

015515/

॥ अथयुक्तिमल्लिकाप्रारंभः ॥ 16327

भगलमादावाच

श्रीमच्छुभमङ्गीममध्वातर्गतारामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ यस्मिन्ज्ञानं सुपूर्णं सुखमपि सुमहद्वैद्यमौदार्यशौचैका
तिदीर्घातिर्विरक्तिर्धृतिरतिमहती तेजो जलं च ॥ रूपं सौन्दर्यमत्युज्ज्वलविभवदयार्पूर्वसद्भूमसंघस्मोऽव्यादाध्यादिहारीविधिभग
रूडद्रादिबन्धोमुकुदः ॥ १ ॥ अनंतकल्याणगुणैकदेहसमस्तदोषोज्झितमप्रमेयं । निरंतराबाध्यजगद्विभिन्नमामिनारायणमाद
रेण ॥ २ ॥ पीयूषधामसच्छायकायं हेयविवर्जितं । ध्येयं हयास्यं कविभिर्गेयं वेदगणैर्नुमः ॥ ३ ॥ वादिराजमुखांभोजनिस्सुतावाक्स
रस्वती । अश्वग्रीवयशोगङ्गासङ्गास्मान्पावयत्वं ॥ ४ ॥ व्यासं ध्वतं तथामध्वशिष्याञ्जयमुनीनापि । वादिराजगुरुत्वं त्वाव्याकु

श्रीमच्छुभमङ्गीममध्वातर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ भक्त्यास्तुत्याविरक्त्या
भजदमलजनैश्चैत्यभूत्यर्पकायक्षित्यामत्यल्पभृत्येष्वपि कुजनकृतौ ह्यलभूत्याजकाय ॥ कर्त्रे धर्त्रे हर्त्रे हय
मुखहरयेऽमुत्रपात्रे नमस्ते तस्मै कस्मै चिदस्मन्मनसि धृतकथाविस्तृतौ स्मारकाय ॥ १ ॥

वेद्युक्तिमल्लिकां ॥ ५ ॥ श्रीवादिराजयतिराजकृतप्रबंधव्याख्यानकर्मणि सुरोत्तमयोगिवर्याः । दक्षावयंतु तदुदीरणशिक्षितार्थास्त
च्छोक्यवाक्यचयलेखनतः कृतार्थाः ॥ ६ ॥ अबोधोद्वाप्रमादाद्वाऽयुक्तं चेच्छिखितं यदि । परिशोध्य तदस्मादयं कुर्वतु सूरयः
॥ ७ ॥ श्रीमध्वाचार्यमतोक्तयुक्तिमवलंब्य युक्तिरसिकतया युक्तिमल्लिकाख्यग्रंथं करिष्यमां (णस्तत्र भवा) णो भगवान्वादि राजमु
निश्चि कीर्षितस्य ग्रंथस्याविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारपरंपरा (प्रमाणकं) प्राप्तं स्वैष्टदेवताप्रणामरूपं मंगलमादावाचरति ॥ अत्तयेति ॥

भक्त्यास्तुत्याविरक्त्याच भक्तिरहितस्तुत्यादेरप्रयोजकत्वात् भक्त्यास्तुत्या भक्त्याविरक्तयेतिवा । भजंतः येऽमलजनाः मात्सर्यादिदोषरहिताः निर्व्याजभक्तावा तेषां औन्नत्यं च भूतिश्च औन्नत्यभूती तदर्पकाय । अनेनेष्टप्रदत्वमुक्तं भवति । अत्यल्पभृत्येष्वित्यनेनातिशयितभक्त्यभावो दर्शितः । कुजनैः कृतक्रियमाणं च यदौद्धत्यं संपदादिनिमित्तमिति यावत् तत्त्याजकाय । अनेनानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तं । अपिपदेन अल्पभक्तेषु दयां करोति किल किं महाभृत्येष्वितिकैमुल्लेख्यते । एतद्व्यङ्ग्यं कथं हरावित्यतः कत्र इत्यादिहेतुत्रयमुक्तं । जगतइति शेषः । धत्रपोषकाय । अनेन हरेः पालकत्वप्रसिद्धावपि कर्तृत्वसंहर्तृत्वयोरन्यत्र प्रसिद्धत्वात्तस्तेऽतिशंकापरास्ता । तयोस्तत्र निमित्तमात्रत्वेन तत्प्रसिद्धसद्भावोपि स्वातंत्र्येण कर्तृत्वादेरसंभवात् । तथा चोक्तं भागवते । निमित्तमात्रमीशस्येत्यादि । हयमुखहरय इत्यनेनापि हरिर्विचिच्छात्तमत्वं सूचितं । हयग्रीवावतारस्य विरिचादीनां वेदोपदेशार्थत्वात् । आमुष्मिकबंधुत्वेनापि हरेर्नितिरिति भावेनोक्तं, अमुत्र पात्र इति ॥ अमुत्र प्रलोके । ननु हरिः प्रसिद्धो न वा, आद्ये तस्य चैत्रवत्साकल्येन निर्देशः स्यात् । द्वितीये, नत्ययोग इत्यत उक्तं, तस्मै कस्मै चिति ॥ सकश्चिदेव इति प्रसिद्धिसद्भावोपि कृत्वा विशेषपुक्तया तदभावौ चैत्रवत्साकल्येन निर्देशयोगः । अतिप्रसिद्धभावेऽपि किंचित्प्रसिद्धसद्भावद्युक्ता तन्नितिरिति भावः । अस्मन्मनसि धृता अनुभूता यास्वकथा तद्विस्मृतौ सत्यां स्मारकाद्येत्यनेनैतद्व्यथोपयुक्तप्रमेयस्मारकत्वेनापि तन्नितिरित्युक्तं । एहि कामुष्मिकसकलपुरुषार्थप्रदत्वादिनिष्ठनिवर्तकत्वात् तस्मै जगज्जन्मादिकारणत्वेनानंतगुणपूर्णतया सर्वोत्तमत्वा द्विरिचादीनामपि वेदोपदेष्टृत्वा दयमेवेन मस्कार्यो नान्यइति समुदायार्थः । अस्मिन्पद्येऽतिमपादोऽग्रं कर्तुं स्वाप्नः पादत्रयं तु तदनुसारेण ग्रन्थकृ

ताकृतमिति बोध्यं ॥ १ ॥ इदानीं सूत्रकृतं स्मरति ॥ पारमिति ॥ भवाख्यजलधेः पारं, पारदं । पारदे पारव्यपदेशः अन्नदे अन्नव्यपदेशवत् । भवाख्यजलधेस्त्वभृत्या न्यारयतिसंसारयतीति वा । संसारनिवर्तकमित्यर्थः । आरंजितामरजनं महामेरो वेद व्याख्यानादिना आरंजितब्रह्मादिदेवगणं । सत्यवतीकुमारत्वोक्त्या तत्कुमारांतरचित्रांगदादिवत्प्राकृतविग्रहवत्त्वशं कामपाकरोति ॥ सुखचिच्छरीरमिति ॥ २ ॥ इदानीं भाष्यकृतं स्तौति ॥ यत्पूर्वमिति ॥ पूर्वहनूमदवतारं प्रादक्षिण्येन पूर्वव्यतिरिक्तं

पारं भवाख्यजलधेर्भुवनैकसारं स्वरकृतो रुविधवेदपथप्रचारं ॥ आरंजितामरजनं सुखचिच्छरीरं धीरं रंसारमिहृदिसत्यवतीकुमारं ॥ २ ॥ यत्पूर्वत्वमपूर्वसिंधुमतरस्संद्रंघ्यं मध्वा चलादुद्यातश्शतयोजनं परमदशं संति संतः क्षितौ ॥ चित्रं जैत्रं भवच्चरित्रमधुनायद्धेदवाधितरन्नित्यं कोटिसहस्रयो जनमपि त्वं राजवद्राजसे ॥ ३ ॥

सिंधुः दक्षिणसिंधुः अपूर्वसिंधुः तमतर इति यत् अद्वैतसंबंधः । अदस्तात्सिंधुतरणं शतयोजनं शतयोजनसंख्याकं शंसंति । अधुना मध्वावतारं । कोटिसहस्रयोजनं कोटिसहस्रसंख्याकवाक्ययोजनावर्तमित्यर्थः । एतादृशं वेदवाधिनित्यं तरन् त्वं राजवद्राजस इति संबंधः । वेदवाधितरणं नाम तद्वाख्यानकरणं । पूर्वसिंधुतरणं शतयोजनं अधुनावेदवाधितरणं कोटिसहस्रयोजनमिति ध्वनिः । अतश्चित्रमिति । राजवदित्यनेन तदवतारकार्यादप्यत्रातिशयितकार्यकरणे बहुप्रयत्नाभावस्मृचिंतः ॥ ३ ॥ अधुना सूत्र

भाष्यकारयोर्वेदार्थनिर्णयसहप्रवृत्तत्वात्तौयोगपद्येनप्रणमति ॥ व्यास्येति ॥ ४ ॥ श्रीशस्तेसुश्रियदद्यादित्यनेनतद्ग्रन्थस्य
श्रोतुःप्रवक्तुश्चाशीर्दानरूपमंगलमकारि । वायुमुख्यवायुः तत्सुतःहनूमान् तस्यप्रियोरामः । अनेनवायुश्चासनियामकः
तत्सुतोमृतसंजीवनादिनेता तत्प्रियोविभीषणायुदतित्रेधाप्यायुर्दानसामर्थ्यध्वनयति । अनेनश्रोतृप्रवक्तृणांसंपदायुःप्रतिष्ठादु-
रितिनिवृत्तीनामाशंसनकृतमितिज्ञेयं ॥ ५ ॥ नवितैरिति ॥ नवितैरुन्मत्ताइत्यनेनवित्तादिसंपत्त्याविदुषस्संपाद्यनकृतोयंग्रन्थः

व्यासायभवनशाशयश्रीशायगुणराशये ॥ हृदायशुद्धविद्यायमध्वायचनमोनमः ॥ ४ ॥ श्रीश
स्तेसुश्रियदद्यादायुर्वायुसुतप्रियः ॥ भूमितेवामनोदद्यादरीन्हृतुनकेसरी ॥ ५ ॥ नवितैरुन्मत्ता
नचकुहकदुर्मत्रबलिनो नवामिश्रैर्मिश्रानचकुजनसाचिव्यसहिताः ॥ नदुःशशास्त्रंशस्त्रंविरसमु
पजीव्योद्धतधियोहयग्रीवंदंवयमिममुपास्येवकृतिनः ॥ ६ ॥ हयग्रीवस्यमध्वस्य(विद्यानिधि
गुरोर्गुरोः)वाण्याविद्यागुरोर्गुरोः ॥ कृपयावादिराजोहंरचयेयुक्तिमल्लिकां ॥ ७ ॥

किंपुस्वेष्टदेवताकृपयैवकृतइतिसूचयति । दुःशशास्त्रं दुःशशास्त्राख्यं शस्त्रमित्यनेनकेवलकंठशोषणहेतुतयादुःशशास्त्रस्यदुःखदत्वं
ध्वनयति ॥ ६ ॥ इदानींस्वोपकारिणस्सर्वानेतान्स्वप्रयोजनसाधनेएकाग्रमनसःकर्तुमेकेनवपद्येनसंगृह्यतत्कृपांप्राथम्यानाश्रिकीर्षितं
प्रतिजानीते ॥ हयग्रीवस्येति ॥ विद्यागुरोःविद्यानिधिमुन्यादेः गुरोःवागीशमुनेः । स्वस्यवादिराजत्वमपितेषांकृपयेतिसूच

यितुं कृपयेत्येतत् कृपयावादि राजोहं कृपया युक्तिमल्लिकारचय इत्युभयत्रापि संबध्यते । युक्तयएवमल्लिकाः मल्लिकाकुसुमानि यस्यांकृतौ सायुक्तिमल्लिका । अथवा युक्तयएवमल्लिकायुक्तिमल्लिका । मल्लिकाकुसुमानां कस्तूरीमल्लिकात्वाद्यवांतरजातिभेदेऽपि मल्लिकात्वजातेरेकत्वाज्जात्येकवचनं । अतएव सौरभभेदः । अनेन स्वकृतेऽस्सकलमनोरंजकयुक्तिबाहुल्यं ध्वनयति ॥ ७ ॥ ननु मतांतरं परित्यज्य मध्वमतावलंबनेन युक्तिमल्लिकाल्पग्रंथकरणे किं निमित्तमित्यतस्तद्वक्तुमुपोद्घातमाह ॥ बौद्धजैनागमाविति ॥ ८ ॥ पूर्वः पूर्वागमः । पूर्वश्चासौ पक्षश्चेति पूर्वपक्षः । अनेन तेषां पूर्वपक्षता शब्दलभ्येति ध्वनयति । पूर्वपूर्वमतस्यैव सामीचीन्ये

बौद्धजैनागमौ पूर्वपक्षौ सर्वागमस्येहि ॥ ततः परस्ताज्जातेषु मतेषु च यथाक्रमं ॥ पूर्वः पूर्वः पूर्वपक्षोऽथान्मध्वमतोदयः ॥ ८ ॥ अंतिसिद्धस्तु सिद्धांतो मध्वस्यागमएव हि ॥ निर्णेतुं शक्यते युक्तायुक्तपक्षविमर्शिभिः ॥ ९ ॥

उत्तरोत्तरमतप्रवृत्तेरेवायोगादर्थदोषवत्त्वाच्च पूर्वः पूर्वः पूर्वपक्ष इति ग्रंथकृतो हृदयं । अंतिसर्वागमप्रवृत्तेरवसाने सिद्धस्साधकप्रमाणत्रयसहिततयानिष्पन्नः । अनेन तद्व्याख्यायुपरितनपरिहासकाभ्याकारवाक्यग्रबंधस्याऽऽभिमानिकप्रमाणकवाक्यग्रबंधस्य च सिद्धांतत्वं निवारयति । मध्वस्यागमएव सिद्धांत इति निर्णेतुं शक्यत इति संबधः । आहिताग्निरित्यादि बहुतरपदस्य पूर्वोपनिपातेन अंतिसिद्धसिद्धांत इति व्युत्पत्त्या निष्पन्नसिद्धांतपदार्थस्य मध्वमतएव युक्त्युक्तत्वात् । अतएव युक्तायुक्तपक्षविमर्शिभिरित्युक्तं । यद्यपि सिद्धांतलक्षणमन्यथापि वर्णयति । तथापि तस्याभासानाभाससाधारणतया सकतितस्या मुख्यत्वात् अंतिसिद्धसिद्धांत इति

पदयोगलभ्यत्वेनास्यैवमुख्यत्वमितिज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ अस्मान्मध्वागमात् । उत्तरपक्षः ब्रह्मसूत्रभाष्यात्मकमतांतरं । सकललग्नमानामुपरिकृतमध्वभाष्यादनंतरमद्यापिभाष्यांतराप्रवृत्तेरितिभावः । यदर्थमुपोद्धातस्तदिदानीमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वागमांतिसिद्धत्वात् ॥ १० ॥ इत्थंपूर्वोक्तप्रकारेण युक्तिरुचिनामथेतिसंबंधः । अनेनयस्यग्रंथकृतःमतांतरविहार्यैकमतावलंबनेपियुक्त्यनुसरणं किमुतस्यस्वग्रंथेतत्रतत्रवक्ष्यमाणप्रमेयेषुतदनुसरणमिति सूचितं । अतएवयुक्तिमल्लिकाक्रियतइत्युक्तं ॥ ११ ॥

अ(त)स्मादुत्तरपक्षोन्योन्यायस्मान्नाद्यापिदृश्यते ॥ तस्मात्सएवसिद्धांतइतिनिश्चित्यचेतसा ॥ १० ॥ अवलंब्य मतंसर्वोन्नतंश्रुतिपुरस्कृतं ॥ मयेत्थंयुक्तिरुचिनाक्रियतेयुक्तिमल्लिका ॥ ११ ॥ त्वंचंडालःपशुम्लेच्छश्चोरोजारः खरःकापिः ॥ कुंडोगोलकइत्याद्यायानिदालोकसंमताः ॥ तास्सर्वास्सर्वजीवैक्यवादेस्युहिंपरात्मनि ॥ १२ ॥ ब्रह्मैवहीनयोनीस्ताःप्राप्यस्वैनवपाप्मना ॥ संसरेच्चेदियंसर्वागालीकस्यगलेवद ॥ १३ ॥ अंधश्चबधिरौमूकःपंगुः पंडोविनासिकः ॥ इत्याद्याव्यंगताहेतोर्धानिदालोकसंमताः ॥ तास्सर्वाश्चनिराकारवादेकिनस्युरीश्वरे ॥ १४ ॥

अधुनामायावदिमतानवलंबनेअसाधारणप्रबलदोषांतरंचाह ॥ त्वंचंडालइत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मणोजीवैक्यवादात्प्रातांगालीमुक्त्वानिराकारत्वोक्त्यालब्धांतामाह ॥ अंधश्चेति ॥ निराकारेत्युपलक्षणं । साकारत्वेपिछिन्नकर्णनासादीनांचोराणांजात्यंधबधिरादीनांचब्रह्मरूपत्वेनतत्रैवगालीनांपथवसानात् । एतैरेवव्यावहारिकदेहवत्त्वान्नगालीत्यपिनिरस्तं । पारमार्थि

कदशायांयुगपदेवापाताच्च ॥ १४ ॥ निर्गुणत्वोक्त्यालब्धांतामाह ॥ विद्येति ॥ उपलक्षणमेतत् । गुणहीननानापुरुषरूपत्वोक्त्याचोक्तदोषपत्तिरितिज्ञेयं ॥ १५ ॥ १६ ॥ जगन्मिथ्यात्वोक्तिलब्धांगालीमाह ॥ याचेति ॥ १७ ॥ मायाश्रयतोक्तिः अज्ञानाश्रयत्वोक्तः अज्ञोसीतितुयानिंदासाभगवत्युच्यतइतिसंबंधः । ब्रह्मवाज्ञानवशात्संसर्तीत्युक्तत्वात्ब्रह्मणएवकर्मबद्धत्वो

विद्याविनयहीनस्त्वंनिर्दयोनिव्रतोशुचिः ॥ औदायधैर्यशौर्याद्यैर्हीनइत्यादिकाश्रयाः ॥ १५ ॥ सद्गुणाभावतोनिंदास्तास्तुनैर्गुण्यवादिनां ॥ मतेस्युर्ब्रह्मणिपरैरसर्वास्सर्वस्य संमताः ॥ १६ ॥ याचग्रामतटाकादेरारामादेःकृतस्याहि ॥ मिथ्यात्वकथनान्निंदामत्सरग्रस्तचेतसां ॥ सासर्वासर्वमिथ्यात्ववादेस्यादेवमाधवे ॥ १७ ॥ अज्ञोसीतितुयानिंदासामायाश्रयतोक्तिः ॥ भगवत्युच्यतेकर्मबद्धत्वोक्त्याचपापिता ॥ १८ ॥ इत्थं विचार्यमाणेभूद्यस्मान्मायाविनामृतं ॥ सर्वचलोकसंभल्याभगवन्निंदनात्मकं ॥ १९ ॥ अतोमायावादमतान्नामैवातिजुगुप्सितात् ॥ भीतोहमभजंतत्ववादिनामेवपद्धतिं ॥ २० ॥

किरितिज्ञातव्यं ॥ १८ ॥ मायाविनांसर्वं, मायावादशास्त्रोक्तपरापरमेयं ॥ १९ ॥ उपसंहारन्दोषांतरमाह ॥ अतइति ॥ नामायावादइतिप्रसिद्धनाम्नाभीतः निंदाभगवतश्शृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा । ततोनापैतियस्तोपियात्यधसुकृताच्च्युतइत्यादि

वचनार्थपर्यालोचनयाभीतः ॥२०॥ रीत्यंतरेणमध्यमतस्योत्तमत्वसाधयति ॥ परस्माद्विकृत्यादेः पूर्वस्यप्रकृत्या
देर्दौर्बल्यइत्यर्थः । पौर्वापर्यपूर्वदौर्बल्यप्रकृतिविकृतिरितिसूत्रात् । निषेधास्त्रिषेधरूपनिर्गुणवाक्यात् विधिबाधने विधायकसगुण
श्रुतिबाधने तेषामाधिनां सर्वेषांविदुषांभट्टादीनामित्यर्थः ॥२१॥ वादिद्वयरीत्याप्राप्तमध्यमतोत्तमत्वंसंकल्यथाह ॥ तत्पूर्वेति ॥
तत्तस्मात् । परेषश्चात्तने ॥ २२ ॥ अधुनामध्यमतस्योत्तमत्वेबौद्धजैनगमावित्यादिनोक्तहेतुपचक्रसंगृह्णाति ॥ तदिति ॥ त
त्तस्मात् परत्वात् सर्वराज्जांतपश्चात्तनत्वात् । निषेद्धत्वात् सर्वराज्जांतनिषेद्धत्वात् । अंतिसिद्धेरित्यनेनअंतिसिद्धस्सिद्धांतइ

परस्मात्पूर्वदौर्बल्यनिषेधाद्विधि(च्छति)बाधने ॥ यतोमहाग्रहस्तेषांसर्वेषांविदुषामपि ॥ २१ ॥

तत्पूर्वसर्वराज्जांतसिद्धार्थानांनिषेद्धरि ॥ परेचतत्त्ववादेस्मिन्नरीयसिभरोमस ॥ २२ ॥ तत्पर
त्वास्त्रिषेद्धत्वादंतिसिद्धेः प्रमुस्तुतेः ॥ नाम्नाचात्युल्लसंत्वासीद्विलीतेयुक्तिमल्लिके ॥ २३ ॥

तिसिद्धांतपदलभ्यार्थवत्तामध्यमतेदर्शयति । प्रमुस्तुतेः प्रभोर्नारायणस्यसगुणत्वादिवर्णनेनस्तुतिरूपत्वादित्यर्थः । नाम्नाच्च,
तत्त्ववादइतिप्रसिद्धनाम्नाच्च । युक्तिमल्लिकायाःपुष्पत्वेनतदुप्यत्तिहेतुभूतामध्यमताख्यवलीत्यर्थः । हेयुक्तिमल्लिके तेवली पर
त्वादेहेतुपंचकादत्युल्लसंत्वासीदिति युक्तिमल्लिकाख्यग्रंथप्रतिग्रंथकर्तृवचनं । तच्चस्थानादस्मात्सरसनिचुलादुपतोदञ्जलःखमिति
काव्यकारशैलीमनुसृत्येतिज्ञातव्यं । कालिदासेनकृतमधसंदशाख्यग्रंथप्रतिवचनपरतथापितट्टीकायांव्याख्यानात् ॥ २३ ॥

स्नेहात्स्वमतस्नेहात्, विस्नेहात्परमतद्वेषादित्यर्थः । युक्त्याकृष्टेनमयेतिशेषः । केवलंयतःकृतासि तत्तत्तद्वितिसंबंधः ॥ २४ ॥
हृद्यपद्यरसस्निग्धामित्यनेननकेवलंयुक्तियुक्तत्वमस्यग्रंथस्य । अपितुकाव्यवह्वर्णानुप्रासादिरसयुक्तत्वमप्यस्तीत्याह ॥ २५ ॥ स्व
ग्रंथस्ययुक्तियुक्तत्वेपिमत्सरग्रस्तैराधुनिकविद्वद्भिरपरिग्रहेग्रचयोनस्यादित्यतोऽन्यापदेशेनपरिहरति ॥ अधुनेति ॥ विधुस्थानी
योमत्सरग्रस्ताविद्वान् । विधोःकलंकित्वात् । मधुस्थानीयेमेतद्व्यर्थज्ञानं । मधुव्रतस्थानीयएतद्व्यर्थश्रोतुकामः । अदितेर्विदिते

नस्नेहाद्यचविलेहाद्युक्त्याकृष्टेनकेवलं ॥ यतःकृतासितत्तत्करसिकानांमुदेभव ॥ २४ ॥ हृद्यप
द्यरसस्निग्धांसद्योहृद्रोचनोद्यतां ॥ विद्यामद्यानवद्यामेकोद्वेष्टयुद्धतपद्धतिः ॥ २५ ॥ अधुनावि
धुनारुद्धमधुनासीन्मधुव्रत ॥ उदितेमुदितेऽब्जेस्याददितेर्विदितेमुते ॥ २६ ॥ ताणैवौकसिपा
णैवातापसोभूपसोवसत् ॥ तिथौतेतिथिरेतद्विद्वान्कागण्यपुण्यदः ॥ २७ ॥

मुते, आदित्यइतिनाम्नाप्रसिद्धेसूर्ये । निर्मत्सररसग्राहिविद्वत्स्थानीयोयं । अब्जेमुदितेसति, स्यान्मध्वितिपूर्वावृत्त्यायोज्यं ।
यद्यपिरात्रौविधुनाविकसनरोधात्पद्मरसाभावविदानेनतनमत्सरस्तविद्वद्भिरपरिग्रहादर्थबोधाभावः । तथापिसूर्यवत्कस्मिंश्चि
द्विदुषिअर्थप्रदर्शकसतिबोधःस्यादितिभावः ॥ २६ ॥ जैनाद्यागमदुराग्रहग्रस्तराजपीडायांसत्यातंप्रतिवक्तव्यपद्यमाह ॥ ता
णैवइति ॥ ताणैतृणमये पाणैपणमये ओकसिगृहे तापसःएतद्व्यर्थस्यकर्ताश्रोताच । भूपतिदुराग्रहग्रस्तराजानंप्रतिसंबुद्धिः ।

अवसदावासमकरोत् । तथाचत्वत्पीडयानकाचित्तस्यक्षतिरितिभावः । किंतुतवैतादृशस्तापसोर्दुर्लभइत्याह ॥ तिथाचिति ॥
तिथौपुण्यतिथौ । एतद्वद्गण्यपुण्यदोविद्वानतिथिः क्लेति संबंधः । तथाचतवैवतदपेक्षेतिभावः ॥ २७ ॥ आभासविद्वत्कृताभास
ग्रंथसाम्यस्वग्रंथस्यपरिहृतुमन्यापदेशमाह ॥ तुलयेति ॥ मलयाद्ब्रुत्यचंदनेनमलयजेनचंदनेत्यर्थः । तेनसहयःकश्चित्त्वलः
इधनंतुलाभागयोर्निक्षिप्य समंतात्समंकुलताद्वाम तथापि चंदनग्रंथाविव ग्रंथौइधनग्रंथौ गंधकःकरोति (तु) नकोपीत्यनेन
चंदनेधनयोस्समत्वाभाववन्नियुक्तिकसयुक्तिकयोर्ग्रंथयोर्नसाभ्यसितिभावः ॥ २८ ॥ तथाचसयुक्तिकत्वाद्युक्तिमल्लिका विदुषां

तुलयामलयाद्ब्रुत्यचंदनेनैधनंत्वलः ॥ समंसमंतात्कुलताद्ग्रंथौगंधकरो(तु)त्तिकः ॥ २८ ॥ सूक्तिर
ब्रह्मभावाभापूज्यालयाज्यानकोविदैः ॥ गुणमणेर्हिमात्समर्थकार्यनार्थैः कदाचन ॥ २९ ॥ विदु
षोऽविदुषोपीष्टांकजनंरंजयेन्नगीः ॥ अमरैरमरैश्चाथ्यकुसुमं(क.पु)कोऽसुभांस्यजेत् ॥ ३० ॥

ब्रालेत्याह ॥ सूक्तीति ॥ सूक्त्यएवरत्नानि तेषांस्वभावाभा स्वाभाविककांतिरित्यनेनबलात्कारयुक्तिर्नास्तीतिमूचयति ।
पूज्या, कोविदैर्नत्याज्येत्यत्रार्थांतरन्यासं करोति ॥ गुणइति ॥ मणेरुणोप्रकाशइत्यर्थः । कदाचनकदापि ॥ २९ ॥ युक्तिसाहित्ये
नरससाहित्येनचमान्येयंविद्येत्याह ॥ विदुषइति ॥ युक्तिसाहित्याद्विदुषःससाहित्यादविदुषोपीष्टेत्यर्थः । कंजनंरंजयेत्
सर्वमपिजनंरंजयेदेव । अस्मिन्नर्थेऽर्थांतरन्यासः ॥ अमरैरिति ॥ अविद्वत्स्थानीयाभ्रमराः विद्वत्स्थानीयाअमराः कुसुमस्था

नीयाविद्येतिज्ञातव्यं ॥ ३० ॥ अधुनाविद्वद्विद्वत्परिग्रहयोर्विद्वत्परिग्रहएवज्यायान् विदुषएवमान्यत्वादितिभावेनाह ॥
विद्येति ॥ विद्यासद्विद्या अविद्यातद्विरोधिनी । एतद्विभागंजानातीतिसतथोकः । अज्ञः प्राज्ञवद्विद्याऽविद्याविभागज्ञो भ
वेत्किमितिबंधः । तत्रार्थांतरन्यस्यति ॥ अंधस्येति ॥ यथांधस्येदूदयेपिपदार्थादर्शनलक्षणमांधं तथांधकारोदयेप्यांधंदृष्ट
हि । तद्वदज्ञस्सर्वदाऽज्ञएवेतिभावः ॥ ३१ ॥ इदानींयुक्तिपारवश्येनसकृदेतद्वृथार्थपरिग्रहेपिपश्चाद्विस्मरतोदोषमाह ॥ गृही
तमिति ॥ योगृहीतमर्थपश्चाज्जहातिनविस्मरति समहान्वाइत्यत्रार्थांतरन्यासः ॥ तृणग्राहीति ॥ पौर्णमासीविधुशशी

विद्याऽविद्याविभागज्ञः किमज्ञः प्राज्ञवद्भवेत् ॥ अंधस्येदूदयेप्यांध्यमंधकारोदयेपिहि ॥ ३१ ॥
गृहीतमर्थयः पश्चाज्जहातिसवैमहान् ॥ तृणग्राहीमणिमान्यः पौर्णमासीविधुशशी ॥ ३२ ॥
गृहीयान्तित्रिणीशाखांशिशुशाखाग्रहेणकिं ॥ जगृहुस्तद्विदोर्वेदंवादिवाक्यान्यकोविदाः ॥ ३३ ॥

त्यनेनगृहीतशशापरित्यागंविधोस्सूचयति । तथाचगृहीतार्थाविस्मृतवमान्यइतिभावः ॥ ३२ ॥ अधुनाशिष्यमनस्समाधानाय
परमतेनिराकरणात्मकसमयपादोक्तमपिसमयनिराकरणंप्राक्प्रस्ताव्य पुनःसमन्वयाध्यायप्रतिपाद्यंसर्वगुणपूर्णत्वगुणसारभसव
स्वेनमनःप्रियंकुर्वन् तदनंतरमविरोधाध्यायप्रतिपाद्यानिदोषत्वशुद्धिसौभसर्वस्वेनरंजयन् पुनरेतदध्यायद्वयेपिसूत्रेसूत्रप्रतिपादितं
जीवेश्वरभेदंभेदसौभसर्वस्वेनप्रतिपादयन् तदनुजन्माद्यस्यतइतिसूत्रप्रतिपादितजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणपरिरक्षणायविश्व

सौरभसर्वस्वनजगतस्सत्यतासंस्थापयन् पुनस्साधनफलाध्यायप्रतिपाद्यसाधनफलचफलसारभसर्वस्वनसंगृह्णन् प्रमाणाधीनाप्र
मेयसिद्धिरितिन्यायेन पंचसौरभोक्तप्रमेयस्यापिप्रमाणसापेक्षत्वात्प्रमाणेषुच प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमितिव
चनादलौकिकेऽर्थप्रबलप्रमाणभूतवेदस्य नविलक्षणात्वादस्यतथात्वंचशब्दादिति सूत्रे नित्यतयाप्रतिपादितंस्वतःप्रामाण्यसमर्थ
यितुंवेदापौरुषेयतांतावदादौसाधयितुमुपक्रमते ॥ गृहीयादिति ॥ सूत्रकृतुनिश्चितवेदप्रामाण्यान्ब्रह्मादीन्स्वाश्रयान्प्रतिनन्द
मादावसाधयत् । परनिराकरणप्रस्तावेप्रस्तावयच्च । अयंतुग्रंथकृद्भाष्यादिशामंदोपकारायप्रवृत्तस्तेवादौसाधयतीति(ज्ञे)हृद्

एकस्यवादिनोवाक्याद्वर्माधर्मव्यवस्थितौ ॥ तद्व्यासःकृतो नस्याद्वाक्यै
स्तत्प्रतिवादिनां ॥ बहुत्वेनबलीयांसिवचनानीतिमेमतिः ॥ ३४ ॥

यं । तत्तस्माद्दृढादृढयोर्मध्येदृढस्यैवग्राह्यत्वात् । विदोज्ञानिनः वेदवेदमेवजगद्गुरितिसंबंधः । वादिवाक्यानि तत्तदाचार्यवा
क्यानि । अकोविदाः जैनादयः ॥ ३३ ॥ ननुवेदंविहायधर्मसिद्ध्यर्थतत्तदाचार्यवाक्यग्रहणकोदोषइत्यतआह ॥ एकस्ये
ति ॥ तद्व्यासः तेनैकोक्तधर्माधर्मव्यत्यासःवैपरीत्यं । तत्प्रतिवादिनांतदाचार्यप्रतिवादिभूतानामितरेषामाचार्याणां । त
र्हि किं साम्यं नेत्याह ॥ बहुत्वेनेति ॥ तत्प्रतिवादिनामित्यस्यावृत्तिः । बहुत्वेन बहुसंबंधित्वेन बहुसंख्याकत्वेनवा । अयंधर्म
इतिवचनस्यएकाचार्यवचनत्वात्तदपेक्षयासधर्मो नभवतीतिवक्तृणांबहुत्वेनतद्वचनानांप्रबलत्वात् एकाचार्योक्तधर्मवैपरीत्यनिर्णय

एवमुशकइतिभावः ॥ ३४ ॥ तदेवविशदयति । तैस्तैः तत्तदाचार्यशिष्यैः । एकःआचार्यः ॥ ३५ ॥ एवं एकवादिनोक्तस्वा
भिमतधर्मनिर्णायकवाक्यवत् । स्वस्वागमोक्तधर्मनिर्णायकासर्वज्ञतत्तदाचार्यवर्चासि तत्त्वज्ञानस्य तत्त्वमवबुध्यवदति अनव
बुध्यवावदतीतिशंकया निर्णयायनालमिति योजना । एकनोक्तधर्मप्रतिषेधमात्रेबहूनांसंमतावपिस्वस्वागमोक्तधर्मविषयेसमत्य
भावादितिभावः । ननुजिनस्सर्वज्ञः तद्वचसास्माकंनिर्णयोभवतीत्यतआह ॥ तोषिवति ॥ तेषाचार्येष्वेकस्यजिनादेरन्यस्येव

शुष्कतर्कशतो(द्विक्ता)दकास्तैस्तैरासतयादृतान् ॥ अनेकदर्शनाचार्यान्कथमेकोनिवारयेत् ॥ ३६ ॥ अस्सर्वज्ञ
वचांस्यैवंविरुद्धानिपरस्परं ॥ नधर्मनिर्णयायालंतत्त्वज्ञानस्यशंकया ॥ तेष्वेकस्यनसार्वज्ञमन्यस्येवप्रसिद्ध
ति ॥ ३६ ॥ क्षित्यादिकर्तासर्वज्ञोनसर्वस्यापिसंमतः ॥ यस्यासौसंमतस्तच्चबुद्धोयुद्धेजिगीषति ॥ ३७ ॥
दैत्यान्सविप्रलिप्सुश्चैदेवांश्चानुजिघृक्षति ॥ अधर्ममपितत्तृप्त्यैधर्मवर्त्तानिसंशयात् ॥ ३८ ॥

तद्विपरीतभिन्नताकिंकाचार्यादेरिव ॥ ३६ ॥ ननुक्षित्यादिकंसकृत्कर्तृकार्यत्वादित्यनेन क्षित्यादिकर्तृसिद्धावुपादानगोचरापरो
क्षज्ञानवतएककर्तृत्वेनतस्यसार्वज्ञमपिसिद्धयति । तथाच सर्वज्ञेश्वरवचसाधर्मादिनिर्णयोभवतीत्यतआह ॥ क्षित्यादीति ॥
सर्वस्यापिजैनादेः । यस्यतार्किकस्य । असौसर्वज्ञेश्वरः । तमीश्वरं । बुद्धस्यापीश्वरावतारत्वेनसर्वज्ञत्वात्तेनचतदुक्ताविपरीतधर्मस्यैवो
क्तत्वात्तयज्ञादेरीश्वरोक्तमार्गेणनधर्मत्वनिर्णयोभवतीतिभावः ॥ ३७ ॥ ननुदैत्यमोहनार्थबुद्धस्यावतीर्णत्वेन नतद्वचसिबिश्वास

इत्यत आह ॥ दैत्यानि ॥ अनुजिघृक्षति अनुग्रहं कर्तुमिच्छति । ईश्वर इति शेषः । तत्तस्यैतेषां देवानां तृणैः ॥ ३८ ॥ तदुक्तिमात्रात् तस्येश्वरस्योक्तिमात्रात् । ऋत्वादेर्यज्ञादेः । उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ पुंवाक्यतः ईश्वरादिपुरुषवाक्यतः ॥ ३९ ॥ ननु मास्तु वचनं युक्त्यैव धर्मनिर्णयो भवतीत्यत आह ॥ यस्त्विति ॥ शुद्धैः सकृदाचमनोदंकापिबेदित्यन्वयः ॥ ४० ॥ मंत्रावृत्तिं मंत्रस्य पौनःपुन्येन कथनरूपजपमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ देहबन्धादेहाख्यबन्धनात् । जीवान्बहिःकुर्यात् शिरश्छित्वा देहाद्बहिर्हिनस्सा

कथं तदुक्तिमात्राच्चक्रत्वादेस्स्यात्प्रवर्तनं ॥ अतः पुंवाक्यतो धर्मः कथं निर्णयितेव ॥ ३९ ॥ यस्तु युक्त्यैव धर्मस्य निर्णयं वर्णयेद्बुधः ॥ लाघवात्सप्तसकृच्छुद्धैः पिबेदाचमनोदंका ॥ ४० ॥ पुनरुक्तत्वयुक्त्याचमनत्रावृत्तिपरित्यजेत् ॥ परोपकारयुक्त्याचगच्छेत्क्रामातुरंगनां ॥ ४१ ॥ देहबन्धाद्बहिर्जीवान्कुर्यात्कारागृहादिव ॥ अनादिनित्यावागवाच्याधर्मसिद्धयै ततोऽखिलैः ॥ ४२ ॥ अस्मदादिकृतं कार्यं व्यर्थं सार्थमनर्थकृत् ॥ दृश्यते गेहकुल्यादि केनापि न कृता तु या ॥ ४३ ॥

रयेदित्यर्थः । कारागृहादिवेति तत्र दृष्टांतः । तथाच देहबन्धध्वंसरूपं हिंसापि पुण्यसाधनं स्यादिति भावः ॥ परिशेषसिद्धमर्थमाह ॥ अनादीति ॥ ततः पुरुषवचनयुक्तिप्रत्यक्षाणामतीन्द्रियमार्तिनिश्चायकत्वात् ॥ ४२ ॥ अनादिनित्यावाच्याधर्मसिद्धिः सुशोकेत्याह ॥ अस्मदादिकृतमित्यादिना ॥ किंचिद्व्यर्थं किंचित्सार्थं किंचिदनर्थकृच्च दृश्यत इति संबन्धः । महता प्रयत्नेन कृतं गेहादेराजा

दिभिर्निष्कासितेतिव्यर्थं तदभावेसुखेनावस्थानात्सार्थं तुलाभित्तिपातादिनाक्वचित्स्वयैवनाशाच्चानर्थकृदितिभावः ॥ ४३ ॥
सावाक् । कर्तृदोषपदमज्ञानविपरीतज्ञानादिकर्तृदोषनिमित्ताबोधकत्वविपरीतबोधकत्वरूपवाक्यदोषोपलक्षणं । कर्तुर्निमित्ता
त्याप्तदोषः कर्तृदोषइतिवाअस्मिन्नर्थेऽर्थातरन्यासः किमिति । अवकाशदानंहाकाशसाध्योर्थः । तद्व्यभिचारस्तुनित्याकाशेयथा
नास्ति तथानित्यवचस्यप्यर्थव्यभिचारोनास्तीतिभावः ॥ ४४ ॥ ननुसानित्यवाग्जिनादिवागन्यतमाकिनस्यादित्यतआह ॥
साचेति ॥ श्रौतवादिप्रवादतः श्रौतवादिनोवैदिकाः । तेषांप्रवादः वेदोऽनादिरितिपारंपर्येणगताकथाजिनादिवाचांजिनाद

अनादितः पूर्वपूर्वसंप्रदायबलागता ॥ सातुनार्थव्यभिचरेत्कर्तृदोषविवर्जिता ॥ किंकिचिद्वावकाशोस्तिनि
त्याकाशेशरीरिणां ॥ ४४ ॥ साचश्रुतिर्भवेदेषाश्रौतवादिप्रवादतः ॥ श्रुतिनाप्राचसर्वैश्चश्रुतायासैवहि
श्रुतिः ॥ ४५ ॥ नषड्भिर्दर्शनाचार्यैः कृतोवेदोविचारणे ॥ द्वयोरसंमतत्वेनचतुर्णामपिसंमतेः ॥ ४६ ॥

कृतवाक्यत्वेनवलोकप्रसिद्धेरितिभावः ॥ ४५ ॥ कर्तुर्प्रसिद्धेरपिवेदनित्यइतिवक्तुंसंभावितकर्तृनिषेधकरोति ॥ नषड्भिरिति ॥
षड्भिर्लोकयतादिभिः तत्रहेतुमाह ॥ द्वयोर्बौद्धलोकयतयोरसंमतवेदस्यप्रमाणत्वेनासंमतेरित्यर्थः । नहिवेदोऽप्र
माणमित्यंगीकुर्वीततत्कर्तारौचेतियुज्यते । चतुर्णांताकिंकमीमांसकसांख्यवेदातिनां । नहितन्मध्यैकैकाचार्यकृतत्वेतद्विरोधि
नामन्येषामाचार्याणांतत्प्रामाण्येसंमतिर्भवति । तत्तत्कृतभाष्यादौतददर्शनात् । अस्तिचतुर्णामाचार्याणांवेदप्रामाण्येसंमतिः ।

तस्मान्नैकैकाचार्यकृतोवेदइतिभावः । यातुजैनबौद्धकणादानांरित्याकालासुराष्टकचतुर्मुखकृतत्वोक्तिः सापितेषामेवान्योन्यंवि-
प्रतिपत्त्यनैककृतकत्वस्यापिसाधिका यावद्विशेषबाधेसामान्यस्यापिबाधान्नकृतत्वसामान्यसाधिकाच । विस्तृतमेतत्कल्पलतायां
॥ ४६ ॥ नन्वीश्वरकृतोवेदइत्यतआह ॥ नापीति ॥ भाट्टाद्यैरप्यपौरुषेयत्वांगीकारात् । येनैकेनैयायिकेनोच्यतेवेदइश्वरकृ-
तइति । युक्तिमार्गतः कथंमुच्यतइत्यतआह ॥ अशरीरः अशरीरत्वेनांगीकृतः । तदीशस्ताकिंकाणामीश्वरः ।

नापीश्वरकृतोवेदोभाट्टाद्यैस्त्रिभिरुच्यते ॥ येनैकेनोच्यतेतेनमुच्य-
तेयुक्तिमार्गतः ॥ अशरीरस्तदीशस्तानैववक्तिकदाचन ॥ ४७ ॥
तत्कर्तृताकथं तस्य न ह्यणोश्चोदनादिना ॥ न भोगुणस्यास्य जन्म किं
तूच्चारणतस्तव ॥ ४८ ॥

तावेदवाचं ॥ ४७ ॥ तत्कर्तृतावेदकर्तृता । नन्वीश्वरस्याशरीरत्वेपिपरमाणुनोदनादिनाह्रवणकाद्युत्पत्तिवदीश्वराद्वेदस्यजन्मभव-
तीत्यतआह ॥ नहीति ॥ अस्यवर्णात्मकस्यवेदस्य । नभोगुणस्येतिहेतुगभविशेषणं । वेदस्यवर्णात्मकशब्दत्वेनतन्मतेनभोगुण-
त्वात् । नहिनित्यद्रव्यस्यगुणेपरमाणुनोदनादेःप्राप्तिस्तन्मते । किंतुह्र्यणुकादिकार्योत्पादवेवतस्योपयोगः । नतुगुणोत्पत्तौ ।
कारणगुणादेवकार्येगुणोत्पत्त्यंगीकारात् । नित्यद्रव्यगुणेतुनेयमपिप्रक्रियासंभवति । तर्हितन्मतेवेदस्यकथंजन्ममेत्याशंकते ॥ किं

त्विति ॥ उत्तरमाह ॥ उच्चारणतइति ॥४८॥ उक्तमेवार्थविशदयति ॥ ४९ ॥ नन्वीश्वरस्यापितैरवतारेलो
लाविग्रहस्वीकाराच्छरीरमस्तीत्यतआह ॥ सृष्ट्यादाविति ॥ भौतिकइतिहेतुगर्भविशेषणं । भूतानांपृथिव्यादीनांपश्चादुत्पन्नत्वेन
सृष्टेः पूर्वभौतिकदेहाभावात् । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऋचस्सामानिजज्ञिरइति भूतेभ्योऽप्यादौवेदसृष्टेरुक्तत्वादवतारैक्यं चिद्
हांगीकारोपि मूलरूपेतदनंगीकाराच्चेतिभावः । किंचवेदस्येशकृतत्वंतवप्रत्यक्षेणसिद्धंउतानुमानेनआगमेनवेत्याशंक्यत्रितयमपिऋ

उत्पत्तयेव्यक्तयेवाशब्दानांसर्ववादिभिः ॥ वाच्यैवकिलतात्वोष्ठपुटव्यापारमूलता ॥ ४९ ॥
सृष्ट्यादौनिगमस्रष्टुर्नहिदेहेस्तिभौतिकः ॥ किंचेशमूलतामादौश्रुतीनांनददेशसः ॥ ५० ॥
संदिग्धाकार्यतानादौततोपीशकृतानसा ॥ गुणत्वमिववाक्यत्वंनानित्यत्वप्रयोजकं ॥ ५१ ॥
सुष्टुर्नित्ययावाचाचोदस्वेत्यृग्यतोब्रवीत् ॥ प्रादुर्भावजनस्तस्मादृचस्सामानिजज्ञिरे ॥ ५२ ॥

मेणनिराकरोति ॥ किंचेति ॥ सइत्यनेनाधुनिकत्वद्योतयति ॥५०॥ अनादौ श्रुतिस्मृतिभ्यांवादिभिश्चअनादित्वेनवर्णिते । कार्य
त्वंनामअभूत्वाभावित्वं । वेदस्यसृष्टेःपूर्वमभवनंआदिकालेभवनंचआधुनिकेनभवताद्रष्टुमशक्यमितिहेतोर्वादिविप्रतिपत्तेश्चकार्यत्व
संदिग्धमितिभावः । नापिवाक्यत्वमनित्यत्वसाधकमित्याह ॥ गुणत्वमिति ॥ अनित्यत्वमत्रोत्पत्तिविनाशवत्त्वविवक्षितं ।
यथागुणत्वंनानित्यत्वप्रयोजकंएवंवाक्यत्वमपि वेदानित्यत्वप्रयोजकनभवतीतिभावः ॥५१॥ नाप्यागमेनानित्यत्वसिद्धिरित्याह ॥

सुष्टुतिमिति ॥ तस्मै नूनमभिद्यवेवाचाविरूपनित्या । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिमित्युचमर्थतो गृह्णाति । हेविरूप विरूपाख्य ऋषे अभिद्यवे अभितोद्योतनशीलाय वृष्णे भक्ताभीष्टवर्षिन्ने तस्मै परमेश्वराय नित्याय नित्यभूतया वाचा वेदवाचा सुष्टुतिं शो भनां स्तुतिं चोदस्व प्रेरय कुर्विति । मंत्रयस्माद्देवस्य नित्यत्वमुक्तं तस्मात्प्रादुर्भावजनरेव ऋक्स्सामानिजिज्ञिरइत्युक्तिः नतू तपत्तिविवक्षयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ किंच ऋक्स्सामानिजिज्ञिरइति ऋगाद्युत्पत्तिः पश्चादुक्ता । तेन देवा अयजंतेति देवानां यज्ञकरणं ततः प्रागुक्तं । तथा च वेदस्य पश्चादुत्पत्तौ पूर्वमंत्राभावाद्यज्ञकरणं न स्यादित्याह ॥ ऋक्स्सामादेरिति ॥ पूर्वा ऋचः सामानिजिज्ञिरइति

ऋक्स्सामादेरभावे प्राग्यज्ञसो ज्ञकुतो भवत् ॥ देवास्तेनायजंतेति पूर्वाश्रुतिमनुस्मर ॥ ५३ ॥

आदिसर्गेऽप्युपाध्यायः पुत्रेऽध्येतरिकेशवः ॥ नक्तर्तोऽक्तप्रकारेण यज्ञभोक्तृत्वविघ्नवित् ॥ ५४ ॥

निद्राविद्रावणे यस्य छंदोऽसि किल बंदिनः ॥ तं वेदं सकथं कुर्याद्दुर्गा स्यात्प्राग्विवर्गितं ॥ ५५ ॥

वाक्यत्पूर्वा । तथा च मंत्राभावे यज्ञसंभवात् तदंगमन्त्रा अपि पूर्वसंतीति हेतोः ऋक्स्सामानिजिज्ञिरइति वाक्यस्य वेदविभावत्वयाप्यर्थो वक्तव्य इति भावः ॥ ५३ ॥ तस्मादादिसर्गेऽपि पुत्रे ब्रह्मणि अध्येतरि सति केशव उपाध्याय एव नक्तर्तोऽयं वेदहं त्वं तस्मै उक्तप्रकारेण यज्ञभोक्तृत्वविघ्नविति ॥ वेदोत्पत्तेः प्राग्यज्ञस्योक्तत्वात् तत्समये वेदाभावे देवयज्ञभोक्तृत्वं मनस्य आदित्यत्रैवोक्तरीत्या देवाननुजिघृक्षतीत्यादिन्यायेन सकलयज्ञभोक्तृत्वं च न स्यादिति प्रागुक्तीत्याच विघ्नविदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ युत्तयं तरेणाप्यादिकाले वेद

स्यसत्त्वंसाधयति ॥ निद्रेति ॥ प्रलयेखलुपरमात्मनोयोगनिद्रा तदुद्धोधनार्थदुर्गा वेदैरस्तौषीदितिपौराणिकीप्रसिद्धिः तदन्तेबोधया
चक्रुस्सन्नाजमिवबदिनइत्यादौ । जडानांवेदानांबदित्वकथनंतदभिमानिदेवताभिप्रायेणेतिज्ञातव्यं । अतएवाह ॥ दुर्गास्यादिति ॥
प्राक्सृष्टिकर्तुर्नारायणस्यप्रबोधात्प्राक् ॥ ५५ ॥ इदानींहयग्रीवेणस्वहस्तेपुस्तकधारणात्पुस्तकस्थैवविद्यामयोपदिश्यते नतुनूतनत
याकृत्वेतिहयास्यभावविरोधादपिवेदोत्पत्तिकथनमयुक्तमित्याह ॥ यस्येति(पश्येति) ॥ विधेगुरोरित्यनेनपुत्रेऽध्येतरीतिसामान्ये
नोक्तंस्पष्टीकृतमितिज्ञातव्यं । देवस्यैषस्वभावोयमिति श्रुतेस्त्वबुद्धिस्वभावादेववेदस्थवर्णपौर्वापर्यघटयेन्नतुस्वसर्वज्ञत्वशक्त्यास्वा

यस्या(पश्या)स्तिपुस्तकंहस्तेहयास्यस्यविधेगुरोः ॥ सचवक्ताऽनादिनित्यसिद्धबु
द्धिक्रमात्क्रमं ॥ वर्णानांक्रमशून्यानामपिपश्येद्विसर्वदा ॥५६॥ नित्येशबुद्ध्यापा
धेस्तद्वर्णेष्वौपाधिकःक्रमः ॥ मठाकाशघटाकाशक्रमवत्स्यादनादितः ॥ ५७ ॥

तंत्र्येणहृष्टमपितंतमर्थमनेनवाक्येनवदामीत्याशया । अतो नरागादिदोषमूलत्वशंका । अर्थायाथार्थ्यत्वपवादकोषाभावेप्रामाण्य-
स्यस्वतस्त्वादवेतिज्ञेयं । ननुनित्यानांसर्वगतानांवर्णानांकथंपौर्वापर्यरूपःक्रमइत्यतआह ॥ सचेति ॥ वक्ता वेदानामितिशेषः ।
नित्यानामपीश्वरबुद्धीनांतच्छक्तिविशेषात्क्रमोस्त्येव अतोबुद्धिक्रमादित्युक्तं । क्रमशून्यानां स्वतःक्रमशून्यानां । पश्येत्क्रम-
मितिसंबंधः ॥५६॥ नित्यानामप्यौपाधिकत्वेक्रमवत्त्वेचदृष्टांतः मठाकाशघटाकाशक्रमवदिति ॥ यथानित्यस्यैवाकाशप्र-

देशस्यमठावच्छिन्नत्वेनमठाकाशत्वं मठांतर्गतघटावच्छिन्नत्वेनमठाकाशादपिमुहूर्त्तमतरघटाकाशत्वंपूर्वघटाकाशावच्छेदकघटस्य।
भावान्मठाकाशादपिघटाकाशस्यपश्चाद्भाविताच तद्वदनादिष्वपिवर्णेषुअनादित्वंपूर्वापर्यलक्षणःक्रमश्चस्यादितिपिडितार्थः। घट
मठादीनांतत्संयोगस्यचोत्पन्नत्वेपितदवच्छिन्नाकाशस्यदेहावच्छिन्नात्मवदनुत्पत्तेरपरिहारादुपाधेरवनित्यत्वेक्रमिकत्वेचकिमुक्त
व्यमौपाधिकस्यनित्यत्वादिकमितिभावः॥५७॥ नित्येशुबुद्ध्युपाधिकवर्णक्रमस्यनित्यत्वमेवयुक्तमित्याह॥उपाधीति॥ तत्रदृष्टांतः

उपाधिनित्यतायांतुनित्यताप्यस्यशोभते ॥ अनाद्यज्ञानतोनादियथासंसारबंधनं ॥ यथावाप्रति
बिंबात्माजीवोनादिश्रुतः ॥५८॥ पूर्वबुद्ध्यग्रहणतःपूर्वत्ववर्णगंहितत् ॥ पश्चाद्बुद्ध्यग्रहणतः
परत्वंतच्चवर्णगं ॥५९॥ पूर्वबुद्ध्यपूर्वतैवकाचिद्वर्णैस्त्युपाहिता ॥ पश्चाद्बुद्ध्यपरत्वंचवर्णैष्वस्तिनसं
शयः ॥६०॥ नचेन्नदीदीनशब्दौभिन्नाभिन्नार्थकौकथं ॥ कथंचस्यात्पूर्ववर्णात्पूर्वइत्यादिकंचचः ॥६१॥

अनादीति ॥ यथावेतिदृष्टांतारं । बिंबस्येश्वरस्यानादिनित्यत्वात्तत्रतिबिंबरूपोजीवोयथाअनादिः तद्वत्क्रमोपिस्वोपाधेश्व
रबुद्धेर्नित्यत्वान्नित्यइतिभावः ॥५८॥ ननुनित्येषुसर्वगतेषुवर्णेषुअयंपूर्ववर्णः अयमुत्तरवर्णइतिकथंघटतइत्यतआह ॥ पूर्वमिति
॥ ५९॥ तदेवविशदयति पूर्वबुद्ध्यपूर्वतैवेत्यादिना ॥६०॥ तदनंगीकारबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ नदीशब्देनकारस्यपूर्व
त्वाभावेदीकारस्यपरत्वाभावेदीनशब्देतद्वैपरीत्यस्यचाभावे नदीदीनशब्दौनदीदुःखितलक्षणभिन्नाभिन्नार्थकौकथस्यातामित्यर्थः ।

अस्तिचभिन्नभिन्नार्थबोधः । तस्माद्वर्णेषूपधाधिनित्तकपौर्वापर्यचारसीतिभावः । बाधकांतरंचाह ॥ कथंचस्यादिति ॥ प्राचाभि
तिशेषः ॥ ६१ ॥ नित्येष्वपिपौर्वापर्यविस्पष्टदृष्टांतमुखेनपुनरप्युपादयति ॥ यथैकस्यामिति ॥ नचेशबुद्धौपौर्वापर्यनास्तीतिवा
च्यं । नित्येष्वेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नेषुपौर्वापर्यदर्शनाद्बुद्धीनामपिपौर्वापर्यस्यन्यायप्राप्तत्वात् । उपधेरीश्वरबुद्धिलक्षणोपाधेरित्यर्थः
॥ ६२ ॥ उदाहरणांतरंचाह ॥ त्वयापीति ॥ महतीत्युपलक्षणं । नित्येत्यपिग्राह्यं । कार्यं यामात्पूर्वनमुजीतयामयुग्मनलं

यथैकस्यामीशबुद्धौपौर्वापर्यविशेषतः ॥ वर्णेषुतद्वत्स्वीकार्यपौर्वापर्य
सदोपधेः ॥ ६२ ॥ त्वयापिकालेमहत्तियामादीनामुपाधिजं ॥ पौर्वा
पर्यकथंवायकार्यकुयुर्येतोखिलं ॥ ६३ ॥ तवापिताल्बोष्ठपुटमध्य
स्याकाशएवाहि ॥ वर्णोत्पत्तिस्ततः'कोवापूर्वः'कश्चापरोवद ॥ ६४ ॥

द्वयेदित्यादिकार्थमित्यर्थः । भर्थक्रियाकारित्वेनौपाधिकस्यनञ्चातिकल्पितत्वमितिदर्शयितुमुदाहरणांतरमितिज्ञेयं । अस्माभिः
कालस्यनित्यानित्यत्वांगीकारात्त्वयेत्युक्तं ॥ ६३ ॥ अनित्यत्ववादिनापिगत्यंतराभावात् पूर्वकालोत्पन्नत्वात्पूर्वत्वंपर
कालोत्पन्न(त्वम)त्वादपरत्वंथावर्णेषुकथ्येततथावर्णनित्यत्ववादेपिपूर्वकालव्यक्तत्वा(त्वं)त्पूर्वत्वंपरकालव्यक्त(त्वंचा)त्वाच्चाप
रत्वंभविष्यतीतिप्रतिबन्धाउत्तरंवक्ति ॥ तवापीति ॥ वर्णोत्पत्तिस्सर्ववर्णोत्पत्तिः । यतस्ताल्बोष्ठपुटमध्यस्थाकाशएवसर्ववर्णोत्पत्तिः

ततःस्थानैक्यात् ॥ ६४ ॥ नहितत्राप्यूर्ध्वदेशोत्पन्नः पूर्वतनः अधरदेशोत्पन्नः पश्चात्तन इति वक्तुं शक्यत इत्याह ॥ नहीति ॥ तत्र ताल्लोष्ठपुटमध्यस्थाकाशे । तथाचमद्गीतिरेव तवापिशरणमित्याह ॥ पूर्वकालेति ॥ तथापरकालोत्पन्नैव परतेतिसंबंधः ॥ ६५ ॥ प्रतिबंधालब्धमर्थमाह ॥ एवं चेति ॥ तथाचव्यक्तत्वमुत्पन्नत्वमित्येवभेदः अन्यदावयोस्समानमिति भावः ॥ ६६ ॥ नन्वादिसृष्टावपीश्वरबुद्धौ सैहवैदिकसकलवर्णव्यक्तौ क्रमस्यैवायोगाद्भिन्नभिन्नकालेषु च व्यक्तौ क्रमस्य कृतकत्वमपरिहार्यस्यादित्याशंकाप्रति

नहितत्राधरो वर्ण एक ऊर्ध्वश्च देशतः ॥ पूर्वकालोत्पन्नैव पूर्वता परता तथा ॥ परकालोत्पन्नैव वर्णो वाच्यानचापरा ॥ ६५ ॥ एवं च पूर्वव्यक्तत्वं पूर्वत्वमेभविष्यति ॥ परकालव्यक्ततायां परो वर्णो भविष्यति ॥ अतस्समसमाधानं नित्या नित्यत्ववादिनोः ॥ ६६ ॥ यथेशो नित्यया बुद्ध्या सकृत्सृष्टश्रुतेः क्रमं ॥ आकल्पांतंतवेक्षेत तथेक्षेत सदा मम ॥ ६७ ॥ प्रमाणदृष्टघटनाकार्या सैव यथामति ॥ न शक्यते चेत्सर्वशार्चिं त्यशक्त्यैव सेत्स्यति ॥ ६८ ॥

बंधापरिहरति ॥ यथेश इति ॥ सकृत्सृष्टश्रुतेस्सृष्टिकाले सकृत्सृष्टश्रुतेरित्यर्थः । आकल्पांतं । त्वन्मते कल्पाते वेदनाशात्कल्पावसानपर्यंतं तमेव मध्ये मध्ये नुत्पन्नमेव यथेक्षेत तथा मन्मतेऽपि सदा सर्वकाले अनादिकालमारभ्य स्वबुद्ध्या भिव्यक्तं क्रममीक्षेति भावः । न च त्वन्मते आदिकालसृष्टं क्रमं विहाय मध्ये मध्ये क्रमसृष्टिरिति वाच्यं । तथा कल्पने मानाभावात्तौ गौराच्च ॥ ६७ ॥ नन्वेवं कुतः कल्पये

तइत्यतआह ॥ प्रमाणेति ॥ ६८ ॥ यदुक्तंपूर्वबुद्ध्याग्रहणतःपूर्वत्वमित्यादितत्रपश्चाद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात्तदभिव्यक्तपाश्चात्यवर्ण
स्यापिउत्पन्नत्वकथनायास्यतीतिवदंतंप्रत्युक्तैकवप्रतिबंदी । तथापिसुहृद्भवेनविचारयंतंप्रतिवस्तुतत्वमप्याह ॥ नेदंपूर्वेति ॥
आद्या आदिवर्णविषयिका । ततएव ईशबुद्धित्वादेव नेदंपूर्वेतिसंबंधः । द्वितीयापिद्वितीयवर्णविषयिकापि । ततएवपूर्ववर्ण
स्यानादित्वादेवेत्यावृत्त्यायोज्यं । नेदंपूर्वाअनादिरितियावत् ॥ ६९ ॥ पूर्ववर्णविषयकबुद्धेरनादित्वेपिद्वितीयवर्णविषयकबुद्धेः

नेदंपूर्वायदाबुद्धिराद्यानादिरधीशितुः ॥ ततएवद्वितीयापिनेदंपूर्वाबलाद्भवेत्
॥ ६९ ॥ अनादेःपृष्ठलग्नस्याप्यनादित्वंहियुक्तिमत् ॥ यावद्यावद्भुजोगच्छेत्ता
वत्पुच्छं चगच्छति ॥ ७० ॥ पूर्वदंपूर्वताऽभावेतदव्यवहितोत्तरे ॥ क्षणएवपरं
यत्स्यात्तस्येदंपूर्वताकथं ॥ मत्स्यस्यानादितायांनकिंकूर्मस्याप्यनादिता ॥ ७१ ॥

कुतोनादिनित्यतेत्यतस्तदुपपादयति ॥ अनादेरिति ॥ तत्रदृष्टांतः ॥ यावदिति ॥ पुच्छस्यगजशरीरसंबन्धित्वादि
त्यर्थः ॥ ७० ॥ अनादीश्वरबुद्धौप्रागव्यक्तैकवर्णस्यानादित्वसंभवेपिपश्चाद्व्यक्तवर्णानांक्रमनादित्वं । अनादित्वपश्चात्तनत्वयो
विरोधादित्यतआह ॥ पूर्वेति ॥ पूर्ववर्णस्येदंपूर्वताऽभावे तस्मात्पूर्ववर्णादव्यवहितोत्तरक्षणएवपरंउत्तरयद्गुणादिकस्यात
स्येदंपूर्वताकथनकथंचित् । इदमुक्तंभवति । पदमुच्चारयन्निहतत्पदस्यपूर्ववर्णादव्यवधानेनोत्तरवर्णमुच्चारयेदेव अन्य

थासन्निध्यभावप्रसंगात् । एवंचानाद्येकवर्णपृष्ठलंबिनामनंतानामपिवर्णानामनादित्वबलादापततीति । तत्रदृष्टान्तरमाह ॥ मत्स्यस्येति ॥ उभयोरपिभगवदवतारत्वाद्यथानादिता तद्वत्तद्वृत्तान्तदभिव्यक्तोत्तरोत्तरवर्णानामप्यनादित्वमिति भावः ॥ ७१ ॥ पूर्ववर्णस्यानादित्वेतत्संबद्धद्वितीयवर्णस्याप्यनादित्वं सम्यग्बुद्धावारोहायस्पष्टदृष्टान्तरमुखेनपुनरप्युपपादयति ॥ अधोवधीति ॥ अधोवधिः । अधरावधिः । एकभगवदवयवस्यावधिशून्यत्वे तत्संबद्धद्वितीयावयवस्याप्यवधिशून्यत्वेतुंसूचयितुंबृहत्तनोरित्युक्तं । विश्वरूपदेहे नांतनमध्यंनपुनस्तवादिमिति अनंतबाहूदरवक्रनेत्रमितिच प्रत्येकमवयवानामनं

अधोवधिविहीनेनविष्णोःपादेनसंगता ॥ जंघाप्यधोवधेर्भगं किंनक्षुर्या
दृहत्तनोः ॥ आद्यद्वितीयभावोपितद्वत्स्यादप्यनादिषु ॥ ७२ ॥ अनादि
बीजसंतानस्तथैवांकुरसंततिः ॥ अतःक्रमिकयोश्चानादित्वंतत्त्वरुणाद्विक्रः ॥ ७३ ॥

तत्त्वोक्तेरुभयोरप्यवधिशून्यत्वंयुक्तियुक्तप्रामाणिकंचेतिभावः । यद्यपि सिसृक्ष्मासंजिहीर्षादीनामिवएकव्यक्तिकालेअन्यव्यक्तदश
त्तयात्मनाविद्यमानत्वेनानादित्वंनिर्वोदुशक्यं । तथाप्युक्तयुक्तयोभयोरपिव्यक्तौचानादित्वलाभेकिंतेनेतीदमेवोक्तं । अनादित्वे
वर्णानां कथं पौर्वापर्यामित्यत उक्तन्यायादेवेत्याह ॥ आद्येति ॥ तद्वद्भगवदवयववत्तदवतारवद्वा ॥ ७२ ॥ अनादिषु पौर्वाप
र्यालोकीत्याप्युपपादयति ॥ अनादिरिति ॥ बीजसंतानोप्यनादिः । अङ्कुरसंततिरपितथैव अनादिरेव । तथापितथोप्यथापौर्वा

पर्यअङ्कुरसंततेर्बीजसंतत्युत्तरकालीनत्वात्तद्वत्प्रकृतेपीतिभावः । अनादित्वंतत्त्वं ॥ ७३ ॥ ईश्वराचित्याद्य
दितघटकशक्तिवशादप्यनादिषुवर्णेषुपौर्वापर्यघटतइत्याह ॥ अचिंत्येति ॥ योवेदःप्रभोरचित्यशक्तिवक्ति । सवेदस्स्वार्थपरायणः ।
अनादिष्वपिस्ववर्णेषुपौर्वापर्याख्यस्वार्थपरायणः । अद्यतितैतद्वदनाथैश्वरस्याचित्यशक्तिवक्तीतिभावः ॥ ७४ ॥ तत्तस्मात्तईश्व
राद्यदितघटकशक्तिवशात् ॥ ७५ ॥ बुद्धवर्णव्यंजकेश्वरबुद्धेः बुद्धिसिद्धपौर्वापर्यस्य नित्येशबुद्धिसिद्धवैदिकवर्णमालापौर्वापर्यस्ये

अनादिवेदवादस्तन्मनोमोदायधीमतां ॥ अचित्यशक्तियोवक्तिप्रभोस्स्वार्थपरायणः ॥ ७४ ॥ तद्वे
दपदराशिस्थवर्णमालास्वनादितः ॥ पौर्वापर्यकेनवार्यमनादीशधियार्पितं ॥ ७५ ॥ वर्णानामप्यना
दित्वंबुद्धेश्चानादितायदा ॥ कथंतदाबुद्धिसिद्धपौर्वापर्यस्यसादिता ॥ नहीदंपूर्वतानुद्धरनादेवुद्धिमा
न्वदेत् ॥ ७६ ॥ ज्ञानसाध्याहरेरिच्छायदानादिर्निगद्यते ॥ ज्ञानज्ञेयत्वरूपस्यसादितास्यकथंवद ॥ ७७ ॥

त्यर्थः । तदर्थमेवबुद्धेर्नित्यतामुपपादयति ॥ नहीति ॥ ७६ ॥ अनादेरप्यनाद्यंतरव्यंग्यत्वंनित्यत्वंचरीत्यंतरेणोपपादयति ॥
ज्ञानेति ॥ ज्ञानज्ञेयत्वरूपस्य ज्ञानज्ञेयत्वेननिरूपितस्येत्यर्थः । ज्ञानसाध्याज्ञानव्यंग्या । अनाद्योरपिभगवज्ज्ञानेच्छयोर्व्यंजकव्यं
ग्यत्ववत् । अनादेरपिवर्णक्रमस्यव्यंग्यत्वंईश्वरबुद्धेर्व्यंजकत्वंचयुज्यतइत्याकूतं । ज्ञानज्ञेयत्वरूपस्य ईश्वरबुद्धेर्ज्ञानत्वेन पूर्व
त्वेनेश्वरबुद्धिविषयत्वनिमित्तकंपूर्वत्वं परत्वेनेश्वरबुद्धिविषयत्वनिमित्तकंपरत्वमितिवर्णपौर्वापर्यस्यज्ञेयत्वनिमित्तकत्वेनज्ञानज्ञेयत्व

रूपस्येत्यर्थः । अस्य वर्णगतपौर्वापर्यस्य । ज्ञानोत्तरकालीनाया भगवदिच्छाया अनादित्वज्ञानसमसमयवर्तित्वैदिकवर्णपौर्वापर्यस्यानादित्वकिञ्चाच्यमिति भावः ॥ ७७ ॥ एवं चेत्पंचरात्रादिक्रमस्यानादीश्वरबुद्ध्युपाधिकत्वेनानुत्पन्नत्वं स्यादित्यत आह ॥ अगन्त्येति ॥ प्रमाणाभावतः नित्यत्वे प्रमाणाभावतः अनित्यत्वे प्रमाणसद्भावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । नव्यक्तीकुरुते पंचरात्रादिक्रमो यथानित्यो भवति तथा स्वबुद्धिं तत्र शक्तामपि नव्यक्तां कुरुते । यदा च सृष्टिकाले नव्यक्तां करोति तदा तस्योत्पत्तिरेव । कार्यविदित्यनेन वेदनित्यत्वेनैव धर्माधर्म

अगत्यापंचरात्रादौ प्रमाणाभावतो हरिः ॥ नव्यक्तीकुरुते बुद्धिशक्तामपि सकार्यवित् ॥ ७८ ॥ अतस्तत्कृतशस्त्रस्य सादित्वेऽस्त्यतिसंकटं ॥ अनादित्वे (चनाया) त्वनायास इति मन्यामहे वयं ॥ ७९ ॥ ईशेनोच्चारितं तच्च ब्रह्मादीनां परंपरा ॥ अनुभूतं स्मरेन्नित्यं न करोति स्वयंपुनः ॥ ८० ॥ उच्चारयंत्युपाध्यायाः स्मृत्वा स्मृत्वा तदेव हि ॥ तदेवंप्रचरेद्रेदः कर्तारोऽस्य न कुत्रचित् ॥ ८१ ॥

व्यवस्थानादिसर्वकार्यसिद्धेरतस्त्रित्यत्वकरणव्यर्थमिति सूचयति ॥ ७८ ॥ अत ईश्वरबुद्धेरनादिनित्यत्वात् । सादित्वे ईश्वरबुद्ध्युपाधिकपंचरात्रादिक्रमस्योत्पन्नत्वेऽतिसंकटं सर्वज्ञेश्वरबुद्धेस्तद्विशयत्वेऽव्यस्य भावकथनरूपं ॥ ७९ ॥ मीमांसकमतवदेकजातीयक्रमवत्त्वेन नित्यत्वात् किंतु क्रमस्वरूपस्यैव नित्यत्वेन वेदनित्यत्वमिति भावेनाह ॥ ईशेनेति ॥ तत् अनादिक्रमविशिष्टवेदवाक्यं । ब्रह्मादीनामीश्वरादध्येतृणां । अध्ययनसमये स्वस्वमनसि अनुभूतं स्मरेत् ॥ ८० ॥ एतदेवानुभावयति ॥ उच्चारयंतीति ॥ तदेव

उपाध्यायोक्तक्रमविशिष्टवाक्यमेव । वर्णक्रमात्मकवेदस्य कथंचित्कृतकत्वेनित्यत्वस्य भाक्तत्वापत्त्या अनादिनित्यासातच्चेत्युक्त
ब्रह्मसाम्यायोगात् आदिवक्तानारायणोपि भगवानपि द्रष्टृवन्तु स्रष्टा । पुराणादीनां नित्यत्वे प्रमाणाभावात् स्रष्टृवेति विवेकः
॥ ८१ ॥ ननु वैदिकक्रमस्येशबुद्ध्युपाधिकत्वे उपाधिभूततद्ज्ञाने एतद्ज्ञानमपि स्यादित्यत आह ॥ निमित्तेति ॥ अस्येश्वरबुद्ध्युपा
धिकक्रमस्येत्यर्थः ॥ ८२ ॥ उपाधेरज्ञाने औपाधिकज्ञानं कुत्र दृष्टमित्यत आह ॥ तिरोहितेति ॥ तिरोहितमित्यनेन जपाकुसुमा
ज्ञानं सूचयति । मीमांसकरीत्या तैस्तरध्यापकैः क्रमस्य कृतत्वे बाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ माधकारवत्तत्काव्यं अन्येपिकाव्यपा

निमित्तबुद्धेरज्ञानेऽप्यस्य ज्ञानं च शोभते ॥ तिरोहितजपापुष्पसन्निधानोत्थरक्तिमा ॥ स्फटिकादौ न किं सर्वं
स्फुटमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥ नचेत्काव्यस्य कर्तारस्सर्वेऽपि स्युर्गृहे गृहे ॥ ८३ ॥ द्विकर्तृकत्वात् काव्यस्याप्य
स्तीश्वरमतौ स्थितिः ॥ यावत्प्रचारं पश्चात्स बुद्धितत्र व्यनक्तिन ॥ तदुत्पन्नमनित्यं च पौरुषेयं चोखिलं ॥ ८४ ॥

ठकाः कुर्वतीति चेत्तेऽपि माधकारास्स्युरिति भावः । एकेन कृतं दृष्ट्वा कर्तानकर्ततेति चेन्न कुलालपुत्रस्य कुम्भकारत्वाभावप्रसंगात् ।
एवमध्यापकानां सर्वेषामपि वेदक्रमकारकत्वे तेषामपि वेदकारकत्वप्रथा स्यात् । न च सास्ति । तस्मादाद्यध्यापको नारायणो वा अवांत
राध्यापका उपाध्याया वानवेदकारका इति भावः ॥ ८३ ॥ ननु माधकाव्यस्य माधकृद्बुद्धिनिमित्तकत्वे एतद्बुद्धेरेश्वरबुद्धिर्वन्नित्यत्वा
भावात् शिक्षणावस्थायित्वेन तदुपाधिककाव्यस्याप्याश्रयतरविनाशित्वं स्यादित्यत आह ॥ द्विकर्तृकत्वादिति ॥ घटादिवद्विकर्तृक

त्वादित्यर्थः । यावत्प्रचारमीश्वरमतौ स्थितिरितिसंबंधः । तत्र तत्प्रचारविषये । वचोखिलं काव्यादिकं ॥ ८४ ॥ अनित्या । नाशशून्यत्वेऽप्युत्पत्तिमात्रवत्त्वेनानित्या । एतद्विशेषद्व्योतनाद्यनुशब्दः । यत् यस्मात्तत्रोत्पन्नक्रमविशिष्टपुराणभारतपंचरात्रादि भगवत्कृतग्रंथप्रचारविषये । तद्वृद्धिरीश्वरबुद्धिः । मानानुसारतः पुराणानितदर्थानिसर्गोऽन्यथैवतु । क्रियतेऽतस्त्वनित्यानीत्यादिमानानुसारात् ॥ ८५ ॥ ननु स्वतंत्रस्य किमर्थमानानुसरणमित्यत आह ॥ स्वतंत्रं चेच्छोपीति ॥ मानेप्रमाणे । कर्ता प्रागविद्यमानस्य ग्रंथस्योत्पादकः । वक्ता विद्यमानस्य ग्रंथस्यैवोच्चारयिता । अतएव पुराणादेः कर्ता । वेदस्य वक्तृत्वमिव भज्यप्रसिद्धिः

पुराणाद्यान्वनित्यावाग्यदुत्पत्तेरनंतरं ॥ व्यक्तैव तत्र तद्वृद्धिर्यतोमानानुसारतः ॥ ८५ ॥
स्वतंत्रं चेच्छोपि भगवान्मानेन सौमानवान्किल ॥ उक्तव्यवस्थातत्पुस्त्या कर्ता वक्ता ततः पृथक् ॥ ८६ ॥
तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्याभिज्ञां प्रमाणयन् ॥ आचार्योऽपि भगवन्मार्थमभिप्रैति न संशयः ॥ ८७ ॥

॥ ८६ ॥ नन्वेवेदं क्रमनित्यत्वं मूलशब्देऽपि नोक्तमित्यत आह ॥ तदेवेदमिति ॥ तदेवेदं वाक्यमिति प्रत्याभिज्ञां प्रमाणयदाचार्यवाक्यात्सिद्धमिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । नित्यावेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च । नित्यानिं त्यत्राप्रोक्तमनित्यं द्विविधं मतमिति तत्त्वसंख्यानैवेदस्य नित्यत्वकथनात् । तद्वीकायां च अत्र नित्यत्वं नाम कूटस्थतया द्वांतशून्यत्वं । तच्च वेदानां नित्यावेदास्समस्ताश्चेत्यादिप्रमाणसिद्धमिति नित्यत्वस्य विवृतत्वात्वेदं क्रमस्याकृतकत्वसिद्धेः । अत्र वेदपदस्य वेदएवार्थः । ननु केवलोऽव

र्णः । अन्यथा उदाहृतप्रमाणस्यैवधिकरण्यप्रसंगात् तत्त्वसंख्यानाय प्रवृत्तेन वेदाख्यतत्त्वस्यापि रिगणनप्रसंगाच्च न कुचोद्घावका
 शः । न च वर्णपदादीनामनित्यत्वं कुतुक्तं । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य तद्वृद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वादिति विष्णुतत्त्वनिर्णये तर्हीकायांच ।
 नन्वीश्वरबुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वं नाम ईश्वरेण सर्वदा वर्तमानतया नुभूयमानत्वं विवक्षितं । तस्यैवोक्तार्थसाधकत्वादिति वर्तमानत्वं वि
 शेषणदानेन नुभूयमानत्वकथनेन च वेदस्यानाद्यंतकाले ईश्वरबुद्धौ वर्तमानतया नुभूयमानत्वकथनां मध्ये स्पृष्टिरिति सिद्ध्यति ।
 पूर्वकल्पएव ये स्थिताः एत एव सर्गसर्गेऽमुनोद्गिर्यति तद्व्युत्पत्त्यभिज्ञाविरोधस्यादित्यर्थ इति टीकागतवाक्यांतरेण च पूर्वकल्पस्थिता
 नामेव वेदानां सर्गसर्गे उद्गिरणाभिधानात् न सर्गादां कुत्पादः प्रागभावाभावात् । उपलक्षणंचैतत् । जन्मवाक्यगतिकथनविरोधाच्चैत्य
 पि द्रष्टव्यमिति वाक्यांतरेण जन्माभावस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अतः पुराणकृता विष्णुबुद्धिर्गाइतीश्वरेण सर्वदा वर्तमानतया नुभूयमा
 नत्वमुक्तमिति वाक्येनातो वेदास्सर्वदे श्वरेण वर्तमानतया नुभूयंत इति सिद्ध्यतीति वाक्यांतराच्चोक्तार्थसिद्धिः । गायत्र्या वेदविशेष
 त्वेन नित्यत्वात् । नित्यस्य च तदधीनत्वायोगात् । न च नित्यस्य तदधीनत्वायोगः । स्वभावजीवकर्मणि द्रव्यकालश्रुतिः क्रिया ।
 यत्प्रसादादिर्मेसंतिनसंति यदुपेक्षयति नित्यानामपि भगवदधीनत्वस्य श्रौतत्वादिति गायत्र्याधिकरणवाक्येन वेदानुत्पादसिद्ध्यति ।
 तत्र यथा श्रुतीनामनादित्वात्कारणदोषाभावस्तथा समयानामपि । स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वमिति तु वैषम्यमात्रमित्यादिसुधा
 वाक्यैश्च स्पष्टश्रुतीनां स्वरूपानादित्वमुक्तमिति द्रष्टव्यं । उक्तनिर्वकाशबहुतरवाक्यविरोधात्क्रमस्य कृतकत्वे पीत्यादिकाचित्कदी

काकारवचनमीमांसकरीतिमुसृत्यवाअभ्युपगमवादेनवाप्रवृत्तमितिज्ञातव्यं ॥ ८७ ॥ अनादिसिद्धांतोव्याससिद्धांतः ॥ ८८ ॥
नन्वेवघटादिनित्यतामपिस्वशक्त्याघटयेत्किनेत्याह ॥ यत्रकुत्रेति ॥ ८९ ॥ किंच वर्णानित्यत्ववादिनापिबुद्धिस्थवर्णैरिवक्रमो
वाच्यः । तथाचक्रमसिद्ध्यर्थवर्णानांबुद्धिस्थत्वमेवशरणं । नतदातदासृष्टत्वमित्याह ॥ किंचेति ॥ तथाबुद्ध्यारूढैःपदैर्वाक्यत्वं

तस्मादनादिसिद्धांतशुद्धबुद्धिमतांसतां ॥ प्रमाणेसत्यनादित्वंविनोदेनैवासिद्ध्यति ॥ ८८ ॥
प्रमाणेसतिशक्त्येत्थंघटयेन्नित्यतांहरिः ॥ यत्रकुत्रापितांशक्तिचित्रशक्तियुनेक्तिन ॥ नि
र्युद्धरणशक्तिसिद्धैःकिंप्रयुक्तेतृणोद्धृतौ ॥ ८९ ॥ किंचांत्यवर्णस्योत्पादेप्राङ्गृष्टवर्णराशिभिः ॥
बुद्ध्यारूढैःपदत्वंस्यात्प्राक्सृष्टिस्तद्धृतैः ॥ ९० ॥ वर्णानित्यत्ववादोपिवर्णानित्यत्ववादिनां ॥
प्रक्रियांस्वक्रियासिद्ध्यैसत्करोतीतिमेमतिः ॥ ९१ ॥ त्रिक्षणस्थायिवर्णात्मवेदेष्वक्लपवति
ता ॥ त्वयापीश्वरबुद्ध्यैवमंगीकार्यामयैवन ॥ ९२ ॥ तवेश्वरोपिसर्गादौसृजेद्रदनसर्वदा ॥
पश्चात्स्वबुद्धिविषयैर्वर्णैस्सोपिपदावलं ॥ वैदिकीमनुसंधत्तेत्वत्पक्षेसर्वदामम ॥ ९३ ॥

चस्यादितिद्रष्टव्यं । तथाचत्वहत्पूर्वापरबुद्धिविषयत्वनैवनित्यत्वपक्षेपिक्रमोक्तिस्सुशक्तिभावः ॥ ९० ॥ त्रिक्षणस्थायीत्यनेन
तावत्कालस्थायित्ववर्णानांस्तीतिसूचयति ॥ एवंमहत् ॥ ९२ ॥ तदेवविशदयति ॥ तवेति ॥ पश्चात्सृष्ट्यनंतरं । सर्वदाम

मेत्यस्यायंभावः । यथातवसकृतसृष्ट्वेदक्रमंकल्यावसानपर्यंतमध्येमध्येपुनरसृजन्नेवानुसंधातीश्वरस्तथाभिव्यक्तमेवक्रमंसर्वदानुसंधत्तेनतुकदापिसृजतीति ॥ ९३ ॥ अनादिष्वपिवर्णेषुविशिष्टक्रमविषयीकरणप्रकारंशृंगग्राहकतयादर्शयति ॥ एवमिति ॥ एतेवर्णाःव्याप्ताअकारादिवर्णाः । एवंपौर्वापर्यवतः । अग्निमीळइत्यादिपौर्वापर्यवतः ॥ ९४ ॥ तदेवविशदयति ॥ अनंतपदमर्यादामिति ॥ उल्लिखतीतिपूर्वेणसंबंधः । विभक्त्यंतवर्णानामेवपदत्वात् वर्णेष्वेवोक्तपदावलीत्वोल्लेखनयुक्तिमदितिभावः । सकृदेवस्वबुद्धानंतपदमर्यादोल्लेखनकथंघटतइत्यतआह ॥ घटयेदिति ॥ अतिदुर्घटं । यशोदांकगताशिशुत्वंतदेवोदरनिविष्ट

एवंपौर्वापर्यवतएतेवर्णाइतीश्वरः ॥ अनादिनित्ययाबुद्ध्यसदोल्लिखतिवैदिकीं ॥ ९४ ॥ अनंतपदमर्यादां घटयेद्योतिदुर्घटं ॥ अनादिनित्यतैवंवानकुचोद्येनबाध्यते ॥ ९५ ॥ उच्चारयंत्युपाध्यायास्तेपिस्वाध्यापकानुगाः ॥ ९६ ॥ पुराणकृच्चवेदानांव्यासकृश्नतुकारकः ॥ योवेदव्यासनाम्नैवविविख्यातोमुनिमंडले ॥ ९७ ॥

ब्रह्मांडत्वंच । एवंवेत्यनेनसाक्षादनंतक्रमविशिष्टवेदमेवतद्वेदपदराशिस्थवर्णमालास्वित्युक्तप्रकारेणस्वबुद्ध्योल्लिखतीतिवा इदानीमुक्तसमूहालंबनप्रकारेणवाउल्लिखतीतिपक्षद्वयमपिसंगृह्णाति । कुचोद्येन अनादिव्यासवर्णेषुकथंक्रमइतिकुचोद्येनेत्यर्थः ॥ ९५ ॥ पूर्वधर्माद्यासिद्धिप्रसंगेनवेदस्यपौरुषेयत्वेनैत्युक्तं । अधुनाकर्तुःपुरुषस्यप्रसिद्ध्यभावेनापितस्यापौरुषेयत्वमितिवक्तुंदुपयुक्तप्रमेयचर्चीकरोति ॥ उच्चारयतीति ॥ ९६ ॥ पुराणकृद्वेदव्यासः व्यासकृद्विस्तारकृत् । विस्तारकरणंनामबहुशिशुष्यशाखाभेदेनोप

देशकरणं ॥ ९७ ॥ कर्तृप्रसिद्ध्यभावेनाकर्तृकत्वगूढकर्तृकवाक्येव्यभिचारइत्यतआह ॥ गूढकर्तृकवाक्यचेति ॥ अभूत्वाभा
वीत्यनेनकार्यत्वमेवविवृतमितिज्ञातव्यं । नचासिद्धोहेतुः । वेदवदनादिकालसिद्धत्वस्याननुभवात् । कर्तृविशिष्यप्रसिद्ध्यभा
वेपिवाक्यस्यकादाचित्कत्वेविवादाभावात् ॥ ९८ ॥ वेदतुनतथाकर्तृनुमानमित्याह ॥ अनादित्वमिति ॥ यत्रश्रुतौ । साअ
भूत्वाभाविनीन । नित्येतियावत् । ततःनित्यत्वात् । अतःकर्तृनुमानस्याप्यभावात् । गूहितःकर्तोभविष्यतीत्यतआह ॥

गूढकर्तृकवाक्यंचध्रुवंकर्तृप्रसिद्धिमत् ॥ अभूत्वाभाविकार्यत्वादपूर्वगृहकूपवत् ॥ ९८ ॥ अनादित्वं
हिगमयेद्यत्राध्येतृपरंपरा ॥ अभूत्वाभाविनीसानततःकर्तृनुमापिन ॥ अतोऽकर्तृवकोनंतवाक्कर्तारं
निगूहयेत् ॥ ९९ ॥ कर्तृप्रसिद्ध्यभावेनतद्वेदोयमकर्तृकः ॥ १०० ॥ कन्याकुमारीकन्यात्वंव्यथाभर्तु
रभावतः ॥ लेभेश्रुतिकुमारीयंतथाकर्तुरभावतः ॥ अकृतत्वंध्रुवंलेभेयानित्येतिश्रुतौश्रुता ॥ १०१ ॥

कइति ॥ ९९ ॥ उपसंहरति ॥ कर्तृप्रसिद्ध्यभावेनेति ॥ उपाध्यायपरंपरायाःवेदव्यासस्येश्वरस्यचकर्तृत्वप्रसिद्ध्यभावस्यचो
क्तत्वात्कर्तृप्रसिद्ध्यभावेनेत्यर्थः ॥ १०० ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ कन्येति । यथाकन्याकुमारीभर्तुरभावतःकन्यात्वलेभेतथ्यंश्रु
तिकुमारीतिसंबंधः । याश्रुतिः श्रुतिर्वावनित्या अनित्यावावस्मृतयः । वाचाविरूपनित्यया । यावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवाक् ।
विज्ञेयंपरमंब्रह्मज्ञापिकापरमाश्रुतिः । अनादिनित्यासातच्चविनातानंसगम्यतइत्यादिश्रुतौ नित्याश्रुतेतिसंबंधः । यावद्ब्रह्मवि

ष्ठितं तावती वा गित्वाप्यव्यवहितोत्तर कश्छंदसामिति वाक्येन वेदस्यैव प्रस्तावितत्वात् पूर्वोक्ता वागपि सैवेति ज्ञातव्यं । वक्ष्यमा
णकर्तृप्रसिद्धभावाख्ये हतोः प्रामाणिकत्वद्योतनायेदमुक्तं ॥ १०१ ॥ ननु वेदस्य बुद्धिपूर्वकरचनाभावेन पिपीलिकालिपिवदप्रामा
ण्यस्यादित्यत आह ॥ पिपीलिकेति ॥ अज्ञैस्तैः पिपीलिकासमूहैः कृता पिपीलिकालिपिरपि बाधे सत्यर्थव्यभिचरेत् । तदभावे प्रमाण
मेवेति भावः ॥ १०२ ॥ पिपीलिकालिपेरप्यंततः पुंवाक्यत्वेनैव बोधकता । ननु केवलं लिपित्वेन । पुंवाक्यं च अर्थाबाधे प्रमाणं ।
अर्थबाधे त्वप्रमाणं च लोके दृष्टमित्यपौरुषेयवाक्याप्रामाण्येनायं दृष्टांति भावेनाह ॥ किंचेति ॥ तत्तद्वर्णेषु संकेतितस्तत्तद्वत्त्वा

पिपीलिकालिपिश्चापितरैर्ज्ञैर्भ्रमतः कृता ॥ बाधे व्यभिचरेदर्थं न त्वनादिरियं श्रुतिः ॥ १०२ ॥ किं
च खव्यासवर्णानां लिपिस्साह्यनुमापिका ॥ वाक्यतैः कुरुते तज्ज्ञस्ततः पुंवाक्यमेव तत् ॥ १०३ ॥
लिपिकारकदोषेण दुर्लिप्यादुष्टवर्णधीः ॥ तेनायोग्यार्थकं वाक्यं ततश्चामानता क्वचित् ॥ १०४ ॥

विशेष एव लिपिर्नाम । तथा च तादृशरेखाविशेषं दृष्ट्वा सोऽवर्णोऽनुमीयते । एवं रेखांतरं वर्णान्तरं । लिप्यनुमितैश्च वर्णैः पदं वा
क्यं च तज्ज्ञोलिपिज्ञः कुरुते । ततो लिप्यनुमितवर्णसमूहैः रचितं तद्वैक्यं पुंवाक्यं । तथा च तद्वैक्यत्वेनैव प्रमाणं न तु लिपित्वेनैवेति भावः
॥ १०३ ॥ तस्य च वाक्यस्य क्वचिदप्रामाण्ये कारणमाह ॥ लिपिकारकेति ॥ क्वचिदलिपिकारकस्य पिपीलिकादेर्दोषेण अज्ञानं च
मादिना जातया दुर्लिप्यादुष्टवर्णधीर्भवति । तेन दुर्लिप्यनुमितवर्णसमूहेनायोग्यार्थकं वाक्यं भवति । ततश्चायोग्यार्थकवाक्यत्वा

त्काचिदमानताभवतीत्यर्थः । वेदेतुनतथालिपिकारकदोषोस्ति । किंतुअनादिकालमारभ्योपाध्यायपरंपरयानियताध्ययनमेव । तस्यकुतोऽप्रामाण्यमितिभावः ॥ १०४ ॥ रीत्यंतरेणवेदस्यापौरुषेयत्वंप्रामाण्यंचसाधयति ॥ अनादितइत्यादिना ॥ श्रावकाःश्रोतारः । स्मृत्यादिकर्तृणांवासिष्ठादिऋषीणांब्रह्मादिदेवानांश्रोतृत्वसृष्ट्यादौयोगनिद्राकुर्वतोविष्णोरपिश्रोतृत्वकःकर्तास्यादितिभावः ॥ १०५ ॥ फलंचदृश्यतेजपादिनेतिशेषः ॥ १०६ ॥ दोषाभावात्तवाक्यप्रामाण्यनिमित्ताबोधकत्वविपरीतबोधक

अनादितस्तुयद्वाक्यंशृणोलेवाखिलोजनः ॥ स्वयंपुनर्नकुरुतेश्रावकाश्चसुरर्षयः ॥ १०५ ॥ यस्यस्वराश्चनियताः क्रमाश्चनियतास्सदा ॥ फलंचदृश्यतेयस्यतद्धिमानंमहत्तरं ॥ १०६ ॥ दोषाभावादमानत्वशंकास्यांकिंकृतावद ॥ १०७ ॥ स्वोक्ताश्वासाययांव्यासस्तूत्रे सूत्रेजगौहरिः ॥ तांश्रुतिकोपरः कुर्यान्मानंवाकिततोधिकं ॥ १०८ ॥ अनाद्युपाध्यायपरंपर्येणैवनिरीशितुः ॥ नियतैकप्रकारत्वंनित्यत्वंतच्चनेतिन ॥ १०९ ॥

त्वादिरूपदोषाभावात् । तदभावोप्यनादित्वेनपुंदोषाभावादितिज्ञातव्यं । अस्यांश्रुतौ ॥ १०७ ॥ सूत्रसूत्रे श्रुतत्वाच्च श्रुतेश्चेत्यादिसूत्रे । अपरःव्यासात् ॥ १०८ ॥ जयतीर्थीयेक्काचिक्काचित्किंकंप्रतिमीमांसकोक्तनियतैकप्रकारकत्वरूपस्यवा एकजाती यक्रमवत्त्वरूपस्यवा नित्यत्वस्यप्रौढिवादेनोक्तत्वाच्चदप्याह ॥ अनादीति ॥ निरीशितुर्मीमांसकस्य । नियतैकप्रकारत्वंएक

जातीयक्रमवत्त्वस्याप्युपलक्षणं ॥ १०९ ॥ अनाथानामीश्वरानंगीकारेणजगन्नाथरहितानामित्यर्थः । अगतिकानामितिध्वनिः । सर्वदाक्रमनिर्वाहकानित्येश्वरबुद्धिरूपगतिरहितत्वाद्गतिका । सनाथास्सेश्वरवादिनोवयंतु सभागाइतिध्वनिः । द्वेधापि मीमांसकोक्तरीत्यास्वरूपेणच ॥ ११० ॥ उक्तार्थेअनुमानमाह ॥ एवंचेति ॥ हेतोरसिद्धिपरिहरति ॥ अबद्येति ॥ १११ ॥

सोनाथानांयतःपंथास्तस्माद्गतिकागतिः ॥ सनाथास्तुवयंद्वेधाप्यनादित्वंप्रचक्ष्महे ॥ ११० ॥ एवंचविमतोवेदोमानमित्यनुमीयते ॥ अवद्याऽमूलवाक्यत्वादासवाक्य वदेवहि ॥ अवद्याऽमूलताचास्यनित्यत्वाद्गुणनादिवत् ॥ १११ ॥ कर्तृप्रमितिशून्य त्वान्नित्यत्वंचास्यसिद्ध्यति ॥ तद्वदेवततोवेदस्मिद्धोघर्मानुशासनं ॥ ११२ ॥ अन्यथाधर्मसिद्धिर्नैत्यस्तितर्कौतिकर्कशः ॥ ११३ ॥ कारीर्यावीक्ष्यतेवृष्टिःपुत्रेष्ट्या पुत्रजन्मच ॥ कृषाविवांगवैकल्यात्क्वचिच्चविकलंफलं ॥ ११४ ॥

द्वितीयेहत्वसिद्धिपरिहरति ॥ कर्तृप्रमितीति ॥ तार्किकरीत्याकर्तृभ्रातिसद्भावाद्धेतोरसिद्धिरित्यतःप्रमितीत्युक्तं । तद्वत् गगनवत् । ततःप्रमाणत्वात् ॥ ११२ ॥ अनुकूलतर्कमाह ॥ अन्यथेति ॥ यथाचैतत्तथोक्तंप्राक् ॥ ११३ ॥ ननुवेदोऽप्रमाणं अनृतत्वाद्वाहतत्वादित्यादेः यथासंप्रतिपन्नमित्यनुमानेनसत्प्रतिपक्षंभवदनुमानमितिचेत् तत्राह ॥ कारीर्येति ॥ क्वचिच्चवि

कलंफलं फलवैकल्यमिति यावत् ॥ ११४ ॥ तथाचानृतत्वादयःसंदिग्धासिद्धाः अमुष्यवेदस्य अमानन्तंनसाधयेयुरितिसंबंधः ॥ ११५ ॥ ततस्सर्वैरप्यपेक्षणीयत्वाद्देवस्यप्रामाण्यमंगीकार्यमित्याह ॥ कलाविति ॥ तद्वेदवाक्यं । बलमिवबलं । यद्वेदवाक्यं । द्वापराचार्येणव्यासेनस्वोक्तार्थतत्रतत्रसंमतिकथनात् । द्वापराचार्येत्यनेनकलियुगादपिप्रधानयुगेसकलमुनीनांसमतत्वेनयोवेदआद्रियते सकथनिकृष्टयुगवर्तिभिर्जनैर्दुष्यते । स्वकलहशांतयेउपायांतराभावात्स्वाज्ञानविजृम्भितमेवतद्दूषणमिति ध्वनितं ॥ ११६ ॥ अतीतानागतज्ञानिनासकलमुनिमान्येनमहापंडितेनव्यासेनवेदस्यनित्यत्वेनोक्तत्वात्नित्यत्वमंगीकार्यमित्याह ॥ ११७ ॥

अनृतत्वादयोदोषास्संदिग्धासिद्धमूर्तयः ॥ नामानन्तंनतोमुष्यसाधयेयुःपरोदिताः ॥ ११८ ॥

कलयुगेकलहिनांषण्णांषणमार्गवर्तिनां ॥ तद्वलंद्वापराचार्यव्यासवाचांचयद्वलं ॥ ११९ ॥

अष्टादशपुराणानांकर्तासत्यवतीसुतः ॥ तदुक्तौकस्यनश्रद्धाथदुच्छिष्टंजगन्नयं ॥ १२० ॥

वेदोनमानमिति तु द्वौ च त्वारोस्यमानतां ॥ मन्वतेतद्बहोरेवतन्वतेनुग्रहंबुधाः ॥ १२१ ॥

ह ॥ अष्टादशेति ॥ यस्यव्यासस्यउच्छिष्टंउच्छिष्टोज्जीवि । तद्वदननिस्सृतकवित्वच्छायापहारीत्यर्थः ॥ १२० ॥ वेदप्रामाण्यवादिनांबहुत्वात् । द्वैधेबहूनांचनमितिन्यायेनबहुभिरंगीकृतेवेदप्रामाण्यमेवमान्यमित्याह ॥ वेदइति ॥ द्वौचार्वाकबौद्धौ तदन्येचत्वारः । मीसमांसकसांख्यताकिंकेवेदांतिनः । तत्तस्मात्कारणात् बुधाःबहोरेवानुग्रहतन्वते । बहुभिःपरिगृहीतमेवानुगृह्णति । अन्यथासप्तपंचत्र्यात्मकसन्ध्येषुसभ्यानामेवमिथःकलहेचतुर्भिस्त्रिभिर्द्वाभ्यांचोक्तानुसारेणजयपराजयव्यवस्थान

स्यादितिभावः ॥ ११८ ॥ सर्वशास्त्रेभ्योवेदस्यबहुत्वान्नाप्रामाण्यमित्याह ॥ छंदांसीति ॥ तैस्तैस्तत्तदाचार्यैः । कित्ततइत्यतआह ॥ कौंधोरिति ॥ अपारस्यसिंधोरग्रेअल्पस्यांधोःकूपस्यपराक्रमंकोधोनुसंधत्तइतिसंबंधः । तथाचाल्पंतत्तदाचार्यवचनंपुरस्कृत्यअनंतवेदधिक्कारोनयुक्तइतिभावः ॥ ११९ ॥ बहुयुगानुवर्तित्वादपिवेदस्यप्रामाण्यमित्याह ॥ कलाविति ॥ शब्ददर्शनाचार्यवचांसिकलावेबोळसंति । वेदस्तुतत्पूर्वद्वारत्रेताकृतयुगोल्लासीतिभावः । त्रियुगोत्सवत्वमुपपादयति ॥ राजसूयेति ॥

छंदांस्यनंतानिकिलग्रंथस्तैस्तैकृतोल्पकः ॥ कौंधोरंधोनुसंधत्तैसिंधोरग्रेपराक्रमं ॥ ११९ ॥ कलौकिलषडाचार्योवेदस्तुत्रियुगोत्सवः ॥ राजसूयाश्वमेधाद्यायन्मूलाश्चक्रवर्तिनां ॥ १२० ॥ द्विपात्रिपाच्चतुष्पाच्चतत्रधर्मोत्रचैकपात् ॥ धर्मानुशासनंतद्वावादिवाग्वाविचार्यतां ॥ १२१ ॥ धर्मप्रवृत्तिकालीनंवाक्यंनकिल्धर्मवाक् ॥ कलावधर्मकलिलेधर्मशास्त्रकृतःकिल ॥ १२२ ॥

यन्मूलाःवेदमूलाः । राजसूयाश्वमेधादीन्कृतयुगादिष्वेवकुर्वतीतिप्रसिद्धं ॥ १२० ॥ बहुतरधर्मसंचारसहचरितत्वाच्चवेदएवाह धर्मानुशासनं । ततश्चतस्रैवप्रामाण्यमित्याह ॥ द्विपादिति ॥ तत्रद्वापरादियुगेषु अत्रकलियुगे । तद्वेल्यनेनबहुधर्मप्रवृत्तिकालीनत्वंवेदस्यध्वनयति ॥ १२१ ॥ तदेवोपपादयति ॥ धर्मेति ॥ तथाचजिनादिवाक्यंनधर्मशास्त्रमितिभावः ॥ १२२ ॥

विप्रतिपन्नार्थनिर्णयकत्वादपि वेदस्य प्रामाण्यमिति सदृष्टांतमाह ॥ अद्यापीति ॥ तादृज्ज्ञाध्यक्ष्यगीरूपः पूर्वशासनरूपश्चेत्यर्थः ॥ १२३ ॥ पाणिन्यादिव्याकरणाचार्यैरपि पुरस्कृतत्वाच्चेदस्य प्रामाण्यमित्याह ॥ छंदसीति ॥ आद्यैरित्यनेन अयस्मयादीनि छंदसि । बहुलं छंदस्यामाड्योगेपि । छंदस्युभयथा । षष्ठीयुक्तश्छंदसि वेत्यादि सूत्राणिसंगृह्णाति ॥ यन्मार्गवेदमार्ग ॥ १२४ ॥

अद्यापि मध्यस्थगिरा पूर्वशासनतोपि वा ॥ नृणां कलहशान्तिरस्य तात्तादृग्वेदस्तु कस्य न ॥ १२३ ॥ छंदस्य यस्मयादीनीत्याद्यैश्शब्दानुशास्ति कृत् ॥ अमानयद्विद्यन्मार्गमानं कस्य न साश्रुतिः ॥ १२४ ॥ तस्माद्वेदार्थकुशलो वेदधर्मकलावपि ॥ न वेदयो वेदमार्गेन सेवेदशुभाशुभे ॥ १२५ ॥ वैदिकैः किल गायत्रीमंत्राद्यैर्मन्त्रितेषु वः ॥ अस्त्री भवन्ति स्म राज्ञां कस्तच्छास्त्रं न मानयेत् ॥ १२६ ॥ यत्स्वाध्यायैः किलाद्यापि व्याध्याद्यैर्नास्त्यु पद्रवः ॥ धर्मस्य वेदनादेव सेवेदो नात्र संशयः ॥ १२७ ॥

तस्माद्धर्मो नुशास्तिरूपत्वात् ॥ १२५ ॥ वैदिकमंत्रप्रयोगैः फलदर्शनादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह ॥ वैदिकैरिति ॥ १२६ ॥ वेदस्वाध्यायेनाभीष्टफलसिद्धिदर्शनाच्चेदः प्रमाणमित्याह ॥ यत्स्वाध्यायैरिति ॥ यस्य वेदस्य स्वाध्यायैर्जैरित्यर्थः । अद्यापि इदानीमपि । विश्वनाथदेवालयेतथा दर्शनात् । वेदशब्दार्थवत्त्वादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह ॥ धर्मस्येति ॥ १२७ ॥ दुराग्रहा

गृहीतत्वादपिवेदस्यप्रामाण्यमितिवक्तुं तदुपयुक्तं किंचित्प्रमेयमाह ॥ स्वबंधुष्विविति ॥ तन्मुखात्पांथमुखात् सधर्मवक्तातितपूज्यंतीतिभावः ॥ १२८ ॥ यदर्थमिदमुक्तं तदाह ॥ तथेति ॥ सर्वैःसर्वदर्शनाचार्यैः । धर्मसिद्धिपरंरतिरित्यनेनदुःश्रद्धानागृहीतत्वघोषयति ॥ १२९ ॥ दैत्यैर्वेदस्यापहृतत्वादपिवेदस्यप्रामाण्यमित्याह ॥ सुवित्तस्येति ॥ यथालोकेसुवित्तस्थरत्नादेरेवचोरोस्ति । दुर्वित्तस्य घटकपालशकलादेः । तथाचवेदस्यामानत्वेदुर्वित्तत्वेनस्वतएवजीर्णत्वात्नतस्करः स्यात् । श्रूयतेचतस्करास्तमआदिदे

स्वबंधुषुकृतःस्नेहस्याद्धिरागादिदोषतः ॥ पांथेषुतुकृतःस्नेहोधर्मश्रुत्वैवतन्मुखात् ॥ १२८ ॥
तथास्वस्वकृतेशास्त्रेसर्वस्यस्याद्दुःश्रद्धानागृहः ॥ सर्वैरकृतशास्त्रेस्मिन्धर्मसिद्धिपरंरतिः ॥ १२९ ॥
सुवित्तस्यैवचोरोस्तिदुर्वित्तस्यनतस्करः ॥ अमानंचैत्स्वतोजीर्णकुतोवेदमचचुरत् ॥ १३० ॥
हयग्रीवमुखोद्गीर्णासावाणीधर्मशासनं ॥ अतस्तदुदितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ १३१ ॥
चार्वाकस्यनवाकचार्वाकुर्वीतात्मवधंयतः ॥ अक्षैकमानतावाक्किरक्षेदात्मप्रमाणातां ॥ १३२ ॥

त्याः । तस्माद्वेदःमहाप्रमाणीभूतवागाख्यसुवित्तमितिभावः ॥ १३० ॥ वेदापौरुषेयत्ववादमुपसंहरति ॥ हयग्रीवेति ॥ तदुदितोवेदोदितः । तद्विपर्ययस्तन्निषिद्धइतिचावत् ॥ १३१ ॥ इतिवेदापौरुषेयत्वप्रकरणं ॥ ४ ॥ चार्वाकमंतनिराकरोति । चार्वाकस्येत्यादिना ॥ चार्वाकमनोहरा । आत्मवधंस्वाप्रामाण्यलक्षणवधं । तदेवोपपादयति ॥ अक्षैकेति ॥ अक्षैकमानतावाक्

प्रत्यक्षमेकमेवप्रमाणमितिवाक् । आत्मप्रमाणां आत्मनस्वस्ववाचःशास्त्ररूपायाः प्रमाणतारंक्षेत्किंनरक्षेदित्यतः अतः नचा
वीतिसंबंधः ॥ १३२ ॥ स्वस्यमानत्वाभावेकाक्षतिरित्यतआह ॥ शिष्येति ॥ साशास्त्ररूपा वाक् शिष्यप्रमायैवाच्याव्याख्येया ।
मानतानचेच्छोच्या सानप्रयोज्या । तैःशिष्यैःपूज्याचनेतिसंबंधः । नह्यप्रमाणभूताच्छास्त्राच्छिष्याणांतत्त्वबोधोभवति । अतः
प्रत्यक्षस्यैवमानत्वरूपतत्त्वसिद्धौशास्त्रस्याप्रमाण्यं प्रत्यक्षातिरिक्तत्वात् । शास्त्रस्याप्रमाण्ये नतत्त्वसिद्धिरित्युभयतःपाशारज्जुः ।

शिष्यप्रमायैवागवाच्यासाशोच्यामानतानचेत् ॥ नप्रयोज्यानतैःपूज्यामू
कोलोकायतोभवेत् ॥ १३३ ॥ किंचप्रत्यक्षमेवैकमानमित्यादिरूपिणी ॥
वाचकप्रमापिकाचेत्स्याद्वाक्यार्थप्रच्युतिस्तदा ॥ १३४ ॥ यद्यप्रमापिकासास्या
द्वाक्यार्थप्रच्युतिस्तदा ॥ आर्थायाथार्थतःप्राहुरमानत्वंयतोबुधाः ॥ १३५ ॥

अतर्हदृक्शास्त्रंशिष्यायनोपदेश्यमिति लोकायतस्यमूकतैवशरणमितिभावः ॥ १३३ ॥ इदानींचार्वाकशास्त्रस्याप्रमाण्येअप्रामा
ण्येचस्वामिलषिततत्त्वस्यासिद्धिरैवेतिपक्षद्वयेपिप्रतिवादिनामेवजयइत्याह ॥ किंचेति ॥ प्रत्यक्षमेकमेवमानमित्यादिरूपिणीवाक्
प्रमाणिकास्याच्चे तदावाक्यार्थप्रच्युतिः वाक्यार्थस्यप्रत्यक्षमेवप्रमाणमित्यस्यप्रच्युतिस्स्यादितिक्रियावृत्त्यायोज्यं । अस्मिन्यक्षशा
स्त्ररूपवाक्यस्यप्रत्यक्षस्यचेत्युभयोरपिप्रमाण्यग्रहोरितिभावः ॥ १३४ ॥ पक्षांतरमव्याशंक्यप्रागुक्तदूषणैर्नैवदूषयति ॥ यदीति ॥

सा प्रत्यक्षमेकमेवमानमित्यादिरूपावाक् । तदापिवाक्यार्थप्रच्युतिःप्रत्यक्षमेकमेवमानमितिवाक्यार्थप्रच्युतिस्स्यादितिसंबन्धः । कथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ अर्थेति ॥ अमानन्तंवाक्यस्यतिशेषः । यतःअर्थायाथार्थ्यतएववाक्यमानान्तंबुधाःप्राहुः । यतश्चप्रत्यक्षमेकमेवमानमितिवाक्यार्थः । अतस्तस्याविद्यमानत्वरूपायार्थत्वकथनवाक्यार्थप्रच्युतिरितिभावः ॥ १३५ ॥ अतःउभयत्रापिवाक्यार्थप्रच्युतेः । त्वच्छास्त्रमानत्वेत्वच्छास्त्रस्यप्रत्यक्षस्यचप्रामाण्यात् त्वद्यतिवादिभिरस्माभिर्जितं । त्वच्छास्त्रस्यामान

अतस्त्वच्छास्त्रमानत्वेजितंत्वत्प्रतिवादिभिः ॥ त्वच्छास्त्रमानतायांचजितंत्वत्प्रतिवादिभिः ॥ १३६ ॥ त्वद्वाक्यार्थोस्तिचे न्मानमागमोपिबलाद्भवेत् ॥ त्वद्वाक्यार्थोनेचे न्मानमागमोपिबलाद्भवेत् ॥ १३७ ॥ चित्रंपक्षद्वयेप्येकंपतितंदूषणंतव ॥ तंतवांपति तपङ्क्तिस्थंसंतोहंतहंसंतिते ॥ अखर्वगवर्चवावर्कदुर्वोक्त्यनोर्वकुर्वत ॥ १३८ ॥

तायांचत्वत्प्रतिवादिभिरस्माभिर्जितं । शास्त्राप्रामाण्यस्यचशास्त्रार्थभूतप्रत्यक्षप्रमाणत्वाख्यत्वदभिलषिततत्वाभावमंतर्भावैव प्राप्तेरितिभावः । अथवा अस्मदभिलषितप्रमेथविरोध्यप्रतिपादकत्वच्छास्त्राप्रामाण्येबाधकाभावेनास्मदभिलषितसकलप्रमेय सिद्धेरितिभावः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ किंचेत्यादिनोक्तंचसोपहासमुपसंहरति ॥ चित्रमित्यादिना ॥ पक्षद्वये ग्रामापकत्वाप्रामापकत्वरूपपक्षद्वये । एकंदूषणं वाक्यार्थप्रच्युत्याप्रतिवादिनांजयइत्येकंदूषणं तवपतितं आगतं । पतितपङ्क्तिस्थंपरिहारसामर्थ्या

त आगतदूषणैस्सहस्रहृत्स्थितमित्यर्थः । जातिश्चष्टपङ्क्तिस्थितिध्वनिः । येसंतोहसंतिते अखर्वगवचार्वाकदुर्वाक्यं उरुश्रेष्ठनाकुर्वते
तिसंबंधः । पूर्वोत्तरव्याहतत्वादप्रयोजकमकुर्वतेति भावः ॥ १३८ ॥ प्रत्यक्षैकप्रामाण्यवादिनः कथायामनधिकारश्चेत्याह ॥ कथेति ॥
जल्पादौ जल्पादिविषये । कथावार्ता । प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यमंगीकृत्य तत्र शास्त्रस्यापि प्रमाणीकरणात्कैतवशीलेति चार्वाकप्रतिसंबु
द्धिः । यद्यस्मात् । उक्तिरागमः । तदिति पूर्वोक्तसंबंधः ॥ १३९ ॥ एवं च अक्षैकमानतावादी वादकृत्कोवादीनो न । सर्वोपि दीन एवेत्यर्थः ।

कथावृथैव जल्पादौ तव कैतवशीलतत् ॥ यन्नास्ति युक्तिरुक्तिस्तं गजत्सु प्रतिवादिषु
॥ १३९ ॥ अक्षैकमानतावादीकोवादीनो न वादकृत् ॥ १४० ॥ ते क्षणस्तीक्ष्णकटाक्षस्ता
न्यप्रतिवक्ष्यतिकां कथां ॥ अतस्त्वत्क्रियया सर्वाविरुद्धाप्रक्रिया तव ॥ १४१ ॥ अथ
प्रत्यक्षदृष्टेऽर्थे यदा वाक्यं प्रयुज्यते ॥ तेन बोधोऽपि न स्याच्चेद्दीना स्याद् वक्तृनैव ते ॥ १४२ ॥

प्रतिवादिनं प्रति वक्तुं योग्यायाः युक्तेरुक्तेश्चाभावादिति भावः ॥ १४० ॥ प्रत्यक्षरूपस्य तेऽक्ष्णस्तीक्ष्णकटाक्षस्तान् प्रतिवादिनः प्रतिकां
शां वक्ष्यतीति संबंधः । अतः युक्त्यादिप्रामाण्यमनंगीकृत्य पुनर्विप्रतिपन्नार्थे युक्त्यादेरेव प्रमाणतया कथनादित्यर्थः । सर्वापि तव प्रक्रि
या शास्त्रजल्पादिप्रक्रिया त्वत्क्रियया युक्त्यादिकथनरूपस्ववचनक्रियया विरुद्धेति संबंधः ॥ १४१ ॥ रीत्यंतरेण वाक्यस्यानुमान
स्य च प्रामाण्यं साधयति ॥ अथेति ॥ तेन प्रत्यक्षदृष्टार्थे प्रयुक्तवाक्येन । वक्तृनैव हीना स्यात् । अबोधकवाक्योक्तेरयोगादिति भावः

॥ १४२ ॥ स्याच्चेत्तेनबोधइत्यावृत्तिः । तस्यबोधस्यप्रमात्वंचावश्यमंगीकर्तव्यं । एकार्थविषययोरैकस्यमानत्वमपरस्यामानत्वमित्य
स्यायोगादितिभावः । मानतावाक्यस्येतिशेषः । प्रमाकरणत्वातिरिक्तप्रामाण्याभावादितिभावः । तत्रप्रत्यक्षदृष्टेऽर्थं । तद्वदेव
वाक्यवदेव ॥ १४३ ॥ प्रकारांतरेणानुमानप्रामाण्यंसाधयितुमाह ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ यदियुक्तिर्नकथ्यतेतदाबाधकाभावादनु

स्याच्चेत्प्रमात्वंचावश्यंतस्येत्यासीद्धिमानता ॥ तत्रप्रयुक्तयुक्तेश्चतद्वेदप्रमाणता
॥ १४३ ॥ प्रत्यक्षस्यैवमानत्वेयुक्तिश्चेत्कथ्यतेत्वया ॥ अनुमानंतदामानं यदियु
क्तिर्नकथ्यते ॥ अनुमानंतदामानंराजाज्ञानहितेवचः ॥ १४४ ॥ नापिहार्दगु
हाबोधःप्रत्यक्षैणैवजायते ॥ तद्भोक्तृणांचपातृणामनुमानंपरायणं ॥ १४५ ॥ तस्मा
त्प्रत्यक्षानुमानागमानांमानताधुवा ॥ १४६ ॥ यद्यदृष्टंनतर्ह्येकःपोष्योन्यःपोषकःकु
तः ॥ धनभावाभावतश्चेत्तयोरपिनिधामकं ॥ किंदृष्टमेवयत्किंचिदुतादृष्टंविचारय ॥ १४७ ॥

मानंमानमितिभावः । तदेवविशदयति ॥ राजाज्ञेति ॥ १४४ ॥ भोजनादिकरणान्यथानुपपत्त्याप्यनुमानस्यमानंतेत्याह ॥
नापीति ॥ हार्दगुहायाअप्रत्यक्षत्वादितिभावः ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ अतींद्रियादृष्टंसाधयति ॥ यदीति ॥ धनभावाभावतइति
पोषकस्यधनसद्भावातपोष्यस्यधनाभावादित्यर्थः । तयोःधनभावाभावयोः । दृष्टमेवशरीरादिकं । यत्किंचित् ॥ १४७ ॥ दृष्टमे

वनियामकमित्येतदूचयति ॥ दृष्टेति ॥ तस्माददृष्टमेवशरणमित्याह ॥ स्यादिति ॥ १४८ ॥ यत्सदसत्त्वाभ्यांपुण्यपापसदसत्त्वाभ्यां । तत्पुण्यपापरूपं ॥ १४९ ॥ अदृष्टसाधयित्वातदाश्रयंनित्यंदेहिभिश्चेतनमपिसाधयति ॥ तदिति ॥ अत्रएतज्जन्मनि । अन्यदेहेषुएतत्तुल्यान्यदेहेषु । अन्योदेहात् ॥ १५० ॥ ननुदृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टकारणंकुतःकल्प्यतेनिनिमित्तमेवकार्यं

दृष्टदेहेन्द्रियादीनामिच्छात्यतनादिकस्यच ॥ उभयत्रापिसाम्येनस्याददृष्टनियामकं ॥ १४८ ॥ अतोयत्सदसत्त्वाभ्यां धन्योकोन्यस्तुनिर्धनः ॥ अदृष्टचतदेष्टव्यंदृष्टवत्कार्यगौरवात् ॥ १४९ ॥ तद्धेतुशुभकर्मोदेरादृष्टस्यसर्वथा ॥ करणायान्यदेहेषुनित्योन्योप्यस्तिदेहभृत् ॥ १५० ॥ कार्यस्यनिर्निमित्तत्वमुन्मत्तोवक्तुमर्हति ॥ तस्यार्थेकोनभुंजीतसुखार्थनयतेतकः ॥ १५१ ॥ अपिचाव्यंगकुणपेभरणंममकितव ॥ पूर्वदृष्टांगेनत्रादेःपश्चादपिचदर्शनात् ॥ १५२ ॥

किंनस्यादितिमंदाशंकापरिहरति ॥ कार्यस्येति ॥ उन्मत्तएववक्तुमर्हति । नत्वन्यः । कार्यस्यसकारणकत्वंसाधयति ॥ तस्यार्थमिति ॥ नयतेत । तत्साधनसत्कंदनादावितिशेषः ॥ १५१ ॥ शरीरेजीववियोगलक्षणमरणान्यथानुपपात्त्यापिशरीरातिरिक्तो जीवःकल्पनीयइत्याह ॥ अपिचेति ॥ अव्यंगेत्यनेनअवयवच्छेदादिविशेषभावंघोतयति । घोतितमर्थविशदयति ॥ पूर्व्वेति

॥ १५२ ॥ श्वासाभावएवमरणमित्याशंक्याह ॥ स्पृशेति ॥ स्पर्शानुमेयेत्यनेनानुमानप्रामाण्यानङ्गीकारात्तन्मतेदोषिष्यद्योतयति । नीरूपेत्यनेनाप्रत्यक्षत्वं च द्योतयति । भवतुवास्थूलास्मदादिशरीरश्वासानुमानंतत्प्रत्यक्षत्वं वा श्वासागतस्पर्शस्य तत्र प्रत्यक्षत्वात् । सूक्ष्मशरीरवच्चेतनेषु श्वासस्यात्यल्पत्वेन तत्स्पर्शस्याप्रत्यक्षत्वात् तत्र श्वासाभावलक्षणमृतिस्त्वयावकुंनशक्येति भावेनाह ॥ भक्षिकेति ॥ यस्य श्वासस्य ॥ १५३ ॥ तस्माज्जीविवियोगएवमरणमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ मृत्यामृतिः मृत्युभावप्रसं

स्पर्शानुमेयनीरूपश्वासे नाश्वासवान्भवान् ॥ भक्षिकामत्कुणादौ ते यस्य दृश्या स्थितिश्च ॥ १५३ ॥ तस्माद्देहान्यजीवात्मा तत्र नास्तीति सामृतिः ॥ इत्येव सर्वथा वाच्यं न चेन्मृत्यामृतिस्तव ॥ १५४ ॥ अतो योगविशेषेण यथा तांबूलरक्तिमा ॥ तथा योगविशेषेण जडस्यैव प्रमातृता ॥ इतियौवक्तितस्यापि कुणपोऽभणदुत्तरं ॥ १५५ ॥

गइति भावः । मृत्या मृतिः कथं वक्तव्येति चिंतयता तवैवमृतिस्स्यादिति च ॥ १५४ ॥ अपि चेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरन् भूतत्रययोगएव प्रमातेति तत्प्राक्रियांच दूषयति ॥ अत इति ॥ उक्तरीत्या कुणपेऽपि भूतत्रययोगस्य जीवच्छरीरवदन्यूनत्वात् । योगविशेषेण क्रमुकर्णचूर्णयोगेनेत्यर्थः । दृष्टान्तमुक्त्वा दाष्टीति कमाह ॥ तथेति ॥ योगविशेषेण पृथिव्यप्तेजोरूपभूतयोगेनेत्यर्थः । जडस्यैव जडशरीरस्यैव प्रमातृताचेतनता इति यश्चावाको वक्तितस्यापि एवं वदतश्चावाकस्यापि । कुणपोऽभणदुत्तरमित्यस्यायं भावः । जीवच्छ

रीरेयोभूतत्रययोगोऽस्मिससर्वोप्यव्यङ्गकुणपेप्यस्ति । तथाचशरीरातिरिक्तजीवाभावेजीवच्छरीरवत् कुणपेपिप्रमातृत्वादिकं स्यात् । नचतद्दृश्यते । तस्माज्जीवच्छरीरेकुणपादस्तक्राश्चिद्विशेषः । सपरिशेषाच्छरीरातिरिक्तजीवसंयोगएवेतितत्सत्वाज्जीवच्छरीरप्रमातृत्वादि कुणपेतदभावात्प्रमातृत्वाद्यभावइति । तदेवविशदयति ॥ १५५ ॥ पृथिवीति ॥ सः पृथिव्यादियोगः । वादीप्रतिवादी । नोऽर्थइतिशेषः ॥ १५६ ॥ ननुजीवच्छरीरेगोलकातिरिक्तद्रियसत्त्वाद्द्विशेषइत्यतआह ॥ अतीन्द्रियेति ॥ इन्द्रियनास्तीत्यत्र

पृथिव्यसेजसांयोगोजीवदेहेपिनापरः ॥ ससर्वः कुणपेप्यस्तिवादीनः
कुणपोभवत् ॥ १५६ ॥ अतीन्द्रियेन्द्रियनास्तिगोलकं नूभयत्रच ॥ आ
त्मादृष्टे नकुत्रापिकिन्यूनं कुणपस्यतत् ॥ १५७ ॥ पूर्णोजीवाहयोगोऽस्मि
न्नानाक्रिम्यात्मकेक्रमात् ॥ तस्मादेहस्वामिजीवस्याभावोत्रभ्रुवोभवत् ॥ १५८ ॥

युक्तिरतीन्द्रियेति । तेनतीन्द्रियपदार्थानङ्गीकारात् । दृश्यमानं चक्षुरादिगोलकंतुभयत्रच जीवच्छरीरकुणपयोस्तुल्यमितिभावः । नकुत्रापि जीवच्छरीरकुणपयोरित्यर्थः । तत्तस्मात्कुणपस्यकिंन्यूनं ॥ १५७ ॥ जीवच्छरीरादपिकुणपएवजीवाहयोगोयुक्तियुक्त इत्याह ॥ पूर्णइति ॥ क्रमान्नानाक्रिम्यात्मकेऽस्मिन्कुणपेजीवाहयोगः जीवकथायोरस्ययोगः पूर्णः संपूर्णः । पूर्वाधिष्ठाताजीवएव नास्ति । जीवाहयोगस्तु कुणपेपिपूर्णएव । अन्यथापुनस्तत्रजीवाः कथं स्युरितिभावः । तस्माज्जीववियोगं विनामरणस्यानिरूप्य

त्वात् ॥ १५८ ॥ शवाशवयोर्वायुसंचाराभावभावाभ्यांविशेषइत्येतत्प्रकारंतरेणापिपरिहरति ॥ शवस्येति ॥ तदुपपादयति ॥ भस्मांतरिति ॥ तस्यवायोः ॥ १५९ ॥ हृद्येवनिरुद्धश्वासमुनीश्वरबकुणपेथंतश्वाससंभवेनतदभावस्यत्वयानिणेतुमहावयवाच्च बहिश्चासाभावेपिजीवनसंभवाच्च निर्जीवेदेहेनजीवसिद्धिरभूदित्युपहासः ॥ १६० ॥ इदानींक्रमुकादियोगविशेषेणरक्तिमायथेतिप्रागुक्तदृष्टांतस्यवैषम्यमुपपादयति ॥ रक्तिमेति ॥ रत्नधात्वादिपार्थिवेषुपदार्थेषुरक्तिमातज्जातीयेतांवल्लोदौ । तथा

शवस्यनवरंध्रेषुवायोश्चास्तिगतागतं ॥ भस्मांतरपियोवातितस्ययात्रातुकुत्रन ॥ १६१ ॥ पश्यनिर्जीवेदेहेनजीवसिद्धिरभूदहो ॥ १६० ॥ रक्तिमारत्नधात्वादिपार्थिवेषुस्वभावतः ॥ वर्ततेसतुयोगेनतज्जातीयेपिदृश्यतां ॥ १६१ ॥ ज्ञानंतुपंचभूतात्मजडवर्गेनकुत्रचित् ॥ अतो जडस्वभावोनतद्योगेपिजडकथं ॥ १६२ ॥ जपाकुसुमयोगेपिरूपवत्येवरक्तिमा ॥ नीरूपवायौकिंरक्तशतयोगेपिरक्तिमा ॥ १६३ ॥

चजडेकचित्स्वभावभूतमन्यत्रयोगेनापिजायतांनाम । जडेकाप्यदृश्यमानं अतएवतदस्वभावभूतंचैतन्ययोगशतेनापिनजायतइतिभावः ॥ १६१ ॥ तदेवस्पष्टयति ॥ ज्ञानमिति ॥ पंचभूतात्मजडवर्गे पंचभूतरूपजडवर्गे । नकुत्रचिन्नकापीत्यतो जडस्वभावोनज्ञानं । तज्ज्ञानं योगेपि जडानांपरस्परयोगेपिजडेकथंस्थादित्यर्थः ॥ १६२ ॥ ननुजपाकुसुमसंबंधात्स्फटिकरक्तिमादृश्यते तद्वज्जडेपिपूर्वोक्तयोगादृश्यतामित्यतआह ॥ जपेति ॥ रूपवत्येवस्फटिकादौरक्तिमादृश्यते । नीरूपवायौरक्तद्रव्यशतयोगेपि

रक्तिमादृश्यते किं न दृश्यत एव । ततश्च तत्तत्संबन्धयोग्यएव तत्तद्ज्ञानं नायोग्य इति हेतोः ज्ञानयोग्य एव पदार्थज्ञानं स्यात् । न त्वयो ग्येजदशरीरे ज्ञानमिति भावः ॥ १६३ ॥ तत्राभाणकसिद्धदृष्टांतमाह ॥ नांधानमिति ॥ तथा च जडानां शतयोगेनापिकंचन चेतनं विना कथं ज्ञानं स्यादिति भावः ॥ १६४ ॥ इदानीं चेतनसंयोगे सति जडस्यापि चेष्टादिकस्यादित्येतत्तेन वदृष्टतेनोपपादयति ॥ चक्षुष्मतेति ॥ तस्याप्यंधस्यापि । दार्ष्टान्तिकं योजयति ॥ एवमिति ॥ ज्ञानवता स्वाभाविकज्ञानवता देहान्यजीवेन ॥ १६५ ॥

नांधानां शतमप्यंधपश्यतीति न किं श्रुतं ॥ १६४ ॥ चक्षुष्मता तु संयोगे तस्यापि स्याद्गतागतं ॥ एवं ज्ञानवता योगे देहे यात्रानचेन्न च ॥ १६५ ॥ स च स्वभावतो ज्ञानी स्यान्न कृत्रिमबोधवान् ॥ किंचिन्न लिखितं नेत्रं किंचिदर्थं प्रपश्यति ॥ १६६ ॥ अतो जडस्य जीवत्वं जडो वक्ति न पंडितः ॥ जीवस्तज्जडदेहान्यो मान्यो यं देहि नं विदुः ॥ १६७ ॥

तदेवोपपादयति ॥ सचेति ॥ स च ज्ञानवान् कृत्रिमज्ञानवान्योगविशेषकृतज्ञानवात्रेत्यर्थः । तत्रार्थांतरन्यासः ॥ किमिति ॥ चित्रलिखितमित्यनेन कृत्रिमत्वं सूचयति ॥ १६६ ॥ तस्माज्जडशरीरस्य जीवत्वं वदन्न पंडित इत्याह ॥ अत इति ॥ जडस्य जीवत्वं यो वक्ति स जडोऽविवेकीति संबन्धः । उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ जीव इति ॥ तत्तस्मात् जडदेहान्यो मान्य इति संबन्धः । तत्र सावर्जनीनं व्यवहारं प्रमाणयति ॥ यं देहि नमिति ॥ यं जीवं देहि नं देहि शब्दवाच्यं विदुः सर्वेऽपि विदुः । देहीति शब्दः देहोऽस्यास्तीति

व्युत्पत्त्यापांचभौतिकदेहस्वामिनेमेवतंजीवमाह । देहिपदवाच्यत्वादेवदेहादन्योजीवःसिद्ध्यतीतिभावः ॥ १६७ ॥ युक्त्यन्तरं
जीवस्यदेहादन्यत्वंनित्यत्वंचसाधयति ॥ जातेति ॥ अंबास्तनपानेष्टहेतुतां मातुस्तनपानस्येष्टसाधनतेत्यर्थः । प्राग्भवेषुअनु
भूतयदेतज्जातीयइदानींतनांवास्तनपानजातीयंअंबास्तनपानांतरंप्राग्भवीयंतस्यनिर्देशनात् दृष्टांतादित्यर्थः । तथाचप्रयोगः ।
एतदंबास्तनपानंइष्टसाधनंअंबास्तनपानत्वात्प्राग्भवीयांबास्तनपानवदिति । अन्यथास्तनपानेप्रवृत्तिरेव न स्यात् । नियमेनस
र्वेषांइष्टसाधनताज्ञानस्यप्रवर्तकत्वात् । भवतुस्तनपानस्येष्टसाधनताज्ञानंस्तनपानेप्रवर्तकं ततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ साचेति॥

जातमात्रशिशोरंबास्तनपानेष्टहेतुता ॥ प्राग्भवेष्वनुभूतैतज्जातीयस्यनि
र्देशनात् ॥ अनुमेया साचेद्देहजीवैक्येशक्यतेकथं ॥ १६८ ॥ अन्यस्यैवानु
भूतिस्स्यात्तोन्यस्यानुभाभवेत् ॥ नित्यदेहान्यजीवस्यपक्षेतुक्षेममेतिसा ॥ १६९ ॥

सास्तनपानस्येष्टसाधनतानुमा ॥ १६८ ॥ देहजीवैक्येक्येशक्यतइत्येतदुपपादयति ॥ अन्यस्यैवेति ॥ देहानांचतत्तज्जन्मसु
नाशात् स्तनपानस्येष्टसाधनतानुभूतिरन्यस्यप्राग्भवीयस्यस्यात् । एतज्जन्मनिस्तनपानस्येष्टसाधनतानुमाचततो न्यस्य यस्यदृ
ष्टांतीभूतप्राग्भवीयेष्टसाधनतानुभवःततो न्यस्यपुरुषस्येति स्यात् । नचतद्युक्तं । एकस्यानुमाअपरस्यदृष्टांतानुभवइत्यस्यक्राव्य
दर्शनादितिभावः । देहातिरिक्तजीवपक्षेतुनायंदोषइत्याह ॥ नित्येति ॥ नित्यश्चासौदेहान्यजीवश्चेतिविग्रहः । साअनुमाक्षेममे

ति । अयंभावः । जीवस्य देहमात्रत्वपक्षे उच्यते । दृष्टान्ताभावेन स्तनपानेन शसाधनत्वा अनुमानासंभवः । देहान्यनित्यजीवपक्षेतुयस्यैव प्राग्जन्मनि स्तनपानेन शसाधनतानुभवः तस्यैव जन्मांतरेऽपि जातत्वात् पूर्वजन्मनि स्थेनैवानुभूतस्तनपानदृष्टतेन इदानीं तनस्तनपानेन शसाधनतानुमासुशका । दृष्टान्तसौलभ्यादिति । एवं च पूर्वजन्मनि सत एव एतज्जन्मनि सत्त्वाच्चात्प्राग्देहादुत्पन्ना दस्मादेहाच्चान्यतापिसिद्धा । अतीतानागतानंतजन्मस्यैवमेकस्य जीवस्योपोक्षितत्वात् नित्यताचसिद्धा । जीवनहेतुभूतस्यास्यानुमानस्य प्राप्ताप्यं च सिद्धमिति ॥ १६९ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ तदंवास्तनपानं शिशोरेव पुष्टयेन । किंतु जीवस्य यदेहान्यता । उ

अतो बास्तनपानंतन्नाशिशोरेव पुष्टये ॥ जीवदेहान्यतायुक्तिमान्यतापुष्टयेऽप्यमृत ॥ १७० ॥

भुक्तेऽप्राग्भोक्ष्यमाणा न्नव्यक्ताविष्टस्य हेतुता ॥ अनुमेयानुभूतान्नजातीयत्वैकवर्त्त ॥ १७१ ॥

~~अतो ननु मानमानत्वमनंगीकुर्वतस्तव ॥ नित्योपवासान्मृत्युस्यादित्युत्पश्यति योक्तिकः ॥ १७२ ॥~~

पलक्षणंचैतत् । जीवनिव्यताचेत्यपि ग्राह्यं । यायुक्तिमान्यता युक्तेरनुमानस्य मान्यताप्रमाणत्वेन मान्यता तयोः पुष्ट्येषणायाप्यभूदितिसंबन्धः ॥ १७० ॥ इतोऽप्यनुमानस्य प्रामाण्यमंगीकार्यमित्याह ॥ भुक्तेरिति ॥ भुक्तेः भोजनात् । भोक्ष्यमाणा न्नव्यक्तौ पात्रस्थान्नव्यक्तौ । पूर्वमिष्टसाधनत्वेनानुभूतं यदन्नं तज्जातीयत्वेनैत्यर्थः । तथाच प्रयोगः । पात्रस्थान्नमिष्टसाधनमन्नत्वात् पूर्वदिनभुक्ता न्नवदिति ॥ १७१ ॥ अत इति ॥ यतस्त्वन्मतेऽनुमानममानमत इत्यर्थः । अनुमानस्य प्रामाण्यमनंगीकारे भोक्ष्यमाणाज्ञा

दीनामिष्टसाधनताज्ञानोपायाभावात्तज्ज्ञानाभावेचभोजनादौप्रवृत्त्यसंभवात् नित्योपवासात्मृत्युस्स्यादितियौक्तिको जनउत्पश्यतीतिसंबंधः । प्रागन्तपूरणयोग्यहृदयगुहाज्ञानायानुमानप्राप्त्यभावश्चकमित्युक्तं । इदानीमन्नस्यैवेष्टसाधनताज्ञानायेतिविवेकः ॥ १७२ ॥ अतोयोगविशेषेणेत्यादिनोक्तप्रमेयमुपसंहरति ॥ जडेति ॥ जीवे जडदेहात्मता जडदेहरूपता तथाजडाकारेणचाकृतिराकारः । आकारवत्तेतियावत् । यत्तयस्मात्कारणात्छेदाद्यैः स्वशरीरस्यैवजीवत्वेनशरीरस्ययच्छेदादिकंतज्जीवस्येत्यापतति । अतस्त्ववधप्रदेत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । तांजडदेहात्मतां । यज्जडदेहात्मत्वादिकंसदामनःखेदायभवति । अतो नम

जडदेहात्मताजीवेजडाकारेणचाकृतिः ॥ यच्छेदभेदेवेधाग्निदाहैस्त्ववधप्रदा ॥ तदुधास्तांनमन्यतेमनःखेदाययत्सदा ॥ १७३ ॥ सुखज्योतिस्स्वरूपात्मचित्तांसाकारतांस्तुमः ॥ यामौक्तनानाभोगानांभोक्तृत्वायश्रुतौश्रुता ॥ सदाद्रष्टृत्ववत्तृत्वसादर्यादिगुणायच ॥ १७४ ॥

न्यंतइतिपूर्वेष्वसंबंधः ॥ १७३ ॥ ननुजडाकाराभावेकिनिराकाराएवजीवानेत्याह ॥ सुखेति ॥ सुखज्योतिस्स्वरूपाःयाआत्मचितःजीवस्वरूपभूतचितःतासांसाकारतांकरचरणाद्याकारवत्तां सुखज्योतिस्स्वरूपजीवचितन्यात्मकहस्तपादादिमत्तामित्यर्थः । यासुखज्योतिस्स्वरूपचितन्यात्मककरचरणाद्याकारता । श्रुतौ परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेसतत्रपर्येतितज्जक्षन्कीडत्रममाणइत्यादिश्रुतौ सदासर्वकालेषु मौक्तनानाभोगानां मुक्तौविद्यमानांगनालिंगनादिनानाभोगानांभोक्तृत्वाय सदाद्रष्टृत्ववत्तृ

त्वसौद्यादिगुणायच श्रुता प्रतिपादिता । ज्ञानोदेहस्तपादाद्याकारत्वमनानुभविकमित्यतोऽप्योतिरित्युक्तं । परं ज्योतिरिति श्रुतेः विष्णोस्तत्प्रतिविम्बभूतजीवानां च ज्योतीरूपत्वस्यापिसिद्धे ज्योतिषस्माकारतातुतैतजसशरीरे सर्वानुभवसिद्धा । तदेव ज्योतिर्ज्ञानरूपमानंदरूपचेति ज्ञानानंदयोरपि साकारत्वेकानुपपत्तिरिति भावः । सर्वकालीनभोगाय सर्वकालीनसौद्यादिगुणाय च सर्वकालीनदेहस्याप्यावश्यकत्वाद्देहादेहस्य तादृशस्याभावात्स्वरूपभूतदेहं श्रुतिवैकिनपुनराग्रहादेवेत्यभिसेधिः । तां प्रामाणिकत्वाद्याौक्तिकत्वाच्च स्तुमइति पूर्वेण संबंधः । चार्वाकांगीकृतजडदेहात्मवादोऽप्रामाणिकोऽनिष्टप्रदश्च । अतः श्रुतेः श्रौतजनानां च नासौ संमतः ।

प्रमाणसर्वचित्तानुश्रुतिरेव निवृत्तति ॥ युक्तिस्तु नित्यचैतन्याकारं सत्कुरुतेतरां ॥ १७५ ॥

अणूनामणुराकारो यथानित्योऽस्त्यनादितः ॥ ज्योतिर्मयास्तथाजीवास्साकारास्संतु संततं ॥ १७६ ॥

ज्ञानानंदात्मकचिद्रूपदेहात्मवादस्तु प्रामाणिकोऽपि क्लृप्तानुभवोपयोगित्वेनेष्टे हेतुश्चेति श्रुतेः श्रौतजनानां च संमतइति भावः । अतश्चार्वाकदेहात्मतावादात्तदेवैकदेहात्मतावादस्य च महान्भेदइति भावः ॥ १७४ ॥ इदानीं चार्वाकमतप्रस्तावप्रसंजितस्वसाकारमतमनंगीकुर्वाणं निराकारवादिनप्रत्याह ॥ प्रमाणेति ॥ एकवक्ष्यमाणश्रुतिसिद्धत्वादिति भावः । युक्तिसिद्धत्वाच्चांगीकार्यसाकारतेत्याह ॥ युक्तिस्त्विति ॥ १७५ ॥ तदुपपादयति ॥ अणूनामिति ॥ यथा अणूनां परमाणूनां अणुस्मूक्ष्मः नित्यश्चाकारः पर्यामंडल्याख्यः परितो मंडलाकारः अनादितोऽस्ति तथा जीवानित्येनैवाकारेण साकारास्संत्विचति भावः ॥ १७६ ॥ तदेव विशदयति

॥ परितइति ॥ मंडलाकारात्तुल्यकारात् ॥ १७७ ॥ ततोपित्रसरेणुभ्योपि । तेपिरेणवःपरमाणुरूपारणवइत्यर्थः ॥ १७८ ॥
ननुहस्तपादादिरेवाकारः । नवतुलत्वादिरित्यतआह ॥ हस्तादिरिति ॥ क्वचिज्जीवेषु क्वचित्परमाण्वादौ ईदृशी पूर्वोक्ता । हस्त
पादादिव्यतिरिक्ताकारं सर्वानुभवासिद्धं करोति ॥ पृथ्विति ॥ संस्थानविशेषो ह्याकारस्सचचेतनेहस्तपादादिरूपः अचेतनेन तुल
त्वदीर्यत्वह्रस्वत्वत्रिकोणत्वचतुष्कोणत्वादित्यः । सचनित्येषु नित्यः अनित्येष्वनित्यः । सर्वत्राप्याकारपदप्रयोगदर्शनादाकारताप्यं

परितोमंडलाकारात्पारिमांडिल्यसंज्ञितां ॥ कथयंतिमहात्मानःपरमाणुषुचाकृतिं
॥ १७७ ॥ यथाजालमरीचिस्थावर्तुलान्त्रसरेणवः ॥ ततोप्यत्यंतसौक्ष्म्येणवर्तुलास्तेपि
रेणवः ॥ १७८ ॥ हस्तादिःक्वचिदाकारःक्वचिदाकृतिरीदृशी ॥ पृथुबुधोदराकारोघटस्य
तिनकिंश्रुतं ॥ १७९ ॥ अतो नित्यचिदाकारोयुक्तिसिद्धो न वार्यते ॥ १८० ॥ सर्वावकाशदा
त्रीचव्यासाचविरलाऽऽकृतिः ॥ नभः(सस्यान्न)स्यस्तिनचेदीशव्यासेः किंस्यान्निदर्शनं ॥ १८१ ॥

गीकार्यैवेतिभावः ॥ १७९ ॥ अणूनामित्यादिनोक्तं प्रमेयमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ नित्यचिदाकारश्चेतनानामिति शेषः ॥ १८० ॥
नभोवन्निराकारजीवाः किं न स्युरित्यतः तदपिसाकारमेवेत्याह ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामवकाशदात्री । विरला निबिडताविधुरा ।
नभसईदृशाकारतानंगीकारेबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ ईशव्यासेरीशस्य परमेश्वरस्य व्यासेः । तथाचव्यासविरलाकारआकाश

स्याप्यस्तीतिभावः ॥ १८१ ॥ आकारांतरमप्यनुभावयति ॥ दूरस्थैरिति ॥ नीलिमानीलोवर्णः । अस्याकाशस्य । आकाशो नीलिमोदेतीति श्रुतेः न भ्रममात्रमेतत् । वायोरापिसाकारत्वंसाधयति ॥ वायोरिति ॥ अन्यथावायुस्पर्शस्यनिराधारत्वंस्यादिति भावः ॥ १८२ ॥ इतरेषामाकाशबायुव्यतिरिक्तानतेजोवन्नात्मकभूतानां । एवमनुभवसिद्धाकारापलोपेतवपशुत्वस्यादिति ध्वनयन्मयैवंसाकारत्वोक्तिर्हि निराकारमित्यतः तदपितस्मिन्नेव दर्शयति ॥ पुंशोरिति ॥ तत्तस्मात्पशोऽश्रृंगावश्यं भावात् नरपशोस्त

दूरस्थैर्नीलिमाचास्यदृश्यते सर्वलौकिकैः ॥ वायोऽश्नशीतस्पर्शस्याऽऽधारा कारोऽनुमीयते ॥ १८२ ॥ इतरेषां तु भूतानामाकारस्सर्वसाक्षिणः ॥ पुं पशोस्तवयच्छृङ्गं निराकारं तदेव तत् ॥ १८३ ॥ ये जीवान्वैदिकं मन्याज्यो तीरूपान्वदन्ति ते ॥ किं नोरीचकुरेतेषां सूक्ष्मदीपसमाकृतिं ॥ १८४ ॥

वयच्छृङ्गं तस्य चाकारादर्शनात्तदेव निराकारमित्यर्थः । परमाणुमारभ्य पंचमहाभूतपर्यंतस्य सर्वस्य च जडप्रपंचस्य सर्वेषां चेतनानां चोक्तविधया साकारत्वात् सहस्रशीर्षाद्याकारवति भगवति निराकारत्वस्य च सुतरामयोगात् सर्वजनीनमिदं प्रमेयमनङ्गीकुर्वतो नृपशोऽस्त्वश्रृङ्गं वा शशश्रृङ्गं वा निराकारं स्यात् । भावाभावात्मकजगतितुनर्किंचिन्निराकारमिति भावः ॥ १८३ ॥ न केवलं जीवानां ज्योतिर्मयत्वं नैवोच्यते किंतु निराकारत्वं नृपरोप्यङ्गीकुरुते । अतस्तेषां साकारत्वमपि यौक्तमेवेत्याह ॥ यद्विनि ॥ यैवैदिकं मन्याः जीवा

न्योतीरूपान्वदंति । तेमायिनः । एतेषांजीवानां ॥ १८४ ॥ वयंतुज्योतिषः ज्योतीरूपस्य । तस्यजीवस्य । ज्योतीरूपमित्येतत्करा
दावपिग्राह्यं । अत्रएतादृशाकारे ॥ १८५ ॥ किमद्भुतमित्येतदुपपादयति ॥ त्वंत्विति ॥ मायावादीत्वं जडाकारं जडवर्तुलते
जोसयदीपसमाकारं । जडाकारमित्यत्राजडताश्रयइतिवक्ष्यमाणमावर्तनीयं । जीवइतिशेषः । तत्ववादिनोवर्तयंतु अजडताश्रये
जीवे जडाद्विलक्षणाकारं ब्रूमइतिसंबंधः । अत्र अजडस्यजडविलक्षणाकारत्वे युक्तिर्नाकिं युक्तिरस्त्येवेत्यर्थः । जडाजडयोर्वैलक्ष

वयंतुज्योतिषस्तस्यज्योतीरूपमुखंकरौ ॥ चरणवुदरादींश्चवदामोत्रकिमद्भुतं ॥ १८६ ॥ त्वं
तुब्रूषेजडाकारं वयंत्वजडताश्रये ॥ जडाद्विलक्षणाकारं ब्रूमोयुक्तिः किमत्रन ॥ १८६ ॥ पांच
भौतिकदेहेऽस्मिंस्तेजसोऽप्यस्तिरूपिता ॥ साशुद्धतेजोमात्रस्याप्यस्तिचेत्काक्षतिस्तव ॥ १८७ ॥
आप्यतैजसवायव्यमात्रदेहाश्चकिंचन ॥ अतःपिंडसमाकारं पिंडभोक्तुर्नकल्पय ॥ १८८ ॥

ण्यस्यसर्वजनसंप्रतिपन्नत्वादितिभावः ॥ १८६ ॥ जडस्यापितेजसश्चेतनसंबन्धिदेहातनिविष्टस्यसाकारतादृष्टा किमुचिद्रूपतेजस
इतिभावेनाह ॥ पांचभौतिकेति ॥ अस्मिन्नस्मदादिसंबन्धिनि तेजसोरूपिता करचरणाद्याकारता अधिकंप्रविष्टंनतुतद्भानिर
तिन्यायेन । सारूपिताकेवलतेजोमात्रस्याप्यस्तिचेत्काक्षतिस्तवेतिसंबन्धः । तथाकेवलतेजोमयविग्रहवतांचेतनानां भगवत्वितिभावः
॥ १८७ ॥ किंचवरुणलोकेऽप्यदेहाः अग्निलोकेतैजसदेहाः वायुलोकेवायव्यदेहाः तेजीवाः प्रसिद्धानि किं प्रसिद्धाएवेत्यर्थः ।

अतइत्युपसंहारः । पिंडभोक्तुः अन्नपिंडभोक्तुर्जीवस्य कारचरणानिदृशान्यपिंडसमाकारानकल्पय । किंतुपिंडदातुगृहप्रतिगतुतदेत्तापि
 इंगृहीत्वामुखेप्रक्षेप्तुं अक्षुचरणकारमुखाद्याकारकल्पयेतिभावः ॥ १८८ ॥ भागवतेनयत्रमायेतिवैकुण्ठमायामयंदेहनिषिध्यपुनः
 प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसामितिस्वरूपभूतदेहस्यैवतेजोभयत्वकथनात्तदनुसारेणप्रकाशमयदेहत्यंप्रसाध्यतस्यैवचसुखज्ञानरूपत्वंच
 साधयति ॥ सुखरूपाइति ॥ तेसर्वेजीवाःयतश्चिद्रूपावयवाः अतःअनादिनित्याःसत्याश्चेतिसंबंधः ॥ १८९ ॥ तदनङ्गीकारे

सुखरूपाश्चेतेसर्वज्ञानरूपाश्चसर्वदा ॥ अनादिनित्यास्सत्याश्चिद्रूपावय
 वायतः ॥ १८९ ॥ नचेज्ज्योतिर्मयाकारसुभगस्यहरिरेमे ॥ प्रतिरूपाः
 कथंजीवाभवेयुरितिचिंत्यतां ॥ १९० ॥ पुरुरूपस्यजीवोऽयंरूपंरूपंप्रति
 प्रति ॥ प्रतिरूपोबभूवेतिश्रुतिर्गर्जतिशाश्वती ॥ १९१ ॥

बाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ ज्योतिर्मयाकारसुभगस्येत्युपलक्षणं । ज्ञानानंदादिसकलगुणमयाकारस्येत्यपिदृष्टव्यं । प्रतिरूपाः
 प्रतिबिंबाःकथंभवेयुरितिसंबंधः ॥ १९० ॥ ननुजीवानांहरिप्रतिबिंबत्वसतीदंसर्वस्यात्तदेवकुतइत्यतोऽयंरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतद
 स्यरूपंप्रतिचक्षणाय । इन्द्रोमायाभिःपुरुरूपैर्यथेत्युक्ताह्यस्यहरयःशतादशेतिश्रुतिप्रमाणयितुतामर्थतानुवदति ॥ पुरुरूपस्येति ॥
 पुरुरूपस्यहरैःरूपंरूपंप्रत्ययंजीवःप्रतिरूपःप्रतिबिंबोबभूवेतिश्रुतिर्गर्जतीतिसंबंधः । तथाचश्रुतिबलाजीवानांहरिप्रतिबिंबतासिद्धय

तीतिभावः ॥ १९१ ॥ अतः किमित्यत आह ॥ तदिति ॥ श्रुतिः पूर्वोक्ता स्मृतयस्तत्र तत्रोदाहृता द्रष्टव्याः । तासां श्रुतिस्मृतीनां हर्षया विरोधायेत्यर्थः । पश्यतां मुक्तावन्योन्यं पश्यतां मनःकर्षाय लावण्यातिशयेन मनसामाकर्षणाय मुक्तौ प्राकृतविभ्रहाभावात् तमौ कर्मभोगानां मुक्त्यै जक्षन्क्रीडन्नममाण इत्याहुः कर्मभोगानामनुभवाय च ये व्यवस्थितिः जीवचेतनस्यैव साकारत्वादित्यव्यवस्थितिः सत्या अबाध्यते संबन्धः । बाध्यदेहस्य मुक्तावसंभवादिति भावः ॥ १९२ ॥ इतोऽपि हस्तपादाद्याकारश्चेतनस्यैव स्वाभाविकः ।

तच्छ्रुतिस्मृतिहर्षाय मनःकर्षाय पश्यतां ॥ भुक्त्यै च मौक्त्यभोगानां सत्यैवेयं व्यवस्थितिः ॥ १९२ ॥ वृत्तानां च तुरश्रत्वाद्याकारस्तदचेतने ॥ चेतने ज्वेव हस्तांघ्रिश्रोत्रनेत्रादिका कृतिः ॥ १९३ ॥ इत्येव सर्वथा वाच्यं न चेच्छ्लिङ्गकलेवरे ॥ जडांतरादृष्टरूपं कुतो जातं विचार्यतां ॥ १९४ ॥

तत्संबन्धो देवलिङ्गदेहस्थूलदेहादेः नान्यथेत्याह ॥ वृत्ततेति ॥ तत्तस्मात् जडेषु वर्तुलत्वाद्याकारस्यैव सर्ववर्द्धयमानत्वात् । वृत्तता वर्तुलता । चतुरश्रत्वं चतुष्कोणत्वं । आदिपदेन त्रिकोणत्वादिकं गृह्यते । तदादिराकारः । अचेतने जालेकवचनं । परमाणुघटपटाद्यचेतनेषु चेतनेभ्येव हस्ताद्याकृतिरिति संबन्धः ॥ १९३ ॥ तदनङ्गीकारे बाधकमाह ॥ न चेदिति ॥ लिङ्गकलेवरे लिङ्गशरीरे जडांतरादृष्टरूपं लिङ्गशरीरान्यजडेभ्यश्चाकारः लिङ्गशरीरे कुतो जातमिति विचार्यतामिति संबन्धः ॥ १९४ ॥ प्रकृतिसंबन्धात् लिङ्गशरीरे

करचरणाद्याकारोजातइत्यतआह ॥ प्रकृतीति ॥ तेसर्वलिङ्गदेहाः । साचप्रकृतिःसूक्ष्माःपरमसूक्ष्माःयेअणवोरेणवःतद्रूपिणी । तथाचतस्याःप्रकृतेस्तदाकारोलिङ्गशरीरनिष्ठाकारोनेतिसंबन्धः । ननुविकृतिवशात्प्रकृतेरेवेतादृशाकारोजातइत्यतआह ॥ विकृतताविति ॥ सूक्ष्माणुरूपिण्याःप्रकृतेर्विकृतावपिस्थूलरेणुतापरंभवेत् । नपुमाकारइतिभावः । अस्तिचलिङ्गशरीरेपुमाकारः । तस्मात्पुरुषरूपानुसृतिरेवगतिरित्याह ॥ पुमाकारइति ॥ १९५ ॥ लिङ्गशरीरस्यस्वरूपंविशदयति ॥ साकारेति ॥ साकाराः

प्रकृत्यंशाहितेसर्वसाचसूक्ष्माणुरूपिणी ॥ नतस्याश्चतदाकारोविकृतौस्थूलरेणुता ॥ भवेत्परं पुमाकारेणुरूपानुसृतिर्गतिः ॥ १९५ ॥ साकारसर्वजीवांगवेष्टनेष्टहेतुतां ॥ गतास्तेतत्समाकारास्तदेहत्वंचलेभिरे ॥ १९६ ॥ तल्लिङ्गदेहताचैषांतत्तद्रूपानुमापनात् ॥ १९७ ॥ अतादृशास्तादृशाश्चबाह्यदेहास्त्युरहसा ॥ अतो नलिङ्गतैतेषां सोनादिस्मादयस्त्वमे ॥ १९८ ॥

नरसृगसरीसृपक्षयाद्याकारसहितयेसर्वजीवाःतेषांयानिस्वरूपभूतान्यंगानिकरचरणादीनितद्वेष्टनेष्टहेतुत्वं भोगहेतुत्वंगताः तत्समाकाराःजीवस्वरूपभूतशरीरसमाकाराःतेलिङ्गदेहाः कंचुकवत् यवनस्त्रीसर्वांगकंचुकवद्वा तदेहत्वंचलेभिरे ॥ १९६ ॥ लिङ्गशरीरेषुलिङ्गशब्दार्थनिर्वक्ति ॥ तदिति ॥ एषालिङ्गदेहानां तत्तद्रूपानुमापनात् स्वस्वसदृशतत्तच्चेतनरूपानुमापनात्तल्लिङ्गदेहतातेषांजीवानांलिङ्गदेहता ॥ १९७ ॥ बाह्यशरीराण्यपिलिङ्गदेहाःकिंनस्युरित्यतआह ॥ अतादृशाइति ॥ अतादृशाःअतत्सदृ

शाः । तादृशास्तत्सदृशाः । बाह्याः लिंगदेहाद्बाह्याः अहसा योन्यन्तरप्रापकदोषेणस्युरितिसंबंधः । अतश्चेतनस्वरूपदेहाननुमापकत्वादेतेषां बाह्यदेहानां । वैलक्षण्यांतरमप्याह ॥ सः लिंगदेहसमूहः । इमे परिदृश्यमानाः बाह्यदेहाः ॥ १९८ ॥ बाह्यदेहानां सादित्वमुपपादयन्चेतनदेहसंबंधादेव देहाकार इत्याह ॥ रेतंस इति ॥ तस्यापि रेतसोऽपि स्वतः स्वभावतः रूपं करचरणादि । जीवप्रवेशादेव तत्करचरणादिरूपेण परिणमते । अजीवं च जीवप्रवेशरहितं चेत्तद्रेतः रजः करचरणाद्याकारविधुरः ऋतुरूपेतः कणः । हीत्यनेन प्राप्तिरिति सिद्धिमाह । एतेन जीवयोगस्य जडनिष्ठकरचरणाद्याकारहेतुत्वेऽन्वयव्यतिरेकौ दर्शिताविति द्रष्टव्यं ।

रेतसो बिंदुमात्रेण बाह्योदहश्च जायते ॥ नतस्यापि स्वतरो रूपमजीवं च द्रजो हितत् ॥ १९९ ॥
साक्षीं द्रियगणैर्योगैर्बाह्यैर्द्रियगणोप्यसौ ॥ पृथक् पृथग्ज्ञानदस्यान्नाचेन्निर्हेतुको भवेत् ॥ २०० ॥
अतस्त्वभावतस्सर्वसाकाराजीवराशयः ॥ तत्कंचुकोपमातत्तल्लिङ्गमूर्तिश्च तादृशी ॥ २०१ ॥

॥ १९९ ॥ जीवस्वरूपदेहस्य करचरणादिमत्तांसाधयित्वा स्वरूपभूतचक्षुरादीन्द्रियवत्तांसाधयति ॥ साक्षीन्द्रियाणि स्वरूपभूतचक्षुरादीनि तेषांगणैर्योगे लिङ्गशरीरेसाक्षाद्योगे बाह्यशरीरेप्रकाशद्वारायोगे । असौ पुराणप्रसिद्धइत्यनेनतजसाहंकारोत्पन्नत्वंसूचयति । पृथक्पृथक्बाह्यचक्षुषिस्वरूपभूतचक्षुर्योगइत्यादिद्रष्टव्यः । ज्ञानदःतत्तज्ज्ञानदः । नोचेत्स्वरूपभूतन्द्रिययोगोनास्तिचेत् जडन्द्रियेषुज्ञानदत्वाख्योधर्मोर्निर्हेतुकोभवेत् ॥ २०० ॥ जीवानांसाकारत्वसमर्थनमुपसंहरति ॥ अतइति ॥

तत्कंचुकोपमातेषांस्वरूपभूतदेहानांकंचुकोपमा तत्तल्लिंगमूर्तिः सासालिंगमूर्तिः तादृशीजीवस्वरूपभूतदेहसदृशी ॥ २०१ ॥ बाह्या मूर्तिरितिशेषः ॥ २०२ ॥ जडांतरे शरीरव्यतिरिक्तजडघटपटादौअदृष्टरूपं । नचेत्स्वरूपभूतदेहसंबंधो नोचेत् अन्यजडाः घटादयःशरीरवत्करचरणादिमंतःस्युरितिसंबंधः ॥ २०३ ॥ अतः यतःशरीरव्यतिरिक्तजडानकारादिमंतःअतइत्यर्थः । स्वभावरूपस्य स्वभावदेहस्य । रूपपरंपरा देहपरंपरा । तस्मान्निर्निमित्तत्वायोगात् ॥ २०४ ॥ इतोपिजीवस्यस्वरूपभूतशरीरमंगीकार्य

क्वचिचुर्कर्मणाबाह्याभिन्नाकाराचजायते ॥ २०२ ॥ जडांतरादृष्टरूपंतनूनामेवमागतं ॥ इतिमन्येनचेदन्ये जडाश्चस्युदशरीरवत् ॥ २०३ ॥ अतस्स्वभावस्वरूपस्याभावेरूपपरंपरा ॥ निर्निमित्ताभावेत्तस्मात्साकारा जीवराशयः ॥ २०४ ॥ कंचुकेस्ति तनुच्छाया न त्वंकंचुकवाससि ॥ ततस्स्वाभाविकभावो नस्युरौपाधिका अपि ॥ २०५ ॥ स्याद्विस्फटिकलौहित्यस्वतोलोहितसन्निधौ ॥ स्वेन रूपेण निष्पत्तिमुक्तिमाततहश्च्युतिः ॥ २०६ ॥

मित्याह । कंचुकइति ॥ यतःकंचुकएवतनुच्छायाशरीरवत्करचरणादिच्छायास्ति । अंकंचुकवाससि अंकंचुकीभूतपच्छोदि कादिवाससि तनुच्छाया न तु नैव । ततस्तस्मात्स्वाभाविककरचरणादिमदेहाभावो नतदुपाधिकाः लिंगदेहादयोपिकरचरणादिमंतो नस्युरितिसंबंधः । तस्मात्स्वाभाविककरचरणादिमन्त्रित्यदेहौगीकार्यः । अन्यथाकंचुकेतनुच्छायावततदितरवासस्यपितनुच्छायास्यादितिभावः ॥ २०५ ॥ औपाधिकस्यस्वाभाविकनैयत्यमुपपादयति ॥ स्यादिति ॥ स्फटिकलौहित्यजपाकुसुमोपाधिकं ।

तच्चस्वतो लोहितस्य जपाकुमुमस्य सन्निधावेव स्यात् नानासंनिधावित्यौपाधिकं स्वाभाविकनियतमेवेति भावः । एवं युक्त्योपपादितस्वाभाविकदेहवत्त्वे श्रुतिप्रमाणयति ॥ स्वेन रूपेणेति ॥ परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिः ततस्त्वरूपदेहसद्भावात् स्वेन रूपेण निष्पत्तिं स्वरूपदेहेन प्राप्तिसिमुक्तिमोहेतिसंबंधः ॥ २०६ ॥ पूर्वोक्तं युक्तिं स्मारयति ॥ युक्तिश्चेति ॥ औपाधिकरूपैर्बाह्यदेहैः स्वाभाविकं स्वाभाविकदेहं असाधयदिति संबंधः ॥ २०७ ॥ जीवानां निराकारत्वखंडनमुपसंहरति ॥ यस्त्विति ॥ वस्तु जीवादिवस्तु । असौवादी । कुतस्तत्त्वं न वेदेत्यत आह ॥ चित्त्वेति ॥ चेतनाचेतनं खलु तत्त्वद्वयं । तत्र चेतनतत्त्वं चित्त्वरूपा

युक्तिश्च औपाधिकैरूपैस्स्वाभाविकमसाधयत् ॥ २०७ ॥ यस्तु वस्तु निराकारं वक्तितत्त्वं न वेत्ति सः ॥ चित्त्वाचित्त्वाश्रयं तत्त्वमित्यति (मंगलं) निर्मलं ॥ २०८ ॥ गुरुश्चार्वाकविद्यागुरुर्मैनाकिनां गुरुः ॥ अतस्तत्कृपया श्रौतमतस्थितिरपीरिता ॥ २०९ ॥

काराश्रयं । अचेतनतत्त्वमचित्त्वरूपाकाराश्रयमिति निराकारकास्तीत्यर्थः । इयमप्येका सर्वस्य साकारत्वे युक्तिरिति भावः ॥ २०८ ॥ ननु गुरुत्वाच्चाार्वाकविद्याननिषेधेत्यत आह ॥ गुरुरिति ॥ चार्वाकविद्यायाः गुरुर्बृहस्पतिर्गुरुर्गुरित्यावृत्या योज्यं । मेममनाकिनां बृहस्पत्यादिदेवानां गुरुरूपदेष्टा मुख्यवायुर्गुरुरितिसंबंधः । तत्कृपयामुख्यवायुकृपया । तथा चास्मादाचार्याणां त्वदाचार्यादयुत्तमत्वात्त्वदाचार्येणोक्तमपि निषेध्यमिति भावः । अथवा चार्वाकविद्यायां गुरुरूपदेष्टा नाकिनां देवानां गुरुर्बृहस्पतिः मे

ममापिगुरुः हृदिस्थित्वाज्ञानोपदेष्टा अतस्तत्कृपयाश्रौतमतस्थितिरपिइरितिभावाः ॥ २०९ ॥ ननुचावार्कमतनिराकरणावस
रेतदुक्तदेहात्मकजडजीवस्य या जडाकारता सा निराकार्या । नैवमस्मन्मतं किंतुजडदेहमिन्नचेतनजीवस्य चिदात्मक
करचरणादिमत्तैवेतिवैलक्षण्यमात्रप्रदर्शनीयं । तदसहमानस्यमायावादिनोमतनिराकरणंकिमर्थमत्रविस्तृतमित्यतआह ॥ क्षीर
स्येति ॥ उत्सेचनं वह्निवशादूर्ध्वगमनं । आज्ञयाशपथादिरूपया । तथा चावार्कनिराकरणप्रसंगात्स्मृततत्त्वनिरूपणनिरोधःक
र्तुमशक्यइतिभावः । अस्मिन्नर्थेऽर्थान्तरंन्यस्यति ॥ वस्त्रेणापीति ॥ २१० ॥ अधुनाचावार्कशस्त्रस्यप्रयोजनंनिराकरोति

क्षीरस्योत्सेचनंकोवानिरुणद्ध्याज्ञयाजनः ॥ वस्त्रेणापिग्रहःप्रोक्तोराजमंदिरसर्पिषः ॥ २१० ॥

निरंकुशःकामभोगःफलंकिलभवन्मते ॥ तच्चतक्षकमौलिस्थरत्नाहरणयत्नवत् ॥ २११ ॥ ध

र्मांकुशस्यछेदपिधनाभावांकुशस्यन ॥ तस्यनिर्भूलनायास्तिधर्मःकोपिनेमते ॥ २१२ ॥

॥ निरंकुशइति ॥ निरंकुशःनिरोधरहितः कार्यकार्यविभागरहितइत्यर्थः । कामभोगः स्त्रीचंदनादिविषयभोगः । तच्चफलं
तक्षकमौलिस्थरत्नाहरणयत्नवत् असाध्यमेवेतिभावः ॥ २११ ॥ इदंचफलंदरिद्राणां शिष्याणांवा धनिनांवेतिविकल्पमनसिनि
धायाद्येतदुपपादयति ॥ धर्मेति ॥ धर्मांकुशस्य धर्माख्यांकुशस्य । यथागजमंकुशोनिरुणद्धि एवमगम्यागमनादौप्रवर्तमानंप्रति
अयमधर्मइतिनिरोधकधर्मवादस्येतियावत् । धनाभावांकुशस्य च्छेदकनेतिसंबंधः । सतिधनेनिकुशकामोपभोगस्स्यात् । तदर्थं

धनाभावएवकथंपरिहरणीयइतिभावः । ननुधर्माभावबोधेननास्माकमयमुपकारीतिबुद्ध्याधनंलोकादद्ध्युरित्यतआह ॥ तस्येति ॥ तस्य गुरुनिष्ठधनाभावांकुशस्य । भवेदेतत् यद्युपकर्तुरनुपकारेऽधर्मउपकारेधर्मइतिलोकानांबुद्धिस्स्यात् । साचत्वयैवत्याजिता । अतोगुरोर्धनाभावांकुशच्छेदे नायमुपायः । किंचसतिधनेशिष्याधनंदद्युः । तेषामेवधनाभावांकुशस्यछेदायकउपायः । नतावत्याचीनंपुण्यं नाप्याधुनिकमुत्कटपुण्यं । उभयोरपिधर्माभाववादिनात्वयैवत्याजितत्वादित्याह ॥ तस्येति ॥ शिष्यनिष्ठधनाभावस्येत्यर्थः ॥ २१२ ॥ तस्माद्गुरोःशिष्यस्यचधनाभावांकुशच्छेदायायमेवोपायइत्याह ॥ धनिनामिति ॥ धनार्थधनिनांपरि

धनिनांपरिचर्यावाचौयैवाकार्यतेत्वया ॥ २१३ ॥ तच्चबंधादिनिर्बधेर्भृतिभीतिगतागतैः ॥ नेषांदुःखार्णवेमङ्गुलमभूद्रंतुंनकहिंचित् ॥ २१४ ॥ अतस्तेनैवमज्जेरन्भवच्छास्त्रमहोदधौ ॥ २१५ ॥ धनिनस्तुमदेनांधाःप्रवर्ततेनतेमते ॥ तेषांचनफलायालंतवशास्त्रप्रचोदना ॥ २१६ ॥

चर्यावाकार्यते त्वयाचक्रियते ॥ २१३ ॥ ततः किमित्यतआह ॥ तच्चेति ॥ तच्चधनिपरिचर्यादिकं बंधादिनिर्बधैः निगलबंधादिनिर्बधैः अतिचर्यैरात्यपराधेच मृत्या अनिष्टंभविष्यतीतिभीत्या अतिदूरगतागतैश्च तेषांलोकानां तवचदुःखार्णवेमङ्गुलमज्जनं कर्तुमभूत्स्यात् । कहिंचित्कदापि रंतुनाभूदितिसंबंधः ॥ २१४ ॥ अतस्त्वदुक्कनिरंकुशकामोपभोगाल्पफलासंभवात्तेल्लोकाःभवच्छास्त्रमहोदधौनैवमज्जेरन् । नश्लाघ्यंकुर्युरितिभावः ॥ २१५ ॥ ननुधनिनांभोगायमद्वोधनंस्यादित्यतआह ॥ धनिनइति ॥

मदेनधनमदेनांधाः ते तवमते शास्त्रे न प्रवर्तते । प्रवर्ततांवायथाकथंचित् । तेषांप्रवर्तमानानांधानिनांचतवशास्त्रस्यप्रचोदना
फलायाभिमतफलाय नालमिति संबंधः ॥ २१६ ॥ तदुपपादयति ॥ बहुभुक्ताविति ॥ त्वयाधर्माभावेबो धिते दशपंचवारं
योगयोग्यभक्ष्यभोज्यादीनांभोजनंकुर्युः । तथाचबहुभुक्त्याऽजीतिः स्यात् । तथाबहुपाने महोदराख्यव्याधिस्स्यात् । तथाब
हुस्त्रीभोगतो रोगा रिशश्चोपद्रवाद्याः । यद्यस्मात्पदेपदेक्षणेक्षणेदृश्यते अतस्त्वच्छास्त्रप्रचोदना फलाय नालमिति पूर्वोणान्वयः

बहुभुक्तावजीतिस्स्याद्बहुपानेमहोदरं ॥ बहुस्त्रीभोगतोरोगायदृश्यतेपदेपदे ॥ २१७ ॥ किंनभारायमह
तेबहुदारपरिग्रहः ॥ परस्परविरोधाच्चैःपत्युष्ट्युप्रदाहिते ॥ २१८ ॥ परस्त्रीभोगतः किंनशिरश्छेदादि
कंभयं ॥ २१९ ॥ दुःखोज्झितंसुखंप्राप्त्यर्थंनतुदुःखान्वितंसुखं ॥ दुःखोदकसुखेत्यल्पेकोनून्मत्तः प्रवर्तते
॥ २२० ॥ तस्मान्महानर्थसाथसंकुलास्सुखविप्लवः ॥ नप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यैस्युर्निवृत्त्यैस्युः परंविदां ॥ २२१ ॥

॥ २१७ ॥ बहुस्त्रीसंग्रहलभ्यदुःखान्तरंचाह ॥ किंनेति ॥ महतेभाराय पोषणादिनाधनबलहानिलक्षणमहाभारायेत्यर्थः । तेव
हुदाराः ॥ २१८ ॥ पापाभावबोधनेपरस्त्रीभोगोप्यवर्जनीयएव । ततश्शिरश्छेदादिकंभयंनकिमिति संबंधः ॥ २१९ ॥ ननुदुःख
संकुलमपि किंचिद्वासुखंमच्छास्त्राद्भवतीत्यतआह ॥ दुःखेति ॥ दुःखोज्झितंदुःखरहितं । दुःखोदकसुखे (दुःखोत्तरफलके)
दुःखबहुलसुखे ॥ २२० ॥ महानर्थाः पूर्वोक्ताः तेषां सार्थाः समूहाः तैस्संकुलाः सुखविप्लवः प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यैनस्युः । तदुद्दिश्यप्रेक्षावंतो

नप्रवर्ततइतियावत् । विदांज्ञानिनांपरंनिवृत्त्यैस्युः ॥ २२१ ॥ ननुप्रेक्षावतामनुपयोगित्वेप्यज्ञजनोपयोगित्वात्तमच्छास्त्रंग्राह्यमि
त्यतआह ॥ अज्ञाइति ॥ पूर्वमेव शास्त्रप्रवृत्तेरितिशेषः । तेअज्ञाः । नापिधर्माद्भयंतेषामित्यत्रहेतू रागेति ॥ रागोद्रेका
ख्यःदुष्प्रेक्ष्यश्चरूक्षश्चासौहर्षक्षिस्सिहस्तद्रक्षिणामित्यनेन रागोद्रेकादेवधर्माकुशाद्भयंनास्तीतिसूचितं ॥ २२२ ॥ प्रयोजनाभावसा
धनमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ अतःपूर्वोक्तप्रकारात् क्लीबशस्त्रवत्नंपुंसकशस्त्रवत् । यथातस्मात्परघातादिप्रयोजननास्तिप्रत्यु

अज्ञास्तुरागतोभोगेप्रवृत्ताःपूर्वमेवहि ॥ नतेशास्त्रमपेक्षंतेनापिधर्माकुशा
द्भयं ॥ रागोद्रेकाख्यदुष्प्रेक्ष्यरूक्षहर्षक्षरक्षिणां ॥ २२२ ॥ अतोनिष्फल
मेवाभूच्छास्त्रंतेक्लीबशस्त्रवत् ॥ २२३ ॥ कस्तेऽधिकारीस्वस्यात्माभक्तस्या
प्यस्तिमृत्युभीः ॥ विषयस्यविचारश्चयुक्तितस्यान्नशक्तिः ॥ २२४ ॥

तस्वस्यैवकरकंपादिनाशस्त्रस्यपतेनेअनर्थश्चास्ति तथात्वच्छास्त्रान्नकिंचित्फलं अनर्थस्तुमहानितिभावः ॥ २२३ ॥ अतएवनाधि
कार्यपीत्याह ॥ कस्तइति ॥ स्वस्यात्मास्वस्थचित्तः प्रेक्षावानितियावत् । तेशास्त्रेकोधिकारी पूर्वोक्तानर्थशंकयानकोपिप्रेक्षावा
न्यवर्ततइतिभावः । ननुमत्तएवास्मच्छास्त्रेअधिकारीत्यतआह ॥ मत्तस्येति ॥ मत्तोपिस्वशिरश्छेदादिनाबिभेतीतिभावः ।
इदानींविषयंनिराकरोति ॥ विषयस्येति ॥ प्रत्यक्षसिद्धेशास्त्रस्यैवध्यातुत्तयाविचारयितुंयोग्योविषयोभवति । युक्ति

मनङ्गीकुर्वतः क्रोवाशास्त्रस्य विषयो भवेदिति भावः ॥ २२४ ॥ ननु अक्षो देवशास्त्रस्य विषयसिद्धिरित्यत आह ॥ अक्षमिति ॥ तव लीलयाै कामिन्यादिभोगार्थं चतुरङ्गादिक्रीडार्थैवा अक्षं प्रत्यक्षं गजदं तरचितलीलासाधनखंडद्वयं वा उपयुक्तं स्यात् । नपक्षान्तर शिक्षणे अयमेव विषयोनान्य इति पक्षांतरनिराकरणे अक्षमुपयुक्तं न स्यादिति पूर्वोक्तसंबन्धः । तत् पक्षांतरादिकक्षणं । युक्तेश्च प्रामाण्यनां गीकृतमिति भावः ॥ २२५ ॥ ननु प्रत्यक्षा नुक्कूलो विषयः तद्विरुद्धस्तु न विषय इत्याशङ्क्य परहरति ॥ अक्षानुक्कूल इति ॥ २२६ ॥

अक्षस्यान्तवलीलायै न पक्षांतरादिकक्षणे ॥ तच्च युक्त्याख्यशस्त्रेण नान्येनेति भतिर्मम ॥ २२६ ॥ अक्षानुक्कूल स्यादर्थस्तद्विरुद्धस्तु नेत्यपि ॥ २२६ ॥ तथा सर्वत्र दृष्टत्वादिति युक्त्यैव सिद्ध्यति ॥ युक्तेरमानतायस्य तस्य निर्विषयं मतं ॥ २२७ ॥ किंच दृष्टं समस्तं च दृष्ट्या सिद्धेन शास्त्रतः ॥ अदृष्टनास्ति चेत्सार्हि विषयस्तो विषयपयो ॥ २२८ ॥ धर्माभावोऽपि तत्त्वंच तत्प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ॥ अतत्त्वयदितद्व्यासिद्धिर्मानिषडंशको भवति ॥ २२९ ॥

तथा अक्षानुक्कूलो विषयः तद्विरुद्धस्तु विषयोनोति सर्वत्र दृष्टत्वादिति युक्त्यैव सिद्ध्यतीत्यर्थः । युक्तेरमानतायस्य तस्य शास्त्रनिर्विषयं विषयशून्यं ॥ २२७ ॥ प्रकारान्तरेण विषयनिराकरोति ॥ किंचेति ॥ त्वच्छास्त्रस्य दृष्टं वा विषयः अदृष्टं वा । नाद्यमित्याह ॥ दृष्टमिति ॥ न द्वितीयमित्याह ॥ अदृष्टमिति ॥ नास्ति चेत् अनङ्गीकाराच्चास्ति चेत् ते विषयः त्वच्छास्त्रस्य विषय इति यावत् ॥ २२८ ॥ ननु धर्माभावदशास्त्रेण बोध्य इत्यत आह ॥ धर्माभावोऽपि ॥ तत्त्वस्य प्रत्यक्षैकवेद्यत्वाङ्गीकारात् । धर्माभावोऽयद्यतत्वं तर्हि त

द्विरुद्धस्य धर्मस्य तत्त्वता स्यादिति मम धर्मो निष्कटको भवेत् । धर्मकं कस्य तवैवरीत्या मद्धर्मसिद्धेरिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । धर्माभावस्यातत्त्वतायां नृशृंगवत् विषयता चनेति ग्राह्यं ॥ २२९ ॥ ननु धर्मप्रमाणाभाव इति शस्त्रेण बोध्यत इत्यत आह ॥ नार्पति ॥ २३० ॥ सोऽपि धर्मप्रमाणाभावस्य तत्त्वतायां तद्विरुद्धधर्मशस्त्रप्रामाण्यस्य बलादापातात् धर्मशास्त्रमकं टकमभून्मतेति भावः ॥ २३१ ॥ इति चार्वाकवादः ॥ ४ ॥ वृत्तानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणं कीर्तयते ॥ एवमित्यादिना ॥ २३२ ॥

नापि धर्मप्रमाणस्याभाव इति शस्त्रेण बोध्यते ॥ २३० ॥ सोऽपि तत्त्वं यदिति दाप्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ॥ अतत्त्वं चेद्धर्मशास्त्रमकं टकमभून्मम ॥ २३१ ॥ ॥ इति चार्वाकवादः ॥ ४ ॥ एवं चार्वाकमर्थदासं सर्वार्थार्थैर्विगर्हिता ॥ जिनबुद्धागमाद्यध्वशोधनायाधुनायते ॥ २३२ ॥ यदीदं न तदा न ज्ञेत्याज्ञाराज्ञः परं भवेत् ॥ समानं नो भयोर्मानमनुमानाकमाः ॥ २३३ ॥

यदि क्रतुबाह्यहिंसादिकं न तदा क्रतुवर्तिनी हिंसापि नैति बौद्धाद्यैरुच्यते । तदनुद्यदूषयति ॥ यदीति ॥ इदं क्रतुबाह्यहननं यदि न तदा तत् यज्ञीयपशुहननं नेत्याज्ञा । ननु नेयं राजाज्ञा किंतु प्रमाणबलादेवोच्यत इत्यत आह ॥ समानमिति ॥ उभयोर्वादि प्रतिवादिनोः समानमानं धर्माधर्मबोधकं न । प्रत्यक्षस्य धर्मादावनुपयोगात् आगमस्य च त्वदीयस्य मयानंगीकारात् मदीयस्य त्वयानंगीकारादिति भावः । ननु वैधर्हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् विप्रहिंसावदित्यनुमानं प्रमाणमित्यत आह ॥ अनुमेति ॥

व्याप्तिधर्मिलिंगग्राहकप्रमाणप्रत्यक्षमागमवा अनुसृत्यप्रमाणननु अनुमा । अनैवमूलीभूतप्रत्यक्षागमयोरुक्तविधयाअभावात्
पापसाधनानुमैवनसंभवतीति सूचितं । ननु केवलानुमैवधर्मादिसाधनं क्रियते । किंमूलीभूतप्रमाणेनेत्यौद्धत्याद्दतं प्रत्याह ॥ मा
क्रमेति ॥ अनुमत्यावर्तनीयं । अनुमा ककुत्र मा प्रमाणं मा नभवति । अमानोनाः प्रतिषेधदतिवचनादत्रमाशब्दो नार्थकः ।
सर्वत्रापि प्रयोक्तुं शक्येति भावः ॥ २३३ ॥ तदेवविशदयति ॥ नचेदिति ॥ क्षीरमपेयं द्रवद्रव्यत्वाल्लुरावदित्यनुमानेन तेमतेक्षी
रमपेयं किं किमर्थेनेति योजना । ततः उक्तविधयाशुक्लानुमानस्यातिप्रसंजकत्वादित्यर्थः । मूलानुगैवमूलप्रमाणानुसारिण्येव सा

नचेत्सुरावत्क्षीरं च किमपेयं न तेमते ॥ द्रवद्रव्यत्वनोहेतोस्ततोमूलानुगैवसा
॥ २३४ ॥ मूलं नार्तीन्द्रियेध्यक्षस्वत्वाकस्य कस्य न ॥ २३५ ॥ प्राचावाचस्तु शो
चंते देहः कारागृहं किल ॥ अतोयुक्त्यापि नार्थस्तेयत्साहिंसां प्रशंसति ॥ २३६ ॥

नुमाप्रवर्तत इत्यर्थः ॥ २३४ ॥ ननु प्रत्यक्षमूलप्रमाणं भविष्यतीत्यत आह ॥ मूलमिति ॥ अतीन्द्रिये क्रतुहिंसादेः पापसाधनत्वा
दौ । ननु स्वस्वाचार्यवर्चासिमूलानि स्युरित्यत आह ॥ स्वस्वाचार्यवाक् कस्य कस्य वादिनेन सर्वस्याप्यस्तीत्य
र्थः । अतस्तन्मात्रेण धर्मनिर्णये परस्परविरुद्धसर्ववादिभिरुक्तः सर्वोपि धर्मस्त्यादिति भावः ॥ २३५ ॥ तर्हि पूर्वेषां व्यासवाल्मीकि
प्रभृतीनां वाचः प्रमाणानि स्युरित्यत स्सत्यमिदं न त्वया तानि धर्ममूलत्वेनाङ्गीक्रियं त इत्याह ॥ प्राचामिति ॥ वाचस्तु वाचः भा

रतरामायणाद्याः शोचन्ते । तासांत्वयाग्रामाण्यानंगीकारादितिभावः । ननुयुक्त्याधर्माधर्मनिर्णयः क्रियतइत्यतः सातैवविरुद्धे
 त्याह ॥ देहइति ॥ देहः बहुतरदुःखहेतुत्वेनकारागृहं कारागृहप्रायं । किलेत्यनेन चार्वाकव्यतिरिक्तसर्ववादिनां अस्मिन्नर्थेसं
 मतिसूचयति । अतो देहस्यकारागृहोपमत्वेनहेयत्वात् युक्त्या हिंसायाअकर्तव्यत्वोपादकयुक्त्यापितेअर्थोन । यद्यस्मात्सा
 युक्तिःहिंसांप्रशंसति । कारागृहद्वारोद्धाटनेनतदंतस्थपुरुषबहिष्करणस्यपुण्यहेतुत्ववत् बंधकीभूतदेहांतस्थितजीवस्यशिरश्छेदेन
 देहाद्बहिष्करणरूपहिंसां पुण्यहेतुतयास्तौति । त्वदभिमतहिंसांतु कारागृहांतरवस्थितिहेतुप्रयत्नवत् बंधकीभूतदेहगुहायामेवस्थि

तन्मानिनोप्यमानस्यकथंकारंमिथःकथा ॥ २३७ ॥ किंचयुक्तयेकभक्तश्चेत्कथंमांसंनिषेधसि ॥ २३८ ॥

भूतेभ्योन्यन्नवमांसेनान्यदन्नपिदृश्यते ॥ एकंत्याज्यंभोज्यमन्यदित्येतत्केनतेमते ॥ २३९ ॥

तिहेतुभूतां प्रापेहेतुत्वेननिंदतिच । तस्माद्युक्त्यापिनार्थः । प्रत्युतानर्थएवेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २३६ ॥ यदीत्यादिनोक्तमुपसंहरति
 ॥ तदिति ॥ मानिनोपि प्रतिवादिभिःकथांकरोमीत्यभिमानीनोपि अमानस्य उक्तविधयास्वाभिमतार्थप्रमाणशून्यस्य मिथःप
 रस्परं कथा जल्पादिः कथंकारंस्यात् किंकृत्वास्यात् । नकथमपीतिभावः ॥ २३७ ॥ केवलयुक्तिसिद्धार्थीगीकारेबाधकांतराणि
 चाह ॥ किंचेत्यादिना ॥ २३८ ॥ युक्त्येकशरणस्यमांसभक्षणनिषेधायोगःकथमित्यतआह ॥ भूतेभ्यइति ॥ मांसे भूतेभ्यः
 पंचमहाभूतेभ्योऽन्यत्त्वस्तु नवै नास्तिवै । अन्नेपिभूतेभ्योन्यद्वस्तुनदृश्यते । तस्मादेकमांसंत्याज्यमन्यदन्नंभोज्यमित्येतत् तेम

ते केन न केनापि उभयोरपि पाचभौतिकत्वादिति भावः । सुगन्धदुर्गन्धाभ्यां विशेषइति चेत्तद्विज्ञेयस्यैव नपपहेतुता । दुःखसहिष्णुत्वेन पुण्यहेतुताया एवाचिन्त्यात् । कथमन्यथा पञ्चमलधारणेन स्वांगदौर्गन्ध्यस्य महाव्रततया पुण्यहेतुताङ्गीकारः । न च सौकर्याभावोपि । पाकविशेषेण सुगन्धीकरणसंभवात् । अभिनवमासे दुर्गन्धादर्शनेन तद्भक्षणप्रसंगाच्च । पयुषितमासे दुर्गन्धदर्शनस्य पयुषिताच्चेदुर्गन्धदर्शनसमानयोगक्षमेत्वात् । दधिलवणादिना पयुषिताच्चेदुर्गन्धपरिहारश्चेत् पयुषितमासेऽपि संस्कारादिना तत्परिहारइतिसमसमाधानं । अतो न कोपि विशेषः ॥ २३९ ॥ यौक्तस्य युक्तिमात्रशरणस्य हिंसादोषेण याज्ञीयपशुहिंसाख्यदोषेण यज्ञावज्ञाच्च ते

हिंसादोषेण यौक्तस्य यज्ञावज्ञाचते कथं ॥ २४० ॥ जिनमंदिरनिर्माणेन दद्यान्नायांचकोटिशः ॥ भूशोधनाद्यैः पादघातैर्हिंसास्तेमखवन्नकिं ॥ २४१ ॥

मते कथं न कथंचित् । हिंसाया एव पुण्यहेतुत्वस्य पूर्वोक्तरीत्या यौक्तत्वादिति भावः ॥ २४० ॥ युत्त्यंतरंचाह ॥ जिनमंदिरनिर्माणे भूशोधनाद्यैः आद्यपदेन छिद्यमानस्थूलवृक्षपतनादिकं गृह्यते । भूम्यंतःस्थितमंडूकपिपीलिकाद्यनेककोटिनामैन्द्रिययुक्तप्राणिहिंसाः प्राप्नुवन्ति । जिनयात्रायांच पादघातैः पिपीलिकादीनामेव हिंसाः प्राप्नुवन्ति । तास्सर्वास्ते तवमते क्रियमाणहिंसाः मखवत् यज्ञे क्रियमाणहिंसावन्नकिं भवत्येवेत्यर्थः । सावद्यलेशो बहुपुण्यराशिरिति तु तव प्रक्रिया ममैवानुकूला । एकपशुहिंसाया बहुतरदेवताप्रीणेनानंतपुण्यराशेस्सिद्धेः । त्वंतु सावद्यराशिर्लघुपुण्यलेशइति न्यायेपतितोसि । बहुप्राणिहिंसया एकजिन

प्रीणनांगीकारात् ॥ २४१ ॥ शंखस्पशनिं दानिषेधति ॥ बर्हेति ॥ बर्हस्तस्येति हेतुगर्भविशेषणं । बर्हस्यादावस्थः रोममूलेत्वचः
 अंतरोष्णां च दर्शनात्सदा तादृशबर्हग्राह्वाख्यहेतोस्मृचनात् । शंखेति कृष्णाजिनवराहेकसराणामप्युपलक्षणं ॥ २४२ ॥ युत्तय
 तरंचाह ॥ लवणमिति ॥ लवणंतथैवशाकादिषु दुत्वाभक्ष्यते चेत् शुक्तिरूपास्थिभक्षणं स्यात् । शुक्तिरूपाणां लवणोदके निक्षिप्य
 माणसिकतावदणूनां अस्थानां लवणे बहुलमुपलभात् । जलीकृत्य लवणं जलमयं कृत्वा स्वीकृतिस्वीकारश्चेदस्थिक्षालनवारिणः स्वी
 कृतिः स्यादित्यावृत्त्या योजनीयं । मम तु शंखोदकप्रोक्षणमात्रं तव तु अस्त्राभक्षणं तत्क्षालनोदकपांनवास्यादिति महद्बलक्षणं ।
 बर्हस्तस्य या शंखे गर्हासापिनशोभते ॥ २४२ ॥ लवणं भक्ष्यते चेत्स्याच्छुक्तिरूपास्थिभक्षणं ॥ ज
 लीकृत्य स्वीकृतिश्चेदस्थिक्षालनवारिणः ॥ २४३ ॥ कर्ता सर्वस्य कार्यस्य कस्मादीशो विस्तृज्यते ॥ २४४ ॥
 स्वभावादेव सर्वं च जगत्स्यात्सचराचरं ॥ किमीश्वरेणेति वदन् प्रष्टव्यः प्रतिवादिना ॥ २४५ ॥ स्वभा
 वोऽपि जडश्चेत्स्यादन्यप्रेयो घटादिवत् ॥ जानातीच्छति पश्चाच्च गच्छतीति नाकिंश्रुतं ॥ २४६ ॥
 तस्माच्छुक्कियुक्तिमात्रानुसारेणैवैदिकमतनिराकरणे सकलस्वप्रक्रियानिराकरणमेव स्यादिति भावः ॥ २४७ ॥ यच्चोक्तं मुक्तवर्गः स
 सारिवर्गश्चेति द्विधैव चेत्तनराशिः । न तु सर्वेश्वराख्यस्तृतीयश्चेत्तनोस्तीति । तदनूद्य दूषयति ॥ कर्तेति ॥ सर्वस्य कार्यस्य कर्तेति
 संबंधः ॥ २४४ ॥ ननु स्वभावादेव सर्वजगद्भवेत् किमीश्वरेणेत्येतद्वैदिकमतमनूद्य दूषयति ॥ स्वभावादिति ॥ प्रतिवादिना प्र
 ष्टव्यः ॥ २४५ ॥ कथं स्वभावोऽपि जडः अजडो वेति । आद्यं हि नस्ति ॥ जडश्चेदिति ॥ ननु जडस्यापि स्वतएव प्रवृत्तिः कुतो न

त्यांशंकांस्वतःप्रवृत्तिरहितघटदृष्टतेनपरिहृतमपि किं तत्र कारणमिति सुहृद्भावेन पृच्छतं प्रत्याह ॥ जानतीति ॥ प्रवृत्तिहेतुभूतज्ञानेच्छाद्यभावादिति भावः ॥ २४६ ॥ द्वितीयं निराह ॥ अजडोपीति ॥ सस्वभावः अजडोऽप्यस्वतंत्रश्चेत्प्रागुक्तदूषणं अस्वतंत्रस्य परप्रयत्नलक्षणं । स्वभावस्य स्वातंत्र्ये तत्तद्वस्तुस्वभावानां बहुत्वेन धर्मिणां जडत्वमंगीकृत्य तत्स्वभावानां चेतनत्वांगीकारे अर्ध(च) जरतीयापत्त्या अनेकेषां स्वातंत्र्ये परस्परविरोधेन जगद्विलयापत्त्या च गौरवात् लघुमूर्तिना उक्तत्रिविधगौरवाख्यदोषरहितमूर्तिना ईशेन किमपराद्धं । अथवा यद्यनेकजगन्निग्रहमात्मकः एक एव न तदंतर्भूतः स्वतंत्रश्च । तर्हि नानाम्निविप्रतिपत्तिरितिस एवैश्वरो भविष्यतीत्याह ॥ लघुमूर्तिनेति ॥

अजडोऽप्यस्वतंत्रश्चेत्प्रागुक्तदूषणं स्मर ॥ स्वातंत्र्येतु किमीशेनापराद्धलघुमूर्तिना ॥ २४७ ॥

स्वस्वभावात्स्वयंचेत्स्यात्तद्धात्माश्रयदूषणं ॥ स्वकारणस्वभावाच्चेत्स्वभावस्तेगुरुः पतेत् ॥ २४८ ॥

प्यतीत्याह ॥ लघुमूर्तिनेति ॥ एकत्वाल्लघुमूर्तिना स्वतंत्रचेतनत्वांगीकारा दीशेन ईशत्वयोग्येन च त्वदुक्तस्वभावेन किमपराद्धं । अस्माकं न कोऽप्यपकार इति भावः ॥ २४७ ॥ अधुना स्वस्य स्वस्वस्वभावात्स्वयं स्वयमुत्पद्यते वा स्वकारणस्वकारणस्वभावाद्भेदविकल्प्याद्यं दूषयति ॥ स्वस्वभावादिति ॥ स्वोत्पत्तेः पूर्वस्वस्वभावस्याप्यनुत्पन्नत्वेन पूर्वभाविताभावात्कथं कारणत्वमिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ स्वकारणेति ॥ गुरुः गौरवदोषप्रस्तः ते त्वदुक्तस्वभावः पतेद्व्यर्थो भवेदित्यर्थः । गौरवस्य पतने हेतुत्वात्पतेदित्युक्तं । तदाकारणादेव कार्यात्पत्तिर्भवानुत्पन्नः कारणस्वभावस्यापि हेतुत्वांगीकारे कल्पना गौरवमिति भावः ॥ २४८ ॥ स्वकारणात्स्व

यंभवतीत्युक्तेपिजगदीशस्यकारणत्वकिमायातमित्यतआह ॥ तदेति ॥ कारणचक्रस्थः कारणकलापप्रविष्टः । अस्यजगतः । ननुअस्मदादिरेवजगत्कर्तृत्यतआह ॥ महीति ॥ महाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिकमस्मदादेर्नास्तीतिभावः । नचमह्यादिकं नित्यमेवेतिवाच्यं । तन्नित्यत्वेप्रमाणाभावात् । अंकुरादीनामनित्यत्वानुभवाच्च । नहिगिरिदरीवत्यंकुरादीनामस्मदादिःकर्ता । किंचकृषीवलादेःबीजावापमात्रकर्तृत्वेपिबीजादंकुरजननस्यईश्वरकर्तृकस्यावश्यंभावाच्च । अस्मदादीनामस्वातंत्र्यणास्मत्प्रेरणकर्तृत्वेनापीश्वरस्यांगीकार्यत्वाच्च ॥ २४९ ॥ ननुकारणचक्रैकतैवनापेक्षितः अपेक्षितश्चेत्अदृष्टद्वारककत्रवालंकिमन्येनेत्यतआह

तदाकारणचक्रस्थःकर्ताप्यावश्यकोस्यहि ॥ महीमहीधरादेश्चयःकर्तासमहेश्वरः ॥ २४९ ॥ नचेत्कुलालकार्वाद्यानापेक्ष्येरन्त्यलेस्थले ॥ अन्यथादृष्टहानिस्स्याददृष्टस्यचकल्पना ॥ २५० ॥ यत्नेनसाध्यतेमोक्षोयदितिर्हिखभाववाक् ॥ अभावमापनोचेत्तेव्रतचर्याबहिर्ययौ ॥ २५१ ॥

॥ नचेदिति ॥ स्थलेस्थलेग्रामेग्रामे । कर्तारंविनावाअदृष्टद्वारककत्रावाकार्योत्पत्तौग्रामेग्रामेप्रक्षवतांघटगृहतैलादिकार्यायकुलालकार्वाद्यादृष्टाद्वारककर्तृसंग्रहोव्यर्थःस्यात् । अल्पकार्येष्वपितदपेक्षायां महीमहीधरादिमहाकार्यकरणायसुतरांतदपेक्षेतिभावः । तदनंगीकारेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ कुलालादीनांतत्तत्कार्यकर्तृत्वस्यदृष्टत्वात्अदृष्टहानिस्स्यात् । कर्तृनिरपेक्षकारणचक्रात्कार्यस्यक्वाप्यदृष्टत्वेनअदृष्टकल्पनाप्रसंगस्स्यादित्यर्थः ॥ २५० ॥ प्रकारांतरेणदूषयति ॥ यत्नेति ॥ यदिमोक्षःयत्नेनसाध्यते तर्हि

स्वभाववाक् स्वभावादेव सर्वभवतीति वाक् अभावं नाशमापेति संबन्धः । नोचेत् यन्न साध्यो न भवति किंतु स्वभावादेव भवतीत्यंगीकारे तेतव बौद्धजैनादेः व्रतचर्या व्रताचरणं बहिर्गम्यौ ग्रामाद्वहिर्गत्यर्थः ॥ २५१ ॥ यदुक्तं स्वभावस्य जडत्वे परप्रयत्नं तज्जनैः कर्तृत्वं योक्तव्यमिति दिशन् उपपादयति ॥ जडेति ॥ जडं च तत्स्वभावकमार्दिकं चेति विग्रहः । स्वयं हस्ताद्यालंबनं विना गच्छेत् वनं प्रतीतिशेषः । घटो वेत्यत्रापि स्वयमिति यावत्तर्तनीयं ॥ २५२ ॥ मणिमंत्रादिनावहृणत्वं स्वभावस्यापि तिरस्कारदर्शनात्पुनरुक्ते

जडस्वभावकर्मादिप्रयस्यादजडे न हि ॥ किं कुठारस्वयंगच्छेद्धटो वा जलमाहरेत् ॥ २५२ ॥ स्वभावस्य तिरस्कारपुरस्कारश्च पावके ॥ दृश्यते मणिमंत्रार्चनं तत्तस्य स्वतंत्रता ॥ २५३ ॥ स्वानिष्टस्य हि कर्मादेः प्रेरको न स्वयं जनः ॥ अतस्तत्प्रेरणायान्योभान्यकोपि मनीषिणा ॥ २५४ ॥ न हि पुण्यस्य लघुता पापस्य गुरुतापि वा ॥ यदुन्नयेच्छाघवाद्वा गौरवाद्वाप्यधो नयेत् ॥ अतश्च शलादिदृष्टान्तोऽप्युक्तेर्भाराय केवलं ॥ २५५ ॥

जकेन पुरस्कारदर्शनाच्च न स्वभावस्य स्वातंत्र्यमित्याह ॥ स्वभावस्येति ॥ तिरस्कारप्रतिबंधः । पुरस्कारशक्त्या विर्भावः । तत्तस्मात् तस्य स्वभावस्य ॥ २५३ ॥ स्वभावकर्मादिश्रेयतनप्रयत्नमुक्तं । सचेतनो नास्मदादिर्बुभवबाधितत्वादित्याह ॥ स्वानिष्टस्येति ॥ कर्मपदेन स्वजिह्वादर्शनादिकर्म स्वोदरशूलादेर्हेतुभूतपापंचोच्यते । आदिपदेन उन्मादादिकं स्वभावो गृह्यते । अतः स्वस्य स्वानिष्टप्रेरकत्वायोगात् । अन्यः अस्मदादेः । कोपीत्यनेन अस्मदाद्यदृष्टशक्तिमत्त्वं द्योतयति ॥ २५४ ॥ ननु उक्तवायुनापुरुष

स्याप्युद्गमनदर्शनात्कंठलग्नशिलाभारेणजलेपुरुषस्याधोगमनदर्शनाच्च जडमेवपुण्यपापरूपंकर्म ऊर्ध्वाधोगमनहेतुर्भवेत् । किमी
 श्वरेणेतिमंदांशंकांपरिहरति ॥ नहीति ॥ लघुतेत्युपलक्षणं । वेगोपिग्राह्यः । ननुपुण्यपापयोरलघुत्वगुरुत्वाच्चित्ताकिमर्थेत्यतउक्तं
 यदिति ॥ यत्पुण्यं उन्नयेत् पुरुषंऊर्ध्वस्वर्गनयेत् । यच्चपापं पुरुषमधोनरकनयेत् । तयोःपुण्यपापयोः वायुवत्शिलावच्च
 लघुत्वगुरुत्वे नैव स्तोहीतिभावः । अतः पुण्यपापयोरलघुत्वगुरुत्वाभावात् । आदिपदेनवायुग्राह्यः । उक्तेर्भाराय वचनगौरवाय शास्त्र
 बहुत्वायेत्यर्थः ॥२५५॥ इदानींहृष्टांतोपिकेवलजडकर्तृतायामन्मतेऽभावादसंप्रतिपन्नोदृष्टांतइत्याह ॥ सर्वस्येति ॥ तत्रापि शिला

सर्वस्यकर्तातत्रापिकिनकर्तामहेश्वरः ॥ २५६ ॥ यस्तंभसंभवोऽिंभंहि
 रण्यकशिपोरपात् ॥ सौतर्यामीममस्वामीकस्यनस्याद्विचारय ॥ २५७ ॥

दावपि ॥ २५६ ॥ तस्यशिलांतर्गतत्वमनुभावयति ॥ यइति ॥ संभसंभवः शिलास्तंभमध्यादाविभूतो नरसिंहः हिरण्यकशिपोर्दि
 भमर्भकंप्रह्लादं । पोतः पाकोर्भकोर्भंकोर्दिभइत्यभिधानात् । अपात्अरक्षत् । अनेनसर्पाग्निजलशस्त्रादिस्वभावतिरस्कारकर्तृत्वंचभग
 वतोद्योतयति । सोयंममस्वामी कस्यांतर्यामीनस्यात् । विचारय युक्तिं पश्येति योजना । अतिदृढतरशिलांतरापियस्तिष्ठति । सोन्य
 त्रवाध्वादौ मृदुतरवस्तुनि कुत्रकुत्रनस्यात् । सर्वत्रापि स्यादेवेतिभावः । ममस्वामीत्यनेनचेतनानामपिप्रवृत्तिस्तदधीना । अन्य
 थाचेतनांतरेअदृष्टा ईदृशीग्रंथकरणशक्तिः कथमभूदिति सूचयति । नचैतत्कुतइति वाच्यं । अहो(बि)बलक्षेत्रेनिर्गच्छता नृसिंहेन वि

दारितशिलास्तंभेबृहत्तरच्छिद्रस्याद्यापिसर्वदृश्यमानत्वात् ॥ २५७ ॥ किंच शिलायायदिजलेपुरुषप्रवर्तकत्वं तर्हि स्थलेपिपुरुषं प्रवर्तयेत् । नचैतद्दृष्टं । प्रत्युतस्वस्यैवपुरुषेणनीयमानत्वंदृश्यते । अतः पतनहेतुभारादेवधोगमनमित्याह ॥ शिलेति ॥ स्व सत्त्वेन स्वसामर्थ्येन समेस्थले कस्मान्ननयति । याशिला नरैर्नीयते । समेस्थलइत्यावर्तनीयं । साशिलेतिसंबंधः । अतःशिला याःपुरुषप्रवर्तकत्वमनानुभविकमितिभावः ॥ २५८ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ अश्मेति ॥ तेतव दृष्टान्तभूतःअश्मा शिला अप्सुजलेषु तिर्यक् तिरश्चीनतया पर्यक् परितः । स्वतइत्यावर्तनीयं । यस्मान्नगच्छति । अतस्तस्याःशिलायाः स्वतःकृतिःप्रवृत्तिः ।

शिलायादिस्वसत्त्वेनजलेनयतिपूरुषं ॥ स्थलेकस्मान्ननयतिसमेया नीयतेनरैः ॥ २५८ ॥ अश्मा यस्मान्नतेऽप्स्वेवतिर्यक्पर्यक्चगच्छति ॥ अतस्स्वतःकृतिस्तस्यनजलेनापिचस्थले ॥ २५९ ॥ तदीशगौरवात्स्वीयगौरवाच्चनयेदधः ॥ यतस्सगौरवंधर्मचक्रेपतनकारणं ॥ २६० ॥ यदास धर्मसामर्थ्यरुणद्धिनतदापेतत् ॥ नमश्चोमंदरःकस्मान्महीवानाप्सुमज्जति ॥ २६१ ॥

उपलक्षणमेतत् । प्रवर्तकत्वंचेतिद्रष्टव्यं ॥ २५९ ॥ कस्तर्हिस्वशक्त्याधोगमनहेतुरित्यतआह ॥ तदिति ॥ तत्तस्मा दन्यस्यप्रवर्तकत्वायोगात् ईशगौरवा दीशमाहात्म्यात् ईशानुगृहीतस्वीयगौरवाद्भाराच्चेत्यर्थः । अधःपुरुषंनयेत् । ननुगुरुत्वस्याप्यधोगमनहेतुत्वंकथमितिअह ॥ यतइति ॥ सईश्वरः । गौरवंगुरुत्वं । गुरुत्वंतुगोहेतुराद्येपतनकर्मणीतिहितलक्षणं । अतर्ईशानुगृहीतस्यतस्याप्यधोगमनहेतुत्वंयुज्यतइतिभावः ॥ २६० ॥ नन्वेवंतर्हिगुरुत्वादेवपातोस्तु किमीश्वरानुग्रहेणेतआह ॥यदेति॥

धर्मसामर्थ्यं गौरवाख्यधर्मसामर्थ्यं । तदानपतेत् शिलेयनुवर्तते । एतदनुभावयति ॥ नेति ॥ मंदरः महाभारवान् शतयोजन
परिमितः कनकाचलः अप्सु क्षीरसमुद्रजलेषु । मही पंचाशत्कोटिविस्तीर्णाभूः अप्सु स्वाधोभागास्थितगर्भोदकेषु ॥ २६१ ॥ स्थलां
तरेष्वेतदनुभावयति ॥ यद्वेत्तेति ॥ येनेश्वरेण दत्तवरतः नलहस्तापिताः सेतुकुर्वतो नलाख्यवानरस्य हस्तापिताः उन्ममज्जुः
ऊर्ध्वममज्जुः । जलोपर्येवास्थिताः नाधोगच्छन्ति तस्य स्ववचनमात्रात् पर्वतरूपस्थूलशिला अपि नाधोगता इ
ति भावः । स ईश्वरः जडस्यैव स्वतः प्रवर्तकत्वं दत्तः कस्य कस्य दौर्जन्यं न भर्जयेत् । इमामीश्वरशक्तिं हृद्वा सर्वस्यापि निरुत्तरेति भावः
यद्वत्तवरतो वाधुर्नलहस्तापिता दिशलाः ॥ उन्ममज्जुस्स दौर्जन्यं कस्य कस्य न भर्जयेत् ॥ २६२ ॥ वि

षमारोहतीशस्य सत्त्वादेव न तु स्वतः ॥ किं विषादो विषादासीच्छशोस्तस्य शिवस्य वा ॥ २६३ ॥

अतो दृष्टं समस्तं च दृष्टाच्चेश्वरतो भवेत् ॥ अदृष्टमीश्वरादेवेत्यासीत्सर्वधुरंधरः ॥ २६४ ॥

॥ २६२ ॥ ननु सर्पादिदं शजनितविषं स्वतएवोर्ध्वगच्छतीत्यत आह ॥ विषमिति ॥ ईशस्य सत्त्वादेव उक्तयुक्त्या विषस्याप्यंतर्गते
शस्य सत्त्वात्सामर्थ्यात् आरोहति । ऊर्ध्वगच्छति । न स्वसामर्थ्यात् । कुत एतदित्यत आह ॥ किमिति ॥ शिशोः प्रह्लादस्य तस्य
शिशुरूपस्य कृष्णस्य शिवस्य वा विषात् सर्पदर्शनविषात् पूतनादत्तविषात् कालकूटविषाद्वा विषादः ऊर्ध्वारोहजनितदुःखमासी
त्किं नासीदेवेत्यर्थः । अत ईशानुग्रहाभावे विषस्याप्यूर्ध्वगमनशक्तिर्नास्तीति सर्वानुभवसिद्धमिति भावः ॥ २६३ ॥ नन्वेवमीश्व
रादेव सर्वकार्यसंभवे दृष्टकारणकलापापलापस्यादित्यत आह ॥ अत इति ॥ अतः यथा प्रमाणं सर्वस्याप्यंगीकर्तव्यत्वात् दृष्टं

मृत्कुलालादिकारणवत्तयादृष्टं घटादि दृष्टा त्कुलालादिकारणा दीश्वरतश्चेतिसंबंधः । अदृष्टं दृष्टकर्त्रादिकारणशून्यमंकुरादी
त्यर्थः । सर्वधुरंधरः सकलकार्यधुरंधरः ॥ २६४ ॥ ईश्वरकर्तृकत्वस्यव्यभिचारस्थलतया तैस्तैर्वादिभिरुक्तवक्ष्यमाणसकलदृष्टां
तानामपि साधारणदूषणमाह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वस्यकार्यस्यास्माभिरीशकर्तृकत्वांगीकारात्पक्षे स्वभावादौ पक्षसमे
शिलादौ यस्यवादिनः अनैकांत्यचोदना व्यभिचारकथनं आर्यगर्हितः असौपुमान् शास्त्रमर्यादानवेदेतिसंबंधः । नहिपक्षेपक्षस
मेवा व्यभिचारइत्यार्यवचनात् । पक्षसमानीमानि यत्कार्यं तत्सकर्तृक मित्यस्मदुक्तव्याप्तेर्नव्यभिचारस्थलानीतिभावः ॥ २६५ ॥

तस्मात्पक्षेपक्षसमेयस्यानैकांत्यचोदना ॥ वेद नासौपुमाश्छास्त्रमर्यादामार्यगर्हितः ॥ २६५ ॥ रत्न
प्रभा स्वभावश्चेत्कुतोनास्तिशिलांतरे ॥ ततस्तत्रैवसाभूयादित्यत्रास्तिनियामकः ॥ २६६ ॥ नार्यै
श्ववार्यः कार्यसौहर्षैश्वर्यैर्वीर्यवान् ॥ निदं वमृद्ध्यैतं विद्वान्कोद्याऽऽदद्याच्चिबौद्धवत् ॥ २६७ ॥

अधुनास्वभाववादिनोमुखेनैव नियामकमीश्वरसाधयति ॥ रत्नेति ॥ रत्नस्यापिशिलात्वात् तत्प्रभा शिलास्वभावश्चेत्तर्हिशिलां
तरे रत्नातिरिक्ताशिलांतरे । तत्रैव रत्नरूपशिलायामेव । साप्रभा । सएवेश्वरइतिभावः ॥ २६६ ॥ एवं सर्वस्यापीश्वरकृतत्वे
परोदीरितस्वभावादिकं किंसर्वथा नापेक्षितं नेत्याह ॥ नेति ॥ हयैश्वर्येण इयं प्रेर्य वीर्यमस्यास्तीतिसतथोक्तः । असौ स्वभावादिः ।
निदं दैवरहितं दैवानधीनमित्यर्थः । तं स्वभावं कोवाआदद्यात् । अनादानेव्यतिरेकदृष्टांतमाह ॥ बौद्धवदिति ॥ यथाबौद्ध

आदद्यात्तत्तथान्योनकोपीतिभावः । किंचांगीकृतोप्यथस्वभावः नसाक्षात्तत्तत्कार्येषुकारणं । किंतु दंडमृत्पिंडादीनांकारणानांयो
ग्यतारूपःस्वभावः कारणतावच्छेदकतया परंपराकारणमेव ॥ २६७ ॥ रीत्यंतरेणस्वभावादेवजगदीश्वरस्मिद्धयतीत्याह ॥ किं
चेति ॥ यतोऽचेतनमात्रस्यान्यनियम्यतास्वभावः अतइत्यर्थः । तथाच स्वभावकर्माद्यचेतनस्यैवान्यनियम्यत्वस्वभावादेव मे
प्रभुरीश्वरः आविर्बभूव सिद्धोभूदित्यर्थः । स्वभाववादिनापित्वया स्वभावस्वभावस्यापिरक्षणीयत्वादितिभावः ॥ २६८ ॥ ननु

किंचाचेतनमात्रस्यस्वभावोन्यनियम्यता ॥ अतोभवत्स्वभावेनप्रभुराविर्बभूवमे ॥ २६८ ॥
सचस्वेच्छानुसारेणतत्तद्वस्तुतथातथा ॥ तनुतेतेषुचाप्येकमुच्चनीचंकरोतिच ॥ २६९ ॥ स्व
तंत्रस्यचतस्येच्छानियोक्तुंनैवशक्यते ॥ अराजकमिदंराष्ट्रंनचेन्नष्टंभविष्यति ॥ २७० ॥ नरे
षुकाश्चिन्मूकोस्तिवाचालोप्यस्तिकश्चन ॥ सोयंनरस्वभावोनतवापिचममापिच ॥ २७१ ॥

स्वतंत्रचेतनांगीकारेपिनानापदार्थेषुवैचित्र्यकथंस्यादित्यतआह ॥ सचेति ॥ तत्तद्वस्तुतथातथा यद्वस्तुयादृशंतथेत्यर्थः । तेषु
सृष्टेषुपदार्थेषु एकमुच्चं अपरं नीचंकरोतीतिसंबंधः ॥ २६९ ॥ नन्वेवंकुतःकरोतीत्यतआह ॥ स्वतंत्रस्येति ॥ स्वतंत्रेच्छायानि
यंतुमशक्यत्वादितिलौकिकप्रवादादितिभावः । तस्यस्वातंत्र्यानांगीकारेबाधकमाह ॥ अराजकं नियामकरहि
तं । नचेत्सतुस्वतंत्रोनचेत् ॥ २७० ॥ स्वभाववादिनोमुखेनैवकर्मणोपिकारणतांवाचयितुमाह ॥ नरेष्विति ॥ निर्धारणेसप्तमी ।

सोयंमूकत्वादिः तवापिचममापिच । मतइतिशेषः ॥ २७१ ॥ मूकत्वादौपापादिककारणमित्यतआह ॥ अत्रकर्म
कारणतांगीकारात् स्वभावादेवसर्वभवतीतिवादोगतइतिभावः । क्वचित्कार्यस्वभावः क्वचिच्चकर्मकारणमित्यंगीक्रियतइत्यतआह
॥ कलहइति ॥ उभयोरपिस्वतंत्रकारणत्वे अन्योन्यप्रतिबंधात्कर्मपिकार्यनभवेदितिभावः ॥ २७२ ॥ कर्मणस्वतंत्रकारणत्व
रीत्यंतरेणदूषयति ॥ अथेति ॥ राजाचेत् स्वतंत्रकारणंचेतत्तस्यकर्मणः । जडतेत्यनित्यत्वादेरुपलक्षणं । यद्यपीदंदूषणंस्वभावप

कर्मपिचेद्भूतं तर्हि स्वभावांश्रुपसर्पणं ॥ क्वचिस्वभावः कर्मोपि क्वचिच्चेत्कलहोभवेत् ॥ २७२ ॥
अथकर्मोपिराजाचेज्जडतातस्य किंकृता ॥ जननेमरणेवापि किंकर्तातस्य नेष्यते ॥ २७३ ॥ अ
तोऽवद्यंजडत्वाद्यंस्वभावानांचकर्मणां ॥ यतोभून्निरवयोसौकथंसिद्धेन्नसिद्धराट् ॥ २७४ ॥ य
दितत्तत्कृतंकर्मतज्जनममरणादिकं ॥ अन्यच्चैतन्यसाचिव्यशून्यमेवकरोति ॥ २७५ ॥

क्षेपिवकुंशवयते । तथापिचितनस्वभावोजडत्वाभावादुपेक्षितं । कर्मपुण्यपापरूपंजडमेवेतिसुष्ठुकंजडतातस्य किंकृतेति । मरणे
नाशे तस्यकर्मणः ॥ २७६ ॥ अतःकर्मोदितस्वतंत्रकारणतावादोनांगीकार्यइत्याह ॥ अतइति ॥ स्वभावानांचकर्मणां जडत्वो
त्पन्नत्वाद्यं अवद्यंदूषणंयतो नारायणादभूत् । असौनिरवद्यः सिद्धराट्कथंनसिद्धोदितिसंबंधः । निरवद्यइत्यनेनकर्मण्युक्तंदूषणंभ
गवतिनायातीतिसूचितं ॥ २७४ ॥ लोकासिद्धिर्हिंस्यहिसकभावान्यथापुनस्त्यापिकेवलमकर्मकारणत्ववादस्त्याज्यइत्याह ॥ यदीति ॥

तत्तत्कृतं तैस्तैः पुरुषैः कृतं तव कर्तृत्वेनाभिमतं कर्म तज्जन्ममरणादिकं तेषां तेषां जन्ममरणादिकं अन्यच्चैतन्यसाचिव्यशून्यमित्यनेन केवलत्वं द्योतयति । अन्यः हन्यमानादन्यश्चेतनः तस्य यच्चैतन्यं ज्ञानेच्छाप्रयत्नादि तत्साचिव्यं साहाय्यं तेन शून्यमेवेत्यर्थः । अदृष्टद्वारककर्तृभूता तर्हि स्यादन्यादृष्टाद्वारकप्रयत्नपूर्वकं हतृचेतनसाहाय्यरहितमिति भावः ॥ २७५ ॥ दूषयति ॥ तर्हीति ॥ हतृचेतनस्याकारणत्वात् हतं पुरुषेण कोप्यासीदित्यर्थः । हतृश्चेतनस्याभावे कोदोष इत्यत आह ॥ अतर्हीति ॥ हिंसादोषवादः देवदत्तेन यज्ञदत्तस्य हिंसाकरणे दोषवादो गत इति संबंधः ॥ २७६ ॥ ननु केवलकर्मणो नकारणत्वं । येनोक्तं समस्तं स्यात् । किंतु कर्त्रेतरसा

तर्हि हंतानकोप्यासीत्स्वकर्महतेजने ॥ अतो हिंसादोषवादो गतो यस्ते मते मतः ॥ २७६ ॥

अथ कर्त्रेतरापेक्षं कर्मापि कुरुते तव ॥ तर्हि सर्वस्य कर्तारमाक्षिपेत्कंचनेश्वरं ॥ २७७ ॥ निरी

श्वरान् भाट्टसांख्यप्राभाकरमतानुगान् ॥ चित्रमेकप्रहारो रयं युत्स्यात्त्रिनिप्यखंडयत् ॥ २७८ ॥

तस्माज्जडानुसरणं त्यक्त्वा भज महाप्रभुं ॥ स्वभावकालकर्मादस्मत्सर्वस्यास्य नियामकं ॥ २७९ ॥

पेक्षं कर्म कारणमिति पक्षांतरमनूद्य दूषयति ॥ अथेति ॥ तव मत इति शेषः । तर्हि केवलकर्मणः क्षित्यादिकर्तृत्वायोगात् सर्वस्याप्यदृष्टद्वारककर्तारमीश्वरमाक्षिपेत्साधयेदिति संबंधः । कंचनेत्यनेन इदानीमीश्वरस्वरूपचर्चाऽनवसर इति सूचयति अतर्क्यमहिमानमिति वा । अयं विकल्पः स्वभावमतेऽपि समः । तस्यापि हिंसादोषवादित्वात् ॥ २७७ ॥ एकं प्रत्युक्तं दूषणमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ निरीश्वरानिति ॥ अयमेकप्रहारः कर्त्तव्यपेक्षारणकलापस्य कार्यार्जकत्वायोगरूपप्रहारः ॥ २७८ ॥ ईश्वरसमर्थनमुपसंह

रति ॥ तस्मादिति ॥ २७९ ॥ सर्वसंहारकस्य गोपीरमणस्य विष्णोर्गोविप्रह्वनाऽगम्यागमनादिकं नदोषश्चेत्तदन्येषामपि दोषोनस्यादितिचोद्वपरिहरति ॥ एकस्य पापरूपकर्म न्यस्य पापहेतुर्नभवतीत्येतदुपादयति ॥ दाराइति ॥ गुरुणांतपस्विनां । तथाचान्येषांदोषकृदपिह्वनादिकं नविष्णोर्दोषकृदितिभावः ॥ २८० ॥ तत्रपुण्यपापविषये एकस्यपापमन्यस्यापिपापस्यादित्यादियुक्तिः व्यर्था व्यभिचारतत्प्रयोजनाऽसाधिकेत्यर्थः । तर्हिहस्मात्पुण्यपापनियमइत्यतआह ॥ विवेकइति ॥ अतः युक्तेरभावात् । विधेरित्युपलक्षणं । निषेधादित्यपिग्राह्यं । विवेकः पुण्यत्वपापत्वविवेकः । यद्यस्यविहितं तत्त

एकस्यपापमन्यस्यनानाहस्यादितिचोह्यते ॥ दारागुरुणांपापायनतथागृहमेधिनां ॥ २८० ॥

युक्तिस्तुतत्रव्यर्थैवविवेकोतोविधेर्बलात् ॥ तत्राहस्तद्यत्रतत्त्वेप्राचांवाचोचनचेन्नच ॥ २८१ ॥

निरवद्यतयायस्तुश्रुत्याद्यैस्तूयतेतरास् ॥ कृत्वापिनसकर्मणिग्लिप्यतेजगदीश्वरः ॥ २८२ ॥

स्यपुण्यदं । यत्तु यस्यनिषिद्धं तत्तस्यपापदमितिविधिविधेर्भावात्पुण्यपापव्यवस्था । अतएवदारपरिग्रहोनिषिद्धत्वादुरोदोषहेतुः । गृहस्थस्यतुतद्भावान्नदोषहेतुरितित्वयापिक्तव्यं । एवंचहिंसाऽगम्यागमनादिकंराजाश्लेघनंप्रजानामिवास्माकमेव दोषहेतुः । नतुविधिविधेर्दोषहेतुः । राजाश्लेघनंराज्ञइवदोषहेतुरितिभावः । तदेवविशदयति ॥ तत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्कर्मणि तत्त्वे दोषत्वे प्राचां श्रुतिस्मृतिनियामकानां सर्वेश्वरमन्वादीनांवाचःसंतीतिशेषः । तत्कर्म तत्र तस्मिन्स्थले अहंपापं । तत्साधनमिति यावत् ॥ २८१ ॥ एवं प्राचीनवचनानुसरणेनक्वापि विष्णोर्दोषइत्याह ॥ निरवद्यतयेति ॥ यस्तुज

नित्यमुक्तस्यतुकिमुतेतिभावेनाह ॥ यहति ॥ श्रुत्येत्युपलक्षणं । प्रलयेपिवटपत्रशायिनोजननमरणाभावयुक्त्याचेत्यपिग्राह्यं ॥ २८६ ॥ हरेर्दोषित्वकथांप्रतिबंधापरिहरति ॥ व्रतस्थेति ॥ व्रतस्था जिनसमयोकव्रतस्था तेतवस्त्रीचेतिसंबंधः । हस्तविन्यस्तसूत्रात् मंत्रितहस्तबद्धकणसूत्रात् । सूतकाहसा रजोरूपसूतकदोषेण । किलेत्युपहासः । हस्तन्यस्तसूत्रतुल्यमपिजगदीश्वरस्यसामर्थ्यनास्तीत्येतदतिनिवृष्टमितिभावः ॥ २८७ ॥ तंतुवायकृतैकसूत्रसंबंधमात्रेणपापालेपे व्यासकृतशास्त्ररूपसप्तशतीसूत्रप्रतिपाद्यमहिम्नो यज्ञोपवीताख्यत्रिसूत्रीशोभितकंठस्यचविणोःपापालेपःकिमुक्तव्यइत्याह ॥ काभीरिति ॥ स्वगुणसंबद्धे

व्रतस्था हस्तविन्यस्तसूत्रात्तेसूतकाहसा ॥ नलिप्यतेकिलस्त्रीचहंतेशोलिप्यतेकिल ॥ २८७ ॥
काभीःस्वगुणसंबद्धसूत्रसप्तशतीपतेः ॥ कंठोपकंठेनहरेस्त्रिसूत्रीसूत्रितस्यच ॥ २८८ ॥ अस्या
वश्यकधर्मस्यप्रत्यवायोऽकृतौसूतौ ॥ मुक्तेमुक्तत्वतोसौन ततस्तच्चाधवारकं ॥ २८९ ॥

त्यनेनानंतगुणप्रतिपादकत्वं सूत्रसप्तशत्याःद्योतयति । ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे सयुक्तिकंनिर्दोषतयाप्रतिपादितस्य लोकेपापकृतोब्राह्मणस्यशिखायज्ञोपवीतच्छेददर्शनात् अस्यचसदाच्छिन्नवैशिष्ट्यद्योतकयज्ञोपवीतवतःनकथंचिदपिपापशंकेतिभावः । एवंचसर्वत्रास्यग्रंथकृतःसाहिल्योक्तिरपिशास्त्ररूपैवेतिद्रष्टव्यं ॥ २८८ ॥ मुक्तत्वादीश्वरस्यबंधोनास्तीत्येतत्प्रपंचयति ॥ अस्तीत्यादिना ॥
आवश्यकधर्मस्याकृतावितिसंबंधः । मुक्तेपुरुषे असौप्रत्यवायः । मुक्तत्वतः बंधरहितत्वात् । तच्चमुक्तत्वंच ॥ २८९ ॥ तस्मादेव

मुक्तत्वादेव सर्वस्मात्पुण्यपापरूपबंधात् ॥ एकत्र कर्तव्यकर्माकरणे अपरत्र हिंसाऽगम्यागमनादौ । विहिताकरणादागतपापवारकस्य निषिद्धकरणादागतपापनिवारकत्वमपिस्यादेव न्यायसाम्यात् । नहिस्वगृहपंकक्षालनसमर्थजलं परगृहपंकक्षालनासमर्थदृष्टमितिभावः ॥ २९० ॥ नन्वासिद्धोहेतुरित्यतआह ॥ मुक्तत्वंचेति ॥ दुःखमेवहिंसंसारः । देहगेहादिकंतुदुःखसाधनत्वात्संसारइत्युपचर्यते । अतःसर्वदादुःखरहितत्वात्मुक्तत्वंहरेःसेत्स्यतीतिभावः ॥ २९१ ॥ तत्क्लेशवर्जितत्वं सर्पतल्पपरायणे महाप्रलयइतिशेषः । प्रलयेसर्पतल्पपरायणइतिहेतुर्भविशेषणं । प्रलयेपि ब्रह्मणश्शतवर्षपर्यंतंअन्नाद्यभावोपि तस्मादेवास्मदीशोपिसर्वस्माच्चनलप्यतां ॥ एकत्रवारकंकस्माद्वापरत्रनिवारकं ॥ २९० ॥ मुक्तत्वंचसदाक्लेशवर्जितत्वेनसिद्ध्यति ॥ २९१ ॥ तच्च जन्मजरामृत्युक्षुत्तृडादिविवर्जनात् ॥ अनुमीयतेअत्रि(स्त्रि)यासाकंसर्पतल्पपरायणे ॥ नारायणेपयस्सिधौकृतधाम्नित्रिधाम्निनः ॥ २९२ ॥ युगेयुगेपरक्लेशहृत्यैचावतितीर्यति ॥ अनुत्तीर्णस्वयंपंकात्परंतारयतीहकः ॥ २९३ ॥

मुखितया उर्वरितस्यजन्माद्यभावोपिसिद्ध्यतीतिहेतुसूचनात् । नोस्माकंनारायणइतिसंबंधः । ततश्चायंप्रयोगः । विष्णुर्मुक्तोभवितुमर्हति दुःखरहितत्वात् संप्रतिपन्नमुक्तवत् । विष्णुर्निर्दुःखोभवितुमर्हति जन्मादिशून्यत्वात्संप्रतिपन्नमुक्तवत् । विष्णुर्जन्मादिरहितोभवितुमर्हति प्रलयेप्यनष्टदेहादिमत्वात्संप्रतिपन्नमुक्तवदिति । त्रिधाम्नीत्यनेन तद्ग्रामत्रयेपिक्लेशोनास्तीतिसूचितं ॥ २९२ ॥ तस्यक्लेशाभावोयुत्त्यंतरंचाह ॥ युगेयुगइति ॥ अवतितीर्यतिअवतारंकर्तुमिच्छति । नारायणइतिपूर्वेणान्वयः । अवतितीर्यता

तिवदता तदाप्यवतरणमेव नजन्मेतिसूचितं । परमन्यं । इहलोकं ॥ २९३ ॥ ननुकलत्रवत्त्वाद्यायणस्यसंसारइतिजैनादीनां
शंकांपरिहरति ॥ नित्यमुक्ताचेत्यादिना ॥ साभार्या लक्ष्मीः सपतिनारायणः । उभयोरपिप्रलयेष्वविनष्टदेहत्येनपतिवत्पत्न्याअ
पिमुक्तत्वसाधनसौलभ्यादितिभावः । भार्याहिनस्वतएवसंसाररूपा । अपितुसंसारदुःखसाधनतया । भार्यायाभर्तुर्दुःखहेतुत्वंच
स्वजराभरणादिनालोकेदृष्टं । प्रलयेष्वविनष्टदेहालक्ष्मीर्नितादशीतिकथंतस्याःसंसारहेतुत्वमितिभावेनाह ॥ बाहुभ्यामेवेति ॥
तयोर्लक्ष्मीनारायणयोः । बाहुभ्यामेवबंधोस्तीतिसरसोक्तिः । आलिंगनमित्यर्थः । ननुदुःखाहेतुत्वेपिस्त्रीत्वादेवसंसारहेतुत्वमि

नित्यमुक्ताचसाभार्यानित्यमुक्तःपतिश्चसः ॥ बाहुभ्यामेवबंधोस्तिनतयोर्भ
वबंधनं ॥ २९४ ॥ अनाद्योर्नभवाद्योस्तिभवोह्येषपुनर्भवः ॥ २९५ ॥

तिचेत् तर्हिपुंस्त्वादेवभवदीयमुक्तानामपिकुतो नसंसारहेतुत्वं । पुंसां ह्यादिविषयाशायाअपरिहरात् । अलौकिकपुरुषत्वाद्गतदा
शेतिचेत् तर्हिअलौकिकस्त्रीत्वादियमपिनसंसारहेतुरितिसमं । नचमुक्तौस्त्रीणामभावः । पुरुषाणामप्यभावापातात् । मुक्त्यर्थत्र
तादिकमाचरतःपुरुषस्यमुक्तावावश्यकताचेत् तर्हितादृशस्त्रीणामपिमुक्तौकथंनावश्यकता । ननुतासामपिपुंस्त्वापस्यैवमुक्तिरिति
चेत्तर्हिपुंसामपिस्त्रीत्वापस्यैवमुक्तिरितिमुक्तौपुंसामेवाभावः किंनस्यात् । विनिगमनेकारणाभावादुभयोरपिमुक्तावावश्यकतेत्य
तोयत्किंचिदेतत् । वक्ष्यतिचैतद्ग्रन्थकारस्वयमेव ॥ २९४ ॥ युक्त्यंतरेणापिमुक्तत्वमुपपादयति ॥ अनाद्योरिति ॥ भवस्संसा

रः । आद्यपदेनसंसारध्वंसो गृह्यते । अनादिकालमारभ्यअनुत्पन्नेन केवलं सुखहेतुना देहेन विशिष्टयोः कथं संसार इति भावः । नन्वनादित्वेन जन्माभावसिद्धावपि संसाराभावः कथं सिद्ध्येदित्यत आह ॥ भवो हीति ॥ एष भव इति संबंधः । भवस्संसारः पुनर्भवः निघंटादौ पुनः पुनरुत्पत्त्या पुनर्भवसंज्ञितः । उत्पत्त्यभावे तु अपुनर्भव एवेति कथमनाद्यो भवाद्य इति भावः । न चानादित्वमसिद्धं । रुद्रपितुर्ब्रह्मण इव ब्रह्मपितुर्नारायणस्येव नारायणपितुः कस्यचिच्छ्लोकप्रसिद्ध्यभावादेवानादित्वसिद्धेः ॥ २९५ ॥ ननु कामितयारमायां रमणाद्धरेस्संसार इति चेत् न । तथापि दुःखस्याभावात् कुतस्संसारः । दुःखस्यैव संसारत्वात् । ननु कामस्संसार इति चेत् न । सो

पत्या तेन कुतोपत्यशतवत्य भवन्नस्या ॥ सत्सु दारेषु नाभेस्स पुत्रं कस्मादजीजनत् ॥ २९६ ॥ अत

स्स भ्रमणाद्भूता सा भार्या भ्रियते यतः ॥ तत्तथोर्नित्यसुखिनेन संसारोऽस्त्यदुःखिनोः ॥ २९७ ॥

दुःखमेव हि संसारो दुःखहेतुत्वतोपरं ॥ उपचारेण संसारो न दुःखनापि दुःखदा ॥ २९८ ॥

पि कामितपदार्थालाभे दुःखहेतुतयास्तु वा संसारः । सत्यकामत्वे तु कामोपि मुक्तत्वसाधक एव । परिपूर्णस्वहरेः सोऽपि न लक्ष्म्यामित्याह ॥ यत्येति ॥ यदित्यारमते तर्हि पत्या भर्त्रा तेन नारायणेन तत्सकाशादितियावत् । सालक्ष्मीः । कामाद्रमणाभावे निमित्तात् रं चाह ॥ सति स्विति ॥ सः नारायणः पुत्रं ब्रह्माणं । अजीजनत् जनयामास ॥ २९६ ॥ अतः कामितयारमणाभावात् स नारायणः भ्रमणात् पोषणात् । यतः भ्रियते पोष्यते अतः सा भार्येति संबंधः । संसाराभावसाधनमुपसंहरन्नैव युत्स्यन्तरं चाह ॥ नादित्यादिना ॥ तयोर्लक्ष्मीनारायणयोः ॥ २९७ ॥ हियस्मादुःखमेव संसारः । अपरं प्राकृतशरीरादिकं दुःखहेतुत्वतः उपचारेण संसा

रइत्युच्यते । लक्ष्मीश्चनदुःखदुःखरूपानेतियावत् । दुःखहेतुर्नेत्यर्थः । साभार्यालक्ष्मीः केननिमित्तेन संसारः संसाररूपा । युक्तिस्तुपूर्वोक्तैवद्रष्टव्या । स्त्रीत्वेनसंसृति संसाररूपताहिंपुंस्त्वाच्चमुक्तोपिसंसारःसंसाररूपइतिहेतोस्तवमुक्तिर्गते तिसंबंधः ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ कलत्रसंपत्तेस्संसारत्वंप्रातिबंधादुपयति ॥ कलत्राणीति ॥ इहलोककलत्राणीविभिन्नाणि भवाय संसारायभवतिहि । मुक्तौमित्रसंपत्तिश्चेदस्ति तर्हिस्त्रीसंपत्तिःकुतस्तेमते नेतिसंबंधः ॥ ३०० ॥ ननुरागाभावात्मित्रसंपत्तिर्नसं

साभार्याकेनसंसारोयदिस्त्रीत्वेनसंसृतिः ॥ तर्हिपुंस्त्वाच्चसंसारइतिमुक्तिर्गतातव ॥ २९९ ॥ कलत्राणी विभिन्नाणिभवायेहभवन्तिहि ॥ मुक्तौचेन्मित्रसंपत्तिस्स्त्रीसंपत्तिःकुतोनेते ॥ ३०० ॥ रागाभावेनयाशांति स्सादेवीदेवयोस्समा ॥ अतःकलत्रशून्यस्यगुरोर्वाक्येभरंलज ॥ ३०१ ॥ उन्नयोर्जितधर्मेणभार्याचसहध र्मिणी ॥ ३०२ ॥ सततोर्ध्वगतिर्नृणांमहाक्लेशकरतव ॥ मुक्तौस्याच्चेत्सुखकरीभार्याकेनभयंकरी ॥ ३०३ ॥

सारयेत्यतथाह ॥ रागाभावेनेति ॥ याशांतिदोषपरिहाररूपा । साशांतिदेवीदेवयोर्लक्ष्मीनारायणयोस्समा । नारीदर्शनेकथं नरागइतिचेत्मित्रदर्शनेकथंनरागइतिसमं । अलौकिकरूपत्वान्मित्रदर्शनेपिनरागश्चेत्समंकलत्रेपि । कलत्रशून्यस्येत्यनेनस्वयंनष्टः पराश्चाशयतीतिन्यायावतारंसूचयति ॥ ३०१ ॥ तदुक्तमोक्षस्वरूपदूषयज्ञेवभार्यासंपत्तेर्दोषत्वदूषयति ॥ सततेति ॥ तवमते मुक्तौसुखकरीस्याच्चेदितिसंबंधः । तर्हिभार्यापि केननिमित्तेनभयंकरी । तथाचमुक्तौसततोर्ध्वगतिवद्भार्यायंगीकार्येतिभावः ॥ ३०२ ॥

॥ ३०३ ॥ वृथेत्यनेन वेदादिनिर्दिनंमहादोषकरं मत्सरादेवेतिसूचयति ॥ ३०४ ॥ अतइत्युपसंहारः । ननुवैदिकमर्यादांगीकारिणामपिभवतांकुतःपरस्परंकलहइत्यतआह ॥ वैदिकानामिति ॥ अस्फूर्तितइत्युपलक्षणं । विपरीतस्फूर्तितइत्यपिग्राह्यं । कलहंशतिस्तुब्रह्ममीमांसोक्तरीत्यासम्यगुपक्रमदीनानिर्णयेसतिस्यात् । अतएवमध्वभाष्योपरिभाष्यमितिभावः॥३०५॥ तर्हिमांप्रति सर्वेभवदादयएकीभूयकुतोविवदंतइत्यतआह ॥ कचिदिति ॥ सदसतोः प्रशस्ताप्रशस्तयोर्वादिनोः । तदनुभावयति ॥ सुरासु

वृथावेदेषुदेवेषुसस्तुयज्ञादिकारिषु ॥ नमत्सरंकुरुमहादोषमीषत्पराकुरु ॥ ३०४ ॥ अतोवैदिकमर्यादैवांगीकार्याविवेकिना ॥ वैदिकानांतुकलहोवेदार्थास्फूर्तितःपरं ॥ ३०५ ॥ कचित्सदसतोश्चैकीभावःस्थानैक्यतोभवेत् ॥ सुरासुरास्तुघाथैर्प्राङ्मुक्ताःकिमंबुधौ ॥ ३०६ ॥ त्यक्तकमत्यल्पैक्यान्निघ्नंतिबलिनोऽबलान् ॥ यथापुरंदरःपूर्वदेवान्देवर्षिहर्षकृत् ॥ ३०७ ॥ प्रतिपक्षीसदृक्षःस्यात्प्राचीनीचोनवैभवेत् ॥ कालालययापदिष्टस्यनोचेत्सत्प्रतिपक्षता ॥ ३०८ ॥

राइति ॥ यद्दामहाप्रमाणभूतोवेदःसदसतोःकथमापाततोऽप्यनुकूलइत्यतआह ॥ कचिदिति ॥ योजनानुपूर्ववत् । दैत्यानाममृताशया देवैस्सहैकवासइव स्वेषामभ्युपकारस्स्यादितिदुराशयास्मदेकानुकूलवेदेपरेषामपिप्रवेशः । वस्तुतस्तुदेवानामेवामृतमिवास्माकमेवानुकूलोवेदइतिभावः । यद्वा वेदोक्तयज्ञकर्तव्यत्वादौऽभयोस्समत्यात्वयासहविवादइतिभावः ॥ ३०६ ॥ कचित्स्थानेएकीभूताएव मलैक्याभावे पुनर्विवदंतइत्येतदपिदेवासुरदृष्टान्तेनैवदर्शयति॥३०७॥ननुतथापिसतामसतांचवैदिकत्वेन

साम्यात्तत्त्ववादिनाभवता मायावादीजेतुमशक्यइत्यतआह ॥ प्रतिपक्षीप्रतिवादी । सदृक्षःसदृशः । तत्त्ववादि
वत्निरवकाशतथवेदार्थवादीतियावत् । प्राचःश्रेष्ठस्य निरवकाशार्थवादिनइतियावत् । नीचःअपकृष्टः सावकाशपूर्वोत्तरविरु
द्धार्थवादी । तदनङ्गीकारबाधकमाह ॥ कालालयापादिष्टस्येति ॥ नोचेत्सदृशः (एव) प्रतिपक्षीनोचेत् । कालालयापदि
ष्टस्य सत्प्रतिपक्षतास्यात् । नीचस्यापिप्रतिपक्षत्वे वह्निरनुष्णःपदार्थत्वा दिल्यनुमानस्यापि वहेरुष्णत्वग्राहिस्पर्शानप्रत्यक्षप्रति
वा तदनुगृहीतप्रबलानुमानप्रतिवा सत्प्रतिपक्षतास्यात् । तथाचकालालयापादिष्टस्योच्छेदःस्यादितिभावः ॥ ३०८ ॥ ननुमाया

महत्त्वंचगुणेनैवनाकारेणधनेनवा ॥ सावकाशैक्यवाक्यानिबाधतेकिंनभेदवाक् ॥ ३०९ ॥

मानत्वस्यस्वतस्त्वेनसा नाऽतत्त्वंवदेत्काचित् ॥ दोषश्चवेदेनाऽनादौबाधोप्यन्यार्थतैव तत् ॥ ३१० ॥

वादिनामपिबहुग्रंथकर्तृत्वात्तत्त्ववादिसाम्यामित्यतआह ॥ महत्त्वंचेति ॥ गुणेनैव युक्त्यादिगुणेनैव । गुणवतएवमहत्त्वमुपपा
दयति ॥ सावकाशेति ॥ निरवकाशत्वगुणवती भेदवागेकैव सावकाशैक्यवाक्यानि नबाधतेकिं । बाधतएव । सावकाश
क्यवाक्यानीत्यनेननिरवकाशत्वाभावं बहुत्वं नानार्थानुकूलत्वंचध्वनयति । तथाचनिरवकाशभेदवाक्यस्ययथामहत्त्वंसावकाश
क्यवाक्यस्य निरवकाशत्वलक्षणगुणाभावेनामहत्त्वंच तथा युक्तिरहितबहुग्रंथकर्तृणांमायावादिनामहत्त्वं । सयुक्तिकग्रंथकर्तृ
णांतत्त्ववादिनामेवमहत्त्वं । अतो नैवेदिकत्वमात्रेणोभयोस्साम्यामितिभावः ॥ ३०९ ॥ ननुमिथ्याभूतमेवाभेदं भेदवाग्वदतीत्यत

आह ॥ मानस्त्वस्येति ॥ भेदवाक्यजनितभेदज्ञानस्य यन्मानत्वं तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वलक्षणप्रमाणत्वं तस्यस्वतस्त्वेन दोषाभावे
 ज्ञानकरणमात्रजन्यत्वेनेत्यर्थः । साभेदवाक् अतत्वं मिथ्याभूतभेदरूपार्थं क्वचिदपिनवदेत् । आवयोर्मितप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनो
 त्सर्गिकत्वात् भेदवाक्यजनितज्ञानमुत्सर्गतः प्रमेवभवेत् । अतस्तद्विषयो भेदोपिविद्यमानएवभवेन्नाविद्यमानइतिभावः । ननु दो
 षजन्यत्वेनापवादेन वेदवाक्यजन्यज्ञानेऽप्यप्रामाण्यमित्यतआह ॥ दोषश्चेति ॥ स्पष्टेनिरवकाशेचभेदवाक्ये प्रतिपत्तदोषासंभ
 वेन वेदरूपकरणदोषात्खलुज्ञाने दुष्टतावाच्या । अनादौवेदेच स नास्तीति वेदजन्यभेदज्ञानं प्रमेवेतिभावः । ननु भवतैवेक्य
 वाक्यस्यबाधरक्तः । तत्कथंनवेदस्यदुष्टत्वमित्यतआह ॥ बाधोपीति ॥ तत् वेदस्यसर्वथाऽप्रामाण्यरूपदुष्टत्वासंभवात्आपा
 तप्रतीतिविरुद्धार्थप्रच्यावनेनाविरुद्धार्थताकल्पनमेवबाधो नसर्वथाऽप्रामाण्यमेवेतिभावः । एतेन भेदवाक्यप्रतीतभेदव त्प्राप्ता
 ण्यस्यस्वतस्त्वादैवेक्यवाक्यप्रतीतैमेक्यमपितत्त्वस्यादितिशंकापरास्ता । पूर्वोत्तरविरुद्धस्य अतएव वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानात्त्वयै
 वभ्रान्त्याप्रतिपन्नस्य त्वदैक्यस्य वाक्यार्थत्वस्यैवाभावात् । सावकाशोस्मिन्योग्यस्यैवकस्यचिदैक्यस्य तदर्थत्वाच्च । नहिसिंहोद
 वदत्तइतिवाक्यादापातप्रतीतंसिंहदेवदत्तस्वरूपैक्यंवाक्यार्थइत्युच्यते । किंतुतयोस्मादृश्यैक्यमेव । तत्रचतद्वाक्यस्यप्रामाण्यव
 त् ऐक्यवाक्यस्यापि विरुद्धतयायोग्यतारहितत्वदैक्येप्रामाण्यायोगेन जीवब्रह्मणोस्मादृश्यैक्यएवप्रामाण्यमिति स्वतस्त्वेनात्रा
 पिप्रामाण्यनियमात्यागात् । भेदवाक्येतु अर्थांतरेप्रामाण्यासंभवात्भेदरूपार्थएव स्वतस्त्वबलात्प्रामाण्यमिति नभेदवाक्यैक्य

प्रतिबंधीतिभावः ॥ ३१० इतिबौद्धवादः ॥ ७ ॥ ननुकिमिदंज्ञानप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वनामेत्यतआह ॥ दोषादीति ॥ आदिपदेनअप्रामाण्यनिश्चयग्रहणं । दोषाद्यप्रतिरुद्धेन ज्ञानग्राहकसाक्षिणा ज्ञानमानत्वनिर्णीतितिनियमो नोस्माकंमते स्वतस्त्वमितिसंबंधः । अतिदूरत्वादिदोषदशायां ज्ञानस्यैवाग्रहणदशायां ज्ञानग्राहकज्ञानपदादिनाच प्रामाण्याग्रहणाद्वाधस्यादित्यतआद्यविशेषणद्वयंसाक्षिपदंच । अनुव्यवसायमात्रेणापिप्रामाण्यग्रहणमात्रस्यद्वितीयानुव्यवसायेनप्रामाण्यनिर्णयस्यचपरेणाप्यंगीका

दोषाद्यप्रतिरुद्धेनज्ञानग्राहकसाक्षिणा ॥ स्वतस्त्वंज्ञानमानत्वनिर्णीतितिनियमोहिनः ॥ ३११ ॥

अतोदूरस्थवृक्षादिज्ञानेज्ञानेपिपुनः ॥ प्रामाण्यसंशयस्तत्रतदस्माकंमतेभवेत् ॥ ३१२ ॥

यतोदूरत्वदोषेणस्वगृहीतेनकुठितः ॥ ननिश्चिनोतिप्रामाण्यतत्रज्ञानग्रहेपिसः ॥ ३१३ ॥

देशस्याविप्रकर्षोहिदूरत्वंसचसाक्षिणा ॥ गृहीतुंशक्यतेयस्मादाकाशोऽव्याकृतोह्यसौ ॥ ३१४ ॥

रातसिद्धसाधनतास्यादित्यतोनिर्णीतिपदंनियमपदंच ॥ ३११ ॥ दोषाद्यप्रतिरुद्धेनेतिविशेषणग्रहणा दिदंसिद्धमित्याह ॥ अतइति ॥ तत्र वृक्षादिज्ञाने । तत्प्रामाण्यसंशयरूपज्ञानं ॥ ३१२ ॥ कुतोभवेदित्यतआह ॥ यतइति ॥ दूरत्वदोषेण दूरस्थवस्तुविषयत्वरूपदोषेणेत्यर्थः । स्वेन साक्षिणा गृहीतेन । तत्र दूरस्थवृक्षादिज्ञाने । सः साक्षी ॥ ३१३ ॥ ननुवस्तुनोदूरस्थत्वंकथंसाक्षिवेद्यमित्यतआह ॥ देशस्येति ॥ विप्रकर्षःसामीप्याभावः । सः देशविप्रकर्षः । असौविप्रकृष्टदेशःअव्याकृताकाशोहीतिसंबंधः ।

आकाशस्यसाक्षिवेद्यत्वमंधकारोपिहस्तप्रसारणादिनाउपपादितमन्यत्र ॥ ३१४ ॥ दोषशंकाकलंके साक्षी अन्यत्रापिप्रामाण्यं न गृह्णातीत्याह ॥ काचादीति ॥ एकत्र स्वकरतलरेखादिज्ञाने । तत्कार्यानुमितं दोषकार्येणा स्पष्टतयोल्लेखेनानुमितं । अन्यत्र घटपटादिज्ञानांतरे । ज्ञानमात्रग्रही ज्ञानमात्रस्यग्रहोऽस्यास्तीतिज्ञानमात्रग्रही । नप्रामाण्यग्रहीतिभावः ॥ ३१५ ॥ ननुसर्वत्रसाक्षिणैवप्रामाण्यग्रहे यदावस्तुगत्याप्रामाण्याभाववतिक्वचिद्ज्ञानेप्रामाण्यनिश्चयोजायतेसोपि किंसाक्षिणैव नेत्याह ॥ विपर्ययेपीति ॥ विपर्यये प्रामाण्याभाववतिप्रामाण्यनिश्चयस्यानइतियावत् । दूरत्वपूर्वदोषानुदर्शनात् दूरत्वपूर्वदोषप्रतिरोधेनेतियावत् ।

काचादिदोषंचैकत्रतत्कार्यानुमितं पुनः ॥ यदान्यत्रानुसंधत्तेज्ञानमात्रग्रहीतदा ॥ ३१५ ॥

विपर्ययेपिदूरत्वपूर्वदोषानुदर्शनात् ॥ उदास्तेचतुरस्साक्षीप्रामाण्यग्रहणेकिल ॥ ३१६ ॥

तदारारागादिदोषेणकलुषंचलंमनः ॥ गृह्णीतितत्रप्रामाण्यमर्थग्रहणकातरः ॥ ३१७ ॥

चतुरः चेतनत्वेनविवेकी अप्रमायांप्रामाण्यग्रहणममायाथार्थस्यादितिविवेकवानित्यर्थः । प्रामाण्यग्रहणेउदास्तेकिलेतिसंबंधः । अप्रतिबद्धसाक्षिग्राह्यत्वानियमस्यैवस्वतस्त्वेनोक्तत्वात् अत्रतुप्रतिबंधकदोषसद्भावात् साक्षिणाप्रामाण्याग्रहेपि नस्वतस्त्वहानिरितिभावः ॥ ३१६ ॥ केनतर्हितत्रप्रामाण्यभ्रमइत्यतआह ॥ तदेति ॥ तदा साक्षिणौदासीन्यसमये । रागादिदोषेणकलुषं चं चलं अर्थग्रहणकातरमितिच मनसोहेतुगर्भविशेषणत्रयं । वस्तुगत्यारजताभावे रजतेरागवशात्तज्ज्ञानेप्रामाण्यनिश्चिनोतीतिहेतोः

चंचलमिति च विकल्पात्मकत्वेन भ्रमशीलत्वहेतोः सुखदुःखादीनां सर्वेषां प्रत्यक्षायोग्यांतरपदार्थानां साक्षिणवग्रहणात् समकदा कोवाअर्थः स्यादित्यर्थग्रहणे अत्यंतोक्तं वा युक्तत्वस्य च हेतोः सूचनात् । तव वस्तुगत्या अप्रमाभूतज्ञाने । अतिशुधितः पुरुषः सदन्नालभेकद्वन्मिव विवेकिना स्वमरणभियात्यक्तसर्पं मरणशंकाशून्यमौढ्यात्स्पृशन्बालक इव च विपरीतमपीममर्थगृह्णातीति भावः । ननु कुत एतत्कल्यत इति चेत् साक्षिणो याथार्थ्यनियमाभावे क्वचिद्व्यभिचरिताथविषयत्वे च तद्गृहीतसुखदुःखादौ कदाचिद्वै परीत्यमपि स्यात् । अतस्साक्षिणो याथार्थ्यनियमस्यावश्यं भावाच्च विचरितस्यास्य प्रामाण्यनिश्चयस्यागत्यामानसत्वस्यैव वक्तव्यं

समीपस्थपदार्थानां च क्षुरादींश्चैव शृणु भैः ॥ ग्रहणे ज्ञानयाथार्थ्यग्रहे तस्याग्रहो महान् ॥ ३१८ ॥
स्वतः प्रामाण्यवादे तन्न काप्यनुपपन्नता ॥ यथानुभूतसर्वार्थवादिनां तत्त्ववादिनां ॥ ३१९ ॥

त्वात् ॥ ३१७ ॥ तर्हि कसाक्षी प्रामाण्यगृह्णातीत्यत आह ॥ समीपस्थेति ॥ ग्रहणे ज्ञाते सतीति शेषः । तदा तज्ज्ञानं गृह्णतः साक्षिणः तत्र ज्ञानयाथार्थ्यग्रहे महानाग्रहो नियम इत्यर्थः । प्रतिबंधकदूरत्वादि दोषाभावादिति भावः ॥ ३१८ ॥ ततस्मा त्समीपस्थार्थविषयकज्ञानेष्वेव प्रामाण्यनिश्चयनियमांगीकारात् यथानुभूतसर्वार्थवादिनां तत्त्ववादिनां स्वतः प्रामाण्यवाद इति संबंधः । यथानुभूतेत्युक्त्या दूरस्थज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्य समीपस्थपदार्थज्ञाने तदभावस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वं स्फोरयति । काप्यनुपपन्नतानेति संबंधः । सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चयं वदतामीमांसकानामिव नास्माकं प्रामाण्यसंशयाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ३१९ ॥

समीपस्थपदार्थज्ञानेष्वपिसाक्षिणाप्रामाण्यनिश्चयानङ्गीकारेबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ समीपस्थार्थज्ञानेष्वपिप्रामाण्यनिश्चयोनचे
त नवेषु नूतनतयादृष्टेष्वित्यनेन तज्ज्ञाने गृहीतप्रामाण्यज्ञानजातीयत्वरूपस्यपराम्भितस्य प्रामाण्यानुमापकस्याभावंसूचयति ।
गृहेस्थितेष्वेव ननुभुक्तेष्वित्यनेन समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपलिंगाभावंसूचयति । निर्णयोनस्यादितिसंबंधः । उत्तरीत्याप्रामाण्यानु
मापकलिंगद्वयस्यात्राभावेन साक्षिणाप्येतज्ज्ञानप्रामाण्यानिश्चये प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयस्याप्यवश्यंभावेनोक्तोद्यमर्थनिर्णय

नचेत्तुलपानीयवस्त्रभार्यासुतादिषु ॥ गृहस्थितेषुगृहिणो नवेषुस्यान्नानिर्णयः ॥ ३२० ॥ शिशुः
किंजातमात्रौवास्तनंसंदिह्यचुंबति ॥ पशुश्चनवघासादौनविश्वसितिकिवने ॥ ३२१ ॥ अनानु
भविकीसर्वत्रापिसंदिग्धतानृणां ॥ विनोन्मत्ताश्शिरःपित्तिपिशाचग्रस्तचेतनान् ॥ ३२२ ॥ अ
नभ्यासदशापन्नसमीपस्थे नसंशयः ॥ नतत्रतद्धीमानत्वेप्यस्तिकस्यापिसंशयः ॥ ३२३ ॥

योनस्यात् । अस्तिचात्रार्थनिर्णयः । अतस्साक्षिणाज्ञानप्रामाण्यनिर्णयमितिभावः ॥ ३२० ॥ ननु प्रामाण्यानुमानात्प्राक्सर्व
त्रार्थनिर्णयएवास्तुकोदोषइत्यतआह ॥ शिशुरिति ॥ जातमात्रइत्यनेन समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिलिंगाभावंसूचयति ॥ ३२१ ॥ उ
न्मत्तश्च शिरःपित्तीच पिशाचग्रस्तचेतनश्च तान्विना सर्वत्रार्थज्ञानेचसंदिग्धता संदेहविषयता अनानुभविकीतिसंबंधः ॥ ३२२ ॥
तदेवविशदयति ॥ अनभ्यासेति ॥ अर्थइतिशेषः । तद्धीमानत्वे तस्यासंदिग्धार्थस्य याधी स्तन्मानत्वे ॥ ३२३ ॥ अर्थसंशय

याभावेऽपि ज्ञानप्रामाण्यसंदेहः कुतोऽनस्यादित्यत आह ॥ एवं चेति ॥ एवमुक्तरीत्यासवार्थसंदेहस्यानानुभवविकल्पेनेत्यर्थः । नन्वर्थसंदेहाभावेऽपि ज्ञानमानत्वसंशयोऽस्तु किंवाधकमित्यत आह ॥ यत इति ॥ यतस्तत्संशयोऽपि ज्ञानप्रामाण्यसंशयोऽपि अर्थसंशयपर्यवस्यति अत इति संबंधः । अतः प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयस्य च अंतत एकविषयत्वादर्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयोऽप्यवर्जनीय एवेति भावः । तथाहि प्रामाण्यं नाम तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वं तत्र तत्प्रकारकत्वांशेन कस्यापि मते संशयः । किंतु तद्वद्विशेष्यकत्व एव संशयो वाच्यः । सोऽपि तद्वत्त्व एव पर्यवस्यति । तद्वत्ता संशयोऽर्थसंशय इत्यनर्थान्तरं । तथा च समीपस्थतुल्यपानीयादिषु अर्थानि

एवं चार्थेष्वसंदेहान्मानत्वेऽपि न संशयः ॥ यतस्तत्संशयोऽप्यर्थसंशये पर्यवस्यति ॥ ३२४ ॥

अयोग्यं मनसोऽमानत्वं चेत्तत्संशयः कुतः ॥ स्वायोग्यगंधसंदेहश्चक्षुषा कस्य जायते ॥ ३२५ ॥

श्चयनियमात् नियमेन ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयोऽप्यावश्यक एव । स च समर्थप्रवृत्तिजनकत्व गृहीतप्रामाण्यज्ञानजातीयत्वयोः पराभिमतलिंगयोरभावेन साक्षिणैव वाच्य इति कथं नास्मदुक्तप्रामाण्यस्वतत्त्वं ॥ ३२४ ॥ साक्षि मनसोरंतरिंद्रियत्वेन प्रामाण्यस्य मनोयोग्यत्वे साक्षि योग्यत्वमपि सत्स्यतीत्याशये न मनोवेद्यत्वं तावत्समर्थयते ॥ अयोग्यमिति ॥ ज्ञानप्रामाण्यं मनसः अयोग्यं चेदिति संबंधः । तर्हि तत्संशयः प्रामाण्यसंशयः कुतः स्यात् न कुतश्चित् । मनोव्यतिरेकेण प्रामाण्यसंशयजनककरणाभावात् । साक्षिणः याथाार्थनियमेन संशयकरणत्वायोगात् । ननु मनसा गृहीतुमयोग्येऽपि प्रामाण्ये संदेहस्तेन जायतां को दोष इत्यत आह ॥ स्वायो-

ग्येति ॥ स्वायोग्येगंधे चक्षुषागृहीतुमयोग्येगंधे । एवंच प्रामाण्यस्यमनोयोग्यत्वे साक्षियोग्यत्वंसुतरांसेत्यतीतिभावः । एतेन
 क्वचित्प्रामाण्यभ्रमोमनसाजायतइत्येतदपिसमर्थितं । नन्वेवंसति सर्वत्रमनसैवप्रामाण्यस्यग्रहोस्तु किंसाक्षिवेद्यत्वांगीकारेणेति
 चेत् न । मनसा क्वचिदप्रमायामपिप्रामाण्यग्रहेण सर्वत्रतैवप्रामाण्यग्रहेणऽनाश्वासप्रसंगेन प्रमारूपज्ञानेषुगृहीततत्तत्प्रामाण्ये
 आश्वासाय नियमेनयथार्थस्य प्रामाण्यग्राहकस्य साक्षिणोवश्यमपेक्षितत्वात् । सुप्तिदशायामंगनालिगनसर्पासर्पापणयोःफलत्वा
 दर्शनेनउपरतमनस्कस्यपुंसःसौषुप्तिकस्यसुखस्यदुःखाभावस्यचानुभवायसाक्षिणएवावश्यकत्वाच्च । दोषेणकुंठितगतिःसाक्षी
 तदभावे चेतनत्वेनतीव्रगतिःस्वविषयज्ञानप्रामाण्यंमुखमिवस्वयमेवादौगृह्णातीतिपुनर्मनसस्तत्रानवकाशाच्च । ननुतद्व्रतितत्प्रका
 रकत्वलक्षणज्ञानप्रामाण्यस्य तद्वत्तारूपबाह्यार्थघटितत्वेन साक्षिमनसोर्बहिरस्वातंत्र्यात्भवद्विरपिज्ञानद्वारैवतद्विषयीकरणंवक्त
 व्यंनतुसाक्षात् । तथाचकथंप्रामाण्यस्यमनस्साक्षियोग्यत्वमितिचेत् तर्हिसाक्षाद्विषयएवयोग्योनपरंपराविषयइत्युक्तंस्यात् ।
 तथासति योगजधर्मप्रत्यासत्त्यामुनिभिर्ज्ञातसकलपदार्थानांतदिंद्रियायोग्यत्वप्रसंगेतेषामसर्वज्ञताप्रसंगात् । अश्वद्वाराग्रासंगत
 स्यराज्ञोग्रामगामित्वंचनस्यात् । अतस्साक्षात्परंपरायावातदुल्लेख्यंवस्तुतद्योग्यमेवेतिवक्तव्यं । अस्तुतर्हिपरंपरायाज्ञातबाह्यपदार्था
 नामपिमनस्साक्षियोग्यता । अन्यद्वाराज्ञातेषुतेषुसाक्षीकथमर्थसत्तानिश्चयरूपइतिचेत् । न । योगजधर्मद्वारासर्वार्थनिश्चायकयोगी
 द्रियवदेवोपपत्तेः॥३२५॥ननु साक्षिणाघटत्वप्रकारकत्वोल्लेखिक्रियमाणे प्रकारित्वमात्रस्यसाक्षादुल्लेखेपि प्रतिसंबंधिभूतघटत्वं बाह्य

पदार्थत्वात् व्यवसायद्वयैरवलोक्यते । तथाच व्यवसायद्वयोरुपनीते प्रतिसंबन्धिभूतघटत्वे घटत्वपदत्ववैतिकुतो न संशयः । घटादेश्चै
र्यस्यापकप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्य च उपनीततत्तारो कथमर्थसत्तानिश्चयरूपत्वं । संशयकारणाभावादिति चेत् तर्हितद्वेव संशयकार
णाभावे घटत्ववैशिष्ट्यांशमपि साक्षीनिश्चिन्यादेव तिसाहित्यमुद्रयाह ॥ उपनीतमिति ॥ निर्णीतिकन्या प्रामाण्यनिर्णयरूपक
न्या निर्णयरूपः साक्षीति यावत् । निर्णीतिशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वात् कन्येत्युक्तं । निर्दोषसाक्षिरूपत्वाद् अन्येत्युक्तं । उपनीतं व्यवसायो
पनीतं । प्रामाण्यमितिशेषः । उपनयनव्रतमिति ध्वनिः । ज्ञानप्रामाण्यमन्वमन्यत । विषयतयामत्संबन्धिकरोमीत्यंगीचकार ।
अन्यत्र उदूढकरोमीत्यंगीकारो ध्वनितः । किमर्थमन्वमन्यतेत्यत आह ॥ दोषाभावादिति ॥ व्यवसायगृहीतेषु प्रागुक्तसमीप

उपनीतंच निर्णीतिकन्या धन्यान्वमन्यत ॥ दोषाभावाद् विरुद्धार्थकोटरादोपमोदनात् ॥ ३२६ ॥

स्यार्थेषु दूरेत्वादिदोषाभावात् । अन्यत्राकुलीनत्वादिदोषाभावो ध्वनितः । विरुद्धार्थकोटः प्रामाण्यविरुद्धार्थः अप्रामाण्यं तत्कोटः
आदोपमोदनात् आदोषः संश्रमः । तन्मोदनाच्छेदादभावादित्यर्थः । अन्यत्र विवाहविरोधिनां पुंसां द्रव्यकोटरादोपमोदनादिति ध्व
निः । यथा कन्या अकुलीनत्वादिदोषराहितपुरुषलाभे विवाहविघ्नकारिभिर्दत्तद्रव्यकोटिमप्युपेक्ष्य तं वरेदेव । एवं साक्षी दूरस्थत्वादि
दोषराहितवस्तु विषयव्यवसायेनोपनीतमेव प्रामाण्यं दोषजन्यायाः घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्वरूपा प्रामाण्यकोटरासंभवात्
तांतिरस्कृत्य घटत्ववत्येव घटत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति निश्चिन्यादिति भावः । तथाचायं प्रयोगः । अनभ्यासदशापन्नसमीपस्था

र्थविषयकज्ञानप्रामाण्यं साक्षिणैवप्रतीयते साक्षीतरनिर्णायकाभावेसतिनिर्णयमानत्वात् घटत्वप्रकारकत्ववदिति ॥ ३२६ ॥ नन्वस्तू
क्तस्थलेसाक्षिणैवप्रामाण्यावधारणं । तथापि अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं परतोज्ञायते सांशयिकत्वा दप्रामाण्यवदितिपरोक्त
प्रतिपक्षानुमानस्यकिंदूषणमित्यतआह ॥ अतइति ॥ अतो स्मदुक्तेषुसाक्षिणानिर्णीतेषुसमीपस्थपदार्थविषयकानभ्यासदशा
पन्नज्ञानप्रामाण्येषुसंशयाभावात् एतादृशस्थले सांशयिकत्वहेतोरसिद्धेस्तज्ज्ञानप्रामाण्यपरतस्त्वसाधकोनेतिसंबंधः ॥ ३२७ ॥
कथंतीहिदूरस्थजलादिज्ञानप्रामाण्येसंशयइत्यतस्तदुपपादयति ॥ दूरस्थइति ॥ दूरस्थवस्तुविषयकानभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामा

अतस्सांशयिकत्वाख्यहेतोरैतादृशस्थले ॥ असिद्धत्वान्नमानत्वपरतस्त्वप्रसाधकः ॥ ३२७ ॥ दूरस्थेसंशयो
प्यस्तिदोषश्चभ्रमकारणं ॥ यतोऽणुत्वभ्रमोनृणांमहत्त्वर्थेपिजायते ॥ ३२८ ॥ तत्रतदोषरोधेनप्रामाण्यंप्राङ्गु
ह्यते ॥ ३२९ ॥ विशेषदर्शनाभावाद्धिकोटिस्मृतिमान्जनः ॥ तदर्थीतत्रसंदिग्धेमनस्माननुसाक्षिणा ॥ ३३० ॥

ण्ये यतः भ्रमकारणदूरस्थत्वलक्षणदोषोस्ति । चशब्देन दोषप्रतिरोधात्निर्णायकसाध्यभावंसमुच्चिनोति । अतःसंशयोप्यस्ती
तिसंबंधः । दूरस्थत्वस्य दोषतामुपपादयति ॥ यतइति ॥ यतोदूरस्थेमहत्त्वार्थेऽणुत्वभ्रमोजायते । अतोभ्रमकारणत्वादूर
त्वंदोषइतिदोषपदस्यावृत्त्यान्वयः ॥ ३२८ ॥ दोषसत्त्वेपि कुतो न निर्णयइत्यतआह ॥ तत्रेति ॥ तत्र दूरस्थजलज्ञाने तदोषरो
धेन दूरत्वाख्यदोषरोधेन प्राक्प्रवृत्तेःपूर्वं प्रामाण्यंनगृह्यते । साक्षिणानिश्चीयतइत्यर्थः ॥ ३२९ ॥ तत्रप्रामाण्यसंशयमुपपाद

यति ॥ विशेषेति ॥ द्विकोटी प्रमात्वाप्रमात्वे । एकैककोटिनिर्णायकविशेषदर्शनाभावात्द्विकोटिस्मृतिमान् । तदर्थी जलार्थी तत्र तज्ज्ञानप्रामाण्ये मनसाकरणेन संदिग्धेदंज्ञानप्रमानवेतिसंदेहकुरुते ॥ ३३० ॥ मनसःसंशयहेतुत्वंपुराणप्रक्रिययोपपादयति ॥ विकल्परूपमिति ॥ हीत्यनेन संकल्पविकल्पात्मकमनइतिप्रसिद्धिसूचयति । ननुसाक्षिणैवसंशयःकुतोनेत्यतआह ॥ यतश्चेति ॥ साक्षिवद्यसुखदुःखेषु यतःसंशयोनास्ति । अतो नसाक्षिणासंदिग्धइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ३३१ ॥ ननुसंशयधर्मि भूतंतज्ज्ञानंसाक्षिणागृह्यतइत्यतआह ॥ ज्ञानमिति ॥ ज्ञानं ग्रामाण्यसंशयधर्मिभूतं । इदंज्ञानंनिर्दोषंचेत् तर्हिइयंप्रमाप्र

विकल्परूपंहिमनोयतआहुःपुरातनाः ॥ यतश्चसंशयस्साक्षिवद्यदुःखमुन्वेषुन ॥ ३३१ ॥ ज्ञानगृह्णस्तदासाक्षीनिर्दोषंचेदियंप्रमा ॥ इतिसामान्यतःप्रामाण्यंचगृह्णन्निवर्तते ॥ अत्रसांशयिकत्वाख्यहेतुस्त्यात्सिद्धसाधनः ॥ ३३२ ॥ तत्रसांशयिकत्वेपि कुतो न्यत्रतदग्रहः ॥ दूरस्थेचंचलंचक्षुर्नेहिपात्रस्थितोदने ॥ ३३३ ॥

मितिरितिसामान्यतएवप्रामाण्यंगृह्णन्निवर्तते । सामान्यतो गृह्णन्नित्यनेन प्रामाण्यस्य सामान्यतःकथंचितयावज्ज्ञानग्राहकसाक्षिवद्यत्वंवक्तुंशक्यतइतिसूचितं । तत्रतन्निश्चयरूपो नभवतीतिभावः । अत्र दूरस्थवस्तुविषयकानभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्ये सांशयिकत्वेहेतुःसिद्धसाधनःस्यात् । तत्रमयापिस्वतस्त्वांगीकारादितिभावः ॥ ३३२ ॥ ननु दूरस्थजलादिज्ञानप्रामाण्येसंशये प्रामाण्यत्वाविशेषात्समीपस्थज्ञानप्रामाण्येपिसंदेहःस्यादित्यतआह ॥ तत्रेति ॥ तत्र दूरस्थजलज्ञानप्रामाण्ये । अन्यत्र समी

पथवस्तुविषयकज्ञाने तदग्रहः प्रामाण्यानिश्चयः कुत इति संबन्धः । अत्रार्थोत्तरन्यासं करोति ॥ दूरस्थ इति ॥ दूरस्थे च चलक्षुः
पात्रस्थितो दने च चलं न हीति च चलपदावृत्त्या योजना । तद्वत्समीपस्थज्ञानप्रामाण्यमपि साक्षीनिर्णये देवैति भावः ॥ ३३३ ॥ ननु
दोषज्ञाने अर्थव्यभिचारदर्शनात् सर्वत्रापि ज्ञाने अर्थव्यभिचारशंका स्यादेव । अतः कथं समीपस्थवस्तुज्ञाने प्रामाण्यनिश्चय इत्यत
आह ॥ क्वचिदिति ॥ सर्वत्र दोषाजन्ये अतएवाव्यभिचारिणि च ज्ञाने ॥ ३३४ ॥ कुतो नोचित इत्यत आह ॥ अनुमानन्वेति ॥

क्वचिद्ज्ञानत्वजातीये दोषजे ऽव्यभिचारिणि ॥ सर्वत्र व्यभिचारित्वशंका पकोपिनोचितः ॥ ३३४ ॥
अनुमानत्वजातीये दोषजे ऽव्यभिचारिणि ॥ किंप्रामाण्यानुमानाच्च तच्छंकी त्वं निवर्तसे ॥ ३३५ ॥
यदि व्याख्यादिदाल्ब्येन शंकां धिक्कुरुते भवान् ॥ तर्हि निर्दोषता दाल्ब्यात्साक्षीहक्षोभयेद्धितां ॥ ३३६ ॥
तत्सन्निष्कृष्टदृष्टेषु न प्रामाण्यग्रहे भयं ॥ प्रामाण्यग्रहणेशक्तिस्साक्षिणस्त्वेन तेजसा ॥ ३३७ ॥

तच्छंकी अर्थव्यभिचारशंकी गृहीतज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाभाववानिति वा । निवर्तसे किं । अनुमानेनापि प्रामाण्यनिश्चयं न करोषि
किं ॥ ३३५ ॥ ननु व्याख्यादिदाल्ब्यादनुमानगृहीतप्रामाण्ये समाश्रयः स्यादित्यत आह ॥ यदीति ॥ भवान् शंकां धिक्कुरुते शं
कांतिरस्कृत्य मनस्समाधानं करोतीति भावः । तर्हि ममापि समसमाधानमिम्याह ॥ तर्हीति ॥ इह समीपस्थवस्तुज्ञाने तांशंकां
॥ ३३६ ॥ तत्रेत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ तदिति ॥ तत् तस्मात् शंकाकारणाभावात् । सन्निष्कृष्टानि च तानि दृष्टानीति विग्रहः ।

प्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यनिश्चये । तर्हिक्वचित्परीक्षापेक्षाकुतइत्यतआह ॥ प्रामाण्यग्रहणइति ॥ स्वेनतेजसा स्वसामर्थ्येन ॥ ३३७ ॥ निरोधनाशमात्राय निरोधकदोषशंका निरासमात्राय ननुप्रामाण्यनिश्चयायेत्यर्थः । क्वापि क्वचि त्यरीक्षा तद्भोगजन्य सुखानुभवाख्यप्रवृत्तिसामर्थ्यविचारः अपेक्ष्यतइतिसंबंधः । तत्रदृष्टांतः ॥ नदीरुद्धेन ग्रामंजिगमिषतापुरुषे णनौरिवेति । तदभावे दोषादिप्रतिबंधकाभावे । तदभावेस्वयंपदुरित्यत्रार्थांतरन्यासः ॥ नहीति ॥ राजपथइत्यनेननद्यादिप्र तिबंधकाभावंसूचयति । गंत्रापुरुषेण ॥ ३३८ ॥ मास्तुतर्हिप्रामाण्यनिश्चयंप्रतिपरीक्षापेक्षा । दोषाख्यप्रतिबंधकाभावस्यतुकार

निरोधनाशमात्रायनदीरुद्धेननौरिव ॥ परीक्षापेक्ष्यतेक्वापितदभावेस्वयंपदुः ॥ नहिराजपथेगंत्रागमनेनौरपेक्ष्यते ॥ ३३८ ॥ निरोधकोपिकार्यस्याभावंसंपादयेत्परं ॥ तदभावस्यापिकार्येकारणत्वंनशोभते ॥ ३३९ ॥ रुणद्धियद्धिसामग्रीसस्वेप्यभिमतंफलं ॥ बुधैस्तादेवसर्ववन्नप्रतिबंधकमुच्यते ॥ ३४० ॥

णतांस्यात् । दोषाद्यप्रतिरुद्धत्वस्यभवद्भिरप्यंगीकारादित्यतआह ॥ निरोधकोपीति ॥ कार्यस्य प्रामाण्यनिश्चयरूपस्य । तदभावस्यापि प्रतिबंधकाभावस्यापि ॥ ३३९ ॥ कुतो नशोभतइत्यतआह ॥ रुणद्धीति ॥ यद्भस्तु सामग्रीसत्त्वेपि कारणकलाप सत्त्वेपि । अभिमतंफलं दाहादिकं । तदेव रोधकमण्यादिवस्त्वेव सर्वत्र सर्वकार्येषु । तथाचप्रतिबंधकाभावस्यनकारणसामग्र्यप्रवेशः । तस्यापिकारणसामग्र्यांप्रवेशे सामग्र्यभावेनैवकार्याभावात्सामग्रीसत्त्वेप्यभिमतफलरोधकत्वलक्षणंप्रतिबंधकत्वं प्रति

बंधकाभिमतस्य न स्यादिति भावः ॥ ३४० ॥ तदुपपादयति ॥ उष्णस्पर्शभरण स्वयमेव दग्धुं शक्तः पाबको मंत्रादिप्रतिबद्धस्तु न दहेत् । अन्यदा मंत्रादिप्रतिबंधकाभावे उष्णस्पर्शभरणैव दहेद्भूतिपूर्वपदावृत्या योजना ॥ ३४१ ॥ ननु सति पुष्कलकारणकार्याभावसंपादकत्वं प्रतिबंधकत्वमिति प्रतिबंधकलक्षणंचेत् स्यादेव प्रतिबंधकाभावस्थकारणकोटावप्रवेशः । कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबंधकत्वमिति पक्षे कथमुक्तो दोष इत्यतस्तल्लक्षणं दूषयति ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्कारणात् प्रागभावा त्वप्रागभावात् उदयद्युत्पद्यमानः न स्वनिरोधकृत् स्वप्रतिबंधकोनेति संबंधः । न हि स्वकारणीभूतस्वप्रागभावप्रतियोगी घटः

उष्णस्पर्शभरणोऽग्रशक्तो दग्धुं हि पावकः ॥ मंत्रादिप्रतिबद्धस्तु न दहेदन्यदा दहेत् ॥ ३४१ ॥ यत्प्रागभावाद्दुदयन्यदोनस्वनिरोधकृत् ॥ यतस्तंतुविनाशेन पटनाशे न तंतुषु ॥ तद्रोद्धृता यतश्चेशोनित्यः क्षमापातरोधकृत् ॥ ३४२ ॥

प्रतिबंधक इत्युच्यते लोकैः । तथा च त्वदुक्कलक्षणं घटेऽतिव्याप्तमिति भावः । स्थलंतरेऽप्यतिव्याप्तिं दर्शयति ॥ यत इति ॥ यतो यस्मात्कारणात् । तंतुनाशेन पटनाशे जायमाने सति पटनाशकारणीभूताभावः तंतुनाशस्तत्प्रतियोगित्वं तंतुष्वस्तीति हेतोः तंतूनां तद्रोद्धृता पटनाशोद्धृतानेति संबंधः । तंतुषु सत्त्वे वतंतुसंयोगनाशजन्यपटनाशस्य जायमानत्वेन तंतूनां पटनाशं प्रत्यप्रतिबंधकत्वात् । तथा च पटनाशकारणीभूतं तंतुध्वंसप्रतियोगिषु पटनाशाप्रतिबंधकेषु च तंतुष्वतिव्याप्तं परोक्कलक्षणा मिति भावः । अतिव्या

सिमुक्त्वाऽव्याप्तिमप्याह ॥ यतश्चेति ॥ नित्यइत्यनेनकारणीभूताभावप्रतियोगित्वमीश्वरस्यनास्तीतिद्योतयति । क्षमापातरोधकृत् कूर्मरूपेणाप्सुभूपतनप्रतिबंधकृत् । तथाचभूपतनप्रतिबंधकेत्वदुक्तलक्षणाभावादव्याप्तिरितिभावः ॥ ३४२ ॥ अतः अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषग्रस्तत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तैव रुणद्धीतिपूर्ववाक्योक्तैव ॥ ३४३ ॥ ननु सामग्रीविघटकमदृष्टप्रतिबंधकमित्युच्यते । तन्नसतिपुष्कलकारणकार्याभावसंपादकत्वस्यभवदुक्तलक्षणास्याप्यव्याप्तिरित्यतआह ॥ मण्यादिरिति ॥ हेतोः कारणकलापस्य विघटकं यददृष्टं तत्त्वमुख्यप्रतिबंधकं । कार्यार्जकसामग्रीसंघटनप्रतिबंधद्वारापरंपरयाकार्यप्रतिबंधनात् । तत्तस्मा

अतो नकारणीभूताभावस्यप्रतियोगिता ॥ प्रतिबंधकता किंतुपूर्वाक्तेवसतांभता ॥ ३४३ ॥ मण्यादिमुख्यतोरोच्चातस्यैवादर्थिलक्षणं ॥ हेतोर्विघटकादृष्टत्वमुख्यतन्नलक्षितं ॥ ३४४ ॥ प्रतिबंधकमण्यादेरभावोयदिका रणं ॥ कारणभावतस्तार्हिकार्याभावोभविष्यति ॥ ३४५ ॥ प्रतिबंधकताप्यत्रमण्यादेर्भण्यतेकृतः ॥ ३४६ ॥

न्मुख्यप्रतिबंधकत्वाभावान्नलक्षितं लक्षणवत्तथानप्रदर्शितं । मण्यादिस्तुसाक्षात्कार्यप्रत्येवप्रतिबंधकत्वेनमुख्यप्रतिबंधकत्वात्तस्यैवलक्षणमुक्तमितिभावः । नहिमुख्यगंगालक्षणवदंतोऽमुख्यतीरमपिसंगृह्णीतीतिभावः ॥ ३४४ ॥ मण्यभावस्यापिदाहकारणत्वे मणेःप्रतिबंधकत्वकथैववृथेतत्सदृष्टांतमुपपादयति ॥ प्रतिबंधकेति ॥ प्रतिबंधकश्चासौमण्यादिरितिप्रग्रहः । कारणभावतः प्रतिबंधकाभावाख्यकारणभावतः कार्यभावः दाहलक्षणकार्याभावः ॥ ३४५ ॥ अत्र दाहलक्षणकार्ये । प्रतिबंधकता

निरोधकता ॥ ३४६ ॥ तत्रदृष्टान्तमाह ॥ दंडाल्येति ॥ यत्र यस्मिन्देशे तत्र तस्मिन्देशे प्रतिबंधेन प्रतिबंधकेन निर्बंधं कार्यभावलक्षणनिर्बंधं कोमानवोक्तोतिसंबंधः ॥ ३४७ ॥ कारणविघटकादृष्टे स्वीकृतप्रतिबंधकक्षणाव्याप्तिपरिहाराय यदुक्तं महदृष्ट्यामुख्यप्रतिबंधकत्वं मणेश्चमुख्यतःप्रतिबंधकत्वं तदुभयंसयुक्तिकंविविच्यदर्शयन् प्रतिबंधकाभावस्यापि कारणत्वे मणेर्द्वैधापिप्रतिबंधकत्वायोगादप्रतिबंधकत्वमेवस्यादित्याह ॥ कारणभावावेहेतुश्चेत्यादिना ॥ कारणभावावेहेतुः कारणसामग्रीविघटकइतियावत् । कश्चिददृष्टादिः । सत्येवकारणे कारणकलापेसतीतियावत् । शक्तिस्तंभकः बहुयादेर्दाहादिशक्तिप्रतिबंधकः ।

दंडाल्यकारणाभावाद्यत्रकार्यनजायते ॥ प्रतिबंधेननिर्बंधतत्रकोविक्तिमानवः ॥ ३४७ ॥
कारणाभावावेहेतुश्चकश्चित्स्यात्प्रतिबंधकः ॥ सत्येवकारणे शक्तिस्तंभकोप्यस्तिकश्चन ॥ ३४८ ॥
मण्यभावस्यहेतुत्वेतदभावात्मकोमणिः ॥ नहेत्वभावावेहेतुत्वात्प्रतिबध्नात्यदृष्टवत् ॥ ३४९ ॥

शक्तिप्रतिबंधकत्वंनाम दाहकशक्तौसत्यामेव ततोदाहादिकार्यभिवितुंमुंचतीतिसाक्षात्कार्यप्रतिबंधकत्वमेवेत्यर्थः । कश्चन मण्यादिः ॥ ३४८ ॥ तदभावात्मकइत्यत्र तत्पदेन दाहकारणत्वेनपराभिमतोमण्यभावोऽगृह्यते । अभावपदेनच तस्याभावस्याभावोऽगृह्यते । सच्चाभावाभावोऽवेतिमणिरैवेतिभावनेोक्तं तदभावात्मकोमणिरिति । हेत्वभावावेहेतुत्वात् हेत्वभावसंपादकत्वाददृष्टवन्नप्रतिबध्नातीतिसंबंधः । मण्यभावस्यहेतुत्वे मण्यभावाभावरूपोमणिः हेत्वभावात्मकएव नत्वदृष्टवत्हेत्वभावसंपादकतयाप्र

तिबंधकइतिभावः ॥ ३४९ ॥ शक्तिस्तंभकत्वेनप्रतिबंधकत्वंदूषयति ॥ कार्यभावावइति ॥ यतस्तस्मिन्मणौसति कार्यभावो दाहलक्षणकार्यभावः स्वाभावख्यहेतोः स्वस्यमणेरभावाभिधदाहहेतो रभावतोभूदितिसंबंधः । तेनकारणेन ॥ ३५० ॥ तेनशक्तिस्तंभकतागतेत्यतद्विशदयति ॥ कारणभावमात्रेणेति ॥ मण्यभावरूप दाहकारणाभावेनवकार्यभावस्य दाहलक्षणकार्यभावस्य सिद्धितःसंभवात् शक्तिस्तंभकता दाहकारणसामग्र्यांदाहशक्तिस्तंभकता केनकारणेनकल्प्या । मण्यभावाख्यकारणाभावेन सामग्र्याएवाभावात्कार्यभावोपपत्तौपुनर्मणेरपिकारणशक्तिस्तंभकतायानकिंचित्कल्पकमितिभावः ॥ ३५१ ॥ प्रतिबंधका

कार्यभावावोयतस्त्वाभावख्यहेतोरभावतः ॥ सतितसिन्नभूत्तेनशक्तिस्तंभकतागता ॥ ३५० ॥

कारणाभावमात्रेणकार्यभावस्यसिद्धितः ॥ शक्तिस्तंभकताकेनकल्प्याकल्पकसंसदि ॥ ३५१ ॥

सर्वथाकारणाभावान्नस्यत्वात्प्रतिबंधकः ॥ नचदंडाभावतश्चप्रतिबंधकताभवेत् ॥ ३५२ ॥

भावस्यकारणत्वेप्रकारांतरेणापिमणेःप्रतिबंधकत्वंनघटतइत्याह ॥ सर्वथेति ॥ कारणभावात्कारणस्य मण्यभावस्याभावात्प्रतिबंधकः भिन्नस्यादितिसंबंधः । मण्यभावस्यकारणत्वमतेच मण्यभावाभावात्मकोमणिःकारणस्याभावरूपएव । नतुकारणाभावान्नइतिभावः । प्रतिबंधकस्यकारणाभावान्नित्वानंगीकारेबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ दंडस्यघटंप्रतिकारणत्वादंडाभावाद्यत्रघटाभावस्तत्रदंडाभावादावपिप्रतिबंधकताभवेत् । दंडाभावस्यापिप्रतिबंधकत्वविद्वद्भिःकथ्येतेतिभावः ॥ ३५२ ॥

प्रामाण्यग्रहणेशक्तिरित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ यस्मात्कारणात्क्वचिदेवाप्रामाण्यशंका न सर्वत्र समीपस्थपदार्थेषु तदभावस्योपपादितत्वात् । तस्मात् अप्रामाण्यशंकापनोदायपरीक्षापेक्षणां क्वचिदेव न सर्वत्रोतिभावः । तदभावे दूरस्थवस्तु विषयत्वादिदोषप्रयुक्ताप्रामाण्यशंकाभावे । सः साक्षी ॥ ३५३ ॥ ननु प्रामाण्यानुमितेः पूर्वसर्वज्ञानप्रामाण्यसंशयात्क्वापि प्रामाण्यसाक्षिणा गृहीतुं न शक्यत इत्यात्र हाह्वदंतं प्रतिदूषणांतरं वक्तुमुपक्रमते ॥ अथेति ॥ सर्वत्र सन्निवृष्टविप्रकृष्टवस्तुविषयकज्ञाने । तेन कारणे

तस्माच्छंकापनोदायपरीक्षापेक्षणां क्वचित् ॥ तदभावे सहज्ञानैः प्रामाण्यं च सर्वविक्षते ॥ ३५३ ॥

अथ प्रामाण्यानुमितेः पूर्वप्रामाण्यसंशयः ॥ सर्वत्राप्यस्ति तेनैतत्साक्षिणा विक्ष्यते कथं ॥ ३५४ ॥

अतो नुमानात्तत्तद्धिप्रामाण्यमनुमीयते ॥ इत्यक्षिणी निमील्यैव वदंतं प्रति चोच्यते ॥ ३५५ ॥

अनानुभविकस्सोऽयं संशयः केन कल्प्यते ॥ प्रामाण्यग्रहणोपायाभावादिति मतं यदि ॥ ३५६ ॥

न । एत ज्ञानप्रामाण्यं साक्षिणा कथं विक्ष्यत इति संबन्धः ॥ ३५४ ॥ अतः यतः साक्षिणा सर्वत्र प्रामाण्यं विक्षितुं न शक्यते तस्मादित्यर्थः । अनुमानात् समीपस्थपदार्थज्ञानेषु प्रामाण्यसंशयाभावस्योपपादितत्वात् अक्षिणी निमील्येत्युपहासोक्तिः ॥ ३५५ ॥ यदुक्तं सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति तत्र को हेतुरिति पृच्छति ॥ अनानुभाविक इति ॥ अनानुभविकः अनुभवविरुद्धः । नन्वनुमानातिरिक्तप्रामाण्यग्रहकप्रमाणाभावात् प्रामाण्यसंशय इति शंका मनूद्य दूषयति । प्रामाण्येति ॥

तदा अन्योन्याश्रयाख्यमहादोषः ते भविष्यतीति संबन्धः । तदुपपादयति ॥ संशयेति ॥ ३५६ ॥ सर्वत्रज्ञानप्रामाण्यसंशयानुपपत्त्या प्रामाण्येक्षणशिक्षणं प्रामाण्येक्षणरूपस्य साक्षिणः शिक्षणं तदग्राहकत्वकल्पनमिति भावः ॥ ३५७ ॥ न चेत्संशयानुपपत्त्या साक्षिणः प्रामाण्याग्राहकत्वकल्पनं न चेत् घटत्वं घटत्वजातिः तद्वत्त्वं घटत्वत्त्वं तत्प्रकारकता घटत्वप्रकारकत्वं । आदिपदेन घटत्ववद्विशेष्यकत्वं ज्ञानत्वं चेति प्रामाण्यशरीरघटकसर्वगृहीतमिति द्रष्टव्यं । उपनीतं व्यवसायोपनीतं । तच्च घटत्वं घटे घटत्वत्त्वं च । बाह्यत्वात् । अनीतं अनुपनीतं । तच्च घटत्ववद्विशेष्यकत्वादिकं । साक्षाज्ज्ञाननिष्ठत्वेनानंतरत्वात् । असौ साक्षी साक्षा तदा तेऽन्योन्याश्रयाख्यमहादोषो भविष्यति ॥ संशयानुपपत्त्यैव प्रामाण्येक्षणा शिक्षणं ॥ ३५७ ॥ न चेद्धटत्वतद्वत्त्वतत्प्रकारकतादिकं ॥ उपनीतमनीतं वा साक्षात्कुर्याद्विसाक्ष्यसौ ॥ ३५८ ॥ यद्यस्ति संशयस्तेयं तदैवास्त्यपराभवः ॥ पराभूते सति ह्यासिद्धीक्षणं स्याद्दुरीक्षणं ॥ ३५९ ॥ प्रामाण्यवीक्षणाभावादेव संशयकल्पना ॥ एवं च कथमन्योन्यसंश्रयस्त्वां जिहासति ॥ ३६० ॥

ल्लुप्याद्वि । प्रतिबन्धकाभावादिति भावः ॥ ३५८ ॥ तस्मात्प्रामाण्यसंशयएव प्रतिबन्धकोक्तव्यइत्याह ॥ यदीति ॥ तेतवमते अयं संशयः प्रामाण्यसंशयः यद्यस्ति तदैवास्त्यसाक्षिणः पराभवः प्रामाण्याग्राहकत्वरूपः सिद्ध्यतीति शेषः । अस्मि न्साक्षिणि पराभूते सति प्रामाण्यनिर्णायकत्वशक्तिरहिते सति ईक्षणं अस्मदभिमतं साक्षिणा प्रामाण्येक्षणं दुरीक्षणं अर्थसत्ताया अनिश्चायकं स्यादिति संबन्धः ॥ ३५९ ॥ साक्षिरूपेक्षणस्य दुरीक्षणत्वे सिद्धे एव प्रामाण्यकोटिनिश्चायकाभावात् त्वदभिलषितसंशयोत्थानं स्यादिति

त्याह ॥ प्रामाण्येति ॥ तथाचान्योन्याश्रयइत्याह ॥ एवंचेति ॥ ३६० ॥ समीपस्थघटादिज्ञानप्रामाण्येसंशयोनानुभवि-
 इत्युक्तं । तत्कुतइत्यतआह ॥ पृथिविति ॥ घटत्वादेः निर्णायकोयः पृथुबुधोदराकारत्वादिः तस्यविशेषस्य । यन्मूलः यः अर्थसं-
 शयः मूलकारणं यस्यस्यः । पृथुबुधोदराकारत्वाख्यविशेषदर्शनेन पुरोवर्तिनिघटत्ववत्त्वस्यापि निर्णीतत्वात् । तन्निर्णयएव ग्रामा-
 ण्यकोटोर्विशेषदर्शनमिति कथंप्रामाण्यसंशयः । नहिविशेषदर्शनेन सति संशयइति भावः ॥ ३६१ ॥ घटत्वप्रापकविशेषदर्शनात् घट-
 पृथुबुधोदरत्वादेर्विशेषस्यप्रदर्शनात् ॥ कथंसमीपस्थघटपटाद्यर्थेषु संशयः ॥ यन्मूलो ज्ञानमानत्वसंदेह-
 स्तेभविष्यति ॥ ३६१ ॥ यथाप्रामाण्यानुमानात्प्रामाण्यस्यविनिर्णयः ॥ तथाघटत्वप्रत्यक्षाद्धटत्वस्यापि
 निर्णयः ॥ ३६२ ॥ शंकाधानं यथातत्रमूलदाढ्यान्नतेमते ॥ तथानिर्दोषाक्षजन्यज्ञानदाढ्यादिहापिन
 ॥ ३६३ ॥ तस्मात्प्रामाण्यशंकायाबीजं भर्जितमत्रते ॥ निर्वाजा सा लता गर्भस्त्रावेणैव गता भवत् ॥ ३६४ ॥
 दोषशंकाकृतोप्येषु न स्यात्प्रामाण्यसंशयः ॥ समीपस्थघटाद्यर्थज्ञानेषु कुतएव सा ॥ ३६५ ॥
 त्वनिर्णयमुक्त्वा प्रकारंतरेणापितन्निर्णयमुपपादयति ॥ यथेति ॥ ३६२ ॥ तत्र प्रामाण्यानुमाने । मूलदाढ्यात् अनुमानमूल-
 व्याप्त्यादिदाढ्यात् । इहापि घटोपिशंकाधानेनैतिसंबंधः ॥ ३६३ ॥ समीपस्थघटज्ञानप्रामाण्यसंशयाभावमुपसंहरति ॥ तस्मा-
 दिति ॥ शंकाबीजं निर्णायकाभावसहकृतसाधारणधर्मदर्शनरूपं । साशंका । लतेवलता गर्भस्त्रावैणैव । बीजाभावेनेति भावः
 ॥ ३६४ ॥ ननुदोषजन्यत्वशंकया प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वे जाते प्रामाण्यसंशयः स्यादित्यतआह ॥ दोषशंकेति ॥ एषु ज्ञानेषु दोष

शंकाकृतः प्रामाण्यसंशयइतिसंबंधः । कुतोनेत्यतआह ॥ समीपस्थेति ॥ हेतुगर्भविशेषणं । यतोघटादयः समीपस्थाः अतोति दूरत्वादिदोषाभावात् समीपस्थघटाद्यज्ञानेषु सा दोषशंका कुतएव नकुतोपीत्यर्थः ॥ ३६५ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति । नदिति ॥ तत्तस्मात् । सन्निकृष्टाश्चतदृष्टार्थाश्चेतिविग्रहः । अजानतां । अज्ञानिनां । जानतां । ज्ञानिनां । चक्षुष्मतामित्यनेन स्यात्कथं चित्संशयोऽधानामिति सूचयति । दोषशंकाहि प्रामाण्यसंशय तद्विपर्ययलक्षणफलबलकल्प्या । फलंचनकेषामप्यस्तीतिभावः ॥ ३६६ ॥ उक्तंप्रामाण्यसंशयाभावमनुभवारूढं करोति ॥ नायमिति ॥ अत्रायंघटइतिज्ञानेजाते नात्रघटइतिकनचिद्धूतनमो

तत्सन्निकृष्टदृष्टार्थज्ञानमानत्वसंशयः ॥ अजानतां जानतां वानास्ति चक्षुष्मतां सतां ॥ ३६६ ॥
नायंघटइतिप्रोक्ते भवत्येवेति यत्पुनः ॥ भवंतिप्रतिवक्तास्त्रकिंकारणंवद ॥ ३६७ ॥ यद्यर्थेन
त्रविश्वासस्तर्हि तेनचसाक्षिणा ॥ ग्रहणे नतरांतस्यविघ्नो द्वैमातुरोह्यसौ ॥ ३६८ ॥

केसति अयंघटो भवत्येवेति पुनः प्रतिवक्तारो भवतिलोकाः । तस्मादेतादृशस्थले ज्ञानप्रामाण्यसंशयः सर्वानुभवविरुद्धइतिभावः । तत्र एवंप्रतिवचने ॥ ३६७ ॥ तस्मात्तादृशस्थले ज्ञानप्रामाण्यसंशयाभावो वश्यं वाच्यइत्याह । यदीति ॥ तत्र तादृशस्थले ज्ञातेर्थे यदि विश्वासः अयमेतादृशो भवत्येवेति विश्वासः । संशयाभावस्याप्युपलक्षणमेतत् । तर्हि तेन निश्चयरूपेण पूर्वव्यवसायेन निर्धारणरूपैतादृशज्ञानग्राहकसाक्षिणाच तस्यार्थस्यग्रहणे उभाभ्यामपि तदर्थवाधारणे कृते सतीति यावत् । तस्य ताभ्यां निर्णीते

घटत्ववत्त्वरूपस्य विघ्नः अभावशंका नतरां अतिशयेननेतिसंबंधः । साहित्यरससंपादनायविघ्नइत्युक्तं । कथंनविघ्नइत्यतःसा हित्यमुद्रयातमुपपादयति ॥ द्वैमातुरइति ॥ व्यवसायानुव्यवसायरूपमातृद्वयोपेतइत्यर्थः । मातृद्वयपोषितत्वाद्द्वैमातुराख्यो विघ्ननिवारकोविनायकइतिध्वनिः । यथाद्वैमातुरंदृष्ट्वाविघ्नस्वयमेवपलायनं करोति । एवंसाधकदृढप्रमाणद्वयसाधितमर्थसद्भावंदृष्ट्वाशंकापिशाचीदूरापास्तेतिभावः ॥ ३६८ ॥ प्रामाण्यस्यपरतस्त्वेअनवस्थामप्याह ॥ किंचेत्यादिना ॥ वित्तव्ययायाससाध्ये बहुवित्तव्ययायाससाध्ये । वित्तव्ययश्चआयासश्चेतिविग्रहः । अल्पप्रयोजनेकृध्यादौसंदेहादपिप्रवृत्तिदर्शनात् ततोवैलक्ष

किंचचित्तव्ययायाससाध्येकर्मणि कर्मिणां ॥ प्रामाण्यनिश्चयोवश्यंनिश्चयं
कार्यैप्रवृत्तये ॥ ३६९ ॥ संचेतस्त्वतो न तर्हि स्याद न वस्थारूपदूषणं ॥ ३७० ॥

ण्यार्यैतद्विशेषणं । बहुवित्तव्ययायाससाध्येकर्मणिफलसंदेहान्नकस्यापिप्रैक्षावतःप्रवृत्तिरितिभावः । कर्मणि यागादौ निश्चयशंका र्यैप्रवृत्तये वश्यंप्रामाण्यनिश्चयः पुरुषप्रवर्तके ज्योतिष्टोमस्यस्वर्गसाधनत्वज्ञाने यत्प्रामाण्यं तन्निश्चयोवक्तव्यः ॥ ३६९ ॥ सः प्रामाण्यनिश्चयः स्वतः ज्ञानग्राहकात्साक्षिणएवनेचेत् तर्हि अनवस्थारूपदूषणंस्यात् । एतज्ज्ञानप्रामाण्यं प्रामाण्यानुमित्या निर्णयं तस्याअनुमितेरपिप्रामाण्यमनुमित्यंतरेणेत्यनवस्थेतिभावः । अस्माकंत्वपौरुषेयतयादोषाभावस्थलीयत्वात्एतज्ज्ञान प्रामाण्यं दोषाभावस्थलीयज्ञानानंतरप्रामाण्यंचगृह्णन्साक्षी चिद्रूपत्वेनस्वप्रकाशतया स्वात्मानंस्वप्रामाण्यंचसहगृह्णातीतिनानव

स्थितिः । परस्यतुक्कापिज्ञानेस्वप्नकाशत्वानङ्गीकारात्सुखैवानवस्था ॥ ३७० ॥ ननु किंप्रामाण्यनिश्चयेन आवश्यकार्थनिश्चयादेवप्रवृत्तिसंभवादितिकस्यचिच्छङ्कामनूद्यदूषयति ॥ यदीति ॥ ननुप्रामाण्यनिश्चयरहितार्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयाहिताथसंशयस्याप्यवर्जनीयत्वात्कथमर्थनिश्चयादेवप्रागुक्तनिर्देशकप्रवृत्तिरितिचेत्सत्यं । दूषणांतरमपिचुपुनरारंभइतिदृष्टव्यं । तर्हि ग्रामाण्यसंदेहस्थलेप्यावश्यकादर्थनिश्चयादेवप्रवृत्तिस्स्यादितिसंबन्धः । यत्र यस्मिन्स्थले तत्र तस्मिन्प्रामाण्यसंदेहस्थलेउपांतगमने प्रामाण्यानुमापकप्रवृत्तिसामर्थ्याख्यहेतुनिश्चयार्थसमीपगमने अर्थनिश्चयोनस्यात्किं । स्यादेवेत्यर्थः ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ अतः प्रवर्तकार्थनि

यद्यर्थनिश्चयादेवप्रवृत्तिरितिमन्यसे ॥ तर्हिप्रामाण्यसंदेहस्थलेप्यर्थस्यनिश्चयात् ॥ ३७१ ॥ आवश्यकात्प्रवृत्तिस्स्याद्यत्रप्रामाण्यसंशयः ॥ तत्राप्युपांतगमनेकिंनस्यादर्थनिश्चयः ॥ ३७२ ॥ अतःप्रामाण्यनिर्णयैप्रवर्ततनकश्चन ॥ ३७३ ॥ यद्यर्थनिश्चयाश्वासःप्रामाण्यस्यविविनिश्चये ॥ अनवस्थातर्हिमुस्थानिर्देशकासुप्रवृत्तिषु ॥ ३७४ ॥

अथस्यापिप्रामाण्यानुमितेःप्रागेवावश्यकत्वात् ॥ ३७३ ॥ ननुप्रामाण्यसंदेहस्थले जातोप्यर्थनिश्चयः ज्ञानप्रामाण्यानुमितेःपूर्वप्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयस्याप्यवतरणात्अजातप्रायः । अतःप्रामाण्यानुमितिरप्यपेक्षितेतिचेत्तर्ह्यावश्यकार्थनिश्चयादेवप्रवृत्तिरितिमतंगतं । किंतुनिश्चितप्रामाण्यमेवज्ञानं निर्देशकप्रवृत्तिजनकमितिमन्मतमेवत्वयाप्यनुसृतं । एवंचघट्टकुटीप्रभातदृष्टान्तेनपुनरस्मदुक्तानवस्थैवसुस्थेत्याह ॥ यद्यर्थनिश्चयाश्वासइति ॥ यदि प्रामाण्यनिश्चयेसति प्रामाण्यनिश्चयेसत्येवेत्यर्थः ।

अर्थनिश्चयाश्वासइतिसंबंधः । आश्वासोनाम अनेनगृहीतोर्थःइत्यमेवेत्यवधारणं । तर्हि ज्ञानस्यप्रामाण्यनिश्चयरूपायामनुमिता
व्यर्थनिश्चयाश्वासः तत्प्रामाण्यविनिश्चयरूपानुमित्यंतरादेव । तत्रापितथेत्यनवस्थास्यादित्यर्थः । तर्हि निशंकासुप्रवृत्तिषुनिशं
कप्रवृत्त्यर्थमित्यावत् । तत्तदर्थनिश्चयार्थतत्तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयानुसरणेऽनवस्थासुत्यर्थः ॥ ३७४ ॥ अपिचअर्थनिश्चयस्यैवप्र
वर्तकत्ववदन्प्रष्टव्यः किंवाहशताहशार्थनिश्चयादेवनिशंकप्रवृत्तिरितिब्रूषे उतातिदूरस्थत्वादिदोषाभावस्थलीयार्थनिश्चयादिति ।
तत्रनाद्यः । पीतशंखइतिनिश्चयात् प्रादेशपरिमितश्चंद्रइत्यादिनिश्चयाच्चनिशंकप्रवृत्त्यदर्शनात् । द्वितीयस्तु प्रामाण्यनिश्चयावि

किंचार्थनिश्चयव्यासःप्रामाण्यस्यापिनिश्चयः ॥ ३७५ ॥ प्रकारत्वेविशेष्यत्वेनकदाप्यस्तिसंशयः ॥
घटत्ववत्त्वनिर्णीतिर्विशेष्ययावशिष्यते ॥ प्रामाण्यनिर्णयोह्येषसएवह्यर्थनिर्णयः ॥ ३७६ ॥ अतो
गृहीतप्रामाण्यज्ञानमेवप्रवर्तकं ॥ प्रवृत्तेरर्थनिर्णीतिजन्यत्वोक्तौचकिंनते ॥ ३७७ ॥

नाभूतएवेतितस्यप्रवर्तकत्वे प्रामाण्यनिश्चयस्यैवप्रवर्तकत्वमुक्तंस्यादितिभावेनाह ॥ किंचेति ॥ प्रामाण्यस्यनिश्चयोपि अर्थनिश्चय
व्यासइतिसंबंधः ॥ ३७५ ॥ कथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ प्रकारत्वइति ॥ विशेष्ये घटे या घटत्ववत्त्वनिर्णीतिःअवशिष्यते ।
एषएवप्रामाण्यनिर्णयोहि । सएव घटेघटत्ववत्त्वनिर्णयएव । तस्मादर्थनिर्णयःप्रामाण्यनिर्णयाविनाभूतइतिभावः ॥ ३७६ ॥ अप्रामा
ण्यशंकाशून्यार्थनिश्चयएवप्रवर्तकोस्तु किंप्रामाण्यनिश्चयेनेतिकेचित्त्वदति । तदृश्यमानगौरवदोषदुष्टमपिदोषांतरेणदूषयति

॥अतइति॥ अर्थनिश्चयस्यप्रामाण्यनिश्चयव्याप्तत्वादित्यर्थः । अप्रामाण्यशंकाशून्यज्ञानप्रवर्तकमितिवदतापिअर्थनिश्चयः प्रवर्तक इत्यवश्यं चक्यं । ज्ञानप्रवृत्त्योः समानविषयकत्वानियमात् । सचप्रामाण्यनिश्चयव्याप्तइतिनिश्चितप्रामाण्यमेवज्ञानप्रवर्तकमित्यं गीकार्यं । आवश्यकत्वालाघवाच्चेतिभावः । तदेवविशदयति ॥ प्रवृत्तेरिति ॥ तेमते प्रवृत्तेः यागादिप्रवृत्तेः अर्थनिर्णीतिजन्यत्वोक्तौ गृहीतप्रामाण्यज्ञानमेवप्रवर्तकमितिनकिं भवत्येवेतिपूर्वावृत्त्यायोजना ॥ ३७७ ॥ उक्तामनवस्थामुपसंहरति ॥ तदिति ॥ तन्निश्चितप्रामाण्यस्यैवज्ञानस्यप्रवर्तकत्वात् तद्गृहे तस्यप्रामाण्यस्यग्रहे अनवस्थितिर्नेतिसंबंधः । अन्यथाअनवस्थितिरितिभावः ।

तज्ज्ञानग्राहकैणैवतद्गृहेनानवस्थितिः ॥ अन्येनतुग्रहेत्युग्रां कस्तरेत्तां सुदुस्तरां ॥ ३७८ ॥ घटेघटत्वसत्त्वेहिघटज्ञानस्यमानता ॥ पटादौचपटत्वादेस्सत्त्वेतज्ज्ञानमानता ॥ ३७९ ॥ तत्तद्वत्त्वं तेषुतेषुव्यवसायेऽवसीयते ॥ ततोऽनुव्यवसायेपितद्ज्ञानंस्याद्धितद्वलात् ॥ ३८० ॥

अन्येन ज्ञानग्राहकसाक्ष्यतिरिक्तेनानुमानादिना ग्रहे प्रामाण्यग्रहेतामनवस्थां । अत्युग्रत्वेहेतुः सुदुस्तरमिति ॥ ३७८ ॥ निर्णीतिकन्याधन्येत्येतदुपपादयन् ज्ञानद्वारैवग्रहणात्कथमर्थसत्तानिश्चयरूपत्वमितिशंकांप्रतिबंधानिराकरोति ॥ घटइत्यादिना ॥ घटज्ञानस्यायंघटतइतिज्ञानस्य तदज्ञानमानता घटादिज्ञानमानता ॥ ३७९ ॥ तत्तद्वत्त्वं घटत्वपटत्वादिमत्त्वं । तेषुतेषु घटपटादिवस्तुषु । व्यवसायेअवसीयतेनिश्चीयते । तद्वलात् उपनायकव्यवसायबलात् । निश्चयरूपेण व्यवसायेनोपनीतं तथैवकथंनु

साक्षीननिश्चिनुयात् । चक्षुष्मतोदितमार्गेणाधोपितान्निश्चित्यगच्छति । नह्यंघादप्यंधःसाक्षी । येननिर्णयोपनीतमपिननिर्णयेदि
तिभावः ॥ ३८० ॥ अनेनकिंसिद्धमित्यतः प्रामाण्यस्वतस्त्वसिद्धमित्याह ॥ एवंचेति ॥ ज्ञानयाथार्थं ज्ञानस्ययाथार्थं यथा
वस्थितार्थविषयीकारित्वरूपप्रामाण्यं । निष्प्रकारकनिर्विकल्पकस्यानुपनायकत्वात्तद्वचच्छेदायोक्तं ज्ञानंयदिस्यात्सविकल्पक
मिति ॥ ३८१ ॥ अस्य प्रामाण्यस्य ज्ञानद्वारा ज्ञानोपसर्जनतथैवेत्यनेनस्वातंत्र्येणाभानंद्योतयति । तर्हि चक्षुषा सुरभि चंदनं
चेत्याकारा चंदनांशसौरभ्यांशंचिविविच्यवस्तुसत्तथैवोल्लिखती ज्ञानोपनीतसौरभ्यनिर्णीतिः कथंजायतइतिसंबंधः ॥ ३८२ ॥

एवंचज्ञानयाथार्थज्ञानग्राहकसाक्षिणा ॥ कथंनगृह्यतेज्ञानंयदिस्यात्सविकल्पकं ॥ ३८१ ॥ यद्यस्यनिर्ण
योनस्याज्ज्ञानद्वारैववेदनात् ॥ ज्ञानोपनीतसौरभ्यनिर्णीतिसार्हिचक्षुषा ॥ सुरभीदंचंदनंचेत्याकाराजाय
तेकथं ॥ ३८२ ॥ घटोयमितिधीर्देशकालयोरुपनीतयोः ॥ निर्णयायकथंशक्तानहितत्राप्यनिश्चयः ॥ ३८३॥

उपनायकतज्ज्ञानदाढ्यात्तत्संशयोनचेत् ॥ दृढज्ञानोपनीतेऽर्थकथमत्राप्यनिर्णयः ॥ ३८४ ॥

ज्ञानद्वाराग्राहकस्यापितत्सत्तानिर्णयरूपत्वंचस्थलांतरेपिदर्शयति ॥ घटोयमिति ॥ घटोयमितिधीः चाक्षुषधीः उपनीतयो देश
कालग्राहकज्ञानांतरोपनीतयोः स्वातंत्र्येणचक्षुरयोग्ययोर्निर्णयायार्थसत्तानिर्णयाय कथंशक्ता । तत्रापिनशक्तेत्यतआह । नह्यीति ॥
तत्रापि घटोयमितिचाक्षुषज्ञानेपि अनिश्चयं उपनीतदेशकालयोरनिर्णयोनहीतिसंबंधः । अत्राप्यनिर्णयेदेशकालव्यवस्थैवघटादे
र्नसिद्धोदितिभावः ॥ ३८३ ॥ उपनायकज्ञानदाढ्यात्सौरभकालादावर्थसत्तानिश्चयइतिचेत्तर्हिंसमममापीत्याह ॥ उपनायके

ति ॥ तज्ज्ञानं तस्यसौरभादेर्ज्ञानं उपनायकंचतत्तज्ज्ञानंचेतिविग्रहः । तत्संशयः सौरभ्यादिसंशयः । दृढज्ञानं निश्चयरूप
व्यवसायः । तेनोपनीतेऽर्थे घटत्ववत्त्वादौ अत्रसाक्षिणि अनिर्णयस्तत्सत्तानिर्णयरूपत्वाभावः कथमिति संबंधः ॥ ३८४ ॥ किंच
योगुरुमुखात्मपिग्रंथं श्रुतवान्सः नैवं वक्तुमर्हतीत्याशयेन ज्ञानोपसर्जनतया प्रतीतेऽर्थविश्वासो भवतीत्यत्र दृष्टान्तरमाह ॥ ज्ञा
तोमयेति ॥ मया गुरुकार्थो ज्ञात एवेति साक्षिणायः पुरुषो वेति तस्य पुरुषस्य तस्मिन्नर्थे गुरुकर्तृज्ञानस्य चोपसर्जनतया साक्षिणाभा
वेऽर्थे यथा विश्वासोस्ति तथैव मया ज्ञातो घटः ज्ञातः पट इत्यादावनुव्यवसायरूपे ज्ञाने ज्ञानस्यूततया पूर्वज्ञानगर्भीकृततया भातः

ज्ञातो मया गुरुकार्थ इति यो वेत्ति साक्षिणा ॥ यथा तस्यास्ति विश्वासस्तस्मिन्नर्थे तथैव हि ॥ ३८५ ॥

ज्ञातो घटः पटो ज्ञात इत्यादावपि साक्षिणा ॥ ज्ञानस्यूततया भातोऽप्यर्थः किं नावसीयते ॥ ३८६ ॥ इति

शुश्रुमधीराणां तदुक्तमृषिणेति च ॥ श्रुत्या स्वोक्तार्थदाढ्याः पूर्वैरप्युक्तोच्यते ॥ ३८७ ॥

विषयीकृतः अर्थस्तद्वत्तादिः साक्षिणा किं नावसीयत इति संबंधः । गुरुकार्थो मम साक्षिणिसम्यङ्निश्चितो भूदिति गुरुप्रीत्यैस्वमनो
निश्चयं दर्शयितुं हीदं वचनं । एवं वदतोऽपि मनसितत्त्वसंदेहे गुरुमुखाच्छ्रवणार्थकोऽपिनयेति भावः ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ अन्योपसर्ज
नतया अर्थग्राहकस्य तदर्थसत्तानिश्चयरूपत्वं श्रौतमतीत्यादर्शयति ॥ इतीति ॥ इति शुश्रुमधीराणां येन स्तद्विचक्षिरे तदुक्तमृ
षिणापवमानः प्रजापतिरित्यादि श्रुत्या च स्वोक्तोऽर्थो यमर्थः तदाढ्यार्थं पूर्वैर्ऋष्यादिभिरप्युक्तता स्वोक्तार्थस्योच्यते ॥ ३८७ ॥

तथाचपूर्वेषांवाचोगोचरताज्ञानेपितदर्थसत्तायथेयते निर्णीयते तथाप्रकृतेपि पूर्वज्ञानगोचरोयमर्थइतिज्ञानेप्यर्थसत्ता ज्ञायतामिति संबंधः । राजनीत्याबाधकांतरंचाह ॥ नचेदिति ॥ अन्योपनीततयाभान मर्थसत्तानिश्चायकनचेत् तत्तद्देशीयवार्ताविज्ञानाय चारान्गदूषुरुषा न्धनंदत्वाचारयंतोनृपाअकोविदास्स्युः । तेषांचारमुखेनैव तत्तद्देशवृत्तांतज्ञानात् । स्वातंत्र्येणतज्ज्ञानाभावात् अन्योपसर्जनतयाज्ञानस्याप्रयोजकत्वे चारांश्चारयंतोनृपाः कथंकोविदाःस्युरितिभावः । निर्दोषतत्तद्वाक्यरूपचरमप्रमाणेआश्वा सश्चे त्रिर्दोषप्रत्यक्षरूपप्रथमप्रमाणेपिकुतोनाश्वासः । अतोयत्किंचिदेतत् ॥ ३८८ ॥ दृढज्ञानोपनीतेर्थेअर्थसत्तानिश्चयोप्यस्तीत्ये

वाचोगोचरताज्ञानेप्यर्थसत्तायथेयते ॥ ज्ञानगोचरताज्ञानेप्यर्थसत्तातथेयतां ॥ नचेच्चारांश्चारयंतोनृपाश्च स्युरकोविदाः ॥ ३८८ ॥ किंचेदंनिरणायीतिप्रोक्ते र्थसत्त्वनिर्णयः ॥ अस्येवनिर्कटस्येषुधीश्चनिश्चयरूपिणी ॥ ३८९ ॥ अतोविनिश्चितोर्थोयमित्यनुव्यवसायवान् ॥ अर्थसत्तारूपमेवतत्प्रामाण्यंचनिर्णयेत् ॥ ३९० ॥

तदनुभवारूढं करोति ॥ किंचेति ॥ इदमेवंनिरणायि निर्णीतमितिप्रोक्तेसति अर्थसत्त्वनिर्णयः अर्थसत्तानिर्णयइतियावत् । अस्येवेत्यनेनान्यथा स्वव्याहतिरितिद्योतयति । निर्कटस्थेषुपदार्थेषु निश्चयरूपिणी इदमित्यमेवेतिनिश्चयरूपिणी धीश्चास्तीतिक्रियावृत्त्या योजना ॥ ३८९ ॥ अतः निश्चयरूपव्यवसायबलात् एवमर्थोविनिश्चितइत्यनुव्यवसायवान्पुरुष स्तैवानुव्यवसायेनार्थसत्तानिश्चयरूपमेवतत्प्रामाण्यं पूर्वव्यवसायप्रामाण्यं निर्णयेत् निश्चिनुयादेव । तथाचैतादृशस्थलेप्रामाण्यस्वतस्त्वंसिद्धमेवेतिभावः ॥ ३९० ॥

अधुना उपनीतार्थेऽनुव्यवसायस्यार्थसत्तानिश्चयरूपतः नास्तीतिवदतस्तार्किकस्य स्वव्याहृतिमाह ॥ किंचेति ॥ साक्षिणि ज्ञानप्रामाण्यमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायरूपेज्ञाने प्रामाण्यानुमित्यापि पराभिमतप्रामाण्यानुमानजन्यप्रामाण्यानुमित्यापि उपस्थिततदग्रहः उपस्थापितज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाभावः स्यादितिसंबंधः । तत्रहेतुः ॥ यतइति ॥ तत्र प्रामाण्यानुमित्यनुव्यवसायेऽपि उपनीतं तत्प्रामाण्यं ईयते गृह्यतेसाक्षिणा ॥ ३९१ ॥ अनुमित्युपनीतमपिप्रामाण्यं साक्षिणा मात्राहि कोदोषइत्यतआहानेति॥ ते तवमते प्रामाण्येऽनुमितेस्तस्यपि प्रमावा न्यमारूपजलज्ञानवानह मित्येवमाकारा निश्चयात्मिका प्रामाण्यसत्तानिश्चयरूपा अनु

किंचप्रामाण्यानुमित्याप्युपस्थिततदग्रहः ॥ साक्षिणिस्या द्यतस्तत्राप्युपनीतंतदीयते ॥ ३९१ ॥

नार्किंप्रमावानहमित्याकारानिश्चयात्मिका ॥ जायतेऽनुव्यवसितिप्रामाण्येऽनुमितेऽपि ॥ ३९२ ॥

व्याप्तिजानुमितेर्दाढ्यादुपनीतस्यनिर्णये ॥ अक्षजानुभवेर्दाढ्यकिंनस्तत्रोपनेतरि ॥ ३९३ ॥

व्यवसितिर्नजायतेकिमितिर्संबंधः । तथाचानुभवविरोधइतिभावः ॥ ३९२ ॥ शंकते ॥ व्याप्तिजिति ॥ उपनीतस्यानुमित्युपनीतस्य निर्णये साक्षिणेशेषः । उत्तरमाह ॥ अक्षजेति ॥ अत्र प्रमानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहणस्थले उपनेतरिअक्षजानुभवइतिसंबंधः । ननुप्रामाण्यानुमित्यनंतरंपुनःप्रामाण्यसंशयाभावादस्तुतदनुव्यवसायेप्रामाण्यनिश्चयः । अक्षजन्यज्ञानानुव्यवसायेप्रामाण्यस्यप्रागनिश्चितत्वेन प्रामाण्यसंशयात् उपनायकव्यवसाये नदाढ्यमितिशंकाप्राक्परिहृतामपिप्रतिबंदीस्थापनायपुनःपरि

हरति ॥ नापीति ॥ ज्ञानदार्ढ्यस्योपनायकज्ञानदार्ढ्यस्य । कुतोनेत्यत आह ॥ दृढेति ॥ अतिदूरत्वादिदोषाभावात् दृढं रूढं उत्पन्नं यज्ज्ञानं अक्षजानुभवरूपं तच्छक्त्याहिंसनात् अनुत्थानादित्यर्थः ॥ ३९४ ॥ तदनङ्गीकारे प्रागुक्तान्योन्याश्रयदोषं स्मारयति ॥ घटत्ववत्त्वइति ॥ घटत्ववत्त्वे प्रामाण्यशरीरप्रविष्टघटत्ववत्त्वे संदेहः प्रामाण्यसंशयइतियावत् । तन्निश्चयविच्युतौ तस्य घटत्ववत्त्वस्य योनिश्चयः पूर्वव्यवसायरूपस्तस्य विच्युतौ तिरस्कारे सति स्यादिति संबन्धः । संदेहात् प्रामाण्यसंदेहात् तच्च्युते व्यवसायरूपनिश्चयच्युते दोषमन्योन्याश्रयं । प्रामाण्यसंशयबलादेव हि घटत्ववत्त्वनिश्चयरूपव्यवसायतिरस्कारः । सति च तस्मिन् संशयविरोधि

नापि प्रामाण्यसंदेहाज्ज्ञानदार्ढ्यस्य विप्लवः ॥ दृढरूढज्ञानशक्त्या संशयस्यैवाहिंसनात् ॥ ३९४ ॥

घटत्ववत्त्वसंदेहस्यात्तन्निश्चयविच्युतौ ॥ संदेहात्तच्च्युते चोक्तौ किं दोषं नानुपदयसि ॥ ३९५ ॥

किं प्रत्यक्षममानं ते किं वा दुर्बलमन्यतः ॥ साभासत्वं द्वयोश्चास्ति मानत्वं चोभयोस्समं ॥ ३९६ ॥

निश्चयाभावात् प्रामाण्यशरीरनिविष्टघटत्ववत्त्वसंदेहरूपप्रामाण्यसंशयइत्यन्योन्याश्रयइति भावः ॥ ३९५ ॥ अनुमित्यनुव्यवसायस्य प्रामाण्यसत्तानिश्चयरूपत्वे प्रत्यक्षानुव्यवसायस्यापि तन्निश्चयकत्वं स्यादेव । अविशेषादित्याह ॥ किं प्रत्यक्षमिति ॥ ते मते प्रत्यक्षममानं किं अन्यतो नुमानाद् दुर्बलं किं वेत्याक्षेपः । द्वयोः प्रत्यक्षानुमानयोस्साभासत्वं क्वचिदाभासप्रत्यक्षानुमानसहितत्वं मानत्वं सदोषस्याभासत्वेऽपि निर्दोषस्य मानत्वं च उभयोस्समं । न च वाच्यं अनुमित्या साक्षात् प्रामाण्यमेवोपस्थाप्यते । अक्षजव्यवसायेन तु

नेति अतः कथमविशेष इति । प्रकारित्वविशेषित्वज्ञानत्वात् । साक्षाद्ज्ञानधर्माणामुपस्थापकांतरापेक्षणेन प्रामाण्योपस्थापनस्यापि जलनिष्ठजलत्ववच्चमात्रोपस्थापनपर्यवसानेनाक्षजव्यवसायादविशेषात् ॥ ३९६ ॥ किंच प्रत्यक्षानुमानयोस्साम्यमंगीकृत्योक्तं । वस्तुतस्तु प्रबलप्रत्यक्षोपनीतेऽर्थसत्तानिश्चयाभावे दुर्बलानुमयोपनीतसुतरांसनस्यादित्याह ॥ प्रबलेति ॥ आनीते उपनीते नतरा मतिशयेननेत्यर्थः ॥ ३९७ ॥ किंच द्वितीयव्यवसायानुव्यवसाये प्रामाण्यस्य निश्चये प्रथमव्यवसायानुव्यवसाये कुतो न निश्चीयते । उभयोरपि व्यवसाययोर्मन्त्रयापि विशेषाभावादित्याह ॥ ज्ञातस्यैवेति ॥ ज्ञातस्येत्युपलक्षणं । अनुव्यवसि

प्रबलाक्षोपनीतेऽर्थे निर्णयो यदि नेष्यते ॥ दुर्बलानुमयाऽऽनीते विश्वासो नतरांतदा ॥ ३९७ ॥
ज्ञातस्यैव पुनर्ज्ञाने प्रामाण्यगृह्यते किल ॥ तादृश्याद्येदृक्ज्ञाने कुतो वा तन्न गृह्यते ॥ ३९८ ॥ परत
स्त्वस्य रक्षार्थं यद्येष निममस्तव ॥ स्वतस्त्वपरिरक्षार्थं युक्तियुक्तो ममाप्ययं ॥ ३९९ ॥

तस्येत्यपि ग्राह्यं । पुनर्ज्ञाने अनुव्यवसाये च सतीत्यपि ग्राह्यं । तादृशि द्वितीयज्ञानसदृशे ॥ ३९८ ॥ ननु तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वाभावः परतस्त्वं । प्रथमानुव्यवसायेन च प्रामाण्यग्रहणे तज्ज्ञानविषयकज्ञानं प्रथमानुव्यवसाय एव तदजन्यं ज्ञानं तदेव तेन च प्रामाण्यग्रहणे मदभिमतपरतस्त्वभंगस्त्यात् । तस्य रक्षार्थं प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहणनियमो गीक्रियत इति शंका मनूद्य दूषयति ॥ परतस्त्वेति ॥ तर्हि स्वतस्त्वपरिरक्षार्थं तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वलक्षणस्वत

स्त्वस्यपरिरक्षार्थं युक्तियुक्तः पूर्वोक्तयुक्तियुक्तः अयं प्रथमानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहणनियमः । प्रथमानुव्यवसायेव्यवसायोपनीतत्वात् घटत्ववत्त्वननिश्चीयते । द्वितीयानुव्यवसायेतुपूर्वानुव्यवसायेनैवोपनीतत्वाद्धटत्ववत्त्वस्यार्थसत्तानिश्चयोभवतीतिकश्चित् । इदमतीवपरिहास्यं । साक्षाद्धटत्ववत्त्वग्राहिण्यव्यवसायेनोपनीतंघटत्ववत्त्वननिश्चीयतेकिल साक्षात्स्वायोग्यघटत्ववत्त्वस्य पूर्वव्यवसायोपस्थापितस्यग्राहिणा ऽतएवतस्यार्थसत्तानिश्चयमकुर्वता प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थापितंघटत्ववत्त्वं साक्षात्तदग्राहकतयाभिमेतेन द्वितीयानुव्यवसायेनार्थसत्ताघटिततयानिर्णीयतेकिल । इदंच साक्षादर्थदृष्ट्वाकेनचिदुक्तेवाक्येऽनाश्वासःकिल तद्वा

किंचप्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रामाण्यानुमितस्तव ॥ प्रवृत्तेश्चसमर्थत्वकेननिर्णीयतेवद ॥ ४०० ॥
नहितत्रानुमानेस्तिसाक्षिणाकेवलेनचेत् ॥ पितातवानुमानस्यसाक्षीरक्ष्योहिसर्वथा ॥ ४०१ ॥

क्यद्द्वारातमर्थवदतःपरस्य परंपरावाक्येसुतरांविश्वासःकिलेति लौकिकमाभाणकमनुकरोति । नचवाच्यंप्रथमव्यवसायेनद्वितीयव्यवसायस्यसंवादाद्बुद्धिमिति । संवादकस्यतस्यदाढ्यस्वानुव्यवसायेपिसुदृढतयास्वार्थमुपस्थापयेदेव । नोचेदंधानुगांधवद्वितीयस्यापिकस्तेनोपकारः ॥ ३९९ ॥ इदानींप्रामाण्यग्राहकसाक्षिणोऽवज्ञाने तवप्रामाण्यानुमापकहेतुसिद्धिरेवनस्यात् । अतस्सोवश्यमान्यइत्याह ॥ किंचेति ॥ प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रवृत्तेस्सामर्थ्यात्फलवत्त्वा त्फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वादितिथावत् ॥ ४०० ॥ तत्प्रवृत्तेस्समर्थत्वमनुमानेनगृह्यतइत्यतआह ॥ नहीनि ॥ प्रवृत्तेर्हिफलं जलपानजन्यसुखं । तच्चसाक्षिणावा साक्षिप्रतिनिधि

नामनसावा गृह्यतइति तवाप्यनुमतमिति हीत्यनेनसूचयति । केवलेना नुमानाद्यनुपजीविनासाक्षिणाचेत् तर्हितवानुमानस्य पिता पितेवपिता । ग्राहकइत्यर्थः । साक्षी सर्वथाक्षयोहीतिसंबंधः । हीत्यनेन साक्षिणागृहीतेऽर्थेनिश्चयाभावे तवहेतोर सिद्धिस्स्यादितिसूचयति ॥ ४०१ ॥ परमुलैनैवसाक्षिणाप्रामाण्यनिश्चयोभवतीतिवाचयितुंतपृच्छति ॥ दूरइति ॥ उपांतसमीपे सा अप्रामाण्यशंकाकुतोनेतिसंबंधः । ननुधर्मिज्ञानाद्यभावात्संशयाभावइत्यतआह ॥ ज्ञानइति ॥ ज्ञानेज्ञातइत्यनेन धर्मिज्ञानमुक्तंभवति । अर्थतःप्रयोजनात् । अर्थेच्छोरर्थप्राप्तीच्छावतः । बुभुत्सया प्रामाण्याऽप्रामाण्यान्यतरकोटिबुभुत्सया । अन्योऽ

दूरेप्रामाण्यशंकाचेन्नोपांतेसाकुतोन्वृणां ॥ ज्ञानेज्ञातेऽर्थतोऽर्थेच्छोःकोटिस्मृत्याबुभुत्सया ॥ प्राप्तशंकातरोर्मूलंछेत्तुंकोऽन्यःपरश्वधः ॥ ४०२ ॥ अतोत्रतन्निरोधायविशेषावसितिर्ध्रुवा ॥ संशयस्यह्यनुत्थानमेककोट्यवधारणे॥४०३॥तस्मात्कथंननिर्णीतसमीपस्थार्थधर्षुसा॥अतोत्रसंशयोच्छित्त्यैवाच्यःप्रामाण्यनिश्चयः॥४०४॥

नुव्यवसायैवप्रामाण्यनिश्चयात् ॥ ४०२ ॥ तदेवविशदयति ॥ अतइति ॥ यतःप्रामाण्यशंकासंभाविताऽतइत्यर्थः । अत्र समीपस्थघटादिज्ञाने । तन्निरोधाय प्रामाण्यशंकानिरोधाय विशेषावसितिः प्रामाण्यरूपकोटिविशेषनिश्चयः । ध्रुवेत्यनेनाप्रामाण्यकोटिनिश्चयस्यानानुभाविकत्वात्प्रामाण्यकोटेरेवनिश्चयोवश्यंवक्तव्यइतिसूचयति । तत्रहेतुमाह ॥ संशयस्येति ॥ ४०३ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ सा प्रामाण्यकोटिः । अतो गत्यंतराभावात् । अत्र समीपस्थघटादिज्ञाने ॥ ४०४ ॥

नन्वत्रापिसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिनानिर्णयोभविष्यतीत्यतआह ॥ नेति ॥ अन्य त्रवृत्तिसामर्थ्यात् । तच्चगृहीतप्रामाण्यज्ञानजातीयत्वं । तदपिनासीत्याह ॥ यतइति ॥ तत्रहेतुः ॥ नवार्थनूतज्ञानन्वादिति ॥ नवोयोयमर्थः तस्य नूतनूतनं प्राथमिकमिति यावत् । गृहीतप्रामाण्यज्ञानजातीयत्वं तदास्यात् । यद्येतज्ज्ञानापूर्वज्ञानमुत्पन्नस्यात् । तज्ज्ञानस्यप्रामाण्यंचगृहीतं स्यात् । नचैतदत्रघटते । अर्थस्यापिनवत्वा ज्ञानस्याप्यतएवपूर्वमनुत्पन्नत्वेनास्यैवज्ञानस्यप्राथमिकत्वात् । तस्मादत्रज्ञानग्राहकैरेवग्राह्यत्वलक्षणंस्वतस्त्वंकस्यजेदित्यर्थः ॥ ४०५ ॥ सन्निकृष्टार्थसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिकंप्रामाण्यानुमापकनासीत्युक्तं । तर्हि

नात्रप्रवृत्तिसामर्थ्यमन्यद्वास्त्यनुमापकं ॥ यतो गृहीतप्रामाण्यज्ञानजातीयतापि न ॥
नवार्थनूतज्ञानत्वात्स्वतस्त्वंकस्यजेत्ततः ॥ ४०५ ॥ समीपगमनेसत्येवार्थसामर्थ्यशोधनं ॥ तत्प्रमानुमितेः पूर्वप्रामाण्यंसाक्षिणेक्ष्यते ॥ ४०६ ॥

दूरस्थेभविष्यतीत्यतआह ॥ समीपेति ॥ दूरस्थेपिसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वाख्यहेतुनिर्णयाय दूरस्थजलादिसमीपगमनेसतीत्यर्थः । अर्थसामर्थ्यशोधनं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वावधारणमिति यावत् । तदासन्निकृष्टघटादिज्ञानप्रामाण्यनिर्णयवच्चदभिमतानुमितेः पूर्वमेवसाक्षिणातत्रप्रामाण्यनिर्णयोवाच्यः । अन्यथाहेतोरनिर्णयप्रसंगात् । दूरस्थत्वादिदोषाभावाच्चेत्याह ॥ तदिति ॥ यतो नुमितेः पूर्वसाक्षिणाप्रामाण्यग्रहणेबाधकाभावः यतश्च हेतुसिद्धावर्थसत्ताऽवश्यं परेणापि निर्णयेया तस्मादित्यर्थः ॥ ४०६ ॥ साक्ष्य

च्छिष्टकृताहारा साक्षिसिद्धप्रामाण्यग्राहिणीतियावत् । उच्छिष्टेत्यनेन तदनुमानस्य सिद्धसाधनतां ध्वनयति । अंगीकृत्य चेदमुदितं । वस्तुतस्तु तद्वेतोरनवसरदुःस्थैरेव । न ह्यपणंगतस्वकरस्थकदलीपक्कं भक्षयित्वैव काश्चिद्विशिनूयात् । अस्य साक्षिणः । तत् नित्यं शक्यं तस्यैव प्रमाणमूलत्वात् । अक्षाद्यध्यक्षः व्यवसायरूपप्रत्यक्षानुमानाद्यध्यक्षः । तत्तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वेनेति भावः ॥ ४०७ ॥ यदि प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं तद्व्यप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वं स्यादिति प्रतिबन्दी परिहरति ॥ अप्रामाण्येति ॥ अतः यतो युक्तियुक्तं अत इत्यर्थः । तदप्रामाण्यस्वतस्त्वं ॥ ४०८ ॥ कुतो न युक्तियुक्तमित्यत आह ॥ भ्रमेति ॥ भ्रमरूपं यज्ज्ञानं तेन ज्ञेयं साक्ष्युच्छिष्टकृताहारातेऽनुमास्योपजीविनी ॥ साक्षी तदक्षाद्यध्यक्षेनोपेक्ष्योयमुमुक्षुभिः ॥ ४०७ ॥ अप्रामाण्ये स्वतस्त्वं न युक्तियुक्तं मतो न तत् ॥ ४०८ ॥ भ्रमज्ञानज्ञेयरूप्यत्वाद्यभावो ह्यमानता तत्सत्त्वग्राहिणी भ्रान्तिस्साक्षीचां तः स्वतन्त्रदृक् ॥ उपनायकशून्येन बाह्या तद्दृष्टेः कथं ॥ ४०९ ॥ अतो नुमानतोरूप्यत्वाभावोपस्थितिर्यदा ॥ तदा तदपि गृहीयादिति सर्वमनाकुलं ॥ ४१० ॥

यच्छुक्तेरूप्यत्वादि तदभावः अमानता हीति संबन्धः । तदभाववतितत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य तदभाव एव पर्यवसानादिति हि शब्देन सूचयति । तदभावोऽपि भ्रमोपनीतः किं न स्यादित्यत आह ॥ नादिति ॥ तस्य रूप्यत्वादेः सत्त्वग्राहिणी ननु तदभावग्राहिणीत्यर्थः । भ्रमानुपनीतोऽपि तदभावस्साक्षिणा गृह्यतामित्यत आह ॥ साक्षीति ॥ अत इशरीरांतःस्थसुखादिविषये स्वतन्त्रदृक् स्वातंत्र्येण दर्शनं । तस्मादुपनायकशून्येन साक्षिणा बाह्यं तदप्रामाण्यं कथं गृह्यत इति संबन्धः ॥ ४०९ ॥ अत इति ॥ यतस्साक्षि-

णोबहिरस्वातंत्र्य मतइत्यर्थः । अनुमानतः इदंरूपं न दह्यमानत्वात् पाठ्यमानत्वादित्याद्यनुमानतः । तदप्यप्रामाण्यमपि । सर्वमनाकुलमितिज्ञप्तौप्रामाण्यस्वतस्त्वस्योपसंहारः ॥ ४१० ॥ ७ ॥ उत्पत्तावपिप्रामाण्यस्वतस्त्वसमर्थयितुमारभते ॥ नापीति ॥ कुतोनेत्यतआह ॥ असल्लिङ्गेति ॥ असञ्चतल्लिङ्गं चाप्यारोपितधूमादिकं तस्यपरामर्शइतिविग्रहः । वस्तुगत्याऽधूमस्यापितस्यबहिर्व्याप्यधूमवानित्येवपराश्रयमानत्वाल्लिङ्गपरामर्शइत्युक्तं । यादृच्छिकानुमा । प्रमारूपतिशेषः ॥ ४११ ॥ यादृच्छिकानु

नापिप्रमायाजनकोदोषाभावोगुणोपिवा ॥ असल्लिङ्गपरामर्शोद्यतोयादृच्छिकानुमा ॥ ४११ ॥ सल्लिङ्गस्यपरामर्शोगुणस्तेऽनुमितौमतः ॥ तदभावेपिजातेयमनुमायत्प्रमात्मिका ॥ सर्वत्रचप्रमायास्तद्गुणजत्वकथावृथा ॥ ४१२ ॥ योधर्मोव्यतिरेकेणव्यभिचारी सकार्यकृत् ॥ कथंस्यात्कारणंयस्मादन्वयिव्यतिरेकिच ॥ ४१३ ॥ दंडेसतिघटाभावादन्वयस्यनिरूपणं ॥ यस्मिन्सत्येवयदितिप्राज्ञाःप्राहुर्विवेकिनः ॥ ४१४ ॥

मितिरूपप्रमायांगुणाभावंविशदयति ॥ सल्लिङ्गस्येति ॥ तदभावेपि सल्लिङ्गपरामर्शाभावेपि यत्प्रमात्मिकेयमनुमाजातेतिसंबंधः । तत्तस्मात्सर्वत्रापि प्रमायागुणजन्यत्वकथा वृथेतिसंबंधः ॥ ४१२ ॥ तदुपपादयति ॥ यइति ॥ धर्मोगुणरूपः व्यतिरेकेणव्यभिचारी । गुणाभावेपिप्रमोदयादितिभावः । सगुणः । कार्यकृत् प्रमारूपकार्यकृत् । कुतइत्यतआह ॥ कारणमिति ॥ यस्मात्कारण मन्वयिव्यतिरेकिचेतिसंबंधः ॥ ४१३ ॥ नन्वन्वयनिरूपणंकथमिति्यतआह ॥ दंडेइति ॥ दंडेसतिघटइतिनान्वयः ।

दंडेसत्यपिघटाभावात् । किंत्वन्वयस्यनिरूपणं यस्मिन्सत्येव यत्तत्तत्स्यकारणमित्यन्वयनिरूपणं विवेकिन आहुरितिसंबंधः ॥ ४१४ ॥ तच्चोपपन्नमित्याह ॥ दंडइति ॥ दंडाभावे कुत्रचि त्क्वापि घटोनेतिसंबंधः । अतः यतएवमुक्तेनव्यभिचारः अत इत्यर्थः । एवं यस्मिन्सत्येवेत्युक्तरीत्या । अन्यथा यस्मिन्सति यदित्यन्वयोक्तिः व्यभिचारतोनेतिसंबंधः ॥ ४१५ ॥ व्यभिचारमेवविशदयति ॥ दंडइति ॥ दंडेसतिघटइत्यन्वयस्य कारणएवदंडेऽभावात् अन्ययभंगरूपोव्यभिचारइत्यर्थः । एतादृशान्वयस्याकारणेरासभेपिसत्त्वात् अलक्ष्यगमनरूपव्यभिचारोपीत्याह ॥ रासभइति ॥ सत्यपिरासभे घटस्वकारणान्मृदादेर्जाय

दंडेसत्येवहिघटोदंडाभावेनकुत्रचित् ॥ अतोन्वयोक्तिर्मान्यैवंनान्यथाव्यभिचारतः ॥ ४१५ ॥
दंडेसत्यापिमृत्तिपडाद्यभावेयद्धदोपिन ॥ रासभेसत्यपिघटोजायतेचस्वकारणात् ॥ ४१६ ॥ अतो
त्रदोषेसतिचभ्रमाभावोनदूषणं ॥ दोषेसत्येवतुभ्रांतरितिसोपियतोन्वयी ॥ ४१७ ॥

तेचेतिसंबंधः । तस्माद्यस्मिन्सतिय तत्तत्स्यकारणमित्यन्वयस्यनिरूपणं रासभेऽतिप्रसक्तमितिभावः ॥ ४१६ ॥ अस्तुयस्मिन्सत्येवयदित्यन्वयनिरूपणं तथापिप्रकृतोकिमागतमित्यतआह ॥ अतइति ॥ यतोऽन्वयनिरूपणमेव मतइत्यर्थः । अत्र यादृच्छिकप्रमायां सतिच सत्यपि भ्रमाभावः भ्रमलक्षणकार्याभावो नदूषणं दोषस्यभ्रमान्वयघातकनेत्यर्थः । सोपि दोषेपि । तस्मादोषेसत्येवभ्रमो दोषाभावे नभ्रमइति दोषान्वयव्यतिरेकानुविधानद्रुमस्यदोषजन्यत्वासिद्धिमितिभावः । गुणस्यतु सल्लिगप

रामशस्य यादृच्छिकप्रमारूपानुमितावभावेन गुणैस्सत्येव प्रमेत्यन्वयस्य गुणाभावेप्रमाभावइतिव्यतिरेकस्यचाभावेन प्रमायागुणजन्यत्वंभग्नमित्यपिद्रष्टव्यं ॥ ४१७ ॥ एतेनान्यदपिसिद्धमित्याह ॥ एवंचेति ॥ तदभावे ज्ञानसामग्र्यभावे नभवेत् । प्रमेत्यनुवर्तते । ममापि मत एवमेवान्वयव्यतिरेकनिरूपणमलंहीतिसंबंधः ॥ ४१८ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मा ज्ञानसामग्र्यांसत्यामेव प्रमा तदभावेतदभावइत्यन्वयव्यतिरेकनिरूपणं तस्मादित्यर्थः । अमस्यसामग्र्यां ज्ञानसामान्यसामग्रीरूपप्रमासामग्र्यपि

एवंचज्ञानसामग्र्यांसत्यामेवप्रमाभवेत् ॥ तदभावेतुनभवेदित्येवालंभमापिहि ॥ ४१८ ॥ तस्मा
अमस्यसामग्र्यांप्रमासामग्र्यपिप्रमां ॥ सामान्यरूपांक्रुयार्दित्याक्षेपोनिर्निबंधनः ॥ ४१९ ॥
सुहृद्भावेनपृच्छंतंप्रतितुप्रतिबंधिका ॥ एकाफलबलात्तत्रनापरेत्युत्तरंवदेत् ॥ ४२० ॥ यादृच्छि
केयदृच्छैवअमस्यप्रतिबंधिका ॥ दोषस्यजागरूकत्वात्तद्रोधेतदपेक्षणं ॥ ४२१ ॥

सामान्यरूपांप्रमां । आक्षेपोनिर्निबंधनः । तस्मिन्सति तदित्यन्वयस्यानिरूपणादितिभावः ॥ ४१९ ॥ अमसामग्र्यां ज्ञानसा
मान्यसामग्रीरूपप्रमासामग्र्याअपिसत्त्वा त्वथंप्रमारूपकार्यभावाइतिसुहृद्भावेनपृच्छामीतिचेत्तत्राह ॥ सुहृद्भावेनेति ॥ एका
अमसामग्री फलबलात् प्रमानुत्पादलक्षणफलबलात् । प्रतिबंधिका प्रमोत्पत्तेःप्रतिबंधिका । अपरा अमसामग्रीप्रविष्टप्रमासा
मग्री प्रतिबंधिका प्रमोत्पत्तिप्रतिबंधिकानेत्युत्तरंवदेदित्यर्थः ॥ ४२० ॥ एवंतर्हिथादृच्छिकसंवादिप्रमायां विद्यमानाअमसामग्री

कथं न प्रमोत्यत्तिप्रतिबंधिकेत्यत आह ॥ यादृच्छिक इति ॥ भ्रमस्य भ्रातः । भ्रमकारणदोषस्य चेत्यपि द्रष्टव्यं । यदृच्छाप्रतिबद्धो दोषः भ्रमं जनयितुं प्रमां प्रतिबद्धं च नाशक्नोदिति भावः । अत एवात्र यदृच्छापेक्षणमित्याह ॥ दोषस्येति ॥ जागरूकत्वात् विद्यमानत्वादिति यावत् । तद्रोधे दोषशक्तिप्रतिरोधे तदपेक्षणं उच्यते चेकमेव मणिशक्तिप्रतिबंधेन दाहवदत्रापि प्रमोत्यत्तिरिति भावः । तथाच यादृच्छिकप्रमायां दोषस्याप्रतिबंधकत्वात् तदभावापेक्षणमिति भावः ॥ ४२१ ॥ तदा प्रमासामग्रेव ज्ञानसामग्रीरूपप्रमासामग्रेव शक्ता प्रमोत्यादनेन सहजशक्तिमती स्वफलं प्रमालक्षणस्वकार्यं साधयेदित्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ अत इति ॥

प्रमासामग्रेव शक्ता स्वफलं साधयेत्तदा ॥ अतो यादृच्छिकी सा भूत्तन्मात्रे तदपेक्षणात् ॥ ४२२ ॥ अन्यत्र सापि नापेक्ष्या गुणात्तत्त्वप्रमोदयः ॥ ४२३ ॥ यतो बहुधनुमासेयं ततो धूमत्वधीबलात् ॥ तज्जन्मवाच्यं नान्यस्माद्यद्दूमस्याग्निलिंगता ॥ ४२४ ॥

यतो यादृच्छिकप्रमायामेव यदृच्छापेक्षाऽत इत्यर्थः । सा दोषस्य पि जायमाना प्रमा । तन्मात्रे तादृशमात्रे । तदपेक्षणात् । यदृच्छापेक्षणात् ॥ ४२२ ॥ अन्यत्र यादृच्छिकप्रमाया अन्यत्र घटपटादिप्रमास्वित्ति यावत् । सापि यदृच्छापि । एतेन यदृच्छाया अपि प्रमामात्रेऽनपेक्षणात् न तस्याः प्रमाजनकगुणत्वमिति सूचयति । तत्तस्मात् दोषाभावस्य गुणस्य चोक्तरीत्या व्यभिचारेण प्रमाकारणत्वायोगात् यदृच्छायाः क्वाचित्कत्वेन गुणत्वायोगात् क्व गुणात्प्रमोदय इति संबन्धः ॥ ४२३ ॥ ननु भवेदयं दोषाभावस्य गुण

स्यचप्रमाकारणत्वाभावः । यदिवाप्यारोपितधूमज्ञानस्य यादृच्छिकवन्ह्यनुमितिरूपप्रमांप्रतिकारणत्वं स्यात् । तदेवकुतइत्यतआह ॥ यतइति ॥ यद्यपि कारणांतराभावात् जन्यज्ञानेचकारणस्यावश्यकत्वात् धूमभ्रमजन्यत्वमनिच्छतापिवक्तव्यं । तथापि युक्त्यासाधनं युक्तिमालिकायास्वभावइतिद्रष्टव्यं । यतश्चैयं यादृच्छिकप्रमारूपावहयनुमा । ततो वह्नयनुमितित्वात् । तज्जन्म वह्नयनुमितिजन्म । अन्यस्मा द्धूमज्ञानादन्यस्मात् । तत्रहेतुः ॥ यदिदिति ॥ यद्यस्माद्धूमस्याग्निलिंगता तस्माद्वाष्पेधूमत्वप्रकारकज्ञानादेवतज्जनिरितिभावः ॥ ४२४ ॥ प्रकारांतरेणापितदुपपादयति ॥ यथेति ॥ यथान्यत्र यादृच्छिकप्रमातोऽन्यत्र वह्निञ्च

यथान्यत्रभ्रमाकारासाधीर्धूमभ्रमादभूत् ॥ तथैवेयं जनौ कोपिनविशेषोनयोर्द्वयोः ॥ ४२५ ॥ प्रवृत्त्युत्तरकालंतुविसंवादादसौभ्रमः ॥ संवादेनप्रमासेयमितिनिर्णयितेबुधैः ॥ ४२६ ॥ उत्पत्ति उत्पत्तिस्तूभयोरैकप्रकारानात्रसंशयः ॥ तस्मादुक्तोगुणोन्योवाकल्पनीयोनजन्मनि ॥ ४२७ ॥

मस्यलइत्यर्थः । साधीः वह्नयनुमितिरूपाधीः । इयं यादृच्छिकवह्नयनुमितिरूपाप्रमा । प्रमाऽप्रमारूपयोरनयोर्द्वयोर्वह्नयनुमित्योरित्यर्थः । जनौउत्पत्तौ ॥ ४२५ ॥ तर्ह्येकस्याःप्रमात्व मपरस्याअप्रमात्वंच कुतोज्ञायतइत्यतआह ॥ प्रवृत्तीति ॥ असौ यादृच्छिकप्रमातिरिक्ता धूमभ्रमजन्यावह्नयनुमितिः सेयं यादृच्छिकप्रमारूपावह्नयनुमितिः । अतिदूरस्थलीयज्ञानप्रामाण्यत्वात् प्राक्साक्षिणाप्रामाण्याग्रहणंनदोषइतिभावः ॥ ४२६ ॥ उभयोर्भ्रमाभ्रमयोः । सल्लिगस्यपरामर्शइत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति

॥ तस्मादिति ॥ यस्मादिदं यादृच्छिकप्रमारूपा वह्नयनुमिति स्सल्लिङ्गपरामर्शलक्षणगुणं दोषाभावं चांतरेण धूमज्ञानमात्रेण वोत्पन्ना तस्मादित्यर्थः । उक्तोगुण स्सल्लिङ्गपरामर्शलक्षणः । अन्योदोषाभावः । जन्मनि प्रमोत्पत्तौ नकल्पनीयइत्युक्त्या याता किंकाणांस्वमतदुराग्रहेणगुणांतरकल्पना सापिनेतिसूचयति । वह्निप्रकारिकायाअस्याधूमत्त्वप्रकारकज्ञानादेवोत्पत्तिसंभवेनकल्प नायानिर्मूलत्वात् ॥ ४२७ ॥ याऽनुमितिरूपाप्रमा सेयमितिसंबन्धः ॥ ४२८ ॥ यादृच्छिकप्रमायांदोषाभावस्यान्वयतोव्यतिरेकत श्चव्यभिचारेण अन्यत्रघटपटादिप्रमासुविद्यमानोपिदोषाभावो नकारणमभूदित्याह ॥ प्रमयेति ॥ यस्य दोषाभावस्य प्रमथाना

ल्लिङ्गप्रमाख्यानुमानदोषेसत्वेवयाभवत् ॥ दोषाभावानपेक्षवसेययादृच्छिकप्रमा ॥ ४२८ ॥
प्रमथानान्वययोग्यव्यतिरेकोपियस्यन ॥ दोषाभावस्सकुत्रापिनप्रमांप्रतिकारणं ॥ ४२९ ॥
एवंचभावाभावाख्यगुणज्ञा नैवयाप्रमा ॥ तत्स्वतस्त्वंमहत्तात्वमित्याहुस्तत्त्ववादिनः ॥ ४३० ॥

न्वय स्सत्येवतस्मिन्प्रमेत्यन्वयोनैत्यर्थः । यस्य दोषाभावस्यच व्यतिरेकोपि दोषाभावाभावे प्रमायाअभावइतिव्यतिरेकोपिने त्यर्थः । उभयोरपियादृच्छिकप्रमायांव्यभिचारात् । स व्यभिचारीदोषाभावः । दोषाभावइत्युपलक्षणं । सल्लिङ्गपरामर्शरूपगु णस्याप्यत्रैवान्वयतोव्यतिरेकतश्चव्यभिचारा तद्वा तादृग्वागुणांतरमपि नकुत्रापिकारणमितिभावः ॥ ४२९ ॥ तस्मादुत्पत्तावपि स्वतस्त्वमेवतत्वमित्याह ॥ एवंचेति ॥ याप्रमा तत्स्वतस्त्वं तस्याः प्रमायाः ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वस्वतस्त्वं महत्

युक्तियुक्तेन सर्वजनैर्माननीयमित्यर्थः ॥ ४३० ॥ कार्यस्य प्रमारूपकार्यस्य ॥ ४३१ ॥ तथापि उक्तरीत्या गुणविनैव प्रभाया
स्मंभवेऽपि दुराग्रही स्वमतपरिरक्षणायाननुभविकभणिकंचिदुणवत्तयाग्रहवान् तस्याप्युत्तरं ब्रूमइतिसंबंधः । कोत्रकल्पितोगुणः
किंचतस्योत्तरमित्यत आह ॥ यद्यर्थेति ॥ अत्र यादृच्छिकसंवादिप्रमायां । अर्थसत्ता वह्निरूपस्यार्थस्य विद्यमानता । उत्तरमाह
॥ तथापीति ॥ गुणा दर्शसत्ताख्यत्वदुक्तगुणात् । जनिः यादृच्छिकसंवादिवन्धनुमिति जन्म ॥ ४३२ ॥ कुतो न जनिरित्यत
आह ॥ परोक्षेति ॥ परोक्षाचसाऽनुमितिश्चेति विग्रहः । तेमते । अर्थः विषयः । यद्यस्मा न्नकारणं तस्माद्गुणाज्जनिरिति पू-

कार्यस्यैवं व्यवस्थित्या सर्वभासीदनाकुलं ॥ ४३१ ॥ तस्यापि चोत्तरं ब्रूमोयस्तथापि दुरा
ग्रही ॥ यद्यर्थसत्तात्रगुणस्तथापि न गुणाज्जनिः ॥ ४३२ ॥ परोक्षानुमितेर्जन्मन्यथोयत्ते
नकारणं ॥ अन्यथाभाव्यनुमितेरसंभवमनुस्मर ॥ ४३३ ॥

वेणान्वयः । परोक्षज्ञानं प्रत्यर्थस्याजनकत्वांगीकारात् । अर्थस्याजनकत्वे च तत्सत्तायास्सुतरामजनकत्वमिति भावः । तदनंगीका
रे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ भाव्यनुमितेः भविष्यद्दृष्ट्यादिविषयकानुमितेः । व्यापकवति व्याप्यज्ञान मनुमितौ गुण स्स च
यादृच्छिकानुमिति वाप्यस्तीति काश्चित् । तदप्यनैनैव निरस्तं । साध्यवत्त्वापरपर्यायस्य व्यापकवत्त्वस्य परोक्षविषयतया जनकत्वा
योगेन तज्ज्ञानस्य चात्माश्रयतया जनकत्वायोगेन व्याप्यज्ञानमात्रस्य च भ्रमसाधारण्येन जनकगुणासिद्धेः ॥ ४३३ ॥

पक्षधरमतमांशक्यदूषयति ॥ नापीति ॥ ईश्वरसंबन्धिन्यर्थधीः ईश्वरप्रमेत्यर्थः । अत्र यादृच्छिकसंवाधनुमितिप्रमायां । यद्यस्माद्धी
त्वेन ईश्वरज्ञानत्वेन सा ईश्वरधीः तस्मादीश्वरप्रमायागुणत्वेन हेतुत्वकल्पनमनुचितमिति भावः । किंचार्थसत्ता गुण इति वदता
प्रमायां स्वस्वविषयसत्ता गुणइत्युक्तं स्यात् । तत्र च यस्य कस्यचिद्विषयसत्तायां सर्वशेनापि प्रमेय्युच्यते वा उत यावद्विषयि
णीप्रमा तावतस्सर्वस्यापि सत्ता गुणइत्युच्यते वा । नाद्यः । इदमंशसत्तया रजतं शेषिप्रमाप्रसंगात् । न द्वितीयः । रजतं जानामी
ति भ्रमानुव्यवसाये नेदं रजतमिति बाधप्रत्यये च प्रमयोऽल्लिख्यमानतया विषयस्य रजतस्य सत्ताभावेन व्यभिचारात् यत्र यत्रार्थस

नाप्यैश्वर्यार्थधीरत्र गुणो भवितुमर्हति ॥ यद्धीत्वेनाखिलकार्ये सा हेतुर्न गुणत्वतः ॥ ४३४ ॥
गुणत्वेनापि हेतुत्वे कल्पना गौरवं भवेत् ॥ स्वतस्त्वेनान्यथासिद्धेः कल्पकं न किंचन ॥ ४३५ ॥

त्ता तत्रैव प्रमेति व्याप्तेरंशेन भगैपि गुणकारणतावादस्य भगत्वेन तत्रैव स्वतस्त्वापरिहारात् । अगत्या त्रैकांशसत्तयैव सर्वशेषिप्र
मोदयांगीकारे तदंशेन व्यभिचारापरिहारात् । भ्रमेत्यगत्येदमंशसत्तयैव रजतं शेषिप्रमोदयप्रसंगात् । सर्वासामपि प्रमाणां सर्वा
शेनापि गुणं विनैवोदयस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च । तथा चेयमुभयतः पाशारज्जुः । अस्माकं तु प्रमायागुणजन्यत्वनियमाभावेन न सर्व
त्र प्रमाया अर्थसत्तानियमापेक्षा । अतएव जगत्सत्यत्वं प्रमाविशेषणैव साधयति । अन्यैव दिशा विशेष्यनिष्ठविशेषणं द्वियसन्निक
र्षादेः प्रत्यक्षप्रमायांगुणतापि निरसनीया ॥ ४३४ ॥ ननु प्रमायागुणजन्यत्वान्यथानुपपत्त्यैश्वरबुद्धेरीश्वरज्ञानत्वेन गुणत्वेन च

कारणत्वं कल्प्यत इत्यत आह ॥ स्वतस्त्वेनेति ॥ स्वतस्त्वेन प्रमाया ज्ञानसामान्यसामग्रीभात्रजन्यत्वरूपस्वतस्त्वेन । कल्पकमीश्वरज्ञानस्य गुणत्वकल्पकं ॥ ४३५ ॥ यतोनुमा लैगिकी लिंगजन्यत्वाल्लैगिकीत्युच्यते । यतस्सा यादृच्छिकप्रमारूपानुमा । लिंगभ्रमा लिंगज्ञानात्प्रकृतापेक्षया भ्रमादित्युक्तं । लिंगज्ञानादित्युपलक्षणं । व्याप्तिज्ञानधर्मिज्ञानरूपसामग्र्याश्चेत्यापि द्रष्टव्यं । एवेत्यनेनार्थसत्तादिकं व्यावर्तयति । तर्ह्यर्थसत्तायाः कुत्रोपयोग इत्यत आह ॥ अर्थसत्तादय इति ॥ आदिपदेन संवादादेर्ग्रहणं । तद्धीमानत्वस्य तादृशानुमितिमानत्वस्य । दूरत्वादिदोषग्रस्ततया प्राक्साक्षिणोपेक्षितस्येति भावः ॥ ४३६ ॥ ईश्वरज्ञानस्य गुण

लिंगभ्रमादेव साभूदनुमाल्लैगिकीयतः ॥ अर्थसत्तादयस्तद्धीमानत्वस्यानुमापकाः ॥ ४३६ ॥ किंचार्थधीत्वतस्मात्सात्तत्तदर्थेषु कारणं ॥ ज्ञानधीत्वेन च ज्ञाने न गुणोसौ भ्रमेऽपि यत् ॥ तत्त्वदुक्तगुणोत्थाभूदेवमप्यनुमानसा ॥ ४३७ ॥ करोमीदमिदं चेति तत्तत्कार्यकरोत्यपि ॥ अन्यबुद्धान्यकरणमभ्रांतस्य कथं वद ॥ ४३८ ॥ त्वंप्रकारांतरेण दूषयति ॥ किंचेति ॥ सा ईश्वरधीः । अर्थधीत्वतः इममर्थकरोमीत्यर्थज्ञानत्वतः । तत्तदर्थेषु घटपटाद्यर्थेषु ज्ञाने जनयितव्ये ज्ञानधीत्वेनेदं ज्ञानं करोमीति ज्ञानविषयकधीत्वेन तस्मिन् ज्ञाने कारणं स्यात् । कर्तारोहितत्तत्कार्यमेवं संकल्प्य कुर्वीति । अतस्संभावितत्वादिदं पक्षद्वयमाशंकितं । असा चेतादृशी ईश्वरधीरपि न गुणः प्रमाजनकीभूतो गुणो न तत्र हेतुः ॥ भ्रमेपीति ॥ यद्यस्माज्ज्ञानं करोमीति ज्ञानधीत्वेनेश्वरज्ञानस्य कारणता भ्रमेऽप्यस्ति । तस्माद्भ्रमसाधारणत्वाद्गुण इति पूर्वोक्तसंबन्धः उपसंहरति ॥ तादिति ॥ त्वदुक्तः प्रमामात्रकारणीभूतः ॥ ४३७ ॥ ननु ज्ञानेऽप्यर्थधीत्वेनैव कारणता । तच्च प्रमाया मेव घटतेन

भ्रमइतिमंदांशकानिराकरोति ॥ करोमीति ॥ इदंघटलक्षणकार्य मिदंघटलक्षणकार्यच करोमीति तत्तत्कार्यं घटपटलक्षणकार्यमेवकरोति । अपिस्संभावनायां । अन्यबुद्ध्या अर्थकरोमीत्यर्थबुद्ध्या अन्यकरण मन्यस्यज्ञानस्य करणमभ्रांतस्येश्वरस्यकथंस्यात् । अतोज्ञानधीत्वेनवज्ञानकरोति । सच भ्रमसाधारणत्वाद्गुणइतिभावः । ननुप्रमांकरोमीतिधीः प्रमायांगुणः । सचभ्रमेनास्तीतिचेत् तर्हिभ्रमंकरोमीतिधीः भ्रमेगुणः । सचप्रमायांनास्तीतिसममतोयत्किंचिदेतत् ॥ ४३८ ॥ ननुप्रमायांकल्यमानगुणस्यभ्रमेसंभवेपितदनपेक्षयैवभ्रमंकुरुते । प्रमांतुनतथेतिफलबलात्कल्यतइतिपरस्यांशकामनूद्यसोपहासंदूषयति ॥ गुणानपेक्ष

गुणानपेक्षएवासौभ्रमंकुर्यात्किलप्रभुः ॥ गुणैःकिलप्रमांकुर्यान्नस्वतंत्रेन्यतंत्रता ॥ ४३९ ॥ भ्रमज्ञानंयथाकुर्यात्प्रमांकुर्यात्तथैवहि ॥ द्विप्रकारतयाकर्तुंकिंसत्ताकिंकिकरः ॥ ४४० ॥ अर्थप्रमायदिगुणःप्रमायामैश्वरीयते ॥ भ्रांतार्थो रजतादिस्सन्नन्यथाख्यातिवादिनः ॥ अर्थसत्ताप्रमाचैशीनङ्गमेव्यस्तितेमते ॥ ४४१ ॥

इति ॥ असौप्रभुः गुणानपेक्षएवभ्रमंकुर्यात्किल । गुणैःप्रमांकुर्यात्किल । किलेत्यनेन फलस्य स्वतस्त्वेनान्यथोपपत्तिरूपमस्त्वरस्यसूचयति । दोषांतरंचाह ॥ नेति ॥ स्वतंत्रे ईश्वरेऽन्यतंत्रता गुणफलादितंत्रतानेतिसंबंधः ॥ ४३९ ॥ तद्विशदयति ॥ भ्रमज्ञानमिति ॥ यथागुणंविनैवभ्रमरूपज्ञानंकुर्यात् तथागुणंविना प्रमामपिकुर्याद्धीतिसंबंधः । सईश्वरो द्विप्रकारकतया तार्किकाभिलषितप्रकारद्वयघटिततया कर्तुं तार्किकिकरःकिं । नेतिसंबंधः ॥ ४४० ॥ किंचार्थसत्ता र्थप्रमाच तार्किकमतेभ्रमेप्य

स्ति । अतोऽत्रमसाधारणत्वाद्भावपिगुणावित्याह ॥ अर्थप्रमेति ॥ यद्यैश्वरीअर्थप्रमा प्रमायांगुणइतीर्यते तर्हि । आंतार्थः आं
तिविषयार्थः रजतादिः रजतसर्पादिः अन्यथाख्यातिवादिनस्तार्किकस्य मते सन्नेव । अन्यथाख्यातिवादिनइतितत्रहेतुगर्भावि
शेषणं । अन्यत्रसतएवा न्यत्रख्यातिर्हिन्यथाख्यातिः । तत्तस्मा दर्थस्यासत्त्वाभावात् अर्थसत्ता ऐशी सर्वज्ञेश्वरसंबन्धिनी तत्प्र
माच तेतार्किकाभिमतस्यतव मते भ्रमेऽप्यस्तीतिसंबन्धः । तेनऽत्रमाभ्रमाच त्वदुक्तगुणसंजातौ त्वदुक्तगुणाभ्यामर्थसत्ताऽर्थप्रमा
रूपाभ्यामुत्पन्नौ जातौअभूतामितिसंबन्धः । द्वयोर्भ्रमाभ्रमयोः । तत् प्रमात्वं ॥ ४४१ ॥ ननुतत्रसतोर्यस्यप्रमेव गुणः । भ्रमेच

त्वदुक्तगुणसंजातौद्वौचजातौभ्रमाभ्रमौ ॥ गुणजत्वात्प्रमात्वंचेद्वयोरपिक्वुतोन्नतत् ॥ ४४२ ॥

यदि तत्रसतोर्यस्यप्रमेरीतेगुणस्तदा ॥ लघ्वीतत्रार्थसत्तैवगुणोभून्नतुतत्प्रमा ॥ ४४३ ॥

साचानुमायाहेतुर्नगुणजासाप्रमाकथं ॥ ४४४ ॥ गुणस्यसत्त्वमात्रेणप्रामाण्यंभण्यतेयदि ॥

तदासाभान्यसामग्रीमात्रजन्याप्रमामम ॥ सर्वोऽप्यभूत्सत्तत्त्वस्यैकेनवाहानिरुच्यतां ॥ ४४५ ॥

नतत्रसतोर्यस्यप्रमास्ति । रजतादेर्देशांतरेसत्त्वादितिचोद्यमनूद्यदूषयति ॥ यदीति ॥ ऐशी तत्रसतोर्यस्यप्रमेतिसंबन्धः । तदात
र्हिंलघ्वी अर्थसत्तैव गुणोभून्नतुतत्प्रमा गौरवादितिभावः ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ साच तत्रार्थसत्ताचा नुमायां यादृच्छिकसंवा
दिन्यामनुमितौ हेतुर्न । परोक्षज्ञानस्यविषयाजन्यत्वादितिभावः । तथाच साप्रमा गुणजाकथं । नकथंचिदित्यर्थः ॥ ४४४ ॥
पुनश्शंक्ते ॥ गुणस्यसत्त्वमात्रेणेति ॥ प्रामाण्यं यादृच्छिकानुमितेःप्रामाण्यं गुणस्य तत्रार्थसत्तारूपगुणस्य सत्त्वमात्रेण ।

तदातीर्हि । त्वयापिगुणस्यकारणत्वानंगीकारात् । ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्या सर्वापिप्रमा ममाभूदितिसंबंधः ॥ ४४५ ॥
किंच तत्रसतोर्थस्यवा तत्प्रमायावागुणत्वे श्रुतिजन्यप्रमायाअपि ईदृशगुणैर्नैव प्रमात्वसंभवा दाप्तोक्तत्वगुणसिद्ध्यर्थश्रुतीना
मनित्यत्वकल्पनंचतवमतेव्यर्थमित्याह ॥ ईदृगिति ॥ ईदृगुणा दर्शसत्तादिरूपगुणा च्छुतीनांच मानता जानतामते भवेत् ।
ततश्च केनकारणेन तासां जनिरूपत्तिःकल्प्येतिसंबंधः । आप्तोक्तत्वस्यैवगुणत्वेहितकल्प्यं । अर्थसत्तादेरपिगुणत्ववृथातत्कल्प
नेतिभावः । तेननिर्निमित्तंश्रुतीनामुत्पत्त्यंगीकारेण हीनता पूर्वोत्तरविवेकहीनतापितेऽभूदित्यर्थः ॥ ४४६ ॥ अधुना तत्रसतो

ईदृगुणाच्छ्रुतीनांच मानता जाननां भवेत् ॥ केनतासांजनिःकल्प्यतेनर्तहीनताप्यभूत्
॥ ४४६ ॥ अनुभूतारोपकालेगुर्वीसाप्यस्तिनेमते ॥ लघुश्चपक्षोहंतित्वांगुरुश्चापिनिहंत्य
हो ॥ ४४७ ॥ उपादानापरोक्षत्वेनैव सा कारणंकिल ॥ ४४८ ॥

र्थस्यप्रमा गुणइतिगौरवग्रस्तपक्षांगीकारेपि तार्किकमतेऽभ्रमसाधारण्यमेवेत्याह ॥ अनुभूतेति ॥ सा तत्रसतोर्थस्यप्रमा । लघु
श्चपक्षः अर्थसत्तायागुणत्वपक्षः । गुरुश्चार्थसत्ताप्रमायागुणत्वपक्षश्च । नापिप्रतीयमाननिवेशेप्याभिन्नसदर्थोवा तत्प्रमावागुणः ।
यादृच्छिकसंवाद्यनुमितावेवभावेनप्रकृतानुयोगात् । अर्थपदेनविशेष्यस्यैवग्रहेरजतभ्रमेऽतिप्रसंगतादवस्थं । अभिन्नपदस्या
ने निष्ठपदानेपि रजताधारशुक्तिशकले जायमानानुभूयमानारोपेऽतिप्रसंगतादवस्थमेव ॥ ४४७ ॥ युक्तिसंचारायैतावच्चर्चितं

वस्तुतस्तुताकिंकेणेश्वरज्ञानस्य गुणता वक्तुंनशक्यतइत्याह ॥ उपादानेति ॥ उपादानापरोक्षज्ञानत्वेन श्वरप्रमा कारणं तत्तत्कार्यकारणं । किलेल्यनेनोपादानापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानीति तदीयप्रक्रियांसूचयति ॥ ४४८ ॥ युक्तिमव्याह ॥ कर्तृज्ञानमिति ॥ कर्तृज्ञानं कर्तुंज्ञानं तथैवोपादानापरोक्षज्ञानत्वेनैव । अनुत्पन्नकार्येषु पूर्वमनुत्पन्नानि पश्चादनुत्पत्त्यमानानिवा घटादिकार्याणि तेष्वित्यर्थः । नचेत् उपादानापरोक्षज्ञानत्वेन कर्तृज्ञानं कारणनचेदित्यर्थः । कुलालस्य घटादिकर्तृत्वंन शोभते । अनुत्पन्नघटादिकार्यापरोक्षासंभवेन मृदाद्यपरोक्षज्ञानेनैव तस्य कर्तृत्वावश्यंभावादितिभावः ॥ ४४९ ॥ अस्तूक्तविधये

कर्तृज्ञानंतथैवानुत्पन्नकार्येषुकारणं ॥ नचेद्धटादिकर्तृत्वंकुलालस्यनशोभते ॥ ४४९ ॥ ज्ञानोपादानमात्माने तद्धीत्वेनैववरीमतिः ॥ कारणस्यादर्थधीत्वेनापिहेतुत्वकल्पनं ॥ त्वच्छास्त्रगौरवायैवभारस्तेगौरवायन ॥ ४५० ॥ पुंनिष्ठस्तुगुणोलोकेपुंसितज्ज्ञानधर्मिणि ॥ गुणोन्यत्रानुमान्यत्रचित्रंशास्त्रप्रवर्तनं ॥ ४५१ ॥

वकर्तृता तथापिप्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ ज्ञानोपादानमिति ॥ तेमते आत्माजीवः ज्ञानोपादानं । तद्धीत्वेन ज्ञानोपादानात्मगोचरधीत्वेन । साचनगुणो भ्रमसाधारणत्वादितिभावः । त्वच्छास्त्रगौरवाय तवशास्त्रविस्ताराय भारः अप्रामाणिक कल्पनारूपत्वेनभारभूतं । एतादृशाप्रामाणिकार्थनिरूपणार्थशास्त्रमेवबहुकृतंस्यात् । तेतवगौरवायन । गौरवग्रस्तप्रमेयनिरूपणेन त्वंविद्वज्जनमध्ये लघुस्स्यादितिभावः ॥ ४५० ॥ ईश्वरप्रमायागुणत्वकथनेऽदृष्टकल्पनाचेत्याह ॥ पुंनिष्ठइति ॥ लोकेऽज्जनादि

गुणः तज्ज्ञानधर्मिणि । अंजनजन्यज्ञानवति पुंसि पुरुषे पुत्रयनइत्यर्थः । प्रकृतेतु गुणो ग्राह्यप्रमालक्षणो गुणः अन्यत्रेश्वरे । अनुमा । यादृच्छिकानुमा अन्यत्रानुमातरि पुरुषे । तथाच चित्रशस्त्रप्रवर्तनमितिसंबंधः । तथासति देवदत्तनयनगुणेन यज्ञदत्तस्य प्रमास्यादिति भावः ॥ ४५१ ॥ ईशप्रमाया गुणत्वांगीकारो दोषांतरंचाह ॥ सर्वज्ञेति ॥ नृणां गुणश्चेत्प्रमाजनकगुणश्चेत् तर्हि कश्चिन्नमो नृणां भवेत् । सर्वज्ञेति हेतुगर्भविशेषणं । यत्र शुक्तौ रजतभ्रमो नृणां तत्राभ्येश्वरी शुक्तिरूपार्थप्रमास्त्येव । सर्वज्ञत्वादीश्वरस्य । साच यस्य पुरुषस्य भ्रमो भवेत् तस्यैव तत्रत्यशुक्तिप्रमायां त्वदुक्तीत्यागुणो भूत् । तथाच तस्य शुक्तिप्रमेव स्यान्न रजतभ्रमइ

सर्वज्ञेशप्रमा नृणां गुणश्चेत्कश्चिन्नमो भवेत् ॥ गुणे सति प्रमावश्यं भावादोषविरोधिनि ॥ ४५२ ॥
प्रसिद्धगुणसंत्यागेनाप्रसिद्धगुणोहनं ॥ न गुणश्शोधिताधियां सुधियां कुधियामपि ॥ ४५३ ॥
दोषे सत्यप्रमा सर्वादोषाभावे न साक्काचित् ॥ तत्त्वतस्त्वं न तत्त्वमितितत्त्वविदामंतं ॥ ४५४ ॥

ति भावः । तत्र कारणमाह ॥ गुणे सतीति ॥ दोषविरोधिनि गुणे सति प्रमावश्यं भावादिति योजना । ईश्वरप्रमा तस्य गुणश्चेत्तदीयदोषं निरुध्य तस्य प्रमां जनयेत् । गुणस्य दोषविरोधित्वावश्यं भावादिति भावः ॥ ४५२ ॥ दोषांतरंचाह ॥ प्रसिद्धेति ॥ प्रसिद्धगुणसंत्यागेन अनुमानमात्रेण गुणत्वेन परसमयप्रसिद्धसल्लिङ्गपरमशाल्यगुणत्यागेन ॥ ४५३ ॥ अप्रामाण्यप्रतिबर्दीपरिहरति ॥ दोषइति ॥ दोषे सति दोषे सत्येवेत्यर्थः । सा अप्रमा क्वचिन्नोतिसंबंधः । तत्तस्मादप्रमाया अव्यभिचरितदोषान्वयव्य

तिरेकानुविधायित्वात् तत्स्वतस्त्वं तस्याऽप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं ॥ ४५४ ॥ ज्ञानसामान्यसामग्र्या उत्सर्गतः प्रमाजनकत्वमुपपादयति ॥ ज्ञानेति ॥ यद्यस्माद्बुधाः कार्यस्योपाजिकामेव सामग्रीं विदुः । तत् ज्ञानसामान्यसामग्रीं ध्रुवं ज्ञानं जनयेदितिसंबंधः । बुधा इत्यनेन सामग्र्याः कार्यजकत्वनियमादिति वाक्यं सूचयति । तथाच ज्ञानानुत्पादकत्वे ज्ञानसामान्यसामग्र्येव सानस्यादिति भावः ॥ ४५५ ॥ तर्हि सामग्री भ्रममेव जनयत्वित्याशंक्याह ॥ ज्ञानं चेति ॥ ज्ञेयसापेक्षं ज्ञेयापेक्षया सहितं । ज्ञानं च यथा

ज्ञानसामान्यसामग्री ज्ञानं संजनयेद्भुवं ॥ कार्यस्योपाजिकामेव तत्सामग्रीं विदुर्बुधाः ॥ ४५६ ॥

ज्ञानं च ज्ञेयसापेक्षं ज्ञेयं चास्ति यथा यथा ॥ तथैव विषयीकुर्यात्स्वयोग्यं सतिसाधने ॥ ४५६ ॥

यतो यमिति हि ज्ञाने च क्षुषा च घटेन च ॥ तत्संसर्गेणैव चालमेव मेव स्थलांतरे ॥ ४५७ ॥ सेयं ज्ञा

नस्य सामान्यसामग्री साचधीः प्रमा ॥ तन्न प्रमाख्यबोधस्य साधने न्यानुधावनं ॥ ४५८ ॥

यथा ज्ञेयं चास्ति तथैव स्वयोग्यज्ञेयं साधने इन्द्रियादौ सति विषयीकुर्यादिति योजना ॥ ४५६ ॥ तदेव विशदयति ॥ घटो यमिति ॥ तत्संसर्गेण च क्षुधटसंसर्गेण । एवमेव स्थलांतरे पटादिज्ञानस्थले ॥ ४५७ ॥ सेयं मुक्ता ज्ञानस्य सामान्यसामग्री । इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपत्वात् । उक्ता सर्वापि सामग्री सामान्यसामग्रीत्यर्थः । साचधीः एवं च क्षुधटसन्निकर्षे सति जाता धीः प्रमा यथार्थेति संबंधः । अविद्यमानघटत्वाभावस्य स्वायोग्यत्वात् तज्ज्ञानमजनयतीति ज्ञानसामान्यसामग्री स्वसामग्रीत्वरक्षणाय स्वयोग्यघटा

दिज्ञानमेवजनयति । अतःपरिशेषात् प्रमाजनकत्वमेव सामान्यसामग्र्यास्वभावइतिसिद्धमितिभावः । तत्तस्मात्सामान्यसामग्र्या प्रमाजनकत्वस्वभावात् प्रमाख्यबोधस्यसाधने उत्पादने अन्यस्य सामान्यसामग्रीव्यतिरिक्तगुणादेरनुधावनमनुसरणेनेति संबंधः ॥ ४५८ ॥ तत्रदृष्टान्तमाह ॥ गोवत्सेति ॥ गोभिर्धेनुभिः । गोवृषैर्गोवृषभैः । विजातीयस्यवत्सस्य तस्यामेवगवि विजातीयस्य गोविजातीयस्य महिषाद्याकारवत्सस्य । तत्सदृशः महिषोवा । अपरः कश्चित्पिशाचोपिवा महिषाकारवत्सस्यमहिषः

गोवत्सजननेगोभिर्गोवृषैरेवपूर्यते ॥ विजातीयस्यवत्सस्यतत्सदृशोपरोपिच ॥ ४५९ ॥ महिषोवापिशाचोवाकश्चिन्निश्चीयतेयतः ॥ अतस्त्वयोग्यार्थबोधेचक्षुषान्यन्नमान्यते ॥ ४६० ॥ स्वायोग्यविपरीतार्थेषुदोषोप्यपेक्ष्यते ॥ ४६१ ॥ इन्द्रियस्यार्थसंबंधोज्ञानसामान्यकारणं । यच्चक्षुरदृशुक्तिसंयोगि साच रूप्योपमा रुचा ॥ प्रतीत्याव्यवहृत्याचारोऽन्यरूप्योपमंकिल ॥ ४६२ ॥

शृंगपुच्छादिभिर्विकृतस्यतुवत्सस्य पिशाचइतिविवेकः । यतोनिश्चीयतेऽतइतिसंबंधः ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ स्वायोग्यविजातीयकार्येएव विजातीयकारणांतरापेक्षणादितिभावः । अन्यद्रुणादिकं । स्वायोग्यविपरीतार्थधीञ्चत्यतासत्त्वेनचक्षुरयोग्यविपरीतार्थरजतादिन्त्रमेषु ॥ ४६१ ॥ नन्वयंघटइतिप्रमायांविशेषणीभूतघटेनापिसन्निकर्षश्चक्षुषोस्ति । भ्रमेतुरजतचक्षुस्सन्निकर्षभावाद्विशेषणसन्निकर्षोनास्ति । अतःकथमुक्ता प्रमासामग्री सामान्यसामग्रीत्यतस्तदुपपादयति ॥ इन्द्रियस्येति ॥ ज्ञानसामान्यकारण

भूतैर्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभ्रमेव्यस्ति । य द्यस्मा चक्षुश्शुक्तिसंयोगि । साचशुक्तिः रुचा कांत्या रजतोपमा । आरोप्यं शुक्तिकाया
 मारोप्यं रजतं प्रतीत्याव्यवहृत्याच रजतत्वप्रकारकप्रतीत्युल्लेख्यत्वेन रजतमित्यभिधाविषयत्वेनच रूप्योपमं प्रधानभूतरूप्यसदृ
 शं । किलेत्यनेनास्यसर्वस्यप्रमेयस्य व्यवहारसिद्धतां दर्शयति । तथाच चक्षुस्सन्निकृष्टशुक्तिकलसदृश सद्रूप्यसादृश्य मारोप्ये
 व्यस्ति । तस्मात्परंपरयाऽऽरोप्यरजतमपि चक्षुस्सन्निकृष्टमेवेति विशेषणसन्निकर्षस्यापि भ्रमसाधारणत्वात्सामान्यसामग्रीत्वं ।
 नाहिसर्वत्रैकविधएवसन्निकर्षइतिनियमोस्ति । क्वचित्संयोगः क्वचित्समवायः क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावश्चेति त्वयाप्यंगीकारादि
 तिभावः ॥ ४६२ ॥ उक्तसादृश्यस्यावश्यकतामाह ॥ इत्थं पूर्वोक्तसादृश्यघटितत्वेन तस्यांशुक्तौ रूप्यभ्रमः रू

इत्थं रूप्यभ्रमस्तस्यां मभ्यादेन भ्रमोऽत्र तत् ॥ ४६३ ॥ चक्षुस्स्थपीतपित्तेनयो

गाच्छेद्वेपिपीतधीः ॥ अतः पारंपर्यतोर्थसंबंधोऽस्ति भ्रमेऽपि च ॥ ४६४ ॥

प्यभ्रमेव वास्ति । तत्तस्मा त्सादृश्यस्यापेक्षितत्वादेवा त्रशुक्तौ मभ्यादेर्विसदृशस्य भ्रमोऽनेतिसंबंधः । अथवा यद्यस्मात्तस्यांशु
 क्तौ रूप्यभ्रमेव वास्ति । अत्रशुक्तौ मभ्यादेर्विसदृशस्य भ्रमोऽनेतिसंबंधः । तत्तस्मा त्सादृश्यस्य निरुपाधिकभ्रमेऽन्वयव्यतिरेकानुविधाय
 कत्वात् इत्थं प्रागुक्तप्रमेयमित्यमेवत्यर्थः । अन्यथाख्यातिमेतत्तु चक्षुस्सन्निकृष्टशुक्त्या साक्षात्सादृश्यमेवसंबंधइतिद्रष्टव्यं ॥ व्या
 सितग्रहणस्थले चक्षुस्सन्निकृष्टधूमसादृश्यस्यवा धूमत्वसामान्यप्रत्यासत्तेर्वाऽतीतानागतधूमसंबंधत्वांगीकाराच्चेदमपूर्वं । वस्तुत
 स्समानस्यभावस्सामान्यमिति व्युत्पत्तेस्सामान्यमपि सादृश्यघटकमेव ॥ ४६३ ॥ सोपाधिकभ्रमेऽपि चक्षुस्सन्निकर्षमुपपादयति

॥ चक्षुस्स्थेति ॥ चक्षुस्स्थं यत्पीतंपित्तं तेनयोगाच्छलेपिपीतधीः पीतशंखइतिधीर्भवति यतोऽतः पीतशंखइतिभ्रमेपि पा
रंपर्यतः चक्षुस्संयोगशंखे तस्मिंश्च नायनपित्तसंबंधस्तत्रचपीतिमेतिपरंपरया शंखेपिपीतगुणसंबंधोस्ति। अतःपीतशंखइतिभ्र
मइतिभावः। तथाच विशेष्यैर्द्रियसन्निकर्षविशेषणैर्द्रियसन्निकर्षश्चेति द्वयमपिज्ञानसामान्यसामग्रीत्युक्तंभवति ॥४६४॥ तर्हिभ्रमे
पिसादश्यादिनैवालंकिदोषेणेत्यतआह ॥ सादृश्यं शुक्तौरजतसादृश्यं शुक्तिसदृशोयमन्योर्थोरजतादिः त
ज्ज्ञापनाय स्वयंपटु । रजतंकीदृशमित्युक्ते शुक्तिसदृशमित्युक्तेयथाशुक्तिस्तथेति स्वनिष्ठसादृश्यप्रतियोगितया तज्ज्ञापनाय

सादृश्यंसदृशान्यार्थज्ञापनायस्वयंपटु ॥ तदेकत्वज्ञापनायदोषाश्लेषमपेक्षते ॥ ४६५ ॥ अतो
न्यस्यान्यताबोधेदोषोप्यन्विष्यतेबुधैः ॥ अत्यंतमसतोर्यस्यसत्ताधीःकथमन्यथा ॥ ४६६ ॥
विशेषणाभेदबोधेविशेष्यैर्द्रियसंगमः ॥ प्रमाखलमेसामान्यसामग्रीसामभ्रमपियत् ॥ ४६७ ॥

दोषनापेक्षतइतिभावः। तदेकत्वज्ञापनाय यच्छुक्तिसदृशंरजतादितस्यैकत्वमभेदस्तज्ज्ञापनाय रजसमेवेदमितिज्ञापनायेत्य
र्थः। दोषाश्लेषकाचादिदोषसंबंधमन्यपेक्षते। चक्षुरपेक्षतइतियोजना ॥ ४६५ ॥ तदेवविशदयति ॥ अतइति ॥ अन्यताबोधे
अन्याभेदबोधे। अन्यथा दोषाभावे अत्यंतमसतः सर्वदाअविद्यमानस्यार्थस्यशुक्तिरजततादात्म्यस्य ॥ ४६६ ॥ प्रकारंतरेणप्र
मायाज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यत्वमुपपादयति ॥ विशेषणं घटादि विशेष्यं अयमित्युल्लिख्यमानःपुरोवर्ती।

तत्र विशेषणस्य घटादे विशेष्येण पुरोवर्तिनासहाभेदबोधे विशेषणतादात्म्यबोधे घटोयमिति तादात्म्यबोधादित्यावत् । विशेष्यं पुरोवर्ति । इन्द्रियं चक्षुरादि । तयोस्संगमस्संबंधः प्रमासु घटोयमित्यादि तादात्म्यप्रमासु मेमम मते अलं पर्याप्तं । विशेषणघटस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यात्मकत्वेनातिप्रसंगाभावात् । पृथग्विशेषणसन्निकर्षरूपगुणोपापेक्ष्यत इति भावः । विशेष्यसन्निकर्षश्च भ्रमसाधारणत्वात् ज्ञानसामान्यसामग्रीत्याह ॥ सामान्येति ॥ सा विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षरूपा सामग्री ज्ञानसामान्यसामग्री । तत्र हेतु भ्रमेपीति ॥ यद्यस्मात्कारणात् भ्रमेऽपि विशेष्येन्द्रियसंयोगरूपा सामग्र्यस्ति । विशेष्यभूतशुक्तिशकलेनैन्द्रियसन्निकर्षस्य

अतो घटोयमित्याद्या घटाद्यैक्यप्रमामम ॥ साक्षात्कारिज्ञानहेतुमात्रजन्याखिलाभवत् ॥ ४६८ ॥
भ्रमेविशेष्यशुक्त्यक्षिसंयोगोऽस्ति विशेषणं ॥ रजतंतु न तत्संगि भिन्नत्वात्तन्नतस्यधीः ॥ ४६९ ॥

तत्रापिसत्त्वात् ॥ ४६७ ॥ तादात्म्यप्रमास्थलेऽपपादितमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अत उक्तीत्या विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षेणैव पूर्वैः तस्य च विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो विशेषणज्ञानं तयोस्संसर्गाग्रह इत्युक्तसामान्यसामग्रीरूपत्वादित्यर्थः । साक्षात्कारज्ञानहेतुमात्रजन्या साक्षात्कारज्ञानसामान्यसामग्रीजन्येति यावत् ॥ ४६८ ॥ अप्रमाया उक्तसामान्यसामग्रीजन्यत्वाभावमुपपादयति ॥ भ्रम इति ॥ विशेष्याचसा शुक्तिश्चेति विग्रहः । विशेषणं रजतंतु तत्संग्यक्षिसंगि नेतिसंबंधः । भिन्नत्वा द्विशेष्यशुक्तिभिन्नत्वात् । अतः प्रमायामिव विशेष्यसन्निकर्षएव विशेषणसन्निकर्षो नाभूदिति भावः । तत्तस्माद्विशेषणभूतरजतसन्निकर्षाभावात् तस्य रज

तस्य धीः प्रमायांकृतसामान्यसामग्रीमात्रतः प्रमायांकृता या सामान्यसामग्री विशेष्यसन्निकर्षमात्ररूपा तन्मात्रतस्तस्मादेवेत्यर्थः । नमवेदितियोजना । प्रमायामिव विशेष्यविशेषणयो रभेदाभावेन विशेष्यसन्निकर्षस्यैवविशेषणसन्निकर्षत्वाभावा तृथक्सन्निकर्षस्यच रजतरूपविशेषणस्यालतासत्त्वेनासंभवा दसन्निकृष्टेचार्थे चक्षुषोज्ञानजनकत्वादरशनादितिभावः । तथाचाक्षणाऽसन्निकृष्टरजतबोधनाय दोषोप्यवश्यमपेक्ष्यतइतिभावेनाह ॥ असन्निकृष्टेति ॥ असन्निकृष्टंयद्रजतं तदृष्ट्यै ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ दंडीकुंडलीत्यादिविशेषणसंसर्गप्रमायांतु विशेषणतादात्म्यप्रमायामिव नविशेष्यसन्निकर्षमात्रेणालं । पृष्ठनिहितदंडेदंडीतिज्ञा

प्रमायांकृतसामान्यसामग्रीमात्रतोभवेत् ॥ असन्निकृष्टतदृष्ट्यैदोषोप्येष्टव्यएवहि ॥ ४७० ॥
विशेषणस्यभेदेक्षणातत्संसर्गोप्यपेक्ष्यते ॥ सापिसामान्यसामग्रीयद्भ्रमेप्यस्तितादृशि ॥ ४७१ ॥
वस्तुतः'काकिनिगृहेकाककोकिलवत्तयोः ॥ प्रमायांचभ्रमेचाक्षणः'किनकाकगृहान्वयः ॥ ४७२ ॥

नाभावात् । अतो विशेषणसन्निकर्षोप्यधिकोपेक्षितः । सचतादृशसंसर्गोरोपेपिविद्यमानत्वान्नाविशेषसामग्रीत्याह ॥ विशेषणस्येति ॥ भेदे विशेष्याद्भेदे । तत्संसर्गः विशेषणसंसर्गः । सापि विशेषणसंसर्गघटितापि । यद्यस्मा तादृशि तत्संसर्गप्रमासहशि संसर्गोरोपरूपइतियावत् । अस्ति तस्मा भ्रमसाधारणत्वात् सामान्यसामग्रीतिर्पूव्वेणान्वयः ॥ ४७१ ॥ संसर्गप्रमायां संसर्गभ्रमेच विशेषणसन्निकर्षस्यसाधारण्यंप्रदर्शयति ॥ वस्तुतइति ॥ वस्तुतस्त्वभावतः । काकिनि काकवति काककोकिलवत्तयोः

प्रमायां भ्रमे च काकवदिति काकसंसर्गप्रमायां काकेकोकिलत्वमारोप्य कोकिलवदितिविशेषणसंसर्गभ्रमे च क्षणः काकगृहान्वयः
 विशेषणीभूतकाकसंसर्गः विशेष्यभूतगृहसंसर्गः पृथक्पृथक् नैतिसंबन्धः । तस्माद्विशेषणप्रमायां विशेषणभ्रमे च विशेष्यविशे
 षणयोरुभयोरपि संसर्गस्साधारण एवेति भावः ॥ ४७२ ॥ तर्हि भ्रमे दोषोपि नापेक्षितः किं नैत्याह ॥ तत्रापीति ॥ कोकिलवद्गृहमिति ज्ञा
 नेऽपि कोकिलः काकाभिन्नतया ज्ञायमानः कोकिलोऽसंगी चक्षुरसंगी । त तस्मात्कोकिलसंसर्गाभावा तद्भ्रान्तिर्दोषजैवेति योजना ।
 उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ उक्तं समस्तं प्रमाया ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वं अप्रमायाश्च दोषसहितज्ञानसामान्यसा
 तत्रापि कोकिलोऽसंगी तद्भ्रान्तिर्दोषजैवतत् ॥ अतश्चोक्तं समस्तं च तत्त्वमासीदनाकुलं ॥ ४७३ ॥ यथा यदा
 दिकार्येषु दंडत्वेनैवलाघवात् ॥ हेतुता दंडदाढ्यादि त्ववच्छेदकमेव ते ॥ ४७४ ॥ तथा च क्षुश्चक्षुश्चक्षुर्दृष्ट्वैव हे
 तुर्लघुत्वतः ॥ अदुष्टत्वं तु तन्निष्ठमवच्छेदकमस्तु मे ॥ ४७५ ॥ अभावगुणजाप्येवं या न सा न गुणांतरात्
 ॥ ४७६ ॥ भ्रमे त्वन्त्यं तासतोऽपि सत्ताया बोधसाधने ॥ दोषस्य हेतुता वश्यं वाच्या तत्परतोऽप्रमा ॥ ४७७ ॥
 मग्रीजन्यत्वं ॥ ४७८ ॥ दोषाभावस्य यादृच्छिकसंवादि निव्यभिचारात् न प्रमाकरणतेत्युक्तं । प्रकारांतरेणापि तस्य कारणतां नि
 राकरोति ॥ यथेति ॥ दंडस्येति शेषः ॥ ४७९ ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ॥ नथेति ॥ हेतुः प्रमाहेतुः । तन्निष्ठं च क्षुर्निष्ठं
 ॥ ४८० ॥ दोषाभावस्यावच्छेदकत्वे किं सिद्धमित्यत आह ॥ अभावेति ॥ गुणांतरात् भावरूपगुणात् । सा प्रमा त
 दुत्पन्ना नेत्यर्थः ॥ ४८१ ॥ अप्रामाण्यपरतस्त्वभाव इत्येवमिति ॥ अत्यंतासतोऽपीत्यनेन सन्निकर्षाभावं सूचयति ।

तत्तस्मा दोषस्यावश्यभावात् ॥ ४७७ ॥ दोषाभावस्यप्रमाकरणाभावांप्रकारांतरेणसाधयति ॥ यद्वेति ॥ प्रतिबंधकः प्रमाप्रतिबंधकः ॥ ४७८ ॥ व्यभिचारादोषाभावस्यगुणस्यचनकारणेत्युक्तं । तद्विशदयन्नक्तपक्षद्वयसहसंगृह्णाति ॥ यादृच्छिकेति ॥ यादृच्छिकश्चासावर्थनिर्बाधबोधश्चेतिविग्रहः । यादृच्छिकप्रमायामितियावत् ॥ ४७९ ॥ अत्रैव प्रमारूपयादृच्छिकानुमितवेव तद्गुणांतरं ॥ ४८० ॥ तस्मादुक्तविधयाप्रमायागुणजन्यत्वाभावात् । द्विरूपज्ञानस्य प्रमाऽप्रमारूपज्ञानस्य सामग्रीचद्विरूप

यद्वाचक्षुः प्रमाहेतुर्दोषस्तुप्रतिबंधकः ॥ प्रतिबंधस्यचाभावोनेहेतुरितिसाधितं ॥ ४७८ ॥ यादृच्छिकार्थनिर्बाधबोधेसिन्दृष्टिलिगजे ॥ व्यभिचारात्प्रमाहेतुर्दोषाभावो न कुत्रचित् ॥ ४७९ ॥ गुणांतरंचसल्लिङ्गपरामर्शादिशब्दितं ॥ यतोत्रैव न तच्चातो न प्रमाकारणं क्वचित् ॥ ४८० ॥ तस्माद्विरूपज्ञानस्य सामग्रीचद्विरूपिणी ॥ सामान्या प्राथिकेज्ञानेयतस्सर्वत्रसर्वदा ॥ ४८१ ॥

पिणी । ज्ञानस्यप्रमाऽप्रमारूपतयाद्विरूपत्वेन तृतीयज्ञानकोटरभावात् सामग्र्यपि प्रमासामग्री भ्रमसामग्रीचेति द्विरूपिण्येव । ननुप्रमासामग्र्यतिरिक्तज्ञानसामान्यसामग्रीमादायत्रिरूपिणी । किंतुसामान्यसामग्रीप्रमायां दोषघटितसामग्र्यप्रमायामित्येवात्र । सामान्यसामग्र्याएव प्रमासामग्रीत्वमुपपादयति ॥ सामान्येति ॥ प्राथिके बाहुल्येन जायमाने ज्ञाने प्रमारूपज्ञाने । सामान्या ज्ञानसामान्यसामग्री युक्ता । उभयोरपिसामान्यरूपत्वेन योग्ययोग्येन संबध्यत इति न्यायादिति भावः । प्रमायांप्राथिकत्वं

साधयति ॥ यतइति ॥ यतो नृणां सर्वत्र सर्वदा प्रमैवभवति । नहि कोपिमनुष्य स्वस्वगृहकलत्रपुत्रवित्तादौ सर्वदाभ्रान्यति । यतःपशुपक्ष्यादयोपिस्वगोष्ठस्वनीडादौनभ्रांताभवंति । अतः प्रमायाऔत्सर्गिकत्वेन सामान्यरूपत्वमितिभावः । काचिक्तेतु अतिदूरत्वादिदोषवशात्कदाचिज्जायमानेभ्रमेतु । ततःस्सामान्यसामग्रीतोऽपरा दोषसहिताविशेषसामग्रीतियोजना । अमस्य तत्सामग्र्याश्च विशेषरूपत्वादितिभावः । भ्रमस्यक्काचित्कत्वमुपपादयति ॥ काचादीति ॥ एवंच प्रमाभ्रमयोऽस्सामान्यविशेषरूपयोस्तादृशसामग्रीजन्यत्वावश्यभावा देकत्रस्वतस्त्व मपरत्र परतस्त्व मितियुक्त्यंतरमेतदितिभावः ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥

प्रमैवप्रायशोनृणां काचित्केतुततोपरा ॥ काचादिदोषजाभ्रांतिर्नहिसर्वस्यसर्वदा ॥ ४८२ ॥
उत्पत्तावपिचज्ञसौतस्मात्सद्भिर्दूरितं ॥ स्वतस्त्वंपरतस्त्वंचतत्त्वंवित्त्वस्यसाधकं ॥ ४८३ ॥
विमतासन्निकृष्टापूर्वार्थादोषजदृष्टिदृक् ॥ ज्ञानप्रामाण्यार्थसत्त्वोल्लेखेननियतामता ॥ ४८४ ॥

प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वसाधनमुपसंहरति ॥ उत्पत्ताविति ॥ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व मप्रामाण्यस्यपरतस्त्वं । वित्त्वस्य विदोभावोवित्त्वं । विद्वत्त्वस्येत्यर्थः ॥ ४८३ ॥ ज्ञसौस्वतस्त्वेऽनुमानमाह ॥ विमतेति ॥ विमता स्वतस्त्वपरतस्त्वविप्रतिपत्तिधर्मिभूता । विमतामेवशृंगग्राहकतयादर्शयति ॥ सन्निकृष्टेति ॥ सन्निकृष्टश्चासावपूर्वार्थश्च तस्य अदोषजा यादृष्टि स्तस्याःदृक् अनुव्यवसायइतियावत् । सन्निकृष्टेतिदोषाजन्यत्वहेतुसूचनं । अपूर्वैत्यनेना नभ्यासदशापन्नत्वंसूचयति । अदोषजेत्यनेन दोष

जन्यसंशयादिज्ञानानुव्यवसायेबाधःपरिहृतः । अपूर्वत्वनेनद्वितीयानुव्यवसायमादायसिद्धसाधनतापिपरिहृता । ज्ञानप्रामाण्यस्यार्थसत्तोलेखेनार्थसत्तानिश्चयरूपेणयोर्यमुल्लेखः तेननियतेतिसाध्यं । प्रामाण्यसंशयप्रामाण्याग्राहिप्रमात्वतः प्रमात्वादि तिहेतुः । घटादिज्ञानेव्यभिचारपरिहारायप्रामाण्यसंशयघ्नोति । अप्रामाण्यनिश्चये व्यभिचारपरिहारार्थं मप्रामाण्याग्रहीत्युक्तं । मानसविपरीतानुव्यवसाये व्यभिचारपरिहारार्थप्रमात्वतइति । या इत्थं सातथा । यथेदंज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति तवानुमेति ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ननुयस्मिन्ज्ञानेऽनुव्यवसायेनातद्व्रतितत्वकारकत्वरूपाप्रामाण्यंनगृह्यते किंतुतद्व्रतितत्वप्रकारकत्वल

प्रामाण्यसंशयघ्नाप्रामाण्याग्राहिप्रमात्वतः ॥ यथातवानुमेत्युक्तत्वेतस्वेत्यनुमापिमे ॥ ४८५ ॥

प्रामाण्यस्यविरोध्येवाप्रामाण्यंभण्यतेयतः ॥ तत्साकुल्लिप्तशंकांचहुंकारेणैववारयेत् ॥ ४८६ ॥

क्षणप्रामाण्याभावएवगृहीतानुव्यवसायेन । तस्मिन्ननुव्यवसायेव्यभिचारः । तत्राप्रामाण्याग्रहेपि प्रामाण्याभावस्यग्रहणेन ज्ञानंप्रमानवेतिसंशयाजननेनोक्तहेतोर्विद्यमानत्वा दुक्तसाध्यस्यचाभावान्व्यभिचारइत्यतआह ॥ प्रामाण्यस्येति ॥ अप्रामाण्याग्राहिप्रमात्वादित्यत्रा प्रामाण्यपदेन प्रामाण्यविरोध्येवाप्रामाण्यंभण्यते यतस्तस्मादितिसंबंधः । तथाचप्रामाण्यसंशयघ्न प्रामाण्यविरोध्यग्राहिप्रमात्वादितिनिष्कृष्टहेतुस्वरूपं । तथाच प्रामाण्यविरोधिनःप्रामाण्याभावस्यवग्रहणेना प्रामाण्याग्राहिप्रमात्वस्यैवाभावात्तादृशानुव्यवसायेनव्यभिचारइतिभावः । समानप्रकारकयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावांगीकारात् संशयघ्नपदेनैव व्याप्यद

शनस्यापिव्यावर्तितत्वान्नतद्वावृत्त्यर्थपृथग्विशेषणमिति द्रष्टव्यं ॥ ४८६ ॥ दूरस्थसमीपस्थघटज्ञानानुव्यवसाययोरकारवैचित्र्याच्चैकप्रामाण्यग्रहणमावश्यकमित्यनुकूलतर्कवक्तुं माकारवैचित्र्यं दर्शयति ॥ जानामीति ॥ घटमेवाहं जानामि न त्वन्यमित्याकृत्यैव साऽनुव्यवसितिः यद्यस्मात्कील्यते समीपस्थघटादिदिशिभिः पूर्वजनैः ॥ ४८७ ॥ दूरस्थेतु परं केवलं घटं जानामीति धी स्संमुग्धाकारेणैव जायते । ननु सावधृतिः घटमेवेत्यवधारणसहिता । तत्र दूरस्थवस्तुदर्शनं ॥ ४८८ ॥ नन्वेवं व्यवहारवै

जानामि घटमेवाहमित्याकृत्यैव कील्यते ॥ यत्सा तत्साधयेदेव कृत्स्नापि ज्ञानमानतां ॥ ४८७ ॥ दूरस्थे तु घटं जानामीति धीर्जायते परं ॥ ननु सावधृतिस्तत्र मानत्वावधृतिश्च न ॥ ४८८ ॥ व्यवहारस्यैवैचित्र्ये कथं न ज्ञानचित्रता ॥ अतो नुकूलस्तर्कोपिकर्कशीकुरुते नुमां ॥ ४८९ ॥ प्रमा नगुणतो जन्या ज्ञानत्वादप्रमा यथा ॥ इत्युत्पत्तौ चानुमितिर्बाधाभावान्न वेद्मिनः ॥ ४९० ॥ दोषाभावोऽपि यद्दोषीकोसावत्रगुणो गुणी ॥ ४९१ ॥

चित्र्येऽपि कुतो नुव्यवसाययोः प्रामाण्यग्रहणाग्रहणरूपवैचित्र्यमित्यत आह ॥ व्यवहारस्येति ॥ घटमेवाहं जानामीति घटमहं जानामीति द्विप्रकारकाभिलषनरूपव्यवहारस्य । अतो विचित्रव्यवहारसिद्धानुव्यवसायवैचित्र्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । अनुकूलतर्कः ग्राह्यप्रामाण्यवैचित्र्याभावे ग्राहकानुव्यवसायवैचित्र्यं न स्यादित्यनुकूलतर्क इत्यर्थः ॥ ४८९ ॥ उत्पत्तिस्वतस्त्वेऽनुमानमाह ॥ प्रमेति ॥ प्रमा जन्यप्रमा ॥ ४९० ॥ इदानीं साहचर्यमुद्रया गुणं निराकरोति ॥ दोषाभाव इति ॥ यद्यस्मा दोषाभा

वोपिदोषी प्रमान्वयव्यतिरेकव्यभिचाररूपदोषवान् । तस्मात्प्रमायां कोसौ गुणो गुणी अन्वयव्यतिरेकाख्यगुणवानित्यर्थः । ये दोषाभावमपि सदोषचक्रुस्तेगुणं सदोषकथनकुर्युः । अतिनिरुद्धयोर्भावाभावयोर्धटनंकुर्वतो भावयोः कथं घटनं न कुयुरिति विरोधा भासस्फोरणेन साहचर्योक्तिः । भावाभावरूपयोरुभयोरपि गुणयोर्व्यभिचारात् स्वतस्त्वे न कश्चित्पुद्गलद्रोपद्रव इति हृदयं ॥ ४९१ ॥ यद्वा लादेतावच्चर्चितं तन्मूलशास्त्रसौति ॥ विस्तरस्त्विति ॥ अस्स सर्वस्य प्रमेयस्य । तत्तदस्थानमणि संग्राहिणः तस्य मूलशास्त्रमहा

विस्तरस्त्वस्य सर्वस्य मूलशास्त्रमहार्णवे ॥ द्रष्टव्यस्तत्तदस्थानमणि संग्राहिणो वयं ॥ ४९२ ॥ ॥ ४९ ॥
अत्र प्रतीतरजतस्यात्र सत्त्वं न बाधकात् ॥ साधकाभावतश्चान्यत्रापि सत्ता न मेत्स्यति ॥ ४९३ ॥
न ह्यत्र दृष्टं रजतमन्यत्रास्तीति धीर्दृष्टं ॥ प्रतीतिरेव हि गतिस्तत्तदर्थव्यवस्थितौ ॥ ४९४ ॥ इन्द्रियस्य
वसंबंधाद्विशेषणविशेषयोः ॥ द्वयोश्च धीर्भवेत्तत्र प्राग्विशेषणधीर्दृष्ट्या ॥ ४९५ ॥

र्णवस्य तदस्यो वायुप्रेरणया तदंशगतोऽणुर्मणि शुक्तिरूपमौक्तिकं तत्संग्राहिण इत्यर्थः ॥ ४९२ ॥ ४९ ॥ अन्यथाख्यातिवादिना मिलनेन स्वस्य तत्रास्वः प्राक्सूचितः । तमिदानीमुपपादयति ॥ अत्र प्रतीतेत्यादिना ॥ अत्र पुरोवर्तिदेशे । बाधकात् न दं रजतमित्यनुभवात् । अन्यत्र पुरोवर्तिदेशादन्यदेशे ॥ ४९३ ॥ साधकाभावमेव दर्शयति ॥ न ह्यत्रेति ॥ नन्वन्यत्रास्तीति बुद्ध्य भावोपि तत्र तदंगीकारो दोष इत्यत आह ॥ प्रतीतिरेवेति ॥ ४९४ ॥ ननु विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमा दस्यैव

विशेषणस्य प्राग्ज्ञानान्यान्यत्र सत्त्वं वाच्यमित्यतः स एव नियमो नापेक्षित इत्याह ॥ इन्द्रियस्यैवेति ॥ तत्र विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपीन्द्रियसंबन्धस्थले । प्राग्गंडीति विशिष्टज्ञानात्पूर्वं ॥ ४९५ ॥ ननु विशेषणत्वनिर्वाहाय पूर्वतस्त्यज्ञानमित्यत आह ॥ पूर्वमिति ॥ पूर्वं अनुमितेः पूर्वं । अनुमानमात्रे धर्मिज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । तत्तस्मात् । प्राक्ज्ञातस्यापि पर्वतस्य विशेष्यत्वात् ॥ ४९६ ॥ तर्ह्यनुमाने कुतो विशेषणज्ञानानुसरणमित्यतोऽन्यथा सिद्धं तदित्याह ॥ व्याप्तिज्ञानायेति ॥ व्यापकत्वेन व्याप्यहेतुं प्रति व्यापकाख्यापरसंबन्धित्वेन । व्याप्यव्यापकभाव रूपव्याप्तिज्ञाने व्यापकस्यापि ज्ञेयतया निविष्टत्वात् तज्ज्ञानं न तु भाव्यनुमिति

पूर्वज्ञातोऽप्यनुमितौ विशेष्यः पर्वतो यतः ॥ प्राग्विशेषणधीरर्थसाक्षात्कारेऽवृथैव तत् ॥ ४९६ ॥ व्याप्तिज्ञानाय बह्वर्थादेव व्यापकत्वेन धीः पुरा ॥ अपेक्ष्यते परं साध्यवैशिष्ट्ये धीर्न सिद्धधीः ॥ ४९७ ॥ असन्निकृष्टदृष्टिचयो दोषस्साधयेद्भ्रमे ॥ सतस्याज्ञाततामात्राद्विभेतीति मेमतिः ॥ ४९८ ॥

तिरूपविशिष्टज्ञानोपयोगितयेति भावः । पुरा अनुमितेः पूर्वं । साध्यवैशिष्ट्ये पर्वतस्य साध्यवैशिष्ट्ये । विषयसप्तमीयं । विशिष्टविषये धीरित्यर्थः । सिद्धधीः प्राग्ज्ञातस्य धीः । अनुमितिविशेषणस्य साध्यस्य पूर्वज्ञातत्वनियमांगीकारे हेतोस्सिद्धसाधनतास्यादिति सूचनाय सिद्धधीरित्युक्तं ॥ ४९७ ॥ ननु तर्हि मास्तु प्रमास्थले विशेषणज्ञानस्योपयोगः । इन्द्रियसंबन्धेनैव चरितार्थत्वात् । भ्रमे विशेषणेन्द्रियसंबन्धाभावात्तदुपयोग इत्यत आह ॥ असन्निकृष्टेति ॥ असन्निकृष्टदृष्टि मिन्द्रियासंबन्धिरज्जतदर्शनं । सः प्रत्यक्षे अ

साधारणकारणैर्द्रियसन्निकर्षाभावेऽपि रजतादिकं दर्शयन् तस्य रजतस्य अज्ञाततामात्रात् पूर्वज्ञानाभावमात्रात् । मात्रपदेन विशेष-
णज्ञानस्य प्रमायामनुयोगदर्शनेनानावश्यकत्वं सूचयति । असाधारणकारणमप्यनपेक्षमाणस्य दोषस्य संदिग्धकारणानपेक्षकिंवा
च्येति भावः ॥ ४९८ ॥ ननु पुरोवर्तिन्यसत्तोरजतस्यान्यत्राप्यसत्त्वे सर्वथाऽसत्त्वप्रसंगेन कथं तद्दर्शनमिति चोद्यं प्रतिचोद्येन परि-
हरति ॥ सर्वत्रेति ॥ तर्हि सर्वत्रासत्तएकत्रज्ञानाभावे । तत्र पुरोवर्तिदेशे । भूतलेऽविद्यमानघटस्य तत्रैवादर्शनादिति भावः ।
दोषाच्चेत् तत्रासतोऽपि तत्रज्ञानं चेत्तद्वलात् दोषबलात् । तत्रासत्तत्रदर्शयितुं समर्थो दोषः कथमन्यत्रासत्तमेकत्रनदर्शयेत् । अ-

सर्वत्राप्यसतोऽज्ञानयद्वैकत्रनेष्यते ॥ तर्हि तत्रासतोऽज्ञानं कथं तत्रेति चिंतयतां ॥ दोषाच्चेत्तद्वलादेव सर्वत्रा-
प्यसतोऽस्तु धीः ॥ ४९९ ॥ असत्प्रतीतौ मानं च प्रतीतिरियमेव नः ॥ अत्र प्रतीतं यन्मूर्तमिदं नान्यत्र नान्यत्र च
॥ ५०० ॥ किंच रूप्यस्य शुक्तेऽश्च तादात्म्यमसदीक्ष्यते ॥ न चेत्प्रवृत्तिरभिलाषो वा तत्र कथं नृणां ॥ ५०१ ॥

स्य प्रकारस्य घटादौ दृष्टत्वेन सुलभत्वात् सुखेन दं दर्शयेदिति भावः ॥ ४९९ ॥ नन्वसत्प्रतीतौ किंप्रमाणमित्यत आह ॥ असत्प्रती-
ताविति ॥ इयं मिदं रजतमित्यादिरूपा । तदुपपादयति ॥ अत्रेति ॥ यद्यस्मादत्र पुरोवर्तिदेशे प्रतीतं मूर्तं रजतसर्पादि विभु-
त्वरहितमित्यर्थः । अन्यत्र देशांतरे न । अत्र पुरोवर्तिदेशे च नेतियोजना । नंदं रजतमिति बाधकादत्र न । अत्र प्रतीयमानमूर्तत्वरू-
पबाधकात् अन्यत्र न । घटादिमूर्तद्रव्येषु तथा दर्शनादिति भावः ॥ ५०० ॥ प्रकारांतरेणाप्यसत्प्रतीतिमुपपादयति ॥ किंचेति ॥

नचे न्नक्षयतेचे त्रवृत्ति इशुक्तौ । अभिलापः इंदरजतमित्यादिरूपः ॥ ५०१ ॥ व्याश्रयस्य व्यधिकरणस्य । नचेच्छुत्तयभिन्न
त्वधीर्नचेत् । केवलंव्यधिकरणप्रकारकधीश्चेदित्यर्थः ॥ ५०२ ॥ पुरोवत्युल्लेखिनी पुरोवर्तिशुत्तयादिविषयिणी व्याश्रयधीरिति
संबंधः । रजतस्मृतिस्तुनतथेतिभावः । दूषणमाह ॥ इदंचेति ॥ शाब्दीधीरित्युपलक्षणं । रजतखंडस्यापितत्रैवसत्त्वेचाक्षुषीत्य

व्याश्रयस्यापिरूप्यस्यशुत्तयभिन्नत्वधीर्भ्रमे ॥ नचेत्तर्हिभवेद्रूप्यस्मरणंचभ्रमस्तव ॥ ५०२ ॥
पुरोवत्युल्लेखिनीचयदिव्याश्रयधीर्भ्रमः ॥ इदंचरजतंचेतिशाब्दीधीस्त्यात्तदाभ्रमः ॥ ५०३ ॥
असंसर्गाग्रहंचापियदिभ्रांतावपेक्षसे ॥ तदामीमांसकाचार्यस्यांतेवासीत्वमप्यभूः ॥ ५०४ ॥
यदाक्षीरस्थनीरस्यक्षीरेणैक्यंप्रतीयते ॥ तदातादात्म्यमात्रस्यासत्त्वं तेद्वचनाऽसती ॥ ५०५ ॥
यतःक्षीरंचतत्रास्तिनीरंचास्तिनिगूहितं ॥ अतस्तादात्म्यमात्रस्या सत्त्वं तत्रतयोस्तुन ॥ ५०६ ॥
यदितादात्म्यवत्तास्यप्रतियोगीचतत्र न ॥ तदातस्यापिचासत्त्वमितितत्वविदोविदुः ॥ ५०७ ॥

पिद्रष्टव्यं ॥ ५०३ ॥ पक्षांतरमाशंक्यदूषयति ॥ असंसर्गेति ॥ अस्मिन्पक्षे मीमांसकमतप्रवेशापत्तिरितिभावः ॥ ५०४ ॥ भ्रमविशेष
णीभूतरजताद्यव्यसदेवेतिप्रायिकीव्याप्तिः क्वचिदपवादोप्यस्तीत्याह ॥ यदेति ॥ तेद्वे क्षीरनीरे ॥ ५०५ ॥ अतःक्षीरनीरयोःप्र
तियोग्यनुयोगिनोस्सत्वात् तत्रै तादृशस्थले तयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोःन । असत्त्वंनेत्यर्थः ॥ ५०६ ॥ तर्हि कुत्रप्रतियोग्यसन्नि

ल्यतआह ॥ यदीति ॥ तत्र यत्रप्रतीति स्तस्मिन्देहे । तस्यापि प्रतियोगिनोपि ॥५०७॥ अत उक्तीत्या तादात्म्यप्रतियोगिनो रेवासत्त्वात् अधिष्ठानस्यक्वाप्यसत्त्वाभावाच्च सतासंवलितं मिश्रं ईक्ष्य मीक्षितुयोग्यं । अधिष्ठानादेस्सर्वस्याप्यसत्त्वयौवकि तंदूषयति ॥ अधिष्ठानस्येति ॥ ५०८ ॥ यतो यस्मात् । इदंताऽऽधारशुत्स्यादिरित्यनेनाधिष्ठानत्वस्फोरयति । अर्थकृदर्थक्रियाकारी । तथाशुत्स्यादिवदर्थक्रियाकारी तन्मात्रं तादात्म्यं तत्प्रतियोगिभूतरजतादिकंच । मात्रपदेनाधिष्ठानव्यावर्तयति ।

अतस्सतासंवलितमसच्चेक्ष्यनसंशयः ॥ अधिष्ठानस्यचासत्त्वयौवदेक्षसयुक्तिमान् ॥५०८॥ इदंताधारशुत्स्यादिर्यतस्सर्वत्रार्थकृत् ॥ रूप्यादिर्नतथा तस्मात्तन्मात्रमसदीयते ॥ यथावस्थितसर्वार्थवादिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥ ५०९ ॥ ७ ॥ यद्गुणेनप्रमाहेतुदोषाभावश्चनेष्यते ॥ अनासताकिंकोक्तत्वादासोक्तत्वगुणो नतत् ॥ ५१० ॥ तस्मान्नित्यैववेदाख्यविद्या विद्यावतामते ॥ नित्यायांचकथं द्वैतमद्वैतं किलतोप्रियं ॥ ५११ ॥

यथावस्थितसर्वार्थवादिभिरित्यनेन तत्ववादित्वमुपपादयति ॥ ५०९ ॥ यदर्थप्रमाण्यस्वतस्त्वमुक्ततदिदानीमाह ॥ यदीति ॥ गुणोऽर्थसत्तादि दोषाभावश्च प्रमाहेतुर्नेष्यतइतिसंबंधः । त तस्मात्कारणात् अनासताकिंकोक्ततदुक्तत्वादासोक्तत्वं वेदेनगुणइतिसंबंधः ॥ ५१० ॥ ततोपि किंप्रकृतइत्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मा दासोक्तत्वस्यगुणत्वाभावात् । नित्यायां वेदविद्यायां द्वैतं तत्त्वावेदकत्वाऽतत्त्वावेदकत्वाख्याद्विप्रकारकत्वं कथं । नित्यायामित्यनेन पौरुषेयविद्यायांविप्रलंभादिमूलत्वसंभवात्स्यात्ता

दृशीकल्पना । अपौरुषेयत्वेनादुष्टायां श्रुतौ कथमुक्ताकल्पनोति सूचयति । ते तव सर्वत्राद्वैतं किल सर्वत्र भेदमसहमानो वेदे किमर्थं वाक्यभेदं करोषीति भावः ॥ ५११ ॥ ननु नित्यत्वेऽपि वेदस्य कुतो नातत्वावेदकत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ तदिति ॥ तत्प्रामाण्यं स्वतस्त्वमसर्थना त्वयाप्यंगीकारा त्वतस्त्वेन प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन सर्वत्र श्रुतौ प्रामाण्यं गृह्यत इति संबंधः । तच्च गृहीतं प्रामाण्यं पुंदोषमूलदोषस्य पुरुषदोषनिबन्धनवाक्यदोषस्याभावात् अपौरुषेयतया त्वयामयाचांगीकृतश्रुतावभावाच्चाल्यते नापोद्यते ।

तत्स्वतस्त्वेन सर्वत्र प्रामाण्यं गृह्यते श्रुतौ ॥ पुंदोषमूलदोषस्याभावात् तच्च न चाल्यते ॥ ५१२ ॥ अतत्वावेदकत्वोक्तिरतो वेदे न शोभते ॥ अतत्वावेदकस्तस्य गुरुरेवेति मेमतिः ॥ ५१३ ॥ अकामः काम्यविधिना कुतो वा न प्रवर्तते ॥ लिङ् लोड् तव्यप्रत्ययां तपदोपेतविधेर्बलात् ॥ ५१४ ॥ यदीष्टसाधनं तस्य तन्नैवेत्येवाप्रवर्तकं ॥ तर्ह्यो वदयकमिष्टस्य हेतुत्वं बोधयेद्भियत् ॥ तदेव वाक्यं मानं स्याल्लोटा युक्तं लटापि वा ॥ ५१५ ॥

दोषैकापोद्यत्वात् प्रामाण्यस्येति भावः ॥ ५१२ ॥ अतउत्तरीत्या सकलवेदवाक्येषु प्रामाण्यस्यावश्यकत्वात् । अतत्वावेदकत्वोक्तिरप्रामाण्यापरपर्यायात् तत्वावेदकत्वकथनं । तर्ह्यतत्वावेदकं किं स्यादित्यतस्तस्योपहासमुत्तरमाह ॥ अतत्वावेदक इति ॥ तस्य मायिनो गुरुरेवा तत्वावेदकः अतत्त्वस्य बाधितस्य प्रमेयस्यावेदको बोधक इति मेमतिरिति संबंधः ॥ ५१३ ॥ द्वा सुपर्णेत्यादिसिद्ध्यर्थो बोधकश्रुतिप्रामाण्यस्यैर्याय कार्यतावादिन एवमुत्तेन सिद्ध्यर्थो बोधकत्वेन वमानत्वं वाचयितुमाह ॥ अकाम इत्यादिना ॥ ५१४ ॥

॥ ५१५ ॥ क्रियांतरविधिं कारीर्यास्वर्गकामोयजेत्तेत्यादिविधिं ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ अवैदिकाचार्यस्मरणदोषपरिहारा
य स्वाचार्यं सूर्यतयावर्णय न्नृक्तमर्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ चार्वाकाद्युदितमार्गस्य सर्वस्याप्रामाणिकत्वात् । आचार्यतरणि
सरणिः मध्वाचार्याख्यतरणे स्मूर्यस्य मार्गइत्यर्थः । तस्य सूर्यत्वमुपादयति ॥ गृह्यादिना ॥ यथाचार्यसूर्यः स्वा न्स्वभक्त
जना न्विति मिरा न्विगताज्ञानाख्यांधकारा न्कुर्वन्द्वागोमि तदीयहृदयाख्याकाशे सदाजंभते । तस्याचार्यतरणेरिति पूर्वेणार्थत

यागेविधिः कुतो वेदे क्रियांतरविधिं विना ॥ ५१६ ॥ यद्यस्ति स्वर्गहेतुत्वागएवेति मन्यसे ॥ तर्हि सिद्धविधेः
पृष्ठलंबीतवविधिर्ह्यभूत् ॥ ५१७ ॥ अतस्तेनैव विधिना वाक्यसर्वमानतां व्रजेत् ॥ अस्यायुरिति वाक्यचनो
चेन्मानं भवेन्नते ॥ ५१८ ॥ तस्मादाचार्यतरणिसरणिदशोभतेतरां ॥ यस्यान्विति मिरान्कुर्वन्सदाहृद्वागोमिजं
भते ॥ ५१९ ॥ गृष्ट्योर्मिथो विरोधे हि हत्वैकामपराङ्मुखीं ॥ विरोधशान्तिकः कुर्याद्विनाम्लेच्छकुमारकान् ॥ ५२० ॥

तृणापिण्याकदानेन कृत्वा र्थांतरलालसां ॥ ततः प्रच्यावयेदेकां क्रुद्धाप्यऽन्याध्वनाव्रजेत् ॥ ५२१ ॥

स्संबंधः ॥ ५१९ ॥ अपौरुषेयतयानिर्दोषवेदे एकभागस्यातत्वावेदकत्वकथनमयुक्तमित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ गृ(ष्ट)ष्टयोरिति ॥
प्रथमप्रसूतयोर्गवोः । विनाम्लेच्छकुमारकानित्यनेन दाष्टीतिकेपितस्य बौद्धत्वं ध्वनयति ॥ ५२० ॥ किंतु सावकाशस्यार्थांतरकथने
नोभयोरपि वेदभागयोः प्रामाण्यमेव रक्षणीयमित्यत्रापि दृष्टांतमाह ॥ अर्थांतरलालसां कृत्वैतिसंबंधः । ततो

विरोधात् । अन्याक्रुद्धापि कोपाचृणादिकमसहमानापीत्यनेन दाष्टीतिकेपिनिरवकाशत्वंध्वनयति ॥ ५२१ ॥ दाष्टीतिकंयोजयति ॥ एवमिति ॥ तयो स्सावकाशनिरवकाशश्रुत्योः कलहं विरोधं ॥ ५२२ ॥ ननुतत्वावेदकत्वातत्वावेदकत्वाभ्यांविरोधशान्तिः किंनस्यादित्यतआह ॥ अतत्वेति ॥ एका निरवकाशश्रुतिः । अपरा सावकाशश्रुतिः । आदिपदेना नुवादकत्वादिकं ग्राह्यं । अमानत्वप्राप्त्या अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानजनकत्वरूपाप्राप्त्याअसुत्याजनं प्राणसमप्रामाण्यत्याजनं । श्रुतेः अत

एवंश्रुत्योर्विरोधेपियावागन्यार्थवर्तिनी ॥ तांतदर्थपरांकृत्वामोचयेत्कलहंतयोः ॥ ५२२ ॥ अतत्वावेदिकात्वेकातत्वस्यावेदिकापरा ॥ इत्याद्युक्तिस्त्वमानत्वप्राप्त्याऽसुत्याजनंश्रुतेः ॥ ५२३ ॥ सादृश्यैक्यस्थानमत्योरैक्येव्यास्यैक्यपूर्वके ॥ सावकाशैक्यवाग्भेदवात्कुस्वार्थपरायणा ॥ ५२४ ॥ एकीभूतास्तुक्कुरवएकीभूतौनृपाविमौ ॥ ऐक्याद्वयस्यक्कभुमानित्याद्युक्तिर्विचार्यतां ॥ ५२५ ॥

त्वावेदकत्वेनोक्तश्रुतेः । एतेनध्वनिंतबौद्धत्वस्पष्टीकृतमितिद्रष्टव्यं ॥ ५२३ ॥ एवमपिप्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ सादृश्यैक्यइत्यादिना ॥ सादृश्यैक्ये सादृश्यरूपैक्ये स्थानमत्योरैक्ये स्थानैक्ये मल्लैक्येचेत्यर्थः । व्यास्यैक्ये व्याप्तिरूपैक्ये । पूर्वइत्यनेन स्वातंत्र्यैक्यवैशिष्ट्यैक्ययोर्ग्रहणं । उक्तार्थषट्के ऐक्यवा कसावकाशेति संबंधः । स्वार्थपरायणा अन्यार्थेऽवकाशान्न्या निरवकाशेत्यर्थः ॥ ५२४ ॥ एकीभूतास्तुक्कुरवइतिस्थानैक्ये एकशब्दप्रयोगस्योदाहरणं । इमौनृपावेकीभूताविति मल्लैक्ये एकशब्द

प्रयोगस्योदाहरणं । ऐक्याद्वयस्य ऋभूमानित्यनेन शय्यासनादनविकत्थनभोजनादिचैक्याद्वयस्य ऋभूमानिति विप्रलब्धः ॥ सख्यु-
स्सखेव पितृवत्तनुजस्य सर्वसहे महामहतया कुमतेरर्धमे इति भागवतोक्त्या व्याप्त्यैक्ये ऐक्यपदप्रयोगस्योदाहरणं । ऋभूमा
न्देवश्रेष्ठः कृष्ण इत्यनादिव्यापारवैक्या दविनाभावा त्सहैवसंचरणादित्यर्थः । वयस्य स्सखेति विप्रलब्धो वंचितोपि महामह
तया महामहिमतया कुमतेर्मे सर्वमर्थं सख्युः सखेव तनयस्य पितृव त्सेह इति श्लोकार्थः । अत्र सादृश्ये ऐक्यप्रयोगस्य सिंहे देव
दत्त इत्यादौ एकस्मिन्ग्रामेऽविशिष्टस्यापि यवनस्य शक्त्या स्वातंत्र्ये सत्यस्मिन्ग्रामेऽयमेक एवेति स्वातंत्र्यैक्ये एकपदप्रयोगस्य इतर

लिंगानुशासनं यस्मादेकमुख्यान्यैकवलाः ॥ इत्याह भेद एवैक्यमुख्यतावाततो भवेत् ॥ ५२६ ॥

यदा तवैक्यशब्दोऽयं भेदवत्तय खिले शितुः ॥ वक्तिसर्वोत्तमत्वं वा प्रतिवक्तिकथं भवान् ॥ ५२७ ॥

कार्येष्वस्वतंत्रस्यापि कस्यचि तपोविद्यादिनोत्तमत्वे सति अस्मिन्ग्रामेऽयमेक एवेति एकपदप्रयोगस्य चोदाहरणानि प्रसिद्धत्वाभो-
क्तानि । अत्र निमित्तपंचकं स्वातंत्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्यैक्ययोरापि । सादृश्ये चैक्यवाकस्य वक्तावकाशार्थेऽप्येत इत्यनुव्याख्यानो-
क्तरीत्या संगृहीतं । व्याप्त्यैक्यं तु भागवतोक्तं ग्रंथकृतैव संगृहीतमिति द्रष्टव्यं ॥ ५२५ ॥ इदानीमेकमेवाद्वितीयमित्यादौ विद्यमानमेकपदं
लिंगानुशासनबलान्मुख्ययावृत्त्या सर्वोत्तमत्वं भेदवाचक्योक्तिरिति भावेनाह ॥ लिंगानुशासनमित्यादिना ॥ अतः
कारणात् ॥ ५२६ ॥ ततः किमित्यत आह ॥ यदेति ॥ तदेति शेषः । भवान्कथं प्रतिवक्ति । तत्त्वादिना प्रतिभटतया वक्ति ।

त्वदायुधस्यैव परैरपहृतत्वादितिभावः । श्रुतियोजनानु एकमेवाद्वितीयमित्यत्र एकं सर्वोत्तमं सकलजीवजडात्मकात्पंचादल्यं तभिन्नमितिवा परेऽव्ययेसर्वएकीभवंतीत्यत्रतु अव्यये परे परमात्मनि आधारे स्थितामुक्ताः मुक्तत्वादवैकीभवन्ति संसारिभ्यो मुख्यावा तद्विलक्षणावा परस्परं परमात्मन स्सकाशाच्च भिन्नावा भवंतीतिदृष्टव्या ॥ ५२७ ॥ ऐक्यवाक्योक्तंसावकाशत्वान्या यं केवलोनिर्गुणइतिनिर्गुणवाक्येऽप्यतिदिशति ॥ एवमिति ॥ यद्यप्युत्सर्गपवादन्यायेनापिपरिहारः । तथाप्युत्सर्गस्यसावका शत्वनियमेनापवादस्यनिरवकाशत्वनियमेनचायमतिदेशः । उपायस्योपायांतराविरोधित्वादितिभावः । दोषरूपगुणाः रागद्वेष

एवंनिर्गुणवाक्यंचसामान्यवचनत्वतः ॥ दोषरूपगुणाभावपरं कर्तुं हि शक्यते ॥ ५२८ ॥ एषसर्वेशइत्या दिविशेषवचनंनुयत् ॥ अन्यार्थशून्यंतत्त्वार्थप्राणत्यागेपिनत्यजेत् ॥ ५२९ ॥ नहिंस्यादितिवाक्यंचहिंक्रतो रन्यत्रमान्यते ॥ तद्वह्वर्थविभक्त्यंतसर्वशब्दान्वितांश्रुतिं ॥ औतादन्यत्रनयतातच्छून्याकिंननीयते ॥ ५३० ॥

दुःखबंधकसत्त्वादयः प्राकृतरूपादयस्सर्वलौकिकगुणावा ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ नकेवलमेषन्यायोस्माभिर्वांगीक्रियते किंतुत्व याख्यंगीकृतइत्याह ॥ नहिंस्यादिति ॥ तत्तस्मा त्सामान्यनिषेधस्यैकदेशेसंकुचितत्वात् । बह्वर्था भूतानीतिबहुत्वार्था विभक्ति स्तदंतासर्वा । सर्वाणि इतिसर्वशब्दान्विताच तामित्यर्थः । औतात्क्रतोः । तच्छून्या निर्गुणइतिश्रुतौतदुभयाभावादितिभावः । प्राकृतगुणोनेतिसर्वेषांदोषरूपगुणानानिषेधुं शक्यत्वाद्वहुवचनेपिनभरइतिहृदयं । विशेषविधेस्सकाशात्सामान्यनिषेधस्यदौर्बल्ये

पीदमेवोदाहरणं ॥ ५३० ॥ अतएषसर्वेश्वरइत्यादिविशिष्यगुणविधायकवाक्या निर्गुणइतिसामान्यतोगुणनिषेधकनिर्गुणवाक्यमेव दुर्बलमितिभावनोपसंहरति ॥ अतइति ॥ ५३१ ॥ उक्तमर्थपुराणवचनेनद्रढयति ॥ योसाविति ॥ हेयसंयुक्तै हेयत्वसंयुक्तै हेयैरित्यर्थः ॥ ५३२ ॥ प्रामाणिके प्रमाणांतराविरुद्धेचार्थसंभवतिसति अतादृशार्थगवेषणमनुचितमित्येतत्सदृष्टांतमाह ॥ शब्दस्येति ॥ बस्तःछागः । सर्वथाक्षीराभावाद्धस्तेत्युक्तं ॥ ५३३ ॥ ऐक्यवाक्यस्यमल्यैक्येसावकाशत्वव भेदवाक्यस्यापिमिति

अतस्सामान्यतोयत्तुनिषेधवचनंश्रुतौ ॥ विशेषवाक्यविहितनहितत्वात्प्रतिषेधति ॥ ५३१ ॥ योसौनिर्गुणइत्युक्तदृशास्त्रेषुजगदीश्वरः ॥ प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हीनत्वमुच्यते ॥ इतिपादोत्रयास्त्रिंशद्याध्यायेरुद्रस्यवागियं ॥ ५३२ ॥ शब्दस्यलब्ध्वायोग्यार्थमयोग्यार्थोनमृग्यते ॥ दुग्धार्थवृद्धिमान्दोग्धिकस्तंबस्तगलस्तनं ॥ ५३३ ॥ संध्यायांवदतेयोगीसंध्यां भोगीतुमुदरीं ॥ युगपन्मतिभेदस्तद्विद्वद्योरेवनान्यथा ॥ ५३४ ॥

भेदसावकाशत्वंकिंनस्यादिति केनचिदुक्तेपि भिन्नाविभौराजानाविलत्र भिन्नभिन्नविषयकमतिद्वयस्यैवमतिभेददर्शनेन तस्यच पुरुषभेदाविनाभूतत्वात्तनास्माकमनिष्टमिति सद्दृष्टांतमाह ॥ संध्यायायामिति ॥ संध्यावंदतइतिसंबंधः । द्वासुपर्णैर्यत्रद्वाविति वर्तमानकालीनद्वित्वोपपादनाययुगपन्मतिभेदस्यावश्यकत्वादितिभावः । इदानींभिन्नोयमित्येकवचनांतप्रयोगे स्वरूपभेदानपेक्षामिकमतिभेदस्य कथंचिच्छक्तिदुःशक्यत्वेषि द्वावेतौ भिन्नावेतावित्यादिद्विवचनांतप्रयोगे स्वरूपभेदानपेक्षमतिभेदस्यशक्तिरनु

मय्यशक्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ५३४ ॥ किंच सयुजाविति स्थानभेदस्य सखायाविति मतिभेदस्य च स्पष्टनिराकृतत्वेन नात्र मति-
 भेदस्थानभेदयोरवकाशोऽप्यस्तीत्याह ॥ सखायाविति ॥ प्रत्याहनिराकरोति । ततोऽप्यर्थान्तरासंभवादपि ॥ ५३५ ॥ न केवल-
 मैक्यवाक्यस्य मलैक्यस्थानैक्ययोरवकाशोऽस्माभिरेवावादि किंतु श्रुत्याप्यसूचीत्याह ॥ ऐक्योक्तेरिति ॥ सख्यस्थानैक्यवादि-
 नी जीवपरयोरितिशेषः ॥ ५३६ ॥ पराभिप्रेतनिर्गुणब्रह्म निराकर्तुं नारायणस्यैव परब्रह्मतां युक्त्या प्रसाध्य तस्यैव सत्त्वादिगुण-
 वैधुर्येण निर्गुणतां चाह ॥ नारायण इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ ततो नारायणात् । सृष्टेः प्राक् । ब्रह्मप्रलयेऽप्यविलीनस्य अतएव का-
 सख्यौ सयुजौ चेति मतिस्थानभेदस्फुटं ॥ यत्प्रत्याह ततोऽप्याह भेदवाग्भेदमेवाहि ॥ ५३५ ॥ ऐक्यो-
 क्तस्त्वविरोधिन्याऽसख्यस्थानैक्यवादिनी ॥ यद्वृत्तीचाह तद्वाणीकृपाणीयं विरोधिनां ॥ ५३६ ॥
 नारायणः परं ब्रह्म नान्यद्ब्रह्मततः परं ॥ प्राक्सृष्टेरप्सु यदशेते वटपत्रपुटे प्रभुः ॥ ५३७ ॥ बंधकीभूतस-
 त्वादिदुर्गुणानां विवर्जनात् ॥ स एव निर्गुणं ब्रह्मेत्युक्तस्सद्गुणवृंहितः ॥ ५३८ ॥

र्थब्रह्मभूतचतुर्मुखादप्युत्तमस्य सृष्टेः पूर्वविद्यमानस्य अतएवाऽकार्यस्य च नारायणस्यैव परब्रह्मतायुक्ता । अनाद्यनंतवस्तुत्वात् ।
 न पराभिलषितस्येति युक्तिः । प्रयोगस्तु विमतो नारायणः परं ब्रह्म भवितुमर्हति सृष्टिशून्यत्वात् नाशरहितत्वाच्च व्यतिरेकेण घट-
 वदिति । विष्णोरन्यत्र सर्वत्र पराधीनविशेषावाप्तिलक्षणसृष्टे रपूर्णतालक्षणनाशस्य च सत्त्वेन नक्वापि व्यवभिचारः ॥ ५३७ ॥
 सद्गुणवृंहित इत्यनेन सर्वथा गुणशून्यमेव निर्गुणं ब्रह्म चेति वदतः बृंहतोऽह्यस्मिन् गुणा इत्युक्तगुणपूर्णत्वलक्षणब्रह्मत्वानुपपत्त्या व्याह-

तभाषित्वचसूचितं ॥ ५३८ ॥ मुकुंदाभिधमित्यनेनच विष्णोरेवपरब्रह्मत्वे मुक्तिदायकत्वरूपयुक्त्यन्तरंचसूचितं । वेदाख्यब्रह्म
वर्णितमित्यनेन वेदैश्चसर्वरहमेववेद्यइत्यादौ कृष्णस्यैवोक्तवेदतात्पर्यगोचरत्वे तस्यैवपरब्रह्मत्वैयुक्तिस्सूचिता । ब्राह्मणानांपरदै
वमित्यनेनापि ब्राह्मणानां शुक्लसनकभृगवादीनां परदैवमित्यर्थस्यैवाभिप्रेतत्वेन विष्णोरेव परब्रह्मत्वे धिगतपरमार्थैराराध्यत्वरूपे

तन्मुकुंदाभिधंब्रह्मवेदाख्यब्रह्मवर्णितं ॥ ब्राह्मणानांपरदैवंब्रह्मसूत्रप्रकाशितं ॥ ५३९ ॥
सहस्रशीर्षिदेवविश्वक्षांविश्वशंभुवं ॥ विश्वंनारायणंदेवमक्षरंपरमंपदं ॥ ५४० ॥ विश्वतः
परमानित्यंविश्वंनारायणंहरिं ॥ विश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ ५४१ ॥ पतित्विश्व
स्यात्मेश्वरंशाश्वतंशिवमच्युतं ॥ नारायणंमहाज्ञेयंविश्वात्मानंपरायणं ॥ ५४२ ॥ नारायण
परोज्योतिरात्मानारायणःपरः ॥ नारायणपरंब्रह्मतत्त्वंनारायणःपरः ॥ ५४३ ॥ यच्चकिंचि
ज्जगत्सर्वदृश्यतेश्रूयतेपिवा ॥ अंतर्बहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायणस्थितः ॥ ५४४ ॥

शुक्तिरसूचि । ब्रह्मसूत्रप्रकाशितं ब्रह्ममीमांसासूत्रप्रकाशितमित्यनेनतु वेदसमानार्थकसूत्रप्रतिपाद्यस्यनारायणस्य परब्रह्मत्वे मो
क्षोपयोगिजिज्ञासाविषयत्वरूपयुक्तिलब्धा । एकोदाधारभुवनानिविश्वेतिश्रुतिप्रतिपादितविष्णोरेव द्युभवाद्यायतनस्वशब्दादित्या
दिसूत्रप्रतिपाद्यत्वसंभवेनच ब्रह्मसूत्रप्रकाशितोविष्णोरेव ॥ ५३९ ॥ इदानीं नारायणोपनिषदा नारायणस्यैवपरब्रह्मतांस्पष्टीकर्तुं

तांपठित्वाव्याचष्टे ॥ सहस्रशीर्षमित्यादिना ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ स्पष्टा नारायणः परंब्रह्मेति सुप्रसिद्धनारायणनाम्नैव तमुद्दिश्य परब्रह्मत्वविधानात् । हीत्यनेनानेकपरब्रह्मलक्षणभरितत्वाच्चारायणएवपरंब्रह्मेतिसूचयति । तदेवविशदयत्युत्तरग्रंथेन ॥ ५४५ ॥ विश्वतः परमत्वंचेत्यनेन विश्वतः परमामिति श्रुत्युक्तसर्वोत्तमत्वंगृह्यते । परमश्चासावश्चेति विग्रहे सोमपाशब्दवत्परमाशब्दः । विश्वशंभूमितां विश्वशंभुमिति श्रुत्युक्तपूर्णानंदभूमितां विश्वोपजीव्यतां तद्विश्वमुपजीव

इतिस्पष्टाद्युपनिषत्परंब्रह्माहतंप्रभुं ॥ ५४६ ॥ विश्वतः परमत्वं च विश्वशंभूमितां तथा ॥ विश्वोपजीव्यता मात्मेश्वरताक्षरते तथा ॥ ५४६ ॥ शाश्वतत्वाच्च्युतत्वे च महाज्ञेयत्वमेव च ॥ अंतर्बहिश्च विश्वस्य व्यासत्वं च व्यनंततां ॥ ५४७ ॥ ब्रह्मधर्मानिमान्सर्वान्यस्मिन्नारायणे श्रुतिः ॥ सहस्रशीर्ष्णिणुरूपे तन्नाम्नैव पुनः पुनः ॥ ५४८ ॥ आम्नाते संकलय्याह महता तत्पर्यपूर्वकं ॥ स एव हि परंब्रह्म ब्रह्मलक्षणवेदिनां ॥ ५४९ ॥

तीत्युक्तविश्वोपजीव्यतां । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ एष सर्वेश्वरः यतो वाचो निवर्तते येन जाता निजीवंति आत्मावा अरे द्रष्टव्यः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धानि मान्ब्रह्मधर्मान् । पराभिमत निराकार ब्रह्मणो न श्रौतत्वमिति भावेनोक्तं सहस्रशीर्ष्णिपुरुष इति । तन्नाम्नैव नारायणः परंब्रह्मतत्वं नारायणः परः । नारायणपरोज्योतिरात्मानारायणः परः । व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादौ नारायणनाम्ना । अभ्यासस्य महता तत्पर्यलिंगत्वादित्याशयेनोक्तं महता तत्पर्येति ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ न केवलं

ब्रह्मलक्षणभरितत्वान्नारायणः परंब्रह्म किंतु परंब्रह्म परं ज्योतिः परमात्मेत्यादि परब्रह्मनामभिरपि नारायणस्यैवोद्देशादित्याह ॥ परं ब्रह्मेत्यादिना ॥ उत्तरग्रंथे पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिग्रंथे ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ परमात्माभिधस्य शृंगग्राहितया प्रदर्शनादिति पूर्वोणान्वयः ॥ ५५२ ॥ परमात्मशब्दार्थमाह ॥ राजेति ॥ ५५३ ॥ लक्षणग्रंथे आत्मानारायणः परः इत्युक्तपरमात्माभिधनाराय

परंब्रह्म परं ज्योतिः परंतत्त्वं परंपदं ॥ परमात्मेति च ब्रह्मनाम्नानारायणं प्रभुं ॥ ५५० ॥ उद्दिश्य पौनःपुन्येन ब्रह्मणोलक्षणानि च ॥ सर्वान्युक्तवोत्तरग्रंथे परीक्षाचयतः कृता ॥ श्रुत्या लक्षणशास्त्रस्य मर्यादा मनुसृत्य हि ॥ ५५१ ॥ शृंगग्राहितया तस्य हृद्गुहायां प्रदर्शनात् ॥ उक्तलक्षणपूर्णस्य परमात्माभिधस्य च ॥ ५५२ ॥ राजा राजसु मुख्यो हि महाराज इतीर्यते ॥ आत्माऽन्यात्मसु मुख्यश्च परमात्मा तथा प्रभुः ॥ ५५३ ॥ यस्तु प्रस्तावितः पूर्वमात्मानारायणः परः ॥ परमात्मेति चात्रोक्तस्य एव स्यान्न संशयः ॥ ५५४ ॥ तत्सब्रह्मेति वाक्तुं दक्षिणामाहनाऽभिदां ॥ महेश्वरश्चिबश्चुत्योः पौनरुक्त्यभयादपि ॥ ५५५ ॥

णस्यैव परीक्षाग्रंथे परमात्माव्यवस्थित इति परमात्मपदेन परामर्शैर्दक्षार्थमिति भावेनाह ॥ यस्तु प्रस्तावित इति ॥ ५५४ ॥ उक्तेरीत्या पूर्वप्रकरणेनारायणमहिम्न एव प्रस्तुतत्वा त्सब्रह्मेत्यत्र तत्तद्दैवैक्यमर्थेनेत्याह ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्परमात्म परात्म विश्व तः परमत्वादिना सकलजीवडात्मकात्प्रपंचादत्यंतविलक्षणस्यैव नारायणस्य प्रस्तुतत्वात् । अन्यथोपक्रमविरोधात् । सब्रह्मेति वाक्

सब्रह्मासशिवस्सहरिरित्यादिवाक् । ऐक्यपक्षे समहेश्वरइत्येतावता शिवैक्यमिद्वेः पुनस्सशिवइतिव्यर्थस्यादित्याशयेनाह ॥ म
हेश्वरेति ॥ योवेदादौस्वरः प्रोक्तोवेदांतचेत्प्रतिष्ठितः । तस्यप्रकृतिलीनस्ययः परस्समहेश्वरइतिमहेश्वरश्रुतिः । अत्रस्वरशब्देनपू
र्वोक्तप्रणवस्यैव तस्येतिप्रस्तुतत्वात् जडप्रकृतौलीनस्य शबलस्येतिमंदांशं गर्भस्रावेणैवगता । किंतु प्रकृत्या पठतामलसत्व
स्वभावेन लीनस्या नुच्चारणेनलीनस्य तस्य प्रणवस्य यः परस्वामीत्येवार्थः । अतोपिमहेश्वरोविष्णुरेव । चक्रशंखगदापद्मधर
इति विष्णुभास्वत्किरीटमितिचावयोर्मतेतस्यैवप्रणववध्यत्वात् । ओमित्येकाक्षरब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन्निगितावाक्याच्च ।

प्रागुक्तार्थोपसंहर्त्रीमहेश्वरमहीश्वरे ॥ शयानमाह तस्यैक्येकस्यासौस्यान्महेश्वरः ॥ ५५६ ॥
विश्वमेवेदंपुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ॥ इत्यैक्योक्तेः परं चा(पुरैवा)न्यागतिमाह ततोपिन ॥ ५५७ ॥

नामसमन्वयपक्षेतुनकाचिदनुपपत्तिरितिभावः । उपक्रमोपसंहारयोरैकार्थ्यावश्यंभावान्महतामीश्वरोमहेश्वरइतिसावकाशमहेश्व
रपदस्य निरवकाशनारायणपदानुसारेणैवयोजनीयत्वात् ॥ ५५५ ॥ शेषशयनस्यतस्यैव सकलेदेवाधीश्वरशेषेश्वरतया
महेश्वरत्वसंभवात् रुद्रोब्रह्माणमाश्रितइत्युक्तद्रस्य तदसंभवादन्यथा नारायणोपनिषत्त्वव्याघाताच्चेत्याशयेनाह ॥ अही
श्वरइति ॥ उपलक्षणंचैतत् । सहरिरिति महेश्वरश्रुतेरुपर्यपि हरेः प्रस्तावादित्यपिद्रष्टव्यं । पुनरैक्येदूषणांतरंचाह ॥ तस्यै
क्यइति ॥ इदमप्युपलक्षणं । परमत्वस्य स्वराडित्युक्तत्वांतर्यस्यचायोगादित्यपिग्राह्यं ॥ ५५६ ॥ ऐक्यायोगेयुक्त्यंतरंचाह

॥ विश्वमेवेदमिति ॥ ५५७ ॥ श्रुतरथमाह ॥ यद्विश्वमिति ॥ यद्यस्मात् विश्वं कर्तुं । उपजीवतीत्यस्यसकर्मकत्वात् प्राक्प्र-
स्तुतपुरुषपदस्यद्वितीयांततयानुवृत्तिरितिभावेनोक्तं पुरुषाख्यंतमिति ॥ तत्तस्मात् पुरुषोपजीवकत्वात् विश्वं इदमित्यभिप्राह्यं ।
पुरुषइत्युक्तं पुरुषएवेत्युक्तं । राजाराष्ट्रमिति वदुपजीव्योपजीवकभावोदेव पुरुषएवेदं सर्वयद्भूतं यच्च भव्यमित्यादिश्रुतिषु तत्रतत्र
पुरुषैक्यव्यपदेशो नस्वरूपैक्यात् । जडाजडयोस्तदयोगादिति श्रुतेर्भावः । तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यइत्याह ॥ यत्तदोरे-
ति ॥ ५५८ ॥ येतु विश्वमेवेदं पुरुषइत्यत्र पुरुषैक्यमेवोक्त्वा तत् तं पुरुषं विश्वमुपजीवतीत्यर्थमाहुः तेषां दोषद्वयं वदन्नस्मदुक्त-
यद्विश्वं पुरुषाख्यंतमुपजीवति तत्सदा ॥ विश्वपुरुषइत्युक्तं यत्तदोर्नित्ययोगतः ॥ ५५८ ॥ श्रुत्यर्थमित्यमे-
वाहुः पुंस्त्वैक्याद्ये तु बिभ्यति ॥ कश्चिच्छ्रद्धाच्छ्रुतिमुदयास्मादयं चरणद्वये ॥ ५५९ ॥ अतश्च श्रुत्यर्थमीमांसा निपुणा-
नां विवेकिनां ॥ मतेनारायणो देवः परं ब्रह्म न चापरः ॥ इति निर्णीयते नो चेच्छ्रुतिरेषा प्रकुप्यति ॥ ५६० ॥
वश्रुत्यर्थइत्याह ॥ श्रुत्यर्थमिति ॥ पुंस्त्वैक्यात् पूर्वोक्तपुरुषस्य तदिति न पुंसकपदेन परामर्शात् । चरणद्वये विश्वमेवेदं पुरुषः तद्वि-
श्वमुपजीवतीति पादद्वये सौंदर्यमेकात्थ्यरूपवाक्यालंकारं छिंद्यात् ऐक्य भेद रूपविरुद्धार्थकथनेन दूषयेत् । एवं वदता पूर्वपादे ऐक्य-
स्यैवोक्तत्वादुत्तरपादे चोपजीव्योपजीवकभावो न भेदस्यैवोक्तत्वात् तस्य च संभवेत्येकवाक्यत्वोवाक्यभेदो हि दूषणमिति तदूषणत्वोक्तः
परस्परव्यावृत्तार्थकथनेन त्वमानत्वात्स्यात् श्रुतेरेव नाशितत्वाच्च महदूषणत्वादिति भावः । अतएव छिंद्यादित्युक्तं ॥ ५५९ ॥ श्रुति-
व्याख्यामुपसंहरति ॥ अतइति ॥ श्रुत्यर्थमीमांसा निपुणानामित्यनेन दमभिप्राति । महाज्ञेयमिति प्राक् नारायणस्य सकलशाखा-

स्वतिशयेन ज्ञेयत्वमुक्तं । तच्च तत्र तत्र वेदवाक्येषु ब्रह्मद्रहयक्षरमहेश्वरादिशब्दैर्ब्रह्मादीनां कथनात् विरुध्यत इत्याशं कानि वारक-
त्वेन तत्तन्नाम्नां समहेश्वर इत्यादिना नारायण एव समन्वयकथनं प्रकृतोपयोगि । हरिशब्दोऽपि हरिसूक्तस्थो हर्यश्वत्वादिलिंगबला-
दिद्रुगामीति शंका । अतस्तस्यापि समन्वयकथनं यो देवानां नामधाः सांविधत्तेभिधत्तेमां तत्तु समन्वयादिति श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसा-
रिच । तत्तदैवैतैक्यं नारायणं महाज्ञेयमित्यत्रोक्तातिशयेन ज्ञेयत्वरूपमहाज्ञेयत्वस्य पतिविश्वस्येत्युक्तविश्वपतित्वस्य अंतर्बहिश्च
तत्सर्वव्याप्यनारायणस्थितइत्युक्तसर्वव्यापित्वस्य आत्मनामीश्वरः आत्मेभ्वर इत्युक्तजीवेश्वरत्वस्य परमात्मपदार्थस्य च विरुद्धं ।
मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासत इत्यादि श्रुत्या शंभोः पितामहो ब्रह्मा पिताशक्राद्यधीश्वर इति स्मृत्या अंतर्गम्यधिदैवादिषु तद्ध-

देवानामवमोग्रिवैविष्णुस्तु परमप्रभुः ॥ तदंतरेण ब्रह्माद्यास्सर्वा अन्यास्तु देवताः ॥ ५६१ ॥

र्मव्यपदेशादिति सूत्रेण च विरुद्धं । अथवा श्रुत्यर्थमीमांसानिपुणानामित्यनेन सूत्रभाष्यदीकाकाराणां संग्रहः । तेहि अंतःस्थाधिक-
रणे ब्रह्मद्राश्याद्यधिदैवताखिलनाम्नां समन्वयमेवोच्युः । ननु तत्तदैवैतैक्यं । प्रत्युत तत्रैव भेदव्यपदेशाच्चान्य इति सूत्रेण इन्द्रस्या-
त्मा वायोराल्मानं अंतरादित्ये अंतश्चंद्रमसि सहैव संतनविजानंति देवा इत्यादिभेदव्यपदेशाद्ब्रह्मादिदेवानामन्यतामेव वर्णयामा-
सुः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं प्राक् तत्तदभिधामाहनाभिदामिति । एषा श्रुतिः सहस्रशीर्षिमत्यादि श्रुतिः । व्याहृतभाषिणस्तुभ्यमि-
ति शेषः । अथवा एषा वक्ष्यमाणा श्रुतिः ॥ ५६० ॥ तामर्थतः पठति ॥ देवानामिति ॥ ऋग्वेदब्राह्मणं अग्निर्वेदेवानामवमो-

विष्णुः परमस्तदंतरेण सर्वा अन्या देवता इति ऋग्वेदब्राह्मणं । हीत्यनेन श्रुतेः प्रसिद्धतामाचष्टे । अत्र देवता इत्येतावतैव पूतौ पुनरसर्वं पदं ब्राह्मणैवादिमतीत्याकेषां चिदसंग्रहशंका निरासयति भावेन ब्रह्माद्या इत्युक्तं । विविच्य अन्या इति भिन्नतां प्रदर्शय भिन्नतामित्यु पलक्षणं । आद्यंतयोरिव मध्येमध्येऽपि परमतामवमतां चेत्यपिश्राह्यं ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ अतः वेदव्याख्यानरूपब्राह्म

ऋग्वेदब्राह्मणं ह्यादावेवंतरतमत्वतः ॥ देवान्सर्वान्विविच्योक्त्वा विष्णोः परमतां जगौ ॥ ५६२ ॥ तस्मात्तु परमंवस्तु न किंचिदपिशंसति ॥ एते प्रधाना देवेषु तेष्वप्येष क्रमः किल ॥ ५६३ ॥ अतो विष्णुः परं ब्रह्म सर्वश्रुतिमता दधूत् ॥ विष्णो रन्यत्परं ब्रह्म न श्रौतमिति चाप्यभूत् ॥ वेदव्याख्यानरूपं यदुहं वृत्तिब्राह्मणं बुधाः ॥ ५६४ ॥ उक्तार्थस्य समस्तस्य प्रमाणेन प्रसिद्धतां ॥ वैशब्देनाह तद्वृत्तिः सर्वमानैश्च प्रसिद्धतां ॥ ५६५ ॥ श्रुत्या स्मृत्यानुमानेन प्रत्यक्षेण च योगिनां ॥ विष्णोः सर्वोत्तमत्वं हि सिद्धमिम्याह साश्रुतिः ॥ ५६६ ॥ अतस्त्रिदेव तैक्यं स्यान्न पुराणशतैरपि ॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति यत्सूत्रशासनं ॥ ५६७ ॥

ये प्रतिपादितत्वात् ॥ ५६४ ॥ यद्यस्मात्तत्तस्मात्सर्वप्रमाणप्रसिद्धिद्योतकवैशब्दबलात् ॥ ५६५ ॥ अतः वेदेऽवविष्णोः सर्वोत्तमत्वप्रतिपादनात् । विरोधे त्वित्यनेन विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति सूत्रसंगृह्णाति । अनपेक्षं मप्रमाणं अनुमानं

मूलश्रुत्यनुमापकं ॥५६७॥ तत्तस्मा देवानां देवस्त्रीणां च मध्यगतत्वात् ॥५६८॥ नान्वश्रुयन्तीत्यादिना परोमात्रयेति श्रुतिमुपादत्ते । अतः सन्महिम्नो न्यैरप्राप्यत्वकथनात् । तेन विष्णुना ॥ ५६९ ॥ एवं नारायणस्यैव ब्रह्माद्युत्तमत्वरूपपरब्रह्मतां प्रसाध्य तस्य परोदीरितसर्वधर्मराहित्यरूपनिर्गुणत्वं च धर्माणामनित्यत्वाद्धानि वृत्तिरङ्गीक्रियते उत मिथ्यात्वादिति विकल्प्य न द्वेधापीति निराकर्तुमुपक्रमते ॥ जातो वेत्यादिना ॥ अनेन न तेषां इति श्रुतिमर्थत उपादत्ते ॥ ५७० ॥ तस्मा दंतमवसानं नापेति कालपरि

यत्कालक्षण्यादिभृग्वंता देवा देव्यश्च मध्यगाः ॥ तत्ताः स्त्रीपुंसयोश्च शक्तेर्देवतोक्त्या श्रुतिर्जगौ ॥५६८॥ नान्वश्रुयन्तीते विष्णोर्महित्वमितरे त्विति ॥ यत्तदश्रुतिरतोऽप्येक्यतेन नान्यस्य कस्यचित् ॥ ५६९ ॥ जातो वा जायमानो वा विष्णो कश्चित्पुमांस्तव ॥ महिम्नो तं परं नापेत्याह काचिच्छ्रुतिः प्रभुं ॥ ५७० ॥ तस्मान्नित्योऽस्य महिमानकदापि निवर्तते ॥ सत्यस्सोऽस्य महिमेत्युक्तेऽननिवर्तते ॥ ५७१ ॥ अतस्त्वन्निर्गुणत्वं तु नास्य स्याद्विकदाचन ॥ तस्मान्निर्गुणशून्यत्वाद्भिर्गुणोप्ययमेव हि ॥ ५७२ ॥

च्छेदरूपां तशून्यत्वकथनात् । सत्यस्सोऽस्य महिमेति श्रुत्या उक्तेः सत्यत्वोक्तेः । न च वाच्यं सपरमात्मा सत्य इति ब्रह्मण एव सत्यत्वमुच्यते न महिम्न इति । तथा सति अस्य महिमेति वाक्यशेषे आकांक्षापूरकपदाभावादपरिपूर्णत्वप्रसंगेन अत्यपरमात्मनः सः श्रुतिप्रसिद्धो महिमा सत्य इत्येकवाक्यतयैव योजनीयत्वात् ॥ ५७१ ॥ अतः द्वेधापि निर्गुणत्वायोगात् । तस्मा त्सर्वधर्मशून्यत्व

पनिर्गुणत्वायोगात् ॥ ५७२ ॥ तत्तस्मा त्विमित्तत्रयात् ॥ ५७३ ॥ इदानीं धर्माणानित्यत्वेनापिमिथ्यात्वाभावइत्याह ॥ नचेति ॥ ५७४ ॥ पूर्वोक्तहेतुंचस्मारयति ॥ सत्यइति ॥ ततश्च नित्यत्वात्सत्यत्वाच्च ब्रह्मवन्नमिथ्येति मिथ्यात्वाभावोपेहेतुद्वयं घटतइतिभावः ॥ ५७५ ॥ तद्भासतां निर्गुणोक्तिग्रासतां ॥ ५७६ ॥ पूर्वोक्तवलोनिर्गुणश्चैत्यत्रनिर्गुणइतिपदच्छेदमंगीकृत्यदूषणमभिहितं । अधुनोपनिषदामनियतपदत्वेन अनिर्गुणइत्येवपदच्छेदस्यसुकरत्वात् त्वदभिमतनिर्गुणत्वसाधकमेवनासीतिसाहि

ब्रह्मायंगुणपूर्णत्वात्परमश्चोत्तमत्वतः ॥ तन्निर्गुणंचपरमंब्रह्म नारायणस्सदा ॥ ५७३ ॥ नचतद्गुणमिथ्यात्वाद्निर्गुणाऽवसरस्तव ॥ नित्यस्यब्रह्मवन्मिथ्यात्वस्यैवानुपपत्तिः ॥ ५७४ ॥ सत्यस्सोअस्यमहिमेत्याहतत्सत्यतांचवाक् ॥ अतस्त्वन्निर्गुणोक्तिश्चन्निर्गुणानांविमोचिका ॥ ५७५ ॥ नित्यस्सत्यश्चमहिमाकथंतद्भासतामियात् ॥ ५७६ ॥ नचापरशुनाछिन्नेपदेत्वांनानुयातिसा ॥ गुणसत्यत्वनित्यत्वकारूत्तेजितमूर्तिना ॥ ५७७ ॥

त्यमुद्रयाह ॥ नजेति ॥ नञा अकारेण । अभावसंपादकत्वात्पशुनेत्युक्तं । पदे निर्गुणपदे छिन्ने अनिर्गुणइतिनिर्गुणत्वविरुद्धाकारमापन्ने सा केवलोनिर्गुणइतिवाक् त्वां मायावादिनं नानुयाति त्वदभिलषितनिर्गुणत्वमर्थनवदति । छिन्नपदस्यानुयात्राभावोच्चनितः । अस्मदभिलषितानिर्गुणपदस्य वेदवाक्यरूपमंत्रशक्त्यासंपादितत्वात्अस्मदनुयानंतुयुक्तमितिध्वनितं । प्राक्साधिते गुणसत्यत्वनित्यत्वेएव कारू ताभ्यामुत्तेजितमूर्तिना नजेतिसंबंधः । फूत्काराऽयस्ताडनकर्त्रोरुभयोरवश्यकत्वाद्विवचनं ।

उत्तेजनं नाम सत्यनित्यगुणनिषेधासंभवेन अकारपरशोरावश्यकत्वाख्यधारासंघादनं । सत्यनित्यगुणानां निर्गुणइति निषेधायोगात् । अनिर्गुणइति पदच्छेदः कर्तव्यइति भावः ॥ ५७७ ॥ फलितमाह ॥ एवं चेति ॥ अनिर्गुणत्वार्था वागिति शेषः । क्षिपेन्निराकुर्वीत् । अघटं भूतलमित्यत्र घटस्यैव अनिर्गुणपदेन निर्गुणत्वस्यैव निषेधादिति भावः । अतः निर्गुणत्वोक्त्यभावात् । निर्गुणोक्तिवलादेव हि श्रौतानां गुणानां मिथ्यात्वं परआशास्ते तस्यैव मूलकुटारन्यायेन छिन्नत्वाद्वा परस्यात्र प्रत्याशा । न केवलमेतान् नानां किंतु ज

एवं चानिर्गुणत्वार्था यत्ते निर्गुणतां क्षिपेत् ॥ अतस्तदुणमिथ्यात्वसाधकं च न किंचन ॥ ५७८ ॥ तदुक्तं गुणसत्यत्वनित्यत्वे नौपचारिके ॥ ५७९ ॥ नेहनानेत्यादिवाक्यमपि तस्माद्व्रतान्क्षिपेत् ॥ नित्यं सत्यं परंब्रह्म किं शून्यत्ववश्रुतिः क्षिपेत् ॥ ५८० ॥ किंच ब्रह्मणितद्व्यवयवनानां भूतं निषेधति ॥ ५८१ ॥ अभिन्नसुगुणस्तोममन्वजानां हि सास्फुटं ॥ न चेद्ब्रह्मणि जीवैक्यमपिशक्यमप्योहितुं ॥ ५८२ ॥

निर्गुणइत्युक्ते त्वदभिमतनिर्गुणत्वस्यैव साक्षात्प्रतिषेधाद्विगुणत्वेऽप्याज्ञानकार्येति भावः ॥ ५७८ ॥ तच्छ्रौतगुणसत्यत्वनित्यत्वयोः व्यवहारिकसत्यत्व बहुकालवस्थायित्वरूपसंकोचकारणनिर्गुणोक्त्यभावात् ॥ ५७९ ॥ इदानीं नेहनानेति वाक्यबलादपिश्रौत भगवद्गुणानां मिथ्यात्वं नाशास्यमित्याह ॥ नेहेति ॥ तस्मात्सत्यत्वनित्यत्वयोश्च श्रौतत्वात् । तत्र दृष्टांतमाह ॥ नित्यमिति ॥ किमाक्षेपे ॥ ५८० ॥ प्रकारांतरेणापि नेहनानेति वाक्यं न गुणनिषेधकमित्याह ॥ किंचेति ॥ ५८१ ॥ विपक्षे बाधकंचाह ॥ न चै

दिति ॥ अपोहितुं निराकर्तुं शक्यमिति योजना । ऐक्यस्यापि ब्रह्मधर्मत्वाविशेषेण ब्रह्मणिकिंचन नास्तीति वाक्यस्य पक्षपातायोगात् ॥ ५८२ ॥ अभिन्नगुणानां धर्मधर्मिभावो ब्रह्माभिन्नैक्यस्य ब्रह्मणो ऐक्यमितिवैयसदाव्यवहित्तिमाणा धर्मधर्मिभाववद्धटतइत्याह ॥ अभिन्नेति ॥ एकशेषः धर्माः न संसृति ब्रह्मैवास्तीत्येकस्यैवावशेषः । तद्धदैक्यवत् । अत्रेदपि यथा तवैक्यमप्यस्ति ब्रह्माप्यस्ति तथास्माकमपीति भावः । लोकमर्यादया घटस्य घटत्वादितद्धर्मणां चाभेदेपि एकशेषाभावरूपया । धर्मधर्मिणोरभेदस्य भेदाभेदवादिना त्वयाप्यंगीकारात् ॥ ५८३ ॥ ऐक्यस्य ब्रह्ममात्रतैव न तद्धर्मैवेति वदतो बाधकांतरंचाह ॥ पर्यायेति ॥ घटः क

अभिन्नधर्मधर्मित्वमपिशक्यतवैक्यवत् ॥ एकशेषोऽपि तद्धृत्त लोकमर्यादयापिन ॥ ५८३ ॥ पर्यायशब्दवाच्यत्वादज्ञातत्वाद्विवादतः ॥ ऐक्यं न ब्रह्ममात्रेणैव भिन्नगुणस्तथा ॥ ५८४ ॥ तच्च ब्रह्मणिसामर्थ्यविशेषाद्धटतेमम ॥ तव तूक्तैक्यवादेऽसि शिर्विशेषसंगतं ॥ ५८५ ॥

रीरः कलश इति ब्रह्मणस्तदैक्यस्य च पर्यायशब्दवाच्यत्वात् । प्रत्युत ऐक्यं ब्रह्मचेत्यपर्यायशब्दवाच्यत्वात् । न ह्यैक्याभेदशब्दवदैक्यब्रह्मशब्दावपि पर्यायो । तन्मात्रत्वे तु तद्धदेव तदपिस्यादिति भावः । अज्ञातत्वात् ब्रह्मणो ज्ञातत्वेऽप्येक्यस्य अज्ञातत्वांगीकारात् । विवादतः ब्रह्मण्यविवादेपि ऐक्येवादि विवादात् ॥ ५८४ ॥ नन्वभेदधर्मधर्मिभावः कथं घटतइत्यतस्त्वमेतसाधकमाह ॥ तच्चेति ॥ तत् अभिन्नधर्मधर्मित्वं । ममेति वदता निर्विशेषवादिनस्तव गतिर्नोति सूचितं । अगत्या मया पीदमंगीक्रियतइति वदंतं प्रत्याह ॥ तव

त्विति ॥ उक्तविरुद्धस्वभावत्वघटनाय ऐक्यब्रह्मणोरभेदोवात्याज्यः अभिन्नयोर्विरुद्धस्वभावघटकविशेषस्यांगीकार्यत्वात् नि
विशेषमंतवात्याज्यमित्युभयतःपाशरज्जुरितिभावः ॥ ५८५ ॥ तर्हि सविशेषब्रह्मवादिनामते निर्विशेषोक्षरशुद्धइति श्रुतेः काग
तिरित्यतआह ॥ नेति ॥ विशेषः आधिक्यं अधिकं वस्तुवा । तस्मात् अभिन्नश्रौतधर्माणामधर्मिभावघटकोक्तसामर्थ्यरूपविशे
षस्य आवश्यकत्वात् ॥ ५८६ ॥ अधुना अनुगतजातिसद्भावे धर्ममध्यैक्यवादिनामते तदभिन्नधर्मिणामप्यैक्यस्यादित्याशंक्यतां

न विद्यते विशेषस्तु यस्मादित्यखिलेशतां ॥ निर्विशेषश्रुतिस्तस्मात्प्राहास्माकंतवापि च ॥ ५८६ ॥
व्यवहारादनुगतात्सर्वत्रानुगतासदा ॥ जातिश्चैकाग्रितार्थेषु सत्ताद्यावर्तते किल ॥ ५८७ ॥ इति
ब्रवीति कोप्यज्ञस्सप्रष्टव्यो विवेकिभिः ॥ व्यवहारानुगमनं नाम तस्यैकता किमु ॥ ५८८ ॥ उत त
स्यैकधर्मिणावच्छिन्नत्वमुदीर्यते ॥ एकाकारत्वमथवावक्तव्यं नापरहितत् ॥ ५८९ ॥ नाद्यः प्रयोजका
सिद्धेर्वादिनोरुभयोरपि ॥ प्रतिवादिमतासिद्धेर्द्वितीयोपि न शोभते ॥ ५९० ॥

निराकर्तुमुपक्रमते ॥ व्यवहारादिति ॥ कोपि अनुगतव्यवहारस्य अनुगतधर्मप्रयोज्यत्वादिति वदन्तार्किकः ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥
॥ ५८९ ॥ प्रयोजकासिद्धेः घटोद्यंघटोयमिति बहुभिर्बहुधा क्रियमाणानां व्यवहारणामैक्यासिद्धेः । प्रतिवादिमतासिद्धेः प्रतिवा
दिमते असिद्धेः । अद्यापि व्यवहारावच्छेदक्रीभूतघटत्वादिजातेः तत्त्ववादिनामते एकत्वासिद्ध्या प्रयोजकस्यान्यतरासिद्धेः । न च श

ब्दनित्यववादिनातेषामेकघटशब्दघटितत्वादनुगतव्यवहारस्यैकधर्माविच्छिन्नत्वमिति वाच्यं । तेनैवान्यथासिद्धेः । घटकरीरकल
शादिपर्यायशब्दैस्तत्रतत्रव्यवहारसंभवेनशब्दैक्यस्याप्ययोगाच्च ॥ ५९० ॥ अप्रयोजकतादोषः अप्रयोजकत्वासिद्धिरूपदोषः ।
अप्रयोजकत्वमुपादयति ॥ नानेति ॥ नानासमानव्यवहारेण भिन्नभिन्नैकप्रकारव्यवहारेण तादृशः प्रत्येकधर्माभिन्नभिन्नः

अप्रयोजकतादोषस्तृतीयपक्षमाक्षिपेत् ॥ नानासमानव्यवहारेणधर्मापितादृशः ॥ ५९१ ॥
सिद्धेत्परंतस्यसर्वत्रैकताकिंकृतावद् ॥ यक्षानुरूपोहिबलिप्राचावाचमनुस्मर ॥ ५९२ ॥ अ
खंडजातेरैकोयदंशोव्यक्तिषूच्यते ॥ घटास्तीहिघटांशाःस्युघटस्तुस्यान्नकश्चन ॥ ५९३ ॥ संपू
र्णपटताशून्यपटांशेष्वंशधीरिव ॥ संपूर्णजालनाधारेस्यादंशत्वप्रमापरं ॥ ५९४ ॥ आका
शांशेषुचाकाशशब्दोक्तिरुपचारतः ॥ अवकाशप्रदत्वाख्ययोगसंभवतोपिवा ॥ ५९५ ॥
अनेकव्यंजकव्यंग्यायैकाजातिरुच्यते ॥ तथाऽनेकघटत्वेभ्योवागेकैवप्रवर्ततां ॥ ५९६ ॥

एकप्रकारश्च । किंकृता प्रयोजकेषुकस्याप्यैक्याभावात् ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ अखंडजात्यंगीकारदूषणांतरमाह ॥ अखंडेति
॥ ५९३ ॥ दृष्टान्तमाह ॥ संपूर्णेति ॥ संपूर्णपटताशून्यपटांशेषु एकैकतंतुष्वित्यर्थः । उक्तमर्थं दृष्टांतिकेदंशयति ॥ संपूर्णेति ॥ ५९४ ॥
कथंतीहि आकाशांशेष्वपि आकाशव्यवहारइत्यतोद्देशपरिहारमाह ॥ आकाशेति ॥ ५९५ ॥ पूर्वमनुगतव्यवहारएवनास्तीत्युक्तं ।

अधुना अस्तु वा असौ व्यवहारः तथापि नानुगतजातिसिद्धिरितिसदृष्टांतमाह ॥ अनेकेति ॥ ५९६ ॥ प्रकारांतरेण व्यववहारस्यैकत्वेऽपि जातेरेकत्वं नापेक्षितमित्याह ॥ शब्दैक्यं चेति ॥ ते शब्दानित्यत्ववादिनस्त्वपक्षे शब्दैक्यं नास्ति प्रतिव्यवहारं घटादिपदानां तदा उत्पत्त्यंगीकारात् । ततः एकव्यवहारस्यानेकशब्दप्रयोज्यत्वात् । तत्रापि जातिनिमित्तकानुगतव्यवहारेऽपि । नियम्यो व्यवहारः नियंतुर्जातिः एकतामितिसंबंधः । तेष्वभ्युपगमेन शब्दनित्यत्ववादिनोऽपि मम तेऽप्येकव्यवहारस्य शब्दरूपक

शब्दैक्यं च न तेऽपेक्षेत तस्तत्रापि चैकतां ॥ स्वनियं (त्रयानि) तु नियम्योऽसौ न सहतेति मेमतिः ॥ ५९७ ॥ कारणत्वान्येकानितत्रतत्रतवापि च ॥ तदवच्छेदकस्यापि कथं न स्यादनेकता ॥ योगुरूपां गुरुस्तस्य गुरुतैव हि शोभते ॥ ५९८ ॥ व्यंजकानुगतोक्तिश्च जातिष्वनुगतैकवाक् ॥ न किंलैकेन नियतामध्ये यंत्रकता कुतः ॥ ५९९ ॥

धर्मप्रयोज्यत्वसंभवेन त्वदुक्तन्यायस्यान्यासिद्धिरितिसूचितं ॥ ५९७ ॥ कारणतावच्छेकत्वेनापि न जातेरेकत्वसिद्धिरित्याह ॥ कारणत्वानीति ॥ ५९८ ॥ लाघवाद् अवच्छेदकस्यैकत्वमिति पक्षं अन्यापदेशेन दूषयति ॥ योगुरूपा मिति ॥ गुरोर्गुरुर्हि परमगुरुरेव दृष्टः न तु लघुः । तथा अनेककारणतावच्छेदकस्य अनेकतैवोचितेति भावः । व्यंजकस्य जातिव्यंजकस्य पृथुबुधोदराकारत्वादे रनुगतोक्तिः पृथुबुधोदराकारोऽयं पृथुबुधोदराकारोऽयमित्यादिरूपा । जातिषु घटत्वपटत्वादिषु अनुगतैकवाक् इयं जातिरियं जातिरित्यादिरूपा ।

एकेनधर्मेण । व्यवहारद्वयत्वयापिजातिप्रयोज्यत्वानङ्गीकारात् । मध्ये घटोयमित्याद्यनुगतव्यवहारे । यत्रैकता नियामकजात्येकता ॥ ५९९ ॥ इदानीं पराभिमतसमवायसंबंधायोगाच्चनघटत्वादिजातिरङ्गीकार्येत्याह ॥ प्रलयइति ॥ साजातिः । घटत्वादिजातेर्धटादिव्यक्त्यायुतसिद्ध्यभावान्नतयोस्समवायः । अयुतसिद्ध्योस्संबंधः समवायइतिहितेमतं । एवंचासंबंधाख्यजातिबाधकाश्रमा जातिरङ्गीकार्येतिभावः ॥ ६०० ॥ स्थलांतरेष्वपिव्यभिचारमाह ॥ अभावेऽपि ॥ ६०१ ॥ अनेकेषामनेकव्यवहारोपयोगिजाते

प्रलयेसर्वदेशेचजातिर्नित्यास्तिचेत्तदा ॥ व्यक्त्यानायुतसिद्धासायावश्यनापराश्रया ॥ ६०० ॥
अभावेषुनकिंचित्तोषेषेषुनकिंचन ॥ एकनियामकतस्मात्तोन्यत्रापितृथा ॥ ६०१ ॥ बहुकृद्बहुताव्याप्तस्तच्छून्योयाचतेहितां ॥ एककुठारोयत्कार्यलक्षेव्यापारलक्षवान् ॥ ६०२ ॥ तस्मादनेककार्येषुकस्मादेकोविमृग्यते ॥ तत्तद्व्यक्त्यन्वयीसोपितत्तत्कतायतोततः ॥ ६०३ ॥ अतोधर्मस्यधर्म्यैक्यं धर्मिणांचैकताभवेत् ॥ इत्यादिदोषैर्दूष्यनपोष्यमेवाखिलैर्वृद्धैः ॥ ६०४ ॥

रनेकतैवव्याख्या नत्वेकतेत्येतत्सदृष्टातमाह ॥ बहुकृदिति ॥ बहुकृद्दृष्टदादिबहुकार्यकृद् कुलालकुर्विदादिः । तांबहुतां व्यापारलक्षवान्दार्ढ्ययोगाख्यव्यापारलक्षवान् ॥ ६०२ ॥ तत्तद्व्यक्त्यन्वयी तत्तद्व्यक्त्याधारताख्यभिन्नाभिन्नस्वरूपसंबंधरूपा न्वयवान् । सोपि जातिपदार्थोपि ॥ ६०३ ॥ जातेरेकत्वखंडनस्यप्रकृतोपयोगंदशयति ॥ अतइति ॥ अतो जालैक्यखंडना

तु धर्म्यैक्यं दूष्यं नोतिसंबंधः ॥ ६०४ ॥ पोष्यत्वे हेतुद्वयमाह ॥ एवं धर्मा निति ॥ ६०५ ॥ सूर्योदयादिदर्शननिंदायामपि सूर्योदयादे
रिव धर्मपृथक्त्वदर्शननिंदायामपि धर्मपृथक्त्वस्य नाभावइति तार्किकशंका मन्वद्दूषयति ॥ नेक्षेतेति ॥ ६०६ ॥ सदुत्तरकुमारकं
समीचीनोत्तराख्यकुमारकं । समर्थोत्तरकुमारमिति ध्वनिः । परेषां प्रतिवादिनां । कंठमणिं कंठालंकारभूत

एवं धर्मान्पृथक्पदं स्तानेवानुविधावति ॥ इति श्रुते घटोनीलइति व्यवहृतेरपि ॥ ६०५ ॥ नेक्षेतोद्यं
तमिति वदृञ्जान्नस्य निषेधेन ॥ नार्थासत्त्वमिति प्राह विपश्चित्किल कश्चन ॥ ६०६ ॥ तस्यापि सूतेयु
क्तिस्त्री सदुत्तरकुमारकं ॥ यः परेषां कंठमणिं जिघृक्षति रणां कणे ॥ ६०७ ॥ सूर्योदयोपि दिवि जैर्दिति
जैस्त्वेन चेक्ष्यते ॥ दोषाद्भीरुभिर्दोषमजानद्भिर्नैरपि ॥ ६०८ ॥ नम्रस्त्री च स्वनयनैस्त्वसखी नयनै
रपि ॥ रंतृणां रागकलुषचक्षुषां चेक्ष्यते किल ॥ ६०९ ॥ श्रुतिश्च चक्षुषैर्वैषां वाक्षणं नानुमन्यते ॥
ईक्षा हि चाक्षुषं ज्ञानं मनुमानागमादिभिः ॥ अन्वयमंस्तच्च तज्ज्ञानमतस्तद्वाधनं कुतः ॥ ६१० ॥

वाग्विलासं । कंठमालामिति ध्वनिः । रणां कणे वादयुद्धे । उत्तरगोग्रहणयुद्धइति ध्वनिः ॥ ६०७ ॥ यस्य दर्शनं श्रुत्या निघते
तस्य सत्त्वमित्युत्सर्गः । सचार्थस्य प्रमितत्वे सति अनन्यगत्या अपोद्यते नापरथा । प्रकृते च नेक्षेतोद्यंतमि त्यादावपवादकम
द्भावात्कथमसौ नापोद्य इत्याह ॥ सूर्योदयोपीत्यारभ्य चक्षुषां चेक्ष्यते किलेत्येतेन ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ प्रकारांतरेणापि नेक्ष

तेत्यादिश्रौतदर्शननिषेधस्यार्थाबाधकतामुपपादयति ॥ श्रुतिश्चेति ॥ तज्ज्ञानं सूर्योदयादिज्ञानं ॥ ६१० ॥ उक्तप्रकारद्वयमपि एवंधर्मानिति श्रुतौ न घटत इत्याह ॥ दर्शनायोग्येति ॥ दर्शनायोग्यधर्मेषु अतीन्द्रियभगवद्धर्मेषु यत्पृथक्त्वपरेणाशङ्क्यते तस्य पृथक्त्वस्य दर्शनं ज्ञानरूपमेव प्रसक्तं स्यात् । ननु चक्षुषं । अतीन्द्रियभगवद्धर्मनिष्ठपृथक्त्वस्याप्यतीन्द्रियत्वेन चाक्षुषज्ञानप्रसक्तेरवाभावेन तन्निषेधस्याप्यनवसरदुःस्थत्वात् प्रसक्तज्ञानमात्रस्यायनिषेधइति भावः । अनेन सूर्योदयादाविबो त्सर्गन्यायापवादकं कैश्चित्प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वं प्रकृतेनास्तीतिसूचितं । एवं च यस्यार्थस्य सत्तायां प्रबलं प्रत्यक्षं मागमोवास्पष्टमस्ति । तत्र तद्दर्शनं दर्शनायोग्यधर्मेषु पृथक्त्वस्य च दर्शनं ॥ ज्ञानरूपं प्रसक्तस्यात्यदयार्थतद्दर्शनेति ॥ ६११ ॥ तस्मात् स्य निषेधस्यादप्रामाणिकतैव हि ॥ अर्थाभावाविना भूतानि दासवत्त्रचेदृशी ॥ ६१२ ॥ केशस्य पूर्णब्रह्मत्वादी शोषि स्वगतां भिदां ॥ नान्वमन्यत तेनेयं केन भान्यामनीषिणा ॥ ६१३ ॥

दायां निषेधादेव पापहेतुता यस्य चार्थस्य सत्तायां प्रबलं प्रत्यक्षं मागमोवानास्ति तस्य दर्शननिंदायां मिथ्यादृष्टत्वादेव पापहेतुतेति विवेकः । धर्मभेदोस्तीतिसाक्षाद्देप्रतिपादकश्रुत्यभावात् नित्येश्वरधर्मेषु एकसत्त्वेत्यपरानाशङ्क्यं संकीर्णधर्मधर्म्यादिभेदकभेदासाधारणलिङ्गाभावाच्च । हेत्वन्तरं चाह ॥ पश्यति ॥ पश्यति पश्यति धातोर्लृत् तत्ज्ञानमात्रं । हीत्यनेन पश्यार्थश्चात्रानालोचन इति सूत्रं सूचयति ॥ ६११ ॥ तस्य ज्ञानमात्रस्य । ईदृशी न जानीयादेवेत्यादिरूपावा पृथक्ज्ञानसन्धोयातीत्यादिरूपावा ॥ ६१२ ॥ अतीन्द्रियाणामपि धर्माणां पृथक्त्वं सर्वापरोक्षी ईश्वरस्साक्षात्कुरुत इत्याशङ्कां परिहरति ॥ केशस्य मूलरूपभगवत्केशा

त्मककृष्णस्य स्वगतां स्वावतारस्वगुणादिगतां । इयं स्वधर्मभिदा ॥ ६१३ ॥ प्रकारांतरेण दृष्टान्तवैषम्यमुपपादयति ॥ ग्रस्येति ॥
यस्य सूर्योदः उदयकालादिकालविशेषे । उपलक्षणेमेतत् । अवस्थाविशेष इत्यपि द्रष्टव्यं । सा सामान्यदृष्टिविषयविषयता ॥ ६१४ ॥
उभयत्रापि दृष्टान्तमाह ॥ इदानीमिति ॥ तदेव नृशृंगमेव ॥ ६१५ ॥ उपसंहरति ॥ अतः इति ॥ अतः एवं धर्मान् नृपुत्रकप

यस्य कालविशेषदृष्टिविषयस्य सनबाध्यते ॥ यस्य दृष्टुं सदानेति सामान्येनैव वार्यते ॥ तत्रार्थस्यापि
बाधस्यादप्राप्ताणि कृता हि सा ॥ ६१४ ॥ इदानीं न घटो दृष्ट इत्युक्तेन घटो नृपुषा ॥ नरशृंगैव दृष्टमित्यु
क्ते तु तदैव न ॥ ६१५ ॥ अतस्त्व(दृष्ट)दृष्टदृष्टान्तो विषयो भूद्विचारेण ॥ ६१६ ॥ द्रष्टव्येनैव दोषोऽस्मिन्नि
त्युक्ते तदोषता ॥ यथा सिद्धये तथा धर्मपार्थक्ये क्षणशिक्षणे ॥ धर्माणामपृथक्त्वं च सिद्धये देवममप्र
भौ ॥ ६१७ ॥ द्वितीयाभिनिवेशेन भयं स्यादिति चोदिते ॥ द्वितीयस्यैव बाध्यत्वं किं नोचुस्तव पूर्वजाः
॥ ६१८ ॥ त्रयाणां भेदभावानां योनपश्यति वैभिदां ॥ इत्युक्तिस्तोभिदां हेतुमैक्यं पोटुच भूगकिल ॥ ६१९ ॥

इयं निति धर्मपृथक्त्वदर्शननिषेधस्य कालविशेषाद्यनालंबित्वात् ॥ ६१६ ॥ भगवत्येव सामान्यदर्शननिषेधस्यार्थाभावसाधकत्वं
दृष्टान्तमुखेन दर्शयति ॥ द्रष्टव्य इति ॥ अस्मिन् भगवति ॥ ६१७ ॥ इयं शंका नमायावादिना कर्तुं शक्येत्याह ॥ द्वितीयाभि
निवेशेनेति ॥ उदिते उक्ते सति चेति संबंधः ॥ ६१८ ॥ त्रयाणां भिदां हरिहरब्रह्मणां भिदां । एक्यं तेषामैक्यं । भूः स्थानं । य

थात्र तव भेददर्शननिदायां भेदस्यासत्त्वं एवं ममापि पृथक्त्वदर्शननिदायां पृथक्त्वाभावस्तेत्यति । यथाच तवात्र त्रिदेवताभेददर्शननिदायां भेदमात्रस्यासत्त्वं न देवानां । तथा धर्मपृथक्त्वदर्शननिदायां धर्मपृथक्त्वस्यैवासत्त्वं न धर्माणामितिसमग्रोपमेयं ॥ ६१९ ॥ एवं किंतु र्मायावादिनः प्रकारांतरणस्वव्याहतिमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ भिदां धर्मभेदं ॥ ६२० ॥ अधुनाऽस्य भेदोपनिषदि नेहनानास्तिकिचनेत्यादौ ब्रह्मणि स्वगतनानात्वस्यैव निषेधादथाभावप्रयुक्तैव दर्शननिर्देयाह ॥ किंचेयमिति ॥ ६२१ ॥

सर्वत्र भेदमिथ्यात्वं साधयत्त्वं दुराग्रही ॥ कथमद्याद्वितीयस्मिन् भिदमाधातुमिच्छसि ॥ ६२० ॥ किंचेयं श्रुतिरेवादेनेहनानास्तिकिचन ॥ इत्यादिना भिदामेनां निषेधतिपदे ॥ ६२१ ॥ अतस्तज्ज्ञाननिंदापि मिथ्याभूतार्थदृक्त्वतः ॥ इति मन्यामहे तस्माद्भमाधर्म्यात्मकाः प्रभोः ॥ ६२२ ॥ धर्मिसत्त्वेऽपि यन्नश्येत्तत्र भेदोऽपि स्मृयते ॥ भेदस्यासाधारणं हि कार्यनाशाविनाशनं ॥ ६२३ ॥ अनश्यद्विपुहस्तो यद्भिनत्यन्यविनाशिनं ॥ ६२४ ॥

॥ ६२२ ॥ इदानीं भगवद्भ्रमाणां भेदाभेदशंकासयुक्तिकं निराकरोति ॥ धर्मिसत्त्वेपीति ॥ यद्रूपादिकं । नाशाविनाशनं एकनाशेऽप्यपराविनाशनं । हि यस्मान्नाशाविनाशनं भेदासाधारणकार्यं तस्मादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ६२३ ॥ अत्र दृष्टांतमाह ॥ अनश्यदिति ॥ यद्यस्माद्भिनत्यति विदारण मन्योन्याभावरूपं भेदं च साधयति । घातकाद्भेदाभावे वध्यभावस्यैवायोगादिति भावः ॥ ९१ ॥

॥ ६२४ ॥ इदानीं तत्त्वमस्याद्यैक्यवाक्यबलादपि नगुणमिथ्यात्वमित्याह ॥ नापीति ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ वाक्यं तत्त्वम
स्यादिवाक्यं । अर्थांतरे सादृश्यादिरूपे ॥ ६२७ ॥ सावकाशत्वादपि ऐक्यवाक्यं न निरवकाशसगुणश्रुत्युक्तगुणबाधकमित्याह
॥ किंचेति ॥ सत्यनित्येन सगुणश्रुतेर्निरवकाशत्वद्योतयति ॥ ६२८ ॥ विपक्षेबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ ६२९ ॥ गुणेषु

नाप्यैक्यवाक्यबलतो विरोधिगुणाविप्लवः ॥ ६२५ ॥ विरोधिगुणसंत्यागे स्यादैक्यवाक्यगोचरं ॥ अवि
रुद्धो हि वाक्यार्थो योग्यतायदपेक्षिता ॥ ६२६ ॥ यदि वाक्योदिता द्वैतादेव तद्गुणमोचनं ॥ तदान्योन्याश्च
यो दोषो वाक्यमर्थान्तरे नयेत् ॥ ६२७ ॥ किंचैकतोक्तिर्नायुक्ता सा सादृशैक्यस्य संभवात् ॥ सत्यनित्यगुण
त्यागस्सर्वथानोपपद्यते ॥ ६२८ ॥ अतः कस्य बलात्कस्य त्याग इत्येव चिंत्यतां ॥ नचेच्छून्योक्तिबलतः
सत्यं ब्रह्मैव संत्यज ॥ ६२९ ॥ व्यावहारिकता सत्ता नित्यत्वं चिरकालता ॥ गुणेषु यदिति हि स्याद्ब्रह्मण्य
पित्तैव ते ॥ ६३० ॥ संदिग्धश्रुतिपंकस्थनैर्गुण्यस्तं भलं विनः ॥ कथं सत्यतया श्रौतधर्मास्स्युव्यावहारिकाः
॥ ६३१ ॥ तदाप्यबाधे सत्यास्स्युर्बाधेतु श्रुत्यमानता ॥ अतोभ्यर्थ्यस्स एवार्थो यत्र वाग्द्वंद्वमानता ॥ ६३२ ॥

सत्यत्वं व्यावहारिकत्वं नित्यत्वं च चिरकालीनत्वं मस्त्वतिशंकां परिहरति ॥ ६३० ॥ ब्रह्मणि स्पष्टशून्य
त्वश्रुतिबलात्स्यादपि तथा इहतु बाधकनिर्गुणश्रुतेरद्यापि संदिग्धत्वात् न सा कल्पनायुक्तेत्याह ॥ संदिग्धेति ॥ संदिग्धेत्युपलक्ष
णं । अनिर्गुण इति वैपरीत्यस्यैवोक्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ६३१ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ तदा व्यावहारिकसत्यतायां ।

अतः श्रुतेः ग्रामाण्यस्यावश्यकत्वात् । स एव त्रिगुणविवर्जितत्वादिरेव ॥ ६३२ ॥ इदानीं युक्त्यैव गुणसत्यत्वनित्यत्वे साधयति ॥ कथमिति ॥ स्वरूपस्य ब्रह्मस्वरूपस्य शक्तिबाधः सामर्थ्यरूपगुणबाधः । दृष्टान्तमाह ॥ किमिति ॥ ६३३ ॥ युक्त्युपस्कारकश्रुतिमाह ॥ स्वाभाविकीति ॥ हीति श्रुतेः प्रसिद्धतामाह ॥ ६३४ ॥ पीलुपाकपिठरपाकाभ्यां हिलोकेऽपि पाकजरूपादिगुणनाशः । सोऽपि क्वचिद्धर्मिनाशो क्वचिद्धर्मिणोर्विकारोचसति स्यात् । न त्वविकृताविनष्टधर्मिनिष्ठरूपादिगुणानां किमुतालौकिका

कथं स्वरूपस्याबाधेशक्तिबाधो भवेद्दद ॥ किमच्छिद्रद्वयेऽप्यज्याजलाहरणयोग्यता ॥ ६३३ ॥ स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्याह हि श्रुतिः ॥ ६३४ ॥ पीलुपाकेन पिठरपाकतो वा गुणक्षयः ॥ एकत्र धर्मिणोनाशोन्यत्र धर्मांतरं किल ॥ ६३५ ॥ सति धर्मिणि धर्माणां कात्यन्ताभाव इष्यते ॥ क्षणसुत्पन्नमगुणमित्यप्याह अग्रहात्परं ॥ तंतुनापटनिर्माणे किमध्येशुक्लतागता ॥ ६३६ ॥ धर्मिणोऽयमविकृतौ विकारोऽस्त्येव कश्चन ॥ अविकारी तु यो धर्मात्तद्धर्मोऽपि ह्यविक्रियः ॥ किमाप्यपरमाणूनां शुक्लतायाः क्वचित्क्षयः ॥ ६३७ ॥

विनष्टपाकायोग्यनिर्विकारभगवतो रूपसौंदर्यगुणानामनाश इति भावेनाह ॥ पीलुपाकेन त्यादिना ॥ एकत्र पीलुपाके अन्यत्र पिठरपाके धर्मांतरं सति धर्मिणि पाकेन पूर्वनाशे सति धर्मांतरं ॥ ६३५ ॥ अत्यन्ताभावस्सर्वथागुणाभावः । भवदुक्तनैर्गुण्यस्य न क्वाप्यवकाश इति भावः । उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति तां किं कशांकां परिहरति ॥ क्षणमिति ॥ आग्रहात् कार्यकारणभावां

गीकाराख्याग्रहात् ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ निमित्तत्रयेणहरःपाकायोग्यत्वमुपपादयति ॥ हरिस्त्विति ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ अनौ
पाधिकत्वाब्रह्मगवद्गुणानामपगमइत्याह ॥ यदन्येति ॥ धर्म्यनाशे नाशनं नेतिसंबंधः ॥ ६४० ॥ अप्राकृतत्वाच्चब्रह्मणोनज्ञा
नादिगुणानानाशइत्याह ॥ ज्ञानंचेति ॥ मनस्यपिनसर्वथाज्ञाननाशइत्याह ॥ पूर्वेति ॥ भावना संस्कारः ॥ ६४१ ॥ धर्मिव

द्विपाकप्रक्रियातोपिपाकायोग्येनविक्रिया ॥ हरिस्तुदहनांतःस्थःपीताग्निमुक्तचेतनः ॥ ६३८ ॥
अतस्तद्रूपसौंदर्यशौघैर्यपराक्रमाः ॥ स्वातंत्र्यवशितेशत्वपूर्वास्सर्वगुणाधुवाः ॥ ६३९ ॥ यदन्य
वरतोऽप्राप्तास्तेननौपाधिकाइमे ॥ अनौपाधिकधर्माणां धर्म्यनाशे ननाशनं ॥ ६४० ॥ ज्ञानंच
मानसंक्षय्यंसाक्षिज्ञानंत्वनश्वरं ॥ पूर्वनाशेपरंज्ञानंभावनावागमनस्यपि ॥ ६४१ ॥ मनस्त्वा
णुत्वपूर्वास्तुधर्मास्तत्रापिधर्मिवत् ॥ सतिधर्मिणिधर्माणांसर्वथाकुत्रमुडनं ॥ ६४२ ॥ धर्म्य
सत्त्वेपिधर्मस्सन्प्रतियोगित्वपूर्ववत् ॥ सतिधर्मिणिधर्माणामसत्त्वंतुनकुत्रचित् ॥ ६४३ ॥
रूप्यबाधेहिरूप्यत्वबाधोदृष्टोऽभ्रमेपिच ॥ अतश्चैतात्मधर्माणांबाधोप्येषनलौकिकः ॥ ६४४ ॥

न्मनोवत् । मनस्यपिनाणुत्वादिधर्माणांनाशः । घटादावपिसतिधर्मिणिनसर्वथाधर्मनाशः किमुतालौकिकेभगवतीतिभावः ॥ ६४२ ॥
धर्म्यसत्त्वेपि ध्वस्तघटादीनामभावेपि प्रतियोगित्वपूर्ववत् अभावप्रतियोगित्वज्ञेयत्वादिवत् । ब्रह्मनाशेपिनतद्भर्मनाशइतिभावः
॥ ६४३ ॥ लोकमर्यादयाब्रह्मधर्माणामनाशयत्वमुपपाद्य लोकमर्यादैवबाध्यत्वमुपपादयति ॥ रूप्यबाधेहीति ॥ नतुरूप्या

बाधे । अतः धर्मबाधस्य धर्मिबाधाविनाभूतत्वात् । श्रौतेत्यनेनाबाध्यत्वे श्रुतिसिद्धत्वे हेतु आत्मेत्यनेनाबाध्यधर्मिकत्वंच हेतुसूचयति । लौकिकः लोकदृष्टानुसारी ॥ ६४४ ॥ प्रायशः सर्वत्र धर्माणां धर्मसत्तासमानसत्ताकत्वनियमदर्शनात् ब्रह्मधर्माणामपि ब्रह्मसत्तासमानसत्ताकत्वं स्यादित्याह ॥ घटादीति ॥ ६४५ ॥ विपक्षे बाधकमाह ॥ अदृष्टकल्पनेति ॥ दुरदृष्टस्य भगवन्माहिमासहिष्णुत्वहेतुपापस्य । उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ सत्यादिति ॥ ततः लोकदृष्टत्वात् ॥ ६४६ ॥ धर्म्यनाशे धर्माणामप्यनाशइति

घटादिधर्मास्तत्सत्तासमसत्तायतोखिलाः ॥ अतस्सत्यात्मधर्माश्च सत्यास्युनात्र संशयः ॥ ६४५ ॥
अदृष्टकल्पना कुर्यादुरदृष्टस्य कल्पनां ॥ सत्यानित्यास्ततो धर्मास्समत्येनित्ये च धर्मिणि ॥ ६४६ ॥
ध्वनिस्तूपाधितो जातो नासौ स्वाभाविको गुणः ॥ ६४७ ॥ त्रिक्षणस्थायियत्प्राहुर्दृशब्दं बुद्धिचक्रमेच ॥
अतोऽपि न ध्वनिर्व्यो (स्त्रि) मस्वभावो न श्वरो ह्यसौ ॥ ६४८ ॥ अणुत्वं परमाणोर्यन्महत्त्वं महतोऽपि च ॥
अवकाशप्रदत्वं यद्गुणनस्य कदानतत् ॥ अतस्स्वाभाविका धर्मानश्चैरन्यधर्मिणः क्षये ॥ ६४९ ॥

नियमस्य ध्वनौ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति ॥ ध्वनिस्त्विति ॥ उपाधितः भेरीताडनाद्युपाधितः ॥ ६४७ ॥ शब्दं ध्वन्यात्मकं । बुद्धिं मानसज्ञानं । सापि इन्द्रियार्थजसन्निकर्षत्वादौपाधिकी । अतोऽपि त्रिक्षणावस्थायित्वादिपि ॥ ६४८ ॥ स्वाभाविकधर्माणां धर्म्यनाशेऽविनाशं दर्शयति ॥ अणुत्वमिति ॥ तदणुत्वादिकं कदान सर्वदास्तीत्यर्थः । अतस्स्वाभाविकधर्माणां धर्म्य

नाशेऽनाशदर्शनात् ॥ ६४९ ॥ ब्रह्मधर्माणांस्वाभाविकत्वादिकंप्रमाणप्रसिद्धमेवेत्याह ॥ श्रुताविति ॥ स्वाभाविकाइत्युपलक्ष
णं । सत्यानित्याश्चेत्यपिग्राह्यं । अधुनोक्तहेतुत्रयेण ब्रह्मधर्माणाममायिकत्वं च साधयति ॥ सत्याइति ॥ तेधर्माः मायिकानेति
संबंधः ॥ ६५० ॥ विद्यारूपधर्माणांमायिकत्वंविरोधादपिनित्याह ॥ विद्ययेति ॥ विद्याऽविद्ययोर्विरोधस्पष्टः । शक्तिर्तेजःप्र
भृतीनामप्यर्जुनादिभिस्तपोरूपविद्यैवसाधितत्वस्यपुराणादौप्रसिद्धत्वाद्विरोधोद्विष्टव्यः । उपसंहरति ॥ अमायिकेति ॥ तद्ब्र

श्रुतैस्मृतौचकीर्त्यतेधर्मास्स्वाभाविकाहरेः ॥ सत्यानित्यास्वभावाश्रयेधर्मास्ते नमायिकाः ॥ ६५० ॥
अविद्ययाकथं विद्या शक्तिस्तेजोबलं धृतिः ॥ अमायिकब्रह्मवत्तद्ब्रह्मस्सर्वेप्यमायिकाः ॥ ६५१ ॥
सत्यत्वाच्चस्वभावत्वान्नित्यत्वाद्ब्रह्मवत्सदा ॥ अमायिकाब्रह्मधर्माइतिस्यादनुमापिनः ॥ ६५२ ॥
स्वनिष्ठधर्मोपाधातुस्स्यादुपाधेरुपाधिता ॥ मायाभिन्नत्वाजडत्वसत्त्वचित्त्वात्मतादयः ॥ ६५३ ॥
व्यासत्वानित्यशुद्धत्वमुक्तत्वाद्याहरेर्गुणाः ॥ जडेष्वसंभावितास्त्युमायोपाध्याहिताः कथं ॥ ६५४ ॥
हंतमायाबद्धतापिनमायोपाधिकात्वयि ॥ सर्वेश्वरत्वपूर्वतत्कः कुर्वीतमहाप्रभौ ॥ ६५५ ॥

र्माः ब्रह्मधर्माः ॥ ६५१ ॥ उक्तमर्थप्रयोगारूढं करोति ॥ सत्यत्वाच्चेति ॥ ६५२ ॥ स्वनिष्ठधर्मोपाधायकस्यैव जपाकुसुमादेर्मुख्यो
पाधित्वदर्शनाद्ब्रह्मणिचोपाधित्वेनाभिमतविद्यायाः स्वनिष्ठस्वभिन्नत्वादिधर्मोपाधायकत्वासंभवेन तेषामनौपाधिकत्वं यौक्तिक
मित्याह ॥ स्वनिष्ठेति ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ त्वयिर्जीवे मायोपाधिकान् । मायाबद्धत्वस्य मायायामभावेनान्यत्रोपाधायकत्वायो

गात् । तत्तस्मा न्मायाबद्धत्वरूपहीनगुणस्यापि मायोपाधिकत्वायोगात् सर्वेश्वरत्वपूर्वं सर्वेश्वरत्वसर्वनियामकत्वादिकं कः कुर्वीत नकोपिकर्तुं शक्नोति । सर्वेश्वरत्वस्यान्यत्राभावेन तदुपाधानायोगात् । स्वनिष्ठसर्वेश्वरत्वस्यान्यायत्तत्वे तदधीनत्वावश्यभावेन स सर्वेश्वरत्वस्य व्याहतत्वाच्चेति भावः ॥ ६५५ ॥ निरीक्षत इत्यादिना नयस्य मायागुणचिच्चतुर्भिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यत इति वाक्यसंगृह्णाति । तत्तस्मा न्मायासंबन्धेन शस्याभावात् द्रष्टृत्वादयः द्रष्टृत्वप्रमातृत्वज्ञातृत्वादयो ज्ञाननिमित्तकधर्माः । तदभावः

निरीक्षतो यस्य दृष्टिर्मायाणवपि नाज्यते ॥ इत्याह पञ्चमस्कन्धेन द्रष्टृत्वादयः प्रभोः ॥ स्वाभाविकामेव युर्हितं तदभावः कदावद् ॥ ६५६ ॥ किंचोपाधिर्विवेकमेव प्रतिविवेकस्य शोभते ॥ स्वधर्माधायकत्वेन मायादिस्फटिकादिवत् ॥ निमित्तमात्रं तत्संगात्तन्नाम्ना भण्यते परं ॥ ६५७ ॥ तस्माद्ब्रह्मस्थसु गुणाणवत्प्रतिविवेके ॥ दृश्ये रन्वान्यतस्तस्य सूक्ष्मकश्रीर्हि सूर्यतः ॥ ६५८ ॥

द्रष्टृत्वाद्यभावः ॥ ६५६ ॥ पूर्वमायाया एवोपाधित्वमंगीकृत्य मायाभिन्नत्वादि ब्रह्मगुणानां स्वाभाविकत्वं समर्थितं । वस्तुतस्तु प्रतिविवेकस्य विबेवोपाधिः । स्वनिष्ठधर्माधायकत्वस्य तत्रैव संभवात् । स्फटिकलौहित्यादौ जापकुसुमस्यैवोपाधित्वप्रसिद्धेश्च । एवं च प्रतिविवेकजीवगुणानां कथंचिदुपाधित्वप्रसादापि विबभूत ब्रह्मगुणानां स्वाभाविकत्वं मन्येत्ययमित्याह । किंचोपाधिरेत्यारभ्य किंते भून्नानुमानत इत्यन्तेन । तत्संगादुपाधिसंबन्धात् । तन्नाम्ना उपाधिनान्ना ॥ ६५७ ॥ तस्मा द्विवस्योपाधित्वात् ।

तत्प्रतिबिंबके ब्रह्मप्रतिबिंबजीवे । सूर्यकश्री स्मूर्यप्रतिबिंबश्रीः ॥ ६५८ ॥ तन्नाशनाशि बिंबनाशनाशि । हीलनेनास्यार्थस्य जपाकुसुमसूर्यादौप्रसिद्धिं दर्शयति । तद्विंबगुणजातं ॥ ६५९ ॥ सर्वस्य लक्ष्म्यादिपिपीलिकांतसमस्तचेतनसमुदायात्मकस्य प्र प्रतिबिंबस्य यद्विंबं मूलीभूतं तदेव मेब्रह्महीतियोजना । त द्विंबभूतब्रह्म सत्य मबाध्यं । नित्यं सर्वकालिकं । एवंच तवनिर्गु णंकदास्यात् अवसराभावादितिभावः ॥ ६६० ॥ अनुमानप्रयोगं दर्शयति ॥ सगुणेति ॥ विमतंब्रह्म स्वाभाविकगुणवत् सगु

बिंबस्यगुणसर्वस्वमनौपाधिकमेवहि ॥ तन्नाशनाशितद्द्राव्येध्रुवमेवाभवद्वितत् ॥ ६६१ ॥
प्रतिबिंबस्यसर्वस्ययद्विंबंब्रह्मतद्धिमे ॥ तच्चसत्यंचनित्यंचनिर्गुणस्यात्कदाचन ॥ ६६० ॥
सगुणप्रतिबिंबेस्मिन्बिंबत्वादुद्रपुष्पवत् ॥ स्वाभाविकगुणंब्रह्माकिंतेभून्नानुमानतः ॥ ६६१ ॥
स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्याहत्तच्छ्रुतिः ॥ यन्मूलंसगुणंतेस्यात्सप्तवास्माकमीश्वरः ॥ ६६२ ॥

णप्रतिबिंबेस्मिन्जीवेबिंबत्वात् । अत्रबिंबत्वादित्येवहेतुः । नीरूपकालवाय्वादेःप्रतिफलनादर्शनात् । सगुणेत्यादिविशेषणं प्रयो ज्यप्रयोजकभावस्फोरकतयोपात्तमितिज्ञातव्यं । रुद्रपुष्पवत् जपाकुसुमवत् । ते तवमेतेपि नाभूत्किं अभूदेव ॥ ६६१ ॥ तत्त स्मा द्विंबस्यस्वाभाविकगुणवत्त्वावश्यंभावात् । ननु मेमेते सगुणं विष्ण्वादिकमेव प्रतिबिंबंच । अतोभवदभिमतविष्णोःकथं बिंबतेत्यतआह ॥ यन्मूलमिति ॥ ते तव सगुणं शबलंब्रह्म यन्मूलं य दनंतस्वाभाविककल्याणगुणपूर्णं मूलं बिंबयस्येतिवि

ग्रहः । स एवा नंतस्वाभाविककल्याणगुणपूर्णविबभूतएव । न नान्निविप्रतिपत्तिरिति भावः ॥ ६६२ ॥ उपसंहरति ॥ अत इति ॥
अतः विबस्य स्वाभाविकगुणवत्त्वावश्यं भावात् ॥ ६६३ ॥ न चेन्मूलीभूतगुणबृंहितविबस्येव नारायणत्वानंगीकारेयत्सगुणद्वयक
ल्पनं तत् वचसो गौरवायैव अपाडित्यापादकवचोबाहुल्यायैव । दोषमजानतौ बहुशास्त्रचरनं व्यर्थमिति भावः । सिद्धसगुणभजने
आवश्यकसगुणस्य भजने तवैव गौरवस्य ॥ त्वमेव लोकस्य गुरुस्तथा इति भावः ॥ ६६४ ॥ विबस्यैवोपाधित्वमंगीकृत्य विष्णो

अतस्सगुणमेवाथ्यत्त्वयापि च मयापि च ॥ निर्गुणाशांत्यज भज श्रीशंभे सगुणं प्रभुं ॥ ६६३ ॥

वचसांगौरवायैव सगुणद्वयकल्पनं ॥ न चेत्स्यात्सिद्धसगुणभजने गौरवंतव ॥ ६६४ ॥

अस्तु मायाविना मायादर्शितं वस्तु मायिकं ॥ मायाविदेहं द्रियेच्छाप्रयत्नादित्वमायिकं ॥ ६६५ ॥

एवं चाभायिकमभूद्धरे देहं द्रियादिकं ॥ शक्तिसौंदर्यधैर्यादिभार्या भवनपूर्वकं ॥ ६६६ ॥ गुणि

नां हि गुणस्तुत्यास्वस्यापि स्यान्महाफलं ॥ यन्ममावसितं भारस्याधैर्यगुणनिरूपणे ॥ ६६७ ॥

स्वाभाविकगुणतासमर्थिता । अधुना भवतु मायैवोपाधिः तथापि दृष्टबलाद्विष्णोर्गुणादिकममायिकं स्यादेवेत्याह ॥ आस्त्विति ॥
मायाविना दर्शितं गजतुरगादिवस्तु मायिकमस्त्वितिसंबन्धः । अमायिकं लोके दृष्टमिति शेषः ॥ ६६५ ॥ एवं दृष्टलौकिकमायानु
सारेण । भार्या महालक्ष्मीः । भवनं वैकुण्ठादि । पूर्वपदेन वाहनादिकं गृह्यते ॥ ६६६ ॥ गुणसौरभे विश्वसौरभसर्वस्वप्रमेयं किमिति च
चित्तमित्याशंक्य प्रसंगसंगत्येति हृदयसाहित्यमुद्रयारंजयति ॥ गुणिनामिति ॥ मम विश्वसत्यत्ववादिनो मम भारतस्य विश्वसत्यत्व

साधनप्रयत्नरूपस्य अर्धं विश्वांतःपतिभगवद्देहिद्रियादिसत्यत्वसाधनप्रयत्नरूपं अवसितं पर्याप्तं ॥ ६६७ ॥ कथमित्यतआह
॥ विश्वेति ॥ ६६८ ॥ उक्तयुत्तयुपोद्बलकस्मृतिचाह ॥ नित्येति ॥ तत्तस्मान्मायाविदेहादेरमायिकत्वस्यसर्वरगीकार्यत्वात् ।
स्रष्टाब्रह्मा ॥ ६६९ ॥ तत्तस्मा त्पूर्वोक्तहेतोरेव । यत्रयस्मिन्वेकुठादिलोकेमायान तत्रापि अस्य विष्णोर्महिमा नगरैश्वर्यादिकः
स्मर्यते नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइतिस्मृत्याप्रतिपाद्यते ॥ ६७० ॥ भगवद्गुणानांस्वाभाविकत्वसमर्थनमु

विश्वांतःपातिनोद्युक्तस्यास्यतस्मत्प्रत्ययभूत् ॥ लोकदृष्ट्यैव ननुनदश्रुतिस्मृतिविचारात्
॥ ६६८ ॥ नित्यज्ञानबलैश्वर्यभोगोपकरणान्भुत ॥ इतितुष्टावतत्स्रष्टापंचरात्रेनिजंप्रभुं ॥ ६६९ ॥
नयत्रमायातत्रापिमहिमास्मर्यतेत्यत ॥ उल्लंघ्यलोकमर्यादांधर्मत्यागःकथंप्रभौ ॥ ६७० ॥
अतस्स्वाभाविकंसर्वज्ञानैश्वर्यादिकंहरेः ॥ कथंतस्यनिवृत्तिस्स्याच्चैतन्यस्यानिवर्तने ॥ ६७१ ॥
तद्धर्मबाधायोगेनबाध्यंस्यादैक्यमेवेते ॥ अर्थापत्तिस्तवैवाभूदनर्थापत्तिकारणं ॥ ६७२ ॥
बृथैवगुणसंत्यागेवैदुष्यतेगमिष्यति ॥ अत्यागेमहिमध्रौन्याग्निगुणंस्यात्कदातव ॥ ६७३ ॥

पसंहरति ॥ अतइति ॥ ६७१ ॥ परमप्रकृतमुपसंहरति ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्स्वाभाविकत्वात् । तवार्थापत्तिः ऐक्यान्यथा
नुपपत्त्या गुणत्यागरूपा । अनर्थापत्तिकारणं स्वाभाविकगुणान्यथानुपपत्त्या ऐक्यस्यैवत्यागरूपानर्थप्राप्तेःकारणं ॥ ६७२ ॥
बृथैव त्यागकारणंविनैव । तेवैदुष्यं वैदुष्यास्वगुणः । वृथागुणत्यागिनः अवैदुष्यावश्यंभावात्त्वैवगुणंत्यजसि । निमित्तेस

तिगुणत्यागाः कथं न स्यादिति भावः । अत्यागे भगवद्गुणानामत्यागे । सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिगुणानां अत्यागे उक्तमहिम्नः प्रोव्यात्सर्वकालीनत्वात् त्वनिर्गुणं कदास्यात् । गुणापाये सति सगुणमेव दे त्वमेतन्निर्गुणं भवेत् । गुणानामुक्तविधया सर्वाकालीनत्वात् स्यान्नवसरएव ॥ ६७३ ॥ अतो गुणत्यागावसराभावात् परोदितं ब्रह्म निर्गुणं ब्रह्म अनवसरदुस्स्थं । अश्रोतं च स्वाभाविकसर्वज्ञादिगुणनिषेधयोगेन निर्गुणश्रुत्यापिसत्त्वादिगुणनिषेधमुखेन सगुणस्य प्रतिपादनीयत्वात् प्रतिपादकश्रुतिशून्यचाभूदितिशेषः । पूर्वमेतन्नापेति नित्यत्वमभिहितं । इदानीं नित्यत्वे स्पष्टां च श्रुतिमाह ॥ एष नित्य इति ॥ अनेन एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न क

अतो नवसरदुस्स्थमश्रौतं च परोदितं ॥ ब्रह्मैष नित्यो महिमेत्याद्यावात्तत्र तद्वहि ॥ ६७४ ॥
एकोदाधारविश्वानिभ्रुवनानीति चापरा ॥ तंस्तौ तिस्रर्वाधारत्वात् परं ब्रह्म स एव हि ॥ ६७५ ॥
सर्वस्याधारता सर्वव्यापिता के शवस्य चेत् ॥ अन्यद्ब्रह्म किमर्थं ते व्ययेत्वादपि न दूतं ॥ ६७६ ॥

मणावधत्ते नो कनीयान् आद्यपदेन पूष्णश्चक्रं न रियति । न को शो वपद्यते । नो अस्य व्यथते पविः । नित्यो नित्यानामित्यादिसंग्रहः । इत्याद्यावाक् वेदवाक् । अतो नवसरदुस्स्थमिति पूर्वेषु संबन्धः ॥ ६७४ ॥ इदानीं परोदीरितब्रह्मणो व्यर्थतामुपपादयति ॥ एकोदाधारेति ॥ विश्वेभ्यस्त्यार्थकथनं विश्वानीति । अनेन यत्तन्निधातुपृथिवीमुतद्यामित्यादिश्रुतिमुपादत्ते । तं विष्णुं । विष्णुसूक्तस्थत्वादस्य वाक्यस्य । सर्वाधारत्वात् सर्वजगदाधारत्वात् । स एव विष्णुरेव परं ब्रह्म हि ॥ ६७५ ॥ आधारता च सर्वव्यापिता चेति संबन्धः ।

सर्वव्यापिताच्च अंतर्बहिश्च तत्सर्वव्याप्यनारायणस्थितइति श्रुत्या । अन्यत् इतो न्यत् ॥ ६७६ ॥ सृष्ट्यर्थतदित्यत आह ॥ यो नः पितेति ॥ अतस्सृष्टिस्थित्यादीनां विष्णुकृतत्वात् । ते ब्रह्म मुक्त्यै भोगमुक्त्यै । मोक्षार्थतदित्यत आह ॥ मोक्षमिच्छेदित्यादिना ॥ अनेन शंकराज्ज्ञानमन्विच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दनादिति स्मृतिं । वरं वरय भद्रं तं कृतैकव्यवसात्मनः । एक एवेश्वर इत्यादि भागवतवचनं च गृह्यते । इति स्मृते विष्णोरेव मोक्षदातृत्वप्रतिपादकरमृतेः । उपसंहरति ॥ व्यर्थमेवाभवत्तत इति ॥ तत स्मृ

यो नः पिता विधातेति सृष्टिश्चात्राविकेशत्वात् ॥ अतो मुक्त्यै न ते ब्रह्म मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् ॥ ६७७ ॥

एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ इति स्मृतेर्नापि मुक्त्यै व्यर्थमेवाभवत्ततः ॥ ६७८ ॥

व्याप्तं चैतन्ययुग्मं चेद्ब्रह्मणि द्वैतकल्पनात् ॥ अनर्थश्च भवेत्तस्माद्ब्रह्मै (कं) को विष्णुरेव हि ॥ ६७९ ॥

प्रागुक्तयुक्त्यासगुणनैर्गुण्यं यन्मृतौ च न ॥ अतो न्यन्निर्गुणं वाच्यं तदा ब्रह्माद्वितानर्कं ॥ ६८० ॥

स्थितिनिधमनमोक्षानुपयोगात् ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ इदानीं परोदीरितब्रह्मणः अनर्थहेतुतामप्याह ॥ व्याप्तं चैतन्ययुग्ममंगीक्रियते चेत् । व्याप्यनारायणस्थितइति श्रुतिबलादेकं । स्वमतदुराग्रहादपरं । एकमेवाद्वितीयमित्युक्तब्रह्मणि द्वैतकल्पनात् । अनर्थं सर्वत्र द्वैतमसहमानस्य ब्रह्मण्येव द्वैतप्राप्तिरूपः । तस्मादनर्थपरिहारस्य कर्तव्यत्वात् । ब्रह्मण एकत्वेनावश्यं केसति तदेकं ब्रह्म विष्णुरेव हि भवेत्तु इति क्रियावृत्त्या योजनीयं ॥ ६७९ ॥ तत्र युक्तिमाह ॥ प्रागुक्तेति ॥ प्रागुक्तस्वाभाविकत्वा

द्वियुक्त्या सगुणनैर्गुण्यं सगुणस्यनैर्गुण्यं । अतः सगुणस्वनिर्गुणतायोगात् अन्यत्सगुणात्निर्गुणं सर्वधर्मशून्यरूपं वाच्यं ।
 तादृशनिर्गुणदुराग्रहवतान्किं न भवेत्किं भवेदेवत्यर्थः ॥ ६८० ॥ उक्तमर्थसंकलय्याह ॥ एवं चेति ॥ ६८१ ॥ अधुना विष्णो-
 रेव सर्वोत्तमब्रह्मत्वे तदतिरिक्तब्रह्माभावेच भारतवाक्यानि प्रमाणयति ॥ नास्ति नारायणसममित्यारभ्य नदैवैकेशवात्परमित्यं-
 तेन । वंशं अवर्ततेति पदच्छेदः । नारायणसमं न भूतं नास्ति न भविष्यतीत्यनेन तस्यैव परब्रह्मत्वं ततोतिरिक्तपरब्रह्माभावश्च सि-
 एवं चावसराभावदुःस्थव्यर्थमनर्थदं ॥ विष्णोरन्यत्परब्रह्मकोविद्वान्वक्तुमर्हति ॥ ६८२ ॥
 नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति ॥ एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहं ॥ ६८३ ॥
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ॥ ६८४ ॥
 उक्तमपुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकात्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ ६८५ ॥
 यस्मात्क्षरमतीतो ह्यमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वैदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ६८६ ॥
 मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ६८७ ॥

ह्यति ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ अन्यः क्षराक्षराभ्यां । अत्रापि लौकिकालौकिकपुरुषाणां क्षराक्षरोत्तमपुरुषतया विभागात् यस्मात्क्षरमती-
 तो ह्यमित्युक्तोत्तमपुरुषस्य स्वस्य कृष्णस्य परमात्मतया निर्देशाच्च विष्णोरेव परब्रह्मत्वं तदन्यपरब्रह्माभावश्च सिध्यति अस्ति चेत्सोपि
 चतुर्थपुरुषतया परमात्मतया वा निर्दिश्येतेत्यतस्तस्मात्सत्येवेति भावः ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ मत्तः परतरं नास्तीत्यत्र विष्णोरन्यपरब्रह्मा

भावःस्पष्टएव ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ रुद्रंसमाश्रितादेवाइत्यत्रापि कृष्णोननाहंकंचिदुपाश्रितइति स्वाश्रयस्यान्यस्याभावकथना
त्तदन्यपरब्रह्माभावस्पष्टएव ॥ ६८८ ॥ सत्यंसत्यमित्यत्रतु नदैवंकेशवात्परमितिकेशवादन्धपरब्रह्माभावोतिस्पष्टः ६८९ ॥
॥ ६९० ॥ यद्यस्मात् । तस्मा दादिमध्यावसानानामेकार्थपरत्वात् ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ भागवतवाक्यैरपिविष्णो

ससुरासुरगंधर्वसयक्षोरगराक्षसं ॥ जगद्वशेऽवर्ततेतदंकृष्णस्यसचराचरं ॥ ६८७ ॥ रुद्रंसमाश्रिता
देवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मामाश्रितोनित्यनाहंकंचिदुपाश्रितः ॥ ६८८ ॥ सत्यंसत्यंपुनस्सत्य
मुद्धृत्यभ्रुजमुच्यते ॥ वेदशास्त्रात्परंनास्तिनदैवंकेशवात्परं ॥ ६८९ ॥ इतिभारतवाक्यानिस्पष्टीकु
र्वतितंप्रभुं ॥ ६९० ॥ उपक्रम्याखिलेशत्वंपुरानारायणस्यत् ॥ मध्येभ्यस्तंतदेवातेभ्युपसंजहुरंज
सा ॥ ६९१ ॥ तस्माद्भारतवाक्यानांलक्षमैकार्थ्यसिद्धये ॥ विष्णोरत्युत्तमत्वाख्यमर्थमाहेतिसिद्ध्यति
॥ ६९२ ॥ नारायणपरावेदानारायणपरामखाः ॥ नारायणपरयोगानारायणपराक्रियाः ॥ ६९३ ॥

रेवपरब्रह्मतां ततोऽन्यपरब्रह्माभवंचसाधयति ॥ नारायणपरावेदाइत्यादिना ॥ नारायणपराः नारायणएवमहातात्पर्यवतः ।
ननु वेदेषुक्वचिद्वज्रयोगसंध्यावंदनादिक्रियाज्ञानतपोदानादिधर्म मोक्षादयश्चप्रतिपाद्यते । अतःकथंनारायणपरावेदाइत्यु
च्यतइत्याशंक्य तेषांविष्णुमुद्दिश्यक्रियमाणत्वेन तत्प्रतिपादनमपि परंपरयाविष्णुप्रतिपादनमेवेतिभावेनाह ॥ नारायणपराम

स्वाइत्यादिना ॥ वेदादेवहिपरब्रह्मसिद्धिः । तस्यचनारायणैकपरत्वे तस्यैवपरब्रह्मत्वसिद्धिः ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ सृजामीत्येत
च्चतुर्मुखस्वरवाक्यं । पुरुषरूपेण विष्णुरूपेण । त्रिशक्तिभृत्सृष्टिस्थितिसंहाराख्यशक्तित्रयधारकः । अत्रदेवश्रेष्ठयोर्ब्रह्मरुद्रयोर्वि
ष्णवधीनत्वश्रवणात्सिद्धविष्णोरेवसर्वोत्तमता ॥ ६९५ ॥ लिंगे स्मृष्ट्यादिव्यापाररूपलिंगः । स्वलक्षितगतिः सृष्टिकर्तृत्वादिस्व
रूपभूतलक्षणैर्लक्षितस्वरूपः । ब्रह्मन्नारेदति नारदंप्रतिचतुर्मुखस्यवचनं । स्पष्टात्रसर्वेश्वरताविष्णोः ॥ ६९६ ॥ तं दक्षाध्वरे

नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरंतपः ॥ नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गतिः ॥ ६९४ ॥
सृजामितन्नि युक्तो हं हरो हरति तद्दशः ॥ विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिभृत् ॥ ६९५ ॥
स एव भगवान्निर्गैस्त्रिभिरेतैरधोक्षजः ॥ स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन्सर्वेषां भगवन्ममेश्वरः ॥ ६९६ ॥
तमुपागतमालक्ष्य सर्वसुरगणादयः ॥ प्रणेमुस्सहसोत्थाय ब्रह्मैन्द्र्यक्षयनायकाः ॥ ६९७ ॥

कलहशमनायोपागतं नारायणं । तत्तेजसा नारायणे तेजसा हतरुचः तिरस्कृतं कान्तिमतः । सन्नजिह्वाः भयाच्छुष्कीभूतजिह्वाः ।
ससाध्वसाः भयसहिताः । मूर्ध्नि द्रुतां जलिपुटाः अधोक्षजमुपतस्थुः उपासांचक्रुः । कुतस्तेषामेतादृशीनीचावस्थेत्यत उत्कं । यस्य
विष्णोर्मिहित्वे महिम्नि विचार्यमाणे अर्वागधस्ता द्रुत्तिर्येषां ते तन्महिमसदृशमहिमराहिता इति भावः । स्वभुवादयः स्वयंभवाद
यः । मुख्यस्य स्वभूत्वस्य विष्णवे कनिष्ठत्वाद्ब्रह्मण्यसंधिकरणं । कृतो नुग्रहो येन स विग्रहो यस्य त मनुग्रहेण प्रदर्शित विग्रहमित्यर्थः ।

यथामतिगृणांति शक्त्यनुसारेणस्तुवंति । सकलतन्माहिम्नास्तवनेपिनशक्ति स्तन्महिमप्राप्तिस्तुरापास्तेतिभावः ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥
॥ ६९९ ॥ देवासुराणामित्यनेन देवासुराणामघवान्प्रधानोदक्षादयोब्रह्मसुताश्चतेषां । भवःपरस्सोथविरिचवीर्यस्समत्परोहृद्वि
जेदेवदेवइतिपंचमस्कंधस्थवृषभवचनमर्थतस्संगृह्णाति । अर्थस्तु देवासुराणां चंद्रसूर्यादिदेवानामसुराणांच मघवानिंद्रःप्रधानः ।
दक्षादयोब्रह्मसुताश्चप्रधानाः । इंद्रस्यसर्वज्येष्ठत्वात्प्रथमतोग्रहणं । तेषांदक्षादीनामिंद्रस्यच भवोरुद्रः परःप्रधानः । समवः वि
तत्तेजसाहतरुचस्सन्नजिह्वास्ससाध्वसाः ॥ सूर्यधुहुतांजलिपुटाउपतस्थुरधोक्षजं ॥ ६९८ ॥ अप्यर्वा
गृत्तयोयस्यमहिष्वेस्वभ्रुवादयः ॥ यथामतिगृणांतिस्मकृतानुग्रहविग्रहं ॥ ६९९ ॥ देवासुराणामघवा
न्प्रधानस्तस्यशंकरः ॥ तस्यब्रह्माप्रभुस्तस्यस्वयंनारायणःकिल ॥ द्विजानांदेवतानांचयोदेवस्सस्वयंकि
ल ॥ ७०० ॥ निमित्तमात्रमीशस्यविश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भदेशवश्चकालाख्यारूपिणस्तव
॥ ७०१ ॥ सरस्वत्यास्तेदेराजभृषयस्सत्रमासत ॥ वितर्कस्समभूत्तेषांत्रिष्वधीशेषुकोमहान् ॥ ७०२ ॥
रिचवीर्यः विरिचस्यवीर्यजनकंस्यसइतिविरिचवीर्यः विरिचपुत्रइत्यर्थः । रुद्राद्विरिचःप्रधानइतिभावः । सविरिचःअहंपरोय
स्येतिमत्परः । विरिचादप्यहमेवसर्वोत्तमइत्यर्थः । अत्रापि देवतातारतम्यकथनपूर्वकंविष्णोस्सर्वोत्तमत्वंकथ्यते । मूलस्थद्विजेदे
वेदेवपदस्यार्थमाह ॥ द्विजानामिति ॥ ७०० ॥ कालाख्यारूपिणः कालइत्याख्यारूपंचास्यास्तीतिकालाख्यारूपी । तस्यतव ।
इंदंकृष्णंप्रतिभक्त्यवचनं । अत्रापिविष्णोस्सर्वोत्तमतब्रह्मरुद्रादीनांचतदधीनतास्पष्टा ॥ ७०१ ॥ त्रिष्वधीशेषु विष्णुब्रह्मरुद्रेषु

महान्श्रेष्ठः कइतिवितर्कोविचारः । सर्वेषु त्रयाणामधीश्वरत्वकथनेन तेष्वप्येकस्य महत्त्वप्रश्नेन च सर्वक्यं त्रिदेवैक्यं त्रिदेवता साम्यं च गर्भसावेणगतं ॥ ७०२ ॥ तद्भूतं । ब्रह्मशिवयोरज्ञाननिमित्तकोपं विष्णोस्सर्वज्ञतानिमित्तशान्तिं च श्रुत्वा भूयांसं सर्वोत्तमं श्रद्दधुः श्रद्दगपूर्वकं दधुः । निश्चितवन्त इत्यर्थः । श्रद्दधुरित्यनेन एवंज्ञानतत्त्वमोक्षादिफलमस्ति न त्वन्यथेति ध्वनितं एवं च

तच्छ्रुत्वा मुनयस्सर्वे विस्मिता मुक्तसंज्ञयाः ॥ भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुयतशान्तिर्यतोऽभयं ॥ ७०३ ॥ इत्याद्यनंतवाक्यानि संति भागवते स्फुटं ॥ सर्वोत्तमपरब्रह्मभावेनारायणस्य हि ॥ ७०४ ॥ समस्तधर्मशून्यतन्निगुणं कुत्र कथ्यते ॥ ७०५ ॥ सत्यं शौचं दयादानं त्यागः संतोषः आर्जवं ॥ शमो दमस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतं ॥ ७०६ ॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शैत्यं जोगो धृतिः स्मृतिः ॥ स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिः सौभगं मादवंक्षमा ॥ ७०७ ॥ प्रागल्भ्यं प्रथयं शीलं सहजं ओजो बलं भगः ॥ गंभीरं स्थैर्यं मास्ति कथं कीर्तिमानो न हं कृतिः ॥ ७०८ ॥

फलकथनादुक्तार्थे महातात्पर्यमिति सूचितं ॥ ७०३ ॥ तत् उक्तानां भागवतस्यादिमध्यांतवचनानां सर्वेषां सर्वगुणपरिपूर्णश्रीनारायणाख्यपरब्रह्मप्रतिपादकत्वात् स्पष्टोपक्रमोपसंहारानुसारेणैवास्पष्टवचनानां व्याख्येयत्वात् समस्तधर्मशून्यं निगुणं कुत्र कथ्यते । न कुत्रापि तिभावः ॥ ७०५ ॥ इदानीं स्पष्टं नारायणस्य गुणपूर्णताप्रतिपादकानि भागवतवचनान्याह ॥ सत्यमित्यादिना ॥

अत्र सत्याद्याः अनहंकृत्यताः चत्वारिंशद्गुणाविशिष्यगृहीताः ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ अन्येचेत्यनेनै तदतिरिक्तानंतश्रु
त्युक्तकल्याणगुणानांसंग्रहः । महागुणाइत्यनेन तेषांप्रत्येकंपूर्णत्वमभिप्रेति । नित्याइत्यनेन कर्हिचित् नयांति कदापिन गच्छंती
त्यनेन च सर्वकालीनत्वरूपनित्यत्वमभ्यस्यते ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ धरार्धमकर्थांतरं गोरूपायाधरायाः वृषभरूपस्य धर्मस्य च कथामध्ये ।
नित्यताभ्यासात् नित्यत्वस्यैव नित्यत्वमभ्यस्यते । ततश्च न नित्यत्वमन्यथीकर्तुं शक्यते ।

इमेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः ॥ प्रार्थ्यामहत्त्वमिच्छद्भिर्नचयांतिस्मर्हिचित् ॥ ७०९ ॥
तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेनसांप्रतं ॥ शोचामिरहितंलोकंपापमनाकालिनेक्षितं ॥ ७१० ॥
इतिभागवतेस्पष्टधरार्धमकथांतरे ॥ गुणानांनिल्यताभ्यासान्निगुणंस्यात्कदावद् ॥ ७११ ॥
महागुणान्स्यापयंतीमहीयसिमहीहरौ ॥ जडतुच्छगुणाभावनैर्गुण्योक्तैर्गतिददौ ॥ ७१२ ॥
मय्यनंतगुणेऽनंतगुणतो नंतविग्रहे ॥ यदासीत्तत्तएवाद्यस्वयंभूस्समभूदजः ॥ ७१३ ॥

अतोऽगुणनाशोत्तरभाविनिर्गुणकदास्यादितिसंबन्धः ॥ ७११ ॥ तर्हिनिर्गुणोक्तेःकागतिरित्याशङ्क्यधरैवगतिरसूचीत्याह ॥ महा
गुणानिति ॥ ७१२ ॥ अधुनागुणानामसंख्यातत्वरूपानंत्यं प्रत्येकंपरिपूर्णत्वलक्षणानंत्यं स्वदेहानंत्यं च स्पष्टंप्रतिपादयत्सगु
णभगवद्ब्रूचनमाह ॥ मय्यनंतगुणइति ॥ शशश्रृंगस्यमध्येलीनमभूच्छशश्रृंगप्रायमभूदितिभावः । उत्तरार्धस्यत्ययमर्थः ।

मयि ममदेहे यत्पद्ममासीत् ततः पद्मात् स्वयंभू स्वयमेवाभू न्तुस्वेनसहान्योप्युत्पन्नइति स्वयंभूशब्दवाच्यः अजस्मभू
दिति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ननुमाभूदागमेननिर्गुणब्रह्मसिद्धिः अनुमानेनभविष्यतीत्याशंक्यदूषयति ॥ सम
स्तेति ॥ तदर्शनात् समस्तधर्मशून्यब्रह्मापरोक्षज्ञानात् ॥ ७१७ ॥ किंच । मानेननिर्गुणब्रह्मसिद्धिर्भिलषतस्वव्याहतिपरंपरा

इतिभागवतेकृष्णोनिस्संख्यान्वगुणानपि ॥ अनंतानाहर्देहांश्चाप्यनंतानवतारगान् ॥ ७१४ ॥ देशतः
कालतश्चैवगुणतोपिह्यनंतता ॥ अतस्त्वन्निर्गुणब्रह्मकस्मिन्देशकदाभवेत् ॥ ७१५ ॥ सर्वेभ्योदेशका
लेभ्यः प्रायस्तत्तुबहिष्कृतं ॥ लज्जयाशशशृंगस्यमध्येलीनमभूत्सदा ॥ ७१६ ॥ समस्तधर्मशून्यंच
ह्मान्यत्किलवर्तते ॥ स्वयंतद्दर्शनात्सर्वधर्मशून्योभवेत्किल ॥ ७१७ ॥ यदामानेननेनंदंसाध्यते मो
क्षसिद्धये ॥ दृश्यतेचतदामानमेयताज्ञानदृश्यता ॥ ७१८ ॥ इतिधर्मद्वयंप्राप्तंतत्पदेनचवाच्यता ॥ ल
क्ष्यतावायतोवश्यतेनप्राप्तापदार्थता ॥ ७१९ ॥ व्यावृत्त्यैशशशृंगस्यवस्तुत्वंसर्वथातव ॥ ७२० ॥

माह ॥ यदेति ॥ तेन मायावादिना इदं निर्गुणत्वं साध्यते । मोक्षसिद्धये मुक्त्यै दृश्यते । तदा साधनेदर्शनेच । यतश्च तत्प
देन मेयपदेनदृश्यपदेनच वाच्यता वाच्यत्वानंगीकारे लक्ष्यतावा । तेन मुख्ययावाऽमुख्ययावावृत्त्याशब्दबोध्यत्वेन ॥ ७१८ ॥
॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ अतः उक्तधर्माणामावश्यकत्वाच्चिन्नगुणं तद्रूपं निर्गुणब्रह्मस्वरूपं । तस्यनिर्गुणस्य । परैःप्रतिवादिभिः ।

किं किंकृत्यं । तत्कार्यस्य सगुणत्वसाधनस्य त्वयैवकृतत्वात् ॥ ७२१ ॥ तत्राभाणकमाह ॥ मृण्मयस्यहीति ॥ नचेत् धर्मागमनभीत्याप्रमाणनकथ्यतेचेत् अस्त्रेहदीपवत् तैलशून्यदीपवत् । गतं निर्गुणमिति शेषः ॥ ७२२ ॥ अतः एकस्यगुणपूर्णतावाचित्वात् अपरस्यतच्छून्यत्ववाचित्वात् तत्पदयो निर्गुणब्रह्मपदयोः ॥ ७२३ ॥ तेषां (अनुमानादीनां) उक्तविधयातवैवावश्यकमेयत्वादिधर्माणां । मानशक्तेः निर्गुणसाधकप्रमाणबलत्पुनःप्राप्त्या धर्मनिवृत्त्यै पुनःपुनर्धर्माणां

अतस्तत्साधयेद्येवतद्रूपमवसादयन् ॥ साधकश्चासितस्यत्वंबाधकश्चेति किंपरैः ॥ ७२१ ॥ मृण्मयस्य हिलिंगस्यमज्जनंरूपमार्जनं ॥ नचेत्प्रमाणशून्यत्वाद्गतमस्त्रेहदीपवत् ॥ ७२२ ॥ ब्रह्मशब्देनचाप्युक्ता गुणवृंहिततैवहि ॥ अतस्तत्पदयोश्चस्यात्परस्परविरुद्धता ॥ ७२३ ॥ यदिज्ञापनमात्रेणपुनस्तेषांनिवृत्तता ॥ (मानशक्तेःपुनःप्राप्त्यानिर्गुणतैकदापिन) ॥ तद्गानांज्ञापकत्वेतुनोक्तदोषोनिवर्तते ॥ ७२४ ॥ अन्यगानांज्ञापकत्वेज्ञाप्यस्याप्यन्यनिष्ठता ॥ असतोज्ञापकत्वेस्याज्ज्ञाप्यमप्यसदेवहि ॥ ७२५ ॥

मेवप्राप्त्या केदापिन । तद्गानां निर्गुणब्रह्माश्रितानां । उक्तः सगुणत्वप्राप्तिलक्षणः । ननिवर्ततइतिसंबंधः । निर्गुणत्वस्यस्वसिद्ध्यर्थमानमेयत्वादिधर्मोपजीवनाच्चतन्निवर्तकता । उपजीवकस्योपजीव्यनिवर्तकत्वायोगात् । अन्यस्यचनिवर्तकस्याभावात् । उक्तधर्मबलादागता सगुणता पुनर्ननिवर्त्येतिभावः ॥ ७२४ ॥ अन्यगानामन्यनिष्ठानां । ज्ञाप्यस्य निर्गुणत्वस्य । साध्यसाधन

योरैकाश्रितत्वावश्यभावात् । मिथ्यात्वाच्चविवृत्तिरित्यत आह ॥ असतः मिथ्याभूतस्य । असन्मिथ्याभूतं ॥ ७२५ ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥ आरोपितेनेति ॥ दृष्टान्तरंचाह ॥ शूद्रीति ॥ ७२६ ॥ व्यावहारिकसत्त्वांगीकाराश्रोक्तदोष इति चेत् उक्तविधयासाध्यनिर्गुणत्वस्यापिव्यावहारिकतापातात् । किंच बाधाविशेषे किमेनेन व्यावहारिकत्वव्यपदेशमात्रेण । बहोर्बाधकादस्मादपि प्रातिभासिकांगीकार एव श्रेयानित्याह ॥ व्यावहारिकसत्त्वमिति ॥ दुर्बलाश्वादपि प्रबलाश्च बुरताडनस्य ब

आरोपितेन धूमेन सिद्ध्येदारोपितोऽनलः ॥ शूद्रीप्रसूतपुत्रस्य शूद्रतालोकसंमता ॥ ७२६ ॥ व्यावहारिकसत्त्वंतुराजाश्च बुरताडनं ॥ सशेषबाधावदतिकूरनिशेषबाधनं ॥ ७२७ ॥ ब्रह्मज्ञानेन बाधो हि सर्वबाधो भवन्मते ॥ ब्रह्मप्रमाबाध्यता च व्यावहारिकसत्यता ॥ ७२८ ॥ त्रिकालासत्त्वसाम्येतु किञ्चानंतरतः फलं ॥ परप्रतारणेन स्यादोषोधिकतरस्तव ॥ ७२९ ॥ किंच बाधस्य बाध्यत्वगुणानां स्यादबाध्यता ॥ बाधस्याबाध्यतायां तु सदैव तमंगतं ॥ ७३० ॥ तस्यापि ब्रह्मरूपत्वे पुनर्धर्मित्वमापतेत् ॥

जडत्वं भावसापेक्षप्रतीतित्वमभावता ॥ इत्याद्यभावधर्माणाम्ब्रह्मण्येव प्रसक्तिः ॥ ७३१ ॥

ह्वनिदृष्टेतुत्वादित्यभिप्रायेणोक्तं ॥ राजाश्चेति ॥ तदेवोपपादयति ॥ सशेषबाधादिति ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ प्रप्रतारणेन बाधितत्वेन मिथ्याभूतार्थस्यैव सत्यमिति व्यपदेशरूपपरप्रतारणेन ॥ ७२९ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ बाधस्य गुणबाधस्य ॥ ७३० ॥ तस्य अबाध्यस्याऽभावरूपबाधस्य । धर्मित्वं ब्रह्मण इति शेषः । इत्यादीत्यत्रादिपदेन पदार्थत्वसाधिकरणत्वज्ञेयत्वादी

नांग्रहणं । अभावधर्माणां अभावाश्रितधर्माणां । प्रसक्तितः ब्रह्मणएवाभावरूपत्वांगीकारात् ॥ ७३१ ॥ अभावधर्मशून्यत्वे उ
क्ताभावत्वप्रयोजकधर्मशून्यत्वे । निषेधत्वं गुणनिषेधरूपाभावत्वं । ततः किमित्यत आह ॥ निषेधेति ॥ निषेधप्रतियोगित्वेने
तिहेतोः गुणानामबाध्यतास्यार्थः ॥ ७३२ ॥ उक्तार्थसंकलय्याह ॥ बोध्यं चेदिति ॥ बाध्यमिति पाठे तु प्रकारान्तराणापि नि
गुणत्वं दुर्वचमित्याहेतिसंगतिः । आद्ये स्वविरोधिभूतनिगुणत्वाभावात्सगुणत्वसिद्धिः । द्वितीये अबाधितनिगुणत्वाख्यधर्मेण

अभावधर्मशून्यत्वे निषेधत्वं च तस्य न ॥ निषेधप्रतियोगित्वं गुणानां नैत्यबाध्यता ॥ ७३२ ॥ बो(बा)

ध्यं चेन्ननिगुणत्वं स्यान्निति न सिद्ध्यति ॥ न(बा) बोध्यं निगुणत्वं चेन्ननिगुणत्वं न सिद्ध्यति ॥ ७३३ ॥

अतश्च भूषणां बोधिर्हरिः सर्वेश्वरः ॥ ततः परतरं नान्यदिति सर्वमनोरमं ॥ ७३४ ॥ एष

निष्कण्टकः पंथाय त्रसं पूज्यते हरिः ॥ कुपथं तं विजानीयाद्भो विंदरहितागमं ॥ ७३५ ॥ इति भा

रतवाक्यं हि गोविंदरहितागमं ॥ कुपथं वत्स्यतोऽप्यासीन्निर्मूलं निगुणं तव ॥ ७३६ ॥

वसगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । न सिद्ध्यति उक्तविधयामेयत्वादिधर्माणां प्राप्तेः । पक्षांतरे तु प्रमाणाभावादित्युभयत्राप्येकमेव दूषणं
॥ ७३३ ॥ उक्तार्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ ७३४ ॥ किंबहुना भारतस्यैकपदेनैव सर्वोपिमाध्वराद्धांतस्सिद्ध्यतीत्याह ॥ एष
इति ॥ अतः गोविंदरहितागमस्य कुमार्गत्वात्परोदीरितनैर्गुण्यमतस्य च गोविंदरहितागमत्वात् निर्मूलं कुमतस्यार्थासाधकत्वात्
अवैष्णवपुराणानां शैवब्राह्मपुराणानां । अवैष्णवमतस्य पाशुपतादिमतस्य । अवैष्णवश्रुतीनां रुद्रादिविषयत्वेन तैरंगीकृतश्रुती

नांच ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ पूज्यतइत्युत्तया हरेःपूज्यत्वस्य पूज्यपूजकभावोपयुक्तभेदस्य पूज्यत्वप्रयोजकस्वामित्वस्यच
लाभात्सिद्धमर्थमाह ॥ हरेरिति ॥ ७३८ ॥ संपूज्यतइत्यत्र समित्युपसर्गलब्धार्थमाह ॥ सम्यक्त्विति ॥ तेन मिथ्यात्वरू
पासम्यक्त्वनिषेधेन भेद पूज्यत्व स्वामित्वादिस्सत्योभूत् । तस्यहरेः रुद्रादिसाम्येनपूजनं अस्तं निराकृतं । हरेरेवसम्यक्पूज्य
त्वोत्तया तदिदरेणअतादृशपूजाविषयत्वलाभात् । एतावंतमर्थमेकमेवपदंयत्कीत्यहोइत्युक्तं ॥ ७३९ ॥ प्रकारांतरेणनिर्गुणस्य

अवैष्णवपुराणानामवैष्णवमतस्यच ॥ अवैष्णवश्रुतीनांचकुपथत्वमभूदहो ॥ ७३७ ॥

हरेर्भिन्नत्वपूज्यत्वस्वामित्वप्रतिपादिका ॥ निष्कटकामाध्वशुद्धयद्धतिश्चेतिसिद्ध्यति ॥ ७३८ ॥

सम्यक्त्वार्थोपसर्गोसावसम्यक्त्वंनिषेधति ॥ सत्योभूत्तेनभेदादिरस्तंतत्समपूजनं ॥ ७३९ ॥

शैवंब्राह्मवैष्णवंचपुराणमखिलयतः ॥ अतस्तेभ्यःपुराणेभ्योयद्वाहिस्तच्छ्रुतेर्बाहिः ॥ ७४० ॥

ब्रह्मविष्णुशिवेभ्योपिहान्यद्ब्रह्ममतंतव ॥ नहिलोकस्यसंमत्यापुराणंतत्रकिंचन ॥ ७४१ ॥

षट्षट्षपुराणानाराजसंतामसंकिल ॥ षट्तुविष्णुविषयंसात्त्विकंमोक्षदंकिल ॥ ७४२ ॥

पुराणवेदबहिर्भूतत्वंप्रदर्शयति ॥ शैवमित्यादिना ॥ यतः अखिल मष्टादशात्मकंपुराणं शैवंब्राह्मवैष्णवंच शिवब्रह्मविष्णवा
ख्यत्रिदेवताविषयं । अतः स्सर्वपुराणानांत्रिदेवताविषयत्वात् यन्निर्गुणं पुराणोभ्योबाहिः तन्निर्गुणं श्रुतेरापिबाहिः । पुराणश्रुत्योर
कार्थ्यनियमात् ॥ ७४० ॥ तवब्रह्म निर्गुणं । त्रेधाविभाजकलोकसंमत्या । तत्र निर्गुणे ॥ ७४१ ॥ प्राक्सर्वानिपुराणान्यंगीकृ

त्यनिगुणबहिष्कृतं । अधुनातानिविविच्य विष्णोरेवोत्तमां श्रौततांसाधयन्नाह ॥ षट्षट्कमिति ॥ किलेत्यनेनपौराणिकींप्रासिद्धिद्योतयति ॥ ७४२ ॥ सात्विकत्वेनोक्तपद्मपुराणपूर्वकांडस्यदौवत्वात्कथंनिर्णयइत्यतआह ॥ पाद्मस्येति ॥ ध्रुवमित्यनेन पूर्वकांडपूर्वपक्षपदयोः उत्तरकांडोत्तरपक्षपदयोस्समानार्थकत्वलक्षणयुक्तिंसूचयति । युक्त्यंतरंचाह ॥ यतइति ॥ पंचपुराणेभ्यः

पाद्मस्यपूर्वकांडस्तुपूर्वपक्षोभवेद्भुवं ॥ यतःपंचपुराणेभ्यस्सात्विकेभ्योबहिष्कृतः ॥ ७४३ ॥ चित्सरोस्य प्रमेयस्यह्युत्तरत्रभविष्यति ॥ तत्सात्विकपुराणोक्तोविष्णुब्रह्म स्मृतेर्बलात् ॥ ७४४ ॥ इतिहासपुराणाभ्यांबेदंसमुपबृंहयेत् ॥ विभेत्यल्पश्रुताद्देवोमामयंप्रचलिष्यति ॥ ७४५ ॥ इतिस्मृतेस्मत्पुराणभारतोक्तप्रकारतः ॥ यच्छ्रुतेर्योजना तस्माद्विष्णुब्रह्मश्रुतेर्बलात् ॥ ७४६ ॥ वेदेरामायणेचैवपुराणेभारते तथा ॥ आदावतेचमध्येचविष्णुस्सर्वत्रगीयते ॥ ७४७ ॥ मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविक्ल्पोपोह्यइत्यहं ॥ इत्यस्याहदयंसाक्षान्नान्योमद्देकश्चन ॥ वेदैश्चसर्ववैद्योहमेवेत्यवदधारहि ॥ ७४८ ॥

ईदृग्विभागरहितेभ्यः केवलसात्विकेभ्यो बहिष्कृतः तदर्थविरुद्धार्थादी ततोपिपूर्वपक्षइतिसंबधः ॥ ७४३ ॥ तच्छैवब्राह्मपुराणानांतामसराजसत्वात् । स्मृतेस्सात्विकपुराणरूपस्मृतेः ॥ ७४४ ॥ तस्मा त्सात्विकपुराणानुसारेण भारतानुसारेण श्रुतेर्योजनीयत्वात् ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ पूर्वश्रुतिस्मृत्योरैकार्थ्यरूपयुक्तिश्रौतत्वंविष्णोरानीतं । अधुना साक्षात्स्मृत्यैवतत्साधयन् श्रु

त्यतःपातिनिर्गुणवाक्यस्यापिविष्णुप्रतिपादकतैवेत्याह ॥ वेदइत्यादिना ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ विष्णोर्दिव्यनामसह
स्रेपठनात्निर्गुणोक्तिः तंविष्णुमाहोतिसंबंधः । निर्गुणनाम्ना यद्विशवेनस्तूयते सएवनिर्गुणश्रुतेरर्थो नपराभिलषितनिर्गुणइति
भावः ॥ ७५० ॥ इतिहासपुराणाभ्यावेदसमुपबृंहयेदित्युक्त्या यद्यस्मात्कारणात् स्मृतिसखीवशेतिसंबंधः । अतःसखीवश

पूर्वाद्भारतवाक्याच्चपरार्द्धागवतोदितात् ॥ स्पष्टगीतोक्तितस्सर्ववेदार्थोविष्णुरेवहि ॥ ७४९ ॥ वेदम
ध्यगतानिर्गुणोक्तिरप्याहतप्रभुं ॥ निर्गुणोनिष्कलोनंतोऽभयोचिंत्योचलोच्युतः ॥ इतिविष्णोर्दि
व्यनामसहस्रेपठनादपि ॥ ७५० ॥ श्रुत्याख्यराजकन्यायत्सर्वस्मृतिसखीवशा ॥ अतस्तदुक्तमार्गे
णसाप्रजेन्नत्वदुक्तिः ॥ ७५१ ॥ किंचाखंडार्थवादेतस्मरवाक्यपदानिच ॥ यत्रस्वार्थविशिष्टार्थपरंनैवहि
किंचन ॥ ७५२ ॥ यस्मात्त्वदुक्तवाक्यार्थस्त्वयैवत्याजितोखिलः ॥ तस्मादैक्यंनैवसिद्धेश्चिणुणत्वादिकं
चते ॥ ७५३ ॥ इत्थंनानशनेनैवश्रुतीस्त्वंतुजिघांससि ॥ सत्यकदशनेनापिनित्यासावाग्जिजीविषेत् ॥ ७५४ ॥

त्वात् तदुक्तमार्गेण स्मृत्युक्तमार्गेण स्मृत्या तवायमर्थइत्युक्तमार्गेण । साश्रुतिः ॥ ७५१ ॥ निर्गुणइतिसामान्यतस्सकलगुणनि
षेधकनिर्गुणोक्तेस्त्रिगुणवर्जितत्वरूपसंक्षुचितार्थकथनेन कथंविष्णुविषयतेतिशंकांनिराकर्तुमाह ॥ किंचेति ॥ ७५२ ॥ तस्मा
त्त्वदुक्तवाक्यार्थसत्ययैवत्याजितत्वात् ॥ ७५३ ॥ अनशनेन अर्थाभावलक्षणेन । जिघांससि वैयर्थ्यरूपहिंसांकर्तुमिच्छसि ।

संकुचितः असंकुचितो वा कोऽप्यर्थो नास्तीति वदसीति भावः । कदशनेन संकुचितार्थकथनरूपेण । अनशनात्कदशनवरमिति न्यायात् । जिजीविषेत् स्ववैयर्थ्यरूपाप्राप्त्यर्थपरिहर्तुमिच्छेत् । एतत्सत्यं । नित्येत्यनेनापौरुषेयतयाऽप्राप्त्यर्थेऽशस्यायोग्यतासूचयति ॥ ७५४ ॥ फलितमाह ॥ सर्वथेति ॥ उपसंहरति ॥ अतस्संकोचस्य न्याय्यत्वात् ॥ ७५५ ॥ व्यावहारिकतया सिद्धसाधनत्वादिशंकां गर्भसावेण निवारयन् परममुक्तं परमात्मानं पक्षीकृत्य तस्य सगुणत्वेऽनुमानमाह ॥ विमत इति ॥ अत्र सर्वथार्थपरित्यागात्संकोचं को न मानयेत् ॥ अतो निर्गुणवाग्वेहरे त्रिगुणवर्जितं ॥ ७५६ ॥ विमतः परमो मुक्तः परमात्मा घटादिवत् ॥ मुक्तत्वाद्भावधर्माणामपि धर्मैल्यबाधिता ॥ अनुमा सगुणब्रह्मसाधिका बाधिका तव ॥ ७५६ ॥ बंधाभावाधिकरणो मुक्तो ह्यत्र विवक्षितः ॥ बंधश्चेतनस्यैव न घटेनापि मोचिते ॥ ७५७ ॥ अभाववैतवादे ते कथं नाभावधर्मिता ॥ अव्याहृतमतिमुक्ते बंधाभावं न को वदेत् ॥ ७५८ ॥ मुक्तत्वं नास्ति चेत्तर्हि बद्धत्वेनैव धर्मवान् ॥ बद्धपुरुषवत्स्याद्विव्याहृतिस्तु तवाधिका ॥ ७५९ ॥

परमो मुक्तः परमात्मेति पक्षः । भावधर्माणां धर्मीति साध्यं मुक्तत्वादिति हेतुः । घटादिवदिति दृष्टान्तः ॥ ७५६ ॥ मुक्तत्वे हेतोरसिद्ध्यादिकं परिहर्तुं विवेचयति ॥ बंधाभावाधिकरण इत्यारभ्य मुक्ते बंधाभावं न को वदेदित्येतेन ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ एवमपि चक्षुषीनिमील्य मुक्तत्वाभावं वदंतं प्रति चेतनस्य सतो मुक्तत्वाभावे बद्धत्वावश्यकभावेन तदेव हेतुस्स्यादित्याह ॥ मुक्तत्वं नास्ति चेदिति ॥ व्याहृतिरित्यत्र मुक्त इत्यंगीकृत्य पुनर्मुक्तत्वाभावांगीकारादेका मुक्तस्य बद्धत्वांगीकारादपरा चेति व्याहृतिद्वयं द्रष्टव्यं

॥ ७५९ ॥ स्वमतवद्भत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्यद्वेषापरिहरति ॥ पराङ्गीकारेत्यादिना ॥ ७६० ॥ बद्धत्वंमुक्तत्वंचोभयनास्ती
तिवदन्तमत्याह ॥ नोभयंचेदिति ॥ इयाभावाद्बद्धत्वमुक्तत्वयोरनधिकरणत्वात् । बंधभाववद्वैतवपुनस्सामान्यतोबन्धाभा
वरूपमुक्तत्वाभावोनवकुमुचितः स्यादहतेः । अतोबंधध्वंसरूपमुक्तत्वाभावोवक्तव्यः । तत्रहेतोस्सिद्धिप्रकारमाह ॥ बंधइति ॥ यत्
यस्मात् । ततः पक्षदृष्टान्तयोरनुपपत्त्यभावात् । एवंमुक्तत्वहेतोयद्यत्परणदूषणमुदितं तत्तत्सर्वहेतूकृत्यचमत्कारोदर्शितः ॥ ७६१ ॥

पराङ्गीकारसिद्धेर्नहेतुनापरदूषणं ॥ भक्तपुरुषरुणाबंधबद्धस्तुस्यान्ममापिहि ॥ ७६० ॥ नोभयंचेद्व्या
भावाद्भावधर्मीयदादिवत् ॥ बंधोबंधध्वंसरूपमुक्तत्वंचनयत्परे ॥ नित्यमुक्ते नापिघटेततः कामेक्षति
र्वद ॥ ७६१ ॥ अभावाधारत्वतोवाभावधर्मीकपालवत् ॥ समस्तधर्माभावोपिह्यभावाधारतादृढा
॥ ७६२ ॥ यतश्चाभावरूपोसौविनासाध्यंनगच्छति ॥ अतोनासिद्धिशंकास्यनानैकांत्यचकुत्रचित् ॥ ७६३ ॥

हेत्वन्तरंचाह ॥ अभावाधामत्स्नतइति ॥ अत्रापिपक्षःपूर्वोक्तएव । हेतोरसिद्धिर्भनैकांत्यचपरिहरति ॥ यतश्चेति ॥ अभावरूपः
अभावघटितः । अभावद्वैतवादेचास्यहेतोः परेणाप्यंगीकृतत्वाच्चासिद्धिः । यतश्चसाध्यविनागच्छति सच्चामेवाभावोनिरूप्यतइति
न्यायेनाभावाधिकरणस्य सत्त्वाख्यभावरूपधर्मवत्त्वनियमः ततोनानैकांत्यचेतिभावः ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ प्रकारांतरणोक्तदोषद्वयंप
रिहरति । गच्छन्निति । यस्माच्च गच्छन् असिद्धर्थं पक्षविहायान्यत्रगच्छन् स्वाभावदः पक्षस्वाभावसंपादकः । तिए न्यत्रकुत्रा

पितिष्ठन् स्वाश्रयत्वकृत् हेतोस्त्वस्याश्रयत्वकृत् आश्रयत्वरूपभावधर्मं स्वाधिकरणेकुर्वन् । अतो हेत्वपगमे स्वाभावस्थापनेनैव
अभावाधारत्वहेतोः पौनःपुन्येनच्छिद्यमानरावणशिरोवत्स्थिरीकरणात् साध्याभाववतिहेतुसत्त्वेनयत्रानैकांत्यपरेणोच्यते तत्र
तत्र स्वाश्रयत्वरूपभावधर्मित्वस्यचस्थिरीकरणाद्भासिच्छिदंशकानैकांत्यचेतिपूर्वेणान्वयः । अनैकांत्याभावेदृष्टांतमाह ॥ गां
धर्वेति ॥ मिथस्समयंकृत्वोपगच्छेत् सगांधर्वइति गांधर्वविवाहलक्षणं । समयाभावेसंगमएव । समयेसतिविवाहएवेतिवतहे
त्वभावेव्यभिचारएव । हेतुसत्त्वेच साध्यस्यापिसत्वनिधमात् कुतोव्यभिचारइतिभावः ॥ ७६४ ॥ हेतोःप्रयोजकताशंकानि

गच्छन्स्वाभावदोयस्मात्तिष्ठंश्चस्वाश्रयत्वकृत् ॥ गांधर्वोद्वाहशीलस्यकुत्रस्याद्वाभिचा
रिता ॥ ७६४ ॥ मुक्तत्वंभावधर्मोयत्तत्सत्त्वेधर्मवान्नकिं ॥ ७६५ ॥ अभावाधारतात्मा
यमर्धनारीश्वरोयतः ॥ तत्स्वाधारेस्थलेमूर्धभूषांयोषांनकिंदिशेत् ॥ ७६६ ॥ ॥

राकरोति ॥ मुक्तत्वमिति ॥ यत्त्वस्मान्मुक्तत्वं भावधर्मः स्वरूपानंदानुभवरूपतया भावधर्मः । तस्मात्तत्सत्त्वे मुक्तत्वसत्त्वे
धर्मवान् भावधर्मवान् ॥ ७६५ ॥ प्रकारांतरेणाप्यसिद्धिमनैकांत्यचपरिहरति ॥ अभावाधारतात्मेति ॥ यतः अर्धनारीश्व
रः अर्धनारीनरात्मकपरमेश्वरवद्वर्तमानः । पूर्वभागस्याभावरूपतया रौद्रत्वात् । आधारताख्यकोमलभावरूपस्यातेवतमानत्वा
त् । इयांस्तुविशेषः । तस्यनारीशरीरार्थे । अस्यतुशिरसि । त तस्मान्मूर्धभूषां आधारताख्यां । अभावद्वैतवादाद्वा पंचमप्रका

राविद्यानिवृत्तिवद्वा अस्याप्यभावस्य मुक्तोपि परमात्मनि अस्तित्वसंभवाद्वा सिद्धिः । आधारत्वाख्यभावधर्मसत्त्वस्यापि हेतुमत्त्वावश्यकत्वान्नानैकांत्यचेति भावः ॥ ७६६ ॥ अधुना साध्यान्गीकारे बाधकान्याह ॥ नित्यत्वमित्यादिना ॥ अत्र सर्वधर्मशून्यत्वं परस्य । अस्माकं तु पुण्यलक्षणधर्मशून्यत्वं । शून्यत्वस्य निवारकानित्यनेन उक्तधर्मानिगीकारे शून्यत्वं स्यादिति सूचयति ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ मुक्तपक्षीकरणात् तद्गतधर्माणां मुक्त्यवस्थायामप्यवश्यमपेक्षितानां व्यावहारिकत्वशक्येनोदेतीति तत्त्वं ।

नित्यत्वं धर्मशून्यत्वं सरूपत्वमवाध्यतां ॥ ब्रह्मण्यनंदरूपत्वमनानंदविरोधितां ॥ ज्ञानरूपत्वमज्ञानशून्यतां नित्यशुद्धतां ॥ ७६७ ॥ धर्मानेतां न्विमुक्तानामप्यवश्यमपेक्षितान् ॥ कोवा निवारयेद्वा दीशून्यत्वस्य निवारकान् ॥ ७६८ ॥ व्यावहारिकमस्तीति व्याहृतेर्मूलभूरियं ॥ त्रिकालनास्तित्वासेति ह्यस्तितानां स्तिताप्यभूत् ॥ ७६९ ॥ मुक्तत्वव्याहृतिश्च स्याद्वा व्यावहारिकसंगमे ॥ मुक्तादिस्स्यान्मुक्ततादिर्नेति च व्याहृतेर्गृहं ॥ ७७० ॥ किं व्याहृतिपुरं धीणां पाणिग्रहणमस्ति ते ॥ ७७१ ॥

वैयात्याद्वदंतं प्रति द्वेधा व्याहृतिमाह ॥ व्यावहारिकमिति ॥ साव्यावहारिकता ॥ ७६९ ॥ मुक्तो भवति मुक्तत्वं नास्ति । नित्यो भवति नित्यत्वं नास्तीत्यादि प्रलपतोऽपि व्याहृतिरेवेत्याह ॥ मुक्तादिरिति ॥ ७७० ॥ बहुव्याहृतभाषिणं प्रति वादिनमुपहसति ॥ किं व्याहृतिपुरं धीणामिति ॥ स्त्रीलिङ्गत्वाद्वा हतौ नास्तीति ॥ ७७१ ॥ पूर्वोक्तव्याहृतिद्वयार्थलौकिकोदाहरणान्याह ॥

विप्रस्स्यादिति ॥७७२॥ निर्गुणश्रुतिबलाद्वाहतमंगीक्रियतइतिवदंतप्रत्याह ॥ तस्माद्वाहतभाषित्वात् इदमायिमतं । साध्वीपतिव्रता अव्याहतार्थप्रतिपादननियमवतीत्यर्थः । त्वमेवोन्मत्तोव्याहतंवदसि । नश्रुतिरेवंवक्तुमर्हति । किंवनुकूलं कमप्यर्थं व्याहतमेववदेदितिभावः । त्वत्संगात् तवबलाद्ग्रहणरूपसंगात् । स्वैरिणीसंगदोषेण स्वैरिणीनां व्याहतीनां संसर्गदोषेण । स्वपतिवदेकस्यप्रामाणिकधर्मस्य जारवत्तद्विरुद्धाप्रामाणिकधर्मस्यचांगीकाराद्वाहतीनांस्वैरिणीत्वंद्रष्टव्यं । निर्गुणश्रुतेःपरोदीरितार्थं

विप्रस्स्याद्विप्रतानैवगोमान्स्याद्गौर्नकाचन ॥ धर्ननैवधनंचेतिकोनून्मत्तोवेदद्दद ॥ ७७२ ॥ तस्मान्निर्गुणतावाणीव्याहतिस्वैरिणीगृहं ॥ इदंनैवविशेत्साध्वीत्वत्संगात्प्रविशेद्यदि ॥ ७७३ ॥ स्वैरिणीसंगदोषेणस्वयंचव्याहताभवेत् ॥ यत्त्वोक्तनिर्गुणत्वाख्यगुणैर्नैवव्यरुध्यत ॥ ७७४ ॥ यदिब्रह्मणिर्नैर्गुण्यं धर्मस्वार्थसमर्पयेत् ॥ अनुमानुग्राहकंसामानंतर्हिभविष्यति ॥ नस्थापयेच्चैनैवस्यात्साधिकाबाधिकासम ॥ ७७५ ॥

कथनेस्वव्याहतिमुपपादयति ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्सर्वधर्मशून्यत्वरूपसकलगुणाभावंवक्तुमागता अंततस्वार्थभूतं निर्गुणत्वाख्यगुणमपिवदतीतिव्याहत्याख्यविरोधमगमदित्यर्थः ॥ ७७३ ॥ किंचनिर्गुणत्वं स्वार्थनिर्गुणत्वं ब्रह्मणिसमर्पयति नवेतिविकल्प्य प्रकारंतरणदूषयति ॥ यदिब्रह्मणीति ॥ अनुमानुग्राहकं अस्मदुक्तानुमानस्यानुग्राहकं सहायभूतमितिभावः । तथापि ब्रह्मणिगुणाभावाधिकरणत्वरूपनिर्गुणत्वार्थभावगुणस्यनिरूपणादित्याद्यपक्षदूषणं । द्वितीयपक्षदूषयति ॥ नस्थापये

चेदिति ॥ ममानुकूलप्रतिकूलसगुणत्वनिर्गुणत्वयोरुभयोरप्यप्रतिपादनात्साधिकावधिकाचनेतिसंबंधः ॥ ७७५ ॥ तत्रलौकिकदृष्टान्तमाह ॥ नहीति ॥ छत्रिपदं राजभृत्यस्वार्थभूतं छत्रमनादधत् छत्रच्छायां कुर्वदित्यर्थः । तस्य राजभृत्यस्य छत्रच्छायाविरोधिर्न धर्मो नहि निर्मूल्येदितिसंबंधः । एवं लक्षणया प्रयुक्तानिर्गुणश्रुतिरपि निर्धर्मकतया गीकृतं ब्रह्मणि निर्गुणत्व रूपं धर्ममसमर्पयतीत्यर्थविरोधपिसगुणत्वं न बाधेतेति भावः ॥ ७७६ ॥ सगुणत्वविरोधिभूतनिर्गुणत्वाप्रतिपादने तु निर्गुणइति शब्दमात्रात्

नहि छत्रिपदं राजभृत्ये च छत्रमनादधत् ॥ धर्मो निर्मूल्ये तस्य च छत्रच्छायाविरोधिर्न ॥ ७७६ ॥ नहीयं पूतनावाणीया शब्देनैव भीषयेत् ॥ ७७७ ॥ अतो निष्कारणं ब्रह्म धर्मानेता न्मनोरमान् ॥ निषेधतो गतिस्सास्याद्या धर्मैर्नैव साध्यते ॥ ७७८ ॥ सुखरूपमितीयं वाक् सुखरूपत्ववादिनी ॥ तद्योगादूपमप्याहनसा हि स्वाग्रहानुगा ॥ ७७९ ॥ विप्ररूपत्वशून्यो हि न शूद्रो विप्ररूपकः ॥ सुखरूपत्वशून्यं यत्सुखरूपं च नैव तत् ॥ ७८० ॥

नमसभीरित्याह ॥ नहीयं पूतनेति ॥ या शब्देनैव मृतिकालीनार्तस्वरेणैव भीषयेत् सा पूतनेयं वाणी न हीति ॥ ७७७ ॥ अतो निर्गुणत्वश्रुतेस्त्वार्थानाधायकत्वात् । सा अंधंतमोरूपा । धर्मैः पुण्यैः ॥ ७७८ ॥ अधुना भावरूपधर्मधर्मित्वलक्षणसाध्याभावे मुक्तत्वरूपहेतुच्छित्तिमेव बाधकं वक्तुमुपक्रमते ॥ सुखरूपमिति ॥ तद्योगात्सुखरूपत्वाख्यधर्मयोगात् रूपं । सुखरूपव्यक्तिं ॥ ७७९ ॥ उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह ॥ विप्ररूपत्वेति ॥ दाष्टीतिकं योजयति ॥ सुखरूपत्वेति ॥ तत्तस्मात् अस्यार्थस्य लोके दृष्टत्वा

त् ॥ ७८० ॥ सुखरूपत्वाभावेसुखरूपमपिनेत्यत्रज्ञापकमाह ॥ सुखरूपार्थेति ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ जलेति ॥ ७८१ ॥ अस्तु सुखरूपत्वाभावेसुखरूपस्याभावः प्रकृतैकमित्यतआह ॥ अतइति ॥ अतः मोक्षेसुखरूपवस्त्वनंगीकारात् । तत स्सुखरूपत्वसुखरूपयोरविनाभावात् साध्याभावे भावधर्मधर्मित्वरूपसाध्याभावे सुखरूपत्वरूपधर्मस्याभावप्रसंगेन तदविनाभूतसुखरूपमपि ब्रह्मनस्यादितिमुक्तत्वेहेतोरुच्छित्तिस्स्यात् । त्वदभिलषितामुक्तिरेवनाभूदितिभावः ॥ ७८२॥ परमप्रकृतमुपसंहरति ॥एवंचेति॥

सुखरूपार्थसद्भावेकथं तच्छब्दलक्षणा ॥ जलप्रवाहरूपेऽर्थकिंगंगापदलक्ष्यता ॥ ७८१ ॥ अतोमुक्तिरमुक्ति स्यादियं तार्किकमुक्तिवत् ॥ मुक्तत्वेहेतोरुच्छित्तिस्साध्याभावेततोऽधुवा ॥ ७८२ ॥ एवंचनिर्गुणंब्रह्म निर्गुणादिश्रुतेरपि ॥ उक्तरीत्याबहिर्भूतमश्रौतमभवद्भुवं ॥ ७८३ ॥ श्रुतिस्त्रीसंगशून्यंतद्ब्रह्म भिक्षुरभूत्तव ॥ ७८४ ॥ अन्यापोहेनतत्संगेच्छद्ब्रह्मीसंगदोषतः ॥ भ्रष्टस्वधर्ममित्यार्यैस्त्यक्तं बाह्यानुपाश्रयत् ॥ ७८५ ॥

नचापरशुना शैवंब्राह्मैवैष्णवंचेत्याहुत्करीत्याच ॥ ७८३ ॥ तत्तस्मा द्विवाहवत्स्वाभाविकसंबंधरूपमुख्यवृत्त्याप्रतिपादकश्रुत्य भावात् सर्वथाऽवाच्यस्य लक्षणायामप्ययोग्यतयाऽमुख्यवृत्त्याप्रतिपादकश्रुत्यभावाच्च श्रुतिस्त्रीसंगशून्यं श्रुतिस्त्रीसंबंधमात्रर हितं तवब्रह्म भिक्षुरभूत् स्वस्वरूपसिद्धैःप्रमाणांतरगवेषणाख्यभिक्षाटनपरोभूत् ॥ ७८४ ॥ ननुस्वरूपमात्रलक्षणयाऽतद्भावं स्यावा ब्रह्मणोपिश्रुतिबोध्यत्वांगीकारात्कथंप्रागुक्तमिष्टुत्वमित्यतआह ॥ अन्यापोहेनेति ॥ अन्यस्याः सर्वथामुख्यवृत्तेः त्रिगु

णराहित्यरूपसंभवन्मुख्यवृत्तेः अन्यस्य प्रतिपाद्यार्थादन्यस्या सत्यत्वादेश्चापोहेन त्यागेन । अन्यस्य मुख्यभर्तुरपोहेनतिध्वनिः । तत्संगे श्रुतिस्त्रीसंगे व्यभिचारवत् अयोग्यसंबंधेनसंगइतियावत् । छद्मस्त्रीसंगदोषतः छद्मना स्वघटकमुख्यवृत्तिच्छादनेन सं भवन्मुख्यवृत्तिच्छादनेन भावतया लघुभूतसर्वजननीनसत्यत्वादिधर्मच्छादनेनच स्त्रीसंगा ज्जुत्याख्यस्त्रीसंगा त्प्राप्तदोषतः आ वश्यकमुख्यवृत्तित्यागाख्यदोषात् संभवन्मुख्यवृत्तित्यागाख्यदोषात् बाह्यमतप्रवेशाख्यदोषाच्च । भिक्षोस्तु वेपांतरेणस्त्रीसंग जातानृतब्रह्मचर्यदोषतइतिध्वनिः । अष्टस्वधर्म अपगतसत्यत्वादिस्वापोक्षितधर्म । अयोग्यसंबंधेनचब्रह्मणश्श्रुतिस्त्रीसंगो भिक्षो गार्हस्थ्यवत्नसमायोग्यो नापिभिक्षुत्वापादकः । स्वरूपमात्रलक्षणायामतद्भावृत्तौच सत्यत्वादिब्रह्मधर्माणां तवब्रह्मणोपेक्षित अस्मद्ब्रह्माप्रतिद्वंद्वंसर्वमानमनोरमं ॥ अनंतमुगुणस्तोममुखेनपरितोदिशं ॥

अपारोपनिषद्वारीमुखान्याचुर्व्यजृभते ॥ ७८६ ॥

निर्गुणत्वैक्यादिधर्माणांच अलाभात् त्वयैवत्यागेन मानांतरेणापिसाधनायोगात् । इयांस्तुविशेषः । प्राग्भिक्षुरेव । इदानीमयो ग्यसंबंधेन त्वहुप्राक्रियाख्यदूत्या पुनस्त्रीसंगाहुर्भिक्षुरिति । अर्थे इशब्दार्थकुशलैर्विवेकिभिस्यक्तं । अप्रामाणिकत्वादुपेक्षितं । स्वोक्तनिर्गुणत्वैक्यसत्यत्वादिधर्माणामप्यपलापिनामुन्मत्तानामेवयोग्यंसत् बाह्यान् शून्यवादिनः सर्वधर्मरहितशून्येनजीवैक्य वादिनःउपाश्रयदित्यर्थः । शशश्रृंगवाशून्यंवा तेब्रह्मस्यात् नश्रौतमतयोग्यमितिभावः । दुर्भिक्षुरपिआर्यैस्त्यक्तःकापालिकादी नुपाश्रयतइतिध्वनिः ॥ ७८५ ॥ अनुमानफलमाह ॥ अस्मद्ब्रह्मेति ॥ निर्गुणनिराकरणादप्रतिद्वंद्वं । महत्त्वेसत्यलौकिकदिव्य

रूपवत्त्वात् अव्यभिचरितस्वातंत्र्यादिलिंगवत्त्वात्सकलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वाच्च सर्वमानमनोरमं । लक्ष्म्याः वेदाभिमानि
त्वात् शृंगारमुद्रयावर्णयति ॥ अपारेति ॥ वेदस्य वेदाभिमानिन्याश्चिरो वेद्यस्यहरेश्च व्याप्तत्वात्परितोदिशमित्युक्तं । वैदि
कपदानामनंतत्वात् अपाराणि उपनिषद्गारीमुखानीत्युक्तं । प्रतिपादकतन्मुखयोग्यमुखानि प्रतिपाद्यगुणाएवेत्याशयेनोक्तं अनंते
ति । अनेन श्रीश्रीशयोरपि विश्वरूपतयाविश्वतोमुखत्वंचध्वनितं ॥ ७८६ ॥ अनुमानकथनमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ अतः
असिद्धव्याप्त्याख्यदोषरहितत्वात् । प्रागुक्ता व्याहतिरेवानुकूलतर्कः । वेदमंत्रानुकूलत्वात्सएवमंत्री । सकलमनोनुरंजकत्वादनु

अतोनुकूलतर्काख्यमंत्रिणासर्वतोदिशं ॥ पालितामेऽनुमानाख्यराजाज्ञा राजतेतरां ॥ ७८७ ॥ अतश्श्रुतिपुराण
स्थनिर्गुणाख्या हरिप्रभुं ॥ निर्गुणब्रह्म महासीसंगेवासी न्नमत्प्रियं ॥ ७८८ ॥ अहंपतिव्रतैवास्ततोपक्रमवा
गियं ॥ उपसंहारवाक्येयसदात्वत्पक्षपातिनी ॥ साक्षिणीतिनिगद्यात्ममनश्शौख्यप्रबोध्यच ॥ ७८९ ॥

मैव राजा । तस्याज्ञा भगवतो भावधर्ममित्वरूपा ॥ ७८७ ॥ युक्तियुक्तत्वादिममेवार्थश्रुतिपुराणस्या निर्गुणवागपिवक्त्रीति
साहित्यमुद्रयाह ॥ अतइति ॥ यौक्तिकत्वादित्यर्थः । निर्गुणब्रह्म सर्वधर्मशून्यपरोदीरितब्रह्म महासीसंगि ममदास्योः दुर्जना
नामंधतमोदानाख्यमदभिमतकर्मकर्त्र्यो रापातप्रतीत्यसज्जनन्त्रात्योरेवसंबंधवदासीत् मत्प्रियं ममस्वारसिकार्थभूतं । पतिव्रता
पत्यौत्वथ्येवव्रतवती तत्रमदीयपातिव्रत्ये उपक्रमवाक् एकोदेवइत्यादिका श्रुतावुपसंहारवाक् ससर्वद्वगुपद्रष्ट्यादिका । त्वत्पक्ष

पातिनी सगुणत्वमवस्पष्टवदती साक्षिणी साक्षिभूता । तदननुगुणमर्थं मध्यस्थानिर्गुणवाक् नवकीति सुप्रसिद्धमेवेतिभावः । उपलक्षणंचैतत् । समाख्यास्मृत्या तदनुसारिण्या निर्गुणश्चेतिश्रुत्याच साक्षाद्धरिपदेनसगुणस्यतैववाभिधानाच्च । मनश्शौद्धं जारोपमनिर्गुणब्रह्माद्याविषयत्वरूपशुद्धतां । सर्वधर्मवैधुर्याख्यान्यार्थशून्या । मान्यार्थं दोषरूपहीनगुणाभावं । अर्थमित्यनेन भर्तुर्मनश्शंकापरिहारायतन्मनःप्रियद्रव्यदानमिवेतिध्वनितं । उक्त्वा प्रभुंहरिं शरणमीयुषीतिसंबंधः । स्वपत्न्यां व्यभिचारशं किनंपतिंप्रतिपत्तिव्रतायास्तस्याःवचनमिवेदंवचनं । स्वस्वामिनःभर्तुर्नारायणस्य गुणान् सौंदर्यादीन् । जग्रास । प्राकृतानगुणा

अन्यार्थशून्या मान्यार्थमुक्त्वाशरणमीयुषी ॥ स्वस्वामिनोगुणान्हित्वाजग्रास प्राकृतान्गुणान्

॥ ७९० ॥ नैर्गुण्येनैवगुणिता नैर्गुण्यंचनचेक्षजौ ॥ सगुणत्वस्थिरीकृत्यविरुद्धार्थत्वकारकौ

॥ ७९१ ॥ बद्धसेतुनिरुद्धांभस्सेतुभंगेस्त्रवेद्भुवं ॥ यथाहिनिर्गुणत्वस्य(त्यागे)च्छेदेऽसर्वगुणा

गमः ॥ घटाभावक्षयोनामघटस्यागतिरेवहि ॥ ७९२ ॥ ॥

नित्येन स्वभर्तुःप्रीत्यै तद्भोजनपात्रस्थतदुपक्षिताल्पाक्षनैवभ्रासंकुर्वतीवेतिध्वनितं ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ इदानीनिर्गुणश्चुत्तेरापातरस्मणीयार्थकथने महाननर्थस्यादित्याह ॥ नैर्गुण्येनैवेति ॥ नैर्गुण्येन निर्गुणत्वाख्यगुणेन गुणिता गुणवत्ता । अंततोऽगुणस्यैवकथनाद्वाहतिरितिभावः । नञौ नैर्गुण्यनेत्यत्रविधमानौ निषेधार्थकौ द्वौशब्दौ स्थिरीकृत्य द्वौनञौप्रकृतमर्थं सातिशयंगमयत इतिवचना त्सगुणतामेवहृढीकृत्य पुनर्व्याहृतार्थत्वकारकौ ॥ ७९१ ॥ अलौकिकमपीममर्थं अतिस्पष्टत्वाद्वा

किं कदृष्टंतीकरोति ॥ बद्धमेत्विति ॥ यथा निर्गुणत्वस्य गुणनिवारकगुणाभावस्य छेदे न जंतरेण निषेधे सर्वगुणगमः अति शयेन गुणप्राप्तिः । गुणाभावो नेत्युक्ते सुतरां गुणप्राप्तिरित्यावत् । तथा जलनिरोधकसेतुभंगे सर्वजलं स्रवदित्यर्थः । दृष्टान्तं तत्र चाह ॥ घटाभावेति ॥ ७९२ ॥ संकोचे भावगुणमात्रनिषेधरूपे । परसंकोचः तत्त्ववाद्युक्तगुणत्रयनिषेधरूपः । मुख्यार्थलाभतः मुख्यवृत्तिलभ्यार्थलाभतः । अखंडार्थवादिनापरेण लाक्षणिकार्थत्वकथनात्तदलाभ इति भावः ॥ ७९३ ॥ कपिंजलाधिकरणन्यायानुसरणात् कपिंजलनालभेतेत्यत्र बहुत्वार्थकविभक्त्यंतकपिंजलपदस्य शतसंख्याककपिंजलपक्षिपरत्वसंभवोपि बहुहिंसा

संकोचे परसंकोचश्च श्रेयान्मुख्यार्थलाभतः ॥ ७९३ ॥ कपिंजलाधिकरणन्यायानुसरणादपि ॥ अनंतमुगुणच्छेदाम्निगुणच्छेदं न वरं ॥ ७९४ ॥ किंच निर्गुणतां स्वार्थक्षिपतीं सगुणश्रुतिः ॥ अबाध्यस्वार्थवर्गेण कपोलेताडयिष्यति ॥ ७९५ ॥ यद्यभावोस्ति भावस्याप्यभावाभावतानकिं ॥ सर्वनास्तीति वदता किमभावोऽपि रक्ष्यते ॥ ७९६ ॥

भेदेनात्रित्वेऽप्यवसानकरणन्यायानुसरणादित्यर्थः ॥ ७९४ ॥ यदिच निर्गुणश्रुतिः स्वार्थनिर्गुणत्वमपि निषेधति तदाऽतत्त्वावेदकत्वेन दुर्बला तत्त्वावेदकतया प्रबलसगुणश्रुत्यैव बाध्या स्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ ७९५ ॥ निर्गुणश्रुतेरभावरूपनिर्गुणत्वानिषेधकत्वेऽदूषणांतरंचाह ॥ यद्यभावोस्तीति ॥ तर्हीति शेषः । अभावाभावो भावएवेत्याद्याणां वागुक्तविधया भावस्याप्यभावाभावतया सोऽप्यंगीकार्य इति भावः । प्रकारांतरेणापि भावस्यांगीकार्यत्वमुपपादयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वशब्दसंकोचे कारणभावादि

त्यर्थः ॥ ७९६ ॥ संकोचेकारणमाशङ्कते ॥ नेह नानेति ॥ वाक्यार्थत्वेपि कुतो न तदभाव इति पृच्छति ॥ ततोपि किमिति ॥ ततोपि वाक्यार्थत्वेपि । परमुखेनैव स्वापेक्षितं न्यायमुद्धाटयति ॥ अर्थत्याग इति ॥ श्रुतेः नेह नानेति श्रुतेः । उत्तरमाह ॥ गुणश्रुतीनामिति ॥ श्रुत्यप्रामाण्याद्भूतेन सकलश्रुत्यप्रामाण्याद्भूतव्यं । श्रुतित्वाविशेषादिति भावः ॥ ७९७ ॥ निर्गुणश्रुतिरपि युक्तिप्रिया इमा मेव युक्तिमनुसंधाय सकलश्रुतिप्रामाण्यरक्षायै त्रैगुण्यवर्जितमित्यादि स्मृतिसमाख्यया दुर्गुणानेव निषेधतीत्याह

नेह नानेति वाक्यार्थरूपत्वाच्चेत्ततोपि किं ॥ अर्थत्यागे श्रुतेरप्रामाण्यं स्यादिति धीर्यदि ॥ गुणश्रुतीनां बहूनां नानाप्रामाण्याद्भिभेपिकिं ॥ ७९७ ॥ एवं स गुणवाद्युक्तयुक्तित्यागो न भेगुणः ॥ इति मत्वा निर्गुणाख्या भेजे हरिपदां बुजं ॥ ७९८ ॥ किंच निर्गुणशब्देन लक्ष्यं चेन्न निर्गुणं कथं ॥ मुख्यार्थबाधमूलैवलक्षणोतिसतां मतं ॥ ७९९ ॥ वाच्यत्वं न परावृत्तिन स्यान्मे गतिर्वृथा ॥ इत्याद्यालोच्य सावाणी प्राणेशमतमन्वगात् ॥ ८०० ॥

॥ एवमिति ॥ ७९८ ॥ प्रकारांतरेण श्रुतेः परमते निर्गुणार्थकत्वं नायातीत्याह ॥ किंचेति ॥ मुख्यार्थबाधमूलैव मुख्यार्थबाधे तद्योगेरूढितोऽथ प्रयोजनादिति वचनाच्चिर्गुणत्वरूपमुख्यार्थबाधमूलैव । एवं चलक्षणावादीमायावाधेवमसार्थबाधितवान् ॥ ७९९ ॥ वाच्यत्वं मुख्यतो निर्गुणशब्दवाच्यत्वं । परोमायावादी । तेन मुख्यपक्षस्य परैरनंगीकारात् लक्षणापक्षे च मदर्थस्यैव बाधेन । सावाणी

निर्गुणतावाणी । प्राणेशमतं मुख्यवृत्त्यात्रिगुणवर्जितत्वरूपाबाधिताथप्रतिपादकमुख्यप्राणमतं ॥ ८० ॥ श्रुतेरालोचनांतरमाह ॥ वाच्यत्वेनेति ॥ वाच्यत्वेनैव वाच्यत्वाख्यधर्मेणैव । एवंलक्ष्यत्वेपिद्रष्टव्यं । लक्ष्यत्वेपीत्युपलक्षणं । गौणत्वेपीतिद्रष्टव्यं । नोभयंचेत् सगुणत्वभीत्याउक्तधर्मद्वयं त्यज्यते चेत् । अशाब्दत्वधर्मेण शब्दाबोध्यत्वत्वरूपधर्मेण । मुख्यामुख्यवृत्त्योरभावशब्दा बोध्यत्वरूपधर्मस्यबलाप्राप्तेरितिभावः । एवंच धर्ममुपजीव्यैव ममप्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वास्यात् । अतःकथमुपजीव्यधर्मरुणाधि ॥ ८०१ ॥ धर्माणांव्यावहारिकतायां उक्तधर्माणांबाधा ज्ञावहारिकपक्षेपिबाधावश्यंभावात् सःबाधितोधर्मः अर्थकृत् ममोप

वाच्यत्वेनैवगुणितावाच्यत्वेनिर्गुणोक्तः ॥ लक्ष्यत्वेनैवगुणितालक्ष्यत्वेनिर्गुणोक्तः ॥ नोभयंचदशाब्दत्वधर्मेणस्याद्धिर्मिता ॥ ८०१ ॥ व्यावहारिकतायांचबाधाद्धर्मो नसोर्थकृत् ॥ गुंजापुंजाग्रिनाकुंजेकिंजायेत हिमौषधं ॥ ८०२ ॥ इतिसर्वसमालोच्यश्रुतिस्माव्याहतेभयात् ॥ अव्याहतगतिंविष्णुमव्याजस्नेहतोभजत् ८०३

जीवनाख्यकार्यकारी । बाधितादर्थक्रियाभावेदृष्टांतमाह ॥ गुंजापुंजेति ॥ गुंजापुंजाग्रितः गुंजापुंजे आरोपिताग्रितः । हिमौषधं शीतनिवृत्तिः ॥ ८०२ ॥ साश्रुतिः निर्गुणश्रुतिः । व्याहतोरितिजात्यैकवचनं । अव्याहतगतिं ब्रह्मांडखपरनिरोधेपितद्भेदस्यैवकृतत्वादव्याहतगतिं । अपौरुषेयतया प्रामाण्यनियमात्अहमप्यव्याहतगतिः । अतोयमेवमत्संबंधयोग्यइतिअव्याजस्नेहतइत्यनेन तन्मनःप्रियसर्वज्ञादिगुणानामच्छेदिका । तदनपेक्षितदोषरूपसत्त्वादिगुणानामेवच्छेदिकेतिध्वनितं । अव्याहतगतिमित्यनेनापि

अतिद्वितीयसाख्यपरणापिथस्यगतिरूपगुणेनव्याहृतः निर्गुणइतिकोमलवर्णपदाल्लिकाहं कथंश्रौततयादृढतरसार्वज्ञादिगुणान्वया
 हन्मीत्यपिध्वनितं ॥ ८०३ ॥ अधुना निर्गुणत्वं मिथ्यासत्यवेति विकल्पं मनसिनिधयाद्यदूषयति ॥ मृषामि
 थ्या । अद्वैतवत् तवाद्वैतवत् भेदमिथ्यात्वे ऐक्यश्रुत्याप्रतिपादितभेदविरुद्धैक्यस्यसत्यत्ववत् । अन्यथातदपिनस्यादित्यात्मी
 यएवबाणोभवंतंप्रहरतीतिभावः ॥ ८०४ ॥ तत्रयुक्तिमाह ॥ अतत्वावेदकमिति ॥ हीत्यनेन नास्तीतिविप्रलम्भकवाक्याद्धटास्ति
 तायाअपायादर्शनादितिप्रसिद्धिमाह । अत्रापिमूलीभूतयुक्तिमाह ॥ अतत्त्वतत्त्वयोरिति ॥ आरोपितरजतत्वस्यानारोपितशुक्ति
 मृषाचेन्निर्गुणत्वंस्यात्सगुणत्वश्रुतेर्बलात् ॥ सत्यासगुणतातर्हि सिद्धेदेद्वैतवत्त्व ॥ ८०४ ॥ अतत्वावेदकवाक्यं
 नहितत्वस्यबाधकं ॥ अतत्त्वतत्त्वयोश्चैव न विरोधोस्ति कश्चन ॥ ८०५ ॥ नमृषानिर्गुणत्वंचेन्निर्गुणत्वश्रुतिर्गता ॥
 तेनैवसगुणत्वासे भावमात्रनिषेधेन ॥ अन्योन्याभावभेदस्यपट्टबंधोभविष्यति ॥ ८०६ ॥
 बंधबंधससदाभावौविरुद्धौयत्सदातनौ ॥ मंत्रिणौमंत्रशक्त्यातंसदाबोधयतो नृपं ॥ ८०७ ॥
 त्वस्यचविरोधादर्शनादितिभावः ॥ ८०५ ॥ द्वितीयपक्षदूषयति ॥ नमृषेति ॥ तेनैव निर्गुणत्वरूपगुणेनैव । भावमात्रनिषेधेन
 निर्गुणपदेनस्वार्थभूतमभावमनिषिध्य भावमात्रनिषेधेन अन्योन्याभावभेदस्य अन्योन्याभावाख्यभेदस्य पट्टबंधोभविष्यति ।
 अभावरूपतयातस्याप्यवश्यमंगीकार्यत्वंस्यादितिभावः ॥ ८०६ ॥ अभावांतरापत्याप्यनिष्टमाह ॥ बंधध्वंसेति ॥ बंधस्य
 ध्वंसात्यंताभावौ सदातनौनित्यौ मुक्त्यनंतरमपिसदाविद्यमानावित्यर्थः । विरुद्धौ सार्वज्ञासार्वज्ञवदेकत्रानवस्थितौ । सदाभेद

साधकौ । ध्वस्तबंधस्य नित्यमुक्तस्यैव कथायोगादितिभावः । मंत्रिणौ यतस्त्वसौनित्यमुक्तोऽयंचबंधान्मोक्षततएवाभिवाञ्छेदिति मंत्रवतौ । विरुद्धावित्यनेन अविरुद्धौ राजपुरुषावेकीभूय कदाचिद्राजानमेवनाशयतः । तयोर्विरोधे तु राज्ञएवस्थैर्यमितिलोके दृष्टं । तद्वदिहापि सहावस्थित्याऽविरुद्धमौ नभेदप्राप्तकौ । प्रत्युतैक्यस्यैवसाधकौ । गोत्वाश्वत्ववत्सहानवस्थितौ तु स्वधर्मो णोर्भेदस्यैवसाधकावितिध्वनयति । मंत्रशक्त्या द्वासुपर्णेत्यादिमंत्रशक्त्या नृपं भेदं बोधयतः प्रतिपादयतः । मुक्तैसदाविद्यमान विरुद्धधर्माभ्यां मुक्तावपि सर्वदाजीवपरयोर्भेदइतिभावः ॥ ८०७ ॥ भृत्यावप्याह ॥ भटौचेति ॥ रिपुसेनामुखागतौ अभा

भटौचाग्रेसरौतस्यारिपुसेनामुखागतौ ॥ अल्पज्ञत्वबहुज्ञत्वाभावौचोभयपार्श्वगौ ॥ ८०८ ॥

पृथक्त्वंतुगुणं भावभेदं हंतवैक्यवाक्तव ॥ अभावधर्मचङ्गदोष्यभावात्माऽस्तुनिर्भयः ॥ ८०९ ॥

बद्धतवादिनोभेदरिपोर्मायावादिनोमुखादागतौ स्वांगीकृताभावरूपतयामायावादिनाप्यनिवार्योविति । स्वसेनातोबलद्गृहीतंभटं सैवसेना पुनर्ननिहंतीतिलौकिकं । अल्पज्ञत्वबहुज्ञत्वाभावौ किञ्चिज्ञत्वस्यबहुज्ञत्वस्यचअभावौ द्वौ मायिमतेसंसारकालीनयो जीवेश्वरनिष्ठयोः किञ्चिज्ञत्वसर्वज्ञत्वयोर्भावधर्मयोर्भेदौनिवृत्तावपि संसारकालीनयोरभावरूपयोर्मुक्तावप्यनुवृत्त्या जीवेश्वरमे दसाधकत्वात्तदैक्यबाधकत्वाच्चभटावित्युक्तं । नहिंसंसारपीश्वरेऽल्पज्ञत्वाभावः जीवैवसर्वज्ञत्वाभावश्च नास्तीतिपरोवक्ति॥८०८॥ तद्वैक्यवाक्यस्यकागतिरित्यतः परोदीरितन्यायैर्नैवगतिमाह ॥ पृथक्त्वंचित्तिवति ॥ तवैक्यवाक् एकमेवाद्वितीयमित्येक्यवाक् ।

भावभेदं भावरूपभेदं हंतुं । अभावधर्मवत् निर्गुणवाक्येन बोधिताभावधर्मवत् अभावात्मा अन्योन्याभावात्मा । अस्तिवति न केवलं ममाज्ञा अद्वितीयपदेनाभावरक्षणार्थं भावरूपं द्वितीयत्वमेव हंसीत्यपि द्रष्टव्यं । पृथक्त्वमिति तार्किकमर्यादयोक्तं । अस्मन्मते तु विभागं भावभेदं ॥ ८०९ ॥ ननु भवन्मते पृथक्त्वस्यांगीकारात्कथं तन्निषेध इत्यत आह ॥ अन्योन्याभावेति ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तं तार्किकेण भावरूपगुणतयांगीकृतमिति यावत् । तत्त्वादिना अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वमिति वदता निषेधं शक्यते । युक्तिहीनतया स्माभिस्यक्तं तत्पृथक्त्वं अस्मन्मतस्य श्रौतत्वसंपादनाय त्वैक्यश्रुतिरपि निषेधत्विति भावः । विभागाख्या

अन्योन्याभावातिरिक्तपृथक्त्वं तत्त्वादिना ॥ निषेधं शक्यते जीवे विभागाख्याभिदा तथा ॥ ८१० ॥ तयोरन्यइति प्रोक्तस्त्वन्योन्याभाव इष्यते ॥ श्रुतिप्रामाण्यरक्षार्थैर्नैर्गुण्येत्वाद्विवेकवत् ॥ ८११ ॥ आत्महृत्यैव यल्लोके परहत्यापि दूषणं ॥ अतस्त्वव्याहृतेर्भीतौ भयं भेदश्रुतेर्न किं ॥ ८१२ ॥ ज्ञातत्वाभावधर्मित्वपूर्वात्मानविभेदमिति किं ॥ ८१३ ॥

भिदा च निषेधं शक्यत इत्यावृत्त्या योज्यं । विब्रति विवृतया सदाऽविभक्तयोः तन्निषेधस्य न्याय्यत्वात् ॥ ८१० ॥ प्रामाणिकत्वाच्च नाभावस्य निषेध इत्याह ॥ तयोरिति ॥ श्रुतिप्रामाण्यरक्षार्थैर्नैर्गुण्येत्वाद्विवेकवत् श्रुतिप्रामाण्यरक्षार्थैर्नैर्गुण्येत्वाद्विवेकवत् ॥ तयोरिति ॥ श्रुतिप्रामाण्यमिव पराप्रामाण्यमपि दोषायेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ आत्महृत्येति ॥ ८१२ ॥ अभावमंगीकुर्वतैव तन्निष्ठज्ञातत्वप्रमेयत्वादिभावधर्माणां ब्रह्मनिष्ठाभावाधिकरणत्वादिभावधर्मो

णांचावश्यमंगीकार्यत्वेन भावमात्रनिषेधोपिनयुक्तइत्याह ॥ ज्ञातत्वेति ॥ ८१३ ॥ तत्त्वमसीत्यैक्यश्रुतिरपि जीवावाचकतत्पदेनब्रह्मैवव्यपदिशती ब्रह्मावाचकत्वंपदेनचजीवमेवव्यपदिशती कथंतयोर्भेदमात्रंनिवारयेत् । अन्योन्यावाचकपदबोध्ययोर्घटपटयोर्भेदाविनाभूतत्वदर्शनादित्याह ॥ व्यवस्थितादिति ॥ इयंतेश्रुतिरितिसंबंधः । विशेषवेतिस्वमतीत्योक्तं अहमपि विशेषमंगीकरोमीतिवदंतंप्रत्याह ॥ विशेषइति ॥ भावः भावरूपोविशेषोनास्ति । तेनाभावः अन्योन्याभावरूपो भेदएव गतिरिति

व्यवस्थितादित्यंतत्त्वंपदार्थत्वाच्चतेश्रुतिः ॥ कथंनभीताभेदंवाविशेषंवाविनावद ॥ विशेषोनास्तिभावस्तेभेदोऽभावोगतिर्ध्रुवा ॥ ८१४ ॥ व्यावहारिकभेदाच्चानात्रतत्त्वंपदार्थता ॥ यत्सत्ययोरैक्ययोग्यचित्तोरेवकथातव ॥ ८१५ ॥ यद्वाब्रह्मस्थितैक्यस्यभावरूपस्यतद्विपोः ॥ निर्गुणोक्तिदिशरहिंछद्या तेनैवास्याःपराभवे ॥ ८१६ ॥ सर्वज्ञशर्वशक्तिवश्रुतिरर्थबलोर्जिता ॥ पटंबध्नातिभेदस्यहंतिचास्यविरोधिनं ॥ ८१७ ॥

संबंधः ॥ ८१४ ॥ व्यावहारिकभेदाद्व्यवस्थोपपत्तिरित्याशंक्य पारमार्थिकैक्यबोधसमसमयवर्तिन्याःव्यवस्थायाअपि पारमार्थिकत्वावश्यंभावादित्याह ॥ व्यावहारिकभेदादिति ॥ चित्तोरैक्ययोग्यचिन्मात्रयोः कथा व्यपदेशःतत्त्वंपदाभ्यां ॥ ८१५ ॥ प्रकारांतरणाव्यैक्यश्रुतेर्भेदश्रुतिबाधकतानास्तीत्याह ॥ यद्वेति ॥ निर्गुणोक्तिः त्वद्रीत्याब्रह्मनिष्ठभावधर्मनिषेधिकानिर्गुणोक्तिरितियावत् । तद्विपोर्भेदरिपोः भावरूपस्य ब्रह्मस्थितैक्यस्य ब्रह्मधर्मभूतैक्यस्य शिरर्हिछद्यात् निर्गुणश्रुतिरैक्यश्रुतिबाधिके

तियावत् । एवमपि न भेदस्य हानिः । तेन भावरूपैक्येनैवास्याः निर्गुणश्रुतेः परा भवे ऐक्यश्रुत्या निर्गुणश्रुतिबाधने । सर्वज्ञत्वादि
श्रुतिः अबाधितार्थासती भेदस्य पट्टबध्नाति । अस्य भेदस्य विरोधि न ऐक्यं हति च । सर्वज्ञा सर्वज्ञयोरैक्यायोगात् । एवं त्वदैक्यश्रु
तेः प्रामाण्येऽपि भेदश्रुतेरेव जयः । निर्गुणश्रुतेः प्रामाण्येऽपि भेदश्रुतेरेव जय इति भावः ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ पूर्वनिर्गुणश्रुतेर्भावमात्र
परत्वेन संकोचे गुणत्रयपरत्वेन संकोच एव श्रेयानित्युक्तं । अधुना प्रकारान्तरेण दूषयति ॥ किंचेति ॥ श्रुतिर्निर्गुणश्रुतिं । प्रबला
असंकुचितस्वस्वगुणाभिधानात् प्रबला । अनन्तत्वेन बहुत्वेनापि प्राबल्यं सूचयति । क्वचित्कोणे गुणत्रयाख्यकोणे । स्वबोध्यासा
किंच संकोचमार्गेण पलायनपरांश्रुतिं ॥ प्रबलानन्तसगुणश्रुतिः कोणे क्वचित्क्षिपेत् ॥ ८१८ ॥ व्यावहारिकता
चात्मधर्माणां स्यात्तदैव हि ॥ यद्यहं प्रतिषेधमिने चेत्तस्युरवाधिताः ॥ ८१९ ॥ अहं च मुख्यतस्त्वार्षपरैवान्यवि
रोधिनी ॥ न हि गंगा पदं लक्ष्येतीरे स्वार्थविरोध्यपि ॥ तीरत्वयोषावासत्वपार्थिवत्वादिकं क्षिपेत् ॥ ८२० ॥
वर्ज्ञादिगुणान्विहाय गुणत्रयनिषेधपरामेव कुर्यादिति भावः ॥ ८१८ ॥ ननु भगवत्तिसावज्ञादिभाव रूपगुणप्रतिपादकानां श्रुतीनां
व्यावहारिकगुणपरत्वेन शतमध्यधानानपश्यतीति न्यायेन दुर्बलत्वा त्रिगुणश्रुतिरेव संकुचितवृत्तिरपि अबाध्यार्थत्वाद्वाधिकास्या
दित्याशंकां निर्गुणश्रुतेरभिप्रायमुद्धाटयन् परिहरति ॥ व्यावहारिकता चेति ॥ अहं निर्गुण इत्याकारा । प्रतिषेधमि भगवद्गु
णां त्रिराकुर्यां तदैवात्मधर्माणां व्यावहारिकता स्यादिति संबन्धः । नो चेन्न प्रतिषेधमि चेत् तेश्रुता गुणाः अबाधिताः स्युः ॥ ८१९ ॥
अहं च लोकमर्यादयामुख्यवृत्त्या स्वार्थपरा धर्मान्निषेधमिवा उत्तमायि मतरा त्या लक्षणया वृत्त्या स्वार्थपरा निषेधमिवेति विकल्प्य

द्वितीयपक्षेदोषंवदन्ती आद्यमेवपक्षांस्थिरीकरोति ॥ अहंचेति ॥ हियस्मात्गंगापदतीरेलक्षणयाप्रवृत्तं लक्ष्येस्वलक्ष्येतीरेस्वार्थे विरोधि स्वार्थस्यप्रवाहस्यविरोध्यपि तत्राविद्यमानमपि तीरत्वपार्थिवत्वादिकं नक्षिपेत् ननिराकुर्यात् । तस्मान्मायावाद्युक्तीर्या स्वरूपमात्रलक्षणयाब्रह्मस्वरूपमात्रप्रतिपादिकाऽहं वस्तुगत्या मममुख्यार्थभूतनैर्गुण्यविरोधिनोपिभगवद्गुणान्ननिषेधुंशक्ता । तेनमुख्यतस्वार्थपरैवान्यविरोधिनी मदर्थनैर्गुण्यविरोधिभूतगुणविरोधिनी । धिक्कायिमतं लोकमर्यादैवाश्रयणीयेतियावत् ॥ ८२० ॥ अतोमुख्यवृत्तेरावश्यकत्वात् । शाब्दत्वंशब्दाभिधेयत्वं आदिपदेनबोध्यत्वादिकंभ्राह्मं । अन्यनिषेधिका भावधर्म

अतश्शाब्दत्वादिधर्मबलादन्यनिषेधिका ॥ कथंतानेवबाधेहंसिष्य
तिसहोदरी ॥ कृतघ्नदूषयतीवागुपजीव्यविरोधिनी ॥ ८२१ ॥

निषेधिका अहं तानेव मदुपजीव्यशाब्दत्वादिभावरूपधर्मानेव कथंबाधे कथंनिवारयामि । यदिनिषेधामि तर्ह्युपजीव्यविरोधिनीं मां सहोदरी मयासहभगवदुदरनिस्सृता कृतघ्नदूषयती कृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिरित्यादिकावाक् हसिष्यति । ननूपजीव्यमपिशब्दत्वादिकं बाध्यत्वान्निषेधुंशक्यतेइतिचेत् तत्रवक्तव्यं किंबलात्तेषांबाधइति । निर्गुणोक्तिबलादेवेतिचेत् न । सार्वज्ञादिगुणनिषेधार्थमुख्यवृत्त्याप्रवृत्तया निर्गुणोक्त्या सार्वज्ञादिगुणनिषेधकालएव नशाब्दत्वादिकमपिनिषेधुंशक्यं । स्वदंतभंगस्थैवप्रसंगेन परदंशनासामर्थ्यात् । तद्बाधानंतरंचनहितद्वाधिका । विरम्यव्यापारायोगात् । शाब्दत्वादेस्तदाप्यावश्यकत्वाच्च बाधकान्तरं

चनास्तीत्यबाध्यमेवशाब्दत्वादिकं ॥ ८२१ ॥ एवंदूषणविद्यमानेपि तुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनदूषणांतरमाह ॥ बाध्यस्येति ॥ रज्जुसर्पोपजीवकः रज्जुसर्पस्योपजीवकः ॥ ८२२ ॥ ततः लोकेष्युपजीव्यस्यबाध्यत्वाददर्शनात् । तस्मा दुपजीव्यबाधायोगात् । एकत्र शाब्दत्वादौभावधर्मे छिन्नधारेण तन्निषेद्धमशक्तेन कुठारेण नञा । वनेआरण्यके । अपरं सर्वज्ञादिकं तज्जातीयं भावत्वेनज्जातीयं कथंछिन्नां । प्रामाणिकेकस्मिंश्चिद्भावधर्मकुठितशक्तिननञा कथंप्रामाणिकंभावांतरनिषेद्धंशक्यमितिभावः । मंद

बाध्यस्यचोपजीव्यत्वमबाध्यचोपजीवकं ॥ नश्रुतं नहिस्मत्सर्पोरज्जुसर्पोपजीवकः ॥ ८२२ ॥ ततोपिनिर्गुणत्वंस्वोपजीव्यस्यबाधकं ॥ ८२३ ॥ तस्माच्छब्दत्वबोध्यत्वधर्मित्वादिगुणानुगा ॥ एकत्रच्छिन्नधारेणकुठारेणापरं वने ॥ ८२४ ॥ तज्जातीयं कथंछिन्नांमंदाशंकितदुर्गुणान् ॥ छिनन्निमंदधारापीत्यगान्निर्गुणवाग्बहिः ॥ ८२५ ॥ उपजीव्यसजातीयास्सर्वेपिह्युपजीव्यवत् ॥ भर्तुस्सहोदरास्सर्वेकिंनपोष्यास्वभर्तृवत् ॥ ८२६ ॥ ॥ ॥ ॥

धारापि प्रामाणिकभावधर्मेऽल्पीभूतधारापि मंदाशंकितदुर्गुणा न्मंदैराशंकितदुर्गुणा न्भगवत्प्रामाणिकान्सत्वादिभावगुणान्वा सर्वज्ञाद्यभावरूपगुणान्वा निषेधामीति प्रामाणिकेभ्योबहिरगादितिसंबंधः ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ भावत्वादिनासजातीयत्वेपि उपजीव्यत्वेनसाजात्यंनस्तीतिमंदाशंकामाभूदितिसदृशं तमाह ॥ उपजीव्यसजातीयाइति ॥ ८२६ ॥ अधुनासर्वज्ञ

त्वादीनामेवसाक्षादुपजीव्यत्वं च्छुमुपक्रमते ॥ किंचेति ॥ सर्वज्ञत्वपूर्वास्सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादयः । अपूर्वाः भगवत्येवविद्यमा
नाः सर्वगुणाः तत्तच्छ्रुतिभिः सर्वज्ञादिश्रुतिभिः प्रसक्ताश्चेत् । अन्यथा प्रसक्त्यभावे ॥ ८२७ ॥ तत्तच्छ्रौतत्पदानि सर्वज्ञादि
पदानि एषां सर्वज्ञादीनां मुख्यतयामुख्यवृत्त्याअभिदध्युः ब्रूयुः ॥ ८२८ ॥ गुणिनि ब्रह्मणि तत्तत्सत्तां सर्वज्ञादिसत्तां । सर्वज्ञ

किंचसर्वज्ञत्वपूर्वापूर्वसर्वगुणाहरौ ॥ तत्तच्छ्रुतिप्रसक्ताश्चोन्निषेध्यास्स्युर्नचान्यथा ॥ ८२७ ॥ तत्तच्छ्रौत
पदान्येषांप्रसक्त्यस्युस्तदैवहि ॥ यदिमुख्यतयैवतानाभिदध्युर्गुणानपि ॥ ८२८ ॥ मुख्यावृत्तिश्चगुणि
नितत्तत्सत्तामपेक्षते ॥ कथं तत्रैवतद्धर्मसत्तापेक्षावतीपुनः ॥ ८२९ ॥ तांस्तत्रैवनिषेधामियाहंतदुप
जीविनी ॥ यदायत्रघटस्तत्रतदाकिंनिषेधनं ॥ ८३० ॥ इत्थंप्रसंजकंवाक्यंयस्मादासीत्प्रसाधकं ॥
अतोपिसाश्रुतिस्सर्वाह्युपजीव्यैवमेभवत् ॥ ८३१ ॥ बिभेमितिद्विरोधायात्रिगुणास्तुजडात्मकाः ॥
जीवेषुप्रमिताभ्रांत्याप्रासाब्रह्मणिनिर्मले ॥ निरवयश्रुतिस्येन्निषेध्याइत्यगाद्वाहिः ॥ ८३२ ॥ ॥

त्वसहिते सशब्दोमुख्यः । तद्रहिते सर्वज्ञशब्दः तीरेंगशब्दवत्अमुख्यएव । एवंच तत्रैवब्रह्मण्येव तद्धर्मसत्तापेक्षावती । अ
पूर्वाणामन्यत्रसत्तायोगात् । तान्सर्वज्ञादीन् । तदुपजीविनी ब्रह्मणिसर्वज्ञत्वादिसत्त्वोपजीविनी ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ फलित
माह ॥ इत्थमिति ॥ ८३१ ॥ तद्विरोधाय उपजीव्यसर्वज्ञादिश्रुतिविरोधाय । तर्हिक्त्यनिषेधोममार्थस्यादित्यतआह ॥ त्रि

गुणास्त्विति ॥ निर्मलब्रह्मणि आत्माप्राप्ताइत्यनेन तत्रैव तत्सत्ता नोपजीव्येति सूचयति ॥ ८३२ ॥ अभावशेषे अभावशेषे । सर्पइति ध्वनिः । हेरस्सुगुणद्रोहिणां मायिनां । तस्याः शेषशायः उक्तात्मधर्माणां विषये पक्षपातः उक्तविधयानिर्गुणश्रुतेराग्रहः । गरुडइति ध्वनिः ॥ ८३३ ॥ भावाभावयोः भावएवावशेषाहः लघुत्वात् । नत्वभावो गुरुत्वादित्यतः साहिल्यमुद्रयाऽऽह ॥ अभावइति ॥ ८३४ ॥ प्रकारांतरेण भावएव श्रुतेरपेक्षितइत्याह ॥ भावो हीति ॥ भावः श्रृंगारचेष्टा । वाचांचभावः अभिप्रायः ।

अभावशेषेऽप्याशामुगुणद्रोहिणां हेरः ॥ तस्याश्चोक्तात्मधर्माणां पक्षपातोभयंकरः ॥ ८३३ ॥
अभावगौरवंप्राहुर्भावचलघुतांबुधाः ॥ चित्रश्रुत्यंगनाधत्तेशिलां न किल मालिकां ॥ ८३४ ॥ भावो
हियोषितांभूषाभावोवाचांचभूषणं ॥ तं भावं वागवधूरेषादूषयेत्केन हेतुना ॥ ८३५ ॥ किंच किं
चनशब्दस्य भावं योवेत्ति कंचन ॥ अभावशेषसकथं दोषं न मनुते बुधः ॥ ८३६ ॥ स्वव्याहतिभया
त्स्वार्थनाभावयर्हि वारयेत् ॥ नमारयेत्तर्हि नित्यां स्वांचभावस्वभावविनी ॥ ८३७ ॥

वागधूवाग्रूपवधूः । तं भावं द्विविधं भावं ॥ ८३५ ॥ अभावशेषवादिनोदूषणांतरमाह ॥ किंचेति ॥ भावं किमपि नास्तीति
भावं ॥ ८३६ ॥ अभावशेषपक्षे पुनरपि दूषणमाह ॥ स्वव्याहतिभयादिति ॥ तर्हि भावस्वभावविनीं भावरूपां । नित्यां याव
ब्रह्मविष्टितावती वा गति ब्रह्मसमानयोगक्षेमतया सदा तनां स्वां नेह नानेति श्रुतिं च न मारयेत् न बाधेत । बोध्यार्थइव बोधकश्रु

तिरप्यबाध्यैवभवेत् । नह्यालोकाभावेद्यदबोधोदृष्टः । अतोभावोप्यवशेषणीयइत्यर्थः । स्वार्थेस्वत्वाभिमानाद्धितवस्वव्याहतिरित्युपचारः । अस्मदुक्तस्वात्मबाधनंतुमुख्यतस्वव्याहतिरित्यवश्यं वर्जनीयेतिभावः ॥ ८३७ ॥ प्रकारांतरेणापि अभावशेषणात् भावशेषणमेव न्याय्यमित्याह ॥ मानत्वेति ॥ भावार्थप्रतिषेधने श्रुतिरूपधर्मिनाशः ॥ ८३८ ॥ उक्तार्थपूर्वपांसंमतिमाह ॥ सति धर्मिणीति ॥ ८३९ ॥ प्रकारांतरेण परशं कामनूद्यदूषयति ॥ यदीति ॥ तत्त्वज्ञानतायै तद्वतितत्प्रकारकज्ञानत्वार्थः । तदर्थं

मानत्वधर्मनाशस्यादभावप्रतिषेधने ॥ धर्मिनाशो भवेद्धृतभावार्थप्रतिषेधने ॥ ८३८ ॥ सति धर्मिणि धर्मस्य चिन्तामाहुर्विपश्चितः ॥ धर्मिनाशाद्भयं नो चेद्धर्मनाशेन किं भयं ॥ ८३९ ॥ यदि तत्त्वज्ञानतायै न बोध्यस्य निषेधनं ॥ तदर्थमेव तद्वत्तद्वत्त्वबोधकं च न बाध्यतां ॥ ८४० ॥ वक्तृत्वगुणबाधे हि श्रुतेर्बाधे न बोधकं ॥ नेह नानेति वाक्ये तु साक्षाद्वाधा न्न बोधकं ॥ ८४१ ॥

तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थं । बाष्पारोपितधूमात्तद्वह्निप्रमिते रदर्शनात् । सद्धूमादेव तत्प्रमितिदर्शनाच्च । अत्रापित्वदुक्ता धर्मचिन्ता । अस्मदुक्ता तु धर्मिचितेति प्रबला ॥ ८४० ॥ ननु निर्गुणश्रुतौ भावरूपभगवदुपगुणबाध एव । न तु श्रुतिस्वरूपबाधः । अतो नुक्तोपालंभ इत्यत आह ॥ वक्तृत्वेति ॥ वक्तृत्वगुणबाधे हरेर्भावरूपवक्तृत्वगुणबाधे उच्चारकाभावेन श्रुतेरेवाभावे सति न बोधकं । साक्षाद्वाधा न्न भगवतो न्यस्य साक्षान्निषेधात् । साक्षात्परपरयावा श्रुतिबाधस्तूभयत्रापि सम इति नोक्तदोष इति भावः ॥ ८४१ ॥

स्वस्वरूपहानिर्महादोषइत्यत्रलौकिकदृष्टान्तमाह ॥ सतोपीति ॥ सतोपिचक्षुरादेर्दोषतः काचादिदोषात् दोषः प्रमाजनकत्वाभावाः । स्वासत्त्वे चक्षुषएवाभावे दुष्टता प्रमाजनकत्वाभावोनाकिं भवेदेवेत्यर्थः । नकिमित्याक्षेपेण पूर्वत्रधर्म्यशप्रमाजनकत्वमात्रमस्ति । अत्रतुतदपिनास्तीतिसूचितं ॥ ८४२ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरन्नेववाधकंचाह ॥ धर्मीति ॥ ब्रह्म एक्यस्य त्वदभिलषितनिषेधस्यच धर्मिभूतंब्रह्म । इहेतिपदात् नेहनानेत्यत्रविद्यमानात् । तत्पदं इहेतिपदं । अतएव ब्रह्मस्यापकत्वादेव ।

सतोपिदोषतोदोषस्थ्यासत्त्वेकिन्दुष्टता ॥ ८४२ ॥ धर्मीस(र्वा)त्वात्मनारक्ष्योनचेद्ब्रह्मैवशा

म्यति ॥ तदिहेतिपदात्सत्त्वेतत्पदंचातएवसत् ॥ ८४३ ॥ व्यावहारिकसत्त्वेनबोधक्यदिवोधकं ॥

व्यावहारिकसत्त्वेनबोध्यस्याप्यस्तुबोध्यता ॥ ८४४ ॥ घटधीरिवतद्धीश्रस्यादिविद्यानिवर्तिका

॥ ८४५ ॥ एवंच यदिबोध्यस्यतत्त्वतायांभरो मम ॥ बोधकस्यापितद्भावेभरोवश्यमपेक्षितः

॥ ८४६ ॥ नहिबोध्यसुतंसूतेनाप्यात्मानंजिघांसति ॥ अतोभावाभावतयानविभागोसमाचितः ॥ ८४७ ॥

सत्अबाध्यं ॥ ८४३ ॥ शंकरे ॥ व्यावहारिकसत्त्वेनेति ॥ उत्तरमाह ॥ बोध्यस्य ब्रह्मणः एक्यस्यच

॥ ८४४ ॥ ननुबोध्यस्यव्यावहारिकत्वेअतत्त्वावेदकज्ञानं कथमविद्यानिवर्तकमित्यतआह ॥ घटधीरिति ॥ घटधीः व्यावहारि

कघटज्ञानं । घटाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञानस्येव । तद्धीः व्यावहारिकब्रह्मधीः ॥ ८४५ ॥ एवंच प्रयोजनाभावेपि बोध्यस्यब्र

ह्मणः । भरस्तवाग्रहः । ममेत्युत्तरार्धेनसंबध्यते ॥ ८४६ ॥ अधुनावोधकश्रुतेस्वेवबाध्यत्वमावश्यकमित्यन्यापदेशेनाह । नहीति ॥

वंध्या आरोपितस्त्रीत्ववतीदारुमयीयोषा । एवमारोपिताश्रुतिः सुतस्थानीयतत्वज्ञानं न जनयेत् । यद्वा वंध्यास्त्री स्वयंविद्यमा
नापि अदृष्टाख्यसहकारिमात्रविरहात् सुतं न जनयति । किंवाच्यं तदास्वरूपतएवाविद्यमाना कार्यनकुर्यादिति । नापिलोके
आत्मानं कोपि जिघांसति । अतः श्रुतिरपि न स्वात्मना शाय प्रयतते । अतोऽपि बोधकमबाध्यमेवेति भावः । श्रुतिस्स्वाभिप्रायमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतो भावस्याप्यावश्यकत्वात् ॥ ८४७ ॥ इयं वाक् निर्गुण इति वाक् ॥ ८४८ ॥ श्रुतिः गुणत्रये संकोचं शृ

तद्यत्र नास्ति तत्तत्र निषेधामीति वागियं ॥ त्रैगुण्यवर्जिते विष्णौ गुणत्रयमदूषयत् ॥ ८४८ ॥
ह्रीमत्यामभसंकोचगमनं नैव दूषणं ॥ गुणिनां गुणनिर्दातुमहादोषप्रदा किल ॥ ८४९ ॥ इति नि
र्गुणवाग्धर्मवशीकृतमतिप्रभोः ॥ धर्मनिर्भूलं धर्ममेव इति मेमतिः ॥ ८५० ॥ अपि चैकत्व
धर्मस्य सत्त्वे भावगुणोऽस्ति ॥ तदभावे गतं शास्त्रमैक्यमेकत्वमेव भवत् ॥ ८५१ ॥ ॥

गारमुद्रया घटयति ॥ ह्रीमत्या इति ॥ अभिमानी श्रीदेवीमादाय ह्रीमत्या इत्युक्तं । संकोचगमनं कुलस्त्रीणां तु लज्जावशाद्वाजमार्गं
विहाय संकुचितमार्गेण गमनं युक्तमिति ध्वनिः । गुणिनां पुंसां गुणनिर्दा गुणापलपः ॥ ८४९ ॥ इति निश्चित्य धर्मवशीकृतमतिः
धर्मैस्सार्वज्ञादिधर्मैः वशीकृतमतिः । धर्मेण पुण्येन वशीकृतमतिरिति ध्वनिः ॥ ८५० ॥ अधुना भाषायाद्युक्तार्थकथने निर्गुणैक्य
श्रुत्योः परस्परविरोधेनाप्रामाण्यं स्यादिति भीता स्वप्नाप्रामाण्यसंपादकमेव मतमनुसरन्तरेत्याह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मण्येकत्वाख्यगुण

स्यसत्त्वे ऐक्यवाक्यार्थतयासद्भावे । तद्विमायिनं प्रति श्रुतेरुक्तिः । तथाच निर्गुणश्रुतेरर्थशून्यत्वेनाप्रामाण्यस्यादिति भावः । तद्भावे तस्य एकत्वगुणस्याभावे मायावादिमते भावगुणनिषेधकनिर्गुणश्रुत्यासंपादिते सति शास्त्रमैक्यप्रतिपादकतयाभिमतवाक्यं गतमर्थशून्यमभूदित्यर्थः । तत्र निमित्तमाह ॥ ऐक्यमिति ॥ यद्यस्मादेकत्वमैक्यमिति पदार्थस्तस्माद्वृत्तमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८५१ ॥ इदानीं साहचर्यमुद्रयाफलितमाह ॥ सुंदोपमुंदेति ॥ मायावत्तिलोत्तमा मायावादिमताख्यतिलोत्तमा तिलो

सुंदोपमुंदन्यायेन निर्गुणैक्यश्रुती मिथः ॥ विरोधेन हते कुर्यान्मायावत्तिलोत्तमा ॥ ८५२ ॥ इत्याद्यालोच्य निर्गुण्यश्रुतिरैक्यश्रुतिसखी ॥ आदाय भारती प्राणनाथं शरणमियुषी ॥ स्वमिथ्यात्वभयाभावात्तदुक्ता धैष्ववर्तत ॥ ८५३ ॥ विद्वत्प्रयोगबाहुल्याच्छब्दस्यार्थोभिधीयते ॥ पदलभ्यत्वतो नैव यद्वा तद्वा निगद्यते ॥ ८५४ ॥ न हि पंकजशब्देन भेकलोकोऽनुमन्यते ॥ किं वा सुवर्णशब्देन वहिः केनापि कथ्यते ॥ ८५५ ॥

त्तमाख्याप्सरःस्त्री स्वार्थे परस्परविरोधमुत्पाद्य सुंदोपमुंदौघातयामासेति पौराणिकी कथा । तदुक्तार्थेषु तेन मध्यमुनिना उक्तार्थेषु त्रिगुणवर्जितत्वरूपसादृश्याद्यर्थेषु अवर्तते तिसंबंधः । अविच्छेदार्थात् तत्कथनेपि जगत्सत्यत्ववादिनः तस्य मते स्वमिथ्यात्वाभावात् जीवन्भूद्राणि पश्यतीति न्यायेन तमेवानुससरेति भावः ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ प्रकारांतरेणापि निर्गुणपदस्य हरिरेवार्थ इत्याह ॥ विद्वदिति ॥ पदलभ्यत्वतः पदसमासलभ्यत्वतः । यद्वा तद्वा अप्रामाणिकमित्यर्थः ॥ ८५४ ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥

पंकाज्जातःपंकजइतियोगसंभवेपि भेकमंडूकं । दृष्टांतंतरमाह ॥ किंचेति ॥ सुष्टुवर्णोयस्येतिव्युत्पत्तिसंभवेपि वह्निःकथ्यतेकिं
वेतिसंबंधः । पदयोगसंभवेपिभेकादौविद्वत्प्रयोगाभावात् नतत्पदप्रयोक्तुंशक्यतइतिभावः॥ ८५५ ॥ अशब्दे तेतव शब्दावाच्ये
॥ ८५६ ॥प्रयोगोदर्शितः । एकोदेवस्सर्वभूतेषुगूढइतिश्रुत्या देवत्वादिगुणविशिष्टेहरावेवनिर्गुणपदश्रवणात् । हरिस्तुनिर्गुणस्सा
क्षादितिस्मृतौ स्पष्टहरावेवनिर्गुणपदप्रयोगाच्च । सनिर्गुणशब्दः बलात्प्रयोगमनपेक्ष्य केवलं निर्गतागुणायस्मादितियोग

अशब्देतेप्रयोगोनप्रयोगबहुताकृतः ॥ ८५६ ॥ औतस्मार्तप्रयोगश्चहरावेवप्रदर्शितः ॥
बलात्त्वया स नीतश्चेत्कूर्मरोम्ण्यपरोनयेत् ॥ ८५७ ॥ तत्तत्पदार्धसामर्थ्यानुपमर्देन
शब्दतः ॥ अर्थोबोध्योनशब्दस्यसत्त्वादर्थोपमर्दनं ॥ ८५८ ॥ गुरौगुरुपदंहिस्यादुपदेशा
दिकैर्गुणैः ॥ भारेणतुशिलायांस्यात्कल्पनायांबहुत्वतः ॥ ८५९ ॥

बलात्तनीतश्चे त्सर्वधर्मशून्येतवब्रह्मणिप्रयुक्तश्चेत् अपरः त्वत्प्रतिवादी कूर्मरोम्ण्यपिनयेत् सर्वधर्मशून्येतुच्छेपिसुवचत्वात् । वि
द्वत्प्रयोगाभावात् नतन्निर्गुणपदार्थइतिचेत्समंप्रकृतेपीतिभावः ॥ ८५७ ॥ नन्वस्तुहरौनिर्गुणपदप्रयोगः तथापितेनैवतस्मिन्सर्व
धर्मशून्यत्वरूपोर्थोपिसेत्स्यतीत्यतआह ॥ तत्तत्पदार्थेति ॥ ८५८ ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ गुराविति ॥ उपदेशरिगुरौ प्रयुक्तगुरु
पदं तस्मिन् विद्याभावाख्यलाघवमेवप्रतिषेधति । नतुतद्गतभाराभावाख्यलाघवमप्युपमर्दयति । नाप्येकत्वरूपलाघवं । शिला

यांचप्रवृत्तगुरुपदं तस्यांभाराभावाख्यलाघवमेवप्रतिषेधति । ननु तन्निष्ठविद्याभावाख्यलाघवमप्युपमर्दयति । नाप्येकत्वरूपलाघवं । कल्पनायांचप्रयुक्तगुरुपदं तस्यामेकत्वरूपलाघवमेवप्रतिषेधति । ननुनिर्विद्याभावाख्यलाघवं भाराभावरूपलाघवंचोपमर्दयति । एवंहरौप्रयुक्तंनिर्गुणपदमपि संकोचमाश्रित्य तस्यायोग्यगुणत्रयमेवनिषेधति । ननुतद्गतसार्वज्ञादिगुणमप्युपमर्दयतीति भावः । कथमन्यथा अपशूद्राधिकरणेक्षेत्रियेप्रयुक्तशूद्रशब्देन नतद्गतक्षेत्रियत्वोपमर्दनं ॥ ८५९ ॥ स्पष्टदृष्टान्तमाह ॥ कन्यकेति ॥ कन्यकाऽनुदरेत्युक्ते निर्गुणपदसत्त्वेनसर्वथागुणशून्यत्ववत्अनुदरपदसामर्थ्येन सर्वथा उदराभावमर्थपरिकल्प्य मृतेति

कन्यकानुदरेत्युक्तेकाष्ठसंयोजयति किं ॥ ८६० ॥ अशोभनगुणैः पूर्णप्रयुक्तानिगुणाभिधा ॥

सुशोभनगुणानेवनिषेधतिनतान्गुणान् ॥ ८६१ ॥ सुशोभनगुणैः पूर्णप्रयुक्ततत्पदंहरौ ॥

अशोभनगुणानेवनिषेधतिनशोभनान् ॥ ८६२ ॥ यस्मात्तत्पुरुषश्चेष्टस्तस्माद्गुणसं

ज्ञया ॥ गुणोऽप्रधानो नेतीशेप्रोक्तासर्वप्रधानता ॥ ८६३ ॥

दाहार्थकाष्ठसंयोजयतिकिमित्युपहासः । किंतूदरशब्दस्यसंकोचमाश्रित्य प्रतीतोदरानुपमर्देन स्थूलोदराभावमेवार्थकल्पयति । तथा निर्गुणपदस्यापि संकोचमाश्रित्य श्रौतसार्वज्ञादिगुणानुपमर्देन गुणत्रयशून्यत्वमेवार्थोक्तव्यइतिभावः ॥ ८६० ॥ अधुना निर्गुणपदस्यैव गुणिनिष्ठगुणानुपमर्दकतां तत्राविद्यमानगुणनिषेधकत्वंच सार्वजनीनप्रयोगेनलोकेप्रदर्श्य हरावपियोजयति ॥ अशोभनेति ॥ अशोभनगुणैः पूर्णं दुर्जनबालकादौ ॥ ८६१ ॥ किंच नविद्यतेगुणायस्येति समासादपि गुणेनभ

वती तितपुरुषस्यप्रबलत्वात् गुणशब्दस्याप्रधानार्थकत्वाच्च अगुणनिर्गुणादिशब्दैस्सर्वोत्तमो हरिरिति सेत्स्यतीत्याह ॥ यस्मादिति ॥
॥ ८६३ ॥ अस्तुवाबहुग्रीहिः । तथापि निर्गताः सृष्टिकालेऽदराद्बहिष्कृताः गुणाः अप्रधानभूताः ब्रह्माद्या यस्मादिति व्युत्प
त्त्या निर्गुणपदैर्नवगुणसिद्धिरित्याह ॥ अप्रधानमिति ॥ ८६४ ॥ अधुना भागवते हरौ प्रयुक्तनिर्गुणपदस्य त्रिगुणवर्जितत्वम

अप्रधानं जगदिदं सृष्ट्यै यस्माद्विनिर्गतं ॥ सनिर्गुणो हरिस्सर्वस्वदृष्ट्वाख्यमहागुणः ॥ ८६४ ॥ शिवदश
क्तियुतदशश्वच्चिल्लिङ्गो गुणसंवृतः ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चैतलहं त्रिधा ॥ ८६५ ॥ ततो विकारा
अभवन् षोडशामीषु वत्सु ॥ उपधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिं ॥ ८६६ ॥ हरिस्तु निर्गुणस्साक्षा
त्पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ८६७ ॥ इति भागवते प्रोक्तो हरिरेव हि नि
र्गुणः ॥ समस्तगुणसंपूर्णश्च्युत्या स्मृतिसमार्थया ॥ केवलो निर्गुणश्चेति व्यापी देवस्सकथ्यते ॥ ८६८ ॥
अतस्त्रिगुणशून्यत्वादुणसर्वस्वबुद्धितः ॥ स एव निर्गुणं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म स एव नः ॥ ८६९ ॥

र्थं तत्र स्थयुक्तिभिरेव समर्थं तत्समाख्यया श्रुतेरपि स एवार्थ इत्याह ॥ शिवदशक्तियुत इत्यादिना ॥ हि यस्मात् समस्तगुणसं
पूर्णो हरिरेव भागवते निर्गुणः प्रोक्तः तस्मात् स्मृतिसमार्थया समानार्थया व्यापी स एव देवः केवलो निर्गुणश्चेति कथ्यते ॥ ८६५ ॥
॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ अतश्च्युतिस्मृत्योरेकार्थत्वनियमात् स एव हरिरेव निर्गुणं ब्रह्म । केवल इत्यस्यार्थः शुद्धमिति ।

नेस्माकंतत्ववादिनां ॥ ८६९ ॥ निर्गुणो भवेदित्युक्तो महामोक्षो यत्पादभजनात् तं भजन्नित्यत्रोक्तात् । सहरिः किलेत्युपहासः ।
गंगा यत्पादसंगतस्सद्यश्शुद्धिकरी तितु आपत्तेऽयवनेजन्यस्त्रील्लोकानशुचयो पुनश्चित्यादि भागवतोक्तावक्त्यांतरार्थसंग्रह इति द्रष्टव्यं
॥ ८७० ॥ निर्गुणो भवेदित्यत्र फलत्वेनोक्तं निर्गुणत्वं च त्रिगुणवर्जितत्वमेवेति बहिरंगांतरंगयुक्तिभ्यां साधयति ॥ मोक्षस्येत्या
दिना ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ सगुणस्य सर्वज्ञादिगुणयुक्तस्य हरेः ग्रीत्यालभ्यमोक्षस्य । तद्वत् हस्वित् । यथा हरिस्सगुण एव

नैर्गुण्याख्यो महामोक्षो यत्पादभजनाद्भवेत् ॥ शबलं ब्रह्मसकिलं गंगायत्पदसंगतः ॥ सद्यश्शुद्धिकरी
नृणां सोऽशुद्धः किल दुर्धियां ॥ ८७० ॥ मोक्षस्य निर्गुणत्वं च त्रैगुण्योऽज्ञितैव हि ॥ समस्तधर्मशून्यत्वे मो
क्षाय प्रयत्नेतकः ॥ ८७१ ॥ धर्माय यशसेऽर्थाय ज्ञानाय ततेजनः ॥ लुप्त्यै समस्तभाग्यानां को नून्मत्तः
प्रवर्तते ॥ ८७२ ॥ सगुणप्रीतिलभ्यस्य नैर्गुण्यं तद्वदेव हि ॥ यथोपास्ते तथैवासौ भवतीति हि वेदवाक्य
॥ ८७३ ॥ न हि निर्गुणशब्दोऽयं चिन्मात्रस्य विवक्षया ॥ भाविर्नैर्गुण्यदृष्ट्या वा शिवस्यापि प्रसक्तः ॥ ८७४ ॥

त्रिगुणशून्यत्वात् त्रिगुणः तद्वत्स्यादिति भावः । तत्र श्रौतयुक्तिमाह ॥ यथेति ॥ ८७३ ॥ अधुना हरिस्तु निर्गुणः प्रोक्त इत्यत्रोक्तानि
गुणशब्दस्यापि गुणत्रयशून्यत्वार्थकत्वे युक्तिमाह ॥ न हीति ॥ चिन्मात्रस्य विशिष्टांतरगतविशेषांशचिन्मात्रस्य । भाविर्नैर्गुण्य
दृष्ट्या भविष्यन्मुक्तिकालीनैर्गुण्यविवक्षया वानहीति योजना । कुतो नेत्यत आह ॥ शिवस्यापीति ॥ एतादृशनिर्गुणत्वस्य त

त्रापिसुवचत्वेन हरैरवविशिष्यनिर्गुणत्वकथनेकारणाभावात् ॥ ८७४ ॥ अतः विशिष्यहरौप्रयोगेकारणांतरस्यवक्तव्यत्वात् (अर्थनिर्गुणशब्दः । तेनत्रिगुणवर्जितत्वार्थकनिर्गुणशब्दवाच्यत्वेन) मुक्तोपि तेन त्रिगुणवर्जितत्वेनप्रवृत्तिनिमित्तेन सः निर्गुणइति शब्दोयस्यासौतच्छब्दः । गुणबद्धादिशवादयः । अतएवसगुणशब्दवाच्याः ॥ ८७५ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ प्रकृतेरिति ॥ अतद्गुणः प्रकृतिगुणरहितः अतएवनिर्गुणइतियोजना । तस्याः प्राकृताहंकृते गुणास्सत्वादयोयस्यासौतद्गुणः शिव स्सगुणइतियो

अतोनिर्गुणशब्दोयंहरौत्रिगुणवर्जनात् ॥ मुक्तोपितेनतच्छब्दोगुणबद्धादिशवादयः ॥ ८७५ ॥

प्रकृतेःपारगत्वोक्त्यानिर्गुणोतद्गुणोहरिः ॥ प्राकृताहंकृतेरुक्त्यासगुणस्तद्गुणादिशवः ॥ ८७६ ॥

इत्येवसर्वथावाच्यनचेद्वर्थेविशेषणे ॥ गुणसंवरणंचोक्तंभवेदावरणैर्गुणैः ॥ ८७७ ॥ संपत्तेः

प्राकृतत्वेनतद्वद्बोपासेनेनसा ॥ तद्धीनातुनसेत्याहयावाक्सावक्तिमन्मतं ॥ ८७८ ॥ उमक्रमा

नुगुण्यार्थमर्थोत्रावदयकोद्वयं ॥ नचेत्प्रक्रमरोधेनवाक्यस्यान्मत्तभाषितं ॥ ८७९ ॥

जना ॥ ८७६ ॥ विशेषणे प्रकृतेःपरइति त्रिलिंगइति विशेषणे उक्तगुणसंवृतइत्यत्र ॥ ८७७ ॥ देवासुरमनुष्येषुयभजंत्यशिवं

शिवं । प्रायस्तेधनिनोब्रह्मन्नतुलक्ष्मीपतिंहरिमित्युक्तप्रश्नपरिहारोपयोगित्वेनच शिवस्यप्राकृतगुणसंवृतत्वेनसगुणता हरस्तद्रहित

त्वेननिर्गुणतावक्तव्या । नान्यथेत्याह ॥ संपत्तेरिति ॥ सासंपत्तिः । यावागाह सामन्मतंवकीतिसंबंधः ॥ ८७८ ॥ अयं प्रा

कृतगुणसाहित्यराहित्यरूपः । प्रक्रमरोधेन उपक्रमविरोधेन ॥ ८७९ ॥ अप्राकृतपुंसः प्रकृतेःपरःपुरुषइतिचोक्तस्यास्यहरे श्चि

न्मात्राकारता अप्राकृतशुद्धिचिद्रूपविग्रहता । सः चिन्मात्राकारः सर्वद्वगुपद्रष्टेत्याद्युक्तसार्वज्ञादिधर्मा चिन्मात्राकारेण्यविद्यमाना सर्वधर्मच्युतिः कदास्यात् । न कदाचिदित्यर्थः ॥ ८८० ॥ इदानीं निर्गुणशब्दस्य गुणमात्रवैधुयार्थकत्वे तद्वाक्यस्थपदानामेवप रस्परविरोधइत्याह ॥ स सर्वद्वगिति ॥ ८८१ ॥ निर्गुणइतिनिषेधुं एकोदेवइत्यादिनुवादइत्यतआह ॥ निषेधुमिति ॥ यद्य

किंचाप्राकृतपुंसोस्यचिन्मात्राकारताश्रुवा ॥ स च सार्वज्ञादिधर्मासर्वधर्मच्युतिः कदा ॥ ८८० ॥
स सर्वद्वगिति प्रोक्तो वाक्येस्मिन्नेव सद्वगुणः ॥ एकस्माक्षीदेवइति श्रुतिवाक्येपिसद्वगुणः ॥ अतस्त्व
दर्धकथनेस्त्वविरुद्धवगर्भवेत् ॥ ८८१ ॥ निषेधुमनुवादश्चेत्सिद्धमसमीहितं ॥ अनूद्यतेनि
गुणत्वमेकइत्यादिकोक्तिः ॥ निषेधुमिति यच्छक्यं वक्तुं तद्वन्मयापि हि ॥ ८८२ ॥ अभावस्या
निषेधात्माभावोपि हि विदामते ॥ बहुत्वान्मन्निषेधानां प्रबलत्वं च विद्यते ॥ ८८३ ॥ समुच्चिनोति
किं श्रौतश्च शब्दोन्यनिषेधने ॥ यद्येकतापक्षपाती मध्यस्थतिः क्रमस्तदा ॥ ८८४ ॥

स्मात्तस्मात्सिद्धमिति संबन्धः ॥ ८८२ ॥ ननु नञोभावाद्भवतां कथं निषेधइत्यतआह ॥ अभावस्येति ॥ बहुत्वादुक्तीत्या एकइ
त्यादिगुणविधायकविशेषणानां सर्वेषामपि निर्गुणनिषेधरूपत्वात् ॥ ८८३ ॥ निर्गुणइत्यत्र दूषणान्तरंचाह ॥ समुच्चिनोतीति ॥
श्रौतः निर्गुणश्चेत्युक्तः । अन्ये निषेधने एकत्वादिकैवल्यतस्तत्कलनिषेधने । चराब्देनैक्यवादानुकूलत्वादेकवगुणस्समुच्चियतइ

तिचेत् तर्हिपरस्परविरोधस्संकोचोवादुष्यारिहरः । दूषणांतरमाह ॥ यदीति ॥ एकतापक्षपाती एकत्वगुणसमुच्चायकइतियावत् । मध्यस्थानां कैवल्यादिदेवत्वांत तदुभयमध्यस्थगुणानां अतिक्रमः उल्लंघनं । समीपस्थगुणानुल्लंघ्यातिदूरस्थगुणसमुच्चयोऽनुचितइतिभावः ॥ ८८४ ॥ दूषणांतरमाह ॥ संख्यारूपइति ॥ सा एकता । परे देवत्वादयः धर्ममात्रगुणाः पदार्थधर्मतामात्रेणगुणशब्दवाच्याः । स्वनिर्गुणशब्दः प्रबलेन मुख्यगुणेन निर्गुणपदादवश्यनिषेधेन कृतस्नेहः तंसमुच्चिन्वात्रित्यर्थः । सःचशब्दः । दुर्बलत् गुणशब्दार्थत्वसाम्येनधर्ममात्रात् अतिविरोधकर्तुअसमर्थोदित्यर्थः । नगच्छति नापयति । अतिविरोधिनमपि

संख्यारूपोगुणस्साहिधर्ममात्रगुणाः परे ॥ प्रबलेनकृतस्नेहोदुर्बलान्नसगच्छति ॥ स्थानभ्रंशं स्वार्थनाशंसहतेनहिंसोव्ययः ॥ ८८५ ॥ एकत्वरूपमैक्यंचनिषेध्यस्यात्कथंनव ॥ एकपात्रस्थपक्वान्नपाकश्चैकविधोभ्रुवि ॥ अतस्तत्तदुणौघेषुत्यागोत्यागश्चनेष्यते ॥ ८८६ ॥

समुच्चिन्वन्नविरोधिनस्तुसर्वथासमुच्चिनुयादितिभावः । नह्यत्यंतविरोधिनंव्याघ्रंस्वगोष्ठेसंगृह्णीतौ स्ववत्त्वानेवमुंचतीतिक्वापि दृष्टं । किंच अव्ययः अव्ययसंज्ञःचशब्दः अतिस्थिरइतिध्वनिः । स्थानभ्रंशं स्वस्थानादन्यत्रगमनं स्वार्थनाशं समुच्चयाख्यस्वरसार्थपरित्यागंनसहते । व्ययशीलस्यैवस्वार्थनाशोनाव्ययस्येतिध्वनिः । अतस्स्वेतरनिषेधेचशब्दवैयर्थ्यमपरिहार्यमितिभावः ॥ ८८५ ॥ स्वेतरसकलनिषेधेदूषणांतरंचाह ॥ एकत्वरूपमिति ॥ तर्हितन्मात्रानिषेधोस्त्वित्याह ॥ एकपात्रेति ॥ ८८६ ॥ यु

तत्पर्यन्तरं चाह ॥ आदिरिति ॥ आदिः षड्वक्त्रगुणः अंशेन निर्गुणत्वेन सहितः तेनाऽनिषिद्धइति यावत् । तन्मध्यपतितगुणान् देवत्वादीन् संगृह्णाति आत्मवदनिषिद्धान्करोति । अंततो विचार्यमाणे अंत्यो निर्गुणत्वरूपधर्म एव न । सावकाशानिरवकाशयोर्मध्ये सावकाशस्यैवान्यथार्थादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ प्रत्याहारमिति ॥ सहि आदिमध्यवर्णान् संगृह्याल्यमेव वर्णमिदं तस्यैवालोपयति । तद्वदिति भावः ॥ ८८७ ॥ निर्गुणइत्यत्र नञः संकोचेन त्वदभिलषितैकत्वगुणरक्षणे मदभिलषितगुणानां प्रथम

आदिरंत्वेन सहितस्तन्मध्यपतितान्गुणान् ॥ संगृह्णा ल्यंततो नां त्यः प्रत्याहारमनुसर ॥ ८८७ ॥
दूरस्थमर्त्यपानीयपानार्थं सेतुभेदने ॥ तृषितानेकमध्यस्थतृसेः पश्चात्स तृष्यति ॥ ८८८ ॥ तव
प्रियैक्यरक्षार्थं संकोचे तु नञः कृते ॥ मम प्रियगुणौघस्य रक्षार्थं भविष्यति ॥ ८८९ ॥ इयं राजवधूः
कामचारा वारांगना नते ॥ स्वेच्छानुसारं संचारो मानच्छेदाय ते भवेत् ॥ ८९० ॥

तएवरक्षास्यादित्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमुक्त्वा दाष्टांतिकमपि योजयति ॥ दूरस्थेति ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ किंच ब्रह्मसूत्रानुसारेण श्रुतिर्व्याख्येयानस्वेच्छानुसारेण । सूत्रं च भगवद्गुणानेवांगीकरोति न प्रतिषेधति । अतः श्रुतिरपि तथैव व्याख्येयेति साहित्यमुद्रयाऽऽह ॥ इयमिति ॥ इयं श्रुतिः । राजवधूः राजवधूरिव वधूः तेनैव भर्तुः पोष्येत्यर्थः । कामचारेव कामचारा स्वकपोलकल्पितेति यावत् । ते वारांगने वारांगना स्वार्थव्यभिचारवती । पौरुषेयविधेयति यावत् । ते मानच्छेदाय अभिमानच्छेदाय । श्रुतेरेकदेशस्था

प्रमाण्ये श्रुतिव्याविशेषादपरभागस्याप्यप्रामाण्यं स्यादिति प्रमाणच्छेदाय च । यद्यस्मात् । एकत्यागं न मन्यत इति संबंधः ॥ ८९० ॥ ८९१
व्यासो न मन्यते चेत् वेदस्य किमायातमित्यत आह ॥ वेदेति ॥ वेदार्थवेदतिसंबंधः । तत्र हेतुगभाविविशेषणमाह ॥ वेदव्यास इति ॥
वेदानां व्यासो विस्तारो यस्मात्स इत्यर्थः । स्पष्टं च निमित्तमाह ॥ सहीति ॥ हि यस्मात् श्रुतिसत्याः कंठसूत्रस्थानीयब्रह्मसूत्रकृत
तस्माद्वेदार्थवेदतिपूर्वेण संबंधः ॥ ८९२ ॥ युक्त्यंतरेणापि एकइत्यादिविधेरेव प्राबल्यमित्याह ॥ नञइति ॥ अर्थं निर्गुणइति

व्यासश्च श्रुतगुणां भौधैर्नैकत्यागं च मन्यते ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्याह यत्स्वयं मजसा ॥ ८९३ ॥

वेद वेदार्थमखिलं वेदव्यासस्स तां पतिः ॥ सहि श्रुतिसती कंठसूत्रसूत्रकृदीश्वरः ॥ ८९४ ॥

नञो विभज्ययोगे तु श्रोतंतत्तन्निषेधनं ॥ समस्तनञ्विभागस्यायोगादार्थनिषेधनं ॥ ८९५ ॥

अतस्तवार्थिकादस्मान्निषेधान्मेविधिभ्यः श्रुतः ॥ बलीयांस्तन्निषेधाय दुर्बलोऽसौ न शक्नुते ॥ ८९६ ॥

एकइत्यादिशब्दानां नञ्योगादंशनाच्छ्रुतौ ॥ संभावितक्रियायोगाद्भवतीत्यवयोजना ॥ ८९७ ॥

नचेद्वाक्यमपूर्णस्यात्समस्तपदसंस्थितः ॥ निषेधार्थोऽयत्तदशब्दोऽबुधैर्दृष्टेः तु न शक्यते ॥ ८९८ ॥

सामान्यतो गुणनिषेधे गुणत्वाकांतत्वादेकत्वादिगुणानां निषेधस्यादित्यर्थोऽस्ति द्वमित्यर्थः ॥ ८९९ ॥ मेविधिः एको भवति देवो
भवतीत्यादिविधिः श्रुत स्साक्षाच्छ्रुतिसिद्धौ न त्वार्थिकः । असौ निर्गुणशब्दः ॥ ९०० ॥ एकत्ववानेकइत्यादिना एकादिशब्देनै
व निधिलभेपि युक्त्यंतरेण चतमाह ॥ एकइति ॥ यतो यस्मात् । निषेधार्थदशब्दः नञशब्दः । अतः वाक्यमपूर्णं । क्रियाभा

वादित्यर्थः ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ पुनः विधानानन्तरं तेषां गुणानां । अतः विहितगुणनिषेधायोगात् ॥ ८९७ ॥ अनुवादकपक्षदू-
षणांतरंचाह ॥ अनुवादकेति ॥ आदिपदेनओग्रहणं । तत् यत्तदितिपदद्वयं । एकवाक्यनिषेधे नसुरापिबेदित्यादिके नञ्
नञेव लिंगं अनुवादकलिंगं ॥ ८९८ ॥ अधुना मानसिद्धानुवादोवा अमानसिद्धानुवादोवेतिविकल्प्य आद्यदूषयति ॥ मान
सिद्ध्येति ॥ तेनैव प्राचीनप्रमाणेनैव । ते निषेधश्चन । प्रमाणसिद्धानां ब्रह्मवन्निषेधायोगात् । द्वितीयदूषयति ॥ मानामान

पुनस्तेषामेववाधेवाक्यस्यान्मत्तभाषितं ॥ अतस्त्रिगुणशून्यत्वाच्चिगुणत्वबलाद्भवेत् ॥ ८९७ ॥ अनु
वादकलिंगचयत्तादित्यादिकंनहि ॥ भिन्नवाक्यतयायत्रनिषेधस्तत्रतद्भुवं ॥ एकवाक्येनिषेधेतुनञ्जि
गमितरत्रतत् ॥ ८९८ ॥ मानसिद्धानुवादोतेनैवस्युगुणाहरेः ॥ निषेधश्चनते मानामानतादूषणंशृणु
॥ ८९९ ॥ निर्गुणत्वेस्थिरेतेनमानानांस्यादमानता ॥ तत्सत्त्वेचाविरुद्धते निर्गुणत्वंस्थिरंभवेत्
॥ ९०० ॥ निर्गुणोक्तौगुणोक्त्यैवनिषेधस्यानुवादनात् ॥ एकत्वादनुवादत्वकथाचयंवृथातव ॥ ९०१ ॥

तेति ॥ निर्गुणत्वे गुणनिषेधरूपे स्थिरे प्रामाणिकेसतिहि तेन गुणनिषेधेन । मानानां गुणप्रतिपादकप्रमाणानां । अन्यथाऽ
बाधितार्थकत्वेनतेषामप्रामाण्यायोगात् । तत्सत्त्वे गुणप्रतिपादकप्रमाणानामप्रामाण्यसत्त्वे । अन्यथा प्रामाणिकनिषेधायोगेन
त्वदभिलषितनिर्गुणत्वमेवनासिद्ध्येत् । तथाचान्योन्याश्रयस्यादितिभावः ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ अधुना निर्गुणइत्यत्र गुणपदेनैव

गुणमनूद्यनिषेधात् पदांतरेणानुवादोव्यर्थइत्याह ॥ निर्गुणोक्ताविति ॥ ९०१ ॥ अधुनावेदेतरप्रमाणप्राप्तिमादायानुवादत्वमुच्यते उत्तममयप्राप्तिमादायवा अथवावेदप्राप्तिमादायवेतिविकल्प्य पक्षत्रयेपिदूषणमाह ॥ वेदैकप्राप्तेत्यादिना ॥ अमानत्वाहृत्यनेन वेदेतरप्रमाणानांकदाचिदप्रामाण्यमपिसंभावितं वेदस्यतुनकथंचिदितिध्वनयति ॥ ९०२ ॥ तेतवापि एषसर्वज्ञइत्यादिसर्वज्ञादिभगवद्धर्मप्रतिपादकवाक्यार्थे असंदेहा दयंवावाक्यार्थः अन्योवेतिसंदेहाभावात् समयप्राप्तता केवलसमयैनेव

वेदैकप्राप्तसार्वज्ञपूर्वसर्वगुणाहरेः ॥ अमानत्वाहवेदान्यमानप्राप्तोक्तकश्चन ॥ ९०२ ॥ वाक्यार्थेतेप्यसंदेहात्समयप्राप्ततापिन ॥ कथमित्यमपूर्वार्थागुणोक्तिरनुवादिका ॥ ९०३ ॥ श्रुतिप्राप्तस्यचश्रुत्यानिषेधमानताहता ॥ एतद्वाधे सावकाशेनिर्गुणैक्यागमेतव ॥ विश्वासस्यात्कथंनृणांगजेमग्रेकर्गर्दभः ॥ ९०४ ॥

प्रसक्ततापिन । स्पष्टवाक्यैनेवप्रसक्तिसद्भावात्अगतिकागतिःकिमर्थमाश्रयणीयेतिभावः । अपूर्वार्था वेदेतरप्रमाणासिद्धार्था कथमनुवादिकेतियोजना । अन्यथानिर्गुणवाक्यस्याप्यनुवादकत्वप्रसंगात् ॥ ९०३ ॥ दूषणांतरमाह ॥ श्रुतिप्राप्तस्येति ॥ मानता निषेध्यश्रुतेःप्रमाणता । एतद्वाधे निरवकाशसगुणश्रुतेरप्रामाण्ये सावकाशे त्रिगुणवर्जितत्वसादृश्यादिनासावकाशे निर्गुणैक्ययोरंगमे । निरवकाशत्वेनप्रबलश्रुतीनांअप्रामाण्ये दुर्बलत्वच्छुतेरप्रामाण्यकिंवक्तव्यमितिभावः । तत्रदृष्टांतमाह ॥

गजइति ॥ ९०४ ॥ इदानीमस्तुवानुवादकत्वं तथापि काहानिरितिदृष्टान्तमुखेनाह ॥ हिमस्येति ॥ अग्निहिमस्यभेषजमिति श्रुत्येत्यर्थः । एकामानता उभयोरन्यतरस्याप्रमाणताभवेत्किमिति संबंधः । औद्धत्याद्भवेदितिवदंतप्रत्याह ॥ वह्नेरशीततावेति ॥ अप्रामाण्यस्यार्थाप्यव्याप्तत्वेन अनुवादकश्रुतेरप्रामाण्ये वह्नेरशीततावश्यं भवेदिति भावः । अतः अनुवादोऽप्यर्थाविधातात् । अनुवादमात्रेण निषेधशून्यानुवादो न । बहुप्रमाणसंवादात् प्रत्यक्ष श्रुति रूपानेकप्रमाणसंवादात् ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥

हिमस्यभेषजं ह्यग्निरिति श्रुत्याप्यनूदिते ॥ किमेकामानता वह्नेरशीततावा भवेद्ब्रू ॥ ९०५ ॥ अतोऽनुवादमात्रेण नार्थस्य स्याद्धिदूषणं ॥ बहुप्रमाणसंवादाद्वादाख्यमेव भविष्यति ॥ ९०६ ॥ निषेद्धुमनुवादश्च मानसिद्धस्य नेष्यते ॥ निषेधएवान्यगामीस्यादहिंसाश्रुतौ यथा ॥ ९०७ ॥ दृढप्रत्यक्षासिद्धौ ण्यं यानुवक्तिश्रुतिस्सती ॥ न संवृत्तिनिषेद्धुं सायथायागवियोगभीः ॥ ९०८ ॥

निषेद्धुमनुवादइति पक्षमाशंक्यदूषयति ॥ निषेद्धुमिति ॥ मानसिद्धस्य । निरवकाशमानसिद्धस्य । अन्यगामी श्रुतिविहितसार्वाज्ञादिगुणेभ्योन्यगुणत्रयविषयः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ अहिंसाश्रुतौ यथेति ॥ यथा न हि स्यात्सर्वाभूतानीतिसामान्यश्रुतिर्विशेषश्रुतिविहितयाज्ञीयहिंसातिरिक्तविषयात्थेति भावः । युक्त्यन्तरेणापि निषेद्धुमनुवादो न घटतइतिसदृष्टान्तमाह ॥ दृढेति ॥ सा

अग्निहिमस्यभेषजमिति श्रुतिः । यागवियोगात्भीर्यस्यास्सा स्वानूदितहिमभेषजत्वस्यनिषेधे वहेऽशीतलतापत्त्यातस्मिन्होमाख्य
यागवियोगस्यादितिभीतेति यावत् ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ दार्ष्टान्तिकेऽपि योजयति ॥ एवमिति ॥ एवं सार्वज्ञदिव्येन्द्रियशरीरत्वा
दिगुणनिषेधे वक्तुरेवाभावप्रसंगेन स्वोन्मूलनमेवस्यादितिभीत्या सा निर्गुणत्वश्रुतिः श्रौतं सार्वज्ञादिकं ननिषेधति । श्रौतमिति
युक्त्यंतरसूचनायोक्तं ॥ ९०९ ॥ श्रौतमित्यनेनसूचितांयुक्तिमाह ॥ वंशस्येति ॥ वंशस्ययद्दशार्धतत्त्वात्मनोपिभवेदितिलोक

एवंहरेर्हि सार्वज्ञसाश्रौतंननिषेधति ॥ दिव्येन्द्रियशरीरत्वंदिव्येच्छांचकृपालुतां ॥ नि
त्यत्वंब्रह्मगुरुतानित्यानंदत्वमेवच ॥ ९०९ ॥ वंशस्ययद्दशार्धतत्त्वात्मनोपिभवेदिति ॥
श्रौतस्यास्यत्यागसाम्यात्स्वार्थत्यागप्रसक्तिः ॥ ९१० ॥ उपदेष्टुरभावेनस्वाप्रचाराच्चशं
किता ॥ जगत्कर्तुरभावेनचाध्येतृणामभावभीः ॥ ९११ ॥ सर्वशक्तेरभावेचदैत्योपद्र
वशंकिता ॥ सर्वेश्वरत्वाभावेचब्रह्मासाध्याकृतेभयात् ॥ ९१२ ॥

सिद्धन्यायेनेत्यर्थः । अस्य सार्वज्ञादेः । स्वार्थनिर्गुणत्वत्यागप्रसक्तिः ॥ ९१० ॥ एवमितिसाम्येनोक्तमर्थप्रपंचयति ॥ उपदे
ष्टुरिति ॥ पूर्वोक्तसार्वज्ञाद्यभावे उपदेष्टुरभावे जगत्कर्तुरभावे जगदंतःपतिनामध्येतृणामभावात् भीःयस्याःसा । भगवतस्सर्वश
क्तेरभावेदैत्योपद्रवशंकिता ह्यग्नीवमधुकैटभादिदैत्योपद्रवशंकिता । ब्रह्मासाध्यस्यकार्यस्य अकृतेः करणासंभवात् ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥

इत्थंपूर्वोक्तप्रकारेण । अतस्त्वस्यैवप्रयोजनसद्भावात् । एषामुक्तभगवद्गुणानां ॥ ९१३ ॥ व्यावहारिकगुणांगीकाराद्ब्रह्मचर्यादिकं संभवतीतिपरस्याशांनिराकरोति ॥ प्राक्सृष्टेरिति ॥ जगत्सृष्टेःप्राक् सतोविद्यमानस्य तस्य सार्वज्ञादिगुणसमूहस्य । जगत्सृष्ट्युपयोगिसार्वज्ञादिगुणानांसृष्टेःपूर्वविद्यमानत्वादितियावत् । तथासतिब्रह्मणोप्यज्ञानकार्यत्वंस्यादितिभावः । नित्या मनाद्यनंतकालीनां । यत्सार्वज्ञादिकंतत्सबाधानसेहइतियोजना । सदाअनंतवेदधारणस्यसदासर्वज्ञत्वंविनाअयोगादितिभावः ॥ ९१४ ॥

इत्थंश्रौतगुणेभ्योयच्छ्रुत्याएवप्रयोजनं ॥ अत(स्ते)एषामभावंसास्वाभावंमनुतेसती ॥ ९१३ ॥

प्राक्सृष्टेश्चसतस्तस्यसेहे नाज्ञानकार्यतां ॥ बाधांनसेहेनित्यांत्वांनित्यधत्तुयदीप्सितं ॥ ९१४ ॥

अमुख्यनित्यतायांचब्रह्मतेस्यात्तथैवहि ॥ विष्टितंब्रह्मयावत्तेतावद्वाक्किलविष्टिता ॥ ९१५ ॥

उपसर्गस्तयोस्सर्गोनोत्सर्गश्चेतिशंसति ॥ तस्माच्छ्रुतेर्हि विच्छेदेबधिरंब्रह्मतेभवेत् ॥ ९१६ ॥

बधिरंचनतज्जीवेत्सलज्जमितिमेमतिः ॥ ९१७ ॥ ॥ ॥

बहुकालीनत्वमेवश्रुतेर्नित्यत्वं नतुसार्वकालीनत्वमित्याशंकांनिराकरोति ॥ अमुख्येति ॥ किलेत्यनेन यावद्ब्रह्मविष्टितंतावतीवा गितिश्रुतिसूचयति ॥ ९१५ ॥ उपसर्गः वीत्युपसर्गः । तयोर्वाग्ब्रह्मणोः सर्गस्सृष्टिरुत्सर्गोनाशः । सृष्टिनाशौविनासवदयास्थितिः सैवविशेषस्थितिः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ विच्छेदे वक्तृश्रोतृणामभावादिनाअभावे । तेब्रह्म बधिरमिवबधिरं । यथा बधिरश्श्रुतिशून्यः तथाब्रह्मापिस्वप्रतिपादकश्रुतिशून्यमित्यर्थः ॥ ९१६ ॥ सलज्जं शशश्रृंगसाम्येनलज्जयासहितं तद्ब्रह्म

नजीवेदितिसंबंधः । प्रतिपादकश्रुत्यभवेब्रह्मणएवाभावस्यादितिपरमार्थः । सलज्जःपुरुषस्त्वबाधिर्येसतिनजीवेदितिध्वनिः ॥ ९१७ ॥ अतः उक्तविधयाब्रह्मगुणानामावश्यकत्वात् । भोक्तृत्व मानंदभोक्तृत्वयज्ञभोक्तृत्वंवा । फलदातृत्वं स्वर्गापवर्गफलदातृत्वं । भगवतः ज्ञानयज्ञ कर्मयज्ञाख्ययज्ञभोक्तृत्वाभावेतत्फलदातृत्वाभावेच ब्रह्मकांडकर्मकांडयोर्विफलत्वेनअनुपादेयत्वप्रसंगादितिभावः । अन्य त्पाकृतगुणादिकं ॥ ९१८ ॥ श्रुत्याश्रुत्यंतरप्रामाण्यमेवरक्षणीयमित्येतल्लौकिकदृष्टान्तप्रदर्शयति ॥

अतःकर्तृत्वभोक्तृत्वफलदातृत्वपूर्वकात् ॥ श्रुत्युक्तसर्वसर्वस्वादन्यत्किंचिन्निषेधति ॥ ९१८ ॥
स्वयंसंकुचितान्नोपिमानीज्ञातिसुखंदिशेत् ॥ अनेकश्रुतिरक्षार्थपदमल्पनिषेधितत् ॥ ९१९ ॥
निषेधबलवत्त्वेतुभेदवाग्बाधिकातव ॥ तादात्म्यप्रतिषेधत्वंभेदस्याखिलसंमतं ॥ ९२० ॥
अंधानानास्तितावाक्यैर्बाध्यस्यादस्तितावचः॥ शून्योक्तिर्ब्रह्मसत्त्वोक्तेर्बाधिकेत्यतिसंकटं ॥ ९२१ ॥
विरुद्धार्थमतोबाध्यमविरुद्धंनबाध्यते ॥ अहेःपुच्छंहिकर्दिच्छद्यान्मुखंछिंदंतिसर्वशः ॥ ९२२ ॥

स्वयंसंकुचितेति ॥ तत्तस्मा त्पदंनिर्गुणपदं अल्पनिषेधि त्रिगुणमात्रनिषेधि ॥ ९१९ ॥ निषेधरूपत्वान्निर्गुणवाक्यबलवदित्याशंकांपरिहरति ॥ निषेधेति ॥ तव अद्वैतवादिनः ॥ ९२० ॥ पुनरपिदूषणद्वयमाह ॥ अंधानामित्यादिना ॥ ९२१ ॥
अतः निषेधरूपस्याप्रयोजकत्वात् । विरुद्धार्थं गुणप्रतिपादकश्रुतिविधायकनैर्गुणार्थं हिंसकविषाख्यविरुद्धार्थवत्त्वदृष्टान्ते

द्रष्टव्यं । तमेवदृष्टान्तमाह ॥ अहं पुच्छमिति ॥ १२२ ॥ गुणप्रतिपादकवाक्यानि संगृह्णाति ॥ सर्वधर्मेत्यादिना ॥ सर्वधर्मे
त्यनेन सर्वधर्मासर्वकर्मैति श्रुतिमुपादत्ते ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ श्लोक्यं अंगीकार्यमित्यर्थः । सभगवान् भुजंगजित्का
लियमर्दनः । पूर्वोक्तिनिर्गुणत्वाख्यसर्पमुखमर्दनशक्तिसूचनावयदं विशेषणं ॥ १२६ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ किंचेति ॥ लसत्पदं पूर्वं

सर्वधर्मेष्वसर्वज्ञस्सर्वस्येशानइत्यपि ॥ श्रुतयस्समृतयोगायन्युणानित्यादयोनकिं ॥ १२३ ॥

मय्यनंतगुणेऽनंतगुणतो नंतविग्रहे ॥ १२४ ॥ जन्मकर्मभिधानानिसंतिमंगसहस्रशः ॥

नचक्यते नु संख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ॥ १२५ ॥ इत्यादिभगवद्वाक्यं श्लोक्यं स हि भुजंग

जित् ॥ १२६ ॥ किंचानिर्गुणइत्येवपदच्छेदलसत्पदं ॥ वाक्यं स्यान्नांगविच्छेदस्तस्येत्यतिस

मंजसं ॥ १२७ ॥ समयप्राप्तनैर्गुण्यत्याजनंचफलं भवेत् ॥ १२८ ॥ श्रुतिस्सोक्तगुणस्थेनैर्गु

ण्यप्रतिषेधति ॥ इतिसंगतिरप्यस्तिवाक्यास्याप्येकवाक्यता ॥ १२९ ॥ किंचानिर्गुणता

वाक्तेगुणमात्रनिषेधने ॥ ज्ञानानंदाद्यभिमतगुणानां स्यान्निषेधिका ॥ १३० ॥

चराविरुद्धार्थपदं । अंगविच्छेदः निर्गुणपदातिरिक्तसकलवाक्यावयवप्रामाण्यं । तस्यवाक्यस्य ॥ १२७ ॥ समयप्राप्तस्य माया
वादि समयप्राप्तस्यैर्गुण्यस्यत्याजनं । फलमनिर्गुणइति पदच्छेदस्यफलं ॥ १२८ ॥ संगतिः गुणप्रतिपादकभागस्य नैर्गुण्यमते
नविरोधेऽप्राशङ्किते तदेवनेत्याहोतिसंगतिः ॥ १२९ ॥ निर्गुणशब्देन गुणमात्रनिषेधने मायावादिनः स्वस्याप्यपक्षितज्ञानानंदादि

गुणानामभावप्रसंगेन स्वमतविरोधस्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ ते निर्गुणतावाक् निषेधिकास्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ९३० ॥
ज्ञानानंदादीनामभेदेन तन्निषेधिका निर्गुणवागित्याशंकां प्रतिबन्धापरिहरति ॥ यदीति ॥ नेहनानेति वाक्यात् भीतागर्भगताभू-
त्वाऽभेदिनः संस्वितियोजना । नेहनानेति वाक्यबलात् ज्ञानानंदादिवत्सर्वज्ञादीनामप्यभेदसाम्यादिति भावः । भीतोपिकस्य च
दुदरं प्रविशति तथा गुणा अपीति साहित्यमुद्रा ॥ ९३१ ॥ अभिन्नत्वे गुणतानस्यादित्यत आह ॥ अनयेति ॥ अनया नेहनानेति

यद्यभिन्नं सुखं ज्ञानं गुणास्सर्वेऽप्यभेदिनः ॥ संतुनेहेति वाक्यस्य भयाद्गर्भगताहरेः ॥ ९३१ ॥ अन-
यैव गुणादीनामभेदोक्त्यास्त्वभिन्नता ॥ गुणत्वोक्तिशतैश्चैतैर्गुणताप्यस्तुका (क्ष) हतिः ॥ ९३२ ॥
निर्गुणोक्तिश्च भिन्नानां गुणानामस्तुबाधिका ॥ ९३३ ॥ भेदाभेदप्रमाणाभ्यां भेदाभेदौ यथा तव ॥
घटादौ गुणकर्मादे स्तथात्र स्तां गुणैकते ॥ नामुख्यातत्र गुणता यथात्रापि तथैव न ॥ ९३४ ॥ नेह-
नानेति भेदस्य साक्षादत्र निषेधनात् ॥ गुणत्वघटकंचान्यत्कल्प्यमङ्कुरकर्तृवत् ॥ ९३५ ॥

श्रुत्या अभिन्नता अस्त्वितिसंबन्धः । उक्तैः स्मर्यधर्मैर्यादिनोक्तैः ॥ ९३२ ॥ अभिन्नभगवद्गुणसिद्ध्या लब्धं निर्गुणोक्तैरर्थोत्तरमाह ॥
निर्गुणोक्तिश्चेति ॥ ९३३ ॥ गुणत्वाभेदयोर्मध्ये एकमुपचरितमस्त्वित्याशंकां दृष्टान्तमुखेन परिहरति ॥ भेदाभेदेति ॥ तथा
गुणैकते भगवद्भर्माणां गुणता एकता चेति गुणैकते स्तामितिलोपि प्रथमपुरुषद्विवचनं । तत्र घटादौ रूपादीनामभेदेऽपि गुणता यथाऽ-
मुख्या न तथात्रापि भगवद्भर्मेऽपि गुणताऽमुख्यानेत्यावृत्त्या योजनीयं ॥ ९३४ ॥ ननु घटरूपादौ गुणत्वघटकोभेदोऽप्यस्ति भग-

वदुणेषु किं घटकमित्यत आह ॥ नेहेति ॥ अत्र भगवद्भूमेषु । अन्यत् भेदादन्यत् । घटरूपादौ प्रमाणसिद्धगुणगुणिभावान्यथा नुपपत्त्या कल्योभेदः ननु घटपटयोरिव स्वरसमुदरः । इहतुभेदस्य श्रुतिनिषिद्धत्वात् तत्प्रतिनिधिरन्यः कल्पनीयः ननु कल्पकादर्शनात् प्रमाणसिद्धव्यवहारपलाप इति भावः ॥ १३५ ॥ उक्तमेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ अबाधितकार्यस्य सस्यादेः दृष्टहेतोः प्रत्यक्षसिद्धकर्तुः अन्यमलौकिककर्तारं ॥ १३६ ॥ भगवतो नुपचरितसार्वज्ञादिगुणान् अनुपचरितगुणानंत्यच सयुक्तिकंप्रसाधयद्वा

न ह्यबाधितकार्यस्य दृष्टहेतोरभावतः ॥ अभावंम(न्व)न्यते लो(काः) कः किं त्वन्यमनुम(न्व)न्यते ॥ १३६ ॥ न शक्यते नु संख्यातुमनंतत्वा न्मयापि हि ॥ इतीरयन् गुणादीनामानंत्यस्य गुणादिषु ॥ गुणादित्वंच किं त्वमुत्तिसृक्षतिसप्रभुः ॥ १३७ ॥ पक्षीकृत्यगुणान्हेतूकृत्या नंतत्वं मजसा ॥ अनंतजीवसंस्थात्मतनुवत्संख्ययोज्झति ॥ १३८ ॥ प्रसाधयन् प्रभुः पक्षासिद्धिहेतोरसिद्धतां ॥ यतो न सहते तस्मादनंतत्वं गुणाश्च ते ॥ १३९ ॥ नोपचारादितस्सिद्धा स्तत्सर्वेषु ससर्वदा ॥ आत्मशक्तिविशेषणसर्वथानिवहेत्परं ॥ १४० ॥

गवतस्य भगवद्भूचनमुदाहृत्य तदुपात्तयुक्तिं च द्रढयति ॥ न शक्यत इत्यादिना ॥ तत्वं उत्तिसृक्षतः किमिति संबंधः ॥ १३७ ॥ कुत इत्यत आह ॥ पक्षीकृतेति ॥ गुणान्पक्षीकृत्य अनंतत्वं हेतूकृत्येतिसंबंधः । अत्रास्मदुक्तदृष्टांतो मय्यनंतगुणेऽनंत इति तदुक्तग्रंथमुचित एवेति द्रष्टव्यं । तस्माद्धेतूकरणत्वं पक्षीकरणाच्च ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ नोपचारादित इत्यत्रादिपदेन भ्रान्तिग्राह्या ।

उपचारादिसिद्धस्यापि हेतूकरणेऽसिहत्वेन देवदत्तस्यापि पशुत्वसाधनं बाष्पारोपितधूमेन वह्निमत्त्वसाधनं च प्रसज्येतेति भावः । प्राक्सामान्येनोक्तं घटकं विशिष्याह ॥ तत्सर्वं श्रौतं गुणगुणैक्यं गुणगुणिभावं गुणानलं च । आत्मशक्तिविशेषेति शक्तिविशेष एव भेदप्रतिनिधिर्विशेषः । स एव भेदाभावस्थले भेदकार्यनिर्वाहक इत्युक्तं भवति ॥ ९४० ॥ सूत्रसम्मत्याप्ययं विशेषोऽप्यङ्गीकार्य इत्याह ॥ यत इति ॥ विचित्रांशक्तिमात्मनीत्यनेनात्मनि चैवं विचित्राश्च हीतिसूत्रमभिप्रैति । ततः विशेषस्य प्राप्ताणि कृत्वा शक्तिविशेषेण निर्वहेदिति पूर्वोक्तान्वयः । उक्तविधया हरिणा स्वगुणानलं कथितं गुणपारादर्शिनः शेषेण च गुणानलं ऽ

यतस्तूत्रकृदप्याह विचित्रांशक्तिमात्मनि ॥ धनीवक्तृत्वनान्त्यमनुवक्तृत्वनुयाय्यपि ॥ ९४१ ॥

प्रतिवक्तृत्वं यस्तौ न शृणोति न पश्यति ॥ अतो विष्णोर्गुणानलं यमभूत्सर्वमनोरमं ॥ ९४२ ॥

मिथ्योपाधिकसर्वज्ञमिथ्यात्वात् तैवेति चेत् ॥ सत्यविश्वस्य सामर्थ्यादिति तस्योत्तरं वेदत् ॥ ९४३ ॥

गीकृते कोन्योनरस्तदभावं भावयेदित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह ॥ धनीवक्तृत्वं ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतः श्रुतिर्युक्तिसम्भावात् ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ननु जगदुपाधिकसर्वज्ञादेः कथं निरुपाधिकब्रह्मैक्यमिति चेत् तत्र प्रष्टव्यं । किं जगतो मिथ्यात्वेन तदुपाधिकसर्वज्ञस्यापि मिथ्यात्वात् ब्रह्मैक्यं नेति वदसि अथवा जगदुपाधिकसर्वज्ञस्य ब्रह्मैक्ये जगतोऽप्येक्यस्यादिति वा वदसीति । आद्यस्योत्तरमाह ॥ मिथ्येति ॥ सत्यविश्वस्य सामर्थ्यात् सत्यविश्वोपाधिकत्वेन सत्यत्वादित्यर्थः । स्वकपोलकल्पित

मिथ्यात्वेनानुपपत्तिमुद्धाटयतः श्रुतिसिद्धसत्यत्वेनकुतोऽनसमाधानमितिभावः ॥ ९४३ ॥ कलहेन वादिप्रतिवादिविवादेन । अस्मिन्जगन्मिथ्यात्वे । तत्सत्यत्वे श्रुतिसिद्धसर्वज्ञादिसत्यत्वे ॥ ९४४ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ घटोपाधिकवृत्तेः घटविषयकमानसज्ञानस्य ॥ ९४५ ॥ अतः घटोपाधिकज्ञानैक्येघटक्यादर्शनात् । सिंहावलोकनन्यायेनपुनरप्याद्यणक्षेदूषणमाह ॥ मिथ्यारजतेति ॥ तवमते मिथ्याभूतरजतज्ञानत्वेनांगीकृतसाक्षिणः । तथा मिथ्याभूतजगद्विषयकस्यापिसर्वज्ञासत्यत्वेयदिसंदेहोमिथ्यात्वेकस्यनिश्चयः ॥ कलहेनविरुद्धेस्मिस्तत्सत्यत्वेनबाधकं ॥ ९४४ ॥ घटोपाधिकवृत्तेश्चमनोरूपत्वमिष्यते ॥ घटस्तुनमनोरूपोबाह्योसावांतरंमनः ॥ ९४५ ॥ अतस्सर्वज्ञेयकतायांसर्वस्यैक्यंचनोच्यते ॥ मिथ्यारजतदृष्टेश्चसाक्षिणस्सत्यतातव ॥ ९४६ ॥ मिथ्याभूतार्थसंबंधान्मिथ्या ज्ञानंयदीष्यते ॥ सत्येयज्ञानसंबंधादर्थस्सत्याःकथंनते ॥ ९४७ ॥ तत्पादसंगिसलिलादशुद्धस्याहिशुद्धता ॥ ९४८ ॥ निर्दोषेश्वरचिद्योगात्सत्यतालोकसंमता ॥ अबाधितार्थसंबंधाद्वाव्यताशाश्वतातव ॥ ९४९ ॥

देस्सत्यताभविष्यतीतिभावः ॥ ९४६ ॥ मिथ्याभूतार्थसंबंधात्मिथ्यात्वमितिवदतस्त्वमतविरोधःप्रागदर्शितः । अधुनाउत्तरांतरमाह ॥ मिथ्याभूतार्थसंबंधादिति ॥ ९४७ ॥ नकेवलमिथंप्रतिबंदी । किंतु इदमेवयुक्तियुक्तमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ तत्पादसंगिसलिलादिति ॥ गंगाजलादित्यर्थः ॥ ९४८ ॥ अधुनाईश्वरज्ञानस्यप्रमात्वनियमेन तद्विषयस्यजगतःकथंनसत्येत्याह ॥

॥ निदर्शयेति ॥ जगतोबाधादर्शनेन मिथ्यात्वायोगाच्चनतत्संबंधात्सर्वज्ञमिथ्यात्वमित्याह ॥ अबाधितेति ॥ ९४९ ॥ किंच किमिदं सर्वज्ञस्य सोपाधिकत्वं नाम उपाधिभूतजगन्मिश्रणं वा उपाधिनिरूपितत्वमात्रवेति विकल्प्याद्यदुपयति ॥ यदीति ॥ तदा गुरुरतरमहीमहीधरादीनामप्यांतरज्ञानेन सह दृष्टांतः प्रवेशादिति भावः ॥ ९५० ॥ शब्दात् शराश्रृंगशब्दात् ज्ञानेन सह श्रृंगस्यापि मिश्रणात् ज्ञानित्वमिव श्रृंगित्वमपि तवस्यादिति भावः । दूषणांतरमाह ॥ अत्यन्तासदिति ॥ समयोरेव मिश्रणयोग्यत्वादिति

यदि सोपाधिकत्वेनेति मिश्रणं क्षीरनीरवत् ॥ तदा सर्वज्ञयोगो द्रहृदये स्याद्विदारणं ॥ ९५० ॥
शब्दाच्च शराश्रृंगस्य ज्ञाने श्रृंगीभवान्भवेत् ॥ अत्यन्तासच्च ते ज्ञानं स्यात्तेन ह्यति संकटं
॥ ९५१ ॥ ज्ञानेनांतस्थितेनैव बहिस्स्थजगतो यदि ॥ संबंधः काश्चिदेव स्यात्तदैक्ये
किंनु बाधकं ॥ सौरालोको जगद्व्यापी मंडलाभिन्न एव हि ॥ ९५२ ॥ किंच नाना पदा
र्थानां भ्रमोऽपि ब्रह्मचित्तव ॥ मिथ्यार्थज्ञानरूपं ते ब्रह्म किं नाभवत्तदा ॥ ९५३ ॥

भावः ॥ ९५१ ॥ द्वितीयं दुषयति ॥ ज्ञानेनेति ॥ काश्चित्संयोगातिरिक्तो विषयविषयिभावादिः । ऐक्ये सर्वज्ञस्य ब्रह्मैक्ये । घटविषयकवृत्तिज्ञानस्य मनोरूपत्वदर्शनेन सर्वज्ञस्यापि ब्रह्मैक्ये न किंचिद्बाधकमिति भावः । दृष्टांतंतरमाह । सौरालोक इति ॥ ९५२ ॥ किंच यन्मिथ्यार्थसंबंधि तन्मिथ्येति त्वदुक्तन्यायेन तत्र ब्रह्मैव मिथ्या स्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ तवमते तदा ब्रह्मचित्त एव भ्रम

रूपत्वे । ततश्च त्वद्ब्रह्मैव मिथ्याभूतार्थसंबन्धभवदिति भावः ॥ ९५३ ॥ नायं दोषो भवेत्याह ॥ सत्यार्थेति ॥ ९५४ ॥ तव तूक्तं
न्यायेन मिथ्याभूतार्थसंबन्धाद्ब्रह्मणो मिथ्यात्वमवर्जनीयमित्याह ॥ मिथ्यार्थेति ॥ एवं च नाळीस्थविषचूर्णनिद्रितस्थारिपोः गुदद्वारे
मुखवायुना आपूर्य तन्नाशयामीत्यागतस्य स्वस्यैव तदीयगुदवायुना स्वोदग्रविष्टेन तेनैव विषचूर्णेनैव मरणमभूदित्याभाणकस्यत्यमे

सत्यार्थज्ञानरूपो सौक्यमिथ्याममप्रभुः ॥ ९५४ ॥ मिथ्यार्थज्ञानरूपत्वात् त्वद्ब्रह्मैवाभवन्मृषा ॥
अतस्त्वद्विषचूर्णेन तवैवाभूद्विसंकाटः ॥ ९५५ ॥ अतो भगवतो धर्माः सर्वसर्वेश्वरात्मकाः ॥
तच्छस्त्रार्थमधिर्मित्वमेकताऽनेकतादि च ॥ ९५६ ॥ तस्माद्गुणानृतत्वाशानरीगर्भसर्वोप्यभूत् ॥
नेहननेति वाक्येन भिन्नस्यैव निषेधनात् ॥ ९५७ ॥ अतोऽस्मदुक्तसदुक्तिशृङ्खलाभिः पदे पदे ॥
बद्धाया ब्रह्मसुगुणसर्वस्वद्रोहदोषतः ॥ ९५८ ॥ कारागृहनिविष्टायानिर्गुणोक्तेन मोचकः ॥
विना त्रिगुणशून्यत्वरूपार्थस्य प्रदानतः ॥ नापरः कोऽप्युपायस्यादिति सर्वस्य संमतं ॥ ९५९ ॥

पात्री भवसीत्याह ॥ अत इति ॥ ९५५ ॥ अस्तु सार्वज्ञादीनां ब्रह्मैक्ये बाधकाभावः । तथापि प्रकृते किमागतमित्यत आह ॥ अत
इति ॥ ऐक्ये बाधकाभावादित्यर्थः ॥ ९५६ ॥ तस्माद्गुणानां ब्रह्मस्वरूपत्वात् । गर्भसर्वे निमित्तमाह ॥ नेहेति ॥ ९५७ ॥
निर्गुणश्रुत्यर्थक्यनं साहित्यमुद्रयोपसंहरति ॥ अत इति ॥ ब्रह्मसुगुणसर्वस्वद्रोहदोषतः अस्मदुक्तसदुक्तिशृङ्खलाभिः पदे पदे ब

द्वायाः मायावादिहृदयाख्यकारागृहेनिविष्टायाः निर्गुणोक्ते स्त्रिगुणशून्यत्वरूपार्थस्य प्रदानतः प्रदानं विना अपरोमोचकः कोऽप्यु-
 पायोन स्यात् सर्वस्य युक्तिमत इति संबंधः ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ कुत इत्यत आह ॥ अभिन्नोति ॥ ब्रह्मसुखादिवत् अभिन्नब्रह्मगु-
 णानां सार्वज्ञादीनां । ध्रौव्यात् निमित्तादपरः कोऽप्युपायो नास्तीति पूर्वेण संबंधः ॥ ९६० ॥ ननु गुणानामभेदे एकतरपरिशेषस्स्यादिति
 त्यत आह ॥ अभेदेपीति ॥ यथा तव सुखादावभेदे व्येकशेषेण ब्रह्मैवास्ति । न सुखं नाम किंचिदस्तीत्येकस्यैवावशेषः । तथा मम
 ब्रह्मगुणानामभेदे व्येकशेषेणेति योजना । अन्यथा सुखादाव्येकशेषो भवति चेत् तार्किकः जीयात् । ब्रह्मणि दुःखनिवृत्तिरेवास्ति न
 अभिन्नगुणसत्यत्वध्रौव्याद्ब्रह्मसुखादिवत् ॥ ९६० ॥ अभेदेऽप्यन्यशेषो न यथा तव तथा
 मम ॥ अन्यथा तार्किको जीयान्मोक्षस्यादप्रयोजकः ॥ ९६१ ॥ यथा सुखाभाववादाद्भि-
 न्नस्त्वप्रतिवाद्यभूः ॥ तथा निर्गुणतावादाद्गुणवादी भवान्यहं ॥ ९६२ ॥ गुणता गुणिता च
 स्यात्सुखता सुखिता यथा ॥ आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यप्याह श्रुतिस्फुटं ॥ ९६३ ॥

सुखमिति तदुक्तप्रमेयस्य त्वयाप्यंगीकारादिति भावः । किंचैवं सति दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इत्युक्तं स्यात् । ततः सुखाभावात् मुक्तिरपुरु-
 षार्थस्स्यादित्याह ॥ मोक्ष इति ॥ ९६१ ॥ अभिन्नगुणतापक्षे मायावाद्युक्तगुणाभावपक्षस्य भवदुक्तसगुणवादस्य को विशेष इ-
 त्यतः अभिन्नसुखतापक्षे तार्किकोक्तसुखाभावपक्षात्सुखवादिनस्तत्त्वयो विशेषः स एव ममापि स्यादित्याह ॥ यथेति ॥ प्रतिवादी सु-
 खभाववादी । भिन्न इति दार्ष्टान्तिकेऽपि योजनीयं ॥ ९६२ ॥ अभेदे गुणगुणिभावः कथमित्यत आह ॥ गुणेनेति ॥ अस्य सुखस्य ब्र-

ह्यणश्च सुखतामुखितायथा तथा अस्यब्रह्मणः तत्सर्वज्ञादेश्च गुणतागुणिताचस्यादितियोजना । ननुब्रह्मणि विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति सुखतैवास्ति न सुखितेति चेत् तत्राह ॥ आनंदमिति ॥ ९६३ ॥ अमुष्य ब्रह्मण इति षष्ठीप्रयोगस्य । तर्हि आनंदमित्यत्र ता किंकर्तृबालकैरप्युपचारस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । कथमुपचार इत्यत आह ॥ दुःखाभावेति ॥ श्रुतीना मानंदमिति पादकवाक्यानां ॥ ९६४ ॥ अतः उपचारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । आनंदादीनामभिन्नगुणत्वयुक्तिंचाह ॥ पर्यायशब्दावाच्यत्वमिति ॥

यद्यमुष्योपचारत्वं जितं तार्किकबालकैः ॥ दुःखाभावपरत्वं हि श्रुतीनां वक्तव्यमसौ खलः ॥ ९६४ ॥
अतो गुण्यात्मका एते गुणग्राह्या यथा श्रुतं ॥ पर्यायशब्दावाच्यत्वं तवापि च समापि च ॥ ९६५ ॥
अतस्तन्मात्रतैतेषां न वाच्यशब्दकोविदैः ॥ प्रभो इति शक्तिविशेषेण सर्वतद्विसमंजसं ॥ ९६६ ॥
निर्गुणत्वश्रुतिस्तस्माद्वैवसद्विगुणवाधिका ॥ अधर्ममदुःखेभ्यो द्वेषादीन् प्रतिषेधति ॥ ९६७ ॥

आनंदो ब्रह्मेति सहैव प्रयुज्यमानशब्दावाच्यत्वमित्यर्थः ॥ ९६५ ॥ अतः अपर्यायशब्दावाच्यत्वात् । तन्मात्रता केवलब्रह्मता । एतेषा मानंदादीनां । शब्दकोविदैरित्यनेन केवलाभिन्नेषु घटकरारकलशार्धेषु सहप्रयोगाभावं केवलभिन्नेषु च सामानाधिकरण्यप्रयोगाभावं च ध्वनयति । अभेदस्य गुणगुणिभावस्य च घटकमाह ॥ प्रभो इति शक्तिविशेषेणेति ॥ ९६६ ॥ सगुणवादमुपसंहरति ॥ निर्गुणत्वेति ॥ तस्मा त्सार्वज्ञादिगुणानामानंदादिगुणसमानयोगक्षेमत्वात् । निर्गुणश्रुतेरत्यग्रासेनार्थपुष्ट्याख्यपुष्टे

रभावंपरिहर्तुमर्धमत्याद्युक्तं । द्वेषादीनित्यत्रादिपदेन प्राकृतरूपरसगंधस्पर्शादीनांग्रहणं ॥ ९६७ ॥ तर्हि किंमूलनिर्गुणवादस्येत्यतो भगवति द्वेषवेतिसदृष्टांतमाह ॥ यस्ययस्मिन्नित्यादिना ॥ नचे द्रुणादर्शनद्वेषमूलकं नचेत् ॥ ९६८ ॥ विज्ञानं च शक्तिश्च । आदिपदेन अणिमाद्यैश्वर्यगृह्यते । योगिनामित्यनेन सर्वत्र वैराग्येपि न ज्ञानादिगुणेषु वैराग्यं युक्तमिति सूचयति । कस्य जेन्न कोपीत्यनेन योगीश्वरो भगवांश्च शुभगुणानेता नैव विसृजेदिति ध्वनितं ॥ ९६९ ॥ दोषा न्मायाबाधुक्ता ज्ञानसंसारदुःखनीचैक्या

यस्ययस्मिन्मनोद्वेषस्तद्रुणस्तेन नश्यते ॥ नचेद्ब्रह्मानंतगुणं कथं निर्गुणमब्रवीत् ॥ ९६८ ॥ यत्नः कृत्स्नोऽपि विज्ञानशक्त्याद्यर्थहियोगिनां ॥ सार्वज्ञशौर्यसौंदर्यपूर्वैश्वर्याणिकस्त्यजेत् ॥ ९६९ ॥ गुणोऽपि संपोष्यो दोषोऽदृष्यो बुभूषुभिः ॥ गुणांस्त्यजेत् कथं दोषान् भजेद्वा तत्परः प्रभुः ॥ ९७० ॥ सर्वहरतु सर्वस्वं विद्यां कोविदुषो हरेत् ॥ किं गुणांस्त्याजयन् विदुषो निर्गुणत्वं गुणं त्यजेत् ॥ ९७१ ॥ ज्योतिष्टेन हि चंद्रस्य स्वरूपज्ञानवान्पुनः ॥ चंद्रत्वेनैव तं ज्ञातुं कश्चंद्र इति पृच्छति ॥ ९७२ ॥

दीन् । तत्तस्मा द्रुणस्य पोष्यत्वाद्दोषस्य दूष्यत्वाच्च ॥ ९७० ॥ विदुषो विद्यां कोहरेदित्यनेन सर्वस्वहारेण सति वैराग्यदाढ्येन विद्याभिवृद्धिरेव भवतीति सूचयति । तत्र दृष्टांतमाह ॥ किं गुणानिति ॥ अत्रापि यावान्गुणत्यागः तावत्तावन्निर्गुणत्वाख्यगुणो दृढो भवतीति भावः ॥ ९७१ ॥ परोदीरिताखंडार्थवादस्यापि सत्यत्वादिगुणविरोधित्वेन निर्गुण्यवादांतःपातित्वात्तमप्यत्रैव दूष्य

ति ॥ ज्योतिष्ट्वेनेत्यादिना ॥ हि यस्मादस्मिन्ज्योतिर्मंडलकश्चंद्रइतिप्रश्नकुर्वन्ज्योतिष्ट्वेनचंद्रस्यज्ञानवानेव । तस्मात्स्यामान्यतःज्योतिष्ट्वेनचंद्रस्वरूपज्ञानवत्त्वात् पुनस्तं चंद्रत्वेन इतरज्योतिर्विलक्षणचंद्रत्वेनैवज्ञातुं कश्चंद्रइतिपृच्छति । नतुज्योतिष्ट्वेन प्रागेवज्ञातस्वरूपमात्रज्ञानार्थं ॥ ९७२ ॥ अतस्वरूपमात्रप्रश्नायोगात् । अर्थातुरः मायाबाहुक्तस्वरूपमात्रातिरिक्तसजातीयविजातीयव्यावृत्ततयाचंद्रत्वाख्यासाधारणाकारव्यंजकप्रकृष्टप्रकाशरूपार्थांतरेऔक्तव्यान् ॥ ९७३ ॥ कश्चंद्रइतिप्रश्नस्यापा

अतःकश्चंद्रइत्येषप्रश्नःप्रश्नविदांमते ॥ किलक्षणकइत्येवस्वार्थमथार्थभजेत् ॥ ९७३ ॥

चंद्रत्ववान्कइत्येववाक्यस्यार्थोयतःस्फुटः ॥ स्वरूपमात्रप्रश्नत्वंस्वरूपसिद्धमेवते ॥ ९७४ ॥

एवंलक्षणवाक्यंचलक्षणवक्तिनापरं ॥ अपृष्टोत्तरमेवस्याद्रूपमात्रनिरूपणे ॥ ९७५ ॥

अतोलक्षणवाक्यत्वंविरुद्धोहेतुरेवते ॥ ९७६ ॥

ततस्वरूपमात्रार्थत्वदर्शनेपिनत्वदभिलषितसिद्धिरित्याह ॥ चंद्रत्ववानिति ॥ चंद्रासाधारणधर्मवानित्यर्थः । एवंच कश्चंद्र इत्यस्य चंद्रत्ववान्कइत्यर्थलाभेनासाधारणधर्मप्रश्नएवकथनाभूदितिभावः । जातिप्रश्नश्च तद्व्यंजकप्रश्नानंतरियइतिसुप्रसिद्धं ॥ ९७४ ॥ स्वरूपमात्रप्रश्नत्वेदोषांतरमाह ॥ एवमिति ॥ एवं स्वरूपमात्रप्रश्नस्यव्यावर्तकधर्मपरत्ववत् ॥ ९७५ ॥ अतः लक्षणवाक्येलक्षणस्यकथनेन प्रश्नोत्तरयोरानुगुण्यायप्रश्नस्यापिलक्षणविषयत्वावश्यकभावात् सत्यज्ञानादिवाक्यं ब्रह्मस्वरूपमात्रपरं

लक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्रइतिवाक्यवदित्यत्र तेहेतुविरुद्ध एव ॥ ९७६ ॥ अतएवमदभिलषितप्रत्यनुमानसिद्धिरित्याह ॥ सत्यज्ञानादीति ॥ तत्तस्मा लक्षणोत्तर प्रश्नस्यापिलक्षणविषयत्वनियमात् ॥ ९७७ ॥ प्रश्नोत्तरयोस्स्वरूपमात्रपरत्वेदूषणां तरमाह ॥ स्वरूपमात्रेति ॥ एकेनपदेन सत्यपदेन । किंफलं नकिमपीत्यर्थः ॥ ९७८ ॥ असत्यादिव्यावृत्तिसंपादनेनसार्थ

सत्यज्ञानादिवाक्यंतद्विशिष्टब्रह्मतत्परं ॥ लक्षणप्रश्नश्चाक्यत्वाच्चंद्रलक्षणवाक्यवत् ॥ ९७९ ॥ स्वरूप मात्रज्ञानस्यपदेनैकेनसंभवात् ॥ व्यर्थपदांतरंचस्याज्ज्ञातस्यज्ञापनेनकिं ॥ ९८० ॥ यदि सत्यादिपद तोलक्ष्येब्रह्मणिकेवलं ॥ व्यावृत्तिस्त्यादसत्यादेस्तेनसार्थ(क)क्यमिष्यते ॥ ९८१ ॥ तर्हिगंगापदाल्लक्ष्येतीरेपिन्यायसाम्यतः ॥ व्यावृत्तिस्त्यादगंगायास्तीरेस्यान्मज्जनंसदा ॥ ९८२ ॥ अन्यव्यावृत्तिरपि हितदास्याद्यदि तत्पदं ॥ स्वार्थसम्प्रपेयेत्तर्हिसाप्यार्थाल्लभ्यतेपरं ॥ ९८३ ॥ साक्षादन्यापोहएव नह्यर्थो भवतोमते ॥ अतस्सत्यत्वपूर्वार्थयदिब्रह्मणिनापेयेत् ॥ कथंव्यावर्तयेद्ब्रह्मविषयेतूक्तमेवहि ॥ ९८४ ॥ किंचमुख्यार्थबोधेहिलक्षणातेनसत्यता ॥ ज्ञानतानंतताचैवभवेद्ब्रह्मणिबोधिता ॥ ९८५ ॥

क्यमारांक्यपरिहरति ॥ यदीत्यादिना ॥ केवलं सत्यत्वादिधर्मप्रतिपादनीविना ॥ ९८६ ॥ अगंगायाःव्यावृत्तिरितिसंबंधः ॥ ९८७ ॥ अधुनासत्यत्वादिधर्माप्रतिपादनेत्वदभिलषिताव्यावृत्तिरेवदुर्लभेत्याह ॥ अन्यव्यावृत्तिरपीति ॥ तत्पदं सत्यादिपदं । स्वार्थं सत्यत्वादिकं । सापि असत्यादिव्यावृत्तिरपि ॥ ९८८ ॥ अतस्साक्षादन्यापोहस्यपदार्थत्वाभावात् । विषये ध

मर्पणाभावेपिव्यवृत्त्यङ्गीकारे बाधकमुक्तं तीरेस्यान्मज्जनसदेत्यादिकमेवेति योजना ॥ ९८२ ॥ सत्यादिपदानाब्रह्मणिलक्षणङ्गीकारे बाधकांतरंचाह ॥ किंचेत्यादिना ॥ ९८३ ॥ सत्यत्वरहितमिति हेतुगर्भविशेषणं । सत्यत्वरहितत्वादित्यर्थः । ननु सत्यत्वाभावेपि सद्रूपत्वेनैव ब्रह्मणो न मिथ्यात्वमित्यत आह ॥ सद्रूपमपीति ॥ तद्ब्रह्म । तद्वद्धवत् । पररीत्यायं दृष्टान्तः । तेनैव सत्त्वाभावनैव ॥ ९८४ ॥ विपक्षबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ सत्त्वाभावे सद्रूपत्वाभावो न चेत् । सत्त्वाभावे सद्रूपत्वाभावस्य सत्तायां

सत्यत्वरहितं ब्रह्म मिथ्यैव स्याद्धृदादिवत् ॥ सद्रूपमपि तन्न स्यात्तद्वत्तेनैव हेतुना ॥ ९८४ ॥ नचेच्छशविषाणंच सद्रूपं ब्रह्म वद्भवेत् ॥ केवलान्वयिधर्मत्वात् सत्त्वे सत्त्वं च वर्तते ॥ ९८५ ॥ अतस्सत्यत्वरहितं मिथ्यैव स्यान्न संशयः ॥ शिरसो मुंडने तस्माच्छिखा मुंडनमप्यभूत् ॥ ९८६ ॥ यदिसत्यपदेनापि ब्रह्म लक्ष्यं भवेत्तव ॥ तर्हितत्पदवाच्यं मेजगतसत्यं भविष्यति ॥ ९८७ ॥

व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति ॥ केवलान्वयीति ॥ ९८५ ॥ अतस्सत्त्वेपि सत्त्वसद्भावात् । तस्मात्सत्त्वाभावकथने सद्रूपत्वाभावस्यावर्जनीयत्वात् । शिरसो मुंडने शिखा मुंडनवत् सत्त्वाभावे त्वदभिलषित सद्रूपत्वमपि गतिमिति भावः ॥ ९८६ ॥ सत्यपदस्य ब्रह्मणिलक्षणङ्गीकारे पुनरपि बाधकमाह ॥ यदीति ॥ ब्रह्मणि सत्यपदलक्षणङ्गीकारे तत्पदवाच्यं किंचिदवश्यं वक्तव्यं । शब्दस्य

भिधायकत्वनियमात् । तच्च परिशेषाज्जगदेवस्यात् । तेनैतन्न्यस्यसत्यत्वंनसिद्धतीतिभावेनाह ॥ तर्हीति ॥ तत्पदवाच्यं सत्यपदवाच्यं । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । सत्यपदवाच्यत्वादित्यर्थः । वाचकस्यसत्यपदस्य सत्यत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारित्वादितिभावः ॥ ९८७ ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ गंगेति ॥ ९८८ ॥ तत्त्वमसीत्यत्र परोदीरिततत्पदार्थनिष्ठसत्यादिपदानामखंडार्थत्वं निराकृत्येदानीं एक्यरूपवाक्यार्थपरवाक्यस्याखंडार्थत्वंनिराकरोति ॥ ब्रह्मैक्यवाक्यमपीति ॥ अमानत्वात् स्वप्रतिपादक

गंगापदेनयावाच्यासैवगंगायातो नृणां ॥ अतस्त्वल्लक्षणासर्वजगतोरक्षणायमे ॥ ९८८ ॥ ब्रह्मैक्यवाक्यमपितेस्वरूपपरमेवहि ॥ एवंचेद्गतमद्वैतममानत्वाद्दृष्टुंगवत् ॥ भेदश्चश्रुतिमुख्यार्थस्सुस्थिरोभूदितिस्थितं ॥ ९८९ ॥ दुर्जनस्सज्जनस्यार्थमुज्जिहीर्षेच्छनैश्शनैः ॥ किंनोचुर्वेदिवाच्यस्यस्वपदैरप्यवाच्यतां ॥ अंधस्यांध्यंहिसंदध्युरपदेपदसंपदः ॥ ९९० ॥ अलक्षणं किलार्थोर्थोलक्षणोक्तैर्नलक्षणं ॥ स्वयंभूत्वास्वमातैवंध्येत्यतिस्वलोवदेत् ॥ व्यावर्तकोक्तिर्व्यावृत्त्यै न व्यावर्तकवाक्किल ॥ ९९१ ॥

प्रमाणरहितत्वात् ॥ ९८९ ॥ अखंडार्थत्वंलोकप्रवाददृष्टांततयापिनिराकरोति ॥ दुर्जनइत्यादिना ॥ अर्थद्रव्यं । उज्जिहीर्षेत् उत्कृष्टतयाऽपहर्तुमिच्छेत् । तत्रदृष्टांतमाह ॥ किंनोचुरिति ॥ अनंतवेदपदवाच्यस्य स्वपदै स्सत्यज्ञानादिपदैः । अंधस्यभावः आंध्यं । अपदे पदप्रक्षेपणायोग्यकंदकादित्यले ॥ ९९० ॥ अलक्षणं लक्षणव्यतिरिक्तंचंद्रस्वरूपमात्रं । स एवार्थः अभिधेयः ।

लक्षणोक्तेः प्रकृष्टप्रकाशइतिलक्षणोक्तेः अर्थः प्रतिपाद्यः । लक्षणं प्रकृष्टप्रकाशत्वरूपासाधारणधर्मः अर्थोनकिलेतिसंबंधः । एवं वदन् घटपदस्यघटोनार्थः । अपितु अघटः पटादिरेवार्थइतिवदन्निव अयंकइतिसामान्यप्रश्नस्य स्वरूपमात्रपरतानिश्चित्य तद्वलाल्लक्षणो-
क्तिमन्यथीकुर्वन्विस्पष्टलक्षणोक्तिबलतत्प्रश्नमेवलक्षणविषयकुतो न ब्रूते अतएवमहामूर्खइतिभावः । याव्यावर्तकोक्तिः लक्षणोक्तिः ।
व्यावृत्त्यै सजातीयविजायतीयव्यावृत्त्यैनभवतिकिल । सा व्यावर्तकवाग्भवतिकिल व्यावर्तकवाग्यवृत्तिरूपस्वफलनोत्पादयति
चेत् माताभवति सुतंनसूतइतिवद्वाहतमितिभावः ॥ १९१ ॥ स्वानासामितिसंबंधः । सत्याद्ब्रह्मणः अन्यत् अनृतं जगत्किल । जगतः

नासांछित्वापिदुष्टस्वामन्यस्याशक्नुनंचरेत् ॥ सत्यादिपदमुख्यार्थस्सत्यादन्यत्किलानृतं ॥ १९२ ॥
इच्छतावृद्धिमल्पस्यमूलंनष्टंभवेद्भ्रुवं ॥ सत्त्वादिमुंडने किंन लक्ष्यत्वाद्यैस्सखंडता ॥ १९३ ॥ ज्ञांति
कर्मणिवेतालोत्थानंस्यादबुधस्यहि ॥ अखंडत्वाद्यभावेतुसैवायाद्धिसखंडता ॥ १९४ ॥

स्वाभिमतमिथ्यात्वहानिसोद्वापिब्रह्मणः सत्यपदमुख्यार्थतयानिवारणादितिभावः ॥ १९२ ॥ अल्पस्याभाग्यस्य वृद्धिमिच्छतः सत्त्वा
दिमुंडनेसत्यादिपदानांब्रह्माणिलक्षणगीकारेणसत्त्वादिधर्मत्यागा दखंडत्वंसिषाधयिषतोमायावादिनः प्रक्रिययैव लक्ष्यत्वामुख्यार्थ
संबंधाद्यैस्सखंडता नकिं नभवेत्किं । भवेदेवेत्यर्थः ॥ १९३ ॥ यानिराकर्तुमभीप्सिता सैवसखंडता । अखंडत्वाद्यभावे अखंडत्वस्यापि
धर्मत्वेन सखंडत्वभीत्या तस्याव्यभावांगीकारे द्वौनञौप्रकृतमर्थसातिशयंगमयतइतिन्यायेनपुनस्सखंडतैवायाद्धि अतश्चातिकर्म

णिवेतालोत्थानमभूदितिभावः ॥ ९९४ ॥ अवाच्यपदलक्ष्यत्वे अवाच्यमितिपदेनलक्ष्यत्वे ब्रह्मणोलक्ष्यत्वांगीकारे लक्षणायामु
ख्यार्थबाधमूलत्वेन मुख्यभूतायाः पदाभिलषितावाच्यतायाएवक्षतेः । शस्त्रशिक्षाविचक्षणः परायुधैः परंछिद्यादितिपूर्वोणान्वयः
॥ ९९५ ॥ अधुनागुणगुणिभावघटक्त्वेनसंगतत्वात् स्वस्यापिसामर्थ्यरूपतयागुणांतःपातित्वाच्च विशेषसमर्थयते ॥ विरुद्धयो
रिति ॥ विरुद्धयोस्सतोर्विरोधिभूतयोरित्यर्थः । स्वमूलाघातिनोः घटकीभूतमूलशक्तेरविधातकयोरणुत्वमहत्त्वादिविरुद्धधर्मयोः
अणोरेववामनस्यकार्यविशेषायमहत्त्वे महतएवनारायणस्यकृणादिरूपेणशिशुभावेच सामर्थ्यविशेषस्यैवदर्शनेन स्वमूलाघातिनो

परायुधैः परंछिद्याच्छस्त्रशिक्षाविचक्षणः ॥ अवाच्यपदलक्ष्यत्वेमुख्यार्थावाच्यताक्षतेः ॥ ९९६ ॥
विरुद्धयोस्सतोर्योगस्त्वमूलाघातिनोर्भवेत् ॥ ९९६ ॥ मुनेश्शक्त्याकिंनवनैरैरिणस्सहशेरते ॥
तच्छक्त्यापिनैरारग्यंकामेनसहहृदि ॥ बहिर्वातपसोविघ्नकारिणस्संतिराक्षसाः ॥ ९९७ ॥

रनयोरेवगोब्रह्मणिभवेत् । नतु घटकशक्तेरविधातकयोर्बद्धत्वमुक्तत्वादिरूपयोरितिभावः ॥ ९९६ ॥ उभयत्रापिदृष्टान्तमाह ॥ मुने
श्शक्त्येदित्याना ॥ वैरिणः गजसिंहगोशार्दूलादयः । तच्छक्त्यामुनिशक्त्या । तद्धृदिमुनिहृदि । तपसःविघ्नकारिणोराक्षसाः
मुनिनासहवनेसंतिकिमितिसंबंधः । यथामुनिस्त्वतपश्शक्त्यविधातिनोगंजसिंहादेस्स्वाश्रमेसहवासंघटयति नतुकामंवैराग्येणसह
राक्षसान्स्वेनसह । प्रत्युत कामंस्वहृदयात् राक्षसान्स्वतपोवनाद्बहिष्करोति । एवंहरिरितिभावः ॥ ९९७ ॥ एतदेवविवेचयति

॥ अणुत्वंचेति ॥ तथैव गजसिंहादिवत् । ऐश्वर्यस्य विरोधीनि दुःखनीचक्यादीनि । तथैव कामवत् राक्षसवच्च ॥ ९९८ ॥

नन्वाणिष्ठाः कथमैश्वर्यत्वमियत आह ॥ अणिमेति ॥ यद्यस्मात् । अतः ऐश्वर्यरूपत्वात् । उपपादनं तु पूर्वमेव कृतं ॥ १९९ ॥

गुणांतरेष्वपि विशेषकृतोपकारं दर्शयति ॥ अनंतसुगुणस्तोममिति ॥ तथापि अनंतत्वेऽपि तेषु गुणेषु ऐश्वर्यसिद्धितः गुणानामपिश्वरत्वप्राप्तेरित्यर्थः । निजैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं सर्वेश्वरात्मकानंतगुणवच्चाख्यनिजैश्वर्यसिद्ध्यर्थं शक्तितत्त्वसामर्थ्यात् । शक्तिविशेषो

अणुत्वंचमहत्त्वंचतथैवघटयेच्छ्रुतं ॥ स्वैश्वर्यस्यविरोधिनिघटयेन्नात्मनिप्रभुः ॥ ११८ ॥ अणि

मामहिमाचैवगरिभालघिमातैथा ॥ यदश्वयमतश्शक्त्याघययदिदमात्मनि॥१०९॥ अनंतसुगु

णस्तोममनंताकारसौभगं ॥ तथाप्यनन्यतांतपुसवैश्वश्रयसिद्धितः ॥ निजैश्वर्याभिप्लवङ्ग्य

थंघदयेच्छक्तिः प्रभुः ॥ १००० ॥ बलज्ञानक्रियादीनांसिसृक्षासंजिहीषयोः ॥ नित्यत्वमेहि

मोन्नत्याशक्तिव्यक्त्यात्मनास्थितिं ॥ स्वसामर्थ्यविशेषेण घटयेत्सर्वमीदृशं ॥ १००१ ॥ भेदही

नेपिभद्रस्यकार्ययोघटय्यद्भुतं ॥ ससामर्थ्यविशेषोहिविशेषइतिगीयते ॥ १००२ ॥

षस्यैविविशेषत्वद्योतनार्थमिदमुक्तं ॥ १००० ॥ सिसृक्षासंजिहीर्षयोः सिसृक्षा स्रष्टुमिच्छा । संजिहीर्षा संहर्तुमिच्छा । रावणहनना

दिक्रियायाः सदा तनत्वस्य
सिद्धाकालसंज्ञिहीणयाश्च विरोधपरिहृतं
फलकालव्यस्त्यात्मना
अन्यदादास्त्यात्मना
स्थितिं

॥ १००१ ॥ विशेषस्थलक्षणमुक्त्वा शृंगग्राहकतयादशयति ॥ भेदहीनमिति ॥ श्रुतं श्रुत्युक्तकार्यं अनन विशेषोऽस्तीतिकृत्याय

स्यस्यचिदप्रामाणिकस्यघटनान । किंतुप्रमाणसिद्धस्येति सूचयति । अतोप्यप्रामाणिकानां दुःखजीवाभेदादीनां भगवतिविशेषतोपिनघटनेत्युक्तंभवति ॥ १००२ ॥ ननु विशेषस्यापिविशेषिणाऽभेदघटनायविशेषांतरगवेषणायामनवस्थास्यादित्याशंक्यदृष्टान्तमुखेनविशेषस्यस्वनिर्वाहकतामुपपादयति ॥ परप्रकाशकइति ॥ १००३ ॥ स्वैश्वर्यस्यविरोधीनीति प्राक्सामान्येनोक्तमधुनाप्रपंचयति ॥ बंधमित्यादिना ॥ अन्यतः जीवजडात् । नृणांमहापापफलं बंधजननमरणादिकं । पापफलत्वाच्च निष्पापे

परप्रकाशकोदीपोनकिंस्वस्यप्रकाशकः ॥ विशेषोन्यत्रनिर्वाहीस्वनिर्वाहीकथंनसः ॥ १००३ ॥
 बंधंमोक्षंमुखंदुःखंभिन्नाभिन्नत्वमन्यतः ॥ जन्मनित्यत्वमित्यादिमहापापफलंनृणां ॥ अति
 नैच्यकरंस्वस्यघटयेत्कथमात्मनि ॥ १००४ ॥ शक्तस्त्वदोषंप्रदहेद्दुःखीयाच्चेत्त्वशक्तता ॥ नृह
 रेनखरक्रौर्यैकिंखोदरविदारणं ॥ १००५ ॥ अशन्ययोयोगहेतोरदृष्टौनह्ययोनतत् ॥ किंसृ
 षा घटकादृष्टेर्बहुश्रुत्युक्तसद्गुणः ॥ १००६ ॥

परमात्मनिनैतेषांघटनेतिभावः । एवंच ऐश्वर्यविरोधित्वात्अप्रामाणिकत्वात्पापफलत्वाच्च भगवतिदुःखादीनांनघटनेत्युक्तंभव
 ति ॥ १००४ ॥ अधुनादुःखादिघटनायां घटकशक्तेरेवाभावप्रसंगाच्चनदुःखादीनांघटनेत्याह ॥ शक्तइति ॥ दोषमित्यावर्त्यगृ
 ह्णीयादितियोजनीयं । तत्रदृष्टान्तमाह ॥ नृहरेरिति ॥ नखराः नखाः ॥ १००५ ॥ अधुना विशेषेप्रमाणाभावमाशंक्य दृष्टका

र्यान्यथानुपपत्तिरेवप्रमाणमिति गूढेनाभिसंधिना दृष्टान्तमेवदाष्टांतिकीकुर्वन्नुपपादयति ॥ अशनीति ॥ अशान्ययोगहेतोः अशनेरयसश्चयोगहेतोःकावीदः । तत् अयोनेतिनहि । किंवदृष्टमेवहेत्वंतरमादाय तदयोभवत्येवेतियोजना । तत्रदृष्टान्तमाह । किंसृषेति ॥ घटकादृष्टेः अभेदेगुणगुणिभावस्यघटकादृष्टेः बहुश्रुत्युक्तसद्गुणामृषाकिं नमृषेत्यर्थः । श्रुत्युक्तेतिहेतुगर्भविशेषेण स्वोक्तविशेषसमर्थनस्यश्रौततयासुनिश्चितत्वात्तद्दृष्टांतिकरणमित्यभिसंधिमुद्धाटयतिग्रन्थकारः ॥ १००६ ॥ पूर्वोक्तरीत्या दार्ष्टान्तिकांतरमाह ॥ अन्नमिति ॥ कांचित् दर्व्यभावकाष्ठादिरूपां नतुप्रसिद्धदर्व्यभावात्अन्नमेव नददाति । तत्रदृष्टान्तमाह

अन्नं ददद्भिषुरुषोर्दर्वीकांचित्प्रकल्पयेत् ॥ अभिन्नधर्मतावेदोयथातच्छक्तिकल्पकः ॥ १००७ ॥

मूलभेदेपि कृष्णाद्यानानंताः किं न संति किं ॥ यथानंताश्च संतश्च न भिन्ना मूलसद्गुणाः ॥ १००८ ॥

अन्यार्थशून्यावाक्रेत्स्याद्युक्तार्थाऽऽर्थिकार्थवाक् ॥ यथेशाभिन्नगुणवागर्थच्छक्तिविशेषवाक् ॥ १००९ ॥ अभिन्नेति ॥ तच्छक्तिकल्पकः भगवच्छक्तिकल्पकः । गुणगुणिभावघटकभेदाभावेपि तत्प्रतिनिधिनविशेषेण स्वोक्तगुणगुणिभावं यथानिर्वहति तथेत्यर्थः । अत्रापि वेदइत्यनेन वैदिकत्वेनास्यार्थस्यसुनिश्चितत्वमभिप्रेति ॥ १००७ ॥ अधुनांतरगदृष्टान्तमाह ॥ मूलभेदेति ॥ मूलेन मूलरूपेण सहाभेदेपीत्यर्थः । कृष्णाद्याः अवताराः अनंतानि किं अनंता एव न संति किं संत्येवेत्यर्थः । सर्वजनसंप्रतिपन्नत्वादस्य दृष्टांतिकरणं । दार्ष्टान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ मूलसद्गुणाः मूलरूपस्य नारायणस्य सद्गुणाः सार्वज्ञादिशो भनगुणाः न भिन्नाः मूलरूपेणान्योन्याभिन्नाश्च ॥ १००८ ॥ अधुना विशेषस्य श्रुत्युक्तेति प्राक्पूर्वचितं श्रौतार्थपत्तिसिद्धत्वसंप्र

पंचमुपपादयति ॥ अन्यार्थशून्येति ॥ वाक् वेदवाक् । अयुक्तार्था आपाततःअयुक्तार्था । आर्थिकार्थवाक् आर्थिकार्थस्योप
पादकार्थस्य वाक्प्रमाणं । कुत्रेददृष्टमित्यतआह ॥ यथेति ॥ १००९ ॥ प्रामाणिकस्येति गुणत्वादेस्त्रितयस्यापिविशेषणं । सु
खादिवत् ब्रह्माभिन्नेमुखेऽसाधारणतत्पदवाच्यत्वस्यशक्तिविशेषात्सिद्धिवदित्यर्थः । आदिपदेनज्ञानंगृह्यते ॥ १०१० ॥ सार्वज्ञा
दिगुणानांब्रह्मणश्चाभेदे धर्मधर्मिभावे धर्मबाहुल्येच स्पष्टांश्रुतिमाह ॥ यथोदकमिति ॥ विधावति विविधप्रकारेणाधःपतति ।

गुणत्वस्यगुणित्वस्यतदभेदस्यचेत्श्वरे ॥ प्रामाणिकस्यघटनाशक्त्यैवस्यात्सुखादिवत् ॥ १०१० ॥
यथोदकंदुर्गेवृष्टंपवतेषुविधावति ॥ एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ १०११ ॥ इतिश्रुति
यतोधर्मबाहुल्यप्रतिपादिका ॥ निषेधतिपृथग्भावमात्रं सैवविशेषवाक् ॥ १०१२ ॥ आपातानु
पपन्नार्थासोपपादकवाङ्मचेत् ॥ अमानंस्या न्नतद्युक्तमतस्तंचबलात्स्पृशेत् ॥ १०१३ ॥

तानेव धर्मभेदबोधानेव अनु अनुसृत्य विधावति तमसिविधावति । मिथ्याज्ञानतारतम्येनपततीत्यर्थः ॥ १०११ ॥ सैव उक्तेयं
श्रुतिरेव विशेषवाक् विशेषसाधकवाक् ॥ १०१२ ॥ कथमित्यतस्तदुपपादयति ॥ आपातेति ॥ अभेदधर्मधर्मिभावस्यानुपप
न्नतयाप्रतीयमानत्वादापाततोनुपपन्नार्थाइयंश्रुतिः सोपपादकवाक् उपपादकशक्तिविशेषवाङ्मचेत् अमानंस्यादितिसंबंधः । अयु
क्तार्थस्याग्निनासिंचेदित्यादिवाक्यवदप्रामाण्यापरिहारादितिभावः । त दपौरुषेयश्रुतेरप्रामाण्यं । अतः उक्ताभेदधर्मधर्मिभाव

गोरप्रामाणिक्त्वायोगात् । तं उपपादकभेदप्रतिनिधिभगवच्छक्तिविशेषं ॥ १०१३ ॥ तत्रप्राक्पूचितंश्रौतदृष्टांतमाह ॥ त्रिक्ष-
णेति ॥ त्रिक्षणावस्थायिकर्मत्मकयागनिष्ठकालंतरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या स्पष्टप्रमाणादृष्टस्यापितद्धृत्कादृष्टस्यक-
ल्यनवत् श्रुत्याऽऽमेडितगुणगुणिभावान्यथानुपपत्त्यैव घटकीभूतेश्वरशक्तिविशेषसिद्धिरितिभावः ॥ १०१४ ॥ लौकिकनीति
विरुद्धतयापिर्नगुण्यवादमपहसति ॥ नमंहेतेति ॥ खलुः परगुणासहिष्णुर्दुर्जनः परेषांगुणप्रतिपादकश्लोकान्नसहेत । दोषप्र-
तिपादकश्लोकानार्जयेत् प्रयत्नेनसंगृह्णाति । तत्कुत्रदृष्टमित्यतआह ॥ त्यक्ताः अनेकाः सार्वज्ञादिगुणोक्तयो यैस्ते

त्रिक्षणस्थायियागाख्यकर्मणस्वर्गहेतुतां ॥ कालक्षेपेपिदांस्मंतीयथार्थी सैवपुण्यवाक् ॥ १०१४ ॥

नमंहेतगुणश्लोकान्दोषश्लोकान्खलोर्जयेत् ॥ त्यक्तानेकगुणोक्तीनां किंनैवगुण्यवाग्भरः ॥ १०१५ ॥

निष्फलंजन्मिनांजन्मपरलोकफलंनचेत् ॥ यथात्रिगुणशून्यत्वादुष्पूणीपिनिर्गुणः ॥ १०१६ ॥ ज्ञा

नादिगुणशून्यत्वंचेतनस्यनहिक्वचित् ॥ अतोनिर्गुणवाक्यार्थोनसर्वगुणशून्यता ॥ १०१७ ॥

बां मायावादिनां नैर्गुण्यवाग्भरः निर्गुणत्वरूपदोषप्रतिपादकवाक्येआग्रहः ॥ १०१५ ॥ अधुना निर्गुणवाक्यस्यगुणत्रयनिषेध
परत्वंलोकनीत्योपपादयति ॥ निष्फलमिति ॥ जन्मिनांप्राणिनां यथाफलविशेषाभावमादायनिष्फलमिति सामान्यवचनं तथा
गुणत्रयाख्यगुणनिषेधमभिप्रेत्यनैर्गुण्योक्तिरितिभावः ॥ १०१६ ॥ इदानीं सैर्वपिनिर्गुणश्रुतेस्संकोशएवाश्रयणीयइतिभावेनाह
॥ ज्ञानादिगुणशून्यत्वमिति ॥ चेतनस्येतिहेतुगर्भविशेषणं । अन्यथाचेतनत्वहानेरितिभावः । अतः ज्ञानादिगुणानामाव

इयकत्वात् ॥ १०१७ ॥ गुणसौरभप्रमेयमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्सर्वगुणपूर्णत्वस्य श्रुतियुक्तिरूपसाधकसद्भावाद्वाधकाभावाच्च सर्वदानित्याः सत्याश्चेतिसंबंधः । तेन बहुकालीनत्वरूपनित्यत्वं व्यावहारिकसत्यत्वं च व्यावर्त्यते । इति उक्तं सर्वमेयं अतिमंगलं परममंगलं ॥ १०१८ ॥ इदानीं ग्रंथकारस्वकृतयुक्तिमल्लिकाप्रथमपरिच्छेदस्य गुणोचितं नाम कुर्वन् भारतीकृपयास्य ग्रंथस्य कृतत्वाद्ग्रंथाभिमानिन्यातयैव तं परिच्छेदार्थं हरावर्पयति ॥ वादिराजेति ॥ साधिता संपादिता । भारतीपक्षे स्ववाग्वैखरीप्रदत्वेन संपादिता युक्तिमल्लिका ग्रंथः युक्तयोमल्लिका इव बुधजनमनोवासयं त्योयस्यास्सेति ग्रंथाभिमानिनी भारती च गुण

तस्माद्विष्णोर्गुणास्सर्वे नित्यास्सत्याश्च सर्वदा ॥ अनंता श्रुतिसद्गुक्तिसिद्धाश्चेत्यतिमंगलं ॥ १०१८ ॥

वादिराजाख्यायति नासाधिता युक्तिमल्लिका ॥ गुणसौरभसर्वस्वमुदेविष्णोन्यैवेदयत् ॥ १०१९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां युक्तिमल्लिकायां गुणसौरभसंपूर्णः ॥ १ ॥

सौरभसर्वस्वं गुणप्रतिपादकश्रौतपदवासनाभरितत्वात् गुणसौरभाख्यस्वप्नमेयपरिच्छेदसंपदं विष्णोन्यैवेदयत् अनया त्वंप्रीतो भवेति विष्णवे निवेदितवतीत्यर्थः । यथा हरिचरणसमर्पितामल्लिका स्वसौरभं हरये समर्पयति तथैतिरूपकांतलानोपमा च ध्वनिति द्रष्टव्यं ॥ १०१९ ॥ इति श्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीपादकृतयुक्तिमल्लिकादीकायां सुरोत्तमतीर्थकृतायां भावविलासिन्यां गुणसौरभसर्वस्वख्याख्यासंपूर्णा ॥ १ ॥

॥ इति युक्तिमलिकायां गुणसौरभं ॥

॥ अथयुक्तिमल्लिकायांशुद्धिसौरभं ॥

॥ अधुनाग्रंथकारः भगवतो निर्दोषत्वसमर्थनाय शुद्धिसौम्यसर्वस्वमारभते । तत्र त्रैलोक्यकनीत्यानिर्दोषत्वसमर्थयते ॥ महत्स्विति ॥ गुणसारेषु गुणश्रेष्ठेषु महत्सु महापुरुषेषु दोषान्वेषणधीर्मुधा व्यर्था । मुधेत्युपलक्षणं । नरकहेतुतयानर्थदाच । यदा सत्सु विद्यमानस्यापीषद्दोषस्य दर्शनं नरकाद्यनर्थहेतुः । तदा किमुवाच्यमवधगंधविधुरे हरौ दोषानुदर्शनमहतो नार्थस्य हेतुरिति भावः । तर्हि यत्र गुणास्तत्र दोषा इति न्यायस्य का गतिरिति चेत् भगवति भग्नव्याप्तिकत्वाद्दुर्न्यायैव गतिरित्याह ॥ अनंतगुणहृद्योपीति ॥ हरिः अनंतगुणहृद्योपि निरवद्यः किं न भवत्येवेत्यर्थः । हरिरित्यनेन भगवतो निर्दोषत्वे सकलदोषनिर्हरणसमर्थत्वरूपयुक्तिसूचयति ॥ १ ॥

महत्सु गुणसारेषु दोषान्वेषणधीर्मुधा ॥ अनंतगुणहृद्योपि निरवद्यो न किं हरिः ॥ १ ॥

यो सौ लघीयसो दोषो नासौ दोषो गरीयसः ॥ अपि संहृत्य निखिलमपवादो किमच्युतः ॥ २ ॥

यद्भावितद्भवत्येव यद्भावो विनतद्भवेत् ॥ कल्पंति तत्तत्पक्षेऽप्यतपत्रभासीन्नपादपः ॥ ३ ॥

पुनरपिलोकनीत्येव सकलजगत्संहारेऽपि हेरिर्निष्पत्त्यमेवेति साधयति ॥ यो साविती ॥ लघीयसः संप्रज्ञातसमाधिस्थयोगिनः यो सौ दोषसंध्यापरित्यागादिः । असौ गरीयसः असंप्रज्ञातसमाधिस्थयोगिनः दोषेन । अल्पस्य यो दोषः स्म महतो दोषे न तियावत् । लोकेऽप्येवं चेत् अलौकिकोच्युतः न कर्मणालिख्यते पापकृतेत्यादि श्रुतेः क्रूरकर्मकरणेऽपि पापलेपाख्यच्युतिरहितः निखिलसंहृत्यापवादी किं नैवेत्यर्थः । प्रत्युत सृजस्वस्य सत्तिनतत्र सज्जस इत्यादिनास्तुत्येवेति भावः । इदमपि पूर्वार्थोक्तलोकादनीतिरुदाहरणं एतेनैव रावणहनेन रामस्य ब्रह्महत्यादिकमपि गर्भस्त्रावेणैव निरस्तं वेदितव्यं ॥ २ ॥ नारायणस्याविनाशित्वं अनुसन्नातवचं कैमु

त्येनसाधयितुं नीत्यंतरमाह ॥ यद्भावीतीति ॥ यद्भावीत्यादिना पूर्वार्थोक्तनीतिद्वयस्याप्युदाहरणमाह ॥ कल्पान्तइति ॥ कल्पां ते ब्रह्मकल्पांते ब्रह्मप्रलयइतियावत् । यद्यस्मा तल्पकल्पं हरेइशय्यासमानं पत्रं वटपत्रमासीत् । इयंयद्भावीत्यस्योदाहरणं । पादपः वटवृक्षः नासीदितिसंबंधः । यदभावीत्यस्येदमुदाहरणं । एवंचास्यपत्रस्य पादपानपेक्षत्वादनुपपन्नत्वं प्रलयेसत्त्वादविना शित्वंचसूचितं । यदा पत्रस्याविनाशित्वादिकं तदा किमुवाच्यं पत्रशायिनोहरेरितिभावः ॥ ३ ॥ प्रकारांतरेणहरनुपपन्नत्वंसा धयितुंनीतिमाह ॥ कृतनिरिति ॥ यस्य कारणेविषये कृतिःप्रयत्नो न । तस्य कार्यकुतोभवेत् नकुतोपि । कारणविषयकप्रयत्नमकु

कृतनिरकारणेयस्यतस्यकार्यकुतोभवेत् ॥ लयेसतःप्रागभावाभावान्नहिहरेर्भवः ॥ ४ ॥ नाभिं जन्माविधिस्तस्यक्रोधाज्जातस्त्रिलोचनः ॥ नारायणोमूलरूपीजातःकस्माद्विचार्यतां ॥ ५ ॥

वतःकार्यचनेतिलोकनीतिः । हि यस्मादेवं तस्मा ह्येप्रलये सतःविद्यमानस्य नारायणस्य प्रागभावाभावात् प्रागभावाख्यकार णाभावात् भवःउत्पत्तिर्न । हररूपपन्नत्वंवदता तदुत्पत्तिकारणीभूततत्प्रागभावोपि कृतिःकर्तव्या । साचोक्तरीत्याऽशक्यत्वेनना स्तिचेत् उत्पत्तिकथनंव्याहतमितिभावः ॥ ४ ॥ हरेर्जन्माभावे सर्वजनसंप्रतिपन्नयुक्त्यंतरंचाह ॥ नाभिजन्मेति ॥ तस्य हरे र्नाभिजन्माविधिः त्रिलोचनःक्रोधजन्मेति यस्यप्रसादोजोब्रह्मारुद्रश्चक्रोदधंसभवइतिभारतेप्रसिद्धः । मूलरूपीनारायणःकस्मात्पुरु षा ज्ञातउत्पन्नः नकस्मादपि । विचार्यतां लोकेवेदेच । कृष्णरामादीनां वसुदेवादिभ्योजनिवदन्नप्यज्ञोलोकः मूलरूपिणोनारायण

स्य नकस्यचित्सकाशाज्जनिवदतीत्यतोमूलरूपीत्युक्तं । तस्यापिजनकोत्तिचेत् ब्रह्मादीनामिवलोकेवेदचप्रसिद्धः स्यात् । सर्वत्राप्यप्रसिद्धस्यच शशविषाणवदभावएव जनकाभावाज्जनैरप्यभावइतिभावः ॥ ५ ॥ प्रलयेसतः प्रागभावाभावात् नजनिरित्युक्तं । अधुना प्रलयेसत्त्वेन जन्ममरणयोरुभयोरप्यभावः सिद्धतीत्याह ॥ अतइति ॥ यद्यस्मा दीशितुनारायणस्य प्रलयेसत्त्वं कल्पतिब्रह्मकल्पाति कल्पादौब्रह्मकल्पादौ प्रभोजन्मचेतिसंबंधः । अतः देहलीदीपः गृहस्यांतर्बहिःप्रकाशकदेहलीदीपोपमोभूत् । देहलीदीपवदुभयसाधकोभूदितिभावः । सर्वस्यलयेप्यलीनत्वात् सर्वोत्पत्तेः पूर्वविविधमानत्वाच्च हरेर्जन्ममरणाभावइतिफलितोर्थः

अतोभूद्देहलीदीपः प्रलयेसत्त्वमीशितुः ॥ कल्पतिपयल्लयंरुधेकल्पादौजन्मचप्रभोः ॥ ६ ॥
पूर्णप्रवृत्तिरन्यार्थानवैपृत्यर्थमात्मनः ॥ तदाकोत्तिस्ततोयैः किं तदाकस्यैवपूर्णं ॥ ७ ॥
सुखस्यानंतरंदुःखं भ्रमो न प्रमया सह ॥ न हि पूर्णसुखज्ञानोदुःखं भ्रान्त्यवकाशवान् ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ जगत्सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानस्यापूर्णतास्यादित्याशंक्य परार्थप्रवर्तमानस्य नापूर्तिरित्यत्रयुक्तिमाह ॥ पूर्णेति ॥ पूर्णस्य सदा परिपूर्णस्य । अन्यार्था लोकोपकारार्था । तत्रदृष्टान्तः ॥ तदाकेति ॥ तदाकोत्तिकैः तदाकमापूर्योपरिनिस्तृतैः । पूर्णकिं ? नैवेतिसंबंधः । यथापरिपूर्णतदाकोत्तिस्ततोयेन केदारादीनामेवोपजीवनं तथापूर्णस्य हरेः प्रवृत्तिरन्येषां स्वर्गनरकमोक्षतमोरूपफलदानार्थेतिभावः ॥ ७ ॥ हरेर्निर्दुःखत्वं भ्रमरहितत्वं च युक्त्यासाधयितुमाह ॥ सुखस्येति ॥ हियस्माहुः खं सुखस्यानंतरं न तु सुखेन

सह । सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखमिति वचनात् । यद्यपि पादे मेवेदना शिरसि सुखमिति । तथापि यदवच्छेदेन यदा सुखं तदवच्छेदेन तदानं दुःखमिति नियमस्य न भंगः । प्रमया सहनेति संबंधः । अत्रापि यदंशे प्रमा तदंशेन भ्रम इति नियमो विवेकव्यः । तस्मात् पूर्णसुखज्ञानः पूर्णसुखज्ञानेयस्येति विग्रहः । ज्ञानपदेन सम्यग्ज्ञानमुच्यते । सर्वत्र सर्वदा पूर्णसुखज्ञानवानित्यर्थः । दुःखं भ्रंशं त्यक्वा शवान् दुःखं भ्रंशं त्योरवकाशवाञ्छेति संबंधः । भगवति सुखसम्यग्ज्ञानयोः कदाप्यनपगमात् सुखादौ च श्रुत्युक्तन्यायेन दुःखं भ्रमयोरसंभवाच्च तयोरवकाशः । विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेरिति भावः ॥ ८ ॥ हरेर्दुःखाद्यभावे युक्त्यंतरं चाह ॥ प्रागजन्मे

प्रागजन्मार्जितदुष्कर्म दुःखमूलं ध्रुवं नृणां ॥ न कर्मणा वर्धते यो नो कनीया न्कुतोऽस्य तत् ॥ ९ ॥
क्षुत्पिपासादि मर्त्यानामप्यामुक्तेन सर्वदा ॥ बृहच्छरीरः किमुक्ते ब्रह्मांडं यस्य सरोमसु ॥ १० ॥

ति ॥ नृणां प्रागजन्मार्जितदुष्कर्म दुःखमूलं दुःखस्य मूलं कारणं ध्रुवमित्यनेन पुण्येन पुण्यलोकं नयति पापेन पापमित्यादि श्रुतिसिद्धतां सूचयति । दुःखपदेन भ्रमोऽप्युपलक्ष्यते । यः परमात्मा कर्मणा पुण्यकर्मणा न वर्धते कर्मणा पापकर्मणा च कनीयाश्चीचः दुःखं भ्रंशं त्यक्तवान् च तां प्राप्स इत्यर्थः । नो न भवति । अस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीया निति श्रुतेः पापलेपरहितस्य नारायणस्य तद्दुःखं भ्रंशं त्यक्तं कुतः न कुतोऽपि । कारणभावे कार्यस्याप्यभावादिति भावः ॥ ९ ॥ इदानीं न वनीत भक्षणादिनाहरेऽक्षुत्पिपासादिनां कामाभूदित्यत्र युक्तिमाह ॥ क्षुत्पिपासादिति ॥ आमुक्तेर्मुक्तिर्पर्यंतं । मुक्त्यनंतरं मर्त्यानामपि नेत्यर्थः । नित्यमुक्तस्य नाराय

णस्यनेतिकिमुवक्तव्यमितिभावः । युक्त्यंतरंचाह ॥ बृहच्छरीरइति ॥ यस्यरोमसुब्रह्मांडातिष्ठति । सःबृहच्छरीरः व्याप्तमहामूर्तिनारायणः किंभुङ्क्ते नकिमपि । तदुदरपूरकपदार्थस्यकुत्राप्यभावात् । ब्रह्मांडाधारव्याप्तशरीरत्वस्यअसिद्धिशंकापरिहाराय बृहच्छरीरोविमिमानकक्राभियुवाकुमारःप्रत्येत्याहवमितिश्रुतौ प्रसिद्धबृहच्छरीरपदग्रहणमितिज्ञातव्यं । ननुतर्हि ततएवस्वयो ग्यान्नपानाद्याभावात्सर्वदाश्रुतिपासादीतिचेन्न । तथासतिशरीरकाश्यादेरप्यावश्यकत्वेनश्रुत्युक्तबृहच्छरीरत्वस्यविशेषणमिमान इतिविमिमानपदोक्तज्ञानातिशयस्य युवेत्युक्तयौवनस्य आहवंप्रत्येतीत्युत्तरणरंगधीरत्वस्य पूर्वार्धचोक्तनवतिपदोक्तप्रधानदेवता प्रवर्तकत्वस्य एकोदाधारभुवनानिविश्वा कोटिब्रह्मांडविग्रह इत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तब्रह्मांडावनशक्तेश्चायोगात् । अस्तुतर्हिमूलरू

महान्दिरक्षकौल्पस्यमहांतंसनरक्षति ॥ उद्धारमही(मितां)मादौ वराहस्तंदधारकः ॥ ११ ॥

पस्यहरेःश्रुतिपासाद्यभावः सूक्ष्मरूपस्यकृष्णस्यकथंतदभावइतिचेत् । न । विज्ञेभितवदनस्यतस्याप्युदरेयशोदया महीमहीधरा दिसकलजगतोदृष्टत्वेनबृहच्छरीरत्वापरिहारात् । अतोयत्किंचिदेतत् ॥ १० ॥ अधुनागरुडगमनाद्धरेरन्याधीनत्वशंकांनिवारयितुंयुक्तिमाह ॥ महान्द्रीति ॥ महान्कृष्णः अल्पस्यगरुडादेःरक्षकः सोल्पकोगरुडादि महांतंकृष्णं नरक्षतिहि । हीत्यनेनलोकेल्पकस्यैवमहदधीनत्वंप्रसिद्धमिति सूचयति । स्पष्टमंतंगदृष्टांतमाह ॥ उद्धारेति ॥ वराहः एतांमहीउद्धार जलमध्य निमग्नांउद्धृतवान् । तंवराहंकोदधार नकोपि । महत्तरमधुद्धरणेऽन्यानपेक्षस्यकुतोन्यत्रतदपेक्षा किंतुगरुडादिषुकृपयैवतानारू

ह्यगच्छतीतिभावः । उपलक्षणमेतत् । अनंतब्रह्मांडधारकस्यचहरेःकोधारकइत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ मूलरूपेदुःखाद्यभावंप्रसा
ध्यावताररूपेष्वपितुत्तयासाधयितुमाह ॥ महान्तइति ॥ कथां लोकैस्वचरितवर्णनरूपकथां कर्तुं विस्तृतांकर्तुं । यदायदाय
थाचरितव्यं तथातथासंचरंतीत्यन्वयः । यथापुरुषःदुःखाभावोपिदुःखिवत् परनिरपेक्षत्वोपि सापेक्षवच्चजनसंग्रहायस्वात्मानंप्रद
र्शयति । तथारामोपि सीताकृतेदुःखादिकंप्रदर्शितवान् । ननुवस्तुतोदुःखीतिभावः । तत्रहेतुः । कृष्णरूपेणानंतासनतः ब्राह्म
णपुत्राऽऽनेतारामः नीताबलःकिल नीता रावणेननीता अबलसीतायस्यसः नीताबलःकिल । किलेल्यस्वरसे । पंचविंशतिकोटि

महान्तोहिक्थांकर्तुंसंचरंतितथातथा ॥ अनंतासनतःपुत्राऽऽनेता नीताबलःकिल ॥ १२ ॥

मूलंयोवेत्तिकस्तस्यपत्रंसंदर्शयेत्तरोः ॥ यस्यसर्वगोनसोयोगीतस्यदुःखप्रथावृथा ॥ १३ ॥

शोजनंतरितानंतासनतः घटिकामात्रेण एकाकितयाविप्रपुत्रानयनसमर्थस्य लीलयातीर्णसप्तसमुद्रासप्तद्वीपघनोदकाख्यमहास
मुद्रस्यच शतयोजनाभ्यंतरितलंकाप्रदेशतः सीतानयनोद्देशक्यतया दुःखकरणकपिसंग्रहणसंतुबंधनादिनिर्बंधःकथंसांभावितइ
तिभावः ॥ १२ ॥ रीत्यंतरेणापिहरेदुःखाभावमुपपादयति ॥ मूलमिति ॥ यत्तरोर्वृक्षस्यमूलवेत्ति तस्य पत्रंकरसंदर्शयेदित्यौ
किकाभाणकं । तद्देवराभैपीतिभावेनोक्तं ॥ यहति ॥ यःरामः सर्वगः सर्वव्याप्तः सकथमयोगी सीतावियोगवान् । सर्वगत्वमू
लंजनतःसीतावियोगाख्यतद्विपरीतपत्रप्रदर्शनंकथंशोभतइतिभावः । तस्यायोगरहितस्य यादुःखप्रथा सापिबृथा अवियोगाख्य

सुखमूलविरुद्धदुःखाख्यपत्रमपि निर्मूलमेवेति भावः । अनेन वियोगाभावसमर्थनेन परिच्छिन्नत्वदोषोपि परिहृतइति द्रष्टव्यं ॥ १३ ॥
अस्मिन्नर्थे मूलभूतं मर्त्यावतारस्त्वहमर्त्याशिक्षणं रक्षोवधार्थैव न केवलं प्रभोः । कुतो न्यथास्यूरमतः स्वआत्मनः सीताकृतानि व्यसना
नीश्वरस्येति वाक्यं पूर्वार्धेन उत्तरार्धेन न वै स आत्माऽऽत्मवता मधीश्वरो भुङ्गे हि दुःखं भगवान्वासुदेवः । न स्त्रीकृतं कश्मलमश्रुवीत न
लक्ष्मणं चापि जहाति किं हि चिदिति वाक्यं चार्थतस्संगृह्णाति ॥ सीतेति ॥ मर्त्येष्ववतारो मर्त्यावतारः । स्वेस्वतंत्रे । आत्मन् आत्म
नि व्यासे स्वस्वरूपे रमतइति संबन्धः । सीताकृतानि व्यसनानि वियोगादीनि कुतस्स्यु न कुतश्चिदित्यर्थः । आत्मवतां मनोजयवतां

सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य कुतो स्याहि ॥ स्त्रीकृतं कश्मलं रामो नाश्रुवीतीति च स्फुटं ॥
श्रीमद्भागवते प्रोक्तं निरवद्यस्ततः प्रभुः ॥ १४ ॥ यत्पंचमशिरश्छेदो बबाधेपि कपालिनं ॥
तद्वधेऽप्यनघो यो ते स किं रक्षो वधेऽघवान् ॥ १५ ॥

अधीश्वरः स आत्मा परमात्मा दुःखं न भुङ्क्ते इत्यनेन निरनिष्टो निरवद्यइति श्रुतिप्रसिद्धिसूचयति । स्त्रीकृतं कश्मलं नाश्रुवीत सी
तानि मित्रं कश्मलं विलापादिकमियापातार्थः स्त्रीकृतं स्त्रीसंगाज्जातं कश्मलं रेतस्सखलनादिरूपजुगुप्सामितितत्वाथोपि कश्मलप
दप्रयोगात् स्त्रीतिसामान्यपदप्रयोगाच्च लभ्यते । यस्मादिति भागवते प्रोक्तं ततइति संबन्धः ॥ १४ ॥ विप्रजात्युत्पन्नरावणवधाद्रा
मस्य ब्रह्महत्यादोषो भूदिति शंका दूरीकर्तुमाह ॥ यत्पंचमेति ॥ यस्य चतुर्मुखस्य पंचमशिरश्छेदः कपालिनमपि श्रीमहादेवमपि

ब्रह्महत्यारूपेणबबाधे पीडयामास । तामेवपीडांप्रदर्शयितुंकपालीत्युक्तं । करस्थब्रह्मकपालमेवपीडासूचकमितिभावः । यःराम
रूपीनारायणः अंतंब्रह्मप्रलये । तद्वधेपि तस्यब्रह्मणोवधेपि अनघः ब्रह्महत्याख्यदोषरहितः । सः रक्षोवधे रक्षोरूपब्राह्मणाभा
सवधे । अधवान्किं नैवेतिसंबंधः । एतेनैव ब्रह्महत्यापरिहारायलिंगप्रतिष्ठाकृतेत्येतदपिपरिहृतं । स्वब्रह्महत्यापरिहारसमर्थस्यशि
वस्यपरब्रह्महत्यापरिहर्तृत्वस्यसुतरामयोगात् । किंतु सेतुद्वयसमुद्रस्यब्रह्महत्यांव्यपोहतीतिस्मृत्या निरीक्षणमात्रेणब्रह्महत्यानि
रसनसमर्थेतवसेतौ ममपितृवधनिमित्तमहाब्रह्महत्यापरिहारयनित्यंवसामीतिशिवेनप्रार्थितस्तत्रप्रतिष्ठापितवानित्येवयुक्तमितिभा

शक्तोपिराजामृत्यस्यहस्तंसंगृह्यगच्छति ॥ स्वर्नातगर्दभश्वादे लंका शंकास्पदंकिल ॥ १६ ॥

स्वयंभीरुर्गभीरस्यस्वभावंभावयेत्स्ववत् ॥ नखभिन्नाब्जजालस्यचिंताहंतासुरात्किल ॥ १७ ॥

वः ॥ १५ ॥ ननूकरीत्यारामःसमर्थश्चेत्कुतस्तर्हिसेतुमकरोदितिशंकांलोकनीत्यानिवारयति ॥ शक्तोपीति ॥ तथारामोपिलील
यासेतुंकृत्वातेनगतवानितिभावः । उत्तरार्धतुतदंगीकारेबाधकत्वेनयोज्यं । गर्दभश्च आदिर्येषांतेगर्दभश्वादयः । ते स्वः
स्वर्गं नीतायेनसतथोक्तः । ब्रह्मलोकपर्यंतमनन्यापेक्षयासर्वप्राणयुज्यनसमर्थस्यकथमत्रान्यापेक्षेतिभावः ॥ १६ ॥ सुग्रीवसख्या
पेक्षणात् रामस्यरावणाद्भीरितिलोकवार्तानीत्यापरिहरति ॥ स्वयंभीरुरिति ॥ भीरुर्भयशीलः । गंभीरस्य स्वाभीतेर्निगूहनाय
भीरुनटनांकुर्वतःपुंसः स्वभावं स्ववत् स्वस्वभाववत् भावयते । भीरुरित्येवमन्यतइत्यर्थः । तत्कुत्रदृष्टमित्युक्तं ॥ नखभिन्नाब्ज

जांडस्येति ॥ नखेनभिन्नंअब्जजांडंब्रह्मांडंयेनसः । भूलोकस्थित्वानखमात्रेणशतक्रोडियोजनप्रमाणसौवर्णब्रह्मांडखपरभेदनसम
र्थस्येत्यर्थः । असुरात् शतयोजनानंतरितलंकास्थरावणात्चित्ताकिं । हंताश्चर्यं । अतःपूर्वार्धोक्तनीतिरिदमेवोदाहरणमितिभावः
॥ १७ ॥ इदानींकृष्णावतारस्यनिर्दोषतांसमर्थयते ॥ कुक्ष्याविनि ॥ यस्यशिशोः । लक्ष्यतेस्म अलक्ष्यत । मात्राजंभमाणे मुख
द्वारा अदृश्यंत । किलेतिपुराणप्रसिद्धिद्वोतयति । अस्यकृष्णस्ययुक्तिविन्मते जननंमरणंचनयुक्तमितिउपयोगना । उदरस्थब्रह्मां
डस्योत्पत्तिविनोत्पत्तेर्विनाशंविनानाशस्ययुक्तिबाधितत्वात् । ब्रह्मांडोदरस्यतस्यसूक्ष्मतरमातृगर्भप्रवेशयोगाच्च । सामर्थ्यवि

कुक्षायस्याखिलालोकालक्ष्यतेस्मशिशोःकिल ॥ जननंमरणंचास्थनयुक्तंयुक्तिविन्मते ॥ १८ ॥

नहिकल्पांतसमयोग्यस्वर्गारोहणक्षणाः ॥ नचकल्पादिकालोसौयत्रावातरदच्युतः ॥ १९ ॥

शेषात्घटतइतिचेत्तद्व्युत्पादशमहासमर्थस्यकथंजननमरणादिदोषोघटतइतिभावः ॥ १८ ॥ एतदेवविवेचयति ॥ नहीति ॥
कृष्णस्ययस्वर्गारोहणक्षणाः सःकल्पांतसमयः ब्रह्मणश्शतवर्षवर्षावसानकालः । ब्रह्मप्रलयइतिथावत् । नहीतिसंबंधः । यद्युदरस्थ
ब्रह्मांडस्यकृष्णदेहस्यस्वर्गारोहणकालेनाशस्या तर्ह्ययमेवब्रह्मप्रलयकालस्स्यादितिभावः । यत्रकालेऽच्युतःअवतारत्अवतार ।
असौकालः कल्पादिकालः ब्रह्मसृष्टेरादिकालोनेतिसंबंधः । यदिकृष्णावतारकालेकृष्णस्योत्पत्तिस्स्यात् । तदोदरस्थब्रह्मांडस्या
प्युत्पत्त्यवश्यंभावेनाऽयमेवकल्पादिकालस्स्यात् । अतोजननमरणे नास्यशक्तिनुमपिशक्येइतिभावः ॥ १९ ॥ युत्त्यंतरणकृ

ष्णस्योत्पत्तिदूरीकरोति ॥ यदिति ॥ यत् विप्राग्रः भृगुचरणस्यांकनं श्रीवत्सइति यावत् । वैकुण्ठस्य भूतवक्षसितिष्ठतिहि । हीत्यनेन पुराणप्रसिद्धोत्तयति । तदेव तच्छ्रीवत्सांकनमेव देवकीर्णभजातस्य वक्षसि किल । किलेत्यनेन श्रीवत्सलक्ष्मंगलशोभि कौस्तुभमिति वाक्यं स्मारयति ॥ २० ॥ अतः स्तद्वहस्थितपादचिह्नस्यैतद्देहपि विद्यमानत्वात् । मध्ये देवकीदेहग्रविश्वगर्भस्थित शिशोर्वक्षसि विप्रेणाकृतत्वादिति भावः । हीत्यनेन तदानीं तनचिह्नस्येदानीमपि विद्यमानत्वे स एवायं भवेदित्येवैकप्रसिद्धिसूच

यद्विप्राग्र्यंकनवैकुण्ठस्य भूतोर्हवक्षसि ॥ तदेव देवकीर्णभजातस्य किल वक्षसि ॥ २० ॥

अतस्तदेव हि भवो दिदं रूपं न चापरं ॥ न चैकुण्ठ्यं तियोधानां कलाकुशलमंत्रिणः ॥ २१ ॥

प्रदर्शयतस्तत्पसामवितृप्तदृशां नृणां ॥ आदायांतरथाद्यस्तु खर्विंबलोकलोचनं ॥ २२ ॥

इति भागवते प्रोक्ता मुहुर्वाक् किं न विस्मर ॥ विस्तरोऽस्य प्रमेयस्य कृष्णकाव्ये प्रदृश्यताम् ॥ २३ ॥

यति । तदेव दर्शयति ॥ न चैदिति ॥ योधानां भटानां कलाकुशलमंत्रिणः कलानाम योधानां भोगे विद्यमानव्रणाद्युपशमसति जा तचिह्नं नीलिमादिकं च । तस्यां कुशलाः । तस्यां कलायां सत्त्वां स एवायं नो चेदन्यो यमिति विवेचने समर्था इत्यर्थः ॥ २१ ॥ कृष्णे दे हस्यनाशाभावे युक्तिमूला भूतां स्मृतिं चाह ॥ प्रदर्शयति ॥ लोकानां लोचनानि यस्मिन् तत् । खर्विंबं स्वदेहं । अतस्तत्पसां पुनः पुनर्दंष्ट्रुतस्तत्पराहितानां अवितृप्तदृशां अनंतलावण्यपूर्णत्वेनालुब्धिरहितनयनानां प्रदर्श्य स्वर्गोऽहणपर्यंतं दर्शयित्वा । स्वर्गा

जगच्छेदएव । एवंव रोम्णांछिदोपिनघटते किमुअंगस्येतिभावः । यःकृष्णः अखिलस्यसमस्तस्य छेतुःछेदनकर्तुःपुरुषस्य नियं
तानियामकः । यनियामकंविना नक्तृत्वत्क्रियतेकिंचनारइतिश्रुत्या कोपिकिमपिकर्तुनराकोतीतिथावत् । सकृष्णःकेनपुरुषेण
च्छेद्यः । नहिकोपिप्रक्षवान्धांगंछिधीतिपरंप्रयेदितिभावः ॥ २७ ॥ युत्तयंतरंचाह ॥ स्वाहारस्येति ॥ हियस्मा त्स्वाहारस्य
याज्ञीयपश्वगस्थवपाद्याहारस्य विच्छेदे विघ्नइतियावत् । यःभरमात्मा दक्षप्रजापतिं पशुपतेर्महादेवस्यापि अच्छेद्यं छेदायोग्यं ।

स्वाहारस्यहिबिच्छेदेदक्षपशुपतेरपि ॥ अच्छेद्यमकरोद्यस्तुतस्यच्छेदंकरोतिकः ॥ २८ ॥ आक्रम्योरसिद
क्षस्यशितधारेणहेतिना ॥ छिंदक्षपितदुद्धतुनाशक्तोत्रयंबकस्तदा ॥ २९ ॥ शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेनमनिर्भिण्णत्व
चंहरः ॥ विस्सयंपरमापन्नोद्धयौपशुपतिश्चिरं ॥ ३० ॥ दृष्ट्वासंज्ञपनेयोगंपशूनांसपतिर्भवे ॥ यजमानप
शोस्तस्यकायात्तेनाहरच्छिरः ॥ ३१ ॥ इतिभागवतेप्रोक्तमतश्चित्रकिमच्युते ॥ ३२ ॥

तस्यपरमात्मनः । पशुसंज्ञपनात्पूर्वं रुद्रेणदक्षशिरश्छेदेकृते ममाहुतेरेवच्छेदोभविष्यतीतिधिया एनमाछिधीतिभागवत्संकल्पमा
त्रेणैवशिबोपितछेतुमशक्तोभूत्किल । एवंचाप्रयत्नेनवरुद्रस्यापिशक्तिस्तंभक्तंकच्छुशुशक्तइतिभावः ॥ २८ ॥ अस्मिन्नर्थेप्रमाण
तथाभागवतस्थश्लोकत्रयमुदाहरति ॥ आक्रम्येत्यादिना ॥ तच्छिरःउद्धतुं कायादपहतुं तदातस्मिन्समये । एनंदक्षं । परंवि
स्मयमितिसंबंधः । मखे संज्ञपने याज्ञीयपशुत्वेनहिंसायां योगमुपायंदृष्ट्वा दक्षमेवयज्ञपशुकृत्वाहन्मि तच्छिरसाहोराहृतिचदा

स्यामि तदासुतुष्टोमच्छकिंनसंभयेदित्युपायं दृष्ट्वेतियावत् । तेनयोगेन । अतः एतादृशशक्तिमत्त्वादच्युते किंचित्रं न किंचिदप्या
 श्रयमिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ युत्त्यंतरं चाह ॥ यत्कृपेति ॥ रक्षसामस्त्रशस्त्राणीतिसंबंधः । किलेत्यनेन सर्वज
 नप्रसिद्धिद्योतयति ॥ ३३ ॥ पुनरपियुत्त्यंतरमाह ॥ संध्यर्थमिति ॥ यं विश्वरूपिणं परमात्मानं बहुमपि न शोकः । पुरस्तात्पा
 श्वतः पृष्ठतः अंतर्बाहिश्च तत्सर्वत्र परिपूर्णत्वेन शस्त्रांतरमपि विद्यमानत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ उक्तार्थे युत्त्यंतरं प्रमाणवचनेन सूचय

यत्कृपालेशतस्त्रातं प्रह्लादं किल रक्षसां ॥ चिच्छिदुर्नास्त्रशस्त्राणिकदिच्छद्यात्संभहाप्रभुं
 ॥ ३३ ॥ संध्यर्थं हस्तिनपुरीं प्रविष्टं किल कौरवाः ॥ न बहुमपियं शोकः कदिच्छद्यात्संभहा
 प्रभुं ॥ ३४ ॥ अतो ज्ञजनमोहाय न दृवदशयेत्परं ॥ सुधादृष्ट्या मृताशेषस्वसैन्योज्जी
 वनैकदः ॥ ३५ ॥ नदो नाद्यकृते नारी नार्ये वा ज्ञस्य किं दृशा ॥ ३६ ॥

नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतः पूर्वोक्तरीत्या युक्तिबाधितत्वात् । नदवदद्रजालिकवत् । दर्शयेच्छेदभेदादिकं सुधादृष्ट्या मृता
 नि अशेषस्वसैन्यानि कपिकटकानि तेषामुज्जीवनैकदः केवलो ज्जीवनप्रदः । इदं वा सुदेवसहस्रनाम्निरामावतारप्रस्तावे विद्यमानं ।
 रामदृष्टिमात्रेण मृतसंजीवनसमर्थस्य कथं छेदभेदादिकं घटते तियुक्तिं सूचयितुं तेन वनाम्ना विशिष्य निर्देशः कृत इति ज्ञातव्यं ॥ ३५ ॥
 नदवदित्युक्तं विवेचयति ॥ नद इति ॥ नाद्यकृते नतनार्थनारी स्त्रीवेषधारी अज्ञस्य दृशा नार्येव किं नेति संबंधः । तथा हरिरपीति

ईजइति ॥ यत्र (इय) स्यमंतपंचके । कर्मणापुण्यपापरूपेण । रामभरतुरामः । अत्रतुजनसंग्रहायेतिस्पष्टं । अन्यमनुष्यादिः । अद्यापनुत्तये यथातथालोकस्यसंग्रहायफलवत्त्वमात्रेदृष्टान्तुतद्वदद्यापनुत्तयइतिभावः । भगवानीशइतिचतत्रहेतुसूचने ॥ ४५ ॥ एवं श्रुतिस्मृतियुक्तिप्रत्यक्षस्वप्नमाणात्रितयेनापिभगवतोनिर्दोषत्वसिद्धेयि यस्तदोषिणमनुते सनिर्दोषमहापुरुषदूषणाख्यदोषेणाधेतमसिपालतइतीममर्थसदृष्टांतमुपपादयन्निर्दोषत्वसाधनमुपसंहरति ॥ अथापीति ॥ अथापि एवनिर्दोषत्वसिद्धेयि । वृथाप्रमाणविना । तंपुरुषं दोषेषुः दोषाख्यबाणः । शिलायांक्षितः अग्नदारुप्रोतः यशसरत्तस्योपमायस्यसः । दोषेषुरिति

ईजचभगवानामोयत्रासृष्टोपिकर्मणा ॥ लोकस्यसंग्रहायेशोयथान्योऽद्यापनुत्तये ॥
इतिभगवतोक्त्याचस्वस्थचित्तस्सदाभव ॥ ४५ ॥ अथापिभगवद्दोषदृथायोमनुतेनरः ॥
तंदोषेषुःशिलाक्षितदारुप्रोतशरोपमः ॥ श्रुत्याकृष्टगुणोत्सृष्टेर्धातुष्कमनुधावति ॥ ४६ ॥

धः । दोषसाधकत्वेनाभिमतप्रत्यक्षादीनामयोवत्परगात्रभेदनसामर्थ्याभावस्योपपादितत्वादारुप्रोतेत्युक्तं । धानुष्कं प्रयोक्ताग्रामेवोपधावति । त्वमेवदोषेणतमसिनिपालसइतिभावः । तत्रहेतुः श्रुत्याकृष्टगुणोत्सृष्टेरिति । श्रुत्यावेदनाकृष्टाानीतास्माताइतियावत् । हरेर्गुणाः अच्छेद्यत्वावेध्यत्वादयः तेषामुत्सृष्टेःपरित्यागात् । श्रुतिप्रतिपादितनिर्दोषत्वाख्यगुणोत्सर्जनदिति वः । इषुपक्षेतु आकर्णीतमाकृष्टमौर्वीमोचनादितिदृष्टव्यं । दारुप्रोतशरः आकर्णीतमाकृष्टमोचनएवधानुष्कमनुधावति । तद्व

दोषेषुरप्युक्तभगवद्गुणविसर्जनात् त्वामेवमदूतकराहतखड्गशरवह्नयादिभिर्दृष्टव्यत्वेद्व्यत्वदाह्यत्ववर्तकृत्वातमसिमज्जयतीति भावः ॥४६॥ तस्मादित्युपसंहारः ॥४७॥ भगवतिपरोक्ताज्ञानाख्यदोषं विनाकर्तुं तदारोपएवमसंभवतीत्याह ॥ इदंरूप्यमिति ॥ भ्रमस्यविग्रहःस्वरूपं इदंरूप्यमिति तादात्म्यारोपरूपं वा रूप्यतात्रेति संसर्गारोपरूपं वा । तृतीयः प्रकारो नास्ति । तस्मिन्नर्थे परभाष्यसंमतिमाह ॥ अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येति वाक्यं संगृहीतं । भाषावा

तस्मात्स्वमूलरूपे च स्वावतारेषु च प्रभ्रुः ॥ अवद्यगंधविधुरइतिसर्वमनोरमं ॥ ४७ ॥ इदंरूप्यं

रूप्यतात्रेत्येवंवाभ्रमविग्रहः ॥ अन्योन्यधर्मानध्यस्यचान्योन्यात्मकतांतथा ॥ ४८ ॥ इति

भाष्यकृतोभाषातेन भ्रांतिर्द्विरूपिणी ॥ तादात्म्यारोपरूपावाधर्मारोपात्मिकापि वा ॥ ४९ ॥

नाज्ञानमहमित्यास्ति नाज्ञानत्वं मयीत्यपि ॥ भ्रमो ब्रह्मणि तेन स्यात्कथमज्ञानकल्पना ॥ ५० ॥

अज्ञोहमिति तु ज्ञानं सिद्धाज्ञानस्य वेदनं ॥ उक्ताकारद्वयायोगात्सिद्धिश्च भ्रमरूपिणी ॥ ५१ ॥

क्यं । तेन कारणेन । तद्विरूपत्वमेव दर्शयति ॥ तादात्म्येति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अस्तु भ्रांतिर्द्विरूपत्वं तथापि प्रकृते किमित्यत आह ॥ नाज्ञानमिति ॥ ब्रह्मणि अज्ञानमहमिति भ्रमः अज्ञानतादात्म्यभ्रमः मयि अज्ञानत्वमितिसंसारोपपन्नमश्रयस्माच्चास्ति तद्गीत्यैव नास्ति तेन सर्वसंमतभ्रमाकारभ्रमाभावेन अज्ञानकल्पना अज्ञानारोपः कथं स्यादितिसंबंधः ॥ ५० ॥ नन्वहमज्ञइत्येवाज्ञानारोपोऽस्त्वित्यत आह ॥ अज्ञोहमिति ॥ अहमज्ञइत्यर्थः । इति ज्ञानं त्वितिसंबंधः । सिद्धाज्ञानस्य वेदनं प्रतीयंतरसिद्धस्वरूप

स्याऽऽत्मनिःसंसर्गमात्रवेदनं । सिद्धिः प्राथमिकीसिद्धिः नास्त्येवेति कृत्वाऽज्ञानं कुतः कल्पितस्यादितिसंबन्धः । इयंतुधीः अज्ञो मितिधीः । अज्ञानकल्पनारूपा । अज्ञतानहृदास्त्यस्य वा अज्ञानत्वाख्यतद्धर्मस्य वा त्रायोपादर्शनादिति भावः । ततः अस्यारोपरूपत्वाभावात् । आरोपांतरस्य चोक्तरीत्याऽदर्शनादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ननु तर्हि प्राक्सिद्धज्ञानसंसर्गारोपोयमस्ति स्वत्यत आह ॥ नाज्ञानमिति ॥ अयमज्ञानधर्मः अज्ञानाख्यो धर्म इति यावत् । अन्यधर्मः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्धर्मो नेत्योजना । तत्र

नास्त्येवेति कुतोऽज्ञानं कल्पितस्यादियंतुधीः ॥ नाज्ञानकल्पनारूपा ततोऽज्ञानमकल्पितं ॥ ५२ ॥ नाज्ञानमन्यधर्मोऽयं ब्रह्माज्ञानैकवादिनः ॥ ५३ ॥ अतद्वति च तद्धत्वज्ञानैचेत्स्यादयं भ्रमः ॥ अज्ञातवच्चेत ब्रह्मतद्वत्ताधीः कथं भ्रमः ॥ ५४ ॥

हेतुगर्भविशेषणं ॥ ब्रह्माज्ञानैकवादिन इति ॥ केवलं ब्रह्माश्रितमेवाज्ञानमिति वादिनः । आश्रयत्वविषयत्वयोगिनी निर्विशेषचित्तिरेव केवलेत्युक्तेरज्ञानं ब्रह्माश्रितमेव नान्याश्रितमिति भावः ॥ ५३ ॥ अयं भ्रमो हि मयि नु भवः अतद्वति अज्ञानाभाववति तद्धत्वज्ञानमज्ञानवत्त्वज्ञानं चेत् भ्रमस्यात् । अज्ञानसंसर्गारोपोऽपि तदास्यात् यद्यज्ञानानाधारे ब्रह्मणि अज्ञानाधारत्वं प्रतीयेत । न चैवतवमतमि त्याह ॥ अज्ञानवच्चेति ॥ तेतवमते । तद्वत्ताधीः अज्ञानवत्ताधीः । अज्ञानसंसर्गधीरिति यावत् । संसर्गरहिते संस

गज्ञानं हि भ्रमः स्यात् । न चेदं ज्ञानं तादृशमिति भावः ॥ ५४ ॥ नन्वज्ञानमेव तत्रारोपितं अतस्तत्संसर्गधीरोपि भ्रम इत्यत आह ॥ अज्ञानारोपत इति ॥ अज्ञानारोपतः अज्ञानस्य मिथ्यात्वेनारोपितत्वात् । तत्र ब्रह्मणि । तद्योगस्याज्ञानसंसर्गस्य अभाववाक्यं अभाव इति वाक्यं अज्ञानारोपमूलैव अज्ञानारोपे सिद्धे हि आरोपितस्य तत्संसर्गोप्यारोपितस्य दिति भावः । सच संसर्गारोपमूली भूताज्ञानारोपः सर्वत्र ब्रह्मण्यन्यत्र च दुर्लभः । उक्तरीत्या ऽऽज्ञानतादात्म्यारोपस्याज्ञानत्वरूपतद्धर्मारोपस्य च क्वाप्यदर्शनात् । ततश्चाज्ञानस्यानारोपितत्वात् तत्संसर्गस्याप्यारोपितत्वपक्षे न घटते घटादौ जडे ऽज्ञानसंसर्गरहिते तत्संसर्गप्रतीतौ संसर्गारोपस्यत्वात् ।

अज्ञानारोपतस्तत्र योगस्याप्यभाववाक्यं ॥ अज्ञानारोपमूलैव सच सर्वत्र दुर्लभः ॥ ५५ ॥
अन्योन्यधर्माध्यासोऽस्ति तत्राध्यासस्तवापि न ॥ अतो नाज्ञानसंसर्गारोपोऽप्ययमभूत्तव ॥ ५६ ॥

न चैवं । अतस्तत्संसर्गोप्यनारोपित एवेति भावः ॥ ५५ ॥ अहमज्ञ इति ज्ञानस्याज्ञानारोपत्वपक्षे ऽपि सिद्धांतश्च स्यादित्याह ॥ अन्योन्येति ॥ अन्योन्यधर्माध्यासः देहधर्मस्य कृशत्वादेः तव मते आत्मन्यध्यासोऽस्ति । तत्रात्मनि अध्यासः धर्मिण एव । अन्योन्यात्मकतामित्युक्त्या देहतादात्म्यारोपाङ्गीकारेऽपि मयि देह इति देहाधारत्वादि भ्रमस्तवापि मतेन । एवं चाज्ञानतादात्म्यारोपसंभवेऽप्यज्ञानमयीति संसर्गारोपः कथं स्यात् । किं त्वज्ञानत्वरूपाज्ञानधर्मस्यैव संसर्गारोपो वाच्यः । देहस्येवाज्ञानस्यैव संसर्गारोपोऽपि कथं नापि सिद्धांत इति भावः । अतः अज्ञानत्वधर्मसंसर्गारोपस्यैव संसर्गारोपत्वात् । अयं मज्ञानवानहमित्यनुभवः अज्ञानसंसर्गारोपो

पिनाभूदित्यन्वयः । अपिपदेनाज्ञानस्वरूपारोपत्वाभावंसमुच्चिनोति ॥ ५६ ॥ उक्तार्थेयुक्तिसूचयन्ष्टातमाह ॥ तत्रैवेति ॥ तत्रैवधर्मिणि सन्निकृष्टस्य सन्निकर्षवतः । सन्निकर्षे सन्निकर्षविषये । वस्तुगत्या घटवतीयाभूमिः तस्याः घटस्यच संयोगः यद्यस्मादकाल्पनिकः तस्मादज्ञानवतिअज्ञानसंसर्गारोपोपिनघटतइतिभावः ॥ ५७ ॥ दोषाभावाच्चनाज्ञानारोपइत्याह ॥ दोषेति ॥ तवमते । नन्वज्ञानस्यैवाज्ञानारोपेदोषत्वमस्त्वित्याशंक्यबहुधादूषयति ॥ तमइति ॥ तमःअंधकारः अन्यभ्रमेदोषः घटादि

तत्रैवसन्निकृष्टस्यसन्निकर्षेकथंभ्रमः ॥ घटवद्भूमिघटयोस्संयोगोयदकाल्पितः ॥ ५७ ॥
दोषाभावाच्चनाज्ञानभ्रान्तिर्युक्तामतेतव ॥ तमोन्यभ्रमदोषोपिनिहिदोषःस्वदर्शने ॥ ५८ ॥
तमोत्तरंचतमसःप्रमाथैस्याद्भ्रमायन ॥ तेनाज्ञानांतरंचाज्ञानस्योपोद्वलकंभवेत् ॥ ५९ ॥
प्रमायाएवहेतुस्यात्तद्भूयस्त्वैकतद्भ्रमः ॥ अतद्व्रतिहितच्छास्त्रमस्यान्नतुतद्व्रति ॥ ६० ॥

भ्रमेदोषोपि स्वदर्शनेऽंधकारस्यैवदर्शनेदोषोनिहि । अंधकारेसत्यंधकारप्रमोदयदर्शनात् । एवमज्ञानेसत्यज्ञानवशादहंममतादि सांसारिकभ्रमोस्तु अज्ञानस्यस्वस्यतुप्रमैवस्यात् नभ्रमइतिभावः । दोषोहिस्वयंविद्यमानएवभ्रमकारणस्यात् । विद्यमानस्य चकथंभ्रमइतिभावः ॥ ५८ ॥ ननूत्तराज्ञानस्यपूर्वाज्ञानदोषस्यादित्यतआह ॥ तमोत्तरमिति ॥ यस्मात् तमोत्तरं तमसः प्रमाथैस्यात् । तेन तमसःतमोत्तरप्रमानुकूलत्वेन । अज्ञानस्योपोद्वलकं दाढ्यसंपादकं । अतःप्रमायाएवहेतुस्यादितिसंबंधः । अज्ञान

बाहुल्ये अज्ञानस्य सुतरां प्रमेवस्यादिति भावः । तत्र हेतुं स्फोरयति ॥ तद्भूयस्त्वइति ॥ तस्य वस्तुतः भूयस्त्वे निबिडत्वे तद्भ्रमः क्वविर ।
लतमसि छायादौ कदाचित्तमोनेति भ्रमसंभवेऽपि निशायांगुहादौ च निबिडधकारेऽधकारभ्रमादर्शनादिति भावः ॥ तदेवानुभावयति ॥
अतद्वतीति ॥ अतद्वति तद्रहिते । तत्सत्त्वे तत्प्रमाया एवावश्यं भावादिति भावः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ युक्तिदारिद्र्याभावादिदमाशङ्क्य दू-
षितं । वस्तुतस्तु नैवं तन्मतमित्याह ॥ अनादीति ॥ तस्याज्ञानस्य । अज्ञानमज्ञानांतरं ॥ ६१ ॥ दूषणांतरमाह ॥ किंचेति ॥
प्रातीतिकाज्ञानं प्रातीतिसमसमथसत्ताकं स्वभ्रमकारणं स्वस्यैव भ्रमकारणं । हियस्मादोषः भ्रमात्पूर्वः । दोषस्य भ्रमकारणत्वेन

अनाद्यज्ञानवादे च तस्याज्ञानं किंचन ॥ ६१ ॥ किंच प्रातीतिकाज्ञानं कथं स्वभ्रमकारणं ॥ भ्रमात्पूर्वो हि दोष-
स्यादोषजश्च भ्रमो भवेत् ॥ ६२ ॥ दोषेधी स्याद्भ्रमाकारा भ्रमे सत्येव तच्च सत् ॥ प्रातीतिकं भवेदोष इत्यन्योन्या-
श्रयो ध्रुवः ॥ ६३ ॥ किंचाज्ञानाध्यासरूपी साक्ष्यनादिमतेतव ॥ जन्मैवास्य न युक्तं तदोषजत्वं तु दूरतः ॥ ६४ ॥

कारणस्य च पूर्वभावित्वावश्यं भावादिति भावः । तदेवोपपादयति ॥ दोषजइति ॥ ६२ ॥ दूषणांतरमाह ॥ दोषे
अज्ञानारूप्यदोषे सति । भ्रमाकारा अज्ञानभ्रमाकारा । भ्रमे सत्येव प्रातीतिकं तदज्ञानं सत् विद्यमानं दोषः स्वभ्रमहेतुर्दोषः ।
इत्यनेन प्रकारेणा न्योन्याश्रयो ध्रुवः अपरिहार्यः । अज्ञानरूपदोषे सत्यज्ञानभ्रमः । अज्ञानभ्रमे सति प्रातीतिकाज्ञानरूपदोषसत्त्व-
मित्यन्योन्याश्रयइति भावः ॥ ६३ ॥ दोषांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ अज्ञानाध्यासरूपी अविद्यासाक्षात्काररूपीत्यर्थः । तवमते अ-

नादिरितिसंबधः । साक्षिणश्चिद्रूपत्वांगीकारादितिभावः । अस्यसाक्षिणः ॥ ६४ ॥ दोषजन्योपिभ्रमोस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ अमानत्वस्वतस्त्वमिति ॥ अग्रमाण्यस्वतस्त्वमित्यर्थः । भ्रमः दोषजन्यश्चेत्तर्हीतिशेषः । अतः अज्ञानज्ञानस्यसाक्षिणो दोषाजन्यत्वनिवृत्तिमात्र । अतःअज्ञानरोपायोगाच्चिमित्तात् । असंभवदारोपाकारं दोषजन्यचज्ञानमेवहिप्रमा । साक्षीचाजन्य तथादोषाजन्यः एवंअज्ञानतादात्म्याद्यगोचरतयातदनारोपरूपश्च तद्विषयत्वप्रमाविषयत्वमेवस्यादितिभावः । प्रमीयमाणत्वा दस्तीतिप्रमयासाधितत्वात् । त्वयिजीवे । अहमज्ञइतिजीवएवाज्ञानस्यसाक्षिणासाधितत्वात् अज्ञानस्यारोपितत्वं ब्रह्माश्रितत्वं

अमानत्वस्वतस्त्वस्यादोषाजन्योभ्रमोपिचत् ॥ अतःप्रमीयमाणत्वात्त्वय्यज्ञानमकल्पितं ॥ ६५ ॥

तत्त्वज्ञानायोग्यताख्यदोषोस्त्यासुरसाक्षिषु ॥ तन्मूलत्वंचतज्ज्ञानेविशेषाद्धतेमम ॥ ६६ ॥

निर्विशेषचित्तोदोषःकस्याज्जन्मचकिंतव ॥ अज्ञानारोपवादस्तदज्ञानादेवैकवले ॥ ६७ ॥

चन किंतुजीवाश्रितत्वमेवत्यर्थः । यद्वा एतादृशतत्त्वज्ञानाभावाच्चत्वय्यज्ञानमकल्पितं दृढमेव । एवंवदन् त्वमेवाज्ञानीतिभावः ॥ ६५ ॥ नन्वयोग्यजीवानांसाक्षी भवतामपिमतेनित्योभ्रमरूपश्च । तत्रकोदोषः काचततोजनिरित्यतआह ॥ तत्त्वज्ञानेति ॥ तज्ज्ञाने आसुरसाक्षिरूपज्ञाने तन्मूलत्वं तत्त्वज्ञानायोग्यताख्यदोषजन्यत्वं तद्वक्तव्यमित्यर्थः । विशेषात् भेदप्रतिनिधिरूपविशेषात् । मममते । योग्यतायाःज्ञानस्यचतत्स्वरूपत्वेनैकत्वात् । भेदसापेक्षव्यव्यंजकभावघटनायविशेषादित्युक्तं ॥ ६६ ॥ निर्विशेषब्रह्मवादिनस्तवमतेनेदंघटतइत्याह ॥ निर्विशेषेति ॥ समस्तार्धमशून्यचित्तइत्यर्थः । तेमते दोषःकः जन्मचकिं नकि

मपि । निर्धर्मकत्वाङ्गीकारात् योग्यताख्यधर्मस्य चाभावादिति भावः । तत्तस्मात् आरोपमूलदोषाद्यभावात् । अज्ञानात् पूर्वोक्त
रज्ञानाभावात् ॥ ६७ ॥ अधुनाऽज्ञानारोपासंभवे च सर्वतच्छास्त्रंगतमित्याह ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानारोपएवमूल्यस्यसः । सो
पि शास्त्रपादोपि । वाताहतः मूलभावे वा व्याहृततरुवत् । वातेन मुख्यप्राणेन । तदुक्तयुक्तिभिरितियावत् । आहतः ताडितः ।
पतेत् अधःपतेत् ॥ ६८ ॥ पतनप्रकारमेवाह ॥ सत्याज्ञानेत्यादिना ॥ आरोपासंभवात् सत्य मनारोपितं यदज्ञानं तद्भवं
तदुपादानकमित्यर्थः । केनेहेतुना असत्यमिति संबंधः । सत्योपादानकस्य कार्यस्य सत्यत्वावश्यंभावादिति भावः । तत्र दृष्टांतः

अज्ञानारोपमूलस्ते शास्त्रविस्तृतपादपः ॥ मूलस्य दुर्बलत्वे तु सोपि वाताहतः पतेत् ॥ ६८ ॥
सत्याज्ञानं भवविश्वमसत्यं केनेहेतुना ॥ आग्रस्य बीजतः किं स्याद्विषवृक्षस्य संभवः ॥ ६९ ॥
सत्याज्ञानागतो भेदो ज्ञानबाध्यः कथं तव ॥ सत्याज्ञाननिवृत्तेऽप्यारोगान्मोक्षः कथं तव ॥ ७० ॥

॥ आग्रस्येत्यादि ॥ उपादानोपादेययोस्सर्वत्र सा जाल्यदर्शनादिति भावः । अनेन विश्वमिथ्यात्ववादाख्यशाखापतितेति द्रष्टव्यं
॥ ६९ ॥ सत्याज्ञानागतः सत्याज्ञानोपादानकः भेदः । अतएव सत्यः । तव मते ज्ञानबाध्यः कथं । सत्यस्य ब्रह्मवद्वाधायोगादिति
भावः । अथवा सत्याज्ञानागतः सत्याज्ञाननिमित्तको भेदः । अतएव सत्यः । अज्ञानसार्वज्ञाख्यभेदकधर्मयोस्सत्यत्वे भेदस्यापि
सत्यत्वावश्यंभावादिति भावः । ज्ञानबाध्यः ब्रह्मज्ञानबाध्यः । मुक्तावपीश्वरसकलमाहात्म्याज्ञानस्य सत्त्वेन विरुद्धधर्मानुवर्तना

दितिभावः । अनेन भेदमिथ्यात्वशाखापतितेतिद्रष्टव्यं । ते तवमते । सत्यस्याज्ञानस्यनिवृत्तेरयोगात् । परेणब्रह्मवत्सत्यस्यनिवृत्त्यनङ्गीकारादितिभावः । मोक्षः अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षः । अनेनाज्ञाननिवृत्तिरूपचरमशाखापतितेतिद्रष्टव्यं ॥ ७० ॥ प्रति कर्मव्यवस्थितिः यदपरोक्षवृत्त्यायदधिष्ठानावारकाज्ञाननिवर्तते स घटःपटोवा तस्यचैतन्यस्याविषयइति प्रतिविषयव्यवस्थेत्यर्थः । उक्तरीत्यासत्यस्याज्ञानस्यनिवृत्त्ययोगादितिभावः । अनेनप्रतिकर्मव्यवस्थाख्यशाखापतितेतिद्रष्टव्यं । ऐक्यस्य जीवब्रह्मैक्यस्यावरकाभावात् सत्यस्याज्ञानस्यभेदस्थापकस्यैक्यघातकतया आरोपितमज्ञानमावरकमिति वक्तव्यं । तस्याभावादित्य

अज्ञानासंभवेकस्यात्प्रतिकर्मव्यवस्थितिः ॥ ऐक्यस्यावरणाभावाच्छ्रवद्येचकिंभवेत् ॥ ७१ ॥

अज्ञानासंभवा ब्रह्मभ्रान्त्या सर्वनकाल्पितं ॥ अज्ञानासंभवादेषशास्त्रसर्वगतंतव ॥ ७२ ॥

र्थः । स्वतस्सिद्धब्रह्मस्वरूपभूतैक्यस्यशास्त्रविषयता अज्ञानावरणादेवाहिवक्तव्या । तदभावेतस्यकथंशास्त्रवेद्यतेतिभावः । अनेनशास्त्रतरोर्विषयाख्यमूलशास्त्रवैषयपतितेतिद्रष्टव्यं । अज्ञानासंभवात् उक्तरीत्याब्रह्मण्यज्ञानासंभवात् । सर्वं ब्रह्मभ्रान्त्या ब्रह्मणो विपरीतज्ञानेन अधिष्ठानाज्ञानादेवाहिविपरीतज्ञानं तदभावेकथंभ्रान्तिरितिभावः॥७१॥पूर्वसत्योपादानकत्वेनसत्यत्वमुक्तं।इदानींतु भ्रान्त्ययोगेनसत्यत्वमितिभावः । उपसंहरति ॥ अज्ञानासंभवादिति ॥ गुणानामाकारस्यच मिथ्याभूताज्ञानकल्पितत्वेनमिथ्यात्वेहि परमार्थतोनैर्गुण्यनिराकारत्वंचसिद्धेत् । अज्ञानासंभवादेषतदुभयरूपशास्त्रयोरपिपतनात्सर्वमित्युक्तं । एवमज्ञानप्रती

तेरारोपत्वासंभवेप्रमात्वावश्यंभावेन प्रमाविषयस्यचसत्यत्वनियमात् सत्याज्ञानंप्रसाध्यमायिमंतदूषितं । वस्तुतस्तु मिथ्याभूता ज्ञानस्यासंभवे सत्याज्ञानस्यचतैनैवानंगीकारेणाज्ञानस्वरूपस्यैवाभावात् अज्ञस्याधिकारिणोऽज्ञातस्याज्ञाननिवृत्तिरूपस्यप्रयोज नस्याविद्यकभेदस्याऽऽविद्यकभगवद्गुणदेहादेराविद्यकप्रपंचादेश्चायोगेन तत्प्रक्रियासर्वापिविक्रियैवाभूदितिद्रष्टव्यं ॥ ७२ ॥ प्र कारांतरेणाप्यज्ञानवाददूषयति ॥ किंचेति ॥ अहमित्यज्ञानस्यविज्ञानं देहिनामेवेतिसंबंधः । अहमज्ञोमामन्यंचनजानामीतिव दंतोलौकिकाएवपुरुषाः । नत्वलौकिकस्सर्वज्ञोभगवानप्येवमाह । अतःप्रत्यक्षंजीवेवेवाज्ञानंसाधयति । ब्रह्माश्रिताज्ञानेपरस्या

किंचाज्ञानस्यविज्ञानमहमित्येवदेहिनां ॥ आशा ब्रह्माश्रिताज्ञानेपदयकिंकनसंगतं ॥ ७३ ॥ ऐक्यात्तदेवचेद्ब्राह्ममन्योन्याश्रयतातदा ॥ ७४ ॥ ऐक्यसिद्धौभवेदज्ञंब्रह्म तस्याज्ञतावशात् ॥ जीवभावे भवेदैक्यंततोन्योन्याश्रयोनकिं ॥ ७५ ॥

शाअहमज्ञइतिप्रत्यक्षाद्ब्रह्मण्यज्ञानंसिद्ध्यतीत्यभिसंधिः । तथाच प्रमाणमन्यत्र प्रमेयमन्यत्रेत्यसंगतिरेव । अतोब्रह्मैवस्वाज्ञान वशात्संसरतीत्यादिप्रमेयमप्यंसंगतमेवेतिभावः ॥ ७३ ॥ ऐक्या जीवब्रह्मणोरैक्यात् तदेव जीवाज्ञानप्रत्यक्षमेव ब्राह्मं ब्रह्मसंबं धि ब्रह्माज्ञानप्रत्यक्षंचेदितिसंबंधः । तदाऽन्योन्याश्रयतास्यादित्यर्थः ॥ ७४ ॥ तामेवदर्शयति । ऐक्यसिद्धौजीवब्रह्मणोरैक्य सिद्धौ ब्रह्म जीवाज्ञानप्रत्यक्षात्स्वयमप्यज्ञ मज्ञानाधिकरणंभवेत् । तस्यब्रह्मणः अज्ञतावशात् जीवभावे जीवत्वेजातेसति ऐक्यं

जीवैक्यं भवेत् । परमते ब्रह्मणोऽज्ञानवशाज्जीवभावजाते हि जीवैक्यं । अनेनाज्ञानाकल्पितस्वाभाविको जीवश्चेत्कथं तेनैक्यं सभाव्येतापीति सूचितं तथा च ब्रह्मण्यज्ञाने सिद्धे तस्योपजीवैक्यसिद्धिः जीवैक्ये सिद्धे जीवाज्ञानप्रत्यक्षमेव ब्रह्मानप्रत्यक्षमिति तस्मिन् ब्रह्मण्यज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः । वस्तुतस्तु नन्दं मायावादिनां मतं । तैव्यावहारिकभेदेन तत्तद्व्यवहारासंस्कारस्यैव गीकारात् अन्यथा जीवाज्ञानमन्त ब्रह्माज्ञानमन्तमिति मतद्वैविध्यमेव न सिद्ध्येत् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववदता तेन बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बानेन तु शक्यन्ते न तु प्रतिबिम्बधर्मो विवे । न हि प्रतिमुखमालिन्यं मुखेऽपि व्यवह्रियते । अतो जीवव्यवहारस्य ब्रह्मण्यज्ञानयनं स्वमतविरुद्धमिति

तान्यहं वेद सर्वाणीत्युक्त्या कृष्णस्य सर्वदा ॥ अस्ति सर्वज्ञताध्यक्षं न त्व

ज्ञानापरोक्षधीः ॥ मनसा ध्यातमेवार्थं वेदं द्राचा किलाखिलः ॥ ७६ ॥

त्यपि द्रष्टव्यं । वक्ष्यति चैतद्वृत्त्यकारस्वयमेव ॥ ७५ ॥ प्रकारांतरेणापि जीवप्रत्यक्षं न ब्रह्मणि नैतदुशक्यत इति साहित्यमुद्रयोपपादयति ॥ तान्यहमित्यादिना ॥ उक्त्या गीतोक्त्या । सर्वज्ञताध्यक्षं सर्वज्ञो हि मिति प्रत्यक्षं । अज्ञानापरोक्षधीः अज्ञो हि मित्यपरोक्षधीः न त्वित्येव । सर्वज्ञत्वात् सर्वज्ञत्वाभ्यां विरुद्धधर्माभ्यां व्यावहारिकभेदमंगीकुर्वन्परोऽपि इदमंगीकरोत्येव । उपपादनं तु युक्तिवैभवादि तद्रष्टव्यं अखिलोजनः मनसा ध्यातमपरोक्षीकृतं वाचा वेदत् । किलेत्यनेन यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वेदतीति श्रुतिं सूचयति । वाचा वेदतो मानसोऽनुभवः कथं ज्ञात इत्याशंकापरिहारार्थमिदं ॥ ७६ ॥ अतः भगवतः सार्वज्ञं प्रत्यक्षसिद्धेः सर्वज्ञताप्र

त्यक्षाख्यहर्यक्षस्य सिंहस्यगुहां भगवद्धृदयगुहां जैवी जीवसंबांधिनी अज्ञानप्रत्यक्षमृगी । विविक्षतिप्रेवष्टुमिच्छति । यथासिं
हगुहांहरिणीप्रवेष्टुंनशक्नुते तथानिरवद्यभगवत्प्रत्यक्षेणसर्वज्ञतयासिद्धेभगवन्मनसि अज्ञोहमितिजीवप्रत्यक्षं नाज्ञानमाधातुंशक्नुत
इतिभावः । बलात्केनचिद्वीताचेत् प्रबलप्रत्यक्षबाधिता अप्राप्तमाण्याख्यमरणं हरिणीवप्राप्तुयादितिभावः ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षमेवषयो
स्सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वविषयकप्रत्यक्षमेवषयोः । मेवयोरित्युक्तयोर्भयोरपिप्रत्यक्षयोस्त्वस्वविषयेस्वार्थसाधनसामर्थ्यसूचयति । हरिणी
ति परसदननिविष्टःकोलघुत्वंनयातीतिन्यायेनभगवद्गुहाप्रवेशभीरुत्वादेवोक्तं । नतुस्वविषयेण्यासामर्थ्यादितिभावः । तयोर्दुद्धे

अतस्सर्वज्ञताध्यक्षहर्यक्षस्यगुहामिमां ॥ अज्ञानाध्यक्षहरिणीजैवीनैवविवक्षति ॥ ७७ ॥

प्रत्यक्षमेवषयोर्युद्धेतच्चैक्यंजंबुकायते ॥ तस्माद्ब्रह्माश्रिताज्ञानप्रत्यक्षंमरणेपिन ॥ ७८ ॥

ब्रह्मण्यज्ञानमानेतुंनमुंचामि जीवेसार्वावज्ञमानेतुंनमुंचामीतिपरस्परकलहे । प्रबलप्रत्यक्षद्वयसिद्धसार्वावज्ञासर्वज्ञरूपविरुद्धधर्माक्रां
तयोरितिफालितोर्थः । ऐक्यं त्वयोच्यमानजीवब्रह्मैक्यं जंबुकायते जंबुकायते जंबुकवदाचरति । यथामेषयोद्दिशरस्ताडनसमये रक्ताशया
तन्मध्यपतितःजंबुकोऽप्ययते तथाविरुद्धप्रत्यक्षसिद्धसार्वावज्ञाख्यव्यावर्तकधर्मप्रतिहतमैक्यं च तयोरुभयोर्मुडनेसतिजीवा
मीत्यागतंस्वयमेवमनइत्यर्थः । प्रमाणसिद्धभेदयोरैक्यस्यैवायोगादन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्राकर्षणंदुःशकमितिहृदयं । उपसंहरति ॥
तस्मादिति ॥ मरणेपिन मरणपर्यंतंशास्त्रपर्यालोचनेनकृतेपिन साधितुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ज्ञानरूपेब्रह्मणि कथमज्ञानंधट

तद्विशंकापरिहाराय दुर्धटत्वमविद्यायाभूषणननुदूषणमित्यपरेणोक्ततदपिनिर्मूलमित्याह ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ ज्ञानरूपिणो ब्रह्मणः अज्ञतासिद्धौ अज्ञानसिद्धौ सत्यां अविद्यादुर्धटत्वेन घटना ज्ञानाज्ञानयोरेकत्रावस्थासंपादनं ॥ ७९ ॥ अज्ञोहमिति प्रत्यक्षेण भगवति तस्याज्ञानस्यासिद्धौ प्रत्युत श्रौतस्य सर्वज्ञ इति श्रुतिसिद्धस्य । श्रौतस्येत्युपलक्षणं । तान्यहं वैदसर्वाणि सर्वदृगुपद्रुतेत्यादि स्मृतिसिद्धस्येत्यपि ग्राह्यं । सर्वज्ञस्यानुभवे एव सति । एवपदेनाज्ञानानुभवव्यावर्तयति । उपयंतुः अविद्याभंगीकुर्वत इति यावत् । ज्ञानरूपे भगवति अज्ञानप्रवेशे हि दुर्धटत्वादिनाभूषणकर्तव्यं । तस्यैवाभावादिति भावः । जीवेऽविद्यायास्त्वयैवानंगीकारा

प्रत्यक्षेणाज्ञतासिद्धौ ब्रह्मणो ज्ञानरूपिणः ॥ अविद्यादुर्धटत्वेन घटनास्यात्कथंचन ॥ ७९ ॥
तदसिद्धौ श्रौतसर्वज्ञस्यैवानुभवे सति ॥ उपयंतुरभावात्तेकुमारीभूषणंवृथा ॥ ८० ॥
मायां व्युदस्य चिच्छत्स्येत्युक्तिश्च श्रूक्षणेक्षणे ॥ उदूढाभपितां कन्यां हन्यादेवेति भमतिः ॥ ८१ ॥

त । ब्रह्मणि च त्वदुक्तप्रत्यक्षस्य भावेन प्रवेशयितुमशक्यत्वात् उपयंतुरभावादित्युक्तं । तेतवाभिमताविद्याख्यकुमारीभूषणं दुर्धटदकत्वाख्यकर्णभूषणंवृथा । अविद्यायादुर्धटदकत्वशक्तिकल्पनं व्यर्थमेवेति भावः ॥ ८० ॥ उदूढां स्वरूपज्ञानस्या ज्ञानाविरोधित्वमित्याद्यनुवचनेन विवाहितां बलात्प्रवेशितामितियावत् । यथाशूद्रादीपरिणयनं ब्राह्मणस्य नोचितमिति न्यायं पामरब्राह्मणविषयंकृत्वा विदिके ब्राह्मणेन दोष इति दाशूद्रा मिव तां कन्यां । मायां व्युदस्य चिच्छत्स्यैकैव ख्यै स्थित आत्मनी

तिभागवतोक्त्याख्यश्वश्रूः । एतादृशकुयुक्तिभिरज्ञानाख्यपेकनिमज्जितस्य भगवतः तस्मादज्ञानादुद्धृत्य सर्वज्ञतया पुनः प्रसवा
तृश्वश्रूरित्युक्तं । वरप्रसवित्रीहि श्वश्रूरित्युच्यते । चिच्छक्त्या मायां व्युदस्येति स्वरूपज्ञानशक्त्यैव मायानिर्हरणसामर्थ्यस्य प्रतिपाद
कत्वात् क्षणेक्षणे तव कन्यामविद्यां हन्यात् । एतद्वचनबलात् स्वरूपज्ञानस्यैवाज्ञानविरोधित्वकथनात् मायावाद्युक्तानृतवाचा प्रवे
शितामपि तां परमात्मनो गृहादेव बहिष्कुर्यादिति भावः । न यत्र मायेति वैकुण्ठादेरपि तैव बहिष्कृतत्वात् । क्षणेक्षणे इत्यनेन न यत्र श्रू
यते माया विलज्जमायेत्यादिवाक्यानि सूचयति ॥ ८१ ॥ स्वानर्हालं कृतिं अविद्यातोपिविद्यारूपतया प्रबलायास्वस्या अभ्यनर्हा

स्वानर्हालं कृतिं तस्यास्सहेतकथमैश्वरी ॥ नापि जीवस्य योग्येयमन्योन्याश्रयदोषतः ॥ ८२ ॥

जीवो ह्यज्ञानकल्पस्ते सोऽज्ञानस्य कथं मही ॥ न हि भार्यैव भर्तारसूतेयलशतैरपि ॥ ८३ ॥ जीव

सिद्धौ तदाधारमज्ञानेनैव प्रसिद्ध्यति ॥ अज्ञानसिद्धौ तत्कल्प्यो जीवसिद्धेर्ब्रह्मचान्यथा ॥ ८४ ॥

दुर्धटघटकत्वालं कृतिं । ऐश्वरीं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थस्यैव श्वश्रूयोग्यां तस्या अविद्यायाः कथं सहेत । ईश्वरादन्यत्र दु
र्धटघटकत्वं श्रुतिर्न सहत इति भावः । प्रमाणाभावात्प्रबलप्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च ब्रह्मण्यज्ञानं निराकृत्य परमते जीवेऽप्यज्ञानं न घटत इत्याह
॥ नापीति ॥ ८२ ॥ अन्योन्याश्रयमुपादयति ॥ जीव इति ॥ हियस्मा त्वमते यो जीवः अज्ञानकल्पितः सः अज्ञानस्य
मही आश्रयः कथं । तत्र दृष्टांतः ॥ न हि भार्येति ॥ भार्या भर्ता धर्तुयोग्या भर्तुर्न रत्नरकालीनेति यावत् ॥ ८३ ॥ अन्योन्याश्रयप्र
कारं दर्शयति ॥ जीवसिद्धाविति ॥ अन्यथा अज्ञानं विना । अस्मद्वत्त्वाभावात् जीवानं गीकारादिति भावः ॥ ८४ ॥ अन्यथा

नेत्येतद्विवेचयति ॥ यद्यज्ञानमिति ॥ स्वतस्त्वभावतः । ईश्वरस्यैवाज्ञानवशाज्जीवभावानुक्तोऽस्वभावतएव सत्त्वे परस्परनिरपेक्षतयाऽनादितस्त्वभावतएव सतोरुभयोरपिकालाकाशयोरिव सत्यो भेदः कथं न सिद्ध्येदिति भावः । जीवस्य ब्रह्मभावो हि भेदस्य बाधः परेण वक्तव्यः । तदज्ञानाकल्पितस्य च तद्भावो घटस्य घटभाव इव कदापि न स्यात् । तस्मादबाधितो भेद इत्यर्थः । तस्माद्भेदकस्य तव मते आवश्यकत्वात् । नन्वतः करणाद्युपाधिना जीवो भविष्यति । अतः कथमन्योन्याश्रय इति चेत् । न । तस्याप्यज्ञानकल्पितत्वेना

यद्यज्ञानं विनैव स्याज्जीवो नादिस्त्वतस्तदा ॥ सत्यो जीवोऽशभेदस्य तस्मादज्ञानकल्पितः ॥
जीवोऽवश्यं त्वया वाच्यः कथं नान्योन्यासं श्रयः ॥ ८५ ॥ जीवोपाधिरविद्यैव लये सुसौचवर्तनात् ॥ ८६ ॥ अनादित्वेनानवस्थादोषस्य स्यात्कचिच्छमः ॥ अन्योन्याश्रयदोषस्तु क्षोण्यां शून्यप्रतिक्रियः ॥ यदंकुराद्विष्यद्भोजं किं तद्भोजात्तदंकुरः ॥ ८७ ॥

न्योन्याश्रयस्य चक्रकस्य वाऽपरिहारात् ॥ ८५ ॥ किंचाविद्यैव जीवोपाधिस्तव मते नातः करणमित्याह ॥ जीवोपाधिरिति ॥ लये प्रलये सुसौचवर्तनात् अविद्याया विद्यमानत्वात् । अतः करणादेस्तदाऽभावाच्चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ अनवस्थातोऽन्योन्याश्रयः प्रबलदोष इत्याह ॥ अनादित्वेनेति ॥ क्वचित्प्रामाणिकत्वे सतीत्यर्थः । शमः परिहारः । बीजांकुरानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेन स वैरदोषत्वांगीकारात् । शून्याप्रतिक्रियापरिहारो यस्य सः । तदेव दर्शयति ॥ यदंकुरादिति ॥ यस्मादंकुरात् यद्भोजं कलमादि

बीजं तद्बीजात् तदंकुरजन्यतद्बीजात् सचासावंकुरश्चतदंकुरः भवतिकिं नेत्यर्थः । अतोपरिहार्योन्याश्रयइतिभावः ॥ ८७ ॥
 अज्ञानप्रत्यक्षदूषणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ पांडित्यशून्येतिपरंप्रतिसंबुद्धिः । पूर्वोत्तरप्रमेयस्यजीवप्रत्यक्षस्यब्रह्मण्यानव-
 नात् । अविद्यायाः पूर्वोत्तरप्रमेयज्ञानाभावरूपाज्ञानस्येत्यर्थः । अहमज्ञइतिप्रत्यक्षस्यत्वनिष्ठपूर्वोत्तरप्रमेयानभिज्ञैतवविषयइति
 भावः ॥ ८८ ॥ एक्याजीवप्रत्यक्षमेवब्रह्मप्रत्यक्षमित्यंगीकारेसर्वव्यवहारोच्छेदस्यादित्याह ॥ एकाज्ञानइति ॥ नचेत्

तस्मादविद्याप्रत्यक्षमन्ये पांडित्यशून्य ते ॥ पूर्वोत्तरप्रमेयस्याविद्यायाएवसाधकं ॥ ८८ ॥ एकाज्ञानेपिसर्वो-
 ज्ञस्यादैक्यबलतो नचेत् ॥ एकदुःखेपिदुःख्यन्यस्यादैक्यस्यसमाश्रयात् ॥ एकानुभूतिस्सर्वस्येत्यागतोजा-
 तिसंकरः ॥ ८९ ॥ व्यावहारिकभेदेनसमाधानेत्विदंगतं ॥ एकंसंधित्सतःपुच्छमपरंच्यवतेतव ॥ ९० ॥
 अतोनुभवमाश्रित्यजीवाज्ञानेमतंगतं ॥ ऐक्येनतमतिक्रम्यब्रह्माज्ञानेमतंगतं ॥ ९१ ॥

व्यावहारिकभेदेनव्यवस्थानचेत् । एकस्यपुरुषस्याज्ञाने ष्यैक्यबलतस्सर्वोप्यज्ञस्यात् । एकदुःखे एकस्यदुःखे ऐक्यबलाद-
 न्योपिदुःखीस्यात् । एकानुभूतिः एकस्यचंडालादेः अनुभूतिःस्वरूपाद्यनुभवः सर्वस्यब्राह्मणादेश्चैक्यबलतस्स्यात् ॥ ८९ ॥
 इदं जीवाज्ञानप्रत्यक्षेणब्रह्मण्यज्ञानकल्पनं । तथाचेदमाभाणकमापतितंत्वयीत्याह ॥ एकमिति ॥ तव दीर्घकौपीनरहितस्य
 एकंपुच्छंकौपीनपुच्छं अपरं पुच्छांतरं ॥ ९० ॥ एतदेवदाष्टीतिकेदशयति ॥ अतइति ॥ अनुभवमज्ञोहमित्यनुभवं मतं ब्रह्मा

ज्ञानमतं । एवमेव तं जीवाज्ञानपक्षं । मतं व्यावहारिकभेदमंगीकृत्य तद्व्यवस्थासंपादनमतं ॥ ११ ॥ मतहानिप्रकारमेव लेशतो दर्शयति ॥ जीवइति ॥ अज्ञः अज्ञानवान् । सः जगत्कर्तान् । यः परमेश्वरः । तस्य परमेश्वरस्याज्ञता अज्ञानवत्ता । अतो जगतोऽज्ञानकल्पितत्वकथाव्यर्थेति भावः । अतः उक्तन्यायात् । अज्ञानभ्रमायोगात् अज्ञानारोपयोगात् । शास्त्रकृतः अज्ञानारोपितत्वशास्त्रकृतः भ्रान्तिः असंभवदारोपे आरोपितत्वभ्रान्तिः । कथंचिदविचारितरमणीयतया भ्रमयोगेऽज्ञानारोपयोगे शास्त्रकृतः ब्रह्मण्यज्ञानमिति शास्त्रकृतसत्त्वैव भ्रान्तिः । अज्ञोहमिति तदभिलषितारोपादपि जीव एवाज्ञानसिद्धेरिति भावः

जीवो ज्ञानजगत्कर्ता यः कर्ता तस्य नाज्ञता ॥ अतोऽज्ञानभ्रमायोगाद्भ्रान्तिश्शास्त्रकृतस्तव ॥ कथंचिद्भ्रमयोगोऽपि भ्रान्तिश्शास्त्रकृतस्तव ॥ १२ ॥ जीवानुभूतमज्ञानसर्वज्ञेन नीयते ॥ हा (वस्तु) वत्सगलरज्ज्वैव दिग्गजं बहुमिच्छसि ॥ १३ ॥ जीवसर्वस्वमज्ञानं त्वं राज्ञे दातुमिच्छसि ॥ न तद्दरिद्रविचिंसमहारजो दिदृक्षति ॥ १४ ॥

॥ १२ ॥ उक्तप्रमेयसर्वस्यापि बुद्ध्या रोहाय साहित्यमुद्रया दर्शयन्वाधकांतरंचाह ॥ जीवेति ॥ अनुभूतमज्ञोहमिति प्रत्यक्षसिद्धं । सर्वज्ञे ब्रह्मणि । सर्वज्ञ इत्यनेनाज्ञानासंभवं सूचयति । केन प्रमाणेन । प्रत्यक्षस्य जीव एवाज्ञानसाधकत्वात् सर्वज्ञेऽज्ञानस्य व्याहृतत्वाच्च । अत्यसंभावितमिदं प्रमेयमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ हा वत्सेसि ॥ वत्सगलरज्ज्वा वत्सगलबंधनसूक्ष्मरज्ज्वा । हा कष्टं । एवमेवाल्पके जीवबंधकमज्ञानं नित्यमुक्तेस्वैश्वरेत्वमपि नयसि । अतो संभावनापराहतमिति भावः ॥ १३ ॥ प्रकारांतरेणाप्यसंभावनां दर्श

यति ॥ जीवेति ॥ दरिद्रवित्तं दरिद्रस्य जीवस्य वित्तं तदज्ञानं । दिदृक्षति द्रष्टुमिच्छति । दिदृक्षतीत्यनेन विलज्जमानया यस्य
 स्यात्तुमीक्षापथे मुयेति स्मृतिं सूचयति । इदमेकं बाधकं ॥ ९४ ॥ साहित्यमुद्रयैव बाधकांतरंचाह ॥ अनादिमाययेति ॥ इति श्रु
 तिसती जीवेऽज्ञानसाधकत्वेन जीवपक्षपातिनी श्रुतिनारी । त्वां जीवाज्ञानं ब्रह्मणो दातुं नयंतं । अध्वनिमार्गे । ब्रह्मणि स्थापनात्पू
 र्वमेवेत्यर्थः । यथा दरिद्रगृहात् वित्तापहारं कृत्वा गच्छंतं तद्गृहस्थनारीरुणद्धितथेति भावः । जीवाज्ञानसाधकश्रुतेरतिस्पष्टत्वात्
 अजमनिद्रमिति वेद्ये ब्रह्मणि निद्रापदोदिताज्ञानस्य च स्पष्टं निषेधाच्चाध्वनीत्युक्तं । जीवाश्रितमज्ञानमित्येवानुक्त्वा स्पष्टं ब्रह्मणि नेत्य

अनादिमायया सुसोयदा जीवः प्रबुध्यते ॥ इति श्रुतिसती साध्वीत्वामध्वनिरुणद्धि च ॥ ९५ ॥

संपूर्णस्वस्वज्ञाने संसारो मुक्तिरेवते ॥ तदज्ञाने तु नाज्ञानबोधोऽवच्छेदको ह्यसौ ॥ ९६ ॥ अह

मंशो न तेऽज्ञानं किं त्वानंदादिके परं ॥ यद्भूतं न तदज्ञातमिति वाक्यमनुस्मर ॥ ९७ ॥

पिनिषेधाच्छ्रुतेऽश्चमत्कारः राजमार्ग इव सर्वैर्दृश्यत इति भावः ॥ ९५ ॥ ज्ञानाभावपक्षे प्रतियोगिज्ञानेऽज्ञाने च न ज्ञानाभावो वक्तुं शक्य
 त इति दूषणं तवापिसममित्याह ॥ संपूर्णेति ॥ संपूर्णस्वसुखं आत्मस्वरूपसुखं तस्येदानीं ज्ञानेऽनुभवे ते संसारो मुक्तिरेव स्यात् ।
 अनवच्छिन्नज्ञानं दानुभवो हि मुक्तिः । तदज्ञाने तस्य सुखस्याज्ञाने अज्ञानबोधेन । असौ स्वरूपानंदः अवच्छेदको हि । स्वरूपानंदं न
 जानामीत्यज्ञानं अवच्छेदकज्ञानं विना कथं स्यात् । स्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वं वदतापि साक्षिणा स्वरूपभूतानं दानुभवो न दानीं
 वक्तुं शक्यः ॥ ९६ ॥ एतदेवोपपादयति ॥ अहमंश इति ॥ ते अज्ञानेनेति संबन्धः । परं त्वानंदादिक एवाज्ञानं । तत्र हेतुयद्भूत

मिति ॥ यद्भूतं तदज्ञातमितित्वदीपनोत्तया ज्ञातेश्चेऽज्ञानस्य व्याप्यनङ्गीकारादिति भावः ॥ ९७ ॥ उपसंहरति ॥ अत इति ॥ अवच्छेदकस्य तस्यानन्दस्य ज्ञाने साक्षिणानुभवे अपुनर्भवो मोक्षः । भावरूपाज्ञाने ज्ञानाभावे वा वच्छेदकज्ञानाभाव इति दूषणमुभयोरपि समं ॥ ९८ ॥ कस्तर्हि परिहार इति सुहृद्वेन पृच्छन्तं प्रत्याह ॥ यथेति ॥ चक्षुषस्सर्ववस्तुनो घटपटादेर्ग्रहणे । आलोकसहकृतचक्षुःश्राव्याङ्गीकारात् । चक्षुषा तमसो ग्रहणे । सा आलोकपुरस्कारः ॥ ९९ ॥ यत्र यत्र चक्षुषा स्वार्थग्रहणं तत्रालो-

अतो वच्छेदकज्ञानाभावाद्वा ज्ञानधीस्तव ॥ अवच्छेदकतज्ज्ञाने भव एवापुनर्भवः ॥ ९८ ॥ यथा लोकपुरस्कारश्चक्षुषस्सर्ववस्तुनः ॥ ग्रहणेऽप्यस्ति तमसो ग्रहणे तु सनेष्यते ॥ ९९ ॥ सिद्धव्याप्तेस्तु संकोचो विरुद्धत्वाद्धिकेवलं ॥ अत्रापि तत्पुरस्कारेन स्यादज्ञानमेव हि ॥ १०० ॥ अतो व्याप्तेऽसंकोचं कृत्वा सामान्यतो ग्रहः ॥ वाच्योऽवच्छेदकादीनामज्ञानं तु विशेषतः ॥ इति सर्वस्वसमाधेयत्वं सर्वभ्यो बहिष्कृतः ॥ १०१ ॥

कपुरस्कार इति लोकसिद्धव्याप्ते विरुद्धत्वात् । आलोकस्तितमस एवायोगात् तमो ग्रहणेऽप्यालोकापेक्षणे तमसस्वरूपस्यैव नाशात् तन्मात्रे तदनपेक्षणं । तथात्रापि अज्ञानज्ञानेपि तत्पुरस्कारे अज्ञानावच्छेदकप्रतियोग्यादिज्ञानानुसरणे अज्ञानमेव न इयेत् । ज्ञाने सत्यज्ञानायोगात् ॥ १०० ॥ अतो व्याप्ते रवच्छिन्नज्ञानं भवच्छेदकज्ञानसापेक्षमिति व्याप्तेः । सामान्यतो ग्रहः सामान्यतो-

ज्ञानं अज्ञानं तु तद्विशेषत इत्येव वक्तव्यं । स्वोपरिपततो वृक्षस्य छेत्तात्वं सर्वेभ्यो बहिष्कृतः सकलविद्वद्भ्यो बहिर्भूतः ॥ १०१ ॥ ज्ञाना विरोध्य ज्ञानं । ज्ञाने सति सुखादिज्ञाने सति कुतो न तत् अज्ञानं विरोधि चेत् ज्ञानविरोधि चेत् परन्यायतरोः परस्य प्रतिवादिनो न्यायतरोः त्वं मूलसेचकः । पररीत्यैव त्वयापि समाधानस्य वक्तव्यत्वात् ॥ १०२ ॥ प्रतियोगिनो ज्ञानभावाभावाभ्यां ज्ञानाभावज्ञानदूषय न्मायावादी प्रष्टव्यः । किमेवं वदतस्तव मते ज्ञानालंभताभाव एव नास्ति । उतास्तीति । आद्यस्योत्तरमाह ॥ ज्ञानाभावपदार्थस्य ज्ञानालंभताभावपदार्थस्य । तर्ह्यलंभताभावशून्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मवत्परमार्थसत्स्यात् । अलंभताभावप्रतियोगित्वस्यैवमि

ज्ञानाविरोधितेऽज्ञानं ज्ञाने सति कुतो न तत् ॥ विरोधि चेत् परन्यायतरोस्त्वं मूलसेचकः ॥ १०२ ॥
 ज्ञानाभावपदार्थस्य सर्वथाऽभाव एव चेत् ॥ अलंभताभावशून्यं तज्ज्ञानं स्यात्परमार्थसत् ॥ १०३ ॥
 विद्यमानस्य चार्थस्य यथासंभवमेव धीः ॥ किं जालं धमते नास्ति चित्ररूपवती क्षितिः ॥ १०४ ॥

थ्यात्वात् । अलंभताभावाभावे तत्प्रतियोगित्वस्य सुतरामभावेन सत्यत्वापरिहारादिति भावः ॥ १०३ ॥ द्वितीयस्योत्तरमाह ॥ विद्यमानस्येति ॥ सर्वथाऽज्ञातस्य वस्तुनो संभवादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ किं जालं धेति ॥ नानारूपवती अंघ्रस्य रूपज्ञानवत् तव मते तज्ज्ञानासंभवांगीकारेपि चक्षुष्मतामिव विवेकिनामते सर्वथाऽज्ञाते वस्तुनि प्रमाणाभावाद् विद्यमानस्य ज्ञानालंभताभावस्य ज्ञानमपि घटनीयमिति भावः । अंगीकृत्येदमुदितं । वस्तु तस्तु ज्ञानेऽलंभताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वबोधायालंभताभावस्यापि

बोद्धव्यवादिति द्रष्टव्यं ॥ १०४ ॥ सौहार्देनोक्तमुत्तरमनंगीकुर्वतः प्रतिबद्धाउत्तरमाह ॥ अज्ञानस्येति ॥ दौर्घ्यं ज्ञाने सत्य
प्यावरकत्वरूपं । तथातज्ज्ञानदौर्घ्यं तस्य ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य यज्ज्ञानं ज्ञानाभावज्ञानमितियावत् । दौर्घ्यं प्रतियोगिज्ञा
नाभावेपि ज्ञातत्वरूपदौर्घ्यं ॥ १०५ ॥ कुंडलद्वयवान् अविद्यादुर्घटत्वाख्यभूषणं ज्ञानदुर्घटत्वाख्यभूषणद्वयवान् । शास्त्ररूप
तया कर्णयोग्यत्वाकुंडलेत्युक्तं । ज्ञानाभावज्ञानस्यास्य ज्ञानाभावविषयकाज्ञाननिवर्तकत्वावश्यभावेन दुर्घटद्वैतत्वादत्यंतदुर्घटत्व

अज्ञानस्य हि दौर्घ्यं यथा ते भूषणं सदा ॥ तथातज्ज्ञानदौर्घ्यमपि भूषणमस्ति त्वदं ॥ १०५ ॥

किमेककुंडलत्वेन कुंडलद्वयवान्भव ॥ दुर्घटस्य हि यो हंता सस्यादत्यंतदुर्घटः ॥ १०६ ॥

किंच भावाज्ञानवादे दुर्घटत्वं यथेष्ट्यते ॥ अभावाज्ञानवादेपि दौर्घ्यं तद्वदित्यतां ॥ १०७ ॥

अज्ञानत्वाविशेषेण द्वयोरपि समत्वतः ॥ पक्षपाते हेत्वभावात्पक्षपातो भवेत्तव ॥ १०८ ॥

नित्यज्ञानमते ज्ञानसामान्याभाव एव न ॥ चक्षुषा ब्रह्मविज्ञानस्याभावोऽज्ञानमुच्यते ॥ १०९ ॥

माश्रयणीयमित्याह ॥ दुर्घटस्य हीति ॥ हीत्यनेन समर्थगजस्य हंतुः सिंहस्य ततोऽप्यतिसामर्थ्यदृष्टमितिसूचयति ॥ १०६ ॥ ए

वमपि ज्ञानस्य दुर्घटत्वं नांगीकरोषि चेत् तर्हि भावरूपाज्ञानवत् ज्ञानाभावरूपाज्ञान एव दुर्घटत्वमस्त्वित्याह ॥ किंचेति ॥ १०७ ॥

द्वयोः भावाभावरूपाज्ञानयोस्समत्वतः अज्ञानत्वसाम्यात् । तवपक्षस्य सिद्धांतस्य पातः ॥ १०८ ॥ रीत्यंतरेणापि ज्ञानाभाव

ज्ञानेपरोक्तानुपपत्तिपरिहरति ॥ नित्यज्ञानेनेति ॥ ज्ञानसामान्याभावः ज्ञानत्वाविच्छिन्नज्ञानाभावः । चेतनमात्रे साक्षिरूपज्ञानस्य

सदासत्त्वात् ज्ञानसामान्याभावोनघटतइतिभावः । तर्हिप्रकृतेऽज्ञानं नाम किमिल्यत आह ॥ चक्षुषेति ॥ अज्ञानमिति पदच्छेदः । ब्रह्मन जानामीति वदतोऽपि चक्षुषा तज्ज्ञानाभावोऽभिप्रेतो न तु सर्वथा तज्ज्ञानाभावः । ब्रह्मपदेन परोक्षरूपतज्ज्ञानस्य सत्त्वात् । उच्यते इत्यनेन अज्ञानपदस्य ज्ञानविशेषाभावे प्रयोगोलोकरूढ इति सूचयति ॥ १०९ ॥ तत्र दृष्टांतमाह ॥ निष्किंचनेति ॥ निष्किंचनपदं न विद्यते किंचनेति दारिद्र्यप्रयुज्यमानं निष्किंचनपदं वित्तविशेषाभाववाक् वस्त्रभोजनपात्राद्यतिरिक्तधनकनकादिबहुतरवस्तु विशेषाभाववाक् । तथाऽज्ञानपदं ज्ञानविशेषाभाववाचीति पूर्वेणान्वयः । अस्त्वेवं प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ एवं चेति ॥

निष्किंचनपदं वित्तविशेषाभाववाग्यथा ॥ एवं च मानसं ज्ञानं स्यादेव प्रतियोगिनः ॥ ११० ॥

परोक्षरूपं तज्ज्ञानं तदभावश्च नोच्यते ॥ ब्रह्मा परोक्षाभावेन न जानामीति वाक्तुसा ॥ १११ ॥

प्रत्यक्षवृत्तिवैरेऽपि न जानामीति ते यथा ॥ प्रत्यक्षवृत्त्यभावेऽपि न जानामीति मे तथा ॥ ११२ ॥

प्रतियोगिनो ब्रह्मज्ञानस्य तद्विशेषणीभूतब्रह्मणश्च मानसं मनःपरिणामरूपज्ञानं स्यादेव ॥ ११० ॥ तज्ज्ञानं प्रतियोगिज्ञानं परोक्षरूपं शब्दलिङ्गादिजन्यं न तु मनसाऽपरोक्षीकरणं । तदभावः प्रतियोगिनः प्रतियोगिविशेषणस्य ब्रह्मणो वा परोक्षरूपज्ञानाभावः । सा न जानामीति वाक् ब्रह्मन जानामीति वाक्तु ब्रह्मा परोक्षाभावेन ब्रह्मा परोक्षनिषेधिका । न तु तज्ज्ञानमात्रनिषेधिकेत्यर्थः ॥ १११ ॥ न केवलं लोकप्रसिद्धादिनाऽज्ञानपदं ज्ञानविशेषाभावपरं किंतु त्वद्रीत्यापीत्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ तेतवमते । प्रत्यक्षरूपवृत्तिवैरे अपरो

क्षरूपमनोवृत्तिवैरे विरोधसत्यपि नजानामीतिवाक् ज्ञानमात्रनिषेधार्थकसामान्यवाक् । परोक्षज्ञानाविरोधितयांगीकृतेऽपरोक्षवृत्तिमात्रवैरिणितवभावरूपाज्ञाने नजानामीतिसामान्यवाग्यथाभवति तथामेवममते प्रत्यक्षवृत्त्यभावेपि ब्रह्मापरोक्षज्ञानमात्राभावेपि नजानामीतिवाक् । अंगीकृत्येदमुदितं । वस्तुतस्तुतवपरोक्षज्ञानात्साक्षिरूपापरोक्षज्ञानाच्चज्ञानपदस्यसंकोचंकृत्वाऽपरोक्षवृत्तावेवप्रयोगः । नजश्च घटापरोक्षवृत्तिविरोधिनस्तमआदेःसंकोचंकृत्वाविरोध्यैकदेशिनिभावरूपाज्ञानेप्रयोगइतिवहुसंकोचकल्पना । ममतुपरोक्षज्ञानमात्रात्संकोचइतित्वचोप्यतिलाघवमितिद्रष्टव्यं ॥ ११२॥ उपसंहरति ॥ अतः ब्रह्मनजानामीत्यत्राप

अतोमममतेऽज्ञानज्ञानेदौर्घट्यमेव न ॥ ११३ ॥ दौर्घट्यमेकंभूषाचेत्किनस्याद्भूषणांतरं ॥

परस्योत्तरमेवंचस्यादित्येवतदीरितं ॥ ११४ ॥ परासिनानतिक्रूरेणयाह्यविद्याक्षता

पिन ॥ यतोब्रह्मचित्तानाशोनाज्ञानस्यभवन्मते ॥ ११५ ॥

रोक्षरूपप्रतियोगिज्ञानादेरंगीकारात्अपरोक्षरूपतज्ज्ञानमात्रनिषेधेनविरोधाभावात् । मममतेअज्ञानज्ञानदौर्घट्यमितिपदच्छेदः । अज्ञानज्ञाने दौर्घट्यदुर्घटत्वं प्रतियोगिज्ञानमंगीकृत्यपुनस्तस्यैवनिषेधसतिविरोधः । प्रतियोग्यादेःपरोक्षज्ञानमंगीकृत्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्यैवनिषेधेविरोधगंधस्याप्यभावादितिभावः ॥ ११३ ॥ तर्हि तथातज्ज्ञानदौर्घट्यमपिभूषणमस्त्वदमितिकिमर्थप्रागुत्तरंदत्तमित्यतः परस्योत्तरमेवंचवक्तुशक्यमितियौक्तत्वादेवोक्तं । नतुस्वमतररीत्येत्याह ॥ दौर्घट्यमिति ॥ भूषणांतरं दौर्घट्याख्यभूषणांतरं । तत्तज्ञानदौर्घट्यं ॥ ११४ ॥ यच्चोक्तंब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानमज्ञानाशकं । किंतुमनोवृत्तिरूपज्ञानमेवतन्नाशकमिति ।

तदपि । मायां व्युदस्य चिच्छन्त्येति स्मृतिरुद्धत्वात् । युक्तिविरुद्धत्वाच्चेनेत्याह ॥ परासिनेति ॥ या अविद्या अतिक्रूरेण अनाद्यनंततया भ्रमप्रमादादिदोषैरच्छेदेन परासिना परमात्मस्वरूपभूतज्ञानासिना । वैरिखड्गेनेति ध्वनिः । क्षता निवर्त्योपिन घातवतीति ध्वनिः । नेदं मयोच्यत इत्यत उक्तं यत इति ॥ यतः यस्मात् । भवन्मते मायि मते ब्रह्मचिता ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनाज्ञान । स्य नाशेन । ततः क्षतानेति संबंधः । सा अविद्या । स्वसंतानासिना आविद्यकत्वात् स्वसंतानरूपमनसो यावृत्तिः तदात्मकासिना मंदधारेण आशुतरविनाशि जडज्ञानतया मंदधारेण छिद्यते किलेति संबंधः । लीलया स्वपुत्रधृतशस्त्रेणेति ध्वनिः । अत्रापि तत्संमति

स्वसंतानासिना मंदधारेण चिच्छद्यते किल ॥ आविद्यकमनोरूपविद्ययानां शकीर्तनात् ॥ ११६ ॥

मनसोपि हि चिद्योगाच्छक्तिरर्थप्रकाशने ॥ अज्ञाननाशने च स्याच्छक्तिस्तद्योगतः परं ॥ ११७ ॥

न चेद्धृतादितुल्यस्य जडस्य द्वितयं च न ॥ भूताविष्टाच्च भीतस्य भूतात्कथमभीतता ॥ ११८ ॥

माह ॥ आविद्यकेति ॥ विद्यया ज्ञानेन । जडाजडयोर्विरोधा दजडेनानश्यज्जडमज्ञानं स्वोत्पन्नेन जडमानसज्ञानेन नश्यतीत्ये तन्मायि प्रमेयं वैरिशस्त्रेणाप्रतिहतो राजा स्वपुत्रधृतमंदधारखड्गेन मृतइति वत् असंभावनापराहतमिति साहिल्यमुद्रया ध्वनितोर्थः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ स्वप्रक्रियाविरुद्धं चेदमिति भावेनोक्तं मनसोपीति ॥ मनसः अर्थप्रकाशनशक्तिः चिद्योगात् स्वरूपचित्संवलनात् । अज्ञाननाशने च परं केवलं तद्योगादेव शक्तिस्स्यात् । तत्प्रकाशनसमर्थस्यैव तदज्ञाननिवर्हणसामर्थ्याच्चित्यात् । हीत्यनेन अन्यथा चित्संवलनांगीकारवैयर्थ्यस्यादिति सूचयति ॥ ११७ ॥ विपक्षे बाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ नचे चिदाहितशक्तिद्वयं न

चेत् घटादितुल्यस्य जडस्य मनःपरिणामस्य द्वितयं अर्थप्रकाशनशक्तिः अज्ञाननिवर्तनशक्तित्वद्वयं । अनेन विमतो मनोवृत्त्यं
तर्गताऽचिदंशः नोक्तशक्तिद्वयवान् जडत्वाद्धटवदित्यनुमानरूपबाधकं दर्शयति । लौकिकदृष्टान्तविरोधं च दर्शयति ॥ भूतेति ॥
भूतेन पिशाचेनाविष्टात्पुरुषाद्भूतः । अन्यत्स्पष्टं । एवं चिदाविष्टमनो नष्टमज्ञानं कथमुख्यचित्तो न नश्यतीति दाष्टीतिकमपि सूचय
ति । तस्मादनादिनित्यसर्वविषयक स्वभजकसर्वज्ञप्रदं दिव्याज्ञानरूपस्य ब्रह्मणः अज्ञानाविनाशकत्वांगीकरणं स्मृतिस्वप्रक्रिया
शुक्तिलौकिकदृष्टान्तादिविरुद्धत्वादुपेक्षणीयमेव । न त्वविद्यायामसंभावितशक्तिघटनया संघटनीयमिति भावः ॥ ११८ ॥ ब्रह्मणः

सिद्धं पश्यति चेद्ब्रह्मजगन्नभ्रमजंतव ॥ कल्पयित्वैव पश्येच्चैतस्वस्यात्सार्वात्मिकं ॥
आमुक्तेः कल्पकाज्ञानब्रह्मचैतन्ययोः स्थितेः ॥ ११९ ॥ अतो दैनं दिनलयः कल्पांतप्र
लयेऽपि वा ॥ कथं स्यात्तस्य नित्यस्य दर्शनस्य न हि क्षयः ॥ १२० ॥

अज्ञानाख्यदोषपरिहृत्य तत एव परिहृतमपि भ्रान्तिलक्षणदोषं युक्त्यन्तरं तरेणापि परिहरति ॥ सिद्धमिति ॥ तव ब्रह्म सिद्धं पूर्वविद्यमानं
जगदितिसंबंधः । भ्रमजं ब्रह्मणो भ्रमजन्यं । कल्पयित्वैव प्रागविद्यमानं जगत्स्वभ्रान्त्या कल्पयित्वैवैतत् । सर्वजगत्सर्वकालिकं क
ल्पनानंतरं सदाविद्यमानं स्यात् । तदेवोपादयति ॥ आमुक्तेरिति ॥ कल्पकयोः दोषरूपतया भ्रमरूपतया च कल्पकयोः जगत्सं
पादकयो रज्ञानब्रह्मचैतन्ययोः । अज्ञानं च ब्रह्मचैतन्यं चेति विग्रहः ॥ ११९ ॥ अतः कल्पकसद्भावात् । दैनं दिनलयः चतुर्मुखस्य दिने

दिनेजायमानोलयः । कल्पांतलयः ब्रह्मकल्पप्रलयः । तस्यकल्पकस्य नित्यस्यब्रह्मस्वरूपतयानित्यस्य दर्शनस्यचैतन्यरूपजगद्भ्रमस्यक्षयोनहीतिसंबंधः । हीत्यनेनभ्रातिसिद्धं वस्तुभ्रमनिवृत्त्यैवनिवर्तते । नान्यथेतिसूचयति ॥ १२० ॥ कालादृष्टादिसाधारणकारणाभावान्नभ्रमस्यसदातनत्वमितिशंकांपरिहरन्नुपसंहरति ॥ भ्रमकल्पमिति ॥ तेमते कालादृष्टादिकंसर्वजगद्भ्रमकल्पं हि । भ्रमस्यचनित्यसिद्धत्वात्किंकिनस्यात् । सर्वमपिस्यादित्यर्थः । जगदिवकालादृष्टादिकमपिभ्रमेणैवकल्पनीयंचेत् तदपियावद्भ्रममनुवर्तमानमस्त्येवेतिकथं तदभावइतिभावः ॥ १२१ ॥ मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रुत्याब्रह्मणिमायाश्रवणात् सर्वमिदंकल्प्यतइति

भ्रमकल्प्यं हि सर्वेतेकालादृष्टादिकं जगत् ॥ भ्रमस्यनित्यसिद्धत्वात्किं न स्यात्सदातव ॥ १२१ ॥ मायांतुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं ॥ गौरियं वाक्शुनीनेयं पुच्छंतस्याविचारय ॥ यतः प्रकृतिरैवैषामायापुच्छेत्रगीयते ॥ १२२ ॥

शंकांसोपहासंपरिहरति ॥ मायांतित्विति ॥ मायांतुप्रकृतिविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमितिइयंवाक् गौःगृष्टिः शुनीइयंवाक् न तत्र हेतुसूचनायगृष्टिरित्यनुक्त्वागौरित्येवोक्तं । गोशब्दस्यगृष्टिवाचोरुभयोरपिसमत्वात्गोत्वमेवसंभाविंतनशुनीत्वमितिभावः । अतएव परमात्मनः जगत्कारणीभूतप्रकृतिनियामकत्वाख्यमहिमामृतमेवदोग्धि नतुस्वदर्शनेनभगवतिअज्ञानरूपव्रणंसाधयतीतिव्यनितं । ननुश्लोकरूपस्यवाक्यस्यपादचतुष्टयवत्त्वात् कथंगोत्वमेवनिर्णीयतइत्यतआह ॥ पुच्छमिति ॥ तस्याःवाचःपुच्छं पुच्छव

तृष्टलंबिनंअंशं । मायांतुप्रकृतिविद्यादितिवाक्यशेषमितिधावत् । यतःपुच्छेएषामायाप्रकृतिरेवप्रगीयते । एवकारेणपराभिलषि
तानिर्वाच्याविद्यांव्यावर्तयति । एवंचेदंपुच्छं उक्तंभगवन्महिमानुकूलतयाक्रुण्वेव नतुभगवन्महिम्नोवक्रं । एवंचपुच्छविचारेण
ऋजुपुच्छतयागोत्वमेवास्याशोभतेनतुशुनीत्वंतल्लक्षकवक्रपुच्छाभावादितिभावः ॥ १२२ ॥ ननुमायायाःप्रकृतित्वेव्यप्राकृतस्य
भगवतः प्राकृतत्वाख्यदोषस्यादित्यतआह ॥ यथेति ॥ यथास्वशालास्थितचक्रमादायतेनघटंसृजन्कुलालश्चक्रीस्यात् । तथा
तथाप्रकृत्याख्यमाधया जगत्सृजन्नपि मायीस्यात् । चक्रिपदवाच्यस्यकुलालस्यचक्रेणबंधाभाववत् मायिपदवाच्यस्यभगवतोमा

यथाकुलालश्चक्रीस्यात्तथामायीतयामृजन् ॥ १२३ ॥ किंनकोशस्यवित्तेनधनीरा
जावनेचरः ॥ मतुपासर्वसर्वखगलेतस्यननिक्षिप ॥ १२४ ॥ सर्वज्ञंखलुतद्ब्रह्मक
थमज्ञानवद्भवेत् ॥ स्वरूपस्यसदादृष्टेस्सर्वस्यान्यस्यान्यचांजसा ॥ १२५ ॥

यथाबंधाभावात् । मायाबद्धत्वरूपप्राकृतत्वंकथंस्यादितिभावः ॥ १२३ ॥ अधुनामायिपदप्रयोगेपिभगवतोमायातिदूरत्वेदृष्टांत
माह ॥ किंनकोशस्येति ॥ वनेचरःराजा कोशस्यवित्तेनधनीनकिं । तत्स्वामित्वसंबन्धेनभवत्येव । तस्यापिधनाधारत्वमेवास्त्वि
तिमंदांशकांसोपहासपरिहरति ॥ मतुपेति ॥ धनीतिमतुबर्थेकन्प्रत्ययबलात् सर्वसर्वस्वं गजतुरगादिसर्वसर्वस्वं तस्यरा
जोगले ननिक्षिप । तथासतिराजमरणेनाराजकांष्ट्रस्यादित्युपहासः । अतश्श्रुतिरपिनत्वदभिलषितार्थसाधिका ॥ १२४ ॥
युक्त्यंतरेणापिभगवत्यज्ञानंनघटतइत्याह ॥ सर्वज्ञमिति ॥ तदेवसावर्धंयविवृणोति ॥ स्वरूपस्यात्मस्वरूपस्य

अन्यस्यसर्वस्यजगतः सदादृष्टेः सर्वज्ञेनब्रह्मणादृष्टत्वादित्यर्थः । यत्रैवज्ञानंतत्रैवतदैवकथमज्ञानं । अतस्सर्वज्ञःअज्ञानवानिति मंतमातावंध्येतिवद्वाहतमितिभावः ॥ १२५ ॥ नन्वसंगस्यब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्यविषयसंगोविनाऽज्ञानंनघटतइतिसावद्वयमेवा ज्ञानमाक्षिपतीतिशंकामनूद्यदूषयति ॥ असंगस्येति ॥ अस्यार्थस्स्पष्टः । उत्तरंवक्तुंपृच्छति ॥ सप्रष्टव्यइति ॥ असंगस्याज्ञा नंतत्तदर्थसंगसंपादकमितिवदन्प्रष्टव्यः किमज्ञानंसंधानकरण्याख्यौषधवदसंगयोस्संबंधकरणस्वभावं उतकांस्यादिपात्रखंडद्वय संधायकत्रपुसीसादिवत् एकवारंद्रवीभूय पश्चाद्धनीभवत्स्वभावंवा । असंगयोस्संश्लेषकारिवस्तुद्विप्रकारकमेवदृष्टं । अज्ञानंच

असंगस्ययत्तस्संगोविनाऽज्ञानंनयुज्यते ॥ अतस्सर्वज्ञमप्यज्ञानापेक्षामितियन्मतं ॥ १२६ ॥ सप्रष्टव्यःकि मज्ञानंसंधानकरणीतव ॥ किंवाद्रवत्वनिबिडत्वार्हसीसादिधातुवत् ॥ १२७ ॥ व्यापिनीचिन्ननेतव्यानाने तव्याचकेनचित्॥अतस्स्वतस्तत्तदर्थसंगस्तस्याभिविष्यति॥१२८॥असंगत्वश्रुतेर्भातिस्तवापिचममापिच १२९

नतादृशस्वभावमतःकथमसंगस्यब्रह्मणस्संगहेतुस्यादितिप्रश्नपदार्थः ॥ १२६ ॥ ब्रह्मचिद्दूरेतिष्ठति ॥ अर्थोपिदूरे ॥ अतस्तयोस्सर्पमंडूकयोरिवसंबंधघटनायाज्ञानमितिपक्षंदूषयति ॥ व्यापिनीति ॥ व्यापिनीसर्वत्रव्याप्ता चित्ब्रह्मचित् । नेत व्या इतोन्त्यत्रनेतव्यान । आनेतव्या अन्यतोत्रानेतव्याचनेतियोजना । अतस्सकलमूर्तद्रव्यसंगित्वात् । स्वतःस्वभावतएव तस्याःब्रह्मचितः ॥ १२८ ॥ असंगश्रुतिर्बाधिकेतिचेत्किमज्ञानेतत्रोपायःक्रियते । नह्यज्ञानंतस्याःमुखमोटनंकर्तुंशक्नोति । अ

तश्श्रुतितोभीतिरुभयोस्समेत्याह ॥ असंगत्वेति ॥ १२९ ॥ स्वभावतोऽसंगत्वापाधितस्तुसंगोभवतीतितवश्रुत्यर्थश्चेत् तर्हि मउपाधितोसंगः । ब्रह्मचरित्रस्यनिरुपाधिकत्वात् । स्वभावतएवसंगइतिश्रुत्यर्थोभविष्यति । कथमन्यथासर्वव्यापित्वप्रतिपादकश्रुतिर्जीवेदित्याह ॥ यदीति ॥ उक्तयुक्तिः भवदज्ञानाख्योपाधेस्संधानकरणादिस्वभावाभावाख्ययुक्तिरित्यर्थः ॥ १३० ॥ ब्रह्मण्यज्ञानसंगेखल्वन्यार्थसंधटकंतत्वात् । अन्यथातिप्रसंगात् । असंगश्रुतिस्संगत्वाविशेषादज्ञानसंगमपिनिषेधतीत्याह ॥ किं

यदिस्वभावतोऽसंगइत्यर्थस्याच्छ्रुतेस्तव ॥ ममाप्युपाधितोऽसंगइतिस्यादुक्तयुक्तिः ॥ १३० ॥ किंचत्वदज्ञानतोपिसंगस्तस्यकथंवद् ॥ यदसंगइतिश्रुत्यासर्वसंगोनिषिध्यते ॥ १३१ ॥ अथाज्ञानान्यसंगोनेत्यर्थेऽनर्थपरंपरा ॥ याश्रुतिर्निरनिष्टंनिरवयंचशंसति ॥ महाशक्तिमतस्तस्यसादोषं किलशेषेत् ॥ १३२ ॥

चेति ॥ यद्यस्मात् ॥ १३१ ॥ अज्ञानान्यसंगोनेत्यसंगश्रुतेरर्थः । तेनाज्ञानसंगंनसाश्रुतिर्निषेधतीतिपक्षमप्यनूद्यदूषयति ॥ अथेति ॥ अनर्थपरंपरापुपादयितुमेकमनर्थतावदाह ॥ याश्रुतिरिति ॥ याश्रुतिः निरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिका । तंपरमात्मानं । तस्य परमात्मनः । साश्रुतिः । तत्सजातीयाअसंगश्रुतिरितियावत् । दोषं अज्ञानरूपदोषं । महाशक्तिमतइत्यनेनाज्ञाननिर्हरणसमर्थत्वाख्ययुक्तिविरोधसूचयति । अज्ञानान्यसंगरहितमित्यर्थकथनेनाज्ञानरूपदोषस्यब्रह्मण्यवशेषेणउक्तश्रुतिरुक्तिविरोधइतिभावः

॥ १३२ ॥ अतःमहदादिजगदन्यसंगोनास्तीति ब्रह्मणि निषिद्धाज्ञानसंप्रतिषिध्यसर्वेश्वरत्वादिभगवद्गुणपोषक दोषानाधायक जगदवशेषणश्रेयइत्याह ॥ सर्वेश्वरत्वेति ॥ ईश्वरत्वंचकर्तृत्वंच ईश्वरत्वकर्तृत्वे सर्वस्येश्वरत्वकर्तृत्वे इतिविग्रहः । पोषयितुं पुष्टीकर्तुं । सर्वस्यापिजगतोवशेषणेहिसर्वेश्वरत्वादेःपोषणंस्यात् । अन्यथासर्वस्याभावकस्येश्वरत्वादिकमितिगुणपुष्टिनस्यादितिभावः । अदोषं दोषानाधायकं जगत्कस्मान्नशेषेत् । जगतोन्यसंगराहित्यार्थमुक्त्वाजगत्शेषयेदेवत्यर्थः ॥ १३३ ॥ तत्तस्मात् । स्वसंगवत् प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावेनश्रुतिसंबंधवत् । अनेनाज्ञानतोन्यसंगोनैत्यर्थकथनेश्रुतेरपिब्रह्मणासहसंगोनभवेदेव ।

सर्वेश्वरत्वकर्तृत्वसर्वव्यापित्वपूर्वकान् ॥ गुणान्पोषयितुंकस्मान्नादोषशेषयज्जगत् ॥ १३३ ॥ स्वसंगवन्मगलार्थसंगमंगीकरोतितत् ॥ अज्ञानदुःखकर्मादिलेपरूपमपाकरोत् ॥ १३४ ॥ अथवादुर्जनैस्संगंस्नेहरूपनिषेधति ॥ प्रमातृत्वप्रमेयत्वसंगंवातैन्यवारयत् ॥ अतस्त्वच्छरपातस्यलक्ष्यंभक्षोभवत्सव ॥ १३५ ॥

अतःब्रह्मज्ञानस्यसर्वार्थसंबन्धे नकिंचिद्वाधकमतएतादृशार्थकथनेऽस्मादिष्टसिद्धिरेवेत्यनर्थान्तरंचसूचितं । मंगलार्थमित्यनेन परममंगलश्रुतिप्रतिपादितमहदाद्याधारत्वरूपगुणसंगं सर्वस्ववशीसर्वस्येशानइत्यादिश्रुतिप्रतिपादितपरममंगलगुणसंगं श्रीसदोपास्यपादाब्जो नंतश्रीश्रीनिकेतनइत्यादिस्मृत्युक्तपरममंगलमहालक्ष्मीसंगं अंततस्त्वप्रतिपादितासंगत्वाख्यगुणसंगंचसंगृह्णाति । तर्ह्यसंगश्रुतेःकागतिरित्यतःनिरवद्यत्वश्रुतिसमाख्ययादोषरूपगुणासंगएवेत्याह ॥ अज्ञानेति ॥ १३४ ॥ अर्थान्तरंचाह ॥ अथवेति ॥

सत्संगः गुणपूर्वकंप्रीतिःसंगइत्यादौसंगशब्दस्यस्नेहप्रयोगादितिभावः । तैर्दैत्यैः प्रमातृत्वप्रमेयत्वस्वरूपसंगं प्रमातृप्रमेयभाव
लक्षणसंगं ब्रह्मणीतिशेषः । दुर्जनाःब्रह्मणःप्रमातारोऽनभवन्ति । ब्रह्मचतेषांप्रमेयंनभवतीत्यसंगश्रुतेरर्थइतिभावः । अतः
असंगश्रुतेरज्ञानसंगराहित्यस्य तदप्रमेयत्वस्यार्थतयाप्राप्तेरित्यर्थः । तववक्ष्येवलक्ष्येवध्यमभवदित्यर्थः ॥ १३५ ॥ पूर्वसार्वज्ञ्ये
नाज्ञानाक्षेपमंगीकृत्यपरिहारउक्तः । अधुनाक्षेप्याक्षेपकयोराज्ञानसार्वज्ञ्यरूपयोःपरस्परविरोधेनव्याहतिरित्याह ॥ किंचेति ॥

किंचसार्वज्ञमज्ञानसापेक्षमिति यद्वचः ॥ सूकोहमिति वत्तच्च विरुद्धमिति मेमतिः.

॥ १३६ ॥ मायां व्युदस्य चिच्छत्सया कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ इति भागवतोत्तरायाय

चिदस्य ज्ञाननाशिनी ॥ स्वरूपज्ञानमप्यज्ञानस्य वैरिन संशयः ॥ १३७ ॥ सुखज्ञा

ने सति तदा तदज्ञानं च को न्वभूत् ॥ सत्यज्ञानेऽनवच्छिन्नसुखं वा को न्वभूद्वचेत् ॥ १३८ ॥

विरुद्धं व्याहृतं ॥ १३६ ॥ स्वरूपज्ञानस्याज्ञानस्य चाविरोधात्कथं व्याहतिरित्यत आह ॥ माया मिति ॥ यद्यस्मात् । व्युदस्य नि
रस्य । चिदपि स्वरूपभूतज्ञानमपि । तत्तस्मात् ॥ १३७ ॥ अनुभवविरुद्धं च स्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वमित्याह ॥
सुखज्ञान इति ॥ तदा सुखज्ञानदशायां तदज्ञानं सुखं न जानामीति सुखाज्ञानं । सुखज्ञानं हि साक्षी तच्च स्वरूपज्ञानं त
स्य चाज्ञानाविरोधित्वे सुखज्ञानदशायां मेव सुखं न जानामीत्यनुभवोपि स्यादिति भावः । अज्ञाने सति भवे संसारे अनवच्छिन्नसुखं

वाकोन्वभूत् अनुभूतवान् । नकोपीत्यर्थः । सुखज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वतदप्यनुभूयेतेतिभावः ॥ १३८ ॥ तत्तस्मात् । दूरदूरे
अत्यंतदूरस्थे परस्परविरुद्धे । अतो न व्याहतेः परिहार इति भावः ॥ १३९ ॥ अतएव सार्वज्ञासार्वज्ञयोः परस्परविरुद्धत्वादेव कार्यं पर
निराकरणाख्यं तत्र धूर्धुरंधराचार्यैरुपाधिखंडने अज्ञताखिलसर्वेचुर्घटतेन कुतश्चनेत्युक्तमिति ॥ १४० ॥ इदानीमज्ञानं स्वरूप
ज्ञानाविरोधिचेत्तर्हि न अर्थस्याभावेन अस्य अकारवाच्यस्य परमात्मनो विद्येति व्युत्पत्त्या ब्रह्मण्यविद्यानाम विद्यैवाभूदित्याह ॥

यद्गतं न तदज्ञातमित्यत्तत्त्वदीपने ॥ स्वयमप्याह सार्वज्ञाज्ञत्वेतद्दूरदूरे ॥ १३९ ॥
अज्ञताखिलसर्वेचुर्घटतेन कुतश्चन ॥ इत्युक्तमतएवार्थः कार्यधुर्यैर्महात्मभिः ॥ १४० ॥
ज्ञाने सत्येव चाज्ञानं यदीदं तर्हि किं न आ ॥ नास्मिन्निप्रतिपत्तिस्तेजानताज्ञानमेव तत् ॥ १४१ ॥
यदितन्मानसं ज्ञानं रुपाद्धि तव निष्कले ॥ न ब्रह्मणि मनोऽप्यस्ति तस्याज्ञानं तु केन तत् ॥ १४२ ॥

ज्ञाने सतीति ॥ न अर्किं न किमपि । भावरूपज्ञानवादिना त्वयाऽज्ञानपदात्तर्गतनञः विरोधो ह्यर्थो वक्तव्यः । स च ब्रह्मज्ञानेन स
हनास्ति चेन्न अवैयर्थ्यमिति भावः । नास्मिन्निप्रतिपत्तिस्तेजानताज्ञानमेव तत् । जानतामक्षरार्थज्ञानवतां । तद्ब्रह्मण्यभि
लष्यमानं ते तव अज्ञानं । ज्ञानमेव अस्य ब्रह्मणो ज्ञानमिति व्युत्पत्तिः सूचनाय जानतामित्युक्तं ॥ १४१ ॥ तदज्ञानं तर्हि निष्कले एकाद
शैन्द्रियं च भूतात्मक षोडशकलारहितं ब्रह्मणि मनोऽपि नास्तीति योजना । तस्य ब्रह्मणः तदज्ञानं केन निमित्तेनाज्ञानं केनापि । ज्ञातु

मानसवृत्त्याविरोधस्तु ज्ञातृनिष्ठाज्ञानस्यैव न ब्रह्मनिष्ठाज्ञानस्य वैयधिकरण्यात् । स्वरूपज्ञानप्रत्यविरोधिवात् मानसज्ञानस्य च ब्रह्मण्यभावात् न द्वेधापितस्याज्ञानत्वमिति भावः ॥ १४२ ॥ तेमते सर्वमनआदिजगन्नयमिति संबंधः । प्राक्सृष्टेः सृष्टेः प्राक् । तद्ब्रह्मणित्वाङ्गीक्रियमाणं अज्ञानं ज्ञानविरोधीति व्युत्पत्त्या नाज्ञानं तत्तस्मात्परः परमात्मा अज्ञोपि न भ्रांतोपि । अज्ञाननिमित्तकभ्रांतिमानपि न । अतस्तेन ब्रह्मणा स्रक्ष्यमाणं जगन्नाज्ञानकल्पितमिति भावः ॥ १४३ ॥ यदि सृज्यजीवस्य स्रक्ष्यमाणजी-

अज्ञानकल्प्यं सवते मनआदिजगन्नयं ॥ प्राक्सृष्टेन तदज्ञानं नाज्ञोभ्रांतोपि वापरः ॥ १४३ ॥
सृज्यजीवस्य मनसो वृत्त्या नाशयत्वतो यदि ॥ तदज्ञानेन तव मतं युक्तिर्नागीकरोति तत् ॥ १४४ ॥
अन्यज्ञानेनान्यनिष्ठस्याज्ञानस्यानिवर्तनात् ॥ किं देवदत्तज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञानागता ॥ १४५ ॥
ऐक्येन तत्तस्माधानमपि दत्तोत्तरं तव ॥ ऐक्ये सति तदज्ञानं तत्सिद्धौ च तदेकता ॥ १४६ ॥

वस्य मनोवृत्त्या भाविजीवनिष्ठातः करणवृत्त्येत्यर्थः । तदज्ञानत्वाभिमतं । युक्तिस्तदुक्तरीत्या कथ्यमानमज्ञानत्वं युक्तिर्नागीकरोतीति संबंधः ॥ १४४ ॥ तामेव युक्तिं दर्शयति ॥ अन्यज्ञानेनेति ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ॥ किं देवदत्तेति ॥ १४५ ॥ ऐक्येन जीवब्रह्मणोरैक्येन । तत्तस्माधानं अन्यनिष्ठाज्ञानत्वसमाधानं परिहारइति यावत् । तव मते दत्तोत्तरं देवदत्तज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञानस्यानिवर्तनाख्ययुत्त्या दत्तोत्तरमित्यर्थः । ऐक्यस्योभयथापिसाम्यादिति भावः । दोषान्तरंचाह ॥ ऐक्ये इति ॥ ऐक्ये जीव

ब्रह्मणोरैक्ये तत ब्रह्माद्याश्रितं अज्ञानं स्यात् । जीवज्ञानविनाश इत्यख्यनिमित्तसंभवात् । तत्सिद्धौ ब्रह्मण्यज्ञानसिद्धौ तदेकता तेन ब्रह्मणा सहैकता । जीवस्येत्येषः ॥ १४६ ॥ सा एकता । अतः उक्तयुक्तेः तेमते नाशयतानञ्चार्थोनेति योजना ॥ १४७ ॥ पूर्ववैयधिकरण्याज्जीवनिष्ठमनोवृत्त्या ब्रह्मनिष्ठाज्ञाननाशोनेत्युक्तं । इदानीमज्ञानावृते ब्रह्मणि जीवस्यापरोक्षवृत्तिरेव नोत्पत्तुमर्हतीत्याह ॥ कथमिति ॥ अन्यस्यापि जीवस्यापि । अपरोक्षधीः मानसापरोक्षधीः । तत्र हेतुमाह ॥ ज्ञानोत्पत्तीति ॥ विदुरित्यनेनांधकारज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेनैवावरणत्वदर्शनादिति सूचयति ॥ १४८ ॥ तस्य मानसज्ञानस्य उत्पत्तिं प्रत्यज्ञानस्याविरोधे त

स्वाज्ञानादेव तद्ब्रह्म जीवतामेति चेद्विज्ञा ॥ अतो न्योन्याश्रयाच्चात्र नञर्थो नाशयतानते ॥ १४७ ॥
 कथमावरणे सत्येवान्यस्याप्यपरोक्षधीः ॥ ज्ञानोत्पत्तिविरोधे वयस्मादावरणं विदुः ॥ १४८ ॥
 तदुत्पत्त्यविरोधे तन्नाशयताशापि किंकृता ॥ बंधस्यैव कुतो नाशस्तर्हि न स्याच्छ्रुतेर्बलात् ॥ १४९ ॥

नाशयताशा तेन ज्ञानेनाज्ञानस्य नाश इत्यत्र किंकृता । अज्ञानस्य नाशात्प्रागेव ज्ञानेन सहोक्तविरोधे सति ज्ञाननाशयता स्यात् । तदभावे तु कथं तन्नाशयतेत्यर्थः । यदि च ज्ञाननाश इत्यत्रैव ज्ञानेन सह विरोधो नान्य इति वदेत् तदोत्तरमाह ॥ बंधस्यैवेति ॥ तर्हि पूर्वं मविरुद्धस्यैवाज्ञानस्य ज्ञानेन नाशो बंधस्यैव नाशः साक्षाज्ज्ञानेन नाशः कुतो न स्यात्स्यादेव । पूर्ववयं कथाचनविधया विरोधरहिते न ज्ञानेन नाश इत्यत्र मात्रस्याज्ञानवद्धैपि सुवचत्वात् । न केवलं साम्यं अस्मात्पक्षे आधिक्यं चेत्याह ॥ श्रुतेर्बलादिति ॥ दृष्टवन्तमु

च्यतइतिदर्शनादेवबंधनिवृत्तिश्रवणादितिभावः ॥ १४९ ॥ श्रुतस्याप्यस्यनाशयनाशकभावस्यापहारःपरस्याभिमतः । सच नाशयनाशकभावातिरिक्तविरोधसत्येवस्यान्नापथेत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ तयोर्ज्ञानाज्ञानयोः । ज्ञाननाशयत्वमे वहितवाप्यज्ञानत्वंनाम । तच्चज्ञानविनाशेर्बन्धेपिबहुंशक्यतइतिनाज्ञानत्वेनापिविशेषः । अतोज्ञानोपत्तिप्रतिबंधकत्वरूप विरोधैर्नैवप्राग्विरोधोक्तव्यः । तदभावेऽश्रौती बंधस्यैवज्ञाननाशयतायुक्तेतिभावः ॥ १५० ॥ ब्रह्माणिपरेणपरिकल्प्यमा

अज्ञानमेवज्ञानेननाशयबंधस्तुनेतिवाक् ॥ तदास्याद्यदिनाशाच्चप्राक्तयोस्स्याद्विरुद्धता ॥ १५० ॥

मनसोह्यचिदंशस्तदप्रायोऽननाशकः ॥ चिदंशस्यबलान्नाशेकथंब्रह्मचित्तिस्थितिः ॥ अतो ब्रह्माश्रिताज्ञानेनअकार्येनविद्यते ॥ १५१ ॥ अस्यविद्येतिविद्यैवतत्पदेनोच्यतेहरौ ॥ तदधी नारमाचाभिमन्यमानाऽथवाजडा ॥ ताभिस्स्पृष्टमिदंविश्वंभ्रान्त्युत्थंकेनकथ्यतां ॥ १५२ ॥

नाज्ञानस्यप्रायुक्तन्यायेनापिमानसज्ञाननाशयतानिराकरोति ॥ मनसइति ॥ मानसज्ञानमज्ञाननाशकमिति वदतापि चिदं शस्यबलोदेवनाशोक्तव्यः । ननुघटप्रायाचिदंशबलात् । तथाचाज्ञाननिर्हरणसमर्थायांब्रह्मचित्तिमानसवृत्तिनाशयत्वेनोच्य मानाज्ञानस्यस्थितिरैवकथं नकथंचिदित्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वस्यैवासंभवात्ज्ञाननाशयत्वेननतस्याज्ञानत्वमितिभावः । उपसंहर ति ॥ अतइति ॥ प्राक्सूचितंभगवतिप्रयुज्यमानाविद्याशब्दार्थस्पष्टमाह ॥ अस्मेति ॥ अस्य अकारवाच्यस्य । तत्पदेनावि

द्यापदेन । तदधीनाभगवदधीना रमा विद्यारूपारमा अकारवाच्यस्य परमात्मनः अधीनाविद्येति व्युत्पत्त्या तत्पदेनोच्यते तदभि
मन्यमाना जडा प्रकृतिश्च तत्पदेनोच्यते इति पूर्वोक्तसंबन्धः । अभिमन्यमानेति तत्र हेतुसूचनं । अभिमानिवाचकपदस्याभिमत्यमाने
प्रयोगादित्यर्थः । जडेत्यनेन विद्याया अयोग्या अविद्येति निमित्तांतरंचसूचितं । ताभिस्तिष्ठभिरविद्याभिः । अनेन भवो निरोधः
स्थितिरप्यविद्येत्यादिवाक्यानामर्थत्रयमुक्तं भवति ॥ १५२ ॥ स्वाज्ञानस्य ब्रह्मणि स्वैरपरिक्लप्यमानाज्ञानस्य मिथ्यात्वं परो
क्तीति यत् तत्तथैव तदेकप्रमेयमस्माकमप्यनुकूलमेवेत्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ यस्मादिति ॥ तत्तज्ज्ञानं अस्मदीशाने ना

यन्मिथ्यात्वं परोवक्ति स्वाज्ञानस्य तथैव तत् ॥ यस्मात्तदस्मदीशानेनाभूदस्ति भविष्यति ॥ १५३ ॥
निरनिष्ठो हि सोऽसंगो निरवद्यः परः प्रभुः ॥ अनीदृग्जीवता तस्य नाज्ञानेन कर्मणा ॥ १५४ ॥
अज्ञानासंभवादेव नाध्यासोऽप्यखिलेश्वरे ॥ लेपायोग्येन भेदे देशेन पंको नापि तन्मलं ॥ १५५ ॥

रायणे नासीत् नाप्यस्ति न भविष्यति च । अतस्त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाद्ब्रह्मण्यज्ञानं शशशृंगप्रायमिति भावः ॥ १५३ ॥
अज्ञाननिराकरणन्यायेनैव अद्वैतमपि निरस्तमित्याह ॥ निरनिष्ठ इति ॥ अनीदृग्जीवता सा निष्ठसावद्यसंगजीवता । तस्य ब्र
ह्मणः । अज्ञानेन । अज्ञानवशाज्जीवभावो न । निरवद्यत्वश्रुत्या भगवत्यज्ञानाख्यदोषस्य दूरतो निरस्तत्वात् । कर्मणा कर्मवशा
दपि न । असंगश्रुत्या कर्मलेपाभावस्य कथनादिति भावः ॥ १५४ ॥ अज्ञानासंभवादेव ब्रह्मणि जगदध्यासोऽपि नेत्येतदनुद्घाटयति

नोपपादयति ॥ अज्ञानासंभवादवेति ॥ १५५ ॥ भगवत्यज्ञानासंभवायोदीरितश्रुतिस्थितिविरोधेन जीवाज्ञानसाधकप्रत्यक्षविरोधेनच परेणब्रह्मण्यज्ञानसाधनायोदीरितानुमानान्यपिबाधितविषयाणीत्याह ॥ तान्यहमिति ॥ त्वत्प्रत्यक्षं जीवस्यतव प्रत्यक्षं । अनुमायाअज्ञानसाधकानुमायाः आगमः अज्ञानसाधकत्वेनाभिमतआगमप्रत्यक्षादिविरोधेस्त्यागमस्यान्यार्थकथनं यजमानप्रस्तरइत्यादौसर्वजनसंप्रतिपन्नमितिभावः ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ अतः प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावात् तद्वाधितत्वाच्च । तत्र

तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ॥ इतिगीतावचनतोयस्सर्वज्ञइतिश्रुतेः ॥ १५६ ॥
अहमज्ञइतिप्रोक्तंत्वत्प्रत्यक्षंनमत्प्रभोः ॥ अनुमायाश्चबाधोभूदागमोन्यार्थमाग
मत् ॥ १५७ ॥ अतोब्रह्माश्रिताज्ञानपक्षोनिर्मूलएवते ॥ अज्ञानंब्रह्मणिनचेत्तत्रे
दंकल्पितंचन ॥ उपादानंतवाज्ञानमुपादेयप्रदेशितत् ॥ १५८ ॥ अज्ञानापगमेतत्त
च्चैतन्यंतस्यतस्यदृक् ॥ इत्यादिप्रक्रियासर्वाविक्रियाभूत्तवाधुना ॥ १५९ ॥ ॥

ब्रह्मणि । इदंजगत् । तत्रहेतुमाह ॥ उपादानमिति ॥ यद्यस्मात् तवमतेअज्ञानमुपादानं तत्तस्मादुपादेयप्रदेशि उपादेयस्य कल्पितस्य प्रदेशएवप्रदेशोस्यास्तीतितत्तथोक्तं । उपादानोपादेययोस्समानदेशत्वनिश्चयमात् । ब्रह्मणिजगदारोपोपादानरूपाज्ञानाभावेतदुपादेयारोपोपिनेतिभावः ॥ १५८ ॥ अज्ञानासंभवेप्रतिकर्मव्यवस्था नेतिप्राक्सामान्येनोक्तंविविच्यदर्शयति ॥ अज्ञा

नापगमइति ॥ तत्तच्चैतन्यं तत्तदधिष्ठानचैतन्यं । तस्यतस्य घटादेर्देहकूपरोक्षदर्शनं ॥ १५९ ॥ प्रमाणवैकल्योदेव तदग्रह
णोपपत्तेरिति वदता ब्रह्मविषयकाज्ञानशक्त्यैव जगन्नजानामीत्यनुभवस्याप्यङ्गीकारात् अहं किमपि न जानामीति वा अहंमामन्यं च
न जानामीति वा अज्ञानज्ञानस्याकारः परमते प्रातीतिकमज्ञानं नाप्रातीति तिष्ठतीति च । आरोपश्च सर्वमहं जानामि मां गौरत्वेन जा
नासि अन्यजीवजादिकं जीवत्वेन जडत्वादिना जानामीत्याकारवान् । तथा च त्वदुक्तप्रातीतिकाज्ञाने सति नायमारोपः विरुद्धा

किंचिहमज्ञइत्येव ह्यज्ञानस्याकृतिस्तव ॥ मामहं न वि जानामीत्याकारश्च निगद्यते ॥ १६० ॥
एवं चाज्ञानवद्ब्रह्मैव विश्वभ्रमो भवेत् ॥ इदं जानामीति सर्वभ्रांतिर्यस्मात्प्रदृश्यते ॥ १६१ ॥
सर्वजानामि सर्वं च न जानामीति चैकदा ॥ विरुद्धाकारसंपत्तिरनानुभविकी चितः ॥ १६२ ॥
अथाज्ञानस्यापगमे भ्रमत्वयदिकथ्यते ॥ अज्ञानकाल्पितत्वात्तिरयुक्ता भूत्तदा तव ॥ १६३ ॥
अज्ञानरूपमेवास्याप्रपञ्चस्य विचारणे ॥ वक्त्यनारोपितत्वाख्यमहिमानं तत्तस्फुटं ॥ १६४ ॥

कारप्रतीतिद्वयस्य एकादाऽयोगात् । अज्ञानाभावदशायामीदृशप्रतीतौ नारोपरूपत्वं । तस्या अज्ञानानुपादानकप्रतीतित्वादिति भा
वेनाह ॥ किंचेति ॥ अहमज्ञः अहं न जानामि । अज्ञानस्य अज्ञानज्ञानस्य । मामहं मन्यं चेति शेषः । विश्वभ्रमः विश्वभ्रम
रूपं । चितः ब्रह्मचैतन्यस्य ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ तत्तत्तस्मात्कारणात् । अज्ञानरूपं न जानामीति प्रतीयमाना

ज्ञानस्वरूपं ॥ १६४ ॥ इदानींविषयाश्रिताज्ञानपक्षदूषयति ॥ विषयाश्रितं इदंरजतमिति विषयथेरजत
तयाप्रतीयमानायाशुक्तिःतदावरकमज्ञानं। शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रिततदावरकमज्ञानमेव शुक्त्यावरकमज्ञानंवदति। तेनचशुक्ते
ज्ञानाभावात् तत्रविपरीतज्ञानमितिप्रक्रिया। विषयेशुक्त्यादौ एकस्ववृत्त्या इयंशुक्तिरित्यपरोक्षज्ञानेन तन्नाशे शुक्त्यावरका
ज्ञाननाशे। तत्शुक्तिशकलं ॥ १६५ ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ विषयावरकं तमिस्त्रमिति संबंधः ॥ १६६ ॥

विषयाश्रितमज्ञानं यद्यावरणमिष्यते ॥ तर्ह्येकवृत्त्या तन्नाशोऽसंवेदयेतवस्तुतत् ॥ १६५ ॥
विषयावरकं दीपस्तामिस्रनाशयेद्यदा ॥ तदा तद्वस्तुसर्वैश्चसुक्तां किं न दृश्यते ॥ १६६ ॥
यद्यज्ञानांतरं तन्नपुनरावरणं भवेत् ॥ तर्हि केनापि तद्वस्तु न दृश्येताऽऽवृत्तत्वं ॥ १६७ ॥
यदि ज्ञातृविभेदेन कल्पयेतावरणं घटे ॥ तदा ह्यदृष्टस्य बहोः कल्प्यत्वाद्गौरवं भवेत् ॥ १६८ ॥
न हितत्तद्गृहालौ कैर्नाशयतामिस्त्रराशयः ॥ घटादिषु प्रदृश्येते ततो प्रामाणिकं त्विदं ॥ १६९ ॥

तत्रशुक्तिशकले अज्ञानांतरं निवृत्ताज्ञानादज्ञानांतरं। केनापि प्राचीनेन ततो न्येन च केनापि ॥ १६७ ॥ ज्ञातृविभेदेन एकस्य ज्ञा
तुः एकमावरणं। अन्यस्य चान्यत्। एकस्यावरणनिवृत्तौ स एव तत्पश्यति। अन्यस्तु स्वावरणसद्भावान्न पश्यतीत्येवंप्रतिपुरुषैर्विचित्र्ये
णैवेत्यर्थः। घटइत्युपलक्षणं। शुक्तावित्यपि द्रष्टव्यं। अदृष्टस्य घटावरकांधकारादावदृष्टस्य ॥ १६८ ॥ तदेव दर्शयति ॥ न हीति ॥

ततस्तस्मादिदं पुरुषैव चित्र्येणावरणमप्रामाणिकमिति संबंधः । प्रामाणिकत्वाद्गौरवं न दोष इति पराशाखंडनायेदमुक्तं ॥ १६९ ॥
 अतः विषयाश्रिताज्ञानस्याप्रामाणिकत्वात् । इदं प्रमाप्रतिबंधकं तमः अज्ञानं पुंगतमेव ज्ञातुपुरुषनिष्ठमेव । अनेन पुंग
 तमेवाहितमइत्याचार्यवचनसंगृह्णाति । तमसः पुंनिष्ठत्वेयुक्तिमाह ॥ मर्त्याहीति ॥ हियस्मात् मर्त्याएवतामसाइत्युच्यते न तु
 घटोवापटोवातामस इति केनाप्युच्यते । अतः पुंगतत्वमेव तमसोयुक्तमिति भावः ॥ १७० ॥ तमसः पुंनिष्ठत्वे च काचादिवत्प्रतिपुरुष
 वैचित्र्यं च कल्पनां विनैव सिद्ध्यतीत्याह ॥ पुंस्त्विति ॥ नानात्वं प्रतिपुरुषैव चित्र्यं । एवं च मत्पक्षेन किंचित्कल्प्यमिति

अतः पुंगतमेवेदं तमो मर्त्याहितामसाः ॥ १७० ॥ पुंसुकाचादिदोषाश्च यतस्संति पृथक् पृथक् ॥
 अतो नानात्वमप्येषामनायासेन सिद्ध्यति ॥ १७१ ॥ नाशयनाशकयोर्ज्ञानाज्ञानयोरैकदेशता ॥
 तमः प्रकाशवत्सिद्धानांधकारोपिचेतने ॥ दीपोवाचेतनगतस्ततस्तौ यत्र कुत्रचित् ॥ १७२ ॥

भावः ॥ १७१ ॥ अज्ञानस्य पुंनिष्ठत्वेयुक्तिमप्याह ॥ नाशयनाशकयोरिति ॥ एकदेशता नाशकज्ञानवतिपुरुषे नाशयज्ञान
 स्यापिविद्यमानतेत्यर्थः । नाशको दीपोयस्मिन्देहे तत्रैवाविद्यमानस्य तमसोनाशदर्शनात्तमः प्रकाशवत्सिद्ध्युक्तं । नाशयनाशक
 योरंधकारदीपयोः विषयघटाद्याश्रयत्वदर्शनाज्ज्ञानाज्ञानयोरपिविषयाश्रितत्वमस्त्वित्याशंकां दृष्टांतदार्ष्टान्तिकयोर्विषय्यदर्शयन्परि
 हरति ॥ नांधकार इति ॥ दीपोवाचेतनगतोनेति पूर्वोणसंबंधः । ततः नाशकदीपस्य चेतनगतत्वाभावेन नाशयतमसोपि पुंनिष्ठ

त्वस्यावश्यंभावाभावात् तौ अंधकारदीपौ यत्रकुत्रचित् तमस्थितघटपटादिदेशनेद्वयोरपितद्देशता । अंधकारस्थितपुरुषादिदेश-
नेतुद्वयोरपिपुरुषदेशीयत्वमित्यर्थः ॥ १७२ ॥ ज्ञानंतुज्ञातुंपुंस्वेव नतुविषयेघटादौ । तस्यजडत्वेनज्ञानाधारताऽयोग्यत्वात् ।
तुशब्दः दीपाज्ञानस्यउक्तविशेषवोक्तकः । अतः नाशकज्ञानस्यज्ञातुपुरुषनिष्ठत्वनियमात् । नाश्याज्ञानं ज्ञाननाश्याज्ञानंज्ञातृ-
पुरुषएववक्तव्यमितिसंबंधः । उक्तरीत्यानाश्यानाशकयोस्समानदेशत्वावश्यंभावेन नाशकज्ञानस्यपुंनिष्ठत्वनियमे नाश्याज्ञानस्या-
पितन्निष्ठत्वावश्यंभावात् ब्रह्माणिक्यस्यात् । ब्रह्माश्रिताज्ञानपक्षोगतइतिभावः ॥ १७३ ॥ अज्ञानस्यपुंनिष्ठत्वेपिबाह्यविषयावरण-

ज्ञानंतुज्ञातुंपुंस्वेवतन्नाश्याज्ञानमप्यतः ॥ वक्तव्यंज्ञातुपुरुषेब्रह्माणिस्यात्कथंनवद्
॥ १७३ ॥ ज्ञानाज्ञानेहिपुंधूमौपुंस्थौवेवाश्रसाधकौ ॥ किंनपुंनेत्रगःकाचोबाह्या-
र्थावरणक्षमः ॥ अतस्तवानुमानंचपरैकैक्यमाचरेत् ॥ १७४ ॥

त्वंदृष्टांतमुखेनघटयति ॥ ज्ञानाज्ञानेइति ॥ अर्थसाधकौ विषयप्रकाशनविषयावरणाख्यफलसाधकौ । ज्ञानाख्यप्रकाशइवत-
त्प्रतियोगितमोपीदमंतस्थमेवबहिःकार्यकारीतिसूचनायज्ञानस्यापिग्रहणं । बाह्यार्थस्यशुक्त्यादेः । अतः ज्ञानाज्ञानयोःपुंनिष्ठत्व-
नियमात् । तवानुमानं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वदेशगतस्वनिवर्त्यवस्त्वंतरपूर्वकं । अप्रकाशितार्थप्र-
काशकत्वात् । अंधकारेप्रथमतपन्नप्रदीपप्रभावदित्यनुमानं । परैकैक्यं परस्य जीवनिष्ठाज्ञानवादिनःकैक्यं स्वदेशगतेत्युक्त्याऽज्ञा-

नस्यज्ञानाधारजीवाश्रितत्वस्यैवसिद्ध्या त्वदभिलषितब्रह्माश्रितत्वासिद्धेरनुमानस्यतत्त्ववादिनंप्रतिसिद्धसाधनत्वादितिभावः । परमतेष्वधिष्ठानचैतन्याख्यज्ञानस्यकथंचिदज्ञानसमानदेशत्वसंभवेपिप्रमाणज्ञानस्यांतःकरणवृत्तिरूपस्यजीवनिष्ठत्वावश्यभावे नार्थांतरत्वादितिभावः ॥ १७४ ॥ तदेवोपपादयति ॥ स्वदेशगतमिति ॥ प्रमाणज्ञानतः प्रमाणज्ञानपक्षीकृत्य । स्वदेशगतं प्रमाणज्ञानसमानदेशगतमित्यर्थः । प्रमातृपुरुषेजीवे । प्रमातृपदेनप्रमावाग्न्यप्रमातेतिप्रमाणज्ञानस्यजीवनिष्ठत्वंस्फोरयति । तद

स्वदेशगतमज्ञानंप्रमाणज्ञानतस्तव ॥ सिद्ध्यत्प्रमातृपुरुषेयतस्सिद्धमभूद्दलात् ॥ प्रमाताजीवएवेतिजीवाज्ञानमभूद्वित्तत् ॥ १७५ ॥ चक्षुषासन्निकृष्टार्थज्ञानंस्यादंतरेवहि ॥ जानामीत्यांतरत्वस्यसुखादाविवसिद्धितः ॥ १७६ ॥ परोक्षज्ञानकरणाज्ज्ञानमंतर्भवेद्यथा ॥ तथाऽपरोक्षकरणाज्ज्ञानमप्यंतरेवहि ॥ १७७ ॥

ज्ञानं ॥ १७५ ॥ मनोवृत्तेरपिचक्षुर्द्वाराविषयपर्यंतधावनात्समानाश्रयत्वाशानिराकरोति ॥ चक्षुषेति ॥ आत्सामनसासंयुज्यतेमन इन्द्रियेणइन्द्रियमर्थेनेतिप्रसिद्धिर्हिशब्देनसूचयति । तथाचमनसोबहिर्गमनमप्रामाणिकमितिभावः । ज्ञानस्यांतरत्वमनुभवारूढं करोति ॥ जानामीति ॥ अहंमुखीतिवत् अहंजानामीतिज्ञानस्यांतरत्वस्यसर्वानुभवसिद्धत्वादितिभावः ॥ १७६ ॥ बाह्यकरणादंतर्ज्ञानोदयैऽतरंगदृष्टांतमप्याह ॥ परोक्षेति ॥ तथाअपरोक्षकरणादितिपदच्छेदः । ज्ञानमपरोक्षज्ञानं । परोक्षज्ञानइवबाह्यकरणादंत

रेवापरोक्षज्ञानस्याप्युदयसंभवेतद्वदेवतदकारत्वाभावेपितज्ज्ञानत्वस्यापिसंभवेमनोवृत्तेर्बहिर्गमनकल्पनव्यर्थमितिभावः ॥ १७॥
परोक्षज्ञानेपिमनोवृत्तेर्विषयपर्यतधावनमस्त्वितिमंदाशंकापरिहरति ॥ यदीति ॥ तर्हीतिशेषः । चक्षुर्वेतद्वदस्यपुनरावृत्तिशून्य
त्वादित्यर्थः । दीर्घनिद्रामरणं । तथाचग्रहणस्मरणोदरभावान्मृतप्रायोसीतिभावः ॥ १७८ ॥ तदुपपादयति ॥ मनोयात्रेति ॥
मनसोबहिर्यत्रित्यर्थः । जीवस्यदेहाद्बहिर्यात्राकाले । हियस्मात्तदंतःकार्यकरं । एतस्मात्तन्मनःअंतःकरणमितियोजना । बहि

यदिशब्दसहायेनमनोवैकुण्ठमाविशेत् ॥ पुनर्निवृत्तिशून्यस्यादीर्घनिद्राभवेत्तदा ॥ १७८ ॥ मनोयात्रा
तुजीवस्ययात्राकालेपरंभवेत् ॥ अंतःकरणमेतस्मादंतःकार्यकरंहितत् ॥ १७९ ॥ अतोज्ञानवदज्ञानमा
तरंसाक्षिणोबलात् ॥ एकदेशत्वमनयोर्नाशकयोर्ध्रुवं ॥ १८० ॥ नचेदन्याश्रितज्ञानमन्याज्ञानं
निवर्तयेत् ॥ अज्ञानमप्यांतरंतन्नबाह्यविषयाश्रितं ॥ १८१ ॥ अहमज्ञइतिह्यक्षंजीवाज्ञानस्यसाधकं ॥
अनादिमायामुसोयदाजीवःप्रबुध्यते ॥ इतिवेदनमायेयंजीवगैवैतिगीयते ॥ १८२ ॥

गत्वकार्यकारिचक्षुरादिवद्बाह्यकरणमेवस्यात् नत्वतःकरणमितिभावः ॥ १७९ ॥ अतः ज्ञानस्यांतरत्वात् । साक्षिणः अहं
जानामीतिवदहंनजानमीत्यस्यापिजीवनिष्ठत्वग्राहिणः । प्रागुक्तमेवेतदुद्भयसंगृह्यस्मारयति ॥ एकदेशत्वमिति ॥ अनयोर्ज्ञा
नाज्ञानयोः ॥ १८० ॥ अन्याश्रितज्ञानंचैत्राश्रितज्ञानं । अन्याज्ञानंमैत्राश्रितज्ञानं । साक्षिणोबलादित्येतद्विशदयन्नृपसंहरति
॥ अज्ञानमिति ॥ तत्तस्मात् ॥ १८१ ॥ अहंसाक्षी । प्राग्ब्रह्माश्रितज्ञानपक्षेबाधकतयोदाहृतंश्रुतिजीवाज्ञानपक्षेसाधकत्वे

नाप्युदाहरति ॥ अनादीति ॥ १८२ ॥ जीवब्रह्मणोरैक्येनसमाधास्यामीत्याशानिराकर्तुं प्रागुक्तदूषणगणंबुद्धावारोहायस्मारयति ॥ ऐक्येनेति ॥ अन्यथीकरणं जीवविषयाणांब्रह्मविषयत्वकरणं । हीत्यनेनपरमतेकतृकर्मभावविरोधांगीकारात्प्रमेयेब्रह्मणिप्रमातृत्वं नजीवैक्येनापिनेतुंशक्यतइतिमूचयति ॥ १८३ ॥ अज्ञानस्यजीवाश्रितत्वेप्रत्यक्षं श्रुतिचोक्त्वाऽनुमानमप्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ विवादपदमज्ञानं ज्ञातृपुंनिष्ठं ज्ञानसमानाश्रयत्वात् । सुखबहुःखवद्वेतिप्रयोगोद्रष्टव्यः ॥ १८४ ॥ जगदुपादानत

ऐक्येनचप्रमाणानामन्यथीकरणंवृथा ॥ ऐक्यासिद्धेरयुक्तंच प्रमाताजीवएवहि ॥ नचेत्सर्वैक्यतस्सर्वमस्तव्यस्तंभवेत्तव ॥ १८३ ॥ अज्ञानंज्ञातृपुंनिष्ठंज्ञानेनैकाश्रयत्वतः ॥ सुखबहुःखवच्चैतिह्यनुमाप्यस्यबाधिता ॥ १८४ ॥ मृदादिकमुपादानंकार्ये कार्येचविद्यते ॥ अतो जगत्सर्जनार्थमपिनाज्ञानमिष्यते ॥ १८५ ॥ मायी मायाधीश्वरत्वाद्गोमान्गोपालकोयथा ॥ तस्माद्ब्रह्माश्रिताज्ञानमज्ञानादेववर्णितं ॥ १८६ ॥

याब्रह्मण्यज्ञानसिद्धिरितिमतमपाकरोति ॥ मृदादिकमिति ॥ आदिपदेन मूलप्रकृतेर्ग्रहणं । अतः आदिसृष्टौमूलप्रकृतेरन्तरसृष्टौचमृदादेरुपादानस्यविद्यमानत्वात् ॥ १८५ ॥ प्राक्मायिनंतुमहेश्वरमितिश्रौतमायापदस्यप्रकृतिपरतोक्ता । इदानीमायापरत्वेपिनास्माकमनिष्टमितिदृष्टांतमुखेनाह ॥ मायीति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अज्ञानात्पूर्वोत्तरापरिज्ञानात् ॥ १८६ ॥

मायायाः जीवस्वरूपभूतानं दाद्यनुभवप्रतिबंधकत्वघटनाय जीवाश्रितत्वमेव युक्तमित्याह ॥ जीवइति ॥ तस्मा जीवानंदाननुभवस्यान्यथानुपपत्तेः । सामाया । अनेनाज्ञानस्य जीवाश्रितत्वेऽर्थापत्तिरप्युक्तेति ज्ञातव्यं ॥ १८७ ॥ अज्ञानस्य जीवरूपाच्छादकत्वेऽहमिति तदुल्लेखः कथमित्यत आह ॥ जीवेति ॥ तद्रूपज्ञाने तत्स्वरूपज्ञाने प्रतिबंधिकानैवेति संबंधः । तत्र दृष्टांतमाह ॥ इममिति ॥ यथामंत्रशक्त्या प्रतिबद्धोऽनलः मंत्रितमेकं पुरुषं विहायान्यंदहति । एवमज्ञानमप्यानंदानुभवप्रतिबंधकमप्यहमिति स्वरूप

जीवस्तु मायासुप्तत्वात्तत्त्वात्तद्विधीक्षते ॥ मायाऽभावे सतीक्षेत तस्मा जीवाश्रितैव सा ॥ १८७ ॥ जीवस्वरूपानंददीनाच्छादयतिकेवलं ॥ अहमित्येव तद्रूपज्ञाने न प्रतिबंधिका ॥ इमतु न देहत्त्युक्तं मंत्रशक्त्या यथाऽनलः ॥ १८८ ॥ सा सत्या प्रकृतेरंशभूता जीवेषु तिष्ठति ॥ १८९ ॥ नारायणप्रसादेन काचिदक्षिमलोपमा ॥ नश्येद्वस्त्रावृतिप्रायाकाचिच्चापसरेत्ततः ॥ १९० ॥

मात्रानुभवे न प्रतिबंधकमिति भावः ॥ १८८ ॥ सा जीवाच्छादिका प्रकृतेरंशभूता माया सत्या शिलाकणादावारोपितमण्यादेर्दहप्रतिबंधकत्वादर्शनेन प्रतिबंधकत्वादेवाबाध्या । प्रकृत्यंशत्वमपि सत्यत्वे हेतुः सर्वप्रलयेऽप्युर्वारिता हि प्रकृतिरित्युच्यते । तस्यास्तु कथं भिन्न्यात्वमिति भावः ॥ १८९ ॥ जीवाच्छादिका परमाच्छादिकेति द्विविधा माया । तत्रैकानश्येत् । अपरा चापसरेदित्येतदृष्टांतमुखेन घटयति ॥ नारायणेति ॥ काचिज्जीवाच्छादिका अक्षिमलोपमा । यथा हि मलं काचादिकं नश्यत्येव । तथेयमपि नश्येदिति योजना ।

काचित्परमाच्छादिका । वस्त्रावृत्तिप्राया मुखबद्धवस्त्ररूपनयनावृत्तिप्रायेत्यर्थः । ततःजीवनयनात् । अपसरेदेव । नतुनश्येत् । यथानयनावरणभूतयोःकाचवस्त्रयोरेकस्यनाशोपरस्यापसरणंचलोकेकदृष्टेत्येतिभावः ॥ १९० ॥ द्वयं जीवाच्छादकपरमाच्छादकभेदेनद्विविधं । जीवो पिहितनयनःस्वदेहपरदेहाविव स्वस्वरूपंचनजानाति । अतस्तत्प्रतिबंधकमज्ञानद्वयमपितद्भवमेववेदितिभावः ॥ १९१ ॥ उभयोःउक्तद्विविधाज्ञानयोः । भगवतोऽज्ञानातिदूरस्थत्वेयुक्तिमाह ॥ नचेदिति ॥ नचे द्विविधमायादूरस्थोन

जीवस्याच्छादिकात्वेकापरस्याच्छादिकापरा ॥ द्वयंजीवगतंनित्यहरिस्तूभयमोचकः ॥ १९१ ॥ उभयोश्चातिदूरस्थोनचेत्तमोचयेत्कथं ॥ निगडेननिबद्धांघ्रिर्नाहिराजाविमोचकः ॥ १९२ ॥ अस्मिन्नर्थेश्रुतिर्मानंपुराणानिचभूरिशः ॥ अनिर्वाच्यातुयामायासाऽनिर्वाच्यैवधीमतां ॥ १९३ ॥ योमायांवत्तयधीशानेसप्रष्टव्यस्तथेशितुः ॥ अमस्संपाद्यतेनेतिनचेद्विद्यैवतामपि ॥ १९४ ॥

चेत् तेद्विविधमाये । निगडबद्धपुरुषमोचकस्यराजादेःकार्वादेर्वातदबद्धत्वस्यावश्यंभावादितिभावः । तदेवदर्शयति ॥ निगडेनेति ॥ १९२ ॥ श्रुतिरनादिमायेत्यादिका । पुराणानि उक्तानिवक्ष्यमाणानिच । अनिर्वाच्या वक्तुमप्ययोग्या ॥ १९३ ॥ ब्रह्माण्यविद्यांनिरस्यमायामपिनिराकर्तुंपृच्छति ॥ योमायामिति ॥ तयामाययाभ्रमः संपाद्यतेनेवेतिप्रष्टव्यइतिपूर्वेणान्वयः । नेतिपक्षदूषयति ॥ नचेदिति ॥ नचेद्भ्रमसंपादिकानभवतिचेत् । ऐंद्रजालिकमायेवैश्वरनिष्ठापिमायावीश्वरस्यनभ्रांतिकरी किंतुद्रष्टृणामन्येषामेव

भ्रातिकरीत्यर्थः । विद्यैव सामायाभगवतोविद्यैव परव्यामोहकमन्त्रौषधादिविद्यावद्विद्यैव । नत्वज्ञानवन्महादोषइतिभावः । त
हितामंगीकृत्यजगतोमायाकल्पितत्वंकुतोनांगीक्रियतइत्यतआह ॥ तामपीति ॥ सदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहीतिभगवतोनि
रस्तकुहकत्वोक्त्या परकेवलं तामपि कुहकविद्यारूपमायानोरीचकुरितिसंबंधः । अज्ञानभ्रमाख्यमहादोषानाधायकत्वेप्यवद्यगं
धविधुरैरौकुहकत्वरूपस्वल्पदोषोपिनवचुमुचितइतिनांगीचकुरितिभावः । आद्ये भ्रमसंपादकत्वपक्षे मायेतिशब्दभेदमात्रंसा
प्यविद्यैव । तस्मादर्थकल्पःपक्षश्च विकल्पात् अज्ञानपक्षोक्तविकल्पाद्भीर्यस्यसःविकल्पभीः ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ लोकनीत्यापि

निरस्तकुहकत्वोक्त्यानोरीचकुरुःपरंहरौ ॥ आद्येतद्विद्यैवतस्मात्कल्पोयंचविकल्पभीः ॥ १९५ ॥
स्वदोषाच्छादनायाल्पोनिर्दोषेष्वपितंवदेत् ॥ जीवेसंभवदज्ञानं ब्रह्मण्यपिनकिंजगुः ॥ १९६ ॥
किंमलैस्समलस्यास्यनिर्मलस्यमलंमलं ॥ नीलिमादूषणंभानोस्वभानोस्तुसभूषणं ॥ १९७ ॥

भगवत्यज्ञानकथनंपरिहसति ॥ स्वदोषेति ॥ अल्पःमूर्खः स्वदोषाच्छादनाय स्वस्मिन्नागतजगत्त्वादिदोषाच्छादनाय ।
तंदोषं जीवेस्वस्मिन्मायावादिनःब्रह्मण्यपिनजगुःकिमितिबंधः । स्वस्याज्ञानित्वेनागतनैच्यपरिहारायब्रह्मण्यज्ञानंजगुः ।
ननुप्रमाणबलदितिभावः ॥ १९६ ॥ ननुपरोदीरितरीत्याब्रह्मण्यज्ञानमस्तु भवताकिंगतमित्यतस्तदपिलोकनीतिविरुद्धमि
त्याह ॥ किंमलैरिति ॥ समलस्य कर्मलेपदुःखादिमलसहितस्यजीवस्य मलैरज्ञानभ्रमादिमलैः किं संसाराख्यमलमलिन

स्यजीवस्यसर्वमपिमलं संभावितमिति भावः । निर्मलस्य निरवद्यत्वश्रुत्यादोषगंधविधुरस्य भगवतः मलं अज्ञानकुहकत्वरूपमलमपिमलमेव । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ नीलिमेति ॥ भानोऽस्सूर्यस्य । स्वर्भानोऽराहोः । सः नीलिमा ॥ १९७ ॥ भगवज्ज्ञानमज्ञानाविरोधीत्येतदपि नीतिविरुद्धमित्याह ॥ अशक्तः समुद्रतरणादावशक्तः खलोर्मकटः शक्तस्य हनूमतोऽप्यशक्तिं प्रथयेत् । कश्चकोजलधिं विलिंघितुमहो मिथ्येति रामायणमितिर्मकटवचनात् । एवं मायावाद्यपीत्याह ॥ स्वज्ञानवदिति ॥ स्वस्य जीवस्य ज्ञानवत् जीवस्य ज्ञानं नित्यतया विद्यमानमपि हरेरिच्छया यथाऽज्ञानानुगतद्वितीयार्थः । हरेः परनिष्ठाज्ञाननिर्हरणे समर्थस्य ज्ञानं

स्वयं ह्यशक्तदशक्तस्याप्यशक्तिं प्रथयेत् तत्त्वतः ॥ स्वज्ञानवद्धरेर्ज्ञानं किं नाज्ञानानुगतं जगौ ॥ १९८ ॥

अनृतं वदतो वाक्यमसंबद्धं भवेद्भुवं ॥ ज्ञानस्य सहकार्यस्य हानिर्नावरणे किल ॥ १९९ ॥

सर्वविषयकज्ञानं अज्ञानानुगतं अज्ञानानुकूलं अज्ञानसहितमिति यावत् । न जगौ किं । यथा स्वस्याशक्तौ परस्याप्यशक्तिकथनं दुर्नीतिरूपत्वाग्नीतिविरुद्धं तथेदमपीति भावः ॥ १९८ ॥ मायिमतां तरमपि नीतिविरुद्धमित्याह ॥ अनृतं वदतश्चोरस्य । असंबद्धं पूर्वोत्तरासंबद्धं । यामि कैर्विचार्यमाणश्चोरः पूर्वमेकं वदेत् पुनस्तद्विरुद्धमन्यदपि वदेत् । तदाऽयं चोर इति निश्चिन्युस्तथेति भावः । सहकार्यस्य अर्थप्रकाशनाख्यकार्यसहितस्य ज्ञानस्य स्वरूपभूत नित्यज्ञानस्य आवरणे अविद्याख्यावरणे सत्यपि हानिर्न किल । ज्ञानप्रतिबंधकं ह्यावरणं । तस्मिन् सत्यपि ज्ञानस्यान्यूनतेति यन्मायिमतं तदपि दुर्नीतिरूपत्वाग्नीतिविरुद्धमि

तिभावः ॥ १९९ ॥ मतांतरमपिनीतिविरुद्धमित्याह ॥ सकृद्भ्रष्टः अनाचारादिनापतितः पश्चाद्भ्रष्टतायाः अनाचारंतेरणपातित्यात्विभेतिकिं । भिक्षोर्मांसनिषेवणं किमुचितं किं तेन मद्यं विनोति भ्रष्टवचनाद्वा भिद्येव । यतएव हि सवैशेषपरमात्मनियदज्ञानं कथितं तदेव प्रथमाबद्धं । सर्वज्ञे अज्ञानायोगात् । पुनस्तस्याज्ञानस्य यद्दौर्घ्यदुर्घटत्वं तद्भूषणं नाभाषत किं अभाषतैव । इदंच द्वितीयमबद्धं । अतः इदमपि मतं प्रागुक्तदुर्नैतैरुदाहरणमिति भावः ॥ २०० ॥ अधुना ईश्वरस्य ज्ञाने कर्तृकर्मभावविरोधात्स्वाविषयत्वमित्यहूषणमुक्तं स्वस्वरूपानभिज्ञत्वस्य लोके दोषतया परिपठितत्वात् तत्परिहर्तुमाह ॥ मामहमिति ॥ मामहं न

सकृद्भ्रष्टः खलः पश्चाद्भ्रष्टताया विभेतिकिं ॥ सर्वज्ञज्ञानदौर्घ्यं किनाभाषतभूषणं ॥ २०० ॥ मामहं न विजानामि मां जानाम्यहमित्यपि ॥ सर्वस्यानुभवात्स्वस्य विषयोपि स्वयं भवेत् ॥ २०१ ॥ परस्मिन् समवेताया क्रिया तत्फलशालियत् ॥ तत्कर्मैति हि भादोक्तलक्षणानुपपत्तितः ॥ २०२ ॥

जानामीत्यज्ञानज्ञाने स्वस्यैव कर्मत्वस्य अज्ञानज्ञाततया कर्तृत्वस्य च सर्वस्यानुभवात् मामहं जानामीत्यनुभवस्यापलापं करिष्यतीत्यतः प्रथमोदाहरणं । स्वस्याप्यभिमतत्वात् ॥ २०१ ॥ किंच स्वस्यैव स्वविषयत्वं परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वमिति भादोक्तलक्षणानुपपत्त्या नांगीकरोषि उत कर्तृकर्मभावविरोधादिति विकल्पं मनसि निधाया द्यूषयति ॥ परस्मिन्निति ॥ तस्याः क्रियायाः यत्फलं तच्छालित त्परसमवेतक्रियाफलशालि । दृष्टार्थस्य उक्तानुभवद्वयबलात्सर्वानुभवसिद्धार्थस्य । लक्षणांतरं कर्तुरी

प्सिततममित्यादिलक्षणांतरं । लक्षणानुपपत्त्यादृष्टार्थपरित्यागोनेत्यत्रदृष्टातमाह ॥ किंपुरुषः तुरंगवक्राकारवक्र-
वानन्यत्रमनुष्याकारवान् । किंनरः मनुष्यमुखसदृशमुखवानन्यत्रपक्ष्याकारः । विलक्षणः दृष्टमनुष्यविरुद्धलक्षणः स्वानु-
भूतपक्षितुरंगलक्षणरहितोपि । किंपुरुषादिः यथादृष्टत्वादंगीकार्यः तथाभाट्टोक्तकर्मलक्षणरहितमपिस्वकर्मकत्वमंगीकर्तव्य-
मितिभावः ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ कर्मलक्षणानंगीकारेणकर्मत्वस्यानिरुक्त्या ज्ञानस्यज्ञेयनसहविषयविषयिभावानुपपत्त्येतिया-
वत् । दृश्यस्यघटादेः अध्यासःआरोपः दृशि अधिष्ठानैवतन्त्ये । तत् विषयत्वं । दृग्दृश्ययोस्संबंधानुपपत्त्याहिब्रह्मणि

दृष्टार्थस्यकथंत्यागोवक्तव्यंलक्षणांतरं ॥ किंनुकिंपुरुषोनास्तिकिंनरोवाविलक्षणः ॥ २०३ ॥

कर्मत्वस्यानिरुक्त्याहिदृश्याध्यासोदृशीरितः ॥ परोक्तलक्षणेभक्त्यातत्कुतोद्यनिरुच्यते

॥ २०४ ॥ अंत्यश्चरणसंयोगोग्रामेणसहयोभवेत् ॥ नतत्फल मनुदेशात्क्रियायाबहुदूरतः

॥२०५॥ ग्रामंपदास्पृष्टुमेवनहि कोपिब्रजेत्पुमान् ॥ ग्रामस्यधनपूर्वार्थप्राप्तिरेवप्रयोजनं ॥ २०६ ॥

जगदारोपेगीकृतः । अधुनापरोदीरितिविषयलक्षणेअभिमानंकुर्वतःकथंनपूर्वोत्तरविरोधइतिभावः ॥ २०४ ॥ अधुनापरोक्तक-
र्मलक्षणंदूषयति ॥ अंत्यइति ॥ क्रियाफलंकिल ग्रामेणसहअंतिमश्चरणसंयोगः । सःकर्तरिपुरुषेष्यस्तीतितत्रातिव्याप्तिपरिहा-
रायहिपरसमवेतेत्युक्तं । तत्रयःग्रामेणसहांत्यश्चरणसंयोगः तत्फलमेवेन । तत्रहेतुःबहुदूरतः क्रियायाः गमनक्रियायाः अनुदे-
शात् अनुदेश्यत्वादितिभावत् ॥ २०५ ॥ तदेवविशदयति ॥ ग्राममिति ॥ पदाग्रामंस्पृष्टुमेवकोपिपुमाननहिब्रजेत् । ब्रह्मा

याससाध्यगमनक्रियायाः ग्रामचरणसंयोगएवमकस्याप्युद्देश्यइतिभावः । किंतिहिप्रयोजनमित्यतआह ॥ ग्रामस्थेति ॥ अतः क्रियाफलशालित्वं कर्तुरेव न कर्मणइतिकथमिदं कर्मलक्षणं स्यात् । दूरेतस्यातिव्याप्तिपरिहारयविशेषणदानं ॥ २०६ ॥ ननु मा स्तूद्देश्यत्वं क्रियाजन्यत्वेनैव चरणसंयोगस्य फलत्वमस्तिवत्यतआह ॥ नचेदिति ॥ नचेद्भ्रनादिप्राप्तिरैवोद्देश्यतया फलनचेत् क्रियायागमनक्रियया पूर्वप्रदेशः विभागवा न्क्रियाजन्यविभागवानितियावत् । स्यात् । उत्तरप्रदेशोपि संयोगशाली स्यात् किं याजन्यसंयोगवानितियावत् । क्रिया क्रियातः पूर्वप्रदेशविभागः उत्तरप्रदेशसंयोगश्चेत्तिसर्वैरनुभूयमानत्वात् ॥ २०७ ॥ अस्त्वेवं प्रकृ

नचेत्पदेपदे पुंसः क्रिययास्याद्विभागवान् ॥ पूर्वः प्रदेशसंयोगशाली स्यादुत्तरापि च ॥ २०७ ॥

त्वदुक्तलक्षणेन स्याद्विषयत्वं तयोरपि ॥ अतस्त्वरूपसंबंधविशेषस्सहिकश्चन ॥ २०८ ॥

इत्येव सर्वथावाच्यं नचेज्ज्ञानक्रियाफलं ॥ अर्थाभिलपनं पुंसितच्छालित्वकथं घटे ॥ २०९ ॥

ते किमिति ततआह ॥ त्वदुक्तेति ॥ त्वदुक्तलक्षणेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वलक्षणेन । तयोः पूर्वोत्तरदेशयोः । अनुद्देश्यत्वादनयोः संयोगविभागयोरफलत्वं चेत् अंत्यचरणसंयोगस्यापिन स्यादिति पुनरव्याप्तिरेव । अतः उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तत्वात् अव्याप्तत्वाद्वा । सः विषयविषयिभावः स्वरूपसंबंधविशेषः ॥ २०८ ॥ नचे त्वरूपसंबंधविशेषएव विषयत्वं नचेत् । ज्ञान क्रियाफलं ज्ञानरूपक्रियाफलं अर्थाभिलपनं अर्थाभिलपनरूपव्यवहारः पुंसि । तच्छालित्वकथं घटे विषयरूपघटे । तथाच परस

मवेत्क्रियाफलशालित्वं घटे अव्याप्तत्वात् न विषयलक्षणमित्यर्थः । अतस्स्वरूपसंबन्धविशेष एव विषयत्वं सर्वव्याप्यं । स च स्वरूपे सुतरां घटतद्भेदिकुतो न ज्ञानस्य स्वकर्मकत्वं ॥ २०९ ॥ ननु ज्ञानरूपक्रियाफलं ज्ञातैव सा च विषये घटे स्तीति कथं लक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्यत आह ॥ अतीतानागत इति ॥ अतीतं चानागतं चेति द्वैकवद्भावः । तस्मिन् ज्ञातताया अभावात् । प्रध्वंसप्रतियोगिनि प्रागभावप्रतियोगिनि ज्ञातताया अयोगादित्यर्थः । फलं ज्ञानफलं नेति संबन्धः । ज्ञातताधारत्वेन ज्ञानज्ञेयत्वकथने अतीतानागतयोर्ज्ञेयत्वलक्षणस्याव्याप्तिरिति भावः । तत्तस्माद्विषयाश्रितज्ञातताया असंभवात् ज्ञातता ज्ञानस्य विषयत्वं । अपरान् ॥ २१० ॥ सा च

अतीतानागतेऽभावाद्वा नार्थस्याज्ञातता फलं ॥ ज्ञानस्य विषयत्वं तज्ज्ञाततास्यान्नचापरा ॥ २१० ॥ सा च नात्मा अयात्कर्मलक्षणां तर्गता भवेत् ॥ क्षुद्ररज्जोरभावेन लब्धगौः किं विसृज्यते ॥ २११ ॥ न हिते भगवन्व्यक्तं विदुर्देवानदानवाः ॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्यत्वं पुरुषोत्तम ॥ इति गीता विरोधश्च स्वावेद्यत्वमते भवेत् ॥ २१२ ॥

ज्ञानविषयत्वरूपज्ञातता । कर्मणो विषयस्य लक्षणां तर्गता । तत्र हेतुरात्मा अयादिति ॥ ज्ञानविषयलक्षणे ज्ञानविषयरूपज्ञाततायाः प्रवेशने कथं नात्मा श्रयः । लक्षणायोगेनानुभवसिद्धार्थस्यागिनमुपहसति ॥ क्षुद्रेति ॥ क्षुद्ररज्जोः गोबन्धकरज्जोरभावेन लब्धा दानादिना लब्धा गौर्विसृज्यते किं । प्रत्युत बहिर्वस्त्रेणापि बन्धागां न मुंचसि । एवमेवलक्षणायोगादनुभूतस्वकर्मकत्वमपि न मुंचेति भावः ॥ २११ ॥ स्पष्टगीतावचनेनापि भगवतस्स्वरूपज्ञानस्य स्वविषयकत्वमुपपादयति ॥ न हीति ॥ व्यक्तं हि मानं ।

पुरुषोत्तम त्वं स्वयमेव आत्माना स्वस्वरूपज्ञानेना त्मानं स्वस्वरूपं वेत्थेति संबन्धः । अत्र स्वयमेवत्युत्तया स्वस्यैव कर्तृत्वं आत्मानमित्युत्तया स्वस्यैव कर्मत्वं । आत्मनात्मानमित्युत्तया स्वस्वरूपभूतज्ञानस्य स्वविषयत्वं च प्रतीयत इति भावः ॥ २१२ ॥ कर्तृकर्मक्रियैकता कर्तुः कर्मणः क्रियायाश्चैकता । कर्तुरेव कर्मत्वं ज्ञानक्रियाया एव विषयत्वमित्यर्थः । विभक्तीनां प्रथमा द्वितीया तृतीया विभक्तीनां विभागेन भिन्ना भिन्नपदनिष्ठत्वेन ॥ २१३ ॥ स्पष्टगीतावचनविरोधाद्वाट्टोक्तलक्षणमेवोपेक्षणीयमित्याह ॥ कथमिति ॥ आगमं गीतावचनं ॥ २१४ ॥ विषयविषयिणोः परावप्रत्यक्षभावनि यमात्कथमेकस्यैव विषयविषयिभाव इत्यत आह ॥ ज्ञानमिति ॥

यतोत्रवचनैस्सर्वैः कर्तृकर्मक्रियैकता ॥ विभक्तीनां विभागेन व्यक्तमेव प्रदृश्यते ॥ २१३ ॥
कथं पुं कल्पनामात्रमूलं लक्षणमेवते ॥ अन्यथीकुरुते सर्वसंभवं तत्स्पष्टभागम् ॥ २१४ ॥
ज्ञानं प्रत्यक्षपरागज्ञेयमिति बाह्यार्थी स्थले ॥ नांतरे यन्मनोज्ञाने ज्ञेयः प्रत्यक्षपरस्तव ॥ २१५ ॥

ज्ञानं प्रत्यक्ष अन्तस्थित्वा बाहिर्मुखमित्यर्थः । ज्ञेयं पराक् बहिःस्थित्वा तन्मुखमित्यर्थ इत्यर्थं नियमः बाह्यार्थी स्थले घटादिज्ञानस्थल इत्यर्थः । तत्र हि मनोरूपज्ञानमांतरं सद्बाह्यविषयोऽल्लेखनाय तदभिमुखं । घटश्च बहिःस्थस्स न ज्ञानविषयीकरणयोग्यतया तदभिमुख इति बाह्यार्थस्य तज्ज्ञानस्य च परावप्रत्यक्षभावनि यमो न त्वांतरे ज्ञाने विषये च । यद्यस्मान्मनोज्ञाने मनोवृत्तिरूपज्ञाने आत्मापेक्षया बाह्यतया पराचि । प्रत्यक्ष प्रत्यक्षपदार्थरूपः । मनसोऽप्यंतर्विद्यमानत्वात् प्रत्यक्षभूत इत्यर्थः । परः परमात्मा ज्ञेयः । तस्माज्ज्ञान

स्यप्रत्यक्त्वं ज्ञेयस्य पराक्त्वमिति नियमः आन्तेनेति पूर्वोणान्वयः । नियमभंगे मनोवृत्तिरूपज्ञाने भेदघटितः पराक्प्रत्यग्भावोप्यस्ति । एकस्यैव ज्ञानत्वे ज्ञेयत्वे च सोपि नापेक्ष्यते । बहिःकृतस्य नियमस्यान्तर्भगवत् अन्तरपि भिन्ने कृतस्वभावस्य भेदरहितस्वस्वरूपे भग इति भावः । यद्यपि विशेषबलात् पराक्प्रत्यग्भावो निर्बोद्धुं शक्यते । तथापि परन्यायेनैव परंपराभावयितुमिदमेवोक्तं ॥ २१५ ॥ ननु ज्ञानज्ञेयभावश्च घटज्ञानादौ भेदसत्येव दर्शनादेकस्यैव ज्ञानत्वं ज्ञेयत्वं च कथमित्यत आह ॥ जड इति ॥ जडघटपटादौ । ज्ञाना स्वरूपत्वात् ज्ञानरूपत्वाभावात् । ज्ञानरूपेतुवस्तुन्यात्मादौ स्वस्यैव ज्ञानताज्ञेयता च एकस्यैव किंनस्यादितिसंबन्धः । घटादौ ज्ञान

जडज्ञानास्वरूपत्वाज्ज्ञानज्ञेयविभिन्नता ॥ ज्ञानरूपेतु किंनस्याज्ज्ञानताज्ञेयतापि च ॥ २१६ ॥ मनोनुमित्यामानस्या किंनानुमिमतैर्बुधाः ॥ ज्ञानरूपंतु यद्वस्तुत्वेनापि ज्ञेयमेव तत् ॥ अतस्त्वरूपविज्ञाने स्वयमात्मा प्रकाशतां ॥ २१७ ॥

ज्ञेयविभेदस्य ज्ञानास्वरूपत्वमेव तन्त्रं । ज्ञानस्वरूपवस्तु निरुक्तनियमस्यापि भंग इति भावः ॥ २१६ ॥ ज्ञानरूपे ज्ञानज्ञेययोर्भेद घटितत्वनियमस्य व्यभिचारमपि दर्शयति ॥ मन इति ॥ मानस्या मनःपरिणामतया मनोरूपयाऽनुमित्या सुखादिज्ञानं सक रणकं क्रियात्वाद्रूपादिज्ञानवदित्यनुमित्या मनः बुधानानुमितीति । अनुमिमत एव । तत्तस्मात् ज्ञानरूपस्य भ नसः मनोरूपज्ञानेनैव बोद्धव्यात् । अतः ज्ञानरूपे वस्तुनि ज्ञानज्ञेयविभेदनिश्चयमस्य भग्नत्वात् ॥ २१७ ॥ श्रुतेरित्यादेस्वप्न

काशत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यनुभावानामित्यर्थः । बाधःअपलापः । अन्यार्थकथनंवा । स्मृतेरनुभवस्यचप्रागेवोक्तत्वात् स्वप्न
काशत्वप्रतिपादिकांश्रुतिमाह ॥ यत इति ॥ तदात्मानमेवावेदित्युपनिषत् तद्ब्रह्म आत्मानमेव स्वस्वरूपमेव आवेत् आवेदेतिस्व
प्रकाशत्वंयतःजगौ । अतश्श्रुतेर्बाधःकुत इतिपूर्वेणान्वयः ॥ २१८ ॥ एकस्यैवकर्तृकर्मभावानङ्गीकारिणंप्रतिसोपहासमुत्तरमाह
॥ नचोदिति ॥ नचैकस्यैवकर्तृकर्मभावोनचेत् । एवमसंबद्धंवदतस्तवमरणेसतिपट्टमहिषी स्वरस्ताडनपूर्वकं कथं विलपेत् ।

श्रुतेस्मृतेःकुतोबाधःक्रियतेनुभवस्यच ॥ यतस्तदात्मानमेवावेदित्युपनिषजगौ
॥ २१८ ॥ नचैवमसंबद्धंवदतोमरणकथं ॥ विलपेत्पट्टमहिषीस्वरस्ताडनपूर्वकं
॥ २१९ ॥ अवांतरविशेषणयद्येकत्रापितद्वेत् ॥ आत्माकर्म क्रियाज्ञान मित्य
त्रापिचिशेषणे ॥ अवकाशोस्तिथच्छब्दाअपर्यायास्तयोस्सदा ॥ २२० ॥ ॥

स्वरस्ताडनोहिस्वस्याएवताड्यमानत्वताडयितृत्वंचकथंस्यादितिभावः ॥ २१९ ॥ अवांतरविशेषण हस्तोरस्थलादिविशेषेण एक
त्रएकस्मिन्देहेपि तत्कर्तृत्वंकर्मत्वंच । अत्रापिब्रह्मण्यपि आत्मापरमात्मा कर्मविषयः । तस्यज्ञानं क्रियेतिविशेषणेऽवकाशोस्ति ।
तयोर्ब्रह्मज्ञानयोः शब्दाः ब्रह्मात्मादिब्रह्मवाचकशब्दाः ज्ञानज्ञह्यादिज्ञानवाचकशब्दाः अपर्यायाः घटकरीरादिशब्दवत्पर्याय
प्रयोज्यान किंतुघटपटादिशब्दवत्सहप्रयोज्याएव । अतः ब्रह्मणितज्ज्ञानस्यसविशेषाभेदएववक्तव्यः । नत्वत्यंताभेदः । अतस्त

वेवममाभ्यवांतरविशेषेणएकस्यक्रियाकर्मभावघटनेतिभावः । एवमेकस्यैवात्मनःस्वज्ञानप्रयत्नदशायांकर्तृत्वं ज्ञानदशायांकर्मत्वं चेतिद्रष्टव्यं ॥ २२० ॥ ननुमनोनुमितौमनसोज्ञेयत्वंज्ञानत्वंचास्ति । कर्तृत्वंतुआत्मनएव । उरस्ताडनेपिकर्तृत्वंकर्मत्वंचैकस्यदेह स्यास्ति । क्रियात्वंतुनदेहस्य । ब्रह्मणिकर्तृत्वंक्रियात्वंकर्मत्वंचकथमेकत्रस्यादित्यतःप्रागुक्तदृष्टांतरमपिस्मारयन्नुत्तरमाह ॥ मामहमिति ॥ कर्तृत्वकर्मतेइत्युपलक्षणं । क्रियात्वंचग्राह्यं । एकस्यात्मनएव मामितिकर्मत्वं अहमितिकर्तृत्वं नजानामीतिअज्ञान ज्ञानरूपत्वंचयथा तथाक्वापि मामहंजानामीत्यत्रापीत्यर्थः । क्रियाकर्मैक्यमित्युपलक्षणं । क्रियाकर्मैक्यंयच्चैत्यर्थः । अथवा युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तावित्यादिभाष्यकारवचनेन प्रत्याग्भूत

मामहंनविजानामीत्यत्रकर्तृत्वकर्मते ॥ यथैकस्यतथाक्वापिक्रियाकर्मैक्यमुच्यतां ॥ २२१ ॥

मात्मतत्वं कथंपराग्भूतंविषयतत्वंस्यादितिविवरणोक्त्याच कर्तृकर्मभावविरोधादितिवदतोपिक्रियाकर्मभावविरोधएवतात्पर्यं । अतस्तदुपपादनार्थैवदृष्टांताःकथ्यंते । तत्रकेचित्साक्षात्क्रियाकर्मैक्यघटकाःसाक्षादेवसंबध्यंते । केचित्तु कर्तृकर्मैक्यघटकाअपि यथाविरुद्धयोःकर्तृत्वकर्मत्वयोरेकत्रघटना तथाविरुद्धयोःक्रियाकर्मत्वयोरपिएकत्रघटनाऽस्त्वितिपरंपरयासंबध्यंते । अस्मिन्पक्षे मामहंनविजानामीतिश्लोकेयथास्थितैवयोजना । कर्तृत्वकर्मत्वेपरस्परविरुद्धेअपि यथैकत्र अज्ञानज्ञानदशायां मामहमित्यात्मनएवकर्मत्वात्कर्तृत्वाच्च । तथाक्वा प्यात्मनएवस्वज्ञानैवस्वस्यज्ञेयत्वस्थले क्रियाकर्मैक्यमुच्यतां । विरोधस्योभयत्रसा

भ्यादित्यर्थः । एवमेवोरस्ताडनदृष्टान्तस्यापि प्रकृतोपयोगो द्रष्टव्यः ॥ २२१ ॥ दृष्टान्तं तं चाह ॥ अभिधेयं ॥ अभिधाख्यया । अभिधेयतिनाम्ना अभिधेयत्वं वाच्यत्वं अभिधानां निमित्तं अभिधेयत्वं । यथाभिधानमैवाभिधेयं अभिधाया भूतं तथा प्रकृतेऽपि ब्रह्मैव ज्ञानज्ञेयं चास्त्विति भावः । नन्वेवं कर्मत्वक्रियात्वयोरेकत्वे छिदिक्रियायाश्छिद्यमानदारुणश्चैक्यस्यादित्यत आह ॥ प्रमाणेति ॥ २२२ ॥ स्थलांतरेऽपि क्रियाकर्मणोरैक्यं प्रदर्शयति । किं ज्ञानेति । ज्ञानपदजन्यं यज्ज्ञानं तत्स्वविषयनं किं भवत्येव । ज्ञानसामान्यवाचकस्य ज्ञानपदस्य ज्ञानमात्रविषयकज्ञानजनकत्वं नियमेन तज्जन्यज्ञानज्ञानरूपस्वविषयत्वस्यापि सर्वैरेव

अभिधाख्ययाभिधेयत्वमभिधानान्निमित्तं ॥ प्रमाणसदसत्त्वाभ्यां व्यवस्था च भविष्यति ॥ २२२ ॥
किं ज्ञानपदजन्यं यज्ज्ञानं स्वविषयं च तत् ॥ न हितस्याप्यवेद्यस्य व्यवहारो भवन्मते ॥ २२३ ॥ तत्र
स्वविषयत्वं तत्स्वप्रकाशत्वमागतं ॥ जडेऽपि क्वचिदेवं चैतनेषु कुतो न तत् ॥ २२४ ॥

गीकृतत्वादिति भावः । बहुषु सहायेऽपि क्लीबस्य पुंस्त्वादर्शनात्स्वाविषयबहुसहायेऽकांशेन स्वविषयत्वमित्यापि रितं च । अभिधा दृष्टान्तेऽपि कुचोच्धानवकाशाच्च । अवेद्यत्वेऽस्य परोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्वप्रकाशत्वमितिव दत्तापि ज्ञानेऽस्वविषयत्वमेव वक्तव्यं । तथा च सर्वत्र स्वविषयत्वमेव स्वप्रकाशत्वं अनुगमपरिहाराय त्वयापि वक्तव्यमित्याशयेनाह ॥ न हीति ॥ तस्य ज्ञानपदजन्यज्ञानस्य अवेद्यस्य ब्रह्मवदेवैव व्यवहारो न हि । किंतु स्वविषयत्वमेवात्र स्वप्रकाशत्वमितितवाप्यभिमतमिति ॥ २२३ ॥ तत्तस्मात् ॥

तत्रज्ञानेस्वविषयत्वमेवस्वप्रकाशत्वमागतं बलादागतमित्यर्थः । तत्स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वं जडे जडत्वाकृते क्वचिज्ज्ञाने ।
चेतनेषुकुतोनेतिसंबंधः ॥ २२४ ॥ स्वाभिमतस्वप्रकाशत्वं प्रसाध्य पराभिमतस्वप्रकाशत्वं दूषयति ॥ यदीति ॥ २२५ ॥ श
ब्दस्य स्वप्रकाशशब्दस्य विरुद्धार्थपरिग्रहे स्वप्रकाशयत्वरूपविरुद्धार्थपरिग्रहे । स्वावेद्यत्वं स्वाप्रकाशयत्वमिति च पर्यायः । कोहे
तुरिति वदामइतिसंबंधः । पराभिमतमनुवदति ॥ यद्येकस्येति ॥ कर्तृत्वकर्मते इत्युपलक्षणं । क्रियात्वकर्मते इत्यपि द्रष्टव्यं ।

यदि स्वावेद्यता स्वप्रकाशत्वमिति मन्यसे ॥ २२५ ॥ तदा वदामश्शब्दस्य विरुद्धार्थपरिग्र
हे ॥ कोहेतुरित्यद्येकस्यैव कर्तृत्वकर्मते ॥ २२६ ॥ विरुद्धे इति भीतोसि शब्दायोग्यार्थ
कल्पनात् ॥ कुतो न भीः किंच सा भीर्धावंतं त्वानुधावति ॥ २२७ ॥ दोषोऽयं परवेद्यत्वे स
मोयस्माद्विचारणे ॥ आत्मनो वृत्तिवेद्यत्वे कर्तृकर्मक्यमागतं ॥ २२८ ॥ सुखादेस्साक्षिवे
द्यत्वे क्रियाकर्मैक्यमापतेत् ॥ क्रियाकर्मैक्यमप्येवं न्यायसाम्यात् कुतो न ते ॥ २२९ ॥

उत्तरमाह ॥ शब्दायोग्येति ॥ दोषांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ अयं दोषः एकस्यैव कर्तृकर्मत्वाख्यदोषः ।
परवेद्यत्वे मनोवृत्तिवेद्यत्वे । मनोवृत्तिरूपक्रियायाभिन्नत्वेऽपि मनसा अहं मानामीत्यात्मन एव कर्तृत्वात्कर्मत्वाच्च । आत्मनः ब्र
ह्मणः ॥ २२८ ॥ साक्षिवेद्यत्वे सुखमहं जानामीति साक्षिवेद्यत्वे क्रियाकर्मैक्यं अहमित्यात्मन एव कर्तृत्वात् । सुखानुभवस्य साक्षि

रूपत्वेन क्रियात्वाच्च । अतः साभीः एकस्यैव विरुद्धाकारद्वयत्वभीः धावंतं त्वानुधावतीति पूर्वोक्तान्वयः । नन्वेवमपि कर्तृकर्मकयं कर्तृक्रियैक्यं चागतं । ननु क्रियाकर्मैक्यमित्यत आह ॥ क्रियाकर्मैक्यमिति ॥ न्यायसाभ्यां त् तत्रोक्तविरुद्धाकारद्वयवत्त्वयत्न न्यायेन संपाद्यते । तस्य न्यायस्य क्रियाकर्मैक्येऽपि साभ्यादित्यर्थः । इयमपि स्वप्रकाशत्वप्रतिबंदीरूपायुक्तिरिति ज्ञातव्यं ॥ २२९ ॥ परमुखेनैव चितः स्वाविषयत्वमानेतुमाह ॥ किंचेति ॥ साक्ष्येव विषयावच्छिन्ना ज्ञानदृक् मां न जानामीत्यज्ञानविषयीभूतेन ब्रह्मणावच्छिन्नविशिष्टयदज्ञानं तस्य दृक् । त्वयामायावादिना अवश्यं वाच्येति संबन्धः । अज्ञानं विषयतया तदवच्छेदकात्मा चेति द्वयम

किंच साक्ष्येव विषयावच्छिन्नाऽज्ञानदृक्त्वया ॥ बाच्यावश्यं यतो वृत्तिना इयस्यान्या
त्र नैव दृक् ॥ २३० ॥ विषयश्च स्वयं तस्य स्वावेद्यत्वे च कीर्तिते ॥ अज्ञानवेदनस्यैव भ
वेदस्य तत्वेदना ॥ अवच्छेदकदृग्व्याप्तं यतो वाच्छिन्नदर्शनं ॥ २३१ ॥

पि साक्षिणैव विषयीकार्यमित्यर्थः । नन्वज्ञानमात्रं साक्षिविषयः विषयतया अवच्छेदक आत्मानुमनोवृत्तिविषय एव अतः कथं स्वविषयत्वमित्यत आह ॥ यत इति ॥ वृत्तिना इयस्याज्ञानस्यात्र विषयतया अवच्छेदके आत्मनि । अन्या साक्षिणोन्या मनोवृत्तिरूपेतियावत् । दृग्दर्शनं नैवेति संबन्धः । अज्ञानावच्छेदकस्यात्मनः मनोवृत्तिवेद्यत्वांगीकारे तस्मिन्नात्मनि पुनर्मनोवृत्तिना इयस्याज्ञानस्य ज्ञानमेव न घटत इति भावः ॥ २३० ॥ विषयः अज्ञानविषयः । स्वयं आत्मा । तस्यात्मनः स्वावेद्यत्वे कीर्तिते । उक्तरीत्याप

रवेद्यत्वासंभवात् । अज्ञानवेदनस्याज्ञानज्ञानस्या त्वंतेवेदना अतिसंकटं भवेदितिसंबंधः । अवच्छेदकात्मज्ञानाभावेतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमपिसुतरानस्यादिति भावः । तदेवोपपादयति ॥ अवच्छेदेकेति ॥ २३१ ॥ नन्वात्मनो ज्ञानाभावेपि ज्ञानरूपत्वादेव तदवच्छिन्नाज्ञानस्य ज्ञानव्यवहारादि संभवतीत्यत आह ॥ ज्ञानरूपत्वत इति ॥ तत्तद्गोचरतां तत्तज्ज्ञानविषयतां विना ज्ञानरूपत्वतः किंस्यान्न किमपीतिसंबंधः । कुत इत्यत आह ॥ घटज्ञानमिति ॥ घटज्ञानं ज्ञानमिति ज्ञानस्वरूपमित्येतावतेत्यर्थः । अन्यस्य ज्ञानविषयघटादन्यस्य पटादे व्यवहारकृत्किं व्यवहारकृदित्युपलक्षणं । अवच्छेदकत्वकृदित्यपि ग्राह्यं । यथा ज्ञानरूप

ज्ञानरूपत्वतः किंस्यात्तत्तद्गोचरतां विना ॥ घटज्ञानं ज्ञानमिति किमन्यव्यवहारकृत् ॥ २३२ ॥

अतोऽज्ञानं स्वाविज्ञस्यैक्षिपेत्तत्त्वप्रकाशतां ॥ चित्रमत्रापि ते वाणस्तव प्राणापहारकः ॥ २३३ ॥

किंच प्रागुक्तदृष्टांतत्रितयंच न विस्मर ॥ यत्र कर्म क्रियैक्यं च साक्षादेव निदर्शितं ॥ २३४ ॥

पत्वेपि घटज्ञानस्य घटव्यवहारहेतुत्वमेव न तु स्वाविषयपटादिव्यवहारहेतुत्वं तथा ज्ञानरूपत्वेपि ब्रह्मणस्स्वाविषयत्वे स्वावच्छिन्नाज्ञानव्यवहारार्थे नैवोपयोगित्वमिति भावः ॥ २३२ ॥ अतः अवच्छेदकविषयज्ञानावश्यंभावात् । अज्ञानं भवदभिमतभावरूपाज्ञानं । तत्त्वप्रकाशतां । तस्य साक्षिणस्वाविषयतां । अत्रापि स्वप्रकाशत्वविषयेपि । ते वाणः तवाभिमतभावरूपाज्ञानमेव । तव प्राणापहारकः तव प्राणसमस्वावेद्यत्वापहारकः । अतोत्राध्यात्मीय एव बाणो भवंतं प्रहरतीति न्यायेपि ततोसीति भावः ॥ २३३ ॥ प्रागुक्तदृष्टांतत्रितयं मनसोऽनुमिति रूपत्वमनुमेयत्वं चाभिधानान्नः अभिधेयत्वमभिधात्वं च ज्ञानपदजन्यज्ञानस्य स्वस्यैव ज्ञानत्वं ज्ञे

यत्वंचेति त्रितयमित्यर्थः ॥ २३४ ॥ वार्गार्थदंपत्योः वार्कार्थश्च वार्गार्थौ । तावेवंदंपती एकस्य स्त्रीलिंगत्वात् । अपरस्य पुलिङ्गत्वादिति भावः । अयोगाय मतिमाकुर्वितिसंबन्धः । स्वप्रकाशशब्दस्य स्वविषयत्वाख्यस्वारसिकार्थमाविष्टयेति भावः ॥ २३५ ॥ अतः शब्दार्थविधटनायादोषहेतुत्वात् । विपक्षे बाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ स्वानं दानु भवः स्वस्वरूपानंदानुभवः । किंबलात् कस्य बलात् । साक्ष्यतिरिक्तैर्द्रियाणां तत्राभावात् ॥ २३६ ॥ स्वप्रकाशशब्दार्थवदनूस्वप्रकाशवादमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ अतः

वृथा वार्गार्थदंपत्योर्नयोगाय मतिं कुरु ॥ २३५ ॥ अतस्त्वावेद्यतात्याज्यास्त्ववेद्योपि भवेत्प्रभुः ॥ नचेत्स्वानंदानुभवो मुक्तौ मुक्तस्य किंबलात् ॥ २३६ ॥ अतस्त्वविषये यस्य प्रकाशो विद्यते सदा ॥ स एव स्वप्रकाशाख्यइति सर्वसंजसं ॥ २३७ ॥ मुखेनातिप्रसन्नोऽपि हृदि हालाहलीखलः ॥ जल्पतस्वप्रकाशत्वं स्वावेद्यत्वं यतो हृदि ॥ २३८ ॥ ॥

स्वावेद्यत्वस्याशब्दार्थत्वात् असार्वज्ञाख्यदोषपादकत्वाच्च । सर्वसंजसमित्यनेन यस्सर्वज्ञइत्यादि श्रुतेरपि सामंजस्यमभूदित्यभिप्रैति । ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मागोचरत्वे श्रुतेस्संकोचाख्यासामंजस्यं स्यात् । तत्परिहारायापि स्वपरख्यसर्वविषयत्वमंगीकार्यमिति भावः ॥ २३७ ॥ पराभिमतस्वप्रकाशत्वं नीतिविरुद्धंचेत्याह ॥ मुखेनेति ॥ हालाहलपदेन द्वेषध्यादिदोषालक्ष्यते । तद्वानित्यर्थः । एतदुर्नीतिनिर्दर्शनमायावाद्येवेत्याह ॥ जल्पतइति ॥ स्वावेद्यत्वकथनेन हरेरसार्वज्ञस्यैव निरूपणात् भगवन्महिम्नि द्वेषध्या

दिदोषवानितिभावः ॥ २३८ ॥ पूर्वमसार्वज्ञापादनाद्दोषीत्युक्तं । अधुनाघटवज्जडत्वापादनात् ततोऽप्यतिशयितदोषीत्याह ॥ अन्यानि ॥ असौ मुक्तिदशायां विद्यमानः परमात्मा स्वपरज्ञानशून्यः मुक्तत्वादेव परज्ञानशून्यः स्वावेद्यत्वादेव स्वज्ञानशून्यश्च जात इति घटस्या दथवापटइतिसंबंधः ॥ २३९ ॥ ब्रह्मणस्स्वावेद्यत्वे मुक्तेरमुक्तिवप्रसंग इति दृष्टांतमाह ॥ किं स्वादु नेति ॥ तत्तत्स्वरूपसुखं । अननुभूयमानगुडरसवदननुभूयमानसुखमपि न प्रयोजनमिति भावः ॥ २४० ॥ शिष्टोऽपि चोरस्य चोर इव चोर

अन्यानजानन्नप्यंघोजानात्यहमिति स्फुटं ॥ स्वपरज्ञानशून्योऽसौ घटस्यादथवापटः ॥ २३९ ॥

किं स्वादु नागुडेनापि यद्रसो नानुभूयते ॥ किं स्वरूपसुखेन स्याद्यदि तन्नानुभूयते ॥ २४० ॥

चोरस्य चोर इति शिष्टोऽपि शिष्ट इति शिष्टस्य केवलं ॥ स्वाज्ञां तत्किल सर्वज्ञमुक्तं स्वानंदं भोक्तृ च ॥ २४१ ॥

यदि स्वरूपविज्ञानं नैव स्वविषयं भवेत् ॥ तदा स्वव्यवहारश्च कथं तस्मादुदीर्यतां ॥ २४२ ॥

घटज्ञानं मनोरूपं न मनोऽव्यवहारकृत् ॥ विषयस्य घटस्यैव व्यववहारकृदिष्यते ॥ २४३ ॥

इति शिष्टमपि स्वात्मवच्चोरं मन्यते । एतदपि माग्निन्येव दृष्टमित्याह ॥ स्वाज्ञमिति ॥ सर्वज्ञमुक्तं स्वानंदं भोक्तृ च तद्ब्रह्म स्वाज्ञकिल स्वज्ञानेनापिशून्यं किल । अत इति शिष्टस्य स्वात्मवच्चोरत्वापादकचोरवदयमपि वादीति भावः ॥ २४१ ॥ अधुना स्वावेद्यत्वस्वव्यवहारजनकत्वयोरेकत्रासंभवेन परोदीरितस्वप्रकाशत्वलक्षणमनुपपन्नमित्याह ॥ यदीति ॥ तस्मा त्स्वाविषयकज्ञानात् । अतस्त्वाविषयकत्वं स्वव्यवहारहेतुत्वमिति विशेषणद्वयमेकत्र न संभवतीति भावः ॥ २४२ ॥ स्वावेद्यत्वेऽपि ज्ञानरूपत्वात् स्वव्यवहारहेतुत्व

मित्यतआह ॥ घटज्ञानमिति ॥ नमनोव्यवहारकृत् मनोव्यवहारकृन्न । किंतुविषयस्येत्यादियोजना ॥ २४३ ॥ अतः मनो
विषयत्वरहितमनोरूपधटज्ञानस्यमनोव्यवहारजनकत्वदर्शनात् । व्यवहारेअप्रयोजकमितिपदच्छेदः ॥ २४४ ॥ ननुसुखानुभ
वाभावेपिसुखरूपत्वान्मुक्तिःफलंभविष्यतीत्यतआह ॥ सुखरूपत्वमिति ॥ व्यभिचारतः फलत्वव्यभिचारात् । नफलं मुक्तौ
नफलमित्यर्थः । किंतिहिफलमित्यतआह ॥ किंत्विति ॥ २४५ ॥ तथैव सुखरूपत्वदेव । आत्मानिमुक्तैवतन्ये । सुखरूपत्वं

अतस्ताद्विषयज्ञानमेवतद्व्यवहारकृत् ॥ ज्ञानस्वरूपतामात्रंव्यवहारेऽप्रयोजकं ॥ २४४ ॥
सुखरूपत्वमप्येवंमनसिव्यभिचारतः ॥ नफलं किंतुनिर्दुःखसुखस्यानुभवःफलं ॥ २४५ ॥
तथैवसुखरूपत्वंज्ञानरूपत्वमात्मनि ॥ नफलं यन्मनोबाह्यज्ञानरूपंसुखात्मकं ॥ २४६ ॥
यथामानससौख्यस्यसाक्षिणानुभवःफलं ॥ संसारे मुक्तिकालेचफलंवाच्यंतथैवहि ॥ २४७ ॥

ज्ञानरूपत्वंचेतिमित्तमपिनफलं । यद्यस्मा न्मनः बाह्यघटादिज्ञानरूपं सुखात्मकं विषयजन्यसुखस्यमनःपरिणामरूपत्वात्सु
खरूपंचभवति । तस्मान्मुक्तेरपिसुखरूपत्वंज्ञानरूपत्वंनफलमितिपूर्वेणान्वयः । बाह्यज्ञानरूपमित्युक्त्या यथातस्यज्ञानस्यसुख
विषयत्वाभावात्तत्फलता तथाब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्यापिस्वरूपभूतसुखाविषयत्वेकथंफलेतेतिमूचयति ॥ २४६ ॥ तर्हिक्थंसुखस्य
फलेतेत्यतस्सदृष्टांतफलत्वप्रकारंदशयति ॥ यथेति ॥ संसारेमानससौख्यस्य साक्षिणाऽनुभवः मानससुखविषयकसाक्ष्यनुभव

इतियावत् । यथाफलं तथैवस्वरूपभूतसुखविषयकानुभवएवफलंवाच्यमितिसंबंधः ॥ २४७ ॥ एतदनंगीकारमुक्तेरपुरुषार्थत्वं
स्यादित्याह ॥ नचेदिति ॥ तदामुक्तौ ॥ २४८ ॥ अतःमुक्तेःपुरुषार्थतायाआवश्यकत्वात् । स्वगोचरत्वंस्वविषयकत्वं । आनर्थक्यं
अपुरुषार्थत्वं पदयोग्यार्थशून्यत्वंच ॥ २४९ ॥ कोसौपदलभ्यार्थइत्यतस्तस्मादयन् तदनंगीकारेप्रागुक्तगीताविरोधंचस्मारयति
॥ स्वस्येति ॥ तस्मान्मुक्तानंदस्यस्वसाक्षिणाविषयीकरणावश्यंभावात् । हार्दहृदिस्थं । हालाहलं हालाहलप्रायं । स्वाविषयत्वं

नचेदपुरुषार्थत्वंमुक्तेस्स्यादुक्तवर्त्मना ॥ तस्मात्स्वरूपानंदस्यनानुभूतिःकथंनदा ॥ २४८ ॥
स्वगोचरत्वमेवातोवक्तव्यास्वप्रकाशता ॥ आनर्थक्यंनचेन्मुक्तेस्स्वप्रकाशपदस्यच ॥ २४९ ॥
स्वस्यप्रकाशोयस्यस्यात्स्वप्रकाशतेदेवहि ॥ गीतावाक्येकर्मतायाव्यक्तोक्तिश्चविरुध्यते ॥ हार्द
हालाहलं तस्मात्स्वस्यैवक्लेशकारकं ॥ २५० ॥ नित्यशुद्धं तु यद्ब्रह्म परब्रह्मतदेवहि ॥ नित्यशुद्ध
अभगवान्नित्यमुक्तोममप्रभुः ॥ बंधमूलोयतोदोषोबंधाभावेनकश्चन ॥ २५१ ॥

स्वस्यैव क्लेशस्य मुक्तेरमुक्तित्वसंपादनक्लेशस्य कारकमभूदित्यर्थः । यथास्वोदरस्थविषणस्वस्यैवहानिर्भवतितथेतिभावः ॥ २५० ॥
इदानींविष्णवाख्यपरब्रह्मणःपरोदीरितंयच्छब्दत्वाख्यापरब्रह्मत्वंतदपियुक्त्यानिराकरोति ॥ नित्यशुद्धमिति ॥ यद्ब्रह्म नित्य
शुद्धं अज्ञानसंसारदिदोषाशबलितं तदेवपरब्रह्म । हीत्यनेनश्रुत्यादिप्रसिद्धिसूचयति । ममप्रभुर्भगवान्नित्यमुक्तइतिकृत्वा नि

त्यशुद्धश्च नित्यमुक्तत्वान्नित्यशुद्धत्वं व्यतिरेकेण देवदत्तवत् । नित्यशुद्धत्वाच्च व्यतिरेकेण तद्देवपरब्रह्मत्वं चेति यावत् । नित्यमुक्तत्वं सर्वदा संसाररहितचेतनत्वं । नित्यशुद्धत्वं चाज्ञानभ्रमादिदोषरहितचेतनत्वमितिनकाश्चिच्छुद्रोपद्रवः । मुक्तस्याज्ञानादिदोषशून्यत्वं सर्ववादिसंप्रतिपन्नमिति नाप्रयोजकत्वशंकाच । तदेव स्पष्टयति ॥ बंधमूल इति ॥ २५१ ॥ स्वाभिमतब्रह्मणः परब्रह्मतां प्रसाध्य पराभिमतब्रह्मणस्तदभावं परप्रक्रियैवोपपादयति ॥ तव ब्रह्मात्विति ॥ बहुजीववादिपक्षमाभिप्रेत्य सदेत्युक्तं । एकस्याज्ञाननिवृत्त्याख्यमुक्तवप्यपरस्मिन्नज्ञानानुवर्तनादिति भावः । अतएव भवपक्षेन मलिनं । ननु संसारस्य परिच्छिन्नत्वेनाप

तव ब्रह्मात्वविद्याख्यदोषेण कलिलं सदा ॥ अनादिकालमारभ्य देहे देहे च संसरत् ॥ २५२ ॥

भवपक्षेन मलिनं कथं शुद्धं भवेद्भद ॥ ब्रह्मत्वमाग्रहादेव जीवचित्तन्यमेव तत् ॥ २५३ ॥ बंधस्या

वास्तवत्वेन बद्धशुद्धतदेव चेत् ॥ तवाशेषं श्रुतिस्त्वाह सत्त्वाद्यौ सयुजौ सदा ॥ २५४ ॥

रिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः क्वचिदंशे शुद्धताप्यस्तीति चेत् । किमनेन । न हि पादे वेदनान्यत्र तदभाववान्पुरुषो वेदान्मुक्त इत्युच्यते । अन्यथा तार्किकमते व्याप्तत्वेनाभिमतजीवानां क्वचिदेहवत्त्वमात्रेण कथं बद्धता । तद्ब्रह्मत्वेन पराभिप्रेतं चेत्तन्यं ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ शंकते ॥ बंधमस्येति ॥ बद्धं मिथ्याभूतबंधाश्रयत्वात् बद्धं । वस्तुस्थितिमपेक्ष्य शुद्धं चेत्तथः । तदेव संसारचित्तन्यमेव । उत्तरमाह ॥ तवेति ॥ इयं एकस्यैव बद्धत्वशुद्धत्वसंपादनरूपा तवाशा । आशेत्यनेनाशामात्रमिदं । वस्तुगत्या बंधस्यात्यंताभावप्रति

योगित्वरूपमिथ्यात्वेन जतत्वेन भ्रान्तिविषयशुक्तेः शुक्तिववतशुद्धत्वमेव स्यात् । नतु शुद्धत्वबद्धत्वरूपविरुद्धाकारद्वयं । न हि शुक्तिः शुक्लीरजतंचेतिकेनापिव्यवहियतइतिसूचयति । श्रुतिस्त्वाहेतितुस्पष्टोत्तरमिति ज्ञातव्यं । द्वासुपर्णेत्यादिरूपाश्रुतिरितिसंबंधः । स युजौ समानदेशे संबंध्यस्थितौ । सदेत्यनेन मुक्तावपीयमेव श्रुतिर्जीवब्रह्मणोर्भेदबोधयतीतिसूचयति । सायुज्यस्य सव्यस्य च तत्रैव संभवात् । मुक्तावपि मुक्तानां लीलाविग्रहग्रहणसद्भावात् समानंवृक्षमित्यपि घटते । ज्ञानोत्तरकालीननिवृत्तिकर्मणां मुक्तावानंदा भिवृद्धिहेतुत्वस्य न हास्यकर्मक्षीयते । अस्माद्धेवात्मनो यद्यत्कामयेत तत्तदृजतइत्यादिना श्रुतत्वात् पिप्पलं स्वाहृत्तीत्यपि घटते ।

खगावश्रदनश्रतौ देहे देहे कृतास्पदौ ॥ द्वासुपर्णेत्यादिरूपासातवाशालतांदहेत् ॥ २५५ ॥ बंध मिथ्यात्वतो मुक्तमस्तु बद्धकथं भवेत् ॥ शुक्तौ रूप्यत्वमिथ्यात्वे शुक्तितैवनरूप्यता ॥ २५६ ॥ व्यावहारिकता या ते राजखड्गक्षतिर्हि सा ॥ मरणे न विशेषोस्ति बद्धत्वं गतमेव ते ॥ २५७ ॥

केवलं सुखरूपत्वात् स्वाद्वित्यपितत्रैव घटते । संसारेतु अस्वादुन एव दुःखमिश्रसुखस्याभिमानिकमेव हि स्वादुत्वं कव्यं । सुपर्णपदो कर्णपूर्वत्वं च तत्रैवोभयोर्जीवपरयोर्मुख्यं संभवति । ततश्च व्यावहारिकभेदपरताऽस्याश्रुतेर्दूरापास्तेति भावः । सा द्वाविति बद्धमुक्तयोर्द्वित्वप्रतिपादिका ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ अधुना प्रागाशेत्यनेन सूचितमर्थस्पष्टमाह ॥ बंधमिथ्यात्वतइति ॥ अस्यार्थस्तु प्रागुक्त एव ॥ २५६ ॥ ननु बंधस्य मिथ्यात्वेऽपि व्यावहारिकत्वाद्बद्धत्वव्यवस्थापकत्वं भविष्यतीत्यत आह ॥ व्यावहारिकेति ॥

राजखड्गक्षतिः राजकरधृतखड्गाज्जातव्रणमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानाद्बोधोहिव्यावहारिकतानाम् । तस्माद्राजखड्गक्षतिरित्युक्तं । मरणे नासीदस्तिभविष्यतीत्युक्तबाधरूपमरणे । ते बंधमिथ्यात्ववादिनः ॥ २५७ ॥ अतः उत्तरीत्याएकस्यैवपराभिमतबद्धत्वमुक्तत्वायोगात् । अपरःजीवः । मुक्तोपिचापरइत्यत्रापरःपरमात्मा ॥ २५८ ॥ स्थित्यदनाभ्यामिति सूत्रेणोदितौद्वौजीवपरमौ । आवयोः तवचममच । तत्सूत्रव्याख्यानावसरेऽभाभ्यामैवंवक्तव्यत्वादितिभावः ॥ २५९ ॥ सूत्रांतरंचाह ॥ गुहामिति ॥

अतोबद्धोपरस्तस्मान्नित्यमुक्तोपिचापरः ॥ इत्येवसर्वथावाच्यमित्थंसूत्रकृदाहहि ॥ २६८ ॥ आवयोश्चमनौद्वौस्थित्यदनाभ्यामितितीरितौ ॥ २६९ ॥ गुहंप्रविष्टावात्मानौहितदर्शनतस्त्विति ॥ सूत्रंव्याकुर्वतोजीवपरौद्वौहितेमते ॥ २६० ॥ सत्त्वरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ इति त्रिगुणशून्यत्वंस्वस्यांक्त्वाहरिरंजसा ॥ स्वाधीनगुणतोबंधोजीवस्यैवेतिशंसति ॥ २६१ ॥

अनेन गुहंप्रविष्टावात्मानौहितदर्शनादितिसूत्रसंगृह्णाति । सूत्रमुक्तसूत्रं । ते मायावादिनः । जीवपरौद्वौद्वौ बुद्धिजीवाविति सांख्यपक्षंनिराकृत्य जीवपरमात्मानावितिसिद्धातीकरणाद्धृदीत्युक्तं ॥ २६० ॥ बद्धोमुक्तइतिह्याख्यागुणतोमेनवस्तुतइतिभागवतेकृष्णेनस्वस्यैवबद्धत्वमुक्तत्वकथनात् कथंनित्यमुक्तत्वमित्याशंकांपरिहर्तुमाह ॥ सत्त्वरजस्तमइत्यादिना ॥ इतितस्मिन्नेव प्रकरणेभगवद्ब्रवनेनस्वस्यांजसात्रिगुणशून्यत्वमुक्त्वा । नैवेत्यवधारणाभिप्रायः ॥ अंजसेति ॥ अनेन व्यावहारिकगुणाः संति

परमार्थतो न संतीत्यादिकुत्सितयोजना निरस्तावेदितव्या । कथंचिद्गुणसद्भावेनैवेत्यवधारणायोगादिति भावः । ततः किंप्रकृत इत्यत आह ॥ स्वाधीनेति ॥ पूर्वोक्तवाक्येन स्वास्मिन्गुणाभावावधारणा न मे गुणत इति वाक्येऽपि मदधीनगुणत इत्यर्थो वक्तव्य इति भावः । सत्त्वरजस्तम इति गुणा जीवस्येति वचने गुणाधारतया जीवस्यैव श्रवणा ब्रह्मो मुक्त इत्यस्मिन्नेव श्लोके न मे बंधो न मोक्षणा मिति स्वस्य बंधाभावश्रवणाच्चा बंध इत्युपलक्षणा मुक्तिरित्यपि द्रष्टव्यं । बंधस्यौपाधिकत्वे तद्विवृत्तिलक्षणमुक्तिरप्यौपाधिकी ज्ञानानंदरूपतया स्वाभाविकमुक्तेः पूर्वमपि विद्यमानत्वात् । अत उभयोरपि गुणाधीनत्वमिति बोध्यं । जीवस्यैवेति पदमनुवर्तनीयमिति भावेनोक्तं । जीवस्यै

ब्रह्मो मुक्त इति ह्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ॥ गुणस्य मायामूलत्वात् न मे (बंधो न मोक्षणं) मोक्षो न बंधनं

॥ २६२ ॥ मदधीनगुणाज्जीवे ब्रह्माख्या न स्वभावतः ॥ इति पूर्वार्धवाक्यार्थो मे धनाज्जीवतीति वत् ॥ २६३ ॥

वेति ॥ २६१ ॥ उपयुक्तप्रमेयमुक्त्वा श्लोकार्थमाह ॥ मदधीनेति ॥ मे मम धनाज्जीवतीति वत् । यथा मे धनाज्जीवतीत्येवार्थो लभ्यते न तु मदंगाश्रितधनादिति । तथा मे गुणत इत्युक्तेऽपि मदधीनगुणादित्येवार्थो लभ्यते । अन्यथा प्रागुक्तवचनविरोधादिति भावः । न वस्तुत इत्यस्यार्थो न स्वभावत इति ॥ सदावस्तुंशीलमस्यास्तीति वस्तु इति व्युत्पत्त्या वस्तुपदेन स्वभाव एवोच्यत इति भावः । सत्त्वादिगुणवशाद्ब्रह्माख्येत्युक्ते बंधस्यौपाधिकत्वमेव लभ्यते । न मिथ्यात्वमिति भावः । पूर्वार्धवाक्यस्यार्थः । इदमुक्तं भवति । मे गुणतः मदधीनसत्त्वादिगुणतः जीवस्य ब्रह्मो मुक्त इत्याख्याहि । न वस्तुतः न स्वभावत इति पूर्वार्धस्यार्थो न तु

मेममैवगुणतस्तत्त्वादिगुणवशाद्ब्रह्मोक्तइत्याख्या नतुवस्तुतः तत्त्वतइतिमायावाद्यभिलषितार्थइति । कथंचित् बंधमात्रस्यमि
थ्यात्वसंभवेपि बंधनिवृत्तिरूपमुक्तत्वस्यमिथ्यात्वासंभवेननवस्तुतइत्यस्यास्मदुक्तरीत्यैवार्थस्त्वयापि वक्तव्यइति परोक्तार्थदूषणां
तरंचद्रष्टव्यं । अस्मन्मतेतु बंधस्यबंधव्यसदशायामभावेन बंधध्वंसस्यचबंधदशायामभावेनउभयोरप्यसदतनत्वादस्वाभाविक
त्वमिति न कश्चिच्छ्रुद्रोपद्रवः ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ परोक्तार्थे प्रागुक्तदूषणमनुवदन् पुनरपि दोषद्वयमाह ॥ स्वस्यैवेति ॥ उक्तवाक्य
तः सत्त्वरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमइत्युक्तवाक्यतः गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षो न बंधनमिति उत्तरार्धस्य एकस्यैवममांशस्ये

स्वस्यैवगुणतो बंधइत्यर्थस्तूक्तवाक्यतः ॥ उत्तरार्धोत्तरश्लोकपर्यालोचनयाचन ॥ २६४ ॥

मायामूलगुणाभावात्तमेमोक्षो न बंधनं ॥ इत्युत्तरार्धेयत्कृष्णस्वस्य बंधनिषेधति ॥ २६५ ॥

त्युत्तरश्लोकस्यच पर्यालोचनया ॥ २६४ ॥ उत्तरार्धपर्यालोचनाप्रकारमाह ॥ मायामूलगुणाभावादित्यनेन
गुणस्य सत्त्वादिगुणस्य मायामूलत्वात् मायैवप्रकृतिरेवमूल्यस्यसःतत्त्वात् । तस्यचगुणस्यमायारहिते मथ्यभावादित्यर्थउक्तोभव
ति । यद्यपिमूलगुणस्यमायामूलत्वमात्रमुक्तं । नतुतस्यगुणस्यस्वस्मिन्नभावः । तथापि न बंधनमित्युक्तबंधाभावघटकतयागुणा
भावोप्यर्थतत्त्वत्वेतिद्रष्टव्यं । मेमम बंधनं बंधोपि न मोक्षोपि न । प्रकृतिमूलाहिगुणाः । अप्राकृतेमधिप्रकृतिमूलगुणाभा
वेन बंधो बंधान्मोक्षश्चकथंस्यादित्यर्थः । मायामूलत्वादिति हेतुर्गर्भविशेषणं । गुणस्यमायामूलत्वात् मायायाश्च मायांब्युदस्य

चिच्छस्येति श्रुत्यामथ्यभावात् तन्मूलगुणाभावः । गुणाभावेतन्मूलबंधाभावः । बंधाभावेचप्रतियोगिसत्तापूर्वकबंधध्वंसाख्य
 मोक्षाभावश्च । अतो नित्यमुक्तएवाहं । जीवस्तु बद्ध इति भावः । अन्यथा नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे मतिरिति पूर्वाध्यायात्
 उद्धवेनोक्तपूर्वपक्षस्येदमुत्तरं कथं स्यात् । ममपक्षेतुमुक्तावपि स्वामिभृत्यभावसद्भावेन भक्त्या दिबंधसद्भावाच्च नित्यबद्धत्वं जीवस्य
 कृष्णस्य तु नित्यमुक्तत्वमेव । अतस्त्वदुक्तपूर्वपक्षोनघटत इति योजना संभवात् । अतएव वक्ष्यति अथ बद्धस्य मुक्तस्यैव लक्षणं यवदा
 मिते । विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणीति । एवं चोत्तरार्धे स्वस्य भगवता स्पष्टबंधमोक्षाभावकथनात् । पूर्वार्धे बद्धमुक्ता
 द्याख्या भगवद्धीनगुणवशाज्जीवस्येत्युच्यते । नतु स्वस्यैव । तथा सति पूर्वार्धस्य उत्तरार्धे न सह विरोधादिति भावः । गुणस्य माया
 मूलत्वात् मायिकत्वात् मिथ्यात्वात् । मे परमार्थतो बंधमोक्षादिकं नास्तीति पराभिप्रेतार्थस्तु वस्तुतः परमार्थतो मे बद्धो मुक्त इत्या
 ख्या नेति पूर्वार्धेपि कथितत्वात् पुनरुक्तं स्यात् । एतादृशबंधमोक्षाभावस्य जीवेपि संभवात् स्थलद्वयेपि मे इत्यस्यैवैयर्थ्यापत्तेश्चा
 युक्तः । गुणस्य मिथ्यात्वे गुणतो मे बद्धो मुक्त इत्याख्येति गुणनिमित्तकबंधादिशब्दानां स्वस्मिन्ननुशासनायोगाच्च । गुणतः गुण
 भ्रांतिः आख्यामात्रमित्यर्थक्यने श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगः । अतएव परमार्थतो बंधमोक्षाभावः अपरमार्थतो बद्धत्वमुक्तत्वाख्ये
 त्यपि परास्ते । परमार्थतः अपरमार्थत इति पदद्वयस्याश्रुतत्वात् । अपरमार्थिकरजतत्वेन शुक्ले रजताख्याया अदर्शनेनायुक्तं च । व्याव
 हारिकत्वमादाय बद्धत्वादि घटनायां च बंधशून्यत्वाद्युक्तेरयोगात् । न हि व्यावहारिकघटत्ववति घटे घटत्वशून्यतापि कथ्यते । व्यव
 हारत इत्यस्याश्रुतत्वेनाश्रुतकल्पनाया अपरिहाराच्च । एकस्यैव व्यावहारिकत्वपारमार्थिकत्वाभ्यां गुणभावाभावकल्पना गुणाजीव

स्यैवमइतिवदतोऽग्रथकारस्यानभिप्रेताच । अतोयत्किंचिदेतत् । यत् यस्मात् ॥ २६५ ॥ अधुनाउत्तरश्लोकपर्यालोचनाप्रकारमाह ॥ एकस्यैवेति ॥ २६६ ॥ श्लोकार्थमाह ॥ स्वभिन्नांशस्येति ॥ ममांशस्येत्यर्थक्यथनंस्वभिन्नांशस्येति । जीवानांबहुत्वादकस्येत्येतत्कथमुपपद्यतइत्यतउक्तंजीवाख्यखगस्येति । सुपर्णावितौसयुजौसखायाग्रित्युत्तरपद्येखगद्वयतयावर्णितयोर्जीवपरयोर्मध्ये एकस्यजीवाख्यखगस्येत्यर्थः । परमाख्यखगभिन्नखगत्वेनजीवानामेकीकरणादेकस्येत्युक्तमितिभावः । अथबद्धस्यमुक्तस्यैवलक्ष्यंयवदामिते । विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणीतिउत्तरश्लोके सुपर्णावितौसयुजौसखायावित्युत्तरश्लोकेच स्पष्टजीवपरयो

एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते ॥ बंधोस्याऽविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतरः ॥ २६६ ॥

स्वभिन्नांशस्यजीवाख्यखगस्यैकस्यैकवलं ॥ बंधश्चबंधान्माक्षश्चनस्वस्येत्याहसप्रभुः ॥ २६७ ॥

भेदकथना दस्मिन्पद्येचममांशस्येत्यंशत्वकथनाद्वाक्यद्वयपर्यालोचनया भिन्नांशस्येत्युक्तं । अस्मिंश्चपद्येएकस्यजीवस्यैवेति बंधमोक्षयोर्जीवेऽवधारणात्स्वस्मिन्निवारणाच्चभिन्नांशस्येत्युक्तं । स्वरूपांशत्वेतुजीवस्यैव नमेइतिकंशविभागइतिभावः । इदंच विशेषणबंधस्यैवौपाधिकत्वेहेतुगर्भं । सर्वकालीनस्वभिन्नांशत्वघटकस्यानंदादिसादृश्येवास्वाभाविकत्वादितिहेतोस्मूचनात् । एकैत्यस्यार्थःकेवलमिति । केवलंजीवस्यैव नस्वस्येत्यर्थः । अतएवोक्तं सप्रभुर्नस्वस्येत्याहेति । तथाचोत्तरश्लोकेजीवस्यैवविद्ययाबंधः विद्ययामोक्षइत्युभयोरपिस्पष्टजीवनिष्ठत्वकथना तपूर्वश्लोकेपि बंधमोक्षयोर्जीवनिष्ठैवयथाभवतितथायोजनीयमिति

भावः ॥ २६७ ॥ उत्तरपद्यादस्मात्पूर्वपद्येजीवस्येतिविशेषणाकर्षणायुक्त्यंतरमप्याह ॥ एवमित्यनुवादेनिति ॥ उत्तरपद्ये जीवस्येतिविशेषणात्पूर्वपद्येपिजीवस्यैवबंधमोक्षावित्यस्यार्थस्याकथने उत्तरश्लोके एवमितिपरामर्शयोगात् । अतएवास्मात्प द्यात्पूर्वपद्येजीवस्येतिविशेषणस्याकर्षणमपिन्याय्यमितिभावः ॥ २६८ ॥ एतेनान्यदपिलब्धमित्याह ॥ अतइति ॥ अतो बंधस्यकादाचित्कमोक्षस्यचजीवैकनिष्ठत्वकथना जीवस्यबद्धत्वं मुक्तत्वं बंधान्मुक्तत्वंच । जीवस्य जीवस्यैव नपरमात्मनः । परमात्मनःनित्यमुक्तत्वमेव पद्यद्वंद्वेन उक्तश्लोकद्वयबलेनेत्यर्थः । कादाचित्कमोक्षस्यजीवैकनिष्ठत्वकथनादुत्तरश्लोकेपरिशेषा

एवमित्यनुवादेनयथाजीवस्यबद्धता ॥ पूर्वश्लोकेपिभवतितथैवाथैवदेद्बुधः ॥ २६८ ॥ अतो जीवस्यबद्धत्वंमुक्तत्वंच परात्मनः ॥ नित्यमुक्तत्वमेवेतिपद्यद्वंद्वेनसिद्ध्यति ॥ २६९ ॥ सखा यौद्वौसुपर्णाच्चदेहनीडकृतास्पदौ ॥ सखादस्येकःपिप्पलान्निरन्नोप्यन्यईश्वरः ॥ २७० ॥

त्परमात्मनोनित्यमुक्तत्वं । पूर्वश्लोकेतुनमेमोक्षोर्नबंधनमितिसपष्टनित्यमुक्तत्वकथनेनपद्यद्वंद्वबलात्परमात्मनोनित्यमुक्तत्वंचसि द्ध्यतीतिभावः ॥ २६९ ॥ अधुनापूर्वोक्तार्थदृढीकरणाय सुपर्णवितौसयुजौसखायौयदृच्छयाकृतनीडौचवृक्षे । एकस्तयोःखाद तिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोपिबलेनभूयान् । आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः । योऽविद्ययांधस्सतुनित्यबद्धो विद्यामयोयस्सतुनित्यमुक्तइत्युत्तरश्लोकद्वयार्थसंगृह्याह ॥ सखायौद्वौविति ॥ सविभुःनित्यमुक्तइत्युत्तरेणान्वयः । ततो नि

त्यमुक्तात्परमात्मनः अपरः अन्यः । बद्धः अविद्याधां इति पदच्छेदः । योऽविद्याधांस्सतु नित्यबद्धइत्यस्य प्रतिपदमिदं । पूर्वः परमात्मा विद्यामयः निरवधिकज्ञानस्वरूपः । विद्यामयो यस्सतु नित्यमुक्तइत्यस्यार्थकथनमिदं । प्रभुः कृष्णः । पूर्वोक्तं बद्धो मुक्तइति ह्याख्येति पूर्वपदोक्तं जीवस्य बद्धत्वमुक्तं स्वस्य नित्यमुक्तत्वं च । योऽविद्याधांस्सतु नित्यबद्धइति जीवस्य विभज्य नित्यबद्धत्वकथनात् विद्यामयो यस्सतु नित्यमुक्तइति परमात्मनो नित्यमुक्तस्य च विविच्य कथनात् स्पष्टमित्युक्तं । अतः स्पष्टतया जीवपर

बलेन भूयान्सविभुर्नित्यमुक्तस्ततोपरः ॥ जीवो बद्धोऽविद्याधां पूर्वो विद्यामयः किल ॥ २७१ ॥
इति पूर्वोक्तमेवार्थस्पष्टमाह पुनः प्रभुः ॥ अतः पूर्वोक्तवाक्यार्थोऽप्यस्मदुक्तो न चापरः ॥ २७२ ॥
नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मेमतिः ॥ इत्थं बद्धस्य मुक्तस्य चैक्यशंका कृदुद्धवं ॥ २७३ ॥

यो बद्धत्वमुक्तवकथनात् । पूर्वोक्तवाक्यार्थः बद्धो मुक्तइति ह्याख्येति पूर्वोक्तवाक्यार्थः अस्मदुक्तः जीवस्य बद्धमुक्ता परमात्मनो नित्यमुक्ता यथा भवति तथा अस्मदुक्तः । अपरः परमात्मन एव बद्धत्वं च मुक्तत्वं च यथा भवति तथा परोदीरितः प्रतिवाद्युक्तः । अस्मदुक्तार्थस्य पूर्वोत्तरानुगुणत्वात् । परोदीरितस्य च पूर्वोत्तरविरुद्धत्वादिति भावः ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ उद्धवकृतपूर्वपक्षस्य परिहारतया कृष्णस्य सिद्धांततापि अस्मदुक्तार्थ एव स्यात् । नान्यथेत्याह ॥ नित्यमुक्तइति ॥ ऐक्यशंका करोतीत्येक्यशंकाकृत् । स चासाबुद्धवश्चतं । तदेकतां नित्यबद्धनित्यमुक्तयोरेकतां । अतः सिद्धांतपूर्वपक्षयोरेकप्रकारताऽयोगात् । द्वयोर्भावः

द्विता तानित्यमुक्तनित्यबद्धयोर्भेदमित्यर्थः ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ एताविति ॥ सुपर्णावेतावित्युत्तरपद्ये एतौ पूर्वोक्तावित्यतिदेशेन । पूर्व पूर्वश्लोकेपि । अबद्धबद्धयोर्नित्यमुक्तनित्यबद्धयोः । अस्मिन्पद्येनित्यबद्धनित्यमुक्तौविविच्यकथयित्वा एतावित्यस्यैवार्थस्यपूर्वपद्येऽतिदेशात् तत्रापिनित्यबद्धनित्यमुक्तयोर्विभागेनैवप्रस्तुतिरवश्यंवाच्येतिभावः । तत्तस्मात् उक्तनिमित्तात् । कृष्णबद्धवाक् कृष्णोबद्धइतिवाक् ॥ २७५ ॥ ततः सुपर्णावेतावितिश्लोकार्थस्यपूर्वप्रस्तुतत्वादेव । एकस्यैव

मुहुःप्रबोधयन्कृष्णः कथंवक्तितदेकतां ॥ अतस्मिद्धांतपद्योस्मिद्धितामेववदत्कृती ॥ २७४ ॥
एतावित्यतिदेशेनपूर्वचप्रस्तुतिर्द्वयोः ॥ अबद्धबद्धयोर्वाच्यातच्छोच्याकृष्ण(बंध)बद्धवाक् ॥ २७५ ॥
द्वयोरेकस्येतिचार्थस्तुभूततएवमे ॥ भिन्नांशताच तद्देदस्याते(ते)स्वैवकीर्तनात् ॥ २७६ ॥
अत्रोक्तोनित्यमुक्तश्चनममोक्षोनबंधनं ॥ इत्याहयपुरायुक्त्यासएवस्यान्नसंशयः ॥ २७७ ॥

ममांशस्येतिश्लोके द्वयोःस्वगयोरेकस्य जीवाख्यखगस्येत्यर्थःप्रागुक्तोर्थः । भिन्नांशता ममांशस्येत्यत्रोक्तभिन्नांशता । अंते उक्त
रपद्यद्वये । अथबद्धस्यमुक्तस्य सुपर्णावेतावितिचपद्यद्वयइत्यर्थः । तेनैव कृष्णोर्नैव । प्रागंशत्वमुक्त्वा तस्यैवांशस्यांशिनस्वेनस
हभेदस्यापिकथनात्भिन्नांशत्वंलभ्यतइतिभावः ॥ २७६ ॥ विद्यामयोयस्तुनित्यमुक्तइतिसामान्येनोक्तनित्यमुक्तत्वंकृष्णस्यक
थंलभ्यतइत्यतआह ॥ अत्रोक्तइति ॥ अत्रास्मिन्पद्ये । यःपुरा पूर्वश्लोके नममोक्षोनबंधनमितिकादाचित्कबंधमोक्षरहिततया

नित्यमुक्ततामइतिस्वस्याह सचकृष्णएवेति । अत्रापिनित्यमुक्ततयासामान्येनोच्यमानः सएवकृष्णएव । युक्त्या नित्यमुक्तद्वयस्याप्रामाणिकत्वयुक्त्या ॥ २७७ ॥ पूर्वमवस्तुतइतिबंधस्ययन्मिथ्यात्वमुक्तं तदप्युत्तरश्लोकेऽमुक्तत्वेनसहोक्तबंधनित्यत्वाख्य युक्तिविरुद्धमित्याह ॥ बंधस्येति ॥ तथा बंधसमानयोगक्षमतया मुक्तेर्नित्यता परस्यापिनबहुकालीनत्वापेक्षया । अतस्तयासहपठिता बंधस्यनित्यतापि नापेक्षिकी किंतुब्रह्मवत्सार्वकालीनत्वापेक्षयैव । अतःयुक्त्या नित्यस्यमिथ्यात्वासंभवाख्ययुक्त्या तस्यबंधस्य परोक्तमिथ्यार्थत्वं परेणप्रतिवादिनोक्तमिथ्यार्थत्वं मिथ्यात्वमितियावत् ॥ २७८ ॥ नवस्तुतः नपरमार्थतइत्यर्थः प

बंधस्यनित्यतोक्तिश्चतथामुक्तेश्चनित्यता ॥ पुरापरोक्ततन्मिथ्यार्थत्वंयुक्त्यान्यवारयत् ॥ २७८ ॥

तवापिमुक्तेर्मिथ्यात्वंकथमर्थोभवेद्वद ॥ पदद्वयनिबद्धैकरज्ज्वाप्राप्तिद्वयोरपि ॥ २७९ ॥ यादृ

च्छिकस्यपंकस्यक्षालनंचयदृच्छया ॥ वस्तुस्वभावतोनेतिममत्वर्थोनिराकुलः ॥ २८० ॥ यत्प्रा

द्वैवमइत्याहतेनसोवास्तवंचतत् ॥ स्वस्मिन्निषेधतीशानेस्वस्यजीवस्यचेत्यपि ॥ २८१ ॥ ॥

रेणापिक्वकुंनशक्यतइत्याह ॥ तवापीति ॥ परमतोपिमुक्तेस्सत्यत्वादितिभावः । पदद्वयेपादयुगेनिबद्धैकरज्ज्वा द्वयोःपादयोः । एवंचबंधमुक्तिरूपार्थद्वयसंबद्धेन नवस्तुतइत्यनेनोभयोरपिमिथ्यात्वप्राप्तिर्भवेदितिभावः ॥ २७९ ॥ नवस्तुतःस्वभावतइत्यर्थे नायंदोषइत्याह ॥ यादृच्छिकस्य यदृच्छयाधवलवस्त्रेपतितस्य । एवंअस्वाभाविकबंधमोचनमप्यस्वाभाविकमितिभावः ॥ २८० ॥ यद्यस्मा त्वाक् प्रागुक्तसत्त्वरजइतिश्लोकार्थे मेनैवेत्याह तेनकारणेन अवास्तवंच तत् भवबंधनं

ईशानेस्वस्मिन्निषेधति । अतः औपाधिकबन्धमादायापि बद्धोमुक्तइतिश्लोकार्धेजीवएवप्रतिपाद्यो नभगवान् । नैवेत्यवधारणेन स्वाभाविकस्यवाअस्वाभाविकस्यवाबन्धस्यभगवतोव्यावर्तनात् । स्वस्य स्वात्मकस्यजीवस्य । स्वतोगुणनिमित्तकबधरहितमपि ब्रह्म जीवभावंप्राप्यबन्धमनुभवतीति यन्मायिनोच्यतेतदपि नैत्यर्थः । येनकेनापिप्रकारेणबन्धेऽङ्गीक्रियमाणेसति मेनैवेति सावधारणनिषेधायोगात् । अतः ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिन्नो जीव एवास्वाभाविकबन्धाद्याधारतयाप्रतिपाद्यइतिभावः । इतोऽप्येकस्येत्यत्र ऐक्यमर्थो

नेतिब्रवीतिस्वानिष्टंजीवोमच्छक्तितोग्रहीत् ॥ इतिवक्तुंसपद्येस्मिन्ब्राह्मेगुणतस्त्विति ॥ २८२ ॥ तेनैववक्तिस्वाधीनमनिष्टंस्वस्यनेत्यपि ॥ मोहंचासुरजीवानांसंमुग्धोक्त्याऽकरोत्प्रभुः ॥ २८३ ॥ स्वातन्त्र्यगुणतोबद्धाद्याख्यां व्याख्यांतिमेबुधाः ॥ बन्धादिवस्तुतस्तन्नाम बन्धोज्झितस्यमे ॥ नेतिविद्वत्प्रसिद्धिंचसूचयन्शंसतिप्रभुः ॥ २८४ ॥

नेतिसूचितं । स्वानिष्टं बन्धनं । मच्छक्तिः मदधीनगुणसामर्थ्यात् । सकृणः । अस्मिन्पद्ये ॥ २८१ ॥ तेनैव जीवस्या निष्टदायकसत्त्वादिगुणानांस्वाधीनत्वनैव । स्वाधीनमनिष्टं बन्धरूपं । अस्वतन्त्रस्यजीवस्यभगवदधीनगुणनिमित्तकदुःखं स्यात् । स्वतन्त्रस्यदुःखदायकगुणानामपिनियामकस्यकथंतदुःखस्यादितिभावः । नन्वेवंचेन्मदधीनगुणाजीवस्यबद्धाद्याख्येतिस्पष्टं किमितिनावादीदित्यतआह ॥ मोहंचेति ॥ २८३ ॥ बद्धोमुक्तइतिश्लोकस्यप्रकारांतरेणव्याख्यानं करोति ॥ स्वातन्त्र्यगुणतइति ॥

स्वातंत्र्यगुणतः जीवनिष्ठबंधादौयद्भगवत्स्वातंत्र्यं तदाख्यगुणतः मेबुधाः बद्धदुःख्याद्याख्याख्याति । तदधीनत्वादर्थव
दित्यादिसूत्रेषु । बंधवान्बद्धः दुःखवान्दुःखीति बंधादिसंबंधमात्रवाचकाःखल्विमेशब्दाः । तेच जीवेचैद्बन्धादिनाऽधारा
धेयभावसंबंधब्रूयुः । परमात्मनिचेत् बंधादिनानियम्यनियामकभावसंबंधब्रूयुः । यथाराजाजयीत्यत्रभटनिष्ठजयनियामकतया
राज्ञिजयिशब्दप्रयोगः । एवंजीवनिष्ठबंधादिनियामकतयाभगवतिबद्धदुःख्यादिशब्दप्रयोगादितिभावः । बंधादिवस्तुतः
बंधादिवस्त्वाधारतयेति यावत् । तत्तन्नाम बद्धदुःख्यादिनाम नेतिशंसतीतिसंबंधः । ह्याख्येतिमूलस्थितहिराब्दस्यार्थविद्व
आख्यापदस्यचाख्यानमेवंसत्येवशोभते ॥ मोक्षोबंधनमित्येवनोचेदूचक्रुतोततः ॥ २८५ ॥ अस्वतंत्रस्यजीव
स्यबद्धाद्याख्यातुवस्तुतः ॥ इतिसूचयताचात्रमुक्तामुक्तादितोदिता ॥ २८६ ॥ मायायाअपिसूलेमेस्वातंत्र्या
ख्यगुणोयतः ॥ अतोमायामयोबंधस्तद्धूंसोवाकथंमम ॥ इतितत्रैवहेतुचव्यनक्तीतिमतिर्मम ॥ २८७ ॥ ॥
त्यसिद्धिं विदुषांव्यासादीनांप्रासिद्धिसूचयन् ॥ २८४ ॥ आख्यापदस्यनामधेयपर्यायाख्यापदस्याख्यानंप्रयोगः । बद्धादिनाम
वाच्यविचारार्थकत्वे आख्यापदसार्थकमन्यथाव्यर्थमित्यर्थः । नोचेत् नामविचारोचेत् । अर्थाभावकथनएवतात्पर्येचेदित्य
र्थः । अंततः बंधादिवस्त्वभावकथनोत्तरार्धे । मोक्षोबंधनमित्येव आख्यापदंविनेत्यर्थः ॥ २८५ ॥ स्वतंत्रस्यमेवस्त्वाधारत्वनि
मित्ताख्या नेत्युक्ते अर्थाज्जीवस्यतदाधारत्वनिमित्ताऽऽख्येतिभावोत्सूचयतेत्युक्तं । अत्रपूर्वार्धे । अस्वतंत्रजीवस्यबंधाधारत्वक
थनात् स्वतंत्रस्यपरमात्मनःकदापितदभावकथनाच्चेतिभावः ॥ २८६ ॥ यतोमेस्वातंत्र्याख्यगुणः मायायाअपिमूलं नियामक

मित्यर्थः । एवंवदता गुणस्य स्वातंत्र्यगुणस्य मायामूलत्वात्मायानियामकत्वादित्यर्थोक्तो भवति । अतः बंधकमायाया अपि स्वातंत्र्याख्यमद्गुणाधीनत्वात् । तत्र बंधबंध्वंसाख्यवस्तु कृतत्वाभावेन वस्तुत इति पूर्वार्थोक्तार्थे हेतुतया उत्तरार्धस्य संबन्ध इति भावः ॥ २८७ ॥ ननु स्वस्मिन्बद्धाद्याख्यायास्वातंत्र्यनिमित्तकत्वकथने को हेतुरित्यत आह ॥ स्वस्यैवेति ॥ वक्ष्यन् विद्यामयोग्यः सतु नित्यमुक्त इति वक्ष्यन् श्रुतीरितां सबद्धस्सदुःखीनामानि सर्वाण्ययमाविशंतीत्यादि श्रुत्युक्तां । अन्वर्था अनुकूलार्था । नित्यमुक्तस्य श्रुत्युक्ता बद्धाद्याख्या कथमित्यतो बंधादिनियामकत्वमादायेत्यनुकूलार्थकथनाय बद्धो मुक्त इति पद्यमुपोद्धातेन प्रवृत्तिमिति भावः ।

स्वस्यैव नित्यमुक्तत्वं वक्ष्यन्नादौ श्रुतीरितां ॥ बद्धाद्याख्यामात्मनीत्यमन्वर्थामकरोद्भुवं ॥ २८८ ॥ भ्रांतत्वे दोषमूलत्वं वदेन्न गुणमूलतां ॥ बद्धाख्यां गुणतश्चासंस्तद्धियंतवगुणोद्भवां ॥ अभिप्रैति न दोषोऽप्यथा गुणजन्या च धीः प्रमा ॥ २८९ ॥

तिभावः ॥ २८८ ॥ न वस्तुत इत्यस्य परोक्तमिथ्यात्वार्थकत्वे दूषणांतरमाह ॥ भ्रांतत्वे बंधस्य भ्रांतिकल्पितत्वं दोषमूलत्वं वदेत् । न तु गुणत इति गुणमूलतां । बंधस्य गुणमूलत्वे तत्प्रतीतेरपि परंपरया गुणमूलत्वापरिहारादिति भावः । बद्धाख्यां बद्ध इत्याख्यां । तद्धियं बद्ध इति धियं । बंधस्य बद्धाख्यायाश्च गुणमूलत्वे समानन्यायत्वात् परंपरया तद्धेरेऽपि गुणमूलत्वमिति भावः । गुणजन्या च धीः प्रमा । तार्किकरीत्या गुणजन्या अस्माकं तु दोषाभावादिगुणे सत्येव प्रायो जायमानेत्यतः गुणजन्येत्युक्तं

॥ २८९ ॥ इत्थं पूर्वोक्तीत्याप्रमायाविषयः । श्रुतः प्रमाविषयत्वेन श्रुतः । गुणमूलत्वकथनादर्थोत्प्रेमाविषयत्वप्राप्तः । श्रुतौ तु साक्षाच्छ्रुत इत्यर्थः । अतः परोदीरितबन्धमिथ्यात्वरूपार्थो न घटत इति भावः । प्राक्प्रमाजनकगुणपरतया योजनाकृता । सामान्यतः श्रुतगुणपदस्य तत्रापि नेतृशक्यत्वात् । इदानीं गुणपदस्य सत्त्वादिगुणपरतायामपि बन्धस्य प्रमाविषयत्वमानयति ॥ सत्त्वं हीति ॥ हिशब्देन सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति गीतावाक्यं सूचयति । न नुरजस्तमसोऽस्संशयविपर्ययहेतुत्वात् कथं गुणजन्यत्वे प्रमाविषयत्वमित्यत आह ॥ सात्विकाश्चेति ॥ सुरऋष्याद्युत्तमाधिकारिणः सात्विकाः सत्त्वगुणप्रधानाः । तत्सत्त्वगुणप्रधानब्रह्मा

इत्थं प्रमायाविषयः प्रमिनंतीति च श्रुतौ ॥ श्रुतो बन्धः कथं मिथ्या सत्त्वं हि ज्ञानदोगुणः ॥ २९० ॥

सात्विकाश्च सुरर्ष्याद्यास्तद्वन्धो न भ्रमोद्भवः ॥ एवं च तद्बहुः स्वात्मा बन्धो न्यत्र कथं भ्रमः ॥ २९१ ॥

दिज्ञानविषयत्वात् सत्त्वगुणजन्यज्ञानविषयत्वादित्यावत् । एवमुक्तप्रकारेण दुःखारूपबन्धस्य ब्रह्मादिप्रमाविषयत्वात् तद्वत् ब्रह्मादिबन्धवत् । दुःखात्मा बन्धः अन्यत्रासुरादिष्वपि कथं भ्रमः । आत्म्यत इति भ्रमः भ्रमविषयः । उत्तमाधिकारिभिरनुभूयमान दुःखात्मकबन्धस्य सत्त्वगुणजन्यज्ञानविषयत्वेन प्रमाविषयत्वावश्यंभावात् तत्समानतया सर्वत्रापि विद्यमानो बन्धः प्रमाविषय एव । दुःखारूपबन्धमात्रे तेषामपि धीः प्रमैव । रजस्तमो निमित्तभ्रमस्तु परापरतत्त्वविषय एवेति भावः ॥ २९१ ॥

एतदेवविशदयति ॥ प्रमातारोपीति ॥ बंधस्यबंधमात्रस्य प्रमातारोपि तेदत्याः हरिं न प्रमिन्वति । हरेस्सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादौ प्रमावं तोन भवंति । अतस्त्रिष्टरजस्तमसोः परमात्मतत्त्वप्रमाप्रतिबंधकत्वेनैवोपयोगो नतु तैरनुभूयमानदुःखप्रमाप्रतिप्रतिबंधकत्वेनापीति भावः । अतः दुःखादिरूपबंधस्य प्रमाविषयत्वनियमात् । अविद्यया बंधइत्युक्तेऽपि परमात्मविद्याभावेनैव बंधइत्यर्थो लभ्यते । नतु मृषा त्वतइति । सत्वगुणेन भ्रमजनकरजस्तमसोः पराभावेकारिते ज्ञानसामान्यसामग्रीतएव प्रमा जायते । तदपेक्षैव सत्वगुणस्य प्रमाजन कत्वोक्तिः । नतु साक्षात्प्रमांप्रत्येव सत्वगुणस्योपयोगः । अतो न प्रामाण्यपरतस्त्वशंका । किंच सुखदुःखादिविषये साक्षिणो याथाथ्यं नियमात्कदापि न तत्र भ्रांतित्वं । तस्मान्निग्रमेन प्रमाविषयो दुःखरूपो बंधः कथं मिथ्यार्थस्स्यात् । अतो न वस्तुतइत्यस्य न परोदीरि

प्रमातारोपि बंधस्य प्रमिन्वति न ते हरिं ॥ अतो ह्यविद्यया बंधइत्युक्तं

न मृषा त्वतः ॥ इत्थं भागवते प्रोक्तं कृष्णेनैवोद्ध्वं प्रति ॥ २१२ ॥

तमिथ्यात्वार्थकत्वं । यद्वा गुणस्य मायामूलत्वात् निर्मायस्य मे गुणतो पित्तमो योग्यमोक्षयोग्यजीववत्बद्धो मुक्तइत्याख्यान म ध्यमजीववत् वस्तुतः स्वरूपभूतसुखदुःखस्वभावतः मेममबंधः गुणतो मोक्षश्च न । अतो हं नित्यमुक्तएव जीवाएव बंधमोक्षप्राप्ती भूता इत्यर्थः । अथवा गुणस्य मन्निष्ठज्ञानानंदाद्यलौकिकगुणसमुदायस्य मायाऽमूलत्वात् नमूलममूलं मायाप्रकृति रमूलमका रणस्य सतथोक्तः । तस्य भावस्तत्त्वादित्यर्थः । प्रकृत्यजन्यत्वेन प्राकृतत्वादित्यावत् । किंच गुणस्य कृष्णावतारादिषु दुर्जनै र्भयिप्रतीयमानदुःखमोहादिगुणस्य मायामूलत्वात् निरनिष्टो निरवद्यइति श्रुतिबाधितत्वेन भ्रांतिमूलत्वात् । अलौकिकार्थे प्राब

ल्यमागमस्यैवजात्यातेषु त्रिषु स्मृतमिति वचनेन श्रुतरेव प्रबलत्वात् तद्वाधितप्रतीतेर्भ्रमत्वस्यैवौचित्यादिति भावः । मेगुणतः ज्ञानादिदिव्यगुणतः बद्धइत्याख्यान । अप्राकृतत्वेन तेषामबंधकत्वादिति भावः । गुणतः भ्रांतप्रतीतदुःखादिगुणतश्च मेव बद्धइत्याख्यान । तेषां दुर्गुणानां श्रुतिबाधितत्वेन मय्यभावादेवेति भावः । विद्यमानगुणानामबंधकत्वात् । बंधकत्वेनाभिमतदुर्गुणानां मय्यभावेन कथंचिदपि मम बद्धइत्याख्यानयुक्तेयुक्तं भवति । किंच मेगुणतः ज्ञानादिशुभगुणतः मुक्तइत्याख्यापिन । तेषां गुणानामयिसर्वदा विद्यमानत्वेन तेभ्यो मुक्तत्वासंभवात् । गुणापाये ऐक्यमिति शकानिरासार्थमिदं । गुणतः दुःखादिदुर्गुणतश्च मुक्तइत्याख्या तद्गुणप्रध्वंसवानित्याख्यान । प्रध्वंसस्य प्रतियोगिसत्तापूर्वकत्वनियमात्प्रतियोगिनश्चमय्यभावात् । अथवा गुणतः दुःखादिगुणतोपि मुक्तइत्याख्यान । सर्वव्यापिनो ममतदंतरपि विद्यमानत्वेन सर्वथा तन्मोचनवानित्याख्यानेत्यर्थः । दुःखादिगुणानामय्यभावेऽपि दुःखादिगुणेऽवहतिष्ठातीति यावत् । एवं च वस्तुतः महदहंकारादिचतुर्विंशतितत्वाख्यवस्तुतः तदुपादानकदेहादिवस्तुतश्च मेबंधनं चतुर्विंशतितत्वमध्ये निविष्टस्य तदुपादानकदेहांतेषु निविष्टस्य च तन्निमित्तकजननमरणदुःखादिरूपसंसारो ममनेत्यर्थः । अत्रापि गुणस्य मायामूलत्वादित्येव हेतुः । मायापदेन प्रकृतिकार्थत्वात् महदादिचतुर्विंशतितत्वा निदेहाश्च कथ्यते । तत्रापि गुणस्य मयि विद्यमानज्ञानानंदादिगुणस्य तदमूलत्वात् तदनुपादानकत्वात् । मयि विद्यमानज्ञानानंदादिगुणानां तदजन्यत्वेन तन्निमित्तकबंधनवस्त्वंशं काहमपि न । तदुपादानकदुःखादीनां च तेषु तेषु जीवेष्वेव विद्यमानत्वेन मयितस्य दुःखादिगुणस्य मायामूलत्वात् अनश्निति श्रुतिमजानतो मायावादिनो भ्रांत्येकमूलत्वात् ममतदुभयवस्तु कृतबंधनं कथं स्यात् । किंतु गुणस्या प्रधान

स्यजीवस्यैव मायामूलत्वात्प्रकृतिमूलत्वात् प्राकृतदेहवत्त्वादितियावत् । बंधनयुक्तमितिभावः । किंच वस्तुतः उक्तद्विविधवस्तुतः
 मोक्षोपिमोचनं तत्परित्यागइतियावत् । मेन । तन्निमित्तकदुःखादेरौपनिषदेमयिप्राप्तुमशक्यत्वेनतद्गीतेरभावात् । श्रौतसर्वव्यापि
 त्वलक्षणायातन्नियामकतयातेषुप्रविश्यैवतिष्ठामीतिभावः । एवंचयेनकेनापिप्रकारेणममबंधबंधस्योरुभयोरप्यभवेननानादेहेष्व
 पिवर्तमानोहंनित्यमुक्तएव । जीवस्तुदेहादिनिमित्तकदुःखंवाअस्वातंत्र्यंवाअनुभवन्नित्यबद्धएव । तस्मा न्नित्यबद्धोनित्यमुक्तएक
 एवेतिममतिरित्युद्धवक्तृपूर्वपक्षेनयुक्तइतिपूर्वाध्यायेनसुसंगतोयमर्थः । अथवा मेगुणतःममज्ञानानंदादिगुणतः बद्धोमुक्तइ
 त्याख्यान । मेवस्तुतः ममचतुर्भुजादिदेहवैकुंठादिगेहलक्ष्म्यादिवनिताख्यवस्तुतश्च मेबंधनमोक्षश्चन । देहगेहादिवस्तुवा त
 न्निमित्तसुखाद्यनुभवोवासंसारइतिलोकेदृष्टं । मयितदुभयमपिनसंसारहेतुरितिभावः । तत्रहेतुर्गुणस्यमायामूलत्वादिति । गुण
 स्यमन्निष्ठज्ञानानंदादिगुणस्य ज्ञानानंदादिगुणात्मकस्यदेहवैकुंठलक्ष्म्याख्यवस्तुनश्च । मायाऽमूलत्वात् मायामूलत्वाभावादित्य
 र्थः । प्रकृतिमूलदेहगेहादिकंतज्जन्यसुखादिकंचलोकेसंसारइतिप्रसिद्धं । ममगुणावरतूनिच श्रुतिस्मृतिष्वप्राकृततथाप्रसिद्धाः ।
 अतःकथंतेस्संसारइतिभावः । यद्वा गुणतःसंसारत्वेनाभिमतजीवदेहजन्यानित्यज्ञानसुखादिगुणतः मेवबद्धोमुक्तइत्याख्यान ।
 तद्धेतुभूतप्राकृतदेहगेहादिवस्तुतश्चमेबंधनमोक्षश्चन । अत्रापिहेतुर्गुणस्यमायामूलत्वादिति । गुणस्यानित्यज्ञानानंदादिगुणस्य
 गुणस्य त्रिगुणात्मकतयागुणपदवाच्यस्यदेहगेहादेश्च मायामूलत्वात्प्रकृतिमूलत्वात् । प्रकृतेश्च मायांव्युदस्यचिच्छक्त्या पुरुषः
 प्रकृतेःपर इतिभागवतवाक्यानमत्तोविदूस्त्वात्तदुपादानकप्राकृतगुणदेहादिनिमित्तबंधस्ततोमोक्षश्चममकथंस्यादितिभावः । त

हिंस्यबंधमोक्षवित्यत्रदेवोत्तरं । गुणस्यज्ञानानंदादिगुणरूपस्य मेभक्तस्ययोग्यजीवस्य मायामूलत्वात् मायाप्रकृतिर्मूलं आदौ यस्यसः । आदावित्युक्त्या अतएतद्धं सोऽप्यस्तीति ध्वनितं । तस्य भावस्तत्त्वतस्मादित्यर्थः । गुणतः बंधकगुणतः बद्धो मुक्त इत्याख्या । वस्तुतः बंधकवस्तुतः बंधनमोक्षश्च । प्रागबंधनपश्चात्तद्धंसश्च भवतीति न अविहाय योजनीयं । अतः कादाचित्कमुक्तत्वात् मुक्तावपि मदीनत्वाख्यसुखरूपबंधबद्धतयानित्यबद्धयोग्यजीवस्यापि यदामेनैक्यं तदा किमुवाच्यं सदानिष्टरूपदुःखबद्धतया मुक्त्यनर्हयोर्मध्यमाधमजीवयोरैक्यनेति पूर्वपक्षोत्तरतया श्लोकस्यार्थः ॥ २९२ ॥ परोदीरितार्थेतरंगबाधकस्वोक्तार्थसाधकचोक्त्वा अजोऽनुबद्धस्स गुणैर्न वेदत्वां गुणात्परं ॥ २९३ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति भवति प्रकृतेर्गुणाः ॥ एषु हि प्राकृताः भोक्ता आब्रह्मस्य वरादयः ॥ २९४ ॥ भगवन्जीवलोकोऽयं मोहितस्तव मायया ॥ अहंममेत्यसद्ब्रह्मोऽप्राप्त्यतेकमवत्समु ॥ २९५ ॥ इत्यंशुरेण निर्णीतः कृष्णो बंधो जिज्ञातः प्रभुः ॥ जीवान्सर्वान्गुणैर्बद्धान्मायाबद्धांश्च शंसता ॥ २९६ ॥ बहिरंगमपि तदाह ॥ अजोऽनुबद्ध इति ॥ अनेन अजोऽनुबद्धस्स गुणैरजाया गुणात्परवेदनेत्स्वरूपमित्यंशुरस्तु तावुक्तश्लोकोऽर्थसंगृह्णाति । अत्र हि चतुर्मुखस्य त्रिगुणबद्धत्वं कृष्णस्य त्रिगुणातीतत्वमुच्यते । तदा किं वाच्यं जीवानां बद्धत्वं परमात्मनश्च नित्यमुक्तत्वमिति भावः । तत्रत्यमेव पद्यांतरं पठति ॥ सत्त्वमिति ॥ अत्रापि ब्रह्मादित्यावरान्तं सर्वजीवानां सत्त्वादिगुणत्रयबद्धतोच्यते । पद्यांतरं पठति ॥ भगवन्निति ॥ अत्रापि गुणमूलमायामोहितत्वं जीवानां कथ्यते । पद्यद्वयस्यापि परमात्मनस्तुतिरूपतया अर्थात्प्राथमिकश्लोकसमाख्यया च कृष्णस्य तदभावोऽपि लभ्यते । अतः पद्यत्रयेऽपि मुक्तमेवोच्यत इति भावः । तदेव विशदयति ॥ इत्यंशुरेणेति ॥

॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ वाक्यांतरमप्याह ॥ मयामयइति ॥ अनेन मायामयोयंगुणसंप्रवाहोनविद्यते
तेऽग्रहणानुबंधः इतिवचनसंगृह्णाति ॥ अस्यार्थः अग्रहणानुबंधः अनुबध्नातीत्यनुबंधोघटकोयस्यसोग्रह
णानुबंधः । अयं जीवेषुपरिदृश्यमानः ते नविद्यते । अज्ञानमूलबंधश्च सर्वज्ञत्वयिनविद्यतइतिभावः । हेतुपूर्वकबंधनिषेधात्सादर

मायामयोयंगुणसंप्रवाहस्ते नविद्यते ॥ इतिशक्रेणकथितंकृष्णंप्रत्येवसादरं ॥ २९७ ॥
प्रागुक्तवाक्यतोपिद्वौसुक्तासुक्तौप्रसाधितौ ॥ २९८ ॥ नचमांतानिकर्माणिनिबध्नाति
धनंजय ॥ उदासीनवदासीनमसक्ततेषुकर्मसु ॥ २९९ ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृति
संभवाः ॥ निबध्नातिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं ॥ ३०० ॥ इतिकृष्णेनगीतायांकर्माव
द्धत्वमात्मनः ॥ जीवानांगुणबद्धत्वंचोक्तवाक्यद्वयेनहि ॥ ३०१ ॥ सोमृतस्याभयस्ये
शोमत्यमन्नयदत्यगात् ॥ परांतकालेसर्वेपिविसृज्यतेपरामृतात् ॥ ३०२ ॥

मित्युक्तं ॥ २९७ ॥ प्रागुक्तवाक्यतः सुपर्णावेतावित्यादिप्रागुक्तवाक्यतः ॥ २९८ ॥ गीतावाक्येनापिकृष्णस्यनित्यमुक्ततांजी
वानांबद्धताचसाधयति ॥ नचमामिति ॥ पद्यद्वयस्यफलितमाह ॥ इतीति ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ श्रुत्यापिभगवतो
नित्यमुक्तत्वंसाधयति ॥ सोमृतस्येति ॥ अनेनभागवतवचनेनउतामृतत्वस्येशानोयदक्षेनातिरोहति इतिश्रुतिमुपादत्ते । श्रुते

रप्यर्थनिर्णयकत्वात् स्मृत्युदाहरणं । यद्यस्मात् अन्नेन अन्नं । द्वितीयाथैतृतीया । अन्नपदोदितं मर्त्यं संसारिजीवं अतिरोहति अत्यगात् अतिक्रम्य वर्तते । तान्स्ववशीकृत्य स्वयं राजवत्तिष्ठतीत्यर्थः । तत्तस्मात् अमृतत्वस्य अमृतस्य । देवान्नभूतामृतव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ अभयस्येति ॥ मरणादि संसारभयरहितस्य मुक्तस्येत्यर्थः । जाल्येकवचनमिदं । तथाच मुक्तानामितिलभ्यते । ईशानः स्वामी । संसारिणामीश्वरत्वान्मुक्तानामपीश्वरएव । नहि कोपि प्रेक्षावान्स्वाधीनं स्वसमं कुरुते । अतस्संसारि नियामकत्वान्मुक्ता नामपि नियामकत्वमिति सहेतुं कहेरमुक्ताधीश्वरत्वमनया श्रुत्या लभ्यत इति भावः । श्रुत्यंतरमप्याह ॥ परंतकाल इति ॥ अनेन

परामृतपदेनात्र नित्यमुक्तस्फुटोदितः ॥ श्रुतयस्समृतयश्चैव मुक्तामुक्तद्वितांजगुः ॥ ३०३ ॥

तन्मुकुंदः परब्रह्म नित्यमुक्तत्वतः प्रभुः ॥ मुक्ताश्च नित्यमुक्तान् नित्यमुक्तस्तदापिराद् ॥ ३०४ ॥

तदधीनत्वबंधेन भक्तिबंधेन वाहरेः ॥ मुक्तोपि बद्धो यत्तस्मान्नित्यबद्धोऽप्यसौ भवेत् ॥ ३०५ ॥

नित्यसंसारि सद्भावोऽप्यनेनैव प्रसिद्ध्यते ॥ तदा यथा श्रुतो वाक्यस्यार्थस्वस्थो भविष्यति ॥ ३०६ ॥

ते ब्रह्मलोके तु परंतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे इति श्रुतिमर्थतो गृह्णाति । तत्तस्मात् श्रुतिस्मृतिभिर्नित्यमुक्ततया कथनात् । मुक्तत्वं नित्यमुक्तत्वाभ्यां मुक्तावपि भेदसाधयितुमाह ॥ मुक्ताश्चेति ॥ मुक्ताश्च मुक्ता एव न तु परात्मवन्नित्यमुक्ताः । अतस्तदापि मुक्तिदशा यामपि । राट् राजा । मुक्तेष्वप्यविद्यमानं नित्यमुक्तत्वाख्यमहामहिमवन्त्वादिति भावः ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ मुक्तौ बंधाभावात् कथं जीवानां नित्यबद्धत्वमित्यत आह ॥ तदधीनत्वेति ॥ ३०५ ॥ प्रकारांतरेण जीवस्य नित्यबद्धतामाह ॥ नित्येति ॥

अनेन जीवस्यनित्यबद्धत्वकथनेन । प्रसिद्धबन्धैवैवकाश्चिन्नित्यबद्धोप्यस्तीतिभावः ॥ ३०६ ॥ एकता नित्यबद्धोनित्यमुक्तएकए
वेत्युद्धवेनाशकितैक्यं । धर्मौ नित्यबद्धत्वनित्यमुक्तत्वाख्यधर्मासार्वकालिकौ उभयोरपिनित्येतिनित्यत्वकथनादनाद्यनंतकालीनौ
॥ ३०७ ॥ अतः बंधस्यापिनित्यत्वोक्तः ॥ ३०८ ॥ तर्हि न वस्तुतइत्यस्यकोर्थइत्यत्रागुक्तमेवार्थस्मारयन्नुपसंहरति ॥ अना

एवंचनित्यमुक्तस्यनित्यबद्धस्यचैकता ॥ कदास्या तौयतोयमाविरुद्धौसार्वकालिकौ ॥ ३०७ ॥
अतोमिथ्यात्वकथनेप्याशादेशांतरंगता ॥ ब्रह्मवद्धामोक्षवद्वायन्नित्यंतत्कथंमृषा ॥ ३०८ ॥
अनादिगुणसंबंधात्तेनौपाधिकतैवहि ॥ अवास्तवत्वंप्रागुक्तंनमिथ्यात्वमितिस्थितं ॥ ३०९ ॥
स्वयंदुःखीपरस्यापिदुःखमाकांक्षेतखलः ॥ ब्रह्मसंसरतीत्युक्तमन्यथाकोनेहेतुना ॥ ३१० ॥
बद्धस्तुबद्धएवस्याद्राज्ञोबद्धत्वकीर्तनात् ॥ यथामुकुंदंबंधोत्त्यांबंधनिर्बंधमुग्जनः ॥ ३११ ॥
यद्यबद्धस्सवैवबद्धोनित्यमुक्तत्वगीर्धृथा ॥ बंधमिथ्यात्वतस्माच्चेद्धःकोनामसिद्ध्यति ॥ ३१२ ॥

दीति ॥ तेन नित्यबद्धइतिजीवनिष्ठबंधस्यानित्यत्वकथनेन ॥ ३०९ ॥ नीतिविरुद्धंभगवतोबद्धत्वकथनमित्याह ॥ स्वयंदुः
खीति ॥ अन्यथा पूर्वोक्तखलस्वभावाभावे ॥ ३१० ॥ नीत्यंतरविरोधंचाह ॥ बद्धस्त्विति ॥ बद्धत्वकीर्तनात् निगडबद्धत्व
कीर्तनात् ॥ ३११ ॥ अबद्धःसवैवबद्धइत्यस्य अबद्धःमुक्तएव समुकुंदःयदिवद्धइतियोजना । शुद्धंब्रह्मैवसंसारबद्धंचेदित्यर्थः ।

सानित्यमुक्तत्वगीः ॥ ३१२ ॥ नीत्यंतरविरुद्धं च ब्रह्मणो बद्धत्वकथनमित्याह ॥ अनुत्तीर्णइति ॥ ३१३ ॥ हरेर्बद्धत्वेतदंश
नादन्यस्वबंधनाशनं नस्यादित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ दरिद्रेति ॥ दयादिगुणाभावोऽशुद्धस्यापितस्य दर्शनं न बंधनाशकमित्यत्र दृष्टांतमाह
॥ धनिनइति ॥ अधृणिनः घृणाकृपाअस्यास्तीति घृणी न भवतीत्यघृणी तस्येत्यर्थः ॥ ३१४ ॥ तस्माद्बद्धस्य निर्गुणस्य च
दर्शनेन बंधनाशयोगात् । भगवान्दयालुत्वादिगुणवान् । अतः नित्यशुद्धेन भगवता मध्ये शुद्धीकरणात् । सः शुद्धीकृतो जीवः

अनुत्तीर्णस्वयंपंकात्किमन्योत्तारको भवेत् ॥ यदि बद्धं परं ब्रह्म कस्याद्धस्य मोचकः
॥ ३१३ ॥ दरिद्रदर्शनेन स्यान्नैवदारिद्र्यनाशनं ॥ धनिनोऽघृणिनो दूरादाराद्वा दर्शने
नार्किं ॥ ३१४ ॥ तस्माच्छुद्धस्स भगवानशुद्धयोग्यचेतनं ॥ श्रवणादियुतं भक्तं प्रीतं शशु
द्धीकरिष्यति ॥ इति वाच्यमतं शुद्धौ सोऽपि शुद्धांतरं भवेत् ॥ ३१५ ॥ यद्यन्यएवमलि
नः पदोऽधौ तपदांतरात् ॥ स धावनेऽपि धौ तोन्यः पटस्य आत्काभिदातयोः ॥ ३१६ ॥

शुद्धांतरं नित्यशुद्धाद्भगवतः भिन्नं शुद्धं । नतु भगवद्रूपतया शुद्धं ॥ ३१५ ॥ तत्र युक्तिमन्यापदेशेनाह ॥ यदीति ॥ प्राञ्जलिनः
यदि स्वमालिन्यदशायां धौ तपदांतरादन्यएव तदा स पटः धावनेऽपि क्षालनेऽपि धौ तः शुद्धः । अन्यः प्राक् शुद्धपटात् तयोः प्राक् शुद्धः
पश्चाच्छुद्धपटयो रभिदा अभेदः क न क्वापीत्यर्थः । एवं सदा शुद्धस्य हरेः प्रसादान्मध्ये शुद्धीकृतोऽपि जीवः शुद्धांतरमेव स्यात् । नतु त

दभिन्नइतिदृष्टान्तमुखेनफलितायुक्तिरितिदृष्टव्यं ॥ ३१६ ॥ अतःनित्यमुक्तकादाचित्कमुक्तयोरेभेदायोगात् । साधर्म्यं जननमरणदुःखाद्यभावेनसमानधर्मतामाह ममसाधर्म्यमागताइतिगीतायां । तर्हिसायुज्यमोक्षेअभेदस्यादित्यतआह ॥ पेटीस्थेति ॥ पेठ्यापेटिकायांस्थितानेकधौतपटवत्पुक्ता सदासंबंधविशेषः ॥ ३१७ ॥ अधुनानारायणस्यशबलब्रह्मतांवदंतंप्रति किमिदंशबलत्वंनाम दोषरूपमायाशबलत्वंवा अदोषरूपमायाशबलत्वंवा ज्ञानादिशुभगुणशबलत्वंवेतिविकल्पाद्यमनंगीकारेणपरिहृत्याद्वितीयतृती

अतस्साधर्म्यमेवाहमुक्तानांहरिरात्मना ॥ पेटीस्थानेकपटवत्सायुज्यमपियुक्ता ॥ ३१७ ॥ किंचेदंशबलत्वंतेकिंमायाशबलत्वतः ॥ उत्तसर्वेश्वरत्वादिसद्गुणांभोगिसंभ्रमात् ॥ ३१८ ॥ मायादूरत्ववाक्यानिपूर्वधिक्कुर्वतेतन्मतं ॥ नित्यमुक्तत्वसिद्धयर्थंप्रागुक्तवचनानिच ॥ ३१९ ॥ अज्ञानेजीवगत्वस्यैवोक्तत्वाच्चनतन्मतं ॥ ३२० ॥ हरेरिच्छापिमायाख्यामायाख्याप्रकृतिर्जडा ॥ भ्रमेहेतुश्चमार्थैकामायेयंत्रिविधामता ॥ ३२१ ॥

यौदोषानापादकतयांगीकरोति ॥ किंचेत्यादिना ॥ ३१८ ॥ मायादूरत्ववाक्यानि मायांव्युदस्यचिच्छत्तयेत्यादिवाक्यानि । प्रागुक्तवचनानि सत्त्वरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमइत्यादिवचनानि ॥ ३१९ ॥ अज्ञानेजीवगतत्वस्य अज्ञानंजीवाश्रितमित्यस्यार्थस्येत्यर्थः । उक्तत्वात् अहमज्ञइतिप्रत्यक्षेण निवर्त्यनिवर्तकयोस्समानदेशत्वनियमादितियुक्त्या अनादिमाययासुप्तोदयाजीवःप्रबुध्यतेइत्यादिश्रुत्याचसमर्थितत्वात् । तन्मतं हरेर्दोषरूपमायाशबलत्वमतं ॥ ३२० ॥ ननुतर्हिषाभगवतोभायेत्यादि

वाक्यानांकागतिरित्यतोमायाविभज्यदर्शयति ॥ हरेरिति ॥ येयंपचविधामाया तत्र इच्छाशक्तिर्तेजोरूपदोषानापादकमायामा-
दाय इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपइयते इत्यादिवाक्यानि प्रवृत्तानि । अन्यथामायाभिरिति बहुवचनं व्यर्थं स्यात् । अतः श्रुत्यापि दोषानापा-
दकमायात्रित्वं सूचितमिति द्रष्टव्यं ॥ ३२१ ॥ इच्छायामायाशब्दवाच्यत्वप्रमाणमाह ॥ महामायेति ॥ स्वच्छंदोपात्तदेहाय
तत्स्वेच्छयात्तवपुषः मायामनुजईश्वर इत्यादिभागवतवाक्यानामैकाग्र्यलाभायापि मायेच्छाशब्दोपर्यायाविति गम्यते । मायाशब्द-

हरेरशक्तिश्च तेजश्च तथा मायापदोदिते ॥ महामायेत्यविद्येति नियतिर्माहिनीति च ॥
प्रकृतिर्वासनेत्येवं तेन वेच्छानंतकथ्यते ॥ ३२२ ॥ इत्थं पुराणवचनं तथा भागवते ध्रुवः ॥
मायाख्यया स्वशक्त्येति मायाख्यां शक्तिमाह हि ॥ ३२३ ॥ अंतस्थस्सर्वभूतानामा-
त्मा योगेश्वरो हरिः ॥ स्वमायया वृणोद्भैर्वैराढ्याः कुरुतंतेव ॥ ३२४ ॥

स्य भगवच्छक्तिवाचकत्वप्रमाणमाह ॥ तथेति ॥ मायाख्यया स्वशक्त्येत्यनेन एकस्त्वमेव भगवानिदमात्मशक्त्या मायाख्ययो-
रुगुणयामहदाद्यशेषमिति वचनं संगृह्णाति । अत्र मायेत्याख्यानामयस्यास्तया स्वशक्त्येत्यनेनैश्वरशक्तेर्मायाशब्दवाच्यत्वस्पष्टमुक्त-
मिति द्रष्टव्यं ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ मायाशब्दस्य भगवत्तेजोवाचकत्वप्रमाणमाह ॥ अंतःस्थ इत्यादिना ॥ मायेत्युक्त्वा पूर्वपद्ये-
स्वमायेति मायापदोक्त्वा वैष्णवं तेज आसाद्येति द्वितीयपद्ये वणवतेज इत्याहोतिसंबंधः । सा तेजोरूपमाया स्वमाया किल ।

स्वमाययावृणोद्गर्भमित्यत्रस्वमायापदेनकथनात् । स्वरूपभूताहिमायास्वमाया । इच्छादिरूपमायाविवक्षायास्वमाया स्वयोगमा
येत्येवप्रायशःप्रयोगः । अन्यमायाविवक्षायांतु मायांव्युदस्यचिच्छत्तयेत्यादौसामान्यतएवप्रयोगः । अतःप्रयोगैवलक्षण्येनापिमा
याद्वैविध्यमूह्यतइतिभावः ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ इच्छादिरूपमायामादायकचिचपुराणादौहरेर्मायामयत्वोक्तिरपिमाहा
त्म्यसाधिकेत्युपपादयति ॥ इच्छादिरूपेति ॥ अयंभगवान् । तेनेच्छादिरूपमायामयत्वेनमालिन्यंनहि । एतदुपपादयति ॥

यद्यप्यस्त्रंब्रह्माशिरस्त्वमोघंचाप्रतिक्रियं ॥ वैष्णवैतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्ग्रह ॥ ३२५ ॥
इतिभागवतेसूतोमायेत्युक्त्वापुनश्चतां ॥ वैष्णवैतेजइत्याहस्वमायाकिलसाहरेः ॥ ३२६ ॥
इच्छादिरूपायामायातयामायामयोस्त्वयं ॥ स्वच्छंदवृत्तितासर्वशक्तताचसमर्थता ॥ ३२७ ॥
सिद्धयेन्महात्मनस्तेनमालिन्यंनहिकिंचन ॥ प्राचुर्यार्थोमयद्भृगूदोवक्तितैःपूर्णतांकिल ॥ ३२८ ॥
अनेकार्थपदस्यार्थोग्राह्यःप्रकरणोचितः ॥ नहिसैधवशब्देनवत्तयश्वंभ्रुक्तिकामुकः ॥ ३२९ ॥

प्राचुर्यार्थइति ॥ तैरिच्छाशक्तितेजोभिः । पूर्णेच्छावत्त्व पूर्णशक्तित्व पूर्णतेजस्त्वरूपमहिमापादकएव । मयदोविकारार्थत्वे
कथंचिन्मालिन्यंस्यात् । तच्च विकारशब्दान्नोतिचेन्नप्राचुर्यादितिसूत्रेणनिराकृतं । प्राचुर्यार्थत्वेउत्तरीत्यामहिमैव नमालिन्यमि
तिभावः ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ मायामयेतिशब्दस्यभगवतिप्रयोगेदोषरूपमायायाअपिसंग्रहःकुतोनेत्यतआह ॥ अनेकार्थइति ॥

प्रकरणोचितः शुभप्रकरणेशुभार्थत्वं अशुभप्रकरणेशुभार्थत्वमितिप्रकरणोचितइत्यर्थः ॥ ३२९ ॥ दोषरूपमायापिद्विविधा
भ्रमकरीप्रकृतिरुपाचेति । तत्राद्यैवभगवत्यत्यंतानुपपन्ना । द्वितीयांतुइच्छादिवस्वनिष्ठानकरोति । किंतुकुंभकारोसुदमिव सु
ष्टिकालेतामुपादानीकृत्यजगत्सृजति । अन्यदतस्यामप्युदास्तइत्याह ॥ मायांतुप्रकृतिर्विद्यादिति ॥ ३३० ॥ मायाख्यांप्र

मायांतुप्रकृतिर्विद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं ॥ इतिश्रुतौतुयामापेयुक्तासांप्रकृतिर्जडा ॥ ३३० ॥
सर्गादौमाययाविश्वंसृजतीतिवचोपिच ॥ मायाख्यांप्रकृतिर्प्राहयास्योपादानकारणं ॥ ३३१ ॥
जगतोहेतुभूतांतुमायासर्वगताशुभा ॥ विकृताकारतोऽनित्यानित्यामूलस्वरूपतः ॥ ३३२ ॥
नसांप्रांतिकरीशुद्धामुक्तामुक्तप्रदेशगा ॥ सूक्ष्मरेणुमयी साचंतंतुवायस्यतंतुवत् ॥ ३३३ ॥
वशागायस्यदेवस्यतयासशबलःकथं ॥ नहिस्वर्णकृतोहस्तस्सौवर्णइशबलोपिवा ॥ ३३४ ॥
नापितंतुमयीतंतुवायमूर्तिरतःप्रभुः ॥ अप्राकृतमहाकायोयद्रोग्निप्राकृतजगत् ॥ ३३५ ॥

कृतिंप्राह । नत्वनिर्वचनीयाविद्याख्यांपराभिमतोभ्रमकरीमायां ॥ ३३१ ॥ विकृताकारतः अनित्येतिच्छेदः ॥ ३३२ ॥ सा
भ्रांतिकरी जीवनयनपिधानरूपमायावत्भ्रांतिकरीन । अतएवशुद्धा । अतएवमुक्तामुक्तप्रदेशगाच । प्रकृतेस्सर्वव्यापित्वादि
तिभावः । तस्यास्स्वरूपमाह ॥ सूक्ष्मरेणुमयीति ॥ तार्किकाभिमतपरमाणुतोप्यनंतगुणितसूक्ष्मरेणुमयी । वशागा नतुतान्निष्ठ

त्वेनतस्यप्राकृतत्वापादिका । तथातटस्थथाप्रकृत्या सःपरमात्मा । तत्रदृष्टान्तमाह ॥ नहीति ॥ अतःप्रकृतेर्भगवन्मूर्त्युत्पाकारेणापरि
णामात् ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ एतादृशप्रकृतेरेवजगत्कारणत्वेभगवतस्तदमिश्रितत्वेच गीतावाक्यद्वयप्रमाणीकरोति ॥ भूमिराप
इति ॥ मेमदधीनाप्रकृतिः पृथिव्याद्यष्टकार्यरूपेणभिन्नाविभक्ता । तथाचेदंजगत्प्रकृत्युपादानकमेव नतुपराभिप्रेताविद्योपादानक
मितिभावः ॥ ३३६ ॥ अध्यक्षेणस्वामिना नतुतच्छबलितेन । अतःप्राक्मेप्रकृतिरित्यपिस्वस्यप्रकृतिस्वामित्वादेवोक्तमितिभावः ।

भूमिरापोऽनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेवच ॥ अहंकारइतीयंमेभिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ३३६ ॥
मयाध्यक्षेणप्रकृतिस्सूयतेसचराचरं ॥ हेतुनानेनकात्तेयजगद्विपरिवर्तते ॥ इतिकृष्णस्व
यंप्राहप्रकृत्यध्यक्षतांपरं ॥ ३३७ ॥ निमित्तमात्रंतत्रात्मानिर्गुणः पुरुषर्षभः ॥ व्यक्ताव्यक्त
मिदंविश्वंयत्रभ्रमतिलोहवत् ॥ इतिवाक्येनिमित्तत्वमात्रोक्तेश्चनतन्मयः ॥ ३३८ ॥

सूयते सूतइत्यर्थः । कार्यकारेणस्वस्याएवविकृतत्वात्सूयतइत्युक्तं । विपरिवर्तते विशेषेणपरिवर्तते अनाद्यनंतकालेषुचक्रवत्प
रिभ्रमतीत्यर्थः । परंकेवलं । एवंभगवतास्वस्यप्रकृत्यध्यक्षत्वस्यैवोक्तत्वाच्चप्रकृतिरूपमायामादायमायाशबलितत्वं ॥ ३३७ ॥
अस्मिन्नर्थेभागवतवाक्यंपठति ॥ निमित्तमात्रमिति ॥ वाक्यस्यतात्पर्यमाह ॥ इतिवाक्यइति ॥ वाक्येभागवतवाक्ये । तन्मयः
प्रकृतिशबलितः । जगदुपादानत्वेहितन्मयत्वं । तदेवनसंभवति । कूटस्थस्यजगदाकारेणपरिणामायोगात् । जगदुपादानभूतमायाश

बलितत्वंचनवकव्यं । निमित्तमात्रं नतूपादानमित्युपादानत्वस्यव्यवच्छेदार्थस्तच्छबलितत्वांगीकारइतिभावः ॥ ३३८ ॥ साप्रकृ-
तिः । निर्गतागुणायस्मात्सहिनिर्गुणः । गुणमय्याः प्रकृतेः निर्गमनाभावेकथंकेवलं गुणानामेवनिर्गमनं । नहिपदंविहायपदरूपमा-
त्रंनिर्गच्छति । अतोनिर्गुणत्वोक्त्याप्रकृतिदूतापिसिद्ध्यतीतिभावः । भ्राम्यमाणलोहस्योक्तत्वात् स्थलांतरेग्रावणेनमस्तगुणक-
र्मसाक्षिणइतिस्पष्टमुक्तत्वाच्च तन्निमित्तायस्कांतोऽर्थार्थादुक्तएव । अतः अयस्कांतदृष्टांतोपीत्युक्तं । असक्तस्य कांस्यपात्रस्थलो-
हभ्रमणहेतुभूतदूरस्थायस्कांतवत् असक्तस्य प्रकृत्यादिलेपरहितस्य । यद्यप्ययस्कांतवत् नब्रह्मणोदूरस्थता व्याप्तत्वात् तथा
निर्गुणत्वोक्तिश्चाभूत्सादूरेत्रिगुणात्मिका ॥ आहायस्कांतदृष्टांतोप्यसक्तस्यनियंतृतां ॥ ३३९ ॥

तमसःपारगत्वंचश्रुत्यास्मृत्याचकीर्यते ॥ अतोजगदुपादानमायाशबलता गता ॥ ३४० ॥ चिदि-

तोसिभवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ केवलानुभवानंदस्वरूपस्सर्वबुद्धिदृक् ॥ ३४१ ॥

णितकृतलेपाभावात्तत्स्योपिदूरस्थएवेतिभावेनोक्तमसक्तस्येति । तदुक्तंगीतायां । मयाततमिदंविश्वजगदव्यक्तमूर्तिना । म-
त्स्थानिसर्वभूतानिनचाहतेष्ववस्थितः । नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरमिति । नियंतृतां व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वमित्यत्रव्य-
क्तपदोदितमहदादिकार्याणां मव्यक्तपदोदितप्रकृतेश्चनियंतृतां । अतः केनापिप्रकारेणनभगवतः प्रकृतिशबलत्वमितिभावः ॥ ३३९ ॥
श्रुत्यादिकमप्यस्मिन्नर्थेदर्शयन्नपसंहरति ॥ तमसःपारगत्वमिति ॥ श्रुत्या वेदाहमेतंपुरुषमहांतामादित्यवर्णतमसः परस्तादि-
त्यादिकया । स्मृत्या तमस्तदासीद्ब्रह्मनंगभीरंयस्तस्यपारेऽभिभविराजतेविभुरित्यादिकया ॥ ३४० ॥ इदानींभागवतश्लोकेन भ-

गवतोदेहस्यापिमायाख्यप्रकृतिशबलत्वंनास्तीत्युपपादयति ॥ विदितोसीति ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ स्वदृष्टं स्वेनवसुदेवेनदृष्टं । इत्थं प्रकृतैःपरत्वेन केवलानुभवानंदस्वरूपत्वेनच ॥ ३४३ ॥ अतः प्रकृतिपरत्वमुक्त्वा चतुर्भुजस्यतस्यकेवलानुभवानंदस्वरूपत्वेनवर्णितत्वात् । केवलानुभवानंदइत्यत्रोक्तेकेवलपदस्यार्थमाह ॥ जडामिश्रइति ॥ स्वरूपपदेनहस्तपादाद्याकारशरीरमेवोच्यते । स्वरूपमात्रपरत्वेदृश्यमानाकारस्यप्राकृतत्वापातेनप्रकृतेःपरत्वरूपविशेषणस्यासंबद्धत्वापातात् । स्वरूपमात्रेप्रकृतिपरत्व

इतिभागवतेकृष्णःप्रकृतेःपरएवसन् ॥ केवलानुभवानंदरूपस्पर्ष्टनिरूपितः ॥ ३४२ ॥
 स्वदृष्टमद्भुतरूपंशिशोस्तस्यचतुर्भुजं ॥ इत्थमस्तौत्किलपितादीप्तश्रीवत्सकौस्तुभं ॥ ३४३ ॥ अतोप्राकृतएवाभूदिव्याकारोहरेरसौ ॥ जडामिश्रसुखज्ञानात्मकहस्तांश्च
 रोमुखः ॥ ३४४ ॥ अमहेतुस्तुयामायाजीवेजीवेचसंगता ॥ सानैवश्रूयतेदेवयाजीवेपिनमु
 क्तिगे ॥ ३४५ ॥ किंपुनर्नित्यमुक्तेस्मिजडमायानुपद्रवः ॥ ३४६ ॥

स्यजीवमात्रेपिसद्भावात् । अतस्त्वदृष्टभगवन्भूतेरेवंप्रशंसा ॥ ३४४ ॥ एवंचजगदुपादानभूतमायाशबलत्वाभावेऽभमहेतुभूत
 मायाशबलत्वाभावःकिमुवाच्यइतिभावेनाह ॥ अमहेतुरिति ॥ सामाया । याऽभ्रमकरीमायामुक्तिगेजीवेपिन सेतिसंबंधः
 ॥ ३४५ ॥ प्रकारंतरणैकमुच्यमाह ॥ किंपुनरिति ॥ अमकरतयाऽतिक्रूरमायायाःभगवद्भाधनाऽसमर्थत्वे शान्तायाजगदुपादा

नभूतमायायास्तद्वाधासामर्थ्यकिञ्चन्यमितिभावः । देहादिरूपमायायाञ्चमकरमाया मूलं । तदभावेअस्याअप्यभावःसुस्थइत्य-
पिद्रष्टव्यं ॥ ३४६ ॥ भगवतोमायादूरत्वेस्पष्टानिभागवतवाक्यान्याह ॥ विलज्जमानयेत्यादिना ॥ अमुया प्राक्प्रस्तुतया

विलज्जमानयायस्यस्यातुमीक्षापथेऽमुया ॥ विमोहिताविकत्थंतेममाहमितिदुर्धियः ॥ ३४७ ॥
नमस्तुभ्यंभगवतेब्रह्मणेपरमात्मने ॥ नयत्रश्रूयतेमायालोकदृष्टिविकल्पना ॥ ३४८ ॥ त्वमा-
द्य'पुरुषस्साक्षादीश्वरःप्रकृतेःपरः ॥ मायांव्युद्स्यचिच्छक्त्याकैवल्यस्थितआत्मनि ॥ ३४९ ॥
सएवजीवलोकस्यमायामोहितचेतसः ॥ विधित्सुस्त्वेनवीर्येणश्रेयोधमार्गदिलक्षणं ॥ ३५० ॥
इतिभागवतेप्रोक्तचतुर्मुखमुखोक्तिः ॥ कृष्णस्यबंधकीभूतमायादूरत्वनिर्णयात् ॥ ३५१ ॥
नयत्रमायेत्याद्युक्त्यायल्लोकोपिनमायिकः ॥ कथंमायामयाकारस्तल्लोकेशोभवेद्भद ॥ ३५२ ॥
मायाजयाकृतिदशातिरितिरूपचतुष्टयं ॥ श्रियोस्तिथाहरेर्जायावासुदेवादिरूपिणः ॥ ३५३ ॥

मायया लोकदृष्टिविकल्पना लोकानांजीवानांदृष्टिविकल्पयतिचमयतीतिलोकदृष्टिविकल्पना ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥
॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ भगवतःअमायिकदेहवच्येयुक्त्यंतरमाह ॥ नयत्रेति ॥ नयत्रमायेत्याद्युक्त्या नयत्रमायाकिमुतापरेहर-
नुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताइत्युक्त्या । यल्लोकः यस्यकृष्णस्यलोकः । तल्लोकेशः अमायिकवैकुण्ठेशः ॥ ३५२ ॥ महालक्ष्म्याअपि

मायाशब्दवाच्यत्वस्यपुराणदौप्रसिद्धत्वात् सैवमाया नतुत्वदीयानिर्वाच्यविधेत्याह ॥ मायैति ॥ माया वासुदेवस्यपत्नी
जयासंकर्षणस्य कृतिःप्रद्युम्नस्य शांतिरनिरुद्धस्य । तदेवस्पष्टयति ॥ वासुदेवादिरूपिणइति ॥ ३५३ ॥ नामधेयानीति
दशमस्कंधेमहालक्ष्मीप्रतिविष्णोर्वचनं । कानिनामधेयानीत्यतआह ॥ मायानारायणीत्यादि ॥ इतिप्रभाष्येति तत्रैवदुर्गा
रूपमहालक्ष्मीवचनं । स्थानानिचनराभुवीतिदेवालयस्याप्युक्तत्वात्दुर्गेवैयदेवी नतुपराभिलषिताविद्या । तथात्वेउत्तरप्रत्युत्तरा

नामधेयानिकुर्वीतिस्थानानिचनराभुवि ॥ मायानारायणीशानाशारदेत्यविकेतिच
॥ ३५४ ॥ इतिप्रभाष्यतंदेवीमायाभगवतीभुवि ॥ बहुनामनिकेतेषुबहुनामाबभू
वह ॥ इतिभागवतोक्त्याचमायादुर्गात्मिकारमा ॥ ३५५ ॥ याकैकर्यकरीतस्यसर्व
दासहचारिणी ॥ तथैवमायीसज्जगन्निर्मममाययातया ॥ ३५६ ॥ योनःपिताविष्णुर
सौलोकमाताहिंसैदिरा ॥ तस्मात्स्वरूपमायेच्छाबाह्ये श्रीप्रकृती बशे ॥ ३५७ ॥

योगात् । तथैव लक्ष्मीरूपमायैव मायालक्ष्मीःअस्यवर्ततइतिमायी लक्ष्मीधरइत्यर्थः । तयामाययालक्ष्म्याख्यमायया । अतोमा
यानिर्मितत्वेपिनजगतोमिथ्यात्वं ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ लक्ष्मीरूपमायायाएवजगत्कारणत्वेयुक्त्यंतरमाह ॥ योनइति ॥ योनः
पिताजनितयोविधातेत्यादिश्रुत्या नोस्माकंपिता असौविष्णुरित्यावृत्त्यायोजनीयं । सैदिरालोकमाताहि । इंदिरालोकमातामे

त्यभिधानप्रसिद्धिद्विशब्देन सूचयति । एवं च विष्णुर्मायया जगन्निर्मम इत्युक्ते विष्णोः पितृत्वेन माया लक्ष्मीरेव भवेत् । पितृहिप
त्यापुत्रजनयति । न त्वन्येन । अतो मायापदेन सृष्टिसमये लक्ष्म्या एव ग्रहणं युक्तं यतरमेतत् । उक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
इच्छेत्युपलक्षणं । शक्तितेजसी अपि ग्राह्ये । बह्व्ये विष्णुस्वरूपाद्वाह्ये भिन्ने इत्यर्थः । माये श्रीश्च प्रकृतिश्च श्रीप्रकृती वशे विष्णो
र्वशे । अभिमन्यमाना जडमाया अभिमानिनी माया श्रीरिति विवेकः । तत्र श्रियस्सर्वदा हरिणा सह वासेपिनकाचिदस्माकं हानिः ।
अन्यस्यास्सृष्टिसमये उपादानतया तत्समीपवासेपिन तस्य तथा शबलत्वं ॥ ३५७ ॥ चतुर्थी नयनपिधानभूतां भ्रमदां भ्रमकरीं

चतुर्थी तु चतुर्थी न स्मरेद्भ्रमदां हरौ ॥ ३५८ ॥ विज्ञानास्त्रेण यो माया महद्वाणम्
त्रिणः ॥ अन्यैरहन्यमानां च सा कथं सा त्वतर्षभे ॥ ३५९ ॥ मयमाया हि सा सत्या
न्मिथ्यार्थान्दर्शयेत्परं ॥ त्रिविधा देवमायेयं सत्यासत्यार्थकारिणी ॥ ३६० ॥

हरौ न स्मरेत् । हरिनयेन वा हरिसमीपे वा तिष्ठतीति सृष्टिकाले वाऽन्यदा वा न स्मरेत् । किंतु अनाद्यनंतकालेषु जीवेष्वेव सा तिष्ठति ।
अतस्वरूपेच्छादिरूपमाया त्रयातिरिक्ता बह्वमाया त्रयेणापि न विष्णोः शबलत्वं । परोदीरिताया तु सप्तमरसायिता । तथा शबलत्व
वार्तापिनोचितेति भावः ॥ ३५८ ॥ लौकिकमायांतरं वदन्तस्त्रिणाराकणसमर्थस्य भगवतो मायांतरनिराकरणमपि समानन्यायत्वात्
सिद्ध्यतीत्याशयेनाह ॥ विज्ञानास्त्रेणेति ॥ सा बाणमंत्रिणो माया अन्यावा ॥ ३५९ ॥ मयमाया हि मयेनैतद्यकारुणा निर्मिता

मयमाया । सत्या मंत्रौषधादिरूपत्वात् । मिथ्यार्थान्पर्वतादीन् । त्रिविधा स्वरूपेत्रिविधा बहिश्चत्रिविधा । देवस्यविष्णोस्स्वरूपभूतातदधीनाच स्वयंसत्या सत्यार्थकारिणीच । दैत्यमायाभ्रमकरीमायाचअसत्यार्थदर्शिनीत्यपिद्रष्टव्यं । सत्यार्थकरणाशक्तः यद्द्रजालिकादिर्नरतुरगादिमिथ्यार्थान्दर्शयेत् । शक्तस्तुरजानतथा किंतुसत्यानेवगजतुरगादीन्संपादयति । एवंसप्तमाया अपिसत्याएवजाताः ॥ ३६० ॥ मिथ्याभूतमायांतुनकुत्रापिप्रश्यामइत्याह ॥ तवत्विति ॥ ३६१ ॥ तवमायावादिनउपमा ।

तवत्वनिर्वाच्यमायानसुरेनापिचासुरे ॥ ३६१ ॥ मदांधेतुमहादैत्येगुरोरप्यवमंतरि ॥
तवोपमाकथंचित्स्यान्मिथ्यात्वंनास्तितायदि ॥ ३६२ ॥ गुरुंचगुरुणादत्तांविद्यामुद्यत
धीरसौ ॥ यतोधिक्कुरुतेवाचासआचार्योभवेत्तव ॥ ३६३ ॥ अनिर्वाच्यत्वपक्षस्यत्वनि
र्वाच्योपरोगुरुः ॥ प्रच्छन्नबौद्धराक्षांतोयत्त्वंसदसतोर्बहिः ॥ ३६४ ॥

कथंचिदित्यनेनतत्रापिमायायाःवस्तुगत्याननास्तिता । किंतुवाङ्मात्रेणेतिसूचयति । नास्तिता असत्त्वं । नत्वनिर्वाच्यत्वं ॥ ३६२ ॥
तदेवदर्शयति ॥ गुरुंचेति ॥ धिक्कुरुते नास्तीतिवदति तवसआचार्यः । गुरुदत्तमायाख्यविद्यायानास्तीतिवादित्वात् ॥ ३६३ ॥
अनिर्वाच्यमायापक्षस्य गुरुरनिर्वाच्यःवक्तुमशक्यः । त्रैलोक्येपिनास्तीत्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ प्रच्छन्नेति ॥ यद्यस्मात् । सद
सतोः सतोर्बैदिका दसतःपाषंडिनश्चबहिः । प्रच्छन्नःबौद्धराक्षांतोयस्मिन्सतथोक्तः । केवलपाषंडीन तद्राक्षांतस्याच्छादनात् ।

वैदिकचिह्नवानपिवैदिकोपिन । अतःतःबौद्धराद्धांताश्रयणात् । अतःवैदिकोपिनतेगुरुः नापिपाण्डीतिभावः । सदसतोर्बहिर
त्येनउक्तीत्यातैववसदसद्विलक्षणत्वात्त्वन्मतस्यत्वमेवगुरुः । स्वकपोलकल्पितप्रभयांगीकारीतिचसूचयति ॥ ३६४ ॥ अन्यः
पक्षः ज्ञानानंदादिशुभगुणभरितत्वेनशबलब्रह्मतापक्षः । हास्याय शुभगुणभरितत्वेनहन्यापादकशबलत्ववादीसभामध्यहास्योसी
तिभावः ॥ ३६५ ॥ तदेवदृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ मलिननेति ॥ मलिनद्रव्यसंयोगे पंकादिमलिनद्रव्यसंयोगे शुद्धवस्तुसमा
योगे कौसुमरसादिश्लाघ्यवस्तुसमायोगे । स्वर्गिणां देवानां तादृशवस्त्रादिनाऽलंकारेऽप्रीतिदर्शनादितिभावः ॥ ३६६ ॥ शुद्धव

पक्षोन्यस्तुसभामध्यहास्यायस्यात्परं नृणां ॥ ३६५ ॥ मलिनद्रव्यसंयोगेमालिन्यवाससोपिहि ॥
शुद्धवस्तुसमायोगेश्लाघ्यंस्यात्स्वर्गिणामपि ॥ ३६६ ॥ किंनकौसुंभकुसुमरक्तिभावस्त्रभूषणं ॥
नकिंकुसुमसौगंध्यगंधसौगंध्यवर्धनं ॥ ३६७ ॥ शौक्ल्योत्तेजकयोगस्याद्रस्त्रस्यहातिशुक्लता ॥ ३६८ ॥

स्तुसमायोगेनश्लाघ्यतायामुदाहरणद्वयमाह ॥ किंनत्यादिना ॥ वस्त्रभूषणं किंनेतिसंबन्धः । कुंकुमेनसौगंध्यंकुंकुमसौगंध्यं
कुंकुमसुगंधयुक्तत्वमित्यर्थः । पाटलवर्णस्याप्युपलक्षणमेतत् । गंधस्यसौगंध्यंसुगंधत्वं कौसुमरसमिलितवस्त्रं कुंकुमरसोपेतं
दनादिकंच राजादिभिरपिश्लाघ्यमेवदृष्टं । अतश्शुभगुणसमुदायैर्ब्रह्मणस्सर्वजनश्लाघ्यतैवस्यात् । ननुद्रव्यत्वमितिभावः
॥ ३६७ ॥ तदेवपुनर्दृष्टान्तस्त्वनेनदर्शयति ॥ शौक्ल्येति ॥ शौक्ल्योत्तेजकयोगे रजकादिभिःक्रियमाणे ॥ ३६८ ॥ ज्ञाना

दिगुणानामज्ञानादिदोषनिवारकत्वेनापिश्राद्ध्यत्वमित्याह ॥ ज्ञानेनेति ॥ आदिपदेन संशयविपर्ययनिद्रापशब्दादिदोषागृह्यते ॥ ३६९ ॥ स्वरूपज्ञानमज्ञानाविरोधीतिपक्षदूषयति ॥ यदीति ॥ मुक्तस्यसंसारान्मुक्तस्य अज्ञाना त्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वेविरोधिभूतबाह्यज्ञानस्यमुक्तावसंभवाच्चाज्ञानप्राप्तेरित्यर्थः ॥ ३७० ॥ नन्वज्ञानस्यअविद्यानिवृत्तिलक्षणमुक्तौनाशात्कथंपुनरज्ञानकल्पनेत्यतआह ॥ भ्रान्त्युत्थितस्येति ॥ भ्रान्त्युत्थितस्य बाधकज्ञानेन भ्रान्तेरुत्थितस्य सकृन्नष्टभ्रमस्य तत्रैवतस्मिन्नेवाथैर्भूयोभूयः

शक्तिसौंदर्यशौर्यादियोगाच्छ्राद्ध्यतरोहरिः ॥ ज्ञानेनाज्ञानादिदोषान्यदूरेद्रावयेत्प्रभुः ॥ ३६९ ॥
यदिस्वरूपज्ञानस्यनाज्ञानप्रतिकूलता ॥ तदामुक्तस्यचाज्ञानात्पुनस्संसारितापतेत् ॥ ३७० ॥
भ्रान्त्युत्थितस्यतत्रैवभूयोभूयोभ्रमोस्तिहि ॥ नष्टाज्ञानस्यचभ्रान्त्याकल्पनापिपुनःपुनः ॥ ३७१ ॥
अज्ञानभ्रान्तयेदोषःकल्प्याज्ञानान्नचापरः ॥ प्रातीतिकंचतेऽज्ञानंनपिस्वभ्रमकारणं ॥ ३७२ ॥

कालांतरेभ्रमोस्तिहीतिभावः । नष्टाज्ञानस्य प्राथमिकभ्रमनाशेनष्टाज्ञानस्य नष्टाज्ञानजातीयस्याज्ञानांतरस्य पुनःपुनःकल्पनापि भ्रान्त्या इदंनजानामीत्यज्ञानकल्पकसाक्षिरूपभ्रान्त्या अस्तिहि । तथाचअज्ञाननाशानंतरमपियथाअज्ञानांतराण्यपितत्तद्भ्रान्त्याकल्प्यते । एवंमुक्तेपिब्रह्मणिस्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात् प्रत्युततस्यैवाज्ञानभ्रान्तिरूपत्वात्तैर्वाज्ञानांतरकल्पनापिस्यात् । तेनचसंसारोपिस्यादितिभावः ॥ ३७१ ॥ ननुदोषाभावाद्भ्रमुक्तावज्ञानभ्रान्तिरित्यतआह ॥ अज्ञानभ्रान्तयइति ॥ अज्ञानभ्रान्

तये योदोषःसः उपरि कल्प्यं यदज्ञानं तस्मादन्योन । अज्ञानं परंपरायाः परेणानंगीकारात् । अतो मुक्तावपि कल्प्याज्ञानाख्यदोषस्य सत्त्वेनाज्ञानभ्रमस्स्यादिति भावः । एतेन सविलासाविद्यायाः नष्टत्वात्कथं पुनरज्ञानज्ञानमिति निरस्तं । प्राचीनसकलज्ञाननाशेऽपि मुक्तावेवाज्ञानभ्रमरूपेण स्वस्वरूपज्ञानेन पुनस्तत्रैवाज्ञानांतरकल्पनया संसारित्वापादनस्यापरिहारात् । प्राक्कल्प्याज्ञानस्यैव दोषत्वमिति तुक्तं । इदानीमज्ञानभ्रमे दोषेष्वन्योपेक्षित इत्याह ॥ प्रातीतिकं चेति ॥ प्रातीतिकं प्रतीतिसमसमयवर्ति नतु प्रतीतेः पूर्वविद्यमानमित्यर्थः । अतस्त्वभ्रमकारणमपि नैतियोजना । कारणस्य पूर्वभावित्वनियमात् ॥ ३७२ ॥ अतः अज्ञानभ्रमस्य दोषोपेक्षत्वानं

अतो भ्रांत्येककल्पस्य कुत्र कुत्र न कल्पना ॥ अनादिनास्ति चेत्किं न शिष्टं

मायैव कल्प्यतां ॥ ३७३ ॥ अतस्त्वरूपज्ञानेन ज्वलज्ज्वालो ज्वले न हि ॥

अज्ञानोच्चादनं वाच्यं यत्संज्ञानमनसोऽपि चित् ॥ ३७४ ॥

गीकारात् । भ्रांत्येककल्पस्य केवलभ्रांतिमात्रेण कल्प्यस्य कुत्र कुत्र न कल्पना । कल्पकज्ञानसद्भावे सर्वत्रापि कल्पना स्यादिति भावः । ननु मुक्तौ कल्प्यमानाज्ञानस्य कथमनादित्वमित्यत आह ॥ अनादीति ॥ किं शिष्टं न भ्रमिन्नेन यथा तव भ्रमानंतरभ्रमे कल्प्यमानमज्ञानं सादि । तथात्रापि संभवादिति सूचयति ॥ ३७३ ॥ उपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतस्त्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वे मुक्तावय्यज्ञानापातात् । यत्संगात् यस्याश्चित्तस्संगात् । मनसोऽपि चित् ज्ञानमर्थवभानशक्तिः अज्ञाननिर्हरणशक्तिश्चेत्यर्थः

॥ ३७४ ॥ उक्त्युक्त्युपोद्बलकस्मृतिचस्मारयति ॥ मायामिति ॥ ३७५ ॥ दोषेणशबलत्वमेवदूष्यं । नतुगुणेनेत्यत्रदृष्टांतद्वयमपिदर्शयदृष्टबलत्वनिराकरणमुपसंहरति ॥ दोषेणेति ॥ गोःशबल्यंशबलत्वं । श्वित्रिणःकुष्ठव्याधिमतःचित्ररूपवत् नानारूपवत् । लाल्यंकिंनेतिव्यतिरेकदृष्टांतः । अस्यपरमात्मनः नित्यमुक्तत्वशुद्धत्ववचनात् विद्यामयोयस्सतुनित्यमुक्तः अविकारोक्षरशुद्धइत्यादिवचनात् दोषिताक्क । दोषाशबलितत्वेदंचहेतुद्वयमितिभावः ॥ ३७६ ॥ ननुकर्तृत्वांगीकारेक्रियावेशाख्यदो

मायांव्युदस्यचिच्छत्तयेत्युक्तंवाक्यमनुस्मर ॥ दोषेणशबलोदूष्योगुणेनतुमनःप्रियः ॥ ३७५ ॥ गोशशबल्यंनकिंलाल्यंश्वित्रिणश्चित्ररूपवत् ॥ नित्यमुक्तत्वशुद्धत्ववचनात्कास्यदोषिता॥३७६॥ क्रियावेशप्रसंगेनकर्तृत्वंनचितोयदि ॥ तर्हिज्ञसिश्चचिन्नस्या त्सा धात्वर्थक्रियायतः ॥ ३७७ ॥ निष्क्रियंत्वितिवेदस्यपक्षपातो नविद्यते ॥ क्रियामात्रनिषेधित्वाद्द्वयंचप्रतिषेधति ॥ ३७८ ॥ ॥

षःस्यात् । अतःकथंकास्यदोषितेत्युक्तमित्यतआह ॥ क्रियावेशेति ॥ क्रियावेशप्रसंगेन क्रियावेशाख्यदोषप्रसंगेन । तर्हिचित्ब्रह्मचित् ज्ञसिश्चनस्यात् । यतस्साज्ञसिः धात्वर्थरूपाक्रिया ततइतियोजना ॥ ३७७ ॥ निष्क्रियंत्वितिवेदस्य निष्कलंनिष्क्रियंशांतमितिवेदस्येत्यर्थः । प्रकृतोपयोगित्वात्तावतएवग्रहणं । पक्षपातः ज्ञसित्वरूपक्रियामंगीकृत्यकर्तृत्वरूपक्रियानंगीकाररूपः । निष्क्रियमितिवाक्येनसामान्यतःक्रियानिषेधांगीकारेकर्तृत्वनिषेधवत्ज्ञसित्वनिषेधोपिस्यात् । उभयोरपिक्रियात्वाविशेषादिति

भावः ॥ ३७८ ॥ ननुसत्यज्ञानमनंतब्रह्मेतिज्ञानत्वस्यविहितत्वान्नतन्निषेधति । ज्ञानातिरिक्तक्रियायाःविधायकाभावात्तन्मात्रं निषेधतीत्यतआह ॥ परास्येति ॥ ज्ञानबलक्रियाः सैहकवाक्येनैव ग्राह्यः । अतःज्ञानक्रिययोरेकवाक्योक्तत्वेनतयोरेकांगीकारस्यापरनिराकरणस्यचायोगात् श्रौतमिदं ज्ञानं जगत्सृष्ट्यादिक्रियांच । स्वगोत्रकलहाक्षमा निष्क्रियश्रुत्यासर्वथाक्रियानिषेधस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुत्यंतरविरोधाख्यकलहप्रसंगात्तत्राक्षमेत्यर्थः । स्वगोत्रकलहस्यलोकोपिनिर्दिष्टत्वात्श्रुत्यंतरविरोधस्यापिगोत्रकलहत्वेननिर्देशइतिज्ञातव्यं । पुण्यपापाभिधेक्रिये तयोरपिसत्क्रियादुष्क्रियेतिक्रियाशब्दवाच्यत्वात् पुण्यपापे

परास्येतिश्रुतिःग्राह्यसहज्ञानबलक्रियाः॥अतश्श्रौतमिदंत्वयन्त्वास्वगोत्रकलहाक्षमा ॥
श्रुतिर्निषेधतीशेक्षपुण्यपापाभिधेक्रिये ॥ ३७९ ॥ दुःशब्दस्पर्शरूपादीन्विषयान्जड
विग्रहं ॥ अशब्दत्वादिकावाणीनिवारयतिवैदिकी ॥ ३८० ॥

विधूयेतिभगवज्ज्ञानिष्वपिविनिर्दिष्टे भगवतिसुतराविनिर्दिष्टत्वेनतेएवनिषेधति । ईशइत्यनेन स्वोच्चारयितृत्वेनस्वस्याअपिईशत्वात् । ईशेतिस्मिन्क्रियामात्रनिषेधेस्वोच्चारणक्रियामेवबनकुर्यादितिदोषांतराच्चभीर्तिसूचयति ॥ ३७९ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादिश्रुत्याब्रह्मणःरूपादिराहित्याख्यदोषःकथ्यतइतिभ्रांतिनिवारयितुमाह ॥ दुःशब्देति ॥ दुःशब्दस्पर्शरूपादीनित्यत्र दुरिति विविशेषणं सर्वत्र संबध्यते । शब्दे दोषः तुच्छत्वशून्यत्वदुःस्वाधारत्वबंधाधारत्वादिति प्रतिपादकत्वं तादृशशब्दराहित्यमशब्दश्रुते

रर्थः । स्पर्शादिषु प्राकृतत्वमेवदुष्टत्वं तद्राहित्यमेवास्पर्शमित्यादिश्रुतेरर्थः अशरीरमिति । श्रुतेर्जडविग्रहाभावएवार्थः ॥ ३८० ॥
 नचे दुक्तरीत्यादुशब्दादिराहित्यमर्थेन किंतुसामान्यतशब्दादिराहित्यमेवार्थश्चेत् । निष्कलंनिष्क्रियंशान्तमित्यत्र निष्कलश
 ब्देनसमानन्यायत्वात्कलामात्रंनिवार्यतइति ब्रह्मणिज्ञानकलापि तेमतेनस्यादितिसंबंधः । चतुष्पष्टिकलामध्येज्ञानस्यापिकला
 त्वेनपठितत्वात् । कथंचित्तत्समाधाने कलाशब्देनजडकलाएवकथ्यते नतुकलासामान्यमितिसमाधाने । सर्वत्राशब्दमित्यादा
 वपि ॥ ३८१ ॥ अशब्दश्रुतेस्सामान्यतशब्दशून्यान्यार्थकत्वेदोषांतरंचाह ॥ अशब्दश्रुतिलक्ष्यत्वइति ॥ ब्रह्मणस्सर्वथाशब्द
 नचेन्निष्कलशब्देननस्याज्ज्ञानकलापिते ॥ कथंचित्तत्समाधानेसर्वत्रैवंमतंकिुरु ॥ ३८१ ॥ अशब्दश्रुतिल
 क्ष्यत्वेमुख्यार्थाशब्दतागता ॥ अशब्दश्रुतिवाच्यत्वेमुख्यार्थाशब्दतागता ॥ ३८२ ॥ अशब्दश्रुत्यबोधयत्वे
 मुख्यार्थाशब्दतागता ॥ ३८२ ॥ यद्यशब्दश्रुतेरर्थस्सर्वथाशब्ददूरता ॥ तर्हीयंचश्रुतिस्तत्रमानंनैतित्तिजितंपरैः
 ॥ ३८४ ॥ कथंचिच्छब्दयोगेतुश्रुतेमुख्यार्थतागता ॥ यथायोग्यार्थकथनेजितंतत्त्वप्रतिवादिभिः ॥ ३८५ ॥
 शून्यत्वंवदतः अशब्दमितिश्रुत्या ब्रह्मलक्ष्यंवा वाच्यंवा अबोध्यमेववेति विकल्पपक्षत्रयेकमेवदूषणमुक्तं । मुख्यार्थोऽशब्द
 शब्दस्यमुख्यार्थभूताऽशब्दताशब्दमात्रगोचरता ॥ गतेति ॥ शब्दलक्ष्यत्वेपि गंगापदेनतीरस्येवशब्दगोचरत्वेनशब्दागोच
 रतागता । वाच्यत्वेपिसुतरां ॥ ३८२ ॥ सर्वथातच्छब्दाबोधयत्वेतु प्रमाणाभावेनैवशब्दागोचरतागतेत्यर्थः ॥ ३८३ ॥ एतदेव
 विवेचयनंसंगृह्यदूषणांतरंचाह ॥ यदीति ॥ ३८४ ॥ कथंचितशब्दयोगे अशब्दत्वरूपस्वाभिलषितार्थसिद्ध्यर्थेअशब्दश्रुत्युक्त

शब्दाख्यशब्दयोगे । सर्वथाशब्दगोचरत्वस्यत्वयैवपरित्यक्तत्वात् श्रुतेर्मुख्यार्थतागता । त्वत्प्रतिवादिभिर्ब्रह्मणःसर्वसच्छब्दवा-
च्यत्ववादिभिर्भिजितं । त्वयास्वामिलिषितार्थसिद्धार्थक्रियमाणसंकोचवत् तैरपिदुःशब्देत्याद्युक्तरीत्यासंकोचस्यकर्तुंशक्यत्वात् ।
दोषवर्जितेब्रह्मणितैरुच्यमानदुःशब्ददूरत्वरूपार्थस्यैवयोग्यत्वादितिभावः ॥ ३८५ ॥ अस्पर्शश्रुतेरपिसर्वथास्पर्शशून्यार्थकत्वे
दोषमाह ॥ यदीति ॥ तर्हि अविद्या मायावादिभिः उच्यमाना नस्पृशेत्ब्रह्मणस्पर्शनकुर्वात् । त्वत्प्रतिवादिभिः अविद्यास्प-
र्शदूरत्ववादिभिः ॥ ३८६ ॥ कथंचित्स्पर्शशतायां व्यावहारिकस्पर्शेनस्पर्शशितायामित्यर्थः । मुख्यार्थता सर्वथास्पर्शशून्यत्वरूप

यद्यस्पर्शश्रुतेरर्थस्सर्वथास्पर्शशून्यता ॥ नस्पृशेत्तद्विद्यापिजितंत्वत्प्रतिवादिभिः ॥ ३८६ ॥ कथंचित्स्पर्शशिता-
यांतुश्रुतेर्मुख्यार्थतागता ॥ यथायोग्यार्थकथनेजितंत्वत्प्रतिवादिभिः ॥ ३८७ ॥ यद्यस्तिमायिकोदेहदश्रुतेर्मुख्या-
र्थतागता ॥ तापिनैवास्तिचेत्तर्हिमायावंध्याभवत्तव ॥ ३८८ ॥ यथायोग्यार्थकथनेजितंत्वत्प्रतिवादिभिः ॥ ३८९ ॥

मुख्यार्थता । यथायोग्यार्थकथने ब्रह्मणियद्योग्यंतस्यैवार्थस्यकथने पूर्ववत्त्वत्प्रतिवादिभिर्भिजितं । अप्राकृतेब्रह्मणिप्राकृतस्पर्श-
राहित्यस्याविद्याख्यप्रकृतिस्पर्शराहित्यस्ययोग्यत्वादितिभावः ॥ ३८७ ॥ अक्षरीरश्रुतेरपिसर्वथाक्षरीराहित्यार्थकत्वेदोषमाह
॥ यद्यस्तीति ॥ मुख्यार्थता सर्वथाक्षरीराहित्यरूपमुख्यार्थता । सोपिमायिकदेहोपि । वंध्या स्वजन्यफलरहितेतियावत् ।
ब्रह्मणिदेहसंपाद्यसंसारानुभावकत्वंहिमायायाःफलं । तदभावेसाव्यर्थेतिभावः ॥ ३८८ ॥ तदर्थयथायोग्यार्थकथने । अप्राकृते

ब्रह्मणिप्राकृतदेहराहित्यस्यैवयोग्यत्वात् अशरीरश्रुतेः प्राकृतशरीरराहित्यरूपार्थवदद्भिः त्वत्प्रतिवादिभिर्जितमितिसंबंधः ॥ ३८९ ॥
 अरूपश्रुतेः सर्वथारूपराहित्यार्थकत्वेदोषमाह ॥ सर्वथेति ॥ मायारूपेणमायाकल्पितरूपेण श्रुतेर्मुख्यार्थता सर्वथारूपराहित्या
 रूपमुख्यार्थता । यथायोग्यार्थकत्वेने अप्राकृतेब्रह्मणिप्राकृतरूपराहित्यस्यैवयोग्यत्वात् तद्वदद्भिस्त्वत्प्रतिवादिभिर्जितमितिसं
 बंधः । अतएवादित्यवर्णनमसः परस्तादिति श्रुतिः तमः पदोक्तप्रकृतिनिषिध्यरूपमाह ॥ ३९० ॥ यदिमायिकोर्थः मायाकल्पितोर्थो

सर्वथारूपराहित्येरुगमवर्णश्रुतिर्गता ॥ मायारूपेणरूपित्वेश्रुतेर्मुख्यार्थतागता ॥
 यथायोग्यार्थकत्वेनेजितं त्वत्प्रतिवादिभिः ॥ ३९० ॥ मायिकोर्थोनिषेधस्यवारकोय
 दिनेष्यते ॥ घटेसत्यपि किंभूमिरघटेतिनकथ्यते ॥ ३९१ ॥ किंतुप्रमाणसिद्ध्यर्थ
 स्खतस्तं च्यावयेद्वली ॥ कन्यकानुदरेत्यादौयथाव्यवहृतौसतां ॥ ३९२ ॥

देहादिः निषेधस्य अशरीरमितिनिषेधस्य वारकः निवारकोन । मायिकार्थेसत्यपिसामान्यनिषेधः कर्तुंशक्यतइतियावत् । दूषण
 माह ॥ घटेसत्यपीति ॥ तर्हिमायिकघटेसत्यपि भूमिरघटेति किनकथ्यते । मायिकस्यसामान्यनिषेधविरोधित्वाभावे सत्येवघ
 टेभूमिरघटेतिकथनीयैव । नचतथाकथ्यते । अतोमायिकोपिपदार्थः सामान्यनिषेधविरोधीतिभावः ॥ ३९१ ॥ कस्तीहिसामान्य
 निषेधस्यसंकोचकइत्यतआह ॥ किंविति ॥ प्रमाणसिद्ध्यर्थोर्थोघटादिः सः बली प्रामाणिकत्वेनबलवान् स्वतः स्वस्मात्तं सामा

न्यनिषेधं च्यावयेत् अन्यत्रनयेत् । तस्योदाहरणमाह ॥ कन्यकेति ॥ अनुदराकन्यकेत्यादासतांव्यवहृतौयथातथात्रापीतिसं
बंधः । अनुदराकन्यकेत्यत्रप्रमाणसिद्धसूक्ष्मोदरविहायानुदरेतिपदतस्यामप्रामाणिकंस्थूलोदरेमेवनिषेधति । तथाअशब्दादिश्री
तसामान्यनिषेधोपि प्रामाणिकंनारायणादिशब्दं लक्ष्मीकरादिस्पर्शं रुमवर्णादिरूपं सहस्रशीर्षेत्यादिश्रुत्युक्तालौकिकदेहव वि
हाय दुःशब्दादीनेवनिषेधतीतिभावः ॥ ३९२ ॥ अधुनाश्रुत्याश्रौतयुक्तिभिश्चभगवतिअप्राकृतरूपादिकसाधयति ॥ आदि
त्यवर्णमिति ॥ तमसःपरस्तादितिश्रुतौकथितत्वादविद्यानिवृत्तौचेत्युक्तं । अतस्तन्नप्राकृतं । नाप्यपारमार्थिकमिति सिद्धं ॥ ३९३ ॥

आदित्यवर्णतमसःपरस्तादिति वैदिकी ॥ वागविद्यानिवृत्तौ चरूपमाह परात्मनः ॥ ३९३ ॥

रूपचस्पशतोव्यासंतौसाकाराश्रितौसदा ॥ ततश्चैतन्यमात्रेपिश्रुतासाकारतामता ॥ ३९४ ॥

यद्रूपवत्तत्स्पर्शवदितिव्यासेःरूपचस्पशतोव्यासमित्युक्तं । तौरूपस्पर्शौ । सदासाकाराश्रितौ । आकारवत्सुसावयववर्तुलाद्याकार
वत्सुपृथिव्यसैजोवायुष्वेवविद्यमानत्वेनतयोस्माकारपदार्थाश्रितत्वनियमादित्यर्थः । अस्वेवंकिमतइत्यतआह ॥ ततइति ॥
श्रुता विश्वतश्चक्षुरित्यादिनाचैतन्यमात्रेपिश्रुतासाकारता मता युक्तेरपिसंमता । युक्त्यापितमसःपरस्तादित्युक्ताप्राकृतप्रदेशोपि
रूपस्पर्शाकाराणांसाधितत्वात् । श्रुतेत्यनेनश्रुतिसंमत्याभगवतियुक्तिसिद्धौसौचाकारः । हस्तपादाद्याकारइतिसूचितं । ननुसा
कारत्वेकथंनानित्यत्वमितिचेत् परमाणोःपारिमांडल्यवत्हस्ताद्याकारस्यापिनित्यत्वादितिब्रूमः । उभयोरपिनित्यत्वेकथमवयवा

वयविभावइतिचेत् । न । आकाशतत्परिमाणयोगुणिभाववदितिसंतोष्टव्यं ॥ ३९४ ॥ अत श्रुतियुक्तिमूलत्वात् । विश्वत
 श्रुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पादिति । प्राक्सूचितश्रुतेःप्रतीकग्रहणाय विश्वतश्चक्षुरित्यादिविशेषणमुक्तं॥३९५॥
 भगवतःअमायिकदेहवत्वेप्राक्सूचितायुक्तिविशदयन्युत्तयंतरमाह ॥ मायाभावेपीति ॥ तमसःपरस्तादितिश्रुत्यादेहस्यापि
 मायारहितस्थलेसाधितत्वात्मायाभावेपीत्युक्तं । तद्ब्रह्म सुखरूपं हि आनंदोब्रह्म कंब्रह्मखंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्म ज्ञानिनोज्ञान
 यज्ञेनयजंतिज्ञानविग्रहमित्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिहिशब्दद्वयेनसूचयतिमृण्मयंनहीत्यत्रमृण्मयपदेन पांचभौतिकदेहवत्त्वेघटा

अतस्सविश्वतश्चक्षुर्विश्वतोमुखएवच ॥ विश्वतोबाहुरीशोसौविश्वतःपात्परःप्रभुः ॥ ३९६ ॥

मायाभावेपिपयोदेहोज्ञानानंदोब्रह्मसौ ॥ सुखरूपंहितद्ब्रह्मज्ञानरूपंनमृण्मयं ॥ ३९६ ॥

सत्वादिमृण्मयांतोयमायासंतानएवहि ॥ मायामयमिदंविश्वंरोमकूपेप्यणुःकिल ॥ ३९७ ॥

महाकायस्यकायोसौचिन्मयोनहिमृण्मयः ॥ नयत्रश्रूयतेमायासत्वादेस्तत्रकाकथा ॥ ३९८ ॥

दिवत्मृण्मयत्वस्याप्यापत्त्याऽतिहीनतास्यादितिविपक्षेबाधकंचसूचयति ॥ ३९६ ॥ युत्तयंतरंचाह ॥ सत्त्वादीति ॥ सत्वगु
 णादिश्चासौमृण्मयांतश्चित्समासः । अयं महदहंकारादिजडप्रपंचः । मायासंतानः मायोत्पन्नकार्यपरंपरा । इदंपूर्वोक्तंविश्वम
 खिलं मायामयं विष्णोःरोमकूपेअणुःकिल अनुवत्तिष्ठतिकिल । किलेत्यनेन यत्रप्रविष्टःपरमाणुवदितिभागवतवाक्यंसूचयति
 ॥ ३९७ ॥ एवंमहाकायस्यनारायणस्यासौकायः कोटिब्रह्मांडविग्रहइतिवासुदेवसहस्रनामोक्तोऽतिब्रह्मांडाश्रयकायः चिन्मय

एव व्यासपरमात्मस्वरूपज्ञानानंदात्मकएव ननुमृण्मयः । मृदुपलक्षितपञ्चभूतमयो नहि । सत्वगुणादिसकलमायासंतानैभिलि
त्वातद्रोग्योपिकर्तुमशक्यत्वाद्बृहच्छरीरश्रुत्युक्तमहाकायोसौकेनवाप्रकृतिविकारणकर्तव्यः । अतः कशब्दोक्तसुखरूपत्वात् अय
पयगतावितिधातोर्ज्ञानरूपत्वाच्च कायइतियुक्तिहिशब्देनसूचयति । एवं शपदोक्तसुखं रपदोक्तक्रीडां ईरपदोक्तज्ञानंचादाय श्रुतौ
शरीरमितिचोच्यतइतिद्रष्टव्यं । शरीरतइतिव्युत्पत्तौश्रुत्युक्तबृहद्बृहद्भ्राविधिधात्वर्थबृहत्त्वानुपपत्तेः तन्वावृधानेतिसमाख्याश्रु
तिविरोधाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । एतदेव नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोस्सत्त्वचमिश्रनचकालविक्रमः । नयत्रमायाकिमुतापरेहेरनुव्रतायत्र

स्वकार्यैस्सहमायायद्रोमकूपंनपूरयेत् ॥ तस्याव्यासंशरीरंतच्चिद्रूपंनजडोद्भवं ॥ ३९९ ॥

सुखज्ञानसुखस्पर्शस्सुखगंधस्सुखाकृतिः ॥ नखादिस्वशिखांतंचसुखतेजोमयप्रभुः ॥ ४०० ॥

सुरासुरार्चिताइतिवचनांतरप्राप्तयुक्त्यंतरसूचयन्स्पष्टयति ॥ नयत्रेत्यादिना ॥ ३९८ ॥ यद्रोमकूपं मायातत्कार्यशून्यत्वेनो
क्तैवेकुठस्थितनारायणरोमकूपं । तस्यनारायणस्य । पूर्वप्रकृतिविकाराणामल्पत्वात्तन्महापरिमाणभगवद्देहोपादानत्वमित्युक्तं ।
अधुनामायातत्कार्यशून्यस्थलीयस्यकथंमायोपादानकत्वं । उपादानरहितस्थलेउपादेयस्यस्थित्ययोगादितियुक्तिरुच्यतइतिवि
वेकः ॥ ३९९ ॥ तर्हिकिंरूपोसावित्यतःप्राक्संक्षिप्योक्तंप्रपंचयति ॥ सुखेत्यादिना ॥ सुखमयाकारस्यानानुभविक्तत्वशंकाप
रिहारायसुखतेजोमयइत्युक्तं । सुखमप्राकृतं । तेजश्चाप्राकृतं सतन्मयइत्यर्थः । दिविमूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता । यदि

भाःसहशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनइतिगीतोक्तंभगवत्तेजःकथंलौकिकं । सूर्यतेजोतिरिक्ततेजसःलोकेऽदर्शनात् ॥ ४०० ॥
 एवमशरीरश्रुतिरप्यलौकिकविग्रहमादायघटतइत्थत्रलौकिकदृष्टान्तमाह ॥ अलौकिकशरीरेष्विति ॥ अदृश्यशरीरोत्था अ
 स्मदादिभिरदृश्यलौकिकदेवशरीरतात्त्वोष्ठपुटोत्थदैविकवाक् आकाशवाणी अशरीरवागित्युच्यते । सर्वथाशरीराभाववागु
 च्चारणस्यैवायोगादलौकिकशरीरोच्चरितैववाक्यथाशरीरवाक् तथाऽलौकिकशरीरेषुभगवद्रूपेषुअशरीरतायुक्तैवेतिपूर्वेणान्वयः
 ॥ ४०१ ॥ तर्हिशरीरवच्चाहुःस्वादिकंस्यादित्यतआह ॥ विलक्षणशरीरत्वादिति ॥ तद्भगवच्छरीरं । तत्रदृष्टान्तमाह ॥

अलौकिकशरीरेषुविद्यतेह्यशरीरता ॥ यथाऽदृश्यशरीरोत्थादैवीवागशरीरवाक् ॥ ४०१ ॥
 विलक्षणशरीरत्वान्नतदुःखादिकारणं ॥ अजीर्णतामनुष्यान्नाद्वान्नादजरोमरः ॥ ४०२ ॥
 कर्तृतानचितश्चेत्स्यादकृतागमसंकटं ॥ कर्तृतानिमिलितेचेत्स्यादुभयोरपिकर्तृता ॥ ४०३ ॥

अजीर्णतेति ॥ देवान्नात्अमृतात् । यथामनुष्यान्नाविलक्षणदेवान्नेनमनुष्यान्नवदुःखदत्तं प्रत्युतदुःखकारीभूतजरामरणादिप
 रिहारकत्वमेव । तथामनुष्यदेहाद्विलक्षणोभगवद्देहो नदुःखदायी प्रत्युतमहासुखहेतुःजरामरणाद्यभावहेतुश्चेतिभावः ॥ ४०२ ॥
 क्रियावेशान्नकर्तृतेतिमतंप्राग्दूषितं । इदानींचिन्मात्रस्यनकर्तृतेतिमतंदूषयति ॥ कर्तृतेति ॥ चितश्चिन्मात्रस्य अकृतागमसं
 कटं नकृतमकृतं । स्वेनाकृतसाधनस्यफलस्यमोक्षरूपस्यागमःप्राप्तिस्सएवसंकटं । चितोऽकर्तृत्वेतेनाकृतसाधनोमोक्षःकथंचिन्मा

त्रसस्यादितिभावः । मिलिते विशिष्टे उभयोर्विशेषणविशेष्यभूतयोः उपाधिचैतन्ययोः ॥ ४०३ ॥ तदेवोपादयति ॥ विशिष्टस्येति ॥ अनात्मनिजडे । वस्तुतः स्वभावतः कर्तृतां । अनेन घटश्च लतीत्यादौ कर्तृत्वमौपचारिकमिति सूचयति । युक्तिमानिति जडस्य कर्तृत्वमुक्त्युक्तिविरुद्धमिति द्योतयितुं हेतुगर्भविशेषणं ॥ ४०४ ॥ तामेव युक्तिं प्रदर्शयति ॥ मल्यैरिति ॥ मल्यैः मनुष्यैः वल्यैः प्रबल्यमाने गमनच्छिदादिकर्मणि यद्यस्माद्विपश्चितः स्वतंत्रः करणादीनां प्रकस्वेच्छाधीनप्रवृत्तिर्देवदत्तः कर्तृत्याहुः । कुठारेण च्छिनत्ति पादे न गच्छतीत्यादौ तस्मिन्नेव कर्तृपदप्रयोगात् । विशेषणीभूतपादादौ करणपदप्रयोगाच्चेति भावः ॥ ४०५ ॥ एतदेवोदाहरणमुखेन

विशिष्टस्य हि कर्तृत्वे विशेष्यस्यापि कर्तृता ॥ वस्तुतः कर्तृतां को वा वत्तयनात्मनियुक्तिमान् ॥ ४०४ ॥ मल्यैर्वल्यैस्तत्त्वतंत्रः कर्तृत्याहुर्विपश्चितः ॥ ४०५ ॥ यथा दंडमृदाद्यर्थैर्विशिष्टोलक्षितोपि वा ॥ कुलालएव घटकृत्तेः सर्वकारकांतरं ॥ ४०६ ॥ देहांतः करणाद्यैश्च विशिष्टोलक्षितोपि वा ॥ जीवएव तथा कर्ता तत्सर्वकारकांतरं ॥ ४०७ ॥ ॥

दर्शयति ॥ यथेति ॥ दंडमृदाद्यर्थैर्घटकारणदंडमृदादिवस्तुभिः आदिपदेन कालादिकंगृह्यते । तैर्विशिष्टोलक्षितोपिवेति यथा संभवमूह्यमिति भावः । कुलालएव कुलालाख्यचेतनएव घटकृत्कुंभकारः । एवकारेण मृदादिकंव्यवच्छिनत्ति । ते सर्वमृदंडाद्याः कारकांतरं कर्तृव्यतिरिक्तकारकाणि । कुलालः मृदंडादिनिमित्तात् स्वशालायां घटं करोतीत्यभिप्रायप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ ४०६ ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दाष्टान्तिकेऽपि योजयति ॥ देहेति ॥ तथा कुंभकारवत् । तत्सर्वं देहांतः करणादिकं ॥ ४०७ ॥ तदेव द

शयति ॥ मनोहीति ॥ तस्यचेतनस्य मनःकरणं । हीत्यनेन मनसःअंतःकरणत्वंसर्वजनसिद्धिमितिदर्शयति । देहःअधिकरणं देहेद्देहायांजीवस्यस्थितत्वेनप्रसिद्धत्वात् । कर्तृत्वे चैतन्यनिष्ठकर्तृत्वे । दायादी कर्तृत्वैकांशभागीकोस्ति नकोपीत्यर्थः । अविद्याकर्त्रीभविष्यतीत्यतआह ॥ मायापीति ॥ माययाशबलितस्सन्देहस्थितःअंतःकरणेनचक्षुषाचक्षुयादिविषयंपश्यतीतिप्रयोगान्मायायाअपिकरणत्वमेवेतिभावः । अथवा मायावशादितिप्रयोगदर्शनात्करणांतरं कारकांतरंवा । कर्मणिकर्तृत्वमनंगीकुर्वतःकरणेषुकर्तृत्वांगीकारःस्वन्यायविरुद्धश्चेत्यपिज्ञेयं । देहविशिष्टस्यैवयजमानस्ययागकर्तृत्वेतदेहापायेसतिस्वर्गाख्यफलभोक्तृत्व

मनोहिकरणंतस्यदेहोधिकरणंस्मृतं ॥ कर्तृत्वेकोऽस्तिदायादीमायापिकरणांतरं ॥ ४०८ ॥
विशिष्टार्थविमर्शेभूयताश्चिन्मात्रकर्तृता ॥ सुसलाच्चत्वचंकाश्चिन्मोचयेत्तद्विचक्षणः ॥ ४०९ ॥
अतोविशिष्टकर्तृत्ववांशिष्टानमेनैरे ॥ सहकार्यैवतत्रापिजडं कर्तातुचेतनः ॥ ४१० ॥

स्याकस्मिकत्वप्रसंगाच्च ॥ ४०८ ॥ मायांतःकरणदेहादीनांमायावाद्याभिमतविशेषणानांकर्तृव्यतिरिक्तकारकांतरत्वनिदर्शनेना कर्तृत्वोपपादनस्वकौशलंग्रंथकारःस्वयमेवस्तौति । विशिष्टार्थेति । विमर्शेविचारेयतश्चिन्मात्रकर्तृताभूत् । तत्तस्माद्विचक्षणःमुसलाच्चत्वचंमोचयत् । अन्यासाध्यमपिकार्यकस्यचित्कुशलस्यसाध्यस्यादितिभावः ॥ ४०९ ॥ उपसंहरति ॥ अतः विशेषणानांसर्वेषांकारणानंतरेषुप्रवेशात् । तत्रापिविशिष्टेषु जडमुक्तरीत्यासहकार्यैव । कर्तातुचेतनएवेतिसंबंधः ॥ ४१० ॥ नन्व

श्रीषोमयोदेवतात्ववत्कर्तृत्वव्यासज्यवृत्तिकुतोनेति चेत् । न । कारणविभागप्रदर्शनेन दूषितत्वात् । अग्नीषोमावुद्दिश्य क्रियमाण
कर्मणः द्विदेवतात्वस्यैव तत्कर्तृभिरुच्यमानत्वादृष्टतोपनिघटत इत्याह ॥ द्वावुद्दिश्येति ॥ देवते अग्नीषोमौ देवते ॥ ४११ ॥
दृश्यत्वविशिष्टस्यैव न विशेष्ये अतोमिथ्यात्वसाधकद्विविषयत्वरूपदृश्यत्वस्य न चिन्मात्रे व्यभिचार इति यन्मायिमतं तदपि दृग्विष
यत्वे अप्रामाणिकत्वाख्यदोषापत्त्या दूषयति ॥ समूहेति ॥ दंडीति विशिष्टज्ञाने दंडदेवदत्ततत्संबंधानामपि पृथक् पृथक् विषयत्व
दर्शनात् ॥ ४१२ ॥ अयं विषयत्वरूपधर्मः । द्वित्वेति स्वमतरीत्या पृथक्त्वमिति परीत्योक्तमिति द्रष्टव्यं । अन्यथा विशेषवद्विशेषण

द्वावुद्दिश्यकृते यागे देवतात्वं द्वयोरपि ॥ द्विदेवत्यहितत्कर्मसंकल्पो देवते इति ॥ ४११ ॥
समूहालंबनज्ञाने विषयत्वं यथा पृथक् ॥ तथा विशिष्टविज्ञाने विषयत्वं पृथक् पृथक् ॥ ४१२ ॥
व्यासज्यवृत्तिधर्मोऽयं न हि द्वित्वं पृथक्त्ववत् ॥ ४१३ ॥

स्यापि दृश्यत्वाभावेन न क्वापि विशेषणस्य मिथ्यात्वमिति भावः । यदि च दंडादेर्विशेषणस्य पृथक्प्रतीत्या दृश्यत्वं तर्हि ब्राह्म विशिष्टप्र
तीतावपीदं विशेष्य मिदं विशेषणमिति शिष्यप्रतिबोधनसमये ब्रह्मचितोपि पृथक्प्रतीत्या दृश्यत्वमिति समं । किंच यथायुक्त्या विशेषे
ष्यं दृश्यत्वाद्बहिष्करोषि तथैव युक्त्या साधिष्ठानत्वनियतभ्रमेपि विशेषणस्य दृश्यत्वाद्बहिष्कारसंभवेन दृष्टान्तस्य साधनैव कल्याणारि
हारात् । वस्त्रापि हितदेवदत्तानुल्लेखमिति विशिष्टप्रतीत्यदर्शनेन त्रितयोल्लेखस्याप्यावश्यकत्वात् । उल्लेख्यत्वातिरिक्तविषयत्वाभावा

च । अखंडार्थवादिनात्वयावेदांतानां ब्रह्मचिन्मात्रविषयकनिर्विकल्पकप्रमाजनकवांगीकारेण चिन्मात्रे व्यभिचारस्य वज्रलेपायित
 त्वात् ॥ ४१३ ॥ युक्तियुक्तत्वादिशेष्यस्यैव कर्तृत्वमुपपादितं । कारकांतरसहकारस्तु कर्तुर्भगवतोऽप्यस्तीत्याह ॥ केवलस्येति ॥
 केवलस्य कारकांतरासहकृतस्य । कालप्रकृतिविशिष्टस्य हरेः कर्तृत्वमस्त्विति भावः ॥ ४१४ ॥ शंक्ते ॥ देहेति ॥ परिहरति ॥
 आनंदमात्रेति ॥ आनंदमात्राः करणदेहादयो यस्येति विग्रहः ॥ ४१५ ॥ आनंदमात्रदेहत्वे प्रागुक्तभागवतवाक्यं स्मारयन्निष्ठा

केवलस्य ह्यकर्तृत्वे किं निश्चिन्नं हरिश्चनः ॥ कालप्रकृतिकर्माद्यैस्सहैव कुरुते जगत्
 ॥ ४१४ ॥ देहांतः करणाद्यैव कर्तृत्वे घटकं यदि ॥ आनंदमात्रकरणे देहादेरस्तुक
 र्त्तृता ॥ ४१५ ॥ विदितोऽसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ केवलानुभवानंदस्व
 रूपस्सर्वबुद्धिदृक् ॥ इति भागवतप्रोक्तेः कानोहानिरतो वद ॥ ४१६ ॥ यदिदृष्टं ज
 ङस्यैव सहायत्वं गृहेह ॥ तदादरिद्रदेशस्थः स्वर्णकुंभजलं लजेत् ॥ ४१७ ॥

पत्तिकरोति ॥ विदितोऽसीति ॥ नोऽस्माकंतववादिनां ॥ ४१६ ॥ पुनरपि शंक्ते ॥ यदिदृष्टमिति ॥ जडस्य देहस्य सहायत्वं
 कर्तृत्वोपयोगित्वं । सोपहासमुत्तरमाह ॥ तदेति ॥ स्वग्रामे मृद्धस्यैव जलाहरणोपयोगित्वदर्शनात् सभाग्यग्रामेततोऽप्युत्तमस्व
 र्णघटोदकं लजेत् । स्वग्रामे अहृष्टत्वस्य तत्रापि साग्यात् । कार्यस्य ततोऽतितरां संभवे स्वग्रामे अहृष्टिप्रयोजिका चेत् प्रकृतेऽपि दीयतां ह

ष्टिरितिभावः ॥ ४१७ ॥ तदेवोपपादयति ॥ सुवर्णति ॥ स्वस्थाभवेत् । चेतनभूतावेवादिना । यात्रायामक्षमः यथाजडस्य गरुडाकारस्यचेतनानुग्रहमात्रेणकार्यकारित्वेसाक्षाच्चेतनगरुडस्यसुतरांकार्यकारित्वं तथाजडदेहात्चिदात्मकदेहस्यकार्यकारित्वकं मुत्यसिद्धमितिभावः ॥ ४१८ ॥ चिदात्मकदेहस्यकार्यकारित्वानंगीकारेबाधकमाह ॥ यदाहीति ॥ निष्पत्तिः परंज्योतिरुपसं पद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते । सतत्रपर्येति । जक्षन्क्रीडन्नममाणस्त्रीभिर्वायानैर्वेतिश्रुत्युक्ताभिव्यक्तिः । तत् श्रुत्युक्तंरूपं । स्वे

सुवर्णगरुडस्थस्यात्रास्वस्थाभवेत्किल ॥ साक्षाद्गरुडकंठस्थश्चित्रयात्राऽक्षमःकिल ॥ ४१८ ॥ यदाहिरूपनिस्पत्तिर्मुक्तौजीवस्यजायते ॥ नहितत्प्राकृतंरूपंस्वेनेत्यस्य विरोधतः ॥ ४१९ ॥ मुक्तत्वव्याहृतेश्चाताश्चिद्रूपंरूपमुच्यते ॥ ४२० ॥ येनपर्येति सस्त्रीकोयानैर्गच्छतिपश्यति ॥ हसतिक्रीडतेरूपंदेहोयंनान्नसंशयः ॥ ४२१ ॥

नेत्यस्य बाह्यदेहव्यावर्तकविशेषणस्य । स्वस्वरूपभूतेनेतिहितस्यार्थः । बाह्यसकलदेहनिवृत्तिरूपमोक्षेकथ्यमानंस्वत्वमिदमेव नान्यदितिभावः ॥ ४१९ ॥ अतःमौक्त्यरूपत्वात् । रूपंदेहः ॥ ४२० ॥ ननुरूपपदंचैतन्यस्वरूपपरं । ननुदेहपरमित्यतआह ॥ येनेति ॥ श्रुतौ सःनिष्पन्नरूपइतिहेतुर्भावविशेषणरूपैरणैवपर्यटनादेःकथनात् स्त्रीरमणादेर्देहविनाऽयोगाच्च रूपपदोदितोदे हएवेतिभावः । नचयमुक्तिर्जीवन्मुक्तिः येनप्राकृतदेहोपिपश्यते । स्वस्वरूपाभिनिष्पत्तेर्जीवन्मुक्तावभावात् ॥ ४२१ ॥ युक्त्यं

तरंचाह ॥ फलाध्यायइति ॥ संपद्याविहायेत्यनेन संपद्याविहायस्वेनशब्दादितिसूत्रगृह्णाति । यंमोक्षं फलाध्यायेआदरादसूत्र
यदितियोजना । संपद्येतिप्राप्तिमुक्त्वा पुनरविहायेतितस्याएवसदातनत्वेनविशेषितत्वादादरादित्युक्तं । वेदांतविद्याफलत्वेनसाध
नाध्यायेज्ञानपादोक्तापरोक्षज्ञान्याख्यजीवनमुक्तस्यफलतयाचकथ्यमानेयमुक्तिःकथमवांतरमुक्तिरितिभावः ॥ ४२२ ॥ तर्हि यत्र
त्वस्यसर्वमात्मैवाभूत् । तत्केनकंपश्येत् । केनकंजिघ्रेदिति श्रुतेःकागतिरित्यतस्सूत्रकाराभिमतदृढनिरूढस्पष्टेतरश्रुतिबलादस्य
ष्टतयासावकाशास्तस्याएतदनुकूलतयैवार्थःकथनीयइतिभावेनाह ॥ यत्रत्वस्येति ॥ तर्कमुद्रया । यद्यस्यमुक्तस्यसर्वमात्मैवा

फलाध्यायेहि संपद्याविहायेतियमादरात् ॥ असूत्रयत्सूत्रकारस्समोक्षःपरमोद्भुवः ॥ ४२२ ॥

यत्रत्वस्येतिवाक्यंतुप्रवृत्तंतर्कमुद्रया ॥ दृढीकरोतीममर्थयत्तर्कात्तविपर्ययः ॥ ४२३ ॥ अव्य

योक्तेरनेकार्थेशासनेत्वनुशासनात् ॥ सामान्यवचनं ह्येतत्पूर्ववाक्तुविशेषवाक् ॥ ४२४ ॥

भूत् । मायाबाधुक्तेरीत्याआत्मव्यतिरिक्तं किमपि नाभूत् । तत्तर्हि केन करणेन कं पश्येदित्यादिरूपेण प्रवृत्तमित्यर्थः । इमं मुक्तस्य
देहेन्द्रियादिसद्भाव रूपं । यत्तयस्मा तर्कः अंतविपर्ययः अंतैवसांनेविपर्ययः विपर्ययेयपर्यवसानंयस्यसः । तस्माद्दृढीकरोतीति
पूर्वोणान्वयः । तर्हि केन कं पश्येदिति दर्शनाक्षेपरूपतर्कस्य पश्यति जिघ्रति च तेनैन्द्रियेण तं विषयं । अतः मायाबाद्यभिमतं चेतन्यमात्रा
तविशेषबलेनातिरिक्तं देहेन्द्रियादिकमव्यक्तीति विपर्ययपर्यवसानस्य तर्कः ऽवश्यमपेक्षितत्वात्पूर्वश्रुत्युक्तदेहेन्द्रियादिदृढीकरणायेयं श्रु
तिः प्रवृत्तेतिभावः ॥ ४२३ ॥ यत्रेत्यस्ययदीत्यर्थः कथं स्यादित्यत आह ॥ अव्ययोक्तेरिति ॥ अनुशासनात् । अव्ययानामने

कार्थत्वमित्युक्तवचनादित्यर्थः । एतत् यत्रत्वस्येति वाक्यं सामान्यवचनं सावकाशवाक्यं । पूर्वावाक् परंज्योतिरुपसंपद्येति वाक् विशेषवाक् पर्यटनस्त्रीरमणादेर्निरवकाशतयाकथनात् ॥ ४२४ ॥ श्रुत्योरेकस्याः व्यावहारिकार्थतया अप्रामाण्यं । अपर स्याः प्रामाण्यमिति व्याख्यानं नीतिविरुद्धंचेत्वाह ॥ जंबुकइति ॥ मेषयुद्धार्थी मेषयोः परस्परयुद्धे सतितच्छिरोविदारणोत्थरक्तं पिबामीत्याशयामेषयुद्धार्थी । पोषकः मेषयोरुभयोरपिरक्षकः अविपालः वृद्ध्यर्थी वृद्धिमेव प्रार्थयमानः स्वपोष्यमेषाणामध्ये एक स्यापि मरणमसहमानइतियावत् । एवं श्रुतिघातकरत्वं यत्किंचिज्जल्पसि । श्रुतिरक्षकस्तु वेदव्यासः तद्भक्ताश्च एकामपि श्रुतिहंतुने

जंबुकोमेषयुद्धार्थी वृद्ध्यर्थी पोषको जनः ॥ ४२५ ॥ न च त्कामान्निताकामरूपितागा न कर्तृता ॥ भोक्तृता सर्वकामानां कुप्यं त्येते विमुक्तिगाः ॥ ४२६ ॥ तव त्वापातवा क्रयार्थाच्छून्यतैवेत्यपार्थता ॥ चित्रचिद्रूपे दहास्तज्जीवास्सर्वपि सवर्दा ॥ ४२७ ॥

च्छंतीति भावः ॥ ४२५ ॥ न चैत् एवमविरुद्धार्थोन कथ्यते चेत् । कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगयन्नास्ते इति श्रुतौ सोऽश्रु तेऽसर्वान्कामानिति श्रुतौ च कथिताः कामान्निवाद्यश्च त्वारोमुक्तविशेषणीभूतधर्मा जीवन्मुक्तावसंभाविताः कुप्यंति निरवकाशबहु श्रुत्युक्तशोभनार्थपहारिणं त्वामंधेतमसि निक्षिपंतीत्यर्थः । निरवकाशबहुश्रुतीनामप्रामाण्यकथनात् सावकाशैकश्रुतेरनुकूलार्थक थनमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ४२६ ॥ परकीयार्थे वाक्यमर्यादयैव बाधकंचाह ॥ तव त्विति ॥ आपातवाक्यार्थात् आपाततः

प्रतीतवाक्यार्थात् । विज्ञातारमरेकेनविजानीयात् येनेदमखिलेवेद तंचकेनविजानीयादितिस्वस्वरूपज्ञानस्यब्रह्मरूपज्ञानस्यचा
भावोक्त्याशून्यतैवभविष्यतीत्यर्थः । विषयाद्यभावमंगीकुर्वतापिमायावादिनास्वस्वरूपब्रह्मरूपंचनापलभ्यते । तस्यस्वप्रकाशत
याज्ञानंचांगीक्रियते । तदपिनस्यात् । अतस्त्वयाप्यस्मद्धक्तकमुद्रैवाश्रयणीयेतिभावः । तत्तस्मा न्मुक्तौस्त्रीपुरुषदेहानामावश्यक
त्वात् ॥ ४२७ ॥ तत्पदं देहपदं चिद्रूपदेहप्रावरणरूपत्वादेवल्लिङ्गदेहस्यदेवत्वं । नोचेत्जडांतरेष्वहृष्टदेहत्वंकथमस्येतिभावः
॥ ४२८ ॥ हरेस्त्विदितुशब्देनकदाचिद्ब्रह्मात्पुनर्मुक्ताज्जीवाद्द्विशेषमुचयति । तदेवस्पष्टयति ॥ नित्यमुक्तस्येत्यादिना ॥ सर्व

चिद्रूपाकारहेतुत्वाल्लिङ्गदेहेपितत्पदं ॥ बंधेतुप्राकृतोप्यस्तिमुक्तौचिन्मात्रकंवपुः ॥ ४२८ ॥
हरेस्तुनित्यमुक्तस्यदेहस्मवन्नसर्वदा ॥ बलज्ञानप्रभासौख्यसादर्यादिगुणात्मकः ॥ ४२९ ॥
तस्यैषआत्माविवृणुतेतन्नूखामितिश्रुतिः ॥ भगवत्प्रासितःपश्चात्तनुंवक्तिविमुक्तिगां ॥ ४३० ॥

त्रसर्वदेत्यत्रहेतुसूचनायनित्यमुक्तस्येतिहेतुगर्भविशेषणं । प्राकृतदेहवत्त्वेनित्यमुक्तत्वव्याकोपात्विद्यामयोयस्स्तुनित्यमुक्तइति
नित्यमुक्ततयाश्रूयमाणस्यभगवतोदेहःज्ञानंदादिशुभगुणात्मकएवेत्यप्राकृतदेहवत्त्वेनित्यमुक्तत्वंचेहेतुरितिभावः ॥ ४२९ ॥
निरवकाशस्पष्टश्रुत्यंतरेणापिनित्यमुक्तस्यहरेर्मुक्तानांचानादिनित्यचिदानंदात्मकस्वरूपभूतदेहवत्तांप्रसाधयन्तस्यदुःखाहेतुतांके
बलमुखेहेतुतांचप्रसाधयति ॥ तस्यैषइति ॥ अनेन नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन । यमैवैषवृणुतेतेनलभ्य

स्तस्यैषआत्माविवृणुतेतन्स्वामितिश्रुतिसंगृह्णाति । तेन स्वप्नसादपात्रीभूतेनमुक्तेनलभ्यःप्राप्यइत्युक्तत्वात्भगवतःप्राप्तिरपश्चादित्युक्तं । तनुमुक्तजीवतनुं । तस्यस्वातनुमित्युक्तेर्जीवतनोःप्राप्तेर्मुक्तजीवतनुमित्युक्तं ॥ ४३० ॥ श्रुतेरर्थांतरमप्याह ॥ तदापीति ॥ ईशतनोश्चीनारायणविग्रहस्य । लभ्यइत्युक्तपरमात्मनोपिस्वपदेनवक्तुंशक्यत्वात्ईशतनोर्वैत्युक्तं । विवृणुतइत्युक्तत्वात् नमुक्त्यनंतरंप्रातिबंधकाभावेनसदासाक्षात्कारस्यसत्त्वादिदमुक्तं । यतःउक्तरीत्याऽर्थद्वयस्यापिश्रौतपदलभ्यत्वात् श्लोक्यस्तुत्य ॥ ४३१ ॥ प्रागुक्तश्रुतितोऽस्याःश्रुतेस्स्पष्टताकथमित्यतआह ॥ तनुरिति ॥ ४३२ ॥ तनोस्स्वरूपभूतताकथमित्यतआह ॥ स्वा

तदापीशतनोस्साक्षात्कारंवावक्तिवाग्धिसा ॥ अर्थद्वयंयतोवाक्यस्यास्यश्लोक्यबुधैस्सदा ॥ ४३१ ॥ तनुइशरीरमेवेयरूपमात्रंनवैतनुः ॥ घटत्वरूपैकिकाश्चिद्विपश्चित्प्राहदेहतां ॥ ४३२ ॥ स्वामित्युक्त्यातनुस्साचस्वरूपैवेतिसिद्धयति ॥ जडान्यदेहनिर्मोक्षास्वीयत्वार्थोह्यपार्थक्यः ॥ ४३३ ॥ दृष्ट्वात्रंजडदेहस्यकिमहाकरुणाफलं ॥ ४३४ ॥

मित्युक्त्येति ॥ स्वामित्यस्यस्वीयामित्यर्थःकुतोनेत्यतआह ॥ जडान्यदेहनिर्मोक्षादिति ॥ जडः अन्यः जीवाद्भिन्नोदेहः तस्यनिर्मोक्षान्नितरामोचनात् । मुक्तिकालेलिंगशरीरस्थूलशरीरयोरुभयोरपिमोचनादित्यर्थः । स्वीयत्वार्थःअपार्थकोव्यर्थः । भिन्नदेहोहि स्वीयतयावक्तुंशक्यते । तदभावात् आत्मास्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दइत्यप्राथमिकार्थत्वाच्चस्वामित्यस्यस्वरूपभूतामित्येवार्थउच्यतइतिभावः ॥ ४३३ ॥ जडदेहार्थत्वेबाधकांतरंचाह ॥ दृष्ट्वात्रमिति ॥ जडदेहस्यदृष्ट्वात्रं विवृणुतइतिपदो

कंदर्शनमात्रं महाकरुणायाः वृणुतइतिपदोक्तांगीकाराख्यमहाकरुणायाः फलं किमिति संबंधः । श्रवणादिजन्यमहाप्रसादसिद्ध्युत्तरं पुनर्जडदेहस्य तद्दर्शनस्य च संसारहेतुत्वेन विरुद्धत्वादिति भावः ॥ ४३४ ॥ विवृणुतइतिव्यक्तिमात्रप्रकीर्तनात्केवलव्यक्तेरवकथनात्पूर्वविद्यमानत्वसिद्ध्याऽनादित्वं विवृणुतइतिव्यक्तेस्सदावर्तमानत्वकथनाच्चित्तत्वं चेति अस्य देहस्यानादिनित्यताचसिद्धेति संबंधः । तेन चोक्तरीत्या सिद्धेन अनादिनित्यत्वेन च इयं श्रुत्युक्ता तनुजडान्यैव संसिद्धेति योजना । प्रागुक्तयुक्तिसमुच्चयार्थश्च श

अनादिनित्यताचा (स्या)स्यव्यक्तिमात्रप्रकीर्तनात् ॥ सिद्धातेन च संसिद्धाजडान्यैव तनूरिथं ॥ ४३५ ॥

अतश्श्रुत्यर्थतत्त्वज्ञास्तनुमुक्तपरात्मनोः ॥ चिदानंदमयीं प्राहुर्न प्राहुर्जडदेहितां ॥ ४३६ ॥ सा च ज

न्मजरारोगह्वासासनाशाद्यभावात् ॥ न क्लेशदातयोस्तस्मात्कथं दोषावहावद् ॥ ४३७ ॥ किंतु सौंदर्यसौ

रभ्यप्रभामंदस्मितेक्षितैः ॥ आलिङ्गनैरालपनैश्चित्रमाल्यानुलेपनैः ॥ ४३८ ॥

ब्दः ॥ ४३५ ॥ अतश्चैतत्पदपर्यालोचने सति अनादिनित्यस्वरूपभूतदेहलाभात् चिदानंदमयीं चिदानंदात्मकचैतन्यस्वरूपतया चिदानंदप्रचुरां ॥ ४३६ ॥ सा स्वरूपभूता तनुः । तयोर्जीवपरमात्मनोः । दोषावहा मलिनत्वसंपादिका । जडदेहवत्त्वो हि मलिनत्वरूपशबलता स्यात् । चिदानंदात्मकदिव्यदेहवत्त्वैकधर्मालिन्यं । अन्यथा चिदानंदशबलतयापि मालिन्यप्रसंगादिति भावः ॥ ४३७ ॥ न केवलं दोषावहानेत्येव । किंतु मौक्तसकलमहोत्साहसंपादकत्वेन महाश्रेयस्करी चेत्याह ॥ किं त्वित्यादिना महोत्सा

हावहैवहीत्यनेनग्रंथेन ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ अतःउत्तरीत्यादोषाहतुत्वाद्रुणसंपादकत्वाच्च ॥ ४४० ॥ ज्ञानानंदस्वरूपत्वात्स्वरूपभूतदेहेनभगवतश्शबलतानेतीममर्थसाहित्यमुद्रयाचसाधयति ॥ ददतीति ॥ शंसुखंबलंचददतीभगवतस्तनुः । अतएवशंबलरूपत्वेनशंबलशब्दवाच्याच । त्वच्छबलत्वं मायावादिनात्वयोक्तशबलत्वं बहिः भगवतोबहिः अमुक्तजीवादिषुक्षिपेदितिसंबंधः । पांचभौतिकदेहान्जीवानेवशबलीकुर्यात् । ज्ञानानंदमयदिव्यदेहभगवतिशबलतायाअवकाशमपिनिदिशेदितिभावः ।

परा(र्थ्य)र्ध्यभूषणमौक्तवृत्तवादित्रकीर्तनैः ॥ भोगैश्चविविधैर्नित्यमहोत्साहावहैवहि ॥ ४३९ ॥ अतस्तयाशबलतानविद्वज्जनसंमता ॥ ४४० ॥ ददती शंबलंचत्वच्छबलत्वंबहिः क्षिपेत् ॥ बिंदुमात्राधिकत्वेपिप्रबलदुर्बलक्षिपेत् ॥ ४४१ ॥ चित्रप्रकाशबलतश्शबलोवास्तुनःप्रभुः ॥ यतोस्य हासोधवलस्तनुर्नीलाऽधरोरुणः ॥ ४४२ ॥

तत्रलोकन्यायमाह ॥ बिंदुमात्रेति ॥ बिंदुमात्राधिकत्वेपि प्रबलः बिंदुमात्रेणापिप्रबलइत्यर्थः । क्षिपेन्निराकुर्यात् । अल्पबलेनाधिकोपिप्रबलःतावद्वलरहितदुर्बलघातयेदित्यर्थः । प्रकृतेपिपरोक्तशबलत्वात्अस्मदुत्तरीत्याशंबलरूपाभगवतस्तनुःबिंदुमात्रेणाधिकेति तत्क्षिपेदितिसाहित्यमुद्रयाफलितोर्थः । सुखज्ञानरूपतयाशबलतांवायेदितित्वार्थः ॥ ४४१ ॥ एवंदोषरूपांपरोक्तशबलतांनिराकृत्यगुणरूपांकांचनशबलतामंगीकरोति ॥ चित्रेति ॥ यतःपरमात्मनःहासःमंदहासःधवलश्श्वेतः तनुःनीलानीलवर्णा ।

अधरः अधरोष्ठः अरुणः रक्तवर्णः उपलक्षणैचित्तत् । हस्तपादतलान्यरुणानि । नखानामावल्लिङ्गवेता । अक्षिणीपुंडरीकवत्श्वेते । कटाक्षौद्वनीलौ । तदंतप्रदेशौर्द्विषदरुणौ चेत्यपि द्रष्टव्यं । ततः चित्रप्रकाशबलतः विचित्रकान्तीनांबलतः नः प्रभुः शबलः अस्तु वेति योजना । नानावर्णतया गोरिव गोविंदस्यापिशबलतायां नोहानिरिति भावः । साहित्यमुद्रया परनिराकरणकौशलं स्वस्वरूपनि रूपणकौशलं च पश्यतो भगवतः कृपया मंदहासो भूदिति सूचना यस्य एवादौ गृहीतः ॥ ४४२ ॥ भगवतः अमायिकानां दिनित्यदेहव त्वंगीतावाक्येनापि साधयति ॥ नांतमित्यादिना ॥ यस्य देहस्य अस्य विश्वरूपाख्यरूपस्येतिसंबंधः । अनेन नांतनमर्थनपु

नांतनमर्थनैवादि यस्यापश्यद्रणेर्जुनः ॥ अनंतबाहुजठरवक्त्रनेत्रमद्भुवः ॥
विश्वरूपाख्यरूपस्य दृष्टस्य ज्ञानचक्षुषा ॥ ४४३ ॥ अनंतगंधाभरणान्यनंत
कुसुमानि च ॥ अनंतान्यंबराण्यस्य केन दत्तानि सर्वदा ॥ ४४४ ॥

नस्तवादिपश्यामि विश्वेश्वरविवरूपेति वचनं सूचयति । अत्राद्यंतशून्यतया ऽर्जुनदृष्टभगवदेहस्यानादित्यत्वं स्पष्टमुक्तं । पश्यामि देवांस्तव देवदेहइति देहस्यैव प्रस्तुतत्वात् अनंतबाहुदरवक्त्रनेत्रपश्यामि त्वांसर्वतो नंतरूपमित्यस्य पद्यपूर्वार्धे द्रष्टुं प्रस्तुतत्वाच्च देहस्यैवानादित्यत्वं मुच्यते । अस्य विश्वरूपे देहस्य सर्वदा केन दत्तानि । सर्वदेत्यनेन तदीयानामनंतानां गंधाभरणकुसुमांबरादीनामपि लक्ष्म्यात्मकतया ऽनाद्यनंतत्वं सूचयति । अर्जुनदर्शनसमये ऽनंतानां तेषां को वा संपादकोस्ति । अतस्तान्यप्यनंतानि ।

किमुवाच्यतदाधारदेहस्येतिभावः ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ तस्य विश्वरूपदेहस्य । तदुदरकोणेकचित्स्थितादितिदेवकीवानस
वित्री । नन्वस्य देहस्यतत्प्रसूतत्वाभावेपि अवतारदेहस्यभविष्यतीत्यतआह ॥ यइति ॥ योदेहइतिसंबधः । दौत्यदूतभावं ।
अर्जुनस्थसारथ्यमितिधावत् । सएवसारथ्यकारीदेहएव एतादृशःकिल विश्वरूपदेहःकिल । किलेत्यनेन तस्यैवदेहस्यविश्वरूपत्वं
नतुसदेहोन्यः अयमन्यइतिरूपद्वयकल्पनं । भारतभागवतादिविरुद्धत्वादितिसूचयति । तेनवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्रबाहोभववि
श्वभूतैइत्यस्यैवरूपस्यचतुर्भुजरूपाकारत्वस्योक्तत्वात् तद्रूपतथैवास्तिचेत्किमर्थमियंप्राथना । अतस्तस्यैवरूपस्यस्थूलतासूक्ष्मतां

सवित्रीतस्यदेहस्यनादितिर्नापिदेवकी ॥ योदौत्यमाचरदेहस्सएवैतादृशःकिल ॥ ४४५ ॥ अनाद्यनंतदेहस्मि
न्कनिराकारताच्चेत् ॥ दिव्यदृष्ट्यैवदृष्टोयंकथंमायामयोभवेत् ॥ ४४६ ॥ मायादूरत्ववाचाचनेदंमायामयं
वपुः ॥ ४४७ ॥ अपरिच्छिन्नदेहोयंप्राथप्रत्यक्षगोचरः ॥ परिच्छिन्नभवन्मायामयोनैवेतिमेमतिः ॥ ४४८ ॥

चस्वशन्त्याभगवान्प्रदर्शयति ॥ ४४५ ॥ अस्मिन्ननाद्यनंतदेहसति तवनिराकारताक्क देहापगमेहिपराभिमतानिराकारतास्यात् ।
उक्तविधयोदेहस्यानादिनित्यत्वेतुनिराकारतादेशांतरंगतेतिभावः । दिव्यंदामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरमिति वचनादिव्यदृष्ट्यै
वदृष्टइत्यर्थः । मायायाःभ्रांतदृष्टिगम्यत्वनियमेनार्यदेहःकथंमायामयोभवेदित्यर्थः ॥ ४४६ ॥ प्रागुक्तवचनान्यपिस्मार
यति ॥ मायेति ॥ चशब्दाद्युक्तिभिश्च ॥ ४४७ ॥ भगवदेहस्यमायामयत्वाभावस्मात्तयुक्त्यंतरंचाह ॥ अपरिच्छिन्नोति ॥ ४४८ ॥

ततएवापरिच्छिन्नत्वादेव । सःदेहः । परमात्मवदितिदृष्टांतः । विमतोभगवदेहः परमार्थसत्यः सर्वकालीनतयानित्यश्चेति
साध्यद्वयं । अपरिच्छिन्नत्वात्परमात्मवदितिप्रयोगोदृष्टव्यः । अनेनैवहेतुनाप्रमेयांतरमपिसिद्धमित्याह ॥ ब्रह्मवदिति ॥
त्वन्नाय त्तवासिद्धांतरीत्यैव । मन्त्रयादेवन । परमतेब्रह्मणोन्यत्रापरिच्छिन्नत्वाभावात् पररीत्यैवदमनुमानमितिभावः
॥ ४४९ ॥ भगवतःअमायिकदेहवत्त्वेपुनरपियुक्तिद्वयमाह ॥ कानर्तेति ॥ प्रकाशतमसोःपरस्परविरोधादितियुक्तिरने

ततएवसमस्योभून्नित्यश्चपरमात्मवत् ॥ ब्रह्मवच्चिन्मयोप्यासीत्त्वन्नयाद्वैवमन्त्रयात् ॥ ४४९ ॥

कानंतसूर्यसंकाशप्रकाशोसुक्तिदःप्रभुः ॥ कतेतमोमयीमायायंप्रज्ञोपियांतरत् ॥ ४५० ॥

प्रायोदग्धपटप्रायायायज्ज्ञानोदयेहृदि ॥ मायानिस्तरणोपायस्सोयंमायामयःकिल ॥ ४५१ ॥

अस्यस्तिनोक्तौनास्तीतिप्रतिवागतिवादिनि ॥ सहस्रशीर्षाश्रौतोयानैकशीर्षाप्यसौकिल ॥ ४५२ ॥

नसूचिता । यंपरमात्मानंप्रपन्नः श्रवणमननादिनाप्रपन्नः शरणंप्राप्तः यांमायां मामेवयेप्रपद्येतेमायामेतांतरंतितइति
वचनात् । यदातद्भक्तोपिमायातरणसमर्थःतदासुतरांसभगवानितियुक्तिरनेनसूचिता ॥ ४५० ॥ युत्तयंतरंचाह ॥ प्रायइति ॥
यज्ज्ञानोदयेयस्यापरोक्षज्ञानोदये यामाया । मायानिस्तरणोपायस्सभगवा न्स्वदर्शनमात्रेणमायादग्धपटोपमांकुर्वन्नित्यर्थः । त
यामाययामायामयःकिलेत्युपहासः ॥ ४५१ ॥ ॥ ५ ॥ इदानींपुरुषसूक्तार्थवक्तुतत्प्रसत्तयर्थकांचननीतिवदन्प्रतिवादिनम

पहसति ॥ अस्तीति ॥ अस्तितोक्तौ अस्तीतिकस्यचित्प्रविशिष्टस्यौक्तौ सत्यां । अतिवादिनि बहुभाषिणि यत्किञ्चिज्जल्पति खले नास्तीति प्रतिवाक् अस्तीत्यस्य प्रतिवाक् अस्ति । यत्किञ्चिदबद्धं प्रतिवदत्येवत्यर्थः । तत्कुत्रदृष्टमित्यत उक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि ॥ यः परमात्मा सहस्रशीर्षैश्चैतः सहस्रशीर्षैति श्रुतिप्रतिपादित इत्यर्थः । असावेकशीर्षापिन किल । अस्याः दुर्नैतः सहस्रशीर्षा हरैर्निराकारतावाद्येव निदर्शनमिति भावः ॥ ४५२ ॥ पुरुषसूक्तस्य विराट्पुरुष इति हरन्यः कश्चिपुरुषः प्रतिपाद्य इति वदन्तमपि दुर्नैति विषयं प्रतिपादयति ॥ छलीति ॥ कोपि छली सूर्यो नास्तीत्युक्त्वा स्वोक्तनिर्वाहाय सूर्याच्छादनाय करं प्रसारयेत् । तत्कुत्र दृष्टमित्य

छली सूर्याच्छादनाय करं कोपि प्रसारयेत् ॥ सप्रकारं हि यं विद्वान्मुच्येत स किलाल्पकः ॥ ४५३ ॥

अतः पुरुषसूक्तस्य विराट्पुरुषसूक्ततां ॥ वदन्तो वादिनः पूर्वोत्तरज्ञानविवर्जिताः ॥ ४५४ ॥

तउक्तं ॥ सप्रकारमित्यादि ॥ सप्रकारं सहस्रशीर्षित्वादिविशेषणसहितं यं पुरुषं विद्वान्मुच्येत मुक्तिं प्राप्नुयात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति याजुषपुरुषसूक्ते श्रवणात् । एवमित्यनेन पूर्वोक्तविशेषणानां परामर्शोत्तमप्रकारमित्युक्तं । अमुक्तिदाता पुरुषः अल्पकः किल विष्णोरन्यः कश्चन नीचपुरुषः किल । एवं वादी सूर्याच्छादनाय करं प्रसारणकर्तुः समः । मोक्षदायकस्य महापुरुषस्य स्ववाचा तु च्छीकरणादिति भावः ॥ ४५३ ॥ तदेव विवेचयति ॥ अत इति ॥ विराट्पुरुषसूक्ततां विराट्पुरुषप्रतिपादकसूक्ततां । तमेवं विद्वानित्युत्तरवाक्यपरिज्ञानाद्वा ऋग्वेदपुरुषसूक्तसमाख्ययोक्तयजुर्वेदपुरुषसूक्ताज्ञानाद्वा पूर्वोत्तरज्ञानविवर्जिता इत्यर्थः ॥ ४५४ ॥

प्रकारांतरणापिपूर्वोत्तरज्ञानविवर्जिताइत्याह ॥ सहस्रशीर्षमिति ॥ यतःयस्मात् इतियाजुषोपनिषत् नारायणस्यैवसहस्रशीर्ष
त्वंजगौ । सहर्षशीर्षदेवमित्यादिविशेषणान्युक्त्वा नारायणमिति नारायणस्यैवस्पष्टंविशेष्यतयानिर्देशात् । तत स्मदिग्धवाक्य
स्यनिर्णयकवाक्यानुसारेणव्याख्यातव्यत्वात् ॥४५॥ पुंसूक्तगः पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः ॥४५६॥ प्रकारांतरेणापिपूर्वोत्तरज्ञानशून्याइ
त्याह ॥ अग्निमुखंतइति ॥ अग्निमुखंतइत्याद्यैरित्यनेन अग्निमुखंतैऽवनिर्गन्निरीक्षणसूयोनभोनाभिरथोदिशःश्रुतिरित्यादिपद्यं
संगृह्णाति । सएव कृष्णएव अर्थात् अथैक्या क्षीमतांमते पुंसूक्ताथोहि । पुरुषसूक्तसमाख्यारूपतयाकृष्णप्रतिपादकभागवत

सहस्रशीर्षदेवविश्वशंभुवं ॥ विश्वंनारायणंदेवमक्षरंपरमंपदं ॥ ४५५ ॥ इतिना
रायणस्यैवयाजुषोपनिषजगौ ॥ यतस्सहस्रशीर्षत्वंततःपुंसूक्तगोप्यसौ ॥ ४५६ ॥ अग्निमु
खंतइत्याद्यैःपदैर्यैःकृष्णमंबुनि ॥ अक्रूरोस्तौत्सएवाथार्थात्पुंसूक्ताथोहिधीमतां ॥ ४५७ ॥
तत्रगत्वाजगन्नाथंदेवदेवंवृषाकपिं ॥ पुरुषंपुषरुसूक्तेनउपतस्थेसमाहितः ॥ ४५८ ॥

वाक्यापरिज्ञानात् पूर्वोत्तरज्ञानशून्याइत्यर्थः । मुखार्दिन्द्रश्चाग्निश्च । पद्भ्यांभूमिः । चक्षोस्सूर्यः । नाभ्याआसीदंतरिक्षं । दि
शःश्रोत्रादित्यादिपुरुषसूक्तसमाख्यारूपत्वादग्निमुखमित्यादिवाक्यस्य कार्यकारणयोरैक्यव्यपदेशइतिन्यायेनमुखादग्निरित्यादि
रेवार्थोग्राह्यः । स्मृत्यापुरुषसूक्तस्यकृष्णप्रतिपादकत्वनिर्णया ऋत्याचस्मृतेर्विभक्त्यव्यासनिर्णयाच्छ्रुतिस्मृत्योःपरस्परोपकारित
यातिसख्यात्तदुक्तमिथंनोल्लंघयति । एतदुक्तंचसापिनोल्लंघयतीतिभावः ॥४५७॥ प्रकारांतरणपरेषामकौशलप्रदर्शयति ॥तत्रेति॥

विष्णौ पुरुषाख्यां निरवकाशपुरुषाभिधां उदीरयन्त्युक्तः पुरुषवृषाकपिमिति पुरुषसूक्तं तत्सूक्तविष्णुसूक्तं यतः स्पष्टमुक्तवान् पुरुषसूक्तेन वृषाकपिमिति स्पष्टमुक्तवान् । उपान्मन्त्रकरण इति सूत्रान्मन्त्रकरणे विवक्षिते उपादित्युपसर्गादात्मनेपदविधानात् उपत स्थइत्युत्तया पुरुषसूक्तस्य विष्णुमन्त्रत्वस्यापि कथनात् स्पष्टमित्युक्तं । नह्यन्यमत्रेऽन्यस्य प्रतिपादनं युक्तं । अतः उक्तविवेकशून्यत्वात् ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ पुरुषसूक्तार्थकथनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति ॥ साक्षादिति ॥ हियस्मा त्प्राकृतविज्ञानादप्राकृतपदं मु

इति भागवतो विष्णौ पुरुषाख्यामुदीरयन् ॥ यतः पुरुषसूक्तं च तत्सूक्तं स्पष्टमुक्तवान् ॥ अतोऽप्यकुशलास्ते वै वेदार्थकथनोद्यताः ॥ ४५९ ॥ साक्षान्मोक्षांगतोऽक्तस्सामूर्तिर प्राकृतैव हि ॥ न हि प्राकृतविज्ञानादप्राकृतपदं भवेत् ॥ ४६० ॥ सहस्राक्षिशिरः पादैर्दयतोऽत्यंतविलक्षणः ॥ पुरुषः पूर्ववाक्येन विध्वज्ययास्तश्च कीर्त्यते ॥ ४६१ ॥ ॥

किं न भवेत् । तस्मात्साक्षान्मोक्षांगतोऽक्तः एवं विद्वानिति सहस्रशीर्षत्वादि प्रकाराणामपि मोक्षोपयोगिज्ञानविषयत्वोक्तैरित्यर्थः । सामूर्तिं सहस्रशीर्षाद्याकारमूर्तिः ॥ ४६० ॥ पुरुष एव देवसर्वमित्यस्यैक्यार्थत्वे बाधकं वदन्निदर्शनपूर्वकं स्वाभिमतार्थमाह ॥ सहस्राक्षीत्यादिना ॥ सहस्राण्यक्षीणि शिरांसि पादाश्चरैः । समासांतविधेरनित्यत्वात् वैलक्षण्यस्य स्फुटीकरणार्थैक्यवद्भवो नास्ति । यतः यस्मात् । अत्यंतविलक्षणः अनंतबाहूदरवक्त्रेन इति स्मृतिसमाख्यया सहस्रपदस्यानंतार्थकत्वात् तस्य जडेवाचेनैव वाक्काण्ड्यं

भवादत्यंतविलक्षणः पुरुषइत्युक्तं । पूर्ववाक्येन सहस्रशीर्षापुरुषइतिपूर्ववाक्येन । विश्वव्याप्तश्च सभूमिंविश्वतोवृत्वात्यतिष्ठदिति वाक्येनकीर्त्यते ॥ ४६१ ॥ उत्तरत्रच उत्तरवाक्ये । अस्यपुरुषस्य । ईशत्वपूर्वः मुक्तेशत्व संसार्यतिक्रांतत्व ज्यायस्त्वपूर्वइत्यर्थः । माहिमोच्यतइतिसंबंधः । अनेनापिपूर्ववदत्यंतविलक्षणः पुरुषोभूदितिभावः ॥ ४६२ ॥ अतःपूर्वोत्तरवाक्ययोः स्पष्टबहुविरुद्ध मकथनेनात्यंतविलक्षणस्यैवोक्तत्वात्एक्यवाक्यं । तन्मध्येपतितमिदमपिवाक्यमैक्यप्रतिपादकनेत्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ उपक्रमे

उतामृतत्वस्येशानोयदज्ञेनातिरोहति ॥ एतावानस्यमहिमाततो ज्यायांश्चपूरुषः ॥ इत्युत्तरत्रचेतत्त्वपूर्वोस्यमहिमोच्यते ॥ ४६२ ॥ अतःपुरुषएवेदंसर्वमित्यपिनैक्यवाक् ॥ उपक्रमोपसंहारौयद्वाक्यार्थनियामकौ ॥ ४६३ ॥ यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यते ॥ राजैवराष्ट्रमित्यादिप्रयोगस्तन्निर्दर्शनं ॥ ४६४ ॥ अतःपुरुषएवेतिपुंसस्वातंत्र्यवागियं ॥ ४६५ ॥ पूर्वोत्तरोक्तसुगुणरत्नमाला महामणिं ॥ मध्येविभर्तिनपुनःकांचवाचामगोचरं ॥ ४६६ ॥ ॥

ति ॥ यत् यस्मात् । उपक्रमोपसंहारानुगुण्येनैवमध्यगतवाक्यार्थस्यापिनिर्णयत्वादितिभावः ॥ ४६३ ॥ तर्हिवाक्यस्यकोर्थइत्यतआह ॥ यदधीनेति ॥ तन्निर्दर्शनं यदधीनेत्याद्युक्तन्यायस्यदृष्टांतः ॥ ४६४ ॥ अतःनियम्यनियामकयोरैक्यव्यपदेशस्यदृष्टत्वात् पुंसः पुरुषस्य स्वातंत्र्यवाक् स्वातंत्र्याख्यमहिमप्रतिपादकवाक् ॥ ४६५ ॥ पूर्वोत्तरानुगुण्येनमध्येपिवाक्यार्थकल्पना

कर्तव्येत्यत्रलोकदृष्टांतमाह ॥ पूर्वोत्तरोक्तेति ॥ सुगुणरत्नमाला शोभनगुणाख्यरत्नमाला । गुणबाहुल्यान्मालेत्युक्तं । मध्येपि महामणिं नायकरत्नं सकलगुणेषु स्वातंत्र्याख्यगुणस्य श्रेष्ठत्वात् स्वातंत्र्येहि निर्दुःखानंदिकंसंभवत्यन्यथानेत्यतो महामणिमित्युक्तं । काचं नैच्यापादकत्वेन काचोपमैक्यं । वाचासगोचरमित्यनेन परमतेतस्यैक्यस्य वागविषयत्वस्मारयति ॥ ४६६ ॥ तदेवोपपादयति ॥ यदिति ॥ तेमते । स्वप्रकाशात्मरूपमिति हेतुर्भविशेषणं । स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मणः शास्त्रावेद्यत्ववदतातदभिन्नैक्यस्यापि तथात्वस्यावश्यं कथ्यत्वादिति हेतोः सूचनात् । अखंडार्थवादाख्य युक्तेरन्युपलक्षणमेतत् । अतोपि नास्ववाक्यस्यैक्यमर्थइति

यत्स्वप्रकाशात्मरूपमैक्यं ते वाक्यदूरगं ॥ ४६७ ॥ विरुद्धधर्मास्तइमे साक्षान्मोक्षांगता बलात् ॥ अनिवर्त्याश्च सत्याश्च कदैक्यावसरोवद ॥ ४६८ ॥ एवं विद्वानिति ज्ञानं श्रूयते स प्रकारकं ॥ निष्प्रकारकधीवेद्यं तेऽद्वैतं नात्र शोभते ॥ ४६९ ॥ एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ॥ इति पूर्वोक्तमहिमा ज्यायस्त्वे हेतुरुच्यते ॥ ४७० ॥

भावः ॥ ४६७ ॥ ननु विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वाच्चैक्यबाधकत्वमिति शंकां वेदाप्रामाण्यप्रसंगेन दूषितामपि दोषांतरेण दूषयति ॥ विरुद्धधर्मा इति ॥ साक्षान्मोक्षांगता बलात् तमिति पूरुषस्य एवमिति तद्वर्णाणां च वेदनस्य सहैव मोक्षहेतुत्वकथनादित्यर्थः । अनिवर्त्याः ब्रह्मवदनिवर्त्याः सत्याश्च ॥ ४६८ ॥ ऐक्यार्थकत्वेदूषणांतरमाह ॥ एवं विद्वानिति ॥ निष्प्रकारकचरमवृत्तिवेद्यत्वे नांगीकृतं तवैक्यं । अत्र सप्रकारकज्ञानविषयधर्मबोधकैक्याये ॥ ४६९ ॥ ऐक्यार्थकत्वाभावे युक्त्यंतरंचाह ॥ एतावानिति ॥

यतोस्यपुरुषस्यमहिमा एतावा न्पूर्वोक्तप्रकारेण बहुसंख्याकइत्यर्थः । ततःकारणात् पुरुषःज्यायान्सर्वोत्तमइतिपूर्वोक्तमहिमा
ज्यायस्त्वेयतोहेतुरुच्यते । अतःपूर्वोदितः पूर्ववाक्यैरुदितः सर्वोप्यर्थः महिमा महिमरूपः । नचेत् मध्येएक्यमुक्त्वामहि
मरूपतानोच्यतेचेत् । हेतुः एतावानस्यमहिमेत्युक्तोहेतुविरुद्धस्स्यात् । त्वयोच्यमानैक्याख्य ज्यायानित्युक्तसर्वोत्तमत्वा
ख्यसाध्यविपर्ययव्याप्तत्वादितिभावः । अनुवादोप्यनन्वितः । एतावानित्यनैक्यस्याप्यनुवादतस्यमहिमघातकत्वेनपुनर्म
हिमेतिपदमग्निनासिंचेदितिवदर्थतएवानन्वितंस्यादित्यर्थः ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ पुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यस्वोक्तार्थनियाम

अतःपूर्वोदितोप्यर्थस्सर्वोपिमहिमाभवेत् ॥ नचेद्विरुद्धोहेतुस्स्यादनुवादोप्यनन्वितः ॥ ४७१ ॥

सोमृतस्याभयस्येशोमत्यमन्नयदत्यगात् ॥ इतिस्मृत्यनुसारेणमर्त्यामृतपदोक्तयोः ॥ ४७२ ॥

मुक्तामुक्तचितोरीशोह्युत्साराधेसकथ्यते ॥ अतोऽजडपदार्थस्यापीशत्वंवक्तिपूर्ववाक् ॥ ४७३ ॥

कांतरंचदर्शयति ॥ सोमृतस्येति ॥ स्मृत्यनुसारेण भागवतवाक्यानुसारेण मर्त्यामृतपदोक्तयोर्मत्यमन्नयदत्यगादित्य
न्नपदस्यमर्त्यार्थकथनात् अमृतत्वस्येत्यस्यामृतस्येत्यर्थकथनात् मुक्तामुक्तचितोरित्युक्तं । उत्तरार्धे उतामृतत्वस्येत्युक्त
रवाक्यार्धे । सपुरुषः । अतः चेतनाचेतनयोर्मध्येचेतनेनानत्वकथनात् । पुरुषएवेदंसर्वमितिपूर्ववागपि जडपदार्थस्यापीशत्वं
वक्तीति योजना । जडाजडात्मजगतोर्जडेशत्वंपूर्वमुक्त्वा अजडेशत्वपश्चाद्वक्तुमुचितंनान्यदितिभावः ॥४७२॥४७३॥ पूर्ववाक्ये

जडत्वज्ञापकं किमित्यत आह ॥ दृश्यमानमिति ॥ इदं परिदृश्यमानं इदं पदस्य परिदृश्यमानार्थकत्वादृश्यमानमित्युक्तं । तादृशं च सर्वप्रायशो जडमेव हि । अतस्तन्निग्रयामकतया तदीशत्वमेवात्रोच्यत इति भावः । एवमनङ्गीकारे बाधकमाह ॥ न चेदिति ॥ कथमित्यत आह ॥ मुक्तामुक्ताचितोरिति ॥ सर्वजडात्मकः पुरुष एवेदं सर्वमिति वाक्यस्यैक्यार्थकत्वे जडैक्यप्राप्ते स्म सर्वजडात्मक इत्युक्तं । एवं च मुक्तामुक्ताचितोरेशः जडाभिन्नश्चेत्येतत्सर्ववादिमतविरुद्धमिति भावः ॥ ४७४ ॥ तदेव दर्शयति ॥ देहोपीति ॥ देहोप्यात्मानचेत् । देहोपीत्यपि पदेन तिसमीपस्थतया अहमिति व्यवहियमाणतया च संभावितैक्योपीतिसूचयति । इदं घटपटा

दृश्यमानमिदं सर्वप्रायशो जडमेव हि ॥ न चेदिति विरुद्धोक्तिरित्यस्यात्सर्ववादिनां ॥ मुक्तामुक्ताचितोरेशः कथं सर्वजडात्मकः ॥ ४७४ ॥ देहोप्यात्मानचेत् सर्वदृश्यमानमिदं जडं ॥ कथं पुरुष एव स्यादेवेत्यत्यन्तदुर्घटं ॥ ४७५ ॥ विशिष्टैक्यं हितस्यार्थो यज्जीवे विपिनयुज्यते ॥ ४७६ ॥

दिकं पुरुष एव कथं स्यात् । चार्वाकातिरिक्तसर्ववादिभिरपि देहात्मविवेकस्याङ्गीकारादिति भावः ॥ एवेति ॥ पुरुष एवेत्यत्रोक्तमेवेति पदं अत्यन्तदुर्घटं । यदा सर्वपुरुष इत्यपिनवकुंशक्यते तदा पुरुष एवेति सुतरां नकुंशक्यत इत्यर्थः । अनेन पदेन त्वताभेदकथनात् भेदाङ्गीकारेणापि नात्र निर्वहः शक्य इति भावः ॥ ४७५ ॥ भावांतरं चाह ॥ विशिष्टैक्यमिति ॥ तस्यैव कारस्य विशिष्टैक्यं यावति विशेषणानि सहस्रशीर्षत्वादीनि तावद्द्विशेषणविशिष्टमैक्यं । चिन्मात्रैक्ये हि पुरुष एवेति नवकुमुचितं । किंतु पुरुषस्यै

कदेशादित्यवकथ्यं । पुरुषएवेत्युक्ते यथापुरुषोस्तितथैवेत्यर्थस्यप्रतीयमानत्वात् । एवपदमहिम्नाविशिष्टैक्यमेवायाति । नतुचि
न्मात्रैक्यमितिभावः । यद्विशिष्टैक्यंजीवेपिनयुज्यते तत्कथंजडस्यात् । अतएवप्रागत्यतदुर्ध्वमिदमित्युक्तं ॥ ४७६ ॥ ऐक्यार्थकत्वे
बाधकांतरंचाह ॥ नष्टानुत्पन्नेति ॥ यद्भूतंयच्चभव्यमितिभूतभव्यपदोदितात् । भूतपदस्यातीतार्थकत्वाद्भव्यपदस्यभविष्य
दर्थकत्वात् नष्टानुत्पन्नजडतइत्युक्तं । एवंचभूतभव्यपदबलादपिजडमेवात्रप्रतिपाद्यमिति सूचयति । अनादिनित्यस्य प्रागभाव
प्रध्वंसविधुरस्य ॥ ४७७ ॥ भावाभावविरोधश्चनास्तिकिमित्यनेनाभावप्रतियोगिनोजडस्यभावरूपस्यपुरुषस्यैक्येभावाभाव

नष्टानुत्पन्नजडतोभूतभव्यपदोदितात् ॥ ऐक्यंत्वनादिनित्यस्यपुरुषस्येति कोवदेत् ॥ ४७७ ॥

भावाभावविरोधश्चनास्तिकिसर्वसंमतः ॥ घटोपिविद्यमानोयंनहिनष्टघटात्मकः ॥ ४७८ ॥

पूर्वोक्तमर्थसर्वचतच्छब्दोयंपरामृशेत् ॥ कथंविरुद्धयोरेकफलसाधनतावद ॥ ४७९ ॥

विरोधोपिदत्तजलांजलिस्स्यादिति सूचयति । विरोधमेवदर्शयति ॥ घटोपीति ॥ घटोऽयं सभाविति मिदं कथं परमात्मन्युच्यत इति
भावः ॥ ४७८ ॥ ऐक्यार्थत्वेऽन्यदपि बाधकमाह ॥ पूर्वोक्तमिति ॥ तच्छब्दः तमेवंविद्वानित्यत्र श्रुतः तमिति पूर्वपरामर्शोऽतच्छ
ब्दः । पूर्वोक्तं सहस्रशीर्षेत्यादिपूर्ववाक्योक्तं सर्वपरामृशोदितिसंबंधः । सर्वमित्यनेन तन्मध्यपतितं पुरुषएव देवदंसविति वाक्योक्त
मर्थमपिसंगृह्णाति । विरुद्धयोः इतरवाक्यानां भगवन्महिमप्रतिपादकत्वेन भेदपरत्वात् अस्य च वाक्यस्यैक्यार्थत्वांगीकारे परस्पर

विरुद्धयोरित्यर्थः । महिमप्रतिपादकवाक्यानांबहुत्वपि जातोवकचचनमंगीकृत्यदं द्विवचनमिति द्रष्टव्यं । विद्वानित्यत्रोक्तज्ञान
द्वाराऽमृतोभवतीत्युक्तमोक्षाख्यैकफलसाधनता । भेदज्ञानस्यैक्यज्ञानस्यचमिथोविरुद्धत्वेनैकफलसाधनत्वायोगात् । नहिग्रा
मात्परावृत्त्यागमनेनतमेवग्राभप्रत्याभिमुख्यगमनेनचैकग्रामप्राप्तिरस्ति । नचजलपानात् वह्निज्वालापानाच्चतृषापरिहारख्यैक
फलप्राप्तिर्दृष्टा । अतस्सर्ववाक्यानामपिभेदपरतायाभाववित्तथैवयोजनिकाकर्तव्या । ननुमध्यैकवाक्यस्यैक्यपरतापीतिभावः
॥ ४७९ ॥ नन्वितरवाक्यार्थमपरामृश्यस्वापेक्षितैक्यवाक्यार्थमेवायंतच्छब्दः परामृशतीतिमंदांशकांसाहित्यमुद्रयापरिहरति

अनपेक्षितसंत्यागः स्वापेक्षितपरिग्रहः ॥ कथं स्यात्सूक्तसूत्रेऽस्मिन्दृढवद्धार्यसन्मणौ ॥ ४८० ॥

स्वेच्छानुसारिव्याख्याचेन्मीमांसार्किनिबधना ॥ सूत्रच्छेदे विनामध्यमणेनैवहिंसं ग्रहः ॥ ४८१ ॥

॥ अनपेक्षितेति ॥ सूक्तसूत्रे एकार्थप्रतिपादकत्वात् एकसूक्तात्मके पुरुषसूक्ताख्यतंतौ अपौरुषयत्वेनान्यथीकर्तुमशक्यतया
दृढबद्धोर्योर्थः स एव सन्मणिः तस्मिन् । अनपेक्षितसंत्यागः स्वस्यानपेक्षितानामितरवाक्यार्थानांसंत्यागः स्वापेक्षितपरिग्रहः
स्वापेक्षितस्यैक्यवाक्यार्थमात्रस्यपरिग्रहश्चकथंस्यादितियोजना अपौरुषयवाक्यतया एकांशोऽप्यग्रामाण्यासंभवेनकस्यचिद्भागस्य
व्यावहारिकार्थपरतापरित्यागः कस्यचिदंगीकारश्चनवक्तुमुचितः । परामर्शस्यपक्षपाताभावादितिभावः ॥ ४८० ॥ युक्त्यंतरंचाह
॥ स्वेच्छेति ॥ स्वेच्छानुसारिणीव्याख्यास्वेच्छानुसारिव्याख्या । वेदोक्तोऽप्यर्थः कश्चिन्मिथ्या कश्चित्सत्यइतिव्याख्येतियावत् ।

मीमांसा वाक्यानां परस्परविरोधे सति उभयोरपि वाक्ययोरविरुद्धार्थकथनेन प्रामाण्यरक्षणरूपा । किं निबन्धना व्यर्थेत्यर्थः । अन्ये क्षितवाक्यानां मिथ्याभूतार्थकत्वेनाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यं चेत् किमर्थमियमीमांसेति भावः । प्रागुक्तसाहित्यमुद्रया लब्धमर्थमाह ॥ सूत्रच्छेदमिति ॥ मध्यमणे मालामध्यस्थितरत्नस्य संग्रहः मालातः पृथक् कृतस्वीकारः । एवं सूत्रस्याप्रामाण्याख्यच्छेदं विना पूर्वोत्तरवाक्योक्तमहिम्नापरित्यागेन मध्यवाक्योक्तैक्यपरामर्शोऽप्यशक्य इति भावः ॥ ४८१ ॥ अस्तु तर्हि सूत्राप्रामाण्यमित्यत आह ॥ छिन्न इति ॥ सूत्रे सूक्ताख्यसूत्रे छिन्ने अप्रामाण्येन विनाशिते अनालंबः तमेवं विद्वानिति सूक्तमध्यपतितपरामर्शवाक्यस्याप्य

छिन्ने सूत्रे त्वनालंबः परामर्शोऽप्यपतेत् ॥ अतो ज्ञानैकसाध्योऽर्थो न स्यात्ते स्यात्तमाततः ॥ ४८२ ॥

तस्मान्मीमांसैकार्थैरुक्तैर्वा इष्यते ॥ अन्यो ह्यनर्थः श्रोतुर्वैवाकुर्वानमनोहरः ॥ ४८३ ॥

प्रामाण्यप्रसंगेन मूलीभूतस्वप्रतिपादकप्रमाणशून्य इत्यर्थः । पतेत् गच्छेत् । सूक्तस्याप्रामाण्ये परामर्शवाक्यस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगेन भवदभिलषितैक्यपरामर्शोऽपि न स्यात् । उपलक्षणंचैतत् । अप्रमाणवाक्यमध्यपतितं भवदभिमतैक्यवाक्यस्याप्यप्रामाण्यापरिहारेणैक्यमपि न सिद्ध्येदिति भावः । अस्तु परामर्शपतनं कानोहानिरित्यत आह ॥ अत इति ॥ अतः तमेवं विद्वानिति परामर्शवाक्यस्याप्रामाण्येन नाशितत्वात् तैतव, ज्ञानैकसाध्योऽर्थः मोक्षः न स्यात् । ज्ञानेन मोक्षं प्राप्स्यामीति हितवाशयः तन्न स्यात् । मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे प्रमाणाभावात् । ततश्चातत स्ते इत्थं वेदाप्रामाण्यवादिनस्तव तम एव स्यादित्यर्थः ॥ ४८२ ॥ तस्मात्परोदीरितार्थ

स्यबहुधाविरुद्धत्वात् । उक्तोर्थः सर्वस्यभगवदधीनत्वल्लक्षणार्थः । अन्यः सर्वस्यब्रह्मात्मकत्वरूपः । अनर्थः श्रुत्यप्रामाण्याद्यनर्थ
संपादकः ॥ ४८३ ॥ पुरुषएवेदंसर्वमिति वाक्यस्य प्रकारेणार्थवक्तुं पीठिकामारचयति ॥ व्यत्यासइति ॥ यः व्यासः यद
ज्ञेनातिरोहतीत्यत्र विद्यमाना मन्नेनेति तृतीयां द्वितीयार्थे द्वितीयाविभक्त्यर्थे मत्यमन्नयदत्यागदिति भागवतवाक्येनैतद्वाक्यव्या
ख्यानरूपेण अन्वशिक्षत तस्य व्यासस्येति संबन्धः । विभक्तीनां व्यत्यासः एकविभक्तौ विभक्त्यंतरमित्यर्थः । अन्नेनेति तृतीयाया

व्यत्यासश्च विभक्तीनां वैदव्यासस्य संमतः ॥ अन्नेनेति तृतीयां यो द्वितीयाथे न्ववि
क्षत ॥ ४८४ ॥ अतः पुरुष एवेति प्रथमा पंचमीयदा ॥ सदा सर्वनिमित्तत्वं महिमा
पुंसि वर्ण्यते ॥ ४८५ ॥ यदा तु सप्तमी सर्वाधारत्वं वर्ण्येत्तदा ॥ ४८६ ॥ सूक्तस्यैका
धत्तचैवं सत्येव स्यान्नान्यथा ॥ यतः सर्वजगत्कर्ता पुरुषस्सोत्रकीर्त्यते ॥ ४८७ ॥

अन्नमिति द्वितीयाविभक्त्यर्थत्वकथनेनार्थानुपपत्तौ वैदविभक्तिव्यत्यासोऽपि व्यासस्य संमतइति भावः । व्यासस्येत्युपलक्षणं । सुपां
सुष्ठुगित्यादिवचनात्पाणिन्यादीनामपीति द्रष्टव्यं ॥ ४८४ ॥ पीठिकारचनया लब्धमर्थमाह ॥ अतइति ॥ अतः वैदविभक्ति
व्यत्यासस्यापि प्रामाणिकत्वात् । पंचमी पुरुषादिति निमित्तपंचमीविभक्त्यर्थभूता ॥ ४८५ ॥ सप्तमी पुरुषे इत्याधारसप्तमीवि
भक्त्यर्थभूता ॥ ४८६ ॥ आपातप्रतीतिपरकीयार्थे बाधकांतरंच सूचयन्नुक्तेरीत्या विभक्तिव्यत्यासेनार्थकथनमेव न्याय्यमित्याह

॥ सूक्तस्येति ॥ एवंसत्येव विभक्तिव्यत्यासेनार्थकथनेसत्येव एकार्थता पूर्वोत्तराविरुद्धकप्रकारार्थता । पूर्वोत्तरवाक्योक्तमहि
मवत्अस्मिन्नपिवाक्येसर्वकर्तृत्वसर्वाधारत्वादिमहिमलाभादित्यर्थः । अन्यथा विभक्तिव्यत्यासंविनाऽऽपातप्रतीतिार्थकथने । तथा
चपरकीयार्थेवाक्यभेदोपिदोषइतिभावः । एकार्थतामेवलेशतोदर्शयति ॥ यतइति ॥ अत्र पुरुषएवंदंसर्वमितिवाक्ये ॥४८७॥
किंचपुरुषइतिप्रथमायास्तप्तम्यर्थतामंगीकृत्यार्थकथनमेवात्रोचितमितिसाहित्यमुद्रयाह ॥ अपीति ॥ भिक्षाटनं कारकांतराद्वि
भक्त्यंतरं । अन्यत्रतुप्रसिद्धएवार्थः । ज्ञातीन् वाक्यतयास्वसमानजातीयपूर्वोत्तरवाक्यानि । ऐक्यार्थकथनेपूर्वोत्तरवाक्यानांम

अपिभिक्षाटनंकृत्वाज्ञातीन्नाक्षितुमर्हति ॥ यदियंभारतीभीमसेनदर्शितपद्धतिः ॥ ४८८ ॥
नचेत्कथमभेदार्थायतोवाक्यंभिनत्तिसा ॥ संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदोहिदूषणं ॥ ४८९ ॥

हिमप्रतिपादकानांअप्रामाण्याख्यनाशप्रसंगात् विभक्त्यंतराश्रयणेतुसर्वेषामेकवाक्यतयाप्रामाण्यप्रतिघातेनरक्षणादितिभावः ।
यद्यस्मात् । इयं पुरुषसूक्ताख्याश्रुतिर्भारती ब्राह्मीतुभारतीभार्षत्यनुशासनात्भारतीपदवाच्या । अन्यत्रतुभरतकुलोत्पन्नभार
तपदवाच्यभीमसेनपत्नीद्रौपदी । भीमसेनदर्शितपद्धतिः भीमसेनेनदर्शितापद्धतिर्बस्यास्मा । भीमसेनमार्गमनुसृत्यवर्तमानेत्यर्थः ।
भीमसेनोहि एकचक्रानगरेभिक्षाटनंकृत्वाधर्मराजादीन्स्वज्ञातीनरक्षत् । इयमपिभारतीपदवाच्यत्वाद्भारत्याभिमन्यमानत्वाच्च स्वप
तिवत्कारकांतराद्विभक्त्यंतरगवेषणंकृत्वापिस्वपूर्वोत्तरवाक्यरक्षणमेवकर्तुमर्हतीतिभावः ॥४८८॥ अभेदार्थत्वेदोषांतरंचाह ॥ नचे

दिति ॥ यतः यस्मा त्सा अभेदार्थत्वेनपरेणाभिमन्यमानावाक् । वाक्यं पूर्वोत्तरवाक्यं भिनत्ति भिन्नार्थकं करोति । पूर्वोत्तरवाक्येषु भेदकथनात् अत्र चाभेदकथनात् कथमभेदार्था । अभेदार्था हि वाक्यसर्वत्र भेदं निवारयेत् । इयंतु वाक्यभेदमेव साधयंती कथमभेदार्थेति विरोधाख्य एको दोषः । सकलवाक्यसाधारणं दूषणान्तरं चाह ॥ संभवतीति ॥ ४८९ ॥ पुनरपि दोषान्तरमाह ॥ जडात्मनेति ॥ मुख्यार्थः असंकुचितत्वेन सर्वपदमुख्यार्थः जडाजडसकलपदमुख्यार्थः । याच्चायां मुख्यवृत्त्यसंभवेना मुख्यवृत्तेराश्रयणे । सदन्नं पूर्वोत्तरवाक्याविधातकत्वेन सुपासुलुगित्यनुशिष्टत्वेन च विभक्त्यन्तराश्रयणरूपसदन्नं । परेण क्रिय

जडात्मैक्यप्रसंगेन मुख्यार्थस्तु तवापिन ॥ याच्चायां तु प्रवृत्तेन सदन्नं किं नयाच्यते ॥ ४९० ॥

किंच पौरुषसूक्तेऽसिन्सर्वस्य पुरुषात्मता ॥ यद्यर्थस्तर्हि कार्यार्थव्यर्थेन तदर्थेन ॥ ४९१ ॥

काभूः कुतो भरस्तस्याः कस्वयं कश्च पुरुषः ॥ एतावदपि सूक्तार्थध्यातायातानवेत्ति किं ॥ ४९२ ॥

माणयाच्चा तु पूर्वोत्तरवाक्यविधातुकत्वेनाननुशिष्टत्वेन च कदन्नयाच्चेति भावः ॥ ४९० ॥ अपिच पुरुष एव देवसंविमिति वाक्यस्य सकलचेतनानां पुरुषनामकनारायणाभिन्नार्थकत्वे ब्रह्मादिभिश्चैतद्वीपगत्वाऽनेन सूक्तेन विष्णोरुपासनं कृतमिति यापैराणि प्राणि प्राणि क्रिया सायनपुनपन्नेत्याह ॥ किंचेति ॥ तेन पुरुषसूक्तेन । तदर्थेन तस्य विष्णोरर्थेन मुपासनं व्यर्थं विरुद्धार्थकं विगतार्थकं च । ब्रह्मादीनां स्वेषामपि पुरुषरूपत्वे भेदसापेक्षोपास्योपासकभावायोगात् । स्वैरपि भूभारच्छेदस्य कर्तुं शक्यत्वेनान्यप्राथम्येनैवैवेत्येति भावः ॥ ४९१ ॥ एतदेव दर्शयति ॥ काभूरिति ॥ भूः धरादेवी । स्वयं ब्रह्म । ध्याता पुरुषसूक्तार्थध्यानकर्ता । धाता ब्रह्मा । सूक्तार्थ

भूतं एतावत् कामूःकुतोभरःकस्त्वयंकश्चपुरुषइत्येतावत्प्रमथनवैचित्किमितिसंबंधः ॥ ४९२ ॥ कुतो न वेत्तीत्यत आह ॥ पुरुषादिति ॥ पुरुषा इत्यरूपनारायणा तुरुषस्यैव धरारूपनारायणस्यैव पुरुषः ब्रह्मरूपनारायणः पुरुषपूजनं विष्णुरूपनारायणपूजनं कस्मात्कारणात्कुरुते न कुर्यादेव । सर्वस्य चेतनवर्गस्य नारायणरूपत्वे कथं भुवोभारः कथंचैत्यानां भूभारहेतुत्वं कथंच विष्णोः पूज्यत्वं ब्रह्मणश्च पूजकत्वं । न हि स्वस्यैव स्वस्माद्भारे सति स्वयमेव स्वपूजनं करोतीति कोपि प्रेक्षावान्मन्यत इति भावः । तस्मात्परो दीर्घार्थस्याति विरुद्धत्वात् ॥ ४९३ ॥ व्यावहारिकभेदस्य विद्यमानत्वादि यं सर्वापि व्यवस्था घटत इति परहृदयमुद्गाढ्यदूष

पुरुषात्पुरुषस्यैव भये पुरुषपूजनं ॥ पुरुषः कुरुते कस्मात्तस्मादस्मन्मत्तं स्मर ॥ ४९३ ॥ व्यावहारिकभेदाच्चैतर्हि कार्या नुरोधिनः ॥ तस्यानुकूलमेवार्थवक्तिसूक्तं न वैरिणं ॥ ४९४ ॥ अंततः परमार्थश्च स एव स्याद्धि कार्यकृत् ॥ सर्वैक्यं सर्वकार्याणां भंजकं कस्य रंजकं ॥ ४९५ ॥ ॥

यति ॥ व्यावहारिकभेदादिति ॥ कार्या नुरोधिनः उक्तव्यवस्था घटकस्य तस्य भेदस्य । अनुकूलं सप्तमीविभक्त्या श्रयणेन भेदानुकूलमाधाराधेयभावरूपमर्थमेव वक्ति । वैरिण मुक्तव्यवहारविरोधिनं सर्वचेतनाभेदं । न हि धनिनः प्रार्थनार्थगतो दरिद्रः अहमेव धनीति ब्रूते ॥ ४९४ ॥ न न्वस्तु तर्हि भेद एवास्मिन्वाक्ये प्रतिपाद्योर्थः । तस्य परमार्थता कथमित्यत आह ॥ अंतत इति ॥ कार्यकृत् अपेक्षितसकलार्थक्रियाकारी । स एव उक्तभेद एव परमार्थः अबाध्यार्थः । भंजकं विरोधि । कस्य कार्यस्य रंजकं न क

स्यापि । अर्थक्रियानुपयोगीत्यर्थः । श्रुत्युक्तस्यास्यैवभेदस्यार्थक्रियाकारित्वात् अन्यथेनब्रह्मवत् व्यतिरेकेणशुक्तिरूप्यवच्च पारमार्थिकत्वमपिसिद्ध्येत् । अर्थक्रियानुपयोगिनस्त्वदभिलषितैक्यस्यचशुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वंचसिद्ध्येत् । अबाध्यत्वयोग्यस्यबाध्यतावदन्बाध्यत्वयोग्यस्यचाबाध्यतांचदन्भवांश्चव्याहृतभाषीभवेदितिभावः ॥ ४९५ ॥ किंच तत्त्वज्ञानोपयोगिनोगुरुशिष्यभावस्य शास्त्रतत्त्वयोर्बोध्यबोधकभावस्यच फलत्वोपयोगिनोर्मुमुक्षुमोक्षयोस्साध्यसाधकभावस्य सर्वापेक्षितवर्णाश्रमविभेदस्य शून्यब्रह्मविभेदस्यच घातकमैक्यमवप्रक्षेपावद्भिरुपेक्ष्यमित्याह ॥ बोध्यत्वमित्यादिना ॥ बोध्यत्वंप्रतिपाद्यत्वं बोधकत्वं

बोध्यत्वंबोधकत्वंचसाध्यसाधकतांतथा ॥ गुरुंशिष्यंचयद्भूतितन्नहंतिहिक्पुमान् ॥ ४९६ ॥

वर्णाश्रमविभेदस्यशून्याशून्यव्यवस्थितेः ॥ साधकःपरमार्थोर्वाबाधकोर्थस्तुबाध्यते ॥ ४९७ ॥

यदिसर्वैक्यमर्थोनवाक्यस्यात्तद्व्यनर्थकं ॥ गौणार्थानुसृतौविष्णोस्त्वातंत्र्याख्यगुणंवदेत् ॥ ४९८ ॥

प्रतिपादकत्वं । साध्योमोक्ष स्साधकोमुमुक्षुः । यत् ऐक्यंहति तदितिसंबन्धः ॥ ४९६ ॥ अशून्यंब्रह्म । ततःकिमित्यतआह ॥ साधकइति ॥ साधक स्सकलार्थक्रियाकारीभेदः । बाधक स्सकलव्यवहारविरोध्यभेदः । साधकइत्युपलक्षणं । विद्ययाह्यविद्यानिवृत्तिस्साध्या । साध्यसाधनभावश्चभेदघटितइतिमुक्तिकालीनइत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ४९७ ॥ दोषांतरंचाह ॥ यदीति ॥ अर्थः पुरुषएवदंसर्वमितिवाक्यार्थः । अनर्थकं मुख्यार्थविधुरं । गौणार्थानुसृतौ मुख्यार्थमभेदंविहाय पुरुषव्यतिरेकेणासत्त्वं

मित्याद्यमुख्यार्थानुसरणे । अमुख्यत्वाविशेषात् राजाष्ट्रमिति वत्पुरुषाधीनं सर्वमित्यर्थस्यैव पूर्वोत्तराविरुद्धत्वेन वक्तुं शक्यत्वात्
विष्णोस्स्वातंत्र्याख्यगुणं वदेदिति यो जना ॥ ४९८ ॥ ननु सर्वशब्दस्य संकोचं कृत्वा चैतन्यैक्यमेवोच्यते । अतोनामुख्यार्थेत्य
त आह ॥ संकोचेपीति ॥ गर्हावाचिनाऽपि पदेन संकोचस्यैव दोषत्वमुच्यति । अस्मिन्पक्षेऽभेदाख्यमुख्यार्थलाभेपि सर्वपदस्य
संकोचेनामुख्यार्थताऽपरिहारात् । दोषांतरंच स्पष्टमाह ॥ अल्पजडत इति ॥ तत्र हेतुमाह ॥ इदं पदार्थ इति ॥ यद्यस्मात्ते
मते जडः जड एवेदं पदार्थः । जीवः अनिदं पदः अनिदमिति पदं यस्येत्यनिदं पदः । तस्मादल्पजडत इति पूर्वोक्तान्वयः । सर्वपदसं

संकोचेऽप्यल्पजडतः स्यादैक्यं न तु जीवतः ॥ इदं पदार्थो हि जडो यत्ते जीवो निदं पदः ॥ ४९९ ॥

तत्पूर्वस्वोत्तरार्थं स्वोपस्थानार्थं घातकं ॥ अयुक्तं च जडाद्यैक्यमुक्तं चेत्सूक्तैव न ॥ ५०० ॥

विशिष्टचिद्धिबाहुल्यात् सर्वस्यान्नतदैक्यवत् ॥ चिन्मात्रमबहुत्वात्तेन सर्वोख्यं यदैक्यवत् ॥ ५०१ ॥

कोचेपीदं पदमहिम्ना परिदृश्यमानाल्पजडत एवैक्यं स्यात् । न तु त्वदभिलषितजीवैक्यमिति भावः ॥ ४९९ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति
॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् । पूर्वोक्तप्रकारात् । पूर्वस्वोत्तरार्थं स्वस्मात्पूर्वोक्तसहस्रशीर्षत्वाद्यर्थानां मुक्तेश्चाद्युत्तरार्थानां च ना
शकं । स्वोपस्थानार्थं घातकं स्वेनोपस्थानं कुर्वतस्वोपस्थातारो ब्रह्माद्याः । तेषामर्थस्य प्रयोजनस्य घातकं । जडाद्यैक्यमिदं पदम
हिम्ना प्राप्तजडाद्यैक्यं । सुष्ठु क्तं वचनं हि सूक्तं । तस्य भावस्सूक्तता । ऐक्यार्थकथनेन सूक्तस्य दुरुक्तैव स्यादिति भावः ॥ ५०० ॥

इदं पदमनादृत्य सर्वपदसंकोचेन जीववाचित्वांगीकारोऽपि दूषणमाह ॥ विशिष्टेति ॥ विशिष्टचिदंतःकरणाद्युपाधि

विशिष्टचित् । बाहुल्याद्बहुसंख्याकत्वात् । सर्वं सर्वपदार्थः । जडात्सर्वपदस्य संकोचोऽपि बहुष्वेव सर्वपदप्रयोगः कर्तव्यः । न त्वे
कस्मिन् । तच्च विशिष्टचित्तन्यात्मकजीववाचित्वएव घटतइति भावः । तद्विशिष्टचित्तन्यं ऐक्यवन्न । विशिष्टचित्तन्यैक्यस्य परेणा
नङ्गीकारात् । यद्विशिष्टचित्तन्यमैक्यव तच्चिन्मात्रं अबहुत्वादेकत्वाद्भेदकोपाध्यभावे भेदानङ्गीकारादिति भावः । सर्वाख्यं सर्व
पदप्रतिपाद्यं सर्वपदार्थइति यावत् । यत्र सर्वपदस्य संभवस्तत्रैक्यासंभवः । यत्र चैक्यस्य संभवस्तत्र सर्वपदासंभवः । ततश्चैकसंधि
त्सतोपरंप्रच्यवतइति न्यायाख्यपक्षेऽपि ततोऽसीति भावः ॥ ५०१ ॥ स्वमतेऽपक्षान्तरं चाह ॥ अथवेति ॥ एतद्वाक्यमैक्यपरमस्त्वि

अथैक्यपरं वाक्यमेतदस्तु न मे भयं ॥ तन्मुख्यार्थचयुक्तं च यथा स्यात्तां कथां शृणु ॥ ५०२ ॥
असंख्यदेहिदेहेषु सोत्यतिष्ठदशांगुलं ॥ इति पूर्वश्रुतौ पुंसोरूपबाहुल्यमीरितं ॥ ५०३ ॥
प्रादेशगात्रतोत्स्येषां प्रोक्ता मध्यममानता ॥ तत्तदंगुलिमानानां प्रोक्ता चाल्पाल्पमानता ॥ ५०४ ॥

तिसंबन्धः । तद्वैक्यपरं पुरुषएव देवसवमिति वाक्यं । तां कथां भगवत्येव भेदं शक्यमापाद्य तन्निरासपरतया कथ्यमानां कथां ॥ ५०२ ॥
पूर्वश्रुतौ अत्यतिष्ठदशांगुलमिति श्रुतौ । सः सहस्रशीर्षत्वादिना पूर्वोक्तः पुरुषः । असंख्यदेहिदेहेष्विति केचित्स्वदेहांतर्हृदयावका
शे प्रादेशमात्रं पुरुषं संतमिति श्रुतिसमाख्ययोपात्तं । अत्यतिष्ठत् जीवादतिशयितत्वेनातिष्ठदिति पुंसोरूपबाहुल्यं रूपान्त्यमीरि
तमिति संबन्धः । तेन तेषां भगवद्भूषणानामन्यतया तस्थानभेदाच्च भेदप्रसक्तिरिति भावः ॥ ५०३ ॥ प्रकारान्तरेण भेदप्रसक्तिदर्शयति ॥ प्रादे

शेति ॥ एषारूपाणां मध्यममानता मध्यमप्रमाणताप्रोक्ता । इतोपिव्याप्त्यारूपद्वयप्रसक्तिरितिभावः । प्रकारांतरेणापि भेदप्रसक्तिमाह ॥ तत्तदिति ॥ तेषां देवानां तेषामनुष्यादीनां चां गुलिभिर्मानं प्रमाणं येषां तानि तेषां भगवद्रूपाणां मल्याल्पमानता देवांगुलीनां स्थूलत्वा न्मनुष्यांगुलीनामल्पत्वात् तत्तदंगुलिभिर्दशंगुलत्वाच्चात्याल्पप्रमाणताप्रोक्ततियोजना । ततोपिरूपाणां परस्परभेदप्राप्तिरितिभावः ॥ ५०४ ॥ उक्तसंगृह्याह ॥ स्थानभेदेनेति ॥ पूर्वोक्तव्याप्त्यपुरुषात् सहस्रशीर्षेति सभूमिविश्वतोवृत्त्वेति पूर्वोक्तव्याप्त्यपुरुषादित्यर्थः । रूपाणां देहांतर्यामिरूपाणां भेदशंकिनी श्रुतिः । उपलक्षणंचैतत् । मिथोभेदशंकिनी

स्थानभेदेन रूपानं त्याच्चात्याल्पप्रमाणतः ॥ पूर्वोक्तव्याप्त्यपुरुषाद्रूपाणां भेदशंकिनी ॥ ५०५ ॥ श्रुतिः पुरुष एव दंसर्वरूपकदंबकं ॥ इत्याभिन्नत्वमाहैषांप्राक्स्वोक्तव्याप्त्यपुरुषात् ॥ ५०६ ॥ भेदा भेदादिशंकाया वारणायावधारणं ॥ ५०७ ॥ आविर्भावात्तिरोभावाद्भूतं भव्यं भवच्चैतत् ॥ भूतं भव्यं भवद्देहयद्रूपं परमात्मनः ॥ ५०८ ॥

त्यपि द्रष्टव्यं । इदं पूर्वश्रुतौ प्रस्तावितं । सर्वमित्यस्य विवरणं रूपकदंबकमिति । एषां भगवद्रूपाणां ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ अवधारणं पुरुष एवेत्यवधारणं । भेदा भेदादिशंकायाः अंशां शिभावेन प्राप्त्य भेदा भेदशंकायाः । आदिपदेनां शिरूपादंशरूपाणां मल्यप्रसक्तिरित्यादिशंकायाश्च वारणाय प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ ५०७ ॥ उक्तभगवद्रूपाणां भूतत्वं वर्तमानत्वं भव्यत्वं चोपपादयति ॥ आविर्भावादिति ॥ भूतं भव्यं भवद्देह । जात्येकवचनमिदं । अतीतवर्तमानानागतदेहैष्वित्यर्थः । परमात्मनो यद्रूपं । यानिरूपाणीत्यर्थः ।

तद्रूपं । वर्तमानरूपेण्यविर्भावात् । भविष्यद्रूपेष्वतीतरूपेषु चेदानीं तिरोभावादिति विवेकः । यद्यपि श्रुतौ भूतभव्ययोरेव ग्रहणं । तथाप्येतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपे सर्वपुरुषएवेदं भूतं भव्यं भवच्चयदिति भागवतवाक्ये भवदितिवर्तमानस्यापि ग्रहणात् तत्स्याप्युपपाद नमिति द्रष्टव्यं ॥ ५०८ ॥ सर्वं भेदाभावेपि तिरोहितत्वाविर्भूतत्वाल्पपरिमाणत्वे कत्वानेकत्वावयवविभावादिकंसमस्तं । एव मिदानीमुक्तप्रकारेण । पूर्वोत्तरविरुद्धः पूर्वोत्तरत्रचोक्तार्थाविरुद्ध इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वोत्तरोक्तभगवद्रूपेषु प्राप्तभेद शंकानिरासकत्वेन तत्संगतश्चेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ५०९ ॥ इदमनिर्दपदार्थाभेदरूपत्वात्स्वतश्च व्याहृत इत्यर्थः ॥ ५१० ॥ तदेव विना

विशेषशक्त्या सर्वचानिर्वाहुं शक्यते किल ॥ पूर्वोत्तरविरुद्धोऽर्थश्च श्रुतेरेवं भवेन्मम
॥ ५०९ ॥ पूर्वोत्तरविरुद्धार्थस्वतश्च व्याहृतस्तव ॥ ५१० ॥ स्थानस्थानित्वकथना
ज्ज्यायस्त्वेशत्वकीर्तनात् ॥ जडार्थस्यापि सर्वत्वात्कथमैक्यार्थतावद् ॥ ५११ ॥

दयति ॥ स्यानेति ॥ सम्भूमिं विश्वतोवृत्तेति अत्यतिष्ठदशांगुलमिति च भूम्यादीनां स्थानत्वकथनात् ब्रह्मणश्च स्थानित्वकथनादि
त्यर्थः । अनैक्यार्थपूर्वविरोधो दर्शितः । ज्यायस्त्वेशत्वकीर्तनादित्यनेनोत्तरविरोधः । जडार्थस्यापि सर्वत्वादित्यनेन स्वविरोध
श्च दर्शितः । उपलक्षणं चैतद्वाख्यानं व्याख्यानान्तरस्य । सहस्रशीर्षेति पूर्ववाक्ये सहस्रशीर्षाणियस्येत्यादिना बहुव्रीहिसमासाश्रयणा
द्भगवदवयवानां भगवतश्च प्राप्तभेदशंकाया उत्तरत्रचमुखिकमस्येति वाक्येऽस्येति षष्ठ्यर्थतया प्राप्तभगवदवयवभेदशंकायाश्च निरा

सार्धमिदमुक्तवक्ष्यमाणकरचरणार्दिकंसर्वपुरुषएवेतिभगवदवयवानांभगवतश्चात्यंताभेदपरमिदंवाक्यं । अवयवावयविभावेनप्राप्तभेदाभेदशंका निरासार्थमेवकारश्चेत्यपिश्रुतेरर्थोद्वष्टव्यः । अवयवानामपिभूतभाविव्यत्त्वादिकं कदाचित्सहस्रशीर्षित्वादिनाविर्भावात्कदाचित्तस्यैवतिरोभावाच्चपूर्ववदेवयोजनीयं । अस्मिन्नेवसूक्तेप्रस्तुतभगवद्रूपादिपरत्वादिदंशब्दोस्माकमेवशोभते । परस्यतुपरिदृश्यमानप्रमाणांतरप्राप्तबहिरंगजगत्परत्वाच्चतथाशोभते । अतोपीदमेवव्याख्यानमादरणीयं ॥ ५११ ॥ अभेदखंडनस्यभेदसौरभएवकर्तव्यत्वात् अस्यचशुद्धिसौरभत्वादुपरम्यतइत्याह ॥ भेदसौरभेति ॥ अस्यार्थस्याभेदखंडनरूपस्यार्थस्य ।

भेदसौरभसर्वस्वस्यादस्यार्थस्यविस्तृतिः ॥ शुद्ध्युद्धारेतदुद्धारस्त्वन्योन्यमतिमिश्रणात् ॥ ५१२ ॥
अतोविचारवातोयंसौरभेसौरभांतरं ॥ संयोजयतित(द्वय)द्वयस्सोयंजनमनोहरः ॥ ५१३ ॥
तथापितत्तदर्थस्यतत्रतत्रविशेषतः ॥ विचारणात्सौरभाणांसर्वस्वभातिपंचधा ॥ ५१४ ॥

तर्ह्येतावदपि कुतोत्रचर्चितमित्यतआह ॥ शुद्ध्युद्धारइति ॥ शुद्ध्युद्धारेशुद्धिसौरभे तदुद्धार स्तस्यभेदस्योद्धारस्समर्थनं । अतिमिश्रणाद्भगवद्गुणानामेकीभूतत्वात् ॥ ५१२ ॥ अतोभगवद्गुणानामन्योन्यमप्येकीभूतत्वात् । विचारवातः विचाराख्यवायुः । सौरभेऽन्यसौरभे । सौरभांतरं सौरभांतरप्रमेयं क्वचिक्वचिप्रसंगात्स्पृशतीतिभावः । सौरभसंयोजनंवायोरेवधर्मइत्यनोविचारवातइत्युक्तं । तत्तस्मान्मिश्रणात् ॥ ५१३ ॥ तर्हिसौरभभेदःकिनिमित्तइत्यतआह ॥ तथापीति ॥ ५१४ ॥

सामान्यतलपरितनसूक्तभागस्याप्यर्थवक्तुं तं यज्ञं बहिर्षिप्रौक्षन्निवाक्यस्य सूक्तप्रतिपाद्यमहापुरुषार्थतानि वारयितुं तावदर्थमाह ॥ अग्रतो जातेति ॥ अग्रतो जातपुरुषमिति पुरुषं जातमग्रत इत्यस्यार्थकथनं । अग्रतः इन्द्रादिभ्यो यतः । न तु सर्वेषामग्रतः । आदिपुरुषजातविराट्पुरुषजातत्वकथनादस्य पुरुषस्य । ननु तमिति आदिपुरुषस्यैव कुतो न परमशरीर इति चेन्न । सन्निहिताधिपुरुषपरित्यागे नव्यवहितमहापुरुषपरमशरीरकारणाभावात् । सकृदत्यत आह ॥ रुद्रमिति ॥ महापुरुषपुत्रविराट्पुरुषजातत्वकथनात् । शंभोः पितामहो ब्रह्मा पिताशक्राद्यधीश्वर इति वासुदेवसहस्रनामसमाख्यया यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजगत्कि

अग्रतो जातपुरुषं रुद्रं पशुपतिपुरा ॥ देवास्सर्वेऽपि यजनयोग्यत्वाद्यज्ञनामकं ॥ प्रौक्षन्बहिर्षिपूतमबध्नन्पुरुषं पशुं ॥ ५१५ ॥ देवाः पुरुषमेधेन तेन यज्ञेन सर्वशः ॥ अयजन्यज्ञपुरुषं पूज्यत्वाद्यज्ञनामकं ॥ ५१६ ॥ ॥

ल । यत्संभवो हिमिति भगवतो कुरुद्रवाक्यसमाख्यया च रुद्रस्यैवात्र ग्राप्तेः । युत्संयंतरंचसूचयति ॥ पशुपतिमिति ॥ पशूनां पतिरिति हि पशुपतिशब्दार्थः । सचादिकालीनदेवयज्ञे प्राथमिकपशुत्व एव संभवति नान्यथाऽतोऽप्ययं रुद्र एव । तर्ह्यस्य पुरुषपशोर्यज्ञनाम कथमित्यत आह ॥ यजनेति ॥ इज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या यज्ञ इत्यर्थः । प्रौक्षन्प्रौक्षणकृतवतः । यूतेतमित्यादिना अबध्नन्पुरुषं पशुमित्यस्य वाक्यस्य दूरस्थस्यापि संगतत्वादर्थकथनं । तत्र स्पष्टं पुरुषं पशुमिति पुरुषस्य पशुत्वकथनात् अत्रापि पुरुषपशुवगृह्यते । नत्वादपि पुरुषः ॥ ५१५ ॥ यज्ञेन यज्ञमित्यस्यार्थमाह ॥ देवा इति ॥ तेन पुरुषमेधेन यज्ञेन पुरुषमेधाख्ययज्ञेनेत्यर्थः । यज्ञ

मित्यस्यार्थः ॥ यज्ञपुरुषमिति ॥ इदमुक्तंभवति । रुद्राख्यपुरुषपशुबर्हिषिप्रोक्ष्ययूपेबध्वातेनपशुनायज्ञनामकमहापुरुषमयजं
 तेति । इज्यतइतिव्युत्पत्त्यायज्ञाख्यकर्मणा पूज्यत्वाद्यज्ञनामकमित्यर्थः ॥ ५१६ ॥ अबध्नन्पुरुषंशुमित्यत्र यःपशुःबंधनयोग्य
 त्वात्बध्योवक्ष्यते । तस्यैव हविःपुंसः यज्ञहवीरूपपुंसः तमित्यनेनोक्तिः परामर्शः । हियस्मात्सएवप्रोक्ष्यः । बंधनप्रोक्षणयो
 रेकाधिकरणत्वनियमात् । इयमपि तमित्यत्रोक्तपुरुषस्यपशुपुरुषत्वयुक्तिः । तेन तेनदेवायजंतेतिवाक्यं तस्मात्तस्याद्याज्ञात्सर्व
 हुतइत्यादिग्रन्थश्च अत्रसूक्ते पुंस्तुतिः महापुरुषस्यस्तुतिः ॥ ५१७ ॥ नन्वेकप्रकरणपठितवाक्यानांकुतोविभज्याथकथनमित्यत
 तमित्युक्तिर्हविःपुंसोयोबध्योवक्ष्यतेपशुः ॥ सहिप्रोक्ष्य स्तेन तस्मा दित्यादिश्चात्रपुंस्तुतिः ॥ ५१७ ॥ ज्यायस्त्वं
 महिमा व्यासि रमृतत्वेशतादिकं ॥ नहिबध्यपशोर्देवस्रष्टृगत्वंतदिज्यता ॥ ५१८ ॥ अकेनसर्वथाशून्यंनिर्दुःस्वप्नो
 क्षमेवहि ॥ नाकाभिधंप्रापुरंतेनाकिप्राप्यस्सएवहि ॥ नाको न्यस्यतुनाकस्यसिद्धत्वात्पूर्वमप्यलं ॥ ५१९ ॥
 आह ॥ ज्यायस्त्वमिति ॥ अमृतत्वस्येशता अमृतत्वेशता । एतदादिकं पूर्ववाक्योक्तंप्रमेयं । तथोत्तरवाक्योक्तं देवस्रष्टृगत्वं
 देवानामिन्द्राद्यादीनां स्रष्टृण्यगानियस्यसः तस्यभावस्तत्त्वं । तदिज्यता तैर्देवैःकृताइज्यायस्यसःतदिज्यस्तस्यभावस्तदिज्यता ।
 साचबध्यपशोर्नहि । अतःपूर्ववाक्योक्तोपिमहापुरुषएव । उत्तरवाक्योक्तोपिसएव । तमितिमध्यवाक्येयज्ञपशुरितिबिभ्यकथ
 नमितिभावः ॥ ५१८ ॥ तेहनाकमित्यत्रोक्तनाकपदस्यस्वर्गपरतानिवारयितुयोगलब्धार्थमाह ॥ अकेनेति ॥ कंसुखं तद्विरुद्ध
 मंकंदुःखं तेनसर्वथाशून्यं । नञ्द्रुथार्थकथनं ॥ सर्वथेति ॥ तस्यैवस्पष्टीकरणं ॥ निर्दुःखमिति ॥ अतएवनाकाभिधं मोक्ष

मतेप्रापुरितिसंबंधः । नाकपदार्थपर्यालोचनायामत्रोक्तनाकोमोक्षएवभवेदितिभावः ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ नाकिप्राप्यइति ॥
हियस्मात्समोक्षाख्योनाकएवनाकिप्राप्यः । तस्माच्चनाकाभिधमितिपूर्वणान्वयः । नाकस्यप्राक्सिद्धताद्योतयितुंदेवत्यनुक्तवाना
कीयुक्तं । नाकीत्यत्रसूचितायुक्तिरस्पष्टमाह ॥ अन्यस्येति ॥ पूर्वमप्यलसम्यक्सिद्धत्वादितिसंबंधः । नहिप्राक्सिद्धस्यैवकर्म
साध्यतापियुक्तेतिभावः ॥ ५१९ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ पूर्वमिति ॥ पूर्वमुक्ताइति पूर्वइत्यस्यार्थकथनं । इदानींपदस्यदेवभ्यःपूर्
वदेवानांपूर्वत्वमुक्तत्वमादायैवपर्यवस्यति । नह्येतेषांपूर्वतेसंसारिणइतिवक्तुंयुक्तमितिभावः । देवाइतिचविशेषग्रहणं साध्याः

पूर्वमुक्तायत्रसंतिदेवाः किलसहस्रशः ॥ तैस्सहैवस्थितिर्माक्षेदेवानानांपरत्रहि

॥ ५२० ॥ यंधाताप्याहवेदाहंमहांतंपुरुषंत्विति ॥ आदित्यवर्णस्सकिलतमसः

पारएवहि ॥ सदातिष्ठतितेनासौनित्यमुक्तः परः प्रभुः ॥ ५२१ ॥

साध्यनामकाइतितद्विशेषणमपिगृहीतप्रायंद्रष्टव्यं । तैःपूर्वस्साध्यदेवैस्सहदेवानामितरदेवानांस्थितिर्माक्षएव नापरत्रस्वर्गहीति
योजना । पूर्वेषदेवानामिदानींतनदेवानांचस्वर्गसहवासयोगादितिभावः ॥ ५२० ॥ विष्णोरेवपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वेपुनरपियु
क्तीवदत्तस्यैवपरब्रह्मत्वमपिततएवलब्धमित्याह ॥ यंधातेत्यादिना ॥ धातापुरस्ताद्यमुदाजहारितिउत्तरवाक्यपर्यालोचनया
वेदाहमितिपूर्ववाक्यस्यापिधातृवाक्यत्वंसिद्धमित्याशयेनोक्तंयंधाताप्याहेति । सःब्रह्मवेद्यःपुरुषः आदित्यवर्णस्सतमसःपारएव
तिष्ठतिहि । किलेत्येनास्यार्थस्यश्रुत्यंतरप्रसिद्धतामपिसूचयति । अनेन आदित्यवर्णतमसस्तुपारइतिश्रुतिव्याख्यातावेदितव्या।

अधिकरणत्वोक्त्यातिष्ठतीत्यपिसिद्धं । तेन तमःपदवाच्यप्रकृतिपारस्थितत्वकथनेना सौपरःप्रभुर्नित्यमुक्तः । पारंऽवस्थानस्यतु
शब्देनविशेषणात्कदाचित्पारगेभ्योमुक्तेभ्योपिविशिष्यपारगतत्वरूपनित्यमुक्तत्वसिद्धिरितिभावः ॥ ५२१ ॥ प्रकारांतरेणापिवि
ष्णोर्नित्यमुक्ततांपरब्रह्मतांचसाधयति ॥ यइति ॥ यःपरमपुरुषः स्वावयवतः स्वमुखाद्यवयवैर्भ्यः । अनेन मुखादिंद्रश्चाग्निश्च
त्यादिवाक्यार्थउक्तोभवति । स्वहृदिस्थितान्सर्ववेदांश्चप्रोक्तवानित्यनेन ऋचस्सामानिजिज्ञिरइत्यादेरर्थउक्तोभवति । हृदिस्थिता
नित्यनेनवेदानांप्रलयेप्यविलुप्तत्वंसूचयति ॥ ५२२ ॥ उक्तवाक्यतात्पर्यलब्धमर्थमाह ॥ योगुररित्यादिना ॥ चराचरजगत्क

यस्स्वावयवतोदेवानिंद्राग्निप्राणपूर्वकान् ॥ असृज त्सर्ववेदांश्चप्रोक्तवान्स्वहृदिस्थितान् ॥ ५२२ ॥
योगुरुस्सर्वदेवानांपिताचप्रभुरेवच ॥ चराचरजगत्कतोदेवाराध्यपदांबुजः ॥ ५२३ ॥ देवानाम
पिकैवल्यदाताधातुश्चयोमहान् ॥ नित्यमुक्तश्चभगवान्परंब्रह्मसएवहि ॥ ५२४ ॥

र्तेत्यनेन तस्मादश्वाअजायंतेत्यादेर्नाभ्याआसीदंतरिक्षमित्यादेश्चार्थउक्तोभवति । देवाराध्यपदांबुजः देवानामपिकैवल्यदातेत्य
नेन यज्ञेनयज्ञमजंतेत्युच्यत्सात्पर्यार्थकथनं । धातुश्चयोमहानित्यनेन वेदाहमितिवाक्येऽहमिति वदतोब्रह्मणएवसन्निधानात् मह
त्त्वावधित्वलाभइतिसूचयति । सएव एवंपूर्वोक्तएव । तस्माद्विराळजायंतेत्यादिना ब्रह्मादिसकलजगतस्सृष्टिकथनात्परमपुरुष
स्यतदकथनात्पुनर्भवात्यसंसारशून्यत्वेननित्यमुक्तत्वलाभः । जन्माद्यस्यतदइतिसूत्रोक्तपरब्रह्मलक्षणस्य जगज्जन्मादिकठृत्व

स्यैतत्सूक्तप्रतिपाद्यपरमपुरुषेपिश्रवणात् अस्यैवपरब्रह्मत्वसिद्धिः । एवंब्रह्मगुरुत्वादिविशेषणानामपि संसारिषुब्रह्मादिव्यघटितानां जगद्वापारवर्जमितिसूत्रार्थपर्यालोचनयामुक्तेष्वपितेव्यघटितानां परमपुरुषेस्मिन्कथनादस्यैवनित्यमुक्तत्वपरब्रह्मत्वयोस्सिद्धिरितिद्रष्टव्यं ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ विष्णोरेवपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वेऽतंगमतिप्रबल्युक्त्यंतरमाह ॥ श्रीश्चेति ॥ यद्यस्मात् । तस्य पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमहापुरुषस्य सूक्ताते यजुर्वेदिनांपुरुषसूक्ताते श्रीश्चैतलक्ष्मीश्चपत्न्यावितिवाक्ये । भागवते तत्रगत्वाजगन्नाथ श्रीश्चलक्ष्मीश्चयत्पत्न्यैसूक्तान्तितस्यकार्तिते ॥ अतःपुरुषसूक्तोक्तस्साक्षाद्भारायणःप्रभुः ॥ स्पष्टभागवतेचोक्तापुंसूक्तोविष्णुसूक्ताता ॥ ५२५ ॥ तस्मादजायतविराडितियःपुंसुतोविराट् ॥ सहस्रशीर्षापि पुमानसावेवाकिलाद्भुतं ॥ ५२६ ॥ इत्थंसूक्तोक्तमहिमायस्यसर्वेश्वरस्यहि ॥ परंब्रह्मसर्वैकानारायणइतिस्थितं ॥ ५२७ ॥ तमुक्तविधयाविद्वान्मुक्तस्याज्ञान्यथाकिल ॥ अतोमुमुक्षुभिर्ज्ञेयमिदंब्रह्मनचापरं ॥ ५२८ ॥ मुक्तावनुपयोग्यन्यद्ब्रह्मयद्यस्ति तत्तव ॥ तसोजिगमिषामुक्तिर्योग्यानामिदमेव नः ॥ ५२९ ॥ मितिप्रागुक्तवाक्ये ॥ ५२५ ॥ पुरुषसूक्तस्यविराट्पुरुषोदेवतेतिवदतांदूषणमाह ॥ तस्मादिति ॥ पुंसुतः सहस्रशीर्षाख्यपुरुष सुतः योविराट् असावेव सहस्रशीर्षापिपिकिल । सूक्तदेवतात्वेतस्यैवसहस्रशीर्षपुरुषत्वस्याप्यापातात् । तच्च स्वस्यैवजनकत्वजन्यत्वंचेतिविरुद्धमितिसूचनायाद्भुतमित्युक्तं ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ तमुक्तविधयेत्यनेन तमेवविद्वानित्यस्यार्थउक्तः । अन्यथानकि लेत्यनेन नान्यःपथाइत्यादेरर्थोद्रष्टव्यः । अतः मुक्तिदायकत्वात् ॥ ५२८ ॥ मुक्तावनुपयोग्यन्यन्निर्गुणंब्रह्मयद्यस्ति तत्तवैव ।

यद्यस्तीत्यनेन तस्याश्रौतत्वेनाप्रामाणिकत्वं सूचयति । मुक्तावनुपयोगीत्यनेन विष्णोरन्यस्य शिवादेस्तैस्त्वैवादिभिर्ब्रह्मतयाऽभिमानस्यापि नान्यः पन्था इति मोक्षोपयोगित्वनिषेधात् अब्रह्मतैवेति सूचयति । अयनायनेति नषेधात् ततो जिगिषोरित्युक्तं । इदं मोक्षदायकत्वेनोक्तं विष्णवाख्यं ब्रह्म ॥ ५२९ ॥ उक्तमेव विवेचयति ॥ साकारेति ॥ एवमिति पूर्वोक्त सकलप्रकारपरामर्शो त्सहस्रशीर्षत्वाद्याकारस्य ज्यायस्त्वादिगुणानां चासाक्षान्मोक्षांगत्वश्रवणात् ब्रह्मवत्परमार्थं तदभिन्नत्वं निष्प्रकारकज्ञानान्मोक्षो

साकारसगुणश्रीशसेवै(वा)काऽमृतपद्धतिः ॥ नान्यस्य सेवामोक्षस्य पन्था इत्याह हि श्रुतिः ॥ ५३० ॥

अतो मुकुन्दो दातारद्वह्ववेदविनिर्दिता ॥ मोक्षेतरंगहेतुत्वान्मुख्यं ब्रह्म स एव हि ॥ ५३१ ॥ वादिरा

जाख्ययतिनासाधितायुक्तिमल्लिका ॥ शुद्धिसौरभसर्वस्वमद्धाविष्णोर्न्यवेदयत् ॥ ५३२ ॥ इति

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां युक्तिमल्लिकायां शुद्धिसौरभसंपूर्ण ॥

नेति च सिद्धमिति सूचयितुं साकारेत्याद्युक्तं । अन्यस्य निर्गुणस्य शिवादेश्च ॥ ५३० ॥ अतः विष्णोरन्यस्य मोक्षानुपयोगित्वकथनात् । स एव मुकुन्द एव हि ॥ ५३१ ॥ अद्धा अंजसा । शिष्टपूर्ववेदवयोजनीयं ॥ इति श्रीमत्कविकुलतिलकश्री

मद्वादिराजतीर्थचरणारविन्दचचरीकसुरोत्तमभिधुविरचितायां युक्तिमल्लिकाटीकायां भावविलासिन्या द्वितीयं शुद्धिसौरभसर्वस्वसंपूर्ण ॥ २ ॥

॥ इति युक्तिमलिकायां शुद्धिसौरभं ॥

॥ अथशुक्तिमल्लिकायाभिदसौरभं ॥

अधुना विष्णोर्जीवज्जाल्मकप्रपंचादल्यतभिन्नतासाधयितुंतीयसौरभमुपक्रमते ॥ सर्ववस्त्वात्मकत्वच्येति ॥ सत्यज्ञानमनं
तंब्रह्मेति श्रुतौ विद्यमानमनंतत्वं सर्ववस्त्वात्मकत्वमिति यदुच्यते तदिति संबंधः । मायावादिनो ह्यनंतशब्दस्य देशतः अंतराहिल्यं
कालतः अंतराहिल्यं वस्तुतः अंतराहिल्यंचेलनंतशब्दार्थः । तत्र वस्तुतः अंतराहिल्यं नाम सकलवस्तुभेदराहिल्यमिति वदन्ति । तदयुक्तं
तममिति भावः ॥ १ ॥ कुतो न युक्तमित्यत आह ॥ समस्तैति ॥ अनृतजडविरोधिरूपमंतत्रयमलंबधनदुःखताविरुद्धमिति ग्रंथे

सर्ववस्त्वात्मकत्वंचयदंतत्त्वमीरितं ॥ तदयुक्ततममन्ययुक्तायुक्तविचारणे ॥ १ ॥

समस्तवस्तुरूपत्वं न तावत्त्वस्य शोभते ॥ जडाद्युतविरोधित्वं यद्ब्रह्मणि जगौ ख्यं ॥ २ ॥

श्रुतिः प्राज्ञानमित्याहयतस्तल्लङ्घरूपता ॥ नतस्याश्चमतानापिशब्दस्य हृदयंगमा ॥ ३ ॥

यद्देशतो व्याप्तिमाह देशतस्मांतशून्यतां ॥ कालतो व्याप्तिमाचष्ट कालतश्चांतशून्यतां ॥ ४ ॥

ब्रह्मणो नृतसमस्तवस्तुविरोधित्वकथनात् इदानीं समस्तवस्तुभेदराहित्यकथनमिदं स्वमतविरुद्धत्वाद्युक्तमिति भावः ॥ २ ॥ दूष
णांतरंचाह ॥ श्रुतिरिति ॥ यतः श्रुतिः सत्यज्ञानमनंतमिति श्रुतिः । प्राक्पूर्वभागे ज्ञानमिति ज्ञानरूपतामाह । तत्तस्मात्तस्या
श्रुतेः । उपलक्षणंचैतत् । सत्यमिति ब्रह्मणः प्राक्सत्यत्वोक्तैरधुनाऽनृतजगद्रूपत्वांगीकारोपरमते श्रुतिविरोधश्चेत्यपि द्रष्टव्यं ।
दोषांतरंच वक्तुमारभते ॥ नापीति ॥ शब्दस्या नंतशब्दस्य । हृदयंगमा अभिप्रेता ॥ ३ ॥ कुत इत्यत आह ॥ यदिति ॥ यद्य

स्मा त्सशब्दः देशतौतशून्यतां देशतोव्याप्तिमाह । तथोक्त्यापीममेवार्थमाहेतियावत् । अंतोह्यवधिः । तच्छून्यतानाम सकलदेशवर्तित्वरूपव्याप्तिरेवेतिभावः । कालतौतशून्यतांच कालतोव्याप्तिमाचष्टेतियोजना । भावस्तुपूर्वदेव ॥४॥ तत्तस्माद्विभो स्सकलदेशव्याप्तत्वापरपर्यायमहापरिमाणस्य अणुरूपत्व मणुपरिमाणघटपटादिरूपत्वं नित्यस्य सकलकालव्याप्तत्वापरपर्यायनि त्यत्ववतोऽनित्यरूपतामनित्यघटपटादिरूपतांचासावनंतशब्दः पुन देशव्याप्तत्वकालव्याप्तत्वकथनानंतरमेवकथं ब्रूयादितिसंबंधः । पूर्वाधद्वयेव्याप्तत्वनित्यत्वेउक्त्वा तृतीयाधोस्मिस्तद्विरुद्धमण्वनित्यपदार्थैक्यंचकथंसशब्दः संघटयेदितिभावः । तत्रहेतुः सश

विभोस्तदणुरूपत्वंनित्यस्यानित्यरूपतां ॥ कथंपुनरसौब्रूयान्नाहिसत्त्वात्मघातकः ॥ ५ ॥

देशकालव्याप्ततोक्त्यायत्तद्विभ्रमभूत्पुरा ॥ कथंपुनर्वस्तुरूपात्ततएवतदेकता ॥ ६ ॥

ब्दस्त्वात्मघातकोनहीति । स्वोक्तार्थघातकोपि स्वाप्रामाण्यहेतुत्वात्स्वघातकएवेतिभावोक्तस्वात्मघातकइति । पूर्वोत्तरविरुद्धार्थभाषित्वात्शब्दस्यस्वघातकत्वेनाप्रामाण्यस्या दतोनायंशब्दस्याप्यभिमतोर्थइतिभावः । अत्रचाणुत्वमहस्त्वप्राप्त्या नित्यत्वानि त्यत्वप्राप्त्याचविरोधद्वयंद्रष्टव्यं ॥ ५ ॥ विरोधांतरंचाह ॥ देशेति ॥ यद्ब्रह्म देशकालव्याप्तत्वोक्त्यापुरापूर्वमर्थद्वयकथनस मये तद्विभ्र देशकालाभ्यांभिन्न व्याप्यव्यापकयोर्भेदावश्यंभावादितिभावः । पुनर्वस्तुरूपात् ततएव देशकालतएव । तदेक ता तस्यब्रह्मणःएकता । स्यादितिशेषः । सकलवस्त्वात्मकत्वकथनेवस्तुरूपतन्मध्यपतितगनकालैक्यस्याप्युक्तत्वादितिभावः ।

देशकालव्याप्तत्वोक्तिदेशायांब्रह्मणो देशकालभेदमुक्त्वापुनस्सकलवस्त्वात्मकत्वोक्तिदेशायांताभ्यामेवदेशकालाभ्यामेवकथनाच्चपूर्वोत्तरविरोधइतिसाक्षाच्चनिकतयातिप्रबलविरोधांतरंद्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ दोषांतरमप्याह ॥ सकृच्छ्रुतेति ॥ स्थलद्वयेदेशकालेच । तदैव परिच्छेदकथनकालएव । एकत्र वस्तुतोभेदराहित्यकथनस्थले । साऽनन्तशब्दः । सकलवस्त्वात्मकत्वकथनसमयेऽतश्चब्देनभेदस्यैववक्तव्यत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ कुतो नवकीर्यतआह ॥ नहीति ॥ असावनन्तशब्दः । द्विजिह्वः द्वेजिह्वेयस्येति व्युत्पत्त्याद्विजिह्वोनहि । एकदैकमेवार्थशब्दोवकीर्यतइतितावत्स्वभावः । तथाचस्थलद्वयेपरिच्छेदाख्यमर्थमन्तराब्देनवदंस्तदेवान्यत्र

सकृच्छ्रुतांतशब्देनपरिच्छेदंस्थलद्वये ॥ वदंस्तदैवभेदंचकथमेकत्रवक्तिसः ॥ ७ ॥ नहिद्विजिह्वःशब्दोसौ नापित्रिक्षणवर्तिनः ॥ विरम्यव्यापृतिर्युक्तानापिसाविदुषामता ॥ ८ ॥ देशकालांतशून्यत्वदेशकालेच वर्तनं ॥ यथा वस्त्वंतशून्यत्वंतथावस्तुषुवर्तनं ॥ भवेत्परं द्विधानैकपङ्क्तौयत्परिवेषणं ॥ ९ ॥

भेदमपिवक्तुंजिह्वाद्वयवस्त्वसतिप्रभवति । अन्यथानेतिविनोदितोक्तिरियं । ननुसकृत्प्रयुक्तएवशब्दःप्राक्परिच्छेदमुक्त्वानन्तरंभेदंचसएववदतु कोदोषइत्यतआह ॥ नापीति ॥ विरम्य एकार्थकथनंसमाप्य । व्यापृतिः तदनन्तरमर्थान्तरकथनव्यापारइत्यर्थः । त्रिक्षणावस्थायिनशब्दस्यतदयोगादितिभावः । अस्माकमन्तराब्दस्यनित्यत्वपिब्यंजकव्यनौसत्येवार्थकथनाख्यफलांगोकारात् । तस्यचत्रिक्षणावस्थायित्वात्दोषेयंसमानइतिद्रष्टव्यं ॥ ८ ॥ कस्तर्हि वस्तुनंतत्ववादिनोमतेयुक्तार्थइत्य

तःप्रसंगात्तमप्याह ॥ देशकालेवर्तनंयथा तथेति संबंधः । वस्तुषु सकलवस्तुषु । परंकेवलं । देशकालांतदून्य
 त्वंयथासकलदेशकालवर्तित्वं तथावस्तुतैतदून्यत्वमपि सकलवस्तुषु वर्तनमेव स्यात् । परिच्छेदशून्यत्वस्यात्रिषु स्थानेष्वपि एकैवि
 ध्येन भाव्यत्वादिति भावः । यद्यस्मात् । एकपक्षौभौ कृणां लोके द्विधा प्रकारद्वयेन परिवेषणमन्नशाकादिदानं न उचितं न निषिद्ध
 मितियावत् । तस्मात्तद्वत्स्थलद्वयैऽतशब्देनयोर्थः क्रथितस्स एवापरत्रापि कथनीयः । अन्यथाप्राथपाठविरोधादिति भावः ॥ ९ ॥
 संभावितमर्थान्तरंचाह ॥ बहुवस्तिवति ॥ बहुवस्त्वश्रयत्वं अपरिच्छिन्नवस्त्वाधारत्वंवा भवेत् अनंतशब्दस्यार्थो भवेत्

बहुवस्त्वाश्रयत्वंवा भवेच्छ्लोकनिदर्शनात् ॥ रत्नतो नंत इत्याहु र्यतोर
 त्वाकरंजनाः ॥ तथा गुणानंतता च स्याद्गुणैः पूर्णताहरः ॥ १० ॥

लोकनिदर्शनात् लौकिकदृष्टांतात् । तदेव दर्शयति ॥ रत्नत इति ॥ यतः यस्मा जनाः रत्नाकरं सकलरत्नाधारं समुद्रं रत्नतो
 नंत इत्याहुः । यथारत्नतो नंत इत्युक्ते सकलरत्नाधार इत्यर्थो भवति तथा वस्तुतो नंत इत्युक्ते सकलवस्त्वाधार इत्यर्थो भवति । परि
 च्छेदशून्यत्वा हि शब्दलभ्योर्थः । वस्तुत इति च योग्यतया गृह्यते । तच्च सकलवस्तुषु ब्रह्मणः परिच्छेदाभावे वा सकलवस्तूनां ब्रह्मणि
 परिच्छेदाभावे वा स्यादेव । वस्तुपरिच्छेदाभावस्योभयथापि संभवात् । सकलवस्तुभेदशून्यत्वं तु न शब्दस्य प्रागुक्तार्थद्वयमया
 दया । न लोकमर्यादया पीति भावः । प्रासंगिकार्थकथनस्य प्रकृतोपयोगमाह ॥ तथेति ॥ तथा रत्नाकरस्य रत्नतो नंतत्ववत् ।

हरगुणान्तताच । गुणैः स्सकलशुभगुणैः पूर्णता सकलशुभगुणाधारतेतियावत् । अनेनदेशकालयोरधिकरणयोर्ब्रह्मणआश्रितत्वा
दुणेष्वापिब्रह्मणआश्रितत्वमेवासिद्ध्येत् । गुणानांब्रह्मण्याश्रितत्वंतुक्थसिद्ध्येदितिचोद्यमपिपरिहृतं । नापिप्रायपाठविरोधः । शब्द
पठितस्यपरिच्छेदस्यस्थलत्रयेप्यपरित्यागात् । योग्यतयागृहीतस्यवैचित्र्येपितस्यसाक्षाच्छब्दतोऽपरिपठेनप्रायपाठविरोधस्या
नवकाशादित्येकसमाधानं ॥ १० ॥ ग्रंथकारस्त्वैतावदपिविषयमसहमानस्सर्वत्राप्येकप्रकारतोभवविशदयति ॥ अंतइति ॥
अंतोनेत्येव अंतोनयस्येत्येवशब्दार्थः । अंततशब्दपदमर्यादयालभ्योर्थः । सतु शब्दार्थस्तु योग्यः येनयेनांतशून्यत्वयुज्यतेस

अंतोनेत्येवशब्दार्थस्सतुयोग्योविमृ(ग्य)श्यते ॥ देशतःकालतश्चांतो नाम देशाच्चकालतः ॥ ११ ॥

परिच्छेदस्सचेयत्तासाचक्वचिदसंगतिः ॥ क्वचिच्चसंगतिस्ताभ्यांशून्यतासर्वसंगमः ॥ १२ ॥

सर्वोपीत्यर्थः । विमृश्यते विचारमर्यादयाऽऽनीयते । नतुशब्दशक्त्यैवलभ्यते । विचारलभ्योर्थस्तु विचारेक्रियमाणे यस्यपदार्
थस्याधारत्वंसतथैवाऽऽनीयते । यस्यचब्रह्मण्याधेयत्वं सतुतथैवानीयतइतिभावः । तत्रदेशकालयोःकथयोग्यतेत्यतस्तांदेश
यति ॥ देशतइति ॥ सचपरिच्छेदश्चेयत्ता । साचक्वचिदसंगतिः क्वचिच्चसंगतिरितियोजना । कयोश्चिदेशकालयोरसंबंधः
कयोश्चिदेशकालयोस्संबंधश्चदेशकालपरिच्छेदोनामेत्यर्थः । ताभ्यां क्वचित्कदेशकालसंबंधक्वचित्कतदसंबंधाभ्यां शून्यता
रहितता तयोरभावइतियावत् । अयमेवशब्दःसर्वसंगमः सकलदेशकालसंबंधः । अयमार्थः देशकालेचक्वचित्कसंबंधक्वचि

त्कासंबंधयोरभावोनाम सकलदेशकालसंबंधएवेत्यर्थतोलब्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्तस्मात् । अनंतता देशकालानंतता । सकल देशकालसंबंधएवदेशकालानंततायत्यर्थः । तथाविभोर्नारायणस्यगुणानंत्यं गुणतो नंतत्वंच समस्तगुणसंबंधएव । यथादेशतो नंत इत्युक्ते समस्तदेशसंबंधआयाति तथागुणतो नंतइत्युक्तेपिसर्वगुणसंबंधएवायाति । एतावत्यर्थेनकुत्रापि वैचित्र्यमिति भावः ॥ १३ ॥ अतस्सर्वत्रापिसाम्यात् । पङ्क्तिपावनपङ्क्तिषु । पङ्क्तिपावनानामाचार्याणां पङ्क्तिषु । पङ्क्तिभेदः पङ्क्तौपरिवेष्यमाणान्नभेदइत्यर्थः । यथा स्तिकाशिरोमणेरचार्यस्यपङ्क्तिषुपङ्क्तिभेदोनास्ति तथाऽचार्यैरुच्यमानशब्दार्थेष्वपिप्रायपाठविरोधोनास्तीति च्यनितोप्यर्थः ।

तत्सर्वदेशकालेषुसंबंधोनंततायथा ॥ समस्तगुणसंबंधोगुणानंत्यतथाविभोः ॥ १३ ॥

अतो न पङ्क्तिभेदोस्ति पङ्क्तिपावनपङ्क्तिषु ॥ अंतस्य तन्निषेधस्य सर्वत्रैकविधत्वतः ॥ १४ ॥

संबंधश्च यथायोगं संयोगो द्रव्ययोस्तयोः ॥ गुणानां गुणिनश्चैवं गुणगुण्यात्मतापरं ॥ १५ ॥

तत्र हेतुमाह ॥ अंतस्येति ॥ एकविधत्वतः परिच्छेदरूपत्वेनैकविध्यात् ॥ १४ ॥ संबंधश्च देशकालगुणानां संबंधः । यथायोगं योग्यतामनतिक्रम्य । यत्रयत्रयोयोग्यो भवतिस एवग्राह्यइत्यर्थः । तदेव दर्शयति ॥ संयोगइति ॥ आधाराधेयभावइतिया वत् । तयोर्देशकालयोः । परं केवलं गुणगुण्यात्मता गुणगुणिभावाख्यस्संबंधः । आधाराधेयभावइतियावत् । एवं च देशकालादिभिस्त्रिभिर्पि हेराधाराधेयभावएवावार्थोपि संबंधः । स च क्वचिदाधारत्वपूर्वकः क्वचिदाधेयत्वपूर्वइति नानाम्नापि विशेषः । इयत्तारू

पपरिच्छेदाभावस्सर्वत्रान्ततेति कुचोद्यानवकाशः ॥ १५ ॥ अर्थे चार्थेऽप्येवमप्यमात्रान्नप्रायपाठविरोध इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥
शिशोरिति ॥ यथायोग्यं शिशोरत्यल्पं वृद्धस्याल्पं यूनश्च बहुलं चेत्यर्थः । तर्हि कदापि भेद इत्यत आह ॥ भिन्नभिन्नान्नेति ॥
एकत्र सदन्नमपरत्र कदन्नं दीयते चेत्तदापि भेदः ॥ १६ ॥ एकस्यैवान्नस्य तत्तद्भोक्तुनुसारणदाने नपि भेदः । एवं शब्दार्थ
भूतसंबन्धस्य त्रयत्रयार्थोक्तुं शक्यते तथा तथा ग्रहणेन प्रायपाठविरोधोपीति भावः । अतः पूर्वोक्तपरिच्छेद भेदाख्यायार्थ इत्यरूप
ग्रहणदूषणात् । वस्तुपरत्वोक्ति श्रुतेर्वस्तुतः परिच्छेदराहित्यपरत्वोक्तिरित्यर्थः । वस्तुतत्वाज्ञतावशात् वस्तुनोयथार्थज्ञानाभा

विशोर्वृद्धस्य यूनश्च यथायोग्यं हि भोजनं ॥ भिन्नभिन्नान्नदाने हि पक्विभेदं विदुर्बुधाः ॥ १६ ॥ एकान्नस्य यथायोग्य
दाने कोनेति शंसति ॥ अतो वस्तुपरत्वोक्तिर्वस्तुतत्वाज्ञतावशात् ॥ १७ ॥ किंचांतशून्यतैवान्नशक्योर्थो योग्य
तावशात् ॥ आनेयमन्ययोग्यं च नैतदुक्तप्रकारतः ॥ १८ ॥ महत्त्वस्य विरोधित्वादपि नैतदिहोचितं ॥ १९ ॥

वादित्यर्थः । वस्तुतः परिच्छेदराहित्यं सकलवस्त्वात्मकत्वमिति यावत् । परणोक्तं यत्तत्त्वाज्ञानविजृम्भितमिति भावः । अथवा या
ऽनंतश्रुतौ वस्तुपरत्वोक्तिर्वस्तुनस्सकलवस्तुनः परत्वोक्तिः परब्रह्मत्वोक्तिः परेषां सा वस्तुतत्वाज्ञतावशादितियोजना ॥ १७ ॥
दूषणान्तरं चाह ॥ किंचेति ॥ अत्रानंतशब्दे शक्यस्साक्षाच्छब्दवाच्यः । अन्यद्देशकालादिकं । एतत् वस्तु । उक्तप्रकारतः ।
सर्वात्मकत्वस्य स्वमतादिविरुद्धत्वात् योग्यनेतिसंबन्धः ॥ १८ ॥ प्रकारान्तरेणाप्ययोग्यतामाह ॥ महत्त्वस्येति ॥ एतत्सर्वात्मक

त्वं । सर्वात्मकत्वे ब्रह्मणो महत्त्वासंभवः । सच ब्रह्मविदाप्नोति परमिति पूर्ववाक्योक्तपरशब्देन विरुद्धः । अतोऽपि नोचितमिति संबन्धः ॥ १९ ॥ प्रकारांतरेणापि प्रायपाठविरोधपरिहरति ॥ आधार इति ॥ यद्यस्मात् । अखिलवस्तुनः आधारभूताविति संबन्धः । अत्र दमिदानीं वर्तत इति सर्वत्र व्यवहारादेशकालौ सर्वस्याप्याधाराविति भावः । ताभ्यां देशकालाभ्यां । नोस्माकं प्रभो नारायणस्येत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे । आधारभूते देशकाले च हेरेरवध्यभावः सकलदेशकालेषु आहितत्वमेव योग्यतावशादानीयते । ननु तदर्थं पृथक् प्रयतनी

आधारभूतौ ये देशकालावखिलवस्तुनः ॥ ताभ्यामवध्यभाववस्तुतौ द्वौ सर्वोचनः प्रभोः ॥
आधारभूतावित्यर्थे फलत्याधाररूपिणः ॥ २० ॥ गुणाश्चाधेयरूपास्ते तैरवध्युज्झति
हेरेः ॥ सर्वस्य गुणराशेश्च स्वसिद्धाहितानयेत् ॥ २१ ॥ यद्धर्मास्वयमाधारोधर्मास्त्वा
धेयरूपिणः ॥ अतो तदशब्दस्त्रिस्थान्यामप्यवध्यर्थको भवेत् ॥ २२ ॥

यमिति भावः । आधाररूपिणो हेरे गुणास्त्वाधेयरूपाः । तैर्गुणैरवध्युज्झतिः अवधेरभावः । स्वस्मिन्हरो । आहिततां आश्रितत्वं ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्र हेतुमाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्माद्धर्मास्वयं धर्मिभूतपदार्थो घटादिः । धर्मास्तद्धर्मभूतारूपरसाद्याः । तस्माद्धरिणोऽपि स्वधर्माणामाधारः । तद्धर्मास्तु सार्वज्ञपूर्वाधेया इति तैरवध्युज्झति स्म सर्वस्य गुणराशेश्च स्वस्मिन्योग्यतावशादेवाहिततां नयेत् । ननु तदर्थं पृथक् प्रयतनीयमिति भावः । अस्त्वेवं ततः किमित्यत आह ॥ अत इति ॥ त्रिस्थान्यां देशकालगुणाख्यस्थान

शोद्धिवचनैकवचनइतिसूत्रे द्वेकशब्दौद्वित्वैकत्वार्थौ । यतश्चातर्णीतोनिच्चप्रयोगेषुवर्तते । साक्षात्कर्तृवाचिनापदेनकारयितुं
हर्णेऽतर्णीतोणिजित्युच्यते । यथा मामयंप्रचलिष्यतीत्यादौ । अत्रचलिष्यतीत्यस्यचलियिष्यतीत्यर्थस्यसर्वैरङ्गीकारात् । ततस्स
द्भावंयापयेद्यस्मादितिपूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ नन्वेवमपिसत्त्वंविद्यमानत्वमेवस्यात् । सृष्टिःकथमित्यतस्तदागमनप्रकारविवेचयि
तुमर्थान्तरमपिप्रतिजानीते ॥ सत्त्वमिति ॥ विदाज्ञानिनां । प्रकाशमेवदर्शयति ॥ कार्यात्मनेति ॥ कारणस्यमृदादेः कार्या

सत्त्वं सृष्टिस्सहृतिश्चजीवनचविदांमते ॥ कार्यात्मनाविशरणकारणस्यजनिर्मता ॥ २७ ॥
सद्बुधातोर्विशरणंचार्थइत्यपिसंमतं ॥ यतःप्रागसतस्सत्त्वमुत्पन्निरितिचोच्यते ॥ २८ ॥ अव
सादनमप्युक्तंतद्वात्वर्थतयायतः ॥ ततस्सत्त्वंसहृतिश्चभवेच्छब्दविदांमते ॥ २९ ॥ विद्य
मानत्वमप्याहुस्सत्त्वं जीवनमेवतत् ॥ इदंचाद्यैःप्रकरणैस्त्रिभिर्विव्रियतेकिल ॥ ३० ॥

त्मनाघटाद्यात्मनायद्विशरणंपृथुबुधोदरीभावादिः । सैवजनिर्मतिसंबन्धः । सद्बुधातो स्मद्वितिधातोः । सद्बुविशरणगत्यवसादने
ष्वितिधातुव्याख्यानादितिभावः । प्रकारान्तरेणापिसत्त्वशब्दस्यसृष्टिवाचकतादर्शयति ॥ यतइति ॥ उच्यते तार्किकैः । प्राग
सतइतिविशेषणयोजनेपि सत्तासंबन्धस्यैवजनित्वकथनात्सत्त्वमेवजनिरितिभावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तद्भात्वर्थतया सद्बुधात्वर्थत
या । ततः अवसादनापरपर्यायसंसारस्यापिधात्वर्थत्वात् ॥ २९ ॥ यतश्चविद्यमानत्वमपिसत्त्वं तत्तद्विद्यमानत्वंचजीवनमहु रिति

योजना । अतस्स्थितिरपिसत्त्वशब्देनोच्यतइत्यध्याहृत्ययोजनीयं । सृष्टिस्थितिसंहाराइतित्रितयमपिसत्त्वं । तदेतान्नित्यं चजगतः
यापयतीतिसत्यशब्दोदितोभगवानितिसमुदायार्थः । ततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ इदंचेति ॥ त्रिभिः । तस्माद्वाएतस्मादात्मन
आकाशःसंभूतइतिसृष्टिप्रकरणेन । सवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्यन्नमयप्रकरणेन । तस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयात् । अन्यौत्तरआ
त्माप्राणमयइतिप्राणमयप्रकरणेनचेत्यर्थः । आद्यैर्ब्रह्मवल्लीप्रथमभागस्थैः ॥ ३० ॥ विवरणप्रकारमेवदर्शयति ॥ यतइति ॥
परात्परमात्मनः । भूतजनिं पंचमहाभूतजनिं । तेनसृष्टिस्सत्यमितिलक्षणवाक्येप्रागुक्तासृष्टिः ॥ ३१ ॥ ननुकिमर्थमिदं विकरण

यतआत्मनआकाशइतिभूतजनिंपरात् ॥ आहसृष्टिर्महासृष्टिस्तेननाल्पेतिशंसति ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणोलक्षणंनोचेत्कुंभकारेपिगच्छति ॥ अबाध्यत्वमपीतो न तत्सृष्टिकथयापिन ॥ ३२ ॥

मित्यतआह ॥ ब्रह्मणइति ॥ नोचेत् प्रागुक्तसृष्टिर्महासृष्टित्वेनविवरणंनक्रियतेचेत् । लक्षणंसत्यत्वाख्यलक्षणं । सत्यपदेनोक्तसृ
ष्टिकर्तृत्वाख्यलक्षणस्यैवंविवरणाकरणेकुंभकारेपितलक्षणमतिव्याप्तंस्यात्तेनदंविवरणमितिभावः । उपलक्षणंचैतत् । अद्यतेऽत्ति
चभूतानितस्मादन्नतदुच्यतइतिसंहारस्यापिभूतसंहाररूपत्वे नमहासंहारत्वं पालनस्यापि प्राणदेवाअनुप्राणंतीत्यादिनादेवादिपा
लनरूपत्वेनमहापालनत्वंचविवृत्तं । तेन भेकसंहर्तारिसंपस्वकुटुंबरक्षकगृहिणिचातिव्याप्तिःपरिहृतेतिद्रष्टव्यं । अस्यसर्वस्यापिप
र्यालोचनयाप्रागस्माभिर्जगतइतिविशेषणंदत्तमितिमतव्यं । स्वाभिमतलक्षणस्यातिव्याप्त्यभावमुत्तरग्रन्थसंगतिततएवासंभवासं

भवंचदर्शयित्वा पराभिमतबाध्यत्वाख्यलक्षणस्यातिव्याप्तिमुत्तरग्रंथासंगतिचदर्शयति ॥ अबाध्यत्वमिति ॥ इतोपि कुंभ
कारोऽतिव्याप्तेरपि । तत्सृष्टिकथया तस्यब्रह्मणःसृष्टिकथयासृष्टिकर्तृत्वकथया । अबाध्यत्वसत्यत्वंचेदुत्तरत्रब्रह्मणस्सृष्टिकर्तृत्वक
थनंप्रकृतानुपयुक्तत्वेनासंगतस्यादितिभावः ॥ ३२ ॥ प्रागुक्तातिव्याप्तिप्रमाणेनदृढिकुर्वन्प्रपंचमात्रेऽतिव्याप्तिमाह ॥वागिति॥
विश्वंसत्यमित्याद्यावागितिसंबंधः । यद्यास्मात् जगदबाध्यजगद्विवृतिसंबंधः । प्रपंचस्यसर्वस्याप्यबाध्यत्वेपिकुतोब्रह्मलक्षणमलक्षण
मित्यतआह ॥ यतइति ॥ अन्यत्र लक्ष्यादन्यत्र । ब्रह्मसूत्रतत्सूचितश्रुतिभ्याविरुद्धत्वाच्चेनदंलक्षणमित्याह ॥ सूत्रइति ॥

वाग्विश्वंसत्यमित्याद्यायदबाध्यजगज्जगौ ॥ ततोपिन यतोऽन्यत्रगतंमाहुरलक्षणं ॥ सूत्रेज

न्मादिहेतुत्वलक्षणोक्तेश्चनेतरत् ॥३३॥ अतश्श्रुतिमतंवेत्तिप्राणोसौभारतीपतिः ॥ अन्यस्ता

मन्यथीकुर्वच्छून्येतमसिपात्यते ॥ ३४ ॥ अतस्त्वेतरसर्वस्यस्रष्टृतासत्यताभवेत् ॥ ३५ ॥

पुनरन्नमयत्वोक्त्यामहासंहर्तुतोच्यते ॥ अद्यतेत्तिचभूतानीत्युक्तेस्संहर्तुतान्नता ॥ ३६ ॥

सूत्रइत्युपलक्षणं । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिसूत्रसूचितश्रुतौचेत्यपिग्राह्यं । इतरत् अबाध्यत्वलक्षणं ॥३३॥ अतःपरोदीरि
तार्थस्यश्रुतिसूत्रादिविरुद्धत्वात् आचार्योक्तार्थस्यश्रुतिसूचितत्वाच्च । असौ सद्भावंप्रपेद्यस्मात्सत्यस्तस्माज्जनादनइत्यादिना
एतच्छ्रुत्यर्थवर्णयन् । अन्यःमायावादी । तांश्रुतिं । अन्यथीकुर्वन्असंगतार्थोयोजयन् ॥ ३४ ॥ अतः पूर्वोक्तप्रकारात् । स्वेत
रसर्वस्य स्वव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यजगतइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ सत्यशब्दस्यार्थांतरंचश्रुतिराहेत्याह ॥ पुनरिति ॥ महासंहर्तृता स्वेत

रसकलजगत्संहर्तता । तत्कथमित्यतआह ॥ अद्यातइति ॥ संहर्तता अतृत्वापरपर्यायाऽतीतिश्रुत्युक्ता अन्नता अन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ तस्यमहत्त्वप्राप्तिप्रकारमाह ॥ प्राचुर्यार्थइति ॥ सूत्रकृता विकारशब्दाद्वेतिचेन्नप्राचुर्यादित्यानंदमयेमयद्शब्दार्थवदता । नन्वानंदमयशब्दस्थमयद्रूपस्थयस्यप्राचुर्यार्थत्वेप्यन्नमयेतदर्थत्वंकुतइत्यतआह ॥ सूचनार्थइति ॥ अतः सूत्रस्यसूचकत्वात्तमयद्रूपप्रत्ययार्थं पंचस्वन्नमयादिपंचके । अतःअन्नमयस्थमयद्शब्दोपिप्राचुर्यार्थएव अन्यथाप्रायपाठविरोधादितिसूत्रकृतोद्दयं । उपलक्षणंचैतत् । अद्यतेत्तिचभूतानीतिश्रुतावेवभूतानृत्वकथनेनमहासंहर्तृत्वलाभाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं

प्राचुर्यार्थोमयद्रूपोक्तस्वयंसूत्रकृतैवहि ॥ सूचनत्खलुतत्सूत्रमतःपंचसुतंनयेत् ॥ ३७ ॥
इतिलक्षणसूत्रोक्ततृतीयंलक्षणंश्रुतिः ॥ प्राहान्नमयतावाचानिद्यदेहस्तुतिर्नसा ॥ ३८ ॥

॥ ३७ ॥ लक्षणसूत्रे जन्माद्यस्यतइतिसूत्रे । उक्तंतीयं जगत्संहर्तृत्वाख्यं । इत्युक्तप्रकरणान्नमयतावाचाप्राहेतिसंबंधः । ननु देहस्यैवप्रस्तावोत्रकुतोनेत्यतआह ॥ निंदेति ॥ सा । सवाएषपुरुषोन्नरसमयइत्यादिना अन्नाद्वैप्रजाःप्रजायंते । याःकाश्चपृथिवीश्रिताः । अथोअन्नैर्नैवजीवंति । अथैनदपियंत्यतइतितत्रैवोक्तश्लोकेनचक्रियमाणस्तुतिः निंद्यदेहस्तुतिर्नहीतियोजना । निंदेत्यनेन त्वक्श्रमश्रुलोमनखकेशपिनद्धमंतर्मासास्थिरक्त(कृ)क्त्रिमिविड्गुरितान्नवीतं । जीवच्छ्रवभजतिकाममतिर्विमूढायातेपदाब्जमकरंदमजिघ्रसीस्त्री । इत्यादिभागवतवचनंस्मारयति । नहिसकलप्रजास्रष्टृत्वमंतदेहपातानंतरंसकलप्रजाप्राप्यत्वंच एषपुरु

षड्युक्तदृश्यमानदेहस्योक्तविधयानिदाहस्यसंभवतीतिभावः ॥ ३८ ॥ ननुद्वितीयव्यापारंपालनंविहायकुतस्तृतीयस्यसंहारस्य
मध्येग्रहणमित्यतआह ॥ रौद्रेति ॥ अग्निसंहारस्य रौद्रव्यापारतांशकाष्ठेदाय रुद्रेणक्रियमाणव्यापारत्वशंकापनोदाय । उपल
क्षणंचैतत् । परमतनिराकरणएवबहुसाहसवतीश्रुतिश्चतुर्मुखव्यापारत्वेनप्रसिद्धसृष्टिं रुद्रव्यापारत्वेनप्रसिद्धसंहारंच क्रमेणवि
ष्णोप्रसाध्य विष्णुव्यापारत्वेनप्रसिद्धपालनमतेनिबन्धेत्यपिदृष्टव्यं । आदितःपालनादप्यादौ । कथाकथनं ॥ ३९ ॥ अधुनास
कलजगत्पालकत्वंचसत्यशब्दार्थइतिवक्तुमारभते ॥ प्राणनमिति ॥ सत्त्वजीवनमितिप्रागुपपादितं । जीवनंप्राणनमितिच जीव

रौद्रव्यापारतांशकाष्ठेदायास्यादितःकथा ॥ ३९ ॥ प्राणनंजीवनंप्रोक्तप्राचुर्यार्थं
यतोमयद् ॥ अतःप्राणमयत्वोक्त्यामहापालकतोच्यते ॥ ४० ॥ सर्वसामान्यवे
त्तृत्वंज्ञानत्वमितिचश्रुतिः ॥ मनोमयगिराग्राहयतोधातुस्सबोधने ॥ ४१ ॥

प्राणधारणइतिवचनेनजीवधातोःप्राणधारकत्वार्थकथनात्पर्यायः । प्रकृष्टमननं चेष्टा यस्मादितिचव्युत्पत्त्याप्राणोजीवनहेतुः ।
सत्त्वजीवनंशपथतीचसएवोच्यते । अतःप्राणसत्यशब्दयोरैकाग्र्यमितिभावः । यतःयस्मात् । अतः पूर्वोक्तनिमित्तात् ॥ ४० ॥
अधुनाज्ञानपदेनस्वोक्तलक्षणंविवृण्वतीश्रुतिर्मनोमयविज्ञानमयप्रकरणेप्रास्तावयदित्याह ॥ सर्वेति ॥ सः मनु इतिधातुर्बोधने
अवबोधनेवर्तते । मनुअवबोधनइतिधातोःरित्यर्थः । विज्ञानमयप्रकरणेज्ञानस्यवीत्युपसर्गेणविशेषणात् अत्रचतुर्दभावात् प्रत्यु

तावेत्युपसर्गेण निवृष्टत्वकथनात् प्राच्युर्थिकमयदप्रयोगाच्च सर्वसामान्यवेत्तृत्वज्ञानत्वमिति ज्ञानपदेनोक्तलक्षणमिति मनोमय
गिरा तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्यौतर आत्मा मनोमय इति मनोमयशब्देन प्राहेतियोजना ॥ ४१ ॥ ननु सामान्यवेत्तृत्वं अस्मदा
दिसाधारणत्वात् कथं लक्षणमित्यतस्तदपि भगवत्यसाधारणं कर्तुमाह ॥ यत इति ॥ यतश्चित्रेषु वस्तुषु ब्रह्माडबहिरंतगतानंतपदा
र्थेषु । अनंतान्यसंख्यानि । तत्तस्मात् । तद्वत्ता अनंतघटपटत्वादिसामान्यवेत्ता विचित्रानंतपदार्थेषु विद्यमानानान्यनंतसामान्या
नितद्वैचित्र्यप्रकारांश्च यथाऽतिस्पष्टं भगवान्वेद न तथा पर इति हेतोः इदमपि लक्षणमसाधारणमेवेति भावः । अतएव ज्ञानविज्ञान

यतो घटपटत्वादिसामान्यान्यपि वस्तुषु ॥ संति चित्रेष्वनंतानि तत्तद्वत्तापि सर्ववित्

॥ ४२ ॥ विशिष्य सर्ववेत्तृत्वज्ञानत्वमिति साधुनः ॥ विज्ञानमयतोक्त्या वीत्यु

पसर्गयुताऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥ प्रागुक्तज्ञानतामात्रं सर्वज्ञत्वेन यत्ततः ॥ नचेद्धृदादिदृष्टे

श्च ज्ञानत्वात्स्यादलक्षणं ॥ ४४ ॥ सृष्ट्युत्तया प्राप्तसार्वज्ञलक्षणेन स्येदमीरणं ॥ ४५ ॥

योश्चैव तत्र ज्ञानपदेनोक्तसामान्यज्ञानस्यापि समग्रस्य षण्णां भगवद्गीतारणेति भगवद्देशेनोक्तं ॥ ४२ ॥ साश्रुतिः पुनर्मनोमयप्र
स्तावानंतरं वीत्युपसर्गयुतासेति पूर्वोक्तान्वयः । शेषपूर्ववत् ॥ ४३ ॥ ततः एवं स्वयमेव व्याख्यानात् । प्रागुक्तज्ञानतामात्रं ज्ञान
मित्यत्रोक्तज्ञानत्वमात्रमित्यर्थः । सर्वज्ञत्वेऽनयत्नीतवती । पूर्वोक्तज्ञानत्वमेव सर्वज्ञत्वयथा भवति तथा करोति भावः । एवं व्या
ख्यानाकरणे को दोष इत्यत आह ॥ नचेदिति ॥ ४४ ॥ ननु सूत्रोक्तजन्मादिहेतुत्वाख्यलक्षणेषु अस्याभावात् कुतश्च श्रुतिरिदं लक्षण

मुदाजहारत्यतआह ॥ सृष्टीति ॥ सृष्ट्युत्तया सकलजगत्सृष्ट्युत्तया । सकलजगत्सृष्ट्वादिनाऽर्थाप्राप्तयद्भगवतस्सार्वज्ञ्यतदेवलक्षणतस्यैरणकथनं । सर्वज्ञत्वात्तस्यैवजगत्सृष्ट्वादिकेनान्यस्येतिस्वोक्तलक्षणास्थिरीकरणायप्रकरणद्वयनसार्वज्ञ्यवर्णितवतीति भावः ॥ ४५ ॥ आनंदमयप्रकरणेनमंत्रवर्णांतोक्तानंतत्वाख्यलक्षणंप्रपंचयतीत्याह ॥ आनंदमयेत्यादिना ॥ अंते मंत्रवर्णव्याख्यानांते । साश्रुतिः । तत्तस्मा दानंदमयप्रकरणेनप्रपंचनात् । आनंत्यं प्राणुकानंतत्वं । त त्प्राणुकं आनंत्यमितिवा । आनंदादिगुणैर्न किं भवत्येव । अंतोप्रोक्तानंतत्वलक्षणस्यातिमिनानंदमयप्रकरणेनप्रपंचनात् आनंदादिगुणपूर्णत्वमेवानंतत्वंनपरोदीरि

आनंदमयवाचांतिस्वोक्तानंतत्वमेवसा ॥ जगौकिलतदानंत्यमानंदादिगुणैर्न किं ॥ ४६ ॥ य(द्या)

दानंदोभवेन्नासौकथंसृज्यसृजोदिति ॥ श्रुत्युक्तंसाजगौसृष्ट्यैपूर्णानंदाख्यलक्षणं ॥ ४७ ॥

सृष्ट्याद्यष्टकमध्यस्थज्ञानमोक्षप्रदत्वयोः ॥ उपयुक्ततयाचैतद्व्यंस्सूत्रकृतोमतं ॥ ४८ ॥

तसकलवस्त्वैक्यं । उक्तप्रपंचनप्रकरणासंगतत्वात् । प्रत्युतसइदं सर्वमसृजत तत्सृष्ट्वातेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्येतिस्वसृष्टजगदनुप्रवेशस्यैवकथनेनोत्तरविरुद्धत्वाच्चेतिभावः ॥ ४६ ॥ अस्यापिलक्षणस्यप्राथमिकलक्षणसंगतिंश्रुत्येवाह ॥ यदिति ॥ अर्थतस्संश्रुहीतया कोह्येवान्यात्कःप्राण्यत्तद्देशआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुत्या उक्तपूर्णानंदाख्यलक्षणं । सृष्ट्यै प्राणुक्तसृष्टिसमर्थनाय । सा मंत्रवर्णश्रुतिः । जगौ अनंतमितिवाचाजगौ । साऽनंदमयश्रुतिः । तदेवपूर्णानंदत्वलक्षणंप्रपंचयित्वाजगदितिचयोजना ॥ ४७ ॥ प्रकारांतरेणापि मनोमयप्रकरणत्रयोक्तलक्षणद्वयस्यसंगतिमाह ॥ सृष्टीति ॥ सृष्ट्याद्यष्टकस्य सृष्टिस्थितिं

हारनियमनज्ञानज्ञानबन्धमोक्षाख्याष्टकस्य मध्येस्थितौ ज्ञानमोक्षौ तत्प्रदत्वयोः ज्ञानप्रदत्वमोक्षप्रदत्वाख्यलक्षणयोरित्यर्थः । एतद्वयं सर्वज्ञत्वपूर्णानंदादिगुणभरितत्वाख्यलक्षणद्वयं । सूत्रकृतः व्यासस्य मतमभिप्रेतं । स्वस्य सर्वज्ञत्वाभावे कथं भगवतः ज्ञानप्रदत्वं स्वस्य पूर्णानंदत्वाभावे कथं पूर्णानंदत्वाख्यमोक्षदातृत्वं च युक्तं स्यात् । अतो जन्माद्यष्टकमध्यस्थोक्तलक्षणद्वयसमर्थकसर्वज्ञत्वपूर्णानंदत्वाख्यलक्षणयोरपि सूत्रकृतदभिमतत्वाच्छ्रुतिरपि तत्प्रपञ्चनं कृतवतीति जन्मादिकारणत्वाख्यसौत्रलक्षणसंगतिविति भावः ॥ ४८ ॥ ननु तर्हि श्रुत्यापि सत्यं ज्ञानमानंदं ब्रह्मैत्येव वक्तव्यं । अनंतपदेन गुणपूर्णत्वं किमर्थमुक्तमिति त आह ॥ व्याससत्त्वेति ॥

व्याससत्त्वसर्वशक्तत्वदयालुत्वादिकान्गुणान् ॥ सूक्ष्मार्थान्संग्रहीतुं साप्रागनंतगुणान्जगौ ॥ ४९ ॥ तत्तत्पूत्य तत्रैकं गुणं पूर्णमवर्णयत् ॥ ५० ॥ जन्मादिकं ततोक्तव्याचसूत्राभिप्रेतलक्षणं ॥ गुणानं त्यं किल हरेस्ततोऽप्यानं त्यमाह सा ॥ ५१ ॥

आदिपदेनेच्छाप्रयत्नादिगुणास्संगृह्यते । सूक्ष्मार्थान्सृष्टिप्रयोजनकान्सृष्टयुपयुक्तानित्यर्थः । प्राक्प्रथमप्रस्तावे । सकलजगत्सृष्टिर्हि सर्वव्याप्तत्वसर्वशक्तत्वदयालुत्वसिद्धादिगुणा अपेक्षिताः । तेषां सर्वेषामपि संग्रहाय श्रुतिरनंतपदेनानंदादिगुणानं त्यमेवोक्तवतीनत्वा नंदमात्रमिति भावः ॥ ४९ ॥ तर्हि प्रपञ्चनसमये आनंदमयपदेनानंदमात्रस्य कुतस्संकीर्तनमिति त आह ॥ तत्तत्पूत्यैतेषां गुणानां पूत्यै । तत्र गुणसमुदाये । एकमानंदाख्यं । सकलगुणानामपि पृथक्पृथक् पूर्णतासमर्थनेन ग्रंथगौरवमिथा सकलगुणाभेदसमानंदाख्यगुणांतरोपलक्षणतया पूर्णमवर्णयदिति भावः ॥ ५० ॥ प्रकारांतरेणापि गुणानं त्यकथनस्योपयोगमाह ॥ जन्मा

दीति ॥ सूत्राभिप्रेतलक्षणं जन्मादिसूत्राभिप्रेतलक्षणहरेर्गुणानृत्यंकिलेतियोजना । आदिसूत्रे पूर्णत्वाभिधायकब्रह्मपदप्रयोगात् उत्तरत्रचाध्यायशेषेण सकलपदसमन्वयद्वाराऽनंतपदवाच्यानंतगुणपूर्णत्वस्यैव समर्थनाच्चसूत्रकृतोऽनंतगुणपूर्णत्वमेव ब्रह्मलक्षणमभिमतं । जन्मादिकारणत्वलक्षणंतु तस्यासंभावनापरिहाराय संभावकतयोक्तमिति प्राचासंप्रदायं किलेत्यनेन स्मारयति । ततोऽप्युक्तविधयामुख्यलक्षणत्वादपि । आनंत्यगुणानृत्यं । सामंत्रवर्णश्रुतिः ॥ ५१ ॥ नन्वनंतगुणपूर्णत्वलक्षणमिति वदतोऽपि एकैकगुणपूर्णत्वमपिलक्षणमभिप्रेतं । आनंदाख्यगुणपूर्णत्वमात्रस्यापि भगवतोऽन्यत्राभावेनातिव्याध्यादिदोषाभावात् । एवं चानंतगुणपूर्ण

यद्यप्येकैकसुगुणसंपूर्तिरपिलक्षणं ॥ जीवात्यंतविभेदाय तथापि बहुकीर्तनं ॥ ५२ ॥ पृथक्पृथक्
थग्लक्षणतां वक्तुं वा नंतविस्तृतेः ॥ अशक्त्या वा सर्व(सि)शुद्ध्यै तत्राद्यगुणशोधनं ॥ ५३ ॥

त्वं वदत्याऽनंतश्रुत्याऽनंतलक्षणानि किमर्थमभिहितानीत्यत आह ॥ यद्यपीति ॥ तथाप्येकैकगुणपूर्तलक्षणत्वेऽपि जीवेभ्योऽत्यंतविभेदायात्यंतवैलक्षण्यायेत्यर्थः । बहुकीर्तनं बहुलक्षणकथनं । एकैकलक्षणेन भगवतस्सजातीयविजातीयव्यावृत्तिसिद्धावप्यनंतप्रकारैर्जीवैर्विभ्योऽत्यंतवैलक्षण्यबोधनायानंतगुणपूर्णत्वाख्यलक्षणकथनमिति भावः ॥ ५२ ॥ उपादाने एकगुणसंग्रहस्योक्तानुवादपूर्वकं प्रयोजनानंतरमप्याह ॥ पृथक्पृथगिति ॥ पृथक्पृथक्लक्षणतां एकैकगुणपूर्तेरपिलक्षणतां वक्तुं वैलक्षण्यनिमित्तं । अनंतविस्तृतः अनंतगुणपूर्णत्वविस्तारस्याशक्त्या वेत्यपरं । सर्वशुद्ध्यै सर्वेषां गुणानां पूर्णत्वशोधनाय । तत्र गुणसमुदाये । आद्यगुणानंदः ॥ ५३ ॥

तदेवविशदयति ॥ गुणा इति ॥ इत्यनेन हेतुना । सर्वा आत्मन आकाश इत्यादिका आनन्दमयं प्रपञ्चनांता षट्प्रकरणी यं श्रुतिः अंतिमस्तुतिः अंतिमस्य अनन्तपदोक्तातिमलक्षणस्यस्तुतिर्वा प्रपञ्चनरूपवेत्यर्थः । यद्यस्मात् गुणान्जगत्स्रष्टृत्वादिगुणान् अगृणात् अस्तौदितियोजना । सत्यपदोदितं प्रथमलक्षणं प्रकरणत्रयेण प्राक्प्रतिपाद्य ज्ञानपदोक्ताद्वितीयलक्षणं प्रकरणद्वयेन तदनन्तरं प्रतिपाद्य पुनरनन्तपदोदितसकलगुणपूर्णतां प्रतिपादयितुं षष्ठप्रकरणांता सर्वापीयं श्रुतिः सिंहावलोकनन्यायेन प्रवृत्ता । पञ्चषान्गुणान्प्रस्ताव्येयमेव दिगन्यत्रापीत्युपरता च । अतः प्रस्तावप्रपञ्चनयोर्नैवैषम्यमिति भावः ॥ ५४ ॥ किंचास्यां षट्प्रकरणयामानुषंगिकत

गुणास्सर्वेऽपि सिद्धास्स्युरानन्दस्य प्रपञ्चने ॥ इत्यानन्दमयंस्तौति सर्वेयं वाऽन्तिमस्तुतिः ॥ यदि यं षट्प्रकरणी गुणानेवागृणात्प्रभोः ॥ ५४ ॥ साकारत्वविदुः खत्वा प्राकृतत्वास्तितादयः ॥ एकैकांगबृहत्त्वाद्याः किंनसिद्ध्यन्ति तत्स्तुतौ ॥ यतः प्रियशिरस्त्वाद्या अपि तस्यस्तुतौस्तुताः ॥ ५५ ॥

या गुणांतरस्तुतिरप्यस्ति । अतोऽपि न प्रस्तावप्रपञ्चयोर्वैषम्यमित्याह ॥ साकारत्वेति ॥ अन्नमयादिपञ्चरूपाणामपि तस्येदमेव शिर इत्यादिना शिरःपाण्याद्यवयवसमर्थनात् सवा एष पुरुषविधे एवेत्यादिना स्पष्टं पुरुषविधत्वोक्त्या च साकारत्वं । प्रियमेवेत्यवधारणात् विदुः खत्वं । आनन्दरूपत्वकथनादप्राकृतत्वं । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देहेति अस्तिता । आदिपदेनात्मब्रह्माकाशादिपदबोधगुणाः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठमित्यत्रोक्तभूतज्येष्ठत्वं विज्ञानं देवास्सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासत इत्यत्रोक्तदेवज्येष्ठत्वदेवोपास्यत्वे । यतो वाचो निव

र्तते अप्राप्यमनसासहेत्यत्रोक्तवाञ्जनसागोचरत्वं शरीरेपापमनोहित्वा सर्वान्कामान्समश्नुत इत्यत्रोक्तपापनाशकत्वसर्वकामप्रदत्वा
दयोगुणाश्चसंग्राह्याः । ब्रह्मपुच्छमितिपुच्छपदोक्तपादस्यपूर्णत्वोक्त्याऽर्थात्सर्वावयवानामपिबृहत्त्वलाभात् एकैकांगबृहत्त्वाद्याइ
त्युक्तं । अत्राप्याद्यपदेन मुदःप्रमुदआसतइत्यादिनोक्तमुदादिरूपत्वंग्राह्यं । तत्स्तुतौपादस्तुतौ । नन्विदमानंदमयेनश्नूयतइत्य
तआह ॥ यतःयस्मात् । तस्याऽनंदमयस्य । अत्राप्याद्यपदेन मोददक्षिणपक्षत्वादिकंग्राह्यं ॥ ५५ ॥ मंत्रवर्णस्यो
त्तरप्रकरणस्यचयेयमेकवाक्यताकृतासानस्वकपोलकल्पिता । किंतुसूत्रकृतोप्यभिमतैवितुसूत्रमेवार्थतोदर्शयति ॥ यतइति ॥

यतस्सूत्रकृतामंत्रवर्णिकंगीयतेत्विति ॥ प्रोक्तैकवाक्यतातस्मान्मन्त्रार्थान्यःकथंवद ॥ ५६ ॥

एवंश्रुत्यर्थकुशलास्सर्वत्राप्येकवाक्यतां ॥ कुर्युस्त्वाचार्यवंतश्चेत्तिरस्क्रुयुर्नचेच्छ्रुतिं ॥ ५७ ॥

सूत्रोक्तसूचितान्येवलक्षणानिश्रुतिस्सती ॥ प्राक्प्रस्ताव्यपुनश्चैवंविचार्योपरताकिल ॥ ५८ ॥

यतःयस्मात् । मंत्रवर्णिकंगीयतेत्वित्यनेन मंत्रवर्णिकमेवचगीयतेइतिसूत्रसंगृह्णाति । तुशब्दएवार्थचशब्दार्थेच । मंत्रवर्णिक
मित्यनेनसंबध्यते । तस्मात्सूत्रविरुद्धत्वात् । अन्यःमायाबाहुदीरितः ॥ ५६ ॥ एवंचसूत्रानुकूलभाष्यकर्तृत्वात्आचार्यवानु
रूपेवेदेषुपनिषद्वाक्यस्यमध्याचार्यवानित्येवार्थइतिसूचयन्स्वाचार्यचरणानुसारिणःदीकाकारादीन्ताति ॥ एवमिति ॥ सर्वत्र
श्रुतिपुराणादिवाक्येषु । आचार्यवंतश्चेदस्मदाचार्यवंतश्चेत् । नचेदस्मदाचार्यचरणानुसारिणो नचेत्श्रुतितिरस्क्रुयुः पूर्वोत्तर
विरुद्धायोग्यार्थपरत्वेनयोजयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ श्रुत्यर्थकथनमुपसंहरति ॥ सूत्रोक्तानि जन्मकारणत्वादीनि

सूचितानि सर्वज्ञत्वगुणपूर्णत्वादीनि सूत्रोक्तसूचितानि । एवमुक्तप्रकारेण । प्राक्कर्मत्रवर्णे । पुनः उपरिषट्प्रकरण्यामित्यर्थः ॥ ५८ ॥ उक्तमेवविशदयंश्छूत्युक्तलक्षणक्रमस्यद्वेधाकारणमाह ॥ प्राक्सर्वकर्तृतामिति ॥ तत्सिद्ध्यै सर्वकर्तृत्वसिद्ध्यै । सुखशक्तिकृपाद्याप्त्यै सर्वकर्तृत्वोपयुक्तसुखशक्तिकृपादिगुणपूर्णतायै । अंततःअंते । आद्यंजगत्कर्तृत्वंप्राक्प्रतिज्ञाय कर्तृत्वोपयुक्तज्ञा

प्राक्सर्वकर्तृतांपश्चात्तत्सिद्ध्यैसर्ववेत्तृतां ॥ सुखशक्तिकृपाद्याप्त्यैसांततोऽनंततांजगौ ॥ ५९ ॥
 सुखतत्सूत्रकारोक्तंप्रागुक्तं ब्रह्मलक्षणं ॥ पश्चात्तत्सूचितेवादे लक्षणेसान्वशिक्षत ॥ ६० ॥
 इमां हि शास्त्रमर्यादामाचार्यस्तत्त्ववादिनां ॥ वेद तस्मात्तदुदितं तत्त्वं नान्यदिति स्थितं ॥ ६१ ॥
 इतोऽप्यनंतशब्दार्थोऽनपरोदीरितो भवेत् ॥ अनंतमिति चैकत्र श्रुतिराह स्थलांतरे ॥ ६२ ॥

नेच्छाप्रयत्नादिषु ज्ञानस्यादिमत्वात् मध्यतत्प्रस्ताव्यां तैऽतिममुदाजहारेति भावः । सुखतद्व्युत्तरश्लोके च साक्षादुक्तस्य प्राक्कीर्तनं । सूचितयोः पश्चात्कीर्तनमिति प्रकारांतरेण क्रमो वर्णितः । अतएव वाशब्दः । द्वे सर्वज्ञत्वानंतत्वे । साश्रुतिः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अधुना स्वाचार्यसौति ॥ इमामिति ॥ ६१ ॥ श्रुत्यंतरसमाख्ययापि अस्मदुक्तएवानंतशब्दार्थोऽनपरोदीरितइत्याह ॥ इतइति ॥ इतः वक्ष्यमाणनिमिच्छात् । एकत्र तैत्तिरीयशाखायां । स्थलांतरे सत्यं ज्ञानमानंदंब्रह्मेति शाखांतरवाक्ये । तत्स्थाने अनंतत्वस्थाने

आनंदमित्यतः प्राहेतियोजना । तेन अनंतत्वस्थाने आनंदस्य गुणकथनेन । अत्राप्यनंतपदोदिततृतीयलक्षणे । गुणस्यैव आनंदादिगुणस्यैव योग्यतास्ति । तत्त्यागे गुणत्यागे । अनंतपदस्य आनंददिगुणपूर्णत्वार्थत्याग इत्यर्थः । दोषस्समाख्योऽल्लघनाख्यदोषः । गुणत्यागे दोषस्यादितिलौकिकमर्यादया ध्वनिश्च ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ननु शाखांतरे आनंद एव श्रूयते न गुणानंत्यं । अतः कथं समाख्येयं तत्र आह ॥ यत इति ॥ एकपदस्य कोकेभ्योऽधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदस्य । अन्येषु दधुपघातकमार्जालादिषु अजहत्स्वार्थलक्षणा स्वमुख्यार्थमपरित्यज्यान्यार्थेषु लक्षणान्ति लोके । तस्मा दजहत्स्वार्थलक्षणायाः लोकसिद्धत्वात् । इदमानंदपदहत्स्वार्थलक्षणा

आनंदमिति तत्स्थाने प्राह तेनात्र योग्यता ॥ गुणस्यैवास्ति तत्त्यागे दोषस्यादिति तर्कये ॥ ६३ ॥ यतोऽस्यैकपदस्यान्येष्वजहत्स्वार्थलक्षणा ॥ आनंदादिगुणैस्तस्मादानंत्यं स्यादित्दं प्रभोः ॥ ६४ ॥ श्रुत्योरेकार्थैर्नैवं स्यादन्यथाभिन्नवाक्यता ॥ ६५ ॥

बोध्यं आनंदादिगुणैरानंत्यस्यादितिसंबंधः । आनंदपदस्याजहत्स्वार्थलक्षणाया गुणांतरोपलक्षकत्वात् गुणानंत्यमप्यर्थो भवत्येवेति भावः ॥ ६४ ॥ लक्षणाश्रयणे किंबीजमित्यत आह ॥ श्रुत्योरिति ॥ एवं लक्षणायात्रापि गुणानंत्यकथनेन सत्येव । अन्यथा लक्षणाणां श्रयणे । शाखांतरे गुणकीर्तनात् तत्समाख्ययात्र गुणस्यैव प्राप्तिः । न वस्तुतो नंतत्वस्य । एतत्समाख्यया च शाखांतरे लक्षणाया गुणानंत्यप्राप्तिरिति समाख्ययोः परस्परपरोपकारित्वमिति भावः । शुक्तिवैभवप्रदर्शनायेदमुदितं । वस्तुतस्तु शाखांतरे गुणस्योक्तत्वाद्वात्रापि गुण

कथनमेवोचितं नान्यदित्येतावतैव परमुखस्य मुद्रितत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ६५ ॥ प्रकारांतरेणापि समाख्यावाक्ययोः संगतिमाह ॥ नाल्प इति ॥ यद्यस्मात् । नाल्पे मुखमिति श्रुत्या अल्पे अपूर्णे मुखेनेत्यपूर्णमुखनिषेधात् पूर्णत्वमुखकारणमुच्यते । ततस्तस्मात् । इहैतत्तिरीयश्रुतौ । आनंदत्वस्य शाखांतरोक्तानंदरूपत्वस्य हेतुत्वेन प्रयोजकत्वेन देशकालसद्गुणपूर्णात्ता कील्यत इति योजना । संगतिर्हेतुहेतुमद्भावरूपा । एवमपि वाक्यभेदः परिहर्तुं वाक्यत इति भावः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ हेतुहेतुमद्भावमेव स्फोरयति ॥ सौंदर्येणेति ॥ विभोः देशव्या

नाल्पे मुखमिति श्रुत्या पूर्णत्वमुखकारणं ॥ यदुच्यते ततो देशकालसद्गुणपूर्णात्ता ॥ ६६ ॥

आनंदत्वस्य सिद्ध्यर्थं हेतुत्वेन ह कील्यते ॥ इति वा संगतिर्वाच्या समाख्यावाक्ययोस्तयोः ॥ ६७ ॥

सौंदर्येण समग्रेण ज्ञानेन च बलेन च ॥ पूर्णस्य ह्याप्तकामस्य विभोर्नित्यस्य च प्रभोः ॥ ६८ ॥ सुखमेव भवेत् पूर्णदुःखस्यावसरोऽपि न ॥ तत्पूर्णसौख्यसिद्ध्यर्थमानं लोकोक्तिश्च शोभते ॥ ६९ ॥ अतो देश

शाच्च कालाच्च गुणतश्चांतशून्यता ॥ श्रुत्युक्तं तदंतत्वं नान्यत्तत्त्वमिति स्थितं ॥ ७० ॥

सस्य । समग्रेणैतियथायोग्यसंबंधः । अन्यत्सपष्टं । सौंदर्यादिगुणभरितस्य सदासुखमेव भवेत् । दुःखस्यावसरोऽपि न । स्वस्मादधिकसौंदर्यादिगुणभरितपुरुषदर्शने सतीर्थया स्वगुणह्रासादिना जातचित्तया वा एकस्मिन् देशकाले च सत्त्वेऽपि देशकालांतरेऽभावचित्तया वा दुःखस्यात् । समग्रसौंदर्यादिगुणभरितस्य तु केन निमित्तेन कदा दुःखं स्यात् । किंतु सर्वदा सुखमेव भवेत् । तत्तस्मात् । आनं त्योक्तिः देशकालगुणपूर्णत्वोक्तिश्च शोभते । शाखांतरोक्तानंदरूपत्वसाधकतया संगच्छत इति समुदायार्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अतः पूर्वोक्तयुक्तिभिः । तद

नंतत्वं । तस्यब्रह्मणःअनंतत्वं । अन्य त्सकलवस्त्वात्मकत्वंतत्त्वेनेतिस्थितिमितिसंबंधः ॥ ७० ॥ एवंपरोदीरितैक्यार्थखंडनेन स्वाभिमतार्थकथनेसत्यानुषंगिकतयाऽतीतसौरमह्यार्थापिसिद्धइत्याह ॥ अनंतगुणत्वसिद्ध्यागुणसौरभसंगतिः । नैर्गुण्याख्यदोषदूषणेनशुद्धिसौरभसंगतिश्चद्रष्टव्या ॥ ७१ ॥ पूर्वब्रह्मणस्सकलदेशकालेष्वश्रितत्वंसकलसद्गुणाधारत्वंचानंतशब्दस्यपर्यवसितोर्थइत्यंगीकृत्य सकलगुणाधारत्ववत्सकलवस्त्वाधारत्वमपिकुतो नोच्यतइत्यस्यद्वेधापरिहारउक्तः । अधुनासकल

अनंतश्रुतितश्चैवह्यनंतगुणतायतः ॥ सिद्धाततश्चनैर्गुण्यवादोमोदायनेष्यते ॥ ७१ ॥ किंचोक्तरीत्यादेशाच्चकालाच्चगुणतस्तथा ॥ नांतइत्युदितेसर्वदेशकालगुणैस्सदा ॥ संबंधइतिशब्दस्यशक्यार्थस्त्वैकएवच ॥ ७२ ॥ सचयोग्यतयाधर्मधर्मभिर्विवक्ष्यते ॥ संयोगोदेशकालाभ्यामिति सर्वस्यसंमतं ॥ ७३ ॥ एवंचवस्तुतोप्यस्यनांतइत्युदितेसति ॥ सर्वैश्चवस्तुभिसिद्धेतस्सदासंबंधएवहि ॥ ७४ ॥ सचकुण्डपटादौचेत्संयोगोदेशकालवत् ॥ ७५ ॥ ॥

देशकालगुणसंबंधएवानंतशब्दस्यपर्यवसितोर्थाननुक्ताचिदाहितत्वंकस्यचिदाधारत्वंचेतिवदन्वस्तुतो नंतत्वस्यप्रकारांतरेणापिद्वेधागतार्थांतवक्तुमारभते ॥ किंचेत्यादिना ॥ शब्दस्यानंतशब्दस्य । शक्यःपर्यवसितः । अन्यत्स्पष्टं ॥ ७२ ॥ सचसंबंधः । योग्यतया धर्मधर्मिणोर्धर्मधर्मिभावस्य द्रव्ययोस्संयोगस्यैवसंभावितत्वेनेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एवंच देशकालगुणसंबंधस्यैवानंतशब्दा

र्थत्वे । अस्य ब्रह्मणः ॥ ७४ ॥ सः वस्तुसंबंधः ॥ ७५ ॥ तत्तद्गुणक्रियाद्यैः तेषां तेषां घटपटादीनां गुणक्रियाद्यैरपरस्संयोगो वा ॥ ७६ ॥ अयं च द्विविधवस्तुसंबंधश्च देशव्याप्त्युत्तया सकलदेशसंबंधोत्तयागता र्थत्वात्सार्थकोन । सकलदेशसंबंधकथनेन तदंतर्गतघटपटादिसंबंधोप्युक्तप्रायोव्यर्थश्चेति न पृथगवाच्य इति भावः ॥ ७७ ॥ अथ यदि वस्तुशब्देन सार्वज्ञादिभगवद्गुणा एवोच्येते तदाप्युत्तरमाह ॥ यदीति ॥ शुभवस्तुभिस्स्वनिष्ठसद्भूमैस्संबंध इति योजना । तदा धर्मधर्मित्वं धर्मधर्मिभावा एव संबंधः स्यात् । भगवन्निष्ठ सार्वज्ञादिशुभगुणरूपवस्तुभिर्भगतवश्च धर्मधर्मिभावा एव संबंधो वक्तुमुचितो न संयोगादिः । स च घटादिवस्तुसंबंधवन्नगता र्था

तत्तद्गुणक्रियाद्यैश्चैतैर्कैषां चिद्वादिनां भवेत् ॥ संयुक्तसमवायादिः स्यात्संबंधोपरोपि वा ॥ ७६ ॥
 अयं च देशव्याप्त्युत्तयागता र्थत्वाद्भसार्थकः ॥ ७७ ॥ यदि स्वनिष्ठसद्भूमैस्संबंधश्च भुभवस्तुभिः ॥
 तदा स्याद्भूमिधर्मित्वं तच्चानंत्यगुणे न हि ॥ अतस्तद्वपृथक्प्रोचुस्तत्त्वज्ञास्तत्त्ववादिनः ॥ ७८ ॥

नापि व्यर्थः । देशकालसंयोगवत्संबंधमात्रलाभेऽपि भगवता सह धर्मधर्मिभावाख्यसंबंधस्य प्रागनुक्तत्वेन गतार्थत्वाभावात् । शोभनगुणसंबंधरूपतया भगवतो महिमापादकत्वेन सार्थकत्वाच्च । तच्च गुणैस्सह धर्मधर्मित्वं नाम गुणेनानंत्यगुणानंत्यमेव हि । अतः ईदृशवस्तुतो नंतत्वस्य गुणानंत्यरूपत्वात् । तद्वस्तुतो नंतत्वं । इदं च देशकालव्याप्तत्वाभ्यां न गतार्थं । तादृशदेशकालयोरेवाभावात् । एवं देशतो नंतस्य विभोरपि क्षणस्यानित्यतया कालतो नंतत्वाभावात् । नित्यतया कालतो नंतत्वापि परमाणोर्देशतो नंतत्वाभावाच्च न

मिथोगतार्थता । अतस्सुष्ठूक्तदेशतःकालतोऽगुणतश्चातशून्यत्वमनंतत्वमिति ॥ ७८ ॥ इदानीं गुणानां प्रत्येकमानं त्ययुक्तितस्साधयति ॥ धनैरिति ॥ धनं च यदिव बहुलं स्यात्तदैव धनैः पूर्णं स्यादिति यत्तत्तस्माद्देशकालव्याप्तभगवन्मूर्तेरंशोऽप्येकैकगुणस्याभावे तत्रैव गुणानं त्याभावप्रसंगात् व्यापकरूपरसादिगुणानां व्याप्यवृत्तिवश्यकभावाच्च प्रत्येकगुणानं त्यमपि कथं न युक्तिः साधयेत् । वक्ष्यति चैतद्भ्रंशकारः स्वयमेव ॥ ७९ ॥ इदानीं युक्त्युपोद्बलकं मय्यनंतगुणेऽनंतगुणतोऽनंतविग्रहइति भागवतवचनमर्थतो गृहीत्वा व्याख्याति ॥ अनंतगुणइति ॥ अनंतगुणे गुणतोऽनंते अनंतविग्रहेमपि इति पदयोजना । तत्र प्राक्प्रथमं स्मृतिः अनंतगुणेइ

धनैः पूर्णं स्तदैव स्याद्धनं च बहुलं यदि ॥ तद्गुणैः पूर्णतावाचा गुणानां पूर्णताप्यभूत् ॥ ७९ ॥ अनंतगुणइत्युक्तत्वा प्रागसंख्यान्युगान् स्मृतिः ॥ गुणांश्च पूर्णान्सैवाहह्यनंतगुणतस्त्विति ॥ ८० ॥ महद्गुणत्वादिति च महत्तामाह तां गुणे ॥ महत्त्वं त्वपरिच्छिन्निरिति स वै विदुर्बुधाः ॥ ८१ ॥

तिविशेषणेन गुणानामवधि शून्यत्वस्यासंख्यातत्वे पर्यवसानादसंख्यान्युगानुक्त्वा पुनस्सैव गुणतोऽनंतइति गुणांश्च पूर्णानाह । तु शब्देनान्यथापौनरुक्त्यात् एवं विशेषोपेक्ष्य मंगीकार्यइति सूचयति ग्रंथकारः । गुणतः गुणैः प्रत्येकमनंतइति शब्दार्थः । एवमर्थकथने पूर्वविशेषणेनैव गतार्थमिदं विशेषणं स्यात् । तस्माद्गुणानां प्रत्येकमानं त्यमेवोत्तरविशेषणाल्लब्धमिति भावः ॥ ८० ॥ उक्तार्थे वाक्यां तं च प्रमाणयति ॥ महद्गुणत्वादिति ॥ महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुरिति च भागवतवाक्यगुणे गुणसमुदाये महत्तामाह । महत्त्वं त्वप

रिच्छित्तिस्तस्माद्गुणानांप्रत्येकमप्यपरिच्छिन्नत्वरूपपूर्णत्वसिद्धिरितिभावः ॥ ८१ ॥ उक्तार्थेऽतरंगयुक्तिंचाह ॥ यथास्तीति ॥ यथादेशादानेत्येदेशस्याप्यंतशून्यतास्तितथेत्युत्तरेणान्वयः । अवश्यंवाच्येतिपदसंबंधः । विपक्षेबाधकमाह ॥ नचेदिति ॥ नचेद्गुणानांप्रत्येकमानंत्यनचेत् । तस्यभगवतःनसिद्ध्येदितिशेषः । तत्रदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तुशब्देनप्राक्सूचित्तापैनरुत्तयाख्ययुक्तिंस्पष्टमाह ॥ गुणेति ॥ उक्तार्थमिदंपद्यं । तत्तस्मा त्स्मृतियुक्तिभ्यांगुणाः पृथक्पृथक्पूर्णास्सिद्धाऽइति

यथास्तिदेशादानेत्येदेशस्याप्यंतशून्यता ॥ तथागुणेनानेत्यपिगुणस्याप्यंतशून्यता ॥ ८२ ॥ वाच्यावश्यंनचेत्तस्यगुणतो नंततैवन ॥ नह्यल्पबलवान्मल्योर्बलेनानंतउच्यते ॥ ८३ ॥ गुणसंख्यावाधिर्नैतियो नंतगुणैरिति ॥ सएवगुणतो नंतःप्रत्येकंगुणपूर्तितः ॥ ८४ ॥ इत्येववाच्यस्मृत्यर्थो नचेत्स्यात्पुनरुक्तता ॥ तत्सिद्धास्स्मृतियुक्तिभ्यांगुणाः पूर्णाः पृथक्पृथक् ॥ ८५ ॥ नचेत्सकचिदज्ञस्यात्कदाचिद्ज्ञाज्ञतापतेत् ॥ तद्देशकालव्याप्तस्यधर्मव्याप्तिर्बलादपि ॥ ८६ ॥

फलितकथनं ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ नचेदिति ॥ नचेज्ज्ञानादिगुणादेशकालव्याप्तानभवंतिचेत् सःदेशकालव्याप्तोभगवान्क्वचिद्देशेऽज्ञस्स्यात् । कदाचित्कस्मिंश्चित्कालेवाज्ञस्स्यात् । तत्तस्मा द्वलात् युक्तिबलात् देशव्याप्तस्यभगवतोज्ञानमपिदेशव्याप्तंनभवतिचेद्भगवानपिक्वचिद्देशेज्ञानीकस्मिंश्चिद्देशेसर्वथाज्ञानाभावाज्ज्ञश्चस्यात् । इदानींज्ञानीकालांतरेसर्वज्ञाना

भावाज्जडश्चस्यात् । जडतापरिहारायाल्पमपिज्ञानमङ्गीक्रियतेचेत्ज्ञानं चव्याप्तं स्यादित्युभयतः प्राशारब्जुरितिभावः ॥ ८६ ॥
किंचसंयोगशब्दव्यतिरिक्कारूपरसाद्यास्सर्वेगुणाव्याप्यवृत्तयइतिसर्ववादिनोवदन्ति । एवंचेदेशकालव्याप्तस्यभगवतोरूपरसाद्याः
कथंनदेशकालव्याप्ताइत्याह ॥ किमिति ॥ अव्याप्यवृत्तयः किमितिसंबन्धः । तत्तस्मात्संयोगव्यतिरिक्तधर्माणां धर्मिणि व्या-
प्यवृत्तित्वात् धर्मिव्याप्तौ गुणाश्च व्याप्ता इतियोजनीयं ॥ ८७ ॥ पूर्वमनंतगुणे गुणतो न ते इति विशेषणद्वयसार्थव्यायार्थद्वयमुक्तं ।
वस्तुतस्त्वेकैव विशेषणार्थद्वयं सिद्धतीत्याह ॥ संकोचेति ॥ इयं गुणतो न तता संकोचो न चित्यतः संकोचस्यानौचित्यात् अनु-

किंसंयोगवदन्येपिगुणारूपरसादयः ॥ अव्याप्यवृत्तयो धर्मिव्याप्तौ व्याप्ता गुणाश्च तत् ॥ ८७ ॥
संकोचो नौचित्यतश्च गुणतो न तता त्वियं ॥ बहुत्वाच्च महत्त्वाच्च गुणानामिति गम्यते ॥ ८८ ॥ अप-
रिच्छन्नधर्माणां तत्सत्यानां स्वधर्मिवत् ॥ परिच्छन्नत्वदज्ञानकल्पितत्वकथावृथा ॥ ८९ ॥

चितत्वात् । गुणानामहत्त्वात् देशकालानवच्छिन्नत्वात् बहुत्वात् संख्याविच्छेदराहित्याच्चेति गम्यते । अनन्ता गुणायस्येति विग्रहे गु-
णानामन्ताभावो हि अनन्तशब्दार्थः । अतश्च संकोचेकारणाभावात् योग्यतया देशात्कालात्संख्यातश्चेति गुणानां देशानंत्यकालानंत्यं
संख्यानंत्यंचैकैव विशेषणेन सिद्धतीति भावः ॥ ८८ ॥ धर्माणां व्याप्तिकथनात् लब्धफलद्वयमाह ॥ अपरिच्छिन्नोति ॥ तत्त-
स्मात् धर्मिवद्ब्रह्मवदपरिच्छिन्नधर्माणां अपरिच्छिन्नत्वात्तद्देवसत्यानां च परिच्छिन्नेन त्वदभिमतज्ञानेन कल्पितत्वकथावृथेतियो

जना । एवंचव्याप्यवृत्तयोऽभगवद्धर्माव्याप्ताभवितुमर्हति । व्याप्तधर्मिकत्वेसतिव्याप्यवृत्तित्वात् । गगनस्थमहापरिमाणवत् । विमताभगवद्धर्माः पारमार्थिकाः । व्याप्तत्वाद्ब्रह्मवत् । विमताभगवद्धर्मा अज्ञानकल्पितानभवन्ति अपरिच्छिन्नत्वाद्ब्रह्मवदिति चा नुमानत्रयमनेनोक्तं भवति । ततश्चधर्माणां व्याप्तत्वप्रसाधनेन ब्रह्मवत्सत्यत्वमज्ञानाकल्पितत्वं चेति फलद्वयं सिद्धमिति भावः ॥ ८९ ॥ अज्ञानाकल्पितत्वेऽपि मायाकल्पितत्वं स्यादिति मायाज्ञानयोर्भेदवादिनः शंकाप्यनेनैव निरस्तेत्याह ॥ अमायिक इति ॥ मायायाः परिच्छिन्नत्वाद्धर्मिणो हेरेस्तद्धर्माणां चोक्तरीत्याऽपरिच्छिन्नत्वात्कथं मायिकत्वमपीति भावः । तत्तस्मादपरिच्छिन्नत्वादिति वा ।

अमायिको हरिस्सिद्धस्तद्धर्मा अप्यमार्थिकाः ॥ अणुभ्योऽखिलजीवेभ्यो विभेदश्च विभोरभूत् ॥ ९० ॥
 विरुद्धधर्मध्रौव्येण भेदोऽपि ध्रुवतामगात् ॥ अतोऽनेन तदश्रुतिर्वादद्वयस्याप्युत्तरं ददौ ॥ ९१ ॥ तन्निवर्णपदं
 मिदं त्रिविक्रमपदोपमं ॥ पराजयायैदृत्यानां जयाय च सतामभूत् ॥ ९२ ॥

अनेनैव भेदसौरभफलं च सिद्धमित्याह ॥ अणुभ्य इति ॥ विभोर्देशकालव्याप्तस्य ॥ ९० ॥ विरुद्धधर्माणां मभेदविरोधिसर्वज्ञादिभगवद्धर्माणां ध्रौव्येण देशतः कालतश्च ध्रुवत्वेन । अतः सर्ववत्त्वात्मकत्वाख्यपराभिलषितार्थखंडनात् गुणसिद्धेर्युगुणपूर्णत्वा र्थस्थापनेन गुणानां सिद्धत्वात् ततएवातेजोविश्वयोः पारमार्थिकभेदस्य च सिद्धत्वादित्यर्थः । वादद्वयस्यैक्यवादनैर्गुण्यवादाख्य वादद्वयस्य ॥ ९१ ॥ अनेन तदश्रुत्यर्थकथनमुपसंहरति ॥ तन्निवर्णमिति ॥ तत्तस्मा त्रिवर्णमिदं पदं मनंताख्यपदं त्रिविक्रमपदो

पमं त्रिविक्रमस्यहरेःपादोपमं । त्रिविक्रमत्वेनत्रिवर्णत्वेनचोभयोरुपमा । अथवाऽनंतपदस्याप्यकारनकारतकाराख्यवर्णत्रयसहि
तत्वं । हरिपादस्यापि तलनलोपरिभागेषुरक्तशुभ्रनीलाख्यवर्णत्रयसहितत्वमित्युभयोरुपमाद्रष्टव्या ॥ ९२ ॥ इदानींब्रह्मसूत्रम
र्थादयाजीवेश्वरभेदादिकंसंप्रपंचसाधयितुमारभते ॥ सर्वोपनिषदामिति ॥ अस्यार्थस्स्पष्टएव ॥ ९३ ॥ अतस्सूत्रस्यसूचकत्वा
त् । तदभ्यस्तैतनसूत्रेणासकृदुक्तं । विदांविदुषां ॥ ९४ ॥ निर्णायकानुसारेण निर्णायकब्रह्मसूत्रानुसारेण । निर्णयस्योपनि

सर्वोपनिषदामर्थनिर्णेतुंवादरायणः ॥ निर्ममेब्रह्मसूत्राणिसूचनान्तसूत्रमुच्यते ॥ ९३ ॥
अतस्तत्सूचितं ग्राह्यं किंपुनस्सकृदीरितं ॥ तदभ्यस्तंसमस्तुचूडारत्नायतेविदां ॥ ९४ ॥
निर्णायकानुसारेण निर्णयस्यगतिंविदुः ॥ अध्वनीनस्यसह्यध्वायोदीपेनप्रदर्शितः ॥ ९५ ॥
चोरःप्रदीपनाशंचकामयेत्कामुकोपिवा ॥ राज्याराजगृहंरात्रौत्रायांत्यासोऽर्ध्यःपदेपदे ॥ ९६ ॥

षदादेः । तत्रहृष्टांतः ॥ अध्वनीनस्येति ॥ अध्वनीनस्यर्थाथस्य । दीपेनेत्युपलक्षणं । सूयेणवा निशिचेद्दीपेनदिवाचेत्सूयेणे
त्यर्थः । उभयोरर्थंधकारनिमित्तसंशयविपर्ययनिरासकत्वात् । एवंवादिवादादिनाप्राप्तसंशयादिनिरासकत्वेनव्यासाख्यसूर्य
स्यप्रभास्थानीयेनसूत्रेणोपनिषदादेरप्यर्थख्यमागोर्निर्णयइतिभावः ॥ ९५ ॥ सूत्रमुल्लंघ्योपनिषदामर्थकथनमन्यापदेशेननिंदय
न्सूत्रानुसारिव्याख्यांस्तौति ॥ चोरइति ॥ सःदीपः । अन्यत्स्पष्टं । यथाऽयमर्थार्थकामुकत्वात्तदर्थमंधकारापेक्षौचोरकामुको

प्रदीपनाशं कामयतः । तथा पूर्वोत्तरविरुद्धतयोपनिषदामयोग्यस्वकपोलकल्पितार्थकथकाः परं सूत्रमुल्लंघयन्ति । यथा च स्वयोग्यं राजगृहं रात्रौ यांतीराज्ञीपदे पदे दीपमर्थयते । तथा पूर्वोत्तरविरुद्धतया स्वयोग्यनारायणाख्य भट्टगुणान्प्रतिपादयती उपनिषदादीनां व्याख्या च पदे पदे तत्त्वमित्यादि पदे पदे तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवदित्यादि सूत्राख्यदीपान्कामयत इत्युभयत्रापि च्वनि तोष्यर्थो ग्राह्यः ॥ ९६ ॥ अतस्सूत्राणामुपनिषदर्थनिर्णायकत्वात् । अतएव विश्रुतितत्त्वार्थाज्ञानी सः उत्सूत्रयत्किंचिदर्थकथकः कंठात् अर्थकथकतया कंठस्थानीयवाक्यात् सूत्रब्रह्मसूत्रं जिहीर्षति दूरीकर्तुमिच्छति । अन्यत्र सूत्रं कंठसूत्रं । तथा चोत्सूत्रभाष्यभा

अतस्सूत्रांतरिस्कृत्य यश्चुल्यर्थमतत्वावित् ॥ वक्तिसंश्रुतिमुदयोः कंठात्सूत्रं जिहीर्षति ॥ ९७ ॥

उपकर्तय पकृतिः कृतघ्नस्यैव शोभते ॥ धर्मवक्त्री कथं जह्यात्सूत्रं स्वार्थकृते कृतं ॥ ९८ ॥ सतीम

प्यसतीं कर्तुं च कमेदं शक्यः ॥ सावायुतनया देशैस्तसातन्मार्गमन्वगात् ॥ ९९ ॥

पितः उपनिषद्वाक्यार्थोपि चंडालगीतवदश्राव्यः । सूत्रानुसारिभाष्यप्रतिपादितस्तूपनिषद्वाक्यार्थः मंगलस्त्रीशोभनवाक्यवत्सुश्राव्य इति भावः ॥ ९७ ॥ प्रकारांतरेणाप्युत्सूत्रभाष्यकारमपहसति ॥ उपकर्तरीति ॥ उपकर्तयुपकारिणि अपकृतिरपकारः कृतघ्नस्य कृतं परं कृतमुपकारं हंतीति कृतघ्नः तस्य स्वोपकारिसूत्रमुल्लंघयंस्तद्भाष्यकारोपितादृश इति भावः । धर्मवक्त्री धर्मचरेति परान्प्रत्ययि धर्मवदं ती श्रुतिः स्वार्थकृते स्वनिर्णयार्थं । श्रुतिस्तु धर्मज्ञास्वोपकारिसूत्रानुसारेणैवार्थब्रूयादिति भावः ॥ ९८ ॥ इदानीं परकीयभाष्यकारप्रकारां तरेण दूषयन्नेव स्वभाष्यकारमन्यापदेशेन सौति ॥ सतीमिति ॥ एवं निदुष्टार्थवक्त्री श्रुतिदुष्टार्थ

नयन्भाष्यकारोपितादृशइतिध्वनितोर्थः । सारावणेनबलाक्षीतापिसीता वायुतनयादेशैर्हन्मदुक्तिभिःतन्मार्गहन्मदुक्तरा ममार्ग । एवंपरैरन्यार्थैर्बलाक्षीतापिश्रुतिवर्गोरवताररूपमध्वाचार्यभाष्याद्युक्तिभिस्तदुक्तमार्गेणश्रीनारायणगुणानेवप्रतिपादये दितिभावः ॥ ९९ ॥ इदानीपरकीयभाष्यस्वबलात्कारं श्रुतिसूत्रवायुतनयादेशरूपमध्वाभाष्याणामेकप्रकारतांवाऽऽनन्दम याधिकरणेश्वरग्राहिताप्रदर्शयति ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेत्यत्रोक्तब्रह्मशब्दबलात्पुच्छपादाख्यावयवः । मायावादिनो

ब्रह्मशब्दबलात्पुच्छमेवब्रह्मेतिदुर्धियः ॥ श्रुतिस्मूत्राध्वनाऽऽनन्दमयंब्रह्मर्चिंशंसति ॥ १०० ॥

प्राक्प्रस्ताव्यानन्दमयंश्लोकेतत्रोदितेश्रुतिः ॥ द्विरुक्तब्रह्मशब्देनकथंब्रह्मनतंजगौ ॥ १०१ ॥

हिसूत्रंश्रुतिंचोद्ध्यानन्दमयस्यकोशतयाऽब्रह्मतांवर्यतःतत्पुच्छस्यैवब्रह्मतांवदति । श्रुतिस्तुतदप्येषश्लोकोभवतीतिस्वोक्तानन्द मयेपूर्वप्रस्तावितानन्दमयादाविवश्लोकंप्रमाणयतीसूत्राध्वनानन्दमयोभ्यासादितिश्रौतमयादया ऋचि अस्तिब्रह्मेतिचेद्वद संतमेन ततोविदुरितिश्लोकेआनन्दमयमेवब्रह्मशंसति । अतश्श्रुतिसूत्रयोस्मूत्रानुसारिभाष्यकारस्यचैकोमार्गः । उत्सूत्रभाष्यकारस्यत्व परोमार्गइतिप्रागुक्तसर्वनप्रतिज्ञामात्रमितिभावः ॥ १०० ॥ ननुश्लोकेपिपुच्छस्यैवब्रह्मतोच्यते । नत्वानन्दमयस्येतिशंकांमूलग्रंथे परिहृतमपिस्वग्रंथसाफल्यायपुनरपियुक्तिभिर्निराकरोति ॥ प्रागिति ॥ तत्र स्वप्रस्तावितानन्दमये द्विरुक्तब्रह्मशब्देन असद्ब्रह्म

ति अस्तिब्रह्मेति द्विवारमुक्तशब्देन । तंआनंदमयं ॥ १०१ ॥ यतःयस्मात् । अन्यत्रसर्वत्रा न्नमयादिचतुष्के । श्लोकेन स्वी-
कार्थेनिरूपितमंत्रेण श्लोक्यःस्तुत्यःअंगी शिरःपाण्यादिपंचांगवत्त्वेननिरूपितःअवयवीअन्नमयादिरेव । नतुतस्यैकदेशांगं ।
अन्नाद्वैप्रजाःप्रजायतेइत्यन्नमयश्लोके प्राणदेवानुप्राणतीतिप्राणमयश्लोके यतोवाचोनिर्वर्ततइतिमनोमयश्लोके विज्ञानब्रह्म
चेद्वेदेतिविज्ञानमयश्लोकेच स्पष्टमन्नमयाद्यंगिनामेवश्रूयमाणत्वात् । ततस्तस्मात् अन्नमयादिचतुष्टयेंऽगिनएवश्लोकश्लोक्य
त्वात्अत्रचा नंदमयप्रकरणेपि श्लोकश्लोक्योर्गोचरेव । नत्ववयवः । प्रायपाठविरोधात् । सोयमगिन्येवन्यायप्राप्तोपिश्लोकः यदि

श्लोकश्लोक्योयोन्यत्रसर्वत्रांगिकृतोत्रच ॥ श्लोक्योर्गोचरेव यदिब्रह्मशब्दशक्त्यापकृष्यते ॥ १०२ ॥
तर्ह्यैकस्यद्वयोदशत्तयास्यादंगिन्येवकर्षणं ॥ द्वयोर्हिशक्तिर्महतीचतुर्भिस्संगृहीतयोः ॥ १०३ ॥

ब्रह्मशब्दशक्त्या पुच्छेश्रुतब्रह्मशब्दशक्त्याऽपकृष्यते पुच्छविषयतयायोज्यते । तर्ह्यैकस्यपुच्छेश्रूयमाणैकब्रह्मशब्दस्य द्वयोरंगि-
विषयकमंत्रेश्रूयमाणब्रह्मशब्दयोःअंगिनिआनंदमये ब्रह्मणःआनंदमयस्य पुच्छमिति तत्पुरुषसमासेन सोयमानंदमयोब्रह्म तस्य
पुच्छमितिवापकर्षःअपकर्षणमेवस्यात् । किंतुपुच्छमितिशंकायास्तुमोदप्रमोदसमानयोगक्षेमतयासुखविशेषवाचकमुत्पदमध्याह-
त्यमुदेवपुच्छमित्युत्तरंदातव्यं । अस्मदुक्तमेवापकर्षणंन्याय्यमित्याह ॥ द्वयोरिति ॥ एकस्माद्वयोदशशक्तिर्महतीहिइत्येकोन्या-
यः । चतुर्भिःउक्तरीत्याएकांगेअपकर्षणरहितैश्चतुर्भिःश्लोकैस्संगृहीतयोरित्यपरायुक्तिः । पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयेऽदृष्टसोयमपक

र्षः कथमत्रैवकर्तव्यइतिभावः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ दृढसूत्रेब्रह्मसूत्रेनिबद्धस्य ब्रह्मशब्दाभ्यासादितिआनन्दमयेनिबद्धस्यास्यश्रो-
कस्येत्यन्यायुक्तिः । प्रकारांतरेणापिश्लोकस्यपुच्छेऽपकर्षणमनुचितमित्याह ॥ उत्कर्षइति ॥ अस्मदर्थेअस्माभिरुच्यमानेपुच्छ-
स्यब्रह्मशब्दस्यांगिन्याकर्षणरूपार्थेउत्कर्षस्त्याह ॥ अधोभागेस्थितशब्दस्योर्ध्वभागेआकर्षणस्य ऊर्ध्वकर्षणमितिवा उच्चेश्रेष्ठेगिनि
कर्षणमितिवाउत्कर्षरूपत्वादितिभावः । त्वयात्वपकर्षःऊर्ध्वभागेश्रेष्ठेचांगिनिस्थितस्यश्लोकस्याधोभागेपादेआकर्षणंक्रियते । अत
स्त्वदुक्तार्थेऽपकर्षोजायते । अस्मदर्थेतूत्कर्षः । सएवश्लाघ्यइतिभावः ॥ १०४ ॥ किंचसर्वोत्कृष्टेयंविद्याऽऽनन्दमयविद्यापरंकेव

दृढसूत्रेनिबद्धस्यकथंचास्यापकर्षणं ॥ उत्कर्षोह्यस्मदर्थस्यादपकर्षस्त्वहोच्यते ॥ १०४ ॥

सर्वोत्कृष्टाचिविद्येयमुत्कर्षसहतेपरं ॥ अपकर्षेपितेकोशस्यैकदेशविशेषसा ॥ १०५ ॥

लमुत्कर्षमेवसहते । नापकर्ष । अतोविद्यास्वरूपपर्यालोचनयाचयोग्ययोग्येनसंबध्यतइतिउत्कर्षएवकार्यइतिभावः । प्रतिबंदप्र-
दर्शनायेदमुदितं । वस्तुगत्यानपकर्षोनाभ्युत्कर्षःपरमात्मनि लोमनखादीनामपिपरब्रह्मात्तस्यतस्यब्रह्मताप्रतिपादकंवाक्यंतत्र
तत्रयोज्यं । परपक्षेदूषणांतरंचाह ॥ अपकर्षइति ॥ साब्रह्मशब्दसहितश्लोकरूपश्रुतिः । तेमतेकोशस्य जडकोशरूपस्यानं-
दमयस्यैकदेश मंशभूतंअतएवजडंपादनंविशेत् । कोशस्यजडत्वेनतदेकदेशभूतपादस्यापिजडत्वावश्यंभावात्तद्ब्रह्मत्वग्रतिपा-
दिकानस्यादितिभावः । उपलक्षणंचैतत् । पुच्छेश्रयमाणोपिब्रह्मशब्दःकथंतत्रयोजनीयइत्यपिद्रष्टव्यं ॥ १०५ ॥ अतःअंगिनिश्रू-

यमाणश्लोकस्यान्यपरत्वायोगात् । निरर्गलः निर्बाधः एकः आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वरूपः । अपरः पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वरूपः । सूत्रभाष्यार्थप्रवृत्तस्यैति साक्षाच्छ्रुतार्थदूषकः कथं तद्भाष्यकार इत्यपहासार्थमुदितं । खल्वमुपपादयति ॥ निमित्तस्यानुपपत्तिरूपनिमित्तस्य साम्येऽपि पक्षद्वयसाधारण्येऽपि अंगस्यैव ब्रह्मतोकेः कथं मंगिनो ब्रह्मत्वमिति वत् अंगिनः अब्रह्मतायां कथं तदेकदेशस्यांगस्य ब्रह्मत्वमिति पक्षद्वयेऽप्यनुपपत्तिसाम्येऽपीत्यर्थः । एकत्र अंगस्यैव ब्रह्मतायां पक्षपातादुराग्रही । दुराग्रहप्रस्तत्वात् खल इति

अतश्श्रुतेस्तसूत्रकृतश्चैकोमागोनिरर्गलः ॥ खलस्य सूत्रभाष्यार्थप्रवृत्तस्यापरो भवेत् ॥
निमित्तसाम्येऽप्येकत्र पक्षपातादुराग्रही ॥ १०६ ॥ उभयोर्ब्रह्मताऽयोगादेकल्याणोऽप्यदीष्यते ॥
सर्वस्य ब्रह्मता तर्हि केन वा घोषिता भुवि ॥ शिष्यो ब्रह्मगुरुर्ब्रह्मसर्वब्रह्मजगत्किल ॥ १०७ ॥
मोदानन्दप्रमोदादिन ब्रह्मकिल चिन्मये ॥ ब्रह्मणस्तु खरूपत्वेऽसुखस्य ब्रह्मतानर्कि ॥ १०८ ॥

भावः ॥ १०६ ॥ शंकांतरमनूद्य दूषयति ॥ उभयोरिति ॥ उभयोर्गांगिनो ब्रह्मताया अयोगात् । एकल्याणः अंगिब्रह्मत्वल्यागः । सर्वस्य चेतनाचेतनात्मकसकलजगतः ब्रह्मता केन निमित्तेन । सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या सर्वस्य ब्रह्मतामाघोषयन्कस्माद्भूयो ब्रह्मत्वाद्भिभेपीति भावः । तदेव विशदयति ॥ शिष्य इति ॥ १०७ ॥ दुःखिनो जीवस्य जडस्य घटादेश्च ब्रह्मताऽसंभाविता । आनन्दमयस्य सुखरूपब्रह्मतायां न काऽप्यनुपपत्तिरिति सूचनाय मोदेत्यादिकमुक्तं । चिन्मये ज्ञानमये । अनुपपत्त्यभावमेवोपपादयति ॥

ब्रह्मण इति ॥ सुखरूपं ब्रह्मेति त्वया युच्यते ॥ तर्हि सुखस्य सुखात्मकानंदमयस्य ॥ १०८ ॥ आनंदमयस्य ब्रह्मत्वं साक्षाच्छ्रुतं चेत्याह ॥ आनंदमिति ॥ १०९ ॥ नन्वंगस्य ब्रह्मतायामंगिब्रह्म अधिकरणमेव स्यात् । ननु ब्रह्म आधाराधेयभावस्य विरुद्धतयैकस्मिन्नयोगादित्यत आह ॥ विरुद्धेति ॥ सर्वज्ञत्वात्पञ्चत्वादिनात्यंत विरुद्धजीवब्रह्मैक्ये । यस्य तवैतिसंबन्धः । एकजातीययोः अवयविनो ज्ञानानंदमयत्वे तदवयवानामपि ज्ञानानंदमयत्वावश्यं भावात् एकप्रकारयोरित्यर्थः । अत्यंत विरुद्धयोरैक्यं वदता उच्यते । अङ्गजातीययो रैक्यं कुतो न कथ्यते । अवयोर्येते उपपादानोपादेयतयाऽभिन्नयोरपि मृद्वदयोरेवावयवावयविभावदर्शनात् अङ्गां कजातीययो रङ्गांगिनोरैक्यं कुतो न कथ्यते ।

आनंदं ब्रह्म कर्तृत्वादि वेदो न किञ्चुतः ॥ १०९ ॥ विरुद्धजीवब्रह्मैक्येयस्याशाभूयसीति व ॥

अङ्गांगिनोऽकुतो नैक्यमेकजातीययो र्वद ॥ ११० ॥ केशस्य ब्रह्मतादृष्टां केशवस्यापि किं न सा

॥ १११ ॥ पुच्छस्य ब्रह्मतायां तु मध्यस्या ब्रह्मता कथं ॥ मृत्युच्छं मृण्मयस्योक्ष्ण इत्यज्ञाभाणकं स्मर ॥ ११२ ॥

गिभावोपि नाभेदविरोधीति भावः ॥ ११० ॥ किंचाङ्गिभावापन्नयोर्मूलरूपनारायणतत्त्वैश्वर्यरूपकृष्णावतारयो रभयोरप्यैक्यब्रह्मत्वाधाराधेयभावदर्शनात् आनंदमयेऽङ्गांगिनो र्द्वयोरपि ब्रह्मत्वादौ कानुपपत्तिरित्याह ॥ केशस्येति ॥ १११ ॥ युक्त्यन्तरेणाप्यानंदमयस्या ब्रह्मतानोचितेत्याह ॥ पुच्छस्येति ॥ मध्यस्यानंदमयस्य । उक्ष्णः वृषभस्य । आभाणकं किंवदंती । यथामृण्मयपुच्छवृषभयो रपि मृदात्मकत्वं लोके दृष्टं । तथानंदमयपुच्छयोरभयोरपि ब्रह्मैतववाच्या । न त्वेकस्य ब्रह्मताऽपरस्या ब्रह्मतेति

भावः ॥ ११२ ॥ युत्त्यंतरंचाह ॥ किंचेति ॥ एक मुभयोर्ब्रह्मत्वायोगादेकंलजसिचेदित्यर्थः । पूर्वं पूर्वोक्तं पुच्छं । अपरं श्रो कोकमानंदमयं भज ब्रह्मतया ऽंगीकुरु । सूत्रविरुद्धार्थे सूत्रस्य विरुद्धे ऽर्थे पुच्छ ब्रह्मत्वे । उत्सूत्रभाष्यसूत्राननुकूलभाष्यं । लक्षणज्ञा न्सूत्रार्थोवर्णयते यत्र पदैस्सूत्रानु(का)सारिभिः । स्वपदानि च वर्णयते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति भाष्यलक्षणज्ञान् ॥ ११३ ॥ युत्त्यन्तरेणाप्युभयोर्ब्रह्मतानविरुद्धेत्याह ॥ क्रीडत इति ॥ अनंतरूपैर्मत्स्यादिभिः । तानन्तावतारान् । एकीकुरुते । श्वेतद्वी

किंचलजसिचेदेकं पूर्वलजभजापरं ॥ साक्षात्सूत्रविरुद्धार्थमतिरासीत्कथं तव ॥
उत्सूत्रभाष्यं दुर्भाष्यं लक्षणज्ञान्विचारय ॥ ११३ ॥ क्रीडते नंतरूपैर्यस्तांश्चैकीकुरुते
प्रभुः ॥ तदा मूलं न किं ब्रह्मतानिरूपाणि वान किं ॥ ११४ ॥ पादौ ब्रह्म करौ ब्रह्म म
ध्यं ब्रह्म शिरो हरेः ॥ ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुत्या ह्येषोर्थे इरिति ॥ ११५ ॥

पस्थपद्मनाभमूर्त्या सहावतारसमाह्वयनंतरमेकीकुरुते । मूलं मूलरूपं । न किं ब्रह्म न किं ॥ ११४ ॥ भगवतस्सर्वावयवानामपि ब्रह्म त्वेमूलीभूतां परैः कवलीकृतां श्रुतिमुद्धरति ॥ पादौ ब्रह्मेति ॥ हरेरिति प्रत्येकं संबन्धः । ब्रह्मैवेदं सर्वमिति ब्रह्म प्रतिपादिकायां श्रुतौ ब्रह्मणः करचरणादीनामेव सन्निहितत्वेन प्रस्तुतत्वात् प्रस्तुतपरित्यागे च कारणभावात् इदं सर्वमित्यनेन तच्चरणादिकमेव परासृज्यते । अंतरंगत्वाच्च । नतु बाहिरंगं असन्निहितं च जगदिति भावेनोक्तं पादौ ब्रह्मेत्यादि । एषः सर्वस्य हरिपादाद्यवयवस्य ब्रह्मतारूप्यः ।

इमांशास्त्रमर्यादामजानतामायावादिनांमुखप्राप्तीभूतायाश्श्रुतेरुद्धारोयमितिज्ञातव्यं ॥ ११५ ॥ हेरस्सर्वावयवानांब्रह्मत्वप्रत्यक्षं
चप्रमाणयति ॥ आब्रह्मांडमिति ॥ आब्रह्मांडब्रह्मांडखपरपर्यंतं । अस्यनारायणस्य । अयंचार्थस्त्रिविक्रमावतारसर्वदृष्टः ।
रोम्णिब्रह्मांडराशयइत्येतत्कोटिब्रह्मांडविग्रहइतिवासुदेवसहस्रनाममध्यस्थभगवन्नामार्थद्रष्टृभिः आंडकोशोबहिरयंपंचाशकोटि
विस्तृतः । दशोत्तराधिकैक्यत्रयविष्टःपरमाणुवदितिभागवतवाक्यार्थद्रष्टृभिश्चब्रह्मरुद्रादिभिर्दृष्टं । शिशोश्शिशुरूपस्यविजृम्भणं
कुर्वतःकृष्णस्य । इदंचयशोदयादृष्टं । परात्मनःपरमात्मनः । पादरोममुखादिषुकिंपूर्णंन सर्वमपिपूर्णमेव ब्रह्मेवेतियावत् । पुच्छ

आब्रह्मांडहिपादोस्यरोम्णिब्रह्मांडराशयः ॥ शिशोर्मुखजगत्सर्वकिंपूर्णंपरात्मनः ॥ ११६ ॥

आनंदमयमध्यस्थानंदोब्रह्मेति किंनसा ॥ सहेतुकंब्रह्मभावमाहसंशयनुत्तये ॥ ११७ ॥

स्यैवब्रह्मतावादिनोपिश्रुतिबलात्बृहद्बृहद्भावविविधतातोर्महावृद्धिरूपपूर्णत्वस्यैवब्रह्मशब्दार्थत्वात्किंपूर्णमित्युक्तं ॥ ११६ ॥ प्रब
लश्रुत्यंतरविरोधंचाह ॥ आनंदमयमध्यस्थेति ॥ आनंदआत्मेत्युक्तानंदाख्यमध्यस्थेत्यर्थः । सातैत्तिरीयश्रुतिरेव । आनंदो
ब्रह्मेतिव्यजानादितिभृगुवल्यां सहेतुकं आनंदाङ्गैवखल्विमानिभूतानिजायते । आनंदेनजातानिजीवन्ति । आनंदंप्रयत्यभि
संविशंतीतिब्रह्मलक्षणाख्यहेतुसहिततयाब्रह्मभावसंशयनुत्तयेनाऽऽहिकं । मध्यस्थेत्यापातार्थमादायोक्तं । वस्तुगत्याब्रह्मवल्ली
स्थानमयादिप्रकरणपंचकोक्तास्त्रयमप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयानामेवास्यांभृगुवल्यामपि तस्माएतत्प्रोवाचेतिएतत्तपदे

नपराभृश्यान्नादिशब्दैराख्यानात् आनंदादिपदैरपिसूत्रे स्पष्टोक्तसूचितानामानंदमयादीनामवसहेतुकब्रह्मत्वोपदेशइति द्रष्टव्यं ।
 अतो न केवलं सूत्रपरित्यागीपरकीयभाष्यकारः । उक्तविधया प्रबलबहुतरश्रुतित्यागीचेति न वैदिकसमासु श्लाघायोग्यः ॥ ११७ ॥
 इदानीं पराप्रक्रियामूलयुक्तिबलादेवानंदमयस्य ब्रह्मतां साधयति ॥ अंगस्येति ॥ अंगस्य पुच्छपदोदितपादरूपांगस्य । अंगिनि
 तादृशपंचांगभरितानंदमये । तत्र दृष्टांतमाह ॥ पदस्थौल्यादिति ॥ ११८ ॥ किंच पुच्छे ब्रह्मपदश्रवणात् मध्यस्या ब्रह्मतायां

अंगस्य पूर्णतायां हि किंवाच्यांगिनि पूर्णता ॥ पदस्थौल्यादिति स्थौल्यं किं नास्ती भकलेवरे ॥ ११८ ॥
 पुच्छे ब्रह्मपदादन्यन्न ब्रह्मयदिते मते ॥ तर्ह्यनानंदतापुच्छे मध्यस्यानंदताश्रुतेः ॥ ११९ ॥
 क्रयविक्रयपक्षे स्यादुभयोश्च द्विरूपता ॥ तदुत्सूत्रस्वभावत्वादेव सूत्रविसर्जनं ॥ १२० ॥
 यस्त्वं समन्वयाध्यायात्पादमेकं व्ययोजयः ॥ तस्यानंदमयात्पुच्छविच्छेदं किं भयं च तत् ॥ १२१ ॥

मध्ये आनंदपदश्रवणात्पुच्छस्यानानंदत्वं स्यात् । अन्योन्यविनिमये तयो रप्युभयरूपता सिद्धेत्याह ॥ पुच्छइति ॥ अन्यत् मध्यं ।
 तत्तस्मात्पुक्तिश्रुतिबाधितत्वात् । उत्सूत्रस्वभावत्वात् उद्भूतं सूत्रयज्ञोपवीतं तत्स्वभावत्वात् । सूत्ररहितसंन्यासवेषधारित्वादि
 त्वर्थः । सूत्रविसर्जनं ब्रह्मसूत्रविसर्जनं ॥ ११९ ॥ १२० ॥ बहुसूत्रविरुद्धभाषिणः एकसूत्रविरुद्धभाषित्वं किमपूर्वमित्याह ॥
 यस्त्विति ॥ समन्वयाध्यायात् तत्तु समन्वयादिति प्रतिज्ञातसमन्वयप्रतिपादकप्रथमाध्यायात् । एकपादं चतुर्थपादं । व्ययो

जयसांख्यमतनिराकरणपरतयाभिन्नार्थमकरोः । पुच्छविच्छेदेपुच्छस्यविजातीयत्वकरणे आनन्दमयसूत्रविरुद्धभाषित्वइति यावत् । अथवापादविच्छेदकारित्वपरस्यस्वभावइतिश्लोकेनानेनोक्तं ॥ १२१ ॥ किंचयुष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यारम्भाप्यएव स्वाभिमतमंगलपरित्यागात्प्रथमतएवाबद्धकथनंतैवोचितं । सर्वज्ञस्यतुव्यासस्यप्राथमिकेसमन्वयारम्भसूत्रकथमबद्धकथनंयुक्तमित्यन्यापदेशेनाह ॥ प्राचीनेति ॥ प्रथमचुम्बनइत्यर्थः । तैवोचितइत्यनेन सन्यासितयाऽभिमतनारीमुखचुम्बने मानुषत्वात् यस्ताडयतेदधितयाप्रणयापराधादित्यमरुक्त्वयैवोक्तत्वाच्चदंतभंगःसंभावितइतिसूचयति । व्यासस्यत्वच्छेद्याभेद्वहरिरू

प्राचीनचुम्बनेमदंतभंगस्तवोचितः ॥ नव्यासस्यखलश्रेणीदंतभंगकृतोहरेः

॥ १२२ ॥ यद्यानन्दमयःकोशस्तत्पुच्छेब्रह्मताकथं ॥ साकारस्यजडस्यास्यब्रह्म

तानाहितेमते ॥ १२३ ॥ अधिष्ठानतयाब्रह्मत्वोक्तावन्यत्रकिंनसा ॥ १२४ ॥

पत्वात्खलश्रेणीदंतभंगकारित्वाच्चजगद्भासेपिनदंतभंगोन्याय्यइत्यापातप्रतीयमानदंतभंगशब्दार्थस्यायमपिभावः । ध्वनितोर्थस्तुसंगतिकथनकालएवोक्तोद्गृह्यः ॥ १२२ ॥ अधुनापरमुखेनवस्वाभिमतश्रुतेरतत्वावेदकत्वांचयति । यद्यानन्दमयइति ॥ तत्पुच्छेकोशस्यैकदेशपुच्छे । तत्रहेतुमाह ॥ साकारस्येति ॥ पादतयासाकारत्वात् । अतएवजडत्वाच्चेतिहेतुगर्भविशेषणद्वयं । नचसाकारत्वमसिद्धं । पुरुषविधश्रुत्यर्थपर्यालोचनयापुच्छपदेनसाकारपादाख्यावयवस्यावश्यंभावात् । तथाचाब्रह्मणिब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतिरतत्वावेदिकेतिभावः ॥ १२३ ॥ अधिष्ठानतया पादारोपाधिष्ठानतयाब्रह्मत्वोक्तौपादेब्रह्मत्वो

कौ । अन्यत्रावयवांतरेषु । साएतादृशी । आरोपाधिष्ठानत्वस्य तत्रापि विद्यमानत्वात् । अस्मिन्नापि पक्षे श्रुतिरतत्वावेदिका । अवयवांतरेषु त्वदभिलषिततत्त्वस्याकथनात् । कारणविना मुख्यार्थभूतब्रह्मत्वरूपतत्त्वस्य त्यागात् । पुच्छस्यैव ममुख्यब्रह्मत्वे श्रुतेः सूत्रकाराभिमतानंदमयमुख्यब्रह्मत्वाविरोधित्वेन तदब्रह्मत्वाख्यत्वदभिलषिततत्त्वस्यासाधकतया तत्त्ववेदकत्वाभावात् । अमुख्यवृत्त्या ब्रह्मशब्दबोध्यस्यास्य पुच्छस्य मिथ्यात्वावश्यंभावेन स्पष्टमतत्वावेदकत्वाच्च ॥ १२४ ॥ यदि च कोशत्वपक्षोक्तदोषपरिहाराया नंदमयो ब्रह्म । न तु कोश इत्यंगीक्रियते । तदापि पुच्छं ब्रह्मेति श्रुतिरतत्वावेदिनीत्याह ॥ पुच्छस्येति ॥ पुच्छस्याब्रह्मत्वे हेतुमाह

यद्यानंदमयो ब्रह्म पुच्छस्य ब्रह्मताकथं ॥ उभयोर्ब्रह्मताऽयोगे महान् किल तवाग्रहः ॥ १२५ ॥

अतो तत्त्वावेदिकेयं श्रुतिरासीत्तवैव हि ॥ सूत्रकल्पदुमच्छेदकुठारः कास्ति तेवद ॥ १२६ ॥

श्रुतौ महानादरस्ते सर्वज्ञानंतिपडिताः ॥ ब्रह्मण्याम्रेडितश्रुत्या तदस्य स्थूलक्षणं ॥ १२७ ॥

॥ उभयोरिति ॥ त्वदुक्तन्यायैर्नैवानंदमयस्य ब्रह्मत्वे पुच्छस्य ब्रह्मतागतेति भावः ॥ १२५ ॥ अतः पक्षद्वयेऽपि त्वश्रुतिरियमतत्त्वावेदिकैवासीदित्योजना । अस्त्वेवमतत्त्वावेदिका श्रुतिः प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ सूत्रेति ॥ श्रुतिबलाद्धि सूत्रमन्यथीक्रियते । श्रुतेरेवंत्वप्रक्रियैव तत्त्वावेदकत्वेन गतत्वात् सूत्रोक्तार्थपरित्यागे न किंचित्कारणमिति भावः ॥ १२६ ॥ श्रुतावादराभिमानेन सूत्रदूषणं तं परिरहसति ॥ श्रुताविति ॥ यस्य प्रतिवादिनोमते आम्रेडितं बहुधा कथितं यतो वा इमानि भूतानि जायंते अन्नं

ब्रह्मेतिव्यजानात् अन्नाद्भ्यवखल्विमानिभूतानिजायतइत्यादिनाषोढाब्रह्मण्याम्नेडितमितिभावः । लक्षणं ब्रह्मलक्षणं । तदस्थमविद्यानिष्ठं । तस्यतेतिपूर्वोणान्वयः ॥ १२७ ॥ अपिचश्रुतावादरवतासाक्षाच्छ्रुतपुच्छस्यब्रह्मत्वमंगीक्रियतां । श्रुतावश्रुतमानंदमयस्याब्रह्मत्वकुतःकथ्यतइत्याह ॥ किंचेति ॥ अन्यस्यानंदमयस्य । साऽन्यस्याब्रह्मता । अन्यदब्रह्मेतिसाक्षादुक्तेः पुच्छमेवब्रह्मेतिसावधारणत्वोक्तेश्चाभावात् । दशधदुषुसत्स्वयंघटइत्येकत्रन्यवहारोअन्यघटव्यघटत्वादर्शनाच्चाजन्यस्याब्रह्मत्वमश्रौतमेवेतिभावः ॥ १२८ ॥ शंक्ते ॥ विशिष्येति ॥ यद्विप्रमेयविशिष्यैकत्रोक्ततदर्थान्नद्वयत्रनभवेदितियोजना । इदमपिप्रागुक्तव्यभि

किंचश्रुतावादरश्चेत्पुच्छस्यब्रह्मतास्तुते ॥ अन्यस्याब्रह्मताकस्मात्त्विकृतानहिसाश्रुता ॥ १२८ ॥
विशिष्यैकत्रयद्युक्तमर्थान्नान्यत्रतद्यदि ॥ तर्हियुक्तिबलादेवब्रह्मतानश्रुतेर्बलात् ॥ १२९ ॥
युक्तिस्तुदुर्बलासाक्षात्सूत्रादासतमोदितात् ॥ अतस्तवेषुस्त्वाहंतिगुणैस्त्वन्यायकल्पना ॥ १३० ॥

चारेणदूषितमेव । तथापियुत्तर्यतरेणपुनर्दूषयति ॥ तर्हीति ॥ आर्थिकार्थस्याश्रौतत्वादितिभावः ॥ १२९ ॥ ननुयुक्तिबलादागतमपिप्रमेयंकुतोनांगीक्रियतइत्यतआह ॥ युक्तिस्त्विति ॥ प्रबलप्रमाणविरोधेनयुक्तिरेवाभासीकर्तव्या । श्लोकरूपश्रुतैश्चवणादत्रैकस्यैवश्रवणमितिवक्तुंशक्यत्वादितिभावः । अतः युक्तेर्दुर्बलत्वात् । गुणेऽप्रधाने अन्यायकल्पनाअप्रामाण्यकल्पनाइतितवेषुस्त्वाहंतीतिसंबधः । मायावादीहिश्रुतेःप्रबलत्वात्सूत्रस्यचपुंवाक्यतयादुर्बलत्वाच्छ्रुतिविरोधेभूत्रमेवहेयमित्यत्रगुणत्व

न्यायकल्पनेतिन्यायंप्रमाणीकृतवान् । अधुनादुर्बलयुक्तिबलादाप्ततवाक्यत्वेनातिप्रबलसूत्रदूषणेप्रयतमानस्यस्वस्थोक्तन्याय
एवस्वघातकोभूदितिभावः ॥ १३० ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ यदिति ॥ यद्यस्मात्एकत्रनिर्णीतशस्त्रार्थोपरत्रापीतिन्यायबलेनक
त्रविशिष्योक्तशस्त्रार्थस्यन्यत्रापिसंग्राह्यत्वादितिभावः । अस्यैवन्यायस्योदाहरणतयाग्रागस्माभिरपिव्यभिचारोदर्शितः
॥ १३१ ॥ न्यायसंचारार्थमिदमुदितं । प्रकृतप्रमेयंतुयुक्तिबलादेवसिद्ध्यति । अतएकत्रविशिष्योक्तिरन्यथासिद्धेत्याशयवान्मु
तुच्छंमृण्मयस्योक्षणइत्यत्रोक्तयुक्तिमेवस्मारयति ॥ पादस्येति ॥ बलात् अंगांगिनोरेकप्रकारत्वयुक्तिबलात् । तेऽर्थःएकत्रोक्ता

यदेकत्रविनिर्णीतशस्त्रार्थोद्वपरत्रच ॥ इत्याहुरार्थास्तत्सेऽर्थस्वार्थव्यभिचरेदपि ॥ १३१ ॥

पादस्यब्रह्मतोक्तौहिसर्वस्यब्रह्मता बलात् ॥ यतोभवेत्तत्सेर्थःप्रबलार्थहतोभवेत् ॥ १३२ ॥

एवंचयुक्तिश्रैष्ठ्येपियदग्रेसूत्रखंडनं ॥ अर्थदुत्सूत्रभाष्यत्वमुत्तरत्रापितद्वेत् ॥ १३३ ॥ किंच

निर्विकृतेरेवनिमित्तत्वंपरात्मनः ॥ कुलालवद्यतोयुक्तातदयुक्तातदस्थता ॥ १३४ ॥

वन्यत्राभावरूपोर्थः प्रबलार्थहतः प्रबलयुक्तेरर्थेनसाध्येनहतइत्यर्थः ॥ १३२ ॥ किंचार्थादनर्थप्राप्तिर्नसूत्रकारस्यापितुतवैवेत्याह ॥

एवंचेति ॥ युक्तिश्रैष्ठ्ये युक्तिसौर्दये । अग्रेप्रथमतःयत्सूत्रखंडनंसूत्रस्यदूषणं तत्केवलंद्वेषादेवैकत्रसूत्रदूषणं अर्थादेकत्रहृत

द्वेषस्यप्रदर्शितत्वेनान्यत्रापितदनुमाना दुत्तरत्रापित्वद्भाष्यस्योत्सूत्रभाष्यत्वंदेत्तज्ञापयेदितियोजना ॥ १३३ ॥ अधुनाऽस्माद

प्यधिकरणादग्रेजन्मादिसूत्रएवोत्सूत्रभाष्यत्वंदर्शयति ॥ किंचेति ॥ यतःयस्मात् । निर्विकृतेरेवनिर्विकारस्यैवनिमित्तत्वजग

श्रिमिक्तकारणत्वं । तत्तस्मात् । तदस्थताजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणस्याविद्यानिष्ठता । जन्माद्यस्य तद्वृत्तिसूत्रे जगदुपादानत्वं यद्यभिप्रेतं तदनिर्विकारे ब्रह्मण्ययोगात् स्यात्कथंचित्तदस्थता । कुलालवन्निमित्तकारणत्वस्यैव सूत्रार्थत्वसंभवात् व्यर्थं तदस्थत्वकथनं । न हि सूत्रकारः आदि सूत्रे ब्रह्मप्रस्ताव्याविद्यायां लक्षणं ब्रूयात् । अतोऽप्युत्सूत्रभाष्यपरकीयभाष्यमिति भावः ॥ १३४ ॥ पंचमी यत इति पंचमी । ननु जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्राज्जनिधातुसमायोगे पंचम्या उपादानपंचमीत्वमिति यमात् प्रकृते च यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति जनिधातुश्रवणात्कथं निमित्तपंचमीत्वमिति शङ्कानिराकरोति ॥ यदीति ॥ इयं छंदसि विद्यमाना । तस्य पा

पंचमी च निमित्तेऽस्तु यदि पाणिनि शिक्षया ॥ उपादाने पंचमीयन्तस्य शिक्षांतरं स्मर ॥ १३५ ॥

यतः पदं यतः प्रोक्तं तेन सार्वविभक्तिकं ॥ तदपोऽसृजतेत्याद्या प्रथमा च स ह्रस्वशः ॥ १३६ ॥

अतो विभक्त्यत्यासोऽप्यत्र सर्वत्र शोभते ॥ सोऽपि छंदसि तेनोक्तस्ततः कानुपपन्नता ॥ १३७ ॥

णिनेः ॥ १३५ ॥ यतः यस्मात् । तेन पाणिनिना । यतः पदं यत इति तसि प्रत्ययांतपदं । सार्वविभक्तिकं सर्वविभक्त्युवर्तमानं । यतश्च तदपोऽसृजतेत्याद्या प्रथमा कर्त्रर्थकप्रथमा विभक्तिस्स ह्रस्वशोस्ति । आदिपदेन तत्तेजोऽसृजतेत्यादेर्ग्रहणं । अतः कारणात् । अत्र यतः पदयदित्वाक्येषु सर्वत्र तत्र तत्र विद्यमानेषु सर्वेष्वित्यर्थः । विभक्त्यव्यत्यासः एकविभक्तेर्विभक्त्यंतरात्मकत्वं । पाणिनिना तसि प्रत्ययांतस्य सार्वविभक्तिकत्वकथनात् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यत्रापि यत इति पदं येनैतत्कर्त्रर्थकतृतीयांतपदमपि स्यात् । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तृरिति तृतीयाया अनुशासनात् । अत एव प्राक्कुलालवन्निमित्तत्व

मितिकर्तृत्वमेवप्रस्तावितं । तदपोसृजतेतिश्रुत्यंतरेब्रह्मणस्संपृक्तृत्वोक्त्याचात्रकर्तृत्वार्थकतृतीयाविभक्तेर्वन्याय्यत्वात् । उपलक्षणंचैतत् । अस्यामेवश्रुतौयेनेतिस्थितिप्रकरणेकर्तृत्वस्योक्तत्वात् । नहितत्रकर्तृत्रोपादानत्वमुचितमित्यपिग्राह्यं । सोपिविभक्तिव्यत्यासोपि । तेनपाणिनिना । छंदस्युभयथा व्यत्ययोबहुलं सुपांसुलुगित्यादितद्वचनाच्छंदसिविभक्त्यव्यत्यासोपिन्याय्यइति भावः । ततस्तस्मात्पूर्वोक्तनिमित्तचतुष्टयात् ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ पाणिनिसूत्रभयात्जन्माधिकरणेश्रुतिमुपेक्षमाणस्यपरस्यानं दमयाधिकरणोक्तस्वन्यायेनैवविरोधइत्याह ॥ स्वमूलेति ॥ स्वमूलसूत्रं आनंदमयोभ्यासादितिस्वमूलसूत्रमुत्सृज्य गुणैर्वन्या

स्वमूलसूत्रमुत्सृज्यश्रुतौकृतरतेस्तव ॥ परसूत्रंपरित्यज्यकुतोनासीच्छ्रुतौरतिः ॥ १३८ ॥
छंदस्युभयथाप्यस्तिकार्येनास्तिद्वयीगतिः ॥ लक्षणस्यतदस्थत्वेसर्वकार्यमकर्तृकं ॥ १३९ ॥

यकल्पनेतिन्यायेनत्यक्त्वा । श्रुतौब्रह्मपुच्छमितिश्रुतौ । परसूत्रं जनिकर्तुःप्रकृतिरितिपाणिनिसूत्रंपरित्यज्य त्वदुक्तन्यायेनैवपरित्यज्य श्रुतौ यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिबहुतरश्रुतौ । अतःपूर्वोत्तरविरुद्धभाषित्वादुपेक्षणीयंपरकीयभाष्यमितिभावः ॥ १३८ ॥ युक्त्यंतरेणापिलक्षणस्यतदस्थतांदूषयति ॥ छंदसीति ॥ छंदसिवेदे । उभयथा क्वचिच्छौकिकमर्यादयाक्वचिदलौकिकमर्यादयाचास्तिप्रवृत्तिः । सभूमिं सेदुराजेत्यादेश्वप्रयोगस्यदर्शनात् । वेदेद्वेधेत्यनुक्त्वाछंदस्युभयथेतिवचनं स्वोक्तार्थेषाणिनि सूत्रंचस्मारयितुं । तथाच या उपादानंपंचमीतिलोकेविहिता सावेदेनिमित्तंपंचमीचभवति । अतो नमत्रविरोधइतिभावः । कार्ये

जगज्जन्मादिकार्ये द्वयी क्वचित्कर्तृकारणेसतिकार्यं क्वचित्कर्तृकारणाभावेपिकार्यं मितिद्विविधा । लक्षणस्य जन्मादिकारणत्वलक्षणस्य । तदस्थत्वेमायानिष्ठत्वे । मायायाएवजगत्कारणत्वंनब्रह्मणइत्यंगीकारइत्यर्थः । सर्वं महीमहीधरादिकं । अकर्तृकं कर्त्राख्यकारणरहितस्यादितिसंबंधः । त्वन्मतेपिमायायाएवोपादानत्वेनकर्तृत्वानंगीकारात् ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनंतरस्यचमृष्टेःपूर्वमभावात्जगदकर्तृकमेवस्यात् । यदिचोपादानत्वमेवतदस्थं । कर्तृत्वंतुब्रह्मणोऽप्यंगीक्रियते । तर्हितदेवलक्षणमस्तु । उत्तरीत्याककर्तृपिपंचमीसंभवात् । सूत्रोक्तलक्षणंबलादुपादानेसमाकृत्याबद्धंपठित्वाकुचोद्यमंगीकरोतीतिन्यायेनकिमर्थलक्षणस्यतादस्थ्यकरणमितिभावः ॥ १३९ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ जिज्ञास्यइति ॥ लक्षणं त्वदभिमतलक्षणं जिज्ञास्ये अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिजि

जिज्ञास्येलक्षणंनाभूदजिज्ञास्येस्ति यंतिकिं ॥ तद्ब्रह्मेत्युपदेश्यंकिंजिज्ञासाकस्यकथ्यतां ॥ १४० ॥

ज्ञास्यतयोक्तेब्रह्मणिनाभूत् । किंत्वजिज्ञास्येअज्ञानएवास्ति । अतःप्रकृतानुपयोगित्वादपित्वत्कल्पनमसंगतमितिभावः । दूषणांतरंचाह ॥ यंतीति ॥ यतोवाइमानिभूतानिजायंतइतिवाक्यखंडेऽज्ञानस्यैवप्रतिपाद्यत्वेयत्प्रयतीत्यत्र किंयति प्राप्नुवति । नह्यज्ञानंतवापिमतमुक्तप्राप्यं । तत्रब्रह्मणोवश्यंप्रतिपाद्यत्वेपूर्ववाक्येपितदेवप्रतिपाद्यंस्यात् । नत्वन्यत् । तथासतिवाक्ययोजनाऽद्योगादितिभावः । दूषणांतरंचाह ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ यस्यदेनप्रागुक्तंवस्तुतदितिपरामृश्यब्रह्मेत्युपदेश्यं किं नह्यज्ञानंब्रह्मपदेनोपदेश्यमितिभावः । युक्त्यंतरंचाह ॥ जिज्ञासेति ॥ पूर्ववत्तत्पदेनपरामृश्य विजिज्ञासस्वेतिलोदाविहिताजिज्ञासाकस्य नह्यब्रह्म

णोन्यस्यजिज्ञास्यतेतिभावः ॥ १४० ॥ श्रौतब्रह्मपदप्रयोगापुच्छस्यब्रह्मत्ववत्अत्रापिब्रह्मपदप्रयोगादेवजगत्कारणस्यब्रह्मत्वमि
त्याह ॥ यदीति ॥ तदालक्षणवदित्यादियोजना । यतःयस्मात् । इयंश्रुतिरनन्यार्था । उत्तरीत्याऽन्यार्थशून्या ॥ १४१ ॥
प्राक्याणिनिस्सूत्रविरोधेआशंकितेतस्यैवसूत्रांतरात्समाधानंकृतं । अधुनागौतमसूत्रवत्श्रुतिप्रतिकूलार्थकथकंतत्सूत्रमेवोपेक्ष्यमि
त्याह ॥ अंतरिति ॥ अंतस्सूत्रंब्रह्मसूत्रं । उक्तंसूत्रंपाणिनिस्सूत्रं ॥ १४२ ॥ श्रुतितिरस्कृतिःयतोवाइमानीतिश्रुतितिरस्कारः ।
व्यासाशुशासनात्जन्माद्यस्ययतइतिआनंदमयोभ्यासादितिचव्याससूत्रात् । लक्षणस्यतदस्यत्वं भूयाद्बहिर्भूयात् । आनंदमयं

यदिश्रुत्यापुच्छमेव ब्रह्म लक्षणवत्तदा ॥ श्रुतेर्बलाद्ब्रह्मभवेदनन्यार्थायतस्त्वयं ॥ १४१ ॥ अंत
स्सूत्रमिवाोक्तंचवहिस्सूत्रंविस्तृतं ॥ १४२ ॥ यदितेपाणिनेस्सूत्रे(भ)भाराच्छ्रुतितिरस्कृतिः ॥
लक्षणस्यतदस्यत्वंतर्हिव्यासानुशासनात् ॥ ब्रह्मानंदमयंभूयात्पुच्छंस्यात्तवपृष्ठतः ॥ १४३ ॥
अतःपुच्छश्रुतिस्तेभूद्भस्वकौपीनपुच्छवत् ॥ एकंसंधित्सतोवाक्यमपरंरच्यवलेयतः ॥ १४४ ॥

ब्रह्मभूयात् । पुच्छं कोशपुच्छत्वेनाभिमतंपुच्छंतवपृष्ठतस्स्यादितियोजना । व्याससूत्रविरोधात् आनंदमयस्यकोशतामंगीकृत्य
तपुच्छस्यैवब्रह्मतावादंपृष्ठेनिक्षिप । अस्मदग्रेनप्रपंचयेतिभावः । व्यासपदेन वेदविस्तारार्थंप्रवृत्तत्वाद्वासएववेदमर्यादावेद । ननु
पाणिनिः । अतोवेदार्थनिर्णयेव्याससूत्रमेवानुसर्तव्यमिति सूचयति । ईदृशंव्याससूत्रमुत्सृज्यतद्भाष्यकारित्वाभिमानवान्परसूत्रे
कृतरतिस्त्वंपशुरेवेतिसूचयितुंचपुच्छंतवपृष्ठतस्स्यादित्युक्तं । अत्रपुच्छपदेनलांगूलमेवग्राह्यं ॥ १४३ ॥ अतःपूर्वोक्तनिमित्तात् ।

तेषु च श्रुतिः । यतः यस्मात् । एकं सूत्रमुल्लंघ्य श्रुतिबलात्पुच्छस्यैव ब्रह्मत्वं । अपरं पाणिनि सूत्रमाश्रित्य श्रुतिमूत्रौ कलक्षणस्य तदस्थत्वकरणं । अत इति पूर्वोणान्वयः ॥ १४४ ॥ प्रकारांतरेणापि दूषयति ॥ यदेति ॥ मूलभ्रमात् सूत्रमूलीभूतपुच्छश्रुतेरर्थभ्रमात् । संमतांतवाभिमतं टीका भेदच्छ्रुत्यर्थनिर्णयाय कृतमानंदमयोभ्यासादिति सूत्ररूपां । मूलटीकापदाभ्यां टीकानुसारेणैव मूलार्थो ज्ञेयः । तद्विरुद्धार्थवदन्स्वयमेव भ्रांत इति सूचयति । अतएव मूलभ्रमादित्युक्तं । मूलप्रमारुद्धां टीकात्वेनाभिमतत्वद्वाप्यस्य मूलत्वेनाभिमतब्रह्मसूत्रार्थप्रमथारुद्धां विरुद्धां टीकां त्वद्वाप्यरूपां । यस्तु मूलभ्रांतार्थविरोधेनापि टीकां त्यजति तस्य मूलप्रमि

यदा मूलभ्रमादेव टीकां त्यजसि संमतां ॥ तदा मूलप्रमारुद्धां टीकां काकोपिन स्पृशेत् ॥ १४५ ॥

परिस्पंदक्रियामात्रमास्तु वा व्यासवस्तुनः ॥ जगज्जन्मादिकरणक्रियाहेया कुतो वद ॥ १४६ ॥

तार्थविरुद्धां टीकां कोवानेन द्वयवान् स्पृशेत् । अतः एकनेत्रवान् काकोपिन स्पृशेदिति भावः ॥ १४५ ॥ ननु निष्क्रियश्रुतिविरोधात्कथं ब्रह्मणि जगत्कारणत्वरूपक्रियावेश इत्यत आह ॥ परिस्पंदेति ॥ शक्येयं तावद्विवेचनीया । ब्रह्मजगत्करोतीत्युक्ते हि जगतः करणे उत्पत्तिरूपक्रियायां ब्रह्मणो निमित्तत्वैव लभ्यते । उत्पत्तिरूपा सा क्रिया तु जगन्निष्ठैव न तु ब्रह्मनिष्ठा । अतो जगन्निष्ठजन्ममरणादिक्रियाभावब्रह्मणि प्रतिपादयत्यानिष्क्रियत्वश्रुत्या किं नश्छिन्नं । जगत्कर्तृतायां च जगन्निष्ठतत्त्वक्रियाकरणादिकारणजातप्रयो जकत्वरूपस्वातंत्र्यस्यैवलाभात्कानोहानिः । प्रत्युत स्वातंत्र्याख्यमहामहिमलाभ एव । स्वतंत्रः कर्तेति स्मरणात् । अतः श्रुतेरनुकू

लतया प्रतिकूलत्वशक्येयं स्वाज्ञानमूलत्वात्प्रक्षेपक्षणीया । अतोभ्युपगमवादेनैवनिष्क्रियश्रुतेरर्थातरावकाशदानमुत्तरं चेतिज्ञातव्यं । व्याप्तवस्तुनःपरिस्पन्दक्रियामात्रमास्तुवेत्यनेनायमप्यङ्गीकारवादएव । नवस्तुस्थित्या । अचित्तैश्वर्यशक्त्याऽणिमाद्यैश्वर्यशक्त्या अणोरणीयान्महतोमहीयानिति श्रुत्याचाणुमूर्तीनां महामूर्तेश्च सत्त्वेन गमनागमनादेरपि संभवात् । जगज्जन्मादिकरणक्रिया जगज्जन्मादिकरणानुकूलज्ञानेच्छाप्रयत्नादिरूपोव्यापारः ॥ १४६ ॥ कालवत् यथाकालस्यव्याप्ततया क्रियाशून्यस्यापि निमित्तत्वं तथेति भावः । अत्रास्मिन्नाधिकरणे ॥ १४७ ॥ प्रकारांतरेणापि लक्षणतादृश्यं दूषयति ॥ लक्षणस्येति ॥ तव

निमित्तमस्तु तद्ब्रह्म जगज्जालस्य कालवत् ॥ उपादानत्ववार्ताचनान्न श्रौताध्वशोधने ॥ १४७ ॥

लक्षणस्य तदस्थत्वकथापि व्याहृता तव ॥ यद्वा संलक्ष्यमात्रे स्यादलक्ष्ये नैव वृत्तिमत् ॥ १४८ ॥

तल्लक्षणं नास्य साधारणो धर्मोऽपि तत्किल ॥ कथमन्यगतो धर्मो लक्षणं स्यात्तदीर्यतां ॥ १४९ ॥

तदस्थत्वकथेतिसंबंधः । तामेव व्याहृतिं दर्शयितुं लक्षणस्वरूपं निरूपयति ॥ यद्वा सासमिति ॥ यद्वस्तुलक्ष्यमात्रे स कललक्ष्येषु । अलक्ष्ये लक्ष्यादतिरिक्ते । वृत्तिमद्वर्तमानं । तल्लक्षणं तदेवलक्षणं । अस्य घटादेर्धर्मिणस्साधारणः इतरसाधारणः द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिः । तल्लक्षणं निकलेतिसंबंधः । अतिव्याप्तत्वादिति भावः । एवमेकशफत्वं रक्तघटत्वं वा असंभवादव्याप्तत्वाच्च न लक्षणमित्यप्यनुसंधेयं । अस्त्विदं लक्षणं प्रकृतोक्तिमागतमित्यत आह ॥ कथमिति ॥ अन्यगतः ब्रह्मणो न्यस्मिन् जडेऽज्ञाने स्थितः धर्मः जगदुपादानत्वं ।

ब्रह्मणिसर्वथाऽभावेनासंभवात् । अन्यत्रसत्त्वेनातिव्याप्तेश्च । अतोयदलक्षणंतदेवलक्षणमित्युक्तत्वाद्वाहति । अन्यथाघटस्याप्यातानवितानात्मकत्वंलक्षणस्यादितिभावः ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ ननुयथाकाकवद्देवदत्तगृहमित्यत्रान्यसाधारणोपिकाकउपलक्षणं तथेहापिस्यादित्यतआह ॥ काकोपीति ॥ गृहस्थस्यगृहमेधिनोदेवदत्तस्यगृहस्थःगृहस्थितः । काकोपिहिदेवदत्तगृहयदातिष्ठतितदैवोपलक्ष्कोननुगृहांतरस्थितः । सोपिगोर्गोत्वमिवनलक्षणं किंतूपलक्षणमेव । तथासतिकाकवदितिपदप्रयोगस्यैवायोगादितिभावः । तस्मिन्काके । तेन गृहाद्भूतेनकाकेन । उत्तृणत्वं ऊर्ध्वगतंतृणंयस्यततस्तस्यभावःउत्तृणत्वं । बोधकं देवदत्त

काकोपिहिगृहस्थस्यगृहस्थोबोधयेद्गृहं ॥ गतेनस्मिस्तेनकृतमुत्तृणत्वंहिबोधकं ॥ १५० ॥

कदाचिदुरुरसंबंधःकुरुरसंबंधएवच ॥ गुरोष्ट्रीकाकुरोःक्षेत्रमित्यत्रापिहिवर्तते ॥ १५१ ॥

गृहस्यज्ञापकं । यदाकाकोदेवदत्तगृहेतिष्ठतितदागृहांतरेचन । एवंचासाधारणत्वात्सएवतदाबोधकः । गृहांतरंगतस्तुसएवकाकोनपुनर्लक्षकः । तत्रतस्मिन्गृहेऽवर्तमानत्वमेवनिमित्तं । किंतुतेनतस्मिन्नेवगृहेकृतंयदुत्तृणत्वंतदेवपुनस्तद्गृहेलक्षकं । तस्यतत्रैवविद्यमानत्वात् । गृहांतरेऽभावाच्च । तदपिगृहांतरेनैवकाकेनकृतंचैलक्ष्यादन्यत्रगमनाच्चलक्षकं । एवंचात्रापितस्मिन्नेवगृहेविद्यमानोगृहांतरेचाविद्यमानएवधर्मस्तद्गृहबोधकइत्यायातं । त्वदभिलषितस्तुब्रह्मणिसर्वथाऽविद्यमानस्याज्ञानएवविद्यमानस्यजगदुपादानत्वस्यब्रह्मलक्षणत्वेनकिंचिन्नदर्शनमितिभावः ॥ १५० ॥ ननुगुरोष्ट्रीका कुरोःक्षेत्रमित्यत्रेदानीमविद्यमानस्यापिगुरो

देयथादीकादिव्यावर्तकत्वतथात्रापिस्यादिति मंदांशं कानिराकरोति ॥ कदाचिद्भ्रंशस्यकरणसमये क्षेत्रस्यपालनसमये च । इदमप्युपलक्षणं । दीकायां सर्वदा विद्यमानं गुरुकृतत्वं क्षेत्रे चाद्यापि विद्यमानं कुरूपालितत्वं च । तत्र तत्र विद्यमानमेव तस्य तस्य व्यावर्तकमुत्पन्नत्वं गृहस्येवेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १५१ ॥ सर्वथा तदसंबद्धस्य तत्रोपकारकत्वाभावे लौकिकाभाणकमाह ॥ महिष्या इति ॥ सर्वथा संबंधाभावदर्शनाय महिषस्येत्यनुक्त्वा गोवृषस्येत्युक्तं । आभाणकांतरमप्याह ॥ काकस्येति ॥ तव प्रा

सर्वथा तदसंबद्धस्तत्रोपकुरते कथं ॥ महिष्याः क्षीरवत्त्वे स्याद्गोवृषस्य तु किं फलं ॥ काकस्य काष्ण्याद्धवलः प्रासादस्त्यान्नचेत्तव ॥ १५२ ॥ किंचोपलक्षणं ह्येतल्लक्षणं तु न तादृशं ॥ घटस्य लक्षणं पश्य पटस्य ब्राह्मणस्य च ॥ १५३ ॥ व्यतिरेक्यनुमानं हिलक्षणं पक्षधर्मता ॥ व्यावृत्तिश्च विपक्षेभ्यस्तस्य चावश्यकी न किं ॥ १५४ ॥

सादृशसंबंधः ॥ १५२ ॥ युक्तिरस्तीति कृत्वा सर्वमिदं चिंतितं । वस्तु तस्तुलक्षणगुणदोषचिंतायां नेदमुदाहरणमित्याह ॥ किंचेति ॥ एतत्काकादिकं । लक्षणमसाधारणधर्मत्वेन सर्वव्यवहित्वमाणमित्यर्थः । तादृशमुपलक्षकाकादिसदृशं । घटस्य पृथुबुधोदराकारत्वं । पटस्यातानवितानात्मकत्वं । ब्राह्मणस्य षट्मूर्तिहत्वं च लक्षणं पश्येत्यर्थः । नहीदमीदृग्व्यासर्वलक्षणं तत्र सर्वथाऽवर्तमानमन्यत्रैव च वर्तमानं दृष्टं । तथा सत्येकशफलत्वं गोर्लक्षणं किमिति नावक्ष्यन् ॥ १५३ ॥ ननु लक्षणस्याव्याख्यास्य संभवविधुरत्वे किं

कारणमित्यतस्तद्वाजं दर्शयति ॥ व्यतिरेकीति ॥ हियस्मालक्षणं व्यतिरेक्यनुमानं । तस्य व्यतिरेक्यनुमानस्य पक्षधर्मतापक्षव्याप्तता । भागासिद्ध्यनैकांतिकत्वस्वरूपासिद्धिपरिहाराव्यव्यतिरेकिहेतुभूतलक्षणस्योक्तदोषत्रयवैधुर्यमावश्यकमिति भावः ॥ १५४ ॥ सूत्रयोजनाऽयोगाच्चनलक्षणस्य तदस्थत्वमित्याह ॥ कथमिति ॥ सूत्राभिमतयोर्जन्मादिसूत्रेऽभिमतयोः यत्तदोर्थेच्छब्दतच्छब्दयोः । तच्छब्दस्य स्पष्टमनुकत्वादाभिमतयोरित्युक्तं । यत्तदोर्नित्यसंबन्धइति वचनात्तदर्थच्छब्दं प्रयुज्यतस्तच्छब्दोऽप्यभिमतो भवत्येव । वृत्तिर्योजना । केहकथं तेत्यत आह ॥ यदुक्तेति ॥ अस्य जन्मादियतो भवति तद्ब्रह्मेति हि सूत्रयोजना । इयंचलक्षणस्याज्ञानगतत्वे

कथं सूत्राभिमतयोर्नित्यत्वं चिरुच्यतां ॥ यदुक्तलक्षणोपेतंतद्ब्रह्मेति हियोजना ॥ १५५ ॥ तल्लक्षणस्य तादस्थ्ये ज्ञेयतापितदेतव ॥ १५६ ॥ यदि लक्षणवन्माया भ्रान्त्यधिष्ठानतैव ते ॥ ब्रह्मलक्षणमाश्रयंतर्हि सूत्रकृतः प्रभोः ॥ १५७ ॥

कथं घटोति भावः ॥ १५५ ॥ दोषांतरंचाह ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्ब्रह्मणि योजनाऽयोगात् । अज्ञानस्यैव योजनीयत्वाच्च । तदेऽज्ञाने । यतो जन्मादि तदज्ञानमिति सूत्रवाक्यपर्यवसितार्थमिति प्राचीनसूत्रोक्तज्ञेयतापितस्यैव स्यात् । अन्यथा सूत्रयोरसंगतोरिति भावः ॥ १५६ ॥ ननु जगदुपादानत्वमेव न लक्षणमुच्यते । येनोक्तदोषस्तत्रोपि स्यात् । किंतु जगदुपादानमायारोपाधिष्ठानत्वमेव ब्रह्मलक्षणमत्राभिप्रेतमिति शंका मनूद्य दूषयति ॥ यदीति ॥ लक्षणवत्यामायायाच्चांतरारोपस्याधिष्ठानतैव । तर्हि प्रभोः कर्तुम

न्यथाकर्तुसमर्थस्यसूत्रकृतः आरोपोस्यायतइति वचने सूत्रकरणे कादरिद्रतेतियोजना । अल्पाक्षरत्वादेरुभयत्रसाम्यात्पूर्वोत्तरसूत्रसंगतेराधिव्याच्चेतिभावः । दरिद्रतेतिवदता स्वगृहेधनरहितदरिद्रस्यैवपरगृहधनाभ्यर्थनंदष्ट । त्वद्रीत्यैवोक्तस्वनिष्ठलक्षणसंभवा ब्रह्म कुतस्वव्यावृत्त्यैअन्यलक्षणमर्थयतइतिकल्पनेतिसूचितं । दोषांतरंचाह ॥ अंतरेतिमध्यवाचकमव्ययमिदं । अंतरांतरेणयुक्तइतिवचनात् ब्रह्मसूत्राणीतिद्वितीयाषष्ठ्यर्थे ब्रह्मसूत्राणामध्यइत्यर्थः । अब्रह्माज्ञानं । एवं सत्यस्यसूत्रस्याज्ञानसूत्रत्वेनब्रह्मसूत्रत्वाभावात् चकारब्रह्मसूत्राणियेषांसूत्रत्वमंजसेतिस्मृतिविरोधश्चत्वद्वाख्यानस्येतिभावः ॥

आरोपोस्यायतइतिवचनेकादरिद्रता ॥ अंतराब्रह्मसूत्राणिकिमब्रह्मापिसूत्रितं

॥१५८॥ श्रुतेरनुसृतौचस्यात्तदस्थनैवलक्षणं ॥ यत्पदोदितमेवार्थतत्पदेनहिसाजगौ

॥ १५९ ॥ एवंचनिर्गुणत्वोत्तयातदस्थलक्षणंनते ॥ आरोपाधिष्ठानताख्यधमस्याव

श्यकत्वतः ॥ तदस्थमायायोगस्यबोध्यत्वादेरवर्जनात् ॥ १६० ॥

॥ १५७ ॥ १५८ ॥ जन्मादिकारणत्वंतदस्थमितिवदतःश्रुतिविरोधमप्याह ॥ श्रुतेरिति ॥ यतोवाइमानिभूतानिजायंतइति श्रुतेः । साश्रुतिः । यतइतिप्रागजगत्कारणत्वेनयत्पदोदितंवस्तु तद्ब्रह्मेतिब्रह्मार्थकतत्पदेन । श्रुतिर्हिद्यत्पदेनजगत्कारणंप्रस्ताव्य तत्पदेनतस्यैवब्रह्मतामब्रवीत् । अतःप्राक्प्रस्तुतंजगत्कारणमपिब्रह्मैवश्रुतेरभिप्रेतं । तत्त्यागेश्रुत्यननुसारित्वंचपरस्यस्यादिति भावः ॥ १५९ ॥ ननुनिर्गुणत्वेनब्रह्माणिलक्षणायोगात्तदस्थलक्षणानुसरणमित्यतआह ॥ एवंचेति ॥ एवंचोक्तत्वंद्रीत्यैवतेमते

निर्गुणत्वोक्त्यालक्षणं तदस्यमित्यग्निनेति योजना । एवं चेत्पुनः कृतं तद्वीतिमेव दर्शयति ॥ आरोरोपेति ॥ सूत्रोक्तजगदुपादानमाया रोपाधिष्ठानत्वाख्यधर्मस्यावश्यकत्वतः । तदस्य लक्षणं वदता पि अंतेऽवश्यं गीकृतत्वात् । अन्यथा लक्षणकथनस्य प्रकृतोपयोगाभावादिति भावः । आवश्यकत्वत इति वदता आरोपाधिष्ठानत्वाख्यधर्मस्यापि ब्रह्मण्यभावो निर्गुणत्वोक्त्याख्यधर्मस्य गीकारात् भवदभिमतजगदारोपोपिन स्यात् । अतोऽप्ययं धर्मस्त्वयैवांगीकार्य इति युक्तिस्सूचिता । अतस्तस्मात्पि नांगीक्रियत इति चेत् । सत्यं । इदमर्थं ततो नांगीक्रियतां । आरोपरूपकार्यनिर्वाहाय व्यावहारिकाधिष्ठानत्वाख्यधर्मो गीकारवत् जगदाख्यकार्यनिर्वाहाय व्याव

किंच निर्गुणताध्रौ व्यलक्षणस्य तदस्यता ॥ लक्षणस्य च तादस्थे निर्गुणत्वध्रुवं भवेत् ॥

आतो न्योन्याश्रयः स्यान्न परमात्मपदाश्रयः ॥ १६१ ॥

हारिक एव तत्कर्तृत्वाख्यधर्मोऽपि ब्रह्मण्यंगीक्रियतां । तदस्य मपि लक्षणं ते मते व्यावहारिकमेव न पारमार्थिकं । परमार्थतोऽपि धर्मभाव परैवास्तु निर्गुणश्रुतिः । त्वं तु यथावस्थितसूत्रार्थकथनेन ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मण्येव लक्षणकथनेन चेष्टादोषज्ञसमायोगो भवेति भावः । धर्मोऽतस्मात्परमप्राप्त्यवयवमिति ॥ तदस्य मायायोगस्येति ॥ तव मते मायायाश्चिन्मात्राश्रितत्वात् तत्संबंधाख्यधर्मस्य चरमापरोक्षज्ञाने ब्रह्मणो बोध्यत्वाख्यधर्मस्य चावर्जनात् तदस्य लक्षणं नेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १६० ॥ निर्गुणत्वबलात् लक्षणा तादस्थं वदतो न्योन्याश्रयोऽपि स्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ निर्गुणताध्रौ व्ये निर्गुणश्रुत्युक्तैर्निर्गुणस्य श्रुतिमुख्यार्थतया ध्रुवत्वे । गुणरूपलक्षणस्य त

त्रवक्तुमशक्यत्वादिति भावः । लक्षणस्य यतो वा इमानि भूतानि जायत इति श्रुत्युक्तलक्षणस्य । निर्गुणत्वश्रुत्या एतच्छ्रुतिबाधे सति लक्षणरूपधर्मस्यान्यनिष्ठता । अन्यथा श्रुत्युक्तत्वाविशेषाल्लक्षणमपि ब्रह्मण्येव ध्रुवं स्यात् । लक्षणस्याध्रुवत्वे सिद्धे एतच्छ्रुतेरतत्वावेदकतयानिर्गुणश्रुत्यबाधः । अन्यथा तवाप्यपेक्षितलक्षणप्रतिपादकतया प्रबलैतच्छ्रुतेरेव निर्गुणत्वश्रुतिबाधकतयानतदुक्तनैर्गुण्यध्रौव्यमित्यन्योन्याश्रयः । एवं च वृथा ब्रह्मनिर्दांकुर्वतस्तव गृहांधकूपादुद्धारकाभावेन भार्याश्रयस्तव त्वदाश्रयस्तस्या इत्यन्योन्याश्रय एवाभूत् । न परमात्मपदाश्रय इति ध्वनितार्थमादाय परिहासः ॥ १६१ ॥ किंचास्मच्छ्रुत्या त्वच्छ्रुतिबाध एव युक्त इति भावेनाह

श्रुतिमात्रबलोऽसित्वं श्रुतिसूत्रबलावयं ॥ १६२ ॥ अथोपादानताप्राप्तापाणिनेरनुशासनात् ॥

साचायुक्ता ब्रह्मणीति तदस्य लक्षणं यदि ॥ इदंच तर्हि युक्तं नेत्युत्प्रेक्षा जायते मम ॥ १६३ ॥

व्यासस्य शासनं ज्यायः पाणिनेरनुशासनात् ॥ अमुख्यमवबाध्यं स्याद्वा मुख्यान्मुख्यबाधनं ॥ १६४ ॥

॥ श्रुतिमात्रेति ॥ १६२ ॥ शंकांतरमनूद्दूषयति ॥ अथेति ॥ अस्मदुक्तबहिरंगत्वयुक्त्या निराकृतत्वाद्वा ताहत् । तेनैवच्छेदसि विधांतरानुशासनाद्वा तस्य पाणिनेरनुशासनं तस्मादित्याक्रोशप्रदर्शनाथषष्ठ्या अलुब्धसमासोऽयं । प्राप्ताश्रुतौ प्राप्ता । सा उपादानत्वाख्यलक्षणप्रतिपादिका श्रुतिः ब्रह्मण्ययुक्तेति लक्षणं तदस्य मितियोजना । पाणिनिसूत्रबलात् भवतां श्रुतिरपि दुर्बलेति भावः । पूर्वोक्तयुक्त्या बाधितत्वात् मंदं शंकेयमिति ज्ञापनायाऽऽक्रोशबलबन्धं विशेषणद्वयं । इदं त्वदुक्तं प्रमेयं ॥ १६३ ॥ कथं युक्तं नेत्यत आह ॥ व्यासस्येति ॥ व्यासस्य नारायणावतारतया सर्वज्ञत्वादिति भावः । अमुख्यात् पाणिन्यनुशासनान्मुख्यस्य व्यासानु

शासनस्य बाधनं मुख्यबाधनं ॥ १६४ ॥ सः व्यासः । इमं धर्मजगत्कारणत्वरूपधर्मं । श्रौतं श्रुत्या ब्रह्मण्यभिहितं । अतो व्यासानुशासनस्य प्राबल्यात् । तत्पाणिनि सूत्रं । अन्यत्र गोगयादृश्चिको जायत इत्यादौ लौकिकप्रयोगे । लक्षणं ब्रह्मणो न्यत्र न न गच्छेदित्यर्थः । एवं चोत्तरैर्वैचित्र्या पुनराशंकोति भावः । व्यासानुशासनमेव व्याय इत्यत्र लौकिकदृष्टांतिमाह ॥ जरेति ॥ ब्रह्मसूत्रकर्तृव्यासस्य वेदांतमतमूलकार्यत्वादिति भावः ॥ १६५ ॥ न नूपादानत्वमेवलक्षणं भवतु तच्च ब्रह्मण्येवास्तु एवं च सूत्रद्वयमप्यनुसृतं स्यादिति तदस्थशंकां निराकरोति ॥

स च श्रौतमिमं धर्मं ब्रह्मण्यनुशाशासहि ॥ अतः पाणिनि सूत्रं तदन्यत्र स्याच्चलक्षणं ॥ जारा नुसरणाज्ज्यायः पत्युः पादोपसर्पणं ॥ १६६ ॥ अविकारित्वतस्तस्य नैवोपादानतामता ॥ अतः कर्तव्यजगतश्च श्रुतौ सूत्रे च कथ्यते ॥ १६६ ॥ निष्क्रियत्वश्रुतिश्चास्य क्रियया शास्त्र्यलेपनं अकर्तारहितं प्राहुर्यः कृत्वापि न लिप्यते ॥ श्रुति सूत्रोक्तकर्तृत्वबाधाय यतते न सा ॥ १६७ ॥

रोति ॥ अविकारित्वत इति ॥ अतः उपादानत्वायोगात् ॥ १६६ ॥ निष्क्रियत्वश्रुतेरर्थांतरमाह ॥ निष्क्रियत्वश्रुतिरिति ॥ अस्य ब्रह्मणः क्रियया जगत्सर्जनसंहारादिक्रियया । अलेपनं पुण्यपापादिलेपाभावं । तत्र युक्तिमाह ॥ अकर्तारमिति ॥ सानिष्क्रियत्वश्रुतिः श्रुति सूत्रोक्तं यत्कर्तृत्वं ब्रह्मकर्तृत्वं तस्य बाधाय न यतते । सूत्रसहितैतच्छ्रुतेः प्रबलत्वात् कर्मलेपाभावपरैव सा श्रुतिः । कार्यकारणशब्दाश्चान्योन्यसंकीर्यत इति वचनात् । क्रियाशब्दस्य स्वकार्यलेपपरत्वसंभवादिति भावः ॥ १६७ ॥ श्रुतिस्मू-

त्रानुसारेण प्रवर्तत इत्यत्र लौकिक दृष्टांतमाह ॥ मणिरिति ॥ प्रवर्तते सूत्रग्रविशति । एवं श्रुतिरपि स्वोद्धारकव्यासोक्तमार्गेण प्रवर्तत इति भावः । विपक्षे बाधकमाह ॥ न चेदिति ॥ अस्य लोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाचेति श्रुतावाकाशशब्दोक्तं परब्रह्म कथं । रूढिप्राप्तलोकप्रसिद्धजडाकाशपरित्यागे आकाशस्तुल्लिङ्गादिति व्यासवाक्यमेवाहिकारणं । श्रुतेर्व्यासवाक्याननुसारित्वे इदं मपि न स्यादिति भावः । वदेत्यनेन त्वयाप्यस्मिन्नाधिकरणे एव मेव भाषितमिति सूचयति । सः आकाशः । अत्र हि सूत्रबलादेव श्रुतेः प्रसिद्धार्थादन्यथीकरणमिति भावः ॥ १६८ ॥ तत्तस्मात् आकाशाधिकरणेत्येव सूत्रबलेन श्रुतेरन्यथीकरणात् । आनंदमयाधि

मणिः प्रवर्तते मालाकारसंदर्शिता ध्वना ॥ न चेदाकाशशब्दोक्तं परं ब्रह्म कथं वद ॥
आकाशश्रुतिसामर्थ्याज्जडाकाशः कथं न सः ॥ १६८ ॥ तदानंदमयं कोशं कर्तुं स्वैनानि
रूपितं ॥ गुणैर्वन्वयाय कृष्ट्याख्यन्यायं स्वयमहोजहौ ॥ १६९ ॥

करणे आनंदमयं कोशं कर्तुं स्वैनानिरूपितं गुणैर्वन्वयाय कृष्ट्याख्यं न्यायं । कृप्तिः कल्पना तद्रूपन्यायं स्वयमानंदमयाधिकरणभाष्यकार एव जहौ आकाशाधिकरणेत्युक्तवान् । अस्मिन्नाधिकरणे गुणत्वेनाभिमतसूत्रबलेन प्रधानत्वेनाभिमतश्रुतेस्त्वेनैव बाधनात् । अतः पाणिनि सूत्रबलेन जन्मादिश्रुतिबाधं कुर्वन्नुत्तराधिकरणे च व्याससूत्रबलेनाकाशश्रुतिबाधं कुर्वन्मध्ये आनंदमयाधिकरणे श्रुत्यैव सूत्रबाधं च कुर्वन् नूतनैव प्रबलत्वेनाभिमतानंदमयश्लोकरूपश्रुत्युपेक्षां च कुर्वन्पूर्वोत्तरज्ञानशून्यः मध्येत्यर्थाजरीयमाचरन् कथं नो न भूत

इतिभावः ॥ १६९ ॥ स्थलांतरेपिस्वोक्तन्यायविस्मरणदर्शयति ॥ प्रधानइति ॥ यद्यस्मात् । अस्मिन्जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रे
अन्यायमर्थपरित्यागरूपबाधं । अन्यःपाणिनिः । तस्मादत्रापिस्वोक्तन्यायंस्वयमेवजहावितिपूर्वेणसंबंधः ॥ १७० ॥
प्रागुक्तदूषणेषुकिंचित्किंचिद्दुष्कारवारोहायसंकलयानुवदन्दूषणान्तरंचाह ॥ सइति ॥ अत्रश्लोकद्वयंस्पष्टं ॥ १७१ ॥
॥ १७२ ॥ यतःयस्मात् । शब्दस्यानुपपत्तितः पंचम्यंतयतःशब्दस्यानुपपत्तितः । अर्थानुपपत्तिः । जात्येकवचनमिदं ।

प्रधानेनब्रह्मसूत्रेसिदन्यदन्यायंचिकीर्षति ॥ गुणभूतान्य(सूत्रा)शास्त्रार्थेबहुमानपु
रस्कृतः ॥ १७० ॥ सइदंसर्वमसृजेतेश्रुतिसमाख्यया ॥ कर्तृत्वमिहहेतुत्वंनो
पादानत्वमिष्यते ॥ १७१ ॥ वेदेवेदानुसरणंपाणिनेश्चस्यलेस्थले ॥ यतश्चयतइत्ये
तत्पदंसार्वविभक्तिकं ॥ १७२ ॥ यतोर्थानुपपत्तिश्चशब्दस्यानुपपत्तितः ॥
प्रबला लक्षणावृत्तेर्नचेदवसरः'कथं ॥ १७३ ॥ ॥

ब्रह्मरूपार्थासंग्रहेयाअनुपपत्तयःपूर्वोक्तास्ताइत्यर्थः । प्रबला अवश्यपरिहार्येत्यर्थः । नचेत् अर्थानुपपत्तेःप्राबल्यंनचेत् ।
लक्षणावृत्तेः प्रवाहान्यत्रानुपपन्नगंगापदेनैव द्रोषावाप्तत्वरूपार्थघटकतीररूपार्थप्रतिपादनरूपलक्षणावृत्तेरवसरः'कथं नकथं
चित् । शब्दानुपपत्तिंसोद्धात्यर्थानुपपत्तिपरिहारयैवलक्षणावृत्त्याश्रयणात्अर्थानुपपत्तिरेवप्रबलेतिभावः ॥ १७३ ॥ उपक्र

माननुसारित्वाच्चनास्याश्रुतेरुपादानत्वमर्थइत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ अधीहिभगवोब्रह्मेतिब्रह्मज्ञानेच्छया । सुतंभृगुप्रति । पितावरुणः । नात्रविप्रलंभावसरइतिसूचनायपितेत्यादिपदं । अतएवश्रुतिरपिथवावस्थिततत्त्वमेवोत्तरत्रकथ्यतइतिसूचनाय भृगुवैवारुणिः । वरुणपितरमित्याह । वरुणस्यापत्यंहिवारुणिः । बोध्येब्रह्मण्यसंभवि सर्वथाऽवर्तमानं । अन्यग मज्ञानए विविद्यमानं । लक्षणं जगदुपादानत्वरूपं कुतःकारणाद्वदेत् । नकुतोपि । भगवइतिसंबोधितत्वेनविपरीतार्थकथनहेतुभू ताज्ञानकरणापाटवादिदोषाभावस्यसूचितत्वात् । पितृपुत्रत्वोक्त्या अधीहीतिवेदाध्ययनस्यैवप्रार्थितत्वेनयत्किंचिल्लोकवाता दिक्नकथयेति अध्यापयेतिवक्तव्येऽधीहीतिकथनेनत्वयायथागुरुमुखापठितंतथैवकथयेति नियतात्मनेपदिनःपरस्मैपदित्वक

ब्रह्मजिज्ञासाप्राप्तंमुतंप्रतिपित्ताकुतः ॥ अन्यगंलक्षणंब्रूयाद्बोध्येब्रह्मण्यसंभवि ॥ १७४ ॥

स्वगृहेदीपिकाभावेप्रार्थयेन्न्यदीपिकां ॥ सतिब्रह्मस्यकर्तृत्वेतदस्थंसकुतोवदेत् ॥ १७५ ॥

रणेनचममयथामोक्षादिफलंभवतितथैवकथयेति सूचनायाविप्रलिप्साख्यदोषाभावस्योक्तत्वात् । ब्रह्मपदेनब्रह्मणोगुणसंपूर्ण त्वकथनेन तन्निष्ठलक्षणदारिद्र्याभावस्यचसूचितत्वात्तथावस्थितब्रह्मलक्षणमेवपृष्टं । तस्माएतत्प्रोवाचेत्यत्रप्रेत्युपसर्गबलात् गुरुणाचकथितंनत्वतिव्याप्तमसंभविचलक्षणंपृष्टमुक्तंवेतिभावः । लक्षणदोषत्रयमपिसूचयितुंमूल्यन्यगमसंभवीत्युक्तं । संप दस्य सम्यग्भवनंनेतिप्रतियोगिपक्षपातेऽव्याप्तिबोधकत्वात् । भवनंसम्यक्सर्वथानेत्यभावपक्षपातेऽसंभववाचित्वाच्च ॥ १७४ ॥ स्वनिष्ठलक्षणसद्भावेतदस्थलक्षणकरणमन्याव्यमित्येतत्सहष्टांतमाह ॥ साक्षाद्व्यतिरेकदृष्टांतोयं । अर्थादन्व

शीच ॥ १७५ ॥ निमित्तांतरमप्याह ॥ मोक्षोपयोगीति ॥ १७६ ॥ अस्मिन्नर्थे श्रौतप्रबल्युत्पत्त्यंतरंचाह ॥ आनंदादेवेति ॥
 रंघर्धर्मनिरणयत् अन्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकब्रह्मण्येव निर्णीतवान् । सः धर्मः । अन्यपदार्थः ॥ १७७ ॥ अधुना ध्रुवमपायेऽपादानमि-
 तिसूत्रेणैव सर्वत्र पंचमी संभवात् जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रव्यर्थमेवेत्याह ॥ अपाये स्वस्मादन्यत्रापगमने अवधि-
 भूतं यद्भुवं पूर्ववत्स्थिरतया विद्यमानं तत्र तस्मिन् वृक्षात्पणपततीत्यत्र पणपतनाविभूते वृक्ष इत्यर्थः । अपाये सूत्रार्थबहिष्करणे
 ताह ग्वृक्षवद्भुवः ॥ १७८ ॥ अतएतत्सूत्रार्थत्वात् । तेनैव सूत्रेण ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रेण जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रं जनि-
 मोक्षोपयोगिज्ञानाय साक्षान्मोक्षविरोधिनि ॥ अज्ञाने स्थितदुर्धर्मकोज्ञानप्रस्तुतो वदेत् ॥ १७९ ॥

आनंदादेव विज्ञानादेव तियमसौ भृगुः ॥ ब्रह्मपदयन्त्रिरण्यत्कथं सोऽन्यंगतो वद ॥ १७७ ॥

अपायेऽवधिभूतं यद्भुवं तत्रास्ति पंचमी ॥ खोदराच्च प्रधानस्यापाये तादृक् सृजन् भृगुः ॥ १७८ ॥

अतस्तेनैव सूत्रेण पंचमी परमात्मनि ॥ जनिधातुप्रवेशोऽपि यतो न विदुः ॥ १७९ ॥

धातुसमायोगः प्रकृतिपदोक्तोपादानत्वं च यत्रास्ति तैव प्रवर्तते । यत्र तु जनिधातुसमायोगेऽपि प्रकृतिपदोक्तोपादानत्वं । तत्र तत्सू-
 त्रं न प्रवर्तते । उक्तनिमित्तद्वययोरेकनिमित्ताभावसूत्रस्यावसराभावात् । परमात्मा च न जायमानस्य जगतः प्रकृतिरावयोर्मते निर्वि-
 कारस्य ब्रह्मणः उपादानत्वाभावात् । अतः पूर्वसूत्रेणैवात्र पंचमीति भावः । कथमन्यथा प्रादुर्भावार्थं जनिधातुसमायोगेऽप्यंधकार-
 स्थो घटो दीपाज्जायत इत्यत्र निमित्तेऽपि पंचमीति भावः । एतदेव विशदयति ॥ जनिधात्विति ॥ यतः यस्मात् । असौ परमात्मा

॥ १७९ ॥ अत्रसूत्रे । प्रकृतिशब्दतः प्रकृतिशब्देन । सः पाणिनिः । तस्य निमित्तद्वयघटितसूत्रस्य । अत्रब्रह्मणि ॥ १८० ॥
उपादानेपिपञ्चम्याएवाभावात्तानास्यसूत्रस्यावसरइत्याह ॥ कार्याकारेणेति ॥ अस्मान्मृत्पिडाक्षीराद्वा । इदं घटादिकं कश्च
ननव्यवहरतीतिसंबंधः ॥ १८१ ॥ शृंगाच्छरोजायतइत्यत्रविक्रियमाणशृंगैकदेशेपञ्चमीप्रयोगाभावात्तानासूत्रस्यावकाशइत्याह

जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यत्र प्रकृतिशब्दतः ॥ उपादानंतुसूत्रेततस्यचावसरोत्रन ॥ १८० ॥
कार्याकारेणविकृतेनोपादानेतुपञ्चमी ॥ मृद्धोजायतेक्षीरं दधिजातमिति क्षितौ ॥
लोकाव्यवहरत्यस्मादिदं त्वितिनकश्चन ॥ १८१ ॥ शृंगस्याप्येकदेशस्यशराकारेणवि
क्रिया ॥ तत्राप्यविकृतेभागेपञ्चमीविक्रियावधौ ॥ १८२ ॥ साचतेनैवसूत्रेणतस्मान्च
मिवनः प्रभौ ॥ विरोधाचरणात्सूत्रं चित्रंतद्यत्रकुत्रचित् ॥ १८३ ॥ अवकाशं नलभते
व्यर्थतामर्थतो गमत् ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिरित्युक्तिस्तन्नभयंकरी ॥ १८४ ॥

॥ शृंगस्येति ॥ तत्र विकृताविकृतभागयोर्मध्ये । विक्रियमाणेतुशृंगस्यांशे पूर्ववत् इदमेतदाकारेण जायत इति प्रथमैव नपञ्च
मीति भावः ॥ १८२ ॥ सा अवधिभूतशृंगांशपञ्चमी । तेन पूर्वेण । विरोधाचरणात्ब्रह्मलक्षणस्यान्यत्रापहाराख्यविरोधाचर
णात् । तत्सूत्रमिति संबन्धः । अर्थतः अर्थात् । अर्थविचारे समतीत्यर्थः । अर्थतः प्रयोजनाद्व्यर्थतांशून्यतामिति वा । तत्तस्मात्

॥ १८३ ॥ १८४ ॥ योमायावादी । तामुपादानतां । सःअबुधः ॥ १८५ ॥ अपिचतदस्यलक्षणंवदतापित्वयांततोऽजगत्कर्तृत्वं ब्रह्मणिवक्तव्यं । अतउपादानत्वेभरंकुर्वतापिलक्षणायातदुक्त्यापिकर्तृत्वमेवोच्यतां । लाघवादित्याह ॥ किंचेति ॥ तत्कर्तृत्वं ॥ १८६ ॥ अत्रास्मिन्जन्मादिमुत्रेश्रुतौवावक्तव्यः । शास्त्रमर्यादाविदामुख्यतएव दुराग्रहग्रस्तेनतुलक्षणायावावाच्यइतिभावः । अपरः उपादानपदार्थः । ब्रह्मणिकर्तृत्वानंगीकारेतद्रीत्येवबाधकमाह ॥ ईक्षितृत्वेति ॥ नोचे ब्रह्मणिकर्तृत्वंनचेत् । जिगीषसि

यथोपादानतामुक्त्वायस्तदस्थीकरोतितां ॥ अबद्धंसपठित्वांतिकुचोद्यंकुरुतेऽबुधः ॥ १८५ ॥ किंचोपादानमात्रेणकार्यस्यान्नावयोर्मते ॥ अतःकर्तुरवश्यत्वेनतद्वाच्यकथंवद ॥ १८६ ॥ तस्मात्त्वयापिवक्तव्यःकर्तृत्वान्नचापरः ॥ ईक्षितृत्वबलाद्नोचेत्कथंसांख्यजिगीषसि ॥ १८७ ॥ तवयश्चाकथंव्याघ्रस्सपरस्यभविष्यति ॥ अनिच्छतापिकर्तृत्वमतोवाच्यत्वयापिहि ॥ १८८ ॥

जेतुमिच्छसि । तदैक्षतेतिश्रुतौऐक्षतेतीक्ष्णकर्तृत्वश्रवणात् सांख्याभिमतप्रधानंनानाप्रतिपाद्यं किंतुब्रह्मैवेतिसिद्धांतितमीक्षत्यधिकरणे ब्रह्मणिकर्तृत्वाभावेतन्नस्यात् । नह्यसिद्धेर्नहेतुनासाध्यसिद्धिरितिभावः ॥ १८७ ॥ मन्मतेकर्तृत्वाभावोपिपरंप्रतितनोत्तरंदीयतइत्याशादूरीकरोति ॥ तवेति ॥ यःगृहेविद्यमानश्चतुष्पादर्थोत्तव श्वा सःपरस्यकथंव्याघ्रोभविष्यतीतियोजना । कर्तृत्वानुपपत्तिःब्रह्मणःप्रतिपाद्यतांनहंतचेत्प्रधानस्यापिप्रतिपाद्यतांनहन्यादितिभावः । अतःपरनिराकरणहेतुत्वात् ॥ १८८ ॥

जडेऽज्ञानादौ । ईशसिद्धिप्रसंगतः ईश्वरासिद्धिप्रसंगात् । जडेकर्तृत्वांगीकारे सांख्यरीत्या प्रधानस्यैव जगत्कर्तृत्वसंभवेनेश्वरासिद्धिस्स्यात् । अतस्सांख्यजैतुकामेन सेश्वरवादिना जडस्य कर्तृतानां गीकार्येति भावः । एतेनैव कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमप्यन्तःकरणज्ञानजडनिष्ठमेवेति परप्रक्रियापि दूषितावेदितव्या । तस्माज्जडस्य कर्तृत्वायोगात् । अस्य जगत्कर्तृत्वाख्यस्य । जगदुपादानत्वलक्षणस्य तदस्थत्वजगत्कर्तृत्वलक्षणस्य तदस्थतात्वयापि वक्तुं न शक्येति भावः ॥ १८९ ॥ प्रकारांतरेण निष्क्रियत्वश्रुतेः पराभिमतार्थदूषयति ॥ क्रियावेशेति ॥ चित्तइत्युभयत्रापि संबध्यते ॥ १९० ॥ हियस्मात्तद्ब्रह्म केवलश्रुतिचोदनात् केवलानिर्गुणश्चेत्यत्र

जडेचैवैव कर्तृत्वमीशासिद्धिप्रसंगतः ॥ तस्मात्तदस्थतास्य स्याल्लक्षणस्य कथं वद ॥ १८९ ॥
 क्रियावेशप्रसंगेन कर्तृत्वं न चितो यदि ॥ जडावेशप्रसंगेन तर्ह्यज्ञानं कथंचिति ॥ १९० ॥ जडा
 मिश्रं हितद्ब्रह्म केवलश्रुतिचोदनात् ॥ समस्समार्थिमिथ्यात्ववार्तयाते द्वयोरपि ॥ १९१ ॥ ॥

केवलइति श्रुत्या जडमिलितत्वविधानात् जडमिश्रं तस्मादिति पूर्वोक्तान्वयः । निष्क्रियत्वश्रुतिविरुद्धक्रियावेशप्रसंगेन कर्तृत्वमोच्यते चेत् केवलश्रुतिविरुद्धजडावेशप्रसंगेनाज्ञानमपि ब्रह्मणिसिद्ध्येदिति भावः । तेमिथ्यात्ववार्तया समाधिः परिहारोपि द्वयोः समः ॥ पारमार्थिकजडाभावपराकेवलश्रुतिः मिथ्याभूतजडांगीकारेन विरुध्यते चेत् तर्हित्वन्मते कर्तृत्वस्यापि मिथ्यात्वात् पारमार्थिकक्रियावेशाभावपरा निष्क्रियत्वश्रुतिरपि कर्तृत्वाविरोधिनी स्यात् । तस्माद्ब्रह्मण्यज्ञानवत्कर्तृत्वमंगीकाराहमिति भावः ॥ १९१ ॥ समतुम

ते ब्रह्मगाज्ञानं मृषामिथ्या । ब्रह्मनिष्ठाज्ञानमिथ्यात्वं मयाप्यङ्गीक्रियते । ब्रह्मण्यज्ञानस्यैवाभावात् । कर्तृत्वतु ब्रह्मगतं न मृषा इत्येव विशेषः । तत्र हेतुमाह ॥ शास्त्रार्थवत्त्वत इति ॥ शास्त्रार्थवत्त्वतः शास्त्रस्य मोक्षार्थप्रयोजनवत्त्वावश्यंभावात् । जीवस्य कर्तृत्वाभावेऽद्वृताभ्यागमप्रसंगेन जीवोऽपि यदाकर्ता तदा शक्तस्त्ववशं किमान्परमात्मकर्तृत्वमिति युक्तमितियोजना । अस्वतंत्रस्य जीवस्य प्रयोजनवशात्कर्तृत्वेऽङ्गीकार्यैस्वतंत्रस्य सर्वशक्तस्य हरेः कर्तृत्वं शिरसाधार्यमिति भावः ॥ १९२ ॥ निष्क्रियत्वश्रुतेः पर-

मम तु ब्रह्मगाज्ञानं मृषा शास्त्रार्थवत्त्वतः ॥ कर्ता जीवोऽपि हि यदा शक्तः किमु तदा प्रभुः ॥ १९२ ॥
निष्क्रियत्वश्रुतेर्भीष्टे त्कथं स्यात्ते गतागतं ॥ व्यावहारिकमेतच्चैत्क्रियेयं चास्तु तादृशी ॥
न हि निष्क्रियवागेकां क्रियामेव निषेधति ॥ १९३ ॥ चित्रं चित्रक्रियागारं संसारे न तदस्य
ता ॥ जगज्जन्मादिकरणक्रियामात्रे तु सा किल ॥ १९४ ॥

रीत्या प्रतिबन्धतरेणाप्युत्तरमाह ॥ निष्क्रियत्वेति ॥ ते तव गतागतं गमनागमनं । श्रुतिभिर्या ब्रह्मणि क्रियामनङ्गीकुर्वतामाया वादिना जीवोऽपि गतागतक्रियानङ्गीकार्या । जीवस्यापि ब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारादिति क्रियायाः क्रियैव प्रतिबन्धितेति भावः । एतज्जीवक्रियादिकं । इयं ब्रह्मनिष्ठा । तादृशी व्यावहारिकी । क्रियामात्रनिषेधकनिष्क्रियश्रुतेः क्रियाद्वयेऽपि साम्यमित्याह ॥ न हीति ॥ एकां क्रियां ब्रह्मगतक्रियां ॥ १९३ ॥ प्रकारांतरेणापि प्रतिबन्दीमाह ॥ चित्रमिति ॥ निष्क्रियश्रुतिसाम्येऽपि जननम-

णगमनागमनोत्पत्तनाधःपतनाद्यनंतक्रियाविशिष्टसंसारधातृत्वंब्रह्मण्येवकिल । जगज्जन्मादिक्रियानब्रह्मणिकिल । इदंचकमाश्चर्य
 मितिभावः ॥ १९४ ॥ परस्यापिप्रतिबंधंतरसूचयन्स्वमतेनिष्क्रियश्रुतेरार्थांतरमाह ॥ ममेति ॥ योनिरित्युक्तकर्तृत्वक्रिया एषयोनिस्स
 र्वस्य यद्भूतयोनिपरिपश्यंतिधीराः ममयोनिः यथैकायोनिरुच्यतइत्यादिश्रुतिस्मृतिषुयोनिरित्युक्तकर्तृत्वक्रियेत्यर्थः । योनिशब्द
 प्रयोगमहिमालौकिकपश्चादियोनिरिवपुत्रोत्पत्तावुपचयापचयतन्निमित्तदुःखादिक्रियाभगवत्यपिप्राप्ता । तानिषेदुनिष्कलंनिष्क्रि
 यंशांतमितिश्रुतिःप्रवृत्ता । विरुद्धाक्रियाविक्रियेतिव्युत्पत्त्योपचयापचयादिविक्रियायाअपिक्रियात्वेननिष्क्रियपदनिषेध्यत्वसंभ
 ममसर्वज्ञइत्युक्तविज्ञानक्रिययासह ॥ योनिरित्युक्तकर्तृत्वक्रियास्त्येव नविक्रिया ॥ १९५ ॥ निष्क्रियत्वश्रुतै
 स्सत्त्वात्तदस्यलक्षणंयदि ॥ तर्ह्यज्ञानंतदस्यस्याद्वितीयश्रुतेर्बलात् ॥ १९६ ॥ अनादिब्रह्मणोऽज्ञानमनाद्येवहिते
 मते ॥ द्वितीयंतत्कृतंतस्मात्तृतीयमखिलंजगत् ॥ तेनाविद्यानिषेधैववागेषेतिमतिमम ॥ १९७ ॥
 वात् । प्रत्युतकर्तृत्वरूपक्रियायाधात्वर्थरूपक्रियात्मकतयाऽमुख्यत्वेनोपचयापचयोस्तादनादिक्रियायाश्चोक्षेपणापक्षपणादिरूप
 तयामुख्यक्रियात्वान्मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैवग्राह्यत्वेनोक्तविक्रियायाएवक्रियाशब्दबोध्यतयातन्निषेधस्यैवन्याय्यत्वादितिभावः ।
 अनेनैवनिष्क्रियश्रुतिविरोधेनब्रह्मणिकर्तृत्वक्रियानंगीकारे सत्यज्ञानमित्युक्तज्ञानक्रियापिनस्यादितिप्रतिबंधंतरंचसूचितं ॥ १९५ ॥
 प्रकारंतरेणाव्यज्ञानप्रतिबर्दीगृह्णाति ॥ निष्क्रियत्वेति ॥ श्रुतेस्सत्त्वात्बलात् । लक्षणंजगत्कर्तृत्वं । अज्ञानं ब्रह्मनिष्ठतयापरेणो
 च्यमानमज्ञानं । तदस्यब्रह्मणोन्यत्रगतं । अद्वितीयश्रुतेरेकमेवाद्वितीयमितिश्रुतेः ॥ १९६ ॥ कुतइत्यतआह ॥ अनादीति ॥ हिय

स्मात्तेमतेऽनादिब्रह्मणोनाद्यज्ञानमेवद्वितीयं । अनादिकालमारभ्योभयोरव्यन्योन्यसंबंधात् । तत्कृतमज्ञानकृतंसर्वजगत्तस्माद्ब्रह्मणस्तृतीयं । तेनाज्ञानस्यैवद्वितीयत्वेन । एषावागद्वितीयत्ववाक् । अविद्यानिषेधेतिबहुव्रीहिः । अज्ञाननिषेधैव । अज्ञानस्यैवद्वितीयपदयोग्यार्थतयानञातदेवनिषेधस्यात् । ननुजगत् । नहिपुत्रादुत्पन्नस्यपौत्रस्यस्वपुत्रताक्कापिदृष्टेतिभावः । वस्तुतस्तुनिष्क्रियत्वश्रुतिःत्वद्रात्यैवकर्तृत्वारिक्तक्रियासद्भावात्सावकाशा । इयंतुश्रुतिःत्वद्रात्यैवार्थांतरशून्येतिदुरुत्तराग्रतिबंदी । जगतोऽग्रतिषेधेनब्रह्मण्येवाज्ञानप्रतिषेधनास्मदभीष्टसिद्धिरपीतिज्ञातव्यं ॥ १९७ ॥ अद्वितीयश्रुत्याब्रह्मण्यज्ञानंनिषिध्याविका

किंचाविकारवचनाजगद्रूपविकारकृत् ॥ तदस्यमस्तुतेऽज्ञानंब्रह्मनिर्मलवस्तुतत् ॥ १९८ ॥ अतःप्रथमतस्तसूत्रकृदुक्तेब्रह्मलक्षणे ॥ असंभवोतिव्यासिश्चसिद्धांतो यस्यधीमनः ॥ सभाष्यकृत्किलगुरुःश्रोतातत्रचक्रश्चन ॥ १९९ ॥

रश्रुत्यापिब्रह्मण्यज्ञानमेवनिषेधति ॥ किंचेति ॥ अविकारवचनात् निर्विकारत्वश्रुतेरित्यर्थः । तेऽज्ञानंजगद्रूपविकारकृद्विकारोपादानं । इदंचोपलक्षणं । अतदाकारतयास्वस्यापिविकारत्वात् । तेमते । अज्ञानंब्रह्माज्ञानं । निर्मलं अज्ञानाख्यविकाररहिततयाशुद्धं । परवाक्येनैवपराभिमतार्थखंडनरूपत्वात्केवलश्रुत्याऽद्वितीयश्रुत्यानिर्विकारश्रुत्याचग्रतिबंदीग्रहणं परस्यैवबंदीग्रहणमित्यतिचमत्कारोऽयंग्रंथकारस्य । एवमन्यत्रापिदृष्टव्यं ॥ १९८ ॥ परकृतसूत्रव्याख्याप्रत्याख्यानंसोपहासमुपसंहरति ॥ अतइति ॥

अतःपूर्वोक्तन्यायात् । धीमतइतिविपरीतलक्षणयोक्तिः । सः प्राथमिकसूत्रव्याख्यानसूत्रोक्तब्रह्मलक्षणस्यासंभवातिव्याप्त्या
दिकमुक्त्वासूत्रमेवदूषयन् । गुरुः । इदमपिविपरीतलक्षणया । भाष्यकृतभाष्यकारः । किलेत्यस्वरसः । प्रथमतएवसूत्रदूष
कभाष्यकारस्यक्वाप्यदर्शनात् । तत्रभाष्येकश्चनश्रोताकिल । उत्सूत्रभाष्येश्रोतृत्वात्तेष्वप्यस्वरसः ॥ १९९ ॥ तदस्थः एतादृश
गुरुशिष्ययोस्तदस्थित्वाशृण्वन्नुपश्रोतेत्यर्थः । कोपिबुद्धिमान्नस्यात् । सूत्रमेवदूषयतोभाष्यमुन्मत्तकंचित्पुरुषंविनानकोपिप्रेक्षा
वान्वीक्षेतेतिभावः । इतिमत्वाभाष्यकारः स्वयमेवममदुरदृष्टवशाच्छिष्यएकोलब्धः । तदस्थस्तुकोपिनाभूदितिब्रह्मलक्षणेमेवत

तदस्थःकोपिनस्यादित्यकरोद्ब्रह्मलक्षणं ॥ यतश्चिदक्षणेमेवेदंसूत्राणानार्थरक्षणं ॥ २०० ॥

अतोलक्षणसूत्रस्यबलाज्ज्ञानबलादिभिः ॥ गुणैर्युक्तमभूद्ब्रह्मलक्षणेनगुणेनच ॥ २०१ ॥

सजातीयविजातीयव्यावृत्तिश्चयतःफलं ॥ चेतनाचेतनजगद्भिन्नमासीत्तत्तस्सदा ॥ २०२ ॥

तस्यमकरोदितिपरिहासः । इतोतिरिक्ततदस्यांतराभावेहेतुमाह ॥ यतइति ॥ तस्मात्तदस्थःकोपिनाभूदितिपूर्वोक्तान्वयः॥२००॥
एवमप्यव्याख्यानिराकृत्यसूत्राणांस्वोक्तार्थएवप्रामाण्यस्थिरिकृत्याधुनातेभ्यस्सूत्रेभ्यस्सकलस्वसिद्धांतसिद्धिप्रकारंसविस्तरमाह ॥
अतइति ॥ अतः लक्षणतादस्थ्याभावात् । लक्षणेनगुणेनच लक्षणाख्यगुणेनचेत्यर्थः । बहुतरजगत्सर्जनधारणपोषणादेर्बृहत्तर
ज्ञानेच्छाप्रयत्नबलकृपाद्येनैकगुणसापेक्षत्वात्तलक्षणस्यापिधर्मरूपतयागुणत्वाल्लक्षणसूत्रेणैवब्रह्मणोगुणपूर्णत्वमपिसिद्धमितिभावः
॥ २०१ ॥ जीवजडात्मकप्रपंचादत्यंतभेदोपिलक्षणसूत्रबलादेवसिद्धइत्याह ॥ सजातीयेति ॥ फलंलक्षणस्य । ततः लक्षण

स्यसजातीयविजातीयव्यावृत्तिफलकत्वात् । ब्रह्मेत्यध्याहारः । चेतनस्यसजातीयत्वात् अचेतनस्यविजातीयत्वात् ताभ्यां व्यावृत्तेश्च तद्भेदरूपत्वादिति भावः ॥ २०२ ॥ सर्वोत्तमत्वमपिलक्षणसूत्रादेव सिद्धमित्याह ॥ पितृत्वेति ॥ तद्ब्रह्म सर्वजगत्स्रष्टृत्वेन तत्पितृत्वात् । पालकत्वेन तत्पितृत्वाभात् । उपलक्षणं चैतत् । ज्ञानमोक्षादिदानेन जगद्गुरुत्वेष्टदेवत्वादेरपिलभात्पित्रादे श्च पुत्रादिभ्य उत्तमत्वस्य लोकसिद्धत्वेन ब्रह्मणस्सर्वोत्तमत्वमपि सिद्धमिति भावः । अत्रोक्तगुणभेदादीनां पारमार्थिकसत्यताभ्याद्याधिकरणार्थपर्यालोचनया सिद्धेत्याह ॥ पूर्वोति ॥ पूर्वसूत्रे अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति सूत्रे मुत्स्यर्थज्ञेयत्वोक्तेः जन्मादिसूत्रेषु करिष्य

पितृत्वाच्च पतित्वाच्च तद्भूदुत्तमोत्तमं ॥ पूर्वसूत्रे विमुत्स्यर्थज्ञेयत्वोक्तेर्न मायिकं ॥ २०३ ॥ नेह नानेति वाक्याच्चागुण्यभिन्ना गुणाश्चेते ॥ २०४ ॥

माणजिज्ञासाख्यविचारस्यातो ज्ञानायेति तत्तदधिकरणोक्तगुणभेदादिज्ञानार्थकत्वस्य अतो मोक्षायैतितस्यैव पदस्यावृत्तौ कृतायां ज्ञानंद्वारामोक्षाख्यफले तु त्वस्य चोक्तेरित्यर्थः । तत्तत्सूत्रोक्तगुणादिकं मायिकं मिथ्याभूतं नेति संबन्धः ॥ उपलक्षणं चैतत् । जगत्कर्तृत्वाख्य ब्रह्मगुणपारमार्थिकत्वसिद्धावर्थाज्जगत्सत्यत्वसिद्धिरपीति द्रष्टव्यं ॥ २०३ ॥ ब्रह्मणि गुणगुण्यभेदोऽपि सूत्रसूचनया श्रुत्या च सिद्ध इत्याह ॥ नेह नानेति ॥ ते गुणाः गुण्यभिन्नाः गुणिना ब्रह्मणाऽभिन्नाः । वाक्यादित्युपलक्षणं । सूत्रसूचितत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । जन्मादिसूत्रेषु करिष्यमाणगुणादि जिज्ञासाया अथ्यादिसूत्रे ब्रह्म जिज्ञासापदेनोत्तया गुणानामेव ब्रह्मत्वस्यापि सूचितत्वात् ।

श्रुतौचइहब्रह्मणिनानाभूतंकिंचननास्तीतिसाक्षाहुणादीनांभेदनिषेधात्तुगुण्यभिन्नगुणसिद्धिरितिभावः ॥२०४॥ अधुनाविशेषसिद्धिप्रकारमाह ॥ गुणेति ॥ आदिपदेनावयवविभावादेर्ग्रहणं । बोध्यबोधकभावतः लक्षणादिगुणानांव्यावर्तकतयाब्रह्मबोधकत्वात् ब्रह्मणोबोध्यत्वादित्यर्थः । तेगुणाः । तद्विशेषाः । तस्यब्रह्मणोविशेषाः । ब्रह्मणासहसविशेषाभिन्नाइत्यर्थः । सूत्रमर्यादयैवगुणगुण्यभेदस्यगुणगुणिभावादेश्चसिद्धेस्तद्धटकविशेषस्याप्यर्थसिद्धिः । अन्यथाघटकरीरादिवत्पर्यायशब्दवाच्यत्वप्रसंगादिति भावः । तत्रदृष्टांतमाह ॥ सूत्रेति ॥ कर्म प्रतिपाद्योनारायणइत्यर्थः । यथैकयेपिव्यासस्यसूत्रकर्तृत्वंनारायणस्यसूत्रप्रतिपाद्यत्वविशेषे

गुणगुण्यादिभावाच्चबोध्यबोधकभावतः ॥ तद्विशेषाश्चतेसूत्रकर्तृकर्मवदेवहि ॥ २०५ ॥
आनंदमयसूत्रोक्तरीत्यासोपिसुखाकृतिः ॥ निराकारःकथंकुर्याद्धस्तहस्तकुलालवत् ॥ २०६ ॥

ष्वबलादुच्येतेतथेत्यर्थः ॥२०५॥ इदानींसाकारत्वसिद्धिप्रकारमाह ॥ आनंदमयसूत्रोक्तरीत्या आनंदमयइतिसूत्रेणोक्तासूचिता या तस्यप्रियमेवशिरइत्यादिकाश्रुतिः तद्रीत्येत्यर्थः । सःपरमात्मा सुखाकृतिः सुखमयशिरःपाण्याद्याकारवान् । अजन्मादिसूत्रसूचनयापितिसिद्धिप्रकारमाह ॥ निराकारइति ॥ निराकारः हस्तपादाद्याकारशून्यः । कुर्याज्जगत्सृजेत् । अक्षणापरमाणून्निरीक्ष्यहस्तैरन्योन्यसंयोज्य महदादितत्वानिस्वोदरस्थब्रह्मादितत्त्वाद्याभिमानीजीवांसेषुसंकलय्यब्रह्मांडतदंतगतचतुर्दशभुवनानिचसिसृक्षुः पातालादिसत्यलोकांतानिच पद्भ्यांभूमिः ऊरुतदस्ययद्देश्यः नाभ्याआसीदंतरिक्षं बाहूराजन्यःकृतः

मुखादिद्रश्चाग्निश्च दिशश्चोत्रात् चक्षोस्सूर्योअजायत शीर्णोद्यौस्समवर्ततेत्यादिश्रुत्या पातालमेतस्यहिपादमूलमित्यादिस्मृत्या चोक्तीत्या पादाद्यवयवैरुत्पाद्य तैरेवस्वावयवैस्सदाधारयतीतिश्रुतिस्मृतिपंचरात्रादीनांसंप्रदायः । इयंचप्रक्रियानिराकारस्यक थंस्यात् । अतोजन्माद्यधिकरणोक्तजगत्कर्तृत्वधारकत्वादिवलादपिभगवतस्साकारत्वंसिद्धमितिभावः । तत्रदृष्टान्तमाह ॥ ध्वस्त हस्तेति ॥ चक्षुराद्यवयवस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥ २०६ ॥ तस्मादुक्तप्रकारेणवक्ष्यमाणप्रकारेणचसगुणत्वसकलजगद्भिन्नत्वसाकारत्वा दिसकलसत्सिद्धांतसिद्धार्थबोधकत्वप्रकारदर्शनात् ॥ २०७ ॥ उक्तविधयामूत्रार्थवैचतुर्महाफलं विपरीतवैचतुर्विपरीतफलंचदर्शयति ॥

तस्मात्समस्तश्रुत्यर्थसूचनान्त्सूत्रमुच्यते ॥ २०७ ॥ एवंयोवेत्तिसूत्रार्थसंबंधात्परिमु

च्यते ॥ नचेत्सूत्रार्थविच्छेदविच्छेदोत्पत्तिरितिच्यते ॥ २०८ ॥ विस्तरस्त्वस्यसर्वस्यभा

ष्यादिष्वेवदृश्यतां ॥ मूलशास्त्राणवोत्सिक्तविदून्वदामहेवयं ॥ २०९ ॥ तस्मादुत्सू

त्रभाष्यस्यकर्तादुर्भाष्यकृद्भवं ॥ भाष्यकारस्तुभगवान्मध्वोविद्वच्छिरोमणिः ॥ २१० ॥

एवमिति ॥ २०८ ॥ स्मृतमूलशास्त्रमहिमाग्रंथकारःतेष्वेवपरमादं करोति ॥ विस्तरस्त्वस्येति ॥ अस्यप्रमेयस्य । विस्तरः युक्तिश्रुतिपुराणपंचरात्रादिवचनचातुरीचतुर्ग्रंथसंदर्भैःप्रपंचीकरणं । आदिपदेनानुव्याख्यानोपनिषद्भाष्यादिकंगृह्यते । मूलशा स्त्राख्याणवात्उत्सिक्तार्थेविद्वःयुक्तिलेशःतानेवदामहेस्तुमो नमस्तुमेश्वर । तत्रतुलद्राद्याएवाधिकारिणः । अस्माकंत्वतावत्ये वशकिरितिभावः ॥ २०९ ॥ इदानींपरभाष्यकारनिर्दन्स्वमूलभाष्यकारस्तौति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तप्रकारात् । उत्सूत्रभाष्य

स्य सूत्रविरोधिभाष्यस्य । विद्वच्छिरोमणिस्समध्वः मध्वएव भाष्यकारः । सूत्रोक्तसूचितसकलप्रमेयप्रपञ्चनपरायणत्वादिति भावः ॥ २१० ॥ अधुनापरभाष्येभाष्यशब्दएवानुचितइत्याह ॥ अतइति ॥ अतः सूत्रविरोधिभाष्यत्वा त्समांतरे विद्वत्सममध्ये । भाष्यभाषितुयोग्यं । अतोत्रभाष्यपदमपिनशोभतइतिभावः । तस्मा त्सूत्रप्रतिकूलभाष्यस्यभाषणायोग्यत्वात् ॥ २११ ॥ अधुनासाक्षात्सूत्रैरेवभेदसौरभमुख्यार्थभूतजीवेश्वरभेदसाधनप्रकारंदर्शयति ॥ सचेति ॥ सः सूचनयापिअर्थसाधकसूत्रकर्तृव्यासः स्थित्यदनाभ्यांचेति सूत्रेस्थिति रदनाभावेपिसुखेनवर्तनं । अदनंकर्मफलभक्षणं । देहाख्यवृक्षेजीवपरमात्मा

अतः परकृतं भाष्यं भाष्यं न भूत्समांतरे ॥ तस्मात्सूत्रोदितो ह्यर्थो निराकृतुं न शक्यते ॥ २११ ॥
सच स्थित्यदनाभ्यांचेत्याह भेदं सयुक्तिकं ॥ द्विशखासंमतिं भेदे भेदेनैव न मधीयते ॥ २१२ ॥ ॥

ख्यौ द्वौ किल सुपणौ । तत्र जीवः कर्मफलाशानाभावे जीवितुमपि न शक्नोति किल । परमात्मा तु परिपूर्णत्वात् तदभावेऽपि सुखी किल । एवमीह ग्विरुद्धधर्मयोरपि सूत्रएव स्पष्टमुक्तत्वात्सयुक्तिकमित्युक्तं । भेदव्यपदेशाच्चान्यइति सूत्रादनुवृत्तान्यपदस्य यथायोगं विभक्तेर्ग्राह्यत्वात् अन्यौ जीवपरमावितिसाध्यमपि हेतुप्रतिपादकेऽस्मिन् सूत्रेऽभिमतं । अतो भेदस्यापि स्पष्टमुक्तत्वाद्भेदमाहेत्युक्तं । भेदसाधकसूत्राणामस्मादप्यादौ सद्भावेऽपि सयुक्तिकत्वाद्भूतस्य च युक्तिमल्लिकात्वादस्यैव प्रथमतो ग्रहणं । असौ सूत्रकारः । उभये काण्वमाभ्यंदिना इत्युभये शाखिनः । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो रोरयो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादंतर इति च वाक्याभ्यामाधाराधेयभावेनांतरइ

तिसाक्षाद्भेदवाचकांतरपदेनचैनंपरमात्मानं शारीरपदोक्तजीवाद्भेदेनाधीयतेपठतीतिभेदेद्विशाखासमर्तिप्राहेतिसंबंधः । अनेन शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनमधीयतइतिसूत्रसंगृहीतं । उभयेपीतिसंधिकरणान्नपुंसकद्विवचनातोभयपदेनप्रकृतापक्षितवचनद्वयमात्रमसंगृह्योभावितिशाखाप्रवर्तकौदौचानुक्त्वा उभयेऽधीयतइतिबहुवचनांतपदप्रयोगःशाखाप्रवर्तकाभियुक्तबहुपुरुषसंमर्तिचभेदेदर्शयितुमितिद्रष्टव्यं । सःसूत्रकृत् । क्वचिदधिकरणे भेदस्यव्यपदेशाच्चाप्यइत्यत्रसूत्रे । भेदव्यपदेशाच्चाप्यइतिसूत्रमनेनगृह्णाति । भेदोक्त्या अंतश्चंद्रमसिमनसाचरंतं । इंद्रस्यात्मानिहितगंचहोता । वायोरात्मानंकवयोनिचिक्युः । सहैवसंतंनविजा

उभयेपीतिसूत्रसौभेदोक्त्याचान्यतांक्वचित् ॥ भेदस्यव्यपदेशाच्चाप्यइत्यत्रससूत्रकृत् ॥ २१३ ॥

क्वचिच्चभेदव्यपदेशादित्यूचेतथाक्वचित् ॥ भेदस्यव्यपदेशाच्चेत्याहसूत्रद्वयंत्विदं ॥ २१४ ॥

नंतिदेवाइत्यादिभेदप्रतिपादकवाक्येनेत्यर्थः । अन्यतां चंद्रद्रादिदेवेभ्योभिन्नतां । आहेतिपूर्वेणान्वयः । भेदप्रतिपादकवचनद्वयसमायोगाद्भेदार्थकषष्ठीबलाच्चात्मपदमंतर्यामिपरं ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ क्वचिदधिकरणेभेदव्यपदेशादितिसूत्रणोचे अन्यतामूचे । तथा एवमेव क्वचिदधिकरणे भेदस्यव्यपदेशाच्च भेदव्यपदेशाच्चेतिसूत्रइत्यर्थः । आह अन्यतामाह । इदंपूर्वोक्तं सूत्रद्वयं । भेदव्यपदेशादित्येकं । भेदव्यपदेशाच्चेत्यपरं । एवंसूत्रद्वयमित्यर्थः । एकत्रचशब्दराहित्यमपरत्रतत्साहित्यंचविशेषदर्शयितुंशब्दः । ननुभेदोक्तेरित्यल्पाक्षरतयासूत्रस्यकर्तृशक्यत्वाच्चपदेशादियुक्तिः किमर्था । सत्यं । भेदसूत्राणामेषामतात्विकभेदपरत्वंव

दतः परस्य प्रत्युत्तरं च सूचयितुमिति ब्रूमः । तथाहि । विगतोपदेशोपार्थक्यदेशनायस्मादिति व्युत्पत्त्या व्यपदेशपदस्यातिसार्थक्यवचनपरत्वात् । ततश्च परोदीरितशंकायाः कथमवकाशः । अतात्त्विकार्थक्यकवाक्यस्यातिसार्थक्यकवाक्यत्वायोगात् । अथवा पृथगुपदेशादिति सूत्रांतरं भेदप्रतिपादकवाक्यस्योपदेशरूपत्वकथनादत्राप्यपदेशोपदेशएव । यद्वा स्वाभिमतार्थहेतुतया कथनाच्चायमपदेशोपदेशएव । नहि कोपि प्रेक्षावान्कांचिदर्थप्रतिज्ञायतत्रापार्थक्यकवाक्यहेतुतया प्रयुक्ते । तथाच विशिष्टश्चासावपदेशश्चेति व्यपदेशपदेन विशिष्टोपदेश एवोच्यते । तस्य च स्वार्थमहातात्पर्यवच्च नियमात्कथं पराभिलषितकुचोद्यावसरः । उक्तिपदं विनोदे च सत्त्वात्सावकाशोपदेशस्तु न तथैतदेव पदमुदाजहार । एवं चैकयोस्तथापराभिलषितार्थप्रत्याख्यानात्स्वार्थसमर्थनाच्चाद्विजिह्वंयं सूत्रसार्थमुजं

विशेषणेन भेदस्य व्यपदेशेन चेति च ॥ सयुक्तिकं भेदमाह यत्सार्धं विशेषणं ॥ २१५ ॥

गी गरुडवाहनचरणानामेव वक्ष्यापोष्याच अन्यस्य तु दृश्यापिनैव स्यादित्यनुसंधेयं ॥ २१४ ॥ अधुना भेदो नाम स सर्वत्रान्योन्याभावएवेति सिद्धांतनिर्धारणाय प्राग्भेदपदेनान्यपदेन च सामान्येनोक्तभेदस्य घटएवायं न पठइति । द्विणुरेवात्र प्रतिपाद्यो न विरचादिजीवा इति साक्षादत्र तादात्म्यनिषेधादन्योन्याभावरूपतां च साधयद्भेदसूत्रचतुष्टयं क्रमेण पठति ॥ विशेषणेनेत्यादिना ॥ विशेषणेन भेदस्य व्यपदेशेन चेत्यनेन विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां चनेतराविति सूत्रसंगृह्णाति । विशेषणेन यस्सर्वज्ञ इत्युक्तसर्वज्ञत्वविशेषणेन । भेदव्यपदेशेन तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति श्रुतौ तस्मान्मूलब्रह्मणः एतद्ब्रह्म चतुर्मुखाख्यं ब्रह्म जायत इ

तिर्भेदव्यपदेशेनच इतरौ प्रकृतिविरचितिचप्रकृतिविरचाभ्यां भेदसयुक्तिकमाहोतिसंबंधः । प्रकृतेर्विचस्यचविष्णुभिन्नत्वेसिद्धे तदितरचेतनानामचेतनानां च भिन्नत्वस्यैकमुत्पत्तिस्मिद्धत्वात्चेतनाचेतनात्मकजगद्भेदसिद्धिरितिभावः ॥ २१५ ॥ शारीरोनुपपत्तेर्नैत्यनेन अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति सूत्रं गृह्णाति । अत्रानुपपत्तेः एकस्य जीवस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरशारीरो जीवोत्रप्रतिपाद्यस्त्वर्गतोन । किंतु विष्णुरेवेतिसकलजीवप्रतियोगिकभेदसिद्धिः । नेतरोनुपपत्तितइत्यनेनच नेतरोनुपपत्तेरिति सूत्रं गृह्णाति । अत्राथनुपपत्तेः ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रोक्तप्राप्यत्वानुपपत्तेरितरो जीवः आनंदमयोन । किंतु विष्णुरेवेतिसकलजीवभेदसिद्धिः ।

शारीरोनुपपत्तेर्नेतरोनुपपत्तिः ॥ इति सूत्रद्वये चोक्तो भिन्नो जीवस्सयुक्तिकं ॥ २१६ ॥

यद्यप्रतीके न हि स इति सूत्रे ससूत्रकृत् ॥ प्रतीको ब्रह्मनैवेति स्पष्टमाचष्ट भिन्नतां ॥ २१७ ॥

एतदेव दर्शयति ॥ इति सूत्रद्वय इति ॥ भिन्नो जीव इति वदतां शक्येण सूत्रमर्यादया ब्रह्मप्रतियोगिकजीवनिष्ठभेदसिद्धौ यद्वस्तु यद्धर्मिकभेदप्रतियोगि तद्वस्तु तत्र प्रतियोगिकभेदधर्मीति न्यायबलेन जीवप्रतियोगिकब्रह्मनिष्ठभेदोपसिद्ध इति सूचितं । अतश्चेतनाचेतनजगद्भिन्नमासीदित्युपक्रमवाक्यस्यापि निवरोधः । अहं ब्रह्मेति वदतः प्रत्युत्तराय जीवधर्मिकमेव भेदमादावसूत्रयत्सूत्रकारः ॥ २१६ ॥ यद्यस्मात्प्रतीको ब्रह्मनैवेत्यनेन न हि स इति सूत्रं खंडस्यार्थमाह । अत्र हि सूत्रे न प्रतीक इति प्रतीके ब्रह्मदृष्टिर्न कार्येति प्राक्प्रतिज्ञाय न हि स इति तत्र हेतुरुक्तः । हियस्मात् । सः प्रतीकः ब्रह्मन । तस्मात्प्रतीके ब्रह्मदृष्टिर्न कार्येति योजनाया विवक्षितत्वात् ।

अतःप्रतीकःब्रह्मनैवेति भिन्नतां प्रतीकाद्भिन्नतां स्पष्टमाचष्टेति संबंधः ॥ २१७ ॥ प्रतीकपदस्यार्थदर्शयति ॥ प्रतीकेति ॥ नामादिप्राणपर्यंतदेवताःप्रतीकाख्याः । हीत्यनेन श्रौतप्रसिद्धिसूचयति । प्रतीकपदेनात्रप्रतिमोच्यते । ततस्तस्मात्कथाका नका पीत्यर्थः । अत्रसर्वत्रसाक्षान्नैवेतरतादात्म्यप्रतिषेधात्तमीमांस्यमानभेदस्यान्योन्याभावतासिद्धिरितिज्ञातव्यं ॥ २१८ ॥ अधुनामुक्तिकालीनत्वाच्चभेदोनातात्विकइतिवक्तुमौक्तभेदसाधकसूत्रत्रयमर्थतो गृह्णाति ॥ मुक्तेति ॥ सप्रभुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्याकर्षणीयं । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादितिसूत्रे मुक्तोपसृप्यतां परंज्योतिरुपसंपद्येति श्रुत्युक्तमुक्तप्राप्यतां । एवंचप्राप्यप्रापकभावेनमु

प्रतीकाख्याहिनामादिप्राणपर्यंतदेवताः ॥ देवतैक्यस्यचायोगेनैक्येकाकथाततः ॥ २१८ ॥
मुक्तोपसृप्यतामाहतद्योगंशास्तिमुक्तिगं ॥ सुस्युक्तांल्योभिदामाहस्पष्टजीवःपरात्पृथक् ॥ २१९ ॥

क्तानांविष्णोश्चभेदसिद्धिरितिभावः । मुक्तोपसृप्यत्वव्यपदेशादितिभावप्रधानतयावक्तव्येत्यसूत्रभवितृप्रधानैवोक्तिः तेनब्रह्मणि भावभवित्रोर्धमधर्मिरूपिणोरैक्यमेवेतिसूचितं । मुक्तिगंतद्योगंब्रह्मयोगंशास्तीत्यनेन अस्मिन्नस्यचतद्योगंशास्तीतिसूत्रमर्थतो गृह्णाति । अत्रचसूत्रेअस्मि ज्ञानंदमयाधिकरणे अस्योपासकस्य तद्योगं एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिनाऽऽनंदमयादिना मकब्रह्मयोगं फलतयाशास्तीतिमौक्तब्रह्मयोगस्यैवकथनात्मुक्तिगंतद्योगमित्युक्तं । ततःपूर्ववन्मुक्तब्रह्मभेदसिद्धिः । सुस्युक्तांल्यो निर्दोक्तमणयोभिदामाहेत्यनेन सुस्युक्तांल्योर्भेदेनेतिसूत्रंसूचयति । अत्रसुप्तिरपिब्रह्मप्राप्तिरुपत्वादावांतरमुक्तिरेव । उक्तांतिस्तु

मुक्तिरितिसर्वस्यापिसंमतं । तयोरुभयोरपि प्राज्ञेनात्मनासंपरिध्वकोनबाह्यैकचनवेदेति प्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जद्यातीतिच जीवब्रह्मभेदकथनात्कथमाविद्यकोभेदः । मुक्तिकालीनस्यचब्रह्मवदविद्यकत्वायोगात् । परेणानंगीकाराच्च । त्रिसूत्रीयमुक्तवक्ष्यमाणसूत्रप्रतिपाद्यसकलभेदानामपिदेहलीदीपन्यायेनपारमार्थिकतासाधयतीतिभावः । पृथगुपदेशादितिसूत्रमनसिनिधायतस्यार्थमेवाह ॥ स्पष्टमिति ॥ जीवःपरात्पृथगितिसौत्रप्रतिज्ञाभागस्यार्थः । उपदेशा त्सर्वशाखास्वपिभेदस्योपदेशादितिहेत्वशब्दाख्यापिद्रष्टव्या । इतीत्यस्यपृथगित्यनेनसंबंधः । मुक्तिप्रतिपादकफलाध्यायेपिभेदस्योक्तत्वात्कथमाविद्यकोभेदइतिभावे

उपदेशादितिप्राहफलाध्यायेपिसप्रमुः ॥ मुक्तजीवंचसंपद्याविहायेतिपृथग्जगौ ॥ २२० ॥ जगद्व्यापारवर्जस्वित्यत्रसावधिवैभवं ॥ मुक्तस्याह हरिसर्वजगज्जन्मादिकारणं ॥ वक्तिसादौततोप्यन्योमुक्तानांपरमागतिः ॥ २२१ ॥

नाह ॥ फलेति ॥ संपद्याविहायस्वेनशब्दादितिसूत्रे संपद्यब्रह्मसंप्राप्य अविहायब्रह्मात्यक्त्वातेनसहेवतिचमुक्तंजीवंचपृथग्जगणःपृथग्जगौ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रे । तुशब्दोविरुद्धधर्मकथनरूपयुक्तिसाहित्याख्यविशेषद्योतनार्थः । सावधि एतावदेवेत्यवधिसहितं । जगत्सर्जनादिव्यापारं वर्जयित्वाभोगानाम्प्रोति । जगत्सृष्ट्यादिव्यापारां न्विनान्यान्भोगानाम्प्रोतीत्यवधिसहितवैभवंमुक्तस्याहेतियोजना । हरिमादौ जन्मादिसूत्रे सर्वजगज्जन्मादिकारणवक्तिसम अवो

चत् । ततोपि हेर्जगज्जन्मादिकारणत्वपूर्वैर्भवसद्भावात् मुक्तस्यचतद्रहितत्वादपि मुक्तानांपरमागतिः नारायणोऽन्यः मुक्ते
भ्योभिन्नः नारायणइत्यनुक्त्वामुक्तानांपरमागतिरितिसहस्रनामसुपठितनाम्नाविशेष्यनिर्देशः मुक्तभेदप्रमाणांतरंचसूचयितुं । इदं
मुक्तंभवति । अविद्यानिवृत्तिरूपमुत्तथाख्यफलप्रतिपादकाध्यायेकथितंसर्वमनाविद्यकमितिपरेणापिवक्तव्यं । जीवेश्वरभेदश्चसं
पद्येत्सूत्रेप्राप्यप्रापकभावेन जगद्वापावर्जमिति सूत्रे विरुद्धधर्माकांतत्वेन विस्पष्टमुदीरितः । अतः कथमसावपारमार्थिकइति
॥ २२१ ॥ सूत्रे सूत्रेप्रतिसूत्रं । उदीरितसूत्रसमुदायेषु वचनवृत्त्यैव भेदः प्रतिपाद्यते । अर्थात्तु सकलसूत्रेष्वपि भेदो भिमतः । जीव
जडात्मकसकलप्रपंचप्रतिपादकशब्दानां ब्रह्मणिसमन्वयेऽभिहिते ऽर्थोत्तच्छाखास्थिततत्तच्छब्दानां जीवजडात्मकप्रपंचाप्रतिपा

भेदमाधोषयामाससूत्रे सूत्रे ससूत्रकृत् ॥ पंचधा यो भिनत्तीदं स भेदः केन वार्यते ॥ २२२ ॥

दकतापिसिद्धा । एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यस्य तदप्रतिपाद्याज्जगतः कथं न भेदः । विरुद्धधर्माकांतयोर्भेदापरिहारात् । द्वितीयाध्या
ये च वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयतीत्यादिनानिर्दोषतया प्रतिपादितस्य ब्रह्मणस्स दोषेभ्यो जीवजडेभ्यः कथं न भेदः । साध
नाध्याये च साधनवद्भिरोपासकैर्द्रष्टृभिर्वोपास्यस्य हृदयस्य च ब्रह्मणः कथं न भेदः । फलाध्याये च फलप्रदस्य गम्यस्य च ब्रह्मणः फलप्रतिग्र
हीतृभ्यो गंतृभ्यश्च जीवेभ्यः कथं न भेदः । अतस्सूत्रे सूत्रइत्युक्तं । यः भेदः इदं जीवजडात्मकं सेश्वरं जगद्भिन्नं भेदवत्करोति ।
जीवेश्वरभेदः जडेश्वरभेदः जीवजडभेदः जीवानांपरस्परभेदः जडानांपरस्परभेदइति पंचविधभेदैर्देहन्यो न्यमसंकीर्णान्करोतीति

भावः । केनवादिना स्वगृहेदं संपूज्य स्वान्नस्वयमेव मुंजताकेनापि मानेन स्वक्रियाविरोधादयं पंचविधो भेदो वारयितुं न शक्यत इति भावः । सेश्वरजगतोऽपि पंचधा भेदेन समर्थः केन वा प्रतिभटेन वारयितुं शक्यत इति ध्वनिः ॥ २२२ ॥ ततस्माद्भेदविस्तारकव्यासकृतवेदनिर्णयकसकलसूत्राणां भेदपरत्वात् । पदेपदे वर्णसमुदायात्मकसर्वपदेषु । इतिहासोभारतं । व्यासकृतयोरिति हेतुर्भविशेषणं । एककृतकत्वात् सूत्राणां तयोश्च ग्रंथयोरैकार्थ्यमिति भावः । उक्तमेव निमित्तं विशदयति ॥ सूत्रेति ॥ यद्यस्मात् । तस्मादतिमंगलं । पूर्वोक्तं सर्वप्रभेयं परममंगलमित्यर्थः । न केवलं युक्तिचर्चा मात्ररूपमिदं किंतु ब्रह्ममीमांसारूपत्वाद्भूतकृपां श्रोतॄणां च स

व्यासविस्तृतसूतीनां श्रुतीनां तत्पदेपदे ॥ जीवेशभेदेतात्पर्यमिति हासपुराणयोः ॥ २२३ ॥
श्रीव्यासकृतयोर्नित्यमहातात्पर्यमत्राहि ॥ सूत्रानुसारियत्सर्वशास्त्रमित्यतिमंगलं ॥ २२४ ॥
स्वस्मिन्नध्यात्मसंबंधभूयस्त्वाद्वैकवलं ॥ प्राणोहमिति शक्रेण प्रोक्तं तत्प्राणतास्य न ॥ २२५ ॥

कलपुरुषार्थसाधकमपीति भावः ॥ २२३ ॥ इदानीमद्वैतवाक्यानां नयथा श्रुताद्वैतेतात्पर्यं । किंतु लक्षणयोपचारेण वा ब्रह्मसंबंधसादृश्यादेवैवतात्पर्यमित्यपि सूत्रएव रूपितमतः परस्य मूकीभावएवेति भावेन तत्सूत्रप्रवृत्तिप्रकारं लेशतो दर्शयति ॥ स्वस्मिन्नित्यादिना ॥ सूत्रे नवकुरात्सोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबंधभूमाहास्मिन्निति सूत्रे । यस्मात्स्वस्मिन्निद्रे अध्यात्मसंबंधभूयस्त्वादेव स्वस्मादध्याधिकस्यात्मनः प्राणनामकपरमात्मनस्संबंधबाहुल्यादेव शक्रेण प्राणोहमिति प्रोक्तं प्राणोवाअहमस्म्यप्येति श्रुता तु

कं । ननुप्राणैक्यात् । तत्तस्मात्कारणात् अस्यशक्रस्य प्राणता प्राणशब्दवाच्यपरमात्मता । तदैक्यमितियावत् । नेति ऐक्यव
 चसां अहमस्मि ब्रह्माहमस्मीत्याद्याकारैक्यवचसां लक्षणागतिरीरिता समानन्यायत्वेनकथिता । अयमाशयः । वक्तुः बृहती
 सहस्रवक्तुर्विश्वामित्रस्य विश्वामित्रप्रतीतियावत् । आत्मोपदेशात् इंद्रेणात्मनस्वस्योपदेशात् प्राणोवाअहमस्मीतिप्राणतयोप
 देशात् । न । प्राणोब्रह्मनेतिचे न पूर्वपक्षोनैवेत्यर्थः । पूर्वपक्षनजोत्रापिआवृत्त्यायोजना । हियस्मादस्मिन्निंद्रेऽध्यात्मसंबंधभू
 मा अस्मादप्यधिकस्यात्मनःप्राणनामकपरमात्मनस्संबंधभूमासंबंधबाहुल्यं तस्मान्नेतिनआवृत्त्यायोजनायां यथाबह्वृत्तिसंबंधे
 नाग्निवद्रक्तेतप्तायःपिंडेऽयमग्निरित्यग्निशब्दप्रयोगः । तथाप्राणनामकपरमात्मनःसंबंधस्य स्वस्मिन्बहुलत्वादेवैन्द्रः प्राणोहमि

इत्यैक्यवचसांसूत्रेलक्षणागतिरीरिता ॥ सोहंब्रह्माहमित्यादिरीत्याशाखाप्रलंबिनां ॥ २२६ ॥

तिब्रह्मवाचकप्राणशब्दंस्वात्मनिप्रत्युक्तवान् । नतुस्वस्यप्राणत्वात् । अतोऽग्रेवाग्निशब्दवाच्यत्ववत्प्राणशब्दवाच्यतापिब्रह्म
 णएवनेंद्रस्येतिसूत्रतात्पर्यार्थोलभ्यते । एवंचब्रह्मवाचकपदानांब्रह्मसंज्ञिधानाख्यसंबंधविशेषैवजीवेषुलक्षणयातत्रतत्रतत्प्रयो
 गो नतुब्रह्मैक्यादितिप्राणोहमस्मीत्यादिवाक्यानांलक्षणागतिःकथनेरिता । मुख्यतोऽन्यवाचकशब्दानांमुख्यार्थसंबंधेनवनिमित्ते
 नयान्यत्रवृत्तिसंवाहिलक्षणेतिभावः ॥ २२५ ॥ कीदृशान्तितायैक्यवाक्यानि कुत्रत्यानिचेत्यतआह ॥ सोहमिति ॥ सोहम
 स्मिब्रह्माहमस्मीत्यादिरीत्या । आदिपदेनसएवाहमस्मिब्रह्मैवाहमस्मीत्यादीनांग्रहणं । शाखाप्रलंबिनां नानाशाखासुविद्यमाना

मित्यर्थः । सकलशाखासुविद्यमानानां प्राणोहमस्मीत्यादिवाक्यसदृशवाक्यानां सर्वेषां लक्षणैव गतिरिति सूत्राभिप्राय इति भावः । शाखाप्रलंबिनामिति वदता लौकिकैरेवमुक्तं चेत् अप्रामाण्यमेव क्तव्यं । अपौरुषेयतुल्यवदेतदयोगान्मुख्यार्थस्य च बाधादन्यैव गतिरिति सूचितं ॥ २२६ ॥ आत्मेतितूपगच्छति प्राह्यति चेत् सूत्रे ब्रह्मेति पदमप्याहृत्य ब्रह्म आत्माऽहमित्युपगच्छति जानंतीति सूत्रार्थमायावादिनो वदन्ति । ईदृगणिवेदवाक्यमस्ति चेत् प्राणोहमिति वाक्यसदृशत्वादुक्तैव गतिः । मानुषवाक्यं चेत् सूत्रकृतोभिप्रायविरुद्धमित्याह ॥ वक्तुर्विश्वामित्रस्य आत्मोपदेशे । अहमेव प्राण इतींद्रिणस्वस्यैवोपदेशेपि शक्यस्याऽऽत्मास्वरूपमेव हरि

वक्तुरात्मोपदेशोऽपि शक्यस्यात्माहरिर्न चेत् ॥ आत्मेतितूपगच्छतीत्यत्र जीवात्मनः

कथं ॥ हरिणैक्यं वदद्वासा न हि ते शक्रतो धिकाः ॥ २२७ ॥

रिति न चेत् उक्तीरीत्यासूत्रकाराभिप्रायोन चेत् । अथवा शक्यस्यात्मास्वरूपमेव हरिर्नो रायणः न चेत् उक्तसूत्रार्थपर्यालोचनयानमेव ति चेत् । आत्मेतितूपगच्छतीत्यत्रास्मिन् सूत्रे । जीवात्मनः । जात्येकवचनं । जीवानामित्यर्थः । हरिणैक्यं व्यासः कथं वदेत् । न कथंचित् । तत्र हेतुमाह ॥ न हीति ॥ ते उपगच्छतीत्यत्र कर्तृतयाभिप्रेता जीवाः शक्रत इन्द्रादधिकानि हि । सकलदेवताग्रेसरस्यंद्रस्य प्राणोहमिति वाक्यं प्राणनामकब्रह्मसंबन्धो देवप्रवृत्तं न तु तदैक्यादिति सूत्रमर्यादैवैव वदन् व्यासस्ततोभ्यतन्ती नतराणां जीवानां साक्षादैक्यमेव कथं सूत्रयेत् । पूर्वोत्तरविरुद्धभाष्यभाषीत्वमेवोन्मत्तो भव । सर्वज्ञास्तु सूत्रकारास्सर्वज्ञा एव भवन्ति इति भावः । उपल

क्षणचैतत् । दशह्वादशसूत्रैर्मुक्तौ संसारे च भेदमेव सूचयन्व्यासः कथमत्राभेदसूत्रयेत् । उपास्योपासकभेदमंतर्भाव्योपासनापादं च यंश्चकथं तद्विरुद्धमभेदं वेदेदित्यपि द्रष्टव्यं ॥ २२७ ॥ भवतु परकीयभाष्यमुन्मत्तप्रलपितं । वेदएव क्वचिद्ब्रह्माहमस्मीति जीवानां वचनमस्ति चेत्तस्य कागतिरिति चेत्साप्यस्मिन्नेव सूत्रे सूचितेत्याह ॥ इषदिति ॥ इषदध्यात्मसंबंधात् इन्द्रादिपिहीनतरजीवेषु बह्वध्यात्मसंबंधयोगादीषदित्युक्तं । अस्मिन्सूत्रे अध्यात्मसंबंधभूमेति सूत्रे । महतिमहानिति वदताऽल्पेऽल्प इत्यस्याप्युक्तप्रायत्वाद सूचयदित्युक्तं । इन्द्रसदृशेशदेवांतरवाक्यानां गतिः प्रागेवोक्ता । नीचजीववाक्येषु तु विशेषांतरप्रदर्शनाय पुनर्वचनं ॥ २२८ ॥ कस्त

इषदध्यात्मसंबंधात्तादृगवाक्यप्रवर्तनं ॥ असूचयद्विसूत्रेस्मिन्नेनैक्यं न क्वचित्त्व ॥ २२८ ॥
परमात्मैतितद्ब्रह्मजानंति ज्ञापयंति च ॥ इत्यर्थे मे सशब्दोयत्स्वभावे परमात्मनि ॥ २२९ ॥
यस्मत्स्वाच्चावरस्येति सत्तां वक्तांतरस्य च ॥ अप्रधानस्य सर्वस्य समिध्यात्वं कथं वेदत् ॥ २३० ॥

हिंसूत्रार्थ इत्यत आह ॥ परमात्मैति ॥ तद्ब्रह्मोपास्यतया सर्वत्र प्रस्तुतं ब्रह्म । अनेनैवात्माहमिति वदतः परस्याप्रस्तुताहंशब्दाध्याहारो दोषस्मृचितः । आत्मा परमात्मैति स्वयं जानंति । अन्यान् ज्ञापयंति । उपगच्छंति ग्राहयंतीत्यस्यार्थकथनमिदं । अर्थस्मृत्तार्थः । आत्मपदस्यावृत्त्या वा तद्ब्रह्मेत्युक्तं । सः शब्दः आत्मैति शब्दः । यद्यस्मात्तस्मादिति पूर्वोक्तान्वयः । स्वभावे परमात्मनीति प्रमेयनिरूपणं च कृतं । आत्मा देहे धृतौ यत्स्वभावे परमात्मनीति प्रमाणभूतानुशासनं च सूचितं ॥ २२९ ॥ तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यधिकरणे जगन्मि

ध्यात्वमुच्यत इति मायावादिनो वदन्ति । तदपिन सूत्रकारस्याभिप्रेतं । तथा हि । आदि सूत्रेऽथपदेन ब्रह्मणोन्यमधिकारिण अतः पदोक्त
प्रयोजनं कर्तव्यतया विहितजिज्ञासां चांगीकृत्य जन्मादि सूत्रेऽस्येति षष्ठ्या ब्रह्मणोन्यजन्मादियोगं गदुरीकृत्य प्रागुक्तभेदसूत्रेऽथ
ब्रह्मणोन्यच्चेतनाचेतनात्मकं जगदुरीकृत्य स्पष्टभेदव्यपदेशान्नान्यइत्यत्र परमात्मान्यः जीवोऽप्यन्य इति साक्षादन्यशब्देनान्यावभ्यु
पगम्य स्थित्यदनाभ्यांचेति सूत्रेऽस्थित्यदनयोग्यावीश्वरजीवान्यपदद्वयेन स्पष्टस्वीकृत्य नेतरोपपत्तेर्विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांच
नेतराविति सूत्रद्वये साक्षादितरपदेनैवान्यानभ्युपेत्य उपगच्छति ग्राह्यं तीत्यत्रोपदेष्टुपदेश्याश्च निर्दिश्या स्मिन्नप्यधिकरणे सत्त्वा
च्चावरस्येतीतरसत्तामनुसृत्य पुनरनन्यशब्देन न विद्यतेऽन्यदस्येति तदभावं च कथं कथयेत् । परमार्थत इति विशेषणाध्याहारे चोक्त
जगद्विधायकबहुसूत्रानुसारेणापरमार्थत इत्येव विशेषणं कुतो नाध्याह्रियते । याचमानोऽपि पिण्याकमेव कुतो याचसे । वाचारं भणं वि
कारो नाम धेयमिति तैवैव विषयवाक्येयस्मान्नाम धेयं नामात्मकं रूपं आत्मकं जगत् वाचारं भणं वाचागिन्द्रियेणारं भणं यस्य तद्वर्गिन्द्रिया
ख्यकारणव्यग्यमिति यावत् । विकारः विविधाकारेण विकृतत्वाद् द्विकारपदवाच्यघटशरावादि कंजग न्मृत्तिका कार्यकारणयोरभे
दव्यपदेश इति वचनान्मृत्तिकाद्युपादानजन्यमिति यावत् । उपादानोपादेययोरभेदं सूचयितुमेवमुक्तिः । इति तस्माद्धेतोः उभयो
रपि स्वस्वकारणजन्यत्वाद्धेतोः सत्यामिवेति असत्यत्वव्यावृत्तिपूर्वकं स्पष्टसत्यत्वोत्पत्त्याचापरमार्थायोगादस्मदुक्ता विशेषणाध्याहार
एव व्यायान् । यदि चात्रापि मात्रपदद्वयमध्याहृत्य वागारं भणमात्रं नाम धेयमात्रमिति श्रुतेरर्थवदसि । तर्हि प्रागुक्तबहुसूत्रानुसारेण
यथाश्रुतश्रुत्यनुसारेण च सकलजगद्रक्षकमेकमेव पदमध्याहार । सर्वसंहारकबह्वध्याहाराय कुतः प्रयतसे । अपि चारं भणशब्दादिभ्य

इतिवदतस्मन्नकारस्यनेदंविषयवाक्यमभिमतं । तथासत्यल्पाक्षरतापेक्षीवाचेत्येवसौत्रहेतुपदस्यादिकुर्यात् । तस्यैवकरणवाचकतयाप्राधान्यात्प्राथमिकपदत्वाच्च । बह्वक्षरं द्वितीयं चारं भणपदं कुतस्सूत्रस्यादिकृतवान् । अतएवाप्तमेनाचार्येणोक्तमेवविषयवाक्यं । नविद्यतेन्योयस्येतिव्युत्पत्त्यानन्यत्वरूपमद्वैतमपिनात्रप्रतिपाद्यं । प्राणुक्तमेदार्थकबहुसूत्रविरोधात् । विषयवाक्येतददर्शनाच्च । प्रत्युतबहिरंगतथाजघन्यंबहुव्रीहिविहायांतरंगंतत्पुरुषमेवाश्रित्यानश्वपदेनाश्वादन्यपश्वंतरपरिग्रहवत्अन्यस्माज्जगतोन्यदितिव्युत्पत्त्याजगद्भिन्नब्रह्मैवसिद्ध्येत् । तदुपपादकतयाऽधर्मादिपदेष्विवनञोविरोधाथमंगीकृत्यान्यपदोक्तजगद्विरुद्धंवाब्रह्मसिद्ध्येत् । तस्याप्युपपादकतयाऽभावार्थमंगीकृत्याघटभूतलमितिवज्जगदाधारस्वैकदेशादन्यत्रमहाकायेजगद्द्रहितंवाब्रह्मसिद्ध्येत् । एवंचाणुत्वमहत्त्वाभ्यां परस्परविरुद्धत्वाच्चेतनाचेतनात्मकजगद्भिन्नब्रह्मेतिनञोर्थत्रयेणाप्यस्माकंसहेतुकसाध्यसिद्धिः । तृतीयेऽर्थवृहच्छरीरेब्रह्मणिजगदभावप्रतिपादकतयाऽद्वितीयादिश्रुतीनांयोग्यार्थोत्तरसूचनेनतदविरोधसिद्धिश्च । तवतुबहिरंगबहुव्रीहिवलस्यनोभयमपिसिद्ध्येत् । तर्हिभवतामपिविषयवाक्येकिंस्विदासीदधिष्ठानमित्यधिष्ठानस्यप्रथमप्राप्तस्यकुतःपरित्यागइतिचेत् । सत्यं । अधिकरणकारकस्यामुख्यत्वान्मुख्यकरणादिकारकचक्रधिष्णारएवभरवतासूत्रकृता यतोभूमिजनयन्नित्युत्तरार्धपंचम्यंतयतःपदेनैतस्यैवमुख्यतोगृहीतत्वाच्चतदेवादावुदाहृतमितिब्रूमः । आदिपदेनचधिष्णारशब्दादीनांग्रहणं । नचायंप्रश्नएवेतिशंक्यं । कस्मिन्स्वदेकाकीचरतीत्यादेस्मूर्यएकाकीचरतीत्यादिवदत्रपरिहारादर्शनात् । धिक्कारेणचसर्वथाकरणाद्यभावग्रहणेप्रकृत्यादेः कारणत्वविधायकश्रुतिपुराणविरोधात् । सत्ववतःकिमायुधेनेत्यादाविवेतेषामप्राधान्यमेवग्राह्यमित्यस्मद्भाष्यकारोक्तएवसूत्रार्थो

नापरइतिभावेनाह ॥ यहति ॥ यस्मूत्रकारस्सत्त्वाच्चावरस्येतिसूत्रेतास्मिन्नेवाधिकरणेइतरस्यब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यजगतस्सत्तामाह । ससूत्रकारः वदेत्आदिसूत्रेवदेत् ॥ २३० ॥ कस्तर्हिमुत्रार्थइत्यतआह ॥ स्वतंत्रकारणस्येत्यन्यशब्दार्थकथनं । ईशेब्रह्मणिशून्यत्वतोऽभावात्तदनन्यत्वं तस्यब्रह्मणो नविद्यतेऽन्यस्वतंत्रोऽयस्यसोनन्यस्तस्यभावोनन्यत्वं । ब्रह्मणिस्वतंत्रकारणांतरनिरपेक्षत्वरूपमनन्यत्वमित्यर्थः । अहमन्यस्सोनन्यइतिपरस्परनिरपेक्षधुलोकेन्यपदप्रयोगदर्शनात् । उत्तरसूत्रेऽवरसत्त्वविधानाच्चतद्विपरीतवशब्दाच्चप्रधाननिषेधस्यैवान्नान्याय्यत्वादितिभावः ॥ २३१ ॥ यद्यस्मान्नीचैक्यनीचादैक्यं । यतो

स्वतंत्रकारणस्यान्यस्येशेशून्यत्वतः परं ॥ तदनन्यत्वमप्याहक्वचित्सूत्रेससूत्रकृत् ॥ २३१ ॥

यदुच्चस्यननीचैक्यंयतस्सच्चनबाध्यते ॥ अतोधिकरणेस्मिंश्चमिथ्यात्वादोऽकथापि ॥ २३२ ॥

अप्रधानस्यजगतस्सत्त्वंसिद्धमभून्मम ॥ हे(तू)तुंकरोतियद्यासस्तत्सत्त्वंकेननेष्यते ॥ २३३ ॥

यस्मात् । अतस्तस्मात्कारणात् । मिथ्यात्वादोरित्यत्रादिपदेनाभेदग्रहणं । जगतस्सत्त्वकथनात्मिथ्यात्वमर्थोऽन । अवरत्वकथनात्प्रधानाप्रधानयोर्भेदोपिनार्थः । किंतुबहुव्रीह्याश्रयणस्वतंत्रकारणांतराभावः । तत्पुरुषाश्रयणघटोनेतिवदन्योजीवादिर्नैतद्युक्ते जीवभिन्नब्रह्मोच्यते । तस्यभावइतिव्युत्पत्त्याजीवेश्वरभेदोऽर्थइतिभावः ॥ २३२ ॥ अस्मदभिमतंजगत्सत्यत्वमप्यस्मादेवसूत्रात्सिद्धमितिआह ॥ अप्रधानस्येति ॥ यत्सत्त्वंहेतूकरोति । जगत्सृष्ट्युपपत्तौहेतुतयाऽसूत्रयत् । जगत्सृष्टिरुपपन्ना अप्रधानक

रणादिजगतस्सत्त्वादितिसूत्रार्थपर्यालोचनयाकरणादिजगतस्त्वमेवसृष्ट्युपपत्तौहेतुरुक्तः । तच्चमिथ्यात्वविरोधिपारमार्थिकसत्त्वमेवभवेत् । अन्यथाहेतोस्स्वरूपसिद्धिप्रसंगादितिभावः ॥ २३३ ॥ अपिचसूत्रकृतास्वसूत्रेस्पष्टमैक्यस्यैवपूर्वपक्षीकृतत्वाच्चनासौसिद्धांतइत्याह ॥ किंचेति ॥ भोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदितिसूत्रे भोक्तृजीवस्य परात्मत्वापत्तेः परमात्मत्वापत्तेः परेऽव्ययेसर्वएकीभवंतीतिवाक्येश्रूयमाणत्वात् । श्रुतौपरइत्येवश्रवणात्परश्चासावात्माचेतिश्रुतिसमाख्यांसूचयितुंपरात्मेत्युक्तं । परमात्मेत्येवोक्तेश्रुतौपरमपदाभावेनसमाख्याऽयोगात् । सूत्रेचसमाख्याबलादेवपरत्वस्यप्राप्तत्वात्तदनुपादानमितिभावः । सः

किंचभोक्तुःपरात्मत्वापत्तेस्सोप्यविभागवान् ॥ इतिचेन्नेतियांपूर्वपक्षीकृत्यनिषेधति ॥ २३४ ॥
अविभागाभिधांजीवब्रह्मणोरेकतांतुतां ॥ सिद्धांतयतियस्सूत्रभाष्यकृतिकलदोष्यसौ ॥ २३५ ॥

जीवः अविभागवान् । विभागोभेदः । अविभागःएक्यं । तद्वान् । इदंचतयोरविभागइत्यध्याहारसहितसौत्रपदतात्पर्यं । अथवानविद्यतेविभागोयस्यसइतिव्युत्पत्त्याऽविभागवानित्युक्तं । भोक्तृपदेनजीवस्यप्रस्तुतत्वात्सइतिपरामर्शः । श्रुतावेकीभवंतीतिजीवनिष्ठैक्यस्यैवश्रूयमाणत्वादितिभावेनसौत्रपदार्थकथनंवा । इतिचेत् इतिपूर्वपक्षश्चेत् । नेति या मभिदांनिषेधति अध्याहृतनञासाक्षात्सूत्रकारएवदूषयति । तामभिदां यःमायावादीसिद्धांतयति पूर्वोक्ताधिकरणद्वयेसिद्धांतयति । असौदोषी पूर्वोत्तरविवेकशून्यत्वाख्यदोषवान्किलेत्यपहासः । एकसूत्रेसूत्रकृतैवस्पष्टपूर्वपक्षीकृतस्यप्रमेयस्यपुनस्तस्यैवसूत्रांतरेसिद्धांतीकरणंबालस्यापि

नाभिमतं । अतस्सौत्रप्रतिज्ञैवपरस्यानिभिज्ञतांगमयतीतिभावः ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ किंचास्यसूत्रस्यस्वसूचितविषयवाक्यपर्या
लोचनयामुक्तिकालीनभेदस्थापकत्वान्मुक्तावैक्यशंकापिगतेतिभावेनपुनस्तस्यैवसूत्रस्यार्थविवेचयति ॥ भोक्त्रापत्तेरिति ॥ अपे
क्षिततत्पदमात्राध्याहारेणसूत्रस्यैवप्रतीकग्रहणमिदं । इतिसूत्रे । वाचाश्रुत्या मुक्तिदशप्रतिपादिकयाप्राप्तंयन्मुक्तैक्यमुक्तानांप
रमात्मनैक्यतत्त्वशंकायेत्यर्थः । इत्यादिलोकवत् इत्यादिवाक्यप्रयोक्तृलोकवल्लौकिकवद्वास्यात् । परऽव्ययसर्वएकीभवतीतिश्रु
तिः गोष्ठेगवामिवमुक्तानांपरमात्मनिस्थानैक्यपरास्यात् । अभूततद्भावार्यकञ्चिप्रत्ययस्यप्राग्भूतस्वरूपैक्यपरत्वायोगेनापूर्वस्था

भोक्त्रापत्तेस्तद्विभागश्चेत्स्याल्लोकवन्त्विति ॥ एकीभवंतिवाचात्रप्राप्तमुक्तैक्यशंकया
॥ २३६ ॥ एकीभवंतिगोष्ठेषुगावइत्यादिलोकवत् ॥ स्यादित्याहसमाधानंतेनमुक्तोपि
नैक्यवान् ॥ इतिप्राप्तमतोभेदंपरमार्थचकारसः ॥ २३७ ॥ ॥

नैक्यस्यैववक्तव्यत्वात् । समाधानं श्रुत्यर्थापरिज्ञानमूलतवमुक्ताविभागशंकानोचितेतिसमाधानं । तेन मुक्ताभेदंपूर्वपक्षीकृत्य
निराकरणेनैक्यवाच्चेतिप्राप्तं सूत्रमयादयैवागतं । अतो मुक्तावैक्यंनिषिध्यभेदस्थापनात् । सःसूत्रकारः । भेदमिथ्यात्ववा
दिनापरेणलुठितपारमार्थ्यस्यपुनस्तथापनात्परमार्थचकारेत्युक्तं । केवलानंदानुभविहृमुक्तजीवस्यैवप्रस्तावोयमितिज्ञापनायसूत्रे
भोक्तृपदं । भोगीपरिजनैस्सहेत्यादावानंदानुभवस्यैवभोगतयाप्रसिद्धत्वात् । भोगस्सुखेच्छयादिभृतावित्यभिधानाच्च । मुक्तस्या

पिब्रह्मवद्भोग्यस्वस्वरूपानंदमात्रभोक्तृत्वसूचनेनभोक्तृभोज्यैक्यरूपस्वपूर्वपक्षशोषोद्वलनायभोक्तृभोज्यत्वापत्तेरितिस्वानभिमत
पूर्वपक्षसिद्धांतादिकंकृत्वापापसंपादयतः परस्यचशंकानिवारकं भोक्तृस्सकाशाद्भोज्यत्वापत्तेर्नाशरूपविपत्तेर्जायमानत्वान्नतथोर
विभागशंकेति सर्वखल्विदंब्रह्मेतिश्रुत्यापिभोक्तृजीवस्यैवब्रह्मत्वापत्तेरभिमतत्वात्तद्वलाद्भोक्तृभोज्ययोर्ब्रह्मण्यैक्यशंकानुत्थाना
च्चेतिदूषणद्वयंतपक्षसूचयितुंसूत्रेभोक्तृपदं । अतएवहिब्रह्मत्वोमुखंसूत्रमाहुः ॥२३६॥२३७॥ तस्मान्मुक्तावपिभेदस्यस्पष्टसूत्रएवस
मर्थनात् । तत्रतत्रसूत्रेसूत्रेश्रुतौच । मुक्तोपसृप्यतादीत्यादिपदेन अस्मिन्नस्यचेति सुषुप्त्युत्क्रांत्योरिति संपद्याविहायेति जग

तस्माद्भेदोप्रतिद्वंद्वस्तत्रतत्रोदितोभवेत् ॥ मुक्तोपसृप्यताद्युत्तयास्थिरीचक्रेपुनश्चतं ॥ २३८ ॥
चेतनाचेतनजगद्ब्रह्मैक्याद्भोग्यवस्तुनः ॥ भोक्तृतापिभवेत्तेनविभागोभोक्तृभोग्ययोः ॥ २३९ ॥

व्यापारवर्जमितिच सूत्रचतुष्टयंगृह्यते । एवंचेमानिषदसूत्राणिवचनवृत्त्यामुक्तोभेदसाधकानि । अतएवस्थिरीचकइत्युक्तं । तंभेदं
॥ २३८ ॥ स्वाभिमतसूत्रार्थमुक्त्वासूत्रेचनयादूषितमपिपरपक्षंस्पष्टमनूद्यदूषयति ॥ चेतनेति ॥ सर्वखल्विदंब्रह्म । एकमेवा
द्वितीयं नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुत्याचेतनाचेतनात्मकजगतःब्रह्मैक्यात् ब्रह्मणैक्यस्यप्रतीतत्वादित्यर्थः । भोक्तृता भोक्तृक्यं ।
तेनभोक्तृभोग्ययोरैक्येननिमित्तेन । विभागोभेदोनस्यादितिइहसूत्रेशंकाग्रंथस्यार्थइतिसंबंधः । समाधात्रासमाधानंकुर्वता जडै
क्यंजडब्रह्मैक्येनैवकथ्यते । जडमिथ्यात्ववादिनात्वयापिनकथ्यतएव । अतस्त्वमतविरुद्धेशंकेवनकार्येत्येववाच्यं इतिसमाधा

नमेववाच्यं । तांशंकां सौत्रपूर्वपक्षांशोक्तशंकांशंगीकृत्य परेण्यंक्तुमुचितेत्यभ्युपगम्य समादधत् स्याल्लोकवदिति पूर्वपक्ष्यभिमतवाक्यस्यार्थोक्तथनरूपसमाधानंकुर्वन् इममर्थं त्वयाप्रतिज्ञाभागस्योक्तमर्थनाभिप्रैति । स्वप्रतिज्ञाभागार्थतयानांगीकरोति । सम्यगुक्तस्याव्यस्यसमाधानस्यास्फूर्त्यासिमाधानांतरकथनमल्पज्ञस्यदृते । नमर्वज्ञस्यसूत्रकारस्येतिभावेनोक्तंवदतांवरइति॥२३९॥
॥ २४० ॥ २४१ ॥ अस्मदाचार्योक्तार्थेतुनायदोषइत्याह ॥ ममत्विति ॥ प्रापकीभूतवेदस्यैक्यपरतयापराभिमतस्यातएवतेन

नस्यादितियदीहार्थशंकाग्रंथस्यकथ्यते ॥ तर्हिनेतिसमाधा(त्रा)जडैक्यनैवकथ्यते
॥ २४० ॥ इत्येववाच्यंशंकांतामंगीकृत्यसमादधत् ॥ नाभिप्रैतीममर्थससूत्रकृद्वदतां
वरः ॥ २४१ ॥ ममतुप्रापकीभूतवेदस्योक्तस्यकागतिः ॥ इतिशंकांसमाधातुलोकदृ
ष्टिमदर्शयत् ॥ ऐक्यंतुनोररीचक्रइतिसर्वसमंजसं ॥ २४२ ॥ ॥

शंकिंतुयोग्यस्यवेदस्येत्यर्थः । शंकां मयावेदमूलतयोक्तस्यमानुकूलस्यचमुक्तब्रह्मैक्यस्यनेतिनिषेधकुर्वतात्वयाममवाक्यस्यकागतिरितिपूर्वपक्षिणोद्दीशंकामित्यर्थः । परोक्तपूर्वपक्षइवास्मदुक्तपूर्वपक्षेऽपसिद्धांतस्यदातुमयोग्यत्वात्तद्विहायदूषणांतरमुक्तमितिभावः । अयोग्यदूषणस्यकथनेस्वस्यैवनिरनुयोज्यानुयोगेननिग्रहस्यात् । तदपिसर्वज्ञस्यनोचितमितिभावेनप्राग्वदतांवरइत्युक्तं । अथवाशंकांपूर्वपक्षिणाशंकिंतजडाजडैक्यमंगीकृत्यस्वसिद्धांततयाभ्युपगम्य समादधत् अस्वैक्यं । तथापिसमुद्रफेन

तरंगादिवाद्भिभागोघटतइतिसमाधानंकुर्वत्तवव्याख्यानं अर्थं स्वसूत्रार्थनाभिप्रैतीति योजना । सकलप्रमाणविरुद्धस्य स्वस्याप्यन
 भिमत्स्य जडाजडैक्यस्य सिद्धांतीकरणमप्रौढस्य तवैव शोभते । न तु प्रौढशिरोमणे व्यासस्येति भावेनोक्तवदांतरइति । नन्वस्मद
 भिमत्तविषयवाक्यैरेव भोक्तृभोग्ययोरविभागाल्पमैक्यब्रह्मण्येवाशंक्यनेति तदैक्यं निषिध्यतर्हि वाक्यानां कागतिरिति शंकापरिहारा
 य राजाराष्ट्रं अस्मिन्प्रायमेव अयमद्वितीयो राजा अतिस्निग्धे पुरुषे त्वमेवाहमिति च लौकिकवाक्यवदिति निर्देशनचतुष्टयप्र
 दर्शनाय स्याल्लोकवदिति सूत्रखंडप्रवृत्तिरस्तु । भोक्तृपदस्य स्वसहचरितभोज्यस्मारकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् एकी भवतीति विषयवाक्य
 स्य कः प्रसंग इति चेत् । सत्यं । स्वनासिकाच्छेदकृत्वापि परस्यापशकुनं कुर्वन् खल इव त्वमेवेत्यथमाशासे ऋजुगणाग्रणीरस्मदाचार्यस्तु
 अध्यात्मसंबन्धभूमाहस्मिन् तदुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशइति च सूत्राभ्यां लक्षणया गौण्या च वृत्त्या प्रवृत्तसामान्यवाक्यानां गतेरुक्तत्वा
 त् अत्रापि तस्यैव प्रस्तावं च विवर्तचवर्णमन्वानो साधारण्येन मुक्तावैक्यप्रतिपादकवाक्यानां भवगतिकथनमधिकरणोपाधि कृत्वोपलक्ष
 णयैकं वाक्यमुदाहरत् । अत्र हि परेषामहानाग्रहः । अतः प्रागुक्तसूत्रसूचनयैव कथंचिद्व्यतिशक्त्यमपीदं सविस्तरं पृथग्पुनरुपयितुमय
 मारंभः । भोक्तृभोग्ययोरिव कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरपि अन्योन्यस्मारकत्वसंभवात् मुक्तावपि मुक्तानां भोक्ताविषयभोक्तृत्वं परमात्मनस्तुमु
 क्तेष्वघटितं तत्कर्तृत्वं जगत्कर्तृत्वं च विरुद्धमस्मारयितुं भोक्तृपदप्रयोगस्यास्मदर्थ एव सम्यक्सार्थक्यत्वात् । नन्वेवं सति मुक्तवैक्यप्रति
 पादकतया प्रतीतस्य यत्र त्वस्येति वाक्यस्य कथमनेन सूत्रेण गतिः सूचनमिति चेत् । इत्थं । अव्ययानां भवेन कथं तत्त्वात् तुराब्द एवात्र
 अपि स्समुच्चये च स्त्वर्थ इत्यादिलौकिकवाक्यवत् अत्रापि यत्रैत्यव्ययस्य यद्यर्थकत्वसंभवेन तर्कमुद्रया वाक्यप्रवृत्तिरस्यात् इति सूत्र

खंडेनैव तस्यापि वाक्यस्य गतेर्वक्तुं शक्यत्वात् । प्रसिद्धार्थपरित्यागे किं कारणमित्यत्रापि तत्पदस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागेन तत्रेत्यप्रसिद्धार्थकथकत्वदादिलोकवत्स्यादित्येवोत्तरं । यत्रेति पदसन्निधानात्तत्पदस्य तत्रेत्यर्थकथनमित्यत्रापि विपरीतं किं न स्यादिति वदल्लोकवत् तत्पदसमवधानाच्चात्रेत्यस्यार्थः स्यादित्युत्तरं । एवं तर्हि यत्तत्पदयोः कथमन्वय इत्यत्रापि किमाक्षेप इति किं शब्दस्याक्षेपार्थकथकलोकवदाक्षेपार्थत्वमंगीकृत्य सर्वमात्मैवाभूदिति यत्तत्केन मानेन न केनापीति सकलश्रुतिस्मृतिविरुद्धस्यास्यैव प्रमेयस्य निवारणेनान्वयस्यादित्युत्तरं । न केवलमेतावत् । तथासति कप्रमेयत्वाजिघ्र्सेदिति लिङात्कमुद्रया प्रवृत्तवाक्यस्य प्रतितकर्तृपराहत्यापरपराभावकवावदूकलोकवत्प्रवृत्त्या त्वदुक्तप्रमेयस्य प्रतितकर्तृपराहितश्च स्यादिति योजना । अपि च तर्कस्य विषयपर्यवसाननियममंगीकारित्वादेनेन सूत्रेण पराभेदेन सूत्रकृत् ॥ बबं धाद्वैतिनां किं वाग्बधायेति मेमतिः ॥ २४३ ॥

लोकवत्प्रमेयतिजिघ्र्सेति चेति वाक्यपर्यवसानावश्यंभावेन मौक्तविषयदर्शनघ्राणनादिप्रतिपादकप्रमाणविरोधस्यादित्यपरायोजना । किंचास्योपासकस्य सर्वमित्युक्तमिथ्याभूतसकलदेहद्रियादेरात्मैवाभूदिति सावधारणतयोक्तमुच्यब्रह्मैक्यस्य परमतेऽप्ययोगात् । आत्मव्यतिरेकेण किमपि नास्तीत्युक्त्यर्थकथमायिलोकवदस्माकमपि ब्रह्मप्रेरणामंतराण किमपि नाभूत्तत्र केन कंस्वातंत्र्येण पश्येदित्यर्थः स्यात् । तेन च विष्टिगृहीतलोकवत्परस्परमूकीभावश्च स्यादित्यन्या सकलविद्वज्जनमान्याचयोजना । एवं बहुशाखानिर्णायकत्वात् सूत्रचरिष्वतो मुखं भाष्यं च शतार्थमिति संप्रदायविदः । अतो नेदमपूर्वं । अल्पमतित्वादेवोपरम्यते ॥ २४२ ॥ उक्तमर्थसाहित्यमुद्रयोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ रज्ज्वेति ध्वनिः । पराभेदेनोक्तविधया परकृतकुचोद्याभेदेन । केनाप्यच्छेदोनेति ध्वनिः ।

वाग्बन्धायमूकीभावाय ॥ २४३ ॥ विविक्षति प्रवेष्टुमिच्छति । सौत्रयुक्तयएवशराः । घातःनिराकरणं । पदेपदे सूत्रस्थसर्वपदे
 बु ॥ २४४ ॥ तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदितिसूत्रेणाप्यैक्यवाक्यस्यगतिरुच्यतइत्याह ॥ तद्गुणत्वेति ॥ यथासिंहवर्ति
 शौर्यादिगुणसदृशगुणवतिदेवदत्तेसिंहत्वव्यपदेशस्तथातस्यब्रह्मणःगुणवद्गुणास्तद्गुणाः । तैस्सारत्वाच्छ्रेष्ठत्वात्तद्व्यपदेशः तत्त्वेन
 ब्रह्मत्वेनव्यपदेशःजीवेष्वपिभवतीतिसूत्रार्थः । प्राज्ञवदितिदृष्टातस्तुवैदिकमर्यादया । यथासर्वस्यप्राज्ञाख्यब्रह्मवत्सत्यत्वादिगु
 णवत्त्वात्सर्वखल्विदंब्रह्मोतिब्रह्मत्वेनोक्तिस्तथेत्यर्थः । जडस्यब्रह्मत्वंसर्वैरपिसादृश्येनैववक्तव्यमित्यतस्मिद्धप्रायत्वात्सूत्रकृतासए

एवंचश्रुतिसूत्रादौनक्काप्यैक्यंविविक्षति ॥ सौत्रयुक्तिशराव्रातघातभिरु पदे
 पदे ॥ २४४ ॥ तद्गुणत्वात्तुतत्त्वोक्तिरित्यन्यत्रप्रलंबिनां ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्या
 नांगौर्णीगतिमसूत्रयत् ॥ २४५ ॥ इदंपरास्त्रमंत्राणामुपसंहारकौशलं ॥ २४६ ॥

बदृष्टांतीकृतः । अस्माभिस्तुमंदमतीनामभ्युपकारायलौकिकदृष्टांतउक्तः । अनेनसूत्रेणैकैक्यवाक्यानांगतिरित्यतआह ॥
 अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र प्राणोहमस्मीत्याद्युक्तवाक्येभ्योन्यत्रवेदभागे प्रलंबिनां विद्यमानानामित्यर्थः । सिंहस्त्वमसीतिलौकिक
 वाक्यवत्सर्वब्रह्मोतिवैदिकवाक्यवच्चगौर्णीगतिमसूत्रयदितियोजना ॥ २४५ ॥ एवंत्रैधैक्यवाक्यानांगतिकथनस्यप्रकृतोपयोगं
 साहित्यमुद्रयाऽह ॥ इदमिति ॥ परस्यप्रतिवादिनःअस्त्रभूतमंत्राणां प्रागुक्तत्रिविधैक्यवाक्यानामित्यर्थः । एतैर्वाक्यैःखलु

स्वप्रतिवादिनं जेष्यामीति परस्पाशयः । अतोस्त्रमंत्राणामित्युक्तं । उपसंहारकौशलं स्वानुकूलीकरणकौशलं । यथाप्रत्युपसंहारमजानताऽश्वत्थामाप्रयुक्तब्रह्मास्त्रमंत्रस्याजुर्नेन प्रत्युपसंहारं कृत्वा स्वशताकृता तथेति साहय्यमपि ध्वनितं ॥ २४६ ॥ बहुसूत्रैर्भेदं साधयतस्सूत्रकारस्य भावमाह ॥ तद्वेति ॥ तेषु तेषु स्वसूत्रविषयवाक्येषु गतं तत्रकरणस्थं भेदश्रुतिशतं साक्षीकृत्य प्रमाणीकृत्य । सूत्रसूत्रे । आनन्दमयाधिकरणे स्वविषयभूतानन्दमये जीविक्यशंकायामानन्दमयप्रतिपादकवाक्यसमीपस्थवाक्यैरेव भेदं साधयितुं तत्रैकं भेदसूत्रं । एवमन्येष्वप्यधिकरणेष्वित्यर्थः । भेदविषयकबहुवाक्यप्रदर्शनाय बहुष्वधिकरणेषु भेदसूत्राणीति भावः ॥ २४७ ॥

तद्वत्तद्वत्श्रुतिशतं साक्षीकृत्य ससूत्रकृत् ॥ जीवेश भेदसूत्रं तसूत्रेऽप्यसूत्रयत् ॥ २४७ ॥

इदं च स्वास्त्रमंत्राणामभ्यासेन पुनः ॥ शक्तेरुत्तेजनं तस्मात्तस्याग्रे कस्य शूरता ॥ २४८ ॥

इदं बहुष्वधिकरणेषु भेदसाधनं । स्वास्त्रमंत्राणां स्वाभिमतभेदसाधकवाक्यानां अभेदवादिनां मतनिरसनसमर्थत्वादस्त्रेत्युक्तं । एकप्रकारासकृदुक्तिरभ्यासः । तस्यापि बाहुल्यात्पुनः पुनरित्युक्तं । शक्तेर्भेदप्रतिपादनसामर्थ्यस्य । उत्तेजनमभिवर्धनं । तेषां वाक्यानां भेद एव तात्पर्यप्रदर्शनमिति भावः । तस्मात्स तात्पर्यभेदवचनैर्भेदसाधनात् । तस्य सूत्रकारस्य । यथासम्यग्भ्यासेन साधि तास्त्रमंत्रस्याग्रे केनापि स्थातुं न शक्यते तथा सूत्रकृतोऽप्यग्रे केनापि प्रतिवादिना स्थातुं न शक्यत इति ध्वनिः । मायावादिनो हीमानि सूत्राणि मिथ्याभूतभेदपराणीत्याहुः । उक्तविधया वेदे तात्पर्यविषयस्य भेदस्य ब्रह्मवत्परमार्थत्वावश्यंभावात्तेषामपि मूकतेति भावः

॥ २४८ ॥ अस्मिन्नेवाथप्रागुक्तयुक्तिचस्मारयन्साहित्येनध्वनयति ॥ मुक्तोपसृप्यतेति ॥ सःव्यासः । तेनमुक्तिगत्वेन मिथ्यात्वाख्यशरः मिथ्यात्वमित्याख्यायस्यसःसचासौशरश्च । तेनाहतिंनिराचक्रे । परंप्रतिस्वप्रयुक्तभेदाख्यशरस्यतेनप्रयुक्तमिथ्यात्वाख्यशरघातोयथानभवतितथाकृतवानित्यर्थः । यथाबहुदूरपातीधानुष्कशिरोमणेऽशरःअल्पदूरपातिनादुर्बलप्रतिभटशरेणस्पृष्टुमपिनशक्यते । तथामुक्तेरधस्तादेवपातिनापरप्रयुक्तमिथ्यात्वशरेणापिमुक्तिगोप्यभेदःस्पृष्टुमपिनशक्योभूदितिसाहित्यमुद्रापिद्र

मुक्तोपसृप्यताद्युत्तयायस्माद्भेदस(मौ)युक्तिः ॥ चक्रेतेननिराचक्रेमिथ्यात्वाख्यशराहतिं ॥ २४९ ॥ मोक्षार्थब्रह्ममीमांसामारभ्यसपदेपदे ॥ यतोनिरणयद्भेदमतस्तत्त्वंमहच्छित्तम् ॥ २५० ॥ सूचनातत्त्वलुतत्सूत्रंतादृशैस्सूत्रसंचयैः ॥ इत्थमाघोषितोयोर्थस्तत्त्वतत्त्ववादिनां ॥ २५१ ॥ गुणैर्लगाभिर्धैर्यमात्प्रतिसूत्रंविपक्षिणः ॥ प्रत्याक्षिपत्सभगवांस्तद्ब्रह्मगुणवृंहितं ॥ २५२ ॥

ष्टव्या ॥ २४९ ॥ प्रकारांतरेणापिभेदमिथ्यात्वंनात्रकुशक्यमित्याह ॥ मोक्षार्थेति ॥ आरभ्य अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिप्राथमिकसूत्रेप्रतिज्ञाय । सःसूत्रकारः । निरणयत्निर्णीतवान् । ततोमोक्षफलकत्वात्तद्भेदाख्यप्रमेयं ॥ २५० ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ सूचनादिति ॥ इत्थंपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ २५१ ॥ पूर्वजन्मादिसूत्रेलक्षणरूपगुणसिद्धिरित्युक्तं । इदानींसमन्वयाध्यायसकलसूत्रैरपिभगवतोगुणसिद्धिप्रकारंसविस्तरमाह ॥ गुणैरिति ॥ लिंगाभिर्धैर्यैर्गुणैरितिसंबंधः । प्रतिसूत्रं सूत्रेसूत्रे प्रत्याक्षिपत्निराकृ

तवान् । सः वेदव्यासः । अन्यत्रप्रसिद्धानामाकाशादिशब्दानां परोवरीयस्त्वादिलिंगैः खलु भगवतिसमन्वयः प्रतिपाद्यते । लिंगं नामासाधारणो धर्मः । लिंगरित्युपलक्षणं । अतस्तद्धर्मोपदेशात् । अंतर्गाम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तिः । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यादि सूत्रेषु स्पष्टं भगवद्धर्माणामेव साधनतया साध्यतया च निर्देशः क्रियते । तत्तस्मात् । गुणपूरितमि लनुक्त्वा गुणबृंहितमितिसाध्यनिर्देशकुर्वतासौ त्रब्रह्मशब्देनापि गुणसिद्धिरितिसूचितं ॥ २५२ ॥ न केवलं गुणसिद्धिः । गुणानां सत्यतापि सिद्धे तिसाहित्यमुद्रयाऽऽह ॥ किंचेति ॥ बाणैः उक्तीरित्या भगवद्धर्मस्य बाणैः । रणाग्रणीः सः व्यासः । बाणाग्रन्यून

किंचिच्छाणशिनैर्बाणैः प्रत्यर्थिमुखमुद्रणं ॥ कुर्वन्नामंस्तबाणाग्रन्यूनतां सरणाग्रणीः ॥ २५३ ॥
अतस्तदाप्यबाध्यत्वं गुणानां व्यासशानात् ॥ साध्यं स्वयमसिद्धेन कस्मादयतिपंडितः ॥ २५४ ॥
यस्मादारोपितो हेतुस्साध्यमारोपयेत्परं ॥ यक्षानुरूपो बलिरित्युक्तं वाक्यमनुस्मर ॥ २५५ ॥

तां शराग्रन्यूनतामिव स्वेन हेतुतया प्रयुक्तधर्माणामपि अग्रेऽपरि ज्ञानोत्तरकालमित्यर्थः । न्यूनतां बाध्यतां । अन्यत्र धारान्यून तां नामंस्त नामन्यत । रणाग्रणीरित्युभयत्र समं ॥ २५३ ॥ अतः बाणाग्रन्यूनतायाः क्वाप्यदृष्टत्वात् । युक्त्यंतरमभ्याह ॥ साध्यमिति ॥ स्वरूपासिद्धेर्हेतुदूषणत्वात् । बाधस्य चासिद्धिर्परायत्वादिति भावः ॥ २५४ ॥ प्रकारांतरेणापि युक्तिमाह ॥ यस्मादिति ॥ बाष्पा रोपितधूमनारोपितवह्नेरवसिद्धिर्दर्शनात् बाध्यधर्मणसाधितस्ममन्वयोपि बाधितस्स्यात् । ततः मोक्षानुप

योगित्वात्मीमांसावैयर्थ्यमितिभावः ॥ २५५ ॥ इदानीं ब्रह्मणो शब्दत्वमपि ब्रह्मसूत्रमया दैवैव निरस्तमित्याह ॥ शब्दानामिति ॥ शब्दैस्सिद्धांतयन् गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दात् । शब्दादेव प्रमित इत्यादि सूत्रेषु भगवन्निष्ठशब्दैस्सिद्धांतयन् भगवदितरेषां प्रतिपाद्यत्वनिरासपूर्वकं भगवत् एव तत्तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वं साधयन् शब्दानां मुख्यवृत्तिं च भगवति जगति विवक्षितसंबंधः । न च भगवति मुख्यवृत्तिर्न चेत् । हेतोः स्साधकत्वेन प्रयुक्तशब्दरूपहेतोः । अनेकां त्यं विपक्षे जगत्पि विद्यमानत्वात् । तथा च ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमिति साध्या सिद्धिरिति भावः । तत्तस्माद् ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वसाधकशब्दस्यापि ब्रह्मण्येव वर्तमानत्वावश्यंभावात्

शब्दानां मुख्यवृत्तिं च शब्दैः सिद्धांतयन् जगौ ॥ न च हेतोरनैकां त्यंतद्ब्रह्मणि न लक्षणा ॥ २५६ ॥ मुख्यान्वयिने चेत्कस्मात्समन्वयमसूत्रयत् ॥ ब्रह्मसंबंधतश्शक्रे प्राणनाम कुतो वेदेत् ॥ वेदैश्च सर्वेद्यो हर्मे वेत्याह कुतः प्रभुः ॥ २५७ ॥

अन्यत्र वृत्तेरयोगाच्च ब्रह्मणि न लक्षणा । लक्षणे त्युपलक्षणं । गौर्णवृत्तिरपि नेत्यर्थः । अन्याप्रतिपादकशब्देन योर्थो नियमेन बोध्यते तस्यैव मुख्यार्थत्वस्य घटादौ दर्शनादिति भावः ॥ २५६ ॥ ब्रह्मणश्शब्दमुख्यार्थत्वे श्रौतयुक्त्यंतरंचाह ॥ मुख्येति ॥ मुख्यान्वयि मुख्यतश्शब्दान्वयवत् । न चेत् ब्रह्म न भवति चेत् । तत्तु समन्वयादिति सूत्रे समन्वयं कस्मादसूत्रयत् । सम्यगन्वयो हि समन्वयः । ल्यब्लोपनिमित्तथापंच म्यासमन्वयं प्रतिपद्यतद्ब्रह्मैव शास्त्रयोनीत्यपि सूत्रार्थस्य विद्यमानत्वात् सकलशब्दानां सम्यगन्वयोपि सूत्रकृ

तोभिप्रेतइतिभावः । निमित्तांतरंचाह ॥ ब्रह्मेति ॥ भगवत्सर्वशब्दमुख्यार्थत्वेगीतावाक्यमप्यर्थतस्मारयति ॥ वेदैरिति ॥ अनेनैवैश्वर्यसर्वहमेवेद्यइतिवाक्यंसूचयति । अन्यस्येवेद्यत्वाभावेसतिस्वस्यैवेद्यत्वंहि एवशब्दार्थः । अतस्सकलवेदमुख्यार्थत्वं भगवत्किंनसिद्ध्येदितिभावः ॥ २५७ ॥ ब्रह्मणिधर्मसमन्वयानंगीकारेबाधकंचाह ॥ तत्तदिति ॥ रूपमात्रस्यब्रह्मस्वरूपमात्रस्य । एकनाम्ना प्रथमाधिकरणोक्तानंदमयनाम्ना । पूर्णानंदत्व समंतात्काशमानत्वादिनामार्थभूतगुणसमन्वयाभावेलक्षणया ब्रह्मस्वरूपनिरूपणस्यैकैकैवनाम्नाकर्तृशक्यत्वादन्यच्छास्त्रमनर्थकमितिभावः ॥ २५८ ॥ प्रथमद्वितीयपादौसविशेषब्रह्मप्रति

तत्तन्नामोक्तधर्माणायदिब्रह्मणिनान्वयः ॥ रूपमात्रस्यैकनाम्नासिद्धेशास्त्रमनर्थकं ॥ २५८ ॥
द्युभ्वाद्यायतनत्वाद्याधर्मास्सर्वत्रवर्णिताः ॥ निर्विशेषक मीमांसाक्येयसल्लिङ्गशब्दभूः ॥ २५९ ॥

पादकौ । तृतीयपादएवनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकइतिमायावादिनोवदन्ति । तदपिनेत्याह ॥ द्युभ्वाद्यायतनत्वेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादितितृतीयपादस्यादिसूत्रं । एवंचद्युभ्वाद्यायतनत्वादिधर्मा स्सर्वत्र तृतीयपादे । अतस्तृतीयपादस्यनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वकथनमप्यविचारितरमणीयमेवेतिभावः । व्याहृतंमीमांसायानिर्विशेषार्थपरत्वकथनमित्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निर्विशेषवस्तुक् । सल्लिङ्गशब्दभूः । सल्लिङ्गानांसमीचीनशब्दानांचसाधकतयोक्तानांभूराधारभूता । सल्लिङ्गैस्सच्छब्दैश्चपूर्वपक्षं निवार्यसिद्धांतकुर्वतीत्यर्थः । इयंमीमांसाक् । अतोव्याहृतभाषित्वात्परकीयंभाष्यमुपेक्षणीयमितिभावः ॥ २५९ ॥ सूत्रैर्गुणसा

मतमित्याह ॥ जीवेशभेददार्ढ्योक्तेः जीवेशभेदेयद्दार्ढ्यं तस्योक्तेः । बहुसूत्रैर्विवेशभेदसमर्थनादित्यर्थः । ईरितं मायावादिनाकथितं । अज्ञप्रत्यक्षं अज्ञस्याज्ञानिनःप्रत्यक्षमज्ञानप्रत्यक्षमिति यावत् । परं केवलं । त्वां जीवनिष्ठाज्ञानसाधकप्रत्यक्षेण ब्रह्मण्यज्ञानसाधनाय तमानंत्वां । जीवेश्वरयोरभेदाभिप्रायेण खलु जीवनिष्ठप्रत्यक्षेण ब्रह्मण्यज्ञानसाधनपरस्य । स्पष्टसूत्रकृता जीवेश्वरभेदसमर्थनात्तद्विरुद्धाभेदमाशासानस्त्वमेवाज्ञइति भावः ॥ २६४ ॥ ननु सूत्रकारेण भेदः प्रतिपाद्यतां । तथापि मया भेदएवाशास्यते को दोष इत्यत आह ॥ गुरुक्तमिति ॥ तथैव अन्यथार्थकमुपशब्दमेव ॥ २६५ ॥ ब्रह्मणो निराकारतापि आनन्दम

गुरुक्तमन्यथार्थकुर्वन्निच्छेद्योदूष्यो विपश्चितां ॥ नानाशास्त्रार्थनिपुणैर्यदुक्तं तत्तथैव हि ॥ २६५ ॥
प्रियंकिल श्रोत्रनेत्रनासां के शाननादिकं ॥ शिरःपदं हि केशादिकं कंठांतांगस्य वाचकं ॥ २६६ ॥
मोदप्रमोदौ दोढद्वं पाश्वर्धद्वं किल प्रभोः ॥ दक्षिणोत्तरहस्तौ हि मध्यपक्षौ विदुर्बुधाः ॥ २६७ ॥

याधिकरणप्रमेयनिरस्तेति प्रागुक्तं । तदधुना सुखात्मदेहमादायेति दर्शयितुं प्रपञ्चयति ॥ प्रियमिति ॥ प्रियं विषयाभिव्यक्तसुखं । एवमुत्तरत्रापि मोदप्रमोदानंदमुत्पदं सुखावस्थानिशेषः कथ्यते । अतो नपौनरुक्त्यं । तस्य प्रियमेव शिर इत्यत्र शिरःपदस्यार्थकथनं श्रोत्रनेत्रेत्यादि । हियस्माच्छिरःपदं केशादि कंठांतांगस्य वाचकं । अन्यथा कंठस्य शिरोधराभिधायकं कंधराभिधाचनस्य दिति भावः ॥ २६६ ॥ दक्षिणोत्तरपक्षौ कावित्यत उक्तं दोढद्वमिति । दक्षिणोत्तरहस्तावेव दक्षिणोत्तरपक्षपदवाच्याविति भावः ।

हियस्मात्क्षिणोत्तरहस्तौ मध्यपक्षौ आत्मपदोदितमध्यांगपक्षौ । तदुभयपार्श्वस्थितत्वात् । तस्मादितिपूर्वेणान्वयः । पृष्ठपा
 र्श्वग्रप्रदेशाहिमिलित्वामध्यांगमित्युच्यते । अतःप्रसिद्धपार्श्वस्यमध्यांगत्वात्तत्तस्यपक्षौहस्तावेवभवेतामितिभावः ॥२६७॥
 आनंदआत्मेत्यस्यार्थकथनमानंदःकिलेत्यादि । आदिपदेन पार्श्वयोःपृष्ठस्यचग्रहणं । हियस्मादित्यादिकंपूर्ववत् ॥ २६८ ॥
 ब्रह्मपुच्छमित्यस्यार्थमाह ॥ बृहत्सुखमिति ॥ ब्रह्मशब्दस्यार्थकथनंबृहदिति । तस्याध्याहृतविशेष्यस्वरूपकथनंसुखमिति ।

आनंदःकिलमध्योरस्थलनाभ्युदरादिकं ॥ आत्मशब्दोदितंरूपमेतावद्विविनिश्चितं ॥ २६८ ॥
 बृहत्सुखंकिलाऽस्यांग्रिजंघोरकटिपूर्वकं ॥ सुदःप्रमुदहृत्युक्तामुदत्रोक्तासमाख्यया ॥ इयदे
 वहिमध्यस्यपुच्छंचस्थितिकारणं ॥ २६९ ॥ प्रियमोदप्रमोदानंदानंदात्मोर्ध्वांगस्यपादपि ॥ सजा
 तीयोयतोवर्धयंततोब्रह्मबृहत्सुखं ॥ २७० ॥ प्रियमोदप्रमोदानंदानंदिसर्वसुखंहितत् ॥ प्राचुर्या
 र्थमयडाच्यंसर्वपूर्णचतत्किल ॥ २७१ ॥

मुदाख्यंसुखमित्यर्थः । अस्यानंदमयस्य । पुच्छपदस्यार्थकथनमंग्रीत्यादि । पूर्वपदेन गुल्फजानुमेढ्रादीनांग्रहणं । प्रतिष्ठापदस्या
 र्थकथनं स्थितिकारणमिति । प्रकर्षेणतिष्ठत्यनेनेतिव्युत्पत्त्याप्रतिष्ठा स्थितिकारणमित्यर्थः । अधोभागांगत्वापुच्छमितिचपाद
 स्यैवनाम ॥ २६९ ॥ ब्रह्मपुच्छमित्येवश्रुतौश्रवणात्बृहत्सुखंपुच्छमितिकथंव्याख्यानमित्यतआह ॥ प्रियेति ॥ प्रियमोदप्रमो

दानंदाण्वात्मास्वरूपयस्य तच्चतदूर्ध्वगंचतस्य । पात्पादः । यतःयस्मात् । ततस्तस्मात् । ब्रह्मणदेनोक्तं वस्तुबृहत्सुखमेव । योग्य
तथाविशेषाध्याहारइतिभावः । हियस्मात्प्रियमोदप्रमोदानंदोदिसर्वमूर्ध्वगंसुखं । तस्मादितिपूर्वेणान्वयः । तदूर्ध्वगंहियस्मादा
नंदमयइत्यत्रप्राचुर्यार्थमयद्रूपत्ययेनवाच्यं । तस्मादिदमपिबृहत्सुखंभवेदितिसंबंधः ॥ २७० ॥ २७१ ॥ ब्रह्मराब्दस्यमुदात्मक
सुखसूचकत्वे श्रुतिसमाख्यावदंस्तत्सूचितयुक्तिंचाह ॥ यत्रेति ॥ यत्रमुक्तौ । कामस्येच्छायाः काम्यंतइतिकामाविषयाः । एवं
पंचविधाआनंदश्चासायथायोग्यपूर्णाः । तत्रमाममृतंकृधीतिपवमानंप्रतिमुमुक्षोःप्रार्थनं । बहुमुक्तमध्यादिस्वरूपभूतानंदाना

यत्रानंदश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते ॥ कामस्ययत्रासाःकामास्तत्रमाममृतंकृधि ॥ २७२ ॥
इतिपंचविधानंदंसूक्तौवक्तियतश्रुतिः ॥ अतोत्रापिब्रह्मपदमुद्गमसुखसूचकं ॥ २७३ ॥ प्रति
बिंबसमाकारंबिंबकिंनावलंबते ॥ अतस्समासमोक्त्याचमुच्चमुचिनाच्युतं ॥ २७४ ॥

मपिबहुत्वाद्वहुवचनं । अतो मोक्षेपंचविधानंदस्यश्रुतत्वात् । अत्रानंदमयश्रुतौ । मुन्नामसुखसूचकं । मुदितिनामयस्यतत् ।
तच्चतत्सुखंचतस्यसूचकलक्षणयाप्रातिपादकं ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ बिंबं प्रतिबिंबसमाकारकिंनावलंबते । अवलंबतएवेतिसमाख्यो
पोद्बलि(ता)कायुक्तिः । प्रतिबिंबभूतेषुजीवेषुएषामानंदानामपेक्षितत्वेबिंबभूतेपरमात्मनिस्तरामपेक्षितत्वात् । किंचयत्रेतिमुक्तौ
खल्वेषांश्रवणं । तच्चतत्रत्यस्यहर्मुक्तानांचसममेव । अतस्समोक्तिरित्युपलक्षणं । समा उभयोरपिसाम्येनप्रातिपादिकाउक्तिश्चेत्य

पिग्राहं । समोक्तिस्समाख्या । मुन्मुदाख्यसुखं । अच्युतं न मुंचति । पादरूपेण तं भजे देव । विषयाभिव्यंग्यमुखतयोक्तस्य शिरोरू
पप्रियस्य कामस्येत्यादि नोक्तत्वादवयवत्रयस्य स्थलद्वयेभ्यः प्रकारेणोक्तत्वात् अवशिष्टपुच्छमेव मुपदेनोच्यत इति भावः । तस्माद्ब्र
ह्मपदं मुन्नामकबृहत्सुखप्रतिपादकमेवेति भावः ॥ २७४ ॥ साकारतामुपसंहरति ॥ पादादीति ॥ २७५ ॥ ननु शिर इव शिर इति
उपचारेण शिरःपदप्रयोगात्कथं साकारतेत्यत आह ॥ मुख्यार्थस्येति ॥ तदा ब्रह्मशब्दस्याप्यमुख्यत्वसंभवात्पुच्छं मुख्यतो ब्रह्मेति
त्वदभिलषितं न सिद्धेयत् । तस्य मुख्यत्वेऽत्रापि मुख्यत्वं स्यात् । तथा च साकारत्वसिद्धिः । युक्त्यन्तरं चाह ॥ सेति ॥ यस्मात्सा

पादादिकेशपथं तमेवमानंदरूपतां ॥ श्रुतिस्तु स्पष्टमाचष्टसूत्रकारोऽप्यसूत्रयत्
॥ २७५ ॥ मुख्यार्थस्य परित्यागे पुच्छं ब्रह्मेति गच्छति ॥ सानिर्णिनाय पुरुषविधेय
वेति तद्वपुः ॥ कोशात्ममेदं सादृश्यस्योक्तेः कोशाच्च भिन्नतां ॥ २७६ ॥ आशासा
नस्य ते कोशान्पंचस्थान्यांच वंचक ॥ शिरादिपदं मुख्यं मुख्ययोगे हिलक्षणा ॥ २७७ ॥

श्रुतिः पुरुषविधे एवेति निर्णिनाय पुरुषाकारांतिश्चितवती । तत्तस्मात्तच्छिरादिपदेन वर्णितं वस्तु वपुरेव शरीरमेव । नलक्षणा ।
तत्पदस्य चावृत्तिः । दूषणांतरं चाह ॥ कोशात्मेति ॥ कोशात्मापंचकोशात्मा योजदेहस्सहि पुरुषविध इत्यत्र पुरुषपदेनोक्तः ।
विधेति तत्सादृश्योक्तेः एवेति सादृश्यावधारणाच्च कोशाद्भिन्नतामनुपचरित्ताकारं च निर्णिनाय आनंदमयस्य निश्चितवती । तथा
च पुरुषविधे एवेति श्रुत्याऽर्थद्वयसिद्धिरिति भावः ॥ २७६ ॥ किंच शिरादिपदानाममुख्यत्वं त्वयैव वक्तुं न शक्यमिति आह ॥ आशासा

नस्येति ॥ हेवचक । पंचस्थान्यांच । कोशान् आनंदमयादीन्कोशानाशासानस्य आनंदमयाद्यांश्चापिकोशाएवेतिम
न्यानस्यते शिरआदिपदमुख्यं । नहिकोशशिरस्यपिशिरःपदममुख्यं । अतश्शिरआदिपदस्योपचारांगीकारेतवापसिद्धांतश्चस्या
दितिभावः । युत्त्यंतरंचाह ॥ मुख्यायोगइति ॥ २७७ ॥ पुरुषविधएवेतिश्रुत्याप्रयोजनंतरंचसिद्धमित्याह ॥ यतइति ॥
सैव पूर्वोक्ताश्रुतिरेव । तद्वपुरानंदमयस्यवपुः । पुरुषविधएव । नत्वन्यथेतिविनिर्णयति । तेनपुरुषविधत्वस्यकदाप्यन्यथाभा
यतश्चसैवपुरुषविधएवेतितद्वपुः ॥ विनिर्णयतितेनास्यतनुरासीदबाधिता ॥ २७८ ॥ अतः
पूर्णनंदमात्रंमुखाद्याकारसुंदरं ॥ नारायणंपरंब्रह्मप्रियमेवेतिचश्रुतिः ॥ २७९ ॥ अवधार
यंतीप्रकृतिप्राकृतांशविवर्जितं ॥ केवलानुभवानंदरूपाकारमनोहरं ॥ २८० ॥ साक्षादाह
श्रुतौयस्यप्रीतिरास्तिमनीषिणः ॥ सनिराकारतांतस्यकथं ब्रूयान्महात्मनः ॥ २८१ ॥ अतोव्या
समतस्थस्वमन्यमानस्तोन्यथा ॥ योवर्णयति किंनस्यप्रक्रियाविक्रियाकिल ॥ २८२ ॥
वाभावसमर्थनेन । अस्थानंदमयस्य । अबाधिता बाध्यत्वरहिता पारमार्थिकसत्येत्यर्थः । अन्यथाभावोहिबाधः । एवकारेणच
तन्निरासेऽबाध्यत्वमपिसिद्ध्यतीतिभावः ॥ २७८ ॥ आनंदमयादिविग्रहस्याप्राकृतत्वमपिश्रुत्येवसिद्धमित्याह ॥ अतइति ॥ अतः
पूर्वोक्तप्रकारात् । पूर्णनंदमात्रमानंदमयश्रुतिराह । मुखाद्याकारसुंदरं प्रियमेवशिरइत्यादिश्रुतिराह । प्रियमेव नत्वप्रियंकिंचिदपी
त्यवधारयंतीसैवश्रुतिः प्रकृतिप्राकृतांशविवर्जितंसाक्षादाह ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ उक्तमर्थमुपसंहारंप्रक्रिया मपहसति ॥ अतइति

॥ स्वमात्मानं । ततः व्यासमतात् । प्रक्रियाविक्रियानकिमितिसंबंधः ॥ २८२ ॥ तत्तस्मात् ॥ २८३ ॥ एवं च सकलश्रुतिस्मृतिपुराणादिनिर्णायके ब्रह्मसूत्रे भेदस्यैव निर्णीतत्वात् निर्णये पुराणादौ क्वचित्क्वचिद्भेदनिंदावप्रतीयमानानि वाक्यान्यन्यथा योजनीयानीत्याह ॥ इत्थमिति ॥ तद्भेदो नास्तीति वचनं विरोधनिषेधति । विरोधस्यापि भेदशब्दवाच्यत्वात् । न त्वन्योन्याभावरूपं भेदं । तथा सति स्वनिर्णायकसूत्रविरोधप्रसंग इति भावः । अस्तु निर्णायकविरोधः । को दोष इत्यत आह ॥ नि

व्याख्यारब्धानतर्द्धोक्तुमारब्धस्वस्य दुष्कृतं ॥ को व्याख्यातानि जंमूलमादावेव निःकृतंति ॥ २८३ ॥ इत्थं निर्णायके सूत्रे स्पष्टं भेदस्य साधनात् ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणादौ निर्णये यत्क्वचित्क्वचित् ॥ २८४ ॥ भेदो नास्तीति वचनं तद्विरोधनिषेधति ॥ निर्णायकानुसारेण निर्णयस्य गतिं विदुः ॥ २८५ ॥ टीकानुसारतो ह्यर्थो मूलस्योन्नीयते बुधैः ॥ मूलकर्तृकृतादीकाधायैव शिरसाखिलैः ॥ २८६ ॥ भेदशब्दो हि विद्वद्भिर्मिथो भेदे प्रयुज्यते ॥ कृमे विरोधे धीभेदे नाशे न्योन्याविमिश्रणे ॥ असंयुक्ततयान्योन्यस्थितिश्चापि भिदोच्यते ॥ २८७ ॥

णोर्येकेति ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ एतत्कुत्र दृष्टमित्यत आह ॥ टीकेति ॥ प्रकृते तु कैमुत्यमाह ॥ सूत्रेति ॥ मूलस्येति हासपुराणस्य कर्त्रा व्यासेन कृता मूलकर्तृकृता टीका सूत्ररूपा । येनैव मूलकृतं तेनैव तद्टीकापि कृता चेत्तदनुसारेण तन्मूलं योजनीयमिति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ २८६ ॥ त्रयाणामेकभावानं यो न पश्यति वैभिदां । सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्संशतिमधिगच्छतीति भागवतश्च

केभिदाशब्दस्ययोग्यार्थवक्तुंभिदाशब्दार्थविवेचयति ॥ भेदशब्दइति ॥ मिथोभेदे अन्योन्याभावे ॥ २८७ ॥
उक्तार्थोऽदाहरणानिदर्शयति ॥ भिन्नासेनेति ॥ घटपटौभिन्नाविवितिअन्योन्याभावस्योदाहरणप्रसिद्धत्वाच्चोक्तं । भिन्नासेनेति
स्थानभेदस्योदाहरणं । तेनस्थानभेदोपिभेदशब्दार्थइतिप्राह्यं । मित्रभेदइतिविरोधस्योदाहरणं । भिनत्यन्योन्यसौहार्दमिति
भेदोविरोधइतिभावः । क्षीरनीरविभेदनमितिमिश्रणस्योदाहरणं । मिश्रणार्थमाघकाव्यस्थितोदाहरणद्वयमाह ॥ भिन्ननीर

भिन्नासेनामित्रभेदःक्षीरनीरविभेदनं ॥ भिन्ननीरत्ववाङ्माघोभिदुरांभस्त्ववागपि ॥ २८८ ॥
विमिश्रतामाहयस्मात्तस्माद्भेदोविमिश्रणं ॥ द्वैधचभेदोपायश्चपृथग्धीःकेत्युदीरितं ॥ २८९ ॥
छिन्नभिन्नमितिप्राहुर्नष्टघटपटादिकं ॥ भ्रमोभिदा भिनत्यर्थानन्यथीकुरुतेयतः ॥ २९० ॥
त्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदां ॥ इतितस्योक्तिरव्यक्तातच्चोक्तोक्तिर्विचारय ॥ २९१ ॥

त्वेति ॥ अनेन एकत्रस्फटिकतटांशुभिन्ननीरानीलाश्मद्युतिभिदुरांभसोपरत्रेतिश्लोकंसूचयति । द्वैधचभेदोपायश्चेतिबुद्धिभेदस्यो
दाहरणं । पृथग्धीरितिभ्रमस्योदाहरणं ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ छिन्नभिन्नमितिनाशस्योदाहरणं । भेदशब्दस्यभ्रमवाचित्वेयोगंचाह
॥ भ्रमइति ॥ अर्थान्भिनत्तीत्यस्यार्थकथनमन्यथीकुरुतेइति । युक्तिरजतीकरोतीत्यर्थः । भ्रमःयतोर्थान्भिनत्तस्माद्भेदितियो
जना । पूर्वार्थाद्भिन्नार्थतासंपादकत्वेनभ्रमोपिभिदेतिभावः ॥ २९० ॥ यदर्थभेदशब्दार्थउक्तःतदिदानींविस्तारमभते ॥ त्रयाणा

मिति ॥ तस्यव्यासस्य । अव्यक्ता भेदशब्दस्यनानार्थकत्वात्अर्थविशेषव्यक्तिरहिता । तद्व्यक्तीः तस्यव्यासस्यव्यक्तीः । तथाचव्यक्तानुसारेणव्यक्तस्यार्थोनेयइतिभावः ॥ २९१ ॥ वितर्कइत्युत्तरार्धस्य सरस्वत्यास्तटेराजवृषयस्सत्रमासतेति पूर्वार्ध । तेषामृषीणां त्रिष्वधीशेषुब्रह्मविष्णुमहेश्वरेषुकोमहानिति वितर्काविचारस्समभूदितियोजना । अत्रत्रिष्वधीशेष्वित्युक्त्वात्सकलचेतनेभ्योविभेदसिद्धिः । तेनसर्वैक्यनेतिसूचितं । त्रिष्वधीशेषुकोमहानित्युक्त्यात्रयाणामैक्यंसाभ्यंचन किंतु

वितर्कस्समभूत्तेषांत्रिष्वधीशेषुकोमहान् ॥ २९२ ॥ तच्छ्रुत्वामुनयस्सर्वविस्मितामुक्त संशयाः ॥ भूयांसंश्रद्दधुविष्णुयतश्शान्तियतोभयं ॥ २९३ ॥ शापप्रसादयोरिशोब्रह्म विष्णुशिवादयः ॥ सद्यःशापप्रसादौगशिबोब्रह्मानचाच्युतः ॥ २९४ ॥ मन्यत्वां देव देवानांत्रयाणांपुरुषर्षभं ॥ यद्वाधसेगुहाध्वातंप्रदीपप्रभयायथा ॥ २९५ ॥ देवासुरमनु व्येषुयेभजंत्यशिवंशिवं ॥ प्रायस्तेधनिनोब्रह्मन्नतुलक्ष्मीपतिहरिं ॥ २९६ ॥

त्रयाणामध्येएकोमहानितिलब्धं । इदंचऋषीणांप्रश्रवचनं त्रयाणांसुव्यक्तमन्योन्याभावरूपभेदवचनं । तेषांसिद्धांतरूपमुत्तर पद्यंच विष्णोस्सर्वोत्तमत्वसमर्थनात्स्पष्टमन्योन्याभावरूपभेदवचनं । अतस्त्रयाणामितिचतुर्थस्कंधपद्यमन्योन्याभावरूपभेदमे वनपश्यतीतिनव्याख्यातुमुचितं । परस्परविरोधेनवाक्ययोरप्रामाण्यप्रसंगात् । अतस्स्पष्टवचनोक्तमन्योन्याभावरूपभेदंविहा

यत्रयाणांविरोधादिरूपभेदंनपश्यतीत्येवव्याख्येयमितिभावः । शापप्रसादयोरीशाइतिश्लोकेच शिवस्सद्यःशापप्रसाददः ब्रह्मा
चतथा । अच्युतो नचेतिअच्युतस्यताभ्यावैलक्षण्यकथनात्स्पष्टमन्योन्याभावःप्रतीयते । मन्येत्वामितिमुचुकुदवाक्येच त्रयाणां
देवानामध्येत्वांपुरुषर्षभेपुरुषोत्तममन्यइत्युक्त्याब्रह्मशिवाभ्यांकृष्णस्यस्पष्टमन्योन्याभावःप्रतिपाद्यते । यद्यस्माद्ब्रुहाध्यातं हृदय
गुहास्थितमज्ञानं । देवासुरमनुष्येष्वितिभागवतश्लोकेपिस्पष्टशिवात्कृष्णस्यवैलक्षण्यप्रतिपादनात्अन्योन्याभावसिद्धिः ॥२९२॥
॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ बहिरंगचतुर्विधवचनमुक्त्वांस्तरंगवचनपंचकविरोधमप्याह ॥ अत्रेति ॥ अत्रास्मिन्न
ध्याये । यन्माययागहनयोपहृतात्मबोधाब्रह्मादयस्तनुभृतस्तमसिस्वपंतः । नात्माश्रिततवविदंत्यधुनापितत्त्वसोयंप्रसीदतुभवा
ध्याये ।

अत्रापिभृगुरुद्रोक्तिरत्युच्चंहरिमाहृति ॥ पूर्वव्यवहितोक्त्याचसर्वशोविष्णुरीर्यते ॥ २९७ ॥

न्यणतात्मबंधुरितिभृगूक्तिः । यस्यपरमात्मनःमाययाइच्छया तदधीनप्रकृत्यावा उपहृतात्मबोधाः उपहृतःस्वयोग्यतातिरेकेण
द्रष्टुंप्रतिबद्धःआत्मबोधःपरमात्मबोधः । आत्माश्रिततवतत्वं यथास्थितगुणादिभरितस्वरूपअधुनापिनविदंति । प्रणतात्मबंधुः
प्रणतानामात्मनांजीवानांबंधुस्सोयंभगवान्प्रसीदत्वितियोजना ॥ तववरदवरांम्रावाशिषाचानभिध्येह्यपिमुनिभिरसत्तरादरेणा
र्हणीये । यदिरचितधियमांविद्धिलोकापविद्धजगतिनगणयेयंस्वत्परानुग्रहेणेतिरुद्रोक्तिः । आशिषाफलाशया अनभिध्ये अभि
ध्यातुमयोग्ये असत्तरापिमुनिभिः । तववरदवरांम्रौ लोकापविद्धलोकस्नेहरहितं रचितधियंस्थापितबुद्धिमांत्वजनीयाः । तर्हि

त्वत्परानुग्रहेणत्वत्परमानुग्रहेण । नगणयेयं । अन्यत्सर्वमुपेक्षयामीतिभावः ॥ एवंचप्रथमपद्येभृगुणाब्रह्मादीनांभगवतस्सकाशा
न्मायाप्रतिबद्धतयास्वहृद्याधेयस्यभगवतःआधारतयासकलभगवत्तत्वाज्ञातृतथाचात्यंतभेदस्यैवप्रतिपादितत्वात् । द्वितीयश्लोके
चरुद्रणैवस्वस्यभगवच्चरणध्यातृतयाभगवतःपरमानुग्रहपात्रतथाचात्यंतभेदस्यैवप्रतिपादनात्कथंपुनरस्मिन्नेवाध्यायेत्रयाणामिति
पद्येतदभेदोपिप्रतिपादनीयः । अतोनिरवकाशैतत्पद्यबलाद्विरोधरूपभेदार्थकतयासावकाशास्य योनपश्यतिवैभिदामित्यस्यैवार्था
तरंवक्तव्यमितिभावः । निमित्तांतरंचाह ॥ पूर्व्वेति ॥ पूर्वा भृगुरुद्रोक्तितोषिपूर्वा । अव्यवहिता अव्यवधाना पुरुषांतरव्यव
धानरहिता । उक्तिः त्रयाणामितिश्लोकवक्तुर्मेत्रेयस्यैवोक्तिः । तथा । तमुपागतमालक्ष्यसर्वसुरगणादयः । प्रणेमुस्सहसोत्थाय
ब्रह्मेद्रत्र्यक्षनायकाः । तत्तेजसाहतरुचस्सन्नाजिह्वास्ससाध्वसाः । मूर्ध्युद्धृतांजलिपुटाउपतस्थुरधोक्षजं । अव्यवर्गावृत्तयोयस्यम
हिलेस्वभुवादयः । यथामतिगृणंतिस्मकृतानुग्रहविग्रहं । इतिभगवदागमनप्रस्तावकालीनपद्यत्रयेणेत्यर्थः । त्र्यक्षोमहादेवः ।
अर्वागधस्तात् । तन्महिम्नामेकदेशे । तन्महिम्नामेकदेशपरिमितमहिम्निवेतियावत् । आद्येऽर्थवृत्तिरंतःकरणं । द्वितीयेऽर्थवर्तनं
वायेषांतेतथोक्ताः । स्वभूस्स्वयंभूः । कृतानुग्रहविग्रहं कृतःअनुग्रहःकृपावलोकनमंदस्मितप्रियवचनादिःयेनसःकृतानुग्रहः सःवि
ग्रहोयस्य । कृतौ देवासुरयोरनुग्रहविग्रहौ अनुग्रहकलहौयेनसइतिवा । देवेचनुग्रहायदैत्यानांवधायचयदास्वमूर्तिदर्शयति
तदातमभ्युत्थानादिनागृह्णति । अन्यदाऽदृश्यमूर्तित्वात्तमनस्येवध्यायंतस्वस्वव्यापारेषुवर्ततइत्यर्थः । अत्रविष्णुब्रह्मरुद्रादिभ्य

स्मर्वेभ्यश्चाहतिस्पष्टमीर्यते ॥ २९७ ॥ युक्त्यन्तरंचाह ॥ हेतुगर्भेति ॥ तन्मध्यगैव त्रयाणामिति श्लोकमध्यगैव । एकभावा
नामिति हेतुगर्भावागस्ति । एकबुद्धित्वं हि बुद्धिभेदाभाव एव हेतुः । नतु स्वरूपभेदाभावे । एकबुद्धीनामपि ज्येष्ठकनिष्ठानां स्वरूपभे
ददर्शनात् । अतोप्येकभावनामिति विशेषणदानादपि बुद्धिभेदस्यैव निषेधइतिसिद्ध्यति ॥ २९८ ॥ ननूक्तस्त्वोपि भेदः व्यावहा
रिकोऽस्त्वित्यत आह ॥ मुनिभिरिति ॥ मुनिभिस्सर्वज्ञैश्च चिन्तितं विचारितं । तत्र तत्र ब्रह्मसभायां रुद्रसभायां विष्णुसभायांच
गत्वा विनिश्चितं । ब्रह्मानभवति शिवोऽपि न भवति । किंतु विष्णुरेवेति निश्चितं । भयहृत्त्वेन इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगर्भपीयूषं भव

हेतुगर्भैकभावनामितितन्मध्यगैव वाक् ॥ अतोऽपि बुद्धिभेदस्य निषेधइतिसिद्ध्यति ॥ २९८ ॥
मुनिभिश्च चिन्तितं तत्र गत्वा विनिश्चितं ॥ भयहृत्त्वेन च प्रोक्तं कथं स्याद्वा व्यावहारिकं ॥ २९९ ॥
इदं तु दक्षयज्ञश्च कूरकिकरशंकिना ॥ मुनिना तत्प्रियायोक्तमिति स्याद्वा व्यावहारिकं ॥ ३०० ॥

भयहृत्परस्य पुंसइति संसारभयहारित्वेन प्रोक्तमिदं प्रमेयकथं व्यावहारिकं स्यादिति भावः । किंच बहव वाक्यविरोधि एकमेव वाक्यं व्या
वहारिकार्थपरं भवतु । बहूनामनुग्रहोऽन्याय्यइति वचनात् । प्रायोपवेशनकृत्वामोक्षमेवापेक्षमाणं परीक्षितं प्रतिव्यावहारिकार्थे नि
रूपणे कारणभावाच्चास्मदुक्तरीत्योभयोरप्यव्यावहारिकार्थपरत्वसंभवाच्च न क्वाप्यतत्त्वावेदकत्वरूपव्यावहारिकार्थत्वकल्पनावका
शः । एतत्सर्ववशब्देन सूचयति ॥ २९९ ॥ युक्त्यन्तरेणापि त्रयाणामिति पद्यस्यैव व्यावहारिकार्थत्वयुक्तमित्याह ॥ इदं त्विति ॥

इदं त्रयाणामिति पद्यं । दक्षयज्ञस्य शंकरस्य किकरेभ्यश्शंकिना विष्णोरेव सर्वोत्तमत्वे कथिते मामपि द्यातयतीति शंकावता । अविद्यमानार्थकथने हेतुर्भाविशेषणमिदं । तत्प्रियाय तेषां किकराणां प्रियायोक्तं । ननु वस्तुस्थित्या । इति हेतोः व्यावहारिकं स्यादिति योजना । यथा क्रूरचोरादिभ्यो भीतस्तस्मिन् प्रियार्थमनृतमेव वदति । तथैतत्पद्योक्तमेवानृतं भवितुमर्हतीति भावः ॥ ३०० ॥ युक्त्यंतरं चाह ॥ विशिष्टस्येति ॥ भिन्नभिन्नदेहोपाधिविशिष्टानां त्रयाणामेषां देवानामैक्यं विशिष्टैक्यं तेमतेनास्ति । ततः विशिष्टानां परस्परं भेदस्यैवांगीकारात् । अन्यः अर्थः भेदपदस्यान्योन्याभावातिरिक्तविरोधाद्यर्थः । ननु यद्यपि विशिष्टयोस्साक्षादैक्यं नास्ति ।

विशिष्टैक्यं च तेनास्ति ततो न्योर्थस्तवैव हि ॥ अमुख्यवृत्तिः किल ते मुख्यार्थस्य तिसाकथं ॥ ३०१ ॥
विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ॥ ३०२ ॥ यन्निमित्तस्स वैशापो यादृशो द्विजसत्तम ॥
कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्ववदस्व मे ॥ ३०३ ॥

तथापि जहदजहलक्षणया देहांतः करणादिविशेषणभागं त्यक्त्वा केवलं विशेष्यमात्रस्यैक्यमस्ति । तदपेक्षया भिदानपश्यतीत्युक्तिरित्यत आह ॥ अमुख्येति ॥ मुख्यार्थं विरोधरूपमुख्यार्थस्य तिसाऽमुख्यवृत्तिः ॥ ३०१ ॥ प्राग्भेदशब्दस्य विरोधवाचित्वबहिर्गोदाहरणेनोक्तं । इदानीमस्मिन्नेव ग्रंथे तदस्तीत्याह ॥ विभजस्वेति ॥ अष्टमस्कंधेऽमृतमथनप्रस्तावेनारायणीप्रतिदेल्यानां वचनामिदं । यथान्यायं सुधां विभजस्व विभागं कृत्वा दिश । भेदः देवानामस्माकं च विरोधः यथानैव भवेत् । तथा विभजस्वेति पूर्ववत्

न्ययः । यन्निमित्तइत्येकादशस्कंधेपरीक्षितप्रश्नरूपवचनं । एकात्मनामेकबुद्धीनायादवानां भेदः अन्योन्ययुद्धहेतुविरोधः कथमासीत् । एतद्वदस्वेतिशुक्रप्रतिप्रार्थनं । यद्यस्मात् । इत्यस्मिन्ग्रंथे अयं भेदशब्दः विरोधे प्रयुज्यते । सामादौ सामदानभेददंडाख्यनीतिचतुष्टये लौकिकैरपि भेदशब्दो विरोधे प्रयुज्यते । अतो वैदिकलौकिकबहुप्रयोगबलात् । अयं विरोधः अर्थः भेदशब्दार्थः । उपलक्षणं चैतत् । बहुशो विरोधएव भेदशब्दप्रयुगं जानस्य व्यासस्यात्रापि स एवाभिमत इति द्रष्टव्यं ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ प्रका

इत्यस्मिन्नेव यद्ग्रंथे तत्र तत्र प्रयुज्यते ॥ विरोधे भेदशब्दोऽयं सामादौ लौकिकैरपि ॥ अतो यं मुख्य एवावार्थो मुख्ये सति न लक्षणा ॥ ३०४ ॥ अथवा वागित्येतेषामेकार्थविषयाः सदा ॥ ये भावास्तद्भिदानेति बुद्धिभेदं निषेधति ॥ ३०५ ॥ तदैव यत्प्रसज्ये न निषेधस्तस्य युज्यते ॥ शैववैष्णवयोर्वैरमिषतां तु तयो रपि ॥ विरोधशंका तत्रैव प्रसक्ता सा निषिध्यते ॥ ३०६ ॥

रांतरेणापि योजनिकामाह ॥ अथवेति ॥ इयं वाक् त्रयाणामिति वाक् । तेषां ब्रह्माविष्णुशिवानामेकार्थविषयाः ये भावाः मनोवृत्तयः । एकार्थविषयबुद्ध्यइति यावत् । तेषामिति द्वै अपि व्यवधिकरणषष्ठ्यौ । भिदानपश्यतीति साक्षाद्बुद्धीनामेव भेदो निषिध्यते ॥ ३०५ ॥ युत्स्यं तरं चाह ॥ तदैवेति ॥ तदा तत्र यत्प्रसज्येत तदेव निषिध्यते । प्रसक्तस्यैव खलु निषेधो दृष्टः । प्रसक्तिश्च बुद्धिभेदस्यैवास्तीत्याह ॥ शैववैष्णवयोरिति ॥ दक्षाध्वरेशैवानां वैष्णवानां च शापताडनादिना परस्परं वैरं प्रवृत्तं । तद्वैरमिषतां पश्यतां

जनानां तयोस्तत्स्वामिनोर्विष्णुशिवयोरपि विरोधशंका तत्र दक्षाध्वरएव प्रसक्ता । स्वामिनोर्विरोधाभावे भृत्याः किमिति कलहं कुयुः । अतो भृत्यकलहदर्शनात् स्वामिनोरपि कलहशंका प्राप्ता । साकलहशंका निषिध्यते । प्रसक्तस्यैव निषेधसंभवात् ॥ ३०६ ॥ त्रिस्थानवासिनां सत्यलोकैकैकुठैकैलासवासिनां । उपलक्षणंचैतत् । भिन्नायुधानां भिन्नवाहनानां भिन्नकरणानांचेति द्रष्टव्यं । ब्रह्मविष्णुशिवानां रूपभेदप्रसक्तिः स्वरूपभेदप्रसक्तिः सदा दक्षाध्वरात् पूर्वमपि वर्तते । अतः पूर्वमपि विद्यमानत्वात् । अत्र दक्षाध्वरे तत्प्राप्तिः । रूपभेदप्राप्तिः । तस्य रूपभेदस्य । विरोधः बुद्धिभेदश्च दक्षाध्वरएव प्रसक्तौ । न पूर्वं । अतोऽनयोरेवात्र निषेधोऽयुक्त इ

रूपभेदप्रसक्तिस्तु सदा त्रिस्थानवासिनां ॥ अतोत्रैव न तत्प्राप्तिर्निषेधोऽयंच तस्य न ॥ ३०७ ॥ पूज्यपूजकभावेन प्रेम्णास्तत्रैव दर्शनात् ॥ विरोधस्तु निषेधाहः कथं भेदो निषिध्यते ॥ ३०८ ॥ तदैव तत्संभाममध्ये त्रिरूपाणां त्रिलिङ्गिनां ॥ स्तोतृस्तव्यतयानम्यनंतृभावेन च स्थितेः ॥ ३०९ ॥

तिभावः ॥ ३०७ ॥ किंचिन्निषेधयोग्यएव निषेद्धव्यो न तु तदयोग्यः । निषेधयोग्यश्च विरोधएव न स्वरूपभेद इत्याह ॥ पूज्यपूजकै ति ॥ पूज्यो विष्णुः । पूजका ब्रह्मादयः । तेषां भावेन । प्रेम्णाऽन्योन्यस्नेहस्य । तत्रैव दक्षाध्वरएव । निषेधाहः निषेधयोग्यः । अन्योन्यतेषां प्रेम्णाः सर्वैरपि दर्शनात् तद्विरुद्धो विरोधएव आतिमूलत्वाच्च निषेधयोग्यः । उपलक्षणंचैतत् । बुद्धिभेदोऽपि निषेधयोग्य इति द्रष्टव्यं । भेदस्य निषेधानर्हत्वं मुपपादयति ॥ कथमिति ॥ तत्संभाममध्ये दक्षाध्वरसंभामध्ये । त्रिरूपाणां त्रीणि चतुर्मुखैकमुख

पंचमुखानि रूपाणि येषांते । त्रिलिंगिनां अक्षमाला चक्र शूलख्यलिंगत्रयवततां प्रामाणिको भेदः कथं निषिध्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । स्तोतारो ब्रह्माद्याः । स्वयोनारायणस्तेषां भावस्तथा । नंतरो ब्रह्माद्याः नम्योनारायणस्तेषां भावस्तथा च स्थितेर्दक्षाध्वरेऽवस्थिते स्तोतृस्त्वव्यभावादि घटकः कथं भेदो निषिध्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । उक्त विरुद्ध धर्मचतुष्टयघटकस्वरूप भेदस्य तत्रैव प्रामाणिकतया सिद्धत्वात् न तत्स्वरूप भेदो निषेधादिति भावः ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ दक्षाध्वरे स्तोतृत्वं तुल्यभावादिना ब्रह्मविष्णुशिवा नामवस्थानां प्र

तमुपागतं मालक्ष्य सर्वसुरगणादयः ॥ प्रणेमुस्सहस्रोत्थाय ब्रह्मैन्द्रव्यक्षनायकाः ॥ ३१० ॥
तत्तेजसा हत रूचस्सन्नाजिह्वास्स साध्वसाः ॥ मूर्ध्नुद्धृतांजलिपुटा उपतस्थुरधोक्षजं ॥ ३११ ॥
अप्यवर्वाग्वृत्तयो यस्य महित्वे स्वभ्रुवादयः ॥ यथामतिगुणंति स्म कृतानुग्रहविग्रहं ॥ ३१२ ॥
इति पूर्वोक्तविस्पष्टवाक्यादस्पष्टनिर्णयः ॥ नहि तात्कालिका ज्ञानी त्रिकालज्ञानवान्मुनिः ॥ ३१३ ॥
महिम्न्यवर्वाग्वृत्तयश्चेत्कथं तेऽधिकवृत्तिना ॥ हरिणैक्यं प्राप्नुवन्तीत्यादिवाक्यं विचार्यतां ॥ ३१४ ॥

तिपादकं तत्र त्ववाक्यत्रयं पठन्विस्पष्टभेदप्रतिपादकं तच्छ्लोकानुसारैणैवास्पष्टत्रयाणामिति श्लोकस्यार्थउद्देश्य इत्याह ॥ तमुपागतमिति ॥ श्लोकाभिप्रायस्तु प्रागेव विवृतः । त्रिकालज्ञानवान् अतीतानागतवर्तमानदर्शी तात्कालिका ज्ञानी तस्मिन् ध्याय एव प्रागुक्तश्लोकाज्ञानी न हीति योजना ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ते ब्रह्माद्याः । इत्यनेन प्रकारेण । आदिवाक्यं

आदौ हर्यागमनप्रस्तावेविद्यमानमिदंवाक्यंविचार्यतां । विवेकिभिरितिशेषः ॥ ३१४ ॥ मध्यगतभृगुवाक्येनापिस्वरूपभेदएव सिद्ध्यतीत्याह ॥ यन्मायेयेति ॥ मध्ये तमुपागतमित्यादिश्लोकत्रयादुपरि त्रयाणामितिश्लोकादधस्तादित्यर्थः ॥ ३१५ ॥ तत् अंतिमवाक्यं आदिमध्यमौ प्रागुक्तश्लोकत्रयं भृगुवाक्यंच । भवन्मतेउपक्रमस्यज्यायस्त्वादुभयोरपिमतेबहुत्वेनादिमध्यवचना नामेवप्रबलत्वादितिभावः ॥ ३१६ ॥ अधुनात्रयाणामितिपद्यस्यपादमात्रस्यव्यत्यासेकृतेतदेवरस्योत्तरंभवतीत्याह ॥ त्रयाणा मिति ॥ एकभावानामेकप्रकारकाभिप्रायाणांत्रयाणामादिमध्यांतपद्यानां तमुपागतमालक्ष्य यन्माययागहनया त्रयाणामेकभा

यन्माययागहनयेत्युक्तमध्यभृगोर्वचः ॥ आश्रयाश्रयिभावादौस्वरूपैक्यंनिषेधति ॥ ३१५ ॥

त्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदां ॥ इत्यंतिमवचस्तच्चकथंहृत्यादिमध्यमौ ॥ ३१६ ॥

त्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदां ॥ आदिमध्यांतपद्यानांसंज्ञांतिमधिगच्छति ॥ ३१७ ॥

वानामितिपद्यानामित्यर्थः । यःपुरुषः भिदां वाक्यभेदंनपश्यति । वाक्यभेदोयथाभवतितथातदर्थंनपश्यतीतियावत् । एक स्मिन्नध्यायेएकेनर्षिणाप्रोच्यमानपद्यानामेकवाक्यतैवकर्तव्या । वाक्यभेदस्तुसर्वथानकर्तव्यः । संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदो हिदूषणमितियस्यविवेकोस्तीतिभावः । सपुरुषश्चांतिकलहंशांतिमधिगच्छति । पूर्वोत्तराविरुद्धार्थस्यविवेकिनावक्तव्यत्वात् । स्व रूपभेदाभावस्यचोक्तरीत्यापूर्वाविरुद्धत्वाद्भिदाशब्दस्यपूर्वोत्तराविरुद्धबुद्धिभेदाद्यर्थकत्वमेववक्तव्यमित्यनुसंधायभेदवादिभिस्सह

कलहमुच्यतीतिभावः । वैशब्देनवाक्यभेदस्यदोषताप्रसिद्धेति सूचयति । अथवा आदिमध्यातपद्यानामित्यनेन सर्वस्मिन्नादौमध्यऽवसानेन भूतः विद्यमानः आत्मास्वरूपेणपद्यानां तानीति सर्वभूतात्मनामिति पदस्यैवार्थस्सूचितः । अतोनेकस्यापि पादस्य व्यत्यासः । तच्छक्तिश्लोकैकैवतस्योत्तरदानमिति भावः । एवं च परबाणेनैव परस्य घातकरणात् अतिचमत्कारोयमिति ज्ञातव्यं ॥ ३१७ ॥ प्राक्स्वरूपभेदनिषेधपूर्वविरोधोक्तः । इदानीमुत्तरविरोधोचाह ॥ यदिति ॥ उच्छिष्टाहुते यज्ञावसाने यज्ञोच्छिष्टद्रव्येणाक्रियमाणरुद्राहुतेराज्ञा देवकृष्यादीनामिति देशः व्यर्था । तत्र हेतुः । यतः कारणात् ब्रह्मविष्णुरुद्राणां स्वरूपैक्ये सति सर्वा विष्णुब्र

यदिस्वरूपभेदस्य निर्वैदेयं भवेत्तदा ॥ व्यर्थोच्छिष्टाहुतेराज्ञा सर्वा शर्वाहुतिर्यतः ॥ निर्मूल एव कलहो निर्मूला शांतिरप्यभूत् ॥ ३१८ ॥ पारमाथ्येन भेदोऽयं यदेनेति मतं तव ॥ अपारमाथ्येन तदानेत्यार्यस्य मतं भवेत् ॥ अतस्सुस्थिर एवायं भेदो भूत्पदकल्पने ॥ ३१९ ॥

ह्यादीनुद्दिश्य क्रियमाणाप्याहुतिरश्वस्य महादेवस्याहुतिरेव । अत इति पूर्वेणान्वयः । त्रयाणामेषामैक्ये कलहोऽपि निर्मूलः । विष्णौ क्रियमाणभक्तेरेव स्वभक्तिवत्प्रादुर्द्रस्य कोणकारणं किमपि नास्तीति भावः । शांतिरपि निर्मूला । मदाहुतिरेव त्वदाहुतिरिति विष्णुनावकव्यं । उच्छिष्टाहुतिदानाख्यशांतिरपि निर्मूलेति भावः ॥ ३१८ ॥ शंक्ते ॥ पारमाथ्येनेति । उत्तरमाह । अपारमाथ्येति । आर्यस्य तत्त्ववादिनः । अतोऽपारमाथ्येनेति पदाध्याहारात् । सुस्थिरः अपारमाथ्येन न पश्यतीत्युक्ते पारमाथ्येनैव पश्यतीत्यर्थलाभा

तुअतिस्थिरः । पदकल्पने अविद्यमानपदाध्याहारे । सर्वथाऽपेक्षितस्यपदस्योपादानेअध्याहारः । उक्तरीत्यायथास्थितपदेनैवार्थ
घटनायामपिबलात्कारेणपदांतरोपादानात्कल्पनइत्युक्तं ॥ ३१९ ॥ चरमः तत्ववादीकथमार्यो न वाक्यद्वयस्यापिप्रामाण्यरक्ष
णात्आर्यश्च्रेष्टएव । आद्यःमायावादी । भेदस्यापारमार्थिकत्वकथनेतत्प्रतिपादकवाक्यानामप्रामाण्याख्यशिक्षाकरणादित्यर्थः
॥ ३२० ॥ नचेत्तुमदुक्ताध्याहारमनंगीकृत्यभेदस्यपारमार्थ्यमेवनिषिध्यतेचेत् । तर्हि तत्त्वमस्यादिवाग्यपारमार्थ्येनैक्यवक्ति ।
पारमार्थ्येन त्वंपदस्यतत्पदस्यावृत्तिकृत्वात्वंत्वमेव तत्तदेवेति जीवस्यब्रह्मणश्चात्यंतवैलक्षण्यप्रतिपादनेनभेदमेववक्तीतितत्ववा
कथमार्योनचरमोवाक्यप्रामाण्यरक्षणात् ॥ अनार्यश्चकथनाद्योवाक्यप्रामाण्यशिक्षणात् ॥ ३२० ॥
नचेदपारमार्थ्येनतत्त्वमस्यादिवागपि ॥ वस्त्यैक्यंपारमार्थ्येनत्वंत्वमेवासितच्चतत् ॥ ३२१ ॥
इत्याहेतिभवेच्छ्रुत्यामिथ्यार्थस्तन्नकथ्यते ॥ मुख्येबाधेप्यमुख्यार्थःकथ्यतेसावकाशया ॥ ३२२ ॥
सोनुप्रविष्टोभगवांश्चेष्टारूपेणतंगणं ॥ भिन्नसंयोजयामाससुसंकर्मप्रबोधयन् ॥ ३२३ ॥

द्यपिवेदेत् । इयांस्तुविशेषः । मायावादिनातुभेदस्यापारमार्थिकत्वमुक्त्वातत्प्रतिपादकवाक्यस्यातत्त्वावेदकत्वमेवोक्तं । तत्ववादी
तुतत्त्वमसीतिवाक्यस्यैक्यार्थेऽप्रामाण्यमुक्त्वातदेववाक्यंस्वार्थेप्रमाणीकृतवांश्च । अतस्सर्वथावाक्यस्याप्रामाण्याकथनात्पूर्ववद
यमेवविदुषामार्यइतिभावः । इत्याहेतिभवेत् इत्यर्थमाहेतिस्यात् । तत्तस्मात् । अर्थमिथ्यात्वंयथानभवति तादृशाध्याहारा
देस्संभवात् । तदेवविवेचयति ॥ मुख्यइति ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ भिदाशब्दस्यभागवतोक्तरीत्यैवार्थोतरमाह ॥ सोनुप्रविष्ट

इति ॥ सः भगवान्नारायणः । तंगणतत्त्वदेवतागणं । भिन्नं अन्योन्यासंयुक्तयास्थितसंयोजयामास । अन्यत्स्पष्टं । इत्यनेन प्रकारेण असंयुक्ता अन्योन्यसंयोगराहित्यमेव भेद इति कथ्यते । तेषां ब्रह्मविष्णुशिवानां । याऽसंयुज्यस्थितिः मंददृष्टीनां प्रतीयमाना तां । अंगानां भ्याद्यवयवः । हृत्पद्मं च । तान्येव धामानि । तेषु संयुज्यवसतो तेषामित्यन्वयः । सदानारायण नाभौ मनः प्रसादेवा ब्रह्मा संयुज्यतिष्ठति । मनस्यंतःकरणे क्रोधे चारुद्रस्संयुज्यतिष्ठति । नित्यं ध्यायतोस्तयोर्हृत्पद्मे विष्णुस्तिष्ठति । अतस्ते त्रयमसंयोगाख्यभेदेन भिदानपश्यतीति वाङ्मिश्रेषधतीति भावः ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ अस्वार्थस्य पूर्वोक्तार्थेन सह संबंधघटयति ॥ उ

इत्यसंयुक्ता भेदो ग्रंथेस्मिन्नेव कथ्यते ॥ असंयुज्यस्थितिं तेषामियं वाक्तामिश्रेषधति ॥ सदा संयुज्यवसतामंगहृत्पद्मधामसु ॥ ३२४ ॥ उक्ता विरोधसिद्ध्यर्थमर्थार्थं च निगद्यते ॥ ३२५ ॥ देवानुदीपयन् विष्णुर्देवरूपैः किलाविशत् ॥ असुरानासुरैरूपैर्नगनागाकृतिः किल ॥ ३२६ ॥

क्ता विरोधेति ॥ ब्रह्मशिवयोर्विष्णुर्ध्यातृत्वा द्विष्णोश्च तदाधारत्वेन सदा संयुक्तत्वाद्विरोधादेरवकाशा एव नास्तीति भावः ॥ ३२५ ॥ भिदाशब्दस्य स्वरूपभेदपरत्वेऽपि भागवतप्रक्रियैव योजनिका प्रकारमाह ॥ देवानिति ॥ अनेन पद्येन तथाऽसुरानां विशदसुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् । उदीपयन् देवगणांश्च विष्णुर्देवेन नागैर्द्रुमैश्चापरेण । इति भागवतवाक्यमर्थतो गृह्णाति । अतो भागवते प्रोक्तत्वात् । सर्वत्र देवानासुरसरीसृपादिषु । तद्रूपरूपः तेषां रूपवद्रूपं यस्य सः । तत्तस्मात् ब्रह्मणि ब्रह्मरूपेण रुद्रे रूद्ररूपेण भगवतो

प्यन्तर्यामितया स्थितत्वात् । एषावाक् त्रयाणामिति वाक् । भेदं अन्योन्याभावरूपभेदं । एकभावानामेकस्वभावानां त्रयाणां ब्रह्मस्थविष्णु रुद्रस्थविष्णु पृथक्स्थितविष्णुरूपाणां भिदानपश्यतीति वाक्यार्थः । त्रयाणामितिसामान्यतस्त्रित्ववाचकपदस्योक्तभगवद्रूपेष्वपि नेतुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ अस्याप्यर्थस्य द्वेधा पूर्वोक्तार्थसंगतिमाह ॥ संयुज्येति ॥ अन्तर्यामिरूप

अन्तस्सर्वत्र तद्रूपो विष्णुश्चातिष्ठति ॥ तद्ब्रह्मस्थ ब्रह्मरूपाच्छिवस्थ शिवरूपतः ॥ पृथक्स्थितस्य विष्णोर्वाग्भेदमेषानिषेधति ॥ ३२७ ॥ संयुज्येव स्थितिं प्रोक्तां स्थिरा कर्तुमिदं वचः ॥ हृदि स्थरूपमिदं त्वद्वैरवातयो हरी ॥ ३२८ ॥ अन्तर्यामिविक्षायां भेदो नाशो भ्रमोऽपि वा ॥ मिश्रणं वा क्रमादेषु त्रितयं वा द्विषेधति ॥ ३२९ ॥ अभेदघटनायोक्ता त्रयाणामप्यनाशयता ॥ नश्यद्देहं प्यनाशाय तद्देहं भ्रमश्च न्यता ॥ अविद्याद्यैरमिश्रत्वं तद्भ्रालौ निगद्यते ॥ ३३० ॥

योः पृथक्स्थितरूपस्य च भेदाभावेऽस्यापिरूपस्य सदा संयुज्यैव स्थितिरुक्तप्रायेति भावः । अवैरमविरोधं । युक्तिस्तु पूर्ववदेव द्रष्टव्या ॥ ३२८ ॥ पुनरर्थत्रयमाह ॥ अन्तर्यामीति ॥ एषुरूपत्रयेषु । त्रयाणामेषां भगवद्रूपाणां भिदां नाशं भ्रमं मिश्रणं च यो न पश्यति । इत्यर्थत्रयं च संभवतीति भावः ॥ ३२९ ॥ तत्र नाशाभावात्पृथक् पूर्वोक्तार्थसंगतिमाह ॥ अभेदघटनाय पूर्वोक्तभेदा

भावघटनाय । एकस्यनाशेऽपरस्यचानाशेह्यभेदो न घटते । सर्वेषामनाशेवलक्षणयाभावात्प्रागुक्ताभेदो घटत इति भावः । अत्रमाभा-
वार्थस्यापि प्रागुक्तानाशार्थसंगतिमाह ॥ नश्यदिति ॥ तदेहेतयो ब्रह्मरूपयोर्देहेऽभ्रमशून्यता अहममताख्यभ्रमशून्यता उक्ता ।
तदेह्याभिमाने सति ह्यतर्था मिरूपयोरपि देहनाशप्रयुक्तनाशस्यात् । देहाभिमानाख्यभ्रमाभावे तन्नाशोऽप्यनयो रनाशयतादृढीकृतेति
भावः । तृतीयार्थस्यापि द्वितीयार्थेन संगतिमाह ॥ अविद्याद्यैरिति ॥ भिदाशब्दस्य मिश्रणार्थत्वे केन मिश्रणमित्याकांक्षापूरणा
या विद्याद्यैरित्युक्तं । अविद्यादिदोषैर्मिश्रणयोगेन पश्यतीति तृतीयार्थः । अविद्यादिदोषामिश्रणं च तदभ्यासै तयोरंतर्यामिरूपयोर्दे-

अंतर्यामिविवक्षायां मुख्यास्यादेकभावना ॥ भिन्नभिन्नमनस्कत्वाच्च न्नचेन्नातोऽपि तस्य वाक् ॥ ३३१ ॥

रूढलक्षणयान्यत्र बुद्धैरैक्यं च भिन्नता ॥ विषयस्यैक्यभेदाभ्यामुक्ते मुख्यं तु तद्धरौ ॥ ३३२ ॥

ह्याभिमानाख्यभ्रान्त्यभावाय निगद्यत इति योजना ॥ ३३० ॥ अंतर्यामिविवक्षायास्मूचकं च मूल एवास्तीत्याह ॥ अंतर्यामीति ॥
एकः भावोतः करणेषामिति ह्येकभावशब्दार्थः । सच परमात्मरूपेषु तदंतःकरणस्याप्येकत्वाद्धटते । नचे दंतर्था मिविवक्षानक्रिय
ते चेत् भिन्नभिन्नमनस्कत्वादेकभावानामिति विशेषणं न घटत इत्यर्थः । अतः एकभावानामिति विशेषणस्य घटनीयत्वात् । तस्यांत
र्यामिणः ॥ ३३१ ॥ अन्यत्र भगवतोऽन्यत्र । बुद्धैरैक्यं भिन्नता च बुद्धैरैक्यं बुद्धिभेदश्चेत्यर्थः । रूढलक्षणया विषयस्यैक्यभेदाभ्या
मुक्तं । विषयेक्याद्बुद्धैरैक्यमुक्तं । विषयभेदाद्बुद्धिभिन्नता चोक्ता । बहुपुरुषेषु बुद्धैरैक्यं लक्षणयैकविषयकबुद्धित्वादेव वक्तव्यं ।

ननुसाक्षाद्बुद्धीनामैवैक्यमस्ति । बुद्धिभेदोपिलक्षणयाभिन्नविषयकबुद्धित्वादेववक्तव्यः । बुद्धिस्वरूपभेदस्यसर्वदाविद्यमानत्वात् । तस्माद्भगवतोऽन्यत्रोभयमध्यमुख्यमेव । बुद्धिभेदस्वरूपनिरूपणं तु प्रसंगादितिज्ञातव्यं । तद्वृद्धैक्यं हरौ मुख्यं । अतो मुख्यार्थलाभायैकविधया भगवद्रूपाणामेवात्रनिरूपणं कर्तव्यमिति भावः ॥ ३३२ ॥ भिदानपश्यतीति शब्दमात्रबलात्त्रिदेवतैक्यं वदतामग्रां द्विदर्शयति ॥ शब्दद्वयमिति ॥ शब्दोऽनेकाधेनेयः एकाध्यायोगेन्यार्थेऽपि नेतुं शक्यः । नानार्थकत्वाच्छब्दानां । निर्णीतोर्थः स्वामिभृत्यभावेन पूर्वोत्तरप्रकरणेषु निश्चितः अस्मिन् श्लोकेऽपि तत्समाख्यया त्रयाणामिति भेदसापेक्षत्रित्वोक्त्या एतच्छ्लोकार्थवक्तृमैत्रेयदृष्ट्या निश्चितो ब्रह्मविष्णुशिवानामन्योन्याभावरूपार्थः कर्तव्यः । अंतर्गतामिपक्षेऽस्माकं त्रित्वोक्तिस्तु विशेषब

शब्दोऽनेनोह्यनेकाधेनिर्णीतोर्थः कर्तव्यः ॥ पुत्रोऽनपुत्रीति वाक्यं निर्णीताथानुसारिहि ॥ ३३३ ॥

लादन्यपक्षे भेदबलात् । परस्य तु निर्विशेषवादिनः सर्वत्र भेदबलादेव । अतस्त्रित्वकथनात् कथं न भेदनिश्चयः । किंच परमते सर्वभूतात्मनामिति सर्वभूतैक्यकथनात् त्रयाणामेव भेदप्रतिषेधकारणाभावाच्च । अतोऽन्यत्र संभावितविरोधरूपभेदस्य जितमनस्केष्वेषु प्रतिषेधइत्येव परेणापि वक्तुमुचितमिति भावः । अनेकार्थशब्दस्य निर्णीताथानुसारित्वं दृष्टानेन घटयति ॥ पुत्र इति ॥ कश्चिदल्पशकुनज्ञः गर्भस्थशिशुः पुत्रो वा पुत्रीवेति विचारिते सति पुत्रोऽनपुत्रीति वाक्यं प्रयुज्यते । तद्धिनजः पूर्वपदयोगेऽपुत्रीत्वमेव स्थापयति । उच्चरपदयोगेऽपुत्रत्वमेव स्थापयति । अतः पुत्रे जाते तदनुकूलतया तद्वाक्यं व्याख्यायति । पुत्र्यां चाजातायां तदनुकूलतयैव व्याख्यायति

तथाचवाक्यस्यनिर्णयानुसारित्वमत्रैवप्रसिद्धमितिभावः ॥ ३३३ ॥ भागवतश्लोकार्थकथनमुपसंहरन्पुनर्निर्देशनांतरमप्याह ॥ अत इति ॥ यद्यस्मात् । भेदवाक्यबह्वीस्फुटाच्च । अतोनिर्विषराशिस्थविषवर्षिबुध्यथानिर्विषमेवभवति । तथाइदमपिवाक्यंपूर्वोत्तरबहुतरभेदवाक्यघातकनभवतीतिभावः ॥ ३३४ ॥ किंचपाद्मेगारुदेचविष्णुविषयस्मृतिपुराणादीनांसात्विकत्वमुच्यते ।

अतोनिर्विषराशिस्थोविषवर्षिबुध्यनिर्विषं ॥ ग्रंथेस्मिन्नेवयद्बह्वत्रयाणांभेदवाक्यस्फुटा ॥ ३३४ ॥ शृणुदेविप्रवक्ष्यामितामसानियथाक्रमात् ॥ येषांश्रवणमात्रेणपातित्यज्ञानि नामपि ॥ ३३५ ॥ मात्स्यंकोर्मतथालैंगशैवंस्कादंतथैवच ॥ आग्नेयंतुषडेतानितामसा निनिबोधमे ॥ ३३६ ॥ वैष्णवंनारदीयंतुतथाभागवतंशुभं ॥ गारुडंचतथापाद्मवाराहं शुभदर्शने ॥ ३३७ ॥ सात्विकानिपुराणानिविज्ञेयानिशुभानिवै ॥ ३३८ ॥ ब्रह्मांडं ब्रह्मवैवर्तमाकंडेयंतथैवच ॥ भविष्यद्ब्रह्मनंब्राह्मराजसानिनिबोधमे ॥ ३३९ ॥

ब्रह्मविषयस्मृतिपुराणादीनाराजसत्वमुच्यते । रुद्रविषयस्मृतिपुराणादीनांचस्पष्टतामसत्वमुच्यते । त्रयाणामप्येकस्वरूपत्वेसर्वेषामपिपुराणानांविषणवत्वाच्चविभागोघटते । अतस्त्रिदेवतैक्यतत्साम्यंचव्यासस्यमतनेतिचतुपुराणविभाजकपाद्मगारुडवाक्या निपठति ॥ शृणुदेवीत्यादिना ॥ अत्रवर्जयेत्तान्विचक्षणइत्येतदंतवचनानिपाद्मपुराणस्थानि । शास्त्राण्यपिचसर्वाणीत्यादीनि तमोनिष्ठास्तुशूलिनमित्येतदंतानिगारुडपुराणस्थानि ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ उक्तपुराणद्वयवचनानां तात्पर्यमाह ॥ इतीति ॥

सात्विकामोक्षदाः प्रोक्ता राजसास्वर्गदाश्शुभाः ॥ तथैवतामसादेविनिरयप्राप्तिहेतवः ॥ ३४० ॥
तथैवस्मृतयः प्रोक्ताः कृषिभिस्त्रिगुणान्विताः ॥ सात्विकाराजसाश्चैवतामसाश्शुभदर्शने ॥ ३४१ ॥
वासिष्ठश्चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा ॥ भारद्वाजं काश्यपं च सात्विकामुक्तिदाश्शुभाः ॥ ३४२ ॥
वामनं याज्ञवल्क्यं च आत्रेयं दाक्ष्यमेव च ॥ काल्याणं वैष्णवं च राजसास्वर्गदाश्शुभाः ॥ ३४३ ॥
गौतमं बार्हस्पत्यं च सांवर्तचयमस्मृतं ॥ शांख्यौशनसं देवितामसानिरयप्रदाः ॥ ३४४ ॥ किम
ब्रबहुनोक्तं न पुराणेषु स्मृतिष्वपि ॥ तामसानिरयायैव वज्रैस्तान्विचक्षणः ॥ ३४५ ॥ शास्त्राण्य
पि च सर्वानि त्रिविधानि महायते ॥ ३४६ ॥ यानि सत्त्वपरविष्णुवदंति परमेश्वरं ॥ तानि सर्वाणि
शास्त्राणि सात्विकानि मत्तानि वै ॥ ३४७ ॥ प्रजापतिं कृशानुं च तथा देवीं सरस्वतीं ॥ परत्वेन वद
च्छास्त्रं राजसं परिचक्षते ॥ ३४८ ॥ यच्छास्त्रं लिङ्गपारम्यं परं देवमुमापतिं ॥ तमः प्रवर्तकं वक्तुं
त्तामसमुदाहृतं ॥ ३४९ ॥ सत्त्वं निष्ठाहि पुरुषा विष्णुर्मेव यजंति ॥ ब्रह्माणं राजसां सर्वतमोनि
ष्ठास्तु शूलिनं ॥ ३५० ॥ इति पाद्मे गारुडे च त्रिदेवपदसेविनां ॥ विरुद्धं त्रिप्रकारत्वं तद्ग्रंथस्य त्रिरू
पता ॥ कथं त्रिदेवतैक्यं स्यात्समत्वं वा कथं वद ॥ ३५१ ॥

॥ ३५१ ॥ ब्रह्मरुद्रयोर्विष्ण्वात्मकत्वेतद्भूतानाराजसत्वंतामसत्वंचनस्यादित्यत्रदृष्टातमाह ॥ कृष्णरामादीति ॥ कृष्णरामादिभक्तेषु व्यासमतानुसारेणकृष्णरामादिभजकेषु तद्भूतेषु व्यासकृततन्महिमप्रतिपादकभारतरामायणादिग्रन्थेषु ॥ ३५२ ॥ सात्विकपुराणेषुपठितपाद्मस्यविरुद्धार्थकपूर्वकांडपूर्वपक्षीकर्तृयुक्तिमाह ॥ पंचेति ॥ पाद्मस्योत्तरकांडः पंचानांसात्विकानां विष्णुपुराणादीनां साचिव्या देकार्थप्रतिपादकत्वेनस्वसहायत्वात् स्पष्टायाः यानिसत्वपरंविष्णुमितिगारुडवाचोबलात् उत्तरकांडाख्यसंज्ञाशक्त्याच स्वयंसिद्धांतएवसन् यच्छास्त्रलिंगपारम्यमितिस्पष्टगारुडवागबलात् पूर्वकांडाख्यसंज्ञाशक्त्याचस्यपूर्वोशं कृष्णरामादिभक्तेषुतद्भूतेष्वपिनेदृशः ॥ विभागोदृश्यतेतस्माद्ब्रह्मेशानहिरस्त्वयं

॥ ३५२ ॥ पंचसांत्विकसाचिव्यात्स्पष्टगारुडवागबलात् ॥ पाद्मस्यह्युत्तरकांडस्य

यंसिद्धांतएवसन् ॥ संज्ञाशक्त्याचपूर्वोशंपूर्वपक्षीकरोतिहि ॥ ३५३ ॥ ऊर्ध्वग

च्छतिसत्वस्थामध्येतिष्ठतिराजसाः ॥ जयन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छतितामसाः ॥ ३५४ ॥

पूर्वकांडपूर्वपक्षीकरोति । सात्विकपुराणस्योपिर्षोशःपूर्वपक्षएव । नसिद्धांतइतिविवेचयतीत्यर्थः । हिशब्देन शंकाग्रंथस्य पूर्वकांडापरपर्यायपूर्वपक्षत्वं सिद्धांतस्यचोत्तरकांडापरपर्यायोत्तरपक्षत्वंचप्रसिद्धमिति सूचयति । विष्णुपुराणादिसात्विकपंचपुराणेषुसर्वत्रविष्णोर्महिर्भोच्यते । नपंचस्वपिक्वचित्पाद्मावद्विरुद्धोभागोस्ति । अतःपाद्मोपितेषांसात्विकानामनुकूलोभागस्सात्विकः । विपरीतस्तुतामसोराजसोवा । अतःपाद्मस्यसात्विकपुराणत्वपितत्पूर्वकांडोनग्राह्यएव ॥ ३५३ ॥ नन्वाततमस्यव्यासस्योत्तरी

त्यात्रिविधपुराणकरणे किंप्रयोजनमित्यतः त्रिविधाधिकारिणां तत्तद्योग्यगतिदानायैति वक्तुमधिकारि त्रैविध्यं तेषां गतींश्च गीतावाक्ये
नैव दर्शयति ॥ ऊर्ध्वमिति ॥ जघन्यगुणस्तमोगुणः । सर्वज्ञव्यासकृतत्वेपि विप्रलिप्सा मूलत्वात्तामसपुराणानामप्रामाण्यं घटत
इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ बुद्धइति ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ नन्वयं विभागः पाद्मगारुडयो रिव तांमसपुराणेऽपि कुतो न दर्शित इत्यत आह

इति गीतोक्तिमार्गेण त्रयाणामधिकारिणां ॥ गतित्रयं दातुमेव च केष्वप्यासात्मको हरिः ॥ त्रिविधानि
पुराणानि बुद्धो बौद्धागमं यथा ॥ ३५६ ॥ हेया हेयविभागश्च सात्विकेष्वेव दर्शितः ॥ योग्यानां बुद्धिः शु
द्धयर्थं तस्ते सात्विकप्रियाः ॥ ३५६ ॥ राजसेतामसैव विवेकोऽयं न दर्शितः ॥ अयोग्यानामबोधा
र्थं ततस्त्रैव ते रताः ॥ ३५७ ॥ एवं पुराणकर्त्रैव स्वकृतं ग्रंथराशिषु ॥ ब्राह्मग्राह्यविभागोऽर्त्तेन संदर्शो वि
वेकिनां ॥ ३५८ ॥ तस्मान्च्छैव ब्राह्मणपक्षपुराणवचनाश्रयात् ॥ न तत्त्वप्रच्युतिः कार्या कार्याकार्यविवे
किना ॥ ३५९ ॥ द्वितीयाभिनिवेशेन भयं स्यादिति यद्वचः ॥ तच्चात्मदेहगोहादिद्वयशब्देन भण्यते ॥ ३६० ॥

॥ हेया हेयेति ॥ ते योग्याः ॥ ३५६ ॥ अबोधार्थं उक्तत्रैविध्याज्ञापनार्थं । तत स्तामसत्वाद्यज्ञानात् । तत्रैव तामसराजसपुरा
णेऽप्येव ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ अनेन विभागप्रदर्शनेन प्रयोजनं तस्मात्तस्मादिति सिद्धमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ ३५९ ॥ इदानीं भयं द्वि
तीयाभिनिवेशतस्यादीनां दपेतस्य विपर्ययाः स्मृतिः । यन्मायया तोबुध आभजेत्तं भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा । इति भागवतवाक्य
स्यैक्यपरतानिराकृत्य स्वाभिमतार्थपरतां स्थापयति ॥ द्वितीयाभिनिवेशेनेति ॥ आत्मदेहगोहादि जीवदेहगोहादि । आत्मनो

देहगोहादिद्वयराब्देनभण्यतइतिस्मृतिस्मरयितुंकीर्त्यतइत्यनुक्त्वाभण्यतइत्युक्तं । तेस्यादितिजीवंप्रतिवचनं । ततो देहगोहाद्या
ग्रहस्यभयहेतुत्वात् । नोचे देवमर्थोनचेत् ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ तर्हिर्कोर्थःपरस्येत्यतः पराभिमतमर्थमनूद्यपूर्वोत्तरविरोधमेवविश
दयति ॥ आत्मतदिति ॥ आत्मतःपरमात्मतःअन्यज्जागत् । तत्रब्रह्मव्यतिरिक्तेजगति । ईशश्चभक्तिश्चभजनंचतान्येवरूपयस्य
तस्मिन्मुख्यद्वितीयकेसाक्षादद्वैतविरोधिभेदवासनारूपत्वेनपरानभिमतघटपटादितोभ्यस्यैवद्वितीयस्यमुख्यत्वादितिभावः । मा
यावादिमतेहिनिर्विशेषचितःअविद्याशाबल्येसतीश्वराख्यद्वितीयतस्मिन्भक्तिसस्यसेवाचेतिद्वितीयंचप्रथमंभवति । पश्चाद्धटप

तत्राग्रहाद्भूयतेस्यात्ततोभक्त्याभजेश्वरं ॥ इत्याह नोचेद्वाक्यस्यपूर्वोत्तरविरुद्धता

॥ ३६१ ॥ आत्मतोऽन्याद्वितीयंचेद्भूयतत्राग्रहाद्यादि ॥ तर्हिर्शभक्तिभजनरूपमुख्ये

द्वितीयके ॥ कथमतेविधिश्चस्याद्यत्पूर्वार्धनिषिध्यते ॥ ३६२ ॥ गुरुदेवतयोरान्ता

चिंतयस्येतिविग्रहे ॥ पदंतदपिवक्तीशभजकस्यगुणान्तरं ॥ ३६३ ॥

टादिकंजगत् । अतेश्लोकस्योत्तरार्धे विधिःआभजेदितिलिङंतपदेनविधानं । यतःपूर्वार्धब्रह्मणोद्वितीयेऽभिनिवेशतःभयंस्या
दितिद्वितीयदूषयित्वापुनरुत्तरार्धे अतइतिद्वितीयाभिनिवेशस्यभयहेतुत्वमेवहेतुकृत्यईशभक्त्याऽऽभजेदितिवाचोभंग्यंतरेणश्वरा
दिद्वितीयेऽभिनिवेशएवविधीयते । अतःपूर्वोत्तरविरोधः । सेव्यसेवकभावोहिभेदघटितत्वात्परस्यमुख्यद्वितीयं । तस्यैवविधा
नेकथनपूर्वोत्तरविरोधइतिभावः॥३६२॥ ननुतर्हिगुरुदेवतात्मेतिपदस्यकोर्थइत्यतआह ॥ गुरुदेवतयोरिति ॥ विग्रहेविवक्षिते

गुणांतरं गुरौदेवतायांचकृतमनस्कत्वरूपगुणं ॥ ३६३ ॥ नचेत्एवमर्थो नचेत् । प्रागुक्तेश्वरभजनविरुद्धः गुरुदेवतास्वरूपत्वरूपो
र्थः । पूर्वमीश्वरभेदयदितत्तत्सेवामुक्त्वा इदानीं पुनस्तदभेदोपिकथं वक्तव्य इति भावः । लिङ्गार्थः आभजेदिति लिङ्गार्थः । सः सेव्यसे
वकभावः । बलवान् उद्देश्यपदार्थत्वादावश्यकः । विशेषणपदार्थतः बुधाख्यस्य विशेष्यस्य विशेषणीभूतगुरुदेवतात्मपदार्थात् ।
लिङ्गोद्गम्यप्रत्ययार्थो हि वाक्यमुख्यार्थः । तदनंतरं अधिकारिवाचकबुधपदं । ततः परंतस्य विशेषणीभूतपदं । अतो मुख्यबाधायो
नचेत्प्रागुक्तभजनं विरुद्धार्थः कथं वद ॥ लिङ्गार्थस्सोपि बलवान्विशेषणपदार्थतः ॥ ३६४ ॥

अतो ग्रांथिकमुद्राज्ञो नापातार्थं न तु व्यति ॥ ३६५ ॥ पूर्वोत्तराविरुद्धार्थं वदन्मीमांसया
बुधः ॥ नचेदाकाशशब्देन परंब्रह्मकथं जगुः ॥ ३६६ ॥ ग्रंथेस्मिन्देहगेहादिभयहेतुतयो
च्यते ॥ स्थले स्थले तत्समोक्त्या तस्यैव स्याद्वितीयता ॥ ३६७ ॥ सद्धर्मसाधुभिस्संगत
तपूरुषनिषेवणं ॥ यो ह्यपेक्षितमाचष्टे निराचष्टे कथं हितत् ॥ ३६८ ॥

गातृतदानुकूल्यैर्नैवान्यत्पदं योज्यमिति भावः ॥ ३६४ ॥ अतः परकीयार्थस्य पूर्वोत्तरविरुद्धत्वात् ॥ ३६५ ॥ नचेत्पूर्वोत्तरावि
रुद्धोर्धोनवक्तव्यश्चेत् ॥ ३६६ ॥ द्वितीयशब्देन देहगेहादिकमेव ग्राह्यमित्यत्राऽऽत्तरयुक्तिमप्याह ॥ ग्रंथ इति ॥ अस्मिन् ग्रंथे भा
गवते । तस्माद्रजोरगविषादमन्युमानस्पृहाभयैर्दैन्याधिमूलं । हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहादं भजताऽकुतोभयमित्यादौ
स्थले स्थले । तत्समोक्त्या तत्समाख्यया । द्वितीयता भयहेतुभूतद्वितीयता ॥ ३६७ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ सद्धर्ममिति ॥

सद्धर्मःशेवधिर्नृणां संगोयदित्याद्भगवत्प्रियेषुनः तत्पूरुषनिषेवया इत्यादौ अपेक्षितमाचष्टेइतियोजना । तदेव भयद्वितीयाभिनिवेशतइतिश्लोकेद्वितीयपदेनकर्थाभिराचष्टे । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यद्वितीयपदार्थत्वेसद्धर्मसत्संग श्रवणमनननिदिध्यासनोदेरपिभयहेतुत्वापत्त्यानपरकीयव्याख्यानमुचितं किंत्वस्मदुक्तपदार्थइतिभावः ॥ ३६८ ॥ अस्तुवापरकीयएवार्थः । तथापि ब्रह्मणोनाद्वितीयत्वसिद्धिरित्याह ॥ अपिचेति ॥ सएवाभिनिवेशएव । सोप्यभिनिवेशोपि । एवशब्दस्यव्यवच्छेदमाह ॥ द्वितीयमिति ॥ यथाकंदकस्पर्शस्यभयहेतुत्वेतत्स्पर्शएवपरिहरणीयोनकुंदकस्यापिमिथ्यात्वं । तथेहापिद्वितीयाभिनिवेशस्यभ

अपिचाभिनिवेशस्यभयदत्त्वेसएवहि ॥ त्याज्यस्यात्सोपिबाध्योनद्वितीयकेनबाध्यते ॥ ३६९ ॥ अतोऽद्वितीयभावस्यकथमाशात्रकथ्यतां ॥ गृहात्प्रव्रजितोभिक्षौकिंगेहंभस्मसाद्भवेत् ॥ ३७० ॥ द्वयोर्देहेगृहादिस्वभावैवेवदेहिनां ॥ अविद्यमानोभिमानाद्भ्रातिस्वीयतयाकिल ॥ ३७१ ॥

यहेतुत्वेसएवत्याज्योनपुनर्द्वितीयादेर्मिथ्यात्वमप्यंगीकार्यं । इयांस्तुविशेषः । अस्मदाचार्याःज्ञानभक्त्यादिगुणभरिताःविषयएवविरक्ताःदेहेगृहादिदुर्विषयमेवहेयकोटौनिक्षिप्तवन्तः । त्वंतुसर्वावलक्षणइशोभनमपिजगदाभासीकरोषीति । बाध्यत्वाभावस्तूभयत्रापिसमइतिभावः ॥ ३६९ ॥ अतः द्वितीयबाधाभावात् । अद्वितीयभावस्येतिपदच्छेदः । अत्रश्लोके । तत्रोदाहरणमाह । गृहादिति ॥ ३७० ॥ एवमाद्यपद्यस्यार्थमुक्त्वा अविद्यमानोह्यवभातिह्रयोध्यतुर्धियास्वप्नमनोरथोयथा । तत्कर्मसंकल्पवि

कल्पकं मनोबुधो निरुध्यादभयं यतस्स्यादिति द्वितीयपद्यस्यार्थमाह ॥ स्वभावेनैव परं निरपेक्षतया स्वभावतएव ।
 देहिनामविद्यमानः ननु वस्तुस्थित्याऽविद्यमानः । ईश्वरकालकर्माद्यधीनदेहस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेन सर्वथाऽविद्यमानत्वस्या
 योगात् स्वप्नमनोरथाख्यदृष्टांतायोगाच्च पदांतरमध्याहृत्यैव व्याख्येयं । स्वप्नो हि पदार्थः स्वेच्छयैव परं जीवानां न वर्तते । संध्येऽष्टि
 राह्णीतिसूत्रादीश्वरेच्छयास्यैव । मनोरथविषयोऽपि राज्यादिर्न स्वरूपतएवाविद्यमानः किंतु ध्यातुः पुरुषस्य स्वभावतएवाविद्यमानः ।
 अतः कथं न दृष्टांतायोगः । अकारवाच्येन परमात्मनानिमित्तेन विद्यमान इति वा । अभिमाना द्रजोगुणानिमित्तरागविशेषात्

सर्वथा विद्यमानत्वे शशशृंगा यितो भवेत् ॥ पारमार्थ्येन तादृक्त्वं तव मेतूक्तवत्तमना ॥ ३७२ ॥
 ईशात्सर्वेश्वराद्विष्णोरेपेतस्य ततः प्रभोः ॥ ब्रह्मणस्तु द्वितीयोऽपि ब्रह्मण्यभिनिवेशतः ॥ ३७३ ॥
 निर्गुणाख्ये भिमानेन भयं भवति यद्गुणां ॥ विपर्ययः स्मृतिश्च स्यान्मुकुंदब्रह्ममोचनात् ॥ ३७४ ॥

॥ ३७१ ॥ यथा श्रुतार्थे दोषांतरं चाह ॥ सर्वथेति ॥ तादृक्त्वं अविद्यमानत्वं । तव मायावादिनः । तुल्यवदेनार्थक्रियाकारिणो दे
 हादेरपारमार्थ्ययोगात् स्वकृताध्याहारस्यैव विशेषमाह ॥ ३७२ ॥ इदानीं भयं द्वितीयाभिनिवेशत इति पराभिमतपद्येन मायावादशै
 वादिसकलमतनिराकरणं करोति ॥ ईशादिति ॥ यद्यस्मात् । ईशादित्यस्यार्थकथनं सर्वेश्वरादिति । सच कइत्यत उक्तं ततः मन्येऽ
 कुतश्चिद्भयमच्युतस्येति नारायणार्थेति समर्पयेत्तदिति च प्राचीनपद्यद्वये प्रस्तुतत्वात् प्रभोस्समर्थाद्विष्णोरिति । द्वितीयमित्यस्यावधि

पूरकमपितदेवेशपदमितिभावेनोक्तं ततस्तस्मात्प्रभोर्विणोर्ब्रह्मणः विष्णवाख्यब्रह्मणस्त्विति । पूर्वपद्येविणोःप्रस्तुतत्वात्अस्मि
नपद्येपीशपदेनविष्णुरेवग्राह्यः । कस्माद्वितीयमितिशंकापूरणायाज्यस्मिन्पद्येपंचमीविभक्त्यंतेशपदेनप्रस्तुतएवग्राह्यइत्यर्थद्वयसू
चनायततःपदस्यावृत्त्यायोजनाकृता । द्वितीयेपिनिर्गुणाख्येब्रह्मणीतिसंबंधः । विपर्ययःविपरीतज्ञानं । अंधतमोवा । मुक्तिदा
यकाद्विणोरन्यद्ब्रह्मआग्रहादेवोक्तमिति सूचनायमुक्तुदब्रह्ममोचनादित्युक्तं ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ननुविणोर्द्वितीयंब्रह्मनिर्गुणमे
वकुतःस्यादित्यतआह ॥ सगुणस्येति ॥ भावाद्वितीयोऽभावइतिवत्सगुणाद्वितीयनिर्गुणमेवभवतिनान्यदितिभावः । शब्दशक्त्या
पिसगुणस्यद्वितीयंनिर्गुणमेवेतिभावेनाह ॥ निरर्थोसीति ॥ निर्गतोर्थेयस्मात्सःनिरर्थः । शब्दार्थानभिज्ञइतियावत् । निरर्था

सगुणस्यद्वितीयंहिनिर्गुणस्यान्नचापरं ॥ निरर्थोसिनिरर्थख्यंभेदकंयदि
मुंचसि ॥ ३७५ ॥ द्वितीयकोटिस्थेशात्तेद्वितीयंस्यात्तदेवहि ॥ ३७६ ॥

ख्यं निरः निरित्युपसर्गस्य अर्थअभावविरोधवा भेदकं सगुणाद्भेदसाधकं । द्वितीयशब्दोयदिसदृशवाचीस्यात् तदासगुणस्य
सगुणमेवद्वितीयंवाच्यं । नतुनिर्गुणं । इहचद्वितीयशब्दस्तवचममचमतेभिन्नवाच्येव । भिन्नवाचित्वेचयत्रभेदकमस्तितदेवद्वि
तीयंस्यात् । नतुसजातीयं । सगुणाद्भेदकंचगुणराहितत्वंनिर्गुणएवाल्लि नतुवत्स्वतरे । उक्तवक्ष्यमाणरीत्यासगुणस्यैवात्रप्रस्तुत
त्वेततोद्वितीयनिर्गुणब्रह्मैवस्यात् । नतुज्ञानादिगुणभरितं त्रिगुणभरितप्रकृत्यात्मकंवाजगदितिभावः ॥ ३७५ ॥ युक्त्यंतरंचाह
॥ द्वितीयकोटिस्थेति ॥ अद्वितीयंनिर्गुणब्रह्म द्वितीयंजगदितिकोटिद्वयंहिमायावादिनोमते । तत्रद्वितीयकोटिस्थेश्वरस्येशप

देनसंग्रहेद्वितीयकोटरेवसंगृहीतत्वात्ततोद्वितीयंभिन्नमद्वितीयनिर्गुणमेवस्यात् । अथवा निर्गुणब्रह्माख्यकोटःप्राग्रहणेतत्प्रथमं जगदेवाद्वितीयंस्यात् । जगत्कोटःप्राग्रहणेचश्चाद्ब्रह्ममाणानिर्गुणकोटिरेवाद्वितीयास्यात् । प्रथमद्वितीयभावस्यविवक्षानुसारित्वादितिभावः । वस्तुतस्त्वालोकस्याभयदत्त्वेऽधकारस्यैवभयदत्ववदकुतश्चिद्भयमितिसगुणहरिपादोपासनस्याभयदत्वोक्तैर्भयदंतद्विरुद्धंनिर्गुणमेवस्यात् इतिज्ञेयं ॥ ३७६ ॥ गुरुदेवतात्मेतिपदस्यार्थमाह ॥ यस्त्विति ॥ यःपुरुषःगुरुर्भवेत् देवताचभवेत् । मूलरूपविचारेदेवोभवेत् । अवताररूपविचारेगुरुर्भवेत् । सचवायोरवताररूपोमध्वएव । तादृशाचार्यैयत्नवानितिसमस्त

अतोभक्त्यातमेवेशंभजे द्यस्तुगुरुर्भुवि ॥ देवताचभवेत्तादृशाचार्यैयत्नवान्बुधः ॥ ३७७ ॥

इतिवाक्यार्थमालोच्यत्यजान्यद्भजनःप्रभुं ॥३७८॥ अविद्यमानोह्यत्यंतासन्नपिद्वयशब्दितः ॥

द्वितीयोनिर्गुणाख्यात्माध्यातुर्नैर्गुण्यवादिनः ॥ दुर्धियाभातितत्वंतुतन्नाकिंत्वच्युताभिधः

॥३७९॥ अस्मात्पद्यद्वयात्पूर्वपद्येस्पष्टोदितःकिल ॥ उपर्युपरिचक्रांकोऽधोऽधोनारायणश्चयः॥३८०॥

पदस्यार्थः । अनेनगुरुश्चासौदेवताचगुरुदेवता गुरुदेवताया मात्मा श्रवणाद्यर्थप्रयत्नोयस्येतिविग्रहस्मृचितोभवति । आत्मायत्ने धृतौदेहेस्वभावपरमात्मनीत्यभिधानात् । एतादृशभजनकौशलंवातावतारमध्वभजकस्यैवस्यात् । नाल्पज्ञगुरुभक्तस्येतिभावः ॥ ३७७ ॥ श्लोकार्थमुपसंहरति ॥ इतीति ॥ अन्यन्निर्गुणब्रह्म ॥ ३७८ ॥ अस्मिन्पक्षेप्यविद्यमानइतिश्लोकंयोजयति ॥ अविद्यमानइति ॥ निर्गुणब्रह्मणोप्रामाणिकत्वात्तथास्थितएवशब्दार्थः । द्वयशब्दितः द्वितीयशब्दपर्यायद्वयशब्दवाच्यः

पूर्वपक्षे किञ्चिद्व्यवधानेन पूर्वविद्यमाने । मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्रनित्यं । इति पक्षे । उपर्युपरि अव्यवहितोपरितने शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणि चयानिलोके इति पक्षे यश्चक्राङ्ग इत्यसाधारणलिंगवत्तया कील्यते । अधोऽधः अव्यवहिताधोभागस्थे कायेन वाचेति पक्षे यः नारायणः नारायणाख्यासाधारणनामवाच्चारयणायेति समर्पयेत्तदितिकील्यते स इति पूर्वोणान्वयः । विष्णुविषयकश्रुतिद्वयेन लिंगेन चास्याध्यायविष्णोर्वेवतात्पर्यमतस्तत्त्वपरतत्त्वमिति भावः ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ इदानीं शिवादिमतखण्डनपरतयापि योजनिकां सूचयति ॥ दैवत्वेनेति ॥ दैवत्वेन परदैवत्वेन असतोऽविद्यमानस्येशादेर्महादेवादेः । द्वयस्य द्वयशब्दवाच्यस्य । उपलक्षणंचैतत् । पूर्वश्लोके द्वितीयशब्दवाच्यस्येत्यपि द्रष्टव्यं । ईशपदोदितविष्णोस्सकाशाद्वितीय

दैवत्वेनासदीशादेर्वाक्यस्याग्रहच्छभीः ॥ गुरुत्वेन तु तत्सैवाऽसृचिपूर्वविशेषणात् ॥ ३८१ ॥

त्वं ततोर्वाचीनब्रह्मरुद्रादेरपि घटते । अतस्तेष्वप्याग्रहात् परदैवत्वेनाग्रहात् भीर्भयं भवति । शैवादिमतान्यप्यनेनैव श्लोकेन निरस्ता निभवंतीति भावः । शिवादयोऽपि सर्वथानत्याज्या इत्याह ॥ गुरुत्वेनेति ॥ पूर्वविशेषणात् पूर्वव्याख्यातगुरुदेवतात्माख्यविशेषणात् । गुरुभूतदेवताभजने यत्नवानित्युक्तत्वात् गुरुभूतदेवतात्वेन शिवादेरपि भजनमसूचि । परदेवतात्वेन भजनं निषिद्धमित्युक्तं भवति । किञ्च पूर्वश्लोकाभ्यां साकाराच्युतपादार्चनादिसेवारूपकर्मणां फलमनपश्य भगवत्येव समर्प्यमाणानि वृत्तिकर्मणां चाकुतश्चिद्भयत्वमुक्त्वा स्मिन्पद्यद्वये ततोऽत्यंतविभिन्नतया द्वितीयशब्दवाच्यकाम्यकर्मप्रवाहस्य भयहेतुत्वमुक्त्वा शृण्वन्सुभद्राणीत्यंतिम

श्लोके पूर्वोक्तनिवृत्तिकर्माण्येवस्थिरकरोतीतिव्याख्यानमभ्युचितं । देहगेहादीत्यत्रादिशब्देन देहगेहाद्युपयुक्तकाम्यकर्मणामपि
 हेयकोटौ संगृहीतत्वात् पूर्वोत्तरश्लोकेषु निवृत्तिकर्मणां स्तूयमानत्वाच्च मध्ये प्रसक्तहेयकाम्यकर्मनिर्देवन्याय्या । तत्कर्मसंकल्पविक
 ल्यकर्मनोबुधो निरुद्ध्यादिति तत्रैवोपसंहारे तत्तस्मादिति पूर्वोक्तभये हेतुत्वं निमिचीकृत्य कर्मसुसंकल्पविकल्पचक्रवर्त्मनो निरुद्ध्या
 दितिकर्मनिर्देनैव निगमनाच्च पूर्वद्वितीयद्वयशब्दाभ्यां प्रवृत्तिकर्मणामेव दुःखहेतुत्वं वाच्यं । अन्यथा द्वितीयजगन्निषेधपरत्वे हेतु
 साध्ययोर्वैयधिकरण्यप्रसंगात् । अस्माकं तु तृतीयेऽर्थे स्पष्टैव संगतिः । देहगेहाद्यर्थत्वेपि तत्तस्मा देहगेहादीनां दुःखदत्वात् ऐहि
 कामुष्मिकानित्यदेहगेहादिसाधककाम्यकर्मणि मनो निरुद्ध्यादिति संगतिसंभवात् । निर्गुणशिवाद्यर्थत्वेपि तत्तस्मा निर्गुणशिवा
 द्याग्रहस्य दुःखहेतुत्वात् तदुपासनादिकर्मणि मनो निरुद्ध्यादिति संगतिसंभवात् । तव तु द्वितीयजगदाग्रहस्य दुःखहेतुत्वे द्वितीये जग
 त्येव मनो निरोधो वक्तव्यः । कर्ममात्रे मनो निरोधस्य का संगतिः । न हि यज्ञादिकं जगत्साधकं जगदुपासनादिकर्मवा कस्यचिन्मते
 प्रसक्तं । अतः परमते सुस्थैवासंगतिः । उक्तरीत्या निवृत्तिकर्मणामंगीकृतत्वात् साधारणोप्ययं कर्मशब्दः प्रवृत्तिकर्ममात्रपरः । अवि
 द्यमान इशास्त्रेष्वविद्यमानः । रोचनार्थं फलश्रुतिरिति वचनात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रतात्पर्या विषय इत्यर्थः ।
 द्वयः प्रवृत्तिकर्मसमूहः ध्यातुः विषयानेव ध्यातुः पुंसः धिया रागकलुषितबुद्ध्याऽवभाति शास्त्रविषयतया प्रतिभाति । तत्तस्मा
 द्बुधः कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो निरुद्ध्यादिति पूर्वोत्तरयोजनासौकर्यादयमेव शास्त्रार्थ इति न परेषामवकाशः । दैवत्वेनासदीशादेर
 त्यात्रादिपदेन मीमांसकाभिमतकाम्यकर्मणामपि संगृहीतत्वात् तद्दूषणार्थे दमपि व्याख्यानं मूलकृत एवाभिमतं ॥ ३८१ ॥ अधुना

वाक्यांतरैष्यैक्यशंकां निराकर्तुमुपोद्धातसंगतिमाह ॥ त्वमेवाहमिति ॥ यतः यस्मात् अतिस्निग्धमतिप्रियं सखायं जनास्त्वमेवाहमिति प्राहुः तत इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३८२ ॥ उदाहरणांतरमाह ॥ अहमिति ॥ किंशब्दस्योभयत्रापिसंबंधः । प्रियंवदः प्रसुरितिसंबंधः ॥ ३८३ ॥ उदाहरणमुपसंहरन् प्रमेयविशेषंचाह ॥ तस्मादिति ॥ प्रतीतार्थे आपाततः प्रतीतैक्यरूपार्थे बाधिते सर्व

त्वमेवाहमिति प्रोक्तैष्यैक्यशानैव शक्यते ॥ त्वमेवाहमिति प्राहुरतिस्निग्धं यतो जनाः ॥ ३८२ ॥ अहं पृथक् पृथक् त्वमेवाहमिति प्रमुः ॥ स्वमंत्रिणमतिप्रेम्णा किं न वक्ति प्रियंवदः ॥ ३८३ ॥ तस्मादेतादृशे वाक्ये प्रतीतार्थे तु बाधिते ॥ प्रेमग्राह्यमबाधेतु स्वरूपैक्यमिति स्थितिः ॥ ३८४ ॥ अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्वभोः ॥ न नौ पश्यंति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि ॥ ३८५ ॥ इति भागवते प्रोक्ता ततो हं सस्य वागपि ॥ लोकानुसारिणी बोध्यहं प्रेमैव शंसति ॥ बोध्यबोधकयोरज्ञसुज्ञयोरैक्यवादिनी ॥ ३८६ ॥

सिद्धविरुद्धमादिनावकुमशक्ये । अबाधे अनंतासनस्थे नहरिणा स्वावतारं कृणु प्रतीद्रादिभिरजुनादीन् प्रचित्ते हृत्वा क्यकथनदशायामुभयोरपि समगुत्वेन मुख्यार्थबाधाभावे ॥ ३८४ ॥ यदर्थमुपोद्धातस्तदधुनाऽऽह ॥ अहं भवानिति ॥ ततः उक्तनिदर्शनात् । बोध्यहंस इति बोध्यबोधकभावादिरूपविरुद्धमस्फोरणार्थमुक्तं । तदेव विशदयति ॥ बोध्यबोधकयोरज्ञसुज्ञयो

रिति ॥ बोधकस्मुज्ञः बोध्यस्त्वज्ञइतिसुप्रसिद्धमेव । लोकेस्वसुहृदंप्रतिसुहृद्वा राजकार्यादौमंत्रिणंप्रेषयन्नतिकुशलं राजावा
तस्यस्वकार्यसंपादनायतस्मिन्स्वभटानां भयसंपादनाय च यथा त्वमेवाहमित्यादिप्रियवचनं वक्ति तथा परमात्माख्यबोधकहंसोपिवि
षयेष्वेवासक्तं जीवाख्यबोध्यहंसं स्वभक्तमेव कर्तुं मेवं वक्तीति भावः ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ अर्थांतरमप्याह ॥ स्वस्य प
रमात्मरूपहंसस्य स्वप्रतिबिंबतः परमात्मप्रतिबिंबात् जीवाज्जीवाख्यहंसात् । अविनाभावपदं सादृश्यस्याप्युपलक्षणं । बिंबप्र

अथवा बिंबभूतस्य स्वस्य स्वप्रतिबिंबतः ॥ जीवाद्भक्त्यविनाभावं न त्वैक्यं वक्ति बाधितं
॥ ३८७ ॥ विशिष्टैक्यानभिमतैर्मुख्यार्थस्तु तवापिन ॥ अमुख्यार्थानुसारेण कुतोलोकव्य
तिक्रमः ॥ ३८८ ॥ बहिष्मन्नेतदाख्यानं पारोक्ष्येण प्रकीर्तितं ॥ यत्परोक्षाप्रियो देवो भगवान्
विश्वभावनः ॥ इति पौरंजनोपाख्यानोपसंहारवागियं ॥ ३८९ ॥ अतः परोक्षतस्तत्त्व
मन्त्रसर्वत्रकीर्तितं ॥ इतोऽप्यापातदृश्योर्थो नान्नात्रमान्योमनीषिणा ॥ ३९० ॥

तिबिंबयोरैक्यव्यपदेशश्च दर्पणे मुखमित्यादौ दृष्टः ॥ ३८७ ॥ बाधकांतरंच परमतेदर्शयन्नक्तमेवार्थदृढीकरोति ॥ विशिष्टेति ॥
मुख्योर्थस्साक्षादैक्यं । लोकव्यतिक्रमः अस्मदुक्तलौकिकदृष्टांतातिक्रमः । जहदजहलक्षणाया लोकेषु क्वाप्यर्थानात् अस्मदुक्तनि
दर्शना नुसारेणैवाव्ययइति भावः ॥ ३८८ ॥ किंचोपसंहारवाक्यानुसारित्वाच्चास्मदुक्तएव वाक्यार्थानं त्वदुक्तइति वक्तुमुपसंहा
रवाक्यमेव पठति ॥ बहिष्मन्निति ॥ बहिष्मन्निति श्रोतुस्संबुद्धिः । पौरंजनोपाख्यानमिति पुरंजनकथारूपस्यास्याध्यायस्य संज्ञा ।

अतः उपसंहारानुसारित्वात्पूर्वभागस्य । सर्वत्र पूर्ववाक्येष्वपि । पारोक्ष्यं तत्त्वस्य साक्षाददृश्यत्वेन निगूहितत्वं । इतः पारोक्ष्ये
णैव तत्त्व निरूपकत्वात् ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ अधुना पराधुनैव परखंडयितुं प्रकारांतरेण श्लोकं योजयति ॥ अहं भवान्न चेति ॥
अत्र श्लोके । तेन वाक्येन हंसांतराभेदं जीवाख्यहंसाभेदं निन्दुते निराकरोति । घटः पटोनेत्युक्ते घटपटाभेदनिवृत्तिरूपान्योन्या
भावसिद्धिवत् अहं भवान्नैवेत्युक्तेपि अहंपदार्थरूपे परमात्मनि भवच्छब्दोदितजीवाख्यहंसाभेदनिवृत्तिरूपान्योन्याभावसिद्धि
रिति भावः ॥ ३९१ ॥ अन्यदेव वाक्यं वाक्यांतरमित्यर्थः । तेन त्वमन्यइति वाक्येन आत्मनस्त्वस्माद्भिन्नतां । तस्य जीवस्य ।

अहं भवान्न चेत्येकवाक्यं वात्र विभज्यते ॥ तेन हंसांतराभेदं हंसांतरादख्यस्य निन्दुते ॥ ३९१ ॥

अन्यस्त्वमित्यन्यदेव वाक्यं तेनात्माभिन्नतां ॥ तस्य ब्रवीति हंसासौ त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः ॥ ३९२ ॥

इति वाक्यांतरेणासौ त्वमेव त्वव्यहंमिति ॥ कुरुनान्यैरिति ब्रूते स्पष्टं तर्ह्यावयोर्भिदा ॥ ३९३ ॥

घटोन्यइत्युक्ते घटे पटप्रतियोगिकभेदस्य सिद्धिर्वत्त्वमन्यइत्युक्तेपि त्वंपदवाच्ये जीवेऽहमिति प्राक्प्रस्तुतस्वप्रतियोगिकभेदस्यैव सि
द्धिः । पूर्ववाक्ये जीवप्रतियोगिकस्वधर्मिकभेदं साधयित्वा तत्र वाक्ये स्वप्रतियोगिकजीवधर्मिकभेदं साधयतीति भावः । वाक्यद्व
यस्यार्थमुक्त्वा तृतीयवाक्यस्यार्थमाह ॥ त्वमेवाहमिति ॥ असौ परमात्माख्यहंसः । भोजीव त्वमेवाहमिति विचक्ष्व । त्वय्ये
वाहमिति त्वंकुरु । अन्यैर्जीवांतरैः परमात्मना चाहमिति न कुर्वित्येव शब्दार्थकथनं । विचक्ष्वेतिलोटास्वस्मिन्नेव स्वस्याहमिति विधत्ते ।

अन्येषु स्वस्याहंमतिप्रतिषेधति च । अतो विहितैवमतिः कर्तव्या । निषिद्धा पापसाधनत्वात्कदापि न कर्तव्येति भावः । उत्तरार्धस्यार्थमाह ॥ स्पष्टमिति ॥ आवयोस्तवचमचस्पष्टं न दृश्यत इति संबन्धः । तस्मात्पूर्वार्धात् ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ यद्यस्मादावां जीवपरमौ मिथस्सदामिश्रावितिसंबन्धः । विबभूतस्य स्वस्य प्रतिबिंबभूते जीवनीरेक्षीरवत्सदामिश्रणादिति भावः । तत्तस्मात् । नौ आवयोर्मध्ये छिद्रमवकाशं जातुकदाचित् । मनागल्पं । तेनातिमिश्रितत्वेन क्षीरनीरवदतिमिश्रितत्वात् विद्यमानोपि विबप्रतिबिंबयोरिवावयोर्भेदः दूरस्थयोर्घटपटयोर्भेद इव न स्पष्टं विविक्तया दृश्यते । नाहं सर्वज्ञो नाहं सर्वेश्वरो नाहं निदुःख इत्याद्या

कुतो न दृश्यते सर्वैरिति शंकां तरे सति ॥ तस्मादुत्तरवाक्येन तां शंकां प्रतिषेधति ॥ ३९४ ॥

क्षीरांतनीरमिव यदावां मिश्रौ सदामिथः ॥ न नौ पश्यंति तच्छिद्रं मध्ये तेनावयोर्भिदा ॥ ३९५ ॥

न स्पष्टं दृश्यते सावै दृश्यते च विवेकिभिः ॥ इति वा गूढतत्त्वोक्तेर्हृदयं बुध्यतां बुधैः ॥ ३९६ ॥

व्याप्यव्यापकभावं च व्यतिरिक्तत्वात्मानमनः ॥ अन्योन्याश्रितानां चेद्वोद्ध्यबोधकतां तथा ॥ ३९७ ॥

कारेण दृश्यते चैत्यपि पदेन सूचयति । रूपांतरेभ्यो मूलरूपाच्च भेदस्तत्कृतदुष्टसंहारजगत्सृष्ट्या देशजीवेषु सर्वथाऽसंभवात् सर्वदा स वैरप्यतिस्पष्टं दृश्यते । अतो न क्वाप्यभेदवर्तातेति भावः । गूढतत्त्वोक्तेर्हृदयमिति वा बुध्यतामिति संबन्धः । गूढतत्त्वोक्तिरिति हेतुगर्भविशेषणं । तत्त्वपरोक्षीकरणाय प्रवृत्तवाक्यत्वात् आपाततो न्यार्थस्याप्यवकाशं ददाति । विविच्य विचारे तूकरीत्या तत्त्वमेव बोधयतीति भावः ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ऐक्यार्थकथने पुनरप्यतिस्पष्टांऽऽतरानुपपत्तीराह ॥ नो चेत् अस्मदुक्ता

र्थो नो चेत् । सः परमात्माख्यहंसः । आत्मनः परमात्मनः । सर्वस्यापि द्वितीयां तपस्यकथमवददित्युत्तरेणान्वयः । अविनाभावपर्यायात् अव्यभिचारतद्गतिसंबन्धः । स्वोक्तपूर्वश्लोकस्यैक्यार्थत्वे तत्रैव स एव हंसः ऐक्यविरुद्धमिदं सर्वप्रमेयं न वदेद्वेति भावः ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ उक्तार्थप्रतिपादिकास्तत्रत्याएव कारिकाः पठति ॥ सव्यापकतयेत्यादिना ॥ विद्वा न्परमात्महंसोपदिष्टमार्गेण ज्ञानवान् सः जीवहंसः । साक्षिणसाक्षाद्दृष्टारं आत्मानं परमात्मानं आत्मनि स्वस्मिन् व्यापकतया व्यतिरिक्ततया चाऽमृश्यसम्यग्विचार्य । स्वप्नद्वैत्यल्पकालीनत्वापेक्षयोक्तं । न तु मिथ्यात्वापेक्षया । तथा सति विद्वानित्युक्तहंसविशेषणविरोधात् । विद्व

व्यभिचारेण नष्टां च स्मृतिमव्यभिचारतः ॥ अविनाभावपर्यायात्कथं लब्धां च सो वदत् ॥ ३९८ ॥

सव्यापकतयात्मानं व्यतिरिक्ततयात्मनि ॥ विद्वान्स्वप्नद्वैत्यमृश्यसाक्षिणां विररामह ॥ ३९९ ॥

त्वं मिथ्याज्ञानित्वं च परस्परविरुद्धमितिसुप्रसिद्धमेव । आमृश्येति पदविरोधाच्च विररामोतिफलकधनविरोधाच्च । अनेन स्वप्नस्यापि सत्यत्वमर्थसिद्धमिति द्रष्टव्यं । विरराम सांसारिकभ्रमादुपरतो भूत् । व्यापकतया व्यतिरिक्ततया चाऽत्मानमात्मन्यामृश्येत्युक्त्या स्वस्य व्याप्यत्वं परमात्मधर्मिकभेदप्रतियोगित्वमाधारत्वं साक्षिणमित्युक्त्या परमात्मनस्सर्वज्ञत्वं विररामेत्युक्त्या स्वस्यासर्वज्ञत्वं हेत्युक्त्या स्य सर्वस्य प्रमाणसिद्धतां चाऽह । कथं पुनरस्मिन् न भ्याथ ऐक्यस्यावकाशः । परंब्रह्मणीति श्लोकेन जीवपरयोरन्याश्रितत्वकथनात्परेति विशेषणभावाभावाभ्यां ब्रह्मणः परमत्वलाभात् स्वस्य च तदलाभात् ब्रह्मणि द्विः परत्वोक्त्या उच्यते

मत्वेतात्पर्यलाभात् अनिवार्योच्चनीचत्वप्राप्त्याचकथमेक्यावकाशः । अस्मात्संसारत् । अविहायेतिपदच्छेदः । अन्यथानष्टां
स्मृतिमवापहेत्युत्तरवाक्यविरोधात् । विहायेतिपदच्छेदेपिऋजुभ्योन्यत्रापरोक्षज्ञानस्यसार्वाकालीनत्वाभावात् ईक्षाविहायपरोक्ष
ज्ञानएवस्थिरोभूत्वेत्यर्थः । सर्वथाज्ञानपरित्यागेऽस्मादुपरामेत्युक्तसंसारविरामायोगात् । ईक्षापदस्यस्त्रीलिङ्गत्वेनास्मादितिपरा
मर्शयोगात् । कथंचित्परामर्शेचविहायेक्षामित्यनेनास्मादुपरामेत्यस्यपौनरुक्त्यापातात् । अविहायेतिपदच्छेदेपरस्परविरोधा
त्प्रागुक्तव्यापकत्वव्यतिरिक्तपरत्वादिलिङ्गविरोधानिस्ताराच्च । संसारस्यैवायंपरामर्शः । एतत्समाख्ययाचपूर्वश्लोकेपिसंसारा
देवोपरमइतिज्ञातव्यं । ज्ञानस्यैवत्यागोपदेशवैयर्थ्याच्च । नहिस्वोक्तज्ञानपरित्यागार्हकोप्युपदिशति । एवमितिभैत्रेयोक्तश्लोके
चपूर्वनारदोक्तसकलज्ञानान्येवमितिपरामृश्यहंसेनप्रतिबोधितइतिहसोपदिष्टप्रबोधापरपर्यायप्रतिबोधनकथनात् सर्वमपिज्ञानस
म्यज्ञानमेवेतिसिद्धं । भैत्रेयोक्तिसंवादैनैवमितिपरामृष्टप्राचीननारदवाक्योत्थज्ञानस्यप्रमारूपत्वंचसिद्धं । स्वप्ननिदर्शनचकिंचि
त्साम्येनैव । नसर्वसाम्येनेतिसिद्धं । सर्वथास्वप्नसमानत्वप्रतिबोधितइतिमानसहसस्यप्रबुद्धत्वोक्त्ययोगात् । उक्तरीत्याज्ञान
स्यसंवादित्वाच्च । अथवात्रस्पष्टप्रतिबुद्धत्वोक्त्यास्वप्नइतिदृष्टांतोयथा महाइदतिवद्वैधर्म्यदृष्टांतोवा । स्वप्नेयथामिलिमिलायमानं
ज्ञानंतथान किंतुसम्यगामृश्येत्यस्यैवतत्पदानुसारित्वात् । अन्यथास्थिरज्ञानत्वार्थकस्वस्थपदविरोधात् । तद्विभिचारेणनष्टांस्मृ
तितदव्यभिचारेणपुनरापेतिप्राङ्गुष्टायास्मृततेःपुनःप्राप्तिकथनायोगाच्च । नहिस्वप्नदृष्टार्थःपौनःपुन्येनदृश्यते ॥ ३९९ ॥

॥४००॥४०१॥ श्लोकचर्चामुपसंहरति ॥ इतीति ॥ तत्रपौरंजनोपाख्याने । तेननारदेनमैत्रयेणच । नीचस्यजीवस्य । उच्चभावेब्रह्मभावे ॥ ४०२ ॥ इदानींतृतीयस्कंधेकपिलाख्यानेविद्यमानविस्पष्टभेदवचनमुद्धरति ॥ गयेति ॥ उल्मुकात् अंगारात् । स्वसंभवात् स्वस्मादग्नेस्संभवोयस्यसः । अनेनजन्यजनकभारूपभेदकधर्मसूचयति । आत्मत्वेनअग्नित्वेन । वह्निनादह्यमानकाष्टादिष्वयमग्निरितिलोकस्याभिमानादितिभावः । दाहकइत्यनेनतत्रापिदाह्यदाहकभारूपभेदकधर्मसूचयति । मतः विवेकिनां

परेब्रह्मणिचात्मानंपरंब्रह्मतथात्मनि ॥ वीक्षमाणोऽविहायेक्षामस्मादुपररामह ॥ ४०० ॥
एवंसमानसोहंसोहंसेनप्रतिबोधितः ॥ स्वस्थस्तद्व्याभिचारेणनष्टामापुनस्मृतिं ॥ ४०१ ॥
इतितत्रैवतेनोक्तवचनानिविचारय ॥ नचारयमर्तिनीचस्योच्चभावेकदाचन ॥ ४०२ ॥
यथोल्मुकाद्विष्णुलिंगाद्भूमाद्रूपिस्वसंभवात्॥अप्यात्मत्वेनाभिमतादाहकोग्निःपृथङ्जातः॥४०३॥
भूतैर्द्रियांतःकरणत्प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ॥ आत्मातथापृथग्द्रष्टाभगवान्ब्रह्मसंज्ञितः ॥४०४॥

संमतः । उल्मुकविष्णुलिङ्गयोस्सकाशादाह्यदाहकभावेनपृथक् धूमाज्जन्यजनकभावेनपृथगितिविवेकः । प्रधानात्प्रकृतेः जीवसंज्ञिताच्चैतन्यात् । आत्माव्याप्तः । द्रष्टासाक्षी भगवान्बुद्ध्यैश्वर्यपरिपूर्णः । ब्रह्मसंज्ञितः पूर्णगुणसंज्ञितः । द्रष्टृत्वंजडभेदकं । अन्यजीवभेदकं तथोल्मुकादिव भूतैर्द्रियांतःकरणात्पृथक् । विष्णुलिङ्गादिवप्रधानात्पृथक् । धूमादिवजीवात्पृथगितिभगवानप्यग्निरिव

त्रितयादपि पृथगितियोजना । वस्तुतस्तु चेत्तनाचेत्तनात्मकजगतो भिन्न इति भावः ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ अनेनैव वाक्येन प्रयोजनान्तरं च सिद्धमित्याह ॥ तृतीयस्कंधेति ॥ एषा वाक् जडाज्जीवात्पृथक्कृतं । अतएव तृतीयं ब्रह्म अद्वितीयं श्रुतेरर्थशंसतीति योजना । नेति नेत्यात्मा गृह्य इति श्रुत्या नञ्द्वयेन जडं जीवो नेति आत्मनस्तृतीयकोटौ प्रवेशनवत् मयापि परमात्मनस्तृतीयकोटौ प्रवेशनात् एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिरपि मत्समाख्यया ब्रह्म द्वितीयं किंतु तृतीयमेवेति ब्रह्मणस्तृतीयकोटौ प्रविष्टत्वेनैव वक्ति । ननु द्वितीयाभावमिति स्वविरुद्धं कथं न पूर्वकमनया वाचा भगवति जीवजडभेदस्माधित इति भावः ॥ ४०५ ॥ एतदेव विराद

तृतीयस्कंधगैषा वागजडाज्जीवात्पृथक्कृतं ॥ अद्वितीयं श्रुतेरर्थतृतीयं ब्रह्म शंसति ॥ ४०५ ॥
तस्माद्भेदमभेदोक्तेरर्थचाहेति मेमतिः ॥ ४०६ ॥ अप्यात्मत्वेनाभिमततादित्यज्ञान्यभिमानजां ॥ अश्रद्धयामैक्यबुद्धिर्गार्होपिरगर्हयत् ॥ ४०७ ॥ ॥

यति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मादुक्तविधयाऽर्थद्वयस्यापि लाभात् ॥ ४०६ ॥ दृष्टान्ते आत्मत्वेनाभिमततादपीत्युक्त्या दाष्टीतिकेपि ब्रह्मत्वेनाभिमततादपीतिसिद्ध्यति । अन्यथा तथेत्युक्तदृष्टान्तसाम्याभावप्रसंगात् । निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वनियमाच्च । ततश्च दंसिद्धमित्याह ॥ अपीति ॥ अज्ञान्यभिमानजां अज्ञानिनां अद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मणि जीवजडाभेदं वदतां मायावादिनामभिमानजां । भागवतवाक्यसमाख्यया संभवद्वाक्यार्थापरिज्ञानादज्ञानिनामित्युक्तं । अपिसंभावानन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्विति वच

नातृगर्हार्थः अपिः अपिरिति शब्दः ॥ ४०७ ॥ यद्यस्मात् ॥ ४०८ ॥ अस्मादेव वाक्यात् मतांतरखंडनप्रकारमप्याह ॥ भगवत्त्वेनेति ॥ ऐश्वर्यादिषड्गुणपूर्णत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मसंज्ञितइत्यत्रोक्तसंज्ञया वाचकशब्देन सम्यङ्मुख्यतः ज्ञायते प्रतिपाद्यतेऽर्थेनेति व्युत्पत्त्या मुख्यवाचकशब्दएव हि संज्ञापदेनोच्यते । अखंडार्थः । अखंड स्मृत्यादिपदवाच्यसत्यत्वादि रहितः अर्थस्मृत्यादिपदानामर्थोयस्मिन्वादे सोखंडार्थः । तं । ब्रह्मणिसकलशब्दलक्षणापक्षमिति यावत् । ब्रह्मनिष्ठान्यतां स्पष्टमाचष्टव । पंचम्यंतजीवा

परपक्षं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षस्थापनोद्यता ॥ यदियं वाक्यततश्चैषां केषां तोषायनेष्यते ॥ ४०८ ॥ भगवत्त्वे न नैर्गुण्यमखंडार्थचसंज्ञया ॥ निराचष्टब्रह्मनिष्ठां स्पष्टमाचष्टचान्यतां ॥ अनुवादित्वशंकायागर्भस्त्वारोभवत्ततः ॥ ४०९ ॥ तत्त्वसंख्यानकार्याय यो वतीणीमहीतले ॥ सोऽबां प्रत्याहनात् तत्त्वतस्सर्वपरमार्थसत् ॥ ४१० ॥ स्पष्टदृष्टान्तदृष्टत्वाद्बां संबोधनत्वतः ॥ तत्त्वदृक्कपिलोक्तत्वात्संयनेनैव पदाच्छलेत् ॥ ४११ ॥

दिभ्यः प्रतियोगिभ्यो भगवान्पृथगिति भगवन्निष्ठभेदस्यैव साधनात् । ततस्तस्माद्धेतोः अनुवादित्वशंकायाः भेदवाक्यस्य प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वशंकायाः । ब्रह्मनिष्ठभेदस्यैव साधितत्वेन तस्य चास्मादिप्रत्यक्षाविषयत्वेनोक्तशंकाया एवानुत्थानादिति भावः ॥ ४०९ ॥ यस्मादतत्त्वं नाऽह । तत्तस्मादितिसंबंधः । सर्वं भेदं सद्गुणत्व मुख्यवाच्यत्व विरुद्धधर्मादिकं ॥ ४१० ॥ शंकां तरखंडनचसूचयन्नुक्तार्थमुपसंहरति ॥ स्पष्टदृष्टान्तेति ॥ संयं वाक् दाहकोग्निः पृथगिति स्पष्टदृष्टान्ते पृथक्पदवत्तया दृष्टत्वात् ।

आत्मातथापृथग्रष्टेतिदाष्टांतिकेपि अस्मादुक्तापृथगितिपदात् नचलेत् । पृथगितिपदं त्यक्त्वाऽपृथगितिपदच्छेदं न प्राप्नुयादित्यर्थः । तथासतिदृष्टांतानानुगुण्यादितिभावः । उत्तरविशेषणद्वयात् । पदान्मुक्तिपदात् । मुक्तिस्थानादितियावत् । नचलेत् । पारमार्थिकतथामुक्तिकालीनमेवभेदंप्रतिपादयेत् । नत्वमुक्तिकालीनमितिभावः ॥ ४११ ॥ अनयैववाचाप्रयोजनान्तरंचसिद्धमित्याह ॥ अस्पष्टेति ॥ अस्मादिदानीमुक्तात् । तृतीयस्कंधत्वेनचतुर्थस्कंधगंहंसाक्यात्पूर्वकालीनाद्वा । यस्मादविना

अस्पष्टहंसवाक्तास्मादस्माद्विरूपष्टवाक्यतः ॥ अविनाभावमेवाह तत्तत्सर्वमतिमंगलं ॥ ४१२ ॥ मतिभेदोपिभेदेस्यान्नैकैकस्यधीर्द्विधा ॥ ४१३ ॥ युगपन्मतिभेदोवायुगपत्स्थानभिन्नता ॥ वैलक्षण्यंचयुगपद्विन्नयोरिवनान्यथा ॥ ४१४ ॥ तद्भेदश्रुतिमुंदयास्वार्थस्सूत्रायतेगले ॥ उक्तार्थेषुविनीतापियद्भेदंनैवमुंचति ॥ ४१५ ॥

भावमेवाह । तत्तस्मात्सर्वभागवतवाक्यमतिमंगलं भगवतोमहिम्नएवप्रतिपादकत्वेनपरममंगलमित्यर्थः ॥ ४१२ ॥ निरवकाशभेदश्रुतिविरुद्धत्वाच्चासावकाशैक्यवाक्यानिनस्वार्थपराणीतिवक्तुं द्वासुपर्णेत्यादिभेदश्रुतेस्सुपर्णवैतावितितत्समाख्यास्मृतेश्चनिरवकाशतामुपपादयति ॥ मतिभेदइति ॥ भेदेस्वरूपभेदेसति । एकदा । एकस्यधीर्द्विधान ॥ ४१३ ॥ भिन्नयोस्वरूपभेदसहितयोः । अन्यथा स्वरूपभेदाभावेन ॥ ४१४ ॥ तत्तस्मात् युगपन्मतिभेदोदेरपिस्वरूपभेदाविनाभूतत्वात् । स्वार्थस्वरूप

भेदः । यद्यस्मात्तत्कार्थेषु मतिभेदाद्यर्थेषु विनीता बलात्प्रापितापि । भेदं स्वरूपभेदं । तस्मादितिपूर्वेणान्वयः । यथापतिमतीकंमूत्रं कदापिनत्यजति । एवंभेदश्रुतिरपिमतिभेदाद्यर्थक्यनेपिस्वार्थभूतंस्वरूपभेदंनवत्यजतीतिभावः ॥ ४१५ ॥ किंचद्वामुपेतिश्रुतेरर्थान्तरशक्येव न घटत इत्याह ॥ सखायाविति ॥ सखायौ एकविषयमतिमतौ । इदमेव हि सख्यं नाम । सयुजौ सदैकस्मिन्देहसंबद्धौ । चलेत् । मतिभेदादौ गच्छेत् । मत्यैक्यस्थानैक्यकथकपदद्वयबलान्मतिभेदादौ नेतुमपिन शक्येति भावः । प्रसंगात्प्राक्प्रस्तावितोऽप्ययमर्थश्चातपदानां शोधनसमयेऽवश्यवक्तव्यत्वात्पुनरपि प्रदर्शितः ॥ ४१६ ॥ पदांतरबलादन्यार्थान्तरशका

सखायौ सयुजौ चेति पदद्वयाच्चलेच्चन ॥ ४१६ ॥ अन्योऽयमन्य इत्युक्तेऽत्राविमाविति चोदिते ॥ भिन्नाविमाविति प्रोक्तोऽकिमन्योऽर्थोऽपि मान्यते ॥ ४१७ ॥ बद्धत्वा पूर्णतान्त्वपूर्वजीवप्रकाशकैः ॥ नित्यमुक्तत्वपूर्णत्वानन्तृत्वाच्चैः परप्रियैः ॥ ४१८ ॥

नात्र घटत इत्याह ॥ अन्योऽयमिति ॥ तयोरिति द्विवचनात् पदेन द्वौ प्रस्ताव्यायमन्योऽयमन्यत इति पुनर्विविच्य कथनेन सति द्वविमौ भिन्नाविमाविति च स्पष्टं द्विवचनात् पदेन कथने च सतीत्यर्थः । अन्योऽर्थः मतिभेदस्थानभेदाद्यर्थः । शतशो मतिस्थानभेदे जाते व्येकस्मिन् द्विवचनात् पदप्रयोगादर्शनात्कामिमतिभेदादेरपिशकानां त्रघटत इति भावः ॥ ४१७ ॥ विरुद्धमाल्प्यस्वरूपभेदसाधकोपपत्तिसम्भवाच्च स्वरूपभेदरूपस्वार्थएव तात्पर्यवतीत्याह ॥ बद्धत्वमिति ॥ अतीतिजीवस्य कर्मफलभोक्तृत्वकथनात्कर्मबद्धत्वमपू

र्णत्वं च श्रुतावर्थात्सिद्धं । स्मृतौ तु योऽविद्यया धस्स तु नित्यबद्ध इति स्पष्टं बद्धत्वा पूर्णत्वे सिद्धे । अनश्नन्नन्य इति परमात्मनः कर्मफला
नशन कथनात् कर्मा बद्धत्वरूप नित्यमुक्तत्वं पूर्णत्वं च श्रुतावर्थात्सिद्धं । स्मृतौ तु विद्यामयो यस्स तु नित्यमुक्त इति विद्यादिगुणपूर्णत्वे नि
त्यमुक्तत्वे स्पष्टमेव सिद्धे इति द्रष्टव्यं । एकास्य त्रिंशदशुपालः । दशस्यो रावणः इति ध्वनिः । एकमुखवान् दशमुखस्वीकारवान् वेति
प्रकृतोपयोग्यर्थः । तां । श्रुति सुंदरी । सीतामिव रुग्मिणीमिव वेति ध्वनिः ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ एकी भवतीत्याद्यैक्यश्रुतेस्स्वरूपे

विरुद्धधर्मसद्रूपैश्चूडारत्नायितैः सदा ॥ अलंकृता भेदवाक्यतु नैव स्वार्थविमुंचति ॥ एका
स्यो वा दशस्यो वा तां न भीषयितुं क्षमः ॥ ४१९ ॥ ऐक्यश्रुतिस्तु मल्यैक्ये स्थानैक्ये स्वार्थमु
ज्झति ॥ एकी भूता विमावित्यत्रैक्यं न हितयोर्द्वयोः ॥ ४२० ॥ अतो भेदश्रुतेरग्रे कस्य
स्यात्प्रत्यवस्थितिः ॥ तस्मात्क्रूरकृपाणीसीरपुसैन्यभयंकरी ॥ ४२१ ॥ नित्यानामपि नि
त्योयश्चेतनानां च चेतनः ॥ काम्यानर्था निमान्सर्वान नित्यमुखदान्जडान् ॥ ४२२ ॥

क्यं विनैव प्रवृत्तिप्रकारं स्मारयति ॥ ऐक्यश्रुतिस्त्विति ॥ स्वार्थस्वरूपैक्यं ॥ ४२० ॥ अतः । ऐक्यश्रुतेस्सावकाशत्वात् ।
तस्मात्सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्यैव प्रबलत्वात् ॥ ४२१ ॥ अधुना नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधा
तिकामान् । तमात्मस्थेनोपपन्नं तिधीरास्तेषां सुखं शाश्वतं तेन तेषां मित्रं भेदविषयकनिरवकाशश्रुत्यंतरं च व्याख्याति ॥ नित्यानामि
त्यादिना ॥ नित्यानां जीवानां मध्ये । नित्यः । अतिशयेन नित्य इत्यर्थः । चेतनानां जीवानां मध्ये चेतनः अतिशयेन चेतन इत्य

र्थः । नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यस्यार्थकथनमिदं । काम्यानर्थानिमान्मन्वानिति कामानित्यस्यार्थकथनं । काम्यंतइति कामाहतिव्युत्पत्तेरितिभावः । कामान्विदधातीतिकामानांमुज्यत्वोक्तेशाश्वतसुखस्यचदर्शनफलतयाभाव्यत्वोक्तेश्चानित्यसुखदान्जलानित्युक्तं । जीवानामेवकामसंभवाद्वहूनाजीवानामित्युक्तं । सः परमात्मा । एतेषां जीवानां । आत्मस्यपदफलितकथनं अंतर्गामीति । अनित्यसुखस्यप्रागेवसिद्धत्वकथनात्पुनर्ध्यानदर्शनादेर्भाविशाश्वतसुखमेवफलतयाऽभिलषितमितिभावेनोक्तं सर्वे

एकोबहूनांजीवानांविदधातिकिलांजसा ॥ सौतर्यामीकिलैतेषां सर्वानित्यसुखार्थिनः ॥ ४२३ ॥
 आत्मस्थमनुपश्यंतिनाभेदेनतमीश्वरं ॥ केचित्पश्यंतिकेचिच्चनपश्यंतिकिलप्रभुं ॥ ४२४ ॥
 शाश्वतंतुसुखंतेषामुत्तरीत्यैवपश्यतां ॥ नाभेदकृतबुद्धीनानांज्ञानांचभवेत्किल ॥ ४२५ ॥

नित्यसुखार्थिनइति ॥ ४२३ ॥ आत्मस्थमनुपश्यंतीतिविशिष्योक्तेर्व्यावत्यकथननाभेदेनेति । आत्मस्थमेवपश्यंति । नत्वात्मतयेतिभावः । नेतरेषामित्यस्यार्थकथनं । केचिच्चनपश्यंतिकिलप्रभुमिति ॥ ४२४ ॥ अनुपश्यद्वाइतरेषामपश्यतां दर्शनायोग्यानामितियावत् । तेषांसुखंनेत्युक्तेरिदंलब्धं । सर्वेपिपश्यंतिकेदितरेषांनेतिनिषेधोव्यर्थस्यादितिभावः । तेषामित्यस्यैवार्थकथनमुत्तरीत्यैवपश्यतामिति । यच्छब्दोक्तानामेवतच्छब्देनपरामर्शादितिभावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ नाभेदकृतबुद्धीनानांज्ञानांचेति ॥ भेदेनपश्यद्वाइतरत्वं मभेदेनपश्यतां सर्वथाऽपश्यतांचसंभवतीतिभावः ॥ ४२५ ॥ इत्यशेषप्रमेयं ।

नित्योनित्यानामिति श्रुतिरितिसंबंधः ॥ ४२६ ॥ एतच्छ्रुतिसिद्धं प्रमेयं तं चाह ॥ चेतनस्यैवेति ॥ चेतनश्चेतनानामित्यत्रोक्तं चेतनस्यैव काम्यपदोक्तजडजगज्जन्मादिकर्तृत्वं । यद्यस्मात् । लटा विदधातीत्यत्र विद्यमानकर्त्रर्थकलटा । तस्य जन्मादिकारणत्वलक्षणस्य । तदस्थत्वकथा । अविद्यानिष्ठत्वकथा । मठस्था मठएवस्थिता न तु सभायां कथितुं योग्येत्यर्थः । अनया श्रुत्या जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्य स्पष्टं ब्रह्मचितिशंसनात् तस्यैव श्रौतत्वाविशेषेण विश्वतोमुखतया बहुश्रुत्यर्थसूचकजन्मादिमुत्रैपिलक्षणत्वसंभवेन

इत्यशेषं श्रुतिर्नित्योनित्यानामिति शंसति ॥ ४२६ ॥ चेतनस्यैव जन्मादिकर्तृत्वं यल्लटादितं ॥ तदस्थत्वकथा तस्य मठस्था भूत्कुयोगिनां ॥ ४२७ ॥ ब्रह्मोपादानतावार्तनिर्मूलाचाभवत्ततः ॥ कर्तृत्वाद्येशधर्माणामध्यासोपिनिराकृतः ॥ ४२८ ॥ महासामर्थ्यमीशस्य प्रभुत्वं च प्रसाधितं ॥ उपादानादिविज्ञानात्सर्वज्ञादिमहागुणाः ॥ स्वातंत्र्यं तस्य जीवानां पारतंत्र्यं च साधितं ॥ ४२९ ॥

ब्रह्मलक्षणस्याब्रह्मनिष्ठत्वकथनमपिन सभायोगं । सूत्रे चास्य जन्मादियतो भवति तद्ब्रह्मैव योजनायाः प्रसिद्धत्वेनोपादानत्वप्राप्तेः कारणाभावात् । कर्तृत्वस्य च चित्त्वेवानुशासनेनान्यत्र नयने कारणाभावाच्छ्रुतित्वाविशेषेणास्या एव श्रुतेर्विषयवाक्यत्वसंभवाच्चेति भावः ॥ ४२७ ॥ ततः जन्मादिसूत्रे उपादानत्वाप्रसंगात् । कर्तृत्वाद्यानामीशधर्माणामध्यासोपि ततो मोक्षोपयोगिसाक्षात्कारविषयत्वान्निराकृत इति तदशब्दस्यावृत्तिः ॥ ४२८ ॥ ततो नंत जीवापेक्षितकाम्यपदार्थस्वपृत्वात्तैर्ध्ययत्वाच्च महासामर्थ्यप्रभु

त्वंचप्रसाधितमितिपूर्ववदावृत्त्यायोजनीयं । महासामर्थ्यमित्युपलक्षणं । अनंतपदार्थोपादानद्रष्टृत्वात्सावर्ह्यं च । तस्य । नारायणस्य । एकएवविदधातिनलवन्यप्रेरितइत्युक्त्यास्वतंत्रः कर्तेतिवचनात्कर्तृत्वोक्त्याचस्वातंत्र्यं । तद्वत्तभोगभोक्तृत्वाजीवानांपारतंत्र्यं च ॥ ४३९ ॥ अतःकारणाच्च चेतनश्चेतनानामित्यनेनसावर्ज्ञं । नित्योनित्यानमित्यनेननित्यदेहिता अनित्यदेहेभ्यस्वरूपतो नित्येभ्यश्चजीवेभ्योतिशयः परिशेषात्साधिताएवेतिभावः । पूर्वमपिसावर्ज्ञस्यप्रसाधितत्वाच्चशब्दः ॥ ४३० ॥ गुणेषु नि

निर्धारणेतुयाषष्ठीसानिर्धारितवस्तुनि ॥ आधिक्यं वक्ष्यतश्चेशसावर्ज्ञं नित्यदेहिता ॥ ४३० ॥
अभ्यासेनगुणेष्वस्यास्तात्पर्यगम्यते श्रुतेः ॥ ४३१ ॥ अनंतानंतजीवेषु स्थितस्याप्येकतोक्तिः ॥
अनंतस्वावताराणां स्वस्य चाभेद ईरितः ॥ ४३२ ॥ भेदकार्यकरदशक्तिविशेषः परमात्मनि ॥
पुच्छस्य पुच्छनैक्यं तत्कैमुलेन प्रसाधितं ॥ ४३३ ॥

त्यत्वचेतनत्वैकत्वकर्तृत्वाद्युक्त्या भगवदुपेक्षेणाभ्यासेनासकृदुक्त्या पौनःपुन्येन गुणानामेव कथितत्वादित्यर्थः । अस्याः श्रुतेरितिसंबन्धः ॥ ४३१ ॥ स्थितस्य आत्मस्थमित्युक्त्या नंतरूपैस्स्थितस्य । एकइत्येकत्वोक्तिः ॥ ४३२ ॥ भेदकार्यकरः एकत्वेऽप्यनंतरूपत्वाख्यभेदकार्यकरः । एकइति श्रुत्या ब्रह्मणि स्वगतभेदाभावस्त्वसं प्रतिपन्नः । उक्तविधया भेदकार्यस्यापि दर्शनात् तत्साधको भेदप्रतिनिधिस्सामर्थ्यविशेषाख्यो विशेषोऽपि भगवत्यन्यैव श्रुत्याऽर्थान्प्रसाधितइति भावः । तत्तस्मात् । दूरदूरस्थानैकरूपैर्मूलरू

पस्यैक्यकथनात्पुच्छस्याऽनंदमयपादस्यपुच्छिनाऽनंदमयाख्यावयविना । भिन्नभिन्नजीवगतान्योन्यासंबद्धरूपाणामैक्यसिद्धौ स
दांसंबद्धैकदेहभागभूतपुच्छैक्यस्यसुतरांसिद्धेः कैमुत्येनेत्युक्तं ॥ ४३३ ॥ स्वाभेदेन स्वगतसकलगुणाद्यभेदकथनेन । आदिपदेन दे
हादिकंगृह्यते । आत्मस्य मात्मनिध्येयतया स्थितमित्यपरोक्षज्ञानसाधनस्यापिकथनाद्धेयतोत्तयेत्युक्तं । अन्यथाऽऽत्मस्य
त्वमात्रस्यासुरजीवेष्वपिविद्यमानत्वात्तेषामपि दर्शनप्रसंगः ॥ ४३४ ॥ भेदसाधनार्थमुक्तया श्रुत्याऽऽनुषंगिकतया सिद्धभगवद्गुणा

स्वाभेदेन गुणादीनां चिन्मयत्वं (मवाध्यता) प्रसाधितं ॥ ध्येयतोत्तयेष्टदेवत्वसौंदर्यसुप्रस
न्नता ॥ ४३४ ॥ तदंतस्थस्य सार्वज्ञशक्तिस्वातंत्र्यपूर्वकाः ॥ स्रष्टृत्वकामदातृत्वमुक्तिद
त्वादयोगुणाः ॥ सर्वेश्वरत्वपूर्णत्वनित्यत्वाद्याश्च साधिताः ॥ ४३५ ॥ मोक्षोपयोगिज्ञानत्वं
तमित्युक्त्यैषु दर्शितं ॥ ततोऽपि तद्गुणां भोधेऽपारमाध्यप्रसिद्ध्यति ॥ ४३६ ॥ मुक्तानां बहु
तामुक्तस्वामित्वंच प्रभोरभूत् ॥ आत्मस्य भगवद्दृष्टमुक्तावप्यनुवर्तनं ॥ ४३७ ॥

नपि बुद्धावारोहाय संगृह्णाति ॥ तादिति ॥ तत्तत्श्रौतपदरत्नबलात् । बहूनां कामान्विदधातीत्युक्त्या स्वस्य तदनपेक्षत्वलाभात्पू
त्वसिद्धिरिति द्रष्टव्यं ॥ ४३५ ॥ एषु गुणेषु ॥ ४३६ ॥ तेषां शाश्वतं सुखमित्युक्त्या मुक्तानां बहुता । तस्य च सुखस्य तं येन पश्यति
तेषां सुखमिदं तेषां नेत्युक्त्याऽपरोक्षज्ञानप्रसन्नभगवदधीनत्वलाभात् मुक्तस्वामित्वंच सिद्धमिति भावः । येऽन्यपश्यन्निवृत्त्यनुक्त्वाऽनु

पश्यंतीति लटानिर्देशात् सुखकाले आत्मस्थसगुणभगवद्दर्शनस्याप्युत्पत्त्या तस्य मुक्तवप्यनुवर्तनसिद्धिमित्यर्थः । इतोऽपि गुणादेर्न मिथ्यात्वमिति भावः ॥ ४३७ ॥ तथा श्रुत्या । पञ्चभेदसिद्धिप्रकारं स्वयमेव वक्ष्यति । सुखस्य शाश्वतत्वं कथनादात्मस्थं येन पश्यंतीति कथनाच्च मुक्तेर्नित्यसुखात्मता भेदज्ञानैकसाध्यत्वं च सिद्धमिति योजना । तमिति श्रुत्युक्तसकलविशेषाणां विशिष्टस्य परामर्शात् तदित्युक्तं । अनुपश्यंतीत्यत्रोक्तस्यान्वित्युपसर्गस्यानुसृत्येत्यर्थसद्भावाद्योग्यतामनुसृत्येत्युक्तं । अन्तरमित्यस्यापि सद्भावाद् द्विष्णोरनु

पञ्चभेदास्तथा सिद्धा मुक्तेर्नित्यसुखात्मता ॥ भेदज्ञानैकसाध्यत्वमुक्तं सर्वविशेषणैः ॥
सहैव तच्च विज्ञानयोग्यतामनुसृत्य च ॥ ४३८ ॥ तारतम्येन तद्दृष्टिर्जीवानां त्रिप्रकारता ॥
आत्मस्थद्रष्टृभिन्नत्वे द्वेधा भवति यद्विदां ॥ ४३९ ॥ चेतनानां बहुत्वोक्त्या जीवभेदः परस्परं ॥ दातुः प्रभोरनेकेभ्यो भेदश्चैकस्य सिद्ध्यति ॥ ४४० ॥

ब्रह्मा तमनुरुद्भूतस्य लभात् तारतम्येनेत्युक्तं । तस्य भगवतोद्दृष्टिस्तद्दृष्टिः । सा च सादृष्टिश्चेति वा । यद्यस्मात् । विदां विदुषां मते । द्वेधा वैपरीत्येन द्रष्टृतया सर्वथा तद्द्रष्टृतया च । तत्तस्मात् । द्रष्टृणां विपरीतद्रष्टृणां अद्रष्टृणां जीवानां चलाभात् । यद्वा द्वेधा वैपरीत्येन द्रष्टृतयोभयथापि द्रष्टृतयेत्यर्थः । एवं च सम्यग्द्रष्टृविपरीतद्रष्टृमिश्रद्रष्टृणां चलाभादित्यर्थः ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ पञ्चभेदसिद्धिप्रकारं दर्शयति ॥ चेतनानामित्यस्योपलक्षणं । इदं च बहूनामित्यस्योपलक्षणं । चेतनानां बहुत्वोक्त्या दातुः प्रभोरैकस्येति वि

शेषणबलादनेकेभ्यःप्रतिग्रहीतृभ्योभृत्येभ्यश्चेतिलभ्यते । तेनबहुविधभेदकधर्मसद्भावेन ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ कामानितिकाम्या
नांबहुत्वोक्त्या । तेषांकाम्यानां । विदधातीतीशकृतत्वोक्त्या ॥ ४४२ ॥ तस्यकाम्यरूपस्य । मिथ्याभूतशुक्तिरजतादेशशश्रुं
गस्यचसृष्ट्यदर्शनादितिभावः । निर्माणक्रियायास्सदातनत्वनिर्मेयगतोप्यर्थात्सदातनत्वलाभात्सूचितमित्युक्तं ॥ ४४३ ॥
बहूनांकामानितिजीवसंबन्धितोक्त्यासंबन्धस्यषष्ठ्यर्थत्वात्तस्यचद्विनिष्ठतायाःप्रसिद्धत्वात्सुदुर्लभ्युक्तं । उपलक्षणंचैतत् । कार्यत्वा

तेनजीवेशयोर्भेदस्साधितस्सोपपत्तिकः ॥ मोक्षोपयोगिज्ञानत्वाद्भेदस्यात्यंतसत्यता ॥ ४४१ ॥
काम्यानांचबहुत्वोक्त्याजडभेदःपरस्परं ॥ तेषामीशकृतत्वोक्त्याजडेश्वरभिदातथा ॥ ४४२ ॥
सृष्ट्युक्त्यातस्यजगतस्सत्यत्वमपिसिद्ध्यति ॥ सदैववर्तमानत्वंलदाविश्वस्यभूचिंतं ॥ ४४३ ॥
जीवसंबन्धितोक्त्याचजडजीवभिदास्फुटा ॥ ४४४ ॥ एकजीवकथाजीवाभेदोजीवेश्वराभिदा ॥
चिद्रूपतैवजीवानांचित्यकर्तृत्वमित्यपि ॥ ४४५ ॥ ॥ ॥

कार्यत्वाभ्यांजडत्वेचेतनत्वाभ्यांचेतिद्रष्टव्यं ॥ ४४४ ॥ एवंस्वमतसिद्धिप्रकारमुक्त्वापरमतनिराकरणप्रकारमप्याह ॥ एकजी
वेति ॥ बहूनामितिजीवबाहुल्यकथनादेकजीवकथा एकएवजीवइतिकथा । बहूजीववादेपिजीवाभेदः । जीवानांपरस्परभे
दश्चोक्तविधया जीवेश्वरभेदसाधनाज्जीवेश्वराभिदा । मुक्तौसंसारेचसुखभोक्तृत्वकथनात्जीवानांचिद्रूपतैव भोक्तृत्वादिरहितचि

न्मात्ररूपतेल्यर्थः । चेतनोविदधातीत्युक्तत्वात्चित्तोऽकर्तृत्वं । आत्मस्थं तन्नुपपद्यतीति सप्रकारकभेदज्ञानस्योक्तत्वाच्चिष्यकारकै
क्यविज्ञानान्मुक्तिः । निष्प्रकारं च तदैक्यविज्ञानं चेति समासः । स्मृतृत्वोक्तैर्जगदसत्यता । तेषां सुखमितरेषां नैतद्युक्तैस्सकृत्सर्वमोक्ष
श्रेयैतत्सर्वमनयाश्रुत्यादूषितमिति संबंधः ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ उक्तरीत्या सकलस्वसिद्धांतसाधिकां सकलपरमतवाधिकां चेमांश्रुतिस्तु व
क्षेतादृशसकलश्रुतिमीमांसा निपुणैः सूत्रभाष्यकारौ च स्तौति ॥ एतावंतमित्यादिना ॥ ४४७ ॥ अयमुक्तवाक्यरूपो वेदव्यासभटा

निष्प्रकारैक्यविज्ञानान्मुक्तिर्जगदसत्यता ॥ सकृत्सर्वविमोक्षश्चेत्येतत्सर्वहिदूषितं ॥ ४४६ ॥
एतावंतमपि ह्यर्थमेकैव श्रुतिराददे ॥ सर्वश्रुत्यर्थकुशलौ सूत्रभाष्यकृतौ स्तुमः ॥ ४४७ ॥ त
स्मादेकांगवीरो यं वेदव्यासभटाग्रणीः ॥ तत्तद्वाक्यैश्च तत्सिद्धौ द्विबद्धस्य सुबद्धता ॥ ४४८ ॥ त
द्वासकृतविस्ताराश्रुतिः सूत्रानुसारिणी ॥ तानि सर्वाणि भेदादेस्साधकानि तिसु स्थितं ॥ ४४९ ॥

ग्रणीरेकांगवीरः सहायांतरमनपेक्ष्य स्वयमेकएव सर्वदुर्मतसेनासंहारक इत्यर्थः । तत्तद्वाक्यैर्जगत्सत्यत्वादि साधकैस्तैस्ते विश्वसत्य
द्वासुपर्णा गुणाश्श्रुतास्सु विरुद्धाश्च देवसंतीत्यादि वाक्यैस्तैस्सिद्धैर्जगत्सत्यत्वादिसिद्धौ । एकप्रमाणोक्तस्यार्थस्य प्रमाणांतरेण सा
धनेऽनुवादकतयाऽप्रामाण्यं यः परोक्तिः । सः द्विबद्धं सुबद्धं भवतीति लांकिकाभाष्यमपि न जानातीति सूचनायां द्विबद्धस्य सुबद्धते
त्युक्तं ॥ ४४८ ॥ तत्तस्मात् । तानि सूत्राणि । सुस्थितं । सकलमस्मन्मतप्रमेयं सुस्थितमासीदित्यर्थः ॥ ४४९ ॥ युक्तिविरुद्धत्वा

च्चजीवब्रह्मैक्यं न घटत इति साधयितुं साहिल्यमुद्रया प्रस्तावं करोति ॥ किंचेति ॥ यथादात्रादौ द्वैधीभावसाधकस्य परशोस्तदेकीभावघातकत्वं तथा जीवब्रह्मणो द्वैधीभावसाधकाद्युक्तिपरशोस्तेतवाभिमतः एकीभावोपि विभेति । सः युक्तिपरशुः जीवब्रह्मणो भेदमते सहायत्वमेतीत्यर्थः ॥ ४५० ॥ यथा घटाद्युपाधिना व्याप्तगगनभागानामेव तत्र तत्र घटाद्याकाशत्वं तथा देहाद्युपाधिना व्याप्तब्रह्मभागानामेव यत्र यत्र देहो गच्छति तत्र तत्र जीवत्वमित्यंगीक्रियते वा उत तदा कोद्भूतघटस्य जलस्येव व्याप्तब्रह्मचिदुद्भूतपरिच्छिन्नचिद्भागानां देहाद्युपाधिना जीवत्वमुच्यते । अथवा तटाकजलादयं तविलक्षणनालिकेरस्य जलानामिव महानलादयं तविलक्षण

किंच सद्युक्तिपरशोरेकीभावो विभेति ते ॥ द्वैधीभावमते सोऽपि सहायत्वमुपेयिवान् ॥ ४५० ॥

घटेन गगनस्येव यदि देहाद्युपाधिना ॥ गच्छता तत्र तत्र तत्र ब्रह्मभागस्य जीवता ॥ ४५१ ॥ संप

द्यते ततो न्येतु न जीवा इति मन्यसे ॥ भूतं न मायिनोऽप्येतच्च चार्थपरमुच्यते ॥ ४५२ ॥

ज्योतिरिगणज्योतिषामिव ब्रह्मणोऽयं तविलक्षणानां स्वभावतएवाणूनां चिद्भागानां जीवत्वमुच्यते इति विकल्पत्रयं मनसि निधायाऽद्यं दूषयितुमनुवदति ॥ घटेनेति ॥ तत्र तत्र तत्र ब्रह्मभागस्य तत्र तत्र विद्यमानव्याप्तब्रह्मचिदंशस्य । यत्र यदा देहस्तिष्ठति तत्र तदा तदेहस्य तत्र तत्र ब्रह्मांश एव जीव इत्युच्यते । देहस्यान्यत्र गमने चान्यत्रान्यत्र विद्यमानानां ब्रह्मचिदंशानामेव जीवपदवाच्यता संपद्यत इति यावत् । ततः व्याप्तब्रह्मचिदंशेभ्यः । अन्ये व्यतिरिक्ता अणवश्चेतना इत्यर्थः । एतत् इदं प्रमेयं मायिनो मतं । चर्चार्थं युक्तिचर्चार्थं परं केवलं मायावादिना मनसि भित्तोऽप्ययं पक्षः युक्त्यापि दूषयितुं प्रस्तावित इति भावः ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ दूषयति

॥ तर्हीति ॥ गमनं इतस्ततश्चलनं । तदन्यस्य देहाद्युपाधेः ॥ ४५३ ॥ परिस्पंदक्रिया परिस्पंदरूपक्रिया । ब्रह्मणोव्याप्तत्वादि तस्ततःपरिस्पंदनमायिमेतसर्वथानास्तीतिभावः । तत्क्रियया ब्रह्मपरिस्पंदनेन ॥ ४५४ ॥ घटस्यघटाकाशस्यचक्रियाभावोपिचेत नांतरेणेतःक्षेपणात् ततःआकर्षणाद्वाकदाचिक्त्रियासंभवति । देहेतुब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनंतरस्यानंगीकाराद्वकदापिक्त्रियेत्याह ॥ इतइति ॥ कश्चिच्चेतनः । परःअन्यः । अतःपूर्वोक्तहेतोःस्थिराशजीवत्वे । स्थिरब्रह्मांशजीवत्वे ॥ ४५५ ॥ तत्रदृष्टांतमाह

तर्हिदेहाद्युपाधानांगमनंकेनहेतुना ॥ ब्रह्मणोनिष्ठिक्रयत्वोक्तेस्तदन्यस्यजडत्वतः ॥ ४५६ ॥
परिस्पंदक्रियानैवपरेब्रह्मणि तेमते ॥ ततस्तत्क्रिययोर्देहक्रियोनन्त्यक्रियाभवेत् ॥ ४५७ ॥ इतः
क्षिपति किंकिश्चित्ततःकर्षति किंपरः ॥ अतस्स्थिरांशजीवत्वेत्यर्थस्यान्नगतागतं ॥ ४५८ ॥ शून्य
मेहस्यघटवदेहोदेहीघटाभ्रवत् ॥ अतिदूरस्थितस्वर्गगमनत्वतिदूरतः ॥ ४५९ ॥ वातोपितिर्न
कपवनःकोवातंजडमुश्रेयत् ॥ शवभूषणवत्सर्वजीवजातमभूदहो ॥ ४६० ॥ ॥

॥ शून्येति ॥ चालकपुरुषाभावसूचनायशून्येत्युक्तं । देहीजीवः घटाभ्रवत् घटांतस्थिताकाशवत् । ईषच्चलनस्याप्ययोगेदूर
चलनंदूरापास्तमितिभावः ॥ ४६१ ॥ वायुवशात्तृणादीनामिवोर्ध्वगमनंभविष्यतीतिमंदांशकांपरिहरति ॥ वातोपीति ॥ पांच
भौतिकयातनादेहस्यैवस्वर्गगमनप्रसिद्धेर्जडमित्युक्तं । परिहसति ॥ शवभूषणवदिति ॥ यथाशवभूषणानांचालकपुरुषाभावा

ञ्चलनाभावः । ब्रह्मचैतन्यस्यव्याप्तत्वेनचालकत्वायोगात्तथाजीवच्छरीराणामपिमृतशरीरस्वभावोभूदितिभावः ॥ ४५७ ॥
दूषणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ ४५८ ॥ अपहसति ॥ पदेपदइति ॥ ४५९ ॥ पूर्वाशाज्ञानोपादानकलिंगशरीरादेरपिनाशदुत्त
रांशाज्ञानोपादानकस्यलिंगशरीरादेःपुनरुत्पत्तेश्चबाह्यदेहवियोगयोगरूपावांतरमरणजननवर्तनेभृत्तिजन्मनी किंतुमोक्षकाली
नमहामृतिवल्लिङ्गशरीरस्यैवात्पत्तिरूपमहाजन्मवच्चाभूतामित्याह ॥ तदंशेति ॥ आदिपदेनलिंगदेहोद्गृह्यते । कल्पांतपदेनमुक्ति

किंचैकपदविन्यासेप्रागंशोद्गन्निर्गतेः ॥ मृत्तिरस्यादपरांशेतुजनिस्स्यदेहसंगतेः ॥ ४५८ ॥ दे
हयोगवियोगौहिजीवजन्ममृतीश्रुते ॥ पदेपदेतकर्मजातकर्मकरोत्तिकः ॥ ४५९ ॥ तदंशाज्ञा
नमूलस्यमनआदेरपिक्षयात् ॥ कल्पांतलयएवायंकल्पादिमजनिश्चसा ॥ ४६० ॥ पूर्वोशेकर्म
नष्टं हि नान्यांशोपिकेदेहिता ॥ कृतहान्यकृतप्राप्त्यामतमेतद्विगर्हितं ॥ ४६१ ॥ ॥

कालउच्यते । कल्पादिमपदेनचलिंगदेहोत्पत्तिकालः ॥ ४६० ॥ दूषणांतरंचाह ॥ पूर्वोशेति ॥ पूर्वोशेविद्यमानं कर्मपूर्वांशा
ज्ञानोपादानकर्मेतियावत् । अन्यांशे उत्तरांशेकर्मन नजातं । देहोत्पत्तेःपूर्वतदेहकार्यकर्मात्पत्तोरयोगात् । अतोदेहिताक् । कर्म
निमित्तदेहदेहिभावःक् । स्वकर्मनिमित्तदेहसंबन्धेनदेहित्वं । अन्यथामानुरुदरस्थशिशोरपिमातृदेहेनदेहित्वप्रसंगः । स्वकर्मच
प्राक्तननष्टं पश्चात्तनमनुत्पन्नं । अतस्तन्निमित्तदेहितापिकथंस्यादितिभावः । कृतहान्यकृतप्राप्त्या कृतहानिसहिताकृतप्राप्त्या ।

स्वर्गादिफलजनकत्वेन श्रुतपुण्यपापादिकर्मणां फलोत्पत्तेः पूर्वमेव नाशाख्यकृतहानिरूपदोषेण कर्मनार्जितदेहादिप्राप्त्याख्याकृता भ्यागमाख्यदोषेण चेत्यर्थः ॥ ४६१ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ अंतइति ॥ अंशंतरे । ब्रह्मचैतन्यांशंतरे । शंक्ते ॥ इन्द्रियेति ॥ उत्तरमाह ॥ सुप्तिश्चेति ॥ ४६२ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ चिद्रूपेति ॥ प्रबुद्धतामृतस्य पुनरुत्थानं । अंगीकृत्येदमुदितं । वस्तुतस्तु चिदंशसंबन्धस्य सर्वत्र सत्त्वादुपरतिरेवनस्यादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ४६३ ॥ प्रकारंतरेण देहचलनायोगमुपपादयन्परंपरिहसति ॥

अतस्मृतिश्च कावाच्यादेहस्यांशंतरे स्थितेः ॥ इन्द्रियोपरतस्माच्चेत्सुप्तिश्च मरणं भवेत् ॥ ४६२ ॥ चिद्रूपसाक्षिसामर्थ्यात्तद्वत्स्याद्धिप्रबुद्धता ॥ ४६३ ॥ उपादेयमुपादानगत्वैवान्यत्र गच्छति ॥ पूर्वाशाज्ञानजो देहः कथं तस्य ह्यचालने ॥ चलेदन्यत्र तन्मातागुर्विणीसर्वदा तव ॥ ४६४ ॥ उत्पत्तिस्थितिनाशाश्च तत्र तत्रैव देहिनां ॥ भवेयुर्निष्ठिक्रयासंगादेहोपि स्याद्धिनिष्ठिक्रयः ॥ ४६५ ॥ व्याप्तांशस्यैव जीवत्वे गजदौ गजमात्रता ॥ अणावणुप्रमाणंचेत्यागतं ह्यतिनिर्दिष्टं ॥ ४६६ ॥

उपादेयमिति ॥ नहि मृत्पिण्डगमनं विना घटो गच्छतीति भावः । तस्य पूर्वाशाज्ञानस्य । तत्तस्मात्तर्गभस्थशिशुचलनायोगात् । तत्र तत्र यत्र यत्रोत्पत्तिस्तत्र तत्रैव ॥ ४६४ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ व्याप्तेति ॥ गजमात्रता जीवस्य गजप्रमाणता । आकाशस्य घटप्रदेश इव व्याप्ता चिदंशस्य यावद्गजदेहप्रदेशोपि विद्यमानत्वादिति भावः । अणौपि पीलिकादौ । पूर्वोक्तैव युक्तिः । अतिनिर्दिष्टं जैन

मतमित्यर्थः ॥ ४६६ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ यौशइति ॥ यः अंशः व्याप्तब्रह्मणएकत्रस्थिरीभूतोऽंशः । विप्रत्वं तत्रैवागतविप्रदे
हसंगेसतिविप्रत्वंप्राप । क्षणांतरे विप्रदेहस्यतोगमनानंतरंचंडालदेहादेस्तत्रागमनक्षणे । इतिहेतोः ॥ ४६७ ॥ अत स्थिरांशजी
वभावस्यायुक्तत्वात् । अणुजीवता अणूनामितस्तोगमनशीलानांसूक्ष्माणांचिदंशानांजीवता त्वदभिमतद्वितीयपक्षानुसारेणवा
अस्माकमप्यनुमततृतीयपक्षानुसारेणवा इलाघ्येत्यादिनासंबंधः ॥ ४६८ ॥ पूर्वपक्षोक्तदूषणस्मारयन्निममेवपक्षस्थिरीकरोति

यौशोविप्रत्वमापेदेसएवांशःक्षणांतरे ॥ हीनोपिस्यादितिप्राप्तानानायोनिःपदेपदे ॥ ४६७ ॥ उत्क्रांतिग
त्यागतीनामित्याहब्रह्मसूत्रकृत् ॥ अतोणुजीवताश्चाध्यायोग्यावाग्भिजनप्रिया ॥ ४६८ ॥ चलदंशो
हिजीवस्यान्नास्थिरांशःकदाचन ॥ चैतन्याचलेनकस्यचलनंस्याजगन्नये ॥ ४६९ ॥ चलचेतनहस्तस्थोघट
श्चलतिनापरः ॥ ४७० ॥ परिस्पंदक्रियानैवपरेब्रह्मणिनेमते ॥ सहस्रोपाधिसंबधेय्यक्रियस्याक्रियानहि
॥ ४७१ ॥ किंक्रियानिष्क्रियेव्योमिस्त्यात्कारकशतैरपि ॥ स्थिरांशजीववादेतोनिस्थिरःप्राज्ञसंसदि ॥ ४७२ ॥

॥ चलदंशइति ॥ ४६९ ॥ चलदंशस्यैवजीवत्वंसर्वानुभवसिद्धं करोति ॥ चलदिति ॥ स्वगृहात्तटाकर्पयंतंचलतश्चेतनस्यहस्त
स्थितइत्यर्थः ॥ ४७० ॥ ननुस्वभावतोनिष्क्रियस्यापिमायाख्यापाधिवशात्क्रियाभवतीत्याशंकांसयुक्तिकंपरिहृत्यपुनरणुत्वमेवदृ
ढीकरोति ॥ परिस्पंदेति ॥ अक्रियस्य स्वभावतःक्रियारहितस्य ॥ ४७१ ॥ निष्क्रिये स्वभावतःक्रियायोग्ये । घटाद्युपाधीना

मितस्तोगमनेपितदन्तस्थव्योम्नोगमनादर्शनादितिभावः । अतः प्रयत्नशतेनापिव्याप्तेव्योम्निक्रियाऽदर्शनात्स्थिरांशजीववादो
नस्थिरइतिसंबन्धः । एतेन मायावाद्यभिमतद्वितीयपक्षोपनिस्तः । क्रियायोग्यतटाकजलादुद्धृतघटजलस्यक्रियासंभवेपि व्या
प्ततयाक्रियायाअयोग्येब्रह्मणिव्योम्नोवीषाधिशतेनभिन्नभिन्नांशीकरणेपिसक्रियत्वसंपादनस्याशक्यतयासक्रियस्यदेहांतस्थजीव
चैतन्यस्यदहनशिखानोन्यखद्योतप्रभावत्ब्रह्मचैतन्यादन्यत्वस्यैववक्तव्यत्वात् ॥ ४७२ ॥ अतस्तृतीयपक्षएवत्वयाप्याश्रयणीय
इत्याह ॥ अतइति ॥ अत स्थिरांशजीवभावसायुक्तत्वात् । श्रौताणुता । अणुह्रषआत्मेतिश्रुतिसिद्धस्वाभाविकाणुता ।

अतश्श्रौताणुतासिद्धातवापिचममापिच ॥ देहांतःकरणांतःस्थस्सोर्धौचत्यूध्वमं
चति ॥ ४७३ ॥ एवंचोभयतःपाशारज्जुर्बध्नातिगलं ॥ ४७४ ॥ स्थिरांशस्यैवजी
वत्वेभवदैक्यकथावृथा ॥ चलदंशस्यजीवत्वेभवदैक्यकथावृथा ॥ ४७५ ॥ ॥

उपलक्षणंचैतत् । ब्रह्मभिन्नताचेत्यपिद्रष्टव्यं । सः स्वाभाविकाणुजीवः ॥ ४७३ ॥ अतःपक्षद्वयेपरस्यानुपपत्तिरेवेत्याह ॥ एवं
चेति ॥ ४७४ ॥ उभयतःपाशरज्जुमेवोपपादयति ॥ स्थिरिति ॥ भवदैक्यकथा भवताक्रियमाणैक्यकथा । शिष्यजीवस्यत्व
त्समीपागमनेऽसमर्थत्वात्तवचतत्समीपगमनासमर्थत्वेनभवदैक्यकथा अरण्यरोदनमासीदितिभावः । चलदंशस्यजीवत्वे उक्तदू
षणभियाचलदंशजीवत्वेऽङ्गीकृते भवतःब्रह्मणासहैक्यकथावृथा । ब्रह्मणोविभुतयाक्रियाऽयोग्यत्वेनसक्रियस्यभवतउद्धृतांशत

याप्यैक्यायोगादितिभावः ॥ ४७५ ॥ तस्मा द्विदैक्यपक्षस्याप्यनुपपन्नत्वात् । अयं प्रागुक्तपक्षद्वयोक्तः केवलतैक्क्याय एका कित्वाय । युक्तिविरुद्धपक्षांगीकारिणस्त्वसमीपंप्रतिकोपिप्रेक्षावान्नायाति । अतस्त्वमेकाकीभूयाइतिभावः । एकाकित्वायेत्यनु क्त्वा ऐक्यायेतिवचनमततः कस्यचिदैक्यस्यास्माभिरेवदत्तत्वात् वयमपितवोपकारिणइतिपरपरिहासार्थं ॥ ४७६ ॥ अधुनाद्वि तीयपक्षेदूषणांतराणिचव्युत्पाद्यदर्शयन्स्वमतानुकूलत्वान्तृतीयपक्षमेवप्रबलयति ॥ अणुरिति ॥ स्वप्नेकंठे जाग्रदवस्थायामक्षि

तस्मान्त्वदैक्यवादोऽयंतैक्क्यायैवकेवलं ॥ ४७६ ॥ अणुरेवहिजीवोऽयंकंठेऽक्षिणहृ दिवास्थितेः ॥ देहादेहांतरगतैरुद्गतेऽप्यवागतेः ॥ ४७७ ॥ प्रवेशाच्चयवव्रीहि तिलमाषादिकाङ्क्षुरे ॥ अन्नद्वाराचपितरिपितृद्वाराचमातरि ॥ ४७८ ॥ अणूनि जीवचैतन्यान्यान्यनिचतनौतनौ ॥ नानाकमानुबंधीनिनानायोगनिगतानिच ॥ ४७९ ॥ अन्यच्चब्रह्मचैतन्यंसदासर्वत्रतिष्ठति ॥ स्वच्छमच्छेद्यमच्छिद्रंकूटस्थमचलंध्रुवं ॥ ४८० ॥

णि सुप्तौहृदीतिविवेकः । सर्वत्राणुरितिसंबध्यते ॥ ४७७ ॥ अणुत्वमुपसंहरति ॥ अणूनीति ॥ अणूनि स्वभावतए वाणूनि । देहाख्योपाधिसंबंधात्पूर्वमप्यणुत्वात् । अन्यानि परस्परंभिन्नानि । तत्रहेतुद्वयमाह ॥ नानेति ॥ कर्मवैचित्र्याद्योनि वैचित्र्याच्चपरस्परंभिन्नानीतिभावः ॥ ४७९ ॥ जीवविरुद्धस्वभावत्वात्ब्रह्मचैतन्यंचान्यदेवेत्याह ॥ अन्येचेति ॥ विरुद्धस्वभा

वत्वमेवदर्शयति ॥ सदासर्वत्रेत्यादिना ॥ उपलक्षणंचैतत् ॥ कर्मयोन्यादिदूरंचेतिग्राह्यं ॥ ४८० ॥ इतोपिद्वितीयपक्षोनघट
तइत्याह ॥ तदच्छेद्यमिति ॥ अच्छेद्यंतद्ब्रह्मातिसंबंधः । पातालादिसत्यलोकांतलोकेषुतत्रतत्रजीवभावायच्छेत्तव्यत्वाद्भोगेभा
गइत्युक्तं । अच्छेद्यत्वमसिद्धमित्यतआह ॥ अच्छेद्यइति ॥ उक्तेऽश्रुतेस्मृतेश्च ॥ ४८१ ॥ निश्छिद्रस्य सर्वत्रव्याप्ततयाछिद्र
रहितस्य । असाध्यं अच्छेद्यत्वश्रुतिबलात्साधयितुमशक्यं । तयाऽविद्यया । भगवतइवअघटितघटकाविद्यासामर्थ्याद्धटतइत्या
शंकापरिहरति ॥ अविद्यायाइति ॥ विद्या असाध्यसाधिकाविद्या । यया विद्यया । अविद्याविद्ययोःपरस्परविरुद्धत्वाद्द्विधा

तदच्छेद्यकथंछेद्यंभागेभागेत्वविद्यया ॥ अच्छेद्योयमदाह्योयमित्युक्तेःक्रागतिर्वद् ॥ ४८१ ॥ नि
श्छिद्रस्यकथंछिद्रमसाध्यंसाध्यतेतया ॥ अविद्यायानविद्यास्तिययासाध्यंचसाध्यते ॥ ४८२ ॥
यास्वांशगततत्त्वंडानुन्नयेच्चाप्यधोनेयेत् ॥ जनयेन्मारयेन्नानाक्लेशौघंभोजयेत्कल ॥ ४८३ ॥

मात्रमप्यविद्यायां वक्तुं न शक्यते । असाध्यसाधकाविद्यातुदूरापास्ता । भगवतस्तु सर्वज्ञतया विचित्रविद्यावतः असाध्यसाधकाविद्या
यिसंभावितेतिभावः ॥ ४८२ ॥ याऽविद्या । तत्त्वंडान् अच्छेद्यव्याप्तब्रह्मखंडान् । उन्नयेत्स्वर्गनेयेत् । अधोनेयेत्नरकंनेयेत् ।
अच्छेद्यस्यच्छिदेवव्याप्ततयानिश्क्रियस्यक्रियाध्यसंभावितेतिस्मारयितुंपूर्वोक्तमहिमपरामर्शितदितपदमुक्तं । नित्यस्यकर्मबद्ध
स्यचजननादिकमप्यसंभावितमितिसूचयितुंजनयेदित्यादिकमुक्तं । एकमप्यघटितं कर्तुं मशक्ता बहून्येतान्यघटितानि कथं कुर्यादि

तिभावः ॥ ४८३ ॥ अपहसति ॥ नहीति ॥ हियस्मात्तच्छिद्ररूपताद्वयोरपि । तस्मा जीर्णपटमूषिकइवकथञ्छिद्रं कुयादि
त्यर्थः ॥ ४८४ ॥ दोषांतरंचाह ॥ निष्क्रियमिति ॥ अस्मद्ब्रह्मणस्सक्रियंत्वाद्विचित्रशक्तिमत्त्वाच्चेतब्रह्मेत्युक्तं । तत् संसारद
शायांविद्यमानं । तत्रतत्रैवस्थिरैस्तेस्तेरशैराकाशेघटाद्यैरिवतन्मात्रनिष्ठदेहाद्युपाधिभिस्तत्रैवकृतच्छिद्रस्यकथंचित्पूरणसंभवेपि
यावृद्धिसामर्थ्यविशेषरहितब्रह्मभागस्यापिसिक्तियजीवभावंप्राप्यपुनस्तत्रतत्रैवागत्यपूरकत्वायोगादितिभावः । यदिच्छिद्रपूरणा
यब्रह्मणिशक्तिविशेषोपेगीक्रियते तदाऽप्यसिद्धांतस्स्यात् ॥ ४८५ ॥ दोषांतरंचाह ॥ कारागृहमिति ॥ कारागृहं नानाङ्कशानु

नहिजीर्णपटोब्रह्ममायामुषिकवेषघृक् ॥ ४८४ ॥ निष्क्रियंशक्तिशून्यंचकृष्यमाणमविद्यया ॥

तेब्रह्मतद्गणंसर्वकनोपायेनपूरयेत् ॥ ४८५ ॥ कारागृहनयतींतांशक्तंचैत्किनवारयेत् ॥ ४८६ ॥

अतस्तत्प्रक्रियांब्रह्ममत्वास्वांगस्यविक्रियां ॥ तद्वक्त्रणशाल्यर्थेभेदाख्यारण्यकौषधं ॥ ४८७ ॥

भावकमानुषेदेहाख्यकारागृहं । तामविद्यां । शक्तिविशेषवत्त्वेस्वव्रणकारकमायामेवनिवारयेत् । मुक्तजीवेष्वपिसंभावितमायानि
वारणायासमर्थचेत्स्वचिदंशेकृतच्छिद्रकथंपूरयेदितिभावः ॥ ४८६ ॥ अतः छिद्रपूरणासंभवात् । विक्रियां विरुद्धा व्रणरूपा
क्रियायस्यास्सकाशात्सा तां । तस्याअविद्यायावक्त्रणं वक्त्रात्स्वांगेरिष्यमाणस्वांगच्छिद्राख्यव्रणं । तस्यशांतयेअनुत्पादाय ।
भेदाख्यमारण्यकं । उपनिषत्प्रतिपाद्यतयातन्निष्ठमौषधं । अरण्येविद्यमानमितिध्वनिः । यथामसूरिकादिव्याध्यनुत्पादायपूर्वमेव
हस्तादावौषधंघ्नन्ति । तथाजीवैक्येसतिहिमायामदंगाज्जीवभावायव्रणंकुर्यात् । जीवादत्यंतशेदेतुजीवांशानांशुभेनविद्यमानत्वा

त्तानेवदेहादिदानेन संसारयेत् । मातुकारणाभावेन न स्पृशेदिति मन्वानं अत्यंतभेदमवस्थांगरक्षकमकरोदिति भावः । रक्षांतरमाह ॥ चिच्छक्तिरूपकवचमिति ॥ चित्प्रशक्तिः । अविद्यानिर्हरणसामर्थ्यं । अस्पृशाय सर्वथाऽविद्यास्पर्शाभावाय । औषधं सर्पमुखबंधनवत्प्रणानुत्पादकारणं । कवचंतुव्रणकारकस्पर्शस्यैव विघटनहेतुरिति विशेषः । तर्ह्यविद्याग्रासाभावाद्द्वैतार्थव्यत्ययमरणस्यादित्यत आह ॥ जीवानिति ॥ धुधितयै । ग्रासाभावेन धुधितयै अविद्यायै । अणुतयाऽसमर्थतया अतएव मत्तोत्यंत

चिच्छक्तिरूपकवचमस्पृशायपदेपदे ॥ स्वयंदृढीकृत्य जीवान्धुधितयै समादिशत् ॥ ४८८ ॥
ब्रह्मखंडान जीवास्तद्ब्रह्मणि काप्यखंडनात् ॥ अखंडितं च तद्ब्रह्म निश्छिद्रत्वाद्भिनिश्चितं ॥ ४८९ ॥
धर्मखंडोऽपि तेनास्ति का कथा धर्मि खंडने ॥ अखंडवादी किं न त्वं स खंडत्वं हि मन्मतं ॥ ४९० ॥
चित्रशक्तिविशेषश्च यद्यस्ति परमात्मनि ॥ कथं दुःखानि वेमङ्कुमुत्सहेतुस्तद्विमान् ॥ ४९१ ॥

भिन्नतया चासयोग्यान् जीवानेव ग्रासित्वा स्वोदर इव स्वनिर्मितदेहाद्युदग्रे प्रवेशयैवार्थव्यत्ययमरणं परिहृत्याऽमोक्षजीवेत्याज्ञामकरोदिति भावः ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ प्रागुपपादित प्रमेयं संकल्योपसंहरन् युस्त्यंतरं च दर्शयति ॥ ब्रह्मखंडा इति ॥ ब्रह्मखंडाः । तत्तस्मात् पूर्वोक्ते हेतोः । तमेव विशदयति ॥ ब्रह्मणीति ॥ ४८९ ॥ धर्मखंडः । धर्मनात्वं । धर्मि खंडने धर्मि नानात्वे ॥ ४९० ॥ सः परमात्मा । जीवैक्यमेतद्ब्रह्मणि चित्रशक्तिरङ्गीकृतुं न शक्यत इति भावः ॥ ४९१ ॥ तर्ह्यविद्यासामर्थ्याद्ब्र

विध्यतीत्यतआह ॥ ईशशक्तयेति ॥ नोचेत् ईशशक्तिर्नचेत् । उक्तार्थप्रमाणसूचयति ॥ नर्तइति ॥ ४९२ ॥ अस्माकमततु सर्वेश्वरस्यभगवतोविचित्रशक्तिमत्त्वादणिमाद्यैश्वर्यसंपन्नत्वाच्चव्यसिर्गमनागमनादिकंचघटतइत्याह ॥ साकिलेति ॥ सः कृष्णरूपीनारायणः । एकदार्भकमादायस्वांकमारोप्यभामिनी । प्रस्रुतंपाययामासस्तनंक्षेहपरिभुता । पीतप्रायस्यजननीसुतस्यरुचिरस्मितं । मुखलालयतीराजन्जुभतोददृशइदं । खरोदसीज्योतिरनीकमास्यसूयदुवाह्निश्वसनंबुपांश्च । द्वीपान्नगांसहोहितृवना

ईशशक्त्यैवसर्वत्रशक्तिर्नोचिन्नकुत्रचित् ॥ नर्तत्वत्क्रियतेकिंचनयाद्यागर्जातिश्रुतिः ॥ ४९२ ॥ सकिलांवांकगोपालःकुक्षौमहदिदंजगत् ॥ ४९३ ॥ विचित्रशक्तियुक्तोसौ सर्वज्ञस्सकलेश्वरः ॥ स्वतंत्रोखिलकर्तृचसदाऽणियान्महान्किल ॥ ४९४ ॥ तच्छक्त्याकिं नघटतेसोऽपिनस्वात्मघातकः ॥ खरोमापिकिञ्चिक्रीचैक्रेणनिचकर्तृकिं ॥ ४९५ ॥

निभूतानियानिस्थिरजंगमानीतिभागवतीकथाकिलेत्यनेनस्मारयति ॥ ४९३ ॥ अनेनभगवतोविचित्रशक्तिमत्त्वाणुत्वमहत्त्व सर्वेश्वरत्वादिकंसर्वमपिसिद्धमित्याह ॥ विचित्रशक्तियुक्तइत्यादिना ॥ ४९४ ॥ सोऽपि विचित्रशक्तियुक्तोऽपि । स्वात्मघातकः नानाजीवाकृत्यानरकयानाद्यानर्थसाधनस्वात्मनोघातकः । नहिकोऽपिप्रेक्षान्स्वसत्त्वंस्वशिरश्छेदायप्रयुङ्गइतिभावः । तदेवविशदयति ॥ खरोमापीति ॥ अतस्त्वचित्रशक्त्याऽणिममहिमाद्यैश्वर्यमेवस्वात्मनिधेयत् । जननमरणनरकाद्यनेकदुः

खसंपादकजीवभावंकदापिनघटयेत् । किंतुदूरापास्तमेवकुर्यात् ॥ ४९५ ॥ तर्हिस्वात्मनीवगगनादेरपिगतागतंकुतो न ददातीत्य
तआह ॥ सत्यसंकल्पतइति ॥ स्वतंत्रचेतनत्वात्स्वसंकल्पानुसारैरेवकुर्यात् । गगनगमनादिकंचसमर्थोऽपिस्वसंकल्पविरुद्धत्वा
न्नकरोतीतिभावः ॥ ४९६ ॥ नन्वेतादृशीशक्तिरविद्यायाएवभवतु । साचशक्तिरहितब्रह्म जीवभावंप्रापयत्वितिशंकाग्रमाणाभा
वेनयशोदाप्रत्यक्षविरोधेनचनिराकृतामपियुक्त्यंतरैर्निराकरोति ॥ यदीति ॥ ईश्वरमनंगीकृत्यजडग्रधानस्यैवसर्वसमर्थत्वंदत्त
स्मांख्याःखलुतत्पूर्वपक्षिणः । त्वयापीश्वरंविहायजडस्यैवसामर्थ्यागीकारेनुन्दोःकोविशेषइतिवदंतस्तएवजिग्युरितिभावः ।

सत्यसंकल्पतोविष्णुःकुरुतेकाचिद्भुतं ॥ कचिच्चनकरोतीशोनासाध्यतस्यविद्यते ॥ ४९६ ॥ यदिब्रूषेजडंशक्तं
जितंसांख्यकुमारकैः॥जडप्रकृतिकर्तृत्ववादस्याप्यनुपद्रवात्॥४९७॥जडस्यनविवेकोस्तिच्छद्यात्ताहि नभोपित
त्॥४९८॥चित्तवंडनेसमर्थस्यसुकरंजडखंडनं॥वृक्षच्छेदेनकिंबलं॥पक्षच्छेदेनकिंसुखं ॥४९९॥

पंडिताःकिमु । यद्बालकोपिजीयादितिसूचनायकुमारपदं । तदेवोपपादयति ॥ जडेति ॥ अनुपद्रवात् । बाधकाभावादित्यर्थः
॥ ४९७ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ जडस्येति ॥ तत् जडं । ईश्वरस्तुसर्वज्ञचेतनतयाविवेकित्वात्प्रमाणानामनुकूलमेवकुर्यात् ।
अननुकूलंयजेत् । जडत्वविवेकित्वात् अघटितघटकशक्तिदानेसर्वमप्यघटितंकुर्यादेव । नह्यसिधारवैरिणमेवनिर्कृततीतिनिय
मोस्तीतिभावः ॥ ४९८ ॥ अविद्यायागगनखंडनैकमुत्तमाह ॥ चित्तवंडनइति ॥ तत्रदृष्टान्तमाह ॥ वृक्षच्छेदीति ॥४९९॥

कथं तर्हि मणिमंत्रौषधादीनां जडानामपि सामर्थ्यदर्शनमिति तदस्यांशं कां परिहरति ॥ उक्तं ॥ उक्ताश्रुतिः, न ऋतं त्वत्क्रियत इति श्रुतिः । पयोबुवदित्यनेन पयोबुवच्चेत्तत्रापीतिसूत्रसंगृह्णाति । पयःक्षीरं तत्स्वयेमेव दधीभवति । अंबुस्वयमेव चलतीति चेन्न तत्रापि हरिरेव प्रेरक इति सूत्रार्थः ॥ ५०० ॥ व्यासमतमित्यनेन तत्कृतसूत्रभाष्यकारिणापरेणापीदमेव श्लाघ्यमिति सूचयति । तथा पितृन्मतत्यागिनां परमन्यापदेशेन परिहसति ॥ तिक्त इति ॥ पित्तदेहिनस्तद्विषयसंबन्धः । यथापि तत्तत्प्रस्ताजिह्वायास्स्वादुर्गुण्डवति क्ततयाऽवभाति । तथा दुराग्रहग्रस्तस्त्वमपि श्रुतियुक्तयुपेतं स्वमूलशस्त्रमेव व्यर्थीकरोषीति भावः ॥ ५०१ ॥ ननु मयाप्यविद्या

उक्तश्रुतिप्रमाणाच्च पयोबुवदिति स्मृतः ॥ मणिमंत्रौषधादीनां प्रभावोऽपि प्रभावशे ॥ ५०० ॥ इति व्यासमतं तित्तो गुण्डस्तो पित्तदेहिनः ॥ ५०१ ॥ निर्विशेषं हि ते ब्रह्म न शक्तं कास्यशक्तता ॥ यन्नास्मात्सुखांभो धावुन्मज्जति निमज्जति ॥ ५०२ ॥

यार्हैश्वरशक्त्यधीनशक्त्यङ्गीकारात्कथं व्यासमतपरित्याग इत्यत आह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निर्विशेषं निर्गतसकलविशेषं । तेम ते । अतएव न शक्तं शक्तिविदूरं । अशेषविशेषरहितं ब्रह्मेति वदता शक्तिरूपविशेषस्यापित्यक्तत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणापि शक्तित्यागमुपपादयति ॥ कास्येति ॥ अस्य ब्रह्मणः । शक्तता शक्तियुक्तता । तत्र हेतुमाह ॥ यद्ब्रह्म । असुखं दुःखं । जीवैक्यवादिना त्वया ब्रह्मणस्सकलदुःखानुभवि त्वत्कथनात्पुनस्तस्य शक्तत्वकथनशोभां विभर्तीति भावः ॥ ५०२ ॥

चिन्मात्रब्रह्मशक्तिः चिन्मात्रतयांगीकृतब्रह्मशक्तिः । चिन्मात्रत्वशक्तियुक्तत्वंचविरुद्धं । अतस्त्वन्मतस्यव्यासमतस्यचमहदं
तरमितिभावः । जडाविद्याशक्तिपक्षः । जडाविद्यायाएवशक्तिपक्षः ॥ ५०३ ॥ पूर्वपक्षं सांख्यमतं । ननुनिर्विशेषचिन्मात्रेश
क्त्यनंगीकारेऽप्यविद्याविशिष्टतस्मिन्शक्तिरंगीक्रियते । अतोऽनकोपिदोषइत्यतआह ॥ यदीति ॥ शक्तत्वं अधटितघटकशक्ति
युक्तत्वं । तत् अज्ञानं । क्षिपेत् स्वस्वरूपाद्बहिर्निष्कासयेत् । उत्क्षिपेत् ऊर्ध्वयापयेत् । ततःअज्ञानात् । दुःखामयदादि
त्युत्क्षेपणहेतुसूचनार्थमुदितं । आत्मनस्वस्य । तत्स्वरूपं । स्वतश्शक्तिशून्यं ब्रह्मअज्ञानसंबन्धादयदितघटकशक्तिसहितंभवति

चिन्मात्रब्रह्मशक्तितोसिद्धांतहंतकृतति ॥ जडाविद्याशक्तिपक्षः पूर्वपक्षविचक्षति ॥ ५०३ ॥
यद्यज्ञानविशिष्टस्यशक्तत्वंतर्हितत्क्षिपेत् ॥ उत्क्षिपेच्चततोदुःखामयदात्तत्त्वमात्मनः ॥ ५०४ ॥
अतश्शक्त्यापरीहारः प्रहाराभूत्रिधापिते ॥ प्रागुक्तानुपपत्तिस्तद्विपत्तिरभवद्भुवं ॥ ५०५ ॥

चेत्तर्हिअज्ञानसंबन्धपयंतमुत्पुरुषवचूणीस्थितंब्रह्म अज्ञानसंबन्धानंतरंप्रबुद्धसमर्थपुरुषजीवभावसंपादनेनस्वस्यमहादुःखकारंत
त् अज्ञानमेवस्वस्वरूपाद्बहिर्निस्सारयेत् । स्वयंवातामधःकृत्वाध्वगच्छेत् । समर्थपुरुषस्यस्वदुःखोपेक्षकत्वादज्ञानात् । तदनं
तरंचपुनस्सुप्तवचूणीनतिष्ठेत् । मायावच्छेदाधीनजीवभावस्तस्यकदापिनभवदितिभावः ॥ ५०४ ॥ परीहारः ब्रह्मणोजीवभावो
क्तौप्राप्तदोषपरिहारः । त्रिधा चिन्मात्रशक्तिपक्षे मायाविशिष्टशक्तिपक्षे, केवलमायाशक्तिपक्षेचेत्यर्थः । तेतव प्रहारोभूत् । शस्त्र

प्रहारइवानिष्टहेतुरभूदितिभावः । तत्तस्मात् । प्रागुक्तानुपपत्तिः प्रागुक्तपक्षद्वयदूषणं । विपत्तिः विरुद्धतयापद्यतेऽनयापुरुष
इतिविपत्करीत्यर्थः । अनिष्टरूपावा ॥ ५०५ ॥ तस्माच्चतुतीयपक्षएवयुक्तियुक्तइत्याह ॥ अखंडितेचेति ॥ अखंडिते अच्छ
द्रिते । यस्मिन्ब्रह्मणि । येजीवाः तेजीवाः खंडाएकदेशाः । पृथग्द्रव्यं परमाणुवत्प्रत्येकमेवद्रव्यं । क्वचित्पुराणादौब्रह्मांशत्वक
थंनंतदधीनत्वादेव । ननुमत्स्यादिवत्तदेकदेशत्वात् । तथासतिसर्वज्ञादिगुणपूर्णत्वप्रसंगादितिभावः । तद्भागाः ब्रह्मभागाः ।
खंडत्वस्यैवाभावेब्रह्मखंडत्वंदूरापास्तमितिभावोनोक्तसुतरामिति ॥ ५०६ ॥ अतःकारणात् । अयुक्ततेरेतिपदच्छेदः । प्राक्परा

अखंडितेचयस्मिन्येसंचरंतिततस्ततः ॥ नतेखंडाःपृथग्द्रव्यंतद्भागास्तुतरानंहि ॥ ५०६ ॥
ब्रह्मणोजीवभावोक्तिरतोऽयुक्ततराविदां ॥ यतःप्रागक्रियाव्यासाचिदेकासिक्रियास्त्वमी ॥ ५०७ ॥
अनादितोपिजीवास्तेसंचरंतिपृथक्चतत् ॥ अतोमोक्षेपिनैवैक्यंनहिक्थापरपुमान् ॥ ५०८ ॥

भिलषितजीवभावात्प्राक् । चित् ब्रह्मचित् । तेप्रसिद्धाः । अमीजीवाः । अनादितोपिसक्रियाः अतएवसंचरंति । तत्तस्मा
त्कारणात् । पृथक् ब्रह्मणःपृथक् । ब्रह्मणोनादितोपिनिष्क्रियत्वात्व्याप्तत्वादेकत्वाच्च, जीवानांचानादितोपिसक्रियत्वादणुत्वा
दनंतत्वाच्चात्यंतभेदएवेतिभावः । अतः उक्तविधयापरांगीकारेणचानादितोपिब्रह्मभिन्नत्वात् । भिन्नयोर्धटपटयोस्तमःप्रकाशयो
श्चकदाप्यैक्यादर्शनादितिभावः । युत्तयंतरंचाह ॥ नहीति ॥ कथा बहुगुणितपटखंडमयी । यथापटपटखंडांतरयो

नेसतिकंथात्वं । तथाव्यासब्रह्मचैतन्येचैतन्यांतरयोगसतिषनीभावप्रसंगइतिभावः ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ सक्रियाणांजीवानां
देहाद्युपाध्युपगमरूपमुक्तावपिनैक्यवक्तुयुक्तं । घटोपाध्यपगमोपिनिष्क्रियघटाकाशस्यैवक्रियाऽयोगगनैक्यदर्शनात् । सक्रिय
स्यघटस्यजलस्यतदर्शनाच्चेतिभावेनपरमतेजीवानांसक्रियत्वंब्रह्मणोनिष्क्रियत्वमन्यमहदीकरोति ॥ जीवाणुत्वमिति ॥ तेमते
॥ ५०९ ॥ निष्क्रियब्रह्मभागत्वेजीवानांचनिष्क्रियत्वमोचितमित्यत्रदृष्टान्तमुपपादयति ॥ किम्विति ॥ तत्खंडं व्योमखंडं ।
त्वन्माया अनिर्वचनीयाविद्या मायाशक्त्याघटतइत्येतदप्यनेनैवदूषितं ॥ ५१० ॥ अस्माकंमतेविशेषोस्तीत्याह ॥ हेररिति ॥

जीवाणुत्वंश्रुतिप्रोक्तमावयोर्मतमेवहि ॥ परंब्रह्मपरिस्पंदक्रियादूरतरंचते ॥ ५०९ ॥

किमुव्योमकुठारेणच्छित्वातत्खंडमन्यतः ॥ नयेन्मयोग्रामायावाखन्मायावाकदाचन

॥ ५१० ॥ हेररनेकताणुत्वंमहत्त्वंचेतिमन्मनं ॥ अतोगतागतांचयुक्तंशक्त्यामसप्रभोः

॥ ५११ ॥ तवत्वनेकताणुत्वे नैव स्तो महद्देवतत् ॥ शक्तिश्चनास्तिनेोक्तंसमस्तंस्तदुत्तरेत् ॥ ५१२ ॥

चशब्देनैकत्वंचसमुच्चिनोति । अतो द्विस्वभावत्वात् । गतागताद्यं, अवतारेषुगमनागमनादिक्रियासहितत्वं । आद्यपदेनानेक
त्वंचगृह्यते । शक्त्या अघटितघटकशक्त्या । कृणाद्यवतारेष्वप्यणुत्वमहत्त्वदर्शनेनमूलरूपावताररूपयोरप्यघटितघटकशक्त्या
द्विस्वभावत्वादैक्यंचघटते । जीवानांचाणुत्वेकस्वभावत्वेनकेवलसक्रियत्वेनचभगवतोऽत्यंतविलक्षणत्वादत्यंतभेदश्चेतिसर्वमवदा
तं ॥ ५११ ॥ परस्यतुनेयंप्रक्रियेत्याह ॥ तवत्विति ॥ त द्वह्म । शक्तिः अघटितघटकशक्तिः । तत् दूषणं ॥ ५१२ ॥ तेषुजी

वेषु । अन्यत्संचरजीवचैतन्याद्ब्रतिरिक्तं । अपरिच्छिन्नं यच्चैतन्यं मायाक्लेशादिदोषरहितं । तत् । नःमतेब्रह्म ॥ ५१३ ॥
 श्रुत्या, ब्रह्मवाधस्ताद्ब्रह्मैवोपरिष्ठादित्यादिश्रुत्या । सः व्याप्तब्रह्मतयोच्यमानः भगवान्विष्णुरेव । नतुविष्णोरन्यद्ब्रह्मचैतन्यमंगी
 कर्तुमुचितमित्येवशब्दार्थः ॥ ५१४ ॥ नारायणस्यव्याप्तत्वप्रमाणमाह ॥ अंतर्बहिश्चेति ॥ नचद्विष्णुरेवव्याप्तब्रह्मचैतन्यं
 चेत् विष्णोरन्यद्ब्रह्मचैतन्यमंगीक्रियतेचेदित्यर्थः । विष्णुब्रह्मणोरुभयोरपिव्याप्तत्वस्योक्तश्रुतिद्वयसिद्धत्वात् तयोश्चद्वित्वेव्या

मायावच्छिन्नरूपेषुतेष्वेवंसंचरत्स्वपि ॥ चैतन्यमपरिच्छिन्नंयदन्यद्ब्रह्मतद्विनः ॥ ५१३ ॥
 यत्तद्ब्रह्मपरंव्याप्तंश्रुत्यास्मृत्याचकीर्त्यते ॥ सएवभगवान्विष्णुर्वैष्णवायमुपासते ॥ ५१४ ॥
 अंतर्बहिश्चेतत्सर्वव्याप्यनारायणस्थितः ॥ इतिश्रुतेर्नचेद्व्याप्तचैतन्यद्वयमापतेत् ॥ ५१५ ॥
 जीवाभेदपिपयस्याशाब्रह्मकस्माद्भिनत्यसौ ॥ कल्पनागौरवंयत्स्याद्विद्यायालाघवंचयत् ॥ ५१६ ॥
 जीवानजग्रास यामायाव्याप्तेब्रह्मणिकितया ॥ कविर्मनीषीपरिभूर्यथार्थान्सोसृजत्किल ॥ ५१७ ॥

सचैतन्यद्वयमापतेत् । तच्चाप्रामाणिकं । अतोव्याप्तचैतन्यतयोच्यमानंब्रह्मविष्णुरेवेतिभावः ॥ ५१५ ॥ व्याप्तचैतन्यद्वयक
 ल्पनंपरस्यस्वप्रक्रियाविरुद्धंचेत्याह ॥ जीवाभेदइति ॥ ब्रह्म व्याप्तचैतन्यं भिनत्ति द्वयं करोति । यद्यस्मात् । लाघवं । अल्प
 ता । तस्मात्कस्माद्भिनत्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ ५१६ ॥ विष्णोर्मायावच्छिन्नत्वात्कथंब्रह्मेत्यतआह ॥ जीवानिति ॥ तयामायाया

किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । जीवेषु दुःखात्मकसंसारसंपादनाय मायाया अवश्यमंगीकार्यत्वेन तावत्तैव चरितार्थत्वात् निर्दुःखं व्यासेच विष्णौ मायावृत्तत्वांगीकारोऽव्यर्थोऽस्माध्यश्चेति भावः । सृष्ट्युपयोगितया विष्णौ मायांगीकार इति शंका निराकरोति ॥ कवि रिति ॥ ५१७ ॥ मिथ्याऽज्ञानं मिथ्याभूतमज्ञानं । सर्वज्ञस्य भगवतस्तत्सत्यजगत्सृष्टौ मिथ्याभूतज्ञानस्योपयोगाभावात् । प्रत्यु तविरुद्धत्वादिति भावः । स्वजायां स्वस्य जीवस्य जायां जायावदनादिकालमारभ्य विद्यमानां । परंपरमात्मनि ॥ ५१८ ॥ प्रागु

अतस्तत्सत्यजगत्सृष्टौ मिथ्याऽज्ञानं तव प्रियं ॥ कुत्रोपयुज्यते तस्मात्स्वजायां न परेरेष्य ॥ ५१८ ॥

अतो घटमठाकाशाद्युपमाविषमोपमा ॥ ५१९ ॥ घटे घटप्रमाणोऽसौ मठमात्रो मठेऽपि च ॥ घटे

गच्छति नो गच्छेदागच्छति न चाव्रजेत् ॥ ५२० ॥ महाकाशस्य खंडोऽसौ महाकाशस्य भाववान् ॥

तस्य तद्रूपताप्यस्तु मत्स्यादीनां हरित्ववत् ॥ ५२१ ॥ जीवास्त्वाकाशमध्यस्थत्रसरेणुगणोपमाः ॥

तस्माद्ब्रह्मैक्यमेतेषां नाभूदस्ति भविष्यति ॥ अणूनां गगने नैव मणीनामिव सूत्रतः ॥ ५२२ ॥

पपादितं प्रमेयं बुद्धावरोहाय स्मारयन्नुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतः उक्तयुक्तिसमूहात् ॥ ५१९ ॥ वैषम्यमेवोपपादयति ॥ घट

इति ॥ ५२० ॥ महाकाशस्य भाववान् । महाकाशवन्निष्क्रियत्वेन निराकारत्वादित्येव भाववान् । तस्य खंडाकाशस्य । तद्रूपता

महाकाशरूपता । उभयोरप्येकस्वभावत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ मत्स्यादीनामिति ॥ खंडाकाशमहाकाशदृष्टान्तो भ

गवदवताराणां भगवतश्च दातुमुचितो न जीवानामिति भावः ॥ ५२१ ॥ जीवयोग्यदृष्टान्तमाह ॥ जीवास्त्विति ॥ गमनागमना

दिक्रिया निर्वाहायानादिभेदनिर्वाहायमेवदृष्टान्तोन्याय्यइतिभावः । तस्माद्विजातीयस्वभावत्वात् । अणूनांपरमाणू
नां यथागगनविजातीयानारेणूनांगगनैक्यं । तथाजीवानामपिब्रह्मैक्यंकदापिनभवेदितिभावः ॥ ५२२ ॥ इदानींपररीत्येवभे
दस्यसदातनत्वमुपपादयति ॥ अनादीति ॥ तद्वेदस्य जीवब्रह्मभेदस्य ॥ ५२३ ॥ भेदानादित्वंनमयांगीक्रियतइत्यतआह ॥
अनादित्वंचेति ॥ षडस्माकमनादयइत्यनेन जीवोब्रह्मविशुद्धाचित्तेषांभेदःपरस्परं । अविद्यातच्चित्तोयोगषडस्माकमनादय
इतिपरकीयमूलग्रंथस्थवाक्यंसंगृह्णाति । जीवो देहांतःकरणाद्युपाध्यवच्छिन्नचैतन्यं । लिंगशरीरस्यानादित्वात्सोप्यनादिरिति

अनादिब्रह्मकिलतेजीवास्सर्वेप्यनादयः ॥ तद्वेदस्याप्यनादित्वेऽभेदोभूद्ब्रह्मणःकदा ॥ ५२३ ॥ अनादित्वंच
भेदादेषषडस्माकमनादयः ॥ इतित्वङ्ग्रंथवोक्तमतोयुक्तिविचारणे ॥ नाखंडब्रह्मचित्तखंडोजीवराशिरभू
दयं ॥ ५२४ ॥ इदानींतुभिदास्त्वेव न भविष्यतिसाकदा ॥ अज्ञाननाशेप्यज्ञानाकार्यनादेरनाशनात् ॥ ५२५ ॥

भावः । अविद्यावच्छिन्नजगदुपादानभूतचैतन्यब्रह्म । परिच्छिन्नजगदुपादानचैतन्यादन्यत्रापिबिद्यमानंअपरिच्छिन्नचैतन्यं
विशुद्धान्नादित् । अन्यत्स्पष्टं । अतो नादिकालमारभ्यजीवानांपृथगेवविद्यमानत्वात् ॥ ५२४ ॥ इदानीमित्युपलक्षणं । अनादि
कालमारभ्येतिग्राह्यं । भिदा जीवब्रह्मभिदा । साभिदा कदानभविष्यति । मुक्तावपिभविष्यत्येवेतिभावः । तदुपपादयति ॥
अज्ञाननाशइति ॥ अज्ञानाकार्यस्य अज्ञानानुपादानकस्येत्यर्थः । तत्रहेतुरनादेरिति । भेदस्यानाशनात् । नाशेकारणाभा

वादित्यर्थः । ज्ञानमज्ञानस्यैवनाशकमिति नियमांगीकारेण साक्षाज्ज्ञानस्यैव भेदनाशकत्वासंमतः । उपादानभूताज्ञाननाशप्रनाज्या
नाशस्य च त्वद्रीत्यैवानादितया ब्रह्मवदज्ञानानुपादानभेदेऽसंभवात् । अकस्माद्विनाशस्य च ज्ञाननिवर्त्यत्वा न्यथानुपपत्त्याभिप्रेत्या
त्वं वदतापरेणानंगीकारात् । अनादौ भेदेऽसंभावितत्वाच्चेति भावः । अतएवैक्यप्राप्त्या भेदनिवृत्तिरित्यपि निरस्तं । साक्षात्परपरा
वाज्ञानैवैव सर्वानिवृत्त्यंगीकारात् । अन्यथा मिथ्यात्वासिद्धेः । अनादौ नाशरहिते च भेदे जागरूके तद्विरुद्धैक्यप्राप्तेरेवायोगाच्च
॥ ५२५ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ तदनुद्धृतखंडानामिति ॥ तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमन्यदृष्टानंचाह ॥ घटाकाश इति ॥ महाका

तदनुद्धृतखंडानां तत्रैक्यंच न युक्तिमत् ॥ घटाकाशो महाकाशस्यैक्यस्या ब्रह्मघनाबलः ॥

॥ ५२६ ॥ मुक्तास्तु यौतमणिवत्पंकार्द्रमणिवत्सूतौ ॥ ५२७ ॥ सर्वतोऽप्यपरिच्छिन्नचैत

न्ये ब्रह्मणि स्थिरे ॥ इतस्ततश्चरिच्छिन्नचैतन्यं ह्यन्यदेवाहि ॥ ५२८ ॥

शस्यैक्यं । महाकाशैक्यमित्यर्थः । यथा महाकाशखंडतयोद्धृतस्य घटाकाशस्य घटनाशो महाकाशस्यैक्यं तथा ब्रह्मचैतन्योद्धृतचैत
न्यखंडानामेव ब्रह्मणैक्यं स्यात् । ननु तदनुद्धृतखंडानामनादिकालमारभ्य भिन्नतया परिवर्तमानानां जीवखंडानां । गगनखंडतयानु
द्धृतघनखंडानांगनभिन्नतया परिवर्तमानानांगनैक्यादर्शनादिति भावः ॥ ५२६ ॥ ऐक्यप्राप्त्यभावे मुक्तिः केत्यत आह ॥ मुक्ता
स्त्विति ॥ मणोऽपंकानुद्धारवत्संसारानुद्धारएव जीवचैतन्यस्य मोक्षो भवेत् । ब्रह्मचैतन्याभेदस्य तु न कोऽप्युपयोग इति भावः ॥ ५२७ ॥
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येतीति श्रुतेऽस्संसारोऽपि जीवैक्यसम्भावान्मुक्तौ कथं तदभाव इति शंकापूर्वकं युक्त्यैव दृष्टयन्नपसंहरति ॥ सर्वत इति ॥

छिन्नचैतन्यं परिच्छिन्नचैतन्यं । हीत्यनेन सक्रियघनखंडानां निष्क्रियगगनैक्याभावप्रसिद्धिं निष्क्रियगगनाभिन्नानां घटाकाशादीनांतत्तदुपाधिनिमित्तमिथ्याभूतक्रियाया अप्यदर्शनप्रसिद्धिं च सूचयति । संसारेऽपि सक्रियजीवानां निष्क्रियब्रह्मैक्यं युक्तिबाधितत्वात् न श्रुतिशतेनापि बोधयितुं शक्यमिति भावः । तर्हि श्रुतेऽकागतिरित्यतस्तत्समुत्पद्यमानात् ब्रह्मैवेति प्रथमायाः स्मृत्यर्थत्वमेव गतिः । नो चेद्ब्रह्माप्येतीत्युत्तरखंडविरोध इति भावेन जीवानां ब्रह्माश्रितत्वे दृष्टान्ताह ॥ मुग्धस्त्रीमूर्धमालावदित्यादिना ॥

मुग्धस्त्रीमूर्धमालावदब्धस्थजलजंतुवत् ॥ व्योमस्थपक्षिश्रेणीवद्भूमिस्थजनजालवत् ॥ ५२९ ॥
अथ सर्वाव्यवस्थेयं दृश्यते केवलं जनैः ॥ वस्तुतो नास्ति तत्सर्वमृषेति यदि मन्यसे ॥ ५३० ॥
देहादिकं मृषातेस्तु नानादेहस्थचैतनाः ॥ मृषाचेद्गमनं न स्याद्रज्जुसर्पौ न सर्पति ॥ ५३१ ॥
अस्ति तत्रापि चैतन्यभ्रमस्थानेषु पुंभ्रमे ॥ चरेयुर्भ्रमकाले वा व्यावहारिकतापिते ॥ ५३२ ॥

॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ एकजीवमतमवलंब्य शंक्ते ॥ अथेति ॥ इयं जीवादिरूपा । केवलं अर्थाभावेऽपीत्यर्थः । दृश्यते आंश्याप्रतीयते । उत्तरमाह ॥ देहादिकमिति ॥ गमनं यज्ञदत्तदेव दत्तादीनामितस्ततो गमनं । ननु चैतन्यारोपात्संचरणमिति शंका पुरिहरति ॥ रज्जुसर्प इति ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ तत्रापि रज्जुसर्पेऽपि । उदाहरणांतरं चाह ॥ स्थानेषु पुंभ्रम इति ॥ दूरस्थस्थानेषु पुंभ्रमे पुरुषोऽयमिति भ्रमे । चरेयुरित्युपलक्षणं । हानोपादानव्यवहारं च कुतुरितिरिति द्रष्टव्यं । भ्रमकाले अनुत्पन्नबाधभ्रमकाले ।

एषां रज्जुसर्पस्थाणुपुरुषादीनां । बाधतः पूर्वमपि अनुत्पन्नबाधभ्रमदशायामपि गत्यदर्शनात् । इतस्तत्रोगमनादर्शनात्तेव्यावहारिकतापिवृथाऽभूत् । अनुत्पन्नबाधदीर्घातिरूपव्यावहारिकत्वात्देवदत्तादीनांगमनागमनादिकमितिकार्यनिर्वाहानामूदित्यर्थः । तथासत्यनुत्पन्नबाधभ्रमरूपव्यावहारिकदशावलंबियज्ञदत्तादिवत् रज्जुसर्पस्थाणुपुरुषादावपि बाधात्पूर्वतत्तद्भ्रमदशायांगमनागमनादिक्रियाप्रसंगात् । अतश्चैतन्यस्यारोपितत्वेन नक्कापिक्रियेति भावः । दूषणांतरंचाह ॥ सत्येनेति ॥ तेषां जीवचैतन्यानां नृषात्मना मारोपितानां । प्रतीयमानसर्वजीवानांचैतन्यारोपादेव गमनागमनादिक्रियासंभवेऽविशेषादेकस्मिन्नपि जी

वृथाभूद्बाधतः पूर्वमप्येषांगत्यदर्शनात् ॥ सत्येन ब्रह्मणा तेषामैक्यं न स्यान्मृषात्मनां ॥ ५३३ ॥

अथ संत्येव चैतन्यभागास्ते सर्वदेहगाः ॥ तेषां ब्रह्मविभेदस्तु मृषेति यदि मन्यसे ॥ ५३४ ॥

वेब्रह्मभ्रमनिमित्तचैतन्यारोपादेव सर्वव्यवहारसंभवादेकोपि जीवस्सत्यो न स्यात् । तथाच कथं जीवैक्यमिति भावः । अथवा । एकजीवव्यतिरिक्तसर्वजीवानामारोपितत्वेतत्त्वमसि ब्रह्म । ह्मस्मि सर्वखल्विदं ब्रह्मेत्यादिना भवेत्केत्वादिऋषिविशेषाणां कथ्यमानमैक्यं न स्यात् । अतएकजीवव्यतिरिक्तजीवारोपणक्षोभमायावादिनावक्तुं शक्य इति भावः ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ तर्हि बहुजीववादेवास्तु । तथाप्यनादिरपि जीवब्रह्मभेदो मृषैवेत्यंगीक्रियत इति शंका मद्ब्रह्मस्वभावं च वर्णयन्नो विधिक्षरोति ॥ अथेति ॥ आदितः अनादिकालमारभ्य । तत्कृते भेदमिथ्यात्वकृते । तत्र शास्त्रे । उक्तरीत्या बहुधा विरुद्धधर्माक्रांतजीवब्रह्मभेदमुपात्वं

नकोपिप्रेक्षावाच्छृणुयादितिभावः ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ उक्तविरुद्धधर्माणां भेदमृषात्वेऽसंभवंतात्विकभेदे
सत्येवसंभवंचदृष्टांतमुखेनदर्शयति ॥ मृषाभेदमिति ॥ जलेन घटस्थजलेन । जलपंकेन घटस्थजलपंकेन । एवमेवव्यासशुद्धब्रह्मचि

सर्वत्रनिष्क्रियब्रह्मनिश्चिद्रवततेकिल ॥ ५३५ ॥ नानादेहगतान्येतान्यनंतान्यत्यणूनिच ॥
चैतन्यान्यादितस्संसृतिं संचरंति पृथक्पृथक् ॥ ५३६ ॥ अन्यतोनुद्धृतां शानामनादिपरिवर्तिनां ॥
अणूनांसक्रियाणां च बहूनां क्लेशभोगिनां ॥ ५३७ ॥ सदासर्वत्रपूणेन निश्चिद्रास्थिरमूर्तिना ॥
एकेन निर्विकारेण क्लेशानां दूरवर्तिना ॥ ५३८ ॥ भेदो मृषेति यद्वाक्यं यच्छास्त्रं तत्कृतं कृतं ॥
बधिरास्तत्र शिष्यास्त्युरुन्मत्तावानबुद्धिमान् ॥ ५३९ ॥ मृषाभेदं घटव्योमप्रचलेत्तत्रतत्र किं ॥
जलेन जलपंकेन लिप्यते किं दिने दिने ॥ ५४० ॥ किंतु स्वभावभिन्नानां रेणूनां गगनादिना ॥
तत्रतत्र क्रियाचास्ति विक्रियाचततस्ततः ॥ ५४१ ॥ निष्क्रियब्रह्मभागाश्चेत्सक्रियत्वं न कर्हि
चित् ॥ निष्क्रियाकाशभागास्ते स क्रियाः केन वाकृताः ॥ ५४२ ॥

दात्मकत्वे जीवस्य न कोपि विकारः स्यात् । निर्विकारगर्भैकदेशे घटाकाशे घटादविवृतदुपाधितो व्यावहारिकविकारस्याप्यदर्शना
दितिभावः ॥ ५४० ॥ गगनादिना स्वभावभिन्नानामिति संबंधः ॥ ५४१ ॥ भेदमृषात्वे इदं तु सर्वथानुपपन्नमिति याह ॥ निष्क्रिये

ति ॥ ५४२ ॥ तत्तस्मात् निष्क्रियसक्रिययोर्भेदायोगात् । निष्क्रियैक्यैक्यमूकतामुपपादयति ॥ स्फोटइति ॥ यद्यस्मात् स्फोटोविभागः । निष्क्रियब्रह्मणैकीभूतजीवस्यापि निष्क्रियत्वावश्यभावात् तात्त्वोष्ठद्विविभागोपयुक्तचैतन्याशानां (चैतन्यात्म कतत्प्रकाशानां च) क्रियाऽयोगेन जोष्ठयोरपिकदापि विभागो न स्यादिति भावः ॥ ५४३ ॥ ननु सर्वथा भेदाभावो नोच्यते किंतु व्यावहारिकभेदोऽप्यस्तीति शंका मपहसति ॥ व्यावहारिकतोक्तिरिति ॥ पदमंजरीं स्पधते । उभयथापि व्यवस्थापदमंजरीतिवचनात्पद

तज्जीवेश्वरभेदो वा मूकतावागतिस्तव ॥ स्फोटो यन्नाक्रियैक्येतात्त्वोष्ठद्वयमुपदे
॥ ५४३ ॥ व्यावहारिकतोक्तिस्तेस्पधते पदमंजरीं ॥ बाधश्चेदस्ति तद्व्यर्थनास्ति तैवेति
कितया ॥ बाधश्चेन्नास्ति ते शास्त्रनास्ति तैवेति कितया ॥ ५४४ ॥ सर्वानुभवसिद्धस्य
मर्यादारक्षकस्य च ॥ जीवेश्वरादिभेदस्य मृषात्वं केन हेतुना ॥ ५४५ ॥

मंजरीवदुभयथाव्यर्थेत्यर्थः । तदेव दर्शयति ॥ बाधश्चेति ॥ तथा व्यावहारिकतया । शास्त्रनास्तिता ऐक्यशास्त्रनास्तिता ।
अबाधितभेदांगीकारेण सदद्वैतभंगप्रसंगादिति भावः ॥ ५४४ ॥ तस्मादनादिकालमारभ्य परिवर्तमानजीवेश्वरादिभेदस्य सर्वव्य
वहारनिर्वाहकस्याऽऽविपालगोपालमप्यनुभवेनाद्याप्य बाधितस्य यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुत्या पूर्वपूर्वव्यथा तैव सर्ववर्षदाजगत्सृष्टि र
त्यर्थक्ययाऽनुगृहीतस्य च निमित्तं मृषात्वकल्पनेन कुतोऽव्यत्यास इति वदन् युक्तिचर्चा मुपसंहरति ॥ सर्वानुभवेत्यादिना

॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ अस्यार्थस्य जीवेश्वरादिभेदरूपार्थस्य । भाविकाले भविष्यत्काले ॥ ५४८ ॥ ऐक्याभावैकामुक्तिरित्यस्यमुक्तस्तु धौतमणिवादि तिसंसारदुष्कारएवमुक्तिरित्येकमुत्तरंदत्तं । प्रकारांतरेणाप्युत्तरमाह ॥ निर्दुःखेति ॥ ननु सर्वखल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या सर्वाहृतकथनात् उक्तविधया सर्वानुभवसिद्धस्यापि भेदस्य मृषात्वं कल्प्यत इति चेन्न । गंगायां घोषस्मिहो देवदत्त इत्यादिलौकिकवाक्यैर्वा । यजमानः प्रस्तरः आदित्यो वैष्णूप इत्यादि वैदिकवाक्यैर्वा प्रत्यक्षसिद्धार्थबाधस्य काप्यदर्शनात् । प्रत्यु

यथानुभवमेवार्थस्सदा सर्वत्र तिष्ठतु ॥ जीवो जीवोस्तु सर्वत्र जडमस्तु जडसदा ॥ ५४६ ॥ ईशास्स सर्वत्र चेशोस्तु यथा पूर्वमिति श्रुतिं ॥ उपेक्ष्य लोकसंहारः क्रियते केन हेतुना ॥ ५४७ ॥ न ह्यनदि भवेप्यस्य व्यत्ययो र्थस्य कस्यचित् ॥ इदानीं कुतो भाविकाले व्यत्यास इष्यते ॥ ५४८ ॥ निर्दुःखसुखमाह्यामुक्तिश्चैक्यं विना भवेत् ॥ ५४९ ॥ वेदस्तु सर्वं ब्रह्मेति सर्वस्याप्येकतां स्फुटं ॥ वक्तितत्र तु जीवैक्यमात्रे केन भरस्तव ॥ ५५० ॥

तत्र प्रत्यक्षबाधितस्वार्थपरित्यागेनार्थांतरवृत्तेरेव दर्शनात् । सर्वखल्विदं ब्रह्मेति वाक्यस्यापि सर्वानुभवबाधितसर्वधैताख्यार्थपरित्यागेन राजैव राष्ट्रमिति वत्सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वार्थएव वृत्तेरुचितत्वात् ॥ ५४९ ॥ प्रकारांतरेणापि सर्वखल्विदं ब्रह्मेति वाक्यस्य परकीयार्थेऽनुपपत्तिमाह ॥ वेदस्त्विति ॥ सर्वस्य जडाजडात्मकप्रपंचस्य । तत्र जीवजडात्मकसकलप्रपंचस्य ब्रह्मैक्यकथकवाक्ये ।

सर्वशब्दसंकोचायोगादितिभावः ॥ ५५० ॥ ननुजडभेदस्यप्रत्यक्षेणदर्शनात्कथं तदभेदश्रुत्यापि वक्तव्य इति चेत्तर्हि नाहं सर्वज्ञो नाहं सर्वकर्तेति ईश्वरप्रतियोगिकजीवभेदस्यापि प्रत्यक्षेण दर्शनाज्जीवाभेदोपिकथं कथनीयः । यदि च भेदस्य व्यावहारिकत्वमवलम्ब्य परमार्थतो जीवाभेदश्रुत्या कथ्यते । तर्हि जडेपि सैव गतिरस्त्वित्याह ॥ दृष्टमिति ॥ दृष्टो जडभेदस्त्विति संबंधः ॥ ५५१ ॥ पुनरपि तच्छकामनूद्य प्रतिबन्धादूषयति ॥ यदीति ॥ तद्व्यतिरेकेण ब्रह्मव्यतिरेकेण । ब्रह्मैवास्ति । ब्रह्मव्यतिरेकेण जडं तु सर्वथा नास्तीति जडमिथ्यात्वमित्यर्थः । तर्हि चेत्तनेप्यस्तु स एवाथो भवत्वित्यर्थः । सर्वथा सकृच्छ्रुतैकशब्दस्यार्थद्वयकल्पनानयुक्तेति भा-

दृष्टस्तु जडभेदोऽस्तु मृषा च व्यावहारिकः ॥ ५५१ ॥ यदि तद्व्यतिरेकेणास-
त्त्वमर्थोजडे तव ॥ चेत्तनेप्यस्तु नित्यत्वाच्च तन्नित्यजडेऽपि न ॥ ५५२ ॥ ॥

वः । नित्यत्वात् चेतनस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । न चेत् मिथ्यात्वं न चेत् । तर्हि नित्यजडे प्रकृतिवैदादावपि मिथ्यात्वं न कुंश-
क्यमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अनित्यजडेऽपि ध्वंसस्य प्रतियोगिसत्ता पूर्वकत्वनिमित्तमेनैकालिकसत्तानिषेधरूपमिथ्यात्वं न कुंश-
क्यं । अतस्सर्वस्य तदधीनत्वमेवाथो वक्तव्य इत्यपि द्रष्टव्यं । किंच तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमिति वदतापरेणापि जडस्य ब्रह्मात्मनावस्थानं
नैवोच्यते । अतस्तद्व्यतिरेकेणेति पदवैयर्थ्यं । न हि सर्वथाऽविद्यमानस्य शशविषाणस्य शशविषाणब्रह्मेति वाक्येन ब्रह्मव्यतिरेकेणास-
त्त्वं कोपि ब्रूते । अतस्तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं परेणापि जीव एव कुंशक्यते । न जडे । तथा च कथमुभयसाधारण्येनार्थकथनं । संकोचेप-

दार्थसंकोचाद्विभक्त्यर्थसंकोचस्यन्याय्यत्वादस्मदुक्तएववाक्यार्थइतिनेदंवाक्यंतवानुकूलं ॥ ५५२ ॥ दोषान्तरंचाह ॥ ईशत्वे
ति ॥ ईशत्वंसर्वेश्वरत्वं । एषांसर्वेश्वरत्वादीनां । अल्पेदेशेनाल्पकर्त्राल्पज्ञेनचजीवेनैक्येसाक्षात्तद्विरुद्धास्सर्वेश्वरत्वादयोमहागुणा
स्याज्याइतिभावः ॥ ५५३ ॥ ननुजडेऽल्पेश्वरत्वादेरभावेनसर्वेश्वरत्वादिमीचकाभावेपिजडस्याचेतनत्वेनतद्विरुद्धचित्त्वंब्रह्मणि
नष्टस्यादित्यतआह ॥ दुर्यदमिति ॥ एकजातीयत्वलोभेनजडेचित्त्वंदिशेदितिभावः । तेनकारणेन । तज्जीवैक्यं । इदंजडैक्यं

ईशत्वसर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादयोगुणाः ॥ अलभ्यास्तपसाप्यन्यस्सर्वप्राणिमनोहराः ॥ जीवै
क्येखलुसर्वेषामेषानाशोभविष्यति ॥ ५५३ ॥ दुर्यदंघटयंतीतिमायाचित्त्वंजडेदिशेत् ॥
तेनचित्त्वादिनाशस्याज्ञजडैक्येपितमते ॥ तच्चैक्यंमुखग्राह्यमिदंकस्मान्नगृह्यते ॥ ५५४ ॥
अनर्घरत्नचोरस्तुरक्ष्योमृद्भांडतस्करः ॥ शिक्ष्यःकिलकृपालुस्तुदीनेषुक्रूरतेदयां ॥ ५५५ ॥
जडस्यानंदमयताजडंजन्मादिकारणं ॥ जडादज्ञाननाशस्तदुर्धटंघटयेज्जडं ॥ ५५६ ॥

॥ ५५४ ॥ ननुयद्यपिजडस्यचित्त्वंभवदुक्तयुक्त्यामन्मतेघटतेतथापिमयातन्नांगीक्रियते । अतो जडैक्येचित्त्वनशास्स्यात् । इति
चेत्सत्यं । तथापिजीवसाधारणचित्त्वमात्रनाशान्नमहाहानिः । जीवैक्येतुसर्वेश्वरत्वादिदिव्यगुणनाशात्तदेवनांगीकार्यमित्यत्रदृ
ष्टान्तमाह ॥ अनर्घ्येति ॥ जडत्वेनातिमूढतयाकृपापात्रत्वात्पापसंसारदिदोषदूरत्वाच्चजडैक्यमेवांगीकुर्यादितिभावः ॥ ५५५ ॥
किंचतवमतेजडैक्येब्रह्मण्यपेक्षितमहागुणसिद्धिरेवस्यादित्याह ॥ जडस्येति ॥ जडस्यकोशस्य । जडमज्ञानं । जन्मादिकारण

त्वस्य तदस्य लक्षणत्वांगीकारात् । तेमते । जडात् अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानात् । स्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वांगीकारात् । जडै-
क्ये अंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानैक्यस्यापिलाभात् अज्ञानाख्यबंधनाशकत्वमहाभिमाब्रह्मणि सेत्स्यतीति भावः । जडमज्ञानं दुर्घटं य-
दयेत् । तथाच जडैक्ये दुर्घटघटकत्वाख्यमहाभिमापिसिद्ध्यतीति भावः ॥ ५५६ ॥ पूर्वजडैक्यस्य चित्त्वमात्रनाशकत्वान्मृद्गंड-
तस्करत्वमुक्तं । अधुना ततःकरणरूपजडाभेदे ज्ञानत्वरूपचित्त्वस्यापि तन्मतेरीत्यैवलाभात् तस्करतैवेत्याह ॥ ज्ञानत्वरूपचित्त्वं
चेति ॥ अनुपदं श्लोकपंचकादुपरि । तत्तस्मात् ज्ञानत्वरूपचित्त्वस्याहोनेस्तस्करत्वं दुष्करमिति संबन्धः । अस्मिन् जडैक्ये । ब्रह्म

ज्ञानत्वरूपचित्त्वं च वक्ष्यामो नुपदं जडे ॥ दुष्करं तस्करत्वं तदस्मिन् ब्रह्मयशस्करे ॥ ५५७ ॥ मायाशक्त्या जडस्या-
पि सार्वज्ञादिप्रदानतः ॥ ऐक्येतु न जडात्मैक्यं तस्करस्याद्विकस्य चित् ॥ ५५८ ॥ अथवा जडतामीशेदत्वामा-
यास्वशक्तिः ॥ जडैक्यमेव यदयेदिदं तेति प्रियं मतं ॥ यत्र त्वस्येति वाक्योक्तमुक्तेरत्युपयोगतः ॥ ५५९ ॥

यशस्करे अघटितघटकत्वादिप्रागुक्तमहागुणहेतुभूत इत्यर्थः ॥ ५५७ ॥ ननु जडस्य सार्वज्ञाभावात् क्रथं ब्रह्मैक्यमित्यत आह ॥ माया-
शक्त्येति ॥ अघटितघटकमायाशक्त्येत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । ब्रह्मणोपि सार्वज्ञादेः परेण मायाधीनत्वांगीकारात् मायाख्यजड-
स्य सार्वज्ञादिसकलगुणा अपि परमते संभाविता इत्यपि द्रष्टव्यं । जडस्येत्यस्यैक्ये त्वित्यत्रापि संबन्धः । एवं च जडस्यैक्येतु मायाशक्त्या
जडस्यापि सार्वज्ञादिप्रदानतः तत् जडात्मैक्यं कस्यचिद्धर्मस्यापि तस्करो न स्यादिति योजना ॥ ५५८ ॥ युत्तर्यंतरं चाह ॥ अथ ब्र-

ति ॥ स्वशक्तिः दुर्घटघटकत्वाख्यस्वशक्तिः । इदं ब्रह्मणोजडत्वमापाद्यजडैक्यं । अतिप्रियत्वमेवदर्शयति ॥ यत्र त्वस्येति ॥ ब्रह्मणोजडैक्येयघटप्रायत्वावश्यंभावात्केनकरणेनकंपश्येदितिकेनकरणेनकंजिघ्रेदित्युक्तपराभिलषितमुक्तिरपिसम्यक्संपादितास्यादितिभावः ॥ ५५९ ॥ किंचजीवैक्येप्रागबंधसद्भावान्नित्यमुक्ता । जडैक्येतुप्रागपिबंधाभावान्नित्यमुक्तत्वाख्यमहामहिमसिद्धिरित्याह ॥ नात्मानमिति ॥ तवमुक्तः । तदा मुक्तिकाले । पूर्वतुस्वपरदर्शनसद्भावाद्ब्रह्मएवेतिभावः । सर्वत्र संसारदशा

नात्मानंनपरांश्चापितवमुक्तस्तदेक्षते ॥ जडमुक्तस्तुसर्वत्रजडैक्योनित्यमुक्ता ॥ ५६० ॥ फलेत्वतिशयाद्वाक्यंजडैक्यपरमेवतत् ॥ सुखात्मताजडेपिस्यान्मानसंहिसुखंनृणां ॥ ५६१ ॥ मोक्षश्चतार्किकाचार्यमोक्षवद्वाभविष्यति ॥ ५६२ ॥ ज्ञानरूपमनस्तत्त्वेनैक्येज्ञानत्वमप्यलं ॥ स्यादेवयत्समस्तस्यज्ञानंमानसमावयोः ॥ नतैर्किंचिदनिष्टस्यादस्माकंमहतीक्ष्णः ॥ ५६३ ॥

यांमुक्तिदशायांच । आत्मानंपरांश्चनेक्षतइत्यावृत्यासंबंधः । जडैक्येब्रह्मजडैक्ये नित्यमुक्ताब्रह्मणस्यादित्यर्थः ॥ ५६० ॥ तद्वाक्यं यत्रत्वस्येतिवाक्यं । ननुनित्यमुक्तत्वलाभेपिसुखरूपत्वाभावात्कथंफलेतिशंकांनिवारयति ॥ सुखात्मनेति ॥ ५६१ ॥ प्रकारंतरणापिगतिमाह ॥ मोक्षश्चेति ॥ यथातार्किकमतेजगदीश्वरस्यसर्वदासुखाभावान्मुक्तत्वं । नतुदुःखध्वंसात् । नापिसुखात् । तथेतिभावः ॥ ५६२ ॥ अधुनाजडैक्येपिज्ञानत्वप्रचित्त्वमुपपादयति ॥ ज्ञानरूपमनस्तत्त्वेनेति ॥ यद्यस्मात् । सम

स्तस्य घटपटादेः । मानसं मनोरूपं । अस्माकं मते महती क्षतिः । जडैक्ये महाक्षतिरस्मात् । त्वद्वत् । जडेऽघटितघटकत्वशोक्तस्मा
भिरनङ्गीकारात् । मुक्तौ च सकलमौक्तविषयद्रष्टृत्वाङ्गीकाराच्च जडैक्यस्य वातार्थ्यस्मन्मते न शोभत इति भावः ॥ ५६३ ॥ तथापि एव
मपि । श्रुतां सर्वब्रह्मेति श्रुत्युक्तां । तैव कतां त्वदुपलक्षितजीवैकतां । महागुणापहन्त्रां सर्वेश्वरत्वादिमहागुणहन्त्रां । न चेत् जीवा
भेदं त्यक्त्वा भागवद्भजनं करोषि चेत् । महाचोरं सर्वेश्वरत्वादिमहामहिमतस्करं ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ किंचेदपदवतीत्यंश्रुतिः इदं

तथापि चित्तवमात्रस्य त्यागाद्गीतो जडैकतां ॥ श्रुतामपि जहासित्वं यद्विहितं हि
तैवैकतां ॥ ५६४ ॥ महागुणापहन्त्रां त्वं त्यज भक्त्या भजा च्युतं ॥ न चेत् प्रभुर्महा
चोरं त्वामधेत मसि क्षिपेत् ॥ ५६५ ॥ दृश्यमानमिदं सर्वं ब्रह्मेत्येक्यानुशासनात्
॥ जडस्य ब्रह्मणैक्येऽपि कान्ते हानिर्निगद्यतां ॥ ५६६ ॥ स्वावेद्यत्वं स्वभातत्वं
जडैक्येशोभतेतरां ॥ सार्वज्ञादिगुणानां च मिथ्यात्वं शोभते तमां ॥ ५६७ ॥

पदार्थरूपजडैक्यएव योज्या । न त्वनिदं पदार्थरूपचिदैक्ये इति वदन्परमते जडैक्यस्यैव युक्तत्वे प्रागुक्तयुक्तीरभिनवयुक्तीश्च संकलय
ब्रह्मपक्षं परिहरति ॥ दृश्यमानमिति ॥ इदं पदस्यार्थकथनमिदं ॥ ५६६ ॥ हान्यभावमवोपपादयति ॥ स्वावेद्यत्वमिति ॥
स्वभातत्वं स्वप्रकाशत्वं । जडैक्ये पराभिलषितस्वावेद्यत्वस्य सार्वज्ञसर्वेश्वरत्वादिगुणमिथ्यात्वस्य च जडे सर्वेभ्यः ङीकारेण विवादा

भावादितिभावः ॥ ५६७ ॥ अस्यब्रह्मणः । यतोवाइमानिभूतानीतिपंचम्या ॥ ५६८ ॥ ईश्वरस्यजडत्वेकर्तुरभावात्कथंजगत्सु
 स्थिरित्यतआह ॥ सृष्टिस्त्विति ॥ व्यवहारेभट्टनयइतित्वयाप्यंगीकारात् । युक्त्यंतरंचाह ॥ मिथ्याभूतमिति ॥ चेतनत्वेपि
 मिथ्याभूतमेवकर्तृत्वंब्रह्मणिपरोवक्ति । तच्चजडत्वेसुतरांशोभतइतिभावः ॥ ५६९ ॥ नन्वेवंब्रह्मणोजडैक्येचेतन्यैक्यंकथंघटनी
 यमित्यतआह ॥ चित्त्वादिधर्मशून्यैरिति ॥ चित्त्वधर्मसहितस्यचेतनस्यैक्यंजहदजहलक्षणयासकलधर्मशून्यचित्त्मात्रैक्यवा
 रागादिदोषशून्यत्वमपियुक्ततरंभवेत् ॥ सुखत्वमनुभूतित्वमनोवत्स्यान्निराकुलं ॥ जडोपादाना
 व्यस्यपंचम्योक्तातिशोभते ॥ ५६८ ॥ सृष्टिस्त्वदृष्टतोस्त्वेषाभादानामिवतेमते ॥ मिथ्याभूतंचकर्तृ
 त्वंकस्यनस्यादुदीर्यतां ॥ ५६९ ॥ चित्त्वादिधर्मशून्यैस्तुचेतनैर्घटसंनिभैः ॥ अप्यैक्यंयुक्तमेवास्येत्यस्तु
 सर्वसमंजसं ॥ ५७० ॥ यद्येवमपितत्रार्थस्तद्विनाऽसत्त्वमेवते ॥ चेतनेप्यस्त्वसावर्थोद्विधाक्लृप्तिस्तुतेमु
 धा ॥ ५७१ ॥ गजोमिथ्यायथातद्वन्मिथ्याकिलपलायनं ॥ बंधोमिथ्याविमोक्षश्चमिथ्याकिलभवन्मते ॥ ५७२ ॥
 दीपरोपिनवक्ति । चित्त्वरहितस्तुघटप्रायएवेतिब्रह्मणोजडत्वेपीदृशचेतन्यैक्यमपिघटतएव । अतोनकाप्यनुपपत्तिरितिभावेनोक्तं
 सर्वसमंजसमस्त्विति ॥ ५७० ॥ उपसंहरति ॥ यद्येवमपीति ॥ एवमपि चेतनैक्यादपिजडैक्यस्ययुक्त्युक्तत्वेपि । तत्रजडे ।
 अर्थः वाक्यार्थः । तद्ब्रह्म । मिथ्यात्वमित्यर्थः । असौ ब्रह्मविनाऽसत्त्वाख्यमिथ्यात्वरूपः । द्विधा एकत्रमिथ्यात्वमन्यत्र
 क्यमितिप्रकारद्वयेन ॥ ५७१ ॥ ननुचेतनानामिथ्यात्वमोक्षभोक्ताकस्यादित्याशंक्यतवमतेमास्त्वसावित्याह ॥ गजोमिथ्येति ॥

भद्रसौ०
मल्लिका

11322

तार्थलाभात् ॥ ५७६ ॥ किंचित्त्वद्भाष्यमूलभूतसूत्रप्रक्रियाविरुद्धाचतवेयप्रक्रियेत्याह ॥ प्रत्यक्षविरुद्धे वाक्यादापा
तप्रतीतेसर्वस्यब्रह्माद्वैतरूपार्थे । व्यासस्तु मृदब्रवीदपोबुवन्नित्यादिवाक्यानामापातप्रतीतप्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धजडमुद्बचना
द्यर्थत्यक्त्वा मुदाद्यभिमानिदेवताव्यपदेशनार्थान्तरं मृदभिमानिदेवतावचनरूपार्थजगतिवित्तिसंबंधः । सतुप्रत्यक्षविरुद्धार्थत्यक्त्वा
तदविरुद्धाद्यर्थमेवप्रसिद्धमपिवृत्त्यंतरमादायोक्तवान् । त्वंतुसर्वजनप्रसिद्धमपिवृत्त्यंतरमुपक्ष्यप्रत्यक्षबाधितएववाक्यार्थेदुराग्रहं
कुरुषे । तस्मादुत्सूत्रभाष्यकारोभवानितिभावः ॥ ५७७ ॥ श्रुत्यभिप्रायविरुद्धचजीवैक्यमित्याह ॥ श्रुतिरिति ॥ परात्मनः

विरुद्धापातलब्धेऽर्थतवैवायंदुराग्रहः ॥ अभिमान्युपदेशेनव्यासस्त्वार्थान्तरंजगौ ॥ ५७७ ॥

श्रुतिश्चतुर्मुखैक्यंचमन्यतेनपरात्मनः ॥ जीवैक्यंकिमुतेनैवमोचिताऽनेकसंकटा ॥ ५७८ ॥ हरि

श्चस्वगुणान्दिव्यान्नमुंचतिनतान्दिशेत् ॥ तपसाराधितोपीषत्कर्तृज्ञातृत्वदोह्यसौ ॥ ५७९ ॥

परमात्मनोनारायणस्य । जीवैक्यंनमन्यतइतिकिमु किमुवक्तव्यमित्यर्थः । सर्वजीवोत्तमचतुर्मुखैक्यमसहमानाश्रुतिर्नोचजीवै
क्यंनसहतइतिकिवक्तव्यमितिभावः । कुतश्चतुर्मुखैक्यंनमन्यतइत्यतआह ॥ तेनेति ॥ तेननारायणेनमोचितानि अनेकसंकटा
नि मधुकैटभहयग्रीवतमआदिदैत्यकृतसंकटानिगस्यास्मातथोक्ता । ब्रह्मणोमुखादेववेदपहारमोचनसामर्थ्याभावाद्ब्रह्मातूष्णीमे
वस्थितः । हरिस्तुमहासामर्थ्ययुक्तत्वाद्भयग्रीवमत्स्याद्यवतारकृत्वादित्यान्हत्वास्वात्मानंमोचितवानितीममर्थस्पष्टमनुभूतवतीश्रुति
रसमर्थचतुर्मुखस्यातिसमर्थेननारायणेनैक्यंकथंमन्यतइतिभावः ॥ ५७८ ॥ हयंभिप्रायविरुद्धचजीवब्रह्मैक्यमित्याह ॥ हरि

श्रेति ॥ तान्गुणान् । कुतो न दिशेदित्यत आह ॥ तपसेति ॥ ईषत्कर्तृज्ञातृत्वदः । ईषत्कर्तृत्वज्ञातृत्वदः । हिराब्देन पाद्मकल्प-
व्यदिवसेजगत्कर्तृत्वशक्तिविधुरस्यतत्करणकौशलज्ञानविधुरस्यस्वाधारकमलनालमूलभूतभगवज्ज्ञानविधुरस्यब्रह्मणस्तपसातुष्टो-
पिभगवांस्तस्मिन्नेकस्मिन्दिनएवकरणशक्तिज्ञानशक्तिचदत्तवान् । किमुतान्येषामिति पौराणिकप्रसिद्धिसूचयति ॥ ५७९ ॥ तस्मा
त्तपसापिस्वमहिम्नोन्यत्रादानात् । सः भगवान् । युक्त्यन्तरंचाह ॥ यइति ॥ यः कृष्णरूपी नारायणः । पौंड्रकं सोहंभावाभिर

तस्मान्नात्मैक्यमन्येषां केषामपि सदित्सति ॥ यः पौंड्रकवधंचक्रेयश्चेदिपमखंडयत् ॥ ५८० ॥ सोहंभावा-
त्किमन्योस्तिद्रोहः पौंड्रकराक्षसे ॥ सचेच्छास्त्रस्यतत्त्वार्थः कुतस्तं शिक्षयेत्प्रभुः ॥ ५८१ ॥ सत्यं प्रियंवचो-
वाच्यं वाच्यं नासत्यमप्रियं ॥ यदच्युतोहमित्युच्चैरुच्चरन्पौंड्रकश्च्युतः ॥ ५८२ ॥ ययाभियैकवाक्यस्यज-
डैक्यं त्यज्यते त्वया ॥ तथैव त्यज जीवैक्यं चिरम्यव्यापृतिर्न चेत् ॥ ५८३ ॥ ॥

तपौंड्रकवासुदेवाख्यद्वैतं । चेदिपं लक्ष्मीरूपरुमिणीपाणिग्रहणकामुकाशिशुपालं । स आत्मैक्यमन्येषानदित्सतीति पूर्वोक्तान्वयः
॥ ५८० ॥ पौंड्रकवधेपि कुतो नात्मैक्यं दिशतीत्यतो हेतुहेतुमद्भावं स्फोरयति ॥ सोहंभावादिति ॥ लक्ष्मीपतित्वाख्यभावस्योप-
लक्षणमेतत् ॥ ५८१ ॥ नीतिविरुद्धं च ब्रह्मैक्यानुसंधानमित्याह ॥ सत्यमिति ॥ प्रियं प्रमुमनस्तोषकरं दासोहमित्यादिरूपं ।
यद्यस्मात् । च्युतः नष्टः । तस्मादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ५८२ ॥ सकृच्छ्रुतैकवाक्यस्यार्थद्वयंगीकारो विरम्यव्यापाराख्यदोषो भवि-

प्यतीतिवदन्श्रुत्यर्थकथनमुपसंहरति ॥ ययेति ॥ यया प्रत्यक्षविरोधाख्यया ॥ ५८३ ॥ आग्निभन्वानांपदार्थानांपुनःपरस्परमभेदोयत्नशतेनापिलोकेनदृष्टोनापिकर्तुंशक्यइत्याह ॥ धौतवाससीति ॥ रजकमंदिरेधौतवाससिदत्तोन्नरसइतिसंबंधः । एकीकर्तुं वख्णेणसहाभिन्नकर्तुं । प्रयत्नेन स्निग्धदारुमयखंडविशेषादिप्रयत्नेनपुनःपुनस्ताडितोप्येकीभावपर्यंतताडितोपि सम्यक्संश्लेषजा तेसतिरजकेनैकीभूतइतिप्रोक्तोप्यन्नरसःपटेएकतामेतिकिं । नैवेति पुनरेकवारंप्रक्षालनेसत्यन्नरसस्यापगमाद्वृत्तस्थानपगमाच्च ।

धौतवाससिदत्तोन्नरसोरजकमंदिरे ॥ एकीकर्तुंप्रयत्नेनताडितोपिपुनःपुनः ॥ ५८४ ॥
 एकीभूतइतिप्रोक्तोप्येकतामेतिकिंपटे ॥ बाक्यंतद्वाधितार्थत्वात्सोपचारंप्रकल्प्यते
 ॥ ५८५ ॥ ग्रामेस्मिन्नेकएवत्वमित्युक्तेश्चापिकिंभवान् ॥ अतोन्यस्थान्यवस्तुत्वंवाक्यै
 र्यत्नशतैरपि ॥ कर्तुंनशक्यंकिंवाचाचोनीलमणिर्भवेत् ॥ ५८६ ॥

एवंचप्राग्नेकीभूतपदार्थस्यबहुप्रत्यलेप्यभेदाख्यैकीभावाददर्शनात्अतिसांद्रतरस्संबंधविशेषएवप्राग्निभन्वानाभैक्यमित्युच्यते । न त्वभेदएवेतिभावः । तत्तस्मात् । आग्निभन्मस्याभेदासंभवात् ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ तदेवदर्शयति ॥ ग्रामइति ॥ हेमायावादिन् । अस्मिन्ग्रामेत्वमेकएवेत्युक्तेभवान्धापिकिंभवति । नभवत्येव । अतोदृष्टांतद्वयेपिभिन्नस्याभेदादर्शनात् । दृष्टांतंतरमप्याह ॥ किंवाचेति ॥ काचः नीलमुष्णमयमणिविशेषः । वाचा नीलमणिरित्यज्ञानांवाचा । अज्ञैर्वाचानीलमणिसमुदायेनीलमणिरि

त्युक्तोपीत्यर्थः । नीलमणिः नीलरत्नं । इतोऽप्यन्यस्यान्याभेदः कदापिनभवतीतिभावः ॥ ५८६ ॥ अमरकीटकनिदर्शनेदीपा
दीपांतरनिदर्शनेपिनैक्यमित्याह ॥ अमरादिति ॥ अमरात् मातृभूतअमरात् । अमरः पुत्रभूतअमरः । द्वितायाः द्विरू
पत्वस्य । कीटकस्यअमरतेवलोहस्यसुवर्णतापि लोहांतरजनितसुवर्णांतराभेदाभावेनैश्वरशक्त्यानित्यसिद्धसुवर्णांतराभेदाभावेनच
बद्धस्यापियोग्यजीवस्यमुक्तौसत्यांप्राचीनकादाचित्कमुक्तजीवराशिन्योनित्यमुक्तपरमात्मनाचाभेदाभावएवोपमा । नतुतदभेदः ।
नित्यसिद्धसुवर्णांतरसादृश्यमात्रस्यात्रापिदर्शनेननित्यमुक्तभगवत्सारूप्यमात्रस्यस्यातत्कथंचिदुपमा । तथापिसहजसुवर्णल्लोहज
सुवर्णस्यवैजात्यवन्नित्यमुक्तभगवद्रूपान्मुक्तानांश्रीवत्सकौस्तुभाभावलक्षणवैजात्यमनवच्छिन्नानंदाद्यभावरूपवैजात्यचस्यादेव ।

अमराङ्गमरोन्यस्यादीपादीपांतरं भवेत् ॥ तयोरैक्यं न तत्रापि द्वितायास्सपष्टमाक्षणात् ॥ ५८७ ॥

अतोऽन्यस्यान्यात्मतानात्रदृष्टा । योलोहस्सपशयोगेसतियत्सुवर्णांभवति । तस्यतुसुवर्णस्यसलोहउपादानं । स्पशयोगस्तुनिमित्त
मात्रं । उपादानोपादेययोश्चप्रागप्यभेदएवेतिअन्यस्यान्यात्मतायानेदमपिनिदर्शनं । किंचावस्थांतराख्यविकारवतिजडेकीटदे
हादौअमरदेहत्वाद्यवस्थांतरप्राप्तावपिनिर्विकारकीटकैतन्यस्यअमरत्वदशायामप्यवस्थांतराख्यविकारादर्शनेनचैतन्यांतराभेदाद
र्शनेनचपरिच्छिन्नजीवचैतन्यानामपरिच्छिन्नब्रह्मचित्त्यदशा तदभेददशावा नत्रिदशायुषापिसाधयितुंशक्या । अतःपराभिलषि
तप्रमेयेनकिंचिन्निदर्शनं । ग्रंथकारेणेतुयुक्तिदारिद्र्याभावात्जडदृष्टानामपिषम्यप्रदर्शनायप्रयत्नःकृतइतिज्ञातव्यं ॥ ५८७ ॥

तर्हिस्पर्शयोगेनलोहमात्रस्यसुवर्णत्ववज्ज्ञानेनसतिजीवमात्रस्यमुक्तत्वंस्यादित्यपिशंकानकार्येत्याह ॥ अयोपीति ॥ एवंमुक्तिगो
म्यस्यजीवस्यैवसाधनानुष्ठानेपिमुक्तिस्यान्नतुयस्यकस्यापिजीवस्य । स्पर्शयोगेपिमृत्तिकायास्सुवर्णत्वाप्राप्तोरितिभावः ॥ त त्स्य
शयोगेसतिलोहाज्जनितसुवर्णं स्वर्णांतराभिन्नं स्वर्णांतरण प्राग्लोहांतरजनितसुवर्णांतरेण सहजजांवूनदादिसुवर्णेनचाभिन्नकिं ।
नैव । तथाज्ञानेनमुक्तोपिज्ञानान्मुक्तजीवांतरेणस्वभावमुक्तपरमात्मनाचाभिन्नो नभवति । किंतुस्वयमपिमुक्तांतरवन्मुक्तोभवती
तिभावः । एतदेवाभिप्रेत्यप्राक्टीकायांशंकासमाधानंचेतिद्रष्टव्यं । ननुप्राक्सिद्धसुवर्णस्यपश्चात्सिद्धसुवर्णस्यचाग्निनैकरसीकरणे

अयोपिस्वर्णतायोग्यस्वर्णस्यान्नतुमृत्तिका ॥ तत्किंस्वर्णांतराभिन्नाविक्रियायांक्रयोधिकः ॥ ५८८ ॥
क्षीरांतस्थितनीरस्याप्यंतर्भेदोग्निनेक्ष्यते ॥ अदनानदनाभ्यांहियथाजीवेशयोर्हृदि ॥ ५८९ ॥

ऐक्यंस्यादित्यतआह ॥ विक्रियायामिति ॥ विक्रियायां द्रवीभावाख्यविकारे । क्रयः मौल्यं । प्राक्पंचवरहाहखंडयोरेक
रसतायांदशवरहार्हताजायते । उपलक्षणंचैतत् । भारोप्यधिकोजायते । अतस्तत्रातिसादृश्यादविवेकिभिरज्ञातोपिभेदोविवेकि
नांमतेवर्ततेएवेतिभावः ॥ ५८८ ॥ क्षीरांतस्थितनीरस्याप्यैक्यंनसीत्याह ॥ क्षीरेति ॥ अग्निना अग्निकृतपाकेनत्यर्थः ।
क्षीरमिलितनीरस्याप्यग्निनासम्यक्पाकेसतिनाशोजायते । क्षीरतुघनीभूततिष्ठत्येव । अतस्तयोर्नैक्यं । एवमेवपरमात्मनिनिर्लीन
तयांतःप्रविष्टानांसायुज्यमुक्तानांमंददृष्टिभिःपृथग्दर्शनेपिनैक्यमितिभावः । श्रुत्यास्मृत्याचातिनिश्चितत्वाद्वाहार्ष्टांतिकमेवतत्रदृष्टं

तीकरोति ॥ अदनानदनाभ्यामिति ॥ हृदि हृदयप्रदेशे । जीवांतरादृश्यतयानियंतुहरज्ञैस्स्पष्टमहदष्टापिभेदः कर्मफलस्या दनानदनाभ्यांजीवेश्वरगतविरुद्धधर्माभ्यांस्वरूपिसम्यङ्निश्चीयते । तथेतिभावः ॥ ५८९ ॥ यथोक्तसमस्तलौकिकदृष्टान्तेष्वैक्यमत्र मविषयाणामेकतयावाक्यशतैर्निदिष्टानामपिविचार्यमाणेविरुद्धधर्मदर्शनात्परस्परंभेदएवास्ति । तथा जीवानांपरमात्मनश्चेत्याह ॥ एवमिति ॥ भिन्नस्वभावत्वमेवदर्शयितुमुक्तमपरिच्छिन्नचिद्रूपइत्यादि ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ननुलोक्यथाकथंचिदस्तु वेदो

एवंभिन्नस्वभावानांजीवानांब्रह्मणीश्वरे ॥ अपरिच्छिन्नचिद्रूपेपरिच्छिन्नाणुरूपिणां ॥ ५९० ॥ अनादितोप्यनंतानामनंतक्लेशभोगिनां ॥ ऐक्यंवाक्यशतेनापिवक्तुंशक्यं नकुत्राचित् ॥ ५९१ ॥ मुख्यार्थबाधेवाक्यानामन्योर्थःक्रथ्यतेबुधैः ॥ यजमानःप्रस्तरः किमग्निर्माणवकोपिवा ॥ ५९२ ॥ किंयोषिदग्निरादित्योयूपोधोमणिमीक्षते ॥ मृदु ब्रवीत्किमु(ग्रा)ग्लावाह्लवतेकिमपांचवाक् ॥ ५९३ ॥

क्तस्तुबाधितोऽप्यर्थःतथैवसंग्राह्यइतिमंदांशकामुभयवादिसंप्रतिपन्नवैदिकानेकलाक्षणिकप्रयोगप्रदर्श्यदूषयति ॥ मुख्यार्थबाधइ ति ॥ वाक्यानां वैदिकवाक्यानां । बुधैः वेदार्थनिपुणैः । यजमानःप्रस्तरः । अग्निर्माणवकः । योषितमग्निंध्यायीत । आदि लोवैयूपः । अधोमणिमर्विदत् । मृदुब्रवीत् । ग्रावाणःप्लवंते । आपोब्रवन्निविवाक्यानिमनसिनिधाययजमानःप्रस्तरःकिमित्या

दिक्मुक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ फलितमाह ॥ एतासामिति ॥ ५९४ ॥ विपक्षेबाधकमाह ॥ दृष्टार्थेति ॥ नचे
त् बाधितवाक्यस्यान्योर्थोनचेत् । वाक्यस्य तदेकार्थकत्वे सिद्धे तेन प्रत्यक्षबाधनं । बाधकप्रत्यक्षबाधे च मुख्यार्थपरित्यागे कार
णाभावात्तूष्णीं वृत्त्यन्तराश्रयणस्यानुचितत्वाच्च वाक्यस्य तदेकार्थत्वमित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ ५९५ ॥ वाक्येनैव बाधकप्रत्य
क्षबाधनं क्वाप्यदृष्टं चेत्याह ॥ गंगेति ॥ बाधेन बाधिताऽन्यार्थावास्यादिति योजना ॥ ५९६ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ यदीति ॥

एतासा बाधितार्थानां यथान्योर्थो भवति ॥ तथापि बाधितार्थैक्यवाक्येऽप्यन्योर्थेऽर्थानां ॥ ५९४ ॥
दृष्टार्थबाधो वाचा स्यात्तस्यास्त्वार्येदृशेति ॥ बाधाभावेऽदोषस्य दित्यन्योन्याश्रयो न चेत् ॥ ५९५ ॥
गंगायां दोष इत्युक्तिः किं बाधं बाधते स्वयं ॥ बाधेन बाधिता (वा) र्था स्यादन्यार्थेति विचार्यतां ॥ ५९६ ॥
यद्यापातप्रतीतोर्थो बाधितोऽपि भवेद्गिरां ॥ तर्ह्यर्थाकाशादिशब्देन ब्रह्ममीमांस्यते कुतः ॥ ५९७ ॥
श्रुतबाधितसंत्यागे भाष्यं दुर्भाष्यमेवेति ॥ श्रुतबाधितसंवादो भाष्यं दुर्भाष्यमेवेति ॥ ५९८ ॥

आदिपदेन प्राणादिशब्दा गृह्यन्ते । बाधितोऽप्यापातप्रतीतार्थो गीकार्यश्चेत् आकाशस्तल्लिङ्गादित्याद्याधिकरणेष्वर्थाकाशादिशब्दानां स
र्वजनैरापाततः प्रतीतभूताकाशाद्यर्थकत्वं अनंतत्वादि बाधकवशात्त्यक्त्वा प्रसिद्धब्रह्मपरत्वकल्पनारूपा मीमांसा भवद्भाष्यस्यापि मूल
भूतान्वयार्था स्यादिति भावः ॥ ५९७ ॥ एवं चोभयतः पाशारज्जुः परस्परगलंबमातीत्याह ॥ श्रुतबाधितसंत्यागे

श्रुतस्याऽपाततः श्रुत्यर्थतया प्रतीतस्य बाधितस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितस्य चार्थस्य संत्यागे । ईदृशैक्यमिथ्यात्वादेरेव त्याज्यत्वप्रस-
 गेन तत्प्रतिपादकभाष्यदुर्भाष्यस्यादित्यर्थः । श्रुतबाधितसंवादे आपाततः श्रुतस्य बाधितस्य चार्थस्य संवादेऽङ्गीकारे । भाष्यं आ-
 काशाद्यधिकरणार्थप्रतिपादकभाष्यं । तत्र श्रुतबाधितसंत्यागस्यैव त्वया पिवाच्यत्वात् । एवं चोभयतः पाशा रज्जुरिति भावः ॥ ५९८ ॥
 बहुपाशबद्धगलत्वे परस्य मूकतैव स्यादित्याशयेन बहूरुभयतः पाशा रज्जुराह ॥ यदीश्वर इत्यादिना ॥ सर्वमहदादिकं । भवेत्
 उत्पद्येत । महासामर्थ्याभावे ईश्वरस्य महीमहीधरादिजगत्कर्तृत्वायोगात् । कर्तुरभावे च कार्यायोगादिति भावः । द्वितीययोजनि
 यदीश्वरोऽसमर्थस्यात्कथं सर्वजगद्भवेत् ॥ यदीश्वरस्समर्थस्यात्कथं सर्वजगद्भवेत् ॥ ५९९ ॥
 यदीश्वरो महेशस्य दानीशत्वकथं भजेत् ॥ यदीश्वरोऽप्यनीशस्य दानीशत्वकथं भजेत् ॥ ६०० ॥
 यदि सत्याहरेर्धर्माः कथमैक्यं न बाधितं ॥ यद्यसत्याहरेर्धर्माः कथमैक्यं न बाधितं ॥ ६०१ ॥
 कार्यां तर्हि स ईश्वरः सर्वब्रह्मादिसकलचेतनाचेतनात्मकजगत् कथं भवेत् । तदभिन्नः कथं स्यादित्यर्थः । समर्थसमर्थयोश्च राजरा-
 द्योरैवैक्ययोगादिति भावः ॥ ५९९ ॥ महेशस्सर्वेश्वरः । अनीशत्वं नीचजीवत्वं । भजेत् अङ्गीकुर्यात् । उच्चपदवीपरित्यागे
 न नीचपदवीस्वीकारस्य क्वाप्यदर्शनादिति भावः । द्वितीययोजनिकायां । अनीश हेनीचजीव । त्वं त्वद्वदनीशतं कथं भजे ।
 श्रवणमननाद्युपासनया पूजयोरित्यर्थः । समानयोगक्षेमयोस्तेष्वेवैकभावायोगादिति भावः ॥ ६०० ॥ ननु भगवन्निष्ठविरुद्धमहे-
 शत्वादिधर्माणामिथ्यात्वादकथं घटत इत्याशङ्कानिरासायाह ॥ यदि सत्या इति ॥ धर्माः महासामर्थ्यमहेशत्वसर्वज्ञादयः । भग-

वन्निष्ठविरुद्धधर्माणामबाधितत्वे ऐक्यबाधावश्यं भावादिति भावः । द्वितीययोजनिकायां हरिधर्माणां बाधितत्वे सर्वज्ञस्य भावस्सावश्यमिति वत् । एकस्य भाव ऐक्यमिति व्युत्पत्तेस्साम्येन तन्निष्ठजीवैक्यस्यापि हरिधर्मत्वाविशेषात् त्वद्रीत्या भावरूपधर्मनिषेधकत्वाभिमतनिर्गुणश्रुतेरैक्येऽपि बाधकत्वाविशेषात्कथमैक्यं न बाधितमित्यर्थः ॥ ६०१ ॥ ननु निर्गुणश्रुत्या भिन्नभाव रूपधर्ममात्रनिषेधैक्यस्य चाभेदाङ्गीकारात्कथं बाधनमित्याशंक्यता हि सावर्जज्ञादिधर्माणामपि । नेह नानास्तिकिंचन । एवं धर्मान्पृथक्पश्यन्निश्चयादिश्रुत्याऽभेदाङ्गीकारात्समसमाधानमित्याह ॥ अभेद इति ॥ धर्मस्य सावर्जज्ञादिधर्मस्य । जात्येकवचनं । अभिन्नधर्ममवाधश्चे

अभेदान्नैक्यबाधश्चेत्कथं धर्मस्य बाधनं ॥ अभिन्नधर्ममवाधश्चेत्कथं धर्मस्य बाधनं ॥ ६०२ ॥

अभेदाच्च गुणाश्चेत्स्युः कथमैक्यं भवेत्तव ॥ अभेदेऽपि गुणाश्चेत्स्युः कथमैक्यं भवेत्तव ॥ ६०३ ॥

त् । अभिन्नानामपि सावर्जज्ञादिधर्माणां बाधाङ्गीक्रियते चेत् । अत्रापि तदेवोत्तरमित्याह ॥ कथं धर्मस्येति ॥ धर्मस्य सावर्जज्ञादिधर्मस्यैव । सर्ववाक्यं सावधारणमिति न्यायात्कथं बाधनं । किंतु त्वदैक्यस्यापि बाधनस्यादित्यर्थः । अभिन्नधर्ममवाधाङ्गीकारेऽभिन्नधर्ममवाधिशेषात्सावर्जज्ञवद्भवदैक्यं च बाधितं स्यादिति भावः । अथ वा कथं धर्मस्यैव बाधनं । अभिन्नयोरेकबाधेऽपरबाधस्याप्यावश्यकत्वेन बाधितधर्माभिन्नधर्मिभूतब्रह्मणोऽपि बाधनं स्यादित्यर्थः ॥ ६०२ ॥ अभेदात्सावर्जज्ञादिगुणानां ब्रह्माभेदाङ्गीकारात् । गुणाः सावर्जज्ञादिगुणाः । नस्युः नस्युरेव । अभेदाङ्गीकारे एकतरमात्रपरिशेषावश्यंभावेन गुणानामभाव एव स्यादिति चेदित्यर्थः । उत्तरमाह ॥ कथमै

कथमिति ॥ अमेदे एकतरमात्रपरिशेषप्रसंगेन ब्रह्मैवास्तिनापरमितिन्यायस्य ब्रह्माभिन्नतया गीकृते त्वदेक्येऽपि साम्येन तवैक्यं कथं भवेदित्यर्थः । अथ वा गुणाः गुणभूताः धर्मभूता इत्यर्थः । न स्युः । अभिन्नयोर्धर्मभिर्भावः कथं स्यादित्यर्थः । तर्हितवैक्यमपि कथं स्यात् । हेरस्सर्वज्ञमिति वद्धेरैक्यमित्यबाधितधर्मधर्मभावव्यवहारस्योभयत्र साम्याद्धर्मभूतमैक्यमपि कथं स्यादित्यर्थः । धर्मतया सावर्जनीनव्यवहारविषयस्यापि धर्मत्वाभावे रूपरसादीनामपि धर्मत्वाभावप्रसंग इति भावः । उपलक्षणंचैतत् । अत्यंतमेदाभावेऽभेदोऽपि धर्मभिर्भावाख्यविशेषाभावे च घटकलशादिशब्दवद्ब्रह्मैक्यादिशब्दानामपि पर्यायत्वप्रसंग इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ६० ॥ पूर्वमैक्यस्यापि ब्रह्मधर्मत्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वान्न सार्वज्ञादिधर्माणां मिथ्यात्वं । एवं च विरुद्धधर्माक्रांतयोर्न कदाप्यैक्यमिति प्रति

श्रुत्युक्तं यदित्वं स्यादद्वैतस्य न तत्त्वता ॥ श्रुत्युक्तं यद्यतत्वं स्यादद्वैतस्य न तत्त्वता ॥ ६० ४ ॥

बंधासमर्थितं । इदानीं श्रुतिसिद्धत्वाच्च न सार्वज्ञादिधर्ममिथ्यात्वं । अतश्च नैक्यमित्यपि तत्प्रतिबंधवैवसमर्थयते ॥ श्रुत्युक्तमिति ॥ श्रुत्युक्तं सर्वयदित्वं स्यात्तदा श्रुत्युक्त सार्वज्ञादीनामपि तत्त्वताया अवर्जनीयत्वात् विरुद्धधर्माक्रांतयोर्ब्रह्मजीवयोर्द्वैतस्य न तत्त्वता । श्रुत्युक्तं सर्वयद्यतत्वं स्यात्तदाऽद्वैतस्यापि श्रुत्युक्तत्वाविशेषाद्धर्मबाधकत्वेनाभिमतनिर्गुणश्रुतेरुत्तरीत्योभयत्र साम्याच्छ्रुत्युक्तत्वाविशेषेण निर्गुणत्वस्याप्यतत्त्वता साम्याच्चाद्वैतस्य न तत्त्वतेति योजना । श्रुत्युक्तं यत्किंचिद्यदितत्वं स्यात्तदा श्रुत्युक्तत्वाविशेषादुत्तरीत्याबाधविशेषाभावाच्च सार्वज्ञादीनामपि तत्त्वताऽपरिहारादद्वैतस्य न तत्त्वता । श्रुत्युक्तं यत्किंचिद्यद्यतत्वं स्यात्तदा

श्रुत्युक्तविशेषाद्वाधकत्वेनाभिमतस्योभयत्रसाम्याच्चाद्वैतस्यनतत्वतेतिवायोजना ॥ ६०४ ॥ इदानींपराभिमताज्ञानखंड
नायोभयतःपाशारंज्जुमाह ॥ यदिज्ञानमिति ॥ हरेर्ज्ञानंयदिसत्यस्यात्तदातज्ज्ञानस्यसर्वविषयत्वेनज्ञातेषुसर्वपदार्थेषुपुनरज्ञान
वान्न । यद्भ्रातंततदज्ञातमितिवदतात्वयापिज्ञातेऽज्ञानानंगीकारात् । हरौकिंचिज्ज्ञानसद्भावेतस्यसर्वविषयत्वापरिहारेणप्रथमप
क्षाबहिर्भावात् । ज्ञानमेवनास्तीतिद्वितीययोजनिकायांज्ञातं । प्रातीतिकं प्रतीतिसमसमयवर्तीतियावत् । यदज्ञानंतद्वानित्यर्थः ।
सर्वथाहरेर्ज्ञानाभावेऽज्ञानप्रतीतेरेवतस्मिन्नयोगादिदिभाषः ॥ ६०५ ॥ पूर्वं यद्भ्रातंततदज्ञातमितितत्प्रक्रियामनुरुध्योभयतःपा

यदिज्ञानंहरेस्सतस्यान्नज्ञाताज्ञानवानसौ ॥ यदिज्ञानंहरेर्नस्यान्नज्ञाताज्ञानवानसौ ॥ ६०५ ॥
यदिज्ञानेपिचाज्ञानंसंसारोहरेरयं ॥ यदिज्ञानेनचाज्ञानंसंसारोहरेरयं ॥ ६०६ ॥ यदीश्व
रोजगद्व्यापीकथमैक्यंनबाधितं ॥ यदीश्वरोनतद्व्यापीकथमैक्यंनबाधितं ॥ ६०७ ॥

शारंज्जुरुक्ता । इदानींतत्प्रक्रियाननुसरणेनाप्युभयतःपाशारंज्जुमाह ॥ यदिज्ञानइति ॥ ज्ञानेसत्येवाज्ञानंयदिहरावंगीक्रियते ।
तद्वानवच्छिन्नस्वस्वरूपानंदानुभवस्याप्यविरोधेनायमानंदानुभवादीनामविरोध्यज्ञानसंबंधः । हरेस्संसारो न । समव्याप्तप्रकृति
संबंधवत्तज्जडसंबंधमात्रत्वाददोषइतिभाषः । द्वितीययोजनिकायांतु सर्वज्ञेहरावज्ञानस्यैवायोगादज्ञानसंबंधएवनाभूदित्यर्थः
॥ ६०६ ॥ सिंहावलोकनन्यायेनपुनरप्यैक्यखंडनायोभयतःपाशारंज्जुमाह ॥ यदीश्वरइति ॥ व्यापकस्यहरेरणुनाजीवेनैक्या

योगादिभिः । द्वितीययोजनिकायां तु । अव्यापकस्य हेतुवैकुण्ठकदेशमात्रवर्तित्वेन वैकुण्ठादिस्थितभूलोकास्तत्त्वदादौ जीवस्यैक्यं कथं न बाधितं । अणूनामपि जीवानां पुंजीभूयजगद्व्यापित्वात् तैस्सर्वैः कथमैक्यं न बाधितं । वैकुण्ठापरभागास्थितमुक्तजीवैश्च कथमैक्यं न बाधितमिति भावः ॥ ६०७ ॥ ननु पक्षद्वयेत्येकैव न वदुषणं कथं परस्य पातइत्याशं कायास्तस्य दौर्बल्यादस्माकं प्राबल्याच्चेति वक्तुं तदुपयुक्तानि तिसार्धपद्यद्वयेनाह ॥ ऋजुमार्ग इति ॥ घट्टकुड्यां घट्टस्य विषमप्रदेशस्थितगेहे । शौलिकगृह इत्यर्थः । अंध

ऋजुमार्गगतोऽप्यंधो घट्टकुड्यां निषीदति ॥ वक्रमार्गगतोऽप्यंधो घट्टकुड्यां निषीदति ॥ ६०८ ॥ गतेऽपि पृष्ठतो गत्वा कपोले ताडयेद्दली ॥ आगतस्यापि मंदस्य कपोले ताडयेद्दली ॥ पक्षद्वयेत्येकदोषप्रसंजनमपीदृशं ॥ ६०९ ॥ अल्पोऽल्पवित्तेऽप्यात्मानं विच्छेत्तं शक्तिं मन्यते ॥ सर्वज्ञब्रह्मतत्त्वात्पक्षेऽप्येवं हि कुवादिनां ॥ ६१० ॥ अहंकारो हिलोकानां विकारोऽदुस्त्यजो महान् ॥ अधमादधमो जीवो ह्यधिकादधिकः किल ॥ ६११ ॥

त्यदोऽपेण यथामार्गद्वयगमनेत्येकस्थले बलात्प्रवेशस्तथा परस्य युक्त्यर्थतया पक्षद्वयेत्येकदूषणभागित्वमिति भावः । द्वितीयपद्येतु भावस्स्पष्ट एव ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ इदानीं दुर्नीतिपरत्वादिपिमायितमवद्भूमित्याह ॥ अल्प इति ॥ अल्पः नीचः । खल इति यावत् । कुवादिनां मायावादिनां । अल्पज्ञेषु जीवेषु । सर्वज्ञब्रह्मतत्त्वात्पक्षेऽप्येवं हि कुवादिनां । एवं हि पूर्वोक्तलौकिकलस्य भावनावद्धीति योजना ॥ ६१० ॥ अधिकादधिकः उत्तमोत्तमः । यथाऽहंकारी स्वस्मिन् विद्यमानमपि महिमानं सभासमध्यख्याप

यति । तथाऽधमाधमजीवस्योत्तमोत्तमनारायणत्वस्य ख्यापनमपीति भावः ॥ ६११ ॥ परदारान्परेषां अन्येषां दारान् । परेषामुत्तमानां गुणानां दारान्वा । स्वाधिकगुणादिपत्नीकामितायां तु गुरुतल्यगत्वाख्य महापातकं किल । एवं सति स्वावरदारपेक्षापि पापं किल । उत्तमोत्तमनारायणस्य पत्न्याः लक्ष्म्याः लक्ष्मीपतिरहं भविष्यामीति कामनायां पंचमहापातकादप्यधिकपातकं भवत्येवेति किमु वक्तव्यं । अतएव तमोजुषामित्युक्तं । लोकमातृपदप्रयोगेण मातृगमनाख्य दोषश्च स्यादिति सूचितं ॥ ६१२ ॥ अहंभावः अहमेव देवः अहमेव गुरुरिति गुरुदेवैक्यभावनेत्यर्थः । सः एवं भावयन् । देवद्विद् दैत्यः । रमो माकांतो तत्कंठात्तत्तत्सीताया उ

सत्सु खदारेषु खलः परदारानपेक्षते ॥ लोकमातृपतित्वे किं नाशाते पातमोजुषां ॥ ६१२ ॥
देवै गुरौ च यस्य अहंभावो देवद्विदेवसः ॥ रमो माकांतो तत्कंठादशकंठस्य केदलं ॥ ६१३ ॥
अनित्यदेहगेहादौ नित्यताविभ्रमो नृणां ॥ दुःखिनस्त्वस्य निर्दुःखब्रह्मभावभ्रमोपमः ॥ ६१४ ॥

मायाश्च कांतो भवामीत्युक्तं । रावणः रमारूपसीतायां उमायां च कामं कृतवानिति पौराणिकी प्रथा । तथा रमाकांतो हं भवामीत्याशयादेवेऽहंभावोपि रावणस्य वारावणसदृशस्यासुरांतरस्य वा । उमाकांतो हं भवामीत्याशयाजगद्गुरुरूपरेण्यहंभावस्तस्य वा तत्सदृशस्य वा अन्यस्य सात् । अतः देवै गुरौ चाहंभाववान् देवद्विदेवेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६१३ ॥ अनित्य इति ॥ यद्यस्य बह्वया दिनाध्वंसाख्य विशेषदर्शनेनोपि यथाऽभिमानवशाद्देहगेहादौ नित्यताविभ्रमः । तथा दुःखरूपविशेषदर्शनेनोपि यानिर्दुःखब्रह्मत्वभाव

नामायावादिनां सापिदुराग्रहवशादेवेतिभावः ॥ ६१४ ॥ सद्यश्शास्तुः । तदानीमेवशिक्षाकर्तुस्सर्पाद्यादेस्सकाशात् । विभेति । समयांतरेशिक्षाकर्तुःपापार्दनेविभेति । तत्कुत्रदृष्टमित्यतउक्तं ॥ राजेति ॥ यस्मात्तदानीमेवशिरश्छेदनं करोतीतिभीत्या राष्ट्रेकोपिराजाहमितिनब्रूते । देवस्तुक्षमाशीलस्तदानींशिरश्छेदनंन करोति । तमेयातनानुसमयांतरइत्यभीतो देवोहमितिसर्वदाऽऽयोषयति । तस्मादुक्तंस्त्यमितिभावः ॥ ६१५ ॥ दुष्टः धनकनकादिनातुष्टश्चेदहंकुरुते । क्लिष्टः दारिद्र्यादिनाक्लेशवान्क्लेशहरंधनिनंभजेत् । इदमपिमायावादिष्वेवदृष्टमितिभावेनोक्तं॥शिवेऽहंभावधीरिति॥ भोगे सकंदनवनितादिविषयभोगेसति

विभेतिकुमतिस्सद्यश्शास्तुर्नसमयांतरे ॥ राजाहमितिनब्रूतेब्रूतेदेवोहमित्यहो ॥ ६१५ ॥

दुष्टोहंकुरुतेतुष्टः क्लिष्टःक्लेशहरंभजेत् ॥ शिवेहंभावधीर्भोगेसृत्युजयार्चकः ॥ ६१६ ॥

वाचान्यज्जल्पतिस्वल्पःकर्मणान्यत्करोतिच ॥ योच्युतोहमितिब्रूतेस्नातुंगंगांसगच्छति

॥६१७॥ काणस्यचक्षुरेकत्रसाम्येप्यन्यत्रनापतेत्॥यज्वप्रस्तरतोत्तयध्वाद्दृष्टानात्मैक्यवाक्यथः ॥६१८॥

शिवेऽहंभावधीः शिवोहमितिभावयन्नित्यर्थः । रोगे । उदरशूलदिरोगेसति मृत्युजयार्चकः । यस्मिन्शिवेऽहंभावंकरोतितस्यैवमृत्युजयस्यहोमादिनार्चकोभवतीत्यर्थः ॥ ६१६ ॥ स्वल्पः नीचः । वाचान्यज्जल्पति । कर्मणान्यत्करोतिच । सभायांबहुधनंदिशामीतिवदति । गृहंप्रत्यागतेत्वर्धचंद्रमेवददातीतिभावः । इदमपिसभायामच्युतोहमित्याद्योष्यकर्मणांगंगास्नानार्थगच्छति । मायावादिन्येवदृष्टमितिभावेनोक्तं ॥ यइति ॥ ६१७ ॥ काणसाम्यमपिमायावादिष्वेवदृष्टमितिभावेनाह ॥ काणस्येति ॥

काणस्य एकचक्षुषः । एकत्र चक्षुर्भागे । साम्येऽपि समीपस्थत्वसाम्येऽपि । अन्यत्र नेत्राभावप्रदेशे । यस्मिन्भागेचक्षुरस्ति तत्रत्यघटादिकंपश्यति । यस्मिंश्चभागेचक्षुर्नास्ति तद्भागत्यतत्समानयोगक्षेममपि घटादिकं न पश्यतीति भावः । कथमिदं मायावादिन्यस्तीत्यत उक्तं ॥ यज्वेति ॥ यज्वप्रस्तरतोत्स्यध्वा यजमानः प्रस्तरइत्युक्तेर्मार्गः । प्रत्यक्षबाधेन लक्षणांगीकाराख्यो विद्वन्मा र्गइति यावत् । आत्मैक्यवाक्यपथः आत्मना परमात्मनैक्यं वदंतीयावाक्यत्वमस्यादिरूपा तस्याः पंथाः मुख्यार्थबाधे लक्षणांगीका राख्यो विद्वन्मार्गो न दृष्टः । समानयोगक्षेमयोर्वाक्यद्वययोरेकत्र लक्षणमंगीकुर्वन्नन्यत्र च तामपश्यन्काण एवेति भावः ॥ ६१८ ॥ कामी कामांधः पतिः । सतीः कुलजाः पत्नीरति क्रम्यासत्यां दास्यां वैश्यां दारतिर्यस्य सतथोक्तः । स्यात् । कामांधस्य पत्युस्सत्य

सतीरति क्रम्य कामी पतिस्स्यादसतीरतिः ॥ यथैक्यश्रुतिमादत्ते भेदाद्यर्थश्रुतीस्त्यजन् ॥ ६१९ ॥

शब्दसाम्येऽपि नाथैक्यत्रचित्रचरित्रता ॥ वृत्त्यंशवद्विजिर्वोशोमत्स्याद्यंशस्तु मूलवत् ॥ ६२० ॥

तिक्रमोसतीपरिश्रहश्चयुक्त एवेति भावः । तत्कुत्र दृष्टमित्यत आह ॥ यथेति ॥ भेदाद्यर्थश्रुतीः भेदसर्वोत्तमत्वाद्यर्थप्रतिप्रादिकाः द्वा सुपर्णेत्याद्याः श्रुतीरत्यजन्मायावादी यथैक्यश्रुतिं सर्वस्वत्विदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिमादत्ते तथेदमपि स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । प्रत्यक्षबाधादिदोषरहितायास्त्वार्थेऽर्थान्तेरेचावकाशाख्यदोषरहितायाश्च सहजस्त्रीसमानाया भेदश्रुतेः परित्यागात् प्रत्यक्षबाधादिदो षदुष्टायाः स्वीरिणीवदर्थान्तेरेत्यवकाशं दत्त्या ऐक्यश्रुतेः परिग्रहाच्च कामांधोपमापि मायिन इति भावः ॥ ६१९ ॥ अधुना भिन्नां शानां भिन्नां शानां भिन्नां शानां चलो कवेदसिद्धत्वात् अंशां शिभावोपि न जीवब्रह्मणोरैक्यमित्याह ॥ शब्देति ॥ यत्र विष्णु

भेकादौ चित्रचरित्रता महासामर्थ्याल्पसामर्थ्याख्यविचित्रचरित्रता । तत्र शब्दसाम्येऽपि हयादिशब्दसाम्येऽपि अर्थैक्यं अर्थ भूतयोर्विष्णुभेकयोरेकप्रकारतान । तत्कुत्रदृष्टमित्यत उक्तं ॥ वृत्त्यंशवदिति ॥ वृत्त्यंशः वृत्त्यंशः । यथाबहूनामेकवृत्तिभोक्तृ त्वेऽयमस्यांशोयमस्यांशइत्यंशोऽभिभावव्यवहारोऽपिनांशिनोभोक्तृणां तैरैक्यं किंतु तत्त्वामित्यमेव । तथाजीवः अंशः परमात्मनोऽंशः अंशतयापुराणादिषुव्यवहियमाणोऽपिजीवः अंशिनः परमात्मनः पृथगेव । केवलं भगवदधीनत्वाद्भगत्स्वामिकत्वाद्वा तदंश इत्यर्थः । मत्स्याद्यंशास्तु मूलवत् । मूलरूपनारायणवत् । अंशपदसाम्येऽपि जीवानामल्पशक्तिवाद्भिन्नांशत्वं मत्स्यादीनामंशिव दतिसमर्थत्वादभिन्नांशत्वमिति भावः । तस्माद्विचित्रचरित्रयोश्च शब्दसाम्येऽपि नाथैक्यमिति भावः ॥ ६२० ॥ मत्स्यादीनां स्वरूपां

स्वरूपांशोस्तिभिन्नांशोप्यस्तिशब्दविशेषणात् ॥ एतेकिलखांशकलाजीवास्सकलाकिल ॥६२१॥

शत्वेजीवानां भिन्नांशत्वे च भागवतोक्तिचातुर्यमेव प्रमाणमिति भावेनाह ॥ स्वरूपांश इति ॥ शब्दविशेषणात् । अंशवाचककला
शब्दस्य स्वांशपदेन विशेषणात् । उपलक्षणचैतत् । तेन विशेषणादित्यपि द्रष्टव्यं । एतौ किल स्वांशकला इत्यनेन । एते स्वांशकलाः
पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति वाक्यसंगृह्णाति । स्वांशकला स्वरूपभूतांशकलाः । स्वः स्वरूपभूतश्चासावंशश्चेति स्वांशपदस्य
स्वरूपांशवाचकत्वात् । पुंसः पुरुषस्य नारायणस्य स्वांशकला स्वांशकलारूपाः एते मत्स्याद्याः स्वयं भगवान् कृष्णः श्वेतद्वीपवा
सी नीलमेघश्चामलः पद्मनाभ एव । तु शब्द एवार्थः । अस्मिन्पद्ये मत्स्यादीनां स्वांशकलात्वेन व्यवहारात् स्वरूपांशत्वमिति भावः ।

जीवास्सर्वेकलाः किलेत्यनेन कलास्सर्वेहरेवसप्रजापतयस्समृताइत्युत्तरवाक्यसंगृह्णाति । अत्रचब्रह्मादिजीवानांप्रस्तुतंस्वांशकला
त्वंविहायकलाइतिकेवलंस्वांशपदाविशेषितकलापदेनैवोक्तेनमत्स्यादिवत्स्वरूपांशत्वं किंतुभिन्नांशत्वमेव । अतश्शब्दविशेषणा
त्स्वरूपांशोस्ति भिन्नांशोऽप्यस्तीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ६२१ ॥ ननुजीवानांसूक्ष्मांशत्वादेवनमहासामर्थ्यदृश्यतेनतुभिन्नांशत्वादिति
शंकांनिराकरोति ॥ अल्पोपीति ॥ महतःमहापुरुषस्य स्वांशस्वरूपांशः सर्वत्रसद्गुणैस्सामर्थ्यादिगुणैःअल्पोन । स्वरूपांशत्वे
ऽणोरपिजीवस्यमहासामर्थ्यदृश्यतैवेतिभावः । यद्यस्मात् लेशोपि अल्पोपि हृषीकेशकेशः उद्धवहर्तमनःकेशावितिस्मृतेःपद्माना

अल्पोपिमहत्स्वांशोनाल्पस्सर्वत्रसद्गुणैः ॥ लेशोपियद्दृषीकेशकेशोलोकेशशासनः ॥ ६२२ ॥
भिन्नांशेतुतदीयत्वंभिन्नाभिन्नेऽर्धसाम्यता ॥ अभिन्नेसर्वसाम्यंस्याद्यथामत्स्यादिषुप्रभोः ॥ ६२३ ॥

भकेशात्मकःकृष्णइत्यर्थः । स्थूलकायापेक्षयाएकेशस्याल्पत्वाल्लेशइत्युक्तं । लोकेशशासनः लोकेशानांब्रह्मादीनांशासनःआज्ञा
पकःस्वामीत्यर्थः । तस्मादणुरपिभगवत्स्वरूपांशश्शक्त्यादिसद्गुणैरल्पोनेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ६२२ ॥ अंशत्रैविध्यसयुक्तिकमनु
भावयति ॥ भिन्नांशइति ॥ तदीयत्वं तदधीनत्वं तत्त्वामिकत्वंचेत्यर्थः । पादोऽस्यविश्वाभूतानीतिश्रुतौजडाजडात्मकसकल
प्रपंचस्यापिभगवदंशत्वकथना तस्यचतस्मिन्नेवसूक्ते मुखार्दिद्विश्वाग्निश्च पद्भ्याभूमिर्दिशश्चोत्रादित्यादिनाप्रलयकालेऽविद्यमान
स्यसृष्टिकालेभगवत्सकाशात्सृष्ट्यादिश्रवणेनजडत्वासर्वज्ञत्वाद्यनुभवेनभगवतोऽत्यंतंभिन्नत्वावश्यंभावाच्चत्वांगुल्यादिपादाकाराद

शनेनसाक्षात्पादत्वासंभवाच्चतदधीनत्वादिनैवांशत्वक्कव्यमितिभावः । भिन्नाभिन्ने तंतुपटादौ । अर्धसाम्ययस्यसोर्धसाम्यस्त
स्यभावोर्धसाम्यता । सर्वसाम्यं ज्ञानशक्त्यादिसकलगुणसाम्यं । मत्स्यादिषु मत्स्यकूर्माद्यवतारेषु ॥ ६२३ ॥ एतदेवविशिनिष्टि
॥ जीवास्त्विति ॥ सार्वज्ञादेःप्रभावतः मूलरूपवदवताररूपेष्वपिसार्वज्ञादिसद्भावादितिभावः ॥ ६२४ ॥ कस्तर्हिभिन्नाभिन्नां
शः कथंचतस्यार्धसाम्यमित्यतस्तदुभयंविशदयति ॥ भिन्नाभिन्नाइति ॥ ते भिन्नाभिन्नांशाः । एकसत्त्वे तंतुसत्त्वे अन्यना

जीवास्तुब्रह्मभिन्नांशास्सार्वज्ञादेरभावतः ॥ मत्स्याद्यस्त्वरूपांशास्सार्वज्ञादेःप्रभावतः ॥ ६२४ ॥
भिन्नाभिन्नाःपटाद्यंशास्तेजडेष्वेवनाजडे ॥ एकसत्त्वेन्यनाशस्यतद्धेतोस्सदसत्त्वतः ॥ ६२५ ॥ तंतुः
पटेनार्धसमोभेदाभेदस्तस्तयोः ॥ अतस्त्रैविध्यमंशेषुदुर्वारमितिमेमतिः ॥ ६२६ ॥ नचैकैचिद्व्यमे
तेषुनिर्निमित्तमिदंभवेत् ॥ मत्तोप्यकारणंकार्यंनवेदत्किमुशास्त्रकृत् ॥ ६२७ ॥

शस्य पटनाशस्य । तद्धेतोः सभेदोहेतुर्यस्यतस्य एकसत्त्वेऽन्यनाशस्य सदसत्त्वतः जडेषुसत्त्वाजडेष्वसत्त्वात्तेजडेष्वेव नाजड
इतिसंबंधः ॥ ६२५ ॥ पृथिवीत्वमृत्त्वतंतुत्वजडत्वादिना । उपादानोपादेययोस्साम्यात् नाशादिनावैषम्याच्चतंतुःपटेनार्धसमइ
तिभावः । ततः बहुशस्साम्यसद्भावान्नाशादिनावैषम्यात्तस्यचभेदासाधारणकार्यत्वाच्चेत्यर्थः । उपलक्षणंचेतत् । तंतुरेवपटइत्य
भेदप्रत्यक्षाच्चेत्यपिश्रेयं । तयोः तंतुपटयोः । अतः स्मृतियुक्तिसिद्धत्वात् ॥ ६२६ ॥ इदं बहुवैसादृशार्धसादृश्यसर्वसादृश्यरू

पं । निमित्ताभावोपनिमित्तिकमस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ मत्तोपीति ॥ ६२७ ॥ उक्तभिन्नाभिन्नांशस्योभयवादिप्रतिपन्नत्वा
 न्मत्स्यादिस्वरूपांशजीवादिभिन्नांशोचाभेदभेदमभेदोपयुक्तसर्वसाम्यं च श्रुत्यादर्शयति ॥ अदः पूर्णमिति ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णा
 त्पूर्णमुदच्यत इति श्रुतिगृह्णाति । अदः मूलरूपं । इदमवताररूपं । उदच्यते उद्रिक्त मवतीर्णभवतीत्यर्थः । एतान्मत्स्याद्यवता
 रान् । अन्यद्भिन्नजगत् । एतस्मिन्नेतदाततमित्याहेतिसंबंधः । प्रमाणांतरेणाप्यंशद्वैविध्यं साधयति ॥ विष्णुद्रिक्तेति ॥ सा
 विष्णोरुद्रिक्तांशो यो रामस्तस्य पादुकाया अधीनराज्येन निवृत्त इत्यत्रोक्तारामस्योद्रिक्तांशता ॥ ६२८ ॥ उद्रिक्तत्वं अनुद्रिक्तजी

अदः पूर्णमिदं पूर्णपूर्णपूर्णमुदच्यते ॥ (विष्णु) इत्युद्रिक्तांशतारामस्योक्तासाकाविचार्यतां ॥ ६२८ ॥
 उद्रिक्तत्वं स्वरूपत्वमनुद्रिक्तस्ततोपरः ॥ अतोऽंशयोर्द्वितैवोक्तास्पष्टनामसहस्रके ॥ ६२९ ॥ बलज्ञान
 सुखाद्यैश्च मत्स्याद्यंशाहरेस्समाः ॥ जीवांशास्त्वतथाभूताः कथं नांशोद्विरूपता ॥ ६३० ॥

वांशोभ्योतिशयित्वं । स्वरूपत्वं स्वरूपांशत्वं । उक्तं रामांशस्योद्रिक्तत्वं मनुष्यावतारतयादृश्यमानसर्वप्रकारैर्मनुष्योपमत्वेन
 प्रकारांतरासंभवात् विष्णुस्वरूपांशत्वएव पर्यवस्यतीति भावः । उद्रिक्तेति विशेषणं दत्ताऽनुद्रिक्तांशस्यापि सूचितत्वादनुद्रिक्तस्ततो
 परइत्युक्तं । ततः स्वरूपांशत्वात् । अपरः भिन्नांशत्वरूपः । अतः एकस्य साक्षादुक्तत्वादपरस्य सूचितत्वाच्च । द्विता द्विप्रका
 रता । नामसहस्रके वासुदेवनामसहस्रके ॥ ६२९ ॥ युत्त्याप्यंशद्वैविध्यमुपपादयति ॥ बलेति ॥ अतथाभूताः । बलज्ञान

सुखाद्यैर्हरसमाः । अतः कथं नांशोद्भि रूपतेतियोजना ॥ ६३० ॥ प्रागुद्रिक्तांशत्वंस्वरूपांशत्वं । अनुद्रिक्तांशत्वं च भिन्नांशत्वमि
त्युक्तं । तत्कुत इत्यतः उद्रेकानुद्रेकौ विवेचयति ॥ बलज्ञानमुखोद्रेकादिति ॥ तेमत्स्याद्याः बलज्ञानादिपूर्णत्वमुद्रिक्तत्वं तद
पूर्णत्वं चानुद्रिक्तत्वं । तच्च मत्स्यादीनां भगवद्रूपत्वे जीवानां च तद्भिन्नत्व एव संभवति । तस्मादुद्रिक्तांशत्वं स्वरूपांशत्वं अनुद्रिक्तां
शत्वं च भिन्नांशत्वमिति भावः ॥ ६३१ ॥ अतः अनुद्रिक्तांशत्वस्य भेदाविनाभूतत्वात् । अविनाभावमेवोपपादयति ॥ विरुद्धेति
॥ ६३२ ॥ स्पष्टं भिन्नांशसद्भावे प्रमाणमाह ॥ ममांशस्यैवेति ॥ ममांशस्यैव जीवस्येत्यनेन । एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैवं महा

बलज्ञानमुखोद्रेकादुद्रिक्तांशास्तु ते हरः ॥ खलपज्ञानबलो जीवस्त्वनुद्रिक्तांशा उच्यते
॥ ६३१ ॥ अतोतिभिन्न एवायं जीवाख्यांशो भवेद्भुवं ॥ विरुद्धधर्माक्रांतत्वे भेदकोनवदे
द्भुवः ॥ ६३२ ॥ ममांशस्यैव जीवस्येत्युक्त्वा भागवते हरिः ॥ सखायौ सयुजौ चेति स्पष्ट
माह पुनर्भिदां ॥ तस्माद्भिन्नांशवादोऽयं कस्यमोदायनेष्यते ॥ ६३३ ॥

मते । बंधोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर इति पद्यं सखायौ सयुजौ चेत्यनेन सुपणर्वितौ सयुजौ सखायौ चेति पद्यं च संगृह्णाति । उभ
योरपि भगवद्वाक्यत्वाद्भारिरित्युक्तं । एवकारसंबंधप्रदर्शनाय ममांशस्यैवेत्युक्तं । तेन चांशांशि भावं मुक्तावप्यनुवर्तमानं सूचयति ।
तच्च भेदस्य मुक्तिकालीनतया पारमार्थिकत्वसूचनार्थं । एवं वाक्यद्वयार्थपर्यालोचनयानकथं जीवस्य भिन्नांशत्वसिद्धिरिति भावः ।

तस्मादंशांशिनोरेवस्पष्टंभेदकथनात् ॥ ६३३ ॥ निर्णायकसूत्रेणापिजीवाख्यांशस्यभेदसाधयति ॥ नचजीवा
ख्यांशोभिन्नोनेचेतसूत्रकृदिमंजीवनानाव्यपदेशात्अंशकथमसूत्रयत् । भेदव्यपदेशापरपर्यायनानाव्यपदेशहेतुकृत्यांशत्वकथ
मसाधयदितिभावः । ननुअन्यथाचापिदाशकितवादित्वमधीयतएकइतिसूत्रशेषेअभेदव्यपदेशस्यापिसूत्रितत्वात्कथनानाव्यपदे
शादेवांशत्वमसाधयदितिचेत् । सत्यं । सोऽप्येकःपंडितइत्यादाविवान्यथाप्यधीयतइतिगर्हावाचकापिपदेनाभेदव्यपदेशस्योपचरि
तत्वसूचनात्मुख्याभेदस्यनांशत्वहेतुता । तथासतिमुख्याभेदप्रयुक्तपूर्णबलज्ञानादिनाभगवत्साहचर्यस्यमत्स्यादिष्विवजीवेष्वप्युप

नचदंशकथनानाव्यपदेशात्ससूत्रकृत् ॥ असूत्रयदिमंजीवंतत्संबंधात्तदंशता ॥ (सर्वस्यजीवजात

स्य)सर्वजीवायतस्तस्ययत्पुत्रोऽप्यंशश्चयते ॥ ६३४ ॥ मत्स्याद्यास्तुस्वरूपांशाबलज्ञानसुखादिभिः ॥

यन्मूलरूपसदृशास्सर्वसर्वसर्वदा ॥ ६३५ ॥ यद्यन्येपिस्वरूपांशाः किंनस्युर्मत्स्यकूर्मवत् ॥ बलज्ञा

नसुखाद्यैश्चसदाविष्णूपमास्तदा ॥ ६३६ ॥ निर्विशेषंहितेब्रह्मकुतौशेषुविचित्रता ॥ ६३७ ॥

लंभप्रसंगात् । नचवाच्यपूर्वोक्तहेतुसमुच्चायकोपिशब्दइति । समुच्चयस्यचशब्देनकृतत्वात्पुनरस्यापिसमुच्चायकत्वैपौनरुत्तयात् ।
अतोस्वरसमूचकमेवेदमपिपदं । एवंचराजाराष्ट्रमितिवत्तदधीनत्वादिव्रह्मसंबन्धेनैवतदभेदव्यपदेशइतिसूत्रकृतोहृदयं । तदप्य
न्योन्यनिरपेक्षतयाभिन्नयोर्घटपटयोर्शांशिभावव्यपदेशादर्शनेनभिन्नयोरेवजीवपरमयोर्शांशिभावघटनार्थं । तथाचब्रह्माभिन्न
त्वेसतिब्रह्मसंबधित्वाजीवोब्रह्मांशइतिसूत्रकृतोभिसंधिः । ग्रंथकृत्तुत्संबधव्यपदेशस्याप्यंततोभेदव्यपदेशत्वात्तमेवहेतुकृतवान् ।

एतदेवविशदयति ॥ तत्संबंधादित्यादिना नर्हीद्रस्यस्वरूपांशावालिपार्थादयोसमाइत्येतन्नर्थेन । व्याख्यातप्रायमिदं सर्वं ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ एवंचयुक्त्यापिजीवानांभिन्नांशत्वंसिद्धमित्याह ॥ अतः भगवत्स्वरूपांशानामत्स्यादीनां इंद्राद्यंशानांवाल्यादीनांच बलज्ञानादिनैवसादृश्यादर्शनात् । व्यतिरेकेणव्यतिरेकव्याप्त्या । द्विविधा व्याप्तिःपूर्वमेवसमर्थिता ॥ ६३९ ॥ इदानीमंशांशिभावमंगीकुर्वतःपरस्यप्रक्रिययैवदूषणमाह ॥ अत्यंताभेदेति ॥ तवमते भेदाभेदप्रापकांशांशिभावांगीकारः जीवब्रह्मणोरत्यंताभेदप्रतिपादकशाल्त्रभागविरोधीत्यर्थः । एकत्रांशरक्षणेऽपरत्रांशविनाशे

अंशवैचित्र्यतस्मिद्धाभिदैकत्राभिदापरे ॥ नर्हीद्रस्यस्वरूपांशावालिपार्थादयोसमाः

॥ ६३८ ॥ अतोविष्णुसमज्ञानबलादीनामभावतः ॥ नजीवस्तत्स्वरूपांशोयथाजडमि

दंजगत् ॥ ६३९ ॥ अत्यंताभेदवादाख्यशाल्त्रस्यांशोगतस्तव ॥ ६४० ॥ यदिमोक्षेभि

दानास्तिगतातेशांशितातयोः ॥ यदिमोक्षेभिदाप्यस्तिभेदोभूत्परमार्थसन् ॥ ६४१ ॥

तिविनोदोक्तिश्च । अत्यंताभेदेद्युभयोरंशितैवस्यात् । एकस्यांशत्वमपरस्यांशित्वमित्येतद्वैलक्षण्यंतवमतेभेदसहिताभेदविनानैव घटते । ममापिमतेभेदनवाभेदप्रतिनिधनाविशेषणवानिर्वाह्यः । केवलाभेदेऽंशांशित्वाख्यवैलक्षण्यस्यनिर्मितत्वापातादिति भावः ॥ ६४० ॥ दोषान्तरंचाह ॥ यदिमोक्षइति ॥ तयोर्जीवब्रह्मणोः । यदिचांशांशिभावरक्षणाभिदाप्यस्ति । महामोक्ष कालीनतयासभेदःब्रह्मवत्परमार्थिकस्यात् । तथाचभेदोमिथ्याभेदत्वादित्यादिशाल्त्रभागविरोधइतिभावः ॥ ६४१ ॥ ननुमु

क्तावंशांशिताभेदाभेदौविनैवघटतइत्यतआह ॥ भेदाभेदइति ॥ तत्सहचारिणी भेदसहचारिणी । निर्विशेषब्रह्म
वादइतिवदतासविशेषब्रह्मवादिनामस्माकमतस्यकूमाद्यवतारेषुभेदाभावोपिभेदप्रतिनिधिनाविशेषेणांशांशिभावोघटतइतिसूचितं
॥ ६४२ ॥ ननुमुक्तावंशांशितैवनास्तीत्यतआह ॥ वियुक्तंतुवदिति ॥ पटोत्पत्तेःप्राक्तत्रतत्रविभक्तंतुवदित्यर्थः । पुनर्भवे
संसारे । तेमते तद्व्यक्तिः अंशांशिभावव्यक्तिः । संसारेदेहाख्योपाधिभिर्ब्रह्मणाविभक्तजीवानांतत्रतत्रस्थितंतुवदंशत्वयोग्यतैव ।
मुक्तौतुदेहोपाध्यपगमेनब्रह्मचितिसम्यक्संमिश्रणात्आतानवितानात्मकतयापटाकारेणविकृतंतुवन्मुक्तावेवांशांशित्वव्यक्तिर्वक्त

भेदाभेदाविनाभूतासर्वत्रांशांशितातव ॥ निर्विशेषब्रह्मवादेयत्सातत्सहचारिणी ॥ ६४२ ॥
वियुक्तंतुवदैहैर्वियुक्तानांपुनर्भवे ॥ अंशांशित्वेयोग्यतातेतद्व्यक्तिसत्वपुनर्भवे ॥ ६४३ ॥ अत
स्त्वद्देहकलहादभूदल्पंतसंकटं ॥ जायावाक्कुपितागच्छेत्स्वंप्राप्रव्रजितोभवेः ॥ ६४४ ॥

व्येतिभावः ॥ ६४३ ॥ अतःअंशांशिभावेनमुक्तावपिभेदप्राप्तेः । त्वद्देहकलहात् तवगेहोपमशास्त्रेस्थितांशांशिभावात्यंताभेदाख्य
प्रमेययोःपरस्परविरोधादित्यर्थः । अत्यंतसंकटमेवान्यापदेशेनदर्शयति ॥ जायावेति ॥ यथागृहस्थस्यतवगेहेजायाद्वयकलहे
तवैकत्रचपक्षपातेजायावाक्कुपितागच्छेत्स्वंप्राप्रव्रजितोभवेः । तथास्त्रीलिंगतयाजायोपमा अंशांशिताऽत्यंताभिन्नतावा एकत्रपक्ष
पातेऽपरावागच्छेत् । त्वंवातयोःकलहान्मतमिदं त्यक्त्वागच्छेः । विरुद्धयोरनयोःप्रमेययोस्सहस्थितिर्नघटतइतिभावः ॥ ६४४ ॥

उक्तमर्थसाहित्यमुद्रयोपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अप्रसाधनं प्रसाधनमलंकारस्तदभावमित्यर्थः ॥ ६४५ ॥ बहुजीववादिमतेय जीवानांपरस्परैक्यमायावादिनोच्यते तत्संसारेमोक्षेचतद्रीलैव न घटत इत्याह ॥ बहुजीवमत इति ॥ गतिभेदात् स्वर्गनरका दिगतिभेदात् ॥ एकस्य पूर्वतोगमनमपरस्य पश्चिमतोगमनमित्यादि गतिभेदाद्वा ॥ ६४६ ॥ तद्विभागस्य तेषामुक्तविधयानानां विधजीवानां विभागस्य ॥ तदैक्यस्य जीवानांपरस्परैक्यस्य ॥ अधुना संसारे ॥ ६४७ ॥ जीवानां मुक्तौ ब्रह्मण्यैक्येऽपि परस्परैक्यं ना

तस्मादंशां शिभावेन जीवाभेदप्रसाधनं ॥ अप्रसाधनमेवेत्यंशुर्यादेतुरयमम ॥ ६४५ ॥ बहुजीवमते जीवादेहेदहेदृथक् पृथक् ॥ योनिभेदात्कर्मभेदाद्गतिभेदाच्च संसृतौ ॥ ६४६ ॥ आमोक्षेनाद्विभागस्य न व्यत्यासोऽस्ति तेमते ॥ अतो मिथस्तदैक्यस्य नाधुनावसरस्तवा ॥ ६४७ ॥ मुक्तौ तु ब्रह्मणैक्यस्यान्मिथस्त्वैक्यं कदावद ॥ अंशिनैक्येऽपि तत्तूनां मंशानां भेकतास्ति किं ॥ ६४८ ॥ ब्रह्मैक्ये जीवभावस्यैवाभावात्किमिथोऽभिदा ॥ ६४९ ॥ ॥ ॥

स्तीत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ अंशिनिति ॥ अंशिनापदेन ॥ ६४८ ॥ मुक्तौ ब्रह्मभावोऽपि जीवानांपरस्परैक्यभावेऽयुक्त्यंतरंचाह ॥ ब्रह्मैक्य इति ॥ मिथोऽभिदा जीवानांपरस्पराभेदः ॥ यदा जीवभावोऽस्ति संसारतदानैक्यं ॥ यदा च मोक्षेऽप्येक्याशा तदा जीवभाव एव न ॥ तथा च जीवानांपरस्परैक्यं कदापि वक्तुं न शक्यमिति भावः ॥ ननु संसारे विद्यमानोऽपि जीवानां भेदः मिथ्येति चेन्मुक्तौ जीवानांपर

स्फराभेदे सति हि सांसारिकभेदस्य मिथ्यात्वस्यात् । उक्तविधया तदभावे च निनिमित्तं भेदमिथ्यात्वायोगात् । मुक्तांशानां जीवानाम्
 शिना ब्रह्मणैक्येऽप्यंशानां परस्परैक्यस्य लोकेऽदृष्टत्वात् अयुक्तत्वाच्च ॥ ६४९ ॥ अयुक्ततामेवोपादयति ॥ तत्र तत्रेति ॥
 यस्मिन् यस्मिन्नंशेऽज्ञानावरणे सति स्वयं जीवभावं प्राप्तवान् । तत्र तत्र ॥ ६५० ॥ अतः स्वस्वांशभाग एव एकीभावात् । यदैक्यं

तत्र तत्र हि ते तैशां स्वस्वाज्ञानक्षये सति ॥ ब्रह्मत्वं यांति सर्वे पितृत्वं शांतिरभूमिषु ॥ ६५० ॥
 अतोऽंशानां समस्तानां मिथस्त्वैक्यं कदावद ॥ विचार्यमाणे यन्नासीन्न भवेनापुनर्भवे ॥ ६५१ ॥
 अन्योन्यं सुखदुःखादेर्भोक्तृत्वयोगिनोऽशवत् ॥ हस्तपादाद्यंशवच्च वाक्यं नोचिद्वृथैव तत्
 ॥ ६५२ ॥ यद्यन्योन्यमभिन्नांशा जीवास्सर्वेऽपि सर्वदा ॥ तर्हि स्याज्जातिभेदस्यैवाभावा
 त्सर्वसंकरः ॥ ६५३ ॥ स्तुषाचभार्याभार्याचमातागौश्च शुनीबुधः ॥ सत्तएवेति तच्छा
 खं स्यादुन्मत्तस्य जल्पितं ॥ ६५४ ॥ गम्यागम्यविभागश्च स्वरूपैक्येऽर्थवद् ॥ ६५५ ॥

तदैक्यं कदावदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ६५१ ॥ प्रागजीवानां परस्परैक्यमेव न घटत इत्युक्तं । अंगीकृत्यापि दूषणमाह ॥ अन्योन्यमिति ॥
 योगिनस्तौ भार्यादेः । तत् परस्परैक्यं । अन्योन्यं सुखदुःखभोगाभावे परस्परैक्यं वातमात्रमिति भावः ॥ ६५२ ॥ जीवानां परस्पर
 रैक्ये दूषणांतराचाह ॥ यदीति ॥ ६५३ ॥ सर्वसंकरमेव दर्शयति ॥ स्तुषाचेत्यादिना ॥ तच्छाखं मायावादिशास्त्रं । शास्त्रक

तुरेवमत्ताभिन्नत्वादितिभावः ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ज्ञास्यं शिक्ष्यं । अज्ञास्यं रक्ष्यं ॥ ६५६ ॥ शंक्ते ॥ देहांतःकरणेति ॥ उक्त
रमाह ॥ सुप्ताविति ॥ सर्वलयात्सर्वेषांपूर्वदेहांतःकरणादीनांलयात् । उपलक्षणंचैतत् । पुनःप्रबोधेदेहांतरोत्पत्तोरित्यपिदृष्ट
व्यं । तवमते ॥ ६५७ ॥ तत्सप्रबुद्धस्य । स्याच्चेत् प्रबुद्धस्यानुसंधानंस्याच्चेत् । सर्वस्य चंडालपशुपक्ष्यादेः । सर्वत्र सर्वदेहेषु ।
अनुसंधानं सुखदुःखाद्यनुसंधानं । उपलक्षणंचैतत् । प्रागुक्तोजातिसंकरश्चस्यादितिदृष्टव्यं । देहभेदेनजातिभेदेमायावादिमते

ज्ञास्याशस्यविभागश्चवध्यघातकतातथा ॥ स्पृश्यास्पृश्यविभागादिसर्वक्येनचशोभते ॥ ६५६ ॥
देहांतःकरणादीनांभेदोभेदोयदीष्यते ॥ सुप्तौसर्वलयात्तर्हिप्रबुद्धान्योभवेत्तव ॥ ६५७ ॥ अतःपूर्वा
नुसंधानंतस्यनस्याद्धिक्किंचन ॥ स्याच्चेत्सर्वत्रसर्वस्याप्यनुसंधानमापतेत् ॥ ६५८ ॥ पूर्वजन्मनिचंडा
लोप्यन्यस्मिन्विप्रतामियात् ॥ अतोजातिविभेदोपिस्वरूपक्येनभेदकृत् ॥ ६५९ ॥

सुप्तौपूर्वदेहविलयेनप्रबोधेदेहांतरोत्पत्त्याचपूर्वदेहकृतकार्याद्यानुसंधानं तदेहसतिकृतोपनयनादिसंस्कारश्चप्रबोधेदेहांतवतोजीव
स्यनस्यात् । अतस्स्वरूपाभेदेदेहभेदोकिंचित्करइतितत्रपरेणवक्तव्यं । एवंसतिस्वरूपक्येदेहभेदस्याप्रयोजकत्वात्सर्वस्याप्यन्यो
न्यमनुभूयमानसुखदुःखाद्यानुसंधानपूर्वोक्तजातिसंकरश्चक्रथंनस्यादितिभावः ॥ ६५८ ॥ प्रकारांतेणापिस्वरूपक्येदेहभेदोकिंचि
त्करइत्याह ॥ पूर्व्वेति ॥ यथादेहभेदसंज्ञाविपिस्वरूपक्यसत्त्वात्तद्यएवपूर्वजन्मनिचंडालस्सएवापरजन्मनिप्रवृत्त्युच्यते । एवमे

कस्मिन्जन्मन्यपिस्वरूपैक्ये सति देहभेदस्याकिंचित्करत्वाज्जातिभेदोपिन स्यात् । किंतु य एवं चंडालस्स एव विप्र इति व्यवपदेशस्या
दिति भावः ॥ ६५९ ॥ कर्मभेदाद्देदो भवतीति पक्षमपि परिहरति ॥ देहभेदस्येति ॥ सर्वापि देहसर्वस्य चेत्तत्तदेहकृतकर्मापि क
थं न सर्वस्य स्यादिति भावः । तदेव दर्शयति ॥ देहोहीति ॥ मूलीभूतदेहभेदस्यैव व्यर्थीकरणाच्छिन्नमूलतरुरित्युक्तं । अयं कर्म
भेदः ॥ ६६० ॥ युक्त्यन्तरेणापि कर्मसांकर्यमुपपादयति ॥ शिष्येति ॥ तत्पुण्यं शिष्यपुण्यं । अपि संबंधमात्रेण गुरुशिष्यभा

देहमात्रविभेदोयमाकिंचित्कर एव हि ॥ देहभेदस्यैव फल्ये कर्मभेदेन किं फलं ॥ देहोही क
र्मणां मूलच्छिन्नमूलतरुर्हयं ॥ ६६० ॥ शिष्यपापं गुरोश्च स्यात्तत्पुण्यं च गुरोर्भवेत् ॥ अपि
संबंधमात्रेण स्वरूपैक्ये कथं न तत् ॥ ६६१ ॥ स्वरूपैक्यं हि बलवद्बाह्यभेदो हि दुर्बलः ॥
उबलज्जबलनमध्यस्थतू लविभेदवत् ॥ ६६२ ॥

वाख्यसंबंधमात्रेणापीत्यर्थः । तत्पुण्यपापादिकं । गुरुशिष्यभावादिसंबंधमात्रेणाप्येकस्य पापादिकमन्यस्य भवतीति शिष्यपापं
गुरोरीत्यादिशास्त्रेश्रूयते । एवं सति स्वरूपैक्ये एकस्य कर्मापरस्य कथं न स्यादिति भावः ॥ ६६१ ॥ तदेवोपपादयति ॥ स्वरूपैक्य
मिति ॥ बलवत् पारमार्थिकत्वात् । बाह्यभेदः मिथ्याभूतभेदः । तत्र दृष्टान्तमाह ॥ उबलज्जबलनेति ॥ यथा बाधितज्वलन
मध्यस्थितबाध्यमानतूलादिभेदस्याकिंचित्करत्वं । इदंतूलमिदंतूलमिति तत्र यथाभेदेन व्यवहारो न जायते । तथेत्यर्थः । उप

लक्षणंचैतत् । अनारोपितशुक्लैः कर्षकारित्वदत्तारोपितरजतस्य कार्यकारित्वाददर्शनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ६६२ ॥ उपाधिभेदसद्भा
वेपि स्वरूपैक्यसामर्थ्येन कार्यसंकरानङ्गीकारेण प्रक्रियैव बाधकमाह ॥ नचेत्स्वरूपैक्यबलेन कार्यनचेत् । अधि
ष्ठानदृशा घटाद्वारोपाधिष्ठानचैतन्यज्ञानेन । जीवः देहाधिष्ठानादेव दत्तादिजीवः । मायावादिनो हितत्रतत्रारोपितघटादेस्तत्तद्
धिष्ठानचैतन्यमेव ज्ञानं । तदभिन्नत्वाद्दृढदेहाद्युपाधिभेदसद्भावोपितेनैव ज्ञानेन देवदत्तादेरपि ज्ञानित्वमिति वदन्ति । उपाधिभेदपि
स्वरूपैक्यसामर्थ्येन नानाजातिकृतकार्यसंकरणेन चेतुःस्थमपि ज्ञानसंकरणेन स्यात् । अस्ति चायं ज्ञानसंकरणमायिमते । अतस्समान

नचेदधिष्ठानदृशा जीवो ज्ञानी कथं वद ॥ ६६३ ॥ तस्मात्पूर्वोक्तमार्गेण जीवचैतन्यमेव तत् ॥
भिन्नभिन्नमनंतचभोगभेदाय चेष्यते ॥ ६६४ ॥ भोक्तृजीवविभेदेन भोगभेदेन चान्य
था ॥ नचेद्ब्रह्मस्तदेहभवो भोगः कथं द्वयोः ॥ ६६५ ॥

न्यायत्वात् जातिसंक्रोप्यपरिहार्यइति भावः ॥ ६६३ ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ पूर्वोक्तमार्गेण योनिभेदादित्यादिपूर्वोक्त
मार्गेण तज्जीवचैतन्यमेवेति संबधः । यथा योन्यादिभेदाज्जीवानां भेदस्तथा भोगभेदाय च जीवभेदो वक्तव्यइति भावः ॥ ६६४ ॥
चैतन्यभेदेनैव भोगभेदो वक्तव्यो न तु देहभेदादिनेत्यत्र सर्वानुभवसिद्धयुक्त्यन्तरंचाह ॥ नचेद्ब्रह्मस्तइति ॥ द्वयोः ग्रहावशे सति
हस्यैव अन्यदा देहस्थितजीवस्यैतिव्यवस्थामेदेन द्वयोरित्यर्थः । अतः चैतन्यभेदनिमित्तएव भोगभेदेन देहभेदनिमित्तइति भावः

॥ ६६५ ॥ ननु पिशाचस्य पिशाचो देहोऽस्ति कथं जीवभेदेन भोग इत्यत आह ॥ यद्यपीति ॥ स्वेन देहेन भोक्तुमसामर्थ्यादेव हि पिशाचः परदेहं ग्रस्य भुङ्क्ते । अतस्त्वेदेहस्तत्र व्यर्थ इत्यर्थः । कथं तर्हि भोग इत्यत आह ॥ तस्मिन्देहेति ॥ तस्मिन्देहे जीवदेहे । तदक्षेण जीवचक्षुरादीन्द्रियेण । तच्चित्तेन तज्जीवमनसा । तत्सुखं पिशाचेनानुभूयमानसुखं भवतीति योजना । अन्यथा तदेहेन भोजनरमणादिकं व्यर्थं स्यात् । अतस्तदेहेतदिन्द्रियेण तच्चित्ते जातमेव तत्सुखमिति भावः ॥ ६६६ ॥ अस्त्वेवं प्रकृते किमिति त आह ॥

यद्यप्यस्ति पिशाचस्य देहो न्यस्स तु निष्फलः ॥ तस्मिन्देहेतदक्षेण तच्चित्तेन हितत्सुखं ॥ ६६६ ॥
 अन्यदेहेऽन्यकरणैरन्यचित्तस्थितं सुखं ॥ पिशाचो ह्यनुसंधत्ते साक्षिणा स्वेन नापरः ॥ ६६७ ॥
 पिशाचापगमे तज्जसुखं जीवोत्तिनेतरः ॥ तद्द्रष्टृसाक्षिणोर्भेदात्सिद्धभोगविचित्रता ॥ ६६८ ॥
 अतस्सर्वशरीरेषु भिद्यते भोगसाक्षिणः ॥ साक्षी चैतन्यमेवेति जीवभेदस्तनौतनौ ॥ ६६९ ॥
 भिन्नभिन्नस्वभावानां वाक्यमात्रेण नाभिदा ॥ किं सिंहो देवदत्तः स्यादग्निर्माणवकोपि वा ॥ ६७० ॥

अन्यदेह इति ॥ स्वेन साक्षिणा पिशाचः अन्यचित्तस्थितं सुखमनुसंधत्ते । अपरो जीवः नानुसंधत्ते हि ॥ ६६७ ॥ तज्जदेहजं । इतरः पिशाचः । तत्तस्मात् । देहांतः करणादेर्भेदाभावात् । भोगविचित्रता सिद्धेति संबधः । एकदेहस्थितयोरुभयोर्मध्ये तदेहांतः करणजं सुखमेको नुभवति । अपरो नानुभवतीत्येतद्भेदकांतराभावाच्चैतन्यभेदादेवेति वक्तव्यमिति भावः ॥ ६६८ ॥ अतस्साक्षिभेदादेव भोगभेदस्य दृष्टत्वात् । साक्षी भोगसाक्षी । इति हेतोः ॥ ६६९ ॥ नन्वेवं भिन्नतयाऽनुभूयमानानामपि जीवानामेक्यवा

क्यबलादभेदोर्गाक्रियतइत्यतआह ॥ भिन्नाभिन्नोति ॥ ६७० ॥ जीवानामपिभिन्नस्वभावत्वदर्शयति ॥ ह्येकइति ॥ एकः
दरिद्राति । एकःधनी । एकःनिद्राति । अपरःजागतीति योजना । तस्माद्वाधितार्थवाक्यमेवान्यथायोजनीयमितिभावः ॥ ६७१ ॥
न्यायैक्यवाक्यस्यबाधेसत्यार्थतरमुच्यतइतिप्रागुक्तमेवार्थस्मारयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वशब्दस्यबाधितजडादिवद्वाधितचे
तनादपिसंकोचकृत्वाऽबाधितभगवदवतारपरतैवकर्तव्येतिभावः ॥ ६७२ ॥ शब्दसाम्येपिबाधितमक्यनैवोच्यतइत्यत्रलौकिक

ह्येकोहन्यतेचान्योहसत्येकःप्ररोदिति ॥ दरिद्रातिचानिद्रातिधनीजागतीचापरः
॥ ६७१ ॥ सर्वब्रह्मातिवाक्याद्धिकित्याद्धृदपदाभिदा ॥ ६७२ ॥ गुरुरवगुरुलोकेश
व्यदिशष्यस्सकिंगुरुः ॥ यदिदस्यापिगुरुतासापिशिष्यांतरंप्रति ॥ ६७३ ॥ महिषीम
हिषीकिंस्यादजःकिंस्यात्सपद्मजः ॥ बलिर्बलिद्विदिन्द्रःकिंस्वर्गतोनिर्गतोपिवा ॥ ६७४ ॥

दृष्टान्तमाह ॥ गुरुरेवेति ॥ केनचिच्छिष्यप्रत्ययमपिगुरुरित्युक्तेनहितस्वबाधितस्वगुरुणैवक्यज्ञायते । किंत्वबाधिता स्वशिष्या
तरंप्रत्येवगुरुता ॥ ६७३ ॥ महिषीराज्ञी । महिषीशब्दमात्रेणमहिषी पशुविशेषःकिंनस्यादित्यर्थः । अजः छागः । स्व स्वर्ग
गतः स्व स्वर्गाग्निरगतः । बलिर्द्विदिन्द्रः बलिःकिं । नस्यादितिसंबंधः । कदाचिदिन्द्रोपिस्वर्गतोभवति । कदाचिद्वलिरपिस्वर्ग
तोभवति । कदाचिदुभावपिस्वर्गाग्निरगतोभवतः । एवंचस्वर्गतनिर्गतशब्दसाम्येनबलीन्द्रयोरैक्यस्यात्किं । बलीन्द्रयोरैविरुद्धधर्म

स्फोरणायबलिजातिद्विडित्युक्तं । अनेनबृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्वितिब्रह्मशब्दस्यजीवेव्यनुशासनात्तदभिप्रायेण
सर्वखल्विदंब्रह्मेतिश्रुत्यासर्वमिदंजीवजातं ब्रह्मशब्दवाच्यमित्युक्तेपरब्रह्मणैक्यकथनमसंगतमित्युक्तंभवति ॥ ६७४ ॥ नीतिवि
रुद्धं चजीवानांपरस्परैक्यकथनमित्याह ॥ अस्तीति ॥ मातृभरणादौजातेसत्यन्योदुःखीकिल । स्वयंनकिल । तस्मात्संपत्तौस
ख्यवार्तावज्जीवानांपरस्परैक्यकथनमपिवातमात्रमितिभावः ॥ ६७५ ॥ अर्धेशिरसिजरेतिसंबंधः । कुतइत्यतआह ॥ देहीति ॥
सर्वजीवानामैक्यसाम्येपि देही यज्ञदत्तादिः देहांतरे देवदत्तादिदेहांतरे । नात्तिकिल तद्गतभोगादिकंनभुङ्क्तेइत्यर्थः । देहव्यूही

अस्ति सर्वोपि संपत्तौ विपत्तौ तु न कश्चन ॥ अन्योन्यैक्यकथासख्ये दुःख्यन्योनस्वयंकिल ॥ ६७५ ॥

शिरस्यर्धे जरेत्यच्चापरदंधनकृद्वदेत् ॥ देहीदेहांतरे नात्ति देहव्यूही किलात्ति तत् ॥ ६७६ ॥ खलए

वखलोलोकेनासुरैर्वैरिणः ॥ एकोजीवस्सनिद्राति तस्यस्वप्नः किलाखिलं ॥ ६७७ ॥

कायव्यूहसंपाद्यस्वप्नारब्धबहुतरकर्म सकृदेवभुंजानस्सौभर्यादि स्त देहांतरगतसुखं । ऐक्यसाम्येपि देहव्यूहीदेहांतरसुखंभुङ्क्ते ।
अन्योदेहीदेहांतरसुखंनभुङ्क्तेइत्येत दधेशिरसिजरेतिधंधनवाक्यसमानमितिभावः ॥ ६७६ ॥ एवंबहुजीववादनिराकृत्यैकजीव
वादंनिराकर्तुंदुर्नीतिविषयतयाप्रस्तावयति ॥ खलएवेति ॥ वैरिष्वेवैरिणःखलान । दुर्जनवत्खलानेत्यर्थः । दुर्जनेनकिमधि
कमाचरितमित्यतआह ॥ एकइति ॥ एकएवेत्यर्थः । स एकजीवः । निद्राति सर्वदानिद्रां करोति किल । तस्य एकजीवस्य ।

अखिलं चेतनाचेतनात्मकं जगत् । असुरोपि स्वविरोधिसुरानेव द्वेष्टि । न तु सकलं जगत् । अयं तु निनिमित्तं एकजीवव्यतिरिक्त सकलजगतस्स्वप्नपदार्थसमतयाऽभावं वदन् जगत्स्थकारित्वात् असुरादप्यधिकः खल इति भावः ॥ ६७७ ॥ मोहिदेहि नः विषयलं पदाः । इदमप्येकजीववादे दृष्टमित्याह ॥ काल इति ॥ अयं सर्वजनैरहस्त्वेनानुभूयमानः । सर्वेषामहरिदं निद्रितैकजीववादी निरावर्तकः । एवं च विद्वानप्यहर्निशेति न जानाति चेत् कामी जनः कथं जानीयादिति भावः ॥ ६७८ ॥ मृगधूर्तकसदृशविवेकोप्येकजीववादिनो नास्तीत्याह ॥ कस्येति ॥ आश्चर्यमरणदृष्टहस्तदंडकापिंडकौ । ग्रामेकलकलानास्ति शीघ्रबुद्धिः पलायनमिति पंचत

अहर्निशेति च प्रायो न विदुर्माहिदेहि नः ॥ कालः किलायं सर्वोपि स्वप्नस्सुप्तस्य कस्यचित् ॥ ६७८ ॥
कस्य दंडपिंडाभ्यां शवबुद्धिं जहौ शिवा ॥ चरंतस्संसारंतश्च शवाजीवाः किलाखिलाः ॥ ६७९ ॥
हसति स्वरिणी स्वरमपरां स्वरिणीमहो ॥ किं न निर्जीवदेहात्मवादीचावाकहासकृत् ॥ ६८० ॥

त्रिकावचनात् कस्य दंडपिंडाभ्यां कलकलाभावेन च शववन्निश्चेष्टतया शयानेऽपि पुरुषे शिवा शवबुद्धिं जहौ । चरंतः इतस्तत्सं चरंतः संसारंतः भोजनाभ्यंगत्तानपानादिसंसारव्यापारकुर्वतः अखिलाः जीवाः देवदत्तयज्ञदत्तादिसकलजीवाः शवाः जीवचैतन्यरहिततया जीवापायेऽपि ततः शरीरवच्छवाः किल । सर्वव्यापारदर्शनेऽपि शवबुद्धेरत्यागात् शिवातोऽप्यबुद्धेर्यत्रादीति भावः ॥ ६७९ ॥ हसतीति वाक्योक्तदुर्नैतरप्येकजीववाद्येव पान्नामित्याह ॥ किं निति ॥ निर्जीवदेहात्मवादी जीवरहितदेहानामेव जीववत्

वदशेकजीववादी चार्वाकस्य निर्जीवदेहात्मवादिनः चार्वाकस्य हासकृतनकिं । यथास्वैरिणी स्वैरिण्यंतरहासंकुर्वती । अकुशला एवंचार्वाकंदूषयन्नेकजीववादी जडदेहजीवभाववादस्यस्वमतेपिसद्भावादकुशलइतिभावः ॥ ६८० ॥ एकाशाखंडने । एकस्यपुरुषस्याभीप्सितफलाप्रदानेनाशायान्वयर्थताकरणे । एवंसतिशुकोमुक्तोवामदेवोपिमुक्तइत्यादिवाक्यानामर्थवादतांवदत स्सकलमुमुक्षूणांमोक्षाभावप्रतिपादनेनाशांछिदतएकजीववादिनोदोषस्तुरामाघोषणीयइतिभावः ॥ ६८१ ॥ एकजीववादिमतेऽयमपि दोषइत्याह ॥ यजनेति ॥ अफलास्वामीदशाकिलेतिसंबंधः । श्रुतिस्मृत्युक्तसकलसत्कर्मणांविफलयकथनादप्रामाणिकोयंवादइ

एकाशाखंडनेलोकादोषमाघोषयत्यहो ॥ शुकाद्याः किल सर्वेपिनमोक्षयंतमुमुक्षवः ॥ ६८१ ॥

यजनाध्ययनादीनिमननश्रवणानिच ॥ दानस्नानादिकंसर्वदशास्वामीकिलाफला ॥ ६८२ ॥

ब्रह्मापिनिर्ममेसम्यक्तपसोद्धुद्धुक् ॥ अस्त्राक्षीशिद्रितरुयक्षसहस्राक्ष्यादिकान्किल ॥ ६८३ ॥

अनादिकालतोयस्यनिद्रासकिलकल्पकः ॥ अनिद्रावेदवेदांतकर्तारः किलकल्पिताः ॥ ६८४ ॥

तिभावः ॥ ६८२ ॥ पुराणप्रक्रियाविरुद्धंचेदंमतमित्याह ॥ निद्रितः एकजीववादिनोजीवः । भागवतपुराणब्रह्मणापिशतवर्षतपस्तप्त्वाहरेः प्रसादेनज्ञानदृष्टिप्राप्यजगत्सृष्टमित्युच्यते । एकजीववादीतुनिद्रितोजीवएवब्रह्मविष्णुशिवैवद्रादिकंचेतनाचेतनात्मकंसकलजगत्सृजतीतिवक्ति । अतःपुराणप्रक्रियाविरुद्धत्वात्प्रामाणिकोवादइतिभावः ॥ ६८३ ॥ इतश्चातिपरिहास्योयंवादइत्याह ॥ अनादीति ॥ यस्य एकजीवस्य । सः एकजीवः । अनिद्रास्सर्वज्ञा वेदेवेदांतकर्तारः नारायणवेदव्या

सप्रभृतयः । इदं चांधश्चायतिचक्षुष्माश्चरति । भूकोवक्तित्रागी शृणोतीत्यादिवत्कथनपरिहास्यमिति भावः ॥ ६८४ ॥ इदं त्वे
कजीववाद्मत्तं विद्वत्सभायां कथायोग्यमपि नेत्याह ॥ हृतायैरित्यादिना ॥ नः तेषां कथापि वृथेत्यन्वयः । कथमार्थमया दाछेदइ
त्यत उक्तं ॥ अचेतन इति ॥ अचेतनः जीवरहितः कल्पितजीव इत्यर्थः । गुरुः उपदेष्टा । वक्ति तत्त्वं निरूपयति । निद्रितः
एकजीवः शृणुते किल ॥ ६८५ ॥ तदविद्यया शिष्याविद्यया । सः कल्पकः जीवः । अयं कल्प्यो जीवः । अनेन कल्पकजीवस्य
भेदज्ञानित्वादुपदेष्टारिकल्प्ये जीवे ऐक्यज्ञानं निर्निमित्तं । कल्पकाविद्यया चेत्तत्स्य वक्तुना भूत् । अत इदं च युक्तिविरुद्धमिति सूच

हृतायैरार्थमया दावृथा तेषां कथापिनः ॥ अचेतनो गुरुर्वक्ति निद्रित शृणुते किल ॥ ६८५ ॥

स्वशिष्याज्ञानजगुरोर्विद्यापितदविद्यया ॥ स भेदज्ञो यमैक्यज्ञो न क्षयेष समोक्ष्यते ॥ ६८६ ॥

यो चीकृप्य जगत्सर्वं शास्त्रस्तुति समन्वितं ॥ स जीवः किल शिष्याभूत्काल्प्यः कोऽपि गुरुः किल

॥ ६८७ ॥ यच्चैक्यमा प्रमा वक्तुं स्तर्हि स्वप्नोऽपि न भ्रमः ॥ गौरवाद्ग्रासि ज्ञ्यादेन सप्तस्य द्विरूपता ॥ ६८८ ॥

यति । एषः उपदेष्टानक्षयति । स्वरूपतएव नाशं प्राप्स्यति । सः उपदेक्ष्यः एकजीवः । अनेन गुरोर्न मोक्षः शिष्यस्य मोक्ष इत्येतदपि
युक्तिविरुद्धमिति सूचयति । अचेतनस्य वक्तृत्वं निद्रितस्य श्रोतृत्वं शिष्यस्य कल्पकत्वं । गुरोः कल्प्यत्वं च । विद्याया अविद्याजात
त्वं सकलवेदशास्त्रादिप्रणेतु शिष्यत्वं तत्कल्पस्य गुरुत्वं गुरोर्न मोक्षः शिष्यस्य मोक्षश्चेत्यादिकयोर्वक्ति सोऽयमुन्मत्तः कथमार्था
नुसारीति भावः ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ दोषांतरंचाह ॥ यदीति ॥ वक्तुं स्वप्ने कल्पितस्य गुरोः ऐक्यमा ऐक्यज्ञानं । यदि प्रमा

तर्हिस्वप्नस्सर्वोपिभ्रमः भ्रमरूपेन । स्वप्नः सर्वोपि भ्रातिरेवेति मतंगतमिति भावः । ननु कश्चित्स्वप्नः प्रमारूपोऽप्यस्तीत्यत आह ॥
 गौरवादिति ॥ आदिपदेनापसिद्धांतं प्रमाणाभावं च संगृह्णाति ॥ ६८८ ॥ तर्हि स्वप्नो मास्तु जाग्रद्दशैवास्तु को दोष इत्यत आह ॥
 स्वप्नो न चेदिति ॥ जीवैक्यं जीवस्यैकता । तत्रैव स्वप्न एव । द्रष्टृजीवस्य । एक एव द्रष्टा । अन्यत्सर्वतद्भ्रमकाल्पितमिति स्वप्न एव
 शंक्तिरुच्यते । जाग्रदवस्थायां द्रष्टुरेकता सर्वस्याप्यनभिमतैवेति भावः । उपलक्षणं चेत्तत् । स्वप्नादन्यत्र दृश्यमानबहुजीवानां एक
 जीवकाल्पितत्वासंभवेन बहुजीववादापातात् । स्वप्नादन्यत्र महीधरादरे कजीवकृतत्वायोगाच्च ॥ ६८९ ॥ ननु जाग्रद्दशमेव

स्वप्नो न चेन्न जीवैक्यं तत्रैव द्रष्टुरेकता ॥ ६८९ ॥ जाग्रद्दशैव स्वप्नस्य साम्याद्यादि च तादृशी ॥

सर्वसाम्ये स एव स्यात्किंचित्साम्येन किंचन ॥ ६९० ॥ दशात्वसाम्ये तेनैव स्वप्नोऽप्येतादृशो

भवेत् ॥ साध्येन साम्यं नासिद्धेर्व्याप्येन समतापि न ॥ ६९१ ॥ ॥

पक्षी कृत्यस्वप्नसमत्वेन हेतुना द्रष्टृक्यं साध्यत इत्यत आह ॥ जाग्रद्दशैवेति ॥ तादृशी स्वप्नवद्द्रष्टुरेकत्ववती । सर्वसाम्यं वा किंचि
 त्साम्यं वेति हेतुं विकल्प्य दूषयति ॥ सर्वेति ॥ स एव स्वप्न एव । तथा चेत्तोरसिद्धिस्त्यादिति भावः । किंचित्साम्यमपि वस्तुत्वा
 दिना साम्यं वा ऽवस्थात्वेन वा साध्येन तद्व्याप्येन वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ किंचित्साम्य इति ॥ किंचन किमपि न । किंचि
 त्स्वप्नसाम्येन द्रष्टृक्यं साधयितुं शक्यते । तथा सति द्रव्यत्वेन घटवत्पटस्यापि जलाहरणोपयोगित्वसाधनप्रसंग इति भावः ॥ ६९० ॥
 तेनैव दशात्वेनैव । एतादृशः जाग्रदवस्थावद्द्रष्टुरेकत्ववान् । साध्येन द्रष्टुरेकत्वेन । असिद्धेः प्रतिवादिनः जाग्रदवस्थायां द्रष्टु

रेकत्वसिद्ध्याऽन्यतरसिद्धेः । व्याप्येनसमतप्यसिद्धेर्नेतिसंबधः ॥ ६९१ ॥ विपक्षेबाधकमाह ॥ बाह्येति ॥ अत्र । जाग्रद्वस्थायां । नचेत् द्रष्टुरेकत्वानुमानं त्यजसिचेत् स्वप्नजाग्रदवस्थायां द्रष्टुरेकत्वसाध्येते चेत् । समानन्यायत्वात् बाह्याक्षोपस्मोपि साध्यस्यात् । बाधान्नचेत् तदपिन स्यादिति भावः । सः बाह्याक्षोपरमः । अतएव जाग्रत्त्वादेव ॥ ६९२ ॥ सोपि बाह्याक्षोपरमोपि । अंगीक्रियत इत्यर्थः । अस्यैकजीवस्य । प्रबोद्धा ऐक्यप्रमावान् । ततः प्रबोद्धुरभावात् । बाह्याक्षोपरमसंगीकारे त

बाह्याक्षोपरमश्चात्र न चोत्किनानुमीयते ॥ जाग्रत्त्वात्सनचेदेकजीवताप्यतएव न ॥ ६९२ ॥
यदिसोपितदाश्रोत्राभावान्नश्रोतुतास्य हि ॥ श्रोतानचेन्न प्रबोद्धा ततश्चास्त्रमनर्थकं ॥ ६९३ ॥
किंच स्वप्नस्य सर्वस्य न द्रष्टृको गृहे ह ॥ तद्वत्तद्रष्टृबाहुल्यस्यैवासेः कचते मतं ॥ ६९४ ॥ न सं
तीमेयिदस्वप्नानि दर्शनमदर्शनं ॥ प्राप्नोति तेऽनुमानस्य नादृष्टो दृष्टखंडने ॥ ६९५ ॥

न्मध्यपतितश्रोत्रस्याप्यभावप्रसंगेनैकजीवस्य श्रवणजन्या परोक्षज्ञानस्याप्यभावान्मोक्षाभावप्रसंग इति भावः ॥ ६९३ ॥ दूषणांतरं चाह ॥ किंचेति ॥ तद्वत् स्वप्नवत् । तेमतं द्रष्टृक्यमतं । स्वप्नसाम्येन हि परोक्षद्रष्टृक्यसिषाधयिषितं । स्वप्नद्रष्टारश्च गृहे गृहबहवो दृश्यंते । अतः स्वप्नसाम्येनापि द्रष्टृबाहुल्यस्यैव सिद्धेः एकजीवमतं गतमिति भावः ॥ ६९४ ॥ पराभिप्रायमुद्धाव्य दूषयति ॥ नेति ॥ एकजीवस्य स्वतएव मुख्यस्वप्नः । इमे तु स्वप्नाः तदीयस्वाप्नस्वप्नत्वात् स्वप्ना एव न भवन्ति । अतस्वप्नो द्रष्टृबाहुल्यं कुत्र सिद्धमिति यदि

मन्यसे तदासन्यसेर्जाग्रदशात्वपक्षं । किंचितेऽनुमानस्य । विमतोजगत्स्वप्नः एकजीववान् । स्वप्नत्वात्संप्रतिपन्नस्वप्नवादित्यनुमानस्य । निदर्शनंदृष्टांतः अदर्शनंलोपंप्राप्नोतीतीति योजना । सर्वजनसंप्रतिपन्नस्वप्नानां सर्वथाऽस्वप्नत्वेऽनुमानस्य दृष्टांत एव नास्ति । स्वप्नत्वे च तद्वत् । द्रष्टृवाहुल्यसिद्धिरित्युभयतः पाशारज्जुरिति भावः । दूषणांतरं चाह ॥ नादृष्ट इति ॥ दृष्टखंडने दृष्टानां सर्वजनसंप्रतिपन्नानामेषां स्वप्नानां खंडने । अदृष्टस्वरैरनुभूयमानस्तैवैकजीवस्वप्नः न न सिद्ध्येत् । ततश्च तवानुमानस्याऽश्रया सिद्धिरपि स्यादिति भावः ॥ ६९५ ॥ शंक्ते ॥ यदीति ॥ एकजीववादिमते देहांतरे चेतनांतराभावात् गृहे गृहे दृश्यमानस्वप्नानामपि स एव

यद्येतेषामपि द्रष्टा स एवेति मतं तव ॥ न तन्मम मतं तेन स्वदर्शननिदर्शनं ॥ ६९६ ॥

संध्ये सृष्टिरिति प्रोक्तेस्वप्नव्याघ्रगजादयः ॥ सर्वसत्याश्चेतनाश्च तत्स्वप्नो नल्पजीववान् ॥ ६९७ ॥

एकजीव एव द्रष्टृ इति मतं । तत् सर्वस्वप्नानां त्वदभिमतैकजीवद्रष्टृकत्वं । तेन ममासंमतत्वेन । स्वदर्शननिदर्शनं स्वदर्शनेन स्वसिद्धां तेनैव निदर्शनंदृष्टांतो न तु मद्दर्शनरीत्या । मया तेषां तेषां स्वप्नानां तत्तज्जीवद्रष्टृकत्वांगीकारात् । ततश्च मदीत्यादृष्टांतस्य साध्यवैकल्यमिति भावः ॥ ६९६ ॥ प्रकारांतरेणाप्येकजीववादे दृष्टांताभावमुपपादयति ॥ संध्य इति ॥ संध्ये सुषुप्तिजाग्रदवस्थयोस्संधौ विद्यमाने स्वप्न इत्यर्थः । संध्ये सृष्टिराह हीति सूत्रे अथ रथान् रथयो गान् पथस्सृजत इति सूत्रखंडोदितश्रुत्या स्वाप्नपदार्थानां सृष्टिप्रोक्तेरित्यर्थः । चेतनाः प्रत्येकं चेतनभरिताः । यथा जाग्रदवस्थायां सृष्टा गजादयश्चेतनास्तथा स्वाप्नगजादयोऽपि भगवत्सृष्टत्वाच्चेतना एव ।

इयांस्तु विशेषः । एते स्वस्वकारणजनिता बहुकालावस्थायिनश्च । स्वप्नास्तुवासनोपादानाः आशुतरविनाशिनश्चेति । तत्तस्मात् स्वप्नगजादीनामपि प्रत्येकचेतनात्मकत्वात् । अनल्पजीववान् बहुजीववान् ॥ ६९७ ॥ अतः बहुजीववत्त्वात् । प्रतिवादी तत्त्वादी । तत्तस्मात्स्वप्नस्य बहुजीववत्त्वात् । अस्य परानुमानस्य । साधनं स्वप्नत्वादितिसाधनं । असाधनं पराभिलषितैकजीववत्त्वाख्यसाध्यासाधनं । किंतु बहुजीववत्त्वस्यैव साधनमभूदित्यर्थः ॥ ६९८ ॥ दूषणांतराह ॥ तस्येति ॥ तस्य एकजीवस्य । अयं गृहे गृहे परिदृश्यमानः । तर्हि जागरणं पुरुषांतरे परिदृश्यमानं जागरणं कस्य । तच्च जागरणं च । तस्य स्वप्नद्रष्टृरेकजीवस्य ।

अतस्तत्रैकजीवत्वप्रतिवादी न मन्यते ॥ तत्सपक्षो विपक्षोऽस्य साधनं चाप्यसाधनं ॥ ६९८ ॥
तस्यैवायं यदि स्वप्नः कस्य जागरणं वद ॥ तच्च तस्यैव चेदेति विरुद्धकथमेकदा ॥ ६९९ ॥ स्वप्नजागरितावस्था स्वप्नस्वप्नाविरोधिनी ॥ अस्वप्नातोचनैकत्रैत्यविवादं हि वादिनां ॥ ७०० ॥ ॥

एते स्वप्नजागरणे । एकस्यैव पुंस्यदा स्वप्नः तदैव तस्य जागरणं च विरुद्धमिति भावः ॥ ६९९ ॥ स्वप्नजागरणयोर्विरोधमुपादयति ॥ स्वाप्नमिति ॥ स्वप्नजागरितावस्था स्वप्ने इतस्ततो गच्छामीति जागरितावस्था सेत्यर्थः । स्वप्नस्वप्नाविरोधिनी स्वप्ने विद्यमानो यस्य स्वप्नस्तस्य विरोधिनी । स्वप्नजागरणदशायां स्वप्नस्वप्नोपिन स्वप्नस्वप्नदशायांचन स्वप्नजागरणं । अतस्तत्रापि तयोर्विरोध एव । अस्वप्नात् । जाग्रदशायां मेव विद्यमानं यज्जागरणं निद्राकाले विद्यमानो यस्य स्वप्नः तावस्वप्नात् । तौ जागरणस्वप्नौ । अतस्त्वा

मावस्वाप्तौ च जागरणस्वप्नौ नैकस्यैकदा संभवतः । एवं च स्वप्नद्रष्टुरेकजीवस्य गृहे गृहेऽनुभूयमानस्वप्नः स्वप्नः स्वप्नजागरणचक्रकथमेक
दैवभवत इति भावः ॥ ७०० ॥ दोषांतरं चाह ॥ यदीति ॥ तस्य एकजीवस्य । अन्यस्य कस्य चिन्न । यत्र क्वचिद्विद्यमानं जाग
रणं स्वप्नादिकं च तस्यैव नान्यस्येत्यर्थः । तर्हि स्वयमेव स्वोपदेष्टेति आयासभूः तवाऽद्यादितियोजना । जाग्रदवस्थापश्चाद्विगुरुस्तमे
कजीवं बोधयेत् । जाग्रदवस्थासर्वापि तस्यैव त्वयमेव स्वस्य बोधक इति प्राप्तं । तथा चात्मा श्रयप्रसंगः । अतः सर्वथा जागरणं तत्स
मानाधिकरणस्वप्नश्चान्यस्यैवेति वक्तव्यं । एवं च स्वप्ने प्रागुक्तबहुद्रष्टृकत्वमपरिहार्यमेवेति भावः ॥ ७०१ ॥ दूषणांतरं सूचयन्नुभय

यदि जाग्रदवस्थादितस्य नान्यस्य कस्य चित् ॥ स्वयमेव स्वोपदेष्टृत्वायादायासभूस्तव ॥ ७०१ ॥

अतस्वप्ने न चेज्जीवो नैकजीवमतंतव ॥ स्वप्नेषु संति चेज्जीवानैकजीवमतंतव ॥ ७०२ ॥ यदि दे

हेषु जीवास्त्युनैकजीवमतंतव ॥ यदि देहेषु तेन न्युनैकजीवमतंतव ॥ ७०३ ॥

तः पाशरज्ज्वावद्भाति ॥ अत इति ॥ अतः जागरणस्य स्वप्नसमानकालीनस्य त्वदभिलषितैकजीवद्रष्टृकत्वायोगेद्रष्टृनिरपेक्षतत्समा
नयोगक्षेमस्वप्नस्यापि तद्रष्टृकत्वायोगात् । स्वप्ने जीवो न चेत् तदतिरिक्ते जीवो न चेत् । निजीवैतत्स्वप्नवदेकजीवस्वप्नस्यापि निजी
वत्वसंभवेन तवैकजीवमतं एको जीवोस्तीति मतं न नाम्नादित्यर्थः । अथवा । अतस्वप्नादुत्थितस्यास्यैवाहमद्राक्षमिति परामर्श
दर्शनात् तस्य च जीवांतरनिमित्तत्वे प्रमाणाभावात् । स्वप्ने एतादृशस्वप्ने जीवो न चेत् सर्वस्यापि स्वप्नस्य निजीवत्वसंभवात् भवदभि
मतस्वप्नद्रष्टृदेहेपि जीवासिद्ध्या तवैकजीवमतं न तियोजना । इतरत्स्पष्टं ॥ ७०२ ॥ प्रकारांतरं प्रागुभयतः पाशरज्ज्माह ॥ यदीति ॥

देहेषु दृश्यमाने देहेषु । ते जीवाः । जैवसकलव्यापारवतां दिहानां निर्जीवत्वे ईदृशैकजीवदेहस्यापि निर्जीवत्वसंभवादिति भावः ॥ ७०३ ॥ युक्त्यन्तरंचाह ॥ देहेष्विति ॥ एकजीवदेहव्यतिरिक्ते देहोऽप्यित्यर्थः । घटवैशेष्ये घटाजीवसाहित्याख्यवैशेष्ये । द्वितीये देहघटयोरुभयोरपि निर्जीवत्वसाम्ये घटोऽप्यहं करोमीति किं नाहं कुरुत इत्यर्थः । किंचानादिमायया सुतोयदाजीवः प्रबुध्यत इति श्रुत्या जीवस्य सुप्तिरेव श्रूयते न तु स्वप्नः । सुप्तस्य च मन आदिसकलेन्द्रियोपरमेन कल्पकत्वायोगादकल्पितमेव जगत्सिद्धं । अनादिकालमारभ्य तवैकजीवस्य स्वप्नैकद्रष्टृत्वमुत्तिजाग्रदाख्यावस्थाद्वयस्य विलोपप्रसंगश्च । स्वात्मभोगस्य देहपोषकत्वासंभवेना देहेषु घटवैशेष्ये नैकजीवमन्तव ॥ देहेषु तद्वैशेष्ये किं नाहं कुरुते घटः ॥ ७०४ ॥ देहे न सह सर्वेषु देहेष्वेको न गच्छति ॥ देहं विमृज्य गच्छेच्चैन्मृतस्य स्यात्पुनर्भवः ॥ ७०५ ॥ देहं प्रविश्य भोगश्चेत्प्राशुक्तदूषणं स्मर ॥ अप्रविश्यैव मुक्ते चेदेकदेहप्यसौ कुतः ॥ ७०६ ॥

नादिकालमारभ्य जगत्कल्पकस्वप्नं पश्यतः भोगांतराभावेन मृते रावश्यकत्वात् तन्मरणेऽपि दृश्यमानं जगदकल्पितमेवाभूत् । अतो यत्किंचिदेतत् ॥ ७०४ ॥ ननु विमतानि शरीराणि मद्भोगाय तानि शरीरावान्मच्छरीरविदित्यनुमानात् सकलशरीरगतभोगानां एकजीवनैव भुक्तिसिद्धेः कथमेनैकजीवत्वमिति चेत् । तत्राह ॥ देहेनेति ॥ सकलदेहगतभोगानुभवः जीवकलाप्रवेशं विनानघटते । जीवकलाप्रवेशश्च देहेन सह सर्वदेहेष्वसंभावितः । देहं विहाय गमने पूर्वदेहमरणमुत्तरदेहे जननं च स्यादिति भावः ॥ ७०५ ॥ ननु देहप्रवेशं विनैव भोगोऽस्तु को दोष इत्यत आह ॥ देहं प्रविश्येति ॥ प्राशुक्तं पूर्वपदोक्तं । अप्रविश्य देहमप्रविश्य । एकजीवदेहेऽसौ

प्रवेशः । तस्मिन्नापि देहेऽप्रविश्यैव भोगसंभवादिति भावः ॥ ७०६ ॥ युक्त्यन्तरमाह ॥ यदीति ॥ अखिलाभोगाः सकलजीवशरीरेषु विद्यमानाभोगाः । कलहः स एव भुङ्क्ते नाहमिति कलहः । द्वितीयपक्षे जीवबाहुल्यसिद्धेस्तत्त्ववादिनं प्रति कलहः ॥ ७०७ ॥ दोषान्तरमाह ॥ यदीति ॥ अशुद्धमांसादिकं । शुद्धमन्नादिकं । तस्य एकजीवस्य । एकदिने प्रायश्चित्तं कृत्वाऽपि पुनः परदिने तेनैव तस्याशुद्धस्यैव भुज्यमानत्वात् कुंजरशौचवदित्युक्तं ॥ ७०८ ॥ अतः युक्तिविरुद्धत्वात् । अत्र एकजीवत्वे । यत्साक्षिरूपं

यद्येकस्याखिलाभोगाः कलहः किं निबन्धनः ॥ यद्येकेऽपि भोक्ताः कलहः किं निबन्धनः ॥ ७०७ ॥ यद्यशुद्धं च शुद्धं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ प्रायश्चित्तविधित्तस्य व्यर्थः कुंजरशौचवत् ॥ ७०८ ॥ अतो नानात्रानुमानमानमक्षं रूक्षं दिधक्षति ॥ सुखदुःखादिकाध्यक्षान्वहून्साक्षाद्यदीक्षते ॥ ७०९ ॥ यद्येकवचनात्तोत्तया जीवैक्यं स्याद्भवेत्तदा ॥ अनादिमायया सुप्त इत्युत्तया सुप्त एव सः ॥ ७१० ॥ धर्मचरेति वचनाद्धर्मैक्यं किं न वर्णयते ॥ अजामजोऽश्नुतेऽजो न्योजहातीति वचस्सर ॥ ७११ ॥

त्यक्षं ॥ ७०९ ॥ यदा जीवः प्रबुध्यत इति श्रुतौ जीव इत्येकवचनात्तोत्तया जीवैक्यं जीवस्यैकत्वं । सुप्त एव निद्रा कुर्वन्नेव न तु स्वप्नमनुभवन्नित्यर्थः । सः एकजीवः । तथा च जगतस्स्वप्नकल्पितत्वासिद्धिरिति भावः ॥ ७१० ॥ एकवचनात्तदमहिम्नावस्तुनोऽप्येकत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गमाह ॥ धर्ममिति ॥ अत्र जात्येकवचनत्वे तत्रापि तथास्यादिति भावः । जीवनानात्वे स्पष्टां च श्रुतिं दर्शयति

॥ अजामिति ॥ अनेन अजोह्येकोजुषमाणोनुरोतेजहात्येनामुक्तभोगमजन्यः इति श्रुतिसंगृह्णाति । तत्र हि प्रकृतिबद्धतया ध्वस्तबंधतया चाजपदोक्तौ द्वौ जीवौ स्पष्टप्रतीयते । भुक्तभोगां जहातीत्यस्य नित्यमुक्ते परमात्मनि अयोगात्तदन्यजीवस्यैव ग्राह्यत्वादिति भावः । चेतनश्चेतनाना मेको बहूनां येन उपश्यंति धीरास्तेषां शाश्वतमिति च विस्पष्टं बहुजीववादिनी श्रुतिरप्यनुसंधेया ॥ ७११ ॥ योजगत्कल्पकस्तवैको जीवः । चक्षुषेत्युपलक्षणं स्वमेचेन्न मनसेत्यपि द्रष्टव्यं । जाग्रति चेद्बहिः । अंदांतर्बहिर्वा । सा क्षिणं कल्पकतया द्रष्टारं । तंसुतं बाह्यज्ञानमात्रविधुरसुषुप्त्यवस्थापन्नं । त्वत्प्रक्रियायाश्श्रुतेश्च बहुदूरमिति भावः ॥ ७१२ ॥

अंतर्बहिर्बहिर्लोकीयः पश्येत्सर्वत्र चक्षुषा ॥ तंसर्वसाक्षिणं सुसंकथमाह श्रुतिर्बलात् ॥ ७१२ ॥

जीवैक्ये युगपद्भ्रान्तिप्रमितीकस्य कामृतिः ॥ किं जन्मतस्य निद्रायां न स्याज्जगदिदं महत् ॥ ७१३ ॥

स्वमेकथंचिद्धदेतत्तत्समोऽयं भवेद्भुवं ॥ निद्राच निद्रैवास्यस्यात्किं न स्याद्दूषणं तदा ॥ ७१४ ॥

ननु सुप्तपदेन लक्षणयाऽज्ञानशब्दलजाग्रदवस्थैवोच्यते । अतो न विरोध इत्यत आह ॥ जीवैक्यइति ॥ जाग्रदवस्थापन्नजीवैक्यइत्यर्थः । युगपद्भ्रान्तिप्रमिती पुरुषद्वये एकत्रैकदैवजायमाना रजतभ्रान्तिरशुक्तिप्रमितिश्चेत्यर्थः । कस्य । तव मतं जीवांतराभावादेकजीवस्यैवेति कथं । तच्च विरुद्धं । प्रमाभ्रमयोर्युगपदेकत्रायोगादयुक्तमतस्तत्प्रत्येतु जीवद्वयमावश्यकमिति भावः । कामृतिः किं जन्म । जीवस्य देहसंयोगवियोगौ हि जन्ममरणतया लोके वेदे च कथ्येते । एकस्यैव जीवत्वे तदपि न स्यादिति भावः । तस्य एकजीवस्य । जीवत्वादेव निद्रापिसंभाविता । अतस्तदाजगद्भावप्रसंग इति भावः ॥ ७१३ ॥ ननु दैनंदिनप्रलयकाल एव तस्य निशात

दैवनिद्राच । अतस्तस्यनिद्रायांजगदभावोनिष्ठइतिचेन्न । त्रैलोक्याभावमात्रस्येष्टत्वेपितदतिरिक्तभुवनाभावस्यप्रलयोदकाभावस्यचतदाग्यनिष्ठत्वान्निद्राकालस्यैवस्वप्नकालत्वान्मध्येप्रलयंजगदुत्पत्तिप्रसंगः । पुनरहिजगदभावप्रसंगश्च । सैवतस्यनिशाचेत्कस्यतर्हीयमानुषीनिशा । इदानींतननिद्राच । नतावज्जडस्य । तस्यावस्थात्रयविधुरत्वात् । चेतनान्तरस्यचेत्बहुजीवावदप्रसंगः । तस्यैवचेत्इदानीमपिनिशिजगदभावप्रसंगः । तस्मान्नासौजाग्रदवस्थापन्नः । उक्तदूषणपरिहारासंभवात् । किंतुस्वप्नावस्थापन्नएववाच्यइत्याह ॥ स्वप्नइति ॥ घटते । युगपज्जातिप्रमितिजन्ममृत्यादिकं । नहिस्वप्नान्नातिप्रमितिजन्मादौस्वप्नद्रष्टृजी

जगद्भूगभियानिद्रां सुभद्रां कुर्वतस्सदा ॥ स्वप्नो जगच्चेत्कस्यस्यान्निषेधविधिशासनं ॥ ७१५ ॥

यदानोपरमश्चक्षुरादेनस्वप्नवज्जगत् ॥ यदाचोपरमः कस्यकरणं कारणंवद ॥ ७१६ ॥

वादपरोजीवोस्ति । अतस्स्वप्नस्यजाग्रदवस्थावन्निर्यंतुमशक्यत्वात् विरुद्धमपितत्रघटतइतिभावः । स्वाप्नसृष्टिपक्षे तत्रापिनरकरितुरगादितात्कालिकबहुजीवसद्भावेनजाग्रद्वदेवमर्यादायावक्तुंशक्यत्वात्कथंचिदित्युक्तं । तत्तस्मात् । अयं एकजीवश्चमः । निद्रा सुप्तपदोक्तानिद्रा । अस्यएकजीवस्य । तदामुख्यतोनिद्रितस्यस्वप्नपक्षे किंदूषणंनस्यात् । प्रागुक्तवक्ष्यमाणंचसर्वदूषणस्यादित्यर्थः ॥ ७१४ ॥ तदेवदूषणंदर्शयति ॥ जगदिति ॥ निद्रितंप्रतिनिषेधविध्योरप्रयोजकत्वादन्यस्याचेतनत्वादितिभावः ॥ ७१५ ॥ दूषणान्तरमाह ॥ यदेति ॥ चक्षुरादीद्रियाणामुपरमाभावेस्वप्नएव नस्यात् । स्वप्नेहिमनोमात्रस्योद्भूता । इतरादि

याणामुपरमः । उपरमेचकरणं एकजीवचक्षुरादिकरणकस्यप्रयोजनस्यकारणं । आसंसारनिद्रांगीकारणतत्करणसृष्टव्यार्थ्यादिति भावः ॥ ७१६ ॥ प्रबलदूषणमाह ॥ किंचेति ॥ स्वप्नेकिनभवेत् सर्वमपिसंभावितमितिभावः । इदंचस्वप्नोपदेशज्ञानमोक्षादिकंतवापिनफलं । स्वप्नोपदेशेनजाग्रत्तिज्ञानादिकंचनसंभावितं । स्वप्नभोजनेनजाग्रत्तितृप्तेरदर्शनात् । स्वाप्नयज्ञेनजाग्रत्तिस्वर्गाद्यदर्शनाच्च ॥ ७१७ ॥ इतस्वप्नब्रह्मज्ञानमोक्षादिभ्यः । तस्य एकजीवस्य । भवस्संसारः । तस्मा ज्जाग्रच्छ्रवणादेरभा

किंचैकजीवस्वप्नोपदेशात्स्वप्नोभवेद्यादि । तदास्वप्नोपदेशेनस्वप्नब्रह्मापरोक्षधीः ॥ स्वप्नवैकुण्ठयात्रा चस्याहिस्रस्वप्नेनकिंभवेत् ॥ ७१७ ॥ प्रबोधेगुरुशालादेर्निवृत्त्येतः फलांतरं ॥ कदापिनभवेत्तस्यभवस्तस्माद्ध्रुवोभवेत् ॥ ७१८ ॥ जाग्रद्दशैवसास्वप्नप्रकथायद्युपचारतः ॥ देहेदेहेतदाव्यासब्रह्मचैतन्यमस्तिते ॥ ७१९ ॥ देहोपादानमज्ञानंचास्तिदेह्युचितक्रियाः ॥ संतिनिर्जीवतातेषां देहानां केन हेतुना ॥ ७२० ॥

वार्तद्देहशैकजीवस्य कदापिमोक्षो न भवेदित्यर्थः । उपलक्षणंचेतत् । वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदिति ब्रह्मसूत्रविरुद्धत्वाच्चनायंपक्षशो भतइत्यापि द्रष्टव्यं ॥ ७१८ ॥ स्वप्नपक्षदूषयित्वा जाग्रत्पक्षं पुनरपि प्रबलदोषांतरेण दूषयति ॥ जाग्रद्देशेति ॥ सा एकजीववस्था । तदा जाग्रद्दशात्वे । तेमते देह्युचितक्रियाः देहिनी जीवस्योचितक्रिया अभिलापादयः । केन हेतुना न केनापि । एकजीवदेहवत् जाग्रदवस्था देहत्वस्य ब्रह्मचैतन्यप्रवेशस्याभिलापादिजैवधर्मस्य चोभयत्र साभ्यात् उभयोरपि स जीवत्वमेव भवेत् । एवमपि नि

जीवत्वे क्वापि जीवो न स्यादिति भावः ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ पक्षांतरमाशंकते ॥ यद्यस्येति ॥ अस्य एकजीवस्य । साजीवांतरसृष्टिः । मायिककस्तिरुगदीनामिव निजीवत्वं संभवतीत्याशयः । दूषयति ॥ द्रष्टेति ॥ अस्याः मायिकसृष्टेः । स्वयं एकजीव एव । द्रष्टा चेदिति संबन्धः । अस्य एकजीवस्य । मायावी स्वमाया कल्पितसृष्टिस्वयं न पश्यति । स्वाश्रया व्यामोहिनी मायेत्यंगीकारात् । किंतु द्रष्टृरुपांतरनयनानि मन्त्रौषधादिनाऽऽच्छाद्यतेषां दर्शयति । अत एकजीवस्यैव द्रष्टृत्वे तन्मायात्वं न घटत इति भावः । अन्य

यद्यस्य मायासृष्टिस्सा द्रष्टा को स्यात्तदा वद ॥ स्वयं चेन्नास्य माया भूनापरोऽस्यैकजीविनः ॥ ७२१ ॥ रूपमात्रं तदापि स्यात्कथं शास्त्रनिरूपणं ॥ माया कृत्रिमविप्रभुषावृत्तिर्न हि मायया ॥ ७२२ ॥ अथ स्वयं ब्रह्मणोऽस्त्वांशास्सर्वे न्यदेहिनः ॥ इति चेदेकजीवत्वं किं सयोगप्रभाववान् ॥ परिच्छिन्नैकदेहस्य कथं देहांतरं विशेषत् ॥ ७२३ ॥

श्च द्रष्टानास्तीत्याह ॥ नापर इति ॥ ७२१ ॥ दूषणांतरं चाह ॥ रूपमात्रमिति ॥ तदापि मायासृष्टिरेव । उपलक्षणं चेत्तत् । एकजीववादो हि विवरणकारस्यैव पक्षः । तस्याविद्यातिरिक्ता मायैव नास्ति । अतश्शक्यं न घटत इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ७२२ ॥ एक एव जीवस्तस्य च स्वप्नस्सर्वजगन्निजीवंचेत्येव मायिनां सिद्धांतः । ग्रंथकारस्तु संभावितं पक्षांतरमुत्थापयति ॥ अथेति ॥ स्वयमेकजीवः । स्वांशाः एकजीवांशा इति एकजीवत्वं चेदिति संबन्धः । दूषयति ॥ किमिति ॥ सा एकजीवः । एकदेहावच्छिन्नस्य जीवस्य पु

नरन्तर्देहेषुप्रविश्यजीवभावोपरोक्षज्ञानोत्तरकालप्रारब्धकर्मभोगायकायव्यूहसंपादयतोयोगिनएवघटतेनान्यस्य । अयंचानादि
कालमारभ्यजननमरणनरकाद्येनकेकुशाननुभवन्नयोगी । नाप्यपरोक्षज्ञानी । अतोस्यानन्तान्तजीवदेहेषुकथंप्रवेशः । व्याप्तस्य
तुब्रह्मणःकथंचिद्वदते । अतईदृशोप्येकजीववादोनशोभतइतिभावः । एतदेवविशदयति॥परिच्छिन्नोति॥७२३॥एतत् एतादृशमतं
॥७२४॥ अस्तुअंशविभागोस्तु ॥ ७२५ ॥ तत्रदृष्टांतमाह ॥ गेहेगेहइति ॥ बहुदीपत्वे गेहानांबहुदीपत्वे ॥७२६॥ किंचसर्व

देहेदेहेषुगर्भोगान्मुज्जंतोनादितोयदि ॥ संत्यनन्ताश्चेतनांशाबहुजीवत्वमेवतत् ॥७२४॥ जीवाद्वाब्र
ह्मणोवास्तु(नुम्नु)लुप्तिलोःकिंचिशेषणं॥७२५॥ गेहेगेहस्थितादीपादीपान्मूलाप्रितोपिवा ॥ भवंतुब
हुदीपत्वेनविशेषोस्तिकश्चन ॥७२६॥ निर्जीवदेहसंचारस्वदेहोप्यस्तुतादृशः॥ सर्वभ्रांतिब्रह्मणोस्तुसं
सरन्मुच्यतांचतत्॥७२७॥अज्ञानकार्यब्रह्मेशसर्वकर्तृत्वहंतृते॥युक्तेनेतितयोःकार्यत्वेनेत्यादाबुदीरितं ७२८

विकल्पगतोप्येकजीवस्वदेहःकैवल्यतः । नतावत्स्वनैव । देहोत्पत्तेःपूर्वकल्पकत्वायोगात् । योगेवाजगत्कल्पनस्यापिदेहविनै
वसंभवेनदेहांगीकारव्यर्थ्यप्रसंगात् । स्वप्नद्रष्टृस्वदेहकल्पकत्वस्यक्वाप्यदर्शनाच्च । अतोब्रह्मणैवेतिवक्तव्यं । एवंसतिसर्वदेहाः
निर्जीवाएवसंतुकिद्विप्रकारकल्पनयेत्याह ॥ निर्जीवेति ॥ स्वदेहः एकजीवदेहः । तादृशः निर्जीवः । तर्हिभ्रमःकस्येत्यतआ
ह ॥ सर्वेति ॥ तद्ब्रह्म ॥ ७२७ ॥ इदानीमेकजीवस्यजगत्कर्तृत्वादेतच्छास्त्रस्यपूर्वोत्तरविरोधदर्शयति ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञा

नकार्योर्ब्रह्मरुद्रयोस्त्वर्कतृत्वहंतृते ब्रह्मणःकर्तृत्वरुद्रस्यहंतृत्वमित्यर्थः । तयोःकार्यत्वेनेत्यनेन तयोःकार्यत्वेननिखिलजगत्स
 र्जनसंहरणसामर्थ्याभावादितितत्त्वदीपनवाक्यसंगृह्णाति । आदौ मंगलपद्यव्याख्यानावसरे । इतिवाक्येउदीरितमितिसंबंधः ।
 उपलक्षणंचैतत् । कारणत्वाक्रांतंब्रह्मनमस्कार्यमित्याहेतिब्रह्मकारणतायाश्चनिरूपणादित्यपिद्रष्टव्यं । तयोर्विधिरुद्रयोः कार्यत्वे
 न अज्ञानकार्यत्वेनेतितद्वाक्यार्थः ॥ ७२८ ॥ तेनकारणेन । तवजीवः एकजीवः । जागर्तिचेत् जागरूकतयावर्ततेचेत् । हृदु

पुनरज्ञानकार्यस्यजीवस्यास्यनिगद्यते ॥ सर्वस्यकर्तृतातेनजीवोजागर्तिचेत्तव ॥
 ॥ ७२९ ॥ निद्रातिहृदुजाशास्त्रमिथोयद्विव्यरुध्यत ॥ जीवेऽतिव्यापकंचेदंकथं
 स्याद्ब्रह्मलक्षणं ॥ ७३० ॥ किंचासौचक्षुराद्यक्षैःकल्पयेन्नतुसाक्षिणा ॥ अंतरे
 वस्वतंत्रेणसन्निकृष्टानितानिच ॥ ७३१ ॥ ॥

जा पूर्वोत्तरविरोधाख्यहृदयव्याधिनानिद्राति निद्रितपुरुषवत्स्वार्थसाधकंनभवतीत्यर्थः । यत् शास्त्रं । अज्ञानकार्यत्वात्विधि
 रुद्रयोःकर्तृतानेत्येकत्रोक्तं । इदानींपुनरज्ञानकार्यस्यैकजीवस्यसकलजगत्कर्तृत्वमुच्यते । अतःपूर्वोत्तरविरुद्धत्वात्शास्त्रमुन्मत्त
 प्रलपितस्यादितिभावः । दोषांतरंचाह ॥ जीवेतिव्यापकमिति ॥ सूत्रविरुद्धश्चजीवस्यजन्मादिकारणत्वांगीकारइतिभावः
 ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ स्वप्नपक्षेदूषणांतरंसूचयन्दोषांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ असौ एकजीवः । अंतरेव देहांतरेव । तानि चक्षुरा

द्यक्षाणि । ततः भ्रांतिजनकसन्निर्घटकतयाजगतःप्राभावनियमात् । अयमाशयः । स्वप्नपक्षदृढीकृत्यमनसैवसकल्पयतीति पक्षेतस्यचक्षुरादीन्द्रियसृष्टिव्यर्थास्यात् । तैरपिकल्पयतिचतुर्कदूषणतदवस्थमिति । स्वप्नपक्षे श्रुतिविरोधसूचयन्दोषान्तरंचाह ॥ अंडस्येति ॥ सर्वं पुंसूक्तोक्तपादादिजं ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ भारतेपुरुषबहवोवाएकावेतिविकल्प्य एकपुरुषनेच्छतीतिसिद्धां तकरणात्तद्विरोधश्चैकजीववादस्येत्याह ॥ बहवइति ॥ सः भारतकर्ताव्यासः ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ गीताप्रमेयविरुद्धश्चैकजीव

ज्ञापकानितोभ्रांतेःपुरासर्वमभूजगत् ॥ अंडस्यांतर्बाहिस्सर्वजीवोणुःकल्पयेत्कथं ॥ ७३२ ॥ बहवःपुरुषाब्रह्मवृताहोएकएवतु ॥ नैतदिच्छतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह ॥ ७३३ ॥ इतिभारतक तैवयज्ञीवबहुतैकते ॥ प्राक्प्रस्ताव्योत्तरार्धेनेच्छतीत्येकजीवतां ॥ प्रत्याक्षिपत्ततोप्येषपक्षोनस हिसुत्रकृत् ॥ ७३४ ॥ निर्जीवसेनासंहारमुज्जिहासुःकिलार्जुनः ॥ अक्षोहिणीनांतद्युद्धंमृतानांम रणंकिल ॥ एकजीवकथातस्माद्धैवेतिमतिर्मम ॥ ७३५ ॥ बहुजीवत्वपक्षेपिनिर्मूलानेष्वभिन्नता ॥ ७३६ ॥

वादइत्याह ॥ निर्जीवेति ॥ उत्कर्षेणहातुमिच्छुःउज्जिहासुः । एकजीववादेकुरुसेनायानिर्जीवत्वात्तद्वननेकुतस्सर्वज्ञस्यार्जुन स्यमनोव्याक्षेपःकुतोवामृतमारणरूपतद्युद्धस्यप्रशंसैतिभावः । तस्मा दर्जुनेनमनोव्याक्षेपकरणाद्युद्धस्तुतेश्च । वृथा निर्मूलैत्यर्थः । नैकवलमेतावत् । मूलविरुद्धाच्चेत्यपिग्राह्यं ॥ ७३५ ॥ तेषुबहुजीवेषु । भारतेऽर्जुनादीनांहंतृतयासेनायाश्चहन्यमानतयाकथना

तु तस्यचभेदाविनाभूतत्वा त्रिमूला मूलविरुद्धाचेतिभावः । नन्वनुमानतोभेदमात्रस्यमिथ्यात्वसिद्धेःकथंभेदोगीक्रियतइत्यतस्त
दनूद्यप्रकरणसमतथादूषयति ॥ भेदत्वादिति ॥ मोक्षःअविद्यानिवृत्तिः ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ब्रह्ममोक्षभेदस्यमिथ्यात्वाभाव
मुपपादयति ॥ अविद्यायाइति ॥ निवृत्तौप्रध्वंसे तवमतेपंचमःप्रकारः । अतः पंचमप्रकारत्वात् । अतःअविद्याप्रध्वंसात् ।
अर्वागस्तादितियोजना । यक्षे यक्षसमाने । तस्मिन्नाविद्याप्रध्वंसे । बलिः पूजासमानःप्रकारः । यथायक्षेहरिहरादिवलितोबलिः

भेदत्वाद्यादिभेदस्यमिथ्यात्वंचंद्रभेदवत् ॥ तर्हिभेदोनमिध्येतिभेदत्वेनैवहेतुना ॥ ब्रह्ममोक्षविभेदा
ख्यदृष्टान्तेनैवसाध्यते॥७३७॥अविद्यायानिवृत्तौहिप्रकारःपंचमस्तव ॥ अतोऽवगैवमिथ्यात्वंतस्मिन्य
क्षेबलिःपृथक् ॥७३८॥ अतोऽविवादोदृष्टान्तोमिथ्यात्वाभावसाधने ॥ श्रुतिस्सत्यंभिदेत्याद्याकुर्वती
शपथंहिनः॥७३९॥शून्यब्रह्मविभेदोवादृष्टान्तस्तत्रकथ्यते॥तद्भेदस्यापिमिथ्यात्वेब्रह्मशून्यंभवेत्तव ॥७४०॥

पृथगेव । तथाऽस्मिन्नापिप्रकारःपृथगेवेतिभावः । अनेन नसन्नासन्नसदसन्नानिर्वाच्यश्चतःक्षयः । यक्षानुरूपोबलिरित्याचार्याःप्र
त्यपीपदन्नितितदीयकारिकांसूचयति । उपलक्षणंचैतत् । प्रध्वंसस्योत्पन्नत्वात्सप्रतियोगिकत्वात्ब्रह्मणश्चतद्विरुद्धत्वात्तद्भेदोन
मिथ्येत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ७३८ ॥ अतः उभयवादिंसमतत्वात् । अविवादःविवादरहितः । सत्यंभिदेतित्रिशःकथनात्शपथंकुर्वती
त्युक्तं । नः अस्ति । अस्मदनुमानानुग्राहिकेत्यर्थः ॥ ७३९ ॥ तत्र भेदमिथ्यात्वाभावे ॥ ७४० ॥ सत्यभेदस्यदृष्टान्तीकरणेसा

ध्यैकल्यं । मिथ्याभूतभेदसदृष्टांतीकरणेसाधनैकल्यं । अतः परसदृष्टांतएवनास्तीत्याह ॥ सत्यइति ॥ साध्यवान् मिथ्या
त्वरूपसाध्यवान् । हेतुमान् भेदत्वरूपहेतुमान् । मेमते । यद्यस्मात् रज्जुसर्पस्सर्पेन सर्पत्वजात्याक्रांतो न । तस्मान्मिथ्याचेत्
हेतुमान्नैतिसंबंधः । अतस्मिंस्तदितिप्रत्ययोहिभ्रमः । अतः कथमारोपितभेदोभेदत्ववानितिभावः ॥ ७४१ ॥ उक्तमर्थसाहित्यमु
द्रयावर्णयति ॥ यतइति ॥ सपक्षपक्षी चंद्रभेदाख्यसपक्षपक्षी छिन्नपक्षद्वयः छिन्नं साध्यसाधनैकल्यभ्यां दूषितं पक्षद्वयं

सत्योभेदस्साध्यवान्मिथ्याचेद्धेतुमान्नमे ॥ रज्जुसर्पेनयत्सर्पस्तद्भेदीषयेद्धिकः ॥ ७४१ ॥ यतस्सपक्ष
पक्षीतेभेदमिथ्यात्वसाधने ॥ छिन्नपक्षद्वयोप्यासीत्तत्रोत्सर्पेत्सकुत्रचित् ॥ ७४२ ॥ चंद्रभेदोपिकोवा
सौयोदृष्टांतस्त्वयोरितः ॥ आरोपितानारोपितयोर्भेदश्चेत्सहिमन्मते ॥ सत्यएवेति साध्यस्यैकल्यस्या
न्निदर्शने ॥ ७४३ ॥ नायमारोपितश्चंद्रइतिसंचंद्रधर्मिकः ॥ आरोपितात्तुयोर्भेदस्सत्यस्सर्ववादिनां ॥ ७४४ ॥

सत्यत्वमिथ्यात्वाख्यपक्षद्वयं यस्य । त्वयादृष्टांतीकृतश्चंद्रभेदः सत्यत्वेपिमिथ्यात्वेपिनदृष्टांतोभूदितिभावः । तत्तस्मात् । उत्स
र्पेत् ऊर्ध्वगच्छेत् । साध्यसिद्धपुण्यागीनेतिभावत् । सः सपक्षः ॥ ७४२ ॥ पूर्वयोवाकोवाचंद्रभेदोस्तु । उक्तरीत्यापक्षद्वयेपिसदृ
ष्टांतोनेत्युक्तं । अधुनाऽऽरोपितानारोपितचंद्रभेदोवादृष्टांतीक्रियते । आरोपितचंद्राणामेवपरस्परभेदोवेतिविकल्प्याद्विविधोपि
सदृष्टांतोनेत्याह ॥ चंद्रभेदइति ॥ आरोपितानारोपितचंद्रभेदः ॥ ७४३ ॥ आरोपितप्रतियोगिकानारोपितधर्मिकचंद्रभेदस्यस

त्यतामुपपादयति ॥ नायमिति ॥ ७४४ ॥ तादात्म्ययोग्यत्वात् सस्वरूपतयास्वतादात्म्यस्यैवविद्यमानत्वादित्यर्थः । भ्रातृक्य
शंकया भ्रातृकल्पितस्यारोपितचंद्रस्यापिचंद्रतयाप्रतीयमानत्वेनतत्तादात्म्यशंकया तन्निषेधस्य आरोपितचंद्रतादात्म्यनिषेधस्य
औचित्यात् सस्वरूपतयातादात्म्ययोग्येसच्चंद्रेतस्यापितादात्म्यस्यभ्रांत्याप्रसक्तत्वेननिषेधावश्यकभावादित्यर्थः । सा अनारोपि
तचंद्रधर्मिकभेदविषयिणी । अबाधिता विषयबाधरहिता ॥ ७४५ ॥ सः अनारोपितचंद्रः । अन्यस्मा त्वविलक्षणात् । आ

सतस्तादात्म्ययोग्यत्वाद्भ्रांताभ्रातृक्यशंकया ॥ तन्निषेधस्यचौचित्याद्भेदधीस्माह्यबाधि
ता ॥ ७४५ ॥ सचस्वरूपतोस्त्येवपरनास्तीतरात्मना ॥ अतस्तत्रसदान्यस्माद्भेदावसरण
वहि ॥ ७४६ ॥ यद्यारोपितचंद्राणामेवभेदः परस्परं ॥ तदासाधनवैकल्यं दृष्टान्तेप्रतिवा
दिनः ॥ ७४७ ॥ अन्योन्याभावभेदोयंनह्यसत्येषुमन्मते ॥ ७४८ ॥ यदाधर्म्येवैवैवास्ति
तदानस्यैवनास्तिता ॥ तत्रान्योन्यात्मताऽभावोह्यप्रसक्तनिषेधनं ॥ ७४९ ॥

रोपितचंद्रादनारोपितघटादेश्च । प्रसक्तस्याविद्यमानस्यचतादात्म्यस्यावश्यकनिषेध्यत्वात् । अतःप्रथमपक्षेदृष्टान्तेप्रतिवादिनस्मा
ध्यवैकल्यमितिभावः ॥ ७४६ ॥ द्वितीयदूषयति ॥ यदीति ॥ ७४७ ॥ साधनवैकल्यमेवोपपादयति ॥ अन्योन्येति ॥ अ
न्योन्याभावभेदः अन्योन्याभावाख्यभेदः ॥ ७४८ ॥ कुतोनास्तीत्यतयुक्तिमाह ॥ यदेति ॥ धर्मांशविषयादिः । नैवा

स्ति सर्वथानास्तीत्यर्थः । तस्यैव शशविषाणादेरेव । तदाशशविषाणमेवनास्तीत्युच्यते । नतुतदन्यात्मनानास्तीतिव्यवह्रियते । असत्त्वेनस्वतादात्म्यस्यैवायोग्यतयाऽन्यतादात्म्यस्यसुतरामप्रसक्तेः । तत्र शशविषाणादौ । अन्योन्यात्मताऽभावः अन्योन्यतादात्म्यस्याभावोनिषेधनमित्यर्थः । अप्रसक्तनिषेधनहीतिसंबन्धः । अतस्तत्रान्यतादात्म्यनिषेधरूपभेदस्यैवाभावेनभेदत्वस्यसुतरामभावात्साधनवैकल्यं । वस्तुस्थित्याभिप्रायेणमन्मतइत्युक्तं । युक्तिस्तुसर्वेषामपिसाधारणीतिभावः ॥ ७४९ ॥ अप्रसक्तिमेवोपपादयति ॥ तदेवेति ॥ स्वतस्त्वयमेव । इतरात्मनानास्तीतिनतु । नकेनापिव्यवह्रियतइत्यर्थः ॥ ७५० ॥ अतः अन्यो

तदेवनास्तिचेत्कस्यतादात्म्यतत्रशङ्कते ॥ शशशृङ्गखनोवास्तिनतुनास्तीतिरात्मना ॥ ७५० ॥

अतस्तत्रान्यवस्तुभ्योभेदावसरएव ॥ यतोऽयमिदंस्वरूपमन्योन्याभावइयते ॥ ७५१ ॥

न्यतादात्म्यप्रसक्त्यभावात् । तत्र असति । ननुतर्हिशशविषाणेवस्तुस्थित्याविद्यमानइतरतादात्म्याभावःकइतिचेत् वस्तुस्थित्याविद्यमानशशविषाणाभावइव सप्तम्यानिर्दिष्टशशविषाणस्येतरतादात्म्यप्रत्याधारत्वात्यन्ताभावएवेतिब्रूमः । भेदस्त्वदिदंनेतिपदद्वयसामानाधिकरण्यमर्यादयोभयतादात्म्यप्रसजयित्वायोनिषेधस्सएव । तादात्म्यमेवात्रनास्तीत्याद्याकारणयोनिषेधस्सतुतदत्यन्ताभावएव । अस्यचप्रतियोगिप्रसिद्धेवालं । ननुपुरोवर्तिनितत्प्रसक्तिरपिनियमेनापेक्षिता । शशविषाणादिनिषेधेतददर्शनात् । भेदस्तूकरीत्यानियमेनपुरोवर्तिन्येवतत्प्रसक्तिमपेक्षते । साच तादात्म्ययोग्यसत्पदार्थएवभवति नतुसर्वथातादात्म्या ॥ ३३७ ॥

योग्येऽत्यंतासति । किंचेदमित्यनूद्येदनेत्याकारेणनिषेधःस्वाकारेणसत्येववस्तुनिभवति । सर्वथाऽविद्यमानेधमिणीदेमवनेत्येता
वतापूर्तेःपुनरिदनेत्यन्याकारेणनिषेधस्यकथमवसरः । नहिक्वश्चिच्छशविषाणंघटोनेतिब्रूते । किंतुशशविषाणमेवनेतिनिषेधति ।
प्रतीतिश्चध्वस्तेऽनुपपन्नेचघटेघटएवनेत्याकाराभवति । नतुतदापिघटोयंनपटइतिकस्यापिप्रतीतिरस्ति । सतितुघटेघटएवायंनतु
पटइतिवस्त्वंतरतादात्म्यप्रतिषेधरूपवजायते । प्रतीतिरेवचवस्तुव्यवस्थितौप्रमाणं । सतितुधर्मिणितत्स्वरूपस्यैवनिषेद्धुमशक्य
त्वात्अन्यात्मनैवनिषेधस्संभावितः । अतस्सन्मात्रधर्मिकएवभेदो नासति । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तंभेदावसरएवनेति । अत्यंतास

घटोयमेव न पटः पटोसौ न घटः स्त्विति ॥ सामानाधिकरण्यस्य स्वत्वैक्ये ह्यनु
शासनात् ॥ ७५२ ॥ अतो नासति सोभावो भावाभाववहिष्कृतः ॥ ७५३ ॥

तिशशश्रृंगादान्योन्याभावरूपभेदाभावेऽतिप्रबल्युक्तिंचाह ॥ यतइति ॥ ७५१ ॥ अयंघटएवेतिसंबंधः । नघटस्त्विति ।
इयंतइतिपूर्वेष्वेणान्वयः । नन्वेवंप्रतीतावपिकुतोऽन्योन्याभावस्यघटादिस्वरूपत्वमित्यतआह ॥ सामानाधिकरण्यस्येति॥इहापिघ
टादर्धर्मिणःपटोनेत्याद्याकारेणपटप्रतियोगिकनजर्थभूतान्योन्याभावसामानाधिकरण्यदर्शनेनान्योन्याभावात्मकत्वसिद्धिरितिभा
वः ॥ ७५२ ॥ अतः अन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वनिश्चयमात्र । सोभावः अन्योन्याभावः । भावाभाववहिष्कृतइतितत्रहेतुगर्भ
विशेषणं । असत्यन्योन्याभावांगीकारेऽसतोपितद्रूपत्वस्यात् । अन्योन्याभावस्यधर्मिस्वरूपत्वनिश्चयमात्र । तच्चविरुद्धं । असतो

भावाभावबहिःकृतत्वादिति अतोनासतिसोभावइतिहेतोस्सूचनात् ॥ ७५३ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ अभावोऽपि ॥ तस्य धर्मि
णः विद्यमानतानियतेतिसंबंधः ॥ ७५४ ॥ अभावस्य धर्मिसत्तानियममुदाहरणेन द्रढयति ॥ नाभूदिति ॥ अत्रेति पदं नाभूदित्य
नेन नष्टइत्यनेन च संबध्यते । अत्र कपालादावुपादाने अयं घटः पटो नोति संबंधः । सर्वदेशकाले सर्वस्मिन्देशसर्वस्मिन्काले । अतः
प्रागभावप्रध्वंसान्योन्याभावात्यंताभावानांचतुर्णामपि धर्मसमेव ॥ ७५५ ॥ प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेः पश्चात्सत्त्वनियतमिति

अभावेषु बहिःसर्वेषु यो धर्मो विद्यमानता ॥ तस्य सर्वस्य नियतानाभावोऽसति धर्मिणि
॥ ७५४ ॥ नाभूदत्र घटो नष्टो घटो नायं घटः पटः ॥ दशशृंगं सर्वदेशकाले नोति हि धी
र्नृणां ॥ ७५५ ॥ पश्चात्सत्त्वं प्रागभावो नियतं प्रतियोगिनः ॥ अतो सौ प्रागभावो भूत्प्र
ध्वंसप्रतियोगिनः ॥ पूर्वसत्त्वं नियतमुत्तराभावतास्य तत् ॥ ७५६ ॥ सद्भूयामभाव
इति हिततः प्राहुर्विपश्चिनः ॥ नाशेन जन्मना तस्माज्जगत्सत्यत्वमुच्यते ॥ ७५७ ॥

संबंधः । अतः पश्चात्प्रतियोगिसत्त्वनियमात् । असौ अभावः । तत्तस्मात् पूर्वसत्त्वनियमात् । अस्य प्रध्वंसस्य ॥ ७५६ ॥
उक्तार्थप्राचावाचं समतित्वेनाह ॥ सद्भूयामिति ॥ ततः प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसत्त्वस्यापि नियतत्वात् । सद्भूयां विद्यमा
नाभ्यां धर्मिप्रतियोगिभ्यां निरूप्यत इति वाक्यशेषः । तार्किकास्तु सर्वाभावेऽपि धर्मिप्रतियोगिसत्त्वनियममवदंति । तदयुक्तं ।

अत्यन्ताभावप्रतियोगिनिशशविषाणे सन्निष्ठभेदप्रतियोगिनिअसत्तिचस्त्वादर्शनात् । तत्त्ववादिनस्तुसर्वाभावेअपिधर्मिसत्त्वनि
यमं प्रागभावप्रध्वंसयोरेवप्रतियोगिसत्त्वनियमंचाहुः । वक्ष्यतिचैतद्रथकारस्त्वयमेव । अतइदंवाक्यमस्माकमन्यनुकूलमेवेति
भावः । तस्मात्प्रागभावप्रध्वंसयोःप्रतियोगिसत्त्वनियमात् ॥ ७५७ ॥ अन्योन्याभावेक्वचित्प्रतियोगिसत्त्वं
क्वच्चित्तदनपेक्षेत्याह ॥ सतइति ॥ अविद्यमानात् शशविषाणादेः ॥ ७५८ ॥ ननुकिमर्थमयंविभागइत्यतआह॥नायमिति॥

सतस्सदंतराद्भेदप्रतियोगिनिसत्यता ॥ अविद्यमानाद्भेदतुप्रतियोगीपरंनसन् ॥ ७५८ ॥
नायमारोपितश्चंद्रोनेंदरजतमित्यपि ॥ यतःप्रतीतिर्लोकानांधर्मातत्रापिसन्भवेत्
॥ ७५९ ॥ त्रिकालनास्तिताधर्मिकालत्रितयमेवहि ॥ ७६० ॥ शशशृंगस्यनास्तित्वं
तद्गूपादिनास्तिता ॥ त्रिकालनास्तिनैवेतिधर्मीकालोखिलस्यसन् ॥ ७६१ ॥ ॥

यतइत्यस्यपूर्वेषूपायान्वयः । धर्मी चंद्रशुक्त्यादिः । तत्रापि अविद्यमानाद्भेदप्रतीतावपि ॥ ७५९ ॥ अत्यन्ताभावेपिप्रागुक्तधर्मि
सत्त्वनियममुपपादयन्प्रतियोगिसत्त्वंनैवापेक्षितमित्याह ॥ त्रिकालेति ॥ शशविषाणनासीद्नास्तिनभविष्यतीतियाकालत्रयना
स्तिता । अत्यन्ताभावइतियावत् । उपलक्षणंचैतत् । सर्वदेशेषुनास्तित्यपिग्राह्यं । तस्यधर्म्याधारः कालत्रितयंसर्वदेशश्च । एव
शब्देनशशविषाणंव्यावर्तयति ॥ ७६० ॥ शशशृंगेयारूपनास्तिता तस्याअपित्रिकालिकाभावत्वात्कालत्रितयमेवधर्मात्त्याह ॥ शश

शृंगस्येति ॥ तद् शशशृंगगत्यद्रूपादितन्नास्तिता । अखिलस्य शशविषाणाद्यत्यंताभावस्यतद्गतरूपाद्यत्यंताभावस्यच ॥ ७६१ ॥ प्रतियोगिभूतरूपव्यावर्तकतयाशशविषाणेरूपात्यंताभावइतिव्यवह्रियते । ननुतस्यसाक्षाद्धर्मितयेत्याह ॥ असत इति॥७६२॥कथंताहशशविषाणेऽत्यंताभावप्रतियोगित्वादिधर्माधारत्वमित्यतआह॥प्रतियोगित्वेति॥तत्र शशविषाणे । अत्यंताभावस्य शशविषाणादिप्रतियोगिकात्यंताभावस्य । इयंप्रागुक्ता । अभावप्रतियोगित्वं भ्रांतिज्ञेयत्वं नास्तित्वेनज्ञेयत्वादिकंचावि

असतःशशशृंगादधर्मित्वंतूपचारतः ॥ ७६२ ॥ प्रतियोगित्वपूर्वास्तुधर्मिसत्तानपेक्षिणः ॥ भावधर्मास्संतितत्राल्यभावस्यगतिस्त्वयं ॥ ७६३ ॥ निषेधप्रतियोगित्वमात्रं सर्वस्यचासतः ॥ देशः कालश्चाखिलोपिधर्मातस्यनिषेधने ॥ ७६४ ॥ शशशृंगंनकुत्रापिनकदापीतिहिप्रमा ॥ तद्वैध्यच नकुत्रापिनकदापीतिहिप्रमा ॥ ७६५ ॥ अत्यंताभावमात्रेतुप्रतियोगिन्यसत्यता ॥ नियताक्रमत्यंताभावस्सोपिसतोयदि ॥ कालत्रयेऽप्यभावंहितच्छब्दार्थविदुर्बुधाः ॥ ७६६ ॥

द्यमानस्यैवभवति । ननुकदापिविद्यमानस्य । अतस्तेधर्मिसत्तानिरपेक्ष्यताशशविषाणादावेवस्युः । अत्यंताभावस्यतुसार्वदेशिकसार्वकालिकतयाव्यवह्रियमाणत्वादेशकालावेवधर्मिणावितिभावः ॥ ७६३ ॥ तदेवविशदयति ॥ निषेधेति ॥ तस्यासतः ॥ ७६४ ॥ तद्वैध्यं शशशृंगदीर्घत्वं ॥ ७६५ ॥ अत्यंताभावमात्रे सकलात्यंताभावे । अत्यंताभावस्यप्रतियोगीसर्वो

प्यसन्नेव । विद्यमानस्यात्यंताभावयोगादितिभावः । सोऽपि अत्यंताभावोऽपि । तच्छब्दार्थं अत्यंताभावशब्दार्थं ॥ ७६६ ॥ अत एव घटादेरत्यंताभावप्रतियोगित्वकथनमयुक्तमित्याह ॥ यइति ॥ सः घटात्यंताभाववादी । सर्वदाऽभावादितिसंबन्धः । न च त्सर्वदाऽभावो न चेत् । शोषयेत् गलंशोषयेत् । कदाचित्कचिद्विद्यमानस्याप्यभावस्यात्यंताभावत्वेऽत्यंतपदैवयथ्यमितिभावः ॥ ७६७ ॥ न चेत् तत्रात्यंतपदैवयथ्यं न चेत् । तस्य शशशृंगद्यत्यंताभावस्य ॥ ७६८ ॥ सर्वाभावेषु प्रागभावप्रध्वंसान्यो

योत्यंताभावमेवाह यदस्य स हि सर्वदा ॥ जलाहरणयोग्यस्याभावाच्छुष्यद्ग्लो भवेत् ॥ न चेदत्यंतशब्दोऽयं शोषयेद्बहुजल्पतः ॥ ७६९ ॥ प्रागभावादयोऽप्यत्यंताभावाः स्युर्न च त्व ॥ धर्मीतस्याप्युक्तरीत्यासन्नेवेति विनिश्चितः ॥ ७७० ॥ एवं च धर्मिणस्सत्त्वं सर्वाभावेषु यद्भवं ॥ अन्योन्याभावरूपोऽयं भेदो नारोपितेषु तत् ॥ ७७१ ॥ वर्तमानः परंधर्मीभावोऽस्याभावएव वा ॥ स च भावेषु भावात्माह्यभावेषु तदात्मकः ॥ ७७२ ॥ पटएव घटो नैतिसमानाधिकृतत्वतः ॥ यतः प्रतीयते सर्वस्ततो धर्मिण्यभिन्नता ॥ ७७३ ॥

न्याभावात्यंताभावेषु । यद्यस्मात् । आरोपितेषु आरोपितचंद्रेषु । सर्वथाऽविद्यमानेष्वित्यावत् । तत्तस्मात् ॥ ७७४ ॥ वर्तमानः विद्यमानः । अस्यान्योन्याभावस्य । सः अन्योन्याभावः ॥ ७७५ ॥ हीत्यनेन सूचितं हेतुमाह ॥ पटएवेति ॥ समानाधिकृतत्वतः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ततः सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानत्वात् । घटः पटो नैति । अभावः भावो नैति भावेऽभा

वेचसामानाधिकरण्येनप्रतीयमानत्वात्भावाभावात्मकान्योन्याभावइतिभावः ॥ ७७१ ॥ नन्वन्योन्याभावस्यभावस्वरूपत्वे
भावाभावविरोधशान्तिरित्यतआह ॥ भावाभावेति ॥ प्रतियोग्यनुयोगिनोऽप्रतियोग्यनुयोगिरूपभावाभावयोरेव । नतुयस्यक
स्याप्यभावस्ययेनकेनापिभावेनविरोधइतिभावः । तत्रहेतुमाह ॥ घटाभावइति ॥ ह्यिस्मात् घटाभावःपटवतिभूतलेवतते ।
असौघटाभावःघटवत्येवभूतले न । तस्मात्प्रतियोग्यनुयोगिरूपभावाभावयोरेवविरोधोनतुयस्यकस्याप्यभावस्ययेनकेनापिभावेन
॥ ७७२ ॥ अस्त्वेवं प्रकृतैकिमित्यतआह ॥ एवमिति ॥ एवं पूर्वाक्तघटाभाववत् । अयंघटस्यभेदः घटप्रतियोगिकभेदइत्य

भावाभावविरोधश्चप्रतियोग्यनुयोगिनोः ॥ घटाभावःपटवतिघटवत्येवनह्यसौ ॥ ७७२ ॥ एवंघट
स्यभेदोऽयंपटवतिनघटेपरं ॥ अतस्मिद्धोविरोधोऽस्मिन्प्रतियोग्यनुयोगिनोः ॥ ७७३ ॥ उक्तप्रत्यक्षबल
तस्मोऽभिन्नस्वस्वधर्मिणा ॥ अनवस्थाभिर्यातेचधर्म्यैक्यंवाच्यमस्यहि ॥ ७७४ ॥ उक्तप्रत्यक्षानुसा
रात्प्रागेवसनिगद्यतां ॥ धर्मित्वादीशङ्कृतत्वात्तत्तच्छक्तिविशेषतः ॥ ७७५ ॥

र्थः । पटेऽस्ति । तस्याप्रतियोगिरूपत्वात्तद्गोप्यस्तु । परंकेवलंघटेन । तद्गुपताऽस्माभिरपिनोच्यते । अतः घटभेदस्यप्रतियो
गिभूतघटरूपत्वानुक्तेः । अस्मिन्भेदे । प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विरोधस्मिद्धः । घटप्रतियोगिकभेदस्यधर्मिभूतपटरूपत्वांगीकारोपिप्र
तियोगिभूतघटरूपत्वानंगीकारात्प्रतियोग्यनुयोगिरूपभावाभावविरोधस्यभेदस्थलेपिनकाचित्क्षितिरितिभावः ॥ ७७३ ॥ सः
भेदः । अस्यभेदस्य ॥ ७७४ ॥ सः धर्म्यभेदः । अभेदकथं धर्मधर्मिभावइत्यतआह ॥ धर्मित्वादीति ॥ आदिपदेनधर्मत्वादि

कंग्राह्यं ॥ ७७५ ॥ एवंतर्हिप्रागभावप्रध्वंसात्यंताभावानामपिप्राभाकररीत्याधर्मिस्वरूपत्वमस्त्वित्यतआह ॥ इहेति ॥ अभावः
भिन्नः धर्मिणाभिन्नइत्यर्थः । तत्रहेतुंविशिनष्टि ॥ आधारेति ॥ तेषामभावानां । तत्तस्मात् । इहभूतलेघटोन कपालेघटोन ।
कालत्रये शशशृंगनेत्यभावत्रयस्यापिस्वधर्मिभिर्भेदसापेक्षाधाराधेयभावस्यैवप्रतीतत्वेनाभेदवाधकसद्भावात्साधकाभावाच्चधर्म्यभे
दोनाङ्गीक्रियतइतिभावः ॥ ७७६ ॥ पूर्वप्रसक्त्यभावात्प्रधर्म्यभेदायोगात्प्रधर्मिसत्त्वासंभवाच्चशशविषाणादैनान्योन्याभावइत्यु

इहनेतिप्रतीतस्तुभिन्नोऽभावस्त्रिरूपवान् ॥ आधाराधेयभावोहितेषां धर्मिषुदृश्य
ते ॥ धर्म्यभेदेदुमानंनतद्भिन्नास्त्वधर्मिभिः ॥ ७७६ ॥ एकाभावेत्यभावोन्यो
मृतमारणमेवहि ॥ ७७७ ॥ अन्योन्याभावएवैकोवर्तमानेषुवस्तुषु ॥ नप्रध्वंसः
प्रागभावोनात्यंताभावएववा ॥ ७७८ ॥ इहभूमौघटोनेतियोनिर्योनिषधःप्रनीयते ॥
सतत्संसर्गनाशोवातस्यप्राङ्गस्तितैववा ॥ ७७९ ॥ ॥

क्तं । अधुनाऽभावस्याभावांतरासहत्वाच्चात्यंताभावाप्रतियोगिनितस्मिन्नान्योन्याभावइत्याह ॥ एकाभावइति ॥ ७७७ ॥ तदेव
विशदयति ॥ अन्योन्याभावइति ॥ ७७८ ॥ नन्विहभूतलेघटोनास्तीतिवर्तमानघटस्यैवाभावांतरप्रतीतेरुक्तमयुक्तमित्यतआ
ह ॥ इहभूमाविति ॥ सः अभावः । तस्य घटस्यसंसर्गनाशः तत्संसर्गनाशः । तस्य तत्संसर्गस्य । प्राङ्गस्तिता प्रागभावः

॥ ७७९ ॥ यत्रकाश्यादौ । ननुघटोनेतिप्रतीयमानोऽभावः कथं तत्संसर्गभावस्यादिति चेत् न । तार्किकेणापि घटालंभान्नाभाभिमतघटाभावस्य संसर्गभावत्वेन व्यवह्रियमाणत्वात् । युक्त्यंतरंचाह ॥ यो घट इति ॥ स एव कथं नास्तीति संबन्धः । तत् घटोऽस्ति घटो नास्तीत्येतत् । प्रागभावप्रध्वंसस्य ताभावेषु घटादिप्रतियोगिन एवाभावात् घटाद्यभावत्वं कुशक्यं । इहतुप्रतियोग्यभिमतघटस्य विद्यमानत्वात् कथं तद्भावोवक्तव्यः । एकैव कारणे कदाभावाभावयोरैकत्र विरुद्धत्वात् । विद्यमानत्वादेव विद्यमानेन घटे प्रागभावप्रध्वंसयो रयोगात् घटस्वरूपेण भावो रूपांतरैरेव चाभावोवाच्यः । किंच शशविषाणवदत्यंताभावायोगात् इह घटोनेति प्रतीतस्य तस्याभावस्यान्योन्याभावत्वायोगाच्च परिशेषेण घटसंसर्गस्यैवाभावोवक्तव्यः । घटसंसर्गे तु घटस्य पश्चादानयने प्रागभावस्य

संसर्गायत्र नैव स्यात्तत्र त्वत्यंत नास्तिता ॥ यो घटोऽस्ति कथं नास्ति स एव व्याहृतं (हि) च तत् ॥ ७८० ॥

अन्यत्रापसरणे प्रध्वंसस्य सर्वथाऽसंबन्धेऽत्यंताभावस्य च वक्तुं शक्यत्वात् । कथं तर्हि घटः पटोनेत्यत्र पटतादात्म्यस्य विद्यमानस्यैव घटेऽभाव इति चेत् । न । तत्रापि पटतादात्म्यसंबन्धस्यैव घटे निषेधात् । स च नास्त्येवेति कथं विद्यमानस्याभावः । ननु तर्ह्ययमप्यत्यंताभाव एवास्ति चेत् । न । नियमेन घटः पट इति समानाधिकरणपदद्वयार्थतया प्राप्ततादात्म्यं प्राक्प्रसज्यनेति तत्तादात्म्यसंसर्गनिषेधरूपत्वाख्येनात्यंताभाववैलक्षण्येनान्योन्याभावत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । घटोपपत्तादात्म्येन त्रपटतादात्म्यपदेन तादात्म्यस्य प्रसक्तविपपदद्वयसामानाधिकरण्यार्थतया प्राप्ततादात्म्यप्रसक्त्यभावेनान्योन्याभावत्वायोगात् । शशशृंगेनेति वत् तादात्म्यं

नेत्याकारण्यत्रतादात्म्यनिषिद्ध्यतेसोत्यताभावः । अनीदृशाकारण्यत्रतादात्म्यनिषिद्ध्यतेसोन्योन्याभावइतिविवेकः । अतएवा
यमभावः घटःपटोन पटोघटोनेत्येवमाकारेणप्रतीयते । अत्यंताभावस्तुशशशृंगंनेत्येव । नतुशशशृंगमिदंनेति ॥ ७८० ॥ ननुघ
टोनास्तीत्यभावोघटसंसर्गभावश्चेत्संसर्गोनास्तीतियोभावःप्रतीयते सकस्येत्यतआह ॥ संसर्गइति ॥ तत्संबंधस्य संसर्गसंबंध
स्य । एवंचेत्तद्भूतलघटसंसर्गःकाश्यानास्तीतियोभावःप्रतीयते । सोप्येतद्भूतलघटसंसर्गस्ययःकाशीसंसर्गःतस्यैव । सचनारत्येव
तिनक्वापिप्रामाणिकस्यात्यंताभावप्रतियोगितेत्याह ॥ काश्यामिति ॥ अस्य एतद्भूतलघटसंसर्गस्य ॥ ७८१ ॥ घटसंसर्गवत्

संसर्गोनेत्यभावस्तुतत्संबंधस्यनास्तिता ॥ काश्यामयंचसंसर्गोनेतिचास्यनिषेधनं ॥ ७८१ ॥
घटसंसर्गवत्संसर्गस्यसंसर्गनास्तिता ॥ सचाप्रामाणिकस्तस्यह्यत्यंताभावएवसः ॥ ७८२ ॥
प्रामाणिकस्यप्रागूर्ध्वप्रागभावविनाशने ॥ वर्तमानत्वसमयेत्वन्वन्योन्याभावएवहि ॥ ७८३ ॥

यथाघटोनास्तीत्युक्तेघटसंसर्गस्यैवनिषेधस्तद्वत्काश्यामेतद्भूतलघटसंसर्गोनास्तीत्युक्तेपि संसर्गस्य एतद्भूतलघटसंसर्गस्ययःकाशी
संसर्गः तन्नास्तितेत्यर्थः । सः एतद्भूतलघटसंसर्गस्यकाशीसंसर्गः । तस्य संसर्गसंसर्गस्य । सःअभावः ॥ ७८२ ॥ तर्हिप्रामाणिक
स्यकोभावइत्यतआह ॥ प्रामाणिकस्येति ॥ प्राक् उत्पत्तेःप्राक् । ऊर्ध्ववर्तमानत्वादूर्ध्व । प्राक्प्रागभावप्रतियोगित्वं ऊर्ध्वप्र
ध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः । वर्तमानत्वसमयेतयोरभावयोरभावात्सतएवसंदतरभेदसद्भावात्एकनिष्ठभेदप्रतियोगित्वमन्यस्य

त्यर्थः ॥ ७८३ ॥ तर्हिप्रागभावदशायांभेदाभावात्अभूतादभूतांतरस्यतादात्म्यस्यादित्यतआह ॥ अभूतइति ॥ अभूतेघटे । असौप्रागभावः । तदा अभूतत्वदशायां । अतः तादात्म्यस्यापिप्रागभावात् । विरोधिभूतभेदाभावेपिप्रागभावाख्यविरोधिसद्भावात् । अभूतेघटे । नैव । अभूततादात्म्यमपिनशंकितुंशक्यमेवेतिभावः ॥ ७८४ ॥ अन्यः अभावः । प्रागभावादन्योन्याभावादिः । लीनान्यैक्यं लीनस्य ध्वस्तस्यान्यस्यपदार्थस्यैक्यमित्यर्थः । तस्यलीनपदार्थांतरस्य । युक्तिस्तुपूर्ववदेवद्रष्टव्या॥७८५॥

अभूतेप्रागभावोस्तितादात्म्यस्याप्यसौतदा ॥ अतस्तदात्मतान्यसिन्नभूतेनैवशक्यते ॥७८४॥ ध्वस्नेतुध्वसएवास्तिनान्योऽभावस्तुक्कथन ॥ तादात्म्यस्यापिनशोनलानान्यैक्यंचतस्यन ॥ ७८५ ॥ वर्तमानेतुभेदोस्तिनतोनान्योन्यमेकता ॥ अत्यंताभावएवास्तितथात्यंतासतोपिहि ॥७८६॥ तत्तादात्म्यंहितन्मात्रंतस्याप्यत्यंतनास्तिता ॥ तेऽवन्योन्यंभेदकथातादात्म्यस्याप्यसत्त्वतः ॥ ७८७ ॥ तादात्म्याभावधीस्तस्यह्यत्यंताभावतस्तदा ॥ अतोभेदव्यवहृतिस्नत्रतत्रतथातथा ॥ सतितद्भेदसद्भावात्तेषुतद्भिन्नतावचः ॥ ७८८ ॥

ततः भेदसद्भावात् ॥ ७८६ ॥ तत्तादात्म्यं तस्यशशश्रृंगादेस्तादात्म्यं तन्मात्रंशश्रृंगाद्यात्मकमेव । तस्यापि । तत्तादात्म्यस्यापि । तेषु शशश्रृंगादिषु । भेदकथा उक्तीत्याभेदाभावेपिभेदवार्ता । असत्त्वतः अत्यंताभावात् ॥ ७८७ ॥ तस्य तादात्म्यस्य । हियस्मात् । अतः तादात्म्यस्याप्यत्यंतासत्त्वात् । तद्भेदसद्भावात् तस्मादसतः भेदसद्भावात् । तेषु सत्सु ॥ ७८८ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन पुनरसत्सु भेदकथाया युक्त्यंतरंचाह ॥ यथा कथंचिदिति ॥ वैसादृश्यात् शशशृंग नरशृंगादिविलक्षणपदैर्व्यवहियमाणत्वात् । भिन्नभिन्नाभावप्रतियोगित्वाद्वा । तेषु शशशृंगनरशृंगादिषु । तेषु असत्सु ॥ ७८९ ॥ ननु तादात्म्यप्रतियोगिकाभावएव भेदइत्युच्यते । सच प्रागभावादि कमादायातीतादिष्वपि भवद्भिरेवांगीकृतः । तथापि भेदो नास्तीत्यस्य कोभिप्राय इत्यत आह ॥ तादात्म्यस्येति ॥ तादात्म्यस्येति विशेषणं प्रागभावादिविशेष्यत्रयेऽपि संबध्यते । आदिपदेन प्रध्वंसात् अतीताभावगो

यथा कथंचिद्वैसादृश्याद्वा तेष्वापि भेदवाक् ॥ धर्म्यभावेन तेष्वन्योन्याभावस्यात्यसंभवात् ॥ ७८९ ॥ तादात्म्यस्य प्रागभावो नाशोऽत्यंतनिषेधनं ॥ ऐक्यस्य प्रागभावादिर्न भेदस्त्रितयंचतत् ॥ ७९० ॥ घटे सति पदादीनां तादात्म्ययन्निषिध्यते ॥ घटः पटो न भवति पटो न घट इत्यपि ॥ स एव भेदनामायमन्योन्याभाव इष्यते ॥ ७९१ ॥ नास्ति तादात्म्यमिति तु प्रागभावादिरीर्यते ॥ अन्योन्याभावभेदस्तद्वर्तमानेषु केवलं ॥ ७९२ ॥

ग्रहणं । तत्रितयंच तादात्म्यप्रागभावादि त्रितयंच न भेद इति योजना ॥ ७९० ॥ तर्हि भेदः कइत्यतः प्रागुक्ते भेदे मेव पुनस्स्मारयति ॥ घटे सतीति ॥ यत्तादात्म्यं घटः पटो न पटो घटो नेत्याद्याकारेण सति घटे पदादीनां निषिध्यते । सः एतादृशतादात्म्यनिषेध एव । एवपदेन हतादात्म्यं नाभूत् इह तादात्म्यं ध्वस्तं इह तादात्म्यं कदापि नास्तीत्याकारकतादात्म्यनिषेधत्रयं व्यवच्छिनत्ति । अयं अयमेव ॥ ७९१ ॥ व्यवच्छेदमेव सामान्यतो दर्शयति ॥ नास्तीति ॥ तत्तस्मात् अतीतादिषु भेदप्रतीत्यभावात् ॥ ७९२ ॥

अतः एकाभावस्थलेऽभावांतराभावात् । अतिदुष्टः अन्यनिषेधरूपत्वादतिकूरः । अतिदुष्टत्वमेवोपादयति ॥ स्वगोत्रेति ॥
अभावस्याभावांतरासहिष्णुत्वात्स्वगोत्रकलहात्प्रियइत्यर्थः । भावनिषेधनपरगोत्रकलहात्अभावांतरासहिष्णुत्वेनस्वगोत्रकलहाच्चा
तिदुष्टइतिभावः । तत्रविशेषमाह ॥ धर्मिणीति ॥ एकः अन्योन्याभावः । धर्मिणिधर्मिण्येव । ननुस्वप्रतियोगिनि । अन्यो
न्याभावप्रतियोगिनिशशविषाणादावत्यताभावप्रतियोगित्वस्यापिविद्यमानत्वात् । एकाकी स्वधर्मितादशायांतस्यप्रागभावादिक
मसहमानइत्यर्थः । तेत्रयः प्रागभावप्रध्वंसात्यंताभावाः । प्रतियोगिनि स्वस्वप्रतियोगिन्येवएकाकिनः । स्वप्रतियोगितादशाया

अतोऽभावोतिदुष्टोयंस्वगोत्रकलहप्रियः ॥ धर्मिण्येकस्सदैकाकीप्रतियोगि(नि)षुतेत्रयः ॥ ७९३ ॥
भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावतापृथक् ॥ इतितत्त्वविवेकतत्कुर्वन्वुवग्रणीमम ॥ ७९४ ॥

मभावांतरप्रतियोगित्वमसहमानाइत्यर्थः । स्वगृहेऽन्यमसहमानोलुब्धइवैकएकाकी । अपरेतुस्वमारितेशत्रौमारकांतरमसहमा
नावीरभटाइवैकाकिनइतिभावः ॥ ७९३ ॥ उक्ताभावव्यवस्थाकल्पनायाः किमूलमित्यतस्तद्विशयति ॥ भावाभावेति ॥ ननुस
र्वजनप्रसिद्धमन्योन्याभावपदविहायान्योन्याभावतापदेनकुतोऽन्योन्याभावस्यग्रहणमितिचेत् । सत्यं । अयमभिसंधिग्रथकारस्य ।
भावाभावस्वरूपत्वादितिपूर्ववाक्येभावपदेनभवतीतिकर्तव्युत्पत्त्याधदपदादयोभावागृहीताः । अतःप्राक्प्रस्तुतांतामेवव्युत्पत्तिं
मनसिनिधायप्रयोगकौशलचविदुषामुपदिशन्नाचार्यः अन्योन्यंनभवतइत्यन्योन्याभावौ घटपदौ तयोर्भावोन्योन्याभावतेतित

त्यथातपदेनान्योन्याभावमभ्यधादिति । वक्तुर्विवक्षापूर्विकाशब्दप्रवृत्तिरितिहिप्राचांवाचः । तत्तस्मात् । तमेवहेतुंविशिनिष्टि ॥ भावाभावेष्विति ॥ ताद्रूप्यात् तद्रूपत्वात् । भावाभावाभिन्नत्वादित्यर्थः । असतिशशविषाणादौ । अवर्तनात् । उक्तरीत्याऽभावादित्यर्थः । असतिअन्योन्याभावस्यवर्तनेहिंसतोस्यतद्रूपायोगेनपृथग्गणनास्यात् । तत्रच उक्तरीत्याऽवर्तने अन्यत्रचतद्रूपत्वैकिपृथग्गणनयेतिनपृथगुक्तवानितिभावः ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ प्रकृतमनुसरति ॥ तस्मादिति ॥ तस्मा दसतिभेद

अन्योन्याभावाभिधानंतत्त्वंनपृथगुक्तवान् ॥ भावाभावेषुताद्रूप्याद्भेदस्यासत्यवर्तनात् ॥ ७९५ ॥ तस्मात्साधनवैकल्यमस्मिन्पक्षेद्वंद्विदां ॥ ७९६ ॥ किंचारोपितरूप्येषुरूप्यत्वंकस्यसंमतं ॥ अतआरोपितोभेदोभेदस्सर्ववादिनां ॥ ७९७ ॥ अनारोपितभेदस्तुसत्यएवाखिलस्ततः ॥ साध्यसाधनवैकल्यशाल्यमुद्भियतेकथं ॥ ७९८ ॥ अतस्तवैषदृष्टांतोनाम्नादृष्टांतएवहि ॥ यतोद्वेधापिदृष्टांतस्सर्वस्यमनीषिभिः ॥ ७९९ ॥ ॥

स्याविद्यमानत्वेनतद्भेदत्वस्यसुतरामविद्यमानत्वात् । अस्मिन्पक्षे आरोपितचंद्राणामेवभेदइतिपक्षे ॥ ७९६ ॥ प्रागुक्तंमुलभंपक्षंबहुचर्चायामसमर्थस्यापिमंदस्योपकारयसिंहावलोकिनन्यायेनपुनस्स्मारयन्भेदत्वानुमानदूषणमुपसंहरति ॥ किंचेति ॥ व्याख्यातप्राथमेतत् । ततः एकत्रसाधनवैकल्यात् । अपरत्रसाध्यवैकल्यात् ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ नाम्नानाममात्रेणनत्वर्थतः । दृष्टोऽतस्साध्यसाधनयोरध्यवसायोयत्रेत्यस्यार्थस्यात्राभावात् । कथंतिहिंदृष्टांतनामापीत्यतआह ॥ यतइति ॥ द्वेधा आरोपि

तानारोपितपक्षयोः अंतोनाशः । अस्यत्वदभिलषितार्थस्य । अनुकूलार्थाभावे प्रतिकूलमिममर्थमादाय दृष्टान्तनाममात्रं दत्त इति भावः ॥ ७९९ ॥ अधुना विमता आत्मानः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यनुमाने किंचिदनुवदन्नाभाससमा नयोगक्षेमतया दूषयति ॥ आत्मत्वादिति ॥ अस्तु तर्हि दमप्यनुमानमित्यत आह ॥ अत इति ॥ ८०० ॥ परानुमानस्यात्यप्रा माणिकत्वसूचनाय बह्वाभाससाध्यमाह ॥ पशुत्वादित्यादिना ॥ अथवा पूर्वानुमानेन परस्वमातृगमनाव्यमहापातक्रमुक्तं तेन

आत्मत्वात्परमात्मेव यथात्मायमनेतव ॥ नारीत्वात्तर्हि भार्यैव तेमातास्यात्तथैव हि ॥ अतस्त्वं मातृ गमनीत्युपेक्ष्य प्रतिवादिनां ॥ ८०० ॥ पशुत्वाद्गोशु नीते स्याद्वस्तुत्वादन्नमेव हि ॥ अशुद्धं स्याद्धटोपि स्यात्पटोद्रव्यत्वतस्तव ॥ ८०१ ॥ आभासोपमहेतूनां तन्मुख्येयमुदाहृतिः ॥ अतोनुमानतोऽप्ये क्यं न सिद्ध्येत्प्रतिवादिनां ॥ ८०२ ॥ यतोनुमाततोऽप्यक्षागमावन्वेवसा भवेत् ॥ ८०३ ॥

लज्जावांश्चेत्परदेशमेव गच्छेत् । तथापि निर्लज्जतया गृहं त्यजति चेत्क्षीरपानाच्च भोजनजलयानानासभावेन मरणस्यादित्युत्तरानुमा नैराह ॥ ८०१ ॥ तत्तस्मात् । आभासपङ्क्तिपतितत्वात् । इयं त्वदनुमा । उदाहृतिरुदाहरणं निदर्शनमित्यर्थः । अतः उक्त विधयाऽनुमानानामाभासत्वात् ॥ ८०२ ॥ उक्तानुक्तपरकीयसर्वानुमानसाधारणदूषणमाह ॥ यत इति ॥ अनुमा प्रमाणांतर मनुसृत्यैव प्रमाणमित्यर्थः । ततस्तस्मात्कारणात् । साऽनुमा । त्वदभिलषितानुमानजातं च सर्वं द्वा सुयणेत्यादि निरवकाशश्रुत्यन

नुसारित्वान्नाहंसर्वज्ञइत्यादिप्रत्यक्षाननुसारित्वाच्चानुमानपदयोग्यमपिनभवतीतिभावः ॥ ८०३ ॥ उभयवादिसंप्रतिपत्त्याभ्ये-
क्येमानंनस्तीत्याह ॥ मानानामेवेति ॥ सर्वमिथ्यात्ववादिनस्तवमतेऽएक्यवाक्यानांसर्वेषामपिसुतरात्रिकालनास्तित्वापरपर्या-
यमिथ्यात्वात्मिथ्यात्वांगीकारात् ऐक्येमानंन । ममतुमते ऐदंपर्यमात्रमिथ्यात्वात् इदमेक्यं परंतात्पर्यविषययोग्यस्यतत् इदं
परं तस्यभावःऐदंपर्यंतात्पर्यमित्यर्थः । तन्मात्रमिथ्यात्वात् सर्वसत्यत्ववादिनोपिमममतेऽएतावन्मात्रमिथ्यात्वस्यसंमतत्वादित्य

मानानामेवमिथ्यात्वादैक्येमानंनतेमते ॥ ममत्वेदंपर्यमात्रमिथ्यात्वात्तानितत्रन ॥ ८०४ ॥ विमतौजीव
परमौविरुद्धगुणवत्त्वतः ॥ अभिन्नौनैवतुहिनदहनाविवसर्वदा ॥ सर्वानुभवसिद्धयमनुमाभेदसाधिका
॥ ८०५ ॥ नाहंसर्वज्ञइत्यादिसाक्षिप्रत्यक्षमस्तिहि ॥ जीवेशभेदसर्वेषांवेदस्तूक्तःपदेपदे ॥ ८०६ ॥ अत
स्त्रिमार्गगामित्वाद्भेदोऽंगेवसेश्वरैः ॥ धार्यंशिरसासर्वैःपुनानतिचजगन्नयं ॥ ८०७ ॥

र्थः । तानि ऐक्यवाक्यानि । तत्र ऐक्ये । न प्रमाणंन । एवंचोभयवादिसंप्रतिपत्त्याऐक्येप्रमाणाभावात्मातापितुरहितपुत्रग-
र्भवतृगर्भस्त्रावात्यागेवतवैक्याख्यशिशुःअभावमापेतिभावः ॥ ८०४ ॥ स्वमतेऽनुमानप्रत्यक्षगमन्दर्शयति ॥ विमताचित्या-
दिना ॥ व्यावहारिकभेदमादायसिद्धसाधनतामाभूदितिसर्वदाऽभिन्नौनैत्युक्तं । आवयोर्मेतदहनतुहिनयोस्सर्वदाप्यभेदाभाव
स्यसंप्रतिपन्नत्वात्दृष्टान्तश्चनसाध्यविकलः ॥ ८०५ ॥ सर्वेषांसाक्षिप्रत्यक्षमितिसंबन्धः ॥ ८०६ ॥ अतः प्रमाणत्रयानुसारित्वात्

॥ ८०७ ॥ अधुना । उच्चस्यनीचता पापफलमेव । पापंच स्मरणमात्रात्सर्वेषांपापरिणि सकलपापहरंगंगजनकचरणेसर्वज्ञे नारायणेनसापिस्मर्तुंनशक्यते । अतस्तस्यनीचजीवत्वकथंस्यादितिस्योक्तानुमानस्यानुग्राहकतर्कप्रपंचयति ॥ देवानामित्यादिना ॥ तन्मूलपापाद्यै इशापकारणीभूतपापाद्यैः । विदुरभीष्मादिषुतथाश्रवणात् ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ तस्मादुक्तन्यायात् । सा नीचयोनिः । स्मृत्यादीनां चंडालाःक्रोडिजन्मसु । विष्टायांजायतेक्रिमिरित्यादिस्मृत्यादीनां । आदिपदेनपुराणादिकंगृह्य

देवानां किलमानुष्यनाशानेनैवकेवलं ॥ किंतुशापेनतन्मूलपापाद्यैर्वाभवेद्भुवि ॥ ८०८ ॥
विप्राणामंत्यजत्वंचमहापापफलंकिल ॥ अंत्यजानांचविष्टायांक्रिमितापापतःकिल ॥ ८०९ ॥
तस्मादुच्चस्यनीचत्वप्राप्तिःपापेनकेवलं ॥ अज्ञानमात्रतस्माच्चेत्स्मृत्यादीनामपार्थता ॥ ८१० ॥
एवंसतिश्वचंडालपशुपक्ष्यादियोगिषु ॥ अनादिकालतोभूत्वासदासर्वत्रसंसेरेत् ॥ ८११ ॥

ते । किंचेद्ब्रह्मस्यागस्त्यहेलनरूपपापेनगजत्वप्राप्तिर्दर्शनात् नारदावज्ञानेननलकूबरमणिग्रीवयोर्वृक्षत्वप्राप्तिर्दर्शनात् अहल्यायाश्चपरपुरुषपरिग्रहरूपपापेनशिलात्वदर्शनाच्च ज्ञानिनोऽज्ञानित्वमपिमहापापफलं । तस्मात्पापाभावेष्वप्यज्ञानदेवनीचयोनिप्राप्तिरित्यपिरिक्तं वचः ॥ ८१० ॥ बहुदुष्कर्मार्णयेवविष्णमयार्णवोविष्टामयसमुद्रः । तत्रमज्जितं । तेब्रह्मतैवपरब्रह्मस्यात् । तदेव तद्ब्रह्मैवत्वमसि उक्तविधयाऽनादिकालमारभ्यपापाविलसतस्यब्रह्मता आग्रहमात्रात् । जीवचैतन्यमेवतत् । तस्यचजीवाभेदेयुक्त

एवेतिभावः ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ विग्रहेपीतिसंबंधः । चित्सुखसंपूर्णं निरवधिकज्ञानसुखसंपूर्णं । चित्सुखसंपूर्णमित्यादिविशेषणं मत्स्यकूर्मादिहीनयोनिष्ववतरणमपिनपापात् । तत्रापिज्ञानानंदबलादिशुभगुणभरितस्यवेदवेदांगपारागस्यब्रह्मादीनांचगुरोः पापासंभवात् । अतींद्रियहिपापं दुःखाज्ञानादिफलबलोन्नेयं । तदभावेतस्याप्यभावनियमात् । किंत्वानंदोद्रेकाद्वा देवादियुक्तं

तेब्रह्म बहुदुष्कर्मविणमयार्णवमज्जितं ॥ परंब्रह्मतवैवस्यात्तदेवत्वंनसंशयः ॥ ८१२ ॥

अस्मद्ब्रह्महयग्रीवमत्स्यकूर्मादिविग्रहे ॥ अपिचित्सुखसंपूर्णसहस्राकसमप्रभं ॥ ८१३ ॥ अनंतवेदवेदांगपुराणस्मृतिपारंगं ॥ चतुर्मुखाद्यैराराध्यतेतेषांविद्योपदेष्टृच ॥ ८१४ ॥ यन्मंत्रोपिचमर्थानांविद्यासिद्धयैनियुज्यते ॥ यद्भक्त्यामुच्यते जंतुर्यस्यमातापितानच ॥ ८१५ ॥ यत्कृपावीक्षणात्सद्योमुक्तोनिष्पापतामियात् ॥ अवद्यगंधविधुरंपरक्लेशविमोचनं ॥ ८१६ ॥

पयावौदत्यहननाख्यलीलावैतिसूचनाय अनीदृशीषु तवब्रह्मणःदुःखाज्ञाननरकयातनादिपापफलभोक्तृजीवात्मकप्रागुक्तहीनयोनिषुप्राप्तिःपापादेवेतिसूचनायच ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ यन्मंत्रः येषांहयग्रीवादीनामंत्रः । यस्य हयग्रीवमत्स्यकूर्मनरसिंहादिरूपिणः । इदमपिहरेःपापनिमित्तयोनित्वाभावसूचनार्थं । पापजपश्चादियोनिषुमातृपितृसाहित्यनियमस्यैवदर्शनात् ॥ ८१५ ॥

॥ ८१६ ॥ ततः हयग्रीवादिरूपान्नारायणात् ॥ ८१७ ॥ स्वधर्मनिष्ठशतजन्मभिः पुमान्विरचितामोतिस्मृतेः विदेहिरुद्रो रुद्रियमहिल्वमिति श्रुतेश्च यदास्यंचतपःफलमित्यर्थः । ननैक्याभावो ब्रह्मभावाय कल्पत इत्यादिवाक्यानां कागतिरित्यत आह ॥ तद्भूक्तीति ॥ तस्य हरेर्भक्तिरूपभावः । तद्भावस्तत्त्वं । भावो भक्तिरिति स्मृत इति वचनात् भावनैव भक्तिरिति व्युत्पत्त्या च भावपदस्य भक्त्यर्थकत्वात् ब्रह्मणो भावाय भक्त्यै कल्पत इत्येव वाक्यार्थः । ब्रह्मत्वं प्राप्तोतीत्यर्थस्तूक्तं भगवन्महिमा विरुद्धत्वात् अयुक्त एव

अनंतरूपेष्वप्येवं यस्य शक्तिरनेतथा ॥ ततो धिकं परं ब्रह्म किं स्याद्दद विवेकिना ॥ ८१७ ॥ ब्रह्मादयोऽपि यदासायदास्यंचतपःफलं ॥ तद्भूक्तिरूपभावस्यात्तद्भावास्तु न कस्याचित् ॥ ८१८ ॥ न यत्र मायैति गिरामायाया भगवत्पदे ॥ सामान्यतो निषेधेन माया लेशोऽपि न स्यते ॥ ८१९ ॥ ॥ ॥

॥ ८१८ ॥ अधुना न यत्र माया किमुता परे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः । श्यामावदाता इतपत्रलोचनाः पिशांगवस्त्रास्सुरुचस्सु पेशस इति भागवतस्थवैकुण्ठवर्णनवाक्येन यत्र मायानेति सामान्यतो मायानिषिध्य मायाभावे तत्रापरे मायानिमित्तसत्त्वरजस्तमो गुणादयः नेति किमुत किंवक्तव्यमिति मायाभावैकमुत्पत्त्याख्ययुक्तिचोक्त्वा हरेरनुव्रता यत्रेत्यादिवाक्यशेषेण हरिभक्तानां मुक्तानां स विस्तरवर्णितत्वात् मायानिवृत्तिकालीनो मां क्तभेदोऽप्यपरमार्थिक एव न व्यावहारिक इत्याह ॥ न यत्रेति ॥ भगवत्पदे वैकुण्ठे ॥ ८१९ ॥

सामान्यनिषेधेपि कुतो माया लेशोपि नेष्यत इत्यतो युक्तिमाह ॥ सत्येकास्मिन्निति ॥ अतः प्रतियोगितावच्छेदकाविच्छिन्नयत्किञ्चि
त्सद्भावसामान्यनिषेधस्य क्वाप्यदर्शनात् । नरोषभाक् । नावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ८२० ॥ अत्र घटोनेति वत् यत्र माया नेति निषेध
श्च सामान्यनिषेध एवेत्याह ॥ मायेति ॥ मुख्यानिर्मायता माया लेशस्याप्यभाव रूपनिर्मायता । अतो मुख्यार्थपरित्यागेन कारणा
भावमात्रं किंतु बाधकमप्यस्तीति भावः । भगवतो निर्मायत्वं च न यत्र श्रूयते माया लोकादृष्टिविकल्पनेत्यादि प्रागुक्तवाक्यैरेव सिद्धं

सत्येकास्मिन्नापि घटघटोनास्तीति धर्माह ॥ अतस्सामान्यतोऽभावे प्रतियोगी न शेषभाक्
॥ ८२० ॥ मायानेति निषेधोयं सामान्याभाव एव हि ॥ मुख्यस्य बाधने हि स्यादमुख्योर्थो न
चान्यथा ॥ निर्माय भगवच्छ्लोके मुख्यानिर्मायतोचिता ॥ ८२१ ॥ न यत्र सत्त्वमित्यादि नो
क्तमाया फलात्यये ॥ कैमुत्यायोदितो मायाभावोयं मुख्य एव हि ॥ ८२२ ॥ न चेत्तत्कार्य
कामादीन् कैमुत्येन कथं क्षिपेत् ॥ किमुता पर इत्यत्र यतो हेतोरसिद्धता ॥ ८२३ ॥

॥ ८२१ ॥ कैमुत्याख्ययुक्त्या च मुख्यार्थ एव ग्राह्य इत्याह ॥ न यत्रेति ॥ ८२२ ॥ न चेन्निर्मायत्वं मुख्यं न चेत् । ईषन्माया लेश
स्यावरोपेतत्कार्यसत्त्वादेरपीषदवशेषावयं भावान्नोति किं च कव्यमितिकथं कैमुत्येन फलनिषेधं कुर्यात् । सहि अस्मिन्विप्रग्रामे शूद्रानै
व संतीत्युक्तं चंडालानसंतीति किं च कव्यमित्यादाविव सर्वथानिषेध्याभाव एव युक्त इति भावः । गुत्तयंतरंचाह ॥ किमुनेति ॥ इत्यत्र

साध्ये । हेतोः निर्मायत्वरूपहेतोः । द्रव्यत्वाभावसाधकतयाप्रयुक्तनिर्गुणत्वहेतौगुणलेशस्याप्यवशेषेऽसिद्धिवन्मायालेशस्याप्यवशेषेनिर्मायत्वहेतोरसिद्धिस्त्यादितिभावः ॥ ८२३ ॥ तत्रापि निर्मायभगवल्लोकेपि ॥ ८२४ ॥ अतः निर्मायलोकवर्तित्वात् । भेदाकारादिसंपदि । भेदोजीवभगवद्भेदः आकारोहस्तपादादिः । आदिपदेनाभरणादिकंगृह्यते । परमार्थतस्मत्स्वचेतिसंबन्धः

हरनुव्रताएवतत्रापिकिलचेतनाः ॥ सर्वचतुर्ध्रुजाभिन्नाहरिणाचपरस्परं ॥ ८२४ ॥ अतो भगवतो लोके भेदाकारादिसंपदि ॥ जीवानां च मिथो भेदो जीवबाहुल्यएव च ॥ सिद्धमायाति दूरत्वं सत्त्वं च परमार्थतः ॥ ८२५ ॥ तस्मात्परममोक्षत्ववैकुण्ठादिपुरत्रये ॥ अव्यावहारिके भेदे द्वाहभागवतेशुकः ॥ ८२६ ॥ अतो जीवेश भेदाद्यमभेदं सर्ववादिनां ॥ मायायं न स्पृशन्तु कोन्यो मायावशास्स्पृशेत् ॥ ८२७ ॥ विमतो जीव परयो भेदोऽयं परमार्थसन् ॥ अविद्यास्तमये सत्त्वाद्यथात्मेत्यनुमानतः ॥ सत्यभेदोऽपि स सिद्धेऽद्धेतोरागमिकत्वतः ॥ ८२८ ॥

॥ ८२५ ॥ तस्माल्लोकस्य निर्मायत्वात् । वैकुण्ठादिपुरत्रये परममोक्षत्वमितिसंबन्धः । वैकुण्ठादिपुरत्रयस्यैव परममोक्षत्वमितियावत् । मायात्यथस्थलस्यैव परममोक्षत्वादितिभावः ॥ ८२६ ॥ उपसंहरति ॥ अत इति ॥ अमायामयत्वादित्यर्थः । आद्यपदेनाकारादिकंगृह्यते । यं भेदं मायावशाः मायाधीनोवादी ॥ ८२७ ॥ भेदेऽनुमानमुक्त्वा भेदसत्यत्वेऽप्यनुमानमाह ॥ विमत इति ॥

असिद्धिपरिहरति ॥ हेतोरिति ॥ ८२८ ॥ आगमिकमनुमानान्तरं च वक्तुं पीठमाचरति ॥ नवैस्मइति ॥ ८२९ ॥ अनुमानप्रयोगं दर्शयति ॥ ब्रह्मचिदिति ॥ जीवचिन्नैवेति साध्यं । जीवचिदभिन्नो नैवेत्यर्थः । सदा दुःखाभोक्तृत्वात् । कदाचिदुःखाभोक्तृत्वं जीवचितोऽप्यस्तीत्यतोऽप्यभिचारपरिहाराय सदेत्युक्तं । हेतोरसिद्धिपरिहारसूचनायोक्तं स्मृतमूलेति ॥ ८३० ॥ भेदस्य पारमार्थिकत्वे परप्रक्रियैव सिद्धमनुमानान्तरं चाह ॥ विमतइति ॥ अनादीति उपरंजकतया हेतुर्गर्भपक्षविशेषणं । अस्मन्मते तु घटपटादि

नवैस्मात्मात्मवतामिति वाच्यमनुस्मर ॥ यो दुःखं नैव भुङ्क्तेऽसौ दुःखं जीवः कथं भवेत् ॥ ८२९ ॥ ब्रह्मचिज्जीवचिन्नैव दुःखाभोक्तृत्वतस्सदा ॥ घटवत्पटवद्वेति स्मृतिसूत्रानुमा भवेत् ॥ ८३० ॥ विमतो नादिजीवेश भेदादिः परमार्थसत् ॥ अनादित्वाद्यथा ब्रह्मेत्यस्ति शास्त्रानुमामस ॥ ८३१ ॥ भेदादिषट्कानादित्वं षडस्माकमनादयः ॥ इति संजल्पतैवोक्तं त्वया तोन कुतोऽपि भीः ॥ ८३२ ॥ पूर्वपूर्वं विद्यमाने यन्नेदं पूर्वता तु न ॥ षोढानादि विभजतामनादिरयमेव हि ॥ ८३३ ॥

भेदे हेतोर्भागासिद्धिपरिहाराय ॥ ८३१ ॥ अतः हेतोः परमतसिद्धत्वात् ॥ ८३२ ॥ अनादित्वं च निरवधिकप्राक्कालमारभ्य विद्यमानत्वमेव नत्वादिराहित्यमात्रं । तथा सति शशशृंगादेरप्यनादित्वप्रसंगे न षडस्माकमनादय इति विभागायोगात् । अतो हेतोर्न क्वापि विपक्षगामित्वं । किं त्वनुकूलतस्तद्विहितत्वात् प्राबल्यं चास्तीत्याह ॥ पूर्वपूर्वमिति ॥ आदिराहित्ये सति विद्यमानत्वमनादित्वमि

तिभावः ॥ ८३३ ॥ अन्यानादेः वशशृंगाद्यनादेः । निन्हुतेः त्वयैव निराकरणादित्यर्थः ॥ ८३४ ॥ कल्पितः अविद्याकल्पितः । तस्मात् भेदस्य प्रबलनेकानुमानसिद्धत्वात् ॥ ८३५ ॥ अधुनाऽद्वैते पराभिलषितेनानादिमाययेति वाक्येनैवद्वैतसाधयति ॥ अनादीत्यादिना ॥ अवशः परवशः । लोकप्रसिद्धजीवपदेनैवोक्तत्वात् सुप्तत्वादेश्च तत्रैव प्रसिद्धत्वात् सुप्रसिद्धइत्युक्तं । कश्चन

सपक्षपक्षगोहेतुयतोयनविपक्षगः ॥ षण्णामक्षुण्णतद्वादन्यानादेश्च निन्हुतेः ॥ ८३४ ॥ अनादिः कल्पितश्चेति व्याहृतेः प्रथममृह ॥ अतः कर्कशतर्कोपि धिक्करोति मतंतव ॥ तस्मादुक्तं समस्तंच निरवद्यामिति स्थितं ॥ ८३५ ॥ अनादिमायया सुप्तोऽयदाजीवः प्रबुध्यते ॥ अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ ८३६ ॥ अनादितोऽपि सुप्तोऽज्ञो जीवो मायावशोऽवशः ॥ अप्रबुद्धश्च पूर्वार्धसुप्रसिद्धोऽभिधीयते ॥ उत्तरार्धे त्वजोऽनिद्रस्वप्नशून्यश्च कश्चन ॥ ८३७ ॥ स च जन्मादिदूरत्वात् सदानिद्रोज्ज्ञतत्त्वतः ॥ अस्वप्नत्वादमायत्वाद्देवो नारायणो भवेत् ॥ ८३८ ॥

पूर्वार्धोऽक्ताद्विरुद्धः कश्चिदभिधीयत इति संबन्धः । अनिद्राऽस्वप्नत्वयोऽस्तुप्तत्वस्यैकत्रायोगादिति भावः ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ सः उत्तरार्धोक्तः । देवपदेन आदित्याक्रमबोस्वप्नादिति देवपर्यायास्वप्नपदमहिम्नानारायणएवात्राभिधीयत इति सूचयति । विशिष्य पूर्वार्धोक्तस्यैव मायिकत्वोक्त्या तद्विरुद्धस्योत्तरार्धोक्तस्यार्थादिमायत्वमपि सिद्धमिति भावेनोक्तं । अमायत्वादिति । अन्यथाऽत्रोक्ता

निद्रत्वस्य व्याहृतत्वादि ति भावः ॥ ८३८ ॥ पूर्वार्धे स्पष्टं बद्धत्वात्त्योत्तरार्धे सामान्यतो निद्राऽभावादिवाचकानि द्रादिपदैर्नित्यमुक्तत्वस्य लाभात् । अनादिकालबद्धस्य सदा बंधोऽङ्गितस्य चेत् युक्तं । यतो यस्मात् । विरुद्धधर्माक्रांतत्वादित्यर्थः । स उत्तरार्धोक्तः नारायणः । अद्वैतः द्वंद्वसमानार्थकद्वैतराब्दोक्तशीतोष्णादिद्वंद्ववर्जनादेवाद्वैतपदवाच्यः न तु भेदाभावात् । तथा सत्युक्तविरुद्धधर्मविरोधादि ति भावः ॥ ८३९ ॥ किंच तत्र मते कर्तृकर्मभावविरोधेनैकस्यैव बोध्यत्वबोद्धत्वायोगादयद्वैतपदस्यास्मदुक्तपदार्थोक्त

अनादितोऽपि बद्धस्य सदा बंधोऽङ्गितस्य च ॥ भवेद्भेदो यतस्तस्मात्सोऽद्वैतोऽद्वंद्ववर्जनात् ॥ ८३९ ॥ यो बोद्धानस बोध्यो हि कर्तृकर्मविरोधतः ॥ अतः पूर्वार्धमध्यस्थो नोत्तरार्धगतोऽपि ॥ कर्तृकर्मविरोधाख्यस्य स्तेह्यप्रति क्रियः ॥ ८४० ॥ बोध्यब्रह्मैक्यवादास्तो बोद्धृत्यं जयति हि ॥ अतोऽद्वैतपदं चैतन्न जीवैक्यपरंतव ॥ ८४१ ॥

व्यो न तु साक्षादैक्यमेवेत्याह ॥ यो बोद्धेति ॥ ते मते ॥ ८४० ॥ इमं न्यायमन्यत्राप्युपदिशति ॥ बोध्येति ॥ ब्रह्माहमस्मीत्याद्यैक्यवाक्येष्वपि बोध्येन ब्रह्मणा बोद्धुरपरोक्षतो ज्ञातुर्जीवस्य येषैक्यवादाः ते सर्वेऽपि ते तव बोद्धृत्यं शास्त्रस्य पूर्वोत्तरार्थवत्तृत्वात् जयति हीति संबधः । क्वचिच्छास्त्रकोणे कर्तृकर्मभावस्यैक्यत्रायोगं वदसि क्वचिच्छतादृशयोरेव जीवब्रह्मणोरैक्यं वदसि । अतः पूर्वोत्तरविरोधादैक्यमेकस्मिन्नापि वाक्येन वक्तुं शक्यं । किंतु विवेकी चेत् । अस्मदुक्तत्रिविधैक्यसकलैक्यवाक्यानामप्यर्थवदेति भावः ।

अतः कर्तृकर्मभावविरोधात् ॥ ८४१ ॥ पूर्वकालविशेषानुक्तेः अजानिद्रादिपदानां सर्वदाजन्मनिद्राद्यभावार्थकत्वमुक्तं । इदानीं युक्त्यन्तरेणापितमेवार्थमुपपादयति ॥ सेदति ॥ सुप्तेरुत्थितः पशुरस्वप्नान्नाउक्तः किं नैवोक्तः । किंतु सदास्वप्नवर्जिता देवा एव तत्पदवाच्याः । एवं च तत्प्रायपठिताजानिद्रादिपदानामपि सर्वकालिकजन्मनिद्राद्यभावएवावार्थोक्तव्यः । तस्माद्बोद्धव्यत्वं विरोधवदयमपि विरोधोपरि हार्थ एवेति भावः ॥ ८४२ ॥ युक्त्यन्तरंचाह ॥ बोध्यमिति ॥ एतत्परा सर्वकालिकनिद्राद्यभावपरा

सदानिद्रास्वप्नजन्मशून्यास्तत्पदवाच्यतां ॥ अहं त्यस्वप्नान्नोक्तः किं सुप्तेरुत्थितः पशुः ॥ ८४२ ॥
बोध्यं वस्तु प्रशंसतीत्युतिरतत्परैव सा ॥ नामुत्थार्यै बलद्वेया मुख्या र्थकः परित्यजेत् ॥ ८४३ ॥
भेदाभावात्स्वरूपेषु सदृशाभावतोपि वा ॥ दंढाभावाच्च सोऽद्वैतो बोद्धव्य इति तस्य साधनात् ॥ ८४४ ॥
यथाऽधनोयमित्युक्तिस्त्वधनप्रतिषेधनि ॥ नयाचितधनं स्वस्मिन्नेहे गेहधनानि वा ॥ ८४५ ॥

उक्तार्थलोक्रसंमतार्थांतरविन्यासं करोति ॥ मुख्या र्थमिति ॥ काचकनकयोर्मध्ये यथाविवेकीकनकमेव गृह्णाति । एवं मुख्या मुख्ययोरर्थयोर्मध्ये शब्दोपि बाधाभावमुख्यमेवार्थवदिति भावः ॥ ८४३ ॥ पूर्वोक्तार्थयुक्ती संकलयन् पुनरर्थद्वयंचाह ॥ भेदाभावादिति ॥ सः परमात्मा ॥ ८४४ ॥ अद्वैतशब्दस्य स्वगतभेदवर्जितत्वमेवार्थो भवेत् । नतु यात्किंचिद्भेदवर्जितत्वमित्यत्र निदर्शनमाह ॥ यथाऽधन इति ॥ याचितधनं अन्यस्माद्याचितधनं । स्वस्मिन्ननिषेधतीति योजना ॥ ८४५ ॥ अन्यतो जीवाज्ज

डाच्च । अन्यत्रजीवजडेषु । तत् द्वैतं ॥ ८४६ ॥ किंच एकोदेवइत्यादिश्रुतौहरिदेवतया नित्यमुक्तयाचवर्ण्यते । तत्समाख्य
याऽत्रापिउत्तरार्धेऽस्वप्नपदोक्तोऽज्ञानाख्यनिद्रालंताभावार्थकानिद्रपदोक्तश्चहरिरेवभवेत् । जीवश्चमायाबद्धत्वदुःखित्वनरकि
त्वादिनाश्रुत्यादौकीर्त्यते । तत्समाख्ययाजीवपदशक्त्याचपूर्वार्धजीवएवोच्यते । एवंसत्येवहिश्रुत्युक्ताबोद्धृताबोध्यताचशोभते
नान्यथा । एवंचप्रतिपाद्यद्वैतस्यैवविद्यमानत्वादुत्तरार्धोक्तंभगवतोऽद्वैतत्वमपिद्विप्रकारतयेतंज्ञातंद्वैतं तस्यभावोद्वैतमितिव्युत्प

तथाद्वैतपदविष्णौस्वद्वैतप्रतिषेधति ॥ नत्वन्यतोहरेर्द्वैतंनप्यन्यत्रस्थितंचतत् ॥ ८४६ ॥ केव
लोनिर्गुणस्सोयंदेवःप्रोक्तोवचोत्तरे ॥ नित्यमुक्तोऽमृतस्यैषसेतुश्चोक्तस्थलेस्थले ॥ ८४७ ॥ जीव
स्तुबद्धोदुःखीचजन्ममृत्युजरावशः ॥ पातकीनारकीचैवश्रुत्यैवोक्तःस्थलेस्थले ॥ ८४८ ॥ एवं
विरुद्धचैतन्यद्रयंभिन्नह्यनादितः ॥ तयोर्नैक्यंकदापिस्यान्मुक्तःसारूप्यमेत्यसौ ॥ ८४९ ॥ पुन
र्जन्मस्वप्नबंधदुःखाद्यप्रियवर्जनात् ॥ नित्यमुक्तोऽनित्यमुक्तइतितत्रापिचांतरं ॥ ८५० ॥ बंधा
न्मुक्तस्ततोजीवोनित्यमुक्तःकथंह्यसौ ॥ अतोबोद्धृत्वशून्यैवबोध्यब्रह्मैक्यवाक्तव्यं ॥ ८५१ ॥

न्याद्वैतपदवाच्यमिथ्याज्ञानराहिल्यादेव । अनिद्रपदोक्ताज्ञानराहिल्येनसहविपरीतज्ञानराहिल्यस्यैववक्तुयोग्यत्वात् । विरुद्धस्व
भावतयासर्वत्रकथनाच्चजीवेश्वरभेदरूपद्वैताभावमादायनासावद्वैतइत्याह ॥ केवलइत्यादिना ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥
केनसारूप्यमित्यतआह ॥ पुनर्जन्मेति ॥ तत्रमुक्तौ ॥ ८५० ॥ अतः उक्तरीत्याब्रह्मैक्यायोगात् ॥ ८५१ ॥ अत्रोभयतःपाशां

किं

1132

रज्जुं करोति ॥ यदीति ॥ ब्रह्मणो बोध्यत्वेन बोद्धात्वया सहैक्या योगादिति भावः । द्वितीयपक्षमनसाज्ञातस्यैव च सावकव्य
त्वादिति भावः ॥ ८५२ ॥ अधुनैक्यमिथ्यासत्यं वा द्वितीयपि ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नवेति विकल्प्य सर्वपक्षपि दूषणमाह ॥ किंचेति ॥
विरुद्धश्रुतिर्दौर्बल्यात् मिथ्याभूतार्थकत्वेन स्वरुद्धैक्यश्रुतेर्दौर्बल्यात् । स्वबोध्यभेदं बलात्सत्यार्थप्रतिपादकत्वसत्त्वात्
॥ ८५३ ॥ तेनैव ऐक्येनैव । द्वितीयं नास्तीति श्रुतेर्यत्किंचिद्वितीयसद्भावो व्याघातापरिहारात् । सत्यत्वे सद्वद्वैतभंगप्रसंगात् ।

शदिब्रह्मैक्यबोद्धात्त्वकथमैक्यं भवेत्तव
यदिब्रह्मैक्यबोद्धानकथमैक्यकथातव ॥८७॥ किंचक्यं

शङ्खमिथ्यास्यत्तर्हि भेदश्चिन्तस्सती ॥ विरुद्धश्रुतिर्दोषलयात्स्वबोधबोधेद्वलात् ॥ ५२३ ॥ सत्यं

चेहृहृणो भिन्नम भिन्नवा निगद्यतां ॥ भेदतेन वतऽद्वैतश्रुतेऽस्याद्व्याहृतिस्फुटा ॥ ८५४ ॥ प्रतिर्याग्य

नयोगिभ्यां निरुध्यस्या निरुध्यतः ॥ अमृतस्य मताच्छास्त्रबोधस्य तदबाधयतः ॥ ८५ ॥ ऐक्यमैक्य

स्य घटनेऽन्यथयुक्तिविदामन् ॥ तवापि निरुद्धक्यलक्षणपक्षिणः कश्चित् ॥ ८६ ॥

मिथ्यात्वेप्रागुक्तदोषानुर्धगाच्च ॥ ८५४ ॥ अनिरूप्यतः प्रतियोग्यनुयोग्यनिरूप्यात् । मता त्सर्वसंप्रतिपन्नात् । तदबोध्यत
स्वप्रकाशतयाशास्त्राप्रतिपाद्याच्चब्रह्मणः ऐक्यमिति संबंधः । पृष्ठयंतपदत्रयस्यैक्यस्येत्यनेन संबंधः । अमतस्यासंप्रतिपन्नस्य
कथं स्यात् । न कथंचित् । उक्तविधया प्रकारत्रयेण परस्परविरुद्धयोरैक्यब्रह्मणोरैक्यायोगादिति भावः । विरुद्धयोरैक्यं तवापि म
तं तेन्याह ॥ न वेति ॥ लक्षणापेक्षिणः सर्वज्ञासर्वज्ञयोज्ञावब्रह्मणोरैक्यायोगेन तत्त्वं पदयोजहदजहल्लक्षणापेक्षिणः ॥ ८५५ ॥

॥ ८५६ ॥ नन्वत्रापि सप्रतियोगिकत्वादिविरुद्धधर्मत्यागेनैक्यमुच्यत इति चेत् । तत्राह ॥ विरुद्धांशेति ॥ जीवप्रतियोगिकत्वब्रह्मानुयोगिकत्वपरित्यागे । साएकता जीवेश्वरैकतान । सैव जीवब्रह्मणोरेकैव । एवंपदेन मुंडितायां कांचन एकतां व्यवच्छिनत्ति । जीवब्रह्मणोरेक्यस्यैव सत्यत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वे च भेदश्रुतेर्विरोधः । जीवब्रह्मनिरूपितैक्यस्य चाभावे यस्य कस्यचिदैक्यस्यैव सत्यत्वे च जीवब्रह्मणोरेकत्वनिषेधकभेदश्रुतेर्न कोपि प्रतिमल्लः । जीवब्रह्मभेदवादिनापि ब्रह्मणिरब्रह्मैक्यस्यांगीकारादिति भावः । किंप्र

विरुद्धांशपरित्यागेन सा जीवेश्वरैकता ॥ रुणद्धि सैव श्रुत्युक्ता जीवेश्वरभिदाश्रुतिं ॥ सा चेन्नास्ति तदा भेदश्रुतेः किंप्रतिबंधकं ॥ ८५७ ॥ अतो जीवेश्वराभेदो ह्यात्मभिन्नामृषैव ते ॥ यत्किंचिदैक्यस्यैक्ये वा सत्त्वे वा न परस्य भीः ॥ ८५८ ॥ स्वरूपैक्ये सति घटे पटादिभ्यो न किंभिदा ॥ स्वरूपैक्ये सति परस्वरूपाद्भिन्नतापि न ॥ ८५९ ॥ ताभ्यां व्यावर्तितैक्यस्याप्यैक्यपक्षो न शोभते ॥ तदेव ह्युपलक्ष्य त्वं चेच्छुष्कैक्यमापतेत् ॥ ८६० ॥ ॥

तिबंधकं । न किंचिदित्यर्थः । न हि यस्य कस्यचिच्चेतनस्य शिष्टत्वं चो रत्वाक्रांतचेतनशिरश्छेदस्य विरोधीति भावः ॥ ८५७ ॥ एतदेव विंशदयन्तुक्तार्थे दृष्टांतव्याह ॥ अत इत्यादिना ॥ अतः प्रतियोग्यनुयोगिभ्यामनिरूपितैक्यस्यैव सत्यत्वाद्यंगीकारात् । जीवेश्वराभेदः जीवेश्वरनिरूपिताभेदः ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ताभ्यामुपलक्षणभूताभ्यां जीवेश्वराभ्यां व्यावर्तितस्य त्वैक्यस्याव्या

वर्तितब्रह्मणैक्यायोगादितिभावः । तदेव व्यावर्त्यमेव । नचेद्वावर्त्यत्वमग्निचेत् । शुभैक्यमाप्तेत् । तच्चनविरुद्धमित्युक्तं ॥ ८६० ॥ एवं ऐक्यस्यव्यावर्त्यत्वाख्योपलक्ष्यत्वमिति । ऐक्यं तस्यैक्यस्यैक्यं । तौ ऐक्यपरमात्मानौ ॥ ८६१ ॥ किंचयादृश तादृशमैक्यंभवतु तस्यसत्यत्वंब्रह्मणैक्यंचतवमतेनघटतइत्याह ॥ किंचेति ॥ तयोश्च ऐक्यपरमात्मनोः धर्मधर्मित्वात् एक स्वधर्मत्वादपरस्वधर्मित्वादित्यर्थः । विरुद्धयोः धर्मधर्मिभावेनैक्यानर्हयोः ॥ ८६२ ॥ ऐक्यं ब्रह्मैक्यं । तदभावे ऐक्याभावे ।

एवंचकथमैक्यस्यादव्यावृत्तेपरमात्मनि ॥ व्यावर्त्याव्यावर्त्यताभ्यामेवयत्तौविरोधिनौ ॥ ८६१ ॥ किंचैकं ब्रह्मतद्भावोह्यैक्यंशब्दविदांमते ॥ तयोश्चयधर्ममिमांसात्कथमैक्यं विरुद्धयोः ॥ ८६२ ॥ एवंचनैक्यमैक्यस्यतदभावेनतत्त्वता ॥ अतत्वावेदकंशास्त्रममानंत जितंपरैः ॥ ८६३ ॥ विरुद्धैक्येतुसावज्ञपूर्वधर्माजिज्ञुभिरे ॥ निर्गुणोक्तेस्तदेकत्वगुणेना ताडयन्मुखं ॥ स्वाभेदसंभवाद्विगुणाभावाथतांददुः ॥ ८६४ ॥

तत्तस्मात् ऐक्यप्रतिपादकशास्त्रस्यामानत्वात् ॥ ८६३ ॥ विरुद्धयोरैक्यपरोनवदत्येव । कश्चिदौद्धत्याद्वदतिचेत्तस्याप्युत्तरमाह ॥ विरुद्धैक्यइति ॥ पूर्वपदेन भेदसंबन्धत्वादयोगगृह्यते । जिज्ञुभिरे स्वमिथ्यात्वकारणाभावा द्विरुद्धयोस्मिहदेवदत्तयो रिवमुख्यैक्यायोगाच्चविकसिताअभूवन्नित्यर्थः । ननुनिर्गुणोक्तिसद्भावात्कथंगुणानांजुंभणमित्यतआह ॥ निर्गुणोक्तेरिति ॥

तदेकत्वगुणेन तस्यब्रह्मणःजीवादैकत्वाख्यगुणेन । मायावाद्यभिमतभावरूपैक्याख्यगुणमध्यपतितानस्मान्कथनिषेधसीतिमुख
मुद्रणंचक्रुरितिभावः । अपौरुषेयवाक्यत्वाद्भिन्नगुणाभावरूपार्थेऽवकाशंददुरित्याह ॥ स्वाभेदेति ॥ स्वेषांब्रह्मणासहाभेदस्त्वा
भेदः । तत्संभवात् । निषेधबहिर्भावसंभवात् । (यद्वास्वेषामैक्यवद्धर्ममिभावेप्यभेदसंभवात् । अभिन्नैक्यानिषेध्यातद्धदस्मद
निषेधस्यसंभवात्)भिन्नगुणार्थतांददुरित्यन्वयः ॥ ८६४ ॥ तदैक्यं जडजगदैक्यं । एकतैक्यवत् ऐक्यस्यैक्यवत् । यथाविरुद्ध

जडंजगच्चसत्यस्यात्तदैक्यंचैकतैक्यवत् ॥ मिथ्याश्रुतेस्तुभेदेनासत्त्वमर्थोस्त्वभेदिषु ॥
तदभावेतुनैक्यस्याप्यैक्यमित्यतिसंकटं ॥ ८६५ ॥ यदिचेतनसंबंधाच्चितोरैक्यंचचिद्ध
वेत् ॥ तदाजडंजगच्चित्तस्याद्यायसाम्यान्नचेन्नच ॥ ८६६ ॥ विरुद्धैक्यंचांततस्तत्स्थानै
क्येपर्यवस्यति ॥ सविशेषब्रह्मवादेनायंदोषोभविष्यति ॥ ८६७ ॥

योरैक्यब्रह्मणोरैक्यमुच्यते । तथाजडब्रह्मणोरैक्यमुच्यतामितिभावः । अथवा ऐक्यंतावेच्चेतनधर्मत्वान्नचेतनः । तदैक्यवत्अ
चेतनजगदैक्यमपिकुतो नोच्यतइत्यर्थः । ननुजडस्यापिसत्यत्वेब्रह्माभिन्नत्वेचमिथ्याश्रुतेःकागतिरित्यतआह ॥ मिथ्येति ॥ अभे
दिषु अभेदवत्सुजडेषु । तदभावे जडजगदैक्याभावे । द्वयोरप्यचेतनत्वाविशेषादितिभावः ॥ ८६५ ॥ चित्संबंधादैक्यस्यापिचित्त्वे
ऽज्ञानादिजडस्यापितत्त्यादित्याह ॥ यदीति ॥ ८६६ ॥ तर्हिभवतांमतेपिसापेक्षभेदसार्वज्ञादिधर्माणांकथंब्रह्मण्यभेदइत्याशंक्य

नायमस्माकंदोषइत्याह ॥ सविशेषेति ॥ ८६७ ॥ सःविशेषः । भेदिता अभेदपिभेदभेदिभावइत्यर्थः ॥ ८६८ ॥ भेदस्य भिन्नतावादीतार्किकः । तस्य जगत्सत्यत्ववादिनः ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ तस्मात् उत्तरीत्याएक्यस्यविकल्पासहत्वात् । अन्यस्य भेदस्य ॥ ८७१ ॥ प्रकारांतरेणाप्यैक्यश्रुतीनांदूषणमाह ॥ किंचेति ॥ विश्वस्यबाधिका ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्स्वरूपमर्थमादाय

भेदहीनेपिभेदस्यकार्यसकुरुतेयतः ॥ अतस्सापेक्षभेदस्याप्यभेदोभेदिताचनः ॥ ८६८ ॥ भेदस्यभिन्नतावादीतत्सत्यत्वंवेद्यदा ॥ तदाकिंदूषणंतस्यसद्भूतंयतोस्यन ॥ ८६९ ॥ निर्विशेषब्रह्मवादेसापेक्षनिरपेक्षयोः ॥ जीवैक्यब्रह्मणोरैक्येदोषस्यास्यास्तिनौषधं ॥ ८७० ॥ तस्माद्भेदश्रुतेरग्रैक्यश्रुतिशतस्यते ॥ स्वार्थस्यसाधनेशक्तिःकिमुतान्यस्यबाधने ॥ ८७१ ॥ किंचैकमेवाद्वितीयनेहननेतिचश्रुतिः ॥ सर्वब्रह्मेतिवाकस्याद्यदिविश्वस्यबाधिका ॥ ८७२ ॥ तदा भेदपरैवाभून्नाभेदपरताश्रुतेः ॥ अबाध्यबाध्ययोर्भेदोयतोवश्यमपेक्षितः ॥ ८७३ ॥ जीवभेदेत्वभेदास्याबाध्यत्वाशास्तुवातव ॥ अभेदोयस्यैवस्यात्तद्भेदःकेनबाध्यते ॥ ८७४ ॥

विश्वमिथ्यात्वपरास्यादित्यर्थः ॥ ८७२ ॥ भेदपरा जगद्धेदपरा । कुतइत्यतआह ॥ अबाध्यबाध्ययोरिति ॥ ८७३ ॥ नन्वस्तिभेदः सोपिव्यावहारिकतयाबाध्यइतिचत्तत्राह ॥ जीवभेदइति ॥ अभेदाभ्या भेदविरुद्धक्याभ्या । तवमते यस्यजडस्य ।

तद्भेदः जडब्रह्मभेदः । केनकारणेन । तत्रापि मते मुक्तौ जीवैक्यप्राप्त्या जीवभेदमात्रस्य बाधोऽस्तु । जडैक्यप्राप्तेरेवाभावात् उक्तरीत्या श्रुतिसिद्धस्य जडभेदस्य ब्रह्मवत्पारमार्थ्यमेवाभूत् । बाधकत्वेनाभिमतत्वं न हावाक्यानानामुक्तरीत्या भेदसाधकत्वस्यैव प्राप्तेरिति भावः ॥ ८७४ ॥ ननु धर्मिणो विश्वस्य बाधे तद्धर्मभूतभेदस्य कथमवशेष इति शङ्कां द्वेधा परिहरति ॥ विश्वेति ॥ धर्म्यभिन्नस्येति वदता ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वप्रतिपादिकापिश्रुतिर्न बाधिकेति सूचयति ॥ ८७५ ॥ तत्तस्मात् । अन्योन्याभावस्य नित्यत्वांगीकारा

विश्वबाधेऽपि विश्वस्माद्यो भेदो ब्रह्मणि स्थितः ॥ धर्म्यभिन्नस्य तस्यालं कथं बाधायते श्रुतिः ॥ ८७५ ॥ धर्मिना शेषि भेदो यमविनाशी मते तव ॥ तद्वाध्यजगतो भेदोऽप्यबाध्यस्यात्सुखेन ते ॥ ८७६ ॥ अभाववैतवादे तेनान्योन्याभावबाधिका ॥ श्रुतिरेषा युक्तबाधो युक्तो नायुक्तबाधनं ॥ ८७७ ॥ न चेज्जीवोऽपि बाध्यस्यादतो भेदो न चाल्यते ॥ भेदमिध्यात्वानुमानेन ततो ब्रह्मव्यभिचारिणि ॥ ८७८ ॥

त् । ते मते ॥ ८७६ ॥ अस्मिन्पक्षेऽप्यद्वैतवाक्यस्याबाधकत्वं द्वेधोपपादयति ॥ अभाववैतनेपि ॥ अयुक्तबाधनं । बाध्याबाध्यभेदस्यावश्यकतया युक्तिरुद्धं तद्वाधनमित्यर्थः । न हि घटो नास्तीति निषेधतया युक्तिप्राप्तस्तदभावोऽपि निषेधं शक्यत इति भावः ॥ ८७७ ॥ न चेत् । युक्तबाधनेन मेव न चेत् । अयुक्तमपि बाधनं क्रियते चेदित्यर्थः । ब्रह्मव्यतिरेकेणा किमपि नास्तीति वाक्यस्य जगद

भाववज्जीवाभावेऽपिन्यायप्राप्तत्वात् । जीवाभावेकस्यमुक्तिरस्यादितियुक्तिविरोधेनहितद्वाधोनक्रियते । तस्मादिहापिनायुक्तबाधनमितिभावः । अतः भेदबाधस्ययुक्तिविरुद्धत्वात् । ततः युक्तभेदस्यसत्यत्वात् । अत्राबाध्यजगतोभेदे ॥ ८७८ ॥ श्रुतीनां मिथ्यात्वपरत्वेदोषमुक्त्वाऽप्यपरत्वेऽपिदोषमाह ॥ यदिति ॥ ८७९ ॥ व्यतिरेकेणासत्त्वं असत्त्वमैक्यं चेत् जगत्सत्यत्वमापतेदित्युक्तं । एतद्भ्रियाव्यतिरेकेणासत्त्वं । असत्त्वं चेत् जगन्मिथ्यात्वं चेत् उदितं तद्भेदसत्यत्वं स्मरति संबन्धः । अव्यतिरेकेण सत्त्वं

यद्यभेदपरैवेयं श्रुतिस्सर्वामेतत्तव ॥ तदाजगद्बाध्यस्यान्मिथ्यात्वाशागतातव ॥
अबाध्याभेदमापन्नः कथं बाध्यो भविष्यति ॥ ८७९ ॥ व्यतिरेकेण चासत्त्वमसत्त्वं चेत्
तस्मरोदितं ॥ सत्त्वमव्यतिरेकेण यदिति हि न बाध्यता ॥ ८८० ॥ सर्वैक्यं सर्वबाधं वा
सेयं श्रौतपदावली ॥ वदेज्जीवैकतावार्तानिषु बाक्येषु शोभते ॥ ८८१ ॥ तत्त्वमस्यादिवा
क्यस्यात्कथा तस्याः कथंचन ॥ न आच्छिन्नपदासान्यनैतत्त्वदर्थपदक्षिपेत् ॥ ८८२ ॥

ऐक्येन सत्त्वमित्यर्थः ॥ ८८० ॥ एषु सर्वब्रह्मेत्यादिषु । प्रथमपक्षे जगत्सत्यत्वस्यैव द्वितीयपक्षे भेदस्यैव । एवं च पक्षद्वयेऽपि तव हानिरेव । अतो नेमानि वाक्यानि त्वया पुरस्कृते व्यानि । त्वदभिलषितजीवमत्रैक्यस्य वातायत्र नास्तीति भावः ॥ ८८१ ॥ तस्याः जीवैकतायाः । कथंचनेति वदतां श्वेतकेतुमत्रैक्यप्रतिपादिका स्यात्कथंचित् । साचनत्वदभिलषितसकलजीवैक्यप्रतिपादनाया

लमिति सूचितं । अन्यैः तत्त्ववादिभिः । पदं तदिति पदं ॥ ८८२ ॥ तत्तस्मात्कारणात् ॥ ८८३ ॥ प्राक्सूचितमर्थं विशदयति ॥
जीवेति ॥ जीवैक्यमात्रवाक् सकलजीवैक्यप्रतिपादकवाक् तत्त्वमसि अहंब्रह्म सोहमस्मीत्यादिवाक् तस्य तस्यैकैकजीवस्यै
वाभेदमात्रेत्वयापि वक्तुं शक्यते । जडजगदसंगृह्य सर्वजीवांश्च संगृह्य तवापेक्षितमैक्यं न कापिश्रुतिर्वक्तीति भावः ॥ ८८४ ॥ सर्वै
क्यप्रतिपादकवाक्येषूक्तदोषं एकजीवैक्यप्रतिपादकवाक्येऽप्यतिदिशति ॥ क्वचिदिति ॥ कोणइत्यर्थः । तत्तद्धर्माणां तस्य जी

तन्महावाक्यरशोस्ते मिथ्यात्वैक्यपरत्वयोः ॥ भेदस्य सत्यता विश्वस्य सत्यता वा भवेद्भुवं ॥ ८८३ ॥
जीवैक्यमात्रवाक्यप्रायश्श्रुतौ न श्रूयते क्वचित् ॥ सर्वस्यैक्ये मृषात्वेवानोक्तदोषद्वयौषधं ॥ ८८४ ॥
क्वचिज्जीवैक्यवाक्तृत्तद्धर्माणां सत्यतां दिशेत् ॥ विशिष्टैक्येन चेन्मिथ्याभूतधर्ममिदां दिशेत् ॥ ८८५ ॥
अद्वितीयमिति श्रुत्या द्वितीयाद्भिन्नतैव हि ॥ सिद्धे दनश्च इत्युक्त्या यथाश्वादन्यतागजे ॥ ८८६ ॥
अश्वो नेति ह्यनश्चोभूद्भजस्तत्पुरुषाज्ञया ॥ बहिरंगोऽहोऽग्रेऽस्समासः प्रबलोऽह्ययं ॥ ८८७ ॥

वस्य तस्य ब्रह्मणश्च धर्माणां । विशिष्टैक्ये सर्वज्ञत्वात्पज्ञत्वादिविरुद्धधर्मा विशिष्टयो रैक्ये । न चेत् । विशिष्टैक्यं न चेत् । विरुद्ध
धर्माणां मिथ्यात्वमुक्त्वा चिन्मात्रैक्यमुच्यते चेदित्यर्थः ॥ ८८५ ॥ सकलवाक्यानुस्यूतदोषमुक्त्वा प्रत्येकं च दूषयति ॥ अद्विती
यमिति ॥ यथेत्यस्य तथा द्वितीयात् भिन्नतैव ब्रह्मणस्सिद्ध्येदिति संबंधः ॥ ८८६ ॥ दृष्टान्तं द्रवयति ॥ अश्वइति ॥ तत्पुरुषा

ज्ञया तत्पुरुषाख्यसमासबलेनेत्यर्थः । राजपुरुषाज्ञयेति ध्वनिः । तत्पुरुषस्य कथं प्राबल्यमित्यत आह ॥ बहिरंगादिति ॥ बहिरंगात् श्रौतपदद्वयबहिर्भूतान्यपदार्थप्रधानात् । न विद्यते द्वितीयस्येतिसमासे श्रौतनञ्चार्थद्वितीयपदार्थचोद्धयस्येत्यश्रौतबाह्यपदार्थस्यैव तदितिसमासनिरूपणफलतयाऽस्तत्स्वीकारात् बहिरंगत्वमिति भावः । अयं तत्पुरुषः । न द्वितीयमद्वितीयमिति समासैश्च श्रौतनञ्चार्थव्यवसानेनांतरंगत्वादिति हेतुं हि शब्देन सूचयति ॥ ८८७ ॥ सर्वलोकप्रसिद्धनिदर्शनांतरं वदन्नुक्तमेवार्थविशदयति द्वितीयादिति ॥ अयं पटः घटो नेति प्रोक्त इति संबन्धः । तथेति पूर्वोणान्वयः । अन्योन्याभावव्यवहारस्य सर्वप्रसिद्धोदाहरणत्वादिति दमुदितं । एवमेव एकं स्वगतभेदवर्जितं सत्पदोक्तं ब्रह्मैवा द्वितीयं द्वितीयं जगत्तेत्युक्ते द्वितीयाजगतोऽपि भेद एव ब्रह्मणिसिद्धयेत् ।

द्वितीयाद्भिन्नतैव स्याद्वितीयं नेति विग्रहे ॥ न घटो यमिति प्रोक्ते घटभेदोऽयथा पटः ॥ ८८८ ॥

किंचा द्वितीयशब्दोऽयं लयस्थ ब्रह्मगोचरः ॥ अतो जगत्प्रागभावध्वंसौ नञ्च क्तिना परं ॥ ८८९ ॥

ब्रह्मण एव द्वितीयजगद्भिन्नतयान्यस्य सर्वस्य द्वितीयांतःपातित्वेन ततो भेदाभावात् तद्व्यवच्छेदार्थैव कारः । एवं च स्पष्टं भेदप्रतिपादकमिदं वाक्यमभेदेन न्यन्स्वस्याप्यव्युत्पन्नादभेदमेवार्थात्साधयेत् । नतु ब्रह्माभेदमिति भावः ॥ ८८८ ॥ बहुव्रीह्याश्रयणोऽपि प्रकरणविरोधान्न त्वदभिलषितसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ सदेवेदमग्र आसीदिति प्राथमिकवाक्ये इदमग्रे अस्याग्रइति प्रलयस्य प्रस्तुतत्वादिति भावः । अतः प्रलयकालीनब्रह्मगोचरत्वात् । अपरमत्यंतभावं । न विद्यते द्वितीयस्येतिसमासेऽपि न जः प्रलयकालीनः पूर्वजगद्भूसौवा उत्तरजगत्प्रागभावो वाऽर्थस्स्यात् । तदानीमुभयोरपि जगत्कृत्वात् । नञर्थयोग्यत्वाच्च । न हितंतुं संगनाशज

न्यपटध्वंसदशायामिहतं तुषुपदोनेति निषेधः प्राचीनपटध्वंसं वा तत्रैव भाविपटांतरप्रागभाववा विनापटस्यात्यन्ताभावमेव वदन्कापि
दृष्टइति भावः । एतावता ध्वंसप्रागभाववत्त्वमात्रेणालंताभावस्यैव मिथ्यात्वेन त्वया विवक्षितत्वादिति भावः ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥
॥ ८९१ ॥ विरुद्धस्याभावस्य विरोधमेवोपपादयति ॥ त्रिकालेति ॥ पुराप्रलयात्पूर्वं । सतः विद्यमानस्य । लयेप्रलये । लीन
स्य प्रध्वस्तस्य जगतः । प्रध्वंसस्य प्राक्प्रतियोगिसत्त्वनिश्चयमात्रं । पुरासतइत्युक्तं । पश्चात्प्रलयोत्तरसृष्टिकाले । प्रागभाव
द्वितीयध्वंसवद्वा तत्प्रागभाववदेव वा ॥ ब्रह्मस्यास्तहि मिथ्यात्वलब्धिरेतावता तव ॥ ८९० ॥
नञोदुराग्रहो नास्ति विरुद्धस्यैव बोधने ॥ ८९१ ॥ त्रिकालासत्त्वरूपं ते मिथ्यात्वं हि सत्तः पुरा ॥ लयेली
नस्य नैवाप्सूनापि पश्चाद्भव्यतः ॥ ८९२ ॥ जगच्च सर्वमेतादृगनीदृक्छृंगमस्ति ते ॥ ८९३ ॥ यदितस्यै
व मिथ्यात्वमाशास्से पशुता तदा ॥ त्वत्तो गतेति जीवैक्यवादो भ्रमस्तैवैव हि ॥ ८९४ ॥ अग्रशब्दोक्त
कालस्य सत्त्वात्तरसमयेऽपि च ॥ द्वितीयशून्यं तद्ब्रह्म न तदनान्यदाप्यभूत् ॥ ८९५ ॥ ॥
स्यपश्चात्प्रतियोगिसत्त्वनिश्चयमादिति भावः ॥ ८९२ ॥ सर्वमतीतमनागतं च । एतादृक् एकं प्रध्वंसप्रतियोगितया प्राक्सत् ॥
अपरंप्रागभावप्रतियोगितयोत्तरत्रसत् । अनीदृक् प्रागप्यसत् । उत्तरत्राप्यसत् । तदानीमप्यसत् ॥ ८९३ ॥ ननु त
हितस्यैव शृंगस्य मिथ्यात्वं विध्यामीत्यतस्तवमेतत्तदप्यशक्यमित्याह ॥ यदीति ॥ जीवैक्यं पशुजीवैक्यं ॥ ८९४ ॥ द्विती
यशब्देनानित्यजगद्विवक्षायामुक्तं गतिः । नित्यजगद्विवक्षायान्तु तस्य प्रलयकालेऽपि विद्यमानत्वेनोक्तं विधयापि निषेधयोगात् ॥

त्रिकालस्थायिनिनित्यत्वदभिमतत्रैकालिकनिषेधस्यसुतरामयोगात्समाभ्यधिकराहित्यमेवाद्वितीयशब्दार्थवक्तव्यइत्याह ॥ अ
प्रेति ॥ तदा प्रलयकाले । अन्यदा सृष्टिकाले ॥ ८९५ ॥ स्वासिना स्वस्यासिसमेनपरनिराकरणार्थमसित्वेनाभिमते
नवाक्येन । अद्वितीयत्वप्रतिपादकवाक्यएवकालाख्यद्वितीयस्योक्तत्वात्स्वयंमायीछिन्नः । तत्रलौकिकमाभाणकंसंवादय
ति ॥ कालस्येति ॥ कालवशात्कस्मिंश्चिदनिष्टआगतेकालस्यकुटिलागतिरितिसर्ववदंति । अग्रशब्दोक्तकालमहिम्नैवमतहान्या

स्वासिनैवस्वयंछिन्नः कालस्यकुटिलागतिः ॥ यत्स्वाभिमतवाक्येनस्वस्यैवाभू
त्पराभवः ॥ ८९६ ॥ नष्टिमहदवज्ञायामर्थस्यस्यात्पदेपदे ॥ यदच्युतस्यनी
चैक्यवादैः कुप्येत्पदावली ॥ ८९७ ॥ नेहनानेतिवाक्यंचनानाश्रुतंनकिंच
न ॥ ब्रह्मणीत्याहतेनैक्यंसर्वस्यजगतोभवेत् ॥ ८९८ ॥

ख्यानिष्टप्राप्तेरस्योदाहरणमायावाधेवेतिभावः । यत् यस्मात् ॥ ८९६ ॥ एवंचदुर्नतिविषयोपि स एवाभूदित्याह ॥ नष्टिरिति ॥
महदवज्ञायां महतः पूज्यस्यावज्ञायां । अर्थपदेनद्रव्यशब्दार्थश्चगृह्यते । पदशब्देनचाग्निविक्षेपस्फुटितं तदंगगृह्यते । यद्यस्मा
त् । पदावली अग्राद्वितीयादिपदावली कुप्येत् परोदीरितमर्थमसहतइत्यर्थः । वाक्यस्थपदविरुद्धत्वात्परस्यार्थानष्टइतिभा
वः ॥ ८९७ ॥ नेहनानेतिवाक्यं नेहनानास्तिकिंचनेतिवाक्यं । तेन ब्रह्मणिसर्वस्यनानाभावनियेधेन । सविशेषणविधिनिषेधा

विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायात् सर्वस्य जगतः ऐक्यं भवेदिति योजना ॥ ८९८ ॥ अस्य जगतः । किंचन किमपीति सर्वग्राहिकिंचन-
पदमहिम्ना चिन्मात्रमस्मिन्वाक्ये गृहीतुं न शक्यमिति भावः ॥ ८९९ ॥ अतः सर्वैक्यायोगात् । चिन्मात्रं क्यस्य उक्तरास्तीत्याऽत्रा-
लाभाच्च ॥ ९०० ॥ यद्यस्मात्तयोः पदयोः । नानाभूतनास्तीत्युक्तेऽभिन्नमस्तीत्यर्थस्य पर्यवसानात् इह नास्तीत्युक्तेऽन्यत्रास्तीत्यर्थ-
स्य च पर्यवसानात् मिथ्यात्वमप्यस्मिन्वाक्ये वक्तुं न शक्यमिति भावः । अतः पराभिलषितजीवैक्यजगन्मिथ्यात्वात् त्रयोः संभवात् ।

अनृतस्य जडस्यास्य सर्वस्यैक्यं तवापि न ॥ किंचनेति पदस्यार्थश्चिन्मात्रं न कथंचन ॥ ८९९ ॥
अतो नैक्यश्रुतिरियं नापि मिथ्यात्ववादिनी ॥ नानापदेन चेहेति पदेन च विरोधतः ॥ ९०० ॥
अभिन्नसत्त्वमन्यत्र सत्त्वं वायत्तयोर्मतं ॥ अतस्त्वगतधर्मेषु स्वावतारेषु किंचन ॥ नाना-
भूतं नेति हरेस्तैरेक्यं वाक्त्वागिणं ॥ ९०१ ॥ घटे न जलमित्युक्तिर्यथा तद्गजलं क्षिपेत् ॥
नेह नानेति वाक्त्वात् त्वगतं भेदमाक्षिपेत् ॥ ९०२ ॥ ॥

किंचनशब्दस्यार्थवासयितुं स्वगतधर्मेषु स्वावतारेष्वित्युक्तं । अनंतगुणेष्वनंतवतारेषु च किंचन किमपि नानाभूतनास्तीति सर्वैक्यक-
थनाय सार्थक्यादिति भावः । एवं सति पराभिलषितं सकोचः कुतो नेति चेन्न । अस्मिन् ग्रामे किंचनेत्युक्ते तद्ग्रामस्य सर्वलाभवत् इह किं-
चनेत्युक्ते ब्रह्मगत सर्वलाभस्यैव न्याय्यत्वात् । तैर्धर्मैस्वतारैश्च ॥ ९०१ ॥ श्रुतेर्यथा तं वक्तुं दृष्टांतमाह ॥ घट इति ॥ तद् घटगतं ।

क्षिपेत्तु निषेधति । स्वगतं ब्रह्मगतं ॥ ९०२ ॥ अतः स्वनिष्ठभेदस्यैव निषेधसंभवात् । किञ्चनपदस्यैवार्थः काचनेति । इह ब्रह्मणि नाना भूतं किञ्चन धर्मादिकनास्तीति वा श्रुतेरर्थः संभवति । काचन नाना भिदानेति वा श्रुतेरर्थः संभवति । उभयत्रापि ह्यपदमहिम्ना घटे भेदो नेत्युक्ते स्वावयवयोरेव मिथो भेदनिषेधत्वस्वगतस्वगुणभेदस्यैव निषेध इति भावः ॥ ९०३ ॥ भेदप्रतिनिधिचतच्छ्रुत्यैव श्रौतं कर्तुमर्थतरमाह ॥ अथेवेति ॥ पदस्वारस्यसंपदा यथा स्थितपदसंपदा । इह नाना भेदो नास्तीति पूर्ववाक्यखंडस्यापि यथा स्थितपद-

अतः काचन नानेहनेत्यर्थो वा भवेच्छ्रुतेः ॥ ९०३ ॥ अथवानेह नानेति प्रतिषिध्य भिदां हरौ ॥ भेदव्यवहृतेरस्ति किञ्चन लंबनत्विति ॥ श्रुतिर्विशेषमाचष्ट पदस्वारस्यसंपदा ॥ ९०४ ॥ नेहनानेति वाक्यस्य च दिनास्येव तेजगत् ॥ असत्स्यात्पारमार्थ्येन नास्तीति तु पदांतरं ॥ ९०५ ॥ कुतो ध्याद्वाहियते तर्हि भ्रांत्येति पदमाहर ॥ एवं सर्वस्य जगतोरक्षया भैक्षवान्भव ॥ ९०६ ॥

रेकार्थमुक्त्वा तर्हि भेदव्यवहारस्य किमालंबनमिति शंकायां अस्ति किञ्चनेति वाक्यशेषेण विशिष्य च कुमशक्यं विशेषाख्यालंबनं किञ्चनेति सामान्यपदेनोक्त्वा ऽस्तीति विधानात् अयमप्यर्थस्माधीयानिति भावोक्तं पदस्वारस्यसंपदेति ॥ ९०४ ॥ परार्थे दूषणांतरं चाह ॥ नेहेति ॥ तद्वत्सत्त्यात् अत्यंतासत्त्यात् । त्रिकालनास्ति ता एव न ऊर्ध्वतया त्वयां गीकारादिति भावः । आहर अध्याहर । तथाच किमपि भ्रांत्यानास्तीत्युक्ते ऽभ्रांत्यैव सर्वस्य सत्त्वं सिद्ध्यतीति भावः । भैक्षवान्भवेति वदता परार्थे ऽन्नस्यापि मिथ्यात्वाद्भिक्षापि

नलभ्यतइतिसूचितं । इधमप्युपलक्षणं । पारमार्थ्येननास्तीत्युक्तेऽपारमार्थ्येनास्तीत्यर्थोलभ्यते । तच्चव्याहृतं । अतो न भिक्षाभा
वमात्रं किंतु व्याहृतभाषिणस्तत्त्वकपोलताडनमपि स्यादिति द्रष्टव्यं ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ किंचोपक्रमानुसारित्वाच्चास्मदुक्तएववा
क्यार्थोनलत्वदुक्तइति वक्तुमुपक्रमवाक्यंपठति ॥ यदेवेहेति ॥ अनेन यदेवेहतदमुत्रयदमुत्रतदनुद्ग्रह मृत्योस्समृत्युमाप्नोति यद्ग्रह
नानेवपश्यतीति वाक्यंसंगृह्णाति । आद्यं वाक्यमुपक्रमवाक्यमित्यर्थः । अवतीर्णस्येशितुरितिसंबंधः ॥ ९०७ ॥ तद्भेददर्शनस्य

यदेवेहतदेवामुत्रेत्याद्यं वाक्यमीशितुः ॥ अवतीर्णस्यैकुंठवासिनश्चाभिदांजगौ ॥ ९०७ ॥
तद्भेददर्शनस्यानर्थोक्त्यासैवन्यवारयत् ॥ भेदाभेदनिवृत्त्यर्थं भिदांतस्य परात्मनः ॥ ९०८ ॥
तत्रापि कारणं वक्तुं नेह नानेति वाक्यमुनः ॥ तद्भेदमाक्षिपेन्नित्युक्तं प्रक्रमविक्रमात् ॥ ९०९ ॥
अतो भेदस्य मिथ्यात्वादेव धर्मेषु भेददृक् ॥ विनिदिता यतो नानास्तीत्यादौ सैव तमच्छिनत् ॥ ९१० ॥

मूलरूपावताररूपभेददर्शनस्य । सा उपनिषत् । तस्य परमात्मनः भिदान्यवारयदितिसंबंधः । अभेदस्य प्राग्बिहितत्वात् भेदाभेदनि
षेधोपि भेदनिषेधएव पर्यवस्यतीति भावः ॥ ९०८ ॥ तत्रापि भेददर्शननिंदायामपि । प्रक्रमविक्रमात् उपक्रमसामर्थ्यात् ॥ ९०९ ॥
अतः पूर्वमिथ्यादृष्टित्वेनैव भेददर्शननिंदनात् । धर्मेष्वपि मिथ्यादृष्टित्वादेव भेददर्शनस्य निंदनं । अन्यथा प्रायपाठाविरोधादिति
भावः । ननु भेदनिषेधकवाक्यबलात्तत्रैव भेदो नांगीक्रियते । न त्वन्यत्रेति चेत् । तत्राह ॥ यनइति ॥ सैव (स्वका) सकारणनिंदि

तभेदाया सा इहानानेतिसामान्यतोनिषेधो नेहानास्ति किंचनेति वागेव । तंधर्मभेद । उभयोवाक्ययोर्मध्यगतासावाद्देहली दीपन्यायेन धर्मभेदमपि निषेधतीति भावः । इहभूलोकेयदेवरूपभगवद्रूपेष्वेवावतीर्णं तत्तदेवात्रामुष्मिन्वैकुण्ठलोकेऽस्ति । यत् अमुत्र वैकुण्ठलोके तत्तदेव अनु किंचित्कार्यमनुसृत्य इहभूलोकेऽवतीर्णं भवतीत्युभयविधप्रत्यभिज्ञया परमात्मनो मूलरूपस्यावताररूपस्य चालंताभेदसमर्थ्य पुनर्भेदाभेदवादिनो मतं निषेधुं मृत्योस्समृत्युमाप्नोति य इहानेव पश्यतीति वाक्ये यः इह रूपद्वये नाने वपश्यति । भेदेऽस्वरसंस्मृचयितुमिव शब्दः । सः मृत्यो मारकसंसारदप्यतिशयेन मृत्युशस्त्रताडनादिना मारकसंधतमप्राप्नोतीति भगवद्रूपेषु भेददर्शिनो निदाकृता । अभेदसमर्थ्यतत्र पुनर्भेदस्य निदायामलंताभेदस्यैवलाभात् । भेददर्शननिदानं न भगवद्रूपसं न निदावन्निमित्तांतरेण । किंतु मिथ्यादृष्टिर्वादेव तत्प्रदर्शनयनास्ति किंचनेति वाक्येन प्रागुक्तं तद्वत् भेदमेव निषेधतीत्युपक्रमोपसंहारानुगुण्येनार्थोलभ्यते । एवं धर्मान्मृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावतीत्युत्तरवाक्येन चैवामिति पूर्वोक्तभगवद्रूपभेददर्शनदृष्टातीकृत्य भगवद्धर्मभेददर्शिनोपि तानेवानुविधावतीति रूपभेददर्शनफलतयोक्तान्मृत्यूनेवानुविधावतीति समानफलत्वमुच्यते । अतो नेहानेति श्रुतिः तस्यापि भेददर्शनस्यामिथ्यादृष्टिर्नैव निदानमिति दर्शयितुं मपि भेदमुपोद्धातप्रक्रियानिषेधति । अत एव हेतुभयोरपि धर्मभूतब्रह्मण एव सामान्यतो निर्देशः । एवं च ब्रह्मणि स्वरूपधर्मभेदाख्यस्वगतभेदद्वयस्याप्युपक्रमोपसंहारानुगुण्येन निषेधोलभ्यते । यथोदकमित्यत्रोक्तयथेति पदमहिम्नैव तथेति पदलाभात् मध्यस्थितवाक्यस्योभयविधभेदप्रतिषेधकत्वलाभाय कवाक्यतया व्याख्याने एवं धर्मवद्धर्मान्मृथक्पश्यंस्तथा ताननु विधावतीत्यर्थलाभेन एवं पदस्य यथाविन्यासमव्याख्यानाख्यगुणाच्च

बह्वर्थकवेदवाक्यस्यैवमप्येकायोजना । जीवेश्वरभेदनिषेधस्यवार्ताप्यत्रनशोभते । यतश्चोदेतिसूयोस्तयत्रचगच्छति । तदेवास्त्वैवार्पितास्तदुनात्येतिकश्चनेतिवाक्येअस्यामवोपनिषदिसूयादिदेवानांचस्वव्यापारेषुभगवदधीनत्वश्रवणेन तदुनात्येतिकश्चनेतिसर्वस्यापितदधीनत्वश्रवणेनचसतात्पर्यं जीवेश्वरभेदस्यापेनपुनस्तस्यैवनिषेधायोगात् । देवास्त्वैतमनुसृत्यस्वस्थानेष्वर्पिताः । तत्रनिदर्शनतयासूयस्योदाहरणं । एवंचेत्रेधाभेदस्याभ्यासात्कथंनमहातात्पर्यं ॥ ९१० ॥ जीवेश्वरभेदनिषेधकथनेवाधकांतराणिचाह ॥ ईशानइत्यादिना ॥ तत्र तस्यामुपनिषदि । तादृगेवत्यनेन । यथोदकंशुद्धेऽशुद्धमासक्तं ईशानोभूतंभव्यस्येत्युपसंहारवाक्येन ॥ अनीशजगद्वैतंभिनत्तीतिमतिमम ॥ तत्रैवतादृगेवेतियत्फलोक्तिश्चभेदवाक् ॥ ९११ ॥ किंचनास्तीत्यभावस्यवर्तमानत्वमात्रता ॥ कील्येतत्

स्त्रिकालस्थाभाववार्तापिमात्रते ॥ ९१२ ॥ मिथ्यात्वपरतातस्मादसिन्वाक्येनशोभते ॥ ९१३ ॥ तादृगेवभवति । एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमेतिश्रुतिमुपादत्ते । इयंहिश्रुतिः शुद्धजलेशुद्धजलांतरस्यलोडनेपुमयोस्तादृश्यमेवस्यात् । नत्वैक्यमितिपराभिलषितदृष्टांतमपिविघटयती आत्मपदोदितजीवस्वरूपस्यब्रह्मणिप्रवेशाख्यसायुज्येपि एवंभवतीतिउभयोस्सादृश्यमेवस्यात् । नत्वैक्यमितिपरममोक्षेपिभेदमाह । अतोजीवेश्वरभेदेऽश्रुतेर्महातात्पर्यत्रवाच्यकापितिभिर्निराघटते । किंतुनिरवकाशैतच्छ्रुत्यनुसारेणैवसर्वाश्रुतयोव्याख्येयाइतिभावः ॥ ९११ ॥ प्रकारांतरेणापिश्रुतमिथ्यात्वपरतानिराकरोति ॥ किंचेति ॥ अतः लटोवर्तमानाभावमात्रपरत्वात् । अत्रश्रुतौ ॥ ९१२ ॥ तस्मान्नैकालिकाभावबोधकपदाभावात् ।

अस्माकंनुप्रागेवेतिपदमहिम्नारूपेष्वत्यन्ताभेदस्योक्तत्वेनवाक्यद्वयेभेददर्शनस्यनिर्दिष्टत्वेनचरूपभेदादेश्चुत्यनभिप्रेततयाअर्थार्थद्वयं
ताभावस्वयसिद्धः । (अभेदेनास्ति)भेदेननास्तितामात्रेणापिवाक्ययोजनात् (नात्रोद्यतानां) मिथ्यात्वेभराभावाच्च ॥९१३॥
किंचयस्मिन्निर्दिष्टं चविचैधिसर्वयस्मिन्देवाधिविश्वेनिषेदुरिति श्रुतौब्रह्मण्येष्वश्रुतजगत्पुनरनयाश्रुत्याकथं तत्रैवनास्तीत्युच्यते ।
श्रुत्योःपरस्परविरोधप्रसंगात् । अतोऽप्यस्मदुक्तएवाक्यार्थइत्याह ॥ यदस्तीति ॥ जगच्चेतनं जडजडत्वादेवाभेदानहं । यस्मि

यदस्ति तत्कथं नास्ति ततो ब्रह्मणियच्छ्रुतं ॥ जडं जगद्भेदानहं च गह्वारं तत्र तत्कथा ॥ ९१४ ॥ अस्ति त्व
स्यानृतत्वेन नास्ति त्वघटनायादि ॥ तर्ह्यन्योन्याश्रयो दोषो ह न्यादन्यायवादिनं ॥ ९१५ ॥ अस्ति त्व
स्यानृतत्वे स्यान्नास्ति त्वघटनातव ॥ नास्ति त्वघटनायां स्यादस्ति त्वस्यानृतात्मता ॥ ९१६ ॥ अतस्मा
रूपभेदस्य धर्मभेदस्य वाहरौ ॥ निषेधाय प्रवृत्तेति प्राचीनोचोदयंतिनः ॥ ९१७ ॥ इहेत्येतत्पदं नोचेष्वेह
स्यादिति मेमतिः ॥ नानापदंचान्यथास्यान्नानार्थप्रदंतव ॥ ९१८ ॥

नदेवाधिविश्वेनिषेदुरिति श्रुतौ महाचेतनानामपि देवानां ब्रह्मण्याश्रयाश्रयिभावश्रवणात् जगदप्यभेदानहं । अत्र वाक्ये । तत्कथा
जगत्कथा । गह्वारं । स्वरूपनिषेधमुखेन भेदनिषेधमुखेन वा उक्तरीत्या जगतोत्रवत्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ९१४ ॥ अस्ति त्वस्यानृ
तत्वाच्च विरोधइत्यत आह ॥ अस्ति त्वस्येति ॥ ९१५ ॥ अन्योन्याश्रयमेवोपपादयति ॥ अस्ति त्वस्येति ॥ ९१६ ॥ अतः अ
न्यार्थासंभवात् । सा नेहनानेति श्रुतिः ॥ ९१७ ॥ नोचेत् ब्रह्मणि स्वगतभेदपरत्वं नोचेत् । इह श्रुतौ । मिथ्यात्वपरत्वे किंच नना

स्तीत्येतावतापूर्तेः इहपदस्यनानापदस्यचवैयर्थ्यात् । अन्यत्रसत्त्वप्रापकतयाप्रकारांतरेणसत्त्वप्रापकतयाचविरुद्धत्वाच्चेतिभावः ॥ ९१८ ॥ श्रुतेर्जागद्विषयतायामन्यनुकूलमर्थमाह ॥ नानाभूतजगत् इहब्रह्मणिकिंचन किंचिन्नास्ति । किंतुसर्वं चास्तीत्यर्थस्यपदस्वारस्येनैवलब्धेस्सर्वश्रुत्यविरुद्धत्वाच्चातिमनोहरइत्युक्तं ॥ ९१९ ॥ ब्रह्माहमस्मि सोहमस्मीत्यादिवाक्यानामपि

अथापिजगदर्थत्वेयदितेस्तिमहान्भरः ॥ तर्हि किंचननेहास्ति किंतुसर्वचनः प्रभौ ॥ सर्वाधारेहरावस्तीत्यर्थोस्त्वितिमनोहरः ॥ ९१९ ॥ ब्रह्माहमस्मीतिवाक्येकथमैक्य भ्रमस्तव ॥ सुपांमु(रि)लुगितिसूत्रेणप्रथमासप्तमीयतः ॥ ९२० ॥ अतोब्रह्मणिवर्तेऽहमित्यर्थेऽशास्त्रसंमते ॥ सतिसर्वविरुद्धैक्येनक्वचिद्विभ्रमंकुरु ॥ ९२१ ॥ किंचचिन्मात्र गोरैक्येकार्यद्विपदशिक्षणं ॥ खंजवद्वाचरेत्स्वार्थैवाक्यंतत्रैकरक्षणे ॥ ९२२ ॥ अतोब्रह्माभिसंबंधाद्ब्रह्मशब्दोस्तुजीवगः ॥ अहंब्रह्मनियम्योस्मीत्यर्थश्चत्वाखिलप्रियः ॥ ९२३ ॥

अनुकूलमर्थसंप्रमाणकमाह ॥ ब्रह्माहमिति ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ प्रकारांतरेणापिपरकीयार्थेदोषंवदन्स्वार्थमेवोपपादयति ॥ किंचेति ॥ द्विपदशिक्षणं अहंपदस्य ब्रह्मपदस्यच मुख्यार्थपरित्यागाख्यशिक्षणं । खंजवत् एकपादवत् । तत्रपदद्वयमध्ये । एकरक्षणे एकपदमात्रलक्षणांकृत्वापदांतरस्यमुख्यार्थापरित्यागाख्यरक्षणे ॥ ९२२ ॥ अतः एकपदरक्षणस्यन्याय्यत्वात् । ब्रह्म

ब्रह्मसंबधीति जीवोऽस्तु जीवप्रतिपादकोऽस्तु । अहंब्रह्म लक्षणाया ब्रह्मपदप्रतिपाद्योऽस्मीति वाक्यार्थोऽस्तु । पदद्वयलक्षणापक्षादप्येकपदलक्षणाया एव न्याय्यत्वादिति भावः ॥ १२३ ॥ अयमप्यंगीकारवादइत्याह ॥ अंगीकृत्येति ॥ अनुशासने । सप्तसुप्रथमेत्यादिशब्दानुशासनशास्त्रे । अनुशिष्टश्च मुख्यार्थ एवेति भावः ॥ १२४ ॥ अस्तु वैदिकपदानामनुशासनबलादर्थद्वयमपि मुख्यं । तथापि भवदुक्तार्थस्यैवांगीकारो हेतुरित्यत आह ॥ हिरण्यशृंगमिति ॥ अर्थनं तीर्थप्रार्थनं । मनोवाक्कायकृतपापपरिहारप्रार्थ

अंगीकृत्येदमुदितं वस्तु तत्स्वनुशासने ॥ अनुशिष्टार्थकथनात्स्वार्थत्यागो न मे कश्चित् ॥ १२४ ॥ हिरण्यशृंगं वरुणं प्रपद्ये स पुनानुमां ॥ इत्यर्थं न च तत्रोक्तं गच्छेद्ब्रह्मसलोकांतां ॥ इत्युक्तब्रह्मसालोक्यमुख्ये क्येन हि शोभते ॥ १२५ ॥ अहमेवाहमित्यन्यात्मतामेतप्रतिक्षिपन् ॥ जीवो ज्योतिः पुराद्रौ हमित्येवोक्तत्वासमज्जति ॥ यद्वृद्धिं जातिजीवादावनुशास्ति स पाणिनिः ॥ १२६ ॥ ॥

न च । यजुर्वेदोपनिषदि अधर्मपणसूक्तस्थं हि ब्रह्माहमस्मीति वाक्यं । तत्र हि वरुणप्रार्थनादिकं बहुधा जीवस्योच्यते । तच्च साक्षाद्ब्रह्मत्वेन धत्ते । अतस्सप्तमीस्वीकार इति भावः ॥ १२५ ॥ युत्स्यं तरं चाह ॥ अहमेवाहमिति ॥ अन्यात्मतां अहमित्युक्तस्य रूपान्यस्य परब्रह्मणोऽपि स्वस्वरूपतां । अंते उपसंहारे । पुरापूर्ववाक्ये । अहंपदस्य सर्वत्र संबन्धात् । ब्रह्माहमस्मीत्यादि वाक्ये जीवोहमस्मीत्याद्येवोक्त्वेत्यर्थः । न तु स्वस्य परब्रह्मणा सहैक्यमित्येव कारणाह । सः स्नाता । यद्यस्मात् । बृहद्ब्रह्माणुं । बृहज्जाति

जीवकमलासनशब्दराशिध्वितिपाणिनेनुशासनादितिभावः । अयमाशयः । आर्द्रज्वलतिज्योतिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलतिब्रह्मा
हमस्मि । योहमस्मिब्रह्माहमस्मि । अहमस्मिब्रह्माहमस्मि । अहमेवाहंमांजुहोमिस्वाहेतिश्रुतावुपसंहारवाक्येऽहमेवाहंमांजुहोमि
स्वाहेतिश्रूयते । तत्रचविशेष्यसंगतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वात्अहमेवाहमस्मि नत्वन्यःपरमात्मान्यहमस्मि । तेनका
रणेनमयिपापानांसंभावितत्वात्सन्निष्ठापाख्यतूलदाहायमात्वायिजुहोमिस्वाहेत्यर्थलाभात् ब्रह्माहमस्मीतिपूर्ववाक्येपिजीवोहम
स्मीत्येवाथौवाच्यः । ब्रह्मशब्दस्यजीवेऽप्यनुशासनात् । नतुपरंब्रह्माहमस्मीत्यर्थोवक्तुंयुक्तः । तस्योक्तविधयोपसंहारवाक्यविरुद्ध
त्वात् । मज्जतीत्युक्तत्वात्नरूपक्रियाविरोधाच्चेति । इदंचोपलक्षणं । ब्रह्माहमस्मीतिप्राक्स्वेनैवोक्ताव्यस्य योहमस्मिब्रह्माहम
स्मि । अहमस्मिब्रह्माहमस्मीत्युत्तरवाक्यद्वयेस्वेनैवात्रशक्यक्रियाध्याहारेणब्रह्माहमस्मिब्रह्माहमस्मीतितत्रतत्रयोवदति । सःब्रह्म
शब्दस्यजीवेऽप्यनुशासनात्अहमस्म्यहमस्मीत्येवाह । अहंशब्दवाच्योजीवोस्मीत्येवाहेतियावत् । एतद्वाक्यसमानार्थकतद्वाक्यमि
तिभावः । नतुपरंब्रह्माहमस्मीत्याहेतिव्याख्या । तस्मादहमेवाहं नत्वन्योऽप्यहमित्युपसंहारात् । अन्यथाहमस्मीत्यस्यसिद्धानुवाद
कत्वेनस्थानद्वयेचैवयथ्यात् । ब्रह्माहमस्मीतिस्थानद्वयस्थवाक्ययोरपिज्योतिर्ज्वलतिब्रह्माहमस्मीतिपूर्ववाक्योक्तार्थानुवादकत्वेन
वैयर्थ्यात् । नचाभ्यासार्थपुनर्वचनमितिवाच्यं । अनुवादाप्रामाण्यपक्षेऽभ्यासस्याप्यप्रयोजकत्वादित्यापिद्रष्टव्यं । प्रकरणानुसारे
णैवपुनर्युक्तं । वस्तुगत्याऽनयोर्वाक्ययोरर्थपर्यालोचनायांअहमेवाहंनत्वन्यइतिवाक्येऽहंपदवाच्यजीवस्यनक्कापिपरंब्रह्माभावइत्यर्थ
लाभात् । योहमस्मीतिवाक्येवीप्सयासार्वत्रिकाणांब्रह्माहमस्मीतिवाक्यानामप्यन्यार्थकथनान्तर्कपिजीवपरमात्मक्यावकाराइ

त्यनुसंधेयं ॥९२६॥ आर्द्रपदार्थमाह ॥ आर्द्रतीर्थावुनिस्नातमिति ॥ मेमरूपमितिस्नातुर्जीवस्यवचनं । ज्योतिःपदार्थमाह ॥ अद्यविवर्जितमिति ॥ तेनमालिन्यहेतुपापपरिहारसतितेजोरूपजीवस्याग्निवज्ज्वलनेनकारणेनतीर्थस्नानेनपापपरिहारेसतिप्रकाशमानरूपत्वाज्ज्योतिरहमस्मीत्याहेतिभावः । चक्षुर्देनयस्माज्ज्योतिः ज्योतीरूपं जीवस्वरूपंज्वलति । प्रकाशकपुण्याभिवर्धनेन ब्रह्मध्यानेनाभिवृद्धब्रह्मवचसेनचज्वलति । अतिशयितप्रकाशंभवति । तेनकारणेनबृहदातोर्वृक्ष्यर्थकत्वाज्जीवरूढत्वाच्चयोगरूढ्या

आर्द्रतीर्थावुनिस्नातंरूपमेऽद्यविवर्जितं ॥ ज्वलत्यनलवत्तेनज्योतिरस्मीतिचा
ब्रवीत् ॥ ९२७ ॥ परंब्रह्मपरंज्योतिःपराद्रोयःकृपाणवै ॥ नासावहमितिप्राहयो
सौख्यस्याद्यमर्षणः ॥ ९२८ ॥ किंचाहमर्थानात्मातेब्रह्माहमितिवाक्तः ॥ जडा
हंकृत्यैक्यमाह्नजीवैक्यंभवन्मते ॥ ९२९ ॥

ब्रह्मअतितेजस्वीजीवोहमस्मीत्यब्रवीदित्यपिदृष्टव्यं ॥९२७॥ सामान्याकारेणस्वव्यवहारस्यातिशयितरूपाभावेतात्पर्यस्यलोकेदर्शनादाद्रोदिसामान्यपदत्रयव्यावर्त्यार्थमाह ॥ परंब्रह्मेति ॥ असौ वासुदेवः परंब्रह्म नारायणःपरंब्रह्म परंज्योतिरुपसंपद्य कृपायापरयाविष्टइत्यादौपरब्रह्मादिपदाभिधेयतयालोकेवदयोःप्रसिद्धः । युक्त्यन्तरंचाह ॥ योसामिति ॥ स्वाद्यपरिहाराययथार्थयते । कथंतदभेदस्त्वस्येतिभावः ॥ ९२८ ॥ परपक्षेदुपणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ तेमते । ततः अहमर्थस्यात्मभिन्नत्वात्

॥ ९२९ ॥ ननुलक्षणयाब्रह्मपरत्वमंगीक्रियतइत्यतआह ॥ मानसेति ॥ अहंकारंआरोपाधिष्ठानब्रह्मचैतन्यप्रवेशोपिजीवचैतन्य
स्यवार्तापिनास्तीतिसूचनायोक्तंमानसेति । लक्षणाबीजसंबंधस्यजीवचैतन्येऽभावादित्यर्थः । तस्मादहंब्रह्मेत्यादिवाक्यानांजीव
ब्रह्मैक्यपरत्वशंसनंस्वमतहिंसनमेवेतिभावः ॥ ९३० ॥ सूत्रनिरूढं व्याकरणसूत्रनिरूढं । मणिं मणिवन्निर्मलंब्रह्माश्रितत्वरूप
मर्थ । काचं काचवन्मलिनंब्रह्मैक्यरूपमर्थ । कथंशक्रस्येत्यनेन यथाशक्रपदवीभिभुक्कस्यायोग्या ततोप्यत्यंतायोग्यापरब्रह्मपदवी

मानसाहंकृतेरारोपाधिष्ठानचित्तैवहि ॥ सिद्धेयलक्षणयाप्यैक्यंनतुजीवचित्तासह ॥ ९३० ॥

मणिंसूत्रनिरूढंचत्यक्त्वाकाकाचमाश्रयेत् ॥ कथंशक्रस्यपदवीभिभुकोरोहुमिच्छति ॥ ९३१ ॥

यतस्तदात्मानमेवावेदित्यवधारवाक् ॥ अहंब्रह्मास्मीतिवाक्यंब्रह्मवाक्यतयास्फुटं ॥ ९३२ ॥

अतस्साकेवलंतस्यैकस्यैवब्रह्मतांवदेत् ॥ अन्ययोगव्यवच्छेद्रीहन्यादवधृतिर्नचेत् ॥ ९३३ ॥

विशेष्यसंगतस्यैवकारस्यबुधमंडली ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदमर्थयत्प्रत्यपद्यत ॥ ९३४ ॥

तिसूचयति ॥ ९३१ ॥ युक्त्यंतरेणापियत्रक्वापिस्थितस्याहंब्रह्मेतिवाक्यस्यपरब्रह्मवाक्येतैवनजीववाक्यतेत्याह ॥ यतइति ॥

वाक् । तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीतिमाध्यंदिनश्रुतिः । तद्ब्रह्मअहंब्रह्मास्मीतिआत्मानमेवावेद नत्वन्यमितिअहंब्रह्मेतिवाक्यं

ब्रह्मवाक्यतयाऽवधार । अतःकारणात् । सावाक् । तस्यब्रह्मणः । नचेत् । ब्रह्मणएववाक्यंनचेत् ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ विशेषे

ष्यस्यैवब्रह्मणः आत्मानमितिकर्मत्वोक्तेस्तसंगतस्याप्येवकारस्यविशेष्यसंगतत्वमुक्तं । तदेवात्मानंब्रह्माहमस्मीत्यावेद तदात्मा

नमवब्रह्माहमस्मीत्यावेदेतिवावाक्यद्वयस्यच पार्थएवात्मानंधनुर्धरेने पार्थआत्मानमेवधनुर्धरेनइतिवाक्यद्वयवत्फलतस्मा
भ्यादितिभावः । अथवा एवद्वयस्यतदित्यनेनैवसंबंधात्विशेष्यसंगतत्वंद्रष्टव्यं । अतः परब्रह्मैक्यवाक्यत्वात् । तांश्रुतिं ।
यद्यस्मात् । तेषुजीवेषु अर्थात् आत्मानमेवब्रह्मेत्यावेदयुक्तेऽन्येषुब्रह्मतानास्ति । अस्तिचेत्तानपिब्रह्मतयाकुतोनेवेत्ति । विद्यमा
नस्यवेदनयोग्यत्वात् । अतोनास्येवेत्यर्थतः । अननैववाक्येनजीवानामब्रह्मत्वस्यापिमिद्धेरितिभावः । तत्तस्मात् ॥ ९३४ ॥

अतोजीवब्रह्मतापानतायुजीतबुद्धिमान् ॥ यत्तेष्वब्रह्मताप्यर्थत्प्राप्तातद्भेदवागियं ॥ ९३५ ॥
ऋषयानुवदत्येतां प्रभोवाक्यत्वंतः क्वचित् ॥ मत्तः परतरं न स्तीत्यादिवाक्यानुवक्तृवत् ॥ ९३६ ॥
सोहमित्यादिवाक्यस्याप्येवमेवगतिर्भवेत् ॥ योवेत्तिवेदमयार्थादांतद्भूल्येनदशंवचः ॥ ९३७ ॥
सर्वब्रह्मेतिवाक्याच्च किंजडब्रह्मतापिते ॥ बाधात्तत्तस्तुसंकोचेजीवादप्यस्तुबाधितात् ॥ ९३८ ॥

॥ ९३५ ॥ तर्हिक्वचित्क्वचित्प्रदेशेऋषिभिरपिब्रह्माहमस्मि सोहमस्मीत्याद्युच्यते । तस्यकागतिरित्यतआह ॥ ऋषयइति ॥
मत्तः परतरं नान्यदितिकृष्यावाक्यस्यान्यैरपिभक्त्यादिनेदिनेपाठेपिपार्थोपासनात्तत्तमतानायाति । तथेदमपि । तस्मादधर्मपणसू
क्तस्यवाक्यमपिनजीवानांब्रह्मैक्यसंपादकमितिभावः ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ सर्वखल्विदंब्रह्मेतिवाक्यस्यप्रागुद्विपितत्वेपितत्रानुक्तदो
षमपिबहुपुनराह ॥ सर्वमित्यादिना ॥ ततः जडात् । बाधितात् । जीवादपि । अस्तु संकोचोस्तु । नाहं सर्वज्ञइतिजीविक्य

स्यापिबाधितत्वात् । किञ्चजडेनाहसर्वज्ञइतिप्रत्यक्षाभावेनजीवभेदस्येवसाक्षिरूपातिप्रबलस्वप्रत्यक्षवाधाभावात् अतीन्द्रियेषु
जडेषुप्रायःपरप्रत्यक्षस्याप्यभावात्जडस्यब्रह्मैक्येयुक्तिबाधएव नतुप्रत्यक्षबाधः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यचास्माभिरदर्शनात् । जीवाभेद
स्तूक्तसयुक्तिकप्रबलप्रत्यक्षबाधितत्वात्सर्वथापरित्याज्यइतिभावोविज्ञेयः ॥ ९३८ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ इदंपदार्थइति ॥ तत्
पदं । इदंपदं । जडपरित्यागइत्युपलक्षणं । चेतनांगीकारेपिप्रकुप्यतीतिद्रष्टव्यं ॥ ९३९ ॥ ततः मुख्यार्थयोगात् ॥ ९४० ॥

इदंपदार्थोहिजडमनिदंब्रह्मतेमते ॥ अतो जडपरित्यागेपदंतद्धिप्रकुप्यति ॥ ९३९ ॥
जडस्यचैक्यमुख्यंनतोन्यार्थस्तवापिहि ॥ ९४० ॥ यतस्सर्वसमामोषिततत्सर्वोसीतिभा
रते ॥ गीतोक्तिस्तद्गुलात्सर्वव्यापितैवार्थैर्यतां ॥ ९४१ ॥ ऐंद्रं व्याकरणं यस्य मूल रूपं
न्यरूपत् ॥ सपार्थश्चशब्दशक्तिश्चशक्तिज्ञो(तः)अपरात्मनः ॥ ९४२ ॥

सप्रमाणकंस्वाभिमतार्थमाह ॥ यतइति ॥ अनेन सर्वसमामोषिततोसि सर्वइतिवाक्यंसंगृह्णाति । यतस्त्वसर्वजगत्समामोषि
सम्यगाप्नोषि । आप्लव्याप्तावितिधातुः । समाह्वयार्थकत्वसर्वसमापयसीतिणिजंतप्रयोगस्स्यात् । अस्मिन्प्रयोगेतु व्याह्वयार्थकत्वमेव
ग्राह्यं । अन्यथासकर्मकतानस्यात् । किंतुत्वंसमाप्तोभवसीत्येवप्रयोगस्स्यात् । तत स्सर्वव्याप्तत्वात् सर्वः सर्वशब्दवान्योसीति
कृष्णंप्रत्यर्जुनवाक्यं ॥ ९४१ ॥ व्याकरणकर्तृत्वादर्जुनकृतशब्दानुशासनमान्यमित्याह ॥ ऐंद्रमिति ॥ यस्यार्जुनस्यमूलरूप

भिद्रः । न्यरूपत्निरूपयामास । अतः व्याकरणकर्तृत्वात् । शब्दशक्तिज्ञइत्यनेनमुख्यएवायप्रयोगःनत्वमुख्यइतिसूचयति । यतस्ततइतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकथनात् प्रवृत्तिनिमित्तवतिचप्रयोगस्यमुख्यत्वादितिभावः । परात्मनश्शक्तिज्ञइत्यनेन नामानि सर्वाण्यमाविशंतीत्यादिनोक्तसर्वशब्दमुख्यवाच्यत्वरूपभगवच्छक्तिज्ञत्वाच्चमुख्यमेवप्रयोगमनुशास्तीतिभावः ॥ १४२ ॥ ऐक्यार्थकत्वेऽपक्रमवाक्यविरोधेचाह ॥ तज्जलानितीति ॥ अनेन तज्जलानितिशांतउपासीतेतिवाक्यसंगृह्णाति । इति अने

तज्जलानितिशांतस्सष्ठुपासीतेतिपूर्ववाक् ॥ उपास्योपासकत्वंहिप्राहृतच्चकथंनव ॥ १४३ ॥ जीवइत्येवलक्ष्यत्वेपदयोस्सुविरुद्धता ॥ चिन्मात्रस्यतुलक्ष्यत्वेव्यर्थसर्वपदंनव ॥ १४४ ॥ यदि सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वंसर्वपदेदितं ॥ तदमुख्यार्थसंत्यागस्सर्वाधिष्ठाननैवच ॥ १४५ ॥ अर्थोस्तुलायवान्मध्यभ्रमाःकस्मान्निवेदयते ॥ पूर्वश्रुतायुक्तसूत्ररीत्यावार्थोभाविष्यति ॥ १४६ ॥

नप्रकारेण । पूर्ववाक् सर्वखल्विदंब्रह्मेत्यतःपूर्ववाक् । तदेतदृष्टंचश्रुतंचेत्युपासीतेतिवाक् । उपासीतेतिपदस्योभयत्रसाम्यादेकप्रकारत्वं उपास्तिविधायकोपक्रमोपसंहारवाक्यद्वयविरोधस्फोरणायवक्रमुद्रयाप्रवृत्तिः । एवंचोपास्तिविधायकवाक्यद्वयमध्यस्थवाचस्तद्विरुद्धमैक्यार्थवदन्पूर्वोत्तरविवेकशून्यइतिभावः ॥१४३॥ लक्ष्यत्वे सर्वपदलक्ष्यत्वे । व्यर्थं चिन्मात्रेऽनेकत्वाभावाद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥१४४॥ सर्वाधिष्ठानता सर्वाधारता । लाघवात् सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वापेक्षयासर्वाधिष्ठानत्वस्यलघुत्वात् । जीवपक्षेजडप

क्षेचैकार्थ्यलाभेनलघुत्वाच्च ॥९४५॥९४६॥ तदेवसूत्रंप्रदर्शयन्सकलाद्वैतवाक्येऽप्यापातप्रतीतार्थबाधेनास्यैवन्यायस्यसर्वत्रसंचार
 धितुंशक्यत्वात्पराभिलाषितैक्यस्यनक्काप्यवकाशइत्याह ॥ सप्तस्विति ॥ तस्मात्त्वमसि तस्मिंस्त्वमसि । अहंब्रह्मण्यस्मि
 अहंतस्मिन्नस्मि । सर्वस्मिन्नहम् । इत्यादिप्रकारेणसकलाद्वैतवाक्येपिआधितार्थस्यैवविद्यमानत्वेनबाधितैक्यार्थस्यक्काप्यनव
 काशात् ॥९४७॥ तर्हिप्रथमाभिर्भक्तेर्नक्काप्यवकाशइत्यतआह ॥ यथाश्रुतवाक्यार्थवाधाभावेप्रथमादिविभक्तीनां
 सप्तसुप्रथमायस्मात्कृत्सावेदेषुवैदिकैः ॥ तस्माद्वैतवाक्यानांलक्षादपिर्भर्मम ॥९४७॥ यथाश्रुतप
 दस्यार्थस्यायोगेपूर्वयोगिभिः ॥ व्यत्यासशासनाच्चातिप्रसंगोयत्रकुत्रचित् ॥९४८॥ अतस्तवायुधंसर्व
 बलान्नीतंपरैर्युधि ॥९४९॥ यदेकज्ञानतस्सर्वविज्ञानंचश्रुतौश्रुतं ॥ अतोपिनपरात्मैक्यंसिद्ध्यैदद्वैतवा
 दिनां ॥९५०॥ यदिस्याद्ब्रह्मविज्ञानेज्ञेयंजगदिदंचते ॥ तदाशंकावकाशस्याज्ञैवंकिलभवन्मतं ॥९५१॥
 निष्प्रकारकचिन्मात्रनिर्विकल्पकदृक्त्वव ॥ ब्रह्मदृग्जगतोज्ञानंतदाकस्यास्तिकथ्यतां ॥ ९५२ ॥ ॥
 व्यत्यासइतितत्रसर्वत्रतासामेवावकाशइतिभावः ॥ ९४८ ॥ अतस्सर्वाद्वैतवाक्यानांस्वानुकूलिकरणात् ॥ ९४९ ॥ उत्तमादे
 शमप्राक्षेयेनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतमतमविज्ञातंविज्ञातंभवतीतिश्रुतौब्रह्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानमुच्यते । तच्चसर्वस्यब्रह्मस्वरूपत्वमभि
 प्रेत्यैवेतिमायावादिनोवदंति । तदपिनयुक्तमित्याह ॥ यदेकेति ॥ श्रुतौश्रुतंयत् अतोपीतिसंबंधः ॥ ९५० ॥ कुतो नसिद्ध्यैदि
 त्यतआह ॥ यदीति ॥ भवन्मतं एवं पूर्वोक्तप्रकारेणनकिल ॥ ९५१ ॥ तर्हिकथमित्यतआह ॥ निष्प्रकारेकेति ॥ तवमते

ब्रह्मदृक् ब्रह्मपरोक्षज्ञानं निष्प्रकारकस्यानिर्धर्मकस्य चिन्मात्रस्य ब्रह्मचिन्मात्रस्य चित्स्वरूपधर्मस्यापिव्यावृत्त्यर्थमात्रपदं । निर्विकल्पकद्विक्रिल निर्विकल्पकरूपापरोक्षज्ञानं किल । तदा एतादृशनिर्विकल्पकज्ञानदशायां । कस्यजगतइतिसंबंधः । तवमतेब्रह्मापरोक्षज्ञानरूपे श्रवणमननोत्तरकालीने एकविज्ञाने ब्रह्मधर्माणामपिनभानं । अंततश्चित्त्वस्यापिनभानमितिप्रक्रिया । तदासर्वस्यजगतोज्ञानंकथंभावितमितिभावः ॥ ९५२ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ आरोपितस्यरजतस्य अधिष्ठानस्य शुक्तिरा

अपिचारोपितज्ञानंनाधिष्ठानस्यदर्शने ॥ अतोपिनजगज्ज्ञानंब्रह्मज्ञानंभवन्मते ॥ ९५३ ॥ चरमब्रह्मविज्ञानप्रशंसाथस्वलुश्रुतिः ॥ अर्थवादिमिमंवक्तिततश्चरममेवतत् ॥ वाच्यत्वैकविज्ञानंकथंनत्रान्यदर्शनं ॥ ९५४ ॥ अतोभ्रान्तजगज्ज्ञानमधिष्ठानात्मदर्शने ॥ जातमित्यपिनैकस्यज्ञानात्मसर्वस्यदृक्त्वव ॥ ९५५ ॥

कलस्य । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानदशायां आरोपितज्ञानंकुत्रापिनभवतीत्यर्थः । भवन्मतेब्रह्मणिजगतःकल्पितत्वमतोब्रह्मतत्त्वज्ञानदशायांतत्रारोपितजगज्ज्ञानंकथंनत्रमतेस्यादितिभावः ॥ ९५३ ॥ अत्रोक्तज्ञानंचरमज्ञानमेवत्यत्रयुक्तिमाह ॥ चरमेति ॥ इमं येनाश्रुतमित्यादिकं । उपलक्षणंचतत् । अश्रुतंश्रुतमंतमतमित्युक्तश्रवणमननोत्तरकालीनत्वात् वीत्युपमर्गबलाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । तदेकविज्ञानमितिंसंबंधः । तत्र एकविज्ञाने । अन्यदर्शनं जगद्दर्शनं ॥ ९५४ ॥ अतः एकविज्ञानस्यचरमापरोक्षज्ञान

त्वात् । भ्रांतजगज्ज्ञानं जगद्भ्रमरूपज्ञानमिति यावत् । अधिष्ठानात्मदर्शने अधिष्ठानभूतब्रह्मदर्शने सत्येव जातं न त्वन्यथा । भ्रांते रधिष्ठानज्ञाननियतत्वादित्यर्थः । इत्यपि इतिहेतोरपि । तवमते । एकस्यज्ञानं सर्वस्य दृक्कनाभूत् । जगदारोपदशायां यदधिष्ठान ब्रह्मज्ञानं तदेव एकविज्ञानमस्तु । तदा सर्वविज्ञानमप्यस्येव । अयमेव श्रुत्यर्थ इत्यपि त्वया वक्तुं न शक्यते । एकविज्ञानपदेन मोक्ष हेतुभूतब्रह्मापरोक्षज्ञानस्यैव श्रुत्या अभिप्रेतत्वादिति भावः ॥ ९५५ ॥ तस्माद्भ्रमकालीनाधिष्ठानज्ञानरूपब्रह्मज्ञानस्याप्रस्तुतत्वा

तस्माद्भ्रमस्य द्वावंशौ स्त इत्यपि न ते गतिः ॥ भ्रमानुकूलसामान्यधीर्विज्ञानं कथं वद ॥ ९५६ ॥ एवमप्यखिलभ्रांतजगदैक्यं भवेत्परं ॥ अप्रशंस्यप्रशंसास्यात्प्रक्रमस्याप्यति क्रमः ॥ ९५७ ॥ एकज्ञानेन सर्वस्य ज्ञानं काणवश्रुतिः पुरा ॥ प्रस्ताव्यपुनराहृतदमृतत्वमिति स्फुटं ॥ ९५८ ॥

त् । दोषांतरंचाह ॥ भ्रमेति ॥ तथा सति वीत्युपसर्गवैयर्थ्यं च स्यादिति भावः ॥ ९५६ ॥ पुनरपि दोषत्रयमाह ॥ एवमिति ॥ एवमपि भ्रमकालीनाधिष्ठानज्ञानस्यैकविज्ञानत्वेऽपि । अनेनैकविज्ञानेन सति सर्वविज्ञानेन भ्रांतिकल्पितजगदैक्यमेव ब्रह्मणो भवेत् । अस्मिन्नेकविज्ञानेन तस्यैव सर्वस्य भ्रांत्या प्रतीयमानत्वात् । तच्च विरुद्धमिति भावः । अप्रशंस्यस्य संसारहेतुतयानिद्वयस्य । प्रक्रमस्य मोक्षोपयोगिब्रह्मज्ञानोपक्रमस्य ॥ ९५७ ॥ श्रुत्यंतरसमाख्यया च मोक्षोपयोगिब्रह्मज्ञानमेवेदमेकविज्ञानमित्याह ॥ एकज्ञानेन

ति ॥ काण्वश्रुतिः आत्मनिविज्ञातेसर्वमिदं खलु विज्ञातस्यादिति श्रुतिरित्यर्थः । एतदमृतत्वमित्यनेन एतावदरेखत्वमृतत्वमिति श्रुतिर्संगृह्णाति । अरेगार्गि एतावत् एतादृशमाहात्म्यसहितं एतज्ज्ञानमित्यर्थः । अमृतत्वं मुक्तिः खलु । इति वाक्ययोजना ॥ ९५८ ॥ अस्यार्थसदृष्टांतमाह ॥ लांगलमिति ॥ मुक्तिहेतुतावाक् ज्ञानस्य मुक्तिहेतुतावाक् । इयं एतावदरेखत्वमृतत्वमिति श्रुतिः । यथालांगलजीवनमितिसामानाधिकरण्योक्तावपिलंगलस्य जीवहेतुत्वार्थः । तथा एतावदेवामृतत्वमित्युक्तेऽपि पूर्वोक्तज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वार्थइति भावः । किलेत्यनेन आत्मनिविज्ञातेसर्वमिदं विज्ञातस्यात् । एतावदरेखत्वमृतत्वमित्युपसंहारात्

लांगलजीवनमिति प्रोक्ते जीवने हेतुता ॥ यथायाति तथा मुक्तिहेतुता वागियं किल ॥ ९५९ ॥
अतः प्रमैव वाच्येऽर्थसाते चिन्मात्रगोचरा ॥ एकज्ञानेन सर्वस्य ज्ञानं तस्मात्कथं वद ॥ ९६० ॥ तद
नारोप रूपैव वाच्यासाचरमप्रमा ॥ सर्वस्य नास्ति ताज्ञानमपि तत्र न तेमते ॥ ९६१ ॥ ॥

अमृतत्वसाधनमात्मदर्शनं द्रष्टव्य इत्यनुद्योतिविवरणोक्तिं लांगलजीवनमितित्वदीपनोक्तदृष्टांतवचनं सूचयति ॥ ९५९ ॥ अतः स्वमतएव सिद्धत्वात् । प्रमा चरमापरोक्षप्रमा । इयं एकविज्ञानरूपा । सा चरमापरोक्षप्रमा । तेमते । तस्मा चिन्मात्रगोचरत्वात् ॥ ९६० ॥ तन्मोक्षहेतुत्वात् । सा एकप्रतीतिः अनारोपरूपा चरमप्रमैव वाच्येति संबन्धः । ननु सर्वस्य नास्ति ताज्ञानं हि बाधः । अतो बाधरूपे चरमज्ञाने निषेधतया सर्वज्ञानमप्यस्तीति शंका निराकरोति ॥ सर्वस्येति ॥ ते निष्प्रकारकरमज्ञानवादि

नः । ब्रह्मन्निमात्रनिर्विकल्पकरूपेचरमज्ञानेसर्वज्ञानमपिनशोभते ॥ ९६१ ॥ सर्वाभावज्ञानंतुसुतरानंघटतइत्याह ॥ यतइति ॥
 अस्मिन्पक्षेदोषांतरंचाह ॥ सर्वस्याभावधीरिति ॥ ९६२ ॥ नचेत् अभावज्ञानमभावज्ञानमेव नचेत् । भावज्ञानंचभवेच्चेदि
 दित्यर्थः । परःप्रतिवादी ॥ ९६३ ॥ बाधकांतरमप्याह ॥ तदभावेति ॥ अभावाभावस्यभावरूपत्वेनभावकथायामभावस्या

यनोह्यभावविषयनप्राहुर्निर्विकल्पकं ॥ सर्वस्याभावधीरस्यात्सर्वज्ञानंतुतत्कथं
 ॥ ९६२ ॥ घटस्यनास्तिताज्ञानंघटज्ञानंहिकोवदेत् ॥ नचेदद्वैतविज्ञानीपरस्यत्वंतुभेद
 दृक् ॥ ९६३ ॥ तदभावकथांवक्तुंतद्भावंकथयेद्विकः ॥ अर्थाभावज्ञमर्थज्ञवक्तिकोवापुमा
 न्भुवि ॥ ९६४ ॥ किंचैवसर्वविज्ञानमेकज्ञानाद्यदीष्यते ॥ तदामिथ्याभूतसर्वजगदैक्यं
 भवेत्सतः ॥ ९६५ ॥ तस्मात्तदेकज्ञानेनसर्वज्ञानंश्रुतीरितं ॥ तवनार्थायकस्मैचिदनर्थाया
 भवत्परं ॥ जीवैक्यस्यानुपायत्वाज्जडैक्यस्यैवचागतेः ॥ ९६६ ॥

पिनिषेध्यतथाकथ्यमानत्वात्तरावणाभावंवक्तुंरावणसद्भावमेवकथयेदितिभावः । तथाअंजनभूखननादिप्रयत्नेष्वर्थाभावदर्शीअर्थ
 दर्शीस्यात् । एवंचसर्वव्यवहारसांकर्यस्यादितिभावः ॥ ९६४ ॥ अस्मिन्नपिपक्षेभिथ्याभूतजगदैक्यमेवब्रह्मणःस्यादित्याह ॥
 किंचेति ॥ एवं निषेध्यतया । सतःब्रह्मणः ॥ ९६५ ॥ मंदाशंकापरिहारमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तत् अधिष्ठानसामा

न्यज्ञानेनारोपितज्ञानरूपं जगन्नास्ति तारूपबाधज्ञानेनिषेध्यतयाजगज्ज्ञानरूपं च । अर्थाय जीवैक्यरूपार्थाय । अनर्थाय मिथ्याभू-
तजगदैक्याय । तदेवविशदयति ॥ जीवैक्यस्येति ॥ ९६६ ॥ अतः अपेक्षिताप्राप्तेरनपेक्षितप्राप्तेश्च किंकेनसंगतमितिसंबन्धः
॥ ९६७ ॥ दोषांतरंचाह ॥ विरुद्धेहेतुः । विरुद्धोहेतुः ब्रह्मप्रमाविषयत्वरूपहेतुः । दृश्यत्वहिमिथ्यात्वेहेतुरुक्तः । तच्चजगतः
उत्पत्तीत्याचरमवृत्तिविषयत्वप्रमाविषयत्वरूपमेवाभूत् । एवंचब्रह्मवज्जगतस्तत्त्वसाधकत्वेनविरुद्धइत्यर्थः । एतज्जगत् । इष्टं
अतोऽैकैक्यमाशास्यज्ञानेज्ञानमिदंजगत् ॥ प्रदृश्यमानमखिलं किल किंकेनसंगतं ॥ ९६७ ॥ विरुद्धो
हेतुरुक्तस्यान्मिथ्यात्वस्यतुसाधने ॥ चरमब्रह्मविज्ञानेसर्वस्यज्ञानतापत्तः ॥ ९६८ ॥ ब्रह्मवज्जगदेत
च्चकरोतिपरमार्थसत् ॥ अतश्च्युत्यर्थक्यनेनेवैष्टनैवसिद्ध्यति ॥ ९६९ ॥ अश्रुतार्थपरंत्वांतुश्रुताथार्थो
हंतिधीमतां ॥ ९७० ॥ अनस्तत्त्वत्वचिन्वाद्यैस्सदृशत्वाच्चराचरं ॥ तदंगेष्वाश्रितत्वाद्वातज्ज्ञानेज्ञाने
जगत् ॥ ९७१ ॥ दृष्टकर्मसमसादृश्याद्ब्रह्ममात्रस्यधीर्न किं ॥ व्याप्तिग्रहायतच्छब्दवाच्यत्वस्यग्रहायवा ॥ ९७२ ॥
मिथ्यात्वजीवैक्यादि ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ भावज्ञानस्यअभावज्ञानतायाअश्रुतत्वात्अश्रुतार्थपरं ॥ ९७० ॥ अतः अन्यार्थस्या
योगात् । आद्यपदेनार्थक्रियाकारित्वं नित्यत्वमानंदादिकंचगृह्यते । सदृशत्वात् हेरस्सदृशत्वात् । चराचरपदेनंचेतनांचेतनज
गदुच्यते । तदंगेषु तत्स्यहेरवयवेषु । तज्ज्ञाने ब्रह्मज्ञाने इत्येवार्थइतिशेषः ॥ ९७१ ॥ सादृश्यादेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानसर्वजन
संप्रतिपन्नदृष्टान्तमुखेनदर्शयति ॥ दृष्टेति ॥ दृष्टस्यैकधूमस्यसादृश्यात् एतन्निष्ठसकलधूमप्रतियोगिकसादृश्यादित्यर्थः । वस्तु

स्थित्या आकारादिना अस्यातीतानागतसकलधूमसदृशत्वादितियावत् । तच्छब्दो धूमशब्दः । एकधूमदर्शने हि स्वाकारसदृशाकाररूपसादृश्यप्रत्यासत्त्यसर्वधूमाः व्याप्तिग्रहाय संकेतग्रहाय वा गृह्यन्ते इति सर्वेषामविवादः । सामान्यप्रत्यासत्त्येति वदंस्तार्किकोऽपि एकज्ञानेन सर्वज्ञानमङ्गीकरोत्येव । अभावसाध्यकक्याप्तिग्रहाय अभावादिपदसंकेतग्रहाय च सादृश्यस्यैव प्रत्यासत्तितया तेनापि वक्तव्यत्वात् । सर्वत्रापि सैव प्रत्यासत्तिरस्तु । किंच वराहादिपरीक्षाबोधयतोऽपि रूपरेखाभारादिनैव बोधयति । तेषु न स्सर्वत्र तादृशरेखादिभिरेव वराहत्वबुद्धिं कुर्वति । विलक्षणरेखादिना तु तद्बुद्धित्यजंतीति आपणवीथीस्था अपि जानन्ति । रेखादिकं विना केवलं वराहत्वजालानकस्यापि किंचिद्बोधः । अतो न्वयव्यतिरेकाभ्यां सादृश्यस्यैवोपस्थापकत्वमुचितं । किंच जाते राधारमात्रमलं । आधारनिय

नानालंकारगंधाद्यैरलंकृतनिदर्शने ॥ तदलंकारगंधादिदर्शनं च न किंचिदृणां ॥ ९७३ ॥

मवती च जातिः कंचिदाधारे मेव ज्ञापयेत् । आकारविशेषबोधने कथं तस्याः शक्तिः । यदि च एकत्र यादृशाकारवति सादृष्ट्या अन्यत्रापि तादृशाकारवने वा धारो भवेदिति नियमः । अतस्तमपि बोधयतीति मन्यसे तर्हि यादृशतादृशशब्दार्थस्य सादृश्यत्वेन जातिव्यादिनापि व्यक्तिगतसादृश्यस्यैव पुरस्कृतव्यत्वात् सैव प्रत्यासत्तिरस्तु । लघवात्सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च । अपि च मुखप्रतिभासाय दर्पणादिना प्रतिमुखपश्यस्तार्किकोऽपि सदृशस्य सदृशांतरोपस्थापकत्वं कथं न मन्यते । न हितदेव तत् । प्रतिमुखत्वात् । नापि मुखत्वजातिमत् । येन जात्यैवोपस्थापकं स्यात् । प्रतिमुखत्वादेव । अतस्साधून् दृष्टैकधूमसादृश्यादिति ॥ ९७२ ॥ सर्वाधारहरिदर्शनेनैव सर्वस्य ज्ञान

मित्यत्रापिदृष्टान्तमाह ॥ नानालंकारेति ॥ ९७३ ॥ अस्मिन्नर्थप्रमाणंचाह ॥ अद्भुतानीति ॥ इहेत्यस्यविवरणंभूमावित्यादि । सर्वात्मके सर्वमात्मानियस्यसःसर्वात्मा । स्वार्थेकप्रत्ययः । तानिअद्भुतानिसतीत्यर्थः । सर्वात्मकपदस्यसर्वस्वरूपत्वार्थकत्वे त्वयितानीत्युक्ताधाराधेयभावायोगात्तुक्तएवविग्रहः । अतःसर्वाधारत्वाविपश्यतःमेअदृष्टंकिंनकिमपि । तवदर्शनेत्वदंगांश्रित सर्वस्यापिदृष्टत्वादितिवाक्यार्थः । एवंचएकविज्ञानेसर्वविज्ञानस्यकानुपपत्तिरितिभावः । विश्वरूपं विश्वं आपातालजगतस्वांगे

अद्भुतानीहयावन्तिभूमावियतिवाजले ॥ त्वयिविश्वात्मकेतानिकिमेऽदृष्टंविपश्यतः

॥ ९७४ ॥ इत्यक्रूरवचःपश्यविश्वरूपंचतंसर ॥ शिशोर्यस्यकिलास्येप्रागपश्यद्विश्वमं

बिका ॥ ९७५ ॥ त्वयिदृष्टेऽखिलादृष्टादितिप्राप्तेभ्वरंनरं ॥ अन्यदर्शनजन्यस्यफलस्या

स्यत्रसंभवात् ॥ ९७६ ॥ यथावदतिसर्वेषांहीरसर्वेश्वरंतथा ॥ महाफलप्रदातारंप्रशं

सतिमहाप्रभुं ॥ ९७७ ॥ अमुख्योर्थोपिमुख्यार्थगुणलाभायकथ्यते ॥ ९७८ ॥

रूपयतिप्रकाशयतीतिविश्वरूपं तंनारायणं । अणुरूपेविश्वरूपाभावशंकापरिहरति ॥ शिशोरिति ॥ अविका यशोदा ॥ ९७४ ॥

॥ ९७५ ॥ भगवतस्त्वातंत्र्यमादायापिएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंघटयितुंदृष्टान्तमाह ॥ त्वयीति ॥ अन्यदर्शनजन्यस्य अप्रधान

पुरुषांतरदर्शनजन्यस्य । अत्र प्रधानपुरुषदर्शनेसतिथयावदंतीतिपूर्वोणान्वयः । सर्वेषामहाफलप्रदातारंप्रशंसति । भगवद्विज्ञाना

देवसर्वज्ञांतंभवतीतिस्तौति ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ननुतर्हिस्वस्यज्ञानेयफलतद्भवतीत्यनुक्त्वासर्वस्यज्ञानंभवतीतिश्रुतौलाक्षणिक

प्रयोगः किं निमित्त इत्यतः सर्वत्र लक्षणिकाद्यामुख्यप्रयोगस्य बीजमाह ॥ अमुख्य इति ॥ मुख्यार्थगुणलाभायेत्यमुख्यार्थगुणलाभस्याप्युपलक्षणं । प्रकृते मुख्यार्थभूते सर्वज्ञाने भगवज्ज्ञानादप्रधानत्वाख्यगुणलाभात्स एवोक्तः । गंगायां घोष इत्यादौ अमुख्यार्थे पिगुणलाभः ॥ ९७८ ॥ तदेव दर्शयति ॥ गंगापदेनेति ॥ तस्य तीरस्य । तत्पदात्तं गंगापदात् । लक्ष्यत्वे यद्यस्मात् । तर्हि गंगा तीरे घोष इत्याद्येव वाक्यमस्तु । कस्मादमुख्यवृत्तिराश्रित इत्यत आह ॥ वाक्यं चेति ॥ ९७९ ॥ यद्यस्मात् । मुख्यार्थयोगिन

गंगापदेन तीरस्य लक्ष्यत्वे तस्य तत्पदात् ॥ पावित्र्यमपि यत्सिद्धेर्द्वाक्यंच लघुजायते ॥ ९७९ ॥ यदल्पपदवाक्येन बहोर्मुख्यार्थयोगिन' ॥ अर्थस्य वक्रीतवृत्तिरिदं लोकमतामता ॥ ९८० ॥ किंच ब्रह्मणि विज्ञाते सति तस्य प्रसादतः ॥ सावज्ञं जायते नृणामिति सर्वस्य संमतं ॥ ९८१ ॥ अतश्च श्रुतिरियं साध्वी ब्रवीत्याखिलसंमतं ॥ इदमेवार्थमित्यासीत् सर्वश्रुतिमनोहरं ॥ ९८२ ॥ ॥

इति प्रकृतापेक्षया । अर्थस्य प्रयोजनस्य । तत्तस्मात् । गंगातीरे घोष इत्यतो गंगायां घोष इत्यस्य सिंहसदृशो देवदत्त इत्यस्य सर्वज्ञानफलं भवतीत्यतस् सर्वज्ञातमित्यस्य चलधुत्वात् वाक्यलाघवाय गुणलाभाय चा मुख्यवृत्तिरिति भावः ॥ ९८० ॥ श्रुतेरतिस्पष्टमर्थो तत्राह ॥ किंचेति ॥ नृणां सनकनारदादीनां । इति इदं प्रमेयं ॥ ९८१ ॥ अहं सर्वजनसंमतत्वात् । इति अनेन प्रकारेण

सर्वप्रमेयं ॥ ९८२ ॥ अर्थांतराणि चाह ॥ सर्वकर्तृत्वेति ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ मममते श्रुतीनां स्मृतीनां च प्रायोनिगूहिताथत्वमे
व स्वभावः । अतस्सर्वत्र विरुद्धापताथैर्भरोनकर्तव्य इत्यत्र प्रागुक्तस्य तस्मादिति ॥ बहिष्मन्निति ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ तथा
सिद्धो देवदत्त इति वाक्यवत् । ब्रह्मसदृशतां जीवस्य कतिपयैर्गुणैर्ब्रह्मसमानतां वक्तुं श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याहेति योजना । लोकवेदानुसा
सर्वकर्तृत्वसावज्ञसर्वेशत्वादिसद्गुणैः ॥ सहितस्य हरेर्ज्ञानसर्वज्ञायतेत्यतः ॥ ९८३ ॥ अतो
व्येकस्य विज्ञाने सर्वज्ञानं भवेन्मम ॥ निर्विकल्पकचिन्मात्रज्ञाने ते ज्ञकुतो न्यदृक् ॥ ९८४ ॥ बहि
ष्मन्नेतदाख्यानं परोक्षेण प्रकीर्तितं ॥ यत्परोक्षप्रियो देवो भगवान्विश्वभावनः ॥ ९८५ ॥ इति
भागवतोत्तया च क्वचिद्वाग्वृत्तिरीदृशी ॥ श्रुतीनां च स्मृतीनां च न त्वंगूहयितुं महत् ॥ ९८६ ॥ तथा
तत्त्वमसीत्याह श्रुतिर्ब्रह्मसदृशतां ॥ गुणैः कतिपयैर्वक्तुं लोकवेदानुसारिणी ॥ ९८७ ॥ अतिशू
रं नरं प्राहुश्शार्दूल इति यज्जनाः ॥ अग्निर्माणवकश्चेति यस्माद्वाक्चास्ति वैदकी ॥ ९८८ ॥ अथवा
जीवपरयोर्भेदं वक्तुं सविस्तरं ॥ प्रावर्तत श्रुतिरियं नाभेदमिति ममतिः ॥ ९८९ ॥ ॥

रिणीत्यनेन नेदं व्याख्यानमपूर्वमिति सूचयति ॥ ९८७ ॥ यद्यस्मात् । माणवको ब्रह्मचारी । तस्मिन्नाश्रितत्तपसा दाहकत्वशक्ति
बोधनायेति भावः । तस्मात्लोकवेदानुसारिणीति पूर्वेणान्वयः ॥ ९८८ ॥ किंच श्रुतिस्मवत्स्वार्थप्रचयावनपरंपरं बहुधा धिक्कर्तुं न व
भिदृष्टते भेदप्रदर्शनवधाऽतत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोर्भेदं सतात्पर्यसाधितवती । अतोऽपि नेयं श्रुतिस्तवानुकूला । तथाहि । स यथा

शकुनिः सूत्रेणेतिवाक्योक्तशकुनिसूत्रदृष्टान्तसुषुप्तिदशायामपि सत्पदवाच्यपरमात्मनि यम्यमतएव भिन्नजीवंतत्त्वमसीति प्राग्वो
धितवती । पश्चात् यथासोम्यमधुमधुकृतो निस्तिष्ठतीति वाक्योक्तमधुमधुकृन्निदर्शनेन तत्र परमात्मना सुष्टारक्षितं जीवंतत्त्व
मसीति बोधितवती । पुनः इमास्सोम्यनद्याः पुरस्तात्प्राच्यस्य दंत इति वाक्येन नदीसमुद्रदृष्टान्तेन प्रलये सर्वजीवानामाधारात्सुष्टौ बहि
र्निर्गमने अवधिभूता च्छहरेर्भिन्नजीवंतत्त्वमसीति बोधितवती । अनंतरं अस्य सोम्यमहतो वृक्षस्येति वाक्ये जीवानामकपरमात्माधीन
शोषणभाजनशाखास्थानीयं जीवंदुःखितया परमात्मनोऽत्यंत भिन्नजीवमतत्त्वमसीति बोधितवती । न्यग्रोधफलमत आहरेति वाक्ये
च धानाणि महदृष्टान्तेनाणुतयाऽदृश्यात्परमात्मनोऽदृश्यं जीवंत एव भिन्नं अतत्त्वमसीति बोधितवती । सर्वथाऽदृश्यत्वेऽसत्त्वप्रसंगेन
पुनर्लवणमेतदुक्तं यथायेति वाक्ये लवणोदकदृष्टान्तेन दृश्यलवणद्रव्यवत्त्वं दृश्यत्वात्तद्व्याख्यशक्तिमतो हरेः अस्व
तंत्रं अतएव भिन्नजीवंतत्त्वमसीति बोधितवती । पुनः यथासोम्यपुरुषं गंधारेभ्य इति वाक्ये गंधारपुरुषदृष्टान्तेन गुरूपदिष्टज्ञानेन ल
भ्यात्परमात्मनः लब्धजीवमत एव भिन्नं अतत्त्वमसीति बोधितवती । पुनः पुरुषं सोमोपतापि न ज्ञातयः पर्युपासत इति वाक्ये ज्ञात्युपता
पिदृष्टान्तेन अनुपतापिनः परमात्मनः उपतापोपलक्षितमरणवंतं जीवंत एव भिन्नमतत्त्वमसीति बोधितवती । अतएव पुरुषं सोम्योतह
स्तगृहीतमानयंतीति वाक्ये राजतस्करपुरुषदृष्टान्तेन अभेदोक्त्या स्वगुणापहारकर्हीनजीवानां बंधनहननादिक्लेशरूपतमोदानु भेदो
क्त्या स्वगुणान्स्वस्मिन्नेव स्तुवतश्च बंधनहननादिविदूरमुक्तिदात्परमात्मनः स्सदसद्गतियोग्यं अतएव भिन्नजीवंतत्त्वमसीति बोधि
तवती । ग्रंथकृच्च विस्तरभयात्परशंकापनोदायकानि चिन्निदर्शना निविष्टवृण्वत्तमेवार्थवत्कुमुपक्रमते ॥ अथ वेत्यादिना ॥ त्वं

अतत् तस्मादन्यद्वस्तु असीतिश्वेतकेवाख्यजीवस्यपरस्वचभेदवक्तुमित्यर्थः । असमर्थत्वद्योतनेन गर्विणस्तस्यगर्वपरिहारायन
पुंसकप्रयोगः । नवभिर्दृष्टतैर्भेदकथनात्सविस्तरमित्युक्तं ॥ ९८९ ॥ शिष्यश्वेतकेतुं । गुरुः उद्दालकः । पुरापूर्वं । अक्षिगतस्य
जाग्रदवस्था । कंठगतस्यस्वप्नः । हृदिमुसितिरितिक्रमात्स्वप्नावसानेविद्यमानासुसितिरितिभावः ॥ ९९० ॥ यत्रयदा । संपन्नः सम्य

स्वप्नावसानकालीनसुप्त्यवस्थां प्रबोधयन् ॥ स्वप्नांतसौम्यजानीहीत्याहशिष्यगुरुः पुरा ॥ ९९० ॥ यत्र
स्वपितिनामायंपुरुषोजीवचेतनः ॥ सताब्रह्मचित्तासाकंसंपन्नस्यान्तदाप्ययं ॥ नतुतद्भावमाप्नोतिसे
यंमुसिदशाकिल ॥ ९९१ ॥ प्राज्ञेनसंपरिष्वक्तइतिशाखांतरेश्रुतिः ॥ प्राज्ञेनसंपरिष्वंगमेवसुसाव
कीर्तयत् ॥ ९९२ ॥ सम्यगालिंगनं ह्येवसंपरिष्वंगइयते ॥ सम्यक्प्राप्तिश्चसंपत्तिर्भिन्नयोरेवकीर्तने ॥
यदेकस्यनतेदृष्टेदृष्टेसर्वत्रचद्वयोः ॥ ९९३ ॥ अंतर्हितस्ययाप्राप्तिः प्रविष्टस्योदरेहरेः ॥ सैवापीति
शब्दशक्तिशोधनेनत्वभिन्नता ॥ ९९४ ॥

कप्राप्तः । सेयं जीवस्यब्रह्मप्राप्तिदशा स्वप्नांतमेसौम्यविजानीहि । यत्रायंपुरुषस्वपितिनामसतासौम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुति
व्याख्यानमिदं ॥ ९९१ ॥ शाखांतरे बृहदारण्यके । प्राज्ञेनसंपरिष्वक्तइत्यनेन प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तो न बाह्यकिंचनवेदेतिश्रु
तिमुपादत्ते ॥ ९९२ ॥ ते प्राप्त्यालिंगने ॥ ९९३ ॥ स्वंह्यपीतोभवतीतिश्रुतेरर्थमाह ॥ अंतर्हितस्येति ॥ अदृश्यस्येत्यर्थः ।

सा अहश्चतयाप्राप्तिः ॥ ९९४ ॥ शब्दशक्तिमेवदर्शयति ॥ तिन्नंतइति ॥ तिन्प्रत्ययांतः । अत्र अपीतिपदे । अपिः अपीत्युपसर्गः । अपीतिपदं तूक्तप्रत्ययांतमिति द्रष्टव्यं । एवंशब्दशक्तिशोधनेसम्यक्प्राप्तिरेवापीतिशब्दार्थोनत्वभेदइतिभावः । स्वपदेच स्वस्मिन्स्वस्यैवगम्यगमकभावान्यथानुपपत्त्या स्वतंत्रत्वाद्वा स्वामित्वेनस्वीयत्वाद्वा प्राक्सत्पदोदितब्रह्मपरं ॥ ९९५ ॥

नि(क्ति)न्नंतोत्रयदिपधतुर्यत्पिधानार्थकोस्त्यपिः ॥ अतोत्रान्यार्थविन्यासचिंताहंताफलैवते ॥ ९९५ ॥ सुध्युत्क्रांत्योश्चभेदेनेत्याहनिर्णयसूत्रकृत् ॥ यतस्सुसौचमुक्तौचभिदाशास्त्रविदोदिता ॥ अतोद्विर्बद्धभेदोयंसुबद्धोभूच्छ्रुतेर्गले ॥ ९९६ ॥ सुसिश्वावांतरामुक्तिर्देहादेरप्ययात्तव ॥ सुसौमुक्तौचयन्नास्ति तदैक्यस्यात्कदावद ॥ ९९७ ॥ सदृष्टांतमिमामेववेदः प्राबोधयद्दशां यतश्शकुनिसूत्रालयनिर्दानमदर्शयत् ॥ ९९८ ॥ दाष्टांतिकतत्रमनोमंतृत्वाज्जीवएवतत् ॥ नचेदुपक्रमोन्यस्यस्याच्चाजन्यस्योपसंहतिः ॥ ९९९ ॥

सूत्रानुसारिचेदंव्याख्यानमितिभावेनाह ॥ सुसीति ॥ अनेनसुध्युत्क्रांत्योर्भेदेनेतिसूत्रंगृह्णाति । शास्त्रविदा वेदव्यासेन । द्विर्बद्धः सुसौमुक्तौचबद्धः । व्यासानुशासनशब्दानुशासनाभ्यांबद्धइतिवा ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ सदृष्टांतं । सयथाशकुनिस्सूत्रेणप्रातिबद्धोदिशदिशंपतित्यान्यत्रायतनमलब्ध्वाबंधनेमेवोपाश्रयतइतिदृष्टांतपूर्वकं । इमांसुप्तिं ॥ ९९८ ॥ एवमेवखलुसोम्येतन्मनो

दिशदिशपतित्वा अन्यत्रायतनमलब्धवाप्राणमेवोपाश्रयतइतिदाष्टादितिकवाक्ये । तत्तस्मात् । नचेन्मनश्शब्दो जीववाचकोनचेत् । उपक्रमः यत्रायंपुरुषस्वपितिनामेत्युपक्रमः । अन्यस्य पुरुषपदोदितजीवस्य ॥ ९९९ ॥ शकुना दृष्टान्ततयोक्त्याख्यशकुनात् । यथागंतुःपुरुषस्यसमीचीनपक्षिणश्शकुनेजातेसंतिजीवभयंनस्ति तथात्रापिदृष्टान्तशकुनेःप्रस्तावात्दाष्टादितिकेपिजीवस्यनापगमइतिभावः ॥ १००० ॥ तेमनः । तवमेतत्तद्वदुराग्रहात्त्वन्मनसएवनाशोस्तु ननुमन्मनसइतिभावोनेकतेमनइति । किंचमनसो

शकुनेश्शकुनाच्चायंजीवस्तत्रापिजीवति ॥ यच्चेतनोपमाप्रायश्चेतनस्यैवशोभते ॥ १००० ॥ किंचान्तःकरणाख्यतेमनोलीनंतदातव ॥ प्राणसंश्रयतातस्यकथंलीनस्यकथ्यते ॥ १००१ ॥ यतश्चोपरितत्स्थानेप्रजाशब्दं हिजीवगं ॥ सन्मूलाएवसोम्येमाःप्रजाइतिवदिष्यति ॥ अतोमनःप्राणशब्दौजीवब्रह्मपरविभौ ॥ १००२ ॥ इतिभेदसदृष्टान्तंप्राक्प्रस्ताव्य पुनर्गुरुः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येनकथमैक्यंवदेद्वद ॥ १००३ ॥ यस्त्वारब्धार्थमुत्सृज्य द्विरूपायागिरोभरात् ॥ मध्येन्यार्थमपिव्यर्थमाशास्तेमद्यपाय्यसौ ॥ १००४ ॥

जीवत्वाभावेजीवपरयोरैक्यस्यापिनप्रस्तावस्यात् । अतस्त्वयापिमनःपदेनजीवएववाच्यः ॥ १००१ ॥ तत्स्थानेमनस्थाने । एतत्समाख्ययाप्रागुक्तप्राणपदस्यब्रह्मपरता मनःपदस्यजीवपरताचेतिद्वयमपिसिद्धमितिभावः ॥ १००२ ॥ १००३ ॥ उपक्रमविरुद्धमप्यर्थवदंतमपहसति ॥ यस्त्विति ॥ द्विरूपायाः तदिति अतदितिचेद्वरूपेयस्यास्मात्तस्याः गिरः सआत्मातत्त्वमसीतिगि

रः । क्वचित्पतिव्रतारूपं क्वचित्स्वैरिणीरूपंचयस्यानार्यस्तस्यागिरइतिध्वनिः । अन्यार्थं उपक्रमविरुद्धार्थं व्यर्थं प्रयोजनंविनापि प्राकृत्यादिपुण्यकर्मारभ्यमध्यैस्वैरिणीवाक्यात्तामालिंगन्यधामद्यपायी तथासावकाशवाक्यस्यउपक्रमविरुद्धार्थवदन्नपिमद्यपाय्येवनविवेकीतिभावः ॥ १००४ ॥ प्रबलंदूषणांतरंचाह ॥ सतीति ॥ शक्यैक्यं तत्त्वंपदमुख्यार्थयोरैक्यं । तेमते । श्लोक्यं चन विरुद्धत्वाच्छक्यमपिन । तेन तत्ववादिनोक्तमुख्यार्थसतिलक्षणाऽयोगेन जहदजहलक्षणायाऐक्यंवदतस्तवमुख्यार्थासंभवेन

सत्यतत्त्वमसीत्यस्मदर्थमुख्येनलक्षणा ॥ नतेश्लोक्यंनापिशक्यंशक्यैक्यंतेन शोक्यसि ॥ १००५ ॥ तत्त्वज्ञानश्रुतौतस्मात्तत्त्वज्ञोमत्तएवसः ॥ १००६ ॥ यत्सत्प्रतिष्ठसन्मूलसदायतनतांश्रुतिः ॥ प्रजाशब्दोक्तजीवानांवक्तितत्रैवसा दरं ॥ अतस्त्रिधाप्रजानांचसतश्चैकैवभिन्नता ॥ १००७ ॥

च शोकी दुःखवान् । मुख्यार्थस्तुमायिनैवनांगीक्रियते । मुख्येसंभवत्यमुख्ययोगादितिन्यायेनउपक्रमानुकूलमुख्यार्थेसतिलक्षणायाश्चनान्नावकाशः । अतःपरस्यमहासंकटमभूदितिभावः ॥ १००५ ॥ तत्त्वज्ञः तद्भावाख्यार्थज्ञः श्रुतौतत्त्वज्ञोन किंतुमत्तएवतिसंबंधः । पूर्वश्लोकेऽनुप्रासोलंकारः । अस्मिन्श्लोकेतत्त्वज्ञोमत्तएव ननुतत्त्वज्ञः किंतुअतत्त्वज्ञएवतत्त्वज्ञइतिफलितार्थं चादायद्वेधाविरोधालंकारः ॥ १००६ ॥ परकीयार्थेउपक्रमदृष्टांतन्यायविरोधानुक्त्वास्ववाक्यविरोधंचाह ॥ यदिति ॥ यत्

यस्मात् । तत्र एवमेव सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सन्मूलास्सदायतनास्सतिष्ठादिति दाष्टीति क्वाक्ये बहुशो भेदकथनात्सादरमित्युक्तं । त्रिधा सन्मूलं यासामिति सदायतनं यासामिति प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा सदेव प्रतिष्ठायासामिति च सुष्टेः प्राक्सुष्टिमध्यसुष्टे रूपरितनमोक्षकाले चेत्यर्थः । एवं च एकस्मिन्नेव वाक्ये स्पष्टभेदमुक्त्वा पुनस्तत्त्वमसीत्यभेदं च कथं ब्रूयादिति भावः । अथवा उक्तदाष्टीति क्वाक्ये स्पष्टभेदकथनात् तद्दृष्टान्तवाक्योक्तनदीसमुद्रादीनामपि भेद एव विवेकिना च कथ्य इति भावः ॥ १००७ ॥ लवणोदकदृष्टान्ते भेदमनुभावयति ॥ यन्नैक्यमिति ॥ यत्तस्मात् । भिन्नरसयोः मधुरलवणाख्यरसयुक्तयोर्लवणोदकयोः । हेतुगर्भे

लवणोदकदृष्टान्ते स्पष्टभेदो निदर्शितः ॥ यन्नैक्यं भिन्नरसयोर्योगोऽप्यालोडनं परं ॥ १००८ ॥ यथा ततोदके रूपस्पर्शाभ्यामभिभूतयोः ॥ अवश्योऽरुभयोर्योगस्तथैवलवणोदके ॥ रूपाभिभूतलवणेरसस्याभिभवो जले ॥ १००९ ॥

मिदं विशेषणं । भिन्नरसत्वेन विरुद्धधर्माकांतत्वादेव नैक्यमित्यर्थः । योगे लवणस्य जलसंबन्धे । जलांतः प्रवेशन इत्यर्थः । परं केवलं । मृत्तिकाया जलेन वालोडनमेव न त्वैक्यमित्यर्थः ॥ १००८ ॥ तर्हि जलमाधुर्यस्य कस्मादननुभव इत्याशङ्कान्तां दृष्टान्तमुखेन परिहरति ॥ यथेति ॥ यद्यपि ततोदके जलस्य शीतस्पर्शाभिभवः । अग्नेश्च शुक्लभास्वरूपपाभिभवः । तथापि उष्णस्पर्शश्च जलाग्निश्चोष्णिरप्यस्येव । जलरूपमहिम्ना अग्नेर्भिन्नजलमप्यस्ति । एवं लवणोदकेऽपि उदकस्य माधुर्यरसाभिभवः । लवणस्य च रूपपाभिभवः ।

तथापिरसशक्त्याजलाद्भिन्नलवणमप्यस्ति । रूपशक्त्यासांसिद्धिकद्रवत्वशक्त्याचलवणाद्भिन्नजलमप्यस्ति । स्वनिष्ठगुणयोरेवाभिभवः । स्वरूपैक्यंतुनोभयत्रापि । अन्यथाअभिभूतरूपस्यग्रहस्यग्रस्तपुरुषैक्यंचस्यादितिभावः ॥ १००९ ॥ दृष्टान्तंतरेपिभेदमुपपादयति ॥ नदीसमुद्राविति ॥ एवंलवणोदकवत् । तत्रापिनदीजलस्यरसाभिभवमात्रंनवैक्यं । ईषत्समुद्रजलयोगेउभयस्वभावस्याप्यनुभवेनैक्यादर्शनात् । इयांस्तुविशेषः । समुद्रजलंसर्वदालवणेनाभिभूतरसं नदीजलंतुकदाचित्समुद्रलवणज

नदीसमुद्रावप्येवंगंगासागरसंगमः ॥ इतिशास्त्रप्रसिद्धेऽथवृद्धानांचप्रसिद्धितः ॥ नदीशुद्धोदसंयोगोवार्धेस्स्याल्लवणोदके ॥ १०१० ॥ शुद्धेऽशुद्धोदकंसिक्ततादृगेवभवेत्परं ॥ एकप्रकारोदकयोरप्यैक्यंनतयोऽकिल ॥ १०११ ॥ स्वीकृतादृक्चदाढ्यार्थिमेवेत्यैक्यंव्यवच्छिनत् ॥ यतश्श्रुतिस्ततस्तत्रतयोरैक्यंनसर्वथा ॥ १०१२ ॥ एवंचेत्कथमैक्यंस्याच्छुद्धोदलवणोदयोः ॥ वृद्धेऽप्रत्यक्षसिद्धत्वादप्यैक्यंनोभयत्रच ॥ १०१३ ॥

लेनैवाभिभूतरसमिति । युत्तयंतरंचाह ॥ गंगेति ॥ नदीसमुद्रजलयोरैक्येशास्त्रेलोकेचप्रयुज्यमानसंबंधार्थकंसंगमपदविरोधइतिभावः । वार्धेलवणोदकइतिसंबंधः ॥ १०१० ॥ किंचश्रुतौशुद्धोदकयोरैक्यस्यनिषेधातुशुद्धोदकलवणोदकयोगे नतरामैक्यमित्याह ॥ शुद्धइति ॥ १०११ ॥ श्रुतिः यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्ततादृगेवभवतीतिश्रुतिः ॥ १०१२ ॥ युत्तयंतरंचाह ॥ वृद्धे

रिति ॥ उभयत्र शुद्धोदकयोरैवसंगमे शुद्धोदकलवणोदकसंगमेच ॥ १०१३ ॥ ग्राग्वहुतयादृष्टानामपिपुनस्सवथैक्ये
वृद्ध्यभावंदृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ नहीति ॥ बहुभूतिभिरेकतामैक्यं । तस्मादेकोदकस्य उदकांतरेण सवथैक्यवृद्धिरयुक्तेवेति
भावः ॥ १०१४ ॥ अस्तिचवार्धावपिवृद्धिरित्याह ॥ नद्यंञ्चिवति ॥ १०१५ ॥ युत्स्यंतरंचाह ॥ यतइति ॥ यतयस्मात् ।
फलैकता एकफलत्वं । उभयोरैक्येस्थलांतरे एकस्मादेकफलवत्संगमोपि एकमेवफलं स्यात् । फलद्वैगुण्येन किंचित्कारणमिति भावः

नहिरासोत्सवस्यातेबहुभूत्येकतांगते ॥ कृष्णेविशतिनदस्यगृह्णहारमवर्धत ॥ १०१४ ॥
नद्यंबुयोगेववर्षासुवार्धिरप्यभिवर्धते ॥ १०१५ ॥ यतश्चोक्तंपुराणेषुसंगमेद्विगुणंफलं ॥
अतश्चनतयोरैक्यमैक्येयस्यात्फलैकता ॥ १०१६ ॥ समुद्रोदोपिलवणद्रव्यस्यचजलस्य
च ॥ संयोगएवशकृतःसरिदब्धयोस्तुकिंपुनः ॥ १०१७ ॥ पत्न्यस्तुसरितस्सर्वाःपतिस्तु
सरितांपतिः ॥ तद्भेदोनेक्ष्यतेपुंभिर्गाढालिंगनतःपरं ॥ १०१८ ॥

॥ १०१६ ॥ नदीजलसमुद्रजलयोरैक्याभावंकमुत्पमाह ॥ समुद्रेति ॥ एकदेवताकेसमुद्रजलेपिलवणजलयोस्संयोगएव नवै
क्यं तदाकिंवक्तव्यःनदीशुद्धजलस्यसमुद्रलवणजलस्यैक्याभावइतिभावः ॥ १०१७ ॥ तर्हिजलद्वयविवेकःकुतो नदृश्यतइत्य
तस्माहिलमुद्रयात्रहेतुवदन्नभिमन्यमानयोरैक्येअभिमानिनोरैक्यं स्यात् । तच्चयुक्तिविरुद्धमित्याह ॥ पत्न्यस्त्विति ॥

यथागाढालिंगनेदंपत्योर्देहयोर्विवेकोनदृश्यते । तथानदीजलस्यापिसमानाभिघाताख्यदोषात्क्षीरस्थनीरस्येवविवेकोनदृश्यतइ
त्यर्थः ॥ १०१८ ॥ मुनीनांपिता तारापतेस्सखेतिचएकाकित्वाभावेहेतुगर्भविशेषणद्वयं ॥ १०१९ ॥ विपक्षेबाधकयुक्तिंचाह
॥ नचेदिति ॥ ऐक्याभावो नचेदित्यर्थः ॥ १०२० ॥ समुद्रमध्यस्थनदीजलानामपिपरस्परमैक्याभावेयुक्तिमाह ॥ श्वेतइति ॥

नहिप्रधानदिकपालोवरुणोसौनिजालये ॥ पितामुनीनामेकाकीशेतेतारापतेस्सखा ॥ १०१९ ॥
नचेद्वर्षासुवाध्यवुमध्याह्नधंवुवार्धराः ॥ आनयतिकथंशुद्धंवर्षतिचतस्ततः ॥ १०२० ॥
श्वेतंगंगोदकंस्वादुतुंगांयुयमुनाजलं ॥ नीलमित्यादिभेदोस्तिप्रत्यब्दमपितज्जले ॥ १०२१ ॥
सोऽधौचिभिन्नभिन्नावुसद्भवेनविनाकथं ॥ नह्यपूर्वसवावाहःकुर्वीतांवुस्थलेस्थले ॥ १०२२ ॥
सर्वेचसंगमंभ्रूयुस्त्वंब्रूषेकथमेकतां ॥ हंतज्ञाश्चहसेयुस्त्वांपूर्णप्रज्ञप्रज्ञभटास्तुकिं ॥ १०२३ ॥ सिता
सितेचनद्यौर्देप्रयागेसंगतेकिल ॥ मिश्रतीर्थीकैलकत्रचिन्नतीर्थोदसंग्रहः ॥ १०२४ ॥

तज्जले तासांगंगादीनांजले ॥ १०२१ ॥ सःभेदः । वार्वाहइतिहेतुगर्भविशेषणं । ग्राविद्यमानोदकस्यप्रापकएव ननुकर्ता । तस्मा
दुदकवैचित्र्यंनतन्निमित्तकमितिभावः ॥ १०२२ ॥ किंचश्रौतस्मार्तलौकिकप्रवादबलात्तुद्धजलानामपिमेलेनेसतिसंगमएव
नत्वैक्यं । किंपुनर्लवणोदकशुद्धोदकयोरितिभावेनाह ॥ सर्वेचेति ॥ १०२३ ॥ सितासितेइत्यनेन सितासितेसरितौयत्रसंगते

तत्राऽनुतासोदिवमुत्पततीति श्रुतिसूचयति । एकत्र सरोवरे । चित्रतीर्थोदसंग्रहः नानातीर्थजलमेलनं मिश्रतीर्थनामकतीर्थकिल ।
अस्थिप्रदानात्पूर्वसर्वतीर्थेषु स्नानं कर्तव्यमिति दधीचिप्राथितेन द्रवब्रह्मांडोदरागततीर्थेभ्यः किंचित्किंचित्तीर्थजलमानीयनैमिषारण्य
प्रांतस्थिततदाश्रमस्थसरोवरे मेलनं कृतं । तत्र स्नात्वा तेन मुनिना स्वदेहास्थि शक्राय दत्तं । यस्य तीर्थस्य अद्यापि लोके वेदे च मिश्रतीर्थ
मित्येव नाम । इमां पौराणिकप्रसिद्धिं किलेत्यनेन सूचयति । तस्माद्बहुजलसमागमेऽपि मिश्रणमेव न त्वैक्यमिति भावः ॥ १०२४ ॥
सप्तनदीनां कृष्णावेणीतुंगाभद्राभीमरथीमलापहारीणीभवनाशिनीतिसप्तनदीनां संगमः निवृत्तिसंगमः किल । जनाः काडलूरसंग

निवृत्तिसंगमसप्तनदीनां संगमः किल ॥ कृष्णाभीमरथीसंगप्राहुरद्यापिसंगमं ॥ १०२५ ॥
नानारससमाहारोऽभ्युन्यप्येकता किल ॥ वृद्धिश्चरसवैचित्र्यनोचेत्तन्न कुतो वद ॥ १०२६ ॥ सति
संपद्यनविदुरिति सर्वत्र यज्जुतिः ॥ दाष्टाति कोपसंहारं कुरुते तो न तत्कथा ॥ १०२७ ॥

मइति प्राहुः ॥ १०२५ ॥ यथा सोम्यमधुमधु कृतो निस्सिष्ठतीति दृष्टतेऽपि नानात्ययानां वृक्षाणां समग्रहारमेकतांगमयतीति श्रुतौ स्प
ष्टं रसानां नानारससमाहारस्यैकत्वेन व्यवहारात् त्वदभिलषितस्वरूपक्यस्य नावकाश इत्याह ॥ नानेति ॥ मधुनि यो नानारसा
नां समाहारो मेलनं स एवैकता किलेति संबधः । युक्तिं चाह ॥ वृद्धिरिति ॥ वृद्धिः दिने दिने क्रमेणाभिवृद्धिः । रसवैचित्र्यं मधु
राम्लादिरसवैचित्र्यं । नो चेत् समाहारैक्यं नो चेत् । स्वरूपक्यमेव भवति चेदित्यर्थः । तत्र मधुनि ॥ १०२६ ॥ सति संपद्यनविदुरित्य

नेनप्रकारेण । इतिशब्दःप्रकारवचनः । सतिसंपद्यनविदुः सतआगम्यनविदुः सन्मूलास्सोभ्येमास्सर्वाःप्रजा स्सतासोभ्यत
दासंपन्नोभवतीतिवाक्येष्वित्यर्थः । सर्वत्र बहुषुदृष्टान्तेषु । यद्यस्मात् । अतः दार्ष्टान्तिकविरोधात् । एकस्मिन्नपिदृष्टान्तेएक्यकथा
न ॥ १०२७ ॥ युत्तयंतरसूचयन्नेतदेवविशदयति ॥ यस्मादित्यादिना ॥ १०२८ ॥ सा उपनिषत् । ततःसन्नामकपरमात्मनः

यस्मात्प्राग्भिन्नयोरैक्येनस्याद्यत्नशतैरपि ॥ तस्मात्सर्वपिदृष्टान्ताभेदस्यैवप्रसाधकाः ॥ १०२८ ॥
सतआगम्यनविदुःसतिसंपद्यचेतिसा ॥ मुक्तौसंपत्तिर्मेवाहसृष्टौचागमनंततः ॥ १०२९ ॥ गम
कस्यचगम्यार्थादांगंतुश्चागमावधेः ॥ अवश्यंभिन्नतावाच्यामध्येवाच्याकथनसा ॥ १०३० ॥
अनाद्यनंतकालीनामेवंजीवेशयोर्भिदां ॥ नविदुर्द्यतेभवंतिसिंहव्याघ्रादयःकिल ॥ १०३१ ॥
इतिभेदाज्ञानिर्निदांभूयोभूयःकरातिगा ॥ अभ्यासादर्थवादाच्चसासम्यग्भेदतत्परा ॥ अतदि
त्येवगदितुंयतते नतनोन्यथा ॥ १०३२ ॥ सदायतनसन्मूलसत्प्रतिष्ठत्वकीर्तनात् ॥ स्थितौ
सृष्टौचमुक्तौचभेदस्सपष्टनिगद्यते ॥ १०३३ ॥ ॥

॥ १०२९ ॥ साभिन्नता ॥ १०३० ॥ भूयोभूयः बहुवारं । या तद्वहव्याघ्रावेत्यादिका । अर्थवादात् निर्दारूपार्थवादात् ।
सा उपनिषत् । मुक्तावपिभेदप्रातिपादनात्सतिसंपद्य सतआगम्येतिभेदाभ्यासात्अर्थवादाच्चसम्यगित्युक्तं । ततोऽन्यथा तत्त्वमि

ति ॥ १०३१ ॥ १०३२ ॥ १०३३ ॥ इयमुपनिषत् ॥ १०३४ ॥ तस्यतावदेवचिरयावन्नविमोक्षेयथसपत्स्यतइतिश्रुतेरभिप्राय
माह ॥ तावदेवेति ॥ तस्यज्ञानिनः । प्रारब्धैकर्मभिरितिसंबन्धः । विमोक्षेइत्यस्यपुरुषव्यत्यासात्विमोक्षेयेत्यर्थकथनं ।
अथवा विमोक्षेये विमोक्ष्यइत्याशां कुर्वन् यावन्नविमोक्षेयेतितियोग्यपदार्थाहारोणान्वयः । अथेत्यस्यार्थकथनपश्चादिति । भोगेन
प्रारब्धकर्मविमोचनानंतरमित्यर्थः । प्रारब्धकर्मनाशानंतरकालीनब्रह्मसंपत्तेर्मियमितेपिपरममोक्षत्वात्तेपरममोक्षइत्युक्तं । सा

दाष्टातिकप्रकरणमेवंसर्वाहिशोधने ॥ अभूद्भूदप्रकरणंतदैक्यस्यनभूरियं ॥ १०३४ ॥

तावदेवचिरंतस्ययावन्मोक्षेतकर्मभिः ॥ प्रारब्धैरखिलैः पश्चात्सतिसंपद्यतेकिल

॥ १०३५ ॥ इतिप्रारब्धनाशाच्चपश्चाद्भाविविन्याश्रुता ॥ भिदापरममोक्षेतकदावानास्ति

सावद ॥ १०३६ ॥ गम्यगंतृतयान्योन्याकिंततत्रापिभिन्नता ॥ तन्नतामुन्नतावाक्तेनिन्दु

वीतसतांमतां ॥ १०३७ ॥ अतत्त्ववादिनामेवतच्चित्रंतत्ववादिता ॥ १०३८ ॥ ततोवर्णा

दिनाच्छिन्नपदसंधायसाश्रुतिः ॥ चरेद्भूदार्थलाभाययाब्राह्मणजनप्रिया ॥ १०३९ ॥

जीवेश्वरभिदा ॥ १०३५ ॥ १०३६ ॥ तत्रापि मुक्तावपि । तत्तस्मात् । तां भिन्नतां । ननिन्दुवीत नदूषयेत् । उच्चैस्स्वरकरणेपि

भेददूषणंतवासाध्यमितिभावः ॥ १०३७ ॥ नतत् अतत् तस्यभावःअतत्त्वं तद्भादिनां जीवब्रह्मभिन्नत्ववादिनामित्यर्थः । तत्त

स्मात् शब्दतोविरोधप्रतिभानात्चित्रमित्युक्तं ॥ १०३८ ॥ ततः युक्तियुक्तत्वात् । वर्णादिना अक्षराणामादिना अकारेण क्षत्रि

यादिवर्णानामादिनाब्राह्मणेनेतिध्वनिः । छिन्नपदं अकारच्छेदंकृत्वापरेणप्रदर्शितं तदितिपदं । संधाय वर्णादिनासंधयेतिसंबंधः । चरेत् विदुषांसंसदिसंचरेत् । अकारसंधानेनसतिविद्वत्सभायोग्या तदभावेछिन्नपदवत् युक्तिबाधितायास्तस्याःविदुषांसंसदिसंचरणमेव नभवेदितिभावः । अकारेणैवस्वपदसंधानेनकिंकारणमित्यतआह ॥ याब्राह्मणजनप्रियेति ॥ ब्राह्मणवद्वर्णादित्वात् अकार एवप्रीतिरितिभावः ॥ १०३९ ॥ लौकिकदृष्टान्तेनाप्यतदित्येवपदच्छेदमुपपादयति ॥ किंचेति ॥ १०४० ॥ १०४१ ॥ १०४२ ॥

किंचशब्दोनित्यइतिवाक्येयद्यदनिदर्शने ॥ अनित्यइत्येवयथापदच्छेदंविदोविदुः ॥ १०४० ॥ एवंशकुनिसूत्राल्यस्पष्टदृष्टान्तशक्तिः ॥ आत्मातत्त्वमसीत्यत्राप्यतद्वत्त्वेतिगम्यते ॥ १०४१ ॥ तस्माज्जीवेशभेदस्यसाधिकाभेदवागियं ॥ नह्यतिस्तब्धबुद्धेस्सगुरुब्रह्मैक्यमादिशेत् ॥ १०४२ ॥ अतश्श्रुतिः केरलानांकरवालमभूदियं ॥ धारात्वत्पार्श्वगैवातिक्रूरकिंस्यात्तत्त्वानया ॥ १०४३ ॥

अतः उभयथापिपदच्छेदसंभवात् । इयंश्रुतिः केरलानांकरवालमभूत् । यथाकेरलशस्त्रस्यशत्रोराभिमुख्येनधारा स्वस्याभिमुख्येनापिधारा । अतः तमपिहन्यात् । कदाचित्त्वात्मानमपिहन्यात् । तथाइयंश्रुतिरपिपरहननायत्वयाप्रयुक्तात्वामेवहंतीतिभावः । तत्रहेतुमाह ॥ धारेति ॥ त्वत्पार्श्वगाधारैवातिक्रूरा । परोक्षयुक्तिशिलाताडनेनतत्पार्श्वमदीभूता । त्वत्पार्श्वेतुयुत्सयभावादिति

क्रूरा । तस्मादतदिति पदच्छेदं कृत्वा त्वामेव हंतीति भावः ॥ १०४३ ॥ अपिच बंधस्याज्ञानोपादानकत्वरूपमिथ्यात्वलाभाय ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यसंभावितान्कांचिद्व्याप्तिपरिकल्प्य तद्विरोधेन दृष्टवन्तमुच्यते नापरेणेत्यादिसावधारणतया निरवकाशानां श्रुतीनां ज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिर्भवतीति श्रौतार्थपरित्यज्य ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरेव भवति । अज्ञाननिवृत्तौ च उपादानाभावाद्वन्धनिवृत्तिर्भवतीति श्रौतार्थस्यातिविरुद्धमश्रौतमेवार्थमङ्गीकुर्वतापरेण तत्त्वमस्यादिवाक्ये प्रत्यक्षेण द्वासुपणैति श्रुत्या विरुद्धधर्माकृतत्वयु

किंचिद्वृत्तं मुच्येतेत्याद्यागमराशिषु ॥ ज्ञानमज्ञानमात्रस्य विरोधीति स्वकल्पितात् ॥
युक्तिमात्राच्च भूतिना श्रौतार्थेन धिक्कृतः ॥ १०४४ ॥ तस्य प्रत्यक्षसहितविरुद्धगुणवत्त्व
तः ॥ महायुक्तेर्विरोधीपमुख्येऽर्थद्व्युक्तो भवः ॥ १०४५ ॥ अक्षस्य युक्तिश्रुत्यादेरमानत्वं
यदीष्यते ॥ युक्तिमात्रमानतायां हीनताकातवोच्यतां ॥ १०४६ ॥

तस्या उक्तविधयानवविधदृष्टतैश्च विरुद्धे आपाततश्चौतार्थमहान्भरः क्रियते । अतस्त्वप्रक्रियैव विरुद्धः परकीयराज्जात इत्याह ॥ किंचेति ॥ बद्धो मुच्येत बंधनादित्यादिफलविधायकप्रबलवाक्यान्यपि स्मारयितुं लिङ्गं तदप्रयोगः । श्रौतार्थः ज्ञानस्य बंधविनाशकत्वरूपः । येन मायावादिना । प्रत्यक्षसहितात् विरुद्धगुणवत्त्वात् । अतएव महायुक्तेरित्युक्तं ॥ १०४४ ॥ १०४५ ॥ युक्तिमात्रमानतायां ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति स्वकपोलकल्पितयुक्तेरमानतायामित्यर्थः ॥ १०४६ ॥ किंच विरुद्धगुणवत्स्वरूपयु

किरप्रमाणंचेत् तद्व्याभावात् । (बाष्पारोपितधूमत्वभ्रमकालएवबाष्पबाष्पैक्यसद्भावेन) । विरुद्धगुणवतोरेवैक्यमंगीक्रियतां । प्रमाणंचेत्तद्विषयभूतविरुद्धगुणयोरपिप्रामाणिकत्वावश्यंभावात्प्राणत्यागेपिब्रह्मवन्नतच्यागइत्युभयतःपाशारञ्जुरित्याह ॥ यदीति ॥ १०४७ ॥ प्रकारांतरेणापिप्रत्यक्षप्रामाण्यस्यावश्यकत्वंप्रसाध्यतद्विरुद्धैक्यस्यैवहेतुत्वमुपपादयति ॥ विरुद्धैक्यस्येति ॥ अयुक्तिःअयुक्तता । तर्हिअदृष्टमयुक्तंचेत् अर्थादृष्टमेवयुक्तमित्यस्यापिलाभात्अवश्यंअमानतावाच्या । नचेत् अक्षप्रामाण्यनचे

यद्यक्षादेरमानत्वंविरुद्धैक्यमपीष्यतां ॥ मानत्वेतुगुणत्यागःप्राणत्यागोभवेत्तत्र ॥ १०४७ ॥ विरुद्धैक्यस्यायुक्तित्वोक्त्याकुत्राप्यदर्शनात् ॥ तर्ह्यक्षमानतावश्यंनचेदैक्यंविरुद्धयोः ॥ १०४८ ॥ आदिल्येपुरुषोयोसौसोहमस्मीतिचश्रुतिः ॥ सयश्चायंपुरुषोस्तिथ्यादित्येस्तिसर्वदा ॥ १०४९ ॥ सएकइतिविस्पष्टसमाख्याश्रुतिसख्यतः ॥ अर्थलक्षणयाब्रूतेसुस्थसूत्रोक्तवर्त्मना ॥ १०५० ॥ ॥

त । अदृष्टस्याप्यंगीकर्तुंशक्यत्वाद्विरुद्धैक्यमेवस्यादित्यर्थः ॥ १०४८ ॥ योसावादित्येपुरुषस्सोहमस्मीतिवाक्यस्यार्थमाह ॥ आदित्यइति ॥ सयश्चायमित्यनेन सयश्चायंपुरुषेयश्चासावादित्येसएकइतिवाक्यंगृह्णाति । अत्रहिउभयत्राप्याधारसप्तम्याआदित्यांतर्थाभिणःपुरुषांतर्थाभिणश्चैक्यकथनात्त्रिस्पष्टेत्युक्तं । अतएवास्याश्रुतेर्निवकाशत्वंचेत्यपिद्रष्टव्यं । लक्षणया अहंपदस्यांतर्थाभिपरतयेत्यर्थः । सूत्रोक्तवर्त्मना नवकुरात्सोपदेशादितिचेदध्यात्मसंबंधभूमाह्यस्मिन्नितिसूत्रोक्तमार्गेण ॥ १०४९ ॥

॥ १०५० ॥ एकवाक्ये अस्मिन्नेववाक्यइत्यर्थः ॥ आदित्यइति ॥ गोसावादित्यइतिसप्तम्याआदित्याश्रितपुरुषस्वग्रहणादित्यर्थः । स्वस्यापि सोहमस्मीतिप्रोक्तस्यस्वस्यापि । आधारता । लक्षणयास्वांतर्गामिपुरुषंप्रत्याधायाधारेत्यर्थः । विपक्षेबाधकमाह ॥ किमिति ॥ अर्कपूजकः संध्यावंदनादिनाअर्कपूजकः ऋषिमनुष्यादिजीवः । अर्कशः गोसावादित्येपुरुषइत्युक्ताकस्वामीकिं नैवेत्यर्थः । आदित्येपुरुषइत्युक्तादित्यांतर्गामिपुरुषस्यसोहमित्युक्तमनुष्यादिजीवस्वरूपत्वेऽर्कपूजकस्यैवाकस्वामित्वस्यादितिभावः ।

एकवाक्येपिचादित्यइत्याधारत्वकीर्तनात् ॥ स्वस्याप्याधारतैवोक्ताकिमर्कशोर्कपूजकः ॥ १०५१ ॥ तत्स्पष्टभेदश्रुत्यक्षबाधेसतिसतांमते ॥ वृत्तित्रयेचसत्यैक्यवाक्यस्यात्कविरुद्धयोः ॥ १०५२ ॥ किंचैकजीवब्रह्मैक्यवाक्येनानेनसेत्स्यति ॥ सर्वैक्येकिंप्रमाणंतेश्रुत्यर्थोनकिलार्थिकः ॥ १०५३ ॥ तत्तत्पदोक्तयोरैक्येमुप्रसिद्धाविरुद्धता ॥ पदद्वयस्यलक्ष्यत्वाल्लघ्वेकपदलक्षणा ॥ तत्संबंधात्तत्पदेनजीवोक्तोक्तिर्गतंतव ॥ १०५४ ॥

॥ १०५१ ॥ किंचैक्याख्यमुख्यार्थस्यप्रत्यक्षादिबाधितत्वस्यावर्जनीयत्वात्मुख्यार्थबाधेचवृत्त्यंतरस्यसर्वसमतत्वात्तन्काव्यैक्यस्यावकाशइत्याह ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् ॥ १०५२ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ किंचेति ॥ एकजीवः श्वेतकेतुः । अनेन तत्त्वमसीत्यनेन । सर्वैक्ये सकलजीवैक्ये । एकस्यैक्येअर्थात्सर्वस्याप्यैक्यसिद्धिरित्यतआह ॥ श्रुत्यर्थइति ॥ आर्थिकः अर्थात्सिद्धोर्थः । यश्चार्थादर्थानसचोदनार्थइतिपूर्वाचार्यवचनादितिभावः ॥ १०५३ ॥ किंचपररीत्येवपराथगौरवंस्वार्थेलाघवंचाह ॥ तत्त

दिनि ॥ एकपदलक्षणा त्वं तत् तदधीनोसीतितत्पदमात्रलक्षणा । मायावादिनाहितत्त्वपदयोरुभयोरपिलक्षणयाचिन्मा
त्रपरतावक्तव्या । अस्माकंतुतदितिपदच्छेदपि एकपदमात्रलक्षणांगीकारादस्मदर्थएवलाघवाद्भक्तुमुचितः परकीयार्थस्तुगौरवान्ना
गीकारार्हइत्याह ॥ तत्संबंधादिनि ॥ तत्पदेन तदितिपदेन ॥ १०५४ ॥ अर्थान्तरचाह ॥ पंचम्यर्थइति ॥ १०५५ ॥ त्रिदेव
तैक्यप्रतिपादकतयाहरिराद्यैक्यप्रतिपादकतयाचप्रतीतवाक्यानांअनयैवदिशाअर्थोवाच्यइत्याह ॥ किंचेति ॥ तवमते । तत्

पंचम्यर्थेयत्तदितिपदंप्राहुर्यतोव्ययं ॥ तदित्यस्यैवतस्मादित्यर्थोवातेनकथ्यतां ॥ ऋजुष्वनेक
मार्गेषुसत्सुकिंकुटिलाध्वना ॥ १०५६ ॥ किंचब्रह्मद्रुद्रादिशब्दास्सर्वेपिसर्वदा ॥ तत्तद्विशि
ष्टार्थपराविशिष्टैक्यंचनेमते ॥ नविद्यतेचितोरैक्यंयतोलक्षणयातव ॥ १०५६ ॥ तदेववासु
देवैक्यंवाक्यंनारुण्यतितेकचित् ॥ अत्राप्यत्रापियत्तेनद्विदेवपदनाशनात् ॥ १०५७ ॥

स्मात् विशिष्टैक्यस्यत्वयानंगीकारात्चिन्मात्रैक्यप्रतिपादकपदाभावात् । देववासुदेवैक्यं ब्रह्मादिदेवानांवासुदेवैक्यं । अत्रापि
लज्जाअकारि । त्रपुलज्जायामितिधातोःकर्मणिडुङ् । यद्यस्मात् । तेन देवैक्यपरतयाप्रतीयमानवाक्येन । द्विदेवपदनाशनात् द्वयो
र्देवयोर्वाचकपदयोर्मुख्यार्थत्यागाख्यनाशात् । अत्रापि देवैक्येपि । अत्रापीतिसंबंधः । देवैक्येयमयाकथितेपदद्वयमुख्यार्थत्या
गःकर्तव्यइतिवाक्यस्यलज्जाभवति । तस्मादेकपदमात्रलक्षणयादेवांतर्यामिणोहरैश्चैक्यंवकीतिभावः । देवस्थानद्वयनाशादिति

ध्वनिनाबहुजुगुप्सासूचयति ॥ १०५६ ॥ १०५७ ॥ अपिचिनिष्प्रकारकचरमापरोक्षप्रतीतिजनकतयांगीकृतमहावाक्यानां ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वरूपाखंडार्थनिष्ठत्वमायावादिनां सिद्धांतरहस्यं । एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्यानां मैक्यादिपरत्वांगीकारे अपसिद्धांतश्च स्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ अवांतरवाक्यं तत्पदार्थभूतब्रह्मप्रतिपादकसत्यादिवाक्यं । त्वंपदार्थरूपजीवप्रतिपादकचवाक्यं । महावाक्यं तत्त्वंपदार्थयोर्जीवब्रह्मणोरद्वैतप्रतिपादकतयोभयपरवाक्यं । ते अखंडार्थवादिनस्तव । ब्रह्मरूपमात्रपरं ब्रह्मस्वरूप

किंचावांतरवाक्यंच महावाक्यंच ते मते ॥ सर्वैलक्षणया ब्रह्मरूपमात्रपरं किल ॥ अतस्तव प्रक्रिययाप्यैक्यमानं न किंचन ॥ १०५८ ॥ अखंडार्थत्वसंत्यागनाभूदैक्यं भवन्मते ॥ अखंडार्थपरत्वेपि नाभूदैक्यं भवन्मते ॥ १०५९ ॥ विशिष्टार्थपरत्वेपि विशिष्टवर्णबलान्न तत् ॥ अविशिष्टार्थनिष्ठत्वे साधकाभावो न तत् ॥ १०६० ॥ ॥

मात्रपरं । अतः सकलमहावाक्यानां ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वांगीकारात् ॥ १०५८ ॥ एवं च परस्योभयतः पाशारज्जुरित्याह ॥ अखंडार्थत्वेति ॥ अखंडार्थत्वसंत्यागे सखंडार्थत्वे । विशिष्टार्थपरत्वइति यावत् ॥ १०५९ ॥ तदेषोपपादयति ॥ विशिष्टेति ॥ अखंडार्थत्वसंत्यागेहि तत्त्वंपदयोर्विशिष्टार्थपरत्वमेव स्यात् । तस्मिंश्च विशेषणबलात् विरुद्धसर्वज्ञत्वरूपविशेषणबलात् । तदैक्यं । अविशिष्टार्थनिष्ठत्वे ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वइत्यर्थः । साधकाभावतः ऐक्यप्रतिपादकप्रमाणाभावतः ॥ १०६० ॥ तद्य

खंडार्थवादस्त्यज्यतइतिपक्षप्रादूषितमपिदूषणांतरेणदूषयति ॥ ऐक्यस्येति ॥ तस्मा दखंडार्थवादत्यागायोगात् ॥ १०६१ ॥ अधुनाजीवेश्वरभेदप्रमाणंदशयति ॥ येस्मरंतीति ॥ अनेन तर्हि न सन्नचासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमपकृष्य शयी तयदा । जनिमसतस्सतोमृतिमजात्मनि ये च भिदां विपणमृते स्मरंत्युपविशध्वनिमारुवतइति श्रुतिगीतिकावचनंसंगृह्णाति । तत्र विप णमृते आत्मनि भिदां ये स्मरंतीत्यस्यार्थकथनं निरुपाधिकयोगिनइति ॥ त्वंतानुपविशेति उपविशध्वनिमारुवतइत्यस्य तात्पर्यकथनं ।

ऐक्यस्यान्यस्यवावाक्याद्वैशिष्ट्यं भासते यदि ॥ निष्प्रकारकधीरंते शब्दादिति गतं मतं ॥ तस्मादैक्यं न वै शक्यं वाक्यैः साधयितुं त्वया ॥ १०६१ ॥ ये स्मरंत्यात्मनि भिदां निरुपाधिकयोगिनः ॥ त्वंतानुपविशेत्याह विस्पष्टश्रुतिगीतिका ॥ स्फुटत्वा च्छ्रुतिमूलत्वात् फलवत्त्वाद्दलीयसी ॥ १०६२ ॥ उपस्थितात्स्मर्तृतया जीवाख्यात्प्र ति योगिनः ॥ परमात्मनि भेदोत्र प्रलये प्रतिपाद्यते ॥ १०६३ ॥

तेषां ध्वनिविवेदव्याख्यानादिध्वनि उपविश ध्वनिकुर्वतांतेषां ह दिसदातिष्ठेत्यर्थः । आसमंतात् रुरुवन्प्राणघोषं कुर्वन्मुख्यप्राणः आरु वन् । तस्मात् तस्य प्रसादात् उपविशेतिसंबंधः । स्फुटत्वात् आत्मनि परमात्मनि भिदामिति स्पष्टार्थत्वादित्यर्थः । फलवत्त्वात् उपविशेति फलश्रवणादित्यर्थः ॥ १०६२ ॥ आत्मनि भिदामिति परमात्मनिष्ठतया प्रतीयमानभेदस्य प्रति योगीकइत्यत आह ॥ उप

स्थितादिति ॥ स्मरंतीत्यत्र स्मर्तृतयोपस्थितात् जीवसमुदायाख्यात् प्रतियोगिनइतिसंबंधः । अत्र वाक्ये उपस्थित
परित्यागेकारणाभावात् जीवप्रतियोगिकः परमात्मधर्मिक एव भेदः प्रतिपाद्यतइति भावः । अजतिपरमात्मनस्संबुद्धिः । उपलक्षणं चै
तत् । जगज्जन्ममरणहेतुतथा उपस्थितात् परमात्मनः आत्मनि स्वेषु भिदामितियोजनया जीवधर्मिकोपि भेदो ग्राह्यः । अतएव आ
त्मनीतिसामान्यपदं ॥ १०६३ ॥ प्रलयत्वज्ञापकमाह ॥ अपकृष्येति ॥ अनेन तर्हि न सन्नित्यादि श्लोकार्धगृह्णाति । शास्त्रे व
दं । पूर्वार्धपर्यालोचनयामह प्रलयकालोद्यमिति ज्ञायतइति भावः । यः जीवेश्वरभेदः । अनेन जीवेश्वरभेदः पारमार्थिकसन् महा
अपकृष्य शयीतेति प्रस्तावः प्रलयस्य हि ॥ यस्सर्वस्य लये चास्ति सोऽस्यैव परमात्मवत्

॥ १०६४ ॥ फलं च स्मर्तृजीवेषु प्रवेशः किल नैकता ॥ १०६५ ॥ तत्ते ब्रह्मैकताना भूद्विरुद्धे
द्विगिरः परं ॥ सभायामसहायस्य स्यादेकाकितयैकता ॥ १०६६ ॥ कशोकमोहौ स्नेहो वा
भयं वा येऽज्ञसंभवाः ॥ कचा खंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यैश्चरो हरिः ॥ १०६७ ॥

प्रलयेऽप्युर्वरितत्वात् । ब्रह्मवदिति युक्तिमूलतयाऽप्यस्य वाक्यस्य बलीयस्त्वमिति ज्ञापयति ॥ १०६४ ॥ तत्तस्मात् महाप्रलयकाली
नस्मरणफलतयापि भागवतः जीवेषु प्रवेशस्य श्रवणात् ॥ १०६५ ॥ तद्वैक्याशायाः कागतिरित्यत आह ॥ विरुद्धेति ॥ सर्वानुभ
वविरुद्धवादिनस्तव कोपि महायोन भविष्यतीति एकाकित्वरूपक्येनैव त्वदाशा पूर्णकुर्विति भावः ॥ १०६६ ॥ युक्तिगर्भभागवतवा
क्यांतराणापि जीवेश्वरभेदसाधयन्तं न्मूलयुक्तीं च दर्शयति ॥ केति ॥ अज्ञसंभवाः अज्ञेषु संभवतीत्यज्ञसंभवाः । अज्ञानिष्वेव शो

कमोहादीनांसंभवः । नत्वज्ञानातिदूरनिरवधिकज्ञानैश्वर्यसंपन्नब्रह्मचैतन्यइतिभावः । इतिहेतोः तत् जीवचैतन्यब्रह्मचैतन्या
ख्यचैतन्यद्वयं मिथोविरुद्धमेवेतिसंबंधः । एवंचनीचोच्चचितोरनयोरैक्यंकथं नकथंचित् । अज्ञानमूलंहिशोकादिकं अज्ञानंच
चिन्मात्राश्रितिमितिवापिमत् । एवंचानर्थहेतोरज्ञानस्यावकाशंदत्जीवचैतन्यमसमर्थत्वाच्चीचं ब्रह्मचैतन्यंचतस्यतन्मूलशोका
देश्चविद्रावणसमर्थत्वात्अत्युच्चं । नीचोच्चयोश्चतयोःकथमैक्यमितिभावः ॥ १०६७ ॥ १०६८ ॥ १०६९ ॥ ततश्चैतद्वाक्याद्

इतिभागवतेप्रोक्त्यासदादोषोपमर्दने ॥ सुशक्तमीशचैतन्यंतदशक्तमनीदृशं ॥ १०६८ ॥

जीवचैतन्यमिति तच्चैतन्यद्वयमेवहि ॥ मिथोविरुद्धनीचोच्चचितोरैक्यंकथंचित् ॥ १०६९ ॥

एवंचब्रह्मचैतन्यनैवजीवस्यचित्काचित् ॥ अभयत्वादमोहत्वादशोकत्वाच्चकुड्यवत् ॥ १०७० ॥

किंनश्रुतंहरिर्ब्रह्मरुद्राद्युत्कृष्टचेतनः ॥ इतिनामसहस्रस्थंपुण्यनाममहात्मनः ॥ १०७१ ॥ उत्कृ

ष्टचेतनत्वोक्त्याचिन्मात्रमपिमापतेः ॥ अत्युच्चंजीवचैतन्यादित्यर्थः किंनसिद्ध्यति ॥ १०७२ ॥

मायांव्युदस्यचिच्छक्त्याकैवल्येस्थितआत्मनि ॥ इतिभागवतोक्त्याचसमर्थानृहरिंहचित् ॥ १०७३ ॥

नुमात्रयंसिद्धमित्याह ॥ एवंचेति ॥ काचिदपिजीवस्यचिन्नैव जीवचिदभिन्नैवेतियावत् । हेतौचभयाद्यत्यंताभावाधिकरणत्वंवि

वक्षितं । अतो न जीवचैतन्येव्यभिचारः ॥ १०७० ॥ प्रकारांतरेणापिचैतन्ययोरेवनीचोच्चभावंसाधयति ॥ किंनश्रुतमिति

॥ १०७१ ॥ जीवचैतन्यादत्युच्चमित्यर्थइतिसंबंधः ॥ १०७२ ॥ भागवतवचनांतरेणापिभगवच्चितोतिसमर्थभूतायाउच्चतांसाध

यति ॥ मायामिति ॥ तत्तस्मात् ॥ १०७३ ॥ जीवब्रह्मचितोरप्येक्यकथंशक्यं ॥ १०७४ ॥ तस्माच्चैतन्ययोरेवनीचोच्चत्वेन विरुद्धत्वात् । तद्धर्ममुडनं जीवब्रह्मचैतन्यनिष्ठसर्वज्ञत्वात्पञ्चत्वादिधर्ममुडनं । चित्तोरैक्यघटनायहिविरुद्धधर्ममुडनं । उक्तविधयाचित्तोरेवनीचोच्चतयाविरुद्धत्वेनैक्यायोगेव्यर्थधर्ममुडनमितिभावः । तत्रदृष्टान्तमाह ॥ न्यासानहन्ति ॥ १०७५ ॥ वैयर्थ्यमेवविशदयति ॥ यतश्चेति ॥ तेअर्थस्य ऐक्यरूपार्थस्य । कथंवाधिकेत्यतःपूर्वाक्तेहदुमेवस्मारयति ॥ यस्मादिति ॥ तस्मा

तत्पूर्णापूर्णयोश्शक्ताशक्तयोश्चनीचयोः ॥ जीवब्रह्मचित्तोरैक्यमपिशक्यकथंशक्यं

॥ १०७४ ॥ वृथामुडनमेवदंतस्मात्तद्धर्ममुडनं ॥ न्यासानहस्यशूद्रस्ययथामूर्धजमुडनं

॥ १०७५ ॥ यतश्चमुडिताव्यक्तिरपितेऽर्थस्यबाधिका ॥ यस्माच्चिन्मात्रमप्यैवंशंशक्तंशो

कादिधूनेन ॥ जैवंतुतदशक्तंचेत्युक्तंभागवतेस्फुटं ॥ १०७६ ॥ अतो नमुख्यतःकाचि

च्छ्रुतिवक्तिजगत्रये ॥ तवापेक्षितमद्वैतंयत्सावक्तिनतत्तव ॥ १०७७ ॥ पदद्वयेपिल

क्ष्यार्थस्वीकारादेकलक्षणा ॥ लघीयसीततस्सर्वाश्रुतिःपरमतानुगा ॥ १०७८ ॥ ॥

तद्धर्ममुडनंव्यर्थमितिपूर्वेणान्वयः ॥ १०७६ ॥ प्रकारांतरेणापिऐक्यवाक्यंखंडयति ॥ अतइति ॥ अतस्सकलेदेववाक्यानांविशिष्टार्थपरत्वात् ब्रह्मचिदेवजीविचिदितिवाक्यस्यक्वाप्यभावाच्च । मुख्यतः अभिधावृत्त्या तवापेक्षितमद्वैतं चिन्मात्राद्वैतं । सा तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिः ॥ १०७७ ॥ यत्विशिष्टैक्यं यच्चविशिष्टपरवाक्यादेवजहदजहलक्षणयाचिन्मात्रैक्यमाशास्यते । तदपि

तदास्यात् । यदिचिन्मात्रयोस्स्पष्टमैक्यप्रतिपादकं वाक्यं कापिस्यात् । तस्यैवाभावे अप्रामाणिकतदर्थपरत्वकल्पनादपि प्रामाणिक
तदधीनत्वार्थपरत्ववर्णनमेव ज्यायः । एकपदलक्षणारूपत्वेन लघुत्वाच्चेति भावः ॥ १०७८ ॥ अपिच धर्मिभूतपदार्थद्वयप्रतिपादक
पदद्वयलक्षणातोपि तद्धर्मभूतैक्यार्थकविभक्तलक्षणया सादृश्यपरत्वकल्पनारूपाणौ वृत्तिरेवान्नन्याया योग्येतरान्वितस्वार्थाभि
धायकानि पदानीति वदता त्वयापि आपाततोऽद्वैतप्रतिपादकतया प्रतीयमानेषु तत्त्वमसि । अहं ब्रह्मास्मि । सोहमस्मि । सर्वखल्विदं

किंच मुख्यार्थपरयोश्च शब्दयोर्लक्षणात् ॥ सामानाधिकरण्यार्थमात्रस्या मुख्य
तामम ॥ १०७९ ॥ अतो गुणवती गौणी वृत्तिरेतादृशस्थले ॥ आदराहर्हा शिरश्छे
दात्करच्छेदो यतो लघुः ॥ १०८० ॥ यदन्विताभिधायी निपदान्यन्वयबोधनं ॥
उपसर्जनतः कुर्युस्तन्मुख्यार्थः पदेदितः ॥ १०८१ ॥ अयोग्यस्त्वन्वयार्थो न मुख्यार्थो
नतरा मसौ ॥ तद्युक्तयुक्तविन्याससंन्यासौ च गुणोचितौ ॥ १०८२ ॥

ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु स्थितानां तत्त्वमादिपदानां बाधितत्वेनायोग्यमैक्यरूपमन्वयविहाय न्यायप्राप्ततया योग्यं सादृश्यरूपमन्वय
मादायैव योजनार्कतव्या । अतश्श्रुतिः काप्यद्वैतेन वर्तते । अक्षंतुभेदपक्षपाति । शुष्कानुमातुं व्यर्था । एवं चाप्रामाणिकमेवैक्य
मासीदित्याह ॥ किंचेत्यादिना ॥ यत्तस्मात् । तत्तस्मात् । युक्तयुक्तयोरन्वययोर्विन्याससंन्यासावित्यर्थः ॥ १०७९ ॥

॥ १०८० ॥ १०८१ ॥ १०८२ ॥ गौणिलक्षणयोर्भेदस्पष्टयितुं तयोराकारदर्शयति ॥ योग्येत्यादिना ॥ सागौणी ॥ १०८३ ॥
यस्यालक्षणायां । अगत्या गौणीवद्योग्यान्वयांतराभावेन मुख्य मर्थ । सालक्षणा ॥ १०८४ ॥ १०८५ ॥ यत्तुयस्मात् । तत्त
स्मात् । अयं मुख्यलक्ष्यार्थसंबंधः ॥ १०८६ ॥ तस्यार्त्तिकस्य ॥ १०८७ ॥ ननु गंगापदेन तीरवृत्तिरहितेनापि देवदत्तस्यैवलक्ष

योग्यान्वयं समादाय जहती वाधितं चतं ॥ मुख्यार्थावभिरक्षती वृत्तिस्मानि (मही) बलीयसी ॥ १०८३ ॥
यस्यालक्ष्यार्थनिर्दिष्टेनास्ति तद्वाचकं पदं ॥ लक्षकैव बोधोसौ युक्तो न्योप्यन्वयोस्ति न ॥ अगत्या ज
हती मुख्यवृत्तिस्मात्तिलधीयसी ॥ १०८४ ॥ आद्यागौणीति निर्दिष्टा द्वितीया लक्षणा किल ॥ विर
द्धाकारसंपत्ती वृत्ती द्वेनात्र संशयः ॥ १०८५ ॥ जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थेत्याहुर्लक्षणाद्वयं ॥ तदाद्या
यां मुख्ययोगोप्यार्थिको न तु शाब्दिकः ॥ वाक्यार्थोप्यन्वयस्तीरघोषयोरेव न स्वयं ॥ १०८६ ॥ लक्ष्या
र्थनिर्विकल्पाधीयस्य तस्य मते पदं ॥ मुख्यार्थयोगमुख्यं च न वदेन्नापि लक्षयेत् ॥ १०८७ ॥ पौनरुक्त्या
त्सिंहपदे देवदत्तं न लक्षयेत् ॥ किंतु सिंहात्मतां सिंहसादृश्यं वास्यशंसति ॥ १०८८ ॥

णयानिरूपणे कथं गौणिलक्षणयोर्भेद इत्यत आह ॥ पौनरुक्त्यादिति ॥ सिंहो देवदत्त इति वाक्ये देवदत्तपदेन देवदत्तस्य निरूपित
त्वेन पुनः सिंहपदेनापि तस्यैव निरूपणे पुनरुक्तत्वादित्यर्थः । एवं च पदद्वयमुख्यार्थो सिंहदेवदत्तौ ताभ्यां पदाभ्यामभिधाय मुख्यान्व

यमात्रस्यपरित्यागौणी । वाक्यार्थभूतमुख्यान्वयमंगीकृत्याएकपदमुख्यार्थस्यैवत्यागेनअमुख्यार्थांतरनिरूपणेलक्षणेतिकथनभेदः । कथंचालक्षणातो नगौणीगुणवतीतिभावः ॥ १०८८ ॥ तेतत्र कृष्णस्नेहविनाशायभक्तिविनाशाय । तैलनाशयेतिध्वनिः । सा ऐक्यगाथा । निर्मूललेतेतिसंबंधः । मूलरहिताकाचनलतागुल्मादिश्रुतिष्ठति । तद्रसेन अंगाभ्यक्ततैलनाशोभवतीतिलोकप्रसिद्धिः । तद्वदियमपितवकृष्णस्नेहविनाशायनिर्मूललेतेवेतिभावः ॥ १०८९ ॥ १०९० ॥ प्रकारांतरेणाप्यैक्यश्रुतेर्देवैक्यमुप

अक्षस्यपक्षपातस्तुसाक्षाद्भेदप्रदृश्यते ॥ कामाचनानुमापेक्षेत्युक्तेदशुष्कानुमाऽफला ॥ १०८९ ॥
तस्मात्तवैक्यगाथायामानंमूलंनदृश्यते ॥ कृष्णस्नेहविनाशायसानिर्मूलालैतवते ॥ १०९० ॥
पदद्वयोक्तयोरैक्येविरोधान्नास्तिश्रुतिः ॥ ऐक्यंनमुख्यतार्थस्याल्लक्ष्यत्वेपदयोर्द्वयोः ॥ १०९१ ॥
अमुख्यार्थंचमुख्यार्थभेदश्रुतिशतादिता ॥ कथंचक्तिश्रुतिमुख्यामुख्ययोर्मुख्यतःफलं ॥ १०९२ ॥
नामुख्यान्नहिर्ह्यक्षस्याग्रेहरिणगर्जिनं ॥ चिन्मात्रैक्येनकाप्यस्तिश्रुतिरित्यश्रुतंहितत् ॥ १०९३ ॥

पादयति ॥ पदद्वयेति ॥ १०९१ ॥ अमुख्यार्थं अमुख्ययावृत्त्याऽर्थरूपमक्यं । प्राक्पदद्वयोदितविशिष्टक्यादधार्शत्यागेनैक्यमपिभाक्तमितिभावः । श्रुतिः तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिः । मुख्यामुख्ययोर्मध्ये मुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिवचनात् । मुख्यार्थत्वेननिरवकाशत्वेनबहुत्वेनचप्रबलाभेदश्रुतिःअमुख्यार्थत्वेनदुर्बलामक्यश्रुतिमाभासीकरोति । ब्रह्मचित् जीवचित्दभिन्नोतिमु

ख्ययावृत्त्याचितोऽवाभेदप्रतिपादिकाश्रुतिस्त्रैलोक्येऽपि नास्ति । अतोऽपिगतमद्वैतमतमिति भावः ॥ १०९२ ॥ १०९३ ॥ साहि
त्यमुद्रयापरमपहसति ॥ प्रवव्राजेति ॥ आम्नायाख्यमंदिरात् । शिरः श्रुतिशिरोरूपेऽप्यप्रतिपादकतयाऽभिमतं वेदांतवाक्यं ।
मुंडितं ऐक्यमस्तकादुच्छिद्यान्यत्रस्यापितं । बाह्येभ्यः वेदबाह्येभ्यः शून्यत्वादिभ्यः स्वपोषकवेदांतवाक्याभावात् शून्यत्वादिवच
नान्येव गतिरिति तत्रैव स्थिरमभूदिति भावः ॥ १०९४ ॥ भेदो भेदभ्यां भिन्नो वा भिन्ना भिन्नो वेति विकल्प्य अनवस्थान्यतरमात्र

प्रवव्राजतद्वैतं त्वमिवाम्नायमंदिरात् ॥ शिरोऽमुंडितमस्माभिर्बाह्येभ्यो भैक्षमाददे ॥ १०९४ ॥
स्वशिरः'पानिवृक्षस्य च्छेदेनाधो मरिष्यति ॥ भेदो भिन्नादिकल्पोऽक्तदोषेण स्वैक्यदोषवत् ॥ १०९५ ॥
शिरोऽर्जातस्यारक्षां कुरुते जननी हि सा ॥ सर्वखंडनकारस्तु पुतनायाः कुमारकः ॥ १०९६ ॥
सर्वखंडयतोऽप्यस्य खंडनं रक्ष्यमेव हि ॥ आत्मा च रक्ष्यस्तत्काले भिक्षापात्रं करं भवेत् ॥ १०९७ ॥

परिशेषविरोधाख्यदूषणमुक्त्वा यत्खंडनकारेण भेददूषणं कृतं । तत् ऐक्यब्रह्मणो भिन्नमभिन्ना भिन्नवेति विकल्पस्य दूषणस्य चै
क्येऽपि समत्वात् दुर्नीतिरित्याह ॥ स्वशिर इति ॥ स्वयमेवाधो मरिष्यतीत्यर्थः । अस्यार्थस्य खंडनकार एव निदर्शनमिति भावेनोक्तं
॥ भेद इति ॥ आदिपदेनाभिन्नाभिन्नाभिन्नयोर्ग्रहणं । कल्पो विकल्पः ॥ १०९५ ॥ पुनश्च खंडनकारमपहसति ॥ शिरोऽर्जाति ॥
॥ १०९६ ॥ युत्स्यं तं चाह ॥ सर्वमिति ॥ खंडनं सर्वखंडनं । एवकारेण खंडनरक्षणाभावे सर्वस्योत्थानं भवतीति सूचयति ।

तत्कालेसर्वखंडनस्य आत्मनश्च प्रमाणादिनारक्षणकाले ॥ १०९७ ॥ परन्यायैः परोदूष्यते स्वार्थश्च साध्यत इति खंडनकारस्याभिमानं खंडयति ॥ परन्यायैरिति ॥ तेन्यायाः परन्यायाः ॥ १०९८ ॥ तेन प्रमाणादिव्यवस्थामंगीकुर्वता । जितं तेनैव जितं । कथमित्यत उक्तं ॥ खेष्टापुष्टेरिति ॥ खेष्टस्य स्वाभिमतस्य सर्वखंडनस्य आत्मनश्च अपुष्टेः असिद्धेरित्यर्थः । दुन्यायस्य साधकत्वायोगात् । साधकत्वे च स्वाभीष्टवत्पराभिमतप्रमेयस्यापिसिद्धिप्रसंगादिति भावः । दुन्यायस्यासाधकत्वे दृष्टांतमाह ॥ किम्वि

परन्यायैः परोदूष्यस्वार्थस्साध्योमतो यदि ॥ याचिता अपितेन्यायास्सन्यायावानवावद ॥ १०९८ ॥ सदयायाश्चेज्जितं तेन दुन्याया अपि चेज्जितं ॥ खेष्टापुष्टेः किमु व्योमनीलिम्ना सोमनीलिमा ॥ १०९९ ॥ उष्ट्रः कंटकमेवात्ति तृणं गौर्दुर्दुर्मृदं ॥ शिलाकणान्कपोतोत्तिस्वयं शाल्योदनप्रियः ॥ ११०० ॥ गोपुच्छग्रहणेनापि गोष्ठप्राप्तिर्भवेत्तव ॥ गोष्ठानुस्वगृहप्राप्त्यै स्वयमेव येनेतद्दिहि ॥ ११०१ ॥ ॥

ति ॥ गगनैर्न्यस्यैवाभासत्वात् यथा तेन सोमनीलिमानभवति । तथा दुन्याया अपि साधकानभवतीत्यर्थः ॥ १०९९ ॥ किंच परन्यायैस्स्वार्थसाधयामीत्याशामात्रं वस्तुतस्तन्न घटत इत्याह ॥ उष्ट्र इत्यादिना ॥ स्वयं खंडनकारः । परन्यायेन स्वार्थसाधयति चेत् उष्ट्रादिवत् कंटकादिभक्षणेनैव स्वोदरं पूरयेदिति भावः ॥ ११०० ॥ किंच प्रमाणादिलक्षणव्यवस्थामात्रस्य परकीयग्रंथच्छायाया कर्तुं शक्यत्वेऽपि स्वाभिमतप्रमेयसिद्धौ परः प्रमाणस्यानुदितत्वात् तदर्थं स्वैव प्रयतितव्यमित्यत्र दृष्टांतमाह ॥ गोपुच्छेति ॥

॥ ११०१ ॥ स्वयंशाल्योदनप्रियइत्युक्तन्यायंतदीयशास्त्रार्थेपिदर्शयति ॥ अभेदार्थइत्यादिना ॥ अस्मिन् बाधितार्थपरित्या
गरूपे ॥ ११०२ ॥ तयो मुंडितसिंहपुरुषव्यक्तयोः । यद्याचकः येषांपरंयाचकः । तेपरेकइतिपूर्वेणान्वयः ॥ ११०३ ॥ प्रमेयां
तरेष्वपिदर्शयति ॥ मिथ्याभूतेत्यादिना ॥ ११०४ ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण । न्यायस्य स्वन्यायस्य । जात्येकवच

अभेदार्थेबाधितेतुश्चुतेन्यार्थतांपरः ॥ ब्रूतेपरस्यन्यायेस्मिन्त्वकस्माद्वप्रवर्तसे ॥ ११०२ ॥
विच्छिद्यसिंहपुच्छादिपुरुषस्यकरादिच ॥ तयोरैक्यंवदंतःक्रेपरेयद्याचकोभवान् ॥ ११०३ ॥
परन्यायैःपरोबोध्यइतिवाङ्मात्रमेवते ॥ मिथ्याभूतप्रमाणेनकोर्थसिद्धिंपरोवदेत् ॥ ११०४ ॥
एक्यवेदकवाक्यानांमानत्वंकःपरोवदेत् ॥ अन्येषांवेदभागानाममानत्वंचकोवदेत् ॥ शब्दा
देवापरोक्षचकःपरोवक्तिभूतले ॥ ११०५ ॥ इत्थंन्यायस्यैवभेदान्नान्यस्यन्यायतस्तव ॥ अर्थसि
द्धिर्भवेन्मदस्वन्यायानुसृतौचते ॥ वाच्यासर्वाव्यवस्थ्यापितेनास्थापिमंतंपरैः ॥ ११०६ ॥ ॥

नं । स्वन्यायानामित्यर्थः । स्वन्यायानुसृतौ स्वन्यायानां स्वकपोलकल्पितसाधकप्रमाणाद्यनुसृतौ । व्यवस्था प्रमाणलक्षणादि
व्यवस्था । परेणहि तत्त्वावेदकत्वप्रमाणलक्षणमुदितं शब्दरूपप्रमाणस्यचशब्दप्रमाजनकत्वमेवलक्षणमुदितं । अतत्त्वावेदकप्र
माणं शब्ददेवापरोक्षज्ञानं शब्दादेवनिर्विकल्पकचदतस्तत्रतानिलक्षणानिमाभूवन् । अतस्त्वयापिप्रमाणलक्षणादिकं स्वाभी

इसाधकप्रमाणानिचपृथगेवक्त्व्यानीतिभावः । तेन परेणापिप्रमाणादिव्यवस्थांगीकारेण । मतं प्रमाणादिव्यवस्थायाःप्रामाणिकत्वमतं ॥ ११०६ ॥ सोर्यदेवदत्तइत्यत्रपदद्वयस्यस्वरूपमात्रेणेत्यतिपरस्यपक्षः सोपिन । तद्देशकालादीनामिदानीमभावेनतत्पदमात्रेणलक्षणायाःकथंचिद्भूतशक्यत्वेपि एतत्पदार्थभूततद्देशकालसंयोगस्यवाक्यप्रयोगकालेपिविद्यमानत्वेनपररीत्याप्येतत्पदलक्षणायांकारणाभावात् । विचार्यमाणेतुपदद्वयेपिनलक्षणेत्याह ॥ सोयमिति ॥ ११०७ ॥ ११०८ ॥ तत्पदं तदितिपदं । अन्यत्

सोयमित्यादिवाक्येपिनत्यागोस्तिपदार्थयोः ॥ ११०७ ॥ प्राग्देशकालयोगस्यातीतत्वंवक्तितत्पदं ॥ इदंपदंतुवत्तयेतद्देशकालानुबंधितां ॥ ११०८ ॥ तद्देशकालयोगस्यह्यत्यंतत्पदोदितं ॥ कस्यजेदन्यदस्त्येवविशेषणपदोदितं ॥ ११०९ ॥ विशेष्यपदवाच्यस्यत्वीषत्यागोपिनेष्यते ॥ वाक्येस्मिन्नन्यवाक्येतुमुद्धदस्त्वणमेवहि ॥ कर्णभ्रूषणमित्याद्येनैकत्यागोपिविद्यते ॥ १११० ॥

एतद्देशकालसंबंधित्वं । इदानीमतीतोयःकाशीदेशकालसंबंधः सएवतत्पदार्थः । तथाचसोयमित्यत्र सइत्युक्तप्राग्जातकाशीदेशकालसंबंधवसानेयं नत्वन्यइतिवाक्यार्थपर्यवसानंस्यात् । अन्यथाकाशीस्थस्यचास्यचैक्यसिद्धिः । देवदत्तस्वरूपमात्रस्यचअयमितिपदेनैवबोधयितुंशक्यत्वात्पदांतरैवयर्थ्यचस्यादितिभावः ॥ ११०९ ॥ विशेष्यपदवाच्यस्य देवदत्तपदवाच्यस्येत्यर्थः । मायिनस्तुतद्ब्रह्म त्वमसीत्यत्र विशेष्यपदवाच्यब्रह्मत्वस्यापित्यागोस्ति । अतोपिनेदंतस्योदाहरणमितिभावः । अस्मिन्वाक्ये सो

यंदेवदत्तइतिवाक्ये । इत्याद्येअन्यवाक्येइतिसंबंधः । अन्यवाक्ये ऐक्यप्रतिपादकवाक्यांतरं । एकत्यागोपि एकपदवाच्यस्यापित्यागइत्यर्थः । मृत्त्वघटत्वादिविशिष्टयोरैक्यं । नत्वेकस्यापिपदवाच्यस्यत्यागोस्ति । इदमेवचतवोदाहरणं । ननुतत् । तत्रहि तत्पदवाच्यतीतदेशकालयोरिदानीमभावेनागत्यातवापिमतस्वरूपमात्रलक्षणा । तत्त्वमसीतिवाक्येतुतत्पदंनदेशकालपरं किंतु पूर्वोक्तसत्यत्वआत्मत्वादिगुणपरामर्शि । तेषांचऐक्योक्तिदेशायामपिसत्त्वेनअनुपपत्तेरभावात्किमर्थलक्षणा । विरुद्धधर्मविशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्यालक्षणाचेत् । कुत्रेदंदृष्टं । मृद्धदाद्यैक्यवाक्येयलक्षणायाएवाभावात् । सोयमितिवाक्येचनिमित्तांतरेणैवलक्ष

योदंडीकुंडलीचासावितिदंडविशिष्टतः ॥ स्यात्कुंडलविशिष्टैक्यंकिमेकंदंडकुंडले ॥ ११११ ॥
विशेष्योपादानकस्यविशिष्टस्यहिजन्मनि ॥ विशेषणनिमित्तंनस्तदैक्येऽस्यैकताकृतः ॥ १११२ ॥

णा ननुविशेषणयोःपरस्परविरोधात् । एकस्यैवगगनस्यद्विदेशकालवर्तित्वदर्शनात् । अतस्तैवैक्यवाक्यस्यब्रह्मसदृशत्वार्थकत्वे सिंहोदेवदत्तइत्यैक्यवाक्यमवोदाहरणंस्यात् । पदद्वयोक्तसिंहत्व देवदत्तत्वयोस्तत्रैवविरोधात् । विरुद्धगुणत्यागेनमुंडितव्यक्त्योरैक्यकथनेतुअदृष्टकल्पनाख्यरोगस्यनकिंचिदौषधमितिभावः ॥ १११० ॥ नन्वेवंसोयमितिवाक्यस्थपदद्वयस्यापिविशिष्टपरत्वेतयोश्चविशेष्यभूतदेवदत्तेनैक्येविशेषणभूतयोरतीतवर्तमानदेशकालयोरपितेनैक्यस्यादित्यतआह ॥ योदंडीति ॥ ११११ ॥ विशिष्टैक्येपिविशेषणैक्याभावेकारणमाह ॥ विशेष्येति ॥ विशेष्योदेवदत्तः नःमते । तदैक्ये उपादानोपादेयरूपविशेष्यवि

शिष्टयोरैक्ये । अस्य निमित्तभूतदंडादेः ॥ १११२ ॥ ननुक्वापिविशिष्टैक्यमयानांगीक्रियते । अतोमदुक्तव्यासिव्यभिचारस्यने
दमुदाहरणमित्यतआह ॥ अथेति ॥ उपादानोपादेययोस्संभावितैक्यस्यपरित्यागादौद्धत्यादित्युक्तं । आपादनं विशिष्टैक्येवि
शेषणयोरर्थैक्यस्यादित्यापादनं ॥ १११३ ॥ ननुरूपविशिष्टस्यघटेनैक्येआवयोर्मेतधर्ममिणोर्भेदाभेदांगीकारात्विशेषणीभूत
रूपस्यापिघटेनैक्यमस्ति । अतइदमेवमव्याप्तेरुदाहरणंभविष्यतीतिशंकांनूद्यदूषयति ॥ अस्तीति ॥ १११४ ॥ तद्रूपविशि

अथौद्धत्याद्विशिष्टैक्यंयद्विकापिनमन्यसे ॥ तर्हिदृष्टान्तशून्यत्वाद्गतमापादनंतव ॥ १११३ ॥
अस्तिरूपविशिष्टैक्येरूपैक्यमपियद्यपि ॥ भेदाभेदमेतच्चनतेतर्कनिदर्शनं ॥ १११४ ॥ कार्य
कारणभावाद्वाधर्मधर्मित्वतोपिवा ॥ इद्वग्विशेषणैक्यस्यप्राप्तिस्तवममापिच ॥ १११५ ॥
अप्रयोजकमेवाभूद्विशिष्टैक्यमिहावयोः ॥ औपाधिकसमावेशेऽप्यव्यापकतानहि ॥ १११६ ॥
अतोनिदर्शनंनंदयदिभिन्नेविशेषणे ॥ विशिष्टैक्यबलादेवस्यादैक्यमपिकुत्रचित् ॥ १११७ ॥

ष्टैक्येविशेषणीभूतरूपैक्यंकुतइत्यतआह ॥ कार्येति ॥ १११५ ॥ अप्रयोजकं रूपघटयोरैक्येउपादानोपादेयभावस्यैवप्रयोजक
त्वेनविशिष्टैक्यंप्रयोजकनेत्यर्थः । इह रूपविशिष्टैक्यस्थले । औपाधिकसमागमे उपादानोपादेयत्वरूपैक्योपाधिसंबंधनिमित्तस
मागमे ॥ १११६ ॥ अतः अत्रविशिष्टैक्यस्याप्रयोजकत्वात् । भिन्ने कार्यकारणभावानवलंबिनि अत्यंतभिन्नेदंडकुंडलादौ ।

तत् अत्यन्तभिन्नविशेषणस्थलीयविशिष्टैक्यं । नांगीकृतमित्युपलक्षणं । दंडकुंडलविशिष्टैक्येपि दंडकुंडलैक्यादर्शनेन व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १११७ ॥ १११८ ॥ अपिच सोयमित्यत्र दृष्टान्तकबलेन विशिष्टैक्यं निराकुर्वता परेण तत्त्वमसीत्यत्रापि तेन वतर्कं गविशिष्टैक्यनिराकरणं कर्तव्यं । अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विषम्यप्रसंगात् । अत्र च तर्कस्य दृष्टापादनरूपाभासत्वमित्याह ॥ किं चेति ॥ चिन्मात्रैक्यं चिन्मात्रेणैक्यं । चिन्निष्ठविशेषणानामपि चिद्रूपत्वात् इदं विशिष्टैक्यमपि चिन्मात्रैक्यमेवेति परपरिहासा

निदर्शनं तदेव स्यात्तच्च नांगीकृतं त्वया ॥ तदानीं दर्शनं नेति सुष्ठु क्तपूर्वसूचिभिः ॥ १११८ ॥ किंचैवमपि सार्वज्ञपूर्वधर्मविशिष्टतः ॥ अज्ञतादिविशिष्टाच्च चिन्मात्रैक्यमिहोच्यतां ॥ १११९ ॥ यतोऽस्ति गुणैक्यमपि जीवहरौ च नः ॥ उक्तं द्वाधकाभावाल्लक्षणवसरोन्नत ॥ ११२० ॥ विशेषणद्वयस्यात्र यद्यप्यस्ति विरुद्धता ॥ न सा दृष्टान्तवाक्यमेतदेतौ द्राविडांश्चकौ ॥ ११२१ ॥

र्थमुदितं ॥ १११९ ॥ अस्मिन् विशिष्टैक्ये विशेषणैक्यमपि दृष्टमेवेत्याशयेनोक्तं ॥ यत इति ॥ नः मते । इदं चोपलक्षणं । परेणापि धर्मधर्मिणोरैक्यांगीकारात् । उक्तं तद्वाधकाभावात् विशिष्टैक्ये विशेषणैक्यमपि स्यादिति बाधकाभावादित्यर्थः । अत्र तत्त्वमसीति वाक्ये ॥ ११२० ॥ विशेषणद्वयस्य तत्पदोक्तसार्धज्ञादिविशेषणस्य त्वपदोक्तं किंचिज्ज्ञत्वादिविशेषणस्य चेत्यर्थः । सा विशेष

णद्वयविरुद्धता । दृष्टान्तवाक्ये सोयमितिवाक्ये । एकस्यैवदेवदत्तस्यकाशीदेशकालस्थत्वस्य एतदेशकालस्थत्वस्यचक्रमेणसंभवेनविरोधाभावात् । युगपदेशकालद्वयवर्तित्वंचनवाक्यार्थः । वक्तुरनभिप्रेतत्वात् । मइत्युपलक्षणं । विद्वन्मात्रस्यचेतिद्रष्टव्यं । तद्वत्तस्मात् दृष्टान्तेविरोधाभावात् । दार्ष्टान्तिकवाक्येतर्कस्यानवकाशात् । एतौ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ । द्राविडभाषांआंध्रोनजानाति । आंध्रवार्तांचद्राविडोनजानाति । तद्वदेतावप्यभूतामितिभावः ॥ ११२१ ॥ तत्तस्मात् दृष्टान्तेक्रियमाणचर्चायाःदार्ष्टान्तिकाननुगुणत्वात् । अयं दार्ष्टान्तिकः । सादृष्टान्तचर्चा । यथामहताप्रयत्नेनआपणादानीयकदलीपक्त्वज्ज्ञोचनेपिंकटकभक्षकस्योष्टस्यनतेनप्रयोजनं । तथेयमपिचर्चादार्ष्टान्तिकाननुगुणत्वाद्वाच्येतिभावः । ननुदंडविशिष्टकुंडलविशिष्टैक्येदंडकुंडलयोरुपलक्षण

तत्तेदृष्टान्तचर्चैर्धनदार्ष्टान्तिकसिद्ध्ये ॥ क्रमेलकोयंकदलीपक्त्वज्ज्ञोचनंचसमा ॥ ११२२ ॥

त्वमेव नविशेषणत्वमितिचेत् । तर्हिविशिष्टैक्यस्याप्यभावात्देवदत्तोदेवदत्तइतिवत्वाक्यस्यैवार्थस्यात् । अदंडिव्यावृत्त्याअकुंडलिव्यावृत्त्याचविशिष्टैक्यात्नवैयर्थ्यमितिचेत् । न । दंडकुंडलपदाभ्यांदंडकुंडलयोरसमर्पणेउक्तव्यावृत्त्योरप्यसंभवात् । कथंतर्हिवाक्येदेवदत्तगृहमित्यत्रकाकादीनांगृहव्यावर्तकत्वमितिचेत् । तत्रापिकदाचित्काकसंबंधस्यविद्यमानत्वादेव तदसंबंधिगृहाद्यावृत्तिः । नतूष्णीं । अन्यथासर्वथाकाकासंबंधिनिगृहेपिकाकवदितिप्रयोगप्रसंगात् । मतुपोवैयर्थ्याच्च । एवंतर्हिवाकोपिविशेषणमेवाभूत् । नोपलक्षणमितिचेत् । सत्यं । तदसंबंधिनस्तद्वावर्तकत्वायोगात्तत्संबंधेचतद्विशेषणत्वापरिहारान्नमहदंतरविशेषणोप

लक्षणयोः । कुंडलादीनांबहुकालसंबधात् व्यावर्तकांतरमनंतभाव्यसाक्षाद्भावतत्कत्वाद्वा काकादीनामल्पकालसंबंधात्स्वापगमेण्यु-
त्पत्त्यादिव्यावर्तकांतरमंतभाव्यव्यावर्तकत्वाद्वाक्कापिद्विप्रकारत्वकथा । किंचवसतिसोयमित्यत्रापितत्पदेनातद्वावृत्तेः इदं प-
देनचानिदंपदार्थव्यावृत्तेश्चावश्यकत्वेन विशिष्टैक्यस्यैवापातात्स्वरूपैक्यकथायानेदमुदाहरणं स्यात् । ननु तत्त्वमसीत्यत्राप्य-
स्तुतर्हिव्यावृत्तिविशिष्टैक्यं सर्वज्ञादिगुणविशिष्टैक्यमेव नङ्गीक्रियत इति चेन्न अभाववैशिष्ट्याङ्गीकारे सुतरां निर्विकल्पकत्वासं-
भवात् । किंचेदवदत्तस्सोयमित्यत्र एकस्यैव देवदत्तस्यैकदोभयदेशस्थत्वायोगात् अतीतकाशीदेशस्थत्वानुवादकतत्पदव्याव-
र्तस्य तदाकाशीदेशावर्तिनोन्यत्वस्यैव प्राप्त्या इदानीमेतद्देशस्थत्वार्थकदंपदव्यावर्तस्यैव च दानीमेतद्देशातिरिक्तदेशवर्तिनोन्यत्व-
स्यैव प्राप्त्या व्यावृत्तिविशिष्टैक्यस्याप्यसंभवात् । तत्त्वमसीत्यत्र सर्वज्ञादिगुणविशिष्टार्थकतत्पदेन किंचिज्ज्ञजीवस्यैव व्यावर्ति-
तत्वेनाल्पज्ञत्वादिविशिष्टार्थकत्वपदेन च सर्वज्ञब्रह्मण एव व्यावर्तितत्वेन व्यावृत्तेश्च भेदापरपर्यायत्वेन पुनस्तयोरैक्यायोगात् । अङ्गी-
कृत्य चेदमुदितं । वस्तुतस्तत्तद्व्यावृत्तिवैशिष्ट्यापेक्षया तत्तद्देशस्थस्यैवलघुत्वात् यथासंभवाव्यर्थत्वमूह्यं । अतः सोयमिति दृष्टांत-
स्य न कथंचिदपि परमते प्रकृतोपयोगः । प्रत्युता विरुद्धपदद्वयार्थकतया ऐक्योपयोगितद्वाक्यं विरुद्धपदद्वयार्थकतया साक्षादैक्यवि-
रोधिनस्तत्त्वमसीति वाक्यस्य प्रतिफूलमेव । किंच विशेषणस्योपलक्षणस्य वा किमिदं व्यावर्तकत्वं नाम । न तावद् वस्तुनिष्ठव्यावृत्तिजन-
कत्वं । घटपटादिनिष्ठव्यावृत्त्याख्यभेदस्य विलक्षणतत्तत्सामग्रीभेदेनैव संभवात् । उत्पद्यमानघटेन सह जायमानस्य भेदस्य वस्तुनिष्ठ-
विशेषणस्य च सहोत्पद्यमानस्यान्योन्यजनकभावासंभवाच्च । नापि वस्तुनिष्ठव्यावृत्तिबोधजनकत्वं विलक्षणस्वस्वसामग्र्या

बोध्यमानवस्तुस्वेतरसकलसंकीर्णतयैवबोधनियमेनतत्तद्वस्तुनिष्ठव्यावृत्तिबोधेपिविशेषणाद्यनपेक्षणात् । किंतुव्यावृत्तौविप्र-
 तिपन्नमेदंप्रतिलिंगतयाव्यावृत्त्यनुमापकत्वमेव । अनुभवस्यपरंप्रत्युपन्यासायोगात् । लिंगंचतत्रसदेवभवेत् । अन्यथास्वरूपा-
 सिद्धिप्रसंगात् । कथंतर्हिंकादीनामुपलक्षणत्वमितिचेत् । न । तस्यापिगृहेविद्यमानतादशायानकाप्यनुपपत्तिः । गृहादपगमेतु-
 तत्कृतमुत्तृणत्वादिकमेवव्यावर्तकं । गुरूणांटीका कुरूणांक्षेत्रमित्यत्रापिगुरुकृतत्वं कुरुयुद्धयोग्यभूमित्वंचतत्तन्निष्ठमेवलिंगं ।
 घटाभावइत्यत्रचाभावनिष्ठदप्रतियोगिकत्वमेवलिंगं । गुर्वादीनांचसाक्षात्तन्निष्ठत्वाभावेनमुख्यव्यावर्तकत्वाभावात्व्यावर्तकय-
 टकतयाव्यावर्तकत्वोपचारात्उपलक्षणत्वकथा । ज्ञानस्यचभिन्नभिन्नस्वस्वसामग्रीसामर्थ्यात्व्यावृत्ततयैवजायमानस्यनघटो-
 व्यावर्तकः । ज्ञानग्राहकसाक्षिणैवतन्निष्ठव्यावृत्तेरपिस्वसामर्थ्येनग्रहणसंभवात्ज्ञाननिष्ठव्यावृत्तिबोधेपिनघटस्योपयोगः ।
 अतीतानागतज्ञानेऽभयोरप्यसंभवात् । एकस्मिन्नेवघटेभूयोभूयोजायमानज्ञानस्यतत्प्रागभावभेदात्सामग्रीभेदोस्त्येव । ज्ञानज-
 नकस्मिन्निकर्षाश्रयतयाविषयस्यापिज्ञानेनियमेनोल्लेखात्विषयस्यापिव्यावर्तकत्वोपचारः । ज्ञानव्यावृत्तौविवदमानंप्रतितु घटविष-
 यकत्वाख्यज्ञाननिष्ठलिंगेनज्ञानांतराद्व्यावृत्तिर्बोध्यते । अमेचभिन्नभिन्नदोषघटितसामग्र्याभिन्नोभिन्नोऽभिमोपिजायते । तस्मिंश्च
 भ्रमेदोषसामर्थ्यादेवाविद्यमानस्यतत्स्यभ्रातृस्यचोल्लेखनियमाद्व्यावर्तकत्वोपचारः । परंप्रतिव्यावृत्तिबोधनायतुशविषाण-
 विषयकत्वंज्ञाननिष्ठमेवलिंगं । तस्यचसत्यत्वेनकारणत्वसंभवात्तत्काप्यनुपपत्तिः । नहिभिन्नभिन्नांकुरजन्यकलमबीजभेदोदेवद-
 त्संबंधायत्तः । मध्येमार्गपतितबीजभेदाभावप्रसंगात् । देवदत्तस्यैवबीजेषुपरस्परभेदाभावप्रसंगाच्च । बीजनिष्ठदेवदत्तसंबंधित्वं

यश्चक्षुर्दृष्टीयबीजादितोव्यावृत्तिबोधकदाचिदुपयुज्येतापि । एवंचदंडकुंडलयोरुपलक्षणत्वोक्ताविविशेषणत्वस्यैवोक्तत्वनोक्तकर्तृकस्य
व्यभिचारातादवस्थं ॥ ११२२ ॥ अधुनापरोदीरिततर्कस्योक्तकुत्तितांशकानर्हव्यभिचारस्थलमाह ॥ यथाधूमेति ॥ त्यागो
विशेषणयोः । लक्षणा पर्वतस्वरूपमात्रलक्षणा ॥ ११२३ ॥ तथासति विशेषणत्यागादौसति । धूमवन्धोव्याप्तिबोधनायप्रयु
ज्यमानेऽस्मिन्वाक्येतयोरवश्यग्राह्यतयाविशेषणत्वात्तुभयविशिष्टेनविशेष्यभूतपर्वतेनक्याभावाच्चसुस्थः परकीयतर्कस्यात्रव्यभि
चारइतिभावः ॥ ११२४ ॥ प्रकारांतरेणदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्विषयसूचयन्तत्पदोक्तगुणत्यागोवाक्यार्थत्यागएवस्यादित्याह ॥

यथाधूमविशिष्टस्यवह्निवैशिष्ट्यवर्णने ॥ नविशेषणयोरैक्यंनत्यागोनापिलक्षणा ॥ ११२३ ॥

तथासत्तिकथंव्याप्तिर्धूमवन्धोऽप्रसिद्ध्यति ॥ व्याप्तिबोधार्थमेवतद्वचनं सर्ववादिनां ॥ ११२४ ॥

इदंतुतत्पदपूर्ववाक्योक्तगुणयुक्तां ॥ ब्रह्मणोवक्तिदेशादिव्यापकस्यनचापरं ॥ ११२५ ॥

सत्यत्वात्मत्वैतदात्म्यपूर्वाः पूर्वपदोदिताः ॥ गुणास्वार्थसमाप्तेर्वात्यागोर्थत्यागएवते ॥ ११२६ ॥

इदंत्विति ॥ देशादिव्यापकस्य देशकालव्यापकस्य । अपरं सोयमित्तिवाक्यस्थतत्पदवत्अतीतदेशकालसंबंधितां । सर्वदेशसंब
धिनिब्रह्मणिअतीतदेशस्यवायोगात् । इदानीत्यक्तोदेशोह्यतीतदेशः । सचाणोरेवघटनेनव्याप्तस्य । अतःप्रागुक्तधर्मपरामर्शकमेव
तत्त्वमसीत्यत्रतदितिपदमितिभावः ॥ ११२५ ॥ पूर्वपदोदिताः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मेतिवाक्यस्थैतदात्म्यादिपदोदि
ताइत्यर्थः । ऐतदात्म्यपदनेक्यमेवहिपरोवक्ति । सत्यत्वात्मत्वादिकंचपराभिलषितप्रमेयं । अतस्तस्यागोवाक्यार्थत्यागएवेतिभा

वः ॥ ११२६ ॥ अतः तत्पदोक्तब्रह्मगुणत्यागायोगात् । चित्रस्त्रीप्रार्थनं चित्रलिखितस्त्रीप्रार्थनं । उक्तविधया तत्त्वमसी
ति वाक्यस्य तत्पदस्वरूपमात्रलक्षणायोगात् तदर्थमसाध्यदृष्टांतगवेषणं क्लीबविवाहाय चित्रस्त्रीप्रार्थनं न वत्स्वाकौशलद्व्योतकमेवेत्यर्थः
॥ ११२७ ॥ अपि च सोऽयं देवदत्त इति वाक्येऽपि देवदत्तपदार्थस्यायमिति पदार्थस्य च त्यागादर्शनेन तत्त्वमसीत्यत्रापि तद्ब्रह्मेति विशेष्य
वाचकब्रह्मपदार्थस्य त्वमिति पदार्थस्य च त्यागे निदर्शनाभावेन सुस्थिरत्वात् तयोश्च त्वदभिलषितैक्यघातकत्वात् कथमैक्यं वाक्यार्थ

अतः क्लीबविवाहार्थं चित्रस्त्रीप्रार्थनं न तव ॥ ११२७ ॥ विशेष्यब्रह्मशब्दार्थसार्वज्ञादिगुणां
बुधेः ॥ निषेधः कुत्र दृष्टे त्वं पदार्थगुणस्य च ॥ ११२८ ॥ किंचाविनाशी जीवो नुच्छिन्ति
धर्माश्चतुर्भ्यः ॥ न कर्मणा कनीयान्योनियोस्य महिमापि च ॥ ११२९ ॥ अतस्तद्गुणसं
त्यागः प्राणत्यागश्च्युते भवेत् ॥ परं न्यायस्तु नैवास्ति दग्धारण्यमृगोऽभवः ॥ ११३० ॥

इत्याह ॥ विशेष्येति ॥ अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहत्तो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुतेः सार्वविज्ञादिगुणां बुधेरित्युक्तं ॥ ११२८ ॥ जीवगु
णानां ब्रह्मगुणानां चाविनाशित्वाच्च न त्याग इत्याह ॥ किंचेति ॥ अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छिन्ति धर्मा । एष नित्यो महिमा ब्रह्म
णस्य । न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् इति श्रुतिद्वयमनेन गृह्णाति । कर्मनिमित्तकहान्यभावश्रवणात् परं ब्रह्मैवायं ब्राह्मणो न ब्राह्मण
मात्रमिति युक्तिसूचनाय यः कर्मणानो कनीयानित्युक्तं । तद्गुणसं त्यागः तयोर्जीवब्रह्मणोर्गुणसं त्यागः । सिंहे देवदत्तः यजमानः

प्रस्तरइत्यादिविरुद्धार्थकवाक्येषु जहदजहलक्षणयापरैक्यानङ्गीकारात्परन्यायोनैवास्तीत्युक्तं । अतस्त्वदङ्गधारण्यमृगोभवः ।
दङ्गधारण्यमृगस्यहिवनस्थतृणाभावात्स्वन्यायोनास्ति । तस्मिन्सस्यादेरभावात्परन्यायोपि यथानास्ति तथावापिस्वरीत्यागुण
त्यागोपि नाभूत् । गुणत्यागेपरीतिस्तु नास्येव । अतस्त्वमपि तादृशोभूरिति भावः ॥ ११२९ ॥ ११३० ॥ ऐक्योक्त्यानिर्गुणो

यदैक्योक्तिबलदेवगुणानां बाधनतदा ॥ उत्पन्नबालमंत्रेण विरोधिग्रहनिग्रहः ॥ निगृ
हीते च तस्मिन्सत्याब्दालस्योत्पादनंतव ॥ ११३१ ॥ सामान्यनिर्गुणोक्त्यापि निर्गुणोक्तैः प
राभवः ॥ यदग्रीषोमवाक्येनैवाहिंसावागपोद्यते ॥ ११३२ ॥ यदि तत्त्वं पदार्थाभ्यां तैरूपमा
त्रनिरूपणं ॥ चिच्चिदित्येव चोक्तं स्यात्कस्यैक्यतेन साध्यते ॥ ११३३ ॥ सोऽयमित्यत्र चो
क्तं स्यात्प्राक्कालाद्यविवक्षणे ॥ देवदत्तो देवदत्तो घटो घटइति स्फुटं ॥ ११३४ ॥ एवं च प्रत्य
भिज्ञानस्वरूपस्यैव भर्जनात् ॥ स्थैर्यासिद्धिः पदार्थानां प्राप्ता च पुनरुक्तता ॥ ११३५ ॥ ॥

सत्यावाविरुद्धगुणसंत्यागइति शंकां गुणसौभोक्तयुक्तिमेव साहित्यमुद्रया स्मारयन्परिहरति ॥ यदीति ॥ विरोधिग्रहनिग्रहः उत्पत्ति
विरोधिग्रहपरिहारइत्यर्थः । तस्मिन्विरोधिग्रहे । तवमते ॥ ११३१ ॥ ११३२ ॥ दोषांतरंचवदति ॥ यदि तत्त्वं पदार्थाभ्यामिति
॥ ११३३ ॥ ११३४ ॥ प्रत्यभिज्ञानस्वरूपस्य सोऽयं घटइत्यादिप्रत्यभिज्ञानस्वरूपस्य ॥ ११३५ ॥ व्यावर्तकधर्मानुक्तौ व्यावृत्ते

रण्यसिद्धिरित्यत्रदृष्टान्तमाह ॥ नहीति ॥ ११३६ ॥ अतः उक्तदृष्टान्तबलात् । स्वेष्टार्थोव्यावृत्तिः । तत्सिद्ध्यर्थं ॥ ११३७ ॥
 उक्तव्यवस्थया क्रमिकदेशकालव्यवस्थया । तत्पदस्यपूर्वदेशकालध्वंसवैशिष्ट्यव्यवस्थयावा । तत्तस्मात् ॥ ११३८ ॥ विरोधं
 स्फोरयितुं तत्त्वंपदाभ्यामुक्तगुणान्स्पष्टमाह ॥ सार्वज्ञेति ॥ ११३९ ॥ ११४० ॥ मिथ्यात्वात् विरुद्धगुणत्यागइति शंकां परिह
 र्येनानुदितो धर्मानैव व्यावर्तको भवेत् ॥ न ह्ययं घट इत्युक्ते सिद्ध्येद्रक्तघटान्यता ॥ ११३६ ॥
 अतस्त्वेष्टार्थसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थपरिग्रहे ॥ आवश्यकरूपमात्रलक्षणा कुत्र कथ्यतां ॥ ११३७ ॥
 पूर्वोत्तरत्वचैकस्य स्यादेवोक्तव्यवस्थया ॥ तत्सोयमिति वाक्यार्थैक्यं स्यादविरोधतः
 ॥ ११३८ ॥ सार्वज्ञसर्वशक्तत्वपूर्णानंदत्वपूर्वकः ॥ तत्पदार्थो ब्रह्मगुणोदुःखित्वाज्ञत्वपूर्
 र्वकः ॥ ११३९ ॥ जैवोगुणस्त्वंपदार्थो यदितत्त्वंपदोदितः ॥ कथं पुनस्तयोरेक्यं स्यादत्यंत
 विरुद्धयोः ॥ ११४० ॥ असीत्यैक्यस्य धर्माणालोकावर्तमानता ॥ श्रुत्युक्तधर्मस्याध्यासे
 त्वैक्याध्यासः कुतो न ते ॥ ११४१ ॥ त्यजेदंकुलस्यार्थइति न्यायमनुसर ॥ ११४२ ॥
 तुर्धर्माध्यासपक्षमैक्यप्रतिबंधादूच्यते ॥ अस्मीति ॥ ऐक्यस्य धर्माणामवर्तमानता । त्वमेव दंडीकुंडलीचासीत्युक्ते दंडकुंडलयो
 रपि वर्तमानत्वलाभादिति भावः । एवं च धर्माणामैक्यस्य च सहवाप्रवृत्तिस्सहवानिवृत्तिरित्याह ॥ श्रुत्युक्तेति ॥ ११४१ ॥ विरु
 द्धबहुगुणानां तत्प्रतिपादकबहुश्रुतीनां च रक्षणाय ऐक्यत्याग एव न्याय्य इत्याह ॥ त्यजेदिति ॥ अनेन त्यजेदंकुलस्यार्थग्राह्यस्य

धैकुलंलयेत् । ग्रामंजनपदस्यार्थात्माधैपृथिवीत्यजेदिति वाक्यसंगृह्णाति ॥ ११४२ ॥ नन्वैक्यश्रुतिबलादेव धर्माध्यास इत्य-
त आह ॥ अद्यापीति ॥ ११४३ ॥ धर्माध्यासे व्यावृत्तचैतन्यद्वयासिद्ध्या जीवब्रह्मैक्यासिद्धिश्चेत्याह ॥ अध्यस्ताधर्मादिति ॥
इतरस्मात् स्वाधारादन्यस्मात्तुल्यत्वादेः ॥ ११४४ ॥ दोषांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ११४५ ॥ पुनरपि

अद्याप्यसिद्धेरैक्यस्य धर्माध्यासः कुतो हरेः ॥ सत्यस्सो अस्य महिमेत्यस्ति हि श्रुतिरंजसा ॥ ११४३ ॥
अध्यस्ताधर्माद्व्यावृत्ता भवेच्छुक्तिरशुक्तिका ॥ इतरस्माद्विरूप्यत्वं व्यावर्तयति धर्मिणं ॥ ११४४ ॥
किंच सर्वज्ञताल्पज्ञाद्व्यावर्तयति धर्मिणं ॥ व्यावृत्तिर्नाम भेदो तो व्याहतिश्च ध्रुवातव ॥ ११४५ ॥ किंच
कल्प्यमकल्प्यवासावज्ञं ब्रह्मणश्चितः ॥ सार्वज्ञरहितायास्तेशु ह्यायास्वोपलक्षितां ॥ ११४६ ॥ चितं
व्यावर्तयेद्व्यायसाम्याज्जीवचितो यथा ॥ जैवोधर्मोऽपि तच्छून्यचिन्मात्रात्स्वोपलक्षितां ॥ ११४७ ॥
चितं व्यावर्तयेद्वततश्चिन्मात्रयोस्तव ॥ कथमैक्यमिदं वाक्यं वक्तव्यौक्तिकसंसदि ॥ ११४८ ॥

प्रबलदोषांतरमाह ॥ किंच कल्प्यमिति ॥ कल्प्यमध्यस्तं । ब्रह्मणः सर्वज्ञब्रह्मचैतन्यस्य । यत्सार्वज्ञं तत्कल्प्यमकल्प्यं वा भवतु ।
तथापि तेन ते सार्वज्ञरहितायाश्शुद्धचितः निर्गुणचैतन्यात् स्वोपलक्षितांचितं ब्रह्मचितं जीवचितो यथा व्यावर्तयेत् तथा व्याव-
र्तयेदेव । न्यायसाम्यादित्यनेन सार्वज्ञराहित्यस्य जीवचितन्येशुद्धचितन्येव वर्तमानत्वसाम्येन सार्वज्ञाद्यर्थकतत्त्वेनोभयव्यावृ-

तिरपिन्यायेतिसूचयति । जैत्रोधर्मः अल्पज्ञत्वादिः । ततः पदद्वयेनापिशुद्धचैतन्यस्य व्याघ्रतितत्वेन तद्विन्नयोः किंचिज्ज्ञत्व
सर्वज्ञत्वाश्रययोश्चैतन्ययोरेवैक्यलाभात् चिन्मात्रयो द्वैधाक्रोडीकृतसकलचितोऽशुद्धब्रह्मचिदेक्यस्यात्राप्रतिपादनादिति भावः
॥ ११४६ ॥ ११४७ ॥ ११४८ ॥ मास्तुतर्हि पदद्वयस्यापिव्यावर्तकत्वमित्यत आह ॥ व्याघ्रतेरिति ॥ तद्वाक्यं । अतिसूक्ष्म
त्वात् प्रबलत्वाच्च अस्य दूषणस्य किमन्येनेत्युपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतो घटो घट इति यत् चिदेव चिदिति सर्वसिद्धिप्रमेयानुवादात्

व्याघ्रत्वेरनपेक्षायां चिच्चिदित्येव तद्वदेत् ॥ कानोहानिरतो भेदवादिनां तत्त्ववादि
नां ॥ ११४९ ॥ अतः प्रत्यक् पराभावादल्पसाभ्यात्तयोस्सदा ॥ सादृश्यैक्यपरै
वेयं वाग्विबवप्रतिविबयोः ॥ ११५० ॥ सादृश्यैक्येपि वाक्सिंहोदेव दत्त इति स्फुटा ॥
मुखं चंद्रः पदं पद्ममित्याद्याश्च स हस्त्रशः ॥ ११५१ ॥ एकत्वरूपेण स्यादुपमानोपमे
ययोः ॥ रूपकारणो ह्यलंकारो वाक्यसौंदर्यपोषकः ॥ ११५२ ॥

तत्त्वमसीति पदच्छेदेऽपि मायाबाहुकार्थस्यायोगात् ॥ ११४९ ॥ प्रतिमुखे इदं मुखमिति वत् प्रतिविबेजीवे त्वतदसीति विबेक्योक्तिरे
वेयं श्रुतिरित्याह ॥ अत इति ॥ अतः मुख्यैक्यायोगात् ॥ ११५० ॥ ११५१ ॥ तत्सदृशस्य तदभिन्नतया न्यवहारोऽकिं कारणमि
त्यत आह ॥ एकत्वेति ॥ हीत्यनेन एकत्वरूपणं यत्स्यादुपमानोपमेययोः रूपकनामेति रूपकालंकारलक्षणप्रसिद्धिसूचयति ।

उपलक्षणचैतत् । शौर्यैर्धनपराक्रमशत्रुसंहारापलायनसाहसादिधर्माणालघून्त्यालभाञ्जैत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ११५२ ॥ स्वतः स्वपदाभ्यां । अन्यतः भेदश्चुत्यादितः ॥ ११५३ ॥ ऐक्यार्थदोषांतरंचाह ॥ ईशोति ॥ स्तब्धस्यश्वेतकेतोः स्तब्धत्ववृद्धिर्दुर्गुरोः कथनमितिसंबंधः । अनूचानमानीस्तब्धस्यापेययतिश्रुत्युक्तसाहंकारेणस्तब्धस्यश्वेतकेतोः ईशैक्यकथनंपुनरपिगवाभिर्वृद्धिहेतुत्वादसंगतमितिभावः । शिष्यकल्पतरोरित्यनेनशिष्यानिष्ठकरणमनुचितमिति सूचयति ॥ ११५४ ॥ अस्मदर्थस्तुप्रकृतसंगतएवेत्याह

अतस्सार्वजनीनेऽर्थेऽसतिसर्वाविरोधिनि ॥ स्वतोन्यतोविरुद्धार्थेकोनून्मादीवदेद्धद ॥ ११५३ ॥
ईशाभेदस्यकथनंस्तब्धस्तब्धत्ववृद्धिर्दं ॥ प्रकृतासंगतंचस्याच्छिष्यकल्पतरोगुरोः ॥ ११५४ ॥
मानेनस्तब्धचित्तस्यप्रतिबिंबत्वरूपेण ॥ ईशाधीनत्वबोधायवाक्यस्यादतिसंगतं ॥ ११५५ ॥
दृष्टेऽर्थेऽयुक्तशिष्टोक्तेस्तमेवार्थविमर्शवान् ॥ कोगृह्णीयाद्विषंभुक्षेत्पुनर्कोक्तिविषममिति ॥ ११५६ ॥
अतएवगुरुदिशप्यस्तब्धवृद्धिर्द्विपदेपदे ॥ विचारशीलारचयन्स्पष्टनाचष्टकार्यवित् ॥ ११५७ ॥

॥ मानेनेति ॥ ११५५ ॥ ननुयथास्थितवाक्यार्थग्रहणेनगर्ववृद्धेः कः परिहारइत्यतआह ॥ दृष्टइति ॥ दृष्टेऽर्थ आपाततः दृष्टेऽर्थे । अयुक्तायाः युक्तिबाधितायाः । शिष्टस्यआप्तस्य उक्तेरित्यर्थः । तत् अयुक्तमापातार्थं । तत् तदेव ॥ ११५६ ॥ तर्हीशाधीनोसीतिस्पष्टकिमितिनोक्तवानित्यतआह ॥ अतएवेति ॥ कार्यवित् स्तब्धत्वविमोचनाख्यकार्यवित् ॥ ११५७ ॥ वक्रमुद्रया

आलिख्य । नाम्नोनुलोमवर्णानांप्रतिलोमालेखनंकृत्वा । वर्णशिक्षायां अक्षरशिक्षाकाले ॥ ११५८ ॥ तथा ऐक्यव्यपदेशवत् । तत्र मनश्शब्देनोक्ते इदमपिबोधोबोधनाथमेवेतिभावः ॥ ११५९ ॥ श्वेतकेतोर्विमर्शप्रकारमाह ॥ अहमिति ॥ यःगुरुः । अतः मत्तोप्यधिकस्यस्वस्यब्रह्मत्वाकीर्तनात् । अस्यगुरोः । इतिहेतोः ॥ ११६० ॥ विमर्शोतराण्याह ॥ कथमिल्यादिना ॥ स्वाशिष्यब्रह्मतां स्वाशिष्यभूतं प्रत्युत्तेदेवरूपं यद्ब्रह्म तद्भावं । अहंतुशिष्यतयास्योपासकः । ब्रह्मतुस्वस्याभ्युपास्यं तदैक्यमम

अद्यापिवृद्धिवैशद्यसिद्ध्यर्थवक्रमुद्रया ॥ आलिख्यवर्णशिक्षायांमेधामाधावयंतिहि ॥ ११५८ ॥ बोधोबुद्धयैतथाप्राहमन्तारमनइत्यपि ॥ अभ्रमायप्रजाशब्दंतत्रप्रायुक्लचोपरि ॥ ११५९ ॥ अहंब्रह्मेतियोनोक्त्वात्वंब्रह्मेत्याहमांगुरुः ॥ अतोनास्यप्रतीतिर्यइत्यन्यार्थेकरोन्मतिं ॥ ११६० ॥ कथंस्वशिष्यस्यममस्वाशिष्यब्रह्मतांवदेत् ॥ कथंचदुःखिनोऽज्ञस्य ब्रह्मत्वमपिमेधुना ॥ ११६१ ॥ प्रजामूलब्रह्मतास्यात्कथंतास्वधमस्यमे ॥ प्राणसंस्थस्य जीवस्यप्राणारव्यब्रह्मताचन ॥ सुप्तौचयेनसंपन्नस्सोसुप्तौस्यामहंकथं ॥ ११६२ ॥ ॥

कथंब्रूयात् । ब्रूयाच्चेद्ब्रह्मोपासनवन्मदुपासनमपिकुतो न कुर्यात् । अतस्स्वोपास्यब्रह्मैक्यमपिनोक्तवान् । किंत्वस्यवाक्यस्यान्योर्थोस्तीतिमतिकृतवानितिभावः । दुःखिनोऽज्ञस्यमेइतिसंबंधः । ब्रह्मत्वं सर्वज्ञनित्यसुखित्वरूपब्रह्मत्वं । अधुनास्यात् । भाव्यैक्यस्यकथंचित्संभवेपिअसीतिलोटोक्तवर्तमानैक्यकथंस्यादितिसूचनायाधुनेत्युक्तं ॥ ११६१ ॥ तासुप्रजासु । प्राणसंस्थमनइतिश्रुतः

प्राणाधारस्वजीवस्य । न युक्तियुक्तान । येनेनेन । सः ईशः ॥ ११६२ ॥ तत्तस्मात् । इति एवविमृश्य ॥ ११६३ ॥ तत्र सिंहे
देवदत्तइत्यादौ ॥ इयं तत्त्वमसीत्यादिरूपा । तावता सादृश्यैक्यमात्रेण ॥ ११६४ ॥ स्वनियंतुश्चब्रह्मणः सादृश्यमात्रतः कथं प्रव
र्ततामितिसंबंधः ॥ ११६५ ॥ तन्नियम्यः तेन विवेकनियम्यः । असौ प्रतिबिंबः । प्रतिदृश्यते आभिमुख्येन दृश्यते ॥ ११६६ ॥

करुणापूर्णगुरुणा तद्वा ब्रह्मतोच्यते ॥ ममेति निर्ममो भूत्वा पुनर्ममिमांसाको भवत् ॥ ११६७ ॥
अस्ति सादृश्यमात्राच्च वस्तुवस्त्वंतरात्मना ॥ कथ्यमानं तत्र तत्र संयवाक्तावतैव न ॥ ११६८ ॥
प्रतीचस्वनियंतुश्च कथं सादृश्यमात्रतः ॥ पराचीशानियम्यैक्यमयीयं वाक्प्रवर्ततां ॥ ११६९ ॥
प्रतिबिंबदर्पणस्य मुखमिलेवलौकिकाः ॥ वदन्ति तन्नियम्योसौ पराक्कप्रतिदृश्यते ॥ ११७० ॥
अतस्तिद्धितामेवलघूत्तयामयि बोधयन् ॥ मतिप्रचारयंश्चोचनो चेदाचार्यता कथं ॥ ११७१ ॥
तस्मात्प्रत्यक्पराभावो नियामकनियम्यता ॥ अशब्दोच्चारणस्यैव सादृश्यं चाल्पमवमे ॥
इति प्रबुध्य दुर्बुद्धिल्यक्त्वानक्तो भवत्प्रभोः ॥ ११७२ ॥

अतः ब्रह्मणः विवस्वभावत्वात् समचप्रतिबिंबस्वभावत्वात् । तद्विधतां प्रतिबिंबवत् विवभूतपरमात्मनियम्यतां । तस्मात्पराक्त्व
तदाभिमुख्यं चेत्यर्थः । लघूत्तया त्वंतदसीति अक्षरचतुष्टयात्मकवाक्योत्तया । नोचेत् नियम्यत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यपराक्त्वा
ऽऽभिमुख्यरूपाणां बहूनामर्थानां लघूत्तया कथमकुशलो नोचेत् ॥ ११७३ ॥ अशब्दोच्चारणस्यैव शब्दोच्चारणरहितप्रतिमुखस्यैव

यथाशब्दोच्चारणसहितमुखस्यतद्रहितप्रतिमुखस्यचनेक्यं नापिसर्वसादृश्यं तथापि सादृश्यं ब्रह्मसादृश्यं अल्पं तत्स्वातंत्र्याभावात् । चशब्दसमुच्चित्तमैक्यंचअल्पं । किंचित्सादृश्यादिरूपं ननुसर्वथैक्यमित्यर्थः ॥ ११६८ ॥ अथापि युक्त्यास्वाभिप्रायस्यबोधुं शक्यत्वेपि । न्यदर्शयत् दृष्टांततयोक्तवान् ॥ ११६९ ॥ तत्तस्मात् उक्तयुक्तिसमुदायात् ॥ ११७० ॥ प्रागुक्तस्यातदितिपदच्छे

अथापिकृपयाशिष्यस्यायोग्यार्थप्रमादतः ॥ गतिनिवारयत्सूत्रशकुन्यादीन्मयदर्शयत् ॥ ११६९ ॥ तदुक्तस्पष्टदृष्टान्तैस्त्वयोग्यांप्रतिविंबतां ॥ ज्ञात्वेशाधीनताबोधादस्तब्धो भूदितिस्थितं ॥ ११७० ॥ किंचजीवब्रह्मभावोयदितस्यविवक्षितः ॥ तद्व्यहंतदितिब्रूयात्सर्वतदितिवावेदेत् ॥ त्वंतदित्युपदेशस्तुव्यर्थस्तद्भावमानिनि ॥ ११७१ ॥ गर्विष्ठगवनिर्वाणकुर्वन्गुर्वग्रणीरसौ ॥ अतद्वस्तुत्वमित्याहेत्यस्तिशस्तागतिश्चमे ॥ ११७२ ॥ त्वंवासुदेवोभगवानवतीर्णोजगत्पतिः ॥ इतिप्रस्तोभितोबालैर्मनेस्वात्मानमच्युतं ॥ ११७३ ॥

दस्यातिमुलभत्वात्पुनरपितमेवस्मारयति ॥ किंचेति ॥ तद्भावमानिनि गर्वेणाहमीश्वरइतिभावनायुक्ते ॥ ११७१ ॥ इत्ताप्रशस्ता । उपक्रमोपसंहारानुगुणतयाकाठिन्याभावेनचसर्वजनमनोहरेत्यर्थः ॥ ११७२ ॥ स्पष्टभागवतोक्तिभिश्चजीवब्रह्मैक्यस्य निर्दिष्टत्वात्तद्भेदएवव्याससिद्धांतइत्याह ॥ त्वंवासुदेवइत्यादिना ॥ अत्रचश्लोकत्रयंभागवतीयं । येसोहंभावनामूलाइत्या

दितुमूलस्थभावप्रकाशनायग्रंथकारस्यैववचनं । इतिबालैः प्रस्तोभितस्वात्मानमच्युतमेनेइत्यस्याभिप्रायकथनं ॥ तंबालाः वंचनं
किल तज्ज्ञानमिति ॥ कथनंतदुपाकर्ण्येत्यस्याभिप्रायकथनं ॥ कथनंकिलतद्वचइति ॥ तद्वचः अहमेवाच्यतइतिवचः शु
नोऽध्वनिसमानं । अतिहीनवंचनकथनमित्युच्यते ॥ ११७३ ॥ ११७४ ॥ ११७५ ॥ ११७६ ॥ वासुदेवोहमित्यज्ञः पौंड्रकस्या

कदाचित्पौंड्रकोनामकाशीराजः प्रतापवान् ॥ वासुदेवोहमित्यज्ञोदूतंकृष्णायप्राहिणोत् ॥ ११७४ ॥
कथनंतदुपाकर्ण्यपौंड्रकस्याल्पमेधसः ॥ उच्चैकप्रसेनाद्यास्सभ्याः प्रजहसुस्तदा ॥ ११७५ ॥ येसो
हंभावनामूलास्तेबालाः किलसर्वदाः ॥ वंचनंकिलतज्ज्ञानकथनंकिलतद्वचः ॥ ११७६ ॥ अज्ञो
ल्पमेधस्सकिलयस्तत्रकृतानिश्चयः ॥ सभ्यानानंतदभ्याशयोऽग्यहास्यकिलाश्विलैः ॥ ११७७ ॥
मुख्याधिकारितज्ञोवैपौंड्रकाख्योऽसुरः किल ॥ एवंविनिर्दिंतसोहंभावंकभ्रदधीततत् ॥ ११७८ ॥
यदितत्समहदिदंकथंनिर्दयंभवेत्सतां ॥ सद्बुद्धिदापिनिर्देवकिमुनिर्दापदेपदे ॥ ११७९ ॥ नन्वसौदूर
मानीयशेतेमामिहसाधुवत् ॥ इतिमत्वाच्युतंमूढस्वपदातमताडयत् ॥ ११८० ॥

ल्पमेधसः इत्यस्याभिप्रायकथनं ॥ अज्ञोल्पमेधस्सकिलेति ॥ तत्र सोहंभावे । सभ्याः प्रजहसुरित्यस्याभिप्रायकथनं ॥ स
भ्यानमिति ॥ ११७७ ॥ तद्वचो तस्यसोहंभावस्यभावनायां । तत्तस्मात् उक्तदूषकशब्दसमुदायात् ॥ ११७८ ॥ सतर्निर्दय
मिति हरिणाकृततच्छिरच्छेदस्याप्युपलक्षणं ॥ ११७९ ॥ भागवतवाक्यांतरमपिपठित्वातस्याभिप्रायमाह ॥ नन्वसामिति ॥

मूढः मिथ्याज्ञानीकालयवनः । तंमुचुकुदं ॥ ११८० ॥ तत्सादृश्ययुते तस्यकृणस्यसादृश्ययुते । कृष्णेनपीतांबरकिरीटादिकं मुचुकुददेहेऽर्पितं । अतस्तस्मिन्मुचुकुदेएवकृणाइतिअमोयवनस्यासीदितिहिरविंशप्रथांकिलेयनेनसूचयति । तंराजानंअच्युतं मत्वेत्यस्याभिप्रायकथनं नृपयवनस्याच्युतमतिरभवदिति । नृपएवाच्युतइतिमतिरित्यर्थः ॥ ११८१ ॥ साधीः अच्युतधीः ।

पृथक्स्थिताच्युताज्ञानात्तत्सादृश्ययुतेनृपे ॥ यवनस्याच्युतमतिश्च्युतिकालेऽभवत्किल ॥ ११८१ ॥ एकस्मिन्नापिजीवेशिन्मूढस्याच्युतधीःकिल ॥ अतस्सर्वेषुजीवेषुसाधीमूढ तमस्यहि ॥ निर्निंदशुक्रयोगीद्रोयांसभास्यस्थलेस्थले ॥ ११८२ ॥ ईश्वरोहमितिब्रूयुर्मादि रामत्तवृत्तयः ॥ दैत्याइत्याहसमुनिव्यक्तंभूगोलनिर्णये ॥ ११८३ ॥ यस्त्वयामंदभाग्योक्तोमदन्योजगदीश्वरः ॥ कासौयदिससर्वत्रस्तंभेकस्मान्नदृश्यते ॥ ११८४ ॥ स्वान्येश्वरनिषेधेनस्वस्यैवेश्वरताहृदि ॥ हिरण्यकशिपोश्चेतिस्पष्टंनृप्रतीयते ॥ ११८५ ॥

यां जीवेश्वच्युतमतिं ॥ ११८२ ॥ समुनिः शुक्रमुनिः । ईश्वरोहमित्यनेन धस्मिन्नुपयुक्तेपुरुषईश्वरोहंसिद्धोहमितिअयुतगजमहाबलआत्मानंमन्यमानःकथ्यतेमदांधविदितिपंचमस्कंधवाक्यंसंगृह्णाति । यस्मिन्मैरेयीनामकमद्यो उपयुक्तेसतीत्यर्थः ॥ ११८३ ॥ यस्त्वयेति ॥ सप्तमस्कंधेहिरण्यकशिपुवचनं । मदन्योजगदीश्वरःकृतिस्वान्येश्वरनिषेधेन । उपलक्षणंचेतत् । स्वान्यमीश्व

रंनरहरिभावयतःप्रह्लादस्यमंदभाग्येतिनिन्दनाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । अत्रवाक्ये अत्र अच्युतोहमितिबुद्धौ ॥ ११८४ ॥ ११८५ ॥
 ॥ ११८६ ॥ ईश्वरोहमितिगीतावाक्यं । तेऽसुराः । इदंवचनद्वयं ॥ ११८७ ॥ ११८८ ॥ अतः ईश्वरोहमितिबुद्धेःजगदस-
 त्यत्वबुद्धेश्चासुरमतत्वकथनान्त् ॥ ११८९ ॥ इति भागवतगीतासुचोक्तप्रकारेण ॥ ११९० ॥ आपातप्रतीतमैक्यमर्थानचेत्

इति भागवतेप्रोक्ततत्रतत्रक्रथांतरे ॥ अत्राधिकारिणस्सर्वश्रूयतेऽक्रूररक्षसाः ॥ ११८६ ॥
 ईश्वरोहमहंभोगीसिद्धोहंवलवान्मुखी ॥ असत्यमप्रतिष्ठेतेजगदाहुरनीश्वरं ॥ ११८७ ॥
 इदंगीतासुकृष्णेनह्यासुरीपार्थमेश्रृणु ॥ इत्यारभ्योदितंतस्मान्तमेतद्विरक्षसां ॥ ११८८ ॥
 अतोपिजीवभेदोयबुधैर्मान्योसुसुक्षुभिः ॥ ११८९ ॥ इत्यैक्यानिन्दनाद्भूथेस्पष्टग्रंथकृतैवहि ॥
 क्वचिदापाततः प्राप्तैक्यंवाक्यार्थइष्यते ॥ ११९० ॥ अविरुद्धेतुवाक्यार्थेयथाश्रुतपरि-
 ग्रहः ॥ विरुद्धसतिवाक्यार्थवृत्तिवृत्त्यन्तरेसतां ॥ ११९१ ॥ एवंचभवद्वैतमिदंभिक्षूराक्षस-
 मंदिरं ॥ भैक्षार्थमागमत्तेषांनानाशेषानशानोपतत् ॥ ११९२ ॥ ॥

कस्ताहिवाक्यार्थइत्यतआह ॥ अविरुद्धइति ॥ अनेनद्वसुपणत्यादिभेदश्रुतीनांप्रतीताथएवग्राह्यइतिचसूचयति ॥ ११९१ ॥
 भागवतगीतायांचसर्वत्रैक्यस्यासुरपक्षत्वश्रवणादैक्यमपहसति ॥ एवंचेति ॥ ११९२ ॥ इदानींद्वसुपण्णोतिश्रुतेस्सविस्तरम

र्थमाह ॥ सुपर्णाविति ॥ तयोरन्यइत्यत्रसाक्षांक्षान्यपदस्ययोग्यताशेषपूर्णब्रह्मणइति । अनश्नन्नन्यइत्यत्रचजीवादिति ।
 चाकशीति अतिशयेनप्रकाशते ॥ ११९३ ॥ ११९४ ॥ ११९५ ॥ ११९६ ॥ अन्यावकाशशून्यत्वमेवविशदयति ॥ यस्मादि
 सुपर्णाद्वैसहयुजौसखायौदेहपिप्पलं ॥ ब्रह्मजीवाभिधौनित्यंसखजातेपरावरौ ॥ ११९३ ॥
 तयोर्मध्येब्रह्मणोन्योयस्तुजीवाभिधःखगः ॥ सगुण्यपापकर्मोत्थंफलमत्तिमुखं ॥ ११९४ ॥
 जीवादन्यस्तु'पक्षीपरमात्माभिधोमहान्॥ सोनश्नन्नभितोनित्यंचाकशीतिमहाप्रभुः॥ ११९५ ॥
 इतिश्रुतिस्तयोर्भेदस्पष्टमाहसयुक्तिकं ॥ अन्यावकाशशून्यासामान्याकेननवादिना ॥ ११९६ ॥
 यस्माज्जीवेशयोर्भेदव्याप्यद्वित्वाख्ययुक्तिः ॥ प्राक्प्रसाध्यभिदांपश्चादशानानाख्यया ॥
 विरुद्धधर्मयुक्त्याचबलीयस्यात्तयोर्भिदां ॥ ११९७ ॥ पुनः'प्रसाध्यपश्चाच्चश्रुतिस्स्पष्टद्विधमिणी ॥
 अन्योसावयमन्यश्चेत्याहजीवेशयोर्भिदां ॥ ११९८ ॥ तस्माद्विरूपयायुक्त्याश्रुत्याचोभयरूपया ॥
 साधयंतीतयोर्भेदकेनमान्यानवादिना ॥ ११९९ ॥ अभ्यासश्चोपपत्तीचतात्पर्यद्योतकत्रयं ॥
 लिंगयतोस्ति तत्स्वार्थान्नैवचाल्याकथंचन ॥ १२०० ॥ ॥ ॥ ॥

त्यादिना ॥ जीवेशयोर्भिदामितिसंबंधः । तयोर्जीवेशयोः । तयोरन्यइत्यत्रब्रह्मप्रतियोगिकजीवधर्मिकभेदकथनात् अनश्नन्नन्य
 इत्यत्रचजीवप्रतियोगिकेश्वरधर्मिकभेदकथनात्द्विधमिणीमित्युक्तं ॥ ११९७ ॥ ११९८ ॥ ११९९ ॥ अन्यः अन्यइत्येकप्रका

रासकृदुक्तिरूपोभ्यासः । तत्तस्मात् तात्पर्यद्योतकलिङ्गत्रयवत्त्वात् ॥ १२०० ॥ तथाभेदश्रुत्याविरुद्धा तद्विरुद्धा । सावकाशानिर-
वकाशयोर्मध्यनिरवकाशबलीयइतिन्यायादितिभावः ॥ १२०१ ॥ गुहांप्रविष्टावात्मानौहितदर्शनादितिब्रह्मसूत्राधिकरणेकर्मफलभो-
क्तारौहृदयगुह्यप्रविष्टौबुद्धिजीवावितिकापिलमतपूर्वपक्षीकृत्य जीवात्मपरमात्मानववेतिमायिभिरेवसिद्धातितत्त्वात्जीवपरमावे-
वेसौसुपणौनान्यावित्याह ॥ द्वौबुद्धिजीवावित्यादिना ॥ १२०२ ॥ तत्तस्माद्बुद्धिजीवपक्षस्यत्वथैवदूषितत्वात् । तयोर्जीवे

तद्विरुद्धासावकाशाश्रुतिरैक्यकथंवेदत् ॥ प्रबलायाविरोधेनदुर्बलार्थोत्तरंभजेत्
॥ १२०१ ॥ द्वौबुद्धिजीवावित्याहुस्संख्यास्वत्वपूर्वपक्षिणः ॥ त्वंतुजीवपरमात्मानौ
द्वौहृदीतिप्रसाधयन् ॥ १२०२ ॥ तज्जीवपरमात्मानौखगौतवममापिच ॥ तद्भू-
दबोधिकासेयंश्रुतिरित्यपिसंमतं ॥ १२०३ ॥ ॥

शयोर्भेदबोधिका । व्यावहारिकभेदपरयेयंश्रुतिरितिब्रह्मसूत्रेणापिभेदप्रतिपादकत्वस्यांगीकृतत्वादितिभावः । उपलक्षणंचैतत् ।
आत्मानंपरमात्मानं आत्मानंचेत्येतच्छ्रुतेर्निरुक्तौ जीवात्मपरमात्मनोरेवस्पष्टकथनाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । किंचपररीत्याभेदवाक्यस्या-
स्यबुद्धिजीवविषयतकुर्वता स्वरित्यवसर्गाण्यथैक्यवाक्यानिजहदजहलक्षणयाब्रह्मविशेषणीभूताविद्याख्योपादानस्यजीवविशे-
षणीभूतदेहांतःकरणायुपादेयस्यैक्यपराणिकुतो नक्रियते । नागृहीतविशेषणान्यायेनापिविशेषणक्यस्यास्यन्याय्यत्वात् । मया

पिजगत्सृष्टृब्रह्मणः करस्थप्रकृतैर्देवद्विशेषणतावक्तुंशक्यतएव । उपादानोपादेययोर्भेदश्चावयोस्संमतएव । उभयोरपिजडतया अविरोद्धे अबाधिते उभयवादि संप्रतिपन्ने चास्मिन्नैक्ये सति किमर्थमनीदृशमैक्यं परिकल्प्यते । एवं च तवाभिलषितमैक्यं वाक्याभावात्प्रमाणांतरस्य सुतरामभावात् वेदार्ण्यकं विहायार्ण्यमेव गच्छेत् । भेदस्तूत्करीत्यास्वविरोधिप्रमाणस्य निर्मूलितत्वेन द्वासु पर्णोति श्रुतावेव लब्धावसरो भिन्नोचित्यः परमो जीवसंघादित्यादि वाक्यशतानुगृहीतो वेदार्ण्यक एव सुखं निवसेत् । सार्वजनीनप्रत्यक्षानुगतो नगरे वा प्रचरेत् । किंच एकादशैर्द्रियपंचभूतात्मकप्रकृतिविकारविशेषस्य देहतया वृक्षपदेनैव बुद्धेर्गृहीतत्वात् तदालिंगनकर्ता अत्ता अन्य एव भवेत् । न हि स्वयमेव स्वात्मानमालिंगति । किंच बुद्धेर्जडदेहाभिन्नतया जीवस्य च ततोऽत्यंतविलक्षणतया कथमुभयोस्समा

सुखदुःखाद्यनुभवो जीवसाक्षी किलावयोः ॥ बुद्धिस्तु यदपूर्वार्थबुद्धिर्न सुखदुःखधीः ॥ १२०४ ॥

नोयदेहः । कथंच चेत्तनासाधारणधर्मस्सख्यं जडाजडयोर्भयोः । अपि च भागवतीयसमाख्यावचने अतुस्तुपर्णस्य एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैवं महामत इति कदाचिन्मुक्तजीवतया अनतुश्च विद्यामयो यस्तु नित्यमुक्त इति नित्यमुक्तब्रह्मतया स्पष्टं निरूपणाच्च जीवपरमावेव सुपर्णौ । अपि च भवदाचार्यकृता धर्वाणोपनिषद्भाष्य एवाविद्यां शरीरद्वयरूपिणीं वृक्षत्वेन परिकल्प्य तत्त्वं पदार्थौ च पक्षित्वेनास्मान्बोधयितुं मन्त्राह । द्वा द्वौ उभौ सुपर्णा सुपर्णौ पक्षौ ययोस्तौ सुपर्णौ । जीवस्य धर्माधर्मौ पक्षौ । ईश्वरस्याविद्या तत्संबधाविति निरूपणात् जीवपरमावेव सुपर्णौ ॥ १२०३ ॥ शुक्त्यापि पिप्लवं कर्मफलं सुखदुःखादिकं स्वादु यथा भवति तथा अ

तीत्युक्तेऽत्ताजीवएवभवेदित्याह ॥ सुखदुःखेति ॥ १२०४ ॥ अतः बुद्धेःसुखदुःखानुभवत्वाभावात् । पिप्पलमत्तीत्यनेनसु
खदुःखानुभवएवग्राह्योनघटाद्यनुभवइत्याह ॥ यदीति ॥ यत्पस्मात्देहाख्यवृक्षफलरूपत्वात् । अतोत्ताजीवएवेतिपूर्वेणान्व
यः ॥ १२०५ ॥ १२०६ ॥ परकीयमंदांशंकांशं कथयति ॥ सोनश्रद्धिति ॥ १२०७ ॥ अस्यांशंकायाः ॥ १२०८ ॥

अतोत्ताजीवएवात्रनबुद्धिर्बुद्धिमन्मते ॥ यत्पिप्पलं कर्मफलं सुखदुःखे च ते स्मृतौ ॥ १२०५ ॥
अदं च तयोस्साक्षादीक्षणं निजसाक्षिणा ॥ अनश्नन्परमात्मैवयोभितोपि प्रकाशते
॥ १२०६ ॥ सोनश्नन्परमार्थेनसोत्तिचापरमार्थतः ॥ इतिशंकापिशार्चीतुहंनित्युक्ति
नृकेसरी ॥ १२०७ ॥ यएवात्तिसवानश्चेतिश्रूयतेयदि ॥ तदेत्यानं भवेदस्यनैवमाहश्रुति
स्सती ॥ १२०८ ॥ अन्यन्योयमनश्चनथान्यइतिसाजगौ ॥ अतस्तच्छ्रुतमन्यत्रजीवे
त्वश्रुतमेवहि ॥ अभूदशनंतेनवदनंमुद्रितंतव ॥ १२०९ ॥ ॥

साश्रुतिः । अतः अन्योसौ अन्योयमिति विविच्य कथनात् । तत् अनशनं । अन्यत्र परमात्मनि । हीत्यनेनाभिचाकशीतीत्युक्त
मभितः प्रकाशमानत्वं लिङ्गं परमात्मन एव प्रसिद्धमिति सूचयति । अतो जीवे त्वश्रुतमेवेत्युक्तं । तेन अनशनस्य जीवेऽश्रुतत्वेन ब्रह्म
ण्येव श्रुतत्वेन च श्रुतहान्यश्रुतग्रहाख्यदोषद्वयापातेन यद्वा तद्वा जल्पतस्तव दनं मुद्रितमिति भावः ॥ १२०९ ॥ दोषांतरंचाह

॥ यदेतमिति ॥ जीवएवश्रुतस्याशनस्यन्मिथ्यात्वं अपारमार्थ्येनाशनमिति वदतापरेणांगीकृतं यच्चान्यइत्यन्यत्रैवश्रुतस्य । अत एवजीवेअश्रुतस्यचानशनस्य पारमार्थ्येनाशनमिति वदतापरेणांगीकृतं तदितिसंबंधः । वैदिकमन्यइतिविरोधप्रदर्शनायोक्तं । साक्षाद्देोक्तस्यमिथ्यात्वं तदनुक्तस्यचसत्यत्वंवदतोवैदिकत्वस्यविरुद्धत्वात् ॥ १२१० ॥ नचेत् एवमपिस्वोक्तंनमुंचसिचेत् । त्वन्यायेन एकस्यपारमार्थ्यं अपरस्यापारमार्थ्यमिति विरुद्धयोरैकत्रघटनाख्यन्यायेन अपरमार्थतोमातृत्वब्राह्मणत्वादिकं परमा यदेतच्छ्रुतमिथ्यात्वमश्रुतस्यचसत्यता ॥ वदेत्तद्वैदिकमन्यस्त्वदन्यःकस्सभांतरे ॥ १२१० ॥

नचेच्छंकापिशाचीयंव्याहृतिप्रमदाकुलं॥हन्यादन्यायवाकसाचत्वद्वयायेननकिंशुभा॥१२११॥

किंचानश्नन्नितिपदमशनाभाववाचकं ॥ अश्नन्नित्यशनंवक्तिकथमेकत्रतेवद ॥ १२१२ ॥ भा

वाभावविरोधस्यनचेच्छांतिर्भविष्यति ॥ ततश्चभावरूपेनैवाज्ञानंप्रसिद्धयति ॥ १२१३ ॥

अभावाज्ञानवादोहिभावाभावविरोधतः ॥ निवार्यतेत्वयातस्याभावेसौकेनवार्यते ॥१२१४॥

र्थतोवंध्यात्वाब्राह्मणत्वमितिकल्पनयाव्याहृतिमात्रोच्छेदप्रसंगः ॥ १२११ ॥ दोषांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ ते अनशनाशने

॥ १२१२ ॥ नचेत् अनशनाशने भिन्नभिन्नस्थले नचेत् । अस्तुभावाभावयोर्विरोधशान्तिः । तथापिममकाहानिरित्यतआह ॥

नतश्चेति ॥ ततः भावाभावविरोधाभावेन प्रतियोगिज्ञानेसत्येवज्ञानाभावस्यापिदक्षुशक्यत्वात् । तेमते ॥ १२१३ ॥ भावा

भावविरोधतः प्रतियोगिज्ञानस्य तदभावस्यचैकत्रविरोधात् । तस्य भावाभावविरोधस्य भावरूपाज्ञानमेतप्रतियोगिज्ञानेसत्येव

भावरूपतद्ज्ञानवत्कुशक्यते । भावयोर्विरोधाभावात् । अभावरूपमज्ञानंतुनवकुशक्यं । भावाभावयोरैकत्रविरोधादितिहिपर
स्यमतं । तद्व्रतमितिभावः ॥ १२१४ ॥ अनिष्टांतरंचाह ॥ जगच्चेति ॥ तयोः जगद्भावाभावयोः ॥ १२१५ ॥ अतः पूर्वोक्त
बाधकद्वयात् । अभावेनसहस्थित्या स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । अतः भावाभावविरोधस्यावश्यकत्वात् ॥ १२१६ ॥
एवंचपरस्योभयतःपाशरज्जुरेवेत्याह ॥ विरोधइति ॥ सा मिथ्यात्वाशा ॥ १२१७ ॥ कथमित्यतआह ॥ भावाभावेति ॥

जगच्चब्रह्मणिसदासदेवस्यादखंडितं ॥ तदभावाख्यबाधोपिस्यात्तयोरविरोधतः ॥ १२१८ ॥ भावा
भावविरोधोतोवाच्यस्सर्वात्मनात्वया ॥ अभावेनसहस्थित्यामिथ्यात्वाशाप्यतो गता ॥ १२१९ ॥
विरोधेऽप्यविरोधेऽपि ततस्मादघटतेनते ॥ १२२० ॥ भावाभावविरोधेहिस्वोक्तमिथ्यात्ववागता ॥ स्वा
भावेनसहस्थित्यायतोमिथ्यात्वमुच्यते ॥ १२२१ ॥ अविरोधेजगत्सत्स्याद्भावाज्ञानंचभर्जितं ॥ १२२२ ॥
तथापिलोक्तोभीत्याभावाज्ञानरिरिक्षया ॥ विरोधएवंश्लाघ्यस्तेयोग्योयवुधसंसदि ॥ १२२३ ॥

कस्मान्मिथ्यात्ववागतेत्यतआह ॥ स्वाभावेनेति ॥ ततो गतेतिपूर्वणान्वयः ॥ १२२४ ॥ अविरोधेऽपिमिथ्यात्वाशागमनप्रका
रमाह ॥ अविरोधइति ॥ जगद्भावाख्याभावेऽपि जगतोभावसंभवात्जगत्सत्स्यात् । अतोपिमिथ्यात्वाशागतेतिभावः । रज्ज्व
तरंचाह ॥ भावेति ॥ १२२५ ॥ तथापि पक्षद्वयेदोषप्रसंगेऽपि । विरोधएव भावाभावविरोधएव ॥ १२२६ ॥ अतः भावाभा

वविरोधस्यैवश्लाघ्यत्वात् ॥ १२२१ ॥ दोषांतरंचाह ॥ यथास्थितेति ॥ १२२२ ॥ लाघवात् एकस्यभावस्यैवचाध्याहारेणल
घुत्वादित्यर्थः ॥ १२२३ ॥ तदेवपदंसूचयन्फलितमाह ॥ ततश्चेति ॥ ततः अध्याहारात् । अनेन पारमार्थ्येनेतिपदस्याध्या
हारसूचितोभवति । तौ धर्मौ अशनानशनरूपौ । तयोर्धर्मिणोः । उभयत्रापिपारमार्थ्येनेतिपदाध्याहारेद्वयोरपिपिरुद्धधर्मयो

अतोर्धर्मद्वयस्यास्यभिद्येतेधर्मिणावपि ॥ १२२१ ॥ यथास्थितपदस्यार्थयोगेध्याहारइष्य
ते ॥ जीवेशयोर्द्वयोस्सत्त्वादर्थोयुक्ततरोभवत् ॥ अतोध्याहारएवैषदोषाध्याहारएवते
॥ १२२२ ॥ यद्येवमपितेप्रीतिरध्याहारेमहीयसी ॥ तदाध्याहारभावार्थपदमेकंहिलाघ
वात् ॥ १२२३ ॥ ततश्चपारमार्थ्येनतौधर्मौधर्मिणोर्द्वयोः ॥ धर्मभूतौतयोर्भेदस्थिरीकुरु
तएवहि ॥ १२२४ ॥ मुक्तोपिब्रह्मणासाकं सर्वान्कामान्किलाश्रुते ॥ पारमार्थ्यतदशने
युक्तनापरमार्थता ॥ १२२५ ॥ अतोजीवेशयोर्भेदश्च्युत्यर्थस्सुतरामभूत् ॥ श्रुतेःप्रचयावनं
तस्माच्छ्रुतप्रचयावनंतव ॥ १२२६ ॥

स्थिरत्वात्भेदस्यापिस्थैर्यमितिभावः ॥ १२२४ ॥ अशनेपराध्याहृतपदस्यदूषणांतरंचाह ॥ मुक्तइति ॥ किलेत्यनेन सोभ्रुतेसर्वा
न्कामानितिश्रुतिसूचयति । तत्तस्मात् अशनस्यमुक्तिकालीनत्वात् ॥ १२२५ ॥ एवंचात्ताजीवएवाभूत् । नतुबुद्धिरित्याह ॥ अत

स्थानभेदेनमतिभेदेनवाजीवेश्वरयोर्भेदोक्तिरियमस्तु । स्वरूपभेदः किमर्थवाच्यइति शंकाया मलैक्यस्थानैक्यप्रतिपादकपदाभ्यां निवारितत्वात् स्वरूपभेदपरैवेयं श्रुतिरित्याह ॥ न केवलमिति ॥ १२३६ ॥ सुपर्णपदस्य चेतनवाचकत्वात् बुद्धिजीवाविभाविति शंकापिश्रुत्यैव निराकृत्याह ॥ तौ चेतनाविति ॥ घटपटयोर्भेदइव न जीवेश्वरयोर्भेदमात्रमत्राभिप्रेतं किंतु हरेः प्रभुत्वं चाभिप्रेतमित्याह ॥ स्वतइति ॥ अशनादिकमनपेक्ष्य स्वाभाविकसामर्थ्येनेत्यर्थः । उपलक्षणंचैतत् । समाख्यास्मृतौ विद्यामयत्वमित्य

न केवलं स्थानबुद्धिभेदमात्रेण भिन्नता ॥ किंतु स्वरूपभेदोयमिति साधयितुं श्रुतिः ॥ सत्वाद्यौ सयुजौ चेति पदद्वयमुदाहरत् ॥ १२३६ ॥ तौ चेतनौ स्थिरौ किंतु सुपर्णावित्य रूपत् ॥ स्वतो भिकाशनोत्तया तत्रैकमकरोत्प्रभुं ॥ १२३७ ॥ यदि मौ द्वौ च संयोगात् सयुजाविति शब्दितौ ॥ अतः ते यद्भिः सायुज्यं तच्च योगात्मकं जगौ ॥ १२३८ ॥ अतः शंकापि शाचीः साश्रुतिरेव न्यवारयत् ॥ १२३९ ॥ ॥ ॥

मुक्तत्वकथनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १२३७ ॥ एकदेहेऽभयोः प्रविष्टत्वेन सयुजाविति सायुज्यवाचकपदप्रयोगात् मुक्तावपि सायुज्यमीदृशमेव न स्वरूपैक्यमितिलब्धमित्याह ॥ यदि माविति ॥ योगात्मकं परस्परसंयोगात्मकं ॥ १२३८ ॥ अतः समाख्यासमेतत्वात् हेतुगर्भविशेषणभरितत्वाच्च । शंकापि शाचीः मुक्तौ ज्ञानाभावव्यावहारिकभेदपरत्वादि शंकापि शाचीः ॥ १२३९ ॥ एकं

अनशनं भावि । एकं अशनं च भवद्वर्तमानं । लङ्घयं अनश्नन्निति शत्रुतपदस्यापिलङ्घत्वात् लङ्घयमित्युक्तं । सोऽश्नुत इति मुक्तस्याप्यचतुर्त्वेऽप्येकं वर्तमानमित्याशानिरस्ता । तेन परस्परं कामात्रस्यानवकाशाच्चैराशयमेवमुखं । नैराशयं परमं मुखमिति भागवतवाक्यमपि मायिनां परिहासार्थमेव प्रवृत्तमिति ध्वनिं सूचयितुं देववाक्यमुदाहृतं ॥ १२४० ॥ भाव्यनशनमपेक्ष्य दानीमनश्नन्निति प्रयोगो नोचित इत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ स्यादिति ॥ १२४१ ॥ अपि चास्य वाक्यस्य बुद्धिजीवविषयत्वकल्पनं मवस्थाभेदेन जीवमात्र

एकं भावि भवच्चैकमित्याशां हंति लङ्घयं ॥ मुक्तस्याप्यचतुर्त्वेऽनैराशयं परमं मुखं ॥ १२४० ॥
स्याद्रक्तिमेति दयामत्वं दशायामपि किं घटः ॥ रक्त इत्युच्यते सद्भिस्ततोऽप्येतदपार्थक्यं ॥ १२४१ ॥
किंचैक्यवाक्यप्राबल्ये वृथैवं क्लिष्टकल्पना ॥ औतस्यैवात्मभेदस्य तद्द्वलाद्वाधसंभवात् ॥ १२४२ ॥
दौर्बल्ये चैक्यवाक्यस्य वृथैवं क्लिष्टकल्पना ॥ ऋजोर्यथाश्रुतार्थस्य त्यागे हेतोरभावतः ॥ १२४३ ॥
व्यावहारिकभेदे तेकावावक्तिश्रुतिस्तयोः ॥ वाक्यस्यास्य कुसृष्ट्येवमन्यार्थी न्यथाकरणेवद ॥ १२४४ ॥

विषयत्वकल्पनं च प्रकारद्वयेनापि मायावादिनां व्यर्थमिति आह ॥ किंचेति ॥ ऐक्यवाक्यस्य प्राबल्ये साक्षाज्जीवेश्वरभेदपरत्वेऽप्यस्याश्रुतेर्बाधितुं शक्यत्वात् क्लिष्टकल्पनाव्यर्थः ॥ १२४२ ॥ ऐक्यश्रुतेर्दौर्बल्ये बाधकाभावेन यथाश्रुतार्थस्य बांकीकृतुं शक्यत्वात् क्लिष्टकल्पनाव्यर्थमेवेति भावः ॥ १२४३ ॥ क्लिष्टकल्पनायां बाधकांतरंचाह ॥ व्यावहारिकेति ॥ तयोर्जीवपरमयोः । अस्याश्रु

तेर्बुद्धिजीवपरत्वेयथाकथंचिज्जीवमानपरत्वेचांगीकृतेस्वग्रन्थेऽस्याहश्रुतेव्यावहारिकजीवेश्वरभेदपरत्वांगीकारविविरोधश्चेतिभावः ॥ १२४४ ॥ पुनरपिविरोधद्वयमाह ॥ सिद्धयेति ॥ वादाभावेऽनुवादायोगात् श्रुतौसवथाजीवेश्वरभेदाकथनेनउपासनार्थभेदोक्तिरितिपरिहारायोगाच्चेतिभावः ॥ १२४५ ॥ अमृतमथनकथयाचभगवतएवानशनं जीवदेह्याविष्टतयापृथगेववतनंचसंभावि

सिद्धभेदानुवादश्चकास्मिन्वाक्येप्रकथ्यते ॥ भेदोपास्तेश्चकिंमूलमतश्चायंवृथाश्रमः ॥ १२४६ ॥ परप्रयोजनार्थेहिपरमात्माप्रवर्तते ॥ सुरांसुधांचदुस्साध्याकिंससाध्यस्वयंप्रपौ ॥ असुरांसुरांश्चैवयथायोग्यमपाययत् ॥ १२४७ ॥ सहिसर्वजनदिदंव्याप्यनारायणस्थितः ॥ तत्रैवदेवदैत्यादिष्वोवेशस्यप्रकीर्तनात् ॥ १२४८ ॥ सोनश्चन्देहिनादेहप्यश्वश्चान्यस्तथैवाहि ॥ प्रेरकप्रयोरूपौतौकथनद्वौतनौतनौ ॥ १२४९ ॥ ईश्वरस्सर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति ॥ आमयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया ॥ १२५० ॥

तमित्याह ॥ परप्रयोजनेति ॥ १२४६ ॥ तत्रैवअमृतमथनएव । तथाऽसुरानाविशदासुरेणरूपेणतेषांबलवीर्यमीरयन् । उद्गीपयन्देवगणांश्चाविष्णुदेवनगार्द्रमथापरेणतिश्लोकेनकीर्तनात् व्याप्यनारायणस्थितइतिसंबंधः । अंतर्बाहिश्चतत्सर्वव्याप्यनारायणस्थितइतिश्रुतिंचसूचयितुमेवंसाध्यनिर्देशः ॥ १२४७ ॥ १२४८ ॥ गीतावाक्येनापिहृद्देशेऽर्जुनस्थितिदुःखारानेहतुभूतक

मार्भावेनकर्मफलस्पृहाभावेनअनशनंचसंभावयति ॥ इश्वरइत्यादिना ॥ १२४९ ॥ १२५० ॥ हरेर्दुःखमूलपापलेपाभावयुक्तिं
वदन्श्रुतेश्चसूचनायश्रौतपदेनफलितमाह ॥ अंतइति ॥ अनेन नकर्मणालिप्यतेपापकेन नकर्मणावर्धतेनोकनीयानितिश्रुतिद्व
यंसूचयति ॥ १२५१ ॥ उक्तार्थेस्मृतिंचसूचयति ॥ योसक्तइति ॥ अनेन द्रष्टुर्नदृश्यस्यगुणैर्विषय्यतेतस्मैनमोसक्तविविक्तसा

नमांकर्माणिर्लिपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा ॥ इतिगीतासुहरिणागीतांगाधामनुस्मर ॥ १२५० ॥
अंतंसंहृत्योनेकान्विप्रर्षिविबुधादिकान् ॥ नलिप्यतेपापकेनकनीयान्नसकर्मणा ॥ १२५१ ॥
योसक्तस्सन्विक्ताश्चसाक्षीकिलनृणांहृदि ॥ सपापमूलदुःखानिर्नवभुङ्क्वइतिस्मृतेः ॥ १२५२ ॥
श्रुतेश्चयुक्तितश्चेतस्सिद्धोविद्वज्जनप्रियः ॥ यश्चस्वकृतपापैर्धनैरकाराननुगच्छति ॥ १२५३ ॥
आधिनाव्याधिनादेहेप्यनीशःक्लेशभाक्सदा ॥ उभावश्चदनश्नैतौकथनैर्भातनौ ॥ १२५४ ॥
उद्धतेसतिजीवाख्यचैतन्यांशेकलेबरात् ॥ देहव्यापितदाप्यन्यचैतन्यंकिलतेमते ॥ १२५५ ॥

क्षिणेइतिभागवतवाक्यंगृह्णाति । उत्तरार्धेनच नवैसआत्मात्मवतामधीश्वरोभुङ्क्तेहिदुःखंभगवान्वासुदेवइतिवाक्यंगृह्णाति । स्मृ
तेः गीताभागवतरूपस्मृतेः श्रुतेः प्राक्सूचितायाः युक्तिः प्रागुक्तयुक्तेः । सिद्धः अनश्नन्सिद्धः । श्रुतिस्मृत्युक्तजीवस्वभाव
दर्शनेसतिअत्ताचजीवएवेत्याह ॥ यश्चेति ॥ इमौजीवपरमौ ॥ १२५२ ॥ १२५३ ॥ १२५४ ॥ पररीत्यापिजीवदेहेचैतन्यद्व

यंसाधयति ॥ उद्भूतइति ॥ १२५५ ॥ नचेत् चैतन्यांशोनचेत् । तदधिष्ठानं ॥ १२५६ ॥ तत्तस्मात् अश्रदश्रनतोश्चिदंश
योरावश्यकत्वात् ॥ १२५७ ॥ एवंजीवेशयोरेवैतच्छ्रुतिप्रतिपाद्यत्वसंसाध्यश्रौतपदमहिम्नाइयमेवश्रुतिस्सकलमाध्वराद्धांतरह
स्यसाधिकेत्याह ॥ आवयंतीति ॥ द्वयो जीवेशयोर्भिदामितिसंबंधः । तस्याःभिदायाः । आदिपदेनौपाधिकत्वादिकंगृह्यते ।
कपोलकृतं स्वकपोलकृतं । अश्रौतं श्रुतौकुत्राप्यनुदितं । इदंचधिकारेहेतुगर्भविशेषणद्वयं । जीवेश्वरभेदव्यावहारिकत्वादेरश्रुतौ
कुत्राप्यप्रतिपादितत्वात् केवलंस्वकपोलकल्पनामात्रस्यविदुषांसंसदिउपन्यासानर्हत्वादितिभावः । विशेषणैः सयुजौसखायौस

नचेदनारोपितोसौदेहस्यात्पतितोभ्रुवि ॥ नाधिष्ठानंविनाध्यासो नचेतन्यंविनाचतत् ॥ १२५६ ॥
एवंचाश्रदनश्रंतौचिदंशौद्वौयतोबलात् ॥ तच्छ्रुतिस्तत्परवास्तुकिमर्थोक्लिष्टकल्पना ॥ १२५७ ॥
आवयंतीभिदांतस्याव्यावहारिकतादिकं ॥ कपोलकृतसमश्रौतौधिक्कृत्यैवश्रुतिर्द्वयोः ॥ १२५८ ॥

मानंवृक्षंपरिष्वजाते । अनश्रन्नन्योअभिचाकशीतीतिविशेषणैः । क्रियापदस्यापिविशेष्यगुणप्रतिपादकत्वेन विशिनष्टिविशेष्य
मितिव्युत्पत्त्याविशेषणत्वमस्यैवेतिभावः । सायुज्यसख्यसादृश्यस्वातंत्र्यादि प्रबोधेतिसंबंधः । आदिपदेन नित्यमुक्तत्वादि
कंगृह्यते । अभितस्सर्वतइतिव्युत्पत्त्याव्याप्त्यर्थकाभीत्युपसर्गणव्याप्तिचप्रबोध्य ऐक्यगिरंगतिं भगवतस्सगुणत्वंचसंसाध्य ।
ऐक्यवाक्यानां स्थानैक्यमैक्यसादृश्यैक्यव्याप्त्यैक्यपरत्वाख्यगतेः श्रौतपदमहिम्नाप्रदर्शितत्वात् सकलजीवदेहगतत्वसखि

त्वादिभगवद्गुणानामपिप्रदर्शितत्वादितिभावः । लटा सखजातेइतिदेहालिंगनस्यातीतत्वप्रतिपादकलटा । मिथ्याश्रुतेः मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतेः । गतिं अनित्यत्वेनैवमिथ्यात्वोक्तिरितिगतिं । लटा अत्तिअनश्रुतिअशनादीनांवर्तमानत्वप्रतिपादकलटा तद्वाधकं त्रिकालासत्त्वरूपमिथ्यात्ववाधकं माध्वराक्षांतंडुदधे । उक्तविधयाभेदजगत्सत्यत्वसगुणत्वानांसाधनात् अभेदमिथ्यात्वनिर्गुणत्वानांबाधनाच्चइयमैकैवश्रुतिः सकलमध्वमतर्हस्यसाधिकेतिभावः ॥ १२५८ ॥ १२५९ ॥ १२६० ॥ स्वकपोलक

सायुज्यसख्यसादृश्यस्वातंत्र्यादिविशेषणैः ॥ उपसर्गेणचव्यासिंप्रबोध्यैक्यगिरांगतिं ॥ १२५९ ॥ सगुणत्वंचसंसाध्यलटामिथ्याश्रुतेर्गतिं ॥ लटातद्वाधकंचोक्त्वामाध्वराक्षांतमुदधे ॥ १२६० ॥ व्यावहारिकभेदस्यसाधिकाभेदवाग्यदि ॥ तवैक्यवाक्यंकिनस्यात्तादृगर्थपरंतदा ॥ १२६१ ॥ नचेत्प्रत्यक्षसाहित्यबाधाभ्यांकिंविधीयतां ॥ मृतस्यप्रेतकर्मस्याज्जीवतस्तुकथंवद ॥ १२६२ ॥

ल्पनामात्रमूलत्वेनपरिहृतामपिश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वशंकां ऐक्यप्रतिबंधाचपरिहरति ॥ व्यावहारिकेति ॥ तादृगर्थपरं व्यावहारिकैक्यपरं ॥ १२६१ ॥ ऐक्यस्यैवव्यावहारिकत्वमुचितमित्याह ॥ नचेदिति ॥ नचेत् ऐक्यस्यैवव्यावहारिकत्वंनचेत् । प्रत्यक्षस्यसाहित्यबाधश्च ताभ्यांप्रत्यक्षबाधादैक्यस्यैवव्यावहारिकत्वमुचितं नतुभेदस्य । तस्यश्रुतिप्रत्यक्षाख्यप्रमाणद्वयसिद्धस्यपारमार्थ्यमेवोचितमितिभावः । तत्रदृष्टांतमाह ॥ मृतस्येति ॥ प्रत्यक्षबाधितत्वादैक्यमृतं तत्साधितत्वाद्भेदोजीवन्नि

तिभावः ॥ १२६२ ॥ ननु भेदस्य ब्रह्मप्रमान्याबाध्यत्वे सति ब्रह्मप्रमेकबाध्यत्वाद्वावहारिकत्वमुचितं । ऐक्यस्य तु ब्रह्मप्रमायामप्यबाध्यस्य कथं व्यावहारिकत्वमिति चेत् । न । यदापश्यः पश्यते रूढमवर्णकतारमीशं रूढं ब्रह्मयोनिमिति श्रुतौ कर्तृतया ईशतया च ब्रह्मणो दर्शनोक्तैः कार्यभूतादनीशाच्च जीवाद्ब्रह्मणि भेदस्यैव प्रतीयमानत्वेन तत्स्य बाधाभावात् । प्रत्युत एतादृश दर्शने ऐक्यस्यैव बाधदर्शनाच्च । परीत्यैव दूषणांतरंचाह ॥ यदीति ॥ अधुना संसारदशायां ॥ १२६३ ॥ १२६४ ॥ ननु संसारदशायां भवबाध्य

यदि ब्रह्मप्रमामान्न बाध्यो भेदस्तत्पुरा ॥ व्यवहारपदं प्राप्तो व्यावहारिक इष्यते ॥ १२६३ ॥
तर्हि नाहं सर्वे सत्ता न सर्वे शोहमित्यपि ॥ प्रत्यक्षबाधादधुना स्यादैक्यं प्राप्तिभासिकं ॥ १२६४ ॥
ब्रह्मप्रमान्यबाध्यं यत्तादृते प्राप्तिभासिकं ॥ न चेद्रज्जुभुजंगाद्यं कथं स्यात्प्राप्तिभासिकं ॥ १२६५ ॥
रज्जुप्रत्यक्षवद्भेदप्रत्यक्षकिं न बाधकं ॥ १२६६ ॥ अतो वृश्चिकतो भीत्या पलायन परस्यते ॥ महो
रगबिले स्थूले पातो जातो विचारय ॥ यद्भेदसाम्यतो भीतस्यासीदैक्येति नीचता ॥ १२६७ ॥

त्वेनैक्यस्य कुतः प्राप्तिभासिकत्वमित्यत आह ॥ ब्रह्मप्रमान्येति ॥ तेमते एतदेव विषेयबाधकप्रदर्शनोपादयति ॥ न चेदिति ॥ १२६५ ॥ भेदप्रत्यक्षस्याबाधकत्वशं कामपि प्रतिबन्धवपरिहरति ॥ रज्ज्विति ॥ १२६६ ॥ एवं च वृश्चिकभयात्पलायमानस्याशीविषमुखे निपात इति लौकिकाभाणकत्वमेव नु करोषीत्याह ॥ अत इति ॥ भेदकयोस्साम्याद्भीतस्य परस्य स्वाभिमतैक्ये प्राप्ति

भासिकत्वाख्यातिनीचदशाप्राप्तेरित्यर्थः ॥ १२६७ ॥ एवंचव्यावहारिकभेदपरात्भेदप्रमाणात्प्रातिभासिकार्थकतवैक्यप्रमाणमेवदुर्बलमासीदित्याह ॥ व्यावहारिकेति ॥ १२६८ ॥ व्यावहारिकत्वपक्षेदोषांतरंचाह ॥ व्यावहारिकतायामिति ॥ नचेत् बाधाभावो नचेत् अतिविगर्हितं तवमतमासीदित्यर्थः ॥ १२६९ ॥ कथमित्यत आह ॥ अतत्वेति ॥ यत्तस्मात् ॥ इदं

व्यावहारिकस्मानंहि प्रातिभासिकमानतः ॥ बलवत्तेमते तस्मादैक्यस्याज्जिबहिष्कृतं ॥ १२६८ ॥ व्यावहारिकतायांच बाधाभावो यदीष्यते ॥ सिद्धंसमीहितं तर्हि न चेदतिविगर्हितं ॥ १२६९ ॥ अतत्वावेदकत्वाह्यायच्छ्रुतेर्मानतागता ॥ इदंच बौद्धराज्ज्ञातवार्धिमध्यप्रवेशनं ॥ १२७० ॥ उभयोर्मानतासिद्धौ योयते तस वैदिकः ॥ अतो मुख्यामुख्यवृत्त्या वयं गुह्यैयते महि ॥ न चेद्वद्वैवासागवोरैकग्रगोघ्नवत् ॥ १२७१ ॥ यद्यमानत्वमेकस्यावक्तुं युक्तं श्रुतावपि ॥ तर्हि मीमांसकाचार्याः पुर्याः कार्यस्तवयाबहिः ॥ १२७२ ॥ पौरुषेयेषु पुरुषविप्रलिप्सादिकारणात् ॥ युक्ताद्विविधता बुद्धाद्युक्ताविवनसाश्रुतौ ॥ १२७३ ॥

श्रुतेरमानत्वप्रापणं ॥ १२७० ॥ उभयोर्वैदिकवाक्ययोः । गुह्यै वाक्यद्वयरक्षणाय । नचेत् वाक्यद्वयरक्षको नचेत् । गवोः गोद्वयस्यमध्ये ॥ १२७१ ॥ श्रुत्योः परस्परविरोधे एकस्या अप्रामाण्यवदोषांतरंचाह ॥ यदीति ॥ तर्ह्यविरुद्धार्थकथनरूपमीमांसवैयर्थ्यमिति भावः ॥ १२७२ ॥ पुराणयोर्मिथो विरोधे एकप्रामाण्यवदिदमपि कुतो न स्यादित्यत आह ॥ पौरुषेयेष्विति ॥

आदिपदेन भ्रमप्रमादादिकंगृह्यते । सा द्विविधता ॥ १२७३ ॥ तदेवोपादयति ॥ विप्रलिप्सेति ॥ यत्तयस्मात् । तत् पुरुषाभावात् ॥ १२७४ ॥ ऐक्यश्रुतिबाधात्तमेदश्रुतेर्बाधितार्थत्वमिति चेत्तदहान्योन्याश्रयइत्याह ॥ किंचेति ॥ साभेदश्रुतिः । सा व्यावहारिकवाक् बाधितार्थकवेकत् । तच्छ्रुतिः त्वदभिमतश्रुतिः तवश्रुतिः तवापेक्षितैक्यश्रुतिः । ऐक्यश्रुतेः प्राबल्येन वा

विप्रलिप्साप्रमादश्च भ्रमश्चास्ति हि पुंसु यत् ॥ अपौरुषेयवचने मुख्यामुख्यार्थतैव तत् ॥ १२७४ ॥ किंच त्वच्छ्रुतिबाधात्सा व्यावहारिकवाग्भवेत् ॥ व्यावहारिकवाक्केतसा त्वच्छ्रुतिस्स्यात्तवश्रुतिः ॥ १२७५ ॥ व्यावहारिकताचेयं न युक्ताया त्वयोदिता ॥ १२७६ ॥ ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानाबाध्यत्वे सति तद्विद्या ॥ यद्बाध्यतस्य भावो हि व्यावहारिकता तव ॥ १२७७ ॥ यतो सत्त्वास्थिरत्वादि ब्रह्मणा प्रमयैव हि ॥ ब्रह्मण्यारोपितं बाध्यं तच्च तैव प्रातिभासिकं ॥ १२७८ ॥ प्रमापदप्रवेशोऽपि नोक्तदोषप्रतिक्रिया ॥ प्रमायथार्थधीरेव नोचेद्व्यर्थविशेषणं ॥ १२७९ ॥

धकत्वसिद्धौ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकार्थपरत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तत्त्वावेदकतया ऐक्यश्रुतेस्ततोऽपि प्रबलतया बाधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइति भावः ॥ १२७५ ॥ व्यावहारिकतामेव विकल्प्य दूषयति ॥ व्यावहारिकतेति ॥ १२७६ ॥ तद्विद्या ब्रह्मज्ञानेन ॥ १२७७ ॥ असत्त्वास्थिरत्वादिकं तेमते ॥ १२७८ ॥ प्रमापदप्रवेशे ज्ञानपदस्थाने प्रमापदप्रवेशइत्यर्थः । उक्तदोषः ब्रह्मण्या

रोपितासत्त्वादावतिव्याप्तिः । तस्यप्रतिक्रिया परिहारः । ननुवेदांतजन्यब्रह्मज्ञानमेवप्रमा । इदंतुज्ञानंनंप्रमा । अतो नोक्तदोष इत्यतआह ॥ प्रमेति ॥ नोचेत् यथार्थज्ञानंप्रमानोचेत् । निर्विकल्पकज्ञानमेवप्रमाचेदित्यर्थः । ब्रह्मप्रमेतरशुक्तिप्रमयाऽबाध्ये सर्वबाधकतयांगीकृतचरमप्रमयाचाबाध्येशुक्तिरजतादावतिव्याप्तिपरिहारायहितद्विशेषणं । शुक्तिज्ञानादेरप्रमात्वेतस्यापिब्रह्मप्रमान्यप्रमयाऽबाध्यत्वस्यैवसत्त्वेनातिव्याप्तिपरिहारकत्वायोगात्तव्यर्थविशेषणं । मध्येप्रमापदस्यपरित्यागेब्रह्मप्रमान्येनमुद्गरादिनाबाध्येघटादावव्याप्तिः । ननुचाभावमात्रंनबाधः किंत्वत्यंताभावएवेतिचेन्न । तस्यापिस्वतस्सिद्धत्वेनप्रमाप्रयोज्यत्वायोगात् ।

देहात्मैक्यंनभोनैल्यंप्रातिभासिकमेवते ॥ ब्रह्मप्रमान्याबाध्यंचबाध्यंचरमतद्धिया ॥ १२८० ॥

नियमेनेतरज्ञानाबाध्येतद्बाधयोग्यता ॥ कथंस्यान्नहितत्तस्ययोग्यंयन्नकदाचन ॥ १२८१ ॥

ब्रह्मप्रमान्याबाध्यत्वेसतितज्ज्ञानबाध्यता ॥ कथमुक्तेष्वतिव्याप्ताव्यावहारिकतावद् ॥ १२८२ ॥

तदुल्लेखस्यचतवमतेनिष्प्रकारकप्रमायाअसंभवात् । नचपुनःप्रमानुत्पादोबाधः । जीवन्मुक्तानामपिभिक्षाटनादिभ्रमदर्शनेनपुनरसंभवात् । शुक्तिज्ञानस्याप्रमात्वे बाध्यबाधकभावस्यैवायोगेनब्रह्मप्रमान्याबाध्यत्वस्यशुक्तिरजतादावपिसत्त्वेनपुनर्विशेषणवैयर्थ्यं निर्विकल्पकज्ञानस्यबाधकत्वायोगेनासंभवश्चेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ १२७९ ॥ पररीत्यैवस्थलांतरेअतिव्याप्तिमाह ॥ देहात्मैक्यमिति ॥ तेमते । तद्धिया ब्रह्माधिया ॥ १२८० ॥ तद्बाधयोग्यता इतरज्ञानबाधयोग्यता । यत् कदाचन कदापि न भवति ।

तत्तत्स्ययोग्यं न हीति योजना । कदापि फलनिष्पत्त्यभावे यवांकुरस्य कलमांकुरजनकत्वयोग्यत्ववत् योग्यताया एवायोगादिति भावः ॥ १२८१ ॥ १२८२ ॥ उक्तेषु देहात्मैक्यादिषु व्यावहारिकत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिमसंभवं सूचयन् भेदादेरबाध्यतां स्थिरीकरोति ॥ किंचेति ॥ साव्यावहारिकता ॥ १२८३ ॥ १२८४ ॥ निर्विकल्पकसमाधकबाधकायोगादिति भावः ॥ १२८५ ॥ अतः

किंच ब्रह्मप्रमान्याबाध्यत्वमात्रं न सोचिता ॥ ब्रह्मणो बाध्यतापत्तेस्तत्प्रमाबाध्यतापि च ॥ १२८३ ॥ बाधश्चनास्ति तावो धोना प्रतीतिस्तु केवला ॥ असतो बाध्यतापत्तेरपि सिद्धान्तोऽपि च ॥ १२८४ ॥ सर्वप्रकारशून्यैव निर्विकल्पकधीस्तव ॥ ब्रह्मप्रमातया कस्य साधनं बाधं न वद ॥ १२८५ ॥ अतो भेदाख्यरत्नस्य जगत्कल्पद्रुमस्य च ॥ पारमार्थिकतापन्नाबाधाभावाद्धिसर्वदा ॥ त्वद्रीलैव न मदीत्यादि चित्राते शास्त्रकर्तृता ॥ १२८६ ॥ निष्प्रकारकधीयाते भेदाभेदप्रमानसा ॥ तत्त्वं किल तथाप्येकमतत्वमपरं किल ॥ १२८७ ॥ यदि बाधस्तेन नाशस्तदादंढादिना दयता ॥ दृष्टा घटादौ यत्तस्मान्नस्युस्ते व्यावहारिकाः ॥ १२८८ ॥

निर्विकल्पकस्य बाधकत्वायोगात् । ते स्ववचनविरोधमजानतस्तव ॥ १२८६ ॥ प्रकारांतराणां पारंप्रक्रियामपहसि ॥ निष्प्रकारेकेति ॥ १२८७ ॥ पक्षांतरमाशंक्य दूषयति ॥ यदीति ॥ तेन ज्ञानेन आदिपदेन मुद्गरोगृह्यते । यत्तस्मात् । ते घटादयः

॥ १२८८ ॥ दोषांतरंचाह ॥ उपादानेति ॥ हील्यनेन ज्ञानमज्ञानस्यैवनाशकमितिपरप्रसिद्धिसूचयति । तत्तस्मात् अज्ञानोपादानकत्वाभावात् ॥ १२८९ ॥ ज्ञाननाशयत्वमात्रंव्यावहारिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरज्ञाननाशयत्वेसतिब्रह्मज्ञाननाशयत्वंवेतिविकल्पमनसिनिधाय क्रमेणदूषयति ॥ अज्ञानोपादानेकति ॥ अतः प्रातिभासिकेतिव्याप्तेः ॥ १२९० ॥ तत्शुक्तिज्ञानं । तवमते ॥ १२९१ ॥ किंचज्ञानान्नाशेनापिमिथ्यात्वंवदतापरेणाज्ञानकार्यत्वएवभरोदातव्यः । नाशमात्रस्यमिथ्या

उपादानाज्ञाननाशद्वाराज्ञानंहिनाशकं ॥ अनादेरस्यभेदस्यतद्वस्याज्ज्ञाननाशयता ॥ १२८९ ॥ अज्ञानोपादानेकतेरूप्यादौप्रातिभासिके ॥ अस्यैवज्ञाननाशत्वमतोप्येतदलक्षणं ॥ १२९० ॥ शुक्तयवच्छिन्नचिज्ज्ञानंब्रह्मज्ञानंचतत्तव ॥ १२९१ ॥ ज्ञानान्नाशेपिमिथ्यात्वहेतुरज्ञानकार्यता ॥ साचास्तिशुक्तिरूप्यादौनास्तिभेदाद्यनादिषु ॥ १२९२ ॥ ब्रह्मज्ञानेतरज्ञाननाशयत्वस्यप्रवेशने। घटादिदृष्टिनाशेषुतूलाज्ञानेषुलक्षणं ॥ अव्यापकंस्थात्तद्योगेमूलस्यापसृतौभवेत् ॥ १२९३ ॥

त्वासाधकत्वात् । तत्रशुक्तिरजतादावतिव्याप्तं अव्याप्तंचभेदाद्यानित्यपदार्थेऽत्रित्याह ॥ ज्ञानादिति ॥ १२९२ ॥ तूलाज्ञानेषु घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेषु । लक्षणं व्यावहारिकत्वलक्षणं । अव्यापकं विशेषणाभावात् । तद्योगे अज्ञानयोगे । मूलस्यमूलाज्ञानस्य । ज्ञानात्तूलाज्ञाननाशपक्षेतूलाज्ञानेष्वव्याप्तिः । मूलाज्ञानापसरणपक्षेज्ञाननाशयेतत्संयोगेऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

उक्तविशेषणदानेनशुक्तिज्ञाननाशयरूप्यादावतिव्याप्तिपरिहारोपिधटवृत्तिनाश्येतूलाज्ञाने मूलज्ञानसंयोगेवाऽव्याप्तिरपरिहार्येति भावः ॥ १२९३ ॥ प्रकारंतरेणसमुदितलक्षणस्यापिस्थलंतरेऽव्याप्तिमाह ॥ किंचेति ॥ आत्माश्रयपरिहाराद्यज्ञाननाशयाज्ञानस्यमध्येप्रवेशेनेत्रिक्षणावस्थायिज्ञानस्याज्ञाननाशदशायांस्वतएवनाशेनाज्ञाननाशप्रणाड्यापिज्ञाननाश्यत्याभावेनपुनरव्याप्तिः । अतएवध्रुवत्युक्तं ॥ १२९४ ॥ एवंचोभयतःपाशारज्जुरित्याह ॥ बाध्यत्वइति ॥ ज्ञानबाध्यत्वइत्यर्थः । नाश्यत्वे ज्ञाननाश्यत्वे ।

किंचब्रह्मज्ञाननाश्यंब्रह्मज्ञानंतवापिन ॥ आत्माश्रयादतस्तत्रैवाव्याप्तिरभवद्भूवा ॥ १२९४ ॥ बाध्यत्वेनिर्विकल्पाधीनजगद्गीषयेन्मम ॥ नाश्यत्वेस्वविनाश्याधीनजगद्गीषयेन्मम ॥ १२९५ ॥ किंचप्रारब्धकर्मणिब्रह्मज्ञानादनंतरं ॥ स्थायीनिभोगक्षय्याणितेव्वव्याप्तिर्द्विधाप्यभूत् ॥ १२९६ ॥ अर्थक्रियाकारितैवव्यावहारिकतायदि ॥ शशशृंगमभूत्तत्त्वंपरमार्थंतरंतदा ॥ १२९७ ॥ ॥

जगदंतःपातिज्ञानस्यैवविरितत्वादितिभावः ॥ १२९५ ॥ स्थलंतरेविशेषणाभावाद्दिशेप्याभावाच्चप्राप्तामव्याप्तिमाह ॥ किंचप्रारब्धेति ॥ भोगक्षय्याणि सुखदुःखानुभवरूपभोगनाश्यानि । तेषु ब्रह्मज्ञाननाशेषु । ब्रह्मज्ञानेतरसुखदुःखज्ञाननाशेषु । द्विधा उक्तविधयाप्रकारद्वयेन ॥ १२९६ ॥ प्रकारंतरेणव्यावहारिकत्वलक्षणमनूद्यदूषयति ॥ अर्थक्रियेति ॥ अर्थक्रियाका

रित्वरूपव्यावहारिकत्वशंकायाअप्यभावात्परमार्थतरमित्युक्तं ॥ १२९७ ॥ तवमते । जगतोनिमित्तत्वात् उपादानत्वाद्वाअततो
धिष्ठानतयाजगद्भ्रमेहेतुत्वाद्वातवव्यावहारिकत्वलक्षणमिदंब्रह्मण्यतिव्याप्तं । अर्थक्रियाशून्यत्वरूपंपारमार्थिकत्वलक्षणंचराश
श्रृंगेऽतिव्याप्तमितिभावः ॥ १२९८ ॥ मुक्तिदंब्रह्म ॥ १२९९ ॥ प्रातिभासिकेऽतिव्याप्तिमाह ॥ भयेति ॥ इदं अर्थक्रिया
कारित्वं ॥ १३०० ॥ अस्य अर्थज्ञानयोरुभयोरप्यध्यासंवदतोमायिनः ॥ १३०१ ॥ किंचअर्थक्रियाकारित्वस्यातत्वापरपर्याय

उपादानंनिमित्तंवाप्रमाधिष्ठानमेववा ॥ ब्रह्मत्वपरमार्थत्वादुपेक्ष्यमभवत्तव ॥ १२९८ ॥ मुक्ते
असाधकोमुक्तोमुक्तिदंचाभवन्मुषा ॥ १२९९ ॥ भयंकपादिहेतुत्वरज्जुसर्पस्येतमते ॥ स्वाप्स्य
चास्तितेनेदंव्यावहारिकताकथं ॥ १३०० ॥ प्रातिभासिकएवाथार्थज्ञानंचप्रातिभासिकं ॥ इति
योवत्किंकिंनस्यप्रातिभासिकमर्थकृत् ॥ १३०१ ॥ अतत्त्वमभवत्तंऽन्नतृणंतत्त्वमभूदहो ॥ १३०२ ॥
समर्थायांप्रवृत्तौतुप्रामाण्यहीयतेकिल ॥ असमर्थप्रवृत्तौतुप्रामाण्यमुपचीयते ॥ १३०३ ॥ ॥

व्यावहारिकत्वप्रयोजकत्वतवार्थक्रियाकारिअन्नं रासमस्यैवतत्वं । तस्यतेनार्थाभावात् । तवतुअतत्वमेव । तृप्तिरूपार्थक्रियाका
रित्वात् । तत्वंतुतव रासभस्यार्थक्रियाकारितयातस्यातत्वभूतंतृणमेव । ततस्तवार्थाभावादित्यापतितं अतस्त्वमेवपशुशुत्वयोग्यो
सीत्याह ॥ अतत्वमिति ॥ १३०२ ॥ दोषांतरंचाह ॥ समर्थायामिति ॥ अर्थक्रियाकारित्वस्यमिथ्यात्वप्रयोजकत्वेनोक्तेस्त

दभावस्यचपारमाध्योपयोगित्वोक्तेरितिभावः । इदंचनविदुषांसमतमितिक्षेयं ॥ १३०३ ॥ दोषांतरंचाह ॥ इयमिति ॥ दाय
वेदिभिः आदायवेदिभिः । यत्तस्मात् भेदस्यार्थक्रियाकारित्वंवदन्परस्यभेदवादिनः मोक्षाद्यार्थक्रियावत्त्वेनसार्थक्यमाह । ऐक्य
स्यार्थक्रियाकारित्वाभावंवदन्स्वस्यैवार्थमाह । सावादी । तत्तस्मात्तन्वायार्थेतिपूर्वेणान्वयः । एवंवदतस्त्वव्याहतिरितिभावः
॥ १३०४ ॥ किंचिवदतोबौद्धमतप्रवेशात्तिरित्याह ॥ सत्त्वइति ॥ तेन अर्थक्रियाकारित्वाख्यसत्त्वेन यत्सत्तत्क्षणीकमिति

इयंहिशास्त्रमर्यादानवार्यादायवेदिभिः ॥ यत्सार्थक्यंपरस्याहवैयर्थ्यस्वस्यसत्त्वयं ॥ १३०४ ॥
सत्त्वमर्थक्रियाकृत्त्वंतेनचक्षणीकंजगत् ॥ योवक्तितेनतेसख्यमहदासीद्भवांतरे ॥ अर्थक्रिया
कारिसर्वयस्त्वमिथ्येतिकत्यसे ॥ १३०५ ॥ एतादृशंचमिथ्यात्वंभेदस्यास्तुसदामम ॥ मुक्तिं
चसद्यस्मदंध्याद्यएवंव्यावहारिकः ॥ १३०६ ॥ महातत्त्वंतवैक्यंचनभेदस्यविरोधकृत् ॥ अतो
यमप्रतिद्वंद्वोद्वंद्वंसर्वत्रसाधयेत् ॥ १३०७ ॥

वदन्बौद्धः । भवांतरजन्मांतरे । यस्त्वंकत्यसे । तस्यतवतेनसख्यमासीदितिपूर्वेणान्वयः । इदंतवमतंबौद्धमतंचैकप्रकारमेवाभूदि
तिभावः ॥ १३०५ ॥ एतादृशंचव्यावहारिकत्वंत्वदभिलषितबाध्यत्वविरोधितयाऽस्मदभिमतसत्त्वसंपादकतयाचनानिष्टमित्या
ह ॥ एतादृशमिति ॥ यः व्यावहारिकोभेदः ॥ १३०६ ॥ प्रकारांतरेणापिममवानुकूलमभूदित्याह ॥ महान्तत्त्वमिति ॥

तत्त्वस्यत्वयाऽर्थक्रियाकारित्वानङ्गीकारादितिभावः । अतः ऐक्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । अयंभेदः । इदं द्वितीयं । सर्वत्र जीवेश्वरजडेषु ॥ १३०७ ॥ पक्षांतरमप्यनूद्यदूषयति ॥ नापीति ॥ अनादौभेदइतिसंबंधः । पूर्ववदव्याप्तत्वादतिव्याप्तत्वाच्चेतिभावः ॥ १३०८ ॥ लोकप्रसिद्धव्यवहारयोग्यत्वंचव्यावहारिकत्वेनेत्याह ॥ नहीति ॥ सा व्यावहारिकता ॥ १३०९ ॥ कुतश्च

नाप्यविद्याकार्यतातेव्यावहारिकतोचिता ॥ अविद्यायामभावेनभेदेऽनादावभावतः ॥ सत्त्वाच्चरज्जुसर्पादिप्रातिभासिकराशिषु ॥ १३०८ ॥ नहिहानमुपादानमभिलापोपिवातव ॥ व्यवहारोमतस्तस्मात्तदहत्वंचसानते ॥ १३०९ ॥ याब्रह्मण्यभिलापार्हसदादेयेषुमुक्षुभिः ॥ हेयेचशुक्तिरूप्यादौजगतीवप्रदृश्यते ॥ १३१० ॥ उभयत्रह्यतिव्याप्तासाकथंमध्यस्यसादशा ॥ १३११ ॥ व्यावहारिकतोक्तिस्तद्व्यवहारज्ञसंसदि ॥ नभाति प्रांकणकथानहिभातिरणांकणे ॥ १३१२ ॥ प्रत्यक्षश्रुतियुक्तीनांविरोधादैक्यमेवते ॥ स्याद्व्यावहारिकं सिंहेदेवदत्तादैक्यवत् ॥ १३१३ ॥

त्यतआह ॥ याब्रह्मणीति ॥ आदेये उपादेये ॥ १३१० ॥ उभयत्र पारमार्थिकेप्रातिभासिकेच । सा लोकप्रसिद्धव्यवहारार्हता । मध्यस्य तयोर्मध्यपतितस्यजगतःकथंदेशेतिसंबंधः ॥ १३११ ॥ व्यावहारिकत्वखंडनमुपसंहरति ॥ व्यावहारिकतोक्तिरिति ॥ तन्निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तत्रदृष्टान्तमाह ॥ प्रांकणेति ॥ १३१२ ॥ प्रमाणांतरसंवादतोभेदस्यनव्यावहारिकत्वं किंतु

तद्विरुद्धैक्यस्यैवतदुचितमित्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ प्रकारांतरेणापिव्यावहारिकतामाह ॥ सिंहेति ॥ नचे लोकासिद्धरीत्याव्या-
वहारिकैक्यनोच्यतेचेत् । तदैक्यं ॥ १३१३ ॥ १३१४ ॥ १३१५ ॥ तत्तस्मात् प्रमाणत्रयसिद्धत्वेनव्यावहारिकत्वानहत्वात् ।
उद्धृतेः निरासात् । त्रिधा श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धत्वात्श्रुतेर्मतिभेदाद्यथार्तेनेतुमशक्यत्वात् विरोधैक्यस्याप्रामाणिकत्वेननिरा-

सादृश्यैक्यपरत्वेस्यादेववाव्यावहारिकं ॥ नचेत्पूर्वोक्तमागर्णेणस्यात्तद्धिप्राप्तिभासिकं ॥ १३१४ ॥
भेदस्तुश्रुतियुक्त्यभ्यां प्रत्यक्षेणचसाधितः ॥ ब्रह्मवत्परमाध्यार्हः कथंस्याद्व्यावहारिकः ॥ १३१५ ॥
भेदस्तन्मतिभेदादेर्विरोधैक्यस्यचोद्धृतेः ॥ त्रिधापिपरमार्थोभूद्योतुञ्चब्रह्मधर्मिकः ॥ १३१६ ॥
एवमाविद्यकं भेदमथवौपाधिकं वदन् ॥ प्रष्टव्योयद्यविद्याद्यैः कृतत्वं तस्य कील्यते ॥ १३१७ ॥
तदातवापसिद्धांतषडस्माकमनादयः ॥ इत्याहुः किल ते पूर्वतस्माज्जीवेशयोर्भिदा ॥ अना-
दिस्तेततस्तस्याः कृतत्वोक्तिरविद्यया ॥ १३१८ ॥

साञ्च । योभेदइतिसंबन्धः ॥ १३१६ ॥ भेदस्याविद्यकत्वमौपाधिकत्वं च यत्परोवक्ति तदपिकिमविद्यादिनाकृतत्वं ज्ञापितत्वं
अविद्यमानस्यज्ञापितत्वं संबन्धमात्रं अविद्यानाशनाशयत्वंवेति विकल्पमनासिनिधायक्रमेणदूषयति ॥ एवमित्यादिना ॥ तस्य
भेदस्य । ततः अनादित्वात् । तस्याः भिदायाः । अविद्यया पूर्वोत्तराज्ञानेनकृतत्वोक्तिरितिसंबन्धः ॥ १३१७ ॥ १३१८ ॥ तच्चैक्यं

च । देहाद्युपाधिभिर्ज्ञापितं किं । आदिपदेनातः करणादिकमुच्यते । औपाधिकत्वपक्षे प्रतिबन्दीग्रहणायेदमुदितं ॥ १३१९ ॥
ऐक्यज्ञानस्याविद्याकार्यत्वे हेतुमाह ॥ अविद्येति ॥ एवं सति सर्वस्य कार्यस्याविद्याकार्यत्वे सति । एतत्तदज्ञानं । अंतरा विना

यदितज्ज्ञापितत्वाच्च भेदे दोषः प्रभाष्यते ॥ तदैक्यमपि दोषस्यात्तच्च मानसवेदने ॥ आज्ञा
नाज्ज्ञापितं किं वा देहाद्युपाधिभिः ॥ १३१९ ॥ अविद्याकार्यमखिलं कार्यं किल भवन्म
ते ॥ एवं सत्यैक्यधीरन्ते किं ते हतदंतरा ॥ १३२० ॥ अविद्यमानं भातीति वादो नादौ कथं वद
बन्धेऽप्याविद्यकत्वं तदन्धतेर्निर्बन्धनं ॥ १३२१ ॥ अतस्तत्संबन्धमात्राद्यवयवनिगद्यते ॥
तद्वैक्यस्याप्यवयवस्योपादानाद्वृत्तं हिते ॥ १३२२ ॥ यतो ब्रह्मचितोऽप्यस्तितत्संसर्गोऽप्यव
र्गतः ॥ पुरातनतस्मापि भेदसमैवासीन्मतेतव ॥ १३२३ ॥ अज्ञाननाशाद्भेदस्य नाशो ब्र
ह्मापिनश्यतु ॥ १३२४ ॥ यद्यज्ञानानुपादानं ब्रह्मतन्नाशनाशिन ॥ तर्ह्यनादिविभेदोऽयं
कुतस्तन्नाशनाशवान् ॥ १३२५ ॥

॥ १३२० ॥ अनादौ भेदे । अन्यथा ऐक्यस्याप्यविद्यमानत्वप्रसंगादिति भावः । तत्तस्मात् अनादोराविद्यकत्वायोगात् । तेमते
॥ १३२१ ॥ तत्संसर्गः अविद्यासंसर्गः । सा ब्रह्मचित् ॥ १३२३ ॥ १३२४ ॥ तन्नाशनाशि अज्ञाननाशान्नाशि

॥ १३२५ ॥ तत्तस्मात् अनादित्वात् । भेद्यः निराकार्यः ॥ १३२६ ॥ मोक्षकालेश्रूयमाणत्वाच्च न भेदस्य व्यावहारिकत्वादिकमि
त्याह ॥ किंचेति ॥ भिनत्ति पंचभेदयुक्तं करोति ॥ १३२७ ॥ यत्तस्मात् । तत्तस्मात् । अद्वैतवादिनः पराचर्यस्य । ब्रणं
न बाधते सहशब्दो बाधत इति स्वमरणकाले संकराचरणे कथितमिति प्रथा । अत इदमुक्तं ॥ १३२८ ॥ त न्मुक्तौ विद्यमानत्वात्

तद्ब्रह्मसमसामर्थ्यो भेदो भेद्यो न केनचित् ॥ १३२६ ॥ किंच माया निवृत्तौ च स्मर्यते श्रूयते
च या ॥ सांभिदानपरैर्भेद्या भिनत्ति निखिलं जगत् ॥ १३२७ ॥ यद्ब्रह्मणा संहृत्युक्तं सु
त्तौ तन्नासतीति भेदा ॥ ब्रणादप्यधिको बाधस्सहोक्त्याऽद्वैतवादिनः ॥ १३२८ ॥ अपि
स्वरूपनिष्पत्तौ समीपप्राप्तिरुच्यते ॥ परं ज्योतिरिति श्रुत्या तत्त्यागार्हा कथं भिदा ॥ १३२९ ॥
पूर्वोक्तब्रह्मसूत्राणि भेदमाधोषयन्ति हि ॥ अभेदोक्तीस्तिरस्कृत्य कुतस्तस्य ह्यसत्यता ॥
अतो भेदश्च तेनैकस्य स्यात्प्रत्यवस्थितिः ॥ १३३० ॥ अनादिदेवदेवाक्येषु परापरकथावृथा ॥
निषेधविधिवाताद्वा दग्धाग्नीषोमपावके ॥ १३३१ ॥

॥ १३२९ ॥ तस्य निर्णयसूत्रनिर्णीतस्य ॥ १३३० ॥ भेदवाक्यस्य पूर्वत्वेन दोषव्यं । अभेदवाक्यस्य परत्वेन प्राबल्यं परोक्ति
तदपि न युक्तमित्याह ॥ अनादीति ॥ अपरं पूर्वं । विधितो निषेधस्य प्राबल्यं परोक्ति । तच्च न युक्तमित्याह ॥ निषेधेति ॥ नहि

स्यादिति निषेधवाक्ये सत्यपि अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विधिववाक्यबलात् अग्नीषोमपावकस्य जाल्व्यमानस्य प्रत्यक्षतो दर्शनात् प्रावके दग्धयुक्तं । अनादिषु वेदवाक्येषु पूर्वापरविभाग एव न घटत इत्युक्तं । अधुना परस्मात्पूर्ववाधो न युक्त इत्याह ॥ परस्मादिति ॥ १३३२ ॥ तेमते । निषेधस्य बाधकत्वे दोषांतरं चाह ॥ निषेधादिति ॥ १३३३ ॥ परंपरिहसन्पक्षद्वयस्यापि व्यभिचारमाह

परस्मात्पूर्वबाधश्चेत्स्मृत्या स्याच्छ्रुतिबाधनं ॥ परस्माज्जगतः पूर्वब्रह्मबाधश्चेते भवेत् ॥ १३३२ ॥ निषेधाद्विधिवबाधश्चेद्वैद्वोक्त्या धर्मबाधनं ॥ तथा शून्यत्वकथया ब्रह्मबाध्यं भवेत्तव ॥ १३३३ ॥ परया भार्यया कार्यनिषेधपरया तव ॥ पतिस्त्वं गृहकृत्यानां विधा ताहंत बाध्यसे ॥ १३३४ ॥ किंच पूर्वनिषेध्यं च तादात्म्यमभवत्तव ॥ भेदः परो निषेधो मेयोन्योन्याभावरूपकः ॥ १३३५ ॥ अतस्त्वद्याय एवार्थचित्रमत्कार्यसाधकः ॥ यद्वा लादैक्यवाक्यानां बाधिका भेदवागभूत् ॥ १३३६ ॥ अतो निरवकाशं यत्तदेव बलवत्तरं । दुर्बलं सावकाशं स्यादिति सर्वमनोरमं ॥ १३३७ ॥

॥ परयेति ॥ कार्यनिषेधपरया गृहकृत्यं कर्तव्यमित्युक्तेन शक्यत इति प्रतिवज्जयेत्यर्थः ॥ १३३४ ॥ अपिचार्यं न्यायसवैवानिष्ट इत्याह ॥ किंचेति ॥ यः भेदः ॥ १३३५ ॥ यद्बलात् यस्य न्यायस्य बलात् ॥ १३३६ ॥ १३३७ ॥ मानांतरसिद्धभेदस्यानुवादकतया भेदश्च

तेनभेदेतात्पर्यमितिशङ्काप्रतिबद्धापरिहरति ॥ यदीति ॥ अन्यतःमानांतरात् । तत्सत्त्वंब्रह्मसत्त्वं ॥ १३३८ ॥ १३३९ ॥
अतोपिउक्तन्यायादपि ॥ १३४० ॥ दोषांतरंचाह ॥ यदीति ॥ सभेदश्रुतिः । भीमसेनगदा भीमसेनगदावदभेदइत्यर्थः । ईश्वर-
धर्मिकभेदस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वेनअनुवादकत्वशङ्कायाअपितत्राभावादितिभावः । नन्वीश्वरधर्मिकोभेदश्रुत्यानोक्तइत्यतआह

यद्यन्यतःसिद्धभेदस्यानुवादेनमेश्रुतिः॥ नभेदसाधिकातर्हिस्वप्रकाशत्वशक्तिः ॥ १३३८ ॥

सिद्धस्यब्रह्मसत्त्वस्याप्यनुवादपराश्रुतिः॥ अस्तिब्रह्मेत्यादिरूपानतत्सत्त्वंप्रसाधयेत् ॥ १३३९ ॥

असिद्धबोधकशून्यवाक्यस्यादैक्यवाक्यवत् ॥ अतोपिब्रह्मभेदोऽयं ब्रह्मसंमितएवहि ॥ १३४० ॥

यदिप्रत्यक्षसिद्धस्यसाभेदस्यानुवादिनी ॥ तर्हीशधर्मिकोभेदोभीमसेनगदाभवत् ॥ यतोऽन्य-

पदयुग्मेनभेदोद्भावप्युदीरितौ ॥ १३४१ ॥ अथप्रत्यक्षसिद्धस्यजीवभेदस्यचश्रुतिः॥ कुतोऽनुवादं

कुरुततूष्णीवादूषणायवा ॥ १३४२ ॥ आद्योद्विबद्धभेदोऽसौसुबद्धोभून्नसंशयः ॥ नचेत्स्वोक्ता

र्थनिर्णीत्येतासनानुसृतिर्वृथा ॥ १३४३ ॥ मानस्यमानसंवादेग्रामाण्यवधृतिः किल ॥ चित्रस-

त्वावधेनामृत्काचच्छेदक्षिणीक्षणता ॥ अतोतिबलवद्भैरातस्यादैक्यस्यपलायनं ॥ १३४४ ॥

॥ यतइति ॥ द्वौ ईश्वरधर्मिकजीवधर्मिकौ ॥ १३४१ ॥ कुतइत्युक्तप्रश्नविशदयति ॥ तूष्णीवेति ॥ १३४२ ॥ पक्षद्वयंच
दूषयति ॥ आद्यइत्यादिना ॥ नचे न्मानांतरसंवादोदाहृत्यायनचेत् । शासनं शिलाशासनं ॥ १३४३ ॥ मानांतरसंवादेनभे-

दस्यबलवत्त्वात् ॥ १३४४ ॥ द्वितीये दूषणार्थमनुवादइतिपक्षे । तत् यदर्थमनुवादः तत् । तदा ऐक्यवाक्यस्यदूषणत्वे ॥ १३४५ ॥ अन्योन्याश्रयमेवदर्शयति ॥ दूषणेति ॥ निरंकुशा विरोधिभेदश्रुत्याख्यांकुशरहिता । तांभेदश्रुतिं ॥ १३४६ ॥ अस्याःऐक्यश्रुतेः । सांभेदश्रुतिः ॥ १३४७ ॥ तथाचभिक्षामास्तु श्वानंगृहाणेत्याभाणकमनुकरोषीत्याह ॥ श्वानमिति ॥

द्वितीयेदूषणं किंतदैक्यवाक्यंयदीष्यते ॥ तदान्योन्याश्रयोदोषोवैर्याश्लेषोपमस्तव ॥ १३४५ ॥ दूषणार्थानुवादित्वेसिद्धिभेदपरश्रुतेः ॥ निरंकुशैक्यवागैक्यमुक्तवातांदूषये त्वयौ॥ १३४६ ॥ सिद्धेऽस्यादूषकत्वेचदूषणार्थानुवादिनी ॥ सास्यादितिनकस्यस्यादन्यान्या अथदूषणं ॥ १३४७ ॥ श्वानंगृहाणभिक्षामेमास्त्वित्याभाणकंस्मर ॥ यदन्योन्याश्रयश्रुता दंष्ट्रापरश्रुनार्दिते ॥ दूरेभूदूषणार्थानुवादित्वान्नस्यभोजनं ॥ १३४८ ॥ दृढप्रत्यक्षवैरेपिश्रुतिरैक्यं कथं वदेत् ॥ अबाधितोहिवाक्यार्थयोग्यतावश्यकानि किं ॥ १३४९ ॥ यदाप्रत्यक्ष बाधायार्थैक्यवाक्यं व्रजेत्तव ॥ तदाबलवतीभेदश्रुतिर्हन्याद्विपृष्टतः ॥ १३५० ॥

अदितेत्वयि ॥ १३४८ ॥ किंचप्रत्यक्षबाधाच्चऐक्यश्रुतिर्नस्वार्थपरा । अतोपिनभेदश्रुतिदूषणायालमिताह ॥ दृढेति ॥ योग्यता अर्थाबाधरूपयोग्यता ॥ १३४९ ॥ ऐक्यश्रुत्यैवप्रत्यक्षस्यापिबाधइतिचेत् । तत्राह ॥ यदेति ॥ बलवती प्रत्यक्षसहायव

त्वेनबलवती ॥ १३५० ॥ ततः प्रत्यक्षबाधकरणात् । ताँएक्यश्रुतिं । सः भेदग्राही बलवत्तरः ॥ १३५१ ॥ तस्माच्छ्रुत्यायुद्धेप्रत्यक्षेणताडनात् प्रत्यक्षेणयुद्धेचश्रुत्याताडनादित्यर्थः । यथाउभाभ्यांप्रबलभट्टाभ्यायुद्धकारिभट्टस्य एकंप्रतिप्रत्यवस्थानेअपरोहन्यात् । अपरंप्रतिचप्रत्यवस्थानेपुनस्सएवहन्यात् । तथातैवैक्यवाक्यस्यापिप्रबलप्रमाणद्वयविरोधेनस्वार्थासाधकत्वरूपसंक

अथभेदश्रुतिरोद्धुयदानिवधृतेततः ॥ तदातांपृष्ठतोहन्यात्ससाक्षीबलवत्तरः ॥ १३५१ ॥
तस्मादुभाभ्यांयुद्धेनक्लिश्यैदेक्यश्रुतिस्तव ॥ अतस्ताँक्लेशनाशायशीघ्रमर्थान्तरेनय
॥ १३५२ ॥ किंचप्रत्यक्षबाधायानालंवाक्यशतान्यपि ॥ अन्योन्याश्रयदोषेणतथादोषात्
रेणच ॥ १३५३ ॥ प्रत्यक्षबाधेवाक्यंतदैक्यवक्तिह्यबाधितं ॥ वाक्येनैवाक्षबाधेचकथंना
न्योन्यसंश्रयः ॥ १३५४ ॥ वाक्येनैवयदाक्षस्यदृढस्यापिप्रबाधनं ॥ गंगायांदोषइतिवाङ्मु
र्याद्धोषवर्तीनदी ॥ साक्षाद्बाधेनतत्प्यागेगतमैक्यंभवत्करात् ॥ १३५५ ॥

दमागतमितिभावः । अतः उक्तीत्याप्रमाणद्वयविरोधेनस्वमुख्यार्थकथनसामर्थ्याभावात् ॥ १३५२ ॥ ऐक्यश्रुतेःप्रत्यक्षबाधकत्वेपूर्ववदन्योन्याश्रयलक्षणावृत्तेरुच्छेदचदोषमाह ॥ किंचेति ॥ १३५३ ॥ दोषानर्हत्त्वप्रत्यक्षस्वगंगायांदोषइत्याप्तवाक्येनैवबाधितुंशक्यत्वात्ऐक्यवाक्यात्प्रत्यक्षबाधितमैक्यमिव गंगायांदोषइतिवाक्यात्प्रत्यक्षबाधितमपिदोषाधारत्वंप्रवाहस्य

वसिद्धोदितिवाक्येनैवप्रत्यक्षबाधनेलक्षणावृत्तेरुच्छेदएवस्यादितिभावः ॥ १३५५ ॥ एतदेवंसगृह्याह ॥ त्यजवेति ॥ वाक्यस्य
वप्रत्यक्षबाधकत्वेउक्तरीत्यावाक्यबलादेवदोषाधारत्वस्यैवप्रवाहवक्तुंशक्यत्वेनलक्षणावृत्तित्यजवा लक्षणावृत्तिरक्षणाप्रत्यक्षस्यै
ववाक्यबाधकत्वमंगीकृत्यबाधितमुख्यार्थत्यागेनवाक्यस्यार्थान्तरेप्रापणे तद्वदैक्यवाक्यस्यापिप्रत्यक्षबाधितंमुख्यैक्यंपरित्यज्या
मुख्यलोकसिद्धसादृश्यैक्यरूपार्थान्तरेऽवश्यंप्रापणीयत्वात्तत्त्वविन्मतंभजवा । एकत्रप्रत्यक्षबाधेनवाक्यमर्थान्तरेनीत्वा न्यायसाम्ये
पिपुनरेकत्रननयसिचेत्अर्धजरतीयकारिणत्वांपंडिताहसेयुः । अतोऽन्यत्रदेशान्तरेव्रजवा । देशान्तरगमनेहास्यार्धजरतीयकथनेचा

त्यजवालक्षणावृत्तिंभजवातत्वविन्मतं ॥ व्रजवान्यत्रवाणीमुत्सृज्यवावुधसंसदि ॥ १३५६ ॥

दृढभेदश्रुतेर्वैरादृढप्रत्यक्षवैरतः ॥ नाभेदमागमोवक्तिजीवस्यपरमस्यच ॥ १३५७ ॥

लसश्चेतुबुधसंसदिवाणीमुत्सृजवेतियोजना । अनुप्रासइशब्दालंकारः । उभयतःपाशारज्जुरथालंकारः । वक्तुराप्तत्वनिश्चयेसति
हितद्वाक्येऽप्रामाण्यासंभवेनमुख्यार्थबाधेऽबाधितमर्थान्तरंवदति । अन्यथाआकाशेदोषइतिवत्तृगांगायांदोषइतिवाक्यमप्युन्मत्त
प्रलपितमेवेतिब्रूयुः । एवंचनिश्चितप्रामाण्यतयाप्रबलस्यैववाक्यस्यबाधकंप्रत्यक्षश्रुतेरपिकथनबाधकमितिभावः । यजमानप्रस्त
रादिभेदविषयप्रत्यक्षैणैवतदभेदश्रुतीनांबह्वीनामपिबाधदर्शनात्श्रुतित्वेनापिनकश्चिद्विशेषः ॥ १३५६ ॥ उक्तमर्थमुपसंहरन्सर्व
त्रप्रत्यक्षैणैवश्रौतार्थबाधनेऽज्ञप्रत्यक्षेणभगवतस्स्वातंत्र्यादिकमपिबाध्यस्यादित्यतोविवेकचदर्शयति ॥ दृढेति ॥ १३५७ ॥ अतः

गंगायाधोषइत्यादौलौकिकेऽर्थेप्रत्यक्षस्यैवप्राबल्यदर्शनात् । तत्तमेपिशाचतादात्म्याभाववत्स्वस्मिन्नीश्वरतादात्म्याभावस्यचप्रत्यक्षयोग्यत्वेनयोग्येचस्वार्थेआगमादपिप्रत्यक्षस्यैवप्रबलत्वं । लोकमोहनायान्यानुसरति गुरुमुखात्पठतिचकृणो माययान्निगूहितस्वातंत्र्यसार्वज्ञादेरस्मदादिप्रत्यक्षायोग्यत्वात्तत्रप्रत्यक्षस्यबाधकतेतिभावः ॥ १३५८ ॥ प्रकारांतरेणापिप्रत्यक्षानुवादत्वपक्षं दूषयति ॥ अक्षसिद्धेति ॥ नचेत् अनुवादेपियाथार्थ्यस्यहानिश्चेत् । स्मृतिः मन्वादिस्मृतिः । स्मृतिकर्तृणामन्वादीनांव्यपे

अतःप्रत्यक्षयोग्यार्थेप्रत्यक्षबलवत्सदा ॥ अतर्दित्रयार्थमात्रेणुप्रबलावागितिस्थितं ॥ १३५८ ॥
अक्षसिद्धानुवादेपिकाहानिरितिचिंत्यते ॥ याथार्थ्यमेवमानत्वंतस्यहानिर्नकाचन ॥ नचेत्तस्मृतिरमानंस्यात्स्मृतिकर्तृव्यपेक्षया ॥ १३५९ ॥ एकस्यामानमन्यस्यकथंमानंभवेद्वद ॥ प्रमालमप्रमाल्वंचनद्येकत्रैवधर्म्मिणि ॥ १३६० ॥ अनपेक्षितमेकस्यपरस्यान्नत्वमानता ॥ परबोधनकालेतुतस्यापितदपेक्षितं ॥ १३६१ ॥ प्रत्यक्षसिद्धभेदस्याप्यपलापेकृतोद्यमं ॥ परंबोधयितुंभेदवादीवादोप्यपेक्षते ॥ अक्षसिद्धानुवादात्तद्वदोषकोपिदृश्यते ॥ १३६२ ॥

क्षया । स्वसाक्षिणार्थमुपलभ्यहवाक्यंरचयति । अतस्तासांप्रत्यक्षसिद्धानुवादरूपत्वात्अप्रामाण्यस्यादितिभावः ॥ १३५९ ॥
ननुस्मृतिकर्तृणामप्रमाणमपिअन्येषांप्रमाणंभविष्यतीत्यतआह ॥ एकस्येति ॥ एकस्य प्रत्यक्षेणभेदसिद्धिमतःपुरुषस्य ॥ १३६० ॥
तस्यापि भेदसिद्धिमतोपि । तत्त्वचनं ॥ १३६१ ॥ अपेक्षाप्रकारमेवाह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ परं प्रतिवादिनं । अदः भेदबोधकश्रु

तिवचनं । यथाभेदवादीतंप्रत्यनुमानादिनाकथायांभेदसाधयति तथावचनेनापिआग्रहमोचनायभेदोद्ध्यतेचेत्कथमनपेक्ष्यत्वमितिभावः । तत्तस्मात् उक्तविधयासार्थक्यात् ॥ १३६२ ॥ दूषणेनैवेत्येवकारेणाक्षसिद्धेर्दूष्यत्वेहेतुतांव्यवच्छिनत्ति । तदेवोपपादयति ॥ अक्षेति ॥ यतःप्रत्यक्षासिद्धमपिशून्यत्वमेकवलदूषणेनैवदूष्यते । अतोक्षसिद्धिरप्रयोजिकेत्यर्थः ॥ १३६३ ॥ ननु तर्हिदूषणेनैवभेदोद्ध्योस्त्वित्यतआह ॥ दूषणमिति ॥ सर्वज्ञासर्वज्ञयोर्भेदस्ययौक्तत्वेनवाक्यातिरिक्तदूषणंकिंचिदपिनास्ति ।

दूषणार्थानुवादेतुदूषणेनैवदूष्यता ॥ अक्षसिद्ध्यानदोषोभूत्किंशून्यत्वंनदूष्यते ॥ १३६३ ॥
दूषणंनैवभेदेस्तिभेदंतत्साधयेच्छ्रुतिः ॥ अक्षसिनाछिन्नपदायद्भग्राभूत्परश्रुतिः ॥ १३६४ ॥
अपिचामानतस्सिद्धिर्दूषणेनाप्यपेक्ष्यते ॥ दृढमानेनसिद्धिस्तुभवेदूषणदूषणं ॥ १३६५ ॥ दूषणेनैवमानस्यामानत्वेऽन्योन्यसंश्रयः ॥ अतोक्षसिद्ध्यादोषोक्तिरदोषज्ञत्वसाधिका ॥ १३६६ ॥

वाक्यंचप्रत्यक्षबाधितस्वार्थपरंनेत्युक्तं । अतएव नैवेत्यवधारणं । एतदेवदर्शयति ॥ अक्षसिनेति ॥ छिन्नपदा अतत्त्वमसीतिपदच्छेदवती ॥ १३६४ ॥ किमर्थतर्ह्यनूद्यदूषयंतीत्यतआह ॥ अपिचेति ॥ अमानतः वादिवाक्यप्रत्यक्षाभासादिना । दूषणदूषणं दूषणस्यैवस्वयंदूषणंभवतीत्यर्थः । नहिनिर्दोषप्रत्यक्षेणनिश्चितोघटःकेनापिवादिनानेतितिनिषिध्यपदीकर्तुंशक्यतइतिभावः ॥ १३६५ ॥ अत उभयथाप्यक्षसिद्धेर्दोषादर्शनात् । अदोषज्ञत्वं अपंडितत्वंतत्त्वसाधिकाधिकेत्यर्थः ॥ १३६६ ॥ किंच निवृत्ततर्पे

रूपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् । कउत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येतविनातिमुधात् इति भागवतेऽपरोक्षज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धभगवद्गुणानामनुवादस्य महप्रमाणतयोक्तवाञ्छनानुवादोदूषणमित्याह ॥ १३६७ ॥ एते निवृत्ततर्पैरित्यादिविशेषणैरुक्ताः । निवृत्तस्तर्पणविषयतृणायेभ्यस्तनिवृत्ततर्पणैः । अतिमुधात् मिथ्याज्ञानिनः ॥ १३६८ ॥ १३६९ ॥

विरज्येतोत्तमश्लोकगुणानामनुवादतः ॥ कइत्यादिव्यासवाक्यान्यनुवादस्तु वांति हि ॥ १३६७ ॥ निवृत्ततर्पणैरुक्ताः भवस्यौषधता तथा ॥ मनश्चोत्रप्रियत्वं च मिथ्याज्ञान्यतिदू रता ॥ १३६८ ॥ महामानस एवैते युज्येरन्धर्मराक्षसः ॥ अमानस एव भज्येरन्निति मन्याम हेवयं ॥ १३६९ ॥ अतः प्रमाणसंवादादनुवादो महत्तरं ॥ मानमित्येव जानीहि न लुनीहि सतां मतं ॥ १३७० ॥ स्यादेकैकमते शंका सर्वस्याभिमततु न ॥ अन्नहि कस्यवानां प्रत्यक्षं मानमेव तत् ॥ १३७१ ॥ अतो नादिमतप्राप्ततदैक्यस्यानुवादनं ॥ तद्धैक आहुरसदेव दम ग्रइति श्रुतौ ॥ ब्रह्मासत्त्वनुवादाभेदोषाहमिति शोभते ॥ १३७२ ॥

अतः शुकव्यासादिभिस्सुतत्वात् ॥ १३७० ॥ एकैकवादिनां शुक्युक्त्यादिनाभिमतैर्ऽर्थतत्त्वप्रतिवादिनां विवाददर्शनात् सर्वप्रत्यक्षेणान्नतया सिद्धेऽन्ने कस्यापि विवाददर्शनात् प्रत्यक्षमेव प्रबलप्रमाणमित्याह ॥ स्यादिति ॥ १३७१ ॥ अतः प्रमाणप्राप्ता नुवादस्य दोषानर्हत्वात् । अनादिमतं प्रवाहो नादिमायावाद्यादिमतं । दोषार्हदूषणार्ह । प्रमाणाप्राप्तत्वेन दूषयितुं शक्यमिति ॥ ४०९ ॥

शेश्वरप्रत्यक्षसिद्धत्वमात्रेणानुवादित्वेऽप्यश्रुतेरप्यनुवादित्वस्यादिति चोहं । अतः श्रुतेरेवपूर्वप्रमाणत्वात् ॥ १३७५ ॥ १३७६ ॥
यत्प्रयस्मात् ॥ १३७७ ॥ भेदश्रुतेरनुवादित्वाभावेयुक्त्यन्तरंचाह ॥ एकइति ॥ यत्प्रयस्मात् । तद्वैकआहुरिति स्वप्नमायासरू-
पेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पितेत्यादौ दूष्यानुवादे । तत्प्रयस्मात् दूष्यानुवादत्वेऽन्यप्रोक्तत्वज्ञापकपदस्य सव्यवर्तनात् । स्वोक्तं तादृशपदं
विना स्वमततथैवोक्तं । युक्त्यन्तरंचाह ॥ दूषयामिति ॥ यस्मात्तद्वैकआहुरसदेवदमग्रआसीत्कथमसतस्सज्जायेतेति वाक्ये स्वप्न

किंचानुवक्तियन्नित्यनानित्यमनुवर्तते ॥ १३७७ ॥ येकेन्यइति वासान्यप्रोक्ततामपियत्सृष्टं ॥
दूष्यानुवादवदति तत्स्वोक्तननिषेधति ॥ १३७८ ॥ इति मन्यामहे दूष्यदूषणचैकवाक्यगं ॥
करोति शाखांतरगतच्छाखांतरवर्तिनां । नदूषणाययतेति वाक्यानामिति भेदमिति ॥ १३७९ ॥
तस्माद्वक्तृसंहितावाक्ये सयुक्तिकमुदीरितं ॥ कुतस्सादूषयेत्स्वार्थसूक्तेस्विद्धासिदूषणं ॥ १३८० ॥

मायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता । देवस्यैष स्वभावो यमाप्तकामस्य कासृष्टेति वाक्ये च दूष्यदूषणचैकवाक्यगंकरोति । यस्मिन् स्थ-
ले दूष्यमनुवदति तत्रैव दूषणमपि स्पष्टवदति । अन्यथा सिद्धांतत्वभ्रंशाल्यापदकतया स्वस्याप्रलंभकत्वप्रसंगात् । तत्प्रयस्मात् ।
शाखांतरगा सामशाखोपनिषदिविद्यमाना तत्त्वमसीत्यादिका । शाखांतरवर्तिनां आथर्वणोपनिषदि ऋक्संहितावामनसूक्ते च विद्य-
मानानां वाक्यानां द्वामुपणेत्यादि वाक्यानां ॥ १३७८ ॥ १३७९ ॥ तस्माच्छाखांतरोक्तस्य शाखांतरदूषणायोगात् । स्वार्थ

अन्यइत्याद्यन्योक्तित्वज्ञापकं विनैवोक्तमर्थं । दूष्यस्थलएवदूषणं च नात्रास्तीत्याह ॥ सूक्तइति ॥ १३८० ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ सूक्तंचेदमिति ॥ १३८१ ॥ भेदवाक्यस्यादूष्यत्वैकमुलमाह ॥ उदितइति ॥ उदितेजुहोतीति स्पष्टं विरुद्धा पिवाङ्गदूष्यते । किंतु शाखाभेदेन समाधीयते । तद्वद्वासुपर्णा न ह्यसुपर्णेति वाक्यद्वयाभावात् अविरुद्धा स्पष्टं विरोधरहिता ॥ १३८२ ॥ साहित्यमुद्रयोपसंहरति ॥ अतइति ॥ उक्तविधया बहुयुक्तिभरितत्वादित्यर्थः । यथावीरभटाग्रद्वारेवस्थानुशक्तौ

सूक्तंचेदंतद्वस्यात्तत्त्वमेव वदेद्यदि ॥ अतस्त्वकथंकं सूक्तमिति च व्याहृतं वचः ॥ १३८१ ॥ उदितेऽनुदिते होमविधान्यपि न दूष्यते ॥ अविरुद्धा त्वियं वाणी कुतो वा दूष्यतां व्रजेत् ॥ १३८२ ॥ अतो भेदश्रुतेरग्रे एकैकप्रतितिष्ठति ॥ विरुद्धधर्मानोचौ चो जीवे शौद्रा विमोचिना ॥ १३८३ ॥ अनुवादादिरूपोयमित्याकारास्तिनश्रुतिः ॥ त्वद्वाक्येन ममाश्वासकल्पना बीजमुच्यतां ॥ १३८४ ॥ ऐक्योक्तेरन्यथायोगात्परंकल्प्यमिदं त्वया ॥ सा त्वद्यापि रणोद्योगादव्यावृत्तपदद्वया ॥ १३८५ ॥

न त्वेकः । एवमस्याश्रुतेरग्रे जीवेशयोर्द्वयोरेव चेतनतया प्रबलयोः स्थितिर्युक्ता । न तु परोक्तकुयुक्त्या एकस्य जीवस्य नापि दुर्बल्योर्बुद्धिजीवयोर्वैतिभावः ॥ १३८३ ॥ प्रकारांतरेणापि अनुवादकत्वव्यावहारिकत्वादिपक्षदूषयति ॥ अनुवादेति ॥ अनुवादरूपः आदिपदेन व्यावहारिकभेदप्रतिपादकरूप इति गृह्यते । अयं भेदप्रतिपादकश्रुतिसमुदायः । तद्वाक्ये तद्यप्रतिवादिनः अनुवादरूपेयं श्रुतिरिति स्वकपोलकल्पितवाक्ये ॥ १३८४ ॥ पराभिप्रायमुद्धाव्यदूषयति ॥ ऐक्योक्तेरित्यादिना ॥ सा ऐक्यश्रुतिः ।

अव्यावृत्तपदद्वया अव्यावृत्तं वाग्युद्धमध्यएवस्थितं पदद्वयंतत्त्वमिति पदद्वयं यस्यास्मात्तथोक्ता । पादविन्यासद्वयवतीति व्यनिः । अतदिति पदच्छेदस्य संभवेन स्वानुकूलपदएव संदेहः । ऐक्यप्रतिपादनदूरापास्तमिति भावः । उपलक्षणंचैतत् । उक्तरीत्या निरवकाश भेदश्रुतेरन्यथानुपपत्त्या ऐक्यश्रुतेरेव कुतो न व्यावहारिकैक्यपरता कल्था । अतो नेदं कल्पना बीजमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ १३८५ ॥ १३८६ ॥ उप संहरति ॥ अत इति ॥ अतः व्यावहारिकत्वादिकल्पना बीजाभावात् । स्वपदतः वाक्यस्थितपदात्प्रत्यक्षादिप्रमाणांतराच्च

वृत्त्यन्तरेक्षितपदामानत्रयभयादिता ॥ मुख्यार्थेनाकरोच्छ्रद्धामश्यासेचनवागिव ॥ १३८६ ॥
अतो यथाश्रुतो वाक्यस्यार्थो वाच्यो मनीषिभिः ॥ अविरुद्धस्वपरतस्तथामानांतरादपि ॥ १३८७ ॥
अविद्यमानो भेदोऽयं यद्युपास्त्यर्थमुच्यते ॥ तर्हि त्र्यक्षस्सहस्राक्षस्सहस्राक्षस्त्रिलोचनः ॥ १३८८ ॥
कुतो न कीर्त्यते ध्यातुं तस्माद्यद्वस्तु यादृशं ॥ तत्तथैव वदेद्ब्रह्मा ध्यातुं वा द्रष्टुमेव वा ॥ १३८९ ॥

अविरुद्धो यो वाक्यस्यार्थः स यथाश्रुत एव वाच्यः । विरुद्धस्तु न यथाश्रुत एव वाच्यः । किंतु वाक्यस्य स्ववृत्त्यन्तरसंगीकृत्या विरुद्धो यथा भवति तथैव वाच्यः । अप्रामाण्यापादकानुवादकत्वव्यावहारिकत्वादिकंतु न कुत्रापि श्रुति वाक्ये वाच्यमिति भावः ॥ १३८७ ॥ यच्चासंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं मननोपासने इति वदन्परः पुनरविद्यमानस्यैवोपासनां वक्ति । तच्च न केवलमुक्तविधया स्वमत विरुद्धं किंतु युक्तिश्रुतिस्मृतिविरुद्धं चेत्याह ॥ अविद्यमान इति ॥ तस्मात् तत्तद्रूपवैपरीत्येन तेषां तेषां ध्यानां कथनात् । द्रष्टुमे

वेतिवदताऽतत्त्वोपासनयातत्वदर्शनंचविरुद्धमिति सूचयति ॥ १३८८ ॥ १३८९ ॥ अनृतं ध्यानार्थमविद्यमानं । परेषामनृत
कीर्तनं निवारयन्वेदस्वयंकथमनृतं कीर्तयेदिति भावः ॥ १३९० ॥ ततः व्यत्यासेनाकथनात् । साश्रुतिः ॥ १३९१ ॥ उभयत्र
तत्त्वमसीत्यादौ ह्यसुपणेत्यादौ च ॥ १३९२ ॥ साकल्पना । तत् प्रमाणबाधितमैक्यं । अविद्यमानस्यैवोपासनमिति मतमेक्यस्यै

सत्यवदेति योन्यस्याप्यसत्योक्तिनिवारयेत् ॥ सवेदस्सर्वमर्यादारक्ष को नानृतं वदेत्
॥ १३९० ॥ यो यो देवो यथाकृत्वा येन लिङ्गेनैर्गुणैः ॥ वर्तते श्रुतिरप्येषा तंतं ब्रूते तथा तथा ॥
न व्यत्यासात्काचिद्वक्तिततस्सत्यव्रतैव सा ॥ १३९१ ॥ किंचोपास्त्यैभिर्दोक्तिश्चैक्यो
क्तिश्च कथं न ते ॥ उपासीते तितु पदं नो भयत्रापि दृश्यते ॥ १३९२ ॥ कल्पनाचेत्कसानस्या
दस्तुतस्त्वैक्यमेव ते ॥ सर्वप्रत्यक्षतो बाधादुपास्यस्यादसिद्धितत् ॥ १३९३ ॥ अनृतात्पात
कं वाक्तियो वेदो न सकुत्रचित् ॥ वदेद्वृतमन्यार्थमिति मन्यामहेवयं ॥ १३९४ ॥ नचेन्मो
हार्थमनृतं वेदो वक्तीति वादिनः ॥ बौद्धाद्याः केन दूष्यन्ते भ्रूष्यन्ते वा श्रुतेर्गुणाः ॥ १३९५ ॥

वोपास्यत्वं न्याय्यं । सर्वानुभवबाधितत्वेन तस्यैवाविद्यमानत्वात् । नतु भेदस्येति भावः ॥ १३९३ ॥ किंच नानृतात्पातकंपरमित्य
नृतस्य महापापरूपत्वं वदन्वेदः कथमनृतं वदेदित्याह ॥ अनृतादिति ॥ १३९४ ॥ नचेत् अनृतमवदन्नचेत् वेदस्याप्यनृतप्रतिपा

दकत्वमस्त्वितिचेत्यर्थः । गुणाः प्रामाण्यादयः ॥ १३९५ ॥ ननुनेदंयदिदमुपासतइतिश्रुतिःस्वयमेवोपास्यमानंअविद्यमानं
वदति । अतःश्रुत्याकथितमपिकथनानृतमित्यतआह ॥ श्रुतेरिति ॥ तत् नेदंयदिदमुपासतइतिवाक्यं ॥ १३९६ ॥ अतः
अनुकूलार्थतयायोजयितुंशक्यत्वेनसावकाशत्वात् । प्रागुक्तश्रुतियुक्तीनांनिरवकाशत्वाद्वा । श्रुतेर्गुप्त्यै श्रुतिप्रामाण्यरक्षायै ।

श्रुतेरनृततांकापिवदतीतिवचस्तुयत् ॥ श्रुतिप्रामाण्यरक्षायैतदन्यार्थवद्देहुधः ॥ १३९६ ॥
अतोनेदंयदिदमित्यादिवाक्यंनवाधकं ॥ वाच्योन्योर्थश्चश्रुतेर्गुप्त्यैत्वयापिचमयापिच ॥ १३९७ ॥
उपासनार्थधनवान्किमनुश्रियतेत्वया ॥ अधनोवानरःकाश्चित्स्वानुभूतिविचारय ॥ १३९८ ॥
विषानिर्हरणेशक्तोऽध्यातव्योगरुडस्त्वया ॥ सर्पदंष्ट्रेनकिमुतकाकोलूकादिपक्षिणः ॥ १३९९ ॥
विघ्नध्वंसायविघ्नेशोविद्यास्यैशारदात्वया ॥ मृत्युंजयोमृत्युजित्यैकुतस्संसेव्यतेवद ॥ १४०० ॥
अविद्यमानस्सवितासंध्योपास्त्यैकिमीर्यते ॥ स्वामानतांस्वयंकर्तुंकिमुन्मत्तावचश्श्रुतिः ॥ १४०१ ॥

उपास्यमानस्याविद्यमानत्वेऽपासनापादोक्तसकलश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसंगात्तद्देवैवाक्यमन्यथायोजनीयमितिभावः ॥ १३९७ ॥
बहुधास्वानुभवविरुद्धंचाविद्यमानस्योपासनमित्याह ॥ उपासनार्थमिति ॥ अविद्यमानोपासेनफलप्राप्तिश्चेत्तद्धनप्राप्त्यर्थम
धनस्यसर्वैववक्तव्येतिभावः ॥ १३९८ ॥ १३९९ ॥ १४०० ॥ स्वामानतां । वेदामानतां । स्वयं नेदंयदिदमित्यादिरूपा ॥ १४०१ ॥

सत्यंवदेतिवाक्यतात्पर्यविरोधाच्चनेदंयदिदमितिवाक्यनस्वार्थपरमित्याह ॥ सत्यमिति॥ सा नेदंयदिदमित्यादिरूपा॥ १४०२॥
ब्रह्मसूत्रविरुद्धं चाविद्यमानोपासनमित्याह॥ यन्नप्रतीकइति ॥ यतस्मात् ॥ १४०३॥ यतः सआत्मा परमात्मा प्रतीकं वागादि
प्राणांतप्रतिमा नैव ततः प्रतीकस्यात्मत्वाभावात्॥ आत्मत्वभावना परमात्मत्वभावना । तत्रप्रतीके॥ १४०४॥ तस्मात्प्रतीकेऽविद्यमा

सत्यंवदेति यावाणीवक्तिधर्मानुशासनं ॥ असत्यं किल सावाक्तिध्यातुं सर्वत्र सर्वदा
॥ १४०२॥ यन्नप्रतीकेन हि स इत्थं सूत्रकृतैव हि ॥ अविद्यमानस्योपास्तिर्न काप्यस्ती
तिसाधितं ॥ १४०३॥ यतः प्रतीकं नैवात्मा तत आत्मत्वभावना ॥ न तत्रेति हि सू
त्रार्थस्तवापि च समापि च ॥ १४०४॥ तस्मादविद्यमानस्य भेदस्योत्कीर्तनं श्रुतौ ॥
उपासनार्थमिति यन्मतं तच्च विगर्हितं ॥ १४०५॥ स्थूलोपास्तावरुंधल्यास्ताराण्या
रात्स्थितैक्ष्यतां ॥ भेदोपास्त्यात्वभेदस्य विरुद्धस्य कथं दृशिः ॥ १४०६॥ ॥

नात्मत्वोपासनस्य नेति निषेधेन विद्यमानोपासनस्यैव सूत्रतात्पर्यमिति सिद्धत्वात् ॥ १४०५॥ ननु स्थूलारुंधतीन्यायेन शाखाग्रचंद्रन्या
येन चाविद्यमानस्याप्युपासनं विद्यमानप्राप्त्युपायभूतं दृष्टमिति चेत् । अत्र प्रष्टव्यं । किं स्थूलताराया एवारुंधतीत्वोपासनात् सूक्ष्म
तारारूपारुंधतीप्राप्तिर्दृष्टा । शाखाग्रस्यैव चंद्रत्वोपास्त्याग्रचंद्रत्वप्राप्तिर्दृष्टेति मन्यसे उत सूक्ष्मतारायाः स्थूलतारासमीपस्थत्वात्

सम्यग्दृश्यमानस्थूलताराग्राक्प्रदर्श्य क्रमेणसूक्ष्मतारामपिदर्शयति । चंद्रस्यशाखाग्राभिमुख्येनसूक्ष्मतयास्थितत्वात्द्वारीभूतंस्थूलं शाखाग्रं प्राक्प्रदर्श्य पश्चात्तमपिदर्शयतीतिब्रूये । नाद्यः । दृष्टांतसिद्धेः । नहिस्थूलतारामेवारुंधतीत्वनेकोप्युपदिशति । नवाशाखा ग्रमेवचंद्रत्वेन । तथासतितावतैवचरितार्थतयापुनस्सूक्ष्मतारादिर्शनोत्कंठायाएवकुण्ठितत्वात्तद्दर्शनप्रसक्तैरेवाभावप्रसंगात् । किं तुमंत्रिदर्शनस्यराजदर्शनानुकूलत्ववत्एतद्दर्शनस्यापिदर्शनानुकूलत्वादेवप्रागिदमुपदिशति । उपासतेच । अतोनेदमविद्यमानोपासनस्यनिदर्शनं । अस्तुवाकथंचिदयंदृष्टांतं स्तथापितवदार्ष्टांतिकाननुगुणएव । त्वयासगुणेनिर्गुणत्वोपासनस्य भेदेऽभेदत्वोपासनस्यचाप्यनंगीकारात् । अंगीकारेचाभेदस्यैवोपास्यत्वप्रसंगेनत्वदभिलषितासिद्धेश्च । द्वितीयेपिनेमौदृष्टांतौतवानुगौ । स्थू-

लोपासनेवतांस्थूलांकिमण्वीकृत्यदर्शयेत् ॥ किंवाभिन्नकटाहस्याप्यभेदोभेदंचितया ॥ १४०७ ॥

लतारायाःशाखाग्रस्यचसूक्ष्मताराद्यविरुद्धत्वेन प्रत्युतपूर्वोक्तदृष्टांतेनतद्दर्शनानुकूलत्वाच्चयुक्तंतदुपासनं । तवतुसगुणस्यनिर्गुणविरोधित्वेन भेदस्यचाभेदविरोधित्वेन कथमेतदुपासनेनतत्प्राप्तिः । नह्यधकारदर्शनेनप्रदीपप्राप्तिःक्वापिदृष्टा । किंतुप्रदीपानुकूलवन्धुपासनेनैव । अतस्तवादृष्टकल्पनमपहायमेवेत्याह ॥ स्थूलेति ॥ आरात्समीपे । उपलक्षणंचेदमविरुद्धांचेत्यपिप्राह्यं ॥ १४०६ ॥ विरुद्धोपास्यातद्विरुद्धफलासौदृष्टांतद्वयमाह ॥ सेति ॥ सा स्थूलतारोपासना । तांतारां । स्थूलत्वोपासनयासैव ताराऽण्वीभवतिचेत्सगुणत्वोपास्यातदेवसगुणनिर्गुणीभवतीत्यस्येदंनिदर्शनंस्यात् । नचतदस्ति । एवंभिन्नकटाहस्थभेदस्यैवपौ-

नःपुन्येनर्चितयाभागद्वयस्यैकीभावाख्याभेदोयदिस्यात् तदाभेदोपास्त्याअभेदप्राप्तिःसंभाव्येतापि । नैतदपिदृष्टं । अतोविरुद्धोपास्त्यातद्विरुद्धफलप्राप्तिरसंभावितैवेतिभावः ॥ १४०७ ॥ किंचमनुष्यस्यैद्रव्योपासनवत्नीचस्योत्कर्षप्राप्तौमिथ्याभूतत्वेप्युपास्यइतिब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादित्यत्रभवद्भाष्यकृतैवभाषितं । एवंचनीचजीवस्योच्चब्रह्मत्वप्रापकमैक्यमेवमिथ्याभूतत्वेप्युपास्यस्यात् । नीचजीवस्यसुतरांनीचत्वप्रापकजीवब्रह्मभेदस्यकथमिथ्याभूतस्याप्युपास्तिरित्याह । उत्कर्षइति । उत्कर्षस्याच्चेदित्यर्थः । तादृ

उत्कर्षश्चेदुपास्यस्यान्मिथ्यार्थोपिमेतत्तव ॥ नीचजीवोच्चताहेतुस्तादृगैक्यंननोभिदा ॥ १४०८ ॥ अविद्यमानभेदस्यनोपासा तेन शोभते ॥ अविद्यमानमेवैक्यमुपास्यस्यात्सुखेनते ॥ १४०९ ॥ यदिध्यानयमिथ्यार्थप्रथयेत्प्रथिताश्रुतिः ॥ तदादृष्ट्यैतवैक्यंचमिथ्यार्थनकुतोवदेत् ॥ १४१० ॥ घटवृत्त्येवतद्वृत्त्याप्यविद्यानाशइष्यतां ॥ मिथ्यार्थदृष्ट्याप्यानंदःकिंनतात्कालिकोनृणां ॥ अतस्तयापिमुक्तिस्तस्याद्यथाप्रागुक्त्याहृदिः ॥ १४११ ॥

क्व उत्कर्षप्रापकं । नोस्माकंभिदा न । तादृशीनेत्यर्थः । अतःकथमिथ्याभूतस्याप्युपास्तिरितिभावः ॥ १४०८ ॥ १४०९ ॥ किंच ध्यानयाविद्यमानभेदोक्तौदर्शनायाप्यविद्यमानमेवैक्यमैक्यश्रुत्याकथ्यतां । द्विधाकल्पनायांगुरुत्वात् । कार्यकारणयोर्द्वैतस्य युक्तत्वादद्वितीयश्रुतेःपक्षपाताभावाच्च । घटवृत्त्याऽज्ञाननिवृत्त्यंगीकारात् । मिथ्याभूतरजतदृष्ट्यापितात्कालिकानंददर्शनाच्च ।

द्विविधमुक्तेश्च मिथ्याभूतैक्यदर्शनेनापि संभवात् । एवमप्येकस्य सत्यत्वे कथं जगद्रक्षकतया निर्वैरस्य भेदस्यैव तदस्तु । उपास्यत
याप्रथमोपस्थितत्वेन लघवाच्च । नतैक्यस्येत्याह ॥ यदीति ॥ तद्धृत्या ऐक्यापरोक्षज्ञानेन । तथा मिथ्याभूतैक्यस्य दृष्ट्या । प्रागु
क्त्या मिथ्याभूतभेदोपास्त्या । दृशिः ऐक्यापरोक्षज्ञानं । मिथ्यार्थदर्शनस्य मोक्षासाधकत्वेन्यासाभ्यां देतदपिन स्यादिति भावः
॥ १४१० ॥ १४११ ॥ १४१२ ॥ किंच सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतमिति छांदोग्योपनिषदि ऐक्यस्यैवोपास्यतया कथनात् उपास्यतयो

द्वयोरैकस्य सत्यत्वे निर्वैरस्यास्तुलाघवात् ॥ अभेदस्तजगद्धतिभेदस्सर्वचरक्षति ॥ १४१२ ॥

सर्वमस्मीत्युपासीतैक्योपास्तिस्तव श्रुता ॥ भेदकनस्तथानाह त्वन्नयस्त्वां निहंत्य हो

॥ १४१३ ॥ किंचोपास्त्यायदिभिदातदासिद्धं समीहितं ॥ तं यथोपासते देवं तथैव भवती

ति हि ॥ १४१४ ॥ श्रुत्यामुक्तावुपास्यस्य तत्सत्त्वमवधार्यते ॥ तस्मादुपास्यो भेदोऽयमुक्तौ

चासीन्निराकुलः ॥ अतएव मृषोपास्तिर्न च कास्ति श्रुतेर्मेते ॥ १४१५ ॥

क्तस्य मिथ्यात्वमितिव दुक्तन्यायेनैव तवैक्यमिथ्याभूत् । नतु भेदः । भेदचित्तादृशपदाभावादित्याह ॥ सर्वमिति ॥ भेदक
भेदप्रतिपादिका ऋक् । तथा उपासीतेति ॥ १४१३ ॥ अपिच तं यथा यथोपासते तथैव भवतीति श्रुतौ उपास्यावस्थायाः तथैव
भवतीति फलभूतमुक्ताव्यवधारणात् त्वदुक्तन्यायेनैव भेदस्य मुक्तिकालीनत्वप्राप्त्या मदभीष्टसिद्धि र्थादनयैव श्रुत्या मिथ्याभूतो
पासनस्य निवारितत्वात् त्वदभीष्टसिद्धिश्चेत्याह ॥ किंचेति ॥ १४१४ ॥ १४१५ ॥ ततः उपास्यस्यैव मुक्तिकालीनत्वश्रवणात् ।

नैर्गुण्यमित्युपलक्षणमैक्यंचेत्यपिश्राह्यं । अनुपास्यमिति हेतुगर्भविशेषणं । तथैव भवति न त्वन्यथेत्यवधारणबलेनानुपास्याकारस्य मुक्तावसंभवादनुपास्यत्वस्य परेणांगीकाराच्चेति भावः ॥ १४१६ ॥ भगवतो जननादिदोषराहित्यंचैतच्छ्रुतिबलादेव सिद्धमित्याह ॥ मुक्तौ चेति ॥ अतः निर्दोषतयोपासितस्यैव हरैर्नैर्दोष्यप्रापकत्वस्याप्येतच्छ्रुतिसिद्धत्वात् ॥ १४१७ ॥ तस्मा त्रिर्दोषस्यैवोपा

ततोनुपास्यनैर्गुण्यनकदापि भवेन्नृणां ॥ सगुणंतु स दोपास्यस्वयंच सगुणो भवेत् ॥ १४१६ ॥ मुक्तौ च स्वस्य नैर्दोष्ययदवश्यमपेक्षितं ॥ अतोऽज्ञानक्लेशनाशजनमाद्यं न सारं हारौ ॥ इतिसिद्धंततोऽवद्यशून्योप्यासीद्रमापतिः ॥ १४१७ ॥ अनुपास्यमतत्वं च कुतो वक्ति श्रुतिः क्वचित् ॥ तस्मादापाततो दोषश्रुतिवद्भातियाश्रुतिः ॥ साप्युपास्यगुणार्थैव न दोषार्थेति चागतं ॥ १४१८ ॥ उपास्यनहर्मैक्यं तेन मोक्षेनापि संसृतौ ॥ उपास्यभावा न्मुक्तौ न नेदानीमावृतत्वतः ॥ १४१९ ॥ तस्मादुपास्यं सगुणं ब्रह्मैवासीद्धिनिर्मलं ॥ मुक्तिदत्त्वादिसुक्तिश्च तस्यासादृश्यमित्यपि ॥ १४२० ॥ तथैवेति वदंती सा श्रुतिराह ततोपि मे ॥ भिद्वसुस्थान् ब्रह्मैक्यं पदाह तमभूत्तव ॥ १४२१ ॥ ॥

सत्वात् । अनुपास्यस्य मोक्षफलश्रुतौ कथनायोगाच्च ॥ १४१८ ॥ इदानीं सारं । आवृतत्वतः अज्ञानावृतत्वात् ॥ १४१९ ॥ ततः मुक्तावपि सादृश्यविधानात् । पदाह तं तथैवेति पदेन निराकृतं । उपास्यादन्याकारस्य मुक्तौ तेन पदेन निराकरणात् ॥ १४२० ॥

॥ १४२१ ॥ अनयैवश्रुत्यामुक्ताबुपास्योपासकभावस्यापिसिद्धिरित्याह ॥ उपास्येति ॥ तंयथायथोपासतेतथैवभवतीतिश्रुत्या
सांसारिकोपासनावस्थ्यासदृशसर्वविस्थायाअपि सदृशार्थक तथैवेतिपदेनमुक्तौविधानात् ध्यानांगप्राकृतदेहसदृशप्राकृतदेहस्य
प्राकृतानंदपुलकसदृशप्राकृतानंदपुलकादेः प्राकृतोपासनासदृशप्राकृतोपासनस्य प्राकृततत्कृतत्वसदृशप्राकृततत्कृतत्वस्यच
मुक्तजीवेशुसिद्धेः । सर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्याविशेषात् इतिमूत्रात्सर्वश्रुत्यर्थोपासकब्रह्मणस्तथैवेतिश्रुतेमुक्तावयवार्थाप्राकृतोपास
नयोपास्यत्ववदप्राकृतोपासनयापिभगवतउपास्यत्वसिद्धिश्चेतिभावः । एवंचप्राकृतदेहस्यापिमुक्तौप्रसक्तिरितिशंकागर्भस्वावेणवग

उपात्योपासकत्वस्यमुक्तावप्यनुवर्तनं ॥ तथैवेतिहिसर्वस्याप्यवधृत्याश्रुतिर्जगौ ॥ १४२२ ॥
यतस्सारूप्यमोक्षोयंसर्वोपासिकृतांश्रुतः॥ अतस्सालोक्यसामीप्यसायुज्येषुचसद्भुवः ॥१४२३॥
श्रुतिरेषाबलवतीसर्वश्रुत्युक्तसंपदं ॥ स्वज्ञातिरक्षणोद्युक्तानापहर्तुर्विमुंचति ॥ १४२४ ॥

ता ॥ १४२२ ॥ प्रमेयांतरंचसिद्धमित्याह ॥ यतइति ॥ अयं एतच्छ्रुत्युक्तः । सारूप्यमोक्षः उपास्यनुसारेणस्वस्याप्याकार
गुणादिसादृश्यरूपफलश्रवणात् । सर्वोपासिकृतां सर्वेषामुपासिकृतामाधिकारिणांयतश्श्रुतः । उपास्तिहिमुमुक्षूणांसर्वेषामपेक्षिता
एवंचैतच्छ्रुत्येवसर्वेषांसारूप्यमोक्षोपिश्रुतइत्यर्थः । अंतइत्युत्तरेणान्वयः । सः सारूप्यमोक्षः ॥ १४२३ ॥ बलवती फलरूपता
त्यर्थलिंगवत्त्वात्प्रबला । सर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्याविशेषादितिमुत्रातसर्वश्रुत्यर्थोपासकब्रह्मणस्तथैवेतिश्रुतेमुक्तावपिसर्वश्रुत्यर्थो

पासकत्वावश्यंभावस्यापिसिद्धेः सर्वश्रुत्युक्तसंपदमित्युक्तं । अपहर्तुं अविद्यमानत्वोक्त्या निराकर्तुं । उपासितगुणसदृशगुणानां मुक्तेषु श्रवणादुपास्ये सुतरां तत्सिद्धिः । तत्त्वज्ञानस्यैव मौक्त्यफलहेतुत्वादिति भावः ॥ १४२४ ॥ तर्हि नेदं यदिदमुपासत इति श्रुतेः कोऽर्थ इत्यत आह ॥ उपासत इति ॥ उपास्यमानप्रतिमा ध्यानार्थं चित्तमनोमयी भगवत्प्रतिमा । बाह्या च सुवर्णादिरचित्ता कृष्णरामादि भगवत्प्रतिमा । अर्चादिनोपास्यमाना साक्षाद्भगवतः अपरोक्षज्ञानात्पूर्वद्रष्टुमशक्यत्वात् स्वबिम्बमूर्तेः प्रतिमामेव मनसा विरचय

उपासतो हि यदिदं नेदं ब्रह्मेति तु श्रुतिः ॥ उपास्यमानप्रतिमानैव ब्रह्मेति शंसति ॥ १४२५ ॥ ब्रह्मणस्स त्रिधानाच्च तदुपास्तिर्दिदृक्षतां ॥ राजद्वारोपास्तितोऽपिराज्ञस्याद्धिप्रसन्नता ॥ १४२६ ॥ उपासते सदा भो नैर्नरायदुर्भराः ॥ जीवरूपमिदं ब्रह्मेत्यर्थं चाह सा श्रुतिः ॥ १४२७ ॥ तव त्वति विरुद्धस्योपास्यैव स्यात्कथं फलं ॥ महाविरुद्धमर्थं किमनुमथनं चरेत् ॥ किं वा श्रुतेरुपास्यैव रूप्यप्राप्त्या धनी भवान् ॥ १४२८ ॥

ध्यायंति ॥ १४२५ ॥ तत्प्रतिमारूपं ब्रह्म सन्निधानवदेव न तु साक्षाद्ब्रह्मेत्यर्थः । अन्योपास्यस्याऽन्यप्रतीतौ दृष्टान्तमाह ॥ राजद्वारेति ॥ १४२६ ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदप्रतिपादकत्वात् इयं श्रुतिरस्माकमेवानुकूला । नतवेति भावेन श्रुतेरर्थान्तरमाह ॥ उपासत इति ॥ भोगैः यत् जीवचित्तन्यं उपासते सेवते तर्पयंतीत्यर्थः । इदं जीवरूपं जीवचित्तन्यं ॥ १४२७ ॥ भेदोपास्यादिना अभेदादिप्राप्तिः विरुद्धत्वाच्च भवतीत्येतद् दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ तव त्विति ॥ फलं विरुद्धफलं । भेदोपास्यस्याऽभेदप्राप्तिरित्यर्थः । महा

विरुद्धमंबुमथनमितिसंबंधः । अंबुमथनेनाग्निप्राप्तेरदर्शनात् विरुद्धोपास्त्यातद्विरुद्धफलक्कापिनभवतीतिभावः । निदर्शनांतरमप्याह ॥ किंवेति ॥ १४२८ ॥ त्वदृष्टान्तैर्नवाविद्यमानैक्यस्योपास्त्यत्वमागतं नतुभेदस्येत्याह ॥ किंचेति ॥ स्थूला तारा ॥ १४२९ ॥ सगुणोपास्त्यानिर्गुणप्राप्तौ चनायदृष्टांतोभूदित्याह ॥ स्थूलभास्वरंति ॥ १४३० ॥ सा स्थूलतारोपासनेनसूक्ष्मताराप्राप्तिः ।

किंचशाखाग्रचंद्रैक्यंध्यातव्यंकिलतेमते ॥ स्थूलैवारुंधतीत्वेनध्येयासूक्ष्मत्वसिद्ध्ये ॥ एवंचैक्यमुपास्त्यवाभेदोवाभूद्विचारय ॥ १४२९ ॥ स्थूलभास्वरतारायाध्यानेसूक्ष्माल्पभास्वरा ॥ तारैवदृश्यते व्योम नीरूपंनहिदृश्यते ॥ १४३० ॥ एवंचसगुणोपास्त्यानिर्गुणोपास्त्यानसा ॥ यद्ध्वेयस्सगुणोत्रापिप्राप्योपिसगुणोयतः ॥ १४३१ ॥ अस्माकंतुमनोरूपप्रतिमास्थूलभास्वरा ॥ उपास्त्यमानास्वांतस्थ्याज्ञानानंदमयप्रभां ॥ १४३२ ॥ अतिसूक्ष्माहरेर्भूतदर्शयेदितिवादिनां ॥ तवोपमैवानुपमाबलमासीद्विवेचने ॥ १४३३ ॥ अरणीस्थानलप्राप्तिररण्योभयनेयथा ॥ तथा तुकूलान्यसेवाप्यन्यप्राप्त्यैभवेन्मम ॥ तुहिनानुसृतिःकिंस्यादहनप्राप्तयेवद ॥ १४३४ ॥

यत्प्रस्मात् । अत्र स्थूलारुंधतीदृष्टांते ॥ १४३१ ॥ अतस्त्वदृष्टांतोप्यस्माकमेवानुकूलइत्याह ॥ अस्माकमिति ॥ ज्ञानानंदमयीप्रभायस्यास्मातां । अप्राकृतकांतिमतीमित्यर्थः । अनुपमाअसदृशी तवोपमैवबलमासीदितिसंबंधः ॥ १४३२ ॥ १४३३ ॥ अनुकूलान्यप्राप्त्यातदनुगुणाफलप्राप्तिर्दृष्टा । नतुविरुद्धोपास्त्यातद्विरुद्धफलप्राप्तिरित्यत्रमंदानामपिबोधायपुनरपिदृष्टांतावाह

॥ अरणीस्थेति ॥ १४३४ ॥ किंचयथागुरोश्चरणसेवापिदेहाधिष्ठातृगुरुसेवैव तथाहरिप्रतिमासेवापिप्रतिमासन्निहितहरिसेवैव । अतोपिनकुचोद्यावकाशइत्याह ॥ गुरोरिति ॥ १४३५ ॥ सएव आत्मैव ॥ १४३६ ॥ हियस्मात् । तत्र साधिष्ठानभगवदुपासने । अमुख्यतःउपास्यं यदधिष्ठानं । त दधिष्ठानं । तं ईश्वरं । एवंचयदधिष्ठानंअमुख्यतयोपासते इदंब्रह्मन । किंतुतदेव

गुरोश्चरणकैर्गुरुकैर्कर्यमेवयत् ॥ अतस्तत्प्रतिमाध्यानमपितद्व्यानमेवनः ॥ १४३६ ॥ एवंचात्मैवसेव्योभूद्ध्यातव्योभूत्सएवहि ॥ श्रुतयस्समृतयस्तस्मादुपास्यंप्राहुरीश्वरं ॥ १४३६ ॥ अधिष्ठानतयातत्रद्युपास्यंयदमुख्यतः ॥ नतद्ब्रह्मेतिचप्राहुर्मुख्योपास्यंचतं जगुः ॥ १४३७ ॥ वस्तुतस्तूक्ष्मतारायास्समीपस्थेतिलौकिकाः ॥ स्थूलंतारांदर्शयं तितद्भावंतत्रकोवदेत् ॥ १४३८ ॥ शाखाग्रदेशेनंदोअस्यादादेशोविवेकिनां ॥ शाखाग्रैक्यंतुकोवक्तिमिथ्योपास्तिःकृतेस्ति तत् ॥ १४३९ ॥ ॥

मुख्योपास्याधिष्ठातृभगवच्चैतन्यमेवत्वंब्रह्मविद्धीतिश्रुतेरर्थस्संपन्नः ॥ १४३७ ॥ किंचस्थूलतारायाअरुंधतीत्वेन शाखाग्रस्यच चंद्रत्वेनोपास्तौ मिथ्योपासनमाशास्येतापि सैवनास्तीत्याह ॥वस्तुतइति॥ तद्भावः सूक्ष्मतारात्वं । तत्र स्थूलतारायां ॥ १४३८ ॥ तत्तस्मात् । इंद्रचंद्रेतियंकंचिद्राजानंस्तुवंतोपिगौण्यांद्रादिवदैश्वर्यसंपत्तिमेवाभिप्रयंति । इंद्राद्यैक्यंतुमनसापिनस्मरंति ।

अतोमिथ्योपास्तौनकिंचिन्निदर्शनं ॥ १४३९ ॥ अपिचइदमुपास्यं ब्रह्मनेतिश्रुतिःउपास्यस्यब्रह्मणोन्यत्वरूपमब्रह्मत्वमेवाह । ननुमिथ्यात्वं । एवंचेतच्छ्रुतिबलान्नोपास्यस्यमिथ्यात्वसिद्धिः । किंतुतविवेकस्यैवमिथ्यात्वसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ उपास्ये त्वयोपास्यतयोक्ते । अघटः घटादन्यः ॥ १४४० ॥ तन्नास्तिता उपास्यनास्तिता ॥ १४४१ ॥ नचेत् उपास्यब्रह्मणोन्यत्वंनचेत् । अन्यत्वोक्त्याउपास्यस्यमिथ्यात्वमेवोच्यतेचेदित्यर्थः । तद्विदितादन्यदेवेत्यनेन अन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादितिवाक्यंगृ

किंचैवमन्युपास्येस्मिन्भेदेस्याब्रह्मणोन्यता ॥ मिथ्यात्वंतुक्कुतोहेतोरघटोनास्तिकिंपदः ॥ १४४० ॥ उपासतेतुयादिदंनदंब्रह्मेतिश्रुतिः ॥ यदुपास्यंनतद्ब्रह्मेत्याहत्तन्नास्तिताकुतः ॥ १४४१ ॥ नचेत्तद्विदितादन्यदेवेतिश्रुत्युपक्रमात् ॥ ज्ञेयंचब्रह्मनेतिसांज्ञानोपास्तीमृषार्थयोः ॥ १४४२ ॥ सामस्याज्ञानमात्रेणज्ञेयादन्यद्यदीष्यते ॥ तद्युपास्यादन्यदस्तुसमस्तोपास्यशक्तिः ॥ १४४३ ॥ आत्मावेत्येकवाक्योक्तेज्ञानोपास्तीकथंद्रयोः ॥ अनंतोपास्तिविधयोबाध्यतेनोक्तिमात्रतः ॥ १४४४ ॥

ह्यति । उपास्यंब्रह्मनेतिवत्ज्ञेयंचब्रह्मनाभूदितिहेतोः ज्ञानोपास्तीद्विअपिमृषार्थयोःस्तां । मिथ्याभूतस्योपासनवत्ज्ञानमपिमिथ्याभूतस्यैवस्यत् । उपास्यादन्यद्ब्रह्म विदितादन्यतंब्रह्मेतिवाक्ययोस्समानार्थकत्वात् । उपास्यंब्रह्मनेत्युक्तोपिउपास्यादन्यद्ब्रह्मेत्यर्थस्यवपर्यवसानादितिभावः ॥ १४४२ ॥ शंक्ते ॥ सामस्येति ॥ उत्तरमाह ॥ तर्हीति ॥ १४४३ ॥ आत्मावेत्यनेन आत्मावाअरे

द्रष्टव्यश्चैतव्योऽतव्योऽनिर्दिध्यासितव्यइतिवाक्यंगृह्णाति । द्रष्टव्यइत्यादिविशेषणपदचतुष्टयेऽपि आत्मेतिविशेष्यपदस्यैवयो
जनीयत्वादितिभावः । उक्तिमात्रतः केवलंत्वद्वचनमात्रेण । श्रौतानेकविधीनांवादिवाक्यमात्रेणबाधयोगादितिभावः॥१४४४॥
अन्यार्थं उक्तविधयाजीवब्रह्मभेदार्थं । अनुकूलं उक्तविधयाउपास्यमानसत्यत्वानुकूलमर्थवा ॥ १४४५ ॥ श्रुतेरर्थान्तरं
चाह ॥ साक्षीति ॥ हेजीव साक्षिसिद्धइदंतेरूपं ब्रह्मन । किंतु ते उप समीपे व्याप्ततया त्वद्भूदि तवपरितश्च यआस

अतश्श्रुतिस्मृतिशतैर्विहितोपास्तिगौरवात् ॥ अन्यार्थमनुकूलंवाभजेदर्थमियंश्रुतिः
॥ १४४५ ॥ साक्षिसिद्धमिदंजीव तेरूपंब्रह्म नो प ते ॥ यदासतत्परंब्रह्मोत्याहमेयंश्रुतिः
किल ॥ १४४६ ॥ तस्माज्जीवेशभेदस्यसाधिकेयमभूच्छ्रुतिः ॥ उपास्यस्यतुमिध्यात्वनिर्नि
मित्तमभूत्तव ॥ १४४७ ॥ तृणंदग्धुनशक्तोऽग्निर्मरुच्चालयितुंकिल ॥ गतागतोक्तिप्रत्यु
क्तिव्यापारैश्चेतनौहितौ ॥ अशक्तमेवचैतन्यंदेवानामस्तिद्वृदि ॥ १४४८ ॥

तत्परंब्रह्मेतिश्रुतिराहेतिसंबंधः । किलेत्यनेनास्मिन्नर्थेउपनिषद्भाष्यसंमतिस्त्वचयति ॥ १४४६ ॥ तस्मा दुक्तार्थस्यपदशक्तिरभ्य
त्यात् ॥ १४४७ ॥ किंच स्वशक्त्यैवदेव्याजिताइतिदेवमनसिस्थितमहंकारंमोचयितुंयक्षरूपेणागतंभगवंतंविचारयितुंअग्निः को
णाधिपतिर्वायुश्चेतिद्वौदेवौप्रैषितौतेनस्थापितंशुष्कतृणमपिदग्धुंचालयितुंचनशक्तौकिल । तौचउत्तरप्रत्युत्तराभ्यांचेतनौ । एवंच

एकत्र निर्णीतशस्त्रार्थोपरत्रापीतिन्यायेन सकलजीवदेहेष्वपि अशक्तं जीवचैतन्यमस्तीति तलवकारोपनिषद्बलादेव सिद्धं । बहुशो भमानामुमाहैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ब्रह्मणेवा एतद्विजये देवा अमहीयध्वमिति । पुनः पार्वत्युपदेशेन सर्वशक्तं देवासुरयुद्धे कृणारमादिवद्धि यो ब्रह्मरूपस्याश्रौतत्वेन सर्वदेवां तथा मिरूपस्यैवा विष्टभूतवद्योद्धृत्यस्यार्थतः प्राप्तत्वात् ईश्वरचैतन्यमपि सर्वदेहेष्वस्तीति तस्यामेवोपनिषदि प्रतिपादितं । एवं च मुशक्ताशक्तचैतन्ययोर्द्वयोश्च श्रुत्याश्रौता तथापत्याच सिद्धं जीवैश्वर्यभेदं कथं तवोपास्तिहन्यादित्याह ॥ तृणमित्यादिना ॥ किलेत्यनेन तन्मशशाकदधुं तन्मशशाकवतुमिति वाक्यं स्मारयति ।

विलक्षणतमं ह्येतच्चैतन्यद्वितयं यदा ॥ सुराणामपि हृद्यस्ति नराणां हृदिका कथा ॥ १४४९ ॥

विरुद्धार्थक्रियाकारिवैलक्षण्यमिदं तयोः ॥ कथं ह्युपास्यामि तथा स्यात्किमुपास्तिर्विषाङ्कुरः ॥ १४५० ॥

यथा यथा ज्ञानिनस्तमधीश्वरमुपासते ॥ वस्तुस्थित्या तथैवास्मौ भवती शो न चान्यथा ॥ १४५१ ॥ इत्येकवचनांतस्य भवतीत्यस्य सत्त्वतः ॥ अर्थोयमपि च श्रौतो मिथ्योपास्तिस्ततोऽपि न ॥ १४५२ ॥

तत्तस्मात्तदाहादावसामर्थ्यात् । देवानां हृदि ॥ १४४८ ॥ १४४९ ॥ विरुद्धार्थक्रियाकारि शक्तत्वात् शक्तत्वाख्यविरुद्धक्रियाकारि । वैलक्षण्यं भेदः । उपास्येति मिथ्यात्वे उपास्तिमेव हेतुं कुर्वतां श्रुतियुक्त्यादिकं नास्तीति सूचितं । मास्तु प्रमाणं उपास्तिशक्त्यैव मिथ्यात्वमस्त्वित्यांशोऽसौ पहासं परिहरति ॥ किमिति ॥ १४५० ॥ अधुना तं तथा यथोपासत इति श्रुतेस्तस्य युक्तिकमर्थोऽंतरवदन्माक्षादुपास्यैव सत्यत्वं स्थिरीकरोति ॥ यथायथेति ॥ उपासत इति बहुवचनबलाज्ज्ञानिन इत्युक्तं । स इत्यस्यार्थकथनं असावी

श्वरइति । एवकारस्यार्थकथनंनचान्यथेति ॥ १४५१ ॥ १४५२ ॥ संभावितानेकार्थकथनमपिपूर्वाचार्याभिप्रेतमेवेत्याह ॥ त्रय
इति ॥ १४५३ ॥ नचरमंत्यहोअसदुपासनयाआत्महनोजनाइतिश्रुतिगीतावचनेनापिविनिर्दितमसदुपासनमित्याह ॥ अहोइ
ति ॥ आत्महनःपरमात्महनः ॥ १४५४ ॥ श्रुतिः नेदंयदिदमुपासतइतिश्रुतिः । तेन असदुपासनाविनिंदनेन ॥ १४५५ ॥ श्रव

प्राग्विभक्तेर्विपरिणत्यार्थोत्रतुयथाश्रुतः ॥ त्रयार्थास्सर्ववेदेष्वित्यस्तिग्रन्थसंशासनं ॥ १४५६ ॥
अहोनचरमंत्येतैवात्महनश्चेति ॥ उपासतेत्येत्वसत्यमित्याहश्रुतिगीतिका ॥ १४५७ ॥ अतो
विनिर्दितामेतांकथंवक्तिश्रुतिस्सती ॥ तेनोपास्यंसमस्तंचसत्यमित्यागतंबलात् ॥ १४५८ ॥
ध्यानायमननंतसैश्रवणंदर्शनायतत् ॥ इतितेपिमंतंतस्मादृष्टिध्यानेनभिन्नयोः ॥ १४५९ ॥
नचेत्तवाश्रुतध्यानमश्रुतेक्षणमेववा ॥ आपतेतद्वयंचापिनयुक्तंनपितेमंतं ॥ १४६० ॥ श्रवणं
करणंतत्त्वसाक्षात्कारश्चतत्फलं ॥ श्रवणादेवचध्यानंतत्रान्यार्थःकृतोपतत् ॥ १४६१ ॥

णमनननिदिध्यासनापरोक्षज्ञानानांत्वयाप्येकविषयत्वांगीकारादपसिद्धांतश्चेत्याह ॥ ध्यानायेति॥ तस्मै मननाय । तत् श्रवणं
॥ १४६२ ॥ नचेत् ध्यानापरोक्षज्ञानेएकस्यनचेत् । श्रवणदर्शनयोरेकविषयत्वे अश्रुतस्यध्यानं । सत्यार्थदर्शनानुगुणसत्यार्थ
श्रवणस्यासत्यार्थध्यानाननुगुणत्वात् । एवमेवश्रवणध्यानयोरेकविषयत्वेअश्रुतस्येक्षणमितिभावः॥ १४६३॥ तत्रध्याने॥ १४६४॥

प्रकारंतरणाप्यसिद्धांतमाह ॥ किंचेति ॥ १४५९ ॥ १४६० ॥ नचे त्सत्यस्योपासननचेत् । पूर्वोत्तरविरुद्धभाषित्वा
दितिभावः । एतदेवाभिप्रेत्यग्रागस्माभिस्संगतिकालेकथितं ॥ १४६१ ॥ तत्स्व ग्रंथणवोक्तत्वात् । दूषणांतरंचाह ॥ नचे
दिति ॥ नचेत् ध्यानश्रवणयोरैकविषयतानचेत् । अंगांगिता । ध्यानस्यांगितेत्यर्थः ॥ १४६२ ॥ एत

किंचासंभावनोच्छ्लैमननंकिलतेमते ॥ ध्यानंचविपरीतार्थभावनोच्छ्लैमननंकिल ॥ १४६९ ॥
तद्ध्यानंविपरीतार्थविषयंचेत्कथंततः ॥ विपरीतार्थविषयभावनोच्छ्लैमननंचेत्कथंततः ॥ १४६० ॥ नचे
दुन्मत्तवार्तास्याच्छास्त्रवार्तातबाखिला ॥ १४६१ ॥ तन्निर्गुणार्थश्रवणेध्यानंनिर्गुणगोचरं ॥
त्वयापिसर्वथावाच्यंनचेदंगांगितैवन ॥ १४६२ ॥ यतःफलैक्येसतिसाबोध्यैक्येचफलैकता ॥
सत्यार्थश्रवणेतस्मात्सत्यार्थस्यैवभावना ॥ १४६३ ॥ मिथ्यार्थश्रवणेतुस्यान्मिथ्यार्थस्यापिभाव
ना ॥ तस्मादुपास्योभेदोस्तुसत्योप्यस्तुश्रुतीरितः ॥ १४६४ ॥ ॥

देवोपपादयति ॥ यतइति ॥ सा अंगांगिता । फलवत्सन्निधावफलहंगं अफलं फलांतराहितामित्यर्थः । सर्वथाऽफलत्वेऽकार्य
त्वप्रसंगादितिभावः । बोध्यैक्ये बोध्यस्य श्रवणविषयस्यध्यानविषयस्यचएक्ये । विषयप्रतिपादनेनैवद्वितीयफलजनकयोःप्र
माणद्वयोरैकविषयत्वनियमदर्शनादितिभावः । तस्मात् श्रुतस्यैवभावयितुंशक्यत्वात् ॥ १४६३ ॥ तस्मा त्सत्यश्रवणेसत्यो

पासननियमात् । मिथ्याश्रवणस्यत्वयाप्यनङ्गीकारात् ॥ १४६४ ॥ उपास्ते विपरीतभावनानिवारकोपास्ते । अतः असत्योपास
नस्यायोगात् । पूर्वोक्तवेदः नेदं यदिदमिति वेदः । आपातार्थः उपास्यमिथ्यात्वं ॥ १४६५ ॥ तां श्रुतिं जगद्गुरुः श्रीमुख्यप्राणः ।
योग्यार्थस्यत्वयापि वक्तव्यत्वात् अस्मदाचार्योक्तप्रकारेणैव श्रुतेरर्थवदेति भावः ॥ १४६६ ॥ अधुना यदा पश्यः पश्यते रू
क्मवर्णकर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेरर्थपर्यालोचनायां सर्वमध्वमतरह

उपास्तेरेव बलतो मिथ्यात्वं तु तवापि न ॥ अतः पूर्वोक्तवेदोपापापातार्थो न गौक्तिकः ॥ १४६५ ॥
योग्यार्थे तां निनीषोस्ते गुरुरासीजगद्गुरुः ॥ अतो भेदश्रुतेरर्थनभेदं चोक्तोपिशक्नुयात् ॥ १४६६ ॥
पदद्वया विरुद्धोऽयं श्रुत्यर्थः केन चाल्यते ॥ तत्पदाभ्यां विरुद्धं तु तदैक्यं चलनोचितं ॥ १४६७ ॥ पश्ये
ज्जीवो यदा रूक्मवर्णकर्तारमीश्वरं ॥ पुरुषं ब्रह्म पितरं तदा त्यक्त्वा तमोजनं ॥ विधूय सकलं कर्म परं
साम्यमुपैति च ॥ १४६८ ॥ इति जीवेश भेदस्य साक्षात्कारेण हि श्रुतिः ॥ परमं मोक्षमाचष्टुक्तस्यापि
भिन्नतां ॥ १४६९ ॥ न ह्यंजनाख्य तमसः कर्मणोः पुण्यपापयोः ॥ क्षयः परमसाम्यं च महामोक्षमृते भवेत् ॥ १४७०

स्य तस्य पारमार्थिकता च सिद्धेत्याह ॥ पश्येदिति ॥ कर्तृपदसूचितकर्तृकार्यभावेन ईशपदसूचितस्वामिभृत्यभावेन च सकलजीव
भेदस्य ब्रह्मयोनिपदेन च तमुखाख्यजीवभेदस्य च श्रुत्यैव सयुक्तिकं साधितत्वाज्जीवेशभेदस्येत्युक्तं । भेदसापेक्षसाम्यस्यैव फलत
याकथनात्तमुक्तस्यापि च भिन्नतामित्युक्तं ॥ १४६८ ॥ १४६९ ॥ अवांतरमोक्षत्वशंकापरिहरति ॥ न हीति ॥ १४७० ॥ भेदा

देरस्येतिसंबंधः । अस्या कारवर्णकर्तृत्वशतब्रह्मापितृत्वाख्यधर्मसमुदायस्य । विशिष्टसाक्षात्कारविशेषणसाक्षात्कारस्याप्यवश्य
कत्वादितिभावः ॥ १४७१ ॥ यस्मिन्कालेदर्शनं तस्मिन्कालेसाध्यमुपैतित्युक्त्यादर्शनमोक्षकालयोरव्यवधानलाभात्पारंपर्यनि
षेधनादित्युक्तं । अस्यज्ञानस्य भेदाकारादिज्ञानस्य ॥ १४७२ ॥ अतः साक्षान्मोक्षोपयोगिज्ञानविषयत्वात् ॥ १४७३ ॥ १४७४ ॥

साकारस्यसवर्णस्यकर्तृत्वसर्वेश्वरस्यच ॥ साक्षात्कारोस्यभेदादेः किंनसाक्षात्कृतिर्वद्
॥ १४७१ ॥ यदातदेतद्विशब्दाभ्यांपारंपर्यनिषेधनात् ॥ साक्षान्मोक्षोपयोगित्वंज्ञानस्यस्य
निगद्यते ॥ १४७२ ॥ अतस्साकारतावर्णःकर्तृत्वशतत्वपूर्वकः ॥ महिमाब्रह्मापितृताभिदा
चाबाध्यतामगात् ॥ १४७३ ॥ यतस्साध्यद्वयोरैवततोमोक्षोपिभिन्नता ॥ १४७४ ॥ एवंचत
त्ववाद्युक्ततत्त्वसर्वस्वमेवहि ॥ तत्त्वमासीदतत्त्वस्यदर्शनाद्यहिमुक्ता ॥ अतोपिशंकापं
कस्यनावकाशोत्रकश्चन ॥ १४७५ ॥ भिन्नाभिन्नादिकल्पोक्तदूषणभेददूषणं ॥ जात्युत्तरं
हितत्सर्वयत्संबन्धनकृताकृतं ॥ व्यावहारिकभेदस्याप्यपलापप्रसंगतः ॥ १४७६ ॥ ॥

शंकापंकस्य बाधादिशंकापंकस्य । अत्र द्वसुपणैतिश्रुत्याप्रतिपादितभेदे । एतच्छ्रुतिसमाख्ययासाध्यबाधितभेदपरैवेतिभावः
॥ १४७५ ॥ प्राक्भेदेऽक्रियमाणभिन्नादिविकल्पस्यदूषणस्यचैक्यपिपकुंशक्यत्वात्स्वव्याहतिरित्युक्तं । अधुना एवंविकल्प
भेददूषणेकतेस्वांगीकृतव्यावहारिकत्वस्यापिभंगप्रसंगात्स्वव्याहतिरित्याह ॥ भिन्नाभिन्नादीति ॥ १४७६ ॥ प्राग्विकल्पानां

दूषणानांचस्पष्टमनुक्तत्वात् इदानीमाह ॥ भेद भेद इति ॥ भेदस्य धर्मिणस्सकाशात् भेद इत्यर्थः ॥ १४७७ ॥ भेदभिन्नधर्मिणः पुनर्भेदात् भिन्नत्वकथने आत्माश्रयप्रसक्त्या अभेदपक्षे आत्माश्रयदोषस्यापि सत्त्वात् आत्माश्रयानवस्थादिदूषणैरित्युक्तं । अस्य भेदस्य । या व्यावहारिकता ॥ १४७८ ॥ १४७९ ॥ तत्तस्मात् घटादिव्यावहारिकपदार्थेष्वप्यात्माश्रयादेर्दोषत्वस्य त्वयाप्य

भेद भेदेऽनवस्थानमभेदचैकशेषता ॥ भेदाभेदविरोधश्चेत्येतद्विज्ञितवदूषणं ॥ १४७७ ॥
 आत्माश्रयानवस्थाद्यैर्दोषैर्भेदस्य दूषणे ॥ व्यावहारिकताप्यस्य कथं स्याद्यामतातव ॥ १४७८ ॥ किं घटः पटहेतुस्ते पटो वा घटहेतुकः ॥ किं स्वयं खोपरि घटः किं स्याद्धटपरंपरा ॥ १४७९ ॥ तद्व्यावहारिकेऽप्यर्थे दोषानस्युरिमेकथं ॥ १४८० ॥ अतस्ते व्यववहाराय समाधानं हियद्भवेत् ॥ तदेव पारमार्थ्येऽपि समाधानं भविष्यति ॥ १४८१ ॥ किंच ते परमार्थे क्येविकल्पोदूषणानि च ॥ भवंत्येतानि सर्वाणि ततस्तच्च मरिष्यति ॥ १४८२ ॥ ॥

गीकारात् । अर्थे भेदरूपेऽर्थे ॥ १४८० ॥ व्यवहाराय भेदे व्यावहारिकत्वव्यवहाराय । पारमार्थ्ये भेदपारमार्थ्ये । भेदस्य मिथ्यात्वात् अनवस्थादिकं न दोष इति त्वयापि न वक्तुं शक्यं । मिथ्याभूतघटेष्वेव णां दोषत्वांगीकारात् । प्रकारांतरेण परिहारे ममापि स एव परिहारो भविष्यतीति भावः ॥ १४८१ ॥ प्रागुक्तस्वव्याहतिं च स्मारयति ॥ किंचेति ॥ तत्तत्रैक्यं ॥ १४८२ ॥ तत्रैक्ये । एत

तु विकल्पोदूषणं च ॥ १४८३ ॥ श्रुत्यंतरसमिभेदप्रमाणयति ॥ याश्रुतिरिति ॥ १४८४ ॥ योग्यशेषपूरयित्वा श्रुतेरर्थमाह ॥ जडं नात्मेति ॥ एकमेवाद्वितीयं नेहानेत्यादौ द्विधानिषेधस्याभावेन द्वौ नैवौ वृथेति संबधः ॥ १४८५ ॥ जडं नति आत्मा गृह्य इत्युक्त्या भेदप्राप्तिर्भवतीत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ यथेति ॥ १४८६ ॥ १४८७ ॥ पूर्वोक्तनिदर्शनं यथा घटो नति पटो गृह्य इति निदर्शनं

मृतसंजीवनं तत्र यत्स्याद्भेदे पितृवत् ॥ अतो यत्किंचिदेवैतदिति सवमनोरमं ॥ १४८३ ॥ याश्रुतिर्नति नेत्यात्मा गृह्य इत्यादिरूपिणी ॥ साप्यात्मानं जडा जीवाद्भिन्नवर्णयति स्फुटं ॥ १४८४ ॥ जडं नात्मा जीवचिच्छनात्मेत्यर्थो भवेन्मम ॥ तव द्विधानिषेधस्याभावेन द्वौ नैवौ वृथा ॥ १४८५ ॥ यथा घटो नति पटो गृह्य इत्युदिते सति ॥ घटादत्यंतं भिन्नोऽसौ पटस्सिद्धेन चापरं ॥ १४८६ ॥ तथा जडजगन्नेति गृह्यो जीवजगच्चन ॥ इत्यात्मा गृह्य इत्युक्ते कथमत्यंतं भिन्नता ॥ जडजीवाख्यजगतो न सिद्धयेत्परमात्मनः ॥ १४८७ ॥ द्विर्निषेधबला जीवजडयोश्च ग्रहो ध्रुवः ॥ मिथ्यात्वाशानुपूर्वोक्तनिदर्शनपराहता ॥ १४८८ ॥ अन्यमीशमिति प्राह जीवादन्यमधीश्वरं ॥ श्रुतिः प्राग्वाप्तुपणोति प्रोक्तवाक्यसमाख्यया ॥ १४८९ ॥

न । घटो नति पटो गृह्य इत्युक्ते यथा घटस्य मिथ्यात्वं नायाति । प्रत्युत तद्भेद एव पटस्यायाति । तथा जगन्नेत्यात्मा गृह्य इति त्वद्रीत्योः केऽपि जगतो न मिथ्यात्वं किंतु जगद्भेद एव आत्मनि सिद्धस्तीति भावः ॥ १४८८ ॥ भेदे श्रुत्यंतरंचाह ॥ अन्यमीशमिति ॥ श्रुतिः

आथर्वणोपनिषत् । प्राक्पूर्वभागे ॥ १४८९ ॥ अतः जीवादन्यमित्युक्तं तं परमात्मानं ॥ १४९० ॥ त्रितयज्ञानतः अन्यत्वसर्वेश्वरत्वसगुणत्वज्ञानतः । अन्य मीशं अस्य परमात्मनः महिमानं च इति द्वासुपर्णेत्यादिवाक्योक्तप्रकारेण यो वेत्ति सवीतशो को भवतीति वाक्यार्थलाभा त्रितयज्ञानत इत्युक्तं ॥ १४९१ ॥ तस्मादेतच्छ्रुतिबलात् ॥ १४९२ ॥ अस्याः श्रुतेः ॥ १४९३ ॥

यदकुर्व्वद्वदन्यत्वे साम्यं स्यात्तेन तं श्रुतिः ॥ ईशमाह गुणाख्यं च महिमानं पुनर्जगौ ॥ १४९० ॥ त्रितयज्ञानतो जीवो जीवितशोको भवेत्किल ॥ इति शब्देन तज्ज्ञानं सप्रकारकमाह च ॥ १४९१ ॥ साक्षान्मोक्षप्रदत्त्वोक्त्या तत्त्वमासीदिदं त्रयं ॥ तस्माद्भेदस्साम्यं च नैर्गुण्यं च निराकृतं ॥ १४९२ ॥ वीतशोक इति प्राह यतस्स ज्ञानिनः फलं ॥ ततो जीवेश भेदे स्यात्तात्पर्यं चावगम्यते ॥ १४९३ ॥ एष सर्वेश्वर इति काचिद्वक्तितमीश्वरं ॥ स सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति चापरा ॥ अतस्स युक्तिः कः स्वामिभृत्यभेदश्च्युतौ श्रुतः ॥ १४९४ ॥ यथात्मनि सदा तिष्ठन्नात्मनो रहरत्यपि ॥ तैत्तरीय्येष इत्याद्याश्च्युतयस्सूत्रसूचिताः ॥ जगुर्जीवेशयोर्भेदशतशोथसहस्रशः ॥ १४९५ ॥

काचित् मांडूकोपनिषत् । अपरा सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिरूपा बृहदारण्यकोपनिषत् । मांडूकोपनिषदि एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एष सर्वातीर्याम्येषो निस्सर्वस्येश्वरत्वे सर्वज्ञत्वादियुक्तिकत्रयकथनात् बृहदारण्यके च सर्ववशित्वादियुक्तिकथनात् सद्युक्तिर्कइत्युक्तं ॥ १४९४ ॥ यथात्मनीत्यनेन यथात्मनितिष्ठन्नात्मनो ररो यमात्मानवेदेति बृहदारण्यकवाक्यंगृह्णाति । ते अंतर्यामीत्य

नेन एषतआत्मांतर्यामीतितत्रत्यवाक्यांतरंगृह्णाति । एतेषांवाक्यानां शारीरश्चोभयोपिहिभेदेनमधीयते अंतर्थाभ्यधिदेवादिशुतद्धर्मव्यपदेशादितिसूत्रद्वयविषयवाक्यत्वात्सूत्रसूचित्ताइत्युक्तं ॥ १४९५ ॥ योलोकत्रयमाविश्येतियुक्तिकथनात्सयुक्तिकमित्युक्तं ॥ १४९६ ॥ आत्मपदार्थमाह ॥ चेतनेष्विति ॥ अथवाआत्मानिपरमात्मनिजीवादिभ्योभिदाबोधइतियोजना । छेदे पदच्छेदे । कथंबोधच्छेदइत्यतआह ॥ बोधाभावमिति ॥ काविद्येतिप्रश्नस्वबोधाभावोविद्येत्युत्तरस्यचविद्याभावएवविद्येत्यत्रपर्यवसानेन

उत्तम'पुरुषस्त्वन्य'परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः ॥ इतिगीतासुभेदोयंसयुक्तिकमुदाहृतः ॥ १४९६ ॥ विद्यात्मनिभिदाबोधइतिभागवतेहरिः ॥ विद्याकेतिपुरापृष्टोभिदाबोधकिंलोकत्वात् ॥ १४९७ ॥ चेतनेष्वत्समुभिदाजालेकवचनादियं ॥ अबोधइतिचच्छेदेबोधच्छेदोभविष्यति ॥ बोधाभावांहिकोबोद्धाविद्यांबुद्धिमतेवदत् ॥ १४९८ ॥ राजातत्पुरुषोभेनेनान्यस्यपदसेवनं ॥ बहुव्रीहेस्तुचोरस्यस्याच्चास्यान्यानुयायिता ॥ १४९९ ॥

परस्परविरुद्धत्वादितिभावः । उपलक्षणंचैतत् । भेददृष्ट्येतिप्रागुक्तसमाख्यबोधच्छेदोपिग्राह्यः ॥ १४९७ ॥ १४९८ ॥ ननुनबोधः अबोधइत्युक्तेभवत्येवविरोधः । नविद्यतेबोधोयस्मात्सइतिसमासेकथंविरोधइतिचेत् । न । तथापिबोधाभावप्रवेशस्यापरिहाराद्विरोधएव । अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीहेस्त्वपदमात्रप्रधानस्यतत्पुरुषस्यश्रेष्ठत्वाच्चनासौसमासइत्येतमर्थसाहित्यमुद्रयाऽऽह ॥ राजेति ॥

तत्पुरुषस्यश्रेष्ठत्वाद्राजैत्युक्तं । अन्यस्य यस्यसतथेतिवाक्यांतरस्य । पदं यस्येतिपदं । यद्वाअन्यस्यप्रतिपादकंपदं तस्यसेवेनं । बहुव्रीहिवदन्यपदार्थप्रधानोभवेतीत्यर्थः । राजायथाऽन्यपदानुसरणंनकरोतितथेतिध्वनिनाराजोपमा । चौर्येणबहुव्रीहिमाश्चोरोपिभवतीत्यतश्चोरोस्येतिबहुव्रीहेर्विशेषणमुक्तं । स्वस्मिन्धनाभावात्चोरोऽप्यन्यानुयायी । अयमपितथेतिभावेनोक्तं अन्यानुयायितेति ॥ १४९९ ॥ तथापिप्रकृतेकिमित्यतआह ॥ श्रेष्ठमिति ॥ समारूढशब्दःप्रधानसमासेसत्यप्रधानसमासायोगादितिभावः । किंचतत्पुरुषपक्षेदमईन्द्रियनिग्रहइत्यादाविवप्राक्शंक्तिविद्यापदेनानूद्यभिदाबोधइतिभिदाबोधस्यैवविद्यात्वविधानंनकरोतीतिवाक्यार्थःसंभवति । अस्यैवविशेष्यपदत्वात् । बहुव्रीहौत्वस्यविशेषणपदत्वात्विशेष्यपदांतरमध्याहार्यं ।

श्रेष्ठंपदंसमारूढःकथंनीचोबुभूषति ॥ शंकास्कंदितमूर्तिस्माविद्यानोर्ध्वयियासति ॥ १५०० ॥

स्थानांतरेष्वदृष्टोऽस्यानस्थानद्वयसंगमः ॥ स्त्रीपुंसयोश्चयोगोयंस्तेदोषकुमारकं ॥ १५०१ ॥

तथाअतोऽपितत्पुरुषएवश्रेयान् । तथाचप्रायपाठविरोधः । तत्पुरुषयोश्चभवत्तत्पुरुषस्यविरुद्धत्वेनाभावघटिततयागुरुत्वेनासमर्थतयाक्लिष्टत्वेनचास्मत्तत्पुरुषएवश्लाघ्यः । नन्वनुवादकपदमेवविधायकवाक्येपिविशेष्यतयासंबध्यतइतिचेत् । तत्राह ॥शंकेति॥ शंकायांशंकाग्रथेआस्कंदिताप्राधान्येनविद्यमानामूर्तिर्यस्यास्सातथोक्ता । साविद्या तदनुवादरूपतयाऽस्मिन्वाक्येविद्यमानाविद्या । विद्यापदमित्यर्थः । ऊर्ध्वं विधायकवाक्यमूर्धनि । आवृत्तेरपिदोषत्वात्अयमपिपक्षोनसाधीयानितिभावः । शंकाग्रथादपिनावृत्तिः तदनुवादरूपादस्माद्ग्रथादपिनावृत्तिरितिसूचनायशंकास्कंदितमूर्तिरित्युक्तं ॥ १५०० ॥ अस्मिन्पक्षेदोषांतरंचाह ॥ स्थानांतरे

ष्विति ॥ जिह्वोपस्थजयोधृतिः । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइन्द्रियनिग्रहइत्यादावष्टः । स्थानद्वयसंगमः अनुवादस्थानेविधिस्था
नेचसंगमः । अस्याःविद्यायाः । विद्यापदस्येत्यर्थः । नेतियोजना । स्थलांतरेष्वावृत्तेरदर्शनात् अत्रैवकथमावृत्तिरितिभावः । दोषां
तरंचाह ॥ स्त्रीपुंसयोरिति ॥ स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गयोरित्यर्थः । बहुव्रीहेर्विशेष्यलिङ्गत्वनिचमात् विशेष्यस्यस्त्रीलिङ्गत्वात्भिदा
बोधेतिपदप्रयोगःस्यात् । तत्पुरुषेषुबोधस्यैवविशेष्यत्वात् तस्यचनित्यपुलिङ्गत्वात्नकाप्यनुपपत्तिरितिभावः । स्त्रीपुरुषयोगेषुत्रो
त्पत्तेरावश्यकत्वात्दोषकुमारकमित्युक्तं ॥ १५०१ ॥ क्रियापदादेरध्याहारसंभवेपिरुद्धिर्विनायोगमात्रेणैवप्रवृत्तस्यसाक्षांक्षविशे

अध्याहारोबहुव्रीहिबृह्मैकिंस्याद्विचारय ॥ १५०२ ॥ तर्हिसत्सदसच्चासन्नचकालजवोपिन ॥

यदाशास्त्रं समाकृष्य शयीतसलिले हरिः ॥ १५०३ ॥ आरुवन्देहि देवेषु वायुस्तस्य प्रसादतः ॥ १५०४ ॥

षणपदरूपबहुव्रीहेऽप्रधानभूतविशेष्यपदस्यैवाध्याहारोमहादोषइत्येतत्साहित्यमुद्रयोपपादयति ॥ अध्याहारइति ॥ यथाअधि
काहारेक्रियमाणेगृहस्थितबहुव्रीहेरेवनाशोभवति । तथाऽध्याहारभावोपिपूर्वोत्तरवाक्यसमाख्ययासंभवत्प्रधानसमासेसति शाका
द्यध्याहारविनाप्रधानान्नस्यैवाध्याहारोबहुव्रीहिनाशवत्प्रधानपदाध्याहारसोपक्षोबहुव्रीहेरेवायमनपेक्षस्यादितिभावः ॥ १५०२ ॥
प्रारभेदप्रमाणतयोक्तश्रुतिगीतावाक्यस्यावित्तरणार्थवदस्तत्समाख्यबलात्तैवकृतेऽस्मिन्नापिवाक्येददनुसारैरेवाथैवैकव्यइत्याह ॥
तर्हीति ॥ यदाशयीततर्हीतिसंबंधः । उभयमित्यस्यार्थस्सदसदिति । मूर्तामूर्तयोरेकत्वायोगात्सन्नित्य मसदनित्यमितिव्युत्प

त्या नित्यानित्यपुराणादिकमनेन गृह्यते । शयीतेत्यस्य योग्यतया शेषपूरणं सलिल इति । अपकृष्येत्यस्यार्थकथनं स्वहृदुहां प्रवश्येति ॥ १५०३ ॥ १५०४ ॥ तदा प्रलयकाले । तर्हीत्यस्यार्थोऽयं । ईशेति योग्यतया हरेस्संबोधनं । प्रलये संसारिणां सुप्तत्वेन स्मरणासंभवात् सुतेर्गता इत्युक्तं । जनिमृतिपदाभ्यां भगवन्निष्ठं तत्कटुत्वं लक्ष्यते । जगज्जन्मादिकारणत्वं । अत एव परमात्मनि भेदं च ये स्मरंती

तदा प्रागसतो जन्मसतो मृतिमथात्मनि ॥ भिदां च ये पणमृते स्मरंती शसृतेर्गताः ॥ १५०५ ॥ तेषां सुपविशाम्नाय ध्वनिं वैकुण्ठवासिनां ॥ इत्याह श्रुतिगीतायां भगवान्वा दरायणः ॥ १५०६ ॥ मूर्तामूर्ताख्यभूतानां लयो ब्रह्मलयः किल ॥ कालस्य रूपमात्रं तु तदाप्यस्ति जवोऽस्य न ॥ जरा मरणयोग्यस्य जवाह जगतः क्षयात् ॥ १५०७ ॥ नित्यवेदात्मकं शास्त्रमपकृष्य स्वहृदुहां । प्रवेश्य शेषेति किल सबदपत्रपुटे प्रभुः ॥ १५०८ ॥ एवं च ब्रह्मकल्पांति संति संतस्मरंति च ॥ जगतां जन्ममरणे परमात्मनि संवर्तः ॥ १५०९ ॥ भिदां चेत्यागतं स्पष्टं शयानस्य तु देहिता ॥ स्मर्तॄणां बहुताचार्यात्मा सा शब्दार्थविन्मते ॥ १५१० ॥ यतो जडद्वयं मुक्तौ मुक्ताश्च बहवो भवन् । तेनाद्वितीयता मुक्तौ शुक्लैरूप्यमभूत्तच्च ॥ १५११ ॥

त्यर्थः । प्रकारान्तरणपदच्छेदासंभवात् निरवकाशमिदं पदं ॥ १५०५ ॥ १५०६ ॥ १५०७ ॥ एतद्वाक्यफलितमाह ॥ एवं चेति ॥ भिदां च स्मरंतीति संबंधः ॥ १५०९ ॥ १५१० ॥ जडद्वयं वेदकालात्मकं । तेन कारणेन । तवमते । मुक्तावाद्भि

तीयता ॥ १५११ ॥ ननुजीवन्मुक्तिदशेयंभवत्वित्यतआह ॥ जीवन्मुक्तिर्हीति ॥ देहादौसति सत्येवजीवन्मुक्तिरंगीक्रियते । शुक्नारदादौतथादर्शनात् । इयं चराचरसकलजगत्क्षयरूपापरममुक्तिः । परांतकालात् ब्रह्मणश्शतायुरात्मकपरस्यांतकालात् ॥ १५१२ ॥ भिदामित्युक्त्याभेदः स्मरंतीत्युक्त्यातद्बोधइतिविवेकः । श्रौतस्थितेः श्रुतिमूलव्यासवाक्यात्मकस्मृतेः ॥ १५१३ ॥ यतयस्मात् । उदिता परमात्मनः । अतः मुक्तावपिभेदस्मरणकथनात् । तत् भेदात्मकतत्वं । तद्बोधःभेदबोधः । तस्माद्भिदा

जीवन्मुक्तिर्हिदेहादौसतिमुक्तिरियंपरा ॥ परांतकालादपरोमुक्तेःकालोनयौक्तिकः ॥ १५१२ ॥ तदापिभेदस्तद्बोधश्चास्तिश्रौतस्थितेर्बलात् ॥ १५१३ ॥ आत्मनीतिहिंससम्या यद्भेदाधारतोदिता ॥ अतस्तत्परमंतत्वंविद्यातद्बोधएवहि ॥ १५१४ ॥ भेददृष्ट्याभिमा नेननिस्संगेनापिकर्मणा ॥ इत्याहसप्रभुर्व्यासोमोक्षसाधनबोधने ॥ १५१५ ॥ ॥

याबोधइत्येवसमासोवक्तव्यः नत्वपरइतिभावः ॥ १५१४ ॥ भेददृष्ट्येर्भेदसाधनविरक्तिभक्तिभ्यांसहभागवतएवपाठाभिदाबो धएवविद्या । नत्वबोधइत्याह ॥ भेददृष्ट्येति ॥ भेददृष्ट्या भगवतिभेदापरोक्षज्ञानेन । अभिमानेन तस्मिन्भगवत्येवमसायंस्वा मीतिस्त्रेहेन । भक्त्येत्यर्थः । इतरत्स्पष्टं । ज्ञानेनेत्येवोक्तेःएक्यज्ञानस्यापिप्राप्तेस्तद्विरासायभेददृष्ट्येतिज्ञानंविशिनष्टि । भक्तेस्वरू पापरिज्ञानात्अभिमानेनेतितच्चविशिनष्टि । कर्मणोप्रधानसाधनत्वात्तस्यज्ञानभक्तिसाम्यंर्हयितुमपिपदं । अनेनैवराग्यमुपल

क्ष्यते । एतदुपलक्षितवैराग्यसमुच्चयायवाअपिपदं ॥ १५१५ ॥ सैवनिवृत्तिरेव ॥ १५१६ ॥ यां ज्ञानाख्यभेददृष्टिं । पुरा
भक्तेःपूर्वं । अकाराख्यकुठारेण अबोधइतिपदच्छेदेभेददृष्टिर्निदकोयमकारः । तेनकुठारेण । तां ज्ञानभक्तिविरक्त्याख्यमोक्षसा
धनेषुप्रथमाभेददृष्टिं ॥ १५१७ ॥ तत्तस्मात् । अबोधः पूर्वोत्तरवाक्यार्थाबोधः ॥ १५१८ ॥ इममेवार्थसाहित्यमुद्रयाऽलंक
रोति ॥ द्विरूपेति ॥ द्विरूपा अबोधबोधाख्यरूपद्वयानुकूलेवस्थितापि एकरूपा समासप्राधान्यादिनाबोधइत्येवरूपवती ।

भगवत्याभिमानीहिभक्तिर्निस्संगकर्मच ॥ निवृत्तिस्सैवविद्वद्भिर्विरक्तिरितिचोच्यते
॥ १५१६ ॥ भेददृष्टिंचतत्पङ्क्तौज्ञानाख्यांयांपुराजगौ ॥ अकाराख्यकुठारेणकिंतांहंति
सुरांतकः ॥ १५१७ ॥ तदबोधस्तवैवासीद्भेदोयमकुतोभयः ॥ १५१८ ॥ द्विरूपाप्येकरू
पायारथिसारथितांव्यधात् ॥ सेयंवाक्यार्थकल्पामेत्वंचापाथोभवोभ्रुवं ॥ १५१९ ॥

रथिसारथितां अंततस्सिद्धरूपेणपरंप्रतिरथित्वं स्वयुक्तिरूपेणसारथ्यंच । अथवा भेददृष्ट्या भिदांस्मरंतीति निरवकाशरूपं भिदा
बोधइतिसावकाशरूपंचयस्याःभागवतवाचः साद्विरूपा । यद्वा आपाततोव्यावहारिकत्वशंकाहं । साक्षान्मोक्षसाधनत्वसाक्षा
न्मोक्षकालीनत्वयुक्त्यातदनर्हाचेतिद्विरूपा । एतादृश्यपियापुनरेकरूपा निरवकाशावाक्यद्वयसमाख्ययाअस्याअपिनिरवकाश
त्वप्राप्त्यासर्वापिनिरवकाशात्वाख्यैकरूपा । रथिसारथितां परंप्रतियुद्धायप्रयुक्तत्वात्भिदाबोधइतिश्लोकोरथी । निरवकाशसमाख्या

रूपतया इमौ श्लोकौ सारथी । इमौ वा श्लोकौ भेदसाधकतया परंप्रत्ययप्रयोगशक्यत्वाद्वाधिनौ । मुक्तिकालीनत्वमोक्षसाधनपङ्क्ति-
त्वाख्ययुक्तिगर्भत्वात्सारथिनौ च । एवं च द्वेधा द्विरूपत्वमेकरूपत्वं च त्रेधा रथिसारथित्वं । एकं विचार्य वाक्यं समाख्या वाक्यद्वयं च
तित्रयश्च पार्थालब्धा इति द्रष्टव्यं ॥ अतएवाह ॥ सेयं वा मिति ॥ पार्थकल्या पार्थत्रयकल्या । एकपार्थनेव ईदृशानिरवकाशैकवाक्ये
नैव परो जेनुं शक्यते । बहुतरवाक्येषु सत्सु किं वक्तव्यमिति भावेन पार्थत्रयकल्पेऽयुक्तं । अपार्थः प्रत्युत्तरासमर्थत्वाद्वाधः । अस्माकमि-
वनिरवकाशवाक्यरूपपार्थरहितत्वात् अपार्थश्च । पार्थस्यापि षड्रूपेण सहप्राक् द्विरूपस्य पुनः पुरूपस्यैव दर्शनात् द्विरूपत्वमेकरूपत्वं

अतो मम गृहान्नीता भवतोऽप्युत्तराकृतीः ॥ गागृह्णामिनसं देहस्त्वं तु दुर्योधनो भवः ॥ १५२० ॥

यथैषा पुरुषेच्छा या एतस्मिन्नेतदा ततं ॥ इति श्रुत्या यतो विवप्रतिबिंबत्वमुच्यते ॥ १५२१ ॥ श्रुत्या

सर्वोपसंहारी दृष्टान्तो यमुदीरितः ॥ उपमाशास्त्रतत्त्वज्ञासुख्यांतामुपमाविदुः ॥ १५२२ ॥ छाया

द्विपुरुषाकारापुरुषाधीनचेष्टिता ॥ भिन्नाच्चीवेतादृक्त्वं सिद्धं दृष्टान्तशोधने ॥ १५२३ ॥

चरथित्वसारथित्वं च उत्तरगोप्रहणे प्रसिद्धमेव ॥ १५१९ ॥ अतः निरवकाशभगवद्वाक्यविरुद्धत्वात् । गाः तैव क्यश्रुतीः । दुर्यो-
धनः युद्धासमर्थः ॥ १५२० ॥ विवप्रतिबिंबभावेन च जीवपरमयोर्भेदसाधिकां श्रुतिमैवोपादत्ते ॥ यथैषेति ॥ १५२१ ॥ सर्वो-
पसंहारी सर्वप्रकारैस्साम्यं दाष्टीतिके उपसंहारः । अयं पुरुषरूपः छाया रूपश्च । पुरुषोदेहः ॥ १५२२ ॥ कासादृष्टान्तसर्वोपमा ।
यस्याः दाष्टीतिके उपसंहार इत्यत आह ॥ छायेति ॥ तत्समाकारत्वं तदधीनसर्वचेष्टावत्त्वं तद्विश्रवंच छायायां दृष्टं । अतस्तस्या

दाष्टीतिकेजीवेपितादृक्त्वईश्वराकारसदृशाकारत्वं ईशाधीनसर्वचेष्टावत्त्वं ईश्वरभिन्नत्वंचसर्वोपसंहारिदृष्टांतसाधनेसिद्धमिति भावः ॥ १५२३ ॥ दृष्टांतैर्भेदसिद्धिप्रकारं विवेचयंतुपमयैवसिद्धस्यजीवेश्वरभेदस्य एतस्मिन्ब्रह्मणि एतज्जीवादिकंजगदातत माहितमिति आधाराधेयभावेनापिसाधनातश्रुतेर्भेदमहातात्पर्यचास्तीत्याह ॥ छायाख्यायति ॥ पुंसस्सकाशादित्यर्थः । सा भिन्न ता ॥ १५२४ ॥ १५२५ ॥ अस्यजीवस्य । तच्छब्दात् उपमाबलागतच्छायाशब्दात् । अविरोधेसर्वोपसंहारिदृष्टांतस्थलेराजेव

छायाख्यातमसःपुंसोभिन्नतासर्वसंमता ॥ पुनराधेयतोक्त्यासासतात्पर्यमुदीर्यते ॥ १५२४ ॥ जीवस्यभृत्यताचायाच्छायाशब्दप्रयोगतः ॥ अनुकूलं प्रियंभृत्यंछायेत्याहुः प्रियंवदाः ॥ १५२५ ॥ प्रतिबिंबत्वमप्यस्यतच्छब्दादेवसिद्ध्यति ॥ प्रतिबिंबप्रतिच्छायेत्याहुयदनुशासने ॥ १५२६ ॥ साम्यंयत्किंचिदेवेतिदृष्टं दृष्टांतएवहि । नहिज्ञानबलादेश्चच्छायापुरुषसंमिता ॥ १५२७ ॥ ॥

राजतेचंद्रइत्यादाविवशब्दसाम्यमप्यायातीतिभावः । यत्तूयस्मात् । अनेनभगवत्प्रतिबिंबत्वाच्चजीवस्यछायापदवाच्यत्वमस्तीतिसूचितं । अतोपिछायाशब्दइतियुक्तं ॥ १५२६ ॥ ननुसर्वोपसंहारिदृष्टांतत्सर्वसाम्येज्ञानबलादिनापिजीवपरमयोस्साम्यंस्यादित्यतआह ॥ साम्यमिति ॥ यत्किंचिदल्पं प्रमाणविरुद्धसाम्यंविहायाविरुद्धसर्वसाम्यमितिभावः । ज्ञानबलादेर्ज्ञानबलादिसहकारित्वात् । यथादेर्हेज्ञानबलादिसहकारित्वमस्ति तथाछायाग्रामभावात् अविरुद्धसर्वसाम्यमेवेतिभावः ॥ १५२७ ॥ छायादृष्टां

तेनजीवेशिद्धप्रकारमुक्त्वापुरुषदृष्टानेनजगदीश्वरेशिद्धप्रकारमप्याह ॥ आधारतेति ॥ तच्छब्दात् उपमाबलेनपरमात्मन्याग
तपुरुषशब्दात् ॥ १५२८ ॥ प्रकारांतरेणापिपुरुषशब्दस्यदाष्टांतिकेअवृत्तिमुपपादयति ॥ यदिति ॥ यत्तस्मात् । दाष्टांति
के एतस्मिन्नितिवाक्येपि । तत् पुरुषपदमेवविशेष्यपदं । तस्मात्आवत्यमेव । एतस्मिन्नितिविशेषणपदस्यकिंचिद्विशेष्यपदमपेक्षितं ।
तच्चाध्याहारदप्यावृत्तेरेवांतरंगत्वात्पुरुषपदमेवेतिभावः ॥ १५२९ ॥ ननुराजेवचंद्रइत्यत्रापिकुतश्शब्दसाम्यमित्यतआह ॥ य

आधारतास्वामिताचतथासाकारताहरः ॥ सिद्धापुरुषदृष्टांतात्तच्छब्दात्पूर्णतापिच
॥ १५२८ ॥ यद्विशेष्यपदंदाष्टांतिकेप्यावत्यमेवतत् ॥ १५२९ ॥ यथातथेत्युक्तसाम्यंश
ब्दसाम्येतिशोभते ॥ छायाख्योपमयाजीवमेवेतदितिवागजगौ ॥ १५३० ॥ साकारस्य
सदृक्षोयत्साकारस्यान्नचापरः ॥ नचेद्यथातथाशब्दोवितथावितिमेमतिः ॥ १५३१ ॥
बाधितंतुविनासर्वसाम्यंतोनैवमुंचतः ॥ किंसर्पोपमारजौसर्पाकारेणकेवलं ॥ १५३२ ॥

थान्तेति ॥ नन्वेतदातमित्यत्रैतत्पदेनजीवस्यकुतःकथनमित्यतआह ॥ छायेति ॥ एतत्पदस्यसामान्यपदत्वेपितस्यछायोप
माबलात्जीववाचकत्वनिर्णयइत्यर्थः ॥ १५३० ॥ छायास्थानीयत्वेपिकुतोजीवइत्यतआह ॥ साकारस्येति ॥ पुरुषपदसाम
र्थ्येनबिंबस्यसाकारत्वेसिद्धे साकारस्यतस्यछायास्थानीयोपिसाकारोजीवएवभववेदितिभावः ॥ १५३१ ॥ तौ यथातथाशब्दौ ।

उपमायामाकारसाम्यस्याप्यावश्यकत्वेष्टातमाह ॥ किंनेति ॥ १५३२ ॥ जीवस्य ब्रह्मसदृशाकारत्वे श्रुतिमप्याह ॥ रूपं रूपमिति ॥
अनेन रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणायेति श्रुतिगृह्णाति । इन्द्राख्यहरेः रूपं रूपं प्रतीति संबंधः । तत्कृतोपमौ तेन विंब
प्रतिविंबभावेन कृतोपमौ । तत्र श्रुतौ । इन्द्रत्वं इन्द्रोमायाभिरिति श्रवणात् । तत इन्द्रत्वं । तथा श्रुत्या । एतयोः विंबप्रतिविंबभू

रूपं रूपं प्रतीन्द्राख्यहरेर्जीवस्तनौतनौ ॥ प्रतिरूपो बभूव इति स्पष्टं तद्रूपरूपिता ॥ १५३३ ॥

उक्ताश्रुतौ ततोप्येतौ साकारौ तत्कृतोपमौ ॥ इति सिद्धं तथा तत्र विंबस्यैन्द्रत्वमीरितं

॥ १५३४ ॥ परमैश्वर्यरूपं तज्जीवास्मैर्वप्यतादृशाः ॥ अतो विषदृशत्वं च तयैव प्रोक्तमे

तयोः ॥ १५३५ ॥ एवं च प्रतिरूपोऽयं रूपाद्विसदृशत्वतः ॥ भिन्नश्चायावदित्यच्छारत्वं

च्छायापि ह्युक्तमः ॥ तिरस्करोति तेनोक्ताप्युपमाऽसकलोपमा ॥ १५३६ ॥ विष्णोश्च विंब

वता तस्माद्भिन्नस्यैवात्र वर्णयते ॥ १५३७ ॥ किंचित्साभ्यादधीनत्वाज्जीवस्य प्रतिविंबवता ॥

विष्णोश्च विंबवता किंनभिन्नयोरेव वर्णयते ॥ १५३८ ॥ विंबस्य प्रतिविंबैक्यं न स्मरोक्तं न विस्मर ॥ १५३९ ॥

तैन्द्रजीवयोः ॥ १५३३ ॥ १५३४ ॥ १५३५ ॥ अतएव विंबप्रतिविंबयोर्भेदश्रुतिमूलमनुमानमप्यमूदित्याह ॥ एवं चेति ॥

छायावत्पुरुषाद्भिन्नच्छायावत् । रत्नच्छाया अनुमानाख्या रत्नच्छाया । असकलोपमोति पदच्छेदः ॥ १५३६ ॥ तस्मात्परमैश्व

र्यस्य विष्णोरन्यत्रासंभवात् ॥ १५३७ ॥ १५३८ ॥ उक्तं यथैषा पुरुष इति प्राचीनश्रुतावुक्तं ॥ १५३९ ॥ तदेव विंशतिरिति ॥

छायापुरुषेति॥ उक्तश्रुतौ प्रागुक्तश्रुतौ । उपलक्षणंचैतत् । अस्यामपिश्रुताविद्राब्देनैवसादृश्यसूचनादित्यपिद्वष्टव्यं ॥ १५४० ॥
 बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदपरप्रक्रियैवयुक्तिमाह ॥ प्रत्यगिति ॥ तेमूलभाष्ये । शुष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाश
 योरिवनेतेतराभावइतिसंकरभाष्ये । प्रत्यक्परागभावतः विषयिणःअस्मत्पदोक्तप्रत्यगभावात् । विषयस्थयुष्मदस्मत्पदोक्तपरागभा
 वादित्यर्थः । कथंप्रत्यग्भूतमात्मतत्त्वपरागभूतविषयतत्त्वस्यादितितद्दीकायांव्याख्यानात्तुष्मदस्मच्छब्दोपराक्प्रत्यग्भावपरो
 एवंच प्रत्यक्परागभावाख्ययुक्त्याविषयोविषयीनेतिभवद्भाष्यएवसाधितत्वात् । पराक्प्रत्यगभिन्नता पराक्प्रत्यग्भूतविंबप्रतिबिं

छायापुरुषदृष्टांताद्विंबस्यपरमात्मनः ॥ प्रतिबिंबात्मकाज्जिवाद्देदस्योक्तश्रुतौश्रुतेः ॥ १५४० ॥

प्रत्यक्परागभावतोहिविषयोविषयीनते ॥ मूलभाष्येकथंतीहिपराक्प्रत्यगभिन्नता ॥ १५४१ ॥

अतःप्रत्यक्परागभावात्प्रतिबिंबस्तुबिंबतः ॥ भिन्नोविसदृशत्वाच्चज्ञानेयवदेवाहि ॥ १५४२ ॥

सत्यश्चायमबाध्यत्वाद्भवत्प्रातिबिंबकः ॥ नहिसादृश्यमप्यस्यकात्सन्येनैक्येतुकाकथा ॥ १५४३ ॥

वयोरभेदःकथंस्यात् । तत्रभेदसाधकहेतोरत्रव्यभिचारप्रसंगान्नकथंचित् । अतोबिंबप्रतिबिंबयोरेक्यंवदन्पूर्वोत्तरविवेकशून्यइ
 तिभावः ॥ १५४१ ॥ एवंचबिंबप्रतिबिंबभेदपरप्रक्रियामूलश्रुतिमूलंवेत्यनुमानद्वयमासीदित्याह ॥ अतइति ॥ ज्ञानज्ञेयवत्
 विषयविषयिवदित्यर्थः । प्रत्यक्परागभावेनैवसादृश्यस्यापितत्रैवविद्यमानत्वात्हेतुद्वयस्याप्येकएवदृष्टांतः ॥ १५४२ ॥ प्रागुक्त
 भेदानुमानेनप्रतिबिंबस्यमित्यात्ममपियुक्तिकिरुद्धमित्याह ॥ सत्यश्चेति ॥ अयंप्रतिबिंबः । अबाध्यत्वात् नायंप्रतिबिंबइतिबाधा

भावात् । नेदानीं प्रतिबिंबइति प्रत्ययस्तु नेदानीं घटइति वप्रागभावस्य नाशस्य वासाधकः । न तु त्रैकालिकनिषेधरूपबाधस्य । अनुकूलतर्कमाह ॥ नहीति ॥ अस्य प्रतिबिंबस्य । कात्स्न्येन सादृश्यमपि हि यस्मान्न । तस्मादैक्ये काकथेति योजना । अनेन यदि बिंबप्रतिबिंबयोरैक्यस्यात्तर्हि वैसादृश्यमेव न स्यादिति तर्कस्मूचितो भवति ॥ १५४३ ॥ वैसादृश्यमेव विस्तरेण दर्शयति ॥ किं विमर्दइति ॥ विमर्दः परिमलः ॥ १५४४ ॥ परिमाणस्पर्शगंधगुरुत्वैकत्वतइति पंचमी बहुवचनात्तात्तमिल् । परिमाणात् परममहत्परिमाणात् व्योम्नि तद्रहितस्वप्रतिबिंबादन्यता । एवं स्पर्शादुष्णास्पर्शात् । अग्नौ गंधात्पुष्पे । गुरुत्वाद्भाराद्गिरौ । एकत्वादकं । बहुतटाकज

किं विमर्दो मृगमदेदर्पणप्रतिबिंबिते ॥ १५४४ ॥ परिमाणस्पर्शगंधगुरुत्वैकत्वतो न्यता ॥
व्योमाग्निपुष्पाग्निर्येकैष्वस्त्येव प्रतिरूपतः ॥ १५४५ ॥ रूपमात्रेण सादृश्यं वैसादृश्यं त्वने
कथा ॥ किं ते वार्यतरस्याब्दस्तनितैर्वनिताहताः ॥ १५४६ ॥

लादिषु राशः प्रतिबिंबने पि बिंबस्यार्कस्यैकत्वात् । एतैः पंचभिः प्रतिबिंबविरुद्धगुणैः बिंबभूतव्योमादिषु स्वस्वप्रतिबिंबेभ्यः अन्यतेत्यर्थः । व्योम दर्पणप्रतिबिंबितव्योम्नोऽन्यतभिन्नं । ततो विसदृशत्वात् घटवत् इत्याद्यनुमानपंचकमनेनोक्तं भवति ॥ १५४५ ॥ तर्हि सादृश्यं केनेत्यत आह ॥ रूपमात्रेणेति ॥ आकारमात्रेणेत्यर्थः । परंपरिहसन्नेव पुनरपि बिंबप्रतिबिंबयोर्वैसादृश्यमनुभावयति ॥ किंतइति ॥ अब्दो मेघः तस्य स्तनितैर्निर्घोषैः । बिंबभूतमेघवत्प्रतिबिंबितमेघस्य निर्घोषाभावाद्वा सादृश्यमिति भावः ॥ १५४६ ॥

अस्तुवैसादृश्यं तथापिभेदोमास्त्विति वदतः प्रतिकूलतर्कमाह ॥ किञ्चिदिति ॥ अनेकस्मिन्वैसादृश्यसतीतिसंबंधः । यदिवैसादृश्येप्येकतास्यात् तर्हिगोवययोरप्येकतास्यादितितर्कमनेनोत्थापयति ॥ १५४७ ॥ नन्विदंमुखमितिप्रतिबिंबेपिमुखशब्दप्रयोगान्मुखप्रतिमुखयोरैक्यमितिशंकांपरिहरति ॥ वृत्तीति ॥ वैचित्र्यतः मुख्यगौणीलक्षणादिवैचित्र्यात् । यथातीरेगंगापदप्रयोगेपिनगैक्यं । तथात्रापिमुखसादृश्यान्मुखपदप्रयोगेपिनमुख्यैक्यं । तीरेगंगापदप्रयोगवत्तैक्याभावेपिपदप्रयोगमात्रस्यवृत्त्यं

किञ्चिद्वैसादृश्यतोहिनगौर्गवयता(मगा)मियात् ॥ वैसादृश्यत्वेनेकस्मिन्दृश्येपद्वैक्यता कुतः ॥ १५४७ ॥ वृत्तिवैचित्र्यतश्शब्दमात्रेणैकांकिरुद्धयोः ॥ किंगंगापदसंगेपितिरस्य स्यात्प्रवाहिता ॥ १५४८ ॥ द्वाविमाविति विस्पष्टदृष्टेरपितयोर्भिदा ॥ द्वाविमाविति पाश्वस्योयतः पश्यति तौ सदा ॥ अतः प्रत्यक्षतोप्यत्र भेदस्मिद्धो विवेकिनां ॥ १५४९ ॥ न ह्यविमावेक एवैक्यधीरस्ति किञ्चित् ॥ तस्मादबाधितं भेदप्रत्यक्षमभवद्वित्तत् ॥ १५५० ॥

तरेणापि संभवात् । अतएव प्रतिमानं प्रतिरूपं प्रतिबिंबं च प्रतिमुखं प्रतिच्छायेत्यादौ प्रतिमुखं प्रतिरूपं प्रतिबिंबमित्येव तेषामनुशासनं । मुखपदस्यापि मुख्यतस्तद्वाचकत्वे तस्यापि तत्रानुशासनं स्यादिति भावः ॥ १५४८ ॥ बिंबप्रतिबिंबभेदप्रत्यक्षमपि प्रमाणयति ॥ द्वाविमाविति ॥ तयोः बिंबप्रतिबिंबयोः । तौ बिंबप्रतिबिंबौ । स्वस्य स्पष्टं मुखप्रत्यक्षाभावेन ह्यविमाविति प्रतीत्यभावेपि

पार्श्वस्थस्यसदापितथैवप्रतीतिरस्ति । एकमिदमितितुनकदापिप्रतीतिः । एवंचबिंबप्रतिबिंबभेदःप्रत्यक्षेणापिसिद्धइतिभावः ॥ १५४९ ॥ १५५० ॥ दर्पणेमुखमितिप्रतिमुखेमुखपदप्रयोगस्यपुनरपिनिदर्शनद्वयंदर्शयन्गतिमाह ॥ तदेवेदमिति ॥ साम्यतः सादृश्यात् । चित्रस्थिताकृतौ चित्रलिखितरामप्रतिमायां । पुराणादौजीवेष्वपि हरिरेवायं कृष्णएवायं रामएवायमित्यादिनातत्रोच्यमानैक्यव्यपदेशानामपिद्वयमेवगतिरितिसूचनायसएवायंरामइतिप्राचीननिदर्शनंज्ञातव्यं ॥ १५५१ ॥ १५५२ ॥

तदेवेदंमुखमितिव्यवहारस्तुसाम्यतः ॥ सएवायंरामइतियथाचित्रस्थिताकृतौ ॥ १५५१ ॥ चित्रसिंहोयथासिंहोमुखंप्रतिमुखंतथा ॥ १५५२ ॥ कथंनदह्यतेवक्रंतसवार्थं तराविशत् ॥ कथंचनव्रणंवक्त्रेकांस्यादर्शप्रवेशिनि ॥ १५५३ ॥ करस्थेदर्पणेहस्तीयद्यष्टैश्वर्यतोविशेत् ॥ कथंशिशुस्तांबिभृयाद्गजशालोचमोवृथा ॥ १५५४ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणिविस्तीर्णोयोजनस्ययः ॥ दर्पणेऽल्पप्रमाणेसौकथंविशतिचंद्रमाः ॥ १५५५ ॥

बिंबस्यैवप्रतिबिंबत्वेसर्वानुभवसिद्धबाधकांतरंचाह ॥ कथमिति ॥ तप्तवार्थतः तप्तोदकस्यांतः । प्रतिमुखस्यैवमुखत्वेपिठरस्थोष्णोदकेस्वमुखंपश्यतोमुखस्यैवतज्जलांतःप्रवेशाद्वाहोपिस्यात् । नचैतदस्ति । अतस्तप्तजलांतस्थप्रतिमुखात्अन्यदेवमुखमितिभावः ॥ १५५३ ॥ अल्पपरिमाणेदर्पणेततोऽप्यतिस्थूलस्यगजस्यप्रवेशोऽष्टैश्वर्यशक्तौसत्यामेवस्यात् । नचसाऽस्ति । अतोपीद

मयुक्तमिति परापरिहासायाश्चैश्वर्यतद्इत्युक्तं । रात्रौ दपण एव प्रविश्य स्थातुं शक्यत्वात् गजशालोद्धमोपिवृथेत्यर्थः ॥ १५५४ ॥ १५५५ ॥
 प्रायुक्तमपि तसोदकदृष्टान्तमप्यदाहेतापकारणाभावाद्दिशदयितुं पुनराह ॥ यदीति ॥ अग्निस्तंभनशक्त्यभावसूचनाय नृणामित्यु-
 क्तं । तस्य मुखस्य ॥ १५५६ ॥ शीतोदकेऽपि बहुकालं स्वमुखदशनतात्कालं मुखस्यापि जले प्रवेशात्परस्य दूषणं स्यादित्याह ॥ यद्य-
 बुनीति ॥ तस्करस्येव यथा तस्करं शिक्षितुं बहुकालं जले मज्जनयति तद्वदित्यर्थः । यत्मुखं ॥ १५५७ ॥ प्रतिबिंबस्य बिंबादुत्पन्नका-
 यदित्तसोदकेत्युष्णे वक्त्रमेव विशेषेण ॥ तदा दाहो भवेत्तस्य कवोष्णादपि यस्य भीः ॥ १५५८ ॥
 यद्यंघ्रिनिचिरं नृणां वक्त्रमेव विशेषेण ॥ शिक्षास्यात्तस्करस्येव यद्विभेत्यघमर्षणात् ॥ १५५९ ॥
 नैमित्तिकं हि तत्कार्यं निमित्ते सति जायते ॥ तदपायेनाशवच्चसूर्यात्पद्माविकासवत् ॥ १५६० ॥
 त्रणुसीसखर्णसर्पिश्चंद्रकांतद्रवत्ववत् ॥ जलौष्ण्यवद्बृहस्पतिस्तमस्य सत्त्वविशेषवत् ॥ १५६१ ॥
 औपाधिकं प्रतिमुखं मुखे सत्येव दृश्यते ॥ मुखस्यापगमे चास्य न दृष्टत्वाष्टताचन ॥ १५६२ ॥ नि-
 मित्तं विवसान्निध्यं कर्तानारायणः प्रभुः ॥ उपादानमुपाधिश्चेत्कार्यवार्थमिदं कथं ॥ १५६३ ॥
 र्यत्वे बिंबापगमेऽपि कुतो न स्थितिरिति शंका बहुभिद्दृष्टांतैर्धक्करोति ॥ पिशाचावेशसत्तिबहुतरभारवहनादिशक्ते-
 रपि दर्शनात्सत्त्वविशेषवदित्युक्तं । एतानि सर्वाण्यपि स्वनिमित्ते सति सति निमित्तापायेन सति । तद्वदिदमपि बिंबस्य सति बिंबाप-
 गमेनाशान्नास्तीति कान्त्रानुपपत्तिरिति भावः ॥ १५५८ ॥ १५५९ ॥ १५६० ॥ कारणासंभवात्प्रतिबिंबस्य कार्यत्वं नेति शंका नि-

वारयति ॥ निमित्तमिति ॥ १५६१ ॥ ननुदर्पणेष्टपिंडादेरिवविकारादर्शनात्कथमुपादानत्वमित्यतआह ॥ कार्य्यात्मनावि
वरणादिति ॥ प्रागविद्यमानप्रतिबिंबाकारस्यविवरणादित्यर्थः । तंतोरिव यथातंतोस्सपट्टविकाराभावेपिसूक्ष्मतरविकारमादा
ययथापदोपादानत्वं तथादर्पणस्यापिसूक्ष्मविकारोनुमंतव्यः । अर्थः प्रमाणदृष्टार्थः ॥ १५६२ ॥ बहिर्विकारादर्शनेऽप्यतमुखस

कार्यात्मनाविवरणाद्विकारोदर्पणस्यच ॥ तंतोरिवानुमंतव्योऽहंतव्योऽर्थः कथंवद
॥ १५६२ ॥ बहिर्विकारश्चान्यस्यजठरस्ययथांतरे ॥ गुल्मग्रंथिविकारस्यस्तथायंचभ
विष्यति ॥ १५६३ ॥ घटात्मनाविकरणंमनसोऽयानुमन्यते ॥ प्रतिबिंबात्मनोऽप्येवि
कारोऽयंकुतोऽस्यन ॥ १५६४ ॥ द्वारंविनायत्प्रवेष्टुंनालंमृणमयभित्तिषु ॥ कथंकांस्यदृ
ढद्रव्यंतद्विशेन्मृदुलंमुखं ॥ १५६५ ॥ यदिवक्रंजलस्यांतःप्रविष्टंसत्प्रदृश्यते ॥ परा
रभावस्तर्हि कुतो न हिमज्जन्मुखेऽस्यसौ ॥ १५६६ ॥ ॥

मानाकारविवरणादर्पणस्यापिविकारित्वंभवतीत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ बहिरिति ॥ १५६३ ॥ किंचेकदारघटाद्याकारेणानानुभवि
कोमनःपरिणामोऽयेनांगीक्रियतेतस्यदृश्यमानोऽस्मिन्विकारेकुतोद्विषइत्याह ॥ घटात्मनेति ॥ अस्य मायावादिनः ॥ १५६४ ॥
प्रागुक्तदूषणांतरंचोपपादयति ॥ द्वारंविनेति ॥ १५६५ ॥ मुखस्यैवजलांतःप्रवेशांगीकारेऽपुनरपिदोषद्वयमाह ॥ यदिवक्रमि

ति ॥ मज्जनमुखे स्नानार्थजलांतःप्रवेशं कुर्वति । असौ परागभावः ॥ १५६६ ॥ तत्मुखं ॥ १५६७ ॥ उक्तमेव दूषणं विकल्पमुखे
न दृढयति ॥ यद्यादर्श इति ॥ सत् यथार्थतया विद्यमानं । तेमते । न चेत् यथार्थतया विद्यमानं न चेत् । भ्रमत्वात् दर्पणमुख
मिति प्रतीतेर्भ्रमत्वात् । साधिका प्रतिमुखस्य मुखत्वसाधिका ॥ १५६८ ॥ दर्पणसंयोगे सतिदारुणोत्तशरवत्तदाघातवशात्परावृत्त्यै
वागतं नयनं मुखं पश्यतीति च मार्थिनो वदन्ति तदनुदूषयति ॥ याचेत्यादिना ॥ यच्चक्षुः शैलाच्छिलाभयादतिकठिनात्पर्वतात् ।

जलस्थंचेद्वाहिर्न स्याद्वाहिस्त्वं च जले कुतः ॥ मज्जनमुखमिवैकत्वादकैत्रैव भवेच्छित् ॥ १५६७ ॥

यद्यादर्शं मुखं सत्ते दोषो यदुस्तारस्तदा ॥ न चेत्तदाधारताधीर्भ्रमत्वान्नैव साधिका ॥ १५६८ ॥ या

च दर्पणसंबंधाच्चक्षुषः पृष्ठतो गतिः ॥ मुखस्यैवैक्षण्यं चोक्तं तच्चित्रमिति मेमतिः ॥ १५६९ ॥ नय

च्छैलान्निववृत्तेन क्रूरादनलादपि ॥ तच्चक्षुः पश्यतस्त्वास्यं जलात्किल निवर्तते ॥ १५७० ॥ यत्

दिशलायायोगेऽपि दारुणोत्तमुखशरः ॥ यथागतं तथायाति पृष्ठं पृष्ठं मुखं मुखं ॥ १५७१ ॥

किलेयपहासः । कठिनद्रव्यत्वाद्दर्पणान्निवर्तते चेत्तमृदुलाज्जलान्निवृत्तिर्न स्यात् । शैलाभ्यादेव श्वसुतरां निवृत्त्या तत्रापीदं मुखमित्ये
व प्रतीतिस्स्यात् । अयंगिरिरित्यादि प्रतीतिः कदापि न स्यात् । कठिनाद्दामृदुलाद्वा निवृत्तिस्वभावादेव निवर्तते चेत्तद्दूरस्थतटाक
जलादपि निवर्तते । किंचैव सति चक्षुषा सकलपदार्थदर्शनेऽपि मुखमित्येव प्रतीतिस्स्यात् । तत्तदर्थप्रतीतिः कदापि न स्यात् । एवं च त्व
मंधेवास्याः महोन्मत्तो वास्या इत्यपहासस्यावर्जनीयत्वात् ॥ १५६९ ॥ १५७० ॥ दूषणांतरंचाह ॥ यत इति ॥ १५७१ ॥ इह

शी दारुप्रोतशरवत्प्रथागतमेवनिवृत्तिस्स्यात् । ननुमुखाभिमुख्येन । एवंचमुखप्रतीतिरपिनस्यादितिभावः । असंभावितंच
जडस्यचक्षुषोविषयाभिमुख्येनप्रागतस्यमुखाभिमुख्येनपुनरागमनमित्याह ॥ पुंवदिति ॥ १५७२ ॥ असंभावितमपीदंनिवर्त
नमंगीक्रियतेचेत्तर्हिघटकुड्यादितोपिनिवर्तमानंचक्षुस्त्वन्मुखंपश्येत्किमितिपृच्छति ॥ एवंचेदिति ॥ अन्यत्रसर्वत्रस्वचक्षुषस्त्व
मुखमयोग्यंचेदत्रैवकथंगोग्यमित्याह ॥ तस्यचक्षुषः । इहदर्पणस्थले ॥ १५७३ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥

ततश्चक्षुःपरावृत्तिरपिस्यादीदृशीपरं ॥ पुंवत्किंवक्तुमुचितानिवृत्तिस्त्वेच्छयाजडे
॥ १५७२ ॥ एवंचेत्कुड्यकुंभादिदृष्टादृष्टानिवृत्तिमत् ॥ किंचक्षुरीक्षतेस्वास्यंतस्य
इनतपोधिकं ॥ १५७३ ॥ किंचैवंसतितद्बुद्धेराकारस्यादिदंमुखं ॥ इत्येवदर्पणादीनां
सत्येवंदर्शनंचन ॥ दर्पणेमुखमित्येवमाकारस्त्वष्टमोरसः ॥ १५७४ ॥ अथार्थाधीभि
संबंधाद्विधाभूतस्यचक्षुषः ॥ धीद्वयंयदिजायेतहीयेततवधीस्तादा ॥ १५७५ ॥

तद्बुद्धेः दर्पणाग्निवृत्तचक्षुर्जन्यबुद्धेः । सत्येवं एवंसतीत्यर्थः । दर्पणादितोनिवृत्तचक्षुषापुनर्दर्पणादिदर्शनायोगादितिभावः ।
आकारःबुद्धेराकारः । दर्पणस्यैवदर्शनाभावेदर्पणेमुखमितिदर्शनंसुतरानस्यादितिभावः ॥ १५७४ ॥ पक्षांतरमुत्थाप्यदूषयति
॥ अथेति ॥ धीद्वयं इदंदर्पणमिदंमुखमितिदर्पणधीमुखधीश्च । तवधीर्हीयेत । एवंवदंस्वंबुद्धिमान्नभवसीत्यर्थः ॥ १५७५ ॥

विरुद्धदिग्द्वयं दर्पणादिकमुखादिक । एकदिग्गतयोर्गोचर्ययोरेकदेवचक्षुस्संबन्धोदृष्टः । नतुविरुद्धदिक्स्थयोः । अतोपीदम
संभावितमित्यर्थः ॥ १५७६ ॥ चक्षुर्द्वारामनसोपिबहिर्निस्सरणंवदतस्तवमतेअणोर्भिनसोद्विधाभूतचक्षुर्भागसंवागयोगोच्चेदमसं
गतमित्याह ॥ किंचैवमिति ॥ पक्षांतरमुत्थाप्यदूषयति ॥ समूहेति ॥ सवदन्नितिसंबन्धः । दर्पणेषुखमितिधियस्समूहालंब
नतांवदन्नित्यर्थः । मोहालंबनमोहस्यमिथ्याज्ञानस्यालंबनः मिथ्याज्ञानीत्यर्थः । अणुमनसोविरुद्धभागद्वयसंयोगानुपपत्तेरपरि

विरुद्धदिग्द्वयस्यार्थसंबन्धस्त्वेकचक्षुषः ॥ यतो न दृश्यते नृणां ततोप्येतदसंगतं ॥ १५७६ ॥ किंचै
वमपिधीर्द्वंद्वकथंस्यान्मनसाणुना ॥ समूहालंबनाधीश्चत्समोहालंबनोवदन् ॥ १५७७ ॥ किं
चावाञ्ज्मुखं पुंसोक्षिपरावृत्तमित्युक्तोवद ॥ तदुद्धवहुदूरस्थमित्रमत्रैकितोवद ॥ १५७८ ॥ किंचैव
सतिभूषास्थरत्नलक्ष्मेषु विवितं ॥ मुखं स्वमीक्षमाणस्य धीस्यादेकमुखं विविति ॥ १५७९ ॥

हारात् । मोहोऽज्ञानंवा ॥ १५७७ ॥ अपिचमध्याह्नकालेतदाकजलादाववाञ्ज्मुखतयास्वमुखंपश्यतस्तत्रैवमुखदर्शनसूयमंडलद
र्शनंचजायते । तत्रत्वदुक्करीत्यापरावृत्तमपिचक्षुर्मुखंपश्यतु । मुखेनप्रतिरुद्धांस्वाशिखामप्यपश्यतत्प्रतिरुद्धमुखोपरिभागबहुदूर
स्थितंसूयमंडलकथंपश्यतीत्याह ॥ किंचेति ॥ तदुद्धस्य तेनमुखेनप्रतिरुद्धस्य । बहुदूरस्थस्य मित्रस्य सूयस्य । मित्रदर्शनमिति
यावत् ॥ १५७८ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ भूषातःपरावृत्त्यागतेनचक्षुषाएकस्यैवस्वमुखस्यदर्शनादितिभावः ॥ १५७९ ॥

ननुदोषादनेकत्वदर्शनमित्यत आह ॥ कपोल इति ॥ तत्तस्मात् परावृत्यागते चक्षुषि उपाधिसंयोगाख्यदोषस्याप्यभावात् । चक्षुषोदोषयोगः कल्पकोन । किंतु ते कपोल एव कल्पकः । सचदोषाः हस्तस्य योग्यः त्वद्भस्तेनैव ताडनयोग्यः । चक्षुषः त्वच्चक्षुषः योग्येन । स्वकपोलस्यैव न दर्शनादित्यर्थः ॥ १५८० ॥ अतः मुखस्यैव स्वप्रतिमुखत्वायोगात् । तत् प्रतिमुखं । बिंबो पाध्योर्मुखदर्पणयोः । तदेव मुखमेव । तत् प्रतिमुखं ॥ १५८१ ॥ कुत इत्यतः पक्षद्वयेऽपि प्रागुक्तीत्यासंगृह्यतस्योभयतः या

कपोलः कल्पकस्तत्तेदोषो योग्यो न चक्षुषः ॥ १५८० ॥ अतस्तत्तादृशं वस्तु लघुभूतं हि जन्यते ॥ बिंबो पाध्योस्सन्निधानात्कथं स्याद्धितदेव तत् ॥ १५८१ ॥ प्रतिबिंबस्य मिथ्यात्वे सत्य बिंबाद्भवेद्भिदा ॥ प्रतिबिंबस्य सत्यत्वे द्विस्वभावत्वतो भिदा ॥ १५८२ ॥ कथंच प्रतिबिंबस्य मिथ्यात्वं यौक्तिकं विदां ॥ न ह्यस्ति बाधिका नायं प्रतिबिंब इति प्रमा ॥ १५८३ ॥ दृष्टा बाधितकार्यस्याप्यन्यथानुपपत्तिः ॥ कल्प्यं स्यात्कारणं सर्वथेशः कलमांक्षुरात् ॥ १५८४ ॥

शारङ्गं करोति ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ द्विस्वभावत्वतः परिमलापरिमलादिना द्विस्वभावत्वात् ॥ १५८२ ॥ मिथ्यात्वे बाधकांतरं चाह ॥ कथमिति ॥ नायं प्रतिबिंब इति बाधिकाप्रमानह्यस्तीति संबधः । उपलक्षणंचैतत् । नेदानीं प्रतिबिंब इति तु प्रमानबाधिका चेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १५८३ ॥ ननूपादानकारणादर्शनान्मिथ्यात्वमिति शंकां यावस्तु कुतश्च नेन परिहृतामपि परमुखेनैव कारणं वाचयितुं प्रतिबिंबदीमुखेन पुनः परिहरति ॥ दृष्टेति ॥ अन्यथा कर्तुं दर्शनात्स्वित्यादेरपि मिथ्यात्वं स्यादिति भावः ॥ १५८४ ॥ विकाराद

शनात्कथमुपाधिरुपादानमिति शंका मपि प्रतिबंदी सूचनेन परिहरति ॥ अस्त्विति ॥ तद्गुरूपरसादिवत् दर्पणस्थरूपरसादिवत् । यथा बीजादं गुरवत् दर्पणरूपरसादीनां दर्पणात्पार्थक्येनाविकारेऽपि दर्पणविकारत्वं तथा स्यादिति भावः । किंच यथा एकस्य ग्रन्ध्वं सस्यैवोपादानादर्शनाच्चिरुपादानककार्थत्वं मगीक्रियते तथा स्यात्पार्थंगीक्रियतां । कल्पकन्यायस्योभयत्र साभ्यादित्याह ॥ निमि

अस्तूपाधिविकारोसौ तद्गुरूपरसादिवत् ॥ निमित्तमात्रजन्योवाभावोऽप्येकोऽस्त्वभाव
वत् ॥ १५८५ ॥ उपादानस्य चादृष्टाकार्यदृष्ट्या च तादृशी ॥ अवस्थाकल्प्यतेऽभावे
भावे किं न तथा विधे ॥ १५८६ ॥ सर्वथा दृष्टकार्यस्य ह्यपलापो न युज्यते ॥ न चेदीशश्रुतं तथा
ज्यं नारिकेलफले जलं ॥ १५८७ ॥ अतस्त्वामपदार्थस्य प्राहुस्संस्कारजन्यतां ॥ न स्वमद्
निबाधस्याभावादर्थक्रियाकृतेः ॥ १५८८ ॥ सुखशब्दः प्रतिमुखे सोपचारः कथं नते ॥
मुखं प्रति स्थितं यत्तस्यात्तद्धिप्रतिमुखाभिधं ॥ १५८९ ॥

त्तमात्रेति ॥ भावः प्रतिबिम्बः ॥ १५८५ ॥ तादृशी निमित्तमात्रजन्यत्वरूपा । आदौ अभाव इति पदच्छेदः । पश्चाद्भाव इति
॥ १५८६ ॥ न चेत् कार्यान्यथानुपपत्त्याऽदृष्टकारणकल्पनं चेत् ॥ १५८७ ॥ अतः दृष्टकार्यस्यापलापायोगादेव ॥
॥ १५८८ ॥ प्रतिमुखे मुखशब्दस्योपचारिकत्वे निदर्शनान्युक्तानि । निमित्तंचाह ॥ सुखशब्द इति ॥ तेमते । तत् मुखं प्रति स्थि

तत्वेनप्रतिमुखशब्दवाच्यं ॥ १५८९ ॥ मुखं मुखशब्दवाच्यं मुखाभिन्नं च । मुखप्रतिमुखयोर्विरुद्धार्थत्वेनोभयोरप्येकत्रमुख्यवृत्त्ययोगात् स्वस्यैवप्रतिस्थितत्वायोगाच्चेतिभावः । विवप्रतिविबवादमुपसंहरति ॥ तस्मादुक्तन्यायात् । कर्मभेदात् शब्दव्यवहारदाहादिकर्मभेदात् । परिमाणगुरुत्वादिगुणभेदाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १५९० ॥ परिच्छेदमुपसंहरति ॥ वादिराजेति ॥ अथ शुद्धिसौभानंतरं भगवतोब्रह्मशब्दसूचितंसकलगुणपूर्णत्वाख्यलक्षणमेव सजातीयविजातीयव्यावृत्ततयाभगवदवधारणहेतुत्वा लक्षणप्रमाणाभ्यांवस्तुसिद्धिरिति वदतां पिलक्षणस्यैवादवुपात्तत्वाच्चप्रथमतो विचारयोग्यं । यत्रगुणा

कथंतेदेवचमुखंतस्मात्प्रत्यक्पराकिंस्थतेः ॥ संज्ञाभेदात्कर्मभेदाद्विबोन्यःप्रतिबिंबतः ॥ १५९० ॥

वादिराजाख्ययतिनासाधितायुक्तिमल्लिका ॥ भेदसौरभसर्वस्वमथविष्णोन्यवेदयत् ॥ १५९१ ॥

स्तत्रदोषादितिन्यायेनभगवतिप्राप्तदोषाणांपरिहारायभगवतश्शुद्धिरेवतदन्तरंविचारयोग्या । एवंचोभयसौरभार्थयोरपिभगवदसाधारणधर्मत्वेनलक्षणत्वात्तान्भ्यांकिंभगवतिसिद्धमितिबुभुत्सायां सजातीयविजातीयव्यवच्छेदात्मकलक्षणफलीभूतभेदएवभगवतितदनुविचारयोग्यः । ततश्चभेदाविधिभूतसजातीयविजातीयात्मकचेतनाचेतनरूपप्रपंचएवप्रपंचयितुंयोग्यः । तदुपरिविषयभूतादस्मात्परमपुरुषान्ममापेक्षितफलंक्रथसिद्धोदित्याकांक्षायांमोक्षसाधकतयाश्रुत्युक्तश्चरणमननजन्यपरोक्षजन्यमहाप्रसादएववि

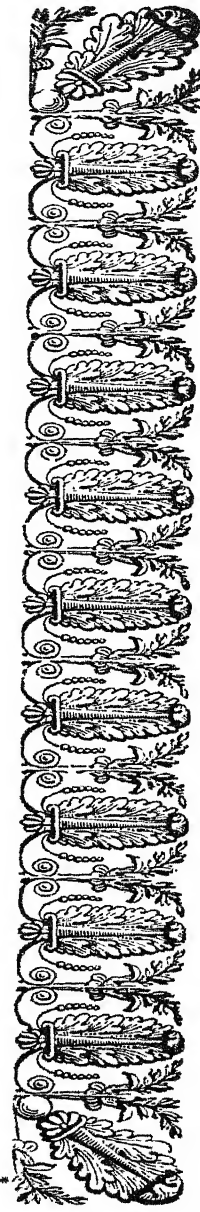
युक्ति-

॥ २१४ ॥

चारयोष्यः । अंतेस्वामिद्रोहितयाभगवदैक्यप्राप्ते षड्बुद्ध्यभावेनजडत्वापादकदुःखध्वंसस्य सततोर्ध्वगमनादेश्वानाकाक्षितत्वे
नतत्सर्वनिरस्यसुखमेवमेस्याहुःखंमनागपिमाभूदितिसर्वापेक्षितमोक्षस्यस्वरूपमेवनिरूपणयोग्यमितिपंचसौरभक्रमोष्यथेतिवदतै

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीमत्पूज्यचरणविरचितायां
युक्तिमल्लिकायांभेदसौरभसंपूर्ण ॥ ॥ ॥

वसूचितइतिज्ञातव्यं ॥ १५९१ ॥ इतिश्रीमद्वादिराजतीर्थश्रीपादकृतयुक्तिमल्लिकाटीकायांसुरोत्तमतीर्थकृतायांभावविलासिन्यां
भेदसौरभसर्वस्वव्याख्यासंपूर्णा ॥ ॥

मल्लिका
भेदसौ ०

॥ ४३३ ॥

॥ इति युक्तिमलिकायां भद्रसारं ॥

॥ अथयुक्तिमल्लिकायां विश्वसौरभं ॥

॥ विश्वसौरभंनिरूपयन्जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकत्वेन पराभिमतश्रुतेरनुकूलमर्थवदंस्तंश्रुतिमनुवदति ॥ प्रपञ्चइत्यादिना ॥ ज्ञाते
द्वैतंनविद्यतइत्यतदंतंश्रुतेऽश्लोकद्वयमिदं । इयं उक्ताश्रुतिः । माण्डूकोपनिषद्वाक्यद्वयेनापितकरीत्याप्रवर्तनात्सयुक्तिकमित्युक्तं ।
यदिपदद्वयस्य लिङंतपदानांचतर्कस्फोरकणामप्यसंदिग्धत्वात्स्फुटमित्युक्तं । क्रमा त्रथमवाक्येनभेदपञ्चकनित्यत्वं द्वितीयवा
क्येनतत्सत्यत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यत्तस्मात् । वर्गे पञ्चानां दशानां च वर्गे । द्वैनिपातौ पञ्चत्वं दशत्वं इति निपातौ । अपरं

प्रपञ्चोयदिविद्येतनिवर्तेतनसंशयः ॥ मायामात्रमिदं दैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १ ॥ विक
ल्पोविनिवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित् ॥ उपदेशादयवा दोज्ञातेद्वैतंनविद्यते ॥ २ ॥ इयं
श्रुतिः पञ्चभेदनित्यतासत्यतेस्फुटं ॥ सयुक्तिकंसाधयितुं प्रावर्ततकिलक्रमात् ॥ ३ ॥
यदाहपञ्चदशतौवर्गेवेतिसपाणिनिः ॥ तेनवर्गेनिपातौद्वौवाशब्देनतथापरं ॥ ४ ॥ अनु
शास्तिनचेत्तस्यादव्ययंसव्ययंकिल ॥ सचप्रयोगबलतः पञ्चइत्येवगम्यते ॥ ५ ॥ ॥

पञ्चइतिनिपातं । नचेत् वाशब्देननिपातांतरंनानुशास्तिचेत् । तदव्ययं वाइत्यव्ययं । सव्ययं व्ययेनसाहितं । व्यर्थमित्यर्थः ।
उक्तनिपातद्वयानुशासनस्यपञ्चदशतौवर्गेइत्येतावतैवपूर्तेस्तस्यानुशासनस्यनित्यत्वेनकदाचिद्भवतः कदाचिच्चभभवतइतितत्रैवतयो
र्विकल्पासंभवात्वाशब्दस्यवैयर्थ्यमेवस्यात् । प्रकृतिप्रत्ययविधानादिशब्दानुशासनशून्यत्वपिकेवलंप्रयोगबलादेवनिपात्यमानस्य

शब्दस्य निपातत्वेन स्वतस्सिद्धशब्दांतरस्य निपातपङ्क्तावत्र ग्रहणायोगाच्च वाशब्दस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । श्रौतप्रयोगानुसारेण पूर्वनिपातांतरग्रहणेतु पंचानां वर्ग इत्यस्मिन्नर्थे सवानिपातः अयं वानिपात इत्यर्थसंभवेन वाशब्दस्य सार्थक्यं स्यात् । पूर्ववत्स्पष्टमनुक्त्वा वा शब्द नैव सूचनात् तूत्रत्वमपि सम्यक्संपादितं स्यात् । तस्मादिदमेव सूत्रकृतो भिन्नप्रतिभावाः । सः वाशब्दसूचितनिपातः । प्रयोगबलतः प्रपंच इति प्रयोगबलतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्तस्मात् । अस्यैव विवरणमनुशासनादिति । ते वर्गातः पातिनः पंच वेदांतवेदिषु

तत्पंचानां समूहोऽपि पंचो भूदनुशासनात् ॥ ते च पंच प्रसिद्धत्वाद्देवावेदांतवेदिषु ॥ ६ ॥
उपसर्गोऽपवर्गार्थज्ञानत्वाद्भिश्चिनाष्टितं ॥ अतः पंचविधो भेदः प्रपंचो भूद्विचारणे ॥ ७ ॥
तं भेदवर्गसैषा वागाजुहावतया ख्यया ॥ तत्पंच भेदवर्गो भूत्प्रपंचोऽयं श्रुतौ श्रुतः ॥ ८ ॥
किंच प्रपंचरूपं च तं पंचसु प्रपंचयन् ॥ श्लोकः प्रपंचमाहेति प्रांचस्संचोदयंतिनः ॥ ९ ॥

तत्त्ववादिषु प्रसिद्धत्वात्पंचभेदेन प्रसिद्धत्वाद्देवा एव । प्रसिद्धपरित्यागे कारणाभावादिति भावः ॥ ६ ॥ उपसर्गः प्रत्युपसर्गः । अपवर्गार्थज्ञानत्वादित्यत्रापवर्गार्थज्ञानयेषामिति विग्रहः । तंपंच ॥ ७ ॥ सैषा वाक् । प्रपंचो यदि विधेतेति वाक् । तया ख्यया प्रपंच इत्याख्यया ॥ ८ ॥ न केवलं प्रयोगसंभवमात्राच्छ्रुतिः प्रपंचशब्देन भेदपंचकमाह । किंतु प्रयोजनांतरं च श्रुतेरभिप्रेतमित्याह ॥ किंचेति ॥ शब्दांतरं विहाय अनयापि विवक्षया जगद्रूपं च वाचकतथैव प्रसिद्धप्रपंचशब्देन तेऽपामाहानेऽर्थात्प्र(तरप्र)पंचरूपतापितेषां सिद्धेदि

त्यभिप्रेत्यश्रुतिरवमाहोतिभावः ॥ ९ ॥ न केवलं सभावनामात्रेण श्रौतप्रपञ्चशब्दस्य भेदपरत्ववर्णनं । किंत्विदमिति प्रागुक्तानु-
वादरूपपदघटितोत्तरवाक्यपर्यालोचनयापि पूर्वोक्तप्रपञ्चोद्भूतमेव भवेदित्याह ॥ किंचेदमिति ॥ अत्रास्मिन्नेव श्लोके परामृशति
प्राक्प्रस्तुतार्थपरेणोद्देन परामृशति । यत्तयस्मात् । आदौ पूर्वार्धे ॥ १० ॥ किंचैकार्थप्रतिपादकोऽस्मिन् श्लोके पूर्वार्धप्रतिपादितस्यै-
व विशेष्यस्योत्तरार्धेऽपि प्रतिपाद्यत्वात् उत्तरत्र स्पष्टं द्वैतविकल्पादिपदेनोक्त एवार्थः पूर्वत्रापि प्रपञ्चपदेन वक्तव्यः । अन्यथा पूर्वोत्तरवा-
क्ययोरसंगतिप्रसंगात् । द्वैताद्वैतादिपदानां निरवकाशत्वेन प्रपञ्चपदस्योक्तविधया सावकाशात्वेन निरवकाशानुसारेणैव सावकाशस्य

किंचेद्वैतमित्यत्रैवोत्तरार्धे स्वयं श्रुतिः ॥ परामृशति यद्भूतेनादावपि भेदवाक् ॥ १० ॥

प्राग्भेदाप्रस्तुतौ द्वैतपदेन ह पुनश्श्रुतिः ॥ कथं तमेवानुवेदनुक्तमनुवक्तिः ॥ ११ ॥ वादा

नुवादावैकस्येत्याहुः प्राहुणिका अपि ॥ इदमित्युदितार्थस्य परामर्शेतु किंपुनः ॥ १२ ॥ अतः

प्रपञ्चभेदो भूच्छ्रुतेर्हृदयशोधने ॥ व्याख्यातत्ख्यापयेद्दिक्षु भेर्याचार्यशिरामणेः ॥ १३ ॥

योज्यत्वाच्च । अतः प्रपञ्चपदेन प्रागुक्तस्यैव तपदेन पुनरनुवादात्वादात्वादन्यायेनैवैकार्थ्यसिद्धिः । पूर्वपरामर्शेनोद्देनतं परामृ-
श्य तस्यैव तत्ताविधाने तु श्रुत्यैव प्रपञ्चशब्दस्यैव तार्थत्वेन व्याख्यातत्वात् किमुक्तव्यमैकार्थ्यं । अतस्तत्त्वादिनामाचार्य एव श्रौतमता-
चार्य इत्याह ॥ प्राग्भेदेति ॥ ११ ॥ प्राहुणिका इत्यनेन यां कन्यां कन्यापक्षीयो वृणीध्वमिति वक्ति । तामेव परपक्षीयोपिवृणीमह-
इत्यनुवक्ति । नान्यां । अतोऽज्ञानानामपि संमतोऽयमर्थ इति सूचयति ॥ १२ ॥ तत्तस्मात् श्रुतिकृतव्याख्यानस्याऽऽचार्यकृत

व्याख्यानस्यचैकत्वात् ॥ १३ ॥ शब्दः प्रपञ्चशब्दोभेदपरइतिस्पष्टवचनं ॥ १४ ॥ वागीशः भारतीपतिश्चीमुख्यप्राणः । एकीकु
 र्यात् । वागनुसारेणैवार्थवदेदित्यर्थः । नचेदपरएकीकरणासमर्थो नचेत् । तंभेदं । पुरापूर्ववाक्ये । प्रपञ्चद्वैतविकल्पशब्दानांभे
 दपरत्वसैवव्याख्यातत्वेनास्मदाचार्याण्यपूर्वोत्तरवाक्यानामर्थानांचैकीकरणसमर्थाः । अन्येतुप्रपञ्चशब्देनपूर्वश्लोकेप्रपञ्चमेवो
 क्तवोत्तरश्लोकेचद्वैतविकल्पादिशब्दैः पुनर्भेदस्यकथनात्पूर्वोत्तरवाक्यार्थकथनासमर्थाइतिभावः ॥ १५ ॥ समाख्या अन्यत्रसमा

त्वंचद्वैताभिदां ब्रूषेतथाऽद्वैतं तवाऽभिदा ॥ अर्थात्प्रपञ्चोपिभेदः किंशब्दंतुप्रमुञ्चसि ॥ १४ ॥

वागीशाएववागर्थोवेकीकुर्यान्नचापरः ॥ नचेद्विकल्पशब्देनभेदमेवकथं बुधाः ॥ प्रावक्ष्य

दुत्तरश्लोकेनावक्ष्यन्यदितंपुरा ॥ १५ ॥ समाख्याहिमहाव्याख्याप्रायपाठेतुकिंपुनः ॥

अर्थात्तरायुक्तिश्चभेदार्थावाङ्मसंशयः ॥ १६ ॥ यदिप्रपञ्चोविद्येतनिवर्ततदाकिल ॥

इममर्थमहानर्थकरं पंडितोवेदत् ॥ ब्रह्मैवोन्मूलयेद्यस्मात्तर्कोयमतिकर्कशः ॥ १७ ॥

बाधोनिवृत्तिशब्दार्थोविद्यमानत्वमद्भुतं ॥ व्याप्नोतिबाध्यतानात्रसंशयः किलधीमतां ॥ १८ ॥

नाख्या महाव्याख्या स्थानांतरगतसमानवाक्यस्यव्याख्यानरूपा । प्रायपाठे एकपङ्क्तेवैवपाठे । वाक्यार्थपक्षालोचनयाचभेदपं
 चकमेवप्रपञ्चइत्याह ॥ अर्थेति ॥ १६ ॥ स्वाभिलषितमर्थवक्तुं परस्यार्थमनद्यदूषयति ॥ यदीति ॥ विद्येत सत्यंभवेदित्यर्थः ।
 निवर्ततेबाध्येत ॥ १७ ॥ विद्यमानत्वंबाध्यतांव्याप्नोतिकिल । अद्भुतमितिसंबंधः । अत्र यद्विद्यमानं तद्व्याध्यमित्यस्मिन्नर्थे

॥ १८ ॥ हन्त्रीसंहर्त्री । यद्विद्धतेतद्वाध्यतेइतिव्याख्यगीकारेब्रह्मणएवबाध्यत्वप्रसंगादितिभावः । विपर्ययःअनर्थः । अबाध्यत्वेन सत्यस्वनिराकरणादितिभावः । विपर्यये विपर्ययपर्यवसानइत्यर्थः ॥ १९ ॥ यत्तस्मात् । नास्तिकमते । शून्यवादिमते । अतः प्रसिद्धधात्वर्थस्यविरुद्धत्वात् ॥ २० ॥ यत्तस्मात् व्याप्तौ व्याप्तिमते यत्कार्यतदनित्यमितिनिश्चयमात् । निवृत्तिः निवर्ततेति पदप्रातिपदिकार्थभूतानिवृत्तिः । विनाशनं विनाशनमेव । निवृत्तिविनाशशब्दयोःपर्यायत्वादितिभावः । अतः श्रुतौनिवृत्तिपदेनविनाशस्यव्यापकत्वकथनात् । व्यापकशक्त्या व्यापकीभूतविनाशशक्त्या । व्याप्या विनाशव्याप्या । उत्पत्तिविनाशयोर्व्या एवंचब्रह्मणोहन्त्रीकिंनव्यासिरियंतव ॥ विपर्ययोमहानासीत्तत्क्रस्यास्यविपर्यये ॥ १९ ॥ अबाध्यत्वे ननास्तित्वंयन्नास्तिकमतेपिन ॥ अतस्सर्वेऽश्चधात्वर्थोवाच्योन्योन्यमयैवन ॥ २० ॥ उत्पत्तिनाशौयद्वा सौनिवृत्तिश्चविनाशनं ॥ अतोव्यापकशक्त्यैवव्याप्योत्पत्तिरिहागता ॥ २१ ॥ यतःप्रागसतस्सत्तैवो त्पत्तिर्धातुतोपितत् ॥ २१ ॥ यथासत्तार्थधात्वर्थोभूतिर्जन्मविदामते । तथेहसत्तार्थधातोर्थोप्युत्पत्तिरेवहि२३ प्यव्यापकभावस्यसर्वसमतत्वात् व्यापकीभूतविनाशस्यच श्रुतौस्पष्टनिवर्ततेतिकथनात् विद्येतेतिव्याप्यतयोक्तावितिस्वरूपत्तिरेव भवेत् । व्यापकयोग्यस्यैवव्याप्यस्यवक्तव्यत्वात् । अन्यथागंगापदेनघोषाधारत्वयोग्यतीरग्रहणमास्मिकंस्यात् । यदाव्यापकस्यवृत्त्यंतरकल्पनयापिस्वयोग्यव्याप्यकल्पनेशक्तिः किमुवाच्यंतदा धातूनामनेकार्थत्वादित्यनुशासनात्सत्यामेवमुख्यवृत्तौ तत्कल्पनमितिभावः ॥ २१ ॥ विदसत्तायामितिप्रसिद्धधात्वर्थत्वेनैवद्वेधोत्पत्तिमानयति ॥ यतइति ॥ धातुतः । प्रसिद्धधात्वर्थ

त्वतः । तत्तस्मात् । उत्पत्तिरिहागतेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ निमित्तांतरंचाह ॥ यद्वात्वर्थइति ॥ यत्तस्मात् । तस्मादितिपूर्वेणान्वयः । अनेकार्थाहिधातवइतिवचनादितिभावः ॥ २४ ॥ अतोपिघटादिप्रपंचोनात्रश्रुतौविवक्षितः । तर्कस्यविपर्ययेऽपर्यवसानप्रसंगात् । किंतुनित्यधर्मिकत्वादनानित्यभेदपंचकमेवोफरीत्याश्रुत्याविवक्षितमित्याह ॥ एवंचेति ॥ नित्यजडगः अव्याकृताकाशकालप्रकृतिवेदादिनिष्ठः । भेदवर्गः जडेश्वरभेदो जडजीवभेदो जडानांपरस्परभेदो जीवेश्वरभेदो

तस्मादुत्पत्तिरत्रार्थोयद्वात्वर्थोप्यनेकधा ॥ २४ ॥ एवंचनित्यजडगोजीवगोब्रह्मगश्चयः ॥ भेदवर्गः प्रपंचाख्योयद्युत्पद्येततर्ह्यसौ ॥ २५ ॥ विनश्येन्नचनाशोस्तिस्मान्नोत्पद्यतेचसः ॥ इति तन्नित्यतामाहश्रुतिनास्त्यत्रसंशयः ॥ २६ ॥ इत्यर्थेनित्यतामुक्त्वावत्पर्यसत्यतांचसा ॥ २७ ॥ मात्रा लेशस्ताद्विहीनस्यादमात्रोविवेकिनां ॥ मायालेशोज्झितंवस्तुमायामात्रंततोभवत् ॥ २८ ॥

जीवानांपरस्परभेदश्चेतित्रिवर्गानिष्ठः पंचविविधोभेदसमूहः । तन्नित्यतां भेदपंचकनित्यतां । पंचतयापिसिद्धानांपंचभूतादीनामुत्पन्नविनष्टत्वेन अनादिनित्यानांजीवेश्वरनित्यजडानां त्रित्वेनचतर्कविषयत्वायोगात् अनादिनित्यतापंचतयाचप्रसिद्धभेदपंचकमेवश्रुत्यर्थइतिभावोक्तनास्त्यत्रसंशयइति ॥ २५ ॥ २६ ॥ पूर्वार्थेनित्यतामुक्त्वापुनरुत्तरार्धमिध्यात्वकथनस्यविरुद्धत्वाच्चतच्छ्रुत्यभिप्रेतं किंतुसत्यत्वमेवेत्याह ॥ इत्यर्थइति ॥ साश्रुतिः ॥ २७ ॥ तद्विहीनः तेनलेशेनापिहीनः । ततः अमात्रमितिपदच्छ

दसंभवा तस्यचपदस्यभेदराहित्यार्थकत्वात् । मायायाअमात्रं मात्रारहितमिति कुलिशक्षतानामवेदनाज्ञमिति वद्योगसंभवाच्च । सादेवमायामयत्वेनानादेरस्यब्रह्मवन्मायाशेषहितत्वस्याप्ययोगेनकथंमिथ्यात्वमितिहेतुगर्भतयापरंधिक्कृत्यस्वाभिमतसत्यत्वंस्थापयितुंश्रुतेरयमुत्तरदानक्रमः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शब्दशोधने मायामात्रशब्दशोधने ॥ ३० ॥ पूर्वोक्तंनित्यत्वत्तेमिथ्यात्वार्थनस

उक्तद्वैतचमायायाशेषतोप्युज्झतंकिलं ॥ अतस्तद्ब्रह्मवद्वैतंसच्चाभूत्परमार्थतः ॥ २९ ॥
मायाहिकल्पनामूलंतस्याशेषोपियस्यन ॥ तद्वैतंपरमंतत्वंकिं(नासी)नस्याच्छब्दशोधने॥३०॥
मिथ्यात्वार्थतु पूर्वोक्तंनित्यत्वंसहेतुनते ॥ उत्तरश्लोकतर्कोपिन्यक्करोत्यतिकर्कशः ॥३१॥ एवं
साद्वैतसत्यत्वंसाधयित्वासहेतुकं ॥ अद्वैतस्सर्वभावानामित्याद्युक्तित्वरोधिर्नी ॥ अर्थीत
रेनेतुकामापुनराहश्रुतिःकिल ॥ ३२ ॥ यद्वैतंतत्रतत्रश्रूयतेस्यतेपिवा ॥ सर्वोत्तमत्वा
त्परममर्थहरिमपेक्ष्यतत् ॥ ३३ ॥

हतइतियोजना । उत्तरश्लोकतर्कः यदिकेनचित्कल्पितस्यत् तर्हिनिवर्तेत बाध्येत । नचविनिवर्तते । तस्मान्नकल्पितइतितर्कः
॥ ३१ ॥ अद्वैतंपरमार्थतइतिवाक्यशेषस्यसंगतिमाह ॥ एवमिति ॥ ३२ ॥ संगतिमुक्त्वार्थमाह ॥ यतद्वैतमिति ॥ अपेक्ष्य
अंतर्भाव्य । एवंचस्ववत्सर्वोत्तमीभूतद्वितीयरहितइत्यर्थमपेक्ष्यतद्वैतपदंश्रुतौश्रूयतइतिभावः ॥ ३३ ॥ स्थलेस्थले प्रासादमा

रह्यप्रक्षतइत्याद्यर्थप्रयुक्तेप्रासादात्प्रक्षतइतिवाक्ये आरुह्येतित्यपःल्यबंतपदस्यलोपनिमित्तीकृत्यप्राप्ता प्रासादादित्यादिपंचमी ।
अर्थान्तरं उत्तमद्वितीयरहितइत्यर्थः । सा अद्वैतस्सर्वभावानामिति श्रुतिः ॥ ३४ ॥ द्वितीयश्लोकस्य संगतिमाह ॥ पुनरिति ॥ अनादिनित्यत्वस्य प्राक्प्रस्तावितत्वेन विवेकिनां मेते पुनरज्ञानकल्पितत्वादिशंकाया एवानुत्थानात् कुवादिनां कुत्सितानां

यतो ल्यबलोपतः प्राप्तापंचम्यस्ति स्थले स्थले ॥ अतस्सार्थान्तरं ब्रूयादित्युक्तवाविररामच
॥ ३४ ॥ पुनः कुवादि (भिः) नां प्रोक्तकुतर्कच्छेदनाय सा ॥ तर्कमुद्रामुपाश्रित्य प्रतिब्रूते प
रान्किल ॥ ३५ ॥ विकल्पनामाभेदोऽयं वस्तुवैचित्र्यकल्पनात् ॥ संवृत्यामायया वाऽज्ञा
नेन वायेन केनचित् ॥ ३६ ॥ यदिकल्पित एव स्याद्वा धाख्यविनिवृत्तिमान् ॥ तदा स्यादु
पसर्गोऽसौ यतो बाधमसाधयत् ॥ ३७ ॥ यत्प्राचीनोपसर्गोऽत्र न अर्थोऽभाववाक्तः ॥
विशेषेण निवृत्तिर्यासोऽलंताभाव एव हि ॥ ३८ ॥

दुराग्रहगृहीतानां वादिनामित्युक्तं । मायामात्रपदस्य प्रागुक्तयौगिकार्थमनंगीकुर्वतां वादिनां संभवदर्थद्वयपदस्य अपेक्षितमर्थमनंगी
करोषि चेत्स्पष्टमेव वदामीति प्रवृत्तेति भावः ॥ ३५ ॥ असाधुपसर्गः वीत्युपसर्गः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कथमित्यत आह ॥ यदि निति ॥
यत्तस्मात् । प्राचीनोपसर्गः नीत्युपसर्गः । निवृत्तिरभावः । सः विशेषेणाभावः । अतएव उत्तराभावरूपविनाशवाचकनिवृत्ति

पदेपूर्वश्रुतौ अस्योपसर्गस्याभावः ॥ ३८ ॥ सहेतुकाविपर्ययपर्यवसानमाह ॥ नचेति ॥ नित्यस्य कालत्रयेपिविद्यमानस्य । बाधः
कालत्रयेऽभावः ॥ ३९ ॥ भेदेखंडनकृतोक्तभिन्नाभिन्नादिविकल्पदूषणभैक्येपिप्राञ्चःप्रासंजयन् । तंचश्रौतंकर्तुंश्रुतैरर्थांतरमाह
॥ अथवेति ॥ ४० ॥ तस्यमायिनः । सःविकल्पः । विनिवर्तेत परावृत्यागच्छेत् । परस्यापादितोविकल्पस्त्वपेक्षयापतेदिति
यावत् । वृत्तिवर्तनजीवनइत्यनुशासनाज्जीवनस्यवृत्तिवर्तननिवृत्तिरिभावः । वर्तनस्यवृत्तिवर्तननिवृत्तिःपरावृत्तिरित्याह ॥ विनिवृ
नचबाधोस्यनित्यस्यतेनासौकल्पितोपि ॥ इति सा भेदसत्यत्वद्रोहिणांप्राहिणोद्भूयं ॥ ३९ ॥
अथवा भेदतत्वेस्मिन्भिन्नाभिरूपकः ॥ विकल्पोयदिकेनापिकल्पितस्यात्कुबुद्धिना ॥ ४० ॥
अद्वैतेतस्यदुस्तत्वेविनिवर्तेतर्हिसः ॥ विनिवृत्तिंयतःप्राहुःपरावृत्त्यागतिबुधाः ॥ ४१ ॥ इति
वार्थमभिप्रेत्यदुस्तकाधिककारसा ॥ अतःखंडनकारस्यखंडयामासखंडनं ॥ ४२ ॥ बोधोयंत
र्हिसर्वस्यकुतोनासीदित्तरिते ॥ तत्रहेतुमुपादातुं पुनःप्रावर्ततश्रुतिः ॥ ४३ ॥ गुरूपदेशाज्ज्ञा
तेर्थसोयवादस्सतांहदि ॥ स्थिरीभवतितच्चित्तेनाद्वैतंविद्यतेकिल ॥ ४४ ॥

त्तिमिति ॥ निर्विशेषब्रह्मवादिनापरेणास्मद्वत्परिहर्तुमशक्यत्वेनापरिहार्यंनिवृत्तिःपरस्येति सूचयितुंश्रुतिरुपसर्गणतंविशि
ष्टि । तेनेदंप्रतिबंदीमात्रग्रहणं । किंतुपरस्यगलग्रहणमेवेतिश्रुतिरेवविस्मरणशीलनस्मानपिबोधयतीतिभावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
उपदेशादयवादइत्युत्तरार्धसंगतिमाह ॥ बोधोयमिति ॥ अयं भेदनित्यत्वसत्यत्वविषयः ॥ ४३ ॥ श्रौतपदानियोजयति ॥ गुर्वि

ति ॥ सताहृदिस्थिरीभवतीत्येतदन्तेनोपदेशादयंवादोज्ञातइतिवाक्ययोजनाकृतेतिज्ञातव्यं । गुरोरिति अर्थइतिचोपदेशज्ञातपदयोरेपेक्षितशेषपूर्णं । तच्चित्ते गुरूपदिष्टज्ञानेनदृढभेदज्ञानवतस्तस्यविदुषश्चित्ते । नान्वैतंविद्यतइति अद्वैतंनविद्यतइत्यस्यापेक्षितशेषपूर्णपूर्वकमर्थकथनं ॥ ४४ ॥ अज्ञातइति द्वैतमितिचपदच्छेदेष्यमह ॥ गुरूपदेशादिति ॥ अत्राप्यर्थयोर्यंशेषपूर्णं स्वस्वबुद्धिभिरित्यादि । अनेनज्ञातइत्यपिपदच्छेदमभिप्रेति । तत्त्वार्थेऽज्ञातेस्वोत्प्रेक्षयायस्मिन्कस्मिंश्चिद्विपरीतार्थेचज्ञातेसतीत्यर्थः । सोयंवादः भेदोभिन्नोवाऽभिन्नोवेत्यादिविकल्पदूषणरूपवादः । नान्वैतंविद्यतेकिलेति द्वैतंनविद्यतइत्यस्यार्थकथनं । गुरु

गुरूपदेशात्तत्त्वार्थत्वज्ञातेस्वस्वबुद्धिभिः ॥ यस्मिन्कास्मिंश्चिदर्थेचज्ञातेसतिदुरात्मनां ॥ ४५ ॥
तेषांहृदिदितमोदातुंसोयंवादस्तुतिष्ठति ॥ यःपूर्वखंडनेप्रोक्तो नान्वैतंविद्यतेकिल ॥ ४६ ॥ इत्यर्थद्वयमप्युत्तरार्धेसौवाजगौकिल ॥ भेदसौरभसर्वखनित्यंसत्यमतोभवत् ॥ ४७ ॥

मुख्यस्वोत्प्रेक्षयाऽऽपातार्थएवकृतमतीनामद्वैतेरुचिर्जायते । द्वैतेऽरुचिश्च । गुरुणास्वामिप्रायेविविच्यबोधितेसतिपूर्वोत्तराविरुद्धयोग्यवाक्यार्थज्ञानेसतिद्वैतएवरुचिर्जायतेनत्वद्वैते । एवंचोद्धतानुद्धतभेदेनविदुषाद्वैविध्यात्सर्वेषामेकप्रकारोबोधोनजायतइतिश्रुतेर्हृदयं ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एतच्छ्रुतिव्याख्यानंसौरभद्वयसंगतत्वादादौकृतमिति सूचयन्विश्वसौरभसर्वस्वमारभते ॥ भेदसौरभेति ॥ इदंचोपलक्षणं । प्रपंचमिथ्यात्वाख्यपराभिलषितार्थखंडनेनसाक्षाद्विश्वसौरभोपयोगोपिद्रष्टव्यः । अतः उक्तश्रौ

तयुक्तिः ॥ ४७ ॥ तादृक् नित्यसत्यं च । विश्वसौरभातर्गतजीवाख्यनित्यजडात्मकचवस्तुद्वयमेतच्छ्रुतिबलादेवनित्यसत्यं चासीदिति भावः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उदमीमिलत्तुल्यमीलया मास ॥ ५० ॥ एतच्छ्रुतिव्याख्यानकारशैलं श्रीमदाचार्यकृपयैवप्राप्तमिति मन्यमानस्तस्यैति ॥ श्रीमद्वेति ॥ ज्योत्स्ना वागैखर्याख्यज्योत्स्ना । कृतस्नासंपूर्णा यथाचंद्रज्योत्स्नात्रैलोक्यव्यापिन्यपि चंद्रस्यैव नान्यस्य तथा मध्वमुनेर्वागैखरी त्रिलोकीस्थानां सर्वपासाधूनां स्वशिष्यत्वात् स्वमुखतो व्याख्यानं न वा तत्तद्वृद्धिस्थित्वा बोधो धर्मस्य धर्मिमूलत्वा जीव नित्यजडात्मकं ॥ विश्वसौरभसर्वस्वमपि तादृगभूद्वलात् ॥ ४८ ॥ एवं च प्रकृतेर्नित्यसत्यभावे समर्थिते ॥ तदुपादानकं सर्वसत्यमासीदिति दंजगत् ॥ ४९ ॥ अतश्च्युतिरियं रम्या देहली दीपवद्भवौ ॥ यतस्तथानद्वयस्यार्थमुदमीमिलदुच्चैः ॥ ५० ॥ श्रीमद्ववमुनिचंद्रस्य ज्योत्स्नाकृतत्वाजगत्त्रये ॥ मद्भृद्भोक्ष्यस्य सद्वाग्निव्यासेयमपि चंद्रिका ॥ ५१ ॥ दयाशीलेन कोलेन पालेनातिबलीयसा ॥ मह्यदुह्यन्मदानुह्यंस्तस्करः प्रतिचस्करे ॥ ५२ ॥ तिरो(धान)भावकृतो हंता सोऽत्यंताभावकारिणं ॥ रक्षोरुक्षेभहयक्षो न रक्षेदिति मेमतिः ॥ ५३ ॥ ॥

द्वो धेनेन वा त्रैलोक्यव्यापिन्यपि तस्यैवैतर्थाः । अस्य सद्वाग्नि मद्भृद्भोक्त्रिव्यासेयं चंद्रिका श्रीमद्ववमुनिचंद्रस्यैवैति योजना । ममापि तद्भक्तेष्वेकत्वात् स एव बोधो द्वो धेक इति भावः ॥ ५१ ॥ वराहावतारकथया विश्वसत्यत्वमनुभावयति ॥ दयाशीलेनेति ॥ तस्करः हिरण्यक्षः । प्रतिचस्करे निहतो भूत् ॥ ५२ ॥ तिरोभावकृतः विद्यमानाया एव भूमेर्जलं तनीत्वाऽदर्शनमात्रं संपादितवतः ।

सःवराहः ॥ ५३ ॥ कृष्णावतारकथयापिजगत्सत्यतां सप्रमाणीकरोति ॥ असत्यमिति ॥ सोपि कृष्णोपि । अतः जगन्मिथ्या
त्वस्यकृष्णानभिप्रेतत्वात् । अतिभीत स्वविनिर्दिष्टमतपरिग्रहेमामपिहनिष्यतीतिभयवान् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तस्य

असत्यमप्रतिष्ठतेजगदाहुरनीश्वरं ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकं ॥ ५४ ॥ एतां दृ
ष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानो लपबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ५५ ॥ इति
गीतासु हरिणा जगन्मिथ्यात्ववादिनां ॥ जगतः क्षयकृत्ता च जगतोऽहितता तथा ॥ ५६ ॥
उक्ता सोऽपि जगत्कर्ता हिता चोत्पत्तवर्तिनां ॥ अतोतिभीतो यातोऽहं मतस्य त्ववेदिनां ॥
वेदानुमोदिनां वैरिभेदिनां त्ववादिनां ॥ ५७ ॥ भवतीति हि भूरेषा तद्भावः कथं वद ॥ ५८ ॥
देहाभावे कथं वाक्ते तस्य सत्त्वेऽपि सा कथं ॥ निमित्तं कालकर्मदिकर्तानारायणः प्रभुः ॥ ५९ ॥
उपादानं तु सैवैका प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ॥ इति श्रुतिपुराणाद्यैर्जगतस्मृष्टिरीर्यते ॥ ६० ॥
मायाख्या प्रकृतेरस्ति तेन मायामयाभिधा ॥ प्राकृताख्या च जगतः प्रोच्यते तत्र तत्र त्रिहि ॥ ६१ ॥
ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमेषां न श्रूयते क्वचित् ॥ अतो मिथ्यात्वमप्येषामाग्रहादेव केवलं ॥ ६२ ॥
मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरं ॥ इति प्रकृतिकार्यत्वं गीतोक्तमनुसंस्मर ॥ ६३ ॥

देहस्य । सा देहमिथ्यात्ववाक् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ एषां महदादीनां ॥ ६२ ॥ अज्ञानविवर्तत्वाभावे केवलं प्रकृतिका

र्थत्वेचप्रमाणंस्मारयति ॥ मयेति ॥ ६३ ॥ तद्गीतावाक्यबलात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तद्भारतादिवाक्यबलात् । एकंब्रह्म । अन्यज्जागत् । जगत्पिकालाकाशप्रकृत्यादिकंब्रह्मवत्स्वरूपतोनित्यमित्यपिद्रष्टव्यं ॥ ६७ ॥ विश्वमिथ्यात्वब्रह्मपरिणामादिपक्षान्पूर्वपक्षीकृत्यश्रुत्यैवतत्सत्यत्वस्यसिद्धांततयाकथनाच्चविश्वंसत्यमित्याह ॥ स्वप्नमार्येति ॥ यद्यपिविभूतिप्रसवंत्वन्येनन्यंतेसृष्टि

अज्ञानोपादानकत्वाभावात्तन्मृषाजगत् ॥ अनाद्यनंतकालेषुनैवास्योपरमःकिल ॥ कथंमिथ्यात्वमस्यस्याङ्गान्तिसिद्धत्वमेववा ॥ ६४ ॥ एवमेतदनाद्यंतंभूतसंघातकारकं ॥ अनादिनिधनंलोकैचक्रंसंपरिवर्तते ॥ ६५ ॥ इतिभारतवाक्येनह्यनाद्यंतत्वमुच्यते ॥ अनंतत्वादबाध्यंजगद्ब्रह्मवेदेवहि ॥ ६६ ॥ अतोवसानंतद्वित्येनब्रह्मणिजगत्पि ॥ एकस्वरूपतोनित्यमन्यन्नित्यंप्रवाहतः ॥ ६७ ॥ स्वप्नमायासरूपेतिस्मृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ६८ ॥ मिथ्यास्मृष्टिकथारेयंसान्येषांकल्पनाकिल ॥ इत्यन्यमतमाक्षिप्यश्रुतिस्त्वमतमाहच ॥ ६९ ॥

चित्तकाइतिश्रुतिप्राचीना । तथापिब्रह्मणोविविधतया घटपटाद्यात्मना भूतिं भवनं प्रसवंसृष्टिमन्यंतइतिपरिणामपक्षस्यैवोक्तत्वात्तस्यचविश्वस्यत्ववादिनांसाक्षाद्विरुद्धपूर्वपक्षत्वाभावात्अस्यैवग्रहणं ॥ ६८ ॥ श्रुतेरभिप्रायमाह ॥ मिथ्यास्मृष्टेति ॥ स्वप्नमायासरूपेत्यस्यतात्पर्यकथनमिथ्येति । विशेषणकल्पिताविकल्पितेत्यस्याभिप्रायःकल्पनाकिलेति । अन्यमतं मिथ्यास्मृष्टिमतं । आक्षि

प्य स्वकपोलकल्पितत्वेनान्यमतत्वेनचनिराकृत्य ॥ ६९ ॥ श्रुतेरभिप्रायमाह ॥ स्वेच्छयेति ॥ मात्रपदस्यार्थमाह ॥ एवेति ॥
तेनापिब्यवच्छेद्यमाह ॥ नमायेति ॥ विनिश्चितपदस्यार्थकथनं विशिष्येति ॥ निश्चितंनिश्चयः । भावेक्तप्रत्ययः तुस्त्या
एवंवदंतोविशिष्यनिश्चयवतइतिस्तुत्या । उपलक्षणंचैतत् । अन्यइत्याद्यनुक्त्याचेत्यापिद्रष्टव्यं ॥ ७० ॥ ७१ ॥ विनिश्चि

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ॥ स्वेच्छयैव प्रभुस्सर्वसृजतीशो न
मायया ॥ ७० ॥ विशिष्यनिश्चितं सृष्टौ येषां तेषां त्विदं हृदि ॥ इति स्तुत्योत्तरार्थो
क्तमेव स्वमतमाह सा ॥ ७१ ॥ सृष्टौ निश्चयवतो ये पक्षमेनं वदन्ति ॥ संदिग्धम
नसस्त्वन्यानपक्षानाचक्षते किल ॥ ७२ ॥ यतः पक्षांतरं सर्वत्रान्यइत्याह सा श्रुतिः ॥
कालचित्तकपक्षत्वमेकपक्षे जगाद च ॥ ७३ ॥ अतोऽपि पक्षास्ते सर्वस्वपक्षानेति शंस
ति ॥ अत्र कर्तुः प्रभुत्वोक्त्याप्यभिप्रेति स्वपक्षतां ॥ ७४ ॥

तपदस्याभिप्रायांतरमप्याह ॥ सृष्ट्याविति ॥ ७२ ॥ एकपक्षे कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यते कालचित्तका इति पक्षे ॥ ७३ ॥ प्रभु
त्वोक्त्या प्रभोरिति महासामर्थ्योक्तिरूपप्रशंसया । उपलक्षणंचैतत् । महासमर्थस्य ऐन्द्रजालिकसृष्ट्ययोगात् हीनजगदाकारेणपरि
णामायोगात् जडेकाले प्राधान्यादानायोगाच्च मिथ्यासृष्ट्यादिपक्षाणां पूर्वपक्षतांचमूचयतीत्यापिद्रष्टव्यं ॥ ७४ ॥ भोगार्थसृष्टिरित्य

न्येऋीडार्थमिति चापरे । देवस्यैषस्वभावोयमासकामस्यकास्पृहेतिफलपरीक्षाग्रथेकास्पृहेतिपक्षद्वयस्पष्टदूषयित्वाएकस्यैवस्वपक्षत्वे नोक्तत्वात्अत्रापिप्राचीनपक्षद्वयंपूर्वपक्षएवेत्याह ॥ यतइति ॥ तत्पूर्वोक्तप्रमेयं । यथाआनंदोद्रेकाव्रतनगानादिकंकुर्वतो नतदुद्देश्यं किंतवानंदोद्रेकादेवकेवलं सलीला । तथा भगवतोऽप्यानंदोद्रेकादेवजगत्सृष्ट्यादिलीला । नपुनरुद्देश्यापिसा अपूर्णत्वापातात् ।

यतःफलविकल्पेपिसर्चान्पक्षानुपेक्ष्यसा ॥ देवस्यैषस्वभावोयमासकामस्यकास्पृहा ॥ ७५ ॥ इत्येकमेवस्वमतनिर्णिनायततोपितत् ॥ ७६ ॥ कास्पृहेति यतःऋीडाभोगपक्षोऽसहेतुकं ॥ आचिक्षेपस्वभावेनकर्तुःपूर्णस्यचप्रभोः ॥ ७७ ॥ काफलस्यस्पृहातेन पूर्वोद्देशैर्पूर्वपक्षिणां ॥ प्रभुत्वदूषकौविष्णोर्नमत्पक्षाबुभावपि ॥ तृतीयएवपक्षोमे प्रभुतापोषकःप्रभोः ॥ ७८ ॥ मामानयत्तमोजिद्यःपुत्रायोपदिदेशच ॥ परार्थकर्ता कृत्यज्ञस्स्वार्थकृत्यसदोजिज्ञतः ॥ ७९ ॥

अतःऋीडार्थंऋीडोद्देशेनसृष्टिरित्यपिपूर्वपक्षएव । अतएवहिंस्रकारोपिलोकवत्तुलीलकैवल्यमितिकेवलंलिलेत्याह ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ विष्णोःप्रभुत्वदूषकौपूर्वोद्देशैर्पूर्वपक्षिणामितिसंबंधः ॥ ७८ ॥ भगवतस्वप्रयोजनाभावेऽनुरनुभवविशेष्य निर्देशव्याजेनवासुदेवसहस्रनामस्थनामानिचप्रमाणयति ॥ मामिति ॥ ब्रह्मणस्सदनात्तमोनामकदैत्येननीतांश्रुतिरूपांसां ।

तस्य ब्रह्मादीनांबुद्ध्यगोचरकौशलाभिज्ञस्यसर्वज्ञस्य । तेन श्रुतीनामानयेन । अर्थाभावमेवविशदयति ॥ पुत्रायेति ॥ पुत्रभू-
तब्रह्मणः प्रयोजनार्थमेवानीतवान् । नस्वार्थं । तथासतिपरस्मैप्रदानायोगादितिभावः । तत्तस्मात् । पश्चादेवेदेनप्रयोजनाभाव-
स्यलोकसिद्धत्वात्स्वस्यापिवेदानयेनप्रयोजनाभावंस्फोरयितुं ह्यश्वरूपेणमत्सरूपेणचानीतवान् । अन्यथानररूपेणैवानेष्यत् ।

कोन्यर्थस्तस्यतेनाभूत्पूर्णस्वफलवान्नतत् ॥ अन्वभाविमयैवेदेतेनानुभवबाधितौ
॥ ८० ॥ तौपूर्वनैवपक्षौमेकिंगुंतुस्तमांसितौ ॥ इत्यर्थः प्रबलाक्षेपलभ्यो ह्यत्रोपल-
भ्यते ॥ ८१ ॥ अतःफलपरीक्षायामेकस्यैवस्वपक्षतां ॥ साभिप्रैतितथापूर्वत्राप्येक-
स्यस्वपक्षतां ॥ ८२ ॥ देवस्य ह्यासकामस्य प्रागुक्ताप्रभुतोचिता ॥ अतस्समाख्ययाप-
क्षौतावेवाभिमतौ जगौ ॥ ८३ ॥ स्वभावतोक्तितश्चातेमायासृष्टिनिषेधति ॥ अत्रो-
क्तं निस्पृहत्वं च तथेशस्यासकामता ॥ ८४ ॥ सृष्टेरिच्छामात्रतोक्त्यायत्तत्रापि निरू-
प्यते ॥ अतोपिपक्षौ द्वावेतौ श्रुतेस्वमततांगतौ ॥ ८५ ॥ ॥

एतदप्यभिप्रेत्योक्तं तस्येति । अश्वस्यमत्सरस्य चेत्यर्थः । इदं स्वप्रयोजनराहित्यं ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ साश्रुतिः ॥ ८२ ॥ तृती-
यपक्षयोरेवोभयत्रापिसिद्धांतत्वेन सूचकांतरंचाह ॥ देवस्येति ॥ समाख्यया महामहिमप्रतिपादकत्वेन समानाख्याय । यत्तय

स्मात् । तत्र इच्छामात्रप्रभोस्सृष्टिरिति पक्षे ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ किंचपरिणामसृष्टिपक्षो मिथ्यासृष्टिपक्षे च ब्रह्मण एव सकलसांसारिकभोगक्रीडयोरुक्तेस्तयोरपि पक्षयोर्भोगार्थसृष्टिरितिक्रीडाार्थमिति च दूष्यपक्षद्वयपर्यवसायितया दूष्यत्वावश्यंभावेन पूर्वपक्षत्वस्याप्यपरिहार्यत्वमेवेत्याह ॥ नानेति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ इयंवाणी कासृष्टहेतिवाणी । यथाचतुर्मुखस्यवाणी एकदैवमुखचतुष्टयेनोत्थिता पक्षचतुष्टयमपि प्रत्याक्षिपति । तथा इयमेकैववाणी पक्षचतुष्टयमपि धिक्करोति । अतश्चतुर्मुखस्यवाणी वेत्युक्तं । वस्तु

नानाजीवादिभावेन क्रीडाभोगादिलब्धयो ॥ यतस्सृष्टिपरीक्षायामपि पक्षद्वयं प्रभोः ॥ ८६ ॥
सृष्टिमाह ततस्तच्च पक्षद्वयमियं श्रुतिः ॥ फलस्याक्षेपिकान्यायसाम्यादाक्षिपदेवाहि ॥ ८७ ॥
कासृष्टहेति श्रुतिस्तस्मात्स्थानद्वितयगौचतौ ॥ द्वौ द्वौ पक्षौ फलापेक्षापर्यवसायिनौ ॥
धिक्कृत्य तत्र चात्रापि तृतीयं पक्षमाददे ॥ ८८ ॥ चतुर्मुखस्यवाणी ववाणीयं शोभतेतरां ॥
एकाकारापियापक्षचतुष्कं शुष्कमातनोत् ॥ ८९ ॥ इच्छामात्रमिति तीशास्यसृष्टीच्छैवास्ति
केवलं ॥ न फलेच्छत्याह तत्तान्पक्षानेषाप्यदूषयत् ॥ ९० ॥

तस्तु साविधिधा । इयमेकैव । अतो निरुपमेति भावेनोक्तं शोभतेतरमिति । अभूतोपमावाइयमिति भावेनाह ॥ एकाकारेति ॥
या ब्रह्मणोवाणी पक्षचतुष्टयनिराकरणैकार्थकारं नार्थकं ब्रह्मापि प्रयुक्ते चेत्सावाणी अस्या उपमास्यादिति भावः ॥ ८९ ॥ कासृष्टहेति श्रुतेरिच्छामात्रमिति श्रुतेश्चैकार्थतामुपादयति ॥ इच्छेति ॥ तत् फलाक्षेपकत्वात् । तान् स्थानद्वयस्थचतुष्पक्षान् । एषा

इच्छामात्रमिति श्रुतिः ॥ ९० ॥ शब्दौ उक्तवाक्यद्वयरूपशब्दौ । उक्तविधया उभयोरेकार्थत्वप्रतिपादकत्वादेकार्थपरायणौ सिं
हासनद्वयगतयोर्विधिप्राणयोरपिसत्यलोकार्थेकार्थपरिपालकत्वाद्द्विधिप्राणसमावित्युक्तं । स्वप्नमायासरूपेति मिथ्यासृष्टिपक्षादि
पक्षचतुष्टयस्य प्रतिषेधाद्धोक्तस्य तुल्यकृत्वाऽरक्षतां । विधिप्राणपक्षेतुसत्याख्यलोकमिति योजना ॥ ९१ ॥ अधुना समस्तश्रुतेरभिप्रा
यं वर्णयन् श्रौतपदपर्यालोचनायां मिथ्यासृष्टिपक्षस्य विरुद्धनानापक्षावलंबनेन संशयमूलमततयाऽतिविनिर्दिष्टत्वलाभात्साक्षात्सूत्रवि

अतस्स्थानद्वयगतावप्येकार्थपरायणौ ॥ शब्दौ विधिप्राणसमौ सत्यलोकमरक्षतां ॥ ९१ ॥
किंचाविकाररूपस्य ब्रह्मणो जगदात्मना ॥ विकारापादकं विश्वोपादानत्वमतं पुरा ॥ अन्य
इत्यन्यपक्षत्वं वदन्ती नान्वमंस्तसा ॥ ९२ ॥ विभूतिं प्रसवं त्वन्यइति यच्छूयते श्रुतौ ॥ विवि
धाकारभवनं विभूतिर्हि विदामते ॥ ९३ ॥ सर्वमिथ्यात्ववादं च मध्ये साति विगर्हितं ॥
सोपहासं दूषयितुं पुनराहेति मेमतिः ॥ ९४ ॥

रुद्धतया च विश्वसत्यत्वमेव श्रुति सूत्रयोरभिप्रेतार्थ इत्याह ॥ किंचेत्यादिना ॥ साश्रुतिः । यत्तयस्मात् । यस्माच्च विविधाकारभ
वनं विभूतिः । तस्मान्नान्वमंस्तेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मध्ये परिणामतत्त्वमतयोर्मध्ये । अत एव दृष्टान्तविभ्रान्तत्वां
ता इत्यादि योजना । दृष्टान्तविभ्रान्तत्वादिना इत्यनेन दमभिप्रेति । स्वप्ने च क्षुरादीन्द्रियाणामभावेऽपि चाक्षुषत्वादिना दृश्यमानाऽपदार्था

रसंतुमिथ्या । जाग्रदवस्थायातैस्तैरिन्द्रियैर्द्रव्यमानास्तेतपदार्थाःकुतोमिथ्येतिवैषम्याद्भूतस्वप्नदृष्टांतमुपेक्ष्यमायादृष्टांतमूचिवान् । तत्रापिमायाविनापरमेश्वरेणद्रव्यमानमिदंजगत्कथमायाविनाऽद्रव्यमानमाधिक्यपदार्थवदितिशंकालंकिंतधीस्तमपिजहौ । रज्जुभुजंगीशुक्तिरूप्यादिकमुक्तवान् । इहाप्यर्थक्रियानर्हेभ्यस्तदहंजगतिपुनर्वैषम्यदर्शनाद्भूतःदृष्टांतांतरमचक्षणश्चेदमदोवैतलद्यापि

अन्यैरित्यन्यमततांयदत्राप्याहसास्फुटं ॥ विकल्पितत्ववाचाचसर्वसंदिहतेपरं ॥ ९५ ॥
नैवनिर्णयवतस्तद्वदितिनाहसाश्रुतिः ॥ विरुद्धकल्पनारूपोविकल्पस्संशयोयतः ॥ ९६ ॥
यतस्त्वग्रवदित्येकोवक्तिमायावादित्यपि ॥ अन्योरज्जुभुजंगीवदिति वक्तितथापरः ॥ ९७ ॥
एवंदृष्टांतविभ्रांतस्वांतास्तेसर्वखंडने ॥ दृष्टांतंकाप्यपद्यंतस्सदासंशरेतेकिल ॥ ९८ ॥
अन्येतुवादिनोविश्वसत्यत्वद्रोहिणोनहि ॥ इतितांस्तानुपेक्ष्यातेश्रुतिस्त्वमतमाददं ॥ ९९ ॥
यतोऽन्यमततांशंसिपदनात्रप्रदृश्यते ॥ अतस्त्वमतमेवैतदितिमन्यामहेवयं ॥
विनिश्चितत्वस्तुत्याचतार्थैक्यनादपि ॥ १०० ॥

विभ्राम्यतीति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ अन्येतांकिंसांख्यादयः । तांस्तान्तांकिंसांख्यादीन् । स्वमतातिवि-
रुद्धत्वान्मतद्वयमेवदूषयित्वाऽविरुद्धंमतमतिदूष्यमतपङ्क्तुषुपेक्ष्येति यावत् ॥ ९९ ॥ १०० ॥ प्रकृतिकारणतत्प्रतिपादकसांख्य

मतस्ये श्वरकारणताप्रतिपादकताकिंकमतस्य कालकर्मोदिकारणताप्रतिपादककालचिंतकादिमतस्यैवतान्मात्रेण स्वानुकूलत्वेपि तस्मात्तन्व्यस्य ताकिंकोक्तपरमाणुप्रेरकत्वमात्रस्य च स्वानभिमतत्वेनानुकूलाननुकूलमतान्येतानि पूर्वपक्षौ स्वपक्षौ च निदिश्य सर्वथा स्वानुकूलत्वशंका निरासायातेति देष्टुमाश्रुति ग्रंथगौरवभयादुपलक्षणैकमतमेति निदिष्टत्वेन स्वमतत्वञ्चातिनिवारयितुं स्वास्वर

कालचिंतकपक्षंतु स्वानुकूलत्वतश्श्रुतिः ॥ पुनर्जगादसिद्धांतस्स एवेति मतिर्मम ॥ १०१ ॥

यतस्स भ्रादिवैधर्म्यजगतस्सूत्रकृत्स्वयं ॥ स्पष्टमाह ततोऽप्येष पक्षो न श्रुति सूत्रयोः ॥ मत

स्तत्पूर्वपक्षो सावासीन्नास्य त्रसंशयः ॥ १०२ ॥ तस्मात्स्वभ्रादिसारूप्यान्मायासृष्टिवदन्नयं ॥

मायावादी श्रुतेर्हादिवेदीनैवाभवत्कुधीः ॥ १०३ ॥ अतस्सर्वस्य सत्यत्वसिद्धांतो भूच्छुतेर्ब

लात् ॥ मिथ्यात्वं पूर्वपक्षत्वादुपेक्ष्य मिति च स्थितं ॥ १०४ ॥ इच्छामात्रे तु सासृष्टियस्माद्

व्यवधानतः ॥ स्यादेव तत्क्षणे तस्मात्तांतत्त्वेन श्रुतिर्जगौ ॥ १०५ ॥ यथा सत्याहरेरिच्छा

तथा सृष्टिश्च सासती ॥ इति प्रबोधनायापितांतत्त्वेन जनौ श्रुतिः ॥ १०६ ॥

सबीजं च सूचयंती नानादुर्मतप्रवर्तनाय स्पष्टमदूषयंती चाहं ॥ कालचिंतकेति ॥ तुशब्दोवांतरविशेषद्वोतनार्थः । सचोक्त एव । स एव इच्छामात्रमिति वाक्योक्त एव ॥ १०१ ॥ तत्तस्मात् श्रुति सूत्रविरुद्धत्वात् ॥ १०२ ॥ तस्माच्छ्रुति सूत्रविरुद्धमता वलंबित्वात् । श्रुतेरित्युपलक्षणं । सूत्रस्येत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ तां सृष्टिं । तत्त्वेन इच्छामात्रत्वेन । यथालीलामात्रे

णशत्रून्सहर्तोलिवशत्रुहरणमिति व्यपदेशः । तथेत्यर्थः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ यासृष्टिः जगत्सृष्टिः । मुख्यैक्यस्य सर्वमेतवोधितत्वात् । प्रयोजनांतरायाप्येवं प्रयोग इत्याह ॥ प्रभोरिति ॥ तां सृष्टिं ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ प्रयोजनांतरंचाह ॥ इच्छाधीनमि

प्रभोस्सकाशाद्यासृष्टिस्तस्यांसृष्टावियस्यिति ॥ प्रभोस्सकाशाद्यासृष्टिर्मत्स्यकूर्मादिरूपिणी ॥ १०७ ॥ सात्विच्छामात्रमेवेति भावाद्वाप्राहतां तथा ॥ द्वयोरप्यनुकूलाय मन्ये सामन्यकार्त्तनं ॥ १०८ ॥ इच्छाधीनं यत्तस्मै सर्वमुपादानादिकारणं ॥ अतस्तस्याः प्रधानत्वात्सैव सृष्टिरिति ॥ १०९ ॥ स्वाज्ञानतो जगत्सृष्टितस्यास्त्वानिष्ठरूपतां ॥ न्यवारयत्प्रभुपदमिच्छामात्रपदंचतत् ॥ ११० ॥ स्वाज्ञानंच प्रभुत्वं च यतो नैकत्रयुज्यते ॥ यतो नैच्छतिसर्वोपि स्वानिष्ठं किमु तत्र भुः ॥ तस्मात्प्रकृतितस्मृष्टिर्जीवानां सुखदुःखदा ॥ १११ ॥ यतश्च कास्पृहेत्येतस्वफलंच निषेधति ॥ ततस्त्वविफलास्यैतांसृष्टिः कोविदावदेत् ॥ ११२ ॥ आसकामत्वमपि च कथंच संगच्छते तदा ॥ अतश्श्रुतिपदार्थज्ञानतद्वाख्यातुमर्हति ॥ ११३ ॥ ॥

ति ॥ १०९ ॥ श्रौतपदावल्यासिद्धप्रमेयांतराणि च विस्तरेणाह ॥ स्वाज्ञानत इत्यादिना ॥ तस्यास्सृष्टेः इच्छामात्रेण सृष्टिर्न त्वज्ञानादित्यर्थस्येच्छामात्रेण सृष्टत्वादायासाभावस्य च सिद्धेः प्रभोश्चाज्ञानायासासंभवादिति भावः । तस्मादज्ञानाद्यसंभवात् ॥ ११० ॥

॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ प्रागर्थतो गृहीतं सूत्रं स्पष्टं च दर्शयति ॥ यतश्चेति ॥ स्वप्नवैधर्म्यं स्वप्नादिवैधर्म्यं । आदिपदेन मायाशुक्तिरूप्यादिकं गृह्यते ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ तन्नित्यता कर्तृत्वादिनित्यता । तद्धर्माणां भगवद्धर्माणां ।

सत्यपीतांबरालाभे मायापीतांबरसृजेत् ॥ लब्धे तु सत्यवसेने मायासृष्टौ यतेतकः ॥ ११४ ॥
मायासृष्टिं निराचष्टे प्रभुत्वोक्तिरतः प्रभोः ॥ स्वप्नमायासरूपेति ततोऽपि स्वमतं नतत् ॥ ११५ ॥
यतश्च सूत्रे वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्त्विति ॥ स्वप्नवैधर्म्यमुदितं तस्मादपि नतन्मतं ॥ ११६ ॥ यतश्च
पदशक्त्या तन्मतं श्रुतिरगहयत् ॥ ततोऽप्यन्यमतं मन्येनान्यत्वोक्त्यैव केवलं ॥ ११७ ॥ यत
स्वभावतैवोक्ताकर्तृत्वादेः परात्मनि ॥ स्वभावस्यानपायादियुक्त्या तन्नित्यतोदिता ॥ अज्ञानो
पाधिकत्वं च तद्धर्माणां निवारितं ॥ ११८ ॥ तेन लक्षणतादस्थं नानुमेने परात्मनि ॥ देवसं
बंधितोक्त्या च नान्वमंस्तददन्यगं ॥ ११९ ॥ यच्च सृष्ट्यादिकरणक्रियैवोक्तास्वभावतः ॥ तन्नि
यानित्यताचोक्ताशक्तिव्यक्त्यात्मताहरौ ॥ १२० ॥

स्वभावस्यौपाधिकत्वायोगादिति भावः ॥ ११८ ॥ देवसंबंधितोक्त्या देवस्यैष इति भगवत्संबंधितोक्त्या । तत् जगत्सृष्टिकर्तृत्वं ॥ ११९ ॥ यत् यस्मात् । तत्तस्मात् क्रियायाश्च स्वभावत्वेनोक्तत्वात् । शक्तिव्यक्त्यात्मता च उक्ता अर्थादुक्तप्राया जगत्सृ

श्चादिक्रियायास्सर्वव्यक्त्यभावेनशक्त्यात्मनासत्त्वएवतन्त्रित्यत्वस्यनिर्वाह्यत्वादितिभावः ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ तदभा
वःजगतस्सर्वथाऽभावः ॥ १२३ ॥ तेन इच्छापूर्वकसर्जनेन ॥ १२४ ॥ तत्तस्मात् ॥ १२५ ॥ प्रकारांतरेणापिश्रौतपदमयादयै

यतःक्रियानित्यतोक्त्याकार्यस्यापिप्रवाहः ॥ नित्यत्वमुदितंसर्वलथेतनन्यवारयत्
॥ १२१ ॥ भाविबाधकशंकांचततएवनिराकरोत् ॥ पारमार्थिकसत्यत्वजगतस्तेन
साजगौ ॥ १२२ ॥ तस्मात्सृष्टेस्सवभावत्वकर्तिनात्सृज्यवस्तुतः ॥ स्वभावतैवप्राप्ते
तितदभावोनकर्हिचित् ॥ १२३ ॥ खेच्छयैवचसृष्टयुक्तःकर्तृताघटकतृवत् ॥ आहो
पादानतानेनप्रत्याहपरमात्मनः ॥ १२४ ॥ तदपिप्रभुतामाहयतश्चरमात्मनः ॥
सर्वतोऽर्थतभेदचसर्वेशत्ववक्तितत् ॥ १२५ ॥ स्वप्नमायासरूपेतिमुष्टिवाचावदं
तिते ॥ अर्थतस्ताद्विरोधात्तैःकल्पिताजगतोजनिः ॥ १२६ ॥ स्वप्नेपिद्रष्टृदेहोस्तिश
य्याभूवसनादिकं ॥ अन्येचजाग्रतस्सतिस्वाप्नतन्नास्तिक्वचन ॥ १२७ ॥ ॥

वपरस्याकौशलप्रदर्शयति ॥ स्वप्नमायेति ॥ स्वप्नमायासरूपा स्वप्नमायोस्समानरूपा । विकल्पितेत्यस्यार्थमाह ॥ अर्थतइति
॥ १२६ ॥ विरुद्धकल्पनामेवविचित्र्यदर्शयति ॥ स्वप्नेपीति ॥ द्रष्टृर्जीविस्यदेहः । सुप्तोसर्वलयांगीकारोपिस्वप्नतदन्गीकारात् ।

जाग्रतः जाग्रदवस्थापन्नाः पुरुषाः । स्वाप्नं स्वप्नेदृश्यमानं करितुरगादिकं । किञ्चनस्थूलरूपं । तत्रापि सृष्टिकथनात् सूक्ष्मरूपेण करितुरगादिकमस्तीति भावः ॥ १२७ ॥ किञ्चेत्यनेन मायिकोपमाया निदानभूतं औषधादिकं वा तृणादिकं वा किञ्चिदस्तीति सूचयति । तत्स्वरूपा स्वप्नमाया स्वरूपा । स्वसृष्टिः स्वाभिमतजगत्सृष्टिः । सर्वं चैतन्यव्यतिरिक्तं भूधरादिकं ईश्वरदेहगेहमायायां च स्वदेहोस्ति च क्षुरादीन्द्रियाणि च ॥ भ्रूद्रष्टारश्चेत्सर्वं मायिकं नास्ति किञ्चन ॥ तत्स्वरूपा स्वसृष्टिश्चेत्सर्वं मिथ्या कथं भवेत् ॥ १२८ ॥ किञ्चमाया सरूपत्वं कथमस्ति विचार्यतां ॥ मायया कल्पितं वस्तु मायाकाले पिनास्ति हि ॥ १२९ ॥ भ्रांत्या प्रतीयतेऽस्ति त्वं तत्कार्यस्यापि विभ्रमः ॥ जलं च मिथ्या परितस्त्यन्दनं पानमेव च ॥ १३० ॥ मिथ्यैव दृश्यते पानजनितं तु सुखं तदा ॥ साक्षिणा वीक्ष्यते नैव बाधा त्वपूर्व किञ्चन ॥ १३१ ॥ जगतस्तत्सरूपत्वे ब्रह्मज्ञानात्पुनर्जलं ॥ जलकार्थं च पानानां तं मृषास्तु जलपानतः ॥ तन्निवृत्तिस्तु खंचान्न साक्षिणा वीक्ष्यते कथं ॥ १३२ ॥ बाधदूरत्वसामिप्यान्नाविशेषोऽस्ति कश्चन ॥ बाधात्प्रागभ्रांतिकाले स्यान्मिथ्या त्वेव समतोभयोः ॥ १३३ ॥

वसनालंकारादिकं च ॥ १२८ ॥ प्रकारांतरेण मायावैसादृश्यमाह ॥ किञ्चेति ॥ १२९ ॥ नैवेत्यनेन मिथ्याभूतमपि तन्नानुभूय तद्वतिसूचयति ॥ १३० ॥ १३१ ॥ अत्र जगति ॥ १३२ ॥ समता पानजन्यसुखानुभवाभावसाम्यं । एकत्र सुखानुभवः । अपर

त्रसुखानुभवाभावइतिवैषम्यंनस्यात् । अस्तिचवैषम्यं । अतश्चमायासरूपत्वंजगतोनयुक्तमितिभावः ॥ १३३ ॥ सत्यज्ञानोद्भवं
सत्यंयज्ज्ञानं मिथ्याभूतपशुपक्ष्यादिविषयभ्रमरूपदर्शनं । अर्थस्यमिथ्यात्वोपिदर्शनमात्रस्यतत्रापिसत्त्वात् । मिथ्यार्थजनितं
मिथ्याभूतकदलीपक्वजलादिनाजनितसौख्यं क्षुन्निवृत्तितृष्णिवृत्त्यादिसौख्यं । तत्र मायास्थले । तत्रैतिवदताजगतिनुभ्रमकालए

सत्यज्ञानोद्भवंसौख्यमायायामपिदृश्यते ॥ मिथ्यार्थजनितंसौख्यंनैवतत्रास्तिकिंचन ॥ १३४ ॥
अतोमायाविरूपत्वाजगत्सत्यमभूद्वलात् ॥ १३५ ॥ सत्यस्यसुखहेतुत्वंमिथ्याभूतस्यनेतिच ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यांयतस्मिद्धमतोपिच ॥ १३६ ॥ इत्थंसत्यस्यजगतस्मृष्टेर्मिथ्यात्वमाग्रहात् ॥
विरुद्धकल्पितंयस्मात्तस्मात्सृष्टिर्विकल्पिता ॥ १३७ ॥ अतस्त्वोक्ताविरुद्धोक्त्यानमतपक्षोभवेदयं ॥
अन्येषामेवपक्षोसौनाहंव्याहृतभाषिणी ॥ १३८ ॥ तस्मान्निदर्शनाभावात्सर्वमिथ्यात्ववादिनः ॥
दुरदृष्टानुसारास्तैरेवदृष्टानुसारिणः ॥ पदानांशोधनेनैवत्ववश्रुतेर्भावोवसीयते ॥ १३९ ॥

वतदस्तीतिसूचितं ॥ १३४ ॥ अतः विषयजन्यसुखसद्भावेनमायैवरूपात् ॥ १३५ ॥ सत्यस्य कौतुकदर्शनस्य । मिथ्याभूतस्य
मायिकजलादेः । सिद्धं मायिकसृष्टावेवदृष्टं । कौतुकदर्शनजन्यसुखं ज्ञानैककार्यत्वाज्ज्ञानस्यचसत्यत्वात्तत्राप्यस्ति । जलाद्यर्थका
र्यसुखंनु अर्थस्यमिथ्यात्वान्नियमेनभ्रममात्रेनास्ति । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यांसुखहेतुत्वंसत्यस्यैवेतिभावः । अतः सत्यस्यैवसु

खहेतुत्वात् ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ उत्तरवाक् इच्छामात्रमितिवाक् । अतः मायासृष्टिमतस्यव्याहतत्वात् । प्रभोस्सत्यसंकल्पतः जायमानमिदं सर्वसदासत्यमित्याहोति योजना ॥ १४० ॥ पूर्ववाक्ये स्वप्नमायासरूपेतिवाक्ये ॥ १४१ ॥ वागीशयोग्या चतुर्मुखयोग्या । नानाभावभरितश्रुतिवचनानामर्थचतुर्मुखएवदेत् नापरइतिभावः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ जग

अतस्सर्वजगदिदं सत्यसंकल्पतः प्रभोः ॥ जायमानं सदासत्यमित्याहोत्तरवागियं ॥ १४० ॥ स्वप्नमायासरूपत्वेत्वीषन्मिथ्याजगद्भवेत् ॥ सर्वमिथ्यात्ववादीयं न श्रौतोनापि यौक्तिकः ॥ इत्याह पूर्ववाक्ये साशब्दशब्दार्थवेदिनां ॥ १४१ ॥ वागीशयोग्यावागेषा यदनेकैर्मुखैस्सर्वैः ॥ प्रतिवक्तिपरान्सर्वान्वक्तिविष्णोर्गुणानपि ॥ १४२ ॥ एवं च सर्वमिथ्यात्ववादस्ते नैव शोभते ॥ विश्वसत्यत्ववादी न श्रुत्युक्तशोभतेतरां ॥ १४३ ॥ स्वप्नमायादिदृष्टांतैर्जगन्मिथ्यात्वत्वासाधनं ॥ उक्तश्रुत्याबाधितत्वाच्चैव शक्यं परस्य तत् ॥ १४४ ॥ शब्दव्यथार्थतो ह्यर्थान्वयदधात्परिभूः कविः ॥ इत्यर्थानां यथार्थत्वं श्रुतिरन्याजगादह ॥ १४५ ॥ अतो यथार्थसृष्टयुक्ते भ्रमजत्वकथागता ॥ शाश्वतत्वोक्तिश्चास्य बाधो भूद्वाधितस्तव ॥ १४६ ॥

न्मिथ्यात्वसाधनमनुमानेन मिथ्यात्वसाधनमित्यर्थः । तत्तस्मात् श्रुतौ मिथ्यात्वस्य निर्दिष्टत्वात् ॥ १४४ ॥ अन्या । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथात्थ्यतोर्थान्वयदधाच्छाश्वतीभ्यस्समाभ्यइति निरवकाशा अपरा ॥ १४५ ॥ अस्य विश्वस्य ॥ १४६ ॥ विश्वं

सत्यमिति श्रुत्येत्यनेन विश्वसत्यं मघवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनीति त्रतंवा इति श्रुतिगृह्णाति । हेमघवाना मघवानौ द्रव्यवतो भगवतौ । भगवत एव रूपद्वयविवक्षया द्विवचनं । युवोः युवयोः विश्वं भवत्संबंधिविश्वमित्यर्थः । संबन्धश्च कर्तृकार्यभावः नियम्यनिर्णायकभावश्चेत्यादिरूपः । भगवतो विश्वस्य च भेदमपि सूचयितुमियमुक्तिः । सत्यं त्रिकालाबाध्यं । इत्थं । वांयुवयोः । व्रतं सत्यविश्वकर्तृत्वादिरूपसंबन्धनियमं । आपः अबिभमानि देवताः प्रमिनीति च न प्रमिनं त्येव । न तु माया वा द्युक्तीत्याभ्रं त्याजानंतीत्यर्थः । प्रमिनंतीत्युक्त्यैवाप्येन तदभिमानि देवानां ग्रहणं । केवलानामप्यजडत्वेन प्रमातृत्वायोगात् । तत्त्वाभिमानितयाऽस्तत्त्वज्ञानाभावस्य तत्त्वेषु च पावनीभूतजलाभिमानितयाऽस्तत्त्वज्ञानकारणदोषाभावस्य च सूचनायां भिमन्यमानानां भवतेषां ग्रहणं । अभिम

विश्वसत्यमिति श्रुत्या सत्यत्वं स्पष्टमुच्यते ॥ प्रमाणसिद्धतां चास्य प्रमिनीति साजगौ ॥ १४७ ॥

न्यमानानाम्निचिनि यत बहुवचनात्तदनेनोपादानं ज्ञानस्य ज्ञानांतरसंवादित्वेन प्रमिनीत्युक्तप्रामाण्यदृढीकरणायैति ज्ञातव्यं । विश्वं प्रमिनीत्येतावेवानुक्त्वा सत्यविश्वकर्तृत्वादिसंबन्धनियमरूपव्रतं प्रमिनीत्युक्तिर्विशेषणीभूतविश्वसत्यत्वस्य विश्वस्य संबन्धपदोदितजगद्ब्रह्मभेदस्य कर्तृत्वादि भगवद्भ्रमाणां धर्मभूतब्रह्मणश्च प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वं स्थिरीकर्तुं । अतएव प्राग्विश्वपदेन जगतो जगद्ब्रह्मभेदस्य च साक्षाद्ग्रहणं । ब्रह्मधर्मिकभेदस्य कर्तृत्वादिव्रह्मधर्माणां ब्रह्मणश्चोपलक्षण्याऽध्याहारोपवासवेषसत्यत्वं श्रुत्या प्रतिज्ञातं । अथवा ब्रह्मगुणादेश्च मायिभिर्विश्वतःपातितया भित्थात्त्वकथनाद्धर्ममिभावसंबन्धेन तमपि साक्षादेव जग्राह । ब्रह्मतूभयवादि संप्रतिपन्नत्वादुपेक्षितवती । अन्यथोपसंहारस्यानुपक्रांतोपसंहारत्वाख्यदोषापत्तेः । अत इयं श्रुतिर्विणेतो वामनचरण

इवसूक्ष्मरूपाव्यर्थतस्त्रिविक्रमचरणइवविश्वव्यापिनी मायिमताख्यखर्परंनिर्भिद्यमध्वमतस्वर्धुनीप्रद्योतयति ॥ १४७ ॥ १४८ ॥
 ॥ १४९ ॥ यत्तस्मात् । सा व्यावहारिकतावाणी । स्वय मपौरुषेयश्रुतिरूपा । तस्मात् अकल्पितायाममाग्रेस्वकपोलकल्पित
 कुवादिवाक्यस्यकथंस्थितिः । नहिश्रुत्युक्तंजगत्सत्यत्वंव्यावहारिकमित्यपिकाचिच्छ्रुतिरस्तीतिधिक्करोति ॥ १५० ॥ श्रौतपदां

अतःप्रमाणसिद्धत्वाद्ब्रह्मवत्परमार्थसत् ॥ जगदेतद्भूच्छ्रौतयुक्त्यास्पष्टश्रुतेरपि ॥ १४८ ॥
 सोपपत्तिकवाक्यत्वाद्विश्वसत्यत्ववागियं ॥ स्वार्थेतात्पर्ययुक्तैवचाल्यानोक्तिशतैरपि ॥ १४९ ॥
 व्यावहारिकतावाणीवाणीयंधिक्करोति ॥ कपोलकल्पितायत्सास्वयंसर्वैरकल्पिता ॥ १५० ॥
 द्विसंबंधित्वकथनादेकाज्ञानेनकल्पनां ॥ निवारयतिमिथ्यात्वमपितेनन्यवारयत् ॥ १५१ ॥
 भ्रान्तोर्थेनबहोरेकोदृश्योभवतितन्मते ॥ मुक्तेरमुक्तितापत्त्यायद्बहोरेसत्तदात्मवत् ॥ १५२ ॥

तरेणलब्धमर्थमाह ॥ द्विसंबंधित्वेति ॥ युवोर्युवयोरिति मधवानावितिचोक्तचेतनद्वयसंबंधित्वकथनात् । तेन द्विचेतनसंबं
 धित्वेन ॥ १५१ ॥ एतदेवोपपादयति ॥ भ्रान्तोर्थइति ॥ दृष्टिसृष्टिमतेएकदृष्ट्याएकैकजगत्सृष्टिवदंतोमायावादिनःमिथ्या
 भूतस्यद्विचेतनदृष्टानमन्यते । अतो नकल्पितस्यद्विसंबंधित्वमितिभावः । दृष्टिसृष्टिपक्षस्यतन्मतत्वेज्ञापकमाह ॥ मुक्तेरिति ॥

बाधमात्रेण चरितार्थत्वे श्रौतप्रलयाभावप्रसंगेन जगतो ब्रह्मज्ञानविनाश्यत्वस्याप्यङ्गीकारादेकस्य ज्ञानेन सर्वजगतोपि नाशे पुनरन्यस्य
अमायोगात् तत्तज्ज्ञानविनाश्यस्य तत्तद्भ्रमविषयस्य च जगतो भिन्नभिन्नस्यैव कव्यत्वादिति भावः । ततः किञ्चिदधिमित्यत आह ॥ य
दिति ॥ यद्बहोरिति हेतुः । सदिति साध्यं । तदिति धर्मी । आत्मवदिति दृष्टान्तः । एवं च जगतस्सत्यत्वं मिथ्यात्वाभावो वा अनेन सि
द्ध इति भावः । एकचरणैव स विस्तरानुमानसंग्रहादतिचमत्कारोऽयं ॥ १५२ ॥ दृष्टिमुष्टिपक्षस्य तन्मतत्वे पुनरपि ज्ञापकांतरमाह

यतश्च तन्मते सुसौलीनं देहादिकं तदा ॥ द्रष्टुर्द्रष्टुर्दृष्टितोन्यः कल्प्यः कल्प्यः क्षणे क्षणे ॥ १५३ ॥
सदा यद्यस्य तत्तस्य ब्रतमित्युच्यते बुधैः ॥ एवं च सत्यजगतः कर्तृतानियता भवत् ॥ १५४ ॥ अतो
यावद्ब्रह्मभावित्वाच्च तत्सुखवज्जगत् ॥ परमार्थसदेवासीत् सर्वचानुमयामुया ॥ १५५ ॥ आपद्
त्युक्तितोलोकपावनीभूतदेवताः ॥ अदुष्टकरणोपेतान भ्राम्यन्तीत्यसूचयत् ॥ १५६ ॥ ॥

॥ यतश्चेति ॥ अतोऽपि दृष्टिमुष्टिपक्षो मायिनां पक्ष इति योजनीयं । एवं च विमतं जगन्मिथ्या । द्विचेतनसंबन्धित्वात् । बहुचेतन
दृष्टत्वाद्वा । ब्रह्मवच्चित्तेरेकगण्युक्तिरूप्यवद्वा । न च हेतुरसिद्धः । युवोरिति प्रमिनेतीति द्वयोरपि श्रौतत्वादित्यनुमानद्वयसिद्धमिति
भावः ॥ १५३ ॥ श्रौतपदांतरलब्धमप्यनुमानं दर्शयति ॥ सदेति ॥ अतः श्रौतव्रतपदमहिम्ना जगतोऽपि यावद्ब्रह्मभावित्वा
भात् । तत्सुखवत् ब्रह्मसुखवत् । सर्वजगदितिसंबन्धः ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ अनुमानांतरंच श्रुत्यैव सूचितमित्याह ॥ आपद् इति

॥ १५६ ॥ तद्दृशिः जगद्दृशिः । उक्तं पूर्वाचार्यैरुक्तं । साधकं अदुष्टकरणजन्यत्वादिति हेतुमशोधयत् । द्रष्टृणां निर्मलत्वोक्त्याऽ
सिद्ध्याख्यदोषरहितमकरोत् ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ आर्थिक्या अर्थसिद्ध्या । अनुमया बाधशून्यत्वादित्यनुमया ॥ १५९ ॥
द्विवचनप्रयोगात् भगवद्रूपयोरेव भेदमाशङ्क्यपरिहरति ॥ यथेति ॥ आदिपदेन मधवाना इति पदं गृह्यते । युवयोरिति वक्तव्ये
योरित्येव कथनात् मधवानाविति वक्तव्ये मधवानेत्येव कथनाच्च न भेदघटितं मुख्यद्वित्वमिदं किंतु विशेषघटितमेव लसूचयत् । पदव्य

तस्माददुष्टकरणजन्यत्वात्तद्दृशिः प्रमा ॥ अल्पप्रमावदित्युक्तं साधकं चाप्यशोधयत् ॥ १५७ ॥
प्रमिन्तीत्युक्तिरेव व्यावहारिकताप्रथां ॥ न्यवारयत्यतो बाधशून्यार्थानुभवः प्रमा ॥ १५८ ॥
एवं च बाधशून्यत्वाज्जगच्च ब्रह्मवत्सदा ॥ अव्यावहारिकं चासीदार्थिक्यानुमया मुया ॥ १५९ ॥
यथा घटपटद्वित्वेनैवं ब्रह्मस्वरूपयोः ॥ द्वितेत्यपि युवोरित्याद्युक्तिव्यत्यासतो जगौ ॥ १६० ॥

त्यासस्यार्थव्यत्याससूचकत्वादिति भावः । इदं च भगवद्रूपद्वयविषयत्वेन स्वरूपभेदाभावस्य निर्णीतत्वात् अस्पष्टप्रयोगपरिग्रहरूपत
याज्ञापकमात्रमुदितं । वस्तुतस्तु छंदसि व्यत्ययाकारादेशस्य च विहितत्वेन मुख्यप्रयोगत्वात् मुख्यस्य च बाधकाभावे मुख्यार्थप्रा
पकत्वनियमेन यादृशतादृशाश्चैतद्विवचनबहुवचनांतप्रयोगास्वरूपभेदस्यैव प्रापकाः । बाधकसति तु यथायोग्यं नीयते । स्पष्ट
स्वरूपभेदज्ञापकसम्भवे तु सुतरां स्वरूपभेदस्यैव साधकाः । अतएव हि द्विसुपणेत्यप्रयोगबलाज्जीवेशयोर्भेदसाधनं बाधकाभावात् ।

अशनानशनारव्यविरुद्धधर्मस्य तयोरिति स्पष्टद्विवचनांतरस्य भेदवाचकान्यपदस्य समाख्यास्मृतौ सुपणवितावितितत्रैव स्पष्टद्विव
चनस्य चसाधकस्य सद्भावात् ॥ १६० ॥ चनपदस्यार्थमाहा॥ चनेति॥ अवाधारयत् प्रमिनं लेवेत्यवधारितवती । कथंचन अन्यथात्वेन
त्येवकारार्थकथनं । चनपदस्य एवेत्यर्थः कथमित्यत आह ॥ अनेकार्थमिति ॥ गतयस्मात् । किंचैदिदमप्यर्थादयाचनेत्येवपदं ।
तस्य चाप्रसिद्धपदत्वाद्यथोभयमर्थोवक्तव्यः । सच भगवत्कृत विश्वस्य सत्यत्वोक्त्या तं स्तोतुं कामायाश्रुतेः स्तोक्तस्य त्वस्थिरीकर
णायोक्त एवेति भावः ॥ १६१ ॥ पुनस्मिहावलोकनन्यायेन कविर्मनीषीति श्रुतेः पदशोधनं करोति ॥ सार्वज्ञेति ॥ कविपदेन सा
चनेति वैदिकपदान्नान्यथात्वकथंचन ॥ इत्यवधारयत्स्वार्थमनेकार्थयदव्ययं ॥ १६१ ॥ सार्व
ज्ञशस्तिचित्तत्वपराभावनशक्तिभिः ॥ स्वातंत्र्येण चपूर्वावाक्क्षेत्रज्ञानं चकर्त हि ॥ १६२ ॥ तेना
ज्ञानामूलवस्तुत्वाच्चाथार्थब्रह्मवत्सदा ॥ परमार्था इति खोक्तेयुक्तिं च प्रत्यपीपदत् ॥ १६३ ॥ किंचा
धिष्ठानयाथात्म्यद्रष्टृदृश्यत्वतश्च सत् ॥ जगद्ब्रह्मवदेवेति युक्तिं च कवेर्गुणः ॥ १६४ ॥
वैज्ञं मनुष्यप्राशस्त्यार्थत्वात् मनीषा अस्य वर्तत इति मनीषिपदेन शस्तिचित्तत्वं । परिभवति परिभावयति वा सर्वमिति व्युत्पत्त्या परि
भूपदेन पराभावनशक्तिः । स्वयमेव भवति न त्वन्यप्रेरित इति स्वयंभूपदेन स्वातंत्र्यं । कर्तुर्व्यदधादिति पदोक्तजगत्कर्तुर्नारायण
स्याज्ञानं । सार्वज्ञादिगुणभरितस्याज्ञानायोगादिति भावः ॥ १६२ ॥ तेन अज्ञाननिराकरणेन ॥ १६३ ॥ कवेर्गुणस्मावज्ञं ।
सर्वमपरोक्षीकृत्य पश्यतः परमात्मनः अधिष्ठानयाथात्म्यदर्शनं जगद्दर्शनं चावश्यकमित्युक्त्युक्तिरप्यथाल्लब्धेति भावः ॥ १६४ ॥

अनीदृग्जगतः सार्वज्ञादिगुणरहितजगतः सकाशात् । गुणान्सार्वज्ञादिगुणान् । सूचनया साक्षाज्जगत्सत्यत्वं हरेस्सकलजगद्भि-
न्नत्वं सर्वेश्वरत्वं निर्दोषत्वाख्यप्रमेयत्रयंचेयमेव श्रुतिर्युक्तिमुखेन च साधयंती मनोहरपदचतुष्टयाकामधेनुरिव सौरभच-
तुष्टयार्थमपि स्पष्टीचकारेति भावः ॥ १६५ ॥ अनयैव श्रुत्या परमतखंडनप्रकारंचाह ॥ अल्पज्ञत्वेति ॥ नजः विशेषणचतुष्टयेना-
पि प्रत्येकसंबंधः । ततश्च हरिर्जीवाभिन्नो नेति साध्येऽपि अल्पज्ञत्वविहीनत्वादित्यादिहेतुचतुष्टयस्यापि संबंधः । घटा एव सर्वत्र दृष्टांतः ।
एवमुत्तरत्रोक्ते निगुणेनेत्यादि साध्यत्रयेऽपि हेतुचतुष्टयस्य संबंधः । तथाच हरिर्जीवाभिन्नो न भवति अल्पज्ञत्वविहीनत्वात् । साव-

अनीदृग्जगतो ब्रह्मभेदसर्वशतांगुणान् ॥ दोषोद्धूनशक्तिचवक्तिसर्वपदावली ॥ १६५ ॥

अल्पज्ञत्वविहीनत्वात् सावधाधिषणो जिज्ञेतेः ॥ अपूर्णयत्नशून्यत्वादन्याधीनेच्छताच्युतेः ॥ १६६ ॥

द्यबुद्धिर्विधुरत्वात् । अपूर्णयत्नशून्यत्वात् । अन्याधीनेच्छाशून्यत्वात् । घटवदित्याद्याकारेण साध्यचतुष्टये षोडशानुमानानि
जातानि । प्रागुक्तयोजनिकायांच विश्वस्यत्वेऽनुमानद्वयं । हरेर्जगद्द्वैलक्षण्ये ब्रह्मजगतीभिन्ने विरुद्धधर्माक्रांतत्वात् । दहनतुहि-
नवदित्येकमनुमानं । जीवाद्भेदसाधनेन पूर्वपक्षनिरासायोक्तं अल्पज्ञत्वविहीनत्वादित्यादिहेतुचतुष्टयमपि ग्राह्यं । घटादिकमेव त-
दादृष्टांतः । असति भेदाभावमतेवस्तुत्वे सतीति विशेषणयोजनीयं । वैलक्षण्यमेव वा भेदो वक्तव्यः । सर्वेश्वरत्वे पूर्णगुणत्वो निर्दोष-
त्वे च । सर्वज्ञत्वात् । निरवद्यबुद्धित्वात् । सकलजेतृत्वात् । स्वतंत्रत्वाच्च । व्यतिरेकेण घटवदित्येकस्मिन् साध्ये व्यतिरेक्यनुमा-

नचतुष्टयंचतुष्टयमितिसाध्यत्रयेद्वादशानुमानानि । पूर्वोक्तजगद्वैलक्षण्यसाध्योपि सर्वशत्वादाविव सर्वज्ञत्वादित्यादिव्यतिरेकिहेतु
चतुष्टयंद्रष्टव्यं । शाश्वतीभ्यस्समाभ्योव्यदधादिति वाक्यशेषबलेन विमतं जगत्परमार्थसत् अवसानशून्यत्वाद्ब्रह्मवादिति जग
त्सत्यत्वे पुनरनुमानानंतरंचसूचितं । मिलित्वाचत्वारिंशदनुमानानि । स्वपक्षसाधनेऽतिभरत्त्वादनुमानबाहुल्यं । एवं च ज्ञानय
ज्ञोपयुक्तबहुतरप्रमाणारख्यदुग्धानां दोषघ्नीयवाक्स्वधेनुरेवेति प्रथकृतो हृदयं । तस्मादुक्तीत्याश्रुतिद्वयस्यापि बहुयुक्तिभ
रितत्वात् ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ यच्चिकेतैत्यनेन यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघं वसुस्पाहमुतजेतोतदाता इति श्रुतिगृह्णाति ।

जीवाभिन्नो निर्गुणश्च भावान्नानसमाधृतः ॥ अल्पेश्वरश्च घटवद्यस्मान्नासीन्महाप्रभुः ॥ १६७ ॥

तस्माच्छ्रुतिद्वयं युक्तिव्रातमंडनमंडितं ॥ अलंकारोतिवाङ्मारीवदनं बुधसंसदि ॥ १६८ ॥

यच्चिकेतैति वाक्काहसत्यमेतज्जगन्नयं ॥ १६९ ॥

अस्याअर्थः । भगवान् । यद्वसु सदानिवसनशीलं । अनाद्यनंतजगदित्यर्थः । चिकेत चकार । धातूनामनेकार्थत्वेन चिकेत्य
स्य चकारेत्यर्थेऽपि वर्तनात् । चकारेत्येवानुक्तिस्तु किति निवासैरोगापनये चेति किति धातोः प्रसिद्धनिवासैरोगापनयार्थाभ्यांसदानिव
सनेन जगतो बाधाख्यरोगापहारंचसूचयितुं । अतएव वास्वित्येव विशेषपदं निरदिक्षत् । सत्यमिति सत्यतांचव्यधत् । तत्सत्यमित्
सत्यमेव । मोघं व्यर्थं । अर्थक्रियाकारित्यर्थः । स्पाहस्पृहायोग्यं । यच्च वसु स्वसृष्ट्यनंतरं जेता । महाबलिरावणहिरण्यक

शिषुप्रभृतीन्जित्वाअनेता । उततथायथाआनीतंतथैवेत्यर्थः । दाता इंद्रादीनांदाता । अनेन स्पृहाविषयत्वमपिंद्रादिजीवा
नामेव । नपूर्णस्यस्वस्य । वामनावतारेत्रिपदव्याजेनानीतस्यसर्वस्यापिजगतःइंद्रायैवप्रदानादितिसूचयति ॥ १६९ ॥ अमोघ
त्वोक्तिःप्राप्तायाः । सर्वस्यजगतः । सर्वजगत्परमार्थसत् अर्थक्रियाकारित्वात् । ब्रह्मवत् । नचदृष्टांतैर्हेतोरसिद्धिः । चिकेत
जेता दातेतिपदत्रयेणास्यामेवश्रुतौब्रह्मणोर्थक्रियाकारित्वसमर्थनादित्यर्थः ॥ १७० ॥ भ्रांतिदशायांरजतस्यापिबाधपर्यंतमिच्छा

अमोघत्वोक्तिश्चार्थक्रियाकारित्वयुक्तिः ॥ ब्रह्मवत्सत्यतासर्वस्यापिसाध्येत्यसूच
यत् ॥ १७० ॥ स्पृहाविशेष्यतोक्त्याचसत्यत्वंप्रत्यबोधयत् ॥ स्पृहणीयंयतोमोक्षमुखं
सत्यंपरस्यच ॥ १७१ ॥ विशिष्टकर्तृतायांचकर्तृत्वंचितएवहि ॥ किंकुंभकारोमृदंडौय
द्विशिष्टःकरोत्यसौ ॥ अतोनिरुपमाब्रह्मोपमासत्यत्ववादिनां ॥ १७२ ॥ जेतादाताचि
केतेतिब्रह्मणोर्थक्रियाकृतिः ॥ त्रिधापिबोधितायस्मात्तस्माद्ब्रह्मोपमामम ॥ १७३ ॥

विषयत्वदर्शनात्स्पृहाविशेष्यतोक्त्येत्युक्तं । तदापिविशेष्यत्वंशुक्तेरेव नरजतस्य । अतो नव्यभिचारइतिभावः । अनेन जगत्य
रमार्थसत् । इच्छाविशेष्यत्वासुखमेवमेस्यादित्याकांक्ष्यमाणमौक्तुसुखवदित्यनुमानंसूचयति ॥ १७१ ॥ परमतेमायाविशिष्टस्य
वजगत्कर्तृत्वाच्छुद्धब्रह्मणिकर्तृत्वाभावेनार्थक्रियाकारित्वहेतौदृष्टांतस्वसाधनैवकल्यमाशंक्यपरिहरति ॥ विशिष्टेति ॥ जगदु

पादानरूपमायाविशिष्टचित्कर्तृतायामित्यर्थः । यद्विशिष्टः मृदंडविशिष्टः । करोति कुम्भकरोति । अस्मिन्कुम्भकारः । यथादंडमृत्पिण्डविशिष्टकुम्भकारस्यकर्तृत्वोपविशेषभूतकुम्भकारस्यैवकर्तृत्वं नविशेषणीभूतदंडमृत्पिण्डयोः । तयोरपि कर्तृत्वकर्त्र्थककुम्भकारपदस्यतत्रापिप्रयोगप्रसंगात् । एवंजगदुपादानमायाविशिष्टचित्तःकर्तृत्वोपि कर्तृत्वंचितएव । अतः कुलालदृष्टान्तेनविशिष्टकर्तृतायामपि चित्तएवकर्तृत्वात् । निरुपमा असदृशी । ब्रह्मोपमा अर्थक्रियाकारित्वहोब्रह्मदृष्टान्तः ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ मोधनेत्येव नञोयोगःकर्तव्यो नान्यथेत्याह ॥ मोघत्वोक्तेरिति ॥ अर्थक्रियाकृति जगतीतिसंबन्धः । सस्यदाहोपशमाद्यर्थक्रियाकारिणिपृथि

मोघत्वोक्तेरयुक्तेश्चजगत्तार्थक्रियाकृति ॥ अनुक्तेश्चाखिलैर्मोघपदमेव नञःपदं ॥ १७४ ॥
सुशोभिपदविन्यासव्यत्यासंश्रुतिसुंदरी ॥ कदम्बानिसहेतापिनसहेतसदम्बानि ॥ १७५ ॥
नचेत्सपार्हत्वाक्कुप्येदप्येतिचमन्तव ॥ स्तुतिश्रुतिरियंकुप्येत्तृप्येद्रुत्स्याकथंभवान् ॥ १७६ ॥

व्यादिजगतिमोघत्वोक्तेरयुक्तेः । आविपालगोपालं अन्नपानोपजीविभिर्खिलैर्जगतिमोघत्वानुक्तेश्चमोधनेत्येवपदयोगःकर्तव्यो नान्यथेतिभावः । नञःपदं नञस्स्थानं ॥ १७४ ॥ यथास्थितपदविन्यासेनैवार्थसंभवेततोव्यत्यासंकृत्वाव्यवहितपदांतरेणतद्योगकरणंचायुक्तमिति साहित्यमुद्रयाऽऽह ॥ सुशोभीति ॥ सुंदरीविषयेपादविक्षेपःपदविन्यासः । कदम्बानि यथास्थितार्थबाधकसहितवाक्यरूपाध्वानि । सुंदरीविषयेकटकसहिताध्वनीत्यर्थः ॥ १७५ ॥ नचेत् नमोघमित्येवपदयोगो नचेत् । मोघमित्येव

पदंचेदित्यर्थः । व्यर्थस्य स्पृहणीयत्वायोगात्स्पर्हापदं कुप्येत् । त्वत्सिद्धांतोऽपि जगत्वेवार्थक्रियाकारित्वात्तमंतंचाप्येति नश्यतीत्यर्थः । स्तुतिश्रुतिः स्तुतिरूपाश्रुतिः । भगवत्स्तुत्यर्थप्रवृत्ताश्रुतिः तत्कृतजगतो मोघत्वकथं वर्णयेत् । भुक्त्यान्नभोजनेन । जगतो व्यर्थत्वे मुक्त्या तव तसिश्च कथं स्यात् । प्रागुक्तश्रुती कविर्मनीषी विश्वंसत्यमिति श्रुती । न ओपकर्षकृत्वापदद्वयव्यवहितेन सत्यमित्यनेन योगे कृते निरवकाशसत्यत्वप्रतिपादकप्रागुक्तश्रुतिद्वयविरोधश्च स्यात् । अतोऽष्टदूषणदूषितत्वात् न ओपकर्षं विदुषांसदसितवापि महानपकर्षस्यादिति भावः । उपलक्षणंचैतत् । निवसनशीलार्थकवसुपदसूचितात् जगत्परमार्थसत् ब्रह्मचरम

प्रागुक्तश्रुतियुगमार्थतिगमभानूचकुप्यतः ॥ अतो न ओपकर्षस्यादपकर्षो महान् सत्व ॥ १७॥

एकस्यामुपपत्तौ च वाक्यतात्पर्यवत्किल ॥ बहूपपत्तिर्युक्तेषु महातात्पर्यमेषु न तु ॥ १७८ ॥

अतश्श्रुतिमहातात्पर्यस्य गोचरभावतः ॥ ब्रह्मवज्रगदेतच्च परमार्थसदेव हि ॥ १७९ ॥

साक्षात्कारोत्तरकालेऽपि विद्यमानत्वात् ब्रह्मवदित्यनुमानादपि विश्वसत्यत्वसिद्धिः । न च हेतोरसिद्धिः । अपरोक्षज्ञानिनामपिशुक्तनारदादीनां जगत्वेव संचारात् । जगद्गुरोर्महाज्ञानिनो ब्रह्मण एव जगत्सर्जनादिव्यापाराच्च । चिकेत्यादिपदत्रयसूचितात् स्पष्टत्वात् आनयनयोग्यत्वात् दानयोग्यत्वाच्च व्यतिरेकेण शुक्तिरूप्यवत् जगतस्सत्यत्वसिद्धिः । रजतावयवादेव रजतदृष्टिदर्शनेनाविद्यया तत्स्पष्टिरस्पष्टिरेवेत्यादियुक्त्या विश्वसत्यत्वसिद्धेः न न ओपकर्ष इत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ एषु उक्तवाक्येषु । तत्तस्मात् ॥ १७८ ॥ अतस्सोपपत्तिकश्रुतिप्रतिपादितत्वात् । गोचरभावतः गोचरत्वात् । अन्यैव श्रुत्या ब्रह्म जगदभिन्नं जगत्स्वष्टृ

त्वात् । योयत्कष्टा नसतदभिन्नः यथापाचकः पक्वान्नेन । ब्रह्म बल्यादिराक्षसाभिन्नं । तज्जेतृत्वात् । योयज्जेता नसतदभिन्नः । यथापन्नगारिः पन्नगेन । ब्रह्म इंद्राद्याभिन्नं इंद्रादीनामैश्वर्यप्रदातृत्वात् । योयदैश्वर्यदाता नसतदभिन्नः । यथाराजाराजपुरुषेणेतिहेतूनां श्रुतिमूलत्वेनासिद्ध्यादिदोषरहितं चेतनजडात्मकप्रपंचभेदसाधकमनुमानत्रयसूचितं ॥ १७९ ॥ श्रुत्यर्थकथनमुपसंहरति ॥ युक्तीरिति ॥ १८० ॥ साहिल्यमुद्रयाबहुयुक्तिभरितनिर्वकाशास्मच्छ्रुतीनामप्रसावकाशयुक्तिबाधितपरश्रुतीनानप्रत्यवस्थानमित्याह ॥ सद्युक्तीति ॥ सद्युक्त्याख्यहस्तिरथश्चपत्तीनां उत्पत्त्या । श्रौतपदपर्यालोचनायां क्षणेक्षणोत्पत्त्या युक्तीनां

युक्तीः पश्यश्रुतीः पश्यमिथ्यादृष्टिपरित्यज ॥ सत्यंवदजगत्सर्वमुक्तिसुक्तिमुक्तियदीच्छसि ॥ १८० ॥

सद्युक्तिहस्तिरथश्चपत्त्युत्पत्त्योत्तरोत्तरा ॥ इयंवाणीमृडानीककानीतानीकिनीतव ॥ १८१ ॥

आदिमृष्टाततः कुर्यात्कल्पेकल्पेमहाप्रभुः ॥ सत्यं प्रकृत्युपादानं सर्वजगदिति स्थितं ॥ १८२ ॥

एवंमृदाद्युपादानैर्निमित्तैर्दण्डपूर्वकैः ॥ कुंभकारकुविदाद्याः कुयुधटपटादिकं ॥ १८३ ॥

विचित्राकारत्वात् चतुरंगतया वर्णनं । उत्तरोत्तरा अतिशयेनोत्कृष्टा । वाण्येवमृडानीदुर्गा । दुर्गापि क्षणेक्षणेन वनवसेनामुत्पादयितुं समर्था । श्रुतिरपि तथैति भावः । आनीता बलादानीता । अनीकिनी प्रत्यक्षादिबाधितयुक्तिश्रुत्याख्यसेना ॥ १८१ ॥ ततः यच्चिकेतेश्रुतौ यच्चिकेततत्सत्यमिति व्याख्यास्या सर्वत्र भगवतः सत्यजगत्कर्तृत्वस्य श्रूयमाणत्वात् । कल्पेकल्पेर्देनं दिनमृष्टाचेत्यर्थः ॥ १८२ ॥ अज्ञानोपादानकत्वेन जगतो मिथ्यात्वं परकीयभाष्ये प्रतिपादितं । तत्राज्ञानोपादानकत्वमनुभवविरुद्धं युक्तिविरुद्धं च

त्याह ॥ एवमिति ॥ एवमादिसृष्टिवत् । दैनंदिनसृष्टिवच्च । दृष्टवददृष्टस्याप्युन्नेयत्वेनादिसृष्टेरपीदृशत्वनिर्णयतेऽस्मिन् दृष्टांती
 कृता ॥ १८३ ॥ तदर्थं अज्ञानार्थं । घटपटस्तंभकुड्यादिनानाकार्यकर्तृभिर्येकैस्तत्तदुपादानेऽप्युन्नेयमाणयत्नवत् अज्ञानसंपादन
 वार्ताया अपिकेनाप्यकरणात् सर्वानुभवविरुद्धमज्ञानोपादानकत्वं । दृष्टानुसारैवाहृष्टस्यापिकल्प्यत्वात्तदुपादानपरंपरायाः मूलो
 पादानभूतपृथिवीत्वादित्याक्रान्तमूलप्रकृत्यंशाएवजगदुपादानंनाविद्येतिभावः ॥ १८४ ॥ ईयते ज्ञायते । अन्यथा अन्यय

यद्यज्ञानमुपादानंमृदानयनयत्नवत् ॥ तदर्थमपिकेकोपि यत्तदुपादानं कुत्रचित् ॥ १८४ ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यांकार्यकारणतेयते ॥ अन्यथारासभस्यापिकारणत्वं कथं नते ॥ १८५ ॥
 अज्ञानोपादानकत्वं तदसिद्धघटादिषु ॥ कथमिथ्यात्वसिद्धेऽस्याब्रह्मसिद्धस्य हेतुता ॥ १८६ ॥
 अधिकार्याद्यभावस्यपरिहारायसूत्रितं ॥ यत्सूत्रं तत्र सर्वस्याभावेभावः कथं च द ॥ १८७ ॥

व्यतिरेकाभावेपिकारणत्वे ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ अध्ययनवैराग्यमोक्षेच्छादिसाधनसंपन्नस्य गुरुशिष्यदेशकालपुस्तकादिसंपत्तिम
 तश्चाधिकारिणोऽभावात् परमतेवेदांतवाक्यं हि विषयः तदभावात् विचारसाध्यतत्त्वज्ञानादिप्रयोजनाभावाच्च न ब्रह्मजिज्ञासेति
 पूर्वपक्षिते तस्य सर्वस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तस्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिमसूत्रस्य जगन्मिथ्यात्वं नाभिमतमित्याह ॥ अधिका
 रीति ॥ तत्र सूत्रे । अभावः मिथ्यात्वं । भावः अभिप्रायः । अतस्सूत्रभाष्ये प्रवृत्तस्य मिथ्यात्वकथनमसंगतमेवेति भावः ॥ १८७ ॥

जगन्मिथ्यात्वस्य परोदीरितसूत्रसंगतिदूषयितुं तत्प्रक्रियामनुवदति ॥ अथेति ॥ श्रुत्या । इद्वैतमुच्यत इत्यादि श्रुत्या । सूत्रेण आदिसूत्रेण ॥ १८८ ॥ तत्तत्ज्ञानेनैव बंधनिवर्तनं । यत्तस्मात् साक्षाज्ज्ञानेन बंधनिवृत्त्ययोगात् । इष्यते । बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वघटनायां गीक्रियते । बंधस्याज्ञानोपादानकत्वे हि ज्ञानेन ज्ञाननिवृत्तौ तदुपादानकबंधस्यापि उपादाननिवृत्त्यानिवृत्तिर्वक्तुं शक्या । अन्यथा श्रुत्युक्तापि ज्ञानेन बंधनिवृत्तिर्ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिविरोधादयुक्ता स्यात् । अतो बंधस्या

अथ बंधनिवृत्तिर्हि प्रयोजनमिहोदितं ॥ बंधस्य ज्ञानतो नाशश्च श्रुत्या सूत्रेण चोच्यते ॥ १८८ ॥ तच्चासंभवि यज्ज्ञानमज्ञानस्यैव नाशकं ॥ इति व्याप्तिस्तदज्ञानोपादानत्वमपीष्यते ॥ १८९ ॥ इदमेव च मिथ्यात्वमतस्तच्छ्रुतिसूत्रयोः ॥ यद्यार्थिकमिति ब्रूषेत हि दोषेषु मज्जसि ॥ १९० ॥ अनादिः किल संसारस्तवापि च ममापि च ॥ यदनादि न तत्कार्यमिति व्याप्तिर्बलीयसी ॥ १९१ ॥ ॥

ज्ञानोपादानकत्वमप्यर्थाल्भ्यत इति भावः ॥ १८९ ॥ इदं मज्ञानोपादानकत्वं । तदज्ञानोपादानकत्वरूपमिथ्यात्वं । दूषयति ॥ तर्हीति ॥ १९० ॥ यदनादि न तत्कार्यं यथा ब्रह्मेति व्याप्तिर्बलीयसी अतिशयेन बलवती । अस्या व्याप्तेः सर्वैर्वादिभिरंगीकारात् । ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिस्तु त्वयैवांगीक्रियते । परस्तु ज्ञानाभावस्याज्ञानवादी ज्ञानमज्ञाननिवृत्तिरूपमेव वक्ति । ननु निवर्तकं । अभावाभावस्य भावरूपतायाः सर्वैर्वांगीकारात् । अतः परकीयव्याप्तिरेवायुक्तेति सूचनाय बलीयसीत्युक्तं । आर्थिकार्थ

अनादेर्बन्धस्याज्ञानोपादानकत्वं अज्ञानकार्यत्वमितियावत् । इदं प्रशिथिलमूलव्याप्त्यास्वरीत्यैवानादेः कार्यत्वकथनं ॥ १९१ ॥
 ॥ १९२ ॥ एतदेवविशदयति ॥ अनादृत्येति ॥ असतीं दृष्टान्ताभावेनप्रशिथिलमूलां । मनोरथसुतः मनएवरथोयस्यसःम
 नोरथः । मनसिनिहितोबन्धस्याज्ञानोपादानकत्वरूपाभिप्रायइत्यर्थः । सएवसुतः । वचनद्वाराबहिर्निस्सारितत्वात्गर्भसुतः गर्भे
 मनसासंकल्पएवसुतः । अनादेःकार्यत्वायोगेनमृतः ॥ १९३ ॥ गर्भस्त्रावप्रकारमेवदर्शयति ॥ अज्ञानेति ॥ तद्यत्नः मायावा

तवार्थिकार्यमत्यर्थमनर्थीकुरुतेनकिं ॥ इदंतु भाष्यकारस्यमहदासीदकौशलं ॥ १९२ ॥
 अनादृत्यश्रुतिंव्याप्तिमसतीमनुसृत्यच ॥ मनोरथसुतस्वस्ययतोर्गर्भसुतोपतत् ॥ १९३ ॥
 अज्ञानोपादानकत्वंमिथ्यात्वंभवबंधने ॥ आनेतुं किलतद्यत्नस्मोनादिस्सहेतेनतत् ॥
 तद्रीलैव नमद्रीत्याचित्राभाष्यस्यसंगतिः ॥ १९४ ॥ युक्तिश्रुतिंजयतिचेद्विरुद्धैक्यम
 तंगतं ॥ युक्तिंश्रुतिर्जयतिचेद्वंधंछिद्याद्दृशिस्त्वयं ॥ १९५ ॥

दिप्रयत्नः । स बन्धः । तत् अज्ञानोपादानकत्वं ॥ १९४ ॥ प्रकारांतरेणपरस्योभयतःपाशांरज्जुमाह ॥ युक्तिरिति ॥ युक्तिः
 ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमित्यादियुक्तिः । जयति । अन्यथीकरोतिचेत् । विरुद्धैक्यमतं विरुद्धयोस्सर्वज्ञाल्पज्ञत्वादिनाविलक्ष
 णयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यमतं । भेदसाधकविरुद्धधर्माक्रान्तात्वाख्ययुक्तिर्भेदेनस्वरूपैक्यमतं त्यक्त्वासिंहोदेवदत्तइत्यादाविवतवैक्य

वाक्यंसाहचर्यैवपरमेवकुर्वित्यर्थः । श्रुतिः दृष्टवतमुच्यतइत्यादिश्रुतिः । छिंघात् साक्षाद्वर्धनिवर्तकतयास्वनोदितज्ञानेनवननाशयेदित्यर्थः । एवंचयुक्तस्त्वपितवैवमतंगतं । युक्तेरसत्त्वपितवैवमतंगतं । अतोपितवप्रक्रियाविक्रियेवेतिभावः ॥ १९५ ॥ पुनरपिप्रकारांतरेणोभयतःपाशारञ्जुमाह ॥ यदीति ॥ अपेक्षया । युक्तिमुपेक्ष्यापिश्रुतिरेवरक्षणीयेत्यर्थः । तर्हिअनादिर्भवस्संसारःविनश्यतु । यदनादिभावरूपंनतन्निवर्ततब्रह्मवदितिव्याप्तेस्संकोचंकृत्वाश्रुतिबलादनादिभावस्यापिभवस्यानिवृत्तिरस्त्वित्यर्थः । उपेक्षया युक्तिमेवप्रबलीकृत्ययुक्तिविरोधेसत्यन्यथैवयोज्येत्यर्थः । तर्ह्यनादिभावः अनादिभावरूपः । भवःननक्ष्यति ।

यदिश्रुतिरपेक्ष्यातेभावोनादिविनश्यतु ॥ यदिश्रुतिरुपेक्ष्यातेभावोनादिननक्ष्यति ॥ १९६ ॥ उपादानमुपादेयसमानाश्रयमवयत् ॥ अनादिबंधस्याधारोजीवएवततस्तव ॥ अज्ञानाधारतांप्राप्तइत्यप्यासीद्धिसंकटं ॥ १९७ ॥

श्रुतेरुपेक्षणीयत्वेयुक्तेरवापेक्षणीयत्वेचयदनादिभावरूपंनतन्निवर्ततइतिप्रागुक्तयुक्तिबलेनश्रौतोपिबंधविनाशोनस्यादितिभावः ॥ १९६ ॥ बंधस्याज्ञानोपादानकत्वांगीकारेपरस्यानिष्टांतरमप्याह ॥ उपादानमिति ॥ यद्यस्मात्तदुपादानमुपादेयसमानाश्रयं यत्रकुलालशालायांउपादेयोघटास्तिष्ठति तत्रैवमृत्पिण्डस्यापिस्थितिर्दृष्टा । नतूपादेयघटाश्रयभूतलादन्यत्रतदुपादानमृत्पिण्डस्यस्थितिर्दृष्टेत्यर्थः । ततः उपादानोपादेययोस्सामानाधिकरण्यनियमात् । इतिहेतोः संकटं ब्रह्माश्रिताज्ञानप्रतिक्षेपः ॥ १९७ ॥ एत

देवोपपादयति ॥ कुंभकारस्येति ॥ १९८ ॥ घटस्यकपालोप्याधारःकुलशालाच । अज्ञानस्यत्वनादित्वेनोपादानांतराभावात्कुलशालावदुभयोरपिजीवएवाधारइत्याह ॥ यस्मादिति ॥ सएव जीवएव ॥ १९९ ॥ अधुनायदनादिभावरूपं नतन्निवर्ततइतिप्रागुक्तव्याप्तिं श्रुत्युपेक्षकमेतप्रबलीकृततदभिप्रेतंजगतोज्ञानविनाश्यत्वखंडति ॥ अनादिभावरूपमिति ॥ तत्तस्मात् । ज्ञानेनबंधनिवृत्तौयुक्तितोभीतेनपरेणांगीक्रियमाणायाःज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरतिप्रबलयुक्तिरुद्धत्वात्तद्वृश्चिकभीतितःसर्प

कुंभकारस्यशालैवकपालस्यघटस्यच ॥ आधारोदृश्यतेस्थानभेदेनह्यनयोक्ताचित् ॥ १९८ ॥ यस्मादनादि तेऽज्ञानंस्वोपादाने नतिष्ठति ॥ तस्माच्छालावदुभयोरप्याधारस्सएवहि ॥ १९९ ॥ अनादिभावरूपंतेयदज्ञानमभीप्सितं ॥ अनादिभावरूपंचवस्तुनै वनिवर्तते ॥ २०० ॥ इतिव्याप्तिश्च तज्ज्ञानंमज्ञानंनारायेत्कथं ॥ उपसर्पसिसर्पस्यबिलंवृश्चिकभीतितः ॥ २०१ ॥ अनादेरपिबंधस्यनाशस्याद्धिश्रुतेर्बलात्॥ २०२ ॥ अयंतुयौक्तिकोनाशःप्रतियुक्तिहतोयतः ॥ अतोव्याप्तिद्वयबलादभावाज्ञानमस्तुतत् २०३

स्यबिलमुपसर्पसीत्युक्तं ॥ २०० ॥ २०१ ॥ तर्हिभवतांमतेपिकथमनादिभावरूपबंधनिवृत्तिरित्यतआह ॥ अनादेरिति ॥ श्रुतौकृतरतीनामस्माकंश्रुतिबलादनादिभावस्यापिबंधस्यनिवृत्तिस्स्यात् । युक्तिबलाच्छ्रुतिमेवान्यथीकुर्वतस्तवकथंयुक्तिविरुद्धायं नाशस्यादितिभावः ॥ २०२ ॥ व्याप्तिद्वयबलात् ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकं अनादिभावो ननिवर्ततइतिव्याप्तिद्वयबलात् । तत्

विनाश्यमज्ञानं ॥ २०३ ॥ स्वोक्तव्याप्तेर्दृष्टान्तदर्शयच्छुक्तमर्थहृदीकरोति ॥ अनादीति ॥ अतः अनादिभावस्य विनाशायोपात्
॥ १२४ ॥ अस्त्वभावाज्ञानं प्रकृते किमित्यत आह ॥ उपादानमिति ॥ तन्नाशने अज्ञाननाशने । ते उपादाननाशद्वारा बंधना
शङ्कितवदस्तत्त्वमते । अर्थापत्तिः ज्ञानस्य बंधनिवर्तकत्वान्वयथा नुपपत्त्याऽर्थात्तमध्ये अज्ञानस्यापत्तिः । अज्ञानकल्पनेऽप्युक्तविधया त
स्याऽनिर्वाहात् व्यर्थं ॥ २०५ ॥ भावत्वे भावाज्ञानत्वे । नाशस्य अज्ञाननाशस्या । अनादिभावो न निवर्तत इति व्याप्तिरुक्त्या ज्ञा

अनादिभावो ब्रह्मैव नैव नाशयतोऽधुवं ॥ अतो विनश्यदज्ञानमभावाज्ञानमेव हि ॥ २०४ ॥
उपादानं तु नाभावस्तत्तन्नाशनेऽपि ते ॥ संसारनाशो नैवेति व्यर्थं पत्तिरापनेत् ॥ २०५ ॥
यद्याग्रहस्ते भावत्वे नाशस्याशांतदात्यज ॥ अनष्टाज्ञानतोऽपि स्यान्मोक्षः पाशात्पशोरिव ॥ २०६ ॥
एवं च ज्ञाननाशयत्वं गतं त्रिजगतो मम ॥ यतो जगदुपादानमज्ञानं च न नश्यति ॥ २०७ ॥ बंधना
शस्तु विज्ञानादज्ञानापसृतेऽपरं ॥ वाच्यस्त्वया यतो नादिर्भावार्थो न निवर्तते ॥ २०८ ॥

ननाशो नां गीकार्य इत्यर्थः । तर्हि मोक्षः कथमित्यतस्तत्रोपायमाह ॥ अनष्टेति ॥ कांचिदांशदत्वापरेणाप्यज्ञाननाशाभावमंगी
कारयितुमिदमुक्तं । वस्तुतस्तु पशुपाशासंयोगस्येवाज्ञानसंयोगस्याप्यनादिभावतया विनाशायो गेन मोक्षानुपपत्तेरपरिहार एवेति ज्ञा
तव्यं ॥ २०६ ॥ एवं जगदुपादानभूताज्ञाननाशाभावे ॥ २०७ ॥ ततो वाच्य इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २०८ ॥ प्रागुपेक्षितं च दूषण

मिदानीं स्पष्टमाह ॥ किंचेति ॥ २०९ ॥ पक्षद्वये अज्ञानस्य तत्संयोगस्य च संसारत्वपक्षे । यत्तयस्मात् ॥ २१० ॥ श्रुतेः पदानुसरणे श्रुतिबलेन व्याप्तिमुपेक्ष्यानादिभावस्य विनाशांगीकार इत्यर्थः । ते व्याप्तिमुदरी ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिमुद

किंचाज्ञानापसरणं तत्संयोगविनाशनं ॥ बंधश्चाज्ञानसंयोगइति वाच्यं बलुत्वया ॥
सचानादिस्ततोऽप्यासीत्प्राक्रियाविक्रियैव ते ॥ २०९ ॥ पक्षद्वयेऽप्यनिष्टं ते रूक्षमासीद्विचारय ॥ विचार्यमाणेनादित्वं भावत्वं च द्वयोश्च यत् ॥ २१० ॥ व्याप्त्येकशरणोऽसित्वं व्याप्तिश्चात्र बलीयसी ॥ श्रुतेः पदानुसरणे हता ते व्याप्तिमुदरी ॥ २११ ॥ ममत्वनादेर्बन्धस्यापि स्यान्नाशश्च श्रुतेर्बलात् ॥ ततो नात्रैव सा व्याप्तिरिति सिद्धेऽन्मनोरथः ॥ २१२ ॥ ये तु श्रुतिमनादृत्य व्याप्तेः पृष्ठमुपासते ॥ तेभ्यो मदुक्तयुक्तीनां पृष्ठं कस्मान्नरोचते ॥ २१३ ॥ अनादिभावनाशोऽयं यद्यदृष्टस्त्वयेष्यते ॥ ज्ञानाद्वैधस्यैव नाशस्तद्वदृष्टः कुतो न ते ॥ २१४ ॥ तपो तप्यतां किंचिद्भवतोऽदृष्टकल्पना ॥ सौमंगल्यमियं धत्ते श्रुतिस्त्राथोपपन्नात् ॥ २१५ ॥

री । हता श्रुत्यैव निराकृता ॥ २११ ॥ नात्रैव अत्रैव न । एतदतिरिक्तस्थले । अनादिभावो न निवर्तइति व्याप्तेः संकोच इति भावः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ अदृष्टः अन्यत्रादृष्टः ॥ २१४ ॥ भवतः अदृष्टकल्पना अनादिभावनाशकल्पना । अन्यत्रादृष्टज्ञानस्य बंध

निवर्तकत्वं नागीक्रियते । अनादिभावनिवर्तनंतु अहृष्टमप्यंगीक्रियत इति विशेषकल्पनायानं किंचित्कारणमिति भावः । इयं अस्मदु-
क्ता ज्ञानस्यैव बन्धनिवर्तकत्वरूपा । सौमांगल्यं सुवासिनीत्वं । श्रुतिसूत्रार्थपोषणात् दृष्ट्वन्तं मुच्यत इति श्रुतेः । अथातो ब्रह्माजिज्ञा-
सेति सूत्रस्य चार्थपोषणात् । यथा श्रुतश्रुतिसूत्रार्थरक्षणादित्यर्थः । सुवासिन्यपि श्रुत्यर्थकर्णभूषणं सूत्रार्थं कंठलग्नसूत्रानुस्यूतनी-
लमणिचपोषयति । अत उभयोस्मादृश्यं । श्रुतिसूत्रोपेक्षकस्य तवान्यत्राहृष्टा अनादिभावनशकल्पना श्रुतिसूत्रार्थपोषणायानुक्त-
त्वात् प्रत्युतोक्तव्याप्तिरक्षणाधैवोक्तत्वात् तवरंडा । अस्माकं तु सापिश्रुतिसूत्रसंगत्यर्थमवकथनात् सुवासिनी ॥ २१५ ॥ अंगीकृ-
तत्रैव च यंहृष्टार्थानाम्भूच्चाहृष्टकल्पना ॥ भवतः कल्पनामूलं न चाक्षं नागमोनुमा ॥ २१६ ॥

ज्ञानाभावस्य तु ज्ञानं नाशकं नाश एव वा ॥ भावरूपं तवाज्ञानं ज्ञानाद्भेदयत्कदृश्यते ॥ २१७ ॥

शब्दसामान्येन तु व्याप्तिस्वर्गशृंगित्वसाधिका ॥ शब्दसामान्यं च नास्त्यत्र यत्तोज्ञानं परस्य न ॥ २१८ ॥
त्येदमुदितं । वस्तुतोऽस्माकमुभयत्रापि नाहृष्टकल्पनेत्याह ॥ तत्रेति ॥ तत्र श्रुतिसूत्रयोः । ननु तर्हि ममापि व्याप्तिरिव कल्पनामूलं
भविष्यतीति चेत् न । कल्पनाघातकव्याप्तेरप्युक्तेन तुल्याय व्ययत्वात् । कल्पनामूलत्वद्व्याप्तेर्निमूलत्वाच्च नोक्तकल्पनामूलत्वमि-
त्याह ॥ भवत इति ॥ कल्पनाया अहृष्टकल्पनामूलव्याप्तिकल्पनायाः ॥ २१६ ॥ अक्षाभावमेवोपादयति ॥ ज्ञानाभावस्ये-
ति ॥ ज्ञानाभावरूपाज्ञानस्य ज्ञानं नाशकं वा तन्नाशरूपं वा सर्वत्र दृष्टं । भावरूपाज्ञानस्य तु ज्ञानं नाशकं वा तन्नाशरूपं वा न क्वापि
दृष्टं । अतस्त्वद्व्याप्तेः प्रत्यक्षं न मूलमिति भावः ॥ २१७ ॥ ननु ज्ञानभावस्य ज्ञानविनाश्यत्वे शब्दसामान्याद्भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञान

नाशयत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ शब्दसाम्येनेति ॥ गोशब्दवाच्यत्वेन(गु)घृष्टिवत्स्वर्गस्यापिशृंगित्वप्रसंगात्शब्दसाम्येननव्या
सिर्वाच्येतिभावः । दोषांतरंचाह ॥ शब्दसाम्यमिति ॥ यत्तस्मात् । अज्ञानंभावरूपज्ञानं । परस्यतार्किकादेःप्रतिवादिनः ।
ज्ञानमज्ञानस्यैवनाशकमित्याकारकवाक्यादर्शनेन सेतुदर्शनात्पापनिवृत्तिदर्शनेनचागमानुमानाभावस्स्पष्टत्वान्नोक्तः ॥ २१८ ॥ प्रमा
णामूलव्याप्तिमंगीकुर्वंतंपरंसाहित्यमुद्रयाऽपहसति ॥ यतइति ॥ २१९ ॥ किंचजगद्भजकव्याप्तिभंगकरणमेवन्याय्यमित्याह

यतस्साधकमानारूपतिव्याप्तिर्मृतोभवत् ॥ अतस्तेविधवांसंगान्महान्दोषोभविष्यति
॥ २१९ ॥ व्याप्तिभंगाज्जगद्भगदोषमन्येमहत्तरं ॥ २२० ॥ नित्यंस्वरूपविज्ञानंस्वकार्यैस्स
हवर्तते ॥ इति तेभिमतंतस्मात्तत्रावरणवाग्धृथा ॥ २२१ ॥ आवृणीतेमनोवृत्तिज्ञानमि
त्येवतत्त्वया ॥ वाच्यमावरणंतस्मात्कथनान्योन्यसंश्रयः ॥ २२२ ॥ यदावरणनाशेऽस्या
दपरोक्षप्रमातव ॥ तथैवतस्यनाशेचकथनान्योन्यसंश्रयः ॥ २२३ ॥ ॥

॥ व्याप्तिभंगादिति ॥ २२० ॥ अन्योन्याश्रयाच्चेनयंव्याप्तिर्वक्तुंशक्येत्याह ॥ नित्यमिति ॥ स्वरूपविज्ञानं जीवस्वरूपवि
ज्ञानंस्वकार्यैः स्वविषयविषयीकरणाद्यैः । स्वरूपज्ञानस्यनित्यत्वात्ज्ञानंज्ञानकार्यचसर्वदावर्ततइतिमायावादिनामंतं । तस्मा त्व
रूपज्ञानेआश्रित्यमाणस्याभावेनावरणकृत्वाभावात् ॥ २२१ ॥ तत्तज्ज्ञानं ॥ २२२ ॥ यत्तस्मात् । तथा अपरोक्षप्रमथा । तस्या

ज्ञानस्य ॥ २२३ ॥ तस्य कुड्यावृतघटस्य ॥ २२४ ॥ व्याप्तिः ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमिति व्याप्तिः । अन्यत्रादृष्टसंबन्धनाशकत्वस्यैवज्ञानवर्तकशक्यत्वादिति भावः ॥ २२५ ॥ प्रकारान्तरेणापि ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वं न घटत इत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ तच्छब्दः अखण्डब्रह्मप्रतिपादकशब्दः । अपरोक्षधीः ब्रह्मापरोक्षधीः । ब्रह्माणियदायदातत्प्रतिपादकशब्दप्रयोगः तदा तदा ब्रह्मापरोक्षधीसत्येवावरणे दृष्टिरपूर्वेति मतिर्मम ॥ यतः कुड्यावृतघटेन कस्याप्यपरोक्षधीः ॥ अन्येनावरणच्छेदेपश्चादेवहितस्य दृक् ॥ २२४ ॥ अदृष्टकल्पनाचेत्स्याद्गुणव्याप्तिर्दिगन्तरं ॥ अकल्पितं जगद्भूतसूत्रमासीन्निराकुलं ॥ २२५ ॥ ब्रह्मण्यखण्डितच्छब्दस्तेस्तथाप्यपरोक्षधीः ॥ अज्ञानस्य निवृत्तिन कथं तत्तस्य नाशकं ॥ २२६ ॥ गुरुपसत्तिवेदान्तश्रवणाद्यैरुपस्कृतं ॥ नाशकं चेत्तर्हि धेदेकथं वृत्त्यैव तत्क्षयः ॥ २२७ ॥ श्रुतेर्बलादिर्देवचेत्तद्व्यविसमागतं ॥ २२८ ॥ दृष्ट्वैव मुच्यत इति श्रुतिर्बलवती हि नः ॥ अतो ज्ञानादेव बन्धनाशोप्यस्तु श्रुतेर्बलात् ॥ २२९ ॥ विलक्षणा हि सामग्रीकार्यकुर्याद्विलक्षणं ॥ तस्माद्विलक्षणाथत्वाद्धो ज्ञानेन नश्यतु ॥ २३० ॥ अज्ञाननिवृत्तिश्च नास्तीति मायिनो मतं । अतश्चरमज्ञानादपि नाज्ञाननिवृत्तिरिति भावः ॥ २२६ ॥ शंक्ते ॥ गुर्विति ॥ उत्तरमाह ॥ तर्हीति ॥ तत्क्षयः घटाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञानक्षयः ॥ २२७ ॥ इह चरमापरोक्षज्ञानं ॥ २२८ ॥ बलवती सावधारणत्वादिति भावः ॥ २२९ ॥ विलक्षणा श्रवणादिजन्यत्वेनाज्ञाननिवर्तकघटवृत्तितो विलक्षणा । विलक्षणाथत्वात् अज्ञा

नतोविलक्षणार्थत्वात् ॥ २३० ॥ तत्र चरमापरोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे । अत्र तस्यैवज्ञानस्यबन्धनिवर्तकत्वे । यथाअज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञानेघटवृत्त्यादावदृष्टश्रवणादिजन्यत्वंत्वयांगीक्रियते तथाऽन्यत्रादृष्टसाक्षाद्वन्धनिवर्तकत्वमेवकुतोनांगीक्रियतइति भावः ॥ २३१ ॥ एतत् अज्ञानोपादानकत्वरूपमिध्यात्वं । दोषांतरंचाह ॥ अनादीति ॥ २३२ ॥ तस्य भेदमिध्यात्वस्य ।

दृष्टानुसरणत्यागोयथातत्रतथात्रच ॥ गुणएवास्तुदोषस्तेमिध्यात्वस्यैवकल्पनं ॥ २३१ ॥
यस्मादसंगतं ह्येतदयुक्तंचोक्तवर्त्मना ॥ अनादिभेदमिध्यात्वाप्राप्त्याव्यर्थंचतैततः ॥ २३२ ॥
ऐक्यस्यसिद्धयेभेदमिध्यात्वेतमहान्भरः ॥ तस्यैतेनाप्यसिद्धिश्चजगन्मिध्यात्वतोपिकिं ॥ २३३ ॥
अतस्सूत्रार्थकथनान्निवर्तस्वसुखीभव ॥ यद्वासूत्रार्थकुशलानुपास्वनृदरेर्भटान् ॥ २३४ ॥ किंच
ज्ञानेनदुष्कर्मनाशस्साक्षाच्छ्रुतौश्रुतः ॥ तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयतिनकिंश्रुतिः ॥ २३५ ॥ इयं
विधूयेतिपूर्वकर्मनाशमुदीरयिहि ॥ पश्चान्निरंजनइतिचत्तयज्ञानस्यनाशनं ॥ २३६ ॥ अतस्सा
क्षाज्ञाननाशयंकर्मनासीत्कथंचद ॥ सूत्रकृच्चोत्तरायस्थज्ञानेनाश्लेषमंजसा ॥ २३७ ॥

एतेन मध्येअज्ञानकल्पनेन ॥ २३३ ॥ अतः जगन्मिध्यात्वस्यसूत्रासंगतत्वादिदोषात् ॥ २३४ ॥ श्रुतिसूत्रबलात्अज्ञानातिरिक्तकर्मणएवसाक्षाज्ज्ञाननाशयत्वसिद्धेःज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमिति व्याप्तिरसिद्धा श्रुतिसूत्रविरुद्धाचेत्याह ॥ किंचेति ॥ २३५ ॥

॥ २३६ ॥ २३७ ॥ वदिष्यति तदधिगमउत्तरपूवाधयोः श्लेषविनाशाविति सूत्रे वदिष्यति ॥ २३८ ॥ स्वोक्तदोषसाहित्यमुद्रयाऽलं करोति ॥ व्याप्तिरिति ॥ कन्यैव विदुषां करोप्रदानापूर्वविद्यमानैव । यत्तस्मात् । खंडितव्रता खंडितनियमा । अज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमस्य लोकाविधायकमणवत्याजितत्वात् । कर्मणा कन्यादशायामेव पुरुषपरिग्रहाख्यकर्मणा । खंडितव्रता खंडिताचारेति च निः । उद्गाहप्रयत्नः तस्याऽव्याप्तेः ऊर्ध्वब्रह्मज्ञाने प्राणप्रयत्नः । विद्वत्करोप्रदानप्रयत्नोवा । विवाहप्रयत्न इति ध्वनिः ।

पूर्वाधस्य विनाशं च स्वयमेव वदिष्यति ॥ अतोर्थोयमनर्थस्ते श्रुतिसूत्रविरोधतः ॥ २३९ ॥
व्याप्तिः कन्यैव यज्जाता कर्मणा खंडितव्रता ॥ तदुद्गाहप्रयत्नस्ते कथं दोषाय नोपपद्यते ॥ २३९ ॥ यज्ज्ञानं तदनिर्णयत्तु खंडितव्रता ॥ न चेदेतादृशव्याप्त्या नित्ये ज्ञानसुखेत्यज ॥ २४० ॥ यदि व्याप्तिविरोधेऽपि श्रुतत्वात्तदपेक्षितं ॥ तदा ज्ञानाद्वधनाशश्च श्रुतः कस्मादुपेक्ष्यते ॥ २४१ ॥ त्रिक्षणस्याग्नियत्कर्म तस्य कालांतरे भवन् ॥ स्वर्गस्तदैवसाध्यस्यान्मध्येन्यद्यदि न विद्यते ॥ २४२ ॥

दोषाय अविवेकित्वाख्यदोषाय । पापयेति ध्वनिः ॥ २३९ ॥ व्याप्त्येकशरणस्य दोषांतरमप्याह ॥ यज्ज्ञानमिति ॥ न चेत् श्रुतिपुरस्कारी न चेत् ॥ २४० ॥ २४१ ॥ यथा यज्ञस्वर्गयोर्मध्येऽदृष्टं कल्प्यते तथा ज्ञानबंधध्वंसयोर्मध्येऽश्रुतस्याप्यज्ञानध्वंसस्य कल्पनमिति परेण स्वग्रथे लिखितं । तत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं दर्शयति ॥ त्रिक्षणेति ॥ कर्म यागरूपं ॥ २४२ ॥

न अभिमर्तन । तत्र यागस्वर्गयोर्मध्ये ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ या इयंव्याप्तिः । बाह्या श्रौतार्थानुपपत्त्याऽप्राप्ता किंतुश्रुतिबहिर्भूते
त्यर्थः । सपक्षाभावात्संदिग्धा । स्वलब्ध्याप्ती यज्ज्ञानं तदनित्यं यत्सुखंतदनित्यमिति व्याप्ती । तयोस्सहोदरी । तेयथास्वकपो
लकल्पिते तथाइयमपिस्वकपोलकल्पितेत्यर्थः । तत्कुलपरंपराप्राप्तत्वात्खंडितव्रतत्वाच्चजरद्वारांगनामित्युक्तं ॥ २४५ ॥ किंच

असतःकारणत्वंतुश्रुतेस्सूत्रकृतोपनि ॥ असतस्सत्कथंजायेतेतिवेदोदितंस्मर ॥ अंतरा
नुपपत्त्यैवततस्तत्रान्यकल्पना ॥ २४३ ॥ अतस्तवैषदृष्टांतोदृष्टांतस्त्वदकौशले ॥ यद्वा
ह्यव्याप्तिवैरेणश्रुत्युक्तत्वंजिहाससि ॥ २४४ ॥ येयंबाह्याचसंदिग्धास्स्वलब्ध्यासिसहोदरी ॥
श्रुतिसूत्रामतांतांतुजरद्वारांगनांत्यज ॥ २४५ ॥ ज्ञानाद्वयोश्चनाशोस्तुव्याघ्राद्गोमृगयो
रिव ॥ २४६ ॥ अभावाज्ञाननाशात्मनज्ञानंतस्यनाशकं ॥ किंचदप्रागभावस्यघटएवविना
शकः ॥ २४७ ॥ मन्यतेनान्यदज्ञानंप्रतिवादीततस्तव ॥ अज्ञाननाशकत्वंचज्ञानेकापिनदृश्यते ॥ २४८ ॥

ज्ञानमज्ञानस्यैवनाशकमिति नियमस्तूक्तविधयाकर्मणैवखंडितः । अज्ञाननाशकत्वमात्रस्यदर्शनेपिनास्माकमनिष्टमित्याह ॥ ज्ञाना
दिति ॥ द्वयोः अज्ञानबंधयोः ॥ २४६ ॥ अधुनाऽज्ञाननाशकत्वमात्रमपिनास्तीत्याह ॥ अभावेति ॥ अभावरूपाज्ञान मभा
वाज्ञानं । तस्य अभावाज्ञानस्य ॥ २४७ ॥ अन्यत् ज्ञानाभावव्यतिरिक्तं । ततः अभावाज्ञानातिरिक्ताज्ञानाभावात् तस्यज्ञान

विनाश्यत्वाभावाच्च ॥२४८॥ तस्यैव अज्ञानस्यैव । अज्ञाननाशकत्वमेवज्ञानेनदृश्यते । अज्ञानस्यैवनाशकत्वंतुसुतरानेतिभावः ।
अस्याः व्याप्तेः । तस्मादुक्तदोषैरशक्यत्वात् ॥ २४९ ॥ २५० ॥ तत्तस्मात् ॥ २५१ ॥ अपिचसर्वोत्पत्तिमिश्रित्तकारणमी
श्वरज्ञानैर्देनदिनत्रैलोक्यनाशस्यापिकारणमितितवापिमत्तं । अज्ञाननिवृत्तेरत्रप्रसंगोपिन । अतोपिज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमिति

तस्यैवनाशकत्वंतुक्कुत्रवाददृश्यतेवद ॥ अस्याःप्रसाधनंनस्माददृश्यश्चणकचर्वणं ॥ २४९ ॥
अभावस्यविनाशस्तुप्रतियोगीतियन्मतं ॥ तत्तवापिमत्तंसर्ववादिनामपिसंमतं॥२५०॥
तन्निर्दर्शनशून्यत्वादन्योन्याश्रयतश्चते ॥ व्याप्तिःप्रसाध्यांगिकापिनाभूद्भवेत्सुताभवत्
॥२५१॥ किंचसर्वस्यकार्यस्यजन्मस्थितिविनिष्ठेषु ॥ निमित्तमिथ्वरज्ञानमस्तीत्याखिलसं
मतं ॥२५२॥ दैनंदिनेचप्रलयेनाज्ञानस्यविनाशनं ॥ तस्मात्साक्षादेवजगन्नाशकजगदी
शितुः॥२५३॥ ज्ञानमासीदतोज्ञानमज्ञानस्यैवनाशकं ॥ इतिव्याप्तिर्महालोकमध्यभूद्वाभि
चारिणी॥२५४॥किंचसाक्षाज्ज्ञाननाश्यंभवत्वज्ञानमेवते॥पारंपर्येणतन्नाशयंतोन्यच्चभवैत्किल२५५

व्याप्तिरनुपपन्नेत्याह ॥ किंचेति ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ अस्तुवात्वदुक्तव्याप्तिबलात्ज्ञानमज्ञानस्यैवसाक्षाद्विनाशकं
तथापिजगतोज्ञानविनाश्यत्वंवदतात्वयापिपरंपरयाज्ञानस्यान्यविनाशकत्वमध्यंगीकृतं । परंपरयानाशकंचद्विविधं साक्षात्किंचि

द्विनाश्य किंचिदुत्पाद्यवा । तत्रद्वितीयपक्षरीत्याज्ञानेनबंधविनाशस्यश्रुतिसूत्रयोरभिप्रेतत्वेत्यदभिलषिताज्ञानोपादानकत्वरूपमि
थ्यात्वस्यसर्वथाऽसंगतिरेवेत्याह ॥ किंचसाक्षादिति ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ तत् । तंतुविभागाख्यं नाशकं ॥ २५८ ॥ पर्णतु

नचेज्ज्ञानविनाश्यत्वंकथ्यतेजगतःकथं ॥ परंपरानाशकंचद्विविधंभुविदृश्यते ॥ २५६ ॥
किंचिद्विनाश्यैवकिंचित्तोन्यस्यविनाशकं ॥ किंचिच्चकिंचित्कृत्वैवपश्चादन्यस्यनाशकं
॥ २५७ ॥ योयंतंतुविभागेनतत्संयोगस्यनाशने ॥ पटस्यनाशोभवतितदाद्यस्यनिद
र्शनं ॥ २५८ ॥ यत्तुपर्णतृणारण्याद्युत्पाद्याग्निशिखांपुरा ॥ तयातमोनाशयतितद्विती
यनिदर्शनं ॥ २५९ ॥ एवंचब्रह्मणोज्ञानंविनाश्यैवविनाशकं ॥ यदिस्यात्तर्हि तेन्यासिः
प्रतिरोधं करोतुवा ॥ २६० ॥ यदितद्भगवद्भक्तिमुत्पाद्यदृढयातया ॥ बंधंविनाशयेत्त
र्हिन्यासेःकावसरोवद ॥ २६१ ॥ ज्ञानाज्ञाश्येतुनियमस्तज्जन्येतुतवापिन ॥ यत्प्रवृ
त्तिनिवृत्त्यर्थालापापार्तिप्रीतिकृच्छितत् ॥ २६२ ॥ ॥ ॥

णारण्यादि पर्णतृणारणिप्रभृतीत्यर्थः ॥ २५९ ॥ २६० ॥ तत् ब्रह्मापरोक्षज्ञानं । तया भक्त्या । कावसरः । नक्वापि । भक्तिमुत्पाद्यबंधना
शयतोज्ञानस्याज्ञानातिरिक्तपदार्थसाक्षात्ताशकत्वादशेनेनत्वद्वासेरत्रानव(ता)सरादित्यर्थः ॥ २६१ ॥ तज्जन्ये ज्ञानजन्ये ।

यत्प्रयत्नात् । पितृमरणश्रवणेसतिआर्तिदर्शनात्पुत्रोत्पत्तिश्रवणेसतिप्रीतिदर्शनात्आर्तिप्रीतिकृत्युक्तं । अन्यत्स्पष्टं । तत्
ज्ञानं । तस्मादितिपूर्वणान्वयः । अतोज्ञानमेकस्यैवजनकनापरस्येतिनियमोनास्तीतिभावः ॥ २६२ ॥ ज्ञानस्यभक्तिजनकत्वं

भक्तिश्चभगवत्सहस्मात्तद्दर्शनाद्भवेत् ॥ यतोरागस्यजनकंप्राहुर्विषयदर्शनं ॥ २६३ ॥
भक्त्याचंबंधविच्छेदश्रूयतेयौक्तिकश्चसः ॥ यतःप्रियस्यनिगडबंधंभिदंतिमानवाः ॥ २६४ ॥
नसाज्ञानंसैवबंधंछिद्याच्चेत्किगतंतव ॥ तत्सर्वविह्ववायोक्ताप्रक्रियाविक्रियेवते ॥ अतो
प्यसंगतैवाभून्मिथ्यात्वप्रस्तुतिस्तव ॥ २६५ ॥ अथज्ञानेनसत्यस्यनाशेब्रह्मापिनंह्यति ॥
तेननाश्यत्वघटकमिथ्यात्वंयदिकथ्यते ॥ २६६ ॥ तर्हिमिथ्यार्थनाशेस्याच्छशशृंगस्य
नाशनं ॥ तेननाश्यत्वघटिकांब्रूमोबंधस्यसत्यतां ॥ २६७ ॥ त्रैकालिकनिषेधाख्यवाधा
योग्यस्यसत्यता ॥ तद्योग्यस्यचमिथ्यात्वमितिसर्वस्यसंमतं ॥ २६८ ॥ पारिभाषिकमि
थ्यात्वंशशशृंगेनचेत्तव ॥ जडत्वेसत्यबाध्यत्वंसत्यत्वंब्रह्मणोनमे ॥ २६९ ॥

भक्तेश्चबंधनाशकत्वंसुप्रसिद्धमित्याह ॥ भक्तिश्चेति ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ साभक्तिः । सैव भक्तिरेव । तत्तस्मात् । असंगता ।
सूत्रासंगता ॥ २६५ ॥ प्रकारांतरेणसंगतिमाशङ्कते ॥ अथेति ॥ उत्तरमाह ॥ २६६ ॥ तर्हीति ॥ ननुसदसद्वैलक्षण्यमेव

मिथ्यात्वं तच्च शशशृंगेनास्ति । अतोनातिप्रसंगइति शंकाप्रतिबन्धापरिहरति ॥ २६७ ॥ ६२८ ॥ तस्मा न्मिथ्याभूत
स्वनशेष्यतिप्रसंगसाम्यात् ॥ २६९ ॥ २७० ॥ कार्यत्वमनित्यत्वेप्रयोजकमिति सार्वात्रिकीस्थितिः । क्वचिदपवादोप्यस्तीत्या
ह ॥ क्वचिदिति ॥ तत्तस्मात् कार्यत्वस्य नाशकसामग्र्यावा नाशत्वप्रयोजकत्वात् ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ यच्चपरेणज्ञानस्यस

अतोनातिप्रसंगोस्ति तवापि चममापि च ॥ तस्मादनाशनाशोचसत्यत्वादेर्नसंगतिः ॥ २७० ॥
कार्यताकार्यतेएवनाशानाशप्रयोजके ॥ क्वचिन्नाशकसामग्री नाशयतायाः प्रयोजिका ॥ २७१ ॥
इतिवाच्यं यतोनादिर्बोधोज्ञानाद्विनाशवान् ॥ तत्सत्यबन्धनाशोपि ब्रह्मनाशः कुतोवद् ॥ २७२ ॥
यच्चदृष्टबलाज्ज्ञानं सत्यबन्धनिवर्तकं ॥ इत्युक्तेनीलविज्ञानौल्ल्यादेर्ननिवर्तनं ॥ २७३ ॥ दृष्टं
ततोदृष्टबलं कथंस्यादिति चोदितं ॥ तच्च जात्युत्तरं मन्येनैव जातिमुत्तरं ॥ २७४ ॥ यतोदृष्टबला
देकभावेभावांतरानुमा ॥ न स्यात्स्वाभिमतता रासभादौ बहयाद्यदर्शनात् ॥ २७५ ॥

त्यबन्धनिवर्तकत्वं दृष्टबलाद्वा श्रुतिबलाद्वा इति विकल्पाद्येदूषणमुक्तं नीलज्ञानाद्विनाशोऽदिति निवृत्तेरदृष्टत्वादिति । तदनुद्यदूषयति ॥ यच्च
ति ॥ जात्युत्तरं । स्वव्याघातकत्वात् । तदेव विशदयति ॥ यतइति ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ एकभावे एकस्य धूमस्य सद्भावे ।
भावांतरानुमा वह्नयनुमा स्वाभिमतता स्वसमायावादिनोभिमतता । दृष्टबलेन हि धूमे सति वह्नयनुमानं परस्याप्यभिमतं । तदपि न

स्यात् । रासभेसतिवह्नेदृष्टभावेनदृष्टबलाभावादितित्वद्वदेवपरेणापिवक्तुंशक्यत्वात् । अतस्त्वव्याघातकत्वात् जात्युत्तरमिति भावः ॥ २७५ ॥ शंक्ते ॥ अथेति ॥ तत्र अनुमानं । उत्तरमाह ॥ समाधानमिति ॥ २७६ ॥ तादृक्पदार्थः नाशकतयाभूयोभूयोदृष्टःपदार्थः ॥ २७७ ॥ नन्वर्थेअस्त्ववेदृष्टफलं । ज्ञेनेनासीत्यतआह ॥ ज्ञानंचेति ॥ ईदृक् सत्यस्यैवनाशकतयाभू

अथव्याप्यस्यसद्भावेव्यापकांतरसंगतेः ॥ दृष्टिदृष्टबलं नैवयस्यकस्यापिदर्शनं ॥ इतितत्रसमाधानेसमाधानंसममम ॥ २७६ ॥ भूयोभूयस्साहचर्याद्यद्विषयविनाशकं ॥ दृष्टतादृक्पदार्थोयस्ससत्यस्यापिनाशकः ॥ इतिसर्वैश्वर्यवक्तव्यशैलेसत्यनलार्थिभिः ॥ २७७ ॥ ज्ञानंचेदृग्दृश्यतेचेत्तच्चसत्याविनाशयेत् ॥ यतस्त्वसुहृदांदृष्ट्यामनोदुःखनिवर्तते ॥ महच्चरणदृष्टयाचपापंसर्वनिवर्तते ॥ २७८ ॥ यथैववृत्तेर्दृष्ट्याभूयोभूयोनिवृत्तिमान् ॥ बंधोदृष्टोभटाद्येषुतथाभगवदीक्षणं ॥ बंधस्यशिक्षकंदृष्टंभूयोभूयश्शुकादिषु ॥ २७९ ॥ अतोव्याप्तिमतोब्रह्मज्ञानात्सत्यभवच्युतौ ॥ साधितायांव्याप्तिशून्यनीलनीलधियोरपि ॥ २८० ॥ ॥ ॥

योभूयोदृष्टं । तत्ज्ञानं ॥ २७८ ॥ सामान्यतोदृष्टांतद्वयमुक्त्वांस्तरंगमपिदृष्टांतमाह ॥ यथैवेति ॥ सुहृदर्शनात्गुरुदर्शनात् राजदर्शनाच्चनाश्रयतयाव्याप्यस्यनाशदृष्टंभगवद्दर्शनादप्यतीतानंतभक्तेषुभूयोभूयोभगवद्दर्शननाश्रयतयाव्याप्तबन्धस्यभक्तांतर

पिसत्यस्यैवनिवृत्तिर्दृष्टबलादेवोच्यतइतिमयापिवक्तुंशक्यत्वात्समंसमाधानं । नीलज्ञानस्यनीलनिवर्तकतयाक्वाप्यदृष्टस्यतदनि
 यर्तकत्वे निवर्तकतयादृष्टस्याप्यनिवर्तकत्वंशङ्कमानः अमेध्यस्यभोज्यत्वादशनादृष्टमप्यन्नस्यभोज्यत्वंत्यजन्धुधितोच्येत । अतो
 नवचनतस्त्वव्याहृतिमात्रं किंतुस्वदेहव्याहृत्यापिस्त्वव्याहृतिरितिभावः ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ अत्रायंप्रयोगः । विमतोब्र
 ह्मसाक्षात्कारः बंधनिवर्तकः । बंधनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । योयन्निवृत्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायी सतन्निवर्तकः ।

नाशयनाशकताचोद्यं कथं हृद्यं भवेत्सतां ॥ तस्मान्मिथ्यात्वकथनं न कथंचन संगतं
 ॥ २८१ ॥ किंच दृष्टबलात्स्वार्थस्य सषाधयिष्यसौ ॥ ज्ञानात्सत्यस्यापि नाशाय
 त्रयन्नाभिपश्यति ॥ २८२ ॥ तदेव दृष्टं दृष्टं च स्वबलं वष्टयभीष्टं ॥ पूर्वोक्तवर्त्म
 नात्तच्च स्थानस्थानेषु वर्तते ॥ २८३ ॥ एवं दृष्टबलस्यास्य कानिष्टिः क्वाप्यदृष्टितः ॥
 तेनासंगतसंबंधिसर्वमासीदसंगतं ॥ २८४ ॥ ॥

यथासुहृद्दर्शनादिकंदुःखारित्तिवा योबंधनिवृत्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधायी संबंधनिवर्तकः यथाराजसाक्षात्कारोनिगडबंधस्येति
 विशिष्टैववा अन्यव्यतिरेकपुरस्कारेणप्राक्समाधानमुक्तं । इदानींतद्दर्ताभावोपिसमाधानकौशलंदर्शयति ॥ किंचेति ॥ दृष्टं
 दृष्टमिति विप्ला । वष्टिवक्ति । तत्तनिवर्तकज्ञानं ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ दृष्टं दृष्टमेव बलं यस्य सः दृष्टबलः तस्य । क्वापि नीलज्ञानादौ ।

असंगतसंबन्धि सूत्रासंगतमिथ्यात्वसंबन्धि । सर्वं संगत्युपपादकग्रन्थसंदर्भः ॥ २८४ ॥ पूर्वविकल्पोत्तरमनुवदन्नुत्तरविकल्पस्याप्युत्तरमाह ॥ श्रेष्ठेति ॥ व्याप्तिबलाद्धिश्रुतेरर्थप्रच्यावनेश्रुतिबलं न स्यात् । व्याप्तेश्चोक्तविधया उच्छेदे यथाश्रुतश्रुत्यर्थबाधकाभावात्श्रुतिबलं चास्तीति भावः ॥ २८५ ॥ तत्तस्मात् विकल्पद्वयस्यापि मदनुकूलत्वात् । आकल्पकल्पः आभरणसमानः । आकल्पं कल्पपर्यंतं । कल्पपर्यंतमेवं विकल्पकृतपितृत्वदभीष्टमिथ्यात्वसंगतिर्न भवेदिति भावः ॥ २८६ ॥ न केवलमिष्टकारी विक

श्रेष्ठेष्टदृष्टयानिष्टस्य नष्टेष्टबलंचमे ॥ अस्ति त्वदुक्तदुर्व्याप्त्युच्छिन्त्यामानबलंचमे ॥ २८५ ॥
तत्तेविकल्पोप्याकल्पकल्पः पश्यममाभवत् ॥ मनस्संकल्पमाकल्पमप्यल्पीकुरुतेतव ॥ २८६ ॥
अज्ञानोपादानकस्य मिथ्यार्थस्य विनाशनं ॥ ज्ञानेन जायमानं यद्वदृष्टं नापि च श्रुतं ॥ २८७ ॥
सत्यं सर्वस्वदृष्टयान् इयत्वेति वक्तारि ॥ चित्रावयविमोवातार्त्तप्रस्तावस्तु प्रशास्ति कृत् ॥ २८८ ॥
दृष्ट्या सत्यस्यापि नाशो दृष्टोऽस्तीति तु वक्तियः ॥ नैल्यानाशकथा स्वस्य नैल्यानाशाय तं प्रति ॥ २८९ ॥

ल्योयं मायिनः किंतु स्वप्नमेयस्यैव दृष्टबलभावेनानिष्टकारी चेत्याह ॥ अज्ञानेति ॥ शुक्तिरजतादेरज्ञानोपादानकत्वाभावात्तन्नाशभावाच्च भवद्भाष्यकाराभिलषितमेव प्रमेयमदृष्टमश्रुतंच । अतस्तव द्विकल्पस्तव गुरुमेव हतीति भावः ॥ २८७ ॥ किंच चित्रावयविग्रंथस्य प्रस्तावोऽप्यस्मान्प्रत्यसंगत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ दृष्टोऽस्ति क्वचित्क्वचिद्दृष्टोऽस्ति । नीलज्ञानेनैल्यानाशकथा सर्वसत्यं

वस्तु स्वस्वज्ञानेन निवर्तत इति कश्चिदुन्मत्तो वदति चेत्तत्प्रतिकथनीया स्यात् । सति कल्पकैः सत्यमपि वस्तु क्वचित्क्वचिज्ज्ञानेनापि निवर्तितुमर्हतीति वदन्तं प्रति नीलज्ञानैः नैत्यमपि नश्येदिति वचनमसंगतत्वात् वक्तुं नैत्यायैव स्यादिति भावः ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ असंगतिमेव स्पष्टयति ॥ ज्ञानादित्यादिना ॥ स्वविषयः ज्ञानविषयः । तस्य विषयः । तद्विरोधि विषयगतमविरोधि । स्वाश्रयस्थं निवर्तते वा उभयस्थं निवर्तते वेति पूर्ववृत्त्या योजनीयं । तद्वत्स्थसकलविकल्पानामुदाहरणमिदं । दूषणैः

ज्ञानात्स्वविषयस्तस्य धर्मो वा तद्विरोधिवा ॥ निवर्तते स्वाश्रयस्थमुभयस्थमथापि वा ॥ २९० ॥
इति पृष्ठापरोक्षदूषयामासदूषणैः ॥ अनुक्तोपालंभेन तत्स्वात्मानं हि दूषयेत् ॥ २९१ ॥
किं ब्रह्मज्ञानतो ब्रह्म तद्धर्मस्तद्विषोसुराः ॥ जीवत्वं वा ब्रह्म जीवभेदो वा द्वित्वमेतयोः ॥ निवर्त्यत इति ब्रूते त्वदग्रे कोपिमानुषः ॥ २९२ ॥

नीलज्ञानेन नीलस्य नीलगुणस्य तद्विरुद्धपीतगुणस्य चानिवृत्ते रात्मगतधर्मादेरनिवृत्ते रात्मविषयसंबन्धस्य चानिवृत्तेरित्यादिदूषणैः । अनुक्तोपालंभेन अनुक्तोपालंभाव्यनिग्रहस्थानेन । तदूषणं । परानुक्तप्रमेयस्यैव विकल्पदूषितत्वेन स्वाकौशल्योत्कर्मित्यर्थः ॥ २९० ॥ २९१ ॥ अनुक्तत्वमेव दर्शयति ॥ किं ब्रह्मज्ञानत इति ॥ तद्धर्मः ब्रह्मधर्मः सार्वज्ञादिः । तद्विषय ब्रह्माद्विषो ब्रह्मधर्मद्विषश्च । विषयविषयधर्मतद्विरोधिना संग्रहोऽयं । जीवत्वमिथ्याश्रयनिष्ठधर्मग्रहणं । एतयोः ब्रह्मजीवयोः द्वित्व

मित्युभयगतस्योदाहरणं ॥ २९२ ॥ तत् ज्ञाननिवर्त्यतयाग्रमितं । ज्ञानेन नश्यदितिसंबंधः ॥ २९३ ॥ कुचोद्यं कुत्सितविकल्पः । तस्यावसरः ॥ २९४ ॥ दूषणानां विकल्पदूषणानां । त दूषणदूषणं ॥ २९६ ॥ अपिचैवमपि ब्रह्मज्ञानाद्धमात्रनिवृत्तिं ज्ञानविनाशयत्वं यस्य मानेन मीयते ॥ तदज्ञानातिरिक्तं च नश्य ज्ञानेन दृश्यते ॥ २९३ ॥ उत्तरज्ञानतः पूर्वज्ञानस्य विनिवर्तनात् ॥ प्रमया भ्रमनाशास्त्रसूयदीनां च दर्शनात् ॥ २९४ ॥ दुरितध्वंसदृष्टेश्च सुहृदर्शनतो नृणां ॥ चिंताज्वरादिनाशस्य दृष्टत्वात्तत्र तत्र च ॥ इति ब्रूते परस्तत्र कुचोद्यावसरः क्लृप्ते ॥ २९५ ॥ त्वदुक्तदूषणानां च ब्रूणां विवरणब्रूणे ॥ द्रष्टव्यं विस्तरभया ब्रूहेतव्यवितन्यते ॥ २९६ ॥ किंचैवमपि ते बंधमात्रस्याज्ञानकार्यता ॥ अस्तु सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वं तु कुतो वद ॥ न हि सर्वस्य च ज्ञानान्नाशस्सूत्रेण सूत्रितः ॥ २९७ ॥ अधिकार्यादिसद्भावादुरुशिष्यादिसंभवात् ॥ वक्तुं श्रोतुं मनोदेहगेहादेरनुपद्रवात् ॥ २९८ ॥ स्वयंग्यदेशकालान्न सद्भावात्फलसंभवात् ॥ मीमांस्येव सद्भावान्मीमांसाशास्त्रसंभवात् ॥ २९९ ॥ कार्यवन्न ह्यमीमांसासदेत्यादावसूत्रयत् ॥ यस्सूत्रकारस्स जगन्मिथ्यात्वं नैव मन्यते ॥ ३०० ॥

त्तिश्रवणात् तस्यैवाज्ञानकल्पितत्वं स्यात् । सर्वस्य जगतोऽज्ञानकल्पितत्वकथायाः कासंगतिरित्याह ॥ किंचेति ॥ २९७ ॥ न केवलं सूत्रे जगन्निवृत्तेरश्रवणमात्रं । किंत्वाधिकारसंपत्तेरानंत्यार्थकथाशब्देन जगत्सत्यत्वमपि सूत्राभिप्रेतमित्याह ॥ अधिकारीति ॥

॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ द्वितीयसूत्रार्थपर्यालोचनयापि जगत्सत्यत्वमेव सूत्रकारस्याभिमतमित्याह ॥ जगदिति ॥ लक्षणस्यार्थनिर्णायकत्वात्प्रदीपमित्युक्तं । जगतोऽभावे जगत्कारणत्वस्याप्यभावप्रसंगात्प्रदीपतैलस्येत्युक्तं ॥ ३०१ ॥ किंच नदीमुभयतोवाहामित्यादिप्रमाणबलाद्विपर्ययेण लयं वक्ष्यन् सूत्रकारः उपदाननाशप्रक्रियया जगन्नाशनाभिप्रैति । किंत्वं त्याग्यविनामैव प्राङ्नाशः

जगज्जन्मादिहेतुत्वं यः प्रदीपमदीपयत् ॥ स्वदत्तदीपतैलस्याभावं समनुते कथं ॥ ३०१ ॥

अंत्यावयविनो नाशः पूर्वं घटविनाशने ॥ कपालंतदुपादानं किं नश्यति तदावद ॥ ३०२ ॥

कार्यात्मना विनष्टो सौ घटः कारणरूपतः ॥ अस्यैवेति मतं सर्वपूर्ववर्गीकुर्वते तव ॥ ३०३ ॥

कपालस्य तु नाशे तु घटस्यात्यंतनाशनं ॥ रूपद्वयेनापि नाशात्पुनः कारणरूपतः ॥ कपा

लानामेव सत्ता घटवातागता तदा ॥ ३०४ ॥ एवं प्रकृतिपर्यंतनाशोऽधः क्रमात्किल ॥

भूभूधरादेरप्येवमेव नाशविदुर्बुधाः ॥ ३०५ ॥ इमां प्रलयमर्यादां वदं त्यखिलवादिनः ॥

एवं चोपादाननाशात्कार्यनाशः कदावद ॥ ३०६ ॥ ॥

ततस्तदुपादानस्येत्येवाधोऽधः क्रमेण प्राथमिकोपादानेन प्रकृतौ विकृतिनाशस्य पर्यवसानं वदति । मूलप्रकृतेस्त्वनाद्यनंतजगन्मूलोपादानभूतायाः प्रकृतित्वाद्विनाशाएव श्रुतिमूत्रादीनामभिमतः । एवं चोपादाननाशद्वारा जगन्नाशाभावाच्च न ज्ञाननिवर्त्यत्वाख्यमिथ्यात्वं जगतीत्याह ॥ अंत्येति ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ रूपद्वयेन कार्यरूपेण साक्षा त्वत्त्वरूपेण च ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥

द्वेधा विपर्ययेणतुल्यइतिसूत्रेउपादाननाशद्वाराजगन्नाशस्याप्रस्तुतत्वात् । अज्ञाननाशद्वारानाशस्यसुतरामभावाच्च । द्वेधेत्यस्या
भिप्रायंतरमाह ॥ अद्यापीति ॥ अनादिकालतो जगतः कल्पेकल्पविनष्टत्वात् अज्ञानस्य चाद्याप्युर्वरितत्वादित्यर्थः । छेदोजग

मल्लिका

विश्वसौ०

तस्मादनादितोनंतब्रह्मांडानालये लये ॥ अज्ञानच्छेदतश्छेदोनद्वेधापीतिधीर्मम ॥
अद्याप्यज्ञानावशिष्टेनष्टेनष्टोक्तविधत्वतः ॥ ३०७ ॥ यस्तसर्वलयोमुत्तयैतत्राप्येष
लयक्रमः ॥ पृथिव्यप्सुविलीनास्यात्तास्तेजस्यनिलेचतत् ॥ ३०८ ॥ सव्योश्चितदहं
कारमहत्तत्त्वेसलीयते ॥ तन्मायायांसाचमायाज्ञानेलीनाभवेत्तव ॥ ३०९ ॥ मम
तुप्रलयेसर्वाविकृतिःप्रकृतिविविशेत् ॥ साचप्रकृतिरेवास्यालयेनेतिपरमतं ॥ एवंचा
ज्ञाननशेननाशोदेशान्तरगतः ॥ ३१० ॥ भूयश्चातेविश्वमायानिवृत्तिरितिहिश्रु
तिः ॥ अतो नलौकिकीनापिवैदिकीयस्थितिस्तव ॥ ३११ ॥ ॥

न्नाशः ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ तदभिमतश्रुत्यैवजगन्नाशोत्तरकालमज्ञाननाशंप्रतिपादयति ॥ भूयइति ॥ वि
श्वमाया विश्वोपादानभूतमाया । तस्याश्चातेनिवृत्तिश्चवणात्तन्नाशोत्तरकालेजगन्नाशस्त्वयापिबलुंनशक्यतइतिभावः ॥ ३११ ॥

॥ ४६५ ॥

त्वत्प्रक्रियालयव्याप्ताः त्वत्प्रक्रियायालयेननाशेन वैपरीत्येनेत्यर्थः । व्याप्ताः सर्वपिमहालयाः । सृष्टिवैपरीत्येनवल्लयो नत्वैको
पिलयस्त्वदुक्करीत्याउपादाननाशाद्वोरत्यर्थः । यथामहालयश्राद्धंलयव्याप्तं तथेतिसूचनायमहालयाइत्युक्तं । सूत्रसूत्रितार्थः ज्ञा

त्वत्प्रक्रियालयव्याप्तायस्मात्सर्वमहालयाः ॥ तत्सूत्रसूत्रितार्थार्यरत्नमालापकर्षणं ॥
यःकरोतिनराकारोवानरस्सनसंशयः ॥ ३१२ ॥ विपर्ययेणतुल्यंयस्सूत्रेसूत्रयिष्यति ॥
सोधुनोपादाननाशात्कार्यनाशनबोधयेत् ॥ ३१३ ॥ अर्थस्यास्यानर्थदस्यतस्मात्सूत्रंन
सूचकं ॥ त्रिलोकीसूचकोयस्तेगुरुरास्तेससूचकः ॥ ३१४ ॥ अज्ञानकार्यताचास्यसमस्त
स्यनयुज्यते ॥ यद्यज्ञानमुपादानंघृत्त्याऽज्ञाननिवर्तने ॥ तदुपादेयकार्यस्यह्यानिवृत्तिःक
थंवद ॥ ३१५ ॥ घटघृत्त्याघटाज्ञाननाशेनहिघटक्षयः ॥ तवाप्यस्तिमतेतस्मात्तदुपादेय
तापिन ॥ ३१६ ॥ उपादानस्यसंबंधनाशेनापिविनश्यतः ॥ उपादानस्यैवनाशेकथंना
शोनजायते ॥ अतोऽज्ञानमुपादानमितिरिक्तंवचस्तव ॥ ३१७ ॥ ॥

नस्यैवबंधनिवर्तकत्वं ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ त्रिलोकीसूचकः त्रिलोक्याःपैशुन्यकारी ॥ ३१४ ॥ तद्रीत्यैवजगतोऽज्ञानानुपादा
नकत्वंचसमर्थयते ॥ अज्ञानकार्येतेति ॥ ३१५ ॥ घटक्षयोनास्तिहीतिसंबंधः ॥ ३१६ ॥ उपादानस्यततोस्संबंधनाशे संयो

गाढ्यासमवाधिकारणनाशे । एवं च तत्प्रक्रियैव ज्ञाननाशोऽपि घटादिकार्याणामनाशान्मृत्पिण्डनाशे च नाशान्मृदादिकमेव घटाद्युपादानमिति भावः ॥ ३१७ ॥ परप्रक्रियैव सिद्धत्वात् प्राक्सूचितस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनं ॥ ३१८ ॥ किंचाज्ञानातिरिक्तस्यैव लोके ज्ञानविनाश्यत्वदर्शनात्साक्षाद्बुद्धस्यैव ज्ञानविनाश्यत्वमुचितमित्याह ॥ शुकैरिति ॥ ३१९ ॥ आवरणे सत्यपि च मसंभवात्प्रमे

तदज्ञानानुपादानवस्तुत्वाद्ब्रह्मवज्जगत् ॥ सदा सत्स्यान्नचेन्नस्यात्प्रतिकर्मव्यवस्थितिः

॥ ३१८ ॥ शुकैरावरणेऽज्ञानेन नष्टे बाधप्रमाप्नुनः ॥ इयं शुक्तिर्न रजतमित्याकाराहि जायते

॥ ३१९ ॥ आवृतेऽर्थे कथं साक्षात्काररूपा प्रमावद् ॥ तस्माज्ज्ञानविनाश्यत्वं शुक्त्यज्ञाने

न युज्यते ॥ ३२० ॥ ज्ञानाभावस्य तु ज्ञाननिवृत्तिर्न निवर्तकं ॥ अतो ज्ञानेनैव नाशो नाज्ञाने

न दृश्यते क्वचित् ॥ ३२१ ॥ अपसायैव हृन्मायां दर्शनादिशति प्रभुः ॥ न चेत्तया वृत्तं चित्तं

कथं द्रष्टुं क्षमं भवेत् ॥ ३२२ ॥ दृष्ट्वा प्रसन्नः पश्चात्तां मुक्ता वेदनिवर्तयेत् ॥ तदैव सर्वथा

नाशे जीवन्मुक्तिर्दशाकथं ॥ ३२३ ॥ भिद्यते हृदयं ग्रंथिश्छिद्यते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयते

चास्य कर्मणि तास्मिन्दृष्टे परावरे ॥ इति श्रुत्युक्तहृद्ग्रंथिविनाशोऽप्ययमेव हि ॥ ३२४ ॥

त्युक्तं । तस्मात् आवरणाज्ञाननिवृत्त्यनन्तरमेव ज्ञानोदयसंभवात् ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ तथा मायया । सर्वदा दर्शनप्रसंगादिति

भावः ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ अयमेव ज्ञानदशायामपसरणं मोक्षकाले विनाशश्चेत्युभयमपीत्यर्थः ॥ ३२४ ॥ तच्चापसरणं भगव

कृतमेव न ज्ञानकृतमित्याह ॥ अज्ञानेति ॥ ३२५ ॥ तर्हि दृष्टएवात्मनीत्यस्य कागतिरित्यत आह ॥ तदिति ॥ तत् आवरणा
पगमस्य ज्ञानेनैव कर्तुमशक्यत्वात् । एकः अज्ञानहृदयग्रंथिः । दृष्टतः दर्शनविषयीभवत्परमात्मनः । अव्यवहितोत्तरकाले दर्शनं
दातुकामादिति यावत् । दृष्ट्या भगवदपरोक्षदर्शनेन । अपरसंशयाः संशयोपलक्षितविपर्ययाः कर्माणि च । एवं च दृष्टइति सति स

अज्ञानहृदि भागो यस्य स चेश्वरपराक्रमात् ॥ ३२५ ॥ तदेको दृष्टतो नष्टो दृष्टयानष्टास्ततो परे ॥
न चैद्यत्नशतेनापि कथमावृतदर्शनं ॥ ३२६ ॥ संशयभ्रमयोरप्रारब्धयोः पुण्यपापयोः ॥ तदैव
नाशश्च्युत्युक्तीत्याज्ञानेन संभवेत् ॥ ३२७ ॥ सुहृद्दर्शनतस्सद्यः क्लेशनाशो हि जायते ॥ सूर्या
वलोकनात्पापनाशस्सर्वस्य संमतः ॥ दोषस्य दर्शनाद्भागनाशो दुर्विषये सतां ॥ ३२८ ॥ एवं
चाज्ञानतो न्यस्य ज्ञानान्नाशः प्रदृश्यते ॥ अज्ञानस्य तु न ज्ञाननाश इत्यता दृश्यते क्वचित् ॥ ३२९ ॥
व्याप्त्यैव दृष्टबाधस्ते व्याप्तेर्मूलं न दृश्यते ॥ गव्यासिरथ वा व्याप्तिर्व्याप्तेर्मूलं हि केवलं ॥ ३३० ॥

सप्तम्या विशेष्यभूतपरमात्मनः विशेषणीभूतदृष्टश्च यथायोगं कारणतोच्यत इति भावः । न चेत् परमात्मा न निवर्तयति चेत् ॥ ३२६ ॥
॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ क्वचित् आवरकाज्ञाने ज्ञानाभावे च ॥ ३२९ ॥ दृष्टबाधः श्रुतिस्मृत्योक्तार्थबाधः । सुहृद्दर्शनादीनामेव दृष्ट
यद्दुःखादिनिवर्तकत्वं तस्य बाधो यदन्यथीकरणं तद्ग्रंथे स वा अव्याप्तिः । आवृतपदार्थसाक्षात्कारेणैवावरकाज्ञान

निवृत्तिरितिगोपालोवाविपालोवावक्ष्यति । नपंडितइतिभावः ॥ ३३० ॥ विपक्षस्य ज्ञानमज्ञानातिरिक्तस्यैवनाशकमितिविरुद्धपक्षस्य । सपक्षस्य ज्ञानमज्ञानस्यैवनाशकमितित्वदुक्तव्याप्तिनिर्देशनस्थलस्य व्याप्तौव्याप्यतयोक्त्यज्ञानत्वस्यविपक्षगमित्वेनसपक्षेऽदर्शनेनचद्वेधापीयंचव्याप्तिरयुक्तेत्येतत्साहित्यमुद्रयाऽऽह ॥ व्याप्तिश्चेति ॥ पक्षिणःपक्षयुगलंप्रासिद्धमेव । व्याप्तेस्त्वन्वयरूपत्वंव्यतिरेकरूपत्वंचेतिपक्षयुगलंद्रष्टव्यं ॥ ३३१ ॥ तस्मा त्परोदीरितव्याप्तेरभावात् । अनुपपन्नतानेतिसंबंधः । निर्ब

प्रबलत्वाद्विपक्षस्यसपक्षस्यत्वदर्शनात् ॥ व्याप्तिश्चपक्षयुगलच्छेदपक्षीवतेमृता ॥ ३३१ ॥ तस्माज्ज्ञानेनबंधस्यनाशो नानुपपन्नता ॥ भवद्भ्रंशस्यनिर्बधनाशेत्वनुपपन्नता ॥ ३३२ ॥ अतो ज्ञानविनाशयत्वस्यान्यथानुपपत्तिः ॥ अज्ञानोपादानकत्वकेनोपायेनसाध्यते ॥ ३३३ ॥ साक्षाज्ज्ञानविनाशयत्वात्प्रभ्रुनाशयत्वतोपिवा ॥ अनाद्यज्ञानवत्सोयंबंधोनाज्ञानकल्पितः ॥ ३३४ ॥

धनाशे । गुरोर्ग्रंथदूषयतोबंधनाशानुपपत्त्याख्यदूषणमुपसर्गमात्राधिक्येनस्वग्रंथएवपतितमतोमहद्गोहो नकर्तव्यइतिभावः ॥ ३३२ ॥ अतः उक्तविधयाबंधस्यैवसाक्षाज्ज्ञानविनाशयत्वसंभवात् । केनोपायेन ज्ञाननिर्वत्यत्वस्यान्यथानुपपत्तिःअज्ञानोपादानत्वकल्यते नकेनाप्युपायेन । अन्यथैवोपपत्त्याभवदभिलषितान्यथानुपपत्तेरेवाभावादितिभावः ॥ ३३३ ॥ नकेवलमज्ञानोपादानकत्वस्यसाधकाभावः । किंतुबाधकमपिप्रमाणमस्तीत्याह ॥ साक्षादिति ॥ साक्षात् अज्ञानद्वारमनपेक्षेत्यर्थः ॥ ३३४ ॥ पर

न्यायेन परेणाज्ञानस्यैवसाक्षाज्ज्ञानविनाश्यत्वांगीकारात् । तदज्ञानं ॥ ३३५ ॥ अज्ञानं पक्षीकृत्यापि बंधस्याज्ञानानुपादानकत्वं साधयति ॥ विवादपदमिति ॥ आवरकाज्ञानस्य ज्ञानादन्येनैव निवर्त्यत्वस्य साधितत्वाच्चासिद्धिः । ज्ञानेन प्रसन्नपरमात्मना मोक्षदशायामज्ञानस्यापि निवर्त्यत्वात्पुनरसिद्धिपरिहाराय साक्षादित्युक्तं ॥ ३३६ ॥ परकीयार्थापत्तेः प्रागुक्तं बाधं स्मारयति ॥ बंध इ

परन्यायेन दृष्टान्तः पूर्वहेतौ भवेद्धितत् ॥ प्रामाणिकत्वादप्यस्मिन् हेतौ च स्यान्निर्दर्शनं ॥ ३३६ ॥ विवादपदमज्ञानं बंधोपादानमेव न ॥ साक्षाज्ज्ञानानि वल्यत्वाद्यथा घटपटादिकं ॥ ३३६ ॥ बंधे ज्ञानविनाश्यत्वस्यान्यथानुपपत्तिः ॥ अज्ञानोपादानकत्वं सिषाधयिषितंतव ॥ ३३७ ॥ अनादिरेव बंधोयंतवापि च ममापि च ॥ अतो बाधित एवायमर्थस्साध्यः कथं वद ॥ अर्थापत्तिस्ततस्ते भूदन्तर्यापत्तिरेव हि ॥ ३३८ ॥ अनादित्वाच्च बंधोयनस्यादज्ञानकल्पितः ॥ आत्मवत्तेन शास्त्रस्य प्रक्रियाविक्रियेव ते ॥ ३३९ ॥ किंच बाधप्रमानाशयनैव किंचित्प्रदृश्यते ॥ प्राङ्मुष्टरजतज्ञाने भ्रमत्वं बोधयेद्विज्ञा ॥ ३४० ॥

ति ॥ प्राक्पराकौशलप्रदर्शनार्थमेवोक्तं । इदानीमर्थापत्तेर्बाधितविषयत्वायेति भेदः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ प्राक्प्रसाध्यांगकहेतुभिस्साध्यं साधितं । इदानीमुभयवादिसंप्रतिपक्षेनापि हेतुना साधयति ॥ अनादित्वादिति ॥ ३३९ ॥ अन्यैवार्थाप न्याजगति

ज्ञाननिवर्त्यत्वाख्यमिथ्यात्वंपरोवक्ति । तदपिनयुक्तमित्याह ॥ किंचेति ॥ साबाधप्रमा ॥ ३४० ॥ तत्रशुक्तौ ॥ ३४१ ॥
नाशपक्षेपिदूषणमाह ॥ नाशश्चेदिति ॥ उपादाननाशात् उपादानाज्ञाननाशात् । पुरा बाधप्रमातःपुरा । आवरणाज्ञाननाशो
त्तरकालेहिबाधप्रमा । रजतस्याविद्यकत्वपक्षेऽप्यविद्यानाशकालएवनाशइतिभावः । अतः शुक्तिरजतादौबाधप्रमानाशस्यैकस्या
प्यदर्शनात् ॥ ३४२ ॥ दृष्टानुसारश्चेत् दृष्टानुसारेणकल्पतेचेदित्यर्थः । ततः बाधप्रमायानाशकत्वाददर्शनात् । अर्थापत्तेर्जग

पुनर्भ्रमस्यानुत्पादमथवातत्रसाधयेत् ॥ रजतस्यतुनाशोनप्राक्सतोहिविनाशनं
॥ ३४१ ॥ नाशश्चेत्तर्ह्युपादाननाशान्नष्टपुरैवहि ॥ अतोबाधप्रमानाशंजगत्पि
नर्किंचन ॥ ३४२ ॥ भवेदृष्टानुसारश्चेदन्यथाऽदृष्टकल्पना ॥ अर्थापत्तेस्ततोमूल
मर्थस्यापत्तिरेवते ॥ ३४३ ॥ तस्माज्ज्ञानेनविनाशयवस्तुत्वाद्ब्रह्मवज्जगत् ॥ पर
मार्थसंवेदाभ्रून्नाभ्रूत्तवसमीहितं ॥ ३४४ ॥ ॥

तिज्ञानविनाशयत्वप्रापकार्थपत्तेः । मूलं उत्थानमूलं । अर्थस्यापत्तिः आपत् भ्रमइत्यर्थः । शुक्तिरजतादौबाधकप्रमयाकस्यचिन्ना
शोस्तीतिनाशरूपार्थश्चातिरेकतवार्थापत्तेर्मूलं । विचार्यमाणेनिर्मूलैवार्थापत्तिरितिभावः ॥ ३४३ ॥ ज्ञानेन बाधप्रमया । अतो न बं
धपुण्यपापादौभागासिद्धिः । प्रभुज्ञानतया शोभनवस्तुज्ञानतयावातेषांज्ञाननाशयत्वसद्भावेपित्वदुक्तविधज्ञाननाशयत्वस्यतत्राप्य

भावात् ॥ ३४४ ॥ उभयवादिप्रतिपत्त्याजगतस्सत्यत्वेऽनुमानांतरमाह ॥ किंचेति ॥ अस्याःबाधप्रमायाः ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥
 मिथ्यात्वाशा सर्वमिथ्यात्वाशा । अनादिष्वेषुसर्वेषुअज्ञानोपादानकत्वाभावादितिभावः ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ तेषां आकाशादि
 पदार्थानां बाध्यत्वेनैवमिथ्यात्वेसाध्यमानेसति अनक्षतां नाशरहितानांकालप्रकृत्यादीनांब्रह्मवन्मिथ्यात्वंनहि नस्याद्धि । अज्ञा
 नोपादानत्वरहितानांकालादीनांबाध्यत्वेनैवमिथ्यात्वसाधनेऽविनाशित्वेनब्रह्मवत्मिथ्यात्वंनेत्यस्माभिस्साध्यते । अतस्सप्रतिपक्षं

किंचबाधप्रमायेयंसापिबाध्याभवन्मते ॥ ममापिबाध्यातेनास्याबाधस्तूभयसंमतः ॥ ३४५ ॥
 तस्मादुभयसंमत्याबाध्यबाधत्वतस्सदा ॥ परमार्थसदेवाभूज्जगद्ब्रह्मवदेवमे ॥ ३४६ ॥ अस्तुवा
 तदुपादानमिथ्यात्वाशातदापिन ॥ अनादेर्जीवमेदस्यकालस्यगगनस्यच ॥ ३४७ ॥ अज्ञान
 स्यचमिथ्यात्वंकैनोपायेननेवद ॥ अतस्सर्वस्यमिथ्यात्वेनाभूदेतत्प्रयोजकं ॥ ३४८ ॥ अथवा
 धेनैवतेषांमिथ्यात्वे नह्यनश्यतां ॥ मिथ्यात्वंब्रह्मवत्तस्मात्तेषांनाशःकथंवद ॥ ३४९ ॥ ॥

त्वदनुमानमितिभावः । उपलक्षणंचैतत् । अनैवहेतुनाब्रह्मवद्बाध्यत्वाभावोपिसाधयितुंशक्यतइत्यपिदृष्टव्यं । ननुबाध्यत्वा
 त्तेषांनाशोपिसाध्यतइत्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् सप्रतिपक्षादसिद्धाच्चबाध्यत्वात् । श्रुत्याब्रह्मवदनन्धरतयाप्रतिपादि
 तानांतेषांनाशेब्रह्मणोपिनाश्यत्वप्रसंगात् । शून्यादेवेदमाविरासीदितिश्रुत्याब्रह्मणोपिबाधश्रवणात् । शून्यश्रुतेरन्यार्थत्वेतवश्रु

तेरन्यन्यार्थत्वस्योक्तत्वात्पक्ष्यमाणत्वाच्चसमस्समाधिः । एतदेवाभिप्रेत्य कथं नकथंचिदित्युक्तं ॥ ३४९ ॥ किंचविपरीतप्रमाहि
बाधः । तथागगनादीनांस्वनवसाक्षाद्वाशस्साध्यतेवा उपादानज्ञानशङ्काद्वारा वा नाशकारेणनाशोवेतिविकल्प्य पक्षत्रयेपिदूष
णमाह ॥ अर्थेति ॥ इतिमतंगतमितिशेषंपूरयित्वायोजनीयं ॥ ३५० ॥ उक्तदूषणमनुवदन्नतिरिक्तपक्षद्वयदूषणंसंगृहाह ॥ बा
धेनिति ॥ तन्नाशो गगनादिजगन्नाशो । कथमित्यतआह ॥ अनदीति ॥ अज्ञाननाशद्वाराजगन्नाशांगीकारेपि अनादिगगनादी

अथबाधेनैवसाक्षात्तेषांनानाशगतंमतं ॥ ब्रह्मप्रमाहिबाधेस्तथासाक्षाज्जगत्क्षये ॥ ना
शंकज्ञानमज्ञानस्यैवेतिहियतोगतं ॥ ३५० ॥ बाधेनैवजगन्नाशगतमासीन्मतंतव ॥
अन्यद्वारापितन्नाशगतमासीन्मतंतव ॥ अनादिगगनादीनामनाश्वत्त्वप्रसक्तिः ॥ ३५१ ॥
एवंचानाश्वत्त्वस्तुत्वाद्ब्रह्मवत्परमार्थसत् ॥ अबाध्यंचाभवज्जीवभेदकालांबरादिकं ॥
अतोबाधोनवैतेषामिथ्यात्वाशापितेगता ॥ ३५२ ॥ नचबाधोपितेषांस्यादनादित्वात्प
रात्मवत् ॥ तस्माज्जीवविभेदादेर्मिथ्यात्वेकारणनते ॥ ३५३ ॥

नानिरुपादानत्वेनाज्ञानशङ्कारानाशयोगात्अनाश्वत्त्वप्रसंगेनब्रह्मव्यतिरिक्तसर्वनाशमतंगतमितिभावः । एवमन्यद्वारा नाशकां
तरद्वारा तन्नाशो मतं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यज्ञानविनाश्वत्त्वमतंगतमितितीयपक्षस्यापिदूषणंयोजनीयं ॥ ३५१ ॥
अतः पक्षत्रयेपित्वन्मतेगगनादीनांनानाशयोगात् ॥ ३५२ ॥ प्रकारांतरेणापिबाधाभावंसाधयति ॥ नचेति ॥ ३५३ ॥ ननुज्ञा

नेनविनाशस्यबाधत्वेस्यादेवोक्तविधयागगनादीनामनाशयत्वेनाबाध्यत्वं । ज्ञानेनत्रैकालिकसत्त्वनिषेधोबाधइत्यंगीकारोगगनादीनामपिबाधस्संभवतीत्याशंकायामपि नास्तित्वप्रकारकबाधकज्ञानेनगगनादीनामेवनास्तित्वबोध्यतेवा सर्वस्यजगतोवेतिविकल्प्याद्यंदूषयति ॥ सर्वमिति ॥ सर्वशब्दस्यसंकोचायोगादितिभावः । द्वितीयंदूषयति ॥ सर्वस्येति ॥ तद्वलात् सर्वेनेतिवाक्यबलात् । एवं गगनादिवत् । यतयस्मात् त्रैकालिकसत्तानिषेधैर्नैवमिथ्यात्वसंभवात् । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि

“सर्वेनेतिचवाक्येनकथमर्धस्यबाधनं ॥ सर्वस्यापिचबाधेतुमिथ्यात्वमपितद्वलात् ॥ एवं सर्वस्ययत्स्यात्तद्व्यर्थतज्ज्ञानकार्यता ॥ ३५४ ॥ अथतेनैवसर्वस्यमिथ्यात्वाशापिमास्तु ते ॥ अनादित्वादनाशित्वाज्ज्ञानानाशयत्वतस्तथा ॥ ३५५ ॥ अज्ञानाकार्यवस्तुत्वाद्वह्मवत्सकलंजगत् ॥ अंबराद्यंघटाद्यंचयदबाध्यमसाध्यत ॥ ३५६ ॥ ॥

त्वस्यैवमिथ्यात्वोपयोगित्वेतेदवशास्त्रेप्रतिपादनीयं । अज्ञानोपादानकत्ववर्णनमसंगतमेव । नचतदपिमिथ्यात्वोपयोगि । गगनादौतदभावेपिमिथ्यात्वदर्शनादितिभावः ॥ ३५४ ॥ अस्तुतर्हिभाष्यमसंगतं । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनैवमिथ्यात्वसाधयामीतिपरकीयाशाखंडयति ॥ अथेति ॥ तेन त्रैकालिकनिषेधेन । यतयस्मात् । अनादित्वात् अनाशित्वादित्येवहेतुः । तच्च स्वरूपतोवाप्रवाहतोवा अतो नक्वाप्यसिद्धिः । परप्रक्रिययापितदुपपादयितुंज्ञानानाशयत्वतइत्युक्तं । यतयस्मात् । बाध्यत्व

मिथ्यात्वयोरत्यंतभेदाभावात् मिथ्यात्वबाधैरेव हेतुभिर्बाध्यत्वस्यापि बाधयितुं शक्यत्वात् न नानापि हेतुना तवैष्टसिद्धिरिति भावः ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ न चेत् अनादित्वादिना ब्रह्मसाम्ये बाध्यत्वं न चेत् । ब्रह्मणि न बाधश्च्युत इत्यत आह ॥ अकस्मादिति वा क्यत इति ॥ ३५७ ॥ किमर्थमियं जगत्सत्यत्वाभावे ब्रह्मसत्यत्वाभावप्रतिबन्दीत्यत उभयोरपि समनियतत्वस्य लोकरीत्यासिद्धत्वा दित्याह ॥ जगच्चेति ॥ अभटः भट्टराहितः । यत्तु यस्मात् । अराजकं राजरहितं । राष्ट्रभावे राजाभावदर्शनेन राजाभावे च राष्ट्रा न चेद्ब्रह्मापि बाध्यं स्यादकस्मादिति वाक्यतः ॥ तस्य चान्यार्थतायां स्यादस्याप्यन्यार्थतैव हि ॥ ३५७ ॥ जगच्च जगतीनाथोद्भावेनैव नैव तौ सदा ॥ अभटो यद्वृषो नष्टो नष्टं राष्ट्रमराजकं ॥ ३५८ ॥ किंचा ज्ञानं ज्ञाननाशं विरोधादेव केवलं ॥ न हि दीपस्तमो नाशे तन्मिथ्यात्वमपेक्षते ॥ ३५९ ॥ अतोऽज्ञानमिदं ज्ञाननाशं सत्यं च संभवेत् ॥ सत्याज्ञानभवं विश्वं सत्यमेव भविष्यति ॥ ३६० ॥ तस्मादज्ञानकार्यत्वं मस्तु वा जगतस्तव ॥ मिथ्यात्वाशातुतास्मिन्यासाकपोणिगुडायते ॥ ३६१ ॥ ॥ ॥ भावस्य लोके दर्शनेन जगदभावे भगवतो जगन्नाथत्वमहिमा भावस्यात् । जगन्नाथाभावे च नियमकाभावेन जगदभावोपि स्यात् । अत उभयोरपि समनियतत्वात् एकासत्यत्वोचौ अपरासत्यत्वप्रतिबन्दीति भावः ॥ ३५८ ॥ अस्तु वाऽज्ञानोपादानकत्वं बाध्यस्य तथाप्यज्ञानस्य मिथ्यात्वे कारणभावेन सत्यत्वसंभवात् तदुपादानकबंधस्यापि सत्यत्वं बलादायास्यति । उपादानोपादेययोर्वैजात्यादर्शना दित्याह ॥ किंचेति ॥ ३५९ ॥ अतः विरुद्धतयैवाज्ञाननाशात् ॥ ३६० ॥ कपोणिप्रकोष्ठस्यादिभागः । तत्र त्र्यगुडो यथानजि

ह्यालेदुंशक्यः । तथाजगन्मिथ्यात्वमपितवजिह्वानवकुंशक्यमितिभावः ॥ ३६१ ॥ इममेवार्थसाहित्यमुद्रयापरमपहसन्प्रप
चयति ॥ अस्त्विति ॥ तेप्रियंदुग्धं मिथ्यात्वाख्यंदुग्धं । अयं अज्ञानोक्तवत्वरूपार्थः । शिलाधेनुस्तनः । मिथ्यात्वकारणाभा
वेनशिलावहृडाज्ञानाख्यधेनुस्तनरूपतयात्वदभिलषितमिथ्यात्वाख्यदुग्धादोग्धृत्वेनत्वांप्रत्युभयोरपिशिलारूपत्वात्शिलाधेनुत्वं
शिलास्तनत्वंच । अस्मान्प्रतितूभयोरपिसत्यत्वसाधकत्वात्कामधेनुत्वंकामधेनुस्तनत्वंचेतिभावः ॥ ३६२ ॥ तन्मिथ्यात्वकथा
अज्ञानमिथ्यात्वकथा । मृतमारणयत्नवत् यथामृतस्यपुनर्मरणायब्रह्मास्त्रादिनाताडनंव्यर्थं । तथाविरोधेनैवमृतेऽज्ञानेमरणोप

अस्त्वज्ञानभवंविश्वमज्ञानेज्ञाननाशयता ॥ नदोग्धिनेप्रियंदुग्धंशिलाधेनुस्तनोह्वयं ॥ ३६२ ॥
विरोधेनैवचिज्ञानंस्यादज्ञानस्यनाशकं ॥ तन्मिथ्यात्वकथाव्यर्थामृतमारणयत्नवत् ॥ ३६३ ॥

योगितयामिथ्यात्वस्यापिकथनंव्यर्थमित्यर्थः । नचवाच्यमिथ्यात्वमेवानित्यत्वेप्रयोजकं नतुविरोधइति । एवंसातितवमतेबद्धस्य
वश्रौतज्ञाननिवर्त्यत्वसंभवेनार्थापत्तेरेवानुत्थानप्रसंगात्शशविषाणस्याप्युन्मूलनप्रसंगात् । नापिमिथ्यात्वंविरोधश्चेतिद्वयमप्यनि
त्यताप्रयोजकमितियुक्तं । क्षुरेणकूर्मरोम्णानिर्कृतनप्रसंगात् । नचवाच्यंसदसिद्धिलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वंविरोधश्चेतिद्वयप्रयोजक
मिति । त्वन्मतेदहनेनशुक्तिरजतस्यभस्मीकरणप्रसंगात् । अतोमिथ्यात्वाभावोविरोधश्चेतिद्वयमेवानित्यताप्रयोजकं मिथ्यात्व

स्यतु कथापि नानित्यतायामुपकुर्वत इति भावः ॥ ३६३ ॥ ननु ज्ञानेनाज्ञानस्य विनाशाय न मिथ्यात्वमपि प्रयोजकमुच्यते । येनोक्तदोषस्तथा । किंतु ज्ञानेन विनष्टेऽज्ञानेऽनित्यत्वबलदेव मिथ्यात्वमानीयत इत्यत आह ॥ दृश्यत्वादेवेति ॥ नचेत् अनित्यत्वमिथ्यात्वस्यासाधकं नचेत् । अनित्यत्वेनैव मिथ्यात्वमप्यायास्यतीति चेदित्यर्थः । तेनैव अनित्यत्वेनैव । साक्षात् अज्ञानोपादानकत्वप्रनाडी विना केवलं ज्ञानेनैव नाशात् । बकबंधप्रकारः । बकबंधस्य प्रकार इव प्रकारो यस्य सः । अयं मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं अज्ञानोपादानकत्वानयनायासः । यथा हस्तगृहीत बकस्य प्रागेव सिद्धबंधेनायपुनस्तच्छुषितं लदानादिकं कुर्वन्नविचारी अनित्यत्वेनैव गतमिथ्या

दृश्यत्वादेव मिथ्यात्वं नानित्यत्वाच्च ते मते ॥ नचेत्तेनैव बंधस्य साक्षान्मिथ्यात्वसिद्धिः ॥ बकबंधप्रकारोऽयं विकाराय भवेत्तव ॥ ३६४ ॥ अथ तेनैव तत्सिद्धावाशां क्लेशायेकवत् ॥ दृष्टान्तेषु क्तिरजं ते ममेहेतोरसंमतेः ॥ ३६५ ॥ कृतकत्वं च तद्वाजं न दुर्बाजमिदं तव ॥ ३६६ ॥

त्वस्य पुनः प्रयत्नं कुर्वस्व मप्यविवेकीत्याः । तस्मादनित्यत्वमपि मिथ्यात्वप्रयोजकं न वदेति भावः ॥ ३६४ ॥ दूषणांतरं चाह ॥ अथेति ॥ तेनैव अनित्यत्वेनैव । तत्सिद्धौ मिथ्यात्वसिद्धौ । मम मते । हेतोरनित्यत्वहेतोः । बंधो मिथ्या अनित्यत्वात् । शुक्तिरप्यवदिति खल्वनित्यत्वेन मिथ्यात्वं साधनीयं । तदा दृष्टान्तप्रतिवादिनो मते साधनैव कल्पमिति भावः ॥ ३६५ ॥ तद्वीजं अनित्यत्वबीजं । इदं मिथ्यात्वं । अनित्यत्वमिथ्यात्वमपि प्रयोजकं चेत् प्रयोजकविनाऽनुपपद्यमानं प्रयोज्यमनित्यत्वं मिथ्यात्वमप्याक्षिपे

तु । तदेवनास्तीत्यर्थः । अनित्यत्वेन कृतकत्वमेव साधयितुं शक्यमुभयोरपि समनियतत्वात् । ननु मिथ्यात्वमिति भावः ॥ ३६६ ॥
 अतः नाशे मिथ्यात्वस्याप्रयोजकत्वात् । तदज्ञानं ॥ ३६७ ॥ या अविद्या । स्वनाशे मिथ्यात्वसहायं । वाक्यादीनां नेहनानास्तीति वाक्यानां । अनुसृतौ अज्ञानमिथ्यात्वादावनुसृतौ । अज्ञानोपादानत्वान्मिथ्यात्वं मास्तु । श्रुतिबलादेव जगतो मिथ्यात्वं स्यात् ॥

अतौ धकारमालोक इव विज्ञानमेव ते ॥ परस्परविरोधेन तदज्ञानं हि नाशयेत् ॥ मिथ्यात्वकारणाभावात्तत्सत्यमभवद्भूवं ॥ ३६७ ॥ यादुर्घटं च घटयेत्सा किमन्यदपेक्षते ॥ वाक्यादीनामनुसृतौ युक्तिरेषा वृथा गता ॥ ३६८ ॥ जगत्सत्यत्वमपि किं वाक्येन वनसाध्यते ॥ अतो युक्तेऽपुरस्कृतौ नैव मिथ्यात्वसाधकं ॥ ३६९ ॥ कारणस्य हि सत्यत्वे कार्यमिथ्याकथं भवेत् ॥ अतोऽज्ञानस्यानुसृतिरज्ञानादेव केवलं ॥ ३७० ॥ यद्यज्ञानक्षयादन्यज्ज्ञानकार्येन ते मते ॥ व्यर्थं बाधप्रमातर्हि साह्यज्ञानक्षयोत्तरा ॥ न ह्यज्ञाने सति ज्ञानमविरोधप्रसंगतः ॥ ३७१ ॥

दित्यङ्गीकार इत्यर्थः । एषा भाष्योक्तार्थापत्तिरूपा ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ अनुसृतिः मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थमनुसरणं ॥ ३७० ॥ ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति सावधारणव्याप्त्यङ्गीकारे बाधप्रमाया वैयर्थ्यमेव स्यादित्याह ॥ यदीति ॥ सा बाधप्रमा । ज्ञानं बाधप्रमा

रूपज्ञानं ॥ ३७१ ॥ अतः स्वरूपज्ञानाविरोधिनाऽज्ञानस्मनोवृत्तिरूपज्ञानविरोधित्वावश्यभावात् । विलोप्य स्वव्यतिरिक्ता
नाशकांतरणनाशयित्वा । दग्धं भस्मीभूतं काष्ठं ॥ ३७२ ॥ ततः ज्ञानात् । नश्येत् साक्षाद् नश्येत् । शास्त्रं ज्ञानमज्ञानस्यैव निव
र्तकमिति शास्त्रं । यत्प्रयस्मात् ॥ ३७३ ॥ विश्वततो न नश्येच्चैदिति संबंधः । ततः ज्ञानात् । नाशयत्वबोधिका जगन्नाशयत्वबोधि
का । अज्ञानोत्तरकालीनत्वेन साक्षाज्जगन्नाशकत्वाभावेऽपि अज्ञाननाशसति प्रागेव जातं जगन्नाशबोधयति चेदित्यर्थः । साक्षाज्ज्ञाने

अतोऽज्ञानं विलोप्यैव बाधज्ञानोदयो भवेत् ॥ तस्य ज्ञानस्य किं साध्यं न हि दग्धं पुनर्देहेत् ॥ ३७२ ॥

यदि नश्येत्ततो विश्वं शास्त्रं व्यर्थं करोति ॥ अज्ञानस्यैव यज्ज्ञानं नाशकं न परस्य हि ॥ ३७३ ॥

न चैव नश्येत्ततो विश्वं स्वयं व्यर्थं भविष्यति ॥ नाशयत्वबोधिका सा चेन्नास्ति त्वं का प्रबोधयेत् ॥ ३७४ ॥

नाशयत्वादेव नास्ति त्वेहेतुस्स्यादप्रयोजकः ॥ भावत्वे सति नाशयं यत्प्रायः कृतकमेव तत् ॥ ३७५ ॥

अथ नास्ति त्ववक्रीसानास्ति त्वेवैव नाशयता ॥ इति पक्षो यदि भवेद्भूताऽज्ञानप्रनाडिका ॥ ३७६ ॥

न जगतो नाशाभावेऽपि नाशयत्वबोधकत्वेन वा ज्ञाननाशयत्वं भविष्यतीति परस्याशयः । दूषणमाह ॥ नास्ति त्वमिति ॥ नास्ति त्वं
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं ॥ ३७४ ॥ ननु बाधप्रमयानाशयत्वएव बोधितेऽर्थान्नास्ति त्वमपि तेनैव सिद्ध्यतीत्याशंकापरिहरति ॥
नाशयत्वादिति ॥ नाशयत्वाभावेऽपि शाशविषाणादौ नास्ति त्वदर्शनेन नाशयत्वं नास्ति त्वेप्रयोजकं न भवतीति भावः । किं तर्हि नाशय
त्वप्रयोज्यमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ भावत्वइति ॥ ३७५ ॥ पुनर्नश्येति ॥ अथेति ॥ वक्री उल्लेखनीत्यर्थः । दूषयति ॥ गतेति ॥

अज्ञानप्रनाडिका ज्ञानमज्ञानस्यविनाशकं । तन्नाशेचजगन्नाशइतिप्रनाडिकेत्यर्थः । ज्ञानबोधितनास्तित्वेनैवसाक्षाज्जगन्नाशस्य सिद्धेर्मध्येऽज्ञानकल्पनायांबीजाभावात् । ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिव्याप्तिर्हितद्वीजं । ज्ञानस्यचाज्ञानानिवर्तकत्वेनास्तित्व कथनमात्रेणचरितार्थत्वेचाज्ञानकल्पनायांनकिंचिद्बीजमतोभाष्यमसंगतमेवाभूदितिभावः ॥ ३७६ ॥ संभावितत्वादिदमशंकितं । वस्तुगत्यातन्मतेनोभयबोधकत्वंचघटतइत्याह ॥ निर्विकल्पकेति ॥ ३७७ ॥ पक्षांतरंचारशंक्यदूषयति ॥ दीपेनेवेति ॥

निर्विकल्पकरूपासानोभयंचप्रबोधयेत् ॥ ३७७ ॥ दीपेनेवतयानाशेसाक्षाद्नाशेगंतमंतं ॥
अज्ञानद्वारतोनाशेस्यादन्योन्याश्रयादिकं ॥ ३७८ ॥ नह्यज्ञानेसतिज्ञानंमनोवृत्त्यात्म
कंतव ॥ साक्षिज्ञानवदेवास्याप्यविरोधप्रसंगतः ॥ ३७९ ॥ ज्ञानेनेवचतन्नाशेस्यादन्यो
न्याश्रयोध्रुवं ॥ परस्परालिंगिताभ्यांक्लीबाभ्यांकिंफलंभवेत् ॥ ३८० ॥

तथा बाधप्रमया । नाशेजगन्नाशे । दूषयति ॥ साक्षादिति ॥ ज्ञानेनैवसाक्षाज्जगन्नाशइत्यर्थः । मंतं ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्त
कमितिमंतं । अन्योन्याश्रयादिकमित्यत्रादिपदेन बंधस्यैव साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं अविद्याशब्दयोग्यत्वंचगृह्यते ॥ ३७८ ॥ अ
न्योन्याश्रयमुपपादयति ॥ नहीति ॥ अस्य मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य ॥ ३७९ ॥ अन्योन्याश्रयस्यदोषत्वंसाहित्यमुद्रयोपपादयति
॥ परस्परेति ॥ यथाक्लीबयोस्त्रीपुरुषयोरन्योन्यालिंगनेनकिंचित्फलं । तथाऽन्योन्यपूर्वभावापेक्षितयाऽसमर्थाभ्यांअन्योन्या

श्रयग्रस्तपक्षान्ध्यानां किंचित्साधयितुं शक्यमिति भावः ॥ ३८० ॥ तदभिमतदीपदृष्टांतैवलक्षण्यं दर्शयति ॥ अर्थेति ॥ अर्थशब्देनांधकारावृतधटादिकं गृह्यते । अर्थस्पर्शः विषयस्पर्शः । अनावृतविषयसंनिर्करणैव तदपरोक्षज्ञानान्यथा । अतः तत्रापरिहार्योन्योन्याश्रयः । दीपस्तु तमस्येवांगारावस्थितानलवर्तिकासन्निकर्षमात्रेण जायमानो न तन्निवृत्तिमपेक्षते । स्वजन्मानंतरंचान्योन्याश्रयदोषभावात्तनाशयति । अतो दृष्टांतदार्ष्टिक्ये बह्वेषम्यमिति भावः ॥ ३८१ ॥ तर्हि ममाप्यावरणे सत्येव ज्ञानोदयो भवतु को दोष इत्यतोऽदृष्टकल्पनाख्यदोषे सत्येव दोषांतरमाह ॥ आवृत इति ॥ तद्विरोधिनी ज्ञानविरोधिनी । ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वा

अर्थानपेक्षजन्माहिदीपोन्यत्रापि जायते ॥ सकर्मका क्रियाज्ञानं नार्थस्पर्शविना भवेत् ॥ ३८१ ॥ आवृतेऽर्थेऽपि चेज्ज्ञानं नाविति स्तद्विरोधिनी ॥ अविरोधिन तन्नाशयं न चेद्वं धोपिनश्यतु ॥ ३८२ ॥ त्रिक्षणस्यापि विज्ञाने विरम्य व्यावृत्तिश्चन ॥ ३८३ ॥

ख्यविरोधवतीत्यर्थः । अविरोधि आवरणं । तन्नाशयं ज्ञाननाशयं । उलूकस्येव काकस्य काकांतरनाशकत्वादति भावः । न चेद्विरोधेयवनाशकं न चेत् । नाशयनाशकभावातिरिक्तसहजविरोधांतराभावेऽप्येकस्मादेकस्य नाशो भवति चेदित्यर्थः । उत्तरमाह ॥ बंध इति ॥ श्रुतिमूत्रयोर्नाशयनाशकभावस्य प्रमितत्वात् ज्ञानोदवबंधनाशो भवत्वित्यर्थः । नाशयनाशकभावातिरिक्तविरोधाभावात्संबंधवद्वाज्ञानेऽपि त्वयांगीकारादिति भावः ॥ ३८२ ॥ अस्तु तद्विरोधयो रपि निवर्तकज्ञानमिति चेन्न । सहैव निवृत्तौ अज्ञानप्रलब्धप

गमप्रसंगात् । क्रमिकनिवृत्तौचदोषमाह ॥ त्रिक्षणेति ॥ ३८३ ॥ नन्वज्ञानेऽज्ञानपदवाच्यत्वमस्ति नबन्धे । अतोर्थतोविरोधाभावेपिशब्दमात्रेणविरोधात्तयोरेवनाशयनाशकभावइतिशंकाभनूद्यदूषयति ॥ यदीति ॥ उत्पत्तौविरोधः उत्पत्तिप्रतिबंधकत्वमित्यर्थः । विरोधि अतएवाज्ञान मज्ञानपदवाच्यमित्यर्थः । तादृशः नाशयत्वेनविरोधी । तेनैवाज्ञानपदवाच्यश्चेत्यर्थः ॥ ३८४ ॥

यद्युत्पत्तौविरोधोननाशयत्वेनैवकेवलं ॥ विरोध्यज्ञानमुच्येतबंधएवास्तुतादृशः ॥ ३८४ ॥
 बंधेपिज्ञाननाशयत्वरूपास्याद्धिविरुद्धता ॥ ज्ञाननाशयत्वमात्रेणाज्ञानत्वंचास्यसंभवेत् ॥ ३८५ ॥
 एवंचभवतोव्याप्तिरप्यासीत्किंकरीमम ॥ अतोनाशयत्वतोवश्यंवाच्यान्यैवविरुद्धता ॥ ३८६ ॥
 नचेदर्थकृतोरोधश्शब्दरोधेनकिंफलं ॥ नह्यश्वानश्वशब्दाभ्यांविरोधोस्तिगवाश्वयोः ॥ ३८७ ॥
 नञोविरोधार्थैतैवनिर्णयाभावयोः'कथं ॥ नाशयत्वमुभयोश्चौतंतद्गुनाशयत्वकर्षकः ॥ ३८८ ॥
 अन्यःकोस्तिविरोधस्तेयद्युत्पत्तिरुणद्धिन ॥ प्रमाणपक्षपातस्तुबंधएवप्रदृश्यते ॥ ३८९ ॥

तादृशत्वमेवविशदयति ॥ बंधइति ॥ अज्ञानत्व मज्ञानपदवाच्यत्वं ॥ ३८५ ॥ व्याप्तिः ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिब्याप्तिः । किंकरी एतादृशाज्ञानत्वस्यबंधेपिसंभवेनबंधस्यैवसाक्षान्मदभिमतज्ञानाशयत्वसाधिकेत्यर्थः ॥ ३८६ ॥ रोधःविरोधः ॥ ३८७ ॥
 नन्वनश्वइत्यत्रनञोन्यार्थैव नविरुद्धार्थता । अज्ञानपदेतुनञोविरुद्धार्थकत्वमितिशंकापरिहरति ॥ नञइति ॥ भावयोः बंधा

ज्ञानयोः । एकत्रविरुद्धार्थकत्वान्यत्रनेतिविवेकारणाभावादितिभावः । उभयोः अज्ञानबंधयोः । तद्वनाशयत्वकर्षकः बंधेश्रुतज्ञाननाशयत्वकर्षकः । भावाभावतयाविरोधः तवभावरूपज्ञानेपिन । ममबंधेपिन । नाशयनाशकभावविरोधस्तूभयत्रापिश्रूयते । नाशयनाशकभावातिरिक्तो नाशयत्वप्रयोजकः उत्पत्तिप्रतिबंधकत्वरूपः अपरोविरोधो न्यतेचेत् ज्ञाननाशयतामात्रेण प्रवृत्तस्याज्ञानपदस्य भवदज्ञानइवममबंधेपिसाम्येन ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति भवद्वाह्यैव मदभिलषितबंधस्य साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यापिसिद्धिस्स्यात् । अतोऽज्ञानमेव ज्ञानेन निवर्त्यतइति वदताबंधवैलक्षण्यानाशयत्वातिरिक्तः कोपि स्वाभाविकविरोधो वक्तव्यः ।

तमसो दीपनाशयत्वं दीपोत्पत्त्यविरोधि नः ॥ प्रमाणस्य बलैर्नैव निर्णयनान्यतः क्वचित् ॥ ३९० ॥ प्रमाणमन्यथा कर्तुं यतो यं हि महं स्तव ॥ श्रुत्युक्तबंधगज्ञाननाशयत्वस्यापकृष्टये ॥ नाशयत्वादपरः कोपि विरोधो वाच्य एव ते ॥ ३९१ ॥ ॥

स चावरणमज्ञानं वदताज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वरूप एव वाच्यः । तथा च कथं नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ कथं तर्हितमप्रकाशयोर्नाशयनाशकभावघटकविरोधाभावेपि नाशयनाशकभाव इत्यत आह ॥ तमस इति ॥ अन्यतः नाशयनाशकभावातिरिक्तविरोधात् । वध्यधातकयोस्सहानवस्थानस्याप्यसंभवात् । गोत्वाश्वत्वयोरिव नाशयनाशकभावाघटकत्वाच्च प्रमाणत एव तमसि बंधइव नाशयनाशकभावकल्पनं । अतो न तत्रानुपपत्तिः ॥ ३९० ॥ त्वंतु न तादृश इत्याह ॥ प्रमाण इति ॥ श्रुत्युक्तं यद्वंध

गंज्ञाननाश्यत्वं तस्यापकृष्टयेऽपकर्षणाय । विरोधबलेन श्रुत्युक्तनाश्यत्वमन्यधीकुर्वतानाशातिरिक्तएवकश्चिद्विरोधोवक्तव्यइत्यर्थः ॥ ३९१ ॥ तस्मात् ज्ञानात् अज्ञाननाशपक्षेऽन्योन्याश्रयदोषस्यापरिहार्यत्वात् ॥ ३९२ ॥ नचेत् ज्ञानेन बंधस्यैव नाशो नचेत् । प्रागुक्तान्योन्याश्रयो नमुच्यतीत्याह ॥ ज्ञानेत्यादिना ॥ नोचेत् नाश्यत्वघटकविरोधांतरं नोच्यते चेत् । बंधः संसारबंधः । सः विरोधः ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ न्यायसंचारार्थमेवान्योन्याश्रयस्योपपादनं कृतं । वस्तुगत्या मायि मते ज्ञानस्य विषयावभासात्मनो

तस्मादन्योन्याश्रयाख्यदोषाभावादयथाश्रुतं ॥ बंधस्यैवोचितं ज्ञाननाश्यत्वमिति मेमतिः ॥ ३९२ ॥
नचेज्ज्ञानविनाश्यत्वघटकस्सोन्यएवयत् ॥ वाच्यो विरोधस्तेऽज्ञानेनोचद्वंधो नमुच्यति ॥ ३९३ ॥
ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वमेव सस्यान्नचापरः ॥ ज्ञानेनैव च तन्नाशो स्यादन्योन्याश्रयो ध्रुवं ॥ ३९४ ॥
वृत्त्युत्पत्तिविरोधित्वमज्ञानस्यास्ति तन्मते ॥ नचेद्विरोधवार्तायादद्यात्सोपि जलांजलिं ॥ ३९५ ॥

दितस्य स्वकार्ये प्रतिबंधप्रतीक्षयोरभावादिति विवरणे स्वरूपज्ञानस्य तत्कार्यस्य च नित्यतया स्वरूपज्ञानकार्ये विषयावभासेऽविद्याख्यप्रतिबंधस्य कारणप्रतीक्षायाश्चानिषेधेन स्वरूपज्ञाने तत्कार्ये चावरणत्वस्य दुर्वचत्वात् स्वरूपज्ञानाविरोधित्वेनांगीकृते साक्षिप्रत्यक्षवैद्ये भावरूपाज्ञाने मनोवृत्तिरूपसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वेनैवावरणत्वमभिमतं । अतस्तद्रीत्येवायमन्योन्याश्रयः सुस्थो न पृथगुपपादनीयइत्याह ॥ वृत्त्युत्पत्तीति । नचेत् वृत्त्युत्पत्तिविरोधित्वं नचेत् । विरोधवार्तायाः ज्ञानाज्ञानविरोधवार्तायाः । सः मा

यावादी । स्वरूपज्ञानविरोधिन्यज्ञानेनवृत्त्युत्पत्तिविरोधित्वस्याप्यभावेआवरणत्वरूपज्ञानविरोधित्वमेवमनस्यादितिभावः । उपल
णंचैतत् । अज्ञानस्यवृत्त्युत्पत्त्यविरोधित्वेऽप्रतिबद्धमनसासर्वेषामपियथावस्थितात्मस्वरूपसाक्षात्कारसंभवेनब्रह्मणिवादिविवादा
भावप्रसंगात् । इदानीमप्यनवच्छिन्नानंदानुभवप्रसंगेच्छेत्यपिद्वष्टव्यं ॥ ३९५ ॥ अतःअविरोधित्वात् । चिद्रूपं अहमित्यादि
ज्ञानं ॥ ३९६ ॥ तद्विरोधिनी । अज्ञानविरोधिनी । इयंचर्चा प्राचीनग्रंथसंदर्भेणकृताऽन्योन्याश्रयचर्चा ॥ ३९७ ॥ प्राक्संको

अविरोधिकिलाज्ञानंस्वरूपज्ञानसंपदः ॥ अज्ञानेसत्यपिज्ञानमताश्चिद्रूपमेवहि ॥ ३९६ ॥ मनोवृ
त्तिस्तुनज्ञानेसतिस्यत्तद्विरोधिनी ॥ तटस्थशंकोच्छेदायचर्चाचेयंकृतामया ॥ ३९७ ॥ किंचज्ञा
नेननाशयत्वमन्यत्राशास्यतांत्वया ॥ यज्ज्ञानेनज्ञाननाशमाशास्महास्यमेवतत् ॥ ३९८ ॥ वेणु
दंदहेतेवाह्निर्नस्वयतेनदह्यते ॥ काष्ठाभावेननष्टोसौकांकाष्ठांकष्टतेदिशेत् ॥ ३९९ ॥

चेनोक्ताज्ञानेज्ञाननाशयत्वानुपपत्तिविस्तरणोपपादयति ॥ किंचेति ॥ तत् ज्ञानेनैवज्ञाननाशोआशाकरणं । आत्माश्रयप्रसंगादिति
भावः ॥ ३९८ ॥ वेणुगुल्मानलदृष्टानेनज्ञानस्यज्ञानेनैवनाशोपरोब्रूते । तत्रदृष्टांतस्यवैषम्यदर्शयति ॥ वेणुमिति ॥ दंदहतद
हति । तेनवेणुदाहकदहेनेन । नहितत्रदहेनैवदहेनस्यदहंकोपिब्रूते । कथंतिहिदहेनस्यविनाशइत्यतआह ॥ कांष्टेति ॥ प्राची
नकाष्ठस्यभस्मीभूतत्वेनपुनस्स्वपोषककाष्ठांतराभावादवदहननाशो नतुदहेनेनदहननाशइत्यर्थः । हेकष्ट हेमायावादिन् । तेका

धामवस्थांदिशेत् । तद्दृष्टान्तज्ञानस्यज्ञानेनैवनाशस्त्वयावक्तुंनशक्यतइतिभावः । नचवाच्यंममापिज्ञानेनोपादानीभूतप्राचीनमनोविनाशेमनोतरस्यचाभावात्ज्ञाननाशइति । प्राचीनमनसोनाशदशायामेवत्रिक्षणावस्थायिनोज्ञानस्यभगवत्संकल्पादेवनष्टत्वेनोपादाननाशनाशयतायाअभावात् । मनोतराभावेनापिज्ञानांतरस्यानुदयएव नपुनरस्योक्तविधयाप्रागेवनष्टस्यनाशोपि अनलस्यभूस्थायित्वात्प्राचीनकाष्ठनाशदशायामपिविद्यमानस्यपोषककाष्ठांतराभावादेवनाशः । स्वेनैवस्वस्यनाशस्तुसाक्षाद्वापरंपरयावानोभयत्रापि । साक्षात्स्वेनैवस्वस्यनाशस्यात्माश्रयदोषेणसर्वैरपिवक्तुमशक्यत्वात् । ज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितिब्याप्तिवदतात्वया

रजोपिकातकंपकमधःकुर्यान्नघातकं ॥ स्वयंचान्तेरजोरूपमधोगच्छेद्बोधोस्यन
॥ ४०० ॥ अन्यद्धिनाशयेज्ज्ञानंत्रिक्षणंस्वस्थितिक्षणे ॥ नाशक्षणेस्वयंनश्यत्स्व
वान्यंवाननाशयेत् ॥ स्वेनैवस्वस्यनाशस्तुनास्तिलोकत्रयेपिते ॥ ४०१ ॥ ॥

सर्वथावक्तुमशक्यत्वात् । परंपरानाशोपिस्वनाशितमनसोऽज्ञानस्यवानाशेनैवज्ञानस्यनाशो स्वदग्धकाष्ठस्यनाशेनैवानलस्यचविनाशोसतिस्यात् । नचैतदस्ति । ज्ञानस्योक्तविधयाप्रागेवनष्टत्वात् । अनलस्यचकाष्ठांतरसंयोगेनसंभवदवस्थानस्यतदभावेनैवनाशत् । अतोदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमुभयत्रापिस्वविनाशयताभावश्चसिद्धइतिभावः ॥ ३९९ ॥ कतकरजोदृष्टतेस्वस्यान्यस्यचनाशस्यैवाभावादतिवैषम्यमित्याह ॥ रजइति ॥ कातकं कतकसंबंधि । अस्यरजसः ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ अदृष्टंकल्पयतोनि

ष्टमाह ॥ वष्टीति ॥ तथासतिसर्वहृष्टकुष्टमणितयोष्ठस्यादितिभावः ॥ ४०२ ॥ किंचसाक्षाज्ज्ञानेनवज्ञानविनाशेज्ञानमज्ञान
स्यैवनिवर्तकमितिव्याप्तिभंगात् उपादानाज्ञाननाशद्वारेणैवनाशः परेणवक्तव्यः । सोपित्रिक्षणावस्थायिनोज्ञानस्याज्ञाननाशमन
पेक्षैवधटापरोक्षवृत्तिवत्तत्परोक्षवृत्तिवच्चभगवत्संकल्पान्नाष्टत्वेनानुपपन्नइत्युक्तं । इदानीमज्ञानस्यज्ञानोपादानत्वमेवनयुक्तमि
त्याह ॥ ज्ञाननाशइति ॥ आवरणनिवृत्तिजिन्यापरोक्षज्ञानेआवरणोपादानकत्वस्यतन्नाशश्चत्वस्यचिरुद्धत्वादिति

वष्टयदृष्टयदिस्पष्टमोष्ठकुष्टंभवेत्तव ॥ साक्षादेवस्वयंज्ञानंस्वात्मानंनाशयेत्किल
॥ ४०२ ॥ ज्ञाननाशयेतवाज्ञानेज्ञानोपादानतैव न ॥ तमसोदीपनाशस्यदीपोपा
दानतास्तिर्किं ॥ ४०३ ॥ दशानिमित्तोदीपस्तुतांदशानाशयेदपि ॥ दशास्त्रं
डात्मिकांकथाकिंतांहंतिविचारय ॥ ४०४ ॥ उपादानमुपादेयाभिन्नमित्यावयो
र्मेतं ॥ कथंविरुद्धयोरैक्यमैक्येचक्काविरुद्धता ॥ ४०५ ॥

भावः ॥ ४०३ ॥ भिन्नयोर्निमित्तनैमित्तिकयोःक्वचिद्विनाशविनाशभावदर्शनेपिअभिन्नयोरुपादानोपादेयोनतद्भुक्तंनपिदृ
ष्टमित्याह ॥ दर्शेति ॥ दशवर्तिकां । दशाखंडोवस्त्रखंडः । तां वस्त्रखंडरूपदर्शां ॥ ४०४ ॥ विरुद्धयोरैक्ययोगा
च्चदीपतमसोरिवनविनाशविनाशकयोरुपादानोपादेयभावइत्याह ॥ उपादानमिति ॥ ४०५ ॥ अतः ज्ञानस्याज्ञानो

पादानकत्वाभावात् ॥ ४०६ ॥ ज्ञानस्याज्ञानोपादानकत्वमतेस्यादपि ज्ञानं स्वास्थितिदशायामन्यस्य नाशकं । अज्ञाननाशकं तु सर्वथानस्यादित्याह ॥ ज्ञानेति ॥ ४०७ ॥ तदैव स्थितिदशायामेव । तयोः उपादानोपादेययोः ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ किंच विचार्यमाणे सर्वत्र लोके नाशनाशकभावप्रयोजकविरोधांतरमस्ति । ज्ञानाज्ञानेतूपादानोपादेयभावेन कतामापन्ने विरोधवाता

न चेद्विशिष्टयोरैक्यस्यादत्यंतविरुद्धयोः ॥ अतः केनाप्युपायेन न ज्ञानं ज्ञाननाशकं ॥ ४०६ ॥ ज्ञानस्थितिः क्षणो बध्यमज्ञानस्य स्थितिः क्षणः । उपादेयस्थितिर्यासासोपादानस्य च स्थितिः ४०७ न हितं तु स्थित्यभावदशायां च पटास्थितिः ॥ ततस्तदैव न तयोर्वध्यघातकतोचिता ॥ ४०८ ॥ स्थितिर्भावो बधोर्ध्वं सस्तावुभावेकदाकथं ॥ क्षणांतरं स्वयं नश्यत्कस्य वा स्याद्विनाशकं ॥ ४०९ ॥ अन्योन्यमसहिष्णुत्वरूपवैराभिधेयपुरा ॥ विरोधे सति सिंहोपि गजं हंति न चान्यथा ॥ न हि सखा शिशून् हंति नापि हंति सिंहोदरान् ॥ ४१० ॥ समयोस्तु विरोधोऽयं नीचस्योच्चैस्सह्यस्थितिः ॥ हंतुर्बलादेव परं नोचेन्नीचः पलायते ॥ ४११ ॥

मेव न सहते । अतो नानयोर्विनाश्यविनाशकभावइत्याह ॥ अन्योन्यमिति ॥ सः सिंहः । शिश्वादिषु असहिष्णुत्वाभावात् । विरोधांतरमनपेक्ष्यैव नाशकत्वेतानपि नाशयेदिति भावः ॥ ४१० ॥ विरोधांतरमपि दर्शयति ॥ समयोरिति ॥ समयो स्सिंहः

गज मल्लप्रतिमल्लाद्ययोः । नीचोच्चयो भेकमंडूकयोः हरिणहयक्षाद्ययोश्च । प्राक्सहानवस्थानमवविरोधः । वधकालेसहवस्थानंत्यौपाधिकमित्याह ॥ हंतुरिति ॥ नोचेत् बलात्कारो न चेत् ॥ ४११ ॥ तत्तस्मात् । नीचोच्चादिशुनाशकस्य प्रबलतया सह वस्थानसंभवेऽपि नाश्यानां सहानवस्थितिरवविरोध इति भावः । तत्तत्स्वभावतः नाशयवस्तु स्वभावतः ॥ ४१२ ॥ क्वचित् वह्निका धादौ दाहकत्वोपयोग्युष्णस्पर्शवत्त्वात् वह्निर्देहति । दाह्यत्वोपयोगिमुदुलपदार्थत्वाद्वादिर्देह्यत इति भावः ॥ ४१३ ॥ उपा

जलाश्रयोर्दीपतमसोस्तद्गदागदयोरपि ॥ मध्यवध्यस्य न सहस्थानं तत्तत्स्वभावतः ॥ ४१२ ॥
विरुद्धगुणवत्त्वेन वध्यघातकताक्वचित् ॥ ४१३ ॥ विचार्यमाणे सर्वत्राप्येकैकस्मात्प्रयोजकात् ॥
वध्यघातकतादृष्टातवज्ञानेन कश्चन ॥ ४१४ ॥ उपादानमुपादेयविरोधि स्यात्कथं वद ॥ अतो द्वे
धापि न ज्ञानं स्वयमेव स्वघातकं ॥ ज्ञानाविनाशयतज्ज्ञानेन केनोपायेन ते मृषा ॥ ४१५ ॥

देयस्य ज्ञानस्य स्वोत्पत्तिदशायामेवोपादानाज्ञानसहवस्थानावश्यंभावेन न कोऽपि विरोध इत्याह ॥ तवाज्ञान इति ॥ ४१४ ॥ द्वे
धापि अज्ञाननिवृत्तिद्वारा साक्षाच्च बंधभगवज्ज्ञानयोरपि गदागदयोरिव सहानवस्थानस्वभावत्वस्य सद्भावात् स्वज्ञातरि भगवतो बंधासहिष्णुत्वसद्भावात् विषयद्वारा बंधासहिष्णुत्वसंपादकत्वाद्वामन्मते ज्ञानस्य बंधविरोधित्वं । तव तु ज्ञानाज्ञानयोरैक्यज्ज्ञानविषयस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वेनाज्ञानासहिष्णुत्वरूपगुणसंपादकत्वायोगात् विरोधैकमूलव्याप्तिबलेनैव ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वांगीका

रात् आवरणत्वेनाङ्गीकृताज्ञानेपटाद्यावरणस्यैवज्ञानोपत्तिप्रतिबंधकत्वेनैवविरोधस्यवक्तव्यत्वाच्चनकथंचिदपिसमाधानमितिभावः । तत्तस्मात् ॥ ४१५ ॥ अपिचज्ञानिनोदेहएवज्ञानविनाशयत्वंविचार्यमाणेनदृश्यतेकिमुतान्यत्रेत्याह ॥ किंचेति ॥ पुरामरणात्पूर्व ॥ ४१६ ॥ विचारकाभावेग्रामेचेत् शुनाभक्षणात् । विचारकसम्भावोपशुनाछिन्नकाष्ठादितोदाहात् । उपलक्षणंचैतत् । महायोगिनोपियोगजनिताग्निनैवदेहदाहो नतुसाक्षादज्ञाननाशप्रनाड्यावाज्ञानेनैवेतिद्रष्टव्यं । अरण्येचेत् अन्यपशुना

किंचनश्यज्जनपश्यबोधोच्छेदःपुरैवहि ॥ ४१६ ॥ शुनापरशुनावन्यपशुनावानुक्षयः ॥ ज्ञानाविनाशयोदेहोयैकेनोपायेनतेमृषा ॥ ४१७ ॥ अथस्वरूपज्ञानं चस्वकार्यैस्सहवर्तते ॥ अखंडार्थपदश्रुत्यामानसीचापरोक्षधीः ॥ ४१८ ॥ क्षणेक्षणेभवत्येवरंडागीतश्रुतावपि ॥ अविद्यावरणंचास्तिदुग्धदंघटयं त्यसौ ॥ ४१९ ॥ इत्यावृत्तिश्चस्यादेवेत्यौडत्याह्रक्तिकश्चन ॥ तर्ह्यावरणतागोष्ठीवार्तामात्रमभूदियं ॥ ४२० ॥

व्याघ्रादिना । तनुक्षयः उत्क्रमणानंतरंज्ञानिदेहक्षयः ॥ ४१७ ॥ किंचस्वरूपज्ञानंस्वकार्यैस्सहस्वभावैर्नैवास्ति । मनोवृत्तिरूपज्ञानं चस्वकारणेसतिभवत्येव । उभयत्राप्यावरणरूपमज्ञानंचास्तीतिपरस्यमतंतच्चानुपपन्नमित्याह ॥ अर्थेति ॥ अखंडार्थपदश्रुत्या अखंडब्रह्मविषयकपदावलीश्रवणेन । ऐक्यज्ञानवत्यारंडयाकृतंगीतरंडागीतं । अविद्यावरणं अविद्यारूपमावरणं । चशब्देनस्वरूपरूपमनोवृत्तिरूपंचज्ञानद्वयंगृह्यते । असौअविद्या । इतिहेतोः ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ अरुंधत्यानिरोधम

कुर्वत्या । द्रष्टुः घटादिद्रष्टुः ॥ ४२१ ॥ सा अविद्या । परप्रयोजनाघातकत्वात्साध्वीत्युक्तं ॥ ४२२ ॥ यज्जन्म यस्यमानसज्ञा नस्यजन्म । यत्स्थितिः स्वरूपज्ञानस्थितिः । नमृतिर्नापसरणं यस्याज्ञानस्यमृतिरपसरणंचपूर्वोक्तज्ञानद्वयदशायांद्रष्टव्यं नापका रोयस्मात् । ये ज्ञानज्ञाने । अवध्यघातिनी साकंस्थितेज्ञानज्ञाने ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ एवमंगीकुर्वतोमायावादिनोव्याप्तिंसाहित्यमुद्रयाऽपहसति ॥ यामिति ॥ यांव्याप्तिं । सपक्षप्रसूः सपक्षाल्यमाता । व्याप्तिनिदर्शनस्यप्रथमस्थानत्वात्प्रसूरित्युक्तं ।

ज्ञानद्वयमरुंधत्यास्थितयागतयाचार्किं ॥ कुड्यावरणवद्द्रष्टुः किंव्योमावरणाद्भयं ॥ ४२१ ॥
दुर्धदंघटयंतीचेत्स्वस्थितौमुक्ततामपि ॥ घटयेदेवसासाध्वीकिंतयाहतयातव ॥ ४२२ ॥
यसिन्सत्येवयज्जन्मयसिन्सत्येवयत्स्थितिः ॥ नमृतिर्नापसरणंनापकारोपिकश्चन ॥ ४२३ ॥
कार्यकारणभावेनयेचाभिज्ञेपरस्परं ॥ अवध्यघातिनीसाकंस्थितेकस्माद्विरोधिनी ॥ ४२४ ॥
यांसपक्षप्रसूरेवसुखंनसुषुवेपुरा ॥ साव्यासिकन्यात्वश्रयायात्पक्षंपत्युगृहंजहौ ॥ ४२५ ॥
अतश्श्रुतिगृहावाप्ताभिक्षाघनेनजिजीविषेत् ॥ वृथाद्यमाकृथासातुदशयनीयेपदोदमं ॥ ४२६ ॥

तत्रज्ञानस्यज्ञानाभावनिवृत्तिरूपत्वेननिवर्तकत्वाभावात्सुखंनसुषुवइत्युक्तं । त्वद्वयायात् अज्ञानवरणेसत्यवज्ञानद्वयस्याप्यंगीकारादित्यर्थः । पक्षब्रह्मज्ञानं । सपक्षसंभूतव्याप्तिमानीयपक्षहेतुनासहसंयोजनात् पत्युगृहमित्युक्तं ॥ ४२५ ॥ अतः उभयथापि व्याप्तेर्भगात् । श्रुतिगृहावाप्ताभिक्षाघनेनजिजीविषेत् श्रुतिबलेनवनिवर्त्यनिवर्तकभावमंगीकृत्यजिजीविषेत् । व्याप्तेरेवस्वगृहतया

पूर्वरुक्त्वात्भिक्षान्नेनेत्युक्तं । स्वस्यायं ततश्चैतत्प्रक्रियायाएवोपजीव्यत्वादन्नेनेत्युक्तं । मातुस्वोपजीव्यभूतायाश्श्रुतेऽशयनीये सायस्मिन्नर्थेतिष्ठतितस्मिन्नित्यर्थः । पदोद्यमं पाददानप्रयत्नं । निराकरणमित्यर्थः । श्रुत्युक्तं ज्ञानस्यैव बंधनिवर्तकत्वं न निराकुर्वित्यर्थः । स्वरूपज्ञानाविरोधिनाऽज्ञानस्यानादिनित्येति तस्मिन्नावरणत्वस्य दुर्वचत्वात् मनोवृत्तिज्ञानं प्रत्येव संभावितमुत्पत्तिप्रतिबंधकत्वरूपमावरणत्वं कथ्यं । तेनैव च तद्विवृत्तावन्योन्याश्रयस्य दुष्परिहरत्वाच्छ्रुतिसूत्राभिमतं बंधनिवर्तकत्वमेव ब्रह्मज्ञानस्य वक्त

किंच ज्ञानं भवदार्थ्याचार्यचातुर्यत्वं विचारय ॥ योऽविद्यास्तमयो मोक्षस्सांसार उदाहृतः ॥ ४२७ ॥

इत्याह सोऽयुनाश्रुत्या प्रोक्तार्थोऽसिद्धमिति ॥ स्वयं किं वा किं वक्तुं सावाणी किं वक्तुं विचार्यतां ॥ ४२८ ॥

साचाज्ञानाख्यं बंधस्य चैतत्तृज्ञानमचीकथत् ॥ एवं सति किमाक्षेप्यं किं वाक्षेपकमुच्यतां ॥ ४२९ ॥

कावात्रायुक्तानामकस्योपादानमज्ञता ॥ व्यासिः कस्यापकाराय चित्रं शास्त्रप्रवर्तनं ॥ ४३० ॥

पूर्वोत्तरापरिज्ञानोपादानं शास्त्रमेव तत् ॥ ४३१ ॥

व्यमिति भावः ॥ ४२६ ॥ प्रकारांतरेणापि पराकौशलं प्रदर्शयति ॥ किंचेति ॥ प्रोक्तार्थं ज्ञानस्य साक्षाद्वंधनिवर्तकत्वं ॥ ४२७ ॥

॥ ४२८ ॥ एवं सति बंधस्यैवाज्ञानत्वे सति । आक्षेपकस्य बंधस्याप्यज्ञानरूपत्वात्तस्यैवाक्षेप्यत्वाच्चाकिमाक्षेप्यं । किमाक्षेपकमि

त्यर्थः ॥ ४२९ ॥ अज्ञता अज्ञानं । कस्योपादानं बंधस्यैवाज्ञानत्वाच्च कस्यापीत्यर्थः । कस्यापकाराय । बंधस्यैवाज्ञानत्वाद्ध

निवर्तकत्वस्यैवोपादानकत्वेन कस्याप्यपकारायेत्यर्थः ॥ ४३० ॥ पूर्वोत्तरापरिज्ञानोपादानं पूर्वोत्तरापरिज्ञानमेवोपादानं मूलका

रणं यस्यतत् । यस्मात् अन्यत्र स्वनेवोक्तबंधस्यैवाज्ञानात्मकत्वविस्मृत्येदानीं ज्ञानबंधस्यानिवर्तकं किंत्वज्ञानस्यैवेति भाष्यटीका कारादिभिराधोष्यते । अत उन्मत्तप्रलपितमेव दंशास्त्रमिति भावः ॥ ४३१ ॥ किंच ज्ञानोत्तरकालीनजीवन्मुक्तिदशायामाप्तोक्षदे वक्रुष्याद्यनंतानंतपरोक्षज्ञानिना विद्यमानेष्वनंतानंतबाह्यदेहोद्दिष्टांतरलिंगदेहेषु च श्रवणमननोपोद्बलितप्राचीनापरोक्षज्ञान

अपि चान्यां कथां मोक्षपथारोहे श्रुतां शृणु ॥ ४३२ ॥ यदा स्यात्परमो मोक्षो लिंगभंगस्तदा किल ॥ महाऽविद्यानिवृत्तिश्च तदैव स्यान्मुमुक्षतां ॥ अनल्पकल्पपर्यन्तं संसारयतियावु धात् ॥ ४३३ ॥ नश्यन्नश्यन्नयं देहो न तथा बंधनं नृणां ॥ यथानादिलिंगदेहो यो ज्ञानघनमग्र सीत् ॥ ४३४ ॥ सैवा विद्यातिमहतीयानज्ञानेऽप्यनश्यत् ॥ नानाभोगस्थदेहस्य जीवन्मु त्तौ च साधिका ॥ ४३५ ॥ ज्ञानोदयादा विमोक्षजीवन्मुक्तिदशा किल ॥ ४३६ ॥

स्य साक्षान्नाशकत्वायोगात् औत्तरकालीनतदुपादानज्ञानप्रतिचिरनष्टप्राचीनज्ञानस्य नाशकत्वादर्शनेन स्वप्रक्रिययैवाज्ञाननाशद्वारापि नाशकत्वायोगात् द्वारांतरमेवानुसरणीयं । सा च भगवद्भक्तिरेव । अतो ज्ञानोदितभक्त्या प्रशंसनेन भगवतैव तेषां निवृत्तिरिति ज्ञानं भक्तिद्वारैव बंधनिवर्तकं । नत्वज्ञाननाशद्वारा । अतोऽपि पूर्वोत्तरविरुद्धचपरकीयभाष्यमित्याह ॥ अपि चेति ॥ या महाऽवि

द्या ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ हेतूपोद्धलितात् श्रवणमनननिदिध्यासनाख्यहेतुभिरुपोद्धलितात् । ज्ञानस्य पूर्वज्ञानस्य ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ स्वभावात् त्रिक्षणावस्थायित्वस्वभावात् ॥ ४४० ॥ अनष्टाज्ञाननाशाख्यद्वारं अनष्टस्य पूर्वज्ञानेनानष्टस्य अज्ञानस्य औत्तरप्रबलाज्ञानस्य नाशाख्यद्वारं पूरितमेव पिहितमेव । तन्नाशस्योक्तरीत्याप्राचीन

एवंचर्लिङ्गदेहास्तेसाऽविद्यातन्निमित्तकाः ॥ पुत्रमित्रकलत्राद्यादेहगेहधनादयः ॥ ४३७ ॥
 अनन्तामुक्तिपर्यन्ताहेतूपोद्धलितादपि ॥ पूर्वज्ञानादप्रनष्टानज्ञानस्यविरोधिनः ॥ ४३८ ॥
 पुनर्ज्ञानशतेनापिनिवर्त्यनेतिममतिः ॥ द्वाग्निनायोनदग्धः कितदाहो गृह्णाग्निना ॥ ४३९ ॥
 बहुकालव्यवहितंस्वभावादनिवर्तकं ॥ श्रुत्युक्तंसाधनंज्ञानंद्वारमन्यदपेक्षते ॥ ४४० ॥ अन
 ष्टाज्ञाननाशाख्यद्वारं पूरितमेवते ॥ अतोद्वारवतीनाथंद्वारसिद्धौ भजप्रभुं ॥ ४४१ ॥ मयिभ
 क्तिर्हि लोकानाममृतत्वायकल्पते ॥ इतिभागवतेयोसौमुक्तेद्वारमब्रूवुधत् ॥ ४४२ ॥ अज्ञाना
 नुसृतिस्तस्मादज्ञानादेवकेवलं ॥ नोपादानमनोदर्यन्नापिज्ञानाद्यलीयत ॥ ४४३ ॥

ज्ञानेनासंपादितत्वात्नासौज्ञानस्यद्वारमित्यर्थः । द्वारवतीनाथमिति तस्यैवद्वारसंपादकत्वेहेतुगर्भविशेषणं । यः द्वारवतीनाथः ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ तस्मादित्यस्यैवविवरणं नोपादानमिति । यत्तज्ज्ञानं ॥ ४४३ ॥ अपिचपरमतेआवरणविक्षे

पाख्यशक्तिद्वयवतीअविद्या स्वावरणशक्त्याअधिष्ठानचैतन्यज्ञानं प्रतिरुध्यातदाकारपरिणामाख्यस्वविक्षेपशक्त्याआदावतदाकारात्मकजगद्ब्रह्माणिपरिणामयेदेव । नतुजगदधिष्ठानचैतन्यस्यतदुल्लेखाख्यंभ्रममपितदैवसंपादयेत् । प्रमाणवैकल्यादेवतदग्रहणोपपत्तेरितिविवरणएवोक्तत्वेनप्रमाणस्याधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानावरणाख्यवैकल्येसति जगद्ग्रहणस्यैवायुक्तत्वात् । एवंचपरप्रक्रियैवानारोपितवस्तुत्वात्जगतस्सत्त्वसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ अधिष्ठानचैतन्यस्य । घटाद्याधिष्ठानचैतन्यस्य । प्रमाणवैक

किंचाधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानावरणेसति ॥ अथानुल्लेखिताख्यस्याद्वैकल्यंभवतोमते ॥ ४४४ ॥
अनाद्येवतदज्ञानंनंतरांगंतुकिल ॥ नचेदज्ञाततार्थस्यकथंस्याज्जडवस्तुनः ॥ ४४५ ॥ चिद्वै
कल्यादेवतेषामज्ञातत्वंमतेतव ॥ नहिप्रातीतिकस्सर्वोघटादिरपितमते ॥ ४४६ ॥ अतोप्राती
ततातेषामधिष्ठानावृतेःपरं ॥ भ्रमानुकूलंपूर्वचेत्तत्तत्तच्छिपुनःकथं ॥ ४४७ ॥

ल्यादेवतदग्रहणोपपत्तेरितिविवरणोक्तमतइत्युक्तं । प्रमाणस्याधिष्ठानचैतन्यस्य वैकल्यात् अविद्यावरणनिमित्तवैकल्यादेवतेषांघटादिजडपदार्थानामग्रहणोपपत्तेर्नपृथग्जडेषुभावरूपमज्ञानमपेक्षितमितितत्त्वदीपनेव्याख्यातत्वात् अयमेववाक्यार्थइतिद्रष्टव्यं ॥ ४४४ ॥ त दर्थानुल्लेखित्वाख्यवैकल्यसंपादकं । नचेत् चैतन्यवैकल्यादेवघटाद्याग्रहणंनचेत् ॥ ४४५ ॥ प्रातीतिकः
प्रतीतिदशायामेवविद्यमानोऽन्यदाऽविद्यमानश्च ॥ ४४६ ॥ पूर्वआदिसृष्टौ । भ्रमानुकूलं जगद्भ्रमानुकूलं । तंभ्रमं । पुनः

घटपटादिभ्रमदशायां ॥ ४४७ ॥ तन्निरोधाय घटपटादिभ्रमनिरोधाय । अनादित्वकथा अज्ञानानादित्वकथा ॥ ४४८ ॥ साध्या
ज्ञानांगीकारेबाधकमाह ॥ मुक्ताविति ॥ तदुत्पत्त्या अज्ञानोत्पत्त्या । तस्मात् पश्चाद्भ्रमविरोध्यज्ञानस्यानादित्वेनादिसृष्टवपि

पश्चात्तुतन्निरोधाय किमज्ञानं तपोतपत् ॥ मध्येऽज्ञानांतरोत्पत्तावननादित्वकथागता
॥ ४४८ ॥ मुक्तावपितदुत्पत्त्यास्यान्मुक्तस्य पुनर्भवः ॥ तस्मादावृत्तचैतन्यनार्थज्ञानं
भवेत्तव ॥ ४४९ ॥ अतदाकारविकृतिरधिष्ठानावृत्तिस्तथा ॥ द्वेशक्तीकिलतेऽज्ञाने
वैकल्यस्यैवकर्तृतत् ॥ ४५० ॥ अतोऽज्ञानोद्भवविश्वंतदाब्रह्मनवीक्षते ॥ उत्पत्तिस
मये सर्वमनारोपितमेवतत् ॥ ४५१ ॥ वृत्त्याऽज्ञाननिवृत्तौ हि ब्रह्मतत्तद्भ्रमस्तव ॥ अ
परोक्षानुयावृत्तिस्सैवाज्ञाननिवर्तिका ॥ ४५२ ॥ सांचार्थद्वियसंयोगे सत्येव स्यान्नचा
न्यथा ॥ सन्निकर्षश्च संबंधिह्यसत्त्वे परं भवेत् ॥ ४५३ ॥ अतो भ्रमात्पूर्वमेव स सर्वमेत
च्चराचरं ॥ जगदस्तीति किंवा ते भवेदारोपितंवद ॥ ४५४ ॥

सत्त्वात् ॥ ४४९ ॥ वैकल्यस्य चैतन्यवैकल्यस्य । तदज्ञानं ॥ ४५० ॥ अतः अज्ञानावृत्तत्वात् । तदा उत्पत्तिकाले । तत्त
स्मात् ॥ ४५१ ॥ उत्पत्तिपर्यालोचनया प्रागारोपासंभवउक्तः । प्रतीतिपर्यालोचनया पितमाह ॥ वृत्त्येति ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥

॥ ४५४ ॥ तस्मात् उक्तप्रकारद्वयात् ॥ ४५५ ॥ पक्षद्वयोक्तप्रमेयसंगृहाह ॥ ब्रह्मचिदिति ॥ साब्रह्मचित् । त दज्ञान निवर्तनं । सः अर्थसंबंधः । अंत्यजात् अर्थसत्त्वादुत्तरकालीनसंबंधजात् ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ मर्त्यापरोक्षवृत्तिश्चेत्यत्र चशब्देनचैतन्यरूपज्ञानसमुच्चयते । तत्तस्मात् चैतन्यस्याज्ञानावरणवशेनजगद्भ्रमत्वायोगात् अज्ञाननिवर्तकापरोक्षवृत्ते

तस्माद्भ्रमसिद्धत्वाद्वह्मवत्परमार्थसत् ॥ परप्रक्रियैयैवाभूच्चराचरमिदंजगत् ॥ ४५५ ॥
ब्रह्मचिन्नघटारोपोयदज्ञाननिवर्तनं ॥ सापेक्षतेतच्चसाक्षात्कारिवृत्तिमसौपुरा ॥ ४५६ ॥
अवश्यमर्थसंबंधसंचार्यनानामवस्थितिं ॥ एवंचप्राक्प्रसतोर्थस्यकथंस्यादंत्यजाज्जनिः ॥ ४५७ ॥
मर्त्यापरोक्षवृत्तिश्चतत्तेभून्नजगद्भ्रमः ॥ यतोर्थसन्निकर्षोत्थासासर्वत्रविचारणे ॥ ४५८ ॥
मायामयस्यचारोपोद्रष्टृणांदुष्टचक्षुषा ॥ अमार्यिकैनैवभवेद्रजतस्येवसभ्रमः ॥ दोष
शक्त्यैवसर्वत्रनाक्षयोगमपेक्षते ॥ ४५९ ॥ सर्वमायामयंयस्यतस्यदेहैर्द्रियादिकं ॥ क
स्यवामाययासृष्टनहिमायाविनिभ्रमः ॥ ४६० ॥

श्चस्वजनकसन्निकर्षप्रागेवजगत्सत्त्वसापेक्षत्वात्नोभयोरपिजगद्भ्रमत्वमितिभावः ॥ ४५८ ॥ ईश्वरमायासृष्टत्वाज्जगदारोपस्यादि
तिशंकांनिराकरोति ॥ मायामयस्य कारितुर्गादेः । दुष्टचक्षुषा मायाविनोमंत्रौषधादिनाभ्रमानुकूलकृतचक्षु
षा । अमार्यिकेन मायाविनोमाययाऽनिमित्तेनसत्यभूतचक्षुषेत्यर्थः । सः मायिकप्रदार्थविषयः ॥ ४५९ ॥ तस्य जगदीश्वरस्य

॥ ४६० ॥ सा जगद्धेतुभूतमाया । तस्यजगदीश्वरस्यमायान । मायायास्स्वाश्रयाव्यामोहकत्वनियमात् । तत्तस्मात् स्वाश्रयव्यामोहकत्वात् ॥ ४६१ ॥ पुरापूर्वं । उक्तविधयाऽभयोरप्यज्ञानाख्यदोषेणशक्तिविकलत्वादितिभावः । चिन्मात्रे सर्वस्यांचिति । जीवचितः जीवज्ञानत्वेनाभिमतघटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य ॥ ४६२ ॥ दृग्दृश्ययोगयोगेन दृश आंतरमानसज्ञानस्य दृश्यस्य बाह्यघटादेः । योगयोगेन संयोगसमवायविषयविषयिभावादिसंबंधायोगेन । वृत्तिर्मानसापरोक्षवृत्तिः । यतयस्मात् । सा

मायाविनोमहेशस्ययदिभ्रांतिर्निगद्यते ॥ तर्हिमायानसातस्याप्यासीदज्ञानमेवतत् ॥ ४६१ ॥
 एवंचाज्ञानासिवैकल्याख्यशल्क्योद्धृतेऽपुरा ॥ नोल्लिखेदश्वरीवाचिद्ब्राह्मी चिद्वाजगन्नाथं ॥ चिन्मात्रेऽप्यस्तिवैकल्यंनचेज्जीवचितोपिन ॥ ४६२ ॥ दृग्दृश्ययोगयोगेनवृत्तिश्चनजगद्भ्रमः ॥ यत्साऽर्थयोगवत्साभातस्माच्चनजगद्भ्रमः ॥ तस्मान्नारोपयेदशीब्राह्मीवाचिज्जगन्मम ॥ ४६३ ॥
 मायाविनोमहेशस्ययदिभ्रांतिर्विश्वमासीदनाकुलं ॥ मायाविनोयदिभ्रांतिर्विश्वंनारोपितंमम ॥ ४६४ ॥

अपरोक्षवृत्तिः । अर्थयोगवत्साभा अर्थसन्निकर्षस्ववत्सदृशी अर्थसन्निकर्षजन्येत्यर्थः । तस्मात्पक्षद्वयेऽयुक्तविधयादोषस्यजागरूकत्वात् । चिदित्युपलक्षणं । वृत्तिरपिग्राह्या ॥ ४६३ ॥ मायाविनोजगदीश्वरस्यभ्रांतिर्नचेत् । विश्वं सर्वज्ञस्यतस्यप्रमाविषयीभूतविश्वं । तथाचोभयतःपाशारञ्जुरित्याह ॥ मायाविनइति ॥ प्रथमपक्षेमायायाअविद्यात्वापातेनतदावृत्तेश्वरचैतन्यस्यो

क्तविधयाजगद्भ्रमत्वायोगादितिभावः । द्वितीयपक्षस्तुभावःपूर्वपद्यवोक्तः ॥ ४६४ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ तेनमा
यावादिना ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ तत्र रजतसृष्टामायासृष्टौच । तन्मायिकंशुक्तिरजतादिकंच॥४७०॥

किंचमायाविनस्स्थूलद्वंद्वेद्रियगुणादिकं ॥ ब्रह्मगाज्ञानपरिणामात्मकंतेनचेष्ट्यते ॥ ४६५ ॥
एवंचेज्जगदेतच्च ब्रह्म स्त्राविद्ययासृजत् ॥ अतदाकारपरिणामाख्यविक्षेपशक्त्या ॥ ४६६ ॥
अज्ञानापगमेचाधिष्ठानदृक्चास्तुतस्यदृक् ॥ वक्वंधायनिर्बंधोनिर्बंधनएवते ॥ ४६७ ॥
तस्मादज्ञानकालिलंब्रह्मवामायायावृत्तः ॥ महेश्वरोवासर्वार्थास्तयापूर्वद्विरूपया ॥ ४६८ ॥
अतदाकारपरिणामाख्यविक्षेपशक्त्या ॥ करोत्येवततःपश्चात्सन्निकृष्टाद्रियैश्शुभैः ॥ पश्यं
तिसर्वैर्वेत्रेलेववाच्यंत्वयापिहि ॥ ४६९ ॥ मायारूप्यंशुक्तिरूप्यंदोषशक्त्यैवकेवलं ॥ दृष्टं
स्यात्सन्निकृष्टत्वंतत्रनेष्टद्वयोरपि ॥ अतस्तदारोपितंस्यादोषयुक्तेनचक्षुषा ॥ ४७० ॥ व्याव
हारिकविश्वंतुसन्निकर्षेऽक्षगोचरः ॥ नोचेतिमतंयस्मात्तत्त्वापिचममापिच ॥ तस्मादना
रोपितत्वंतत्त्वमासीज्जगन्नये ॥ ४७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नोचेत् सन्निकर्षो नोचेत् । तस्मा त्सन्निकृष्टकरणग्राह्यत्वेनारोपितवैलक्षण्यात् । एवंचजगदनारोपितं सन्निकृष्टकरणग्राह्यत्वात् ।

व्यतिरेकेणशुक्तिरूप्यवदित्यनुमानमप्यनेनसूचितं । प्राक्सन्निर्कर्षलब्धार्थसत्तयाऽऽरोपेनेत्युक्तं । अधुनासन्निर्कर्षबलादेवेतिवि
शेषः । इदमुक्तंभवति । विवरणोक्तरीत्याब्रह्माश्रिताविद्याजगत्सृष्टिपक्षे महीमहीधरादिजगदधिष्ठानभूतब्रह्मचैतन्यस्य घटाद्य
धिष्ठानचैतन्यवन्मानसापरोक्षवृत्त्यास्वावरकाज्ञानापगमपर्यन्तंजगद्भ्रमत्वायोगात्अनारोपितमेवजगत्स्यात् । अतएवह्यविद्यावृ
त्तशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्वावरकाविद्योपादानकरजतभ्रमत्वानुपपत्तेरांतरसाक्षिचैतन्यस्यैवतद्भ्रमत्ववर्णनमायावादिनाघटाद्यधि
ष्ठानचैतन्येऽप्यज्ञानापगमानुसरणंच । एकत्रावरणस्याकिंचित्करत्वेऽन्यत्राप्यकिंचित्करत्वस्यापरिहारात् । किंचघटादिचैतन्याना
मपिसाक्षाद्ब्रह्मचैतन्यत्वेनतद्भ्रमप्रतिरोधकस्याज्ञानस्यकथंनजगद्भ्रमप्रतिरोधकत्वं मायासृष्टिपक्षेपिमायायास्स्वाश्रयाव्यामोहकत्वे
नसर्वज्ञेश्वरस्यमायिकत्वेनाभिमतजगदज्ञानाभावप्रसंगात् । सर्वज्ञत्वरक्षणार्थेश्वरज्ञानविषयत्वांगीकोरचमाययाऽव्यामुग्धतया
प्रमाभूतदृग्विषयत्वेनसत्यत्वापरिहाराच्च ईश्वरदेहगहादेद्रष्टृजीवदेहद्रियादेश्चसत्यत्वप्रसंगात् । भगवदेहादेर्जीवदेहादेश्चाविद्यक
त्वेतत्कल्पकत्वेनाभिमतब्रह्मणोपिपूर्वोक्तरीत्यातद्भ्रमत्वायोगेनतेषांसत्यत्वापरिहारात् । जगतोपितद्वत्सृष्टिसंभवेनकल्पनाद्वयवैय
र्थ्यापाताच्च । मायिककस्तिरुगादिवदसन्निकृष्टानामेवघटपटादीनांदर्शनप्रसंगात्परेणापिसन्निकृष्टानामवैषांदर्शनांगीकारेणारोपा
त्पूर्वसन्निकर्षघटकतयासत्त्वप्रसंगात् । सन्निकृष्टकरणग्राह्यत्वाख्यव्यतिरेक्यनुमानेनचसत्यत्वप्रसंगात् । मायाविनोजगदीश्वरस्या
पिभ्रमसंपादकत्वेचस्वाश्रयाव्यामोहकत्वाभावेनमायायाअज्ञानत्वापातेनाज्ञानपक्षोक्तदोषैवदुष्टत्वप्रसंगात् । नापिजगद्द्रष्टृजनाना
जीवानामपरोक्षवृत्तिरेवतत्तद्भ्रमः । तस्याश्चक्षुरादींद्रियसन्निकर्षजन्यत्वनियमेनसन्निकर्षघटकघटपटादीनांप्रागेवसत्यत्वप्रसंगात् ।

दृग्दृश्ययोगयोगंवदतापरेणतस्याजगद्भ्रमत्वानगीकाराच्चेति ॥ ४७१ ॥ आरोपानुपपत्तिकथनमुपसंहरति ॥ अतइति ॥ याप्रक्रिया । जलंजलिना प्रमेयाख्यजलंजलिना । पूर्वोत्तरपर्यालोचनायांतदीयप्रमेयस्यैवारोपविरुद्धतयाजगद्रक्षणोपयोगित्वात्जलंजलिनेत्युक्तं ॥ ४७२ ॥ मूलस्य जगत्सृष्टेः ॥ ४७३ ॥ ततस्मात् । प्रा क्सृष्टिदशायां । विश्वाकारविक्रियं विश्वाकारेण

अतस्त्वत्प्राक्रियांबैवसूतेनारोपितंजगत् ॥ याजलंजलिनास्वैनवारोपाग्निमशीशमत् ॥ ४७२ ॥
अतोमूलस्यशोधेतुमिथ्यात्वेनास्तिकारणं ॥ सत्यत्वसाधकान्येवसंदृश्यतेसहस्रशः ॥ ४७३ ॥
तदधिष्ठानचैतन्यप्राग्विश्वाकारविक्रियं ॥ तत्कल्पकभ्रमत्वंतुतस्यनस्यात्कदाचन ॥ ४७४ ॥
वृत्तिश्चसन्निकृष्टार्थभवासिद्धस्यवेदनं ॥ तत्कल्पकभ्रमत्वंचतस्यापिनकार्हीचित् ॥ ४७५ ॥
तस्मादभ्रमसिद्धत्वंसत्यतासाधकंदृढं ॥ ४७६ ॥ तत्रतत्रास्थितं ब्रह्मस्वाज्ञानकालिलंकिल ॥ घटो
हमित्यादिरूपैर्भ्रांतं सर्वत्र सर्वदा ॥ इत्थंतद्भ्रांतिमात्रस्यविवर्तोयंभवः किल ॥ ४७७ ॥ यदिस्वा
ज्ञानतो ब्रह्मयदं कल्पयति भ्रमात् ॥ कुलालमृत्तिकादंडचक्रादौ किंप्रयोजनं ॥ ४७८ ॥

विक्रियाऽविद्यापरिणामोयस्मिस्तत्तथोक्तं । तस्य जगदुपादानाविद्यावृत्तब्रह्मणः ॥ ४७४ ॥ सन्निकृष्टार्थभवा इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्येत्यर्थः । तस्याऽवृत्तेः ॥ ४७५ ॥ स्वसाधितप्रमेयस्य प्रकृतोपयोगंदर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ ४७६ ॥ पुनरपि किंचिन्मूलं शोधयसत्यतामनुभावयन्मुद्गरादिजन्यजगद्रूपसंहारशोधेनोपिसत्यत्वमेवेत्याह ॥ तत्रतत्रेति ॥ यत्रयत्रयदायदाऽपरोक्षवृ

चित्तत्रसर्वत्रसर्वदेत्यर्थः । चैतन्यस्यस्वस्मिन्नहमित्येवोद्धेख्यसंभवेनायंघटइतिभ्रमाकारोनस्यादित्यभिनवंमूलशोधनं । विवर्तः
विपरीताकारपरिवर्तनं । आतिसिद्धविपरीताकारइत्यर्थः । भवस्संसारः ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ प्रयोजनाभावमेवदृष्टान्तमुखेनद
र्शयति ॥ किंकारिविति ॥ तवमते । इदमप्यभिनवंमूलशोधनं ॥ ४७९ ॥ परप्रक्रियामपहसन्नग्रमपिशोधयति ॥ मुद्गरस्येति ॥
ब्रह्मणोभ्रमेसतिघटनाशायोगात्मुद्गरप्रहारेचघटनाशदर्शनात्ब्रह्मापिभ्रममुंचतीत्युक्तं ॥ ४८० ॥ अस्तुमुद्गरेणभ्रमनाशः कोदो

किंकारुदावपेक्षास्तिगंधवपुरसर्जने ॥ किंवासर्पस्यमिथुनाद्रज्जुसर्पजनिस्तव ॥ ४७९ ॥
मुद्गरस्यप्रहारेणभ्रममुंचतिनान्यथा ॥ अहोदुर्जनसंगत्यादौर्जन्यब्रह्मणोप्यभूत् ॥ ४८० ॥
विपरीतप्रमाबाध्योभ्रमस्सर्वत्रदृश्यते ॥ मुद्गरेणभ्रमोच्छेदस्त्वङ्गमस्यानुमापकः ॥ ४८१ ॥
अज्ञानेज्ञाननाश्यत्वभ्रमंचतवमुद्गरः ॥ मोचयामासतदादिमुद्गरस्तत्ववादिनां ॥ ४८२ ॥
नष्टस्यापिपुनर्ज्ञानेनापिनाशोयदीष्यते ॥ तदानाशस्यनाशेनजगदुन्मज्जनंभवेत् ॥ ४८३ ॥

षडित्यतआह ॥ विपरीतेति ॥ ४८१ ॥ तवाज्ञानेज्ञाननाश्यत्वभ्रममितिसंबंधः । मुद्गरेणाज्ञानोपादानकघटनाशेउपादानभूता
ज्ञाननाशस्याप्यावश्यकत्वादितिभावः । तत्तस्मात् बाधविनाघटभ्रममोचयतामुद्गरेणघटादावबाध्यत्वरूपसत्यत्वसाधनात् ज्ञा
नेनैवाज्ञाननाशइतिपरमतदूषणाच्चेत्यर्थः ॥ ४८२ ॥ बाधाभावेयुक्त्यंतरंचाह ॥ नष्टस्येति ॥ इष्यते मुक्तिकाले ॥ ४८३ ॥

निर्देशेनष्टस्य कारणशेषविनानष्टस्य ॥ ४८४ ॥ अतः नष्टस्यपुनर्नाशायोगात् ॥ ४८५ ॥ घटवृत्त्याघटावच्छिन्नचैतन्याज्ञाने निवृत्तेतदधिष्ठानचैतन्यमेवघटभ्रमः । एवंपटभ्रमादयोपि । अतस्सर्वस्यचैतन्यारोपितत्वसाम्येऽपि यदज्ञाननिवृत्तौ सत्यायञ्चैतन्यं यदुल्लिखति । स एव तस्य विषयो नापर इति परकीयप्रतिकर्मव्यवस्था । तत्र घटादिज्ञानेन चैतन्याज्ञाननिवृत्तिस्तावदनुपपन्नेत्याह ॥ याचक्षुरिति ॥ तद्विषयकज्ञानस्यैव तदज्ञाननिवर्तकत्वात् चाक्षुषघटवृत्तेश्च रूपवद्द्रव्यविषयत्वनियमेन नीरूपब्रह्माख्यद्रव्यगोचरदग्धेपटेकारणेन सहकार्यविनश्यति ॥ एवं निर्देशेन नष्टस्य पुनर्नाशोऽष्टमोरसः ॥ ४८४ ॥

अतो ज्ञानाविनाश्यत्वात् सत्याघटपटादयः ॥ सत्यत्वादेवनारोप्यास्सर्वे ब्रह्मवदेव हि

॥ ४८५ ॥ याचक्षुः प्रभवावृत्तीरूपवद्धटगोचरा ॥ नीरूपब्रह्मगाज्ञानं सानिवर्तयते कथं

॥ ४८६ ॥ तत्सवारिस्थितस्याग्नेरज्ञानं किं तयागतं ॥ घटस्य रसगंधादेरज्ञानं वा ततो गतं

॥ ४८७ ॥ योग्यावच्छेदकबलादयोग्यस्यापि दर्शनं ॥ इति पक्षोऽपि नैव स्याद्रसादौ तददर्शनात् ॥ ४८८ ॥

रत्वायोगादिति भावः ॥ ४८६ ॥ चक्षुषोरूपपुरस्कारेणैव द्रव्यग्रहणमनुभावयति ॥ तमेति ॥ तथा तत्सवारि विषयकचाक्षुषवृत्त्या । रूपाभिभवमात्रेणापि स्वयोग्यतेजोऽगृह्णत एव तदज्ञानं चानिवर्तय चक्षुः सर्वथारूपरहितं अत एव स्वायोग्यं च ब्रह्म कथं गृहीयात् । कथं च तदज्ञानं निवर्तयेदिति भावः । अयोग्यस्यापि ब्रह्मणो योग्यघटावच्छिन्नत्वात् चक्षुषा दर्शनमिति शंकां च पूर्वदृष्टान्तेन बद्धृषितामपि दृष्टान्तांतरमुखेन निराकरोति ॥ घटस्येति ॥ ४८७ ॥ दृष्टान्तांतरकथनस्य भावं स्वयमेव दर्शयति ॥ यो

येति ॥ ४८८ ॥ अतः रसादौ चक्षुषाऽज्ञाननिवृत्त्यदर्शनात् ॥ ४८९ ॥ किंच घटादावविद्यानिवृत्तावाविद्यकघटादीनां साक्षाच्चाविद्यकभूधरादीनांच भ्रम एव भवति किल । शुक्तिरजतादावविद्यकरजतादीनां भ्रमनिवृत्तिस्स्यादिति तत्परोक्तिः तदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमिति सूचयितुं मपि भ्रममत्रैव प्रसजयन्नुभयत्रापि तत्तद्वृत्तिनिवर्त्यान्ताज्ञानपक्षे दोषमाह ॥ एकस्येति ॥ भ्रमनाश इत्युपलक्षणं । घटादौ भ्रमानुवृत्तिश्च ग्राह्या । उत्तरत्रापि भ्रमपदं घटादौ भ्रमाभावस्याप्युपलक्षणं । भ्रान्त्यर्थं भ्रान्त्यभावार्थश्च । कल्पनाऽपेक्षिता । अन्यथा एकाज्ञाननाशेऽपसरणे वा सर्वेषामपि भ्रमप्रसंगात् भ्रमनिवृत्तिप्रसंगाच्च । न च तत्तद्वृत्त्यभावान्न सर्वेषां भ्रमादिक

चक्षुर्योग्यघटस्थोपि किं रसश्चक्षुषेक्ष्यते ॥ अतस्त्वाविषयाज्ञानं कथं वृत्त्या निवर्त्यतां ॥ ४८९ ॥
 एकस्य भ्रमनाशस्योदेकाज्ञानविनाशने ॥ तत्रैव पुनरन्येषां स्वस्वाज्ञानैर्भ्रमः किल ॥ ४९० ॥
 एवं च तत्तद्भ्रान्त्यर्थबहुज्ञानप्रकल्पने ॥ अतिस्थिरतरेवस्तुन्यनन्ताज्ञानकल्पना ॥ ४९१ ॥

मिति वाच्यं । अविद्यानिवृत्त्यर्थमेव हि वृत्त्यनुसरणं । अविद्यायाश्चैकत्वे एकस्य वृत्त्या च तन्निवृत्तौ कथं न सर्वेषां भ्रमः । न हि देवदत्तगृहदीपेनांधकारनाशे तस्यैव घटप्रतीतिर्नान्यस्येत्यस्ति । न च तत्तच्चिन्तामभेदघटनाय तत्तद्वृत्त्युपयोगः । घटनशब्दस्य संपत्त्यर्थकत्वेऽभेदसंपत्तेरनादित्वेन वृत्तेरनुपयोगात् । उपस्थित्यर्थत्वे घटवृत्तेऽस्ति चिदंतराभेदाविषयकत्वेन घटव्यवसायस्य पटप्रतीतिव ज्ञानस्य स्वाविषयेऽपस्थापकत्वस्यैवायोगेन पुनर्नवृत्तेर्वैयर्थ्यात् । चिद्रूपचिदंतराभेदबोधस्याप्यनादित्वेन तद्धेतुतयापि वृत्तेरनुपयोगादा

वरणनिवर्तकतथैवोपयोगोवाच्यः । सचाज्ञानैकत्वपक्षे एकवृत्त्या जातएवतिकथंनतदधिष्ठानचैतन्यसर्वेषां भ्रमः । सौभर्यादियोगि
नामैककत्रस्थितानां बहुदूरस्थानानां देहगस्वाशरभेदानुभवदर्शनविद्यमानाभेदानुभवायतत्रतत्रगमनस्यानपेक्षितत्वाच्च वृत्तेरुपयो
गः । सर्वगतजीवपक्षे तु नितरामनुपयोगः । तस्मात्तत्तद्भृत्तिनिवत्यनैकाज्ञानपक्षे एव परेणादरणीयः ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ सोऽन्य
युक्तइत्याह ॥ भावरूपमिति ॥ तेन भावरूपनिबिडावयवानंताज्ञानैरावृतत्वेन ॥ ४९२ ॥ अधिष्ठानचैतन्यस्य घटप्रकाशत्वे
दोषांतरंचाह ॥ बहिष्ठमिति ॥ तद्धटाद्यधिष्ठानचैतन्यं । नचवाच्यं जीवचैतन्यमेव स्पष्टायामपरोक्षवृत्तौ प्रतिफलितंसद्ब्रूदनि

भाव रूपं च तेऽज्ञानैतेन स्यादगुणं द्रवत् ॥ ४९२ ॥ बहिष्ठतद्धिचैतन्यं जीवस्त्वं त
स्थितस्सदा ॥ ज्ञानत्रयद्वयवहता न्यस्तस्मात्किं केन संगतं ॥ ४९३ ॥

कंठगत्वाऽधिष्ठानचैतन्येन कीभूय न दनुभवमेव स्वानुभवी करोतीति । अरूपद्रव्यस्यात्मनः कालस्य दर्पणइव प्रतिफलनस्यैवायोगा
त् । रूपवति दर्पणादोवव प्रतिफलनदर्शनेनारूपायाश्च वृत्तेः प्रतिफलनोपाधित्वायोगाच्च । अन्यथा वृत्त्यभिमुखनयनादेरपि प्रतिफ
लनप्रसंगात् । किंचलिङ्गदेहनयनगोलकादिनामध्ये प्रतिरुद्धस्यात्मनः कथं तत्र प्रतिफलनं । नहि कुञ्जव्यवहितमुखस्य बहिष्ठदर्पणे प्र
तिफलनदृष्टं । नवामहाप्रकाशस्य सूर्यस्य तरुपत्रादिना प्रतिरुद्धस्य जले प्रतिफलनदृष्टं । वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्य वृत्तिविशिष्टत
या घटाधिष्ठानचैतन्यस्य घटाविशिष्टतया विशिष्टयोस्तयोरैक्यायोगाच्च । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन प्रतिमुखगतमालिन्यस्य

मुखइव प्रतिफलितचैतन्यस्यबिम्बभूतचैतन्येस्वकार्यासमर्पकत्वाच्च । घटाधिष्ठानचैतन्येऽनारोपितवृत्तेस्तदज्ञाननिवर्तकत्वायत्व
यापिकस्मिंश्चित्संबन्धेवक्तव्येतैनैवसर्वसामंजस्यात्बकबन्धस्यास्यनिर्बन्धनत्वापाताच्च ॥ ४९३ ॥ प्रबलदूषणांतरंचाह ॥ ऐक्या
दिति ॥ तेन अधिष्ठानचैतन्येन । अस्यजीवस्य । तद्भात्रमात्रदर्शी । अत्रमात्रपदेनतदनुभूतमुखदुःखादस्मद्भजनद्वाराश्रवणव्य
वच्छिद्यते ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ यतस्मात् । नचवाच्येदेहव्यवहितत्वात्नेदेहवृत्त्यायज्ञदत्तचैतन्यानुभवइति । घटव्यव

ऐक्यात्तेनैवदृष्टेयव्यव्यवहर्तृता ॥ यज्ञदत्तेनदृष्टार्थव्यवहारंतरथैवहि ॥ ४९४ ॥ देव
दत्तोपितद्भात्रमात्रदर्शीकरोत्वयं ॥ व्यावहारिकभेदोदैरेक्यस्यचसमत्वतः ॥ ४९५ ॥
अवच्छेदकभेदश्चतत्रात्रापिचयत्समः ॥ वृत्तिद्वाराबहिर्यात्रातेनैक्यंचापियत्समं
॥ ४९६ ॥ घटोपस्थापिकावृत्तिर्ब्रह्मोपस्थापिकैव न ॥ तदुल्लेखप्रकारस्यनतरांस्थापिकाहिसा ॥ ४९७ ॥

हितचैतन्येपिसाम्यात् । योग्यघटवृत्त्याऽयोग्यस्यापिघटावच्छिन्नचैतन्यस्योल्लेखे योग्यदेहवृत्त्यादेहावच्छिन्नचैतन्योल्लेखस्या
पिसंभवात् । नहि वृत्तेःपक्षपातोस्ति । प्रत्युतयज्ञदत्तोयमितिवृत्तेरुपनीतजीवसहितदेहोल्लेखित्वस्या यंघटइतिवृत्तौचैतन्या
सहितघटमात्रोल्लेखित्वस्यचसर्वानुभवसिद्धत्वेनवैपरीत्यस्यैवकुंशक्यत्वाच्च ॥ ४९६ ॥ अस्तुतिहिवृत्तिरेवाधिष्ठानचैतन्यविषयि
णीसतीतदृष्टंसर्वस्वस्वामिजीवस्योपस्थापयतीतिशंका मुकविधयादूषितामपिदोषांतरणदूषयितुमाह ॥ घटोपस्थापिकेति ॥ घट

विषयकोपिहिव्यवसायोघटमात्रमुपस्थापये ऋतुतत्कार्थजलहरणादिकं । यस्यतदुल्लेखपिसंदेहः किमुवाच्यंतस्यतत्कार्थानुपस्थापक
त्वमितिभावः ॥ ४९७ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ यदीति ॥ ४९८ ॥ तस्यन्नमस्य । तेनज्ञानेन । परेणापिव्यावहारिकभेदांगीकारे
णजीवचैतन्यस्यततोभिन्नत्वादितिभावः ॥ ४९९ ॥ चैतन्यप्रतिफलनस्यदूषितत्वात्पक्षांतरमाशङ्कते ॥ वृत्तीति ॥ अयं देह

यद्यधिष्ठानचैतन्यतस्यतस्यभ्रमस्तव ॥ घटोहमितिवातस्याकारोऽयंघटइत्युत
॥ ४९८ ॥ आद्योक्तिनेन्देहस्यव्यवहर्तुःप्रयोजनं ॥ ४९९ ॥ वृत्तिद्वाराबहिर्गत्वाते
नैकीभावमेत्ययं ॥ अतस्तज्ज्ञानमेवास्याज्ञानंव्यवहृतियदि ॥ देहांतस्तर्हिजी
वस्याभावाच्चिजीवतातनोः ॥ ५०० ॥ अणुनिर्देशोजीवोऽयंयथमंतर्बहिश्चरेत् ॥
दूरस्थसूर्यचंद्रासिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ५०१ ॥ किंचैवंसतिदेहांतःपुनरागत्यदे
हिनः ॥ घटोहमित्येवतेनजन्याव्यवहृतिर्भवेत् ॥ ५०२ ॥ कुतोघटोयमित्येवमा
कारासांप्रजायते ॥ जलस्यानयनार्थंचस्वादरेपूरयेज्जलं ॥ ५०३ ॥

स्थोजीवः । स्वयमेवननुप्रातिफलनमुखेन । उपलक्षणंचैतत् । वृत्तेर्मृत्युदूतत्वाभावेजीवापकर्षकत्वासंभवाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ५०० ॥
॥ ५०१ ॥ वृत्तिद्वाराबहिर्गमनमेवासंभावितमित्युक्तं । गमनेपिदोषमाह ॥ किंचेति ॥ एवंसति घटोहमितिज्ञानेनेति । तेनज्ञा

नेन । साव्यवहृतिः । अपहसति ॥ जलस्येति ॥ स्वस्यैवघटत्वादितिभावः ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ एवंव्यवहारः घटोहमितिब्यवहारः । अनुभवः घटोहमित्यनुभवः । इतिहेतोः ॥ ५०४ ॥ अस्मिन् अयमित्युल्लिख्यमाने । अयमित्युल्लेखोअधिष्ठानोल्लेखो नभवतीत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ स्वात्मानमिति ॥ साक्षिचित् सर्वसाक्षिभूताब्रह्मचित् । ब्रह्मचिदित्येववक्तव्यसाक्षिचिदिति वचनं अहमित्युल्लेखमनुभावयितुं । अंशं अयंघटइतिप्रतीतेःप्रथमांशं । स्वतःस्वस्मात् अधिष्ठानचैतन्यादित्यर्थः । अयमित्यु

अनुभूत्यनुसारेणव्यवहारादिजायते ॥ नचैवंव्यवहारोस्तिस्मादनुभवोपिन ॥ अतोनेता दशारोपइत्यनारोपितंजगत् ॥ ५०४ ॥ द्वितीयेत्विदमंशेस्मिन्नाधिष्ठानप्रतीतिता ॥ स्वात्मानमहमित्येवह्युल्लेखेत्साक्षिचित्सदा ॥ अयमित्युल्लिखन्नंशंतं पृथक्कुरुतेस्वतः ॥ ५०५ ॥ स्वयमेवह्यधिष्ठानंनासावंशोपियःपृथक् ॥ अधिष्ठानोल्लेखशून्यंघटज्ञानंनतद्भ्रमः ॥ निरधिष्ठानकभ्रान्तिर्बाह्यानामेवनावयोः ॥ ५०६ ॥ अथवृत्तिरियंतर्हिघटारोपकथागता ॥ घटापरोक्षवृत्तिरस्याद्धटस्यैद्रिययोगतः ॥ घटस्यैद्रिययोगश्चघटेसत्येवनान्यथा ॥ ५०७ ॥ ॥

ल्लिख्यमानः अंशः नाधिष्ठानचैतन्यं । तस्यस्वस्वरूपेऽहमित्युल्लेखस्यैवोचितत्वात् । नह्यनिर्दंषदार्थभूतमात्मचैतन्यं स्वेनैवस्वयमिदमित्युल्लिख्यमानंक्वापिदृष्टमितिभावः ॥ ५०५ ॥ असौअयमित्युल्लिख्यमानः । अंशः देशकालरूपः । यःअंशः । पृथक् अहमित्युल्लिख्यमानचैतन्यादन्यत् । तत्तस्मात् । अयमित्यंशस्याधिष्ठानचैतन्यानुल्लेखत्वात् ॥ ५०६ ॥ अयंघटइतिप्रतीतेश्चैतन्य

रूपत्वपक्षप्रमात्वं प्रसाध्य वृत्तिरूपत्वपक्षेऽपि द्विधा तत्साधयति ॥ अथेति ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ यत्तस्मात् । दृश्यस्य दृशि आरोपे
ण हि मिथ्यात्वमुच्यते परेण । अयं घट इति दृशश्च वृत्तिरूपत्वे तदोपस्य परेणाप्यनङ्गीकारात् घटादेरनारोपितत्वमिति भावः ॥ ५०९ ॥
दोषांतरंचाह ॥ दृग्दृश्येति ॥ उपलक्षणंचेदं । वृत्त्याऽयमिति तुल्यलक्ष्यमानयोर्देशकालयोरधिष्ठानत्वाङ्गीकारात् निरधिष्ठानञ्च
मस्यायोगाच्च न वृत्तेऽन्वयमिति यः पि द्रष्टव्यं । नन्वयमिति न कालादेरल्लेखः । किंत्वधिष्ठानचैतन्यस्यातो नैष दोष इति चेन्न । प्रागुक्तदो

अतो वृत्तेऽप्युरासन्निकर्षस्य घटको घटः ॥ अस्यैवेति कथं तत्स्य वृत्त्यास्यात्कल्पनावद ॥ ५०८ ॥
वृत्तेऽन्वयस्य तत्रारोपो न ते मते ॥ यद्दृशोऽन्यत्र नारोप इत्यनारोपितं जगत् ॥ ५०९ ॥ दृग्दृ
श्ययोर्गोचरयोगेन मिथ्यात्वाशापिते गता ॥ ५१० ॥ न चैवं वृत्तिरेवास्मिन् घटे तद्ब्रह्मता भ्रमः ॥
चक्षुर्वृत्तावरूपस्य चैतन्यस्याप्रकाशनात् ॥ ५११ ॥ न हीदमिति वाङ्मयसाधं भासते दृशि ॥
अतो धिष्ठानविज्ञानशून्योऽयं स्याद्भ्रमः कथं ॥ ५१२ ॥ घटाक्षसन्निकर्षोऽन्याया वृत्तिस्तं घटं हि सा ॥
प्रागेव संतमन्यत्र स्व(स्यां वा) सिन्वा कल्पयेत्कथं ॥ ५१३ ॥

षत्रयस्यापरिहारात् । सर्वानुभवविरोधात् । क्षणिकत्ववादिनं प्रति घटादेः स्थैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाभावप्रसङ्गाच्च ॥ ५१० ॥ वृत्तौ चैत
न्यल्लेखोऽयमनुपपन्न इत्याह ॥ न चैति ॥ तद्ब्रह्मता भ्रमः अधिष्ठानचैतन्याख्यब्रह्माभेद भ्रमः । अयमिति यधिष्ठानचैतन्यमुल्लि
ख्य तत्स्य घट इति घटरूपत्वं न वृत्तिरल्लिखतीति भावः ॥ ५११ ॥ दृशि चाक्षुषज्ञाने ॥ ५१२ ॥ अस्मिन्नपि पक्षे प्रागुक्तदोषद्वयंच

स्मारयति ॥ घटेति ॥ ५१३ ॥ चैतन्यभ्रमपक्षेऽनंदोषमुपपादयति ॥ वृत्त्येति ॥ उक्तः वृत्तिभ्रमपक्षे ॥ ५१४ ॥ चैतन्यभ्रमपक्षेदोषांतरंचाह ॥ किंचेति ॥ सा अहंघटइत्यादिरूपा । घटश्चेतनोनेतिसंबंधः । अद्वैतब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेवेत्यर्थः । तस्मात् इदानीमेवबाधितभ्रांतिविषयत्वात् ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ अन्यज्जडांतरंचैतन्यांतरंबा । साभ्रांतिः अधिष्ठानचैतन्यरूपाअयंघट

वृत्त्याज्ञानेविनष्टेहिस्यादधिष्ठानदृग्भ्रमः ॥ वृत्तिश्चोक्तप्रकारेणघटेसत्येवनान्यथा ॥ भ्रमात्पूर्वचसन्नर्थोब्रह्मवन्नभ्रमोद्भवः ॥ ५१४ ॥ किंचाहंघटइत्येवचैतन्यंचेद्धटभ्रमः ॥ गौरोहमिति वृत्तिर्हिभ्रांतिस्माप्राप्तिभासिकी ॥ ५१५ ॥ नचेतनोघटइतिबाधस्याद्वैवदर्शनात् ॥ व्यावहारिकतातस्माद्धटादेर्जगतोगता ॥ ५१६ ॥ इदमित्यन्यदुल्लिख्यतद्भेदंघटेयदि ॥ उल्लिखेद्ब्रह्मचैतन्यंसाभ्रांतिरपिपूर्ववत् ॥ नासावयमितिस्पष्टबाधस्यैवाद्यदर्शनात् ॥ ५१७ ॥ स्वस्मिन्वादेशकालेवाघटोस्तीत्युल्लिखेद्यदि ॥ नायंतर्हिघटारोपःप्राक्सिद्धस्यविशिष्टधीः ॥ ५१८ ॥

इतिभ्रांतिः । पूर्ववत् प्राप्तिभासिकीत्यर्थः । असौ अयमित्युल्लिख्यमानोदेशकलादिः । अयं घटः ॥ ५१७ ॥ नन्वधिष्ठानचैतन्यं स्वाभेदमन्याभेदवानोल्लिखति । किंत्वयंदेशकालसंबंधीमत्संबंधीवेतिदेशकालाद्याश्रितत्वमेवोल्लिखति । तच्चेदानीमबाधितमेवेति कथंप्राप्तिभासिकत्वमिति चेत् । सत्यं । एवंतर्हिप्रमात्वमेवस्यात् नभ्रांतिवमित्याह ॥ स्वस्मिन्निति ॥ देशसहितः

कालः देशकालः । विशिष्टधीः मयिमकुटमिति वत् भूतले घटइति वद्वा विशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ ५१८ ॥ देशादीत्यत्रादिपदेन आ-
धारतया प्रतीयमानं चैतन्यं च गृह्यते । धर्मिणस्तादात्म्यारोपं वदता परेण तस्याप्यधिष्ठानत्वा नङ्गीकारात् ॥ ५१९ ॥ भ्रमस्सर्वत्र दृ-
श्यत इत्यत्र भ्रमपदेन धर्म्यारोपो ग्राह्यः ॥ ५२० ॥ प्रातिभासिकत्वदोषं परिहर्तुं पुनर्दृष्टिपक्षमालंबते ॥ अथेति ॥ तस्याः अधिष्ठा-

अधिष्ठानोऽल्लेखशून्यत्वाच्च नायं भ्रमस्तव ॥ न हि देशाद्यधिष्ठानं नाप्यत्रायमिति भ्रमः ॥ ५१९ ॥
अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं भ्रमः किल भवन्मते ॥ इदं रजतमित्येव भ्रमस्सर्वत्र दृश्यते ॥ ५२० ॥ अथे-
यं मानसी वृत्तिरधिष्ठानचिन्ता हितां ॥ इदमित्युल्लिखं त्यस्या घटाभेदं च पश्यति ॥ अयमेव घटा-
रोप इति पक्षो न शोभते ॥ ५२१ ॥ अधिष्ठानदृग्वाध्यस्तस्यारोपो हि ते मते ॥ अतो द्विर्यं रूपशू-
न्यकथं चाक्षुषधीस्स्पृशेत् ॥ ५२२ ॥ यदि स्पृशेत्तदाऽज्ञानं विना दृश्यस्पृष्टमेव तत् ॥ उल्लिखंती ज-
डाभेदं च तेनैकमुल्लिखेत् ॥ ५२३ ॥ इदानीमेव बाधेन स्यात्तदा प्रातिभासिकी ॥ एवं च घटकु-
ब्जादेर्व्यावहारिकता गता ॥ भिक्षाजिघृक्षया यातं श्वाजग्राहपदे किल ॥ ५२४ ॥

न चितः । सामान्यतएव चैतन्योभेदग्रहणात् न प्रातिभासिकत्वमिति भावः ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ अस्मिन्नपि पक्षे प्रागुक्तदूषणद्वयं
स्मारयन् प्रातिभासिकत्वमेव स्थापयति ॥ अधिष्ठानेति ॥ अज्ञानं अधिष्ठानं चैतन्यावरकाज्ञानं । तत्तु अधिष्ठानचैतन्यं ॥ ५२३ ॥
तदास्पृष्टचैतन्यमुल्लिख्य घटाभेदस्याप्युल्लेखे न हि स्पृष्टदृष्टेशु निअयमश्वइति सामान्यतः प्रतीतावपि बाधो नेत्यस्ति । एवं चेदमाभा-

णकमागतं परस्येत्याह ॥ भिक्षेति ॥ व्यावहारिकत्वाख्यस्वेष्टलाभाय प्रयतमानस्य प्रातिभासिकत्वाख्यमहादोषप्राप्तेरिति भावः ॥ ५२४ ॥ सा अयं घट इति वृत्तिः ॥ ५२५ ॥ उभयतः पाशरज्ज्वाच भ्रमं वारयति ॥ यदीति ॥ एतदेवोपपादयति ॥ प्रमाणस्येति ॥ घटप्रमाणभूताधिष्ठानचैतन्यस्येत्यर्थः । अवैकल्ये अज्ञानेन वैकल्याभावे । दोषाभावात् अप्रामाण्यकारणीभूतदोषाभावात् । ग्रहः अयं घट इति ज्ञानं । प्रमा प्रमैव स्यात् न भ्रमः । अप्रामाण्यपरतत्त्ववादिना त्वयापि दोषादेव जगद्भ्रम इति वक्तव्यं । दोषश्चाज्ञानमेव अतो देशे च काले च घटो स्तीत्येव सोऽह्निषेत् ॥ अयं च न घटारोपः प्राक्सिद्धस्य विशिष्टधीः ॥ ५२६ ॥ यद्य ज्ञानाद्वैकल्यं ब्रह्मणस्तीहि न भ्रमः ॥ यद्यज्ञानेन वैकल्यं ब्रह्मणस्तीहि न भ्रमः ॥ प्रमाणस्य ह्यवैकल्ये दोषाभावाद्ब्रह्मप्रमा ॥ प्रमाणस्य हि वैकल्याद्धटस्याग्रहणं तव ॥ ५२६ ॥ यद्यारोपं विनापि स्याद्धटो नाम वस्थितिः ॥ तर्ह्यनारोपितं सर्वजगद्ब्रह्म वदेव हि ॥ ५२७ ॥ यद्यारोपं विना न स्यात्सर्वप्रातीतिकं भवेत् ॥ प्रमाणस्य हि वैकल्यात्कस्याग्रहणमुच्यते ॥ अज्ञानाद्येव कस्मात्प्रातीतिकमभून्मते ॥ ५२८ ॥ तेन चाधिष्ठानचैतन्यस्य वैकल्याभावे नासौ तस्य दोष इति तच्चैतन्यं घटादिप्रमैव स्यात् न भ्रम इति भावः । प्रमाणस्याधिष्ठानचैतन्यस्य वैकल्यात् अज्ञानकृतवैकल्यात् । तव मते प्रमाणवैकल्यात् घटादीनामग्रहणं वदतो मतवैकल्ये सति कथं घटादिग्रहणरूपो भ्रम स्यात् एवं च प्रमाणस्याज्ञानकृतवैकल्याभावे दोषाभावाद्भ्रमः । वैकल्ये चार्थग्रहणशक्त्यभावाद्भ्रम इति नोभयथापि जगद्भ्रम इति भावः ॥ ५२६ ॥ प्रकारांतरेणाप्युभयतः पाशरज्जुमाह ॥ यद्यारोपमिति ॥ ५२७ ॥ प्रातीतिकं प्रतीतिदशायामेव विद्यमानं ॥ ५२८ ॥

आरोपकुठनं प्रातीतिकत्वपरिहाराय घटादीनां कदाचिदारोपाभाव इत्यर्थः । निर्घटं आरोपाभावदशायां आरोपितस्याप्यभावावश्यभावेन घटरहितं । कुठने आरोपकुठने । कुठनं परिहारः । प्रातीतिकत्वपरिहारायां गीकृतारोपकुठनस्य पुनरारोपोपायाभावेन कदापि परिहारो न स्यादिति भावः । अतः घटाभावेन घटापरोक्षवृत्तिजनकसंयोगस्याप्यभावात् ॥ ५२९ ॥
॥ ५३० ॥ आरोपकुठने आरोपकुठनदशायामपि । स्यात् घटस्याच्चेदित्यर्थः । आरोपाभावे स्थितस्यानारोपितत्वमेवेत्यत्र दृष्टान्तं

आरोपकुठनं चेत्स्यात्तदा घटानिवर्तने ॥ निर्घटं जगदेतत्स्यात्सन्निकर्षाद्यसंभवात् ॥ ५२९ ॥ चक्षुष्ट्वेत्तैरयोगेन कुठनेनास्ति कुठनं ॥ अतः पुनर्भ्रमायोगादघटं भूतलं भवेत् ॥ ५३० ॥ आरोपकुठने चेत्स्यात्तद्वन्नारोपितो घटः ॥ नारोपितो हि सोऽश्वस्याद्योऽश्वभावेऽपि तिष्ठति ॥ ५३१ ॥ घटो ज्ञानेन जन्यश्च तर्हीदं पूर्वतां कुतः ॥ अज्ञानस्य ब्रह्मणश्च सदा सर्वत्र वर्तनात् ॥ ५३२ ॥ मृदाद्यभावाद्वा भूच्चैत्तत्किमज्ञानजनते ॥ यदि तत्सर्वमन्यसाद्धटस्तस्माद्भूविष्यति ॥ ५३३ ॥

माह ॥ नेति ॥ अश्वभावे अश्वारोपाभावे ॥ ५३१ ॥ घटस्य भ्रमजन्यत्वे दोषांतरमप्याह ॥ घट इति ॥ अज्ञानेन ज्ञानेन च तिद्धे धापदच्छेदः । ज्ञानेन ब्रह्मज्ञानेन । घटादीनामज्ञानसहितब्रह्मभ्रममात्रसंभूतत्वे तयो रभयोरप्यनादित्वाद्धटादीनामप्यनादित्वं स्यादित्यर्थः ॥ ५३२ ॥ तन्मृदादिकं । तेमते । घटादिवन्मृदादीनामप्यज्ञानब्रह्मभ्रममात्रजन्यत्वेनेत्यनादिकालमारभ्य स्युरिति

भावः । अन्यस्मात् अज्ञानब्रह्मव्यतिरिक्तात्कुलालदेः ॥ ५३३ ॥ बाधकांतरंचाह ॥ यदीति ॥ मठांतः मायिमठांतः । ब्रह्म
 भ्रमजन्यत्वस्यतैरैवाधोषितत्वादितिभावः ॥ ५३४ ॥ स्वाज्ञानेनस्वभ्रमेणघटशरावोदंचनादिकंकुलालशालायामेवसृजतीतिपेर
 णांगीकारात्तमपिहसति ॥ किमिति ॥ ब्रह्मणः परकीयब्रह्मणः । मायिमतेप्रातिभासिकस्थलीयस्सर्वस्यभ्रमजत्वपि प्रातिभा
 सिकं यत्राज्ञानंतत्रैवसृजति । नतुव्यावहारिकमितिमंदाशंकांपरिहरति ॥ किंदीर्घेति ॥ बाधेचिरकालीनत्वाल्पकालीनत्वविशेष

यद्यज्ञानेनतेब्रह्मघटंभ्रांत्यैवकल्पयेत् ॥ मठांतर्घटसंतानैःकुतोनापूर्यतेस्थली ॥ ५३४ ॥

किंकुलालस्यशालैवब्रह्मणःक्षीरसागरः ॥ किंदीर्घादीर्घबाधाभ्यांविशेषोबाध्यवस्तुनोः

॥५३५॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांहृष्टकारणचक्रतः ॥ तत्तत्कार्यस्यजन्मास्तुतेऽज्ञानंतवति

ष्ठतु ॥५३६॥ यदीदमंशोब्रह्मस्यादिनंदरूपताकथं ॥ स्वैर्यासिद्धिःपदार्थानांदेशकालावि

वक्षणे ॥५३७॥ घटंताडयतादंडैःप्रायोब्रह्मापिताडितोयदौपनिषदत्वेस्वच्छलंल्यक्त्वैवदृश्यते ॥५३८॥

सद्भवेत्यारोपस्योभयत्रसाम्यात्सृष्टौसाम्यमपरिहार्यमेवेतिभावः ॥ ५३५ ॥ हृष्टजन्मेतिसंबंधः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिबद

ताऽऽज्ञानस्यघटादौतदर्शनात्तस्मादजन्मचसूचयति ॥ ५३६ ॥ अयंघटइतिज्ञानस्येदमंशेनचैतन्योल्लेखांगीकारेपुनरपिदूषणद्व

यमाह ॥ यदीति ॥ ब्रह्मणःपरेणांगीकृतमनिदं पदार्थत्वं । सोयंघटइतिप्रत्यभिज्ञयातद्देशकालस्थितस्यैवतद्देशकालेपिस्थितिर्वा

धनात् घटादीनांस्वैर्यामितिक्षणिकत्ववादिनंप्रतिपरेणान्युच्यत । तदपिनस्यादितिभावः ॥ ५३७ ॥ घटोत्पत्तिसमयेघटंभ्रांत्या

पश्यन्कुम्भकारोधिष्ठानभूतं ब्रह्माप्ययमिति पश्यतीति परस्य प्रक्रिया । तत्र ब्रह्मणो नीरूपद्रव्यत्वाच्चक्षुषत्वमिति दूषणप्रागुक्तं औपनिषदत्वाच्च तस्य न चक्षुषत्वमिति साहचर्यमुद्रयाऽऽह ॥ घटमिति ॥ ताडयता कुललेन ॥ ५३८ ॥ अयं घट इत्यत्र दंशस्य ब्रह्मपरत्वे सार्वजनीनानुभवविरोधाख्यदोषं च साहचर्यमुद्रयाऽऽह ॥ किमिति ॥ सूत्रं सूत्रस्थानीयं । यथा सूत्रस्य भाष्येण व्याख्यानं क्रियते तथा नुभवस्यापि कुतो व्याख्यानं क्रियत इति भावः ॥ ५३९ ॥ प्रकारांतरेणाप्यनुभवविरोधमाह ॥ घट इति ॥ यत्तु यस्मात् ।

किं लोकानुभवस्सूत्रेण भाष्यमपेक्षते ॥ देशकालस्य मेव दंतं दित्याहुर्हिलौकिकाः ॥ ५३९ ॥
घटोयमिति धीर्भातिः किल लोकास्य संमता ॥ यद्ब्रह्म घटतादात्म्यधील्वंतस्याः परोवदेत् ॥ ५४० ॥
घटे नायं घट इति याभ्रांतिस्मा प्रमा किल ॥ यद्ब्रह्म घटनेत्यर्थस्तस्याः परमते भवेत् ॥ ५४१ ॥ यस्य
ह्यत्र मकालेऽपि सिद्धिस्त्वमतसंमता ॥ अनारोपितमेव दं ब्रह्म वद्विघटादिकं ॥ ५४२ ॥ अना
नुभवं किं स्वस्य सर्वानुभवबाधितं ॥ मिथ्यात्वे बहु कल्प्यस्यात्तत्तस्मैत्यमिदं जगत् ॥ ५४३ ॥

तस्याः घटोयमिति धियः ॥ ५४० ॥ घटे पुरोवर्तिनितस्मिन् घटे । यत्तु यस्मात् । तस्याः नायं घट इति प्रतीतेः ॥ ५४१ ॥ सन्निकर्षघटक
तथा घटादीनां प्राक्सत्त्वमिति पूर्वमुक्तं । इदानीं घटादेः प्रातीतिकत्वमंगीकुर्वतः परस्य प्रक्रियैव सिद्धमित्याह ॥ यस्यैव
दादेः । स्वमतसंमता मायावादिमतसंमता । अज्ञानमुखादिवत् घटादेः प्रातीतिकत्वानंगीकारादिति भावः ॥ ५४२ ॥ किंच मिथ्यात्वांगी

कारेसर्वानुभवविरुद्धं बहुप्रमेयं कल्पनीयं । सत्यत्वांगीकारेतुनकापिकल्पना । अतोलाघवाख्यतर्कानुगृहीतत्वात्सत्यत्वप्रमाणान्ये
वसुहृद्वानीत्याह ॥ अनानुभविकमिति ॥ ततः कल्पनागौरवाभावात् ॥ ५४३ ॥ परपक्षे कल्पनागौरवमेव प्रदर्शयति ॥ प्रधानेति ॥
प्रधानं सत्यरजतसर्पादिकं । सर्पघटादिभ्रमे आकारसादृश्यस्याप्येक्षितत्वात्सोपि गृहीतः । प्रधानसदृशाकारवर्णयदधिष्ठानं शुक्ति
रज्ज्वादि । तद्दर्शने । तथा तथा भ्रमः । रजतसाम्येरजतभ्रमः रज्ज्वादिसाम्येरज्ज्वादिभ्रमः ॥ ५४४ ॥ तदेव दर्शयति ॥ पृथिवीति ॥

प्रधानसदृशाकारवर्णाधिष्ठानदर्शने ॥ तथा तथा भ्रमोपि स्यान्नान्यथा यत्र कुत्रचित् ॥ ५४४ ॥
पृथुबुधोदराकारघटवर्णशिवादिके ॥ घटभ्रमस्तथैवोर्ध्वस्थाणवादौ पुरुषभ्रमः ॥ रजताकार
सदृशवर्णेतुरजतभ्रमः ॥ ५४५ ॥ विचित्राकारवर्णानामनंतानंतधर्मिणां ॥ शुद्धब्रह्मण्यधि
ष्ठाने विश्वविभ्रमसिद्ध्ये ॥ स्वभावसिद्धा सिद्धा भूजगदाकारवर्णता ॥ ५४६ ॥

॥ ५४५ ॥ अस्वधिष्ठानस्य प्रधानसदृशाकारवर्णता । प्रकृते किमागतमित्यत आह ॥ विचित्रेति ॥ अनंतानंतवर्णानामनंतानंतध
र्मिणां महीमहीधरसरित्समुद्रघटपटादिधर्मिणां अधिष्ठाने आरोपाधिष्ठानइतिसंबंधः । स्वभावसिद्धा अनारोपिता । जगदका
रवर्णता जगतः आरोप्यमाणजगतः तत्प्रधानभूतजगदंतरस्य वार्योय आकारो वर्णश्च तत्समानाकारवर्णतेत्यर्थः । अनंतानंतजग
दारोपस्याधिष्ठानभूतं ब्रह्म परमार्थतएव जगत्सदृशानंतानंतवर्णाकारभरितं भवेदिति भावः ॥ ५४६ ॥ अधिष्ठानवर्णाकारादेः पार

मार्थं अधिष्ठानसत्यत्ववादिनस्तवैवापेक्षितं । अतोनास्माभिः पृथक्प्रयतितव्यमित्याह ॥ अधिष्ठानमिति ॥ अन्यथा अधिष्ठानस्याप्यारोपितत्वेनिरधिष्ठानकभ्रांतिवादिता बौद्धतेत्यर्थः । व्यावहारिकविभ्रमे व्यावहारिकस्यविभ्रमे । हिशब्देनशुत्स्यादिसविकल्पकप्रमाबाध्यस्यप्रातिभासिकस्यव्यावहारिकाधिष्ठानत्वसंभवेपि ब्रह्मप्रमैकबाध्यस्यव्यावहारिकस्यनिर्विकल्पकरूपचरमप्रमाविषयीभूतंशुद्धब्रह्मैवाधिष्ठानमितिपरप्रसिद्धिसूचयति ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ सोपाधिकभ्रमत्वांगीकारोपिब्रह्मणोजगदाकारत्वनमु

अधिष्ठानमनारोप्यतवैवावश्यकमते ॥ ब्रह्मणः पारमाथ्यहिनसिद्ध्यदन्यथातव ॥ ५४७ ॥ निरधिष्ठानकभ्रांतिवादिताचभवेद्भुवं ॥ अधिष्ठानं हिशुद्धं तव्यावहारिकविभ्रमे ॥ ५४८ ॥ सोपाधिकभ्रमेपिस्यादुपाधेस्तादृगात्मता ॥ पीतः पीतेनपि तेनतिक्तस्तिक्तेनतेनहि ॥ ५४९ ॥ तवोपाधिरविवैवतत्राकारादिकल्पितं ॥ उपाध्यंतरशून्यत्वान्निरुपाधिकमेवतत् ॥ ५५० ॥ ॥

चतीत्याह ॥ सोपाधिकेति ॥ तादृगात्मता भ्रमप्रकारीभूताकारगुणसदृशाकारगुणवत्तेत्यर्थः । पीतः शंखेपीतइतिभ्रमइत्यर्थः पीतेन पीतवर्णेन । पिक्तेन पिक्ताख्योपाधिनाभवतीत्यर्थः । तिक्तः गुडस्तिक्तइतिभ्रमः । तिक्तेन तिक्तरसयुक्तेन । तेनपिप्तेन ॥ ५४९ ॥ तवमते उपाधिः जगदारोपोपाधिः । तत्रअविद्यायां । अविद्यायाएवकल्पितत्वादितिभावः । तत् अविद्यायांकल्पि

तमाकारवर्णादिकं ॥ ५५० ॥ तन्निष्ठनियताकारभ्रांत्यै अविद्यानिष्ठनिरुपाधिकनियतजगद्भ्रमेहेतुभूतनानाकारवर्णरसादिभ्रांत्यै । तथा आरोप्यमाणाविद्यानिष्ठाकारादिसदृशाकारादि प्रधानीभूतजगदंतरसदृशाकारवच्चेत्यर्थः । निरुपाधिकभ्रमेअधिष्ठानस्यैव प्रधानसादृश्यनियमात्जगद्भ्रमस्यौपाधिकत्वोपितद्भ्रमसिद्ध्यर्थमुक्तरीत्यायुपाधौजगदंगीकार्यं तस्यनिरुपाधिकभ्रमसिद्ध्यत्वेनांतस्तद्भ्रान्त्यर्थमेवाधिष्ठानभूतेब्रह्मणिपारमार्थिकजगदंतरप्रधानीभूतजगदंतरचांगीकार्यं । एवंचसोपाधिकभ्रमत्वांगीकारोपिपरस्यजगच्चतुष्टयकल्पनयाकल्पनागौरवं । बकबंधप्रयासश्चाधिकोभूत् । अस्मदुक्तदोषपरिजिहीषातुशीर्षपगमेपिनभवतीतिभावः । अतः

तन्निष्ठनियताकारभ्रांत्यैब्रह्मभवेत्तथा ॥ अतो जगद्भ्रमायाभूद्ब्रह्मैवजगदंतरं ॥ ५५१ ॥
ममास्तुतज्जगत्सत्यंमनोरथोपमं ॥ इदंजगत्तैवैवास्तुमिथ्यामिथ्यात्ववादिनः ॥ ५५२ ॥
पटस्थलेघटभ्रांतिर्घटदेशेपटभ्रमः ॥ नक्वापिविद्येतवस्तुव्यत्यासोविभ्रमस्यहि ॥ ५५३ ॥

द्विप्रकारकभ्रमेपिब्रह्मणिजगदंतरस्यावश्यकत्वात् ॥ ५५१ ॥ तज्जगत् ब्रह्मणित्वयांगीकृतंजगत् । मनोरथरथोपमंइदंजगत् । अतएवमिथ्या मिथ्याभूतं । तवैवास्त्वितिसंबंधः । मिथ्यात्ववादेब्रह्मणिसत्यजगदंतरस्यांगीकर्तव्यत्वात्कल्पनागौरवं । सत्यत्ववादेतु ब्रह्मणिजगदंतरस्याकल्प्यत्वात्कल्पनालाघवं । ममास्तुतज्जगदितिपरपरिहासायवा अस्यैवजगतःविश्वरूपस्यहरेःपादाद्यवयवलो मनखाद्याश्रितत्वाद्भोक्तृमितिभावः ॥ ५५२ ॥ प्रतीतिनियमान्यथानुपपत्त्यापिब्रह्मणिनियताकारोवाजगत्सत्यत्वंवाच्यमित्याह ॥ ५

देनि ॥ वस्तुव्यत्यासः उक्तविधयावस्तुव्यत्यासः ॥ ५५३ ॥ तद् वस्तुव्यत्यासं विना तत्तत्पदार्थज्ञानं । ब्रह्म मिथ्यात्वपक्षेऽधिष्ठानभू-
तं ब्रह्म । तादृशं घटभ्रमस्थले घटसदृशकारं । पटभ्रमस्थले पटसदृशकारमित्यर्थः । तादृशी अधिष्ठानब्रह्मसदृशी । सत्यत्वपक्षे स्वस्व-
हेतून्त्याः । तन्मुद्रादिस्वकारणजाताः । तस्मात् घटप्रमास्थले घटस्यैव विद्यमानत्वात् । पटप्रमास्थले पटस्यैव विद्यमानत्वात् । इति
व्यवस्थाश्रयेण न वा प्रतीतिनियमोऽवश्यक इत्यर्थः । इतः मिथ्यात्वपक्षोऽकाधिष्ठानसारूप्यनियमात् सत्यत्वपक्षोऽक्तस्वस्वकारणनियत-
तत्तदास्याद्यदि ब्रह्मतत्त्वतत्रैव तादृशं ॥ स्वयमस्ति न चान्यत्र ततोऽत्रातिश्रुतादृशी ॥ ५५४ ॥
अधिष्ठानानुसारेण तत्र तत्रैव जायते ॥ इति वा स्वस्वहेतून्त्याः पदार्थास्तत्र तत्राहि ॥ ५५५ ॥
संति स्वभावतस्तस्मात्तत्र तत्रैव तादृशी ॥ मतिर्व्यत्यासतो नोतिव्यवस्थाश्रयेण न वा ॥ इतस्तु
तीयः पंथास्तु न मुरारेऽप्यविद्यते ॥ ५५६ ॥ पक्षद्वयेऽपि नास्माकं हानिरुक्तप्रकारतः ॥ शुद्धजगत्पू-
र्वपक्षे जडपक्षांतरजगत् ॥ ५५७ ॥ मिथ्याचेत्तद्भवेत्प्रातिभासिकं क्षणिकत्ववत् ॥ इदानीमे-
व बाधेन तन्त्रारोपोऽपि बाधितः ॥ तदा सत्यजगदिदं भवेन्मम निराकुलं ॥ ५५८ ॥

कार्यनियमाच्च । मुरारेऽस्तृतीयः पंथा इति लोकेऽवदन्ति । अतः न मुरारेऽरित्युक्तं । मुरारिनामा कश्चिन्मिश्रः । तेनाप्यत्र तृतीयपक्षोऽन-
यनं कर्तुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ शुद्धं ब्रह्म चेत्तन्मात्मकं । पूर्वपक्षे मिथ्यात्वपक्षे । पक्षांतरे सत्यत्वपक्षे ।
कार्यनियमेनैव प्रतीतिनियमस्य सिद्धत्वेन ब्रह्मात्मकजगतो न पक्षणादित्यर्थः ॥ ५५७ ॥ द्वयोर्जगतोः सत्यत्वायोगात् एकस्य मिथ्या

त्वक्कव्यमिति चेत् । सत्यं । तथापि जडजगन्मिथ्या किंतु ब्रह्मात्मकं जगदेव मिथ्येत्यत्र युक्तिमाह ॥ मिथ्या चेदिति ॥ त जडजगत्तो मिथ्यात्वाय कल्प्यमान ब्रह्मात्मकं जगत् । क्षणिकत्ववत् ब्रह्मण्यारोपितक्षणीकत्ववत् । प्रातिभासिकं भवेत् । मिथ्यात्वेऽपि अपशदमिथ्यात्वयोग्यस्यादित्यर्थः । इदानीं संसारदशायां बाधेन त्वयामयाकदापि नास्तीति निषिध्यमानत्वेन । तत्र जगदाकारसदृशकारसहिते ब्रह्मणि । आरोपः मदीयजडजगदारोपः । बाधितः युक्तिबाधितः । प्रधानसादृश्याभावात् भ्रमनियमयोग्यनियताकाराभावाच्चानुपपन्न इत्यर्थः । इदमस्य ग्रंथकारस्वकौशलं । यद्बहुविधचर्चायामपि स्वाभिमतपक्षएव पर्यवसानं । तदा

अधिष्ठानानंतराभावात्कथं ब्रह्मणिकल्पितं ॥ भवेत्तन्न ह्यधिष्ठानपारंपर्ये च ते मते ॥ ५५९ ॥

मायासृष्टिर्न नियता मंत्रशक्त्यवसायतः ॥ फणीकुर्यान्मणीकुर्यात्तृणीकुर्याच्च तत्पुनः ॥ ५६० ॥

अयं तु नियतारोपो रूप्यसर्पभ्रमादिवत् ॥ उक्ताव्यवस्थान्नात्प्राथम्यं सुस्थानर्थस्ततस्तव ॥ ५६१ ॥

आरोपबाधे । अधिष्ठानानंतराभावात् एतद्ब्रह्मातिरिक्ताधिष्ठानाभावात् । अगत्याऽधिष्ठानानंतरांगीकारेऽपि सिद्धांत इत्याह ॥ न हीति ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ रजतसर्पादिभ्रमवत् जगद्भ्रमस्यापि व्यवस्थितभ्रमत्वात् प्रधानाधिष्ठानसादृश्यादिनियमः । मायासृष्टेस्त्वव्यवस्थितभ्रमत्वाच्च तदपेक्षणं । अतोऽपि नियमायासृष्टिरित्याह ॥ मायेति ॥ सा मायासृष्टिः । मंत्रशक्तीत्युपलक्षणं । औषधशक्तिश्च ब्रह्मा । तत् मायाविना प्रदर्शितमौषधादिकं । फणीकुर्यात् पूर्वसर्पत्वेन प्रदर्शयेत् । मणीकुर्यात् पुनस्तदेवमणित्वेन प्रदर्शयेत् ।

तृणीकुर्वीत् तृणत्वेनप्रदर्शयेत् । एवमन्यदपिदृष्टव्यं । यतएवमेतत्रौषधबलोल्यन्त्रत्वेनएकत्रैवनानाप्रकारा । अतोमायासृष्टिर्ननि
यतेतिपूर्वेणान्वयः । अतस्तत्रसादृश्यानपेक्षणंनदोषाय जगद्भ्रमस्तूक्तविधयापरमतेनियतत्वात् अधिष्ठानसादृश्यादेवभवतीति
भावः । एतेन जगत्सृष्टिर्नमायासृष्टिः नियतप्रतीतिकसृष्टित्वात् । घटादिसृष्टिवदितिमायासृष्टत्वेनापिनिमित्थात्वमितिसूचितं
॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ प्रकारांतरेणापिनिमित्थात्वमतेपिजगत्सत्यतासाधयति ॥ अधिष्ठानमिति ॥ ५६२ ॥ तदधिष्ठानप्रधानंनच ।

अधिष्ठानप्रधानंचसमसत्ताकमेवहि ॥ दृश्यतेरजतारोपेसपारोपादिकेषुच ॥ ५६२ ॥ सदृशंचत
दन्योन्यनियतभ्रमसिद्ध्ये ॥ अतएवप्रधानंतदारोप्यादधिकंयतः ॥ ५६३ ॥ तद्वाधेपिनतद्वाधोदोषः
काचादिरेवच ॥ तथाविधोयतोदृष्टस्त्रितयंतभ्रमेपिसत् ॥ ५६४ ॥ इयंविभ्रममर्यादास्वीकार्यालोक
संमता ॥ दृष्टस्यास्यपरित्यागेस्याददृष्टस्यकल्पना ॥ ५६५ ॥ तद्विभ्रमसिद्ध्यर्थप्रधानंजगदंतरं
अधिष्ठानब्रह्मसमसत्ताकंस्यादनिच्छतः ॥ दोषोपितादृक्कल्प्यस्यादुक्तोदोषोनचेद्भवेत् ॥ ५६६ ॥

तत् आपणस्थरजतादिकं । तद्वाधे आरोपितरजतबाधे । नतद्वाधः अधिष्ठानप्रधानबाधोनेत्यर्थः । तथाविधः अधिष्ठानप्र
धानसदृशः । आरोप्यमाणादधिकसत्ताकः तद्वाधेप्यबाध्यइत्यर्थः । त्रितयं । अधिष्ठानप्रधानदोषाख्यंकारणत्रयं ॥ ५६३ ॥
॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ तत् । तस्मात् अधिष्ठानप्रधानदोषाणांसांन्यस्यभ्रममात्रेदृष्ट्वेनवैषम्यकरणायोगात् । नचेत् अस्यप्रमे

यस्यपरित्यागे । त्रयाणांमध्ये एकस्यैवपारमार्थिकत्वांगीकारइत्यर्थः ॥ ५६६ ॥ नन्वंगीक्रियतेप्रधानभूतजगदंतरं । तदपिव्यावहारिकमेवेतिचेत् । न । तस्याप्यारोपेपुनःप्रधानांतरस्यापेक्षितत्वेनानवस्थाप्रसंगात् । जगन्मिथ्यात्वस्याद्याव्यसिद्धत्वेनाप्रामाणिकानवस्थायादोषत्वात् । तथापिचक्षुषीनिमील्यवदंतंप्रत्याह ॥ व्यावहार्यमिति ॥ ५६७ ॥ कार्यकार्ये जगति । पूर्वं पूर्वं अतीतमतीतजगत् । प्रधानंचेदितिसंबंधः । तदुपादानं तत्कार्योपादानं कपालादिकं । तद्भागाः तस्यकपालस्यपूर्वपूर्वभा

व्यावहार्यप्रधानंचेदधिष्ठानंचतादृशं ॥ बलात्स्यात्सदृशेतोहिक्कुतोविसदृशेवद ॥ ५६७ ॥

अधिष्ठानांतरंवाच्यमधिष्ठानभ्रमेयदि ॥ तदाप्रधानभ्रांतौचस्यात्प्रधानानांतरंतव ॥ ५६८ ॥

पूर्वपूर्वप्रधानंचेत्कार्यकार्यममापिहि ॥ उपादानमधिष्ठानंतद्भागास्तस्यतस्यच ॥ ५६९ ॥

इदमेवह्यधिष्ठानंप्रतीतेरनुसारतः ॥ नब्रह्मनेहनानेतितत्रविश्वाप्रतीतितः ॥ ५७० ॥ ब्रह्मवा

व्यावहार्यस्यादधिष्ठानंतदंशकः ॥ तस्यस्युस्तत्तदंशाश्चतस्यतस्यप्रधानवत् ॥ ५७१ ॥

गाः । तस्यतस्य उत्तरोत्तरकार्यस्य ॥ ५६९ ॥ प्रतीतेः स्वस्योपादानाभिन्नतयातस्यतस्यकार्यस्यप्रतीतेः । ब्रह्मन घटाद्यारोपाधिष्ठानं । तदात्मकतयाऽप्रतीतेः । नह्ययंघटइत्युक्तेब्रह्मघटइतिवाब्रह्मणिघटइतिवाकोपिलोकःप्रत्येति । ममत्वयंघटइत्युक्तेएतत्कपालात्मकोघटइतिवा कपालेघटइतिवाऽर्थःसर्वस्यापिसंमतः । युक्तयंतरंचाह ॥ नेहेति ॥ तत्रब्रह्मणि । लटा पराभिमतभ्रमकालएवब्रह्मणिजगदभावस्यैवव्युत्पन्नस्यप्रतीयमानत्वात् ॥ ५७० ॥ पराभिमताधिष्ठानस्यैवव्यावहारिकत्वं तदर्थपरंपरांचोपपा

दयति ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मवा व्यावहार्यमधिष्ठानस्यादितिसंबधः । तदंशकाः ब्रह्मावयवाः । तस्यब्रह्मणस्त्युः । आरोपाधिष्ठानं । तत्तदंशः तस्यतस्यांशस्यांशःपूर्वपूर्वांशः । तस्यतस्योत्तरोत्तरांशस्य । नचब्रह्मणोनिरंशत्वंवाच्यं । सहस्रशीर्षेत्यादिनातस्यापि सांशत्वप्रतीतिः । सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वमाहिम्नीतिहोवाचेतिश्रुत्यास्वस्यैवस्याधिष्ठानत्वप्रतिपादनाच्च ॥ ५७१ ॥ ननुकपालादीनामिथ्यात्वात्कथमधिष्ठानत्वमित्यतआह ॥ निरधिष्ठाननेति ॥ तस्याधिष्ठानस्य । अन्यथा मिथ्याभूतस्याधिष्ठानत्वं

निरधिष्ठानतातुस्यात्सर्वथातस्यवर्जने ॥ अन्यथानिरधिष्ठानोभ्रमस्याद्रजतभ्रमः ॥ ५७२ ॥
अथवाजडमात्रस्यब्रह्माधिष्ठानमस्तुते ॥ ब्रह्मणोजीवएवास्तुयत्सोहमितितेभ्रमः ॥ ५७३ ॥
मिथोजीवैक्यवादेचजीवोजीवांतरस्यभूः ॥ एवंचानंतजीवास्तेभूयासुभ्रमभूमयः ॥ ५७४ ॥
यदिभीर्ब्रह्महत्यायाभीतोभवजगत्क्षयात् ॥ अब्रह्मवादितापीष्टातवभादानुसारिणः ॥ ५७५ ॥
ब्रह्मवादाजगद्भ्रैदस्सहयांतुवनंतरं ॥ प्रकारद्वयतोल्घ्वीसर्वत्रैकप्रकारता ॥ ५७६ ॥

नचेत् ॥ ५७२ ॥ अधिष्ठानांतरमप्याह ॥ मिथइति ॥ जडानांजीवैआरोपः । जीवस्तुजीवांतरे । तस्यपुनर्जीवांतरे । एवंवाऽधिष्ठानपरंपरास्यादितिभावः । भ्रमभूमयः आरोपाधिष्ठानानि ॥ ५७४ ॥ उभयोरपिदोषत्वंस्फोरयितुंब्रह्महत्यायाःजगत्क्षयादित्युक्तं । भादानुसारिणः निरीश्वरभाट्टानुसारिणः ॥ ५७५ ॥ ब्रह्मसत्यतावादस्यकागतिरित्यतआह ॥ ब्रह्मवादाइति ॥

प्रकारद्वयतः ब्रह्मणस्सत्यत्वं जगतो मिथ्यात्वमिति प्रकारद्वयात् । सर्वत्र ब्रह्मणि जगति च । एकप्रकारता मिथ्यात्वं ॥ ५७६ ॥
 कुत एवमधिष्ठानपरंपराकल्पनमित्यत आह ॥ लोक इति ॥ अधिष्ठानप्रधानयोस्सत्तासाम्यदृष्टेरितिसंबंधः । एतत्समस्तं प्रधान
 परंपरावत् अधिष्ठानपारंपर्यं । विपरीते अधिष्ठानस्य सत्यत्वेन परंपरानपेक्षणे । विपर्ययः जगतोऽपि तदनपेक्षणमित्यर्थः । अप्रामा
 णिकप्रधानपरंपरामादाय जगतो मिथ्यात्वकल्पने ब्रह्मणोऽप्यधिष्ठानपरंपरामादाय मिथ्यात्वं कल्प्यते । उभयोरपि सत्तासाम्यस्य लोके
 दृष्टत्वात् । सत्यत्वे तु द्वयोरपि सत्यत्वं स्यात् । वैषम्यकथनेऽदृष्टकल्पनेति भावः ॥ ५७७ ॥ एतदेव विज्ञादयति ॥ आरोप्यमाणा

लोके सत्तासाम्यदृष्टेरधिष्ठानप्रधानयोः ॥ कल्प्यमेतत्समस्तं च विपरीतो विपर्ययः ॥ ५७७ ॥
 आरोप्यमाणादधिकसत्ताकत्वं यतस्त्रिषु ॥ लोकसिद्धभ्रमे व्याप्तं तदभावे तु न भ्रमः ॥ व्याप
 कस्य निवृत्तौ च किं स्याद्वाप्यस्य वर्तनं ॥ ५७८ ॥

दिति ॥ त्रिषु अधिष्ठानप्रधानदोषेषु । ननु लोकेऽपि प्रधानादीनां व्यावहारिकत्वमेव ममततंत्रं न त्वारोप्यमाणादधिकसत्ताकत्व
 मिति चेत् तर्ह्यधिष्ठानशुक्तिशकलादेरपि तदेव तव मते तंत्रमिति जगदारोपाधिष्ठानं ब्रह्मापि व्यावहार्यं स्यात् । तत्राप्यधिष्ठानपरंपरासौ
 लभ्यतूक्तमेव । यदि चाधिष्ठानभूतब्रह्मणः पारमार्थ्यायाधिष्ठानमात्रे व्यावहारिकत्वमात्रं नालं । किं त्वारोप्यमाणादधिकसत्ताकत्व
 मेव प्रयोजकमिति वदसि । तर्हि प्रधानादावपि तदेव तंत्रं स्यात् । वैषम्यकरणे कारणभावादिति भावेनोक्तं आरोप्यमाणादधिकसत्ता

कत्वंयतस्त्रिष्विति ॥ ५७८ ॥ अपिचदोषैणैवभ्रमोनस्वतइत्यप्रामाण्यपरतस्त्वत्रादिनःपरस्यापिसंमतं । दोषश्चजगद्भ्रमेपरमतेऽविद्यैव । तस्याश्चदोषत्वविचार्यमाणेनयुक्तिसहं । एवंचदोषामूलज्ञानविषयत्वादपिजगतस्सत्यत्वमेवव्याप्यमित्याह ॥ किंचेति॥ अत्रजगद्भ्रमे ॥ ५७९ ॥ दोषलक्षणमाह ॥ अविद्यमानमिति ॥ भ्रमकालइत्यस्याविद्यमानमित्यत्रापिसंबंधः ॥ ५८० ॥ अज्ञानस्यजगदुपादानत्वात्तनदोषत्वमितिसह्यतमाह ॥ उपादानमिति ॥ उपादानंजगदुपादानं । एवंचप्रागविद्यमानस्यजगतस्स

किंचदोषोपिकोत्रस्यादितिचिंत्यविवेकिभिः ॥ ५७९ ॥ अविद्यमानमेवार्थभ्रमकालेतुयस्थिरः ॥ प्रदर्शयतिलोकस्यसदोषइतिगीयते ॥ करणेषुयथाकाचोयथार्थैष्वतिदूरता ॥ ५८० ॥ उपादानंतवाज्ञानंततुवत्कार्यकारकं ॥ भ्रमकालेतुयन्नइयेत्कः पश्येत्तस्यदोषतां ॥ ५८१ ॥ यत्प्रवृत्तौभ्रमस्यापिप्रवृत्तिस्स्यात्पदेपदे ॥ यन्निवृत्तौनिवृत्तिश्चभ्रमस्यसहिंपडितैः ॥ ५८२ ॥ दोषइत्युच्यतेऽनीदृग्ज्ञानंतजगत्रये ॥ कथंदोषोभवेत्पश्यप्रतिकर्मव्यवस्थितिं ॥ नचेत्तनुः पटेदोषोमृदोषोमृण्मयेभवेत् ॥ ५८३ ॥

त्तासंबंधाख्योत्पत्तिहेतुत्वात्भ्रमकालेऽविद्यमानार्थदर्शयितृत्वाख्यदोषलक्षणमविद्यायानंयदतइतिभावः । अतएवभ्रमोपादानत्वेपिमनसइवनदोषता । भ्रमकालेस्थिरत्वाभावाच्चनदोषत्वमित्याह ॥ भ्रमकालइति ॥ घटपटादिभ्रमकालइत्यर्थः । यदज्ञानं ॥ ५८१ ॥ ननुभ्रमकालेस्थिरत्वाभावेकुतो नदोषत्वमित्यतआह ॥ यत्प्रवृत्ताविति ॥ यस्यदोषस्यप्रवृत्तौसंपत्तावित्यर्थः ।

तेऽज्ञानं । जगत्रयेअनीदृक् भ्रमकालेसंपत्तिमतून । किंतुभ्रमकालेनिवृत्तिमदेव । अतोभ्रमानुपयोगिनस्तस्यकथंदोषत्वमिति भावः । ननुभ्रमकालेऽज्ञानस्यकुतोनाशइत्यतआह ॥ पश्येति ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थितिं घटवृत्त्याघटाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञान निवृत्तौसत्यां तच्चैतन्यंतस्यघटस्यज्ञानमिति याविषयव्यवस्थापिकाप्रक्रिया तामित्यर्थः । कर्मपदस्यविषयवाचित्वात् । अत्रह्य विद्यानिवृत्त्युत्तरकालएवभ्रमइतिस्पष्टप्रतीयते । तस्मान्नानुक्तोपालंभइतिभावः । नचेत् उपादानस्यदोषत्वाभावोनेचेत् ॥ ५८२ ॥

किंचकुड्येनवस्त्रेणतमसावाऽऽवृतेघटे ॥ ज्ञानमात्रनिरोधेनप्रमानापिचाप्रमा ॥ ५८४ ॥
तस्मादावरणाज्ञानंस्याज्ज्ञानप्रतिबंधकं ॥ भ्रमहेतुःकथंदोषोभावाज्ञानमिदंवद ॥ ५८५ ॥
तददोषस्यदोषत्वभ्रमोयस्तवेचेतसि ॥ तत्रदोषोभवेच्छब्दभावाज्ञानंपरंतव ॥ ५८६ ॥
तस्माद्योग्यप्रधानादेरभावाच्चजगन्मृषा ॥ ५८७ ॥

॥ ५८३ ॥ आवरणत्वेचाज्ञानस्यभ्रमप्रमारूपज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वमेवन्याय्यं । भ्रमहेतुत्वरूपदोषत्वंकथंस्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ ५८४ ॥ तस्मात् आवरणस्यज्ञानमात्रप्रतिबंधकत्वदर्शनात् । भावाज्ञानं भावरूपाज्ञानं । ज्ञानप्रागभावरूपस्याज्ञानस्यज्ञान हेतुत्वदर्शनाद्भावेत्युक्तं ॥ ५८५ ॥ तत्तस्मात् उक्तविधयाऽज्ञानस्यदोषत्वायोगात् । तत्र अदोषाज्ञानस्यदोषत्वभ्रमे । शब्द भावाज्ञानं आवरणशब्दस्वभावाज्ञानं ॥ ५८६ ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आदिपदेनाधिष्ठानंदोषश्चगृह्यते ॥ ५८७ ॥

युत्तर्यतेरणापि प्राचीनजगतः प्रधानत्वं दूषयति ॥ अतीतेति ॥ प्राचीनजगतः प्रधानत्वं दत्तात्स्मृतिजन्य एवायं भ्रमो वक्तव्यो न तु तदनुभवजन्यः । कल्पांतरे नष्टस्य तस्यास्मिन्कल्पे द्रष्टुमशक्यत्वादित्याह ॥ तत्संस्कारेणेति ॥ तस्य प्राचीनजगतः संस्कारेण संस्कारजन्यस्येत्यर्थः । इदानीमस्मिन्कल्पे । नष्टदृष्टेः नष्टप्राचीनकल्पीयजगद्दृष्टेः । भ्रमांतरे कल्पांतरां भ्रमे । एतत्कल्पीय भ्रम इति यावत् । अदृष्टत्वात् अदर्शनात् । अधुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ५८८ ॥ अयं मिदानीतनजगदारोपः । ततः अयं भ्रमोन्यः अनु

अतीतकल्पेऽतीतं यत्प्रधानं तज्जगत्ताव ॥ तत्संस्कारेण चेदानीमारोप्यते घटादयः ॥
इति वाच्यं नष्टदृष्टेरदृष्टत्वाद्भ्रमांतरे ॥ ५८८ ॥ यतो नुभूयमानस्यैवारोपोयमभूवत्ते ॥
भ्रमोन्योऽयं प्रधानस्य संस्कारोद्बोधजोऽभूवत् ॥ ५८९ ॥ भ्रमहेतुस्संस्कारोऽयं दिजीवेषु जूं
भते ॥ जातिस्मरत्वसिद्ध्यर्थं तपांस्यासंस्तदावृथा ॥ ५९० ॥

भूयमानारोपादन्यः । कस्तर्हीत्यत आह ॥ प्रधानस्येति ॥ स्मर्यमाणारोप इत्यर्थः ॥ ५८९ ॥ सः कल्पांतरातीतजगद्विषयकः
जुंभते अस्मिन्काले उद्बुध्यते । तदा कल्पांतरियसकलसंस्काराणामस्मिन्कल्पे उद्बोधे । कल्पांतरियजगतः प्रधानत्वं अनुभूयमानारोपस्थलीयरजतादिवदपिन घटते । चिरकालविनष्टस्यैदानींचक्षुषाऽनुभवायोगात् । नापि स्मर्यमाणारोपस्थलीयापणस्थरजतादिवत् । जन्मांतरियस्मरणेऽप्यसमर्थानां जीवानां कल्पांतरियजगत्स्मरणे सुतरामसामर्थ्यात् । अतो द्वेधापिन तस्य प्रधानत्वमिति भा

वः ॥ ५९० ॥ प्रकारांतरेणापि प्रधानस्मरणसंभवमुपपादयति ॥ संस्कारेति ॥ संस्कारः । तत्तस्मात् । संस्काराधारत्वमनस एवेतिसमतं । घटावच्छिन्नचैतन्यस्य च देहाभावाद्भ्रमनोप्यस्ति । तदेवचपरमतेभ्रमः । अतः कथमसौ भ्रमः । स्मर्यमाणारोप इति भावः ॥ ५९१ ॥ ननु मनस एव संस्काराधारत्वं कुत इत्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ ५९२ ॥ उपसंहरति ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् उक्तन्यायात् । संस्कारस्यतिरस्कृतेः निराकरणात् । दोषस्य दूषणात् । च शब्देनाधिष्ठानखंडनाच्च । संस्काराद्ययोगेन प्रधानसं

संस्काराधारमनसोऽसत्त्वाच्च न सर्वतैते ॥ घटावच्छिन्नचैतन्ये तत्संस्कारात्कथं भ्रमः ॥ ५९१ ॥ ज्ञानोपादानमनससंस्काराधारतो चिन्ता ॥ अन्यत्रानुभवोन्यत्र संस्कार इति को वेदेत् ॥ ५९२ ॥ तत्संस्काराद्ययोगेन संस्कारस्यतिरस्कृतेः ॥ दोषस्य दूषणाच्चैव सत्यमासीज्जगत्रयं ॥ ५९३ ॥ विमतोऽयं प्रपंचस्तदनारोपित एव हि ॥ आरोपहेतुशून्यत्वाद्यथा ब्रह्मेति साध्यते ॥ ५९४ ॥ दृष्टानुसारवैरूप्येन दृष्टारोपकथावृथा ॥ इत्यारोपलतामूलं सिक्तमुष्णेन वारिणा ॥ ५९५ ॥

स्काराधिष्ठानदोषाणामयोगेन जगत्रयं सत्यमासीदिति योजना ॥ ५९३ ॥ एवं चेदमनुमानं सिद्धमित्याह ॥ विमत इति ॥ तत्तस्मात् उक्तन्यायेनोपपादितादरोपहेतुशून्यत्वादिति संबंधः ॥ ५९४ ॥ लोकसिद्धारोपकारणाभावेऽप्यमारोपो भवतु को दोष इत्यत आह ॥ दृष्टेति ॥ आरोपकथा आरोपस्य कथा । जल्पकथा दावारोपसाधनायानुमाननिरूपणमित्यर्थः । दृष्टानुसारं त्यजतः

स्वानुमानेपिशुक्तिरूप्यवदित्यादिदृष्टान्तस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् कथायामनधिकारएवस्यादिति भावः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ॥ ५९५ ॥
 आरोपहेतुशून्यत्वादित्यत्र प्रधानशून्यत्वाद्दोषशून्यत्वादिधिविधानशून्यत्वादिहेतुत्रयसूचयितुं अधिविधानशून्यत्वमात्रेणापि जगत्सत्य
 तांसाधयति ॥ आरोपेति ॥ अधिविधानशून्यत्वस्यास्मिन्नेव ग्रन्थे समर्थितत्वादस्यैवानुमानस्योदाहरणं ॥ ५९६ ॥ एवं चोभयतः
 पाशारज्जुरपि परस्परगलंबघ्नातीत्याह ॥ दृष्टानुसारेति ॥ दृष्टानुसारैरूप्ये भ्रममात्रेदृष्टकारणत्रयवैपरीत्येरेणांगीकृते सत्यत्व

आरोपयोग्याधिविधानशून्यत्वात्परमार्थसत् ॥ ब्रह्मवज्रगदेतत्स्यादिति सवसमंजसं ॥ ५९६ ॥
 दृष्टानुसारैरूप्ये सत्यं जगद्भून्मम ॥ दृष्टानुसारसारूप्ये सत्यं जगद्भून्मम ॥ ५९७ ॥ घटोहमिति न
 भ्रांतिरनानुभविकत्वतः ॥ घटोयमिति चेद्भ्रांतिस्त्वास्मिन्नासौ घटभ्रमः ॥ ५९८ ॥ स्वास्याहंत्वेन भास्य
 त्वनियमादावयोमते ॥ अन्यत्र नैक्यभ्रांतिस्मातद्भूदस्य स्फुटत्वतः ॥ ५९९ ॥

वादिनापिशुक्तिरजतादौ मिथ्यात्वेन सह दृश्यत्वस्यापि जगत्सत्यत्वेन सह दर्शनाख्यवैपरीत्यस्य वक्तुं शक्यत्वेन सत्यं जगद्भूदिति
 संबधः । द्वितीयपक्षेऽप्यारोप्यमाणाधिकसत्ताकद्रष्टृदेहेन्द्रिये ह भूयादीनां दर्शनेन जगद्भ्रमेऽपि तत्सारूप्यावश्यं भावेन देहगेहादिजगत
 स्सत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ ५९७ ॥ असौ अयमित्याकारकः । स्वस्मिन्न स्वस्मिन्नयमित्युल्लेखस्याप्यनानुभविकत्वादित्यर्थः । उभ
 यत्राप्यनानुभविकत्वस्यैव दूषणत्वात् इयमप्युभयतः पाशारज्जुः । तदेव दर्शयति ॥ स्वस्येति ॥ प्रमेयस्य प्रागुपादितत्वेऽपि संगृह्य

कथनार्थकिंचिद्विशेषकथनार्थचपुनरारंभः । सा अयंघटइतिप्रतीतिः । अन्यत्र चैतन्यादन्यत्रदेशकालादौ । तद्वेदस्य देशका
लादिभेदस्य । ऐक्याविषयत्वेचनभ्रांतिः । धर्म्यारोपस्यधर्म्यतराभेदविषयत्वनियमादितिभावः ॥५९८॥५९९॥ अन्यत्र देशका
लादौ । सत्त्वमेवार्थः प्रतीतोर्विषयः । अभेदोल्लेखित्वमांस्वितिभावः । मममतेअधिष्ठानादन्यत्रसत्त्वंनास्त्येवातःसोपिभ्रमएवेत्य
तआह ॥ अभ्रांतीति ॥ स्वस्मिन्नधिष्ठानचैतन्ये । अस्तितावदधिष्ठानचैतन्येघटः । तस्यचोक्तविधयात्रेधापिभ्रांत्ययोगेनाभ्रां

अन्यत्रसत्त्वमर्थश्चेन्नभ्रांतिसाप्रमैवहि ॥ अभ्रांतिमिद्धासत्तास्यात्स्वस्मिन्नेवघटस्यहि ॥६००॥
अहमर्थेह्याधिष्ठानेयतोनायमितिभ्रमः ॥ अयंघटइतिभ्रांतिःकथंतामुल्लिखेत्ततः ॥ अतोधि
ष्ठानदृग्प्रभ्रांतिर्वक्तुंनशक्यते ॥ ६०१ ॥ घटोयमितिवृत्तिश्चेद्दृश्याध्यासोगतोद्वाशि
नीरूपब्रह्मणश्चक्षुर्वृत्तौभानविरोधतः ॥ ६०२ ॥ अधिष्ठानब्रह्मघटभ्रमरूपानसाप्यभूत् ॥
घटावच्छिन्नमप्यभ्रंचक्षुषानहिदृश्यते ॥ ६०३ ॥

तिसिद्धएवसघटोभूदितिभावः ॥६००॥ अस्तुवाधर्म्यतरस्यघटादेस्वनिष्ठ(घटा)तदभेदविषयिणीअधिष्ठानचैतन्यरूपवायंघटइति
भ्रांतिः । तथापिस्वानुल्लेखित्वेनपराभिमतस्यस्वस्मिन्नारोपितत्वस्यनेयंसाधिकेत्याह ॥ अहमर्थइति ॥ अहमर्थे अहमित्येवोल्लि
ख्यमानार्थे । ततः अधिष्ठानअयमित्युल्लेखायोगात् । तां अधिष्ठानचितं । अधिष्ठानदृग्प्रभ्रांतिः अधिष्ठानदृग्प्रभ्रांतिः अधिष्ठानदृग्प्रभ्रांतिः

तिः अधिष्ठानोल्लेखशून्यत्वाच्चानायाचितिघटभ्रमइतिभावः । इदमभिनन्दूषणं । उत्तरतुंश्लोकद्वयव्याख्यातप्रायं ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥
॥ ६०३ ॥ अभिनन्दूषणांतरंचाह ॥ वृत्त्येति ॥ अविद्यानिवर्तकत्वेनप्रागेत्यन्नाऽयंघटइत्यपरोक्षवृत्तिः आवृतंचैतन्यंकथमयमित्यु
ल्लिखेत् । नीरूपब्रह्मोल्लेखस्यदुराग्रहगृहीतेनत्वयांगीकारेण्यवृत्तपदार्थस्यचाधुषापरोक्षप्रतीताबुल्लेखायोगात् । अतस्सर्वानुभवसिद्धे
तद्देशकालवृत्तित्वमेवसा अयमित्युल्लिखेत् । एवंचायंघटइतिवृत्तिरपिनब्रह्मणिघटारोपप्रमाणं ॥ ६०४ ॥ साहित्यमुद्रयोपसंहरति ॥

वृत्त्याऽज्ञानविनाशोहिब्रह्मणस्स्फुरणंतव ॥ वृत्तिः प्रथमसंभूताकालाद्येवावलंबते ॥ ६०४ ॥ इत्या
रोपकुठाराग्रेक्रूरधरैवदुर्घटा ॥ स्वच्छविश्वद्रुमच्छेदः कुतुतत्केनशक्यते ॥ ६०५ ॥ घटोयमिति
धीदृक्केन्याधिष्ठानभ्रमस्तव ॥ घटोयमिति वृत्तिश्चेन्नाधिष्ठानभ्रमस्तव ॥ ६०६ ॥ अनारोपितवस्तुत्वा
द्विश्वस्यत्परमार्थसत् ॥ ब्रह्मवद्वाधकोक्तीनामन्यार्थत्वंचतद्दलात् ॥ ६०७ ॥

इतीति ॥ धारा अधिष्ठानचैतन्यविषयत्वरूपधारा । तत्तस्मात् ॥ ६०५ ॥ अत्राप्युभयतः पाशरज्ज्वापरंबध्नाति ॥ घटोयमिति ॥
दृक् अधिष्ठानचैतन्यरूपादृक् । अधिष्ठानभ्रमः अधिष्ठानेस्वस्मिन्भ्रमः । युक्तिस्तूभयत्रापिप्रागुक्तैव ॥ ६०६ ॥ बाधकोक्तीनां
नेहनानेत्यादिबाधकोक्तीनां । ब्रह्मवत् असदेवदमग्रआसीदितिबाधकोक्तिप्रस्तब्रह्मवत् । तद्दलात् अनारोपितत्वबलात् ॥ ६०७ ॥

अथमित्यनुभवस्यप्रात्यक्षिकघटपटादिविषयतां चैतन्यस्यचाहमित्येवानुभवविषयतांचबहुशःप्रयोगंप्रदर्शयानुभवारूढकरोति ॥

चक्षुरादीन्द्रियैर्बाह्यबहिष्ठाथैयदीक्ष्यते ॥ घटोयमित्यादिरूपतदाज्ञानंविदुर्बुधाः ॥ ६०८ ॥
इदमंशोनानुमितौनशाब्दामपिविद्यते ॥ अपरोक्षेपरं सस्याद्बाह्याक्षैर्बाह्यवस्तुनः ॥ ६०९ ॥
स्वांगस्थश्रूषणादीनांचक्षुषावीक्षणेपिहि ॥ ममेदमित्तिवाज्ञानंमयीदमित्तिवाभवेत् ॥ ६१० ॥
साक्षाच्चसाक्षिणावेद्येसाक्ष्याधारेचवस्तुनि ॥ अहंमुखीमममुखमहंजानाम्यहंयते ॥ ६११ ॥
अहमिच्छामीत्तिवाधीस्सर्वानुभवशोधने ॥ गौरोहमित्यादिरूपोभ्रमोपिकिलतेमते॥६१२ ॥
मुखवानहमित्येवसुसावपिमतिःकिल ॥ अज्ञोहमित्तिहिभ्रांतिरज्ञानस्यापितेमते ॥ ६१३ ॥
तस्मात्प्रमाथंभ्रांतौवाजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ अहमित्युल्लिखेत्साक्षीस्वात्मानंनान्यथाक्वचित्
॥६१४॥ अतोयंघटइत्याद्यावृत्तिःप्रात्यक्षिकीध्रुवं ॥ दृग्दृश्ययोगायोगाद्यैस्साभ्रांतिर्नाभवत्सव
॥६१५॥ अधिष्ठानचिदात्मैवभ्रमोवाच्योभवन्मते॥सचाहंघटइत्याद्याकारवांत्स्यान्नचान्यथा
॥६१६॥अनानुभवविकत्वाद्यैर्भ्रमोप्येषनशोभते॥अनारोपितमेवातोजगदासीन्नसंशयः॥६१७

चक्षुरादीति ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ अतः वृत्तेर्भ्रमत्वस्यपरे

णानङ्गीकारात् चैतन्यरूपत्वस्यानानुभविकत्वाच्च ॥ ६१७ ॥ परप्रक्रियायाअनानुभविकत्वमेवप्रपञ्चयति ॥ घटोहमित्यारभ्य
दोषेभ्योभित्तिः कथंनतइत्यनेनग्रथेन । यस्यब्रह्मणः ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ तत्रतत्रस्थितं तत्तत्पदार्थाधिष्ठानतयास्थितं ।

घटोहमितियाभ्रांतिस्सापशोश्चनदृश्यते ॥ नाहंघटइतिज्ञानंमूढस्याप्यस्तिचेतसिं ॥ किंब्रह्ममूढतो
मूढघटोहमितियस्यधीः ॥ ६१८ ॥ पशोरप्यहमित्यस्तिस्सदाज्ञानमनाकुलं ॥ घटब्रह्मसदाऽज्ञानक
लंकाद्विकलंकिल ॥ ६१९ ॥ पशुश्चस्वगृहंवेत्तिवत्संवनतृणादिकं ॥ घटब्रह्म घटंवेत्तिनपटंवेत्तिकहिं
चित् ॥ पटब्रह्मपटंवेत्तिनान्यत्तिकलकदाचन ॥ ६२० ॥ तत्रतत्रास्थितं ब्रह्मतंतमर्थीकिलोल्लिखेत् ॥
नैवान्यदुल्लिखेत्स्वार्थोल्लेखनंचनसर्वदा ॥ ६२१ ॥ स्वयङ्ग्यबहुवेत्तृत्वंबालानांचसदैवहि ॥ किंब्रह्म
सर्वतश्चैवंश्रष्टंबालादपिचबालिशं ॥ ६२२ ॥ तुच्छानांपशुपक्ष्यादिजीवानांकृपयाकिल ॥ तस्याज्ञानं
विनाश्यस्यात्तदोन्मिषतिनान्यदा ॥ ६२३ ॥ जडैवमानसीवृत्तिर्जडार्थविषयासती ॥ तदज्ञानंतिर
स्कार्यात्स्वच्छानब्रह्मचिक्तिल ॥ ६२४ ॥ शुकादयोयंप्रपन्नास्सप्रपन्नोजडंकिल ॥ अहोजडस्यविज्ञा
नाजडज्ञानभीर्भवेत् ॥ अजडंतुदृढज्ञानंज्ञानंभीषयेत्किल ॥ ६२५ ॥

स्वार्थोल्लेखनं स्वार्थभूतघटाद्युल्लेखनं ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ तस्य घटाद्याधिष्ठानभूतब्रह्मणः । पशुपक्ष्यादीनामपरोक्षवृत्त्याब्रह्मणो
ऽज्ञाननिवृत्त्यङ्गीकारादितिभावः ॥ ६२३ ॥ तदज्ञानं ब्रह्मज्ञानं ॥ ६२४ ॥ जडं मानसापरोक्षज्ञानं । प्रपन्नः स्वाज्ञाननिर्हरणा

यशरणंप्राप्तः ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ अर्थसन्निकर्षजन्यापरोक्षवृत्तेरपरोक्षवृत्त्येकनिवर्त्याज्ञानावृत्तब्रह्मचैतन्यस्यचप्रागेवापेक्षिततत्तदर्थारोपरूपत्वस्ययुक्तिविरुद्धत्वाद्द्विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिविरुद्धत्वाच्चनजगतोमिथ्यात्वमित्युक्तं । इदानीमाख्याविध्यायाएवस्मृत्यास्पष्टब्रह्माणिनिषेधात्नब्रह्मचैतन्यस्यजगदारोपरूपत्वं । नापिजगतोमायिकत्वाविद्यकत्वापरपर्यायमिथ्यात्वमित्याह ॥

वेदाएवज्ञापयंतिनेन्द्रियाणीतिश्रुतिः ॥ स्तौतिब्रह्मादिदेवाश्चनेक्षतेयंस्वचक्षुषा ॥ समूहैः पशुपक्ष्याद्यैश्चक्षुषादृश्यतेकिल ॥ ६२६ ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धेयं सर्वानुभवबाधिता ॥ प्रक्रियाविक्रियाकस्मादुरीक्रियतेत्वया ॥ ६२७ ॥ किंब्रह्मणापराद्धतेनीचादपिचनीचतां ॥ यत्तस्य सर्वदाब्रूषेदोषेभीतिः कथंनते ॥ ६२८ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ॥ नयत्रश्रूयते माया लोकदृष्टिविकल्पना ॥ ६२९ ॥ त्वमाद्यः पुरुषस्साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ॥ मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ ६३० ॥ इति भागवते प्रोक्ता माया भ्रमकरीश्वरे ॥ यस्मान्निषिद्धातेनेदं कथं मायामयं जगत् ॥ ६३१ ॥ ॥

नमस्तुभ्यमिति ॥ तत्राद्यं दशमस्कंधस्थं वरुणवाक्यं । द्वितीयं प्रथमस्कंधस्थं मर्जुनवाक्यं । प्रोक्ता लोकदृष्टिविकल्पनेति वाक्यशेषेण प्रोक्ता । निषिद्धा नयत्रश्रूयत इति निषिद्धा । भागवत इत्येतदत्रापि संबध्यते । अथवा प्रोक्ता ब्रह्मभ्रमहेतुत्वेन परेण प्रोक्ता

भागवतेनिषिद्धेत्यवयोजना । मायामयमित्युपलक्षणं । आविद्यकमित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ यतयस्मात् । ततस्मात् । सर्वापेक्षितप्रमाणभूतस्मृतिरूपत्वात् ॥ ६३२ ॥ प्रकारांतरेणापिश्रुतिस्मृत्योस्संगतिमाह ॥ यद्वेति ॥ चिच्छक्त्या मायां व्युदस्येत्युक्तत्वात् भगवतस्वरूपभूतज्ञानशक्त्यैव मायायाभस्मीकृतत्वात् तन्तन्निरासाय प्रमाणांतरमपेक्षितं । तर्हि श्रुतिस्मृत्योः किंकृत्यमित्यत आह ॥ चिच्छक्तीति ॥ चिच्छक्त्या निर्दधायामाया तस्याः मायिनं तु महेश्वरमिति तद्रथोक्तशंका सैवास्थि । श्रुत्यर्थभ्रममूलत्वेनैष त्र्यबलत्वात् । स्वरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वेन भगवत्येव मायावर्तत इति मायायिनां शंका सैव भस्म । स्वकपो

नश्रूयत इति प्राह यत्स्वयं स्मृतिरूपिणी ॥ स्वशक्त्या तन्मृतां मायां श्रुतिशक्त्याप्यमीभरत् ॥ ६३२ ॥
यद्वा चिच्छक्तिर्निर्दधमाया शंका स्थि भस्मनोः ॥ उच्चाराय प्रभोस्तस्य दास्यो मन्ये श्रुतिस्मृती ॥ ६३३ ॥

लकल्पितत्वेनातिदुर्बलत्वात् । न यत्र श्रूयत इति स्मृतौ तदुपात्तश्रुतौ च भ्रमहेतुमायाया एव भगवति निवारितत्वेन सृष्ट्यर्थजगदुपादानप्रकृति कुलालो मृदमिव दोभ्यां गृह्णते भगवतो मायित्वोक्तैस्सूचितत्वेन प्राथमिकशंकाया निरस्तत्वात् मायां व्युदस्येति वाक्ये स्वरूपज्ञानस्यैवाज्ञानविरोधित्वकथनेन द्वितीयशंकाया अपि निरस्तत्वाद्बुद्धारायेत्युक्तं । निवृत्तरजस्काः पञ्चस्त्रियस्सोचिन्वन्तीति गृह्योक्तैः कर्त्रादाहेक्येन स्थिसं चयनादेस्स्त्रीकार्यत्वादिदमुक्तं । श्रुतित्वस्मृतिरूपज्ञानाद्वयोरपीति हासपुराणपञ्चमो वेदानां वेद इति वचनादंतर्भेदविवक्षया पञ्चताचोचि तेति ह दयं । भगवतस्सर्वज्ञत्वाख्ययुक्तिशक्त्यैव मायाऽभावे सिद्धेऽपि दुर्जनशंका निरासार्थमेव श्रुतिस्मृत्यु

दाहरणमितिभावः ॥ ६३३ ॥ पुनरपि भगवतोऽभ्याससंभवेऽस्मृत्युपस्कारकयुक्तीराह ॥ ब्रह्मांडेति ॥ अंतश्चतुर्दशलोकादिरूपेण बहिरावरणरूपेण च ब्रह्मण एव भ्रांतिरिति परस्य सिद्धांतः । अतएव मुक्तं । महांतः जीवन्मुक्तत्वेन ज्ञानवत्त्वात् पूज्याऽऽसनकादयः । तं महाभ्रातं महेश्वरं ॥ ६३४ ॥ असौ विपरीतार्थदर्शनस्य तमोगुणकार्यत्वं वदन् सत्वगुणप्रवर्तकः कृष्णः ॥ ६३६ ॥ योगिनोऽपि प्राग्विद्यमानार्थतत्त्वज्ञानवंतो न भ्राताः । किमु ब्रह्मेति भावेनाह ॥ कापीति ॥ सर्वदर्शने सर्वार्थदर्शने । बहुशोऽर्थसन्नि ब्रह्मांडांतर्बहिर्भ्रातं किं महान्तो महेश्वरं ॥ संमानयति ध्यायति शृण्वते मन्वते सदा ॥ ६३४ ॥ एकैका र्थभ्रांतिं मंतमपि संतस्स भ्रातरात् ॥ निष्कासयति निंदति किं ते स्वांते स्मरंति ॥ ६३५ ॥ सर्वार्थान्वि परीतांश्च बुद्धिस्सापार्थतामसी ॥ इति गीतासुयः प्राह किं भ्रातैस्त्वह्यत्यसौ ॥ ६३६ ॥ कापियोगोऽर्थसं योगो योगिनां सर्वदर्शने ॥ सोऽप्यर्थसत्तासापेक्षः किं तेषां नरिशृंगदृक् ॥ ६३७ ॥ तत्त्वज्ञानाय धर्मो स्तुयुक्तिश्शक्तिश्च वर्ततां ॥ मिथ्यादृष्टिर्न तपसा किं नैर्मोम्नि दृङ्मनेः ॥ ६३८ ॥

कर्षएव तदिन्द्रियस्याप्यस्ति । कापि व्यवहितपदार्थदर्शने अतीन्द्रियपदार्थदर्शने च योगएवार्थसंयोगइत्यर्थः । सोऽपि योगोऽपि । ध्यानमेवाहियोगः । तस्यापि प्रागर्थोपेक्ष्यत इति भावः । तत्र व्यतिरेकदृष्टांतमाह ॥ किमिति ॥ तेषां योगिनां । नरिमनुष्ये । अर्थ सत्ताभावादेव हि नृशृंगादिज्ञानाभावः । अतस्तज्ज्ञानमपि अर्थसत्तासापेक्षमिति हृदयं ॥ ६३७ ॥ धर्मादिसाधनसंपन्नत्वाच्च न तेषां मिथ्यादृष्टिरित्याह ॥ तत्त्वज्ञानायेति ॥ शक्तिः तपश्शक्तिः । न हि मिथ्याज्ञानसंपादनाय धर्माद्याचरणं कुर्वति । तत्रापि व्यतिरे

कदष्टतमाह ॥ किमिति ॥ कौर्म कूर्मसंबन्धिनः । भगवद्भक्तानामपियोगिनायदानमिथ्यादृष्टिः । किंवाच्यतदाभगवतोयोगीश्वर
स्येतिभावः ॥ ६६८ ॥ किमाक्षेपे । सत्यसर्पलंकारः । सत्यरजताचलवर्ती । अतस्सत्यार्थएवसन्मान्यइतिभावः ॥ ६६९ ॥
सर्वेषामयंघटइतिज्ञानमितिसंबन्धः । तत्र ज्ञाने । इदंता अखिलसंमता देशकालस्थतास्त्वितिसंबन्धः । अखिलसंमतत्वेनन इदमं

सत्यार्थएवसन्मान्योमिथ्यार्थानमहत्प्रियः ॥ किंरज्जुसर्पलंकारश्शुक्तिरूप्याचलेशिवः ॥ ६७० ॥
अयंघटइतिज्ञानंसर्वेषामस्तुमानसं ॥ देशकालस्थतेदंतातत्रत्वखिलसंमता ॥ ६७१ ॥ इयंभीश्वप्र
मैवास्तुब्रह्म श्रुत्युक्तसार्वभौमः ॥ अंतनिरीक्ष्यमेवास्तुकिमप्रामाणिकोक्तिभिः ॥ ६७२ ॥ अथदृग्द
श्यसंबन्धयोगात्केवलमीदृशी ॥ कुसुदृष्टिर्हित्वावाच्यासापिशोच्यामहात्मनां ॥ ६७३ ॥ एवंस
तिचदृश्यस्यदृक्संबन्धोपिकोवद ॥ अध्यासाध्यस्तभावश्चेत्सोपिसम्यग्विविच्यतां ॥ ६७४ ॥ आरो
परूपज्ञानत्वमध्यासत्वंहिकेवलं ॥ अध्यस्तत्वंचतज्ज्ञानज्ञेयत्वंनततोपरं ॥ ६७५ ॥ अतस्त्वयोक्त
स्संबन्धोज्ञानज्ञेयत्वमेवाहि ॥ नसंयोगस्तयोरारसीत्समवायोपिनह्यभूत् ॥ ६७६ ॥

शस्यब्रह्मपरत्वोक्तौसर्वानुभवविरोधंचदोषसूचयति ॥ ६७७ ॥ दृग्दृश्यसंबन्धयोगात्अयंघटइतिज्ञानस्यमानसत्वं । अतएव
दृश्यस्यब्रह्मण्यारोपश्चेतिशंकांसवित्तरंदूषयति ॥ अथेति ॥ ईदृशी दृश्यस्य दृशिआरोपइत्येवमाकारा ॥ ६७८ ॥ एवं सति
दृश्यस्यदृश्यारोपेसति ॥ ६७९ ॥ अतः अध्यासाध्यस्तभावस्यापि ज्ञानज्ञेयत्वएवपर्यवसानात् । तयोःज्ञानज्ञेयोः ॥ ६८० ॥

अयं त्वयायंततोङीकृतोज्ञानज्ञेयत्वरूपः । वृत्तिः अंतःकरणवृत्तिः ॥ ६४६ ॥ अनयोः वृत्तिघटयोः । तयोः घटतदधिष्ठानचैतन्ययोः ॥ ६४७ ॥ पृथक् आरोपात्पृथक् आरोपातिरिक्तब्रह्मणि घटसत्त्वं च आरोपोपयोगितायां ऽङ्गीक्रियते चेदित्यर्थः ॥ ६४८ ॥ तत्र घटे तदधिष्ठानचैतन्यरूपज्ञाने चेत्यर्थः । संयुक्तसमवायमुपपादयति ॥ घटेनेति ॥ ६४९ ॥ एवं चेत् घटब्रह्मसंयोगेनैव चिद्रूपज्ञानस्य घटज्ञा

अयंतु वृत्तिघटयोरप्यस्यैव स्वभावतः ॥ वृत्तिज्ञानं घटो ज्ञेय (इ) मितिको नामना ब्रवीत् ॥ ६४६ ॥ ज्ञानज्ञेयत्वमनयोः केनेति यद्विशङ्क्यते ॥ आरोप्यारोपभावो हितयोः केनेति कीर्तय ॥ संयोगसमवायौ तु नोभयोरपि संमतौ ॥ ६४७ ॥ यदि ब्रह्मणि सत्त्वं च घटस्य पृथगुच्यते ॥ तर्ह्यध्यस्तत्त्वकथनं कंठशोषणमेवने ॥ ६४८ ॥ संयुक्तसमवायाख्यसंबंधस्तत्र ते भवेत् ॥ घटेन युक्तं तद्ब्रह्म समवेता च तत्र चित् ॥ ६४९ ॥ एवं चेद्ब्रह्म संयुक्तघटाभ्रज्ञानतापिते ॥ घटज्ञाने कुतो नाभूत् संबंधस्य समत्वतः ॥ ६५० ॥ किं ज्ञाने ज्ञानतास्तीति घटज्ञानेऽपि भासते ॥ तस्माज्ज्ञाने स्थितत्वं तज्ज्ञानत्वेन प्रयोजकं ॥ ६५१ ॥

न त्वंचेत् । घटाभ्रं घटावच्छिन्नाकाशः । घटज्ञाने ब्रह्मचैतन्यात्मकघटज्ञाने । संयुक्तसमवायस्योभयत्र साभ्यादिति भावः । अतएवारोपोऽप्यपेक्षित इति चेत् न । भ्रमरूपज्ञानमेव ह्यारोपः । संबंधस्य साभ्यात् उभयत्रापि भ्रमरूपज्ञानमस्त्वित्याक्षिपंतं प्रति भ्रमरूपज्ञानात्मकारोपाभावादित्यस्यात्माश्रयग्रस्तत्वेनानुत्तरत्वात् ॥ ६५० ॥ ज्ञानात्मकब्रह्मणि घटस्य सत्त्वं तेन ज्ञेयत्वप्रयोजकं च नेत्य

त्रदृष्टान्तमाह ॥ किञ्ज्ञानइति ॥ तज्ज्ञानत्वे तस्यज्ञानस्यतज्ज्ञानत्वइत्यर्थः ॥ ६५१ ॥ अपरा ज्ञानज्ञेयत्वादध्यस्ताध्यासभावा
च्चातिरिक्ता । तत्तस्मात् प्रकारांतरेण ज्ञानज्ञेयसंबंधानिर्वाहात् । अयं अध्यासपर्यंतधावनरूपः ॥ ६५२ ॥ किंचदृष्टसंबंधेष्वेक
तराभावसंबंधांतरमेवकल्प्यं । ननुतस्यमिथ्यात्वमित्याह ॥ संबंधेति ॥ ६५३ ॥ तादृक्स्वरूपतां संबंधांतरमंतरेणविशिष्टप्रती

विषयत्वंविषयिताकाचिद्व्याख्याऽपरैवतत् ॥ सएववृत्तिघटयोरस्त्वध्यायंश्रमायते ॥ ६५२ ॥ संबंधा
भावमात्रेणवस्तुमिथ्येतिकोवेदेत् ॥ सिद्धेवस्तुनिसंबंधस्तादृक्कल्प्योहिकश्चन ॥ ६५३ ॥ घटाभावश्च
भूमिश्चयोगाभावेन किंमृषा ॥ तादृक्स्वरूपतामंततयोर्गौहिमन्वते ॥ ६५४ ॥ नचेत्परोक्षवृत्ती
नांविषयास्त्युक्तथंवद् ॥ नहिवृत्तौपदार्थानामध्यासस्तत्रविद्यते ॥ ६५५ ॥ ज्ञानज्ञेयत्वमर्यादातत्र
येनोच्यतेत्वया ॥ तेनैवदृश्यतादृक्त्वमपरोक्षोपेक्षित्यतां ॥ ६५६ ॥ अन्यथापटवृत्तिश्चघटवृत्तिः कुतो
नते ॥ ६५७ ॥ तत्तद्वृत्तित्वमेवस्याद्येनोपायेनतेमते ॥ तेनोपायेनसावृत्तिस्तत्तज्ज्ञानंभवेन्मम ॥ ६५८ ॥
तस्मात्कीलस्यलाभायनदेवालयनाशनं ॥ कुरु स्वीकुरुविश्वस्यसत्यतांभूत्यतांभज ॥ ६५९ ॥

तियोग्यस्वरूपतां । स्वरूपसंबंधविशेषमिति यावत् । तयोः भूतलघटाभावयोः ॥ ६५४ ॥ नचेत् ज्ञानज्ञेययोर्भूतलाभावयोरि
वस्वरूपसंबंधविशेषएवसंबंधो नचेत् अध्यासएवसंबंधोवाच्यश्चेदित्यर्थः । तत्र परोक्षज्ञानस्थले ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ बाधकांतरं

चाह ॥ अन्यथेति ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ गीतायां मिथ्यात्वस्य भगवैतवस्पष्टं निर्दिष्टत्वाच्च न जगन्मिथ्यात्वमित्याह ॥ असत्यमिति ॥ ते आसुराः । आसुरीणामर्थमश्रुण्विति उपक्रमात् । नष्टात्मानः अल्पबुद्ध्य इति निर्दिष्टत्वात् पूर्वपरमार्शितच्छब्दे नासुरत्वेन निर्दिष्टत्वाच्च जगतो सत्यत्ववादो न युक्त इति भावः ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ प्रकारांतरेणाप्यध्यासस्यार्थसंबंधतां दूषय

असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुरनीश्वरं ॥ अपरस्परसंभ्रूतं किमन्यत्कामहैतुकं ॥ ६६० ॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानो लपबुद्ध्यः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ६६१ ॥ इति गीतास्थकृष्णोत्सया मिथ्यात्वाशां परित्यज ॥ ६६२ ॥ घटावच्छिन्नचैतन्ये घटाध्यासो न युज्यते ॥ आत्माश्रयप्रसंगेन तादृ गभ्रांतरसंभवात् ॥ ६६३ ॥ अतो घटादेरध्यासश्शुद्धाचित्येव ते मते ॥ निरंशं शुद्धचैतन्यमेकमेवाहितत्तदा ॥ ६६४ ॥ अध्यासात्प्रागवच्छेदं भेदाद्भेदोपितन्न ॥ एवं च सर्वतन्नासीदध्यस्तं नतु किंचन ॥ ६६५ ॥ तस्मात्सर्वस्य चाध्यासात्सा सर्वस्य च दृग्भवेत् ॥ न चैतकस्यापि दृङ्स्यादध्यासस्त्वफलो भवेत् ॥ ६६६ ॥

ति ॥ घटावच्छिन्नेति ॥ न च वाच्यं घटोपलक्षितचैतन्य एवाध्यासान्नात्माश्रय इति । अध्यासात्पूर्वघटस्यैवाभावेन तदुपलक्षितत्वं स्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । तादृग्भ्रांतेः आत्माश्रयग्रस्तभ्रांतेः ॥ ६६३ ॥ शुद्धचित्ति शुद्धचैतन्यात्मकचित्ति । तत्र शुद्धचैतन्ये ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ सा घटभ्रांतित्वेनाभिमता चित् । न चैत् सर्वावभासकत्वं न चैत् । कस्यापि तस्य घटस्यापि ॥ ६६६ ॥ अफ

लत्वमेवविवेचयति ॥ अतइति ॥ अतः अध्यासस्यसर्वसाम्यात् ॥ ६६७ ॥ तयोः साक्षिचैतन्यशुक्तिरजतयोः ॥ ६६८ ॥
॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ प्रकारांतरेणाप्यनानुभाविकत्वंप्राक्सकोचेनोक्तमिदानींविस्तृत्याह ॥ अज्ञानमिति ॥ तथापि कल्पकयो

अतोध्यासान्नदृग्दृश्यभावोब्रह्मघटादिषु ॥ किंत्वध्यासेनहीनोर्थस्सोयंत्वदृशिदृश्यते ॥ ६६७ ॥
किंचशुक्त्यादिचैतन्येष्वध्यस्तंप्रातिभासिकं ॥ त्वन्मतेकरणद्वारासाक्षीकिलनिरिक्षते ॥ ६६८ ॥
तदाध्यासाध्यस्तभावसंबंधोनतयोरभूत् ॥ अतस्तोन्यस्संबंधस्तत्रावश्यंभवेत्तव ॥ ६६९ ॥ तेनै
वदृत्तिर्दृश्यानांदृगस्त्वखिलसंमता ॥ अनानुभाविकीब्रह्मचितोद्वक्तव्यथावृथा ॥ ६७० ॥ अज्ञानंकि
लसर्वत्रब्रह्मसर्वगतंकिल ॥ घटभ्रमस्तथाप्यस्यकुंभकारगृहेकिल ॥ ६७१ ॥ मृदादिकारणाभावेत
त्रापिनभवेत्किल ॥ जातेप्यनलसंयोगस्याधिक्येबाध्यतेकिल ॥ ६७२ ॥ तत्रतत्रघटेनीतेभ्रमद्वह्मा
नुगतंकिल ॥ मुद्गरेणघटेध्वस्तेभ्रमनाशोभवेत्किल ॥ ६७३ ॥ एवंब्रह्मभ्रमास्सर्वक्लृप्तास्तत्तत्स्थलेकि
ल ॥ विचित्रकार्यकर्तृणांयथाकांक्षातथाकिल ॥ ६७४ ॥ ॥ ॥

रज्ञानब्रह्मणोस्त्वगतत्वेपि । अस्यब्रह्मणः ॥ ६७१ ॥ तत्रापि कुंभकारशालायामपि ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ तत्तत्स्थले कुंभकार
कार्वादिशालायां यथाकांक्षा नानाविधजीवानांयत्रयत्राकांक्षातथैवभ्राम्यति । नतुस्वेच्छयाभ्रमः । जगत्सर्वस्याविद्यापरिणाम

पक्षे ब्रह्मणस्तद्भ्रमत्वपक्षे चोक्तं सर्ववैचित्र्यं न घटत इति भावः ॥ ६७४ ॥ अनानुभविकप्रमेयकल्पकं परमपहसति ॥ इदमिति ॥ ६७५ ॥
 सः भ्रमः । रजतार्थिनोऽपिरज्जुसर्पभ्रमसंपत्तौ रज्जुसर्पभ्रम एव जायते । नतुरजतभ्रमः । सर्पाथिनोऽपिरजतभ्रमकारणसंपत्तौ रजत
 भ्रम एव जायते । नतु सर्पभ्रमः । एवं च परमते भ्रमकारणयोरज्ञानब्रह्मणोऽस्मिन् सर्वत्र सद्भावेऽपि कुलालशालाया मेव घटभ्रमः कुर्वित्वा
 इदं विवेककौशल्यं ब्रह्मणो वा भ्रमस्य वा ॥ उता ज्ञानस्य किं वा तच्छास्त्रकर्तुर्न वेदग्रहं ॥ ६७६ ॥
 भ्रमकारणसंपत्तौ भ्रमस्सर्वत्र संभवेत् ॥ प्रयोजनानुसारेण सनियोक्तुं न शक्यते ॥ ६७६ ॥
 भ्रमजत्वकथा तस्माद्भ्रान्तश्चोत्रागरोचते ॥ स्वप्ने हेतूद्भवं सर्वकार्यमित्यतिनिर्मलं ॥ ६७७ ॥
 किंचाध्यस्तं समस्तं च स्वाधिष्ठानैस्स हेक्ष्यते ॥ तदध्यस्तघटादीनां वृत्तिश्च ब्रह्मगोचरा ॥ अध्य
 स्तसाक्षाद्दीप्तेन वाच्यावश्यं त्वयैव हि ॥ ६७८ ॥ न चेद्ब्रह्मगताज्ञानं कथं सा विनिवर्तयेत् ॥
 न ह्यन्यज्ञानतोऽन्यत्रस्यादज्ञानपरिक्षयः ॥ ६७९ ॥ एवं च ब्रह्मवृत्तिस्साधेन योगेन ते मते ॥
 तेनैव हृद्गदयभावोऽस्त्वध्यासेन न किंफलं ॥ ६८० ॥ ॥ ॥ ॥

लायामेव पटभ्रम इत्यादिव्यवस्था लोकसंमततत्तत्सामग्रीजन्यत्वमेवाक्षिपति । भ्रमजत्वकथा तु भ्रान्तोऽपि नानुमन्यत इति भावः ।
 अतो भ्रान्तश्चोत्रागरोचत इत्युक्तिरप्यभ्युपगमवादेनेति द्रष्टव्यं ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ प्रकारांतरेणापि चैतन्यभ्रमत्वपक्षे वृत्तिभ्रमत्व
 पक्षे चाध्यासस्यैव फल्यमाह ॥ किंचेति ॥ अधिष्ठानोऽलं विना केवलमध्यस्तस्यैव भ्रान्ता बुद्धेः लायो गात् । अधिष्ठानं चैतन्यं न स्व

स्मिन् स्वयमभ्यस्तं । अतोऽध्यासाभावेऽपि यथा तस्योल्लिख्यमानत्वसंभवाद्ब्रह्मार्थोऽध्यास इति भावः ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ वृत्तेर्न मत्वपक्षे पुनरपि दोषा नाह ॥ कथमिति ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ननु यदांशेऽस्य विकल्पकत्वस्यापि विद्यमानत्वाच्च मुक्तिरित्यत आह ॥ अखंडेति ॥ तन्मात्रस्य चित्स्वरूपमात्रस्य । तदंशे अधिष्ठानांशे ॥ ६८३ ॥ नचेत् अविद्यानिवृत्तिरूपमुक्तिदानचेत् । सा वृत्तिः ॥ ६८४ ॥ अधिष्ठानांशस्य मुक्तिदत्त्वेऽपि अध्यस्तांशस्य संसाररूपत्वाच्च मुक्तिरित्यांशकां दृष्टान्तमुखेन परिहरति ॥ अहिमूषि

कथंच वृत्तिरूपोऽयं भ्रमो ब्रह्मोल्लिखेत्तव ॥ अतीन्द्रियं परंब्रह्म कथंच क्षुरपेक्षते ॥ ६८१ ॥ दृष्टंचेद्ब्रह्म मुक्तिरस्यादृष्ट्यैव किल मुच्यते ॥ किं न्यूनमस्य ज्ञानस्य मुक्तिदं त्रिर्विकल्पकात् ॥ ६८२ ॥ अखंडब्रह्मचिद्भागे तन्मात्रस्यावगाहिनी ॥ वृत्तिश्चानुकरोत्येषा तदंशे चरमप्रमां ॥ ६८३ ॥ नचेदधिष्ठाननिष्ठा ज्ञानहं व्यपि सा कथं ॥ याऽविद्यास्तमेयेशक्ता मुक्तौ शक्ता कथं न सा ॥ ६८४ ॥ अहिमूषिकयोः पात्री यथा भागांतरस्थितं ॥ आखुं हन्यात्तथेयं च हन्याद्दृष्टारिबंधनं ॥ तृणैश्छन्नोऽपि किं विनिहन् दहेत्स तृणवनं ॥ ६८५ ॥

कथोरिति ॥ इयं वृत्तिः पूर्वोक्तब्रह्मवृत्तिरित्याख्यसर्पवती । उत्तरांशे च पूर्वोक्तविनाश्यघटादिगोचरत्वरूपसंसारख्यमूषिकवती । स्वपूर्वोक्तैर्नैव दृष्टारिस्थितमुत्तरांशाख्यबंधनमपि स्वयमेव नाशयेत् । अत उत्तरांशेऽस्य विकल्पकत्वरूपमपि न मुक्तिप्रतिबंधकमिति भावः । दृष्टान्तांतरमप्याह ॥ तृणैरिति ॥ स तृणं आच्छादकतृणसहितं । एवमुत्तरांशस्य विकल्पकाच्छन्नापि पूर्वोक्तब्रह्मविषयकवृत्तिः स्वाच्छा

दकसविकल्पकनसहसकलमपिजगन्नाशयेदितिभावः । पराभिमतसर्वनाशोपयोगित्वाद्दृष्टांतांतरकथनं ॥ ६८५ ॥ ननुश्रवणादिजन्यत्वाभावाद्वाङ्मुक्तिरित्यतआह ॥ ज्ञानार्थमिति ॥ श्रवणादिकमपिब्रह्मज्ञानार्थमेवप्रार्थनीयं । यदृच्छयैवब्रह्मज्ञानेजतेश्रवणादिजन्यत्वाभावेननकोप्यपराधइतिभावः । तत्रदृष्टांतमाह ॥ सिद्धेब्रह्मइति ॥ सिद्धं सुरभिस्तनादितएवसिद्धे । यथाकामधेनुकल्पवृक्षादिलब्धाब्रह्मस्यतुलुजजन्यत्वाभावेपिस्वकार्यकारित्वं तथाऽनायासलब्धस्यास्यब्रह्मज्ञानस्यश्रवणादिजन्यत्वाभावेपि

घटवृत्तिर्यतोऽज्ञाननाशिनीतिमतंतव ॥ ज्ञानार्थश्रवणार्थसिद्धेर्किंनुतुलैः ॥ ६८६ ॥ नचच्छ्रवणशक्त्यैवस्याद्वयनिवर्तनं ॥ ज्ञानस्वभावतोमुक्तिरिति रितिरिक्तं वचस्तव ॥ ६८७ ॥ अयमित्यत्रलोकोहिदेशकालस्थतांवदेत् ॥ ब्रह्मांशस्यप्रवेशंतुसाक्षीसर्वस्यबाधते ॥ ६८८ ॥ अतोनुभवबाधेतुस्यादारोपकथातव ॥ आरोपितत्वमिद्वैवलोकानुभवबाधनं ॥ ६८९ ॥ सर्वानुभवबाध्याथैवोपिनहिबोधयेत् ॥ ६९० ॥

स्यादेवस्वकार्यकारित्वं । दृष्ट्वैवतमुच्यतइत्येवहिश्रुतिः । ननुश्रवणेनदृष्टेति ॥ ६८६ ॥ नचेत् यादृशतादृशज्ञानेनमोक्षेनचेत् ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ अतः देशकालगोचरत्वस्यसर्वानुभवमसिद्धत्वात् । स्वप्रक्रियैवानुभवबाधेऽन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ ६८९ ॥ ननुतमेवभातमनुभातिसर्वमिति श्रुत्यैवसर्वानुभवबाधइत्यतआह ॥ सर्वेति ॥ सर्वानुभवबाध्यार्थं ब्रह्मानुस्यूततथैवघटपटादि

तीतिर्भवतीत्यर्थः । हिशब्देन सर्वानुभवबाधितयजमानप्रस्तरत्वादेरबाधनप्रसिद्धिसूचयति ॥ ६९० ॥ कस्मिंश्चित्श्रुतेरबाधितार्थ इत्यत आह ॥ तमिति ॥ दर्शने घटपटादिदर्शने भातंतसूर्यं अनु अनंतरं अनुसृत्येत्यर्थः । सर्वं घटपटादिकं भाति चक्षुषाप्रतीयत इति सौरा लोकस्य दर्शने हेतुतामाह तिसंबधः । स्वोक्तानुसरणं श्रुतिः स्वयमेव विशदयति । तस्य सूर्यस्य भासाकिरणेन करणेन च तिचाक्षुषप्रतीते सौरा लोकजन्यत्वमेव तदनुसरणमित्यर्थः । सः सूर्यः भास्करः भासं करोतीति भास एव कारयत्येति वा व्युत्पत्त्या सूर्यं तं भांतमनुभातीति सौरालोकस्य दर्शने ॥ हेतुतामाह भासेति स्पष्टोक्तेः स हि भास्करः ॥ ६९१ ॥ भास्वं तमनुसृत्योत्था ज्ञानाख्या भाममास्ति तत् ॥ तं भांतमनुभातीति युक्तं ते तु न भाद्रयं ॥ ६९२ ॥ अधिष्ठा नात्मकं ज्ञानं घटज्ञानं हिते मेते ॥ तज्ज्ञानमनुसृत्योत्थमन्यज्ञानं कर्तव्यं ॥ ६९३ ॥ तं भांतमनुभातीति वाक्यार्थो दुर्घटस्तव ॥ अतोऽसदुक्त एवावश्यक्यस्वारस्य संपदा ॥ ६९४ ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तेजो विद्धि मामकं ॥ इति स्मृत्या सूर्यभासो जगद्भासकतोचिता ॥ ६९५ ॥ यथैव भास्करत्वात् भास्यत्वाच्च त्वंसूर्यकिरणस्यैव तः सूर्यपरमेव दं वाक्यं । ज्ञानवाचित्वेभ्येति ब्रूयादिति भावः ॥ ६९६ ॥ स्वोक्तार्थेऽपि पक्षे तिसूचयन्परोक्तार्थेऽनुपपत्तिमाह ॥ भास्वं तमिति ॥ ज्ञानाख्या भा अनुभातीत्यत्रोक्ता भा । तत्तस्मात् सूर्यकिरणं ज्ञानाख्यभाद्रयस्य विद्यमानत्वात् । तेतव मायावादिनः ॥ ६९७ ॥ भाद्रयाभावमेवोपपादयति ॥ अधिष्ठानेति ॥ ६९८ ॥ सूर्यभासो जगद्भासकत्वाख्यस्वोक्तार्थेऽस्मृति संसर्गमिति चाह ॥ यदादित्येति ॥ मामकमित्युक्त्या ब्रह्मपक्षेऽपि श्रुतिः प्रकाश

मेववक्ति । ननुज्ञानमिति सूचयति ॥ ६९५ ॥ परोक्तार्थेबाधिकांश्रुतिमर्थतो गृह्णाति ॥ काश्चिदिति ॥ अनेन चक्षुषापश्यतिक
 श्रुतेनमिति श्रुतिगृह्णाति । एतच्छ्रुत्यर्थपर्यालोचनायां चाक्षुषघटादिदृते ब्रह्मविषयकत्वायोगेन स्वाविषयेतस्या अज्ञाननिवर्तकत्वस्या
 व्ययोगेन पराभिमतज्ञानस्याप्यभावात्तदज्ञाने ब्रह्मज्ञानस्यानुस्यूतत्वोक्तिरयुक्तैवेति भावः । युक्तार्थलाभेऽप्ययुक्तार्थकथनमनुचित
 मित्येतदन्यापदेशेनाह ॥ स्वाद्वद्वेति ॥ ६९६ ॥ परकीयार्थे दीप्त्यर्थकपदद्वयस्य ज्ञानार्थकत्वस्वीकार मुभयत्रापि भातं प्रतीयमानं
 भाति प्रतीयत इति कर्मार्थत्वं चारुचिसूचय न्दीप्त्यर्थकधातोः कर्त्रर्थकप्रत्ययस्यान्वित्युपसर्गस्य नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकौनेमा

काश्चिच्चक्षुषा नैनं पश्यतीति हि वेदवाक् ॥ स्वाद्वन्नलाभेऽपि कुतः कंटाकान्नेरुचिस्तव ॥ ६९६ ॥ भासमा
 नमिदं सूर्यवरत्वाकं नलादिकं ॥ तं भातमनुभातीति तस्य भासाविभाति च ॥ ६९७ ॥ निरवद्याश्रुते
 र्थस्य सोऽयं स्मृतिसमाख्यया ॥ भादीसाविति धात्वर्थे दीप्तिमाहुर्यतो बुधाः ॥ ६९८ ॥

विद्युतोभातिनचायमग्निरित्येतद्वाक्यपूर्वार्धोक्तार्थपरामर्शेऽपदस्य च योग्यमर्थोतरमाह ॥ भासमानमिति ॥ इति शब्दस्य भाति
 विभातीति पदद्वयेनापयोगः । सोऽयं सूर्यचंद्रतारकविद्युद्रत्नादिभास्वरूपमिदं पूर्वार्धोक्तं सर्वं तत्र परमात्मनि सूर्यो न भातीत्यादि
 नासूर्यादेरप्यनंतगुणितप्रकाशे परमात्मनि स्वभानायानुश्रयमाणतयोक्तं तत्प्रकाशाग्रेमदीभूतस्वप्नभंसूर्यादिकं भातं प्रकाशमानं
 तं परमात्मानमनुसृत्य तत्सन्निधानेनेत्यर्थः । भाति प्रकाशत इत्ययमर्थः स्मृतिसमाख्ययानिरवद्याः धात्वननुकूलत्वादिदोषरहि

तःश्रुतरथस्यात् ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ स्मृतिमेवोदाहरति ॥ यद्यदिति ॥ विभूतेःपृथग्रहणाच्छ्रीमदित्यस्यकांतिमदित्यवार्थः । कांतिमतोजनकभगवदंशस्यापिकांतरावश्यकत्वात्श्रीमतःकेशवांशतइत्युक्तं । एवंचकांतिमतस्सूरीदः कांतिमतंभगवतमनुसृत्य भानस्यस्पष्टीकृतत्वात्श्रुतेरप्ययमेवार्थइतिभावः ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ किंचब्रह्मविषयकचाक्षुषवृत्त्यातदविद्यानिवृत्तौजातायां भातंतपरमात्मानमनुसर्वभातीतिहिपरस्यार्थः । इदमपिस्मृतिविरुद्धमितिभावेनतास्मृतिंपठति ॥ नत्विति ॥ इयंवाणी अननैव

यद्यद्विभूतिमत्सर्वश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोशसंभवं ॥ ६९९ ॥
इतिगीतोदितावाणीश्रीमतःकेशवांशतः ॥ श्रीमतांयद्भवंप्राहश्रुतिश्चाहृतमेवतत्
॥ ७०० ॥ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनैवलचक्षुषा ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमयोगमैश्वरं
॥ ७०१ ॥ श्रुत्यर्थधानाक्षोणीयंवाणीगुप्त्यैवृत्तिश्चनः ॥ चक्षुषैवेक्षणक्षेपाद्यच्छ्रुत्येकार्थता
स्मृतेः ॥ अदिव्यचक्षुर्वृत्तौयद्ब्रह्मानुल्लेखवाक्यसा ॥ ७०२ ॥

चक्षुषामांद्रष्टुनशक्यसे नशक्कोषीतिवाणीनःश्रुत्यर्थधानाक्षोणी अस्माभिःप्रागुक्तायाः नचक्षुषापस्यतिकश्चनैमितिश्रुतेरर्थबी जावापभूमिः । तच्छ्रुत्यर्थस्यैवपूर्वार्धेअनयास्मृत्यासंग्रहादितिभावः । नःगुप्त्यै तमेवभातमनुभातिसर्वमितिश्रुतेरस्मदुक्तार्थरक्ष णाय वृत्तिश्च उत्तरार्धेअर्थात्स्वस्यलौकिकचक्षुर्वृत्तावभातकथनेनप्रतिवादिमृगमुखमुद्रणस्याप्यनर्थवसाधितत्वादितिभावः । अग

म्यपवताग्रक्षेत्रवत्तुभयाकारत्वमप्येकस्यनिरुद्धमितिज्ञातव्यं । एतदेवदर्शयति ॥ चक्षुषेति ॥ यदितिपदद्वयमपिथस्मादि
त्यर्थे । सा स्मृतिः ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ किंचिद्दृश्वरस्यैश्वरज्ञानस्यचसर्वोत्पत्तिमिन्नित्तकारणत्व मीश्वरस्यस्वातंत्र्यं ईश्वरज्ञा
नस्यबाध्यकरणनिरपेक्षाचबोधयितुं तमेवभातं बाह्यकरणादिकंविनास्वस्वरूपकरणशक्त्यैवभातं स्वस्वरूपज्ञानेनप्रकाशमानं
परमात्मानमनुसृत्य सर्वमिदंघटपटादिकं जीवानांतत्तदिंद्रियैर्भाति ज्ञातंभवतीतिवा सर्वजनमनोहरश्श्रुतेरर्थसंभवतीत्याह ॥

अथवास्वस्वरूपेणज्ञानेनपरमेश्वरं ॥ स्वशक्त्यैवसदाभातमनुसृत्यान्यदेहिनां ॥ ७०३ ॥ प्रत्यक्षेणानु
मानेनशब्दाख्यकरणेनवा ॥ भातीदंसकलंविश्वमित्यर्थोस्त्वतिनिर्मलः ॥ ७०४ ॥ एवंसतिब्रह्मणो
वाविशेष्यस्यविशेषणे ॥ तज्ज्ञानेनानृणांजन्यज्ञानमात्रेनिमित्ता ॥ सर्वोत्पत्तौनिमित्तस्य(प्रोक्त्यै)
प्राप्त्यैवस्यान्नतेकथा ॥ ७०५ ॥ एवशब्देदोनुशब्दश्चस्यादेवंसतिसार्थकः ॥ भासेत्यत्रतृतीयायाहेतुत्वा
र्थोपिशोभते ॥ ७०६ ॥ तवत्वर्तीद्रियंवस्तुनैतद्वाक्यस्यगोचरः ॥ ७०७ ॥

अथवेति ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ विशेष्यस्य भातमित्यत्रविशेष्यतयोक्तस्य । विशेषणे तत्रैवविशेषणतयोक्तेब्रह्मभातेनसहजगद्भा
नस्यान्यैर्वादिभिरनंगीकारात्तेइत्युक्तं । कस्याप्यनानुभविकत्वात्कथेत्युक्तं ॥ ७०५ ॥ अन्यप्रेरणव्यवच्छेदादेवशब्दस्य हेतुत्व
कथनात्अनुशब्दस्यचसार्थक्या देवशब्दोनुशब्दश्चेत्याद्युक्तं ॥ ७०६ ॥ तवपक्षे । एतद्वाक्यस्य तमेवभातमितिवाक्यस्य । चक्षु
र्वृत्त्याभातमितिहिप्रेरणार्थोवक्तव्यः । सचब्रह्मणोर्तींद्रियत्वादुक्तश्रुतिस्मृतिविरोधाच्चानुपपन्नइतिभावः ॥ ७०७ ॥ दूषणांतरं

चाह ॥ परोक्षवृत्ताविति ॥ दृक्ब्रह्मदृक् । यत्तद्यस्मात् । अतः तत्रचैतन्यस्यावृत्तत्वेन भातमनुभातीत्यस्य कथनायोगात् । अनर्थकरः संकोचाख्यानार्थकारी । परोक्षज्ञानविषयेषु बह्व्यादिषु भातमनुभातीत्यर्थस्य तवैवानुपपन्नत्वेन सर्वशब्दार्थस्य संकोचनीयत्वादिति भावः ॥ ७०८ ॥ अथवासर्वविषयके भगवज्ज्ञाने भातं तं परमात्मानमन्वन्तरं अमुख्यतयेत्यर्थः । सर्वभाति । एवं च तस्य परमात्मनो भासाज्ञानेन इदं सर्वपरपरप्रमेयात्मकं जगद्भातीति श्रुतेरर्थसंभवतीत्याह ॥ यद्वेति ॥ ७०९ ॥ अस्मज्ज्ञानं अस्माकंसर्वेषां

परोक्षवृत्तावज्ञानानाशादृक्चयदावृता ॥ अतस्सर्वपदार्थोपि स्यादनर्थकरस्तव ॥ ७०८ ॥ यद्वा भातं तमन्वेतद्भातीति प्रतिभांहरः ॥ स्वगोचरां सर्वजगद्गोचरां च श्रुतिजगौ ॥ ७०९ ॥ अन्यत्त्वमुख्यतो ज्ञेयमनुशब्दोपि शंसति ॥ अस्मज्ज्ञानं तदेवेति कोपस्मार्थत्रवर्णयेत् ॥ ७१० ॥ अथवा विश्वरूपारूप्यरूपणज्ञानिनां द्वादिशे ॥ भातं तमनुसर्वचभातीत्यर्थश्च भवेत् ॥ ७११ ॥ ॥

जीवानां ज्ञानं तदेव ब्रह्मैव । तत्तदधिष्ठानचैतन्यमेव तत्तदर्थस्य ज्ञानं नानादेहस्थितजीवानां तु ज्ञानमेव नास्तीति कोपस्मारी अत्र श्रुतौ वर्णयेदिति संबन्धः । जडानां चैतनत्वकथनात् जीवानां जडत्वकथनाच्चापस्मारीत्युक्तं । तदेवेति वदता चिद्रूपज्ञानस्य स्वाविषयत्वात् तदधिष्ठानचैतन्यरूपज्ञानमेव सवाल्लेखीति श्रुतेरकारस्स्यात् । न्तु भातमित्याद्याकारइत्यपि सूचितं । वृत्तौ तु स्वात्पत्तिदशायामावृत्तब्रह्मणो ज्ञानस्यैवाभावात् तनास्याऽश्रुतेरवसरइत्यपि ज्ञेयं ॥ ७१० ॥ अर्थांतरंचाह ॥ अथवेति ॥ तं परमात्मानं ॥ ७११ ॥

सर्वस्य जगतो ज्ञानस्य ब्रह्मविषयज्ञानतया परेण कथनात् मलमूत्रादिदृष्टिमित्युक्तं । सा तमेव भांतमिति श्रुतिः । या श्रुतिः । तत् ब्रह्म ॥ ७१२ ॥ यत् ब्रह्म । वीथीस्थवृषभवत् ब्रह्मणोऽपि सर्वपरिदृश्यमानत्वकथनात् वीथीवृषभइत्युक्तं ॥ ७१३ ॥ परप्रक्रियामपहसति ॥ ब्रह्मज्ञान इति ॥ प्राज्जलविमोचनं पश्चान्मलदर्शने ब्रह्मणोऽपि दर्शनमिति परेणोक्तत्वात् प्राग्ब्रह्मणोऽमुक्तिः पश्चात्तद्दर्शनमिमलमूत्रादिदृष्टिसा ब्रह्मदृष्टिकथं वेदत् ॥ यातदाहौपनिषदमवाङ्मनसगोचरं ॥ ७१२ ॥ यद्विवाङ्मनसातीतं तद्वीथीवृषभः कथं ॥ श्लेष्ममूत्रमलादीनामपि दृग्ब्रह्मदृष्टिकिल ॥ तवातिमुलभं ब्रह्मयदौपनिषदंसतां ॥ ७१३ ॥ ब्रह्मज्ञाने सति नृणां मुक्तिः पश्चाद्भवेत्किल ॥ मलैस्सह विमुक्तिः प्राक्पश्चाद्ब्रह्मदृष्टिस्तुते ॥ ७१४ ॥ पुण्यनाशस्तैव स्यात्पातकैर्लिप्यते किल ॥ ब्रह्मदृष्ट्या त्वशुद्धस्य हंत शुद्धैस्सृष्टा किल ॥ ७१५ ॥ अतो धिष्ठानदृक्कृन्त्यदृष्टित्वाद्धदर्शनं ॥ ब्रह्मधीरिव नारोप इति स्यादनुभाषिनः ॥ ७१६ ॥ स्वावेद्या धिष्ठानदृक्च न धिष्ठानस्य धीस्तव ॥ ततो धिष्ठानदृक्कृन्त्या ददृष्टिर्द्विधाप्यभूत् ॥ ७१७ ॥ तस्मादारोपबलतो न मिथ्याभूदिदं जगत् ॥ बाधस्य शोधनेऽपि स्यान्न मिथ्येति मतिर्मम ॥ ७१८ ॥ त्यपहासः ॥ ७१४ ॥ तदैव मलेन सह ब्रह्मदर्शनसमय एव । शुचित्वापगमात् अशुचित्वागमाच्च पुण्यनाशः प्रापलेपश्चेत्युक्तं । शुद्धौ आचमनादिशुद्धौ । मलदर्शनस्यापि ब्रह्मदर्शनरूपत्वे तस्यापि चरमसाक्षात्कारवत्पुण्यहेतुत्वमेव स्यात् । न निघतेति भावः ॥ ७१५ ॥ अतः घटज्ञानैवैतन्त्यदर्शनायोगात् ॥ ७१६ ॥ पररीत्याप्यधिष्ठानज्ञानशून्यत्वमुपपादयति ॥ स्वावेद्येति ॥ परमते कर्तृकर्मभा

वविरोधेनचैतन्यस्वविषयत्वानंगीकारात्अधिष्ठानचैतन्यरूपददर्शनस्याधिष्ठानविषयत्वसिद्धिमितिभावः। द्विधा लोकरीत्यास्व
रीत्याच ॥७१७॥७१८॥ बाधमप्युभयतः पाशरज्जुभ्यांबध्नाति ॥ अस्तिचेत्यादिना ॥ प्रथमपक्षेब्रह्मव्यतिरिक्तनास्तिताबोधस्यै
वोर्वरितत्वात्सर्वस्वबाधोनाभवदित्युक्तं । त्रिकालनास्तित्वंहिबाधः । सचैकस्मिन्कालेनास्तिताबोधस्यास्तित्वैक्यं पुनस्तस्यस्यादिति
भावः । एतेनव्यावहारिकास्तित्वमपिप्रत्युक्तं । त्रिकालनास्तितारूपबाधयोग्यत्वप्रयत्नशतेनापिपुनस्तास्मिन्नास्तित्वस्यवक्तुमशक्य

अस्तिचेन्नास्तिताबोधोबाधस्मर्वस्यनाभवत् ॥ नास्तिचेन्नास्तिताबोधोबाधस्मर्वस्यनाभवत् ॥७१९॥
यद्यन्तेनिष्प्रकाराधीर्ब्रह्मान्यस्यनबाधनं ॥ यद्यन्तेसप्रकाराधीर्ब्रह्मान्यस्यनबाधनं ॥ ७२० ॥ अतोबो
धाद्विसर्वस्यबाधंयुक्तिरपाकरोत् ॥ अबोधादेवबाधोक्तिरिति वक्तिततस्मुधीः ॥ ७२१ ॥

त्वात् । अस्तिवेक्यं पुनस्तस्यत्रिकालनास्तिवरूपबाधः । अतस्तुष्टुक्तं अस्तिचेन्नास्तिताबोधोबाधस्मर्वस्यनाभवदिति । द्वितीयपक्षे
बाधत्वेनाभिमतनास्तिताबोधस्यैवाभावात्नकस्यापिबाधस्स्यादित्यर्थः ॥ ७१९ ॥ निष्प्रकारा ब्रह्मस्वरूपमात्रविषया तदितरनिषे
धाख्यप्रकारशून्येत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेनेदं रजतमिति वत् अभावप्रमारूपबाधस्यैवाभावात्ब्रह्मान्यस्यनबाधनं । द्वितीयपक्षेप्रकार
भूतनिषेधस्यैवब्रह्मव्यतिरिक्तस्यचरमप्रमाविषयत्वेनब्रह्मवदुर्वरितत्वात्ब्रह्मान्यस्यनबाधनमितिज्ञातव्यं॥७२०॥ बोधात्ब्रह्मज्ञाना

ख्यबोधात् । बाधं जगन्निषेधाख्यबाधं । ततः उक्तेरीत्याबाधासम्भवात् । अबोधात् पूर्वोत्तरप्रमेयाबोधात् । बाधोक्तिः जगद्बाधोक्तिः ॥ ७२१ ॥ ज्ञानेननिषेधोबाधइतिपक्षमपाकृत्यज्ञानेननाशोबाधइतिपक्षंपूर्वोक्तदूषणद्वयेनदूषितमपिपुनर्दोषांतरेणदूषयति ॥ ज्ञानेनेति ॥ ७२२ ॥ ततः नाशानंतरंजातान्नास्तिस्त्वबोधात् ॥ ७२३ ॥ प्राक् नाशात्प्राक् ॥ ७२४ ॥ अतः नाशोत्तरकालीनना

ज्ञानेनाज्ञानस्यनाशेतदुपादानकंजगत् ॥ नश्येच्चेन्नह्यंयंबाधोनाशोयंघटनाशवत् ॥ अनित्यतैवतेनस्यान्मिथ्यात्वंनिर्बन्धनं ॥ ७२२ ॥ नाशानंतरनास्तिस्त्वबोधोघटपटादिके ॥ नष्टतन्नास्तिताबोधसमोमिथ्याततोपि ॥ ७२३ ॥ प्रध्वंसाभावबोधोसौनमिथ्यात्वस्यवेदनं ॥ प्राज्ञास्तितायाबोधस्तुनतवापिममापि ॥ ७२४ ॥ सतएवविनाशेनप्रा(क्सत्तै)क्संत्येवजगत्प्रभूत् ॥ अतोविषमहेशस्यकंठाभरणतामगात् ॥ ७२५ ॥ त्रिकालनास्तिताबोधोबाधोप्येतनखंडितः ॥ प्राक्सत्तानियमोयस्माद्नाशस्याखिलसंमता ॥ ७२६ ॥ कालत्रयेपिसत्तायानिषेधःकुत्रविद्यते ॥ ७२७ ॥

स्तिस्त्वस्यप्राक्सत्त्वनियतत्वात् । यथाऽतिक्रूरमपिविषमहेश्वरस्यकंठाभरणमभूत् तथानाशोत्तरकालीननास्तिस्त्वमपिजगत्सत्तासाधकत्वेनसत्यत्ववादिनःकंठाभरणमेवाभूत् ॥ ७२५ ॥ एतेन प्राक्सत्तानियतनाशेन । एतेनेत्युक्तहेतुंविशदयति ॥ प्रागिति ॥ ७२६ ॥ प्राक्क्रियाकालनास्तिस्त्वरूपबाधमंगीकृत्यरज्जुभ्यामेवबन्धनंकृतं । अधुनाश्रौतपदावलीशोधनेसएवाष्टमरसायितइत्याह

॥ कालत्रयेति ॥ ७२७ ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यत्राद्वितीयपदेनैककालत्रयनिषेधोक्तिरिति शङ्कानिराकरोति ॥ न विद्यत इति ॥ तत्तद्ब्रह्म । अयं न विद्यत इति निषेधः । तत्रैव वर्तमाने ॥ ७२८ ॥ अद्वितीयपदस्यापि विग्रहवदन्तः न विद्यते द्वितीययस्येत्येव दन्ति । स च लङ्तपदप्रयोगमहिम्नावर्तमानकालएव तन्निषेधति । न सर्वदा । अन्यथा कालान्तरे स घटे भूतलेऽघट इति प्रयोग एव न स्यादित्याह ॥ अघटेति ॥ अतो नानेन पदेनैककालिकनिषेधसिद्धिरिति भावः ॥ ७२९ ॥ युक्त्यन्तरंचाह ॥ सोपीति ॥ सो

न विद्यते द्वितीयं चेद्वितीयाभिधं हितत् ॥ वर्तमाननिषेधोऽयं लटस्तत्रैव शासनात् ॥ ७२८ ॥ अघटाभूमिरित्युक्ते किं भाव्यपि घटोन्नतः ॥ अत ईदृक्पदस्थो नञ्नालं ताभावबोधकः ॥ ७२९ ॥ सोपियस्येति शब्दस्य वाच्यार्थे केवलं भवेत् ॥ स्वर्वापादानगानर्थान्समर्थान्किनिषेधति ॥ ७३० ॥ एकदेशनिषेधश्च न मिथ्यात्वप्रयोजकः ॥ सन्नप्यर्थो न सर्वत्र क्वचिन्नास्य स्तिक्कचित् ॥ ७३१ ॥

पि वर्तमाननिषेधोपि । वाच्यार्थे ब्रह्मणि । अद्वितीयं ब्रह्मेत्युक्ते ब्रह्मण्येव द्वितीयनिषेधकुर्यात् । न तु सर्वत्र । न ह्यधनोऽयं ब्रह्मण इत्युक्ते राज्ञः कोशस्थधनस्याप्यभावस्ति स्मृतीति भावः । ततः किमित्यत आह ॥ स्वर्वापादानगानिति ॥ एकदेशनिषेधः एकस्मिन्देशे निषेधः । अर्थः घटादिः । अतः सर्वदेशिकसर्वकालिकनिषेध एव मिथ्यात्वोपयोगी । स चाद्वितीयश्रुतौ लटाकालविशेषोक्तेः

यस्येतिदेशविशेषोक्तेश्चकथं सिद्धोदितिभावः ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ नेहननेतिश्रुतावप्ययमेवन्यायइत्याह ॥ नेहेति ॥ भावप्राधान्यमपेक्ष्यनानात्वमित्युक्तं । लटावर्तमानमेवक्षिपेत् । सर्वदाब्रह्मणिनानात्वाभावस्तु एकमेव । एकधैवानुद्रष्टव्यइतिसाधारणवाक्यादवगतव्यः । तच्चनानात्वं । स्वस्वभूमिषु पंचभेदधर्मिषु जीवेश्वरजडेषु । इहेतिर्मीविशेषोपादानात् । जगत्रिकालसत्तातु नक्षिपेदित्युपलक्षणं । निषेध्यतयाजगतोत्राश्रवणान्नस्पृशेदित्यपिद्रष्टव्यं । भावितृप्राधान्यमादायजगन्निषेधपरत्वेपिब्रह्मण्येवक्षिपेत् । स्वस्वभूमिषु कपालभूतलादिषुनक्षिपेत् । लट्प्रयोगबलाद्वर्तमानकालएवक्षिपेन्नसर्वदा । अतो जगतोपिसर्वकालिकसर्वदैशिकनिषेधोऽनयापिश्रुत्यानसिद्धेत् । किंचान्योन्यास्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येतिभवदीयभाव्यप्रक्रिययाइदंरजतमित्यादावि

नेहननेतिवाक्यंचनानात्वंब्रह्मणिक्षिपेत् ॥ जगत्रिकालसत्तांतन्नक्षिपेत्स्वभूमिषु ॥ ७३२ ॥

वायंघटइत्यादावपिब्रह्मजगत्तादात्म्यारोपस्वयांगीकृतः । एवंचभ्रमनिवर्तकोबाधोपिनेदंरजतमितिवद्ब्रह्मजगन्नेतिजगत्तादात्म्यनिषेधरूपएववक्तव्यः । तादात्म्यनिषेधरूपबाधेचतादात्म्यसत्त्वमात्रनिषेधैर्ब्रह्मकालिकतादात्म्यसत्त्वनिषेधेचसर्वकालिकभेदस्यैवप्राप्त्याभिन्नजगतोऽप्रतिषेधेनचनास्माकमनिष्टं । नविद्यतेद्वितीययस्येतिनिषेधोब्रह्मणिजगन्नास्तीतिनिषेधश्चतादात्म्यभ्रमानिवर्तकत्वात्प्रकृतानुपयुक्तः । प्रत्युतद्वितीयंब्रह्मणोन ब्रह्मणिजगन्नेतिनिषेधेब्रह्मैवद्वितीयमितिवद्रीत्याभ्यांतिप्रतीतत्तादात्म्यस्यापकएव । नाहि ब्रह्मणोन ब्रह्मण्यपिनेतिनिषेधेब्रह्मणोब्रह्मात्मकतायाःकाचनहानिर्दृश्यते । द्वितीयपदनानापदपर्यालोचनायांतुसु

तराजगतो ब्रह्माद्वितीयत्वप्राप्तिरिति द्रष्टव्यं । ब्रह्मजगन्नोति निषेधरूपबाधस्तु भवतो महावाक्यशतेनापि न दृश्यते । अनयोर्वाक्ययो
स्तादृशनिषेधपरत्वस्यैवानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे च शुक्तौ नैदं रजतमिति रजततादात्म्यनिषेधे पिशुक्तावकेन चिदानीयनिक्षिप्त
शुक्तिभिन्नरजतसत्त्ववत् आपणस्थ रजतसत्त्ववच्च ब्रह्मणि जगत्तादात्म्यनिषेधे पि ब्रह्मण्येव ब्रह्मभिन्नजगत्सत्त्वस्य स्वस्वकारणे शुजगत्स
त्त्वस्य चाप्रतिघातेनार्थतरत्वात् । ब्रह्मजगद्भेदसिद्ध्या स्मदभीष्टसिद्धेश्च । सर्वखल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु सवैक्यस्यैव प्रतिपादनेन
मुतरांतादात्म्यभ्रमानुकूलतया तन्निषेधरूपत्वाभावात् । कथं तर्हि भवतामपि मते इदं न ब्रह्मणि जगतो वर्तमानत्वास्तीति निषेध इ
ति चेत्सत्यं । स्वस्वोपादानेष्वित्यनुक्त्वा स्वस्वभूमिषु निक्षिपदिति वदता यथावत् स्थितजगतो ब्रह्मापि भूमिरेवेति तत्तत्र न निषेधति । किंतु
वस्तुस्थित्या नानामतो फरीत्या च विरुद्धाकारसंपन्नस्य जगतो ब्रह्मैवाभूमिरिति तत्तत्र निषेधतीत्यस्यार्थस्य ग्रन्थकृतैव सूचितत्वाच्च काप्य
नुपपत्तिः । तथाहि । अतीतानागतवर्तमानत्वेनानाभूतं जगत् इह ब्रह्मणि किंचन किंचिदतीतमनागतं च नास्ति । अतीतानागतपदो
क्तप्रध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वाख्यधर्मिसत्ताऽसहिष्णुधर्मेण नानाभूतं वर्तमानजगतो विलक्षणं । अतएव नास्तीति नास्ति त्वेहेतुसूच
नायापि नानाभूतामिति विशेषणमुपात्तं । अनेन प्रलयाभाववदतो मीमांसकस्य सदाकार्यसत्त्वमङ्गीकृत्य भविष्यत्कार्यमेवानङ्गीकुर्वत
स्तत्कार्यवादिनश्च न तस्ति । नानाभूतपदेन जगन्निविध्यमङ्गीकृत्य वर्तमानकाल एव तन्निराकुर्वत्या श्रुत्या तदङ्गीकारमतस्यापहस्ति
तत्वात् । नानाभूतं इतो विलक्षणं तदैव धर्मिसत्तानियतवर्तमानत्वाख्यधर्मधर्मादिते वर्तमानं जगत् ब्रह्मण्यस्यैवेति आर्थिकोर्थः । किंच
नपदं च सर्वरपि नास्तीत्यभिलष्यमानयो रतीतानागतयोरस्तीत्यभिलष्यमानेन वर्तमानेन जगति च चक्षुषीनिमील्य नास्ति त्ववदतो मायावा

दिनोमुखमुद्रणार्थं । एवं चार्थात्सामान्यतोमिथ्यात्वमतमपि अपहस्तितमिति वेदितव्यं । यद्वावर्तमानमेवाशुतरविनाशित्वेन चिरविनाशित्वेन नित्यत्वेन चानाभूतं जगत् इह ब्रह्मणि किंचन आशुतरविनाशि चिरविनाशि च नित्यान्नाभूतं विलक्षण मत एव स्वप्रागभावप्रध्वंसदशायां नास्तीत्यर्थः । एतत्कल्पमध्यवर्तिनामेवाविद्यमाननिषेधप्रदर्शनाय प्राचीनपक्षात्पृथगुक्तिः । प्राचीनपक्षो क्वर्तमानजगत्पिनसर्वस्य सदाप्यस्तित्वमिति विवेकप्रदर्शनाय तदनंतरमेवोक्तिः । अथवा मायावादिनोक्तरीत्या सद्विलक्षणत्वा सद्विलक्षणत्वाभ्यां तेन वदद्विषयिष्योक्तपदार्थानत्येनवा जैनोक्तरीत्या सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वादिरूपसप्तभंग्यावा परमाणुपुंजवादिनोक्तरीत्या एकस्यैव बहुपरमाणवात्मकत्वेन वा नानाभूतं जगत् इह ब्रह्मणि किंचन किमपि नास्तीत्यर्थः । एतादृशस्वकपोलकल्पितदुर्मतानि श्रौतमतप्रतिष्ठापकस्य ब्रह्मणो मनसे नरोचं तद्वति सूचनार्थ इहेति पदं । यद्वा चेत्तनाचेत्तनात्मतयानाभूतं यज्जगत् तत्किंचन एकदेशभूतं जडमेव इह ब्रह्मणि । नानाभूतं । भिन्नं नास्ति अस्तीति । किंतु सर्वमपि भिन्नमस्तीति फलितोर्थः । अत्रापि किंचन पदं नाना पदं च जडमात्रभेदमंगीकृत्य चेत्तनभेदमनंगीकुर्वतो मुखमुद्रणार्थं । अतिविरुद्धत्वान्मायिमतस्य चतुर्धा खंडनं । अथवा तार्किकोक्तरीत्या वृत्तिमदवृत्तिमत्पदार्थभेदेन नानाभूतं जगत् किंचन वृत्तिमत्पदार्थ एव इह ब्रह्मणि नास्ति अस्तीति किंतु भयमप्यस्तीत्यर्थः । यद्वा खंडाधिपतीनां ब्रह्मरुद्रादीनां तत्तत्खंडा इव इह नारायणख्ये ब्रह्मणि किंचन किंचिदेव जगन्नास्ति किंतु सर्वचास्तीत्यर्थः । अत्राप्यर्थो द्विग्नोरखंडस्वामित्वकथनाच्छ्रीब्रह्मरुद्रादीनां खंडस्वामित्वकथनाच्छ्रुत्या स्वमतस्थापनं शाक्तादिमतनिराकरणं च कृतमिति द्रष्टव्यं । एवं च विभक्तश्चरणस्वप्रभुरिव श्रुतिरपीयं स्वर्शकस्य हरेः प्रतिपक्षभूतान्यमतानि स्वपदविन्यासचातुर्येणैव हन्याकराणि चकार ॥७३२॥

गीतावाक्यसमाल्ययाचश्रुतरथमाह ॥ असंगिनीति ॥ सत् विद्यमानं ॥ ७३३ ॥ गीतावाक्यपठति ॥ मयाततमिति ॥ तत् श्रुत्याभगवत्युक्तं नास्ति ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ उपसंहरति ॥ अत इति ॥ अतः सार्वदैशिकसार्वकालिकजगन्निषेधस्यैकाग्र्यश्रवणात् । अयः अयस्थानीयत्रैकालिकनिषेधः लोकत्रयेऽपि नैतिसंबन्धः । न च वाच्यं श्रुतेरनाद्यनंतत्वेन तत्कृतवर्तमाननिषेधोऽर्थानाद्यनंतकालीन इति । एवमपित्रैकालिकनिषेधस्यार्थिकत्वेन मिथ्यात्वचोदनाभावस्यापरिहारात् । ब्रह्मणोन्यत्र नि

असंगिनि च सद्विश्वनास्तीत्यापि निगद्यते ॥ ७३३ ॥ मयाततमिदं विश्वजगदव्यक्तसूतिना ॥
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहतेष्ववस्थितः ॥ ७३४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं ॥
योगैश्वर्यबलादेतद्वत्तु मिथ्यात्वतः किल ॥ ७३५ ॥ इति कृष्णस्य वचनाद्व्रतनिमित्थात्त्वकारणं ॥ ७३६ ॥
अतस्तद्वाधपरशोरयोर्लोकत्रयेऽपि न ॥ सिद्धं तु शाखाच्छेदवमूलच्छेदः कथं वद ॥ ७३७ ॥ ॥

रवधिकानं त्यागीकारतवापसिद्धतात् । श्रुतश्च ब्रह्मवत्सदातनत्वे तस्या एव त्रिकालनिषेधयोगेन सर्वमिथ्यात्वासिद्धेश्च । सावधिका नं न्येचावध्युत्तरकाले निषेधासिद्ध्या त्वदभिलषितमिथ्यात्वस्यैवासिद्धेश्च । किंच निषेधस्य त्रैकालिकत्वापरि रक्षणाय वेदनित्यतामंगीकृत्य तदुक्तवर्तमाननिषेधस्यापित्रैकालिकत्वंवदता वेदोक्तानां विश्वसत्यत्वभेदब्रह्मसगुणत्वसाकारत्वादीनां सवेषमर्थानां च सर्वकालेष्वपि वर्तमानत्वं वक्तव्यं । एवं च सर्वदा वर्तमानेष्वर्थेषु क्रियमाणो निषेधः अंधकारस्थितघटनिषेधवद्भ्रतनिषेधो वा स्यात् । पारिभाषिकानि

पेधोवास्यात् । अतिवाद्यापिप्रतिवादीत्यंअस्मदभिमतवाद्येवाभूः । किंकरादंशंकराद्याइतिस्तुतिश्चनिरवधिकाथैवाभूत् । नचश्रौतनिषेधस्यभ्रातित्वेश्रुतेरप्रामाण्यस्यादितिशंकीयं । वेदेतत्त्वावेदकत्वातत्त्वावेदकत्वविभागस्यत्वयैवकृतत्वात् । निषेधार्थानांचसर्वदाविद्यमानत्वेनिषेधभ्रातित्वस्यैवन्याय्यत्वात् । व्यर्थमन्यथांऽधकारस्थितघटनास्तित्वप्रतीतेर्भ्रातित्वं । जगत्सत्त्वप्रतिपादकवाक्यानांचत्वदुक्तविधयाकदापिस्वार्थप्रच्यावनाभावेनाभ्रातित्वस्यैवप्राप्तेश्च । यदिचश्रुतेरप्रामाण्याद्भ्रीतोसितदाप्रागस्मदुक्तनवार्थेनैववद । अथवा नानाभूतंकिंचन किंचिदपिजगतइह ब्रह्मणिनानाभूतत्वादेवन अन्यत् भिन्नंसदस्तीतिवा । इहब्रह्मणिग्रन्थानाभूतजगदस्ति । तत्तून् ब्रह्मन । आधाराधेयभावात् क्षराक्षरजडतयानानाभूतत्वाच्चेतिवा अभिनवमर्थोतरंवद । तदन्यतद्वि

तन्त्रिकालेपिनास्तित्वनश्रौतंनोपयोगिच ॥ नाशस्यास्यचबाधस्यपरस्परविरोधतः ॥ ७३८ ॥ व्यावहारिकसत्त्वंतुनास्तित्वत्वापरनामहि ॥ ७३९ ॥

रुद्धतदभावाथेषुनञोनुशासनात् । नब्राह्मणइत्यादौप्रयोगाच्च । स्वस्मिन्नस्तीत्युक्तस्यैवजगतःपुनस्वस्मिन्नेवनास्तित्वंघटयतोभगवतःकौशलनिदर्शनेनत्रिदशाधिपतेर्माधवस्यमध्वस्यचक्रपयादशमेऽर्थाग्रंथकृतैवोद्भोक्षिताःस्वग्रंथेसूचिताश्च । तच्छिक्षयैवास्माभिलिखितानस्वकौशलेनेतिद्रष्टव्यं । सिद्धं स्वरासिकशब्दशक्त्यासिद्धनिषेधनं शाखाछेदिकालविशेषेदेशविशेषेचास्तित्वच्छेदि । मूलच्छेदः सार्वकालिकसार्वदेशिकनिषेधाख्यच्छेदः ॥ ७३७ ॥ तत्तस्मात् उक्तन्यायात् । उपयोगि ज्ञानविनाशयत्वाख्यमिथ्यात्वोपयोगि । अनुपयोगित्वमेवदर्शयति ॥ नाशस्येति ॥ ७३८ ॥ व्यावहारिकसत्त्वमादायत्रिकालनास्तित्वेपिनाशोघटत

इत्यतआह ॥ व्यावहारिकसत्त्वमिति ॥ ७३९ ॥ यासत्ता । त्रैकालिकनिषेधवदतानिषेधसत्येवव्यावहारिकसत्त्वाख्यसत्ताक
थनादितिभावः । तदस्तित्वकथा तस्य नास्तीत्युच्यमानस्यसत्त्वस्य तदैवतत्रैवास्तित्वकथा ॥ ७४० ॥ नाशो न चेत् नाशस्य प्राक्प्र
तियोगिसत्त्वनियमभियानुव्रान्नाशो नाङ्गीक्रियते चेत् । नाशपदेनापि बाध एवोच्यते चेदित्यर्थः । बाधः अयं बाधरूपो नाश इत्यर्थः ।
जगत्प्रत्येव संभवेत् । नेदं रजतमित्यत्र नास्ति त्वापरण्ययनाशस्य रजतं प्रत्येव दर्शनात् । तवाद्वितीयश्रुत्यापि द्वितीयस्यैव साक्षाद्भा
स्ति त्वाख्यनाशस्योक्तत्वादिति भावः । अस्त्वेवं तदापि समकाहानिरित्यत आह ॥ अज्ञानस्यैवेति ॥ तदा एवं सति । ज्ञानमज्ञान

सत्तानिषेधसत्येव यासां भ्रान्तौ प्रतीयते ॥ तदास्तित्वकथाशुक्तिरूप्यास्तित्वकथोपमा ॥ ७४० ॥
नाशो न चेदयं बाधो जगत्प्रत्येव संभवेत् ॥ अज्ञानस्यैव विज्ञानं विरोधीति गतं तदा ॥ ७४१ ॥
सोऽपि त्रिकालसत्तायानिषेधस्यान्नचापरः ॥ सतु न श्रूयते कापीत्युक्तं तत्कुत्र बाध्यता ॥ ७४२ ॥

स्यैव निवर्तकमितिसावधारणव्याप्तेर्भगप्रसंग इति भावः ॥ ७४१ ॥ व्याप्तिभंगोऽप्यस्तु तथापि बाध्यत्वसिद्ध्या ममेष्टसिद्धिरित्यत
आह ॥ सोऽपीति ॥ सोऽपि बाधोऽपि । तत्तस्मात् । त्रिकालनास्तित्वस्यैव बाधत्वे प्रतियोगिसत्तासापेक्षज्ञानादयत्त्वपक्षप्रतिक्षे
पप्रसंगः । तत्परित्यज्य नाशपदेनापि बाधस्यैवोक्तत्वदुक्तव्याप्तेर्भगप्रसंगः । व्याप्तिमपि परित्यज्य बाधमात्रेणापि न संतोऽष्टव्यं । क्वा
प्यश्रवणेन तस्याप्यर्थं तलज्जीवयितुमशक्यत्वात् । एवं च मार्जारप्रेमृषिक चापलवत्परकीयशास्त्रप्रक्रिया धावनार्थैवाभूत् न जीवना

येतिभावः ॥ ७४२ ॥ किंचाज्ञानसंशयपुण्यपापतिरिक्तजगतोज्ञाननाश्यत्वस्य क्वाप्यश्रवणात्तन्मिथ्यात्वकथानकथंचिदप्युपयो
गिनीत्याह ॥ भिद्यतइति ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ अयुक्तश्चज्ञानेनजगन्नाशइत्याह ॥ इदानीमिति ॥ नष्टस्यपुनर्नाशयोगात्
मास्तुज्ञानेननाशोबाधः । किंतुनास्तित्वबोधएवबाधः । सचनष्टस्यापिघटतइत्यतआह ॥ प्रागेवेति ॥ प्राग्ब्रह्मज्ञानात्प्राक् ।
तस्य इदानींनष्टस्य । ध्वस्तघटादौनास्तीतिव्यवहारस्यसर्वसंमतत्वात् । त्रिकालनास्तित्वस्यचतुर्थाबोधकशब्दाभावेनपरमतेरशब्द

भिद्यतेहृद्यग्रंथिदिच्छद्यतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्मणिदृष्टएवात्मनीश्वरे ॥ ७४३ ॥
इत्यादिवाक्यैर्बोधस्यपुण्यपापादिकर्मणां ॥ अज्ञानस्यचविज्ञानाच्छ्रुतानाशोनचापरः ॥ अत
स्सर्वजगन्नाशोज्ञानेनेत्यतिसाहसं ॥ ७४४ ॥ इदानींनष्टनानार्थनाशोतेज्ञानतःकथं ॥ प्रागे
वनास्तितातस्ययतस्सर्वस्यसंमता ॥ ७४५ ॥ अतोनास्तित्वबोधोतेकथमस्येतिचिंत्यते ॥ अनु
वादितयावाक्यममानंस्याद्धितेषुते ॥ ७४६ ॥ ॥ ॥

जन्यापरोक्षज्ञानेउल्लेखस्यैवायोगात् । नास्तिवोल्लेखमात्रस्यप्रागेवसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७४५ ॥ अतः इदानींमेवनास्तित्व
बोधात् । अंते ब्रह्मज्ञानदशायां अस्य इदानींमेवनास्तीतिप्रतीयमानस्य जगतः । नास्तित्वबोधोपीदानीमेवजायते । नतुब्रह्म
ज्ञानदशायामितिभावः । इदानींज्ञातस्यपुनर्ब्रह्मज्ञानदशायामपिज्ञानेकोदोषइत्यतआह ॥ अनुवादितयेति ॥ वाक्यं ब्रह्मज्ञा

नजनकवाक्यं । तेषु प्रागेवप्रत्यक्षादिनानास्तीतिज्ञातेषु ॥ ७४६ ॥ इदानीनष्टघटादीनाज्ञानेननाशस्यनास्तित्वबोधस्यचायोगेपि प्रत्येकनश्यज्जगतोज्ञानेननाशोवाक्यते नास्तित्वबोद्धिख्यतइत्यतआह ॥ किंत्विति ॥ जगत्क्षयइत्युपलक्षणं । नास्तित्वबोधोपिसंहृतत्वादेवचक्षुराद्यैरेवभवति । ननुतदर्थमपिब्रह्मज्ञानमपेक्ष्यतइतिदृष्टव्यं । नास्तित्वेउपलक्षणं । नाशोपिग्राहः । ज्ञानेननाशोनचेत्केनतयोर्नाशइतिशंकापरिहारायोभयत्रापिनाशककथनं । अतएवकिंवित्युक्तं ॥ ७४७ ॥ तत्तस्मात् प्राङ्मुष्टप्रलयकालनष्टेचनाशनास्तित्वबोधयोरन्यफलत्वेनब्रह्मज्ञानफलत्वायोगात् छिन्नमूलं इदानींतननास्तित्वाख्यं शाखाग्रं प्रलयकालीननाश

किंतुप्रलयकालीनवह्न्यकाद्यैर्जगत्क्षयः ॥ मुद्गरादिक्षुठाराद्यैर्मध्येमध्येननास्तिता ॥ ७४७ ॥
तच्छिन्नमूलशाखाग्रोमिथ्यावादाख्यपादपः ॥ नफलायनपत्रायनच्छायायैभवेत्तव
॥ ७४८ ॥ इदानींबाध्यरजताधिकसत्ताश्रयत्वतः ॥ भेदोब्रह्मगुणाविश्वंब्रह्मवत्परमार्थसत् ॥ ७४९ ॥

नास्तित्वाख्यंचयस्य । उभयत्रापिज्ञानाशयत्वस्य ज्ञानेनैवनास्तितयोद्धिख्यमानत्वस्यचाभावेनमिथ्यात्वस्यैवभ्रमत्वादितिभावः । अथवा उक्तप्रकारेणस्वप्रक्रियैवरोपोयोगाद्वाधयोगाच्च छिन्न मारोपाख्यमूलं बाधाख्यशाखाग्रंचयस्यसतथोक्तः । अल्पत्वादित्वाच्चाद्यसमूलता बहुविस्तारवत्त्वादंत्यस्याग्रता । मिथ्याभूताथैवआरोपस्यपूर्वकालीनत्वा द्वाधस्यचरमकालीनत्वात् उभयाभावेमिथ्यात्वस्यसुतरामभावाच्चैवमुक्तमितिज्ञातव्यं ॥ ७४८ ॥ पुनरप्यनुमानांतरेणभेदस्यब्रह्मगुणानांविश्वस्यचसत्यतांस्था

पयति ॥ इदानीमिति ॥ ७४९ ॥ यत्तस्मात् । तत्तस्मात् प्रातिभासिकत्वेनशुक्तिरजताधिकसत्ताश्रयत्वाभावात् ॥ ७५० ॥
किंचबाध्यसर्वमिदानीमेवबाध्यते । अनादिकालमारभ्यएतावत्कालपर्यन्तमबाधितस्यजगतोब्रह्मवदुपर्यपिनबाधइतिवक्तुं नभोनै
त्यन्त्रमेदेहात्मैक्यन्त्रमेचयत्परैरिदानीमबाध्यत्वेसतिब्रह्मज्ञानेनैवबाध्यत्वमंगीकृतं । तन्निरासायतयोरुभयोर्वस्तुस्थितिप्रदर्शयति

देहात्मनोरेकताचनभोनैल्यंचतेमते ॥ यत्प्रातिभासिकंसर्वतद्धेतुनविपक्षगः ॥ ७५० ॥

बाध्ययच्छुक्तिरूप्यादितदद्यैवहिबाध्यते ॥ नभोनैल्यंचतत्रत्येनैनीलमितिबाध्यते ॥ ७५१ ॥

आकाशेनीलिमोदेताल्यादिवेदोक्तस्तुतत् ॥ अबाध्यमेववानैल्यनोभयत्रापिनक्षतिः ॥ ७५२ ॥

देहोहमिति विज्ञानं न हि कस्यापि देहिनः ॥ नाहं देह इति ज्ञानं सर्वेषामपि सर्वदा ॥ ७५३ ॥

मम देह इति प्राहुस्सर्वेऽपि कथमन्यथा ॥ देहात्मैक्यमस्येत्यमवकाशो न विद्यते ॥ ७५४ ॥ गौरो

हमित्यादिवाक्चगौराद्यंगेभिमानतः ॥ अहंतायाव्यवहृतिरूपचारेण केवलं ॥ न हि सिंहा

त्मकं मर्त्यं वक्ति वा गौपचारिकी ॥ ७५५ ॥

॥ बाध्यमिति ॥ तत्रत्यैः आत्म्यमाणनभोदेश्यैः स्वसमीपस्थे नभसि न कस्यापि भ्रमः । किंतु दूरस्थे । तत्रापि तत्रत्यस्य न नील
मिति धीरस्येव । अतस्तस्यापीदानीमेव बाध्यत्वमिति भावः ॥ ७५१ ॥ तत्तदूरे प्रतीयमानं नभोनैल्यं । समीपे नैल्याप्रतीतेः दूरे
च प्रतीतेः नयनपक्षमणामिव तदाऽतिसामीप्यमेवाथर्दोषः कल्प्यत इति भावः ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ वाक् सिंहो देवदत्त इ

तिवाक् । यथासिंहेदेवदत्तइतिप्रयोगस्यौपचारिकत्वान्नतेनसिंहेदेवदत्ततादात्म्यस्यप्रतीतिः । किंतुसादृश्यस्यैव । तथागौरौहमि
त्यौपचारिकप्रयोगेपिनदेहतादात्म्यप्रतीतिः ममदेहइतिभेदबुद्धेर्जागरूकत्वात् । किंत्वभिमानादेवस्वीयेस्वव्यवहारइतिभावः
॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ योघटः अत्रनास्ति सोन्यत्रेत्यन्वयः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ७५९ ॥ हेतुगर्भमनुमानांतर

यतोस्तिपुत्रेमित्रादौचित्तेवानिप्रियेनृणां ॥ नष्टेनष्टोहमितिवाक्युष्टेतुष्टोहमित्यपि ॥ ७५६ ॥
अतोबाध्यस्यसर्वस्यबाधोद्यापिहिविद्यते ॥ ७५७ ॥ अनादिकालतस्सर्वदृश्यतेजगदीदृशं ॥
बाधोनलभ्यतेसर्वमस्तीत्यद्यापिवीक्ष्यते ॥ ७५८ ॥ योनास्यत्रास्तिमोन्यत्रगृहेनास्यस्यसौ
बहिः ॥ सर्वत्रसर्वदेदंतुनास्येवेतिकर्धीर्वद ॥ ७५९ ॥ अनादितोनुवृत्तेनसत्त्वेनसहितंजगत् ॥
नभाविबाधबाध्यस्याद्ब्रह्मवत्परमार्थसत् ॥ ७६० ॥ अनुवृत्तिरनुच्छेदस्सत्ताचास्तीतिवेद्यता ॥
तदातदास्तीतिबुद्धिर्यन्त्रेष्टेष्ट्वपिविद्यते ॥ ७६१ ॥ शब्दमात्रेणदृष्टोष्टौनान्यथीक्रियतेबुधैः ॥
प्रवाहयंतिकितीरंमंचं संचारयंतिकिं ॥ ७६२ ॥

माह ॥ अनादितइति ॥ अनेन विमतंजगत् नभाविबाधकबाध्यं । अनादितोनुवृत्तसत्त्वसहितत्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानमुक्तंभ
वति ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ किंच आगमएवखलुभाविबाधकतयापरेणोच्यते । सोपिनदृष्टार्थबाधकः । किंतुदृष्टाबाधितःस्वयमे

वार्थान्तरं भजत इत्याह ॥ शब्दमात्रेणेति ॥ ७६२ ॥ तं आगमं ॥ ७६३ ॥ अतः आगमस्य प्रत्यक्षबाधकत्वायोगात् ॥ ७६४ ॥
ब्रह्मप्रतिबद्धापि वाक्यं न विश्वघातकमिति साहिल्यमुद्रयाऽऽह ॥ लोकमर्यादयेति ॥ बह्वर्थविसरणशीलत्वान्मूषिका इत्युक्तं ।
एकः नेहनानेत्यादिरूपः । देवालयं भगवत्सन्निधानपात्रत्वाद्देवालयस्थानीयं विश्वं । अन्यः असदेवेदमग्र आसीदित्यादिरूपः ।

एकाभावेऽपरं वृत्तिमाश्रित्य तमबाधिते ॥ अर्थे प्रवर्तयंति स्म दृष्टमाष्टौ हि कक्षमः ॥ ७६३ ॥
अतोऽबाधितमेवास्तु विश्वं सर्वसुखप्रदं ॥ वाक्यं च प्रतिवाद्युक्तरीत्यार्थं प्राप्य जीवतु ॥ ७६४ ॥
लोकमर्यादयारुद्धानस्युश्चेद्वाक्यमूषिकाः ॥ एको देवालयं गच्छेदन्यो देवस्य मस्तकं ॥ अस्मदे-
वेदमग्रभूदिति वाङ्मास्ति किं श्रुतौ ॥ ७६५ ॥ घटो नेति निषेधेतु बाधस्तनैव सिद्ध्यति ॥ प्रध्वंस-
प्रागभावाभ्यामपि नेत्युक्तिसंभवात् ॥ ७६६ ॥ सत्यो नेति निषेधेतु बाधोयं स्यान्न चान्यथा ॥
तादृङ्निषेधो नैवास्ति वेदे वा वैदिकेषु वा ॥ ७६७ ॥ किं त्वद्वितीयं नेहास्तीत्याकारः परमस्य सौ ॥
तस्मान्न वर्तमानस्ते बाधोयं श्रूयते क्वचित् ॥ ७६८ ॥ भावि बाधकशंकायाः किं कारणमुदीरय ॥ ७६९ ॥
बाधशंका तु मिथ्यात्वशंकां कुर्यान्न निश्चयं ॥ न चेत्तथैव सच्चस्याद्यत्साकोऽप्येव विरोधिनी ॥ ७७० ॥

देवस्य ब्रह्मणः । तदेव दर्शयति ॥ अस्मदेवेति ॥ ७६५ ॥ तेतव ॥ ७६६ ॥ तादृक् सत्यो नेत्याकारकः ॥ ७६७ ॥ असौ जग-
न्निषेधः ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ किंच भावि बाधकशंकयानमिथ्यात्वनिश्चय इत्याह ॥ बाधशंकेति ॥ तथैव बाधशंकेव । यत्प-

स्मात् । सा शंका(अ)विरोधिनी मिथ्यात्वस्यैककोट्योल्लेखे तद्विरुद्धसत्यत्वमपरकोट्योल्लिखंतीत्यर्थः ॥ ७७० ॥ ननुमास्तुसत्यं
नेतिजगतोनिषेधः । किंतुत्रैकालिकनिषेधएवबाधोभविष्यतीत्यतआह ॥ त्रैकालिकेति ॥ सः सत्त्वनिषेधः । सइत्युपलक्षणं ।
प्रागुक्तयुक्त्यात्रैकालिकनिषेधोपिनश्रूयतइतिद्रष्टव्यं । इदमुक्तंभवति । विश्वंनास्तीतिनिषेधोघटोनास्तीतिवन्नमिथ्यात्वप्रयोजको

त्रैकालिकनिषेधोपिनस्वरूपेणेतमते ॥ नृशृंगवदसत्त्वाह्याततस्सत्त्वनिषेधनं ॥ बाधोचइयत्वं
यावाच्यस्सतुनश्रूयतेक्वचित् ॥ ७७१ ॥ किंचित्रिकालनास्तिबाधः'किलभवन्मते ॥ नास्त्य
द्वितीयमित्यादौवर्तमानार्थकोस्तिलद् ॥ नविद्यतेद्वितीयचयस्यतद्व्याद्वितीयकं ॥ ७७२ ॥ अतो
द्वेधापिबाधस्तेश्रुतेर्हृदयशोधने ॥ नास्तितद्बाधएवायंनभूदस्तिभविष्यति ॥ ७७३ ॥ नहीदा
नौवर्तमानवेदादन्योपिकश्चन ॥ भविष्यन्नास्तितेवेदोबाधोयंयत्रगीयते ॥ ७७४ ॥ निर्विकल्प
करूपैवचरमापिप्रमातव ॥ नतत्रनास्तितापोबाधोतः'कभविष्यति ॥ ७७५ ॥

बाधः । त्रैकालिकनिषेधोप्यसत्त्वापादकत्वान्नपरमतेबाधः । नचासौश्रूयते । सत्यत्वनिषेधस्तुबाधःस्यात् । अश्रुतत्वान्नजगत्सि
वकुंशक्यः । अतःकथंबाधशंकेति ॥ ७७१ ॥ त्रैकालिकनिषेधस्याश्रुतत्वंस्मारयति ॥ किंचेति ॥ ७७२ ॥ तत्तस्मात् त्रिका
लनास्तिवस्यक्वाप्यश्रवणात् ॥ ७७३ ॥ यत्र भविष्यद्दे । अतोभाविबाधकशंकापिनघटइतिभावः ॥ ७७४ ॥ प्रकारंतरेणा

पिभाविबाधकशंकांनिवारयति ॥ निर्विकल्पक्येति ॥ ७७५ ॥ तत्तस्मात् उक्तविधयाबाधस्यैवाभावात् । नबाध्यते असिद्धया ख्यदोषेण बाधितविषयत्वाख्यदोषेणचदूष्यतइत्यर्थः । त्रेधाविश्वं सत्यं नेत्याकारेण विश्वंकालत्रयेपिनेत्याकारेण विश्वंकालत्रयेस न्नेत्याकारेणेत्यर्थः । यतइत्यस्यपूर्वेणान्वयः ॥ ७७६ ॥ नकेवलंसत्यंनेत्यस्याश्रुतत्वं प्रत्युतसत्त्वस्यैवश्रुतत्वमस्तीत्याह ॥ विश्वं सत्यमिति ॥ किंचसत्यत्वश्रुतिवद्विश्वमिथ्येतिस्पष्टश्रुत्यभावाच्चनमिथ्यात्वमित्याह ॥ विश्वमिथ्येति ॥ ७७७ ॥ स्पष्टसत्य

विमताजगतीसेयंसत्यैवपरमार्थतः ॥ अबाध्यत्वाद्यथाब्रह्मेत्यनुमातन्नबाध्यते ॥ त्रेधा पिबाधायोगेनबाधायोग्यंयतो जगत् ॥ ७७६ ॥ विश्वंसत्यमितिस्पष्टसत्यत्वगंजंतिश्रु तिः ॥ विश्वमिथ्येतिविस्पष्टमिथ्यात्वंकुत्रकथ्यते ॥ ७७७ ॥ तिलानुन्मथ्यकसैलंघृते सत्यपिसाधयेत् ॥ किंश्रौतसत्यतां त्यक्त्वामिथ्यात्वायोक्तिपीडनैः ॥ ७७८ ॥ श्रौतोर्थो मेतवार्थार्थश्रुत्यैवृच्यंतरंदिशेत् ॥ यत्पृथ्वारसपुत्रस्यदत्तपुत्रस्तुदत्तभुक् ॥ ७७९ ॥ ॥

त्वश्रुतौसत्यामैक्यश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वकल्पनंतुनोचितमितिसाहित्यमुद्रयाऽऽह ॥ तिलानिति ॥ दार्ष्टान्तिकोपयोज यति ॥ किमिति ॥ ७७८ ॥ आर्थार्थश्रुत्यै आर्थिकार्थतयामिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुत्यै । वृच्यंतरं अर्थंतरं । इदमपिसाहित्यमु द्रयारंजयति ॥ यदिति ॥ यतयस्मात् । औरसपुत्रस्य स्वोदरादेवजातपुत्रस्य । दत्तपुत्रः अन्यद्वारोत्पन्नपुत्रः । दत्तभुक् औ

रसपुत्रेणदत्तभूमिमात्रभुक् । एवमिहापिसाक्षाच्छ्रुत्यैवोक्तार्थश्चश्रुतोरसार्थत्वाच्चालघितुंशक्यः । आर्थिकार्थस्तु अनुमानफल
रूपतथाऽमुख्यत्वात् । सत्यत्वश्रुतेरनुकूलार्थएवपर्यवस्येत् । स्पष्टसत्यत्वश्रुतिविरोधात् । ऐक्यश्रुतेरन्यथानुपपत्तिर्निमित्थ्यात्व
माक्षिपेत् । किंतुसत्यत्वानुकूलसादृश्यादर्थकत्वमेवाक्षिपेत् । विश्वमित्येत्येवसाक्षाच्चिरवकाशश्रुतिरस्तिचेन्नहंतुंशक्या । ऐक्य
श्रुत्यन्यथानुपपत्तिस्तुमिहोदेवदत्तइत्यादाविवसादृश्यादर्थकतयापिपरिहर्तुंशक्यत्वान्नमित्थ्यात्वस्यैवसाधिकेतिभावः ॥ ७७९ ॥ इदं

किंचेदंतेतिलाकारशिलानामेवपेषणं ॥ यतोयत्नेपिमहतिमित्थ्यात्वंनश्रुतिर्जगौ ॥ ७८० ॥
असन्नासीदितिव्यर्थय(द)द्यसत्सर्वथाप्यसत् ॥ स्वरूपकीर्तनेनैवतदसत्त्वस्यसिद्धितः ॥
सत्त्वप्रसक्त्यभावाच्चव्यर्थतस्यनिषेधनं ॥ ७८१ ॥ यदीदानीं(तत्तु)नतत्तुच्छंतदानीं
किंनिषिध्यते ॥ तदानींनेतिवचनमिदानींसतएवहि ॥ ७८२ ॥ ॥ ॥

श्रुत्यामित्थ्यात्वकथनं । कुतइत्यतआह ॥ यतइति ॥ उक्तविधयाशतशःप्रयत्नेपिनेहननेत्यादिश्रुतितोमित्थ्यात्वाभावादितिभा
वः ॥ ७८० ॥ त्रैकालिकनिषेध सत्यत्वनिषेधाख्य मित्थ्यात्वस्याश्रौतत्वेपि नासदासीन्नोसदासीदितिश्रुत्यासदसदभावकालेपि
तमआसीदितिअज्ञानस्यस्थितिकथनात्तस्यसदसद्वैलक्षण्यंसेत्स्यतीत्याशंकांपरिहरति ॥ असन्नेति ॥ स्वरूपकीर्तनेन असदिति
स्वरूपकीर्तनेन । तदसत्त्वस्य असतोसत्त्वस्य । श्रुतावसत्पदेनेकेवलमत्यंतासदेवोच्यतेचेत् असत्पदेनैवतस्याभावसिद्धेःपुनर्ना

सीदितिव्यर्थमितिभावः । तस्यअसत् ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ सर्वसिद्धानुवादः सर्वसिद्धस्यासतोऽयंताभावस्यश्रुत्याकथनं । अर्थ
असद्वैलक्षण्याख्यार्थ । अनुवादेऽसाधकत्वस्यपरेणांगीकारादितिभावः । यत्तयस्मात् । प्रसिद्धा माध्यंदिनोपनिषदि । अतः
मायावादिनिश्रुतिमतज्ञत्वयुक्तिज्ञत्वयोरभावात् । बालिशे बालकेमूर्खेवा । असदविद्यमानं यच्छ्रुतिज्ञत्वयुक्तिज्ञत्वं तत्तवापिमाया
वादिनोपि नासीत् इति सा नासदासीदितिश्रुतिराहेतिसंबन्धः । नासदासीदितिश्रुतिःप्रलयेऽत्यंतासतोऽभावंवैयर्थ्यान्नवक्ति । किं
तुवाच्यंतरिक्षाख्यंभूतद्वयंउक्तमाध्यंदिनश्रुतिसमाख्ययाइदानींसंभावितसत्त्वंप्रलयेनासीदित्याह । यदिचासतएवाभावोवक्तव्य

अनुवादकवाक्यंतेस्वार्थस्यासाधकंकिल ॥ सर्वसिद्धानुवादायंकमथसाधयेत्तव ॥ यत्प्रसिद्धा
वायुरंतरिक्षंचासदितिश्रुतिः ॥ ७८३ ॥ अतश्चौतमतज्ञत्वयुक्तिज्ञत्वंचबालिशे ॥ यदसत्तत्तवा
प्यद्धानासीदित्याहसाश्रुतिः ॥ ७८४ ॥ सन्नासीदितिवाकाहसत्तेनंदवचस्त्विति ॥ ७८५ ॥

इतिपरस्याग्रहः तदामूर्खेषुअसत्तच्छ्रुतिमतज्ञत्वयुक्तिज्ञत्वंच तन्मायावादिन्यपिनासीदित्येवश्रुतेरर्थइतिपरपरिहासः ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥
सन्नासीदितिश्रुतिरपियदन्यद्वायोश्चांतरिक्षाच्चैतत्सदिति तस्यामेवोपनिषदिविद्यमानवाक्यानुसारेण सत्पदवाच्यंवाच्यंतरिक्षाति
रिक्तपृथिव्यादिभूतत्रयमपिप्रलयेनासीदित्याह । यदिचसदेवनासीदितिवक्तव्यमिति तवाग्रहः तदासत्पदवाच्यब्रह्मणोनास्त्वस्य
त्वद्रीत्येवासंभवात् असंभवदर्धकंशास्त्ररूपतेवचएव सत् समीचीनंनासीदित्याहेतिपरपरिहासः । वदसिचेत् उपनिषत्समाख्यया

ऽर्थवद् नोचेत्त्वदभिलषितार्थद्वयस्याप्युक्तीत्यायुक्तिविरुद्धत्वात्विरोधमजानतस्तवनिर्दनमेवखंडद्वयस्याप्यर्थइतिभावः॥७८५॥
सन्नासीदित्यत्रपरमतेकथयुक्तिविरोधइत्यतआह ॥ सच्छब्देति ॥ ७८६ ॥ तस्मात् जगतःस्वस्यैवस्ववैलक्षण्येअबाध्यवैलक्ष
ण्यासिद्धेः । यद्वैलक्षण्यं यस्यब्रह्मणोवैलक्षण्यं ॥ ७८७ ॥ यत्तस्मात् । तस्मात्सत्यंजगदभूदितिपूर्वोणान्वयः । प्रलयेब्रह्मणो

सच्छब्दार्थोजगच्चेत्स्यात्स्वान्यत्वंतर्हि सिद्ध्यति ॥ इष्टासिद्धिरबाध्यत्वरूपसत्त्वानिर्गमनात्
॥ ७८६ ॥ सद्ब्रह्मैवभवेत्तस्माद्यद्वैलक्षण्यमीप्सितं ॥ नासीत्तदातच्चकिलयद्ब्रह्मपरमार्थसत्
॥७८७॥ हंतमिथ्याभवद्ब्रह्मसत्यंजगदभूदिदं ॥ यदावयोर्भतेनास्तिनिरधिष्ठानकप्रमः ॥७८८॥
अर्थान्नार्थान्तरं सिद्धमनर्थोयंमहानभूत् ॥ ७८९ ॥ नोसदासीदिदंवाक्यंपरस्यानर्थकारकं ॥
इत्येवाहश्रुतेरंशोद्वितीयोप्येवपूर्ववत् ॥ ७९० ॥ अंतरिक्षाच्चवायोश्चयदन्यत्तत्सदित्यपि ॥
यच्छ्रुतिस्वयमेवाहततोप्येतदसंगतं ॥ ७९१ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्त्वेमिथ्यात्वावश्यंभावात्निरधिष्ठानकप्रमस्यचायोगात्ब्रह्मारोपायैवजगत्सत्यत्वसिद्धिरितिभावः ॥ ७८८ ॥ अर्थान्तरं जगत
स्मदसद्वैलक्षण्यं । अनर्थः ब्रह्मणःप्रलयेऽभावएव ॥ ७८९ ॥ असत् ब्रह्माभावकथनादमंगलं । अतएवपरस्यानर्थकारकंचेदंवा
क्यं । प्रलयेब्रह्माभावकथकंवाक्यंनासीदितिपरपरिहासायश्रुतेरर्थान्तरकथनमिदं । अंशःपूर्वांशः । एषःअंशः । पूर्ववत् पूर्वोक्त

रीत्यैवपरिहासः । पूर्वाशस्यतुपूर्वोक्तरीत्या इदानीमुक्तरीत्याचपरपरिहासोर्थइतिभावः ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ स्वपरमेष्टभूतब्रह्मा
भावप्रतिपादकस्वानिष्टभूततमस्सद्भावप्रतिपादकवाक्येबहुमानवंतंपरपरिहसति ॥ अहोबनेति ॥ तदानीं परब्रह्मणःप्रलयद
शायां ॥ ७९२ ॥ अतः पराचार्यवच्छ्रुतिस्वमतयुक्तिविरुद्धार्थाकथकत्वात् । स्वमूलरूपनान्नाआचार्याणामाह्वानं सरसवाग्विला
सवत्याभारत्याःपत्युरवतारस्यमध्वमुनेनंदकौशलमपूर्वमितिसूचनार्थं ॥ ७९३ ॥ तत्वमस्याद्यैक्यवाक्येश्रुत्यासाक्षाज्जीवाभेदोऽ

अहोबतमहानेषप्रमादोधीमतामपि ॥ यत्स्वोक्तवचनस्यार्थस्वेष्टब्रह्मविनष्टता ॥ तमसस्त्वविनष्ट
स्यतदानीमवशिष्टता ॥ ७९२ ॥ अतश्श्रुत्यर्थकुशलोभारतीपतिरेवनः ॥ अन्यस्तद्भृत्यभृत्यश्चेन्मा
न्योभवतिकश्चन ॥ ७९३ ॥ यदद्वैतपरंवाक्यमिथ्यात्वमपितेनते ॥ गौर्गोवत्सप्रसूरेवमहिषाश्वप्रसू
श्चकिं ॥ ७९४ ॥ दृष्टादृष्टविरोधेतुवाक्यस्यान्यार्थतैवहि ॥ आगोपालाविपालंचयदृष्टदृष्टमेवतत् ॥ ७९५ ॥

र्थोन्मिथ्यात्वंचबोध्यतइतित्यपरोवक्ति तच्चभेदसौरभादौसविस्तरंनिरस्तमपिदृष्टांतमुखेनदूषयितुंपुनराह ॥ यदद्वैतेति ॥ तेन
वाक्येन । तेमते । मिथ्यात्वंजगन्मिथ्यात्वं उच्यतइतियोग्यतयासंबंधः । तदपिनयुक्तमित्यत्रदृष्टांतमाह ॥ गौरिति ॥ प्रसूःमाता ।
महिषाश्वयोरिवभेदमिथ्यात्वयोःपरस्परविरोधात्कथमेकवाक्यबोध्यता । अतोवाक्यमनुकूलमर्थान्तरंवदेदितिभावः ॥ ७९४ ॥
तदेवदर्शयति ॥ दृष्टेति ॥ दृष्टविरोधे सिंहपुरुषयोर्दृष्टभेदविरोधे । एवशब्देनदृष्टभेदमिथ्यात्वं भेदकधर्ममिथ्यात्वंचव्यवच्छि

नन्ति । तथा जीवपरमयोरैक्यघटनाय आविपालगोपालदृष्टजीवेश्वरभेदस्य सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वादिभेदकधर्माणाम्च न मिथ्यात्वं किंतु दृष्टविरोधैर्नैक्यवाक्यस्यैवावधारिता । ततश्च नेदृशवाक्यैरपि जगन्मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः । एवं च सारभसंगतत्वाच्च पुनर्वचनं ॥ ७९५ ॥ मिथ्यात्वप्रतिपादकवाक्यानामर्थान्तरैक्यलनमर्थोच्यते । किंतु व्यासेनाप्युक्तमिति भावेन तद्वक्तव्यं पठति ॥ यत्रेति ॥ मिथ्या मिथ्यात्वं । उच्यते इत्यस्यात्राप्यनुकषः । तत्र वेदोत्तरुच्यते इति संबन्धः । अतः वेदव्यासेन वोक्तत्वात् ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥

यत्र मिथ्या प्रपञ्चस्य वाक्यैर्वेदांतगोचरैः ॥ दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यते ॥ ७९८ ॥
इति पाद्मे महेशेनात्रिंशदध्याये किलोदितं ॥ अतो मिथ्येति वाग्विश्वस्यानित्यत्वं दत्तपरं ॥ ७९७ ॥
यदिरूप्यस्य मिथ्यात्वे मिथ्या दृश्यत्वतो जगत् ॥ मेयत्वाद्धटवत्ता हि पदोपि स्याद्धटस्तव ॥ ७९८ ॥
अतृत्वात्पशुवन्मदं शृंगस्यात्तव मस्तके ॥ पुरुषत्वान्मूकवत्ते मूकता स्याज्जितं परं ॥ ७९९ ॥
बाधानुसरणेशिष्यस्त्वंप्रतिवादिनः ॥ बाधशंकारूपेकन किं किं न स्याद्विपक्षं किल ॥ ८०० ॥

विश्वमिथ्यात्वश्रुतीर्निराकृत्य विश्वमिथ्या दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यनुमानं प्रतिबद्धा तावन्निष्करोति ॥ यदीति ॥ ७९८ ॥
एवं च एतैरनुमानैर्मिथ्यात्ववादिनः पशुत्वमूकत्वे जाते सत्यत्ववादिन एव जयो भूदिति भावः ॥ ७९९ ॥ बाधेन मदुक्तानुमानदूषणे
विश्वसत्यत्वस्य सर्वजनसंप्रतिपन्नत्वात्तेनैव त्वदनुमानमपि दुष्टं स्यादित्याह ॥ बाधेति ॥ ८०० ॥ किंच विश्वमिथ्यात्ववादादस्त्वैवा

नुभवविरुद्ध इत्याह ॥ क्षीरमिति ॥ प्रसूः प्रसवित्री स्वपोषकत्वात्क्षीरस्य स्वप्नसूत्वमुक्तं । निंदामिचपिबामिचेतिदुर्नीतिरपित्व
 र्येवदृष्टेत्याह ॥ कथमिति ॥ कर्मणापिबसि वाचामिथ्येतिनिंदसीत्यर्थः । प्राक्स्वन्यायविरोधउक्तः मध्येस्वानुभवसिद्धसुख
 दातृतयास्वपोषकक्षीरस्यपोषकत्वोक्त्यामिथ्यात्वोक्त्याचमातावंध्येतिवत्स्ववचनविरोधः अंतस्वक्रियाविरोधश्चोक्तइतिदृष्टव्यं
 ॥ ८०१ ॥ मममते । सर्वस्य शुक्तिरजतादेःशशविषाणादेश्च । तत् असत्त्वरूपमिथ्यात्वं । ननुसर्वदेशिकसार्वकालिकनिषेधप्र
 तियोगित्वरूपमसत्त्वं नमदभिमतमिथ्यात्वं । येनतत्साधनेअपसिद्धांतस्स्यात् । किंतुप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व

क्षीरं पिबसि तृप्तस्य सुखं साक्षी प्रपश्यति ॥ खप्रसूः किल मातानकथं पिबसि निंदसि ॥ ८०१ ॥

असत्त्वमेव मिथ्यात्वं मम सर्वस्य संमतं ॥ अपसिद्धांतदोषेण न तत्साध्यं भवेत्तत्र ॥ ८०२ ॥

मेव । इदंच प्रतिपन्नस्य रजतस्योपाधौशुक्तिशकलैत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिति निरुपाख्यादसतोव्यावृत्तं । अतोनापसि
 द्धांतइतिचेत् अत्रापिप्रष्टव्यं । प्रतिपन्नस्यस्यकस्यचिद्रजतस्यवा अनुभूयमानारोपेपुरतःप्रतीतस्यवा उपाधौत्रैकालिकनिषेधः ।
 उतशुक्तितयाप्रतिपन्नस्यरजतस्य । नाद्यः । केनचिदानीतस्यैवरजतस्यशुक्तिशकलोपरिनिक्षेपेसतिसत्त्वसंभवेनोक्तनिषेधस्यायुक्त
 यादृष्टांतस्यसाध्यैवैकल्यप्रसंगात् । पक्षेचसर्वाधारेब्रह्मणिप्रतिपन्नस्यजगतःघटाधारभूतलेप्रतीतघटस्येवनिषेधासंभवेनबाधान्न ।
 नद्वितीयः । शुक्तितयाप्रतीतस्यशुक्त्यात्मकरजतस्य सार्वदेशिकसार्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेनसदासर्वत्राप्यसतश्शशशृंगादिव

शेषेण तादृशमिथ्यात्वसाधने पुनरप्यसिद्धांततादवस्थ्यात् । उपाधाविति विशेषणस्यैवैयर्थ्याच्च । न च वाच्यमुक्तनिषेधप्रतियोगित्वे
प्यपरोक्षतया प्रतीतत्वाच्चासत्त्वमिति । गंधवत्त्वरूपपृथिवीलक्षणवत्त्वेन समयोर्धटपरमाण्वोः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपार्थिवरूपत्ववज्जगच्छ
शश्रृंगयोरप्युक्तनिषेधप्रतियोगित्वसाम्ये प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसद्रूपत्वस्यैव प्राप्तत्वेनासत्त्वापरिहारात् । निरुपाख्यपदेनैव ख्यायमानत
याप्रतीयमानतया च निरुपाख्यत्वमसत्त्वमिति वदताम्यप्रत्यक्षत्वमेव निरुपाख्यत्वं कथ्यं । तच्चातीन्द्रियधर्मादौगतत्वात् नासत्त्वो
पयोगि । किंतूक्तनिषेधएव तद्विषयत्वे च कथमसत्त्वपरिहारः । पारमार्थिकत्वेन तादृशनिषेधप्रतियोगित्वसाधनाच्चापसिद्धांत इति

अन्यत्सदसत्तोरन्यदित्याद्यं सर्वमेव हि ॥ ममाप्रसिद्धतद्धेतुरप्रसिद्धविशेषणः ॥

दृष्टांतस्माध्यविकलः किं हेतुशतकेन ते ॥ ८०३ ॥

चेन्न । परमार्थतो जगत्सदासर्वत्रनास्तीत्याकारकश्रुतेरभावेन श्रुतिजन्यतादृशबाधस्याप्यविद्यमानतया एतादृशनिषेधप्रतियोगि
त्वसाधने पुनर्बाधप्रसंगात् । दृष्टान्तेऽपि नेदं रजतमित्येव बाधदर्शनेन साध्यैव कल्याच्च । यदि च भ्रमकालेऽयं घट इत्याद्याकारेण ब्रह्मत
याप्रतीतं जगत् उक्तनिषेधप्रतियोगीतिसाध्यते तदा प्रतिवादिमते एतादृशजगतोऽप्रसिद्धत्वादाश्रयासिद्धिः । तदभावसाधनस्येष्ट
त्वासिद्धसाधनता च । अनारोपितजगतोऽप्रतिषेधेन परस्यार्थान्तरता च स्यात् ॥ ८०२ ॥ अन्यत् असत्त्वादित्यन्मिथ्यात्वं । सदस
तो रन्य त्सदसिद्धिलक्षणं । आद्यपदेन स्वायंताभावसमानाधिकरणत्व ज्ञानविनाशयत्वादिकं गृह्यते । तत्तस्मात् । हेतुशतकेन

जडत्वात्परिच्छिन्नत्वादित्यादिना हेतुशतकेन । हेतुशतकस्यापि मिथ्यात्वं खलु साध्यं । तच्चोक्तविधया एकंतवनाभूत् । अन्यदन्यस्याप्रसिद्धं । एवं च मृतपुत्ररक्षणाय पितृणां शतेनापि नालमिति भावः ॥ ८०३ ॥ सच्चेन्न बाध्येत असच्चेन्न प्रतीयेत ति शुक्तिरजते सदसद्वैलक्षण्यप्रसिद्धि संपादनायार्थापत्तिं वदता प्रतीत्या असद्वैलक्षण्यं शुक्तिरजतादौ परेणोच्यते । तत्र परोक्षप्रतीत्या वा अपरोक्षप्रतीत्या वेति विकल्पो भयथापितवना सद्वैलक्षण्यमिद्विरित्याह ॥ परोक्षेति ॥ अत्यंतासत्यापि ज्ञानमर्थशब्दः करोति हीतितद्वचनादि

परोक्षज्ञानमसति शब्दादस्तीति ते मतं ॥ तच्च खंडपदं शक्तिग्रहे सत्येव बोधयेत् ॥ शक्यसंबद्धमथवानासंबद्धार्थबोधकं ॥ ८०४ ॥ पदद्वयात्मकं वाक्यं समस्तं वा पदं भवेत् ॥ योग्यता वश्यकी तत्र सापिशक्यार्थसंगतिः ॥ ८०५ ॥ असंबद्धार्थबोधस्तु न शब्दादपि जायते ॥ असतस्सर्वशून्यस्य कथं शब्दोपि बोधकः ॥ ८०६ ॥

तिभावः । तद्बोधकवाक्यस्थितं खंडपदं । शक्तिग्रहे योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधायकत्वरूपशक्तिग्रहे । अमुख्यवृत्त्या बोधकं चेत् शक्येन मुख्यार्थेन संबद्धं तीरादिकं बोधयेदिति संबंधः ॥ ८०४ ॥ समस्तं पदद्वयसमासघटितं । यथा सरसीरुहमिति पदं । द्विविधवाक्ये व्यर्थपदयोस्साक्षाद्वाच्यवाचकभावसंबंधो वाऽर्थद्वारा संबंधो वाऽपेक्षितः । सर्वथाऽसंबद्धार्थज्ञानजनकत्वं वाक्यस्यापीति भावः । प्रयोजकांतरमप्याह ॥ योग्यतेति ॥ सा योग्यता । शक्यार्थसंगतिः शक्यार्थयोः परस्परसंबंधः ॥ ८०५ ॥ असंबद्धार्थबोध इत्य

त्रसंबंधपदेनसाक्षाच्छब्दार्थयोरर्थयोस्संबंधोद्धारसंबंधइतित्रितयंगृह्यते । तत्रसाक्षात्संबंधेनार्थबोधकमुख्यवाक्ये परंपरासं
बधेनार्थबोधकमुख्यवाक्येचार्थयोर्मिथस्संबधात्मिकायोग्यतोभयत्राप्यपेक्षेतेतिविवेकोद्घट्यः । सर्वशून्यस्य संबधत्रय
शून्यस्य । शब्दः शशस्यविषणमितिभिन्नपदात्मकोवा शशविषणमितिमस्तपदात्मकोवा । शशशृंगस्यसाक्षाच्छब्दसंब
धाभावात् अर्थद्वारासंबधाभावात् शशविषणपदार्थभूतयोर्विषणशशयोर्मिथस्संबधाभावाच्चशशब्दबोध्यतेतिभावः ॥ ८०६ ॥

यदिदोषवशाच्छब्दोबोधयेत्तदसांगिच ॥ असन्निकृष्टमेवास्तुशुक्लौरजतमप्यसत् ॥
दोषोपोद्भूतलितंचक्षुर्गृहीयादविशेषतः ॥ ८०७ ॥ अपरोक्षप्रतीत्यातन्नासत्वंतस्यगच्छ
ति ॥ क्वचिद्भवतिशास्त्रार्थःक्वचिन्नेतिकथंवद ॥ ८०८ ॥ भूतलेघटनास्तिवंचक्षुषादृश्य
तेयदा ॥ प्रतियोगीकथंतत्रासन्निकृष्टोपिदृश्यते ॥ ८०९ ॥ सन्निकृष्टसतासाकंतसत्त्वे
नास्तितैवन ॥ अनन्यगत्यातन्मात्रेनियमस्त्यज्यतेयदि ॥ ८१० ॥

अथसंबधाभावेपिअयोग्यार्थकपदयोस्सहोच्चारणाल्यदोषवशादसंबद्धस्यापिशशविषणस्यभ्रांतिश्चेत् असतश्शुक्तिरजतस्याप्यसं
बद्धस्यैवदोषवशादपरोक्षभ्रमोप्यस्त्वित्याह ॥ यदीति ॥ तत् शशशृंगं । असदप्यस्त्वितिसंबधः ॥ ८०७ ॥ तत्तस्मात् अस
तोपिदोषवशात्परोक्षप्रतीतिवत्अपरोक्षप्रतीतेरपिसंभवात् । तस्य शुक्तिरूप्यस्य ॥ ८०८ ॥ युक्त्यंतरेणाप्यसंबद्धार्थापरोक्षप्र
तीतिमनुभावयति ॥ भूतलइति ॥ प्रतियोगी घटः ॥ ८०९ ॥ तत्सत्त्वे प्रतियोगिसत्त्वे । अनन्यगत्या प्रतियोगिसत्त्वसापेक्ष

चक्षुस्सन्निकर्षीपेक्षायामभावस्यैवाभावप्रसंगात्सन्निकर्षव्यगल्ययोगेनेत्यर्थः । तन्मात्रे अभावप्रतियोगिमात्रे । नियमः सन्निकर्षनियमः । प्रकृतेऽपि सममित्याह ॥ नेति ॥ तत् तस्मात् सन्निकर्षपेक्षायां शुक्तिरूप्यस्यापि सत्त्वप्रसंगात् ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ अतिप्रसंगदोषं असंबद्धत्वाविशेषात् शुक्तिरजतभ्रमवत् रज्जुसर्पभ्रमोऽप्यस्त्विति दोषः । अधिष्ठानस्य रजतसादृश्याख्यदोषः । तत् तस्मात् उक्तरीत्या असतोऽप्यपरोक्षप्रतीतिसंभवात् ॥ ८१२ ॥ नेयं स्वकपोलकल्पनेत्याह ॥ असादिति ॥ हिशब्देन एतादृ

न शुक्तिरूप्यसत्त्वे स्याद्भ्रमतालोकसंभता ॥ अनन्यगत्या तद्भ्रान्तौ सन्निकर्षोऽपि नेष्यतां ॥ ८११ ॥ अतिप्रसंगदोषं तु दोष एवापनेष्यति ॥ प्रतिमल्लं यथामल्लस्तदसत्त्वेऽपि काक्षतिः ॥ ८१२ ॥ असद्रजतमेवेति ह्यनुभूतिर्बलीयसी ॥ न चैतत्तवमते साक्षी तत्साक्षात्कुरुते कथं ॥ ८१३ ॥ असन्नि कृष्टतज्ज्ञाने च क्षुषोऽप्यस्तु सागतिः ॥ सन्निकर्षत्वार्थसत्त्वात्तज्ज्ञानं न भ्रमो भवेत् ॥ ८१४ ॥ सन्नि कर्षेण च क्षुश्च कुतस्तन्नप्रकाशयेत् ॥ तमो हि च क्षुषादृश्यं केवला विद्यं कंचते ॥ ८१५ ॥ ॥

शानुभवस्य सर्वजनप्रसिद्धतां सूचयति । तस्मादनुभवकलहोऽपि नास्तीति भावः । प्रतिबंधंतरंचाह ॥ न चेदिति ॥ तत् स्वासंबद्ध शुक्तिरूप्यं । साक्षिणोऽपि परसंबंधिसुखाद्यग्रहणेन संबंधसापेक्षत्वनियमादिति भावः ॥ ८१३ ॥ सन्निकर्षे तु साक्षिणश्शुक्तिरजतस्य च सन्निकर्षांगीकारे । तज्ज्ञानं शुक्तिरजतज्ञानं ॥ ८१४ ॥ तत् शुक्तिरजतं । ननु केवला विद्यं कत्वाच्छुक्तिरजतस्य न चाक्षुषत्वमि

त्यतआह ॥ तमइति ॥ ८१५ ॥ प्रकारांतरेणाप्यसतोपरोक्षप्रतीतिमनुभावयति ॥ शशस्येति ॥ कर्णद्वयं शृंगाकारशशक
र्णद्वयं । शशशृंगं शशशृंगमिति ऊर्ध्वाभूतशशकर्णयोरिमशशशृंगेइतिभ्रमः चक्षुष्वजायतइत्यर्थः । तस्मात् उक्तविधयाचक्षु
षैवशशशृंगभ्रमस्यानुभवसिद्धत्वात् । आपरोक्षिकं अपरोक्षभ्रमयोग्यं ॥ ८१६ ॥ ननुप्रतीतंशशशृंगमपिप्रातिभासिकमितिम
ममतं । अतःकथंअसतोपरोक्षप्रतीतिरितिचेत् । सत्यं । प्रतीतत्वेप्रातिभासिकत्वंवदताप्रतीतिःकस्येत्युक्तेअसतइत्येवोत्तरंवक्त

शशस्यशृंगिताऽभावंयोनजानातिदूरतः ॥ सनुकर्णद्वयदृष्ट्याशशशृंगंचक्षुषा ॥
किंनप्रत्येत्यसत्तासादापरोक्षिकमेवहि ॥ ८१६ ॥ प्रातिभासिकनामापिप्रातिभासिकप्रदीप
ते ॥ प्रागजातस्यकुमारस्यतन्नामकरणांतरं ॥ ८१७ ॥ असतशशशृंगस्यप्रत्यक्षेणभ्रमे
सति ॥ प्रातिभासिकतास्याच्चेत्प्राग्धीरसतएवसा ॥ ८१८ ॥ अर्थभावाकृतासत्त्वंक
स्तदातस्यमोचयेत् ॥ मिथ्यात्वसाधिकादृष्टिः किंतेर्थाभावबाधिका ॥ ८१९ ॥

व्यं । प्रतीतिसमसमयवर्तिनोवा प्रतीत्युत्तरकालीनस्यवा प्रातिभासिकस्य प्रतीतेः प्रागभावात् । अतः कथं नासतः प्रतीतिरित्याह ॥
प्रातिभासिकेति ॥ तस्य शशशृंगस्य ॥ ८१७ ॥ प्राक् प्रातिभासिकनामकरणात्पूर्वं । तस्मादसतः परोक्षयाऽपराक्षयाचभ्रा
त्याविषयीकरणसंभवेनासच्चेन्नप्रतीयेतितिव्याप्त्यसंभवात्तुनाथपस्यापिसदसद्वैलक्षण्यसिद्धिरितिभावः ॥ ८१८ ॥ परांगीकृतप्रा

तिभासिकतादशायामपिशशश्रृंगोदेरसत्त्वयुत्तयासाधयति ॥ अर्थेति ॥ तदा प्रतीतिदशायां । तस्य प्रतीयमानशशश्रृंगस्य । तत्रापिपरेणदृश्यत्वतः प्रातिभासिकत्वरूपमिथ्यात्वसाधनातमिथ्यात्वसाधिकेत्युक्तं ॥ ८१९ ॥ भ्रांतिकालीनसत्त्वप्रतीत्याऽसत्त्व बाधकशंकां परिहरति ॥ सत्त्वेति ॥ भ्रांतिश्चेदिति । तदभाववतितत्प्रकारकत्वस्य भ्रांतित्वात्सत्त्वाभावासत्त्वयोश्च पर्यायत्वादिति भावः । प्रमाचेत्स्यादपि बाधिका । सातुनास्तीत्याह ॥ प्रमेति ॥ सा सत्त्वप्रतीतिः । तस्य प्रतीयमानशशश्रृंगस्य

सत्त्वप्रतीतिभ्रांतिश्चेदसत्त्वे सति शोभते ॥ प्रमारूपाचसानास्तिकियस्यासत्त्वमोचकं ॥ ८२० ॥ असन्निकृष्टदृष्टिस्तु समापक्षद्वयेपिते ॥ परिणामात्परीहोरेत्रिकाल्यांबाध्यतागता ॥ ८२१ ॥ पूर्वचनासच्छृंगस्यादनुत्पन्नघटादिवत् ॥ विद्युद्बहुदधीकल्पाधीश्चतस्य प्रमा भवेत् ॥ ८२२ ॥ तस्मात्तदसदेवासीदतस्तेन गतं मतं ॥ ८२३ ॥

॥ ८२० ॥ पक्षद्वये प्रातिभासिकत्वपक्षे असत्त्वपक्षेच । ननु प्रतीतिदशायां अविद्यापरिणामरूपत्वात्कथमसत्त्वमित्यत आह ॥ परिणामादिति ॥ वर्तमानदशायां सत्त्वप्रसंगेन बाधयोगादिति भावः ॥ ८२१ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ पूर्वमिति ॥ प्रतीतिदशायां शशश्रृंगस्योत्पन्नत्वे पूर्वप्रागभावप्रतियोगित्वमेव स्यात् । नात्यंतासत्त्वमिति भावः । तस्य शशश्रृंगस्य । तदानीमेवोत्पन्नविनष्टत्वांगीकारादपि न भ्रांतिवमिति सूचनार्थनिर्देशनं ॥ ८२२ ॥ तस्मात्परिणामेतर्ही प्रमात्वप्रसंगात् । तत् प्रतीयमानं शशश्रृंगं ।

अतः असत्त्वात् । तेन प्रागुक्ततदपरोक्षज्ञानेन ॥ ८२३ ॥ प्रागर्थगतदोषैर्णवशशशृंगभ्रमइत्युक्तं नासंबद्धार्थबोधकमित्येवचोक्तं । इदानींतदोषं करणगतं कर्तुं गौण्यामपेक्षितसादृश्याख्यनिमित्तांतराभाववक्तुं पुनराह ॥ अयोग्यार्थकवाक्यं शशविषाणमित्यादिवाक्यं । शक्त्यभावात् शशविषाणपदार्थयोः परस्परमन्यथायोग्यत्वेन योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधायकत्वरूपशक्त्यभावात् शक्यवत् इतरान्वितापरपदार्थरूपशक्यवत् । ततः शक्यस्यैवाभावात् । शक्यसंबंधसादृश्याधीना शक्यस्य एकैकपदार्थस्य संबंधसादृश्ये अयोग्यार्थानिष्ठेयसंबंधसादृश्ये तन्निरूपितैतद्वर्त्मिकसंबंधसादृश्यइत्यर्थः । तदधीना अयोग्यार्थलक्षणीकीऔपचारिकीवावृत्तिः अस्य शशविषाणपदस्य नेतिसंबंधः । इदमुक्तं भवति । शशविषाणपदाच्छशसंबंधिविषाणरू

अयोग्यार्थकवाक्यं हि शक्यभावाद् शशक्यवत् ॥ शक्यसंबंधसादृश्याधीनावृत्तिस्ततोऽस्य ॥ ८२४ ॥

पार्थः न मुख्यवृत्त्यावाच्यः । योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधायकवाक्यस्य योग्यान्यितार्थएव शक्यत्वात् । शशविषाणस्य च योग्येतरान्वितार्थत्वाभावेन प्रत्युतान्योन्यसंबंधायोग्यशशविषाणख्यविरुद्धार्थद्वितित्वेन शशविषाणपदस्य तत्र शक्त्ययोगात् । अर्थस्य च तद्वैक्यशक्यत्वायोगाच्च न सिंहे देवदत्तइत्यादिवाक्यस्य सिंहेन कीभूतदेवदत्तोर्त्थः । नाप्यमुख्यवृत्त्यालक्षणाया गौण्यावाशविषाणरूपोर्त्थशशविषाणपदार्थः । गंगायां घोषइत्यत्र गंगापदशक्यार्थभूतप्रवाहसंबंधस्य तीरइव शशादिपदशक्यशशार्थसंबंधस्यापिशशविषाणेऽभावात् । सिंहपदशक्यार्थभूतसिंहसादृश्यस्य देवदत्तइव शशादिसादृश्यस्यापिशशविषाणेऽभावात् । इतरा

नव्यविशिष्टस्य शक्यत्वे विशेष्यस्यापिशक्यत्वात् शक्यसंबंधसादृश्यनिरूपणप्रवाहादिकमेव शक्यं । सप्तम्यंतगंगापदोक्तप्रवाह
निष्ठाधारत्वं प्रति पदांतरोक्तदोषस्य समानाधिकरणसिंहपदोक्तसिंहतादात्म्यप्रतीतरपदार्थदेवदत्तस्य चापरसंबंधित्वायोगेन लक्ष
णागौण्योऽशक्येऽन्वयवैशिष्ट्यासंभवात् मुख्यतश्शब्दस्य शक्यं तु विशिष्टमेवेति द्रष्टव्यं । नाहि गंगापदमपि स्वायोग्यार्थरूपं प्रवाहनि
ष्ठदोषाधारत्वं लक्षयति । नवासिंहपदं सिंहैर्न कीभूतं देवदत्तगौण्यावावक्ति । उभयोरप्यप्रामाणिकत्वमेव ह्यलक्ष्यत्वेऽगौणत्वे बीजं ।
किंतु तत्संबंधितया तत्सदृशतया च प्रमिते तीरे देवदत्तं वा अमुख्यया वृत्त्या वाक्ति । अतो मुख्यामुख्ये द्वे अपि वृत्ती प्रमिते एव पदार्थवर्तते
नाप्रमिते । अतश्शशविषाणपदमपि प्रमितेऽर्थोत्तरे गौण्यालक्षणावावृत्त्या प्रवर्ततेऽपि । नहि किञ्चिदपिशक्यं विषाणोपमत्वाच्छ

करणस्थायोग्यताख्यदोषेण नयनादिवत् ॥ असन्निकृष्टस्यात्यंतासत्तएव हि धीरभूत् ॥ ८२५ ॥

इति सर्वस्वसमाधेयंततः प्रत्यक्षदर्शने ॥ दोषादसन्निकृष्टस्य भानं कोदूषयेद्बुधः ॥ ८२६ ॥

शविषाणमिति व्यवहरति चेत् कोऽप्यपराधोस्ति । शशविषाणरूपमर्थत्वप्रामाणिकत्वात् न मुख्ययानां पिलक्षणाया न वागौण्यावृत्त्या वा
क्ति । स्वयोग्यवृत्तिविनानिमित्तांतरतो बोध्यस्य च चक्षुर्बोध्यचक्षुरयोग्यसौ रभवन्नतदर्थत्वं । कथमन्यथा घटपटादिकमेव पदार्थो
न शशविषाणादिरिति ॥ ८२४ ॥ कथं तर्हि शशविषाणादिशब्दात्तत्प्रतीतिरित्यतो दोषवशादसन्निकृष्टस्यापि प्रतीतिरित्याह ॥ कर
णेति ॥ अयोग्यताख्यदोषेण अयोग्यार्थकत्वाख्यदोषेण । नयनादिवत् । यथाकाचादिदोषकलिलं नयनमसन्निकृष्टमेव शुक्यं चिर
जतं बोधयति तद्वदित्यर्थः ॥ ८२५ ॥ सर्वैः शब्दात्तश्शशविषाणज्ञानमंगीकुर्वद्भिः । ततः परोक्षज्ञानेऽसन्निकृष्टकरणेन ज्ञानजन

नांगीकारात् । एकत्र निर्णीतदशास्त्रार्थोपरत्रापि तिन्व्यायादिति भावः ॥ ८२६ ॥ तंपरिणामं ॥ ८२८ ॥ तत्तस्मात् दोषवशादसन्निकृष्टस्यैवशाब्दज्ञानजनकत्वदर्शनात् । तेन ज्ञानाख्यसन्निकर्षेण । दंडज्ञानसद्भावेऽपि दंडसन्निकर्षाभावदशायां देदीति विशिष्टज्ञानादर्शनात् विशेषणसन्निकर्षएव ज्ञानजनको न ज्ञानमात्रं । दोषवशादसन्निकृष्टस्यैव विशेषणस्य भ्रमे विशिष्टज्ञानं चेत्किं ज्ञानाख्यसन्निकर्षेणापि तत्र प्रयोजनं । मुख्यसन्निकर्षव्यर्थं कुर्वतो दोषस्य पारिभाषिकसन्निकर्षव्यर्थं करणं किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ ८२९ ॥

शब्दादसन्निकृष्टस्य शशशृंगस्य धीर्यथा ॥ अक्षादसन्निकृष्टस्य शुक्तिरूप्यस्य धीस्तथा ॥ ८२७ ॥ परोक्षधीः परीणामं यथानापेक्षते तव ॥ अपरोक्षापि धीस्तद्वत्तन्व्यर्थं किमपेक्षते ॥ ८२८ ॥ ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वकथाप्यत्र वृथैव तत् ॥ दोषे सति तु किं तेन दोषाभावेऽपि किंतुतः ॥ ८२९ ॥ शुक्तौ सर्पभ्रमादृष्टैरज्जोरूप्यभ्रमोऽज्ज्ञतेः ॥ सादृश्यस्य प्रतीत्यर्थं रजतत्वप्रकारिका ॥ धीर्वाच्या गौरवात्सार्धस्तस्यैवेति न कल्प्यते ॥ ८३० ॥ ॥

॥ ८२९ ॥ कुतस्तर्हि सर्वथारजतमजानतोरजतभ्रमाभाव इत्यत आह ॥ शुक्ताविति ॥ शुक्तावेव रजतभ्रमदृष्टेः रज्ज्वामेव सर्पभ्रमदृष्टेः आधिष्ठानप्रधानसादृश्यज्ञानमपि भ्रमकारणं । सादृश्यस्य ज्ञानार्थमेवापरसंबन्धिनोरजतस्य ज्ञानं न सन्निकर्षघटकतयेति भावः । गौरवात् । रजतत्वप्रकारकरजतांतरज्ञाने सादृश्यस्य ज्ञानं तु शक्यत्वात् । भ्रमविशेषणीभूतरजतस्यैव ज्ञानमपेक्षितमित्यंगीकारे कल्प

नागौरवादित्यर्थः । तस्यैव भ्रमविशेषणीभूतरजतस्यैव ॥ ८३० ॥ ननुविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वाद्द्वि-
 तिविशिष्टज्ञानवदित्यनुमानात्तस्यैवज्ञानमंगीक्रियतइत्यतआह ॥ विशेषणेति ॥ अभावत्वं अभावविशिष्टज्ञाने । प्रकारत्वंअनु-
 व्यवसायरूपविशिष्टज्ञाने । विशेषणीभूतमपीदं द्वयंप्रागज्ञातमेवज्ञायते । अतोविशिष्टज्ञानत्वादितिहेतोरैवव्यभिचारः । नचवा-
 च्यमभावविशिष्टज्ञानेअभावत्वविशेषणस्यप्रागज्ञानाभावेपिभूतलादिविशेषणांतरस्यज्ञानमस्त्येव । अतोनव्यभिचारइति । अन-
 योःप्रागज्ञातयोरेवविशेषणत्ववत्सकलविशेषणानामपिप्रागज्ञातानामेवविशेषणत्वसंभवादप्रयोजकोहेतुस्स्यात् । भ्रमेपीदमंश

विशेषणज्ञानजन्याविशिष्टस्यप्रमापिन ॥ अभावत्वप्रकारत्वपूर्वापूर्वार्थदर्शनात् ॥ ८३१ ॥
 अविद्यमानार्थबोधहेतौदोषेसतिभ्रमे ॥ अप्रतीतार्थबोधायकुतोऽन्यानुसृतिर्वद ॥ ८३२ ॥ अत्र
 प्रतीतरजतेकुतोदेशांतरस्थता ॥ इदंतामुल्लिखंतीमाप्रतीतस्सहतेनतां ॥ ८३३ ॥

विशेषणीभूतदेशकालादिज्ञानजन्यत्वेनैवविशेषणज्ञानजन्यत्वसंभवेनप्राग्रजताख्यविशेषणज्ञानस्यानावश्यकत्वापाताच्च । एवं
 चनैतदनुमानबलात्तस्यैवप्रागज्ञानंकल्पनीयमितिभावः ॥ ८३१ ॥ अविद्यमानार्थबोधकदोषस्याप्रतीतार्थबोधकत्वसुतरायुक्तमि-
 त्याह ॥ अविद्यमानेति ॥ अन्यानुसृतिः विशेषणज्ञानानुसृतिः ॥ ८३२ ॥ नन्वसतःप्रतीत्ययोगात्अस्यैवरजतस्या
 न्यत्रसत्त्वेवफव्येबलात्तस्यैवज्ञानमागतमित्यतआह ॥ अत्रेति ॥ इदंतां एतद्देशकालवर्तितां । सा इदंरजतमितिप्रतीतिः । तां

अन्यत्रसत्तां ॥ ८३३ ॥ इदमितिप्रतीतस्यान्यत्रसत्ताङ्गीकारेबाधकमाह ॥ घटइति ॥ दृष्टः तत्रतदानीमेवतनूतनतयादृष्टः । समानाधिकरणविशेषणज्ञानस्यैवकारणत्वात्तद्द्रष्टव्यादिकमुक्तं । अभिनवस्यास्यप्राग्दर्शनाभावेनसमानाधिकरणज्ञानकारणवदताय मेवघटोन्यत्रनेतव्यः । स्वनापितत्रागतव्यं । स्वमतरक्षणाप्यर्थश्चात्तनमपिकारणमङ्गीकार्यमित्यप्रामाणिकपरंपराङ्गीकार्यास्यादिति भावः ॥ ८३४ ॥ किंचायंघटइतिज्ञानेतवापिमेतप्राग्घटत्वज्ञानेनैवालं नतुतद्धटव्यत्वेरपिप्राग्ज्ञानमपेक्षितं । एवंसतीदंरजतमितिचमेपितवापिमेतप्राग्जतत्वज्ञानेनैवालं तत्सरजतस्यैवप्राग्ज्ञाननिर्निबन्धनमित्याह ॥ विशेषणेति ॥ अपूर्वघटव्यक्तौ पूर्वाह

घटोयमितिदृष्टोपिघटोनोचेत्स्थलांतरं ॥ गमिष्यतितथाद्रष्टात्वचैनमनुयास्यासि ॥ ८३४ ॥
विशेषणज्ञानजन्याविशिष्टार्थस्यधीरिति ॥ किमपूर्वघटव्यक्तौघटत्वाकारधीर्नते ॥ ८३५ ॥

घनूतनघटव्यक्तौ । व्यक्तेःप्राग्ज्ञातत्वेपिव्यक्त्यन्तरेप्रागनुभूतघटत्वमात्रज्ञानेनप्राग्घटकुम्भकारेणानीतनूतनघटव्यक्तौअयंघटइति विशिष्टधीर्थयास्ति तथाभ्रमेपिरजतत्वज्ञानमात्रेणप्राग्ज्ञातस्यैवरजतस्यविशिष्टधीस्यादितिभावः । असतोज्ञानमनुपपन्नमिति वदतो न्यत्रसर्वत्रास्त्वनान्नप्रतीत्यनुपपत्तौबीजं । अन्यत्रसर्वत्रासतोपिघटस्यपुरतःसत्त्वमात्रेणप्रतीतिदर्शनात् । किंतुपुरतोसत्त्वमेवबीजं । एतदुपपादकतयैवात्यंतासत्त्वस्यापिबीजत्वाभिमानःपरस्य । अत्रासत्त्वत्वन्यथाख्यातिवादिनस्तवापिसमं । यदिचभ्रमजनकीभूतदोषबलादत्रासत्त्वाख्यंप्रतीत्यनुपपत्तिबीजंविष्कृत्यप्रतीतिमुपपादयसि । तर्ह्यहमपिअसत्त्वप्रयुक्तंचतद्बीजेनैवविष्कृ

त्यप्रतीतिमुपपादयामि । अतोसतोप्यपरोक्षप्रतीतौनकाचिदनुपपत्तिः । कुतस्तर्हिशशशृंगस्यादर्शनमितिचेत्भ्रमकारणीभूतदोषाभावादितिभ्रूमः । सतिचतस्मिन्दूरदुपविष्टशशाख्यसृगस्वरूपमात्रमालोकयतोनुपदिष्टतत्त्वभावमनालोकयतश्चोर्ध्वीभूततत्कर्णयोरन्यसृगशृंगसादृश्यात्इमेशशशृंगेइतिभवत्येवभ्रमः ॥ ८३५ ॥ किमपूर्वेत्यादिनोक्तंप्रमेयंप्रपंचयति ॥ यथेति ॥ ते उपर्युपरिदृश्यमानास्सर्वेघटाः प्राग्दृष्टघटभूनिष्ठाःकिमितिसंबंधः । येनतेषामपितदैवज्ञानंस्यात् । अतःएकघटेघटत्वप्रकारकधीबला

यथैकस्यांघटव्यक्तौघटत्वाकारधीबलात् ॥ पूर्वादृष्टघटव्यक्तिशतकेपिविशिष्टधीः ॥ प्राग्दृष्टघटभूनिष्ठास्तेसर्वैकघटास्तव ॥ ८३६ ॥ यदिसामान्यतोज्ञातासर्वाव्यक्तस्तदातव ॥ विशेष्यज्ञानजन्यत्वमपितर्ह्यागतंबलात् ॥ ८३७ ॥ एवंचशुक्तिव्यक्तिश्चस्यादापणगतातव ॥ रजतत्वप्रकारैवतेनधीःप्रागपेक्षिता ॥ ८३८ ॥ प्राग्दृष्टघटसादृश्यादेवान्यत्रविशिष्टधीः ॥ तत्तद्व्यक्तित्थताधीस्तुघटादावपिनेष्यते ॥ ८३९ ॥

देवोपर्युपरिदृश्यमानघटशतकेपिप्रागज्ञातएवविशिष्टधीरितिभावः ॥ ८३६ ॥ तदा प्राचीनघटदर्शनसमये । तर्हि विशेषणीभूतघटत्वस्येवविशेष्यघटस्यापिप्राग्दर्शनावश्यभावे । बलाद्युक्तिबलात् ॥ ८३७ ॥ अस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ एवंचेति ॥ भ्रमेशुक्तेरेवविशेष्यत्वात् । सापिप्राग्दर्शनायविशेषणीभूतरजतवत्आपणगताभवेदितिभावः । तेन घटत्वविशिष्टज्ञाननिर्देशेन ॥ ८३८ ॥ नन्वेवंतर्ह्येकत्रघटत्वज्ञानात्अज्ञातघटांतरव्यक्तिष्विवपटादिव्यक्तिष्वपि कुतो नतद्विशिष्टधीरित्यतआह ॥ प्रागिति ॥ सादृश्या

त पृथुबुधोदराकारत्वाख्यसादृश्यात् ॥ ८३९ ॥ एवंच घटत्वविशिष्टप्रतीतावपि घटत्वप्रकारकप्रतीत्या प्रागदृष्टघटसादृश्येनच पूर्णत्वे सति । रूय्यसादृश्यात् श्वेतत्वादिसादृश्यात् । इदंचोपलक्षणं । रूय्यत्वप्रकारकप्रतीत्याचेत्यपि द्रष्टव्यं । तद्वक्तेः शुक्ताप्र तीयमानरजतव्यक्तेः ॥ ८४० ॥ ननु भयत्रापिसादृश्यमात्रेण विशिष्टप्रतीतावेकत्र प्रमात्वमपरत्र भ्रमत्वंच किं निबन्धनमित्यत आह ॥ अन्यत्रेति ॥ अन्यत्र प्रागदृष्टव्यत्त्यन्तरे । यमयोरिव यमयमांतरत्वभ्रमइत्यर्थः । सर्वसादृश्यप्रमात्वमल्पसादृश्यभ्रमत्व

एवंच रूय्यसादृश्याच्छुक्ता रूय्यत्वधीर्भवेत् ॥ अपूर्वज्ञानतद्व्यक्तेः कुतस्तस्यादापणस्थिता ॥ ८४० ॥
अन्यत्राप्यतिसादृश्यरूय्यधीस्साप्रमाभवेत् ॥ अल्पसादृश्यतोधीश्चेद्यमयोरिव सभ्रमः ॥ ८४१ ॥
प्रत्यभिज्ञाप्यन्यकालेवक्तिदेशान्तरे स्थितिं ॥ तदैव तस्यातिदूरदेशस्थत्वं कुतोपतत् ॥ ८४२ ॥ विशेषे षणस्य च ज्ञानं यदि स्यात्स विकल्पकं ॥ अनवस्थातदा मुस्या यदि तन्निर्विकल्पकं ॥ ८४३ ॥

मित्यर्थः ॥ ८४१ ॥ किंच सोयमिति देशान्तरस्थत्वमुल्लिखत्यापि प्रत्यभिज्ञयानतदैव देशान्तरस्थत्वमपेक्ष्यते । देशान्तरस्थत्वगोष्ठार हितप्रतीतौ कुतस्तदैव तदपेक्ष्यत इत्याह ॥ तदैवेति ॥ प्रतीतिकाल एव । तस्य शुक्ताप्रतीयमानरजतस्य । तस्मादनानुभविकमेत दिति भावः ॥ ८४२ ॥ किंच विशिष्टज्ञानेकल्यमानं विशेषणज्ञानं स विकल्पकं निर्विकल्पकं वेति विकल्पपक्षद्वयेपि दूषणमाह ॥ वि शेषणस्येति ॥ अनवस्थेत्युपलक्षणं । निर्विकल्पकासिद्धिश्च द्रष्टव्या । तद्विशेषणज्ञानं । सामान्यतः नामजात्यादियोजनारा

हित्येन वह्निवह्निविषयकनिर्विकल्पकज्ञानवानितियावत् । अग्निवैशिष्ट्यं अयमग्निमानित्यग्निवैशिष्ट्यं । अयमग्निरित्यग्नित्ववैशिष्ट्यं । अग्निनिर्विकल्पकस्याग्नित्वनिर्विकल्पकस्य च सत्त्वेन निर्विकल्पकरूपविशेषणज्ञानस्य सत्त्वात् । अतो व्यावर्तकजातेरग्नित्वजातिरियमिति विशिष्यज्ञानाभावादेव तत्र विशिष्टज्ञानाभावः । स च व्यञ्जकज्ञानाभावादित्येव वाच्यं । एवं च कथं विशेषणनिर्विकल्पकाद्विशिष्टधीरिति भावः । घटत्वनिर्विकल्पकादेव घटस्य विकल्पकं वदं स्तार्कि कस्तत्रातिप्रसंगेदत्तेऽनुभवमपलभ्यापिस्यादेवेति वदेत् । अतो नालिकेरद्वीपवासिपर्यंतं धावनं । किंच रूपीति विशिष्टज्ञाने विशेषणीभूतरूपस्येव विशेष्यभूतघटस्यापि तव मते प्राङ्घ्रिर्विकल्पकमस्ति । जनकं च भवति । तथा च विशेषणज्ञानजन्यत्वमात्रं कुतस्साध्यते उभयज्ञानजन्यत्वमपि साध्यतां । यदि चोभयज्ञानजन्य

नारिकेलद्वीपवासी तर्हि सामान्यतोऽग्निदृक् ॥ द्वितीयक्षणे एवाग्निवैशिष्ट्यमपि पश्यति ॥ ८४४ ॥

त्वसाधनेन दृष्टान्ताभावात् विशेषणज्ञानजन्यत्वमात्रसाधनेऽपि मदभिलषितनिर्विकल्पकसिद्धेरेतावदेव साध्यत इति मतं तदापरोपित्वद्वयार्थेनैव दंडीति विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्यज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वाद्वीति विशिष्टज्ञानवादितासाध्यति चेत् किमुत्तरं । दृष्टान्ते उभयोस्साध्यां समतिरुभयत्र समा । अनुमितिर्दृष्टान्तोऽस्तु । यदि च तत्रापि दंडदेवदत्तनिर्विकल्पकसंभवादपसिद्धांतमना ह्येष्टापत्तिरिति ब्रूये तदा तावतैव चरितार्थत्वात्पराभिमतदंडस्य विकल्पकस्य गौरवाज्जनकताप्रसाध्यांगकापिन स्यात् । त्वदभिलषितदंडनिर्विकल्पकं च न परस्याभिमतं । अतस्त्वदनुमानदृष्टान्ते परीत्यासाध्यैवैक्यं स्यात् । यदि च परस्य परीत्यैव साध्यसिद्धिः मम तु मदीत्यै

वेतिसमाधत्से तदापरस्वरीत्यातवपक्षीभूतरूपविशिष्टज्ञानेपिदंडसविकल्पकांतरवत् रूपसविकल्पकांतरणैवतवसाध्यमन्यथीकुर्व
न्नार्थतरेणत्वातिगृहीयात् । यद्विचरूपैर्द्वियसन्निकर्षणैर्वरूपीतिविशिष्टज्ञानसंभवात् रूपसविकल्पकांतरमल्पीकुरूपे तदातेनैवतव
निर्विकल्पकंपरोप्यल्पीकुर्यात् । दृष्टांतैपिदंडैर्द्वियसन्निकर्षणवसर्वनिर्वहन्प्राग्दंडज्ञानस्यकारणतामेवांगीकुर्वेत्पुनर्दृष्टांतसाध्य
वैकल्याख्यशल्यनैवाकल्यंकुर्यात् । यद्यपिपक्षेदृष्टांतैचरूपदंडादिनामसविकल्पकोपयुक्तसंकेतग्रहायप्राग्रूपादिज्ञानमपेक्षितं । तथा
पितस्यरूपव्यत्यंतरेदंडव्यत्यंतरेचतन्मात्रोपदेशमात्रेणापिसंभवेनशक्तिग्रहेरुपक्षीणत्वेनचोभयत्रापिविशेषणीभूतयोरनयोर्दंड

सविकल्पकधीपक्षेव्यंजकानुसृतिर्भवेत् ॥ अनवस्थाभिषाव्यंजकेतुनव्यंजकांतरं ॥

विशेषणज्ञानजत्वनियमस्तद्धथातव ॥ ८४५ ॥

रूपयोर्ज्ञानमकारणमेव । तथाचपुनःपक्षेबाधोदृष्टांतैसाध्यवैकल्यंचापरिहार्यमेव । संकेतग्रहस्यचवृद्धव्यवहाराख्यानुमानेनवा
गुरूपदेशाख्यशब्देनवाजायमानस्यसविकल्पकत्वावश्यंभावात् । तवेष्टासिद्ध्याऽन्यथासिद्धिश्च । लिंगशब्दयोर्निर्विकल्पकजनक
त्वस्यत्वयाच्यनंगीकारात् । अस्यसर्वस्यसूचनाय नालिकेरद्वीपवासीतर्हिंसामान्यतोऽग्निद्विगित्याद्युक्तं । तत्रहिदाहकोवाह्निरित्युप
देशजन्यव्यंजकव्यंग्यजात्यादिसविकल्पकस्यैववह्निरयमितिविशिष्टज्ञानोपयोगितयाकथनात् ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ सविकल्पक
ज्ञानपक्षेप्रागनवस्थोक्ता । इदानींविशिष्टज्ञानेविषयीभूतविशेषणस्यैववासविकल्पकंविवक्षितं । उतयस्यकस्यचिद्विशेषणस्यवेति

विकल्पदूषयति ॥ सविकल्पकेति ॥ व्यञ्जकानुसृतिः घटत्वजातिमतीयव्यक्तिरिति जातिवैशिष्ट्यज्ञानेपरेणापि पृथुबुधोदत्त्वा-
 ख्यव्यञ्जकस्यैव सविकल्पकानुसृतिः क्रियते न तु विशेषणीभूतजातेरेव प्राक्सविकल्पकानुसृतिः । तस्मादाद्यः पक्षो न घटते । द्वितीयं
 दूषयति ॥ अनवस्थेति ॥ व्यञ्जके पृथुबुधोदराकारत्वज्ञाने जातिव्यञ्जकसविकल्पकानुसरणवत् व्यञ्जके व्यञ्जकांतरसविकल्प-
 कानुसरणाभावेन द्वितीयः पक्षोऽपि न घटते । द्विविधसाध्याङ्गीकरणेऽपि उक्तरीत्या जातौ व्यञ्जके च त्वद्धेतोर्व्यभिचारोऽदिति भावः । ननु
 दंडीति विशिष्टज्ञाने दंडाख्यविशेषणसविकल्पकजन्यत्वं साध्यत इत्यस्यापीदमेवोत्तरं । यथा व्यञ्जके व्यञ्जकांतरमनवस्थाभियानोपे-
 क्ष्यते किंतु व्यञ्जकैर्द्रियसन्निकर्षादेव तद्विशिष्टधीरङ्गीक्रियते तथा दंडीत्यत्रापि प्राग्दंडसविकल्पकांतरमनपेक्ष्यतां । अपेक्षणे तत्राप्य-
 नवस्थायादुर्वारत्वात् । अतो दृष्टांताभावात्तवपक्षेरूपीति विशिष्टज्ञाने पक्षसमस्मिन्दंडविशिष्टज्ञाने वा साधयितुमपि न शक्यं । यत्किं
 चिद्विशेषणज्ञानजन्यत्वस्य प्रत्यक्षमात्रेऽयमित्युपनीतकालभावेन न सिद्धसाधनत्वात् । यावद्विशेषणज्ञानजन्यत्वस्याभावविशिष्टज्ञा-
 ने व्यभिचारित्वेन साधनायोगाच्च । यदि च वह्नयनुमितिरूपविशिष्टज्ञानस्य व्याप्तिरूपविशेषणसविकल्पकजन्यत्वस्य सार्वैरङ्गीकारात्
 स एव दृष्टांतः तथापि प्रकृते तदनुसरणं व्यर्थमित्यत्र युक्तिमप्यनेनैवाह ॥ व्यञ्जके पृथुबुधोदरत्वादौ । यथा जाते व्य-
 जकज्ञानानुसरणेऽपि न व्यञ्जकस्य तदनुसरणं । अनवस्थाप्रसंगात् । व्यञ्जके व्यञ्जकांतरानङ्गीकाराच्च । एवं जातौ दृष्टनियमस्य व्यञ्ज-
 केऽपि रित्यागवत् अनुमितौ दृष्टनियमस्य प्रत्यक्षेऽपि रित्यागोस्तु विजातीयकार्थे दृष्टनियमस्य विजातीयकार्थोऽपि कल्पनायां कारणा-
 भावात् । तथा सति लिङ्गजन्यत्वस्यापि प्रत्यक्षेऽपि कल्पनाप्रसंगादिति भावः । तत्तस्मात् उक्तरीत्या व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च ॥ ८४५ ॥

दुराग्रहादेवपरेणोदमुच्यतेनतुवस्तुस्थित्येतिभावेनाह ॥ घटइति ॥ यदिघटत्वंसर्वत्रप्राग्ज्ञातमेवज्ञायतइतिनियमः । तदाघटघट
त्वमित्यत्रापिस्यात् । तच्चनास्ति । घटघटत्वमितिप्रतीतौविशेष्यभूतघटत्वस्यत्वयापिप्राग्ज्ञातस्यैवज्ञानांगीकारात् । यदिचात्रघट
त्वेद्विषयसन्निकर्षणवालं । किंप्राग्ज्ञानेनेतिमतं । एवंतर्ह्यत्रविशेष्यभूतघटत्वज्ञानजनकाद्रियार्थसन्निकर्षयविशेषणतादशायामपिस
त्वात्तैनेवकुतोतज्ज्ञानं । नहिघटप्रकाशकःप्रदीपस्वगृहेचेत्स्वयमेवप्रकाशयति । परगृहेचेत्परसहायेनेत्यस्ति । अतःपरस्यायं
दुराग्रहइव । तत्तस्मात् ज्ञानद्वयस्यविशेषाभावात् । ज्ञानसाम्ये ज्ञानद्वयसाम्ये । जीवति वैषम्यकरणहेत्वाख्यभारकाभावेनस्थि

घटोघटत्वमितिधीर्घटत्वज्ञानजानचेत् ॥ घटोयमितिधीःकस्माद्धटत्वज्ञानजावद ॥ तज्ज्ञा
वतिज्ञानसाम्येतत्त्वच्छ्राद्धनियमंत्यज ॥ ८४६ ॥ घटत्वनिर्विकल्पोत्थानघटत्वविशिष्ट
धीः ॥ घटत्वसविकल्पत्वाद्धटत्वेहप्रतीतिवत् ॥ ८४७ ॥ ॥

स्तथास्थितेसति । त्वच्छ्राद्धनियमं त्वयांगीकृतश्राद्धनियमं । वृथांगीकारस्यश्राद्धनियमइतिविदुषांसंकेतः । तंत्यजेतियोजना ।
ज्ञानद्वयस्यसाम्येसत्येकत्रविशेषांगीकारोनुचितइतिभावः । मृतेखलुश्राद्धकर्तव्यं जीवतश्राद्धमनुचितमितिध्वनिः ॥ ८४६ ॥
प्रत्यनुमानंरचयति ॥ घटत्वेति ॥ घटत्वविशिष्टधीः घटोयमितिविशिष्टधीरित्यर्थः । घटत्वेहप्रतीतिवत् घटत्वस्यइहेतिप्रतीति
वत् । इहघटत्वमितिप्रतीतिवदित्यर्थः । तथाचायंप्रयोगः । घटोयमितिविशिष्टधीः नजन्यघटत्वज्ञानजन्या । लौकिकघटत्वास्ति

त्वप्रत्यक्षत्वात् । इह घटत्वमिति प्रतीतिवत् । उभयत्र साम्यस्फोरणाय घटत्वपदं । घटे घटत्वमिति घटत्वविशेष्यकज्ञाने घटत्वनिर्विकल्पकाजन्यत्वस्य परेणाप्यंगीकारात् न हृष्टान्तस्य साम्यवैकल्यमिति भावः ॥ ८४७ ॥ ननु च क्षुरसन्निवृष्टत्वेन च क्षुरगोय रजतस्योपनायकतया सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषप्रतीतौ सौरभज्ञानवत् रजतज्ञानमपि सन्निकर्षस्थानीयत्वेनांगीकार्यमित्यत आह ॥ असन्निकर्षेति ॥ तज्ज्ञानं रजतज्ञानं । तत्रैव यदि विशेषणतया प्रतीयते तत्र विशेष्ये शुक्तिशकल इत्यर्थः ॥ ८४८ ॥ तस्य सौरभस्य । तत्र चन्दने । तत्र

असन्निकर्षभंगाय यदितज्ज्ञानमिष्यते ॥ तत्रैव तर्हि तज्ज्ञानं वाच्यं नान्यत्र कुत्रचित् ॥ ८४८ ॥ चन्दने सौरभज्ञानं तत्र तस्य प्रमातरि ॥ उपनायकतामेति धीस्मात् तत्सन्निकर्षजा ॥ ८४९ ॥ चन्दनत्ववति व्यक्त्यन्तरे सौरभसंयुते ॥ तज्ज्ञानमेव योगेन च क्षुषात्रापितद्वियः ॥ अदर्शनात्तेन योगस्तत्रैव सपरत्र न ॥ ८५० ॥ शुक्तिव्यक्तावेव तस्माद्रजतत्वस्य धीर्यदि ॥ सैवोपस्थापिका भूयाच्च क्षुषो मनसोऽपि वा ॥ दोषादसन्निकृष्टस्य धीरे वात्रोचिता ततः ॥ ८५१ ॥

प्रमातरि चोत्पन्नेत्यर्थः । सा तत्रैव जायमाना विशिष्टधीः । तत्सन्निकर्षजा तादृशज्ञानाख्यसन्निकर्षजा ॥ ८४९ ॥ तज्ज्ञानं चन्दनांतरे जातसौरभज्ञानं । अत्र अस्मिन् चन्दने । तद्वियः सौरभवौ शिष्टयधियः । चक्षुषात्रापितद्वियः अदर्शनादितियोजना । तेन कारणेन । सः योग इति संबन्धः ॥ ८५० ॥ साक्षाज्ज्ञानस्य मनसि विद्यमानत्वात् मनोद्वारा चक्षुषोऽप्युपकारित्वाद्द्वयमप्युक्तं । ततः

शुक्तिकायमेवप्राग्रजतज्ञानाभावात् ॥ ८५१ ॥ तत्रप्रतीतिस्थले । तत्ज्ञानं ॥ ८५२ ॥ तत्र पुरोवर्तिदेशे । तद्रजतं । इदं पुरोवर्तित्वं । सा आपणस्थता ॥ ८५३ ॥ बाधमेवदर्शयति ॥ रजतामिति ॥ त दापणगतं । एत तुरोचर्तिदेशप्रतीयमानं । अखिलोजनः । अत्रदृष्टरजतं तदापणस्थं कित्वन्यदेवेतिनाहकिमिति संबन्धः । अतोत्रदृष्टरजतस्यापणस्थतासर्वानुभवबाधिते

असतोयदिनज्ञानंकथंनत्रासतोपितत् ॥ दोषाच्चेदोषएवास्तुतर्हि सर्वधुरंधरः ॥ ८५२ ॥ विशेषणज्ञानजत्वसिद्ध्यैतस्यापणस्थता ॥ यदिस्यादक्षसंयोगजत्वात्तद्वस्तुतत्रतत् ॥ बाधादिदं नचेत्तर्हिबाधादेवभवेन्नसा ॥ ८५३ ॥ रजतंदृष्टमित्युक्तेकिमापणगतंत्विति ॥ पृष्टस्तन्नैतदन्यच्चेत्याहकिंनाविलोजनः ॥ सर्वानुभवबाधायनालंत्वत्प्रक्रियातदित् ॥ ८५४ ॥ दशशृंगयथानास्तिनासीन्नापिभविष्यति ॥ शुक्तयात्मकं तथा रूप्यं नासीदस्तिभविष्यति ॥ एवं द्वयोश्च अस्मान्येपिकस्मादस्मिस्ततो न्यता ॥ ८५५ ॥ पूर्वकारविकारश्चकथंस्यादृष्टिमात्रतः ॥ नचेद्वयंकथंभेदस्याच्चरमेदर्शनेतव ॥ असत्पुंराकथंनचेदृष्टस्यादसतोपरं ॥ ८५६ ॥

तिभावः । परप्रक्रियायास्थिरत्वात्तदित्युक्तं ॥ ८५४ ॥ शुक्तिरजतस्यशशशृंगस्यचसाम्यमाह ॥ दशशृंगमिति ॥ एवं कालत्रयेपिसत्तानिषेधसाम्ये । अन्यता विलक्षणता ॥ ८५५ ॥ इदानींप्रकृतमनुसर न्प्रागसतश्शशृंगस्यप्रतीतिदशायांप्रातिभासिकत्वपरेणोक्तं । तदेवदूषणान्तरेणापिदूषयति ॥ पूर्वैति ॥ पूर्वकारविकारः प्राक्तनासत्त्वाकारस्यपुनःप्रातिभासिकत्वरूप

विकारः । नचेत् दृष्टिमात्रेणपूर्वाकारविकाराभावो नचेत् । पूर्वमन्याकारस्य दृष्टिदशायामाकारांतरं भवति चेदित्यावत् । ऐक्यं प्राग्विद्यमानमैक्यं चरमे दर्शने भेदस्यादितिसंबंधः ॥ ८५६ ॥ शुक्तिरजतस्यासैद्धलक्षणाभावेऽनुमानमाह ॥ विमतमिति ॥ नव्यतिरिच्यत इतिसंबंधः । सर्वानुभवसिद्धमसत्त्वमपलपन्परः पशुरिति ज्ञापनाय मायिमस्तकशृंगवदित्युक्तं ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ग्रा क्प्रातिभासिकत्वसंपत्तेः प्राक् । सा प्रातिभासिकत्वसंपादिका ॥ ८५९ ॥ इदानीं दृश्यत्वानुमानस्य कालालयथापदिष्टतामाह ॥

विमतं शुक्तिरजतं नासतो व्यतिरिच्यते ॥ त्रिकाल्यां च निषेध्यत्वान्मायिमस्तकशृंगवत् ॥ ८५७ ॥
अनानुभाविकं तस्मान्मतमेतदहुरात्मनां ॥ नृशृंगवच्छुक्तिरूप्यमसदेवेति निर्मलं ॥ ८५८ ॥ असत
इशशशृंगस्य प्रत्यक्षेण भ्रमे सति ॥ प्रातिभासिकतास्याच्चेत्प्राग्धीरसत एव सा ॥ ८५९ ॥ सन्धटस्स
न्यटस्तं भस्सन्नित्यादीनि देहिनां ॥ सत्त्वापरोक्षज्ञानानिवर्तते तत्र तत्र हि ॥ ८६० ॥ ॥

सन्धट इत्यादिना ॥ सन्धट इत्यादि धर्मि ग्राहकप्रत्यक्षेण जगत्सत्त्वसिद्धेर्बाधितविषयकं मिथ्यात्वानुमानमिति भावः । सन्धट
स्सन्धट इत्यादिव्यवहारेषु सच्छब्देन सत्त्वस्यादौ ग्रहणे इदं रजतमित्यत्र देवत्वस्येव तस्याप्यधिष्ठानब्रह्मगतत्वशंका स्यादपि । विश्वं स
त्यं घटोऽस्ति पदोऽस्ति पर्वतोऽस्ति ग्रामानित्यादौ प्राग्विधघटादिकं धर्मिणमनूद्य पश्चादेव सत्यत्वादधिकमविधानदर्शनेन सर्वत्रापि घटस्सन्धटस्स
न्नित्यादिव्यवहारो न्याय्यः । यद्यपि त्रयं कृतं शब्दो बद्धग्रन्थत्वेन छंदो भंगमियाप्राक्प्रयोगद्वये सत्यपदस्यादौ प्रयोगः । तथापि युक्तेरनु

लुब्धत्वात्पाठक्रमादर्थक्रमोऽप्यायानितिन्यायेन घटस्तस्य घटस्य नित्येवान्वयः कर्तव्यः । एवं च प्राक्संशयप्रयोगाभावेन परकीयशंका
यागर्भस्राव एवेति भावेनानेस्तं भस्मस्त्रित्तिप्रयोगः कृतः । ननु कालत्रयाबाध्यत्व रूपसत्त्वं कथं कालागोचरचक्षुषा गृह्यत इति चेत् न ।
उक्तविधया सत्यत्वग्राहकत्वेन सर्वानुभवसिद्धचक्षुषिकथंताया एवानवकाशात् । अन्यथा गंगाग्राहकचक्षुषिरूपग्राहकत्वमपि कथमि
ति चोद्यस्य किमुत्तरं । अनुभवबलेन ग्राहकत्वशक्तिकल्पनस्योभयत्र साम्यात् । अंधेरूपज्ञानादर्शनात् अनंधे च तदर्शनात् अन्यथ
व्यतिरेकाभ्यामेवरूपग्राहकत्वं कल्प्यते चेत् तत एवरूपनिष्ठसत्त्वग्राहकत्वमपि कल्प्यतां । रूपदर्शनस्यैवरूपनिष्ठसत्त्वदर्शनस्यापि
उक्तविधयाऽन्वयव्यतिरेकयोस्साम्यात् । महत्त्वसत्युद्भूतरूपवतो ग्राहकस्य चक्षुषः कथं तद्गृहितकालत्रयाहित्वमिति चेत् न । तद्ग
हितरूपस्याप्यग्रहणप्रसंगात् । द्रव्यग्रह एव तत्प्रयोजकं न गुणग्रह इति चेत् न । स्वातंत्र्येण द्रव्यग्रहे तत्प्रयोजकं नोपनीत द्रव्यग्रह इ
ति मयापि वक्तुं शक्यत्वात् । किंच किमर्थमिदं प्रयोजकं द्रव्य एव न गुण इति विभागः क्रियते । रूपरहितरूपस्यापि ग्रहणाच्चेत् तर्हि
रूपरहितकालस्यापि ग्रहणाद्व्येपिविभागः क्रियतां । कुतस्तीहि चक्षुषान्यत्र कालानवलोकनमिति चेत् तत्सवारिस्थते जसितवरूपान
वलोकनवदिति ब्रूमः । तत्रानुद्भूततदिति चेत् अन्यत्र कालोप्यनुद्भूत इति ब्रूमः । अनुद्भूतत्वं गुणगताजातिः कथं काल इति चेत् न ।
लाघवाद्बुद्भूतत्वमेव जातिः । तदभावोऽनुद्भूतत्वं । तच्चाप्रतीत्याख्यफलबलेनैयं यत्र यत्राप्रतीतिसत्रतत्र कल्प्यते । क्वचिच्छुभ्रा
ह्ये सर्वथा तदयोग्यताया वक्तुं शक्यत्वात् । अन्यत्राप्रतीताविदमेव तत्र । उपनायकज्ञानस्यापि घटस्थल इव सर्वत्रापि सत्त्वात् । अन्य
था तत्सवारिस्थतेजोरूपे कथं तत्कल्पनं । एकभागेन दर्शनं मपरभागेन दर्शनं च तत्सवारिस्थतेजोरूपवदेव । प्रतीतिमनुरुध्य कल्पय

ता यथाप्रतीति सर्वचकल्पनीयं ॥ ८६० ॥ सुहृद्भावेनपृच्छंतंप्रत्युत्तरमाह ॥ कालेति ॥ ८६१ ॥ प्रकारांतरेणापित्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्राहकतामुपपादयति ॥ किंचेति ॥ अतः एककालाबाध्यत्वग्राहित्वेपित्रैकालिकबाधप्रतिक्षेपसमर्थत्वात् ॥ ८६२ ॥ अपिचसन्धटइत्यादौअधिष्ठानब्रह्मनिष्ठसत्तैवल्लिख्यतइतिवदतापरेणापीदंसमाधेयमित्याह ॥ किंचेति ॥ ततब्रह्मनिष्ठसत्त्वं

कालत्रयाबाध्यताचसाक्ष्युपस्कृतचक्षुषा ॥ कुतो न गृह्यते नो चेच्छक्षुषेदंत्वधीः कथं ॥ वर्तमानोपिका
लोयंसाक्षिवेद्योनचाक्षुषः ॥ ८६१ ॥ किंचत्रिकालबाध्यत्वमेककालेऽप्यबाधने ॥ नस्यादत्तश्चक्षुषैवत्रि
कालाबाध्यतेयते ॥ ८६२ ॥ किंचब्रह्मगतंसत्त्वंसन्धटस्त्वितिदृश्यते ॥ इतितेपिमतंतच्चत्रिकालाबा
ध्यतानकिं ॥ ८६३ ॥ त्रिकालाबाध्यतातस्माच्चक्षुषैवनिरीक्ष्यते ॥ तत्तद्गतामेन्यगते शक्तिस्तूभयसं
मता ॥ ८६४ ॥ अन्वयव्यतिरेकाख्यसाचिव्येसतिचक्षुषा ॥ यथाकारणतादंडेगृह्यतेसर्वलौकिकैः
॥ ८६५ ॥ दोषाभावस्थलीयत्वयुत्तयुपोद्बलितंतथा ॥ त्रिकालाबाध्यतांस्वार्थेगृहीयाच्चक्षुरेवहि ॥ ८६६ ॥

॥ ८६३ ॥ तस्मा त्रिकालबाध्यत्वग्राहकत्वस्यत्यथाप्यंगीकारात् । तत्तद्गता घटपदादिपदार्थेष्वेवस्थिताअबाध्यता । मे मममते ।
अन्यगा ब्रह्मनिष्ठा । ते तवमते । शक्तिः चक्षुषस्त्रिकालाबाध्यत्वग्रहणशक्तिः ॥ ८६४ ॥ प्रकारांतरेणापिसत्त्वग्राहित्वमुपपादय
ति ॥ अन्वयेति ॥ चक्षुषोयथाकारणतायास्स्वायोग्यत्वेप्यकारणरासभादितोव्यावृत्तान्वयव्यतिरेकाख्यसहकारिसामर्थ्याच्चक्षु

रेवतांगृह्णाति । तथादोषस्थलीयबाध्यशुक्तिरजतसत्त्वाद्वावृत्तदोषाभावस्थलीयत्वाख्ययुक्त्युपोद्बलितंचक्षुस्त्रिकालाबाध्यसत्तांगृह्णातीतिभावः ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ प्रतिबंदीग्रहणायगृहीतामपि अधिष्ठानगतसत्त्वमेव घटादौ प्रतीयत इति परप्रक्रियांस्वेनोच्यमानजगत्सत्यताविरोधित्वादसहमानः किंचिद्दूषयति ॥ यदीति ॥ तत्सत्त्वं । सन्धदइति प्रतीतेर्नीलो घटइत्यादि प्रतीतेश्चाविशेषादिति भावः उपलक्षणंचैतत् । ब्रह्मगतसत्त्वस्यैव जगति प्रतिभासांगीकारे पुनस्सत्त्वांतरस्यानानुभविकत्वेन व्यावहारिकसत्त्वस्याभावप्रसंगात्सत्तात्रैविध्यभंगप्रसंगइत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ८६७ ॥ सकलानुभवविरोधाच्च नेदमधिष्ठानगतसत्त्वमित्याह ॥ त्वयेति ॥ एतच्छटपदा

यद्यधिष्ठानगंसत्त्वं भा(स)स्यते घटगंनतत् ॥ नीलो घटइति ज्ञानेनैल्यंब्रह्मगतं भवेत् ॥
असद्रजतमित्यत्रासत्त्वं ब्रह्मगतं भवेत् ॥ ८६७ ॥ त्वया प्रतीतमप्येतदसदित्येव चोदिते ॥
सदेवेदमिति प्राहुस्सत्त्वं तत्कथमन्यगं ॥ आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचक्षणांस्तिकः पुमान् ॥ ८६८ ॥

दिक् । असत् सत्त्वाभाववत् । घटपटादेरेव सत्त्वाभावे चोदितेतस्यैव सत्त्वमवधारयंतस्मत्तद्गततयैव सत्त्वमनुभवति । नौदासीन्येन नाप्यन्यगतत्वेनेति भावः । न च वाच्यशुक्तिकारजतसत्त्वानुभववदयमप्यनुभवोऽभ्रम एवेति । अतिदूरत्वादोषाभावेन घटादिस्सन्नेति बाधकाभावेन च वैषम्यात् । तूष्णीमेव भ्रांतत्वेऽधिष्ठानगतमपि सत्त्वं भ्रांतं स्यात् । अधिष्ठानगतसत्त्वस्यापि भ्रांतत्वेकथं निरधिष्ठानकोऽभ्रम इति चेत्तुन । निःप्रधानकभ्रमवदेवास्यापि वक्तुं शक्यत्वं तस्य प्रागेवोक्तत्वात् । तत्तन्निष्ठतयानुभूतमबाधितं सत्त्वं

बलादधिष्ठानगतंकृत्वा तस्याधिष्ठानतांसाद्यानानुभविक्कंचकंचनदोषपरिकल्प्याबाधितसर्वानुभवस्यभ्रमत्वमापाद्य स्वापेक्षिततत्तदर्थक्रियाकारिणांधनवनितावसनान्नपानादीनामिथ्यात्वकल्पनातोपि यथानुभवंतत्तदर्थसत्तांगीकारस्यैवलघुत्वाच्च । अन्यथा जडएवायमनित्यएवायमित्याद्यनुभवसिद्धजडत्वानित्यत्वादीनामपिअधिष्ठानब्रह्मगतत्वंस्यात् । समानन्यायत्वात् । अर्धजरतीयानुपपत्तेश्च । ब्रह्मणिजडत्वानित्यत्वादिक्श्रुतियुक्तिबाधितंचतह्यर्थक्रियाकारिणिजगत्यपिसर्वानुभवश्रुतियुक्तिबाधितमिथ्यात्वंकथमंगीकुरुषे । प्रमाणत्रयप्रमितांचसत्तांकथमन्यत्रनयसि । कथंचविश्वधंसत्यमित्याद्यागमानांप्रत्यक्षसिद्धानुवादित्वेनाग्रामा

लोकानुभवबाधायनालंत्वत्प्रक्रियातदित् ॥ ८६९ ॥ अचाक्षुषब्रह्मसत्ताचक्षुषाकथमीक्ष्यते ॥ ब्रह्मणोचाक्षुषत्वंचसिद्धमुक्तप्रकारतः ॥ ८७० ॥ नहि कोपिपिशाचस्यसत्त्वं पश्यन्प्रदृश्यते ॥ वेदैकगम्यादृशयार्थसत्तांसर्वकिलेक्षते ॥ ८७१ ॥

ण्यमानयसि ॥ ८६८ ॥ ननुस्वपूर्वाचार्यप्रक्रियासंरक्षणायसर्वमिदंकल्प्यतइतिचेत्तत्राह ॥ लोकेति ॥ लोकानुभवेत्युपलक्षणं विश्वंसत्यं यच्चिकेतसत्यमित्यादिवेदद्रष्टृणांमहर्षीणां सत्यमेव्याहृतंसतीतिस्ववाक्यस्यसत्यत्वंवदतःसर्वज्ञस्यहरेः । एतेनसत्यवाक्येनेत्यादिपुराणप्रवर्तकानामहर्षीणांचानुभवोपिग्राह्यः । लोकदृशनइतिधातोर्लोकपदेनवातेषांग्रहणं । तदिदित्यनेन परोदीरितवाक्यानांपरेणैवमिथ्यात्वांगीकारादस्थिरत्वंसूचयति ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ब्रह्मसत्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वेकैकमुत्थमाह ॥ नहीति ॥ ८७१ ॥

प्रकारंतेरेणापिसत्ताघटाङ्करोति ॥ घटइति ॥ भूतलाधिकरणकतयाघटाधिकरणकतयाचप्रतीयमानस्सन्परमतेनब्रह्म । अवृत्तिपदार्थत्वात् । अधिष्ठानाध्यस्तयोर्द्वयोरपितवमतेसत्त्वासंभवेनाऽधेयब्रह्मणएवतत्रारोपितत्वप्रसङ्गाच्च । किंत्वैकत्रघटःअपरत्ररूपमेव । यथोरसत्त्वमुच्यतेतयोरेवसत्त्वंकव्यं । एककर्तृकवाक्यत्वात् । असत्त्वंचनब्रह्मणः । किंतुघटरूपयोरेव । अतस्सत्त्वमपितयोरेवकव्यं । घटभूतलयोगाधारतयास्पष्टप्रतीयमानत्वेनत्वदभिमताधिष्ठानगोष्ठ्याअप्ययोगाच्च ॥ ८७२ ॥ एतदेवदर्शयति ॥ नहीति ॥ सत् सदेकस्वभावं तद्ब्रह्म ॥ ८७३ ॥ एकत्रारोप्यमाणस्यान्यत्रसत्त्वंतार्किकस्यैवशोभते । नतुतव । अपसि

घटस्सन्भूतलेव्योश्चिनसन्नूपंचसद्धटे ॥ नव्योस्त्रीतिचविज्ञातेकेतेसदसतीवद ॥ ८७२ ॥ नह्य

धिष्ठानमाधेयंसच्चतत्सदसन्नहि ॥ ८७३ ॥ यदध्यस्तंघटेसत्त्वंभानितद्गहितद्भवेत् ॥ नत्वन्य

गामि नह्यावामन्यथाख्यातिवानौ ॥ सत्त्वप्रत्यक्षमेतस्मादबाधितमभूदिदं ॥ ८७४ ॥

किंचाधिष्ठानगासत्ताघटाद्यनुगतेतिसा ॥ घटेपिदृश्यतेकिंवातस्त्रिष्टारोप्यतेघटे ॥ ८७५ ॥

छांतादित्याह ॥ यदध्यस्तमिति ॥ एतस्मात् अन्यगतस्यान्यत्रआत्ययोगात् ॥ ८७४ ॥ इदानींघटादिप्रपंचसत्त्वस्यैवाप्रतीतौव्यावहारिकसत्त्वस्याप्यभावप्रसंगेनब्रह्मगतसत्त्वस्यात्रप्रतीतावन्यथाख्याप्यत्या तेषुतेष्वेतत्तत्त्वस्यप्रत्येतव्यत्वसिद्धेऽविद्यानिवृत्त्युत्तरकालीनतत्तदाधिष्ठानचैतन्यस्यतत्तज्ज्ञानत्वंवदत्परस्यैवरीत्याऽविद्याख्यदोषायोगेन काचादिदोषाणांसर्वसमत्याप्यभावेननिर्दोषकरणजन्यमतएवबाधायोग्यंघटादिप्रत्यक्षसर्वैरप्यनुलुब्धमितिभावेनसविस्तारपरपक्षविकल्पदूषयति ॥ किंचेति॥

सासत्तेतिसंबंधः। तन्निष्ठा ब्रह्मनिष्ठा ॥८७५॥ तत्रैव ब्रह्मण्येव । घटेसत्त्वप्रतीतिरेवनास्तीत्येवकार्थः । तत्स्थं घटस्थं ॥८७६॥ सत्ता सिद्धेः घटोपसत्तासिद्धेः । समीहितं ब्रह्मवज्जगत्सत्यत्ववादिनां समीहितं । सः ब्रह्मगतसत्तारोपः ॥८७७॥ उक्तांरीतिमेवस्मारयति ॥ नेति ॥ अद्यैव ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेव ॥८७८॥ अर्थक्रियायाघटकंसत्त्वं प्रातिभासिकसत्त्वादधिकंसत्त्वमित्यर्थः । दूषणांतरमिदं । प्रा गुक्तापसिद्धांतादिकंचद्रष्टव्यं ॥८७९॥ दूषणांतरंचाह ॥ घटइति ॥ सा सन्धटइत्यादिरूपा । तस्य घटादिप्रपंचस्य अबाधितपारमा

उततत्रैवसादृष्टाघटोघटतयेक्ष्यते ॥ किंवाघटेदृथक्सत्वंतत्स्थमेवनिरीक्ष्यते ॥ ८७६ ॥ आद्ये चैतन्यवत्सत्तासिद्धेसिद्धंसमीहितं ॥ द्वितीयेतुचिदैक्यस्यारोपेसस्यान्नचान्यथा ॥ ८७७ ॥ उक्तरीत्याचिदैक्यस्यारोपस्यात्प्रातिभासिकः॥ नचेतनोघटइतिबाधस्याद्यैवदर्शनात्॥८७८॥ प्रातिभासिकसत्ताभूद्धटसत्तापितेमते ॥ अर्थक्रियायाघटकंसत्त्वंनैत्यफलोघटः ॥ ८७९ ॥ घटेचेदुल्लिखेत्साधीःपारमार्थिकसत्यतां ॥ क्षिपेदसत्यतांतस्यभाविबाधश्चबाध्यते ॥ ८८० ॥

र्थिकसत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षविरोधेअनुमानादिशतकेनापिस्थित्यात्वंकुंनशक्यतइतिभावः । ननुब्रह्मगतसत्त्वस्यैवजगतिभ्रान्त्याभाना त्कथंतेनजगन्मिथ्यात्वप्रतिक्षेपइतिचेत्सत्यं । प्रतीयतेतावज्जगतिपारमार्थिकंसत्त्वं । तस्यचभ्रान्तिसिद्धत्वं अत्रासत्त्वेब्रह्मण्येवचसत्त्वेसतिस्यात् । तत्रचनतावत्प्रत्यक्षंप्रमाणं । तेनत्वद्रीत्यामद्रीत्याचात्रैवसत्त्वस्योल्लिख्यमानत्वात् । वस्तुस्थित्यातन्निष्ठस्यात्रोल्ले

खेपिब्रह्मगततथानुल्लेखाच्च । नाप्यनुमानं । अनुमानबाधायावतीर्णप्रत्यक्षस्याग्रपुनरुच्यमानानुमानशतकस्यापिकालात्ययापदिष्टतायाअपरिहारात् । नाप्यागमः । घटेप्रतीयमानसत्त्वनघटगतं किंतुब्रह्मनिष्ठमित्याकारकवाक्यस्यक्वाप्यदर्शनात् । प्रत्यक्षसिद्धघोषानाधारत्वस्ववाक्यशतकेनापिबाधादर्शनाच्च । तस्मादबाधितसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षेणस्यादेवमिथ्यात्वप्रतिक्षेपः । भाविबाधकवतरश्चुक्तिरज्जादेःकाचादिदुष्टकरणजन्यज्ञानविषयत्वनिर्णयमेनप्रकृतेचतदभावस्योभयवादिप्रतिपत्त्या त्वद्रीत्यैवाविद्यानिवृत्त्युत्तरकालीनप्रतीतेरविद्याख्यदोषमूलत्वस्याप्यसंभवेनादुष्टसर्वजनीनकरणजन्यज्ञानविषयस्यार्थक्रियाकारिणश्चघटादेस्त्वदभिलषित

आरोपितत्ववार्तातुबाधादृष्टेर्नशोभते ॥ ८८१ ॥ चिद्भिन्नत्वेनैवदृष्टघटादौजडवस्तुनि ॥

यत्सत्त्वंदृश्यतेतच्चतद्गस्यान्नतुचिद्गतं ॥ ८८२ ॥ चिदसाधारणोर्धर्मसत्ताकिलभवनम्

ते ॥ चिदन्यत्वग्राहिणीचित्किंतांतन्ननबाधते ॥ ८८३ ॥ नचेत्स्वगतचित्त्वंचकुतोनारो

पयेद्धटे ॥ जातिक्षयोवागर्भस्यस्त्रावोवातद्भवेद्भुवं ॥ ८८४ ॥

चरमसाक्षात्कारागोवविनष्टस्यनिष्प्रकारकेतस्मिन्नास्तीत्यनुल्लिख्यमानस्यचभाविबाधोपिबाधितएवेतिभावः ॥ ८८० ॥ एतदेवदर्शयति ॥ आरोपितत्वेति ॥ आरोपितत्ववार्ता सत्त्वस्यारोपितत्ववार्ता ॥ ८८१ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ चिद्भिन्नत्वेनेति ॥ तद्गं जडवस्तुगतं । भेदेनदृष्टपदार्थधर्मस्यभिन्नतयादृष्टेऽन्यस्मिन्नारोपायोगादितिभावः ॥ ८८२ ॥ तांसत्तां । तत्रघटादौ । बाधते नप्रत्येतुमुंचति ॥ ८८३ ॥ नचेत् स्वनिष्ठसत्तानबाधतेचेत् । जातिक्षयः चित्त्वस्यान्यत्रारोपेस्वासाधारणचित्त्वजातिक्षयः ।

प्रातिभासिकारोपेजात्यपसरणाभावोपिव्यावहारिकारोपेब्रह्मणीवधटोपिचित्त्वापरिहारात्घटगतजडत्वजातिक्षयोवा । गर्भस्यस्त्रावः
चित्त्वानारोपेसत्त्वस्याप्याहारोपासंभवेनशंकायागर्भस्त्रावः । तत्तस्मात् सत्त्वारोपवच्चित्त्वारोपस्यन्यायप्राप्तत्वात् । व्यावहारि
कारोपस्यतत्तज्जातिव्यवस्थापकत्वाच्चित्त्वारोपेघटस्यापिचित्त्वमेवस्यात् । जडत्वंगच्छेत् । चित्त्वानारोपेसत्त्वस्याप्यनारोपा
वश्यंभावेनघटसत्त्वस्यान्यगतत्वशंकानघटतइतिभावः ॥ ८८४ ॥ तत्सत्तां घटसत्तां ॥ ८८५ ॥ प्रकारांतरेणापिघटादौप्रतीत
सत्ताघटादिगतैवस्यात् । नब्रह्मगतसत्तायास्तत्रारोपइत्याह ॥ सन्निकर्षायेति ॥ सन्निकर्षाय अज्ञाननिवर्तकज्ञानजनकसन्नि

घटस्यांकुरतत्सत्तामन्यथाख्यातिरन्यथा ॥ ८८५ ॥ सन्निकर्षायतत्सत्तांचितिसाक्षात्कृतिश्चते ॥

प्राक्सतीमेवगर्भेस्वेकथमारोपयेद्दद ॥ अतश्चतुर्थपक्षोपिप्रथमंपक्षमन्वगात् ॥ ८८६ ॥

कर्षाय । तत्सत्तांघटादिसत्तां । चितिः अपरोक्षवृत्त्याऽज्ञाननिवृत्तौसत्यांब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानं । साक्षात्कृतिः मानसापरोक्षवृत्तिः ।
प्राक्सतीं पूर्वविद्यमानां । स्वर्गर्भे स्खोल्लेखदशाख्योदरे आरोपयेत् अविद्यमानाभेवप्रदर्शयेत् । वृत्तेश्चित्तश्चपूर्वमेवद्रियसन्निकर्ष
घटनायविद्यमानघटसत्ता कथंपुनर्वृत्त्याचितावाऽऽरोप्यमाणानवेदितिभावः । प्राग्विद्यमानाशिशोर्मातुर्गर्भेपुनरारोहासंभवंनिद
र्शनतयाध्वनयितुंगर्भेस्वेकथमारोपयेदित्युक्तं । अतः घटादिगतसत्त्वस्यद्वेधाप्यारोपितत्वासंभवात् । चतुर्थपक्षः घटादिनिष्ठस
त्त्वस्यपार्थक्यपक्षः । प्रथमंपक्षं घटादेर्ब्रह्मणश्चसमानसत्ताजात्याश्रयत्वपक्ष मन्वगात् अनुसृत्यागात् । सत्त्वद्वयावलीबिंबैकस

त्तावलंबित्वरूपभेदसद्भावात्ब्रह्मसत्त्वभिन्नस्यापि घटादिगतसत्त्वस्योक्तविधयाज्ञानद्वयात्पूर्वमेव वर्तमानत्वेनानारोपितत्वेन ब्रह्मसत्त्वसमानत्वाच्चान्वगादित्युक्तं । अन्यथा स एव स इत्यवश्यम् । चतुर्थपक्षेऽपि पारमार्थिकत्वस्यापरिहारात्प्रथमपक्षइयास्मदभीष्टासिद्धिरेवेति भावः ॥ ८८६ ॥ तं घटपटादिकं । सत्त्वाभावस्योभयत्र साम्यादिति भावः । अतः ब्रह्मज्ञानदशायां । घटादौ सत्त्वस्यैवाभावे सत्त्वनिषेधाख्यातिमबाधोऽप्रसक्तनिषेधाऽस्यादिति भावः ॥ ८८७ ॥ प्रागतिदेशमात्रेण दूषितं चतुर्थपक्षमिदानीं विस्तरेण दूषयति ॥ चतुर्थइति ॥ तृतीयं सत्तात्रैविध्यविभागे तृतीयं प्रातिभासिकसत्त्वं । तत् जगति प्रतीयमानं सत्त्वं । द्वितीयं व्यावहारिकं । प्रा

तृतीयं तु घटाद्यर्थसत्त्वस्यादर्शने जनः ॥ तमादत्ते शुक्तिरूप्यनादत्ते केन हेतुना ॥ अप्रसक्तनिषेधश्च कथमन्ते भवेत्तव ॥ ८८७ ॥ चतुर्थेन तृतीयं तत्सत्त्वं नापि द्वितीयकं ॥ बाधस्य बोधे यल्लोको निदर्शकं न प्रवर्तते ॥ ८८८ ॥ कथंचित् तन्निषेधो ते बाध्यसत्त्वो रीरिक्तेः ॥ ८८९ ॥

ति भासिकत्वपक्षे व्यावहारिकत्वपक्षे च परमते बाधसद्भावात् बाधस्य बोध इत्युक्तं । यत् यस्मात् । तस्मान्नोति पूर्वोण संबंधः ॥ ८८८ ॥ तन्निषेधः व्यावहारिकसत्त्वस्यानिषेधः । बाध्यसत्त्वो रीरिक्तेः व्यावहारिकसत्त्वस्य पराङ्गीकारादित्यर्थः । व्यावहारिकतयाङ्गीकृते जगति न तन्निषेधो युक्तः । तस्यापि निषेधे जगते त्यक्ता सत्त्वप्रसंगात् । एवं च प्रतीतिरिदमेव सत्त्वमबाधितमर्थक्रियापयोगि चेति ब्रह्मसत्ता समानत्वादिदमेव पारमार्थिकं स्यात् । तथा सत्यबाधितं प्रातिभासिकसत्त्वमपि पारमार्थिकसत्त्वस्य दिति चेत् । न । सत्तायाः सत्त्वे

तस्याअपितादृशत्वापरिहारात् । सैवनांगीकार्या । प्रातिभासिकेव्यावहारिकसत्त्वस्यैवव्यावहारिकेचपारमार्थिकसत्त्वस्यैवबाधेऽबाधितयोश्चतयोस्सत्तयोर्ब्रह्मसत्तासमानयोगक्षेमत्वापरिहारात् । सत्तात्रैविध्यांगीकारस्तैवबाधकस्स्यात् । अतस्त्वयाप्येकैवसत्तांगीकार्या । सदिधातोस्सत्तात्रैविध्येऽननुशासनात् । सत्यआत्मा सत्योजीव स्सत्यंभितिश्रुतौ संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदोहिदूषणमितिन्यायेनैकवाक्यत्वस्यसर्वैकव्यत्वाच्चा साचसत्ता असदेवेदंरजतमितिबाधकप्रत्ययेशुकिरजतादौसन्नेवेतिसाक्षात्सत्त्वस्यैवप्रतिषेधे

बाध्यसत्त्वनिषेधश्चाबाध्यसत्त्वसम(र्प)र्थकः ॥ तादृक्सत्त्वनिषेधेपिनसत्किञ्चनमते ॥८९०॥ अर्थद्वित्रियाभियोगार्थमारोपद्वितयेमते ॥ यासत्ताऽऽवश्यकीपूर्वसासर्वापारमार्थिकी ॥ ८९१ ॥ सदित्येवप्रतीतिश्चव्यावहारिकताकुतः ॥ बाधाद्वोध्योहितद्वावोबाधश्चाक्षेणबाधितः ॥ ८९२ ॥ प्रत्यक्षबाधेवाक्यस्यैवान्यार्थस्सर्वसंमतः ॥ आगमादक्षबाधेस्याल्लक्षणायाबहिष्कृतिः ॥ अक्षादागमबाधेतुमिध्यात्वोक्तिर्वनंगता ॥ ८९३ ॥

धातुबाधितास्तु जगतिदुद्वितीयसन्नेतिनिषेधस्यक्काव्यदर्शनादबाधितैवास्तु किमनयादुरंतचितयेतिभावः ॥८९४॥ दूषणांतरंचाह ॥बाध्यैति॥बाध्यनेत्युक्तेऽबाध्यत्वस्यैवलाभादितिभावः । तादृक्सत्त्वनिषेधे व्यावहारिकसत्त्वनिषेधे ॥८९०॥ अतः प्रथमंपक्षमन्वगादित्युक्तमेवविशदयति ॥अर्थेति॥ पूर्वं आरोपद्वितयात्पूर्वं ॥८९१॥ प्रकारांतरेणापिव्यावहारिकतांनिवारयति ॥सदिति ॥

तद्भावः व्यावहारिकत्वं ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ वैयाकरणशास्त्रादौ । आदिपदेनमीमासाशास्त्रं । तत्कृता पाणिन्यादिकृता । तथा परेणपूर्वबाध्यं निषेधेनविधिर्बाध्यइत्यादिप्रकारेण ॥ ८९४ ॥ अतस्तत्तद्वादिकृतसंकेतस्यानादरणीयत्वात् ॥ ८९५ ॥ त्वङ्ग्या यतः परेणपूर्वबाध्यतइतिन्यायतः ॥ ८९६ ॥ सत्त्वप्रत्यक्षतः कथमहदितिसंबंधः । सत्त्वप्रत्यक्षस्यनिषेधरूपत्वमुपपादयति ॥

परेणबाध्यंपूर्वचेत्स्मृत्याबाध्याश्रुतिर्भवेत् ॥ विधिर्निषेधबाध्यश्चेदहिंसोत्सयाहतः क्रतुः ॥ वैयाकरणशास्त्रादौमर्यादातत्कृतातथा ॥ ८९४ ॥ अतः प्राबल्यदौर्बल्येबाध्यताबाध्यतापके ॥ सर्वोपजीव्यंप्रत्यक्षंसर्वतः प्रबलंमहत् ॥ तद्बाधादनुमाबाध्याशब्दोप्यन्यार्थतां ब्रजेत् ॥ ८९५ ॥ किंचश्रुतिरनादित्वात्पूर्वाक्षंतुपरं नृणां ॥ अतस्त्वङ्ग्यायतोप्यक्षमागमस्यैवबाधकं ॥ ८९६ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यंचविधिरूपंकथंमहत् ॥ सत्त्वप्रत्यक्षतस्सत्त्वंचयन्निषेधनिषेधनं ॥ ८९७ ॥ निषेधाप्रतियोगित्वंयतस्सत्त्वंविदोविदुः ॥ तत्सत्त्वश्रुतितोमिथ्याश्रुतिरसीद्धिर्दुर्बला ॥ ८९८ ॥ त्रैकालिकनिषेधोहिमिथ्यात्वमितिमेतं ॥ तदभावश्चसत्यत्वंप्राबल्यंकस्यकथ्यतां ॥ ८९९ ॥

सत्त्वमिति ॥ यत्तयस्मात् सत्त्वं निषेधनिषेधनं त्रैकालिकनिषेधस्यनिषेधरूपं । तस्मात्कथंमहदितिपूर्वेणान्वयः ॥ ८९७ ॥ निषेधाप्रतियोगित्वं निषेधाप्रतियोगित्वाभावः । निषेधनिषेधनमितियावत् । अतस्सत्त्वप्रमाणं निषेधनिषेधरूपत्वात्त्वद्रौत्यवसर्वतोपि

महत् सत्त्वप्रत्यक्षं तु सुतरां महदिति भावः । तत् तस्मात् ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ तत्स्थं घटादिपदार्थस्थं ॥ ९०२ ॥
घटादिविषयकप्रत्यक्षस्य दोषामूलत्वं पररीत्यैव समर्थयते ॥ जड इति ॥ अर्थदोषो हि परमते घटादावतिदूरत्वादिदोषाभावात् अज्ञा-
नावृत्तत्वमेव वक्तव्यं । तच्च परेण जडेनांगीक्रियते । अतो नार्थदोषोऽस्ति । काचादीन्द्रियदोषोऽपि नास्ति । अज्ञाननिवर्तकापरोक्षवृत्ते

निषेधत्वं परत्वं च द्वयं सत्यत्वं एव हि ॥ प्रतियोगिप्रसक्तौ प्राग्यतः पश्चाद्विषेधनं ॥ तस्मात्त्व-
त्प्रक्रियाव्याघ्रीस्वतन्तूनेव कृतंति ॥ ९०० ॥ अतः प्राबल्यमेवैकं बाधकत्वे प्रयोजकं ॥ तच्चो-
त्तरीत्या प्रत्यक्षेजितं सत्यत्वं वादिभिः ॥ ९०१ ॥ अतो घटादि रथोऽयं प्रत्यक्षेण प्रदृश्यते ॥
तद्दृष्टं पारमार्थ्यं च तत्स्थमेवेति सुस्थितं ॥ ९०२ ॥ जडेनाज्ञानदोषोऽस्ति न च काचादिदृश्य-
ते ॥ अज्ञानोन्मूलनं सत्त्वप्रत्यक्षं प्रबलं हितत् ॥ ९०३ ॥ अप्रामाण्यस्वतस्त्वं तु तवापि न म-
मापि ॥ दोषाभावे प्रमाणस्य प्रामाण्यं सुस्थमेव तत् ॥ ९०४ ॥ अज्ञानेनावृत्तब्रह्मगोच-
रात् स्वरिणी सुतात् ॥ तैल्यप्रत्यक्षतो विश्वप्रत्यक्षं प्रबलं हि नः ॥ ९०५ ॥

अप्रकाशस्य तम इव नाज्ञानं दोषतया वक्तुं शक्यत इति भावः । तत् तस्मात् दोषामूलत्वात् ॥ ९०३ ॥ तत् तस्मात् स्वतः प्रामाण्य-
मते दोषाभावदशायां प्रामाण्यस्य नियतत्वात् ॥ ९०४ ॥ पराभिमतबाधकप्रत्यक्षादपि विश्वप्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यमुपपादयति ॥ अज्ञा-
नेनेति ॥ अज्ञानावृत्तब्रह्मगोचरादित्यनेनार्थदोष उपादितो भवति । स्वरिणी सुतात् प्रत्यक्षसामग्री हि प्रात्यक्षिकज्ञानस्य स्व

भावमाता । बाधकप्रत्यक्षतुशब्दसामग्रीजन्यमिति परेणांगीक्रियते । अतस्त्वेरिणीसुतादित्युक्तं । अनेनकरणस्यशब्दतयाप्रत्यक्षादपिदोषत्वव्यदोषउक्तोभवति ॥ ९०५ ॥ साक्षात्कारवृत्तिः घटादिसाक्षात्कारवृत्तिः । हीत्यनेनप्रातिकर्मव्यवस्थाप्रसिद्धिसूचयति । सैव घटादिवृत्तिरेव । तेन अज्ञानानावृतविषयत्वेनाज्ञाननाशकत्वेनच । तदज्ञानं । तत्रदृष्टांतमाह ॥ नहीति ॥ ९०६ ॥ मममतेऽज्ञानावृतचैतन्यस्यैवधट्टज्ञानत्वात्सदोषत्वमविष्यतीत्यतआह ॥ त्वयेति ॥ दृशः अधिष्ठानचैतन्यस्य ।

अज्ञाननाशिनीसाक्षात्कारवृत्तिस्तवैवहि ॥ सैवप्रमामममतदोषोस्यास्तेनतच्चन ॥ नह्यंधकारोदोषो
स्यात्कूरभास्करतेजसः ॥ ९०६ ॥ त्वयाप्यज्ञाननाशेहिदृशोभ्रांतित्वमुच्यते ॥ तस्मादज्ञानतोदोषो
नवृत्तौनापितेदृशि ॥ ९०७ ॥ काचादिनाक्षदोषोस्तिदूरत्वाणुत्वपूर्वकः ॥ नार्थदोषोपिवृत्तौमेसश्चिकु
ष्ठार्थदर्शने ॥ ९०८ ॥ वृत्तिनाश्यंचतेऽज्ञानंत्वद्रौल्येवनदूषणं ॥ नावृणीतेजडंविध्वंतद्धृत्तिरकुतोभया
॥ ९०९ ॥ दोषादारोपवादेतुहतात्वत्प्रक्रियातदित् ॥ दोषविनापिचारोपेहतात्वत्प्रक्रियातदित् ॥ ९१० ॥

घटाद्युल्लेखदशायामज्ञानावृतत्वाभावात्त्वदभिमतंघटादिज्ञानमपिनिर्दोषमेवेतिभावः । तस्मादेकस्याज्ञाननाशकत्वात् अपर
स्याज्ञाननाशोत्तरकालीनत्वात् ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ तत्तस्मात् वृत्तेदोषामूलत्वात् ॥ ९०९ ॥ एवंचात्रापिपरस्योभयतःपाशा
रज्जुरित्याह ॥ दोषादिति ॥ प्रथमपक्षेघटाद्यपरोक्षवृत्त्याचैतन्यावरकाज्ञाननाशेसतितदुत्तरकालेनिर्दोषतच्चैतन्यघटमुल्लिखती

तिप्रतिकर्मव्यवस्थारूपात्त्वत्प्रक्रियातटिद्धतेतियोजना ॥ ९१० ॥ सर्वस्य
व्याप्तिर्धर्मिलिंगादिग्राहकतयानुमानस्यशब्दस्वरूपतत्प्रामाण्यग्राहकतयाऽऽगमस्यचोपजीव्यमितिसंबंधः । अथवा सर्वस्य सुर
नरतिथ्यगादिजीवजातस्यापेक्षितरूपरसादिविषयग्राहकतथोपजीव्यमित्यर्थः । तद्बाधं तस्यप्रत्यक्षस्यबाधं । अनुमानशब्दादिप्रमा
णासंभवेनपारलौकिकफलस्य रसाद्यास्वादोनोपायाभावेनैहिकफलस्यचविनाशादितिभावः ॥ ९११ ॥ बाधकत्वेनपराभिमतप्रत्य

उपजीव्यंतुसर्वस्यविश्वप्रत्यक्षमेवते ॥ सर्वोपकारितद्बाधंकस्सुधीरभिधित्सति ॥ ९११ ॥
निष्प्रकारंतवाध्यक्षमखंडार्थचतेश्रुतिः ॥ कस्यवाबाधकेस्यातांसाधकेवाविचारय
॥ ९१२ ॥ सत्त्वस्याप्रतिषेधेनत्रिकालास्पर्शनादपि ॥ अखंडार्थपरत्वाच्चात्रेधावाक्यंनवा
धकं ॥ निष्प्रकारकरूपंतेप्रत्यक्षंचनबाधकं ॥ ९१३ ॥ भग्नदंताभवत्पूर्वद्विधातेश्रुतिपन्न
गी ॥ अतैदंतोन्मूलनेनसाभूदप्रतिवादिनी ॥ ९१४ ॥

क्षागमयोःप्रकारंतरणापिदौर्बल्यमाह ॥ निष्प्रकारकमिति ॥ एवंचविश्वप्रत्यक्षात्रत्वदीयप्रत्यक्षागमयोर्मुखमुद्रणमेवेतिभावः
॥ ९१२ ॥ परागमस्यपुनःप्रकारद्वयेनदौर्बल्यंवदन्पूर्वचसंगृह्णाति ॥ सत्त्वस्येति ॥ ९१३ ॥ साहित्यमुद्रयाश्रुतेर्दौर्बल्यंवर्णयति
॥ भग्नेति ॥ निषेधाख्यदंतमूलस्योन्मूलनेन सत्त्वकालत्रयस्पर्शाख्यकोटेर्मोदनेनचभग्नदंत्युक्तं । दंतोन्मूलनेन दंतस्य नेति

निषेधस्य उन्मूलनेनाखंडार्थवादाख्यपादरससत्त्वात्सर्वथाऽभावसंपादनेन । साश्रुतिपन्नगीअप्रतिवादिनीअभूत् । जगन्निषेधकस्यैकस्याख्यसंभवेनसत्यत्ववादिनाप्रतिवादिनीनाभूदितिभावः । लज्जेतिध्वनिः ॥ ९१४ ॥ श्रुतिदूषयित्वाप्रत्यक्षमपिपृथग्दूषयति ॥ संदिग्धेति ॥ आरोपासंभवात्संदिग्धमूला । ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वात्संदिग्धरूपा । दंतात्यंताभावः नास्तित्वप्रकाराख्यदंतात्यंताभावः । बिलेऽपतत् । प्रतिवादिहृदयगुहायामेवनिनीनेत्यर्थः ॥ ९१५ ॥ अधुनाविश्वप्रत्यक्षसाहित्यमुद्रयास्तौति ॥ विश्वप्रत्यक्षमेवनागैःअद्भुतशेषः । तदेवदर्शयति ॥ द्विजिह्वमुखकोटिभिरिति ॥ कोटिपदचानंत्यस्योपलक्ष

संदिग्धमूलासंदिग्धरूपातेध्यक्षपन्नगी ॥ दंतात्यंताभावचिंताक्रांतखांताबिलेऽपतत् ॥ ९१५ ॥

विश्वप्रत्यक्षनागैर्द्रोद्विजिह्वमुखकोटिभिः ॥ अर्थाननंतस्तत्सत्तामप्यास्वाद्यादिनेदिने ॥ ९१६ ॥

अच्छेद्यक्रूरंद्रोग्रोरिपुपक्षभयंकरः ॥ दाधर्तिजगतीमेतांयोधस्तात्फाणिशायिनः ॥ ९१७ ॥

कं । अनंतपदार्थानांतस्त्वस्यचविषयीकरणात्द्विजिह्वत्वं । अनंतजीवेश्वनंताकारतयानंतपदार्थान्प्रत्यभिमुखत्वान्मुखकोटिभिरित्युक्तं । जिह्वाद्वयस्कृत्यमाह ॥ अर्थानिति ॥ अथोल्लेखः तत्सत्तोल्लेखश्चघटस्सन्पटस्सन्नित्याद्यनंताकारज्ञानमुखस्थितधर्म्यशधर्माशाख्यजिह्वाद्वयकृत्यमित्यर्थः । दोषामूलत्वेनपरैरच्छेद्याभिः परानिष्टदातृत्वेनक्रूराभिः तत्तज्ज्ञानप्रामाण्याख्यदंष्ट्राभिरुग्रः दाधर्ति शेषइवमिथ्यात्वाख्याधःपातंपरिहृत्यरक्षति । यःप्रत्यक्षाख्यनागैर्द्रक्शेषइवफाणिशायिनोहररधस्तादेव । औपनिषदत्वादधोक्षजत्वाच्चतमेकनविषयीकरोति । तस्मादधोविद्यमानजगत्सर्वविषयीकरोतीतिभावः । शेषविषयेतुस्पष्टं ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥

निशाल्ये श्रवणमननादिनाऽऽवरकाज्ञानापगमे । दैनंदिनरात्र्यपगमइतिध्वनिः । स्वात स्वेनदृश्यमानध्येयप्रतिमांतः ।
मंडलीभूतस्वांगमध्यइतिध्वनिः । सूषविष्टं सम्यक्सन्निहितं । शयनंविहायसृष्ट्यर्थमुपविष्टमितिध्वनिः । छत्रीभूताः
छत्रवदुद्बुद्धाः फणाः नानाशाखोक्तस्वध्यातगुणदर्शनायविस्तृतनाशाखोक्तगुणध्यानाख्यावस्थविशेषाः । तामुविद्य
मानानिरत्नानि वैराग्यभक्तिपरिचर्यादीनि । तेषांशोभया फलानपेक्षत्वदृढत्वादिकांत्या उद्भूतयादृशा उद्भूतयादृशा विषयी
करणशक्त्या । ईक्षते अधोक्षजमपितंसाक्षात्करोति । शेषविषयेतुस्पष्टमेव । प्रत्यक्षस्यविश्वविषयित्वं सर्वदास्ति भगवद्विषयित्वंतु

भक्तानुक्तं पयाखांतस्सूपविष्टं निशाल्ये ॥ छत्रीभूतफणारत्नशोभोद्भूतदृशेक्षते ॥ ११८ ॥
किंच ते ब्रह्मदृक्कैकविज्ञानेनाखिलस्य च ॥ विज्ञानं किल तद्ब्रह्मविज्ञानं सर्वसाधकं ॥ अतोऽप्यत्रा
धितं विश्वमिदमासीदनाकुलं ॥ ११९ ॥ अंल्यप्रमायांतद्ब्रह्मसमबोध्यत्वतो जगत् ॥ तस्यामबा
ध्यत्वतो वानिष्टप्रकारकतामते ॥ ब्रह्मवत्परमार्थस्यादितिसर्वमनोरमं ॥ १२० ॥

साधनसामग्रीसंपत्तावेव स्यात् । नतु सर्वदा । तस्माद्विश्वसत्यत्वे सर्वेषां प्रत्यक्षप्रमाणं भगवतस्सगुणत्वत्वे साकारत्वे सर्वोत्तमत्वे च ज्ञा
निप्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति भावः ॥ ११८ ॥ प्रकारांतरेणापि परीत्यैव विश्वस्य बाध्यतां साधयति ॥ किंचेति ॥ ब्रह्मदृक्ब्रह्मापरो
क्षज्ञानं । तत्तस्मात् परमते ब्रह्मज्ञानस्य सर्वविज्ञानरूपत्वात् । सर्वसाधकं ब्रह्मवत्सकलजगतोपि साधकमेव । अभेदादेकविज्ञा
नेन सर्वविज्ञानं वदतः परस्य ब्रह्मविषये जगद्विषये चैकविध्यावश्यं भावादिति भावः ॥ ११९ ॥ अत इत्युक्तं हेतुं द्वेधा विवक्षयति ॥ अंल्ये

ति ॥ ब्रह्म बोध्यब्रह्म । तत् एकविज्ञानस्य सर्वविज्ञानरूपत्वांगीकारात् । तस्या ब्रह्मप्रमायां ॥ ९२० ॥ यतयस्मात् । तत्र दृष्टं तमाह ॥ महादंडेति ॥ ९२१ ॥ तवानुमानानां कोटिरिति संबंधः । न चेत् प्रत्यक्षस्यानुमानबाधकत्वं न चेत् । अनुमानतः वह्निरनुष्णाः कृतकत्वादित्यनुमानतः ॥ ९२२ ॥ वृत्त्यंतरकथा अमुख्यवृत्तिकथा ॥ ९२३ ॥ आदित्योवयूपडतिवाक्यादादि

प्रत्यक्षसाधितार्थस्य नानुमाबाधिका भवेत् ॥ कालात्ययापदिष्टत्वं दोषो यत्सर्ववादिनां ॥
महादंडप्रहारोऽग्रे किमुद्गाडशतेनते ॥ ९२१ ॥ धर्मिग्राहिममाध्यक्षमुपजीव्यतयासह
त् ॥ तद्विरोधेनुमानानां कोटिः कीटायतेतव ॥ नचेत्कालांतरे वह्निश्शीतस्य दनुमानतः
॥ ९२२ ॥ दृढप्रत्यक्षसिद्ध्यर्थमागमो न तु बाधते ॥ तथा सति वृथैव स्याद्दृश्यंतरकथागम
॥ ९२३ ॥ आदित्यस्यैव यूपत्वेद्युमणिर्भूमणिर्भवेत् ॥ अनुमानममानंतेवाक्यमन्यार्थगा
मित् ॥ ९२४ ॥ निर्दोषाक्षोद्भवं ज्ञानं तत्त्ववेदनमेव हि ॥ काचादिदोषाभावस्तुतवापि
चममापिच ॥ जडमात्रेपि नाज्ञानं चक्षुश्चाज्ञानैरिते ॥ ९२५ ॥

त्यस्यैव यूपत्वे । तत्तस्मात् प्रत्यक्षबाधे देवाक्यस्याप्यन्यार्थत्वदर्शनत्परेणांगीकाराच्च ॥ ९२४ ॥ ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणानामत
त्वावेदकत्वं परोवक्ति । अतः कथं तस्य प्राबल्यमित्यतस्तत्परिहायाप्युक्तन्यायमिति दिशति ॥ निर्दोषेति ॥ तत्त्ववेदनं तत्त्वज्ञानं

॥ ९२५ ॥ ततः पूर्वोक्तरीत्यानिर्दोषत्वात् । तर्ह्यतत्त्वावेदकत्वोक्तिः किं निमित्तेत्यत आह ॥ सत्त्वं जगत्सत्त्वं । स्वानभिमतजगत्सत्तास्थापकत्ववैरिनिमित्तैवेति भावः ॥ ९२६ ॥ अनुमानादिना प्रत्यक्षबाधं वदतः परस्य स्वव्याहृतिमाह ॥ घट इति ॥ अयं साक्षात्कारः ॥ ९२७ ॥ तत्र प्रतिकर्मव्यवस्थायां । अस्पष्टज्ञानजनकत्वेन प्रत्यक्षादपि दुर्बलत्वं । दुर्बलात् अनुमानादेः । प्रबलक्षयं प्रबलस्य प्रत्यक्षस्य बाधं । स्वगृहकृत्यवैलयां रंडा परोद्धहनसमये कथं कन्यास्यादिति भावः । ननु यदा शब्दादप्यपरोक्ष

अतत्त्वावेदकत्वोक्तिः प्रत्यक्षादौ ततस्तत्त्व ॥ सत्त्वग्राहित्ववैरणैकेवलं निर्निमित्ततः ॥ ९२६ ॥ घटोप्यज्ञाननाशाय साक्षात्कारमपेक्षसे ॥ परोक्षज्ञानमस्पष्टमयं स्पष्टतरः किल ॥ ९२७ ॥ अनुमानस्यागमस्य तत्र दौर्बल्यमब्रवीः ॥ इदानीं कथमाशास्से दुर्बलात् प्रबलक्षयं ॥ ९२८ ॥ निर्विकल्पकरूपं तु ज्ञानमत्यंतदुर्बलं ॥ प्रवृत्तेश्च निवृत्तेश्च निमित्तं नैव तत्कल ॥ ९२९ ॥ विवदं ते यत्स्वरूपे वादिनस्तत्त्ववादिनः ॥ विशिष्टज्ञानगम्योसौ तदभावेऽष्टमोरसः ॥ ९३० ॥

ज्ञानमंगीक्रियेत तदा कथं दौर्बल्यमिति चेन्न । दुर्बलकारणात् प्रबलविजातीयफलोत्पत्तेरदर्शनात् । न हि शुनीश्वेताश्वसूते ॥ ९२८ ॥ दोषांतरंचाह ॥ निर्विकल्पक इति ॥ शब्दजन्यतया त्वयांगीकृतमपि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकमेव । तच्च साधनबाधनाक्षमत्वात्संदिग्धस्वरूपत्वाच्च परोक्षज्ञानादतिदुर्बलमिति भावः ॥ ९२९ ॥ असौ निर्विकल्पकप्रत्ययः । तदभावे तज्जन्यविशिष्टज्ञानाभावे । चर

मंतवनिर्विकल्पकमप्यतींद्रियत्वादनुमेयमेव । अनुमापकंचतज्जन्यंविशिष्टज्ञानमेव । तच्च तस्यैवचरमत्वंवदतस्तवमतेनास्ति । अतस्मोप्यष्टमरसायितइतिभावः ॥ ९३० ॥ किंचदशमस्त्वमसीतिवाक्यादपरोक्षज्ञानदर्शनात्तद्दृष्टापिमाहावाक्यमपरोक्षज्ञानजनकमितितवमतं । महावाक्यस्यनिर्विकल्पकज्ञानजनकत्वसोपिनदृष्टांतः । अतस्त्वन्निर्विकल्पकस्यनकिंचित्कल्पकमित्याह ॥ दशमइति ॥ तेदृष्टांतवाक्येदृष्टेतिबंधः । तत्तस्मात् । महदुदरंयस्यास्सा तस्यामातरि । यथाव्याधिवशात्स्थूलोदयास्वमा

दशमस्त्वमसीत्यास्मिन्दशमत्वविशिष्टधीः ॥ दृष्ट्वा दृष्टांतवाक्येतेतन्महोदरमातरि ॥ ९३१ ॥ गर्भमाशंकसेधत्वंनात्रप्रुत्रोचिचारणे ॥ परोक्षज्ञानकरणात्तद्ब्राह्मणनिर्विकल्पकं ॥ ९३२ ॥ वंध्या सुतादेडमूकात्काभीतिःप्रतिवादिनां ॥ अतस्त्वन्प्रक्रियासर्वाव्याहतेतिमतिर्मम ॥ ९३३ ॥ सत्त्वप्रत्यक्षपाथस्तदपार्थीकुरुतेरिपुं ॥ अखंडार्थमतेनिर्विकल्पकत्वमतेनच ॥ मिथ्यात्वोल्लेखिमानस्यश्रोताकर्णोनयद्भुवि ॥ ९३४ ॥ ॥ ॥

तरिगर्भमाशंकसे एवंमहावाक्येऽस्मिन्निर्विकल्पकमाशंकसे । तत्परोक्षज्ञानजनकसर्विकल्पकजनकचवाक्येनैवधटतइतिभावः । तेदेवदर्शयति ॥ परोक्षेति ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ शब्दजन्यापरोक्षज्ञानस्यैवंध्यासुतप्रायत्वात् तवापिनिर्विकल्पकस्यसाधनबाधनाक्षमत्वेनएडमूकप्रायत्वात्काभीतिःप्रतिवादिनामित्याह ॥ वंध्यासुतादिति ॥ ९३३ ॥ तत्तस्मात् स्वबाधकत्वेनाभिम

तचरमप्रत्यक्षस्यनिर्विकल्पकरूपत्वात् । अपार्थीकुरुते व्यर्थीकुरुते । ननुकर्णोस्तिचेत्कथंपार्थरिपोवैयर्थ्यमित्यतस्सएवनास्तीत्य
पिसाहित्यमुद्रयैवाह ॥ अखंडार्थेति ॥ कर्णः विदुषांकर्णः । अखंडार्थवादिनानिर्विकल्पकवादिनाचत्वयामिथ्यात्वोद्धेखिमानम
स्तीत्युक्तेव्याहृतवाक्यमिदंविद्वत्कर्णो नश्रोप्यति । अतोस्मत्पार्थस्यनक्वापिविरोधीतिभावः । कर्णोस्तिचेत्सोपिपृथासुतत्वादस्मत्पा
र्थस्यसमानवैरीस्यात् । तदभावेत्वयापरिकल्पितान्सर्वानपिशत्रूनपार्थव्यतिरिक्तानतएवस्वासमानान्करोतीतिवाऽपार्थीकु
रुतइत्यस्यार्थः ॥ ९३४ ॥ नन्वतिदूरस्थचंद्रादिविषयेप्रादेशपरिमितत्वादिप्रत्यक्षंआगमबाध्यंहृष्टमितिशंकांपरिहर्तुतत्रापिप्रबल

अतिदूरत्वादिदोषग्राहिणासाक्षिणैववा ॥ परीक्षायुक्तमुदृढप्रत्यक्षांतरतोपिवा ॥

बाधेतुलब्धावसरस्तत्रान्योप्यवतिष्ठते ॥ ९३५ ॥ दृढप्रत्यक्षबाधायनालंमानसहस्रकं ॥

प्रत्यक्षस्यपृथङ्ज्ञानंकिमिलाभाणकंस्सर ॥ ९३६ ॥

प्रत्यक्षादेवदुर्बलप्रत्यक्षस्यास्यबाधोनत्वागममात्रादितिसयुक्तिकमुपपादयति ॥ अतिदूरत्वेत्यादिना विस्तरौत्थप्रमेयस्येत्य
नेनग्रंथेन ॥ चंद्रादावस्मदीयप्रत्यक्षासंभवात्अतिदूरत्वादिदोषग्राहिणासाक्षिणेत्युक्तं । शुक्तिरजतादिप्रत्यक्षेदूरस्थपर्वतेवृक्षादे
ईस्वत्वप्रत्यक्षेचसमीपगमनेसत्यस्मदीयप्रबलप्रत्यक्षैणैवबाधसंभवात्परीक्षायुक्तमुदृढप्रत्यक्षांतरतइत्युक्तं । तत्रापिशुक्नारदादि
प्रत्यक्षसंभवाद्वाऽभयोरपिबाधकत्वस्फोरणायऽभयत्रापिविशेषणं । अन्यः आगमादिः । मृतमारकवदवतिष्ठते ॥ ९३५ ॥ दृढ
प्रत्यक्षबाधाय अतिदूरत्वादिदोषरहितप्रत्यक्षबाधाय उक्तरीत्यादुष्टप्रत्यक्षबाधनायाप्यसमर्थःप्रबलप्रत्यक्षकथंबाधयेदितिभावः

॥ ९३६ ॥ वादिविवादाभावादिप्रत्यक्षमेवप्रबलंप्रमाणमितिभावनेोक्तं ॥ सर्वोपलार्पिति ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥
तत्रापि चंद्रप्रदेशत्वग्रहणस्थलेपि । अय्यक्षं प्रादेशपरिमितत्वप्रत्यक्षं ॥ ९४१ ॥ नचेत् आगमस्यदृढप्रत्यक्षाबाधकत्वंनचेत्

सर्वोपलार्पिचार्वाकोप्याहप्रत्यक्षमानतां ॥ तस्याप्यमानतांयस्तुब्रूतेसोत्यनगार्हितः
॥ ९३७ ॥ दूरस्थदीर्घवृक्षस्यह्रस्वतादृश्यतेखिलैः ॥ अतःप्रमाणग्रहणसिद्धौदोषानि
दूरता ॥ ९३८ ॥ देशस्याविप्रकर्षश्चदूरतानामनापरा ॥ देशस्यसाक्षिवेद्यत्वाद्दोषो
सोसाक्षिगोचरः ॥ ९३९ ॥ अतिदूरत्वदोषस्यग्राहिणासाक्षिणवतत् ॥ दत्तेऽयका
शेचंद्रस्यप्रादेशत्वादिबाध्यते ॥ ९४० ॥ तत्रापिवाक्यमात्रेणप्रत्यक्षस्यनबाधनं ॥
बलिनासाक्षिणाध्यक्षमुत्पत्तावेवशिष्यते ॥ ९४१ ॥ दृढप्रत्यक्षबाधायवाक्यंकापि
नशक्नुते ॥ नचेत्सिंहोदेवदत्तोयज्ज्वास्यात्प्रस्तरोपिच ॥ ९४२ ॥ लक्षणावृत्तिर्भे
गात्तद्वाक्यंनक्षस्यबाधकं ॥ नानुमाप्यस्यकालालयापदिष्टस्यनष्टितः ॥ ९४३ ॥
विस्तरोस्यप्रमेयस्यमूलग्रंथामृताणवे ॥ बुद्धावारोहसिद्ध्यर्थसंग्रहोयंततस्ततः ॥ ९४४ ॥

॥ ९४२ ॥ तत्तस्मात् लोकेवेदचवाक्यतोदृढप्रत्यक्षबाधादर्शनात् । अस्य दृढप्रत्यक्षस्य ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ मिथ्यात्वश्रुत्यै

वप्रत्यक्षबाधेऽन्योन्याश्रयोपित्यादित्याह ॥ सत्त्वेति ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ नचे द्वाक्यार्थस्यप्रत्यक्षाबाधोनापेक्षितश्चेत् ॥ ९४७ ॥
सर्वमाननिषेद्धा प्रत्यक्षेतरसर्वमाननिषेधीचार्वाकः । एतस्मात् उक्तमुक्तिजालात् ॥ ९४८ ॥ दोषज्ञता विद्वत्ता ॥ ९४९ ॥ पर

सत्त्वप्रत्यक्षबाधेहिमिथ्यात्वार्थाश्रुतिर्भवेत् ॥ बाधितोर्थस्तुवाक्यस्यतवापिनममापिन ॥ ९४५ ॥

मिथ्यात्वार्थाश्रुतिबलादेवाक्षस्यास्यबाधनं ॥ नहि सार्वजनीनोस्मिन्प्रत्यक्षेबाधकांतरं ॥ एवंचा

न्योन्याश्रयाख्यदीपोनस्यात्कथंवद ॥ ९४६ ॥ नचेन्माणवकादेवगृहदाहोभवेत्तव ॥ अग्नि

र्माणवकश्चेतियतोवागस्तिवैदिकी ॥ ९४७ ॥ सर्वमाननिषेद्धापिनप्रत्यक्षनिषेधति ॥ सत्त्व

प्रत्यक्षमेतस्मात्तत्त्वप्रत्यक्षमेवहि ॥ ९४८ ॥ तस्मादृष्टव्यवस्थायवाक्यमात्रेणवारणं ॥ निवार

णंस्वकीयस्यपांडित्यस्यैवकेवलं ॥ अन्योन्याश्रयदोषाज्ञेकथंदोषज्ञताभवेत् ॥ ९४९ ॥ यदिदृ

ष्टंसमस्तंचवाक्यंशक्नोतिबाधितुं ॥ महावाक्यशतैस्तर्हि विविशिष्टैक्यंकुतो नते ॥ मुख्यंजडा

जडैक्यंचवाक्यैस्तैः किंनसाध्यते ॥ ९५० ॥ सर्वब्रह्मेतिवाचोहिसर्वस्यब्रह्मरूपता ॥ मुख्यार्थ

स्सतुजीवेपिनैवांगीक्रियतेत्वया ॥ प्रत्यक्षबाधनेशक्तेरभावोह्यत्रकारणं ॥ ९५१ ॥

रीत्यैवचप्रत्यक्षस्यप्राबल्यमुपपादयति ॥ यदीति ॥ विशिष्टैक्यं स्वस्वधर्मविशिष्टयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यं । मुख्यं तादात्म्यरूपं

॥ ९५० ॥ सः मुख्यार्थः । जीवोपिमुखतःप्रतीतविविशिष्टैक्यपरित्यागादितिभावः । शक्तेरभावः आगमस्यशक्तेरभावः । अत्र

प्रत्यक्षविरुद्धयथाश्रुतैक्यपरित्यागे ॥ ९५१ ॥ सर्वधर्मान् सर्वज्ञाल्यज्ञत्वादधिर्मान् । जहतीत्यजंती । पदाथद्वितये तत्त्वं पदार्थभूतजीवब्रह्मणोरित्यर्थः । विशेष्यमात्रं जीवब्रह्मचिन्मात्रं । अप्रसिद्धा गंगायां योषड् इत्यत्र जहत्स्वार्थायाः कांकेभ्योऽधिर्दृश्यतामित्यत्राजहत्स्वार्थायाश्चैकलक्षणायाः प्रसिद्धत्वेऽपि पदद्वयलक्षणायाः पदद्वयार्थप्यर्थजहत्याअर्धमजहत्याश्चाप्यदर्शनात्तत्र प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ९५२ ॥ सकलप्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वं दत्तापरेण स्वमहावाक्यानां तत्त्वावेदकत्वांगीकारात्तद्रीत्याप्रत्यक्षवाचक

जहती सर्वधर्माश्च पदार्थद्वितयेऽपि हि ॥ विशेष्यमात्रमजहत्प्रसिद्धैवलक्षणा ॥ तत्रांगीक्रियते श्रुत्याप्रत्यक्षस्य विरोधतः ॥ ९५२ ॥ दृढप्रत्यक्षबाधायाप्यलंवाग्यदिवैदिकी ॥ कुतस्त्वोक्तार्थसंकोचं महावाक्यसहतेतव ॥ ९५३ ॥ जडाजडे तु प्रत्यक्षबाधात्सापि न गृह्यते ॥ तत्र तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमेव निगद्यते ॥ भीता विरोधि प्रत्यक्षात्तद्वाधे त्वक्षमैव सा ॥ ९५४ ॥ श्रुतिस्तत्र कृच्छ्रुतापि त्रीनर्थान्भेजे त्वदाज्ञया ॥ विरम्य न्यायृतिरशब्दे दोषो भूषणयेतव ॥ ९५५ ॥

त्वं संभावनाप्रदर्शनाय महावागित्युक्तं । तस्याऽपि प्रत्यक्षबाधनाऽसमर्थत्वेऽन्यासां किमुक्तव्यं । अतः प्रत्यक्षस्यातत्त्वावेदकत्वोक्तिरपि न शोभत इति ध्वनयितुं च महावागित्युक्तं ॥ ९५३ ॥ सा जहदजहल्लक्षणा । तद्वाधे विरोधि प्रत्यक्षबाधे ॥ ९५४ ॥ त्रीन् आपाततत्त्वैक्यं जीवब्रह्मपक्षविरोच्यमात्रैक्यं जडपक्षे तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमिति त्रीन् । एकस्य शब्दस्यैकार्थकथनमेव न्याय्यं । सकृ

दर्थत्रयकथनं त्वयं तांसां भावितं । तस्मात्तत्त्ववाद्युक्तीत्यातदधीनत्वरूप एवावर्तुमुचित इति भावः ॥ ९५५ ॥ चेतने जीवे सिद्धं
प्रत्यक्षतस्मिद्धं । तत्तस्मात् प्रत्यक्षसिद्धविरोधयो र्थयोरैक्यस्य वाक्येनापि बोधयितुमशक्यत्वात् । विरोधि यथा श्रुतार्थविरो
धि ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ तत्तस्मात् प्रत्यक्षबाधैर्नैक्यश्रुतेर्यथा श्रुतार्थपरित्यागे सत्त्वप्रत्यक्षविरुद्धमिथ्याश्रुतेर्यथा श्रुतार्थकथन

प्रत्यक्षतो जडे जाड्यमज्ञताद्यं च चेतने ॥ सिद्धं यथा श्रुतैक्यस्य तद्विरोध्यक्षमेव हि ॥ ९५६ ॥ अतो
ध्यक्षभयान्मुख्यमैक्यं वाक्यार्थमुत्सृजन् ॥ सत्त्वाध्यक्षभयान्मिथ्यात्वात् त्वंचल्यजोदितं ॥ ९५७ ॥
एकसंधित्सतो न्यत्तेच्यवतेतन्नसंशयः ॥ तस्मात्त्वमुद्गुलुङ्गन्यायाद्धतहतोस्यहो ॥ ९५८ ॥ एवं
प्रत्यक्षहर्षक्षभयेन श्रुतिभिस्सह ॥ पलायमानो हित्वार्थान्दोषपंकाविलस्थले ॥ ९५९ ॥ पतितो
सितथाप्यक्षश्रुत्या बाधितुमिच्छसि ॥ पूर्वोत्तरविरोधाख्यदोषोऽगाधहृदोहिते ॥ ९६० ॥ अतः
प्रत्यक्षबाधाशंसुंचशक्तिविचारय ॥ शक्तप्रत्यक्षशरणश्रुतिमर्थान्तेरेनय ॥ ९६१ ॥

स्यच्युतत्वात् । मिथ्यात्वश्रुतौ प्रत्यक्षविरोधिपि यथा श्रुतार्थकथने च प्रत्यक्षविरोधैर्नैक्यश्रुतेर्यथा श्रुतार्थपरित्यागस्यच्युतत्वादि
त्यर्थः । उद्गुलुङ्गन्यायात् उद्गुलुङ्गस्थित्वालगुडेन ताडने कृते दीर्घाया उद्गुलीवाया एव यत्ताडनं सोऽयमुद्गुलुङ्गन्यायः । तस्मान्मि
थ्याश्रुतेर्यथा श्रुतार्थस्वीकारेण सत्त्वप्रत्यक्षबाधनोद्योगे त्वयंगीकृतस्यैक्यवाक्यस्य यथा श्रुतार्थपरित्यागस्यैव बाधितत्वादि ति भावः

॥२५८॥ अर्थान् यथाश्रुतान् । दोषपङ्काविले ऐक्यश्रुतिन्यायस्य मिथ्याश्रुतौपरित्यागेन पूर्वोत्तरविरोधाख्यदोषपङ्काविले । तथा प्युक्तदोषेपतितोपि । अक्षं सत्त्वप्रत्यक्षं । श्रुत्या मिथ्यात्वश्रुत्या । पङ्केपतितस्य अतएव दुर्बलस्य तव मिथ्यात्वश्रुतिमेवैक्यश्रुतिमिव सत्त्वप्रत्यक्षमेव भीषयेदिति भावः ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ पतिं मुख्यार्थत्वक्वागतायास्तव श्रुते जरेषु जारस्था नीयेषु त्वत्कपोलकल्पितप्रकारेषु । मिथ्यात्वश्रुतेरर्थान्तरवावद । बौद्धसमयप्राप्तमिथ्यात्वानुवादित्ववावद । भेदश्रुतेरिवातत्या

पतित्यक्त्वागतायास्तु जारेषु नियमः कृतः ॥ अस्माकं त्वनुशिष्टार्थपरानस्वैरिणीश्रुतिः ॥ २६२ ॥
सप्तमुप्रथमा षट्सु द्वितीयेत्यनुशासनं ॥ सर्वसमाप्नोषिततस्सर्वोसीत्यनुशासनं ॥ मुख्यागौणील
क्षणेति लक्षणज्ञानुशासनं ॥ २६३ ॥ असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययं ॥ सर्वस्य च परिज्ञाना
त्सर्वमेतन्प्रचक्षते ॥ इति भारतवाक्योक्तमस्ति शिष्टानुशासनं ॥ २६४ ॥ मुख्यार्थबाधे शिष्टार्थशा
स्ति शिष्टपरंपरा ॥ अतश्च श्रुतिद्रौपदीयमुपयेमे बहून्पतीन् ॥ २६५ ॥

वेदकत्वावदेति भावः । वयंतु तव श्रुतिमपि न स्वैरिणीकुर्मः । वैयाकरणैरनुशिष्टार्थस्यैक्यनेन स्वकपोलकल्पितार्थेष्वप्रापणादि
त्याह ॥ अस्माकमिति ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ असतः अमूर्तस्य । सतः मूर्तस्य । प्रभवत्यप्येति चास्मादिति प्रभवाप्ययः ॥ २६४ ॥
शिष्टार्थ । उक्तरीत्या अनुशिष्टार्थ । शिष्टपरंपरा संप्रदायप्रवर्तकभाष्यकारदीकाकारादिपरंपरा । शास्ति ग्रंथकर्ता ग्रंथेषु लिखति ।

व्याख्याताशिष्यान्प्रत्युपदिशति । अतः पूर्णप्रज्ञमतानुवर्तिनां स्वेच्छानुसारेणार्थकथनैकस्यामपिश्रुतौ । तेनास्मन्मते सर्वापिश्रुतिः पतिव्रतैवेति भावः । पञ्चविधानुशासनानुसारेणार्थभजनेपि पतिव्रतात्वं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ ९६५ ॥ स्वैरिणी स्वेच्छानुसारेणोक्तयोग्यार्थपरा । सर्वमानविरुद्धार्थं सकलप्रमाणविरुद्धार्थं । अभिमानविरोधिनमिति ध्वनिः ॥ ९६६ ॥ श्रुति

न स्वैरिणी यत्र योग्योर्थस्य स्यात्तत्र तं भजेत् ॥ सर्वमानविरुद्धार्थं दुःशशासनमिव लजेत् ॥ ९६६ ॥ किञ्च श्रुतिस्वरूपस्य ग्राहिप्रत्यक्षमेव हि ॥ तत्प्रामाण्यस्य निर्णेतृसाक्षिप्रत्यक्षमावयोः ॥ ९६७ ॥ प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वे तद्गृहीतं भवच्छ्रुतेः ॥ प्रामाण्यं च सृष्टैव स्यादप्रामाण्यं बलाद्भवेत् ॥ ९६८ ॥ अतस्तदर्थस्यैक्यस्याप्यभावस्सर्वथा भवेत् ॥ तदभाववति ह्यर्थे तत्प्रकारत्वं मेव हि ॥ अप्रामाण्यं यत्तद्दिशष्टालक्षणज्ञाः प्रचक्षते ॥ ९६९ ॥ व्यावहारिकसत्त्वं च प्रामाण्यस्य यदुच्यते ॥ तच्च बाधस्य सत्त्वं तु प्रामाण्यस्य त्रिकालगा ॥ नास्ति तैवेति किं तेन सर्वथाऽभावएव सः ॥ ९७० ॥

स्वरूपग्राहित्वेन तत्प्रामाण्यग्राहितया च श्रुतितोषिप्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यमित्याह ॥ किञ्चेति ॥ तत्प्रामाण्यस्य श्रुतिप्रामाण्यस्य आवयोर्मते ॥ ९६७ ॥ बलात् प्रमाऽप्रमा बहिर्भूतज्ञानस्यैवाभावेन प्रामाण्याभावेऽप्रामाण्यस्य नियतत्वादित्यर्थः ॥ ९६८ ॥ तदर्थस्य श्रुत्यर्थभूतस्य ॥ ९६९ ॥ बाधस्य त्रैकालिकनास्तित्वाख्यबाधस्य । तेन व्यावहारिकसत्त्वेन । सः बाधः ॥ ९७० ॥ सत्त्वस्य विश्वस

त्वस्य । तत् ग्रामाण्यसत्त्वप्रत्यक्षं । तस्यापि विश्वांतःशतित्वादिति भावः ॥ ९७१ ॥ केन प्रमाणेन । असत् अविद्यमानं । अविद्यमानस्यासाधकत्वेदृष्टांतमाह ॥ उपसर्पतीति ॥ सर्पतं गच्छंतं पुरुषं ॥ ९७२ ॥ अवीविशत् प्रवेशयामास । अविद्यमानार्थस्यापि साधकत्वे साक्षादर्थकार्य उपसर्पणं प्रवेशः कुतो न स्यादिति सूचनाय सर्पणाद्यर्थकार्यस्यैव निदर्शनत्रयेऽपि ग्रहणं ॥ ९७३ ॥ यत् यस्मात् । अनुप्रमाणकेवलप्रमाणयोर्ग्रहणाय वाक्यप्रतीतिर्वेत्युक्तं । वाचाशब्देन जातप्रतीतिरित्यर्थः । अर्थकामुक्तं तत्साध्यप्रयो

बाधाभावे तु सत्त्वप्रत्यक्षं नस्तदैवाहि ॥ श्रुतिस्वरूपसिद्धिश्च न स्यात्प्रत्यक्षबाधने ॥ ९७१ ॥ अतः केनैक्यसिद्धिस्त्याग्नह्यसत्साधनं भवेत् ॥ उपसर्पतिसर्पतरज्जुसर्पः किमध्वनि ॥ ९७२ ॥ कोवां तेऽवीविशत्सूर्यमुषावृषिपरंपरां ॥ कस्तसशुक्तिरूप्येण कृत्वा स्तैकरकं कणं ॥ ९७३ ॥ अर्थासाधारणं कार्यमिथ्यात्वादेव नात्र यत् ॥ तद्वाग्वाचाप्रतीतिर्वासत्यावाच्यार्थकामुक्तं ॥ ९७४ ॥ भयंकपादिकं सुतौ सर्पसत्त्वेऽप्यसत्त्वतः ॥ सर्पासत्त्वेऽप्यत्र सत्त्वाज्ज्ञेसरे वफलं किल ॥ ९७५ ॥

जनकामुक्तैः ॥ ९७४ ॥ न नुरज्जुसर्पस्य भयंकपादिजनकत्वमस्तीत्याशंक्यज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा ज्ञानकार्यमेव तत् । नत्वर्थकार्यमित्याह ॥ भयेति ॥ सर्पसत्त्वे सर्पस्य स्वांगोपरिसत्त्वे । असत्त्वतः भयंकपादेरसत्त्वतः । अत्र रज्जुसर्पभ्रमस्थले सत्त्वात् भयंकपादेः सत्त्वात् । भयंकपादिकं ज्ञेसरेऽफलं किलेति संबन्धः । अनेन भ्रमस्थलेऽन्वयः । सुप्तिदशायां व्यतिरेकश्च प्रशि

तइतिद्रष्टव्यं ॥ ९७५ ॥ सर्वत्र सकलन्त्रमेषु । नेदंरजतं नायंसर्पइत्यर्थस्यैवबाधनातृज्ञप्तिस्सत्येतिसंबंधः । विविक्तता कार्यद्वयविभागः । तत्पूर्वोक्तंसर्पणादिकं ॥ ९७६ ॥ स्वाम्नपदार्थेष्वपिज्ञानस्यैवानिष्टहेतुत्वं श्रुत्यासाधयति ॥ सयदीति ॥ अनेन सयद्येतेषां किंचित्पश्येदिति वाक्यंगृह्णाति । श्रुत्या ऐतरेयोपनिषदा । परेण स्वाम्नपदार्थानां मिथ्यात्वांगीकारात्तस्याप्युत्तरदानाय ज्ञानपर्यंतं धावनं ॥ ९७७ ॥ वस्तुस्थित्या स्वाम्नपदार्थोपि सत्य एवेति साधयति ॥ स्वाम्नार्थ इति ॥ संध्येसृष्टिरिति स्मृतैः संध्येसृ

ज्ञप्तिश्च सत्यासर्वत्र मिथ्यार्थस्यैव बाधनात् ॥ इत्थं विविक्ततानो चेदर्थकार्यकुतो न तत् ॥ ९७६ ॥ सयदीत्यत्र पश्येदित्युत्तया स्वाम्नार्थदर्शनात् ॥ इष्टानिष्टफलप्राप्तिश्चुल्याप्रोक्तामयैव न ॥ ९७७ ॥ स्वाम्नार्थोपि यथार्थो हि संध्येसृष्टिरिति स्मृतैः ॥ ९७८ ॥ यत्कात्स्न्ये नानभिबध्यक्तस्वरूपत्वमसूत्रयत् ॥ सत्यतां सूक्ष्मतां चासौ वाक्किनानृततां प्रभुः ॥ ९७९ ॥

ष्टिराह हीति सूत्रादित्यर्थः । ननु मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिबध्यक्तस्वरूपत्वादित्युत्तरसूत्रे स्वाम्नपदार्थस्य मायामात्रत्वोक्तोर्मिथ्यात्वमिति चेत्तन् । न तत्र स्थानरथयोगानपथानो भवंत्यथ रथात्रथयोगान्पथस्मृत इति श्रुते राह हीति पूर्वसूत्रशेषे सूत्रकृतैव गृहीतत्वेन श्रुतिमूलपूर्वसूत्रस्यैव प्रधानतया केवलयुक्तिमात्रमूलोत्तरसूत्रस्याप्रधानतया च मुख्यानुसारेणैवामुख्यस्य योजनीयत्वात् ॥ ९७८ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ यदिति ॥ यतयस्मात् । असौ सूत्रकारः । स्वरूपपदेन सत्यतां कात्स्न्येनानभिबध्यक्तपदेन सूक्ष्मतां च वाक्कि । स स्वरूप

त्वकथनात् अनृततानवकीर्तियोजना ॥ ९७९ ॥ अतः सूक्ष्मस्वरूपत्वस्यैवहेतुत्वकथनात् । मायामात्रतोक्त्या मायामात्रमिति साध्योक्त्या । प्राक्प्रस्तावितसृष्टौ कर्तुरीश्वरस्य निमित्तकालादेशश्चस्पष्टत्वात् अग्रसिद्धं वासनाख्यमुपादानं सूचयितुं स्वप्नस्य मायामात्रत्वप्रतिपादकश्रुतिपुराणादिवचनानां गतिं च सूचयितुं तमोयोगयान्त्राभ्यां यितुं च स्वपदेनानुक्त्या मायामात्रपदेनैव वासनामयत्वमभिधाय भ्रातृचतं विदुषां पापपरिषदि भ्रातमेव कर्तुं स्वसेवकयौक्तिकजनमनोभ्रममपहर्तुं च पराभिलषितमिथ्यात्ववाधकं स्वाभिलषितसत्यत्वसाधकं च साधनमाह । अतएव लौकिकमायामात्रात्स्वसाध्यमायामात्रं तु शब्देन विज्ञेयमिष्टं । न हि कोपि सर्वथाऽविद्यमानमन-

अतो मायामात्रतोक्त्या वासनामग्रतोच्यते ॥ न चेद्विरुद्धो हेतुस्तस्याच्छ्रुतिश्च कुपिता भवेत् ॥ परस्परविरुद्धे च सूत्रे स्यातां ततोऽपि ॥ ९८० ॥

भिव्यक्तं स स्वरूपं च वक्ति । स्वप्नद्रष्टुरेव किंचिदभिव्यक्तिसद्भावात् कात्स्न्येनैत्युक्तं । अतस्सूक्ष्मत्वमेव सूत्रकृतोभिप्रेतं । इदं च स्वाग्रजतुरगादेस्सत्यत्वे द्रष्टुर्हृदयविदारणस्यादिति परकीयकुचोद्यपरिहारार्थं । अतएव पूर्वसूत्रे पिजाग्रत्सृष्टगजादितौ वैलक्षण्यप्रदर्शनाद्यसंधेः सृष्टिरित्याह । अन्यथा तथैव सुष्ठ्या पूर्णत्वात् पुनस्सृष्टिकथनं व्यर्थं स्यात् । न तत्र तथा इत्यादिना जाग्रद्द्रष्टादीन्निषिध्य तत्र कंठप्रदेश इति तदभावे हेतुं च सूचयित्वा कंठांतवर्तितसूक्ष्मतरनाडीस्थजीवदर्शनयोग्यसूक्ष्मदृष्टेर्योक्तिश्च न स्यात् । मिथ्यात्वं तु सूत्रश्रुत्योस्सृष्टिकथनात्सृष्टेः प्रागेवनेति प्रागभावमात्रकथनेन त्रैकालिकनिषेधादर्शनात् प्रत्युत पथस्सृजत इति वर्तमानकाले विधेश्च श्रव-

णात् उत्तरसूत्रे मिथ्यात्वप्रतिज्ञायां साध्यसाधनयोः परस्परविरोधप्रसंगात् सूचकश्च हीति सूत्रे स्वाप्नप्रपदार्थानामेवानिष्टसाधनत्वोक्ते
 श्चविरुद्धं ॥ ९८० ॥ नेदं रजतमिति वन्नायं स्वप्न इति बाधाभावाच्च सत्यतैवेत्याह ॥ नेति ॥ एषां स्वाप्नप्रपदार्थानां । अन्या असत्य
 ता ॥ ९८१ ॥ मिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्वेयुक्तिमूत्रश्रुतिविरोधमाह ॥ मिथ्येति ॥ तत्तस्मात् अभावप्रतियोगित्वस्य मि
 थ्यात्वात्पूर्वभावित्वस्य कारणत्वात् । न अविद्यमानस्यार्थक्रियाकारित्वं न चेत् सत्यस्यापि तन्नस्या

नेदानीं स्वप्न इत्येव यतो नित्यत्वधीर्नृणां ॥ नासौ स्वप्न इति क्वापि बाधबोधो न दृश्यते ॥ अतोऽपि सत्य
 तैवैषां युक्तानान्येति मेमतिः ॥ ९८१ ॥ मिथ्याभूतार्थकारिचेत्युक्तिस्तद्व्याहृतैव ते ॥ सूत्रं च ना
 सतो दृष्टत्वादित्याह श्रुतिश्च नः ॥ असतस्सत्कथं जायेतेत्येवाह ततोऽपि न ॥ ९८२ ॥ चिच्चापरो
 क्षव्यवहारार्हासुक्तौ च यत्तव ॥ सत्यस्यैवार्थकृत्त्वं तत्सिद्धमज्ञानसाक्षिणः ॥ ९८३ ॥

दिति चेत् न । पूर्वभावित्वस्यैव कारणत्वेन सत्यत्वस्य च विद्यमानत्वेन व्याहृतेरभावात् । जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे तत्तेजोऽसृजतेत्या
 दिश्रुतौ च सत्यस्यैव कारणत्वकथनेन सूत्रश्रुतिविरोधाभावाच्च ॥ ९८२ ॥ पररीत्यापि सत्यस्यार्थक्रियाकारित्वं साधयति ॥ चिच्चेति ॥
 चित् स्वरूपभूतचैतन्यं । अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यस्य स्वप्नकाशत्वांगीकारात् मुक्तिकालेऽपि स्वप्नकाशतत्त्वस्यावश्यकत्वात्
 व्यवहारस्थज्ञानैककार्यतया मुक्तौ च ज्ञानान्तराभावेन स्वरूपचित्येव तद्धेतुत्वस्यैव तत्त्वव्यत्वाच्च । तत्तस्मात् । अज्ञानसाक्षिणः अज्ञा

नसाक्षात्काररूपस्याज्ञानोद्धेख्यकार्यकारित्वात् अज्ञानव्यवहारहेतुत्वाच्च सत्यस्यैवार्थक्रियाकारित्वमिति भावः । विषयव्यवहारस्य सर्वत्र ज्ञानैककार्यत्वदर्शनेन विषयस्यापि प्रवेशकल्पनागौरवाच्च । अपरोक्षज्ञानेन विषयस्य ज्ञानजनकसन्निकर्षघटकतयैवोपयोगित्वे न जनकोपि ज्ञाने विषयस्योपयोगादर्शनेन ज्ञानजन्यव्यवहारहेतुतरामनुपयोगाच्च ॥ ९८३ ॥ प्रकारांतरेणापि परमते सत्यस्यैवार्थक्रियाकारित्वं साधयति ॥ किंचेति ॥ तेमते । तदाधारा अज्ञानाधारा । तत्तस्मात् अधिष्ठानस्याधारस्य चारोपेधारणे च कारणत्वावश्यं

किंचाज्ञानारोपमूलमधिष्ठानचिदेवते ॥ तदाधाराचसत्यस्यैवार्थकृत्वकथनतत् ॥ ९८४ ॥
रज्जुःकरोति खंकार्यसर्पस्तुनकरोत्यसौ ॥ शुक्तिःकरोति खंकार्यरूप्यं तत्र करोति न ॥
अतो यत्राधिका सत्ताकार्याधिक्यं न तत्र किं ॥ ९८५ ॥ कारणं पूर्वभाव्येव सर्वेभ्यः हर्मुनी
षिणः ॥ भूतिश्च सत्ता तत्कस्य कारणत्वमभूद्दद ॥ ९८६ ॥ अतश्च्युत्याच्युत्तयाचलोका
नुभवतोपि च ॥ सदेव कारणमन्ये मिथ्याभूतमकारणं ॥ ९८७ ॥

भावात् । अज्ञानविशिष्टस्यैवाधिष्ठानत्वे आधारत्वे चात्माश्रयप्रसंगेन चिन्मात्रएवोभयविधकारणत्वस्यापि वक्तव्यत्वादिति भावः ॥ ९८४ ॥ पुनरपि युक्त्या सत्यस्यैव कारणत्वं साधयति ॥ रज्जुरिति ॥ तत्र शुक्तौ । रूप्यं आरोपितं रूप्यं । एवं व्यावहारिकादधिक्यब्रह्मणः ततोऽप्युत्कृष्टकार्यकारित्वमेव न्याय्यमिति भावः ॥ ९८५ ॥ तत्तस्मात् कारणस्य पूर्वभावित्वात् । भूधाल्पस्य च स

त्तारूपत्वात् ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ अधिकसत्ताकस्याधिककार्यकारित्वदृष्टान्तोपपादयति ॥ संदेति ॥ यथासर्वत्रसदाविद्यमान
 आकाशस्सर्वत्रसदाऽवकाशप्रदानाख्यकार्यकृत् । यथाचसर्वत्रसदाविद्यमानः कालस्सर्वत्रापितत्तत्कार्याणां निमित्तकारणं । एवं ब्र
 ह्मापिसदासर्वत्रविद्यमानं सर्वमपिकार्यकुर्यादिति भावः । त्रिकालासत् शशशृंगं ॥ ९८८ ॥ लोकेपदकदंबकत्वार्थप्रकाशकत्वाख्य
 स्वरूपेण सत्यमपि वाक्यज्ञानं च स्वस्वरूपघातकेना (अयोग्येतरान्वितेशत्तयभावादिकरणदोषेण दुष्टकरणाख्यज्ञानदोषेण) योग्या
 र्थप्रयुक्तवाक्यत्वदुष्टकरणजन्यत्वरूपदोषमात्रेण घटितं चेत् मिथ्याभूतमेवार्थबोधयेन्न तु सत्यं । स्वस्वरूपस्यैव घातकेन मिथ्यात्वाख्य

सदासर्वत्रसद्ब्रह्मसदासर्वत्रचार्थकृत् ॥ आकाशवत्कालवच्चात्रिकालासत्कदापि न ॥ ९८८ ॥ भ्रांतस्य वाग्भ्रांतमे
 व स्वार्थवक्तिनचापरं ॥ मणिप्रभायां मणिधीः प्रभाध्यस्तमणेर्हि धीः ॥ ९८९ ॥ असन्मणेर्हितज्ज्ञानं मणिप्राप्तिर्यद्दृच्छया
 ॥ ९९० ॥ प्रभाव्यासत्त्वतो वास्यान्मणिप्राप्तिर्न धीबलात् ॥ काचे नीलमणिभ्रांत्यानीलाप्राप्तिः कुतो न चेत् ॥ ९९१ ॥

महादोषेण दूषितं वाक्यज्ञानं च शशशृंगमिव न कमप्यर्थसाधयितुमलं सत्यार्थतुसुतरां न साधयेदित्याह ॥ भ्रांतस्येति ॥ भ्रांतस्य
 शुक्तिरजतादिभ्रमयुक्तस्य । वाक् तत्र रजतमस्तीत्यादिवाक् । भ्रांतं भ्रांतिपरिकल्पितं । अविद्यमानमित्यर्थः ॥ ९८९ ॥ मणि
 प्रभायां मणिधीरपि अविद्यमानमेव स्वार्थमुल्लिखति । न तु विद्यमानं । दोषमूलज्ञानत्वाख्यदोषात् । मणिप्राप्तिस्तु यादृच्छिकीत्याह
 ॥ मणिप्रभायामिति ॥ तत् मणिप्रभायां मणिज्ञानं ॥ ९९० ॥ न चेन्मणिभ्रमान्मणेरप्राप्तिर्न चेत् । नीलाप्राप्तिः नीलमण्य

प्राप्तिः ॥ ९९१ ॥ सः शाखायामारोपितचंद्रः यतोनास्ति ततोवाक्यममानं तदभाववतितत्प्रकारकज्ञानजनकं । अतएवार्थवत् सत्यार्थवदपिनेतिसंबंधः ॥ ९९२ ॥ अभावोक्तस्तद्वाक्यंकथ्यतइत्यतआह ॥ आभिमुख्यायेति ॥ तद्वाक्यं शाखवचंद्रइति वाक्यं । तेनाध्वना शाखाध्वना ॥ ९९३ ॥ मिथ्यावाक्यस्य मिथ्याभूतार्थप्रयुक्तस्यशाखैवचंद्रइत्यादिवाक्यस्य । सःअर्थः । मिथ्याभूतस्यवाक्यस्यतुमूकमुखवाक्यस्येवार्थएवनास्ति । सत्यार्थस्तुदूरापास्तः । नह्याध्यपिगमनासमर्थस्वमरणेसतिगच्छन्कापि

शाखाचंद्रोक्तितश्चैवशाखायांचंद्रधीर्भवेत् ॥ सचनस्ति यतोवाक्यममानं नापि चार्थवत् ॥ ९९२ ॥ आभिमुख्याय तद्वाक्यंवदत्यज्ञेषु केवलं ॥ चंद्रप्राप्तिस्त्वदृष्ट्यैव भवेत्तेनाध्वनाशनैः ॥ ९९३ ॥ मिथ्यावाक्यस्योह्यार्थस्स सत्याकुत्र भण्यतां ॥ यस्त्यू लारुंधतीन्यायस्सोप्येवमभिसंहितः ॥ ९९४ ॥ अतोभ्रांतनबोध्यार्थो नैवाभ्रांतः कचिद्भवेत् ॥ अतोमिथ्याश्रुतेरर्थस्तवैक्यंचमृषा भवेत् ॥ ९९५ ॥

दृष्टइतिभावः । एवं शाखाचंद्रवाक्यन्यायेन ॥ ९९४ ॥ अतः उक्तरीत्याइषदाभासवाक्यानामपिसत्यार्थादर्शनात् । भ्रांतेन भ्रांतकल्पितवाक्येन । भ्रांतिकल्पितोभ्रांतस्सनभवतीत्यभ्रांतस्सत्यइत्यर्थः । अतः मिथ्याभूतवाक्यस्यार्थादर्शनात् सत्यार्थस्यसुतरामदर्शनाच्च । मिथ्याश्रुतेः तवैक्यंअर्थइत्येवमृषा । अर्थत्वेपितवैक्यमेव मृषा मिथ्याभूतमेवेतिद्वेधापि योजनाद्रष्टव्या

॥ ९९५ ॥ मानस्य । उपजीव्यस्य । मेयं उपजीवकं । तस्मादुपजीव्यप्रमाणमिथ्यात्वेऽपजीवकप्रमेयमिथ्यात्वस्यावर्जनीयत्वात् । ते ब्रह्मणि तवनिर्गुणब्रह्मणि । तदद्वैते तेन ब्रह्मणा जीवाद्भूते । वेदस्य मिथ्यात्वे वेदबोध्ययोरनयोरपिमिथ्यात्वापरिहारादिति भावः ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ननु मास्तु तर्हि वेदाद्ब्रह्मणस्सिद्धिः । किंतु स्वप्रकाशत्वादेवेत्यत आह ॥ स्वतस्सिद्धिरिति ॥ भवन्म ते स्वप्रकाशत्वस्यावेद्यत्वरूपत्वान्न तेनापि ब्रह्मसिद्धिरिति भावः । विवादिनि स्वप्रकाशत्वएव विवादं कुर्वति तार्किकादौ ब्रह्मण्येव वि

उपजीव्यविरोधेन ह्युपजीवकनाशनं ॥ वदंति शिष्टास्तस्येदं स्पष्टमासीन्निदर्शनं ॥ ९९६ ॥
यतो मानस्य मिथ्यात्वे मेयं मिथ्येति निश्चितं ॥ ते ब्रह्मणितद्वैते तस्मादाशावृथा तव ॥ ९९७ ॥
स्वतस्सिद्धिस्त्ववेद्यत्वरूपत्वान्नार्थसाधिका ॥ न विवादिनि सावकुंशक्यते यात्वयोदिता ॥ ९९८ ॥
अन्यथा स्वप्रकाशत्वाद्धटसिद्धिर्भवेन्मम ॥ स्वपराविषयज्ञानं घटोऽपिन कथं वद ॥ ९९९ ॥

वादं कुर्वति मीमांसकादौ । ब्रह्मैव नास्तीति वदंतं प्रति ब्रह्मविषयिणी ब्रह्मकर्तृकैव प्रतीतिः कथमन्यान्प्रतिसाधकतया वक्तुं शक्येति भावः । या स्वतस्सिद्धिः ॥ ९९८ ॥ अन्यथा अवेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वादपि ब्रह्मसिद्ध्यंगीकारे । एतादृशस्वप्रकाशत्वस्य घटोऽप्यंगीकर्तुं शक्यत्वात् । नन्वपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमपि स्वप्रकाशत्वांतर्गतं । अतः कथं घटस्य स्वप्रकाशत्वमिति चेत् न । अवेद्ये वेदनजन्य व्यवहारायोगेन लक्षणस्य परस्परविरुद्धतयाऽसंभावितत्वात् । चिदवेद्यत्वमेवावेद्यत्वं न सर्वथाऽवेद्यत्वमिति चेत् तर्हि चिदवेद्ये ब्रह्म

णिव्यवहारोपनिचिज्जन्यः । स्वावेद्येचित्ताव्यवहारजननयोगात् । किंतुवृत्तिजन्यएवकव्यः । एवंचमुक्तौस्वप्नकाशत्वनस्यात् । स्याच्चस्वावेद्येकेवलवृत्तिवेद्येतज्जन्यापरोक्षव्यवहारयोग्येचघटादौस्वप्नकाशत्वं । यदिचिदवेद्यत्वमेवस्वप्नकाशत्वं । तच्चपरंपरयासाक्षिवेद्यत्वाब्रघटादेरितिमतं । तर्हिचिदचित्संवलनात्मकमनोवेद्यायांअहमज्ञइत्यज्ञानद्वाराचस्वावेद्यायांचित्यपिनचिदवेद्यत्वं । अतस्साक्षाच्चिदवेद्यत्वंलक्षणार्थेवकव्यः । सचघटादावपिसमः । नचवाच्यंमन्मतेघटादेस्साक्षादधिष्ठानचिद्वेद्यत्वेननचिदवेद्यत्वमिति । तथासतिनिरधिष्ठानभ्रमायोगेनतत्रैवाधिष्ठानचितोप्युल्लावश्यंभावात्घटस्येवचितोपिचिद्वेद्यत्वमपरिहार्यमेव । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तंस्वप्नकाशत्वाद्धटसिद्धिर्भवेन्ममेति । स्वपराविषयज्ञानं स्वाविषयपराविषयज्ञानं वस्तुगत्यासविषयकत्वाख्यमुक्तौतेयादृशंब्रह्मतादृशंमेजडंनकिं ॥ संकृतस्सर्वशब्दानांकुत्रकुत्रनशक्यते ॥ १००० ॥

अश्रौतंब्रह्मतत्तेस्तुश्रुत्युक्तब्रह्मणावयं ॥ कृतार्थास्यामभूमसौनःक्लेशात्तारयिष्यति ॥ १००१ ॥
ज्ञानलक्षणरहितं संकतेनज्ञानशब्दवाच्यमित्यर्थः ॥ ९९९ ॥ यादृशं परस्याभावेनस्वविषयत्वानंगीकारेणचस्वपराविषयं । ननु संसारेपरविषयत्वसद्भावादृढस्यचतदभावात्कथंसाम्यमितिचेत् । न । संसारेपिविषयविषयिभावानंगीकारेणघटवद्ब्रह्मणोपिपराविषयत्वात् । पराध्यासाधिष्ठानत्वस्यचशिलाध्यासाधिष्ठानेघटोपिसाम्यात् । अतएव यादृशंतेब्रह्मतादृशंमेजडमित्युक्तं । वस्तुतस्तु संसृतावविद्यमानार्थगोचरतेब्रह्मश्रान्तिमदपिस्यात् । जडंतुतादृशंभ्रात्यापिरहितत्वात्त्वद्ब्रह्मणोप्यधिकंस्यादित्यपिदृष्टव्यं॥१०००॥ तत्तस्मात् श्रुतेर्मित्यात्वांगीकारेणप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् । अवेद्यतयाब्रह्मणःप्रतिपाद्यत्वयोगाच्च ॥ १००१ ॥ अतः पर

मतेऽश्रुतेऽश्रुत्युक्तबाधस्यचमिथ्यात्वात् । नाशनं स्वस्यैवनाशकरं ॥ १००२ ॥ अनुमानंरचयति ॥ तस्मादिति ॥ पररीत्याशु
क्तिरजतेव्यभिचारवारणायविशेषणं ॥ १००३ ॥ परोक्तावक्यानां एकमेवाद्वितीयं नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिवाक्यानां । पुरा
भेदसौरभे । एतावत् त्रैकालिकनास्तित्वविषयत्वं श्रुतेस्त्रैकालिकनिषेधविषयत्वेतज्जन्यज्ञानात्कालांतरेवाबाधःशक्तिंतुंशक्येतापि ।

अतश्चैतानबाधेनसत्त्वप्रत्यक्षबाधनं ॥ ज्वलज्ज्वलनवैरणपतंगस्येवनाशनं ॥ १००२ ॥ तस्मा
न्निर्दोषमानेनवेद्यसत्ताश्रयत्वतः ॥ अबाधितंजगदिदं सर्वब्रह्मवदेवाहि ॥ १००३ ॥ अर्थःपरो
क्तावक्यानामुक्तोसाभिःपुरैवाहि ॥ भाविबाधापनोदार्थमेतावच्चर्चितंपुनः ॥ १००४ ॥ किंचिह
इत्यत्वजडतापरिच्छेदादयोखिलाः ॥ हेतवस्संतुजगतिमिथ्यात्वंमास्तुकाक्षतिः ॥ १००५ ॥
यतोदर्शनयोग्यत्वंइत्यत्वंनिरुपाख्यतां ॥ क्षिपेज्ज्ञानेनहीनत्वंजडत्वंज्ञातृतांक्षिपेत् ॥ १००६ ॥
परिच्छेदश्चगुणतोदेशतःकालतोऽवधिः ॥ अनंतगुणतादेशव्यासतांनित्यतांक्षिपेत् ॥ १००७ ॥

उक्तरीत्यावाक्यस्ववर्तमाननिषेधमात्रविषयत्वसिद्धौवाक्यजन्यत्रैकालिकनिषेधबोधस्योत्तरत्राण्यसंभवेनभाविबाधकशंकायागर्भ
स्मावएवेतिसूचनायत्रैकालिकनिषेधविषयत्वमात्रमत्रापिचर्चितमितिभावः ॥ १००४ ॥ अधुनाहइत्यत्वादिहेतूनांव्यवच्छेद्यांतंदर
शयन्सत्यत्वव्यवच्छेदाख्यमिथ्यात्वेतेषांप्रयोजकतैवनास्तीत्याह ॥ किंचेति ॥ १००५ ॥ क्षिपेदित्यतःपूर्वसर्वत्रजगतीतियोजनी

यं ॥ १००६ ॥ १००७ ॥ धूमकेतवोनेतिसंबंधः । सत्यत्वव्यवच्छेदायहिपरेणामिथ्यात्वंसाध्यते । वक्तृत्वव्यवच्छेदकमूकत्वादत्तृत्वव्यवच्छेदइवनेतैर्हेतुभिस्सत्यत्वव्यवच्छेदरूपमिथ्यात्वसिद्धिर्भवतीतिभावः । सःबाधः । अतःस्वरूपासिद्धोन्यतरासिद्धोवाबाध्यत्वहेतुरितिभावः ॥ १००८ ॥ इदानीदृश्यत्वहेतौमिथ्यात्वेविरुद्धताप्रदश्यतेनैवजगत्सत्यत्वंसाधयति ॥ घटइति ॥ तस्य अदृश्य

सत्यत्वोपप्लवनेतेहेतवोधूमकेतवः ॥ अतोप्रयोजकास्सर्वमिथ्यात्वेहेतवस्तव ॥ प्रयोजकस्तुबाधो योनद्वयो स्स मतेऽभवत् ॥ १००८ ॥ घटोस्तिनास्तिवेत्युक्तेदृष्टोच्यतइतिप्रजाः ॥ प्रतिब्रुवंतिदृष्टश्च दस्तित्वमनुजानते ॥ यदिदृष्टोननास्ति तस्यलोकोनुमन्यते ॥ १००९ ॥ तस्माद्योलोकमर्यादामनुसृत्यप्रवर्तते ॥ सत्यत्वएवदृश्यत्वेहेतुंक्रूर्यात्संपंडितः ॥ मिथ्यात्वेतुविरुद्धतत्काहेतुंक्रूरतेबुधः ॥ १०१० ॥ ज्ञानोपनीतोभातोपिगंधोग्योग्योनचक्षुषः ॥ घ्राणस्यैवसयोग्योर्थोरूपाद्याः किलचक्षुषः ॥ १०११ ॥ अंतरेवस्वतंत्रस्यबाह्यार्थोघटपूर्वकः ॥ ज्ञानोपनीतोभातोपितद्वद्योग्योनसाक्षिणः ॥ १०१२ ॥

मानघटस्य ॥ १००९ ॥ तस्मा दृश्यमानेवस्तुनिअस्ति तस्यैवलोकाव्यवहारसिद्धत्वात् । तत्तदृश्यत्वं ॥ १०१० ॥ ननुदृशोग्यत्वं हिदृश्यत्वं तच्चशुक्तिरजतेप्यस्ति । इंदरजतमितितस्यापिचक्षुषादृश्यमानत्वात् । अतःकथंव्यभिचरितेनहेतुनासत्यत्वसाधनमिति शंकापरिहारायशुक्तिरजतादर्शनयोग्यत्वमेवनिवारयति ॥ ज्ञानेति ॥ सःगंधः ॥ १०११ ॥ तद्वत् चक्षुषोगंधवत् ॥ १०१२ ॥

कुतस्तुखाद्याएवचयोग्याइत्यतआह ॥ काचित्कं सर्वत्रतत्तदर्थदर्शनहेतुवेनादृष्टं कचिदेवहेतुतयादृष्टं च ।
यदृष्टिःयस्यार्थस्यदृष्टिः । अन्यः क्लृप्तस्वसामग्रीविनाक्वाचित्कारणेनकदाचित्केनचिद्वेद्यः । कृत्रिमपुत्रवत् दत्तपुत्रवत् । यथास्वस्वो
दरजातएवस्वपुत्रः अन्यः औरसपुत्राभावाद्गृहीतो नस्वपुत्रवत्पुत्रः । यथाचक्षुरादिनासर्वत्रक्लृप्तसामान्यसामग्रीतएवसाक्षात्कृतोघ
टादिश्चक्षुरादेरर्थः । ज्ञानाख्यक्वाचित्कारणांतरबलेनगृहीतस्तुगंधादिर्नचक्षुषोर्थः । एवंसाक्षिणास्वशक्त्यैवगृहीतस्तुखादिस्सा

मुखाद्याएवतद्योग्याःक्वाचित्कारणंविना ॥ क्लृप्तयास्वस्वसामग्र्यायदृष्टिस्त्यात्पदेपदे ॥ सएवत
त्तद्योग्योर्थोनान्यःकृत्रिमपुत्रवत् ॥ १०१३ ॥ सहकार्यतरबलात्प्रतीतिस्त्यात्क्वाचित्कचित् ॥
योग्यतातूक्तमार्गेणस्वारस्यात्प्रत्ययेकिल ॥ १०१४ ॥ इमां हिशास्त्रमर्यादां सर्वगीकुर्वतेबुधाः ॥
अतोदोषात्प्रतीतेपिमिथ्यार्थेनास्तियोग्यता ॥ १०१५ ॥ किंचप्रत्यक्षयोग्यंस्याद्विद्वद्व्यंतदेवहि ॥
महत्त्वेसति यद्रूपमुद्भूतंचभवेत्सदा ॥ तस्माद्दर्शनयोग्यत्वंमिथ्यार्थेष्वस्तिनक्वाचित् ॥ १०१६ ॥

क्षिणोर्थः । व्यवसायद्वारागृहीतोघटादिश्चकिरजतादिर्वानसक्षिणोर्थः । तथादोषवशाच्चक्षुषागृहीतोपिशुकिरजतादिर्नचक्षुषो
र्थः किंतुघटादिरेवेतिसर्वत्रविषयविवेकोद्रष्टव्यः ॥ १०१३ ॥ स्वारस्यात् स्वस्वभावात् ॥ १०१४ ॥ मिथ्यार्थे शुक्तिरजतादौ ।
योग्यता चक्षुर्जन्यदर्शनयोग्यता ॥ १०१५ ॥ प्रकारांतरेणशुक्तिरजतादेश्चक्षुरयोग्यतांप्रदर्शयति ॥ किंचेति ॥ यद्रूपं यस्य

रूपं । अतश्चाक्षुषबाधप्रमायाबाध्यरजतोलेषेपिततस्यक्षुर्विषयत्वं । उपनीतस्यैवभानाच्चेतिभावः ॥ १०१६ ॥ यस्यमते ।
अप्रमायादोषजन्यत्वंवदताप्रात्यक्षिक्रमे अनुमानिक्रमे शब्दभ्रमेचफलबलादेवदोषःकल्पनीयइतिभावः ॥ १०१७ ॥
॥ १०१८ ॥ प्रकारांतरेणापिदृश्यत्वसत्यत्वयोर्व्याप्तिद्रव्यति ॥ तत्तादिति ॥ यत् यस्मात् । योग्यार्थदर्शनायकरणसंबंधोवश्यं

शब्दाच्चायोग्यतादोषेसतिमिथ्यार्थधीर्नुणां ॥ अप्रमापरतोयस्यदोषाभावेसदोषभाक् ॥ १०१७ ॥
तस्माद्दृश्यत्वसत्यत्वेसत्यब्रह्मणिवर्तनात् ॥ मिथ्यार्थतोनिवृत्तेश्चनित्यव्याप्तेपरस्परं ॥ १०१८ ॥
तत्तत्करणसंबंधोयत्सत्यत्वैकहेतुकः ॥ अप्रयोजकताशंकातस्मान्नात्रविवेकिनां ॥ १०१९ ॥ विवा
दविषयोविश्वदृश्यत्वात्परमार्थसत् ॥ ब्रह्मवद्व्यतिरेकेणशुक्तिरूप्यवदेववा ॥ १०२० ॥ रणांकणाद्भू
हीतोयंभटोवीरशिरोमणिः ॥ चित्रयुक्तिधनैस्तुष्टेहतिशत्रोरनीकिनीं ॥ १०२१ ॥ अस्यप्रकरण
साम्येयंप्रोचुःपूर्वसूरयः ॥ तेषांतुनरणेसाम्यंकेनापीतिमतिर्मम ॥ १०२२ ॥ ॥

वक्तव्यः । करणसंबंधाभावेपिप्रतीतिस्त्वयोग्येएव । संबंधश्चसत्ययोरेव । अतोपिदृश्यत्वसत्यत्वेअविनाभूतेइतिभावः ॥ १०१९ ॥
पेरणस्वसाध्यसिद्धिर्धमुक्तदृश्यत्वहेतोरेवयुक्तिबलादस्माभिर्गृहीतत्वात्तरणांकणाद्गृहीतइत्युक्तं । बहुधनेदत्तेमर्मज्ञत्वात्सएवस्वप्न
र्वेसेनाहंतीत्यतोयुक्तिधनैस्तुष्टइत्याद्युक्तं ॥ १०२० ॥ १०२१ ॥ परायुधेनैवस्वसाध्यसाधनचमत्कारवंतस्वाचार्यस्तौति ॥ अस्मै

ति ॥ अस्य दृश्यत्वहेतोः । प्रकरणेस्वसाध्ये । साम्यं । परेणपरसाध्येप्रयोगवत्प्रयोगं । प्रयोगमात्रेसाम्यं । विचार्यमाणेतुपरकीयसा
ध्यविरुद्धत्वात्स्वकीयसाध्येसर्वजनसंमत्याऽनुकूलत्वाच्चासाम्यमेवेतिदृष्टव्यं । पूर्वसूरयः सर्वेषामादिगुरवश्श्रीमदाचार्याः । रणे
वादरणे । केनापिविदुषा साम्यं ॥ १०२२ ॥ परकीयदृश्यत्वहेतोरन्यतरासिद्धिंचाह ॥ किंचेति ॥ अधिष्ठानचैतन्यस्यदृक्त्वे
दृश्यध्यस्तत्वमेवपरस्यहेतुतयाभिमतं । वृत्तौ वृत्तिरूपज्ञानेचेत् । वृत्तेरिवाकृतिवृत्त्याकृतिः । विषयस्यवृत्तिसमाकारवत्त्वमित्य
र्थः । विषयविषयिभावानंगीकारात्तद्दमेवदृश्यत्वंपरस्याभिमतं । तत्सर्वं द्विविधं दृश्यत्वं । प्रतिवादीतत्त्ववादी । साध्याविशिष्ट

किंचदृश्यध्यस्ततैवदृश्यत्वंभवतोमते ॥ विषयत्वपरित्यागाद्धृत्तौवृत्त्याकृतिस्तव ॥
दृश्यत्वंकिलतत्सर्वप्रतिवादीनमन्यते ॥ १०२३ ॥ तस्मादन्यतरासिद्धोहेतुस्स्यादप्र
बुद्धते ॥ सर्वेषामपिसिद्धोमेहेतुर्नारदसिद्धवत् ॥ १०२४ ॥

हेतोःकरणादप्रबुद्धेत्युक्तं । दृग्जन्यफलाश्रयत्वादिकमपिपरस्यासिद्धिमिति सूचनयसर्वपदं । ज्ञाततायावृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्य
चपरेणानंगीकारात् । व्यवहारस्यप्रवृत्तेश्चपुंगतत्वेनविषयेतदाश्रयत्वाभावादन्यतरासिद्धिः । दृग्जन्यफलाश्रयत्वंदृश्यत्वंवदता
परेणफलंप्रत्यप्याश्रयत्वस्यैवोरीकरणात्विषयत्वानंगीकाराच्च । अन्यथाज्ञाततायामयोगात् । मेहेतुः दृग्विषयत्वाख्यहेतुः ।
विषयत्वंचस्वरूपसंबंधविशेषइत्यंगीकारात् । तस्यचाभावसमवायादिस्थलेसर्वसमतत्वात्सर्वेषामपिसिद्धइत्युक्तं । नचवाच्यंमया

प्येतदेवदृश्यत्वमुच्यतइति । तथासतिदृग्दृश्ययोस्संबंधानुपपत्तेरेवाभावेनैतादृशदृश्यत्वदभिलषितदृग्दृश्यत्वस्यैवासिद्धिः । दृश्यत्वस्यवृत्तिविषयेआत्मनिगतत्वेनहेतोर्व्यभिचारप्रसंगात् । चितएवदृक्त्वमेद्रीत्याघटादावभावेनपुनर्भागासिद्धिस्स्यात् । अस्माकंतुयथायोग्यवृत्तिर्वाहकिचद्वाहक । यथानारदाख्यसिद्धदेवानांदैत्यानांचप्रियस्तद्धत् ॥ १०२३ ॥ १०२४ ॥ किंचपरमतेराब्दवत्लिंगस्यापिभिथ्यावांगीकारात्रकोपिहेतुस्त्वदभिलषितसाध्यसाधकइत्याह ॥ यतइति ॥ दुष्टकरणं काचादिदोषयुक्तकरणं । सत्सत्यं । अर्थं स्वविषयीभूतशुक्तिरज्जतादिकं । तस्मा दोषग्रस्तसत्यार्थस्यापिसदर्थसाधकत्वाभावात् । मिथ्यार्थः मि

यतोदुष्टचकरणंस्वयंसदपितात्विकं ॥ अर्थनसाधयेत्तस्मान्मिथ्यार्थःकार्थसाधकः ॥ १०२५ ॥ सिद्धिर्हिदिविद्यमानत्वनिर्णयस्संभूतासतां ॥ साप्रमाणेनयस्यासीत्तद्विप्रामाणिकंविदुः ॥ १०२६ ॥ निर्णयस्तदभावस्यव्यावृत्त्यातस्यसत्त्वधीः ॥ उद्दिष्टातत्कुचोद्यस्यनावकाशोत्रविद्यते ॥ घटस्यनास्तिताज्ञानंधटज्ञानंहिकोवेदत् १०२७

थ्याभूतलिंगाद्यर्थः । अर्थसाधकः अर्थक्रियाकारी । अतोहेतुशतकेनापिनपरेणमिथ्यात्वसाधयितुंशक्यमितिभावः ॥ १०२५ ॥ इदानींप्रामाणिकत्वेहेतुनाजगत्सत्यत्वसाधयितुंप्रामाणिकशब्दार्थलोकांसंभूत्याव्याकरणसंभूत्याचदर्शयति ॥ सिद्धिरिति ॥ नहि कोपिघटाभावसिद्धिर्घटसिद्धिर्ब्रूते । नवास्वप्रयोजनालाभे सिद्धंसमप्रयोजनमित्याह । किंतुस्वप्रयोजनेनसम्यक्संपन्नसत्येव । इमां लोकव्याकरणप्रसिद्धिर्हिशब्देनसूचयति । यस्य घटादेर्वस्तुनः ॥ १०२६ ॥ तदभावस्य घटाद्वभावस्य । तस्यघटादेः । नहिको

प्रिघटनास्तित्वनिर्णयंघटनिर्णयंयवकि । किंतुघटोस्त्येवेतिनिर्णयएवघटनिर्णयः । अतोनिर्णयशब्दार्थोपिलोकसंमतइतिभावः । एतदपिद्वितीयहिशब्देनसूचयति । कुचोद्यस्य असदेवरजतंप्रत्यभादित्यनुव्यवसायविषयतया नेदंरजतमितिबाधप्रमाविषयतया चशुक्तिरजतस्यप्रामाणिकत्वमस्तीतिचोद्यस्य । अत्र प्रामाणिकत्वहेतौ । प्रमाणेननास्तीतिप्रतिपादितेवस्तुनिप्रामाणिकत्वस्यलोके वेदेचाव्यवहारात् । प्रत्युताप्रामाणिकत्वस्यैवव्यवहाराच्चेतिभावः ॥ १०२७ ॥ प्रकारांतरेणापिप्रामाणिकशब्दस्योक्तमेवार्थमानयति ॥ यद्वेति ॥ यत्सत्तां यस्यपदार्थस्यविद्यमानतां । घटोनास्तीतिवदतापिमूलेघटइतिप्रमाणेसतिघटास्तित्वस्यैवांगीकारादि

यद्वाप्रमाणंयत्सत्तामंगीकारयतिस्फुटं ॥ स्रोतःप्रामाणिकोन्योर्थस्त्वप्रामाणिकउच्यते ॥ १०२८ ॥ प्रमाणताचकरणेप्रमाकरणतामता ॥ प्रमायथार्थधीस्तत्त्वंलोकोक्त्यानदुराग्रहात् ॥ १०२९ ॥ अतो यद्विद्यमानत्वंप्रत्यक्षेणेतरेणवा ॥ निर्णीयतेप्रमाणेनतत्प्रामाणिकशब्दवत् ॥ १०३० ॥

तिभावः ॥ १०२८ ॥ तत्त्वं प्रमाणत्वं । लोकोक्त्या लोकव्यवहारेणांगीकार्यं । दुराग्रहात् स्वमतदुराग्रहात् । यथार्थमेवमया दृष्टमितिवदन्लोकोहियथार्थज्ञानकरणस्यैवप्रमाणतांवकि । अतस्तदेवप्रमाणं नत्वर्थेऽनधिगतत्वादिकंप्रवेशनीयमितिभावः ॥ १०२९ ॥ प्रत्यक्षेण प्रमाणत्वेनलोकसंमतप्रत्यक्षेण । तत् लोकसंमतप्रमाणप्रसिद्धविद्यमानत्वाधिकरणं । प्रामाणिकशब्दवत् प्रामाणिकशब्दवाच्यं । एवंचमहावाक्यमेवप्रमाणंनान्यदितिवदतामाथावादिनापिनेहोरन्यतरासिद्धिर्वक्तुशक्या । लोकसंमत

प्रमाणबोधितविद्यमानत्वाधिकरणत्वस्यहानोपादानादिकंकुर्वतातेनापिधटादौप्रपंचेब्रह्मणिचवक्तव्यत्वात्शुचिरजतदावयवत्तव्यत्वाच्च इदमेवचप्रामाणिकत्वं । लोकेएतादृशेवस्तुन्येवप्रामाणिकपदप्रयोगदर्शनात् । प्रयोगानुसारेणैवव्याकरणस्यापिप्रवृत्तत्वादुक्तसंबंधविशेषणएवतदुदितप्रत्ययार्थइतिभावः ॥ १०३० ॥ एतदेवविशदयति ॥ प्रयोगस्येत्यादिना ॥ १०३१ ॥ तच्छब्दं

प्रयोगस्यानुसारेणशब्दस्यार्थोभवेत्किल ॥ प्रयोगमूल्यतत्प्राहुस्सर्वेव्याकरणंघुधाः ॥ १०३१ ॥ प्रयुजतेनतच्छब्दंप्रजारज्जुभुजंगमे ॥ निषेध्यत्वेनबाधाल्यमानसंबंधवत्यपि ॥ १०३२ ॥ ततः प्रमाणसंबंधमात्रार्थःप्रत्ययोत्रन ॥ तत्संबंधविशेषार्थइत्याहुश्शब्दकोविदाः॥१०३३॥ विशेषश्चस एवस्यान्विध्यार्थाद्विशिनष्टियः ॥ अतोस्मदुक्तमेवार्थशब्दोसौवक्तिनापरं ॥ १०३४ ॥ मानेतव महावाक्येयदितत्पदमर्थवत् ॥ तदाप्रामाणिकंब्रह्मनचेदेक्यंनवाक्यतः ॥१०३५॥ सिद्धेद्विध्ये दतोब्रह्मतत्पदेषुनसंशयः ॥ ऐक्यंतवयतोवश्यंमुख्यतत्त्वच्युतिर्नचेत् ॥ १०३६ ॥

प्रामाणिकशब्दं ॥ १०३२ ॥ प्रत्ययः प्रमाणपदोपरिप्रामाणिकपदसंपत्त्यर्थैवयाकरणैरनुशिष्टवक्तव्यः । अत्र प्रामाणिकशब्दे प्रमाणसंबंधमात्रार्थोनेतिसंबंधः । तत्तस्मात् ॥ १०३३ ॥ अतः व्याकरणस्यापिप्रयोगमूलत्वात् । असौशब्दः प्रामाणिकशब्दः ॥ १०३४ ॥ दृष्टान्तेसाधनैवैकव्यंपरिहरति ॥ मानइति ॥ महावाक्ये तत्त्वमसीतिवाक्ये । तत्पदं तदितिपदं । अर्थवत्

प्रतिपाद्यार्थवत् ॥ नचेत् तत्पदस्य मुख्यतोलक्षणयावाब्रह्मप्रतिपादकत्वंनचेत् । अतः स्तत्त्वंपदाभ्यां ऐक्यस्याबोध्यत्वात् । तत्पदेषुः तत्पदाख्यशरः । ब्रह्मविध्येत् । यथाशरवेधः परिहर्तुं न शक्यते तथा ब्रह्मणोऽपि तत्पदबोध्यत्वमनिवार्यमिति भावः ॥ १०३५ ॥ ॥ १०३६ ॥ तदा ऐक्याभावे । ऐक्याभावरूपहेतोः ऐक्याभावाख्यहेतुतइत्यर्थः । मेमदभिमतं । अनेकजगत् प्रसिद्ध्यति प्रकषेणसिद्ध्यतीति योजना । विमतोजीवो ब्रह्मणो भिन्नो भवितुमर्हति ब्रह्मैक्यरहितत्वात् । जडप्रपञ्चवदितिसाध्यतइति भावः । बाधे

तदा त्वैक्याभावरूपहेतोरिव प्रसिद्ध्यति ॥ अनेकजगदेतन्मेवाधेषावप्ययोगतं ॥ १०३७ ॥
अतः प्रामाणिकं ब्रह्मतत्वापि च ममापि च ॥ परमार्थसदेवस्याद्ब्रह्मवत्त्वेन मे जगत् ॥ १०३८ ॥
प्रमितं विश्वसत्यत्वं सचेन्नोपाधिरात्मता ॥ अत्रैव साध्यस्याव्याप्त्या भवेन्नोपाधिरात्मता ॥
न्यायसाम्याद्ब्रह्मणिते साध्या व्याप्तिप्रसंगतः ॥ १०३९ ॥ नचेत् प्रमापि जगति साधना
व्याप्ततागता ॥ आत्मत्वोपाधिरेतस्मात्स्वात्मानं हंति नापरं ॥ १०४० ॥

बौ जगद्वाधकत्वेनाभिमतो एकमेवाद्वितीयमिति वाक्याख्यशरे । अयः जगद्वाशकत्वेनायस्थानीयमैक्यविषयत्वं ॥ १०३७ ॥
तेन प्रामाणिकत्वे हेतुना ॥ १०३८ ॥ आत्मत्वोपाधिना प्रामाणिकत्वे हेतोस्सोपाधिकत्वमाशंक्य विकल्पासंहतदित्याह ॥ प्रमितमिति ॥ न्यायसाम्यात् जगति प्रमितस्य सत्त्वस्याभावे ब्रह्मण्यपि प्रमितस्याभावप्रसंगात् । न हि न्यायस्य पक्षपातोऽस्तीति भावः

॥ १०३९ ॥ १०४० ॥ अनुमानानुग्राहकतर्कमाह ॥ प्रामाणिकमिति ॥ जितःनिर्यातःअशनियेनसः । अशनिपातादप्यधि
कइत्यर्थः । यत्प्रस्मात् । तद्याथार्थ्यं अर्थयाथार्थ्यं । द्वितीयमपियत्पदंयस्मादित्यर्थे ॥ १०४१ ॥ १०४२ ॥ एकमानमानत्व
हीनतायां विश्वबाधकविश्वसाधकप्रमाणयोर्बुभयोरपिप्रामाण्यायोगात्एकमानस्यमानत्वहीनतायां मानत्वाभावे । सा मानत्वही

प्रामाणिकंचबाध्यंचेत्येतमर्थमनर्थदं ॥ व्याघातोजितनिर्यातस्तर्कोप्याक्रोशयेद्ध्रुवं ॥ १०४१ ॥ यद्वाधो
र्थायथार्थत्वंतद्याथार्थ्यंचयत्प्रमा ॥ बंध्यासुतोवेदंवनतुपुत्रवतीसुतः ॥ १०४२ ॥ यद्येकमानमानत्वही
नतायांरतिस्तव ॥ तर्हिबाधप्रमाणेस्तुसाजगत्कंदकोपमे ॥ १०४३ ॥ रक्षोघ्नंतिहिशांल्यर्थकंघ्नंतिजग
तीपतिं ॥ बाधकत्वेनबलिताप्येतैर्नवबहिर्गता ॥ १०४४ ॥ साधकस्यासदोषत्वबाधकंप्रबलंभवेत् ॥
विदोषसाधकस्याग्रेकिंबाधकशतेनते ॥ १०४५ ॥ नह्यापणस्यरूप्यस्यबह्वाघातोप्यरूप्यता ॥ रसयो
गेपितद्रूपनाशादिभिर्भवेनवा ॥ रूपांतरस्यचोत्पत्तौतस्यैवस्यात्सुवर्णता ॥ १०४६ ॥

नता ॥ १०४३ ॥ कंदकछेदएवव्याप्यइत्याह ॥ रक्षइति ॥ घ्नंति राजरक्षाकुर्वतोमात्रिकाः । प्रकृतेपिजगतएवाभावजगत्यते
रेवाभावप्रसंगात्जगद्धननेजगत्पतेरेवहननंद्रष्टव्यं । बलिताबलवत्ता । एतेन बाधकीभूतरक्षसामेवहननेन ॥ १०४४ ॥ विदोष
साधकसिद्धस्याबाध्यत्वंदृष्टान्तमुत्तेनघटयति ॥ नहीति ॥ आघाते स्वर्णकारैर्बहुधाआघातेकृतेपि । रसयोगेपि रसवादिभिःपाद

रसयोगोक्तोपितद्रूपनाशात् तत्परजतस्यश्वेतत्वाख्यरूपनाशात् । रूपांतरस्य सुवर्णवर्णस्य । तस्यैव प्राक्तनरजतस्यैव ॥ १०४५ ॥
 ॥ १०४६ ॥ फलस्य प्राक्श्यामफलस्य । आतपयोगेनपीतपक्त्वमिवेतिदृष्टांतस्यापिदृष्टांतः । तत्परसंयोजनं ॥ १०४७ ॥ वि
 दोषसाधकप्रमाणसिद्धस्यार्थस्यबाधकशतेनापियतोमिथ्यात्वंनदृष्टं अतोबाधकत्वेनप्राबल्यंनयौक्तमितिभावः । लोकसंमतकाचा
 दिदोषमात्ररहितप्रत्यक्षसिद्धापणस्थरजतंस्वनारीकरकटकार्थमुपादत्तापरेणापितत्रप्रामाणिकत्वोरीकरणात् व्यवहारोपयोगित
 यालोकसंमतप्रमाणेनैवप्रामाणिकत्वंवदतोममापितावदेवालं । हानोपादानादिस्वव्यवहारायघटादिप्रपंचेयत्प्रामाणिकत्वंलोकौ

फलस्यपीतपक्त्वमिवबाधोनकस्याचित् ॥ तस्यैवावस्थांतरत्वान्मिथ्यात्वापादनंनतत् ॥ १०४७ ॥
 ततःकाचादिदोषोत्थोबाध्योस्तुरजतभ्रमः ॥ तद्दोषहीनमानोत्थाविश्वधीर्नैवबाध्यते ॥ १०४८ ॥
 काचादिदोषतोऽन्योपियस्तुदोषोमतस्तव ॥ अविद्यावद्विषयतासंज्ञोभाष्यकृतोदितः ॥ १०४९ ॥

गीकुरुते तेनैवप्रामाणिकत्वेनसत्यत्वस्यापिसाधयितुंशक्यत्वात् । वस्तुतत्त्वविचारयैवचर्चेयमितिज्ञातव्यं ॥ १०४८ ॥ ननुजग
 त्प्रमायांकाचादिदोषाभावेऽप्यविद्याख्यदोषोभविष्यतीतिचेन्न । दूषितत्वात् । किंचप्रमाप्रागभावस्यप्रमोत्पत्तौदोषत्वादशनेनावि
 द्यादोषत्वस्यानानुभविक्त्वात् । भावरूपाविद्यादोषइतिचेत् । न । आविद्यकचरमप्रमायाऽपिसदोषत्वप्रसंगात् । तस्याजडप्रपं
 चेऽनुत्पत्त्यनंगीकारेणार्थानावरकतयार्थदोषत्वायोगात् । अतएवकरणानावरकतयाकरणदोषत्वायोगाच्च । विषयस्याविद्योपादानक

त्वमपिदोषइतिचेन्न । तवापिमतेऽशुकिरजतादौनाविद्योपादानकत्वमेवस्योपादेयेविषयेउत्पत्त्यमानज्ञानेदोषः । विषयोपोद्बलक
स्यैवालोकादेरिवज्ञानेदोषत्वायोगात् । किंतुरजतोपादानकत्वनिमित्तरजतत्वाभावाद्वैतद्वतितत्प्रकारकत्वरूपभ्रमः । घटादौतु
मृदाद्युपादानजन्येनभ्रमस्स्यात् । कथमन्यथाकेवलाविद्योपादानकेतमसिशुकिरजतादाविवनभ्रमः । ततएवोपादानात्तमस्त्वस्या
पितत्रासिद्धेर्नभ्रमश्चेत्तर्हि रजतत्वापादकोपादानाभावादवशुकिरजतेभ्रमोनाविद्योपादानकत्वादितिमुक्तं । अर्थगतस्वकरण
गतस्यअर्थद्रियमध्यवर्तिनोवाशापादेवाज्ञानप्रतिबंधकस्यैवकस्यचिदोषत्वाचित्येनजडवृत्त्यप्रतिबंधकस्यास्यतत्रदोषत्वायोगात् ।
प्रामाणिकत्वेहेतौप्रामाणजन्यवृत्तेरेवप्रस्तुतत्वाच्च । अज्ञानानुपादानकानादिभेदवृत्तेर्दोषामूलत्वप्रसंगाच्च । नचवाच्यमि

दोषस्सतूष्णींकिमुतप्रमायाःप्रतिरोधतः ॥ भ्रमस्योत्पादकत्वाद्वाकंपक्षमवलंबसे ॥ १०५० ॥

अथाभूताज्ञानोपादानकत्वनिमित्तमर्थगतमिथ्यात्वमेवदोषइति । अन्योन्याश्रयात् । पूर्ववदज्ञानानुपादानकभेदस्यवृत्तौदोषाभा
वप्रसंगात् । तत्रबाधादेवमिथ्यात्वंचेत्तर्हिसर्वत्रापितेनैवमिथ्यात्वसंभवेनभवदज्ञानस्यदोषसंपादकतयापिदोषत्वाभावेऽज्ञानेदोष
तावादस्यैवाज्ञानमूलत्वापातात् । नचार्थगतमिथ्यात्वमपिदोषः । शुकिरजतादिभ्रमस्यापितेनैवसंभवेनतत्रपुनःकाचादिदोषाणा
मनाश्रयणीयत्वप्रसंगात् । अर्थाभावापरपर्यायमिथ्यात्वेसतिज्ञानजनकीभूतौद्रियार्थसन्निकर्षाख्यकारणाभावेनैवस्वाधिकरणप्र
मारूपकार्याभावस्यसंभवात् । तदप्रतिबंधकस्यार्थाभावात्मकमिथ्यात्वस्यैवशुकिरजतादौभ्रमकारणदोषत्वेसदाभ्रमप्रसंगेनतदभा

ववतितद्दृत्त्वबोधनायदोषांतरस्यावश्यंवक्तव्यत्वात्नमिथ्यात्वकाव्यर्थगतोदोषः । किंतुसतिशुक्तीन्द्रियसन्निकर्षप्रसक्ततत्प्रमाप्रति
बंधस्यार्थभावादेषाप्रसक्तविपरीतार्थज्ञानस्यबलात्प्रसंजकस्यचकाचादिकरणदोषस्यातिदूरत्वसादृश्याद्यर्थदोषस्यैवदोषत्वमुचितं ।
अर्थमिथ्यात्वसिद्धौप्रमाणानांदोषमूलत्वसिद्धिः प्रमाणानांदोषमूलत्वसिद्धौसत्यत्वसाधकाभावेनार्थमिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्या
श्रयाच्चनार्थगतंकरणगतंवामिथ्यात्वदोषः । किंतुकाचादिरेव । अन्यथाकरणगतमिथ्यात्वस्यापिकरणदोषत्वप्रसंगेनमिथ्याभूतक
रणजन्यंचरमापरोक्षज्ञानमपिभ्रमस्त्यात् । विषयाभावेकरणाभावेपिभ्रमोदयासंभवेनाभावसंपादकमिथ्यात्वस्यदोषत्वउभयत्रा

आद्येगुणोपिदोषस्याद्वितीयेतमेतप्रमा ॥ ब्रह्मचिन्मात्रविषयातद्रोधात्तत्रकेवलं ॥

दोषोस्तत्त्वसौघटाद्यर्थदोषतातस्यकिंकृता ॥ १०५१ ॥

पिदोषत्वापरिहारात् । शुक्तिरूप्यादौकाचादिदोषजन्यप्रतीतिविषयत्वनियतयादृष्टमिथ्यात्वस्यतदभावेऽसंभवाच्च । तूष्णीमेव
कल्पनेब्रह्मण्यपिकल्पनसंभवेनपुनश्चरमप्रमायाभ्रमत्वप्रसंगात् । अतोपिनमिथ्यात्वदोषः । एतत्सर्वसूचयन्प्रकारांतरेणाप्यविद्या
यादोषत्वखंडयति ॥ काचादीति ॥ काचादिरेवदोषेनत्वव्यतिहिवाक्यस्यपर्यवसितोर्थः । अतःकाचादेर्दोषत्वसमर्थनमप्यने
नैवसूचितं । अविद्यावाद्द्विषयतेत्यनेना विद्यावद्द्विषयकाणिशास्त्राणिभवन्ति । सर्वाणिचलौकिकानिप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिचेतिवा
क्यंसंगृह्णाति ॥ १०४९ ॥ १०५० ॥ तद्रोधात् ब्रह्मचिन्मात्रविषयकप्रमाप्रतिरोधात् । तत्र ब्रह्मचिति । तस्य अविद्यावाद्द्विष

यत्वस्य । किंकृत्येनेन घटाद्रौप्रतिबन्धप्रमायाएवाभावात् जडेऽज्ञानावरणानङ्गीकारेणतज्जन्यभ्रमस्याप्ययोगात् अविद्यावद्विषयत्वस्यत्वन्मतेऽभावाच्चनोभयथापिदोषत्वमितिसूचयति ॥ १०५१ ॥ उभयत्रापितस्येतपदंजीवपरं । तत्रैव तस्मिन्विषये । अविद्यायाःजीवेश्चिन्त्यापरमात्मविषयकप्रमामात्रप्रतिबन्धकत्वेनपरमात्मविषयएवदोषत्वं । ननुपरमात्मनिष्ठतथादोषत्वं नापिघटादिविषयइतिभावः॥१०५२॥ तत्तस्मात् अविद्यायाःब्रह्मप्रमामात्रेदोषत्वात् ॥१०५३॥१०५४॥एषावृत्तिरूपा । कुञ्जत्वादियुतशु

ममजीवगताविद्यातस्येशविषयप्रमां ॥ रुणद्धितस्यदोषोसौतत्रैव न परात्मनि ॥ १०५२ ॥ घटादिषु प्रमारोघस्तवापिनममापिन ॥ तत्प्रत्यक्षादिमानेषुकाहानिस्स्यादविद्यया ॥ १०५३ ॥ चक्षुर्दोषस्यकाचस्यकिंघ्राणादौचदोषता ॥ कचिन्काश्चिदोषइति यत्प्राहुःपूर्वसूरयः ॥ १०५४ ॥ तृतीयेपिभ्रमःकस्तेयहेतुत्वेनदोषता ॥ नहि कुञ्जघटाद्यर्थेरेषाभ्रमरूपिणी ॥ कुञ्जत्वादियुतेष्वेवकुञ्जत्वादिप्रकारिका ॥१०५५॥ भ्रमोहिब्रह्मणितवतद्भाविद्यापितभ्रमं ॥ संपादयंतीतत्रैवदोषस्याच्छक्तिशोधने ॥१०५६॥

कुञ्जादिषु । कुञ्जत्वादिमतिकुञ्जत्वादिप्रकारकत्वेनतद्वृत्तितत्प्रकारकत्वात् नकुञ्जादिवृत्तेभ्रमत्वं । अतस्तत्राविद्यायाभ्रमहेतुत्वेनापिनदोषत्वमितिभावः ॥१०५५॥ तद्भाविद्या ब्रह्मनिष्ठाविद्या । तद्भ्रमब्रह्मभ्रमविषयएव । भ्रमसंपादकतयादोषत्वमङ्गीकृत्येदमुदितं । वस्तुतस्त्वस्मत्प्रमितेऽर्थब्रह्मणोपिनभ्रमः । भ्रमप्रमाविषयत्वयोरेकत्रायोगात् । अन्यस्यचप्रत्येतव्यस्य

चिदवेद्यब्रह्मणितन्मतेऽप्ययोगात् अभ्रमएवेतिदृष्टव्यं ॥ १०५६ ॥ सा ब्रह्मगताऽविद्या ॥ १०५७ ॥ पररीत्यापिवृत्तौदोषेनघटत
इत्याह ॥ किंचित्प्रमासाधकः अधिष्ठानांशेइदंत्वमात्रप्रमासाधकः । तदबाधकइतियावत् । बहुतद्रोधकः बहूनाम
धिष्ठाननिष्ठशुक्तित्वादीनां तद्रोधकः प्रमारोधकः । परमतेचरमप्रमायाएवप्रमात्वेनवृत्तेरंशद्वयेपिप्रमात्वाङ्गीकारात्तनोक्तलक्षणोदो
षस्तत्रसंभवतीतिभावः ॥ १०५८ ॥ किंचपरमतेब्रह्मैवजगदारोपाधिष्ठानं । एवंचायंघटइतिवृत्तौइदमंशस्यसामान्याकारतयाधिष्ठान
ब्रह्मविषयत्वाङ्गीकारेणभ्रमत्वशंकास्यादपि । भूतलेघटः घटेघटत्वं इत्याद्यसाधारणाकारेणभूतलघटादिमात्रविषयप्रथमांशयुक्त

प्रत्यक्षादिप्रमाणानांजडानांजीववर्तिनां ॥ कथंसाभ्रमहेतुस्स्याच्चक्षुर्दोषोपिकोभवेत् ॥ १०५७ ॥
किंचित्प्रमासाधकश्चबहुतद्रोधकश्चयः ॥ सदोषोभ्रमदोदृष्टःप्रमाभावेभ्रमःकुतः ॥ १०५८ ॥ सर्व
ज्ञानंयतोर्धमिण्यभ्रांतंसर्वदेहिनां ॥ घटेघटत्वमितिधीःकथंस्यात्केवलंभ्रमः ॥ १०५९ ॥ ॥

शतसहस्रवृत्तिषुभ्रमत्वशंकैवनघटते । यदिचस्वमतंविहायभ्रमत्वपरिरक्षणार्थंभूतलघटादिकमेवाधिष्ठानंब्रूयात् । तदाव्यावहा
रिकजगदारोपाधिष्ठानभूतलघटादेर्ब्रह्मैवत्परमार्थसत्त्वस्यात् । तेषांचपरमार्थसत्यत्वेआपणस्थरजतादेरिवस्वस्वयोग्यस्थानएववि
द्यमानत्वाद्ब्रह्मणनिषेधेऽप्यत्रानिषेधात् । घटत्वादिप्रतीतौघटादे र्घटत्वादिनिष्ठजातित्वप्रमेयत्वादिधर्मप्रतीतौघटत्वादेरधिष्ठानत्वा
च्चपरमार्थसत्यत्वमेवस्यात् । एवंचसर्वस्यापिसत्यत्वेतत्राविद्यमानस्यमिथ्यात्वस्यप्रतीतिरेवभ्रमस्यादित्याह ॥ सर्वमिति ॥ केव

इदंघटत्व मित्यादिप्रतीतौत्वद्रीत्याघटघटत्वभ्रमाधिष्ठानचैतन्योल्लेखसंभवेपि घटेघटत्वमित्यादौत्वद्रीत्याभ्रमे घटाशानुभवे घटत्वांशानुभवेचानुल्लिख्यमानस्यातएवसकलभ्रमाननुस्यूतस्यचैतन्यस्यसर्वत्रापिभ्रमाधिष्ठानत्वयोगेनघटादिप्रतीतेःक्वापिभ्रम त्वायोगाच्च । कथंतर्हीदंरजतमितिभ्रमानंतरंअभूतलेखरजतमितिप्रतीतेर्भ्रमत्वं । अधिष्ठानाभिमतशुक्लेत्राप्रतीतेःकथंवाऽत्रैवव्यभिचरितस्यशुक्तिकाशकलस्यतत्राधिष्ठानत्वमितिचेत् न । अत्ररजतत्वमित्यादिधर्मभ्रमसमसम्यंतदपदोदितशुक्त्यादेरिव रजतसंसर्गभ्रमेऽस्मिन्भूतलस्यैवाधिष्ठानत्वसंभवात् । इयांस्तुविशेषः । शुक्लेरजतत्वानर्हत्वात्तत्रेदंनैवग्रहणं । भूतलस्यतुर जतसंसर्गाहत्वाद्द्विशिष्यैवग्रहणमिति । रजतादितादात्म्यभ्रममात्रे रजतत्वादिसंसर्गभ्रममात्रेचशुक्त्यादेरधिष्ठानत्वांगीकारेण विजातीयेऽस्मिन्भ्रमेसर्वभ्रमइवतदभावस्यव्यभिचारानापादकत्वाच्च । तदनुव्यावहारिकभ्रममात्रेचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वमित्ये मांगीकारेणक्वाचिद्व्यभिचारेऽधिष्ठानत्वस्यैवभंगात् भूतलादेरधिष्ठानत्वासंभवाच्च । शुक्तिभेतिद्वैवभूतलत्वादिविशेषस्यज्ञाने पिभ्रमविरोधिशुक्तित्वाज्ञानवद्भूतलनिष्ठरजतसंसर्गभ्रमविरोधिरजतनाधारत्वाज्ञानमात्रेणाधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यापिसंभवात् । एवंपरोक्षानुमित्यादिभ्रमेपिपर्वतादेरेवाधिष्ठानत्वंबोध्यं । यद्वातस्याःप्रतीतेरधिष्ठानभूतशुक्तिभूतलसंसर्गैरजतसंसर्गत्वारोपरूप तयातस्यशुक्तिभूतलसंसर्गस्यैवाधिष्ठानत्वेनभ्रमत्वसंभवात् । विद्यमानस्यप्रमांप्रतिरुध्यतत्रैवभ्रमंजनयन्हदोषः । अतोविद्यमा नशुक्तिभूतलसंसर्गस्यविशिष्यप्रमांप्रतिरुध्यतत्रैवरजतसंसर्गत्वभ्रमोवश्यंक्त्व्यः । अन्यथादोषस्यसामान्यप्रतीत्यप्रतिबंधकत र्धेन्द्रियसन्निकृष्टशुक्तिभूतलसंसर्गस्येदंत्वेनारोप्यमाणरजतभूतलसंसर्गस्यचानेनवाकारेणविशिष्यप्रतीतिरितिसर्वानुभवविरुद्धस्यपु

रोवत्यत्ररजतमत्रेतिविशकलिताधाराधेयभावद्वयस्यापिप्रतीतिप्रसंगः । अदिचपुरोर्वतिनएवरजतत्वेनोल्लेखान्नतस्यपृथगुल्लेखः ।
 तर्हितसंसर्गस्यैवरजतसंसर्गतयोऽल्लेखोनान्यस्येत्यनिच्छताप्यंगीकार्य । एवमन्यत्राप्यपरोक्षभ्रमेनिरधिष्ठानकभ्रमाभावादधिष्ठान
 संसर्गेऽध्यस्तसंसर्गारोपइत्यूहं । परोक्षसंसर्गभ्रमेतुअनुमानस्थलेऽसल्लिङ्गपरामर्शश्चैवप्रतीतमनाधेयप्रतियोगिकं सत्यपक्षनि
 ष्टमाधारत्वंअधिष्ठानतयासामान्यतत्तल्लिख्यैवतत्रापरसंबंधितयाऽविद्यमानसाध्यांशमुल्लिखल्यनुमितस्तदंशमात्रेभ्रमरूपा । शब्द
 स्थलेष्वन्विताभिधायकशशादिपदशक्त्याबोधितसत्यंशशादिनिष्ठयोग्येतरान्वयमधिष्ठानतयासामान्यतत्तल्लिख्यैव तत्रापरसंबंधि
 तयाऽयोग्यश्रृङ्गाद्यर्थमुल्लिखंतीशाब्दीप्रतीतिस्तदंशमात्रेभ्रमरूपा । सर्वथासत्यंसमग्रसंसर्गसंशवाऽनवलंब्यनकोपिसंसर्गभ्र

तस्मादरजतव्यक्तौदोषाद्यारजतत्वधीः ॥ सभ्रमस्स्यान्निजव्यक्तौजातिधीस्तुनविभ्रमः ॥ १०६६ ॥

मः । भूतलेघटइत्यादौतुत्वद्रीत्याव्यावहारिकसंसर्गारोपस्यास्याधिष्ठानत्वाहपारमार्थिकसंसर्गांतरस्याभावेनासंभवात् अस्यैवानुभ
 वस्यैवप्रमात्वेवक्तव्ये संसर्गप्रमायास्संसर्गिप्रमाघटितत्वनियमेनप्रमाविषयभूतलघटादेरिदंभूतलमयंघटइत्यादावप्यारोपासंभवेनच
 तन्याधिष्ठानत्ववार्तयानिर्भूलत्वापरिहारात् । सत्यपदार्थांतरसन्निकर्षरहितैकेवलभूतलेसन्निकर्षभ्रमस्यक्वाप्यदर्शनेन सन्निकर्ष
 भ्रमे सत्यसन्निकर्षपूर्वकत्वस्यापिनियतत्वेनोक्तदोषानुद्धारोपिद्रष्टव्यः । अत्रैमाप्रयोगौभवतः । घटेघटत्वमितिधीः नघटत्वजा
 तिभ्रमः । पृथुबुधोदराकारव्यक्तजातिप्रतीतित्वात् । घटत्ववत्येवघटत्वप्रतीतित्वात् । व्यतिरेकेणपाषाणेघटत्वप्रतीतिवत्
 ॥ १०६५ ॥ तस्मात् व्यंजकवतिव्यंग्यप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् । व्यंजकाभाववतिव्यंग्यज्ञानस्यैवभ्रमत्वादितियावत् ॥ १०६६ ॥

भूतलेघटइत्यत्रभूतलाविच्छिन्नचैतन्यस्यस्वानधिष्ठितघटप्रतिअधिष्ठानचैतन्यतयाभ्रमत्वायोगात्तुनब्रह्मात्रातिसिद्धत्वमित्युक्तं। अत एववृत्तेरपिनघटभ्रमत्वमित्याह ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् घटस्यब्रह्मभ्रमसिद्धत्वाभावात् । ब्रह्मभ्रमसृष्टस्यघटस्यदर्शनात् । आतिता वृत्तेर्भातिता । घटस्यग्राह्यब्रह्मभ्रमसृष्ट्वेहिभ्रातार्थविषयिणीवृत्तिरपिभातिस्स्यात् । तस्यचोक्तविधयाऽभावात्तद्विषयवृत्तेरपिनआतित्वमितिभावः । निमित्तांतरंचाह ॥ जातिभ्रमे घटेघटत्वमितिजातिभ्रमे । यतःधर्मिभूताव्यक्तिः

तद्ब्रह्मभ्रमसृष्टार्थदर्शनान्भ्रान्तितापिन ॥ जातिभ्रमेधर्मिभूतव्यक्तिसमत्यायतोद्युवा ॥ १०६७ ॥
 कथंचन्नह्मणोन्यत्रयोगागोच्रमस्तव ॥ सत्योघटोन्यसृष्टोपियदन्यैःपरमीक्ष्यते ॥ अन्यदृष्टे
 तुमिध्यार्थैकास्त्वन्यस्यापिदर्शनं ॥ १०६८ ॥ एकस्यरजतभ्रांतौकिमन्येषांचतद्भ्रमः ॥ स्वरू
 पैक्यात्समाधानमपितेननशोभते ॥ १०६९ ॥ ॥ ॥

घटव्यक्तिः । सत्या । ततोवृत्तेर्नभ्रातित्वमित्यर्थः ॥ १०६७ ॥ किंचघटादेरधिष्ठानरूपब्रह्मभ्रमजल्येऽन्येषांतद्दर्शनेमवनस्यात् । तेनैवध्यासाख्यसंबंधाभावात् । लोकेएकभ्रमजस्यरजतादेरन्यैरदर्शनाच्चेत्याह ॥ कथंचेति ॥ ब्रह्मणः अधिष्ठानभूतब्रह्मणः । यो गायोगात् अद्यासाख्ययोगायोगात् । तवमते । यत्तस्मात् । तस्मादन्यसृष्टोमिथ्यार्थान्येनैक्ष्यतइतिभावः । तदेवदर्शयति ॥ अन्येति ॥ १०६८ ॥ तद्भ्रमः रजतभ्रमः । स्वरूपैक्यात् अधिष्ठानचैतन्यस्यद्रष्टृजीवानांचस्वरूपैक्यात् । समाधानं तद्भ्रम

एवास्यापि भ्रम इति समाधानं । तेन एकत्र जातरजत भ्रमस्यान्यत्रादर्शनेन । घटस्थले ऐक्यादेकत्र भ्रांत्यान्यस्य भ्रांतिश्चेत् शुक्तिरज
तस्थले तथा स्यात् । शुक्तिप्रमातुरपि वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यद्वारारजत भ्रमस्थले गमनस्यापि साम्यादिति भावः ॥ १०६९ ॥ अन्यत्र
शुक्तिरजत भ्रमादौ । अत्रैव घटादि भ्रमस्थल एव । ननु काचादिदोषवशादेकस्य रजत भ्रमो नापरस्येति चेत् । न । भ्रममाकर्षय घट
कचैतन्यैक्यस्य दोषसांकर्यघटकताया अपि संभवेनैकदोषस्यैवापरदोषत्वस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वात् । युक्त्यंतरं चाह ॥ अदृष्टेति ॥

अन्यत्रादृष्टपदवर्तिकथमत्रैव कल्प्यते ॥ अदृष्टकल्पनादोषोर्ध्वत्वदोषदोषतां ॥ १०७० ॥

अज्ञानोपादानकत्वमर्थदोषस्तु यस्तव ॥ कुंभकारकुर्विदाद्यास्सद्यो ददृष्टुस्तदुत्तरं ॥ नतै

स्सहवयं ब्रूमः कृतग्रंथपरिश्रमाः ॥ १०७१ ॥ कथंचवृत्तिना इयंतदज्ञानं तत्र दूषणं ॥ अवि

द्यावत्त्वचचायां वक्ष्यामस्तत्र चोत्तरं ॥ १०७२ ॥ अज्ञानापगमे तच्छस्तु ब्रह्मतत्त्वोच्छिद्ये

त् ॥ तद्भ्रांतिमृष्टत्वकथाप्येषां तस्माद्ब्रूयाद्भावेत् ॥ १०७३ ॥ ॥

घटभ्रमेऽदृष्टस्य काचादेः कल्पना रजतभ्रमे कल्पनास एव दोषः । त्वदोषदोषतां तव दोषाणां काचादीनां दोषत्वं । भ्रमत्वाविशेषात्

घटभ्रमे काचादिदोषानपेक्षणे रजतभ्रमे पितदपेक्षणे मेव स्यादिति भावः ॥ १०७० ॥ अज्ञानोपादानकत्वं घटादावर्थदोष इत्यत्र सोप

हासं दूषणमुक्त्वा दूषणांतरं चाह ॥ अज्ञानेति ॥ घटादिकर्तृभिः कुंभकारादिभिर्मृदादेरनुसरणादिति भावः ॥ १०७१ ॥ तत्र

वृत्तिना शोचरकालीनेऽधिष्ठानचैतन्यात्मकभ्रमे । दूषणं भ्रमकारणीभूतदोषः ॥ १०७२ ॥ एतदेव विशदयति ॥ अज्ञानाप

गमइति ॥ तद्भ्रातिसृष्टत्वकथा । तद्भ्रातित्वाद्भ्रातः । एषांघटादीनां । तस्मादज्ञानाख्यदोषभावदशायां दृष्टत्वात् ॥ १०७३ ॥
 तस्मा दर्थकरणदोषभावोपिप्रतीयमानत्वात् ॥ १०७४ ॥ प्रागुक्तयुक्तिचस्मास्यति ॥ दृष्टिविति ॥ तस्यघटत्वस्य व्यञ्जकवतिय
 दादौघाघटत्वजातिबुद्धिः सैवघटत्वबुद्धिरित्यर्थः । जडाकारव्यंग्यधी जडाकारव्यंग्याघटत्वधीश्चनिराकृतौब्रह्मचितिन किंतुसाका
 रेघटएवेत्यर्थः । तदा साकारघटएवघटत्वजातेःप्रतीतौ । पूर्वोक्तयुक्त्या व्यावहारिकजगदारोपाधिष्ठानत्वयुक्त्या अधिष्ठानाभि
 तस्मान्नात्राक्षदोषोस्तिनार्थदोषोपिदृश्यते ॥ चित्रपित्रोरभावेपिभ्रमसूनु रयंतव ॥ तस्मा
 त्सत्यंजगत्सर्वमभ्रांतरपिदर्शनात् ॥ १०७४ ॥ दृष्टुमुद्गोदराकारघटएवघटत्वधीः ॥ तस्या
 पिस्याज्जडाकारव्यंग्यधीननिराकृतौ ॥ तदापूर्वोक्तयुक्त्यैवतत्रापिभ्रांतितागता ॥ १०७५ ॥
 यस्मात्सर्वजनीनोयंनस्यादनुभवोभ्रमः ॥ अतोब्रदोषचिंतां चनदोषज्ञोनुमन्यते ॥ १०७६ ॥
 ब्रह्मण्यविद्यमानांस्तान्यदिब्रह्मणिदर्शयेत् ॥ तदाभ्रमोपिसाधीस्त्याद्धटादिस्वस्वधर्मि
 षु ॥ तांस्तान्धर्मान्दर्शयतीकेनवाहेतुनाभ्रमः ॥ १०७७ ॥

मतचिदंशोल्लेखरहितत्वयुक्त्याच । तत्रापि जातिप्रतीतावपि ॥ १०७५ ॥ अयं जाल्याद्यनुभवः । सार्वजनीनइत्यनेनाप्यस्यानु
 भवस्यचिदंशविषयत्वंसूचयति । घटमात्रविषयत्वस्यैवाऽविपालगोपालंसंमतत्वात् । अतः जाल्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वाभावात् । अत्र
 जातिप्रतीतौ । दोषचिंतां जातिव्यक्त्योरज्ञानोपादानकत्वाख्यदोषचिंतां ॥ १०७६ ॥ प्रकारंतरणापिजातिप्रतीतेर्भ्रमत्वंनघट

तइत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ तान् घटादिजडमात्राश्रितधर्मान् । साधीः ब्रह्मण्यविद्यमानघटत्वस्यब्रह्मणिधीः । तांस्तान्धर्मान्
घटत्वपटत्वादिधर्मान् । अतद्वतितत्प्रकारकज्ञानंहिभ्रमः । सचघटत्वरहितेब्रह्मणिघटत्वरहितपटइवघटत्वबुद्धविवस्यात् । ननुघ
टादिष्वेवघटत्वादिबुद्धौ । विश्वाधारपिब्रह्मणियोग्यघटादिधर्मिणांकदाचिदश्रितत्वप्रतीतावपिधर्माणामेषांकदापिब्रह्मणिप्रतीत्य
भावेनकथंतद्बुद्धीनांभ्रांतित्वं । नहिभूतलेघटइतिवत् भूतलेघटत्वमित्यपिकोपिप्रत्येति । अतोधर्मिणामन्यत्रप्रतीतावपिनधर्माणा

अथधर्मानसंलयेवतेषुतेषुचधर्मिषु ॥ अतस्तेष्वेवतत्तद्धीर्यदिभ्रांतिरितीर्यते ॥ १०७८ ॥ तर्हि
कुड्येपिघटधीर्घटादौपटधीरपि ॥ कुतो न तेनतेधर्मास्संलयेवस्वस्व(भ्रूमि)धर्मिषु ॥ १०७९ ॥ नचे
त्कुतो न संतीतिप्रश्ने किंस्यात्तवोत्तरं ॥ बाधादिति वदंश्चापिप्रष्टव्यःप्रतिवादिना ॥ १०८० ॥
घटेघटत्वबाधश्चेत्सनास्तिमरणेपिते ॥ ब्रह्मण्यखिलबाधस्तुनबाधस्तेषुतद्धियां ॥ १०८१ ॥

मन्यत्रप्रतीतिरितिभावः ॥ १०७७ ॥ शंक्ते ॥ अथेति ॥ तेष्वेवघटादिष्वेव । तत्तद्धीः घटत्वपटत्वादिधीः । तर्हिघटधीःघट
त्ववत्ताधीः । कुड्यघटयोरुभयोरपिघटत्वरहितत्वसाम्येघटइवकदाचिकुड्येपिघटत्वधीस्स्यात् । नचैतदस्ति । अतोघटेघटत्व
वत्त्वमेवक्तव्यं । ननुतदभावइतिभावः । तेन व्यवस्थयास्वधर्मिष्वेवतत्तद्धर्मप्रतीतिनियमेन ॥ १०७८ ॥ १०७९ ॥ नचेत्
एवमपिधर्मिषुधर्मसत्त्वंनचेत् । कुतो न संतीतिप्रश्नेकुतो न संतीतिप्रश्नइत्यर्थः ॥ १०८० ॥ तेषुघटादिषु । तद्धियां

घटत्वादिधियां । यत्रप्रतीतिस्तत्रैवतदभावधीहिबाधः । तदभावाद्धर्माणार्धमिषुनास्तितापिन । अतस्तत्रतत्प्रतीतिर्नभ्रमइतिभा
वः ॥ १०८१ ॥ १०८२ ॥ सःबाधः । एतेषुधर्मिषुनसंतीतिसंबंधः ॥ १०८३ ॥ तत्तस्मात् ॥ १०८४ ॥ व्यावहारिकता
किंत्वेषांजडधर्माणांब्रह्मणिप्रतिषेधने ॥ जडधर्मत्वदाल्भ्यस्यात्तदभावःकुतोवद ॥ १०८२ ॥
व्यावहारिकताप्येषांबाधादेवभवेत्तव ॥ सचनैतेषुतैधर्मास्संतत्याकारकोस्तिन ॥ १०८३ ॥
भावीचनासौबाधस्तद्व्यावहारिकताकुतः ॥ नब्रह्मणीदमितिबाधोनैतान्ब्रबाधते ॥ १०८४ ॥
अतो जडस्थरूपादिगुणानां कर्मणामपि ॥ जालादीनांच सर्वेषामबाध्यत्वेन सर्वदा ॥ १०८५ ॥
व्यावहारिकताऽयोगात्तत्सत्त्वं ब्रह्म सत्त्ववत् ॥ पारमार्थ्येनैव सत्त्वमभूत्सद्युक्तिसत्त्वतः
॥ १०८६ ॥ घटोपि ब्रह्मणि न चेन्मृत्कपाले भविष्यति ॥ ब्रह्मण्यखिलबाधस्तुकस्य बाधको वद
॥ १०८७ ॥ कपालेनेति बाधस्तु नास्ति नापि भविष्यति ॥ तद्धर्मिणांच सर्वेषामबाधा त्वस्वधर्मवत्
॥ १०८८ ॥ व्यावहारिकताऽयोगात्पारमार्थ्यमभूद्भलात् ॥ आपणस्य स्वरूप्यस्य शुक्तौ बाधेपिका
क्षतिः ॥ १०८९ ॥ अतो घटाद्यर्थधीषु भ्रमत्वं नैव शोभते ॥ तद्धेतुभूतधर्माणां दोषत्वाशापितेवृथा ॥ १०९० ॥

ऽयोगात् धर्माणां धर्मिष्विधर्मिणामपि घटपटादीनां कपालं तत्त्वादिषु स्वसत्तादशायानेति बाधाभावेन व्यावहारिकताया अयोगात्
॥ १०८५ ॥ १०८६ ॥ १०८७ ॥ १०८८ ॥ १०८९ ॥ तद्धेतुभूतधर्माणां तस्यां धर्मधर्मिधियि हेतुभूतधर्माणां त्वद्रीत्या हेतुभू

तानामज्ञानोपादानकत्वादिधर्माणां समानप्रकारयोरिवबाध्यबाधकत्वस्यलोकेदर्शनादिहापिनाकारेणयत्रयस्यप्रतीतिस्तैर्नवाकारेणतस्यतत्रनिषेधेबाधस्यान्त्रान्यथेत्येकोभावः । नेहनानेतिवाक्याज्जायमानोबाधइदृशएवस्यात् । निरवकाशैतद्वाक्यसमाख्यययासावकाशमद्वितीयवाक्यमपि नविद्यतेद्वितीययस्मिन्नित्येवविग्रहंलभते नान्यथा । चरमप्रतीतेर्द्विप्रकारकत्वप्रसंगात् । अतस्त्वद्रीत्यैवजनगतोबाधइतिभावः ॥ १०९० ॥ १०९१ ॥ एतेनैतदपिनिरस्तमित्याह ॥ प्रत्यक्षादिति ॥ व्यावहारिकमानता व्या

तस्मादाविद्यकत्वंचमृदुपादानकत्ववत् ॥ प्रमात्वाप्रतिरोधित्वाद्दोषोनाभूद्विचारणे ॥ १०९१ ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणानांव्यावहारिकमानता ॥ यापरैरुदितातांचयुक्तिरेषानिषेधति ॥ १०९२ ॥
अतस्साधकमानस्यैवादोषत्वमभूद्वलात् ॥ बाधकैवयधिकरणग्राह्यदोषेणदुष्टता ॥ अतो
बाधकमानस्यमानैतैवापहृयितां ॥ १०९३ ॥ ॥

वहारिकार्थविषयकप्रमाणता । एषा घटघटत्वादिप्रतीतेर्भ्रमत्वानुपपत्तिरूपा प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यायाः भूतलेघटइत्यादिप्रतीतेरुक्तविधयाभ्रमत्वाभावे प्रमात्वेचसिद्धे प्रमाकरणानांचतेपांकुतोव्यावहारिकप्रमाणत्वमितिभावः ॥ १०९२ ॥ अतः भ्रमजनकत्वाभावात् प्रमाजनकत्वाच्च । साधकमानस्य घटादिसाधकप्रत्यक्षादिप्रमाणस्य । इदंचमेयघटादेरप्युपलक्षणं । बलात् युक्तिबलात् । भ्रमाख्यफलबलोन्नेयःकरणदोषोर्थदोषश्च भ्रमेसत्येवकश्चित्कल्पनीयः । भ्रमाभावेपितत्कल्पनायाअनुचितत्वाददोष

त्वमितिभावः । बाधके प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधकत्वेनाभिमततैवैक्यवाक्ये । वैयधिकरण्याख्यदोषेणदुष्टता वैयधिकरण्यं चैतन्यैक्यमात्रविषयत्वेनघटादिजडप्रपञ्चसत्यत्वमिथ्यात्वास्पर्शित्वं तदाख्यदोषेणदुष्टता । भिन्नविषयत्वेनघटादिसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षाणां बाधिका अतोपितेषां व्यावहारिकप्रमाणत्वमितिभावः ॥ १०९३ ॥ शङ्कते ॥ अथेति ॥ मानाभावः प्रत्यक्षादिप्रमाणां नांशुक्तिरजतप्रत्यक्षवत्तदुघटादिप्रत्यक्षाणां मानत्वाभावइत्यर्थः । तेन प्रमाणाभावप्रयुक्तप्रमेयाभावेन । धीः घटादिधीः । भ्रमा

अथमानाभावतोर्याभावस्तेनचर्धाभ्रमः ॥ भ्रमाच्चदोषोदोषेणमानताहीनतेतितु ॥ अन्योन्याश्रयतस्तस्यकुरुतेबोधहीनतां ॥ १०९४ ॥ ऐक्ययोगेनमिथ्यात्वंतत्त्वमर्थगतार्थयोः ॥ विरुद्धयोः कथंचित्तस्याद्विश्वाभावस्तुकिंकृतः ॥ १०९५ ॥ सर्वमिथ्येतिसर्वस्यमिथ्यात्वप्रतिपादिका ॥ नहिवागस्तितेनायंविश्वाभावःकुतोपतत् ॥ १०९६ ॥

दोषः करणदोषोर्थदोषश्चकिञ्चित्कल्प्यते । मानताहीनता प्रामाण्याभावः । दूषयति । अन्योन्याश्रयतइति । प्रत्यक्षादिप्रमाणां प्रामाण्याभावोवैधेदार्थभावः । तदभावेचतद्धीभ्रमः । भ्रमेणचदोषः । दोषेणचप्रामाण्याभावइतिचक्रकगर्भान्योन्याश्रयतइत्यर्थः । तस्य एवंकल्पयतः ॥ १०९४ ॥ प्रागुक्तैवैयधिकरण्यमेवविशदयति ॥ ऐक्येति ॥ तत्त्वमर्थगतार्थयोः तत्त्वंपदार्थभूतजीवब्रह्मनिष्ठधर्माख्यार्थयोः ॥ १०९५ ॥ तेन ऐक्यवाक्यस्यभिन्नविषयत्वेन घटादिकमिथ्येतिवाक्यभावेनच ॥ १०९६ ॥

ईरितं प्रागेवोक्तमित्यर्थः ॥ १०९७ ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यानामपि भिन्नविषयत्वंप्रदर्शयति ॥ यदेति ॥ तदुद्भवा
 वाक्योद्भवा । सखंडावाक् । सप्रकाराधीरिति विवेकः । अपिपदेन अखंडत्वेनिष्प्रकारत्वेच सुतरामिति सूचयति । धर्मस्थानां भूत
 लादि धर्मस्थानां । भिन्नविषयत्वादिति भावः ॥ १०९८ ॥ अपिपदेन सूचितमर्थस्पष्टमाह ॥ अखंडेति ॥ १०९९ ॥ तस्मात्
 वाक्यंचनाक्षसिद्धस्य बाधकस्यादितीरितं ॥ अन्यथा लक्षणावृत्तौ दिशक्षणं स्याद्विचारय ॥ १०९७ ॥
 यदा ब्रह्मणि नेत्याद्यावागवाधीर्वा तदुद्भवा ॥ सखंडासप्रकारापिसोपादानस्थ धर्मिणां ॥ धर्मस्थानां
 च धर्माणां बाधिकानां भवत्तदा ॥ १०९८ ॥ अखंडार्थानि वाक्यानि निष्प्रकारकधीश्चेत् ॥ कंबोधयेत्कंक
 मर्थबाधयेद्वा विचारय ॥ १०९९ ॥ तस्मात्साधकमानस्य हीनता मरणेऽपि न ॥ अविद्यावद्विषयताना
 भूदेवं विचारणे ॥ ११०० ॥ तथाक्षादिप्रमाणानां जडानां हीनताऽपि न ॥ अविद्यावद्विषयता चेयं दोषः क
 थं वद ॥ ११०१ ॥ अविद्यावद्विज्ञे ब्रह्म नान्यद्दृष्टपदादिकं ॥ महावाक्यान्यमानस्य न तद्विषयतेष्यते
 ॥ ११०२ ॥ अविद्यावद्विषयकं महावाक्यं हि केवलं ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य मानता केन हीयते ॥ ११०३ ॥
 क्लृप्तदोषाभावात् । कल्पकाभावेन कल्प्यदोषाभावाच्च । साधकमानस्य घटादिसाधकमानस्य । नाभूत् दोषो नाभूत् । एवं पूर्वो
 क्तरीत्या ॥ ११०० ॥ घटादिज्ञानानां भ्रमत्वाभावेन दोषत्वकल्पकाभावात् । अविद्याविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि दोषत्वकल्पकाभावाच्च
 दोषतेत्युक्तं । जडे तदंगीकाराच्च न दोषतेत्याह ॥ तथेति ॥ ११०१ ॥ एतदेव विशदयति ॥ अविद्येति ॥ तद्विषयता अविद्यात्वघटित

विषयता ॥ ११०२ ॥ ११०३ ॥ अविद्यावत्पदेनाविद्योपादानकत्वग्रहेपिचमत्कारिदूषणांतरंचाह ॥ अविद्योपादानकत्वमिति ॥ सः अविद्योपादानत्वाख्यदोषः । तन्माने अज्ञानसाधकप्रमाणे ॥ ११०४ ॥ तत्रहेतुमाह ॥ नहीति ॥ स्वयमज्ञानं । स्वस्य अज्ञानस्य । आत्माश्रयप्रसंगादितिभावः । ह्यंतरंचाह ॥ अनादिरिति ॥ अज्ञानस्यानादित्वाङ्गीकारादितिभावः । तस्मात्

अविद्योपादानकत्वंयदितद्वत्त्वमीर्यते ॥ तदाऽज्ञानेसदोषोनतन्मानेहीनतापिन ॥ ११०४ ॥ नहिस्वयंस्वस्यहेतुरनादिश्चनहेतुमान् ॥ तस्मात्प्रामाणिकत्वेनस्यादज्ञानमबाधितं ॥ ११०५ ॥ नब्रह्मणीदमितिनुबाधेजीवेभवेद्धितत् ॥ अबाधितस्ययत्कार्यतच्चावश्यमबाधितं ॥ ११०६ ॥ अज्ञानोपादानतयाप्येवंसतिक्रिमाणं ॥ अज्ञानोपादानताच्चाध्यक्षेदोषस्तवैवहि ॥ किंकुभ कारशालाग्रेस्यादामघटतोभयं ॥ ११०७ ॥ अज्ञानेऽज्ञानत्वमेवयदिदोषोमतस्तव ॥ सदा सदोषविषयंतन्मानंतन्नसाधयेत् ॥ ११०८ ॥ ॥ ॥

अज्ञानेअज्ञानोपादानकत्वदोषाभावात् ॥ ११०५ ॥ तत् अज्ञानं । अबाधितस्य अज्ञानस्य । यत्कार्यं मुपादेयकार्यं । तत्जगत् ॥ ११०६ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ अज्ञानेति ॥ अपरोक्षवृत्तेरज्ञाननाशकत्वादितिभावः । एवंसति अज्ञानस्यप्रामाणिकत्वेसति । किं दूषणं । प्रामाणिकोपादानकार्यस्यापिप्रामाणिकत्वस्यैवापातादितिभावः ॥ ११०७ ॥ सदोषविषयं अज्ञानत्वाख्यदोषेणस

हितः । स एव अज्ञानाख्य एव विषयो यस्य तत्तथोक्तं । तन्मानं अज्ञानप्रमाणं । तत् अज्ञानं ॥ ११०८ ॥ एवं च दुष्टप्रमाणबोधितज्ञानस्य शुक्तिरजतवदभावेऽज्ञानमयतावादः अज्ञानोपादानकत्ववादः ॥ ११०९ ॥ दोषीभूतकाचनिष्ठकाचत्वस्य काचो दोषत्वादर्शनाच्चा एवैक्यत्वमेव दोष इति ऐक्यप्रमाणमप्यप्रमाणं स्यादित्याह ॥ अनादीति ॥ न चेत् अज्ञानत्वस्य दोषत्वाभावो न चेत् । अज्ञानेऽज्ञानत्वमेव दोषश्चेदिति यावत् । दुष्टसंसर्गात् दुष्टक्याख्यविषयसंसर्गात् । मानेषु ऐक्यप्रमाणेषु ॥ १११० ॥

एवं च मृण्मये बाह्यप्रत्यक्षविषये घटे ॥ अज्ञानमयतावादो युक्त्यज्ञानात्परंतव ॥ ११०९ ॥ अनाद्यज्ञानपिहितमैक्यमैक्यत्वतो न चेत् ॥ दुष्टस्यादुष्टसंसर्गान्मानेषु स्यादमानता ॥ १११० ॥ अतोतिदूरतासौक्ष्म्यं व्यवधानादियुक्ता ॥ अर्थे दोषो भवेल्लोकसंमत्यानत्वलौकिकः ॥ ११११ ॥ तमसापिहितत्वं हि महान्दोषो घटादिषु ॥ तदैक्याध्यक्षविषये विषयविदो न गारुडं ॥ १११२ ॥ अयोग्यता महान्दोष इति शब्दस्यार्थसत्तांभतः ॥ तद्वत्त्वज्ञयोरैक्यं वाक्यार्थत्वेऽपि दोषवत् ॥ १११३ ॥

अतः अविद्यावत्त्वस्य केनापि प्रकारेण दोषत्वायोगात् ॥ ११११ ॥ किंचाविद्योपादानकत्वं न दोषः किं त्वविद्यावृत्तत्वमेव दोष इत्यत्र निदर्शनमाह ॥ तमसेति ॥ हीत्यनेन तमउपादानकत्वं न दोषः । खंडतमउपादानके स्थूलतमसि प्रमादर्शनादिति सूचयति । विषयविदोः दोषाख्यविषयविदोः ॥ १११२ ॥ प्रकारांतरेणापि जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकवाक्ये विषयदोषं वदन् करणदोषं च सूचयति ॥ अगो

ग्यतेति ॥ अयोग्यता परस्परविरुद्धत्वं । अयोग्यार्थकवाक्येऽप्ययोग्यतायां लोकेऽप्यवहारतः अयोग्यतापदेन वशब्दाख्यक
रणेऽपि दोषस्मृचितः । अर्थेऽयोग्यता शब्दस्यापि दोषइतियोजनया करणदोषोऽपि साक्षादेव वक्तव्यइति द्रष्टव्यं । दोषवत् अयो
ग्यताख्यदोषवत् ॥ १११३ ॥ तदर्थं अविद्यावत्पदार्थं । अन्यथीकृत्य प्रकारांतरणयोजयित्वा । तद्वचः गुरुवचः । भवद्भाष्य
पर्यालोचनयाप्यविद्यावद्विषयत्वमेव दोषः । नन्वविद्योपादानकत्वमिति भावः ॥ १११४ ॥ नचेत् यथास्थितवाक्यार्थो न चेत् ।
दुष्टाज्ञानजं दुष्टाज्ञानोपादानकं । अज्ञानोपादानकत्वाच्चरमज्ञानतत्करणमपि दुष्टस्यत् ॥ न च वाच्यं विषयस्यैवायं दोषो न ज्ञान

अविद्यावद्विषयतां दोषमाह गुरुस्तव ॥ तदर्थमन्यथीकृत्य न चार्थीकुरुतद्वचः ॥ १११४ ॥

नचेद्दुष्टाज्ञानजं तत्तत्त्वज्ञानं कथं शुभं ॥ तज्ज्ञानजनकं मानकं मानकं मानमभूद्रद ॥ १११५ ॥

तत्त्वार्थविषयत्वेन ज्ञानस्य शुभता यदि ॥ दुर्ज्ञानविषयत्वेन तस्यैवातत्त्वतानर्कि ॥ १११६ ॥

अर्थायाथार्थयाथार्थ्यज्ञानैकशरणेऽकिल ॥ ज्ञानस्यैव प्रदुष्टत्वेऽथमर्थस्य तत्त्वता ॥ १११७ ॥

स्येति । आवरकतया दोषत्वे तथैव तत् । उपादानतया दोषत्वे तु दुष्टोपादानत्वादेव विषयोऽपि दुष्टइत्युक्तं । एवं च दुष्टोपादान
कृतत्वज्ञानमपि कथं न दुष्टमिति भावः ॥ १११५ ॥ ननु ज्ञानस्य दुष्टत्वेऽपि विषयसौंदर्यादुष्टतति चेत् तर्हि विषयस्यादुष्टत्वेऽपि ज्ञान
दोषाद्दुष्टतैव किं न स्यादित्याह ॥ तत्त्वेति ॥ रागादिदोषकलिलमन उपादानकस्य दुष्टकरणजन्यस्य दुष्टज्ञानस्य विषयेऽपि श्रुतिरजते
अशुभत्वस्यैव दर्शनेनार्थप्रमाणीभूतज्ञानस्याशुभत्वेऽर्थाशुभत्वस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥ १११६ ॥ एतदेव दर्शयति ॥ अर्थेति

॥ १११७ ॥ तत्त्वसत्त्वात्तत्त्वस्य ऐक्यस्यसत्त्वात् । अज्ञानकार्यता ज्ञानेऽज्ञानोपादानता । मृत्त्वसत्त्वात् घटोपादानमृत्त्वसत्त्वात् । मृदुपादानकत्वादितियावत् । अज्ञानकार्यता केवलाज्ञानोपादानकंशुक्तिरजतमेवदुष्टदृष्टं । घटस्तुनतथा । मृदुपादानकत्वस्यापिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अतोघटोपितत्वमेव । तज्ज्ञानमपिऐक्यज्ञानवत्तत्त्वज्ञानमेव । अथवामृदुपादानकघटे अज्ञानोपादानकत्वस्यैवाभावात्घटज्ञानमपितत्त्वज्ञानमितिभावः ॥ १११८ ॥ किंचैक्यस्यतत्त्वतायांतद्वलात्तज्ज्ञानमप्यदुष्टंस्यात् । तदेवकुतः । प्रमाविषयत्वाच्चेत्कुतस्तज्ज्ञानस्यप्रमात्वं । तत्त्वज्ञानत्वाच्चेत् न । ऐक्यस्यतत्त्वतायांतज्ज्ञानस्यतत्त्वज्ञानत्वं

तत्त्वसत्त्वात्तवाज्ञानकार्यतादूषणंनचेत् ॥ मृत्त्वसत्त्वान्ममाज्ञानकार्यतापिनदूषणं ॥ १११८ ॥
 त्वन्मात्रसंगृहीतैक्येदोषघ्नीयदितत्त्वता ॥ सर्वोपकारकेसर्वदोषघ्नीकिञ्चलत्वता ॥ १११९ ॥

तस्मिंश्चसतितदेवज्ञानंप्रमास्यात् । प्रमाविषयत्वेनैवऐक्यस्यतत्त्वता अतोऽन्योन्याश्रयप्रसंगः । अदुष्टकरणजन्यत्वाच्चेत्तर्हितादृशघटज्ञानाद्धटोपिनकुतस्तत्वं । तस्यमृदुपादानकत्वमेवचकुतोऽनतत्वं । एवंचघटोनाज्ञानोपादानकः किंतुतत्प्रमाणीभूतप्रत्यक्षादीनांव्यावहारिकप्रमाणत्वकथनमेवाज्ञानोपादानकं । एतदेवाभिप्रेत्याह ॥ त्वन्मात्रेति ॥ दोषघ्नी ज्ञानगतदोषघ्नी । सर्वोपकारके घटादौजगति । सर्वदोषघ्नी अर्थकरणज्ञानेषुपरपरिकल्पितसर्वदोषघ्नी । तत्त्वतासाधकयुक्तेरुभयत्रसाम्यादितिभावः । तच्च प्रागस्माभिरैवाविवृतं । एतेनैतदपिसूचितं । घटादेरज्ञानोपादानकत्वेऐक्यस्यापिकुतोऽनतदुपादानकत्वं । अनादित्वादितिचेत् ।

भेदाभेदयोरुभयोरप्यनादित्वासंभवेनैकस्यसादित्वावश्यभावात् । तच्चण्डस्माकमनादयइतिवदतात्वयैवभेदस्यानादिपट्टेसंगृहीतत्वेनैक्यएववक्तुमुचितं । अन्यथानुपपत्तेरभावादैक्येनतदंगीक्रियतेचेत् । घटादावपिततएवनतदंगीक्रियतां । अतोऽप्येक्यघटयोस्साम्यमेवेति ॥ १११९ ॥ इह ऐक्यज्ञाने । अन्यत्र घटादौ । तत्तस्मात् । एवंचात्राप्युभयतः पाशरज्जुद्रव्यं परस्येत्याहोत्तरश्लोकद्वयेन ॥ ११२० ॥ मतं ऐक्यमतं । ऐक्यज्ञानस्याप्यज्ञानजन्यतयादुष्टत्वेनैक्यसाधकत्वायोगादितिभावः । उत्तरार्धे

अथेहाज्ञानकार्यत्वं यदि दोषायनेष्यते ॥ कुतो न्यत्र सदोषस्यात्तद्दृश्यं भाष्यमेवते ॥ ११२० ॥

अज्ञानजत्वं दोषश्चेद्भूतमेवमतंतव ॥ नाज्ञानजत्वं दोषश्चेद्भूतमेवमतंतव ॥ ११२१ ॥ भाष्यस्यान्यार्थकथनं हतैक्यंतवकृतंति ॥ यथास्थितार्थवार्ताचहंतैक्यंतवकृतंति ॥ ११२२ ॥ अन्यथा चित्तितंतकार्यैर्देवेनकृतमन्यथा ॥ सर्वार्थान्मंसिजिहीषोस्तेमहानर्थोगमत्क्षयं ॥ ११२३ ॥ ॥

तवमतं घटादिग्राहकप्रत्यक्षादीनांव्यावहारिकप्रमाणत्वमतं । तेषामपिनिर्दुष्टार्थग्राहित्वात् ॥ ११२१ ॥ भाष्यस्य अविद्यावद्विषयकाणीतिभाष्यस्य अन्यार्थकथनं यथाश्रुतार्थपरित्यागेनाविद्योपादानकत्वार्थकथनं । ऐक्यंजीवब्रह्मैक्यं । जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकभाष्यस्यापिमलैक्यविषयतयायोजयितुंशक्यत्वात् । उत्तरार्धेऽप्यैक्यप्रमाणस्याप्यविद्यावृत्तैक्यविषयत्वेनाविद्यावद्विषयतया मुख्यप्रमाणत्वाभावात् ॥ ११२२ ॥ लौकिकाभाणकेनापिपरिहसति ॥ अन्यथेति ॥ अर्थः ऐक्यरूपार्थः ॥ ११२३ ॥ ना

स्माकमयं दोष इत्याह ॥ अनादेरिति ॥ अनादौ सार्वजनीने च जीवेश्वरभेदे त्वदुक्त दोषद्वयस्याप्यभावादिति भावः । मानं भेदप्रमाणं । हीनं अविद्यावद्विषयत्वेन हीनं । मानः अहंकारः । अविद्यावद्विषयत्वेन स्वाभिमतैक्यस्यैव खंडनादिति भावः । मानं त्वदभि-
लषितमहावाक्यं । तामसब्रह्मगोचरं अज्ञानावृतब्रह्मगोचरं । अविद्यावद्विषयत्वस्य तत्रैव विद्यमानत्वात् ॥ ११२४ ॥ अविद्योपा-

अनादेर्जीवभेदादेर्मानेर्भिनिकथंचन ॥ मानं हीनं चिकीर्षोस्तेमानो हीनो भवेद्भुवं ॥ मानं वा तस्य ही-
नं स्यात्तामसब्रह्मगोचरं ॥ ११२४ ॥ जीवेशभेदे चाज्ञाने बाधेनादावसंभवात् ॥ मृदाद्युपादान-
केषु घटादिष्वप्यसंभवात् ॥ ११२५ ॥ बाधासंभवतः कल्पकाभावेनाप्यसंभवात् ॥ ब्रह्मज्ञा-
नस्य हीनत्वापातादज्ञानजस्यते ॥ ११२६ ॥ दोषजन्यासु धीष्वेवाप्रामाण्यस्य प्रदर्शनात् ॥
तमोऽवयवजन्येषु तमस्सु तददर्शनात् ॥ प्रामाण्यान्नुभवाच्चैव तमोनीलिमिचाखिलैः ॥ ११२७ ॥
अज्ञानोपादानकत्वमप्यर्थेन कृन्नतत् ॥ अविद्यावद्विषयताकथं दोषो भवेद्भद ॥ ११२८ ॥ ॥

दानकत्वस्यादोषत्वे प्रागुक्त्युक्तीरभिनवयुक्तीश्च बुद्धावारोहाय संगृह्याह ॥ जीवेशभेद इति ॥ बाधासंभवतः पदार्थानां सत्यत्वे-
सिद्धे अज्ञानोपादानकत्वस्य मिथ्यात्वानापादकत्वेनाकिंचित्करत्वादोषत्वमेवेति भावेन सोपि संगृहीतः । कल्पकाभावेन अज्ञानोपा-
दानकत्वकल्पकप्रमाणाभावेन । दोषजन्यासु काचादिदोषजन्यासु । इतोऽप्यज्ञानोपादानकत्वं न दोष इति भावः । तददर्शनात्

अप्रामाणिकत्वादर्शनात् । एतदुभयनिर्देशनेनापि अज्ञानोपादानकत्वनदोषइति भावः । वक्ष्यमाणमेवेदंप्रागस्माभिः किंचित्प्रस्ता-
वितमिति द्रष्टव्यं । तत्तस्मात्तत्कथुक्तिजालात् ॥ ११२५ ॥ ११२६ ॥ ११२७ ॥ ११२८ ॥ कं अनुभवं । एकस्याज्ञाननाश-
कत्वादपरस्तन्नाशोत्तरकालीनत्वाच्चाज्ञानमेव न तयोर्दोषः । अज्ञानोपादानकत्वं तु सुतरानदोषइति भावः ॥ ११२९ ॥ ११३० ॥

यद्वृत्तौ तन्निवृत्तिस्तेतन्नाशोत्तरवर्तिनी ॥ यतश्च दृक्ततश्चैष दोषः कदूषयेद्ब्रह्म ॥ ११२९ ॥
अज्ञानदोषतावादस्तद्वत्त्वेदायधीमतां ॥ यतः केनाप्युपायेन जगज्ज्ञाने न हीनता ॥ ११३० ॥
पश्य प्रामाणिकत्वाख्ये हेतोर्नृपशिखामणेः ॥ तर्कमंत्रिबलादेव प्रत्यर्थिमुखमोटनं ॥ ११३१ ॥
यतोऽज्ञानस्यैव दोषा ज्ञान्मदोषो न वस्तुनः ॥ तमसो नीलिमायस्मात्तमस्यैव प्रमीयते ॥ ११३२ ॥
दोषेणापि हितत्वं तु स्यादर्थस्यापि दूषणं ॥ तमोवृत्तघटादीनां यतो न स्फुटमीक्षणं ॥ ११३३ ॥

॥ ११३१ ॥ अज्ञानोपादानकत्वमनुभवेन दोषः । किंतु जायमानकार्यस्य तामसत्वापादकतया तज्ज्ञानमन्येव दोषः । अज्ञानावृत्तत्वं
तु प्रतिबंधकतयाऽनुभवेऽपि दोषइति सदृष्टांतमुपपादयति ॥ यत इति ॥ दोषात् तमोरूपत्वदोषात् । जन्मदोषः जायमानकार्यज-
न्मनिहीनतेत्यर्थः । तमस्यैव तमसि सत्येव । अज्ञानमज्ञानोपादानककार्यानुभवेन दोषइत्यत्रेदं निर्दिशते ॥ ११३२ ॥ दोषेण दोषरूपे

ण । ज्ञानप्रतिबंधकवस्तुनेत्यर्थः । अत्रापि दृष्टान्तमाह ॥ तमइति ॥ ११३३ ॥ द्वेधेत्युक्तप्रकारद्वयं दर्शयति ॥ यदिति ॥ यस्मादित्यर्थः । तद्धीः ऐक्यधीः । तवमते ॥ ११३४ ॥ ११३५ ॥ ११३६ ॥ अयं अविद्यावद्विषयत्वस्यैव दोषत्ववदन् ॥ ११३७ ॥

अतस्तवैक्यधीरेव द्वेधाप्यासीद्विविभ्रमः ॥ यदैक्यावृत्तिरज्ञानं तद्धीश्चाज्ञानजातव ॥ ११३४ ॥
 अनावृतंतु तमसा तवाज्ञानेन चाखिलं ॥ जडजगज्जडैर्मानैरज्ञानानां अयैरशुभैः ॥ दृश्यमा
 नं कथंचस्यादप्राप्ताणि कमुच्यतां ॥ ११३५ ॥ किंचाज्ञानस्य सत्यत्वे तदुपादानं कजगत् ॥ सत्य
 भवेति मानानां मानता हीनता कुतः ॥ ११३६ ॥ अतो मानां तरेणादौ मिथ्यात्वमखिलस्य च ॥
 वक्तव्यमासीत्तेनायं त्यक्तव्यो भाष्यकृत्तदा ॥ ११३७ ॥ यो विद्यावद्विषयतां व्यर्थमादत्तमत्त
 वत् ॥ अन्योन्याश्रयदोषं च यो सौ भूषाममन्यत ॥ ११३८ ॥ मिथ्यात्वे जगतस्सिद्धे मानानां ही
 नता भवेत् ॥ विरोधिमानहैन्ये च मिथ्यात्वं जगतो यतः ॥ ११३९ ॥ अतः प्राप्ताणि कत्वा ख्यहे
 तुर्विजयतेतरां ॥ परन्यायेनैव परं यो हतिस्मरणं कणे ॥ ११४० ॥ ॥

तदेव दर्शयति ॥ यइति ॥ व्यर्थमिति क्रियाविशेषणं । सर्वमिथ्यात्वसाधकप्रमाणान्तरं विना स्वस्यैव मिथ्यात्वात्सांपादकत्वादिति भा
 वः ॥ ११३८ ॥ ११३९ ॥ अतः स्वविषयमिथ्यात्वेनैव प्रमाणानामप्राप्त्यसाधनेऽन्योन्याश्रयात् । परन्यायेन परोदीरितानि

द्यावद्विषयकत्वाख्यन्यायेन । परं ऐक्यवादिनं । रणांक्रमेण वादयुद्धांक्रमेण । स्वोपरिपतदायुधपरस्वोपरिपातयन्मदोत्रनिदर्शनमिति सूचनाय रणांक्रम इत्युक्तं ॥ ११४० ॥ सत्त्वसत्यत्वं जीवेश्वरभेदसत्यत्वे सार्वज्ञादिभगवद्धर्मसत्यत्वे विश्वसत्यत्वे चायमेव हेतुः प्रयोक्तुं शक्यत इति भावः । उपासनार्थभेदस्य भगवद्धर्माणां च श्रुत्यैव समर्थतत्त्वस्य परेणाप्यङ्गीकारात् नानाविहेतोरसिद्धिः ॥ ११४१ ॥ प्रागनुकूलतर्काऽऽत्माः । इदानीं विषये बाधकतर्कचाह ॥ यदीति ॥ ततः जगतः । तत्र निदर्शनमाह ॥ मरीचिकेति ॥

भेदशर्धर्मविश्वाख्यत्रिलोकी सत्त्वरक्षणे ॥ प्रामाणिकत्वहेतुस्तज्ज्ञं भारिरिव जृम्भते ॥ ११४१ ॥
यदि मिथ्या जगत्सर्वकथमर्थक्रियाततः ॥ मरीचिकाजलैः किं स्याद्भावतस्तद्विमोचनं ॥ ११४२ ॥
जलस्य मुख्यकार्यं हि पिपासाशमनं विदुः ॥ मरीचिकाजले कापिकदापि न कुतोऽस्ति तत् ॥ ११४३ ॥
अतस्तत्त्वयापि वक्तव्यं मिथ्यात्वादेव केवलं ॥ नाभूदिति तदासिद्धं तवापि च ममापि च ॥ मि
थ्याभूतं स्वक्रियायामशक्तमिति सुस्फुटं ॥ ११४४ ॥ प्रातिभासिकतैवार्थक्रियाया घातिकाय
दि ॥ प्रातिभासशरीरत्वं तन्मात्राकारताथवा ॥ ११४५ ॥

भ्रांतिकार्यप्रवृत्त्यादिसद्भावेपि मिथ्यात्वप्रयुक्तार्थकार्याभावसूचनाय तद्विमोचनमित्युक्तं । अनेन यदि जगन्मिथ्या स्यात् तदाऽर्थक्रियाकारि न स्यात् । यथा मरीचिकाजलं । भवति चार्थक्रियाकारि तस्मान्न मिथ्येति मिथ्यात्वे बाधकस्तर्क उक्त इति ज्ञातव्यं ॥ ११४२ ॥
॥ ११४३ ॥ ११४४ ॥ शंक्ते ॥ प्रातिभासिकत्वेन मिथ्यात्वं व्यावर्तयति । प्रातिभासिकत्वमेवार्थक्रियाऽभा

वेप्रयोजकं । ननुमिथ्यात्वमात्रं । अतोप्रयोजकस्तर्कइतिशंकाभिप्रायः । विकल्पदूषयति ॥ प्रतिभासेति ॥ प्रतिभासयोग्यत्वं प्रतिभाससममयवर्तित्वंचघटादौसुखादौचगतत्वात्अर्थक्रियाघटनोपयोगित्वाच्चनपरेणवक्तुमुचितं । अतस्त्रैधैवविकल्पःकृतः । प्रतिभासशरीरत्वं प्रतिभासात्मकत्वमित्यर्थः । प्रसिद्धशरीरस्यरज्ज्तादावप्रस्तुतत्वेनस्वरूपस्यैवशरीरपदवाच्यत्वादित्यर्थः । तन्मात्राकारता प्रतिभासमात्राकारता । प्रतिभासएवाकारइवाकारोनतोन्यस्स्वाकारोस्तीतिभावः । स्वार्थक्रियादृष्टः स्वकार्यप्रवृत्त्यादिदर्शनात् । तद्रूपत्वेऽर्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वस्यादेवेतिभावः । विज्ञानवादिमतप्रवेशश्चैत्यपिद्रष्टव्यं । ज्ञानात्स्वार्थक्रिया

इदानींबाध्यतावास्याच्चत्रनाद्योर्थघातकः ॥ ज्ञानात्स्वार्थक्रियादृष्टेर्द्वितीयेप्यर्थएवहि ॥ ११४६ ॥

न्यावच्योमात्रशब्देनतर्थाभावलक्षणं ॥ मिथ्यात्वमेवकार्यस्यविधातकमभूद्वलात् ॥ ११४७ ॥

तृतीयेप्येवमेवासीद्यन्मिथ्यात्वंहिबाध्यता ॥ मरीचिकाजलंतस्मान्मिथ्यात्वादेवनार्थकृत्

॥ ११४८ ॥ सत्यंजलंचार्थकारिततस्सत्यमभूजगत् ॥ अर्थक्रियायायोग्यत्वाद्वातिरेकान्मृषार्थवत् ॥ ११४९ ॥

दृष्टेरित्यनेनशकैवेयंनघटतइत्यपिसूचितं । अर्थज्ञानयोरुभयोरप्यध्यासवादिनःपरस्यमतेप्रातिभासिकस्यज्ञानस्यैवस्वार्थक्रियाकारित्वदृष्टेःप्रातिभासिकत्वमर्थक्रियाऽभावेप्रयोजकमितिपक्षस्यभग्नत्वादितिदूषणस्याप्यनैनैवसूचितत्वात् । विस्तरस्तूपन्यासरत्नमालयांद्रष्टव्यः ॥ ११४५ ॥ ११४६ ॥ ११४७ ॥ तस्मा दुक्तविकल्पपर्यालोचनयाप्रातिभासिकत्वस्यापिमिथ्यात्वएवपर्यवसानात् ॥ ११४८ ॥ तर्कोत्थापितमनुमानंचदर्शयति ॥ ततइति ॥ सदाऽर्थक्रियायाघटादावप्यभावाद्योग्यत्वादित्युक्तं ॥ ११४९ ॥

अर्थक्रियाकारित्वसत्यत्वयोर्व्याप्तिमनुभवारूढां कुर्वन् द्रव्यति ॥ किंचेति ॥ साअर्थक्रिया । तेनकारणेन । इदं वक्ष्यमाणप्रमेये । व्यावहारिकसत्त्वेप्राप्तिभासिकसत्त्वादाधिक्यस्यपरेणाप्यङ्गीकारात् आवयोरित्युक्तं ॥ ११५० ॥ अन्यच्चेत् ब्रह्मप्रमान्याबाध्यत्वे सतिब्रह्मप्रमाबाध्यत्वव्यावहारिकत्वंचेत् ॥ ११५१ ॥ असतः शशशृङ्गादः शुक्तिरजतादेश्च । त्रिकालासत्यता व्यावहारिक सत्यत्वलक्षणेब्रह्मप्रमाबाध्यपदेनोक्ता । अविद्यमानरजतादावदृष्टकार्यकथंजगतीतिपृष्टे व्यावहारिकसत्यत्वादितिपदताकालत्रये

किंचनार्थक्रियातोपिप्राप्तिभासिकसत्यतः ॥ सत्येजलेस्तिस्मास्पष्टेनेदं सिद्धमावयोः ॥ सत्यताभ्यधिकायत्रतच्छक्तंनावरंत्विति ॥ ११५० ॥ आधिक्यंयद्यबाध्यत्वंसिद्धमसमीहितं ॥ अन्यच्चेन्नाममात्रं तत्रिकालासत्त्वसाम्यतः ॥ ११५१ ॥ असतोसिद्धकार्यस्यसाधकत्वेप्रयोजिका ॥ त्रिकालासत्यतास्यात्किंवाच्यान्यासत्यतैवहि ॥ साचाबाध्यत्वरूपैवतस्मादन्यन्नविद्यते ॥ ११५२ ॥ ॥

प्यविद्यमानत्वमेवोक्तंस्यात् । तस्यचात्यतासंबद्धत्वात्किमित्याक्षेपः । ब्रह्मप्रमान्याबाध्यत्वेनविशेषणं तु परमतेक्रियावैशशून्यब्रह्मणिशशविषाणेचगतत्वाच्छुक्तिरजतादावदृष्टकार्यकारित्वेमुतरामनुपयुक्तमेव । किंचब्रह्मणोजगदारोपाधिष्ठानत्वेनदत्तमपीदंविशेषणमधिष्ठानान्यप्रमाऽबाध्यत्वेपर्यवसितंस्यात् । तच्चपुनश्शुक्तिरजतादावपिसमानमेवेतिनार्थक्रियाकारित्वेप्रयोजकं । नहिकोपिशूद्रांतरमभोजयन्निमंशूद्रंकिमितिभोजयसीतिपृष्टेलीलयाधृतकठमूत्रशूद्रत्वादितिप्रतिब्रूते । विप्रपरिहासकशूद्रत्वेनास्यसुतराम

भोज्यत्वात् । किंतु शूद्रमभोजयन्वदुमिमं किमिति भोजयसीति पृष्ठब्राह्मणत्वादित्येव प्रेक्षावान्प्रतिवक्ति । एवमिहापि असत्यांतराद जातकार्यकथमस्माज्जायत इति पृष्ठे स्वभावतस्तत्सत्यत्वादित्येव वदन्मुधीः । इदानीमबाध्यत्वेन चिरकालं सत्यशब्दवाच्यत्वे सति त्रिका लाविद्यमानत्वादिति वचनं तु बाधएव पर्यवसाना न्नप्रकृतोपयोगि । असंजातबाधभ्रमस्यापि संभवात्तवोक्तसत्यपदस्याप्युभयत्र साम्येन शब्दमात्रादपि नैवलक्षण्यं । अन्या असत्त्वप्रवेशरहिता सत्यैतववाच्येति संबंधः । सा असत्त्वप्रवेशरहितसत्यता ॥ ११५२ ॥ इदानीमबाध्यत्वे सति कालांतरबाध्यत्वरूपव्यावहारिकसत्यत्वस्यार्थक्रियायां प्रयोजकता तद्व्रीत्येव न घटत इत्याह ॥ न भोनैल्यमि

न भोनैल्यंतवमते देहात्मैक्यंच केवलं ॥ बाध्यते चरमज्ञाने साध्यते तावतापि किं ॥ ११५३ ॥

तत्रार्थकार्यं तन्निष्ठतारादेर्नैल्यमेव च ॥ चिन्वंच देहे बाधोसौ दूरस्थोऽपि हि वारयेत् ॥ ११५४ ॥

ति ॥ ११५३ ॥ न केवलं कालांतरबाध्यस्यार्थक्रियानुपयोगित्वमात्रं दृष्टं । किंतु तद्भातकत्वमेव दृष्टमित्याह ॥ तत्र न भोनैल्ये देहात्मैक्ये च अर्थकार्यं अर्थस्य न भोनैल्यस्य देहात्मैक्यस्य च कार्यं । तन्निष्ठतारादेर्न भो निष्ठतारादेर्नैल्यं देहे चित्त्वं च । दूरस्थोऽप्यसौ चरमज्ञानेन क्रियमाणबाधः वारयेद्धीति संबंधः । सत्यनीलद्रव्यसंयोगतन्मध्यपतितमण्यादेरपि नैल्यं दृष्टं । मृच्छट्योरैक्ये मृच्छिष्ठमृत्त्वमपि घटदृष्टं । तथान भोनैल्ये न तारादेर्नैल्यं आत्मगतचित्त्वेन देहस्यापि चित्त्वं कुतोन जायते । कालांतरबाधेनास्ति त्वाख्य बाधेनैव तित्वयैव वक्तव्यं । एवं च सति तादृशबाधबाध्यघटादेरप्यर्थक्रियाप्रतिघातस्तादृशबाधेनैव कुतोन जायते । तस्मात्सर्वथाऽ

बाध्यत्वमेवार्थक्रियायांप्रयोजकं । अतोप्रतिहेतवहेतुसाध्ययोरापाद्यापादकयोश्चानुमानतर्कचव्याप्तिरितिभावः ॥ ११५४ ॥ प्रका-
रान्तरणापिहेतुसाध्योर्व्याप्तिमनुभावयति ॥ बाध्यतइति ॥ तज्ज्ञानं रूप्यज्ञानं । अतोरूप्यमेवमिथ्या नतुतज्ज्ञानमितिभावः
॥ ११५५ ॥ ततः अबाध्यत्वात् ॥ ११५६ ॥ प्रवृत्त्या ज्ञानेसतिभयकंपादेःप्रवृत्त्या । तदभावोनिवृत्त्याच । तौ अन्वयव्यति

बाध्यतेऽनुक्तिरूप्यादितज्ज्ञानंतुनबाध्यते ॥ यतोरूप्यंनैतिबाधोनतुज्ञानंचनेत्यपि ॥ ११५७ ॥
ज्ञानकार्यप्रवृत्त्यादिततस्तत्रापिजायते ॥ तस्मादबाध्यतैवार्थक्रियायामुपयुज्यते ॥ ११५८ ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यांकार्यकार्यव्यवस्थितिः॥ प्रवृत्त्याचनिवृत्त्याचतौज्ञानस्यैवकेवलं॥११५९॥
उदाहरणमेतस्यकृष्णकाव्येप्रदृश्यतां ॥ पुनरुक्तेर्विस्तृतेऽश्रयान्नोहापिलिख्यते ॥ ११६० ॥
दुराग्रहगृहीतोयुक्तियुक्तनपोषयेत् ॥ सदूषयेन्निजंश्चाध्यदोषज्ञत्वनंसंशयः ॥ ११६१ ॥
इदानींबाधबोधोस्तिनास्त्यन्यस्यकिलाधुना ॥ किमनेनविशेषणप्रकृतानुपयोगिना ॥ ११६२ ॥
गृहेमृतस्यमरणमुरस्ताडनकारिभिः ॥ आधोष्यतेगुहामध्येमृतस्यतुक्तयापिन ॥ ११६३ ॥

रेकौ ॥ ११५७ ॥ कृष्णकाव्ये रुग्मिणीशविजये । यमकरूपत्वान्नास्माभिलिखितं । सुप्तपुरुषोपरिसर्पगमनेपिज्ञानाभावेभयादे-
र्निवृत्तिः रज्जुसर्पादिस्थलेसर्पाभावेपिज्ञानसद्भावात्प्रवृत्तिरितितत्रत्यश्लोकस्यफलितोर्थः ॥ ११५८ ॥ ११५९ ॥ बाध्यत्वसाम्येइदानीं

तद्वोधतदबोधाभ्यांनकोपिविशेषइत्यत्रदृष्टांतमाह ॥ इदानीमिति ॥ ११६० ॥ ११६१ ॥ अयं मिदानीमाधोषित
मरणः । सः अनाधोषितमरणः । सिद्धयेकार्यसिद्धये ॥ ११६२ ॥ ११६३ ॥ छादनं असत्त्वस्याच्छादनं ॥ ११६४ ॥ नाममा
त्रमहातरुः मात्रपदेनफलपुष्पादिकंव्यवच्छिनत्ति । महातरुरितिकंकटकितगुल्मविशेषस्यनाम । यथासतूष्णींमहातरुरित्युच्यते ।

अयंनकार्यकर्ताचेत्सकिंकर्ताभविष्यति ॥ अतोहिमरणादन्यज्जीवनंसिद्धयेभवेत् ॥ ११६२ ॥ अस
त्त्वंमरणप्रायंसत्त्वमेवहिजीवनं ॥ तस्मादर्थक्रियासिद्धयैसत्त्वंवाच्यमबाधितं ॥ ११६३ ॥ व्यावहारिकस
त्त्वंचसन्नाच्छादनंपरं ॥ अमंगलस्यवारस्ययथाभंगलवारता ॥ ११६४ ॥ किंवांछितफलंदद्यान्नाम
मात्रमहातरुः ॥ त्रिकालेष्वपिसत्त्वस्याभावेनह्युभयंसमं ॥ ११६५ ॥ व्यावहारिकताबाधेत्वसत्त्वा
परनामिका ॥ बाधाभावेतुसत्त्वैवनास्मत्पक्षविराधिनी ॥ ११६६ ॥ अतस्ततोप्यन्यदेवसत्त्वंहेतुत्व
सिद्धये ॥ वाच्यंसाचाबाध्यतैवसत्रैविध्यंहितेमते ॥ ११६७ ॥ ध्वंस्तेघदेध्वंसएवकार्यकर्तृत्वघातकः ॥
ध्वंसोनामोत्तरासत्त्वंतच्चयर्थघातकं ॥ त्रिकालेष्वसत्सर्हिर्कर्तृताकथमुच्यतां ॥ ११६८ ॥ ॥

तथाकालत्रयेप्यसत्त्वरूपव्यावहारिकसत्त्वमपीतिभावः ॥ ११६५ ॥ एतदेवदर्शयति ॥ व्यावहारिकतेति ॥ बाधे बाधेमति
॥ ११६६ ॥ ततः व्यावहारिकसत्त्वात् ॥ ११६७ ॥ त्रिकालासतःकारणत्वाभावेकमुल्यमाह ॥ ध्वंस्तइति ॥ कार्यं जलाहार

णादि । तत् उत्तरासत्त्वं ॥ ११६८ ॥ मानबाहुल्याबाहुल्याभ्यां मानं बाधसकालपरिमाणं । तत्तस्मात् । बलात् अर्थक्रिया कारित्वबलात् ॥ ११६९ ॥ ११७० ॥ ११७१ ॥ अतः सत्त्वस्यैवकर्तृत्वप्रयोजकत्वात् । तत् कर्तृत्वप्रयोजकसत्त्वसहितं ॥ ११७२ ॥ अर्थांतरे शुभाशुभरूपक्रियाराहित्ये । अर्थस्यलोभहेतुत्वदर्शनाल्लुब्धेत्युक्तं । श्रुते स्मद्दंसर्वमसृजेतितिश्रुतः । श्रुतदानीं बाधिताद्रूप्यात्किं कालांतर बाधिते ॥ अल्पापिकटकाद्यर्थयोग्यतास्ति विचार्यतां ॥ अतो (दिनानां) हि मानबाहुल्याबाहुल्याभ्यां न किंचन ॥ ११६९ ॥ अबाधिताद्भवेत्कार्य बाधितेतु न तद्भवेत् ॥ इत्येव वाच्यं भवता तद्बलात्सत्यता भवेत् ॥ ११७० ॥ उक्तश्रुतिबलात्सूत्रबलाद्युक्तिबलादपि ॥ अर्थ क्रियायोग्यभावादप्यबाध्यमभूजगत् ॥ ११७१ ॥ अतस्तद्ब्रह्मनः कर्तृत्ववापि ब्रह्मकर्तृतां ॥ न सत्यता विधदयेन्निष्क्रियत्वश्रुतिः परं ॥ ११७२ ॥ सा चेदर्थो तरेल्लुब्धा ब्रह्म कर्तृ श्रुतेर्बलात् ॥ तस्मादर्थक्रियायोग्यं ब्रह्मस्याङ्घ्रिनिदर्शनं ॥ ११७३ ॥ अर्थक्रियायोग्यता च सत्त्वेनैवावसीयते ॥ हेतुता पूर्व भावित्वं तत्सत्ता पर नामकं ॥ ११७४ ॥ कुणपस्य प्रवृत्तिर्न स जीवस्तु प्रवर्तते ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रासाचित्वे बहेतुता ॥ ११७५ ॥ तेर्बलादिति वदता अर्थात् श्रुत्योः परस्परविरोधेनाप्रामाण्यस्यात् । अतस्मावकाशाया अर्थो तरेनयनमेव न्याय्यमिति सूचितं । अथ वा आश्रयत्वविषयत्वयोगिनी निविशेषाच्चित्तेरेव केवलमिति ब्रह्मचिन्मात्रस्याधिकरणकारकत्वप्रतिपादकत्वद्वयचनन्यायबलात् श्रुतेः श्रुतं कर्तृ कारकमित्यर्थः ॥ ११७३ ॥ तत्पूर्वभावित्वं ॥ ११७४ ॥ प्रकारांतरेणापिशुद्धचित्तएवार्थक्रियाकारित्वसाधयति ॥ कुण

पस्येति ॥ ११७५ ॥ अन्यस्य पदार्थांतरस्य प्रवर्तकंचन । ततएव जडत्वादेव । अतः जडस्यस्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तौ चाहेतुत्वात् ।
 एवंचदेहद्रियादिसकलजडस्यस्वप्रवृत्तौ जीवप्रवृत्तौ चाहेतुत्वाज्जडामिश्रजीवचैतन्यमेवास्याप्रवर्तकमिति भावः ॥ ११७६ ॥ ११७७ ॥
 युत्तयंतरमप्याह ॥ अज्ञानस्येति ॥ देहद्रियादेः प्रवर्तकत्वे एवमेवात्माश्रयोपि द्रष्टव्यः । यद्यपि जडत्वहेतुना ज्ञानमपि निरस्तं ।
 तथाप्यज्ञानविशिष्टस्यैव चैतन्यस्य कर्तृत्वमिति परस्य दुराग्रहं मोचयितुं तदपि पृथगेव दूषितं । तत्प्रवर्तकं अज्ञानप्रवर्तकं ॥ ११७८ ॥
 करणादिसहायस्य हेतुत्वं यदिकिततः ॥ सर्वचावच्छेदकं ते जडत्वाद्वा प्रवृत्तिमत् ॥ ११७९ ॥ प्रवर्तकंचना
 न्यस्य ततएव घटादिवत् ॥ अतो जडप्रेरकोऽसौ स्वयमेव हिचेतनः ॥ ११८० ॥ अज्ञानस्य प्रेरकत्वं नाज्ञा
 नस्य सहायतः ॥ आत्माश्रयप्रसंगेन सन्मात्रं तत्प्रवर्तकं ॥ ११८१ ॥ प्रेरकत्वं हि चिन्मात्रे तज्जडस्य
 स्तिनक्वचित् ॥ अतः केवलचिन्मात्रे कर्तृताऽऽवश्यकीविदां ॥ अतश्चेतनमात्रस्य हेतुता सर्वसंभता
 ॥ ११८२ ॥ विशिष्टस्यापि हेतुत्वविशेष्ये हेतुतानां किं ॥ न हि द्विनिष्ठधर्मोयमिति साधितमेव हि ॥ ११८३ ॥
 अतो विशेष्यभागोयस्स एव स्यान्निर्दर्शनं ॥ स तु सत्यस्तवमते सर्वबाधेऽप्यबाधनात् ॥ ११८४ ॥ ॥

निरवकाशयुक्तिं चाह ॥ प्रेरकत्वमिति ॥ हीत्यनेन चेतनधर्मस्य प्रेरकत्वस्य चेतनसहायतया परेणाङ्गीकृतदेहाज्ञानादावपि परप्रक्रियैव
 वा भावं सूचयति । तत् प्रेरकत्वं जडस्य क्वचिदपि नास्तीति संबन्धः । अतः जडे प्रेरकत्वस्य केनाप्यव्यवहारात् । कर्तृता प्रेरण कर्तृता ।
 अतः प्रेरणकर्तृत्वात् । हेतुता व्यापारांतरेपि हेतुता ॥ ११८५ ॥ साधितं शुद्धिसौरभे ॥ ११८६ ॥ अनामरूपतद्ब्रह्मैत्यनेन

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिद्धती । अनामरूपात्मनिरूपनामनीविधित्समानो नुससारशास्तिद्विदिभाग
वतश्श्लोकं संगृह्णाति । अनामरूपात्मनि नामरूपरहितसर्वाधारभूते स्वस्वरूपे रूपनामनी रूपात्मकनामात्मकप्रपञ्चौ विधित्समानः
स भगवानित्युक्त्या ब्रह्मण एव नामरूपात्मकजडामिश्रत्वस्यापिलाभात् अनामरूपं तद्ब्रह्मेत्युक्तं ॥ ११८२ ॥ श्लोकस्य फलितमाह ॥

अनामरूपं तद्ब्रह्म मायाया इशास्ति कृतपुरा ॥ मायामनुससारेति श्रीमद्भागवते स्फुटं ॥ ११८२ ॥
अनामरूपे निर्मये शुद्धे ब्रह्मणि केवलं ॥ मायाप्रवृत्तिहेतुत्वप्रोक्तेस्तन्मूलकारणं ॥ ११८३ ॥
दृष्टांतीकृत्य तद्ब्रह्म विश्वस्य परमार्थतां ॥ अर्थक्रियाहेतुताख्यहेतुना स्यादिति स्थितं ॥ ११८४ ॥
निमित्तमात्रं तत्रात्मानिर्गुणः पुरुषः परः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं यत्र भ्रमति लोहवत् ॥ ११८५ ॥
इति भागवते साक्षाद्भिर्गुणस्य निमित्तता ॥ यत्प्रोक्ता तत्सदेवार्थक्रियाकारिनसंशयः ॥ ११८६ ॥
अर्थक्रियानिमित्तत्वाज्जगतः परमार्थता ॥ निर्गुणब्रह्मदृष्टांतात्सिद्ध्यतीत्यतिमंगलं ॥ ११८७ ॥

अनामरूप इति ॥ तत् मायारूपनामभिरशबलितं शुद्धं ब्रह्म । एवं च न केवलं युक्त्यैव शुद्धस्य कर्तृता सिद्धा किंतु च स्मृत्यापीति भावः ।
अनर्थैव स्मृत्या निजवीर्यचोदितामित्युक्तेः चेतनशक्त्यैव माया प्रेरणं । न तु तत्सहायेनेत्यपि साधितं । अतः प्राग्रन्थकृतोक्तयुक्तिरपि
ग्रामाणि कील्यपि द्रष्टव्यं ॥ ११८३ ॥ ११८४ ॥ निरवकाशभागवतश्श्लोकांतरेणापि चिन्मात्रस्यार्थक्रियाकारित्वं साधयति ॥ नि

मित्तमात्रमिति ॥ ११८५ ॥ ११८६ ॥ ११८७ ॥ विश्वसत्यत्वेऽनुमानांतरं चरचयति ॥ किंचेति ॥ ज्ञानेन विषयविषयि
भावाख्यसंबंधस्य मिथ्याभूतेऽपि सत्त्वादिद्रियेति विशेषणं ॥ ११८८ ॥ प्रकारांतरेणापि चिन्मात्रेऽंद्रियसंबंधसाधयति ॥ किंचेति ॥
योगः ब्रह्मचितासंबंधः । दृष्टांतः इंद्रियसंबद्धत्वेन विश्वसत्यत्वसाधने दृष्टांतः । चरमापरोक्षज्ञानस्य शुद्धचिन्मात्रविषयत्वेन तत्र
हेतोरसाध्यस्य च परस्यापि संमतत्वादिति भावः । मिथ्याभूतेशुक्तिरजतादौ हेतुसाध्ययोरुभयोरप्यभावात् व्यतिरेकनिदर्शनस्य व्य

किंचेद्रियेण संबंधाद्धटाद्यं परमार्थसत् ॥ चित्संवलितचित्तेन सन्निकृष्टपरात्मवत् ॥ ११८८ ॥

किंचयोगोऽस्ति मनसा यदास्याच्चरमप्रमा ॥ आवयोरुभयोस्तेन दृष्टांतस्संमतो ह्ययं ॥ ११८९ ॥

अथवास्तंभकुंभादिद्रव्यं न परमार्थसत् ॥ संयुक्तत्वात्तवाज्ञानधारगोचरवस्तुवत् ॥ ११९० ॥

यथाशशोति दूरस्थो नान्यत्र कापि दृश्यते ॥ अच्छेदुनापि च्छुरितो दृश्यते चापिलौकिकैः ॥ ११९१ ॥

भिचाराभावस्य चोपलक्षणे मतदित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ११८९ ॥ इतोऽपि लघुतरमनुमानं चरचयति ॥ अथवेति ॥ ११९० ॥ यच्च परोक्षं
स्वग्रंथे अन्यत्रादृष्टादिराहुच्छयाया यथा चंद्रमंडलयोगादृश्यते । तथा नीरूपतया अन्यत्रादृष्टमपि ब्रह्म घटादियोगादृश्यत इति दृष्टां
तैवैषम्यादिना तद्रूप्यं परमतेनीरूपब्रह्मणश्चाक्षुषवृत्तावदृश्यतां दृढयति ॥ यथेति ॥ अन्यत्र चंद्रादन्यत्रापि । छुरितः मिश्रः ।
नीलाभ्रसंकुला नीलेनाकाशेन संकुलमिलिता । दूरस्थं न भसोऽपि नीलतया दर्शनाद्नीलाभ्रेत्युक्तं । अतिनीलेकंबलादौ पतितामनु

व्यच्छायायथाविच्यनदृश्यते । तथानीलराहुच्छायायानीलाभ्रशबलितत्वादन्यत्रादर्शनमितिभावः । यद्यपिदूरस्थशशवत्जन्यत्रदूरस्थत्वादेवनदृश्यतइत्येतावतैवालं । तथापितमोरूपच्छायायांसंभवाग्निमितांतरमपिग्रंथकृतोक्तमितिज्ञातव्यं ॥ ११९१ ॥
॥ ११९२ ॥ दुर्द्रव्येत्यनेनदृष्टादृष्टातिक्रियैवैषम्यांतरंचसूचितं । एवंचमहत्त्वेसत्युद्भूतरूपवत्त्वाच्छुयोग्याराहुच्छायाअतिदूरत्वात्समानाभिधाताच्चान्यत्रादृष्टापितेजोरूपचंद्रमंडलेआतपेनरच्छायेवदपिमुखच्छायेववाहृयतांनाम । ब्रह्मतवसतेनीरूपं स्यात्

तथाराहोरपिच्छायायानीलान्भ्रसंकुला ॥ अन्यत्राहृयमानापिदृश्यतांचंद्रमंडले ॥ ११९३ ॥ नीरूपं ब्रह्मदुर्द्रव्यसाचिव्येपिनृचक्षुषा ॥ कथंनिरीक्ष्यतेशुद्ध्याद्धिप्राहुरयोक्षजं ॥ ११९४ ॥ रूपाभिभवमात्रेणतप्तवारिस्थतेजसः ॥ यदानेक्षारूपशून्यद्रव्येक्षान्तकथंतदा ॥ ११९५ ॥ अतोवृत्तेर्भ्रमत्वेस्यान्निरधिष्ठानकोभ्रमः ॥ परोक्षवृत्तासाधिष्ठानत्वंतुभवतोपिन ॥ तस्मात्प्रमात्वंसर्वत्रवृत्तेर्युक्तिबलादभूत् ॥ ११९६ ॥

स्थदीपावरकघटादिदुर्द्रव्यांतरितंचकथंचक्षुषाहृयते । वैषम्यांतरंचाह ॥ यदीति ॥ दर्शनयोग्यत्वाच्छायादिकंहृयतां । अव्यक्तस्वभावत्वात्अधःकृताक्षजनितज्ञानब्रह्म स्वमहाप्रसादंविनायोगशतकेष्यदृश्यमेवेतिभावः । अनेनभवतांमतेब्रह्मणस्सरूपत्वात्कुतोदर्शनमितिचोद्यमपिपरिहृतं ॥ ११९७ ॥ नीरूपद्रव्यस्वचक्षुषानदर्शनमित्यत्रकैमुल्यमाह ॥ रूपेति ॥ ११९८ ॥ अस्तुनीरूपस्यादर्शनं प्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ अतइति ॥ अतः उक्तीत्याब्रह्मणश्चाक्षुषवृत्ताबुद्धेर्वायोगात् । नचतद्यु

क्तं । अतोघटाद्यपरोक्षवृत्तिः प्रमैवेति भावः । तस्मात् परोक्षवृत्तावपरोक्षवृत्तौ चाधिष्ठानाभिमतब्रह्मोल्लेखाभावात् ॥ ११९५ ॥
 तस्यां अपरोक्षवृत्तौ । तत्तस्मात् । तत्र अपरोक्षवृत्तौ । वस्तूनि घटादिवस्तूनि । अर्थात् वृत्तेः प्रमात्वे अर्थानामपि प्रमाविषयत्व
 लाभात् ॥ ११९६ ॥ यत्र वस्तुषु । परोक्षवृत्तेः स्वन्मतेऽप्यधिष्ठानागोचरत्वेन तयोऽल्लिख्यमानासत्तात्तत्तदर्थगताचेत् अपरोक्षवृत्त्या
 पिसैवोल्लिख्यतां । सति स्वीयधने कुतो न्ययाच्नेति भावः ॥ ११९७ ॥ तत्तस्मात् ॥ ११९८ ॥ अयं ब्रह्मसत्तासमानसत्ताश्रयभू

तस्यामुल्लिखितासत्तात्तत्तदर्थगतैव तत् ॥ तत्रोल्लिखितवस्तूनि चार्थात्प्रापुर्नार्थतां ॥ ११९९ ॥
 साक्षादृत्तावन्यसत्तायत्रोल्लिख्या भवेत्तव ॥ परोक्षवृत्त्या साकल्योल्लिख्यते तेषु वस्तुषु ॥ ११९७ ॥
 तत्प्रमारूपयावृत्त्योऽल्लिख्यमानाखिलेषु च ॥ सत्संयंब्रह्मसत्तायास्समैवेति मतिर्मम ॥ ११९८ ॥
 अर्थोऽयं ब्रह्मवद्वस्तु तत्त्वं यस्तत्र भासते ॥ वृत्तौ प्रतीतस्य तस्य प्राक्सतो न दृशि भ्रमः ॥ ११९९ ॥ वृत्त्याऽ
 ज्ञानक्षये पश्चादृक्कुस्ते किलोन्मिषेत् ॥ विभ्रमं तद्विधाधत्ते सत्ताद्यामत्तकाशिनी ॥ १२०० ॥

तः । अर्थः घटपटादिः । वस्तु तत्त्वं वस्तुतो विद्यमानं तत्त्वं । यः अर्थः । तत्र प्रमारूपवृत्तौ । प्रमारूपवृत्तौ प्रतीयमाना सत्ता ब्रह्म
 सत्तोपमा । तत्र प्रमीयमाना अर्थाश्च ब्रह्मवदेवेति भावः ॥ ११९९ ॥ तेदृक् चक्षुरन्मिषेत् तदैवार्थमुल्लिखेन्नान्यदेति भावः । उत्तम
 र्थसाहित्यमुद्रयारंजयति ॥ विभ्रममिति ॥ तत्तस्मात् । द्विधा अधिष्ठानोल्लेखाभावे नार्थानां प्राक्सत्त्वेन चेति द्विधा । विभ्रमं

विगतभ्रमं । भ्रमाभावं प्रमामित्यर्थः । धत्ते विषयतयादधाति । विलासमिति ध्वनिः । सत्ताद्या । सत्ताआद्यायस्यास्मा । घटपटादिरूपाजगती । सैवमत्तकाशिनी उत्तमवधूः । यथोत्तमानारीविलासाख्यविभ्रमंधत्तेयमपि भ्रमाभावाख्यविभ्रमंधत्तइति श्लेषगर्भोरूपकालंकारः । प्रकारद्वयेनापि जगदपरोक्षवृत्तिभ्रमनेनेति भावः । अथवामद्रीत्यावृन्त्याख्यभ्रमाभावं त्वद्रीत्याअधिष्ठानचैतन्याख्यभ्रमाभावं । कुतइत्यस्यापीदमेवोत्तरं । उभयत्रापि द्विधावृत्तावपिनीरूपाधिष्ठानोल्लाखयोगात्प्रार्थसत्त्वाच्च । चैतन्येपि कर्तृकर्मभावविरोधनाधिष्ठानोल्लाखयोगात्प्रार्थसत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ १२०० ॥ ननु प्रार्थसत्त्वं कुतइत्यतः पूर्वोक्तयुक्तिस्मारय

योगायोगाद्भ्रमायोगमाचिस्मार्षीपुरोदितं ॥ प्रमिनंतीति वेदस्याप्राहप्रमितिमेव तत् ॥ १२०१ ॥

मायासृष्टौ च मायाविभ्रात्यारोपो न यौक्तिकः ॥ अन्येषामर्थयोगोत्थवृत्तेऽश्रामतोदिता ॥ १२०२ ॥

निरीक्षतोऽपि यस्येक्षामायाणवपि नाज्यते ॥ सौतीत्यपंचमस्कंधेपंचवक्कइतीरितं ॥ १२०३ ॥ नय

त्रेत्यादिवाक्कोक्तात्तत्प्रमाऽमायदृक्प्रभोः ॥ आपश्चप्रमिनितीति प्रजानांचप्रमोच्यते ॥ १२०४ ॥

ति ॥ योगेति ॥ योगोऽर्थद्वयसन्निकर्षः । तत्तस्मात् उक्तरीत्याभ्रमायोगात् ॥ १२०१ ॥ मायासृष्टिपक्षे च प्रागुक्तयुक्तिस्मारय निद्वेधेति वाक्येन वसापिदूषितेति सूचयति ॥ मायेति ॥ उदिता पूर्वमुक्ता ॥ १२०२ ॥ तत्तस्मात् वाक्यद्वयेनापि भगवति निवारितत्वात् । प्रभोः अमायदृक् न विद्यते मायायस्यास्माअमाया दृक् घटपटादिदर्शनं । प्रमा प्रमैव । मायारहितत्वात् नेश्वरो मायायजगत्सृष्ट्वापश्यति किंतु सम्यक्सृष्ट्वाप्रमिनोत्येव । अतो मायासृष्टिपक्षोऽपि नोपादेयइति भावः । प्रभोर्मायिकार्थदर्शनं

दूषयित्वाप्रजानामपितन्नेत्याह ॥ आपइति ॥ १२०४ ॥ १२०५ ॥ पराभिमतजगन्मिथ्यात्वाख्यविषतरोर्मूलरूपारोपच्छेदायशा
खारूपबाधच्छेदायचस्वेनप्रागुपपादितदूषणाख्यभौक्तिकमणीन्स्वबुद्धिप्रदमध्वाचार्यचरणद्वयेद्बेधासमर्पयितुं श्लोकाख्यमूत्रेणसा
लाद्वितयाकारतयासंगृह्णाति ॥ निरधिष्ठानेत्यादिनाविश्वमासीदनाकुलमित्येतन्नर्थेन ॥ नीरूपस्यापनिषदस्यचाधिष्ठाना
भिमतत्वद्रह्मणःसार्वजनीनचाक्षुषवृत्ताबुल्लेखायोगात् स्वावेद्यस्यस्ववेद्यत्वेपिहृदययोरध्याससंबन्धमतेस्वानध्यस्तस्यचब्रह्मणो
धिष्ठानचिद्रूपेस्वस्मिन्बुल्लेखायोगात् भूतलेघटः घटेघटत्वं घटस्सन्पटस्सन्घटोस्तिपटोस्तीत्यादिसार्वजनीनप्रत्ययेचोक्तविधयाअधि

अतःप्रभोःप्रजानांचप्रमादायन्नशोभते ॥ एवंचारोपितत्वेनमिथ्याभूतंजगन्नमे ॥ १२०५ ॥

निरधिष्ठानधीत्वंचपरोक्षप्रमयोपमा ॥ पूर्वप्रमितदृक्तयंचयोगायोगश्रबाधकः ॥ १२०६ ॥

ष्ठानचैतन्योल्लेखायोगाच्च निरधिष्ठानधीत्वमधिष्ठानोल्लेखशून्यधीत्वं । योगयोगाख्यचतुर्थदूषणरीत्याइन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्या
परोक्षवृत्तेःअपरोक्षवृत्तिकार्यज्ञाननिवृत्त्युत्तरकालीनघटादिज्ञानाभिमतताधिष्ठानचैतन्यस्यचसन्निकर्षघटकतयाप्राग्विद्यमानमतए
वब्रह्मवद्वाधायोग्यंचघटंप्रतितत्सत्तोत्तरकालतयानयोःप्रयत्नशतेनापितदारोपरूपत्वासंभवेनोभयत्राप्यधिष्ठानचित्ताव्यर्थत्वाच्च
निरधिष्ठानधीत्वमितिचैकमिदमारोपदूषणं ॥ मायासृष्टिपक्षेपिलौकिकमायामपदार्थानांमायाविभ्रांत्यकल्पितत्वदर्शनेनप्रत्युतमा
याविमंत्रौषधादिनादुष्टद्रष्टृदृष्टिपरिकल्पितत्वदर्शनेनचमायिकजगतोपिनभगवद्भ्रांतिकल्पितत्वं । किंतुद्रष्टृणांअस्मदादीनांभ्रां

तिकल्पितत्वमेववक्तव्यं । तच्चार्यसन्निकर्षनिरपेक्षलौकिकमायायांघटते । अर्थसन्निकर्षसापेक्षजगज्ज्ञानेषुकथं तदुत्तरकालीनद्रष्टृ
दृष्टिजन्यत्वं । तथाचास्मिन्पक्षेपि भ्रांत्यकल्पितघटादिज्ञानायाधिष्ठानस्यानपेक्षितत्वात्निरधिष्ठानधीत्वस्यापरिहारएव । एवंचा
यमर्थसन्निकर्षस्त्वानर्थपरंपरासन्निकर्षएव । निरधिष्ठानभ्रमस्यपरणाप्यनगीकारादपरिहार्थमिदं दूषणं । पर्वतोविहिस्सन्गहेघट
स्सन्तमानयेत्यादिवाक्यजनितपरोक्षप्रमायांभासमानासत्तात्तत्तदर्थगतैवतब्रह्मगतेतिपरस्यैवाभिमतं । परोक्षवृत्तेरज्ञानाशक
त्वेनाधिष्ठानचैतन्यस्यतत्रानुल्लेखांगीकारात् । अतएव नान्यंभ्रमः । एवंचतत्रप्रमीयमाणतत्तदर्थगतसत्तायाएवापरोक्षवृत्तावप्युल्ले
खसंभवाच्चाधिष्ठानगतसत्तारोपः । तथातस्मिन्नेववाक्येप्रमीयमाणवह्न्यादिवत्तदर्थगतंअर्थवह्निरयंघटइत्यपरोक्षवृत्तावपिप्रतीयमानव
ह्निघटादीनामपिनारोपः । प्रागुक्तसत्तायाश्चनान्नैवाविद्यमानाया आरोपः । घटादिस्सन्अर्थक्रियाकारित्वात् पर्वतोवह्निमान्
धूमवत्त्वात् । इयं शालाघटवती कुललशालात्वा दित्याद्यनुमितिरूपपरोक्षवृत्तौ प्रागुक्तापरोक्षवृत्तौचनिरधिष्ठानभ्रमत्वप्रसंगेन
भ्रमत्वशंकायाअप्ययोग्यायामतएवप्रमायांचप्रमीयमाणत्वात् । नह्येकस्यैवार्थस्यैकत्रप्रमाअपरत्रभ्रमइतिवक्तुंशक्यते । वस्तुनो
द्वैरूप्यप्रसंगात् । परोक्षवृत्तितोपरोक्षवृत्तेनैच्यप्रसंगाच्च । प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिसकलव्यवहारसंपादिकायास्ववर्गापवर्गसाधकयज्ञा
दिस्वरूपेपिप्रमाणीभूतायाःविशेषदर्शनसहृत्तत्वेनातिप्रबलयाःपरोक्षवृत्तेरुक्तविधयाप्रमात्वदृष्टेरधिष्ठानचैतन्यारोपंविनापिस्वश
क्त्यैवसर्वोपकारकत्वदृष्टेश्च । सर्वप्रमाणोपजीव्यतयाविविधितयज्ञेनेत्यादिवाक्यात्तस्याअप्युद्देश्यतयासाक्षान्मोक्षसाधकाप
रोक्षज्ञानजातीयतयाचातिप्रबलयाअपरोक्षवृत्तेःप्रमात्वस्यसुतरांवरुण्यत्वात् । स्वशक्त्यैवसर्वनिर्वाहकत्वसंभवेनतदतिरिक्ताधि

छानचैतन्यरूपारोपस्यानुपयोगाच्च । नहि दासीपूज्या नतुराज्ञीतिघटते । तमेवभांतमनुभातिसर्वमितिवदभिलषितश्रुत्यर्थस्य
 परोक्षप्रतीतावेवभंगइतियापरोक्षप्रमयोपमा । इदं द्वितीयं । एतत्सर्वसूचयितुं परोक्षप्रमयेतिचोपमेतिचोक्तं । तमसाऽऽवृतघटादा
 विदमित्युल्लेखादर्शनेनहापिस्ववृत्तिकार्याज्ञाननिवृत्तेः पूर्वअज्ञानावृतचैतन्येइदमित्युल्लेखासंभवेननिरधिष्ठानभ्रमस्यायोगेनचपूर्ववृ
 त्तौप्रमितघटादौविषयेयदधिष्ठानचैतन्यस्यहृक्त्वंइदमस्यारोपरूपत्वदूषणं । इदंतृतीयं । योगायोगः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षयोगः ।
 इदंचतुर्थं । सन्निकर्षायप्राक्सतोर्थस्यपुनर्वृत्यादावारोपायोगात् ॥ १२०६ ॥ मायासृष्टिपक्षे मायाविनिर्देद्रजालिकादावपिभ्रां

मायाविभ्रांत्ययोगश्चयोगायोगोपरस्यच ॥ रौद्रीवारवारुणीवाक्कपार्थस्यचचनंतथा ॥

श्रुतिश्चेतिजगद्धाधारोपबाधादशाभवन् ॥ १२०७ ॥

त्यादेरदर्शनेनजगन्मायाविनिभगवतिपरिदृश्यमानजगद्भ्रांतरयोगः । तथास्वदेहगहकलत्रपुत्रवाहनशय्यादौस्वस्यद्रष्टृणांचमाय
 यासुतराविभ्रांत्ययोगः लोकमर्यादोल्लंघनेमायाविभ्रांतरेवायोगः । मायाविभ्रांतित्वपक्षस्यैवायोगादितियावत् । तथामायायाअ
 ज्ञानस्य विपरीता याभ्रांतिः तदपगमानंतरंजायमानाभ्रांतिरित्यर्थः । पूर्वोक्तीरित्यातस्याश्चायोगइतिचभगवज्ज्ञानस्यजगदारोपरू
 पत्वेपंचमंबाधकं । अपरस्य भगवन्मायिकघटादिपदार्थद्रष्टृजीवजातस्य योगायोगः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यायोगः । घटादिज्ञाने
 तदपरोक्षयोगइतियावत् । मायाविनाद्रष्टृणामभ्रानिक्षिप्तकपर्दिकातृणादेरीन्द्रियसन्निकर्षेसतितन्मंत्रौषधादिसामर्थ्येनतत्रसंवथाअ

विद्यमानानां अतएव स्वोद्देशैरसंबद्धानां करितुरादीनां रजतादिभ्रांतिषुरजतादेशिव दर्शनमिति ऐन्द्रजालिकमायासृष्टप्रक्रिया । जगति तु तत्तद्विद्यसन्निकर्षसत्येव तत्तदर्थोपरोक्षज्ञानमिति परस्यापिमत् । अतो जगद्दर्शनं निमित्तमनापेक्षितं द्वियार्थसन्निकर्षव्ययो गस्यायोगस्यादिति । तथा मायासृष्टानुरागभ्रमाधिष्ठानकर्षदिकायामेव पुनर्गजादिभ्रमस्य योगउपायोस्ति । जगद्भ्रमे तु तौ पटस्य वक्त्रपल्लवदस्यैव । एवं चात्र तस्य योगस्यायोग इति । तथा ऐन्द्रजालिकसृष्टावर्था क्रियाया अदर्शनेन जगत्पर्यवर्था क्रियाया योगस्य संबधस्या योगस्यादिति च मायाद्रष्टृपुरुषदृष्टजगदारोपरूपत्वाभावे षष्ठं । रौद्रीवाक् नयस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यप्यपि हृष्टिरज्य तद्वृत्तिपंचमस्कंधेरुद्रेणोक्तवाक् । यस्य परमात्मनो निरीक्षतो हृष्टिः मायाया अविद्यया ऐन्द्रजालिकविद्यया च गुणैस्सत्त्वरजस्तमोगुणैः चित्तवृत्तिभिः अहंकारागद्वेषाद्यैरण्वपि नाज्यते संसृक्ता भवतीति विश्वविषयसर्वज्ञ भगवद्दृष्टमायादिदोषलेशेनापिशून्यत्वकथनेन प्रमात्वनिर्णयात् प्रमाविषयधदादिप्रपंचस्य भगवज्ज्ञानेनान्यज्ञानेन वाऽऽरोपेमायासृष्टत्वे च कथ्यमाने सप्तमं । वारुणीवाक् नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ॥ नयत्र श्रूयते माया लोके हृष्टि विकल्पनेति कृष्णप्रतिवरुणेनोक्तावाक् । सर्वज्ञ भगवतो निर्मायत्वकथनेन तद्दृष्टजगतः प्रमाविषयत्वसमर्थनात् जगति तस्य भ्रांतावन्यभ्रांतौ मायासृष्टत्वे चाष्टमं । पार्थस्य वचनं त्वमाद्यः पुरुषस्माक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः । मायां व्युदस्य चिच्छत्तयैकव्ये स्थित आत्मनीत्यर्जुन वचनं । भगवत्स्वरूपचित्तो माया निरसनसमर्थत्वकथनात् भगवत्स्वाश्रितमाया जगत्सृष्टत्वे भगवच्चैतन्यजगदारोपत्वे भगवद्दृष्टजगतोन्यदृष्ट्याऽऽरोपे च नवममिदं बाधकं । श्रुतिः विश्वं सत्यं याथातथ्येनान्यदधाच्छाश्वतीभ्यस्समाभ्य इत्यादिरूपा । इयं जगत्सत्यत्वप्रमाविषयत्वयार्थत्वकथनात् तदारोपस्य

साक्षादेवबाधिका । एवंचजगद्बाधारोपबाधाः जगतः बाधा पीडायस्मात्सतथोक्तः । आरोपः जगदारोपः । तस्यबाधाः बाधक युक्तयइत्यर्थः । दश श्रुत्यासहदशसंख्याताः ॥ १२०७ ॥ सत्त्वस्य जगत्सत्त्वस्य त्रैकालिकनिषेधोहिपरस्यबाधः । प्रागभावो त्तरभावसहदशजगन्निषेधमात्रस्य श्रुतावापाततः प्रतीतावपि जगत्सत्यनेतितत्त्वस्य त्वत्क्रापि निषेधाभावेनेत्यर्थः । इदमाद्यं बाधस्य बाधकं । त्रिकालेष्वनिषेधनात् कालत्रयेपि जगन्नास्तीति निषेधाभावात् । इदं द्वितीयं । वाचां मिथ्यात्वश्रुतीनां । अखंडार्थत्वतः ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वतः । मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिर्हि परमेतबाधिका । अखंडार्थवादपर्यालोचनायां पररीत्यैव तद्भावादिति भावः ।

सत्त्वस्याप्रतिषेधेन त्रिकालेष्वनिषेधनात् ॥ अखंडार्थत्वतो वाचां निर्विकल्पत्वतो धियां ॥ १२०८ ॥
स्वस्थानानि निषेधाच्च शब्देऽक्षानुसृतीक्षणात् ॥ एकज्ञानेन सर्वस्य ज्ञानात् सत्त्वश्रुतेर्बलात् ॥ १२०९ ॥

इदं तृतीयं । धियां साक्षाद्बाधकत्वेनाभिमतचरमापरोक्षधियां । निर्विकल्पकत्वतः निष्प्रकारकत्वतः । जगन्नास्तित्वस्य प्रकारीभू यतन्नाभावान्निर्विकल्पकस्य साधनबाधनाक्षमत्वाच्चेत्यर्थः । चतुर्थं ॥ १२०८ ॥ स्वस्थानानि निषेधात् जातेर्व्यक्त्याख्यस्थाने कार्यस्योपादानाख्यस्थाने निषेधाभावादित्यर्थः । अन्यत्र निषेधस्य च स्वस्थानएव स्थितिस्थिरीकरणहेतुतया सार्वत्रिकनिषेधाख्य बाधरूपत्वाभावादित्यर्थः । इदं पंचमं । शब्देऽक्षानुसृतीक्षणात् शब्दे गंगायां घोषः यजमानः प्रस्तरइत्यादिशब्दे अक्षानुसृतीक्ष णात् प्रत्यक्षानुसरणदर्शनात् । प्रत्यक्षबाधितार्थत्वकत्वात् तदनुकूलार्थस्यैव कथनादित्यर्थः । मिथ्यात्वश्रुतेरपि घटस्सन्नित्यादिप्रत्य

क्षसिद्धजगत्सत्त्वनिषेधनेसामर्थ्याभावेनान्यार्थएवयोज्यतयाबाधकत्वायोगादितिभावः । इदंषष्ठं । एकज्ञानेन बाधकत्वेनाभिमतब्रह्मप्रत्यक्षेण सर्वस्यज्ञानात् सर्वस्यजगतः परैवब्रह्मवद्विज्ञानांगीकारात् । एवंचब्रह्मवत्सर्वस्यजगतस्साधिकाधीः कथंबाधिकेतिभावः । इदंसप्तमं । सत्त्वश्रुतेर्बलात् श्रुत्यैवसत्यतयाप्रतिपादितस्यजगतः पुनश्चश्रुत्यैवबाधायोगादितिभावः । बलादिति वदताशाश्वतीभ्यस्समाम्यइत्यागामिबाधस्यापिबाधसूचयति । त्रैकालिकानिषेधप्रतियोगित्वरूपसत्त्वस्यतादृशनिषेधप्रतियोगित्वाख्यमिथ्यात्वनिषेधरूपतयातत्प्रतिपादकसत्यत्वश्रुतेर्मिथ्यात्वश्रुतितोपिप्राबल्यंसूचयितुमपिबलादित्युक्तं । इदमष्टमं ॥ १२०९ ॥ आरोपासंभवात् अनारोपितस्यब्रह्मणोबाधादर्शनेनारोपाभावेबाधस्याप्यसंभवात् । सोपिनवमोबाधकः । ननुमिथ्यात्वश्रुत्या

आरोपासंभवाद्ब्रह्मासत्त्ववाक्यसाम्यतोपिच ॥ बाधायोगेनसकलंविश्वमासीदनाकुलं ॥ १२१० ॥

मिथ्यात्वप्रतिपादनान्मिथ्यात्वमेवभाविबाधसाधकंभविष्यतीत्यतस्तामपिप्रतिबद्धानिराकृत्यसाधकाभावाख्यबाधकमेवस्थिरीकर्तुं ब्रह्मासत्त्ववाक्यसाम्यतइत्युक्तं । मिथ्याश्रुत्याजगतोमिथ्यात्वसाधनेअसदेवदमग्रआसीदितिश्रुत्याब्रह्मणोमिथ्यात्वस्यात् । ननुब्रह्मणोमिथ्यात्वेतस्याप्यधिष्ठानान्तरंवाच्यं । नचतदस्ति । अतस्माश्रुतिरन्यथायोज्येतिशंकायागर्भसावेवकर्तुमसत्त्वेत्युक्तं । श्रुत्याब्रह्मणोमिथ्यात्वप्रतिपादनेह्याधिष्ठानापेक्षा । असदेवदमग्रआसीदितिश्रुत्याशशशिषाणवद्ब्रह्मणोसत्त्वस्यप्रतिपादनात्तनाधिष्ठानापेक्षेतिभावः । अथवा असदेवेति साधारणश्रुत्याऽऽरोच्यमाणादसतोऽन्यदधिष्ठानादिकव्यवच्छिद्यासत्त्वस्यैवनिरूपणात्अनव

स्थापरिहाराय किंस्विदासीदधिष्ठानमिति श्रुतिसमाख्ययाचनिरधिष्ठानकोवायं भ्रमोस्त्वितिसूचनायब्रह्मासत्त्वेत्युक्तं । असत्त्वस्य
 त्रिकालाभावत्वेनसावधारणश्रुतेरपिसूचनात् । त्वन्मतेजगदारोपेब्रह्माधिष्ठानं तस्यापिश्रुतिबलादारोपेवक्तव्येपुनरधिष्ठानांतरा
 पेक्षायामनवस्था अतोब्रह्मारोपोनिरधिष्ठानएववाच्यः । किंस्वितिश्रुत्याब्रह्मण्यधिष्ठानाक्षेपेतुकिंवक्तव्यमितिभावः । किंचनि
 रधिष्ठानकत्वाद्वह्नभ्रमोनचेत् ततएवजगद्भ्रमोपिनस्यात् । यदिचजगद्भ्रमेब्रह्मैवाधिष्ठानमिति वदसि । तदाब्रह्मभ्रमेजगदेवाधि
 ष्ठानमितिब्रूमः । यदिचप्रलयकालीनब्रह्मभ्रमदशायांजगतोभावात्नानाधिष्ठानत्वं । तर्ह्यसत्पदोक्तब्रह्मणस्सर्वदाऽभावाद्वाधिष्ठान
 त्वमिति समं । अथवाअसदेवेतिसावधारणप्रयोगेणब्रह्मणस्सर्वथाऽभाववत् इदमग्रइत्यत्रअस्याग्रएवेत्यवधारणाभावेनसूक्ष्मकालवि
 धानाच्चपरिदृश्यमानस्थूलाकारमात्रनिषेधोनसर्वथेतिगम्यते । ततश्चतदानीमपिसूक्ष्मरूपेणावसितजगतोधिष्ठानत्वसंभवात्तना
 स्माकमनुपपत्तिः । किंतुतवैव । अथवाअग्रइत्युक्तकालस्यतदानीमपिश्रवणात्तदेवाधिष्ठानंस्यात् । नचवाच्यंसप्तम्यंतपदेनोदि
 तस्यतस्यकथमधिष्ठानत्वमिति । इहेतिसप्तम्यंतपदेनोदितब्रह्मवदेवसंभवात् । नन्वेवंब्रह्मणएवाभावेब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षस्याप्यभा
 वइतिचेत्तन् । प्राप्तुंचेतनात्मकजगदभावेपितदभावस्यसाम्यात् । जडात्मकजगन्मात्राभावेपि कामास्त्रीत्यादिपदोक्तप्राप्तृजीवोद्दे
 श्यफलाभावेनप्राप्तभावापत्त्यापुनस्तदभावतादवस्थ्यात् । यदिचसदेवेतिश्रुतिसमाख्ययाऽसत्त्वश्रुतिमन्यथीचिकीर्षसि । तदा
 निषेधरूपतयाप्रबलथाऽन्यैवतामन्यथीकुरु । यदिचब्रह्मक्षयाद्भीतोविधिमेवमानयसि । तर्हिब्रह्मभवनक्षयाद्ब्रह्ममहिमप्रतिपाद
 कश्रुत्यादिक्षयात्ब्रह्मपूजासाधनफलपुष्पादिक्षयात् गोब्राह्मणक्षयाच्चभीतोविश्वंसत्यमित्यादिविविधमेवमानय । नानास्तीतिवा

क्यस्यचनञ्जआवृत्त्यानास्तीतिनेत्यर्थपरिकल्पय । अधिष्ठानानुपपत्तिवदारोगानुपपत्तेरपि मिथ्यात्वबाधकत्वेन जगन्मिथ्यात्वश्रुते रण्यर्थान्तरपरिकल्पय । एतत्सर्वमूचयितुं साम्यतोपि चेत्युक्तं ॥ १२१० ॥ इदानीं स्वचित्तमालां श्रीमदाचार्यचरणे समर्पयति ॥ दशधेति ॥ बाधबाधानां बाधयोः मूलतोऽप्रतश्च जगद्भावसंपादकयोरारोपे निषेधयोः बाधानां बाधकयुक्तीनां प्रमतिर्दशधा च यस्य चेत्तसि चकास्ति । बाधकयुक्तीनां दशविधत्वात्तद्विषयकप्रमितेरपि दशविधत्वं । शतसहस्रादिष्वप्यन्तरविभागविवक्षया दशत्वेनापि गणयितुं शक्यत्वात् दशधेत्यनेनैव शतधा सहस्रधेत्यादिकमपि दशप्रमतिपूर्णा प्रज्ञानमार्थपर्यालोचनया ग्राह्यं । ग्रन्थकारस्तु स

दशधा बाधबाधानां प्रमतिर्यस्य चेत्तसि ॥ दशप्रमतिना मासौ गुरुर्विजयतेतरां ॥ १२११ ॥
स्वपृष्ठचालने पक्षीत्रिलोकीं मनुते चलां ॥ किंचिन्मिथ्येत्यर्थवच्च सर्वमिथ्याजगत्किल ॥ १२१२ ॥

मुद्रजलात्पूरितघटजलवत् आचार्यकृपया स्वमनसि प्रतिभातदशसंख्याकयुक्तिसंग्रहाय श्रौतदशप्रमतिनाऽप्येव तच्चित्तप्रतिभातानं ता र्णीश्च संगृह्यत्सोऽनुं दशधेत्येवोक्तवान् । अतएव दशप्रमतिना मासौ गुरुः । दूरस्थबदरिकाश्रमास्थितत्वाद्वा स्वस्य अस्मांश्वासएव स्थितत्वाद्वाऽसौ गुरुरित्युक्तं । विजयतेतरां सकलजगज्जीविनहेतुत्वेन समस्ताधिकारिसमुदायादप्यतिशयेन विजयते । उत्कृष्टो वर्तते । स्वभक्तश्रेयःप्रतिबंधककल्पादींश्चातिशयेनाभिभावयति चेत्यर्थः ॥ १२११ ॥ इदानीं दुर्नीतिविषयतया च मिथ्यामतमप हसति ॥ स्वपृष्ठेति ॥ पक्षी क्षणेक्षणपृष्ठचालनस्वभावः सूक्ष्मपक्षिविशेषः । किंचित् शुक्तिरज्जतादिकं । किंचिदित्येनानार्थकि

यानहत्वंचसूचयति ॥ १२१२ ॥ तुंदिलस्य बृहत्कुक्षेः पुरुषस्य ॥ १२१३ ॥ घुष्टः स्वशास्त्रेलोकैचाघोषितः द्विधर्माभ्यां सत्त्वा
सत्त्वाख्यधर्माभ्यां । अनिर्वाच्यशब्दार्थपर्यालोचनायांबहुप्रकारेणापिनिर्वचनानहत्वंप्रतीयते । अतएववाचाबहुवदेदित्युक्तं ।
नाहिवहुजनाकीर्णग्रामस्यजनद्वयराहित्येननिर्जनत्वकोपिवक्तीतिभावः ॥ १२१४ ॥ तत् सत्त्वाभावरूपमसत्त्वं । सद्विलक्षणत्वे
नकथितस्यजगतः पुनरसद्विलक्षणत्वेनकथनेस्वोक्तार्थस्यस्वेनैवछेदात्उक्तपिशाचएवतस्यनिदर्शनमितिभावः ॥ १२१५ ॥ असद

एकयोगेपरत्वागंस्तुदिलाघरचुंबने ॥ मिथ्येत्यसत्त्वंनस्वस्यानिर्वाच्यत्वंनकस्यचित् ॥ १२१६ ॥

नीचोवाचाबहुवदेद्दाल्यत्यल्पमेवहि ॥ घुष्टोऽनिर्वाच्यशब्दार्थोद्विधर्मावाच्यताकिल ॥ १२१७ ॥

स्वांगंस्वयंहिच्छिदंतिपिशाचग्रस्तचेतनाः ॥ सत्त्वाभावेह्यसत्त्वंस्यात्तच्चप्रच्यवतेकिल ॥ १२१८ ॥

दोषः किंकिंनकुरुतेयोजातिहरतिक्षणात् ॥ अविद्यमानमेवाक्षणाकाचेसतियदीक्ष्यते ॥ १२१९ ॥

अदृष्टश्चैवकिंदृष्टौश्वाश्वयोस्स्याद्विलक्षणः ॥ असद्वृश्रुंगंदृष्टंचेद्विन्नंसदसतोः किल ॥ १२२० ॥

परोक्षतो न प्रतीयत इति परस्य मतं । तदपि दोषशक्त्या घटत इति लोकनीत्येव प्रदर्शयति ॥ दोष इति ॥ यः पंचमहापातकाख्यो दो
षः । जातिं नित्यत्वेनाभिमतां ब्राह्मणत्वादिजातिं । ब्रह्मस्य पतितत्वेनैव लोकैक्यवहारात् । तादृश दोषस्याविद्यमानार्थप्रत्यायक
त्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । यत्प्रत्यस्मात् ॥ १२२१ ॥ प्रागसेव शशश्रुंगदर्शने सतिसदसद्विलक्षणजायत इति परप्रक्रिया । तत्रा
पि नीतिविरोधप्रदर्शनायोक्तमदृष्ट इति ॥ दृष्टौ सत्यांश्वाश्वयोर्विलक्षणः स्यात्किमिति संबन्धः । इदं यथा अबद्धं तथा तदप्यबद्धमि

तिभावः ॥ १२१७ ॥ सदसदभावकालीनंतमण्वसदसद्विलक्षणंतुब्रह्मेतिपरस्यप्रक्रिया । तदपिदुर्नीतिग्रस्तमित्याशयेनोक्तं ॥
किमिति ॥ स्पष्टमुच्छिष्टंभ्याभ्यातैतथोक्तौ । तयोर्मध्ये । सदन्याभावकालीनं सत्तत् तोन्यदसच्च तयोरुभयोरभावकालीनं
॥ १२१८ ॥ ज्ञानेनाज्ञानस्यैवनाशवदन्अगत्याप्रारब्धकर्मणाभोगाख्यसुखानुभवेनैवनाशवत्किं । तदपिदुर्नीतिग्रस्तमितिभावेनो
क्तं ॥ सदन्नइति ॥ सदनेगृहे । अनदने दारिद्र्यनिमित्तान्नाभावेनादनाभावे । कदन्नेकुत्सितान्ने । सदन्नमेवभुज्यतइतिप्रतिज्ञा

किंस्पष्टोच्छिष्टयोरेकदशुद्धोद्दोषोपरोभवेत् ॥ सदन्याभावकालीनंसंचेद्ब्रह्मतमोपि
सत् ॥ १२१८ ॥ सदनेऽनदनेप्राप्तैकदन्नेपिशुचिर्भवेत् ॥ ज्ञानात्मकेनभोगेनैवारब्ध
स्यक्षय्योत्ततः ॥ १२१९ ॥ विप्रोहैवविप्रोहमित्युक्तिर्कोपिलालयेत् ॥ स्वस्वाभावौ
सदैकत्रस्वस्थौस्तःकिलमायिनां ॥ १२२० ॥ सर्वसंप्रतिपन्नस्यकोऽभावंभावयेद्बलात् ॥
शुक्तिरूप्यस्यमिथ्यात्वेप्यापणस्थस्यतन्नाहि ॥ १२२१ ॥ ॥

वानपिदारिद्र्येप्राप्तैकदन्नमेवमुक्ते । तथेदमपीतिभावः ॥ १२१९ ॥ स्वात्यंताभावसमानाधिकरणत्वंतस्यतस्यपदार्थस्येतिमायि
नोवदंति । तदपिदुर्नीतिग्रस्तमितिभावेनोक्तं ॥ विप्रइति ॥ इत्युक्तिं स्वव्याहतवचनं को धुन्मत्तः । अहंब्राह्मणो नाहंब्राह्म
णइतिवत्इदमप्युन्मत्तवचनमितिभावः ॥ १२२० ॥ शुक्तिरूप्यस्यमिथ्यात्वेपिसकलजनमतश्श्लाघ्यस्यजगतोनिमित्थात्वमित्य

त्रनीतिप्रदर्शनायोक्तं ॥ सर्वेति ॥ तन्मिथ्यात्वं ॥ १२२१ ॥ तत्रैवनीत्यंतरप्रदर्शनायोक्तं ॥ प्राणेति ॥ तदत्यागे प्राणात्यागे । तन्मिथ्यात्वं ॥ १२२२ ॥ स्वस्यापेक्षितब्रह्मणिनबाधशंका ॥ स्वानपेक्षितेजगतिब्रह्मवेदवश्रुतिस्मृतिप्रतिपादितेपिबाधशंकेत्यत्रापिदुर्नीतिदर्शयितुमुक्तं ॥ शंकेति ॥ १२२३ ॥ अर्थमज्ञात्वा नेहानेनत्यादिकेवलवाक्यपठन्नप्यकुशलइत्यपिनीत्यादर्शयितुमुक्तं ॥ अर्थेति ॥ प्रतिवादिनापिवाक्येपठितेनिरुत्तरस्यादितिभावः ॥ १२२४ ॥ आरोप्यमाणादधिकसत्ताकप्रधानदर्शेषेद्रि

प्राणत्यागेमृतिर्युक्तातदत्यागेकथंमृतिः ॥ बाध्यरूप्यस्यमिथ्यात्वेप्यबाध्यस्यकुतोहितत् ॥ १२२२ ॥ शंकापिशाचीरम्येऽर्थपिशाचस्यैवेकवलं ॥ बाधशंकाजगतिचेद्ब्रह्मण्यपिकुतो नसा ॥ १२२३ ॥ अर्थज्ञानेह्यकुशलः किंवाक्येनकरिष्यति ॥ अकस्मादितिवाक्येनकस्माद्ब्रह्मनबाध्यते ॥ १२२४ ॥ अबज्वदतोज्ञस्यकिमवाच्यमिहोच्यतां ॥ किंवावादीत्कोपिवादीनिरधिष्ठानकभ्रमं ॥ १२२५ ॥ दुराग्रहगृहीतस्यबुद्धिस्सद्योविभियते ॥ नचेन्नृतेकथंहेतुमभावेभावदर्शनं ॥ १२२६ ॥

याद्यभावेपिजगद्भ्रमंवदतोब्रह्मभ्रमेकिमधिष्ठानमितिशंकापिदुर्नीत्याहेतेश्चाशयेनोक्तमबद्धमिति ॥ कोपिवादी शून्यवादी । शून्यवादिवत्सर्वमबद्धंवदन्अबद्धानामंतोनास्तीत्याशयेनेदमेकमबद्धंतद्व्यायैनेवकुतोनांगीकुरुतइतिभावः ॥ १२२५ ॥ अर्थदर्शनेसत्येवमिथ्यात्वंवदन्नपिदुर्नीतिविषयइत्याह ॥ दुराग्रहेति ॥ नचेत् दुराग्रहीनचेत् । भावदर्शनंहेतुं दृश्यत्वादितिहेतुमित्यर्थः ॥

अभावे घटपटादिपदार्थानामभावे ॥ १२२६ ॥ स्वोक्तमिथ्यात्वएवप्रमाणीकृतश्रुतरथततोमिथ्यात्वमङ्गीकुरुते । तदपिदुर्नीति
ग्रस्तमितिभावेनोक्तं ॥ उक्तंत्विति ॥ अग्र्यग्रहः स्थूलपिशाचः । स्वोक्तानृतत्वार्थं स्वोक्तजगन्मिथ्यात्वाय । उक्तंनिवहेदिति
दुराग्रहीस्वोक्तनिर्वहायस्वशिरोपिछिद्यादितिभावः ॥ १२२७ ॥ स्वोक्तैक्यनिर्वाहायजगदभावंवदन्नपिदुर्नीतिविषयइतिभावेनो
क्तं ॥ कपर्दिनेति ॥ १२२८ ॥ यदिश्रुतिस्सर्वमिथ्यात्ववदेत् तदासर्वद्रोहदोषेणस्वयमपिसर्वमध्यपतितामिथ्यास्यात् । अतो

उक्तंतुनिर्वहेदेवेत्याग्रहोऽग्रहोऽनृणां ॥ किंनस्वोक्तानृतत्वार्थेवदमप्यनृतजगुः ॥ १२२९ ॥
कपर्दिकामात्रलब्धैरक्षयंलजतिरूक्षणीः ॥ नचेन्नीचैक्यलाभायजगत्सर्वकथंजहौ
॥ १२२८ ॥ यस्यसर्वसौसदाद्रुहोन्नह्येतस्यसुखंभवेत् ॥ किंमिथ्याश्रुतिरेवातेस्वयंमध्ये
तिनापतत् ॥ १२२९ ॥ मिथ्याभिजल्पैरल्पानांशुद्धस्याशुद्धतानहि ॥ साधिकाबाधि
कार्किंस्यान्मिथ्यामिथ्यात्ववाग्यदि ॥ १२३० ॥

द्रोग्धुर्वपरतोभयमित्यन्यानिशक्ष्यतीनस्वयंतन्यायमनुमन्यतइतिभावेनोक्तं ॥ यइति ॥ अतस्तन्नवदेदितिभावः ॥ १२२९ ॥
सर्वमिथ्येतिवदतःस्ववागपिमिथ्येतिस्वस्यैवसंमतं । अतोऽनतयास्माकमपकारइत्यत्रनीतिमाह ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्याभिजल्पैः
अनृतरूपैर्बहुतरदोषवादैः । अल्पानामिथ्याभिजल्पैरितिसंबंधः । अर्थानृततायामपिवाक्यमप्रयोजककिल । किंवाच्यंस्वस्यैवानृ

तत्वेसतीतिभावः ॥ १२३० ॥ मिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्वं न घटत इत्यत्र नीतिमाह ॥ मनोरथेति ॥ १२३१ ॥ शुक्तिरूप्यमपिरागाद्यर्थक्रियाजनकमित्येतदपि दुर्नीत्यादूरीकृतमिति भावेनोक्तं ॥ पुत्रीति ॥ १२३२ ॥ सर्वज्ञभगवद्दृष्टजगतो मिथ्यात्ववदंतीवया श्रुतिर्भाति साप्यन्यथैव योज्येत्यत्र नीतिमाह ॥ राज्ञेति ॥ दृष्टस्य अर्थस्य आक्षेपी नास्ति त्वकथनेनाक्षेपं कुर्वन् नरैः राजभटैः यथा शिक्षयते तथा ईशदृष्टमिथ्यात्ववादः ईशदृष्टस्य घटपटाद्यर्थस्य मिथ्यात्ववादो यस्मिन्सतथोक्तः । वेदः एकमेवाद्वितीय

मनोरथरथारूढः कोर्थोऽव्यर्थं भवेत्तव ॥ कः कुर्याच्छुक्तिरूप्येण वलयंकटादिनिवा ॥ १२३१ ॥ पुत्रीजननशक्तश्चैव पुत्रं जनयेत्कुतः ॥ रागं चेज्जनयेच्छुक्तिरूप्येन कटकं कुतः ॥ १२३२ ॥ राज्ञा प्रत्यक्षतो दृष्टस्याक्षेपी शिक्षयते नरैः ॥ यथेशादृष्टमिथ्यात्ववादो वेदोऽप्यपोद्यते ॥ १२३३ ॥ गुरोरगुरुतां ब्रूते लघोरलघुतां खलः ॥ भ्रांतिस्तात्कालिकी भ्रांतिर्दीर्घा भ्रांतिः किल प्रमा ॥ १२३४ ॥

मित्यादि वेदः अपोद्यते अर्थात्तरे नीयते ॥ १२३३ ॥ परस्य प्रमेयांतरमपि दुर्नीतिपराहतमित्याह ॥ गुरोरिति ॥ अगुरुतां लघुतां । अलघुतां गुरुतां । तात्कालिकी तत्क्षणे विद्यमाना उत्तरक्षणे परिह्रियमाणा भ्रांतिः प्रातिभासिकभ्रांतिः भ्रांतिः किल भ्रांतिश्च ब्रूवाच्या किल । दीर्घभ्रांतिः ब्रह्मज्ञानपर्यंतमनुवर्तमाना व्यावहारिकभ्रांतिः प्रमा किल प्रमाशब्दवाच्या किल । महाभ्रांतिप्रमा

त्वेनपरिगणयन्अल्पभ्रातिचभ्रमपक्षेनिक्षिपन्पूर्वाधोक्तदुर्नैतिविषयइतिभावः ॥ १२३४ ॥ प्रमेयांतरेपिपरस्वदुर्नैतिदर्शय
ति ॥ उष्ट्रइति ॥ श्रुतौसाक्षाच्छ्रुतसत्यत्वत्यजन्आर्थिकमिथ्यात्वेरागंकुर्वन्नष्ट्रस्वभावइतिभावः ॥ १२३५ ॥ साक्षाच्छ्रुतसत्य
त्वस्वतएवन्नवदुक्तिरसंविहायाऽर्थिकमिथ्यात्वात्थेऽनुपपद्यमानदृश्यत्वादियुक्तिघटनायप्रयासंकुर्वन्शुनस्समानइत्याह ॥ रसेति ॥

उष्ट्रकंदकमेवात्तिपक्वन्नकापिभक्षयेत् ॥ अतिश्रौतार्थसत्यत्वत्यागिमिथ्यात्वरागितत्
॥ १२३६ ॥ रसार्थीश्वगृहीत्वास्थिदंतैरतनिकृतति ॥ यथार्थिकार्थमिथ्यात्वव्यर्थार्थ
कुयुक्तिदृक् ॥ १२३६ ॥ वादिराजाख्ययतिनासाधितायुक्तिमल्लिका ॥ विश्वसौरभस
वस्वमथविष्णोन्यवेदयत् ॥ १२३७ ॥ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वा
दिराजतीर्थश्रीपादविरचितायांश्रीमद्युक्तिमल्लिकायांविश्वसौरभसंपूर्ण ॥ ४ ॥

गृहीत्वा चरणद्वयेनगृहीत्वा ॥ १२३६ ॥ सौरभंसमापयंस्तत्रनिरूपितमथहरावर्पयति ॥ वादिराजेति ॥ अथ भेदसौरभनि
वेदनानंतरं ॥ १२३७ ॥ इतिश्रीमत्कविकुलतिलकश्रीमद्वादिराजतीर्थचरणारविंदचंरीकसुरोत्तमभिधुविरचितायां युक्तिमल्लि
कादीकायांभावविलासिन्यांचतुर्थविश्वसौरभसर्वस्वसंपूर्ण ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ इति शुक्तिमल्लिकायां विश्वसौमं ॥

॥ अथयुक्तिमल्लिकायांफलसौरभं ॥

॥ इदानीं मोक्षस्य फलस्यात्यंतरंगसाधनत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनपरोक्षज्ञानभक्तिभगवत्प्रसादाख्यमोक्षसाधनान्युपोद्धातसं
गत्याफलसौख्यभस्यादौ निरूपय न्नानस्य भावादेव मोक्ष इति यत्परोक्ष इति भगवत्प्रसादाद्यनपेक्षज्ञानस्वभावाख्यमोक्षसाधनं तत्राव
रकाज्ञाननिवृत्त्याख्यमोक्षप्रत्याग्रिथमाणः ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्यैव हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसंगादन्यदेवावरणनिवर्तकवक्तव्यमिति भावे
न तत्तावद्दृश्यति ॥ यदीत्यादिना ॥ १ ॥ अज्ञानं भावरूपाज्ञानं । अनापरोक्ष्यं अपरोक्षाभावः । दृश्यते मनोवृत्त्या । अंते

यद्यज्ञानं मनोवृत्तिप्रतिबंधकमेव न ॥ मनसा ब्रह्मणस्तीर्हि साक्षात्कारस्सदा भवेत् ॥ १ ॥
योग्यस्यानापरोक्ष्यं हि प्रतिबंधनिबंधनं ॥ योग्यं च मनसो ब्रह्म दृश्यते तेतैक्यं न चेत् ॥ २ ॥
श्रुतिश्च मनसैवैनं पश्यतीत्याह योग्यतां ॥ रुणद्धिनपरोक्षं तत्साक्षात्कारं रुणद्धि च ॥ ३ ॥
मनसः प्रतिरोधे हि श्रवणाद्यापि मृग्यते ॥ प्रतिबंधनिरासाय न चेत्स्वार्थं स्पृशेद्दलात् ॥ ४ ॥
मनसः प्रतिरोधे हि स्यादन्योन्याश्रयो ध्रुवं ॥ मनसो प्रतिरोधेऽपि स्यादन्योन्याश्रयो ध्रुवं ॥ ५ ॥

चरमापरोक्षज्ञानदशायां । न चेत् । योग्यं न चेत् ॥ २ ॥ तत् प्रतिबंधकभूतमज्ञानं ॥ ३ ॥ प्रतिरोधे अज्ञानेन प्रतिरोधे सति ।
श्रवणाद्यापि प्रतिबंधनिरासाय मृग्यत इति संबन्धः । न चेत् प्रतिबंधकनास्ति चेत् । स्वार्थं ब्रह्म ॥ ४ ॥ एवं च परस्योभयतः पाशार
ज्जुरित्याह ॥ मनस इति ॥ प्रतिरोधे अज्ञानेन प्रतिरोधे । प्रतिबंधकाज्ञानापगमे मनोवृत्त्या तत्साक्षात्कारः । साक्षात्कारेणैव च

प्रतिबंधकाज्ञाननिवृत्तिरिपरेणांगीकारेऽन्योन्याश्रयः । अप्रतिरोधे अज्ञानेनप्रतिरोधाभावे । अन्योन्याश्रयः योग्यमनसोयोग्यब्रह्मणश्चान्योन्याश्रयःसंबंधः । अज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेप्रागुक्तान्योन्याश्रयस्यात् । अप्रतिबंधकत्वेसर्वदाप्यपरोक्षीकरणाख्यान्योन्याश्रयः । एवंचदर्शनस्यश्रवणादिसाध्यत्वबोधकश्रुतिविरोधस्यात् । तस्मात्अज्ञानप्रतिबंधान्नसर्वदासाक्षात्कारइत्येववक्तव्यं । तथाचप्रतिबंधेसतिसाक्षात्कारायोगात्साक्षात्कारप्रतिबंधकाज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षोत्तरकालीनसाक्षात्कारस्यकथमविद्यानिवर्तकत्वापरपर्यायमोक्षसाधनत्वंस्वस्वभावेनैवस्यात् । स्वप्रतिबंधकनिवृत्तेस्वेनैवकर्तुमशक्यत्वात् । नहिराजसाक्षात्कार

अवर्णमननंचैवध्यानंचेति क्रमात्रयं ॥ प्रधानांगं हि मनसो द्रष्टव्यं परमात्मनि ॥ ६ ॥

प्रतिबंधनिरुद्धं हि मनो द्रष्टुं न शक्नुते ॥ ७ ॥ ॥

प्रतिबंधकराजगृहद्वारपिधानं राजसाक्षात्कारेणैव मोचयितुं शक्यं । किंतु प्रसन्नेन राज्ञा राजभटैर्वाप्रतिबंधककथाटोद्घाटनेन कृते सत्येव राजसाक्षात्कारः । अतोत्रापि स्वसाक्षात्कारप्रतिबंधकाज्ञानरूपयवनिकविमोचनाय स एव प्रभुरनुसर्तव्यः । ज्ञानस्वभावादेव मोक्षस्तु तत्प्रतिबंधकाज्ञानस्वभाव एव निरुणद्धीति भावः ॥ ५ ॥ परोक्तमोक्षसाधनं निराकृत्य स्वाभिमतमोक्षसाधनानि परंप्रत्युक्तदोषस्य स्वपक्षेयथानवकाशस्तथादर्शयति ॥ अवर्णमित्यादिना ॥ ६ ॥ प्रधानांगतामेवोपपादयति ॥ प्रतिबंधेति ॥ प्रतिबंधनिरुद्धं प्रतिबंधेन यवनिकासदृशक्रुत्यं शाख्यप्रतिबंधेन निरुद्धं । प्रतिबंधनिवृत्तौ श्रवणादीनामंगतेति भावः ॥ ७ ॥ एतदेव द

शयति ॥ परोक्षेति ॥ भगवन्माहिमप्रतिपादकोपनिषद्वाक्यानां ब्रह्ममीमांसाप्रदर्शितोपक्रमोदिलिङ्गगुरुमुखादर्थश्रवणश्रवणं तस्यैवार्थस्य ताभिरेव युक्तिभिः पुनः पुनस्त्वयमेव शास्त्राभ्यासेन वा तत्त्वनिर्णयफलकवादकथाया वा तदंगधारणादिकमिति वचनाच्छास्त्रार्थधारणावतास्वमनसा वाक्षणेक्षणेनुचितं मननं । एताभ्यां श्रवणमननाभ्यां निर्णीतं भगवद्गुणानां तैलधारवादविच्छिन्नया भगवतो न्यत्रासारबुद्ध्यततो निवर्तितया भगवत्येव सस्नेहमनुत्तया च मनोवृत्त्या निरंतरध्यानं निदिध्यासनं । आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्रादिदं श्रवणं यावन्मननशक्त्युदयौ नः पुन्येन कार्यं । मननं च यावन्निदिध्यासनशक्त्युदयं कार्यं । तच्च यावदपरोक्षं कार्यं । इमानि च क्रमेणोत्तरत्र प्रचुरभगवत्प्रसादसाधनानि तत्परोक्षज्ञानरूपाणि निमनसः सहकारिभूतसाधनानि । मनस्तु सर्वत्रांगि ।

परोक्षज्ञानरूपास्तु सदा ध्यानात्प्रसन्नधीः ॥ अपसार्थनिरोधं तं स्वात्मानं दर्शयेत्प्रभुः ॥ ८ ॥

करणरूपत्वात् । तच्च सहकारिभिरैकमेणान्यत्रोपोद्बलितविरक्तिः भगवत्यभिबृद्धभक्तिचभवति । तत्र निरंतरभगवद्गुणगणस्मरणरूपतया भगवतोति प्रमहेतुभूतात्सदा ध्यानात्सदा ध्यानाख्यनिदिध्यासनात्प्रधानां गात्प्रसन्नधीः मम गुणगणस्मरण एव लालसांतःकरणस्यान्यत्र विरक्तस्य मय्येव चानुक्तस्य मद्दर्शनकामुकस्य चास्वमां दर्शयामीति महाप्रसादसंपन्नकरुणाद्रधीः । तं निरोधं स्वापरोक्षप्रतिबंधकप्रकृत्यंशं । एवं च निदिध्यासनपर्यंतपरोक्षज्ञानपरंपरायाः साक्षात्कारप्रतिबंधे सत्यपि संभवाच्चान्योन्याश्रयः । आवृत्यतया दावपिशब्दादिना ज्ञानदर्शनात् । अपरोक्षज्ञाने च प्रतिबंधकीभूतप्रकृत्यंशरूपमायां भगवनेवापसारयति स्वात्मानं दर्शयति

च । नतुदर्शनशक्त्यैवतदपसरणं । येनान्योन्याश्रयदोषस्स्यात् । अतःप्रतिबंधकमपसारयेन्नैवभगवान्दोषमपीमस्मन्मताद्बहि
रेवापसारयामासेतिभावः ॥ ८ ॥ उक्तार्थेप्रमाणंचाह ॥ अनेन जयजयजह्यजामजितदोषगृहीतगुणामितिश्रुतिगी
तावाक्यंसंगृह्णाति । जहिशब्दश्चात्रश्रुतिगीतावाक्यस्थजयशब्दद्वयस्याप्युपलक्षकः । हेअजित परमात्मन् । जय उत्कृष्टोवर्त
स्व । त्वमेव अजां ज्ञानप्रतिबंधकप्रकृतिंजहि नाशय । जय अपसारयेचेत्याहेतिसंबंधः । तस्मात् ज्ञानैवाज्ञाननिवृत्तावन्यो

जह्यजामजितेत्याहृतस्माद्भागवतेश्रुतिः ॥९॥ दृष्टश्चभगवानेकहृद्भ्रंखिभिनन्यजः ॥
अन्यंचापसृतंकुर्यात्तेनाच्छादयतिक्वचित् ॥ १० ॥ अतःकदाचिद्दृश्योसावदृश्योपिकदा
चन॥आमुक्तेश्चव्यवस्थेयंजीवन्मुक्तिश्चसामता ॥११॥ यदिज्ञानैवकार्यैस्सहाज्ञानंनिव
र्तते ॥ तदामोक्षविलंबस्यनकिंचित्कारणंतव ॥ १२ ॥ ॥

न्याश्रयात् । श्रुतिः भागवतेश्रुतिगीतावाक्यं । श्रुतिप्रतिरूपत्वाच्छ्रुतिरित्युक्तं । भागवतइत्युपलक्षणं । स्वरूपाच्छादिकांहत्वा
परमाच्छादिकांपरः । व्याघ्रदृचमोक्षपदवीददातिपुरुषोत्तमइतिपुराणांतरवचनमपिद्रष्टव्यं ॥९॥ एतदेवविशदयति ॥द्रष्टुश्चेति॥
भिनत्ति दग्धपदायितां करोति । अपसृतं ईषदपसृतं । सर्वथानाशोपसरणंचपरममुक्तिदशायामेवेतिद्रष्टव्यं । सा व्यवस्था ॥१०॥
॥ ११ ॥ ज्ञानस्वभावेनैवमुक्तिरितिपक्षेदोषांतरंचाह ॥ यदीति ॥ कार्यैः कामकर्मादिभिः । त्रिक्षणावस्थायिज्ञानस्वभावेनैवमु

किरिति मते ज्ञानोत्तरक्षण एव मोक्षस्यादिति भावः ॥ १२ ॥ स्वमते तु नायं दोष इत्याह ॥ स्वतंत्र इति ॥ चेत् अस्ति चेत् । सः स्वतंत्र पुरुषः ॥ १३ ॥ भगवत् एव मोक्षदा तत्वे निरवकाश प्रमाणमाह ॥ वरमिति ॥ आत्मनः स्वस्य । कैवल्यं मोक्षमृत इति संबन्धः । तस्य कैवल्यस्य । ईश्वरः दाने समर्थः । सावधारणतया विष्णोरेव कैवल्यदा तत्त्वकथनाद्विरवकाशमिदं वाक्यं । केषामिदं वचनमित्यत आह ॥ तद्धीति ॥ तत् वाक्यं । देवानुशासनं मुचुकुदं प्रति देवानामनुशासनं । स्वज्ञानमहिम्नैव मोक्षस्य स्वसंबन्धि त्वाभावं सूचयितुं स्वप्रतिपादकैवलय्यप्रतिपादकादयोर्विसंधिकरणं । वरं वरयेति भद्रं तद्वति च देवैस्स्वोपकारकमुचुकुदं प्रत्याशीदने

स्वतंत्रश्चेत् प्रभुर्मध्ये स्वेच्छया समनिवर्तयेत् ॥ स्वतंत्रश्च नियोगाहो नित्याहुर्हि मनीषिणः

॥ १३ ॥ वरं वरय भद्रं तच्छ्रुते कैवल्यमात्मनः ॥ एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् निवर्णुरच्यु

तः ॥ इति भागवते प्रोक्तं तद्धि देवानुशासनं ॥ १४ ॥

न स्वोपकारविमोचनेऽप्यसमर्थवयनं कैवल्यदाने समर्थ इति सूचयति । अत एव श्रुते कैवल्यमित्याहुः । अनेनैवैष्टदायकत्वरूपमिष्टदैवत्वं च न स्वेषामिति सूचयति । एतावतैव स्ववक्तव्यार्थस्य पूर्णत्वेऽपि पुनरुत्तरार्धेन व्याप्तत्वात् विशिष्टबलनियमनशीलत्वसमग्रैश्चर्यादिगुणभरितत्वाद्देहादेरपि च्युतिराहितत्वेन नित्यमुक्तत्वाच्च मोक्षदानसमर्थं अत एव परमेश्वरैव रूपमनीहं स्वभिन्नं च भगवंतमुपदिशंतस्वजगद्गुरुतां च सूचयति । साक्षाद्देवैरेवैवमनुशासनाच्च विष्णोरन्यदेवानां कैवल्यदातृत्वमिति भावः ॥ १४ ॥ प्राकृजीवन्मु

क्तिदानवर्णितं । इदानीं परममुक्तिदानप्रकारमपिवर्णयति ॥ मुक्ताविति ॥ परममुक्तावित्यर्थः । ग्रंथिद्वयं स्वाच्छादकपरमाच्छादकप्रकृत्यंशाख्यहृद्ग्रंथिद्वयं । मनोमानलिङ्गदेहात्मानंबंधं मानोभिमानः । अविद्यानिमित्तकतदतिरिक्तबंधस्वरूपनिरूपणार्थमिदं । तस्यमुक्तस्य ॥ १५ ॥ परस्यतु प्रागुक्तान्योन्याश्रयान्मुक्तिरेव न स्यादिति साहचर्यमुद्रयाऽऽह ॥ प्रतिबंधेन अपरोक्षज्ञानेन । यस्यमते । बध्येनैव बंधनिवृत्तेः काव्यदर्शनादसंभवं स्फोरयितुमेवमुक्तं । मुक्तं सर्वस्मान्मुक्तोहमित्यभिमा

मुक्तौ ग्रंथिद्वयं सम्यज्ज्ञोचयेन्मुक्तचेतनात् ॥ बंधमनोमानलिङ्गदेहात्मानंचमोचयेत् ॥
मुक्तौ स्वरूपनिष्पत्त्या तस्य स्वच्छंददर्शनं ॥ १५ ॥ प्रतिबंधनिवृत्तिश्च प्रतिबध्येनैव केवलं ॥
यस्यान्योन्याश्रयस्तत्त्वांमुक्तंचापिनमुचति ॥ १६ ॥ साक्षात्कारेतु करणश्रवणंकिलेके
वलं ॥ श्रवणेऽगिन्युत्तरांगं मननादीति कश्चन ॥ १७ ॥

नवंतमपित्वा मन्योन्याश्रयो नमुचति । यद्यपि मुक्तस्य पुनर्मोचनाभावो संभावित एव । तथाप्ययं दोषो नमुचतीति विनोदोक्त्या महा नदीप्रवाहे मज्जत उन्मज्जतश्च द्राविडस्य गलबद्धकंबलवदपरिहार्यत्वात् वाङ्मात्रेण त्वया त्यक्तोप्ययं दोषः तद्दोषान्मुक्त इत्यभिमानि नंत्वा नमुचतीति सूचयति । एवं वदतो मरणेऽप्यन्योन्याश्रयान्मुक्तिर्न भवतीति भावः ॥ १६ ॥ परप्रक्रियांतरदूषयितुमनुवदति ॥ साक्षात्कारेति ॥ आदिपदेन निदिध्यासनं गृह्यते । श्रवणमेवांगि तेनैवापरोक्षज्ञानाख्यफलचमवति । मनननिदिध्यासने

तुफलोत्पत्त्यनंतरं क्रियमाणे असंभावनाविपरीतभावनानिवृत्त्याख्यफलांतरजनके श्रवणाख्यपूर्वांगिनउत्तरांगे इति मायावादिनो वदंतीति भावः ॥ १७ ॥ तदभिमतश्रवणस्वरूपचक्षुरूपयन्त्रनूदितपरप्रक्रियादूषयति ॥ श्रुतेरित्यादिना ॥ अवधृतिरवधारणं । तत्तश्रवणं । श्रवणस्य स्थित्वे मनननिदिध्यासनानंतरं स्वफलजनकत्वे चादृष्टद्वारा कालांतरभाविस्वर्गाख्यफलजनकयज्ञस्योपरिक्रियमाणेऽद्यादिवच्छ्रवणोत्तरमनननिदिध्यासनयोरपि फलवत्सन्निधावफलत्वरूपा स्यादध्युत्तरांगता । न चैतदस्ति । ज्ञानरूपतयाऽस्थिरस्य यज्ञवददृष्टाद्वाररहितस्य स्वोत्पत्त्यनंतरमेव स्वफलीभूता परोक्षज्ञानजनकस्य च श्रवणस्य स्वाजन्यफलांतरजनके

श्रुतेर्ब्रह्मणि तात्पर्यावधृतिश्रवणं मतं ॥ त्रिक्षणस्यायिविज्ञानरूपत्वान्नस्थिरं हितत् ॥ १८ ॥
श्रवणानंतरं दृष्टिर्यदि जातांगता गता ॥ एकस्मिन्निह फले हेत्वोद्वेगो रंगांगितामता ॥ १९ ॥
नजाताचेद्यतस्मात्स्यात्तदेव करणं भवेत् ॥ श्रवणं मननात्पूर्वश्रुतं न ध्यानतः परं ॥ २० ॥

उत्तरकालीनतया पूर्वकालीनस्वफलाजनके च मनननिदिध्यासने अंगे एव न भवतः फलवर्तो गिनस्सन्निधौ तत्तत्फलैर्नैव सफलस्य फलांतररहितस्य च सहकारिणो गत्वात् । एतयोश्च त्वद्रीत्यैव तदभावात्कथमंगता । उत्तरांगता तु दूरापास्तेति अंगांगितामतेत्यतः प्रथममुदायस्याभिप्रायः ॥ १८ ॥ १९ ॥ उक्तमिदमेव मायिनां मतं । संभावितपक्षानंतरं चोत्थाप्य दूषयति ॥ न जातेति ॥ नजाताचेत् श्रवणानंतरमेव तत्फलतयाऽभिमतदृष्टिर्नजाता चेदित्यर्थः । यतः यस्मात्करणात् । सादृष्टिः । श्रवणस्य ज्ञानरूपतया तदैव नष्टत्वे

नकालातरमाविदृष्टिर्यतोभवति । तदेवकरणंस्यान्नतुश्रवणमितिभावः । ननुनिदिध्यासनानंतरंपुनश्श्रवणांतरमंगीक्रियतइत्यत
आह ॥ श्रवणमिति ॥ २० ॥ मध्ये निदिध्यासनापरोक्षज्ञानयोर्मध्ये । कल्पांतरं कारणतयाकल्प्यं श्रवणांतरंकल्प्यं स्वकपो
लेनैवकल्प्यं । निदिध्यासितव्यइत्यतःपरं श्रोतव्यइतिश्रुतेरभावात्श्रवणस्वरूपमपिकल्पनीयं । तस्यकारणताचकल्पनीया । मन
नादौ मननस्यआदौआदिभागे नकश्चनकल्प्यइत्यर्थः । श्रोतव्यइतिसाक्षाच्छ्रौतपदस्यविद्यमानत्वात् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्र
संगाच्चायंपक्षस्माधीयान् । किंतुप्राथमिकपक्षएवपरेणांगीकार्यः । सचोक्तरीत्याऽयुक्तएवेतिभावः । कस्तर्हिश्रुतेरभिप्रायइत्यत
आह ॥ तच्चेति ॥ तत्त्रयं श्रवणमनननिदिध्यासनार्यत्रयं । क्रमिककरणं साक्षात्साक्षात्कारसाधनंनिदिध्यासनं । तद्वारा

मध्येकल्पांतरंकल्प्यमननादौनकश्चन ॥ तच्चैकवाक्येपठनात्रयंक्रमिककरणं ॥ २१ ॥

यदि साक्षात्कारकार्यज्ञाननाशेसहायता ॥ ज्ञानैगिन्यंगतैवस्याच्छ्रवणैगिनिनांगता ॥ २२ ॥

मननं । तयोद्द्वाराचश्रवणं । एवंचत्रयमपिसाक्षात्कारंप्रत्येवकरणं । आत्मावाअरेद्रष्टव्यइतिप्रागुक्तदर्शनमुद्दिश्यत्रयाणामप्ये
कवाक्येसहैवपठनात्त्रीण्यप्यंगान्येव । कारणत्वसाम्यात् । अंगितुएतत्सहकारेणभगवंतंसाक्षात्कुर्वत्करणरूपमनएव । अन्यथा
कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेःश्रवणादपिपूर्वकालीनकर्मवांगिस्यात् । अंतःकरणशुद्धिद्वारापुण्यद्वारावातज्जन्यसाक्षात्कारेश्रव
णादित्रितयमप्युत्तरांगंस्यात् । अंतःकरणस्यैवप्राधान्यादंगित्वं । कारणानांतुसर्वेषांसहकारित्वलक्षणमंगत्वमेवव्याख्यमितिभावः
॥ २१ ॥ संभावितपक्षांतरमाशंक्यदूषयति ॥ यदीति ॥ साक्षात्कारः श्रवणजन्यब्रह्मसाक्षात्कारः । श्रवणफलेब्रह्मसाक्षात्कारे

जातेपिसाक्षात्कारस्वफलभूताविद्यानिवृत्तिमेतत्सहायैर्नैव करोति । नान्यथा । तर्हिज्ञानरूपेगिन्येवानयोरंगता । श्रवणैर्गिन्यंग
तेतिपक्षोगतइत्यर्थः । नन्वस्तुतर्ह्ययमेवममापिपक्षइतिचेत् न । विवरणोक्तेश्रवणत्वापातात् । साक्षात्कारस्यापिज्ञानरूपतयाश्र
वणपक्षोक्तदूषणैर्नैवदुष्टत्वाच्च ॥ २२ ॥ पूर्वश्रवणस्यसाक्षात्कारहेतुतामंगीकृत्यदूषणमुदितं । इदानींतदेवनघटतइत्याह ॥ परो
क्षेति ॥ सा अपरोक्षज्ञानजननरूपा ॥ २३ ॥ ननुसाक्षात्कारयोग्यैप्रयुक्तशब्दःसाक्षात्कारमेवजनयतीत्यतआह।गेहइति॥

परोक्षज्ञानजनकंश्रवणंकेनहेतुना ॥ अपरोक्षफलंकुर्यात्साह्यदृष्ट्यकल्पना ॥ २३ ॥ गेहे
घटइतिप्रोक्तेवहिस्थस्यापरोक्षधीः ॥ गेहांतस्यघटोपिस्यात्सापिदृश्यार्थदृङ्किं ॥ २४ ॥ साक्षा
त्कारस्ययोग्यैर्गोथोयदासाक्षात्प्रदृश्यते ॥ तत्रप्रयुक्तशब्दोपिसाक्षात्कारफलोयदि ॥ २५ ॥
तर्हिस्याद्ब्रह्मणस्साक्षात्कारप्राक्कारणांतरात् ॥ तत्रप्रयुक्तशब्दस्तुव्यर्थस्यादितिभेदमिति ॥ २६ ॥
किंचफूत्का(फट्कार्लिं)गेनदृश्यमानेपिहस्तिनि ॥ जायमानानुभापिस्यात्साक्षात्कारात्मिकातव ॥ २७ ॥

सा शब्दजन्याप्रतीतिः ॥ २४ ॥ पक्षांतरमाशंकते ॥ साक्षात्कारस्येति ॥ योग्यतामात्रमेवनालं किंतुतद्दर्शनसमयेप्रयुक्तश
ब्दस्साक्षात्कारमेवजनयतीतिशंकाभिप्रायः । यद्यपीयंशंकाप्रकृतानुपयुक्ता । घटस्येवब्रह्मणश्श्रवणदशायामेवचक्षुरादिनामनसा
वाददर्शनाभावात् । तथापिघटादौचमांशंकापरिहर्तुमियमाशंका दूषयति ॥ तर्हीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ फूत्कारः वेतंडशुंडादंडो

त्यस्वनविशेषः । तवमते । दृश्यमानार्थज्ञानकरणत्वस्योभयत्रसाम्यादितिभावः ॥ २७ ॥ दूषणांतरंचाह ॥ एकगोष्ठेति ॥ इदं विजातीयकरणानामेकत्रसन्निवेशेस्वजातिविरुद्धफलजनकत्वं । किंचचक्षुःकरणकएवापरोक्षज्ञानेशब्दस्यापिकरणतोच्यते । उत तदजन्यसाक्षात्कारांतरे । नाद्यः । एकज्ञानेकरणद्वयानपेक्षणेनसंशयोत्तरप्रत्यक्षेव्याप्तिदर्शनस्येवसहकारित्वस्यैवप्राप्तेः । नद्वितीयः । केवलशब्दादेवान्यत्रापितदुदयप्रसंगात् ॥ २८ ॥ प्रमेयंदूषयित्वाहृष्टांतंचदूषयति ॥ दशमइति ॥ स्वात्मनासहदशसं

एकगोष्ठप्रविष्टाः किमहिषीधेनुपूर्वकाः ॥ एकाकारफलंदद्युरिदंचाहृष्टकल्पनं ॥ २८ ॥ दशमस्त्वमसीत्युक्तिरपिशब्द्याधियास्वया ॥ चित्तव्याक्षेपहंज्येवदशमोहमितिप्रप्ता ॥ २९ ॥ तत्रापिमानसी नोचेदहंत्वोल्लेखिनीकथं ॥ दशमस्त्वमसीत्यत्रह्यहंशब्दोनविद्यते ॥ ३० ॥ त्वंतामेवज्ञापयेत्सानाहंतांज्ञापयेद्विवाक् ॥ शब्दोवेदस्त्वशक्यार्थमशक्यार्थकथंवेदत् ॥ ३१ ॥

ख्याकजनेषुसत्सुस्वानवलोकितोबहिर्मुखस्यदशमःकइतिशंकायांप्रयुक्तादशमस्त्वमसीत्युक्तिरित्यर्थः । शाब्द्या शब्दकरणिकया धिया परोक्षज्ञानेन । चित्तव्याक्षेपहंज्नी अन्यत्रैवासक्तंचित्तं त्वंत्वप्रकारेणैवतत्स्वरूपंप्रबोध्यस्वरूपमिमुखंविदधत्येवेत्यर्थः । मानसीत्युपलक्षणं । साक्षिरूपिणीवा । नोचेत् मनःकरणिकानोचेत् । अहमित्युल्लेखस्यमनःकरणकेसाक्षिरूपेचज्ञानएवदर्शनात् । नन्वहंशब्दप्रयोगेशब्द्यामपिप्रतीतौअहंत्वोल्लेखोस्तीतिचेत् । सत्यं । प्रकृतेसोपिनास्तीत्याह ॥ दशमइति ॥ शक्तिग्रहप्रकारेण

वज्ञानजनकत्वनियमादितिभावः ॥ ३९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ननुस्वस्वरूपेऽहंत्वस्यापि विद्यमानत्वात्त्वमिति पदेन वतस्यापि बोधो
स्त्वित्यत आह ॥ घटत्वेति ॥ उभयवत्यपि द्रव्यत्वघटत्ववत्यपि ॥ ३२ ॥ युक्त्यंतरमपि सूचयन्नेतदेव विशदयति ॥ अव्युत्प
न्नस्येति ॥ सा वाक्यजन्या ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शब्दप्रयोगेऽपि तत्तदर्थसाक्षात्कारश्चक्षुरादीन्द्रियैरेवेत्यत्र दृष्टांतमाह ॥ कारुरिति ॥

घटत्वाकारधीरेव घटशब्देन जायते ॥ द्रव्यत्वाकारधीर्द्रव्यपदादुभयवत्यपि ॥ दशमोऽहं
त्वितितुयाभतिस्सामानसीधुवं ॥ ३२ ॥ अव्युत्पन्नस्य तद्वाक्यश्रवणेऽपि मतिर्न सा ॥
व्युत्पत्तिश्च शब्दजन्यार्थज्ञानेऽसंहिकारणं ॥ ३३ ॥ अतश्च शब्दप्रबोधोऽस्ति मध्ये व्यासं
गर्भजकः ॥ समाहितमनास्तु स्वदशमं मनसं क्षते ॥ ३४ ॥ कारुस्वकं ठपरशुं विस्मृत्य
बहुचिंतयन् ॥ अयं परशुरित्युक्ते किं शब्दादेव पश्यति ॥ ३५ ॥ उक्तिः परोक्षज्ञानेन चि
त्तव्याक्षेपनाशिनी ॥ पश्चात्स्वकं ठपरशुं चक्षुषैव स पश्यति ॥ ३६ ॥ स्वतस्समाहितम
ना दशमोऽहमिति स्वयं ॥ मनसैवाभिपश्येच्च ब्रह्म पश्येत्तथैव हि ॥ ३७ ॥

शब्दप्रयोगेऽपि परशोश्चक्षुषैव दर्शनस्य सर्वजनसंप्रतिपन्नत्वाद्भिप्रतिपन्नस्थलेष्वप्येवंज्ञानद्वयमवर्जनीयमिति भावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
अहं दशम इति ज्ञानं मानसमेवेत्यत्र युक्त्यंतरमप्याह ॥ स्वत इति ॥ स्वतः शब्दप्रयोगविना । समाहितमनाः सावधानचित्तः ।

अवित्रेकिनएवशब्दापेक्षा । विवेकीतु शूयनव अहंतुदशमइतिस्वयमेवप्रत्येतीतिसर्वानुभवसिद्धं । तस्मादविवेक्यपिशब्धाप्रती
त्याचितंस्वाभिमुखीकर्तुमेवशब्दमपेक्षते । तथास्वस्थचित्तस्तुविवेकिवत्स्वात्मानंस्वमनसैवदशमोहमितिपश्यति । वृथाकरणवै
षम्यकरणेकारणाभावादितिभावः । तथैवेत्यनेनासंप्रज्ञातसमाधिस्थयोगिनिचित्तव्याक्षेपाभावाद्ब्रह्माद्रियाणामुपरतत्वेनशब्दश्र
वणासंभवाच्चस्वस्थचित्तवन्मनसैवब्रह्मापरोक्षज्ञानं नतुशब्दसहायेनेतिसूचयति । एवंचपरोदीरितबहिर्मुखदृष्टांतःकथंप्रकृतोपयो
गी । नहिशांतोदांतउपरतस्तिष्ठुस्समाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानंपश्येदित्युक्तब्रह्मापरोक्षज्ञानिनःकदाप्यसमवधानमुचितं

शब्दस्तुव्यवधानस्योच्छित्त्यैकर्णेनिपातितः ॥ शाब्दीकरणसामर्थ्यात्त्वमाकारांधियंदिशेत् ॥ ३८ ॥

ततस्समाहितमनाःपश्येदहमितिस्वयं ॥ अहंत्वोल्लेखिनीशब्दाभावेर्धर्मनसैवहि ॥ ३९ ॥

एवंचब्रह्मदर्शनदशायांक्लेशब्दादपरोक्षज्ञानं । कस्यवेदंनिदर्शनमितिभावः । नन्वस्तुयोगिनश्शब्दानपेक्षा । इदानींबहिर्मुखंज
नमभिमुखीकर्तुर्गुरुरूपोपदिश्यमानवेदांतवाक्यरूपशब्दस्योपयोगोस्तीतिचेत् । सत्यं । तथापिगुरूपदिष्टशब्दश्रवणसमनंतरमेवत
स्यब्रह्मापरोक्षदर्शनाभावेनपुनर्दृष्टांतवैयर्थ्यस्यतदवस्थत्वात् । नचवाच्यमिदानीमपिशब्दश्रवणसमनंतरमेववाक्यार्थविशिष्टब्रह्म
दर्शनमप्यस्तीति । त्वदुक्तमहावाक्यार्थप्रतिवादिनांविवादाभावप्रसंगात् । घटोदृष्टइतिवदृष्टब्रह्मेतिप्रतिवक्तव्यत्वाच्च ॥ ३७ ॥
बहिर्मुखेपिव्यासंगनिवर्तकत्वेनप्रागुक्तांशस्यसहकारितामनूद्यदृष्टांतमुखेनाप्युपपादयति ॥ शब्दस्त्विति ॥ ३८ ॥ शब्दाभावे

अहमिति शब्दाभावे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ असौ प्रतिबन्धनिवर्तकः ॥ ४१ ॥ परोदीरितदृष्टातेऽपि दशमोहमिति ज्ञानस्य शब्दाकारणकत्वेऽनुमानमाह ॥ अहमिति ॥ अहं दशम इति वाक्यजनितज्ञाने व्यभिचारपरिहाराय विशेषणं । स्वस्थधीः स्वस्थस्याहं दशम इति धीः ॥ ४२ ॥ दृश्यमानेऽर्थे प्रयुक्तशब्दस्साक्षात्कारमेव जनयतीति मतं संग्रहाय पुनरव्यनूद्य प्रकारांतरेण च दूषयति ॥ दृष्टियोग्य इति

प्रतिबन्धनिरासे हि निमित्तांतरतः कृते ॥ दहनादेव दाह्यस्य दाहस्यान्नान्यतः क्वचित् ॥ ४० ॥
 प्रतिबन्धनिरासेन तस्य स्याच्चरितार्थता ॥ सहकारी भवेद्वासौ स एव न हि दाहकः ॥ ४१ ॥
 अहंशब्दप्रयोगेऽपि दाहमाकारधीत्वतः ॥ दशमोहमिति ज्ञानं न शाब्दं स्वस्थधीर्यथा ॥
 पराकरोति ते पक्षमनुमानमयी दृशं ॥ ४२ ॥ दृष्टियोग्ये प्रयुक्तोऽपि शब्दोऽयद्यपरोक्षकृत् ॥
 गृहघटोऽस्तीत्युक्तेऽपि तर्हि स्यादपरोक्षधीः ॥ ४३ ॥ दृश्यमाने प्रयुक्तस्तु शब्दोऽयद्यपरोक्षकृत् ॥
 असमाहितचित्तस्य कथं तर्ह्यपरोक्षधीः ॥ ४४ ॥ न ह्यसौ विस्मृतत्वात्मापुः शब्दप्रयोगतः ॥ आत्मानं मनसा पश्येद्वाक्षेपाक्षिप्तचेतनः ॥ ४५ ॥

॥ ४३ ॥ व्याक्षेपाक्षिप्तचेतनः व्याक्षेपनिरस्तमनो व्यापार इत्यर्थः । अत एतादृशे प्रयुक्तं दशमस्त्वमसीति वाक्यमपि दृश्यमाने प्रयुक्तशब्दत्वाभावात् त्वव्यर्थे नैव न साक्षात्कारजनकं स्यादिति भावः । पूर्वदाष्टीति केशब्दप्रयोगसमये दृश्यमानत्वाभावात् उक्तः । इदा

नीतुदृष्टांतएवेतिविवेकः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ किंचदृश्यमानेपिप्रयुक्तशब्दः दर्शनांतरंसाधयति । उततदेवेतिविकल्पाद्यद्यदुष्यति ॥ दृश्यमानइति ॥ वैयर्थ्याच्चेत्युपलक्षणं । अन्यत्रापितज्जनकत्वप्रसंगादित्यपिद्रष्टव्यं । द्वितीयंदूषयति ॥ सैवेति ॥ तस्याश्चप्रागेवस्वकरणजनितायाः पुनश्शब्देनापिजननायोगादितिभावः ॥ ४६ ॥ पक्षांतरमाशंक्यदूषयति ॥ करणस्येति ॥ शब्दस्य तत्रैवसामर्थ्यादितिभावः ॥ ४७ ॥ तस्मात् शब्दश्रवणस्यक्वाप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वाददर्शनात् । अस्य श्रवणादेः । श्रुतिबलादेव

दृश्यमानेपिशब्देनसाक्षात्कारांतरप्रमा ॥ अनानुभविकत्वेनवैयर्थ्याच्चनशोभते ॥ सैवचेत्तर्हिशब्दोत्थासाक्षात्कारप्रमाकृते ॥ ४६ ॥ करणस्यबलाच्चेद्दीप्तिर्हिशाब्दोवसा भवेत् ॥ दृष्टेऽर्थतर्करसिकस्यानुमानाद्यथानुमा ॥ ४७ ॥ तस्मादर्शनमुद्दिश्यतादर्थ्येनास्यकीर्तनात् ॥ करणत्वंश्रुतिबलाद्वाच्यंनान्यासितेगतिः ॥ ४८ ॥ श्रुतिस्तुश्रवणंवक्ति मननंध्यानमंततः ॥ पारंपर्याचुतत्राच्चेहेतुर्ध्यानंतुमुख्यतः ॥ ४९ ॥ नचेत्कर्मैवहेतुस्स्यादंगंस्याच्छ्रवणाद्यपि ॥ कर्मणाज्ञानमित्याहयतश्श्रुतिरचंचला ॥ ५० ॥

श्रवणस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वंवक्तव्यमितिभावः ॥ ४८ ॥ तत्र श्रवणमनननिदिध्यासनानामध्ये । आद्ये श्रवणमनने । मुख्यतः द्वारंतरंविना । उक्तविधयामनःकरणकदर्शनोपयोगीत्यर्थः । अयमभिसंधिः । मनसैवैतदपश्यतीतिश्रुत्याइतरव्यवच्छेदपूर्वकं तृतीययामनसएवकरणत्वनिर्णीतेस्सहकारितयैवषांकथनं नकरणतया द्विकरणैकक्रियायोगात्रयाणामपिकरणत्वप्रसंगाच्चेति ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ तस्मात् पूर्वतयाश्रवणस्य मुख्यकारणत्वेकर्मणएवतत्प्रसंगात् । ततएव तादृशनिदिध्यासनादेव । तत्अपरोक्षज्ञानं
॥ ५१ ॥ श्रवणादेवब्रह्मदर्शनांगीकारेबाधकंचाह ॥ यदीति ॥ मंदानामपिजीवन्मुक्तत्वंस्यादितिभावः । विवादाभावादेरुपल
क्षणमेतत् ॥ ५२ ॥ श्रवणदर्शनयोरत्यंतैवलक्षण्येसर्वानुभवसिद्धदृष्टांतमाह ॥ अश्नतइति ॥ एकत्रतृप्तिदर्शनात् अन्यत्रतदे

तस्मात्क्रमिकेवेदोक्तकारणेषुयुदुत्तरं ॥ ज्ञानादव्यवधानेनपूर्वचततएवतत् ॥ ५१ ॥
यदिश्रवणमात्रेपिसर्वेषांब्रह्मदर्शनं ॥ जीवन्मुक्ताःकुतस्ताहिंशुकाद्याएवयोगिनः ॥ ५२ ॥
अनानुभाविकंचेदंश्रुतिकालेपिदर्शनं ॥ अश्नतदृशृण्वतश्चाक्षिकिनास्तिमहदंतरं ॥ ५३ ॥
तच्छब्दान्नापरोक्षस्यान्नतराक्षिर्विकल्पकं ॥ यतस्त्वदुक्तवाक्येपिदशमत्वविशिष्टधीः
॥ ५४ ॥ अन्विताथोभिधायित्वादन्योन्यान्यमिश्रितं ॥ स्वार्थमुख्यममुख्यंवापदंवक्ता
तितेमतं ॥ तच्छब्दान्निर्विकल्पाधीरितिरिक्तंचयस्तव ॥ ५५ ॥ यौगपद्येनतद्योग्यगुणा
नुस्सरणंहेरः ॥ अच्छिन्नतैलधारावदारात्तदशयेद्भृदि ॥ ५६ ॥

भावात्प्रसर्गेन्द्रियमेवतत्तद्रसदर्शनकारणं नशब्दइतिभावः ॥ ५३ ॥ तत्तस्मात् रसशब्देनरससाक्षात्कारादर्शनात् । नतरामित्ये
तदेवस्पष्टयति ॥ यतइति ॥ ५४ ॥ तत्तस्मात् तवमतेपिशब्दस्यान्विताभिधायित्वात् ॥ ५५ ॥ उपसंहरति ॥ यौगपद्येने

ति ॥ तत्तस्मात् श्रवणस्य दर्शनहेतुत्वायोगात् । अच्छिन्नतैलधारवद्यौगपद्येन हेर्योग्यगुणानुस्मरणं स्वयोग्यगुणानुस्मरणमिति निर्दिध्यासनस्वरूपकथनं ॥ ५६ ॥ साक्षात्कारस्यैन्द्रियजन्यत्वनियमान्मनसैवेन पश्यतीति श्रुतेः श्रक्तं ध्यानमात्रेण दर्शनमित्यत आह ॥ ध्यानं चेति ॥ तद्द्वं ध्येयप्रतिमां तर्गतं । तं ध्येयगुणवंतं भगवंतं पश्यतीति करणे कर्तृत्वोपचारः । ध्यानप्रसन्नभगवदनुगृहीतं मनः योग्यजीवस्य भगवत्साक्षात्कारणं भवतीति भावः । एतत्सर्वमनसि निधाय श्रोतॄणां मनस्समाधानार्थं प्रागस्माभिः किंचित्प्रदर्शितमिति द्रष्टव्यं ॥ ५७ ॥ उक्तार्थप्रमाणेन हृदयति ॥ यदंघ्रीति ॥ अनेन यदंघ्र्यभिर्ध्यानसमाधौ तया धियानुपश्यति हि ध्यानं च मनसा तस्माच्छ्रुतं चित्तं हरीच्छया ॥ तद्गतमेवैन्द्रियत्वात्पश्यतीत्यतिमंगलं ॥ ५७ ॥

यदंघ्र्यभिर्ध्यानसमाधौ तसु धियात्मनः ॥ अनुपश्यति तत्तत्त्वमित्याह भगवान्शुकः ॥ ५८ ॥

ध्यानमेव प्रधानांगं तेन चाज्ञानधीमलं ॥ क्षालयते धौतधीरेव दर्शने कारणं किल ॥ ५९ ॥ धीश

ब्दोक्तं मनस्साक्षात्कारस्य कारणं किल ॥ अंगांगं अवर्णदृष्टिकारणं नतरां किल ॥ ६० ॥

तत्त्वमात्मनः । वदंति चैतत्कवयो यथा तथं सममुकुंदो भगवान्प्रसीदतामिति भागवतश्लोकसंगृह्णाति ॥ ५८ ॥ अस्य तात्पर्यमाह ॥ ध्यानमिति ॥ श्रवणमनेन विहाया स्वैवासाधारण्येन ग्रहणादिति भावः । तेन ध्यानाख्यसमाधिना । अज्ञानधीमलं अज्ञानाख्यमनोमलं । धौतपदमहिम्नालब्धो यमर्थः । तेन चांगत्वस्फोरणं कृतमिति द्रष्टव्यं । धौतधीः अज्ञानाख्यपंकक्षालनेन धवलीभूतधीः । दर्शने आत्मतत्त्वदर्शने ॥ ५९ ॥ धीशब्दार्थवदनुत्तीयाबलेन लब्धार्थमप्याह ॥ धीशब्देति ॥ अनुपश्यतीति ज्ञानकरणतयो

कत्वादितिभावः । अतःप्रागुक्तकारणपदमप्येवकारसाहित्यात्करणपरं । अतिशयितकारणस्यैवकरणत्वात् । अंगांगं ध्यानांगस्य मनस्यंगां । साक्षाद्ध्यानांगमपिनेत्यर्थः । अतएवनतरामित्युक्तं ॥ ६० ॥ श्लोकस्यप्रकृतोपयोगदर्शयति ॥ एवमिति ॥ अर्थद्वयं ध्यानस्यप्रधानांगत्वं । मनसःकरणत्वरूपमंगित्वं च । परोदीरितमार्गौ श्रवणस्यैवांगित्वं मनननिदिध्यासनयोरुत्तरांगत्वमितिमार्गौ । मार्गपदेनोक्त्याप्राप्तापराधपरिहारयकुमार्यावित्यनुवादः ॥ ६१ ॥ कलहः वादिप्रतिवादिनोर्विवादः । एतेदेवाभिप्रेतमर्थद्वयसिद्धयदस्माभिरुदीरितं ॥ परोदीरितमार्गौयैकुमार्यावित्यनुवादः ॥ ६१ ॥ परोक्षज्ञानकरणंसाक्षात्कारायकोवेदत् ॥ कोवाश्रवणमात्रेणतंपश्यतिमहाप्रभुं ॥ अज्ञैश्चशब्दमात्रेणदृष्टश्चेत्कलहःकुतः ॥ ६२ ॥ तैलधारावदच्छिन्नगुणसंधानरूपया ॥ मनोधारेणयायोगीपश्येच्चदुचितंहितत् ॥ ६३ ॥ दिव्यंददामितेचक्षुःपश्यमेयोगमैश्वरं ॥ इतिगीतासुहरिणानिरणायिमंतमम ॥ ६४ ॥ अविद्यांकिलविद्राव्यदिव्यंचक्षुर्दृशेदृशेत् ॥ साक्षाद्दीकरणादेव साक्षाद्दीस्संस्कृतादपि ॥ नान्यस्माद्यद्दौदिव्यंचक्षुरेवनिरीक्षितुं ॥ ६५ ॥

त्यप्रागस्माभिस्संप्रहायोक्तं ॥ ६२ ॥ ध्यानस्वरूपंनिरूपयन्ध्यानस्यैवप्रधानांगत्वमनुभावयति ॥ तैलधारावदिति ॥ ६३ ॥ ध्यानप्रसन्नभगवदुत्तचक्षुषैवभगवद्दर्शनं । नशब्दश्रवणमात्रेणेत्यत्रगीतावाक्यमपिप्रमाणयति ॥ दिव्यमिति ॥ ६४ ॥ अस्य तात्पर्यमाह ॥ अविद्यामिति ॥ प्राग्दर्शनाभावसंपादकप्रतिबंधकनिरासस्यावश्यकत्वात् । अविद्याविद्राव्येयुक्तं । यतस्मात् ।

निरीक्षितुं स्वविश्वरूपं द्रष्टुं दिव्यं चक्षुरेव ददौ तस्मात्संस्कृतादपि भगवदनुग्रहाख्यसंस्कारसहितादपि साक्षाद्गीकरणादेव साक्षाद्गीस्ता
 क्षात्कारः । न त्वन्यस्माद्धिगाच्छब्दाद्वेति सिद्धं । अनुगृह्णन् अपि भगवान्न लोकमर्यादामुलंघितवान् । त्वं निर्मर्यादस्तामप्युलंघयसि ।
 अतस्त्वं नालौकिको नापिलौकिक इति भावः ॥ ६५ ॥ तर्हि चक्षुरिति कथनान्मनसः कथं करणत्वमित्यत आह ॥ चष्ट इति ॥ इति व्युत्पत्त्या
 तच्चक्षुःगीतौ कंचक्षुः । बहिर्दर्शनेऽपि मनस एव प्राधान्यमित्याह ॥ चक्षुस्सहायेनेति ॥ ततः प्राधान्येन मन एव तत्रापि चक्षुः । अन्यथा
 भागवतगीतावाक्ययोर्विरोधात् । अंतर्वाबहिर्वातयोरुभयोरैव दर्शनहेतुत्वस्य चक्षुषापश्यति मनसा पश्यति सुखं पश्यतीति लोके
 चष्टेऽनेनेति तच्चक्षुर्मनोवाबाह्यमेव वा ॥ चक्षुस्सहायेन मनोयतः पश्यति तं बहिः ॥ ६६ ॥ किंच दक्षश्चिर
 दिंश्च दक्षच्छेदेकारणं पुरा ॥ अपश्यत्किल तद्दृष्ट्यै दध्यौ पशुपतिश्चिरं ॥ ६७ ॥ इति भागवते ध्यानात्पू
 र्वदृष्टेरभावतः ॥ तद्भावेऽभाव रूपं व्यतिरेकमदर्शयत् ॥ ६८ ॥ दृष्ट्वासंज्ञपने योगमिति ध्यानोत्तर
 क्षणे ॥ दृष्टिं ब्रवीति यत्सेन तत्सत्त्वे सत्त्वरूपिणं ॥ अन्वमंस्तान्वयं ध्यानाददृश्यार्थस्य दर्शने ॥ ६९ ॥
 दसंमतत्वात्स्मृतिद्वयेनापि मनश्चक्षुषी एव गृहीते न श्रावणस्पर्शनादिसाक्षात्कारांतरकरणानि । किमुवाच्यं तदापरोक्षज्ञानकरणलि
 गशब्दादीनां दर्शनहेतुतयाऽसंग्राह्यत्वमिति भावः ॥ ६६ ॥ ध्यानस्यैव दर्शने प्रधानांगत्वं न श्रावणस्येत्यत्र भागवतकथांतरसंमतिम
 पि प्रमाणयति ॥ किंचेति ॥ व्यतिरेकं व्यतिरेकव्याप्तिं । शस्त्रैस्त्वांन्वितैरेनमनिर्भिन्नत्वचंहरः । विस्मयं परमापन्नो दध्यौ पशुप
 तिश्चरमिति भागवतवाक्यस्य तात्पर्यकथनमिदं ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ दृष्ट्वासंज्ञपने योगमित्यनेन दृष्ट्वासंज्ञपने योगं पशूनां सपतिमखे ।

यजमानपशोस्तस्यकायात्तेनाहरच्छिरइतिवाक्यसंगृह्णाति । मखेयज्ञे । संज्ञपने याज्ञीयपशुहिंसाया । योगंउपायं । स्वयज्ञभंगा
त्कुपितोहारिरिमंछेत्तुनमुंचति । तस्मादिममेवयज्ञपशुकृत्वैतच्छिरएवविच्छिद्यभगवदाहुतित्वेनाग्नौजुहोमीतिसंकल्याख्यमुपायं
दृष्टेतिभावः । अन्वयंअन्वयव्याप्तिं ॥६९॥ रौद्रीविद्या रुद्रकृतध्यानादिविद्या ॥ ७० ॥ अधुनोक्तरीत्याभागवतभारतादिरहस्या
नुकूलमध्वस्यविद्यास्तौति ॥रुद्रइति॥ यस्याः विद्यायाः । क्षुद्रोपद्रवः श्रवणादेवापरोक्षज्ञानं नतुनिदिध्यासनसहकृतमनसइति

रौद्रीविद्यानवद्येत्थंध्यानस्यदृशिहेतुतां ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांनिर्णयनायेतिमेमतिः
॥ ७० ॥ रुद्रोप्यद्रावययस्याःक्षुद्रोपद्रवहृदुजं ॥ हृदयमध्वस्यशुद्धासाविद्याविद्योतते
तरां ॥७१॥ इदंत्रयंप्रधानांगंमनःकरणमुच्यते ॥ प्रतिबंधे नतत्पश्येत्तदपायेतुपश्यति
॥७२॥ प्रतिबंधनिवृत्त्यर्थश्रवणाद्यपिमृग्यते ॥ अतश्श्रुतिश्रवणतोमुक्तिरित्यपि साज
गौ ॥ एवंचमनसैवेतिश्रौतावधृतिरप्यभूत् ॥ ७३ ॥ ॥

विपरीतप्रमेयं । सएवहृदुश्हृदयरोगः तांहृदुजं । श्रुतिस्मृत्यनुभवविरुद्धत्वात्स्वाभिमतहरेणैवतिरस्कृतत्वाद्वाक्षुद्रेत्युक्तं॥७१॥त्रयं
श्रवणादित्रयं । प्रधानांगं कर्मादिभ्यःप्रधानांगं । एतेषामध्येतुषूक्तरीत्याध्यानस्यैवप्राधान्यंद्रष्टव्यं॥७२॥मृग्यतेमनसा । अतः श्र
वणादेरप्यंगत्वात् । सा श्रुत्वैवमोक्षमप्नोतीत्यादिका । एवंच मनसएवदर्शनकरणत्वात् ॥ ७३ ॥ किंचजडादस्वतंत्राच्चासाध्या

याः भावरूपानादिप्रकृत्यंशाख्यप्रतिबंधनिवृत्तेः प्रसन्नभगवदेकसाध्यत्वात् अप्रतिबद्धेनापि मनसा अव्यक्तस्वभावस्य तस्य प्रसादे
 नैव द्रष्टुं शक्यत्वात् भगवत्प्रसाद एव दर्शने मुक्तौ च सर्वभ्योप्यतिशयितहेतुरित्यत्र श्रुतिप्रमाणयन्तयैव श्रुत्या दर्शनस्य मुक्तेः स्वस्वरूपं नि
 रूपयति ॥ हर्यनुग्रह इति ॥ यमेवैष इति श्रुत्येत्यनेन नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मे ध्यानबहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन ल
 भ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तं नूत्वा मिति श्रुतिः संप्लुति । प्रवचनेन व्याख्यानेन न लभ्य इत्यादिना व्यर्थीकृत्य वृणुते मदीयो य
 हर्यनुग्रह एवैभ्यस्सर्वभ्यो बलवत्तरः ॥ व्यर्थीकृत्य प्रवचनं सुमेधां च बहुश्रुतं ॥ यमेवैष इति
 श्रुत्या प्रसादस्यैव कीर्तनात् ॥ ७४ ॥ तनुशब्दबलात्सिद्धं साकारस्यैव दर्शनं ॥ अतो नि
 राकारवस्तुनिर्विकल्पकदर्शनं ॥ ७५ ॥ निरस्तं सातनुश्चाभूत्त्वा भित्त्युक्तेः स्वरूपिणी ॥
 प्रागावृताया विवृतेरेवोक्तेर्नित्यसिद्धता ॥ ७६ ॥ अतश्चिदानंदरूपशिरःपाण्यादिमा
 न्हरिः ॥ मुक्ताश्चनादृशाकारा इति श्रौतमतस्थितिः ॥ ७७ ॥ ॥

मित्यंगीकरोतीत्युक्त्या स्वीयतयांगीकाराख्यप्रसादस्यैव श्रुत्या कीर्तनादितिसंबंधः । एवकारस्य तेनेत्यनेन संबंधः । अन्यथा वै
 यर्थ्यप्रसंगात् । तेनैवलभ्यः प्राप्यः । तत्राप्तिरपि तदपरोक्षज्ञानेनैवेति भावेन तस्यैष आत्मेत्याद्युक्तं विवृणुते दर्शयति । अर्थ
 प्रदर्शनस्यैव विवरणशब्दवाच्यत्वात् ॥ ७४ ॥ स्वांस्वरूपभूतां । स्वीयामित्यर्थो गीकारे तत्संबन्धिजडशरीरस्यैव प्राप्तेः तस्य च
 प्रकृते भगवत्संभवात् जडशरीरदर्शनस्य प्रसादफलत्वायोगाच्चेत्त एवार्थः । जीवस्वरूपापरोक्षज्ञानमप्यनेनैव ग्राह्यं । मुक्तौ

स्वस्वरूपानंदानुभवस्यावश्यमपेक्षितत्वात् जीवमौक्तनोरपि स्वरूपभूततनुत्वेन स्वातनुमितिसामान्योक्तयोभयोरपि वक्तुं शक्यत्वाच्च । अतएव मुक्ताश्च तादृशाकारा इत्युक्तं । अथवा भगवतो बृहच्छरीरमेव तनुः । तद्दर्शनमेवापरोक्षदर्शनं । आत्मावाअरेद्रष्टव्यइति तद्दर्शनस्यैव श्रवणादिफलत्वसंभवात् । विस्तृततनोरेव तनुशब्दमुख्यार्थत्वाच्च । अतो मूलोक्तनित्यत्वं व्याप्तत्वात्स्याप्युपलक्षणं । जीवस्वरूपदर्शनं तु चक्षुःप्रतिबंधकनिवृत्त्युक्त्यर्थो देवत्वभ्यते । जीवस्य साकारत्वादिकंच भगवत्प्रतिबिंबत्वेनैव लभ्यत इति भावेनोक्तं तादृशाकारा इति । इति श्रौतमतस्थितिः इत्येव श्रौतमतस्थितिः । इतो न्यूनमतमश्रौतमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ननु श्रव

गोप्यः कामाद्भूयात्कंसोद्वेषाच्चैवाद्यो नृपाः ॥ संबंधाद्दृष्ट्या यस्त्वेहाद्युभयं भक्त्या वयं प्रभो ॥

इति भागवते प्रोक्तं कामद्वेषादि साधनं ॥ ७८ ॥

णादिजनितभगवदपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इत्युक्तं । कातर्हिकामक्रोधादीनामोक्षदायकत्वप्रतिपादकभगवत्तत्त्वचनानांगतिरिति चेत् । न । तत्रैव कामं दहति कृतिनो नुरोषदृष्टयारोषं दहतं मुतेन दहं त्यसह्यं । सोऽयं दंतर्मलं निविशन् बिभेति कामः कथं नु नरस्य मन इत्यर्थे तेत्यादि वचनैः कामक्रोधादीनां दोषत्वस्य कीर्तनात् । लोकेऽपि कामक्रोधादीनां शिष्टैर्दोषत्वेन परिगणनाद्वैकप्राप्यगतिः । हरिभक्त्या दोषलोके वैदुराणादौ च क्वापि दोषतयाऽकथनेन गुणतयैव कथनेन च मानांतरा विरुद्धमानप्रतिपादितानां श्रवणमननादीनामेव साधनत्वौचित्यात् । न च वाच्यं लौकिककामादेरेव दोषत्वं । न भगवद्विषयककामादेरिति । रामकामुक्ताः पूर्णव्याः कर्णनासाच्छेदयो

निष्कारणत्वप्रसंगात् । एकपत्नीव्रतत्वादेवतदङ्गीकारेनतुकामस्यदोषत्वादितिचेत् । न । कामस्यदोषतयाऽपराधत्वाभावेतच्छिक्षणायोगात् । पुण्येनपुण्यलोकंनयतिपापेनपापमितिश्रुत्यातत्तत्कृतपापैर्नवभगवताश्शिक्षकत्वश्रवणात् । पापांतरस्यनिमित्तत्वकल्पनेहृष्टहान्यदृष्टकल्पनयोःप्रसंगात् । षोडशसहस्रपत्नीपतेस्तस्यत्वदुक्तनियमाभावाच्च । उभयोरप्याप्तवाक्यत्वेनाप्रामाण्यायोगादेकस्यार्थांतरंवाच्यमितिचेत् तर्हि संभवदर्थान्तरस्य दोषस्यगुणत्वप्रतिपादकतयास्वतोपिविरुद्धस्यपूर्वोत्तरविरुद्धस्यसयुक्तिकनि

द्वारिद्वारिहरेर्लोकैकसदासर्वत्रसेविषु ॥ अनाद्यनंतकालेष्वप्येवंकर्मसु ॥ ७९ ॥

निविडज्ञानवैराग्यभक्त्यादिगुणसंपदा ॥ शापाद्युपाधिभूलोसावीषद्वेषोजयादिषु ॥ ८० ॥

अस्वाभाविकदोषत्वान्नैवमोक्षनिरोधकृत् ॥ इत्येवमुक्तिदत्वेनकीर्त्यतेनारदादिभिः ॥ ८१ ॥

भृत्यापराधसहनशीलत्वस्तुतयेहरेः ॥ केवलद्वेषतोमोक्षइतिनर्षमनोगतं ॥ ८२ ॥

कतमोपिनेवेनस्यपंचानांपुरुषंप्रति ॥ इत्युत्तरश्लोकएववेनेसाधनपंचकं ॥ यन्नेत्याह

ततोद्वेषोद्वेषमात्रकथंभवेत् ॥ ८३ ॥

रवकाशबहुतरास्मद्विरुद्धस्यचत्वदीयवाक्यसमुदायस्यैवार्थांतरंवाच्यमितिभावेनाह ॥ गोप्यइति ॥ इतिभागवतेप्रोक्तंका

मद्वेषादिसाधनमित्यस्यकीर्त्यतइत्यनेनसंबंधः । ऋषेर्नारदस्य । ऋषिरित्यनेनभगवद्भजकतापसकुलोत्पन्नस्यपरमवैष्णवस्यकृष्ण

द्वेषगुणीकरणमेवेनहार्दं । किंतूक्तएवभावइतिसूचयति ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ इत्युत्तरश्लोके पंचानां वेनेभ

तस्यभावस्यस्वतस्सिद्धत्वात्तदतिरिक्तकामादिपंचोपायानामध्यक्तमोपि एकोपिनेत्यर्थप्रतिपादकोत्तरश्लोके । द्वेषः
द्वेषादित्यत्रोक्तद्वेषः । द्वेषमात्रं सेवादिगुणसाहित्यरहितसंपूर्णद्वेषइत्यर्थः ॥ ८३ ॥ तेनैव नारदेनैव । तस्य स्वनैवोक्तद्वेषस्य ।
विदः ज्ञानिनः ॥ ८४ ॥ तदेववाक्यंपठति ॥ भगवदिति ॥ इतिवाक्ये ॥ ८५ ॥ कीर्तयेदित्युपलक्षणं । कथंनिषेधेच्चेत्यपि

पूर्णेहिभगवद्वेषोवेनेतेनैवकीर्तितः ॥ कथंपुनर्निषेधोहितस्यैवस्याद्विदोमुनेः ॥ ८४ ॥
भगवन्नित्यत्रोक्तद्वेषोवेनोद्विजैस्तमसिपातितः ॥ इतिनिर्दाख्यविद्वेषस्तमोहेतुरुदीरितः ॥ ८५ ॥
इदानींमोक्षदत्तचक्रं तस्यैवकीर्तयेत् ॥ त्रिकालदर्शिसमुनिः किंतात्कालिकदृक्कन ॥ ८६ ॥
अतोऽग्रांथिकमुद्राज्ञोनैवंन्याख्यातुमर्हति ॥ तदीषेद्वेषएवासौसुगुणस्तोममध्यगः ॥ ८७ ॥
हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निदयातमः ॥ विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ॥ ८८ ॥
यदनिदत्तिपतामह्यत्वं त्रैलोक्येऽपि नैव विदुः ॥ तस्मात्पितामोष्येतदुरंताहुस्तदादधात् ॥ ८९ ॥

द्रष्टव्यं ॥ ८६ ॥ एवं आपातार्थप्रतिपादकतया । तत्तस्मात् । असौ मोक्षसाधनतयोक्तः नेतिनिषिद्धश्च ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ किंच
भागवतएवभगवद्वेषस्यतमोहेतुदोषतया बहुषुस्थलेषु निर्णीतत्वात् सूत्रकृताचविद्याया एवसाधनत्वेन निर्णीतत्वात् मोक्षसाधनतयो
च्यमानोद्वेषस्समुद्रविलोडितहिंसेबुधवत् भक्त्यादिसाधनसमुद्रांतर्निर्लीनईषद्वेषएवभवेदित्याह ॥ हिरण्यकशिपुरित्यादिना ॥

यदनिदितिप्रह्लादवाक्यं । अनिददितियत् मयिचाघवानपराधवानितियत् तस्मादयादितिसंबंधः ॥ ८९ ॥ ततःस्थलात् । अपिपदेननिदंस्तुकिमुतेतिसूचितं ॥ ९० ॥ ९१ ॥ तौ श्रुतिसूत्रकृतौ ॥ ९२ ॥ साक्षादुक्तानिउपलक्षितानिचसाधनानिक्रमेणसंगृह्णाति ॥ श्रवणमिति ॥ तस्मात् उक्तश्रुतिस्मृतियुक्त्यादिप्रमाणसमुदायात् । हररितिपदंसाधनषट्केपिसंबध्यते । भक्तिपदं विरक्तेरुपलक्षकं । अयमन्तक्रमः । प्रथममिममुद्धरामीतितद्योग्यतापरिणकैकनिबंधनाहरेरनिमित्तकृपा । ततस्तस्मिन्मदीयथमि

निंदां भगवतश्शृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा ॥ ततोनापैतियस्सोपियात्यधस्तुमुकृताच्युतः ॥ ९० ॥
इत्यादिवाक्यसंदर्भस्तमोहेतुर्यतस्स्फुटं ॥ निर्णीतो भगवद्भूषस्ततोप्युक्तोर्थएवहि ॥ ९१ ॥ सूत्र
कृच्चाहयद्विद्यैवतुनिर्धारणादिति ॥ नान्यःपंथाइतिस्पष्टेवेदस्तौकोनुलंघयेत् ॥ ९२ ॥ श्रवणं
मननंतस्माद्ध्यानंसाक्षात्कृतिर्हरेः ॥ भक्तिःप्रसादइत्येतेमुक्तेस्सोपानपङ्क्तयः ॥ ९३ ॥

तिर्इषत्तेह रूपःअनुग्रहापरपर्यायोहरेरीषत्प्रसादः । ततोहेरन्यत्रेषद्विरक्तिः ततोहरावीषद्भक्तिः । ततःपुनरीषदभिवृद्धोहरेःप्रसादः ततःश्रवणं । ततःपुनःपूर्वतोप्यभिवृद्धविरक्तिभक्तिप्रसादाः । ततोमननं तस्मात्पुनरभिवृद्धविरक्तिभक्तिप्रसादाः । ततोनि
रंतरध्यानरूपंनिदिध्यासनं तस्मादतिशयितेविरक्तिभक्ती अतिशयितोभगवत्प्रसादश्च । तेभ्यःप्रसन्नभगवतैवप्रतिबंधकाविद्याया
मयसारितायांतदपरोक्षज्ञानं । ततस्त्वयोग्यपरिपूर्णविरक्तिभक्तिप्रसादाः । ततआत्यंतिकदुःखनिवृत्तिरूपःपरमानंदावाप्तिलक्षण

श्चमोक्षइतिमोक्षसाधनपङ्क्तयः । ततश्चमहोपकारकेहरौस्वरूपभूताफलरूपाचनित्याभक्तिः । तन्निमित्तोहोर्नित्यप्रसादश्चेतिभक्ति
प्रसादयोस्सर्वत्रान्वयप्रदर्शनायसामान्यनैवकीर्तनं । अन्यथामहाभक्तिमहाप्रसादइत्यवक्ष्यत् ॥ ९३ ॥ यदापश्यःपश्यतेरुग्मव
र्णकर्तारमीशंपुरुषब्रह्मयोनिं । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैतीतिश्रुतिमर्थतस्संगृह्णन्साकारसगुणसर्वेश्वरत्वा
दिविशिष्टभगवत्साक्षात्कारएवमोक्षसाधनं नतुपरोदीरितमैक्यज्ञानंनिर्विकल्पकंवातद्धेतुरितिदर्शयति ॥ रुग्मवर्णमित्यादिना ॥

रुग्मवर्णचकर्तारमीशंपुरुषरूपिणं ॥ ब्रह्मतातंमहात्मानंपद्मनाभंपरात्परं ॥ ९४ ॥ यदापश्य
तिजीवोयंतदाकर्मादिरूपकं ॥ हित्वानिर्दुःखत्वपूर्वैःपरंसाम्यमुपैतिसः ॥ ९५ ॥ इतिश्रुतौमो
क्षहेतुज्ञानस्येत्यंविनिर्णयात् ॥ ज्ञानंसरूपसाकारसगुणेश्वरगोचरं ॥ साध्यंमोक्षार्थिभिर्भक्तै
र्नान्यच्छ्रुतिविरोधतः ॥ ९६ ॥ यस्स्वतःपरतोवेषद्विरक्तोविष्णुभक्तिमान् ॥ सारासाराविवेक
ज्ञोमुमुक्षुश्चसमुक्तये ॥ अध्यायद्वयरूपस्यशास्त्रस्यश्रवणंचरेत् ॥ ९७ ॥ ॥

ब्रह्मयोनित्वस्यपद्मनाभमूर्ताविवसंभवात्पद्मनाभमित्युक्तं । निर्दुःखत्वपूर्वैःनिर्दुःखत्वनित्यसुखत्वनित्यदेहत्यपूर्वैः । अन्यत् निर्गु
णत्वादिज्ञानं ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ इदानीमध्यायचतुष्टयार्थप्रतिपादकेनाथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादिमसूत्रेणस्वोक्तार्थसंगमयन्
श्रवणादीनांकालंविभज्यदर्शयति ॥ यस्स्वतइत्यादिना ॥ प्रागेवशास्त्रश्रवणाभावेनशास्त्रजनितवैराग्यादेरयोगात्स्वतःपरतो

वेत्युक्तं । स्वतः स्वयोग्यतापरिपाकबलात् । स्वतःस्वतंत्रपरमात्मनोवा परतः वैराग्यादिगुणभरितमहत्समागमबलादित्यर्थः ।
 ईषदितिपदंविशेषणचतुष्टयेनापिसंबध्यते । सामान्यतौवैराग्यादिविशेषणसंपत्त्यनंतरमिति सैत्राथशब्देनैवायमर्थोपिसंगृहीतः ।
 विशिष्याज्ञातेवस्तुन्याशोकादर्शनेनमोक्षसाधनब्रह्मज्ञानायेत्यर्थप्रतिपादकातश्शब्दबोधितविषयसाधनफलेषुश्रोतुस्तादर्थ्यार्थकवि
 भक्तिसूचिताशातिशयजननायत्यतिपादकसकलशास्त्रस्यापिसाक्षाद्ब्रह्मस्वरूपनिरूपकाध्यायिद्वितयेपरंपर्येण तत्संबन्धिन्यध्या
 यद्वितयेचब्रह्मजिज्ञासात्वस्यविद्यमानत्वात् ब्रह्मजिज्ञासापदोदितसंकृच्छ्रवर्णकार्यं । अयमेकश्रवणकालः । अथसंकृच्छ्रवणसंप
 त्त्यनंतरं पुनर्विशिष्योत्कंठितचतुर्थाध्यायोक्तफलस्य तत्साधनज्ञानपादोक्तापरोक्षज्ञानस्यच अतो मोक्षाया तोज्ञानायेतिचसौत्रा
 तःपदोदितस्य साक्षात्परंपर्याचसाधनीभूतस्योपासनापादोक्तस्य सौत्रजिज्ञासापदैवमुच्यतःकर्तव्यतयानिरूपितस्य शास्त्रा
 भ्यासाख्यमननस्य ध्यानस्यच सम्यक्संपत्तिपर्यंतमुत्कंठिततथाऽतःपदेनाप्युक्तस्यच सम्यक्सिद्धयेविचार्यमाणभगवद्गुणगणनि
 र्दोषत्वनिरूपणपराध्यायद्वयार्थस्य भगवत्येवमनोनैरंतर्योगिवैराग्यभक्त्युत्पादकपादद्वयार्थस्यचातःपदोदितसम्यग्बोधायोपा
 सनाज्ञानफलेषुवादिविवादपरिहारायचासंकृच्छ्रवणमपिकर्तव्यं । अथ सार्धाध्यायद्वयार्थस्यसम्यग्बोधसंपत्त्यनंतरं अन्यत्रसम्य
 ग्वैराग्यातिशयेनहरौसम्यग्भक्त्यतिशयेनच तल्लोकएवस्थास्यामितमेवपश्यामीतिपुनर्विशिष्योत्कंठितातःपदोदितमोक्षायज्ञानाय
 च मननध्यानात्मिकामुख्याब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्या । तत्राध्याध्यानशक्तेर्मननं आज्ञानाच्चध्यानमिति विवेकः । वैराग्यमारभ्यबंध
 ध्वंसात्मकमुक्तिपर्यंतसकलव्यापाराणां जडत्वेनस्वजन्मनिस्वनिष्ठान्यजनकत्वशक्तौचस्वातंत्र्यायोगात् अवांतरकर्तुर्जीवस्यचा

स्वतंत्रत्वा न्मुमुक्षोस्त्वभक्तस्य परमेष्ठरूपाणामेषां व्यापारणां सिद्धये पूर्णतया फलांतरानपेक्षस्वतंत्रकर्तुर्भगवतः प्रसादो वश्यकमपेक्षणीयः । राजप्रसादादेव राजपुरुषाणामिष्टसंपत्तिदर्शनात् । प्रसादश्च नः प्रभुरयमिति निर्व्यलीकतत्त्वेहादेव तेषु तेषु लोके दृष्टः । स्नेहश्च स्वोपकारके दृष्टः । उपकारातिशये सातिशयश्च । एवं प्रसादोऽपि भक्तिसहोदेव दृष्टः । तदतिशये सातिशयः । अन्योन्याश्रयपरिहाराय प्राक्तावदेन मुद्गरामीतिकास्मिंश्चिदपुरुषे तत्पुण्यपरिपाकैकनिबन्धनो निमित्तांतरशून्यश्च प्रसादोऽप्येको दृष्टः । अतः प्रकृतेऽपि प्राक्तावदीनमेनं भक्तमुद्गरामीतितद्योग्यतापरिपाकैकनिबन्धनो निमित्तांतरशून्यश्च हेरः प्रसादो वक्तव्यः । उपरिचोत्तरोत्तरप्रचुरश्रवणादिरूपस्वव्यापारेऽपि स्वोपकारकैर्भगवति मध्ये मध्ये सातिशयाभक्तिः कर्तव्या । तदभिव्यक्तो हेरः प्रसादश्च तादृशो वक्तव्यः । एवं च प्राथमिकप्रसादमारभ्य क्रमेणाभिवृद्धचरममहाप्रसादपर्यन्तं प्रसादपरंपरायाः प्राथमिकोपकारफलितभक्तिमारभ्यापरोक्षज्ञानाख्यमहोपकारफलितमहाभक्तिपर्यन्तभक्तिपरंपरायाश्च सूत्रकृतएवाभिप्रेतत्वान्नानुक्तकथनमिदं । यद्वा अतः जडप्रेरकतया तत्र तत्र प्रस्तुतात् न अ इति व्युत्पत्त्या सर्वविलक्षणत्वेनाकारशब्दवाच्यपरमात्मरूपात् मोक्षदायकतयारुद्रादिप्रसादविलक्षणाद्वा भगवत्प्रसादात् अतः क्रमिकोपकारफलतया प्रसक्तभगवद्भक्तितश्चैतिसौत्रातशब्दादेव प्रसादभक्तिपरंपरापिसूत्रकृतैवोक्ता । एतदेवाभिप्रेत्य प्राग्रथं कृतापि साधनमालाग्रथिता । अस्माभिश्च दीकायां विवृता । इदानीं पुनस्तमेवार्थसूत्रारूढं कर्तुं यस्वतः परतो वेत्याद्युक्तं । तत्सर्वस्य तात्पर्यसंगृह्य सामान्यतइत्यादिनामयापि प्रपञ्चितमिति ज्ञेयं । भाष्योक्तसकलार्थानां सौत्रपदारूढत्वं भाष्यकृतोभिप्रेतमेव । प्रपञ्चितं च तत्र तत्र भाष्यकृतादीकाकृता च । स्वमनः प्रेरकतया सदाहृदि सन्निहितेन तेनैव प्रेरितं च प्रमेयं ग्रंथकारेण प्राकृतत्रतत्रोक्त

मिदानीमुच्यतेवक्ष्यतेच । वीणावादयतोवीणावादनकौशलमिवसर्वविद्यासुकृतिनःपूर्णप्रमतेरेवेयंकृतिः । अहंतुवीणावन्निमित्तमात्रमिति वदन्ग्रंथकारो नक्काप्यकथितकथकः । अर्जुनप्रतिज्ञापूर्वककृष्णकृतिवत्दीकापीयंकृतपुण्यानंतेषामेवकृतिः । नाकृतपुण्यानामस्मिन्महाकार्येऽधिकारइतिज्ञातव्यं ॥ ९७ ॥ अध्यायचतुष्टयात्मकशास्त्रस्यनैकप्रकारेणैवशास्त्रत्वं । किंत्ववांतरविभागेप्यस्तीत्याशयेनोक्तं ॥ विषयस्येति ॥ विषयस्य विषयरूपब्रह्मणएव शास्तृत्वात्प्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपनिरूपकत्वादित्य

विषयस्यैवशास्तृत्वान्मुख्यशास्त्रमिदंकिल ॥ तदंगंशास्त्रमितरत्फलसाधनबोधकं । प्रवर्तकस्यचर्चात्रसाक्षात्प्रविषयस्ययत् ॥ ९८ ॥ वैराग्यभक्तिपादौचश्रुत्वाध्यायद्वयश्रुतेः ॥ सम्यक्सारसारवेदीभक्तिवैराग्यदार्ढ्यवान् ॥ ९९ ॥ सार्धाध्यायद्वयोक्तार्थसंपन्नोथविमुक्तये ॥ तद्धेतुदृष्ट्यैचपुनश्शास्त्राभ्यासस्वरूपिणीं ॥ मननाख्याध्यानरूपांजिज्ञासांचाचरेत्किल ॥ १०० ॥ ध्यानस्यपरिपाकेतुतंदृष्ट्वा मुच्यतेकिल ॥ १०१ ॥ ॥

र्थः । इदंअध्यायद्वयं । तदंगं तदंगभूतशास्त्रं । इतरत् अध्यायद्वयं । प्रवर्तकस्य उद्देश्यतयाप्रवर्तकस्य । स्वयोग्यसाधनेनफलसंपत्तिमुद्दिश्यतत्रप्रवर्तनादितिभावः । यत्थस्मात् ॥ ९८ ॥ अध्यायद्वयश्रुतेस्सारारासारवेदी । ब्रह्मणःसारतयाऽन्येषामसारतयातत्रनिरूपणात् । वैराग्यभक्तिपादौश्रुत्वाचभक्तिवैराग्यदार्ढ्यवानितिसंबंधः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ तंपरमात्मानं ॥ १०१ ॥ अतः

सौत्रपदावलीसत्त्वात् । आदिसूत्रे प्रथमसूत्रे ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ साधनं निरूप्य फलं च किंचिद्विवेचयति ॥ उत्क्रांतीति ॥ बुद्धिशुद्धयै अस्मन्मनःपावनीकरणाय ॥ १०४ ॥ चिरं ब्रह्मणो मुक्तिकालपर्यन्तं ॥ १०५ ॥ तदंते परांते ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

अतश्च श्रवणवैराग्यभक्तिशास्त्रविचारणाः ॥ ध्यानं च भगवद्दृष्टिस्तद्भक्तिस्तदनुग्रहः ॥ १०२ ॥
इमानि साधनान्यते फलाध्यायोदितं फलं ॥ इत्यादिसूत्रे सर्वोपशास्त्रार्थः कथितः किल ॥ १०३ ॥
उत्क्रांतिमार्गगम्यासिभोगरूपं फलं सतां ॥ फलाध्यायेतु कथितं बुद्धिशुद्धयै विचार्यते ॥ १०४ ॥
ज्ञानी ज्ञानोदये जाते ब्रह्मनाड्या विनिर्गतः ॥ अचिराद्यध्वना प्राप्य ब्रह्मलोकोचिरं वसेत् ॥ जीव
न्मुक्तिदशासैव ज्ञानिनां कील्यते बुधैः ॥ १०५ ॥ द्विपरार्धात्मकः कालः परइत्येव कथ्यते ॥ परस्या
धर्परार्थयत्प्राहुर्दशब्दविचक्षणाः ॥ १०६ ॥ ब्रह्मणश्शतवर्षात्मा कालस्तस्मात्पराभिधः ॥
तदंते किल सर्वेषां प्राग्ज्ञातपरमात्मनां ॥ तेनैव ब्रह्मणा साकं महामोक्षो भविष्यति ॥ १०७ ॥
वेदांतज्ञानतत्सम्यङ्निश्चिन्ताथो विरागिणः ॥ यतयश्शुद्धसत्त्वास्ते ब्रह्मलोके वसन्ति हि ॥ १०८ ॥
सर्वपरांतकाले तु परामृतपदोदितात् ॥ नारायणा न्नित्यमुक्तात्परिमुच्यन्ति संसृतेः ॥ १०९ ॥

उक्तार्थप्रतिपादिकां वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति स

र्वइतिश्रुतिमर्थतोऽगृह्णाति ॥ वेदांतेति ॥ सन्यासयोगादित्यस्यफलितकथनं विरागिण इति ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ अतः
 वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थैः प्राप्यत्वात् । अयं परांतकालीनः । अन्यः ब्रह्मप्रलयादप्यन्यकालवर्ती ॥ १११ ॥ इयं श्रुतिः ॥ ११२ ॥
 इदानीं योगयोग्यजीवानादायगतस्य महत्तत्वात्मना भगवतोऽप्राप्तीभूतस्य ब्रह्मणस्त्वेन सह मुच्यमानैर्जीवैस्सहलिंगदेहभंगप्रकारं स
 विस्तरं दर्शयति ॥ उदर इति ॥ जीवान्सर्वांन् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधान् । वैकुण्ठांतः पुरस्थे चतुर्दिशु स्थिता मुक्तगम्यद्वा
 ल्यब्धौ पेपंचमीचेयं भवेच्छब्दज्ञसंविदा ॥ परा मृतं प्राप्य मुक्ता इत्यप्यर्थ इत्युक्तेस्तदा ॥ ११० ॥
 अतः परममोक्षोऽयं नान्यो सावस्ति जानतां ॥ इत्याह वैदिकी वाणी विज्ञादा सर्वसंमता ॥ १११ ॥
 अतो विमुक्तिकालोऽयं श्रौतत्वापरोऽश्रुतेः ॥ परांतकालमेवेयं मुक्तिकालं यतो ब्रवीत् ॥ परांत
 कालस्स किल महत्तत्त्वलयो यदा ॥ ११२ ॥ उदरे वा मुदेवस्य जीवान्सर्वा न्विधिस्तदा ॥ निवे
 द्य सर्वमुत्तमहान् जीवानादाय सत्वरः ॥ ११३ ॥ वैकुण्ठांतः पुरस्थेतु विराजालये सरिद्वरे ॥ नित्ये
 चिद्रूपसलिलेरजशब्दोऽपलक्षितैः ॥ ११४ ॥ ॥

रचतुष्टयादंतमुक्तनगरीं परितो विद्यमाने चतुर्द्वारपथं तं परिलंबिन्याः बंधकीभूतप्रकृतेः परमव्योमाख्यमुक्तपुर्थाश्च मध्यप्रदेशोऽमुक्तग
 मनप्रतिबंधकतया परिखावयति स्थित इत्यर्थः । प्रधानपरमव्योमो रंतरा विराजानदीति पुराणवाक्यादयमर्थो वगंतव्यः । चिद्रूप
 सलिले लक्ष्म्यात्मकसलिले । तत्र प्रयुज्यमान विराजा शब्दार्थमाह ॥ रजशब्देति ॥ तेषां त्रिगुणानां । भूतैर्द्रियमनोमात्रं केव

लसूक्ष्मपञ्चभूतदर्शोद्विगमनआख्यषोडशकलात्मकं । त्रिधामैः वैकुण्ठश्चेतद्दीपानंतासनस्थैः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥
 एषा वेदांतेतिप्रागुक्ता । तत्तस्मात् स्पष्टश्रुतावुक्त्वात् ॥ ११७ ॥ ततः ब्रह्मणोलिंगदेहनाशानन्तरं । चिद्रूपसलिलसंस्पृगे महा
 लक्ष्म्यात्मकजलसमुदायोपरि । वटपत्रपुटे लक्ष्म्यात्मकवटपत्रपुटे ॥ ११८ ॥ अयं परांताख्यः । तस्मात् परममोक्षरूपत्वात्

त्रिगुणैर्वर्जितेषां भर्जनोतिपदीयसि ॥ स्वात्वाभूतैर्द्विगमनोमात्रत्रिगुणरूपिणं ॥ ११५ ॥
 लिंगदेहं विनिर्भेद्यप्राञ्जुक्तैश्च त्रिधामैः ॥ सहसुक्तैश्च सहितो वासुदेवोदरविशेत् ॥ ११६ ॥
 एवं परांताकाले सिन्धुच्यते ब्रह्मणा सह ॥ इत्याहोपनिषत्संघातत्वाभिदमेव हि ॥ ११७ ॥
 ततश्चिद्रूपसलिलसंस्पृगे सति केशवः ॥ वटपत्रपुटे देशे ते लक्ष्म्या सह किल प्रभुः ॥ ११८ ॥
 अतः परममोक्षस्य कालोऽयं नात्र संशयः ॥ तस्माद्ब्रह्मलक्ष्म्यसोऽयं महाप्रलय एव हि ॥ ११९ ॥
 सोऽयं लक्ष्म्यश्च कल्पान्तं संकर्षणमुखाग्निना ॥ प्रलयाकर्णेण च जगद्देहि सां वत कोदकैः ॥ विलो
 डितं च तद्भूतं सर्वजलमयं भवेत् ॥ १२० ॥ ॥

॥ ११९ ॥ सूक्ष्मलिंगदेहलक्ष्यप्रकारमुक्त्वा स्थूलजगल्लक्ष्यप्रकारमप्याह ॥ सोऽयमिति ॥ कल्पान्ते सोऽयं वक्ष्यमाणस्थूलजगल्लक्ष्यश्च
 लिंगदेहलक्ष्यात्मा गोवाप्ति । फलसौभरभेमुक्तिरूपलक्ष्यतया लिंगदेहलक्ष्यस्यान्तरंगत्वात्तस्यैव प्राक्कथनं ॥ १२० ॥ तेजसा बाह्यावरणभूत

तेजसा । तत्तेजः । तस्यगगनस्य ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ इति अनेनप्रकारेणैवस्थूलजगद्धयः । ज्ञानबलतः ज्ञानस्यैवबलतः ॥ १२३ ॥ यद्यपिज्ञानेननाशाख्यबाधोनस्ति । तथापिनास्तिबोधाख्यबाधोस्तीत्यतस्सोपिनास्तीत्याह ॥ ज्ञानेनेति ॥ अतस्त्वद

जलंचतेजसाशुष्येत्तच्चवायौप्रशाम्यति ॥ वायुश्चगनेलीनोलयस्तस्याप्यहंकृतौ ॥
अहंकारस्यमहत्तितस्यस्यात्प्रकृतौलयः ॥ १२१ ॥ प्रकृतिश्चस्वभावस्यास्वभावंप्रकृतिविदुः ॥
अतस्तस्यास्तुनलयस्सामित्यैवपरात्मवत् ॥ १२२ ॥ इतिश्रुतिपुराणादौतत्रतत्रप्रदृश्यते ॥
एवंचज्ञानबलतःकस्यनाशोभवेद्वद ॥ १२३ ॥ ज्ञानेनैवचनास्तित्वंकस्यविश्वस्यजायते ॥
प्रलयेनास्तितायातुसाध्वंसादेवकेवलं ॥ १२४ ॥ किमन्यन्नाशयेज्ज्ञानीकस्यवानास्ति
तांदिशेत् ॥ स्वदेहस्यापियद्वाहान्नास्तिनानस्वसंविदा ॥ १२५ ॥ अतो जगद्वाधकथास्वा
बोधादेवकेवलं ॥ उच्चैर्मवाच्याविद्वत्सुमहाहास्यास्प(दं)दाहिंसा ॥ १२६ ॥ इतो न्यस्म
र्वसंशरोनश्रौतोनापियौक्तिकः ॥ घटादिसर्वनाशोहिस्वस्वकारणशेषवान् ॥ १२७ ॥

भिलषितत्रिकालनास्तिताख्यबाधस्यनात्रावकाशइतिभावः ॥ १२४ ॥ अन्यत् उक्तप्रकारेणनष्टजगतोन्यत् । दाहात् संकर्षणमु
खानलेनदाहात् ॥ १२५ ॥ अतः दृष्टजगतः उक्तविधैव्यवनाशात् । जगदंतरस्यचाभावात् । सा ज्ञानान्नाशकथा ॥ १२६ ॥ इतः ब्रह्मप्र

लयात् । सर्वसंहारः ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रकृतिप्राकृताख्यसकलजगत्संहारः ॥ १२७ ॥ कार्यनाशोपि सकारणकार्यनाशोपि ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ द्विरूपा कारणकार्यनाशरूपा । इयं घटमारभ्यप्रकृतिपर्यन्ता । सैव प्रकृतिरेव ॥ १३० ॥ निरूपितप्रमेय तःसिद्धमनुमानमाह ॥ नाशत्वादिति ॥ विमतोनाशः परोदीरितसर्वनाशः ॥ १३१ ॥ यौक्तिकीर्तनहि ॥ १३२ ॥ कुतो नयौ दोहेनकार्यनाशोपि भस्मशेषः प्रदृश्यते ॥ स्वस्वावयवनाशोपि सूक्ष्मसूक्ष्मतदंशका ॥ शिष्टाभवंतितद्वस्तुकथं स्यादसदेवाहि ॥ १२८ ॥ अतोयायात्वयोच्येते सासानाशपरंपरा ॥ कथंमुच्येदुपादानसूक्ष्मांशांशपरंपरां ॥ १२९ ॥ परंपराद्विरूपेयं प्रकृतौ पर्यवस्यति ॥ सर्वस्यातेयतस्सैव शिष्टानष्टाचनैव सा ॥ १३० ॥ नाशत्वा द्विमतोनाशस्याद्वावांतरशेषवान् ॥ घटनाशवदित्येषाविदोषायुक्तिरस्ति हि ॥ १३१ ॥ निदेशेषवस्तुना शस्यनाशमात्रेण्यदर्शनात् ॥ वक्राभासोक्तिमात्रेणैव नैवस्याद्विसंयौक्तिकः ॥ १३२ ॥ अदृष्टकल्पनादोषो यतस्सर्वत्रसंचरेत् ॥ श्रुतयश्च पुराणा निमन्मतस्यैव साक्षिणः ॥ १३३ ॥ किंच सर्वविनाशो न नाशस्या विनाशनात् ॥ नापि भावस्य सर्वस्य नाशो ब्रह्माविनाशनात् ॥ १३४ ॥ ॥
 किंकर्तव्यतयाह ॥ अदृष्टेति ॥ १३३ ॥ यथाक्याचनयुक्त्या सर्वनाशं साधयतोपि स्वोक्तयुक्त्यैवाततस्साध्यमानसकलजगन्नाश स्यैवोर्वरितत्वेन सर्वनाशप्रतिज्ञैवेयं व्याहतास्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ अस्य साध्यमानसर्वनाशाख्यस्य । तस्यापि नाशो पुनस्सर्वज गदुन्मज्जनप्रसंगादिति भावः । अस्तु तर्हि सर्वभावविनाश इत्यत आह ॥ नापीति ॥ प्राचीनपक्षेपीदं दूषणमनुसंधेयं ॥ १३४ ॥

तर्हिब्रह्मव्यतिरिक्तभावस्यनाशोस्त्वित्यतआह ॥ ब्रह्मभिन्नस्येति ॥ जीवस्यापिब्रह्मभिन्नत्वादितिभावः । ननुपरमार्थतोमयाजीवब्रह्मभेदानङ्गीकारात्कथंब्रह्मभिन्नेत्युक्तेजीवस्यप्राप्तिरितिचेत् तर्हिपरमार्थिकभेदस्यत्वयाक्काव्यनङ्गीकाराद्ब्रह्मभिन्नपदेनैवजगतोप्यप्राप्तिस्स्यात् । अपरमार्थिकभेदमादायजगतःप्राप्तिश्चेत् ततएवजीवस्यापिप्राप्तिस्स्यादित्याह ॥ मिथ्याभूतइति ॥ तद्भेदः जीवेश्वरभेदः ॥ १३५ ॥ पक्षांतरमाशङ्क्यदूषयति ॥ भावेति ॥ जीवस्य जीवोपाधिभूतलिंगदेहस्य । तदुपहितजीवस्यवा ।

ब्रह्मभिन्नस्यभावस्यनाशोजीवोपिनक्षयति ॥ मिथ्याभूतोस्ति तद्भेदः परमार्थोनकुत्रचित् ॥ १३५ ॥ भावकार्यस्यसर्वस्यनाशाशस्येत्यदि ॥ जीवस्यजीवधर्माणांकालादेर्गगनस्यच ॥ विनाशोनादिभावानांभवेदाकस्मिकस्तदा ॥ १३६ ॥ ब्रह्मान्यानादिनाशेतु नक्षयेद्ब्रह्मापितादृशं ॥ अतस्सर्वविनाशोयंविद्वदग्रेनशोभते ॥ १३७ ॥

जीवधर्माणांअल्पज्ञत्वादीनां ॥ १३६ ॥ ननुब्रह्मान्यजडभूतसकलभावनाशएवसर्वनाशोङ्गीक्रियतेअतःकोदोषइतिचेत् । न । अनादित्वेनाङ्गीकृतगगनादीनानाशप्रसंगात् । अस्तुकोदोषइत्यतआह ॥ ब्रह्मान्येति ॥ तादृशं अनादिभावभूतं । अनश्वरब्रह्मवदनादिभावानांगगनादीनामविनाशिसर्वनाशनिष्ठत्वेननाशासंपादकजडत्वप्रवेशमात्रेणानश्यत्वाशयोगादितिभावः । एवमप्यन्योन्याभावात्मकजीवब्रह्मभेदस्यानष्टत्वेनत्वदभीष्टासिद्धेः ब्रह्मधर्मतयाप्रतीयमानजडभूतत्वदैक्यस्यैव नष्टत्वेनेष्टहनेश्चेत्यप्यूह्य ।

नित्यत्वश्रुतिबलाब्रह्मणोनाशइतिचेततएवगगनादीनामपिनाशइतिसंतोष्टव्यं । आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइतिश्रुत्याब्रह्मण
स्मंदिगद्योस्त्वर्गतत्वनित्यत्वयोद्दृष्टांतयोक्तगगनेनिश्चितयोस्तयोस्त्वस्यश्रुत्यभिप्रेतत्वात् । अतएवगगननित्यत्वादेनोपचारि
कत्वं । इष्टांतस्वभोगेदार्ष्टान्तिकस्यसुतरांभगत्वेनब्रह्मणिततोप्यतिशयितौपचारिकत्वप्राप्तेः । अतश्श्रुतिसिद्धनित्यत्ववतानाशायो
गात्कैवलंस्वमतबलेनपदार्थानानाशांगीकारेचनिरीश्वरवादिभिस्तवब्रह्मणएवनाशयितुंशक्यत्वाच्च । अयं इदानीमभावात्कालां
तरेकल्यमानः । कदाचिदस्यसर्वस्यानाशोभविष्यतीतिवासकालःसर्वविनाशवानितिवासाधताकालस्यावश्यमंगीकार्यत्वादिति
भावः ॥ १३७ ॥ किंचेक्यरक्षणायखल्वयंसर्वविनाशोङ्गीक्रियते । ब्रह्मातिरिक्तभावरूपजडविनाशांगीकारेच अविनाशीवाअ

अणुत्वेशवशात्वादेनादेरविनाशनात् ॥ जीवब्रह्मैकताशाचदुराशैवाभवत्तव ॥ १३८ ॥

रेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतावनुच्छित्तिरेवधर्मोयस्येतिसमासांगीकारेपौरुषेयभयेन नविद्यतेउच्छित्तिधर्मां तेधर्मायस्येत्येववक्त
व्यतयानित्यत्वेनप्रमितजीवधर्माणांधर्म्यभिन्नतयाचेतनरूपाणांचनाशप्रसङ्गेरवाभावेनतवैक्यस्यानवसरएवेतिभावेनाह ॥ अणु
त्वेति ॥ आदिपदेन नित्यानदनित्यज्ञानोनित्यबलःपरमात्मा । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुत्याचनित्यतयोक्तभगवद्भ
र्माणांसंग्रहः । चेतनातिरिक्तकालाकाशादिजडजगन्मात्रनाशधनेजीवब्रह्मणोर्बहिर्भूतत्वादितिभावः । अथयदिचिन्मात्रमंगी
कृत्यश्रुतिमनादृत्यचभावरूपचिद्धर्माणांभावरूपजगतश्चनित्यत्वेनैक्याभावस्यचावशिष्टत्वेनभवद्

निष्ठस्यापरिहारात्। अथ यदि धर्ममिणोरभेदमंगीकृत्य तवैक्यं रिरक्षसि। तदा त्वदीयमृतसंजीवनैव पुनरुज्जीवितास्सावज्ञादयो धर्माः
किंचिज्ज्ञत्वादयो जीवधर्माश्चोभयतो गृहीतमुद्गरास्तवैक्यमेव रामभटाराक्षसचमूमावहन्तुः। एवं च जगन्नाशाय प्रयतमानस्य तवैव ना
शो भूदिति च दुराशैवा भवत्तेवत्यवधारयतो भावः॥ १८॥ तेमतो अज्ञानोपादानता मिथ्यात्वं चेति संबंधः॥ १९॥ उक्तरीत्या संकर्षण

अज्ञादिभावभूतानामेतेषां परमात्मवत् ॥ अज्ञानोपादानता तेन मिथ्यात्वं च युक्तिमत्
॥ १३९॥ सादेरनादेस्सर्वस्य ब्रह्मणोन्यस्यैवैक्षयः ॥ उक्तरीत्या स नैवाभूद्योमायावादि
नां भूतः ॥ १४०॥ साद्यद्वैष्टस्सहान्यस्य कार्यमात्रस्य च क्षये ॥ यः पुनः कारणाभावात्सृ
ष्ट्यभावं स्तु कथ्यते ॥ चित्रं स तां किं कोक्तोऽपि प्रतितर्कहो भवेत् ॥ १४१॥ ब्रह्मणश्च
तवर्षाह्यपरंतो यो महालयः ॥ सर्वकार्यकरं इत्यब्रह्मांडस्यास्य सप्ताभिः ॥ १४२॥ युक्त
स्यावरपौरस्मिन् जायमाने पुनः पुनः ॥ अनादितो नुवृत्ते च स्पष्टं स्पष्टं तदन्विते ॥ १४३॥

मुखाग्निनेत्याद्युक्तरीत्या ॥ १४०॥ मायावाद्यभिमतं ब्रह्मव्यतिरिक्तसाधनादि जगन्नाशाख्य सर्वनाशं दूषयित्वा सादिभिस्सर्वाद्वैष्ट
स्सहसादिजगतां सर्वेषां नाशं पुनः कार्यमात्रस्य सर्वथा नुपत्तिवदत्ता किं कस्य सर्वनाशं दूषयति ॥ सादीति। सादिभिरुत्पत्तिसहितैः।
अद्वैष्टस्सर्वाद्वैष्टैः। अन्यस्य महीमहीधरादेः। कारणाभावात् कारणीभूताद्वैष्टाभावात्। सः सुष्ठु भावः ॥ १४१॥ अस्मिन् महा

प्रलये पुनः पुनर्जायमाने सतीति संबन्धः । अदृष्टस्य सर्वथा सर्वात्मनालयः । सर्वादृष्टलय इति यावत् । सः सर्वादृष्टलयः । अन्ते त्वदभिमतचरमब्रह्मलये ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ एभ्यः अनादिकालमारभ्येदानीं तनब्रह्मपर्यन्तमनुभूततत्तद्देवभ्यः ॥ १४५ ॥ अदृष्टं जगदंतरजनकादृष्टं ॥ १४६ ॥ तत्कल्पनाप्रकारमेवानुमानरचनयाऽऽह ॥ विमत इति ॥ १४७ ॥

कार्यमात्रलये तावत्कार्यादृष्टस्य सर्वथा ॥ लयो नाजायत किल कथं सोऽन्ते भविष्यति ॥ १४४ ॥ न ह्यन्तेभ्यो लयेभ्यश्च स्यादन्योभ्यधिको लयः ॥ येभ्यो ब्रह्मादिदेवभ्यो ज्ञानीकोभ्यधिको वा द ॥ १४५ ॥ कालस्याल्यस्य शृंगननापितद्गुल्यस्य च ॥ अदृष्टकल्पनादोषो ह्यदृष्टकल्पयत्य हो ॥ १४६ ॥ विमतः प्रलयोऽदृष्टोऽप्येवान्द्रप्रलयत्वतः ॥ यथायं प्रलयश्चेति युक्तिकोलेति तत्सतां ॥ १४७ ॥ किंचां त्यासापि सिद्धिस्ते सर्वसृष्ट्युपमा भवेत् ॥ ज्ञानिमात्रावृतासा न पशुपक्ष्यादिसंवृता ॥ तस्यांच ज्ञानिमात्रस्यादृष्टनाशस्तु पूर्ववत् ॥ १४८ ॥ सर्वादृष्ट विनाशस्तु हेत्वभावाद्वायौक्तिकः ॥ तस्माद्भैदिकतत्कार्येऽनुष्कतकोनशो भते ॥ १४९ ॥

युत्त्यन्तरेणापि तार्किकाभिमतं सर्वनाशं दूषयति ॥ किंचेति ॥ पशुपक्ष्यादिसंवृता सा त्वदभिमतं सर्वनाशात्पूर्वविद्यमाना सिद्धिः ज्ञानिमात्रावृतानेति संबन्धः । तस्यांसुष्टौ । ज्ञानिमात्रस्य सकलापरोक्षज्ञानिसमुदायस्येत्यर्थः ॥ १४८ ॥ सर्वादृष्टविनाशः सकल

पशुपक्ष्यादिजीवनिष्ठादृष्टविनाशः । हेत्वभावात् अपरोक्षज्ञानाख्यहेत्वभावात् ॥ १४९ ॥ अन्वग्रहीत् अनुग्रहमकरोत् ॥ १५० ॥
वैकुण्ठप्राप्त्यतिरिक्तमोक्षाभावं सयुक्तिकप्रमाणवचनेनोपपादयति ॥ तत इति ॥ इति शब्दात्पूर्वविद्यमानं सर्वभागवतवाक्यं ॥ १५१ ॥
॥ १५२ ॥ तमसः परमित्यस्यार्थमाह ॥ तम इति ॥ यतो नावर्तत इत्यस्य फलितार्थमाह ॥ पुनरिति ॥ परमागतिरितिसंबन्धः ।

सूर्याचंद्रमसौघातायथा पूर्वमकल्पयत् ॥ इति श्रुतिरनाद्यंतकालीनान्वग्रहीद्धिनः ॥ १५० ॥
ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परं ॥ यत्र नारायणस्साक्षाद्व्यासिनां परमागतिः ॥ १५१ ॥
शांतानां न्यस्तदंडानां यतो नावर्तते यतिः ॥ इति भागवते वैकुण्ठाख्या भगवतः पुरी ॥ १५२ ॥
तमश्शब्दोदिताज्ञानाद्बहिर्भूतातिभास्वरा ॥ पुनरावृत्तितद्दशून्त्यागतिश्च परमोच्यते ॥ इतो
तिरिक्तः परमो मोक्षः कस्याद्विवेकिनां ॥ १५३ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतो लोकांस्सर्वोऽनिर्भयान् ॥
नाद्राक्षीत् कलपादाब्जं प्राप्य विष्णोर्ग्रहं च्छया ॥ स्वस्थश्शशेते मृत्युरस्मादपैतीत्याह देवकी ॥ १५४ ॥
इतोऽपि कृष्णचरणप्राप्तिरेवामृतं सतां ॥ जीवन्मुक्तौ च यन्मृत्युस्ततो मुक्तिरियं परा ॥ १५५ ॥
आब्रह्म भवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १५६ ॥

इतः अज्ञाननिवृत्तिस्थलात् । अपुनरावृत्तिस्थलादिति यावत् ॥ १५३ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायंल्लोकान्स्सर्वान्निर्भयान्नाध्य
गच्छत् । त्वत्पादाब्जं प्राप्य ग्रहं च्छयांते स्वस्थश्शशेते मृत्युरस्मादपैतीति भागवतस्थदेवकीवाक्यमर्थतः पठन्मृत्युविदूरस्थानत्वाद्भैकुण्ठ

स्यैवपरममोक्षत्वमित्याह ॥ मर्त्यइति ॥ व्यालःवनसर्पः । सर्वान् सत्यकैलासस्वर्गादीन् । निर्भयान् मृत्युभयरहितान् । त्व
त्पादाब्जं वैकुण्ठपुरीस्थस्यतवपादाब्जं । अन्ते सर्वलोकपलायनावसानं । शेते रमणीयशय्यायामुक्तस्वनार्यासहशेते । अस्मात्
वैकुण्ठपुरेत्वच्चरणसमीपस्थमुक्तात् । इतः एतद्दृचनबलात् । जीवनुक्तौ जीवन्मुक्तौ स्थितशुक्लामदेवादीनामित्यर्थः । यद्यस्मा
त् । मृत्युभरणं । ततः मरणराहित्येनजीवन्मुक्तितोष्यतिशयितत्वात् ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ गीतावाक्येपिकृष्णसमीपप्राप्तेरेव
पुनर्जन्माख्यसंसारदूरीकरणसामर्थ्योक्तैस्सैवपरममुक्तिरित्याह ॥ आब्रह्मेति ॥ यद्यप्यनन्तासनश्चेतद्द्वीपयोःपुनरावृत्तियुक्तत्व
शंकानिरासाय मुक्तानामप्यावासत्वेनाप्यंगीकृतांतरिक्षस्वर्गादिलोकानांचपुनरावृत्त्यैवयुक्तजनभरितत्वशंकानिरासायचभगवत्पा
दैरेवपूर्वाधस्यमेवस्थितब्रह्ममदनादर्वाक्नलोकानांपुनरावृत्त्यैवयुक्तजनभरितत्वमेवार्थउक्तः । तथापिवक्तुःकृष्णस्यव्याख्यातुरा
इतिगीतोदितांवाणीमनुस्मरनविस्मर ॥ जीवनुक्तौतुयज्जन्मततोमुक्तिरियंपरा ॥ १५७ ॥

चार्यस्यचप्राकृतमेरुस्थब्रह्मभवनसाम्येनसत्यलोकस्य कैमुत्यनतेदर्वाक्नलोकानांचजन्मादियोग्यप्रकृतिबद्धजनयुक्तताप्यभिमत
ता । अन्यथासामुपेत्यतिस्वलोकगमनस्यैवविशिष्यपुनर्भवविदूरत्वकथनविरोधात् । तथापिमुक्तामुक्तजनस्थानतयातेषामपिलो
कानामेकांशेनस्वलोकसाम्यमागतमितिचेन्न । सामुपेत्यतिवदतःकृष्णस्यतल्लोकस्थमुक्तानांजन्मवैधुर्यपिष्वेतद्द्वीपस्थस्वप्राप्त्येकानि
मित्तत्वस्य तेष्वपिलोकेषुस्थितस्वमूर्तिविशेषप्राप्तिनिमित्तत्वस्यचाभिप्रेतत्वेनतल्लोकमहिम्नाभावेतात्पर्यात् । अतोऽनप्रकृतानुपपयो
गः । एतद्वाक्योक्तमुक्तेरपिजीवन्मोक्षादतिशयमाह ॥ जीवदिति ॥ यद्यस्मात् । प्राक्मरणाभावेनातिशयउक्तः । इदानींजन

नाभवेनातो नयौ न रुक्ष्यं ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ एताभ्यामेव वाक्याभ्यां हरेर्मुक्तस्य च भेदोपि सिद्ध इत्याह ॥ सा चेति ॥ तेन प्राप्त प्राप्य भावस्य भेदघटितत्वेन ॥ १५८ ॥ स्पष्टतद्वाक्यविरोधात् अस्पष्टभेदभिलषितैक्यवचनान्यपि न हरिविमुक्तयोरैक्यपराणीत्याह ॥ अस्पष्टेति ॥ १५९ ॥ इदानीं श्रुतिभिरपि वैकुण्ठपुर्यादिभगवत्पुरत्रयस्यैव परममोक्षत्वं साधयति ॥ ज्योतिष्मन्त इत्या

सा च विष्णोस्समीपासिस्तदंघ्रिप्राप्तिरेव वा ॥ तल्लोकेषु स्थितिर्वाभूत्तेनैक्यं त्वष्टमोरसः ॥ १५८ ॥ अस्पष्टवचनस्यार्थस्पष्टोक्तेरनुसारतः ॥ प्राहुस्सर्वे यतः पूर्वतन्माकुर्वे कताम्रं ॥ १५९ ॥ अनन्तासनवैकुण्ठं ध्वेतद्वीपाभिधास्त्रयः ॥ ज्योतिष्मन्तो यत्र लोकास्तत्र माममृतं कृधि ॥ १६० ॥ इति श्रुतौ यतो विष्णोर्लोकैस्वसृततोदिता ॥ ततस्तल्लोकगमनं महामोक्षो भवेद्भुवं ॥ १६१ ॥ यतो नैव श्रुतिस्पष्टं विष्णोर्लोकमहीयते ॥ इत्याह तदिदं मे लोकास्तस्यैव स्युर्न संशयः ॥ १६२ ॥ ॥

दिना ॥ यत्र प्रदेशो ज्योतिष्मन्तः सूर्याद्यादिप्रकाशविनापि अजस्रप्रकाशवंतः लोकास्सन्ति । तत्र तत्प्रदेशस्थलोकेषु माममृतं कृधिकुरु । इति श्रुतौ एवमर्थकश्रुतौ । अमृतता मरणरहितता ॥ १६० ॥ १६१ ॥ अत्रैव अस्मिन्मुक्त एव । श्रुतिः यत्र तत्परं मंपदं विष्णोर्लोकमहीयत इति श्रुतिः । तत्तस्मात् अत्रैव वाक्यान्तरे स्पष्टं विष्णुलोकत्वश्रवणात् । इमे ज्योतिष्मन्त इति वाक्योक्ताः ।

अत्रसामान्योपावपिपतप्रकरणस्थविशिष्योक्तिबलात्अत्रापिविष्णुलोकत्वनिर्णयः । बहुवचनालोकानां त्रित्वगम्यतइतिभावः ॥ १६२ ॥ उक्तस्मृतेः ततोवैकुण्ठमितिस्मृतेः । अतः लोकस्यैवमोक्षस्थानत्वात् । श्रुतिः गच्छेद्ब्रह्मसलोकतामित्यादिश्रुतिः । मुक्तिस्थानस्यलोकत्वाभावमोक्षस्यसालोक्यमितिव्यवहारोनस्यादितिभावः ॥ १६३ ॥ सच सलोकतामित्यादिश्रुत्युक्तलोकः । ब्रह्मभुवनपर्यंतलोकानांपुनरावृत्त्युक्तेःसालोक्यमोक्षघटकलोकोविष्णुलोकएवभवेदितिभावः । उपलक्षणंचैतत् । विष्णोर्लोकमहीयतइतिस्पष्टश्रुतिसमाख्ययाचेत्यपिदृष्टव्यं ॥ १६४ ॥ विष्णोर्लोकस्यमोक्षस्थानत्वेयुक्त्यंतरंचाह ॥ सर्वलोकक्षये

उक्तस्मृतेश्चसमत्यालोकोवैषणवोभवेत् ॥ अतस्सलोकतांमोक्षोसालोक्यंचश्रुतिर्जगौ ॥ १६३ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्त्तिनोर्जुन ॥ इत्युक्तेस्सचलोकोयंविष्णोर्लोकोनसंशयः ॥ १६४ ॥ सर्वलोकक्षयेयस्तुमोक्षोसौनेक्ष्यतेकाचित् ॥ १६५ ॥

सर्वलोकानांक्षयोयस्मिन्प्रतिपाद्यतेसर्वलोकक्षयः । क्षयइत्युपलक्षणं । जन्मापिग्राह्यं । सर्वलोकानांक्षयजन्मप्रतिपादकवाक्यमित्यर्थः । तस्मिन् स्थानंमदीयंसहविश्वमेतत्कीडावसानेद्विपरार्धसंज्ञे । भ्रूभंगमात्रेणहिसंदिधक्षोःकालात्मनःपश्यतिकोभविष्यदित्यादिप्रलयवाचकवाक्ये भूर्लोकःकल्पितभन्दांभुवलर्लोकश्चनानभिः । हृदास्वलोकउरसामहर्लोकमहात्मनः । ग्रीवायांजनलोकाश्चतपोलोकश्चनत्रयोः । मूर्ध्निभिस्सत्यलोकश्चब्राह्मलोकस्सनातनइत्यादिजन्मवाचकवाक्येच यः वैकुण्ठलोकःनेक्ष्यते नश्रूयते ।

असौ वैकुण्ठलोकः मोक्षएव मुच्यते अत्रेति व्युत्पत्त्या मुक्तिस्थानमेवेत्यर्थः । वैकुण्ठादधो विद्यमानस्वलोकमारभ्य तस्मादधो विद्यमान
लोकानामेव क्षयकथनाज्जन्मकथनाच्च वैकुण्ठलोकस्योभयकोटावप्यप्रवेशितत्वेन जन्मक्षयरहितलोकत्वमर्थाल्लभ्यते । अतस्तस्यैव मु
क्तिस्थानत्वमिति भावः ॥ १६५ ॥ अत्र नानानमित्यादि वर्गत्रयात्मकसूक्ते । तदनुज्ञया हर्यनुज्ञया । तल्लोकप्रापकत्वं विष्णुलोक
प्रापकत्वं । तत्तस्मात् मोक्षप्रापयेति प्रार्थितत्वात् ॥ १६६ ॥ अधुना अरश्च हिवैष्णवश्चाणवौ ब्रह्मलोकै तदश्वत्थस्सोमसवनस्तदप
राजिता पूर्णब्रह्मणः प्रभुविमितिमिति सखत्वेव वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इति च ब्रह्मलोकस

पवमानोऽत्र यत्प्राध्याय्योऽश्नतदनुज्ञया ॥ तल्लोकप्रापकत्वं तत्सिद्धं गुरुशिरामणेः ॥ १६६ ॥

अंते ज्ञानाद्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते किल ॥ आवर्तते न स पुनः पुनरावर्तते न सः ॥ द्विरुत्स्ये

त्थं निरणयत् पुनरावृत्तिशून्यतां ॥ १६७ ॥ लोकोऽयं ब्रह्मणो विष्णोरपराजितपूः किल ॥

कुयुत्तया मृत्युना दोषैः पराजिग्येयतो न सा ॥ १६८ ॥

माख्यया एकाग्रप्रतिपादकं छंदोगोपनिषदष्टमप्रपाठभागद्वयस्थवाक्यमनसि निधाय वैकुण्ठपुर्या एव परममुक्तिस्थानत्वं वर्णयति ॥
अंत इति ॥ सखत्वेवमिति वाक्यस्यार्थकथनमिदं । निरणयत् ब्रह्मलोकपदोक्तं वैकुण्ठलोकस्य पुनरावृत्तिशून्यतां निश्चितवती ॥ १६७ ॥
सत्यलोकस्थितस्य चतुर्मुखब्रह्मणः द्विपरार्धवसाने प्रलयश्रवणेन पुनरावृत्तिशून्यत्वायो गात्परब्रह्माख्यविष्णोर्लोक एवायं ब्रह्मलोक इ
ति भावेनोक्तं ॥ लोकोऽयमिति ॥ श्रुतेरंशान्तरस्थपदयोरर्थमाह ॥ कुयुत्स्येति ॥ ततः सा मृत्युरस्मादपैतीति नयत्रमायेति च

स्मृत्युक्तावैकुण्ठपुरी अपराजितपूरितिसंबंधः ॥ १६८ ॥ प्रमुणानारायणेन विशेषेण मितमुपमितमितिप्रमुविमितमितिपदस्यार्थं कथनं ॥ सत्त्वचिच्चाद्यैरिति ॥ सत्त्वं जननमरणबंधादिदोषराहितत्वं । विशिष्योपमाचेतनत्वंविनानघटतइतिचिच्चमपिगृहीतं । अनेनवैकुण्ठस्यलक्ष्म्यात्मकत्वमपिसूचितं । व्याप्तत्वादिबहुगुणैरिसमायाअपितस्यास्वामीहरिरेवेतिसूचनायप्रमुपदमिति भावेनोक्तं ॥ हिरण्मय्याइति ॥ पुरःपुर्याः ॥ १६९ ॥ यद्यस्मात् । तत्तस्मात् उक्तस्मृत्याअपराजितपुरत्वस्य यतोनावर्तते यतिरितिस्मृत्यापुनरावृत्तिराहित्यस्यवैकुण्ठएवसंभवात् ॥ १७० ॥ निमित्तांतरंचाह ॥ अश्वत्थइति ॥ अरण्यौ अरश्चण्यश्चा

सत्त्वचिच्चविभुत्वाद्यैस्सत्प्रभोस्संमिताकिल ॥ हिरण्मय्याःपुरस्तस्याःपरंब्रह्मप्रमुःकिल ॥ १६९ ॥

इतिच्छंदोगोपनिषज्जगौयत्तज्जगत्प्रभोः ॥ वैकुण्ठाख्यैवनगरीसापुरीतिमितिर्मम ॥ १७० ॥ यत्रा

श्वत्थोऽमृतस्यंदीयत्रारण्यौसुधारण्यौ ॥ साश्वत्थप्रियदुग्धाब्धिशापिनःपूनसंशयः ॥ १७१ ॥

किंचश्रुतिर्यतस्सपष्टममृतेनावृतांपुरी ॥ आहतेनापिमुक्तस्यपुरीसेयनसंशयः ॥ १७२ ॥ ॥

रण्यौ । अरसंज्ञएकः । ण्यसंज्ञश्चापरइत्यर्थः । रूपदाहइतिधातोडप्रत्ययेकृतेरपदोदितदुःखविरुद्धमुखरूपत्वात् ऋगातावितिधातोःपचाद्यचिक्वर्णस्थानेगुणेचकृतेज्ञानरूपत्वाच्चारपदवाच्यएकः । णपदोक्तमुखरूपत्वात् यपदोक्तज्ञानरूपत्वाच्चाण्यपदवाच्योपरः । उभावपिज्ञानमुखरूपतयातत्पदवाच्यावितिभावः । सा अश्वत्थसुधासमुद्राश्रयीभूता ॥ १७१ ॥ योवैतांब्रह्माणोवेदअमृतेनावृतांपुरीमितिश्रुत्यर्थपर्यालोचनयापिमुक्तानामावासभूतापुर्येव । साचपूर्वोत्तरपर्यालोचनयवैकुण्ठनगरीत्याह ॥ किंचेति ॥ १७२ ॥

इदं अमृतेनेतिपदं । पूर्णत्वापरपर्यायावृतत्वस्य बहुमुक्तजनसापेक्षत्वादितिभावः ॥ १७३ ॥ एतच्छ्रुत्युक्तामृतपुर्याविष्णुपुरीत्वेज्ञापकद्वयमाह ॥ देवानामिति ॥ देवानां मुक्तदेवानां पुरःपुर्याः । तस्याः योवैतामितिश्रुत्युक्तायाः । पूर्वं योवैतामितिवाक्यात्पूर्वभागे ॥ १७४ ॥ अयोध्याभिधाचवैकुण्ठनगर्याएवेत्यत्रप्रमाणमाह ॥ नानेति ॥ सा वैकुण्ठमध्यनगरी । यद्य

जालेकवचनंचेदमावृतामिति कीर्तनात् ॥ अतोऽमृतैः पूर्णपुरीनारायणपुरीध्रुवं ॥ १७३ ॥
 देवानां पूरयोध्येति यदयोध्याभिधां पुरः ॥ प्रादात्तस्याश्श्रुतिः पूर्वतद्विष्णोरेव सा पुरी ॥ १७४ ॥ नानाजनपदाकीर्णवैकुण्ठतद्धरेः पदं ॥ तन्मध्येनगरी दिव्यासायोध्येति प्रकीर्तिता ॥ इति पाद्मस्य वचनाद्यदयोध्याहरेः पुरी ॥ १७५ ॥ विश्राजमानां हरिणीमिति सैव श्रुतिः पुनः ॥ हरिणीमाह तेनापि हरेरेव पुरी भवेत् ॥ १७६ ॥ पुरी हरिणमयी ब्रह्माविवेशे तियतश्श्रुतिः ॥ ब्रह्मणोते प्रवेशाहं माह तेनापि सा पुरी ॥ १७७ ॥ ॥

स्मात् । तस्मादयोध्यापदस्य वैकुण्ठांतः पुरवाचकत्वात् । तत्पदसमभिव्याहृता अमृतेनावृता पुरी नारायणपुरीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १७५ ॥
 सैव योवैतामिति वाक्यवती श्रुतिः । यजुःशाखिकदेशरूपा । विश्राजमानां हरिणीयशसासंपरीवृतामिति श्रुतिः । हरिणीं हरेरियमिति व्युत्पत्त्या हरिणीशब्दवाच्या । तेन हरिणीशब्देन ॥ १७६ ॥ अंते द्विपरार्धावसानकाले । तेन मुक्तब्रह्मप्रवेशयोग्यत्वेन

न्यतिकथाकथनायचिरकालातीतपरीक्षितकथाकथनोद्यतस्यसूतस्यतदीयवाक्यानुवादकस्यव्यासस्यचभेजइत्यवप्रयोगउचितः । त
थाप्यपवर्गात्मकस्यैवकुठांतःपुरस्थहरिचरणसमीपगमनस्यब्रह्मणः परांतकालएवसंभवात्शंका समाधानंचेतिदृष्टव्यं । अतीतक
ल्पमुक्तं अतीतब्रह्मकल्पमुक्तं । यत्प्रयस्मात् । ननुतदानींतनभागवतज्ञानस्यमुक्तिदायकत्वेइदानींतनभागवतज्ञानस्यकिमागतमि

आगामिनोपनिर्णयैत्यवागेववर्ततेकिल ॥ अपवर्गाख्यमित्युक्तेरग्रेन्यथानशोभते ॥ १८५ ॥
ज्ञानसाध्यत्वकथनातिसिद्धापरममोक्षता ॥ १८६ ॥ सेव्यसेवकभावश्चयतोभेजइतीर्यते ॥
अतोजीवेशभेदस्यमुक्तावप्यनुवर्तनं ॥ १८७ ॥ साकारत्वंचपादोत्तारथोत्तयाभोगसाधनं ॥
तारतम्यंचजीवेषुखगैद्रत्वस्यकीर्तनात् ॥ खगादिजीवराशिश्चमुक्तावस्तीतिगम्यते ॥ १८८ ॥
एतत्समस्तं तत्रापिसिद्धं वाक्यार्थवेदिनां ॥ १८९ ॥ महाभागवतेऽनल्पबुद्धिः पांडववंशजः ॥
अधिकारीव्यासपुत्रश्शुकोयोगीश्वरगुरुः ॥ १९० ॥

त्यतउक्तं । पुराणस्यसदेहकत्वादिति । ईदृक्त्वात् पदपौर्वापर्यव्यव्यासमात्रेपिशब्दतोर्थतश्चैकप्रकारत्वात् । एवंचतदानींतनभाग
वतज्ञानस्यफलदायकत्वोक्तौअस्यापितदुक्तंस्यादितिभावेनतदुदाहरणमितिभावः ॥ १८४ ॥ अन्योर्थःजीवन्मुक्तित्वकथनं ॥ १८५ ॥
युत्तयंतरंचाह ॥ ज्ञानेति ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ तत्रापिमुक्तावपि ॥ १८९ ॥ १९० ॥ परममोक्षत्वप्रबल्युक्तंचाह ॥

तादृशेति ॥ तस्य शिष्यस्य जीवन्मुक्तेरपरोक्षज्ञानावस्थात्मकत्वेऽपि तत्फलत्वाभावात् । अपरोक्षज्ञानिनासाक्षाच्छिवेन शुक्लेनापरोक्षज्ञानिनं परीक्षितं प्रत्युपदिष्टज्ञानफलतयोच्यमानोऽयं मोक्षः कथं न परममोक्ष इति भावः । यन्मार्गः यस्य परीक्षितो मार्गः । भागवतश्रवणमिति यावत् । योगिनामपेक्षित इत्यर्थः ॥ १९१ ॥ गीतावाक्यान्तरेणापि वैकुण्ठस्यापुनरावृत्तिस्थानत्वं स्पष्टमाह ॥ न तदिति ॥

तादृशाचार्यसंपत्तौ तस्य ज्ञानेन यत्फलं ॥ महामोक्षः कथं नास्मै यन्मार्गोऽपि योगिनां ॥ १९१ ॥ न तद्भासयते सूयानं शशांको न पावकः ॥ यद्गत्वाननिवर्तते तद्द्वामपरमं मम ॥ १९२ ॥ इति गीतासुकृष्णेन स्वलोकगमनस्य यत् ॥ पुनरावृत्तिश्च न्यत्वं परमत्वं च कीर्ति तं ॥ अतस्तत्परमं धाम तदेव च परात्परं ॥ १९३ ॥ यत्र त्वस्येति वाक्यं च स्पष्टं श्रुत्युक्तमा गतः ॥ आचक्षे परमोक्षमिममेव न चापरं ॥ १९४ ॥ वाक्यार्थस्य प्रकारश्च पूर्वमेव निरूपितः ॥ तयोर्निरवकाशस्य प्राबल्यं सावकाशतः ॥ १९५ ॥ अन्यथा सुखभोगस्य ज्ञानमात्रस्य सर्वथा ॥ निषेधात्तार्किकस्यैव मोक्षस्य स्थापनावयोर्भेदे ॥ १९६ ॥ ॥

परात्जीवन्मोक्षात् ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ श्रुतीत्युपलक्षणं । स्मृतीत्यपि ग्राह्यं । इमं वैकुण्ठं ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ अन्यथा यत्र त्वस्येति वाक्यस्य तर्कमुद्रया प्रवृत्त्यनङ्गीकारे । यद्यपि सुखभोगोऽपि सुखापरोक्षज्ञानमेव । तथापि सुखाभावस्य सूचनाय केन कञ्चिद्विधि

तिविषयानुभवस्यश्रुतावपिपृथग्रहणात्प्रथकृतापिपृथगृहीतं । सुखभोगस्य सुखसाधनविषयानुभवस्य । मोक्षः षड्भूज्जिपदेदि
तषड्भूज्जनैस्सहएकविंशतिप्रभेददुःखध्वंसात्मकः । आवयोः मोक्षेचसुखंज्ञानंचास्तीत्यंगीकुर्वतस्तवचममचेत्यर्थः ॥ १९६ ॥
इदानीमोक्षेपिभावांतराद्ब्रह्मणोभेदसद्भावेऽनुमानंरचयति ॥ अविद्येति ॥ अविद्यास्तमयाधारः ब्रह्मचैतन्यमित्यर्थः । ब्रह्मेत्यु
क्तेसगुणब्रह्मणासिद्धार्थतास्यादित्यतएवमुक्तं । अंतरपदमुपरंजकं । ध्वंसाधारत्वतः ध्वंसाधारत्वात् । अनुमेयं इयमनुमेतिसं

अविद्यास्तमयाधारोभावांतरविभेदवान् ॥ ध्वंसाधारत्वतःकुंभध्वंसाधारकपालवत् ॥
अनुमेयमुक्तिकालेभेदंसाधयतिस्फुटं ॥ १९७ ॥ ब्रह्मातुसर्वजीवांस्तांस्त्रिविधान्स्वादर
स्थितान् ॥ निवेद्यविष्णोरुदरेकुक्षिस्थैरपरोक्षिभिः ॥ १९८ ॥

बंधः ॥ १९७ ॥ पूर्वमुपनिषदभिप्रेततयोक्तंमुक्तिगमनप्रकारमेकीकारयपुनरनुवदन्किंचिदधिकंवदन्भागवतवाक्यारूढकरोति
॥ ब्रह्मेत्यादिना ॥ कुक्षिस्थैस्वकुक्षिस्थैः । शेषवीद्रेत्यादिकंपूर्वानुक्तंभागवतवाक्यानुसारेणान्नसंगृहीतं । कृतत्वात्सगुणंब्रह्मप्र
विश्यपुरुषर्षभमित्यस्यार्थसूचनायकुक्षिप्रविश्यस्वपितुरित्याद्युक्तं । अनेनसकलजीवोत्तमस्यैवकर्तृत्वात्पितृत्वात्सगुणसहभोगित्वा
दगुणभरितइत्यर्थस्सूचितोभवति । शतवत्सरा न्ब्रह्मशतवत्सरान् । सृष्टिकालेपूर्वमुक्ताइत्यादिकमपियथापूर्वजायतइतिभागवत
वाक्यस्यार्थसूचनायसंगृहीतं । अनेन पूर्वान्पूर्वमुक्ता न्यथानतिक्रम्येतियथापूर्वशब्दार्थउक्तोभवति । अगुणव्यतिरेकेणगुणमि

अणरहितैकुंठालोकात्रयेप्रजायते प्रकर्षणानंदादिप्रादुर्भाववान्भवतीतिमूलवोक्तत्वात् स्वपूर्वमुक्ताब्रह्माद्यास्तृष्टिकालेयेषुवैकुं
ठादिलोकेषुतिष्ठतितत्रैवस्वयमपिस्थितोभूदितिभावः ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ सारूप्यमोक्षप्रकारवर्णय

साकं वैकुंठवाहिन्यां परितोत्तः पुरं हरेः ॥ मुक्तामुक्तस्थलोपाधौ चिद्रूपजलसंपदि ॥ १९९ ॥
विरजायां महानद्यानिर्दोषायां भवच्छिदि ॥ मग्नो विध्वस्तसंसारो लिंगदेहस्य भंगतः ॥ २०० ॥
दिव्यस्वरूपसंपन्नदशेषवीर्द्रपूर्वकैः ॥ चिद्रूपैस्सनकाद्यैश्च भृगवाद्यैश्च समन्वितः ॥ २०१ ॥
कुक्षिप्रविश्य खपितु रूषित्वा शतवत्सरान् ॥ सृष्टिकाले पूर्वमुक्ता ब्रह्माद्या योगिनो यथा ॥
जाता स्वयंच स्वगणैस्सह तद्वत्प्रजायते ॥ २०२ ॥ शुद्धप्रकृत्यंशतस्त्युभूषणायुधराशयः ॥
मुक्तानां किल सर्वेषां लिंगभंगे हरीच्छया ॥ २०३ ॥ ॥

ति ॥ शुद्धेति ॥ लिंगभंगे विरजां बुभुज्जनाल्लिंगनाशे जायमाने । तन्नाशोत्तरक्षण एवेत्यर्थः । शुद्धप्रकृत्यंशतः विकाररहितके
वलप्रकृतेरेवनानावर्णसूक्ष्मांशैर्हरीच्छयाभूषणादिराशयस्त्युरितिसंबंधः । शर्कराखंडपरिवृतमक्षिकाराशिविज्ञानावर्णास्सूक्ष्मतर
भास्वरप्रकृत्यंशामुक्तानां चिन्मयशिरःपाण्याद्यवयवेषु किरीटाद्याकारेण संलग्ना भवन्तीति भावः । अथवा तदंग एवानादिकालमार
भ्यशुद्धप्रकृत्यंशतो विद्यमानाभूषणायुधराशयस्त्युः आवरकलिंगभंगे सति व्यक्तास्त्युः । लिंगदेहस्य चिद्रूपदेहकंचुकतया स्थित

स्यत्रिविधजीवेष्वपि साम्येनैकत्रविशेषयोगात्प्रागुक्तपक्षएवज्यायान् ॥ २०३ ॥ अतः सर्वेषामपि किरीटकुण्डलाद्यलंकारस्यापेक्षितत्वात् । योग्यतया सालोक्यादिमोक्षत्रयस्य योग्यता तथा । सा चोत्तमाधिकारिणामेव भवति न सर्वेषामिति भावः । सालोक्यादिवदपूर्ववा आवृततया प्रागपि विधमानं वा सारूप्यं विरजां बुन्यामज्यलिंगशरीरं विनाशयित्वा तानां सर्वगतं देव भवति । सालोक्यादित्रयं पुनस्तृष्टिकाले भगवदुदाराद्विस्तृतानां योग्यतानामुत्तमाधिकारिणामेव भवति । सर्वमोक्षणामपि भगवद्वताराणामिव शक्त्या

अतस्तसारूप्यमोक्षोऽयं सर्वेषामपि योगिनां ॥ सालोक्यसामीप्यसायुज्यानि योग्यतया किल ॥ २०४ ॥
अस्मदुरुमुख्यवायुहरेर्नामिसरोरुहात् ॥ उत्पद्य चतुरास्यत्वं प्राप्य शास्त्राखिलं जगत् ॥ २०५ ॥ एवं
चक्रीजगच्चक्रं सदावतयति प्रभुः ॥ आद्यस्थिरचराणां योगे वेदगर्भस्सहस्रविभिः ॥ २०६ ॥ योगेश्वरैः कु
माराद्यैस्सिद्धयौगप्रवर्तकैः ॥ भेददृष्ट्याभिमानेन निस्संगेनापि कर्मणा ॥ २०७ ॥ कर्तृत्वात्सगुणं ब्र
ह्मपुरुषं पुरुषर्षभं ॥ संसंगत्यपुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ २०८ ॥

त्मना प्राक् सतां व्यक्तेरेव जायमानत्वाच्चोत्तिराशं कनीया ॥ २०४ ॥ वेदागर्भस्य सवेदगर्भो मुख्यप्राणः । भविष्यद्भिर्ऋषियोगे
श्वरसिद्धाद्यैस्सहस्रगुणं ज्ञानं दादिगुणसहितं ब्रह्म परब्रह्मात्मकं पुरुषर्षभं नारायणं समेत्य प्रलयकाले तदुदरे स्थित्वेत्यर्थः । गुण
व्यतिकरे गुणवैषम्याख्यसृष्टौ जायमानायां सत्यां । स्वधर्मनिष्ठशतजन्मभिः पुमान्विरिचतामेति । यत्पादपद्मपरिचययेत्यादि

वाक्यैश्चसत्यलोकाधिपत्यस्यापिसाक्षान्मोक्षांगतयाज्ञानभक्तिवैराग्याणामवांतरफलत्वसंभवात् भेददृष्ट्या स्वतृतीयावतारेसमर्थि
तर्भेदज्ञानेन । अभिमानेन मूलरूपेऽवतारेषुचहरावेवकृतबहुमानेन निस्संगेन फलपेक्षांविनाकृतेनकर्मणा राक्षससंहरणादिक
र्मणाच प्रसन्नभगवदनुग्रहात् यथापूर्वं पूर्वब्रह्माणमनतिक्रम्य तदुत्पत्तिप्रकारेणेत्यर्थः । प्रजायते महत्तत्त्वप्रवर्तकस्थूलदेहतयो

जातेगुणव्यतिकरेयथापूर्वंप्रजायते ॥ इतिभागवतेस्पष्टकथंयंसमुदीरिता ॥ २०९ ॥
साधनंचास्यजीवेशभेददृष्टिर्हरौगुरौ॥अभिमानाभिधाभक्तिर्निवृत्तकर्मचोच्यते॥२१०॥
मुख्यंतदुभयकर्मत्वमुख्यंतत्रसाधनं ॥ अतस्तृतीयंतत्प्रोक्तमपिशब्दोप्यगर्हयत्॥२११॥
समुच्चयार्थगर्हार्थमपिशब्दोयमीरितः॥नचेच्चशब्दंप्रब्रूयात्सोपिच्छंदोभिनत्तिन॥२१२॥
अभिमानोप्युक्तरीत्याभक्तिरेवभवेदसौ ॥ मोक्षसाधनपङ्क्तौयःपठितोदिव्ययोगिना ॥ २१३ ॥

तद्यतइतितस्यैवश्लोकस्यसंभवदर्थान्तरमभिप्रेत्याह ॥ अस्मदुचुरिति ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥
तत्र मुक्तौ तेषुसाधनेषुवा । अतः अप्रधानत्वात् । तत्फलसंगरहितकर्म ॥ २११ ॥ नचेद्गर्हपेक्षानचेत् । सोपि चशब्दोपि ।
निस्संगेनचकर्मणेत्युक्तेपि छंदोभंगाभावादितिभावः ॥ २१२ ॥ मोक्षसाधनपङ्क्तौ सर्वाविवादिनिवृत्तकर्मव्यमोक्षसाधनपङ्क्तौ

॥ २१३ ॥ यद्यस्मात् । श्रुतिषु परांतकाले परास्मृतादित्यादिश्रुतिषु । यद्यस्मात् । ततो मुक्तिसाधनत्वेन सर्वाभिमतनिवृत्तकर्मणा सह्यपठितत्वात् । अन्यथो व्यावहारिकभेददृष्ट्या देहाद्याभिमानेन पुनरिह वजायत इत्याद्यर्थः । मुक्त्येकसाधननिवृत्तकर्मणस्त्यजिहेतुत्वाद्योगादधीणां सनत्कुमारानां दियोगीश्वराणां प्रवर्तकसिद्धानां सकलवदप्रवर्तकब्रह्मणश्चातितेहाभिमानस्य चायोगात्परांतकालेपरिमुच्यंतिसर्वइति श्रुतिविरोधाच्च । अतोऽस्मदुक्तविधया ज्ञानभक्तिवैराग्यसाधनत्रयेण पूर्वब्रह्मवदविभूतानंदो भवतीत्येवार्थः । परांतकालेन मोक्षः किंतु पुनरपि ब्राह्मशतवर्षानंतरं मोक्षइति स्वयूच्यः कश्चित्तदपि न । परांतकालेपरिमुच्यंतिसर्वइति श्रुतिविरोधात् ।

एवं परांतकाले स्यान्मुक्तत्वयोग्ययोगिनां ॥ परांतकालोऽयमुक्तिकालश्श्रुतिषु कथ्यते ॥

निवृत्तकर्मण्यन्मुक्त्यैततोऽन्यथोऽनशो भते ॥ २१४ ॥

न ह्युदिते जुहोतीति श्रुतेरुदयानंतरं त्रिशद्वटिकोपरि जुहोतीति कोपि प्रेक्षावानर्थव्रते । तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षयेथ संपत्स्यत इति श्रुतेः प्रारब्धकर्मनाशानंतरं मोक्षविलंबायोगाच्च । उक्तविधयैर्विकुठाच्छ्रुतद्विप्राप्य गमनसंभवेन यावच्छ्रुतं न गच्छतीति वाक्यस्याप्यनुकूलत्वात् । प्रारब्धकर्मनाशस्तु यद्यपि विरज्जातवाधिसत्तापिसंप्रारब्धकर्मरूपप्रकृतेर्वैधो ब्रह्मणा सहैव भिद्यते न स्वच्छयेत्यर्थसंभवेनास्यापि वाक्यस्यास्मदनुकूलत्वात् । अन्यथा उपासतेते पुरतस्समाधुयु ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्यविष्णुं ॥ ग्रयां त्यतोऽन्यपि तमाप्यतस्माद्धारिगतमुक्तिभाजः परांतइति स्पष्टाचार्यवचनविरोधेनापसिद्धतापातादतोऽयं किंचिदेतत् ॥ २१४ ॥ स्वधर्मनिष्ठश

तजन्मभिः पुमान्विरिचतामेतिततः परं हि मां ॥ अव्याकृतं भागवतो वैष्णवं पदं यथाहं विबुधाः कलाप्तय इति भागवतवाक्यांतरसमाख्यया यथा पूर्वं प्रजायत इति वाक्यस्याप्यस्मदुक्त एवार्थ इत्याह ॥ पुमानिति ॥ पुमान् ब्रह्मपदवीयोग्यपुरुषः । शतजन्मभिस्त्वविहितधर्माचरणं कृत्वा विरिचतामेति ॥ २१५ ॥ मामित्यस्यार्थकथनायोगं ॥ मां लक्ष्मीमिति ॥ अस्य श्लोकस्य रुद्रवचनत्वात् न्मां स्वात्मानमित्यर्थः कुतो नेत्यत आह ॥ स्वात्मवाचित्व इति ॥ यथाहमिति रुद्रेण ब्रह्मनिर्याणस्य स्वनिर्याणं दृष्टांततया कथ्यते । एवं च यथा लयेऽहं मां प्राविशामि ब्रह्मापि मां प्राविशतीत्यर्थो वक्तव्यः । तच्चात्मा श्रयान्न शोभते । तस्माद्यथाहं लक्ष्मीं प्राविशामि तथा ब्र

पुमान्विरिचतामेति मामेवैतिततः परं ॥ इत्युक्त्या च पुनर्जन्मतस्यैव स्यात्कथं वद ॥ २१५ ॥ मां लक्ष्मीं स्वात्मवाचित्वे यथाहमिति रुद्रवाक् ॥ न शोभते न हि स्वात्मप्राप्तिस्त्वस्य लये सति ॥ २१६ ॥ पदं वैष्णवमेतीति वैकुण्ठगतिर्कीर्तनात् ॥ पुनरावृत्तिवार्तास्य निवृत्तैवाभवत्तवा ॥ २१७ ॥

ह्मापि लक्ष्मीं प्राविशतीत्येवार्थ उचितः । सर्वेषामपि देवानां लक्ष्मीद्वारा विष्णुप्राप्तेऽंशास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । उपलक्षणं चेत्तत् । यतस्सत्यलोकस्थितस्य ब्रह्मणस्स्वलोककादुपरितनवैकुण्ठस्थविष्णुप्राप्तये भूलोकस्थितकैलासपर्वतस्थशिवाय प्रवेशोलौकिकमाभाणकमनुकरोति । अतोऽपि न युक्तः । सोऽथ विरिचवीर्य इति भागवते रुद्रस्य ब्रह्मकुमारत्वोक्तेश्च न युक्त इति द्रष्टव्यं ॥ २१६ ॥ अथ लक्ष्मीप्राप्त्यनंतरं भागवतः भगवद्भक्तशरोमणि ब्रह्मा अव्याकृतं विकाररहितं वैष्णवं विष्णुसंबन्धिपदं स्थानं वैकुण्ठमेतीत्यनेन लब्धमर्थमाह ॥ पदं

मिति ॥ तवपुनरावृत्तिवार्ता । यथापूर्वप्रजायतइत्यस्यपूर्ववद्ब्रह्माणुरप्युत्पद्यतएव नतुवैकुण्ठप्राप्नोतीत्यर्थकथनं । तद्वल्लयप्रतिपादकेऽस्मिन्वाक्येस्पष्टवैकुण्ठगतेरुक्तत्वेनैतद्वाक्यसमाख्ययातस्मिन्नापिवाक्येऽस्माद्व्याख्यानानुसारणवैकुण्ठगतेरेववक्तव्यत्वादितिभावः ॥ २१७ ॥ सोश्रुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेतिश्रुत्यामुक्तैस्सहचतुर्मुखब्रह्मणोभौक्तभोगकथनाच्चनतस्यपुनर्जनमेत्याह ॥ ब्रह्मणेति ॥ २१८ ॥ अस्यैवब्रह्मणःपुनर्जन्माभावयुक्त्यन्तरंचाह ॥ दत्तामिति ॥ तत् हनूमतोभविष्यद्ब्रह्मपदवीदानं ॥ २१९ ॥

ब्रह्मणासहमुक्तस्सन्भोगान्मुक्तेविपश्चिता ॥ श्रुतिश्चैषाब्रह्मणोतेमुक्तिमाहनसंमृतिं ॥ २१८ ॥
दत्तांकिलब्रह्मपदंरामेणास्मद्हनूमते ॥ तच्चनस्याद्यादिब्रह्मासएवस्यात्पुनःपुनः ॥ २१९ ॥ नचेच्छ्रुतिःकथंप्राहपवमानःप्रजापतिः ॥ इत्याद्यापवमानस्यप्रजापतिपदंवद ॥ २२० ॥ तस्माल्लयेहरेःकुक्षिप्रविश्यातेत्यस्यसः ॥ वैकुण्ठादिपुरस्थस्यादित्येवार्थःपुमर्थकृत् ॥ २२१ ॥ परांतकालेसर्वपिमुच्यतेयोगिनःकिल ॥ ब्रह्मैवंसतियोगीद्रोमुक्ताग्रेसरतामियात् ॥ २२२ ॥ असुरान्दमयन्नुग्रान्पुरान्धातांस्तथोग्रयन् ॥ परावृणक्तिपूर्वेषांसख्यानिस्वरयापरैः ॥ २२३ ॥

वायोर्ब्रह्मपदानंगीकारेश्रुतिविरोधंचाह ॥ नचेदिति ॥ आदिपदेन मारुतस्येवसइतिश्रुतिगृह्णाति ॥ २२० ॥ सःब्रह्मा ॥ २२१ ॥ ब्रह्मणःकुमुलेनमुक्तत्वेनैतद्युक्त्यन्तरंचाह ॥ परांतेति ॥ ब्रह्मणोऽप्यधमापरोक्षज्ञानिनांसर्वेषांमुक्तत्वेमिति ॥ २२२ ॥ श्रुत्यन्तरेणापिसर्वमोक्षाभावमैक्याभावंचसाधयति ॥ अनेन शृण्वेवीरउग्रमुद्रंदमायन्नन्यमतिनेनीयमा

नः । एधमानद्विषुभयस्यराजाचोष्कृत्यतेविशद्वैद्रोमनुष्यान् ॥ परापूवेषांसख्यावृणक्तिविततुराणोअपरेभिरेति । अननुभूतीस्व
धून्वानःपूर्वीरिन्द्रशरदस्तर्तीतीतिश्रुतिवाक्यद्वयसंगृह्णाति ॥ अस्यार्थः । वीरः अध्यवसितांतगामी । इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नश्री
नारायणः । उग्रमुग्रं विश्वद्रोहितयाक्रूरंरुदैत्यजनं दमायन्दमयन् अंधतमसिनिक्षिप्यपीडयन् । पुनरावृत्तिशून्यतयादनस्य
दीर्घकालीनत्वसूचनायदीर्घोच्चारणं । तेनांधतमस्येवदमनंलभ्यते । उग्रपदोपस्थितादुग्रादन्यमन्यं शांतंसज्जनसमूहं अतिनेनी
यमानस्सासारिकेकेशानतिक्राम्यस्वीयवैकुण्ठादिलोकमतिशयेननयन् । जीवन्मुक्तिदशातोतिशयसूचनायनेनीयमानइत्युक्तं । जी
वानांपरस्परभेदं मुक्तानांचस्वस्माद्भेदंचसूचयितुमन्यमन्यमित्युक्तं । अन्यथाशांतंशांतमित्यवक्ष्यत् । एधमानद्विद् स्वस्वयोग्य
तामतिक्रम्यपुण्यकरणादिनावर्धमानंदेष्टि अधिकपुण्ययेनकेनाप्युपायेननाशयतीतिसतथोकः । अनेनजीवायोग्यस्वसमानाधि
कमाहात्म्यशिक्षणेनस्वतोतिनीचतत्तद्योग्यमहिम्नस्सदरक्षणेनचकदाप्यैक्यायोगंसूचयति । उभयस्य तमसिमुक्तौचस्वेनप्रापित
द्विविधजीवसमुदायस्य राजास्वामी ननुकदापितदैक्यवानित्यर्थः । शृण्वे पुराणादिषुश्रूयते । श्रुतिस्त्वोक्तार्थेश्रुतिवाक्यांतरा
णिस्मृतिवाक्यानिचप्रमाणयितुमेवमाह । अन्यथातेरेजइत्यवक्ष्यत् । स्वविरोध्यैक्यवचनेषुविभक्तिव्यत्यासादिगतिसूचनायप्रयो
गव्यत्यासः । मनुष्यान्विशोमध्यममानुषप्रजाः । कदाचिन्नीचमार्गेकदाचिदुच्चमार्गेचप्रवेशंसूचयितुंविशद्वैद्रोमनुष्यान् । तानपि
स्वदत्तफलभोगदशायामपिस्वर्गनरकभूम्याख्यलोकत्रयएवचोष्कृत्यतेप्रवर्तयति । चुक्प्रवर्तनइतिधातोः । लिंगदेहभंगात्पूर्वस्वर्ग
नरकादौप्रवर्तनस्यशुभाशुभकर्मभ्यांशुभजीवेश्वपिसंभवादेवाफलतयाविशिष्योक्तिर्नघटते । अतोलिंगभंगोत्तरकालीनमेवेदंप्रवर्त

नं । भगवद्भक्तिद्वेषनिमित्तकफलकथनेऽतेषामपि मिश्रद्वेषभक्तिपरिपाकनिमित्तफलस्यैव कथनीयत्वाच्च । स्वयोग्यसाधनसंपत्ताव
पिमुखदुःखानुभवात्मकसंसारस्यैव फलतया स्थिरीकरणेन पूर्वोक्तफलद्वयाद्वैजात्यसूचनाय क्रियांतरं । संसाररूपफलविवादाभावा
न्नात्र श्रुत्यादेस्सूचनंच । अत्राद्युभयस्योभयस्वभावभरितस्य जीवजातस्य राजेति ग्राह्यं । अत्र पूर्ववन्नियमसूचकवीप्साभावादेतेषां
मपि फलनियमसूचनाय बहुवचनं । पूर्वेषां पूर्वोक्तसुराणां सख्या स्वप्रीतिसाधनयजनाध्ययनादिशुभकर्माणि परावृणक्ति विष्णु
वैष्णवद्रोहादिकं कारयित्वा छिनत्ति । वृवचूछेद न इति धातोः । अनेन महतापि प्रयत्नेनाधमानानोर्ध्वगतिरिति सूचयति । विततुराणो
विशेषेण त्वरमाणः । दयैव त्वरा । न पुनराशया नापि क्लेशावहेति सूचनाय छन्दसप्रयोगः । अपरेभिर्देवैस्सख्यान्येति । अनेन यो
ग्यानां कल्यादि कृतविघ्नैर्न कदापि स्वर्गफलप्राप्तौ प्रतिबंध इति सूचयति । असुराणां दमनयोग्यस्थानस्य प्रागनुक्तत्वात्तत्सूचनायानानु
भूतीरवधून्वान इत्युक्तं । न विद्यतेऽनुभूतिर्भगवदनुभवोयासां ता अनानुभूतयः ताः राक्षसततीरवाऽधस्ताद्धून्वानः पातयन्नित्यर्थः ।
भीषणताडनादिना मध्ये मार्गमपि भयेनांगपरिक्पनायांतरभक्तमपि बिहिर्भत्यास्वचरणस्वभटचरणजिघृक्षं तमपि तंबलान्मोचयतीति
सूचनाय धून्वान इत्युक्तं । अधोगतिर्योग्यदुर्विषयानुभवस्य देवतांतरानुभवस्य च तेष्वेव पूर्णतया निषेधयोगेन निषिध्यमानोऽनुभवः
परिशेषाद्भगवदनुभव एव । योग्यजीवेष्वापि प्रमादादिना कादाचित्काननुसंभवादयोग्येष्वेव सर्वाकालीनाननुभवसूचनाय संहितायां
स्वरैर्दध्यं । इंद्रः परमात्मा । पूर्वो रनादिकालमारभ्य वर्तमानाश्शरदस्संवत्सरास्ततीरति । एवमेवातिशयेन तरति । पूर्वो रित्युत्तया
तर्तरीतीति लटाचरणे सर्वदाप्यप्रतिहतत्वरूपातिशयार्थक्यद्भुलुडंतप्रयोगेण च कालत्रयेभ्यः स्यनियमस्य न भंग इति सूचयति । इममे

वार्थसंक्षेपतोद्दर्शयन्श्रुतितात्पर्यमाह ॥ योवाग्धून्वन्दुराशयानित्यन्तेनग्रन्थेन ॥ अपरैर्देवैः ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥
येषा मधमानामध्यमानांच । सः परमात्मा । उन्नीतै वैकुण्ठगमनायोर्ध्वनीतैरप्यभेदवान्न ॥ २२६ ॥ महोन्नति मैव्यधटनायस्व
समोन्नतिं ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ पुनरपिस्मृत्याश्रुत्याचसर्वमोक्षाभावंसाधयति ॥ आरुरुक्षन्तीति ॥ ऊर्ध्वपदवीमारोढुमिच्छति ।

एतीतिवेदेतमसिदैत्यानांश्रूयतेव्यथा ॥ यदृच्छाकृततन्मोक्षप्रयत्नच्छेदएवच ॥ २२४ ॥
देवानामूर्ध्वलोकश्चवीप्सयानियमोपिच ॥ अतस्सर्वविमोक्षश्चसर्वैक्यचकथंवद ॥ २२५ ॥
लोकप्राप्तिश्चयेषानंतेषामैक्येतुकाकथा ॥ राजोभयस्यसकिलनोन्नीतैरप्यभेदवान् ॥ २२६ ॥
एधमानद्विडित्युत्तयास्वात्मसाम्यंसहेतन ॥ तस्माद्ब्रह्मत्वमेतेषांदुरापमितिमेमतिः ॥ इषद्वृद्धिं
चयोद्वेष्टिसकिंदद्यान्महोन्नतिं ॥ २२७ ॥ अतश्श्रुतिसतीभावसिद्धश्रीशानुभाववित् ॥ तद्भा
वंभावयैन्नैवयोऽवाग्धून्वन्दुराशयात् ॥ २२८ ॥ आरुरुक्षन्तिमायाभिरुत्तिसृष्टसंतिथेदिवं ॥
तान्दस्यून्विधुनोभ्यज्ञपूर्वसाचपदादधः ॥ इति भागवतोत्तयाचश्रुत्याचैतत्समर्थय ॥ २२९ ॥

मायाभि र्मायामेवस्फुटीकृत्यप्रवृत्तशास्त्रैरित्यर्थः । उत्तिसृष्टंति ऊर्ध्वगंतुमिच्छन्ति । दिवंस्वर्गमोक्षं च । पूर्वस्मात्पदा त्पूर्वविद्य
मानपातालादिस्थानात् । इदंचबलिंप्रतीद्रवाक्यं । श्रुत्या मायाभिरुत्तिसृष्टतद्दद्यामारुरुक्षतः । अवदस्यू रधूनुथा इतींद्रं प्रति

वेदद्रष्टृऋषिणोक्तश्रुत्या । सानुस्वारद्वितीयाबहुवचनांतोपरिस्थितरेफस्यपदकालेन कारत्वमितिवेदनियमाहस्यनधूनुथाइतिपद
च्छेदः । ध्रुवपरिकंपनइतिधातोलिङ्यात्मनेपदमध्यमपुरुषैकवचनमिदं ॥ २२९ ॥ तत्तस्मात् । एवंचश्रुत्यैवसरसंदेत्यानाम
धोगतिनिरूपणात्तेषामूर्ध्वगतिप्रतिपादकस्मृतिवाक्यानां विरोधेत्वनपेक्षमितिन्यायेनान्याथएववक्तव्यइत्यप्यनुसंधेयं ॥ २३० ॥

असुराणामूर्ध्वलोकाप्राप्तिस्तमसिचस्थितिः ॥ नियताश्रयते सर्वमाक्षोर्दुर्वचएवतत् ॥ २३० ॥
मामात्मपरदेहेषुप्रद्विषंतोभ्यसूयकाः ॥ तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ॥ क्षिपाम्यज
स्त्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिसु ॥ २३१ ॥ आसुरीयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि ॥ मामप्रा
प्यैवकौतयेततोयांत्यधमंगतिं ॥ २३२ ॥ इतिकृष्णोपिगीतायामसुराणामधोगतिं ॥ स्वाप्रा
प्तौनियमंचाहद्वेषिणांयत्पदेपदे ॥ अतःपूर्वोक्तवाक्यार्थसमाख्येयंबलीयसी ॥ २३३ ॥ काचि
त्कद्वेषिमाक्षोक्तिरपिभक्तान्जयादिकान् ॥ शापादिनातथाभूतानुद्दिश्यैवेतिशंसति ॥ २३४ ॥

गीतावाक्येनापिदैत्यानामधोगतिनियमंसमर्थयते ॥ मामात्ममिति ॥ आत्मपरदेहेषुभगवतोद्वेषेनाम उच्चस्यतस्यनीचस्वरैक्य
भावनैव । तर्जनाडनादेस्तत्तज्जीवद्वेषत्वसंभवेपिभगवद्वेषत्वायोगात् ॥ २३१ ॥ वीर्यवैवकारह्वयेननियमोपिद्रष्टव्यः ॥ २३२ ॥
यद्यस्मादियंगीतोक्ता बलीयसी स्पष्टत्वान्निर्वकाशत्वाच्चाप्रबला ॥ २३३ ॥ जयादिकान् । आदिपदेनविजयचित्रकेतुभृगूर्वश्या

दीनांसंग्रहः । तथाभूता नासुरयोनिषुभूतान् ॥ २३४ ॥ यद्यस्मा तत्तस्मा त्सावकाशादपिनिर्वकाशस्यप्रबलत्वात् ॥ २३५ ॥
 इदानीमुक्तानांबहुत्वेसाकारत्वेतारतम्येचश्रुतीराह ॥ यज्ञेनेत्यादिना ॥ यत्र नाकपदोदितमोक्षे पूर्वसाध्यादेवास्मंति । तत्रते
 यज्ञनामकभगवत्पूजकादेवाश्चसर्चतेत्युत्तम्यामुक्तौपूर्वापरत्वाक्रान्तबहुदेवतासिद्धिरितिभावः ॥ २३६ ॥ क्वचि त्परंज्योतिरुपसंप
 द्येतिश्रुतौ । सहमुक्ताज्ञातयः । अन्येमुक्ताअज्ञातयः ॥ २३७ ॥ अक्षण्वंतःकर्णवंतस्सखायोनोऽजेष्वसमाबभूवुः ॥ आदद्मा

यद्वाङ्गिरवकाशेयंतस्याश्चौक्तैवतद्गतिः ॥ २३५ ॥ यज्ञेनयज्ञमयजंतैतिवेदवचस्य
 पि ॥ उक्तोयमर्थोविस्पष्टंततोमुक्तास्सहस्रशः ॥ संतिनैकत्वमेतेषांयतोत्रानेकतो
 च्यते ॥ २३६ ॥ तेषुपूर्वपूर्वमुक्ताःपश्चान्मुक्तास्तथापरे ॥ ज्ञातयोऽज्ञातयश्चेति
 मुक्ताःक्वचिदीरिताः ॥ २३७ ॥ सखायःकिलतेसर्वमुक्तावपिमनोजवे ॥ असमा
 स्स्वच्छरूपत्वाद्ब्रह्ममनोहराः ॥ २३८ ॥

सउपकक्षासउत्वेद्ब्रह्मवस्त्रात्वाउत्वेददृश्रुतिश्रुतेरभिप्रायमाह ॥ सखायइत्यादिना ॥ तेमुक्ताः त्वे केचिन्मुक्तास्त्रात्वास्त्रा
 नयोग्याद्ब्रह्ममनोहराः उएव ददृश्रे ददृशिरइतिश्रुतिखंडार्थसूचनं । ब्रह्मवमनोहरादितिदर्शनस्यस्वाभिन्नतांसूचयितुंश्रुतौ
 संश्लिष्टोच्चारणं । उपलक्षणंचैतत् । केचिन्मुक्ताः उपसमीपेकक्ष्वनयेषांतेउपकक्षास्तएवोपकक्षासम्भवेतद्दीपस्थोपवनादौविहरंतः

उएवददृशिरे । त्वे कैचिन्मुक्ताः आदद्भासः आ कंठपर्यंतं कटिपर्यंतं वा दक्षप्रमाणं यस्य । श्वेतद्वीपपरितो विद्यमानस्य क्षीरसमुद्रस्य । अर्शवानर्श इति वत्तद्वत् आदद्भासः । क्षीरसमुद्रजले यथा सुखं विहरत उएवददृशिरे इति पदद्वयस्याप्यर्थो द्रष्टव्यः । एवं चादद्भास इति विशेषेण लोकास्मीपस्थानां सामीप्यमुक्तानामुदाहरणं । उपकक्षासदस्येन लोकांस्तथितसालोक्यमुक्तानामुदाहरणं । हृदा इवेति तृतीयविशेषेण नातिगभीराणामपि वित्राणामत्यंतमनोहराणां च भगवतः करचरणाद्यं गाश्रितदेवादीनां सायुज्यमुक्तानामुदाहरणमिति विभागः । अनेनैव प्रकारेण वैकुण्ठलोकस्मीपस्थसांतानि कादिलोकेषु अनंतासनलोकस्मीपस्थघनोदके चरममाणा मनोज्ञकर्णवंतश्च मनोज्ञाक्ष्यादिमुद्राः ॥ प्रत्ययो यत्प्रकृत्यर्थप्राशस्त्यचवदेत्किल ॥ २३९ ॥

प्रशस्ताचकर्णादज्ञानं दातमैव हि ॥ अतो निराकारतैषां नैव वाच्या कदाचन ॥ ओत्रनेत्र फलस्यासेरपि ते तत्पदोदिताः ॥ २४० ॥ ॥ ॥

स्सामीप्यमुक्तालोकस्थभगवदंगेषु चरममाणास्सालोक्यमुक्तास्सायुज्यमुक्ताश्च द्रष्टव्याः । सारूप्यं तु यद्यपि सर्वेषां च मुक्तानामस्ति । निर्दुःखत्वनित्यज्ञानत्वमुक्तत्वादिभगवद्धर्मसमानधर्मवत्त्वरूपसारूप्यस्याभावे समीपस्थत्वादिमात्रस्य सुखप्राप्तिदुःखनिवृत्त्योरन्यतरत्वस्याप्यभावेन सामीप्यादिभाजां त्रयाणामपि मुक्तत्वायोगात् । तथापि स्वर्गादिस्मीपस्थप्रदेशेषु चरममाणा मुक्तास्तस्यासंकीर्णोदाहरणं । तच्चान्यत्रोक्तरीत्या द्रष्टव्यं ॥ २३८ ॥ अक्षण्वतः कर्णवंत इत्येतत्पदद्वयमंगान्तरस्याप्युपलक्षणमिति भावेन तदर्थमाह ॥ मनोज्ञेति ॥ आदिपदेन करचरणादिसर्वविधवागृह्यते । कर्णनेत्रसौंदर्यस्य सर्वविधवसाचिव्यसत्येव संभवादिति भा

वः । प्रत्ययोमतुष्यत्ययः । एषांमुक्तानां ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ महिमानइतिश्रुतौ तेहनाकंमहिमानइतिश्रुतौ । तत्तस्मात् ॥ २४२ ॥ नन्वस्यप्रकरणस्यमुक्तपरत्वंकुतइतिचेत्सर्वेनंदंतीत्युत्तरवाक्यबलादित्याह ॥ नंदंतीति ॥ नहिमुक्तेरन्यत्रसर्वेनंदंतीतिघटते । उपलक्षणंचैतत् । सखायइतिपदेनोक्तसर्वसख्यस्य ऋचांत्वइतिश्रुत्युक्तब्रह्मबाहुल्यस्यचमुक्तेरन्यत्रायोगात्तदपिप्रा

स्पष्टैतद्वाक्यबलतोयत्रत्वस्येतिवागपि ॥ उक्तरीत्यातर्कमुद्रामाश्रित्यैवेतिगम्यते ॥ २४१ ॥ मुक्तिकालेयतस्तेषांमहिमानइतिश्रुतौ ॥ महिमोक्तदशून्यभावोमुक्तानामुचितोनतत् ॥ २४२ ॥ नंदंति किल ते सर्वे क्लेशश्लेशश्च तेषु न ॥ अतोमुक्तकथैवेयंतत्पूर्वावाक्यमौक्तवाक् ॥ २४३ ॥ परंज्योतिरुपप्राप्यनिष्पन्ननिजरूपवान् ॥ पर्येतिमुक्तिस्थानेषुस्त्रीभिर्गानैश्चसंयुतः ॥ २४४ ॥ रममाणोहसन्क्रीडन्शालाज्ञातिजनैस्सह ॥ इतिमुक्तस्यसौभाग्यंश्रुतिराहपदेपदे ॥ २४५ ॥ अतोद्वितीयशून्यत्वमद्रष्टृत्वमवच्छृतां ॥ अश्रौतृत्वंश्रुतिप्रोक्तचित्रभोगेष्वभोच्छृतां ॥ २४६ ॥

ह्यं । अतोमुक्तकथैवेयमितिभावः । तत्तस्मात् । पूर्वावाक् अक्षण्वंतइतिवाक् ॥ २४३ ॥ परंज्योतिरितिश्रुत्यापिमुक्तसौभाग्यंप्रदर्शयन्स्पष्टदृष्टबहुतरनिरवकाशमेकं वाक्यंनपराभिप्रेतंबाधितमर्थब्रूतइत्याह ॥ परंज्योतिरित्यादिना ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

॥ २४६ ॥ श्रुतिं यत्रत्वस्येति श्रुतिं ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ तादृगर्थं बहुश्रुत्यनुकूलार्थं ॥ २४९ ॥ अर्थो मुक्तैतस्करस्येश्वरोत्र न
यनघ्राणहस्तपादादिराहित्यरूपः ॥ २५० ॥ अधुनासैषानंदस्यमीमांसाभवतीति श्रुतौमानुषानारभ्यविरचयते मुक्तावपि स्वरूपा

शून्यवानुक्तमोक्षाभांमुक्तिं कोनामवैदिकः ॥ ब्रूयाच्छ्रुतिं बाधितार्थास्पृष्टश्रुतिसमाख्यया ॥
योग्यार्थे प्रणयेन्नोचेन्मीमांसा किं निबंधना ॥ २४७ ॥ अतश्छंदसि मर्यादां भवेवमेवेति शाब्दिकः ॥
नैवाहशब्दव्यत्यासं विभक्तिव्यत्ययादि च ॥ अबाधितार्थलाभार्थमेव ग्राह्यपदे पदे ॥ २४८ ॥
तस्मात्काचित्कैक्यवाक्यमुपादाय बहुश्रुतीः ॥ नोपेक्षयेत्तादृगर्थतस्यैकस्य परंवदेत् ॥ २४९ ॥
व्यत्यासे न व्यत्यये न वृत्त्यावालोकासिद्धया ॥ कथं मीमांसकस्यार्थस्सर्वानुभवबाधितः ॥ २५० ॥
यतस्साधनवैचित्र्यं देवव्यादिषु दृश्यते ॥ अतः फलेपि वैचित्र्यं ततो मुक्ताः परावराः ॥ २५१ ॥
न चेन्मुक्तौ तारतम्यं कृतहान्यकृतागमौ ॥ भवेतां हि महादोषौ भ्रांताश्चस्युर्महोद्यमाः ॥ २५२ ॥
स्वरूपानंदवैचित्र्यमीमांसां कुर्वती श्रुतिः ॥ मुक्तानां तारतम्यस्यानंगीकारप्रकुप्यति ॥ २५३ ॥

नंदस्यैव तारतम्यकथनात् मुक्तानां तारतम्येयुक्तिमप्याह ॥ यत इति ॥ ततस्साधनवैचित्र्ये सति साध्यवैचित्र्यस्याप्यावश्यकत्वाच्च
॥ २५१ ॥ विपक्षबाधकमाह ॥ न चेदिति ॥ २५२ ॥ मुक्तानां तारतम्यं मिथोभेदः अनवच्छिन्नानंदतया ते कथितात्परमात्मन

श्चभेदोपिसिद्धइत्याह ॥ स्वरूपेति ॥ २५३ ॥ अव्यवहितोत्तरोपसंहारवाक्येप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपानंदप्रायपठितत्वात्सर्वाभ्या
नंदमीमांसास्वरूपानंदमीमांसैवेत्याह ॥ यतइति ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ उपक्रमेपिस्वरूपानंदस्यैवोपक्रांतत्वान्मध्येपिस्व
रूपानंदमीमांसैवभवेत् । उपक्रमोपसंहारानुगुण्येनैवमध्यप्रकरणस्यापियोजनीयत्वादित्याह ॥ सत्येति ॥ सत्यंज्ञान(मानंद)
मनंतंब्रह्मेत्यप्युपक्रमवाक्यस्यशाखांतरैस्त्वादितिभावः ॥ २५७ ॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ संसारेति ॥ सांसारिकसुखैवैराग्यमुत्पा

यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह ॥ आनंदंब्रह्मणोविद्वान्निभेतिक्वुतश्चन ॥ २५४ ॥ इत्यंतोक्त
परब्रह्मस्वरूपानंदपङ्क्तिगा ॥ सर्वाप्यानंदमीमांसास्वरूपानंदगोचरा ॥ २५५ ॥ भवेद्धिसर्वथानोचेत्प्रा
यपाठस्यकागतिः ॥ प्रायपाठविरोधोहिमहान्दोषोविदामते ॥ २५६ ॥ सत्यज्ञानानंदपदैरानंदमय
चर्चया ॥ उपक्रमेपियद्ब्रह्मस्वरूपानंदईरितः ॥ २५७ ॥ अतोमध्येकृताचिंतास्वरूपानंदगोचरा ॥ भवे
दवश्यंसंसारमात्रगोष्ठीकथंश्रुतेः ॥ २५८ ॥ तद्वृष्टांततयासंसार्यानंदोपिविचार्यते ॥ २५९ ॥ ॥

द्यमोक्षसुखएवर्तिजनयित्वाजनान्मोक्षमार्गएवप्रवर्तयंतीश्रुतिःकथंसांसारिकसुखमेववर्णयेदितिभावः ॥ २५८ ॥ ननुभयन्मते
पिश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिमौक्तसुखस्यसर्वप्रथगुच्यमानत्वात् सएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदइत्यादिनोक्ततत्तदानंदोपिमौक्ता
नंदइतिचेत्सत्यं । संसारेपितत्तत्स्वरूपानंदस्यतादृशत्वाभावे नियमेनक्रमाच्छतोत्तरोबाह्यानंदोपिनस्यात् । तस्माच्छतोत्तरबाह्या
नंदक्रमनिदर्शनेनस्वरूपानंदमेवसर्वानुभवारूढकर्तुंबाह्यानंदस्यापिकथनमित्याह ॥ तद्वृष्टांततयेति ॥ तेषांस्वरूपानंदानांदृष्टांत

तथा । यथागृहाद्बहिर्निस्सरद्धूपधूमबाहुल्यतारतम्यनिदर्शनेनगृहांतरपितचारतम्यमनुभावयतितथेतिभावः ॥ २५९ ॥ तदेव दर्शयति ॥ तत्तदिति ॥ यःक्रमःस्वरूपानंदरहितकल्पादिदैत्येषुबाह्यानंदक्रमस्याप्यश्रवणादर्शनाच्चस्वरूपवैचित्र्यनिमित्तमेवेदंबाहवैचित्र्यमितिभावः ॥ २६० ॥ श्रुत्युक्तमानुषानंदस्यनियमेनमनुष्येष्वदर्शनाच्चस्वरूपभूततदानंदएवश्रुतेस्तात्यर्थमित्याह ॥ उक्तइति ॥ २६१ ॥ नियतं नियमेनविद्यमानं तादृज्जौक्तमुखं वित्तपूर्णसकलपृथिवीपरिपालनदशायांचक्रवर्तिनोयत्सुखं ता

तत्तद्रूपस्यतादृक्त्वाभावेबहिरयंक्रमः ॥ कथंस्यान्नियमेनैवयोवेदेनप्रमीयते ॥ २६० ॥

उक्तोहिमानुषानंदोनसदाविद्यतेनृणां॥संसारिणांकाचिहुःखमपिसंभावितंयतः॥२६१॥

अतस्तादृज्जौक्तमुखंनियतांहिश्रुतेर्मतं ॥ नचेद्ब्रह्मादिजीवानांरूपस्यानंदरूपता ॥ केनसि

द्धेद्यदिस्पष्टाश्रुतिरेषाबहिर्गता ॥ २६२ ॥ कथंब्रह्ममुखंतेषामवाङ्मनसगोचरं ॥ नहि

तत्तत्तद्वृद्धास्थंरत्नमन्येनलभ्यते ॥ अतस्ताकिंजीवास्त्युस्सर्वेजीवास्तवापिहि ॥२६३॥

दृश्यन्मौक्तमुखं मुक्तिदशायामनुभूयमानमुखं श्रुतेर्मतमभिमतमितिसंबधः । एवंचबाह्यानंदस्यपूर्वस्माच्छतगुणत्वेनोत्तरपदस्य स्वरूपानंदस्यापिशतगुणत्वेसिद्धेस्वरूपस्यानपायाच्छ्रोत्रियस्य श्रवणफलंप्राप्तस्या कामहतस्यावाप्तस्वयोग्यसकलकामस्यमुक्तस्याप्यानंदएव तादृशइतिसर्वत्रापिवाक्यशेषस्ययोजनाद्रष्टव्या । नचे देशश्रुतिस्वरूपानंदपरानचेत् । रूपस्यस्वरूपस्य केनप्रमाणेन ॥ २६२ ॥ ननुयतोवाचइतिश्रुत्युक्तब्रह्मस्वरूपभूतानंदेनैवजीवानामानंदरूपतासिद्धतीत्यतआह ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मा

दिर्जीवैर्मनसास्मर्तुवाचावक्तुं चाशक्यमिति श्रुत्यैव प्रतिपादितं ब्रह्मसुखं कथं जीवानां स्यादिति भावः । तार्किकजीवाः आनंदरूपत्वं
रहिततया तार्किकोक्तजीवाः ॥ २६३ ॥ ऐक्यायोगा जीवानां परस्परमैक्ययोगात् । अपौरुषेये वेदे ॥ २६४ ॥ श्रोत्रियस्य चा
कामहतस्येत्यत्रोक्ताऽकामहतता । बृहदारण्यकस्थानंदमीमांसायामवृजिनो सहस्रैस्तत्रोक्तमवृजित्वमपापत्वं च ॥ २६५ ॥ यथा

जीवस्वरूपानंदस्य तादृक्त्वे किं गतं तव ॥ ऐक्यायोगाद्यदि भयं भेदोस्तु सततं सतां ॥
अपौरुषेये निर्विघ्नो न स्वस्वमतसिद्ध्ये ॥ २६४ ॥ अकामहतता कस्मान्मुक्तलिंगमपौ
द्यते ॥ कथमवृजिनत्वं च मुक्तादन्यस्य शोभते ॥ २६५ ॥ ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं नोपभो
गायकल्पते ॥ इह क्लेशाय महते प्रेत्यानंतमुखाय च ॥ २६६ ॥ इत्युक्त्या नेह सुखिनो
विरागा अपि योगिनः ॥ अतः पदस्य सुखवत्पदाकामे सुखं कुतः ॥ २६७ ॥ स भुङ्क्ते वि
षयान्सर्वान् प्रशास्ति च जगत्रयं ॥ अयं पंचाग्निमध्यस्थस्तपस्तपति सर्वदा ॥ सुखले
शोऽपि नास्यास्ति सुखं तादृक्कथं वद ॥ २६८ ॥

मनुष्यगंधर्वादिपदस्थानामुत्तरोत्तरं शतशताधिकानंदाः । तथा तेषु तेषु पदेषु कामरहिततयाऽकामहतानां श्रोत्रियाणां ब्राह्मणादीनां च त
त्तपदस्थदेवानंदसदृशानंद इति परकीयव्याख्यानं दूषयति ॥ ब्राह्मणस्येति ॥ २६६ ॥ इत्युक्त्येति । भारतोक्त्या ॥ २६७ ॥ सपदस्थः

अयं ब्राह्मणादिः ॥ २६८ ॥ तस्मा दुकरीत्यायोगिनामपि मुक्तिकालीनसुखैकभोक्तृत्वात् ॥ २६९ ॥ किंचकामितार्था
लाभेहिकामेनहतता । तल्लभेचकामहतता । तच्चसंकल्पादेवचश्रुतेरितिसूत्रान्मुक्तानामेवघटते । अमुक्तास्तुविरक्ताअका
माएव । काम्यार्थाप्राप्त्यायाऽकामहततासाकथममुक्तेषुस्यादतोपीयमुक्तवातेत्याह ॥ अतइति ॥ अतो मुक्तावेवसकलकाम्या
वासिसंभवात् । अस्तु मुक्तावेवास्तु । इयंश्रुत्युक्ता । अकामस्य संसारैवराग्यदशाद्विषयकामनामेवाकुर्वतः । वृथा सांसारिक

तदिहल्लेशभागयोगीमुखंतस्यास्तिमुक्तिर्गं ॥ तस्मान्मुक्तसुखेष्वेवतारतम्यतवाप्यभूत् ॥ २६९ ॥
अतःकामार्थसंपत्त्याह्यकामहततास्त्वयं ॥ अकामस्यवृथाकामहततावाङ्मवेत्तव ॥ २७० ॥ विरक्ता
स्सर्वसंपत्तौविरक्तास्त्युनकुत्रचित् ॥ तत्तत्पदेष्वकामास्तेवि(भ)रक्ताःकव्यवस्थया ॥ २७१ ॥ तव
नीचपदाकामात्सुखंशतगुणोत्तरं ॥ भवेदुच्चपदाकामेकथंरस्युस्तादृशर्षयः ॥ २७२ ॥ यदिसर्वपदाका
मास्सर्वेताहिंसुखेसमाः ॥ भवेयुस्तारतम्येनमुखितानेषुकिंकृता ॥ २७३ ॥

विरक्तस्वरूपनिरूपणस्याकामइत्येतावतापूर्तेहपदंव्यर्थमित्यर्थः । नचे न्मुक्तपरंनचेत् ॥ २७० ॥ किंचमनुष्यगंधर्वपदाकामा
तदेवगंधर्वपदाकामस्यशतगुणानंदः एवमुत्तरत्रापीतिवदतात्तत्पदाकामास्तदन्यपदेषुसकामाश्चतत्रतत्रोक्तअकामहतास्त्वयाव
क्तव्याः । पदान्तरेष्वभ्यकामत्वेआनंदतारतम्यायोगात् । एतादृशकामाश्चनक्कापिसंतीत्याह ॥ विरक्ताइति ॥ कुत्रचित्कुत्रचि

देव । व्यवस्थयाविभक्तइतिसंबंधः ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ महायोगीतिविन्यासः ॥ २७४ ॥ भोग्यार्थतारतम्ये भोग्यार्थ
 शर्कराखंडादिः । सुखस्य तदनुभवजनितसुखस्य ॥ २७५ ॥ एतदेवनिदर्शनमुखेनदर्शयति ॥ किंकूपस्थेति । सूक्ष्मभांडे
 तिच ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ किंचास्तुवाऽकामेपिथाकथंचिदकामहतपदं । त्वयात्वकामहतपदेनतत्पदकामहतोत्रवक्तव्यः । तच्च

अतस्तत्तत्पदकामस्सकामोन्यपदेषुच ॥ भवेदसौमहायोगीकागीस्तंबाधितंवदेत् ॥ २७४ ॥
 भोग्यार्थतारतम्यस्यात्तारतम्यंसुखस्यच ॥ तत्त्यागेपिसुखस्योच्चनीचतेत्यद्भुतंवचः ॥ २७५ ॥
 किंकूपस्थजलाकामात्सुखंशतगुणोत्तरं ॥ तदाकस्थजलाकामेपिपासारहितेवद ॥ २७६ ॥
 सूक्ष्मभांडोदनाकामात्सुखंशतगुणोत्तरं ॥ स्थूलभांडोदनाकामेबुभुक्षारहितेस्तिक्किं ॥ २७७ ॥
 कथंचित्कामशून्योयस्सोकामहतउच्यतां ॥ पदंनपदलभ्येततोप्येतदलौकिकं ॥ अत्युक्ता
 वृजिनत्वंतुघटेनकथंचन ॥ २७८ ॥ ॥ ॥ ॥

नश्रौतमित्याह ॥ कथंचिदिति ॥ कामशून्योयस्सकथंचिदकामहतउच्यतामितिसंबंधः । पूर्वोक्तहतपदवैयर्थ्यसूचनायकथंचि
 दित्युक्तं । पदं तत्पदमितिपदं । एत त्वार्थकथनं । इदंतुसुतरानघटतइत्याह ॥ अत्युक्त्येति ॥ पापरहितत्वस्समुक्तेष्वेवसंभ

वादिभिः ॥ २७८ ॥ भारतोवायुः ॥ २७९ ॥ अतइत्येतदेवविशदयति ॥ तत्तादिति ॥ २८० ॥ २८१ ॥ संसे
वयामुत्तरोरिवतेप्रसादस्सेवानुरूपउदयेनपरावरत्वादितिभागवतस्थग्रह्णदवाक्येनापिमुक्तौतारतम्यंसिद्धयतीत्याह ॥ तेषामाद
इति ॥ परावरत्वा त्सेवांविनासंपदादिभिरुच्चत्वनीचत्वात् । न प्रसादोनेतिभागवतवाक्यशेषस्यार्थः ॥ २८३ ॥ नाहंतुसख्यो

तत्तच्छ्रुत्यर्थकथनं श्रुत्यैरोचते सतां ॥ भारतीहृदयत्वेकोभारतोवेत्तिनापरः ॥ २७९ ॥ अनुसंधीयतां
चचामहतीमूलशास्त्रगा ॥ बुद्धावारोहसिद्धयर्थतत्किंचिदहोद्धृतं ॥ २८० ॥ अतोमिथेजीवभेदा
जीवब्रह्मविभिन्नता ॥ तत्तदानंदवैचित्र्यात्सिद्धासिद्धान्तवेदिनां ॥ २८१ ॥ तस्माच्छ्रुतं च यौक्तं च म
ध्वस्यमतमाफलात् ॥ हृदयचनिरवद्यंचतत्सर्वमतिमंगलं ॥ २८२ ॥ तेषमादोहरेसेवानुरूपइतिसप्तमे ॥
प्रह्लादोयत्स्फुटमुक्ताफलसेवानुगंगौ ॥ २८३ ॥ तत्रैवमुक्तौफलसंपदउच्चावचाइति ॥ दातैवय
त्फलासाम्यं प्राहभागवतेस्फुटं ॥ युक्तिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तत्सिद्धामुक्तोच्चनीचता ॥ २८४ ॥

भजतोपि जंतून् भजाम्यमीषामनुवृत्तयो यथा । तथैव मत्तः फलसंपदस्युरुच्चावचाः कल्पतरोरिवार्थिनामिति दशमस्कंधे कृष्णवाक्येना
पि मुक्तौ तारतम्यमस्तीत्याह ॥ तत्रैवेति ॥ हरिस्तु निगुणस्माक्ष्वात्पुरुषः प्रकृतेः परः । स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निगुणो भवोदिति स्मृ
तेर्हरिभजनस्य गुणत्रयात्मकसंपत्संपादकत्वायोगात् फलसंपदः फलरूपाः मुक्तिकालीनास्संपदस्युरिति भागवतवाक्यस्यार्थः । अतो

वाक्यद्वयमपिमुक्तावेवतारतम्यंसाधयतीतिभावः । तत्रभागवतएवेतिसंबंधः । तत्तस्मात् । साधनतारतम्येसाध्यतारतम्यंस्यादितियुक्तिः । श्रुति रानंदमीमांसारूपा । स्मृति रुक्ताभागवतवाक्यद्वयरूपा ॥ २८४ ॥ ननुमुक्तौतारतम्येनीचस्योच्चेमात्सर्यमुच्चस्यनीचेऽवज्ञास्यादितिशंकांश्रौतयुक्त्यैवपरिहरति ॥ मनोजवेष्विवति ॥ यद्यस्मात् असमत्वोपिसख्यकथनात् । तत्रमुक्तौ । तेषांमुक्तानां ॥ २८५ ॥ क्वापिकुत्रचिद्धने । साम्योक्ति मुक्तानां परस्परसाम्योक्तिः । साम्योक्तिमात्रेणमुक्तानांपर

मनोजवेष्वसमतायत्सख्यंचोदितंश्रुतौ ॥ तन्मतसराद्यभावश्चतत्रतेषांप्रसिद्धयति ॥ २८५ ॥
हरिसाम्योक्तिवत्क्वापिसाम्योक्तिर्दुःखवर्जनात् ॥ उक्तानिरवकाशास्तायच्छ्रुतिस्मृतियुक्तयः ॥
तत्सिद्धतारतम्यंतन्मुकुंदोपिनमोचयेत् ॥ २८६ ॥ गुरोर्दिशष्यस्यपांथस्यकाकस्यचपशोरपि ॥
द्वितीयाशैवयदृष्टासुखंकस्याद्वितीयता ॥ २८७ ॥

स्परंसाम्यांगीकारे ममसाधर्म्यमागताइतिवचनेनमुक्तानांभगवताचसर्वसाम्यंस्यादितिबाधकसूचनायहरिसाम्योक्तिवदित्युक्तं । यद्यस्मात् । तत्सिद्धतारतम्यं ताभिरश्रुतिस्मृतियुक्तिभिस्सिद्धं मुक्तानांतारतम्यं । तत्तस्मादुक्तप्रमाणानांनिरवकाशत्वात् ॥ २८६ ॥
मायावादिनापरममोक्षतयांगीकृतस्यद्वितीयराहित्याख्याद्वितीयत्वस्यसुखविरोधित्वान्नमोक्षत्वमित्येतल्लौकिकालौकिकदृष्टांतमुखे नदर्शयति ॥ गुरोरिति ॥ गुरोर्दिशष्याभावेदुःखदर्शनाच्छिष्याणांगुरोरभावेचदुःखदर्शनात् । यद्यस्मात् । अन्यत्स्पष्टं ॥ २८७ ॥

यद्यस्मादनश्वरसंपदे स्वर्गस्थितबहुकालस्थायिसंपत्त्याप्त्यर्थः । स्वर्गाश्रययज्ञकरणमपिसंपदादिद्वितीयप्राप्त्यर्थमेवेतिभावः॥२८८॥
 स्पृहेतिसर्वत्रसंबंधः ॥ २८९ ॥ सख्यामित्रेण । यशसायशोवता स्वसमीपप्रत्यागतेनहरिणा सखायोमुक्तनंदंतीतिश्रुतिसंग्रहाय
 सख्यासखायोनंदंतीत्युक्तं । भूलोकेस्वर्गलोकेमुक्तिदशायांचद्वितीयायाएवदृष्ट्वेनाद्वितीयत्वंनपुरुषार्थइतिभावः ॥ २९० ॥
 यत्रद्वैतमिवभवति । तदिदतरइतरंपश्यति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत् । तत्केनकंपश्येत्तत्केनकंजिघ्रैहिज्ञातारमरेकेनविजानीयाद्ये

नश्वरयदिहैश्वर्यमतोऽनश्वरसंपदे ॥ स्वर्गार्थीकुरुतेयज्ञंसुखंकस्याद्वितीयता ॥ २८८ ॥
 एकार्थनाशेष्यन्यार्थेस्त्रीनाशेच्छयंतरेस्पृहा ॥ दग्धगेहेनूलगेहेसुखंकस्याद्वितीयता॥२८९॥
 धत्तेप्रियांसुकुंदौकेगान्नात्रार्धतुशिवांशिवः ॥ सख्यासखायोनंदंतिमुखंकस्याद्वितीयता
 ॥२९०॥ यदिसांसारिकद्वैतमिवमुक्तौद्विताभवेत्॥तदान्योन्यदर्शनंस्यात्सख्यंविषयभो
 कृता॥२९१॥यदात्वात्मैकएवस्यान्सुक्तौनान्यत्तुकिंचिना॥तदाकैकेनपश्येत्सकंजिघ्रैत्स्वचकेनवा॥२९२॥

नेदमखिलवेदंतंचकेनविजानीयादितिश्रुत्यापितकमुद्रयाद्वैताभावस्यदूषितत्वान्नाद्वितीयावस्थामुक्तिरित्याह ॥ यदीति ॥ अव्य
 यानामनेकार्थत्वाद्यत्रेत्यस्यदीत्यर्थकथनं । अन्यथातदित्यस्यतत्रेत्यर्थकथनंपरस्यापिनस्यात् । सांसारिकद्वैतमिवेति । फलिता
 र्थकथनंअन्योन्यदर्शनंस्यादित्यादि ॥ २९१ ॥ यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूदित्यस्यफलितार्थकथनंयदेत्यादि । तथाचायमर्थः । यदा

मुक्तौ । अस्य मुक्तस्य दृष्टान्तैर्द्वैतपदबलाद्वाष्टान्तिकैर्द्वैतमित्यनुवर्तते । तथाचसंसारैर्द्वैतमिवमुक्तावपिद्विताद्वैतंयदिभवेदित्यर्थः । तदित्यस्यसर्वदेहद्रियादिकंयद्यात्मैवाभूदात्मव्यतिरेकेणकिमपिनाभूदितियावत् । मौक्तस्त्रीपुरुषादिनानाविधजीवदेहानांतादित्त्रियाणांतद्भोगार्हदिव्यान्नापनीयादीनांचद्वैतंयदिनस्यादितितात्पर्यार्थः । स्वदेहैर्द्रियादिभिस्सहस्वस्यतुद्धिताव्यवहारसाधकत्वेनद्वितासंबंधित्वाद्द्वैतपदोदितोविशेषएवग्राह्यः । तार्हितदामुक्तौसमुक्तःकेनकरणेनकिंरूपादिविषयंपश्येत्केनकरणेनकंगंधादिविषयजिघ्रेत् । विज्ञातारमात्मानमन्यंचकेनकरणेनविजानीयात् । येनपरमात्मनेदंमुक्तावपेक्षितसद्रूपसङ्गधादिविषयंवेदअनुभवति । यत्प्र

पश्येदकरणस्तस्मान्मोक्षस्यापुरुषार्थता ॥ अतोवश्यंभवेद्द्वैतमुक्तौसंसारवत्सतां ॥ २९३ ॥

इतिश्रुतिस्तर्कमुद्रामाश्रित्यैद्वैतमेवयत् ॥ स्थिरीकरोतिमुक्तानांकस्यस्यादद्वितीयता ॥ २९४ ॥

यदिवस्तुस्थितिकथावृथाभूत्तार्हितेश्रुतिः ॥ विज्ञातारमरेकेनविजानीयादितिस्फुटं ॥ २९५ ॥

सादान्मौक्तसर्वकामाननुभवतीतियावत् । तंपरमात्मानंकेनविजानीयात् । देहैर्द्रियादिरहितघटोयथा पश्यतिजिघ्रतिचमुक्तस्सर्वान्कामान् । सोश्रुतेसर्वान्कामानितिश्रुतेः । अतश्चिद्रूपनानाजीवदेहैर्द्रियादीनांदिव्यगंधरसान्नपानादीनाद्वैतमपिमुक्तावश्यमस्तीतियुक्तं । इममेवार्थमभिप्रेत्योक्तंयदेत्यादिना । आपाद्यस्येष्टापादनरूपत्वपरिहारायतस्मान्मोक्षस्यापुरुषार्थतास्यादित्यनिर्घातरमुक्तं ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ अस्मदुक्ततर्कमुद्रामनंगीकृत्यमुक्तावात्मव्यतिरिक्तस्याभावात्किमपिनपश्येन्नापिजिघ्रेदिति वस्तुस्थितिपरतयाव्याख्यातुर्दोषमाह ॥ यदीति ॥ ततः परज्ञानवत्स्वज्ञानस्याप्यभावाच्चाकिंकमोक्षवाक् । ज्ञानमात्रनास्तिव

रूपतार्किकमोक्षप्रतिपादकवाक्यस्यात् । वस्तुस्थितिपरत्वांगीकारेविज्ञातारमरेकेनविजानीयादित्यपिवस्तुस्थितिस्स्यात् । एवंचतवापसिद्धांतस्स्यात् । परस्यैवाभावेनपरज्ञानाभावमात्रस्यतवानुकूलत्वेपिसुखज्ञानात्मकस्वरूपमात्रस्यतदापिसत्त्वेनतदुभयानुभवस्यत्वयाप्यंगीकारात् । नचवाच्यंस्वावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्ववदतोममतदनुभवोपिनापेक्षितइति । तथासतिमोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसंगात् । तवमतेपिसुखज्ञानात्मकमनसइवतदनुभवितृत्वाभावेऽचेतनत्वस्यातएवापुरुषार्थभावत्वस्यचापरिहारेणतदनुभवावश्यभावात् । स्वावेद्यत्वमात्रस्यघटेपिसत्त्वेन ज्ञानरूपत्वेसतिस्वावेद्यत्वस्यमनसिविद्यमानत्वेनच विषयप्रकाशत्वस्यवक्तव्यत्वाच्च । एवं

यत्स्वज्ञानंचनेत्याहततस्तार्किकमोक्षवाक् ॥ अभूदित्येवद्वाणीकृपाणीतेभवेद्भुवं ॥ २९६ ॥
नप्रेत्यसंज्ञेतिचवाक्प्राकृतज्ञानशून्यतां ॥ मुक्तस्याहपरंनोचेज्जिग्युस्तार्किकबालकाः ॥ २९७ ॥
किंचनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्युक्तिर्मोहनिपातनं ॥ इतिश्रुतेश्चनज्ञानमात्रंसावाङ्घ्रिष्यति ॥ २९८ ॥

चस्वविषयज्ञानाभावकथनंनवस्तुस्थितिस्स्यात् । अतस्तर्कमुद्भवपरेणाप्याश्रयणीयेतिभावः ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ अतएवनेप्रेत्यसंज्ञास्तीतिवाक्यस्यस्वरूपभूतज्ञानमंगीकुर्वतात्वयामयाचान्यएवार्थोक्तव्यइत्याह ॥ नप्रेत्येति ॥ नोचेप्राकृतज्ञानमात्रापहारिणीनोचेत् । ज्ञानमात्रनिर्बन्धकार्यपीत्यर्थः ॥ २९७ ॥ अपिचात्रैवमाभगवान्मोहांतमापा-तत् । नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनयापिनसाश्रुतिज्ञानमात्रनिर्बन्धकेत्याह ॥ किंचेति ॥ इतिश्रुते रित्यर्थप्रतिपादिकाया अत्रैवेतिश्रुतेः । तदेववाक्यमनूद्य

तदर्थस्यमोहाख्यनाशेपातनरूपत्वोक्तेश्चनसावाक्ज्ञानमात्रनिषेधिकेतिभावः ॥ २९८ ॥ यत्रत्वस्येतिवाक्यस्ययथास्थितपदैरेवल
भ्यमर्थान्तरमाह ॥ यत्रवस्तुद्रैतमिवेति ॥ वस्तूनाद्रैतं नानात्वमिवेत्यर्थः । द्वित्रलग्नं द्वित्रेषुवस्तुषुलग्नमनोभवेद्यथातथातत्त
दर्थदिदृक्षापित्रदेशेभवेदितियावत् । दृष्टान्तकथनादेवतदनुकूलदार्ष्टान्तिकोहनमपिपदलभ्यमेवेतिद्रष्टव्यं । तदित्यस्यार्थकथनं
तत्रेति ॥ २९९ ॥ यत्रतपोयोग्यविविक्तप्रदेशे । इममेवविशेषंघोतयितुंश्रुतौतुशब्दः । सर्वमिष्टं सर्वमितिविशेषणस्यविशेष्यसा

यत्रवस्तुद्रैतमिवद्वित्रलग्नमनोभवेत् ॥ तत्रेतरःपुमान्पश्येदितरार्थानपिस्फुटं ॥ २९९ ॥
यत्रत्वैकाग्रमनसस्सर्वमिष्टंचयोगिनः॥ आत्मैवाभूच्चत्रकेनततोऽन्यंकंसपश्यति ॥३००॥
कंजिघ्रतिखकरूपंकनवासौप्रपश्यति ॥ येनेदमखिलंवेदपश्येद्वाकेनतंगुरु ॥ इत्यात्म
रतमस्तौद्वायत्रत्वस्येतिवागियं ॥ ३०१ ॥ ॥

पक्षत्वात्तत्पूरणायेष्टमित्युक्तं । दिदृक्षाजिघ्राशाजिघृक्षादीनामपिविषयइतियावत् । सर्वैर्द्रियैरपिहरिमेवानुभवामीतिमनोभूदिति
भावः । अस्येत्यस्यार्थकथनंयोगिनइति । केनकरणेन कंपदार्थं । सर्वैर्द्रियाणामात्मन्येवोपरतत्वेनबाह्यपदार्थेभ्योनिवृत्तेरितिभा
वः । कंपश्येदित्यस्यैवार्थांतरकथनंस्वरूपंकनवासौप्रपश्यतीति । येनेदमखिलंवेद तंचकेनविजानीयादित्यस्यार्थकथनंयेनेति ।
येनगुरुणा । इदं स्वेनक्रियमाणध्यानानादिकौशलं । किमर्थमेतत्कथनमित्यतआह ॥ इतीति ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ भगवद्वचनै

करतेअन्यपदार्थानवलोकननापूर्वमितिभावेनलौकिकदृष्टान्तानाह ॥ अक्षेत्यादिना ॥ अक्षसक्तश्चतुरंगादिक्रीडासक्तः । इत्थमपिगाधालोकेप्रसिद्धा । स्वमात्मानंपश्यतःपुरुषान् घटस्थहृदया मौलैस्थापितघटस्थहृदया । इयमपिकथानाढ्यरंगेप्रसिद्धा । शरकृच्छरवक्रतादिकंपरिहरन्धनुर्विधानिपुणः ॥ ३०२ ॥ पूर्वसांसारिकापरोक्षज्ञानिविषयतयाव्याख्यातं । इदानीमौक्तव्यातृविषयं वेदवाक्यस्यादित्याह ॥ मुक्ताइति ॥ तुच्छफलायशरकारध्वनचर्यभेयादिसहितराजसेनायाअनवलोकनस्यदृष्टत्वान्महाफलदा

अक्षसक्तः किमश्रौषीन्मातुर्मृतिमुदीरितां ॥ किंपश्येत्पश्यतोपिस्वघटस्थहृदयानटी ॥ शरकृत्केनकांजिघ्रेत्कंजानीयात्कमीक्षते ॥ ३०२ ॥ मुक्तास्वात्मरताजिघ्रंतीक्षतेकंविजानते ॥ सेनामन्यमनाः सेनानाज्ञासीदितिलौकिकं ॥ आत्मैकासक्तचित्तोपितथेति किमलौकिकं ॥ ३०३ ॥ अप्राकृतप्राकृताभ्यांद्वाभ्यांहीतोभवेभवेत् ॥ द्वीतास्संसारिणस्तस्मात्तत्संबंधिवपुस्त्विदं ॥ ३०४ ॥

यकभगवद्भ्यातरितदन्यानवलोकनं किमपूर्वमतश्चुतेरयमेवार्थइत्याह ॥ सेना मिनेनराज्ञासहितां सेनाराजचमूं । उपलक्षणंचैतत् । चतुरंगबलबृंहितादिघोषोपेतामित्यपिद्विष्टव्यं ॥ ३०३ ॥ प्रकारांतरेणश्रौतपदानामत्यंतमनुकूलमर्थवदशनयैवश्रुत्यासंसारान्मुक्तेवलक्षण्यंदर्शयति ॥ अप्राकृतेति ॥ अप्राकृताभ्यां देहेंद्रियाभ्यामितस्तसहितोजीवः । भवेसंसारे । द्वीता नामिदं द्वैतमिति व्युत्पत्त्यात्तत्संबंधि संसारिजीवसंबंधि । इदंपरिहरन्धमानंजडं । तद्वपुः । उक्तव्युत्पत्तेः प्राकृताप्राकृतदेहयोस्सम

त्वेपि प्राकृतदेहस्यैवावगमने निमित्तमाह ॥ अस्वभावत्वत इति ॥ इवशब्दोदितं द्वैतं भवतीति क्रियायोगसत्यस्वभावत्वतो स्वाभाविकत्वरूपमर्थमादायोदितं प्रतिपादितं स्यात् । भवतीत्युक्ते स्वभावतो नास्तीत्यर्थलाभादिति भावः । द्वैतपदार्थमुक्त्वेदानीं वाक्ययोजयति ॥ यदेति ॥ यत्रेति पदस्य कालवाचकत्वे यस्मिन्काल इत्यर्थलाभाद्युक्तं । तत्प्राकृतशरीरं । नृणां भवति अस्ति । तदिति श्रौतपदस्यार्थस्तदेति । इतरशब्दोक्तस्वरूपेन्द्रियेभ्यो भिन्नत्वेनेतरशब्दोक्तो बाह्येन्द्रियगणः प्राकृतचक्षुरादौन्द्रियगणः ।

बाह्यं द्वैतमिति प्रोक्तमस्वभावत्वतश्चतत् ॥ इवशब्दोदितं जीवे यदा भवति तन्नृणां ॥ ३०५ ॥
तदा त्वितरशब्दोक्तो बाह्येन्द्रियगणोऽप्ययं ॥ पश्येत्स्वरूपादितरमर्थदेहघटादिकं ॥ ३०६ ॥
यत्र त्वात्मात्मकं सर्वमभूदेहद्रियादिकं ॥ तत्र मुक्तौ केन बाह्येनाक्षणा बाह्यार्थमीक्षते ॥ कंवाजि
ब्रेद्विजानीयादित्यर्थो वा श्रुते भवेत् ॥ ३०७ ॥

स्वरूपाज्जीवस्वरूपात् ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ यत्र तु मुक्तौ संसाराद्विशेषद्योतयितुं शब्दः । सर्वमात्मैवाभूदित्यस्यार्थ आत्मात्मकमित्यादि । एवशब्देन श्रुतिरात्माभिन्नदेहद्रियाणिव्यवच्छिनत्ति । अस्मिन्नर्थे सामानाधिकरण्यप्रयोगस्य साक्षादैक्यार्थकत्वेनौपचारिकत्वानङ्गीकारादलं तत्फलस्वारस्य द्रष्टव्यं । अनुकूलविभक्तयानुवृत्तेरपदार्थकथनं बाह्येनेति । बाह्यार्थकं बाह्यार्थं । अत्राप्यनुवृत्तेरपदार्थकथनं बाह्येनेति । बाह्यं अप्राकृतादितरमर्थमित्यर्थः । प्राकृतदेहस्य सर्वथाऽभावादितराभावः । गेहादीनां तु

लक्ष्म्यात्मकत्वादप्राकृततेतरत्वाभावः । मुक्तावपिकेषांचिच्छुद्धप्राकृतानां सत्त्वेपि प्राकृतैर्द्रियगणस्य सर्वथाऽभावात्केनेतरेण चेतरेण
 श्रेयोज्ञिघ्रेत् । किंतु स्वरूपचक्षुर्ग्राणादिनैव पश्येज्ज्ञिघ्रेदित्यादियोजनाद्रष्टव्या । अनेन संसारप्राकृतैर्द्रियैरपि विषयान्भुङ्क्ते मुक्तौ च स्व
 रूपैर्द्रियैरेव सकलविषयभोगइति स्वरूपविभावख्यमहिम्ना प्रतिपादने श्रुतेस्तात्पर्यमित्युक्तं भवति ॥ ३०७ ॥ श्रुतेः परोदीरितसर्व
 क्यरूपार्थो मुक्तिप्रतिपादकबहुश्रुतिविरोधश्च स्यादित्याह ॥ यथादमि त्यादिना ॥ उदमुदकं । यथोदकशुद्धेशुद्धमासिं कं तादृगेव

यथोदं शुद्धमासिं कं शुद्धे स्यात्तादृगेव हि ॥ एवं मुनेर्जनतश्च शुद्धोऽप्यात्मा परात्मनि ॥
 प्रविष्टस्तादृगेव स्यान्न तदात्मेति या श्रुतिः ॥ ३०८ ॥ परमं साम्यमेवेति ब्रह्मणा सह चेति वा
 क् ॥ उपसंक्रम्य चेत्युक्तिरुपसंक्रामतीति वाक् ॥ ३०९ ॥ साक्षाज्ज्ञानफलमोक्षं शंसं सत्य
 स्तत्र तत्र हि ॥ कथं घटे रन्मसैवैक्ये बह्वर्थोऽथैत रवर्जिताः ॥ ३१० ॥ ॥

भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति श्रुतिरेनेन संगृहीता ॥ ३०८ ॥ परमं साम्यमेवेत्यनेन यदापश्यः पश्यते रूढमवर्णक
 तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिस्संगृहीता । ब्रह्मणा सह चेति वा गित्यनेन
 यो वेद निहितगुहायां परमेव्योमन् । सोऽश्रुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विषश्चित्ति श्रुतिर्गृहीता । उपसंक्रम्य चेत्युक्तिरित्यनेन परं ज्यो
 तिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स तत्र प्रपद्यतीति श्रुतिस्संगृहीता । एत मानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यारभ्य कामाग्नीकामरुण्य

नुसंचरन्नित्यंताभ्युवल्लीश्रुतिश्च । उपसंक्रामतीतिवागित्यनेन एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिरूपाब्रह्मवल्लीश्रुतिर्गृहीता । एवंमुनेर्विजानतः तदाविद्वान् योवेदेत्यादिरूपेणज्ञानिनामेवतत्रतत्रोक्तफलश्रवणात्साक्षाज्ज्ञानफलमित्युक्तं मोक्षं । परममोक्षमिति । उपलक्षणंचैतत् । दृष्टान्तेआधाराधेययोरुभयोरप्युदयोदयोद्वयत्वोक्त्यादाष्टांतिकेपि । नचवाच्यमन्नमयादीनांकोशत्वात्कथंत्वाहिर्मोक्षइति । कामाब्दीकामरूप्यनुसंचरन्नित्युक्तज्ज्ञानफलस्युक्तेरन्यत्रासंभाविततयामौक्त्यत्वावश्यंभावेनतत्साधकान्नमयादीनांब्रह्मत्वापरिहारात् । स्थानद्वयेऽन्नमयादिपंचकेष्वन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिरूपेणैतमन्नमयमात्मानमुपसंक्र

यदिजीवन्मुक्तिपरसर्वापीयंममश्रुतिः ॥ यत्रत्वस्येतियावाक्तेतर्हिमुसिपरास्तुसा ॥ ३११ ॥

यत्रजागरेनानापदार्थैर्द्वैतवद्गुणां ॥ तज्ज्ञानंचभवेत्तर्हिस्यादन्योन्यनिरीक्षणं ॥ ३१२ ॥ यत्र

सर्वचकरणमात्मसाक्ष्येवकेवलं ॥ बाह्यानांमनआदीनांयदाहुपरतिस्तदा ॥ ३१३ ॥

म्येत्यादिरूपेणचदुर्जनदंतभंगायदशधाश्रुत्यैवान्नमयादीनांपंचानामप्यात्मत्वोक्तेश्च । अतएवकोशत्ववादिनउपसंक्रामत्युपसंक्रम्येतिचपदयोरितिसंक्रामत्यतिसंक्रम्येतिचयदनानुभविकार्थकथनंतदपिगर्भस्वावेणैवगतं । आत्मातिक्रमणस्यस्वमेतेप्रयोगात् । नहि कोप्युपनयनशब्दस्यविप्रसमूहमतिक्रम्यबहिर्नयनमर्थब्रूते ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ यत्रत्वस्येतिवाक्यस्यपुनरप्यर्थान्तरं वक्तुं मंदांशकामुत्थापयति ॥ यदीति ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ सुप्तौस्वाज्ञानसद्भावाद्विज्ञातारमरेकेनविजानीयादित्यस्यकोथेइत्यत

कामान्निवादिंजीवन्मुक्तिस्थफलंस्याद्यादितत्रैवप्रकरणेपरममुक्तिस्थफलांतरमुच्येत । नचतदस्ति । एकस्यांशास्त्रायांसाधनमुक्त्वा
शाखांतरफलकथनस्यस्वोक्तमोक्षसाधनेफलंप्रदर्शयतिमुत्पादयत्याइश्रुतेरसंगतत्वात् । अतस्तत्रतत्रोदितमेवफलंपरममुक्तिस्थमे
वफलमितिभावः । उपलक्षणंचैतत् । जीवन्मुक्तस्यैवोपस्तेदुर्वाससःपरंप्रत्यक्षप्रार्थनदर्शनेनकामान्नत्वादेर्जीवन्मुक्तावसंभवाच्चेत्य
पिद्रष्टव्यं ॥ ३१७ ॥ युत्तयंतरंचाह ॥ मुमुक्षोरिति ॥ मोक्षेच्छोर्भोक्षेतरफलकथनस्यआम्नान्पृष्टःकोविदारानाचष्टइतिवदसंग

मुमुक्षोस्त्वस्यकेनेदंफलंवक्तयनपेक्षितं ॥ अन्यत्रहिविरक्तास्तेसर्वविद्याविशारदाः ॥ ३१८ ॥ अज्ञाना
ख्यांजनच्छेदःपुण्यपापविमोचनं ॥ सर्वकामाशनंचैवस्वरूपव्यक्तिरेवच ॥ जीवन्मुक्तौकर्मफलेकथं
स्याद्धीमतांमते ॥ ३१९ ॥ यदिकामाशनंतेषांममंशुःक्षीरसागरं ॥ यज्ञाशनार्थकलहस्तत्रतत्रकथंवद
॥ ३२० ॥ त्वगस्थिमात्रगात्राणांवातपर्णोदकाशिनं ॥ सदाशरीरसंतापतपस्यासक्तचेतसां ॥ ३२१ ॥

मुनीनानारदादीनांसाक्षात्कृतपरात्मनां ॥ जीवन्मुक्तिदशास्थानांक्थंकामान्नितावद ॥ ३२२ ॥
तत्वाच्चेतिभावः ॥ ३१८ ॥ एतच्छ्रुत्युक्तफलस्यजीवन्मुक्तावसंभावितत्वाच्चपरममुक्तिस्थमेवेदंफलमित्याह ॥ अज्ञानेति ॥ ३१९ ॥
तेषां जीवन्मुक्तानां । जीवन्मुक्तावपिकामान्नित्वसर्वकामाशनानादिसद्भावेऽपरोक्षज्ञानितयाजीवन्मुक्तानामेवदेवानाममृतार्थसमुद्र
मथनं यज्ञाहुत्यर्थरुद्रादीनांकलहश्चनिर्बन्धनएवस्यादितिभावः ॥ ३२० ॥ नकेवलंजीवन्मुक्तौसर्वकामाशनमसंभाषितं प्रत्युत
विरुद्धमित्याह ॥ त्वगस्थीत्यादिना ॥ तपस्यासक्तचेतसां शरीरस्यसंतापोयस्यांसातस्यांतपस्यायामासकचेतसां ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥

आवर्तते मुक्तिकथनादन्यत्रावर्तते ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ब्रह्मणासहसर्वान्कामानश्चतइत्यस्य मुक्तोपिब्रह्मतादात्म्यप्राप्यपशुपक्ष्या
दिनानजीवात्मकब्रह्मणाभुज्यमानान्सर्वान्भोगान्सहयुगपदश्रुतइतिमायावादिनोवदंति तदत्यंतपरिहास्यमित्याह॥सर्वीभूयेति॥
तद्ब्रह्मरूपेण तच्चतद्ब्रह्म तस्यसर्वात्मकब्रह्मणोरूपेण ॥ ३२५ ॥ क्रमिकभोगा न्दिनेदिनेक्रमेणजायमानभोगान् । अयंमुक्तः ।

अतोनिरवकाशानिवचनान्यखिलानिमे ॥ ब्रूयुमुक्तिमनावृत्तिनावर्ततेकथंचन ॥ ३२३ ॥ यस्स
मीपातिसाहित्यसाम्यानिचविभिन्नयोः ॥ ततःपरममोक्षेचभेदोयंमुस्थिरोभवत् ॥ ३२४ ॥
सर्वीभूयपरंब्रह्मासर्वान्कामान्खिलाश्रुते ॥ मुक्तस्तद्ब्रह्मरूपेणभुङ्क्तेनानखिलान्किल ॥ ३२५ ॥
सहशब्दोयौगपधंवदेदात्मैच्छयाकिल ॥ तस्यक्रमिकभोगांश्चभुङ्क्तेऽयंयुगपत्किल ॥ येषाहु
रित्यंश्रुत्यर्थमनर्थकिंनतेविदुः ॥ ३२६ ॥ तुषाव्रकंदकाव्रकमलंनारकभोजनं ॥ नानायेनित्य
जीवानांहीनाहीनाशनानिच ॥ ३२७ ॥ इमेसर्वात्मकब्रह्मकामामुक्तस्यचेत्तव ॥ मुक्तिर्नबंधा
त्तर्ह्येषामुक्तिर्मुक्तेरभूदहो ॥ तस्मादीदृग्विधव्याख्याप्रत्याख्यामुक्तिसंपदः ॥ ३२८ ॥

सहशब्दयौगपधार्थस्यक्रमिकभोगानांयुगपद्भोजनस्यचासंभावितत्वेनानुवादसमयएवदृश्यमानदोषत्वादत्यंतपरिहास्यं ॥ ३२६ ॥
तुषाव्रं रासभेनभुज्यमानं । कंदकाव्रमुष्ट्रेणभुज्यमानं । मलंशुनाभुज्यमानं । नारकभोजनं नरकेऽनुभूयमानदुःखभोजनं । इमे
कामा उक्तकामाः । उपलक्षणंचैतत् । सर्वमुक्तामुक्तकामानामप्यभावात्पुनरर्थयोगश्चद्रष्टव्यः ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥

॥३२९॥३३०॥३३१॥३३२॥ इत्युपनिषदितिसंबंधः । तस्यब्रह्मणः । अयमंतःप्रवेशः ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ जातिभेदोतःप्रवि-
ष्टशरस्थशरत्वजातिवह्नीभूतपुरुषस्थपुरुषत्वजातिवह्नीब्रह्मत्वजातिः अंतःप्रविष्टजीवीवत्वजातिश्चेतिजातिभेदः । पुरुष

कथंचपरमंसाग्न्यंजीवन्मुक्तौहिदुःखिनां ॥ निर्दुःखब्रह्मणासाकामितिचिंत्यंविवेकिभिः ॥
॥ ३२९ ॥ इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्ययंतिच
॥ ३३० ॥ इतिगीतासुयत्सपष्टंखसाधर्म्यहरिर्जगौ ॥ सर्गप्रलयशून्यानांमहामोक्षस्थदेहिनां
॥ ३३१ ॥ जीवन्मुक्ताश्चजायंतेम्रियंतेचतदातदा ॥ अतःपरममुक्तस्यप्रशंसंयंनसंशयः
॥ ३३२ ॥ तथान्योपनिषत्प्राहशरवत्तन्मयोभवेत् ॥ इतिमुक्तिप्रकरणेशरवन्मुक्तचेतनः
॥ ३३३ ॥ लक्षवह्नीत्वस्यांतःप्रवेशःक्षीरनीरवत् ॥ इदमेवास्यसायुज्यंमयदोषोप्ययंकिल
॥ ३३४ ॥ जातिभेदोवर्णभेदोमुक्तभेदोस्तितत्रच ॥ भेदेनादर्शनादेवतदेकीभाववाक्छुतौ ॥
अदृष्टांतोक्तितोयस्मात्सदृष्टांताबलीयसी ॥ ३३५ ॥

स्यमहाकांतिवदयोमयशरीरस्याल्पकांतिवज्जीवब्रह्मणोर्वर्णभेदः । मुक्तभेदएकशरीरप्रविष्टबहुशरीरभेदवह्नीप्रविष्टमुक्ताणां
रस्परभेदोमुक्तभेदः । तत्रमुक्तौ । अदृष्टांतोक्तिर्नविद्यतेदृष्टांतोक्तिर्यस्यांसादृष्टांतोक्तिस्तस्यास्सदृष्टांताजक्तिः ॥ ३३५ ॥

यंभेदं । सैव शरवत्तन्मयोभवेदितिप्रतिपादयत्येवार्थवर्णोपनिषत् । जीवेश्वरभेदंपुनरित्यनेनमुक्तिकालीनभेदस्यैवप्रतिपादिकावा
द्वासुपर्णोतिश्रुतिरितिसूचयति । जीवपक्षोक्तस्वाद्वेशनस्यमुक्तावेवंसंभवात् । अस्मिन्नर्थे मुक्तावपिजीवेश्वरभेदरूपार्थे ॥ ३३६ ॥
तत्प्रेम राज्ञःप्रेम भावयेत्स्वास्मिन्भवायेत् ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ नन्वेवमनुभवश्रुतिविरुद्धता कथंतर्हिमायावादिनामुक्तितयोक्तेति

कथंजीवेशभेदानयंमुक्तोपिनमुंचति ॥ द्वासुपर्णोतिसैवाहपुनस्तद्भेदमंजसा ॥ तस्माद्भेदां
तवाकर्यानामसिन्नर्थमहान्भरः ॥ ३३६ ॥ त्वमेवाहमितिप्रोक्तोभृत्यस्तत्प्रेमभावयेत् ॥
अतोमुक्तैक्यवाक्यंचमुक्तस्यात्यासतापरं ॥ ३३७ ॥ ममात्माभद्रसेनोयमित्युक्तिद्वेष्टि
किंद्वयं ॥ एकीभूताइतिप्रोक्तैकिंगवामद्वितीयता ॥ ३३८ ॥ द्वेषांधायवनेवासोयोषा
त्यागोपिरोचते ॥ नचेद्वितीयशून्यत्वमोक्षायायततेकथं ॥ ३३९ ॥ चोरस्याभाषणंलिं
गमस्पर्शनमदर्शनं ॥ कथंमोक्षमक्षिप्तंनचेदतादृशींदशां ॥ ३४० ॥

चेत्सत्यं । भगवतिप्रद्वेषाद्वाश्रुत्यर्थतस्करत्वाद्वेत्ताह ॥ द्वेषेति ॥ द्वेषांधायस्वकलत्रादौद्वेषणांधायपुरुषाय । सहिसर्वैत्यक्त्वावने
गुहायांस्थानुमिच्छति तथासकलजगत्कर्तुर्भगवतोमहिमानमसहमानएवदृशोमोक्षदशामाचष्टेतिभावः ॥ ३३९ ॥ एतादृशीं भा
षणस्पर्शनदर्शनादिव्यापारशून्यांदशां । चोरोपिहियस्यकस्यापिपुरुषस्यदर्शनस्पर्शनादिकंयथानभवतितथाक्वचित्तमसिनीन

स्थानुमिच्छति । एवं विश्वंसत्यं द्वासुपर्णेत्यादिश्रुत्यर्थतस्करत्वात्केवलं तन्निर्वाहायैवेदशीमोक्षदशामाचष्टतिभावः ॥ ३४० ॥
मत्तोपिजात्वपिनवकीतिसंबंधः । अद्वितीयत्वंमोक्षइतिवदन्वादीमत्तादप्यधिकोऽन्तइतिभावः । कुतइत्यतआह ॥ किमिति ॥
इत्याद्युक्तीरित्यादिश्रुतीः । स मुक्तावद्वितीयत्ववादी । तस्मादेकाकीनरमतइत्यादिस्पष्टश्रुतिविरुद्धमेकाकित्वमंगीकुर्वन्पूर्वोत्तर
विरुद्धभाषित्वान्महोन्मत्तइतिभावः ॥ ३४१ ॥ आदिपदोक्ताऽश्रुतीस्स्मारयति ॥ ज्योतिरिति ॥ ३४२ ॥ नीतिविरुद्धत्वाच्च

पूर्वोत्तरविरुद्धोक्तिमत्तोवक्तिनजात्वपि ॥ किमेकाकीनरमतइत्याद्युक्तीस्सनात्यगात् ॥ ३४१ ॥
ज्योतिःप्राप्यसपर्यैतिस्त्रीज्ञालयज्ञातिसंयुतः ॥ सहाश्रुतेसर्वकामानित्याद्यामौक्तिकोक्तयः ॥ ३४२ ॥
राजन्निगडबद्धस्यतन्मुक्तस्यचराड्भवान् ॥ यथाबद्धगतिःकृष्णोमुक्तानांपरमागतिः ॥ ३४३ ॥ स्वाधी
नंस्वसमंकर्तुनोत्सहस्वकदाचन ॥ सारूप्यदोपि किंश्रीशोदत्तेश्रीवत्सकौस्तुभौ ॥ ३४४ ॥ सदासेव्य
पिनाकांक्षेदंगनालिंगनंप्रभोः ॥ इच्छंत्यच्छहृदोमुक्तावपिनैक्यंतदीशितुः ॥ ३४५ ॥ हृष्टोपिरा
जानस्वीयांजायांदिशतिकस्यचित् ॥ प्रपन्नायप्रसन्नोपि स्वात्मैक्यंनदिशेद्धरिः ॥ ३४६ ॥

भगवान्स्वैक्यमुक्तानानदिशति । ततएवभक्तास्तेमुक्ताः नतदाकांक्षेतेचेत्याह ॥ राजन्नित्यादिना ॥ दृष्टतैःप्रतिवाक्यमेवप्र
माणमपिभूयादितिभावेनमुक्तानांपरमागतिरितिसहस्रनामस्थपुण्यनामैवभगवानुद्दिष्टः ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ तत्तस्मात् भृत्यानां
भर्तुरंगनालिंगनस्यगुरुतत्पगत्वरूपमहापापत्वात् ॥ ३४५ ॥ यथाराजानदिशति तथाहरिरपिनदिशेदितियोजना ॥ ३४६ ॥

तत्तस्माद्भृत्यनाराजसिंहासनारोहादेरनुचितत्वात् ॥ ३४७ ॥ सुरेश्वरौ शेषगरुडौ । शेषशायित्वस्य गरुडवाहनत्वस्य च कदाप्य
पायाभावात्सर्वत्रसर्वदेत्युक्तं । मुक्तौ मुक्तिगतौ । तौ गरुडशेषौ ॥ ३४८ ॥ इदानीं विकुण्ठलोकस्य लक्ष्मीमयत्वं भागवतवाक्येन पंच
रात्रवाक्येन च साधयति ॥ नयत्रेत्यादिना ॥ किमु तेति वदन् अपरे मायाजन्यकामक्रोधादयो नेति किमु तेति वदन्नित्यर्थः । यो

नराजवाहनं कांक्षेन्न तत्सिंहासनं भटः ॥ गरुडारूढता शेषशायिता तत्कदापि न ॥ ३४७ ॥
सुरेश्वरौ हरेस्सेवा परासर्वत्रसर्वदा ॥ नरोल्पकः कथं मुक्तौ तौ मुक्तावारुरुक्षति ॥ ३४८ ॥
नयत्रमाया किमु तापर इत्याखिलेशितुः ॥ पुरे कामक्रोधपूर्वकार्यस्याभावमंजसा ॥ ३४९ ॥
किमु तेति वदन्यो गीमायाऽभावाख्यहेतुना ॥ कारणाभावरूपेण साधयामास यौक्तिकः
॥ ३५० ॥ ईषन्मायावशेषं च दाषसेमं तु ते मुनिः ॥ सिद्धेश्वरस्य किं खोक्तं हेतुत्वसिद्धिर्मेनः
प्रिया ॥ चंडालां गुलिसंगेपि चंडालस्पर्श एव हि ॥ ३५१ ॥ ॥

गीशुकः । मायाभावाख्यहेतुना यत्र वैकुण्ठमायानेति पूर्ववाक्योक्तमायाभावाख्यहेतुना ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ सः मायाख्यकार
णाभावेन तत्कार्यकामक्रोधाद्यभावैकमुल्यं वदन् मुनिश्शुकः । ईषन्मायास्पर्शोऽपि मायास्पर्श एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ चंडालेति ॥ हि
यस्मात्तस्मादीषन्मायास्पर्शोऽपि मायास्पर्श एव । अतो मायालेशासद्भावेऽपि मायाराहित्याख्यहेतोरसिद्धिस्त्यादिति योजना ॥ ३५१ ॥

असौ नेतिकिमुतेत्युक्तस्सर्वथाकार्याभावः ॥ ३५२ ॥ मायात्यंताभावस्थानी मायात्यंताभावाधारभूतौवैकुण्ठलोको नित्यमुक्तां
 चिद्रूपत्वंचनलेभिकिं लेभएव । ननुमायायास्सर्वथाऽभावात्अस्तुनित्यमुक्ता चिद्रूपत्वंपुंक्ततइत्यतआह ॥ जडमिति ॥ तेमते
 ॥ ३५३ ॥ तत्तस्मात् । सर्वैकुण्ठलोकः । यद्यस्मात् । लये प्रलये । सालक्ष्मीः । ब्रह्मलयेत्यलीनायालक्ष्म्याएवनित्यमुक्तचैतन्य
 त्वसंभवान्नित्यमुक्तचैतन्यात्मकोलोलक्ष्म्यात्मकएवभवेदितिभावः । तत्पतिलक्ष्म्याःपतिः । पुरोवैकुण्ठपुर्याः । यद्यपिनित्यमु
 क्तकार्याभावस्यचांजस्यंसर्वथाऽभावएवयत् ॥ अतोसौकारणस्यापिसर्वथाऽभावमाक्षिपेत् ॥ ३५२ ॥
 एवंचमायात्यंताभावस्थानंनित्यमुक्तां ॥ चिद्रूपत्वंनकिंलेभेजडंमायामयंहिते ॥ ३५३ ॥ तल्ल
 क्ष्म्यात्मकलोकोपिसोभूद्यन्नित्यमुक्तचित् ॥ लयेत्यलीनासैवैकातत्पतिर्यत्पुरःपतिः ॥ ३५४ ॥ एवं
 चयुक्तितौवैकुण्ठादिलोकाश्चिदात्मकाः ॥ लक्ष्म्यात्मकास्सत्यरूपानित्याश्चासन्नसंशयः ॥ ३५५ ॥
 वैकुण्ठनामलोकंतादिव्यंषड्गुणसंयुतं ॥ अवैष्णवानामप्राप्यगुणत्रयविवर्जितं ॥ ३५६ ॥
 कचेतनत्वहररप्यस्ति । तथापितत्सर्वैकुण्ठपतिरित्येवश्रवणान्नवैकुण्ठरूपत्वं । किंतुवैकुण्ठपतेस्तस्यपत्न्यालक्ष्म्याएवतद्रूपत्वमुचितमि
 तिभावः ॥ ३५४ ॥ युक्ति स्मृतिमूलयुक्तिः । अत्रैतेप्रयोगाः । विमतोवैकुण्ठलोकश्चिदात्मकोभवितुमर्हति । मायामायाम
 ययोरन्यतरत्वरहितत्वाद्भवत् । विमतोवैकुण्ठलोकस्सत्यो नित्यश्चभवितुमर्हति चिद्रूपत्वाद्भवच्चैतन्यवर्जीवचैतन्यवद्वा । विम
 तोवैकुण्ठलोकोलक्ष्म्यात्मकोभवितुमर्हति भगवद्भिन्नत्वे सति नित्यमुक्तचैतन्यात्मकत्वाद्वातिरेकणजीववद्भवद्वा ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥

॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ चतुर्वक्रस्तोत्रेषु चतुर्वक्रैः कृतस्तोत्रचतुष्टयेषु ॥ ३६० ॥ षड्गुणोर्वैकुण्ठलोकः शक्तिमानभूदितिसंब-
धः ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ एतद्विशेषणत्रयं षड्गुणसंयुतत्वाप्राकृतत्वसुरवंद्यत्वाख्यं ॥ ३६३ ॥ पठन्धूर्जटिरितिसंबधः । यं लोकं

नित्यसिद्धैस्समाकीर्णत्व(चि)न्मयैः पांचकालिकैः ॥ सभाप्रासादसंयुक्तवनैश्चोपवनैश्शुभं ॥ ३६७ ॥
वापीकूपतटाकैश्चद्वृक्षपण्डैश्चमंडितं ॥ अप्राकृतं सुरैर्वद्यमयुतार्कसमप्रभं ॥ ३६८ ॥ प्रकृष्टसत्त्वराशि
त्वात्कदाद्रक्ष्यामिचक्षुषा ॥ इत्थैर्वैकुण्ठनगरीमस्तौषीच्चतुराननः ॥ ३६९ ॥ पंचरात्रचतुर्वक्रस्तोत्रेष्ववा
द्यमिदंकिल ॥ ३७० ॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य शसांश्चित्रः ॥ ज्ञानविज्ञानयोश्चैव षण्णां भगवती
रणा ॥ इत्युक्ते षड्गुणः पूर्णज्ञानविज्ञानशक्तिमान् ॥ ३६१ ॥ संयुतत्वोक्तिश्चाभूत्सम्यग्युक्तोहितै
र्गुणैः ॥ अप्राकृता सुरैर्वद्योलोको सौनह्यचेतनः ॥ ३६२ ॥ विशेषणत्रयं ह्येतच्छ्रियश्च श्रीशस्य चोचितं ॥
अतोपि श्रीपतेर्लोकश्च श्रीरूपोऽयं भवेद्भुवं ॥ ३६३ ॥ पठन्सहस्रनामानि शंभुब्रह्मोर्ध्वधामगः ॥ इति
यंधूर्जटिस्तौ त्रिकितद्द्वामविचार्यतां ॥ ३६४ ॥ शंभुब्रह्मोर्ध्वताधाम्नाम्नाभ्यामुत्तमैव हि ॥ अहंका
रात्मकाच्छंभोर्ब्रह्मणो महदात्मकात् ॥ न हि वैकुण्ठपूरुषध्वतद्गुणैरेव सोपरि ॥ ३६५ ॥

स्तौति शंभुब्रह्मणोरुध्वत्वेन स्तौति ॥ ३६४ ॥ ताभ्यां शंभुब्रह्मभ्यां । ननु शंभुब्रह्मभ्यामूर्ध्वभागे स्थितत्वादेवोर्ध्वत्वमस्तु । उक्त

मत्वंकुतइत्यतआह ॥ अहंकारात्मकादिति ॥ तत्तस्मात् । सा वैकुण्ठपुरी ॥ ३६५ ॥ ब्रह्मादयोबहुतिथमित्यनेन ब्रह्मादयो
बहुतिथंयदपांगमोक्षकामायथोकविधिनाभगवन्प्रपन्नाः । साश्रीस्ववासमरविंदवनंविहाययादसौभगमलंभजेतेनुरक्तेतिभाग
वतवाक्यंसंगृह्णाति । भगवन्निर्दिधर्मप्रतिधरायास्संबुद्धिः । अस्मिन्हृश्लोकेब्रह्मादिभ्योलक्ष्म्याउत्तमत्वंप्रतिपाद्यते । तस्याश्चना
रायणस्य । अतइशंभुब्रह्मोर्ध्वत्वेनोच्यमानंवैकुण्ठाख्यधामलक्ष्म्यात्मकमेवेतिभावः ॥ ३६६ ॥ अस्तुवैकुण्ठस्यमायातिदूरत्वं लक्ष्म्या
ब्रह्मादयोबहुतिथमितिभागवतोक्तिः ॥ ब्रह्मादिभ्योगुणैरुच्चायच्छ्रीरेवहरेःप्रिया ॥ एवंच
लक्ष्मीरूपत्वंलोकस्यनकथंवद ॥ ३६६ ॥ हरेरनुव्रताएवमुक्तास्तत्रापितोक्लि ॥ सर्वेचतुर्बाहव
श्चक्ष्यामकोमलमूर्तयः ॥ ३६७ ॥ मणिप्रवेकाभरणानिष्कंकठास्सुवर्चसः ॥ ३६८ ॥ श्रीवत्सकौ
स्तुभाभावात्पूर्णशक्त्याद्यभावतः ॥ विलक्षणापरं सर्वेप्याकारेसदृशाःकिल ॥ ३६९ ॥ जग
द्व्यापारवर्जचविनाश्रीवत्सकौस्तुभौ ॥ इतिसूत्रेभागवतेचोक्त्याविष्णोर्विलक्षणाः ॥ ३७० ॥
त्मकत्वंच । तथापिप्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ हरेरिति ॥ अनेन नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोस्तत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः ।
नयत्रमायाकिमुतापरेहरेरनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । इयमावदाताशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्रास्सुरुचस्सुपेशसः । सर्वेचतुर्बाह
वचन्मिषन्मणिप्रवेकानिष्काभरणस्सुवर्चसः । प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसापरिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनां । आजिण्युभिर्यत्परितोवि
राजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनां । विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिस्सुविद्युद्भावलिभिर्यथानभः । श्रीर्यत्ररूपिण्युरुरुगायपादयोःक

रोतिमानंबहुधाविभूतिभिः । इतिभागवतश्लोकानर्थतसंगृह्णाति ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ एवंचभागवतोक्तं संसा
रदशायां । श्रीवत्सकास्तुभौविनाविद्यमानैषोडशकलाभिर्विमानिभिर्मुक्तदेवरयासीनमित्युक्त्या मुक्तस्वरूपनिरूपकसूत्रमुक्तानां
जगत्सृष्ट्यादिव्यापारशून्यत्वोक्त्याचानुभूयमानत्वात् ज्ञानैकसाध्यशुक्लवामदेवादीनां जीवन्मुक्तिदशायांचनसाधारणान्यस्वयोग्य
बहुतरभगवद्भक्तिकारसादृश्याख्यसारूप्यमेवगीतोक्तंसाधर्म्यमपि । ननुसर्वधर्मसाधर्म्यमितिभावेनाह ॥ इदंज्ञानमिति ॥ एते

इदंज्ञानमपिअत्यममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपिनोपजायन्तेप्रलयेनव्यथंतिच ॥ इतिगीतासु
येप्रोक्तास्तएतेयोगिनःकिल ॥ ३७१ ॥ एवंचजननाभावान्मरणाभावतस्तथा ॥ जडदेहाद्य
भावाच्चदुःखाभावाच्चसर्वदा ॥ ३७२ ॥ ज्ञानानंदमयाकारानित्यंचसुखभुक्त्वतः॥ मुक्तिर्विल
क्षणाबंधाज्जीवास्तस्वदेहोस्समाः ॥ त्रिविधास्सतिसंसारेशुद्धाएवविमुक्तिगाः ॥ ३७३ ॥ अ
श्वोमान्योगजोमान्योर्धेनुर्मान्यादिवौकसां ॥ वृक्षःकल्पतरुर्मान्यस्सर्पोमान्योहरेःप्रियः ॥ ३७४ ॥

भागवतोक्ताः । अतएवगीतायामपिसर्वसादृश्यंनेतिसूचनायस्वयोग्यभगवद्भक्तिसदृशधर्मतरोपलक्षणतयासर्गप्रलयाभावयोरैवनि
रूपणं ॥ ३७१ ॥ एतदेवदर्शयति ॥ एवंचेति ॥ इदंचचतुर्बाहुत्वाद्याकाराभरणादिसादृश्यस्याप्युपलक्षणं । द्वयोर्बध्मोक्षयोः ।
इयांस्तुविशेषइत्याह ॥त्रिविधाइति॥ त्रिविधाः मुक्तियोग्यास्तमोग्यानित्यसंसारिणश्चेति । शुद्धाश्शुभजीवाः॥३७२॥३७३॥
पशुपक्ष्यादियोनीनांहीनयोनित्वंस्वर्गस्थजगत्पशूपक्ष्यादिनिदर्शननपरिहरन्वेकंउपुरेपिपुरोचिताप्राकृतज्ञानानंदंदात्मकनानाजी

वसद्भावमनुभवारूढकरोति ॥ अश्वइत्यादिना ॥ अश्वउच्चैश्श्रवाः । गजैरावतः । धेनुःकामधेनुः । सर्पशेषः ॥ ३७४ ॥
लोकःअमरावत्याख्योलोकः । अर्थ्यते यज्ञादिभिःप्रार्थ्यते ॥ ३७५ ॥ श्रुतः यौतेश्वनौयमरक्षितारौचतुरक्षौपथिरक्षीनृचक्षसावि
त्यादिश्रुतिप्रतिपादितः । स्वर्गलोकस्थितेपश्वादौ ॥ ३७६ ॥ यदाश्यामशबलाख्यौश्वानावपिवैश्वदैविकेकर्मण्यद्यापिगृहस्यैद्वै

पक्षीविष्णुरथोमान्योलोकोमान्योहियोर्ध्वते ॥ स्त्रियश्चाप्सरसोमान्याःश्वानावपिचनाकिनां
॥ ३७५ ॥ मान्यौकिलश्यामनामाशबलाख्यश्चयदश्रुतः ॥ भूलोकेस्थितपश्वादौस्वर्गलोकेस्थिते
यदा ॥ ३७६ ॥ पूज्यताप्राकृतेर्प्यर्थतदविष्णोस्त्रिधामसु ॥ स्थितानांशुद्धसत्वानांज्ञानानंदस्व
रूपिणां ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासाद्यैस्तुतानांकिनपूज्यता ॥ ३७७ ॥ उत्तरोत्तरवस्तूनामुत्तमोत्तम
तोचिता ॥ मुकुंदनगरीस्थानांमुक्तैवगुणोचिता ॥ ३७८ ॥ दिव्यादिव्यतटाकेषुदिव्यादिव्यव
नेषुच ॥ दिव्यादिव्यनगर्यांचदिव्यज्ञानसुखात्मकाः॥ ३७९ ॥ मत्स्याद्यामृगपक्ष्याद्याहस्त्यश्वरथपू
र्वकाः॥अर्थास्तत्तदलंकारामत्स्यकूर्मादिरूपिणः ॥ विष्णोराकृतिवत्स्वस्थास्संतितेचत्संतुकिंतव ॥ ३८० ॥

तापङ्कावेवपूज्येते तदाकिमुक्त्वर्थस्वर्गस्थोन्यतरपूज्यतेतिभावेनोक्तंपूज्यताप्राकृतेर्प्यर्थइति । प्राकृते हीनप्रकृत्यंशनिमित्ते ।
अर्थे श्वानाख्यार्थे ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ तत्तदलंकारास्तत्तद्वनसरोवराद्यलंकाराः । मत्स्यकूर्मादिरूपिणोमत्स्यकूर्माद्यवतारवतः

॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ पूःपुरी । वनोपवनसरोवरगृहगोपुराद्याक्रांतवैकुण्ठनगरीतिश्रुतिपुराणादौप्रसिद्धं । एतादृशीचनगरीतत्तदुचितसकलवस्तुभिःपरिपूर्णवभवेत् । अन्यथाशून्यनगरीत्वप्रसंगात् । तानिचवस्तूनि । मत्स्यकूर्मवराहशिशुमारादिरूपिणोहरेस्सकलजगत्पूज्यचिदानंदमयदिव्याकारवज्ज्ञानानंदमयदिव्यरूपाणिचितिकाहानिरितिभावः ॥ ३८१ ॥ उक्तार्थेऽनुमानानिरचयति ॥ पूर्णेत्यादिना ॥ संप्रतिपन्ना अमरावती । शून्यपुरुषव्यवच्छेदाद्यमुपुरत्वादित्युक्तं । दिव्यपुण्यापरमशोभनवस्तुलभायपुत्राश्रयास्मृत्याचयावर्ण्यासाशून्यापूर्नवैष्णवी ॥ ३८२ ॥ पूर्णापुरोचितैस्सत्त्वैस्सुपुरत्वाद्धरेःपुरी ॥ यथासंप्रतिपन्नोति किंनस्यादनुमामम ॥ ३८३ ॥ ससत्त्वराशिशुमुक्तत्वव्याकोपस्यनकारकः ॥ प्रकृष्टत्वाद्यथाविष्णोर्मत्स्याद्याव्यक्तिराशयः ॥ ३८४ ॥ प्रकृष्टश्चसंससारदूरत्वात्तद्वदेवहि ॥ दुःखमेवहिंसंसारोत्ततःकानुपपन्नता ॥ तच्चमायात्ययस्थानस्थत्वात्तद्वत्प्रसिद्ध्यति ॥ ३८५ ॥ भिन्नामिथःपरेशाच्चमुक्ताविसदृशत्वतः ॥ सत्त्वरशिष्यथात्रत्योयथावाराजतद्भूदौ ॥ ३८६ ॥ रोचितैरित्युक्तं ॥ ३८७ ॥ सः वैकुण्ठपुर्णविद्यमानः । सत्त्वरशिः प्राणिसमूहः ॥ ३८८ ॥ सःसत्त्वसमूहः । तद्वत् भगवदवतारराशिवत् । ततो दुःखरूपसंसाराभावात् । तद्दुःखाख्यसंसारदूरत्वं । मायात्ययस्थानस्थत्वा न्मायात्यंताभावस्थानवैकुण्ठस्थितत्वात् । विरजानद्यांजीवबंधकलिंगशरीरादिसंसारध्वंसनियमेनमायाध्वंसोचितस्थानस्थितत्वाद्वा । तद्वैकुण्ठस्थभगवद्रूपवत् ॥ ३८९ ॥ विसदृशत्वहेतुनवैकुण्ठस्थपशुपक्ष्यादिजीवानांपरस्परभेदसाधनेऽत्रत्यस्सत्त्वरशिर्दृष्टतः । तेनैवहेतुनातत्रापिजीवपर

योर्भेदसाधने राजतद्भेदौ दृष्टांताविति विवेकः । वैकुण्ठस्थानामेकजातीयानां मृगमीनमनुष्यादीनामन्योन्यसमानाकाराणां बाह्यवैसा
दृश्याभावोपि स्वस्वरूपानन्दस्य स्वेनैवानुभूयमानत्वलक्षणांतरवैसादृश्यात्तेषामपि परस्परभेदोऽनुमातव्यः ॥ ३८५ ॥ त द्वैकुण्ठ
स्थसत्त्वरानीनां प्रकृष्टत्वस्योक्तपंचरात्रवाक्येनैव सिद्धत्वात् । विमतस्सत्त्वरशिः प्राकृतो भवितुमर्हति सत्त्वरशिवात्सांसारिकस
त्त्वरशिवादित्यादिकुतर्कभ्यो ब्रह्मातिरिक्तकिमपि नास्तीत्यादिकुत्सितवादिवाक्येभ्यश्च । पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य च कानारायणस्वयं ।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्रसर्वेष्वेति शिष्यतइति भारतोक्त्या पंचरात्रस्य सर्वप्रमाणज्येष्ठत्वेन तदुक्तार्थस्य त्यागायोगादिति भावः ॥ ३८६ ॥

प्रकृष्टसत्त्वरशिवादित्याह स्मृतिरेव यत् ॥ प्रकृष्टसत्त्वरशिश्च यस्यासौ हितथाभिधः ॥ ३८६ ॥

तत्कुतर्ककुवाक्येभ्यो न विभ्यत्यनुमादमाः ॥ अतोऽनुमानमालेयं तामलं कुतुरते पुरी ॥ ३८७ ॥ श्रीरे

वलोकरूपेण विष्णोस्तिष्ठतिसर्वदा ॥ अतोऽहिवैष्णवालोका नित्यास्ते च तना अपि ॥ ३८८ ॥

पशुपक्ष्यादिरूपेण जीवा एव पृथक् स्थिताः ॥ संसृतौ व्यत्ययस्तेषां मुक्तौ तत्तत्स्वरूपता ॥ ३८९ ॥

॥ ३८७ ॥ उक्तैरेस्पष्टप्रमाणांतरवचनद्वयमप्याह ॥ श्रीरेवेति ॥ अतश्च श्रीरूपत्वात् । वैष्णवालोका विष्णुसंबन्धित्वेन प्रसिद्धा
वैकुण्ठानंतासनश्चेतद्वीपाख्यलोकाः । त्रिधामेति हि भगवतः पुण्यनाम ॥ ३८८ ॥ व्यत्ययो बाह्यपञ्चादिरूपेण व्यत्ययः । तेषां पशु
पक्ष्यादिरूपाणां जीवानां चिदात्मकस्वाभाविकतादृशरूपाभावे घटपटसंभकुड्यादिषु जडेषु नियमेनादृष्टपशुपक्षिवृक्षलतामानुषादि
रूपस्थिरचरात्मकजीवेष्वेव कुतो नियमेन दृश्यतेऽतो जीवास्वभावतोऽपि तादृशा इति युक्तिमपि सूचयितुं संसृतौ व्यत्यय इत्युक्तं । तत्त

त्स्वरूपता तेनेतेनाकारणस्वरूपयथेतत्तत्स्वरूपास्तेषांभावस्तत्तत्स्वरूपता ॥ ३८९ ॥ इत्यादिमानैरित्यादिप्रमाणवचनैः प्रोक्तो
र्थः । तत्तस्मा द्रचनमूलत्वाद्द्रचनानुग्राहकयुक्तिबुभुत्सयाचर्चा नतुशुक्कचर्चेतिभावः ॥ ३९० ॥ तच्चतुरींश्रुतिचातुरीं ॥ ३९१ ॥
श्रुत्यर्थवक्तुं प्रकारं तरेण तदनुग्राहकयुक्तिस्मृत्यादिकं दर्शयति ॥ सुरधेन्वित्यादिना ॥ यथापूर्वोक्तन्यायेन स्वर्गसंति सर्वजनपूज्या
श्च भवन्ति । तथामौक्ताः मुक्तौ विद्यमानाश्च संति चेत्ततः किं गतं न किमपीत्यर्थः ॥ ३९२ ॥ प्राक्सामान्येत्युक्तं विशिष्यानुवदन्नाह
इत्यादिमानैस्तत्रोक्ते चर्चायुक्तिबुभुत्सया ॥ अतोयुक्तियुतं श्रौतं सर्वमान्यमिति स्थितं ॥ ३९० ॥

स्पष्टाश्रुतिश्चार्थमेनं वक्तुं तच्च तुरीशृणु ॥ ३९१ ॥ सुरधेनुदुर्माहर्षोद्रवाद्रनद्यादिरूपिणः ॥ मुक्ता
अपशुपक्ष्याद्यास्संति चेत्किं ततो गतं ॥ ३९२ ॥ निर्दुःखानंदचिद्रूपमुक्तास्ते चित्रयोनयः ॥ मत्स्य
कूमवराहाद्याइवीनर्दोषमूर्तयः ॥ ३९३ ॥ ब्रह्मलोकस्तचंडालाद्यशेषप्राणि सार्थपः ॥ इति नामा
र्थतत्त्वज्ञानमुक्तौ चेत्तथं प्रचक्षते ॥ सर्वगतं गर्दभश्चादिरिति नामांतरं किल ॥ ३९४ ॥

॥ निर्दुःखेति ॥ ३९३ ॥ ब्रह्मलोकं परब्रह्मलोकं विष्णुलोकमित्यर्थः । आत्मास्वसहायेन प्राप्ताये चंडालाद्यशेषप्राणिनः । आदि
शब्देन पशूनादिकं गृह्यते । तेषां सार्थं समूहं पातीति ब्रह्मलोकस्तचंडालाद्यशेषप्राणि सार्थपश्च श्रीरामचंद्रः । आप्तेत्यतीतार्थकप्रत्ययांत
प्रयोगबलादाह्यनंतरमपि चंडालादिजातिविभागोस्तीति ज्ञायते । इत्यनेन प्रकारेण यो वासुदेव सहस्रनामस्थनामार्थस्तज्जानंतीति त
थोक्ताः । इत्थं निर्दुःखानंदस्वरूपपशुपक्षिचंडालादिना जालाक्रांतत्वप्रकारेण आदिपदस्यार्थं स्पष्टतया ज्ञापयितुं रामस्यैव नामां

तं वा सुदेव सहस्रनाम स्थपठति ॥ स्वशब्दब्रह्मलोकशब्दयोरेकस्मिन्नेव प्रयोगाद्विणोरे वायं लोकः । श्वेतद्वीपं प्रति
 गच्छतारामेण सहैव पशुपक्ष्यादीनामपि गमनसिद्धिश्च ॥ ३९४ ॥ ननु ज्ञानानंदस्वरूपत्वेऽपि दृश्यमानाकारविकारसद्भावात्कथं न दोष
 इत्यतस्तत्र दृष्टांतमाह ॥ विषवृक्षेति ॥ कृत्रिमा कृतप्रतिमा ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ तत्तस्माद्दुःखरूपत्वाद्दुःखदायकत्वाच्च दुःखहेतुर्दुः
 खहेतुभूतप्राकृतदेहादिकंच । मुक्ते मोचनं प्राप्ते मुक्तसमुदाये । यद्यस्मात् ॥ ३९७ ॥ तच्चित्रतायां पशुपक्ष्यादिरूपेण देहचित्रता
 विषवृक्षफलाकाराशर्कराकृतकृत्रिमा ॥ यत्सोक्तिरिक्ततादोषं मुक्तास्तेतद्वदेव हि ॥ ३९८ ॥ मुक्तेरमु
 क्तिता तु स्याद्दुःखसत्येवनान्यथा ॥ देहादिर्दुःखहेतुत्वाद्दुःखमित्युपचर्यते ॥ ३९९ ॥ तद्दुःखं दुःखहेतु
 श्च दुःखान्मुक्तेन शोभते ॥ यद्दुःखालं तविच्छेदं मोक्षमाहुर्विचक्षणाः ॥ ४०० ॥ निर्दुःखानंददेहस्तु
 यदि स्यात्परमात्मवत् ॥ तच्चित्रतायामपि च किंचित्तंतवनश्यति ॥ ४०१ ॥ पुरुरूपस्य तस्येमे प्रतिरूपाः
 किलाखिलाः ॥ श्रुतिसिद्धंततो जीव नानारूपं न संशयः ॥ ४०२ ॥ ॥

यां । हीनापि योनिर्नयोनित्वेन दूषणं । विणोर्मत्स्यादिषु योनिषु तददर्शनात् । किंतु दुःखदत्तेनैव । मौक्तिकहीनयोनिश्च पिनास्ये
 व तदिति भावः ॥ ४०८ ॥ अधुना जीवस्वरूपैवैचित्र्यसाधिकायारूपं प्रतिरूपो न भूवतदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इंद्रो मायाभिः पुरु
 रूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरशतादेशेति श्रुतेरर्थमाह ॥ पुरुरूपस्येति ॥ अयं समुदायार्थः । इंद्रः परमैश्वर्यसंपन्नः परमात्मा । प्रकृ
 तिबंधस्यैकरूप्यं नगीकाराद्भिर्गुणः पुरुरूपत्वाभावाच्च विणोरेवेंद्रः । मायाभिस्त्वेच्छाभिरस्वलक्ष्मीरूपैस्सहवापुरुरूपः पुरुरूप्यनंता

निनानाविधानिचरूपाण्यस्यपरमात्मनस्सतथोक्तः । इयते प्रतिपाद्यते श्रुतिपुराणादौ । अस्यपरमात्मनः । हरयोदुरितहरणशी
लत्वाद्धरिनामानः शता नारायणादिशतमूर्तयः । दश मत्स्यकूर्मादिदशमूर्तयश्च । युक्ताह्लाकारैवचित्रेणायुधैवचित्रेणचयुक्ता
हि । अतःपुरुषरूपतयोक्तद्रूपमात्मैव । तस्यैवदशरूपत्वशतरूपत्वसिद्धेः । सर्वाण्यपिरूपाणिस्वपरमैश्वर्यसामर्थ्यादेवाविर्भूता
नि ननुकर्मजानिस्वयंचपरमैश्वर्यसंपन्नानीतिसूचनायैद्रइत्युक्तं । अतएवमायाचेच्छाश्रीवात्रविप्रक्षिता । नतुपराभिमताऽविद्या ।
परमैश्वर्यशक्तिविरोधात् । परमतेऽविद्यायाएकत्वेनबहुवचनविरोधात् । हरिशब्दोक्तानिदृहरणसामर्थ्यविरोधाच्च । स्वच्छंदो
पात्तदेहाय तस्येच्छयात्तवपुषःकुतएवबंधइत्यादिप्रमाणवचनैर्भगवदवताराणां तत्कालाविर्भूतस्वभक्तब्रह्मसुरभूप्रह्लादाद्यनिष्टप
रिजिहीर्ष्यास्वभक्ताभीप्सितपुरुषार्थादित्सा देवरिक्षा दैत्यजिघांसादिरूपेच्छामूलरूपस्य तारुमिणीश्रियमनन्यगतिनिरीक्ष्यया
लीलयाधृततनोरनुरूपरूपेतिवचनानुसारेणस्वावतारैस्सहावतीर्णबहुतरश्रीरूपसहितत्वस्यन्याय्यत्वात् । लीलयेत्युक्त्याकुतएवब
धइतिबंधप्रतिषेधेनचबंधकाविद्यामूलत्वस्वबाधितत्वाच्च । दुर्गेतिभद्रकालीतिविजयीवैष्णवीतिच । मायानारायणीवैष्णवीत्युक्त
श्रीरूपदुर्गानामधेयपद्येपठितत्वात् । महाभायेत्यविद्येतिनियतिमोहिनीतिच । प्रकृतिवासनेत्येवंतवेच्छानंतकथ्यतइतीच्छानाम
धेयपङ्क्तौपठितत्वाच्च । मां संपद्रूपलक्ष्मीं मां रसांवायापयतीतिव्युत्पत्त्योभयत्रापिमायाशब्दस्ययोगसंभवाच्च । मयनिर्मितत्वेनमय
संबंधितयामायाशब्दवाच्यैर्द्रजालिकुविद्यायामायायुद्धविशारदेषुदेवेषुसंभवेन तस्मादप्यादौविद्यमानेपुरुषे विज्ञानास्त्रेणतांमा
यामपास्यनिमिषान्तरइतिवचनान्मायानिर्हरणसमर्थविज्ञानशक्तियुक्तेभगवत्ययोगाच्च । पुरुषस्यतत्त्वपरमात्मनःरूपरूपंप्रति अस्ये

त्यत्रोक्तो जीवः प्रति रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या तद्रूपसमानरूपतया प्रतिरूपपदवाच्यः । तद्विबभूतं भगवद्रूपं अस्य जीवस्य प्रतिक्षणयापरोक्षज्ञानाय । मोक्षसाधनीभूतापरोक्षज्ञानं विबभूततद्रूपविषयकमेव भवेदित्यर्थः । पुरुरूपस्य हरेरूपाणि शतदशेति प्रस्ताव्य रूपं रूपमिति विप्रस्ताव्य रूपं रूपमिति विप्रतिरूपजीवसिद्ध्या जीवानामपि मतस्य कूर्मवराहनरसिंहशिशुमाराद्याकारवत्त्वसिद्धिरिति भावः । पुरुरूपस्य पूर्णनेकरूपस्य तस्य परमात्मनः इमे जीवाः प्रतिरूपास्तस्मान् रूपाः ॥ ३१९ ॥ तद्रूपं

शतादशैतितद्रूपं यच्छुल्यैव विवेचितं ॥ अतस्स्वरूपमात्रं न रूपं मत्स्यादयो हिते ॥ ४०० ॥

कथंस्वरूपमात्रस्यशततादशतातव ॥ तत्पुरुषत्वनृणत्वंबहुतवभवज्ज्व ॥ ४०१ ॥ रूपंरू

पंचेति विष्णुः । पञ्चानुष्ठापनचन्द्रवत् ॥ मत्स्यकूर्मादिरूपाणां प्रतिरूपाश्चतादृशाः ॥ कथं न

वाच्याधीमद्भिः प्रतिशब्दार्थवेदिभिः ॥४०२॥ तच्छृणुपापरोक्ष्यणमोक्षस्तेषां भवत्कल ॥

प्रतिप्रत्यापरोक्ष्यंहिप्रतिचक्षणमुच्यते ॥ ४०३ ॥ तदस्येतिश्रुताप्रोक्तजीवस्यपरमस्यच ॥

द्रष्टृदृश्यात्मकरूपद्वयंतत्पारमार्थिकं ॥ यन्मोक्षदप्रमारूपसाक्षात्कारस्यगोचरः ॥४०४॥

बिंबभूतरूपं । यद्यस्मात्तेरूपपदोदिताः ॥ ४०० ॥ तवमतेब्रह्मणएकत्वांगीकारादितिभावः । तत्तस्मात् ॥ ४०१ ॥ तादृशाः

मत्स्यकुमादीनामाकारसदृशाकारवन्तः ॥ ४०२ ॥ अन्यथाप्राप्तिपदवैयर्थ्यस्यात् ॥ ४०३ ॥ तत्तस्मात् । एतदेवविवृणोति ॥ य

दिति ॥ यद्यस्मात् ॥ ४०४ ॥ प्रतिचक्षणपदेनप्रतिचक्षणमित्युक्तेपि मोक्षस्य कथं लाभ इत्यतो योग्यतयेत्याह ॥ ॥

॥ मोक्षमिति ॥ तच्छ्रुत्युक्तं । यथार्थज्ञानविषयत्वेनापि दृष्टदृश्यरूपयोस्सम्यक्त्वप्रतिचक्षणपदार्थपर्यालोचनयैवायास्यतीत्याह ॥
 अर्थमिति ॥ ४०५ ॥ प्रकारांतरेणापि सम्यग्ज्ञानमानयति ॥ उद्देयेति ॥ ४०६ ॥ अत इन्द्रपदवाच्यस्याप्यस्यैश्वर्यादिगुणभरितत्वात्
 मायायाः परमते निर्गुणचिन्मात्राश्रितत्वाच्च । अस्यैन्द्रपदवाच्यनारायणस्य । माहात्म्यपदमिच्छालक्ष्म्योरप्युपलक्षणं । मयटः प्राधा-
 मोक्षप्रत्यपरोक्षं च यतस्तत्प्रतिचक्षणं ॥ अर्थप्रत्येवदृष्टिश्च यतो भूतप्रतिचक्षणं ॥ अतो यथार्थ-
 ज्ञानार्थाप्रतिचक्षणवागियं ॥ ४०५ ॥ उद्देयताकथनोचिदनुद्देयभ्रमे सतां । तादर्थ्ये हि चतुर्थी
 यमनर्थे साकथं वद ॥ ४०६ ॥ ऐश्वर्यवान्किलेद्रोसौ सद्गुणो न तु निर्गुणः ॥ अतो मायापदं
 चास्य माहात्म्यान्येव शंसति ॥ ४०७ ॥ बहुत्वार्थविभक्त्यर्थो मायैकातेकथं वद ॥ कथं मा-
 याख्यदोषस्यात्परमेश्वरताश्रये ॥ नहि मायामयं रूपं प्रमाणोचरतां व्रजेत् ॥ ४०८ ॥ ॥
 शतादशेति कथनादिद्रोनायं पुरंदरः ॥ परमेश्वरतामुख्यानयन्नश्वरसंपदि ॥ ४०९ ॥ युक्ताही-
 तिसु युक्तीनां विद्वत्सिद्धश्च कीर्तनात् ॥ संशयोऽस्मिन्समस्तेऽर्थकार्यो नायैः कदाचन ॥ ४१० ॥
 न्येऽनुशासनाहमापि मायेति भावः ॥ ४०७ ॥ पराभिलषितमायायाऽग्रहणे निमित्तांतरंचाह ॥ बहुत्विति ॥ इतोऽपि न माया
 ऽविद्येत्याह ॥ कथमिति ॥ प्रतिचक्षणपदोक्तप्रमाणोचरत्वाद्ययोगाच्च न मायामयं तद्रूपमित्याह ॥ नहीति ॥ ४०८ ॥ इन्द्रपद-
 स्यप्रसिद्धेन्द्रपरत्वायोगे युक्तिद्वयमाह ॥ शतानादिति ॥ ४०९ ॥ हिशब्देन विद्वत्प्रसिद्धेरिति द्रष्टव्यं ॥ ४१० ॥ मायातिदूरवैकुण्ठ-

पतौश्रूयमाणमाया माहात्म्यादिकमेव नाविद्येत्याह ॥अमुक्तेति॥ अनुनिनीषयाअनुनेतुं विनयोत्त्यारंजयितुमिच्छया ॥४११॥
भगवतआकरणमपिमायातिदूरत्वंसमर्थयितुंवैकुण्ठपुरस्थ भगवद्रूपवर्णयति ॥ विनतातनयांसस्थइत्यादिना ॥ ४१२ ॥

अमुक्तागम्यभूयार्हिसासाक्षान्मुक्तिरेवहि ॥ तत्रापिभगवद्भाग्यमुक्तंभागवतेबहु ॥ यदागात्सनका
दीन्खान्मुनीननुनिनीषया ॥४११॥ विनतातनयांसस्थद्विश्रयादेव्यासमन्वितः ॥४१२॥ चार्वागिजंघा
जानूरूकटिकुक्षिवलित्रयः ॥ निम्ननाभिस्फुरन्मध्यविशालोरस्थलोज्ज्वलः ॥४१३॥ कंबुग्रीवोवृत्तपी
नदीर्घबाहुचतुष्टयः ॥ अमंदसांद्रसौंदर्यमदिरास्येदुमंडलः ॥ ४१४ ॥ चार्वाक्षिफालनासास्यकर्णगंडा
रूणाधरः ॥ मंदस्मितप्रभासिशुंदरोष्ठारूणद्युतिः ॥ ४१५ ॥ किरीटहारैवेयरत्नकुंडलकौस्तुभः ॥
कांचीकिंकिणिमंजीरनूपुराद्यैर्विराजितः ॥ ४१६ ॥ करस्थकमलंध्रुन्वन्करुणालोललोचनः ॥ छत्रचा
मरवादित्रगीतनृत्ताक्षतांकुरैः ॥ ४१७ ॥ व्यजनैर्धूपदीपैश्चपुष्पैर्नाराजनैस्तवैः ॥ अर्च्यमानःप्रतिपदं
मुक्तसंसारबंधनैः ॥ ४१८ ॥ सुरैरसंख्यैःपरितोमुक्तेच्छैःकृतोत्सवः ॥ तत्रायात्किलसर्वेशोयत्रते
सनकादयः ॥४१९॥ जीवन्मुक्तैश्चमुनिभिरगम्यासाहरेःपुरी ॥ आसीत्परममुक्तानामास्थान्येवविवे
किनां ॥ ४२० ॥ नचेदंतःपुरंसर्वान्प्रवेदयानंदयेद्धितान् ॥ कृपालुर्भक्तिभरितांस्ततोनामुक्तभूरसौ ॥४२१॥
॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ मुनिभिस्सनकादिभिः ॥४२०॥ तान्सनकादीन् । असौवैकुण्ठपुरी

॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ वैकुण्ठतः पुरस्थमुक्तभोग्यान्नापयसादीनां नित्यत्वमुपपादयति ॥ पक्कइति ॥ भिक्षो भिक्षार्थमाग
तस्य भोजनार्थं रक्षदशत्तया पक्कीभूतस्य पाचकस्य राक्षसस्य शक्त्या तत्क्षणे वा तापे आगच्छेतीत्त्वलोकिक्षणे । किलेत्यनेन इत्त्वला
ख्यो ज्येष्ठो सुरस्वतपस्सामर्थ्येन स्वकर्मनिष्ठस्य वातापेः करचरणाद्यंगं सर्वं छित्त्वानानाशाकादिरूपपाकं च कृत्वा स्वगृहं प्रत्यागतानति
थीन्मोजयति । तदनंतरमरेवा तापे आगच्छेत्त्याह्वाने कृते स तितदुरनिर्भिद्यत तद्भुक्तमासैरेव पूर्ववत्संपन्नाकारस्सन्वथा पूर्वस्वज्येष्ठ
तत्राप्युक्तप्रमाणेन प्रमुस्ताकार एव सः ॥ श्रीश्च दिव्यमनोज्ञांगीभृत्यास्तो दिव्यमूर्तयः ॥

अनंतास्ते च सर्वे ते सेव्यस्ते सर्वदा प्रभुः ॥ ४२२ ॥ हर्म्याणि रत्नभवनान्युद्यानोपवनानि
च ॥ वापीकूपतटाकानि संति तत्र गृहे गृहे ॥ ४२३ ॥ पक्वो वातापि देहोऽपि भिक्षो दशका
दिरूपतः ॥ रक्षःशक्त्या यथा पूर्वलक्ष्यते तत्क्षणे किल ॥ ४२४ ॥ अतो मौक्तसमस्तं
च वस्तुमुक्तं चैतैः पुनः ॥ तथैव तिष्ठेत्तन्निर्द्विष्यत्याच्चाजं लिङ्गदेहवत् ॥ ४२५ ॥ सर्वस्सर्वे
शशक्त्यैव श्रुत्युक्तार्थस्समर्थते ॥ अन्यैर्यदति योसौ घटयदणुगो महान् ॥ ४२६ ॥

समीपे तिष्ठति । पुनस्तेषां सर्वभूतशरीरस्थमांसं स्वयं भक्षयति । अनेन प्रकारेण दिने दिने बहुब्राह्मणवधे कृते स तिकुपितोऽगस्त्यमुनि
रागत्य पूर्वातिथिं देवभुक्त्वा पुनराह्वाने जीर्णो वातापि रित्स्वोदेरं सस्तभ्यतंतत्रैव मारितवानिति पौराणिकप्रसिद्धिसूचयति ॥ ४२४ ॥
अतश्छिन्नमुक्तदेहस्य यथा पूर्वमवस्थानदर्शनात् । अजं जननरहितं ॥ ४२५ ॥ यः परमात्मा अणुगः परमाणौ स्थितः । महांस्त

त्रापिब्रह्मांडाधारविग्रहवान् । अल्पकासुरशक्त्यानष्टस्यपुनरुत्थानेऽघटितघटकभगवच्छक्त्यामौक्त्यपदार्थानामनाद्यानंतत्वंभोज्यत्वादिकंचसुतरांघटयितुंशक्यमितिभावः ॥ ४२६॥ एवंसतिस्वाघटितघटकशक्त्यास्वस्यजीवैक्यंनिर्गुणत्वंचकुतोभगवाञ्घटयतीत्यतआह ॥ ऐक्यमिति ॥ शक्तोपिभगवांच्छ्रुत्यादिप्रमाणसिद्धमेवार्थघटयेत् । नत्वप्रामाणिकंशशशृंगमपिघटयेत् । ऐक्यादिकंचशशशृंगवदप्रामाणिकंप्रमाणविरुद्धंचातस्तदपिनघटयतीतिभावः ॥ ४२७॥ युक्त्यंतरंचाह ॥ रुणद्धीति ॥ यदैक्यादिकंघटकशक्तीशत्वे अघटितघटकशक्तिमीशत्वरुणद्धीतिसंबंधः । अर्थं स्वशक्तीशत्वनाशकमैक्यनिर्गुणत्वादिकं नीचजीवैक्यघट

ऐक्यंचनिर्गुणत्वंचनश्रौतंनापियुक्तिमत् ॥ ४२७॥ रुणद्धियद्धिघटकशक्तीशत्वेमहाप्रभोः ॥ घट

येन्नेदृशानर्थकरमर्थसंबुद्धिमान् ॥ ४२८॥ दुःखंसंधित्सतोघत्साशक्तिःप्रच्यवतेबहिः ॥ ४२९॥

यस्मैवैश्वरतागुप्त्यैसेहैविप्रपदाहतिं ॥ स्वमहिम्निमहांस्तस्यभरस्तोत्रार्थकारिणः ॥ ४३०॥

नेकृतेसतिस्वस्यापिनीचत्वापत्त्येशत्वहानेः निर्धर्मकत्वरूपनिर्गुणत्वघटनेचाघटितघटकशक्तिरूपधर्मस्यैवलोपप्रसंगान्तदुभयंनघटयतीतिभावः ॥ ४२८॥ अतएवस्वात्मनिदुःखमपिनघटयेदित्याह ॥ दुःखमिति ॥ यद्यस्माच्छक्तश्चदुःखीचेत्यस्यपरस्परविरुद्धत्वादघटितघटकोपिभगवान्स्वमहिमाऽघातकं किंतुसुतरांस्वमहिमसंपादकंचयद्भवतितदेवघटयेत् । नतुस्वानर्थकरमैक्यादिकं । नहिरिपूदरविदारणसमर्थनखरोनरहरिस्त्वोदरविदारणंकुरुते ॥ ४२९॥ स्वमहिमानंभगवान्कदापिनजहातीत्येतद्भगवच्चरित्रेणवानुभावयति ॥ यइति ॥ विप्रपदाहतिं भृगुमुनेःपादघातं । स्तोत्रार्थकारिणइतिहेतुगर्भविशेषणं । स्वमहिम्नितात्पर्याभावेस्वस्तो

वृणामोक्षादिपुरुषार्थकुतोदत्तइतिभावः ॥ ४३० ॥ सा या सनकादिभिरगम्या । तेषिभगवत्परिचर्याकुर्वतः ॥ ४३१ ॥ तस्मा
 त्परममोक्षस्थल्यामपिहरेर्मुक्तमेव्यत्वमनोहराकारवत्त्वादिमहिमदर्शनात् । अज्ञत्वमज्ञानावृतत्वं । यदैक्यादिकं ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥
 सायोध्याख्याहरिपुरीरत्नगोपुरमंदपा ॥ श्रीरेवनगराकारासेवतेस्वपतिकिल ॥ भक्ताः परममुक्ता
 स्तेनित्यमुक्तोहरिः प्रभुः ॥ ४३१ ॥ तस्माज्जीवेश्वराभेदो जीवाभेदोऽद्वितीयता ॥ निराकारत्वमज्ञत्वं
 निर्गुणब्रह्मयत्तव ॥ ४३२ ॥ अप्रामाणिकमेवैदं सर्वमासीन्नसंशयः ॥ उक्ते परममोक्षेस्मिन्यद्याभू
 त्कुत्रतद्भवेत् ॥ ४३३ ॥ अतोदुराशांसंलयज्यभजकृष्णपदांबुजं ॥ गर्तेवापतमध्येते स्थितिलज्जा
 तुरस्यन ॥ ४३४ ॥ एवं च मुखरूपेण चक्षुषा सुखरूपिणां ॥ मुक्तं पश्यति सुतो न्यस्मुखरूपेण जिघ्रति
 ॥ ४३५ ॥ घ्राणेन मुखरूपत्वाद्द्वेयमेवं मुखे स्वात्मना ॥ मनसैव विजानीयाद्विज्ञातारं हरिं प्रभुं
 ॥ ४३६ ॥ इत्येव यत्र त्वस्येति श्रुतिस्त्वाथ सुपाददे ॥ यतस्मुखं कमिलाहुश्शब्दतत्त्वविशारदाः
 ॥ ४३७ ॥ अन्यार्थस्य महामोक्षे ज्येते स्मिन् चैव णवपदे ॥ उक्तराया बाधितत्वादयोग्यतज्ज्ञह्यश्रुतिः
 ॥ ४३८ ॥ विस्तरस्त्वस्य सर्वस्य भूलशास्त्रमहर्णवे ॥ द्रष्टव्यश्चित्तशुद्ध्यर्थमेतावच्चर्चितं मया ॥ ४३९ ॥
 अतो योग्यो रसौ भाग्यापेक्षी मुक्तो नुमीयते ॥ मुक्तत्वाग्नित्यमुक्तो सौ यथास्वानंदनिर्भरः ॥ ४४० ॥
 गतैऽधंतमसि ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ मुक्तस्य स्वयोग्यसकलसौभाग्योपेतत्वेऽनु

मानमप्याह ॥ अतइति ॥ असौ भगवान् ॥ ४४० ॥ तस्माद्युक्तिरुद्धत्वात् । अनाकाक्षितमोक्षाया नपक्षितमोक्षप्रतिपाद
नायेत्यर्थः । विरक्तप्रतिवाणिज्योपदेशवदनाकाक्षितबोधकस्यवाक्यस्यपरंप्रत्यप्रामाण्यप्रसंगात् ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ भेदकार्य

तस्माच्छून्यत्वमोक्षायनाकाक्षाजायेतेनृणां ॥ अनाकाक्षितमोक्षायनपरोक्ताभवेच्छ्रुतिः ॥ ४४१ ॥ तस्मा
च्छुभजनाकीर्णादिव्यभोगवतीस्थितिः ॥ मुक्तिरुक्तश्रुतिशतैरप्यामानादितिस्थितं ॥ ४४२ ॥ यत्रमुक्तौ
मुक्तवर्गाद्धरेद्धेतमिवप्रभोः ॥ द्वैतोपमोविशेषश्चभवतिस्वगुणादिना ॥ ४४३ ॥ मुक्तानांचमिथस्सर्वेशा
च्चद्वैतमिवांजसा ॥ द्वैतोपमोविशेषश्चभवतिस्वगुणादिभिः ॥ ४४४ ॥ तत्रैवमोक्षैवेकुठपूर्वैकस्वविजा
नतो ॥ परान्जानंतिभोगांश्चभुंजतेनुभवंतिच ॥ ४४५ ॥ स्वानंदमपितेबह्वीभवंत्येकीभवंतिच ॥ यानैश्चरंति
श्चिद्भ्यंतिक्रीडंतिचहंसंतिच ॥ ४४६ ॥ यत्रमोक्षैस्सर्वमात्मैवाभूदन्यन्नकिंचन ॥ नद्वैतंनविशेषोवातत्रज्ञातु
त्वमेवन ॥ ४४७ ॥ दूरेभूद्भोक्तृतातस्मादविद्यास्तमयोनसः ॥ विद्यास्तमयएवाभूत्स्वज्ञानंचयतोस्यन
॥ ४४८ ॥ नापिदुःखस्यविध्वंसस्सुखस्यध्वंसएवसः ॥ एकाकीरसतेनास्मैक्यकामांश्चसोश्नुते ॥ ४४९ ॥

कारित्वेनभेदोपमोयोविशेषस्तत्समर्थनपरतयापियत्रत्वस्येतिवाक्ययोजयति ॥ यत्रेति ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥
॥ ४४७ ॥ समोक्षःअस्यमुक्तस्य ॥ ४४८ ॥ सुखध्वंसमेवोपपादयति ॥ एकाकीनि ॥ अनेन तस्मादेकाकीनरमतइतिश्रुतिसू

चयति । सोश्रुतेसर्वान्कामानिति श्रुतिमूचनायसोश्रुतइत्युक्तं ॥ ४४९ ॥ यतो वैकुण्ठलोकात् । यत्रनारायणस्साक्षाद्यतोनावर्त
तेयतिरितिवाक्यमूचनायेथमुक्तं । किंचनास्तिविष्णोःपरस्थानं नास्तिविष्णोःपरस्थानंनास्तिमोक्षोहावैष्णवइतिवासुदेवसहस्र
नामस्थरुद्रवाक्येनविष्णुसंबंधरहितमोक्षस्यदूषिततयातत्संबंधसकलसंपत्समेतंवैकुण्ठस्यैपरममोक्षत्वाद्यात्रत्वस्यतिवाक्यमुक्त्विविध
याविशेषसमर्थनपरतयायोजनीयं ॥ ४५० ॥ अपिचअनमोभगवतेहृषीकेशायसर्वविशेषवीक्षितात्मनआकृतानांचित्तानांचेत

इत्याक्षिपन्तीशून्यत्वमोक्षसर्वानपेक्षितं ॥ वैकुण्ठाख्यमहामोक्षयत्रद्वैतमिवेतिवाक् ॥ निरणीनयदेव
यंयतोनावर्ततेयतिः ॥ ४५० ॥ विशेषषवीक्षितात्मेतियतोभागवतेरमा ॥ विशेषाणां चाधिपतिं गृणी
तेखपतिंस्फुटं ॥ ४५१ ॥ अतोहरौविशेषोस्ति तन्नियम्यश्चदेहिषु ॥ कथं नाभूद्विशेषोयं योविशिष्ये
वगीयते ॥ अतोद्वैतमिवेत्युक्तोद्वैतप्रतिनिधिर्हि सः ॥ ४५२ ॥ सारूप्यैव सारोक्त्यं सामीप्ययोगएव
च ॥ मुक्तिश्चतुर्विधाप्रोक्ताभेदापेक्षाहिसाऽखिला ॥ ४५३ ॥

सांविशेषणामधिपतयइति भागवतस्थरामवाक्ये स्पष्टं भगवति विशेषस्य समर्थितत्वात् तत्पर्यव्यंश्रुतिरित्याह ॥ विशेषेति ॥ विशेषीक्षितात्मा विशेषबलेनेत्यर्थः । वीक्षितः स्वरूपभूतवीक्षणकर्ताऽऽत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः ॥ ४५१ ॥ अतः स्पष्टस्मृतिसिद्धत्वात् । यो विशेषः ॥ ४५२ ॥ अधुना सायुज्यशब्दस्य शब्दशक्त्यैवैवमप्यपरतानि राकर्तुं सायुज्यस्थाने योगशब्दप्रयोगोपेतस्मृतिवाक्यस्यार्थमवपूर्वार्द्धकुर्वीक्षिकीर्षितप्रतिजानीते ॥ सारूप्यमिति ॥ ४५३ ॥

दृश्यं द्रष्टुयोग्यं । सायुज्याख्यां सायुज्यशब्दं ॥ ४५४ ॥ धातुमेवपठन्शब्दनिष्पत्तिं दर्शयति ॥ युजिर्योगइति ॥ इह संबंधा
र्थकतया सर्वजनप्रसिद्धधातुनिष्पन्नशब्दे ॥ ४५५ ॥ तत् ऐक्यपदं । अतस्सायुज्यपदस्यैक्यपदस्य च भेदार्थकत्वात् ॥ ४५६ ॥
इह संसारे । अंगगाः विश्वरूपस्य हरेर्हस्तपादाद्यवयवाश्रिताः । यद्यस्मात् । यच्छब्दबलादेव तस्मादितिलभ्यते । इदमे

कुचोद्यकृदवयवार्थीदृश्यमर्थेन पश्यति ॥ कियोगार्थकधातूत्थांसायुज्याख्यां विदुः खलाः ॥ ४५४ ॥
युजिर्योगे सहयुजौ सायुजौ शब्दविन्मते ॥ तयोर्भावश्च सायुज्यं कथमैक्यमिहोच्यते ॥ ४५५ ॥ उक्तं
पुरेव यद्वा सिंवत्तैक्यपदमित्यपि ॥ मुख्यत्वान्यत्वार्थकंच तत्किलातोहतोस्यहो ॥ अतस्समुक्ततै
वासीत्सायुज्यं न त्वभिन्नता ॥ ४५६ ॥ इहाच्युतांगगादेवायन्मुक्तौ च तदंगगाः ॥ सारूप्यं चैव सामी
प्यं सार्लोक्यं च हरेर्वहिः ॥ सदाहयंगसंगस्तु सायुज्यमिति सिद्धयति ॥ ४५७ ॥ नित्यमुक्तापि यस्य श्री
र्नित्यवक्षसि लक्ष्यते ॥ अनित्यमुक्ताः कोमुक्तातैर्देक्यं प्राप्नुयाद्दद ॥ ४५८ ॥ प्रलये न लयो यस्यः प्रोद्भव
चास्ति नोद्भवः ॥ प्रकृतिः किल यादेवी नित्यमुक्ता कथं न सा ॥ ४५९ ॥

वपदद्वयमावर्तयित्वा सारूप्यमित्यादियोजनाकर्तव्या ॥ ४५७ ॥ मुक्तानां भगवदैक्याभावैकमुल्यं दर्शयति ॥ नित्येति ॥
वक्षसि लक्ष्यते न त्वैक्यं प्राप्तेति भावः ॥ ४५८ ॥ लक्ष्म्या नित्यमुक्तत्वं पुष्पादयति ॥ प्रलयइति ॥ यस्य लक्ष्म्याः । अस्य जगतः ।

उभयोरपि धर्महेतुत्वादिति भावः ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ मोक्षकारणं सत्संगं शंसतींस्तुवती । सदसतोस्तत्संगात्सत्संगयोरित्यर्थः । द्वितीयादसत्संगात् ॥ ४६८ ॥ द्वितीयाज्जगतो ब्रह्मरुद्रादिजगतः । तल्लोकभूलादिजगतश्च मृत्युर्भयं मृत्युरूपभयमित्यर्थः । मर्त्योमृत्युव्यालभीतइतिवचनात् । तत्तस्माद्विणोरेव न्येषामृत्युनिवारकत्वाभावात् । विणोरेव प्रथमत्वोपपादनाय पुरुषोत्तममि-
त्युक्तं । सामान्यवाक् विशेष्यावधिभूतं कंचित्पदार्थमनुक्त्वा तूष्णीं द्वितीयादिति वागित्यर्थः । ततश्चावधेरूह्यत्वाद्यथासंभवमूह-
इति वावक्तिसत्संगं शंसती मोक्षकारणं ॥ द्वयोस्तदसतोर्द्वूष्णीं द्वितीयाद्वा भयं जगौ ॥ ४६८ ॥ एवं द्वितीया-
ज्जगतो भयं मृत्युर्यतो नृणां ॥ तन्मृत्युभयभंगा यथप्रथमं पुरुषोत्तमं ॥ ४६९ ॥ भजेदनन्यभक्तस्सन्निवाशा-
स्ति सज्जनान् ॥ इति सामान्यवाग्वक्तिमोक्षहेतुपरंपरां ॥ ४७० ॥ न चेद्वितीयाद्वचनात्स्वस्याभयमितीरितं
॥ ४७१ ॥ एकद्वितीयतो भीता साति भीतेति मेमतिः ॥ बहूनां भेदवाक्यानां युक्तानां च पराक्रमात् ॥ ४७२ ॥
चिदचिद्रूपजगता सर्वैक्यं यदीष्यते ॥ द्वितीयतो भयं तर्हि द्वितीयाथार्थाच्च पूर्वभीः ॥ ४७३ ॥
कार्थलाभ इति भावः ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ विषये प्रागुक्तं बाधकं सूचयति ॥ न चेदिति ॥ द्वितीयात्स्वापेक्षया द्वितीयात्स्वविरुद्धा-
र्थकाद्वावचनादेकाकीनरमतइति वचनात् । स्वस्या द्वितीयाद्वैभयं भवतीति श्रुतेरेवेत्यर्थः । भयं परस्परविरोधाख्यभयं । न केव-
लमेतावत्किंतु भेदप्रतिपादकद्वयमुपेक्षणं लादिश्रुतिभ्यश्चातयुक्तिभ्यश्च ॥ ४७१ ॥ जात्येकवचनतया द्वितीयशब्दवाच्येभ्यो बहुभ्यो-
भयं च स्यादित्याह ॥ एकेति ॥ ४७२ ॥ श्रुतितात्पर्यविषयतया पराभिमतैक्येभ्य नयैव श्रुत्या विरोधमाह ॥ चिदचिदिति ॥

द्वितीयादचिद्रूपजगतः । मिथ्याभूतजडस्य ब्रह्मणैक्यानङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयार्थात् प्रथमोक्तार्थादुपरिकथितार्थात् द्वितीयात् एकाकीनरमतइति द्वितीयवाक्यात् पूर्वभीः प्रथमोक्तस्य चिद्रूपजगदैक्यस्यापि भीस्यादितियोजना । चेतनैकाकित्वस्य स्वसमानजातीयचेतनान्तरे सत्येव परिहारात् । न हि घटगदभवाऽऽदाय गच्छन् देवदत्तौ नैकाकीति भावः ॥ ४७३ ॥ अर्थद्वये स्वरूपैक्यस्वव्यतिरेकेणाभावरूपार्थद्वये । द्वितीयार्था त्वव्यतिरेकेणाभावरूपार्थात् । विरम्य व्यापाराख्यभयस्यादिति भावः ॥ ४७४ ॥ मुच्यमानानुजीवेन । अनीदृशि नित्यमुक्तेव्याप्ते ब्रह्मण्युच्यमानैक्यं । अस्मा न्मुच्यमानानुजीवात् । उक्तविधया विलक्षणात्

अर्थद्वये द्वितीयार्थाद्विरम्य व्यापृतिर्भयं ॥ ४७४ ॥ मुच्यमानानुनाचैक्यमुच्यमानमनीदृशि ॥

द्वितीयाते भयं दद्यात्तस्मादस्माद्विलक्षणात् ॥ ४७५ ॥ सत्रैव विध्ययदिष्टे ते द्वितीयाद्वै भयं तदा ॥

स्यादाद्य ब्रह्मणो नो चेद् द्वितीयाद्वादिनो भयं ॥ ४७६ ॥ इत्थं रज्जुभ्रमात्सर्पग्राही त्वं हाह तोस्य हो ॥ ४७७ ॥ स्माद्ब्रह्मरूपा द्वितीया द्वितीयवारोक्ता । तेमायावादिनस्तव भयं विरोधरूपभयं दद्यादितियोजना ॥ ४७५ ॥ इष्टं विश्वसत्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधपरिहारायाभिमतं । द्वितीयाद्वावहारिकसत्यत्वेनाङ्गीकृताजगतः । भयं ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादकश्रुतीनामपि व्यावहारिकसत्यत्वपरत्वसंभवेन ब्रह्मण एवाभावाख्यभयं । आद्यब्रह्मणः पारमार्थिकत्वेनाङ्गीकृतब्रह्मणः । नो चेत्सत्रैव विध्यनो चेत् । द्वितीयाद्वादिनो विश्वसत्यमित्यादि श्रुतिबलेन जगत्सत्यत्वं वदतो वादिनस्स काशात् । भयं तं प्रति प्रत्युत्तराभावरूपभयं ॥ ४७६ ॥ रज्जुभ्रमाद्ब्रह्मसत्यत्वपरत्वसंभवेन ब्रह्मण एवाभावाख्यभयं । उक्तीत्याविचार्यमाणे विरुद्धार्थायां श्रुतावापातरमणीयार्थमादाय

स्वानुकूलैतिब्रमादित्यर्थः । सर्पग्राही सर्पवत्स्वामिलषितविरुद्धार्थश्रुतिग्राही । हत स्पर्पणहतपुरुषवदुक्करीत्यागृहीतश्रुत्यवहतः ॥ ४७७ ॥ तेनकारणेन तं देहगेहादिकंपदार्थयजेत् । तत्राभिमानंत्यजेदित्यर्थः । दृगर्थिभिरपरोक्षज्ञानार्थिभिः ॥ ४७८ ॥ द्वितीया द्वेधोच्छित्यर्थेहुतयाद्वितीयवारकथितात् । संसृतेभ्यं ध्वंसाख्यभयं । एवंचपराभिलषितैक्यमिथ्यात्वादिकंदूषयितुं स्वमते मोक्षस्यपरंपरासाधनंसाक्षात्साधनं मोक्षचप्रतिपादयितुमेवश्रुतिरित्यिप्रवृत्तेतिभावः ॥ ४७९ ॥ अविभंदिति ॥ सोवि द्वितीयादेहगेहादेर्भयस्यात्तेनंत्यजेत् ॥ इत्येवार्थद्व्यश्रुतेर्वार्च्योबधोच्छित्यैदृगर्थिभिः ॥ गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिवाक्यार्थवेदिभिः ॥ ४८० ॥ द्वितीयाद्ब्रह्मविज्ञानाद्भयंभवतिसंसृतः ॥ इत्यर्थोवात्रतच्छ्रुद्व्यस्समित्पुस्तकपाणिभिः ॥ ४८१ ॥ किंचाविभंदितिब्रह्मभयमुक्त्वापुनश्श्रुतिः ॥ तेनैकाकीविभेतीतितत्रकारणमाह च ॥ ४८० ॥ तस्मादेकाकितायांचभीत्युत्तयातांच संसृज ॥ द्वितीयमैच्छदितिचचोहंतितवेप्सितं ॥ ४८१ ॥ अनुकूलं द्वितीयंतच्छ्रुतिश्चननिषेधति ॥ रक्षोभूतपिशाचादिद्वितीयंभयदंजगौ ॥ कस्माद्ब्रह्मविभेमीतिभीषकाभाववाङ्मूर्तिः ॥ ४८२ ॥ भदितिश्रुत्या ब्रह्मभयं चतुर्मुखब्रह्मणोभयं । तेनैकाकीविभेतीत्युत्तरवाक्ये । तत्र भये । कारण मेकाकित्वरूपकारणं ॥ ४८० ॥ तामेकाकितां । द्वितीयमैच्छदितिच स्सद्वितीयमैच्छदितिचइत्यर्थः ॥ ४८१ ॥ तत्तस्मात् ब्रह्मणा स्वसहायभूतद्वितीयस्याकांक्षितत्वात् । जगौ द्वितीयाद्भयंभवतीतिश्रुतिर्जगादित्यर्थः । कस्माद्ब्रह्मविभेमीतिश्रुतिः भीषकाभा

व्या भयकारणीभूतराक्षसाद्यभाववाक् । एवंचभयकारणीभूतद्वितीयस्यैवद्वितीयद्वैभयंभवतीतिश्रुतिरपिनिषेधिका । ननुस
हायभूतद्वितीयस्य । तथासतिसद्वितीयमैच्छदितिश्रुतिविरोधात् । स्वसहायभूतद्वितीयमपेक्षमाणेनकस्मान्नहंबिभेमि द्वितीया
द्वैभयंभवतीतिनिषिध्यमानंद्वितीयंस्वविरोधेवेतिभावः ॥ ४८२ ॥ सः एकाकित्वेनभीतोब्रह्मा ॥ ४८३ ॥ प्रकरणमेकार्थप्रति
पादकबहुवाक्यसमुदायः । वादरणं वादाख्ययुद्धं । उक्तविधयात्वदभिलषितार्थस्यप्रकरणविरुद्धत्वादिमांश्रुतिपुरस्कृत्यकथंवा

एकाकीचेन्नरमतेतेनैच्छत्सद्वितीयकं ॥ इतिवागुपसंहर्त्रीसंहर्त्रीतवदुर्धियः ॥ ४८३ ॥
अतःप्रकरणमंदहंतिवादरणंतव ॥ जिह्वारूपंप्रकृष्टतेकरणंवानिहंत्यहो ॥ भयंद्वितीया
इचनादित्युक्तंरूपमेवतत् ॥ ४८४ ॥ स्वाखंडवादखंडेनमृतमृत्येनमेकृतिः ॥ स्वयूथ्या
नामनस्तुह्यैभक्त्यैसुत्तयैचकवलं ॥ ४८५ ॥ ॥ ॥

दंकरोषीतिभावः । तेजिह्वारूपं प्रकृष्टकरणंनिहंतीतियोजना । प्रकरणस्यप्रकरणघातित्वमेवव्याख्यमितिभावेनदमुदितं । तत्त
स्मात्प्रकरणस्थवाक्यैरपिविरुद्धत्वात् ॥ ४८४ ॥ किंचैक्यनिर्गुणत्वजगन्मिथ्यात्वादप्रतिपादकतयाभिमतस्वसकलवाक्यानाम
पिब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वरूपाखंडार्थनिष्ठत्वंवदतापरेणस्वापेक्षितार्थप्रतिपादकत्वाभावस्योक्तत्वान्नास्माभिःप्रयतितव्यमित्याह
॥ स्वाखंडेति ॥ मृतमृत्यै मृतस्यमायावादिनोमाराणाय । कृतिर्ग्रंथरूपाकृतिः । किंतर्हितस्याःप्रयोजनमित्यतस्तदतिरिक्तप्रयो

जनमित्याह ॥ स्वयूथ्यानमिति ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ अतः स्वनिष्ठनित्यमुक्तत्वस्य कदाचिन्मु-
 केजीवेप्रयत्नशतेनापिदानयोगादेक्यप्रमाणाभावाच्च । सम मैक्यसाम्यश्रुत्योर्बलात्सर्वधर्माणामभावभावत्वाभ्यामविरुद्धं न कु-
 र्यात् । ततो नित्यमुक्तत्वकदाचिन्मुक्तत्वाभ्यां जीवब्रह्मणोर्मुक्तिदशायामपि विरुद्धत्वादौ केयप्रमाणाभावाच्चैक्यनेतियोजना । त-
 सामानाधिकरण्याद्वानानात्वक्षेपतोपिवा ॥ ऐक्यसिद्धिस्त्वखंडार्थवादेनाभूत्तत्रैव हि ॥ ४८६ ॥ सर्वज्ञाल्प-
 ज्ञयोरैक्यनास्यवेतितुयोवेदत् ॥ ऐक्यस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मवागैक्यवागिति ॥ कथं तं प्रत्युत्तरं स्याद्विमूलोस्ति-
 नैवेतरुः ॥ ४८७ ॥ अन्यथा शशशृंगस्याचिद्रूपत्वाच्चिदुक्तितः ॥ शशशृंगं च सकथंत्वां प्रत्येवन साधयेत् ॥ ४८८ ॥
 ऐक्यस्य ब्रह्मरूपत्वमायावादीवेदपि ॥ परंप्रलैक्यसिद्धयर्थेन वमाह सुधीह्यसौ ॥ ४८९ ॥ अतस्सर्वगुणै-
 ष्णुमुक्तं कुर्वात्कथं समं ॥ ततोपि नैक्यं साम्यं तु किंचित्साम्यमिति रितं ॥ ४९० ॥ किलामृतस्यैष सेतुमुक्ता-
 नां परमागतिः ॥ सोमृतस्याभयस्येशः कृष्णो मुक्तैः किलेज्यते ॥ ४९१ ॥ इति श्रुतिपुराणानि सेति हासानि स-
 र्वतः ॥ गजैत्यन्ये माहित्वेतेनाश्रुवंतीति हि श्रुतिः ॥ अप्यर्वागवृत्तयो यस्य माहित्वेत्स्वभ्रुवादयः ॥ ४९२ ॥ ब्रह्म-
 शानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुं नैव शक्यते ॥ तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स भवान् कैवलो हरिः ॥ ४९३ ॥
 स्यागेमुक्तेरेवाभावप्रसंगात् ॥ ४९० ॥ पुनरपि मुक्तौ भेदप्रतिपादकश्रुतिस्मृतीराह ॥ किलामृतस्येत्यादिना ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥
 यत्कैवल्यं मनाद्यनंतकालेषु जडदेहजराद्यभिभ्रत्वरूपनित्यमुक्तत्वं । यत्स्वभावो यस्य परमात्मनस्स्वभावस्त्वतएव भवति न त्वन्य-

प्रेरणयेतिस्वभावः । केवलः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतौ केवलपदोदितः ॥ ४९३ ॥ तद्भावंतदैक्यं ॥ ४९४ ॥ सावकाशोऽङ्गी
भवंतीत्याद्या ॥ ४९५ ॥ उपसंहारवाक्येऽपि प्रमाणसूचयितुं भूतभव्यभवत्प्रभुरितिसहस्रनामस्थं नामैवोक्तं । भव्याः परांतकालेभ
विष्यंतोमुक्ताः ॥ ४९६ ॥ ग्रंथस्य श्रीकरत्वद्योतनाय ग्रंथांतैः सकलवाङ्मनसदेवतालक्ष्मीमपि स्तुवन्भगवदैक्यवदन्मातृगामीस्यादि
तियुक्तिचसूचयति ॥ याधात्रिति ॥ ग्रंथस्य परमंगलत्वद्योतनाय मंगलदेवतेत्युक्तं ॥ ४९७ ॥ उपरिमध्वकथां प्रस्तावयितुं च

इति भागवतोक्त्या च ब्रह्माद्यैर्नैवलभ्यते ॥ यस्य स्वभावस्तद्भावं मल्यः को गंतुमर्हति ॥ ४९८ ॥

गिरो निरवकाशायास्सावकाशाहिकिकरी ॥ अतस्तद्धवनैवासौ गच्छेन्न तु कदध्वना ॥ ४९९ ॥

तस्मात्सर्वैश्वरो विष्णुर्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ मुक्तामुक्तजगन्नाथो भक्त्याराध्य इति स्थितं ॥ ४९६ ॥

याधात्रादिजगद्धात्री ख्याता तैर्विदिता चिता ॥ मुक्तामुक्तजगन्माता सा श्रीमंगलदेवता ॥ ४९७ ॥

जयति श्रीरमाकांतो जयति श्रीश्चतात्प्रिया ॥ श्रीश्रीशभक्तोजयति मध्वो विध्वस्तासाध्वसः ॥ ४९८ ॥

षष्ठेऽष्टकेंऽतिमाध्यायद्वयमारभ्य सप्तमे ॥ पवमानः पूयमानः सोमश्चोक्तः पदे पदे ॥ ४९९ ॥ ॥

सौति ॥ श्रीश्रीशभक्त इति ॥ ४९८ ॥ षष्ठेऽष्टके अष्टाष्टकात्मकऋग्वेदस्य षष्ठाष्टके । अष्टाध्यायात्मक एको भाग षष्ठाष्टक
मित्युच्यते । अंतिमाध्यायद्वयं पंचदशवर्गेभ्य उपरि स्वादिष्ठयेत्यादिसप्तममध्यायं संपूर्णमष्टमं चाध्यायमित्यर्थः । सप्तमेऽष्टके
पंचवर्गेनाध्यायपंचके । मिलित्वाऽऽदावंते च किंचिदूनाध्यायसप्तक इत्यर्थः । वायोर्गमनं तस्य कर्ता पवमानः । पूयमानः पवि

त्रीकरणसमर्थः । वायुवह्निश्शुचिश्चैष्टइति स्मृतः । अतएव हि पांसवोऽस्मान्पुनर्विनिशुद्धिप्रार्थना । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याव
स्थानुदेहिनादेहेश्वासरूपेण सत्त्वात्सोमः । निरुक्तत्वादाधिकारिकवर्गेषु वायो रतिशयेनोत्तमत्वज्ञापनार्थं वाकारस्याकाराख्यवर्णवि
कारः । द्वौ चापौ वर्णविकारनाशाविति निरुक्तलक्षणे कथनात् । सु प्रसवैश्वर्ययोरिति धातोरौणादिके मप्रत्ययगुणे च कृते सति जग
त्प्रसवितृत्वादैश्वर्यवत्त्वाद्वासोमः । पितरतुलगुरो पीठेरलोपकृतसहचिररुचिमणिज्योतिषासन्निषण्णमिति वचनात् ॥ ४९९ ॥
तत्र प्रयमाने । यद्यस्मात् । मारुती मरुत्संबंधिनी । समध्वइत्यनेन संपूर्व्यः पवतेत्यर्थं दिवस्परीश्येनोमथायदिति तस्तिरोरजः । समध्व

समध्वइति तत्रैव पवमानस्य समध्वता ॥ यत्संपृष्टं श्रूयते तस्मान्मध्वाख्यामाकृती तनुः ॥ ५०० ॥
वेविजानः पृथक्कुर्वन्समध्वः पंचधा जगत् ॥ पृथग्भावातिशयवाग्निजे रूपमिदं यतः ॥ ५०१ ॥

आयुवते वेविजान इच्छुशानोरस्तुर्मनसाहबिभ्युषा । तेनः पूर्वासु परासदं देवो महो वा जायधन्वंतु गोमते । ईक्षण्यासो अहो रैनचारवो
ब्रह्मब्रह्मयेजुषु हविर्विवरितक्रुद्रयंगृह्णाति । अयमस्यार्थः । सर्वेषां जीवानां पूर्व्यः पूर्वं विद्यमान स्सर्वजीवज्येष्ठइत्यर्थः । वंद्यं च
द्रैद्रुद्रदृष्टुमणिफणिवयोनायकाद्यैरिहाद्योतिवचनात् । सपवमानः पवते श्वासरूपेण पवनं करोति । यंपवनं दिवोद्युनामकवैकुण्ठ
लोकस्य परिपरितो वदति । आनंदान्मंदमंददति हि मरुत इति वचनात् । इयेनः शी निरवधिकसुखवान्नारायण आसमंतादिनः प्रभुर्भ्य
स्य सतथोक्तः । त्रातायस्य त्रिधा मेति वचनात् । इषितस्सज्जनानामिष्टः । भ्रातरिष्टेति वचनात् । यः पवमानो रजोरजोगुणनिर्मितं

तदुपलक्षिततमोगुणनिर्भितं च दुःशस्त्रं तिरस्त्रित्य दुर्भाष्यस्य दस्योरिति वचनात् । मथाय द्वेदशास्त्राख्यसमुद्रस्य विचारा
ख्यमर्थनं कृतवान् । असुकरमकरोर्ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यमिति वचनात् । सः दुःशस्त्रमधःकृत्य सच्छास्त्रं प्रवर्तयन्पवमानो मध्वो मध्व
नामा वेविजानः ईशजीवजडात्मकप्रपञ्चस्य विशेषणपृथग्भावं कुर्वन् । सर्वथातिरोहितस्य पुनस्तस्य नमपिकरणमित्येवोच्यते ।
पञ्चभेदस्थापनं कुर्वन्निर्णयः । विजृपृथग्भावइति धातोः । आयुवते समंतात्सज्जनेषु सर्वदामि श्रितो भवति । भेदशास्त्रमुपपादयं
स्तेषु कृपां करोतीत्यर्थः । सज्जनान्मोदयंतमिति वचनात् । दुर्जनेष्वमिश्रितश्च भवति । तदभिमतमद्वैतं तं खंडयित्वा तत्रापि भेदस्यैव
स्थापनात्तेषामसह्यो भवतीत्यर्थः । दैत्यानामातिमं धेतमसि विदधतामिति वचनात् प्रमददसुधियां मोहकद्वेषभाजामिति वचनाच्च ।
युमिश्रणामिश्रणयोरिति धातोः युतइति वक्तव्ये युवतइति बहुवचनं सकलसज्जनानां हृदि स्थरूपबाहुल्यापेक्षया तत्र स्थितदुर्जनानां प
राभावनाय गृहीतरूपबाहुल्यापेक्षया च व्यत्ययो बहुलमिति वचनाद्वा । वायोर्दिव्या निरूपाणि पद्मत्रययुतानि चेत्यादिवचनात् ।
स्वामिन्सर्वीतरात्मनि त्यादिवचनाच्च । इदित्थं मध्वरूपवदेव । कृशानोर्ब्रह्मप्रलयकाले जलावरणोपरितेजोरूपावरणतया स्थिताग्नेः
अस्तुर्निरसनशीलः । अमुक्षेपणइति धातोरौणादिकेतुन्प्रत्ययः । तेजसो वायौ विलयस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । तेजोरूपावरणसंहता वा
युरूपावरणस्यो वायोः स्तंहारकरूपविशेषइत्यर्थः । बिभ्युषाभयं करेण मनसा संहारकमूर्तित्वाद्भयं करचित्तेन सहितइत्यर्थः । आयुवते
विष्वग्धूमधश्च विद्यमाने आवरणरूपवायौ । तत्र तत्र तत्तेजस्संहाराय बहुमूर्तिभिर्मिश्रितो भवति । अत्रापि रूपबाहुल्यविवक्षया ब
हुवचनं । दंष्ट्रोऽप्रकरालवदनानां तेषां रूपणामाश्चर्यं कर्त्तवाङ्मेत्युक्तं अहोइत्यर्थः । अभेदि बभ्रुवभ्रूवे । येन भ्रूविभ्रमस्तइत्यादिवच

नात् । नोस्माकंपूर्वासः उपदेष्टृतया प्ररक्तया च ज्ञानोदयात्पूर्वविद्यमानाः । इंदवः इष्टदानशीलास्तेवायो रवताराः उपरासो मोक्ष
 प्रापकतया तदुपयुक्तसंहारकर्तृतया च ज्ञानोदयादुपरिविद्यमानास्तेवायो रवताराश्च । आविष्कर्तृकामं । पितरतुलगुरो । तत्त्वज्ञानमु
 किं भाजस्सुखयसिंहगुरवित्यादिवचनात् । गोमते ज्ञानवते महेमहते महेंच पर्वधुत्सवे वा । वाजायान्नाय होतृणां व्याख्यातृणां
 च पोषणोपयुक्तान्नाय यज्ञसाधनाय यज्ञोपयुक्तान्नाय चेत्यर्थः । धन्वंतु धनदा भवंतु । धनधान्य इति धातोः । भूरिमेभूतिहेतुरिति
 वचनात् । ये उक्ता द्विविधा अपि वायो रवताराः । अह्योऽहिंसंबन्धिन्यः रत्नप्रभाः न इव ईक्षण्यास ईक्षणीयाः । वरेण्यपदवदौणादि
 कंण्यप्रत्ययादिपदं द्रष्टव्यं । रत्नप्रभावद्वयोतनादिव्यदेहा इत्यर्थः । निजरुचिनिर्करव्याप्तलोकावकाशः । भूमिभूषामणिः । प्रोद्य
 द्विद्यानवद्यद्युतिमणिकिरणश्रेणिसंपूरिता श इत्यादिवचनात् । चारवोऽगण्यलावण्ययुक्ततयामनोहराश्च संतः । संद्रक्ष्य सुंदरमिति
 वचनात् । ब्रह्मब्रह्मादेहिनां देहदेहविद्यमानं परमात्मानं युगेयुगे रामकृष्णव्यासादिरूपणावतीर्णपरमात्मानं च । जुजुषुस्सिषेविर
 जुषीप्रीतिसेवनयोरिति धातोः । जुष्टिमातरि श्वाजगाम । आसेवोद्यद्दयाद्रः । याभ्यां शुश्रूषुः । भक्तिमद्यापिराम इति वचनात् ।
 हविः यज्ञेयज्ञेयार्जैकैव योस्वाहेति दत्तं स्वहविः हविः भोक्तृभिर्यद्वैकैः प्राणादिपंचकरूपेण दत्तं हविर्हविः भीमरूपेणैकचक्रानगरेगु
 हेगृहेवकायचदत्तं हविर्हविः मध्यरूपेण भिक्षादात्तं भिदत्तं हविर्हविश्च जुजुषुः प्रीत्या बुभुजिरइति । इममेवार्थमनसि निधायाह ॥ वेचि
 जानइति ॥ पृथग्भावातिशयवाक्यपृथग्भावातिशयकर्तृत्ववाक् । भेदस्य पारमार्थिकत्वाख्यातिशयसूचनार्थमवप्रयोगः । अत्यंत
 भेदसूचनार्थवा । विजोर्विजृथग्रभावइति धातोरिदं वेविजानइति पदं ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥

॥

द्वयोर्मिश्रणामिश्रणयोःप्रतीपोविरोधः ॥५०२॥ यद्यस्मादर्थप्रयोजनेसत्यैकस्यैवरूपस्यबहुतास्ति यतश्चव्यत्ययो विभक्तिवचनादी
नांव्यत्यासोवेदेस्ति ततस्तस्मात्कारणात्सआयुवतइतियुक्तमितिहृदयं ॥५०३॥ उपरासइत्यस्यतात्पर्यकथनमपरासइति । पूर्वपदसम
भिव्याहारसामर्थ्याद्वर्णव्यत्यासतोवाऽपरासइत्युक्तं ॥५०४॥ इदिपरमैश्वर्यइतिधातोःपरमैश्वर्यतोर्वेदवइत्युक्तं । इंद्रशब्दवदत्राप्य

मिश्रोऽमिश्रश्चभवतिसदासुजनदुर्जनैः ॥ युमिश्रणामिश्रणयोरितिधात्वर्थताद्वयोः ॥ सख्यं
नवैष्णवैर्यस्यप्रतीपोनैवैष्णवे ॥५०२॥ इत्थंकृशानोरसनशीलोस्तुःप्रलयेसति ॥ मनसाभी
षकेणोग्रोवायावायुवतेसह ॥ सत्यर्थेबहुतैकस्यैवास्तिपद्व्यत्ययस्ततः ॥५०३॥ तेवायोरवता
रानःपूर्वांसोऽगुरुतांगताः ॥ उपरासोपरासश्चप्रलयेमुक्तिदायकाः ॥५०४॥ इद्वचश्चेष्टदातृत्वात्प
रमैश्वर्यतोपिवा ॥ महतिमहतेवाजायाद्वायज्ञानगोमते ॥ धन्वंतुधनदास्संतुधनधान्यइतीरणा
त् ॥५०५॥ प्रसिद्धिलौकिकीसौत्रीचार्त्तसौत्रीचाहुरूपद्वयेस्यहा ॥ इत्यर्थोत्रयतस्सपष्टद्वयेतपदसंपदा ॥५०६॥

नुस्वारइतिभावः । वाजायअन्नवैवाजमितिश्रुतेरन्नपदवाच्याय । ज्ञानगोमतेज्ञानाख्यगोमते ॥५०५॥ रूपद्वयेऽपदेशकरूपे संहारक
रूपेच । अहाअहेत्यव्ययशब्दः । आद्यरूपेपंचभेदेख्यापकत्वस्यालौकिकीप्रसिद्धिः । द्वितीयरूपेतेजस्संहारकत्वस्यविपर्ययेणतुल्यइ
तिसौत्रीप्रसिद्धिरितिभावः । आश्चर्यार्थस्याप्युपलक्षणमेतत् । अस्मदुक्तार्थचद्वयार्थस्यापिसूचकमिदं ॥५०६॥ पवमानेतिसेमित्यनेन

अजीतयेऽहतयेपवस्वस्तयेसर्वतातेयबृहते । तदुशतिविश्वइमेसखायस्तदहवद्विपवमानसोमेतिश्रुतिसंगृह्णाति । अयमर्थः । हेसोमसो मनामक पवमानमुख्यवायो । त्वंपवस्व इतस्ततो गमनंकुरु । तवपवनं विश्वे सर्वे इमे सखायो मम भिन्नभूता वैष्णवाः । अजीतये जीतिरसुरे भ्योऽस्मज्जयस्तद्भावाय । अहतये तेभ्य एवास्मद्धननाभावाय । स्वस्तयेऽस्माकंक्षेमाय तुभ्यं चक्षे मदेभ्य इतिवचनात् । सर्वताते सर्वत्रविस्तारवतेसर्वाभीष्टकारयवा । बृहते सर्वगुणपूर्णार्थसर्वोत्तमाय च परमात्मनेतत्सर्वार्थमित्यर्थः । उशतीच्छति च । त्वत्पवनमुक्ता जीत्यादि फलयवद्विवर्चनी च । तव हनुमदवतारो राम मूढसुग्रीवं प्रतिपवनेन सीतान्वेषणार्थं मेरोर्दक्षिणभागे सर्वत्रपवनेन लंकायां प्रतिपवनेन युद्धे संजीवनार्थं पवनेन रथस्थरावणं प्रति राम मूढैवेतस्ततः पवनेन । भीमावतारे च कारागृहाद्युधिष्ठिरादी

पवमानेति सोमेति प्राक्प्रस्ताव्यैवयं श्रुतिः ॥ सोमः पवत इत्याह ससो

मोमारुतो ध्रुवं ॥ पवते यस्य किं नाभूत्पवमानो विदामते ॥ ५०७ ॥

नूढा गुहायां पवनेन एकचक्रानगरे बकवधार्थं पवनेन कृष्णेन सहजरासंधवधार्थं पवनेन वनवासो गंधिकानयनार्थं पवनेन युद्धे गदा गृहीत्वेतस्ततः पवनेन च साधूनां राक्षसेभ्यः अहतिस्वस्तिरूपफलस्य रामकृष्णरूपिणो हरेस्तेवारूपफलस्य च दर्शनात् । मध्वावतारे च बाल्ये विमानगिरीं द्रान्मातृगृहं प्रतिपवनेन गोरक्षणार्थं पवनेन रामसेवार्थं प्रतिपवनेन ज्ञानदानार्थं देशदेशे पवनेन द्वारकापुरादागत कृष्णानयनार्थं ज्ञानदृष्ट्यवद्व्याविप्रैस्सहस्रमुद्रं प्रतिपवनेन च दुर्मतप्रवर्तकेभ्यो दैत्येभ्यस्तवावतारप्रतिपादकसाधूनामज्ञानहत्याख्य फलस्य सत्यत्वस्थापनेन प्रपंचस्य सत्त्याख्य फलस्य मोक्षसाधनज्ञानात्परमस्वस्तिरूपमोक्षाख्य फलस्य सूत्रापव्याख्याप्रत्याख्यान

यथावस्थितार्थप्रतिपादकभाष्यकरणेनहरेर्मूलरूपेसर्वावतारेषुचनिर्दोषत्वव्याप्तत्वसर्वगुणपूर्णत्वसर्वोत्तमत्वस्थानेनचभगवत्सेवारू
पफलस्यचदर्शनात् । एतदर्थप्रतिपादकरामायणभारतवचनात् । द्वैपायनस्यसेवार्थबदर्थानुक्लयुगे । वायुश्चयतिरूपेणकृत्वादु
दशास्त्रखंडनमित्यादिवायुपुराणवचनात् । प्राक्पंचाशत्सहस्रव्यवहितममित्योजनैःपर्वतत्वं । मुष्टिरिष्टप्रदेष्टुंकिनेष्टे । देव्यादे
शप्रणोतीत्यादिवचनात् । जघ्नेनिघ्नेनविघ्नः । क्ष्वेलाक्षीणादृहासंतवरणमरिहजुह्वदोहामबाहो । गच्छन्सौगंधिकार्थपथि । बर्हीः
कोटीरटीकः । ब्रह्माहंनिर्गुणोहंवितथमिदमितिह्येषाण्डवादः । तद्युक्त्याभासजालप्रसरविषतरूदाहदक्षप्रमाणज्वालामालाधरो
शिः ॥ स्वरच्छस्वच्छंदमृत्युसुखयसिसुजनदेवकिंचिन्नमन् । पारिव्राज्याधिराजपुनरपिवदरीप्राप्यकृणंचनत्वाकृत्वाभाष्याणी

प्रसेनानीरिति श्रुत्यायद्भीमहनुमत्कथा ॥ स्पष्टनिरूपितान्नैवतत्सोमस्सोमवंशजः ॥ ५०८ ॥

त्यादिवचनाच्च । मुख्यप्राणस्यपवनप्रार्थनमितिभावः । अस्त्वस्यामृचिसोमेतिपवमानस्यप्रार्थनं । तथापिप्रकृतेकिमायातमित्यत
आह ॥ प्राक्प्रस्ताव्येति ॥ यंपवमानं ॥ ५०७ ॥ प्रसेनानीरित्यनेन प्रसेनानीश्शूरोअग्रेथानांगव्यनेतिहर्षतेअस्यसेनाः । भद्रा
नकृण्वन्निद्रहवांस्खिभ्यआसोभोवस्वारभसानिदत्तइतिश्रुतिसंगृह्णाति । अयमर्थः । शूररशौर्यवान् । गव्यन्नर्थविहायगविभूमा
पादचारेणैवगच्छन् । इदंचभीमासाधारणधर्मत्वाद्भीमसेनत्वज्ञापकः । सेनानीः पांडवसेनानायकोभीमसेनइत्यर्थः । भीमासेना
यस्येतिव्युत्पत्त्याभीमसेनपदस्यसेनानीपदस्यचसमानार्थकत्वात् । स्कंदाख्यसेनान्याःपूयमानेप्रस्तावायोगात् । गव्यत्पदोक्तपदा

चारयुद्धयोगाच्चभीमसेनएवायंसेनानीः । रथानांप्रतिसेनास्थितरथिकरथानामग्रप्रतियुद्धार्थंगच्छति । तदाऽस्यभीमसेनस्यसेना प्रहर्षते । भीमपराक्रमं दृष्ट्वा प्रकर्षेण हर्षकरोति । इन्द्रहवानिन्द्रेणाहूय तद्विद्व्युत्पत्त्या कर्षीन्द्रस्य वेदव्यासस्य यादवेन्द्रस्य चाप्रतिभोयंपराक्रमइत्याह्वानयोग्यान् भद्रान् शोभनपराक्रमान् कृण्वन् कुर्वन् सोमस्सोमकुलोत्पन्नो भीमो धर्मराजस्य राज्याभिषेके युवराजसंपदमनुभवन्नाऽऽसमंतादागतेभ्यस्सखिभ्यो वैष्णवेभ्योरभसानि नोदरादिसंभ्रमवन्ति वस्त्रेषुरचितचित्रप्रतिमादिसंभ्रमवन्ति च । अशआदिभ्यो जितिमतुषर्थेऽच्यत्ययः । वस्त्रावस्त्राणि । उपलक्षणमेतत् । धनभूम्याभरणादीनि च दत्तइत्येकोऽर्थः । शूरत्वादिसकलविशेषणवा

अग्रे रथानां सेनानीन्द्रशूरसौभुवियस्तदा ॥ एति प्रहर्षते भीमसेनसेना तदा किल ॥ भीमसेनो ह्यसौ सेनानी त्वयस्तस्य शोभते ॥ ५० ॥

न्सेनानीः कपिसेनानायको हनूमांश्च । रथानां राक्षस रथानामग्रप्रति तदास्य सेना प्रहर्षते । इन्द्रहवान्सीताप्रतिकृतिस्थितदेवेंद्रस्यस्तुतिरूपाह्वानयोग्यान् भद्रान्समुद्रलंघनवनभंगलंकादाहादिशोभनपराक्रमान् कृण्वन् सोमो हनुमदाख्यो वायुरासमंतात्स्थूलस्वपुच्छवेष्टनायैदत्यजैर्नैदत्तानिरभसानिवस्त्राणि । सखिभ्यो वायोरग्निसखत्वात्पुच्छदत्ताग्निना स्वस्य क्लेशो नास्तीति सूचनाय सखिभ्य इत्युक्तं । दत्तेस्वपुच्छे प्रक्षिप्ताग्निस्थितविष्णोराहुतितया दत्तवानित्यर्थः । परकृतानिष्टमपितस्य हरिसेवाख्यपुण्यहेतुरेवाभूदिति भावः । इममेवार्थं प्रपंचयन्नाह । प्रसेनानीरिति श्रुत्येत्यादिना । यद्यस्मात्तत्तस्मात् ॥ ५० ॥ यद्यस्मादसौ भीमसेनः । हि तस्माद्धेतोस्से

नानीत्वंतस्यशोभतइतिसंबंधः ॥ ५०९ ॥ सुरराडूदेवैर्द्रः ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ तत्कृतेऽभ्यर्थः ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥
 अस्मि न्यक्षे ॥ ५१६ ॥ सोमःपवतेजनितामतीनांजनितादिवोजनितापृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्यजनितेद्रस्यजनितोतवि
 कर्षोद्रयादवैद्राहानोचितान्सुरराडूस्तुतान् ॥ भद्रान्पराक्रमान्कुर्वन्पुवराजपदेशितः ॥ ५१० ॥
 सखिभ्योविष्णुभक्तेभ्योवस्त्रावस्त्राणिसंभ्रमाः ॥ युतानिचसंमतात्सदत्तेकिलदिनेदिने ॥ ५११ ॥
 इतिभीमस्तौतिसैवहन्मंतंचशंसति ॥ एकप्रकारकार्यत्वादकरूपत्वतोपिवा ॥ ५१२ ॥ भद्रान्कृ
 पवन्कर्षोद्रस्यराघवैर्द्रस्यवाप्रभोः ॥ आह्वानार्हान्निजगुणान्सखिभ्योऽर्थैरिपोऽपुर्णैः ॥ गत्वावस्त्राणि
 चादत्तेरभसानिकिलद्विषां ॥ ५१३ ॥ स्वबालासक्तवस्त्राणिसखिभ्योग्रिभ्यएववा ॥ आसंमंताद्वि
 मुदत्तेप्रागादत्तेचतत्कृते ॥ ५१४ ॥ द्विदपुरीदाहपूर्वाश्चसीतास्थेद्रस्यतोषदान् ॥ भद्रान्परा
 क्रमान्कुर्वन्वनभंगादिकान्प्रभुः ॥ ५१५ ॥ अग्रेरथानामित्यादियोज्यमस्मिंश्चपूर्ववत् ॥ ससो
 मःपवमानोसहन्नूमान्वाभविष्यति ॥ ५१६ ॥ मतीनांजनिताविष्णोर्जनितायश्श्रुतौश्रुतः ॥
 विप्राणामृषिरित्युक्तस्समध्वइतिचश्रुतः ॥ ५१७ ॥ ॥ ॥ ॥

णोः । ब्रह्मादेवानांपदवीःकवीनामृषिर्विप्राणामहिषोमृगाणां । इयेनोगृध्राणांस्वधितर्वनानांसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्निश्रुतिद्व
 यार्थपर्यालोचनयापिमध्वस्यवात्रोक्तसोमत्वंधटइत्याह ॥ मतीनांजनितेत्यादिना ॥ अयमर्थः । उपदेशादिनामतीनांबुद्धीनां

जनिता । अयमिहमुमतिवायुदेवोविदध्यादितिवचनात् । जीवजडालमकप्रपंचस्यमिथ्यात्वप्रतिपादनेनष्टप्रायस्यसत्यत्वस्थापनेन पुनःप्रसवाद्युभवादीनामिद्रपर्यन्तानांजनिता । उन्मथ्यातथ्यमिथ्यात्ववचनवचनानुत्पथस्यानितिवचनात् । ब्रह्मादेवानामित्यव्यवहितोत्तरस्यामृचिदेवानामध्यब्रह्मोतिवायोरेवचतुर्मुखब्रह्मत्वकथनाद्भविपूर्वगत्यावाद्यादीनांजनिता । ब्रह्माणंभाविनंत्वाभितिवचनात् । अथवासाभ्रोणाभीशुशुभ्रप्रभमभयनभइत्यादिवचनात् वायुनवौगतमेतिश्रुतेश्चमहत्तत्वाभिमानीनोवायोरव्यहंकारादितत्त्वस्रष्टृत्वसद्भावात्स्वमूलरूपपक्षैवमध्वेपिदिवोजनितेत्यादियोजनीयं । सर्वोत्तमत्वादिमहिम्नोज्ञापनाद्विष्णोर्जनिता । यस्ता

एकएवभवेद्विष्णुर्भतिविप्रेषुयोदिशत् ॥ विष्णोःप्रभापनाल्लोकसविष्णोर्जनिताश्रुतः

॥ ५१८ ॥ यस्ताविजानात्सपितुःपितैत्यस्तिपतश्रुतिः ॥ देशकालगुणव्यासविष्णोर्ज

न्मदेमेवहि ॥ यतःप्रागसतस्सत्ताकालव्यासेनशोभते ॥ ५१९ ॥

विजानात्सपितुःपितेतिश्रुतेः । अजस्रसेवानुवृद्धप्राज्ञात्मज्ञानधूतत्यादिवचनात् । सोमस्सोमनामकोवायुस्सोमवच्छातमूर्तिर्मध्याख्योवायोरवतारोवापवते हंसमंत्रजपादिमहिम्नोज्ञापनाद्धरिसेवार्थपवते । देवानामध्यब्रह्मा । विप्राणामध्यैकृषिज्ञानोपदेष्टागुरुरित्यर्थः । मृगाणामध्यमहिषोबलदेवतात्वात् बलदायकतयामहिषेस्थितः । गृध्राणामध्यैश्येनोबलदायकतयार्येनेस्थितः । वनानांछेदेष्वधिनिर्बलदायकतयापरश्वधेस्थितः । द्वयोःकुठारश्चधितिःपरशुश्चपरश्वधइत्यमरः । रेभन्गजनंकुर्वन् । भगवदइतिधानांछेदेष्वधिनिर्बलदायकतयासोमेस्थितस्सोमनामकोवायुः कवीनांशानिनामोक्षप्रतिगच्छांपदवीमार्गान्मोक्षमार्गभूताचिरादिवतोः । सोमदेशत्यदायकतयासोमेस्थितस्सोमनामकोवायुः

द्युदंतदेवतालोकान्पवित्रं ज्योतिश्चक्रं चालेत्यति क्रम्य वर्तते । सर्वस्मादुपरितनलोकाधिपतिरिति भावः । तत्पुरुषो मानवस्स एनान्ब्रह्मगमयतीति श्रुतेः । ज्वलति निजपदे वैदिकाद्याहि विद्या इति वचनात् । इममेवार्थं प्रपंचयितुं मतीनां जनितेत्यादि ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ यो मध्वस्तं ॥ ५२० ॥ तद्वाक्यं । संबंधस्सन्निधानादिकं । आदिपदेन सादृश्यं गृह्यते ॥ ५२१ ॥ दिवोजनितेत्यादेस्समुत्तिकमर्थान्तरं वक्तुमाह ॥ अथ वेति ॥ तेन पवनेन । ततो वायुर्गमनाच्छ्वासोच्छ्वासादिरूपेण पवनेन जीवने हेतुतैव स्यान्न तु ज

द्यावापृथिव्यादिजन्महेतुत्वं ब्रह्मणो गुणं ॥ ऐक्याद्ब्रह्मयितुं ब्रह्मा देवानामिति तं जगौ ॥ ५२० ॥ बाधाभावे तु वाक्यानामर्थवाच्यो यथा श्रुतः ॥ बाधितार्थं तु यद्वाक्यं तत्संबंधादिकं वदेत् ॥ ५२१ ॥ अथ वा पवनं नाम मरुतो गमनं किल ॥ मतीनां जन्म कितेन दिवो जन्म भ्रुवश्च किं ॥ विष्णोर्जन्मतः किं स्यात्तत्र तत्रोपदेशनात् ॥ ५२२ ॥ मध्वाख्यदिव्यरूपेण क्षतीनां जनकोप्यभूत् ॥ द्युभ्वादेर्जनकश्चाभून्मिथ्यात्वप्रविमोचनात् ॥ ५२३ ॥ नीचैक्यनिर्गुणत्वादेर्निराकरणतः प्रभोः ॥ विष्णोश्च जनकोप्यासीद्भूयत्रातापिता किल ॥ ५२४ ॥

न्महेतुता । द्युभ्वादिलोकेषु श्वासोच्छ्वासादेरप्यभावादिति भावः । किंति हि जन्मेत्यत आह ॥ तत्र तत्रेति ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ किलेत्यनेन जनिता चोपनीता च स्तुविद्यां प्रयच्छति । अन्नदाता भयात्रातापंचैते पितरस्समृता इति वचनं सूचयति । सर्वोत्तमैसर्वगुणपूर्णैश्च हरौ नीचैक्यनिर्गुणत्वादेर्भयरूपत्वात्सत्यस्य जगतो मिथ्यात्वस्यापि भयरूपत्वात्तन्मोचको मध्वो हरेर्जगतश्च त्राता तृतापितेति

भावः ॥ ५२४ ॥ अस्मिन्पक्षे ब्रह्मादेवानामित्युत्तरश्रुतेः कासंगतिरित्यत आह ॥ स्वस्येति ॥ समध्यः ॥ ५२५ ॥ तान्विप्रान् । यद्वला द्यस्यसन्निहितपवनस्यबलाद्दलितानां महिषयेनकुठारादीनांबलं स एववायुरेवबलदेवोभूदितियोजना ॥ वार्योर्बलाधिदेवत्वसमर्थनायश्येनोगृध्राणामित्यादिकमुक्तमितिभावः ॥ ५२६ ॥ यद्यस्मात्पण्डशः पंचदशमोक्षमार्गस्थानेभ्य उपरितनस्थानेविद्यमानइत्यर्थः । उक्तांतस्तुशरीरात्स्वादच्छल्यविषमेवतु । ततोतिवायोःपुत्रंचयोसौनाम्नातिवाहिकः । ततोहःपूर्वपक्षचाप्युदकसंवत्सखस्यस्वजगतश्चेत्यस्थापनात्परितुष्यता ॥ सत्यलोकाधिपत्येचदत्तेब्रह्मापिसोभवत् ॥ ५२७ ॥ विप्राणामृषिरप्यासीद्यस्तानित्यमशिक्षयत् ॥ स एवबलदेवोभूद्यद्वलाद्दलितानांबलं ॥ ५२८ ॥ अत्येतिमोक्षपदवीर्यन्मोक्षाध्यमुषण्डशः ॥ कालचक्रंचसेत्येतियतस्सर्वोच्चलोकगः ॥ सरभन्मेघगंभीरनादीयत्प्रतिगर्जति ॥ ५२९ ॥ एवंप्रत्युक्तिसद्रत्नमालालंकुरतेगुरुं ॥ इतिवावाक्यसंदर्भस्यार्थोयौक्तोभविष्यति ॥ ५३० ॥ पवमानःपूयमानोवायुस्सर्वस्यसंमतः ॥ तत्सूक्तेसहतेनोक्तस्सोमोन्योनपदेपदे ॥ समानाधिकृतत्वंयद्रस्त्वैक्यस्यप्रमाणकं ॥ ५३१ ॥ रंतथा । तदितंवरुणंचैवप्रजापंसूयमेवच । सोमंवेश्वानरंचद्रुध्रुवंदेवीं दिवंतथा । ततोवायुंपरंप्राप्यतेनैतिपुरुषोत्तममितिब्रह्मतर्कवाक्येवायुलोकस्यषण्डशत्वकथनात्षण्डशइत्युक्तं । कालचक्रंकालप्रवर्तकज्योतिश्चक्रं । सवायुः ॥ ५३२ ॥ श्रुत्युक्तसद्रत्नमाला श्रुत्युक्तमहिमाख्यसद्रत्नमाला ॥ ५३८ ॥ तत्सूक्ते पवमानपूयमानसूक्ते । तेनपवमानादिनाम्ना । अन्योवायोरन्यः । यद्यस्मात्

॥ ५२९ ॥ वायोस्तृतीयावतोरवादिविवादपरिहारायतमेवावतारं पुनरपिश्रुतिस्तौतीत्याह ॥ प्रावीविपदिति श्रुत्येति ॥ अनेन प्रावीविपद्वाचार्त्तमनसिधुर्गिरस्सोमः पवमानो मनीषाः । अतः पश्यन्वृजनेन मावराण्यातिष्ठति वृषभोगोषु जानन्निति श्रुतिसंगृह्णाति । अयमर्थः । गिरः क्षणे क्षणे स्वमुखान्निस्सरत्तरंगोपमवाक्यसमुदायस्य । जालेकवचनत्वादयमर्थो लभ्यते । अन्यथा सिंधुत्वस्यासंबद्धत्वप्रसंगात् । सिंधुस्समुद्र इव विद्यमानः । सद्योरचनपटुमथापाद्यविद्यासमुद्रेति वचनात् । यथापरिसस्तरंगाणासमुद्राधार एवमप्रावीविपदिति श्रुत्याप्येषोर्थस्सपष्टमीर्यते ॥ गिरस्सिंधुस्समध्वाख्या मनीषाश्चमतोरमाः ॥ ५३० ॥ वाचश्चोर्मिनोर्मिमिव सोमस्सोमाभिमानवान् ॥ पवमानो मुख्यवायुरवतीर्णो महीतले ॥ ५३१ ॥ प्रावीविपद्विशेषेण प्रावर्तयदिति स्फुटं ॥ अर्थः प्रतीयते सर्वैः प्रवृत्त्यर्थो यतो विपिः ॥ ५३२ ॥ गोषु विद्यासु सर्वासु यानीमान्यवराणि च ॥ जनैस्सर्वैस्स बहुशो वृत्तत्वाद्दृजनानि च ॥ ५३३ ॥ राजसानि कुशास्त्राणि तामसान्यपि सर्वशः ॥ जानंस्तदर्थदोषं च पश्यन्सुजनचतसां ॥ ५३४ ॥

नंतवेदवाक्यानां सकलविद्योपदेष्टृत्वादयमध्याधार इत्यर्थः । सोमस्सोमनामकः पवमानो मध्वरूपी वायुः मनीषा मनसा मिष्टाः वाचो वेदब्रह्मसूत्रादिवाचः ऊर्मिनोर्मिमिव प्रावीविपत्सकलसज्जनेषु प्रकर्षणावर्तयत् । विपप्रवर्तन इति धातोः । मध्वाख्यसमुद्रवाक्यतरंगोद्धो धनाय सोमसप्रसवितृत्वेन सोमशब्दवाच्यं चंद्रस्यासमर्थत्वात्सकलसच्छास्त्रप्रसवितृत्वात्सोमोप्ययमिति भावेन सोम इत्युक्तं । भगवद्दत्तसामर्थ्येनैव गिरा मुद्धो धक इति भावः । दुर्दशास्त्ररूपवाचां व्युदासाय मनीषा इति विशेषणं । त्वद्व्याख्यासिंहनादे स

एदिददृशिरेसायिगोमायवः । वैदिकाद्याहिविद्यास्मेवतइत्यादिवचनात् । अस्यचब्रह्मसूत्रोपनिषदाभाष्यकर्तारिविष्णवमतप्रवर्तके
मध्वरूपेवाथावेवसंभवात्समध्वइतिप्राक्प्रस्तावितोमध्वएवात्रापिस्तूयतइतिभावः । गोषु विद्यासु । वृजना यादृशतादृशजनैर्वृता
नि नतुसज्जनवृत्तानि । इमानि सुपांसुलगितिसूत्रेणडादेशः । अवरण्यनुत्तमानि मध्यमान्यधमानि पुराणशास्त्रादीनि । गोष्वि
तिनिर्धारणसप्तमीबलादत्रापिविद्यानामेवसंग्रहः । अवरत्वोक्त्याचदुर्विद्यात्वमपिज्ञातव्यं । जानन्मध्यमतयाचसंग्राह्याणीतिजान
न् । अतस्तेषांशास्त्राणामंतःपश्य न्यूवोत्तरविरोधादिदोषंपश्यन् । अंतःपश्य न्स्वहृदयकमलेपरमात्मानंचपश्यन् । वृषभस्सक

अंतरातिष्ठतिहरिपश्यंश्चवृषभः किल ॥ बाणमितावाक्प्रदत्वंबुद्धिदत्त्वादयोशुणाः ॥ ५३५ ॥

सारसारविवेकश्चयदुरुत्त्वप्रमापकाः ॥ अतःप्रागुक्तमध्वाख्यरूपवागेववागियं ॥ ५३६ ॥

लाधिकारिवर्णांश्रेष्ठोमध्वाख्यःपवमानआतिष्ठति समंतात्सकलहृदयेषुतत्तच्छुभबुद्धिप्रेरकतयाचतिष्ठति । अतएवपूर्वोधेपिम
नीषादत्युत्तमविद्यानामेवसंग्रहार्थविविशेषणं । पूर्वोत्तराविरुद्धैवहिविद्याविद्वन्मनसाभिष्टानतुविरुद्धा । एवंचमनीषापदंसद्विद्याना
मेवप्रापकं । इममेवार्थमभिप्रेत्याह ॥ गिरइत्यादिना ॥ ऊर्ध्वमेनेत्यस्यार्थकथनमूर्ध्वमिति । सोमाभिमानवा न्सोमलताभिमान
वान् । अभिमन्यमानशब्दस्याभिमानिन्येवमुख्यत्वात्सोमइत्युक्तमितिभावः । अनेनकर्ममीमांसात्मकवाचामपिप्रवर्तकइतिसूचयति
॥ ५३०॥५३१॥५३२॥५३३॥५३४॥ अंतः आतिष्ठतीतिपदच्छेदः॥५३५॥ यद्यस्माद्रूपवाग्रूपप्रतिपादकवाक्॥५३६॥ अंतरातिष्ठती

त्यस्यभावकथनायोक्तं ॥ हृदंत रिति ॥ प्राणरूपस्यनियामकरूपस्य ॥५३७॥ उन्मध्वइत्यनेन उन्मध्वऽर्मिर्वनना अतिष्ठदपोवसानो महिषोविगाहते । राजापवित्ररथोवाजमारुहत्सहस्रभृष्टिर्जयतिश्रवोबृहदिति श्रुतिसंगृह्णाति । अयमर्थः । वसानस्तत्पल्लोकादागत्य भूमौनिवासं कुर्वन् । अर्मिः उल्लङ्घनो रुरुर्वी मिर्मित्यस्य सतथोक्तः । निरुक्तत्वादुकारनाशः । अथवासर्वेभ्य ऊर्ध्वमिमिति रित्यस्य स ऊर्मिः । अप्यदश्च साम्यान्निब्रूयादिति वचनात् । इयइत्यस्योर्ध्वमित्यर्थसंभवात् । महिषस्तत्कलाधिकारिवर्गेषु श्रेष्ठः मध्वः । वनना वननीयाभजनीया इत्यर्थः । वनसंभक्ताविति धातोः । कृत्यलुदो बहुलमिति वचनादर्थव्युद् । अथवा वन्यते सेव्यते भगवानाभिरिति

हृदंतः प्राणरूपस्य बहिःश्च गुरुरूपिणः ॥ पवमानस्य चरितं श्रुतिरित्यमबोधयत् ॥ ५३७ ॥

उन्मध्व इति चान्यावाकसूक्तेऽस्मिस्तौ तिमद्गुरुं ॥ वसानो भूतले मध्वो महिषः सर्वतो महान् ॥

ऊर्मिरुत्कृष्टमतिमानूर्मि वद्वासोन्नदन् ॥ ५३८ ॥

॥

वननाः अपः आपयंति ज्ञापयंति परमात्मानमिति व्युत्पत्त्याऽप्यदवाच्याक्रगादिविद्याः अपइव विगाहते । सकलविद्यास्वपि स्वमनश्चारीत्याविचारयतीत्यर्थः । पवित्रनामकसुदर्शनचक्रमेव रथोरथ इव यस्य स तथोक्तः । चक्रोपरि स्थित इत्यर्थः । चक्रस्थितं चक्रिणमष्टबाहुमिति वचनात् । सहस्रभृष्टिश्चक्रसहस्रदलेषु सहस्रधा व्याप्तस्वकरचरणशिरोरुहादिज्वालामाल इत्यर्थः । भ्रस्रजपाकइति धातोर्भृष्टयः परदहनसमर्थकिरणाः । मध्याह्नसूर्यप्रतिमप्रकाशमिति वचनेन सुदर्शनाख्यहरश्चि वज्जाल्यमानसर्वावयवत्वादिति भावः । यस्य राजा । सर्वेषां स्वामी सुदर्शनरूपी नारायणः । दुष्टसंहारकर्ता भक्तं रजकं तं दर्शयितुमिदं विशेषणद्वयं । बृहत्स

वैभ्यजकृष्टं वाज मन्त्रवदतिप्रियंश्रवः मध्याचार्यैस्साक्षाद्भगवन्मुखाच्छ्रुतवदपंचरात्रादिश्रवणमारुहत् सदाविषयतयातन्त्रसं
निहितोभवदित्यर्थः । जयत्युत्कृष्टोवर्तते परानभिभावयतिच । स्वकृतश्रवणपरितुष्टमुदर्शनकृपयामध्वस्यपूर्वाधोक्तसकलविद्यो
द्धारणसामर्थ्यविरोधिभूतसकलदुर्मतनिवारणसामर्थ्यचभगवन्मुखादेवश्रुतश्रवणबलाच्छ्रवणपरितुष्टदुष्टसंहारकमुदर्शनात्मकात्यु
ग्रभगवत्कृपयाचेतिदर्शयितुमुत्तर्धाप्रवृत्तं । दुर्मतप्रवर्तकदैतेयमुखभंगस्यमुदर्शनस्थहरिणवर्कतव्यत्वात् । अतएवारुहजयतीति

वननाभजनाहत्वाद्पोज्ञानप्रदत्वतः ॥ ऋगादिविद्याःसरितइवविद्वान्विगाहते ॥ ५३९ ॥

यस्मादुदस्थापयत्तास्तस्मात्सोतिष्ठयत्प्रभुः ॥ अन्याथैषातनंपातस्वस्वार्थप्राप्तिरुत्थितिः ॥ ५४० ॥

यस्यराजापवित्राख्यमुदर्शनरथोहरिः ॥ सहस्रारेषुयद्भृष्टिर्ज्वालाचोग्रेस्सहस्रधा ॥ ५४१ ॥

सहस्रभृष्टिस्सबृहच्छ्रवश्रवणमात्मनः ॥ कृतंवाजंस्वेष्टदत्त्वाद्दत्तमन्नसमंसदा ॥ ५४२ ॥ आरु

हद्विषयीभूयसदातत्रैवसंस्थितः ॥ जयत्यखिलदुर्वृत्तांस्तस्यासाध्यंनकिंचन ॥ ५४३ ॥ यस्यश्र

वणसंपत्त्याविष्णुःप्रीतोभवत्प्रभुः ॥ नापूर्वोनिगमोद्धारस्तस्येतिहृदयश्रुतेः ॥ ५४४ ॥

क्रियाद्वयंचेतिभावः । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह ॥ वसानइत्यादिना ॥ ५३९ ॥ अतिष्ठयदुदतिष्ठयदित्युच्यतइत्यर्थः
॥ ५४० ॥ यस्यमध्वस्य सहस्रारेषु सहस्रदलेषु यद्भृष्टिर्द्विष्यहरेर्भृष्टिः । भृष्टिपदार्थमाह ॥ अग्रेज्वालैति ॥ अग्रे रग्निवज्जाज्व
ल्यमानतयाग्निशब्दवाच्यस्य ॥ ५४१ ॥ तस्यमध्वस्य ॥ ५४२ ॥ यस्यमध्वस्य ॥ ५४४ ॥ सप्तस्वसूरित्य

नेन सप्तस्वमूर्षीर्वावशानो विद्वान्मध्वऽज्जभारादृशेकं । अंतर्गम्ये अंतरिक्षे पुरा जाह्नच्छन्यत्रिमिव दत्तपूषणस्येति श्रुतिगृह्णाति । अयमर्थः । वावशानोति शयेन दीप्यमानः । वशकांताविति धातोर्यङ्लुगंतस्येदं रूपं । दीप्तांगुष्ठइत्यणुमध्वविजयवचनात् । कमानंदरूपपरमात्मानं । कंब्रह्मखंब्रह्मेति श्रुतेः । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानादिति सूत्राच्च । विद्वान्साक्षात्पश्यन्सकलवेदार्थतया पश्यंश्च मध्वः । अक्रुषीः रोषविरोधिभूताऽशांत्यादिगुणदायका इत्यर्थः । वर्णव्यत्यासेन प्रलये भगवतोति रिक्रुषि रहितावा । अकारवाच्यह्यग्रीवाख्यक्रुषिसहितावा । स्वमस्वतएवार्थोपलब्धिपूर्वककर्तारविनानित्यत्वात्स्वसामर्थ्ये देवस्वतंत्रभगवतो मुखात्सुहृदुत्तानि स्मृता इत्यर्थः । नित्योवेदास्समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः । सर्गे सगैर्मुनेव तद्गौर्यैरेतैश्चैव चेतिवचनात् । स्वतंत्रभगवतो मुखात्सुहृदश्च । पंचरात्रस्य कृ

सप्तस्वमूर्षीरिति श्रुत्या मध्वः प्रस्तूयते स्फुटं ॥ ५४५ ॥

त्सप्तस्वक्तानारायणस्वयं । अष्टादश पुराणानां कर्ता सत्यवती सुतः । कोह्यन्यः पुंडरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेदिति वचनाच्च । सप्तऋगादिचतुष्टयं पंचरात्रपुराणभारतमेदेन सप्तसंख्याका विद्याः । दशज्ञानां योज्जभारोर्ध्वजहार । ह्यग्रहोर्भस्त्रं दसीति सूत्राद्भकारस्य भकारो देशः । अप्रमाणत्वपौरुषेयत्वमिथ्यात्वावेदकत्वादिनाऽधःपतिताः प्रमाणत्वादिस्थापनेनोद्धृतवानित्यर्थः । ज्ञानार्थमुद्धृतत्वात् सप्तस्वसारो अभिसंनवंतं यत्र गवां निहिता सप्तनामेति श्रुतिसमाख्यया च विद्या एव सप्तस्वसारः । अभिअभिः संनवंते स्तुवंति । यत्र यासु सप्तस्वसृषु गवां विद्यानां सप्तनामनामानि संज्ञाः निहितानि हितानि व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् बहुवचनस्थानएकवचनं । एवं चात्र सप्तस्वमूर्षणां विद्यात्वेन स्पष्टमुदितत्वाद्वापि विद्या एव सप्तस्वसारः । केन सामर्थ्येन किमर्थं चोद्धृतवान् उद्धृत्य च किं कृतवानिति शं

कापरिहारयोत्तरार्धस्यप्रवृत्तिः । पूषणस्य पूषणौषणौबलनियमनेबलानंदौवायस्यसतथोक्तः । तस्यपरमात्मनः अन्वक्षरसाभ्यान्नि
ब्रूयात् षकारो बलं णकारःप्राणआत्मा णश्चनिवृतिवाचकइत्यादिवचनात् । उणादयोबहुलमितिसूत्रात् पूषालनपूरणयोरितिधातोः
औणादिक उपत्ययांतोवापूशब्दः । अस्यांब्युत्पत्तौखलज्वादितिवत् पौषणौषणौयस्येतिविग्रहः । पुषपुष्टान्वितिधातोःपूषापूषणःअनं
दोयस्येतिवा । वव्रिःवरणमंगीकारंप्रसादमित्यर्थः । वृव्वरणइतियुवर्णाताद्धातोराहगमहनजनः'किंनौलिङ्गोदेतिसूत्रात्किंप्रत्यये
लिट्भावेचकृतेसतिचक्रिमितिबत् वव्रिमितिशब्दोदृष्टव्यः । निखिलमखभुजंतर्पयामासिथासावितिवचनात् । अंत
रिक्षेपुराजाः जगत्सृष्टेःपूर्वजाताः । अपौरुषेयविद्यात्वेनकर्तुरभावादशरीरवाणीविदकाशजाइत्युक्तं । आकाशाभिमानिन्यादुर्गायावा
वावशानोतिशयितकार्तातियुक्तस्तुखात्मकं ॥ कंब्रह्मपरमंविद्वान्मध्वोज्ञानदृशेसातां ॥ ५४६ ॥

ऋगाद्यास्सप्तसिद्धिद्यास्स्वतंत्रशसृतत्वतः ॥ स्वमुस्स्वतःपूर्वजावापरमात्ममुखंवुजात् ॥ ५४७ ॥

पूर्वजाताः । प्रलयावसानेप्राक्दुर्गायावेदैर्मगवतस्तोत्रकरणस्यप्रमाणसिद्धत्वात् । अंतर्दक्षतेसर्वमितिब्युत्पत्त्याअंतरिक्षेपरमा
त्मनिवापूर्वजाताः । प्रागुक्तेवेदादिविद्याः अविदत् स्वयंज्ञातवान् उपक्रमादिलिंगबलेनतत्त्वार्थसम्यग्ज्ञातवानित्यर्थः । अंतः सा
धूनांहृदयांतःस्थित्वा ताएवविद्याएव येमे न्ययमयत् प्रेरयामासेत्यर्थः । स्वाभिन्सर्वीतरात्मन्निति श्रावयास्मांश्चकिंचिदितिच
नात् । सकलेवेदपुराणादीनांतत्त्वज्ञानवत्त्वाद्भिष्णुप्रीत्यर्थेवेदादीन्स्वभाष्यादबुद्धृत्यसकलसज्जनेषुपदिदेशेतिभावः । इसमेवार्थ
मभिप्रेत्याह ॥ वावशानइत्यादिना ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ स्वतःब्रह्मणासहजातात्स्वमूलरूपात्पूर्वजाताः पूर्वजातब्रह्मसृष्टि

तोपिवेदसृष्टेः पूर्वकालीनत्वात् । स्वतः पूर्वसृष्टत्वाद्वास्वसुशब्दवाच्याइत्यर्थः ॥ ५४७ ॥ अक्रषीरित्यस्यार्थकथनं सर्वभिन्नाख्य
हयग्रीवर्षिसंयुताइति । सर्वभिन्नत्वात् अः इति आख्यायस्य सर्वभिन्नाख्यः । अएव ऋषियासांताः अर्षयः । ताः अर्षीः ॥ ५४८ ॥
नोचेत् वर्णव्यत्यासो नोचेत् । अक्रूररूपिणीः रुषदाहइति धातोः निविद्यतेरुषिदाहोयासांयाभ्योवाता अर्षय इति व्युत्पत्त्या नित्याः शां

अरुषीस्सर्वभिन्नाख्यहयग्रीवर्षिसंयुताः ॥ तदन्यद्रष्टृशून्यावालेप्यच्युतबुद्धिगाः ॥ ५४८ ॥
वर्णव्यत्यासतोस्त्वित्थनोचेदक्रूररूपिणीः ॥ उज्जभाराद्दधारात्मभाष्यादिग्रंथविस्तरे ॥ ५४९ ॥
असदास्यांधकूपेभ्य उज्जहेवाबलात्प्रभुः ॥ हभौनिभौहृजिच्छंदोभागेकापीति शान्दिकाः ॥ ज्ञा
नाययासामुच्चारस्ताविधानान्त्रसंशयः ॥ ५५० ॥ पूषणस्य हरेः पूर्णबले प्रेरणकर्मणः ॥ वव्रिंवर
णमिच्छन्संप्रसादाभिधमुत्तमं ॥ ५५१ ॥ अंतरिक्षेतरिक्षाख्याव्याकृताकाशमानिनि ॥ दुर्गा
ननांबुजे पूर्वसर्वस्य जगतः पुरा ॥ जाजातास्सप्तविद्यास्ता अंतस्सुजनचेतसां ॥ ५५२ ॥ मध्यग्ये
मेन्यगमयत्स्वयंचाविददंजसा ॥ आहांतारिक्षेजातत्वमनादित्वंचसूचयन् ॥ ५५३ ॥

ताश्चेत्यर्थः ॥ ५४९ ॥ असदास्यांधकूपेभ्यः असतां मायावादिप्रभृतीनां आस्याख्यांधकूपेभ्यः बलात् युक्तिबलात् । हभौ हका
रभकारौ निभौ समानौ । हृजिहृजिधातौ ॥ ५५० ॥ वरणंप्रसादाभिधमिति संबधः ॥ ५५१ ॥ जाइत्यनूद्यजाताइत्यर्थकथनं ।

वेदद्रष्टाऋषिः ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ अस्वस्यांश्रुतौ प्रतिपादितो मध्वः आनन्दतीर्थाचार्यः । तस्य पवमानत्वं कथमित्यत आह ॥ इतीति ॥ ५५४ ॥ विष्टं भो दिव इत्यनेन विष्टं भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य । असत्तत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वोऽंशुः पवत इन्द्रियायेति श्रुतिगृह्णाति । अयमर्थः । हे पवमान दिवः स्वर्गलोकस्य विष्टं भो आधारभूतः । पृथिव्याः भूलोकस्य धरुणः धारणशीलः । उभयोरपि मिथ्यात्वात् ख्यनाशत उद्धारात् लोकद्वयस्थसाधूनां गुरुत्वनोद्धारकत्वाद्वा श्रीमदानन्दतीर्थैत्रलोक्त्याचार्येति वचनात् । उत्सः हरिस्तोत्रकरणे हरिस्तोत्रश्रवणे च उत्सुकः । नियुत्वान् नितरां हरि विषयकयोगवान् । युतयोगः तद्दानित्यर्थः । हेवा इत्यस्तौ तपवमानस्य सूक्तं यं स्पष्टवागियं ॥ समध्वः पवमानां शस्मिद्धो विद्वच्छिरोमणिः ॥ ५५४ ॥ विष्टं भो दिव इत्यत्राप्युक्तो मध्वो गुरुर्मम ॥ विष्टं भो धारको यो सौ दिवो धारणशीलवान् ॥ ५५५ ॥ धरुणोऽस्याः पृथिव्याश्च विश्वाश्च क्षितयोऽस्य हि ॥ हस्ते हस्तवशा मिथ्यात्वात् ख्यबाधविमोचनात् ॥ ५५६ ॥ वायो तवांशुरंशो सौ मध्वस्तच्छीलशीलवान् ॥ नितरां योगयुक्तत्वाच्च नियुत्वानुत्सउत्सुकः ॥ ५५७ ॥ यो ते तव अंशुः अंशः । मूलरूपताच्छीलिकत्वप्रदर्शनाय उकारः । मध्वः मध्वाचार्यः । असत् दुर्जनाज्ञेयत्वात् सच्छब्दवाच्यं परब्रह्म । सदिधा तोर्गत्यर्थकत्वात् गत्यर्थानां च ज्ञानार्थकत्वात् । गृणते गृणीते स्वयंस्तौतीत्यर्थः । बहुरूपापेक्षया बहुवचनं । हरिस्तु तिकुर्वीति च इन्द्रियाय सज्जनवागिन्द्रियाय । हरिस्तु तिकुर्वत्सज्जनवागिन्द्रियोद्बोधनायेत्यर्थः । पवते देशदेशपवनं करोति । हरिस्तुतिरूपश्रुतिपुराणपंचरात्रादिकमुपदिश्य सज्जनवागिन्द्रियेण हरिस्तावदितुं सर्वत्र संचरतीत्यर्थः । रचनपटुमथापाद्यविद्यासमुद्र

वाग्देवीसामुविद्याद्रविणदेति केशवानन्दतीर्थश्रीमत्पादाब्जभक्तस्तुतिमकृतहरेरिति वचनात् । एतएव अस्य मध्वस्य विश्वाः समस्ताः
क्षितय उत क्षितयश्च हस्तेतिष्ठति । सकलदेशस्थसज्जनगुरुत्वात्सर्वापि क्षितिहस्तवशैवेत्यर्थः । जगदुतवशागमिति वचनात् । इम
मेवार्थमभिप्रेत्याह ॥ विष्टम्भइत्यादिना ॥ विष्टम्भइत्यस्यार्थकथनं धारकइति । आधारइत्यर्थः । पृथिव्याः धरुणइत्यस्यार्थकथ
नं धारणशीलवानिति ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ गृणतेस्तुतिकुर्वते ॥ ५५८ ॥ इन्द्रियायपवतइत्यस्याभिप्रायमाह ॥ स
त्त्विति ॥ एवेत्यनेन विरक्तशिरोमणेर्मध्वस्यप्रयोजनान्तरं नास्तीति सूचयति । यतइत्यस्य अतोत्राप्युक्तो मम गुरुरिति पूर्वेण संबधः
हरिस्तुतिं श्रोतुकामस्सर्वैश्चादृश्यरूपतः ॥ असत्संज्ञपरं ब्रह्म गृणतेस्तोत्रसंचयैः ॥ ५५९ ॥ वागि

न्द्रियाख्येन्द्रियायपवते प्रेरणेच्छया ॥ सत्सुवागवैखरीदित्सुरेव संचरति क्षितौ ॥ इत्यर्थोन्नयत
स्सम्यग्दृश्यते पदसंपदा ॥ ५६० ॥ सिंहं न संतेति वाक्रमध्वस्य चरितं जगौ ॥ ५६० ॥

॥ ५५९ ॥ सिंहं न संतेत्यनेन सिंहं न संतमध्वोऽयं संहारिमरुषं दिवोऽस्य पतिं । शूरोऽयुत्सुप्रथमः पृच्छते गा अस्य चक्षसा परिपात्यु
क्षेति श्रुतिगृह्णाति । अयमर्थः । युत्सुवाग्युद्धेषु शूरः शौर्यवान् प्रथमः नृहरिशिष्येषु आद्यमध्वाचार्यः अस्य सज्जनवर्गस्य दिवःज्ञान
स्य पतिं सज्जनवर्गज्ञानदातारमित्यर्थः । अरुषं सज्जनेषु कोपरहितं । अयासं संभमध्यादागतं । अयतेः कसुन्प्रत्ययः । अत्वसंतस्य
चाधातोरित्युपधायादीर्घः । हरिं दुर्जनसंहारकत्वाद्धरिनामकं । न संत न संतं न सोनासापुटयोः अंतः अवकाशोऽस्य तं विवृत
नासाप्रदेशमित्यर्थः । सुपांसुलुगिति सुपोलोपः । सिंहं नृसिंहं गाः विद्याः पृच्छते शिष्यो भूत्वा वेदादिसकलसच्छास्त्राणामर्थं विचार

यतीत्यर्थः । नरसिंहोखिलज्ञानमतध्वांतदिवाकरइति जयत्यानंदतीर्थेष्टदेवतानरकेसरीतिवचनात् पात्वस्मानिति दूरप्रध्वस्त
ध्वांतशांतप्रविततमनसाभाविताभूरिभोगैरिति वचनाच्चमध्वस्यनृसिंहदिव्यत्वप्रसिद्धेः । अस्यनृसिंहस्य चक्षसा ज्ञानचक्षुषा नृसिंहो
पदिष्टज्ञानेनेत्यर्थः । उक्षा ज्ञानप्रोक्षणकुर्वन्मध्वःपरिपाति परितःसज्जनवर्गपातीति । इमेमेवार्थमभिप्रेत्याह ॥ सिंहंनृसिंहमि
त्यादिना ॥ विवृतनसः विवृतनासापुटस्य अंतःपरंप्रदेशः । अर्थार्थभूतं ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ गाइत्यनूद्यगोपदो

सिंहंनृसिंहंविवृतनसोतोयस्यतंसुपः ॥ लोपे नसतेतिपदस्यार्थदुर्जनसंहतेः ॥ ५६१ ॥

हरिं भक्तेषुशांतत्वादरुषरोषवर्जितं ॥ अयासमागतंस्तंभात्प्रह्लादाथसभांतरे ॥ अस्यस
ज्जनवर्गस्यादिवोज्ञानद्युतःपतिं ॥ ५६२ ॥ शूरोतिशौर्यवान्युत्सुवागयुद्धेषुमहीतले ॥ मध्वो
मध्वाभिधोयोगीश्रोतृषुप्रथमरसदा ॥ गागोपदोक्तसद्विद्याव्यक्तयुत्कर्षायपृच्छते ॥ ५६३ ॥

अस्यप्रसादादोसेनचक्षसाज्ञानचक्षुषा ॥ सत्सुबोधोक्षणंकुर्वन्नुक्षाभिक्षुगणाग्रणीः ॥ परि

पातिसत्तांबुदमित्यथोत्रस्फुटोयतः ॥ ५६४ ॥ प्रधारासध्वहृतत्राभ्युक्तोमध्वस्यविक्रमः ॥ ५६५ ॥

क्तसद्विद्याइत्यर्थकथनं व्यक्तयुत्कर्षाय ज्ञानाभिव्यक्तेरुत्कर्षाय ऋजुयोगिज्ञानस्यानादिवादुत्कर्षयेत्युक्तं ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ प्रधा
रेत्यनेन प्रधारासध्वोअग्रियोमहीरपोविगाहते । हर्विहर्विषुवंधइतिश्रुतिगृह्णाति । अयमर्थः । अग्रियःश्रेष्ठः हविः विष्णोर्हवि
रिवप्रियः प्रलयकालेहविर्भूतोवा । हविषु हविर्भूतेषुदेवेषु वंधास्तुत्यः हविःज्ञानयज्ञेविष्णोःपरिवारतयाध्यानाथमाहूयमानः ह

विष्णुबंधः तत्रवाहूयमानदेवेषु स्तुत्यः हविः यज्ञवेद्यां वायवायाहीतिमंत्रेणाहूयमानः । हविष्णुबंधः तत्रैवाहूयमान
देवेषुस्तुत्योवा । मध्वःमध्वाचार्यः । प्रधाराः प्रकृष्टज्ञानधारासहिताःमहीःमहतीः अपः ज्ञानसाधनीभूताःऋगादिसप्तवि
द्याः विगाहते स्वबुद्ध्याअवगाहते । सूत्रभाष्यकरणार्थविचारयतीत्यर्थः । अथवा बदरिकाश्रमगमनकाले अग्निः स्वशि
ष्याणामग्नीभूत्वागच्छन् अग्रतो गच्छन्नित्यर्थः । हविः अपारंगंगापागततुरुरुक्कभट्टमःऽद्याहीत्याहूतः आहूतस्वशिष्येषुभयात्स्तु
त्यश्चमध्वः प्रधारा प्रकृष्टधारारूपप्रवाहसहिताः महीः कूर्मपृष्ठवाहित्वान्महतीः अपः बहुतरंगगाजलानि विगाहते स्वशिष्या

अग्न्योमध्वोमध्वसुनिःप्रकृष्टज्ञानधारया ॥ सहिताःसप्तविद्याख्यामहीस्समहतीरपः ॥ ५६६ ॥

हविर्वैद्यस्सयंविष्णोर्हविःप्रियतमत्वतः ॥ ध्यातुभिर्ज्ञानयज्ञेषुहूयमानत्वतोपिवा ॥ ५६७ ॥

नस्कंधभुजादिषुभिन्नद्वलाद्विगाहते । अथवा प्रधाराः प्रकृष्टसूर्यधारादिसहिताः मार्गस्थसपादलक्षपर्वतविषमभूमीः अपः पर्वते
तत्रतत्रगमनप्रतिबंधकीभूतनदीप्रवाहश्चविगाहते । वारयतवारयतवैरिसुहृदोमून्मारयतमारयतपारगमनात्प्राक् । आपततआल
पतइत्यवददुच्चैःसत्वरकराजपुरुषानुचितवाचेतिमध्वविजयवचनात् । सागस्त्वादीशदेवंपरवशखननंयोग्यधादप्रुवस्वैर्गंगातारी
स्वनीत्यावशितयवनराडूत्मनिक्वापिचोरान् । हंतुंयातान्मिथोहन्क्वचिदपिनिजशिष्येणचाद्रावयद्वाग्योगेनासीच्छिन्नाभःक्वचिदपि
सगणस्तंमहेशंदिदृक्षइतिअणुमध्वविजयवचनाच्च ॥ ५६५ ॥ इममेवार्थमनसिनिधायह ॥ अग्न्यइत्यादिना ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥